

वाचस्पत्य

वृद्धत् संस्कृताभिधान

सप्तमखण्डम् ।

गवर्णमेगटसंस्कृतविद्यालयस्य दर्शन-व्याकरणाध्यापकवर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३१ नवम्बरे मुद्रितम् ।

VACHASPATHYA

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

PART VII

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

प्रिण्टेड अट् कव्यप्रकाश नु प्रेस पाथान् ।

1875.

Published by Pandit Jibananda
Superintendent

yasagara B. A.

Free Sanskrit College, Calcutta

यैन्द्राग्नं यज्ञं गृह्णाति न वा ऋतुपह्नाणामनु यष्टृकु-
र्ष्यन्त्येतेभ्यो वा ऐन्द्राग्नं यज्ञं यहीष्यन् भवति
तदास्यैन्द्राग्नेनैवानुवष्टृकृता भवन्ति यज्ञैवेन्द्राग्नं यज्ञं
गृह्णाति सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपह्नाणयहीष्य इदं
सर्वं प्रजनयेदमेवैतत् सर्वं प्राणोदानयोः प्रति-
ष्ठापयति तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्ने
हि प्राणोदानाविमे हि द्यावापृथग्वी प्राणोदानावनयो-
र्हीदि सर्वं प्रतिष्ठितम् । यज्ञैवेन्द्राग्नं यज्ञं गृह्णाति ।
सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपह्नाणयहीष्य इदं
सर्वं प्रजनय्यास्मिन्नेवैतत् सर्वं स्मिन् प्राणोदानौ दधाति
ताविमावस्मिन् त्वस्वस्मिन् प्राणोदानौ हितौ । अथातो
गृह्णात्येव । इन्द्राग्ने आगतं सुतं गोभिर्ज्ञा भोवरेण्यम् ।
अस्य पातं धिरेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्नि-
भ्यां त्वैष ते यो निरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्रा-
ग्निभ्यां हेतुनं गृह्णाति । अथ वैश्वदेवयज्ञं गृह्णाति । सर्वं
वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपह्नाणयहीष्य यज्ञैतावदेवा
भविष्यन् प्राजनिष्यन् । अथ यज्ञैश्वदेवं यज्ञं गृह्णाति ।
इदमेवैतत् सर्वं मिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मा-
दिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तन् प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण
गृह्णात्येव वी शुक्रो य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे
देवास्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति । अथातो गृह्णात्येव औ
मासस्यर्षेणोर्ध्वतो विश्वे देवास आगत । दाश्वानौ दाशुषः
सुतम् उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते
योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो हेतुनं
देवेभ्यो गृह्णाति” ।

ऋतुया अथ्यं बोधार्थं वा० याल् । काले काले इत्याद्यर्थे
“ऋतवस्त ऋतुया पवं शमितारो विशासतु” यजु०
२१, ४०, “ऋतुया ऋतौ ऋतौ काले काले” वेददी० ।

“या ते गात्राणां ऋतुया क्षणोमि” ऋ० १, १६२, १६ ।

ऋतुपति उ० इत० । वसन्काले तस्य सर्वतुषु प्रथमत्वात्
“ऋतूनां कुसुमाकरः” गीतायां भगवद्भिभूतत्वेनोक्तेः
तथात्वम् । ऋतुनाथादयोऽप्यत्र । [मेवर्तपथ्ये] मनुः ।

ऋतुपर्यय उ० इत० । ऋतूनां परिप्राया गमने । “अथ-

ऋतुपा उ० ऋतुन् पाति निर्वाहकतया, ऋतुषु सोमं पिबति
ऋतुभिर्भरद्भिः सृष्ट सोमं पिबतीति वा पा-पात्रेण पा-
पाने वा किप् । वर्षपात्रके तथाभूतसोमपातरि च । इन्द्रे
“उत ऋतुभिर्भरद्भिः पाहि सोममिन्द्र ।” ऋ० १, ४७, २
२ ऋतुयाजदेवे च । “सजोपा इन्द्र ! वरुणेन सोमम्

सजोपाः पाहि गर्वयोमरुद्भिः । अथ पाभिर्भरद्भिः
सजोपाः” ऋ० ४, २४, ७। “ऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैः” भा०
ऋतुपात्र न० ऋतुतुद्दिश्य पात्रम् । आश्वत्ये श्रीपर्णीष्टक
भवे वा यज्ञिये यज्ञरूपे पात्रभेदे तदाकारस्य “ऋतुपात्रे
पूर्वे स्वकपुष्कराकृती उभयतोमुखे काष्ठार्थस्ये आश्वत्ये
वा” कात्या० ६, २, १३ उक्तः । “पूर्वं आपयणस्यात्याः
पूर्वे द्वे ऋतुपह्नाले योजनीये स्वकपुष्करस्येवाकारोय
योस्ते अथ मूले च सुखं ययोस्ते द्विमुखे इत्यर्थः ।
काष्ठार्थस्ये श्रीपर्णीष्टकविकारौ आश्वत्ये वा पिप्पलवृक्ष-
काष्ठनिर्मिते वा” कर्कः । “तद्यन्मरुत्वतीयान् गृह्णाती-
त्युपक्रम्य । “तस्मादाश्वत्ये ऋतुपात्रे स्थातां काष्ठार्थस्ये
त्वेव भवतः” शत० ४, २, १, ४ ।

ऋतुप्राप्त त्वि० ऋतुस्तद्योग्यः पुष्पादिः प्राप्नोऽनेन निशान्तस्य
परि० । फलेपह्नौ अवस्थ्यहृत्ते ।

ऋतुबल पु० ऋतौ ऋतुभेदे बलं यस्य । शिशिरादिषु बलशुक्ल-
रव्यादिपक्षेषु ते च यथा । “शशिशुक्लकृजेन्दुत्तगुरवः शि-
शिरादिषु । भवन्ति कालबलिनो योषोः सूर्यस्तथैव च” उद्यो० ।

ऋतुमत् त्वि० ऋतुस्तकालयोग्यप्रशस्तपुष्पफलादिर्भोग्यतया-
ऽस्त्यस्य ऋतु+प्राशस्ये म प् । १ प्रशस्तर्तुफलपुष्प-
भोक्तारि । “कल्पने चास्मा ऋतव ऋतुमान् भवति यएवं-
विद्वान्दृष्टु पञ्चविधं सांघोपास्ते” ला० ७० । “आत्तं वै
भोग्यैः सम्पन्नो भवति” भा० । ऋतुकाले २ यजनीयपितृ-
भेदे पु० । “अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे” यजु० १६,
६१ । ऋतुः स्त्रीरजःकालः प्राप्तत्वेनास्त्यस्याः सतुप्

अतोर्भासघटितत्वात् भासस्य च पर्वसन्धियुक्तत्वेन
पर्वसन्धिरेव ऋतुसन्धिः अतः प्रसङ्गात् पर्वस-
न्धिर्निरूप्यते स च कालमा० उक्तः यथा “कुहू-
तिरिक्तानां लघ्वक्षरस्यारणपरिमितः कालः सन्धि-
रित्युच्यते कुहूस्त्वक्षरद्वयपरिमितः कालः तदेतदुक्तं
भगवतीपुराणे “अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहू-
विना । एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः ऋतेति” तत्र
लवस्वरूपं अत्यन्तरे दर्शितम् “लघ्वक्षरचतुर्भागस्तुटि-
रित्यभिधीयते । त्वुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वय-
मिति” एवं च सति त्वुटिद्वयद्विधेयानां भागानां चतुर्द्वयं
लवद्वयरूपं लघ्वक्षरसमं भवति तस्मिन् लघ्वक्षरपरिमिते
काले एकः पर्वण्योभागः, द्वितीयः प्रतिपदः, तदुभयं मिलि-
त्वा सन्धिर्भवति कुहू प्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्वैवात् द्विगुणः
अक्षरद्वयपरिमितत्वात् मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः “राका-
चानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा । एतासां द्विलवः
कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा । कुहूतिकोकिक्लेनोक्ते यायान्
कालः समाप्यते । तत्कालसंमिता चेष्टा अभावस्था कुहूः
ऋता । इत्येष पर्वसन्धीनां कालोयोद्विधः ऋतु” इति ।
एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रकान्तोविचारस्तत्र
सन्धिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्नुम् “सन्धौ यजेतेति” श्रुतेः
सैवं सूक्ष्मत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः का तर्हि श्रुते-
र्गतिः पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र
गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्त्वमीपं तीरं लक्षयति तथा
सन्धिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयति अतएव श्रुत्यन्तरं “स-
न्धिर्मभितो यजेतेति” बौधायनोऽपि “सूक्ष्मत्वात् सन्धि-
कालस्य सन्धेर्विषय उच्यते । सामीप्यं विषयं प्राहुः
पूर्वैवाप्यपरेण चेति” अत्र पूर्वपरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं
प्रतिपदिनं चाभिधीयते । तत्र पूर्वैकानुपूर्वदिने प्रयोग-
प्रारम्भः नोत्तरैकानु, प्रतिपदिने यः गमसाम्निः अन्वाधा-
नसिद्धावर्हिः सम्यादनमग्निपरिपृक्ष्यसुपक्षरणं चेत्येवमादि
प्रयोगप्रारम्भः स पूर्वैदुरनुष्ठेयः तथा च तैत्तिरीय
ब्राह्मणे अयते “पूर्वैदुरध्मावर्हिः करोति यज्ञमेवारम्भ
गृहीत्वोपयसतीति” शतपथब्राह्मणेऽपि “पूर्वैदुरग्निं द-
ह्याति उत्तरमहर्जयतीति” तत्र यज्ञं नासाध्वर्ज्या आह
वनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु “समाधे वच” इत्यादिभिर्ह-
स्मिः समिदाधानलक्षणे अन्वाधाने क्रियमाधे पार्श्ववर्तिना
यज्ञमानेनाग्निं गृह्णामीत्यादीनां मन्त्राणां पठनं तदिदं
पर्वदिने क्रियते । प्रतिपदिने तु “कर्मणे वां देवेभ्य” इ-

त्यदिभिरध्वर्युहसप्रज्ञाकृतनतण्डुलनिर्वापपुरोडाशप्रदानादि
 लक्षणप्रयोगं करोति तददं यजनम् । एतदेवाभिप्रेत्य गो-
 भिल आह “पञ्चाना उपवस्तव्याः पञ्चादयोऽपि यद्व्याः”
 इति अतोपवासशब्देन पुनरुपकरणोदिविधितः तस्मिन्
 क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदेतत्त-
 त्तिरीयज्जाह्नेयं दर्शितम् “उपास्मिन् श्वो यज्जमाणे देवताः
 सन्ति य एवं विद्वानग्निमुपसृणुताति” उपवासशब्दाभि-
 धेयस्य पर्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्वणि चतुरं
 शवति आद्यास्तयोऽंशाविकृतः कालः न तु चतुर्थोऽंशः
 यागशब्दाभिधेयस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्वोक्तः पर्वचतु-
 र्थोऽंशः प्रतिपदस्यास्त्यस्य विहितः कालः न तु प्रति-
 पदचतुर्थोऽंशः । तदेतदाह ऋषिगान्धः “लोभंशानौप-
 स्तस्य यागस्य चतुरोविदः । द्वावंशावुत्सृजेदन्वौ यागे च
 व्रतकर्मण्योति” तमेतं यज्ञकालं यज्ञपार्श्वोऽप्याह “पञ्चदश्याः
 परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्त्यः । काळः पार्श्वभागे स्याद-
 धान्ये तु न विद्यत इति” इदं यातातपोऽपि “पर्वण्योयश्चतुर्थो-
 ऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्यः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरु-
 क्तोमनोषिभिरिति” अत्र प्रातरिति विशेषणात् स्वर्योदय-
 स्योपरि सुहृत् त्वयं यागकाल इत्युक्तं भवति प्रतिपदच-
 र्चांशं निषेधति कात्यायनः “न यद्व्यं चतुर्थोऽंशे यागैः
 प्रतिपदः कर्त्तव्यः । रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति स्तुरिरेषा सना-
 तनीति” तदेवं पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेदिति
 सन्निपातयोर्बभूवोः प्रारम्भपरिसमाप्ती व्यवस्थिते । यदा
 पर्वप्रतिपदावुदयमारभ्य सम्पूर्णतिथी भवतः तदा न स-
 न्देहः यदा तु खण्डितथी तदा निर्णयोऽभिधीयते तत्र
 गोभिलः “आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदह-
 र्भाग इष्येत परतश्चेत् परेऽहनि । पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वा-
 गावर्त्तनाद् यदि । तस्मिन्नहनि यद्व्यं पूर्वद्युस्तदुपक्रमः ।
 आवर्त्तनात् परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः । परेद्युरिति
 रित्येव पर्वद्वयविनिययः” इति आवर्त्तनसंज्ञोपक्रमभागः ।
 ऋषिगान्धरपि “पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।
 उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदहर्भाग इष्यते । अपराह्णेऽथवा
 रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते
 बाग इष्यते” इति एषु वचनेषु मध्याह्नादिशब्दायोगिकाः
 न तु पञ्चधा विभागमात्रेण प्रवृत्तस्तथा सत्यज्ञोमध्यो-
 मध्याह्ने इति व्युत्पत्तेरावर्त्तनं मध्याह्नशब्देनाभिधीयते
 अतएव गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः यातातपेनापि न-
 ध्यमशब्दः प्रयुक्तः “पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व

समाप्यते । तदेपवासः पूर्वद्युस्तदहर्भाग इष्यते” इति
 अज्ञोऽपरोमागोऽपराह्णः अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामा-
 वर्त्तनात् पूर्वोत्तरभागावभिधीयते । वाजसनेयि-
 नान्तु विशेषमाह भाष्यार्थसंग्रहकारः “मध्यदिनात्
 स्यादहर्भाह यस्मिन् प्राक् पर्वणः सन्धिरियं हतोया ।
 सा खर्विका वाजसनेयिमन्वा तस्यासपोष्याथ परेद्युरिति
 रिति” आवर्त्तनाद्दृष्टमस्तमयादर्वाक् यदा सन्धिर्भवति त-
 दाहः सन्धिमती तिथिः प्रथमा, रात्रौ सन्धिश्चेत् सा ति-
 थिर्द्वितीया उभे अपेक्ष्य पूर्वाह्णे सन्धिमती पर्वतिथिस्तृ-
 तीया भवति तस्यां हतोयतिथौ पर्वकालस्यात्यत्वात् सा-
 खर्विकेत्युच्यते । शास्त्रान्तराध्यायिनामोदये विषये
 पूर्वद्युरन्वाधानादिकं सन्धितथाविधिर्वाजसनेयिनान्तु-
 रतिथाविधिः एवं सति वाजसनेयिनां न कापि सन्धि-
 दिनात्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकमस्ति सोऽयं विशेषः आवर्त्तने
 ततः पुरा वा यदा सन्धिर्भवति तदा वाजसनेयि
 व्यतिरिक्तानां पर्वचतुर्थांशे इतिः प्राप्नोति तत्र विशेष-
 माह गान्धर्वः “प्रतिपदप्रविष्टायां यदि वेष्टिः समाप्यते ।
 पुनः प्रणोय कृत्स्नेष्टिः कर्त्तव्या यागान्तिमैरिति” पर्वण्यचतु-
 र्थांशः प्रतिपदस्त्योऽंशाश्च यागकालत्वेन विहिताः । अत्र
 पर्वचतुर्थ्यांशस्य विषय उदाहृतः प्रतिपदगानां विषय उ-
 दाह्रियते । उपकाले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशोयागकालः
 निशांशे सन्धौ द्वितीयांशः रात्रिप्रारम्भे सन्धौ तृतीयांशः
 नन्वेन न्यायेनापराह्णे सन्धौ प्रतिपञ्चतुर्थांशस्य याग-
 कालत्वं प्राप्नोति तच्च प्रतिपदं “न यद्व्यं चतुर्थोऽंशे”
 इति स्मृतेः अतस्तादृशे विषये याम एव लुप्येतेति चेत्
 सैवं इदं यातातपेन प्रतिपदवाभिधानात् “सन्धिर्यदपरा-
 ह्णे स्यादागं प्रातःपरेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थो-
 ऽपि न दुष्यतेति” एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्दिष्टः स्याद-
 ति चेन्नैवं सद्यस्काळविषये चरितार्थत्वात् तं च वि-
 षयं दर्शयति कात्यायनः “सन्धिश्चेत् सङ्गवाद्दृष्टं प्राक्-
 चेदवर्त्तनाद्वेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्काळ-
 विधौ तिथिरिति” भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि “अन्वाहितथा-
 स्तरणोपवासः पूर्वद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् । आवर्त्तनात्
 प्राग्यदि पर्वसन्धिसादैव यागः क्रियते समस्तः” इति ।
 आपस्तम्बोऽपि “पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासः
 सद्यो वा सद्यस्काळायां सर्वं क्रियते” इति सङ्गवावर्त्त-
 नयोर्मध्ये पौर्णमासीप्रतिपदोः सन्धौ सति पूर्वोदाहृत-
 र्वचनैः सन्धिदिनात् पूर्वद्युरन्वाधानादिकं प्राप्तं तच्च

सद्यस्कात्तवाक्यैः सन्धिदिन उत्कृष्यते । मन्वीदृशे विषये सन्धिदिनात् परदिने यम उत्कृष्यतां तथा सत्यपराङ्मा-
दिष्वन्विष्वान्वाधानयमयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्ति च दृष्टान्तः वाजसनेयिनाभीदृशे विषये, अन्वाधानोक्तये सति य गस्याप्युक्तृत्वात् भवेत् अन्यव्यतिरेकरूपाभ्यां वि-
धिनिषेधाभ्यामस्याः शङ्कायां निवारितत्वात् तत्र सद्यस्का-
त्तविधयोऽन्यरूपाः, प्रतिपञ्चार्थांश्च प्रतिषेधाच्च व्यति-
रेकरूपाः एवं च सति प्रतिषेधाक्यं सावकाशं भवति ।
अमावास्यायां विशेषमाह दृष्टशातातपः “द्वितीया तिस्रहू-
र्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराङ्गिकी । अग्न्याधानं चतुर्दश्यां परतः
सोमदर्शनादिति” सोऽयं विशेषोनाश्वलायनापस्तम्बविषयः
किन्तु बौधायनमतानुयायिविषयः अतएव बौधायनः “द्विती-
या तिस्रहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराङ्गिकी । अग्न्याधानं चतु-
र्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । चतुर्दशी चतुर्थ्यामा अमावास्या
न दृश्यते । शोभूते प्रतिपञ्चेत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ।
चतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीया क्षयगामिणी । प्रातरिष्टिरमायां
स्याद्भूते कव्यादिका क्रियेति” एतेषां वचनानामयमर्थः अङ्गि
चतुर्दशी संपूर्णा अस्तमय दशममावास्या खल्ला तत एवा-
पराङ्गव्याप्तिभावाच्चाङ्गायान्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या
यद्यपि निमित्तभावं न भजते तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां
सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात्तददर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्र-
तिपद्युतायाममावास्यायाभिष्टः खल्लाभावाद्योपेतायां
चतुर्दश्यां आह्वानग्राधानादिकं कर्तव्यमिति । एतदेवाभि-
प्रेत्य सत्यन्तरे “आदिनेऽस्मिन्मते चन्द्रः प्रतीच्यासदित्यात्
यदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यज्जदेति”
इत्येवमिष्टोऽपि “येन्द्रे निरुपे पयसि पुरस्तादुदिते विधौ ।
यद्वैशुग्यं कृतं तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेदिति”
अस्यायमर्थः यदा संपूर्णचतुर्दश्यामविचार्यमावास्या-
बुद्धिं कृत्वा अग्न्याधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते
तस्मिन् उषःकाले पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा
न दृशकर्म भवितुमर्हति दर्शकालस्याप्राप्तत्वात् किन्तु का-
लापराध निमित्तोक्त्य दृशदेवता अपनीय दातादिगुण-
विशिष्टाग्न्यादिदेवतान्तराग्युद्दिश्य हविः प्रक्षेपो विहितः
तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे अयूते “यस्य हविर्निरुपे पुर-
स्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति तेषां तदङ्गुलान् विभजेद्ये मध्यमाः
स्युस्तानग्नये दातुं पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ये स्य-
विष्टाक्षानिन्द्राय प्रदातुं दध्मश्चरुम् ये क्षोदिष्टास्तान्
विष्णवे शिपिषिष्ठाय शूने चरुमिति” सोऽयं दृष्टान्तोह-

विधि निरुपे सति तदङ्गुलं पूर्वस्यां दिशिन्द्रावुदिते सति
दर्शकर्मविधेर्यद्वैशुग्यसुक्तरौत्यावस्थितं तदेव वैशुग्यं होम-
दिने पश्चिमदिशि चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायन-
मतसुपोद्धृत्यति श्रुतिः “यस्मिन्नह्नि पुरस्तात्पश्चात् सो-
मोन दृश्यते तदह्यजेतेति” अयमर्थः सिनीवाल्यां पुर-
स्ताच्चन्द्रदर्शनं भवति द्वितीयायुक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चन्द्रो
दृश्यते तयोर्दशयोर्मध्यवर्तिन्यां कुक्कां द्विविधमपि चन्द्र-
दर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिने यदव्यमिति चन्द्र-
शेनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह का-
त्यायनः “यजनायेऽङ्गि होमश्चेद्वाङ्गुलं दिशि दृश्यते । तत्र
व्याहृतिभिर्जुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये” इति चन्द्रदर्शन-
राहित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायनकारिकासु पठते “इष्टेरल-
प्रातिपदादिनाष्टः सप्ताष्ट वा यत्र भवन्ति तत् स्यात् । क्षी-
णासु नार्द्धाषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽथ एतौ च भवेद्द्वितीयः”
इति अयमर्थः अमावास्यातिथेः सन्धिनिषेधो नाडीषु
क्षीणासु सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमयात् पूर्वं प्रतिपत्तसम्ब-
न्धिन्यो नाष्टः सप्ताष्ट वा यदि भवन्ति तदा तद्दिनमिष्टे-
रलं योग्यं सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ यदा
वर्द्धते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमायामग्निमाधाय
सोमदर्शनराहिते प्रतिपदिने यागः कर्त्तव्य इति । सत्यन्त-
रेऽपि “अर्वागस्तमयात् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते । तत्र यागं
न कर्त्वीत स्युर्देवास्तु पराङ्मुखाः” इति बौधायनमतानुसा-
रिणामग्न्याधानवर्ध्याह्वानमपि खल्लाभावाद्योपेतायां च-
तुर्दश्यां कर्त्तव्यं तथा च बौधायननेनोक्तम् “यदा चतुर्दशी
यासन्तरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आ-
ह्वमाचरेत् । चतुर्दश्यां च यामि अमा यत्र न दृश्यते ।
शोभूते प्रतिपद्यात् भूते कव्यादिका क्रियेति” चतुर्थे यामि
अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्त्ववसाने खल्ला सा चेत्
परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां आह्वमाचरेत् । नह
चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदादिः समानता तथा च
यत्तपयब्राह्मणम् “यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदह्य-
जस्मिमाङ्गो कानभ्युदेतीति” । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि “एषा-
वै सुमना नामेष्टिर्यमद्यो जान” पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्
स्मिन्नेवास्मै लोके समर्पकं भवतीति” अयमर्थः देव-
मिष्टिचन्द्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेवाभिष्टः सुमनःशब्द
वाच्या तादयोमिष्टं कृतवन्तं यजमानमभिमुख्य तस्मिन्
दिने पश्चाच्चन्द्रमा उदेति तस्मै यजमायस्मिन्ने सव्यदि-
भवतीति बाढं तदेतच्छ्रुतिद्वयं बौधायनमतानुसारिव्यति-

रिक्विषयम् एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपद्युर्थागे याग-
कृतः । ननु बौधायनव्यतिरिक्तानामपि चन्द्रदर्शनयोग्यं
द्वितीयायुतं प्रतिपदुद्दिनमितौ निषिद्धं तथा च स्मृतिः “प-
र्वणोऽंशे चतुर्थे तु कार्या चेद्विजोत्तमः । द्वितीयासहितं
यथा दृश्यन्त्याश्रयायनाः” इति तदेतदावर्त्तनतत्पूर्वका-
लयोः सन्धौ सति दृष्टव्यं अपराह्णादिसन्धिषु चतुर्थस्यैषा-
वप्राप्तत्वात् । तदेवं प्रकृतिरूपया इष्टः कालो निरूपितः
विक्रान्तेस्तु कालो निरूप्यते तत्र कान्थायनः “आवर्त्तनात्
प्राग्यदि पूर्वसन्धिः कृत्वा तु तस्मिन् दिवसे प्रकृत्याः । तत्रैव
यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विक्रान्ताः प्रकृतेः परेद्यु-
रिति” आवर्त्तने तत्र पुरा वा पूर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने
प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विक्रान्तसन्धौ यागः कर्तव्यः ।
यद्यावर्त्तनात्परतः सन्धिस्तदा केवलं विक्रतियागः
सन्धिदिने कर्तव्यः प्रकृतियागस्तु सन्धिदिनात्परेद्युर्नुच्ये
इत्यर्थः । आवर्त्तनतः पूर्वकाले ततः परकाले वा सन्धिर-
स्तेषु त्विष्यपि पक्षेपु सन्धिदिन एव विक्रान्तराजानं प्रह-
नेस्तु पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युर्नुच्यते व्यतिष्ठते
इत्येतां सर्वांसां प्रकृतिदर्शपूर्णमासौ “ऐन्द्राग्नमेकादश-
कपालं निर्वपेत् पूजाकामः” इत्यादयः काण्डान्तरपठिताः
काण्डेऽप्योविक्रतयः । तत्र “प्रकृतिवद्विक्रतिः कर्त्तव्येति” न्या-
येन विक्रतीनामपि सन्धिदिनात् परेद्युः कदाचिदनु-
ष्ठानं प्राप्तं तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्यते ।

तेन सन्धेः सूक्ष्मकालत्वेन कर्म्मनिर्हृत्वा संक्रान्तिवत्त-
दुपलक्षितदिनविशेषे तत्तत्कर्म्म कर्त्तव्यमिति फलितम् । अत
एव “अतुसन्धिषु वापयेत्” इतियतिषम् स्मृतिः तत्र यदि
दर्शान्निविष्टा स्यात् तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव वषणं
कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं तु पूर्वान्तायां त मात् दर्शान्तत्पूर्वसान्तस्योः
समो विकल्पः अनुष्ठाने तु तत्र वचनविशेषाच्छिष्टाचाराच्च
व्यवस्था कालमा० । अथञ्च कालः श्रौतस्मार्त्तकर्म्माङ्गम्
वैद्यके तु कालविशेषोऽपि परिभाषितः “यथा ऋतोर-
न्यादि सप्ताह्नादतुसन्धिरिति स्मृतः । तत्र पूर्वोविधि-
स्याच्छः सेवनीयः परोविधिः” वाग्भटः । उच्यते-
याज्ञे तु ऋतवोः सन्ध्युपलक्षितस्य कालभेदस्य “रवेर्भ-
वेदेकद्विचक्रस्य यदंशद्वन्द्वं खलु राशनस्य । तदत्र राशिद्व-
यभागतए” अष्टं वसन्ताहतवो भवन्ति । तत्सन्ध्योःगात्र
ई०षटोसमाः सृष्टिर्बंशुणा (१२४ षटोसमाः) खेत्
विष्ववायनीयाः । स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं न्युन्यं भवे-
देव विशेषपुण्यः” केशवाकेश सन्धिसन्धिर्वै नापि परिभाषा

कृता तत्र न्युन्यावशेषे स्नानदानादौ विशेषपुण्यफलम् ।
इतरस्य विवाहे वर्ज्यता । यथाह स एव “सन्धौ पुरन्धौ
शुचमेति बन्ध्या स्मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः” इति ।
चतुसेव्यं त्वि० अतभेदे सेव्यं वैद्यकोक्तपुण्ययुतमाहारादि ।
सुश्रुतोक्ते अतभेदे सेवने ये पथ्यरूपे यस्तुभेदे तच्च सुश्रुदंशेन
यथा । “यस्मिन् यस्मिन् चतुर्ते ये ये दोषाः कृष्णानि देहि-
नाम् । तेषु तेषु प्रदातव्याः रसान्ते ते विजानता ।

प्रक्रियत्वाच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनाम् । मन्देऽग्नौ
कोपमायानि संहर्यान्वाकृतदयः । तस्मात् कृदविशुद्धार्थं
दोषसंहरणाय च । कषायतिक्तकटुकै रसैर्युक्तमथाऽद्रवम् ।
नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च । देयमन्नं
नृपतये यज्जलं चोक्तमादितः । तन्मावरतमग्नीषा पिबे-
न्धूममायुतम् । अङ्गि मेवानिलाविष्टेऽत्यर्थशोताम्बुस-
ङ्कुले । तरुणत्वादित्वाद्वा गच्छन्त्योषधयस्तदा । सति-
मांस्तद्विमिश्रञ्च नैव व्यायाममाचरेत् । अत्यम्बुपानाव-
श्यायप्याम्यधर्मातपांस्तथा । भूताम्यपरिहारार्थं शयीत च
विज्ञायसि । शोते साम्नौ निवर्तते च गुरुजावरणे गच्छे ।
यायाः क्षाण्वधमिच्छ प्रशस्तागुरुभितः । दिवास्वप्नमजी-
र्णञ्च वर्जयेत्तत्र यत्नतः । वर्षासेव्यासेव्ये ।

“सेव्याः शरदि यत्रैव कषायस्वादुतिक्तकाः । जीरेस्तु विक्रान्ति-
क्षौद्रशालिस्तुहादिजाकुलाः । सलिलञ्च प्रसज्यत्वात् सर्वमेव
तदा हितम् । शरःस्त्रास्यनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु । पदोषे
शशिनः पादाश्चन्दनञ्चास्तवासनम् । तिक्तस्य सर्पिषः पानै-
रसृक्कृत्वा वैशु युक्तिः । वर्षास्त्रपचितं पित्तं हरेच्चापि विरे-
चनैः । नोपेयात्तीक्ष्णमन्त्रोष्णं क्षारं खपं दिवाऽऽतपम् ।
रात्रिजागरणञ्चैव सैद्युनञ्चापि वर्जयेत् । स्वादु शीतजलं
मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलम् । शरच्चन्द्रांशुनिर्झातमगच्छवो-
दयनिर्विषम् । प्रसज्यत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा हितम् ।
सचन्दनं वा कपूरं वासस्यामलिनं खपु । भजेच्च शरदं
माल्यं सोधोः पानञ्च युक्तिः । पित्तप्रशमनं यच्च तच्च
सर्वं समाचरेत्” । शरदि सेव्यासेव्ये ।

“हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दस्त्वर्थोऽग्निमाकुलः । ततस्तु शी-
तमासाद्य वायुस्तत्र प्रकृष्यति । कोष्ठस्य शीतसंस्पर्शादग्निः-
पिण्डोऽकृतोऽनलः । रसुश्चोषयत्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा
हितम् । हेमन्ते लवणक्षारतिक्ताः कटुकोत्कटम् । सर्पि-
क्षौलमहिममयनं हितमुच्यते । तीक्ष्णान्यपि च पानानि
पिबेद्यद्रुभूषितः । तैलाभ्यक्तः सुखोष्णो च वारिकोऽव-
गाहयेत् । साकारधाने सङ्गति कौशेयास्तरणाकृते । शयीत

यद्ये वापि एते गर्भमृदोदरे । स्त्रीः सिद्धाशुभूपाढ्याः
पानोन्नयनस्तनीः । एकामश्नु निषेवेत सैद्युनं तपतो नृपः ।
मधुरं तिरुक्तकमलं लवणमेव च । अन्नपानं तिलान्
माषान् शाकानि च दधोनि च । तथैव विव्रतीः शा-
लीन् सुगन्धान् च नवानपि । प्रसद्यानूपमांसानि क्रव्याद-
विलयायिनाम् । कौटुकानां प्रवानाञ्च पादिनाश्चोप-
जायते । मद्यानि च प्रसज्य नि यश्च किञ्चिद्वलप्रदम् ।
कामस्तस्मिन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे" हेमन्तसेव्यादि
“एष एव विधिः कार्यः शिथिले समुदाहृतः” ।

“हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम् ।
औष्ण्यप्रादसन्ते कृपितः कुरुते च गदान् बहून् । ततोऽ-
न्तमधुरस्निग्धलवणानि गुरुणि च । वर्जयेद्भक्षणादोनि
कम्पागम्यपि च कारयेत् । षट्किञ्च यवान् शीतान्
सुप्तान् नोवारकोद्वान् । लागादिविष्कररसैर्दद्याद्युषैश्च
युक्तिः । पटोलमन्त्रवाचार्कितककैश्च हिमान्ये । सेवे-
तं माधवेऽरिष्टान् सीधु माध्वीकमासवान् । व्यायाममङ्गु-
धूमं तीक्ष्णञ्च कवलपहम् । सुखास्त्रुना च सर्वार्थान्
सेवेत कसुमागमे । तोक्ष्य कृन्तुल्लारकषायं कोष्णम-
द्रवम् । य सुद्रमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम् । व्या-
यामोऽपि निरुद्धाध्वग्नानिघातजो हितः । उन्नादनं
तथा स्नानं वनितः काननानि च । सेवेत निर्हरेच्चापि
हेमन्तोपचितं कफम् । शिरोविरेकममनिरुहकवलादि-
भिः । वज्जयेन्मधुरस्निग्धवास्त्रप्रगुरुद्रवान्” वसन्तसे०

“व्यायामसुष्णमायासं सैद्युनं ह्यातिशयोचि च । रसां-
श्चाग्निगुणोद्दिक्तान् निदाघे परिवर्जयेत् । सर्वांसि
सरितोवापि वनानि रुचिराणि च । चन्दनानि परा-
ध्वानि स्रजः सकमलोत्पलाः । तालवृन्तानिलाहारं-
काया शीतमृदुहाणि च । वर्षाकाले निषेवेत वासांसि
सुलघ्नी च । शर्करासखण्डादिभ्यः सुगन्धोनि हिमा-
नि च । पानकानि च सेवेत मन्वांश्चापि शशकान् ।
भोजनं च हितं शीतं सपृतं मधुरद्रवम् । श्तेन प्रयसा
रालौ शर्करामधुरेण च । प्रत्ययकसुमाकीर्णयने हृष्य-
संस्थिते । शयिते चन्दनाङ्गीकृत्य श्मशानोऽनिर्गः सुखैः”
पीपसेव्यादि ।

“तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्तथा । पयो-
मांसरसाः कोष्णालौकानि च हतानि च । दृक्कृष्णायि
यत्किञ्चिदभिषिन्दि तथैव च । निदाघोपचितश्चैव प्र-
कल्पन् समोरणम् । निहन्त्यादनिहन्तेन विधिना विधि-

कोविदः । नदीजलं कृत्स्नसुष्णसदमन्व्यं तथाऽऽतपम् । व्या-
यामञ्च दिवास्त्रप्रं व्यायञ्चाल वज्जयेत् । यवषटि-
कगोधूमान् शालींश्चाप्यनयांस्तथा । हृष्यमध्ये निवाते
च भजेच्छयां नृदूत्तराम् । सविषप्राणविण्मूलकाका-
निरोचनादिभिः । समाप्तं तदा तोयमानरीलं विषोप-
मम् । वायुना विषदुष्टेन प्रादृष्येण च दूषितम् । तच्च
सर्वोपयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत् । निरुहैर्वेस्तिभि-
श्चाप्यैस्तथान्यैर्मांसनापहैः । कृपितं शमयेद्वायुं वापिकं वा
चरेद्विधिम् । ऋतावृत्तौ य एतेन विधिना वसते नरः ।
घोराभ्युत्थितान् रोगान्नाश्रितं स कदाचन” प्रादृष्टसे०

ऋतुस्तीम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे “नाकसद ऋतुस्तीमा-
दिकस्तीमाश्चाभिप्रायहानि” आश्व० त्री० ६, ८, १६ ।
“ऋतुस्तीमनामानश्च षडेकाहाः” नापु० ।

ऋतुस्थला स्त्री अश्वरोभेदे “ऋतुस्थला एतावी च विज्ञाचो
पूर्वचित्पि” भा० व्या० १२१ अ० अश्वरोभेदकथने ।

ऋतुस्नाता स्त्री ऋतौ ऋतुकाले विहितदिने (ऋतुयैदिवसे)
स्नाता । ऋतुकाले चतुर्थदिवसे शुद्धार्थं ज्ञातस्नातायां
स्त्रियाम् । “ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां सन्नियौ नोप-
गच्छति” मिता० ऋतिः धर्मलोपभयाद्वाचीकृत-
स्नातामिसां करन्” रघुः । “पूर्वं प्रपश्येत्तस्नाता यादृशं
नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः”
सुश्रुतः । अधिकसुकृतमार्तवशब्दे ऋतुमतीशब्दे च । दार-
विशेषणत्वे पुंस्त्वम् “यः स्नद्वारानृतस्नातान् स्त्रियः
सन्नोपगच्छति” मिता० ऋतिः ।

ऋतुस्नान न० ऋतौ शुद्धार्थं स्नानम् । रजस्त्रयाया-
चतुर्थदिनकर्तव्ये स्नाने तस्या आत्मीयाः स्नानप्रकाराश्चा-
र्तव्यशब्दे ८०८८० उक्तः ।

ऋतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे द्रव्यभेदे न सेव्या हरितकी । वर्षा-
दिषु ऋतुषु क्रमेण सैन्धवशर्कराशुगुह्रीजीरकमधुगुडै-
र्मिश्रणेन सेव्यायां हरितक्याम् । “सिन्धव्यशर्कराशुगुह्री
कणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राद्व्या रसाद्यन
गुणैर्विषया” भावप्र० ।

ऋते अय्य० ऋत (शीतः) के । १४४५ ने २ विनाशे च । “अवे-
हि मां प्रीतवन्ते तरङ्गमात्” रघुः “अवाहते निषिक्तस्य
नीललोहितरेतसः” कुमा० । “शक्नोऽन्यः सहितं वेगमृते
देवं पिनाकिनम्” भा० व० १६ अ० । “नाभिव्याहार
येदुग्रह्ण स्वधानियनयाहते” मनुः “अस्नातको हरेत्सर्वं
दुहितृणां सुताहते” या० । एतच्छब्दस्य विनाशेत्वात्

तद्योगे पञ्चमी द्वितीया तृतीया च भवति उक्तोदाहरणेऽपि
पञ्चमी द्वितीयादृष्ट्या। तृतीयाया उदाहरणं ऋग्यम् ।
ऋतेकर्त्तव्यं ऋग्यं वेदे वा० वज्जने ऋग्यं० ऋग्यमा० ।
कर्म विनेत्यर्थः । 'ये कर्मणः क्रियमाणस्य सङ्गं ऋतेकर्त्तव्यं-
संपाज्यायन देवः' ऋ० १०, ५५, ६० ।

ऋतेजा त्रि० ऋते यत्तन्निमित्तं जयते जन-विट् ष्यलुक्-स० ।
यत्तन्निमित्तजाते । 'अग्ने स लेषहतपा ऋतेजाः' ऋ०
६ ११ । 'ऋतेजा यत्तन्निमित्तं जातः' भा० ।

ऋतेयु पु० वरुणस्य ऋत्विजि ऋषिभेदे । "हृदेयुश्च ऋतेयुश्च
परिव्याधश्च कोत्तिमान् । एकनय दितश्चैव त्रितयादि
त्यसन्निभाः । अत्रैः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वत
स्तथा । वरुणस्य त्विजः सप्त पक्षिमां दिशमास्थिताः"
भा० आनु० १५० अ० । २ पौरवे नृपभेदे । 'परोर्नशं
प्रपञ्चामि' इत्युपक्रमः । 'संयाचितस्याहंयातीरौद्राश्च-
स्तुभुनः स्मृतः । ऋतेयुस्तस्य कनेपुस्त्यङ्गुलेयुक्तंयवः ।
जलेयुः स ऋतेयुश्च धर्मस्ययवतंयवः । दशैतेऽस्मरमः पुत्रा
वनेयुश्चावमः स्मृतः । धृताच्या इन्द्रियाणां च सत्यस्यै जग-
दात्मनः । ऋतेयोरनिनावोऽभूत्' भाग० ६ । १०, २ ।

ऋतेरत्तम् पु० ऋते उद्देश्यतया वर्जितं रत्नोत्तमः । यत्ने
'ऋतेरत्ता वै यज्ञः' ऐत० ब्रा० । यज्ञस्य रत्नोत्तमो
रक्षणं यत्वात् तयात्वम् ।

ऋतोद्य न० ऋत० वद-भावे क्यप् । सत्यकथने 'ऋतं वदन्ता
वतोद्युः' अथ० १४, १, २१ ।

ऋत्विज् पु० ऋत०+यज्-किन् उ० प० । १ याजके, 'अग्न्याधेयं
पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् सखान् । यः करोति वतो
यस्य स तस्यार्त्विगश्च्यते' इति जनूक्ते २ खानुष्ठेयैदिक
कर्मकरे । ऋत्विजश्च षोडश तत्र सख्याश्चत्वारः तेषां
प्रत्येकं सहकारिण स्तय स्तय इति षोडश । विवर्तिरव्या-
वाक्यशब्दे ८५ प्र० दृष्ट्या । "अथर्विजो यां काश्चिदाशि-
गमाशसते सा यज्ञमानस्यैति स्मृतेः । 'ऋत्विगवादेनयुक्तौ
च समौ संपरिकर्त्तितौ । यत्रो खान्याभ्यात् पुण्यं हानिं
वादेऽथग जयम्' इति दृष्टव्यं तत्रैव ऋत्विक्कृतयज्ञफलं
वेतनदक्षिणादिनां वरयि, रेव । "त्रोत्कर्त्तक्रियाहेतो
र्हणुयाऽत्विजः स्वयम्" या० । "तस्य सांख्यपुरुषण
तुल्यतां बिभ्रत स्वयमकुर्वन्तः क्रियाः । कर्त्तृता तदुप-
लभ्यतोऽभवदृत्तिभाजि करणे यथार्त्विजि" भा० ।
ऋत्विजः कर्म यज् । आर्विज्यः ऋत्विक्कर्मणि आर्वि-
ज्यशब्दे उदा० ऋत्विक्कर्त्तव्येति खज् । आर्विजीन

ऋत्विक्कर्त्तव्येति 'दाक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनैः' भट्टिः ।
ऋत्विज त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तिः तत्र भवं तत्त्वानुष्ठेयं वा वेदे
वर्त्तित्वात् भवत्वाभावेन न गुणः । १ प्राप्तिः काल-
भवे २ ऋतुकालानुष्ठेये च 'अयं वो गर्भऋत्विजः प्रतं
सधस्यमासदत्' यजु० ११, ४८ । "दधे च गर्भऋत्विजं
यतो जातः प्रजापतिः" २२, ६२ । ऋत्विजावान् लोके तु
यत् । ऋतव्य इत्येव तेष्वर्थे त्रि० ।

ऋत्विजावत् त्रि० ऋत्विजऋतुकालभवं प्रजोत्पादनकर्म तत्त्वा-
नुष्ठेयकर्म वास्तव्यस्य सतुप् मस्य वः दीधेः । १ प्रजोत्पादन-
कर्मयुक्ते २ तत्त्वानुष्ठेयकर्मयुक्ते च । "कृतं न ऋत्विजावतः"
ऋ० ८, ८, १० स्त्रियां ङीप् । 'इयं न ऋत्विजावती
धीतिरेति नवीयसी' ऋ० ८, १०, १० । "ऋतौ वसन्ता-
दिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्विजं तद्वत्" भा० ।

ऋत्वा त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तिः तत्र भवं तत्त्वानुष्ठेयं वा कर्म यत्
संज्ञापूर्वकविधिरनित्यत्वात् न गुणः अज्यवच्च । ऋत्विज्य-
व्यर्थे 'अपश्य' त्वा मनसा दध्यानां स्वायां तन् ऋत्वा
नाधमानाम्" ऋ० १०, ८२, २ ।

ऋदूदर त्रि० ऋदू उदरं यस्य वेदे प्र० मले पः । ऋदूदरे
निरु० । 'ऋदूदराः सुहृदो मा नो अस्त्यै' ऋ० २, २२, ५,
ऋदूदरेण सख्या सचेय' ऋ० ८, ४८, १० ।

ऋदूपा त्रि० प्र० । १ अह्नपातिन २ गमनपातिन ३ दू-
रपातिन निरु० । "उभा ते बाह्वरण्या सुसंस्कृतं ऋदू-
मे चिददूधधा" ऋ० ८, ७७, ११ । ३ सामेवर्चसधिकृत्य
यास्कं न तथार्थतया निर्धचनं कृतम् ।

ऋदूतृध पु० प्र० । १ मर्मगर्हणवेधनि २ गमनवेधनि ३ श-
ब्दवेधनि ४ दूरवेधनि च निरु० । ऋदूपायशब्दे उदा० ।
तामेवर्चसधिकृत्य यास्कं न तथार्थतया निरुक्तम् ।

ऋद्ध न० ऋध-कृ । १ प्रकम दंतधान्ये २ सिद्धान्ते ३ दृष्टौ च ।
४ ऋद्धे ५ सम्पत्ते त्रि० 'इयं ऋद्धवती' इत्याऽवनी' नैव० । अवा-
प्य भूमावसपत्नऋद्धराज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्" गीता
"धमज्ञानवैराग्यादिभिः सम्पत्ते प्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमाने
च दीविणौ पु० । "ऋद्धः स्यराचरो मन्त्र" विष्णुस०
धर्मादि भूमेतत्वात् ऋद्धः" भा० । "सृष्टिर्ऋद्धो दृष्टा-
त्मा" विष्णुन० । "प्रपञ्चरूपेण ऋद्धमान ऋद्धः" भा०

ऋद्धि स्त्री ऋध-भावे क्तिन् । १ दृष्टौ २ सम्पत्तौ ३ शिष्टौ च ।
"परिच्छन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना" कुमा० ।
'ऋद्धा भवान् व्योतिरिव प्रकाशते' भा० व० १११ ।
कर्त्तरि क्तिच् । ४ पार्श्वत्यां यद्धरत्न० । ५ ऋद्ध्यां

ईदेवभेदे । करणे क्तिव् । ७ओषधिभेदे स्त्री राजनि० ।

तल्लक्षणं यथा । “ऋद्धिर्द्विच कन्दौ द्वौ भवतः को-
श्यामले । श्वेतलोमान्वितः कन्दोलताजालैः सरन्ध्र-
कः । स एव ऋद्धिर्द्विच भेदमध्येतयोर्बुधे । तल्लय-
न्यसमा ऋद्धिर्वाभावर्त्त फला च सा । दृष्टिस्तु दन्ति-
णावर्त्त फला प्रोक्ता महर्षिभिः । ‘ऋद्धिर्व्या त्विदोषघ्नी
शुक्ला सधुरा गुरुः । प्राणैश्चर्यकरो मूर्च्छा रक्तपित्त-
विनाशिनी’ भावप्र० । ‘काकोली क्षीरकाकोली जीवक-
र्भकावुभौ । तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्द्विर्मधूलिका ।
निरुद्धेषु ययःलाभमेव वर्गो विधीयते” सुश्रु० । तयोर-
लाभे वर्गमध्ये वाराही देया ऋधभगद्धे प्रमाणम् । ८कुवे-
रपत्न्याञ्च । “तरौ तत्र निवध्याथ कश्यपं प्रददौ शुभा ।
अदितिर्मम पुण्यायै” सौभाग्यायै तथैव च । निष्कयेण
मया सुतः कश्यपस्तु तपोधनः । इन्द्रोदन्तस्तथेन्द्राग्या
सौभाग्यायै” ततो मम ! सोमस्याप्यथ रोहिण्या ऋद्ध्या च
धनदस्तथा । एवं सौभाग्यदोऽज्जः पारिजातो न सं-
शयः” हरिवं० १०६ । “ऋद्धिः कुवेरकान्ता च जलेण
महिषी तथा” हरिवं० १२६ख० । “सावित्री ब्र-
ह्मणःसाध्वी कौशिकस्य गची सती । मार्त्तण्डेयस्य धू-
मोर्ष्या ऋद्धिवैश्वणस्य च” भा० अनु० १४६ अ० ।
“शक्रः शचीपतिर्दोषयोधमोर्म्या सह । वरुणः सह
गौर्या च सहर्द्ध्या च धनेश्वरः” हरि० १५५० । सांस्या-
स्ति महत् । ऋद्धिमत् दृष्टियुक्ते वि० स्त्रियां ङीप् ।
“तद्धिंसद्भ्युजनाधिरुदैः” कुमा० । “धारागृहेष्वत-
पद्धिमलः”रघुः तन्तोक्ते ऽखकारे । “अथामिधाये
त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम् । “तारो रमा वर्त्मवो-
ज्मद्धिरोशखरान्विता” ऋद्धिः खकारः” तन्त्रसारः ।

ऋध दृष्टौ दिवा० स्वा० च पर० अक० सेट् उटित् इरि-
ञ्च । दि० ऋध्यति ऋध्यात् ऋध्यत् आर्द्ध्यात् स्वा० ऋ-
धोति ऋधुवन्ति ऋधुयात् ऋध्वन्तु ऋधुहि आ-
र्ध्यात् । उभयतः । आर्द्ध्यात्-आर्द्ध्यात् । आनर्द्ध आन-
धतः । अर्द्धिता ऋध्यात् अर्द्धिष्यति आर्द्धिष्यत् ।
अर्द्धितव्यः अर्द्धनीयः । ऋध्यः । ऋद्धः ऋद्धिः । ऋध्यन्
ऋधुवन् अर्द्धः । उटित्पात् वेट् अर्द्धित्वा ऋद्धा । सद्ध्य ।
“नात्रह्य कल्लमोति नासल” ब्रह्म वर्द्धते”मनुः“सपत्ना-
द्ध्यतो दृष्टा हीनमात्मानमेव च । सोऽहं न स्त्री नचाप्य-
स्त्री न पुमान् नापुमानपि”भा० स० ४६अ० । “पृथिव्याम-
ग्नये समनमन्तु स आर्द्धोत्” अथ० ४,२८,१ । ये

भक्षयन्तो न वस्त्रान्धधुः”२,२५,८ । आत्मनेपदत्वमपि
“ते च लोमश ! लोकेऽस्मिन्मृध्वन्ते केन हेतुना”भा० व०
८४ । वेदे गणव्यत्यासात् अम् । ‘य एषां मृत्वाण्डधत् स
जीवात्”ऋ० १,८४,१६ । मन्त्रानि धीतिरुत यज्ञमन्त्रन्”
१०,११०,२ । अन्तर्भूतगयर्धत्वात् सक० । णिचि अ-
र्द्धयति ये “त्वां यज्ञैर्यज्ञिष्ये अर्द्धयन्ति”अ० ७,८२,४ ।
सनि वेट् अर्द्धिधपति ईत् सति । वेदे गणव्यत्यासात्
य तेन । “इत्यानास्ता शतं हिमा ऋधेम”अथ० ८,५५,
४ । ऋधच्छेदे उटा० । “ऋधद्युक्ते धिया मर्त्तः शग-
मते” ऋ० ६,२०१४ । स्वा० तपणे वर्द्धने च सक० । “आ-
दधोति हविष्कृतम्” ऋ० १,१८,८ । ‘अन्त एव तद्दे-
वान्धुवन्ति” ऐ० ब्रा० । “सोऽहं प्राग्भवतैव भूतजननी-
मृधोमि” भवभूतिः ।

अधि+अधिकदृष्टौ । “यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्द्धोत्तेनाध्यर्द्धिः”
इति शत० ब्रा० १४,६,१० ।

आ+सद्धौ । “कृष्णाक्षोर्नर्षमेत् समानो यमस्य लोकेऽधिर-
रञ्जुरायत्”अथ० ६,११,८,२ । ताच्छील्ये चानश्
उप+उपगमे । “तस्मादेतत् क्षत्रिय एव नजल्लुपेत् सिञ्जि-
घांसतीव” शत० ब्रा० २,१,२,१७ । “उपेत् सेत् स्वीकृत्या-
त्” भा० । “एतेषामेव संवत्सरसुपेत् सेत्” २,२,२,१४ ।

वि+ऋद्धिभिगमे विगतायां दृष्टौ “अथ यस्मान्न क्षत्तिकास्वाद-
धीतर्जाणां वा एता अव्ये पत्रा आसुः सप्रर्षितु इ ख वै
पुरर्वा इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्द्धन्तामी ह्युत्तराहि
सप्रर्षय उटानि पुर एता अशमिव वै तद्योमिथुनेन
व्यूहः स नेन्मिथुनेन व्यूहः” इति शत० ब्रा० २,१,२,४ ।

“व्यार्द्धन्त विगतर्द्धिका अभवन्” भा० । गणव्य० साधुः ।
“यद्युत्तुसुखे यज्ञसुखे जुड्यात् पशुभिव्युध्यत पा-
पीयान्तस्यात्” १२,१,२,८ । “अव्ययं विभक्तीत्यादि”
पा० सूत्रे विगता ऋद्धिः व्युद्धिः” सि० कौ० ।

सम्+ऋद्धेराधिक्ये अतिशयितद्वौ । “अव्ययं विभक्तीत्यादि”
पा० “ऋद्धेराधिक्यं सद्धिः” सि० कौ० । “कः लिखन्तान्
समृध्यात्” मनुः । “शत्रुपक्षं समृध्यन्” यो सोऽहात्
समुपेक्षते” भा० व० ५४ अ० । “अयं कामः समृध्य-
ताम्” यजु० २६,२ । पदव्यत्यासः ।

ऋधञ्(क्) अथ० ऋध-वा० अजि(कि)क् खरा० । १सखे,
२वियोगे, ३शेषे, ४सामीप्ये, ५लाघवे, च प्रौढम् ।
वियोगः पृथक्करणम् । “ऋधगृहेषः क्षणत्” ऋ० ८,१,
८,११ । “ऋधक् पृथक् क्षणत् कुरुत” भा० । “यदि-

न्द्रो दिवि पर्यो यदधक्" ऋ० ६, ४०, ५ । "ऋधक् सा वो
मरुतः" ७, ६७, ४ । "ऋधग्देवा इह यजा चिकित्वः"
२, २५, १ । "ऋधगित्या स मर्यः" ऋ० ८, १०१, १ ।
"ऋधक् सत्यम्" भा० । "ऋधग्यतो अग्निमिषं" रत्न-
माणाः ६१, २ । "ऋधग्यतः सत्येन गच्छतः" भा० ।
कर्त्तर अजिक् । ईसमृद्धे, ७ वङ्गे च ति० । "ऋधगया
ऋधगुताशमिष्टाः" यजु० ८, २० । "ऋधक् समृद्धमयाः"
"ऋधक् यज्ञं समर्द्धयन्" वेददी० । "ऋधक् सोमः स्वस्तये"
ऋ० ८, ६४, २० । "ऋधक् ऋध्वन् तथा च" यास्क० ।
"ऋधगति पृथग्भावस्यानुप्रवचनम् भवति अथाप्यधोत्यर्थे
दृश्यते" भा० । "ऋधग्धुवेम कविनेषितासः" ऋ० ६,
५६, १० । "ऋधक् समृद्धं यथा तथा ह्येवम्" भा० ।

ऋधत् लि० ऋध० शत वेदे गणव्यत्यासः । वर्द्धमाने । “दश
 श्यावा ऋधद्रयोऽतीतवारास व्याश्रयः” ऋ० ८. ४६, २३ ।
 “ऋधद्रयोऽहवेगाः” भा० । रयशब्दो वेगवाची जसः
 स्थाने प्रथमा । “शमाभिर्ऋधद्वारायाम्ने ददाश” ६, ३,
 २ । “ऋधद्वाराय ऋधत् समृद्धं वारं वरणीयं धनं
 यस्य” भा० ।

ऋन्फ (म्फ) हिंसायां तदा० सुवा० सक० पर० सेट् । कम्फति
 आम्फति-आर्फीत् ऋम्फास् भूत् व्यस चकार आनर्फ
ऋफ दाने हिंसायां निन्दायां युञ्ज्च सक० स्हाघायाम् व्यक०
 • तदा० पर० सेट् । कम्फति आर्फीत् । कविकल्पदुमे
 ऋफधातुस्तदर्थे पा० सते रिफधातुस्ते प्रथमे ऋफधातुस्तु
 हिंसायामिति भेदः । आनर्फ आनुफतुः ।

ऋबीस न० ऋ० वर्जने भास-अच् घृ० । पृथिव्यां निर० तत्स्थे
 १ अग्नौ च । “हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां पितृमतेमू-
 र्जमग्ना अधन्त्म् । “ऋबीसे अतिमश्विनाशनीतसु च
 न्यतुः सर्वगणं स्वस्ति” ऋ० १,१६,८ । इमामृचमधि-
 क्षत्य यास्तेन ऋबीसमपगतभासमन्तर्हितभासं गतभासम्
 वा इति निरुच्योक्तम् “योऽयं ऋबीसे पृथिव्यामग्निरन्त-
 रोवधिवनस्तित्वसु तसु क्षन्यतुः” युवमृबीससुत तप्रमत्वये
 ऋ० १०,३६,६ । “तप्रमृबीसमाङ्कुराहम्” भा० । “अ-
 तिर्यद्वासरोहृबीसम्” ऋ० ५,१८,४ । “ऋबीसं तृ-
 षाग्निम्” भा० । “अनृतातिष्य पनोदपूतिदावां वान-
 बीसपकनाव्युदक्तानि वर्जयेत्” कात्या० ४,१०,५ ।
 “ऋबीसशब्दः पृथिवीवाचो “योऽयमृबीसे पृथिव्यामिति”
 यास्तेोक्तः ऋबीसे यत् पक्वं तित्कदि कर्कः ।

ऋभु पु० अरि स्वर्गे अदितौ वा मवति ऋ++भू-ड । १देवे ।

तेन ऋशन्दस्य स्वर्गवाचित्वं द्रष्टव्यं तच्च प्रमादात् पूर्व-
मनुकर्मिति तस्य च स्वर्गे पुंस्त्वम् बोध्यम् । "समोचीनास
ऋभवः समस्वरन्" ऋ० द, ३, ७ । "तं नेमिऋभवो
यथा" ऋ० ७, ५, ५ । २मेधाविनि निरु० । "अग्नये ब्रह्म
ऋभवस्तत्तनुः" ऋ० १०, ८०, ७ । "ऋषिर्विप्रः पुर एता
जानानाऋभुर्धोर उशना काव्येन" ऋ० ८, ८७, ३ । ३देवा-
नामपि यद्व्ये देवे । "ऋभवोनाम तत्त्वान्यो देवानामपि दे-
वताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तो ह देवताः" भा०
य० १५, ४५, ६ । चानुषमन्वन्तरीये षडेवगणभेदे च । "चानुष-
स्यान्तरे तात ! मनोर्देवानिमान् शृणु । आष्याः प्रभूताः
ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः । लेखानास महाराज ! पञ्च
देवगणाः स्मृताः" हरिवं० ७ । त्वैवर्णिककहिने ५ जातिभेदे
"ऋभूणां त्वेति रथकृतः" कात्या० ४, ६, ५, "ऋभुः सौधन्वन
सात्वतापरपर्यायस्त्वैवर्णिकेभ्यो हिनी नित्यतः कश्चिज्जाति
विशेषः इति पाथेसारथिमित्राः" कर्कः । तृतीयमवनीये
सुधन्वनः पुत्ररूपे ईदेभेदे च । "इहोपयात शवसो
नपातः सौधन्वना ऋभयो माप भूत" ऋ० ४, ३५, १,
एतत्स्मृतो च नवर्वैतस्यैव गुणादिवर्णनम् । ऋ+भा-डु ।
७उरुभासमाने त्वि० "ऋभुऋभुजणो रयिम्" । ऋ० ४,
१७, ५, "ऋभुसुक्रभासमानम्" भा० ऋभुरस्यस्य उ
द्देश्यतया स्मृतम् । ऋभुसत् ऋभुदेवताको त्वि० ।
"ऋभुसन्त वाजवन्तं त्या कवे" ऋ० ३, ५१, ६ । ऋभुणा
वृष्टं साम अण् । आर्भय तद्दृष्टे सामभेदे आर्भवशब्दे
उदा० । किप । ऋभरपि देवे पु० ।

क० भुज् पु० क० भयो देवाः क्षियन्ति वसन्त्यत्र क्षि+आधारे बा०
ड । { स्वर्गे २ वज्रे ७ इन्द्रे च रायसुकुटः । क० भुनाम्ना-
क्षीयते गम्यते कर्मणि बा० ड । क० भुनामके देवे “उप नो-
वाजा व्यध्वरश्चभृताः” क० ४, ३७, १, “क० भुजा क० भवः” भा
क० भुजन् पु० क० भुनाम्ना जायते क्षै-क्षये धातूनामनेकार्षत्वात्
ख्यातौ कर्मणि कभिन् । क० भुनामख्याते देवभेदे “स्तोमो-
वाजा क० भुजणो ददे वः । “क० भुष्टभुज्यो रायस्” क०
४, ३७, ३, ५ ।

कृभुजिन् ५० कभुनः वज्रं खर्गोवाऽस्यास्ति इति । इने
खादौ कभुता कभुजायौ शसादाजादौ टिलोपः कभु
इत्यादि-इन्द्रो विश्वां कभुता वाजो अर्थः-कृ० ७, ४८, ३
“कभुजोवाचरति कभुजिन्+आचारे क्तिप् क्त्वानामि-
कदीर्घः कभुजोऽयति । ततः क्तिप् कभुजिन् तद्वदाचारा-
न्यिते ति० ।

ऋभ्व लि० उरूतः प्रभो०। सहति उरूते निरू०। “स्तुषेयं
पुरुषसंस्थमिनतसमाप्तासामानाम्” ऋ० १०, १२, ६,
अस्या ऋवः यास्तेन “स्तोतव्यं बद्धूपसुभूतमीश्वरतम-
साम्न्यसाम्न्यानामिति” क्रमेण पदानि निरूक्तानि । ऋभुः
उरूत इवाचरति ऋभु+आचारे क्तिप् ततो ब्रा० अतु ।
ऋभुत् उरूते सहति । “पुरुहूतोयः पुरुगूतं ऋभुं
एकः पुरुप्रयस्तः” ऋ० ६, २४, २, “ऋभुान् सज्जान्
भा० अत्यन्तत्वान्त्वलोपः । कनिन् । ऋभुन् तत्त्वार्थे
“जुषह्व्या मनुषस्योक्तं स्तावत्वा यज्ञे” ऋ० १०, २०, ५
बा० असच् । ऋभुस अतिष्ठत् । “सत्यगवसं ऋभुसम्”
ऋ० ५, ५२, ८, “ऋभुसम् अतिप्रवृत्तिमिति” भा० “इन्द्रं न
यज्ञैर्विश्वगूतं मृमसमष्टम्” ऋ० ८, ७, २,

ऋश हिंसायां गतौ च भौ० पर० सक० सेट् । अर्शति आर्शीत्
आनर्श आनुशतः अर्शः । ऋश्यः ।

ऋश लि० ऋश-कर्मणि क्यप् । १। हिंस्ये ३मृगे पुं स्त्री गच्छ-
रत्ना०। स्त्रियां जातित्विःपि योपधत्वात् टाप् । “ऋश्यो न
तृष्यन्नपानमा गच्छि” ऋ० ८, ४, १०, “ऋश्य ऋश्याख्योमृग
इव तृष्यत् भा० “वसुभ्य ऋश्यानालभेत” यजु० २४, २७,
“ऋश्यो मयूरः सुपर्शस्ते गन्धर्वाणाम्” यजु० २४,
२७, ततः चतुर्थांस् ऋश्या० क् । ऋश्यक तत्-
सच्चिक्कदेशादौ । भावे क्यप् । २। हिंसायां न० । ऋश्यं
हिंसं पतनेन ददाति दा-क । ऋश्यद कृषे पु० “युवं
बन्दनं ऋश्यादादुपधुः” ऋ० १०, २६, ८ । “ऋश्यादात्
कृपात्” भा० ।

एपाट् लि० ऋश्यस्येव पादावस्य अन्यलोपः सभा०। ऋ-
गष्टयपादयुक्ते स्त्रियां ङीप् पद्मावय । “ऋश्यपदीं
एषदतीं गोषेधां विधमस्यत” अथ० १, १८४ ।

यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरश्यां कप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे-
ष च गणः । “ऋश्य, न्यपोष, शर, निलीन, निवास, निवात,
निधान, निबन्ध, विवङ्ग, परिगृह, उपगृह, अशनि, सित,
मत वेष्टनं, उत्तराष्टनं, अष्टनं, स्थूल, बाहु, खदिर,
शर्करा, अनङ्ग, अरङ्ग, परिवंश, नेणु, वीरण, खण्ड,
दण्ड, परिपत्त, कर्दम, अंशु” ।

। गतौ बधे च तदा० पर० सक० सेट् । ऋपति आर्षीत् ।
आनर्ष आन्तपत्तः अर्षिता कृष्यात् अर्षिष्यति आर्षि-
ष्यत् । अर्षितव्यः अर्षणीयः ऋष्यः । अर्षिता ईदित् ऋटः
ऋटवान् ऋटिः । “ऋट्वाभ्यां रक्त ऋपत्यवतिम्” अथ० ६,
७, १७ । अथ दक्षिणायुग्यसुपार्षति” यत० ब्रा० ५,

४, १, ८ । “ऋटं न हित्वान्यृषन्त्यस्मैः” ऋ० १, ५, ७, ७।
“यदुदर्यस्य मेदस्य परिशिष्यते तद्गुदे न्यृषेत्” शत०
ब्रा० २, ८, ४, ५ । “अय पथ्यृषति” इत्युपक्रम्य “समं भूमि
पर्यर्षणं करोति” २, ६, १, १८ । अस्य वेदे आदित्यसपि
दृश्यते । गणव्यत्यासात् साधुः । “अर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः”
ऋ० २, २०, ८ । “ऋषो गतौ व्यत्ययेन शप्” भा० “तस्या-
आपोहतसर्षन्ति सिन्धवः” १, १२५, ५ । “सही न धारा-
त्यस्यो अर्षति” ६, ८६, ४४ । “एता अर्षन्त्यनला
भवन्ती” ४, १८, ६ । “एता स्पर्षन्ति हृद्यात् ससृष्टात्”
४, ५८, ५ । “शशमास्त्वन्सर्षति” यजु० २३, ५५ ।

अभि+आभिसुख्येन गतौ “अभ्यर्षत सुटुति” गयमाजिसखा-
सु” ऋ० ४, ५८, १० । “कृषन्ति वरिवो गवे अभ्यर्षन्ति
सुटुतिम्” ६, ६२, २ ।

भि+परि+सम्+इत्यादौ गत्यर्थधातोर्वाच्ये । “गृहाकरिन्द्रं
याता वीर्येण न्यृष्टम्” ऋ० ४, १८, ० । “न्यृष्टं नितरां
प्राप्नोति” भा० । “अयं निधिः सरमे अद्रिबुधोगोभि-
रश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्यः” १०, १०८, ७ ।

ऋषद् पु० यदुवंशे राजभेदे । “यदुस्तस्यान्नाहासत्वः क्रो-
ष्टा तस्माद्भाविष्यति” इत्युपक्रम्य “वृजिनीवतस्तु भविता
षडङ्गुरपराजितः । ऋषद्भोर्भविता एतत्ततश्चत्वरथ-
स्तथा” भा० अनु० १४७ अ ।

ऋषभ पु० ऋष-अभक् । १। ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च इव्य-
गणान्तर्गतः । स च सुशु० दर्शितः यथा
“अथातो इव्यसंयच्छणीयमध्यायं वाख्यास्यामः । समा-
सेन सप्तत्विंशद्व्यगणा भवन्ति । तद्यथा विदारं गन्धा
विदारो सृष्टेवा विश्वदेवाश्चर्द्धा प्रत्यकपर्णी यतावरो
सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ सहासहा ऋषसहा
एह्यौ पुनर्गवैरण्डो हंसपादो वृश्चिकारूपभौ चेति” ।
तल्लक्षणादुक्तं भावप्र० “ऋषभातिविषा कृष्णा काकनासाच
चामरैः । जीवकर्षभको क्षौद्यौ हिमाद्रिगिरिद्वौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपलकौ । जीवकः कूर्च-
काकार ऋषभो वृषश्चक्रवत् । जीवकोमधुरः शङ्खी सु-
खाङ्गः कूर्चशीर्षकः । ऋषभो वृषभोवीरो विषाणी ब्राह्म
इत्यपि । जीवकर्षभको बल्यौ शीतौ शुक्लफण्डौ । सधुरौ
पितृदाहृषौ कागवातन्यापहौ” । अयञ्चाष्टवर्गान्तर्गतः ।
जीवकर्षभको भेदे काकोय्यौ ऋद्धिद्विकौ । अष्टवर्गोऽष्ट-
भिर्न्यैः कथितसरकादिभिः” भावप्र० । “राज्ञामव्यवर्गस्तु
यतोऽयमतिदुर्लभः । तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तुणं

भिषक् । मेदा जीवककाकोलो वद्विष्ट द्विस्तथा ऽसती ।
 वरीविदार्य श्वगन्धाराहीस्तु क्रमात् जिपेत् भावप्र० ।
 २३निभेदे च । ऋषभकूटशब्दे सुनिभेदे दृश्यः । वर्षति रेतः
 दृष-अभक् पृ० बलोपः । २४षभे "ते ते भवन्तृक्ष्ण ऋष-
 भासो वशा उत" ऋ० ६, १६, ४७ । ऋषभासो रेतोवर्ष-
 कादृषभाः" भा० । "उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र ! तव
 वीर्ये" २८, ८ "ततो नियुक्ताः पश्यो यथा शास्त्रं मनी-
 पिभिः । तं तं देवं ससृद्दृश्य पत्तिपथं यथाविधि
 ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये" सर्वास्तान-
 भ्ययुञ्जन्ते तत्वाग्निचयकर्मणि" भा० आश्व० ८८ ।
 अश्वमेधस्य दृषभादयश्च सलक्षणा अश्वमेधशब्दे दर्शिताः
 अश्व व्याघ्रादिषु पाठात् उपमितसमासः । नरः ऋषभ इव
 वाक्ये नरर्षभः एवं राजर्षभः पुरुषर्षभ इत्यादि । सर्वत्र
 प्राशस्त्यं तेन द्योत्यते । 'स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभ-
 कञ्जराः । सिंहगार्हपतिनागाद्याः पृ० सि० अ० धर्मावचकाः"
 अमरोक्तेः । कचिद्वाक्येऽपि अश्वत्वं द्योत्यते । 'सा-
 त्वतामृषभं सर्वे भूतावाभसमंसत' भाग० ३०२, १० ।
 "स्वलक्षणा प्रादूरभूतं किलास्ततः स मे कृपीणामृषभः
 प्रसीदत" भाग० २, ४, २३ । गोलक्षणात्तर्गतदृषभलक्षणा-
 सुक्तं दृष्टं "साक्षात्तिलकृच्छ्राज्यो भूपकनयनाय न शुभदा
 गावः । प्रचलच्चिपिटविपाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः ।
 दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बसुगण्डानना विनतपृष्ठाः । ह्रस्वस्यु-
 लपीवा यवमध्या दारितखुराश्च । श्यावातिदीर्घजिह्वा
 गुल्फैरतिरतनुभिरतिदृष्टजिह्वा । अतिककुदाः कण्ठदेहा
 नेष्टा हानाधिकाङ्ग्यश्च । दृषभो ऽप्येवं स्थूलातिलम्ब-
 दृषणः सिराततक्रोडः । स्थूलासिरावितगण्डस्त्रिस्थानं
 मेहते यश्च । माजिराजः कपिलः करटो वा न शुभदो
 द्विजस्येष्टः । कण्ठोष्ठालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घात
 करः । स्थूलशकृन्मणिष्टङ्कः सितोदरः कणसारवर्णश्च ।
 गृहजातो ऽपि व्याज्यो यूथविनाशावहो दृषभः । श्या-
 मकपुष्पचित्वाङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडालालः । विप्रा-
 णामपि न शुभं करोति दृषभः परिगृहीतः । ये चोद्ध-
 रन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कणपीवाः । कातर-
 नयना हानाश्च पृष्ठस्तने न भारसङ्गाः । गृहसंहतता-
 म्बोधास्तनुस्फिक्त्वास्ततालुजिह्वाश्च । तनुह्रस्वोच्चवर्णाः
 सुकुम्भयः स एजङ्गाश्च । आताम्रसंहतखुरा व्यूहोरक्ता
 दृष्टककुदयुक्ताः । स्निग्धलक्षणास्तनुययोमाशस्तास्तनु-
 षट्ङ्गाः । तनुभूस्त्वालधयो रक्तान्धिलोचना रुहो-

क्तासाः । सिंहस्तन्वास्तन्त्यकस्तन्वाः पूजिताः रुगताः ।
 वामावर्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः । शुभदा भ-
 वन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्रेणकनिभाभिः । वैदूर्यमल्लका-
 बुद्धुदेज्जणाः स्थूलनेत्रवर्माणः । पार्श्वभिरस्तु टताभिः
 शस्ताः सर्वेऽपि भारवहाः । प्राणोद्देशे सचलसर्जार-
 मुखः सितश्च दक्षिणतः । कमलोत्पललालाभः सुवाल-
 धिर्गर्जितलज्जवः । लम्बदृषणैर्मणोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्ग-
 क्रोडः । ज्ञेयो भाराध्वमहो जवेऽश्वतल्लस्य शस्तफलः ।
 सितवर्णः पिङ्गलस्तान्त्रविपाणेश्चणो महावक्त्रः । हंसो
 नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः । भूस्त्वग्वालधि-
 राताम्रवङ्गणो रक्तकृक् काङ्क्षी च । कल्माषश्च स्वामिनस-
 चिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः । यो वा सिक्केचरणो
 यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः । मिश्रफलोऽपि व्याज्यो
 यदि नैकान्तप्रशस्तो ऽस्ति" । "कृषभाख्यमेतदुदितं स-
 जसाः सयौ चेत्" इत्युक्ते ४४ अन्धभेदे प्रकर्णच्छिद्रे द्विक्म्भी-
 रपुच्छे मेदि० ७ पर्वतभेदे धरणी । दवराहपुच्छे
 दजिनभेदे च हेम० "नाभिसूलात् यदा वर्ण उल्लितः
 कुरुते ध्वनिम् । दृषभस्यो निर्गतिं हेलया ऋषभः
 स्मृतः" इति सङ्गीतदा० उक्ते १० स्वरभेदे । "निषधर्षभगा-
 न्धारपङ्कजमध्यमधौताः । पञ्चमयेत्यमी सप्त तन्त्रं करणो
 ल्लिताः स्वराः" असरः । ११ भगवद्वतारभेदे स च नाभेर्गो
 देव्यासजनि भाग० ५५, ६ अ० । "नाभिरपत्यकाभो मेरुदे-
 भगवन् यज्ञपुरुषमवहितः त्माऽयजत्" इत्युपक्रम्य तदं
 प्रसन्नो भगवांस्तयोः पुत्रतयावतीर्णः इत्युक्तं तत्रैव
 यथा "भवद्भिरवितथगीर्भैर्वरसमुभयचितो यदस्य
 तजो मया सदृशो भूयादिति" १८ । यथाहमेवाभि-
 रूपश्च कैवल्यात् ४६ अथापि ब्रह्मवादो न कृषा भवितु-
 मर्हति समैव हि सुखं यद् द्विजदेवकुलम्
 तत आग्नीध्रियेऽंशकलयाऽवतारिष्यन्नात्मतुल्यमनुपलभ-
 मान इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्द-
 भगवान् । बर्हिषि तस्मिन्नेवं विष्णुदत्तः भगवान् परम-
 र्षिभिः प्रसादितोनाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधाय
 मेरुदेव्यां धर्मान् प्रदर्शयितुकाभो वातवसनानां अम-
 णानामृषीणः मूर्खमन्यनां शुक्या तन्वाऽवतार" ईश्व०
 "शुक उवाच अथ तस्मत्पत्न्यैर्वाभिव्यज्यमानभगवत्तल्ल-
 साभ्योपशमवैराग्यैश्चैर्महाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभाव-
 प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चानितलसमवनायातित-
 रां जग्धुः । तस्य ह वा इत्यं वर्ष्मणा वरीयसा दृष्टवृक्षो-

लेन च व्योजसा वनेन श्रिया यगसा वीथ्यैश्वर्याभ्याश्च
पिता ऋषभ इतोदं नाम चकार । यस्य ह्रीन्द्रः स्पर्द्धा-
भानो भगवान् वर्षे न वर्षा तददधार्थं भगवान् ऋषभदेवो-
योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्वं वर्षमजनाभं नामाभ्य-
वर्षत् । नाभिस्तु यथाभिलषितं सुपुत्रास्त्वनवरुध्यानि
प्रमोदभरविह्वलोगद्गदालरया गिरा खैरं गृहीतनरलो-
कसा चर्यं भगवन् पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिवर्त्तु-
तातेति सानुरागसुपलालयन् परां निवृत्तिमुपगतः ।
विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजानाभिरात्मजं स-
मयसेतुरन्तायामभिषिच्य ब्राह्मणेपूषनिधाय सह मेरु-
देव्या विद्यालायां प्रसन्ननिपुणेन तपःसमाधियोगेन
नरनारायणख्यं भगवन् वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्म-
हिमानमवाप । यत् ह पाण्डवेयः स्तोकावुदाहरन्ति ।
कोनु तत् कर्म राजर्षेर्नाभिरन्त्याचरेत् पुमान् । अपत्यता-

भगादयस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा । ब्रह्मण्योऽन्यः ! कुतोना-
भेर्दिप्रा मङ्गलजिताः । यस्य वर्त्तिषि यज्ञे शं दर्शयामासु-
रोजसा । अथ ह भगवान् ऋषभदेवः स्वं वर्षं कर्मजोत्तममु-
न्यमानः प्रदर्शितगुरुकृत्यामोलब्धरैर्गुरुभिरनुज्ञातो ग-
हमेधिनं धर्माननुगृह्यमाणो जयन्त्यामिन्द्रतत्तायासभय-
विधलक्षणं कर्मसमाप्तायमभियुक्तात्मजानामात्मसमानानां
शतं जनयामास । येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः
अष्टगुण आसीत् जेनेदं वर्षेति भारतमिति व्यपदिशन्ति ।
१० राजकर्तव्ये ऋषभमहत्सादिदक्षिणके एकाहसाध्ये याग-

भेदे “ऋषभगोसवौ” कात्या० १२, ११, २, “ऋषभश्च
गोसवश्च कृत् भवतः” कर्कः “पूर्वोराजः” ४ । “पूर्वः
ऋषभसंज्ञोराजः” कर्कः “दक्षिण ऋषभमहत्सं द्वादशं वा
शतम्” ५ । “ऋषभाणां सहस्रं द्वादशाधिकं शतं वा”
संयहः । १२ यज्ञतरपुत्रे ऋषभेदे च । “एकविंशस्तोमेन
ऋषभो याज्ञतर ईजे शिक्षानां राजा तदेतद्वाच्ययाऽभिगी-
तम् । याज्ञतरे यजमाने ब्रह्मण्य ऋषभे जनाः । अथ-
मेधे धनं विप्रा विभजन्ते दक्षिणाः” शत० १२, ५, ४, १५,

ऋषभकूट पु० हेमकूटपर्वते भा० व० ११० अ० । “पर्वतं स
समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यानङ्गान् भावान्
दर्शय सुबहून् ऋष !” इत्युपक्रम्य तदाश्वयं मूलपद्मे
शुचिधरे प्रतिलोमशवाक्यं यथा

“अस्मि ऋषभकूटेऽभूदपभोनाम तापसः । अनेकशत-
वर्षायुस्तपस्वी कोपनोर्ध्वम् । स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः
कोपाङ्गिरिषवाच ह । य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानु-

त्तृजेस्त्वसु । वातश्चाक्षय मा गच्छमित्युवाच स तापसः ।
व्याहरंश्चेह पुरुषो मेधगच्छेन वार्यताम् । एवमेतानि
कर्माणि राजस्तेन सहविषा । कृतानि कानि चित् क्रो-
धात् प्रतिषिद्धानि कानि चित् । नन्दं त्वभिगता देवा पुरा
राजद्विति श्रुतिः । अन्यपत्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ।
ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः । दुर्गञ्जक्रुरिमं
देशं गिरिप्रलूङ्गरूपकम् । तदा प्रभृति कौन्तेय ! नरा ग-
रिभिर्भं सदा । नाशक्रुवन्समिद्रष्टुं कृत एवाधिरोहितम् ।
मातप्रतपसा शक्यो द्रष्टुमेध महागिरिः । आरोढुं वा
ऽपि कौन्तेय ! तस्माद्विद्यतयागभव । इह देवास्तदा सर्वे
यजानाजतुर्कृतमान् । तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽ-
द्यापि भारत ! । कुशाकारेव दूर्ध्वं संस्तोषे च भूरि-
यम् । यूपप्रकारावहवो ह्यज्ञाशेमे विशास्मते ! । देवाश्च
ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ! ।”

ऋषभगजविलसित न० “भक्तिर्गैः स्वरात् स्वस्वभगजवि-
लसितमिति” ए० २० उक्ते षोडशालरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

ऋषभतर पु० तनुः ऋषभः तनुत्वे ऋषत् । भारवहने मन्द-
शक्तौ दृषभे । जातिव्येन पित्र्यात् स्त्रियां ङीप् । दृषभतरो ।

ऋषभदीप पु० न० ऋषभ इव ज्ञेतः दीपः । दीपभेदे ज्ञेतदीपे
यत् प्रौञ्च पर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः “ऋषभ-
दीपमासासादा सेव्यं प्रौञ्चनिस्सृदकम्” भा० व० ८४ अ० ।

ऋषभध्वज पु० ऋषभोऽष्टभोऽध्वजोऽस्य । दृषवाहने षमहादेवे ।
ऋषभजेतनादयोऽप्यत्र । २ अर्हद्विशेषे मेदिनिः ।

ऋषभी स्त्री ऋषभ+गौरा० ङीप् जातो वा ङीप् । १ नराका-
रायां स्त्रियाम् २ श्वकशिख्याम् ३ मिरालायाम् ४ पि-
वायाञ्च मेदिनिः । ५ ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम्
इकपिकच्छाञ्च । ऋषभगच्छे उदा० ।

ऋषि पु० ऋषति ज्ञानेन संसारपारं ऋषी गतौ कि । ज्ञा-
नेन संसारपारगते ऽयं शिखादौ २ शास्त्रकदाचार्यं ३ वेदे
४ किरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । ऋषी हिंसा गतौ धातु-
विद्यासत्यतपःश्रुतिः । एष सन्निचयो यस्मात् ब्राह्मणश्च
तत्स्त्वृषिः । विदितसमकालं तं बुद्ध्या दत्तिमपिस्त्वयम् ।
ऋषन्ति परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः । गत्यर्थादेषते
धातेर्नामनिर्वाहकिकारणम् । यस्मादेतत् स्वयम्भूतस्तस्माच्च
ऋषिता मतेति मत्स्य० पु० २० अ० “व्याजान् ह वै प्रुञ्जी-
त्तापस्यमाचान् ब्रह्म स्वयम्भूभ्यान्वर्त्तते ऋषयोऽभवन् तद-
पोषास्त्वयम्” ऐत० ब्रा० हलादिरप्यत्र “पितृदिद्व-
स्ययोर्विमन्त्र-पतिज्ञाः” भरतः । “सप्त ब्रह्मर्षिदेवर्षिभ-

हृषिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमा-
वराः” रत्नकोषोक्ते सप्तविध ऋषिर्भवति । तेषां विशेषः
त्रिका० उक्तः यथा “व्यासाद्यास्तु महर्षयः । परमर्षयस्तु
भेताद्याः देवर्षयः कणादयः । ब्रह्मर्षयो वसिष्ठाद्याः सुश्रु-
ताद्याः श्रुतवर्षयः । ऋतपर्णादयो राजर्षयः काण्डर्षय-
स्त्वमी । जैमिन्य आः” वसिष्ठाद्याश्च मरीच्याद्याः दश ।
“भृगुमरीचिरत्रिच अङ्गिरा पुलहः क्रतुः । मनुर्देवो
वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश । ब्रह्मणो मानसाद्भ्यो ते
उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः । परत्वेनर्षयस्तस्माद्ब्रूतास्तस्मा-
न्महर्षयः” मत्स्य० १२० अ० । तेषां पुत्राणां तु तपसैव
ऋषित्वं यथोक्तं तत्तैव “देवराणां सुतास्तेषामृषयस्तान्
निबोधत । काव्यो दृहस्तत्रिचैव कश्यपश्चैव नस्तथा । उ-
तय्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा । कर्दमो बाल-
खिल्याश्च विश्ववाः शक्तिवर्चसः । इत्येते ऋषयः प्रोक्ता-
स्तपसा ऋषितां गताः” । किन्तु मरीच्यादीनामेव ऋषित्वं
भूरि प्रसिद्धम् । तएव भोगसमाप्नौ नक्षत्ररूपेण गगनम-
ण्डले उत्तरस्यां सारस्वतीकाः स्थितावभ्यस्यन्ते तेषां च
मति कालसहितचारादि निरूपितं दृ० सं० यथा
“सैकायलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहारिव ।
नाथवतीव च दिव्यः कौबेरो सप्तभिर्मुनिभिः । भुव-
नायकोपदेशाच्चरिन्सीधोचरा भ्रमद्भिश्च । यैश्वरमहं
तेषां कथयिष्ये दृढगर्गमताम् । व्यासन्मघासु सुनयः शासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । पण्डितकपञ्चद्वियुतः (२५०६)
शककालस्तस्य राजश्च । एकैकस्मिन्नुत्ते शतं शतं ते च-
रन्ति वर्षाणाम् । प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्ताध्वीकाः ।
पूर्वभागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।
तस्याङ्गिरास्ततोऽतिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतु-
रिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं सु-
निवरसुपाश्रितास्त्वती साध्वी । उत्काशनिधूमाद्यैर्हता
विधर्षा विरश्मयो हस्ताः । हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
स्निग्धाश्च तद्दृष्ट्वैव । गन्धर्वादेवानवगन्तोषधिसिद्धय-
ज्जनागानाम् । षोडशकरो मरीचिर्ज्ञेयो विद्याधराणां च ।
शक्यवनद्रदपारतकास्वोजांस्तापसान् वनोपेतान् । हन्ति
वसिष्ठोऽभिहृतो विट्छिदो रश्मिसम्पन्नः । अङ्गिरसो
ज्ञानदुता धीमन्तो ब्राह्मणाश्च निर्दिष्टाः । अत्रैः का-
नारभवा जलजान्यस्त्रोनिधिः सरितः । रत्नपिशा-
चदानवदेवभुजङ्गाः स्मृताः पुलस्त्यस्य । पुलहस्य तु
भूषणम् क्रतोस्तु यज्ञाः सयज्ञधृतः” ।

एते च स्वायम्भुव मन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् ततोऽधिकार-
समाप्नौ नक्षत्ररूपेण नभोमण्डले स्थिताः । मन्वन्तरभेदे तु
अन्ये एव सप्तर्षयोभवन्ति यथाह हरि० ।
१ “मरीचिरत्रिभगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च
वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः । उत्तरस्यां दिशि तथा
राजन् । सप्तर्षयः स्मृताः । नाभा नाम तथा देवास्त्वासन्
स्वायम्भुवेऽन्तरे” ।
२ अथैव वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्भः काश्यप एव च । प्राणो-
दृहस्तत्रिचैव दत्तोनिश्चैव नस्तथा । एते महर्षयस्ततः ।
वायुप्रोक्ता महाव्रताः ।
३ वसिष्ठपुत्राः सप्तासन् वासिष्ठा इति विश्रुताः । हि-
रण्यगर्भस्य सुता जज्जानाम सुतेजसः । ऋषयोऽत्र मया
प्रोक्ताः कीर्त्यमानाश्चिवाश्च तान् ।
४ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जनुर्धर्मा च भारत । कपीवान्
कपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ।
५ वेदवाङ्मयं दुधश्च सुनिर्देशिरास्तथा । हिरण्यरोमा-
पर्जन्यं जङ्घबाहुश्च सोमजः । सत्यनेलस्तथाऽत्रैव एते
सप्तर्षयोऽपरे
६ भृगुर्नभो विश्वांश्च सुधामा विरजस्तथा । अतिनामा
सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः । चाक्षुषस्यान्तरे तात !
मनोर्हानिमान् ग्रहणु
७ अत्रिर्गण्डो भगवान् कश्यपश्च सहान्विः गौतमश्च
भरडाजोविश्वामित्रश्चैव च । तथैव पुलो भगवान्चोक्तस्य
महात्मनः । सप्तभोजसदग्निश्च कश्यपः सः स्मृतं दिवि ।
मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः । ह्यवा कस
दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । ततोऽन्ये तपसा युक्ताः
स्थानं तत्पूरयन्त्युत । अतीतावर्त्तमानाश्च क्रमेणैतेन
भारत ! । एतान्युक्तानि कौरव्य ! सप्तातीतानि भारत !
८ रामो व्यासस्तथात्रैवो दीप्तिमानिति विश्रुतः । भा-
रद्वाजस्तथाद्रोणिरश्वत्थामा महाद्युतिः । गौतमस्यात्मज-
श्चैव शरद्वाजोऽगौतमः । कौशिको गालवश्चैव रुद्रः का-
श्यप एव च । एते सप्त महात्मानोभविष्या सुनिसत्तमाः ।
ब्रह्मणः सङ्ग्राह्ये ते धन्याः । सप्तर्षयः स्मृताः ।
९ भेषातिथिस्तु पौलस्त्योवसुः काश्यप एव च । ज्योति-
श्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सवनश्चैव वा-
सिष्ठ आत्रेयो ह्यवाहनः । पौलहः सत्यः इत्येते
सुनयो रक्षितेऽन्तरे
१० दशमे त्वय पथ्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः । हविष्मान्

पौलहस्यैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । व्यापोमूर्तिस्तथात्रेयो
वाग्निश्चाष्टकः स्मृतः । पौलह्यः प्रसूतिश्चैव नभोगर्भैव
काश्यपः । अङ्गिरानभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः ।

११ एकादशे तु पर्याये तृतीयस्मान्तरे मनोः । तस्य सप्त
ऋषींश्चापि कीर्त्यमानान्निबोध मे । हविष्मान् काश्यपश्चापि
हविष्मान् यश्च भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयोवासिष्ठ स्तनय-
स्तथा । अङ्गिरासोदधिष्णुश्च पौलह्योनिश्चरस्तथा । पु-
लहश्चाग्नितेजाश्च भव्याः सप्त महर्षयः ।

१२ चतुर्थस्याथ सार्वर्ष ऋषोन् सप्तष्टणुष्व मे । द्युतिर्व-
ग्निश्च पुत्रश्च व्यात्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसोमूर्ति
स्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलह्यः पौलह्यश्च
तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तपेवाम्

१३ त्रयोदशेऽथ पर्याये भव्ये सन्त्यन्तरे मनोः । अङ्गिरा-
श्चैव धृतिमान् पौलह्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्तदर्थी
च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः
काश्यपस्तथा । नेतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः ।

१४ चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । अग्नीधः
काश्यपश्चैव पौलह्यो भार्गवस्तथा । भार्गवोद्भूतिवाङ्मयश्च
शुचिराङ्गिरस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रोवाग्निश्च
एव च । अजितः पौलह्यश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ।

सप्तर्षीणां उत्तरास्तु द्ययश्च गत० ब्रा० २, १, २, १ । उक्तः
यथा “सप्तर्षींस्तुह आ वै पुरर्वा इत्याचक्षते अमीह्युत्त-
राहि सप्तर्षय उच्यन्ति” ।

विश्वामित्रस्तुष्टाः सप्तर्षयस्तु दक्षिणस्थानं नभोमण्डले स्थिताः
तदुक्तं “ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरियापरः । स-
सर्ज दक्षिणे भागे सप्तर्षीन्परान् पुनः” । “मनुमेकाग्र-
मासोनभमिगम्य महर्षयः” । “ऋषयो दीर्घसन्ध्याद्वाहोर्ध्व-
माधुरवाप्नुयुः” । “ऋषयः संयतात्मानः इति च” मनुः ।
“वसन्तृषिक्रुलेषु सः” “आक्रोशं मृषिपत्नीनाम्” रघुः ।
“ऋषीन् ज्योतिर्भयान् सप्त” “सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा-
खधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः” कुमा० । वेदमन्त्रस्य
प्रथमं १४ दृष्टि च । “येन यजुषिणा दृष्टं सिद्धिः
प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण, तस्य तत् प्रोक्तमृषि-
भावः स उच्यते” योगिया० । येन ऋषिणा कल्पादौ यो-
मन्त्रोदृष्टस्तस्य मन्त्रस्य स ऋषिः । तज्ज्ञानावश्यकत्वमार्ष-
यन्दे दर्शितम् तत्र वैदिकमन्त्राणामृषिनिष्पन्नञ्च सर्वानु-
क्रमशिकादौ दृश्यं संक्षेपेण ततोक्तमनोच्यते । “सर्व-
माग्नेयं गायत्रं गौतमीयम्, सर्वं सावित्रमौषिहं

भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यमातुष्टुभसाथर्व्वणिक्तम् । सर्वं
वाह्विस्तत्त्वं वाह्विमाङ्गिरसम्, सर्वं वारुणं पाङ्कजामलव्याय-
नीयम्, सर्वमैन्द्रं त्रैलोक्यं याज्ञवल्कीयं, सर्वमादित्यदैवतं
जागतम् कौत्सम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यमाण
दीक्षायां ऋगुरग्न्याविष्णूगायत्री । प्रायणीये, आङ्गिरसो-
ऽदितिरुषिण्क्, क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्ये
वासिष्ठो विष्णुर्दृहती, प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः ।
उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् । अग्नीषोमीयेऽग-
स्त्योऽग्नीषोमी जागते । प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽ-
होरात्रे अतिजगते, चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः
शक्रो । अतिप्लवे षड्हे सार्वर्षोऽङ्गिरा मासाश्चेति
शक्रो, दृष्ट्ये षड्हे सावकायन ऋतवोऽष्टिः, अभिजिति,
प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः, खरसामस्तु सरस्वत्यापो दृष्टिः, विषुवति
रौहिण्यायण आदित्योऽतिदृष्टिः, विश्वजिति सौभर इन्द्र
निर्व्वदितिः कृतिः, गो व्याधुपोर्वाङ्गलिर्मितावरुणो प्रकृतिः,
दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिः, दशरात्रिके दृष्ट्ये
षड्हे मावेयो दिशो विकृतिः, ऊर्द्वोगे, शौल्बायन इमे
कोकाः संकृतिः, दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽतिकृतिः,
महाव्रते शैबिनः प्रजापतिस्तृकृतिः, उदयनीयेऽतिरात्रे
भौवनायनो वायुश्छन्दामि सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षितं
वाक्यमृषयः” । अधिकं हेमा० व्रत० दृश्यम् । भावे कि ।
१५ दर्पणे १ देज्ञाने च । ऋषिकृतं ऋषिमनाः । १७ त-
न्त्रोक्तमन्त्रस्य प्रथमोपासनेन सिद्धे ऋष्यादिगण्डे पु० उदा० ।

ऋषिकुल्या स्त्री ऋषीणां कुल्येव । इनद्यां त्रिका० । ऋषीणां
कृतिमा सरित् । मानससरोऽनिकस्ये ऋषिनिर्मितसरोवरे
“तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उक्तमम् । ऋषि-
कुल्यास्तथा सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः । सरो मानस
मासाद्य हाटकानभितः प्रभो ! । गन्धर्व्वरक्षितं देश
मजयत् पाण्डवस्ततः” भा० स० २७ अ० । १तीर्थभेदे
“ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठश्चैव भारत ! वासिष्ठो स-
मभिक्रम्य सर्वं वरुणां द्विजातयः । ऋषिकुल्यां समासाद्य
नरः स्नात्वा विकल्मषः । देवान् पितृन् चार्चयत्वा ऋषि-
लोकां प्रपद्यते” भा० व० ८४ अ० । “भूमिभागास्तथा पुण्या
गङ्गाद्वारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथासेध्या नदी चित्तव-
द्वातथा” भा० अ० १६५ अ० । ऋषिकुलाय हितं यत् ।
४ ऋषिकुलहितं त्रि० । “उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सर-
स्वत्याः सरोधरोः” भाग० १, २२, २६ । “ऋषिकुल्यायाः
ऋषिकुलहितायाः सरस्वत्याः” श्रीधरः । ऋषिकुलमर्हति

यत् । ऋषिपुत्रयोग्ये लि० । “अथ तस्योशर्तौ देशो-
भूषिकृत्यां सरस्वतीसु” भाग० ३.१६, १७ । सा च
“भूम्न ऋषिकृत्यायारुह्यस्ततः प्रस्तारो देवकृत्यायाम्”
भाग० ५.१५.६ । भारतवर्षस्ये ईमहानदीभेदे तत्त-
त्त्वमहानदीकीर्त्तने भा० ५.१६.१८ । चन्द्रवशा तास-
पसीत्युपक्रम्य “ऋषिकृत्याऽऽसामा कौशिकी मन्दा-
किनाति ताः प्रदर्श्य इति महानद्या इत्युक्तम् ।

ऋषिकृतत् लि० ऋषिं दर्शनं करोति क-किप् ईत० । सर्व-
द्रष्टरि । “ऋषिमनाय ऋषिकृत स्वर्णाः” ऋ० ६.८६, १८,

ऋषिगिरि पु० गिरिव्रजाख्यमागधदेशस्य जरासन्धुरसन्नि-
धस्येप, पञ्चसु पर्वतेषु मध्ये पर्वतभेदे “एष पार्थ ! महान्
भाति पशुमाक्षित्यमम्बुमान् । निरामयः सुवैश्रमाढ्यो नि-
वेशो मागधः शुभः । वैहारोविपुलः शैलो वराहो वष-
भस्तथा । तथा ऋषिगिरिस्ततः । शुभाशैत्यकपञ्चमाः ।
एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वता भीतलदुमाः । रत्ननीवाभि
संहृत्य संहृताङ्गागिरिद्रुजम्” भा० स० ७०० अ० । [रत्नमा०

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी । ऋक्षगन्धार्जुने
ऋषितर्पणं न० ऋषीणां तर्पणम् । ऋषीनुद्दीक्ष्य जलाञ्जलि
दाने तद्विधिः आ० त० “ऊतोपवीतो देवेभ्यो निवीती च
भवेस्ततः । मर्ष्यास्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रान्तर्पिस्तथा ।
सनकश्च सनन्दश्च ततोयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव
वोढुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वे ते तप्तिमायान् महत्ते नाम्बुना
सदा । मरीचिमत्प्रङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं ब्रह्म । प्रचेत
सं वसिष्ठश्च ऋगुं नारदमेव च । देवान् सर्वान्दृषीन् सर्वान्
तर्पयेदन्नतोदकैः” अन्नता अन्न यवाः “अन्नताश्च यवाः प्रोक्ताः”
इत्युक्ते । तच्च स्नानकाले नित्यं कर्त्तव्यम् यथाह शाता०
“तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्दिजः । देवेभ्यश्च
ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् । “नित्यं स्नात्वा शुचिः
कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्” मनुः । तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन
द्विविधता तर्पणशब्दे वक्ष्यते ।

ऋषिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तर्षीणां पूजाङ्गं पञ्चमी । भार-
गुह्यपञ्चम्याम् । तत्र हि सप्तर्षीन् प्रतिमास्थान् पूजयित्वा-
ऽऽहृतभूमिजयाकेन वर्त्तनम् कार्यम् । सप्त वर्षाण्येव कृत्वा
अष्टमेऽब्दे सप्तकर्मस्थितासु प्रतिमासु सप्तर्षीन् संज्य
तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिलैर्हृत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजये-
दिति विधिः । मूलं हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्यम् । सा
च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या “पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्या-
ह्नव्यापिनी तिथिरिति” भाष्यवीये हारीतोक्तेः दिनद्वये

तथालाभे हेमाद्रिभूते परा ग्राह्या “परासिता स्यात्
पञ्चमीति” दीपिकोक्तेः साधवन्मते पूर्वा “सर्वत्र पञ्चमी
परा” इत्युक्तेः युक्त्या ग्राह्या । “ऋषिपञ्चमी पथीयुतैव
ग्राह्येति” दिवोदासः । [षपशर्द्धासु” रत्नमा० ।

ऋषिप्रोक्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्तरिणा भैषज्याय प्रोक्ता । मा-
ऋषिवन् पु० ऋषिर्वन्धुः उत्पादकोऽस्य । ऋषिवंशजाते अ-
हर्ष्यौ शरभनामके ऋषौ च । “वस्वपाठणोः शरभाय
ऋषिवन्धवे” ऋ० ८.१००, ५ । ईत० । ऋषिमित्ते च ।
ऋषिमनम् पु० ऋषिर्भवार्थदर्शि मनोऽस्य । सर्वाथदर्शिमनस्को
ऋषिकृच्छ्रे उदा० ।

ऋषियज्ञ पु० ऋष्यदेश्यको यज्ञः ऋषिदेश्यदध्ययनरूपो यज्ञो
वा । नित्यं गृह्यस्य कर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते वेदाध्ययनरूपे
ब्रह्मयज्ञे “ऋषियज्ञं देश्यज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । नृयज्ञं
पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यापेत् । एतान्के महायज्ञान्
यज्ञास्तविदो जनाः” । स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्पित्वं होमैर्देवान्
यथाविधि । पितृन् आदौ च नृनक्षत्रभूतानि बलिर्कर्मणा”
मनुः

ऋषिलोक पु० ऋषिभिर्भोग्यलोकः । सत्यलोकसन्निकटस्थे
ऋषीणां भोगस्थानभेदे ऋषिकृत्याशब्दे उदा० । स च लोकः
शनिलोकादूर्ध्वं भुवलोकादधीर्वर्त्तमानः यथाह काशीखण्डे
शनिलोकवर्णनानन्तरं “नेत्रयोः प्राघुणीचक्रे ततः सप्तरि
मल्ललम्” इत्युपक्रम्य “शिवगर्भान् । शिवमते । सदा सप्तरि-
योऽमलाः । वसन्तीह प्रजाः सृष्टुं विनियुक्ताः प्रजा-
सृजता । मरीचिवरतिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः ।
वसिष्ठश्च महाभागा ब्रह्मणोमानसाः सुताः । सप्त ब्रह्मण
इत्येते पुराणे निश्चयं गताः । संभूतिरनस्रया च क्षमा
प्रोतिश्च सद्गतिः । सृतिरुज्जां क्रमादेषां पद्मलोकस्य
मातरः । एतेषां तपसा चैतद्द्वार्यते भुवनत्रयम् । उत्पाद्य
ब्रह्मणा पूर्वमेतत् प्रोक्ता सृष्टयः । प्रजाः सृजत रे
पुत्रा ! नानारूपाः प्रयत्नतः” इत्यादिकमुपवर्ण्य “भ्रुवतो-
रिति संकथां तथा गणवोर्वैष्णवयोर्दावहाम् । भ्रुवलोक
उपागतस्तयोर्नयनातिथ्यमत्यवर्जितः” १८ अ० ।

ऋषिग्राह्य न० ईत० । ऋषीणां कर्त्तव्ये ग्राह्ये । तत्र हि ब्रह्मा-
रम्भे लघुक्रिया तदुक्तम् “यथायुद्धे ऋषिग्राह्ये प्रभाते
नेषडम्बरं । दम्बलोः कलहे चैव बह्मरम्भे लघुक्रिया” ।
ऋषिसाह लि० ऋषीन् सृष्टे अभिभवति सह-रिषि ईत० ।
ऋषीणां द्रष्टृणासमिभावके । “ऋतस्य धीतिमृषि-
पाङ्गवीयशत्” ऋ० ६.७६, ४ । “सहेसाड” पा० पत्यपत्ते

पत्यमन्यत् ऋषिसाहो इत्यादौ न पत्यमिति भेदः ।

ऋषिषाण ए० ऋषिभिः सायते भज्यते षण-संभक्तौ कर्मणि षञ् वेदे पत्यम् । ऋषिभिः संभक्तौ । “ये त्वा सृजन्त्यु- षिषाण ! वेदसः” ऋ० ८, ८६, ४ । “ऋषिषाण ! ऋषिभिः संभक्त” भा० । लोके तु न पत्यम् ।

ऋषिष्टिषिण ए० ऋषभेदे । ततो विदा० अञ् । आर्षि (ष्टि)षेणः । तद्गोत्रापत्ये णस्ती० स्त्रियां ङीप् ।

ऋषिष्टुत त्वि० ऋषिभिः स्तुतः वेदे पत्यम् । ऋषिभिः स्तुते “ऋषिष्टुता जरयन्ती” ऋ० ७, ७५, ५ । २ अग्नौ च “ऋषि- ष्टुत इति ऋषयो ह्येतस्य ऽस्तुवंस्तस्मादाहर्षिष्टुत इति” शत० १, ४, २, ६ । लोके तु न पत्यम् । कविश्लोकेऽपि पत्यम् । “ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणाम्” भा० अनु० २७

ऋषिस्तोम ए० एकाहसाध्ये यागभेदे । “ऋषिस्तोमा त्राय- स्तोमाश्च दृष्ट्याह्वानि” आश्व० श्रौ० २५ । “ऋषिस्तोमा नाम सप्त एकाहाः । उभयत्र सप्तभोज्योतिष्टोमः प्र- कृतिः” नारा० ।

ऋषिस्वर ए० ऋषिभिः स्वर्यते गच्छन्ते स्वर्यते स्वर-कर्मणि अप् ईत० । ऋषिभिः स्तुत्ये । “ऋषिस्वर” चरति यासु नाम ते” ऋ० ५, ४४, ८ । “ऋषिस्वरमर्षिभिः स्तुत्यम्” भा० । [कृते जगत्सर्जने ।

ऋषिसर्ग ए० ऋषिभिः कृतः सर्गः । ब्रह्मणानियुक्ते ऋषिभिः

ऋषी स्त्री ऋषि+गौरा० स्त्रियां ङीप् । ऋषिपत्याम् ।

ऋषि(षी)क ए० ऋष्यां भवः क वा क्तृत्वः । ऋषिपत्नौ गर्भजाते ऋषेरीरसे पुत्रे । “ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथु- नात् गर्भसम्भवात् । परत्वेनप्यस्ते वै भूताये ऋषिकास्ततः । ऋषीकाणां सुताये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः” इत्युपक्रम्य कतिचिदधीतुङ्गा “तेषां पुत्राऽऽधीकास्तु गर्भोत्पन्नाश्चि- बोधत” इत्युपक्रम्य ऋषीणामोरसान् कतिचिनुङ्गा “इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषितां गताः” मत्स्यपु० १२-अ० ।

ऋषीवत् त्वि० ऋषिः स्तोत्रत्येमाख्यस्य सतप् “ऋन्दीरः” पा० मस्य षं दीर्घः । ऋषिस्तोत्रके ऋषिस्तुते । “शिप्रिचू- र्णिवः शचीवो” ऋ० ८, २, २८, “ऋषीवः ! ऋषि- भिर्युक्त” भा० । अत्र “मनुवसो च सख्यौ ऋन्दीरः” पा० स- ख्यौ नस्थाने च । ऋषीवः शब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । लोके तु ऋषिमतु इत्येव ।

ऋषीवह त्वि० ऋषीन् वहति पचा० अच् ईत० । “इन्द्रो वह्नेः पीक्षी” पा० दीर्घः । ऋषिवाहके

ऋषु ए० ऋष-गतौ क्तु । “अमवरतगतियुक्ते सूर्यरश्मौ” ज्येष्ठे

भिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येत” ऋ० १०, १, “ऋषूणां सूर्य- रश्मीनाम्” भा० । गन्तृमात्रे २ सङ्घति ३ बलवति ४ ज्ञाह- मात्रे च “अप्ये रेभोन जरत ऋषूणां जूर्णहोत ऋषूणाम्” ऋ० १, १२०, “ऋषूणामागन्तृणाम्” “ऋषूणां महताम् ज्ञानयताञ्च” भा० । पूमन्त्रदृष्टि ऋषौ च “हव्यो भवद्वस्तु ऋ- षूणाम्” ऋ० ८, ७१, १५, ऋषूणामृषीणां सूक्तादिदृष्ट- णाम्” भा० ।

ऋष्टि स्त्री ऋष-करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते । खड्गे । २ खड्गमात्रे अमरः । ३ आयुधमात्रे च “चित्तोद्योयामः प्रयतास्वृष्टिषु” ऋ० १, ६६, ४, “ऋष्टिषु युद्धस्य हेतिषु” भा० । “अंगेष्वेषां निमिमृत्तुर्कटयः” ऋ० १, ६४, ४, “ऋष्या ऋष्टीरनुज्जत” ऋ० ५, ५, २, ६, “ऋष्टीरायुषवि- शेषान्” भा० । “वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः” ऋ० ५, ५७, २, “ऋष्टिर्नाम कुरिका” भा० । “शरशतृष्टि दृष्टिभिः” देवोमा० । “धनूंषि चायूगाणि शराश्च चित्वा शतृष्टयः काञ्चनभूषणाश्च” भा० आ० १८४ अ० । “कोवोऽन्तर्भूत ऋष्टिर्विद्युतः” ऋ० १, ६८, ५, “ऋष्टिर्विद्युत ऋष्ट्या मेघभे- दनायुधविशेषेण विद्योतमानाः” भा० भावे क्तिच् । ४ हिं- सायाम् ५ अनिष्टोत्पादने । “हिरण्यनिर्णिगुपरा ऋष्टिः” ऋ० १, ६७, ६, रिष हिंसायां रिष्टिरप्यत्र ‘गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टिस्तृचकाः’ ज्योति० ईदोमौ च । ऋष्टिरस्यस्य सतप् । रिष्टियुक्ते दीप्रियुक्ते त्वि० स्त्रियां ङीप् ‘विद्युद्गया मरुत ऋष्टिमन्तो दिवो- मयी’ ऋ० २, ५४, १२ ‘ऋष्टिमन्तो दीप्रिमन्तः’ भा०

ऋष्टिषेण ए० ऋषभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अञ् शिवा० अण् वा । आर्षिषेण तत्पुत्रे । आर्षिषेणोऽहोत्र मृषिर्निषीदन् देवापि देवसमतिं “चिकित्वान्” एतामृष- मधिहृत्य यास्केनेतिहासो वर्णितः यथा “तत्रोति- हासमाचक्षते देशापिआर्षिषेणः शान्तनुश्च द्वौ कौरव्यौ भारतौ बभूवतः स शान्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे दे- वापिस्तपः प्रपेदे ततः शान्तनोराज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षत तमृषुर्ब्राह्मणाः अधर्मस्तया चरितो ज्येष्ठ आ- तरमन्तरेत्यभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति” ऋष्टि- षेणस्य नामान्तरं प्रतीप इति । “प्रतिअवसः प्रतीपः खलु शैव्यासुपयेमे सतुं नाम तस्यां पुत्राहुत्पादयामाह देवापि शान्तनुं वाह्मीकं वेति देवापि खलु वाह एवारस्यं विवेश शान्तनुस्तु सङ्गीषाणो बभूवेति” भा० आ० ८५ । “ऋजस्तस्माद्दिक्षीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चा-

काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् । प्रमो-
दयन्त्यो विविधैरुपायैराजम्बुदङ्गाधिपतेः समीपम् ।
संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु सन्तारितां नावमथातिशु-
भ्राम् । तीरादुपादाय तथैव चक्रं नाव्याश्रमं नाम वनं
विवक्षितम् । अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभागड-
कस्यात्मजमेकपुत्रम् । ददर्श देवं सहसा प्रहृष्टमापूर्यमा-
णञ्च जगज्जलेन । स लोमपादः परिपूर्णकाशः सुतां
ददाद्व्यष्टङ्गाय शान्ताम् अनेनैव याजयित्वा दशरथेन
पुत्रचतुष्टयं लेभे इति कथा रामायणादिस्थानुसन्धेया
“मान्धोष्ठनिः स्वां पुरमृष्यष्टङ्गः” भट्टः ।

ऋष्यादि पु० ऋषिरादिरस्य । वैदिकमन्त्रस्यावश्यज्ञातव्ये
ऋषिप्रभृतिपञ्चके तच्च पञ्चकं यथा “आषिं ऊर्ध्वं देव्यं
विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चि-
ता” योगिया० । ब्राह्मणेन सह आर्षादिकमित्यर्थः व्यक्त-
माह स एव “यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं ऊर्ध्वं देवतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च । एकैकस्या ऋचः
सोऽभिभवन्तीतिविधिवद्भवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छ-
त्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो
द्विजः । अधिकारोभवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु । मन्त्रे
मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु । विज्ञानपरिपू-
र्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते । ऊर्ध्वं स्थापयामास भवन्ति
फलदान्यपि । अथैव लभते सोऽत्र धर्मसायुज्यं विन्दति ।
दिव्यं वर्षसहस्रान्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह । तिवन्ति
तत्र तैः सादृशं तत्त्वमस्यैव जायते” । ऋष्यादिपदार्था-
भाह स एव । “येन यदपिणा हृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन
वै । मन्त्रेण, तस्य तत्प्रोक्तऋषिभावस्तदात्मकः । ऊर्ध्वा-
च्छब्द इत्युक्तं वाससीवाऽथ वा लते । आत्मा तु च्छादितो-
देवैर्मृत्योर्भीतिस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वैद्युमीरुद्रैर्लोकेन ऊर्ध्वं
इतीरितम् । यस्य यस्य च देवस्य ऊर्ध्वा या च देवता ।
तदाकारं भवेत्तस्य देवतं देवतोच्यते । पुरा कथ्ये
संस्तुपञ्चामन्त्राः कर्माद्येव च । अनेनेदं तु कर्तव्यं
विनियोगः स उच्यते । निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य संस्तु-
पक्षिः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं त्वमि-
धायते । एवं पञ्चविधं प्रोक्तं जपकाष्ठेषुतुष्करेत् । होमे
बान्धज्ये योगे स्वाध्याये याजने तथा” ।

ऋष्यादिन्यास पु० ऋष्यादीनां न्यासः । तन्मोक्षे मूर्द्धादिषु
ऋष्यादीनां न्यासे । ऋष्यादिशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तन्नास-
प्रकारः तन्त्रसा० उक्तः । “महेश्वरश्चाज्ज्ञात्वा यः

साक्षात्तपसामनुम् । संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषि-
रोरितः । शुक्त्वात् मन्त्रके चास्य न्यासस्तु परिकीर्तितः ।
सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वं उच्यते । अमरत्वात्
पदत्वाच्च सुखे ऊर्ध्वः समीरितम् । सर्वेषामेव जन्तूनां
भावनात् प्रेरणात्तथा । हृदयान्मोजमध्यस्था देवता तत्र
तां न्यसेत् । ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानाच्च मन्त्रफलभागभवेत् ।
दोषित्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम्” । तन्त्रान्तरे
“ऋषिं न्यसेन्मूर्द्धा देशे ऊर्ध्वस्तु सुखपङ्कजे । देवतां हृ-
दये चैव योजन्तु शुद्धदेशके । शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे-
कीलकं न्यसेत्” । “आर्ध्वादिन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् ।
अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तावत्तस्य
दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् । ध्यानं पूजा जपश्चेति
सर्वतन्त्रेषु प्रयं विधिः” तन्त्रम्” । तस्यैवमन्त्राणां विशेषत
ऋष्यादयस्तु तन्त्रसारौ द्वयः ।

ऋषु ति० ऋष व-उर्ध्वादयश्च नि० । महति महद्वासु
निरु० । “अजा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृषाः” ऋ० ६, २४, ८,
“ऋषा महान्तः” भा० । “गम्भीरय ऋषया यः” ऋ०
६, १८, १० । “गिरिर्न यः स्वतर्वा ऋषु इन्द्रः” ऋ०
४, २०, ६ । “त्वं भुवा प्रतिमानं दृष्टिव्याः ऋषीरस्य
पतिर्भूः” ऋ० १, ५२, १२ । “प्रास्तीहृषीजा ऋषेभि-
स्ततश्च” ऋ० १०, १०५, ६ । “ऋषा ऋदोः” ऋ० १०, १०५, ६ ।
ऋहत् ति० रह-शब्द ए० साधु । हस्तकायादौ । “हस्तं
चिह्नकते रन्ध्रयानि” १०, २८, ६ । “ऋहते हस्तकाया-
स्याय” भा० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिगन्धार्यसङ्ख्यानम् ।

ऋ

ऋकारः स्वरवर्णविशेषः मूर्धन्यः स च दीर्घः उदात्तः
दात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः तुनः अतुनासिकतुनासिकभेदेन
प्रत्येकं द्विधेति षट् । साहकान्यासे वामनासायां तस्य
न्यस्य तथा वामनासाशब्देनाप्यभिधेयता । तस्य कामधेनु-
तन्त्रे ध्येयस्वरूपसङ्गतं यथा । “ऋकारं परमेशानि !
स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युत्प्रतापारं पञ्चदेवमयं

सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्षं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रि-
शक्तिरहितं वर्षं प्रणमामि सदा प्रिये !” । अस्य लृ-
त्वोक्तिश्चिन्त्या दीर्घस्य हिमात्वेन त्रिमात्रोच्चार्यश्रुता-
द्वित्वत्वात् आकारभेदाच्च ।

ऋ गत्यां क्रादि० घादि० पर० सक० सेट् । घादि०
आप्रत्यये ऋस् । ऋणाति ऋणीतः ऋणन्ति । ऋणीयात्
ऋणास्तु ऋणीहि । आर्णात् आर्णीताम् आर्णन् ।
आरीत् । आर । आरतः । आरिता । ईर्यात् । आरि-
ष्यति । आरिष्यत् । आरितव्यः आरणीयः आर्यः ।
आरिता । ऋणन् । ईर्यः । आरः ।

ऋ अव्य० ऋ-किप् बा० इत्याभावः । १।वाक्यारम्भे २।रक्षायां
मेदि० । ३।निन्दायां ४।भये च यङ्प्रत्यया० । ५।देवमातरि
६।दानवमातरि ७।सुतौ ८।गती च स्त्री० वक्षसि न० मेदि० ।
९।भैरवे १०।दनुजे पु० मेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

लृ

लृकारः स्वरवर्णभेदः स च दन्तमूर्च्छीयः । उदात्तानुदात्त-
स्वरितभेदात् त्रिविधः अनुनासिकाननुनासिकभेदात्
प्रत्येकं पुनर्द्विधेति षड्विधः । तस्य साहकान्यासे दन्त-
गण्डे न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम् । तस्य ध्येयरूपं
कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा । “लृकारश्चञ्चलापाङ्गि !
कुण्डली परदेवता । अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तयोऽस्ति सततं
प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्षं चतुर्ज्ञानमयं सदा । पञ्च
प्राणयुतं वर्षं तथागुणत्रयात्मकम् । विन्दुत्रयात्मकं वर्षं
पीतविद्युल्लता यथा” । अस्य लृत्वोक्तिश्चिन्त्या एकमात्र
त्रिमात्रत्वाभ्यां तयोर्भेदात् । लृकाररहितस्तु द्वादशानां
बोधक इति सि० कौ० ऋणञ्चे विवृतिः ।

लृ अव्य० ऋगतौ ऋ-किप् लृगभावः लृत्वम् । १।देवमातरि
२।भूमौ ३।पर्वते च मेदि० ।

इति वाचस्पत्ये लृकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

लृ

लृकारः तच्छ्रमते सुधबोधमते च स्वरवर्णभेदः पा० मते
तस्य दीर्घत्वं नास्ति तेन उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अनु-
नासिकाननुनासिकभेदाच्च षड्विधः । अत्रेदं बोध्यम् लृ-
वर्णस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लृति लृ वा”वार्ति० उक्तेः लृका-
रहययुत लृस् एव तत्र विधेयः तत्र लृकारहयरूपव्य-
ङ्गनहयस्य एका मात्रा अवधारणा इति हिमात्वेन तेन
होलृकारः इत्यादौ दीर्घत्वव्यवहारः । सुधबोधे लृत्वय-
मित्युक्तिरपि एकमात्रहिमात्रत्रिमात्रत्वभेदापेक्षया । तेन
न विरोधः । अतएव शिखायां “दुस्मृष्टेति विज्ञेय
लृकारः श्रुतएव वेति” ऋकारलृकारयोः दुःस्मृष्ट्योक्तिः ।
दुःस्मृष्ट्यञ्च ईषत्स्मृष्टत्वं तस्य रकारलृकारादित्वे एव
सम्भवति “अथोऽस्मृष्टायणस्त्रीषच्चे मस्मृष्टाः शलस्तथा”
शिखायां यारलानामेषत्स्मृष्ट्योक्तेः । “तेन ऋकार
लृकारयोरीषत्स्मृष्ट्यात् दुःस्मृष्टत्वम् । एवं सर्वसामञ्जस्ये
लृवर्णस्य न दीर्घत्वकल्पनमिति सूक्ष्ममीजणीयम् । अस्य
च लृकारहयचटितत्वात् दन्त्यता । अन्ते च स्वरवर्णयोगात्
अस्मृष्टत्वम् । तस्य च उदात्तादिभेदैः षड्विधत्वमपि ।
साहकान्यासे च तस्य वामगण्डे न्यस्यता तेन तच्छब्देना-
प्यस्याभिधानम् । कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येयरूपसूक्तम्
यथा “लृकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवा-
त्मकं वर्षं पञ्चप्राणात्मकं तथा । ऋणत्रयात्मकं वर्षं
तथाविन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परम-
कुण्डलीम्” ।

लृ अव्य० ऋ-रस्य लः । १।देवनायाम् २।दैत्यस्त्रियाम् ३।दनु-
जमातरि ४।कामधेनुमातरि च स्त्री० एकाक्षरकोषः ।
५।महादेवे पु० एकाक्षरकोषः ।

इति वाचस्पत्ये लृकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

एकारः स्वरवर्णभेदः एषः “एदेतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठतालव्योः स्थानयोक्त्यर्थः । स च देवः हिमात्मत्वात् उदात्तासुदात्तस्वरितभेदेऽनुनासिकाननुनासिकाभेदभ्याञ्च षड्विधः । तस्य मातृकान्यासे ऊर्ध्वोऽस्थाने न्यस्ततया तच्छब्देनाप्यभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे ।

“एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवैकम् । रज्जिनीकुसुमप्रस्थम् पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्षं तथा त्रिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्” । एषश्च वाचकाः शब्दास्तन्त्रे उक्ता यथा “एकारो वास्तवः शक्तिर्निष्ठोऽशौचो भगं मरुत् । सूक्ष्मो भूतोऽङ्गिकेशो च ज्योत्स्ना शब्दा प्रमर्दनः । भयं ज्ञानं कृपा धीरा जङ्घा सर्वसमुद्भवः । शक्तिर्विष्णुर्भगवतो कुण्डली मोहिनो वसुः । योपिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः । सन्धिरैकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः” ।

“एकारो वाभगण्डानः शक्तिर्निष्ठो भगन्तथा । मातृवीजञ्च विजया श्रोत्रः एकादशस्वरः” इति वीजवर्णाभिधानम् । ए अयं ० ई-विच् बा० न लुखः । १ सूत्रौ २ अस्त्रयायाम् ३ अलुकस्यायाम् ४ संबोधने ५ आह्वाने च” भेदिनिः ईविष्णौ पु० एकारकोषः ।

एक लि० इष्-कन् । १ एकत्वरूपप्रथमसंख्यान्विते, २ केवले, ३ सुख्ये, ४ अन्वयाय, ५ सत्ये, ६ अद्वितीये, ७ समाने, ८ अत्ये च । प्रायशः संख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरत्वेऽपि एकशब्दस्य भूरिशः एकत्वसंख्यान्वितपरत्वम् । तेन एकोषट्-इत्यादि न तु घटस्यैकः । क्वचित्तु भावप्रधाननिर्देशपरत्वेन संख्यावाचकत्वमपि । “इदं कयोर्द्विवचनैकवचने” पा० । इह द्वित्वम् एकत्वं च द्वैकशब्दयोरर्थः । अत्र द्विवचनान्तत्वेन तथार्थत्वे लिङ्गम् संख्येयपरत्वे द्वैकेषामिति स्यात् इन्धार्थानां संख्यान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकद्विवचनशब्दोऽपि एकत्वद्वित्वार्थकः तत्त्वार्थेतयोः परिभाषितत्वात् अतएव “सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङा-म्” इति सुपां तिङाञ्च संख्यावाचकत्वसुक्तम् । तथा “अनेकमन्यपदार्थे” पा० सूत्रे अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगात् नास्ति एकत्वं यत्न इति विग्रहेण एकत्वम्-

न्यार्थकता । एकसंख्यान्वितपरत्वे अनेके इति स्यात् “पत-न्यनेके जलधेरिवोर्मय” इत्यादौ बहुवचनान्तयेवानेकशब्दस्य प्रयोगात् । स्वारसिकप्रयोगे तु न लक्षणा तेन घटस्यैक इत्यादि न प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् । इतरसंख्यासु एकत्वस्यानुगमात् द्वित्वादीनामेकत्वबुद्धौ च जननाच्च इण्धात्वर्थानुगमात् तस्य अन्वयनामता । संख्या च द्रव्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संख्यान्वयः परम्परयेति विशेषः । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुणत्वव्यवस्थापनं कणा० सू० उक्त्योक्तं यथा

“रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम्” क० सू० १ “रूप-रसगन्धस्पर्शाति संख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेकादिति व्यभिचारात् । तदयमर्थः, एकोषट् इति विशिष्टप्रतीतिविशेषणज्ञानजन्या, तत्र विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटोऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्यनानतिरिक्तावृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रे सामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यनानतिरिक्तदेशत्वात्, न चान्यनानतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः, प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ताऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलसत्वयोरपि भेदापत्तेः । न च स्वरूपभेद एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादिकत्वप्रत्ययो न स्यात् स्वरूपभेदोद्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुष्णं स्वरूपभेदस्य त्विचरतादिमाधारण्येन व्यवहारवैचित्त्यानुपपत्तेरिति भावः” । वेद्या० सू० सङ्ख्यानिरूपणपूर्वकं तद्विवक्षादिनिरूपणं यथा “अभेदेकत्वसंख्याया दत्तौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्जलाक्षन्भाक्ये त्वित्वन्यायाद्युच्यते । उक्तञ्च वाक्यपदोये । “यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहृतशक्तयः । अविभागेन वर्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुरिति” । परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च “भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा च तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते । अष्टहोतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते इति” । अस्याः दत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मतस्थितिर्वैयकरणात् । अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो-राज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासायां सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादा-

श्रुती अतस्तस्यां शक्तिरिति । तस्या एकत्वेन प्रतीतौ ।
न्यायमाह कपिश्वेति । बह्व्यगणनायां त्वित्यस्यैव प्रथ-
मोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमो-
पस्थितत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा ।
तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतु-
सङ्गावात्तत्तद्रूपेणैव वक्ष्यता स्यादिति ध्येयम् ।
तथा च उत्सर्गात् सर्वत्र अभेदेकत्वसंख्यैव एतौ प्रतीयते
न तु विशेषेण । अत एव “संख्या तु व्यञ्जकाभावाद-
व्यक्ता प्रातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित् तत्र संख्या
प्रतीयते” इति वाक्यपदीये उक्तम्
तेन राजपुरुष इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीतिः व्यञ्ज-
काभावात् त्वत्पुत्रः अश्वइनम् इत्यादौ तु विशेषेण तत्-
प्रतीतिः त्वादेशतदभावयोर्व्यञ्जकत्वात् “त्वमावेकपचने” इति
पा० एकपचने त्वमादेशस्य विधानात् । तदभावादेव द्वि-
त्यबहुत्वयोर्विशेषेण प्रतीतिः । एवं द्व्यैक्ये एकदेशितत्-
वरूपविधानात् अङ्गपिपुपलीत्यादौ एकत्वप्रतीतिः द्वित्यादौ
विवक्षिते तु पिपुपल्यङ्गमित्यादौ च स्यादिति तत्र विशेष-
संख्याप्रतीतिः । “एकः शब्दः सुप्रसूक्तः सम्यग्ज्ञातः
स्वर्गे लोके कामधुग्भवति” श्रुतिः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म”
श्रुतिः । एभेदत्वयन्त्ये परमेश्वरे पु० । “एकोऽनेकः सवः
कः किम्” विष्णुस० । “परमार्थतः सजातीयविजा-
तीयस्वगतभेदराहित्यात् एकः” भा० । सजातीयभेदः
यथा हृत्ते हृत्तान्तरात् भेदः विजातीयभेदः यथा हृत्ते
पटाङ्गेदः । स्वगतभेदः यथा हृत्ते शाखादिभ्योभेद
इत्येव भेदत्वयराहित्यञ्च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कार्य-
कारणयोरभेदात् तदरिक्तपरमार्थस्त्वनन्तराभावाच्च । तदेव
“एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतौ पदत्वयेणोक्तम् इह तु अन्य-
पदाभावात् एकशब्दस्यैव तथा भेदत्वयराहित्यपरत्वमिति
बोध्यम् । सांख्यमते तु “एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि
युंषि वैधर्म्यलक्षणभेदाविरहं वदन्ति” इत्युक्तवैधर्म्यरूप-
भेदराहित्यमेकत्वमिति बोध्यम् । न्यायमते तु “एकत्वमनु-
पश्यतः” इति श्रुत्यनन्तरात् एकत्वेन चिन्त्यतया, प्राधा-
न्येन वा एकत्वं समर्थनेयम् । “एकातपत्वा पृथिवीश्रुता-
ङ्गर्णः” माघः । “त्वमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यः” “समात्र
भावेकरसं मनः स्थितम्” कुमा० त्वमेकोद्वयस्य सर्वस्य
विभागस्य स्वयम्भुवः” मनुः । “अजामेकां लोहितशु-
क्लकणां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्ये-
कोजुष्टमाणोऽनुश्रुते” श्रुतिः । “एकातपत्वं जगतः प्रभुत्वम्”

“त्वमेका कल्याणी गिरिशरमणी कालि । सततम्” कर्पू० स्त०
“हेतोरैकाग्र्ये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता” भाषा० ।
विशेषणयोरेकस्य विशेष्यत्वविवक्षया क० स० एकशब्दस्य
पूर्वनिपातः एकधनुर्द्धर इत्यादि “अमोघं सन्दधे शस्त्रं
धनुष्येकधनुर्द्धरः” रघुः । वीरशब्देन समासे तु एकवीरः
वीरैक इति रूपद्वयं भवतीति भेदः । वस्तुतस्तु वीरैकः
इत्येव एकेषु मुख्येषु वीरयते इति वीरधातो-
रूपवीरशब्देन सप्रमीततुपुरुषे एकवीर इति
प्रौढम् । एकशब्दस्य संख्यावाचकत्वेऽपि “संख्या-
पूर्वे द्विगुः” पा० न द्विगुत्वमिति । अस्य सर्वनामकार्यम्
एके एकस्मै एकस्मात् एकेषाम् एकस्मिन् । स्थियाम्
एकस्यै एकस्याः एकासामेकस्यामित्यादि नञतत्पुरुषे तु ।
अनेक एकभिन्ने द्वि० ब० व० । तत्र एकत्र संख्यात्वयासम्भ-
वाच्चैकवचनप्रयोगः । तत्र च सर्वनामकार्यम् “अनेके
अनेकस्मै इत्यादि अनेके सेवन्ते भवदधिकगोवाणनिव-
हान्” कर्पू० स्त० । एकत्वार्थकेन तेन बहुव्रीहौ एक-
वचनप्रयोगोऽपि “अनेकमन्यपदार्थे” पा० ।
एकस्य भावः त्व । एकत्व न० तत् । एकता स्त्री, ध्वञ्
ऐक्य न० एकत्वसंख्यायां साम्ये अष्टत्वे अभेदे च ।
“तत्र कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” श्रुतिः
“अर्थान्तरमेकत्वम्” कणा० सू० । “एकत्वं सागता यस्मात्”
श्रुतिः । “समालोक्यैकतामेवं शशिनो भास्करस्य च”
भा० प० २२३ । “ब्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकताम्” माघः
“दैक्यं सोऽन्वये” सुषो० । “द्व्यैक्ये” सि० कौ० ।
उत्तर । एकतर द्वयोर्मध्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्धार्य
एकस्मिन् त्वि० एकतरो ब्राह्मणः एकतरः कठः एकतरो-
नीलः एकतरश्चल इत्यादि । “अस्त्राणि वा शरीरं वा
ब्रह्मज्ञेकतरं दृष्टुं” भा० व्या० १६६ सू० । “एकतरपक्ष-
पातिनी युक्तिर्विनिगमना” न्याय० । स च शब्दः अन्यतरा-
न्यतमवत् अव्युत्पन्नं प्रातिपादिकमित्यन्ये अतएव “अदृष्ट-
रादिभ्यः” पा० एकतरशब्दाच्च अदृष्ट । एकतरं कुलम् ।
तेन न सर्वनामकार्यम् “द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामि-
त्यादि, एकशब्दस्य भिन्नार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि भिन्नार्थे
अमरः । उतम । एकतम बहूनां मध्ये जात्यादिभिः निहाय
एकस्मिन् त्वि० “यदि ह्येकतमो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेदुव-
कात्” कात्या० सू० । सर्वनामकार्यम् एकतमे एकतम-
स्यादित्यादि लीङ्गे स्वमोः अदृष्ट एकतमत् । तसिच् ।
एकतम् एकस्मिन्निवर्त्ये अव्य० “एकतोदतः” मनुः “तामेक-

तस्मात् विनर्त्ति गुरुवितन्वा” रघुः । त्वत् । एकत् एक-
क्रियत्यर्थे अयम् । “एकत् स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः”
साधः । “तथैकत् करे दश” मनुः । “अन्यजैर्गर्द्भै-
रुद्रैः सहैकत्वावतिष्ठते” या० । दाच् । एकदा एकस्मिन्
काले अयम् । “स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहुभामक्षमेकदा ।
एकदा आत्यक्तं भुङ्क्ते” भा० अतु० १५६ अ० । अत्या-
द्यथात् कारकार्ये बोधार्थे शब्दः । एकशम् अत्यमल्पमेक-
मेकं वेत्याद्यर्थे अयम् । “परिस्तीर्य तं पूर्ववत् पात्वा-
सादनमेकशः” कात्या० ४, २, ४ । एवमेकैकैकं एकै-
कस्मै इत्याद्यर्थेऽपि । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे
“एकधा बहुधा चैव दृश्यते जनचन्द्रवत्” श्रुतिः । ध्यस्वञ्
एकध्यम् एकधेत्यर्थे अयम् ।

एकक्र त्रि० एक+असहायेऽर्थे वा कन् । असहाये “जमाचरिण्यु-
क्तं भरतामप यद्रथः” ऋ० १०, ५६, ६ । “सहान्येकको
हन्तः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो-
धयेयितुं यतः” पञ्चत० । “विधिरैकचक्रवारिणम्”
नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरकचि तु । एकशब्दार्थे इति भेदः
एककपाल त्रि० एककपाले संस्कृतः अण् तस्य लुक् । एकक
पालसंस्कृते पुरोडाशादौ । “एवं द्यावापृथिव्यमेककपालं
पुरोडाशम्” यत० ब्र० २, ४, २ ।

एककर त्रि० एकं करोति एक+क- “दिवानिभेयादिना”
पा० संख्यापूर्वकत्वेन ऋणोबाधकः ट उप० स० स्त्रियाम्
ङोप् । एकमात्रकारके एयं द्विकरत्विकरादयोऽपि तत्तत्-
संख्यान्वितकारके त्रि० स्त्रियां ङोप् ।

एककार्यं त्रि० एकं समानं कार्यं यस्य । समानकार्यकरे ए-
कस्य पाकर्तुर्दर्शने अन्यस्य पाकर्तुः स्मरणं भवतीति
स्मरणगणमध्ये गौत० सू० उक्तम् यथा । “प्रणिधा-
न निबन्धः भ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसं-
भानन्तर्यं वियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुः-
खेच्छाद्वेषागाथित्यक्रियाधर्माधर्मे निमित्तेभ्यः” सू० ।
“एककार्यात् एककर्तुर्दर्शनात् कर्त्तृन्तरस्य सृष्टिः”
इति । एकं कर्त्तृ ययोः तयोर्भावः । एककार्यत्व-
तत्त्वकार्यकरत्वरूपे सङ्गतिभेदे । तथा च समानकार्यका-
रित्वं स्वकर्तव्यकार्यकारित्वं सङ्गतिः । “सप्रसङ्ग
उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वं षोढा
सङ्गतिरिष्यते” अनुमानजा० । कर्मधार० । एक-
स्मिन् कार्ये “एककार्ये सप्तद्वन्द्वौ कणौ युष्मदपरा-
जितौ” भा० स० १० अ० । “शुणाशुषमनासङ्गमेककार्यं

मनन्तरम् । एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं इयम्”
भा० व० २१२ अ० ।

एककाल कर्मधारयः । एकस्मिन् काले “एककालं चरेद्भ्रंजं
न प्रसज्येत विसरे” मनुः । “सर्गभिर्द्विर्यशसक्तम्” इ-
त्युक्ते भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्वजनीनं यतस्तु भिक्षा-
लिप्तभोजनस्य रागमाप्नोतया तदर्थे विधित्वासम्भवेन ए-
ककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्थं परिसंख्येवेहाग-
त्याश्रयणोया न च नियमः, एककालभोजनाकरणे दोषा
श्रवणात् । एककालो जनकतयास्यस्य ठत् । “कालाट्
ठञ्” तु न भवति समासप्रतिपत्त्यविधौ तदन्तविधेः प्रति-
पेधात् । एककालिक एककालभवे त्रि० । “तेभ्यो लब्धेन
मैत्र्येण धर्त्तयेन्नैककालिकम्” श्रुतिः । तत्तमयः खञ् ।
एककालिनोऽप्यत्र त्रि० ।

एककुण्डल पु० एकं कुण्डलमस्य । बलरामे शकुन्तले च मेदि०
एककुल न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुलम् । सुश्रुतोक्ते कुल-
भेदे । तच्च “एकादशकुलकुलानीति” उद्दिश्य “कुलकुला-
न्यपि स्थूलारूपकं महाकुलमेककुलं चर्मदण्डम् विसर्पः
परिसर्पः सिन्धु विचर्चिका किटिंसं पामा रक्तसेति” वि-
भज्य ‘लक्षणारूपं येन भवेच्छरीरं तदेककुलं प्रवदन्त्य-
साध्यमिति’ ललितम् ।

एकगम्य त्रि० एकत्वेन गम्यः । निर्विकल्पकसमाधिगम्ये
अस्वप्नाकारे विदात्मनि । तत्र च मितिमाहमेयश्रुत्वान्ते-
नैकरूपतया ज्ञानात् तथात्वम् । परसीमतयौ गम्ये २प-
रमेश्वरे च “नृणांमेको गम्यस्त्वमसि प्रयसामर्षव इव”
पुष्पदन्तेन तस्मैकपगम्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्हस्य । समानाध्यापके सतीर्थे ।
एकग्राम पु० कर्म० । अत्रभिन्नग्रामे । “एकग्रामे चतुःशास्त्रे दु-
र्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो
न दुष्यति” ज्यो० । तत्तमयः ख । एकग्रामीण एकग्राम-
भवे त्रि० । “नैकग्रामीणसतिथिं विप्रं साङ्गतिकं यथा ।
गृहे उपस्थितं विद्यात् भाष्यं यत्नाग्नयोऽपि वा” मनुः । अथ
गृहा० पःठात् कथं एकग्रामीय तत्तार्थं । एकग्रामीणप्रयो-
गस्तु आर्थः । एकोग्रामोऽस्य । २समानग्रामवासिनि त्रि० ।
एकचक्र न० एकं चक्रं वा चक्रं यत् । इहिरिच्छे २ चक्रैरथेपु० ।
२पुरोभेदे स्त्री यत् वक्राक्षरस्य बधो भीमेन हतः ।
“एकचक्रोरथो यस्य” सूर्यस्तुतिः “पृथुवत्तु खतक्षितस्वकन्-
मिहिरस्यन्दनगित्यगिन्तया । विधिरैकचक्रवारिणं किंस
निर्मितसति मान्नाथं दयम्” नैष० सू० यथस्यैकचक्रवा-

रित्युक्तम् । ४ असहायवरे त्वि० “सूर्यरथवर्णनञ्च” ऋ० १, १६ ४, २ । “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा । त्विनाभि चक्रमजरमनर्व्यं यत्नेमा विन्वा भुवनाधितस्युः” । व्याख्यातैषा भाष्यकृता यथा

“एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रौणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य सम्बन्धिनं सप्तैतत्संख्यका अस्या युञ्जन्ति अनु-बध्न्ति वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा न-भनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः वायुधीनत्वाद्दर्शनिरक्षसञ्चारस्य एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्विनाभि बलयत्नयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रमयोपेतम् । अजरम् अमरणधर्माकम् । अनर्वम् अशिथिलं पुनस्तदेव विगोष्यते । यत् यस्मिंश्चक्रे इमा विन्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्युः तिष्ठन्ति । यदा एकचक्रमेकचारिणमसाहायेन सञ्चरन् रथमादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तरख्या वा रश्मयः सप्त्रप्रकारकाथ्या असाधारणाः परस्परविलक्षणः पटुतवः एकः साधारण इत्येवं रूपाः अथवा मासद्वयात्मकाः पट् अपरोऽधिसासात्मक एक इत्येवं सप्त्रर्चो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां सप्तमयितरोरश्मयो यस्य तादृशः । सप्त ऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः । किं भूतं ? त्विनाभि चक्रम् । तिस्रो नाभिस्थानीया सन्ध्यासम्बद्धा वा एव ऋतवो यस्य तत्तादृशं के ते ऋष्यवर्षाहेमन्ताख्याः यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्तयः कालास्तिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरमसरणं न हि कदाचिदपि कालोच्च्यते “अनादिनिधनः कालः” इति ऋतेः । अनवमप्रतिष्ठतम् । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तत्त्वैवान्तर्भावात् युगादीनां तदावृत्तिं साध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रमेव रूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत् यस्मिंश्चक्रे इमा विन्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधितस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा चेत्यनुमी-

यत्तासुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्कैर्न सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः तदव्याप्यनुसन्धेयम्” भा० ।

भाष्येऽनुसन्धेयतयोक्तं यास्कवाक्यमुदाह्रियते “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमित्यादि” श्रुतिमधिकृत्योक्तम् सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्य रश्मयो रसानभि संनामयन्ति सप्तैरमृतधयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामेतस्मादेवाभिसंनमात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धवर्गः । त्विनाभि चक्रं तृष्टः संवत्सरो ऋष्यो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि । ऋष्योपस्यन्तेऽस्मिन्साः, वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरममरणधर्माणमनर्वमप्रत्यूतमन्यस्मिन् यत्नेमानि सर्वाणि भूतान्यभि संतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्माभिः स्तौति । “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमानः” श्रुतिः पटुतवतया । “पटुतवः संवत्सरस्येति” इति च ब्राह्मणं हेमन्त शिशिरयोः समासेन । “पठर आह्वरपितमिति” श्रुतिः पटुतवतया । चराः प्रवृत्ता नामौ । पटुपुनः स्रुतेः । “हादशारं नहि तज्जराय हादगप्रधयचक्रमेकम्” इति श्रुतिः मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितोभवति “तस्मिन् साकं त्रिंशता न शङ्खोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः” श्रुतिः । “षष्टिश्च हवै त्रौणि च शतानि संवत्सराहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं समासेन । “सप्तशतानि त्रिंशतस्य तस्युः” श्रुतिः । “सप्त च वै शतानि त्रिंशतस्य संवत्सराहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं विभागेन । ५५ नोः पुत्रभेदे पु० “चत्वारिंशद्दुनोः पुत्राः” इत्युपक्रम्य “एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरो” भा० अ० ६५ । स एव प्रतिविन्यतया जातः यथाह भा० अ० ६७ । “एकचक्र इति ख्यात आसीद् यस्तु महासुरः । प्रतिविन्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ” भा० पुरीभेदस्तु “एकचक्रां ततो गत्वा माण्डवाः संशितव्रताः” इत्युपक्रम्य “माता सङ्केतचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने । तत्ताससाद क्षुधितं पुत्रपादं ह्यकोदरः । भोमसेनो महाबाह्वर्कं नाम महाबलम्” भा० अ० ६१ अ० उक्तः । एकमेव चक्रं सैन्यसंबो यत् । ईकराजचिह्ने त्वि० । “तावत् यथास क्षितिमेकचक्रमेकातपत्नामजितेन पार्थः” भाग० २, १, ६० । “एकस्यैव चक्रं सैन्यं

यत् श्रीधरः । “वकराक्षसमिष्टहृतेकवक्राम्” काद० ।
वक्रस्य तत्पुत्रीयहृणभीमकत्तृकवक्रकथा च भा० व्या० १५७
अध्यायादौ । “एकवक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्राः महा-
बला” इत्यादिना “भक्त्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य
रक्षस” इत्यनेन १६३ अ० वर्णिता ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् शा० त० । (एक-
चक्षिण्य) । एकाधिकचत्वारिंशत् संख्यायां १२ तत्संख्या
न्यते च बहुत्वबोधकत्वेऽपि उभयत्र नित्यैकवचनम् ।
एवमेकविंशति एकविंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्टि एक-
सप्तति एकाशीति एकनवति इत्येते शब्दाः क्रमेण एकविं-
शत्यादिसंख्यायां तदन्त्येते च स्त्री एकाधिकादश्च इत्यत्र तु
आत् एकादश इति भेदः सर्वेभ्यः पूरणे ङट् । एकचत्वारिं-
शदिदं सत्तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङप् ।

एकचर लि० एकः सन् चरति चर-पवा० अच् सुप्तेति स० ।
एककोभूत्वा चारिणि सहायचारिणि । “सुनिरेकवरः
श्रीमान्” धर्मो विप्रह्वानिव भा० व० ७८ अ० । “अनोक-
शायी लघुरल्पचारश्चरन् देशानेकवरः स भिक्षुः” भा० व्या०
८१ अ० । “न भक्त्येदेकवरान् अज्ञातांश्च स्मृगद्विजान्”
मनुः । “ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्ताने-
कवरान्” कृष्ण० अथमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्” किरा० ।
“पृथिव्यामेकवरः परिवभ्राम” भा० ५.५.३० ।

एकचरण पु० एकचरणो यस्य । एकपादयुते । मनुष्यभेदे
१२ द्युक्तजनपदभेदे च स च देशः वृहत्स० । कूर्मविभागे
येषां न्यासकः । “येषां न्यामेकलव्यराज्यपशुपालकवीरका-
श्चोरा” इत्युपक्रम्य “एकचरणानुविष्टाः सुवर्णभूर्वसुवर्णं
दिविषाच” [यगमने]

एकचर्या स्त्री एकस्य चर्या चर-भावे क्यप् ईत० । असहा-
एकचारिन् लि० एकः सन् चरति चर-णिन् “सुप्तेति” स० ।
असहायचरे । एकचरे लि० । २ बुद्धसहचरभेदे पु० लिका० ।

एकच्छाया स्त्री एकस्य छण्योधनेऽन्यासहायस्याधमर्षस्य छाया
सादृश्यम् । अधमर्षसादृश्ये । “बहवः सूर्यादि छांशान्
दद्युः प्रतिभुषोधनम् । एकच्छायायितेलेषु धनिकस्य
यथाचि” या० । “एकच्छायायितेषु प्रतिभूषु एकस्या-
धमर्षस्य छाया सादृश्यं तामान्विताः एकच्छायायिताः
अधमर्षो यथा ऋणदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुषो-
ऽपि प्रत्येकं इत्यदानाय स्थिताः” मिता० । “एकच्छा-
याप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्पुत्रो-
दाप्यः पितृमर्षं मृते षति” कात्या० श्र० । एकैव छाया

आच्छादनरूपा यत् । तस्य छादने लि० “एकच्छाय-
चकतस्तावाकाशं शरट्टभिः” भा० वि० १८७ ।

एकज लि० एकस्मात् जायते जन-ङ पु० । । एकस्माज्जाते
“शाकजानां सप्रधमाकुरेकजम्” ऋ० १. १६४. १५ ।
साकं जानामेकस्मादादित्यात् सङ्घोत्पन्नानाम् ० नां मध्ये
सप्रधं सप्रममृतम् एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः,
चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षट्-
तवे भवन्ति अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्रमसुः” भा० ।
एकेन जातमित्युक्तिरनित्या कर्त्तृकरणयोरेव ततोऽयासभासो
न हेतुततीयेति नियमात् । सोऽदरासोऽदरभ्रातरि तयोरे-
कयोरोत्पन्नत्वात् एकजत्वम् । भागिन्यां स्त्री जन-ङ् ।
पु० । एकजातादयोऽप्यत्र सर्वेषामेकजातानामेकचेत्
पुत्रवान् भवेत् । सर्वासां को न पुत्रेण पुत्रियोमनुरब्रवीत्”
सृष्टिः । “बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत” मनुः ।
एकः असहाय एव जायते जन-ङ् सुप्तेति स० ।
४ असहायतया जाते “एकजम्” कात्या० ६. १. १ ।
“एकः असहाय एव भूमेर्जातः तमेकं यूपं दृश्यति” कर्कः ।
“उप” ते पाजो न त्वा रुद्धे वशी वशं नयस एकज !
त्वम्” ऋ० ५. ८४. ३ ।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्याः । सर्व्यतारिणीगणप्रकृतिरूपे दे-
वीभेदे तदाविर्भावः कालिका० ६१ अ० वर्णितो यथा “सर्व्यं सुर-
गणाः सेन्द्रास्तोगत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारनिष्ठे स-
हामायां प्रतुष्टुः । अनेकगः स्तुता देवो तदा सर्वामरोत्
करैः । मातङ्गवनिताभूर्त्तिर्भूत्वा देवान्पृच्छत । युष्मा-
भिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी । किमर्थं भागता-
यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति । एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु
कायकोषतः । रुद्रहूता ब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ।
रुद्रो निशुम्भोऽहोसुरी बाधेते सकलान् सुरान् । तस्मात्
तयोर्वधायाहं स्तुयेऽय सकलैः सुरैः । विनिःसृतायां देव्यान्तु
मातङ्गाः कायतस्तदा । भिक्षाङ्गननिभा लक्ष्णा साभूत्
मां रो लक्ष्णादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचल
कृताश्रया । तामुपतारानृषयो वदन्तीह मनीषिणः ।
उपादपि भयात् ताति यस्माज्जानन् सदाश्रिका । एतस्याः
प्रथमं बीजं कथितं तन्ममेव च । एषैवैकजटा स्थाता
यस्यास्तस्या जटैकिका । स्फुटं चिन्तनं चास्याः सम्यक्
वेतालभैरवी ! । यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभी-
षितम् । चतुर्भुजां लक्षणवर्णां सुखमावाविभूषिताम् ।
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विष्णोर्नीवरं त्वधः । कर्त्तुं च

अपरस्वैव क्रमाद्भावेन विभ्रतो । खं लिखन्ती जटामिकां
विभ्रती शिरसा स्वयम् । सुखदामालाधराशीर्षे दीपाया-
मपि सर्वदा । वल्गुना नागहारन्तु विभ्रती रक्तलोचना ।
लघुवस्त्रधरां कक्षां व्याघ्राजिनसमन्विता । वामपादं
यवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् । विन्यस्य शिङ्घ्रिपृष्ठे तु ले-
लिहानाऽऽसवः स्वयम् । सावृहासमहाघोरावशुक्ताऽति
भोषणा । विन्योपतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषु भः ।
एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिन्योमताः । महा-
काव्यश्च वृद्धाणी उपाभीमा तथैव च । घोरा च भ्राम-
रो चैव महारात्रिश्च सप्रसी । भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता
योगिनीस्तु प्रपूजयेत् । तन्त्रसा० पञ्चाक्षरीं विद्यां
प्रदर्श्य “पञ्चाक्षरी एकजटा(ओम्)ताराभावे महेश्वरि ! ।
(ओम्) ताराद्या तु भवेद्देवि ! श्रीमन्नीलसरस्वती” । “अन्यासां
विद्यानामेकजटैव देवता प्रकृतित्यात्” कण्ठा० । तद्भेदाच्च
“ताराचोद्या महोद्या च वज्रा काली सरस्वती । कामे
श्वरी च चातुर्गुहा इत्यष्टौ तारिणीभिदाः” तन्त्रसा० ।

एकजन्मन् पु० एकं प्रधानं जन्म यस्य एकैक्ये प्रधानेभ्यो
दिक्पालांशेभ्यो वा जन्म यस्य वा । इत्ये त्रिका० इति
अनुष्ठापेक्षया प्रधानभोगसाधनजन्मत्वेन दिक्पालांश-
भूत्वेन च तत्वात्मम् । एकमेव न द्वितीयं जन्म यस्य ।
शुद्धजातो पुं स्त्री तस्य सावित्रजन्माभावात् गर्भमा-
लजन्मकत्वात्तथात्वम् स्त्रियां वा डाप् ।

एकजाति इत्ये एका जातिर्जन्मास्य । शुद्धजातो “ब्राह्मणः
क्षत्रियो वैश्यस्त्वयवर्षा द्विजातयः । चतुर्थे एकजातिस्तु
शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः” अनुना तस्यैकमालजन्मत्वप्रति-
पादनेन द्विजातिवत् सावित्रजन्मराहित्येन एकजातित्वम् ।
“एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुण्या निपन्” मनुः ।
“एकजातेरयं धर्मो यद्विष्णोर्ब्रह्मधारणम्” पुरा० । सु-
श्रुतोक्ते श्रुतिभेदे । “एकजातीनस्तत्तु” कीटान् व-
क्ष्यामि भेदतः । सामान्यतोदृष्टब्रह्मैः साध्यासाध्यक्र-
मेण च । त्रिकण्टकः कुण्डो चापि, हस्तिकण्डोऽपरा-
जितः । चत्वार एते कण्ठभा व्याख्यातास्त्रीप्रवेदनाः”
इति कीटशब्दे विवृतिः । एका तुल्या जातिः सामान्यध-
र्मोऽस्य । शतव्यधर्मयुक्ते त्रि० कर्मधा० । अतुल्यधर्मे
स्त्री । तामर्हति क । एकजातीय समानधर्मान्विते त्रि०
“एकैकजातीयानां महाशरीरेभ्यः लघुशरीराः प्रधान-
तमाः” सुश्रु० “एकः प्रकारः जातीयः । एकजातीय ।
सुखप्रकारे त्रि० ।

एकजीववाद पु० एक एव जीव इत्येवं वादः । एकं चैतन्य-
मेकदेवाविद्याया ब्रह्म संसरति तदेव ज्ञानेन कदाचिन्मुच्यते
नास्मादादीनां धर्मभोक्तृस्त इत्येवं रूपे विद्वान्धे-
कदेगिवादभेदे । उक्तौ चैकानेकजीववादौः वेदा० प० यथा
“एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः अनेकजीववादे तु
अन्तःकरणप्रतिबिम्बः स च जाग्रदवस्थाप्रतिरूपावस्था-
त्वयवात् । तत्र जाग्रदवस्था नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था-
त्वयस्थान्तरे इन्द्रियाभावाच्चातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्य-
ज्ञानज्ञानाकरणवृत्तिः स्वरूपज्ञानस्यानादितात् । सा-
चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् । तथाहि
अविद्योपहितचैतन्यस्य जीववपक्षे घटाद्विधानचैतन्यस्य
जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटा-
द्विषच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थाप-
दवाच्यमभ्युपगमन्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादे-
भानप्रसक्तः अनादृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् ।
तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न
स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्यं तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं, त-
द्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् न पि ह्यनुपहितं चैतन्यं
परोक्षस्थलेऽपि तद्विद्वत्प्राप्तैरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्ति-
विशेषस्य आवरणभट्टकवर्गित्यावरणाभिभवार्था वृत्ति-
रुच्यते । सम्बन्धार्था उत्तिरित्यपरं मतम् । तत्रा-
विद्योपाधिको जीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे वि-
द्यमानोऽपि घटाद्याकारपरोक्षवृत्तिविरुद्धायां न
घटादिकमवभासयति घटादिना समं सम्बन्धाभावात् त-
त्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् ।
ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव स-
मसत्तुसम्बन्धस्य वृत्तिविरुद्धायां सम्बन्धाभावाभि-
धानमसङ्गतं असङ्गतत्वदृष्ट्या सम्बन्धाभावाभिधाने च
वृत्तान्तरमपि सम्बन्धेन स्यादिति चेत् उच्यते
न हि वृत्तिविरुद्धायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्ध-
सामान्यं निषेधामः किन्तु घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्ध-
विशेषम् । स च सम्बन्धविशेषोऽपि यथावभासकस्य जीवचै-
तन्यस्य च व्यक्ताव्यक्ततालक्षणः कदाचित्कालतदाकार-
वृत्तिनिवन्धनः । तथाहि तैजसमन्तःकरणं स्वस्वरूपत्वः
स्वतएव जीवचेतान्याभिव्यङ्गनसमर्थं घटादिकम् न तथा
अस्वरूपव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायां तु वृत्त्या-
भिभूतजाद्यधर्मकतया वृत्त्यादितचैतन्याभिव्यङ्गन-
योग्यतान्नयतया च वृत्त्यादयामन्तरं चैतन्यमभिव्यङ्गति ।

तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वस्मिन् स्वसंसर्गि-
 स्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति ।
 इदञ्चासकद्रव्यस्यापि सकद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्ब-
 पाहितम् । घटादेरभिव्यक्तत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बपाहितम्
 चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत् प्रतिबिम्बितत्वम् । एवंविधा-
 भिव्यक्तत्वसिद्धार्थमेव उत्तरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमना-
 झिकारः । परोक्षस्थले तु वज्रादेर्हृत्तिमंयं गाभावेन चै-
 तन्याभिव्यक्तकतया नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषया-
 षामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यक्तत्वमिति द्रष्टव्यम् ।
 'एकानेकजीववादी सिद्धान्तकेषु दर्शितौ यथा । "अथ
 विद्योदये सत्युपाधिविलयादपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावा-
 प्रतिरुत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् ।
 उच्यते । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जी-
 वेश्वरविभागादित्युक्तमेदमप्युच्यते तद्विद्योदये विलयाच्चि-
 त्तेश्चैतन्यरूपेणैवावस्थानम् । अनेकजीववादमभ्युपगम्य
 बहुवक्तव्यस्याङ्गीकारे यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तद-
 विद्याकृतमप्युचित्तयेऽपि बहुपुरुषान्तराविद्याकृतोजीवे-
 श्वरविभागादप्युक्तोऽनुवर्तते तथापि जीवश्वरौऽपि
 प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे सुक्तस्य विम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणै-
 वावस्थानम् अनेकोपाधिषु कस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधि-
 विलयेन तत्प्रतिबिम्बस्य विम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्र-
 तिबिम्बान्तरत्वापत्त्यसम्भवात् तत्सम्भवे कदाचिच्छवीरूप-
 विम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्गारत्येनावच्छेदपक्ष इव सुक्तस्य
 पुनर्बन्धापत्तेः । अतएवानेकजीववादेऽवच्छेदपक्षो नास्ति-
 यते तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गो पुनरपि बन्धापत्तेः
 प्रतिबिम्बो जीवः विम्बस्यानोवैश्वर उभयातुल्यं शुद्धचै-
 तन्यमिति पक्षे तु सुक्तस्य भावतुल्यं चैतन्यं सर्वसत्त्वस-
 र्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणकपरमेश्वरभावापत्तिरि-
 ष्यते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य सुखस्य प्रतिबिम्बे
 सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो विम्बभावेनावतिष्ठते ।
 न तु सुखमात्ररूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तर-
 सन्निधानप्रयुक्तस्य सुखे विम्बत्वस्यानपायम् तथैकस्य
 ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषूपधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्यापि प्रतिबि-
 म्बे विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य विम्बभावे-
 नावस्थानावश्यम्भावात् । न च सुखाविद्याभावात् सत्य-
 कामत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः तद्विद्याभावेऽपि
 तदानीं बहुपुरुषान्तराविद्याकत्वात् न हीश्वरश्वरत्व-
 सत्त्वकामादिगुणविशिष्टत्वञ्च स्वाविद्याकृतं तस्य निरञ्जन-

त्वात् किन्तु बहुपुरुषाविद्याकृतमेव तत्त्वमनयद्यम् ।

एकतः पुं पिष्टलिप्रपातीप्रज्ञानजनजननयनोद्देश्ये देवभेदे ।
 तस्योत्पत्तिकथा यक्षांशभागित्वकथा च यतः ब्रा० १,
 २, १, १, दर्शिता यथा । "चतुर्धा प्रहितोऽहं वा अपोऽ-
 ग्निरास । स यमपेऽग्निं होत्राय प्राहणत स प्रैवाध-
 न्वत्वं द्वितीयं प्राहणत स प्रैवाधन्यत्वं तृतीयं प्राहणत
 स प्रैवाधन्यदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निजित्यो सो-
 ऽपः प्रविशेत् तं देवा अन्विद्य सहसैवाङ्गा आनिन्युः
 सोऽपोऽभितिष्ठेवावच्छाताः स्य या अप्रपदनं स्य याभ्यो
 वोमामकामं नयन्तीति तत आग्नाः सम्भूवुस्त्रितोहित
 एकतः । तदन्धेषु सह चेरुः यथेदं ब्राह्मणो राजान-
 मनुचरति स यत्नं लिङ्गार्पायं त्याज्यं विश्वरूपं जघान
 तस्य हैतेऽपि बयस्य विदाञ्चक्रुः यन्महैनं त्वित एव
 जघानात्तद्वत् तदिन्द्रोऽसृच्यत देवो हि सः । त उ हैत
 ऊचुः । उपैमएनो गच्छन्तु येऽस्य बयस्यावेदिषु
 रिति किमिति यत एषेभ्यः मृष्टमिति तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे य
 देभ्योः पातानिर्जन्मसक्तुः क्षिप्रमेजन् नितयन्ति ।
 त उ ह्याह्य ऊचुः । अत्येव वयमिदमस्मत् परो नयामेति
 कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजता इति तस्मा-
 द्वादक्षिणेन हविषा यजेताम्रेषु ह यज्ञो ऋष्ट आग्ना
 उ ह तस्मात् ऋजते, यो दक्षिणेन हविषा यजते ।
 ततो देवाः, एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन् यद-
 न्वाह्यं नेददक्षिणं हविरसदिति तज्जाना निनयति तथै-
 भ्योऽसमदं करोति तदभि तपति तथैषां ऋतं भवति स
 निनयति त्विताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति" "यं हो-
 त्रकर्मणे प्राहणत ते देवा इत्यर्थः । प्राधन्यत् प्रागुक्तदक्षिणत
 धवि गमने । भीषा पूर्वाग्निवस्मरणभयेन निबीनोऽन्तर्हितो
 बभूव । त्वि, निरसने । अप्रपदनमनाशयभूताः । वः
 पञ्चम्ये चतुर्थी युक्तं सकाशात् । ततो निरीवनलक्षण-
 वीथ्यधारणात्ताभ्योऽङ्गाः सकाशात् । यथेदानीं ब्राह्मणः
 पुरोहितः । तं बध्यं बधाहं ज्ञातवन्तः । अन्नन्तरं चैवं वि-
 श्वरूपं त्वित एवेन्द्रवाह्यार्थं जघान इन्द्रस्य तद्वनजन-
 तात् पापादिति सुक्तोऽभवत् यस्मात् इन्द्रो देवः अतोऽग्निं
 पापसंक्षेपो न युक्त इत्यर्थः । ते लौकिकाजना विश्व-
 रूपजनानन्तरमेतदुच्यते । एषु त्वितादिषु यद्विश्वरूप-
 बधजनितमेतद्यज्ञो मृजीत योषयेदिति अत एतत् एतेन
 पातीनिर्जन्नादिनिनयनेन एषु तदेनो यज्ञः संशोष-
 यति तस्मादप्यहनपेषणादिजनितस्त्रैसो रूपं पा-

त्रादिनिर्णयमात्रेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः । वयम-
पोद्मेनः परःपरस्तादन्यत्राधारान्ते अन्यत्राङ्गाने नयाम
अन्वाहति यत्तस्मिन् दोषजातं परिहरत्यनेनेति अन्वा-
हार्थोनाम अतिगम्यो देय कोदनः । निनीतसुदक-
मङ्गारेण प्रतपति भा० ।

“त्रिताय त्वा, द्विताय त्वा, एकताय त्वा” यजु० १२२,
“पात्राङ्गुलिप्रक्षालनोदकं त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय
त्वा त्वां निनयामीति, तथा द्विताय त्वा निनयामि, तथा
एकताय त्वा निनयामि इति व्याख्याय यत् ब्राह्मणोक्ता
कथा संक्षेपेण दर्शिता यथा “पूर्वं कृतसित् कार-
णात् भीतोऽग्निरपः पाविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जम्बु-
क्षदाग्निना वोय्यं मम सुतं तत् व्याम्रा उत्पन्नाः त्रित-
द्वितैकतसंज्ञांस्ते देवैः सह चरन्तो यत्ते पात्राङ्गुलिप्रक्षालनजल-
क्षणं भागं लेभिरै” इति वेदोऽन्वितं । “तदुदकनयनप्रकारः”
कात्या० २, ५, २५, दर्शितो यथा “पात्राङ्गुलिप्रक्षालन-
मात्रेभ्यो निनयत्यभिमतस्य प्रत्यगवस्यन्दमानं त्रिताय त्वेति
प्रतिमन्त्रम्” सू० । “पिष्टलिप्रपात्राङ्गुलिप्रक्षालनं पिष्टलिप्र-
क्षालनम् चाभितथ्य पात्रोत्थमेव ज्वलतोऽङ्गुलिकेन
तापयित्वा प्रत्यक्संस्पर्शस्यन्दमानं परस्परसङ्गतमप्राप्नु-
वदामिभ्यो देवभूतेभ्यो निनयति स्त्रिटकृद्देवोभयरूपमेतत्
कर्म प्रतिपत्तिरूपमपूर्वोत्पादकञ्च । तेन इत्यविनाशेऽपि
स्त्रिटकृद्देव इत्यान्तरेणापि निनयनं कर्तव्यम् । अपरे तु
इत्यप्रधानत्वात् तद्विनाशे नोत्पत्तिमिच्छन्ति” कर्कः । ब्रह्म-
णोमानसपुत्रे ऋषिभेदे “प्रजापतिस्तुताशाल सदस्याशाम्भ-
स्तयः । एकतस्र द्वितस्रैव त्रितस्रैव सहर्षयः” “द्वितै-
कतत्रिताशोचुस्तदा चित्तिगिण्डनम्” “वयं हि ब्रह्मणः
पुत्राभ्यामासाः परिकीर्त्तिताः” भा० शा० १२८ अ०
स एव वरुणस्यैवैकसप्तकालगतः तत्र प्रमाणम् अतएव यजु-
भा० अतु० १५० अध्यायस्यैवाक्यसुदाहृतम् ।

एकतान त्रि० एकं तानयति च० तन+अङ्गायाम् अण् उ०
स० । अत्रन्यचित्तवृत्तौ एकविषयासक्तचित्ते २ तद्वत्चित्ते च ।
“सहैकतानमतयः प्रवाहैः कृतत्वञ्चरेणैकतानयोः” भाग० १,
२०, २, । खलु । एकतानकोऽप्युक्तार्थे त्रि० “एकस्तानो
विस्तारो गतिभेदोऽस्य । १ एकरूपविस्तारै ४ एकता
प्राप्ते स्वरभेदे च । “तामोनाम स्वरान्तरप्रवर्त्तकः रागा-
दिस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुः अंशापरनामा वंशावयव-
साध्यः स्वरविषये ! “गाता यं यं स्वरं गायेत् तं तं
वंशेन तानयेत्” इति भरतः” कुमा० टी० सङ्ग्रहायः

एकतान पु० एक. समस्तानोमानं यत् । समन्वितलये, वि-
च्छेदरहिते न्यत्राद्यगोतादौ । एक एव तानोयत् । २ वा-
द्यभेदे च (एकताना) ।

एकतीर्थिन् एकं समानं तार्थमाश्रमसमस्य इति । समाना-
श्रमयुक्ते । “वानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणाश्च कथमागिनः ।
क्रमेणाचर्यमाच्छ्रमधर्मभ्रातृकीर्त्तिर्धनः” इति सा० “एक-
तीर्थी एकाश्रमी” मिता० ।

एकतोदत् त्रि० एकतोदना अस्य दत्तादेशः । एकपाश्वे दन्-
पङ्क्तिः क्ते पशुभेदे गवादौ “अतुष्टाश्चैकतोदतः” मनुः ।

एकैकिकः अन्नाद्यकामकर्त्तव्ये एकाहसाध्ये य. गभेदे “एकैक-
िकेण त्र्येकेण वा द्वादशकामेन” आश्र० श्रौ० ६, ५, १२, सू० ।
“एकैकिकः त्र्येकश्च द्वावेकाहौ तयोरन्यतरेणाद्याकामो
यजेत । एकैकिक एवं भवति एकस्तोमो बहिष्प्रमानः
त्रिस्तोमो होतराज्यम्, एवं व्यत्यासेन सर्वत्रैतौ स्तोमौ
भवतः त्र्येकस्वेतावेव स्तोमौ विपरीतौ भवतः त्रिस्तोमो
बहिष्प्रमानः एकस्तोमो होतराज्यम् । एवमेव
व्यत्यस्य व्यत्यस्य समापयेत्” नारा० । कात्या० २२, २२, २४,
२५, २६ सूत्रैः तस्य साद्यस्त्रात्वेन परिभाषां कृत्वा तद्विधा-
नाद्युक्तम् । “षट् साद्यस्त्राः” ६ सू० इत्युपक्रम्य पञ्च
कृतक्रमेण प्रदर्श्य षडभेकैकिकं प्रतिपादयितुं तद्वर्माः
प्रथममुक्ताः “साद्यस्त्रधर्मा हिरण्यस्रग्वत्” २४ सू० ।
“साद्यस्त्रा गज्जेनात्र श्वेनोऽभिधायते तस्य धर्मा लोहितो-
ष्णीपादयः हिरण्यस्रग्वत् । यद्यस्योऽसुक्तं तत्तस्य भवति”
कर्कः । “साद्यस्त्रधर्मा लोहितवस्त्रादयः यथा वाजपेये
हिरण्यस्रजो यथोपसुक्तं दीयन्ते एवमत्रापि येन यद-
स्त्रादि परिहितं तत्तस्मै देयम्” संय० “एकैकिके दक्षि-
णा षट्पिष्टतं षट् च २५ सू० । एकैकिकः षडः साद्यस्त्राः
तत्र षट्पिष्टयत् दक्षिणा” कर्कः । इतः परं साद्यस्त्रधर्माः
२६ सूत्रजातैः उक्ताः । तत्र स्तोमादि सामसं भा०
निरूपितं यथा

“एकैकिकनामकः कश्चित् प्रवृत्तमयति, सचैव व्यूयते
“अथैव एकैकिकस्यैकस्यां बहिष्प्रमानम् । तिसृषु
होतराज्यम् एकस्यां सैत्वावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणा-
च्छंदिनः, एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः
पशमानः” इति । सन्ति प्रकृतौ माध्यन्दिनपशमानस्य
त्रयस्तृषाः “उचा ते जातम्” इत्ययं (उ१ प्र, ८ सू०
२, २ अ०) प्रथमोगायत्रीच्छन्दस्कः, “पुनानः सोम” इत्ययं
(उ१ प्र, ८ सू० १, २, २ अ०) द्वितीयोऽहोतीच्छन्दस्कः, “म त्र

इयं इयं (उ॥प्र॥१०॥५०॥ १,२,३॥) ततोयस्त्रि-
 पञ्चदशः । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्, लिच्छन्दाश्चावा-
 योमाध्यन्दिनः इति । एवं सति एकलिकस्य माध्यन्दि-
 नपदमाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र किं त्रयाणां त्रयाना-
 माद्यास्तिस्रः ऋचो याज्ञाः ? किं वा प्रथमतः त्रयाः क्रम-
 पठितास्तिस्रः ? इति संशयः । तत्र लिच्छन्दस्तुत्या
 प्रथमया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो याज्ञाः
 इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् लिच्छन्दस्त्वं तदेतत्
 प्राकृतम्, तत्र लिच्छन्दस्योपेतस्य त्रयस्योपदिष्टत्वात्
 विहतावपि तत्सर्वमतिदिष्टमिति चेत् वाटम् ! अत एव
 पाठक्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथा सति प्रक्रान्तगायत्रीच्छन्द-
 स्स त्रयस्य समाम्नौ सत्यां पश्चाद् दृष्टोच्छन्दस्को त्रये
 प्रथमायाः ऋचः पारम्भाध्वरः स चारम्भस्तिस्रुप इति
 विशेषविधानेन बाध्यते, तत्र दादा स्तृवोनिखिलोयाज्ञाः

एकत्वादिविवक्षान्याय पु० जैमिनीयोक्ते एकत्वादिसंख्या-
 विवक्षावधारणार्थं न्याये स च न्यायः ४ अ० । पादे ११ सूत्र
 भाष्यादौ दर्शितो यथा “तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूत-
 त्वात्” ११ सू० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो,
 वो दीक्षितः “यत् अग्नीषोमीयं पशुमालभते” इति,
 तथा, “अनङ्गाहौ युगक्तिं” इति, तथा, अश्वमेधे, “वस-
 न्नाय कपिपुङ्गवानालभते” इति । तत्र सन्देहः, किं वि-
 वक्षितम्, एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं च, उत अविवक्षितम् ?
 इति । तत्र एकत्वमयज्ञाङ्गभूतं न विवक्षितम्, इत्यर्थः,
 अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आलम्बस्य गुणभूता संख्या
 नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि ? पशोः अनङ्गाहोः कपि-
 पुङ्गवानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं
 ज्ञाते, वाक्येन सा यज्ञाङ्गं ज्ञात्वा, वाक्याच्च श्रुतिर्विलो-
 यधी । तस्मात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति । “आह
 मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्चादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति”
 उच्यते, न, पश्चादीनामङ्गेन उक्तेन अतुक्तेन वा किञ्चित्
 प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविपक्षेण प्रयोजनम्,
 विपक्षेऽपि हि पश्चादङ्गेऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यज्ञाङ्ग
 कस्य न पश्चादेः । तस्मात् पश्चादेर्गुणेन अज्ञातेन ज्ञातेन
 वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्,
 अङ्गं प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते” भा० ।
 “एकश्रुतित्वाच्च” १२ सू० “भवति च किञ्चित् वचनं येन
 विज्ञायते, न तत् विवक्षितम् इति, “यदि शेषसपक्षदे-
 शुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्, इति, यदि हि विवक्षितं

भवेत्, नैकामिति ज्ञात्वा, गामित्येकवचनस्य विवक्षि-
 तत्वात्, तथा, “अग्नी दे चेनू दे” इत्यत्रापि दे इति
 वचनं प्रापकम्, अविवक्षितम् अग्नी इति द्वित्वम् इति
 “लोनि लक्षामान्” इत्यत्रापि लोनिनि वचनं विज्ञात्म् ।
 लक्षामानितिवचनवचनम् अविवक्षितम् इति” भा० ।

“प्रतीयते इति चेत्” १३ सू० “एवं चेत् पश्यसि, अ-
 विवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या
 आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा “पशुमानय” इत्युक्ते
 एक एवानीयते, पशू इति, द्वौ, पशून् इति बहव आ-
 नीयन्ते, यच्च प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात् यज्ञाङ्ग-
 भूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमा-
 नम् ऋते कारणात्, अविवक्षितं भवति” भा० “माशब्दं
 तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत्” १४ सू० “नैतदेवं, सत्त्वं प्रती-
 यते, न तु अयं शब्दार्थः व्यामोहादेषा प्रतीतिः । कुतः
 एतत् ? व्याक्याङ्गं यज्ञाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च
 श्रुत्या बाध्यते । तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यज्ञे एकत्वादीति
 अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्वं धावति इति,
 स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्वः इ-
 त्युक्ते, अपरो गम्यते, न तु, अपरो, धावति इति
 अवस्थात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते,
 न तु यज्ञे यथैव हि पूर्व इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव
 केवलं, न तु स विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे, एवम् इहापि
 संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्त्तव्यतया यज्ञे विधी-
 यते न पशौ । कथं न पशौ विधीयते ? इति चेत्
 विधायकस्याभावात् । आख्यातशब्दो विधायको भवि-
 श्यति इत्यतदपि नोपपद्यते, इत्यदेवतासम्बन्धस्य स वि-
 धायकः सन् आलम्बते इति न संख्यासंख्येयसम्बन्धं वि-
 धातुमर्हति इति, भिद्यते हि तथा वाक्यम् । तस्मात्
 अविवक्षिता संख्या इति” भा० । “शब्दवत्पक्षम्यते त-
 दागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषाम्” १५ सू०
 “तुगब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तत् अस्ति, न यज्ञे
 संख्या शब्देन श्रूयते इति, आख्यातवाक्ये हि अर्थो उ-
 पलभ्यते, लोके पशुमानय इत्येकवचने सति एकत्वपशुवि-
 शिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्वमपीति, द्वित्वस्य जायते ।
 यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते
 तस्य ज्ञानं, यथान्येषाम् शब्दानाम्, अश्वमानवेति
 उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते, न गामानय इति ज्ञायते, अश्व-
 शब्दस्य अश्वार्थो गोशब्दस्य गौः इति । यदुक्तं, श्रुत्या

वाक्यार्थो बाध्यते, इति, उच्यते, न श्रुतिर्भूति, वाक्यार्थो नास्ति इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगतां संख्यामाह । तादृशो संख्या वाक्येन यत्र विधीयते, प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातवाच्येन सम्बध्यते, विभक्त्यर्थोऽपि, तथा हि तद्विशेषणमिष्टं आलम्ब्यो गम्यते, तत्र एकाद्यत्वात् एक-वाक्यम् अवकल्यते । पशौ हि संख्यायां विधीयमाना-जामेक आख्यातयद्भ्यो न शक्नुयान्, आख्यातार्थं विधा-तुम्, संख्यासंख्येयसम्बन्धं च । तस्मात् यत्र विवक्षिता संख्या इति भा० “तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्” १६६० । किम् ? इति । “कण्ठावास्या, अवालप्रा रौद्रा, नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषाम् ऐन्द्राग्नी दग्धमः” इति, यदि त्वत्वं विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नी दग्धमो भवति । तथा “कणा भौमाः, घृक्षा आन्वरिणाः, उहन्तो दिव्याः, शलभा वैद्युताः, सिद्धासारकाः” इति प्रकृत्य आह । “अङ्गभा-जानां वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिनः” इति तस्मात् अपि पश्यामि, विवक्षिता संख्या इति । यत्तु उक्तम्, “एकां गाम्” इत्यविवक्षां दर्शयति इति । अत्र उच्यते मोसंख्यासम्बन्धो विधातुम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, मोदन्तिषासम्बन्धो विहितो गम्यते । तस्मात् विवक्षितेऽपि बाध्यमेतत् । अत्रो हे धेनू हे त्रीनूलभामान् इति च अतुवादाः भा० “तथा च लिङ्गम्” १७६० “एवं च कृत्वा समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति, तत्र इदं दर्शनम् उपपद्यते, “वसन्ते प्रातराग्नेयीं क-ष्णयीं गामासभते, योषे माध्यन्दिने सिंहोमैन्द्रीं शरदि अपराह्णे श्वेतं वाह्मिष्याम्” इति । तत्र श्रूयते, “गर्भेण्यो भवन्ति” इति, गर्भः स्त्रियां गुणः, तेन स्त्रि-बोद्धव्येति इति भविष्यति । तथा “अथ कषभो दृष्टि-र्वज्रः पुच्छः इति ते प्रजापत्याः” इति । तत्र श्रूयते “सृक्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय” इति, सृक्करत्वं पुंसां गुणः, तेन पुं प्राप्तिं दर्शयति इति । अधिकरणान्तरं वा, तथा च लिङ्गम् इति, संख्याधिकरणं लिङ्गाधिक-रणेऽतिदृश्यते । लिङ्गम् अविवक्षितं, श्रुत्या वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च, विवक्षितमिव श्रूयते इति, भवति लिङ्गं, “स्त्री गौः सोमकवणी” इति, स्त्रीवचनात् सोम-कवणी इत्यविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते । “ननु कथं स्त्रीमात्रव इति न स्त्र्यः जानीयते ?” नैवम्, तत्, अ-वच्छेदपूर्वो धावति इति यथा । लिङ्गं विवक्षितं वा-वाक्यार्थस्य श्रुत्याऽप्रतिषिद्धत्वात्, तथा च लिङ्गम्

“गर्भेण्यो भवन्ति” इति, तथा “सृक्करा भवन्ति” इति । यदुक्तं, “स्त्री गौः सोमकवणी” इति, तत्र स्त्री-त्वविवक्षितं, तथा “प्रजापतये पुच्छान् कृत्स्न आसभते” इति, पुच्छपुच्छणम् अविवक्षितं, विस्मयो हि न्याय उक्तो लिङ्गविवक्षायाः । तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम् इति भा० ।

तत्त्वबोधिण्यां स्पष्टमुक्तं यथा “अग्नीषोमीयं पशुमास-भते” “पशुना इदं यजेत्” इत्यादौ पशोरेकत्वं विवक्षितं न वेति संशयः । तत्र पशुमित्यत्र द्वितीयान्तादिश्रुत्या पुं तदेकत्वयोरुपस्थितयोः परस्परान्वये परस्परकाङ्क्षा-भावात् तथैवापेक्षणे पञ्चेकत्वयोः परस्परमन्वयः पश्चाच्च आलम्बितेत्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वाच्चपशो-यांगादावन्वय इति वाक्यात् श्रुतेर्विधीयस्त्वेन पशुविशेषण-त्वेनोपक्षीणस्यैकत्वस्य न यागादावन्वयः निराकाङ्क्षत्वात् तथा च सूत्रम् “एकत्वमयज्ञाक्रमार्थस्य गुणभूतत्वात्” । अथस्य पशोर्गुणभूतत्वात् विशेषणत्वेन प्रागनन्वयात् तस्मा-देकत्वमविवक्षितं हाभ्यां बहुभिरपि यागसिद्धिरिति प्राप्ते उच्यते । पशुमित्यादौ प्रकृत्या पशुरूपस्यापितः प्रत्ययेन चैकत्वं कारकत्वञ्च ततश्चैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या एकत्वस्यैकत्वादौ कारकत्वान्वयः कारकत्वञ्च क्रियानिमित्तत्वमिति क्रिया बोधस्थितयागादिरिति पशोः प्रथमं कारकहारा क्रियायामन्वयः । पश्चाच्चामूर्त्तस्यैकत्वस्य क्रियासाधनत्वा-न्यथानुपपत्त्या इत्यद्वारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेना-न्वयः अरुणान्यायादिति विवक्षितमेकत्वमतोहाभ्यां बहु-भिरपि न-यागसिद्धिः तदुक्तं “समानप्रत्ययस्थेन कारके-ष्यात्मसात्कृता । क्रिया वै नीयते संख्या न परस्वपदाङ्ग-वेदिति” । एवमनङ्गादौ युनक्ति कपिहृज्जानासभतेत्यादौ द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वम् । एवं पुंस्त्वमपि विवक्षितं प्रत्ययार्थत्वेन कारकान्वयित्वात् । अथ कथं लिङ्गं विव-क्षितं शब्दार्थस्य तदनुष्ठानस्य विचारे तदुपयोगादर्शनात् अपुंस्त्वमपि द्रव्ये दृश्यशब्दः, भक्षिकादौ वास्त्रियामपि भक्षि-कादिशब्दः प्रयुज्यत इति लिङ्गं न शब्दार्थः अपितु-प्रयोगसाधुतामात्रार्थं तत्प्रयोगोऽनुष्ठाने एकत्वविशिष्ट-पशुत्वस्याविशेषात् स्त्रियामपि अनुष्ठानसाध्यात् जाले-कत्वादिवत् लिङ्गस्य दृढव्यवहारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां श-ब्दार्थावगमात् तस्य च तत्तत्पदसमभिध्याकारेण तत्तत्-पदवाच्यत्वाभ्युपगमात् दृष्टादिषु न वाक्यं पुंस्त्वं किन्तु अभियुक्तोक्तिवचनेन तेषां पुंस्त्रि साधुतेति । न वातुष्ठानसा-न्वयं पुं पशौ विशेषसम्भवात् “वाक्यं ते आश्वयेताम्” इत्यादि-

मन्त्रैर्नदयवस्याप्यायनकाष्ठे “नेदुं ते आप्यवताम्” इति पुन-
रवस्याप्याप्यायनश्रवणात् । यत्न च सारस्वतमेधोयया-
गादौ स्त्रिया व्याजम्भनसुक्तं तत् स्त्रीत्वं विवक्षितम् ।

उद्देश्यगतसंख्यायास्तु विवक्षा नास्तीति यद्वा न्याययद्धे
बध्यते एकत्वविवक्षास्तु नदाधरेण धर्मिण्यारतन्त्र्येण
एकत्वादेर्यागादान्वयोऽभ्युपगतः धर्मिणः पशोर्यागान्वये
नङ्गतेकत्वस्य स्त्रान्वयपशुकरणकत्वस्त्रानान्वयपशुकरणकत्वो
भयसम्बन्धेन यागेऽन्वय इति तेनोक्तः ।

एकदंष्ट्र पु० एका दंष्ट्रा यस्य । गणेशे त्रिका० । तस्य परशु-
रामेयैकदन्तस्योत्पाटनात् तदात्वम् परशुरामेण त-
दन्तस्योन्मूलनकथा च ब्रह्मवै० पु० गणेशखण्डे द-
र्शिता । शिवपार्ष्वत्योः रहसि वत्तमानयोर्द्वारपालत्वेन
स्थितेन गणपतिना परशुरामस्य शिवं वृद्धं अन्तःपुरमध्ये
जिगमिषोर्द्वाररोधे कृते तयोः कबहुंवादप्रवर्त्यै “वि-
क्षेपं परमव्यर्थः शिवतुल्यं तु तेजसा” इति गणेशं प्रति प-
शुनिजेपसुक्ता “निपत्य परमवैशेन कृत्वा दन्तं समूहकम् ।
जगाम रामकृष्णं तं महादेवरेण च” इत्युक्ता “पपात भूमौ
दन्तं महान्तं यन्मृगश्चरन्” इत्युक्तम् अत्र दन्त इत्ये-
कवचननिर्द्देशात् एकस्यैव दन्तस्य भग्नता प्रतीयते ।
एकदन्तादयोऽप्यत्र । “कपिलश्चैकदन्तश्च” गणेशस्तत्र ।

एकदंष्ट्रित् पु० एकः केशः शिखायज्ञोपवीतादिभ्योन्यो वा
दण्डोऽस्यास्ति इति । “यदा हृदाध्यवर्धितं परं ब्रह्म सना-
नम् । तदैकदण्डं संदंष्ट्रांशोपवीतां शिखां त्यजेत्” इत्युक्तं
ब्रह्मणे परिव्राजके । संन्यासी तावत् चतुर्विधः कुटीचक
बहूदककृष्णपरमहंसभेदात् । तत्र कुटीचकबहूदकयोस्त्रिदण्ड-
धारणं हंससैकदण्डधारणम् परमहंसस्य न दण्डधारण-
मिति भेदः । तदेतत् निर्णयः सि० निरूपितं यथा

“कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैव ततोयकः । चतुर्थेः परम-
हंसोयोयः पश्चात् स उत्तमः” हारीतः । आद्यः पुत्रा-
दिना कुटीकारवित्वा तत्रैव वसन् काषायवासाः शिखो-
पवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्त्राष्ट्रे वा भुञ्जान आत्मज्ञो
भवेत् । एतदन्तान्नाशकपरम् । द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा
सप्तगाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवैभवं स्यात् । हंसस्तु
पूर्वोक्तवैभवं श्लोकदण्डः । “एकन्तु वैभवं दण्डं वारय-
स्वित्तमादरादिति” श्रान्दात् । विष्णुरपि “यज्ञोपवीतं
दण्डं च रज्जुं गोवर्जनिर्निताम् । शिखां यज्ञोपवीतं
च नित्यं कर्म परित्यजेत्” कथयत्येकदण्ड एव । ये तु
शिखोपवीतादिनागनिषेधास्तौ कुटीचकादिपराः ।

वक्तु मेधातिथिः “यावत् स्युस्तयो दण्डास्तावदेकैव
पक्षेयेदिति” । तदपि तत्परमेव । यज्ञातिः “चतुर्धा भि-
क्षुः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः” इति तत् वाग्दण्डा-
दिपरं न यद्विपरम् । “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्म-
दण्डस्तथैव च । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डो-
ति चोच्यते” इति मनूक्तेः । तस्मात् परमहंसस्यैक-
दण्ड एव । सोऽप्यविदुषः । विदुषस्तु सोऽपि नास्ति ।
“न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंस” इति
महोपनिषदुक्तेः “ज्ञानमेवास्य दण्ड इति” वाक्ये-
षाञ्च । यत्तु यमः “काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाग्नी-
ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान्महारौरवसंज्ञका-
निति” तद्वैराग्यं विना जीवनार्थं संन्यासपरम् । “एक-
दण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बह्व्यो नराः । नरके रौरवे
घोरे कमेत्यागात्यन्तं ते” इति स्मृतेः । यज्ञाश्चमेधिके
“एकदण्डो त्रिदण्डो वा शिखी सुखित एव वा । काषा-
यमात्रसारोऽपि यतिः पूज्योयुधिष्ठिरेति” तस्यापि पूर्वोक्ता
व्यवस्था ज्ञेया । “त्रिदण्डो एकदण्डो वेति” बौध०
“चतुर्थेनाश्रमं गच्छेत् ब्रह्मविद्यापरायणः । एक-
दण्डो त्रिदण्डो वा सर्वसङ्गविवर्जितः” चतुर्विंशतिम-
तञ्च व्यवस्थितविकल्पान्प्रयथात् कुटीचकबहूदकवि-
षयम् इति शङ्कराचार्यमतानुसारिणः । रामानुजमता-
नुसारिणस्तु त्रिदण्डधारणमेवाचरन्तः सस्यदावाचरो
व्यवस्थाभेदक इति कल्पयन्ति । एतेषां शिखायज्ञोपवीतधा-
रणमपि वैकल्पिकम् । “शिखी सुखी वेति” गौतमस्मृत्यात्
“सुखीमनोऽपरिमह” इति वशिष्ठस्मृत्यात् । “वशिष्ठान्
केशास्त्रिकृत्य विस्मृज्य यज्ञोपवीतमिति” काटकमुतेः
“कुटुम्बपुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वं यः । केषान् यज्ञो-
पवीतञ्च त्यक्त्वा मृगशरेणुनिः” वास्तवोक्तोः मितः ।
एतदपि कुटीचकबहूदकविषयकम् व्यवस्थितविकल्पान्प्रय-
वेनावगम्यम् । अत्र प्रसङ्गात् यतिधर्मा लभ्यन्ते ते च
मिता० दर्शिता यथा

“संभूतकृतः शान्तिदण्डो सकमण्डलुः । एकाराजः
परिव्रज्य शिखाधीं व्यासमानयेत्” या० ।
“काषायी सुखः त्रिदण्डो सकमण्डलुः पर्विलपाडुका-
सनकन्यामाल” इति देवः । बौधायनोऽपि सकमण्डलु
सङ्कृतश्च भवेत् । एकाराजः प्रव्रजितान्तरेषासङ्कायः
सन्धाविनीभिः स्त्रीभिश्च “स्त्रीषासुक्ते” इति बौधायनेन
स्त्रीषामपि प्रव्रज्यास्मृत्यात् । तथा च देवः “एकीभिः-

यथोक्तं हावेव सिद्धम् । तयोपामः समा-
ख्यातः जङ्घा नगरायते । राजवाचादि तेषाम् भि-
न्नावाचां परस्परम् । अपि पशुस्यमाख्यं सत्त्विका-
संयम् इति । परित्यज्य परिपक्वो व्रजतिस्त्वंगे वर्जते ।
अतश्चाहं समाभिमानन्तत्कृतं च लौकिकदृष्टिं निचयं वैदि-
कञ्च नियमास्यात्मकं सन्त्यज्य । तदुक्तं मनुना “सुखा-
भ्युदयिकञ्चैव नैऋत्यसिकमेव च । प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च हि-
विधङ्गस्य वैदिकम् । इह च सुखं वा काम्यं प्रवृत्तञ्च की-
र्यते । निवृत्तं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते । यथोक्ता-
न्यपि कर्माणि परिहृत्य द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च
स्याद्देहाभ्यासे च यत्नवानिति । अत्र वेदाभ्यासः प्रण-
याभ्यासः । तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनायै पाम-
साभ्युदयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले
तु न दोषः । “जङ्घां वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थान
वासीति” शङ्खश्रवणात् । अथतो पुनर्मासवतुष्टयपर्यन्त-
मपि स्यातव्यम् । “न विरमेकत्र वसेदत्यत्र वर्षाकालात्”
इतिश्रवणात् । “एकरात्रं वसेत् पामेनगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्युदयेत् वर्षासु मासास्तु चतुरोवसेत्” इति कण्वकार-
णात् “कथम्भिक्षादानकार्यमित्युक्तं आह । “अप्रमत्तश्चेद्भैक्षं
सायाङ्गे नाभिलक्षितः । रहिते भिक्षुकैर्पामे यात्रासात्र
मज्जोलुपः” अतमत्तो वाक्वस्तुरादिचापलरहितोभैव-
श्चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषोद्दिष्टः । “सप्तागारागम-
हृत्पितृनि चरेद्भैक्षं मिति” । सायाङ्गे व्यङ्गः पञ्चमे भा-
गे । तथाच मनुः “विधूमे सत्त्वसुखे व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्माने नित्यम्भिक्षां यतिश्चरेत्” तथा “एत-
कावृत्तेऽह्निवात्सुसज्जेत विहारे । भैक्षे प्रसक्तो हि
वृत्तिविषयेष्वपि सज्जतीति” । अनभिलक्षितः ज्योति-
र्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । “नचोत्पातनिमित्ता-
भ्याञ्च नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्याम्भिक्षां
विद्येत किञ्चिदिति” तेनैवोक्तत्वात् । यत्पुनर्वसिष्ठवच-
नम् “ब्राह्मणकृते यत्नमेत तद्भुञ्जीत सायस्यातर्मासवर्ज-
मिति” । तदयत्नविषयम् । “भिक्षुकैर्भिक्षणशैलैः पाष-
ण्ड्यादिभिर्वर्जिते पामे । मनुना चात्र विशेष उक्तः ।
“न तापसेर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा अभिः । आकीर्णमि-
क्षुकेरन्वैराशारसुपसं व्रजेदिति” । यावता प्राणवाता वर्त-
न्ते तावन्मात्रं भैक्षश्चरेत् । तथाच संवर्तः “अष्टौ भिक्षाः
समादाय स सनिः सप्त पञ्च वा । अङ्गिः प्रक्षाल्य ताः स-
र्वाकृतोऽग्नीदात्र वास्यते” इति । मज्जोलुपः भिक्षाव्यङ्ग-

नादिष्वप्युक्तः । भिक्षाचरणार्थं वतिपात्राण्युक्ताः । “अत्र
पात्राणि ऋद्धेष्टुर्दात्रिभुवन्यानि च । सलिलैः शुद्धि-
रेतेषाङ्गोवाङ्मैशवर्षणम्” या० ऋदादिप्रकृतिकाणि य-
तानां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलकृते वाङ्मवर्षणञ्च
शुद्धिसाधनम् । इयञ्च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्ग-
भूताऽमेध्याद्यनुपहृतिविषया तदुपधाते इव्यशुद्धि-
प्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अतएव मनुना “अतैजसा
नि पात्राणि यस्य सुनिर्वृणानि च । तेषामङ्गिः ऋत्वं
शौचसुमसानामिवाध्वरे” इति चमसदृष्टान्तोपादानेन
प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तराभावे भोजनमपि
तत्रैव कार्यम् “तद्भैक्षं ऋत्वेकैकान्ते तेन पात्रेनाभ्येन
वा तृणीं मात्रया भुञ्जीतेति” देवश्रवणात् । एतन्मूलस्य
यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविशेषमाह । “सन्निधौन्द्रि-
याम रागद्वेषौ प्रहाय च । भयं हृया च भूतानाममृतो-
भवति द्विजः” या० चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपदिविषयेभ्यः
सत्यक्त्विनरुध्य विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहा-
य त्यक्त्वा च यद्वादयन्दे नपि । तथा भूतानामपकार-
करणेन भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सर्वहृतेसाक्षात्का-
रेणावृत्ती भवति सुतो भवति । किञ्च । “कर्त्तव्याशय
शुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्सा-
तन्त्राकरणाय च” या० । विषयाभिलाषं पञ्चनितदोष-
कलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कल्पयन्तः प्राणा-
यामैर्कर्त्तव्यः । तस्याः शुद्धेरात्माहृतेसाक्षात्काररूपज्ञा-
नोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एयञ्च सति विषयासक्तितज्ज-
नितदोषात्मकप्रतिबन्धनये सत्यात्मध्यानधारणादौ स-
तन्त्रोभवति । भिक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्दिष्टेवतोऽनुष्ठेया ।
तस्य भोगप्रधानत्वात् भोगस्य च शुद्धान्तःकरणताम-
न्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः “दृष्टान्ते ध्यायमा-
नानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणान्दृष्टान्ते
दोषाः प्राणस्य नियन्त्रादिति” ।
तेषां कर्त्तव्यानि च निर्ण० सि० दर्शितानि यथा
‘प्रातस्त्याग ब्रह्मणस्पतं इति’ जपित्वा दण्डादीनि
भूमौ निधाय मूलपुटीययोर्गृहस्य चतुर्गुणं शौचं कृत्वा ६५-
चस्य पर्यहादशोवर्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव
ऋदा बहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्जं स्नात्वा पुन-
र्वर्जं प्राण्याल्य वस्त्रादीनि ऋद्धीत्वा केशवादिनमोन्तना-
मभिक्षार्पयित्वा भूतर्पयामीत्यादिव्यक्तसमस्तभिक्षा-
हृतिभिमर्जनस्यार्पयामीति तर्पयेत् । ओं भूः स्वा-

हेति स्वाहाशब्दानैस्त्रैभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित् । तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभि-
रुच्य गायत्र्या त्रिः त्रित्वा त्रिः गायत्रीं जपेत् । उदिते
स्त्रुष्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वायं विदित्वा मितस्य वर्षणी-
व्याहः पूर्वोक्तैः सौरैः इदं विष्णुरितिवैष्णवैः ब्रह्म-
यज्ज्ञानमिति वेषस्याय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिण
भावत्तते । ततो नत्वादित्याय विद्महे सहस्रान्ताय धी
महि । तस्यः स्त्रुष्यैः प्रचोदयात् इति त्रिजपेत् ।
एवं त्रिकालम् । विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्यात् ।
अथ भिन्ना । “विधूमे सप्तसुष्ठवे व्यङ्गारे” इत्यादिमनूक्तकाके
उद्भवमित्यादियस्यस्याय तेनैक्यं ध्यात्वा “आकण्णेनेति
प्रदक्षिणं कृत्वा “ये ते पन्थान” इति जप्त्वा “योऽसौ चिदाख्ये
आदित्ये पुरुषोऽनृद्धिर्दक्षितः । सोऽहं नारायणोदेव
इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे त्वंसे ततः
सम्भार्यं बाहुना । पालं वासकरैः क्षिप्त्वा श्लेषयेद्दक्षिणेन-
विति” बौधायनोक्तादिशा त्रीन् पञ्च सप्त वा गृह्णान् गत्वा
भवत्पूर्वं भिन्ना याचित्वा “पूर्वमसि पूर्णं मे भूयाः” इ-
त्यागत्य शुचिरत्वं प्रोक्ष्य व्यों भूः स्वधा नम इत्यादिव्य-
क्तसमस्तव्याहृतिभिः स्त्रुष्यादिभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ त्रित्वा
भुक्त्वाऽऽचम्य प्रणवेन षोडशपाण्यायामान् कुर्यादिति संक्षे-
पः । गौतमव्याख्यायां भट्टः । “यतिहस्ते जलं दद्याद्भूजं
इत्यात् पुनर्जलम् । भैक्षं पर्वतपालं स्यात् तज्जलं शा-
गरोपमम्” अत्र सर्वत्र मूलं माधवापराकर्मदनरत्न
स्वत्यर्थवारादौ ज्ञेयम् । जावालिभृतौ “न्यूनागारे
देवगृहे त्वणकुटीवल्मीककृष्णमूलकुलालालाग्निकोत्प्लव-
गदीपुलिगिरिकुहरनिर्भरस्थशिखेखनिकेतनः” इति ।
मात्स्ये “अष्टौ मासान् विहारः स्यादतीनां संयता-
त्मनाम् । एकत्र चतुरोमासान् वार्षिकान् निवसेत्
पुनः । अविशुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते” ।
अत्रिः । “भिन्नाटनं जपं ज्ञानं ध्यानं शौचं सुरार्च-
नम् । कर्त्तव्यानि षड्देतानि सर्वथा नृपदण्डात् ।
नक्षत्रं गुरुग्रहं च स्त्रीकथा लौक्यमेव च । दिवा-
स्नापश्च यानं च यतीनां पतनानि षट् । आसनं पा-
त्रवीम्यत्वं सञ्चयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्नापोदयाजलोय-
तेर्नैव्यकराणि षट्” । दण्डः “नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न
ओतव्यं कथञ्चन” । सदनरत्ने उच्यते । “पितृकल्पितं
पूर्वमक्षं देवादिकारणात् । वर्जयेत् तादृशीं भिन्नां पर-
वाचाकरीं तथा” इत्युच्यते । “न तीर्थवासी निज्यं स्यादो-

पवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्याच्च व्याख्यान-
परो भवेत्” । एतद्देवभिन्नपरम् । अत्रिः “ज्ञानं सु-
रार्चनं ध्यानं प्राणायामोक्तस्ततः । भिन्नाटनं जपः
संस्थात्यागः कर्मफलस्य” च । अन्येऽपि माधवीयमिताक्ष-
रादौ ज्ञेयः । यतिधर्मसमुद्भवे “न ज्ञानमाचरेद्भिन्नुः
शुलादिनिधने श्रुते । पितृमातृकृषं श्रुत्वा स्नात्वा शु-
द्धाति साम्बरः” । वासनं च पौर्णमास्यां कार्यम् “नृपस्य-
श्विषु वापयेत्” कालमा० उतवाक्यात् । [कदिक्] पा० ।
एकदिग् त्रि० एका समाना दिक् यस्य । तस्य दिक्स्थे तेनै-
एकदिग् त्रि० एका दिक् यस्य । एकतेनै काणे । २कोनै पु०
एकं सर्वमभिन्नं पश्यति दृग्-क्षिन् । शश्वे । एकत्वेन
सर्वदृष्टिर् ४तत्पत्ते त्रि० ।
एकदृष्टि स्त्री एका अभिन्ना अनन्यविषयत्वात् दृष्टिः । अन-
न्यविषयदर्शने । “सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयन्” पञ्चत० ।
बहु० । २तथादृष्टियुक्ते ३काणे च त्रि० काणत्वञ्च चक्षुःश्रुत्यैक-
गोलकात्पञ्चमभ्युत्पन्नं चक्षुःरिन्द्रियश्रुत्यत्वमिति भेदः । ४काके पु०
एकदेव पु० कर्म० । सम्यक्देवे परमेश्वरे “एकोदेवः सर्वभूतेषु
गृहः इति” श्रुतेस्तस्य तथात्वम् “स हि पूर्वेषामपि शुचः
कातेनानवच्छेदात्” पात० उक्तेः यो “ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वमिति” श्रुतेषु ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम् ।
एकदेवत त्रि० एका देवतास्य । एकदेवताके १अग्निहोत्रादौ ।
“एकदेवतेषूभयम्” कात्या० २, २, ४ । “यत् पुनः कर्मण्येवैव
देवता यथाऽग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्प्रोभयं तद्देवत्वञ्चेति”
कर्मः । एकदेवतोऽप्यत्र कर्मधा० । एकस्यां देवतायां स्त्री ।
एकदेवत्य त्रि० एका श्रेष्ठादेवताता मर्हति यत् । श्रेष्ठदेवता-
के । “तस्मादाहुर्निन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रश्चेष्टादेवा इत्येतद्भवै
देवास्ते धैकदेवत्वा व्यभवन्” शत० ब्रा० १, ६, ३, २२ ।
२एकदेवताके च । “सोमादिषु उभयमेकदेवत्वं भवति”
कात्या० संग्रहव्याख्या । एकदेवत्योऽप्यत्र त्रि० ।
एकदेश पु० कर्म० । १अवयवे, प्रतीके । अवयवश्च सङ्घ-
दायस्यांशरूपः स च वास्तवोबुद्धिकल्पितश्च सावयवानां
घटादीनामंशविशेषः पौवाभूषादिः वास्तवः, कालविविदा-
दीनां निरयवानां तु बुद्धिकल्पितः यथा पूर्वाङ्गः पूर्वरात्र
इत्यादि । तथा गुणविशेषाणामपि शब्दादीनां बुद्धिक-
ल्पितस्तथा “एकदेशलिप्तमनन्यवङ्गवतीति” व्या० परिभाषा
“एकदेशन्त वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः” मनुः शब्द-
समूहात्मकवेदस्य बौद्धमेव तथात्वम् । “सम्भोगहीनसम्पद-
विटस्तु धूर्त्तः कर्त्तव्यदेशः” सा० द० । विद्याविशेषरूपक-

लानां तथात्वम् । 'उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां सर्वकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या' भा० अतु० २६ अ० अत्रापि तथा । 'तान्ये कदेशास्त्वित्तं पयोधेः' भाषः 'शास्त्रैकदेशमाह्वयने प्रा-
स्यति' कात्या० २, ६, १४ । एकदेशगच्छ्य पूर्वापरमध्योत्तरादि-
शब्दः तेन सहैकदेशिना षष्ठीसमासापवादकः रकदेशिस-
मासः । 'पूर्वापरावयोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' पा० 'सर्वो-
ऽप्येकदेशः कालेन सह समस्यते' सि० कौ० । 'उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्' किरा० । एवं मध्यरात्र इत्या-
दि । एकाधिकरणे इत्युक्तेः पूर्वञ्चालाणामित्यादौ न ।
तत्राह शब्दस्यैकदेशवाचकत्वेऽपि समांशदाचिन एव
एकदेशिसमा० अत्र पिप्पल्या इति वाक्ये अर्द्धपि-
प्पलीत्यादि । असमांशवाचित्वे तु षष्ठीसमासः 'क्रोशार्द्धं
स्तिमितजवेन गत्वा' रघुः । इत्येक एव तेन पिप्पली-
नामर्द्धमित्यादौ न किन्तु वृत्तं । एकदेशोऽस्य इति ।
एकदेशिन् उक्तांशयुक्ते त्वि० स्थित्यां ङीप् । 'असमेव शब्द-
माश्रित्य प्रवृत्तसमासस्य एकदेशिसमाससंज्ञा तत्र प्रमा-
णम् । 'पूर्वापरेत्यादि' पा० सू० ।

एकदेशविभावितन्याय पु० एकदेशोविभावितः प्रमाणादि-
ना संसाध्याङ्गीकारितो येन तर्कधत्तव्यायोऽन्यायसाध्य-
कारकविशेषः । कृपादानादिव्यवहारे सुवर्णादिबहुद्रव्याभि-
योगे प्रतिवादिनाऽपक्रवे वादिनैकदेशमात्रस्य प्रमाणैः साधने
एकदेशे तयोः सत्यमित्यात्वाधारणमूलके सर्वधनदापनानुक्-
ले तर्कभेदे तत्र एकदेशसाधने क्वचित् पूर्वं निवेदितसर्वधन-
दापनं क्वचित् इति विषयविशेषव्यपस्थापनम् मिता० यथा ।
"निष्कृते लिखितज्ञैकमेकदेशविभावितः । टाप्यः सर्वं न-
देषार्थं, न याज्ञस्त्यनिवेदितः" या० नैकमेकं सुवर्णरजत
वस्त्रादि लिखितसमियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव
निष्कृते व्यपजानोते तदार्थं नैकदेशे हिरण्ये साक्षादादिभिः
प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थे पूर्वलिखि-
तं दाप्योऽर्थिने न्येष न याज्ञस्त्यनिवेदितः पूर्वं
भाषाकाले अतिनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विप्लवतम्
इति निवेदयमानो, न याज्ञानादर्थव्योत्प्रेषण । एतच्च न
केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनोभित्यावादित्वसम्भ-
वात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनियमादेकदेशान-
वैऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एवं तर्कापरनामसम्भा-
वनाप्रत्ययानुवृत्तीतादकारेण योगीश्वरवचनतः सर्वं
दापनीयम् न्येष इति निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्या-
नुसरणेन निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वोपि व्यवहार-

दर्शनाच्च दोषः तथा च गौतमः "न्यायाधिगमे तर्को-
भ्युदयस्तेनाभ्युद्य यथास्थानकर्मयेत्" इत्युक्ता "तस्माद्राजा-
चार्यानिन्द्यो" इत्युपसंहरति । नचैकदेशविभावितो-
नुपादेयवचनः प्रत्यर्थित्वेतावदिह गम्यते एकदेशवि-
भावितो न्येषेण सर्वन्याय इति वचनात् । यत्तु कात्या-
यनेनोक्तम् । 'अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्धनी ।
साक्षिभिस्तावदेवामौ लभते साधितम्भनमिति' तत् उक्ता-
दिदेयपित्वाद्युपपन्नम् । तत्र हि बहून्र्थानवियुक्तः
पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदतु निष्प्रवादी न भवती-
त्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवादोति "निष्कृते
लिखितज्ञैकमिति शास्त्रान्तत्वं न प्रवर्तते । निष्प्रवाभा-
वादपेक्षिततर्काभावाच्च" 'अनेकार्थाभियोगेऽपीति' कात्या-
यनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं निष्प्र-
वाधोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्तते । ननु "कृपादिपु-
त्रिवादेपु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाप्यधिके चार्थे"
प्रोक्ते साध्यं सिध्यतीति वेदता कात्यायनेन अनेकार्था-
भियोगे साक्षिभिरैकदेशे विभाविते अधिके वा भाषिते
साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम् । तथा सत्येकदेशे भा-
षिते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्मात् ? उच्यते लिखित
सर्वार्थसाधनतयोपपन्नैः साक्षिभिरैकदेशाभिधानेऽधिकाभि-
धाने च कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्यतीति तस्यार्थस्त-
त्वापि निश्चितं सिध्यतीति वचनात्पूर्ववत् संशय एवे-
ति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्यैव "कलं निरस्येति" नियमात् ।
साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षि-
भिरैकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव ता-
वतैव साहसादेः सिद्ध्यताकात्यायनवचनाच्च । "साध्या-
र्थेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् । स्त्रीसङ्गे सा-
हसे चौर्ये यस्याध्यः परिकर्त्तितम्" ।

अनुवैयर्थ्यमवलम्ब्य एकदेशविभावितन्यायः प्रवर्तते इ-
त्येकदेशविभावितन्यायस्य तादृशार्थकत्वम् इति बोध्यम् ।
एकदेश पु० एकः अष्टोद्देशोऽस्य । बुधयहे त्रिका० तस्य
ग्रहेषु अतिसुन्दरत्वात् तथात्वम् । एकस्तुल्योद्देशो यत्र
एकस्मात् देहोयत्र वा । २३ शरूपे गोत्रे तत्र सर्व-
ेषां तुल्यदेहत्वादेकस्मादुत्पन्नदेहत्वाच्च तथात्वम् । "बहूनि
विप्रः गोत्राणि सुनीनां भाविनात्मनाम् । एकदेशानि ति-
ष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" हरिवं० ४६ । १३ मानदेहा-
रव्ये सखिखण्डे च एकमेकतां गतं देहमस्य । ४६ मयोः
तयोर्विवाहेन एकदेशतोत्पादनासत्वात् "अस्मिभिर-

स्थानि सांभ्रमसांनि त्वत्वा त्वचमिति" श्रुतेः । "आ-
वाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च स्मरिभिः । शरीराङ्गं
स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा । यस्य नोपरता भाव्यां
देहाङ्गे तस्य जीवति । जीवत्यङ्गशरीरे तु कथमन्योधनं
हरेत्" इहोऽस्मृतेऽपि तयोरेकदेहतम् । तत्र पुंस्ति पुं०,
स्त्रियां स्त्रीति भेदः एकाङ्गादयोऽप्यत्र । स्त्रियां ङीष्
इति भेदः । कर्म० । एकस्मिन् देहे न० ।

एकदा पु० एकैव परात्मना दीव्यति दिव-किप् उठ् ३त० ।
आत्मारामि ऋषौ सहि आत्मनेव रमत इति प्रसिद्धम् ।
"अमन्दीदेकदा देवा उत याश्च देवीः" क० ८, ८०, १०,
"एकदाः ऋषिः" भा० ।

एकधन न० एकमेव धनम् । एकमात्रधने "दृतानां धा-
वतामेकधनसुपाहितम्" शत० ब्रा० ११, ४, १, १, "एकमेक-
सममदुग्धं धनं धीयमानसदकं यत् । अयुग्मसंख्याके
उदकाधारे कलसे "अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति "तयो
वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा, सप्त वा नव वा, नव वैकादश
वा, एकादश वा तयोदश वा, तयोदश वा पञ्चदश वा
द्वन्द्वमर्हमिथुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते
स यजमानस्य अयमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो
यजमानस्य अयमभ्यतिरिच्यते तदा देवां सधनं तस्मा-
देकधना नाम" शत० ब्रा० १, ८, १, ४, "प्रत्येकधनान-
युग्मानुदहरणांस्तिप्रभृत्पापज्ञदशभ्यः" कात्या० ८,
३, २२, "उत्तरस्यैवानसोऽज्ञातं प्रत्यक् अधोभूमौ एक-
धनानुग्मसंख्याद्विधाति एकधनशब्दाद्यं स्वयमेव
व्याचष्टे उदहरणानिति उदकं ह्रियते एभिरित्युदहरणाः
कलसंस्तान् तत्रादिपञ्चदशपर्यन्तायुग्मसंख्यानं विषम-
संख्यानं । तत्राग्निष्टोमे त्रयः पञ्चम वा, अत्राग्निष्टोमे-
ऽपि तावन् एव, उक्त्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिन सप्त
नव वा, पाजपेये नवैकादश वा, अतिरात्रे एकादश
तयोदश वा आप्नोयामि तयोदश पञ्चदश येति" कर्मः
"अत्र कलसपरत्वात् पुंस्त्वम् अपां विशेषणत्वे स्त्रीत्वम्
"आवर्तततीरधनुर्द्विधारा इत्याहस्तास्त्रेकधनासु" आश्व०
श्रौ० ५, १, ६ । "द्विविधा आपः वसतीर्य एकधनाश्च तत्र
पूर्वदेव वसतोऽर्थो गृहीता एकधना इदानीं गृह्णन्ते ।
ता गृहीता पञ्चदशदेव यजनदेव प्रति यथा वर्त्तन्ते
तदेयमनुवृत्त्या" नारा० ४० । अपाश्चाधारं वि-
ना देशान्तरगमनासम्भवात् प्रागुक्तवाक्याच्च पुनरयुग्मकलसै
राहरणं कर्तव्यमिति बोध्यम् । वस्तुतः एकधनशब्देन अयु-

ग्मसंख्याककलसा एवोच्यन्ते । स आधारत्वेनास्यस्य अच् ।
इतस्तस्य जलादौ त्रि० इत्येव न्यायम् "तावच्चैकधनानाम्"
कात्या० ८, ३, २२, सू० "एकधनानामेकधनस्थानामपामिति"
कर्केण तथा व्याख्यानात् "एकधनांस्त्रीतुल्ययन्ति" कात्या०
३, १०, "एकधनान् उल्लयन्ति उदकेन पूरयित्वा उत्तु-
यन्ति जलमध्यादूर्ध्वं निगयन्ति निष्काशयन्ति" कर्कः एकं
सख्यं धनम् कर्म० । ४ सुखो धने न० "सोमसाया-
यवामिन्द्रायैकधनविदे" यजु० ५, ७, "एकं धनं सुख्यं
धनं सोमरूपं भिन्दते लभते स एकधनवित् । यद्वा
सोमकण्डुनाय यंजलसानोयते ते कम्पाः एकधना एकं
धनं सोमरूपं यत्वेति चेत्ति जानातीति" वेददी० "एक-
धनस्तादृक् कलसः अस्यस्य दनि । एकधनिन् तादृगैक-
धनयुक्ते त्रि० "प्रत्नैरुदानयेकधनिनः" शत० ब्रा० १, ८, १, ७,
"एकं समानं साधारणं धनं यस्य । अविभक्तो द्विभक्ति
च त्रि० । अविभक्तधनानां संसृष्टधनानाञ्च साधारणधन-
त्वात् तथात्वम् । ७ एकमात्रधनयुक्ते त्रि० ।

एकधर्मन् त्रि० एकस्तुल्यधर्मो यस्य अचिन् स० । तुल्यधर्म-
युक्ते स्त्रियां वा डाप् । एकधर्मोऽस्यस्य इतिरिच्यते साधुः ।
"सर्वपासैकधर्मिणाम्" स्मृतिः । अत्र स्त्रियां ङीप्

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म० च समा० । एकधारे । तदह-
तीत्यर्थेण तस्य लुक् । एकधुर-एकधारवाहके गवादी
त्रि० । अस्यर्थे अच् । एकधुरायुक्ते त्रि० । एकधुरं
वहति स । एकधुरीण एकधुरवाहके त्रि० ।

एकधुरावह त्रि० एकधुरं वहतीति वह-अच् ईत० । एक-
धारवाहके गवादी ।

एकनक्षत्र न० एकं नक्षत्रं यत् । एकतारात्मके नक्षत्रभेदे
आर्द्रा चित्वा स्मृतिश्च एकतारात्मकं नक्षत्रं तत्र अक्षे
सागर्ध्ने ४६७८ दर्शितम् । शत० ब्रा० भाष्ये तु पुष्यस्येक-
तारात्मकत्वमुक्तं तदनुसारेण सरस्वायामक्षामिक्षयोक्तं
किन्तु तत्पूर्वं ज्योतिषवचनं नृग्यम् । वस्तुतोऽत्र एक-
शब्दस्यायुग्मपरत्वं पुष्यस्य च त्रितारात्मकत्वेन तथात्वाभि-
प्रायेण पुष्यस्येव युक्तिः "अयुग्मं हि पितृणामेकनक्षत्रे
एकनक्षत्रं हि पितृणां समावास्यायाम् असावास्या वा
एकनक्षत्रमेको हि यदेतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि संव-
सन्ति तेनो तं काममाप्नोति या सर्वेषु नक्षत्रेषु" शत०
ब्रा० १०, १३, ८, १, ३ । "एकनक्षत्रे कात्या० २१,
३, ३ । एकं नक्षत्रं हि पितृणामिति" एकनक्षत्रं
च यत्किं तादा चित्वा स्मृति रेखादि यथा

कर्मः । अत्र रेखा हातिं गतार तत्कृत्यम् अत्रे पा-
शब्दे उक्तम् अतस्तस्या एकत्वाभावात् रेखादिश-
ब्देन बहु-अश्विनाति बोध्यम् तस्याय तितारत्वेनायुष्मप-
रचम् । अमावास्या वा एकनक्षत्रमित्युक्तेः । अमावास्या-
याञ्च । तत्र च रविचन्द्रयोरेकनक्षत्रस्थितत्वात् एकनक्ष-
त्रतुल्यफलदाहत्यादा तस्यात्यम् कर्म० । एकस्मिन् नक्षत्रे
एकनष्ट पु० एको मुख्यो नष्टः । नाशप्रवर्तके सप्तमनष्टे तिका०
एकपक्ष पु० एकः पक्षो यस्य । १५हाये कर्म० । एकत्र ० पक्षे पु०
एकपत्नी स्त्री एकः समानः अनन्योवा पतिर्यस्याः नानादेशः
नानत्वात् ङीप् । सप्तम्याम् “सर्वासामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रव-
तीर्मेतुः” मनुः २पतिव्रतायाञ्च । “यो धर्म एकपत्नी-
नां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्” मनुः । “ताञ्चावश्यं दिव-
सगणनातत्पराभेकपत्नीम्” मेघ० । “कामेकमतीं व्रत-
दुःखशोभाम्” कर्मा० । एकःपतिरीशो यस्य वा कप् ।
एकपतिक एकस्मिन्ने लि० स्त्रियां टाप् । “पत्युर्नौयस-
सम्बन्ध” इत्यधिकारात् भर्तृकस्यैव नादेशङोपो नेतरस्य ।
एकपतिका स्त्री एकं गन्धयुक्तया अष्टं पत्रं यस्याः
कप् टापि अत इत्त्वम् । गन्धपत्राष्टके राजनि० ।
एकपद न० एकं पदं पदोच्चारणयोग्यकालो यत्र । एकपदो-
च्चारणयोग्यकाले १तकाले । कर्म० । एकस्मिन् २स्थाने
३सुपतिरुत्तरूपे पदे च “निहन्त्यरानेकपदे य उदात्तः
स्वरानिव” साधः । “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” पा० । एकपदे
अन्यस्वरस्य उदात्तेन निघातविधानात्तेन सादृश्यमिहोक्त-
मिति बोध्यम् “कथमेकपदे निरागमम्” रघुः । एकं पदं
चरणो यस्य । ४एकचरणमनुष्ये ५तद्युक्ते देशभेदे पु० स
च देशः वृहत् ० कूर्मविभागे प्राच्यासुक्तः । अथ पूर्वस्यामञ्ज-
न इत्याद्युपक्रम्य “एकपदतामसलिपिकोशलकावर्जमानस्येति”
एकं पदं कोष्ठं पूजास्थानं यस्य । वास्तुमण्डले एककोष्ठपञ्चे
ईद्रेवभेदे पु० “भृगुश्चैकपदोत्तरेयः” वास्तु० त० देशोप० ।
एकं पदं कोष्ठरूपं स्थानम् । कर्म० । वास्तुमण्डलस्ये
७एककोशात्मकस्थाने न० “इन्द्रश्चेन्द्रात्मजसोभावेकैकपदं
संस्थिता” तत्त्वैव । तत्कोष्ठलिखनादिप्रकारोवास्तुशब्दे
नक्षते । एकं पदं चरणोऽस्य । दृष्टगभेदे पु० स्तो ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “कथौर्णैकपदान्नास्यैर्निजुष्टं
एकवाङ्मिभिः” भाग० ४, ६, १५ । एकं सुवर्णं पदं
वाचकं यस्य । ६एकपदवाच्ये लि० “किं सिद्धेकपदं धर्म्यं
किं सिद्धेकपदं यशः । किं सिद्धेकपदं स्वर्ग्यं किं सिद्धेकपदं

सुखम्” । यत्रपञ्चे “दाष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं
यशः । सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम्” भा०
व० २, १२ अ० । युधिष्ठिरेणैकपदबोध्यदानाद्युत्तरे उक्तम्
एकं पदं पदविन्यासविशेषो यत्र । १०रतिबन्धभेदे पु०
“पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । सगौ
धृत्वा रमेत् कामो बन्धस्तेकपदः स्रुतः” रत्नमालोक्तेः ।
एकपदि अव्य० एक पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे । द्विद-
ण्डादि० इच्छमा० भव्यात् पङ्गावश्च । पादसाधने प्रहरणे ।
एकपदी स्त्री एकं गन्तुः समानं पदं तद्विज्ञप्तं गौ० ङोप् ।
पश्चि अमरः । तत्र हि गन्तुः पदसमानचिह्नं दृष्टं
इति तस्य तथात्वम् । एकः पादो यस्याः संख्या-
पूर्वकत्वात् पाङ्गावः कुम्भपट्या० ङाप् पङ्गावश्च । २एक-
चरणयुक्तायां स्त्रियाम् ३एकपदचतुर्थीशुक्तायाः स्त्रियै च
“गायत्र्येकपदी द्विपदी त्रिपदी” स्त्रुतिः । “एकपदी
द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीमहापदीम्” यजु० ८, ११ ।
एकपरि अव्य० एकेन विपरीतं दत्तम् “अलग्नलकासंख्याः
परिणा” पा० अव्ययो० । एकेन विपरीततया पतनेन परा-
जये द्यूते व्यवहारोवायं प्रयोगः । यस्य यथा पातने ज-
योभवति तस्य एकस्यान्यथात्वादेः पातने एवं प्रयो-
जनः एवं व्यवहारोऽपि ।
एकपर्णा स्त्री एकं पर्णं तपःसाधनतया आहारो यस्याः । शैब
राजस्य मेनायादुत्पन्नद्विहृत्त्वयमध्ये १द्विहृत्त्वमेदे । तिस्रः
क यास्तु मेनायां जनयामास शैबराट् । अपर्णामेकपर्णांश्च
तृतीयामेकपाटलाम्” इत्युपक्रम्य । “आहारमेकपर्णेन
एकपर्णां समाचरन्” हरि० १८ अ० । स्त्रायै कन् बहु० कप्
वा अत इत्त्वम् अपर्णस्यैकाप्यत्र । “व्यप्यपर्णां निराहारा
एकाशा एकपर्णिका” देशोप० ४५ अ० । अस्य पूर्वोक्तवा-
क्येनेकवाक्यतया हिमवत्कथाभेदपरत्वम् न तु दुर्गापर-
त्वमिति बोध्यम् । एकमात्रं पर्णमस्य । एकपत्रावशेषे-
ष्टादौ लि० ।
एकपर्वतक पु० पर्वतभेदे “कुरुभ्यः पस्वितास्ते तु (कण्व-
भीमार्जुनाः) मध्येन कुरुजाङ्गलम् । रम्यं पद्मसरोरगत्वा
कालकूटमतीत्य च । गण्डकोञ्च महायोधं सदानोरां त-
थैव च । एकपर्वतके सद्यः क्षमेत्येवाङ्गलन्ते । उत्तीर्ण्य
सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वाञ्च कोशलां” भा० २२, १६ अ० ।
एकपलाश पु० एकः पलाशो यस्य । एकपलमात्रदृष्टे तत्र भवः
तखेदं वा गङ्गा० ङ । एकपलाशीय तत्रभवे तदीये च त्रि०
एकपाटला स्त्री एकं पाटलं पुष्पं तपःसाधनतया आहारो

यस्याः । हिमयतोमेनायासुतुपसुदुहित्वयमध्वे दुहि-
तभेदे एकपस्युष्ये मूलं दृश्यं तत्त्वैतन्नामनिष्कृति-
यथा । “पाटलापुष्पमेकञ्च आधावेकपाटला” ।

एकपातिन् त्रि० एकः सन् पतति पत-णिनि “सहस्रपेति”
स० । एकाकितया ऽपतनशोले अतिरात्रयागसंस्थे
२ अहविशेषे न० । “एकपातीनि त्वहानान्यतिरात्राः”
आश्व० श्रौ० १०, ६, ३२ । “चतुर्विंशभिर्जिह्वुवन्महा-
प्रतादीनि एकपातीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि
भवन्ति” नारा० । ३ ऋगभेदे स्त्री ङोप् । “धायाश्चा-
त्रैकपातीनीः” आश्व० श्रौ० ५, १६, ११ । “अग्निर्होता
वृहस्पतिः स राजति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः” ६, ५, ६५ ।

एकपाद् त्रि० एकः पादोऽस्य अन्यलोपः समा० ।
१ विष्णौ “चतुरात्मा चतुर्भाष्यतवेदविदेकपात्” विष्णु-
सं० । “एकः पादोऽस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वाभूतानीति”
श्रुतेः “विष्टस्याहमिदं कृत्स्नलैकाग्र्येण स्थितो जगत्”
गीतोक्तेः” भा० । परमेश्वराभिन्नत्वेन एकपादयुक्तत्वेन वा
२ शिवे च । स च रुद्रभेदः । “अजैकपादहिर्बुधो विरू-
पाक्षश्च रेवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्त्यपराजितः” विष्णुध० अ-
न्यनामानोऽपि रुद्राः सन्ति तुल्यदानादौत्वेन एव पूज्याः ।
अजेतिनामान्तरं तेन एकादशसंख्यापूर्तिः अतएव वि-
ष्णुध० “अजनामा महारुद्रः” इत्यादिना तद्विज्ञानसु-
क्तम् “एकपादभिधो विप्र ! ज्वेडादः स्याद्वहन् शरम् ।
चक्रं डमरुकं शूलं सुहरं तदधोवरम् । अक्षं स्त्रुत्वं
मेखलावान् खट्वाङ्गवांश्च मस्तके । धनुर्धरां कपालञ्च
कौसुदीं तज्जनीघटम् । परशुं चक्रमाधत्तं क्रसा-
ह्मापादके करे । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यज्वनः
सदा” इति तत्रैव एकपदोऽध्यानान्तरसुक्तम् । ३ एकपादयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङोपि पङ्गावः एकपदोति भेदः एक-
पदोष्ये उदा० ।

एकपाद् पु० कर्म० । “एकमात्रचरणे “व्युत्तिष्ठदकपादेन परमं
योगमास्थितः” भा० अथ० ०८३ अ० । “उत्तिष्ठदकपादेन
दृश्ये विबुधवैभान्” भाग० ४, १, १६ । “एकपादोऽस्य स-
माशानविधेरनित्यत्वात् नान्यलोपः । एकपादयुक्ते २ परमे-
श्वरे । “पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्युक्तेः तस्य सर्वभूतरूपै-
कपादत्वात् तथात्वम् “तत्र शिष्येऽज एकपादः” अथ०
१२, १, ६, ३, एकचरणयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां खाङ्गत्वात्
ङोप् टाप् वा । “द्विर्वीं त्रिर्वीं विद्यावाचीं दीर्घजिह्वा-

मजिह्विकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाश्च त्रिजटामेकलो-
चनाम्” भा० व० २७६ अ० । “एकपादांश्च पुरुषान् केर-
लान् धनवासिनः” भा० स० १० अ० । सहदेवदक्षिण-
दिग्विजये” “एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान्”
५० अ० । ४ अक्षुरभेदे “एकपादमहोदरी” भा० आ०
अक्षुरगणनायाम् । एकपादोऽवलम्बनत्वेनाख्यस्य अच् ।
५ एकपादमात्रालम्बके । “पथतारोहणं कृत्वा एकपादो
विभावसुम् । निरीक्षेत निराहार ऊर्ध्वं बाहुः कृता-
ञ्जलिः” भा० आ० १२५ अ० ।

एकपादिका स्त्री एकः पादोऽवलम्बनत्वेनाख्यस्याः ठन् । एक-
पादालम्बनेन खगानां स्थितिभेदे “अथावलम्ब्य क्षणमे-
कपादिकाम् तदा निदद्रात्रुपपल्लवं खगः” नैष० ।

एकपिङ्ग पु० एकं पिङ्गं नेत्रमस्य । कुबेरे । तस्य क्रूरद-
ष्ट्या पार्श्वतोदर्शने वामनेत्रस्य स्फुटने शिववाक्येन प्रस-
न्नायास्तस्या वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य
तथात्वम् तत्कथा काशी० यथा

“प्रसार्थं नयने पूर्वसुमामेव व्यलोकयत् । शम्भोः
समीपेका योषिदेया सर्वाङ्गसुन्दरी । अनवा किं तपस्राम् ?
ममापि तपसोऽधिकम् । अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्य
श्रीरहो भयम् । क्रूरदृष्ट्योचते यावत् पुनः पुनरिदं
वदन् । तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं पामं वामविलोकनात् ।
अथ देव्यब्रह्मदेवं किमसौ उदतापसः । असकृद्विष्णोनाक्षणा पुन-
रसमिप पश्यति । अस्त्रयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।
इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः । उमे !
त्वदीयशुलोऽयं न च क्रूरेण चतुषा । संपश्यते तपो-
लक्ष्म्यां तव किन्त्वधिवर्धयन् । इति देवीं समाभाष्य-
तमीशः पुनरब्रवीत् । वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन
तोषितः । निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः ।
यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राक्षसाञ्च सुव्रत ! । पति-
पुत्रराजनानाञ्च सर्वेषां धनदोभव । मया सख्यञ्च ते नित्यं
वत्स्यामि च तस्मान्निके । अलकां निकषा मिव ! तव प्रीतिं
विव्रजेयन् । आगच्छ पादयोरस्त्राः पतन्ते जननी त्वियम् ।
इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवासु । प्रसादं
कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव । देव्युवाच । वत्स ! ते
निष्कला भक्तिर्भवे भवद् सर्वदा । भवैकपिङ्गोनेत्रेण
वामेन स्फुटितेन च । देवदशास्तु ये तृभ्यं वरास्तान्तु तथैव
ते । कुबेरो भव नान्ना त्वं मम रूपैर्यथा सुतः” एकपि-

कलोऽप्यत्र । एकपिङ्गलवर्णनेत्युक्तत्वात्तस्य तथात्वम् ।
एकपिण्ड त्रि० एकः समानः पिण्डः देहः आद्देयपिण्डो वा
 यस्य । १पिण्डे तस्य एकदेहारब्धदेहकत्वात् दाढत्व-
 भोक्तृत्वान्यतरस्वत्वेनैकपिण्डवत्त्वाद्वा तथात्वम् । “त्व-
 याणासदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः संप्र-
 दातृषां पञ्चमो नोपपद्यते” इति मनूक्तेः । लेपभाजस्तुर्था-
 द्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः” इत्युक्ते “जोयति यत्-
 पिण्डदाता स ह्यतः सन् तत्पिण्डभोक्तृत्वोक्तेश्च संप्रा-
 नादेव सपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

एकपुरुष पु० एकः श्रेष्ठः पुरुषः । १पुरुषोत्तमे परमेश्वरे तस्य
 श्रेष्ठत्वस्य गीतायाम् “यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि
 चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्त-
 मः” तस्य च पुरुषत्वमन्यत्राभिमतया सर्वदेहेषु परि वा-
 सात् । “हा सुप्रसो सयुजा सखाया समानवृषं वृक्षं
 परिषपुजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वित् अन्योश्च-
 नन्नभ्रमिवाकथीति” इत्युक्तौ वृक्षरूपदेहे वासोक्ते च पुरु-
 षत्वम् । २प्रधानपुरुषे च । एकः पुरुषो यस्मिन् ।
 ३एकपुरुषान्विते त्रि० । “तदैकपुरुषं राट्” विलम्बादष्ट-
 निगमम्” भाग० ई. पू. ७, “एकः पुरुषो भोक्ता यत् । ४ए-
 कपुरुषभोक्तृके भोगभेदे तत्त्वायं भेदः प्रपितामहादीनां
 त्वयाणां जीवित्वे एकपुरुष एव भोगः यथाह दा० त०
 व्यासः “पिता पितामहो यस्य जावेच्च प्रपितामहः ।
 त्वयाणां जीवतां भोगो विजो योल्लेखेकपुरुषः” । “युगसङ्गो
 षट्षर्षोऽपि न त्वैकपुरुषः प्रपितामहस्य तत् स्वातन्त्र्यात्
 तस्यैव भोगस्तेन तत्त्वैकपुरुषो भोगः” दाय० त० रघु०

एकपुष्कल (र) पु० एकं पुष्करं स्रंसं यस्य रस्य ना लं । काह्वे
 वाद्यभेदे । “अथ प्रयाते दाशाह्वे प्रावाद्यानैकपुष्क(रा)-
 दा” भा० उ० ६. ३२. एकपुष्कराः काह्वदाः” नोलकण्टः

एकपुण्या स्त्री एकं पुष्पं यस्याः । वृक्षभेदे यस्यैकमात्रं
 पुष्पं जायते तस्मिन् जातित्वेऽपि अजा० टाप् ।

एकप्रस्थ पु० कर्म० । १एकस्मिन् प्रस्थे धान्यमानभेदे माहादि०
 आद्युदात्तोऽयम् । एकः प्रस्थोऽस्य । २एकप्रस्थयुक्ते पर्वते उ०

एकफला (लो) स्त्री एकं फलमस्याः सुगन्धवोधमते टाप् ।
 पा० मते ङीप् । एकमात्रफलके औषधिभेदे

एकभक्त न० एकभक्तं भोजनं यत् । मृत्युक्ते व्रतभेदे तत्स-
 रूपकालादिनिरूपणं कालमाधवीये यथा

“अथैकभक्तनिर्णयः । अक्षुपुराणे वैश्वानरव्रते पठ्यते
 “प्रतिपद्येकभक्तायो समप्ते कपिलाप्रदः” इति । तत्त्वादा-

वेकभक्तव्रतं त्रिविधम् स्वतन्त्रमन्याद्व्यस्यपवाः सप्रतिनिधि-
 रूपं चेति । तेष्विदानीं सुदाहृतं स्वतन्त्रम् । तत्रैवं
 चिन्त्यते । किमुपवासवत् तिथिरस्मिन् पहीतव्या ? उत
 प्रकारान्तरेणेति ? उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् “दैवं
 पितॄन् तथा कार्यन्” इति वचनेन उपवासैकभक्तादित्व-
 स्तदैवस्य विवक्षितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्रा तद्विषय-
 य इति शङ्कनं यम् । अतकालस्य व्याप्रातिनिधीतत्वात् ।
 किञ्च तद्विषये कर्मकालव्याप्रावचनस्य पितृविषय-
 त्वे नोपपत्तेः । तस्मादुपवासवत्तद्विषय इति प्राप्ते ब्रू-
 मः । कर्मकालव्याप्रावेवात् निर्णयहेतुः । कर्मकालस्त-
 त्कर्मस्वरूपं चैव भयं स्कन्दपुराणे दर्शितम् । “दिनाङ्क-
 समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं
 मतस्तत् स्याद्देव हीति” । देवलोऽपि “दिनाङ्कसमये-
 ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तं तु तत् प्रोक्तं न्यूनं
 यासत्वेन त्विति” । अत्र च दिनाङ्कस्योपरि साङ्गसहस्र-
 परिमिबोसत्यः कालः पञ्चधा विभागे मध्याह्नस्यापरभाग
 एकभक्तस्य कालः दिनाङ्केऽतीते सति समनन्तरत्वात् ।
 अस्तमयात् प्राचीनोऽवशिष्टो गौणः कालः दिवेत्यस्य
 तुज्ञानात् एवस्थिते सति मुख्यकालव्यापि ति वि-
 पहीतव्या अतएव पञ्चपुराणम् । “मध्याह्नव्यापिनी
 याद्या एकभक्ते सदा तिथिरिति” । बौधायनोऽपि
 “उदये त्वपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्नव्यापिनी
 याद्या एकभक्तव्रते तिथिरिति” न चालोपवासन्यायो
 युक्तः तत्र पूर्वविज्ञायामेव विशेषशास्त्रपर्यवसानात् ।
 इति हि विशेषशास्त्रं तिथिप्रयुक्तमेकं कनेप्रयुक्तमपरम् ।
 तत्र “पूर्वाह्णिकास्तु तिथयोदैव” इत्यनेन कर्मविषयेण सा-
 मान्यशास्त्रेणात्तरविज्ञायां ताम्नायाम् “उपोष्याः परसंयुक्ताः
 पराः पूर्व्येण संयुताः” इत्यनेन कर्मविषयेण विशेषशास्त्रेण
 पूर्वविहिततिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्रे उदास्यते
 “पूर्वाह्णिकास्तु तिथयः” इति तिथिमात्रस्य प्रयोज्यं प्रवृत्तत्वात्
 सामान्यशास्त्रम् “प्रतिपत् समुखो कार्येति” तिथिविशेषस्य प्र-
 योज्यं प्रवृत्तत्वादिशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि
 विशेषशास्त्रेण पूर्वविज्ञायामेवोपवासः सुस्थितः । अत्र त-
 नमध्याह्नव्यापिनीत्येतत्कर्मविषयं विशेषशास्त्रम् । अत-
 स्तदुपसारेण निर्णयो युज्यते ! ननु प्रतिपत्समुखी का-
 र्येत्यनेन तिथिविशेषेण विशेषशास्त्रेण कुतो न निर्णय
 इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः ।
 ननु मध्याह्नव्याप्रावचनमपि तिथ्यन्तरैकभक्तविषयत्वे नोप-

पादयितुं शक्यम् अतः कर्मविशेषशान्तिविशेषया-
 स्त्रयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नान्य-
 क्षं मध्याह्नव्यापित्वस्य सुखत्वयोः पूर्वविहायाभापादयितुं
 शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदा तु तत्परिहायाभेद-
 मध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत् । वाटम् । तथा
 पि तिथिविषयविशेषशान्तात् कर्मविषयविशेषशान्तं प्रबलं
 मध्याह्नविशेषयुक्तत्वात् कर्मणश्च प्रधानत्वात् । तस्मादे-
 व विधेर्विषयैः कर्मकालव्याप्तिरूपं निर्णेतव्यम् । अतः नि-
 र्णेतव्यो विषयो भिद्यते । पूर्वद्वारेव मध्याह्नव्यापि-
 त्वम् परेद्वारेव तद्व्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम्
 उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र साध्येन तदेकदेशव्यापि-
 त्वम् । उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र
 प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । ततो-
 ये पूर्वविहायाभावात् सुखकालव्याप्तिः समत्वेऽपि
 गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेनोभयत्र सु-
 खकालव्याप्तिभावेऽपि गौणकालव्याप्तिभावात् पूर्ववि-
 हायः । पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । यत् त्वं यदा पूर्वे-
 द्युर्मध्याह्नकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकाल-
 व्याप्तेः पूर्वद्वार्याद्या । यदा परेद्युर्मध्याह्नकदेशम-
 धिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्तिभावेऽपि सुख-
 कालव्याप्तिरधिकानुसारेण परेद्युर्गोचरा ! नन्वेवं
 स्वतन्त्रकर्मक्ते निर्णयः अन्याह्ने तु कथम् ? । तत्र का-
 लपक्षः १ इति चेत् । “पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनी
 तिथिः” । “मध्याह्ने पूजयेन्मृषायादि” शास्त्रैरङ्गितः पूजा-
 देर्मध्याह्ने विहितत्वेनाह्नककर्मकस्यापराह्णादौ सुख-
 कालासम्भयः । सा भूद्वारविषये सुखकालः । प्र-
 धानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वात् । यदा स्वतन्त्रकर्मक्तेऽपि
 केनचित्प्रतिनिधेन सुखकालासम्भये गौणकालोऽभ्यु-
 त्थायते तदा किञ्च वक्तव्यम् अन्याह्ने । यत्तूपवासप्रतिनिधि-
 रूपमेकमन्त्रं तदुपवासतिथौ कार्यं तस्य गौणेऽभ्यु-
 त्थात् । अतएव सुगन्तुः “तिथौ यत्नोपवासः स्यादेक-
 मन्त्रेऽपि सा तथेति” न च तादृशमेव नास्तीति शङ्कनीयम् ।
 उपवासव्रतं प्रकृत्य रोगादिना तदव्रतौ शुर्वत्तुत्तया-
 तर्क्यकर्मकस्य सम्भावितत्वात् । “अष्टौ तान्यव्रतमन्त्रानि
 आपोभूतं फलमयः ! हविर्गोष्ठ्याणकाद्या च गुरोर्वन-
 नीषधमिति” शास्त्रात् । “एकमन्त्रेन मन्त्रेण तथैवाया-
 चितेन च” या० “एकस्मिन् नान्यस्मिन् मन्त्रः । २ नि-
 तान्मन्त्रे १ अन्यस्मिन्मन्त्रे च लि० “प्रौढासु चैकम-

न्त्रासु” मनुः । एकमन्त्रासु अन्यानामन्त्रासु ।
 एकमन्त्रिस्त्री एका अन्यविषया मन्त्रिः । १ नितान्तमन्त्रौ
 २ अन्यमन्त्रौ एकस्मिन् अन्यस्मिन् मन्त्रिरस्य । २ नितान-
 तमन्त्रे लि० “एकमन्त्रिर्विशिष्टते” गोता ।
 एकमन्त्रिनीय पु० एका मन्त्रिणी रीतिस्तस्य तामधिकृत्य नयः ।
 एकरूपाणां मन्त्राणां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि
 तथा प्रवृत्तिरित्येवं ज्ञापके न्यायभेदे “सर्वेषामेकरूपाणां
 मेकस्यापि यदच्यते । सर्वेषामेव तत्कुर्व्यादेकरूपाहि ते
 सृताः” इत्युक्ते सायात्वम् ।
 एकमार्त्या स्त्री एकस्यैव भार्या । १ अन्यन्यपतिकार्यां शास्त्रां
 स्त्रियां “तामेकभार्यां परिवादभीरोः” रघुः । “एकभा-
 र्याम् संधीम्” मङ्गलः । एका भार्या यस्य । २ अन्यस्त्री
 रक्षिते पु० । एकेन भार्याः । २ एकमन्त्रिणे लि० ।
 एकभावः पु० एको भावः । अन्यविषये १ रागे २ एकस्वभावे
 ३ एकायये “स्त्रीणां यत्नोः कुमिलस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।
 यो भवदेकभावेन न स जीवति मानवः” इति पञ्चत० ।
 एकस्य भावः ईत० । ४ अभिसन्ने कर्मभेदे “स्वतेजसा सत्य-
 गुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमज्ञा” भा० ४, २१, १६,
 एकोभावो यस्य । ५ तुल्यभावके लि० “वा वै यूयं सोऽ-
 मद्यैकभावः” भा० अ० ७३ अ० ।
 एकभूत लि० अनेक एको भूतः सूर्येण खेय्या० त० ४० । १ ए-
 कोभूते । एकस्मिन् भूते । २ एकासक्ते च “नियतेनेकभूतेन
 मनसा वरदर्पमम्” भा० शा० ४२ अ० ।
 एकभूमः पु० एका भूविषयस्य अथ समानसम्भ० । एकभूमिरस्यस्य
 अर्थः अच् पा० । (एकतन्त्रा) प्रासादभेदे एव हिमाल-
 दयोऽपि (दोताका) (तैतन्त्रा) इत्यादि प्रासादभेदे ।
 एकमति स्त्री एका मतिः । एकस्यां मते “तथा मनुर्वैभग-
 यान् पितामहोयमेकमत्या पुरुदन्तिर्धर्मैः” ५, १, २४, ए-
 का मतिर्यस्य । २ एकविषयमतिमुक्ते “मरेकमतिभिर्भूत्वा
 यज्ञोक्तं यास्तुत्तमम्” भा० शा० २३७ अ० । मतेरेक-
 त्वस्य एकरूपविषयावलम्बनं विहितविषयानवलम्बनस्य ।
 तस्य भावः ध्यञ् । ऐकमत्य एकविषयज्ञाने विषंवादि-
 ज्ञानाभावे च “कैवल्यं महाधियाम्” उवा० ।
 एकमुखः न० एकं मुखं प्रधानं यत्न । १ एकप्रधाने द्यूतादौ
 “द्यूतमेकमुखं कार्यं तत्कारणकारणात्” वा० ।
 एकं मुखं द्वारं यत्न । २ एकद्वारे मण्डपभेदे । “मण्डप-
 कारवेत्तलं प्राङ्मुखं वाष्पदङ्गमुक्तम्” उवा० अ० अ० वा० दौ
 एकमुखमण्डपं विहितम् अथवा तु चतस्रुषमिति भेदः ।

एकं सुखमिदं वाकारविशेषोऽस्य । एकवक्त्राकारोद्धतांश-
विष्णुमुक्ते रूद्राक्षफलभेदे । तत्फलस्य एकदिग्देशसुखता
यास्ते उक्ता । तन्मुखत्वं “रूद्राक्षस्योद्धतं प्रोक्तं सुखं
पुष्कलं निम्नगम्” तन्वसा० खचन्द्रमहेश्वरे उक्तम् ।
रूद्राक्षगण्डे विवृतिः । एकवक्त्राटयोऽप्यत्र ।

एकमूला स्त्री० एकं मूलमस्यस्य अच् । एकं मूलमस्याः बड्ड०
त जातौ ङोप् स्यात् । (शालपान) । शालपण्याम्
अतस्याश्च वैद्यकम् । २ एकमूलयुक्ते लि० ।

एकयष्टिका स्त्री० एका यष्टिरिवावली यस्याः ब० कप् । (एकनर)
एकावलीहारभेदे ।

एकयोनि लि० एका समा योनिर्जातिरस्य । समानजातौ “एत-
द्विधानं विप्रोयं विभागपेकयोनिषु” मनुः “समानजा-
तिषु” कृत्तू० कर्म० । २ एकस्मिन्नुत्पत्तिस्थाने स्त्री० एका
योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । समानोत्पत्तिस्थानके लि० ।

एकरज पु० एकं श्रेष्ठतया रज्यते केशोऽनेन रन्ज-धज्ये
करणे क । शङ्कराजे जटा० । स च केशरजुनद्रव्यम् ।

एकरस लि० एकोऽनन्यविषयकोरसः रागः अभिप्रायः एको-
ऽभिन्नः स्वभावो वाऽस्य । १ एकरागे २ एकाभिप्राये ३ अ-
भिन्नस्वभावे च “अस्यूलमनखत्तुस्त्वमर्धं धर्ममनन्तमनपरम-
बाह्यं प्रज्ञानधनमेकरसम्” इति श्रुतिः “विदेकरसवस्तुनि
वेदा० । एकोरसोयत् । ४ एकरागविषये लि० “तपस्येक
रसे रतम्” रामा० । एकोरसीवर्ण्यत्वेन यत् । प्राधा-
न्येन एकरसयुक्ते ५ नाटके न० । “एकएव भवेदङ्गी शृ-
ङ्गारो वारण्य वा । अङ्गान्यन्येरसास्तत्वं” इति सा० द०
उक्तेः नाटकस्य प्राधान्येन शृङ्गारवीररसान्यतरत्वेन
वर्णनीयत्वात्तथात्वम् ।

एकराज पु० एको राजते किप् । १ सार्वभौमे “हिरण्यकशि-
पूराजव्रजेयमजरामरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं
व्यवित्तत” भाग० ७, ११, “तस्मिन् महेन्द्रभवने महा-
बली महाहुरोनिर्जिह्मलोकएकराट्” भाग० ७, ४,
११, “यावदीशो महागुर्व्याभाभिमन्यव एकराट्”
भाग० १, १८, ६, “एकएव राजते राज-किप् । २ पर-
मेश्वरे तस्यैव भासा सर्वस्य भासनात् तस्य तात्वम् ।
तथा हि “तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वं” तस्य भासा सर्वनिर्दं
विभाति” इत्या “यदादियगतं तेजो जगद्भासयतेऽखि-
कम् । यश्चन्द्रमसि यद्वाग्नौ तत्तेजो विद्धि कामकम्”
गीतोक्तेः “अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्विकं ब्रह्मरूपं भायारूपं ततो ह्ययम्” इत्युक्ते च

तस्य सर्वेषां भानप्रयोजकत्वात् “एष स्वयं व्योतिरिति
श्रुतेस्तस्य स्वयंप्रकाशमानत्वात् स्वप्रकाशे अन्यानये-
षणाच्च तथात्वम् ।

“स वा एष द्रष्टा नापश्यद्द्रष्टृत्वमेकराट्” भाग० १, ५, २०,
एकराज पु० एको राजा टच्सा० । एकस्मिन् श्रेष्ठे च राजनि
एकरात्र न० एका रात्रिः—नि० अच् संख्यापूर्वकतया रात्रा-
न्त्येऽपि न पुंस्त्वम् । एकाहोरात्रे । “एकरात्रं तु
नियमवृत्तिविश्रान्तिषुः मृतः” “यत् करोल्लेकरात्रेण वृष-
लोसिवनात् द्विजः” । “एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्त्वनं
मृतः” मनुः । रात्रिपदमहोरात्रपरम् । “कललं त्वेक-
रात्रेण” भाग० १, ११, २ । एकरात्रभोजने पर्याप्तम्
ठन् । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्याप्ते लि०
“आददीताममेवास्मादष्टावेकरात्रिकम्” मनुः ।

एकराशि पु० कर्म० । एकस्मिन् मेघादौ राशौ । “एकराशि-
गतौ स्थातामेकैर्जन्मिषये यदाऽव्योः” एकस्मिन् धान्यादेः
रूपे च । “एकराशिं पञ्चधा कुरुते” सि० कौ० ।

एकरिकथिन् लि० एकस्य पितुः रिक्तमस्यस्य इति ।
एकपितृप्रांशहरे । “यद्येकरिक्थिनी स्थातामौरसचेतजौ
सुतौ” मनुः । एकं समानं कृत्स्नमस्यस्य इति । २ अवि-
भक्ते ३ संसृष्टे च । स्त्रियां ङीप् ।

एकरूप लि० एकं समानं रूपमस्य । १ तुल्यरूपे “सर्वेषामेक-
रूपाणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्व्यादेव-
रूपाहि ते मृताः” मृतिः । कर्म० धा० । २ एकस्मिन् रूपे ।
“सुखार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण सां० का० । एक-
रूपस्य भावः व्यञ्ज । ऐकरूप्यं तुल्यरूपे न० । त्वेक-
रूपत्वं न० तत्त्वं, एकरूपता स्त्री० तत्त्वार्थे ।

एकरूप्य लि० एकस्मात् एकस्या वा व्यागतः रूप्यप् । १ एकत
व्यागते । कर्म० । २ केवलरजते न० बड्ड० । ३ तद्वति लि० ।
एकार्च पुं० न० एका षड् क समा० अर्चार्चदि । १ एकस्याष्टवि
एका षड् क यत् । २ एकवैयुक्ते स्त्रुक्ते न० । “चतुश्चराशये-
कर्चादि” शत० ब्रा० १०, १०, ६, १ एकवैयुक्त्ये देवभेदे “तृ-
मेभ्यः स्वाहा एकर्चभ्यः स्वाहा” अथ० १६, २३, २०,

एकल लि० इष्य-विट् एगता कला यस्य । १ अन्वयवे
एकत्ववलायते षट्कृते ज्ञायते ला-पञ्चये क “षट्
सुमेति” स० । २ असहृये एकके “अथ उर्द्ध्व उदेत्य नैवेदेता
नास्तमेतैकल एव मध्ये स्याता” छा० उ० “एकलोऽ-
द्वितीयोनयनो वा” भा० “जायेत सैकलः प्राणीप्रणीयेत
तरैकलः । एकलः सुततं भुङ्क्तेऽन्नोदाहृत्कतमेकलः” काशी०

एकमेकत्वं जातिं जा क । एकत्वाच्चे “तस्मात् वाच
किञ्च स एकलः पुलहाश्वमोपवने” भाग० ५.७.१२ ।

एकलव्य पु० निषादराजस्य हिरण्यधनुषः पुलं तत्कथा
भारते आ० १३४ अ० ।

“ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः । एकलव्यो म-
हाराज । द्रोणमभ्याजगाम ह । न स तं प्रतिजपाह
नैषादिरिति विन्ययन् । शिष्यं धनुषि धर्म्मज्ञस्तेषा-
मेशान्वेषयत् । स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य प-
रन्तपः । अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिञ्च परमासास्थितस्तदा । इषुस्ते यो-
गमातस्थे परं नियममास्थितः । परया श्रद्धयोपेतो
योगेन परमेष च । विमोक्षादानसम्भवे लघुत्वं पर-
माप सः । अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्ड-
वाः । रथैर्विनियुः सर्वं मृगयामरिमर्द्नम् । ततो
प्रकरणं गृह्य नरः कश्चिद्व्यवच्छेदा । राजक्षनुजगामैकः
श्वानमादाय पाण्डवान् । तेषां विरचतां तत्र तप्तं कर्म्म-
चिकीर्षया । श्वा चरन् स वने गूढो नैषादिं प्रतिजग्मि
वान् । स कृष्णमलदिधाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् ।
नैषादिं श्वा समालव्य भर्षस्तस्यौ तदन्तिके । तदा त-
स्याथ भवतः शूनः सप्र शरान्मुखे । लाघवं दर्शयन्नस्ते
सुमोच युगपद्यथा । स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवाना-
जगाम ह । तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमा-
गताः । लाघवं शब्दवेषित्वं दृष्ट्वा तत् परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्वासन् प्रशंसन्तश्च सर्वशः । तं
ततोऽन्वेषमाणस्तौ वने वननिवासिनम् । दृश्यः पाण्डवा
राजक्षस्यन्मनियं शरान् । न चैनमभ्यजानंस्ते त-
दा विकृतदर्शनम् । अथैनं परिपन्नच्छुः को भवान्
कस्य नेत्युत । एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेर्वीरा !
हिरण्यधनुषः सुतम् । द्रोणशिष्यञ्च मां वित्त धनुर्वे-
दकृतयमम् । वैशम्पायन उवाच । ते तमाज्ञाय तत्पेन
पुनरागत्य पाण्डवाः । यथावत् वने सर्वं द्रोणाया-
चख्युरङ्गुतम् । कील्येस्त्वर्जुनो राजक्षेकलव्यमनुष्म
रन् । रक्षो द्रोणं सतासाद्य प्रणयादिदमवरोत् । अ-
र्जुन उवाच । तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं
वचः । भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ।
अथ कस्मान्नाद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् । अ-
प्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः । वैशम्पा-
यन उवाच । सुहृत्समिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्च-

यम् । सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवाञ् ।
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चौरवाससम् । एकलव्यं
धनुषपाणिमस्यन्मनियं शरान् । एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा
द्रोणमायान्मनिकात् । अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शि-
रसा महीम् । पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स नि-
षादजः । निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्यो प्राञ्जलिरपतः ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजक्षेकलव्यमिदं वचः । यदि शिष्योऽसि
मे वीर ! वेतनं दीयतां मम । एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा
प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् । एकलव्य उवाच । किं प्रयच्छामि
भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः । न हि किञ्चिददेयं मे
गुरवे ब्रह्मविषमम् । द्रोण उवाच । यदावश्यं त्वया दे-
यमेकलव्यः प्रयच्छ मे । एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति
मतं मम । “एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य
दारुणम् । प्रतिज्ञामात्मनो रजन् सत्ये च नियतः स-
दा । तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः । कृत्वा विचा-
र्य तं प्रादात् द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः । ततः शरन्तु
नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यप्रकथत । न तथा च स शीघ्रोऽभूद्व्यथा
पूर्वम् नराधिप !” अथञ्च निषादराजस्य पालित पुत्रः
श्रुतदेवपुत्रः यथोक्तं हरिवं० १५ अ० । “श्रुतदेशात्
प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः । एकलव्यो महाराज !
निषादैः परिवर्जितः” अतएवांशवतारे “रुक्मी च
वृषगार्हूल । राजा च जनमेजय” इत्युक्तस्य एकलव्यः
प्रभृतीन् कतिचिद्वृषानुज्ञातुं “गणात् क्रोधवशादेव राजपुत्रो-
ऽभवत् क्षितौ” आ० ६७ अध्याये तस्य राजवंशत्वेन राज-
पुत्रान्तर्गतेति । “एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्” काद०
एकलिङ्ग न० एकं पञ्चकोशमध्ये लिङ्गं यत् । सिद्धिवाचन
श्लोभेदे ‘पञ्चकोशान्तरे यत् न लिङ्गान्तरमोच्यते । तदेक
लिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा’ आगमः । एकं लिङ्गं
प्रस्तादि यस्य । २ नियतैकलिङ्गे शब्दे पु० । एकं लिङ्ग-
मिन्द्रियं चक्षुर्यस्य । शकुबेरे शब्दरत्ना० ।

एकलू पु० एकं लुनाति लू० क्तिप् ईत० । ऋषिभेदे ततः
गोत्रे गर्गा० यञ् । एकलव्य तद्वीर्यापत्ते पुंस्त्री बहुल्ये
यजो लुक् । एकल इत्येव स्त्रियां न लुक् ऐकलव्यः स्त्रियः
एकवक्त्र पु० । अथरभेदे “एकवक्त्रो महोवक्त्रो द्विवक्त्रः कावच-
द्विभः” हरिवं० २६ अ० । २ एकलव्ये दृष्टान्तपक्षे न० ।
एकवचन न० एकमेकलव्यत्वेनेन वच-करणे ल्युट् ईत० ।
व्याकरणोक्ते एकत्वसंख्यावाचके ‘द्वे कयोर्द्विवचनैक-
वचने’ पा० उक्ते सादौ तिङादौ च । “एकत्वबोधकाच

स कम् डा डे डसि डस् कि इत्येवं रूपाः तिप् सिप्
मिप् ते से इ इत्येवं रूपाश्च प्रत्ययभेदाः “अथोनेदेक-
वचनेन बहुवचनं व्यशयामिति” शत० ब्रा० ११, ५, १, १८ ।

एकवत् अय्य० एकस्यैव वति । एकताययस्य सदृशे कार्ये
“नपुंसकमपुंसकेनैकवचनान्यतवस्याम्” पा० । शुक्रः पटः
शुक्रा शाटी शुक्रं वस्त्रम् इत्येवंवाक्ये नपुंसकमात्र-
शेषे विकल्पेन एकवत् कार्यविधानात् इदं शुक्रम् इमानि
शुक्रानीति वा” सि० कौ० । एकवचनवदित्यर्थे च । “एक-
वचनम् नूहेतैकोहिष्टे” विष्णुः । “एकवत् एकवचनवत्
यथा स्यात्तयोहेत” आ० त० रघु० । एकेन तुल्यक्रि-
यति । ११ एकेन तुल्यक्रियायाम् अय्य० ।

एकवज्ञाव पु० एकेन तुल्योभावः भवनम् । एकत्वा-
अथस्याद्येकवचनान्तराकूपे शब्दनिष्ठे कार्यभेदे ।

एकवर्णं लि० एकोवर्णी रूपं यस्य । अन्यरूपामिथितवर्ण-
शुक्ते । एकोवर्णः जातिभेदो यत् । २ ब्राह्मणादिवर्णवि-
भागसूच्ये कलिदुर्गावशेषस्थलोके । “एकवर्णस्तदा सो-
को भविष्यति युगलये” भा० व० १६० अ० । वर्णप्रतेऽ-
नेन वर्णः एकः वर्णः स्वरूपं यस्य । ३ एकस्वरूपे ।
“य एकवर्णं तमसः परम्” (उपासते) भाग० ८, ५,
१८ । एकवर्णमेकस्वरूपं ज्ञानम् एकरूपमित्यर्थः ।
कर्मधा० । एकस्मिन् ४ शुक्रादौ रूपे एकस्मिन् ५ ब्राह्म-
णादौ जातिभेदे एकस्मिन्नक्षररूपे ईशब्दे च । ७ अष्टवर्णे
दशैकजातौ च पु० तमर्हति ठक् । एकवर्णिक व्यसाधारणे
ब्राह्मणवर्णमात्रार्हं अतर्धर्मादौ लि० । “द्विजातीनाम्भृतं
धर्मोऽस्यैकवर्णिकः । यज्ञाध्ययनदानानि त्वयः साधा-
रणाः स्मृताः” भा० व० १५० अ० । ८ बीजगणितोक्ते
सजातीये तुल्यवर्णे द्वयभेदे च ।

एकवर्णसमीकरणं न० एकवर्णी तुल्यरूपौ समीक्रियेते
अनेन करणे ल्यट् ईत० । बीजगणितोक्ते बीजचतुष्टया-
न्तर्गतबीजभेदे अव्यक्तशब्दे तद्विधितप्रकारो दर्शितः “प्रथम-
मेकद्वयसमीकरणं बीजं, द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बी-
जम्, यत्कैवर्णयोर्द्वयोर्बहूनां वा वर्गादिगतानां समी-
करणं तन्मध्यमाहरणम्, यत् भाषितस्य तद्व्यावृत्तिमिति
बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः” भास्कराचार्यः । अष्टोदा-
हरणम् । “एकस्य रूपलिङ्गती बहुधा अष्टादशान्यस्य तु
तुल्यमूलराः । अयं तथा रूपयत्तु तस्य तौ तुल्यवित्तौ
च किमश्वमूलम्” एतज्जाव्यक्तशब्दे व्याख्यातम् ।

अत्र तुल्यमूलस्याश्वरूपस्यैकविधस्यैव पृष्टसंख्यामितस्य

समीकरणात् एकवर्णसमीकरणमित्यनुगतावसंज्ञा ।

एकवर्णी स्त्री एकमसहायं यथा तथा वर्ण्यते शब्दप्रतेऽनया
वर्ण-करणे अच् २त० गौरा० डीप् । कर्तालीरूपे
वाद्ये शब्दरत्ना० । कराभ्यामितरकारणानपेक्षया तदु-
वाद्यवादानात् तथात्वम् ।

एकवर्धिका स्त्री एको वर्धो वयःकालोयस्याः कप् अत-इत्त्वम् ।
एकहायन्यां स्त्रीगव्याम् हेम० एकवर्धमवे लि० ।

एकवस्त्रं लि० एकं वस्त्रं यस्य । १ उत्तरोऽयस्त्रयस्य २ एक-
जातायवस्त्रान्विते च एकवासप्रभृतयोऽप्यत्र । कर्म० ।
एकस्मिन् वस्त्रे उत्तरीयरहितपरिधानमात्रवस्त्रे न० ।
तन्मात्रे ज्ञाननियेधमाह आ० त० गौतमः

“एकवस्त्रेण यत्ज्ञानं स्वत्वा विद्धेन चेव हि । ज्ञातस्तु न
च विशुद्धः स्यात् श्रिया च परिहृत्यते” अतएव “ज्ञानं
तर्पणपर्यन्तं कुर्यादेकेन वाससा” । इति यदि समूलं तदा
प्रेततर्पणपरमिति । तत्र “एकवस्त्रा ज्ञातयः” इत्यादिना
एकवस्त्रत्वविधानात् “एकेन एकजातीयेन इति” वाचस्पति-
मिश्रः “येन वाससा ज्ञानं कृतं जलस्यस्य तेनैव तर्पणम्”
इति जलतत्त्वावर्णः । न च “ज्ञानशास्त्रान् दातव्यास्त-
दस्तिस्त्रोविशुद्धये । जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिज्ञान-
दुर्बलः । निष्पीडयति तदस्त्रं ज्ञानं तस्य पृथा भवेत्” ।
इति वशिष्टवचने ज्ञानशास्त्राभित तदस्त्रमिति एकवचन-
निर्देशेन च ज्ञानेऽप्येकास्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र
विशुद्धय इत्यभिधानेनाधीष्टतवस्त्रस्यैव स्वत्तरेण प्रजालनं
गृह्यत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अतएव “स्वत्तरेणाध-
रीयवस्त्रं प्रजाल्य” इत्यादिकचित्तामणिः । वशिष्टवच-
नैकवाक्यतया “ज्ञातोनाङ्गानि निर्भुज्यात् ज्ञानशास्त्रान्
पाणिना” इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्र-
मार्ज्जनं निषिध्यते । एतेन “निष्पीड्य ज्ञानवस्त्रमिति”
कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरुक्तम् । अतएव
सर्वत्रैकवचननिर्देशः” आ० त० रघु० । एवं वैदिक-
कर्ममात्रे एकवस्त्रतानिषेधः उत्तरोऽयशब्दे दर्शितः

एकवाक्यं न० एकम् एकार्थं वाक्यम् । वाक्यार्थाकाङ्क्षिता-
काङ्क्षापूरणेण निश्चितकार्यबोधके १ वाक्यभेदे तच्च द्विविधं
पदैकवाक्यं वाक्यैकवाक्यञ्च तच्च वेदा० प० निरूपितं यथा
“एवमर्थवाद्वाक्यानां प्रशंसापरायां प्राशस्त्ये लक्षणा,
सोऽरोदीदिवादिनिन्दार्थवाद्वाक्यानां निन्दितत्वे लक्ष-
णा अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन
पदेन लक्षयया तदुपपत्तिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात्

एवञ्च विध्यमेतितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थ-
वादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैकवाक्यता
भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता । कतहि वाकौ-
कवाक्यता ? यत् प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोग-
कयोरौकाङ्ग्यवशेन सङ्गावाक्यार्थबोधकत्वं यथा “दर्श-
पौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेत” इत्यादिवाक्यानां “सम-
धोयजति” इत्यादिवाक्यानाञ्च परस्परौकाङ्ग्यभावबोधक-
तदैकवाक्यता । तदुक्तम् भट्टपादैः “स्वार्थबोधे समाप्ता-
नामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं एनः सं-
हृत्य जायते इति” । एकमविवंशवादितया तुल्यरूपं वा-
क्यम् । अविवंशवादितया तुल्यरूपे २ वाक्ये च । “अवयव-
कटुवृत्तपाणामेकवाक्यं विवज्जुः” रघुः । “एकमविवंशदि-
वाक्यमेकवाक्यम्” मल्लिः ।

एकवाद उ० एकेन हस्तेन वाद्यते वाद-कर्मणि अच् ।
१डिगुडम वाद्ये शब्दरत्ना० तस्मैकहस्तेन वादनात् तथा-
त्वम् । वादः कथामेदः एकस्य एकत्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वस्य
वादः । २वेदान्तिभिरुक्ते वादभेदे सर्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वेनै-
कत्वस्य प्रतिपादनात्तद्वादस्य तथात्वम् ।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः घृ० । (एकश) १संख्या-
भेदे २तदन्विते च एकविंशतिगण्येऽप्यत्र स्त्री । एक-
विंशतः एकविंशतेर्वा पूरणः ङट् । एकविंश तत्संख्यापूरणे
स्वार्थे कन् तत्त्वैवार्थे “दृश पवौ परान् वंशानात्मानं
चैकविंशकम्” ननुः । पूरणार्थे ङटि वा तमटि तु एक-
विंशत्तम एकविंशतितम इतिभेदः तत्पूरणार्थे स्त्रिया-
सुतयतो ङप् । तदुक्ताङ्गधिकं शते सहस्रे वेत्यर्थे कन् ।
एकविंशतिक एकविंशत्क एकविंशत्यधिकशतदौ हङ्गाय-
त्वाभोपदारूपेण दीयते प्रत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एक-
विंशत्क हङ्गादिरूपेण दीयमानविंशतिके शते । अवयवे
कन् रूपसक्तत्वं एकविंशतिसंख्यायां न० । एकविंशति-
मन्त्राः परिमाणस्य स्तोमस्य ङ । एकविंश १तावन्मन्त्रके
स्तोमभेदे एकविंशस्तोमशब्दे तिङितः । “शतशनोडिनि-
र्वक्तव्यः” “विंशतेः” वार्त्तिः ङिनि । एकविंशन् एक-
विंशतिसंख्यायुक्ते त्रि० द्वियां ङीप् । प्रकारे धा एक-
विंशतिधा एकविंशतिप्रकारे अव्य० । एकाधिका विंशतिः
संख्येया ङच् समा० । एकाधिकविंशतिसंख्येये ।
एकविंश संख्यातः स्तोमोऽप्यत्र सप्तम् मस्य वः । एकविंश-
न् एकविंशस्तोमान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “विहङ्गो
हरेकाद्वपदभालेकविंशती पचात्” शत० ब्रा० ८, ४, १ ।

एकविंशस्तोम उ० कर्म० । एकविंशतिसन्वपरिमिते
स्तोमभेदे “एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुरैजै”
शत० ब्रा० १९, ५, ४, १५, स्तोमश्च सोमादियोगेषु सामगैः
क्रियमाणः घृष्टादिसंज्ञः स्तुतिभेदः । एकविंशस्तोमस्य
विष्टुतिप्रकारः ताण्डुल० ब्रा० भा० दर्शितो यथा
“एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः । तत्र सप्तसप्तम्या-
ख्यां प्रथमां विष्टुतिं दर्शयति” भा० । “सप्तम्यो हि-
ङ्करोति स तिसृभिस्तु तिसृभिस् एकया, सप्तम्यो हिङ्क-
रोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तम्यो हिङ्क-
रोति स तिसृभिस् एकया स तिसृभिः, सप्तसप्तम्येकविं-
शस्य विष्टुतिः” ब्रा० । “अथास्यैव स्तोमस्य उद्यत्याख्यां
द्वितीयां विष्टुतिमाह” भा० । “पञ्चम्यो हिङ्करोति
स तिसृभिः स एकया स एकया, सप्तम्यो हिङ्करोति स
एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, नवम्यो हिङ्करोति स ति-
सृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः
विष्टुतिः” ब्रा० । “अथास्यैव स्तोमस्य प्रतिष्टुतिर्नाम तृतीया विष्टुतिः प्रद-
र्शयते” भा० । “नवम्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः
स तिसृभिः, पञ्चम्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स
एकया, सप्तम्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स ति-
सृभिः, प्रतिष्टुतिः” ब्रा० । “विष्टुदादिस्तोमचतुष्टय-
प्रतिरूपकत्वात् अस्याः प्रतिष्टुतिरिति संज्ञा यौगिकी
अथास्यैव स्तोमस्य सप्तम्याख्यां चतुर्थीं विष्टुतिं दर्शयति”
भा० । “नवम्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स-
तिसृभिः, तिसृम्यो हिङ्करोति स पराधीभिः, नवम्यो हि-
ङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः
आदीप्रा” ब्रा० । “उभयत आद्यान्ययोः पर्याययोर्ङङ्-
नवकान्तेन विष्टुत्वादुभयतः आदीप्रा विष्टुतश्चाग्नेस प्रजा-
पतिमुखात् सहोत्पत्तेरादीप्रा स्तुती कथा मध्ये स्तुतेतरा
तत्सादृश्यादस्या अयोषा संज्ञा । अस्या अपि मध्यमपर्याय-
स्य स्रक्त्वयादाकत्वेन षडङ्गनवकाभ्यामल्यत्वात्” भा० ।
अत्र उद्यतीशब्दे दर्शिततद्वाच्यानुसारेण एतदर्थोदर्यते
एकैकस्य साक्षः पञ्च भक्तवः प्रस्तावोद्गीघप्रतिहारो-
पद्वनिधनाख्याः तत्र हिङ्कारस्तु त्रिभिस्त्रिभिस्तुतुभिः
कर्त्तव्यः “सान्ने सान्ने हिङ्कुर्युरिति” सूत्रज्ञतोक्तोः ।
तथा च सप्तम्य इति चतुर्थी सप्त ऋषोगात् हिङ्कुर्यु-
रित्यर्थः । तत्र एकैकं ऋक् विरावर्त्तनीयम् । तत्राद्या-
हन्तो आद्याया द्वितीयायाश्च विरभ्यासः । द्वितीयाहन्तो
द्वितीयाया अन्त्यायाश्च विरभ्यासः । तृतीयाहन्तो

आद्यान्ययोस्त्रिरभ्यासः । एवं सप्तसप्तमिनां नाम विष्टुतिः ।
पञ्चोत्तराष्ट्रयोऽपि सप्तर्चैः स्तवनात् तथात्वम् सप्त सप्त ऋचः
प्रतिपथ्याय परिमाणमस्यां “शनश्चतुर्दश” वाचि० डि-
नि ङोप् । सप्तसप्तमिनेति व्युत्पत्तेरन्वयसंज्ञा । पञ्च-
चोगात् हिङ्गुयुः रित्यर्थः । तत्र पञ्चानां मध्ये आद्याष्टौ
आद्याया स्त्रिराष्टतिः । द्वितीयाष्टौ सप्तर्चोगात् हिङ्गुयुः
तत्र मध्यमान्ययोस्त्रिराष्टतिः । तृतीयाष्टौ नवर्चोगात्
हिङ्गुयुः तत्र च सर्वासां त्रिराष्टतिः इत्यस्य प्रत्येकविंश-
स्तोमस्य विष्टुतिः । पञ्चर्चसप्तर्चनवर्चानां यथोत्तरसु-
त्कर्षाधिक्येन उद्यतीतिर्ज्ञातव्या । नवर्चोगात्
हिङ्गुयुः तत्राद्याष्टौ सर्वासां त्रिरभ्यासः । ततः
पञ्चर्चोगात् हिङ्गुयुः । तासु द्वितीयायाः त्रिरा-
ष्टतिः । ततः सप्तर्चोगात् हिङ्गुयुः । तृतीयाष्टौ तासु
आद्यान्ययोस्त्रिरभ्यासः । इयं प्रतिष्टुतिर्नाम तस्य
स्तोमस्य विष्टुतिः । नवर्चोगात् हिङ्गुयुः आद्याष्टौ
तासु सर्वासां त्रिरभ्यासः । ततस्त्रिचक्षुचोगात् हि-
ङ्गुयुः । द्वितीयाष्टौ तासां कस्यापि न त्रिरा-
ष्टतिः । ततो नवर्चोगात् हिङ्गुयुः तत्र तृतीयाष्टौ
सर्वासां त्रिराष्टतिः । इयमस्य स्तोमस्य सूची नाम
विष्टुतिः तत्संज्ञानिमित्तं भाष्ये उक्तम् ।

एकविधं लि० एका विधा प्रकारोऽस्य । एकप्रकारे “मा-
तृव्यचैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः” सां०का ।

एकविलोचनं लि० एकं विलोचनं यस्यैकाग्र्ये । २ तत्प्र-
धानदेशभेदे च स च देशः दृष्टव्यः । कूर्मविभागे पश्चिमो-
त्तरस्यामुक्तः । पश्चिमोत्तरस्यामियुपक्रम्य एकविलो-
चनश्रुतिकदीर्घदीर्घास्यकेषां । ३ कवेरे पु० तस्य वामने
तस्य स्फोटनात् तथात्वम् । एकपिङ्गुशब्दे विवर्तितः ।
४ काके पुंस्त्वो स्त्रियां जातित्वात् ङोप् । तस्योभयगोल-
कसम्बन्धेऽपि एकमेव नेत्रेन्द्रियसुभयगोलके सञ्चरतीति
तस्य तथात्वम् । एकलोचनादयोऽत्र । कर्म० । ५ एकस्मिन्
लोचने न० वीरभेदैर्हि । एकमेव लोचनं नासास्थिभेदेन
व्यवधानाद्द्वित्वेन प्रतीयते इत्यङ्गीक्रियते तदेतन्मृतस्यार्थ-
गौत० सू० दृष्ट्योः स्फिण्डितं यथा
“नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहितं द्वित्वाभिमानात्” सू० एकस्मिन्
चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वा-
भिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव” इ० । “एक-
विनाशे द्वितीयाविनाशाद्वैकत्वम्” सू० “एकस्मिन् पृथक्ते
चोदते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयपश्य-

लिङ्गम् तस्यादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः” इ० । “अवयवनाशे-
ऽव्यवयुपलब्धेरहेतुः” सू० “एकविनाशे द्वितीयाविनाश-
दित्यहेतुः कस्मात् एतस्य हि काष्ठचिक्कासासु क्लिप्तासु पल-
भ्यत एव हन्तुः” इ० । “दृष्टान्तिविरोधादप्रतिषेधः” सू० “न
कारणद्वयस्य विभागे कार्यद्वयमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात्
बहुष्ववयवेषु यस्य कारणाणि विभक्तानि तस्य विनाशः ।
येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृष्ट्य-
भानार्थविरोधो दृष्टान्तिविरोधः स्यतस्य हि शिरःकपाले
द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्यते
न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति । अथ वैकविनाश-
स्यानियमात् हाविमावर्धौ तौ च पृथगावरणोपधातौ अ-
नुमंयेते विभिन्नाविति अवपीडनः चैकस्य चक्षुषो रश्मि-
विषमसञ्चिकर्षस्य भेदाद् दृष्ट्यभेद इव गृह्यते तच्चैकस्य
विरुद्धते अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्या-
देकस्य व्यवधानानुपपत्तिः” अवपीडनं विपिटीकरणम् ।

एकवीर पु० कर्म० वा० एकशब्दस्य पूर्वनि० । श्रेष्ठवीरे
“यस्त्वेकवीरोऽतिरथो विजिग्ये” भाग० २.१.४० ।
“गोम्रैकवीरो नरदेवनाथः” ४.१.६.१६ । ३ महारवे
“मादकोऽस्य षण्णकटुकस्तोदवातादिनाशकः । षट्शुक्लकटि-
पृष्ठादिचलपक्षादिघातकः” इति वैद्यकीयगुणके ४ दृष्ट्यभेदे
वीरैक इत्यपि साधुः वस्तुत एकशब्दस्य संख्यापरत्वे
वीरैकः श्रेष्ठपरत्वे एकवीर इति व्यवस्था ।

एकवीराकल्प पु० एकः प्रधानं वीरः कुलाचारी यस्याः
तादृश्याः तारादिविद्यायाः कल्पः उपासनाज्ञापक-
शास्त्रम् । तन्त्रभेदे यत्र वीराचारसेव्यायाः देव्या
रक्षस्यादिकसुते तस्मिन् तन्त्रशास्त्रभेदे ।

एकवृत्त पु० एकोदलोचयत् । “वत्तुः क्रोशान्तरे यत्र न वृत्ता-
न्तरमीष्यते । एकवृत्तः स वित्तोयोदेशः सिद्धिप्रदायकः”
इत्यागमोक्तेः देशभेदे । कर्म० । २ एकस्मिन् वृत्ते “एकवृत्तो
पञ्च भौका सवतीति” सारमञ्जरी ।

एकवृत्त स्त्री एकधैव वर्त्यते अत्रभूतगयर्थे वृत्त-भावे कृष् ।
१ एकधावर्त्तने एकवृत्तौ “एकवृत्तस्तरणम्” कात्या० ८.२,
३८ । कर्तरि कृष् । २ एकधा वर्त्तमाने । एकधा
वर्त्ततेऽत्र आधारे कृष् । ३ स्वर्गलोके । “एकोत्तरा-
जुहोत्येकवृत्तैः स्वर्गो लोक एकधैवर्त्तनं स्वर्गं लोकं गमयति”
शत० ब्रा० १.२.१.५ ।

एकवृन्द पु० “वृत्तोदतोयः श्ययुः सदाहः कण्डून्वितोऽपाक्य
गृह्युश्च । नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ” इति सु-

सुतोक्तेऽरोगप्रेदे स च कण्ठगतो मुखरोगभेदः । “मुख-
रोगाः पञ्चषष्टिः” इत्युपक्रमस्य तेषां मध्ये सप्तदश कण्ठभूले
इत्युक्ता “अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूक-
मर्षजङ्घो बलयो बलास एकदन्तोदन्तः शतघ्नीगिलायुर्ग-
लविद्रुधिर्गलीघः खरघ्नो मांसतानीविदारो चेति” इति कण्ठ-
गतान् विभज्य तेषां लक्षणविधाने एतल्लक्षणस्योक्तेस्तस्य
मुखरोगत्वम् । “एकदन्तं तु विस्त्राय विधं शोषणमाचरेत्”
सुश्रु० । कर्म० । एकस्मिन् दन्दे २ एकराशौ न ।

एकदृष प० कर्म० । १ एकस्मिन् दृषे तस्य स्वामिनोऽनष्टदा-
यकत्वम् यथा “एकोदृषस्त्वयोगावः सप्ताश्चा नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः” पुरा०
बृ० । २ एकदृषयुक्ते त्वि० “एकदृष इन्द्रसखा जिगी-
वान्” अथ० ४, २२, ६ “इमं विशमेकदृषं क्षणु त्वम्”
अथ० ४, २२, १ ।

एकवेणि(णी) स्त्री एकीभूता संस्काराभावेन जटावत् संहतिं
प्राप्ता वेणी । प्रोषितभर्तृकायाः स्त्रियः केगसंस्कारराहित्येन
एकीभूततां प्राप्तायां जटाकारायां वेगयाम् । “गण्डा-
भोगात् पतनविषयामेकवेणीं करेण” मेघ० । “एकवेणीम्
एकीभूतां वेणीम्” मल्लिः । वेणीनां संस्काराभावेन
एकीभूतत्वेन गुम्फितत्वम् “प्रोषितेषु पतिषु द्युयं पि-
ताम् गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन्” इति माघे वार्गि-
तम् । “ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला” शकु० ।

एकशत न० एकाधिकं शतम् शा०त० । १ एकाधिकशते एक-
मितं शतम् । २ एकमिते शते २ तत्संख्यान्विते च । तत्र
संख्येये “विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृपाः” भाग०
६, १६, १७ । संख्यायाम् “प्रमाण्य वैश्यं दत्तस्य दद्याच्चैकशतं
गवाम्” मनुः ततः पूरणे षट् तमट् च । एकशततमः तत्पू-
रणे त्वि० स्त्रियां ङीप् । एकशतं परिमाणमेवाम् कर्तुं ।
एकशतकं तत्परिमाणे त्वि० । अवयवे कन् । एकशतकं
तत्संख्यायां न० । प्रकारे धाच् । एकशतधा एकशत-
प्रकारे अव्य० वीष्वाद्यैकारकार्थदत्तोः शस् । एकशतस्
एकशतमेकशतमित्यादौर्ध्वं अव्य० ।

एकशफ प० एकं शफं खरो यस्य । एकखरयुक्ते खरादौ
ते च “खरोऽन्धोऽन्धतरो गौरः शरभश्चखरो तथा । एते चै-
कशफाः क्षसः । षष्ठ्यु पञ्चनखान् पश्यन्” भा० ३, १०, २२
उक्ताः । “अजाविकं चैकशफं न जातु विषमं भजेत्” मनुः
अविक्रयेमध्ये “मदा” नीलोच्च लाक्षाच्च सर्वाश्चैकशफा-
स्तथा” मनुः अभक्ष्यमध्ये “अनिर्दिष्टाश्चैकशफान् टिट्ठि-

भञ्ज विवर्जयेत्” मनुः “कार्पासकोटजोर्माणां द्विशफैकशफस्य
च” “एकशफो वा एष पशुर्वदशः” शत० ब्रा० ७, ५, २,
२२ । “इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिकदं वाजिनं
वाजिनेषु” यजु० १२, ४८ “एकविंशत्यास्तुवतेकशफाः पश-
वोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्” यजु० १४, २० ।
“एकविंशत्यास्तुवतैभिः । दशहस्या अङ्गुल्यः दश पाद्याः
आत्मैकविंशस्तैर्नैतदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृजन्तैकश-
फाः पशवोऽस्मासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्” शत० ब्रा०
८, ४, १२ । एकशफसंशुगुणाः “दृंहणं मांस भौरभं
पित्तस्त्रे श्रावहं गुरु । मेदः पुच्छोद्भवं दृष्यभौरभं सदृशं गुणैः
चौरभवत्स लवणं मांसमेकशफोद्भवम्” सुश्रुते उक्ताः ।

एकशाख त्वि० एका त्वत्या शाखा वेदशाखा यस्य । १ त्वत्य-
शाखे “एकशाखोद्भवोदतो गृहीतश्चोपनायितः” सू-
तिः । एका शाखा यस्य । एकशाखो २ दृष्टे च । ततः
गृहादि० भवादौ क् । एकशाखीय तद्गृहादौ त्वि० ।

एकशाला स्त्री कर्म० । एकस्यां शालायाम् । सेव ठन् । ए-
कशालिक वा ठक् ऐकशाखिक तत्सदृशे त्वि० ।

एकशितिपाट् प० एकः शितिः क्षणः पाटोऽस्य । अश्वभेदे ।
स च अश्वमेधे वरुणदेवत्यः पशुः । “वारुणः क्षणः ए-
कशितिपात्मेत्वा” यजु० २६, ५८ । अस्य युक्तारोह्या-
दि० आद्युदात्तता । तदुपगमे ह्रस्वपाठात् नि० अन्तलोपः ।

एकशृङ्ग त्वि० एकं शृङ्गं मङ्ग्यर्थम् यस्य । (एकशृङ्गो)
“ओषधभेदे “प्रसृणतेस्त्विनोरेकशृङ्गाः प्रतन्वतीरोष-
धीरावदामि” अथ० ८, ७, ४,

एकशृङ्ग प० एकमेकत्वं शृङ्गं प्रधान्यमत । एकत्वस्वभावे
१ विष्णौ त्विका० । २ पितृगणभेदे । “पितृणाञ्च गणान् वि-
जि सप्त वै पुरुषर्षभ ! । मूर्तिमन्तो वै चत्वारस्तयशा-
प्यगरीरिणः । वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च
भारत ! । गार्हिपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ।
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदकलास्तथा । एते चतुर्षु वक्ष्यं
पूज्यन्ते पितरो नृप ! । एतैश्चाप्यायितैः पूज्यं सोमशा-
प्यायते पुनः” भा० सं० ११ ख० । ३ शुकदेवमहिष्याम्
स्त्री । शृङ्गशृङ्गस्य प्राधान्यावचकतया अस्माङ्गवाचित्वात्
न ङीष् । “तवैव वंशे या दत्ता शुकस्य महिषी प्रिया ।
एकशृङ्गेति विख्याता साध्वीनां कीर्त्तिर्विजिनी” हरिवं०
११ दच० । एकं शृङ्गं शिखरमस्य । ४ एकशिखरे पर्वते
पु० । एकं शृङ्गमस्य । ५ एकशृङ्गयुक्ते पशौ पुंस्त्री०
स्त्रियां ङीप् ।

एकशेष उ० एकः शेषो मूलमस्य । (एकशिकङ्कयुक्त) एकमूले दृष्टभेदे
 एकशेष उ० एकः शिष्यतेऽन्योल्लुप्यते यत् शिष्य-आधारे
 वञ् । “सकृपाणामेकशेष एकविभक्तौ” इत्यादिना पा० उक्ते
 दृष्टिभेदे । अस्य समासत्वं तदभावो मतभेदेन सरलाया-
 मस्माभिर्दर्शितौ यथा सकृपाणां समानार्थानां समानानु-
 पूर्णिकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्सकृदाय
 व्यक्तबोधकः” तत् अपरांशोल्लुप्यते इति बोध्यम् । अय-
 म् कशेषः “प्रत्ययशब्दनिवेशः” इति मते व्यक्तिभेदापेक्षया
 इन्द्रप्राप्नो तदपवादकः । एष च सुवत्पत्तेः पूर्वमेवोत्प-
 द्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधकइत्येके । सुवत्पत्तान्तर-
 सुवत्पदात् इत्यन्ये । तत् पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं
 नास्तीत्यतः क्तञ्जितसमासैकशेषेत्यादिदृष्टिभेदगणने
 पृथग्निर्देशस्तथा च समासत्वाभावेन पन्थानावित्यत्र न
 समासान् इति एकपक्षः । अस्य पदनिमित्तकत्वेऽपि गो-
 वलीवर्जं न्यायेन दृष्टिभेदगणने पृथगपहणं समासान्ताभा-
 वश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनाच्चेति प्रचान्तरम् ।
 “विकृपाणामपि समानार्थानामिति” वार्त्ति० घटश्च
 कलसश्च घटौ कलसौ वा । तथा च समानानुपूर्विकाणां
 भिन्नानुपूर्विकाणाञ्च समानार्थानामेकशेषः । स प्रकार-
 न्तरेण द्विविधः समानार्थकानां भिन्नार्थकानाञ्चेति
 भेदात् । तत् घटौ इत्यादौ समानार्थकानामेकशेषः ।
 भिन्नार्थकशेषः यथा पितरौ चञ्चरौ भ्रातरावित्यादि ।
 एकः प्रधानं शेषोऽन्तः । २ एकान्ते उ० वक्तु० । अतिश-
 यिते लि० । “क्तञ्जितसमासैकशेषस्य । नाद्यन्तधातवः
 दत्तयः पञ्च” लि० कौ० ।

एकश्रुति लि० एका श्रुतिर्यस्य । { उदात्तानुदात्तस्वरितानाम-
 विभागेनैकस्वरश्रवणाद्योच्चारिते शब्दभेदे कर्म० । २ तथैक-
 स्वरश्रुतौ स्त्री । कुलकलेकश्रुतिर्भवतीति पा० उक्ते
 यथा “एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ” पा० दूरात् सम्बुद्धौ
 वाक्यमेकश्रुति स्यात् । उदात्ताद्यपवादः । “यत्तु कर्मण्यजप
 न्यूङ्गासामसु” पा० यत्तु क्रियायायां भन्त एकश्रुतिः स्यात्
 जपादीन् वर्जयित्वा । यन्नेत्युक्तेः स्याध्यायकाले य-
 थोक्तस्वराः प्रयोक्तव्याः । जपोनाम उपशुप्रयोगः ।
 यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्गानाम षोडश ओकाराः
 सामानि गीतयः । एषु यथोक्तस्वरा नैकश्रुतिरिति बो-
 ध्यम् । “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” पा० यत्तु कर्मणि
 वषट्शब्द उदात्तो वा स्यात् पक्षे एकश्रुतिः । “विभाषा
 कन्दसि” पा० व्यवस्थाविकल्पः संहितायां यथोक्त

स्वराः ब्राह्मणे तु एकश्रुतिर्विज्ञानानाम् अन्येषामनु यथा-
 समुदायात् व्यवस्था । अस्यापवादः । “न सुब्रह्मण्यायां
 स्वरितस्य तदात्तः” पा० सुब्रह्मण्याख्ये निगदे “यत्तु
 कर्मणीति” “विभाषा कन्दसि” प्राप्ता एकश्रुति न
 स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । “स्वरितात् संहिता-
 यामनुदात्तानाम्” पा० स्वरितात् परेषामनुदा-
 त्तानामेकश्रुतिः स्यात् एकश्रुतेरेव प्रचयनाम’ सि०
 कौ० । एकश्रुतेर्भावः षज् ऐकश्रुत्य “उदात्तानुदा-
 त्तस्वरितानां परःसन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्” आश्व० श्रौ०
 १, २, ६ उक्ते उच्चारणभेदे “उदात्तानुदात्तस्वरिताना-
 मभिव्यञ्जका ये प्रयत्ना आयासविश्वस्मादोपान्तेषामन्यतम-
 स्यैकस्यैवात्यन्तसन्निकर्षेणासजातीयप्रयत्नाव्यधानेन यदु-
 च्चारणं तदैकश्रुत्यम्” नारा० । कतिचिद्वच उक्ता “ता एक-
 श्रुतिसन्ततमनुब्रुयात्” आश्व० श्रौ० १, २, ८ । एका
 श्रुतिः कर्णे यत् । ज्ञेयव्यहारे भुजकोटिवर्गयोगस्य मूल-
 मितकर्णयुक्ते त्रिकोणादौ ३ ज्ञेये ४ एककर्णयुक्ते त्रि० ।
 एका श्रुतिर्देः कर्म० । एकस्मिन् ष्वेदेवाक्ये । “उभयो-
 रेकश्रुतिमूलकत्वादिति” स्मृतिनिबन्धेषु भूरिप्रयोगः ।

एकषष्ट लि० एकषष्ट्याः परण उट् संख्यापूर्वकत्वात् ङटि
 न तमट् । एकषष्टिपरणे यत्संख्यया एकषष्टिः प्रथ्यति
 तत्संख्यान्विते स्त्रियां ङीप् । एकषष्ट्या युतं शतादि
 उट् सप्त० । २ एकषष्ट्या युते शते सहस्रे च तेन खयं
 कविकल्पद्रुमे उच्यते “इति स्मृतः सप्तदशशतया षट्-
 कोनषष्ट्या” । पा० मते तु नात्र उट् तेन दशान्तात्
 शदन्तात् विंशतेश्च तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे ङटोविधानादिति
 भेदः । तेन तन्मते एकषष्टिरस्यसाधकतया अर्थ० खच् ।
 तेन तट्कृपसिद्धिः स्वरे भेदः । इदन्ववधेयम् येषाम् खच्-
 प्रत्ययेन न रूपतिङ्गिस्तोपमेव ह्रस्वकृता दशान्तस्य
 शदन्तस्य विंशतेश्च पृहणं कृतम् षट्सप्तत्यशीतिनवत्य-
 नानां तु व्यचप्रत्ययेनैव तट्कृपसिद्धेर्नेषां पृहणमिति ।
 एवमेकसप्ततादयोऽपि तत्तत्संख्यापूरणे लि० तत्तत्संख्या-
 धिके शते सहस्रे च न० । एकषष्ट्यादि परमाण्वेषां ङ ।
 एकषष्टिप्रकसप्ततादि तत्तत्संख्यामिति लि० एकषष्ट्यादि
 अधिकमस्मिन् शते सहस्रे वा कन् एकषष्टिकैसप्रतिकारि-
 तत्तत्संख्याधिके शते सहस्रे च । अत्रयवे कन् । एक-
 षष्टिकैसप्रतिकारिदयस्तत्तत्संख्यायां न० ।

एकसप्त लि० एका सप्ता गोष्ठी सप्तदायो यत् । जगदात्मैकगोष्ठी-
 युक्ते “भ्रमसि ज्वलदसि पूर्वमसि प्रसज्यस्येकसप्तमसि”

शत० ब्रा० १४, ६, ३, ६ । “याखल्वैका सभा जगदात्मिका
सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसममसीति” भा० ।

एकसर्ग पु० एक एकविषयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत् । एकाम्ये
एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अमरः । कर्म० १० एकसृष्टौ पु०
एकसूत्र पु० एकं सूत्रं वादनसंघनं यत् । उभरूपे वाद्ये
शब्दरत्ना० । तस्य एकसूत्रवेदनेन वादनात् तथात्वम् ।

एकस्य लि० एकस्मिन् तिष्ठति स्या-क० ७त० । एकत्वस्थिते
“एकस्यसौन्दर्यदिग्दृश्येय” कुमा० । “तान्येकस्यानि स-
र्वाणि ततस्तत् प्रतिपत्त्यर्थे” भा० व० ३७ अ० । “हृन्-
कस्य” कचिदपि न ते चण्डि ! सादृश्यमस्ति” मेघ० ।
स्या-क्त० ७त० । एकस्यतादयोऽप्यत्र लि० ।

एकहंस म० एकः श्रोत्रो हंसोऽत्र । सरोभेदरूपे तर्धभेदे
“एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं
समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ! । पुण्डरीकमवाप्नोति कृत-
शौचो भवेच्च सः” भा० व० ८३ अ० । “हन्ति गच्छति
जायताद्यवस्था इहलोकपरलोकौ वा हंसः कर्म० १२ जीवे ।
“शुकमादाय पुनरैतस्यानं हिरण्यमयः पौरुष एकहंसः”
“स ईयते अमृतो यत् कामं हिरण्यमयः पौरुष एक
हंसः” शत० ब्रा० १४, ७, १, १२, १२ । “शुकं शुद्ध-
ज्योतिष्मदिन्द्रयादिमात्रारूपं गृह्णत्वा पुनः स्वभृष्टे-
तु कर्मोपरमानन्तरं जापद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं स्या-
नमामच्छति हिरण्यमयैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः
पुरुषएव स्वार्थे अण् एकहंसः एकशसौ हंसश्चेत्येकहंसः
एक एव जायतुस्त्राविहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति
हिनस्तीति वा एकहंसः” भा० जीवस्योपाविहृतजाय-
दाद्यवस्थाभिर्न किञ्चिद्विजतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्व-
विशेषणम् ।

एकहायनी स्त्री एकोहायनी वयोमानं यस्याः ङीप् । एक-
वर्षवयस्कायां स्त्रीगव्यादौ । एकहायन एकवर्षवयस्के
पशुमात्रे लि० । “अजमेघावनड्वाहं सरं श्रुवैकहाय-
नम्” मनुः । ३९ एकवर्षीतृप्ते धान्यादौ लि० तत् वयो-
वाचित्वाभासेन स्त्रियां न ङीबिति भेदः एकहायना इत्येव
एकी स्त्री सर्वत्र अभिज्ञत्वेन स्थितायां ऽदुर्गायाम् “एका सा
तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विश्रुता । यथा तु व्यज्यते व-
र्णैर्विचित्रैः स्यादिकोमणिः । तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेण
वर्ण्यते” देवीपु० ४५ अ० । २ द्वितीयरहितस्त्रियाम् । “एक-
वाहं जगत्पत्न्या का द्वितीया समापराः” देवीमा० । ३९-
कत्वान्वितस्त्रियाश्च “अजामेका बोहितशुक्लकण्ठा बह्वीः

प्रजाः कुजमानां सरूपाः” इति श्रुतिः “एका सुमित्रा
सह लक्षणेनेति” भट्टिः । पुत्रयोरैकतृतेपत्तिकथनार्थमे-
केति विशेषणम् । अन्ये तु ए विष्णौ कार्यति अभिरुते
कै-क अलुक् स० । विष्णुरतेत्यर्थमाहुस्तेन ३ तदर्थं लि० ।
एकाकिन् लि० एक+असहाये पक्षे आकिनि । सजातं य-
सहवररहितं “एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम्”
देवीमा० । अत्र हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वे-
ऽपि न जातिः । असहायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे
अन्यसहायरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रियां प्रति सह-
चरत्वाभावात् नानुपपत्तिः । तत्रान्यत्वं प्रकृत्यर्थमख्या-
न्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन “एकाकिनोऽपि परितः पौरु-
षेयकृता इय” भाषे प्रत्येकमेकत्वमख्यान्वितानां राम-
लक्ष्णोद्भवानामन्यासहायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः ।
“एकाकी चिन्त्येजित्वं विविके हितमात्मनः । एकाकी
चिन्त्ययानोहि परं श्रेयोऽधिगच्छति” मनुः । “एका-
किना चात्ययिके” मनुः ४ स्त्रियां ङीप् । “एकाकिन्यापि
यामि सत्वरमतः क्षोतकामालाङ्घनम्” सा० ८० ।

एकाक्ष पु० एकमेक्षि यस्य षच् समा० । १ काके । काक्षे
लि० । स्त्रियां ङीप् । काकस्य यथा तथात्वं तथोक्तं
रामा० अ० का० १०५ अ० यथा
“एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधायैव श्यायसः । अध्यगच्छद्-
हयोरक्षणेऽस्यागमेकस्य पशुदुतः । सोऽब्रवीद्वाक्यं काको
नेत्रमेकं त्यजात्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्यत्प्रसा-
दाक्षराधिप ! रामानुज्ञातमेकं तत् (इषोकास्त्रम्) काक-
नेत्रमशातयत्” । तज्जातीयत्वादन्वेषामपि तथात्वम् ।
एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र । स्त्रियासुभयार्थे टाप् ।

एकाक्षर न० एकमद्वितीयमक्षरम् । एकमात्रवर्णे “एकाक्ष-
रद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुनारो वदति” शत० ब्रा०
११, ११, ६, ४ । एकस्वरवर्णे “एकाक्षरात् क्षोत्रजातेः सप्त-
स्याञ्च न तौ मृतौ” व्या० का० अ०मित्येकाक्षरसङ्गीतशुभा-
सीत” का० उ० । “एकाक्षरं परं ब्रह्म इति” मनुः ।
“एकाक्षरम् ओङ्कारः” कुल्लू० । ओङ्कारस्य द्विवर्णत्वेऽपि
एकस्वरवर्णवत्त्वात् एकाक्षरत्वम् । अष्टाक्षराऽनुदुबदौ
स्वरवर्णेनैवाक्षरत्वव्यवहारात् स्वरवर्णमनुच्चार्य केवल-
व्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अनुच्चार्यत्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे
क्षरणाभावात् व्यक्षरत्वम् । एकमक्षरं यत् । ३ एकाक्षर-
युक्ते लि० स्त्रियां गौरा० ङीप् । “शिरो मे काङ्किका
पातु क्रीड्कारेकाक्षरं परा” श्लाभाकवचम् ।

एकागार न० एकसहायसगरम् । द्वितीयजनानधिष्ठित
गृहे तत्प्रयोजनस्य ठञ्ज एकागारिक चौरै त्रि०
स्त्रियां छेप् "केनचित् हस्तयन्त्रागारिकेण" दयत्तमा० ।
चौरादन्यत् दृष्टत्वात् छ । एकागारीय सुन्यादौ त्रि० ।

एकाग्र त्रि० एकस्य विषयप्रवणता यस्य । विषयान्तरव्या-
हृत्कसालविषयकचित्तवृत्तिके शक्तिपरहितज्ञाने च ।
"मनुमेकाग्रमासं नमभिगम्य महर्षयः" मनुः । स्वार्थे अण् ।
एकाग्र अत्रार्थे त्रि० । तस्य भावः ध्वञ्ज एकाग्रतद्भावेन०
"मनस्येन्द्रियाणाञ्चाप्येकाग्र" निश्चितं तपः" भा०
व० २५ अ० । "तद्भातिश्रवणैकाग्र्या संसदसुखी भवति"
रघु० । तत्र एकाग्रता स्त्री, त्व एकाग्रत्व न० तत्रार्थे ।

एकाग्रता च चित्तस्य धर्मविशेषः विषयान्तरावलम्ब-
नरूपसंसर्गशून्यः । "एकविषयकधारावाहिकवृत्तिरूपः
स च त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य सत्वगुणोद्भवे रजोगुण
क्षतविक्षेपाभावात् तमोगुणक्षततन्वाद्यभावाच्च उदेति ।
तत्र बाह्याभ्यन्तरकौशल्यानुज्ञानि" पात० सू०
भाष्यविवरणेषु यत्र यस्य चित्तस्यावस्थितस्योदे शास्त्रेण
परिकल्पं निर्दिश्यते, तत्कथम् ? भा० ।
"मैत्रीकृष्ण सुदतोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषया-
णां भावनातचित्तप्रसादनम्" सू० ।

"तत्र सर्वे प्राणिषु सुखसन्तोषोपायेषु मैत्री भावयेत्
दुःस्वितेषु कृष्णाम्, पुण्यात्मकेषु सुदताम्, अपु-
ण्यार्थलेपप्रेक्षां । एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते
ततश्चित्तं प्रसदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा० ।

"अपरिकल्पितमनसोऽस्रयादिसतः समाधितदुपायसम्यक्त्य-
हृत्यादात् चित्तप्रसादनोपायानस्रयादिविरोधिनः प्रति-
पादयितुषुपक्रमते-यस्य, -चित्तस्यावस्थितस्योदमिति । मै-
त्रीकृष्णेत्यादि प्रसादनान्तरम् । सुखितेषु मैत्री सौहार्दं
भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्तते चित्तस्य । दुःस्वि-
तेषु च कृष्णमात्मनीय परकिन् दुःखप्रहाणेच्छां भा-
वयतः परापकारविकीर्ष्याकालुष्यं चेतसोनिवर्तते ।
पुण्यशीलेषु प्राणिषु सुदतां हर्षं भावयतः अस्रयाकालुष्यं
चेतसो निवर्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं
भावयतोऽईर्ष्याकालुष्यं चेतसोनिवर्तते । ततश्चास्य रा-
जसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्विकः शुक्लो धर्म उपजायते ।
सत्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति । वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्र-
सादस्वाभाव्याद्विस्तं प्रसदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यामाणेभ्य
उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते । असत्यां पुनर्मैत्र्या-

दिर्भावनया न ते उपायाः स्थितौ कल्पन्ते-तानिदानीं
स्थित्युपायानाह" वाचस्पतिविवरणम् ।

"प्रच्छेदविधारेणाभ्यां वा प्राणस्य" सू० ।

"कोष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् यमनं
प्रच्छेदं, विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिं
संगमदयेत्" भा० ।

"वाशब्दो वक्ष्यामाणोपायान्तरामेजी विकल्पार्थो न, मैत्र्या
दिभावनापेक्षया तथा सह संसृज्यात् । प्रच्छेदं वि-
ष्टयोति-कोष्ठस्येति । प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहि-
तात् येन कोष्ठोवायुर्नासिकापुटाभ्यां शनैरेच्यते । वि-
धारणं विष्टयोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य
कोष्ठस्य वायोर्दयामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा-
प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छेदविधारेणाभ्यां वायोर्लघूकृत-
शरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते । अत्र चोत्तरसूत्रगतत्वात्
स्थितिनिवन्धनोतिपदात् स्थितिग्रहणमाहस्य सम्प्रसादयेदि-
त्यध्याप्तेन सम्बन्धनीयः" वि० । "स्थित्युपायान्तरमाह" भा० ।

"विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिं निवन्धनी" सू०
"नासिकाया धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंविता गन्ध-
प्रवृत्तिः जिह्वाया रसवित्, तालुनि रूपसंविता, जिह्वा-
मध्ये स्पर्शसंविता, जिह्वामूले शब्दसंविता, इत्येताः प्रवृ-
त्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति संशयं विधमन्ति
समाधिप्रज्ञायाच्च हारीभवन्तीति" भा० ।

"व्याचष्टे-नासिकाया धारयत इति । धारणाध्यान-
समाधीन् कुर्वतस्तज्जयात् या दिव्यगन्धसंविता साक्षात्-
कारः एवमन्वास्त्रि प्रवृत्तिषु योज्यम् । एतद्वागमात्
प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः" विवरणम् ।

तत्र सामान्यकारणञ्च शौचमेव तत्त्वोक्तम् "शौचात् स्वाङ्गज-
योजुपुष्पापरैरसंसर्गः" सू० "सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रि-
यजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" सू० । "शुचेः सत्वशुद्धिसत्तः
सौमनस्यं तत एकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्तयात्मदर्शनयोग्यत्वं
बुद्धिसत्वस्य भवतीति एतत् शौचस्यैव्यादधिगम्यते" भा० ।
तत्राद्यं सूत्रं बाह्यशौचसूचकं द्वितीयन्त आन्तरशौच-
सूचकम् "चित्तमलानां क्षालने चित्तममलं भवति वैमल्येयात्
मौनस्यं सक्ता सक्त्वादेकाग्र्यं ततो मनोपश्यादिन्द्रि-
याणां जयस्तज्जयादात्मदर्शनयोग्यं भवतीति क्रमेण
आन्तरशौचस्य फलमुक्तम् । एतच्च विवरणे स्थितम् एका-
ग्रताया आविर्भावे यथा समाधिनामस्तथा तत्रैवोक्तम्
"सर्वार्थतैकाग्रतयोः लयोदयो चित्तस्य समाधिपरिणामः"

सू० “सर्वार्थता चित्तधर्मः, एकाग्रता च चित्तधर्मः
सर्वार्थतायाः जयस्त्रोभाव इत्यर्थः, एकाग्रताया उदय
आविर्भाव इत्यर्थः, तयोर्धर्मिनोनादुगतं चित्तं, तदिदं
चित्तसंपादोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समा-
धयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः” भा० ।

“संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थया चित्तस्य दर्शयति ।
सर्वार्थत्वादिति । विनिष्प्रता सर्वार्थता । सन्न विनश्यतीति
जयस्त्रोभावः, नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः ।
आत्मभूतयोः सर्वार्थताकाग्रतयोः धर्मयोः यौ अपादो-
पजनौ सर्वार्थताया अपादः, एकाग्रताया उपजनस्त
योरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्यापरीभूतसाध्यमान
समाधिविशेषणं भवतीति” वा० विवरणम् ।

“ततः पुनः शान्तोदितौ तत्त्वप्रत्ययौ चित्तस्येकाग्रता
परिणामः” सू० ।

“समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश
उदितः समाधिवित्तभूत्योरनुगतं पुनस्तथैव व्या स-
माधिभेदादिति । स स्वत्वयं धर्म्मिणश्चित्तस्येकाग्रता
परिणामः” भा० ।

“पुनः समाधेः पूर्व्यापरीभूताया अवस्थायाः निष्-
पत्तौ सत्यां शान्तोदितवर्तमानौ तत्त्वौ च तौ
प्रत्ययौ चेति तत्त्वप्रत्ययौ एकाग्रतायान्त द्वयोः सादृश्यं
समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथै-
वैकाग्रस्यावधिमाह आसमाधिभेदात् । असमाधिभे-
दादिति” वा० विवरणम् ।

एकाग्र लि० एकमग्रं यस्य । एकतावे एकाग्रत्वम् ।

एकाग्रं पु० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाक्रमस्य । यहमध्ये-
कतिसुन्दरक्रो ? बुधपक्षे त्रिका० । एकं सुन्दरमङ्गं यस्मात् ।
२ चन्द्रे न० हारा० । कर्मधा० । ३ एकस्मिन्ने न० ।
अथेकाङ्केऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते” भा० अतु०
८२ अ० १३ अ० १ मन्त्रके च । एकमङ्गमस्य । एकदेहतां
प्राप्तयोः ४ दम्बत्वोः क्रमेण पुं स्त्री । स्त्रियां ङीप् ।

एकाग्रं पु० एकमण्डं वृषणमस्य । अश्वभेदे अश्वयन्त्रे विवृतिः

एकात्मन् पु० कर्म० । १ एकस्मात्कामनि । एक आत्मा स्वरूपम्
स्वभावे वा यस्य । २ एकस्वरूपे ३ एकस्वभावे लि० स्त्रियां
वा ङीप् । एकोऽसङ्ख्य आत्मा यस्य । ४ असङ्ख्यात्मनि
लि० । “नार्थन् नैर्नाविगणैरेकात्मनिराधनैः” भा० व०
८२ अ० । तस्य भावः अज् । एकात्म तदुभावे न० ।
“अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्तम्” भाग० ४, ११, ८ ।

“वर्गस्वर्गपदगणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना” भाग० ४, ११, २६

एकादशन् लि० एकाधिका दश नि० व्यात् । (एगार) १ संख्या-
न्विते २ तत्संख्यायाञ्च ततः पूरणे ङीप् । एकादश तत्-
पूरणे यत्संख्याया एकादशसंख्या पूर्यते तादृशसंख्या-
न्विते लि० स्त्रियां ङीप् । एकादशी सा च चन्द्रस्य सूर्यस-
मण्डलप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तौ कादशचन्द्रमण्डलकलाक्रियारूपे
तत्क्रियोपलक्षिते वा तिथिभेदे स्त्री । ङीट् संख्या
पूर्विकादपि कचित् सृष्ट् । एकादशम तदर्थे लि० ।
“मनुर्वै धर्मसावर्ण्यैरेकादशमव्यात्मवान्” भाग० ८, ११,
१२ । स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् ।
एकादशक तत्संख्यामिते गणे । “एकादशक्य गणस्तन्मा-
त्मात्पञ्चक्यैव” “सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृताद-
हङ्कारात्” सा० का० स च गणस्तत्तैव दर्शितः “बुद्धी-
न्द्रियाणि चक्षुःश्रोतस्त्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणि-
पादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाग्राहकः । उभयात्मकमत्वमनः”
सा० का० । एवं दृष्टगणः । एकादशानामवयवः कन् । एका-
दशक तत्संख्यायाम् न० “रुद्रैकादशकोऽधिकम्” सुग्व० ।

एकादशहार न० एकादश हाराणि छिद्राण्यस्य । शरीरे तत्र
नवहारत्वमसिद्धावपि कविदेकादशहारत्वं स्मर्यते ।
सप्तशोर्धग्यानि नाभिसहितान्यधःस्थाने त्रीणि शिरस्येकं
अक्षरम्भूमित्वेक दशच्छिद्रवत्पातस्य तथात्वम् । नवहारव्य-
वहारस्तु नाभिशिरसोऽधिकस्य सूक्ष्मत्वात् “प्रधानेन
व्यपदेशाभवन्तीति” न्यायात् । प्रधाननवच्छिद्रावकम्बनेन ।

एकादशाहं पु० एकादशानामङ्गां समाहारः टच् समाहारे
नाङ्गादेशः अह्वानत्वात् पुं स्त्वम् । एकादशानामङ्गां समा-
हारे । ङौ तु एकादशाहं एकादशाङ्गि एकादशाङ्गि
रूपाणि । स साधनतयाऽख्यस्य अच् । एकादशाहसाध्ये
यागभेदे “एकादशाहैरयजन् सदक्षिणैर्दिहादयाहैरश्वमैधैश्च
देव” भा० अतु० १० १ अ० । ब्राह्मणजातीनामेकादशा-
हकर्त्तव्ये श्रयाह्वे च । तमधीष्टो भूतोभूतोवेत्यर्थे च ।
एकादशाहीन उक्तार्थे लि० ।

एकादशिन् लि० एकादश संख्या परिमाणमस्य -ङिनि ।
एकादशसंख्यामितस्तोमादौ स्त्रियां ङीप् । “एकासे-
कादशिनोमपश्यत्” “स एकादशिन्ये हा प्रजापतिः पुनरा-
त्मानम्” “तस्मै कसेकादशिन्या यजेत” यत० ब्रा० १, ८, १,
४, ५ । “यूपैकादशिनी स्यात्” १, ७, १, २१ । बह्वु पत्रे-
कादशिनी स्यात् १, ८, १, २१ ।

एकादशी लि० एकादशानां पूरणी । उधवपत्नीवप्रतिपदादितः

एकादशपूरण्यं त्रिंशो । यत् हि हरिवासरत्नम् । अस्यां
 त्रयस्य नित्यत्वादिषमर्थनतदुत्तकालव्यवस्थादि कालमा०
 दर्शितं यथा “अथैकादशो निर्णयिते । तत्रैकादश्यासुप-
 वासविधिवान्धेपे नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसा-
 धकानां अरुणान्नित्यत्वसिद्धिः । तानि च साधकानि
 संप्रहकारेण संयोज्यतानि । “नित्यं सदा यावदायुर्न
 कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याऽतिक्रमे दोषशुतेरत्यागनोद-
 नात् । फलाशुतेर्विषया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्” । अत्र
 च नित्यशब्दादन्यथो नित्यत्वसाधकानि । नित्यशब्द उदा-
 हृतो गारुडपुराणे “उपोष्यैकादशो नित्यं पत्नयो-
 रुभयोरपीति” । सदाशब्द उक्तः सनत्कुमारसंहितायाम्
 “एकादशो सदोपोष्या पत्नयोः शुलक्षणाधोरिति” याव-
 दायुःशब्द उक्तो विष्णुरहस्ये “द्वादशो न प्रमोक्तव्या
 यावदायुः सुवृत्तिं भरिति” । आग्नेयपुराणेऽपि “उपो-
 ष्यैकादशो राजन् ! यावदायुः सुवृत्तिं भरिति” अतिक्र-
 मनिषेधः कथेन दर्शितः “एकादश्यासुपवसेन्न कदाचि-
 दतिक्रमेदिति” विष्णुनापि “एकादश्यां न भुङ्गीत क-
 दाचिदपि मानवः” इति । अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः
 “न करोति हि यो मूढ एकदश्यासुपोषणम् । स नरो
 नरकं याति रौरवन्तमसावृतम् । एकादश्यां सुनिश्चये ! यो
 भुङ्क्ते मूढचेतनः । प्रतिमासं स भुङ्क्ते तु किं त्वयं खादि-
 वित्समम् । निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मयास्ते मनोविभिः ।
 एकादश्यन्नकामस्य निषङ्गतिः कापि नोदिता । सद्यपानात्
 सुनिश्चये ! पातैव नरकं व्रजेत् । एकादश्यन्नकामस्तु पितृभिः
 सह सञ्जातोति” नारदीये “पापानि कानि चिद् यानि
 ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते
 हरिवासरे । तानि पापान्युपाश्रित्य भुङ्गानो हरिवा-
 सरे” इति स्कान्दे “भाटहा पितृहा चैव भाटहा
 गुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पत्नयोरुभयोर-
 पीति” अकरण इवासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये ।
 “परिभृष्टा व्रतं शस्यगेकादश्यादिकं नरः । न समा-
 पयते तस्य गतिः पापीयसी भवेदिति” अत्यागनोदना
 दर्शिता विष्णुरहस्ये “परामापदमापन्नोऽहर्षे वा ससुप-
 स्थिते । हृतको हृतको चैव न त्यजेत् द्वादशीव्रतमिति”
 विष्णुः फलासनयस्य केपुचिदाक्येषु तत्र कात्यायनः “ए-
 कादश्यां न भुङ्गीत पत्नयोरुभयोरपीति” स्कान्देऽपि
 “उपोष्यैकादशो मस्यक पत्नयोरुभयोरपीति” कूर्मपुरा-
 णेऽपि “वदन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ! न

भक्तोऽयं न भक्तोऽयं संप्राप्ते हरिवासरे” बोधमाह स-
 नत्कुमारः “पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोषण-
 मिति” नारदोऽपि “नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्भैरविष्णु परा-
 यणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोषणमिति”
 तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिर्रूपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् ।
 कास्यत्वं च सायुज्यादिश्रवणादवगम्यते तदुक्तं विष्णु-
 रहस्ये “यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सुतान् सम्पदमात्मनः ।
 एकादश्यां न भुङ्गीत पत्नयोरुभयोरपीति” । कूर्मपुराणे-
 ऽपि “यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्निमात्मनः । एका-
 दश्यां न भुङ्गीत पत्नयोरुभयोरपीति” कात्यायनः “संसा-
 रमागरोत्तारमिच्छन् विष्णु परायणः । ऐश्वर्यं सन्तिं ख-
 र्गं सुक्तिं वा यद्यदिच्छति । एकादश्यां न भुङ्गीत प-
 त्नयोरुभयोरपीति” स्कान्दपुराणे “यदीच्छेद्विष्णुलान्
 भोगान् सुक्तिं चात्यन्तदुर्लभम् । एकादश्यासुपवसेत् पत्न-
 योरुभयोरपीति” नारदोऽपि “एकादश्यासमं किञ्चित्
 पापत्वाणं न विद्यते । स्वर्गभोक्तृप्रदा हेष्वा राज्यसुखप्रदा-
 यिनो । सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनीति” ।
 तदेवं फलश्रवणात् कास्यत्वं सिद्धम् । ननु कास्यत्वमनित्य-
 त्वमसति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य क-
 र्मणोनित्यत्वकास्यत्वाभ्यां द्वैक्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयो-
 गविरोधः, नायं दोषः खादिरादिवत् प्रमाणद्वयेन द्वैक्यो-
 पपत्तेः । तथा हि । “खादिरो यूषो भवतीति” क्रतौ
 नित्यः खादिरो विहितः । “खादिरं वोयंकामस्य यूषं
 कुर्वीतेति” तद्विज्ञेयं क्रतौ कास्यत्वेनानित्यः खादिरो-
 विहितः । तत्र यथा प्रमाणद्वयसम्बन्धादेकस्यापि खादिरस्य
 द्वैक्यमङ्गीकृतं तददत्तापि द्विविधप्रमाणसङ्गावाडुपवासस्य
 द्वैक्यं किं न स्यात् ? ननु विषमोडान्तः नित्यः खादिरः
 क्रत्वर्थः कास्यस्तु पुरुषार्थः । उपवासस्तु नित्योऽपि पुरु-
 षार्थ एव तस्य खादिरवत् क्रत्वङ्गतबोधकप्रमाणाभावात्,
 वाढम् । अस्तु एवं वैषम्यं, प्रयोजकं तु द्वैक्ये प्रमाण
 द्वयमस्त्येव । कृतकारेण प्रमाणद्वयस्यैव द्वैक्यसाधकत्वोप-
 न्यासात् । तथा च सूत्रम् “एकस्य त्वभयत्वे संयोग-
 दृष्टान्तमिति” (जै०) । अतः केवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्य
 द्वैक्यमविरुद्धम् । यदि बुध्यारोहस्य सद्यो ङानोऽ
 मेक्षितः तर्हि ग्निहोत्रादिङ्गानोऽस्तु । न ह्यग्निहोत्रं
 क्रत्वर्थं तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात् । तस्य च नित्यकास्यत्वे-
 वाक्यद्वयादवगम्यते । “यावच्छीवमग्निहोत्रं जुहोतीति”
 नित्यत्वादवगमकं वाक्यम् । “अग्निहोत्रं जुह्यात् स्वर्गकामः”

इति च कास्यत्वावगमकम् । तस्य च कृत्यत्वाभावेन
 केवलपुरुषार्थतैव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं कास्यत्वं
 चेति द्वैतमस्ति । तत्र शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदहत्व-
 भावेनैकस्यैव कर्मणः सतः प्रयोगभेदोऽवगम्यः ।
 प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः । तस्य चाधि-
 करणस्य संप्राहकावेतो ज्ञोकौ भवतः । 'यावज्जीवं जुहो-
 तीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा । कालः पुरुषधर्मोऽतः कास्य
 एकः प्रयुज्यताम् । न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रवि-
 भागतः । कास्यः प्रयोगभिन्नः स्यादावज्जीवप्रयोगतः' इति ।
 अयमर्थः 'अग्निहोत्रं जुह्यात् स्वर्गकाम' इति । कास्या-
 ग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यान्तरं पठ्यते 'यावज्जीवमग्नि-
 होत्रं जुहोतीति' तत्र संशयः । किं यावज्जीवमित्यनेना-
 धिकारान्तरं नोद्यते किं वा कास्याग्निहोत्रे गुणविधि-
 रिति । यदर्थमर्थान्तरचिन्ता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः
 कर्मधर्मः उत पुरुषधर्म इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषा-
 युषपरिमितः कालोऽभिधीयते । कास्येन चाग्निहोत्रेण
 कालविशेष एव काङ्क्षितः । तस्य च कालस्यानेन स
 मर्पणः दयं कर्मधर्मः । तस्मात्पुरुषविधिः । तथा चाग्नि-
 होत्रस्य कास्यप्रयोगः एक एव न त्वन्योनित्यप्रयोग इति
 प्राप्ते, ब्रूमः यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः । किन्तु
 लवकः । वाच्यार्थस्तु कृतज्ञजीवनं तच्च न कर्मधर्मत्वेन वि-
 धातुं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति जीविधातुः प्राणधारणामभि-
 धत्ते न तु कालम् । प्राणधारणं च पुरुषधर्मः कालस्य
 तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चित्काल-
 मितम् । तस्मादधिकारान्तरनोदना । तथा सति जीवन-
 निमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयो-
 गश्च परस्परं भिद्यते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्र-
 न्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः
 कास्यप्रयोगश्चास्ति । नन्वेकस्य कर्मणः कालभेदेन कर्तृ-
 भेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चात्र काल-
 भेदः संभवति नित्यकास्योपवासयोरेकादश्यामेव विधा-
 नात् । नाप्यत्र कर्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि कास्यं परित्यज्य
 केवलं नित्यमनुष्ठायं शक्यं तथापि कास्यमनुष्ठितवान्ना
 नित्यस्य परित्यक्तमगम्यत्वात् । अतः कर्तृक्यात् काल-
 क्याच्च नित्यकास्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नायं
 दोषः, विविदिषाधिकरणन्यायेन सकृदेषानुसिद्धतः प्र-
 योगद्वयसिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संप्राहकावेतौ
 ज्ञोकौ भवतः 'विद्यार्थमाश्रयार्थं च द्विःप्रयोगोऽथ वा

सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते । आहं
 भुक्त्या यथा तद्विद्यार्थेनाश्रयसंस्तथा । अनित्यनित्य-
 संयोग उक्तिभ्यां स्वादिरे मतः' इति । अयमर्थः
 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन
 दानेन तपसा नाशकेनेति' श्रुतिगक्येन यज्ञादय आत्म-
 विद्योदयाय विहिताः गृहस्थाद्याश्रमधर्मत्वन्तु यज्ञादीनां
 सर्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः किं यज्ञादीनां
 द्विःप्रयोगः ? उत सकृदिति ? । तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोग
 भेद इति पूर्वपक्षः । निमित्तनित्येन ब्राह्मणेन क्रियमाण
 भोजनेन यथा अन्यकर्तृकस्याग्निष्पत्तिः स्वहस्तिन च
 हिर्भुज्यते । तद्वद्वृद्धाविद्यार्थमनुष्ठितेन कर्मणा प्रयोजन-
 दयं सिध्यति । न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः स्वादिरे-
 यद्वाक्यद्वयेन तदुपपत्तेः । तच्च पूर्वपक्षपादितं तस्मात्
 सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्रापि सकृदेषोपवासं कर्तव्यतः
 कास्यप्रयोगोनित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति । ननु सकृद-
 नुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्देधा भवति तन्त्रेण वा प्रसङ्गेन वा ।
 तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानयामानां मध्ये त्रयाणां
 सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रायाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति ।
 तदिदं तन्त्रम् । पशुधर्मश्रुतिन प्रयाजादिना पशुतन्त्रम-
 ध्यपातिनः पशुपुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोऽयं
 प्रसङ्गः । एवं सति प्रकृतेऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरस्यो-
 पादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । कास्यप्रयोगेनैव
 नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च श्रुतिः । 'कास्येऽपि
 नित्यसिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मकः इति' तदेवैकाद-
 श्युपवासस्य नित्यत्वकास्यत्वलक्षणद्वैतस्य विरोधाभावात्
 द्वैतस्य मध्यमेयमिति स्थितम् ।

अतोपवासाङ्गतिधिनिर्ययस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दश-
 मं वेधो निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः
 सूर्योदयवेधः पञ्चदशमाहीवेधश्चेति । तत्र अरुणोदयवेधो
 भविष्यत्पुराणे दर्शितः । 'अरुणोदयकाले तु दशमी यदि
 दृश्यते । सा विज्ञेयाकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति' ।
 'अरुणोदयवेलायां दिव्यो गन्धो भवेद्यादि । दुष्टं तत्तु-
 प्रयत्नेन तर्जनीयं नराधिप !' । गारुडपुराणेऽपि
 'दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्य वै-
 ष्णवेन तद्दिनेकादशीव्रतमिति' । अरुणोदयस्य प्रमाणं
 स्कान्दनारदाभ्यासकम् । 'उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका
 अरुणोदय' इति । तस्मिन्नरुणोदये वेधा बहुविधाः ।
 ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः । 'कीदृशस्तु भवे-

हेधो यो गोविन्द ! कीदृशः ? । योगवेधो समाचक्ष्य याभ्यां
दृष्टस्योपपन्नम् । चतस्रो घटिकाः प्रातरुणोदयनिश्चयः ।
चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किञ्चिदितः । अरुणोदय
वेधः स्यात्प्रातर्घटिकात्रयम् । अतर्वेधो द्विघटिकः प्र-
भासन्दर्शनादवेधः । महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न
दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सतीति ।
अयमर्थः वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वार उपवासस्य-
दूषकाः । तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनात्पूर्वं सार्धं घटिका-
त्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचाने घटिकाई अरुणो-
दयसम्बन्धिनि दशमसङ्गावे वेध इत्युच्यते । यदा
सूर्योदयनात्पूर्वं घटिकाद्वयमुपरितनमेकादश्या व्याप्तं
पूर्वं तु घटिकाद्वयं दशमो व्याप्तं तदाऽतिवेध इ-
त्युच्यते । यदा सूर्योदयस्य दर्शनादर्शनसन्देहकाल
मेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक् कृतस्य अरुणोदयकालो
दशमो व्याप्तस्य दशमवेधः । यदा सूर्योदये सटे सति
पश्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राच्यामुदयवेलायां दशमी
विद्यते तदा योगगणने नाभिधेयो दोषो भवति । स च वेधा-
द्यपेक्षया तुरीयो भवतीति । नन्वअरुणोदयात्पूर्वमपि
यदि मध्यरात्रानन्तरं दशमीकला विद्यते तदा नोप-
वासस्तदभावे तूपवासः कर्त्तव्यः । तथा च स्मृतिः “अ-
र्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्रोपवासः क-
र्त्तव्यो न तु वै दशमीकलेन” । अतो यथानिर्दिष्टेभ्य स्ति-
भ्योऽन्योऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् नैवम् । अर्द्धरात्र
वेधोऽपि यदा वर्ज्यस्तदा किञ्च वक्तव्यम् अरुणोदयवेध
इति वक्तुमर्थात्वेधउपन्यस्तो न तु वेधाभिप्रायेण ।
तदेव ब्रह्मवैवर्ते शौनकेन स्मृतोक्तम् । “अर्द्धरात्रे तु के-
चाञ्चिद्वेधस्या वेध इत्यते । अरुणोदयवेलायां नावकाशो
विचारणे । कापालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः ।
न तन्नाम मतं यस्माच्चियामा रात्रिरिष्यते” इति । य एते
वेधातिवेधमहावेधयोगाः पूर्वं समिहितान्तेषु त्रयोऽरुणो-
दयवेधास्तु तर्ह्युदयवेधः । तच्चोदयवेधकृणोऽप्याह “उ-
दयेपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा । दानवेस्यः प्रीण-
नाथं दत्तवान्पाकशासन इति” । स्मृत्यन्तरेऽपि । “दश-
म्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन स्मृतं
हरिदिनं दत्तं जन्मासुराय त्विति” । पञ्चदशनाडीवेध-
स्तु स्कन्दपुराणे दर्शितः “नागोद्वा दशनाडीभिर्दिक् पञ्च
दशभिस्तथा । भूतोऽष्टा दशनाडीभिर्द्वे षड्युत्तरान्ति-
थिमिति” । तदेव वेधत्रयं निरूपितम् । तत्र पञ्च-

दशनाडीवेधस्य वेधान्तरस्य च विषयव्यवस्था निगमे
दर्शिता । “सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । सार्ध-
सप्तसहस्रेषु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति” । सर्वप्रकार इ-
त्यत्र प्रकारगणनेन कलाकाशादयो वेधातिवेधादयो वा
गृह्यन्ते नात्र तिथ्यन्तरवन्निष्ठसहस्रेषु वेधोऽपेक्षितं
किन्तु लवकलाकाशादिकमपि ग्राह्यम् । तदुक्तं नार-
दाये । “लवादिवेधे विप्रोन्द्र ! दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सु-
राया िन्दुना शृङ्गं गङ्गांश्च इव निर्मलमिति” । स्कन्द-
पुराणेऽपि “कलाकाशादिगण्यैव दृश्यते दशमी विभो ।
एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन् । कदाचनेति” । स्मृत्य-
न्तरेऽपि । “कलाईनापि विद्वा स्थादृशस्यैकादशी यदि ।
तदाथेकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपधेयेदिति” । सोऽयं
कलाकाशादिवेधोऽरुणोदये सूर्योदये च समानः । त-
त्राअरुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तच्च गारुडपुराणे विष्णु-
उपनिषद्गम्यते । “दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।
नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्विनैकादशीव्रतमिति” । वैष्णव
संपञ्चरात्रादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्नोवैष्णवः । अत
एव स्कन्दपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितम् “परामापद-
मापन्नोऽर्घ्यं वा समुपस्थिते । नैकादशं त्यजेद्या तु यस्य
दीक्षाऽस्ति वैष्णवो । समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारा-
दविच्युतः । विष्णुर्पितास्थिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते”
इति । विष्णुपुराणेऽपि । “न चलति निजकर्मणोयः
सममतिरात्मसुहृदिपन्नपत्ने । न हरति न च हन्ति क-
ञ्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णु भक्तमिति” ।

यथोक्तगुणसम्पन्नो वैष्णवदोक्षां प्राप्नोयस्तं प्रति तिथि-
वेधो निर्णीयते । एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधवती शुद्धा-
चेति । तत्र वेधवती सर्वा त्याज्या । “तद्विनैकादशीव्रत-
मिति” गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषेधात् । विशेष
तस्तु संप्रज्ञादिभेदेन प्रतिषेधोद्भूतः । य एते वेधाति-
वेधमहावेधयोगाख्यादोषाः पूर्वसंज्ञास्तेषु सत्स्वेका-
दशी संप्रज्ञासंदिग्धसंयुक्तसंकीर्णनामभिव्याह्रियते । अरु-
णोदयस्य प्रथमघटिकायां दशमिसङ्गावे वेध इत्युक्तः ।
स च द्विविधः । घटिकाप्रारम्भे कृतस्य घटिकायां च
दशमीघटिभेदात् । तत्र प्रारम्भमात्रदशमीयुक्तैकादशी
संप्रज्ञेत्युच्यते । कृतस्य घटिकावर्त्तिदशमिसङ्गावशुक्तैका-
दशी सन्दिग्धा । अरुणोदयप्रथमसहस्रेत्तदधोदशमो व्या-
प्तिरतिवेधस्तदुपेतैकादशी संयुक्तेत्युच्यते । सूर्यमण्डल-
दर्शनसन्देहवेलायां दशमिसङ्गावे महावेधः तद्यु-

कदेकादशी संकीर्णेषु च्युते । ता एताः संपृक्तादयश्च तस्योऽपि त्यज्याः । तथा च गोभिलः “अरुणोदय-वेलायां यदिदशनोसङ्गता । संपृक्ताकादशी तान्तु मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुरिति” । गारुडपुराणे “उदया-त्माक् त्रिषटिकाव्यापिन्येकादशी यदि । संदिग्धैकादशी नाम वज्र्यैव धर्मकाङ्क्षिभिः । उदयात्मागुह्यहूतैर्न-व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्ताकादशी नाम वज्र्येद्धर्म-वृद्धये । आदिशोदयवेलाया आरभ्य षट्पिण्डिका । सं-कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषुभिः । पुत्रपौत्रप्रवृ-द्धप्रण्हादश्यासुपवासयेत् । तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोद-श्यां तु पारणमिति” । यद्यपि पूर्वत्ववेषवाक्ये “साङ्गं तु षटिकात्वयम्” इत्युक्तम् अत्र तु सन्दिग्धैकादशीवाक्ये त्रिषटिकेत्युक्तं तथापि नैतावता वेषस्थेण विरोधः श-ङ्कनीयः शास्त्रद्वयस्याऽपि दशमीवेषयागपरत्वात् । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धचादरुणोदयविज्ञैका-दशी वेषावेन परित्याज्या । यस्तु योगसंज्ञकसत्त्वैर् योगस्तस्य त्याज्यत्वमर्थानुसिद्धम् । अरुणोदयवेषोऽपि यदा त्यज्यते तदा किञ्चित्कालं सूर्योदयवेष इति । वच-नन्तत्वं कथमिदं प्रवृत्तमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्विध-वेषरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्गृह्यता चेति । आधिक्यं च त्रिविधम् एकाद-श्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यं सप्तम्याधिक्यं चेति । त्रिष-ष्टेतेषु पञ्चेषु अरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामथे-कादशीं परित्यज्य परेत्युपवासः कर्त्तव्यः । तत्रैका-दश्याधिक्ये नारदः “संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनो । द्वादश्यां लङ्घनं काथ्यन्त्रयोदश्यां तु पार-णमिति” । स्मृत्यन्तरेऽपि “एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति” विष्णुरहस्येऽपि “एकादशीकलाप्राप्ता येन द्वादश्यापो-षिता । तस्य क्रतुशतं प्रोक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति” द्वादश्याधिक्ये व्यास आह “एकादशी यदा लम्बा परतो द्वादशी भवेत् ! उपोष्य द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिम्” उभयाधिक्ये गुरुराह “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदात” नारदोऽपि “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सौंदर्योत्तरां कार्यां परतो द्वादशी यदीति” स्मृत्यन्तरेऽपि “एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी यदि । एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं सप्तपो-

षयेदिति” । उभयाधिक्यरहितायां न कोऽपि सन्दे-होऽस्ति । इति वैष्णवदीक्षायुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

अथ श्रौतस्मार्त्तपर्यवसानानां पञ्चरात्रादिदीक्षार-हितानाम् एकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेषस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदयवेषः स्मार्त्तानुष्ठान-विषयत्वेन परिगण्यते । अतएव स्मर्यते “अतिवेषा महावेषा ये वेधास्तथिषु स्मृताः । सर्वेऽप्यवेषा विज्ञेया वेषः सूर्योदयो मतः” इति । एतच्च सति सूर्योदय-वेषमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विद्धा चेति । तत्र शुद्धायां पूर्ववृत्तवारोभेदा भवन्ति एकदश्याधिक्यं द्वादश्या-धिक्यं सप्तम्याधिक्यं सप्तम्याधिक्यं चेति । एवं विज्ञा-यामपि चत्वारोभेदा उन्नेयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तथ्योरुपवासयोग्यतामाह वृद्धविशष्टः “संपूर्ण-कादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लभ्यते द्वादशी तस्मिन्नु-पवासः कथमभवेत् ? । उपोष्य द्वे तथी तत्र विष्णु प्री-णनतत्परैरिति” । उभययोगधिकारिभेदेन व्यवस्था स्मृन्-पुराणे दर्शिता “प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसं-युता । द्वादश्यां च तथा तात ! दृश्यते पुनरेव च । पूर्वा-कायां गृहस्थैस्तु यतिभिस्तूत्तरा तद्विरिति” एतच्च परेत्युद्गादश्याभावविषयम् तथा च स्मृत्यन्तरे “पुनः प्रभातसमये षट्कैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो वि-हितश्चतुर्थान्नमवासिनाम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति” । गारुडपुराणेऽपि “पुनः प्रभा-तसमये षट्कैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वा-दशी न चेदिति” । पुराणान्तरे “एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा ; पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्र-योदश्यान्तु पारणमिति” एवमेकादश्याधिक्यपक्षे गृहित-त्वोप्यवस्थाऽभिहितता । द्वादश्याधिक्ये पूर्वैद्युपवासमाह नारदः “न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उ-पोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति” । स्मृन्-पुराणेऽपि “शुद्धा यदा समाह्वीना समह्वीनाऽधिकोत्तरा । एकादश्यासुपवसेच्च शुद्धां वैष्णवोसपीति” दशमीवेषरहिता-शुद्धैकादशी यदा परेत्युद्गादश्यादूर्ध्वं नास्ति किन्तूदये समा त-तोऽन्युना वा द्वयोरपीत्यर्थः । एवं च सति प्रकृते द्वादश्या-धिक्येऽपि एकादशी समन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपो-ष्यत्वमुक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेत्युपवासो गारु-डपुराणे दर्शितः “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे-

व सा । तत्रोपोष्या पराऽऽ युष्या परतो हादशी यदीति”
 वराहपुराणेऽपि । “एकादशी विष्णुना चेत् हादशी परतः
 स्थिता । उपोष्या हादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति”
 स्मृत्यन्तरेऽपि “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते । गृहस्थोऽपि
 परां कुर्यात् पूर्णं नोपवसेत्तदा । पूर्णाप्येकादशी त्यज्या
 वृद्धेति हितयं यदीति” एवमेकैकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि
 निर्णयो दर्शितः । अनुभयाधिक्ये तु नास्ति सन्देहः ।
 इति शुद्धायां चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ विद्यायां
 चत्वारोभेदा व्यवस्थाप्यन्ते । तत्राप्येकादश्याधिक्ये पूर्व-
 वदुद्दिष्टव्यवस्था द्रष्टव्या । तदाह प्रचेताः “एकादशी
 विद्वद्वा चेच्छुक्लेक्षणं विभेदतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात्
 पूर्णसप्तपञ्चदश्यां न चैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थ-
 मिति शङ्कनीयम् बाधकामात्रेण विज्ञाधिक्येऽपि
 तद्वचनप्रज्ञेति निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये
 परेत्युपवासः । तदाह व्यासः “एकादशी यदा लुप्ता
 परतो हादशी भवेत् । उपोष्या हादशी तत्र यदीच्छेत्
 परमां गतिमिति” लुप्ता आदौ दशमीमिश्रितत्वात् परतो-
 द्वादशाभावाच्च ज्ञायं गतेति वाच्यम् । उभयाधिक्येऽपि परे-
 त्युपवासः । तदुक्तं भविष्यपुराणे “एकादशीं दृष्ट्वा युक्तां
 वर्षमाने विवर्जयेत् । ज्ञयमार्गस्थिते शोभे कुर्यात् दशमी
 युतामिति” उभयानामाधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः कोऽप्य-
 न्तराभावात् । न च विद्वत्त्वादस्ति सन्देह इति वाच्यं
 कोऽन्यन्तराभावे विद्यायां न्ययुपादेयत्वात् । तथा च विष्णु-
 रहस्ये “एकादशी भवेत् काचिद्दश्या दूषिता तिथिः ।
 दृष्ट्वापि भवेद्दोषः क्षयपक्षेऽतिपुण्यदेति” । इति विज्ञा-
 दाव्यवस्थापिताः । अत्र शुद्धाविज्ञयोरप्येव निर्णयसंयहः ।
 एकादशीहादश्योरुभयोरपि दृष्टौ परेत्युपवासः । हा-
 योरप्यदृष्टौ पूर्वोक्तः । एकादशीमात्रदृष्टौ गृहस्थयो-
 र्व्यवस्था । हादशीमात्रदृष्टौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वोक्तः वि-
 द्वायां परेत्युक्तिरिति तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते यावन्ति सु-
 निवाक्यानि विधायकानि निषेधकानि सर्वाणि तान्यविरो-
 धेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकारं दर्शयामः
 स्कन्दपुराणे “प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादौ दया-
 द्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः” इति
 हरिवारेण तु संपूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं गारुड-
 पुराणे “उदयात् प्राग्यदा विप्र ! सुहृत्तृहयसंयुता । संप-
 पूर्णैकादशी भूया तत्रोपवसेद्गृहीति” भविष्यपुराणे-

ऽपि “आदियोदयवेलायां प्राङ्मुखैर्हयान्विता ।
 एकादशी तु संपूर्णा विज्ञाऽन्या परिकल्पितेति” । तदेत-
 द्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्वैष्णवविष-
 यम् । दशमीवेधे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युप-
 लभ्यन्ते । कानिचिदरुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानि-
 चित्तदननुवादेनेति । यथा भविष्यपुराणे “अरु-
 णोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र नैकादशी कार्या
 धर्मिकामार्थनाशिनिति” कौत्सः “अरुणोदयवेलायां
 विज्ञा गान्धार्युपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां-
 परिवर्जयेदिति” एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि
 द्रष्टव्यानि । अरुणोदयानुवादमन्त्रेण दशमीविज्ञा-
 निन्दकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्द-
 पुराणे “दशम्युदगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रोपवासे नाशश्च परेत्य नरकं व्रजेदिति” ब्रह्मवैवर्ते
 “दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधेः । एकादशी
 फलं तस्य नश्येत् हादशवार्तिकमिति” विष्णुरहस्येऽपि
 “दशमीशेषसंयुक्तामपोष्यैकादशीं किल । संवत्सकृतेनेह
 नरोधर्मेण मुच्यते” इति ईदृशानि सर्वाण्यपि वेधविषये
 वैष्णवविषयाग्न्यविषये तदुभयाधिक्ये हादश्याधिक्ये च
 संपुरूपविषयाणि द्रष्टव्यानि । दशमीविज्ञाभ्यनुज्ञाप-
 कानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्द-
 पुराणे “त्रयोदश्यां न लयेत् हादशी यदिकञ्चन ।
 उपोष्यैकादशी तत्र दशममिश्रितापि चेति” स्मृत्यन्तरे
 “उपोष्यैकादशी तत्र हादशा न भवेद्यदि । दशम्यापि हि
 मिश्रैव एकादश्यैव धर्मकदिति” दृष्ट्वापि गृह्यः “हा-
 दशी स्वयस्वत्यापि यदि न स्यात् परेऽहनि । दशमीमि-
 श्रिता कार्या सङ्गमातकनाशिनिति” ऋष्यशृङ्गः “एका-
 दशा न लभ्येत सकला हादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी
 विज्ञा कृषिकृत्कालकोऽद्वयीदिति” हारीतोऽपि “त्रयो-
 दश्यां यदा नष्टं हादशी घटिकादयम् । दशम्यैकादशी
 विज्ञा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति” एतादृशानि वाक्यानि
 सर्वाणि अनुभयाधिक्ये संपुरूपविषयाणि एकादश्याधिक्ये
 तु स्यात् स्मृत्यव्यवस्थाणि द्रष्टव्यानि नन्वेतानि वैष्णववि-
 षयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विज्ञाभ्यनुज्ञाया अदर्शनात् ।
 संपूर्णैकादश्यापरित्यागविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपल-
 भ्यन्ते । तद्यथा स्कन्दपुराणे “एकादशी भवेत् पूर्णा
 परतो हादशी यदि । तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा हादशीं सप्त-
 पोषयेदिति” तथा कालिकापुराणे “एकादशी यदा

पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिद्विः प्रशस्यत इति" गारुडपुराणे "पूर्णा भवेद् यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते । तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिद्विप्रगन्तिर इति" । एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि । दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । यदाह नारदः "यदि दैवास्तु संसिध्यो देकादश्यां तिथित्वयम् । तत्र क्रतुगतं पुण्यं द्वादशापारणे भवेदिति" कूर्मपुराणेऽपि "द्विष्ट्येकदाशी यत्र तत्र सच्चिहितो हरिः । तस्मिन्नेवमेव कामसकामो विष्णुस्तत्परः" इति अत्राद्यन्तयोर्देगमीद्वादश्यां मध्ये एकादशीस्वेतद्दिनत्रयं यदा मोति तदा परतो द्वादशा वृद्धिरष्टदिवसोभयं सम्भति । तत्र यद्यद्विस्तृता यथोक्तं दिनत्रयस्योप्यम् । तदुक्तं पुराणान्तरे "दिनत्रयस्यते । देवि नोपोष्या दशमो युता । सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति" द्वादशीदृष्टौ "एकादशी यदा लग्ना" इत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युपवास इति पूर्वमेव निर्णीतं यदा त्वाद्यन्तयोरेकादशी त्रयोदशयोर्मध्ये द्वादशीस्वेतादृशं दिनत्रयं तदा नारदेन स्मर्यते "एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्" । "एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे त्रयोदशी । त्रिष्टुगा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहताति" । तदेतद्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा दृश्यम् । गृहस्थे तु तद्विषयम् तथा च कूर्मपुराणे "एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्वीत पुनर्पौलसमन्वितः" एति पञ्चपुराणे "एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे त्रयोदशी । तत्रैष्टुग्यद्विष्टरात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्धभिरिति" यत्र कव्यदृष्टेः प्रोक्तम् । "अविज्ञानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु । सृष्टौ प्रज्ञभिर्विद्धा आश्चर्यैकादशी तिथिः । तद्विज्ञान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्धुधः । पुण्यं विज्ञा न कर्तव्या षष्ठ्येकादश्यादभी । एकादशीं तु कुर्वीत शीयते द्वादशी यदेति" अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिर्यहस्यापयः वेधवाङ्मये हेयत्वशङ्का सा भूदिति पञ्चभिर्भुङ्क्तैरित्युक्तम् । तदेवं नानाविधवचनस्य व्याख्यापनप्रकारो बहुत्पादितः । अनया व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव । इत्युपवासतिथिर्निर्दिष्टा ।

अथाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः "अष्टाव्वादधिको मन्त्रोऽष्टपूर्णाशीतिहायनः । भुङ्क्ते यो नानयो

भोहादेकादश्यां स पापकृदिति" कात्यायनोऽपि "अष्टवर्षाधिको मन्त्रो ह्यशीतिन्यूनवत्सरः । एकादश्यासुपवसेत् पन्नयोरुभयोरपि" । गृहस्थस्य तु शुक्लैकादश्यामेव निषेधोपासः यथा कूर्मपुराणे "एकादश्यां न भुञ्जीत पन्नयोरुभयोरपि । वामप्रस्थो यत्तत्रैव शुक्लामेव सदा गृह्णीति" भविष्योत्तरांशेऽपि "एकादश्यां न भुञ्जीत पन्नयोरुभयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृह्णीति" नारी विधवा तस्या एव यतिधर्मत्वात् । पतिमत्यास्तु पत्रासं निषेधनि विष्णुः "पत्न्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आशुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छतीति" मनुः "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यतो न व्रतं नाप्युपोषणमिति" मार्कण्डेयपुराणे "नारी स्वल्पवज्राता भर्ता पित्रा सुतेन वा । निष्फलं तु भवेत् तस्या यत्करोति व्रतादिकमिति" आदिगण्डाद्वस्तालङ्कारगन्धर्वपाञ्चनानासप्तम्यहः मनुः "पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपान्तेपनमिति" पत्युर्नुमया व्रतादिर्वधिकारिणी भवति तदाह कात्यायनः । "भायां पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदेति" शुक्रासेवेत्येकारः कर्णैकादश्य सुवासनिषेधपरः । तथा च कूर्मपुराणे "संक्रान्त्यां कर्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा । एकादश्यां न कुर्वीत उपवासश्च पारणमिति" गीतमोऽपि "आदिष्टेऽहनि संक्रान्त्यासमितैकादशीषु च । व्ययीपाते हते आदे पुत्री नोपवसेद्गृह्णीति" । अत्र पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतो दोषविशेषप्रतिपादनार्थम् तथा च पञ्चपुराणे "संक्रान्त्यासप्तम्येन पारणे न युधिरः । एकादश्यां च कर्णायां ज्येष्ठः पुत्रोऽविनश्यति" नारदोऽपि "इन्द्रजित्कंससंक्रान्त्यासेकादश्यां सितेनरे । उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्सुखमिति" । अत्र संक्रान्त्यादिपवासस्य निषेधः संक्रान्त्यादिनिमित्तकस्य । तथाच कात्यायनः "एकादशां कर्णाद्यु रवि संक्रमणे तथा । चन्द्रसूर्योपराणे च न युज्यन्ते पुत्रवान् गृह्णी । तत्र शुक्लपवासस्य निषेधोऽयमदाहृतः । निमित्तान्तरयुक्तस्य न विधिननिषेधनमिति" जैमिनिरपि "तद्विमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमदाहृतः । नावुषङ्गतोऽप्यश्वतोनिःपुष्योपवसति" । अयमर्थः एकादश्यापवासस्य निषेधत्वात् संक्रान्त्याद्युपवासस्य च काम्यत्वात्काम्योपवासनिषेधे सति न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति । संक्रान्त्यादिनिमित्तोपवासः सर्वसंनोक्तः । "अमावास्याद्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्ताः स्य-

यो भानुवरस्तथैव च । अत्र स्नानं जपोहोमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति । गृहस्थस्य तु शक्नुयामेव निखोपवास इत्युक्तम् । नैमित्तिककाम्योपवासौ तु कृष्णायासपि कर्मव्यौ । तत्र नैमित्तिकः स्मृत्यन्तरे पद्यते । “शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णं कादगी भवेत् । सौपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति” । काम्यस्तु स्कन्दपुराणे “पितृणां गतिसन्विच्छन् कृष्णायां सप्तपौषोदेति” सनत्कुमारः “भा सुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रान्तिसंयुता । एकादश्या सदौपोष्या सर्वसंपत्करो तिथिरिति” । मत्स्यपुराणेऽपि “एकादश्यां तु कृष्णायासपोष्य विधिवच्चरः । पुत्रानायुः सन्निधिं च सास्त्राज्यं च स गच्छतीति” । दिनजये प्रव्रज्यते गृहस्थस्योपवासोऽपि निषिद्धः तथा च पितृमहः “एकादश्यां दिनजये उपवासं करोति यः । तस्य पुत्राविनश्यन्ति सभायां पिण्डदोषयेति” । मत्स्यपुराणेऽपि “दिनजयेऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रस्त्वर्थयोः । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः” इति । दिनजयलक्षणं पञ्चमाराणेऽपि तिथ्यावेकारे यस्मिन् स साहजिकयः” इति । वशिष्ठोऽपि “एकस्मिन् सावने त्वद्भिर् तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनजयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलमिति” । फलमत्रोपवासव्यतिरिक्तदानादित्यत्र दृष्टव्यम् उपवासस्य निषिद्धत्वात् । ईशे प्रिये किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पद्यते “उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित्कल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत्” । “नक्तं हविष्याक्षमनोदनं वा फलानिलाः क्षीरमथाम्बु वाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरसुत्तरं चेति” । उपवाससमर्थस्त्वैकभक्तादीनि कुर्यात् तथा च स्मृतिः “उपवासेत् गतानामथीतेरुर्ध्वं जीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिरिति” । मार्कण्डेयपुराणे “एकभक्तेन नक्तेन तथैवाचार्यचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्वादेशकोभवेदिति” । कूर्मपुराणेऽपि “एकभक्तेन नक्तेन क्षीणदृष्टा तरःक्षिपेत् । नातिक्रमेद्वा दशोन्त उपवासव्रतेन चेति” । स्मृत्यन्तरेऽपि “एकभक्तेन नक्तेन बालदृष्टा तरः क्षिपेत् । पयोमूलं फलं वाऽपि न निर्वादेशकोभवेदिति” । भविष्यपुराणेऽपि “एकादश्यानुपवसेन्नक्तं वापि समाचरेदिति” । नित्यकाम्ययोरशक्तास्तु प्रतिनिधिभिर्नृत्तकारयेयुः । तथा च विष्णुरहस्ये “असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च सप्त

पस्थिते । कारयेद्दर्शनं पत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितमिति” । पैतृनसिः “भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” इति । स्कन्दपुराणे “पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषासमायएवान्यं ब्राह्मणं विनयोपयेत्” । अन्यत्रापि “भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिभिरिति” । स्मृत्यन्तरेऽपि “पितृमाहपतिभ्रातृश्वश्रुश्रुवांश्च भूमजाम् । अदृष्टार्थस्योपिवा स्वयञ्च फलभागभवेदिति” कल्याणः । “पितृमाहस्वभ्रातृश्वश्रुचै च विशेषतः । उपवासं प्रकर्षणः पुण्यं शतगुणं लभेत् । दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहितता च सा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुण्यं शतगुणं प्राप्नुमनयः पारदर्शनः । उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् । राज्यस्यल्लियाथै च एकादश्यामुपोषितः । पुरोधाः क्षत्रियस्याङ्गं फलं प्राप्नोति निश्चितम् । पितृमहादातुदिश्य एकादश्यामुपोषणे । कते ते तु फलं विप्राः ! समग्रं समवाप्नुयुः । कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । यमुद्दिश्य कतंसोपि संपूर्णं फलमाप्नुयादिति” । प्रतिनिधौ च कश्चिद्विशेषः स्मृतौ “काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं कचित्प्रतिनिधिं विदुरिति” । अयमर्थः नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्यं तु असामर्थ्ये परीक्षा स्वयमेवोपक्रम्य कुर्यात् असामर्थ्ये उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं स्मर्यते “अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा भुक्तं नद्वं चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तञ्चैव तु पर्यणीति” स्मृत्यन्तरे “अर्कं पर्यदये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं शुक्ला चान्द्रायणञ्चरेत्” ।

अथ काम्योपवासक्रमः तत्वाङ्गिराः “सायमाद्यन्त्योरङ्गोः सायं पातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेक्षुर्जज्ञाङ्गत्तचतुष्टयम्” इति । देवलः “दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः एकादशीमुपवसेत् पचयोरुभयोरपि । देवतास्तस्य तृष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यतीति” दृष्टस्य तिरपि “दिवानिद्रा पराङ्मनं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामपि तैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेदिति” कूर्मपुराणे “कांस्यां मांसं मसूरांश्च वणकान् कोरदूषकान् । शाकं नधु पराङ्मनश्च तज्जदुपवसन् स्थियमिति” स्मृत्यन्तरेऽपि “शाकं मांसं मसूरांश्च

पुनर्भोजनमैष्यते । द्यूतमन्त्रस्युपानञ्च दशस्यै वैष्णवस्य-
जेदिति विष्णुधर्मोत्तरे “असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तलस्य
तसिकादलम् । आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति”
“असकञ्जलपानं च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्वणं
मांसं वर्जयेत् व्रतवासरे” इति च । वसिष्ठः “उपवासे तथा
आह्ने न खादेद् दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगोऽह्नि
सम्पन्न कला नि चेति” दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये
“आह्नेपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्याः
शतसंपूतमन्त्रं प्राश्य विशुद्धात्प्रोति” हारीतः “पतितपाष-
ण्डिनास्ति कसम्भाषणमन्तत्वाङ्गि लादिकमुपवासादिषु वर्ज-
येदिति” कूर्मपुराणे “बहिर्गमिष्यन्तजान् स्मृतिं पतितञ्च
रजस्वलाम् । न स्मृश्रेष्ठाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे” इति
विष्णुरहस्ये “स्मृत्यालोकागमभ्यादिस्वादनं परिकीर्तयन् ।
अवस्य वर्जयेत् सर्वं व्यासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् । गालाभ्यङ्गं
शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं
यज्ञान्यत्र निराकृतमिति” ब्रह्माण्डपुराणे “कांस्यं मांसं
सुरां चौरं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च
दिवास्वप्नं तथाङ्गनम् । तिलपित्तं मसूरान्ध्रं द्वादशै-
तानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेद्विष्यं सर्वपापैः प्र-
सूच्यते” इति ।

एकादश्यां आह्नं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह
कात्यायनः “उपवासे यदा नित्यः आह्नं नैमित्तिकं
भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाध्यायं पितृसेवितमिति”
तथा “मातापितोः ज्ञये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा ।
अभ्यर्च्य पितृदेवांस्तु आजिघ्रेत् पितृसेवितमिति”
यन्तु वषट्म “आह्नं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पि-
तृसेवितम् । हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति”
तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयम् आध्यानेनापि भोजनकार्यं सि-
ध्यति तस्य भोजनकार्यं विधानात्”

स्मृतकादौ दानार्चनरहितमुपवासमात्रं कुर्यात् तदुक्तं
कूर्मपुराणे “कास्योपवासे प्रज्ञाने त्वत्तरा नृत्तस्मृतके । तत्र
कास्यं व्रतं कुर्यात् दानार्चनविधिरिति” इति वराहपुराणे
“स्मृतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एका-
दश्यां न भुङ्क्ते व्रतमेवं न कुप्यते । स्मृतके न च भुङ्क्ते
एकादश्यां सदा नरः । द्वादश्यान्तु समन्वीयात् स्नात्वा वि-
ष्णुं प्रणम्य चेति” । तत्र परित्यक्तं देवार्चनं स्मृतकाले
कुर्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे “स्मृतकाले न स्नात्वा पूजा-
यित्वा जनाह्ननम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलम-

नुते” इति । स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः किन्तु
देवतार्चनादिरहितं स्मृतकादाविधोपवासमात्रं कास्यं
तदाह पुलस्त्यः “एकादश्यां न भुङ्क्ते नारी हृष्टे रजस्य-
ऽपि” इति । अथर्वशुक्लः “संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्वाञ्छं
द्वादशीव्रतमिति” । सत्यव्रतोऽपि “प्रारब्धदीर्घतपसां नारी-
णां चेद्भजोभवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदा-
चनेति” शुद्धानन्दरः देवतार्चनादिकं कुर्यात् तथा च
स्मृतिः “स्नात्वा भर्तृचतुर्थेऽङ्के शुद्धा स्यात्परिचारणे ।
पञ्चमेऽह्नि शुद्धा स्यादुदये पितरो च कर्मणीति”

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः “अथ नित्योप-
वासे चेत्कायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्जयेन्मतिमान्
विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे” इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि “इति
विज्ञाय कुर्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तो-
ऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः । निवृत्तीतेन्द्रियः अद्वाश-
हायोविष्णुतत्परः । उपोष्येकादशीं पापान्मुच्यते नात्र
संशयः” । यज्ञो सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्या-
यनः “यत्किमांस्तु ततः कुर्यान्नियमं सविशेषमिति” ।

यदा द्वादश्यां अवगणनकालमभवेत् तदा शुद्धेकादशी-
मपि परित्यज्य द्वादश्यामेषोपवासेत् तथा च नारदोवे
“शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवगणित्वा ।
तयोरेवोपवासश्च तयोदश्यां च पारणमिति” तथा
“एकदश्यान्तर्विज्ञायां संप्राप्ते अवधे तदा । उपोष्या-
द्वादशी शुद्धा सर्वपापकृत्वावहेति” यदा पारणपर्याप्ता
द्वादशी स्यात्तदा तस्यामेव पारणा कार्या न तु तयोदश्यां
तदुक्तम् “भवेद्यत्र तयोदश्यां द्वादश्यास्तु कलाहयम् ।
द्वादश द्वादशीर्हन्ति तयोदश्यां तु पारणम् । कलाद्वयं
तयं वापि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् । पारणे मरणे नृणां ति-
थिस्तात्कालिकी स्मृतेति” ननु द्वादश्यातिक्रमेऽपि नास्ति
दोषः “वा तिथिः सकला ज्ञेयेति “वचने साकल्यविधा-
मादिति चेत् सर्वं साकल्यस्य स्नानादिविषयत्वात्
वाक्यशेषे “स्नानदानजपादिषु” इत्यभिधानात् । पारणे तु
साकल्यवचनं न प्रवर्तते “तिथिस्तात्कालिकी ज्ञेयेत्युक्तेः”

अथद्वादशीकाले यदा पारणनदा सङ्घिः प्रागेव-
सङ्घाः क्रियाः कर्तव्याः तदुक्तं नारदोवे “अस्यायामथ
विप्रेन्द्र । द्वादश्यामरणोदये । स्नात्वा र्चनाक्रियाः कार्या-
दानहोमादिसंयुताः । एतस्मात्कारणादुपि ! प्रह्ले-
स्नानसाचरेत् । पितृतर्पणसंयुक्तं स्नानं ह्यथा च द्वा-
दशीम् । महाहानिकरी क्षेपा द्वादशी बहिता न-

याम् । करोति धर्माहरणमज्ञातेव सरस्वतीति" गरुड-
पुराणेऽपि "यदा खत्या हादयो स्यादपकर्षभुजिर्भवेत् ।
मातर्मध्याङ्गिकस्यापि तत्र स्यादपकर्षमिति" । स्कन्दपुरा-
णेऽपि "यदा भवेदतीवात्या हादयो पारणादिने । ऊषः-
कावे दयं कुर्यात् मातर्मध्याङ्गिकञ्च यदिति" । तत्र पारणा
सम्भवे अङ्गिः पारणङ्कुर्यात् तदाह कात्यायनः "सन्ध्या-
दिक्रमवेक्षित्यं पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पार-
यित्वाप नैतिकाने भुजिर्भवेदिति" देवसोऽपि "सङ्कटे वि-
षमे प्राप्ते हादयो पारयेत्कथम् ? । अङ्गिस्तु पारणङ्कुर्यात्
तनुर्भुक्तं न दोषकदिति" । यदा कलयपि हादयो नास्ति
तदा त्वयोदश्यामपि पारणङ्कुर्यात् तदुक्तं नारदये
"त्वयोदश्यां तु शुद्धाया पारणं पृथिवीफलम् । शतयज्ञा-
धिकं वापि नरः प्राप्नोत्यवशयमिति" । पारणञ्च नै-
वेद्याभिहितङ्कुर्यात् तदुक्तं स्कन्दपुराणे "हात्वा चैवो-
पवासन्तु याऽत्राति हादयादिने । नैवेद्यं तुलसीमित्रं
हत्याकोटिविनाशनमिति" ।

असप्तमेकादश्यां यान्युपवासप्रतिनिधिरूपानि एकभ-
क्तनक्तायाचितदानानि तेषां प्रतिपद्युक्त्यायेनोप-
वासतिथावेवानुष्ठानं, यानि तु स्वतन्त्राग्येकभक्तनक्ता
दीनि तेषां पूर्वाक्त्यायेन मध्याह्नादिव्यापतिपिपहण-
प्राप्तौ दशमीविज्ञा प्रतिषिध्यते द्वादशीकाले "पूर्णाविज्ञा-
दिनाङ्गेन नन्दां पूर्णामपि त्यजत् । यदोक्तेदात्मस्नानं
नियमेषु चतुर्विपि । नोपोषितं च नक्तञ्च नैकभक्तमवाचितम् ।
नन्दायां पूर्णविज्ञायां कुर्यादैश्वर्यमोहितः । एकादशौ
युता गस्ता द्वादश्यां सुषोषणे । नक्तं चायाचितं नित्य-
मेकभक्ते तथाऽनघ ! । नक्तञ्चायाचितं तात ! नैकभक्त-
सुषाहरेत् । दशमीसहिते दानमनर्थं हरिवासरे" इति
दिनाङ्गेन साङ्गसप्तसहस्रैरित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य "दिकपञ्च
दशनिश्चयेति" उदाहृतम् । तथा "साङ्गसप्तसहस्रैस्तु
वेधोऽयं बाधते व्रतमिति" एतदूनवेधे तु त्रिंशत्तन्त्र-
नाध्याह्नादिव्यापिप्रयोजितव्या" ।

आत्माधिकारिविशेषः हरिभूः आग्नेये "मृहस्योव्रज्ज
चारी वा अहिताग्निर्यतिस्तथा । एकादश्यां न भुङ्गीत
पक्षयोः कभयोरपि" । पाद्मोत्तरखण्डे "वर्णानामात्रभाषा-
ञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिन ! एकादश्यापवासस्तु कर्त्तव्योनात्र
वश्यः" । "एतस्मात् कारणादिप्र ! एकादश्यां सुषोष-
णम् । कुर्यान्नरोवा नारी वा पक्षयोः कभयोरपि" विष्णु-
धर्मोत्तरीयम् "वैष्णवो वाच यैवोवा कुर्यादेकादशीव्रतम्" ।

सौरपुराणम् "वैष्णवो वाच यैवोवा सौरोऽप्ये तत् समाचरेत्" ।
स्कान्दम् । "न यैवो न च सौरोवा नान्त्रमी तीर्थसेवकः ।
योभुङ्क्ते वासरे विष्णोः अपचादधिको हि सः ।
विप्रयं तेन मे गौरि ! कृतं दुष्टेन पापिना । मद्-
भक्तिबलमाश्रित्य येन भुक्तं हरेदिने" । "विधवा या
भवेन्नारी भुङ्गीतैकादशीदिने । तस्यास्तु सुकृतं भक्षेत्
भूषणद्वया दिनेदिने" कात्या० । एकादशौ विना
खण्डा यतिश्च सुमहातपाः । पच्यते ह्यन्धतामिच्छे
यावदाहृतसंज्ञवम्" नारदयम् । "सधवायास्तु पत्य-
नुमत्या सह वाधिकारः । "सपुत्रश्च सभार्यश्च स्वजनै
भक्तिवयुतः । एकादश्यासुपवसेत् पक्षयोः कभयोरपि"
विष्णुध० । तदनुमत्या सधवाया अधिकारिता कालमा-
दर्शिता ।

"वैष्णवस्योभयपक्षयोर्मित्याधिकारः यथाह तत्त्वसागरे ।
"यथा शुक्रा तथा लक्ष्णा यथा लक्ष्णा तथेतरा । तस्यै ते
मनुते यस्तु सर्वे वैष्णव उच्यते" एवमेव ए० तः रघु० ।
"व्याधिभिः परिमृतानां पिताधिकारोऽपिणाम् ।
विश्वधर्माधिकानाञ्च नक्तादिपरिकल्पनम्" मार्क० पु० ।
प्रागुक्तकालमाधवमतानुसारग्येकादशीव्रतकालादिव्यवस्था
सर्वदेशवासिभिः प्रायेण हि द्रियते । गौडनिवासिभिस्तु रघु-
नन्दनोक्ता व्यवस्था हि द्रियते । तन्मतसिद्धव्यवस्था तु एकादशौ
तच्छ्रुतवचनजातादनुसन्धेया । तत्र संक्षेपस्तत्र दर्शितो यथा
"तत्र संक्षेपः पारणादिने हादशीलाभे सर्वेष्वप्यपूर्वां
त्यक्त्वा खण्डासुपवसेत् तदलाभे मृदा पूर्वां तदन्वः परां
विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्या उत्तरदिने
हादश्या युक्तैकादशी तदोत्तरासुषोष्य हादश्यां पारणं
कुर्यात् । परदिने हादश्यानिर्गमे त्वयोदश्यामपीति ।
यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमीयुक्तैकादशौ अथ च पर-
दिने न निःसरति तदा तां विज्ञाय द्वादश सुपवसेत् ।
(अत्रमाधवमते भेदः) यदा तु सूर्योदयात् प्राक्
कालीनदशमीविज्ञैकादशौ परदिने न निःसरति तदा
तासुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि निः-
सरति तत्परदिने च हादशौ तदा तां विज्ञाय खण्डा-
सुषोष्य हादश्यां पारयेत् । यदा तु पूर्वदिने तद्विज्ञैका-
दशौ परदिने च हादशौ तदा षट्दण्डात्मिकां विज्ञा-
सुषोष्य परदिने हादश्याः प्रथमपादसुषोष्य पारयेत् ।
वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परासुषोष्य त्वयोदश्यां वार-
येदिति ।

सर्व्यां कर्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्राणां
 गृहस्थानामप्यपवासोऽनित्यः । ब्राह्मणस्य तु विशेषतो-
 नित्यः । वैष्णवेतरेष्वन्तु तादृशानां हरिश्चयनमध्यवर्ति-
 नीषु कर्णैकादश्यापवासोऽनित्यः । अपुत्रतां गृहि-
 णान्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः । काव्योपवासे तु अ-
 विशेषेणैव सर्वेषामधिकारः । नित्योपवासे तु रविचं-
 क्रमादिदोषोनास्त अष्टाब्दादधिकोभर्तुण्यपूर्यासीतिवत्-
 सरोनित्याधिकुरी विधवायास्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः ।
 अत्र मन्त्रसादिदोषोनास्त । यथा ज्योतिः परा-
 शरः “अनादिदेवताज्ञां कालदोषेन विद्यते । नित्य-
 स्ताध्याययोगे च तथैकादशीवते” एका० त० रघु० ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्तान्दे । “एकादशी कला यत्र हा-
 दशी च क्षयं गता । नक्तं तत्र एकस्वीत नोपवासं
 गृह्णामही” । अतोपवासविधायकसामान्यमास्त्रस्य
 नक्तविधायकविशेषमास्त्रेण बाधः । “एकादशी कला-
 योका हादशी यत्र लुप्यते । ततोपवासं कुर्वीत निष्-
 काभोविष्णुतत्परः” तत्रैव स्तान्दस् । “तत्र पूर्वापर-
 वचनपर्यालोचनया नक्तविधानं कामनः काव्योपवास-
 मतविषयं, निष्कामस्य, नित्योपवासार्थिनो विष्णुपरायणस्य
 गृहस्थस्याप्यपवासः” ए० त० रघु० । वाचस्पतिमते
 “निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं तथा । सका-
 मस्तु तदा पूर्वां कुर्याद्विधायनोऽस्वीत” विष्णुरहस्यात्
 सकामेन तत्र दशमीविज्ञा कार्या निष्कामेण हादशी-
 शुक्लोपोष्येतिभेदः ।

वेधविषये हेमाद्रौ तु सार्द्धवटिकात्ययोक्तिरष्टाविंशति-
 मानरात्रिविषया महत्तरास्तु रात्रीरपेक्ष्य चत्वारोष-
 टिकाप्रात्या “निशःप्रान्ते तु यामार्जे देवादिहवादाने ।
 सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते इति स्मृतेरित्युक्तम् ।
 हेमाद्रिमतानुसारेण निष्क० सि० एकादशभेदा अष्टा-
 दशेलुक्ता तद्वत्तया ततोक्ता यथा
 “शुद्धा विज्ञा हयो नन्दा त्वेधा न्यूनसमाधिकैः । षट्प-
 काराः पुनस्त्रेधा हादश्या न्यूनसमाधिकाः” इत्यष्टादशैकादशी
 भेदाः तत्र शुद्धाधिकन्यूनहादशिका शुद्धाधिकसमहादशिका
 च सकामैः पूर्वा निःकामैरुत्तरा कार्या “प्रमसेहनि
 संपूर्णति” पूर्वोक्तस्तान्दात् “जगद्हादशिकायां तु विष्णु-
 प्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यम्” “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते
 पुनरेव सा । लुप्यते हादशी तच्छुपवासः कथं भवेत् ? ।
 उपोष्ये हे तिथी तत्र विष्णुप्रीत्यनतत्परैरिति” इहवशि-

योक्तेः । “शुद्धन्यूनं शुद्धाधिका शुद्धसमा विज्ञाना विज्ञ-
 समाधिकहादशिका च सर्वेषां परैवेति” हेमाद्रिः मदनरत्ने
 तु शुद्धाधिका परा । “संपूर्णैकादशी यत्रेति” पूर्वोक्तेः ।
 “शुद्धा यदा समा हीना समा हेबाधिकोत्तरा । एकादशी-
 सप्तसेच शुद्धां वैष्णवमपोति” स्तान्दात् अत्र शुद्धा एका-
 दशी, उत्तरा दादशी “नवेदेकादशी विष्णाविति” नारदो-
 क्तेश्च । यत् “अविद्युपि च विज्ञा स्यादिति” पाञ्चतु
 तच्छुद्धाधिकापरम् । यत् “संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो
 हादशी यदि । उपोष्या हादशी शुद्धा हादश्य मेष पार-
 णम्” इत्यादि तद्वैष्णवपरम् । आर्त्तानां तु पूर्वैवेत्युक्तम् ।
 विज्ञान्यूनं समहादशिका तु सुवृत्तां पुत्रवतां च परा अ-
 न्येषाञ्च पूर्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्वैव मदनरत्ने । विज्ञसमा
 समहादशिकोनहादशिका च हस्तुभिः पराऽन्यैः पूर्वा
 कार्या । “दशमी मिश्रिता पूर्वा हादशी यदि लुप्यते । शु-
 द्धा हादशी राज्ञुपोष्या भोजकाङ्क्षभिरिति” व्याख्येतेः
 भोजकाङ्क्षपहणादन्येषां पूर्वैव । “पारणाहे न लभ्येत
 हादशी कलयापि चेत् । तदनीं दशमीविज्ञापोष्यैका-
 दशी तिथिरिति” कण्वशृङ्गोक्तेश्च । विज्ञाधिका समहा-
 दशिका च सर्वेषां परैव माधवमते तत्र गृहिणः
 पूर्वा यतेरुत्तरा “सर्वैकादशी कार्या हादशीमिश्रिता
 नरैः । प्रातर्भयत वा मा वा यतो नित्यसुपोषणमिति”
 पाञ्चोक्तेः । विज्ञाधिका न्यूनहादशिका भोजपरैः विष्णु-
 प्रीतिकामैः परा कार्या गृहस्थेन तु नक्तं कार्यम्
 “एकादशी हादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न
 कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित” इति कौर्मिं दिनज्ञये उपवास
 निषेधात् । “दशम्यैकादशी विज्ञा दादशी च क्षयं
 गता । क्षोणा सा दादशी क्षेया नक्तं तु गृहिणः स्रुत-
 मिति” इहगतातपोक्तेश्च गृहिणः पूर्वतोपवासः । ए-
 कादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा दादश्या न्यूनसम-
 त्वयोरेकादश्यासुपवासः । यानि तु “दशम्यदगता हल
 दादश्यादशीफलम् । धर्मापत्यधनार्थं विद्योदश्यां तु
 पारणमिति” कौर्मिं दोनि दशमीवेधत्वयोदशीपारणयोर्नि-
 वेधकानि तानि विहितमिहपराणि, अत्र मूलवचनानि
 तद्व्यवस्थां कारुते ज्ञेया । यत् कालहेमाद्रौ “बहुवाक्य-
 विरोधेन सन्देहो जायते यदा । दादशी तु तदा यास्या
 त्रयोदश्यां तु पारणमिति” शार्ङ्गखण्डे योक्तेः “सन्दिग्धेषु
 च वाक्येषु दादशीं सुसुपोषयेत् । विवादेषु च सर्वेषु दा-
 दश्यां सुसुपोषणम् । पारणं च त्रयोदश्यामाज्ञेयं मा-

मकीं सुते !” इति पाद्मोक्तेश्च वेधसन्देहे ज्योतिर्विदां वि-
प्रतिपत्तौ वा परा कार्येत्युक्तम् । तद्वैष्णवविषयम्”

“अथातोपंगुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशस्यामे-
कादशयोगे दशमीसध्य एव भोजनम् । “एकादश्यां न
भुङ्जीतेति” तस्या एव निमित्तत्वात्, “निषेधस्तु निवृत्तात्मा
कालमात्रमपेक्षते” इति देवलोक्तेश्च । केषिचु एकादशी
व्रताङ्गत्वेन पूर्वद्वारेकः क्तविधुनादुधिस्पृष्टे च विषये नि-
षेधानवकाशेन कास्यव्रताङ्गे न भोजननिषेध प्रवर्तते ते-
नैकादशीमध्येऽपि पूर्वदिने भोजनमित्याहुः” निरु० सि० ।
तत्रैकादशीदिवसे आहुप्रार्थौ विशेषः नि० सि० उक्तः

साधवीये “उपवासो यदा निव्यः” इत्यादि प्रागुक्त
कात्यायनवाक्यामाश्रित्य उपवासदिने आहुं कृत्वा आहुशेष
घ्राणं काथ्यमिति व्यवस्थाप्योक्तम् । “हेमाद्रादिष्वनित्य-
व्येष्यम् । एतेनैकादश्यानिमित्तकं आहुं हादश्यां कार्य-
मिति” वदन्तः पराक्ताः किञ्च, मज्जालये । “स पञ्चः
सकलः पूज्यः आहुषोडशकं प्रतीति, श्रुतं षोडशयम् ।
षोडशैकादश्यां च मन्वादिआहुं, जयाहापरिज्ञाने च ज-
णैकादश्यां विहितं आहुं बाधितमेव स्यात् । यदपि
स्मृतिचन्द्रिकास्यं पठन्ति । “अद्याश्चितानि पापानि
तद्भोक्तृदांतुरेव वा । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतोः
समा” इति । तस्यापि रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वैधं आहुं
गोचरयतां महत्याहसमित्यलम् । योऽपि “अकृतआहु-
निव्या जलपिण्डविनाशताः” इति लघुनारदेये एका-
दश्यां आहुदिनिषेधः स मातापितृभिरुपविषयः पूर्ववाक्ये
तदुपहृणात्”

हरिभक्तिविलासादुसारिणस्तु वैष्णवदीक्षावतां तद्दिने
आहुनिषेधः हादश्यां तत् करणीयमिति वदन्ति यथा
“अथोपवासदिने आहुनिषेधः । पाद्मे पुष्करखण्डे “ए-
कादश्यां यदा राम ! आहुं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु
परित्यज्य हादश्यां आहुमाचरेत्” । तत्रैवोत्तरखण्डे
“एकादश्यान्तु प्रार्थायां मातापितृभिरुत्ताहनि । हाद-
श्यां तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् । गर्हि-
ताहं नचाश्रन्ति पितरश्च दिदौकसः” । स्कान्दे
“एकादशी यदा नित्या आहुं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं
तदा हार्यात् हादश्यां आहुमाचरेत्” । ब्रह्मवैवर्ते ।
“ये कुर्वन्ति महीपाल ! आहुं त्येकादशीदिने । तयस्ते
नरकं याति दाता भोक्ता परेतकः” । हरिभक्ति-
प्रतवाक्यानि ।

“एकादश्यां यदा रामेत्यादिना उपवासदिने आहुं नि-
षिद्धम् । यच्च स्कान्दादौ “आहुदिनं समासाद्य उप-
वासो यदा भवेत् । तदा कृत्वा तु वै आहुं भुक्तयेषन्तु
यद्भवेत् । तत् सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाहं शिखि-
ध्वज ! । अजिघ्रसेदनेनाथ भवेत् आहुं शिखिध्वज ! ।
पितृणां हृदि तत ! व्रतभङ्गो न विद्यते” इत्यादि ।
तच्च वैष्णवेतरविषयं मन्त्रव्यम् वैष्णवपितृणामपि श्री-
विष्णुदिने आहुभक्त्यायोगादिति” तुट्टोका ।

अत्रेदं बोध्यं स्मृतिचन्द्रिकास्यवचनेन हरिभक्तिविलास-
प्रतचवनचतुष्टयेन च उपवासदिने आहुनिषेधात् प्रागुक्त
कात्यायनस्कान्दादिवचनेन आहुशेषभोजनासम्भवेऽपि
आघ्राणमात्राङ्गकतया आहुविधानात् परस्परं विरोधस्त-
योर्विरोधपरिहाराय कर्तृभेदविषयकत्वसम्भवं कल्पनीयं
तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवेतरविषयतया आघ्रा-
णाङ्गआहुस्य, वैष्णवविषयकतया च आहुनिषेधस्य कल्पनं
युक्तं न च विनिगमनाविरहेण वैपरोक्षं यद्भुतीयं
वैष्णवस्य सत्वगुणाधिकविष्णोः सेवकत्वेन सात्विकपुरा-
णोक्तविधेरेव आहृतया सात्विकपुराणेषु च प्राज्ञस्य की-
र्त्तनात् वैष्णवैः पाद्मोक्तविधेरेव आहृतौचित्येन स्कान्दस्य
तामसत्वेन तदुक्तविधेस्तत्परिज्ञातौचित्येन च विनिगमना-
सम्भवात् “प्राज्ञस्कान्दयोरेषा सात्विकतामसत्वं तथोक्तम्”
मातृस्यं कौर्मि तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्ने-
यश्च षडेतानि तामसानि निबोधत । वैष्णवं नृरदीतश्च
तथा भागवतं शुभम् । गारुडश्च तथा पाद्मं वाराहं शु-
भदर्शने । सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि षट्”
पद्मपु० । एतच्च सति पाद्माकाशस्य वैष्णवविषयकत्वनि-
स्ये स्कान्दकात्यायनादिवाक्यस्य तदितरविषयत्वं निश्ची-
यते । निरुस्यसिन्धुकृता आहुनिषेधवाक्यस्य माता-
पितृआहुव्यतिरिक्तविषयकत्वं यत्कल्पितं तच्च मनोरथसं
पाद्मोक्तवाक्ये गर्हिताहं न गृह्णी पितर इति पितृमात्र-
स्यापहृणोक्तैः सर्वआहुस्यैव निषेधात् मातापितृभिरुत्ताह-
नात्यादिपाद्मोत्तरवचने तयोरपि आहुनिषेधात् । तेन
वैसृतिकन्यायेनेतरआहुस्यापि निषेधः रूपपक्ष एव । किञ्च
शेषभोजननिमित्तकालयोः भवोप्यरङ्गकतया आसत्तां शेष-
भोजनरूपाङ्गबाधः वैष्णवानां तु काशबाध इत्युभयोरपि
एकतरबाधस्य शास्त्रबोधिततया न दूषकत्वम् । आसत्तरपि
पक्षोदया दिननिमित्तकोपवासदिने आहुं निषिध्य पदहृणात्
परेद्युः आहुविधानेन काशरूपाङ्गबाधस्य तत्र खं कारात् तद-

दत्तापि एकादश्युपवासदिनसम्भविष्णुतात्पर्यकालबाधेनो-
त्तरदिने आहुविधानेनावैषम्यम् । तथा च 'यस्तोदये
यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं ससुप्रस्थितम् । तद्दिने चोपवासः स्यात्
प्रत्यब्दं तु परेऽहनि' 'यस्तावेवास्तमानं' तद्वीन्द्रु प्राप्तो
यदि । प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽहन्त्येव सर्वदा' नि०
सि० छतवचनैः निमित्तकालबाधेनापरेद्युः आहुकालः ।
एतेन एकादशोव्रतदिवसे आहुनिषेधे विप्रपतितआहुस्य
लक्षणैकश्यां विधानम् अश्वयुक्कृष्णपक्षनिमित्तकपोडश-
आहुविधानञ्च निर्विषयं स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन
व्यवस्थासम्भवात् । तथाहि विप्रपतितआहुः आ-
हुकालव्याप्तेकादशीतिथिमात्रस्य निमित्तता तस्य व्रत-
दिशात् पूर्व्यद्युरपि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषय-
त्वाभेन निर्विषयत्वाभावात् कचिदेकदिने तत्प्रसक्तावपि
सामान्यसुखेन प्रवृत्तशास्त्रस्य उपवासदिनव्यतिरिक्ततिथि-
ष्वण्डविषयकत्वकल्पनेनाविरोधः । किञ्चात् कर्त्तृभेदेन-
व्यवस्थाप्युपपद्यते वैष्णवेतरसमुत्पद्यस्य लक्षणैकाद-
श्युपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्परं आहुविधानं, वैष्णव-
विषयः आहुनिषेध इति कर्त्तृभेदसम्भवात् । अश्वयु-
क्कृष्णपक्षनिमित्तकपोडशआहुविधानमपि न निर्विषयं
तिथिह्वासादिवशादेकसावनदिशै तत्त्वविहितआहुद्वय-
वद् वैष्णवैः द्वादश्यां आहुद्वयकरणेन पोडशसंख्या-
पूर्त्तिसम्भवात् । पौषैकाकाशः रूपसन्वादिनिमित्तकआहु-
स्यापि नैमित्तिकतया सन्वादिकृत्यत्वेन पूर्व्याङ्गे विहि-
तत्वेन उपवासदिन एव तत्स्वण्डस्यैव लाभसम्भवेन पूर्व्य-
दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवानां द्वा-
दश्यामेव ऋताह्वाहुस्येव तस्य कर्त्तव्यता वैष्णवेतरगृह्यस्य
तद्दिने कर्त्तव्यतेति कर्त्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्तिः ।

पाप्मे नैमित्तिकमित्युक्तेः ब्रह्मवैवर्ते परेतक
इत्युक्तेऽप्यव्याख्याद्वयमपि एकादशप्रपासदिवसे वैष्णवेन
कर्तव्यमेव । “एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमु-
च्यते । तदप्यदैविकं कार्यं मनुजानां शब्देद्विजान्” इति
भविष्य पु० एकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात्-
प्रेतोद्देश्यश्राद्धस्य च एकोद्दिष्टत्वाच्च तस्यापि तद्दिने
निषेध एव प्रेतश्राद्धस्य यथैकोद्दिष्टत्वं तथैकोद्दिष्टशब्दे
वक्ष्यते इत्थं कर्त्तव्यवैष्णवकर्त्तृभेदात् व्यवस्थाभेदः ।

एकादशगुरु पु० एकदशमिता गुरवः । “आचार्यश्च पिता
 षोडशमिता चैव सहोपतिः । मातुषः स्वगुरुस्ताता
 मातामहपितामहौ । वर्षज्येष्ठः पित्रव्यश्च उच्यते

गुरोमताः” इति देवलोक्तोषु आचार्यादिषु । ताता
त्राणकताः । यस्तु ज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादिः ।
“अनेनैकादश गुरवः सङ्गृहिताः । कथमनेकेषामेकगुरुष्वब्द-
वाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् इति चेन्न
“गुरुरनुगन्तव्यः” इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादि-
धर्मात्मकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्यस्यैव परितोषणी-
यता श्रूयते तथापि तदन्वेष्यतिदिशप्रते व्यतोऽतिदिष्ट-
र्माऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इति शब्दप्रवृत्तायिव
तद्वर्मा संबन्धः शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्वम् उपाधिर्भव-
तु विशेषायज्ञादक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वं कोटोषः” प्रा०
वि० । अयञ्च शब्द एकादशगुरुष्वब्दात् पूर्वं बोध्यः
प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखितः ।

एकादशराशिक न० एकादश राशीनधित्व्य प्रवृत्तं गणनम्
कन् । लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारस्य तत्त्वैव
यथा “पञ्चसप्तनवराशिकादिकोऽन्योन्यपञ्चनयनं फल-
च्छिदाम् । संविधाय बहुदशराशिजे वषे स्वत्यराशिवध-
भाजिते फलम्” इत्युक्तदिश्या फलानयनम् । तत्तोदा०
“पिण्डे येषां भित्तिः कृत्वाः किं चतुर्वर्गकृत्वा विस्तृतौ
पि० १२ ८ पञ्चादोर्ध्वतया चतुर्दश करास्तिगन्निताः”
वि० १६ १२ “एता विस्तृतोर्ध्वपिण्डभित्तयो येषां
दी० १४ १० चतुर्वर्जिताः” इति नवराशिके उक्त्वा ।
मि० ३० १४

“पट्टयि प्रथमोद्भूतप्रमितयोगव्यूतिभावे गतास्तेषा-
वि० १२ ८ मानमनाय चेच्छकटिनां दृष्टार्कं भाट-
वि० १६ १२ कम् । अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने
दी० १४ १० चतुर्वर्जितास्तेषां का भवतीति भाटक-
मि० ३० १४ मितिर्गव्यूतिषट्के वद”। अत्र फलस्येतर-
ग० १ ६ पञ्चनयने तस्य बहुराशिकत्वं तद्रहितपक्षस्य
भा० ८ ० स्वल्पराशित्वा तेन समानाङ्गेनोभयपक्षयो-
रपवर्त्तने फलसंहितबहुराशिपक्षस्याङ्गस्य परस्परगुणने
जाताः ४८अङ्काः फलरहितपक्षाङ्कानां परस्परघातनिष्पन्नेन
६ षडङ्केन भाजिते लब्धाः ८अष्टौ अङ्कास्तेन अष्ट दृष्ट्या-
स्तत्र भाटकमिति ररित रात्र निश्चयः । अत्रैदमपेक्षम् फल-
च्छिदा मित्युक्तावपि फलच्छेदभिन्नराशिक्षेदस्यैव अन्योन्य-
पञ्चनयनम् न तु फलच्छेदस्येति । अथञ्च शब्दः एकदाशहार-
शब्दात् पूर्वं बोध्यः प्रमादास्तत्र न लिखितोऽतोऽज्ञोक्तः ।

एकादि त्रि० एक आदिर्यस्य । १ एकत्वस्य स्थानितनारम्भ
पराङ्मनसं स्थायुक्ते । २ तत्कारणे रेखासन्निवेशविशेषरूपे-

निरूपं जगत्त्रयम् । वाजपेयोपलक्षितं कर्ममात्रम् तच्च
वेदभेदात् द्विजभेदाच्च त्रयम् । त्राण्येव प्रातर्मध्याह्न
हृतीयसवनानि । त्रयो लोकाः स्वर्गोऽनरकं भूमेति भो-
गभूमयः । त्रीणि ज्योतीषि जाग्रदाद्यवस्थात्रयम् । ३ ।
निकेतमाश्रयम् यज्ञमिह ज्ञानयज्ञं तेन चातुर्वर्त्म्ये
शूद्रस्यापि तत्त्वाधिकारः । दिशः विराट्स्त्रत्वान्त्यामित्यु-
क्ताज्ञातृकाररूपाः चतस्रः दिशः । वाङ्मयप्रणवस्य वर्षे
चतुष्टयम् अकारउकारोमकारः अर्धमात्रा इत्येवं चतु-
ष्टयम् । चतुष्पदा परा पशुपत्नी सध्यमा वैखरोति भे-
दात् गौर्वाक् चतुष्टया ४ । पञ्चाग्नयः गार्हपत्यदक्षिणा-
ग्न्याहवनीयसभ्यासव्याख्याः । पञ्चपदाऽष्टाक्षरैः पादैः
पङ्क्तिः छन्दः पञ्चपदा । यज्ञाः पञ्च ब्रह्मर्षिपितृ-
न्मृतयज्ञाः पञ्च स्थावर्ताः, अग्निहोत्रं दर्शपौर्ण-
मासी चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति श्रौता वा पञ्च ।
अश्वशरीराकारपरिणतासु जलप्रधानासु मात्वासु सरति
न च्छतीत्यधराः चितिः पञ्चचूडा तत्तद्विषयाकारतया प्र-
माणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपवृत्तिपञ्चकसारूप्येण शि-
खापञ्चकवती पञ्चानां विषयरूपस्रोतसां समाहारः
पञ्चनदम् ५ षट् आधाने गादिति शेषः । मनस इन्द्रियत्व-
सम्युपेत्य षट्कोपपत्तिः साद्यस्का यज्ञविशेषाः । 'यास्या-
गत्याः पशवश्चतुर्दश गोरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्दभोमनुष्यवेति
सप्त रथाः स हिषयानरानससरीरूपरुद्रपन्नृगाश्चेति
सप्तारण्याः' पैठोनस्युक्ताः । सप्त छन्दांसि गायत्रि-
ष्णिगनुष्टुब्जहतीपङ्क्तिरिष्ट्वजगतीसमाख्यानि । सप्त-
र्षयः सप्त प्राणाः "प्राणा वै ऋषयः" इति श्रुतेः मनोबु-
द्धिरुचिताः प्राणादयः पञ्च सप्तत्वयेः । सप्त अर्हणानि
अर्हणीयानि सुखानि पञ्चभिरिन्द्रियैः मनोबुद्धिभ्यां प्रा-
प्तानि सुखानि तिभेदात् सुखानि सप्त । ७ "अष्टौ यद्वा
अष्टावतिपद्वाः" श्रुतेः शान्ताः शान्तिमिता गौण्यः
आवपनविशेषा इव इन्द्रियप्रवेशयोग्याः अष्टौ । ८ । पितृ-
णामिष्टौ "उग्रलक्षा निधीनर्हाति" ऋक् त्रिरभ्यस्ता प्र-
त्येकं त्रिसप्तिका नव सामवेन्दोऽग्निमसिन्धुनार्था षडचः
वस्यद्यन्ते । तथा एका प्रकृतिरेव त्रिगुणा एकद्विगुणप्र-
धानभावविमर्दनैः प्रत्येकं त्रिविधा नवैव संपद्यते तथा
नवैवाङ्काः क्रमस्थानभेदात् यथेष्टसंख्यावाचिनो भवन्ति ९ ।
दिश उपदेष्टार दासा तत्त्ववेपकाः । अर्हस्तत्त्वाधिकारिणश्च
दश । १० । इन्द्रियाणि मनसा सह ज्ञानकर्मा इन्द्रियाणि तेषां
विषयाः तदुपहृज्याधिकाराश्च एकादश ११ । प्राकृत-

यज्ञः द्वादशाहताध्यत्वात् द्वादशाहः १२ । त्रयो-
दशहोपाती भूरादिषट्केन पातालसप्तकेन युक्ता च स-
ध्यस्या मही त्रयोदशहोपवती १३ । एवमेका-
दिसंख्याया बोधकत्वं तत्तत्पदार्थानाम् दर्शितम् ।
अन्ये च शब्दाः शास्त्रान्तरेषु एकादिसंख्याबोधकतया
प्रयुज्यन्ते ते च शब्दाः पूर्वदर्शितशब्दाश्च यथा तत्तत्संख्य
बोधकामवन्ति तथा दर्श्यंते तत्र सर्वत्र शब्दतदर्थयोरभे-
दात् स्ववाच्यार्धगतसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन स्ववाच्या-
र्धसंख्यापूर्वसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन वा तथात्वं
बोध्यम् । सर्वेषाञ्च क्वचित् तत्तत्संख्यापूरणवाचकतापि
"युक्ताग्नी कृतभूतानि षण्मुनी वसुधैर्योः" स्मृतौ युक्ता-
दिभिः तत्संख्यापूरणद्वितीयादीनां बोधनात् ।

१ तत्त्वादौ एकत्वबोधकाः । कवि० ल० । ब्रह्मणः "एकमेवा
द्वितीयं ब्रह्मेति" श्रुतेरेकत्वात्तथात्वम् विरञ्चिवाचिब्रह्मणो
य्येकमहासर्गे एकत्वात्तथा च्छेद्विन्द्रेति पाठे भूमिचन्द्रयो-
रेकत्वात्तथा । इन्द्रहस्तिन ऐरावतस्य तदश्वसोऽश्वस-
सैकत्वात् तथा । गणेशदन्तस्य शुक्रनेत्रस्य चैकत्वात् तथा
एवं काकनेत्रस्यापि । भा० व० उक्ताः । स्वप्नायस्य अ-
न्यप्रकाशकस्य सूर्यस्यानेस्य यमस्य सर्वनियन्तरीश्वरस्य,
इन्द्रपदाभिधेयस्य, तथा "इन्द्रोमायाभिः पुरुषश्च ईदमे
इति" श्रुतेरीश्वरस्येन्द्रपदाव्यत्वात् ।

रूपम् वैशेषिकमतमिह दृष्टव्यं शतगुणेषु आद्यत्वात् तथा ।
"भजेच्छिदोऽश्वैरय तैर्विमित्रै रूपं भजेत् स्थात् परि-
पूर्त्तिकालः" लोका० । अश्विनी तस्याः तारासाद्यत्वात्
अभेदात्तदधिपाद्विशब्दोऽपि । तस्य स्वपरत्वे द्वित्वबोधक-
तेति भेदः । उक्त्वा तस्या एकाक्षरपादकत्वात् प्रधान-
वाची प्रकृतिर्यजस्तथा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां"
इत्यादिश्रुतेस्तदर्थसैकत्वात् ।

२ द्वित्वबोधकाः । कवि० ल० उक्ताः । चान्द्रमासषट्करीः
पक्षिच्छदरूपयोर्वा पक्षयोः, नदीकूलयोः, अग्निधारयोः, कु-
शलवरूपयोर्दोशरधिपुत्रयोश्च तथा । शा० ति० ०
उक्ताः । हंस इति वक्ष्यो जीवपरमरूपौ परात्मानौ
शब्दाशौ दिनरात्रौ स्त्रीपुरुषौ, परस्परविरोधि
गुणरूपा शीतोष्णसुखदुःखादयश्च तथा । भा० व०
उक्ताः । इन्द्राग्नौ सत्वजीवौ नारदपर्वतौ अश्विनी
रथचक्रे च तथा । एवम् भरणी तारासु तस्याद्विती-
यत्वात् तदभेदात् तदधिपयमोऽपि । यमशब्दस्य यमवि-
त्तीश्वरपरत्वे एकत्वस्य, यमजपरत्वे द्वित्वस्य योगात्तय-

रत्वे अटवत्यु बोधकतेति भेदः । प्रेतराजपरकाव्यशब्द-
स्यापि तथात्वम् । तस्य समयपरत्वे त्वित्यस्य, शिवपरत्वे
आर्द्राधिपत्वात् षट्कस्येति भेदः । अथ कथा इत्युपर-
दत्वात्तथा । शकटाशभेदार्थकयुगशब्दत्वात् तस्य शकटादौ
द्वित्वसंख्यकतयैव योजनात् । एवं इत्यर्थकयुगशब्दोऽपि ।
अयनशब्दोऽपि तथा यथै तदर्थयोर्द्वयोरेव षट्कत्वात् ।
परिसन्धिः चान्द्रमासे तयोर्द्वित्वात् । शब्दः ध्वन्यात्मक-
वर्णात्मकरूपः, अष्टमं पुण्यापुण्यरूपम्, शब्दशक्तिः
अभिधातृत्वरूपः, बुद्धिः अतुल्यवृत्तिरूपः, गन्धः
सुरभिर्गन्धरूपः, ध्वनिधर्मः तारत्वमन्दात्मकः, स्पर्शः
उष्णानुष्णात्मकः, स्फुटत्वकाठित्यात्मको वा, अभावः, सं-
गतिभावभेदात्मकश्च द्वित्वस्य बोधकः । सामान्यं व्याप्य-
व्यापकात्मकम्, क्रिया विद्वासाध्यात्मिका वेदान्तिमते पदा-
र्थः चिज्जडरूपः द्रष्टृदृश्यरूपो वा आर्हतमते जीवाजीव-
रूपो वा न्यायमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम्
वेदान्तिमते अणुत्वमहत्त्वरूपं च द्वित्यात्तथा । वैशेषिकमते
तु अणुमहत्त्वसुखदुःखत्वचतुष्टयं चतुष्कात् चतुष्कस्य
तथेति भेदः । पदम् सुवर्णतिलकं रूपत्वात्, धात्वर्थः
फलव्यापाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं गौणसुखरूपत्वा-
त्तथा । न्यायमते व्याप्तिः अवयवव्यतिरेकरूपत्वात्तथा ।
वेदान्तादिमते व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तस्याः एक-
त्वाद्वैकत्वस्येति भेदः । संयोगः कर्मजसंयोगजातात्मकः,
विभागः कर्मजविभागजातश्च द्वित्यात् तथा । नाटक-
प्रस्ताव्यवस्तु आधिकारिकप्रासङ्गिकरूपं द्वित्यात् तथा ।
काव्यम् दृश्यश्राव्यरूपं द्वित्यात् तथा अखान्तरभेदपरत्वे
ध्वन्यादिपरत्वात् त्वित्यस्येति भेदः । गुरुत्ववद्द्रव्यम् रस-
वद्द्रव्यञ्च कितिजलात्मकत्वात्तथा । नैमित्तिकद्रव्यवद्द्रव्यं
कितितेजोरूपत्वात्तथा । समाधिः सविकल्पनिर्विकल्पा-
त्मकः सवीजनिर्वीजात्मकः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातात्मको वा
द्वित्यात्तथा । समाप्तिः सविचारनिर्विचारात्मिका
द्वित्यात् तथा । परमसुखविदेहकैवल्यात्मिका द्वित्या-
त्तथा । साङ्ख्यिकादिपरत्वे चतुष्टयेति भेदः । समाधि-
प्रज्ञा ज्योतिरत्युत्तमात्मिका द्वित्यात्तथा । कर्मकारकं
सुख्यगोणात्मकं द्वित्यात्तथा । कर्मकारकं स्वतन्त्रप्रयो-
जकरूपं, सम्प्रदानकारकं प्रेरकाभुल्लरूपञ्च द्वित्यात्तथा ।
प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकात्मकतया द्वित्यात् तथा अखान्तरप्र-
त्यक्षपरत्वे षट्कस्येति भेदः । ज्ञानं सविकल्पनिर्वि-
कल्पकात्मकं तथा । अनुमानं स्वाधेपराधीत्मकं अनु-

मानफलं तत्पत्तिर्नैव विजयरूपं तथा । ब्रह्म सगुणनिर्गुण
रूपम्, जीववादः एकानेकविषयात्मकः वेदान्तिमते ज्ञानं
वृत्तिवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यात्मकम् जीवभेदकः अवच्छेद
प्रतिविम्बरूपश्च द्वित्यात् तथा । कर्म शुक्लकृष्णात्म पु-
ण्यापुण्यसाधनम् विहितनिषिद्धरूपं, धर्मः प्रवृत्ति
निवृत्तिलक्षणः वेदमेयं सिद्धसाध्यरूपं, प्रयागः पञ्च-
मदलित्यरूपः, वेदान्तिमते अविद्या कार्यकारणरूपा
तत्त्वाविद्याभूलाविद्यात्मिका द्वित्यात्तथा । काश्चित्
विष्णुशिवकारिण्यरूपत्वात् तथा । आगमरूपप्रमाणशब्दः
दृष्टादृष्टार्थकत्वात्तथा उदाहरणं साधर्म्यैधर्म्यकृतम्, शृङ्गारः
विमलस्नानसंभोगात्मकः, मानस्य प्रणयेर्वाजातः द्वित्यात्तथा

३ त्वित्यबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । जालः भूत-
भविष्यद्वर्तनरूपत्वात्, अग्निः दक्षिणार्धगार्हपत्याह-
वनीयरूपत्वात्, लोकः स्वर्गमर्त्यपातालरूपत्वात्, ग-
ङ्गावर्त्म त्रिलोकस्थत्वात्, शिवनेत्रम् सूर्येन्दुर्वाङ्मरु-
त्वात्, गुणः सत्वरजस्तमोरूपत्वात् तथा । नीतिशास्त्रप्र-
सिद्धगुणपरत्वे षट्कस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशति
त्वस्य बोधक इति भेदः । श्रीवारेखा, कालिदासकृतकाव्यं कुमा-
ररघुवंशमेघदूतरूपत्वात्, त्रिशूलशिखा, देहोदराधःस्थल-
लितमंसरूपवलिच त्वित्यात् तथा । प्रातर्मध्यसायाह्निकरूप
सम्प्रदानं, त्रिपुरासुरस्वर्गादिस्यपुराणां, भारतविजय-
त्वभेदात्मकज्योतिषोक्तपञ्चक्रदोषाणां, परशुरामदाशरथ-
वल्लभद्रात्मकरामाणां, त्रिलोकव्यापिवामनरूपविष्णुपदानां,
बाल्ययौवनजरारूपवयसाञ्च त्वित्यात् तथा । शा०
ति० उक्ताः । सूर्येन्दुर्वाङ्मरुदधाम्नाम्, ऋग्यजुःसामरूप-
त्वयात्मकवेदानां त्वित्यात् तथात्वम् । अथर्ववेदसङ्कित-
योपरत्वे तु चतुष्टयस्य बोधकतेति भेदः । प्रणववर्णानाम्
अकारोरसकाररूपाणाम्, उदात्तानुदात्तस्वरूपस्व-
राणाञ्च त्वित्यात् तथा । स्वरस्य षड्जादिपरत्वे सप्त-
कस्य अज्वर्णपरत्वे षोडशत्वस्येति भेदः । देवीनां
गायत्रीसावित्रीसरस्वतीरूपाणां, ब्रह्मविष्णुशिवरूपेश्वर-
मूर्तीनाञ्च त्वित्यात् तथा । लघिपायुषाल्यबाणिल्यरूपा-
याजनाध्यापनप्रतिपञ्चरूपा वा आजीविकात्मिका वृत्ति-
स्तथा मनोवृत्तिपरत्वे चतुर्कस्य, प्रमाणादिवृत्तिपरत्वे
पञ्चकस्य, शब्दनिष्ठबोधनाशक्तिरूपवृत्तिपरत्वे आह-
्वारिकमते त्वित्यस्य, अन्यमते द्वित्यस्य, वाचक-
शब्दभेदपरत्वे तद्वितादिपञ्चत्वस्येति भेदः । ज्येष्ठारौद्री
वामारूपा, ज्ञानेच्छाक्रियारूपा वा प्रभावोत्साह-

मन्त्रजाख्या वा यन्त्रिः तथा, नाडी इडापिङ्गला-
सुषुम्णात्मकप्रधाननाडीरूपा तथा । गन्धार्थादिनाडी-
पत्वे सप्तत्वस्य, दण्डपरत्वे तस्याः षट्पिप्पलात्मकत्वात्
दिवसे षट्संख्यकत्वाच्च षट्त्वस्येति भेदः । भा० व० उक्ताः ।
प्रजा देवतिर्यग्मनुष्यरूपा, त्रयीभेदात् द्विजभेदाच्च वा-
जपेयादिकर्म च तथा । प्रातर्मध्यसायाह्निकर्तव्यानि सव-
नानि, ज्योतिः विश्वप्राप्तैजसरूपम् तथा । एवम् कटु
शुष्णोपिपप्लीमरिचरूपतया, फलम् हरीतक्यामलकीवय-
स्यारूपतया, दोषः वातपित्तकफरूपतया रागद्वेषमोहरूप-
तया वा तथा । कृत्तिका तस्या राशिचक्रे ततोयत्वात्, अमे-
दोषचारात् तदधिप ऋजुरपि । तदृष्टकतारापरत्वे तु
षट्कस्य बोधिका इति भेदः । मध्या त्र्यक्षरपादत्वात् तथा
षट्दृष्टिः शक्तिवक्षणाव्यञ्जनारूपा तथा इत्यालङ्कारिकाः
अन्यमते द्वित्वस्येत्युक्तम् । कारणम् समवाय्यसमवायि-
निमित्तात्मकं त्वित्वात् तथा । फलवाचकहेतुः देवपुरुष-
कारकालात्मकः “देवं पुरुषकारश्च काले फलति पार्थिव ।
त्वयमेतन्ननुष्यस्य पिण्डितं फलवाचम्” इत्युक्ते
स्वयाणां तथात्वात्तथा । “अधिष्ठानं” तथा कर्त्ता-
करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवञ्चेष्टा
पञ्चमम्” गीतोक्तत्वात् पञ्चत्वस्यापि । संस्कारः स्थितिस्था-
पनवेगभावनात्मकस्त्वित्वात् तथा, गर्भाधानादिपरत्वे दण-
त्वस्य चत्वारिंशत्वस्य वेति भेदः । संसर्गाभावः प्रागभाव-
ध्वंसात्प्रनाभावात्मकत्वात्तथा । यत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवन-
योनिरूपत्वात्तथा । दुःखम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-
विकात्मकत्वात्तथा । त्यागिकतृकरणकर्मज्ञानबुद्धिप्रतिश्र-
द्धासुखादिकं गीतोक्तं प्रत्येकं सात्विकराजसतामसरूपतया
त्वित्वात्तथा । अवस्था सांख्यामते आविर्भावतिरोभावाभि-
व्यक्तिरूपा वेदान्तमते जागत्सुषुप्तिप्रकृतिरूपा, अधिकारश्च
गङ्गास्रोतोमण्डूकमुत्तु सिंहावलौकिकात्मकः त्वित्वात् तथा
असिद्धिः आश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्धि-
रूपत्वात् तथा, विरुद्धहेतुदोषः साधारणासाधारणा-
नुपसंहारिरूपत्वात् तथा । न्यायमते “प्रकृतिः प्रत्य-
यश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा” इत्युक्तानां प्रकृत्यादीनां
सार्थकशब्दानां त्वित्वात् तथा । वाचकशब्दः कूटयोगि
कयोगकूटरूपतया त्वित्वात्तथा वाचकशब्दशक्तिः
नैमित्तिकयौपाधिकीपारिभाषिक्यात्मकतया त्वित्वात्तथा ।
लक्षणा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाजहदजहत्स्वार्थात्मिका
त्वित्वात्, आलङ्कारिकमते बहुत्वस्येति भेदः । यामः

स्वरारोहावरोहक्रमान्तकः त्वित्वात्तथा “सप्त स्वरारोहो-
यामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतः । तालाश्चैकोनपञ्चाशत्
मात्रातिस्त्रोक्तयाश्चैव । स्थानत्रयं वर्तनान्त्रयं प्रहःस्थानि
रसा नव । रागाः षट् त्रिंशत्तु मावाश्चत्वारिंशत्तया (तान)
सूताः” भरतोक्तेः द्रुतमध्यविलासितकालरूपा मात्रा, लयः
उत्तममध्याधममानात्मकः, आदिमध्यान्यरूपवतिस्थानं,
च त्वित्वात् तथा । विपुलफलम् भूमिहिरण्यमित्वाभा-
त्मकं त्वित्वात् तथा । काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याव्यङ्ग्या-
त्मकसुत्तममध्यमाधमःत्मकं त्वित्वात् तथा । देहः कारण-
स्थूलसूक्ष्मात्मकः त्वित्वात् तथा । मूर्त्तिभेदः देहेन्द्रियवि-
षयात्मकस्तथा । सर्गः सात्विकराजसतामसात्मकस्तथा ।
सुख्यसिद्धिः दुःखत्वयाभिघातात्मिका प्रमोदसुदतमो-
दमानाभिधेया त्वित्वात् तथा । सिद्धाङ्कुशः विपर्यया-
शक्तिरुपिहिरूपस्त्वित्वात् तथा । कर्मविपाकः जात्या-
युर्भोगात्मकस्त्वित्वात् तथा । अतीन्द्रियगुणः गुरुत्वा-
ददृग्भावनान्तकः त्वित्वात् तथा । कर्मजगुणः वेग-
संयोगविभागात्मकस्त्वित्वात्तथा । मित्त्वभेदः शत्रु-
भेदश्च सहजप्राकृतकत्विसात्मकस्त्वित्वात्तथा । संसृतिमार्गः
देवायानपितृयान यमयानात्मकः त्वित्वात्तथा । वि-
त्त्वपलम् तस्य प्रत्येकपत्वे त्वित्वात् तथा । वेदान्तिमते
सत्ता पारमार्थिकोव्यवहारिकीप्रातभाषिकीरूपा त्वि-
त्वात्तथा । स्रोतः जडार्थस्तिर्य्यपूपं त्वित्वात्तथा ।
रैश्चित्तमकर्म निर्वर्त्यविकार्य्यप्राप्त्यात्मकं त्वित्वात्तथा ।
आधारकारकम् औपपत्तेविकाभिप्रायकौषयिकात्मकं त्वि-
त्वात् तथा । अपादनकारकम् निर्दिष्टविषयोपास-
विषयापेक्षितक्रियात्मकं त्वित्वात्तथा । व्यापारः कायिक-
वाचिकमानसात्मकस्तथा । अष्टं देवर्षिप्रहसम्बन्धिरूपं
तथा । अलौकिकसद्गुरुः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्ष-
णायोगजात्मकस्त्वित्वात्तथा । काव्यगुणः भाष्यार्थीजः प्रसा-
दात्मकः त्वित्वात्तथा । स्त्रीषौदार्यादीनामोजस्यन्तर्भावात्
त्वित्वम् सा० द० । नायिका स्त्रीवीर्यापरीक्षासाधार-
ण्यात्मिका, सुग्धा मध्या प्रगल्भात्मिका वा तथा तासा-
मेकैकस्या उभयधर्मत्वे नवत्वस्य अवस्थाभेदात् बहुत्वस्येति
भेदः । व्युत्पत्तिलिङ्गं पूर्ववक्त्रेवत्सामान्यतोदृष्टात्मकं
क्षेत्रलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकिरूपं वा त्वित्वात्तथा
कलं वाकसामान्योपचारकत्वात्मकं त्वित्वात्तथा ।

४ चतुष्कबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । वेदः ऋग्यजुःसा-
माथर्वात्मकः, चतुर्थं खगोलगणितसुखानि, पूर्वापरदक्षिणो-

स्तरसमुद्रश्च, चतुर्धात् तथा । अथयसमुद्रादिपरत्वे सप्तत्व-
बोधक इति भेदः । चतुर्भुजविष्णुवाङ्मयस्योऽपि तथा ।
स्वनेहस्तिनासैरावतादीनां चतुर्देन्नानासुतरं दन्तयन्त्र-
स्तथा । हस्तचरपपादातरूपसेनाङ्गम् । उपायः साम-
दानभेदेदण्डरूपः, दिनरात्रयोश्चतुर्गोशरूपयामयन्त्रश्च
तथा । युगं सत्यत्वेतादापररूपं तथा शकटांशविशेषपरत्वे
हस्तपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति । आश्रमः ब्रह्मचर्यगा-
र्हस्थ्यावानप्रस्थसंन्यासरूपस्तथा । शा० ति० उक्ताः ।
तत्त्वम् आत्मविद्याशिवतत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे
चतुर्विंशतिशंख्याबोधकमिति भेदः । मनोवृत्तिः संशयनि-
श्चयगन्धिभिमानरूपा तथा । वाग्दन्तिः परापश्यन्निभ-
ध्यावैखरीरूपा तथा । अर्थबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य
त्वित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः । भावः वेदान्तिभते
जायतुस्त्रिभुवुप्रतिरोपीयरूपस्तथा । सांख्यभते तु धर्माद्य-
दपरत्वेनाष्टत्वबोधकः दैशिकमते षट्त्वस्येति भेदः ।
विष्णुमूर्तिः वासुदेयानिरुद्धसंक्षेपप्रद्युम्नरूपा तथा ; शङ्खा-
दिचतुष्टयधियासभेदकता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य
बोधिकेति भेदः । गणेशः “गणाधिपं गणेशानं ततोयं
गणनायकम् । गणाक्रोडं पीतगौररक्तनीलरुचः क्रमात्”
शा० ति० १३५० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूप-
स्तथा । आत्मादि आत्मान्तरात्मजीवात्मपरात्मरूप-
स्तथा । पीठयन्त्र उड्डियान जालम्बरपूर्णगिरिकायार्थकः
तथा । धर्मादि धर्मज्ञानैश्वर्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि
अधर्माज्ञानानैश्वर्यवैराग्यरूपश्च तथा सांख्यमते धर्मादि
षट्त्वस्य बोधकमिति भेदः । लक्ष्मीगजः दमकादि-
रूपः, दिग्गः प्राच्यवाचोपस्थिमोत्तररूपा तथा । अमानर-
दिक्रपरत्वे षट्त्वस्य दशत्वस्य वा बोधिका इति भेदः ।
ज्योतिः विद्वात्तत्त्वत्वात्मान्तर्यामिरूपम् । एवमन्येऽपि यथा
रोहिणी राशिचक्रे तस्यास्तूर्यत्वात् तदभेदात् तदधिप-
ब्रह्माऽपि तथा । प्रतिष्ठा तस्याश्चतुर्लरपादकत्वात् तथा ।
ब्रह्मयुगार्थकतयन्त्रः “चतुस्त्रिदशकसंयुगा” सू० सि०
उक्तेः “महायुगप्रमाणद्वादशसहस्रदशांस्तु चतुर्गुणरू-
पत्वासक्त तथात्वम् । सार्थकयन्त्रः नामाख्यातनिपातोपस-
र्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थश्च धर्मार्थकामभोक्तरूपत्वात् तथा ।
नायकः धीरोदात्तधीरोजमधीरखिलतधीरप्रयान्तात्मकत्वात्
दक्षिणधृष्टानुबुद्धयथात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येक-
हस्तमधर्म्यत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्येति भेदः ।
आख्यरीतिः वेदर्नीगौडीपाश्चात्तीकाटिकात्मिका चतुर्धा-

स्तथा । प्रलयः नित्यनैमित्तिक प्राज्ञतात्यन्तिकात्मकत्वात् तथा
भगवद्भक्तः “चतुर्विधा भजन्ते माम्” इत्युपक्रम्य “आर्त्त-
जिज्ञासुरर्थाधीं ज्ञानी च पुरुषर्षभ !” इति गीतोक्तेः
चतुष्कत्वात् तथा । अभिनयः आङ्गिकाशाचिकाहास्य-
सात्विकात्मकः चतुष्कत्वात् तथा । नायकादिव्यापार-
विशेषात्मकरीतिः कौशिकीसात्वत्यारभटीभारतीरूपा
चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् “नर्म्म च नर्म्मस्तुर्जी
नर्म्मस्मोटश्च नर्म्मगर्भव” इत्युक्तनर्मादिरूपं तथा ।
सात्वत्यङ्गम् । “उत्थापकोऽथ संहात्यः संहापः परिवर्त्तकः ।
विशेषा इति चत्वारः सात्वत्याः परिकीर्त्तिता” इत्यु-
क्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभ्यङ्गम् “वस्तूत्यापनसंक्षेप-
संक्षिप्रिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभ्याः
प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तवस्तूत्यापनादिरूपं तथा । अनेका-
श्वितगुणः संयोगविभागद्वित्वादिसंख्यद्वादिदृष्टकृत्यरूपः
चतुर्धास्तथा । आध्यात्मिककटिः “आध्यात्मिकश्चतस्रः
प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः” सा० का० उक्तप्रकृत्यादि-
रूपा चतुर्धास्तथा । चित्तपरिकर्मार्थभावाभा भैतीकरणा-
सदितोपेक्षात्मिका चतुर्धास्तथा । समधिचिद्गः जयविजये-
कषायरसास्वादात्मकः चतुष्कत्वात्तथा । संन्यासी कुटीचक
बहुदकहंस परमहंसात्मकस्तथा । अतुल्यः विषयमयो-
जनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविधिदशाधनम्
इहामुत्तार्थफलभोगविरागनिवृत्तानित्यवस्तुविवेक यमादि-
षट्कसुखारूपं तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्य-
प्राप्तानीप्सिताकथितान्यपूर्वकरूपं तथा । बीजम् एकानेक-
वर्णसमीकरणमध्यामाहरणभावितात्मकं तथा । सङ्केतविषयः
जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । द्व्यारम्भकः स्वयंवद्द्वयञ्च
क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अपरसङ्गतः साक्षोक्त-
सायुज्यसाधिर्साख्यात्मिका तथा । कार्योत्पत्तिप्रकारः
असतः सदुत्पत्तिः सतोऽसदुत्पत्तिः सतोविवर्त्तः सतः
सदुत्पत्तिश्चेति चतुर्गुणत्वात् तथा । उडिः काविकाका-
लिकाकारिताचक्राङ्गिरूपस्तथा । विज्ञानः सर्वतन्त्र-
प्रतिनन्नाधिकरणभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुर्धास्तथा ।
वणोत्पत्तौ आख्यनरप्रयत्नः स्मृष्टेष्वस्मृष्टविष्टतसंघाता-
त्मकचतुष्कत्वात्तथा । विप्रलम्भः पूर्वरागमानप्रवास-
करणात्मकः चतुष्कत्वात्तथा ।

५ पञ्चत्वबोधकाः । कवि० उ० युधिष्ठिरमीमार्जुनतनुकुलसहदेवा-
नाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननशिवसुखानां, श्रोतृत्वगुणै-
रक्षन्ध्यात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्पाणि-

पादपायूपस्थरूपाणां कर्मेन्द्रियाणां वा, सन्नाम
कल्पद्रव्यमन्दारपारिजातहरिचन्दनानां देवहस्ताणां, म-
हानाम्नादिभेदपक्षणाधीनां व्रतानाम्, दक्षिणाग्निगाह-
पत्याहवनीयान्वाह्यार्थं पचनावसथ्यानां वज्रीनां, ब्रह्महत्या-
सुरापाणब्राह्मणस्वामिकसुवर्णहरणगुर्वङ्गनागमनतत्संसर्ग-
जानां पातकानाम्, क्षित्यप्तेजोमरुद्गोमरूपाणां
मृतानां, कुमाररघुवंशमाधकिरातनैषधआख्यानं महा-
काव्यानां, होमस्त्राध्यायपाठपितृतर्पणातिथिपूजन-
वैश्वदेवबलिरूपाणां गृहस्थकर्त्तव्यानां आर्त्तानाम्,
अग्निहोत्रादीनां नी०क० प्राग्दर्शितानां औतानां
वा यज्ञानां, सुगोमयमन्त्ररत्नराजवंशतत्त्वैरुत्तररूपाणां
पुराणलक्षणानाम्, प्राण्यापानसमानोदानव्यानरूपाणां
देहस्थायानाम्, उत्प्रेषणावशेषणाकुञ्चनप्रसारणगमनाति-
कानां क्रियाणां, चानेन्द्रियविषयाणां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धात्मकानां, कर्मेन्द्रियविषयाणां वचनादानगमनविष-
र्गानन्दात्मकानां वा पञ्चत्वात् तथा । शा०ति० उक्ताः ।
नीलकहीरकपद्मारागप्रबालभौतिकरूपाणां स्थाय्यघटे
देयानां रत्नानां पञ्चत्वस्य बोधकता वास्तुमाधारोप्यर-
त्नानां कालिदासादिकवीनाञ्च नवत्वात् तत्परत्वे नवत्वस्य
बोधकताये वक्ष्यते । श्वेतगौररक्तहरितश्यामरूपाणां वर्ण-
विशेषाणाम् पञ्चत्वात् तथा पाटलादिवर्णानां मिश्रणेनैव
जातत्वात् न ग्रथगर्थता, वर्णशब्दस्य ब्राह्मणादि-
जातिपरत्वे च गुणस्य, अक्षरपरत्वे तन्मते पञ्चाशत्त्रिपि-
मिर्विभक्त्याद्युक्तोऽपञ्चाशत्त्वस्य, शिलाभेदे "चतुः पटि-स्ति
षट्पि वसुः सम्भवतोमताः" इत्युक्तसंख्याबोधकत्वमिति
भेदः । तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाणां शिव-
मूर्त्तीनाम्, "सम्भोहनस्तापनश्च शोषणः क्षमनस्तथा ।
उन्मादनश्च कामस्य दाणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानां
कामवाणानाम् "निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्ति-
रनन्तरम् । शान्त्यतीता कलाः पञ्च विज्ञेयाः" इति
उक्तानां कलाविशेषाणाम्, रेशानमनोभवतत्पुरुषमकरध्व-
जाघोरकुमारतेजोवामदेवसन्मथसद्योजातकामदेवात्मका-
नाम् तत्तैव उक्तानां कामदेवभेदानां च पञ्चत्वात् तथा ।
तत्पुरुषादिमन्त्ररूपाणां ब्रह्मकवचाञ्च पञ्चत्वात् तथा ।
भा०व०उक्ताः । प्रमाणविपर्ययविकल्पकृतिनिद्रारूपाणां
ष्टोनाम्, इन्द्रियवृत्तिरूपाणां श्रोतसाम्, "किरणा
धूतपापा च सुप्तोवा सरस्वती । गङ्गा च यमुना चैव
पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः" काशी० उक्तानां नदीनां वा

पञ्चत्वात् तथा । उज्जिः कस्तुभितसमसैकशेषसनाद्यन्धातुरूपा,
पल्लवश्च "आत्माश्वत्यवटप्लव्यतोडुम्बरपल्लवाः । पञ्च-
पल्लवमित्युक्तम्" इत्युक्तानां पल्लवानां पञ्चत्वात् तथा । मूलम्
"विल्वशोनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका । पञ्चमूलमिति
ख्यातम्" इत्युक्तविल्वादिमूलानां पञ्चत्वात् तथा । कषायः
"जम्बुशाख्यालिपाख्यालम् वकुलं मदरं तथा । कषायाः
पञ्च विज्ञेयाः" इत्युक्तजम्बुादीनां कषायाणां
पञ्चत्वात् तथा । कोपः वेदान्तोक्तानामसुप्राणमनो
विज्ञानानन्दमयानां कोषाणां पञ्चत्वात् तथा । देहत्वम्
परत्वे षट्कबोधकताये दृश्यते । गव्यम् "पञ्चगव्यं
दधि क्षीरं हनगोमूत्रगोमयैः" इत्युक्तानां दध्यादीनां,
पञ्चत्वात् तथा । तत्त्वम् "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मृदा सैधु-
नमेव च । पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तमद्यादीनां पञ्च-
त्वात् तथा । यत्कलम् "न्यपथोदुम्बराश्वत्यप्लव्येतसवत्क-
लम् । पञ्चवल्कलमित्युक्तम्" इति न्यपथोधादिवल्कलानां
पञ्चत्वात् तथा । शस्यम् "धन्यं सुहासिलामाषा यवाः सिद्धा-
धेकोऽपि वा । पञ्चशस्यमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तानां धान्यादी-
नां पञ्चत्वात् तथा । सुगन्धिः कर्पूरककोलजवङ्गपुष्पगुवा-
गजातिफलरूपाणां सुगन्धिकानां पञ्चत्वात् तथा । सूना
"पञ्च सूना गृहस्थस्य चूल्नां प्रेषण्युपस्करः । कण्डुनो
चोदकश्च" इत्युक्तचूल्नादिरूपवध्यस्थानानां पञ्चत्वात्
तथा । एकवृक्षाङ्गम् "त्वक् पत्रं कुटुम्बं मूलं फलञ्चैकस्य
शाखिनः । एकतस्थन्तु पञ्चाङ्गम्" इत्युक्तानां एकस्य
वृक्षस्य त्वगादीनां पञ्चत्वात् तथा । पुरश्चरणाङ्गम्
"जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चाङ्गोपासनं
शास्त्रे पुरश्चरणमिष्यते" इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वात्
तथा । अमृतम् "दुग्धं च शर्करा चैव घृतं दधि तथा
मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तानां दुग्धादि-
रूपाणाममृततत्त्वस्थादूनां पञ्चत्वात् तथा । नाओक्तिः-
स्वगतप्रकाशापवारितजनान्तिकाकाशगतात्मिका पञ्चत्वात्
तथा । अनुप्रासः केकटिस्तुत्यन्यलाटानुप्रा-
सात्मकः पञ्चत्वात् तथा । लघुलौकिकम् "सुवर्णं रजतं
ताम्रं रङ्गं नागं तथैव च । पञ्चलौहमिति प्रोक्तम्"
इत्युक्तसुवर्णादिलौहानां पञ्चत्वात् तथा । नृगशिरा
तस्याः राशिचक्रे पञ्चमत्वात्तथात्वम् । अभेदोपचारात्
दधिपचन्द्रोऽपि तथा । सुप्रतिष्ठा तस्याः पञ्चाक्षरपाद-
त्वात् तथा । तर्कः आत्माश्वत्यान्धोन्याश्वचक्रकानवस्त्राप्र-
माणबाधितार्थकप्रसङ्गरूपतया पञ्चत्वात् तथा । कार्यावस्था

आरम्भयत्नप्रप्रायानियताप्रिकलागमात्मिका पञ्चत्वा-
त्तथा । नाटकस्यसन्धिः सुखप्रतिपुञ्जमभिवर्धनोपसङ्गति-
रूपः पञ्चत्वात्तथा । प्रस्तावना उद्बुधात्मककथोद्घात-
प्रयोगातिशयप्रवर्त्तकावलम्बितात्मिका पञ्चत्वात् तथा ।
प्रयोजनसिद्धिहेतुः वोजविन्दुपताकाप्रकरीकार्यात्मिका तथा ।
विषयः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनवेशात्मकः तथा ।
अङ्गनतिः “आस्मिन्दिने धौरितकं रोचितं बलिहृतं भूतम्”
इत्युक्तास्मिन्दितादिलक्षणा तथा । गर्भस्यानुगामिधर्मः
“आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च । पञ्चै-
तानि हि सुख्यन्ते गर्भस्यस्यैव देहिनः” इत्युक्तायुरा-
दिलक्षणास्तथा । योगाङ्गासनं “पद्मासनं सस्तिकाख्यं
वज्रभद्रासने तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासन-
पञ्चकम्” शांति० उक्तस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा ।
पूजाङ्गासनं तु आसनयुद्धे उक्तसंख्याबोधकमिति
भेदः । हेत्वाभासः अनेकान्तविकल्पासिद्धसुप्रतिपन्नबाधा-
त्मकः तथा । न्यायाययवः प्रतिज्ञाहेतुदाहरणो-
पनयनिगमनात्मकः तथा । वेदान्तमते तु त्वित्यस्येति-
भेदः । कालगुणः दिग्गुणः मूर्त्तमूर्त्तसाधारणगुणश्च
संयोगविभागापरत्वापरत्वपृथक्त्वात्मकः तथा । बा-
ह्यैकेन्द्रियस्याश्रयगुणः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकस्तथा
“दुःखं संसारिणः स्वस्वस्यैव च पञ्च प्रकीर्त्तताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च” इत्युक्तं
विज्ञानादिलक्षणाः स्वस्वस्तथा । प्रातिपदिकार्थः वि-
शेष्यविशेषणसंख्याकारकलिङ्गात्मकस्तथा । अधिकरणा
वयवः “विशयोविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निरूपय-
त्येति सिद्धान्तः शास्त्रोपधिकरणं सूत्रम्” इत्युक्तसंश-
यादिरूपस्तथा वर्षविभाजकोपाधिः “वर्षान् जनयते
तेषां विभागः पञ्चधा मतः । खरतः कालतः स्थानात्
प्रायत्नानुप्रदानतः” शिष्योक्तेः उदासादिखरोच्चारण-
कालस्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रत्यक्षानां पञ्चत्वात् तथा ।

६ षट्संख्याबोधकाः कवि० ख० उक्ताः । यज्जास्तकोणानां,
त्रिभुजां चतुर्दशानां, तर्काणां ज्ञानसाधनप्रमाणानां प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानागमाध्यापन्युपलब्धिरूपानाम्, विनियोग-
साधनरूपानां श्रुतिस्मृतिज्ञातप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकानां
वा षट्कत्वात्तथात्वम् । आपादकसाधोनीपाद्याद्यानरूप-
परत्वे आत्मान्वयादिपञ्चविधप्रसररूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति
भेदः । अङ्गानां सत्तकवाङ्मयपदद्वयमध्यरूपानाम् प्रधाना-
ङ्गानां, शिवाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिषश्चन्द्रोक्त्याणां

वेदाङ्गानां वा, व्यावर्धेशेषिकसंख्यपातङ्गलोभांसावेदान्ता-
त्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्त्तिनां चक्रा-
वयवरूपानाम् आराणां, कलौ शकप्रवर्त्तकानाम् “युधि-
ष्ठिरो विक्रमशालिवाहमौ धराधिनाथो विजयाभिनन्दनः ।
इमे तु नागाज्जुनमेदिनीविभर्त्तुः क्रमात् षट् शककारकाः
कलौ” ज्योतिर्वि० उक्तानां युधिष्ठिरादीनां सार्वभौ-
मानां वा, षडाननकार्त्तिकेयसुखानां, सन्धिविषयहया-
नासनद्वैधाश्रयरूपानां षट्पगुणानाम् षट्त्वात्तथात्वम् ।
गुणशब्दस्य सत्त्वादिपरत्वे त्वित्यस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे
षट्त्वित्यस्येति भेदः । मधुरकटुकपायाश्लक्तिस्तुल्य-
गानां रसानां षट्कत्वात्तथा । शृङ्गारादिरसपरत्वे
मत्त्वस्य बोधकतेति भेदः । शांति० उक्ताः । आभोद-
प्रभोदसुखदुर्मुखविप्रविप्रकर्त्तृरूपाणां गणेशानां, क्रमे-
णोक्ताभोदादिप्रयाणां सिद्धिसम्पत्तिर्लान्मदनावतीसदृ-
वाह्याविष्णोरूपाणाम्, “स्त्रायुस्थिमज्जगुक्ताणि त्वङ्मांस-
चक्षिराणि च । षाट्भौषिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु
देहिनामिति” तत्त्वोक्तानां स्त्रायुदादीनां कोषाणाम्, बुभु-
क्षापिपासायोकमोहजराश्लथरूपाणामूर्त्तीणाम्, डाकिनी
राकिणीलाकिनीकाकिनीशाकिनीहाकिनीरूपाणाम् षट्-
चक्राधिष्ठितानां शक्तीनाम्, “कलाध्या चैव तत्त्वाध्या
भवनाध्वेति च त्रयम् । वर्णाध्या च पदाध्या च मन्त्रा-
ध्वेत्यपरं त्रयम्” इत्युक्तानां कलाध्यादीनामध्वनाम्,
मूलाधारस्वाधिवानमणिपूरानाहुतविशुद्धाक्षरूपाणां दे-
हस्यचक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिषट्गत्याधाराणां च षट्-
कत्वात्तथा । ऋतूनां वसन्तशीतवर्षाशरद्धेमन्तशिथिरात्मकानां
षट्त्वात्तथा भा० व० उक्ताः । आधाने दक्षिणात्वेन विहित-
गवानां षट्त्वात्तथात्वम् । लक्षिकाः तस्य षट्गारात्मक-
त्वात् तथा मत्त्वचक्रस्य तृतीयरूपत्वे त्वित्यस्येति भेदः ।
एकाहसाध्यानामेकाहकर्त्तव्यदोषदृष्ट्याङ्गानां सद्य-
स्त्रियावतां “षट् साद्यङ्गाः” कात्या० १२, २, ६, सू० उप-
क्रम्य १२, १२, २५, सूत्रानाम् दर्शितानां साद्यङ्गदीर्घ-
व्याधिप्रथमादिकामर्कव्यानुकीविश्वजिह्वित्यस्यैकैकलिङ्ग-
रूपानाम् षट्त्वात् तथात्वम् । आर्द्रा राशिके तस्याः षट्-
त्वात् तथा तद्भेदात् तदधिपशिवकालादिशब्दोऽपि तथा ।
गायत्री तस्याः षडक्षरपादत्वात् । भावविकाराणां जन्म-
मरणवृद्धिविपरिणामापञ्चयनाशरूपाणां यास्त्योक्तानां षट्-
त्वात्तथा । भावपदादीनां वैशेषिकसूत्रोक्तानां द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमायात्मकानां षट्कत्वात्तथा । “एव-

अथ सप्तमस्य धीर्बुधस्य यशसः त्रिव्यः । ज्ञानवैरा-
ग्ययोः सप्तमं भगवद्भोक्त्येति इत्युक्तमगस्त्य षट्संख्या-
योगात्तथा । कारकाणां सप्तमं प्रदानकरणाभार-
कर्मकर्तृरूपाणां षट्कत्वात्तथा । सप्तं सप्ता तिङ्गा नाम्ना
धातुमाऽथ तिङ्गां तिङ्गा । सुबलनेनेति च प्रोक्तः सप्तमः
षड्विधोऽर्थः । इत्युक्तानां, इत्युक्तमर्थधारयद्द्विगुतत्पुरुष-
बहुव्रीह्यव्ययीभावात्मकानां वा सप्तमसंज्ञां षट्त्वात्तथा ।
सङ्गतिः प्रसङ्गोपोहताहेतुतावसरनिर्वाहवैकल्यात्-
रूपा षट्कत्वस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्गतिरूपा तु त्रित्वस्य,
अधिकरणसङ्गतिरूपावान्तरसङ्गतिस्तु आद्ये षट्पदान्तरप्रत्युदा-
हरणादिरूपा बहुत्वस्येति भेदः । अङ्गन्यासः शीर्षशिखासुख-
हृदयनेत्रकरतलतत्पृष्ठन्यासरूपतया षट्त्वस्य, अभिज्ञा-
दिव्यचक्षुःश्रोत्रपरिचिन्तानपूर्वनिवासानुसृष्टतिस्त्रात्मतत्त्व-
ज्ञानवियुक्तिकायव्यूहादिसङ्घिकरूपबौद्धधर्मभेदरूपा षट्-
त्वस्य, ऋषयः मौलभ्यसुहृद्वैष्णवीपराजितशत्रु-
सैन्याटविकात्मकम् षट्त्वात् तथा । सुरापाणसमम् “अङ्गो-
ज्जिता वेदनिन्दा कौटसाख्यं सुहृद्वधः । मर्हिताज्ञादयो-
र्जग्धिः सुरापाणसमानि षट्” इत्युक्तम् षट्त्वात् तथा ।
नारोदूषणानि “पानं दुष्कर्मसंसर्गः प्रत्या च विरहोऽ-
दमम् । स्वप्नोऽन्यदृष्टावस्य नारोणं दूषणानि षट्”
काशोऽङ्गानि षट्त्वात्तथा । शास्त्रतात्पर्यं निरूपयकः
“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थधातोप-
पत्तौ च हेतुज्ञातृपर्यन्तिरूपे” इत्युक्तः षट्त्वात् तथा ।
प्रोतिलक्ष्यणम् “ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति
पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रोतिलक्ष्यणम्”
इत्युक्तदानाद्यात्मकम् षट्कत्वात् तथा । गीताङ्गवस-
न्नादिरागः षट्त्वात् तथा । पताकास्यानाङ्गफलम् “इष्टा-
र्धरचनास्यार्थबोधोऽज्ञानविस्तरः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्तु
गोप्यानां गोपनं तथा । प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्-
विधम् फलम्” इत्युक्तोऽर्धरचनादिरूपं षट्त्वात्तथा ।
रिपुः कामक्रोधलोभमोहमदमात्मव्यात्यैकः षट्त्वात्तथा
जन्मजन्मावधिकवचस्थाने चिन्तनीयत्वाद्वा तथा । विप्रकर्म-
जननयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिपत्तात्मकं षट्त्वात्-
तथा । अभिचारः मारयोज्ञाटनविद्वेषस्तम्भनमोहन-
वशीकरणात्मकः षट्त्वात् तथा । यमादिः यमदमोपरति-
मितिज्ञानज्ञासमाधिरूपस्तथा । प्रत्यक्षम् आश्रयत्वात्
आश्रयरासनप्राणजमानात्मकं षट्त्वबोधकम् लौ-
किकप्रत्यक्षसन्निकर्षः इन्द्रियार्थयोगतत्त्वयुक्तसमवाय

तत्संयुक्तसमवेतसमायसमवायसमवेतसमवायसंयुक्तविषे-
षणतात्मकः षट्कत्वात्तथा । आकाशगुणः संख्या-
परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दात्मकः षट्त्वात्तथा ।
निसिन्तासमवायिकारणतापञ्चगुणः उष्णश्चर्शस्वशुक्ल-
वेगसंयोगविभागात्मकः षट्त्वात्तथा । मानभङ्गोपायः
सामदानभेदनीतुपेक्षारसान्तरात्मकः षट्कत्वात्तथा ।

७ सप्तसंख्याबोधकाः । कवि० ल० उक्ताः । लोकः भूभुवः
स्वर्गलोकजनतपःसत्यात्मक ऊर्ध्वस्थः, अतलवितलसुतल-
तलातलमहातलरसातलपातालात्मकः अधःस्थो वा, द्वीपः
जम्बुशाल्मल्लिकशकुल्लगोमेदपुष्करात्मकः, सुनिश्च-
यैवसुतमन्त्रनरे वसिष्ठकश्यपातिविश्वामित्रजसदग्निगौतम-
भारद्वाजात्मकः स्यायम्भुवान्तरे मरुत्यतिपुलक्युल्लङ्घ-
क्रतुप्रचेतोवशिष्ठात्मको वा सप्तत्वात् तथा । सूर्यः हयः
तदन्तर्नां सप्तत्वात् तथा । सस्रः लवणेषुसुराहतदधि-
क्षीरखादूदकात्मकः, ऋषराज्याङ्गम् स्वास्त्रमात्रसङ्घत्-
कोषराष्ट्रदुर्गबलात्मकम्, धान्यम् यवप्रोहितलभाष-
श्यामाककङ्कसङ्घात्मकं सप्तत्वात् तथा । वज्रिशिखा
कालीकारालीमनोजवासुलोहितासुधूषणस्योऽस्फुल्लिङ्गिनी-
विश्वधामात्मिका, अग्निश्च महेन्द्रमलयसहाशुक्तिमहविविध्य-
पारियात्रकुलपर्वतरूपात्मकः सप्तत्वात् तथा । शांति०
उक्ताः । सुदर्शनम् आचक्रविचक्रसुचक्रधीचक्रसुचक्र-
ज्वालाचक्रसुदर्शनचक्रात्मकम्, स्वस्थ निषादर्षभगन्धार-
मङ्गजमध्यमधैवतपञ्चमात्मकः सप्तत्वात् तथा । उदा-
त्तादित्ये त्रित्वस्य, अजय्यरूपत्वे षोडशत्वस्येति भेदः ।
पङ्कः रविचन्द्रमौसवधुगुरुशुक्रशनिरूपः सप्तत्वात् तथा ।
राहुकेलोर्ध्वत्वमते तु नवत्वस्य यज्ञियपात्रभेदत्वे
दशत्वस्य “दश पङ्कान् गृह्णातीति” नृनौ दशानामेव
सोमपङ्कषात्पाणां विधानात् । “अष्टौ पङ्का अष्टा-
वतिपङ्काः” इति नृतेः ज्ञानसाधनात्मके पञ्चज्ञानेन्द्रिय-
मनोबुद्धिहृङ्कारात्मकाष्टविधार्थपङ्कषेष्टत्वात् अष्टत्वबोधक-
इति भेदः । समिधाम् अर्कपलायशदिरापामार्गपिप्-
लोडुम्बरशमीरूपाणां, नी० क० उक्तानां पात्यपशूनां गवा-
दीनां, वन्यपशूनां मङ्गिषादीनाञ्च भूरादीनां व्याकृतीनाञ्च
सप्तत्वात् तथा । भा० व० उक्ताः । मनोबुद्धिचिह्नज्ञाने-
न्द्रियपञ्चकात्मप्राणरूपः ऋषिः सप्तत्वात् तथा । मनो-
बुद्ध्यादिप्राण्याणि सुखानि सप्तत्वात् तथा, गीणांतन्त्री
तासां लोके सप्तत्वप्रसिद्धे तथा । बन्दः गायत्र्यादिजग-
त्वनवैदिकबन्दोरूपम् सप्तत्वात्तथा लौकिकबन्दः परत्वे

अहिंशतित्वस्येति भेदः । सामन्तः कोट्टारहिकारप्र-
स्तावोद्गीयप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपा सप्तत्वात् तथा ।
“लोकेषु संप्रविधं सामोपास्येतेति” श्रुतौ सान्नां संप्रविध-
त्योक्तेष्वप्यात्मम् । वैशेषिकमते पदार्थः द्रव्यगुणकर्मसामा-
न्यविशेषसमायाभावात्मकः सप्तत्वात् तथा । प्रकृतिविकृतिः
महदहकारवद्ध्यर्थादपरसमभ्यन्तस्मात्तात्मिका सप्तत्वात्
तथा । पुनर्विस्तारशक्तिरपि सप्तत्वात् तथा । अमे-
दात्तदधिपतिरदितिरपि । उष्णिक तस्याः सप्तान्नरपाद-
त्वात् तथा । अन्नजन्यस्थानम् “अमृताद् बाष्पतोवज्जैवेदे-
भ्योऽश्वाश्च गर्भतः । सम्प्रोद्यमानास्तत्पत्तिः सप्तमा परि-
कीर्त्तता” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । ताड्योत्पत्तिस्था-
नकत्वेन अन्नशब्देऽपि तथा । मदश्रुतिवत् “करात् कटाभ्यां
मेढाश्च नेत्राभ्याश्च मदश्रुतिः” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा ।
वरगुणः “कुलञ्च शीलञ्च मनोऽज्ञता च विद्या च वित्तं च
वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या वपुः
शेषमचिन्तनीयम्” इत्युक्तकृतादीनां सप्तत्वात् तथा ।
पौनर्भवा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शता
रा च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च
पुनर्भू प्रभवा च या” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । धर्मवित्ता-
गमः “सप्त वित्तागमा धर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः । वि-
भागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपद्य एव च” इत्युक्तदायादीनां
सप्तत्वात् तथा । मरुत्, आवहप्रवहोदहसंवहविषहपरा-
वहपरीवहात्मकः सप्तत्वात् तथा । अवान्तरभेदपरत्वे जन-
पञ्चाशत्त्वस्येति भेदः । मोलदपुरी “अयोध्या मथुरा माया
काशी काञ्चिरयनिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तता मोल-
दायिकाः” इत्युक्तपुरीणां सप्तत्वात् तथा ।

अष्टबोधकाः कवि० उक्ताः । योगाङ्गं यमनियमासन
प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं, शिवमूर्तिः
स्त्रियादिपद्भूतचन्द्रसूर्ययजमानरूपा, ऐरावतपुण्डरी-
कवासनकुशदाञ्जनपुष्पदलहार्यभौमसुप्तोत्तकरोदन्ती च
अष्टत्वात् तथा । एकशेषात् करिषीशब्देऽपि तथा करिष्यश्च
अष्टकप्रिकापिकृत्वातुपमातात्मकस्यैश्वर्यद्वयज्जनाञ्जनाव-
तीरूपाः । विधिः अष्टिमकविषमप्राप्तिप्राकाश्व्यगितायश्रुता
व्याप्तिकामावसायितात्मिका अष्टत्वात् तथा । चतुर्वदन-
मङ्गलकर्मज्ञाया । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशजलस्त्रापि-
विशिष्टाकटावनपाणिमन्त्रजनेन्द्रात्मकाष्टकर्मज्ञतम् अष्ट-
त्वात् तथा । दिग्पादः इन्द्रवज्रियमनिर्णीतविरह-

वायुकुबेरेशाभात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिग्गमिन् रा-
णामेषामष्टत्वात् तथा । जङ्गीधोदिकसहितदिक्पाल
परत्वे दशत्वस्येति भेदः । अहिः शेषवास्तुकिपद्मानहा-
पद्मतत्तककुलीरकर्कटगङ्गात्मकः अष्टत्वात् तथा । कुला-
चलः मतान्तरे हिमाचलसहितः पूर्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः
अष्टत्वात् तथा । कुलाचलानां सप्तत्वप्रसिद्धावपि कवि-
दत्तव्याहारः । “अष्टकुलाचलसप्तसप्तशः” मोहसुन्दरः ।

शा० ति० उक्ताः । भैरवः अक्षिताङ्गवृक्षण्डोक्तकपा-
लिभीषणकोधनसंहारात्मकः । प्रकृतिः प्रधानमहदङ्गप्रपञ्च-
तन्मात्मात्मिका अष्टत्वात् तथा । प्रकृतिशब्दः प्रधानपरत्वे
एकत्वस्य तत्त्वान्तरोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वस्येति भेदः ।
गणेशः वक्रतुण्डकदम्बमहोदरगजाननलम्बोदरविकटविज्ज-
राजधूम्रवर्णात्मकः अष्टत्वात् तथा । अग्निमूर्तिः “जात-
वेदाः सप्तजिह्वो हव्याह्नसंज्ञकः । अष्टोदरजसंज्ञः
स्यात् पुनर्विश्वानराङ्गयः । कौमारतैजाः स्याद्विषसुखोदेव-
सुखः स्मृतः” शा० ति० उक्तानां जातवेदआदीनामष्टत्वात् तथा

भा० व० उक्ताः । शाणः आवपनतल्यपूरणीयः
महदहकारचित्तसहितज्ञानेन्द्रियरूपः अष्टत्वात् तथा ।
शरभपादस्य लोके ऽष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । यूप-
कोणस्य वेदे अष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । द्विजगुणाः “दवा
सर्वभूतेषु जालिनरनृत्या शौचमनायाशेमङ्गलमका-
र्षण्यमसृष्टेति” गौतमोक्तानामष्टत्वात् तथा । वैशेषिकोक्त
इन्द्रगुणः संयोगविभागवृथकत्वसंख्यापरिमाणवृक्षोऽष्टा
कृतिरूपः अष्टत्वात् तथा । राव्याङ्गम् पौरुषेणीसहित
स्वास्थ्यमात्यादिषष्ठकम् अष्टत्वात् तथा । नृपगतिः “आदाने
च विषर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । प्रक्षमे चार्थवचने
व्यवहारस्येक्षणम् । दण्डगुह्यैरवक्रः स्यात्तेनाष्टगतिको
नृपः” उद्यमशोक्तगतिरूपा अष्टत्वात् तथा । तारिणी “तारा
चोपा महोपा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी
च चासृष्टा इत्यष्टौ तारिण्योमताः” इत्युक्तानां तारा-
मूर्तिभेदानामष्टत्वात् तथा । होमद्रव्यम् “अथ्योऽपुस्त-
जन्त्यपोधसमिधश्चिह्नाः । सिद्धार्थपायसाध्यानि द्रव्या-
ण्यष्टौ विदुर्मुधाः” इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा । धातु-
“सर्ष” रौप्यश्च ताम्रश्च वज्रं ययदमेव । वीर्यं लोहं
रसश्चेति धातवोऽष्टे प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तानामष्टत्वात्
तथा देहस्थधातुपरत्वे सप्तत्वस्येति भेदः । महासरस्वती-
भुजसस्या अष्टभुजत्वात् तथा । सात्विकभावः “सत्त्वः
खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैशर्द्यमज्जु

प्रत्यय इत्यथै स्वात्यकाः कृताः” सा० द० उक्तस्त्वन्मादी-
नामत्वात्तथा । असमवायिकारणगुणः रूपरसगन्धस्पर्श-
परिमाणैकपृथक्त्वस्तेष्वष्टात्मकः अष्टत्वात्तथा ।
निमित्तकारणगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाहेयवृत्तादृष्टभावन-
त्त्वकस्तथा । मनोगुणः संख्यापरिमितपृथक्त्वसंयोग-
विभागपरत्वापरत्ववेगात्मकस्तथा । मङ्गलम् “सुगंराजो-
दृष्टोमागो कनयोव्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी
दीप इत्यष्टमङ्गलम्” इत्युक्तानां “लोकैः स्मृतं मङ्गलान्यथै
वृक्षाणो, गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्योमाला
राजा तथाष्टमः” इत्युक्तानां वाटत्वात्तथा । नायिका-
वस्था स्वाधीनमनकृता स्वशिष्टताभिसारिकाकलहान्नरिता
विप्रलब्धामोषितमर्भृकावासकमञ्जाविरहोत्कण्ठतात्मिका
अष्टत्वात् तथा । दृष्टकौहम् “सुवर्णं रजतं ताम्रं सीसकं
कान्तिकं तथा । रत्नं कौहं तोष्णलौहं कौहान्यथै इमा-
नि त” इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा । लघुलौहपरत्वे पञ्चत्य-
स्य बोधकमित्युक्तम् । आयुर्भेदाङ्गम् “शल्यं शालक्यं
कायचिकित्सा भूयविद्या कीमारभ्यः षडंगदन्तं रसायन-
तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” सुयुक्तोक्तानामष्टत्वात्तथा ।
अर्घाङ्गम् “आपःक्षीरं कषायश्च दधि सर्पिः सतण्डु-
लम् । पर्यः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोर्घः प्रकीर्तित” इति
इत्युक्तानाम् “आपःक्षीरं कषायप्राणि दधं मधु तथा
दधि । इक्तानि कररीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् । अष्टाङ्ग-
एव वा अर्घं इत्युक्तानां वाटत्वात् तथा । प्रणामाङ्गम्
“जानुभ्याञ्च तथा पटुभ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा
वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग इति” इत्युक्तानामष्टत्वा-
त्तथा । “मैथुनाङ्गम् स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्य-
भाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च आसनस्थपिरेव च ।
यतश्चैधुनमष्टाङ्गम्” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । पुण्यं तस्य
राशिचक्रे अष्टमत्वात् तथा । तदभेदात् तदधिपोजीवो-
ऽपि । अनुष्ठप् तस्याः अष्टाक्षरपादत्वात् तथा । तमः
अव्यक्तमहद्ब्रह्मरूपस्य तात्मात्मात्मकेष्वनात्मभूतेष्वनात्म-
बुद्धिरूपमष्टविधविषयत्वात् तथा । “भेदस्तमसोऽष्टविधो-
भोक्तृश्च तथा” सा० का० । मोहः अणिमादिमिद्धी-
नामात्मगतानां याज्ञतिकत्वाभिमानरूपः अणिमाद्यष्ट-
विधविषयविषयत्वात् तथा । विवाहः ब्राह्मदेवार्थप्राजा-
पत्यासुरगन्धर्वराक्षसपशाचात्मकः अष्टत्वात् तथा । विजि-
“जहः शब्दोऽध्ययनं दःखविघातास्तयः सुकृतप्राप्तिः ।
दानञ्च सिद्धयोऽथै” सा० का० उक्तोद्दिष्टानामष्टत्वात्तथा ।

उक्तमिद्धीनां नामान्तराणि सां० कौ० दर्शितानि । तारुता-
रतारताररस्यकषदासुदितप्रमोदसुदितमोदमानरूपाणि ।
खगगतिः “संपातं विप्रपातञ्च महापातं निपातनम् ।
वक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम्” इत्युक्त-
सम्पातादिरूपा अष्टत्वात् तथा परिकर्मा अङ्गशास्त्रोक्त-
योगवियोगगुणभगवर्गतत्पदघनतत्परूपम् अष्टत्वात्-
तथा” यथोत्पत्तिस्थानम् । “अथौ स्थानानि वरुण-
नासरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्तोष्ठौ नामा-
मूलं तालु च” शिकोक्षोरवादीनामष्टत्वात् तथा ।
अमृतममम् अथौ तान्यमृतममनि आपोमूलं फलं पयः ।
हृयिर्वाङ्मणकाभ्या च गुरोर्वचनमौषधम्” इत्युक्तानादी-
नामष्टत्वात्तथा । नहारोगः उन्मादत्वग्दोषराजयक्ष्मास-
मधुमेहभगन्दरोदराग्रसरीरूपः अष्टत्वात् तथा ।

नवत्वसंख्याबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । सखनासिकानेत्वकर्ण-
हयोपस्थपायुरुपाणां देहद्वाराणां नवसंख्यायोगात् तथा
भारतकिन्नरहरिकुहिरण्यस्यरस्यकेलाहतमहतरगकेतुमा-
लाख्यानां भूखण्डानाम्, तपस्याकाञ्चे स्वयंजितानां रा-
वणमस्तकानाम्, व्याघ्रस्तनानां गौडी पैटी च माध्वी च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा” इति त्रिविधसुरायाः सात्विक-
राजसतामसाधिकारिभेदस्येतया नवत्वात्तथा । कुण्डानां
अष्टासु दिक्षु अथौ ऐशानीप्राप्त्योर्मध्ये आचार्यकुण्ड-
मेकमिति मण्डपाङ्गकुण्डानां नवत्वात्तथा । “पद्मोऽस्त्रियां
महापद्मः शङ्खोमकरकच्छपौ । सुकुन्दकुन्दनीलाश्च वज्रो-
ऽपि निधयो नव” हारा० उक्तानां पद्मादेनाम् अङ्गा-
नामेकादीनां नवान्तानां, शङ्कारवरीरौद्रकरणाङ्गुलहास्य-
भयानकबभ्रुशान्ताख्यानामलङ्कारोक्तानां रसानाम्, रवि-
चन्द्रमौसवधगुरुशुक्रशनिराहुकेतुहृपाणां पक्षाणाञ्च नव-
त्वात् तथात्वम् । शांति० उक्ता “सद्भिदानन्दविभयात्
सकलात् परमेष्ठरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादा-
दिन्दुरुसुहृवः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते
पुनः । बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समोरिताः ।
बिन्दुः शिवात्मको बीजं शतेनादस्तयोर्मिथेः । समवायः
समाख्यातः सर्वागमविशारदैः । रौद्री बिन्दोस्ततोना-
दात् ज्येष्ठा बीजादजायत । वासा, ताम्रः सङ्गताः
रुद्रब्रह्मरमाधिपाः” तत्त्वैवाद्ये उक्तानां शक्तिस्त्वानां
पीठशक्तीनां तत्तद्देवताभेदेन भिद्यमानं तत्त्वैवोक्तानाम्
“सुक्तामायिकवैदूर्यगोभेदान् वज्रविद्मी । पुष्करागं
सरकतं नीलञ्चेति न्यसेत् क्रमात्” इत्युक्तानां रक्तानां

नवत्वात् तथा । वर्गाणामकवटतपयशरूपपाणाम् नव-
त्वात् तथा लोके ललरूपलवर्गस्त्राभावात् अटसंख्या-
बोधक इति भेदः । प्राणरक्तदुर्गाभेदरूपपाणाम् या-
ति० २३प० उक्तानां प्राणदूतीनाम्, नवत्वात्तथा ।
भा० व० । सामधेनो तस्याथ यथा नवत्वं तथा नी०
क०व्या० दर्शितं प्रकृतिसंयोगस्तस्य च स्पष्टौ यथा
नवधा योगस्तथोक्तं प्राक् ।

ईश्वरलक्षणम् जगज्जन्मस्थितिप्रलयेषु प्रत्येकं ज्ञानचि-
कोर्वाप्रयत्नात्तथा नवत्वात्तथा । “विश्वसर्गविसर्गादिनव-
लक्षणलक्षितम्” श्रीधरः । पत्रिका कदली दाडिमी
धान्यं हरिद्रामानकं कचः । विलोऽशोको जयन्ती च
विज्ञेया नव पत्रिकाः” इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात्
तथा । नवपत्रिकास्यदेवोरूपा दुर्गा ब्रह्माग्नोरक्तदन्ति-
कालञ्जयजयन्तीवासुगङ्गाकालिकाशिवशोकरहिताकार्त्ति-
कीरूपाणां नवत्वात् तथा । दक्षिणे धार्तराजगद्दः “धन्व-
न्तरिः जपणकोऽमरमिहगुर्वेतालभट्टघटकर्परकालिदा-
साः । ख्यतो वराहमिहिरोन्डपतेः सभायां रत्नानि वै वर-
हचिर्नव वित्तमस्य” ज्योतिर्वि० उक्तानां वित्तमादित्यसभा-
स्यकविश्वेश्वरानां नवत्वात् तथा । विष्णुभक्तिः “श्रवणं की-
र्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं
सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसांऽर्पिता विष्णौ भक्ति-
श्रेयवलक्षणा” भाग० ७,५ उक्तश्रवणादिरूपा नव-
त्वात् तथा । तृष्टिः “आध्यात्मिकश्रवणतमः प्रकृत्युपा-
दानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव
तृष्टयो भवन्तीह” सां०का० उक्तानां नवत्वात् तथा ।
अभ्यागतेऽव्ययकार्यम् । “नवैतानि गृहस्थेन कार्या-
गलभ्यागते सदा । अव्ययानि च यत् सौम्यं वाक्यं
चतुर्भुजोऽसुखम् ४ । अभ्युत्थानं मिहायाते सङ्गहं
पूर्वभाषणम् ७ । उपासनं न मनुव्रज्यात्” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । अभ्यागते ईशद्वयसाध्य
कार्याणि । “तत्त्वैक्ययुक्तानि कार्यागलभ्यागते
नव । आसनं १ पादयोचं २ च यथाशक्त्यशनं ३
लितिः ४ । शय्या ५ हण्डिजला ७ यज्ञं ८ दीपा ९ गार्ह-
स्पत्यसिद्धिदाः” काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा । गृह-
स्वावश्ययाज्यनिन्द्यकार्याणि “तथा नव विकर्षाणि त्या-
ज्यानि गृहमेधिना । पैशुन्यं परदाराश्च क्रोहः क्रोधा-
ज्जाप्रिये । द्वेषोदम्भश्च माया च स्वर्गनागार्गला-
श्च च” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अवश्यकर्त्त-

व्यानि “नवावश्यकर्त्तव्याणि कार्याणि प्रतिवासरम् ।
ज्ञानं सन्या जपोहोमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पिष्टतर्पणम्” काशी० उ-
क्तानि नवत्वात् तथा । गोप्यानि “जन्मर्त्तं मैथुनं
मन्त्रो गृह्यङ्गिहस्तं वस्त्रनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न
प्रकाश्यानि सर्वथा” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा ।
प्रकाश्यानि “नवैतानि प्रकाश्यानि बहुपापमङ्गुलि-
तम् १ । प्रायोग्यं गृह्यशुद्धिश्च स्वाभ्युदयः ४ ऋषयः वि-
क्रयोद् १ । कन्यादानं ७ गुणोत्कर्षः ८” काशी० दर्शितानि
नवत्वात्तथा । अत्ययदानपात्राणि । “पात्रमिदं विनिर्दिष्टं
दीनानाथोपकारिणम् । पिष्टमाह गृह्ये तद्वचनं दत्तमन्त्र-
यम्” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । निष्फलदान-
पात्राणि “निष्फलं नवकं स्पृष्टं चाटचारणतल्लम् ।
कुर्वेद्ये कितवे धूर्ते शठे मन्दे च बन्दिन” काशी०
उक्तानि नवत्वात्तथा । अदेयवस्तूनि “आपत्स्वर्गपि
न देशानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्ये सति सर्वत्र दा-
राश्च शरणागताः । न्यासाधी कुलवृत्तिश्च निक्षेपः स्त्री-
धनं सुतः” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । साधारण-
कर्म्म “सत्यं शौचमहिंसा च चान्तिर्ज्ञानं दया दमः ।
अस्तेयमिन्द्रियाकोचः कर्म्म साधारणं ममम्” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । द्रव्यं क्षितिजलतेजोवायुकाश-
कालदिग्मनव्यात्मरूपं नवत्वात् तथा । तमसोद्रव्यत्वसते
दशत्वबोधकमिति भेदः । स्थायिभावः “इतिह्येव
शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विश्वद्वेष-
त्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च” सा०द० उक्तारत्वादीनां
नवत्वात्तथा ।

१० दशत्वबोधकाः । कवि० व० उक्ताः । हस्ताङ्गुलीनां, दश-
भुजशस्त्रबाहूनां, दशमुखरावणसौलीनां, मोनकृष्णवराह
वृत्तिं ह्यवसनपरशुरामदाशरथिबलभद्रबुद्धिकल्किरूपाणां ल-
ब्धावताराणाम्, पूर्वाग्नेयोदक्षिणनैऋतोपशिमाशयज्यो-
त्तरैशान्यूर्ध्वोक्षरूपाणां दिशां, गविशेषां देवानां गणदेव-
ताभेदानां, क्रतुदक्षयसत्यकामकलध्वनिरोक्कपुच्छरवो-
माद्रवसोरूपाणाम्, दशाश्वरथचन्द्राद्यानाञ्च दशत्वात्तथा
शा०ति० । शक्तिरत्नानि “निष्टक्याद्याः कलाः पञ्च ततो
विन्दुकला पुनः । नादः शक्तिः सदापूर्वः शिवश्च प्रकृतेर्विदुः”
इत्युक्तनिष्टक्यादिरूपाणि दशत्वात्, तथा । नाडीनाम्
इडापिङ्गलासुषुम्णासहितानाम् “गाम्भारीहृत्तिजिह्वा-
सप्तशालम्बुषा मता । यशस्विनी शङ्खिनी च कुङ्कुः सुः

सप्त नाडिकाः” इत्युक्तानां दशत्वात् तथा । भा० व० ।
 उपरस्य वागादोनामधिदैवमधिभूतं स्थितानां विषयसर्पण
 वर्त्तमानकदिशः दशत्वात्तथा “ता वा एता दशैव भूत-
 मात्मा अधियज्ञं प्रज्ञामात्मा अधिभूतमिति” श्रुतेस्तथा-
 त्वम् । गर्भमासानाम्, उपनिषद्भेदेन उपदेशकम-
 हावाक्यानाम् “ब्रह्माहमस्मीति” एवमादोनां तद्विनेयानां
 तद्विज्ञेयकाणाञ्च दशत्वात्तथा ।

महाविद्या “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी विष्णुमन्त्रा च विद्या ध्रुमावती तथा । वगला सिद्ध-
 विद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः
 सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तकाल्यादीनां दशत्वात्-
 तथा । ब्राह्मणः सारस्वतकान्यकुञ्जगौडमैथिलोत्कलद्रा-
 विडमहाराष्ट्रतैलङ्गगुर्जरनागररूपतया दशत्वात्तथात्वम् ।
 पापानि “अदत्तानामुपादानं” हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यभृ-
 तः चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः । अस्मन्मन्त्रप्रलापश्च वा-
 ञ्मयं स्यात्तुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचि-
 न्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ।
 एतानि दश पापानि” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा योगाङ्ग-
 रूपो यमः “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं कर्माजिवम् ।
 जमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश” इत्युक्ताहिंसा
 दीनां दशत्वात्तथा । नियमः “तपः सन्तोषश्चास्तिक्यं
 दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्चयणं चैव स्तोमतिथि-
 जपोद्धतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ताः” शा० ति० उक्ततपश्चा-
 दीनां दशत्वात् तथा । रूपककाम्यम् “नाटकमथ प्रकरणं
 भाष्यव्यायोगसमकारिडसाः । देहाङ्गगाङ्गोथ्यः प्रहसन
 मिति रूपकाणि दश” इत्युक्तनाटकादीनां दशत्वात्तथा
 वास्याङ्गम् “गेयं पदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकान्त्यूर्ध्वं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् । उत्तमो-
 त्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च । वास्ये दशविधं ह्येतदङ्ग-
 षुक्तं मनोविभिः” इत्युक्तगेयादीनां दशत्वात्तथा । धर्म-
 लक्षणम् । “धृतिः जमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 भीर्ब्रिदा सत्यमक्रोधो दयकं धर्मलक्षणम्” इत्युक्तधृत्यादी-
 नां दशत्वात् तथा । पञ्चमूलद्वयम् “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां
 दशमूलसदाकृतम्” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा । पञ्च-
 मूले च “अफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
 शोभाकः पञ्चभिर्भैतैः पञ्चमूलसदाकृतम् । शाळपर्णी
 धृन्निपर्णी दहती कण्टकारिका । गोक्षूरः पञ्चभिर्भैतैः

कनिष्ठं पञ्चमूलकम्” भा० प्र० परिभाषिते । तेन प्रत्येक
 मूलशब्दः पञ्चार्थकत्वात् पञ्चत्वस्य बोधक इति भेदः ।
 उपनिषद् “ईशाकेनकठः प्रश्नेषुषड्माख्यं कथिततिरिः ।
 ऐतरेयं च छान्दोग्यं दृष्टदाराख्यकं दश” इत्युक्तगेयादीनां
 प्रधानोपनिषदां दशत्वात्तथा । मन्त्रसंस्कारः तन्त्रोक्त-
 दशविधतया दशविधत्वात्तथा ।

न्यायावयवः केषांचिन्मते जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्ति
 प्रयोजनसंशयव्युदाससंज्ञितानां प्रतिज्ञाहेतुदादरणोपन-
 यनिगमानां दशत्वात्तथा । मघा राशिचक्रे तस्या दश-
 मत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपपितृशब्दोऽपि तथा ।
 पङ्क्तिः दशालरपादत्वात्तथा दशरथ इत्यर्थे पङ्क्तिरथा इ-
 त्यादिः । बौद्धबलम् “दानं शीलं जमा वीर्यं ध्यानं प्रज्ञा
 बलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै”
 इत्युक्तदानादीनां दशत्वात्तथा । वर्द्धकला “धूर्त्वाचिरुपा
 ज्वलिनी ज्वलिनी विस्फुल्लिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा क-
 पिला हव्यकव्यवहे अपि” इत्युक्तधूर्त्वाचिरादीनां दशत्वा-
 त्तथा । योगभङ्गः “तिथ्यङ्गवेदैकदेशोनविंशभैकादशाष्टाद-
 शविंशसंख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोऽयुगोऽयोगाश्चमूचेत्
 दशं योगभङ्गाः” ज्यो० उक्तयोगजातपञ्चदशाष्टाङ्कानां दश-
 त्वात्तथा । विप्राशौचदिनम् “शुद्धे दृष्टिप्रोदशाष्टेन” मनु-
 ज्ञेः विप्राशौचस्य दशदिनव्यापित्वात्तथा । लघुद्विजसंस्का-
 रः गर्भाधानपुंसवनसोमलोऽजयनजातकर्मनामकरणनिष्-
 क्रामणाज्ञानचूडोपनयनविवाहकूपतया दशत्वात्तथा ।
 दृष्टसंस्कारस्तु अष्टचत्वारिंशच्छब्दे उक्तचत्वारिंश-
 त्वावबोधक इति भेदः । महापुराणलक्षणम् “सर्गोऽस्याथ
 विसर्गश्च उत्तीरजान्तराणि च । वंशोवंशानुवर्तितं संस्था
 हेतुरपान्धयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तां पुराणं तद्विदोविदुः ।
 केचित् पञ्चविधं चक्षुर्बुद्धदृष्टव्यवस्थया” भाग० १२, ७ ।
 महाभोहः दिव्यादिव्यशब्दादीनां तद्विषयाणां दशत्वात्-
 तथा । “दशविधो महाभोहः” सा० का० ।

देहस्थवायुः प्राणादिपञ्चकसहितनागकूर्मधनञ्जयक-
 कलदेवदत्ताख्यानाम् देहस्थानां दशत्वात्तथा । वङ्गः
 “भाजकोरङ्गकश्चैव स्वेदकः स्नेहकस्तथा । चारकोषव्यक-
 श्वैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः । व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मकः
 दशमः स्मृतः” इति पदार्थादर्शोक्तानाम् देहस्थानानां
 “तेजकोदीपकश्चैव विभ्रमज्जमशोषणाः । आवसव्याहव-
 नीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्त्याहार्थी गार्हपत्य इत्येते
 दश वङ्गयः” इति तत्त्वैकोक्तानां बाह्यवङ्गीनां वा दशत्वात्त-

था । दिक्पालवाहनम् पुरावतकागमहिषसिंहसकरह-
रिणाष्टवधमहसंपन्नरूपम् दशत्वात् तथा । मतान्तरे
सोमस्थाने कुबेराधिपतित्वे तस्य नरवाहनत्वमिति भेदः ।
दिक्पालात्मन् वज्रगतिदण्डखड्गपाशाङ्गशङ्खदात्रिमूल-
चक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा । दुर्गाभुजः तस्या दशभुजत्वात्-
तथा । सामान्यगुणः संख्यापरिमितिपृथक्कर्मयोगविभाग-
परत्वापरत्वनैमित्तिकद्रव्यगुणत्ववेगरूपो दशत्वात् तथा ।
तेषाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम् । अमूर्तगुणः
“धर्माधर्मौ भावना च यद्धो बुद्ध्यादयोऽपि च । एतेऽमू-
र्तगुणाः सर्वे” इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा । बुद्ध्या-
दयश्च षट् बुद्धिचक्षुःश्रोत्रादौ वयत्ररूपा इति दशत्वम् ।
मूर्तगुणः “रूपं रसःस्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् । द्रवो-
गुणत्वं ज्ञेह्यस्य वेगो मूर्तगुणा व्यमी” इत्युक्तरूपादीनां
दशत्वात् तथा ।

एकादशबोधकाः कवि० ल० उक्ताः रुद्राणाम् “अजैकपादहि-
रुभोविरूपाक्षश्च रेवतः । हरश्च बज्ररूपश्च त्राम्बकश्च
सुरेश्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः”
इत्युक्ताजाटिका नामेकादशत्वात् तथा । दुर्योधनसेनाना-
मेकादशाक्षौषोमितत्वात् तथा ।

भा० व० उक्ताः । परगुणगे स्रोमभेदानां, तत्त्वव्युत्पानां
चैकादशत्वात्तथा मनसासंज्ञितज्ञानकर्मेन्द्रियाणां तद-
द्याहृविषयाणाञ्च एकादशत्वात् तथा ।

इन्द्रियवातः “बाधिर्यं कविताम्यत्वं जडताऽजिघृता
तथा । मृक्ता कौण्यपङ्क्त्यलौबोदावर्तमन्दताः” इत्युक्त
बाधिर्यादीनामेकादशत्वात्तथा । “एकादशेन्द्रियबधाः”
सं० का० । पूर्वफाल्गुनी तस्याः ऋक्षचक्रे एकादशत्वात् तद-
धिपोभनश्च तथा । तेजोगुणः रूपस्पर्शसंख्यापरिमाण
पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगनैमित्तिकद्रवरूपतया
एकादशत्वात् तथा । कारणोद्भवगुणः अपाकजरूपपरस-
गन्धस्पर्शापाकजद्रवक्षेहवेगगुणत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थिति
स्थापकसंस्काररूपत्वात् एकादशत्वबोधकः । अव्यय-
वृत्तिगुणः बुद्धिचक्षुःश्रोत्रादौ वयत्रावभावाशब्द-
संयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा ।

द्वादशबोधकाः कवि० ल० उक्ताः “वाता मितोऽस्य सा रुद्रो वरुणः
सूर्य एव च । भगो विष्णुः पूषा च सविता दशमः स्मृतः ।
एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” विष्णु प० उक्त-
भावादीनां, चान्द्रार्चनवैशाखवर्षाभाद्रपदावषाढाश्विन-
कार्तिकमार्गशीर्षाशफाल्गुनरूपाणां साधानां, मेघद्वय-

मिथुनकर्कटसिंह कन्यातुलावृश्चिकधनुर्मीनरूपाणां
राशीनां, तेषु सूर्यादिसंक्रान्तीनाञ्च द्वादशत्वात् तथा ।
कार्तिकबाहूनां, तस्मै त्वाणां शारीफलककोष्ठानाम् अरि-
शब्दे दर्शितराजमण्डलस्य च द्वादशत्वात् तथा
शा० ति० । आदित्यानां विष्णुधर्ममूर्तीनाञ्च तथात्वम् ।
तत्रैव १५ प० “द्वादशादित्यसंहितामूर्तीर्द्वादश विन्यसित् ।
केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः । ललाटे
केशवं १ धात्रा, कर्त्रो नारायणं २ पुनः । व्ययमृणा हृदि
मित्येषश्चमाधवं ३ कण्ठदेशतः । वरुणेन ४ च गोविन्दं ५,
पुनर्दक्षिणपार्श्वके । अंशुना ६ विष्णु ७ मंसस्यं भजेन ८
मधुसूदनम् ९ । गण्डे विवस्वतां युक्तं त्रिविक्रमं १० मन-
न्तरम् । वामपार्श्वस्थमिन्द्रेण च वामनाख्यं ८ मध्यांशके ।
पूष्णां ९ श्रीधरनामानं ८ गण्डे पर्जन्यं १० संयुतम् ।
हृषीकेशाङ्ग्यं १० पृष्ठे पद्मनाभं ११ ततः परम् । त्वष्टा ११
दामोदरं १२ पश्चात् विष्णुना १२ ककुद्दि न्यसितं १२” इत्यु-
क्तानां द्वादशत्वात् तथा । भा० व० । जगती तस्याः
द्वादशाक्षरपादत्वात्तथा । प्राक्तनयज्ञसाधनाहः तस्य द्वाद-
शाक्षसाध्यत्वात् तथा ।

नाटकीयसुखाङ्गद “उपक्रमः परिकरः परिव्यासो
विजोभनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना । उद्देशः कारणं भेद एतान्यङ्गानि वै सुखे”
सा० द० उक्तोपक्रमेपादरूपतया तथा । बौद्धमतसिद्धमाय-
तनम् “अर्थानुपारब्धं ब्रह्मो द्वादशायतनानि नै ।
परितः पूजनोयानि किमन्यैरिह पूजितैः । ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च । मनोबुद्धिरिति प्रोक्तं द्वाद-
शायतनं बुधैः” इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा ।
उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अर्धेदोषपादात्
तदधिपार्यमापि तथा । तृषितः “प्राणापानसमानाश्च
उदानोव्यान एव च । चक्षुः श्रोत्ररसाघ्राणस्पर्शविज्ञान-
स्तथा । द्वादशैते च तृषिता देवाः स्थायस्त्ववेगान्ते”
इत्युक्तप्राणादिनामकगणदेशात्मकत्वात्तथा । जटाधरस्ते
“षट्त्रिंशत्तृषितामताः” इत्युक्ते षट्त्रिंशत्त्वमेति भेदः ।
क्षत्रियाद्यौचदिनम् “द्वादशाङ्गेन भूमिपः” इति मनूक्ते-
स्तस्याद्यौचस्य द्वादशाक्षसमाख्यात्वात्तथा । साध्यः “मनोमन्ता
तथा प्राणो नरोऽपानश्च दीर्घवान् । विनिर्भयो नयश्चैव
दंशो नारायणो हवः । प्रभुर्ध्वेति समाख्याताः साध्याः
द्वादश पौर्विकाः” इत्युक्तमनादिगणदेशात्मकः द्वादश-
त्वात्तथा । सूर्यकला “तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचि-

कर्माणि नो हविः । सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा" शा० ति० उक्ततपिन्यादीनां द्वादशत्वात्- तथा मद्यम् "पानसं द्वात्रिंशत्संख्यां तावत्तन्मयम्" मात्स्यिकं टाक्षमाध्वीकमेरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" । एतत्स्योक्तपानसादीनां द्वादशत्वात्तथा

१२ त्रयोदशसंख्याबोधकाः । कवि० ल० उक्ताः तावत्तुल्यगुणः तावत्तुल्यव्यदे वक्ष्यमाणत्रयोदशविधत्वात्तथा । भा० व० । महीहीपः ऊर्ध्वं लोकषट्काधोलोकसप्तकरूपत्रयोदशदी- पतुल्ययोगात्तथा । अतिच्छन्दः गायत्र्यादिरैदिकच्छ- न्दः सप्तकान्तिकान्तातिजगतीच्छन्दोरूपम् त्रयोदशा- क्षरपादतया तथा । प्रतिस्त्रोत्राङ्गं 'विलापः परिसर्पश्च विष्टतं तापनं तथा । नर्म्मं नर्म्मद्युतिश्चैव तथा प्रश- मनं पुनः । निरोधश्च प्रतिस्त्रोत्रे तथा स्यात् पर्युपा- सनम् । पुष्पं वज्रसुषुम्णासोवर्णसंहार इत्यपि" सा० द० उक्तविलासादीनां तथात्वात्तथा । गर्भाङ्गम् "अभूताहरणं मार्गैरुपोदाहरणे क्रमः । संयच्छानुमानञ्च प्रार्थना क्षिप्रैरेव च । लोटकाधिवलोद्देशा गर्भेऽसुविद्वस्तथा" तत्रोक्ताभूताहरणादीनां तथासंख्यत्वात्तथा । विमर्षाङ्गम् "अपवादोऽथ संकीर्णो व्यवसायोद्भवः स्मृतिः । शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् । प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं ज्ञादनं तथा" सा० द० उक्तापवादादीनां त्रयोदशत्वात्तथा । हस्तनक्षत्रं तस्य राशिचक्रे त्रयो- दशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपदिनकदपि तथा । करणं "करणं त्रयोदशविधम्" सा० का० उक्तज्ञानकर्म्मोन्द्रय- दशकमनोवज्रहृद्काररूपं त्रयोदशत्वात्तथा ।

चतुर्दशसंख्याबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । विद्या "अज्ञानि वेदाश्चत्वारो भीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या स्तेताश्चतुर्दश" इत्युक्ताङ्गविद्यादिरूपा" मनुः "स्वाय- म्भुयो महारभूत् प्रथमस्ततोऽमो स्वारोचिषोऽसमजता- मसर्ववताख्याः । षडस्तु चाक्षुष इति प्रथितः पृथिव्यां वैवस्वतस्तदनु सम्प्रति सप्तमोऽयम्" सि० णि० उक्तानां 'सा- र्खिर्दलसावर्खिर्न ज्ञासावर्खिकस्तथा । धर्मसावर्खिकोऽरु- षुतोऽरौच्यश्च भौत्यकः" पुराणोक्तानां च चतुर्दशत्वात्तथा । इन्द्रः इन्द्रश्चदे सत्यन्तरभेदे उक्तानामनुक्तः, भुवनम् भूरा- दिप्रकातकालादिप्रसक्तं भुवतारकयोगताराश्च चतु- र्दशत्वात् तथा । एवं यममूर्तिः यमधर्माजलवृत्तक- र्मवस्तुकाकसर्वभूतज्योतुष्यरदक्षनीलपरमेष्ठिकोदरचित-

वित्तगुप्राप्तिका चतुर्दशत्वात्तथा । क्षितिगुणः रूपरसगन्ध- स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगगु- र्वत्त्वद्रवत्वात्मकः, जलगुणः गन्धर्वात्मके ह्रस्वहितक्षितिगुणा- त्मकः, आत्मगुणश्च बुद्धिसुखदुःखेच्छाहेयत्वसंख्यापरि- माण पृथक्त्वसंयोगविभागभवनाधर्माधर्मात्मकः चतुर्द- शत्वात्तथा । चित्रा तस्याराशिचक्रे चतुर्दशत्वात्तथा तद- भेदात्तदधिपत्वदापि तथा । शक्रो तस्याश्चतुर्दशक्षरपादक- त्वात् तथा । श्रीविद्यायन्त्रबाह्यकोणम् तन्त्रे तेषां चतुर्दशत्वोक्तेस्तथा । निर्वहणाङ्गम् । 'सन्निर्विबोधो- यथनं' निरुपयः परिभाषणम् । कतिः प्रमादव्यानन्दः समयोऽप्युपगूहनम् । भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे उक्तान्यङ्गानि नामतः" सा० द० उक्तसंख्यादीनां चतुर्दशत्वात्तथा ।

पञ्चदशसंख्याबोधकः विशेषव्यवहारी चन्द्रकलाक्रियात्मिका तिथिः उभयपक्षोयप्रतिपदादिरूपा पञ्चदशत्वात्तथा । चन्द्रस्यामाकलायाः सामान्यतिथित्वेऽपि तस्या विशेषतो व्यवहाराभावात् न पञ्चदशत्वव्यपन्नः । स्वात्मनक्षत्रं तस्यैवचक्रे पञ्चदशत्वात् तदभेदात् तदधिपपवनोऽपि तथा अतिशङ्करो तस्याः पञ्चदशक्षरपादकत्वात् तथा । वैश्याशौचाहः "वैश्यः पञ्चदशाहेन" मनूक्तोऽस्यशौच- स्य पञ्चदशाहव्यापकत्वात्तथा । पञ्चमानं तस्य पञ्चदश तिथिरूपत्वात् तथा । कालीयन्त्रकोणं "विपञ्चारे पीठे" इत्युक्तेषां पञ्चदशत्वात्तथा ।

षोडशसंख्याबोधकाः इन्दुकला "अस्मृता मानदा पूषा तृष्टिः पुष्टीरतिर्धृतिः । शशिनश्चन्द्रिका कान्तिर्द्धौतस्त्रा श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्णांशता कामदायिन्यः खरजाः कलाः" शा० ति० उक्तास्मृतादिरूपा, कलाश्चदे वक्ष्यमाणा दिगादिरूपा ब्रह्मकला च षोडशत्वात् तथा । खरवर्णः तन्ममते अकारादिविषयान्तकः षोडशत्वात् तथा । शिखा- मते "खरा विंशतिरेकश्चेति" इत्युक्तेः एकविंशतित्वेति भेदः । अष्टिः षोडशाक्षरपादत्वात् तथा । विशाखा राशिचक्रे तस्याः षोडशत्वात् तथा । तदभेदात् तदधिपौ इन्द्राग्नी अपि तथा । तत्त्वज्ञानोपयोगितया ज्ञातव्यपदा- दार्थः "तस्मात्प्रमेयश्च प्रयोजनवृत्तान्तिसिद्धान्तव्यवत- र्कनिर्ययवाटजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छब्दातिनिग्रहस्यान- रूपः गौतमोक्तः षोडशत्वात्तथा । प्रेतश्चाङ्गम् ज्ञाद्य- द्वादशमासिकपाण्यासिकद्वयस्यपिण्डीकरणरूपं षोडश- त्वात्तथा । ऋष- षोडशराजिके प्रसिद्धमरुत्तादिरूपः षोड-

त्वात्तथा । ते च ऋषाः “मरुतः, सुहोतः, शौरयोऽङ्गः, शौरीनरशिवः, दाशरथिरामः, भगोरथः, ईरुविल-
न्निषीः, यौवनाशोभास्वाता, नाडुषययातिः, नाभागोऽम्बरीषः, शयविन्दुः, गयः, साङ्गूतिः, रन्निदेवः, दौर्गन्धिभरतः, वैषयः, जामदग्न्यो-
रामः, इत्येते भा० द्रो० ५५, ७० अ० दर्शिताः ।
तत्त्वान्तरानुपादानलक्षणः सांख्योक्तः विकारः एकादशे-
न्द्रियपञ्चमहाभूतात्मकत्वेन बीड्यत्वात्तथा । “बीड्यकस्तु
विकारः” सां० का० ।

१७ सप्तदशसंख्याबोधकाः । अनुराधा राशिक्रमे तस्याः सप्तदश-
त्वात् तथा तदभेदात्तदधिपमित्रोऽपि तथा । अत्यष्टिः सप्त-
दशाक्षरपादत्वात् तथा । लिङ्गदेहाययः “पञ्चप्राणमनोबुद्धि-
दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोग-
साधनम्” इत्युक्तानां सप्तदशत्वात् तथेति वेदान्तिनः ।
सांख्यमते तु पञ्चप्राणस्थाने पञ्चतन्मात्राणीति भेदः “स
सप्तदशकैनापि युज्यते नाल संशयः” । “सप्तदशैकं
लिङ्गम्” सां० सू० ।

१८ अष्टादशसंख्याबोधकाः कवि० ल० सप्त द्वीपाः महाद्वीपा
जम्बुप्रभृतयः एकादश उपद्वीपा इत्यष्टादशत्वात् तथा ।
“अष्टादशद्वीपनिखातयूपः” रघुः “नवद्वयद्वीपपृष्ठग-
जयन्त्रियामिति” नैष० । विद्या धनुर्वेदायुर्वेदगात्र्यर्च्यार्थ
शास्त्रसहितचतुर्दशविद्यारूपा अष्टादशत्वात् तथा ।
महापुराणम् उपपुराणग्रन्थे दर्शितब्राह्मणादिकल्पम्
अष्टादशत्वात् तथा । स्मृतिः अष्टादशस्मृतिकारिग्रन्थे-
दर्शितविष्णुप्रभृतिप्रणीता अष्टादशत्वात् तथा । धान्यम्
अष्टादशधान्यग्रन्थे दर्शितयवादिकल्पम् तथा । महा-
ज्योतीर्भुजाः तस्या अष्टादशभुजत्वात्तथा । ज्योतिराशि-
चक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि
तथा । धृतिः तस्या अष्टादशाक्षरपादत्वात्तथा । विवादः
अष्टादशविवादपदग्रन्थे दर्शितसुदीनानादीनामष्टादश-
त्वात्तथा । कुण्डलसंस्काराः “अष्टादश स्युः संस्काराः
कुण्डलानां तन्मनोदिताः । वीक्षणं मूलमन्त्रेण हस्तक्षेप
प्रोक्षणं मतम् । तेनैव ताडनं दर्भैर्वर्ष्मणाभ्युक्ष्यं स्मृतम् ।
अस्त्रेण खननोद्धारो तन्मन्त्रेण प्ररूपणम् । वस्तीकरण-
मन्त्रेण सेवनं वस्त्रेणा मतम् । कुट्टनं हेतिमन्त्रेण वर्ष्म-
नन्त्रेण सार्जनम् । विषेपनं कर्मा रूपं कल्पनं तदनन्त-
रम् । लिङ्गलीकरणं पञ्चावृत्त्येनाञ्जनं मतम् । अक्षेप
वस्तीकरणं हनुमन्त्रेण कुशैः शुभैः । चतुर्थं तनुलेप

तनुयान्तेवपाटनम्” या० ति० उक्तानाम् अष्टादशत्वात्तथा ।
भाषा संस्कृता शौरसेनी महाराष्ट्री मागधी अर्द्धमागधी
आधुनिका दाक्षिणात्या शाकरी वाङ्मौकी इतिहासी
आभीरी चाण्डाली शायरी पैशाची प्राकृता चेतिसा० द०
उक्तानां षोडशानां राक्षसीपाशात्यासहितानामष्टादश-
त्वात् तथा “अष्टादशभाषाशारविलासिनी” सा० द०
असनम् “दश कामससुत्यानि तथापौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । मृगयाऽश्वो-
दिवास्त्रप्रः परिशदः स्त्रियोमदः । तौर्यत्विकं दधा-
त्या च कामजोदशकोमणः । पैशुन्यं साहसं क्रोधं रंज्यां
ऽस्त्रयाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पांश्वं क्रोधजोऽपि
गणोऽष्टकः” मन्त्रकृद्मृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा । भारत
पर्व तेषामष्टादशत्वात्तथा ।

१९ जनविंशतिबोधकाः । धर्मशास्त्रकारकः “मन्त्रविष्णुहा-
रीतयाजवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः का-
त्यायनवृहस्पती । पराशरव्यासशङ्खालिखिता दक्षगौत-
मौ । शीतातपोऽसिषश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” इत्युक्त
मन्वादीनामूनविंशतित्वात्तथा । मूलनक्षत्रम् तस्य
राशिक्रमे जनविंशतितमत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिप-
निर्कर्तारपि तथा । अतिष्ठतिस्रस्तस्या जनविंशत्यक्षरपादत्वा-
त्तथा । अभिजिह्मानम् तस्याः उत्तराषाढापञ्चदशदण्ड-
अवयवचतुर्दण्डरूपतयोनविंशतिदण्डात्मकत्वात्तथा ।

२० विंशतिबोधकः रावणभुजानां, नखानाम्, अङ्गुलीनां च
हस्तपादयोस्तावन्नातत्वात् तथा । पूर्वाषाढा राशिक्रमे
तस्या विंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपजलमपि तथा ।
कन्दोरूपा कतिस्तस्याः विंशत्यक्षरपादत्वात् । शनेस्तुजा-
यासुखांशः शेषे नोचांशश्च तथा । तत्र तस्य विंशंशे एव
परमोऽङ्गुलीचयोः ज्यो० उक्तत्वात् । ताजकोक्तपहोऽवयवम्
“विंशत्सुभे विंशतिरुच्यते स्वे” नी० क० उक्ते-
स्तस्य विंशतितमत्वात्तथा ।

२१ एकविंशतिसंख्याबोधकाः । परशुरामक्षितिजयस्तस्य एकविं-
शतिमितत्वात् तथा । उत्तराषाढा तस्या अक्षचक्रे एक-
विंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपविष्णोऽपि तथा ।
कन्दोरूपा प्रकृतिस्तस्या एकविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा ।
मूर्च्छना “मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः” भरतोक्तः सप्तसराशाम्
आरोहापरोहक्रमरूपैस्त्रित्वात् एकविंशतिरूपतया तथा ।
क्षारवर्णः “क्षरा विंशतिरेकश्चेति” शिष्योक्तेस्तस्मै क्षराणां
तत्संख्यात्वात्तथा ।

२२ द्वाविंशतिसंख्याबोधकाः । अथवा तस्या अक्षरचक्रे द्वाविंश-
त्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपहरिरपि तथा । अज्ञातिः
तस्याद्वाविंशत्यक्षरपादात्तथा । निम्नहस्यानम् 'प्रतिज्ञा-
हानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो-
हेत्यन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं
न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाक्षेपो सता-
तुज्ञा पर्यनुयोज्योपलक्षणम् निरनुयोज्यानुयोगोऽप-
सिद्धान्तोहेत्याभासाश्च' गौ० सू० उक्तानां प्रतिज्ञाहान्या-
दीनां द्वाविंशतित्वात् तथा ।

२३ त्रयोविंशतिसंख्याबोधकाः । अथवा तस्या अक्षरचक्रे
त्रयोविंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपवसुरपि तथा ।
विकृतिः तस्याः त्रयोविंशत्यक्षरपादात्तथा ।

२४ चतुर्विंशतिसंख्याबोधकाः । तत्त्वम् प्रधानमहदहङ्कारगन्ध-
स्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राकादशेन्द्रियपञ्चस्थूलभूतरूपं चतु-
र्विंशतित्वात् तथा । पुरुषसहितप्रधानादिरत्वे पञ्चविंश-
तित्वस्य पुरुषेश्वरयुततत्परत्वे षड्विंशतित्वस्य बोधकमिति
भेदः । गायत्र्यक्षरम् तस्या षडक्षरपादात्तत्वाच्चतुष्पादां
तथासंख्यायोगात् तथात्वम् । जिनः ऋषभाजितसम्भवा-
भिनन्दनसुमतिपद्मप्रभसुपाशचन्द्रप्रभसुविधिशतकल्पयौ-
गवासुपुण्ड्रविमलानन्तीर्षकज्ञमशानिकृत्युररमस्मिन्निमु-
द्रतनिमिनेमिपाश्वीरोरात्मकश्चतुर्विंशतित्वात् तथा । ज्ञा-
क्रान्तिश्च वि० वि० चतुर्विंशतिमित्योक्तेस्तथा । शतभिषा
तस्याराशिचक्रे चतुर्विंशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपवरुणा-
ऽपि । स्वगततारासप्तशयपरत्वे शतत्वस्येति भेदः ।
संज्ञितस्तस्याचतुर्विंशत्यक्षरपादात्तत्वात्तथा । जातिः
न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेधहेतुः चतुर्विंशतित्वात् तथा ।
सा च गौ० सू० दर्शिता यथा "साधस्य वैधस्योत्कर्षाप-
कर्षवस्योत्कर्षव्यविकल्पसाध्यमाप्राप्तिप्रमसङ्गप्रतिष्ठानानुत्-
पत्तिसंशयप्रकरणहेतुर्थापन्यविशेषोपपत्त्युपलक्षणमुपलब्धि-
निष्ठानित्यकार्यसमाः" इति । वैशेषिकोक्तः द्रव्याश्रितः
गुणः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभा-
गपरत्वापरत्वनिष्ठसुखदुःखेच्छाहेयत्वगुरुत्वद्रव्यज्ञे हृष-
स्कारपुण्यापुण्यशब्दात्मकत्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधकः ।
अन्यार्थपरत्वे लिङ्गादीनां बोधक इत्युक्तं प्राक् । विष्णु-
मूर्तिः शङ्खचक्रगदापद्मानां दर्शनमहङ्करो विन्धा-
सविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा । तस्य मूर्त्तिभेदा-
ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

२५ षड्विंशतिसंख्याबोधकाः "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः

प्रकृतिविकृतयः सप्त । मोक्षयकस्तुविकारो न प्रकृतिर्न
विकृतिः पुरुषः" सा० का० उक्तपुरुषसहितप्रधानादि-
पञ्चविंशतितत्त्वानामङ्गीकारात् तथा । 'पञ्च पञ्चजनाः'
इति श्रुतिरेव तत्र मानतया तैरङ्गीकृता । शा० भा० तु
तस्याः श्रुतेः देवपितृगन्धर्व्यासुरयक्षादीनां पञ्चप्राणा-
दीनां पञ्चविंशतित्वपरतेत्युक्तम् । पूर्वभाद्रपदा तस्या-
राशिचक्रे पञ्चविंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपः अज-
कपादपि तथा । उत्कृतिः तस्याः पञ्चविंशत्यक्षरपादात्त-
त्वात् । स्वर्गः कादिमावसानवर्णानां पञ्चविंशतित्वात्
तथा । "स्वर्गानां पञ्चविंशतिः" शिखा ।

२६ षड्विंशतिसंख्याबोधकाः तत्त्वम् जीवेश्वरसहितप्रकृतादि-
रूपं तस्य षड्विंशत्वात्तथा । उत्तरभाद्रपदा तस्याः
राशिचक्रे षड्विंशत्वात् तथा तदभेदात् तदधिपार्क्षि-
भोऽपि तथा । संज्ञितस्तस्याः षड्विंशत्यक्षरपादात्तथा ।

२७ सप्तविंशतिः । मन्त्रत्वं उद्बुचकगन्धे दर्शितराशिचक्रस्या-
श्विन्यादिसप्तविंशतिरूपत्वात् तथा । रेवती तस्या राशि-
चक्रे सप्तविंशत्वात्तथा । शुक्रस्य मीने सूक्ष्मं कन्यायां
सुमीचं च तथा ।

२८ अष्टाविंशतिसंख्याबोधकाः साभिजिन्नक्षत्रम् तस्याष्टाविंश-
त्वात्तथा । सात्विकनार्यलङ्कारः "यौवने सत्यजातासा-
मष्टाविंशतिसंख्याकाः । अलङ्कारास्तत्र भावजावहेलास्त्र-
योऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्यस्य प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यमिलिते सप्तैव सूरयत्नजाः । लीला विलासो
विच्छिन्तिर्विज्योक्तः क्लिप्तकश्चित्तम् । मोहायितं कुटुम्बितं
विश्वमोल्लङ्घितं मदः । विकृतं तपनं भोगध्वं विक्षेपश्च
कुतूहलम् । हसितं चकितं केळिरित्यष्टादशसंख्याकाः"
सा० द० उक्तदशस्वभावजभावसहितलीलादीनामष्टाशाना-
मष्टाविंशतित्वात्तथा ।

२९ द्वाविंशत्यबोधकाः दन्तः तस्य नरसुके द्वाविंशत्यक्षर-
त्वात्तथा । भगवदपराधः क्षमराधगन्धे २२२४० द-
र्शितानां यानगमनादीनां क्षतिर्यसिद्धाक्षभोजनादीनां
वा द्वाविंशत्वात्तथा ।

३० त्रयोविंशत्यबोधकः । नाद्यालङ्कारः "आशीराकन्द-
कपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः । उत्प्लवङ्गं सृष्टाश्रीम-
पक्षाक्षपोपपत्तयः । आशंशाध्यवसायौ च विषयोक्षेत्र-
संज्ञितौ । उत्तेजनं परीवाहो नीतिरर्थविशेषणम् । प्रोत्-
साहनञ्च साहाय्यमभिसानोऽहवर्षनम् । उत्कीर्णं
तथा याचञ्चा परीहारोनिवेदनम् । प्रदर्शनाख्यान

युक्तिप्रहर्षाद्योपपदेशमम्” सा० द० उक्तानां
तत्संख्यत्वात्तथा । व्यभिचारिभावः “निर्वेदावेगदैन्य-
श्रममदजडता औद्युम्भोहो विबोधः स्वप्नापस्वरागर्वा-
मरणमलसतामर्षनिद्राबहिर्त्याः । औत्सुक्योन्मादशङ्काः
चरुतिमतिवह्निता व्याधिसंतापसंज्ज्ञा हर्षास्त्रयाविषादाः-
सृष्टिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः” सा० द० उक्तानां
तत्संख्यत्वात्तथा ।

३ ई षट्त्विंशत्संख्याबोधकाः । रागिणी ‘रागाः षट्त्विंश-
 च भाव्याः इति भरतोक्तेः वसन्तादिरागभाष्याणां तत्-
 संख्यकत्वात् तत्संख्याबोधकता । रागिणीषड्दे तास-
 वष्यन्ते । नाटकलक्षणम् सा० द० “षट्त्विंशलक्षणान्यत्र”
 इत्युपक्रम्य “भूषणानुरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा ।
 हेतुसंगयट्टान्तास्त्युत्कर्षः पदोच्चयः । निदशेनाभिप्रायौ
 च प्राप्तिर्विचार एव च । दिशोपदिष्टे च गुणातिपाता-
 तिगयौ तथा । विशेषणनिरुक्तौ च सिद्धिर्भगविपर्ययौ ।
 दालिगणानुनयौ सानाद्यौपत्तिर्गङ्गा तथा । पृच्छा
 प्रसिद्धिः शास्त्रयम् संज्ञेयगुणकीर्तनम् । खेयो मनो-
 रथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा” इत्युक्तभूषणादीनां
 षट्त्विंशत्संख्या ।

३८ अट्विशत्सु ख्याबोधकाः सोमसूत्र्याग्निशला 'सोमसूत्र्याः
 'ग्निभेदेन मातृकावसुसम्भवाः अट्विशत्शलासप्तान्ध-
 यक्षेषु व्यविस्थिताः' शा० ति० उक्ताः। सोमशोडशशला
 सूत्र्यं द्वादशशलावृद्धिदशशलाख्याणामट्विशत्सु गणात्तथा ।

४. चत्वारिंशत्संख्याबोधकः । तामः "चत्वारिंशत्तमताः" इति
भरतोक्तेः । ततश्च द्वाच्यतानानां तत्संख्यत्वात् तथा ।

४८ जनपञ्चात्संख्याबोधकः । अनिलः अनिलशब्दे दर्शितो-
नपञ्चाशद्देवतातथा ।

५ • पञ्चाशत्संख्याबोधकः । साहस्रकान्तिपिः तस्याः तन्त्रमते
पञ्चाशद्व्यस्यक्तत्वात्तथा । “पञ्चाशद्व्यसिभिर्विभक्तेत्या-
दि” या०ति० । *

५। एकपञ्चाशद्वोधकः महापीठः महापीठशब्दे वक्ष्यमाण
भेदानां महापीठत्रियेकत्वात् तत्संख्यकत्वमूत्रथा ।

इ ४ स ख्यानेषकाः । वर्याः शिष्यामते 'चतुःषष्टिस्त्रिपटि-
र्वा वर्याः सम्भवतोमताः । खराविंशतिवेषक स्य श्यानां पञ्च-
विंशतिः । यादयश्च स्मृताः स्य चत्वारश्च यमाः स्मृताः ।
चतुस्सारोविंशत्यङ्गं च कौपो वापि पराश्रितो । दुस्सृष्टश्चेति
विशेषो लङ्कारः 'सुतयव वा' इति शिष्योक्तो ज्ञेयः । यथा
कथायम् । यथायथाभेदानां तादीं चतुःषष्टित्वात्तथा ।

महादेवीपठम् 'मायामल्लनागवामनमहालक्ष्मीचरित्वा
 षट्पञ्चाशत्तत्त्वचरित्यहोरात्रिनमस्तेन्द्रोद्देष्टव्यमस्मिन् ।
 पद्मं क्षीरकमलजनेश्वरपटेलीचन्द्रपूः श्रीगिरिः कोलातुल्ल-
 पुष्पं पर्वतकश्येवैकलिङ्गाबुद्धिः । काशीरैकाम्नाक्षी-
 मलयगिरिवरेकः रत्नभूतदेविकौ दाम्नाशेषजालेश्वरसुर-
 भिमथीयाहिकाशीप्रयागाः । त्रिकोतःकाककोक्षोज-
 यिनसमग्रः कोशलकान्यकक्षी द्वापैङ्गाराट्टहासाविरज-
 इह ततः कण्डिनं राजनेहम् । नेपालं पुण्ड्रवर्धन-
 मालवपारसीकामरूपकेदाराः । विन्ध्यमहामठगोमृत्तिक-
 स्मिन्नाश्रीपीठमरुदेयाः । पदार्थादर्शात्मानं तत्संख्य-
 कत्वात्तथा ।

१०० शतसंख्याबोधकाः पुरुषायुषम् “शतायुर्वै पुरुषः इति
 श्रुतेरुच्यते । रावणहन्ताऋषिः तस्य विंशतिबाह्वनेन
 प्रत्येकं बाह्वौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम् ।
 इन्द्रयज्ञः तस्य शतयज्ञत्वेन तद्विज्ञानं शतत्वात् ज्ञेया ।

१०० सहस्रबोधकाः । इन्द्रनेत्रः तस्य सहस्रनेत्रतया तन्ने-
त्राणां सहस्रत्वेन तथा । विराट्पुरुषचक्षुः तत्पादः
तद्वाङ्मनूष्मा च तथा । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात्' इति । कार्त्तवीर्यार्जुनबाहुः बाष्पाशुरबाहुश्च
तयोः सहस्रबाहुत्वात् तथा । ज्येष्ठश्रीर्षम् तस्य सहस्र-
शीर्षतया तथा । गङ्गाक्षोतोष्ठसम् सहस्रशङ्खसमशीर्षस्थाने
सहस्रमुखतया तस्याः प्रवहनात्तथात्वम् । सामवेदयाज्ञा
तद्देवस्य सहस्रयाज्ञत्वात् तथा ।

१००० अयुतसंख्याबोधकः रामराज्यकालः “दश वर्षसहस्रा
णि रामोराज्यमकारयत्” रामा० उक्तेस्तथा ।

अत्रेदं बोध्यम् । शास्त्रकारैः ये ये पदार्था यदात्संख्यक-
तया उक्तास्तत्तच्छब्दास्तत्संख्याबोधकाः । तेषु दिङ्-
मालिभत्व दर्शितम् अनयैव रीत्याव्ययमपि सुसुताद्युक्तमेद-
युक्ततत्त्वपदार्थप्राणां शब्दानां तत्त्वसंख्याकत्वं
कल्पनीयम् । शब्दाध्ययोरभेदाच्च कविच्छब्दस्य तदर्थकता

उक्ता कश्चित्स्वार्थस्यैव तत्तत्संख्यायोगउक्ताः तेनैव तत्सं-
 दर्थकशब्दस्य तत्तत्संख्याबोधकता उद्भेदा । इयंस्तु विशेषः
 ससुदायवर्त्तिपदार्थस्यैव कदेशब्दसित्वाभिप्रायेण बहुवचस्यैव
 ज्वितपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि । यथा
 “राभोगवेदैर्जलधित्सु सैलैरित्यादौ” राभोजलधयोः त्वित्प-
 दसु बहुबोधकत्वेऽपि एकवचनान्तता एवमेदैरित्यादौ सप्तत्व-
 चसु बहुबोधकयोः बहुवचनान्तता । एवमन्यत्रापि । उक्त-
 यद्वासां कश्चित्स्वार्थपरत्वम् कश्चित्स्वार्थेयपरत्वम्

कचिच्च पूरणार्थताऽपि यथा “दिग्भिर्गुणैरप्यभै शरैर्कै
वायैभसंख्यै नैखसंमितैश्च” नोक्तं दिग्दिग्गजानां दशमा-
द्यंशपरत्वम् । एवं “युष्मानो कृतभूतानि पश्यन्ती वसु-
न्त्वयोः” इत्यादौ युष्मान्निप्रसूतीनां तत्तत्संख्यापूरणो
हितोऽपि दारत्वम् । अत्र च ये शब्दा उक्तास्तत्पूर्या-
शब्दा अपि तत्तत्संख्याबोधकाः इति ।

एकादेश्य पु० कर्म० । पाणिन्युक्ते उभयस्थानिप्रभवे
एकस्त्रिंशद्देश्ये । एकादेशश्च यथा सुरारिरित्यत्र सु-
रशब्दस्य अन्यकारस्य अरिशब्दादिभूताकारस्य केषुभयोः
स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एवमन्यत्रापि । “एका-
देश्य उदात्तेनोदात्तः” पा० ।

एकादुन(त्र)विंशति स्त्री एकेन न विंशतिः । एक+न+
आदुक् दस्य वा न । {एकोनविंशतिर्लयायां, २तदुक्ते
च एवमेका(दुन)र्त्विगदादयः ।

एकानंशा स्त्री एको न अंशोयस्याः असमर्थसमा० । अने-
कशांश्यां दुर्गायां सा च ययोदागर्भसंभूता प्रजा-
यतेरंशजाता । तथोक्तं हरिवं० दं० अ० यथा “नन्दगोपस्य
भाय्यैका वसुदेवस्य चापरा । तल्यकालं हि गर्भिण्यौ
ययोदा देवकी तथा । देवक्यजनयदु विष्णुं ययोदा
तान्तु कन्यकाम्” इत्युपक्रम्य “वसुदेवस्तु संयुक्ता-
दारकं निप्रमेव च । ययोदायादृष्टं रात्रौ विवेश सुत-
वत्सलः । ययोदायास्त्वज्जातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् ।
गृहीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते
कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्षयः । वसुदेवः कृता-
यौ वै निर्जगाम निवेशनात् । उपसेनसुतायाश्च कंसाया-
नकदुन्दुभिः । निवेदयासास तदा कन्यां तां वरवर्णिनीम् ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसोरत्निभिः सह वेगितः । आजगाम
गृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्यवान् । स तत्र त्वरितं दारि-
किं जातमिति चाब्रवीत् । दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः
समभितर्ज्ययन् । ततो हाहाकृताः सर्व्या देवकीभवने स्ति-
यः । उवाच देवकी दीना वाष्पविक्रयया गिरा । दारिका
पुत्र ! जातेति कंसं समभियाचतो । श्रीमन्नो मे हताः सप्त
पुत्रगर्भास्त्वया विभो । दारिकेयं हतैर्वैषा पश्यस्व यदि
मन्यसे । दृष्ट्वा कंसस्तु तां कैन्त्यामकथ्यत सुदा युतः । ह-
तैर्वैषा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा पृथामतिः । सा गर्भशयन-
क्रिष्टागर्भान्नुत्तिष्ठन्मूर्धजा । कंसस्य पुरतोन्मत्ता पृथिव्यां
पृच्छीवैषसा । पादे तां गृहीत्वा पुंरुषः समाविध्यावधूय च ।
उदध्वात्तैव सहसा शिखायां समपोययत् । साऽवधूता शिखा-

पृष्ठे निष्पिष्टा दिवसुसतत् । हित्वा गर्भतत्तुं सा त स-
हसा मुत्तमूर्धजा । जगामाकाशमाविश्य दिव्यरुग्नुलेप-
ना । कन्यैव चाभवत् सा त्व दिव्या देवैरभिष्टुता । नील-
पीताम्बरधरा गजकुम्भोपमसज्जनी । रथविक्षीर्णजघना च-
न्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा । विद्युद्विस्फूर्णभा बाणार्कसदृशेक्षणा ।
पयोधरस्त्रनवती सन्ध्याय सपयोधरा । सा वै निशितभोगस्ते
सर्वभूतगणाकुले । नृत्यन्ती हसन्ती चैव विपरीते नभस्यति ।
विहायसि गता रौद्री पपो पानभनुत्तमम् । जहास च म-
हाहासं कंसञ्च रुषिताऽब्रवीत् । कंसं कंसात्मनाशाय यदहं
घातिता त्वया । सहसा च ससृत्क्षिप्य शिखायामभिपो-
थिता । तस्मात्तवान्तकालेऽहं कथ्यमाणस्य शत्रुणा । पाट-
यित्वा करैर्हृदयं पास्यामि शोणितम् । एवमुक्त्वा वचो घो-
रं सा यथेष्टेन वर्त्मना । खं सा देवालयं देवी सगणा वि-
चवार ह । सा कन्या बहधे तत्र दृष्ट्वासङ्गानि पूजिता ।
पुत्रवत् पात्यमाना सा देवदेवाज्ञया तदा । विद्धि चैनाम-
थोत्पन्नमंशादेर्वीं प्रजापतेः । एकानंशां योगकन्यां र-
क्षां केशवस्य च । तां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति स-
यादवाः । देवीञ्च दिव्यपुष्पं लब्धः संरक्षितो यथा ।
तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः” ।

“सा कन्या बहधे तत्र दृष्ट्वासङ्गानि पूजिता । पुत्रवत्
पात्यमाना वै वसुदेवाज्ञया तदा । एकानंशां त-
वामाङ्कदन्तपद्मं मानवाभुवि । योगकन्यां दूराधर्षाम्”
इति च । दृष्टव्यं मूर्तिलक्षणे “एकानंशा कार्या
देवी बलदेवकण्ठयोर्मध्ये” ।

एकानुदिष्ट लि० एकमनु दिष्टम् “सहस्रपा” पा० । एकोद्देशेन
दत्तश्चाङ्गि । “यावदेकानुदिष्टस्य गन्धोलेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य
विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत्” मनुः ।

एकान्त लि० एकः अन्तः निश्चयः सोमा वा । श्रुत्यन्ते अ-
तिथये “तेजःक्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः” माघः ।
“शक्तमेकान्तमनोविनोदिनम्” मै० । क्रियाविशेषणत्वेनात्र
न० । “एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानाम्” रघु० । “नात्यन्तस्तु
योगोऽस्ति नचैकान्तमनन्तः” गीता । तद्वति श्रुत्ये
लि० । “एकान्तपाण्डु क्षनक्षान्निहारम्” रघुः । “एका-
न्तयैत्यात् कदलीविशेषाः” कुमा० । एक एवान्तो
यत्र । निर्जने हरहृषि । “तस्मादुध्वान्ते हर्ष्यस्यातः
शय्यैकान्ते कर्त्तव्या” उद्यो० त० । “वासे बहुनां कलहे-
भवेदुवाचां दयोरपि । तस्मादेकान्तं सांख्याय चिन्त-
येत् नित्यसंयुतः, पुरा० । ततः तसिद्धि । एकान्तत एक-

ने इत्याद्यर्थे । “इष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्ततोऽत्यन्ततोऽभावात्” सां० का० । तत्र भवः उज्ज्वलः । ऐकान्तिक एका-
न्तमेवेति स्त्रियां ङोप् । “ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुत्पा-
तायैव कल्पते” पुरा० । एक एवान्तः स्वभावो यस्य । एक-
रूपताप्राप्ते लि० । “विबोध्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ
प्रकाशयति । स्त्रियं चक्रे स्तदेहार्जं यथा पुंसां सतिर्ह-
ता” भाग० ६, १८, २२ ।

एकान्तत्यागवाद् पु० वस्तुनः एकान्तता एकस्वरूपता
अस्तीत्यादिस्वरूपरूपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवाद् ।
अर्हद्विशेषोक्तगदभेदे । सव वादः अर्हच्छब्दे स्याद्वाद
प्रकरणे १८६ पु० दर्शितः ।

एकान्तदुःखमा स्त्री दुष्टा समा वर्षोदुःखमा सुखमा० पत्वम्
एकान्तं दुःखमा २त० । बौद्धकल्पिते कालभेदे हेमच० ।
यथा “कालो द्विविधोऽवसर्पिष्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटिनीं विंशत्या स समाप्यते । अवसर्पिण्यां
पडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः । एवं द्वादश-
भिरद्विवर्त्तते कालचक्रमिदम् । तत्रैकान्तसुखमारुतस्रः
कोटिकोटयः । सागराणां सुखमा तु तिस्रस्तूकोटिकोटयः ।
सुखमदुःखमाने द्वे दुःखमसुखमा पुनः । सैका सहस्रै-
र्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता । अथ दुःखसैकविंशतिरव-
सृज्ज्ञानं तावती तु स्यात् । एकान्तदुःखमापि ज्ञेय-
संख्याः परेऽपि विपरीताः । प्रथमारुतये सन्त्यास्त्रिहो-
पस्यजीविताः । त्रिहोऽपि कगव्युत्क्राया स्त्रिहोऽपि दिनभो-
जनाः । कल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः । पूर्व
कोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः । पञ्चमे तु वर्ष-
शतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः । षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो-
हस्तसमुच्छ्रयाः एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यासपो-
दयाः । पञ्चासुपूर्व्यां विज्ञेया अरेष किल षट्स्वपि” ।

एकान्तर लि० एकमन्तरं व्यवधानम् । १ एकव्यवधाने “एका-
न्तरे त्वास्तुलोवाद्बन्धोऽप्यौ तथा स्मृतौ” मनुः । २८० ।
२ एकान्तरवर्त्तिनि लि० । “एकान्तरास्तु जातानां धर्म्यं
विद्यादिभिं विधिम्” मनुः । एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे
३ व्रतभेदे न० एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४ ज्वरभेदे पु० ।

एकान्तमुपमा सुष्ठु समा वर्षः उपमा सुखमादि० पत्वम् २त० ।
बौद्धमतसङ्घे कालभेदे एकान्तदुःखमाशब्दे विवृतिः ।

एकान्तिन् लि० एकान्तमस्वस्य इति स्त्रियां ङोप् । १ अति-
शययुक्ते एकान्तः एकस्वरूपः उपास्यत्वेनास्वस्य इति ।
स्त्रियां ङोप् । २ भगवद्भक्तविशेषे लि० । “एकान्तेना-

समोविष्णु येऽसादेवं परायणः । तस्मादेकान्तिनः प्रोक्ता-
स्तद्भागवतचेतसः” गरुडपु० १३१ ।

एकान्त लि० एककालमेवाङ्गं भण्यं यत् । १ एककालि-
कभल्लेषे एकभक्त्युपे व्रते कर्म० । २ एकमात्रभण्ये अस्ते
न० । “जज्जं यथाज्ञमन्त्रीयादेकाज्ञमथ वा पुनः ।
एताकं श्रूयन्नुच्चैव शूकशिवीञ्च वर्जयेत्” काशी० ।
“भण्येण यत्तं येद्विष्यं नैकाज्ञादौ भवेत् व्रतो” मनुः ।
“क्रोत्वा जम्बा प्राप्य गृहमेकाज्ञमवणमेकरात्रं विरात्रं
या भोक्तव्यमिति” शु०त० स्मृतिः । एकस्मिन् स्थाने पच-
नीयमन्नं यस्य । अविभक्ते भ्रातादौ “एकास्रवर्त्तिनाश्चैव
एकोदित्” न पार्षणम् । एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजा-
ञ्चनम् । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् गृहेगृहे” उज्ज्व०

एकायन लि० एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य । १ विषया-
न्तरव्याप्तचिन्ते एकाग्रमनस्त्वे २ एकावलम्बने च ।
“तानि वा एतानि संकल्पैकाग्रमनानि संकल्पप्रतिष्ठितानि”
आ० उ० । एकमयनमवलम्बनीयं यस्य । ३ एकावलम्बनीये
लि० । “एवमेकायनं धर्ममाश्नुते दिविदोजनाः” भा० या०
७८०२ स्तो० । एकसायनं गतिर्यत्र । ४ एकमात्र-
गमनयोग्ये लि० “आतुरं भोमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान्
कपिः । दिवङ्गमं करोषाथ मार्गं भोमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा सा वै गच्छेदिति विचार्य सः । आस्त
एकायने मार्गं कन्दलीखण्डमण्डिते । भ्रातृभोमस्य रक्षा-
र्थम्” भा० व० १४६ स्तो० । कर्म० । ५ एकस्थाने न० ।
“यः सादेकायने लोनस्तूपां किञ्चिदचिन्तयन्” भा०
अनु० ५३२ स्तो० ।

एकार्थ पु० एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा ।
एकस्मिन् प्रयोजने २ अभिधेये ३ पदार्थे च । “वर्णाः पदं
प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः” सा० द० । बङ्ग० ।
४ एकार्थभिधेये शब्दभेदे एकार्थश्च एकशब्दोपस्थापितार्थकः ।
५ एकप्रयोजनयुक्तो लि० । अभूततद्भावे चिन्तन-
एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्ती पु० “समासे
खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्तिधर्माणां
वचनैरेव साधने । स्यान्मङ्गलं गौरवं तस्मादेकार्थीभाव
व्याश्रितः” इति भट्टहरिः । कर्त्तरि क्त । एकार्थीभूत
परस्परमन्विते एकस्मिन् विशिष्टार्थे च “एकार्थमनेक-
शब्दं वाक्यम्” निरु० । वै०न्ते वाक्येऽपि शक्तिः अखण्ड-
वाक्यस्फोटस्त्वेव वाचकत्वात् “पदे न वर्णावित्युक्ते वर्णेष्व-
यवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविनेको न ज्ञानम् ।

ब्राह्मणार्थीयथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकव्ये । देवदत्तादयो
पाव्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” इति “वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे
तिष्ठतीति सतस्यतिरिति च” हरिः ।

एकावली स्त्री एकाऽद्वितीया व्यावली मान्ना मणिश्रेणी ।
(एकनर) हारभेदे, सा० द० उक्तेऽर्थालङ्कारभेदे अल-
ङ्कारशब्दे १८८ पु० विवृतिः ।

एकावदा स्त्री एकः अर्द्धो वयोमानं यस्याः । १ एकहायन्यां
स्त्रीगव्याम् । “एकावदा त्वेकहायनो” अमरः । २ एक-
वर्षयुक्ते त्रि० । एकवर्षादयोऽप्यत्र । “एकवर्षे” गवि
हृते लक्ष्मपादो विधीयते” स्मृतिः । एकहायनोऽप्यत्र
हायनस्य वयोवाचित्वे त्रि० संख्यापूर्वकत्वात् स्त्रियां ङीप्
इति भेदः । “अरुण्या पिङ्गायैकहायन्या गवा सोमं
क्रीणाति” स्मृतिः ।

एकाशीतिपद न० एकाशीतिः प्रदान्यत् । गृहारम्भप्रवे-
शादौ वास्तुपूजार्थं कर्तव्ये तावन्मित्रकोशके वास्तुमण्डल-
भेदे । तच्च मण्डलं त्रिगुणं स्यादिति दर्शयतीति एका-
शीतिकोशात्मकं गृहारम्भादर्थं वास्तुयागे लेख्यम् यथाह
देवीपु० । “प्रासादे च चतुःषष्टिकेकाशीतिपदं गृहे”
तन्नेखनप्रकारादि वास्तुमण्डलशब्दे वक्ष्यते ।

एकाश्रय त्रि० एक आश्रय आधारेऽवलम्बनं वा यस्य ।
१ अमन्यगतिके । २ एकाधारद्वयौ २ यथेष्टिकोक्तगुणभेदे च ते
च गुणाः अनेकाश्रितगुणभिन्नाः । “संयोगश्च विभागश्च सं-
ख्याद्वित्यादिकास्तथा । द्विष्टकत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता
गुणाः । अतः शेषगुणाः सर्वे सता एकैकष्टकयः”
भाषा० दर्शिताः । एवं च रूपरसगन्धस्पर्शरश्मिः एकत्व-
भेकपृथक्त्वं परिभाष्यपरत्वापरत्वानि बुद्धिसुखदुःखे-
च्छाद्वेषयत्नगुणत्वस्नेहसंस्कारादृष्टानि च तादृशाः, तेषां
प्रत्येकस्य एकैकष्टतत्वात् संयोगादीनान्त एकैकस्यैव
द्विष्टतत्त्वभिन्नि न तथात्वम् । एकाधिकरणादयोऽप्यत्र ।
कर्म० । ३ एकस्मिन् आधारे पु० “हेतोरैकाश्रये तेषां
समाधायव्यभिचारिता” भाषा० ।

एकाष्टका स्त्री एका अष्टका । १ भाष्यलक्षणाष्टक्याम् २ तत्क-
र्तव्ये आह्वे च । अष्टकानां तासु कर्तव्यब्राह्मणानां च
त्रित्वेऽपि आ० श्रौ० सू० । “हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णां मपर-
पण्यामष्टमीष्वष्टका एकस्यां नेति” एकस्या अपि
कर्तव्यतया विधानात्तथा । सा च मध्यत्वेन माचलक्षणा-
ष्टमी पाञ्चाला । अत एव “गवामयनायैकाष्टकायां दीक्षा”
कात्या० ११, २, सू० व्या० “एकाष्टका नाथ माषस्य

लक्षणाष्टमी प्रसिद्धेः” कर्केषोक्तम् । २ तदभिमानिदेव्यां
शब्दाम् “एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं सहि-
मानमिन्द्रम् । तेन देवा अष्टकं शत्रुं हन्तासुरा-
णामभवच्छचीभिः” सा० ब्रा० २ प्र० २ क० । शचीभिरित्यत्र
शचीप्रतिरिति” अथ० ६, १०, १२, पाठः । “एकाष्टके ! सुप्र-
जसः सुवीरा वयं स्याम पतयो रवीणाम्” अथ० २, १०, ५

एकाष्टील पु० एकमस्थीव काण्डं तद्वत्कठिनत्वात् जाति
र कष्टमोऽप्यत्र दोषश्च । वकट्टणे अमरः पाठायां स्त्री ।
(आकनादी) राजनि० ।

एकाह पु० एकमहः टचसमा० एकशब्दोत्तरत्वात् नाङ्गा-
देशः । “अङ्गाङ्गान्ताः पुंसि” पा० पुंस्त्वम् । “एक-
स्मिन् दिवसे ‘एकाहेनैव निर्धेयम्’ शब्दोऽस्मृतिः “सप्त-
चारिण्येकाहः” मनुः । “अश्वस्यैकाहगमः” पा० ।
उपचारात् । २ एकाहसाध्ये अग्निहोमादौ यागभेदे
च । “उक्तप्रकृतयोऽह्नैकाहाः” व्या० ८, १, १ ।
“उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहोत्रसलाषां प्रकृतिभूतः
उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि सात्विकाणि एतेभ्य एव
सात्विकेभ्योऽहोभ्योऽह्नैकाहा व्याख्यायन् इत्युक्तम्
इदानीं तानेकाहाहीनान् वक्तुर्कामेनाचार्येण “उक्त
प्रकृतयोऽह्नैकाहा” इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः उक्ता प्रकृति-
येषां ते इमे उक्तप्रकृतयोऽह्नैकाहाः । प्रकृतिः प्रकारो
न रूपान्तरमित्यनर्थान्तरं ज्योतिष्टोमोहि सर्वेषामेकाहा
होत्रसलाषां प्रकृतिरिति सिद्धम्” नारा० । “अनतिदेशे
त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो दादशशतदक्षिणस्तेन शस्त्रमेका-
हानाम्” ८, १, २ ।

एकाहगम पु० एकाहेन गम्यते गम-कर्मणि घञ् । एका-
हगम्ये देशे “अश्वस्यैकाहगमः” पा० ।

एकाहार पु० एकस्मिन् दिने एक आहारः । एकस्मिन्
दिने सङ्गोजने “एकाहारस्तथा (विधवया) कार्यो न
द्वितीयः कथञ्चन” शु० त० पुरा० । “सुनिर्भिर्द्विरशन-
सक्तम्” इत्यादिना द्विर्भोजनस्य विधानेऽपि एकाल-
भावभोजनं तस्या विहितम् । एकाहारे च परिसंख्यैव
आहारस्य रागप्राप्तेः न द्वितीय इत्यनेन तथैव प्रतिपाद-
नात् । एक आहारो यस्य । एकस्मिन् सङ्गोजने
त्रि० “प्रौष्ठपदं तयो मासमेकाहारो भवेच्चरः” भा०
अनु० १०, ६ अ० ।

एकीकरण न० एक+अभूततद्भावे चि-ल-अहप्रयोगः स्युद् ।
अनेकधाम्यादेः राशिकरणेन एकतापादने । कर्मणि क्त ।

एकोक्त तथापादिते धान्यादौ लि० एकी+भू-घञ् । एकी-
भा३ अनेकधान्यादेः राशिताप्रापणरूपे व्यापारे पु० । क-
र्त्तरि क्त । एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्यादौ ।
क-ल्यप् । एकीकृत्य तथापादनं कृत्येत्यर्थे अव्य० भू-
ल्यप् । एकीभूय एतत्वं प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

एकोत्य लि० एक+भवार्थे तस्येदमित्यर्थे वा छ । १ एकपल-
भवे सहाये, २ एकसम्बन्धिन च ।

एकेक्ष्ण पु० एकमीक्ष्णं यस्य । १ काके २ एकचक्षुर्युतमात्रे
काये लि० । ३ शुक्राचार्ये पु० । बलिना वामनाय दीय-
मानलिपदभूमिं प्रतिप्रेषतः शुक्रस्य वचनमनाहत्य तद्वा-
नाय प्रवर्त्तमानं बलिं वीक्ष्य तानार्थमृष्टांतजलपातद्वारां
सूक्ष्मभूत्यां प्रविश्य बभूवतस्तस्य कलं बुद्ध्या जलद्वारा-
वरणनिवारणच्छलेन कुशेन तस्यैकं नेत्रं वामनेन
विदारितमिति तस्य तत्कालादेकनेत्रतेति पौराणिकी
कथाऽत्रानुसन्धेया ।

एकैक लि० सुबलस्य एकस्य वीक्षार्थे द्वित्वम् “एकं बद्ध-
व्रीहिवत्” पा० द्विरुक्त एकशब्दो बद्धव्रीहिवत् तेन सुब-
लोपपुंवभावो । प्रत्येकपदार्थे इह द्वयोरपि सुपोलुकि
कृते सति बद्धव्रीहिवद्भावोदेव प्रातिपादकत्वात् ससुदायात्
पुनः सुप् । स्त्रियां टाप् । एकैका व्याकुतिः । “न बद्ध-
व्रीहौ” पा० सर्वनामसंज्ञानिषेधः मुख्यबहुव्रीहिरस्तेन
एकैकस्य एकैकत्वात् इत्यादौ सर्वनामकार्यम् । “दश दश
वा एकैकस्मिन् प्राणाः” श० ब्रा० ८, १, १, २ । ततः कार-
कार्यं शब्दः । एकैकशब्दं कारकप्रत्यये के अव्य० । “एकै-
कशब्दरेत् कच्छं द्विजः पापापनुत्तये” पा० त० । विश्वा०
“ब्राह्मणस्य जयाहस्य यत् प्रमाणं समासतः । एकैकयोयु-
गाभां तु क्रमशस्तान् निबोधत” मनुः । स्त्रार्थे यत् ।
एकैकस्य तदर्थे न० “एकैकस्येनानुपूर्व्यां भूत्वा भूत्वे ह जा-
यते” भा० ७, १५, ४२ “एकैकस्य” तदा योधा धातृराष्टस्य
भारत । पर्यवर्त्तनं गन्धर्वदेशमिदं शमिः सह” भा० ५० ।
२४० । नीलकराटेन “एकैकस्येति पठित्वा एकैकमिति
व्याख्यातम्” एकैकयो भावः यत् । एकैकस्य “एकैक-
रागिभवने “एकैकस्येन यथानुपूर्व्यम्” भाग० ५, १, १५ ।
नैषिका स्त्री नित्यकर्मा० । (अपकनादी) वृत्ते रत्न-
भावा । “एकैषिकाजम्बूनी च प्रवेष्टे स्नेहशोषकृत्” ।
“एकैषिकातेन” सद्यतमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं
स्नेहाभिहरणम्” इति च सुश्रु० । कश्चित् रत्नभावायाम्
एकोषिकेति पाठं दृष्ट्वा यद्वक्तव्यं ते तादृशशब्दोच्छिष्टतः ।

एकार्क्ति स्त्री एका उक्तिः अभिधाशक्तिः । उभयपदार्थवि-
षयिण्यामेकस्यां शक्तौ । यथा पुष्पवन्तौ इत्यादौ पुष्पवत्-
पदेन दिवाकरनिशाकरयोरुभयोरेव बोधः न तु अक्षपदा-
दिवत् प्रत्येकपदार्थबोध इत्याकरे दृश्यम् । एवं
“जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः” गौ० सू० । जात्यादीनामेक-
शक्त्यैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः ।

एकोत्तर लि० एकैकमुत्तरं यत् वृत्तौ सप्रच्छदवत् संख्याशब्दस्य
वीक्षणार्थता । एकैकाधिके । “एकाद्व्योकोत्तरा अक्षा
व्यस्ताभाव्याः क्रमस्थितैः” लोला० । “सर्गादौ तु यथा
काशं वायुं ज्योतिर्जलं मह्यम् । सृज्यत्येकोत्तरगुणां
स्तथादत्ते भवन्नापि” । “तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगु-
णानि च” इति च याज्ञ० । “यथासंख्यमेकोत्तरपरि-
दृष्ट्वाः शब्दस्यैकैकपरसगम्याः” सुश्रु० । एकाधिकादयो-
ऽप्यत्र लि० ।

एकोदक पुंस्त्री एकं समानमुदकं यस्य । समानोदके
सप्रमपुरुषादूर्ध्वं घटहंशपुरुषपर्यन्ते गोलजे “समानो-
दकभावस्तु निवर्त्तताच्चतुर्दशात्” सूत्रेस्तत्पर्यन्ताना-
मेकोदकत्वम् । “जन्मन्येकोदकानां तु विराताच्छुद्धिरि-
ष्यते” मनुः ।

एकोदर पु० एकं समानमुदरं गर्भस्थानं यस्य । समा-
नोदरे श्वातरि स्त्रियां टाप् । कर्म० । २ समाने उदरे
न० । “एकोदरप्रसूतानाम्” सूत्रिः ।

एकोद्दिष्ट न० एकः प्रेतः उद्दिष्टोयत् । प्रेतोद्देश्यके आह-
भेदे तस्य इति कर्त्तव्यातादिकं आ० त० निरूपितं यथा ।
गोमिलः । “अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोद्दिष्टं एकः
पिण्डो नावाहनं नागनीकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्त-
दितमिति ह्यप्रिमन्त्रः सुखदितमिति प्रलुसरम् उपतिष्ठ
तामित्युच्यस्थाने, अभिरस्यतामिति विसर्गे, अभिर-
तोऽस्तीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्चाहमिति” । अथेत्यनेनै-
कोद्दिष्टस्य पार्व्याणनन्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं
सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्व्याणधम्मेप्राप्तायाहनादि-
प्राप्तौ नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्रा-
प्ताभावाज्जिषेधोऽनुपपन्नः स्यात् । एतत् प्रेतश्चाहमित्युच्य-
संहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यदीयते आहं तदेको-
द्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । अतएव प्रतिष्ठा-
वत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम् । अत्रा-
र्थ्यैक्याद्विद्वद्रूपसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्र-
मिति पुनरभिधानसार्थकत्वाच्च तदवयवेकद्वयपरम् ।

आज्योत्पन्नप्रकरणे 'बहिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कृते' इति गोमिलसूत्रे पवित्रपदस्य दक्षपरत्व-
वत् । अत्र नावाहनं नामौकरणमिति निषेधोः पौ-
र्वापर्यादग्नौकरणपूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आहुतलो-
दितं आहुतावाहनमेव निषिध्यते न त्वप्रधानसम्बन्धि
पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डावाहनमिति । एतेन
पिण्डावाहननिषेधोभैथिलोक्तो हेयः । अत्राग्नौ-
करणनिषेधेन कृतशेषस्यालम्बे "कृतशेषं दत्त्वा पात्रमा-
लम्ब्य जपति शुश्रीत्यादि स्वाहाइत्यन्तसूत्रोक्तपात्रा-
लम्बनस्यापि बाधः आनन्तर्याभावात् अस्मृतमिति मन्त्र-
लिङ्गविरोधाच्च । स्वदितमिति त्वमिन्द्र इति त्वमाःस्य
इति त्वमिन्ध्रे, स्वदितमित मन्द्रः । कुमयव्राह्मणपक्षे
तु प्रतिवचनानुपपत्त्या मन्द्रस्यापि निवृत्तिः अन्यथयज्ञ-
स्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेना-
च्चादिकमित्यस्यान्वये अस्त्वित्यस्यान्ययानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयो-
गः । अतएव पितृदयितायामच्चादिकमुपतिष्ठतामिति
लिखितम् । ततश्च 'प्रेतायास्तयमस्तु च' इति ब्रह्मपुर-
णीयं "ततो वदेत् पुनर्धोमानस्तयमुपतिष्ठताम्" इति मा-
कण्डेयपुराणीयञ्च गोमिलविरुद्धत्वात् शास्त्रान्तरीयम् ।
अभिरस्यतामिति 'वाजोवाज' इति स्यानेऽभिरस्यतामि-
त्यनेन विसर्जनमिति । एतेन "प्रेतआहुते सवैषु न स्वधा
नाभिरस्यताम् । स्वस्वस्तु विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम्"
"इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणववर्जित-
स्वस्वस्त्वित्यनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतआहुविषयम् अभि-
रस्यतामिति तु सांख्यिकविषयमिति कस्यतश्चोदत्त-
वाचस्पतिमित्राद्युक्तं निरस्तम् । बह्वचानामेव पा-
र्य्येऽभिरस्यतामिति विसर्जनस्य प्राप्त्यादेकोद्दिष्टेऽपि
तथात्वात् सर्वशास्त्रसाधारणनिषेधानुपपत्तेश्च । एत-
दिति पूर्वोक्तोक्तकत्तव्यताकाङ्क्षमित्यर्थः । प्रेतआहु-
तं न तु पार्य्यविक्रितित्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितुः आहु-
तस्यप्रसङ्गीकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात् । अतएव-
तत्प्रायश्चित्तमेवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि "पितृयज्ञं न
युञ्जीत पितृहा चोपजायते" इत्युक्तम् । अतएव विष्णुना
"प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्त्वास्त्योदकोवै" इत्यत्र प्रेत-
नामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्योदको न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम्
ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिकएव पितृपदस्थाने प्रेत-
पदोक्तो न तु अग्निष्वात्ताद्युपाधिके । एवमभिलापवाक्ये
सम्बन्धित्वेन नोक्तेः किन्तु प्रेतत्वेन असम्बन्धिनोऽपि

मठवाङ्मणादेरपि प्रेतआहुताधिकारित्वात् । अतएव शा-
तातपेनापि "प्रेतान्ननामगोत्राभ्यास्त्योदकोदुपतिष्ठताम्"
इत्युक्तम् । अत्र प्रेतस्थानः प्रेतान्नो न तु सम्बन्धिवचक-
स्थानः नवा भैथिलोक्तो बह्वचोद्दिष्टस्य तत्पुरुषापेक्षया
जघन्यत्वात्, प्रेतपदस्य सम्बन्धित्वस्यानीयत्वेन तत्पुरुषस्यैव
युक्तत्वाच्च । ततश्च प्रेतान्ननाम च गोत्रस्य इति द्वन्द्वः
अतएव तर्पणे पिण्डः "ततश्च सर्वे" श्वस्पर्शिनोगत्वा पितृ-
पदस्थाने प्रेतपदोक्तेन द्वितीयान् तर्पयेयुः पितृयज्ञोद्वा-
रणे पितृहाभवति" इति । एतेषां वचनानां न्यायमूल-
कत्वात् सांवत्सरिकआहुते एकोद्दिष्टविक्रितोभूतेऽपि प्राप्त-
पितृलोकोपाधिकपितृपदव्यवहारेऽभिलापे च सम्बन्धि-
बोधकपितृत्वेनैवोक्तेः । एवञ्च देवताभ्यां पितृभ्यश्चेत्यत्र
न प्रेतपदोक्तः तत्र पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् एवं
नैकवचनोद्घोषे तथा "मधु द्यौरस्तु नः पिता" इत्यस्य द्यौः
स्वर्गः पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् सध्वस्तु मधुमयी
भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितृपदयोः सामाना-
करण्यं प्रतीयते अत्र च द्युत्पितृत्वयोर्भेदेऽपि धर्मिणोः
सामानाधिकरन्देनाभेदावगमात् दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्ति-
रिति पितृपदं पितृतुल्यपरं न तु जनकपरंप्राप्तपितृलो-
कपरं वेति तेनात्र मन्त्रे पितृत्वेव वक्तव्यं न तु प्रेतपदो-
क्तः नवा "पितृयज्ञं न युञ्जीत" इत्यनेन निषेधः । एवम्
आभावेति मन्त्रे पितरेत्यत्र नोक्तः यदाऽहं आहुं करोमि
तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनुव्रजने क्रियमाणे आ-
हुफलस्य प्राप्तीयत्वात् । एवं वृद्धिआहुतेषु नान्दी-
सुखविशेषणं न देयमेवेति अन्यत्र सर्वलोतसर्गवाक्ये
मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोक्तः कार्यः ।

"अत्रैकोद्दिष्टे गोमिलाहुतोविशेषोऽभिधीयते । यथाह
विष्णुः "एकवचनान्तेतैकोद्दिष्टे" इति एकवत् एक-
वचनवद्वया स्यात्तद्योहेतु "अपूर्वोत्प्रेतस्यमूहः" (जै०)
इत्युक्तेन पूर्वप्राप्तैकवचनान्तकल्पनेन बहुवचनान्ता-
न्तान् विकृतान् कुर्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासम-
वेतार्थत्वात् प्रकीर्तवर्धप्रकाशनाख्यहृदप्रयोजनकस्य म-
न्त्रस्य विक्रितो बहुवचनस्थाने एकवचनोक्तः कर्त्तव्य-
इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यद्वा "पवित्रे स्थो वैष्ण-
व्यावित्यत्र "पवित्वासि वैष्णवी" इति न चात्र पवित्तमसि
वैष्णवम् इति पितृदयितोक्तं युक्तं "पवित्रे स्थो वैष्णव्या-
विति" मन्त्रस्य हे पवित् युवां विष्णु देवताके स्थः भवथः
स्त्रीलिङ्गत्वं आन्तसमिति साधनाचार्यव्याख्याने सुष-

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्धान्ताप्रतीतिः । एवं
“विष्णोर्मेनसा पूते स्थः” इत्यत्रापि पूतमर्षाति । “अत्र पितरो
मादयध्वं यथाभागमादयाध्वम्” इति मन्त्रे अत्र प्रेतः ।
मादयस्य यथाभागमादयाध्वस्येव ह्यम् । प्रार्थनार्थक-
त्वात्पितृकारोयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव
उद्गृह्यत्वात् न तु भूतार्थकवर्तुलकारोयमादयाध्व इत्य-
निरुद्धमङ्गुली युक्तः अतएव श्रोतृणादिभिरपि “मादय-
स्येत्युक्तम् “अमीमदन्त पितरः” इत्यत्र अमीमदत्प्रतीति
दृष्टाव्यवर्तयत् दृष्टाव्यपेति । एत पितर इत्यादिपि-
ण्डङ्गावाहनमन्त्रे एहि प्रतीति, सोम्यासइत्यत्र सोम्येति
दत्ताभ्यमित्यत्र देवस्यभ्यमिति, नियच्छतेत्यत्र निय-
च्छेति, नमोवदत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानस्यतदप्ये-
प्रतीत्युद्गृह्यम् । एवं यद्व्यत्य तं इति । आर्गःप्रार्थने च
येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्यैत्युद्गृह्यम् ।
एतद्वः पितरइत्यत्र तु प्रेता इति विज्ञतावृद्धौ न तु अ-
हुषचनस्य “एतद्वः पितरो वाम इति जल्पन् एषक् ए-
षक्” इति ब्रह्मपुराणेन प्रस्तावेन पार्श्वे पित्वादिप-
प्रत्येकमेतद्वः पितर इति ब्रह्मावनान्तमन्त्रयोगात् अ-
त्यानर्थक्येन तद्विकृतावेकोदिष्टेऽप्यमव्यवतायं बहुवचनस्यैव
युक्तत्वात् । ततश्च प्रकृतौ सभवेतायेक्षैव विज्ञतावृद्धः ।

सांयत्सरिके त्येकवचनान्ततयेकोहो न तु पितृपदस्य तत्र
प्रःप्रपितृलोकत्वेन तथैव युक्तत्वात्” आ० त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टश्च “द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यां पाण्मासिके
तथा” इत्युक्तं पञ्चदशमासात्मकम् । अत्र द्वादशपटं त्रयोदशा-
नामस्युरन्तस्तत्सम् “संवत्सरे विष्टेऽपि प्रतिमासञ्च मासिक
मिति” काण्ड० मा० कोपुसिना वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य
विधानात् अत एव “द्वादश मासाः संवत्सरः कश्चित्
त्रयोदश मासाः संवत्सरः” इति स्मृतौ वत्सरस्य त्रयोदश-
मासात्मकत्वमुक्तम् ।

अथैकोद्दिष्टनिमित्तकालोनिर्णयते स च आ० त०
रघुनन्दनेन दर्शितो यथा

याज्ञवल्क्य । “स्वताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्-
सरम् । प्रतिवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” । एका-
दशेऽहनीति सखायोचान्द्वितीयदिनोपलक्षणम् ।
“जलादिः स्तवकाले तु भोजवेदयुजो द्विजात्” इति
मत्स्यपुराणेकाव्यत्वात् । आद्यां षोडशमासानामादि-
भूतम् । तथा च त्रयोदशपरिधिम् । “आदग्निमतः
कुर्यात् द्वादशेकादशेऽहनि । भूवाणि तु प्रजुर्वीत

प्रसिताहनि सर्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यां पा-
ण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येवं आद्यषोड-
शम् । एकाह्नेन तु षण्मासा यदा सूर्यपि वा त्रिभिः ।
न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां पाण्मासिके तदा” । अग्नि-
मतःश्रौताग्निमतो द्वादशेकादशेऽहनि आहुं कर्त्तव्यं
तस्य द्वादशविदिग्गाहाशाचिवत् । अन्येषान्तु भर-
णादिभि तथा च शङ्खः “भरणादेव कर्त्तव्यम् स-
योगो यस्य नाग्निना । द्वादशैर्द्विभगौचं स्याद्व्यस्य
वैतानिको विधिः” । वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्नि-
पदं श्रौताग्निपरम् । ततश्च केषलस्याश्रितमसौ निर-
ग्लेश भरणादेवाशौचम् । भूवाणि एतानि षोडश आ-
हानि नित्यानि सर्वदा स्तवधनालभेऽपि । प्रसिताहनि
मृततिथौ आद्या आद्यपाण्मासिकआहुवेतद्व्याहानि
कार्याणि आद्याद्याद्वैकादगाहे विधानात् पाण्मा-
सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अत्राशौचान्द्वितीयदिव-
साद्याद्याद्वैकादिभयत्वसमाख्यातुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमा-
हिकतिथेस्तु ततिथित्वानुपपत्त्या तत्त्वज्ञातयत्यमेव प्रती-
यते । तेन प्रथमस्तुततिथिं विज्ञायान्यस्तुततिथिमादाय
मासिकादिसिद्धिरिति । एवञ्च एकाह्नेन तु षण्मासा-
नूना इत्यनेन स्तुततिथिपूर्वतिथिः प्रतीयते । एवं
त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्याप्येकाहदिनान्ते । अत्र
संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि पाण्मासिकत्वं इति यद्यप्यसामभव-
त्वाजानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानन्त्यादिसध्याधिसासयुक्त-
प्रथमाब्दस्य “द्वादश मासाः संवत्सरः कश्चित्त्रयोदश मा-
साः संवत्सरः” इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात्
त्रयोदशमासएव द्वितीयपाण्मासिककरणाय कालः सप्तम-
मासकर्त्तव्यस्य पाण्मासिकत्वं ‘पश्चात् तु दिवसेमासः क-
थितो वादरायणः’ इत्यनेनानिरुद्धम् । ननु षोडशमासा-
गणने द्वादशमासिकत्वमुक्तं कथं सप्तमासयुतावदे त्रयोदश-
मासिकत्वमिति चेन्न “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधि-
मासकः । तदा त्रयोदशमासां कार्यं तदधिकं भवेत्”
इतिसम्प्रतत्रवचनेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं
आहुमित्युक्तेः । एतद्वचनं न्यायमूलकम् । “एवं स्वताहनि
प्रतिमासं आहुं कुर्यादित्यन्वितः” “स्वताहनि तु कर्त्तव्यं प्रति-
मासन्तु वत्सरम्” इति वचनद्वयेन पूर्वोक्तस्तुतिप्राप्त्यत्रयोदश-
मासात्मकसंवत्सरं व्याप्य स्तुततिथेस्तुततिथिं यावच्चान्द्र-
इत्युक्तप्रतिनासकर्त्तव्यमासिकानुरोधेन तत्पक्षीयत-
त्वात्तिथिपु आहुमिति बोधयता, अथाप्युक्त्या वैशाखादि-

भूतस्यान्वयासिकं तन्मासीयतत्पजीयतत्तत्तिष्ठि कर्त्तव्य-
मिति बोधनात् मध्येऽविभासपति हादगे मासि मृतमा-
सीयतत्तत्तिष्ठिप्राप्ता वर्षान्तिर्निहितस्य मासिकस्य सपिण्डुनस्य
चाप्राप्तेः । एवमाद्याधिमामेऽपि अतएवाद्यावद्देऽधिमाम-
पातेऽपि लघुहारीतेन हादगमासे यद्वाद्दगमासिकमि-
त्युक्तं तदन्याधिमामविषयम् तत्र हादगमासे मृतमा-
सीयतत्तत्तिष्ठिप्राप्तेः । यथा लघुहारीतः 'प्रत्ययद् हादगे
मासि कार्या पितृक्रिया द्विजैः । क्वचित्तयोदगेऽपि स्या-
दाद्यं सङ्गा त वत्सरम् । चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः काल-
वशादुच्यते । अतः मातृसरं' आह्वं कर्त्तव्यं मास-
विज्ञितम् । मासविज्ञितं कर्त्तव्यं पौषमाषाद्यमेव हि ।
यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्तितः । अमरकालेऽपि
कर्त्तव्यमासिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपि-
ण्डुकरणेनैव । गर्भे वाङ्मिपिकले च मृतानां पितृक-
र्मासु । सपिण्डुकरणे चैः नाधिमामं विदुर्बुधाः । सपि-
ण्डुधारणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आशिकं भवेत् । इष्टं वाध्यय
वा पुनर्त्तं तस्य कर्त्तव्यमिति स्मृत्युचै' आ० त० रघुयन्दनः ।

एकोद्दिष्टस्य मध्याह्नकालव्यापितयौ कर्त्तव्यं यथाह
“आमस्याह्नं त पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टं कथ्यते । पार्वणं
चापराह्णे त पातयद्दिनिमित्तकम्” हारी० । “पूर्वाह्णे
दैविकं आह्नमपराह्णे तु पार्वणम् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने
प्रातर्ह द्विनिमित्तकम्” मनुः । “यो यस्य विहितः काल-
स्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यास-
ष्टुजी न कारणम्” याज्ञ० । मध्याह्नकालस्य विधा विभक्तदिन
तृतीयभागरूप एव । तत्रापि कृतपप्रथमभागस्यैव तदा-
रम्भकालः “कृतपे प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।
आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” काल० व्यासीक्तिः
* आवर्त्तनं पश्चिमदिगश्चित्तव्यायायाः पूर्वदिग्गमनारम्भ-
कालः तत्समीपे कृतपगेषदण्डे । गौतमोऽपि “आरथ्य
कृतपे आह्नं कर्त्तव्यदारोहिणं बुधः । विधितो विधिमास्याय
रोहिण्यनु न लङ्घयेत्” अत्र कृतपदारम्भकालतयोक्तोः
* पूर्वद्युः रोहिण्यभावात्तमे परदिने कृतपमादलाभेऽपि
परद्युरेव आह्नं “योथस्य विहितः कालः कर्माणात्तदुप-
क्रमे । तिथिर्यामिमवा सा तु यास्या नोपक्रमोऽभ्युपगमा”
बौधायनोपक्रमतयोक्त्यातिशयेन याज्ञकीतिः । उभयदिने
कृतपलाभे रोहिण्यभावात्तमे तु तत्रैव आह्नम् “रोहिण्यनु
न लङ्घयेदित्युक्ते । उभयदिने तयोर्लाभे सप्तमघटूर्ते
कार्यं तस्यालाभे तयोर्लाभे वा पक्षभेदेन व्यवस्था” शुक्ल-

पक्षे तिथिर्यामिवायस्यः मध्यदिनोरविः । तथा कर्माणि
कुर्वीत ह्यासष्टुजी न कारणम् । कृष्णपक्षे तिथिर्यामिवा
यस्यामस्तमितोरविः । तथा कर्माणीत्यादि स्तान्दपु० उक्तेः ।
“दिनेऽयादिकमुत्तमानं पृथक्ता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादि-
ष्ट्यादौ ह्यासष्टुजादिदेशना” व्यासीक्तेः । तत्र स्तान्दवाक्ये
ह्यासष्टुजिगन्तः तिथिविषयः व्यासवाक्ये चन्द्रह्यासष्टुजिपरस्तेन
कृष्णशुक्लपक्षभेदेन व्यस्येति स्थितम् । तदेतत् कालमा०
निर्णीतम् यथा । “नन्वत्र चयष्टुजपजीवनेन निर्णयः
क्रियते । मयानुपपन्नः । व्यासवाक्ये ह्यासष्टुजिनोद-
नायाः पितृविषयत्वाभिधानात् । “एकोद्दिष्टादिष्ट-
यादौ ह्यासष्टुजादिनोदनेति” हि पूर्वमुदाहृतम् ।
“दानव्रते चैतदेवेति” च अतः कथमनयोर्द्विजवाक्या
निर्णयः । किंचोदाहृतया वृषत्कृष्णस्तान्दपुराणस्यैव
चनेषु “ह्यासष्टुजी न कारणमित्युक्तं” तत्कथमत्र
ह्यासष्टुजो निर्णयकारणत्वम् । अत्रोच्यते । सन्ति
हान्यानि ह्यासष्टुजाकारिणि । तत्रोभयानां, “स्वर्गे-
दर्पस्तथा हिंस्रस्तिविधेः तिथिलक्षणम् । स्वर्दर्पे
परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी” । पिता-
महोऽपि “स्वर्दर्पेस्तथा हिंस्रस्तिविधेः तिथिलक्षणम् ।
स्वर्दर्पे परौ पृथ्वी हिंस्रं पूर्वतः पूजयेदिति” भविष्यो-
त्तरे “स्वर्दर्पस्तथा हिंसा तिथिर् तिथिलक्षणम् । स्वर्-
दर्पे परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकीति” । स्वर्गः
साध्यमल्पजयो वा । दर्पो दहिः । हिंसाधिकजयः । एतैः
स्वर्वादिवाक्यैः सह यस्मिन्विषये युष्मादिवाक्यस्य विरोधः
प्राप्नोति तत्र दौषित्वभेदेन व्यस्यपाकं व्यापवाक्यम्
ननु प्रकृतयोः जयष्टुजोः पितृविषयत्वप्रतिपादकयान्त्र-
वत्कृत्वा दिववजेष्वापि कर्मकालव्याप्तिग्राह्यस्य स्वर्दर्पादि
शास्त्रस्य च विरोधिप्राप्ते सति कर्मकालव्याप्तिग्राह्यस्य प्रा-
वत्कृत्यते न तु प्रकृतयोः जयष्टुजोः निर्णयहेतुत्वं
प्रतिपिध्यते । न तु व्यासः स्वर्वादिवाक्यानि पितृ-
विषयत्वेन संकोचयामास, याज्ञवल्क्यादयस्तु पितृोऽपि
कर्मकालव्याप्ता स्वर्वादिवाक्यान्वयाधत्त, हन्तैव निर्वि-
षयत्वमेवं प्रसज्येतेति चेत् सैव यदा पूर्वोत्तरदिनयो-
पितृविषयकर्मकालव्याप्तिः समागता यदा वा दिनद्वयेऽपि
कर्मकालव्याप्तिभावः तत्रोभयत्र स्वर्वादिवाक्यैर्निर्ण-
तमयक्यत्वात् । तत्रैवास्या विषयलाभ इति भावः ।

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नं प्रजायते ।
साधेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विघ्नक्षयः”

देवतः” । एकोद्दिष्टविधिकत्वात् सांत्सरिकं आह्वयमपि
एकोद्दिष्टशब्देन शास्त्रे व्यञ्जयते । “एकोद्दिष्टं सुता दग”
“एकोद्दिष्टं न पार्थणम्” इति च स्मृत्योः सांत्सरिक-
कोऽपि तथा योगात् ।

एकोद्दिष्टविधिकारिणस्तु निर्णयसिद्धिर्गताः यथा

“चन्द्रिकायां सुमन्तुः “मृतः पितुः प्रकुर्वीत संस्थित-
स्यौरसः सुतः । यैतमेधिकसंस्कारं सन्तत्त्वकसादृतः” ।
तत्रैव हेमाद्रौ गङ्गाः “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदा-
नोदकक्रिया । पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ।
अत्र एवपटं यद्यपि जेतृजादिहादगमिधपुत्रपरम् । ते च
हादगपुत्रा याज्ञवल्क्योक्तोक्ताः “स्यौरसो धर्मपत्नीजन्त-
त्समः पुत्रिकासुतः । जेतृजः जेतृजातस्तु सगोत्रेणेति-
रेण वा । गृहे प्रवृत्त उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातासहसुतः स्मृतः । अज-
नदां जतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः । दद्यात्माता
पिता वा यं स पुत्रोदत्तकोभवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां वि-
क्रीतः जतिमः स्यात् स्वयंकृतः । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो
गर्भे विद्धः सहोदजः । उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोभ-
वेत्सुतः । पिण्डदोऽंगहरयैषां पूर्वाभावे परःपरः” ।
इति तथापि “दत्तौरसैतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इति
हेमाद्रावादिशुभागे कलातिरेषां पुत्रत्वमिषेधादौ-
रसदत्तपरमेव । यद्यपि “पिण्डदोऽंगहरयैषां पूर्वाभावे
परःपरः” इति याज्ञवल्क्योक्तस्यौरसाभावे दत्तकप्राप्ति-
स्तथास्यौरसाभावे पौत्रः प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादग इति
जयम् । “पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्यम-
अने” इति “अथ पुत्रेण पौत्रेण ब्रह्मसामोति विष्टप-
मिति” जीमूतवाहनवृत्तहारीतवमिश्रशङ्खनिस्तोक्तेः
“लोकानन्यन्दिशः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरिति” याज्ञ-
वल्क्योक्तेः । “पुत्रः पौत्रश्च तनूपुत्रः पुत्रिकापुत्र एव
च । पत्नी भ्राता च तज्जय पिता माता श्रुषा तथा ।
भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा । अमविधाने
पूर्वेषु सुतरे पिण्डदाः स्मृताः” इति स्मृतिसंग्रहे प्र-
पौत्रानन्तरं पुत्रिकापुत्रोक्तस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य । यद्यपि
वृहस्पतिना “पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तकरावभौ ।
रिक्त्ये च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तितौ इति”
पौत्रसाध्युक्तम् । याज्ञवल्क्ये च “स्यौरसो धर्मपत्नीज-
न्तत्समः पुत्रिकासुतः” इत्यौरससाध्युक्तम् । तथापि लोके
राजशोभनस्त्रीत्यादौ किञ्चिद्भूते सप्तगजप्रयोगादौय

मुख्ययोः साध्यायोगाच्च स्तुत्यर्थेन न तु समविकल्प-
इति भवितव्यम् । “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा
भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डः सन्ततिर्नापि क्रियाह्नी नष्टः
जायते । एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । साध्या-
पुत्रः सपिण्डेन सन्ततो यो जयेन वा । पुत्रद्वयेऽपि
चोक्त्ये स्त्रीभिः कार्या क्रिया नष्टः । तत्सङ्गान्तर्गते-
र्वापितृक्यान्कारयेन्नुपः” इति विष्णुपुराणाच्च प्रपौत्रान-
न्तरन्दत्तकादयः इति पृथुचन्द्रसदमरत्वकालादशु-
दयः । सदनपरिजातः स्येवम् । वोपदेवकृष्णधरादयस्तु
“पुत्रेषु विद्यमानेषु नास्त्येव कारयेत्त्वधाम्” इति सु-
मन्तुः । “पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणैकादशाह्नादि कर्त्तव्यं आह्वयोऽङ्गम् । नैतत्-
पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवर्गशेषिततामहः” इति खन्दीगपरि-
शिष्टे च पुत्रगङ्गस्य हादगमिधसुतपरत्वात् पूर्वाभावे
परःपर इत्यस्थानन्यपरत्वाच्च दत्तकादभावे पौत्रादी-
नामधिकार इत्याहुः । अतएव निषेधादुपनीतपौत्र-
सत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः । स्यौरससाध्यनुपनीतो-
ऽपि कर्त्तव्यदित्याह पृथुचन्द्रः सुमन्तुः । “आहुं कर्त्तव्यद्वयं
तु प्रमीतपितृकोद्दिजः । व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एकएव
भवेद्यदि” इत्यमरः । “कर्त्तव्यदनुपनीतोपि आहुमेको हि
यः सुतः । पितृयतास्मृतिं पाणौ जङ्घयादृज्वाह्म-
णस्य सः” मनुः “नक्षत्रान् रुज्यते कर्म्म किञ्चिदासौ-
विषम्यनात्” । सुमन्तरपि नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म याव-
न्मौर्द्धा निवध्यते । सन्ताननुपनीतोऽपि पठेद्देहिक स्यौरसः” ।
ब्रह्म वेदम् सन्तपाठस्त्रिवर्षदत्तचूडस्यैव । “अनुपेतोऽपि
कुर्वीत सन्तवर्षतमेधिकम् । यद्यसौ कृतचूडः स्याददि-
त्याह त्रिवर्षः” इति सुमन्तुः । यत्तु व्याघ्रः
“कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च । स्वधाकारं
प्रयुज्जीत वेदोच्चारं न कारयेदिति” इत्यहतिमंग्रहे
“कृतचूडोऽनुपेतश्च पितुः आहुं समाचरेत् । उदाहरे-
त्त्वधाकारं न तु वेदाङ्गराग्यसाधिति” । तत्प्रथमवर्ष-
चूडविषयमिति साधवमदनरत्नद्वयचन्द्राः । त्रिवर्षाहुं
सन्तवत्त्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेवश्च । सदन-
रत्ने स्कान्दे । “यज्ञेषु सन्तश्चर्म पत्नी कर्त्तव्या नष्टः ।
तथैवुद्देहिकं कर्म्म कर्त्तव्यं सा धर्मसंस्कृता” । अथस्तौ तु
कात्यायनः । “असंस्कृतं पत्न्या च अग्निदानं समन्वयम् ।
कर्म्मव्यतिरतत्वं कारयेदस्येव हि” । पुत्रश्च न जन्मतो-
ऽधिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति कालादयोः “बौलादाद्यादि-

कादाङ्क न कुर्यात्तैलमेधिकम्” इत्युक्ते । सदनरत्ने सुम-
नुरपि “पुत्रस्योत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्याद्विभोचनात् ।
पितरं नाभिदकाञ्चौलात्पितृमेधेन कर्मणा” । एतच्चौरसस्यैव
दसकादीनां हपनीतानामेवाधिकारः इति कालादर्शः ।
पृथ्वीच० स्कान्दे “पितरनुपनीतोऽपि विदध्या
दौरसः सुतः । और्वदेहिकमन्ये तु संस्कृताः आङ्गकारिणः”
इति । अन्यत्रापि दर्शमहालययादायनुपनीतस्याधि-
कारोऽस्माभिः पूर्वसुक्तः । प्रपौत्राभावे दसकादयो हा-
दश पुत्राः । तदभावे भर्तुः पत्नी तस्याय सः “अपुत्रा
शयनं भर्तुः पालयन्तो व्रते स्मिता । पत्येव दद्यात् तत्-
पिण्डं कृत्स्नमंगं लभते चेति” इदमनृक्तेः । “भार्या-
पिण्डं पतिर्दद्याद्भर्तुर्भार्या तथैव च । त्वय्यदेश स्तुपा
सैव तदभावे सपिण्डकाः” इति । पुत्राभावे तु पत्नी स्या-
त्पत्यभावे सहोदरः” इति च हेमाद्रौ शङ्कोक्तेः । देव-
याज्ञिकस्तु “कानेनगृहसहजपुनर्गतमयाय ये । पत्न्य-
भावेऽपि कुर्यान्ते अग्रगस्ताः स्मृताः हि ते” इति
स्मृतिसंयुक्ता पत्यभावे कानेनादय इत्याह ।
पत्नुरपि सपत्नी पुत्रे सति नाधिकारः । “पितृपत्न्यः
सर्वामातरः” इति सुभक्तोक्तेः । “विदध्यादौरसः पुत्रो
जनन्या और्वदेहिकम् । तदभावे सपत्न्यः कौलजाद्या-
स्तथा सुतः । तेषामभावे नृपतिस्तदभावे सपिण्डकाः”
इति सदनरत्ने कात्यायनोक्तेः “बहूनामेकपत्नी-
नामेव एव विधिः स्मृतः । एका चेत्पुत्रिणी तासां
सर्वासां पिण्डदस्तु सः” इति बृहस्पतिवचनाच्च । अप-
राकोऽप्येवम् । तेन यच्छ्राद्धविवेके उक्तम् “सत्यपि स-
पत्नीपुत्रे पत्युरेवाधिकार इति तज्जिज्ञासुम् । यच्च तत्रैव
कात्यायनः “न भार्यायाः परिदेयादपुत्राया अपि
काचिद्” । यच्च विष्णुपु० “कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः
काव्या क्रिया नृपेति” । यच्च मार्क० पु० “सर्वाभावे
स्त्रियः कुर्यात् स्वर्तृणां समन्वयमिति” । तदापुरादिनि-
वाहोद्धारिण्यम् “धर्म्यैर्विवाहेऽहोदाया सा पत्नी
परिकीर्तिता । क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्यभिधी-
यते । न सा दैवे न सा पितरौ दासां तां सुनयो विद-
रिति” साधवो ये यातातपोक्तेः । यत्तु शुद्धिरत्नाकरः
नूनप्राणिषु “अपुत्रस्य च या पुत्री सैव पिण्डप्रदा-
भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैकं वा एकाहेनैव निःक्षि-
पेत्, इति जगद्धोक्तेः “भर्तुर्धनहरा पत्नी तां वि-
ना दुहिता गृह्णा । अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवदुहि-

ता गृह्णासिति” इत्युक्तिना दुहित्वेनहारिव्योक्तेः
पुत्राभावे कन्या तदभावे पत्नी इत्याहृतः । तत् पूर्व-
विरोधात् “मातुर्दुहितरः शेषगृह्णात्ताभ्यङ्गतेऽन्यथः”
इति दुहितृमातृधनहारिव्येन पुत्रस्य तच्छ्राद्धाधिकारा-
पक्षे शोषेऽप्यम् । वचनं भ्रातृपुत्राद्याभावविषयम् । पत्न्य-
भावे अविभक्तस्य सोदरः पूर्वोक्तपञ्चवचनात् । वि-
भक्तस्य तु दुहिता धनहारित्वात् पूर्वोक्तजाभावा
वचनाच्च । तत्राप्युद्गन्तव्यमवश्येऽप्युदेव “दुहिता
पुत्रवत् कुर्यात्पितापितृस्तु संस्कृता । अश्वीचमुदकं
पिण्डमेकोददिष्टं सदा तयोरिति” भरद्वाजोक्तेः ।
तदभावे दौहित्वः धनहारित्वात् । “मातापितरौ-
पाध्यायाचार्ययोरौर्वदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रतो
न भ्रश्यते व्रतादिति” चन्द्रिकायां बृहस्पतयोक्तेः “यथा
व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप ! । उद-
कादां महाबाहो ! दौहित्वो दुहिताह्वयति” अप-
राको भविष्योक्तेः । एतद्वनहारिण्यं आवश्यकं नान्यस्ये-
त्याह तत्रैव स्कान्दः “आङ्गं मातामहानां तु अवश्यं
धनहारिणा । दौहित्वेणार्थनिष्कृत्यं कर्तव्यं पूर्व-
सुतरपिति । तेन दौहित्वोऽप्युल्लेख इति देव-
याज्ञिकोक्तिः परास्ता । अत्र पत्नीदौहित्वसमवाये
ऽगृह्णत्यापत्येव कुर्यात् । दौहित्वभ्रातृपुत्रस्यैव वि-
भक्तस्य दौहित्वः । अविभागे भ्रातृपुत्रः । भ्रातृत-
त्पत्यस्यैव कनिष्ठश्चेद्भ्रातृव्यं । ज्येष्ठश्चेत्पुत्रः कुर्यात्-
दिति दाक्षिणात्यमन्यः । हारलगादौ तु “भ्रातृ-
भ्रातृ स्वयं चक्रे तदुभाभ्यां चैव विभजेत । तस्य भ्रातृ-
सुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः” इति ब्राह्मणोक्तेः “पत्नी
कुर्यात् पुत्राभावे पत्न्यभावे सहोदरः” इति कौर्माञ्च ।
ज्येष्ठभ्रातृव्यं कुर्यान्न तत्पुत्रः । यत्तु “नानुजस्य तथा
भुजः” इति, तत्कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम् । यच्च भनुः “स
विष्णोः कन्यातामनामस्येत्पुत्रान् भवेत् । सर्वास्तास्तेन
पुत्रेण पत्निषो मरुदम्यात्” इति तत् सोदराभाववि-
षयमित्युक्तम् । एतेन पुत्रव्यतिदेशोऽयम् अतस्तस्मिन्
मलेकादयः पुत्राः प्रतिनिधयो न कार्याः । स एव
विष्णुर्दौहिष्ठरश्च इत्युक्तमिति वाचस्पतिसमुद्योकाकृत्य
रत्नाकरादयः परास्ताः । सदनरत्ने स्मृतिसंयुक्ते “पुत्रः
कुर्यात्पितुः आङ्गं पत्नी च तदुहित्री । धनहार्यपि
दौहित्वस्ततोभ्राता च तत्पुत्रः । भ्रातोः सहोदरो-
भ्राता कुर्याद्वाहादि तत्पुत्रः । तत्सुतसोदरभ्राता तद-

भावे च तत्पुत्रः” इति । आह पुत्राभावे क्रमेण पिता-
मातृसुधास्वदत्तत्वाद्यः धनहारत्वात् । “भगिनी-
तत्पुत्रयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः “अनुजो
ह्यपुत्रो वापि आतुः कर्त्तव्यं संस्त्रियाम् । ततस्त्वसोद-
रस्तद्वत्क्रमेण तर्पयेत्तयोः” अपरार्के काष्णार्जिनिः ।
“पुत्रः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता सुधा गुरुः ।
स्त्रीहारो धनहारो यः कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” । मार्क-
ण्डेयपुराणे “पुत्रोभ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा
पिता । वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरौर्ध्वदेहिकम्” ।
तेन धनहारो एतद्विज्ञ इति कालादयः । अत्र पाठक्रमो
न विवक्षितः पूर्ववाक्येषु अथ ततःशब्दादिभिः श्रौत
क्रमोक्तेः “अथ जिज्ञाया अथ वत्सः” इति वत् । ल-
घुयन्द्वादये वृद्धमनुः । “स्त्र्यास्त्वस्त्रीयतत्पुत्रज्ञाति स-
म्बन्धिवान्धवाः । पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्” यथा
विधि” । मार्कण्डेयपुराणे “पुत्राद्युक्त्विन्नबन्धोद-
कस्यपि अगुरस्य च । जामाता स्नेहवत् कुर्यादखिलं
पैतृमेधिकम्” । चन्द्रिकायां वृद्धयातातपः “मातृलो-
भाग्निनेयस्य स्वस्त्रीयो मातृलस्य च । अगुरस्य गुरोश्चैव
सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्याणां अगुर्मातुः
पितृस्तथा । आद्वेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो-
विदुः” । शुद्धिविवेके ब्राह्मे “दत्तानां वाप्यदत्तानां कन्यानां
कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहि-
ताः” । दत्ता वाग्दत्ताः । “मातामहानां दौहित्राः क-
र्त्तव्यन्यहनि चापरे । तेषां तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि
सर्वदा । जामातुः अगुराद्यक्रान्तेष्वहनेऽपि च संयताः ।
भित्ताणां नदप्रत्यानां ओलियाणां गुरोस्तथा । भगिनेय-
सुतानां च सर्वेष्वहनेऽहनि । राज्ञोऽस्ति सपिण्डे तु
निरपत्ये गुरोर्हितः । मन्त्री वा तदशौचान्ते पुरा चीर्त्वा-
करोति सः” । अत्र द्वितीयाह्लादौ आह्वयविधानमस्मिन्-
क्षयनपरम् । कालादयः “दाहादि मन्त्रवपिलोर्धिदध्या-
दौरवः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिका-
सुतः । दौहित्रो धनहारो च भ्राता तत्पुत्र एव च ।
पिता माता सुधा चैव स्वरा तत्पुत्र एव च । सपिण्डः
सोदकोमातुः सपिण्डश्च सहोदकः । स्त्री च शिष्यर्त्वि-
गाचार्या जामाता च सखाऽपि च । उक्त्विन्नबन्धोरि-
क्येन कारयेदवनीपतिः” । गौतमः “पुत्राभावे सपि-
ण्डाः शिष्याश्च द्युस्तदभावे कृत्विगाचार्यौ” । यत्तु चन्द्रि-
कायां वृद्धयातातपः “प्रोत्वा आह्वं प्रकुर्वन् सर्वेषां व-

र्त्तव्यमिति” तत्पुत्रार्थविषयम् । “ब्राह्मणस्त्वन्यवस्था-
नां न कुर्यात्कर्म्म किञ्चन । कामाक्षोभाङ्ग्यान्मोहात्
कृत्वा तज्जातिनां व्रजेत्” इति ब्राह्मोक्तेः “न ब्राह्म-
णेन कर्त्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्ध्वदेहिकम् । शूद्रेण वा
ब्राह्मणस्य विना पारसवात् कश्चित्” इति पारस्कारो-
क्तेः । पारसवः ऊढशूद्रापुत्रः । अत्रेदमन्तर्भवः सख्य-
पुत्रादेः पूर्वस्याभावे पत्रादेरधिकार उक्तः । तत्रा-
भावेऽसन्निधिः नाशश्चेत्यते । अतएव पूर्ववत् “अस-
न्निधाने पूर्वेषाम्” इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्रादेः स-
र्वेष्वधिकारे प्राप्ते “प्रोषितावसिते पुत्रः कालादति-
विरादपि । एकादगः प्राः क्रमशोऽज्येष्ठस्य विधियत्क्रियाः”
“ज्येष्ठ नैव च यत्कृतम्” इत्याद्येर्देवान्तेऽपवादात्पुत्रनाश
एव पत्रादेः सपिण्डनादाधिकारः । असन्निधौ तु पूर्व-
मेव नोक्तम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतमप्यकृत-
मेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मासिकापकषौऽप्यावर्त्तनीयः ।
एकादगः मासिकानि नावर्त्तन्ते “तज्ज्यायसापि कर्त्त-
व्यं सपिण्डाकरणं पुनरिति” वदाहस्तिविधानाभावा-
दिति केचित् । तत्र व्यस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि
कनिष्ठकृतमावर्त्तयेत् वद्वि श्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं
नावर्त्तयेत् । नासपिण्डेऽस्मिन्मातुः पुत्रः पितृयज्ञं समा-
चरेत् । न पार्वणं नाभ्युदयिकं कुर्वन् लभते फल-
मिति” वृद्धासुरनिषेधनादिति “भ्राता वा आह पुत्रो वा”
इत्यादिहारातादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरधिकारात् तथा
चात्र ज्येष्ठकर्तृकत्वबाधः । सपिण्डने तु बहु वक्तव्यं तन्नि-
गुण्ये वक्ष्यामः । अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णु-
पुराणे (पूर्वादिक्रियाः शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणाः) ।
“प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डाकरणादनु । क्रियन्ते याः
क्रियाः पुत्रैः प्रोच्यन्ते तादृशोत्तराः । पितृमातृस-
पिण्डेषु समानमनिलेस्तथा । तत्सङ्कान्तर्गतैश्चैव राज्ञा
वा धनहारिणा । पूर्वा मध्याश्च कर्त्तव्याः पुत्रा-
द्यैरेवोत्तराः । दौहित्रैर्वी नरश्चेष्ट ! कार्यास्त-
नयेस्तथा । कृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामगुत्तराः
क्रियाः” । दौहित्रतत्पुत्रयोर्जनहारिणोरिदम् । एव-
मन्यत्र धनकर्तुः । “यथार्थहरः स पिण्डदायो स्यात्”
शङ्कोक्तेः । “प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः ।
वर्णानां बद्धे प्रोक्तं तद्वत् प्रयत्नश्चेदिति “पृथ्वीचन्द्रोदये-
व्याघ्रपादोक्तेः । मदनरत्ने स्नानेऽपि “मन्त्रमेतन्म-
हत्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्त्तितं”मित्युक्ता, “अपिभिसख्यै

निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य कु-
र्वीत्यण्डोदकक्रियाम्" इत्युक्तम् । क्रियानिवन्धे कात्या-
यनः "न च माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पै-
तृकम् । नाप्यजस्य तथा भ्राता भ्रातृणां तु कनीयसाम्" ।
पृथोचन्द्रोदये बौधायनः "पिता आहं न कर्त्तव्यं पुत्राणां
तु कथञ्चन । भ्राता चैव न कर्त्तव्यं भ्रातृणाञ्च कनीय-
साम् । यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना ।
गयायां तु विशेषेण ज्ञायानपि समाचरेत्" । अन्याभावे
पितादिरपि कुर्यात् । "उच्छिन्नबाल्यं प्रेतं पिता भ्राताय
वाऽप्यजः । जननी वापि संस्कृत्यान्महदेनोऽन्यथा भवे-
दिति" सुमन्त्रोक्तः । ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके
ब्राह्मे "असमाप्रव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः । आहं तु
मातापितृभिरन्ये तु तेषां करोति सः" । आहं मासिका-
ब्दिकादि सर्वं कार्यमित्यर्थः । मयिति निषेधोऽन्यसत्त्वे ।
अस्तु चन्द्रोगपरिशिष्टे "न त्वजेत्स्नतके कर्म ब्रह्मचारी
स्वयं कवित् । न दीक्षणात्परं यज्ञे न जप्त्वादितपश्चरन् ।
पितर्यपि स्मृते नैषां दोषोभवति कर्हिचित् । अशौचं कर्मणां
न स्यात् त्वहं वा ब्रह्मचारिणाम्" । अञ्च याज्ञवल्क्यः
"न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकस्मृतितास्तपेति" । तदप्यन्यसत्त्वे ।
अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्यम् पूर्वोक्तप्रश्नमनु-
वचनात् । "आचार्यं पितृप्राध्यायात् निर्हृत्याऽपि व्रतो-
व्रती । स तद्वत् च नाश्रीयाच्च तैः सह संवसेदिति"
तेनैवोक्तः । "ब्रह्मचारिणः श्वकर्मणोव्रताद्विद्वत्तिः
अन्यत्र मातापितरिति" वसिष्ठोक्तः । अत्माशौचमेकाहं
वक्ष्यामः । प्रागुपनयनान्तु पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डी-
करणवर्ज्यं षोडशब्राह्मादि सर्वं कार्यमित्युक्तं देव-
जानोये "असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां
कुशेष्विति" प्रचेतोवचनात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः । अ-
विभक्तानां विशेषमाह पृथोचन्द्रोदये मरीचिः । "बहवः
सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्ववासिनः । सर्वेषां तु मतकृत्वा
उच्छेदेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृत-
म्भवेत्" । उच्छेदस्य कर्त्तव्येऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः ।
तेन ये ब्रह्मचर्यं पराज्वर्जनादयः कथिताः संस्कारास्ते
सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् संसृष्टिनामध्येषम् तुल्यत्वात् ।
विभक्तानां विशेषमाहोयनाः । "नववर्षाञ्च सपिण्डत्वं
आह्वान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्त
धनेष्वपि" । लघुहारीतः "सपिण्डीकरणान्तानि यानि
आह्वानि षोडश । पृथङ्मैव सुताः । कुर्युः पृथग्द्रव्या

अपि कवित् । अहं सपिण्डीकरणात् सर्वं कुर्युः पृ-
थक्पृथक्" । मदनरत्ने "विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसं-
त्तरादिदकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम्"
एतेनाविष्कादिष्वविभक्तानामनियम इति वदन् श्रुत-
पाणिः परास्तः । अयमधिकारिकमोदाविष्णात्वप्रचक्षितः ।

गौडदेशवासिभिस्तु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्था-
द्रियते सा च व्याख्या शुद्धितत्त्वे तेन दर्शिता यथा
व्याघ्रः "कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च" । एतच्च
पुत्रेतरपरम् "असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठोनापरोवेदपा-
रगः" इति दायभागप्रतात् । अन्यथा सुतत्वेन
विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । आह्वेऽनुपनीतस्य भन्व-
पाठाधिकारमाह मनुः । "नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधा-
निनयनादने । शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्देहं न जायते"
अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत् स्वार्थे णिच् ।
तत्र प्रथमतोज्ज्वलः यथाह मरीचिः "मृते पितरि
पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः । बहवः सूर्यदा पुत्राः
पितुरेकत्ववासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा उच्छेदेनैव
तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्"
तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । तथाच
विष्णुपुराणम् 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा आह-
सन्नतिः । सपिण्डसन्नतिर्वापि क्रियार्हा नृप ! जायते"
एतच्च षोडशब्राह्मपर्यन्तम् तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्
"पितामहः पितुः पश्चात् प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणैकादशाहदि कर्मव्यं ब्राह्मणोऽयम् । नैतत्
पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः" । सपिण्डीकर-
णपर्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह लघुहारीतः 'सपिण्डीकरणा-
न्तानि यानि आह्वानि षोडश । पृथङ्मैव सुताः कुर्युः
पृथग्द्रव्या अपि कवित्" । एवासभावे पत्नी तथाच
शङ्खः 'पितुः हव्येण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः । भार्यापिण्डं
पतिदद्यात् भर्तुः भार्या तथैव च' । इति "अपुत्रवनं
पत्न्याभिगासि तदभावे दुहितृगामीत्यादि" विष्णुादिवचनेन
धनाधिकारमुक्तेः । तदभावे इति प्रपौत्रपर्यन्ताभावपदं
पार्ष्णपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां बहवः
प्त्वात् । 'अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्पि भर्त्तरि ।
पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जलमात्रान्तु पुत्रिणी' इति
निर्मूलं समूलत्वेऽपि बाह्यदेशान्तरिपुत्रसङ्गावविषयमिति
आह्विवेकप्रवृत्तयः । पत्न्याभावे कन्या । 'अपुत्रस्य तु

या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दर्शये-
तामेकाहेनैव निर्वपेत्" इति ऋष्यशृङ्गवचनात् "गोत्र-
कृत्पातुगः पिण्डः" इति मनुवचनेन दत्तादमेवया
तस्याबलवत्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वा दत्तादत्ता-
दौहित्राः "दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्ध्वान् सुसमाहिताः" इति
ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु "दुहितृता पुत्रवत् कुर्यान्मा-
तापितृशे संस्कृता । अथौवसुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं
सदा तयोः" इति शङ्खवचनात् पुत्रानन्तरमेव दुहितृधि-
कारश्रुतेः इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारश्रुतेः
यथा याज्ञवल्क्यः । "पत्नी दुहितरथैव पितरौ
भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्य सुब्रह्म-
चारिणः । एवमभावे पूर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरः" इति ।
तथा "मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे" ।
इति ब्रह्मपुराणात् । "पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषो-
ऽस्ति धन्यतः । तयोर्हि माता पितरौ संभूतौ तस्य
देहतः" । इति मनुवचनेन 'पौत्रदौहित्रसंयुक्ता ये तथा
चिरजीविनः । म्रियद्ग्रास बालानां ते नराः स्वर्गगा-
मिनः" इति विष्णुधर्मोत्तरेण पौत्रतुल्यताभिधानाच्च ।
तेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे दौहित्रः । न
च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक्सुगोत्रत्वात् सोदराधिकार
इति वाच्यम् गोत्रत्वामेवया पिण्डदानादेर्धनसाध्य-
त्वात् ऋक्षयपाहिर्षोर्दुहितदौहितयोर्बलवत्त्वात् । अत
एव दुहितृधनाधिकारे तदनेन नृतोपकारकरणं हेतु-
रित्याहोपस्तम्भः । "अनौवास्यार्थस्तदर्थेषु धर्मकृत्येषु
प्रयोजयेत् दुहिता वेति" तदर्थेषु मासिकादिना तद्गोत्रार्थे
धर्मकृत्ये षडहर्षमिति । "गोत्रकृत्पातुगः पिण्डः"
इति मनुकैः । "अनंशौ ह्योपपितौ जात्यन्ववधिरौ
तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च नैव केचिन्निरिन्द्रियाः" । इति
मनुज्ञानां "पितृद्विपत्तिः वरुणोयश्च स्यादौपपातिकः ।
ओरसाप्यपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्तजाः कुतः" इति
नारोदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधि-
कारः । जात्यन्ववधिरौ जन्मप्रभृतिस्त्ववधिरौ निरिन्द्रियाः
पञ्च दयः श्रौतस्मात् कर्मानधिकारिणोऽपि गृह्यन्ते
इति रत्नाकरः । तथाच उद्युगतातपः । "चाण्डालं
पतितं व्यङ्गसन्मत्तं शवहारकम् । स्तिकां सूरिकां नारीं
रजसा च परित्रुताम् । शकुकुटवराङ्गांश्च पाप्मान्
संस्पृश्य मानवः । सचेजं सशिरः क्षात्वा तदानीमेव शु-

ध्यति" । व्यङ्गः पाण्ड्यादिविकलः । व्यङ्गोक्तयोः
सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । श्रौ-
तस्मात् क्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूलपुरो-
पाद्यशौचापनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । सूरिकां प्रम-
वकारयित्वम् । पितृद्विष्टं पोषणौर्द्ध्वदेहिकविमुखः । श्रौ-
पपातिकः उपपातिकैः संस्पृष्टः । उपपातिकेति प्रकाश-
कारपाठेऽपि स एवार्थः । उपपातित इति पाठे तु
राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्जनं कृतमिति
कल्पतरुः । व्यक्तं याज्ञवल्क्येनोक्तम् "न ब्रह्मचारिणः
कुर्यादुदकं पतिता न च । पापाण्डुमाश्रितास्तेनान् ब्राह्म-
न विकर्मणः । गर्भमन्तृदृष्टव्यं सुरापाश्चैव बोधितः" ।
पाण्डुं त्वयीवाह्यधर्मम् । क्षेताः सततं चौर्यं उच्यते ।
ब्राह्मणोऽङ्गुष्ठवर्षपर्यन्तमप्राप्नोपनयनाः, विकर्मणः क्षा-
लस्येनाश्रद्धधानतया स्वधर्माननुष्ठायिनः व्यङ्गत्वा-
दिना स्वधर्माननुष्ठानासमर्थ्याश्च बोध्या इति "कश्चित्
क्षिपति सत्पुत्रोदौहित्रोवा सहोदरः । गृहीत्वास्मीनि
तद्भक्ष्यं नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत्" इत्यादिपुराणे क्रम-
दर्शनादत्रापि दौहित्राभावे सोदरः पूर्वोक्तशङ्खवचनेऽ-
प्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र ज्येष्ठः कनिष्ठश्चाविशेषात् । "नातु-
जस्य तथायज" इति छन्दोगपरिशिष्टं कनिष्ठभ्रातरङ्गाव-
विषयं तयोरभावे तथाविधौ वैमालेयौ । "भ्रातृभ्राता
स्त्रयं चक्रे तद्गार्थां चैव धियते । तस्य भ्रातृसुतचक्रे
यस्य नास्ति सहोदरः" इति ब्रह्मपुराणाद्वैमालेय-
स्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । "देवान्तरस्यक्षीवैकहृष-
णानसहोदरान्" इत्यादिछन्दोगपरिषेन परिवेदेन वैमाले-
यस्य भ्रातृत्वप्रसक्तावसहोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च ।
पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गौणः । गुणश्च बीजि-
पुरुषापेक्षया समानसंख्यजनकजन्यत्वमिति । धनिपितृदि
पिण्डद्वयदत्तः सोदरपुत्राद् धनिपितृदिपिण्डद्वयदा-
त्तत्वाद् वैमालेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वाच्च । ततश्च
सहोदरइति पूर्वोर्द्ध्वानुरोधात् वैमालेयपरमपि अन्यथा
सहोदराभावे वैमालेयस्य वैमालेयपुत्राधिकारापत्तेः ।
तेन वैमालेयाभावे सोदरवैमालेयभ्रातृक्रमवत् सोदर-
पुत्रस्तदभावे वैमालेयपुत्रः । तस्मात्तदभ्यपिण्डदाहृतया
प्रथमाधिकारित्वेन बलवत्त्वात् तस्यातिदिष्टपुत्रत्वाच्च । तद-
भावे पिता । "पुत्रोभ्राता पिता वापि मातृकोपुत्रदेवच ।
एते पिण्डप्रदाश्चेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः" इति प्रचै-
तोवचनात् । "न पुत्रस्य पिता दद्यात्" इति छन्दोग-

परिगटं. भ्रातृपुत्रपर्यन्तसङ्गविषयम् । तदभावे माता । “पुत्रोभ्राता पिता वापि” इत्यत्रापिगण्डेन मातुः सङ्गव्यात् । “पितरौ भ्रातरस्तथेत्यादौ धनाधिकारे तथा दर्शनाच्च । अतएव व्याख्यात्रेके पितरभावे तुल्यन्याय-तया मातापीत्युक्तमिति । तदभावे पुत्रबधूः । तथाच शङ्कः “भार्यापिगण्डं पतिर्दद्यात् भर्तुं भार्या तथैव च । अत्रादेशं कृत्वा चैव तदभावे द्विजोत्तमः” । अत्रादिपदात् अशुरादेरपि परिपङ्कः इतरत्नं कृत्वाभावात् । द्विजोत्तमइत्यत्र सपिण्डक इति मैथिलानां पाठः । स्वस्वपदोपात्तसपिण्डविशेषाभावे “अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्” इति धनाधिकारे तथादृग्गनादत्रापि सविधितारतम्येन माता पुत्रबधूः पौत्रौ पौत्रबधूः प्रपौत्रौ प्रपौत्रबधूः पितामहः पितामही पितृव्यादयः सपिण्डाद्याधिकारिणः” “पुत्राभावे स पिण्डाः” इति वक्ष्यमाणवचनात् । शङ्कवचनस्यमैथिलपाठाच्च । तदभावे समानोदकाः ! “सपिण्डसन्नतिविरिपि” इति वक्ष्यमाणात् । सपिण्डसन्नतिः समानोदकाइत्यर्थः । तदभावे समोत्ताः “समोत्तायैवेति” “गोतृवृत्त्यानुगपिण्डः” इत्युक्तत्वात् “एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्नतिविरिति” वक्ष्यमाणाच्च । तदभावे मातामहः “दातामहानां दौहिताः कर्त्तव्यहनि चापरे । तेषां तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा” इति ब्रह्मपुराणात् । तदभावे मातुलः तदभावे भागिनेयः “मातृलोभागिनेयस्य स्वस्त्रीयोमातुलस्य च” इति शातातपीयपाठक्रमात् । तदभावे सन्निधिक्रमेण मातामहसपिण्डाः । तदभावे मातामहसमानोदकाः ! “सपिण्डसन्नतिर्विपि क्रियाहान्तिपि जायते । एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्नतिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा” विष्णुपुराणात् । तदभावे अशुरः तदभावे जामाता “जामातुः अशुराश्चकुक्षेष्वां तेषां च संयताः” इति ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तदभावे पितामहीभ्राता । “भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषांन्यपरेहनि । आहं कार्यञ्च प्रथमे कृत्वा कृत्वा जलक्रियाम्” इति ब्रह्मपुराणात् । अपरेऽहनि इत्यत्राशौचान्निदिनस्येति शेषः । तदभावे यथाक्रमं शिष्यत्विगाचार्याः, गौतमेन “पुत्राभावे सपिण्डाः मातृसपिण्डा वा शिष्या वा दद्युः” तदभावे ऋत्विगाचार्या इत्युक्तत्वात् । तदभावे सुहृत्पितृसुहृदौ “मित्राणां तदपत्यानामिति” ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तदभावे एकपामवासी । “संवातान्तर्गतैरपि कार्या प्रेतस्य-

सत्क्रिया” इति विष्णुपुराणात् तदभावे तद्वनं गृहीत्वा यः कश्चित् सर्वणः । “उच्छन्नस्येच्छाङ्गं कारयेद्वनोपतिः” इति विष्णुपुराणात् । और्ध्वदेहिकमधिकृत्य शिष्णुपुराणं “ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन । कामाक्षोभाङ्गयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्” ।

रुह्यास्तु यथाक्रमं पुत्रपौत्रप्रपौत्राः विष्णुपुराणे “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा” इत्यविशेषयते । तदभावे कन्या । “अपुत्रस्य च या पत्नी” इतस्त्रोद्देश्यगतलिङ्गाविषयया स्त्री पुंसाधारणत्वात् धनाधिकारित्वाच्च । तदभावे वाग्दत्ता “दत्तानामप्यदत्तानाम्” इत्यत्रापि पितृपदस्य मातृपदोपलक्षकत्वात् । तदभावे दत्ता “दुहिता पुत्रवत् कुर्यान्मातापितृवोश्च संस्कृता” इति मनुवचनात् । तदभावे दौहित्रः प्राशुक्तब्रह्मपुराणे तथा दर्शनात् । “पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः” इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रः तथा दुहितृभावे दौहित्रः इति प्रागेव उक्तत्वात् । “मातृलोभागिनेयस्य स्वस्त्रीयोमातुलस्य च । अशुरस्य गुरुश्चैव सस्युर्मातामहस्य च । एतेषां चैव भार्याभ्यः स्वसुमताः पितृस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः” इति ब्रह्मपुराणतत्त्वचनेन मातामहाश्च सान्नात् दौहितृषु पिण्डदानयुतेः धनाधिकारित्वाच्च । दौहितृभावे सपत्नीपुत्रः । तस्य पुत्रत्वस्वरणात् । यथाह मनुः । “सर्वासांमेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तःकोन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भनुः” । एकपत्नीनामिति एकः पतिर्योसामिति अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सर्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तत्र “पुत्रैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डकरणं स्थिताः । एषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोपि ये” इति लघुहारीतवचने एकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात् । अतएवोत्तराद्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा पुंसां तत् पुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वेनैव प्राप्तेः भ्रातृपुत्रोपादानं व्यर्थं स्यात् । तथाह मनुः । “भ्रातृणामेकजातनामेकस्येत् पुत्रमात्रं भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुवर्त्तन्ते” एकजातनामेकपितामातृजातनां तथाच “उच्छन्नस्यः । यदेकजातामहवोभ्रातरः स्युः सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणोमताः” । एतन्मन्त्रादमूलं तदिति चेन्न आदिपदपाक्षेप् “भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्यएव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादध्ययन्तः” इति लघुहारी-
तोक्तेषु न्यायानुपपत्तेः । भ्राता नेति वाच्यत्वात् पूर्वेषां
होहितादीनां तदेषेभ्यः प्रथानाधिकारिणां समुच्चयः । अतः
एव सहपिण्डत्वेनैव भ्रातृत्वपुत्रयोरेधिकारसिद्धौ पृथगुपा-
दानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । पुत्रत्वातिदेशफलन्तु पुत्रासनर-
क्षितकारः । अतस्तत्त्वत्वे चेत्तज्जात्यकरणञ्च । तथाहि
“पुत्रास्त्रोत्तरकादुपजातान्नायते पितरं” इति । सखसन्द-
र्भेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः” इति अनुवचने पुत्रास-
नरक्षणायाः पुत्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फलं यद्यति-
दिष्टपुत्राभ्यां भ्रातृसपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदा सिद्धे इच्छा-
विरहात् तदुपायान्तरपुत्रप्रतिनिधीभूतज्ञेयजादेनोपादा-
नम् । पुत्रोत्पादनन्तु तथापि कार्यं पुत्रसत्त्वेऽपि
पुत्रान्तरेच्छाविधानेन तत्कृत्तव्यताप्रतीतिः यथा मत्स्य
पुराणम् । “एष्टव्याबहवः पुत्रायद्यप्यकोमयां व्रजेत् ।
व्रजेत वाचमेधेन नीलं वा हयसुन्दरं जेतु” । एवमेव
कस्यतर्कपरिजातशुलपाणिमहासहोपाध्यायरत्नाकरवाच-
स्पतिमिश्रादयः । स्त्राणामपि पुत्रात् पुत्रासनरक्ष-
नित्कारणमाहृतरत्नाकरे शङ्खलिखितौ “आत्मा पुत्र
इति प्रोक्तः पितृमर्तुरनुग्रहात् । पुत्रान्नस्त्रायते पुत्र-
स्तेनापि पुत्रसंज्ञितः” । पूर्वोक्तलघुहारीतवचने पुत्र-
स्तेति तत्त्वत्वमात्रं विवक्षितम् । “सहपिण्डाकरणनानाम्
पुत्राभावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणैकशक्य-
त्वात् । “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि च ।
एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” इति छन्दो-
गपरिशिष्टेभापुत्राया एवाद्यापञ्चदशश्राद्धैः प्रेतत्वरिहा-
रोक्तत्वाच्च । एतत् पट्टरभावे द्रष्टव्यम् । “अपुत्रायां मृ-
तायान्तु पतिः कुर्यात् सहपिण्डनम् । श्रद्धादिभिः स-
हैवास्याः सहपिण्डाकरणं भवेत्” इति पंडीनसिखचनात् ।
ततश्च यथा पित्रो पुत्रेऽप्येवमपि सहपिण्डाते । एवं पति-
सत्त्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीवरायाः सहपिण्डनं नास्ती-
त्युक्तम् तदभावे पतिः । “भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात्”
इति शङ्खवचनात् । “न जायायाः पतिः कुर्यादपुत्राया
अपि कश्चित्” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् सपत्नीपुत्रपर्य-
न्तसङ्गावधिषयम् । पत्यभावे स्त्रुषा “श्रद्धादेशं स्त्रुषा चैव”
इति यमवचनात् । तदभावे सान्निध्यक्रमेण सहपिण्डाः ।
शङ्खवचने “तदभावे सहपिण्डकाः इति मैथिलपाठात्” ।
“तदभावे सहपिण्डः” इति पूर्वोक्तगोतमवचने सामान्यतः
श्रुतेः । तदभावे समानोदकाः । “सहपिण्डस्य पतिर्वैश्विदे-

वश्रुतेः । तदभावे समोक्ताः । समानोदकसन्ततिरिति व-
क्ष्यमाणात् । आहविषेकेऽप्येवम् । एवमभावे पिता ।
“दत्तानां श्राद्धदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता” इत्युक्त-
त्वात् । तदभावे भ्राता । “पुत्रोभ्राता पिता वापि”
इत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे यद्यक्रमं दायभागोक्तो-
पकारतारतम्येन, “मातृलोभागिनेयस्य स्वस्त्रीयोमातु-
लस्य च । श्वशुरस्य श्वशुरस्यैव सख्युर्मातामहस्य च ।
एतेषाञ्चैव भार्याभ्यः स्वभूमिः पितृसखा । पिण्डदा-
नन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः” इति शाताप-
वचनात् भगिनीपुत्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्रजाभातृभर्त्तृ-
मातृभर्त्तृगिण्याः पत्यपेक्षया पौत्रादिवत् पिण्डदान-
तारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः । तथाहि तत्पिण्डतत्-
पुत्रदेयतत्पित्वादिपिण्डत्वयदाहत्वात् भगिनीपुत्रः । तद-
भावे भर्त्तृभागिनेयः । पुत्राङ्गर्तुर्बलत्वेन तत्स्यान-
पातिमोऽपि तथैव बलः बलस्य न्याय्यत्वेन तदङ्गर्तुर्देयपुत्र-
त्वयपिण्डतदभर्त्तृपिण्डदत्त्वात् । तदभावे भ्रातृपुत्रः ।
तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्वादिपिण्डत्वयदाहत्वात् । तदभावे
जामाता । “मातृसखा मातृलानो पितृव्यस्त्री पितृ-
पुत्रा । श्वश्रूः पूज्यपत्नी च मातृलस्या प्रकीर्त्तिता”
इति दृष्टव्यसिखचनेन मातृपुत्रादीनां मातृलस्य चाभि-
धानात् । स्वस्त्रीयादौः सह जामातुः पुत्रलस्यत्व-
प्रतीतिः । अतएव तेषां धनभागित्वमाह दृष्टव्यतः ।
“यदासामौरसोन स्यात् हतोदौहित्येन वा । तत्पुत्रोवा
धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समान्युयुः” । धनप्राप्तित्वे-
नापि पिण्डदाहत्वमाह श्रुतः । “गोत्रकथातुङ्गः
पिण्डः” इति । तदभावे भर्त्तृमातृभर्त्तृगिण्याः
क्रमेणाधिकारिणः शातातपीयपाठक्रमाहरोधात् ।
प्रातिस्निकानामभावे पितृवंशमाहर्त्तृश्रौ । “पितृमातृ-
सहपिण्डैश्च समानसखिर्नृपः” इति ब्रह्मपुराणेऽविशेष-
श्रुतेः । तयोरभावेऽसम्बन्धी द्विजोत्तमः पूर्वोक्तशङ्ख-
वचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् संघातान्तर्गतै-
र्व्यापीति अविशेषश्रुतेः ।

विधाक्रियाकर्तृनाह विष्णुपुराणम् “पितुः पौत्रः
प्रपौत्रोवा तद्वद्भातृसन्ततिः । सहपिण्डसन्ततिर्वापि
क्रियाहो नृपः जायते । एवमभावे सर्वेषां समानो-
दकसन्ततिः । मातृपञ्चस्य पिण्डेन सम्बन्धाय जलेन
वा । कुलद्वयेऽपि श्रोतृसखे स्त्रीभिः भार्या क्रिया
नृपः । संघातान्तर्गतैर्वापि भार्या प्रेतस्य सत्क्रिया ।

अथादिक्कथं इत्थं को दष्टे विशेषः आन्तर्निर्णीतः
यथा गोभिलः । “अथ उद्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतावाहं”
दद्यात् यस्मिन्नेह न प्रेतः स्यादिति । अत उद्धं सपिण्डीक
रणान्नाशं हनि मत्ता ददासं वत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे
प्रतिवर्षं यस्मिन्नेह न मृतस्तस्मिन्नेह न मृताय दद्यात् ।
व्याघ्रः । “प्रति संवत्सरे द्वैयमेकोद्दिष्टं मृताहनि” । एतेन
सपिण्डीकरणपक्षे व्याघ्रसं वत्सरेऽपि मृताहे आह्वानरम्
कत्तव्यमिति सौधलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिष्ठत-
यचनम् । “पर्ये संवत्सरे आह्वं षोडशं परिहर्तव्यं तम् ।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैव विदकमप्यते” । अत्र पूर्णसं-
वत्सरे क्रियमाण आह्वं दयत्रोभयान्विहस्तयापकृष्टसपिण्डी-
करण आह्वं दयत्रोभयान्विहो न पूर्वसंवत्सरे आधि-
कान्तरम् एवं पञ्चदश्याहोऽप्युच्यते । मत्स्यपुराणम्
“ततः प्रवृत्ति संक्रान्तावपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डवा-
चरेत् आहमेकोद्दिष्टं मृताहनि” । ततः प्रेतत्वपरीहा-
रात् त्रिपिण्डं त्रिपुरुषम् । निरूपपदमृताहयब्दः मृतसम्ब-
न्धिमासपक्षतिविशेषपरः । उपपदान् कविसिधिविशेष-
मात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासम् कुर्यादित्यादौ । शङ्खः
“सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्नयत्नं प्रदयेते । तत् तत् तत्नयम्

इत्यादि वज्रयिता मृतं हि न । असावस्यः स ज्ञायो यस्य
 प्रेतपक्षायवा पुनः । स पण्ड करणादूर्ध्वं तस्योक्तः पा-
 र्श्वेण विधिः । त्वयं सम्प्रदानानां त्वयं कुर्यात्
 त्वियो दृष्टादृष्टः । मृगाहपय्यैदस्तत्त्वित्देवतत्वस्य एत-
 प्रसवमाह असावस्यामिति एतपदोऽत्र प्रत्यपत्तः अश्व-
 युक्कृष्णपत्त इति यावत् न तु कृष्णपत्तमात्रं कृष्णपत्तसा-
 मान्यपरत्वेऽसावस्यापदैय्यपत्तेः । पितृपत्तं विशेषयति
 हेमाद्रिमध्याचार्याधर्मनगरखण्डेन 'नमोवाय नम-
 स्योवा भलमासो सदा सवेत । सप्तमः पितृपत्तः स्याद-
 स्यत्वैव तु पञ्चमः' । अत्र आचरणमद्वयोरन्यतरस्य कल-
 मासत्वे आपाटपित्र्या सप्तमपत्तस्य पितृपत्तत्वम् । अत्र
 मृतस्यैव प्रेतपदमृतत्वं न तु सत्तम समाहृक्कृष्णपत्तमृतस्य ।
 ततश्च तत्र मृतस्य वधान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपत्तेऽपि तच्छाङ्गकरणे
 न पार्ष्वेण किन्त्वैकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्ष्वेण विधिः
 पार्ष्वेणोक्तमव्यक्तं कैकोद्दिष्टविधिरिति न व्यङ्ग्यमानमभ्य-
 तयः । तत्र पञ्चवर्गोत्तमपुरुषिकस्य मृताह पय्यैदस्तस्य
 पार्ष्वेण विधिरित्यनेन प्रेतपत्तमात्रं तत्रात् सदैर्कैकोद्दिष्टं
 त्वैपुरुषिकं न तु षट् पदौर्ध्वं 'कपू समन्वतं' मत्वा त-
 चाद्यं अङ्गुष्ठमम् । प्रत्यावृत्तिकञ्च शेषेषु पिण्डाः
 स्युः षड्विंशतिः इति कन्दो गपरिशिष्टमनेन प्रत्यावृत्-
 कश्चित्रेकं षट्संस्थानियमात् । एतमसावस्यादिमरण-
 मिसित्तेन साहस्य प्रत्यावृत्तं पार्ष्वेणविधिनैव अपुत्रा
 ये मृताः केचित् स्थियोवा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं
 स्यात्कैकोद्दिष्टं न पार्ष्वेणम् इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा
 इति विशेषणपाटनात् सपुत्राणां पार्ष्वेणमभ्यन्तज्ञानात् ।
 एतच्च सात्वदितिरुदयैः कार्यम् । 'माले गितः सचै-
 प्रगतामहृष्टी च पूर्वगतं ब्राह्मणान् भोजयित्वा' इत्यन्व-
 टकायां तत्र दर्शनात् अवसानदिनमभित्वेन पार्ष्वेण
 विधिना कन्दो गपरि सात्त्वदितिकर्णा आहं कर्त्तव्यं
 'न य विद्वाः एण्डगदद्यादासानदिन इति कन्दो ग-
 परिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसङ्गात् । एवं सपिण्डी-
 करणेऽपि । एतच्च मृताहपार्ष्वेण सात्त्वदितोरेव ।
 तथाच हेमाद्रिदत्तं कालायनवचनम् । 'सपिण्डीकरणा-
 दूर्ध्वं पितोरेव हि पार्ष्वेणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणा-
 मेकोद्दिष्टं सदैव तु' । साहपदं सपत्नीसाहपरम् ।
 सपत्नीसाहपत्त साहपदस्य राजदन्तादित्यात् पर-
 निपातः । ततश्च वाक्ये साहपत्तीति न प्रयोज्यं किन्तु
 • सपत्नीमातरिणादिकम् । एवं साम्निषोरसन्नेतृजाभ्यां

मृताहे पार्ष्वेण कर्त्तव्यम् । 'सौरसन्नेतृजौ पुत्रौ विधना
 पार्ष्वेण तु । प्रत्यदभितरे ज्यैरेकोद्दिष्टं सुता दश'
 इति जावलिबचनस्य यत्र यत्र प्रदानव्य सपिण्डी करणात्
 परम् । पावणेन विधानेन देयमग्निमता सदा' इति
 मत्स्यपुराणवचनस्य चैकमात्रत्वात् । उच्यते च 'प्रत्य-
 ददं दर्शयिष्याहं साग्निं कुर्वीत वै हजः । एकोद्दिष्टं
 सदा त्रयोन्निर्गन्ः आहूतः सुतः' । अत्र प्रागुक्त्या
 प्रेतपत्तस्य एकोद्दिष्टत्वविधानात् सावृत्सरिकश्राद्धे वदे-
 कोद्दिष्टपदसक्तं तत् प्रेतपत्तस्यैव सावृत्तत्वात् । ततश्च
 • योग्यत्वादेकार्योदितमात्रं न च यथा प्रेतपत्तस्यैव पितृपत्त-
 स्थाने प्रेतपदोहः तथात्वापातं वाच्यं सावृत्सरिके
 प्रेतत्वाभावात्तथाविधानारूपत्तेः । एवं प्रातर्भावन-
 सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थकपदं आर्याः प्रार्थनं शेषभोजनञ्च
 कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलायां विशेषयति गीतमः 'अपुत्रा तु यदा
 भार्या सम्प्राप्ते भर्तुरादिके । रजस्वला भवेत् सा तु
 कुर्यात्तत्पञ्चमे दिने । कुर्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु
 आहविनामगौ 'एकोद्दिष्टं त्वैकिं न सिद्धात्तेन क-
 र्त्तव्यम् । 'एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्रयम् ।
 अभावे पाकपात्राणां तदहः स्रष्टा पण्ड' इति लघुहारी-
 तवचनात् पाकपात्राभावः पाकसाध्याभावापेक्षया त-
 दपि नामश्राद्धं किन्तूपोषणमेव आहस्थानैः यमित्यर्थः ।
 स्वयमित्यभिधानादपाटवादिनापि नान्यद्वारा कारयितव्यम्
 अतएव उपवासेनैव आहस्थानयेन तदकरणायचित्तं न
 वा कृतकत्वतया आहित इत्यादिवचनादपि कैकादश्या-
 मनुष्ठानमिति तच्च पितृप्रेरजातत्वेनैकादश्यां तदनु-
 स्थानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोडश्याश्राद्धाधिकारणः कदा-
 चित्त्वात् 'यस्येतामि न दीयन्ते प्रेतपत्तानि षोडश ।
 पिशाचत्वं भ्रूयं तस्य दसैः श्राद्धयैतरपि' इति यमचनेन
 षोडशश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरीहारो न स्यात् । तस्मादुपवा-
 सोन श्राद्धार्थः किन्तु तदानीन्तनकरणप्रायश्चित्तार्थः
 यथा स्वकाजाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे
 तत् करणं तथात्वापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां
 श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि
 गोत्वजेतरत्वेन विशेषणीयं 'न कदाचित् समोत्वाय श्राद्धं
 हि नामोत्तमस्य साक्षात् कर्त्तव्यं निषिध्यते समोत्वायेत्यव्य-
 व्यापत्तेः । तस्मादगोत्वहेहारभूतैः समोत्वाय श्राद्धं न

कार्यमित्यर्थः । तथाच पर्युदासपक्षे गोलजहारा कारयि
तव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु अगोलजविशेषणस्वर-
सात् गोलजज्ञातः । प्रेतश्राद्धवर्मापाहितात् सावत्सरिक-
मपि तथेति आह ववेकः । कल्पतरुज्ञाकरयोस्तु स्वगो-
ज्ञायेति पठितं स्वमात्मनः गोलं यस्य स स्वगोलः विद्य-
मानगोलइत्यर्थः । यस्मै आहं कर्त्तव्यं तस्य स्वगोलजे
विद्यमानेऽन्यगोलजेन संचातान्तर्गतेन राज्ञा आहं न
कारयितव्यमिति व्याख्यातम् । एतन्मतेऽप्युद्दिष्टादी-
नामसगोलत्वमपि न निषेधः । यस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कस्मै
धारयामेतया बहुप्रहेज्यमन्यत्वात् स्वमात्मनोऽप्युक्तं
गोलज्ञेति तस्मै अन्यगोलजहारा आहं न कार्यमि-
त्यर्थः । अतोऽप्युद्दिष्टादीनामसगोलजे स्वयंपदं स्वगोल
परम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तगोलजपदवैयर्थ्यापत्तेः ।
एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः “मृताहनि पितृ-
र्यस्तु न कुर्यात् आडमादरात् । मातृस्यै वरारहे । वत्-
सरान्ते मृताहनि । नाहन्त्यस्य महादेवि । पूजां गृह्णाभि
मोहुरिः” मरुतिः । “पतिताऽज्ञानिनोमूर्खान्स्त्रियोऽप्य
ब्रह्मचारिणः । मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते” ।
इत्याभ्यां कालमाधवीयधृताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिक
आहस्य मृताहकर्मव्यत्येनावश्यकत्वात् भविष्यमृताहं स्वयं
कर्त्तव्यत्वसम्भावनाकारहितेन मृताहत् पूर्वकालेऽपि प्रतिनि-
धायते । “प्रतिपत्तिर्नि स्वदेव परिकल्पार्त्विजं तथा ।
प्रवसित् कार्यवान् विप्रोऽथैव न विरं कवित्” इति
कन्दोगवर्तिपटोक्तसायं प्रातर्होमप्रतिनिधिवत् । एवं
सति प्रतिनिध्यकरणएव एकादश्यां क्रियते । नच पाक-
स्याकृत्येन प्रधानतयिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम् ।
‘मृतोपवासनियमे षट्कैकः यदा भवेत् । सा तिथिः स-
कला ज्ञेया गिर्ये चापराहिको” इति “चोऽन सुहृत्
मातृभ्रातेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं पाके तदसम्भ-
वात् । एतदेव्याहणेपमोजनेऽपि न तद्वियम इति” ।
एतच्च पुनरुद्दिष्टोक्तिर्निर्णयप्राप्त्यर्थेऽप्येव । अतःपितृकौल-
स्यापि तथा । “अतसास्य यः पक्षस्तत्तौ प्रतिवत्सरम् ।
‘यावत्स्यति प्रीतोऽपि एकमुद्दिष्टं दापयेत्” प्रसेतोवाक्यात्
उपहारोत्तमः कथेन द्विजानां मित्राणां नैवेदोद्दिष्टकरणवि-
धानात् तत्प्रायेधिकारिविशेषोऽनिरूप्यते । तत्र आ० त०
देशकः “तस्मैवामन्त्रतोदाता प्रातः स्नातः सहाय्यः ।
आरभेत नवैः पार्श्वैश्चारुभ्यं शवाश्रुवः” । अत्र सवा-
श्रुव इत्युक्तेः सपिण्डानामपि पाकाधिकारः इति

गोडाचारः । नि० सि० विशेष उक्तः । हेमा०
आश्रमा० “समानप्रवरैर्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणा-
न्वितैः । कृतोपकारिभिश्चैव पितृकार्यं प्रशस्यते” । व्यासः
“महिषा चैव सुहृता पाकं कुर्यात् प्रयत्नतः । निष्-
पक्षेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्” पृथ्वीचन्द्रोदये
ब्राह्मे । “रजस्वलाश्च पापशून्यं पुंसलीं पतितां
तथा । त्यजेच्छूरां तथा वन्ध्यां विधवां चान्यगोलजाम् ।
व्यङ्गकर्मणं चतुर्गङ्गास्नानमपि रजस्वलां । वन्ध्यावे-
च्छादपाकार्थममाहपितृवशजाम्” स्मृतिसारे “न पाकं
कारयेत् पुत्रीमन्यां वाप्यसगोलजाम् ! अतवन्ध्यां
पुंसलीं च गर्भिणाञ्चैव दुर्गन्धाम्” ।

एकोनचत्वारिंशत् स्त्री एकोनोना चत्वारिंशत् । (जनवर्द्धिम्)
१०० स्त्रियायां १०० तत्संख्यान्विते च एवम् एकोनविंशत्या-
दयोऽपि एकोनोनातत्संख्यासंख्येययोः स्त्री ।

एकीष ए० एकः अत्रिच्छिन्नश्लोघः प्रवाहः । अत्रिच्छिन्नप्रवाहे
“एकीषेन स्वर्गं पुद्गलं द्विषन्” माघः ।

एज कम्पने भा० आत्म० व्यक्त० सेट् । एजते ऐजिष्ट एजा-
बभूव आस चक्रे । एजकः एजितव्यः एजिता । एजितः
एजमानः एजन्म णिच् । एजयति जनमेजयः । “बुद्ध-
मन्त्रमत एजयतेऽतिष्ठी मे” भाग० ५, २, १५ । वेदे गण-
व्यत्यसः । “एजत दशमास्यो गर्भः” यजु० २८ अथास्य
मध्यमेजतु” २३, ७ सुष्का विदध्या एजतो गोयकं”
२३, २८ । “उदेजति पतति यस्य तिष्ठति” अथ० २०८
११, १ । “सुखेन एणिरैजति” अ० १, १०, २ उदङ्के
जत्यन्तरा वा एतदाहवनीयम्” श० ब्रा० १, ५, १, २५
कचिज्जोके तथा । “यतान्यशीतिरष्टौ च सङ्क्राणि च
विंशतिः । सर्पाणां प्रपञ्चा यान्ति धृतराष्ट्रोऽयमेजति”
भा० आ० ८० अ० “त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजञ्च कि-
ञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति” भाग० ७, १, ३० । बर्जः पञ्चित
एजतकः भाग० ६, ८, ८२, एजतकः कम्पमानशोर्षः”
अथ० अथगमने एङ् पररूपम् अपेजते । कचिदन्तर्भूत-
त्ययेऽपि । “अपेजते शूरो अस्तेव शतून्” अ० ६, ६, ८,
१ “शतून् अपेजते अथगमयति भा० । उदु+जङ्-
गतौ उदेजते । “उदेजत प्रजापति उषा शुश्रेण वाजिना
अथ० ४, ४, २, “उदेजयान् भूतगणान् न्यषेधेत्” भट्टिः ।
प्र+प्रकृ+चञ्जने पररूपम् अपेजते । सम्+सङ्गतौ निय-
मेन चक्षणे “एवेदनु द्यून् किरणः समेजात्” अ० १०,
२७, ५ । “समेजात् नियमेन प्रयाति” भा० ।

एज दोमौ भादि० पर० अक० सेट् । एजति ऐजात् । एजाम्-
बभूव आस चकार । एजन् । [युष्टे] अथ० १२, १, १८ ।
एजयु पु० एज-बा० भावे अयु । कस्ये "महान्वेग एजयुर्वेप-
एजय लि० एज-णिच्-अण् । कस्यको जनमेजयः अगङ्ग-
मेजयः अरिमेजयः विश्वमेजयः ।
एजि लि० एज-इन् । यातरोगप्रस्ते ततोऽपत्ये कुर्वा० शय ।
ऐज्य तदपत्ये पुंस्त्री ।
एज्य लि० आ+यज-कर्मणि क्यप् । सम्यग्यजनीये "आय-
जतामेज्या इव इति प्रजाया इप्रस्ता एवेतद्यायजूकाः"
शत० ब्रा० १०, २, १५ ।
एठ बाधने भादि० आत्म् अक० सेट् । एठते ऐठिष्ठ एठाम्
बभूव आस चक्रे । एठनम् एठितः । बाधनमत्र यायम्
एड पुंस्त्री इल-खप्ते अच् डस्य लः । १ मेघे "श्रुडवराहेपूद
भारा प्राचीदं विष्णुरिति" कात्या० २५, ४, १८ ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् २ बाधने लि० । एडमूकः ।
एडक पुंस्त्री० इल-खल् डस्य लः । १ वनच्छागे, २ पृथु-
शङ्के मेघे १ मेघमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि
त्वात् टाङि लिपकादि० नात इत्थम् एडका । एड इव
प्रतिज्ञा कृत् । मेघसहस्रे दक्षिणापथप्रसिद्धे ४ पशुभेदे ।
वर्जले मलिसंघास्य तथा पशुगवेडकम्" भा० व० १४२ अ० ।
तस्येदम् अण् । ऐडक तत्संभवश्चिन्ति लि० स्त्रियां
ङीप् । "अनेडकीरूपाः प्रजात्यु" कात्या० ५, ३, ७ ।
एडको नाम दक्षिणापथे मेघाकृतः पशुः तस्येमाः
ऐडक्यः" कर्क० "तयोर्मेषे मेघ्यां च यदनेडकीरूपा
विन्देत ताः प्रणिज्य निज्जमेवेत्" शत० ब्रा० २, ५, २, १५ ।
ऐडकइवाचरति क्यच् ऐडकीयति उपसर्गस्यावर्णात्
परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति
एडगज पु० एडोमेघ एव गज इव भलकत्वादस्य । (दाद-
मईन) चक्रमर्दे दद्रुघ्ने हृष्टे अमरः । [यतिरहिते ।
एडमूक त्रि० सुतिरहितएडोवधिरसासौ मूकः । वाक्सुति-
एडु(डू)क न० ईड-(ज)उक उलूका० नि० गुणः । १ अ-
नन्यक्षेत्रस्थयुक्ते २ अनन्यक्षेत्रस्थयुक्ते च कुक्षोतभि-
त्तिमान्ने च । एडूकचिज्ञा पृथिवी न देवदृष्टभूषिताः"
भा० व० १० । तस्य पुंस्त्वमपि "एडूकान् पूजयिष्यन्ति
यज्जयिष्यन्ति देवताः" भा० व० १६० अ० । स्वार्थे ण् ।
ऐडूकमपि वा० षोडः एडोमपि तत्त्वैव द्विरूपकोषः ।
एण पुंस्त्री इ-ण तस्य नेप्थम् । कण्वर्ण्ये ऋणे । स्त्रियाम्
ङीप् "तस्य क्षनप्रणविभिर्छन्दोवशावैः" रघुः । "अष्टा-

वेणस्य मांसिन रीरवेण नवैव तु" मनुः । तस्य कण्व-
सुक्तम् अन्दोग० "अष्टसोमाणवोद्येय एणः कण्वमृगः
मृतः । रुक्मोरसुखः प्रोक्तः शंवरः शोण उच्यते" ।
"तं त्वेणकण्वकं कण्वं कोतसातुह्यमानम्" भाग० ५, ८, ८
"एणकण्वकं कण्वशावकम्" आधरः । एगया क्रीतम् "एगया
दञ् पा० दञ् । ऐण्य एणीक्रीते लि० । एणेन क्रीत-
मित्यत्राण्येव । ऐण तत्क्रीते लि० । स्वार्थे कन् । एणक
तत्त्वैव यज्जरा० । [हारा० ।
एणतिलक पु० एणतिलकमिव चिह्नं यस्य । मृगाङ्के चन्द्रे
एणमृत पु० एणं विभक्तिं भू-किप् ईत० । चन्द्रे तस्य-
कृगाङ्गत्वात् तणात्वम् ।
एणीपचन न० एणी पच्यते अत्र पच-आधारेत्सुट् "एणी-
पाकाधारे देशभेदे स्त्रीपशोरवध्यत्वे ऽपि तद्देशवासिभि-
निवेधसङ्गच्छात् तत्पचनान्नघात्वम् । तत्र भवः पको ऋ । एणी-
चनीय तद्देशभवे लि० । [एणीपादाकारपादयुक्ते ।
एणीपद लि० एगयाः पादाविव पादावस्य अच् नि० पङ्गावः ।
एत पु० इण-तन् । १ कर्त्तर्यण्ये । २ तद्वति लि० । तोपच-
वर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य नच । "त्वोन्म्याः
यल्ल्याः" श्रुतिः "मैत्रोवक्योऽन्यत एन्योमैत्राः"
यजु० २४, ८ । वर्णवाचिनि एते परे "वर्णोवर्णोऽन्येनेते"
पा० एतयज्जप्युदासात् तत्पुङ्गवे पूर्वपदं न प्रकृता ।
कण्यैतः शुक्लैत इत्यादौ न प्रकृतिसरः । आ+इच्-
कर्त्तरि क्त । १ आगते लि० । "कया मती कृत एताव
एतेऽर्चन्ति" ऋ० १, ६५, १ । "एताव आगताः" भा० मज्जी-
भिरैता उपयुज्यते" ऋ० १, ६६, ५ । "एतानागन्तु" भा०
एतव पु० एतवर्त्तः श्रुति० । विचित्रस्यैव । "एतव
विद्य एतथा युयोजते हरी" ऋ० ८, ७, ७ । "एतव्वा
एतवर्त्तवैवाश्चौ" भा० । "पिपत्यैतव्वा विद्य सुयुजा
युजानः" ऋ० ७, ७, २ । २ अश्वमात्रे निब० ।
एतद् लि० इण्-अदि तुक् च । बुद्धिस्थै समोपवर्त्तनि
"इदमस्तु सविदष्टं समीपवर्त्ति चैतदोदृष्टम् । अदृष्टस्तु
विप्रकष्टं तद्वति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेः समीपवर्त्ति-
बुद्धिस्थोपवर्त्तितधर्मावस्थित्ये एतदो वृत्तिः । क्रियः-
विशेषणत्वेऽस्य क्रीयता "न वा उ एतन्मि यज्ञे" ऋ०
१, १६२, २१ । अस्य सर्वनामकार्थम् । एते एतस्मै एत-
स्मात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्या एतास्मिन्त्यादि । "एते
वयममी दाराः" कुमा० । "देवा एतस्यावदन्त पूर्वा"
१०, १००, १४ । एव वै प्रथमः कस्यः भवतुः । "एतस्मि-

अन्तरे देवी" देवीमां "एतान् महाराजः विशेषधर्मान्"
 शु० त० पुरा० । "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" "एतत्ते
 सर्वमाख्यातम्" गीता । अनूक्तौ तु "द्वितीयः शैब्यः" पा०
 एनस् एनौ एनान् एनेन एनयोः । "एनोनिवृत्तेन्द्रिय-
 वृत्तिरेनम्" रघुः । "महाशनीमहापाप्मा विद्वेनमिह
 वैरिणम्" गीता । क्लृप्तेऽपि अनूक्तौ एनादेशः । इदं कुलं
 योमते एनत्पश्य । परिमाणे वतु आदनादेशः ।
 एतावत् एतत्परिमाणे त्रि० "एतावानेव पुरुषोऽज्जायाः त्वा
 प्रजेति ह" मनुः "किं वेतावन्मात्रसुपजानीत" शत० ब्रा०
 १,६,१,४ । "एतावदुक्ता विरते भृगेन्द्र" रघुः "एतावता
 नन्वनुमेयशोभि" कृष्णा० स्तिव्यां ड० ए । "एतावती भक्तिना
 व" बभूव" षट् १०,१२,८ । एतदि दृश-किन् कम् टक् ।
 आदनादेशः । एतादृश एतादृज एतादृग एतत्कुल्यदर्शने
 त्रि० तत्र किनन्तस्य भक्ति पदान्ते चकः "एतादृक्कृता
 कृतः" सा० द० । टगन्तस्य स्तिव्यां डोप् । "अस्थाने पतता-
 मतीय महतामेतादृशा स्याद्गतिः" उद्भटः । तस्येदमित्यर्थे
 क । एतदीय एतत्सम्बन्धिनि० त्रि० । एतदात्मकः भयट् एत-
 न्मय एतदात्मके त्रि० । परिमाणे मात्रच् । एतन्मात्र
 एतत्परिमाणे त्रि० स्तिव्यां डोप् । दिग्देशकालवृत्ते-
 स्यात् प्रथमापञ्चमीसप्रत्यये तल् तसिच् । एतत् एतस्
 प्रथमाद्यर्थेषु क्तैतच्छब्दार्थदिगादौ व्यञ् । व्यञ्देश्ये
 "एतदोऽयं त्वत्सोस्त्वत्सौ चानुदात्तौ" पा० उक्तेः अशादेश्ये
 अत् अतः इत्येवेति भेदः । [मतिव्याप्त्या ।

एतन् पु० आ+इण्+तन । निश्वासे हेमच० । निश्वासेस्य सन्त-
 एतर्हि व्यञ् । इदम्+काले हिल् "एतौ रघोः" पा०
 एतादेशः । अस्मिन् काले इत्यर्थे "अथ योऽयमेतत्तग्निः
 स भोषा निलिल्ये" शत० ब्रा० १,२,३,१ । "एतर्हि
 खलु वा एतद्वक्तृत्वम्" तैत्ति० ।

एतश्च पु० इण्+तश्चन् । १ ब्राह्मणे उक्त्वं २ व्यञ्चे निरु० ।
 "येन वृत्तादेतयो ब्रह्मण्यस्य" षट् १०,४,२,६ ।
 "अतैतयोऽभिधीयसे" यजु० ४,२२ । "सज्जः सूर एत-
 येन" १२,७४ । एतश्चेनाद्येनेति वेददी० "उभे चकं
 न वयैतयस्" षट् ८,६,१८ ।

एतश्चस् त्रि० इण्+तश्चन् । १ ब्राह्मणे २ व्यञ्चे च ।
 एदिधिपुःपति पु० इण्+विच् कर्मा० वृषो० मध्ये छट् ।
 अर्जोदिधिपुती । "निकीर्त्यै, पारिविन्दानमारुह्या
 अर्जियैः एदिधिपुःपतिं निष्कृत्यै" यजु० २०,६ ।
 पुरुषमेवायमशुदेयताभेदकीर्त्तने

एध वृद्धौ आदि० आत्म० अक० सेट् । एधते ऐधिष्ट । एधाम्-
 बभूव आस चक्रे । एधितव्यः एधनीयः एध्यः एधिता
 एधितः एधनम् एधः एधमानः एधित्वा समेध्य एधार्थि ।
 "हिरण्यभूषणं पाप्रा पार्थिवो न तथैधते" मनुः । कश्चिदस्य
 आसभावः "यत् मैथुनैरेधिरे प्रजाः" भाग० २,२१,१ ।
 आप्तित्वात् समाधेयः "तपसा महतैधित" भा० आ० ८८२ ।
 "विवर्द्ध ज्वलना इवैधमानाः" ७१,५५ । "लोकयोर्बभयोः
 शक्यं नित्यदा रुक्ममेधितम्" रामा० । कचित् पर० ।
 "न हि माहृषकस्तारः रुक्ममेधन्ति भारत !" भा० व०
 २४५ अ० । णिचि एधयति ते ऐदिधत् । "किं त्वं
 मामजगृष्णिवानैदिधः स्वपराक्रमस्" भट्टिः । उपसर्ग-
 स्थापणात् वृत्तिरेव न पररूपं प्रैधते एडादित्ये एव तथा
 तेन सा प्रैदिधत् इत्यादौ न वडिः ।

एध पु० इध्यतेऽग्निरनेन इभ्य-करणे घञ् नि० नलोपगुणौ ।
 काष्ठे "एधान् कृताशनवतः स सुनिर्ययाचे" रघुः "एधो-
 दकं मूलफलमन्नमभ्युदितं च यत्" मनुः । "यथैधः स्वस-
 सत्येन वज्रिना नागस्यच्छति" भा० व० ८४ अ० ।

एधतु पु० एध-कर्त्तरि चट् । १ पुरुषे उक्त्वं । २ व्यञ्चौ मे०
 २ वृद्धियुक्ते त्रि० यन्दूर० भावे चट् । ४ वृद्धौ स्त्री । "युवं
 हिष्णा पुरुभुजेममेधतम्" ऋ० ८, ८६, २, "एधतं धनादि
 वृद्धिम्" भा० "तं तैतामेधतुमेधासृक्किरे" शत० ब्रा०
 ६,२,२, "एतामेधतुवृद्धिम्" भा०

एधस् न० इध्यतेऽग्निरनेन इभ्य-असि नि० नलोपगुणौ ।
 काष्ठे "यथैधार्थि ससिद्धीऽग्निरभस्सवात् कुरुतेऽर्जुन !"
 गीता । "अनलायागुरुचन्दनैधसे" रघुः । "फलैधः कुश-
 भस्ते यमधैर्यं मलावहम्" "यथैधस्ते जसा वडिः" मनुः ।

एधा स्त्री एध-भावे अ । वृद्धौ अमरः

एधित त्रि० एध-कर्त्तरि क्त । १ वृद्धे णिच्-कर्म्मणि क्त ।
 २ वृद्धिं त्रि० । "मधुसन्तुष्टिसमेधितमेधया" माघः ।

एनस् ब० एति मकृति पायश्चित्तेन क्षमापणेन वा
 आगमि अर्थे इण्-असुन् छट् च । १ अपराधे । ईशराज्ञा
 लङ्गनरूपनिष्ठावरणापराधजन्यत्वात् २ पापे च ।
 "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" । "अक्रामोपनतेनेव
 साधोर्द्दिशमेनमा" । "एतसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्ष-
 क्षयनोदनम्" मनः । पापभेदाच्च प्रा० वि० दर्शिताः यथा
 "अथ पापोद्देशः । तत्र विष्णुः "अथ पुरुषस्य काम
 मोधलोभः ख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति परिपक्वप्र-
 सङ्गाद्विशेषेण महाश्रमिषस्तेनायमाक्रान्तिपातक

महापातकाहपातकोपपातकेषु प्रवर्तते । जातिभूय
करेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मन्त्रावेषु प्रकी-
र्त्तयेत् । अनेन नवविधत्वं पापसोक्तम् । हारीतस्तु
पञ्चविधत्वमात्रं पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातक-
पातकमहापातकाव्यन्तपातकानि” पूर्ववचने पूर्वं पूर्वं
गरीयः अत्र तून्तरोत्तरम् । प्रासङ्गिकं जाति
भूयकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्यायः । ननु
नवस्त्रेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पट्टीनभिः
“स्त्रीगोष्ठपल्लवश्लक्ष्णित्युपातो मृगसहभोजी कन्या
दूष्यगारदाहो हृषणीपतिः अग्रगृच्छेदो रिति पात-
कानि” नवविधं पापमभिधायान् विष्णुः । “एवं पा-
तकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः । तिर्यग्वायी प्रप-
द्यन्ते दुःखानि विविधानि च” । याज्ञवल्क्यः “नीचभि-
गमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् । विशेषपतनायानि
नृणामेताव्यपि ध्रुवम्” । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः ।
“तन्मल्लुप्योबहुलमिति” करणेऽनीयर् । तथा गौतमः
“ब्रह्महासुरापगुरुतत्सममाह पितृयोनिस्त्वस्वामस्तेन ना-
स्ति कनिन्दितकर्मभ्यासिपतितत्याव्यपतित्यागिनः पति-
ताश्च पातकसंयोजकाश्च तैश्चावदं समाचरन्” । पातक-
संयोजकाः सुरापाणादौ यः परान् प्रयोजयति सः ।
वाङ्म । सामान्यशक्तस्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति मृ-
गादिपदस्येव, हारीतेन विशेषगणने पाठात् । तथा व्य-
सनः “अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः”
इति । तथा च पठन्ति । “महापातकतुल्यानि पापाण्य-
क्तानि यानि तु । तानि पातकमन्त्रानि तदूनसुपपातक-
मिति” । ततो महापातकतुल्यापापविशेषेष्वप्यस्य शक्तिः ।
पतनशब्दार्थमात्रं गौतमः “द्विजातिकर्मयोहानिः
पतनम् परत चादिद्विस्तमेके नरकम्” । द्विजातिकर्म
श्रौतमग्निहोतादि स्मृत्सिद्धकादि प्रायश्चित्ततदङ्गजपा-
दिव्यतिरिक्तम् तन्मोहानिरनधिकारः इति । द्विजाति
अक्षयं प्राधान्यार्थम् अदृष्ट्यापि वाक्यान्तरैश्च पाति-
त्याभिधानात् । इहलोकं तावत् पातित्यलक्षणमनितं
परलोकं चाभिज्ञः पापकर्मप्रतिबन्धादपातमुक्तफल-
निष्पत्तिः नरकं वा । सूतकादिव्याख्यार्थमिदम्” ।

पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्राविदर्शितं यथा
“ननु किं पापलक्षणम्” उच्यते “नोदनालक्षणाधीर्धर्माः”
इत्यस्मिन् सूत्रे यैः प्रतिपाद्योऽधीर्धर्मा इति धर्मलक्षणं
कर्मात्मा सूत्रकारेण जैमिनिना वेदेकप्रतिपाद्योऽनर्थो-

ऽधर्मा इत्यधर्मलक्षणं सूचितम् । अनर्थस्यानित्यसाधनं
तथाचोक्तं भाष्यकृता “कोऽर्थोऽप्युदयाय कोऽनर्थोऽप्यु-
दयायेति” । ननु पापसत्तायां किं प्रमाणं न तावदेतदः
तस्य कार्यं कार्यान्वितं वा प्रासागत्यात् न च दुरितापत्त्यं
कार्यं कार्यान्वितं वा । न च नित्यकर्मणाचरणस्य
निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तान्वयायसाधनत्वानुपपत्त्या
कर्मणाम् तस्य तर्गाधिगच्छाभावेन सिद्धत्वेन चाव-
गन्तुमशक्यत्वात् उच्यते “यो ब्राह्मणायावशुरेन
शतंन यातवेदिति” श्रुतौ लिङ्गद्वयश्रुतेरवगोरणशत-
यातनयोः साध्यसाधनफलभातोऽवगम्यते “हेतुहेतुसतो-
र्निष्ठिति” पा० लिङ्गः सरणादिति यथोक्तं श्रुत्यधिकरणे,
तथाऽऽत्रापि कश्चित् पञ्चस्या कश्चित् तृतीयया कश्चित्
विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्क्यः “विहितस्थान-
नुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिपहाज्ञेन्द्रियाणां
नरः पतनमृच्छति” । मनुः “गरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्या-
परतां नरः । वाचिकैः पञ्चिष्टगतां मानसैरन्यजाति-
ताम् । इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरारूपविपर्ययम्” । तथा विष्णु-
पुराणम् “नरकं कर्मणः पापादेवमाकुर्महर्षय” । तथा-
यमः “सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्षस्त्रेयकक्षरः । पति-
तैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतत्समः । एते पतन्ति सर्व्वेषु
नरकेषु नृपर्व्वणः” । अत्रैतं सुरापादय पतन्तीति सुरा-
पादानां पतनकर्तृत्वापगतेः कर्तृत्वस्य साधनत्वविशेषः
अतः सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशेष-
णस्य सुरापाणादेः सति सम्बन्धे पतनसाधनत्वमवगम्यते
“सप्रदग्ग प्राजापत्यान् पशूनान्मतेति” वत् । इव “वारिद-
स्तु प्रिमाश्रीति” इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्यान्वया
भावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् श्रुत्यवहितस्यविशेषण
तथा इति प्रसङ्गः यथा शतयातनासाधनादागोरणाक्षि-
पक्षितव्यमिति विधिः, तथा नरकसाधनात् सुरापाणा-
देस्त्रिभवेति, नित्येऽपि यथाकरणे प्रत्यवायस्तस्मिन् कर्मणि
प्रवर्त्ततेति सिध्यङ्गीकारात् । अथवा यद् यत्साधनं तद्
नवस्तपदं हारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् अथात् प्र-
त्यवायपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारो नित्य-
निषेधेऽपि । ननु “अहुरहः सन्धानुपासीत”, इत्यादौ
जीवनस्य सन्ध्योपासनव्याप्तावगमात् जीवनवतोऽधिकारः ।
“न कलङ्गमजयेत्” इत्यादौ निवृत्तिस्त्वभाविनइडा
प्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं तथाचोक्तं “मनसा ह प्र-

उक्तस्य भूतचेदावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्जनं तन्निरवर्तनमिति” अतः कथं प्रत्यवायपरीहारार्थिनोऽधिकारः उच्यते प्रत्यवायपरीहारस्याप्युपस्थितत्वात् जातेऽपि स वञ्चिताधिकार एव भविष्यति तथा च जावानः “कथं केचिदुपात्तस्य उरितस्य प्रवृत्तते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्यक्रियान्तर्भावान्ये ह्युपपन्नफलान् श्रुतिम्” । अनुत्पत्तिमित्यानेन प्रत्यवायपरीहारः फलमित्युक्तम् । अथवा प्रायश्चित्तविधिषु रान्निवृत्त्यर्थेनाथैर्वादिकप्रपञ्चयार्थिनोऽधिकारात् । एवं च विधयः प्राप्तिमत्तां बोधयन्ति तथाचाङ्गिराः “उदुगच्छन् यददादित्यस्तमः सर्वं व्यपोहति । तदन्तःकल्याणमातिष्ठन् नरं पापं व्यपोहति” । पापञ्चेद्गुरुषु कृत्वा कल्याणमभिपद्यते । सुष्यते पातकैः शून्यं भिक्षाभ्रैरिव चन्द्रमाः” । कल्याणं प्रायश्चित्तम् । यमः “तपसोऽन्ते विशुद्धानि कर्मणां वापरिहृतात् । तस्मात् कर्तव्यमेतत् प्रायश्चित्तं विशुद्धये” । कर्मणां भोगेन परिहृतादित्यर्थः । अपरं स्मृत्यन्तरे ज्ञेयमिति । ननु किं प्रापोत्पत्तिकारणम् ? उच्यते विहितकारणं निषिद्धाचरणञ्च प्रापकारणं तदाह मनुः । अर्कवन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसज्येन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः” । प्रायश्चित्तार्हताज्ञापनेन प्रापसत्तां प्रतिपादयति । तथा याज्ञवल्क्यः । “विहितस्थाननुष्ठानानिन्दितस्य च सेवनात् । अनियच्छाज्ञेन्द्रियाणां नरः प्रतनष्टश्चरति” ।

प्रापस्य यथा वेदबोध्यत्वं तथा भीमाभादर्शितम् यथा “उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्च इति कोऽर्थः ? यो निन्देयसाय ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनोवज्रः इपरित्येवमादिः तत् अनर्थो भर्त्सा उल्लोमा भूत् इति अर्थमङ्गणम् । कथं पुनरनर्थः ? हिंसा हि सा साच प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते ? उच्यते नैव श्येनादरः कर्तव्यः विज्ञायते यो हि हिंसितमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः इति हिंसासुपदेशः “श्येनेनाभिचरन् यजेत” इति सामानन्ति हि “नाभिचरितव्यम्” । “अतएव मूलकर्मरूपाभिचारस्योपपातकसंज्ञा कृता मनुना तेन तस्यानर्थहेतुत्वं सूच्यते” । यथा च कलङ्गभक्षणस्येनादेरनिरसाधनत्वेऽपि वेदबोध्यत्वं तथा शब्दं चि० समर्पितं यथा ननु “न कलङ्गं भक्षयेत्” इत्यत्र विध्यर्थनिषेधात्प्राप्तपत्तिः

तद्वक्तव्यस्य दृष्टेऽसाधनत्वात् । न चासुराविद्यावत् पर्युदःसलक्षणया विशेषानिरसाधनताबोधनं, नञोऽसमक्षत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत् न विशेष्याति विशिष्टनिषेधस्य “सविशेषणे हीति” न्यायेन विशेषणनिषेधपर्यवसायितया कलङ्गभक्षणमित्योत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति “न कलङ्गं भक्षयेत्” इत्यनेन बोधनात् । इदसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधात्प्राप्तपत्तिर्बलवदनिष्टाननुबन्धीदसाधनविशेषे तात्पर्यम् तथा चागच्छविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तच्च यथाज्ञायोग्यतया हिंसा विज्ञाय घटत्वेन तदितरात्ययो न तु किङ्क्रेतरत्वेन, युगपदृष्टिद्वयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन गोपस्थितिरिति कथं निषेधः ? “श्येनेनाभिचरन् यजेत” इत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वादिति चेत् तत् कृतिषाध्यत्वे सति इदसाधनता योग्यतया न्येति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि व्ययोज्यत्वात् निन्दार्थादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन वा हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वोपगमात् । अत एव विहितेऽपि श्येने विगानाश्रयात्प्रकप्रवृत्तिः । रागद्वेषयोक्तृकृतत्वेनानिष्टाननुबन्धित्वस्य तिरोधानासु कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वभिचारस्य वैरिबधफलत्वेन श्रुतत्वात् तत्साधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु बधसाध्यनरकसाधनत्वेनाश्रुतत्वात् । न च जनकजनकस्य जनकत्वनिर्णयः कर्मकारपरम्परायाः कर्मकारणत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधनाच्च । न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वेनापेक्षितवैरिबधहेतुत्वे सत्यविगीतत्वेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । श्येनाहंरिवधोबधाश्चावश्यं नरकमिति प्रतिसन्धानेन विगानात् । मनु श्येनोभरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा हिंसा च नरकजनिकेति चेत् । नहि साक्षात् परम्परासाधारणभरणफलकव्यापारो हिंसा कूपदौ नटे गवि तत्कर्तुर्हन्तृत्वप्रसङ्गात् बध्यस्यापि हन्तृमन्युत्पादनद्वारात्तद्वन्तृत्वप्रसङ्गाच्च । न ह्यनुपादितमन्युः कश्चित् कश्चित् व्यापदयति । नम्यनुनिष्पादितभरणफलकव्यापारो हिंसा यदनन्तरं भरणं भवत्येव न च श्येनस्तथा किन्तु खड्गहननादिकमेव । अथ भरणानुबन्धोव्यापारो भरणेऽप्येनादृष्टीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा, कूपदौ च न भरणोऽप्येनानुष्ठेयमानत्वमिति चेत् एवं सति गौरवात् भरणानुद्वेगेन विगानाराचाहते प्राङ्गणे हिंसा न स्यात् ।

हिंसाभावं यथावच्छेदकं फलमव्यपहितमेव मरणम् अव्य-
पहितफलकव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वात् अन्यथा परस्पर-
रथा विकृतिफलकान्न कामे तद्वत्, कुर्वत्यपि पचतीति
प्रसङ्गात् अथ खड्गवातान्तरं यत्तु विलम्बेन मरणं व्रण-
पाकपरम्परया वा, अक्षे विप्रयोगेण वा तत्तु हन्तृत्वं
प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्तवृत्त्युत्पत्ति-
हि तत्तु हन्तृत्वव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु लावभो
वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो-
व्यापारः हिंसा स्थेनष्टादृष्टाद्वारमरणसाधनमतो न हिंसा ।
यदादृष्टाद्वार मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सप्रतीतैवाभ्य-
ङ्गस्यादृष्टाद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्तुः हिंसकत्वा-
पत्तिः । अतएव कूपदौ गोमरलेऽपि न गोवधकर्तृत्वा तत्-
कर्तुः, गललग्नाक्षमरणेन भक्तुरात्तु हन्तृत्वं, परिवेषयितुं वा
ब्राह्मणहन्तृत्वम् । व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विप्र-
योगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव । नाद्यनुनिष्ठादितमरणफल-
कत्वं, गललग्नाक्षमरणे खहन्तृत्वापत्तेः । अन्योद्देशेन क्षिप्रना-
राचहते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्वं न स्यादिति चेत् न इष्टा
पत्तेः । व्यपदेशः प्रयोगो वा लक्षणया समर्धयितुं शक्य-
ते, त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनि-
गमनम् । अन्योद्देशेन कतेऽपि विविक्ते प्रायश्चित्तार्जकम् ।
अपरं तु अनभिसंहितावान्तरव्यापारमहारीक्य मरण-
साधनं हिंसा, खड्गकारस्यानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा
मरणसाधनत्वं तस्य हि अवान्तरव्यापारानाभिसंहितः ।
किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः विप्रव्याप्ते
प्रक्षेपमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेदं
भोक्तव्यमिति सन्नाय विप्रयोगादिति हि वै विप्रयोग
इति तत्र गणलग्नाक्षकलादयत्त मरणं तत्तु परिवेषयितुं
घातकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमिति सन्नायैवाक्ष-
परिवेषणात् भोक्तृहन्तृत्वापत्तेः च अनभिसंहितमवान्तर-
व्यापारमहारीक्य मरणात्तु कूलभक्षणानुष्ठानात् । अतएव
अव्यपहितप्राणविशोगफलकोव्यापारस्यैव हिंसा व्रणपाकपर-
म्परयापत्ते न हन्तृत्वं व्यापारव्यवधावक्तृत्वादिति निरस्तम्
इति नादेव द्योषितत्वं ऽपि यथाऽन्योद्देशेन तथाऽभि-
चारवद्दे दयितवचनैरुक्तम् अथ न यद्दे वल्लोति
यनसाकतम् यत् । एनस्य पापरचिते वि० “यव्यमेनस्यम्”
अथ ८, ७, १ । एनोऽस्यस्य सप्तं मस्य वः । एनस्तु
विनि । एनस्मिन् पापयुक्ते वि० उभयत्तु स्त्रियां
लोपः । “मा त एनस्मिन् यविन् भुजेम” अ० ७, ८८, ६ ।

एनस्मिन् चिदेनसः सुदानवः ८, १८, १२ । “एनस्मि-
रनिर्णिते नार्थं किञ्चित् समाचरेत्” । “अव्दाह्मिन्द्र-
मित्येतेनस्मि सप्तकं जपेत्” मनुः । “इण आगवाति”
उणा० अपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराज्ञाव
रूपापराधजन्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम् ।

एम वि० इण-कर्मणि म । १ प्राथे । “अर्थश्च म एमश्च”
यजु० १८, १५. “एमः प्राप्नोव्यर्थः” वेददी० ।

एमन् न० एत्वनेन मार्गेण इण-करणे मनिन् । १ गतिमार्गे
“कणं त एम रुगतः” अ० ४, ७, ८ । “कणं त एम रुग-
दूर्म” १, ५, ८, ४ । “एमन्गद्देन गमनमार्गे उच्यते” भा०
एत्वत् आधारे मनिन् । २ आस्थितिस्थाने । “वृष्टे स-
सदस्ये मन्” यजु० १२, १७, “एमन् अवस्थाने” वेददी० ।
“अपानं त्वेमन्त्वादायामि” १२, ५, १ । सप्रस्था लुकि न
नलोपः । भावे मनिन् । ३ गमने । “दूरे दृष्टो ये
चित्तयन्त एमभिः” अ० ५, ५, ८, २ एमभिर्गमनैः” भा० ।

एरका स्त्री इण-वा० र ततः संज्ञायां कन् । निर्पन्थि-
त्वभेदे (नलखाडा) “एरका शुन्द्रमूला च शिखी
शुन्द्रा शरीति च । एरका शिशिरा एष्या चक्षुष्या
वातकोपिनी । मूलकच्छाशरीदाहपित्तशोषितना-
शिना” भावप्र० । “ददार करजहरावेरकां कटकद्यथा”
भाग० १, २, १८, “एरकाणां तदा सृष्टिं कोपाज्ज्याह
केवः” । भा० मौ० २, २४. “एरकाहपिभिर्वज्रैर्निज-
मुरितरेतरम्” भा० व्या० २, ४० । २ कौरव्यवंशजे
सर्पभेदे “एरकः कुम्बलोविणो वेणोस्तन्दः कुमारकः”
भा० व्या० ५, ७, ४० । नागनामकीर्त्तने

एरङ्ग पु० व्या० ईर-अङ्गत्वं । मूलभेदे, “एरङ्गोमधुरः स्निग्धो
विष्टस्त्री शातलो गुरुः राजनि०” तदुगुणः ।

एरगड पु० ईरयति वायुम् मलं वाऽधः ईर-अङ्गत्वं नि० गुणश्च ।
१ दृक्भेदे (एरडी) । (मेरगडा) । “एरगडयुग्मं मधुर
सुगुणं गुरु विनाशयेत् । मूलकच्छाशरीदाहपित्तशोषितना-
शिना” भावप्र० । “ददार करजहरावेरकां कटकद्यथा”
भाग० १, २, १८, “एरकाणां तदा सृष्टिं कोपाज्ज्याह
केवः” । भा० मौ० २, २४. “एरकाहपिभिर्वज्रैर्निज-
मुरितरेतरम्” भा० व्या० २, ४० । २ कौरव्यवंशजे
सर्पभेदे “एरकः कुम्बलोविणो वेणोस्तन्दः कुमारकः”
भा० व्या० ५, ७, ४० । नागनामकीर्त्तने

“एरशङ्खतलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छलं गुरु । दृष्यं
त्वच्यं वयःस्थायि मेधाकानिबलप्रदम् । कषायानुरसं
रूक्षम् योनिशुक्रविशोधनम् । विस्त्रं स्वादुरसं पाके
सुतिक्तं कटुकं मरम् (रेचकम्) शिथमज्वरहृद्गोष्ठ-
गुह्यादिमूलहृत् । हृत्नि वामोदरानाङ्गशुल्काष्टोत्थाकटि-
पहान् ॥ वातशोणितविड्मन्त्रेष्वाग्निशोथामिविद्रधीन् ।
व्यामिश्रतगलेन्द्रस्य शरीरवनच्चारिणः । एक एव निह-
नायमेरशङ्खे ह्रकेगरी” भावप्र० । स्वार्थे कन् । तत्तैव ।
एरशङ्खस्य फलम् अण् । एरशङ्ख तत्फलम् । “एरशङ्खं
कोमलं ग्राह्यं फलं तद्रेण खेदितम् । पाचितं
कटुतैलेन हिङ्गनातिसुवासितम् । कफानिलहरं दृष्यं
रूक्षोष्णञ्च पित्तलम् । अग्निसंजननं कच्यं गुरु पाके-
ऽतिपिच्छलम्” भावप्र० । “फले लृक्” पा० अणोलुग्वि-
धानात् एरशङ्खमित्येव साधु । शिथिलस्य स्त्री गन्च्च् ।
टाप् गौ० ङीप् वा ।

एरण्डपत्रिका स्वी एरण्डस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् संज्ञायां
वा कन् घृत इत्थम् । दन्तीवृक्षे । [युक्ते । राजनि० ।

एरण्डफला स्त्री एरण्डस्य फलानि पत्रमस्याः । लघुदन्ती-
एरु ॥ ० आ+ईर-उन् । गन्तरि । “एजाति ग्लहा कन्ये
तुर्चरु” तुन्दाना पत्येव जाया” अथ० ई, ०, ३,

एवीरु पु० आनंदर-किप् एरं वारयति ह-विच् उण् ।
 चिन्मिष्याम् कर्कटीभेदे (काकुड) 'एराव्यूज' तोयेन-
 पिबेद्वा जयणीकृतम्' सुश्रु० । 'कटुवारायै यथा पक्वे
 सधरुः सनुरसोऽपि न' या० स्वार्थे कन् तत्त्वैव ।

एलक पुंस्त्री एडक+डस्य लः । मेषे स्त्रियां अजा० टाप्
जिषा० नातद्वयम् षष्ठ्योरेकत्वस्येणात् ।

एलङ्ग पुंस्त्री व्या+ङ्-अङ्गप् । (राखड़ा) मत्स्यभेदे स्त्रियां ङोप् । “एलङ्गोमधरोष्ठ्यः संपाही कफ-वातहा । मेधाग्निपुटिकारी च शोथलः क्षेपणी शुक्रः” राजनि० ।

एल(ला)वालु न० एव वलते वल-उण् ड्रापोरिति
संज्ञायां वा ह्रस्वः । (लालुका) सुगन्धिद्रव्यभेदे
“पुद्गमैलवालूनि नागपुष्पोत्पलासिता” सुशु० । स्वार्थे
कन् एल(ला)वालुकस्य न० ।

एला स्त्री इल-व्यच् । स्वनामख्यातलुतायाम् । (एलाया)
 वङ्गेदगुणादि भावप्र-उल्लम् । “एला स्यूला च वङ्गला
 पृथीका तिपुटापि च । भङ्गला वङ्गदेला च चन्द्रबाला च
 निषकटी । स्युबाला कटका पाके रसे चानाहलसुषु ।

रक्षोष्णा ले श्रमिन्नासकफासतवापहा । हृत्तासविषवक्ष्यास्य
शिरोरुग्वाभिकासनुत् । स्रग्ध्रैवा कुक्षिका तुच्छा को
रङ्गी द्राविडी ग्रुटिः । एता स्रग्ध्रा कफासकासार्यो
भूलक्षच्छहृत् । रसे तु कटुका शीता लघ्वा वातहरी मता”
“एतालतालिङ्गितचन्दनासु” रघुः । तस्याः फलम्
अणु तस्य लप् लुपि प्रकृतिलिङ्गत्वेन तत्फलमपि ह्यी ।
“ससञ्जुरश्चलुग्मानामेलानामस्तुपतिष्णयः” रघुः । “सज्जना
नयौ शरदशयतिरियमेलाना” हं०र० लक्ष्म १५ बृहदश्या-
ज्जरापादको छन्दोभेदे ।

एला विलासे कण्डा० प० अक० सेट् । एलायति ऐलायोत् ।
 एलायां भूव आस चकार ।

एलाक पु० एलाय-पुल । कर्षभेदे सर्गा० घञ् । ऐलाक्य
तदपत्ये पु स्त्री० । स्त्रियां ङीप् यलोपः । ऐलाकी ।
एलादिगुटिका स्त्री “एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यङ्गि-
पलं तथा । सितामधूकखज्जूरमृद्दीकाश्च पलोन्मिताः ।
संचूर्ण्य सधना युक्ता गुटिकाः कारयेद्भ्रूषक्” चक्रद० उक्ते
रक्तपित्ताधिकारस्ये गुटिकारूपौषधभेदे ।

एलापत्र उ० एलापत्रमिवाकारोऽस्यस्य अच् । नागविशेषे-
 “नागस्तथा पिञ्जुरकः एलापत्रोऽथ वासनः ।” भा० व्या०
 ३५ अ० । नागनैमिकीर्त्तने । [(काठा व्यामहल) ।

एलापर्णी स्त्री एलायाः पर्णमिव पर्णमस्याः । रास्नायाम्
एलापुर न० नगरभेदे ।

एलीका स्त्री आ+इल-इकन् । सूक्ष्मैलायाम् (गुजराटि)
राजनि० । [च सर्वे लक्षणेष्व' सुष्ठु० ।

एलुक न० इल-उक । गन्धद्रव्यभेदे । “भद्रदार्वालुकाख्ये
एलवालुक न० एलवालुक प्रथा० लडागमः । एलवालुके
सुगन्धिद्रव्ये (लालका) राजनि०

एव च व्य० इण्-वन् । १ सादृश्ये, २ चान्वियोगे, ३ वाक्यभूषणे,
४ चारनियोगे, ५ विनिर्गुहे, ६ परिभावे ७ रूपादर्थे च ।
विशेष्यसङ्गतः ८ चान्वययोगव्यवच्छेदे । यथा पार्थ एव
धनुर्धरः इत्यादौ पार्थान्यपदार्थे प्रशस्तधनुर्धरत्वम्
व्यवच्छिद्यते । विशेषणसङ्गतः ९ अयोगव्यवच्छेदे यथा
गङ्गाः पाण्डुर एवेत्यादौ गङ्गे पाण्डुरत्वायोगो व्यवच्छि-
द्यते । क्रियासङ्गतः १० अन्तन्तायोगव्यवच्छेदे यथा नीलं
सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो व्यव-
च्छिद्यते । ११ गन्तर ति० । “एवेत्यवधारणानियोगै-
पस्यनियोगेषु” इत्याह्वा गणरत्ने यथाक्रमसदा-
हृतम् । “अक्षयं ददामि । अद्यैव । इत्यैव । अक्षय-
व-

मेऽस्तु । अद्यैव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवधारणम् ।
 'एवे चानियोगे' वार्ति० । तत्र क्वेव भोक्ष्यसे' इत्यत्र
 पररूपकादेशः । एतद्योगे च "न च वाहाहैवयुते" पा०
 न वस्नसाद्यादेशः । 'ब्राह्मणस्यैव कर्म्म तदुपदिष्टं मनो-
 विभिः' । 'स जीवन्नेव श्रुत्वमाशु गच्छति मान्वयः'
 मनुः । १२ एमिदर्थे च । "एवा न इन्द्रोतिभिः" ऋ०
 ४, २१, ७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे "एवा तु दूर्वे
 प्रतनु" इत्यादि वत् दोषः । तत्र गन्तरि "एवा न देव्या-
 दितिरनर्वा" तैत्ति० २, १, १, ५, "एवा गमनशीला"
 भा० । शीघ्रगन्तृत्वात् १२ अथे पु० । 'शूरोनाम पत-
 यद्भिरेवैः' ऋ० १, १५, २, 'एवैरथैः' भा० । करणे
 भावे वा वत् । १४ गमनसाधने १५ गमने च । 'एवेन
 सद्यः पर्येति पार्थिवम्' ऋ० १, १२, २, "एवेन
 गमनसाधनेन गमसेन वा" भा० ।

एव वि० एवमस्यस्य अच् अव्य० टिलोपः । एवक्रियमाणप्रकारे
 "सुदानूनेयया मरुतः" ५, ४१, १३, एवया एवक्रिय-
 माणप्रकारेण" भा० तृतीयस्थाने याच् ।

एवथ पु० अव-भावे अथ पृषो० अतः एत्वम् । गमने "न
 को राया नैवथा न मन्दर्ना" ऋ० ८, २४, १५, एवथा शत्रु
 घुराणि संघातं प्रति गमनेन । तृतायास्थाने आङ् ।

एवम् अव्य० इण-वा० अस् । "एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रका-
 रेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारवार्थेषु" गण० । उक्तेषु
 अर्थेषु । क्रमेण उदा० तत्रैव । प्रकृतपरामर्शे "एवं
 वादिनि देवर्षौ" कुमा० । २ प्रकारे । एवं कुरुते । इवार्थे
 १ सादृश्ये अग्निरेवं विप्रः । ४ उपदेशे एवं पठ । ५ निर्देशे
 एवं तावत् । ६ निश्चये । एवमेतत् कः सन्देहः ।
 ७ अङ्गीकारे एवं कुम्भः । वार्थे ८ ससञ्चयार्थे "अहर्भ्यः"
 मेवंशृगनाभिपत्तम् । "यथेतमनेवम्" शा० सू० ।
 ८ सम्बन्धे १० परकृतौ ११ प्रप्रे च मेदि० । तत्र एवम्
 भूतः एवंकत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एवंविधः एवं-
 प्रकारइत्यादौ द्रव्यविशेषणत्वमिति भेदः 'एवंविधे-
 नाह्वयेति' रघुः । "एवमादीन् विजनीयात् प्रका-
 याङ्गैककण्टकान्" "अन्येषाञ्चैवमादेनाम् मद्याना-
 मोदनस्य च" मनुः ।

एवया वि० एव एवं अव्यनं वा याति या-क्लिप् पृषो० ।
 रक्तके 'द्युम्न एवया उ समदाः' ऋ० १, १५, ६, १,
 "एवया रक्षणाप्रापयिता" भा०

एवयामरुत् पु० एवया रक्तकोमरुदस्य । अत्रिभेदे ।

"मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् । "एतन्नामकस्य अथेः
 पञ्चालक" भा० ।

एवयावन् पु० एवस्य एवंप्रकारस्य यावा या-क्लिप् ।
 रक्तके विष्णौ । "विश्वजन्त्यामप्रयुतामेवयाधो मातं दाः"
 ऋ० ७, १००, २, "एवयावः ! विष्णो !" भा० । वेदे
 सम्बन्धे रक्तम् । एवं गन्तरि वि० "तान्यो महो मरुत्
 एवयावोः" ऋ० २, २४, ११, स्त्रियां ङीप् वमोरश्च ।
 एवयावरी । "या सुम्नैरेवयावरी" ऋ० ६, ४८, १२,
 एवार पु० एव एवच्छक्ति क्व-अण् । सोमभेदे । "एवारे वृष-
 भाः सुते" ऋ० ८, ४५, २८, "एवारोनाम कश्चित सोमः" भा०
 एवावद् पु० एव एवमावदति आ+वद्-अच् । अत्रिभेदे
 "सहि जलस्य मनसस्य वित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सभ्रेः"
 अथत्सारस्य स्पृणवाम्" ऋ० ५, ४४, १, "जलस्य मनस-
 स्यैवावदस्य यजतस्य सभ्रेरवत्सारस्य चैषामधीणाम्" भा०

एष गतो आ० आत्म० सक० सेट् । एषते ऐषिष्ट एषाम्
 बभूव आम् चक्रे । एषणीयः एषितव्यः एषितः एषिता ।
 एषितम् एष्टिः एषणम् एषा एषमाणः । "पराङ्मित्र एष
 त्वर्वाची गौरुपैत" अथ० ६, ६७, २, वेदे गणव्यत्यासात्
 पर० । उपेपतु एष्टिपररूपम् । "स वै वत अष्टमतिस्तत्रै-
 षते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः" भाग० २, ११, ४४,
 धातुनामनेकार्थात् अथलोक्यतोत्यर्थः । "तस्माद्द्वि-
 नष्टैष एति" शत० ब्रा० ११, २, ४, २, ।

परि+अन्येषणे पृथ्येषते पर्येष्टिः लोकोऽपि कश्चित्
 गणव्यत्यासः । "जम्बुः संविद्धुषकत्याः पृथ्येषन्तो
 विभावसुम्" भा० अष्ट० ८५ ।

एप् स्त्री एष-भावे क्लिप् । गतो 'तावामेषे रथानः सुर्वीम्'
 ऋ० ५, ६६, २, "एषे गन्तुम्" भा० । "राय एषेऽवसे द-
 धीत" ५, ४१, ५, "एषे प्राप्नुम्" भा० । 'तेभ्यः खैवसेव
 चकार' शत० ब्रा० २, ४, २, ४ । इष-विच् । २ इच्छौ ।
 "न सोदोऽइषीतमेषे" ऋ० १, १८, ४, एषे सौख्यनि-
 श्चते" भा० ।

एषण पु० एषते शत्रु हृदयम् ल्यु । लौहमयवाणे हृत्वायुधः ।
 इष इच्छायां णिच् भावे-युच् । एषणा शत्रेरच्छायां
 शत्रुलोकवित्तकामनायाञ्च स्त्री । 'न कश्चिदस्यः पञ्चार
 उक्तादस्ये पण्णावयात्' वेदा० । "तमात्मानं विदित्वा
 ब्राह्मणाः पुत्रपण्यायाश्च वित्तपण्यायाश्च लोकपण्यायाश्च
 व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रपण्या वा
 वित्तपण्या वा वित्तपण्याः वा लोकपण्याभे ह्येते एषणे

भवतः" शत० ब्रा० १४, ६, ४, १, "पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्ति-
सहिष्य दारसंयज्ञेच्छालक्षणा । वित्तं द्विविधं मानुषं
गवादि, दैवं विद्यादि, तस्य कर्मणा साधनस्य गवादेक-
पादानरूपा इच्छा वित्तपणा, नेन कर्म कृत्वा पितृलोकं
जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकम् । केवलया वा
हिरण्यगर्भविद्याया देवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीतीच्छा
लोकैषणा । एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमन्त-
रेणाहिते साध्यसाधनाभेदेन द्विविध्यमाह उभे ह्येति"
भा० । "अपहृतसकलैषणामज्जात्मन्यविरतमेधितभाव
नोपहृतः" भाग० ४, २१, १८, एष्यते ज्ञायते मानमनया
करणे ल्युट् ङीप् एषणी । ४तलासाधने (निक्ति)
मानयन्त्वभेदे मेदिनिः । स्वार्थे कन् । एषणिकाऽप्यत्र ।

अमरः । एषते व्रणपारमनया करणे ल्युट् ङीप् । (वेल-
कार) ५ व्रणस्कोटनास्त्वभेदे मेदि० । भावे ल्युट् । सु-
श्रुतोक्ते दैवव्रणविदारकव्यापारभेदे । तत्र हि "यन्त्रकर्मा-
णि तु नियतितनुरणेत्याद्युपक्रमे "चूषणैषणदारणेत्यादि
पठित्वा चतुर्विधतिरित्युक्तम् । तत्र एषणमभ्यन्तरे शस्त्र-
प्रवेशनेन पूयादेरपसारणम् । तत्साधनशस्त्रमेषणी यथा
ह सुश्रुतः "विंशतिः शस्त्राणि तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रे-
त्याद्युपक्रमे "वज्रगदन्तशङ्खेपणी" इत्युक्त्वा "एषण्येषणे
आनुलोम्ये च" इति तत्प्रयोजनमुक्तम् । एषणमभ्यन्तर-
गमनमानुलोम्यं पिस्रावणम् तत्रैव एषणीलक्षणा "एषणी
गच्छपदाकारमुखी" उक्तम् । एष्ये षेपगलनाभे तु बाला-
कृत्यङ्गुरा हिताः" सुश्रुतः ।

एषणीय लि० इष-एष-वा कर्मणि अनोयर् । आशासे
"जायापती लौकिक मेषणीयम्" ममा० । २ गम्ये च ।

एषा स्त्री एष-अ । इच्छायां जटाधर ।

एषावीर उ० स्त्री । एषाकां यथेष्ट धनादिप्रतिपक्षे-
च्छायां वीरः । यतः कृतचित् प्रतिपक्षके निन्दितब्राह्म-
णभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "यद्येनमर्षपाविरा
याजयेयुः" शत० ब्रा० ११, २, ७, २२, "एषावीरोनाम
निन्दितब्राह्मणजातिविशेषः तत्संबन्धन काल्वजः" भा०

एषिन् लि० इष-णिनि । इच्छी अभिलाषके । "यौवने
विषयैषिणाम्" "बभूव युद्धं तुमुलं परस्परजयैषिणोः"
रघुः । स्त्रियां ङीप् । "तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धि-
काशेषिणी भवेत्" भा० व० ८१ अ० ।

एष्टव्य लि० इषु वाञ्छायाम् तव्य । वाञ्छनीये । "एष्टव्या
इहवः पुत्रा यद्यथेको गयत् ३ जेतुं" शु० त० मन्त्र३० ।

"तद्भोव ब्राह्मणेनैष्टव्यम्" शत० ब्रा० १, ६, १, १७ ।

एष्टि स्त्री आ+यज आ+इष-वा क्तिन् । १ अभियजने २ अभि-
कामनायाच्च । "पितृणां यज्ञदुर्बभूव सुहृएष्टी" ऋ० ६, २१
८, । "एष्टी व्यायजनेऽभिकामवे वा" भा० करणे क्तिन्
३ व्यायजनसाधनेषु ऋक्षामेषु । "प्रजापतिर्विश्वकर्मा
सहृदं सर्वमकरोत् मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्षामान्यसुरसः
इति मनोह गन्धर्वः ऋक्षामैरसुरोर्भिर्मिथुनेन सहो-
क्तामैष्टयोनामेत्युक्तमस्ति वा एष्ट्य ऋक्षामैर्ह्युशासते
इति नोऽस्ति नोऽस्ति" शत० ब्रा० ६, ४, १, १२ ।
"प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्षामान्यसुरसः
एष्टयोनाम" यजु० १८, ४१ ।

एष्ट्य लि० इष-कर्मणि गयत् । १ शक्नुनोये भावे गयत् सुश्रुतोक्ते
"तच्च ग ३ कर्मादिष्विधं तद्यथा कृदां भेदां वेष्ट्यं वेध्य-
मेध्यमाहार्यं विज्ञाव्यं सीव्यमित्युक्तेषु अपठ्य मध्ये
२ शल्यकर्मभेदे न० । "एष्ट्येषे प्रणयलामं" सुश्रु० । पङ्क्त
काष्ठे वेष्टुनलनामोशुष्कालावूमुखेषु ष्यस्य" इत्युक्तेषु
तत्कर्माचरणम् । कर्मणि गयत् । ४ एषणकर्मसाध्ये लि० ।
"एष्ट्या नाद्यः मगत्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये" सुश्रु०
एष गतौ गयत् । ५ गन्त्ये लि० । "गत्येष्टिषाद्येन
गतिर्निष्ठी खण्डकृता" नील० ता० । इष गतौ दि० इष
इच्छायां भ्वा० इष आभीक्ष्ण्ये क्ता० एभ्यः गयत् ।
एष्ट्य तत्तद्वात्यर्थकर्मणि प्राच्, प्रैष्य इत्येव प्रैष्यस्तु दैव
गतिर्हिंसादर्शनेषु इत्यस्य गयदन्तस्य रूपम् इति भेदः ।

एह लि० आ+ईड अच् । मस्यक् चेटायुक्ते । एहा एहाः
परिपाते दहयान्" अथ० १२, २, ३२ । आ ईषट्ये
ईड घञर्जे करणे क० क्रोधे निह० क्रुद्धस्य मस्यक्काव्या-
नर्हत्वात् ईषच् षावस्येन तथात्वम् । [ङीन् । एही ।
एहि लि० आ+ईह-त इन् । मस्यक् चेटाचिते स्त्रियं शाङ्गि०
एहोड न० एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर०
नि० । एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि ताडणे
कर्मणि एव एहिकटा एहिबाणजका एहिहितीबा
एहस्त्रागता एहिषिषा इत्यादयोऽपि तत्तत्कृत्वावास्
स्त्री एहियव तत्तत्कर्मणि न० इति भेदः ।

इति व. चसत्ये एकारादिशब्दावसङ्ख्यानम् ।

एकारः खरवर्णभेदः एदंतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठ-
तालुस्थानयोश्चाथेः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् श्रुतस्य
त्रिमात्र इति भेदः । द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरित-
भेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याञ्च षड्विधः एवं
श्रुतस्यापीति द्वादशविधः । तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा उक्ता
यथा । “ऐलेज्जा भौतिकः काला वायवी मोहिनी विभुः ।
दक्षा दामोदरः पत्नी धरो विजयतस्त्वपि । समानको-
जगदुयोनिः परः परनिबोधकत् । ज्ञानामृता कपर्दि श्रीः
पण्डितोऽग्निः समाहकः । त्रिपुरा लोहिता राक्षी वाग्-
भवो भौतिकासनम् । महेश्वरी द्वादशे च विमलश्च सर-
स्वती । कामकोटो वामजातुरशुमान् विजयो जटा” ।
“एकारः कोटराक्षी च मालिन्यन्तभैरवी” इति श्रुतवर्ण-
मिधा० साहकान्यासेऽधराष्टे न्यस्यत्वात् तच्छब्दा-
भिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा
“एकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम् । कोटि-
चन्द्रप्रतीकायं पञ्चप्राणमयं सदा । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं
तथा रुद्रमयं प्रिये ! । सदाशिवमयं वर्णं विन्दुलय-
समन्वितम्” । तपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः ।

ऐ अव्य० आ+इण-विच् । १ आह्वाने २ स्मरणे ३ आसन्वणे च
४ महेश्वरे पु० तस्य सर्वगत्वात्तयात्वम् ।

एक वि० एक+स्वार्थे अण् । एकशब्दार्थे ततोभवादाथे गहा-
रः । ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्वादादौ च लि० ।

एकध्यम् अव्य० एकधा+धास्थाने ध्यञ्ज् । एकधत्यर्थे
“एकध्यं च अप्रपणम्” कात्या० १४, २, २४ । “एतदैकध्यं
संवृष्टम्” सुश्रु० । ततः स्वार्थे ङ । ऐकध्य तदर्थे न०
“ऐकध्येन अप्रपणम्” उक्तकात्या० सूत्रभाष्ये कर्कः ।

एकपत्य न० एकपतेर्भावः कर्म वा ष्यञ् । सार्वभौमत्वे
“अप्रतिद्वन्द्वताभैकपादश्च सर्वदेहेनाम्” भाग० ७, २, २४ ।

एकपतौ भवः प्रत्युत्तरपदत्वात् ष्य । एकपतिभवे लि० ।

एकपदिक लि० एक+पद+स्थाने विभक्त्यन्ते वा भवः
ठञ् । १ एकस्थानभवे २ एकविभक्त्यन्तपदभवे च । एकपदाय
प्रभदति ठञ् । “लतोऽप्येकपदिका भवन्ति यथा
व्रततिर्दमूनाः” इत्यादि निरु० “एकार्थभनेकशब्द-
मित्येतदुक्तम् अथ यान्यनेकार्थान्येकपदानि तान्यतो-
ऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् तदैकपदिक-

मित्याचक्षते इति निरु० उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरसमा-
सादिदृष्टिरूपे श्वाक्यभेदे च ।

एकपदय न० एकपदस्य एकार्थकैकविभक्त्यन्तस्य भावः ष्यञ् ।
संवृष्टार्थत्वे अनेकपादानामेकार्थबोधकतासम्पादने स-
सादिभावे । [भावत्वे ।

एकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । एकस्व-

एकमत्य न० एकं मतं येषां तेषां भावः ष्यञ् । तस्यसम्मतौ
“स्वर्गाभिषेक्तस्य तमेकमत्यात्” रघुः । “एकमत्यं हि नो-
राजनुः सर्वपापमेव क्षजये” भा० व० ७ अ० । “एकमत्यश्च
सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति” भा० व० २६ अ० । “सु-
हृदश्चैकमत्यात्” भा० उ० २० अ० । “कैकमत्यं महा-
धियाम्” नीतिः । एकमत्यमत्वास्ति अच् । एकमत्ययुक्ते
लि० । “गर्हतान्योन्यमतयो मस्तिष्यो ब्रूवते सदा ।
नचैकमत्यः शेषोऽस्ति मन्त्रः सोऽयम उच्यते” रामा० ।

एकराज्य न० एकराजो भावः ष्यञ् । चक्रवर्त्तित्वे “यत्-
सुपस्ये येनैकराज्यमजयो हि ना” आश्व० श्रौ० ५, १६, ४ ।

एकूलव्य पुंस्त्री एकलः अपत्यं गर्गा० यञ् । एकलू-
नामकर्षणीत्वापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐकलवी ।
एकलव्यस्य छात्राः कथवा० ततोऽण् यलोपः । ऐक-
लव तच्छात्रेषु स्त्रियां ङीप् ।

एकशतिक लि० एकशतमस्यास्ति ठञ् । एकशतपरिमित-
द्रव्यस्वामिनि । एवमैकसहस्रिकादयोऽपि तत्तत्संख्यद्रव्य-
युक्ते लि० ।

एकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्यत्र तस्य भावः ष्यञ् । “उदात्तानुदात्त-
स्वरितानां परः सङ्गिकर्ष ऐकश्रुत्यम्” आश्व० श्रौ० १, २
६, सूत्रोक्ते खरभेदे । एकश्रुतिशब्दे विदतिः ऐकस्वर्य-
मयत्वं न० ।

एकागारिक लि० एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ठञ् ।
चोरे स्त्रियां ङीप् । “एकागारिकवद्भूमौ दूराज्जगु-
रदर्शनम्” भाषः “केनचिदैकागारिकेण हस्तवता” दण्ड० ।

एकाय लि० एकाय+स्वार्थेऽण् । एकायचित्ते एकतानचित्ते

एकाग्र न० एकाग्रस्य भावः । अनन्यासक्तचित्तत्वे एक-
मात्रालम्बिचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विदतिरुदाहरणश्च ।

एकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः ष्यञ् ।
[ऐक्ये २ एकस्वरूपत्वे । “तथैकात्म्यानुभावानां विकल्पर-
हितः स्वयम्” भाग० ६, ८, २१ । “एतेषां श्रेयकायासि
उतैकात्म्यं महात्मनि” ७, १२, २६ । “एकात्म्यममनान्
सदाः कलषादिप्रसृज्यते” भा० आनु० १७५ । १ अ० भेदे च

“एकात्म्यं वास्तुदेवस्य प्रोक्तवान्छुनस्य च” भा० आ०
१५० । एकत्वात्मा तस्य भावः । ४ आत्मन एकत्वे
एकात्म्यवादः एकात्म्यवादी

एकादशिन ति० एकादश्यां संघं दानि एकादशमीं स्मि-
नोवत् स्त्रीत्वं सा साधनतयाऽस्त्यस्य चण् । एकादशमी-
साध्यफले । “हे त्वेवंते एकादशिन्यावालभेत य एवैका-
दशनेषु कामस्तस्याप्रै” शत० ब्रा० १३, २, २, २ तत्वा-
लभ्यद्विधिकादशसंख्यपप्रभेदाः देवतासंहिताः यजु०
२६, ५८, ५९ उक्ता यथा

“आग्नेयः कृष्णधीवः१ सारस्वती मेघो = बभ्रुः सौम्यः२
पौष्णः श्यामः३ शितिपृष्ठो वारुणस्यः४ शित्यो वैश्वदेवः५
ऐन्द्रोऽरुणो७ मारुतः कल्माषः ऐन्द्राग्नः संहितो८ ऽधो
रामः सावित्रो १० वारुणः कृष्ण एकशितिपात् ११ मेतः” ५८
“अश्वमेधे श्रुतिरस्ति हे त्वेवंते एकादशिन्यावालभेतिति”
तयोरेकादशिन्याः पञ्चसहदेवतासु कण्डिकाद्वयेनो-
च्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि ब्रह्मदेवताप्रति-
पादकानि ननु मन्त्राः । कृष्णा सोमा यस्य स कृष्णधीवः
पशुराग्नेयः अग्निदेवतः १, मेघो सारस्वती सारस्वती-
देवताका २ बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवतः ३
श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवतः ४ शिति श्यामः पृष्ठ-
मस्य स शितिपृष्ठः वारुणस्य तदेवतः ५ शित्यो
विश्वित्ववर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवतः ६ अरुणः रक्तः ऐन्द्रः
ऐन्द्रदेवतः ७ कल्माषः कर्पूरो मारुतः मरुदेवतः ८ संहितः
वृद्धाङ्गः ऐन्द्राग्नः ऐन्द्राग्निदेवतः ९ अधोरामः अधोदेशे
श्वेतः सावित्रः सविहदेवतः १० एकः शितिः श्वेतः पादो-
वस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः मेतः
पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवतः ११ । एव-
मेकादश वेददो० । “अग्नेयेनोक्तानि रोहिताङ्गिरन-
क्षानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभौ वैश्वदेवौ पिङ्गकौ
तपरी मारुतः कल्माषः आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती
मेघो वारुणः मेतः” ५९ । “द्वितीयैकादशिन्यापशुदेवानाह ।
रोहिती रक्तोऽङ्गिस्तिलको यस्य सोऽनङ्गान् उपभोजीक-
वतेऽध्वनये आलभ्यः अनेकं सुखं सैव्यं वा यस्य सोऽनेक-
वन् तस्यै १ अधोरामो अधोभागे श्वेतो द्वौ पशुः सावित्रौ
सविहदेवतौ २, १ रजतवर्णा नाभिर्यवोक्तौ रजतनाभौ द्वौ
पौष्णौ पूषदेवतौ ४, ५ “पिङ्गकौ पीतौ तपरी निःशृङ्गौ वैश्व-
देवौ विश्वदेवदेवतौ ६, ७ कल्माषः कर्पूरो मारुतः ८ कृष्णः
श्यामोऽजोमेघः आग्नेयः अग्निदेवतः ९ मेघो सारस्वती १०

मेतः वेगवान् वरुणदेवतः ११ एवमेकादश” इति वेददर्पः

एकाधिकरण्य न० एकाधिकरण्यस्य भावः ध्वज् । एकाधि-
करण्यत्वात्वे सामानाधिकरण्ये । “अथवा हेतुमन्वि-
तद्विरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं
व्याप्तिरुच्यते” भाषा० । तस्य विभक्तिकपदयोः स्तोप-
स्याप्यर्थयोरभेदबोधकत्वे च ।

एकान्तिक ति० एकान्तमवश्यं भावी उज् । १ अवश्यमव्ये ।
“सुखस्यैकान्तिकस्य च” महः । “एकान्तिकमात्मनिक-
सुभयमाप्नोति कैवल्यम्” सां० का० । एकान्तिकमवश्यं
भावि” कौ० । एकान्तं भूतः स्वसत्तया व्यापी उज् ।
= एकान्तस्य स्वसत्तया व्यापके “कृष्णस्यैकान्तिकः सुहृत्”
भाग० ३, २, स्त्रियां ङीप् । “एकान्तिको हरेर्भक्तिरुत-
पातार्थव कल्पते” वरा० पु० ।

एकान्तिक ति० एकमन्यत् विपरीतं वृत्तमध्ययनेऽस्य ।
“कृष्णाध्ययने वृत्तम्” पा० उक् । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य
परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्वलनमेकं जातम्
तादृशे कुपाठके आत्वे ।

एकाग्रन पुं स्त्री एकस्य तद्वाञ्छोघनेर्गीतापत्यम् नडा० फक् ।
एकस्यर्गेगीतापत्ये स्त्रियां टाप् ।

एकार्थ्य न० एकार्थस्य भावः ध्वज् । एकगत्या विशिष्टैका-
र्थीपस्थापने एकार्थीभावे । १ एकप्रयोजने च । “२ पथ-
बन्धेनेकार्थ्यं सन्निः” सि० कौ० ।

एकाहिक ति० एकाहसघोषोभूतोभूतोभावी वा उज् । १ अ-
काहसाध्ये यागादौ स्त्रियां ङीप् । ततोऽन्त्यान्यैका-
हिकानि आह० न्यौ ८, १६, १६, “ताभ्यां पूर्व्ये
“एकाहिके” २, १०, १०, “अन्यानामैकाहिकानामुक्त-
मान्” = एकाहव्यापके ज्वरादौ “समुद्रस्योत्तरे तीरे
द्विपदोनाम वानरः । एकाहिकज्वरं हन्ति तस्य नामानु-
कर्त्तानात्” । एकाहिकज्वरस्य एकाहानन्तरे एकदिनं
व्यापकोज्वरः इति धैत्यके प्रतिज्ञम् । एकाह्यते
२ दासे एकाहमघोषे सत्कृत्य व्यापारिते ४ अघ्यापके
स्वसत्तया एकाह व्याप्यकाले ५ एकाहभाविनि उत्स-
वादौ च । एकाहस्य अगमभेद एकाहः तस्य दक्षिणा
उज् ङीप् । ६ एकाहसाध्यभागदक्षिणायां स्त्री ।

एक्य न० एकस्य भावः ध्वज् । १ एकत्वे २ अभिव्यक्त्ये ३ एकार्थी
भावे च “दैव्यं सोऽन्यत्रे” सुश्व० “एक्यसंयोगनानात्व
समवायविधारदः” भा० सं० ५ अ० । ४ एकमव्ये सौहार्दे च
“तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभेदे न कथञ्चन” रघुः । एकस्या-

यस्य गंगा०यज् । एकःपतेर पुंस्त्री०स्त्रियां ङीप् यलोप ऐकी
ऐच्चव लि० इलोर्विकारः विल्ला० अण् । इलुविकारे गु-
डादौ इलुविकारभेदाच्च इलुयङ्दे ६०६ ८० उक्ताः ।
“ऐल्यं गुडवर्जितम्” “फलाभ्यगुडमैल्यमिति” च स्मृतिः ।
२ मद्यभेदे च । “पानसं द्राक्षमाधूकं खाजूरं तानमैल्यम् ।
मात्तिकं टाङ्कसाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि
विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । हादगन्त सुरामद्यं
सर्वेषामधमं स्मृतम्” पुलस्त्यः । मद्यान्येकादशेत्युक्तिः
अधिकदोषार्थां अन्येषामपि मद्यानां मदनपालेन
दर्शितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्शयन्ते ।

“मद्यं हाला सुरा गुग्गुला मंदरा वरुणात्मजा । इरा
गन्धोत्तमा कल्या देवसृष्टा च वारुणी । मद्यं पित्तकर
प्रावं सरं रोचनदीपनम् । विदाहि स्फटविग्नं त्वं
तोष्णं वातकफापहम् । विधिना तु युतं पीतं तस्मा-
दमृतसन्निभम् । अन्यथा कुरुते रोगानतिपीतं विषोप-
मम् । श्रावोत्थमविदाहि स्याद्रक्तपित्तेषु शस्यते । बल
पुष्टिकरं मद्यं रक्ताग्निहारि दीपनम् । माध्वीकल्य
गुणं किञ्चित् २ खाजूरमनिलप्रदम् । तदेव विगदं रुच्यं
क्षौद्रघ्नं कर्षणं लघु । शालिषट्कपिट्टादिकृतं मद्यं
सुरा श्रमता । सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिभेदः कफप्रदा ।
पाहिणी शोथगुल्मार्शपहणीमूलकच्छनुत् । पुन-
र्णवाशालिपिटेर्विहिता वारुणी श्रमता । सुरावहारुणी
बन्धी पीनसाधनमूलनुत् । प्रसङ्गात् ५ स्थात्युरामगुड-
काश्वात्कादम्बरी र्द्वेचना । ७ जङ्गलक्षदधः प्रोक्ती जङ्गला-
न्नेदकोऽधनः । पक्वो हजङ्गलः सारः सुरादीजन्तु
किण्वकम् १० । प्रसज्जानाङ्गुलमार्गम्बुदयं रोचकवात-
जित् । दीपन्याध्मानहृत्कुजितोदमूलप्रणाग्निनी । काद-
म्बरी गुरुदृष्ट्या दीपनी वातकृत् सुरा । जङ्गलः कफ-
तदुपाह्वी शोफार्शोपहणीहरः । मेदको मधुरो क-
ल्यस्तम्भनः शीतलो गुरुः । पक्वो हृतसारत्वात् विष्टम्भी
यातवर्धनः । किण्वकं वातशमनमहृद्यं दुर्ज्वरं गुरु ।
आलुकी ११ सा सुरा या स्यादल्लवकशालितण्डूलैः ।
आलुकी पाण्डुरोयाशःपित्ताक्षकफकुष्ठनुत् । किञ्चिद्वात-
करी कृत्वा दीपनी रोचनी लघुः । यवपिष्टकृतं मद्यं
प्रोक्तं यवसुरा १२ च सा । काकोलिकी १३ हला श्रेया
मैरेयो १४ धान्यजावः । आसवश्च सुरामाश्च द्वयोरप्येक-
भाजनम् । साधनं तद्विजानीयार्त्तैरेयसुभयात्मकम् ।
कचित्तु धातकीपुष्पं गुडधान्यान्नुषाधितम् । गुर्वी

यवसुरा कृत्वा स्याद्विष्टम्भित्तिदोषकृत् । काकोली हंहणी
दृष्ट्या दृष्टिमान्मद्यप्रदा गुरुः । मैरेयं हंहणं दृष्ट्यं गुरु
सन्तर्पणं सरम् । मद्यं सर्व्वरसं जातं सधूलकसुदीयते ।
सधूलकं १५ गुरु स्वादु स्निग्धं शुक्रकफप्रदम् । पक्वो
१६ दीपन स्वादुः पाचनो रोचनो लघुः । स्त्रीपिलासकरी
वातगोपार्तिविकारनुत् । मध्वासवो १७ लघूकृत् कृष्ट
मेहविषापहः । गौडोऽग्निवर्द्धनी वर्णं बलकतर्पणः
कटुः । तित्तको हंहणः स्वादुः स्फटविग्नमूलमारुतः ।
इषीः शीतरसः १८ पक्वः सीधुः २० पक्वरसः स्मृतः । आसैः
स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । सीधुं पक्वरसः
श्रेष्ठः स्मरग्निबलवर्धकृत् । वातपित्तकरो हृद्यक्षेह-
नो रोचनो जघत् । विबन्धमेहशोथार्शः शोथोदर
कफामयान् । तस्मादल्लगुणः शीतरसः संश्लेखनः
स्मृतः । जाम्बवः क्षौद्रसम्भूतः जम्बूरसमुद्योह्वयः ।
जाम्बवो २१ बडुनिध्यन्तः कवायोऽनिलकोपनः । अरिटा-
सवसीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्ध्या यथा-
स्वं संस्कारसवेष्ट्य कृण्वतो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दु-
र्गन्धि विरसं क्षमिसङ्कुलम् । अहृद्यं तरुणं कृत्तुगुणं
दुर्भोजने हितम् । अल्यौषधं पथ्युषितमल्यर्थपिच्छलश्च
यत् । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विषेयतः । पित्त-
प्रकोपि बडुलं तोष्णमृणं विदाहि च । अहृद्यं मेघर्ल
पूतिकाभिलं विरसं गुरु । तथा पर्युषितं वापि वि-
न्द्यादनिलकोपनम् । सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रको-
पणम् । चिरस्थितं यातरसं दीपनं कफवातजित् ।
रुच्यं प्रसज्जं सुरभि मेध्यं सेव्यं महासवम् । तस्माच्चैक-
प्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः । स क्षौद्रादौष्णवातत्वादु
विकाशित्वाच्च वञ्चितुत् । समेत्य हृद्यं प्राप्य धमनी-
हृत्समार्गगाः । विलम्बेन्द्रियचेतांसि मद्ययत्नाशु वीर्य्यतः ।
चिरेण क्षैणिके पुंसि पातनो जायते मदः । अचिरां
हातिके दृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च । नवं मद्यमभिष्यन्दि
विदोषजनकं सरम् । अरिष्टं हंहणं दाहि दुर्गन्धि
विगदं गुरु । जर्णं तदेव रोविष्णु क्षमिस्त्रेष्टानिलाप-
हम् । हृद्यं सुगन्धि सुगुणं लघु क्षोभोविशोधनम् ।
मात्तिकं गीतहास्यादि राजशे साहसादिकम् । तामसं
निन्द्यकर्माणि निद्रादि कुरुते तदा । शुक्रं कफघ्नं ती-
क्ष्णोष्णं लघु रोचनपाचनम् । बाण्डु, क्षमिहरं कृत्तुं
भेदनं रक्तपित्तकृत् । गौडादिरसयुक्तानि मद्योक्तानि
यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्तुकराणि च ।

स्यात्काङ्क्षिकन्तु २२ सौवीर २३ मारनालं २४ तु दोषकत् । काङ्क्षिकं शिशिरस्पर्शं पाचनं रोचनं लघु । तृषोदकं यव-
रामं सप्तर्षेः सकलैः कृतम् । सौवीरकं कृतन्वामैः पक्षैर्वा
निस्तुषैर्वैः । सव्यैर्देसरसान्नं २५ स्यात् सौवीरकमिति
कचित् । तृषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डु क्षमिगदापहम् ।
सौवीरकं यक्षय्यर्शोनाशनं मेदि दीपनम् । धान्यास्त २५
भान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् । स्पर्शदाहकरं
पानात्पाचनं स्नेहनाशनम् । गण्डूषाम्बुखवैरस्यदौर्गन्ध्य-
कफकलनम् । ऐच्छवस्य ह वैष्यमाह भाषणं “इक्षोः पक्षैः
रसैः सिद्धः सीधुः पक्षरमस्य सः । आसैस्सैरेव यः सीधुः
स च शीतं रसः कृतः” इति । इक्षुः काशमूलं तस्येदम्
अण् । ३ काशमूलावयवभूते स्त्रियां ङीप् । इक्षुः इक्षुपत्वा-
कारः अस्त्वस्य अण् । ४ इक्षुपत्वाकारे च स्त्रियां ङीप् ।
“ऐच्छव्यौ विष्टौ” कात्या० ८, १, १४, “विष्टौ ऐच्छव्यौ
काशमूलावयवभूते अत्र भवतः ‘काशमयः प्रस्तरः काश-
मूलमये विष्टौ’ शाखान्तरीयवाक्यशेषात्” कर्कः ।
अधिकरणमालायां “बर्हिःप्रस्तरयोन्नराखे तिर्यक्-
प्रसार्यमाणौ दर्भौ विष्टौ ते अत्र इक्षुपत्वरूपे स्याता
मिति” भाष्यः । तेनात्र ऐच्छव्यशब्दकल्पनं प्रासादि-
कम् । “द्रोणकलशं पायव्यानिभूकार्ण्यमयान् परिधीना-
श्ववालं प्रस्तरमैच्छव्यौ विष्टौ तद्वर्हिरुपसंनद्धं भवति”
शत० ब्रा० २, ६, २१०,

ऐच्छुकं लि० इक्षौ साधु गुडा० ठञ् । इक्षुसाधुनि जेतादौ
इक्षुं भारभूतं वहति आवहति वा ठञ् । १ भारभूतेजु-
वाहके २ तदावाहके च । इक्षुवः सन्त्यस्यां नडादि० ऊ
कुक् च । इक्षुकीया भूमिस्तस्यां भवः अण् विल्वकादि०
कमात्रस्य लुक् । ऐच्छुकः । तादृशभूमिभवे लि० ।

ऐच्छुभारिकं लि० इक्षुभारं वहत्यावहति वा ठञ् । इक्षु
१ वाहके २ तदावाहके च ।

ऐच्छाक पु० इच्छाकोर्गोत्रापत्यम् अण् नि० । १ सूर्यवंश्ये नृपे
बहुषु अण्योलुक् । “इच्छाकूणां दुरापेऽथै त्वदधीनाहि
सिद्धयः” रघुः । इच्छाकोर्यं जनपदः । ऐच्छाक २ तद्वा-
जके जनपदे च बहुषु लुक् । तत्र भवः कोपधत्वात् अण्
ऐच्छाक तज्जनपदभवे बहुषु लुक् । कविन्न लुक् । “ऐ-
च्छाकोषु च मैथिलेषु च फलन्त्यस्मै कस्यागिषः” इति
सुहारिः । “ऐच्छाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम्” भा०
शा० २६ अ० । “लिशङ्कुर्बन्धुभिर्भुक्त ऐच्छाकः प्रीति-
पूर्वकम् भा० अतु० १ अ० । अत्र ऐच्छाकुरिति पाठस्तु

आर्षत्वात् साधुः [इक्षुदोषकफले (जिष्वापुती)
ऐक्षुदं न० इक्षुद्याः फलम् फले अण् तस्य मूला० न लुक् ।
ऐच्छिकं लि० इच्छया निर्दिष्टः ठञ् । इच्छया कृते स्त्रियां ङीप्
ऐड पु० इडाशब्दोऽस्त्वानुवाके ऽध्याये वा विस्तृता० अण् ।
इडाशब्दयुक्ते ऽध्याये २ अनुवाके च एडस्येदम् अण् ।
२ मेषसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां ङीप् । इडा+अपत्ये शिवा०
अण् । इडापत्ये पुकुरवसि पु० ।

ऐडक पुंस्त्री एडक एव स्वार्थे ण् । १ मेषाकारे दक्षिणाप्रय-
प्रसिद्धे पशुभेदे “त्वयो वा पशोऽमेध्यादुर्वराह एडकः
श्वा च” शत० ब्रा० १२, ४, ६, ४ । एडकस्येदम् अण् तत्
संबन्धिनि लि० एडकशब्दे उदा० ।

ऐड(ल)विड(ल) पु० इड(ल) विडा(ला) या अपत्यम् “अष्ट-
द्वाभ्यो नदीमानुर्पाभ्यस्तन्नामिकाभ्यः” पा० ढकीऽपवादः
अण् ङलथोरेकत्वस्मात्पात् उभयत्र अन्यतरतो वा
डस्य लो वा । कुवरे । “तस्य प्रीतेन मनसा तान् द्रव्ये
डविडस्ततः” भाग० ४, १२, ८ ।

ऐडिविडपु० सूर्यवंश्ये क्षत्रियभेदे “नारीकञ्च इत्युक्तो निःक्षत्रे
मूलकोऽभवत् । ततोदशरथः पुत्रस्तस्मादिडिविडस्ततः”
भाग० ८, ६, ३२ । सूर्यवंशवर्णने ।

ऐण् लि० एणस्य कृष्णमृगभेदम् अण् । कृष्णमृगचर्मादौ ।
एणशब्दे उदा० । [एणीपचनदेशभवे ।

ऐणीपचनं लि० एणीपचनदेशे भवः आभावपक्षे अण् ।
ऐणीय लि० एणता इदम् ढक् । १ कृष्णमृगचर्मादौ “ऐणीयरीर-
वाजानि अजिनानि” गोमि० । २ रतिबन्धभेदे हेम० ।

ऐतरं लि० इतरस्यादूरभवदौ सङ्खलादि० कतुरर्थ्याम् अण् ।
इतरादूरभपदे गतत्सञ्चिदृष्टदेशादौ ।

ऐतरेयं न० इतरस्य तद्वाम्न चक्षुरपत्यम् शुभ्रा० ढक् । १ इ-
तरधरेपत्ये । “महिदायः ऐतरेयः खवि तेन प्रोक्तम्
उ० अण् । २ आरण्याकादि प्रतारख्यापके कम्बेदीयब्राह्म-
णभेदे “ऐतरेयस्तु खान्दोग्यं वृहदारण्यकं दश” इत्युक्ते
तदीये ऽउपनिषद्भेदे ऽवेदशाखाभेदे च तदधोयते इति ।
ऐतरेरन् तदधोप्रेतषु “अन्तरेण हविषो विष्णुसुपां-
श्चैतरेयिणः” आश्व० श्रौ० १, २, १२ “अग्नीषोमावेवि-
त्तैतरेयिणः २, ६, ३ । एकाहंश्चैतरेयिणः” १०, १, १२ ।

ऐतिकायनं पुंस्त्री ऐतिकवत् । इतिशर्षेर्गोत्रापत्ये नडादि० फक् ।
इतिकर्षेर्गोत्रापत्ये । अनन्तरापत्ये तु इज् । ऐतिकिरिति

ऐतिशायनं पुंस्त्री ऐतिकवत् । इतिशर्षेर्गोत्रापत्ये ।
ऐतिहासिकं लि० इतिहासादागतः इतिहासं वेत्त्यधीते वा

ठक् । इतिहासपन्थलब्धे शतहेत्तरि शतद्व्येत्तरि च ।

ऐतिह्य न० इतिहासपारम्पर्योपदेशः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकोप-
देश इति यावत् स्वार्थे ष्यञ् । पारम्पर्योपदेशे । यथात्र
वटे यत्नः प्रतिवसतोत्थादि परम्पर्योपदेशमात्रम् न तु को
मायेतदुपलब्ध कथितम् । अष्टप्रमाणवादिनः पौरा-
णिका इदं प्रमाणान्तरसुरोचक्रुः तदेतन्मतं सां०
को० निराकृतम् यथा ‘यज्ञानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपार-
म्पर्यमात्रम् इति होचुर्हृत्वा इत्यैतिह्यं’ यथा इह वटे
यत्नः प्रतिवसतीति न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्र-
वक्तृकत्वेन सांयधिकत्वात् आप्रप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्यागम
इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमाणमिति “स्मृतिः प्रयत्नमैतिह्यं
मनुमानं चतुष्टयम्” ऐतरे० “ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्य-
क्षमपि चागमम् । ये हि सत्यं परीक्षन्ते कुतस्तेषा-
मवद्विता” रामा० । [साधौ

ऐन्द्रयुगीनं लि० इन्द्रयुगे साधुं प्रतियुगा० खञ् । इन्द्रयुग-
ऐनस न० एन एव प्रज्ञा० स्वार्थे ष्यञ् । पापे ।

ऐन्द्रव न० इन्द्रदेवताऽस्य । १ मृगशिरोनक्षत्रे २ इन्द्रदेव-
ताके हविरादौ लि० । तस्येदम् अण् । ३ चान्द्रे मासे पु०
“ऐन्द्रवस्तिथिर्भस्तिवत् संक्रान्त्या भौर उच्यते” सू० सि० ।
४ चन्द्रसम्बन्धिनि लि० । इन्द्रः इन्द्रलोकप्राप्तिः प्रयोजनमस्य
अण् । ५ चान्द्रायणे व्रतभेदे । “सङ्करापात्रकृत्वाद्यु मासं
शोधनमैन्द्रवम्” मनुः । “कर्तव्यमैन्द्रवद्वयम्” स्मृतिः
तद्व्रतस्य यथा चन्द्रलोकप्राप्तिफलकत्वं तथा चा-
न्द्रायणगण्डे वक्ष्यते । ६ शोभराज्याम् स्त्री ङीप् ।

ऐन्द्र लि० इन्द्रोदेवताऽस्य अण् । इन्द्रदेवताके हविरादौ
“ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पयः” श्रुतिः । २ शक्तिशेषे स्त्री ।
“ऐन्द्रा गार्हपत्यसप्ततिष्ठते” श्रुतिः । सा च वक्
“कदाचन स्तरीरणीत्यादि” । शतदेवताके ज्येष्ठा-
नक्षत्रे न० “ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये
रविष्वाधा” प्रा० त० पुरा० । तस्येदम् अण् । ४ इन्द्र-
सम्बन्धिनि लि० “कच्चं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः”
“ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते” रघुः । ऐन्द्रं स्थान-
सपाशीना ब्रह्मभूता हि ते सदा “ऐन्द्रस्थानमभिप्रो-
चुर्यश्वाज्यमव्ययम्” मनुः । ५ तत्पत्तिरूपदेवीमूर्ति-
भेदे स्त्री ङीप् । “ऐन्द्रोत्तमसुरेश्वरम्” देवीमा० तन्त्रोक्ते
भूतखण्डके ईश्वरणाभेदे “ऐन्द्रा शारण्या देवं
स्थिरीकरोति भूतहृदौ” रघुः । तत्र भवः अण् ।
६ अर्जुने दवाविधाने च पु० तयोस्तत उत्पत्तिमन्वात् ।

अपत्ये तु इञ् । ऐन्द्रित्येव एवमार्जुने न० राजनि० ।
“ज्येष्ठे भूले च नक्षत्रे चरेद्यदि दृश्यतिः । ऐन्द्रः सं-
वत्सरः स स्यात् सर्वभूतागिवप्रदः” विष्णु० उक्ते
द्वादशवर्षमध्ये १० संवत्सरभेदे पु० । तत्फलञ्च “ज्येष्ठे
जातिकुलश्रेणो ज्येष्ठा नृपाः सर्वधर्मज्ञाः । पीक्षन्ते
सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कशमीजानि” मनु० त० ।

ऐन्द्रजालिक लि० इन्द्रजालेन चरति ठक् । सायाविनि
(वाजिकर) जटाधरः ।

ऐन्द्रद्युम्न न० इन्द्रद्युम्नमधिकृत्य कृतमाख्यानमण् । इन्द्र-
द्युम्नपाधिकारेण कृते आख्याने “म्रोहिद्वेष्टोष्णिकमाख्यान
मैन्द्रद्युम्नं तथैव च” भा० आ० १५० । इदञ्चाख्यानं म्रो-
हिद्वेष्टोष्णिकाख्यानात् परं छद्मभारते न दृश्यते कवि-
शुक्तकान्तरेऽस्ति ।

ऐन्द्रमहिक लि० इन्द्रमहः प्रयोजनं कारणफलं वास्य
ठक् । १ ऐन्द्रमहकारणको २ तत्फलको च ।

ऐन्द्रवायव लि० इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रायू वायुगन्धयुक्तत्वात्
देवताद्वन्द्वेऽपि नानङ् तो देयते अस्य अण् । इन्द्रवायुदेव-
ताके हविरादौ । ऐन्द्रवायवपत्वं तत्तस्य द्वितीयम्
शत० ब्रा० ४.१.५.१६ “यदैन्द्रवायवाद्यान् प्रातःसवने”
४.४.१, १७ ।

ऐन्द्रगर्भि पुं स्त्री इन्द्रगर्भयोऽपत्यं बाह्या० इञ्-ठिकोपच ।
इन्द्रगर्भनामकटपस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

ऐन्द्रहव लि० ऐन्द्रहव्यस्य क्त्वः कण्ठा० अण् यञो जुक् ।
ऐन्द्रहव्यकत्वे । इन्द्रहृगण्डे इन्द्रहव्यषाधनं दृश्यम् ।

ऐन्द्राग्न लि० इन्द्राग्नी देवते अस्य अण् । इन्द्राग्निदेवताके
हविरादौ । “एता ऐन्द्राग्नी द्विरुपा अग्नीषोमीया”
यजु० २४, ८ “ऐन्द्राग्नः संहितोऽधोरागः” २६, ५, ८ ।
“ऐन्द्राग्नेन विधानेन” भा० अनु० ६० अ० ।

ऐन्द्रापीण लि० इन्द्रश्च पूषा च द्वन्द्वे आनङ् इन्द्रापीणौ
देवते अस्य अण् उपधास्तोषोपः । इन्द्रापीणदेवताके
हविरादौ । “ऐन्द्रापीणं चरुमिति” शत० ब्रा० ४, २,
५, ५ । “अग्न्यापीणः ऐन्द्रापीणः” कात्या० १५, १, १४
एवम् ऐन्द्रासाहतेन्द्रावाह्यत्यादयोऽपि इन्द्रसहित तत्त-
देवताके हविरादौ लि० ।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रसापत्यम् वा० फक् । इन्द्रापत्ये ततः
चतुर्थ्यां अरीङ् ङुञ् । ऐन्द्रायणक तेव निर्दिष्टादौ लि०

ऐन्द्रि पु० इन्द्रसापत्यम् ङुञ् । १ जयन्ते २ अर्जुने ३ वाहि-
वानरे ४ अके ष” केदिनिः । तत्र काळे । ऐन्द्रिः विश्व

नखैस्तथाः" रघुः । जयन्ते "कामस्तु कमलैः ।
ऐन्द्रियमर्द्धयामास वागीशो विप्रोपमः" हरिवं० १३२
अ० अर्जुने "समोहनं शत्रुमहोऽन्यदस्त्रं प्रादुशका-
रैर्निरगारणीयम्" भा० वि० ६६ अ० ।

ऐन्द्रियं वि० इन्द्रियेण प्रकाशयते अण् । इन्द्रियप्रकाशये
प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम् अण् । इन्द्रियसंबन्धनि-
वि० "चतुर्थैर्देवैर्देवैः सर्गः" भा० १, १०, १६ । स सर्गः
"सनमयेन्द्रियाणाञ्चेति" भाग० २, १५, १६, उक्तः । स
च तेजसण्य "तेजसाभीन्द्रियाण्येव" भा० २, २५, ३१,
उक्तः । इन्द्रियमेव स्वार्थेऽण् । इन्द्रिये न० । "यैका-
रिकं तामसमैन्द्रियं कृजे" भाग० ५, २४, १७ ।

ऐन्द्रियकं वि० इन्द्रियेण प्रकाशयः युञ् । इन्द्रियप्रकाशये
प्रत्यक्षात्मके ज्ञाने अतद्विषये च "स च परिणामभेदे ऐन्द्रि-
यक इति नास्ति प्रत्यक्षाद्यनवक्रोतिपय इति" सां० कौ०
"यथा मनोरथः स्वयः सर्वमैन्द्रियकं कृषा" भाग०
७, २, ४४ ।

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रोऽयं इन्द्रो देवताऽस्या वा अण् ङीप् ।
१ यच्याम् । अज्येष्ठायां तारायां ३ य्य्यां टिगि ४ अज-
च्याम् लिका० । इन्द्रवारुणां (राखालसमा) रत्नभा-
दैस्तृष्णैर्लावाभम्" राजनि० । ऐन्द्रशब्दोक्तायेषु च ।

ऐन्यायन पुं स्त्री इन्द्रोऽयं देवताऽस्या वा अण् ङीप् । इन्द्र-
नामर्धेर्देवापत्ये स्त्रियां टाप् । [यमभेदे स्त्रागिभवे च ।
ऐन्य वि० इने स्त्र्यै स्त्रागिनि वा भवः कर्त्वा० गण । इन्द्र-
ऐभावत पु० इमारतोऽपत्यम् अण् । अपिभेदे प्रतोदगे ।
"तर्जतं पपङ्गुः सुभाः गार्हपत्यः प्रतोदगैर्भावतम्"
गत० ब्रा० २, ८, २१२ ।

ऐभी स्त्री इमा इमाश्चतस्रः अस्त्रयः प्रशा० अण् ङीप् ।
इक्ष्वाक्योऽपत्यम् राजनि० इमोऽयम् अण् ङीप् ।
इक्ष्वाक्योऽपत्यम् वि० ।

ऐर वि० इरायाम् अये पुण्यां जलेऽग भवः अण् । १ यच्च
मवे मण्डे अतत्पूर्णे ब्रह्मलोकस्थे सरति न० । "तदेर-
मदीयं सरन्मन्दोऽन० । "तत् तत्तैव इरावन् तस्य
ऐरोमण्डलेन पूर्णमैरम् मदीयं तदुपयोगिनं मत्करं
हर्षोत्पादकं सरः" भा० । तेन ऐरोमण्डिकं नदम्
मदीयमिदं परं परम् ऐरमदीयमित्येव शब्दोक्त्यनें प्रामा-
दिक्येन । २ यमभेदे अज्येष्ठमे च वि० ।

ऐरका वि० ऐरकाभारथे कर्त्वा० ङीप् । ऐरकाभवादी वि० ।
ऐरावत् पु० इरा सुरा वनसुदकं यत्नं तत्नं भवः अण् ।

पूर्वपदादिति शत्वम् । इन्द्रगजे ऐरावते । इरया
उदकेन वणते शब्दायते वण-अच् इरावणः सुसुदस्तत्नं
भवः अणित्येव न्यायम् । "श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महा-
कायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवत् वज्र-
भृता धृतः" भा० व्या० १८ अ० । तस्य क्षीरसमुद्रोद्भवत्वेन
सुरासमुद्रोद्भवत्वाभावात् । सुरेवापेयत्वात् वनसुदकमस्य तत्नं
भवः अण् शत्वमित्यपि साधु । प्रागुक्ता क्षीरसायुक्ता-
व्युत्पत्तिस्तु कात्यानिका सुरासमुद्रेतस्याजातत्वात् । २ सर्प-
भेदे "वासुकिस्तत्राक्षैव नागश्चैरावणस्तथा" भा० स० ६
अ० । वरुणलोकवर्णने ।

ऐरावतं वि० इरा जनानि भूम्ना सन्त्यस्य इरा+मत्पुं मस्य
व इरावान् सुसुदस्तत्नं भवः अण् । सुसुदजाते इन्द्रगजे ।
"प्रादुशेयं पयोवाक् पितृदेवावताविव" ऐरावतास्फा-
लनविशयं हरिः" रघुः । "ऐरावतस्फालनकर्त्तृकेण"
कुमा० "कर्त्तुं कामं क्षत्रसुखपटुप्रोतिभैरावतस्य" मेघ० ।
इमारद्वेष्टके ४ नरुचद्रे मे च मेदि० । ५ पञ्चकलमात्रा-
प्रस्तारे आदिलपुके अन्यगुरुद्वयके प्रथमे भेदे पु०
इक्ष्वाकुर्दार्धे शत्रुधनुषि मेदि० । इरापत्याः नद्याः सवि-
ल्लोदेयः अण् । ७ समस्तभेदे न० । "वभूव परमाद्याना
भैरावतपथे यथा" भा० १०, १६ अ० तत्नं भवः "धन्वयोपधा-
हुजं" पा० युञ् । ऐरावतक ऐरावतरूपधन्वदेशभवे वि० ।
ऐरावतो स्त्री इराः सन्त्यस्य भूम्ना मत्पुं मस्य वः इरावान्
मेघः तत्नं भवः अण् । विद्युति । २ ऐरावतयोषायां च
मेदि० श्वटपत्नीष्टके राजनि० । ४ पाञ्चालदेशस्थे नदीभेदे ।
ऐरिणं न० इरिणे उत्तरे भवम् अण् । लवणभेदे । (पाङ्गा)
राजनि० [स्तत्नं भवः टक् । २ सङ्गले पु० २ अक्षादी वि०
ऐरियं न० इरायामच्चे भवम् टक् । अज्येष्ठमे च मेदि० । इराभूमि-
ऐर्यं न० इर्याय हितम् ण्यञ् । "महावायुसुवरकः कुव-
मेहापहः परः । सोलधूमस्तस्य मज्जा हृदयः क्षिप्र-
नाले सैन्धवं चाग्रमञ्च । ऐर्यं हन्यादिस्मृताम्बरा-
कावाग्नीर्लीरोगं तैरिरं चाज्जनेन" सुस्तोत्रे अज्जनेभेदे
अज्जनेन देवे छेपनेन ।

ऐरा पु० इलाया अपत्यम् णिशा० अण् । बहुपुत्रो पुहुरपि ।
"सोमपुत्राद्वाधाजंस्तस्यां जन्ते पुहुरवाः । जनयित्वा
सुतं सा तस्मिन् सुद्युक्ता गता" हरिवं० १७८ अ०
इडाशब्दे विवृतिः । "मत्सुता जज्ञिरे वीणादायुधी-
मानमावसुः । तदायुध वनायुध शतायुधोऽपीक्षताः"
भा० व्या० ७५ अ० । इला पुत्रो तस्यां भवः । २ भीमे

मङ्गले । इलानामज्ञानं समूहः अण् । ३ अक्षरसमूहे न० ।
इलायाः पृथिव्यादृशम् अण् । ४ पृथिवीजाते कृत्रे च ।
“ये पथां पथि रत्नस-ऐलवृदा आयुर्थधः” यजु० १६, ६०,
ऐलमन्त्रसमूहमन्त्रं वा विभक्ति ऐलभूतः परोक्षदृष्ट्या भव-
कारयोर्बदकारौ । डलयोरेक्यात् ऐडशब्दोऽप्यकार्येषु
ऐलवाल्क एलवाल्कमेव स्वार्थे अण् । एलवानुके (लालुका)
सुगन्धिद्रव्ये शब्दरत्ना० ।

ऐलविल न० राजभेदे । “भरतश्च पिदौल्लिलेभे भूमिशया
दसिम् । तस्मात्त्रेभे च धर्मज्ञो राजन्मैलविलस्तथा ।
ततश्चैलविलालेभे” भा० शा० १६१ अ० । अमिविद्याधंश-
वर्णने । २ कुबेरे च । “बरासनगतं तत् तथैलविलं
तथा” हरिवं० १७७ अ० । ऐडविडगन्धे व्युत्पत्तिः ।
ऐलाक वि० ऐलाक्यस्य क्वात् कण्वा० अण् यञोलोपः ।
ऐलाक्यक्वात्वे ।

ऐलिक पु० इलिन्यां भगः ठक् पुं वत् । इलिन्यपत्ये
दुष्कर्त्तादिपतामहे तंभौ राजनि “इलनीनाम तस्यासात्
कन्या वै जनमेजय ! । ब्रह्मादिन्यधि स्त्री च तंमुक्ता-
सध्यगच्छत । तंभोः सुराधो राजर्षिर्धर्मनेतः प्रताप
वान् । ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्यपिदानवी । उप-
दानवी मुतान् लेभे चतुरस्त्रैलिकात्मजात् । दुष्कान्तमथ
सुष्यन्तं प्रवीरमनघं तथा” हरिवं० २२

ऐलिय पु० इलायाः अपत्यम् ठक् । १ भौमे मङ्गले इलायां
भवः ठक् । २ एलवाल्क गन्धद्रव्ये न० शिवादी० इला-
गन्धस्तु भानुषुलोडापरस्तेन ततोऽण्येवेति भेदः ।

ऐश वि० ईशस्येदम् अण् । ईशधर्मव्यभि “सुरसरिदिव ते-
जो वज्रिनिष्कृतमैशम्” रघुः “यो लोकरोरसमितौ धनु-
रैशस्यम्” भाग० ८, १०, ६ । एवमैशानेश्वरादयोर्य-
थैव स्त्रियां ङीप् । ऐशानो “पूर्वोत्तरयोरनुरालदिधि
“ऐशानीक्रमतो रेखोत्तराया देवमण्डले । नैर्द्वीक्रमतो-
रेखा प्रागया पितृमण्डले” स्मृतिः । “ऐशान्यां भरथं
ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खड्गने” ति० त० बर्धक्यम् ।
ईश्वरसम्बन्धिनि वि० “पश्य मे योगमैश्वरम्” गीता
“ऐश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया” रघुः २ दुर्गायां स्त्री ।

ऐश्वर्य्य न० ईश्वरस्य भावः ध्वज् । १ प्रभवे “तस्मै निशाच-
रैश्वर्य्यं प्रतिशुश्राव राघव” रघु० । इच्छानभिघातात्मके
२ ईश्वरधर्मे ३ अणिमादौ च “ऐश्वर्य्यं श्य समयस्य धीर्य्यस्य
अशसः श्रियः” इति पुरा० । ऐश्वर्य्यञ्च द्विविधं, नित्यं
नित्येश्वरानुध्यानजन्यं योगजं वा तत् नित्यैश्वर्य्यमैश्वरस्य

स्वाभाविकम् “स्वास्थ्यं यस्य निजं जगत्सु” व्यासत० । योगजञ्च
भूतेः सात्विकगुणभेदः यथोक्तम् “अध्ययसाधो बुद्धिधर्मा-
ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम् । सात्विकमेतद्रूपम् तामसमस्मादि-
पर्य्यस्तम्” सां० का० । व्यख्यातञ्चेदं वाचस्पतिना “ऐश्वर्य्य-
मपि बुद्धिधर्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । तत्ताणिना अ-
णुभावः यतः शिलासपि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः
सूत्र्य भग्निसालम्बा सूत्र्यलोकं याति । महिमा महतो-
भावः यतोमहान् संभवति । प्राप्तिरङ्गुल्यप्येण सूत्र्यति
चन्द्रम् । प्राकाशमिच्छानभिघातो यतोभूमाकुन्मज्जति
निमज्जति यथोदके । यशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्य-
स्यायशम् । ईशिवं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिमोहे
यच्च कामागमयित्वं सत्यमङ्गुल्यया यथास्य मङ्गुल्यो भवति
भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चया निश्चेतव्य-
मनुविधायन्तं योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्था निश्चयमिति
चत्वारः स त्विका बुद्धिधर्माः ।

पानञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषु कारणफलसहितं तस्य
स्वरूपादिकं दर्शितं यथा । “कायाकाशयोः सम्बन्धसं-
यमाल्लघुत्वसमापत्तेश्चाकाशगमनम्” ४१ सू० ।

“यत् कायस्तत्काशं तस्यावकाशदानात् कायस्य तेन
सम्बन्धप्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु
तृणादिष्वपरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघु
भवति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णमात्रे
तन्तुमात्रे विह्वय रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाश-
गतिरस्य भवतीति” भा० ४१ ।

“कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि ग्रा तृणादौ कृत-
संयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्समलघुतां लब्ध्वेति सिद्धि-
क्रममाह जन इति” वि० ४१ ।

“बहिरकल्पिता वृत्तिस्मिहाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः”
सू० “शरीराहर्चर्मेनसोऽत्तिलाभोविदेहा नाम धारणा सा
यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसोर्बहिर्दृत्तिमात्रेण भवति सा
कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो
बहिर्दृत्तिः सा खल्वकल्पिता । तत्र कल्पितया साधयत्ये-
कल्पितां महाविदेहामिति यया परशरीरागत्याभिगन्ति
योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्यस्य य-
दावरणं क्लेशकलविषाकल्यं रजस्तमोमूलं तस्य च
क्षयोभवति” भा० ४२ ।

“अपरमपि परशरीरावेशहेतुवयमं क्लेशकलविषाक-
ल्यहेतुं विदेहामाह शरीरादिति । अकल्पिताया

महाविदेहाया य उपायस्तत् प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहा-
माह सा यदीति । उत्तिमात् कल्पनाज्ञानमात् तेन
महाविदेहामाह या त्विति । उपायोपेयते कल्पिता-
कल्पितयोराह त्वेति । किं परशरीरावेशमात्रमिती
नेत्याह ततश्चेति । ततोधारणातो महाविदेहायै मनसि
प्रवृत्ते सिद्धे क्रिये च कर्म च ताभ्यां विपाकत्वयं जात्यायु-
र्भोगाः तदेतद्भजस्तोभूतं विगलितरजस्तमसः सत्यमात्रात्
विवेकस्थितिमात्रसमुत्पादात्तदेतद्विपाकत्वयं रजस्तोभूत-
तया तदात्मकं सद्बुद्धिसत्त्वमाद्ययोति तत्त्वयास्तु निरावरणं
योगिचित्तं यथेच्छं विहरति जानाति" वि० "स्थूलस्वरूप-
रूपान्वयार्थवत्त्वसंयमाङ्गुतजयः" मू० ४३ । "तत्र पार्थि-
वाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन
परिभाषिता एतद्भूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वसा-
मान्यं मूर्तिर्भूमिः स्नेहोजलं वज्ररूपता वायुः प्रणामी
सर्वसंगतिराकाशइत्येतत् स्वरूपशब्देनोच्यते अथ सामा-
न्यस्य शब्दादयोविशेषाः तथाचोक्तम् "एकजातिसम-
न्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति" सामान्यविशेषस-
म्यदयोऽत्र द्रष्टव्यः । डिडोहि समूहः प्रत्यक्षगतिभेदाव-
लंबानुगतः शरीरं हृद्योयुथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदा-
वयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एको-
भागे मनुष्या द्वितीयोभागस्तस्यामेवाभिधीयते समूहः ।
अथ भेदाभेदविवक्षितं आन्नाणां वनं ब्राह्मणानां समूहः "आश्वय-
ज्वाह्मणसंघ" इति स पुनर्द्विपिधोयुतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च
युतसिद्धावयवः समूहोवनं सङ्घ इति । अयुतसिद्धावयवः सङ्घगतः
शरीरं हृद्यः परमाणुरिति । अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः
समूहो इत्यमिति पतञ्जलिः । एतत्स्वरूपमित्युक्तम् । अथ
किमेषां स्वरूपं ? तन्मात्रं भूतकारणं तस्यैकोऽवयवः
परमाणुसामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समु-
दाय इत्येवं सर्वतन्मात्राणि एतत् तृतीयम् । अथ भूता-
नां चतुर्थं रूपं स्व्यातिप्रक्रियास्थितिशैलगुणाः कार्यस्य
भावावुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः । अथैषां पञ्चमरूपमर्थ-
वत्त्वं भोगाप्रवर्गार्थता गुणेष्वन्विनी गुणास्तन्मात्रभूतभौ-
तिकेष्विति सर्वमर्थवत् । तेष्विदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु
संयमात्मकस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयस्य प्रादुर्भवति तत्र
पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा मृतजयी भवति तज्जयाहत्या-
सारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्योभूतप्रकृतयो
भवन्ति" भा० । स्थूलञ्च स्वरूपञ्च सूक्ष्मञ्चान्वयवार्थ-
वत्त्वमुच्येति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयवत्त्वानि तेन संय-

मात्तज्जयः । स्थूलमाह तत्रेति पार्थिवाः पार्थवीया-
स्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्वरूपपरसगन्धा-
यथासम्भवं विशेषाः षड्जगन्मारादयः शीतोष्णौदयो
नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सौरभादयश्च एते हि
नामरूपप्रयोजनैः परस्परतोभिद्यल्लङ्घति विशेषाः एतेषां
पञ्च पृथिव्यां गन्धवर्जं चेत्यारोऽसु, गन्धरसवर्जं त्वयस्तेज-
सि, गन्धरसरूपवर्जं हौ नभस्वति, शब्दएवाकाशे । तत्र त-
देतया विशेषाः सहकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन
परिभाषिताः यास्ते तत्रापि पार्थिवास्तावद्वन्मिः । "आ-
कारो गौरवं रौक्षं वरणं स्थैर्यमेव च । उत्तिभेदः
क्षमा कर्णो काठिन्यं सर्वमोग्यता" । अपां धर्माः
"स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शैल्यं मादृवं गौरवञ्च यत् ।
शैल्यं रज्जा पवित्वं सन्धानं चौदका गुणाः" । तैज-
साधर्माः "ऊर्ध्वमाक् पाचकं दण्ड पावकं लघु भास्वरम् ।
प्रध्वंसोजसि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिदलक्षणम्" ।
वायवीयाधर्माः "तित्यं ग्यानं पवित्वमाक्षेपो नोदनं
बलम् । चतस्रश्चायता रौक्षं वायौ धर्माः पृथग्विधाः" ।
आकाशीया धर्माः "सर्वतो गतिरव्यूहो विटम्भश्चेति
च त्वयः । आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणाः"
इति । तत्र आकारप्रकृतयो धर्मोक्तेः सहेति आकारस्य
सामान्यविशेषो गोत्वादि । द्वितीयरूपमाह । द्वितीयं
रूपं स्वसामान्यं मूर्तिः संसिद्धिर्काठिन्यं स्नेहः जलं
वज्रजलजपुष्टिर्बलाधानहेतुः । वज्ररूपता औदर्यं शैथिल्यं
भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोऽण्येति सर्वत्रैव तद्भर्म-
धर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानम् । वायुः प्रणामी वज्र-
शैलः तदाह "चलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेन च ।
सर्वगं वायुसामान्यं नाभित्वमनुमीयते" सर्वतो-
गतिराकाशः सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् श्रोत्रा-
न्वयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धि-
रित्युपपादितमधस्तात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम् । अ-
सौव भूत्यादिषामान्यस्य शब्दादयः षड्जादयः उष्ण-
त्वः दयः शुक्लयादयः कषायत्वादयः सुरमित्वादयो भू-
त्यादीनां भेदाः सामान्यान्यपि भूत्यादीनि जम्बीरप-
नसामलकफलादीनि रसादिभेदात् परस्परं व्यावर्तन्ते तेभै-
तेषाम् एते रसादयो विशेषाः तथा चोक्तम् "एकजातिसम-
न्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्ति स्नेहा-
दीनां समन्वितानामेषां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति ।
तदेवं सामान्यं भूत्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादयः सङ्गाः ।

मे वाङ्मयः “सामान्यविशेषान्वयोऽव्यभिचि” तान् प्रत्याह । सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने इत्यम् । येषां तदन्वयो इत्यव्यभिचिषत तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः । न च तदपह्नवे तदाधारो इत्यभिचि भवति तस्मात्तदेवास्तु इत्यं न तु ताभ्यां, तत्समुदायाच्च तदाधारमपर इत्युपलभ्यमाने व्याख्यातव्ये व्याख्येयसमुदायादिभ्यः तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरं समूहो इत्यमित्युक्तम् । तत्र समूहमात्रं इत्यभिचि व्यापकपदस्य समूहविशेषोऽव्यभिचि निर्धारयितुं समूहप्रकारमाह । द्वितीयोक्तिर्यथादेवं तस्माच्च समूहमात्रं इत्यमित्यर्थः । ताभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्टः । एकं प्रकारमाह । प्रत्यक्षमितेति प्रत्यक्षमितेभेदो येषामवयवानां ते तथोक्ता प्रत्यक्षमितेभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीरवृत्तयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दाप्रयोगात् समूह एकोऽवगम्यते इति युतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणवत्तदवयवम् । युतायुतसिद्धावयवत्वञ्चापि पश्यते । द्वितीयं प्रकारमाह । शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्या इति देवमनुष्याः इति हि शब्देनोभयशब्दावयवस्य समूहस्य भागौ भिन्नावपात्तौ । ननुभयशब्दात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कश्चुपात्त भेदावयवानुगत इत्यतश्चाह । ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसङ्घितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्यान्वाचकत्वादिति भावः । पुनर्द्विविध्यमाह स चेति । भेदेन चाभेदेन च विवक्षितमाह । व्याख्यानां वनं ब्राह्मणानां समूह इति । भेदएव पञ्चोच्यते । यथा गर्माणां गौरिति । अर्भेदविवक्षितमाह । व्याख्यानम् । व्याख्यास्य ते वनञ्चेति समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यामित्यर्थः । विधानरमाह । स पुनर्द्विविधः युतसिद्धावयवः समूहः युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तरात्रा अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथं वनमिति सान्तरात्रा हि तदवयवा एवावयवावयवयुतसिद्धावयवस्य समूहो एलोभौः परमाणुरिति निरन्तराह तदवयवाः सामान्यविशेषा वा सामान्यद्वयेति । तदेतेषु समूहेषु इत्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं प्रासङ्गिकं इत्यं व्युत्पाद्य प्रकृतसुपसंहरति एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति अथेति । उत्तरमाह । तस्मात्त्वमिति । तस्यैकोऽवयवः परिणामभेदः परमाणुसामान्यं भूतिः । शब्दादयोविशेषाः

तदात्मानः अयुतसिद्धा निरान्तरावयववाः सामान्यविशेषास्तद्भेदेषुनुगतः समूदायः यथा च परमाणुः स्वरूपं रूपम् एवं सर्वतन्मात्राणि स्वरूपं रूपमिति उपसंहरति एतदिति । अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिमित्रिया स्थितिशीलागुणाः कार्यस्वभावमनुपतितुमनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः अतएवावयवशब्देभोक्ताः । अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं विवक्षोति भोगेति । नन्वेवमपि सन्तुगुणा अर्थवत्त्वस्तत्कार्याणां तु कृतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह । गुणा इति । भौतिका गोष्ठः दयः । तदेवं संयमविषयसुखा संयमं तत् फलञ्चाह तेष्विति । भूतप्रकृतयोऽभूतस्वभावाः” ४१ वि० ॥

“ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्वर्माऽनभिघातश्च” ४० “ततोऽणिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यपेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकास्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति मज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकेषु यथोभयव्यवस्थायामथान्येषाम् ईशित्वं तेषां प्रभवावयवव्यवस्थानामोटे यच्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पकयाभूतप्रकृतीनामवस्थानम् । न च यत्तोऽपि पदार्थविपर्ययां क्रूरोति, कस्मात् अन्यस्य यथा कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति । एतान्यथावैश्वर्याणि । कायसम्पददृष्टमाणा तद्वर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः, शरीरादिक्रियाः शिखासम्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णोदकति न वायुः प्रणापी पङ्कतानावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्याहतकायः सिद्धानामप्यदृश्योभवति” भा० ।

“सङ्कल्पानुविधाने सूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह “सूक्ष्मसंयमविजयाश्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह । ततोऽणिमा महानपि भवत्यणुः । लघिमा महानपि लघुर्भूत्येपीकातूल इवाकाशे विहरति । महिमाऽत्योऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति । प्राप्तिः ४३ सर्वभावाः सच्चिदा भवन्ति योगिनस्तद्वयथा भूमिश्च एवाङ्गुल्यपेण स्पृशति चन्द्रमसम् । स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमाह । प्राकास्यमिच्छानभिघातो एनास्य रूपं भूतस्वरूपं मूर्त्यादिभिरभिहृत्यते भूमावुन्मज्जति मज्जति च यथोदके । स्वरूपविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकाणि गोष्ठः दयः तेषु वशी स्वतन्त्रोभवति । तेषां त्ववश्यं तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणवयोकारास्तत्कार्यवशीकारकत्वेन या न

यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठते इत्यर्थः । अन्यथ-
विषयसंयमजयात् सिद्धिमाह ईशित्व ७ तेषां भूतभौ-
तिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव उत्पत्तादौ यथा-
पायोविनाशो यच्च व्यूहो यथावदवस्थारूपः तेषामीष्टे ।
अर्थवत्त्वसंयमात् सिद्धिमाह । यच्च कामावसायित्वं दसत्व-
सङ्कल्पता गजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्युदर्थतया
सङ्कल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते । विषयसङ्का-
कार्थ्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति । स्यादेतद् यथा
शक्तिविपर्ययासङ्करोत्वेवं पदार्थविपर्ययासमपि कस्माच्च क-
रोति तथाच चन्द्रमसमादित्यं कुर्व्यात् कृच्छ्रं सिनीवाली-
मित्यत आह न च शक्तोऽपीति । न खल्वेते यत्कामाव-
सायिनस्तत्र तत्रभवतः परमेश्वरस्याद्यात्मिकमित्युक्त-
हन्ते । वस्तुपदार्थानां जातिदेयकालायस्याभेदेनानियतस्व-
भावा इति युज्यते तासु तद्विज्ञानाविधानमिति ।
एतान्यप्यवैश्वर्याणि तद्विज्ञानमभिधात इति अस्मिमादि-
प्रादुर्भावं इत्यनेनैव तद्विज्ञानमभिधातसिद्धौ पुनरुपादानं
कायसिद्धिस्तु एतत् सत्त्वोपादानसकलविषयसंयमफल-
वत्त्वज्ञापनाय । सुनममन्यत् ॥४७॥ ३० ।

वेदान्तिमते नित्यैश्वर्यमीश्वरस्यैव योगिनान्तु ऐश्वर्यं
तदधीनमित्यतोऽन जगत्सृज्यते तेषां शक्तिः । यथोक्तं
शारीरकसूत्रभाष्ये पु

“जगद्ग्रापारवर्जं प्रकरणादसद्विहितत्वाच्च” इति । “ये
सगुणब्रह्मोपासनात् सदैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किञ्च
एषां निरवयवमैश्वर्यं ? भवत्याहोस्मिन् सावयवमिति
संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेषामैश्वर्यं भवितुम-
र्हति “आप्नोति साराज्यम्” “सर्वेषु देवाबलिमावहति”
“तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचःरोभवतीत्यादि” श्रुतिभ्यः ।
इत्येवं प्राप्ते पठति जगद्ग्रापारवर्जमिति । जगदुत्-
पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदधिमाद्यात्मकमैश्वर्यं
सृष्टानां भवितुमर्हति जगद्ग्रापारस्तु नित्यसिद्धस्यैश्वरस्य ।
कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वादसद्विहितत्वाच्चेतरेषाम् ।
परएवहीश्वरो जगद्ग्रापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्-
पत्त्याद्युपदेशादित्यव्यवस्थितव्यवस्थितत्वाच्च तद्व्यवस्थि-
ज-
ज्ञासनपूर्वकमितरेषामादिमदैश्वर्यं श्रूयते तेनास-
द्विहितास्ते जगद्ग्रापारे । समनस्तत्वादेव चैवासमैक-
मत्ये कस्य चित् स्थित्यभिप्रायः कस्याचित् संहाराभिप्राय-
इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्याचित्सङ्क-
ल्पसम्यक्स्य सङ्कल्प इत्यादिरोधः समर्थः । ततः पर-

मेश्वरः कृततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते” भा० ६

ऐषमस्त्वव्यं अस्मिन् वत्सरे नि० । वर्त्तमानवत्सरे । ततः
भवार्थे शुल् दृष्टम् । ऐषमस्तत्र तद्वये स्त्रियां छीप् ।
पक्षेत्सम् । ऐषमस्तत्र तद्वये स्त्रियां छीप् ।
ऐषीक न० । ऐषीकमेव स्वार्थे अव्यम् । ऐषीकाशब्दार्थः ।
ऐषुकारि पु० । ऐषुकारस्यापत्यम् इज् । शरकारापत्ये तस्य
विषयोदेशः भक्तम् । ऐषुकारिभक्त तद्विषये देशे ।
ऐषुकार्यादि पु० पाणिन्युक्ते विषये देशेऽपि भक्तप्रत्ययनिमित्ते
सद्व्यवस्थे भेदे । स च गणः “ऐषुकारि, शारस्यायन ।
चान्द्रायण । इन्द्रायण । तत्रायण । औडायन ।
जालायन । खाडायन । दासमिति दासमित्रायण शौद्रा-
यण द्राक्षायण, शायण्डायन । ताम्रायण । शौभ्रायण ।
शौरीर । शौरीरायण । शयण्ड । शौण्ड । शयण्ड ।
वैश्वमानव । वैश्वधेनव । बड । तुण्डदेव । विश्वदेव ।
सापिशुड” ।

ऐष्टिक पु० । ऐष्टव्याख्यानो पन्थः इष्टकृत्वात् ठक् । ऐष्टव्या-
ख्याने ऽप्यत्र ऐष्टव्य इति ठक् । ऐष्टकृत्वागादे-
र्हिते ऽन्यन्तविदिके कर्मभेदे “दानधर्म निषेजेत नित्य-
मैष्टिकपौर्त्तिकम्” मनुः । “अस्ति तावत् प्राचीनवंशशाला
तस्यामाहवनीयाद्यग्निव्यमैष्टिकवेदिच” यजु० ५, १४ वेददी०
इष्ट्यै प्रभवति ठक् । ऐष्टिसाधनसमर्थे प्रयोगे च । “य-
जमानस्य दैष्टिकेषु निगमेषु” आश्व० श्रौ० ५, ३, ७, ।
तेषां समावापादि यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे ४, १, ६ ।
ऐहलौकिक लि० । ऐहलोके भवः ठक् । द्विपदद्विः । ऐह-
लोकजाते “ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम्”
भा० व० ३८१ अ० । “ऐहलौकिकमीहन्ते मांसयोषित-
वर्जनम्” भा० व० ११८ अ० । स्त्रियां छीप् ।

ऐहिक लि० । ऐह भवः कालाट्ठञ् । ऐहलोकभवे ऽष्टकृत-
शरीरसम्बन्धिनि स्रक्चन्द्रनादिसृष्टानुभवादौ च । “क्वचि-
द्भुजवदैहिकार्थेण ऋक्षेण” भाग० ५, १४, २२ । “यद्येहि-
कासृष्टिककामसम्पत्” भाग० ५, १६, १४ । ऐह विदितः
ठक् । ऐहविदिते ४ “ऐहिकमङ्गलपतेर्द्विर्वादिभिषेधात्
जन्मान्तरीयतत्पापवत एव सहसरण्येनोदारः” शु० ब०
रपु० । स्त्रियां छीप् ।

इति वाचस्पत्ये ऐकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ओ

ओकारः सरस्वतीभेदः कस्योत्पत्त्यानयोश्चार्थः दीर्घः
हिमालयात् भूतस्तु लिङ्मात्रः । अचोदात्तात्तदात्त
स्वरितभेदः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्यां द्विविध्यात्
पञ्चिधः तथा भूतोऽपि षड्विधः एवं हादगविधः । तपरत्वे
कारपरत्वे च स्वरूपपरः । तन्त्रे तस्य वाच्यमन्त्रा वर्णा-
भधाने उक्ता यथा “ओकारः जलपीडूषौ पश्चिमास्यः
श्रुतिः स्थिरा । सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दंष्ट्र-
कृकः । आस्य यतो चोर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वाणीसुखो द्विजः ।
उद्देश्य दर्शकस्त्रीः केलासो वसुधाक्षरः । प्रणवांशो
ब्रह्मसूत्रमजयः सर्वमङ्गला । तयोदशो दीर्घनःसारति-
नाथो दिगम्बरः । त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजादि-
कविर्णो” इति । तदधिष्ठातृदेवता च तत्रैवाक्ता
“ । आस्तौकारगा ज्ञेया भीमा च सत्समालिनी ।” । तस्य-
ध्येयरूपं कामधेयं तं उक्तं यथा । “ओकारं च दृष्ट्वा
पाङ्गि । पञ्चदेवमयं सदा । रक्तविद्युज्ज्वालाकारं त्रिगुणात्मा
नमोऽस्तुतम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् । एतद्वर्णं
महेयानि । स्तयं परमकृपणलोम्” ।

ओ अक्ष० उ-विच् । १ समीधने २ अक्षाने ३ अक्षरणे ४ अ-
नुकल्पने च भेदि० । ५ प्रज्ञाणि पु० एकस्वरकोपः ।

ओकि पु० उच-व अक्ष कः । १ पञ्चिणि २ दृष्टवे
३ आस्ये च । “अनोकगायो लघुरत्यमचारथरन् देवा-
नेकवरः स भिक्तुः” भा० आ० ८।१५० । उच भावे घञ्
कः । ४ समवाये च । ओकाय हिवं यत् । ओका नि-
वासाय हिते लि० “ज्योतीरथः पवते राय ओकाः”
अ० ८।८३, ४५ । [(उक्तं) केगकोटे शब्दर० ।

पु० उ-विच् औः सन् कणति कण-अच्-इन् वा
ओकस् न० उच-असन् न्यङ्नादित्वात् कृत्वम् । १ गृहे २ आ-
श्रयमात्रे च । “यक्षिन्त्रिः प्रदिशि वाहधान ओको दधे
ब्रह्मसूत्रमजयः” अ० २।१८, १ । “यक्षिन् देवा ओ-
कांसि चक्रिरे” १।४०, ५ । “ओभाषाश्च शुभाः पार्थ ।
गीतमौकःसमीपजाः” भा० स० २० । वनौकसः त्रिदि-
वौकसः द्विवौकसः जलौकस इत्यादि ।

ओकिवस् लि० उच-समवाये कस्य वेदे नि० । समवेते
“ओकिवांसा सुते सवा” अ० ६।५८, १ । ओकिवांसा
ओकिवांसौ समवेतौ” भा० ।

ओकुल पु० उच-उलक् न्यङ्ना० नि० कु । अङ्गीग्निरग्ने च
पक्षे गोधूमे (हडा) ‘ओकुलस्तु गुरुर्ह्योमधुरो बल-
कारकः । रक्तापत्तापङ्कः जिह्वो हृद्योमदविषर्जनः”
राजनि० । [गौ०डीप् । (उक्तं) केगकोटे शब्दरत्ना० ।

ओकीदनी स्त्री ओक आश्रयः मूर्धरूपम् अदनं भक्ष्यं यस्याः
ओक्कणी स्त्री उक्-विच् ओक् सती कणति कण-अच्
गौ०डीप् । (उक्तं) केगकोटे शब्दरत्ना० ।

ओख शोषे सामर्थ्ये अक्ष० भूषणे वारणे सक० भा० पर०
सेट् षट् । ओखति ओखीत् ओखाम् बभूव आस
चकार । ओखितः ओखनम् । ओखः णिवि ओख-
यति ते सा भवान् ओचिखत् त षट्दिप्वात् न तुल्यः ।
उपसर्गावर्णात् पररूपम् ओखति परोक्षति ।

ओगीण लि० अच-गणयते अच+गण कर्मणि घञर्थे क सम्भ० ।
अचगणये अचरतया गणये । “नहि ब्राधन्ओगणाश्च इन्द्र”
अ० १०।८८, १५ । [“बलं सत्यादोगीयः” हङ्० उ० ।

ओगीयस् लि० ओजीयस् वेदे नि० । अत्यन्तोजस्रिणि ।
ओष पु० उच-घञ् घृष्टो० ध । १ समूचे २ जलवेगे, ३ द्रुतगत्यादौ
४ आध्यात्मिक तृष्टिभेदे च सा० तृष्टिः प्रज्ञायां विर-
कालसमाध्युतुष्टानेन वा तृष्टिः सा कालाख्या तृष्टिरोष इत्यु-
च्यते” इति सां० प्र० भा० उक्ता । इयं तृष्टिः सां० कौ०

जैवत्वेन परिभाषिता यथा “प्रज्ञायां ते न संद्यो नि-
र्वाणदेति सा च कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति
अलसतप्रतया ते वैत्युपदेशे वा तृष्टिः सा कालाख्या मेघ
उच्यते” । कश्चित् पुष्पके मेघ इत्यत्र ओष इत्येव पाठः ।
तत्र जलवेगे “ओषवाताहृतं बीजं यस्य खेले प्ररोहति”
मनुः । “मङ्गोभवा विरचितवपु स्तम्भितानर्जौघः”
मेघ० । “पुनरोचेन हि युज्यते नदी” कुमा० । समूचे
“स्त्रीर्थाज्जितमघौषमवाप्य कुहसत्तमः” भा० व० २५५
अ० “गजवाजिरथौघेन बलेन सहताऽगमत्” आ०
११३ अ० १ परम्परायास् इ उपदेशे भेदि० परम्परावि-
च्छिन्ना सन्तिः” “तोद्गोषभक्तिस्तु” भाग० ४।१२, ११ ।

ओघरथ पु० ओघवतो नृपतेः पुत्रे । “अथोषवाचाम नृपो
नृगस्यासीत् पितामहः । तस्यायोषवतो कन्या उल्लोष-
रथोऽभवत्” भा० अष्ट० २ अ० ।

ओघवत् लि० ओघः जलवेगादिरत्यस्य सप्त सस्य वः ।
[जलवेगादिपुक्ते स्त्रियां ङीप् । “यथा सरस्वती रत्या-
दिव्या औघवती नदी” भा० व० १।३८ । नृगनृपस्य पितामहे
२ नृपभेदे पु० ३ तत्कन्यायां स्त्री ङीप् । सा च भर्तृराज्या

द्विज रूपधरधर्मादुपातिथेः । अथपथ्यन्तप्रदानादिरूपपरि-
वरणेन तदुपधर्मवरेण अर्द्धदेहेन लोकानां पावनार्थं
नदीत्वमाप्ता इति तन्नामपवित्रे कुरुक्षेत्रस्थे शनदी-
भेदेऽपि । तत्कथा भा० अ० २ अ० यथा “तस्यां सम-
भवत्पुत्री नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः । सुदर्शनस्तु रूपेण
पूर्णन्दुसङ्गोपमः । शिशुरेवाध्यगात्सर्वं परं ब्रह्म
सनातनम् । अथैवशास्त्रम नृपो नृगस्यासीत्पिता-
महः । तस्याधौघवती कन्या पुत्रधौघरथोऽभवत् ।
तामोघनान् ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम् । सुदर्शनाय
विदुषे भार्यायै देवदूषिणीम् । स गृहस्थाश्रमरतस्तथा
सह सुदर्शनः । कुरुक्षेत्रे ऽसद्व्राजसोऽपत्या समन्वितः ।
गृहस्थश्चापजेषामि न्युमित्येव स प्रभोः । प्रतिज्ञासकरो
क्षीमान् दीप्रतेजा विशात्मतेः । तामधौघवतीं राजन् ।
स पावकसुतोऽब्रवीत् । अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्त्तव्यं
कथञ्चन । येन येन च तृप्येत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः ।
अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा । एतद्भुतं
मम सदा हृदि संपरिवर्तते । गृहस्थानाञ्च सुश्रोणिः ।
नातिथेर्विद्यते परस्मिन् प्रमाणं यदि धामेह । पचस्ते मम
शोभने । इदं वचनमव्यपा हृदि त्वं धारयेः सदा ।
निष्क्रान्ते मयि कल्याणि ! तथा सन्निहितेऽनघे ! नाति-
थिस्तेऽवमन्यः प्रमाणं यद्यहं तव । तमब्रवीदोघवती
तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । न मे त्वद्वचनात्किञ्चिदकर्त्तव्यं
कथञ्चन । जिगोषमाणस्तु गृहे तदा नृत्यः सुदर्शनम् ।
शृणुतेऽन्यमब्रवीत् राजन् रम्यान्वेषी तदा सदा । इष्टार्थं नु
गते तस्मिन्निपुत्रे सुदर्शने । अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमां-
स्तामाधौघवतीं तदा । आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाद्य
वरवर्चिनि । प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंसृतः ।
इत्युक्त्वा तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी । विधिना
प्रतिजयाह भेदेऽक्तेन विशात्मतेः । आसनञ्चैव पाद्यञ्च
तस्मै दत्त्वा द्विजातये । प्रोवाधौघवती विप्रं केनार्थः
किं ददामि ते । तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्-
शनाम् । त्वया समर्थः कल्याणि ! निर्विघ्नहृत्तदाधर ।
यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंसृतः । प्रदानेनात्मनो
राक्षि । कर्तुमर्हसि मे प्रियम् । स तथा कन्दमानोऽ-
न्यैरोक्षितैर्नृपकन्यया । नान्यमात्मप्रदानात् तस्या वने
वरं द्विजः । सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
तथेति हज्जमाना सा तसुवाच द्विजप्रेभम् । ततो विहस्य
विप्रर्षिः सा सैवोपविशे ह । संसृत्य भर्तुर्वचनं गृह-

स्थायसकाङ्क्षिणः । अथेध्यानसुपादाय स पावकसुतागमत् ।
नृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बभ्रुरिवान्वितः । ततस्त्वाश्रम-
सागम्य स्वं पावकसुतस्तदा । तां व्याजहारौघवतीं काशि
यातेति चासक्तः । तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्तुं न प्रददौ
तदा । कराभ्यां तेन विप्रेण स्मृता भर्तृव्रता सती ।
उच्छिष्टार्क्षंति मत्माना लज्जिता भर्तुरेव च । तूष्णीं-
भूताऽभवत्वाध्वी नचोवाचाऽथ किञ्चन । कथं तां पुन-
रेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः । क सा साध्वी कुतो याता-
गरीयः किमतो मम । पतिव्रता सत्यशैला नित्यं वैवा-
र्जवे रता । कथं न प्रत्युदेत्यद्य कथमाना यथा पुरा ।
उटजस्यस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् । अतिथिं
विद्विसंप्राप्तं ब्राह्मणं पावके च माम् । अनया कन्दमानो-
नोऽहं भार्याया तव सत्तम । तैस्तरतिथिस्तकारैर्ब्रह्मक्षेपा
एता मया । अनेन विधिना मेयं मामर्चति शुभानना ।
अनुरूपं यद्वान्यत्तद्भवान् कर्तुमर्हति । कूटसद्वरहस्तस्तु
नृत्यस्तं वै समन्वगात् । हीनप्रतिज्ञासत्तमैर्न बधिष्यामीति
विनयत् । सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा ।
त्यक्तेर्पेक्ष्यक्तमन्युश्च कथमानोऽब्रवीदिदं । सुरतं तेऽस्तु
विप्राय । प्रीतिर्हि परमा मम । गृहस्थस्य तु धर्मो
ऽयः सम्प्राप्नोतिथिपूजनम् । अतिथिः पूजिता यस्य
गृहस्थस्य हि गच्छति । नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति
प्रहर्षमनीषिणः । प्राणा हि मम दाराय यज्ञान्यदि-
द्यते वसु । अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ।
निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतन्नो ससदहृतम् । तेनाहं
विप्र । सत्येन स्वयमात्मानमाश्रमे । दृष्टिबो वायुराकाश-
मापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । बुद्धिरात्मा मनः कालो दिव्य-
सौख्यगणा दश । नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देह-
संश्रिताः । कृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्माभ्युत्तं वर ।
यथैषा नाष्टता वाणी मयाद्य ससुदीरिता । तेन सत्येन
मां देवाः पालयन्तु दहन्त वा । तेन नादः समभवद्विजु
मर्षासु भारत । अथकृतं सत्पुमित्येवं नैतन्निष्येति सर्वतः ।
उटजात्तु ततस्तस्मै दिव्यकाम स वै द्विजः । पशुषा द्याञ्च
भूमिञ्च व्याप्य वायुरिवोद्यतः । स्वरेण विप्रः शैष्ठ्येण
वीक्षीकाननुनादयत् । उवाच चैनं धर्म्मज्ञं पूर्वमाभन्व
नामतः । धर्म्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासार्थं तवगण ! ।
प्राप्तः सत्पुञ्ज ते ज्ञात्या प्रीतिर्न परमां त्ययि । विजि-
तश्च त्वया नृत्युर्थोऽयं त्वाजगुगच्छति । रम्यान्वेषी तव
सदा त्वया हतया यशोजतः । न चास्ति शक्तैस्सैवोको

कस्यचित् पुरुषोत्तमः । पतिव्रताभिर्मां साध्वीं तवोद्दीक्षितुमभ्युत । रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैश्च । अष्टष्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नाम्यथा भवेत् । एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी । पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति । अनेन चैतद्देहेन लोकांस्त्वमिह पश्यसे । अङ्गेनौषवती नाम त्वामङ्गेनानुयास्यति”

ओङ्कार उ० ओम्+स्वरूपे कारप्रत्ययः । प्रणवे । “प्राणायामैस्त्रिभिः पतस्ततोङ्कारमर्हति” मनुः । “ओङ्कारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा” पुरा० अधिकम् ओम्शब्दे वक्ष्यते । “ओङ्कारं पूर्वसुखाय पश्चाद्देदमधीयते” इति मृतेः “तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ता” इति गीतोक्तेः “स्वत्यनोङ्कृतं सर्वम्” इत्युक्तेषु ओङ्कारस्य सर्वकर्मारम्भादौ पाद्यत्वात् आरम्भसाधनत्वेन २ आरम्भे । सप्तानां सामावयवानां ३ प्रथमावयवे च । उद्गीथशब्दे ११७० पृ० सप्तावयवसामानि दृष्टानि । ओङ्कारः तदाकारः अस्यस्य ऋच् । काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं द्वितीयत्वं त्रिजोषनमिति” काशीस्थचतुर्दशप्रधानलिङ्गकथने । तदाविर्भावकथा तत्रैव ७३ अध्याये

“यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहाभवत् । पुरानन्दवने चात्र ब्रह्मणा निवेशेनानि । तपस्तप्तं महादेवि ! समाधिं दधतां परम् । पूर्णं युगसहस्रेण भित्त्वा पातालसप्तकम् । उदतिष्ठत् पुरोज्योतिर्विद्योतितहरिन्सुखम् । यदन्तराविरभवन्नित्योजेन समाधिना । तदेव परमं धाम बहिराविरभूदिधेः । अभूच्चटवटागङ्गः स्फुटितो भूमिभागतः । तच्छब्दाद्वाङ्मयद्वेषाः समाधिं क्रमतोऽशी । कष्टाः सृज्यत तत्सानी यावदुन्मील्य लोचने । पुरःपश्चाद्दर्शयो तावदन्तरमादिभम् । अकारं सत्त्वसम्पन्नकृत्तमे सृष्टिपात्रकम् । नारायणात्मकं सान्नात्मनःपारे प्रतिष्ठितम् । ओङ्कारमथ तस्यापरेजोत्तरं यजुर्जनिम् । त्रिधनतारं समस्तस्य स्थाकारमिव चिन्तितम् । नीरवध्यानसङ्केतसदनम् तदप्यतः । सकारं स ददर्शय तमोरूपं विशेषतः । सान्नां योनिं लये हेतुं साक्षाद्द्रष्टव्यमिषम् । अथ तत्पुरतोधाता व्यधात् स्वनयनातिषिम् । विश्वरूपमथोङ्कारं सगुणञ्चापि निगुणम् । अनाख्यनादसदनं परमानन्दविषयम् । शब्दब्रह्मेति यत् स्थातं सर्ववाक्प्रमयकारणम् । अथोपरिष्ठात्तादस्य बिन्दुरूपं परात् परम् । कारणं कारणानाञ्च जगदा-

सञ्जनं परम् । विधिविन्नोक्त्याञ्चक्रे तपसा गोचरीकृतम् । अवनादोमिति ख्यातं सर्वस्यास्य स्थावतः । भक्तसृजयते यस्मात्तदोमिति यद्विरतः । अरूपोऽपि स्वरूपाश्च स धाता नेत्रयोःकृतः । तारयेद्यद्भवाम्बोधेः स्वजपासक्तमानसम् । ततस्तार इति ख्यातोयस्त्वं ब्रह्मा व्यलोकयत् । प्रणयते यतः सर्वैः पुरनिर्व्याणकासकैः । सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तस्यात् प्रणवोयः प्रकीर्त्तितः । सुखेवितारं पुरुषं प्रणमेद्यः परमादम् । अतस्तं प्रणवं शानं प्रयचीकृतवान् विधिः । तयोमयस्तुरीयोयस्तुर्यातीताऽखिलात्मकः । नादविन्दुरूपो यः स प्रैक्षि द्विजगामिना । प्रावर्त्तन्त्यतोवेदाः साङ्गाः सर्वस्य योनयः । स वेदादिः पद्मभुजा पुरस्तादवलोकितः । एषभोयस्त्रिधा बह्वोरोरपीति महोदयः । स नेत्रविपर्ययके परमः परमेष्ठिना । शृङ्गाद्यत्वारि यस्यासनं हस्तासनं सप्त एव च । द्वे शीर्षे च त्रयः पादाः स देवाग्निर्नेत्रजितः । यदन्तर्लीनमखिलं भूतं भावि भवत् पुनः । तदोजं बीजरहितं द्रुहिणेन विन्नोक्तितम् । लीनं सृज्यते यत् तदाब्रह्मस्तम्भभाजनम् । अतः समाज्यते सद्भिर्द्विजैः तद्विन्नोक्तितम् । पञ्चाथायत्न भासन्ते पञ्चब्रह्मसयं हि यत् । आदिपञ्चस्वरूपं यन्निरैषि ब्रह्मणा हि तत् । तमात्मोक्त्य ततोवेधा लिङ्गरूपमधीरम्” । ओङ्कारेश्वरोऽप्यत्र । ४ बुद्ध्यातिभेदे स्त्री त्रिका० । अवर्णाऽस्यादेः परत्वे पररूपम् ।

ओज बले अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । ओजय-ति-ते औजिजत्-त ओजयाम् बभूव आस चकार चक्रे । ओजितः ओज उ० ओज-अच् । “ओजोऽथ युष्मं विषमः समश्च” । ज्यो० त० उक्ते मेषादीनां दादयानां मध्ये १ अयुष्मे विषमे राशौ यथा १, २, ५, ७, ८, ११, अङ्कैर्बोधिता मेव मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भाः ओजस्तयः “ओजे रथीनोः समदन्दुरव्योः” गीत० ता० । “ओजस् शब्दोऽप्यत्र न० । “कुजाकिंगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात्” । पञ्चपञ्चाष्टमेषु ज्ञेयमेजयस्य राशिषु ज्यो० त० पत्य ओजेषु राशिषु इत्येव कचित्पाठः । २ अयुष्मत्वात् (विजोड) च “प्रलयमोजगतं गुरुणा चेत्” “ओजे तपरी जरौ गुरुषेत्” इत्यादौ अयुष्मपादे प्रयोगात्

ओजस् न० उज-असन् बलोपे गुणः । १ दीप्तौ २ कवचम्भे, ३ प्राणबले, ४ प्रकाशे, ५ सामर्थ्ये ६ ज्योतिषोक्ते प्रथमतोयादौ विषमराशौ, ७ गत्यादिकौशले, ८ धातुतेजसि, ज्ञानेन्द्रियाणां ९ पाठने, १० काव्यगुणभेदे, ११ औखा० रोत्याम्,

वैद्यकोक्ते, “भस्मरेः फलपुष्पेभ्यो यथा सम्भूयते मधु । तद्दूदेजः शरीरेभ्यो धातुभिर्भियते नृणाम्” इति । १२ लक्षणे धातुरसपोषके वस्तुभेदे च । अच् । ओजशब्दोऽप्यत्र । ओजः स्वरूपं मिता । सृजन्तरे दर्शितं यथा । “हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमोषदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीरे संख्यातं तस्मादायमन्यच्छति” । “पुनर्द्वात्रिं पुनर्गर्भसोऽजस्तस्य प्रधा-
यति । अष्टमे मास्यतेऽर्गभोजातः प्राणैर्वियुज्यते” या । सृतिः शुचते तु बलपय्यायत्वमसोक्ता तत्फलान्युक्तानि यथा “बलबलक्षणे बलव्ययलक्षणमत ऊर्द्धं पक्ष्यामः । तत्र रसा-
देनां शुक्रानानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्त्वलोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात् । तत्र बलेन स्थितोप-
चितभांसता सञ्चयेष्टासप्ततिघातः स्वरस्यप्रसादो बाह्या नामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्यं प्रतिपत्तिर्भवति । भवन्ति चात्र । “ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्तं यीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृदुस्त्रञ्च प्राणायतनमुत्त-
म् । देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनान् । तदभा-
वाच्च वीर्यान्ते शरीराणि शरीरिणाम् । अभिधातात्व-
याक्तोपाध्मोकाङ्गानात् अस्मात् क्षुधः । ओजः सङ्कीर्यते स्त्रेभ्यो धातुपद्वर्णनः स्रुतम् । तेजः समरितं तस्मादि-
क्षंभवति देहिनः । तस्य विस्त्रं व्यापत् क्षय इति लि-
ङ्गानि व्यापदस्य भवन्ति । सन्धिविस्त्रेषो गात्राणां स-
दनं दोषव्ययनं क्रियासन्निरोधश्च विस्त्रंसे । स्तब्धगुणा-
त्वंता वातशोथोयस्यभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसजयो मोहः प्रलापो मरणमिति ज्ञेये । भ-
वन्ति चात्र । “एते दोषा बलसोक्ता व्यापद्विस्त्रं स-
नजयाः । विस्त्रेपसादौ गात्राणां दोषविस्त्रं सनजयाः ।
अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविस्त्रं सनजयम् । गुरुत्वं स्त-
ब्धताक्तेषु ग्लानिर्वीर्यस्य भेदनम् । तन्द्रा निद्रा वात-
शोथो बलव्यापद्विस्त्रं । मूर्च्छा मांसजयो मोहः
प्रलापोऽज्ञानमेव च । पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च
बलक्षये । तत्र विस्त्रंसे व्यापन्ने च क्रियासिधैरविरुद्धै-
र्बलमास्यापयेत् । नष्टसंज्ञमितरञ्च वर्जयेत्” ।
“ओजः समाभूयस्त्वं मांसवत् पदद्वयम्” मित्युक्तलक्षणः
काव्य गुणभेदः । सा० ८० तु “रसस्याङ्गत्वमाप्तस्य धर्माः
शौर्यादयो यथा । एवं माधुर्यसोजोऽप्य प्रसाद इति ते”
विधा इति गुणान् विभज्य तत्सङ्गलक्षणसंज्ञम् “ओज-
श्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते । वीरबीभत् स रौद्रेषु
क्रमेणाधिक्यमस्य तु” इति । तद्वद्भुक्तवर्णादयश्च तत्सोक्ताः ।

“वर्गस्याद्याहृत्याभ्यां युक्तौ वक्ष्ये तदन्विमौ । उपयं धोद्वयो
यां स्यात् रेफः टठडटैः सङ्ग यकारश्च यकारश्च तस्य
व्यङ्गताङ्गताः तथा समासवङ्गला घटमौह्यशालिनी”
“रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयाऽ स्यात्” रघुः । “महाभूतादि
वृत्तौजाः प्रादुरासीत्सोनुद्” “पुरुषाणां सङ्गौजसाम्”
“महात्मानो सङ्गौजसः” इति मनुः । अतस्तृतीयायाः
क्षणादौ अलुक् । ओजसाङ्गत्वम् तस्यापत्यम् इज् । ओज-
साङ्गतिः तदपत्ये । ५ तद्विष्टे त्रि० ततः षष्ठा० अम्-
ततद्भावे क्यङ् सलोपश्च । “ओजायते व्योजायमाना
तस्यार्घ्यं प्रणीय जनकात्मजा” भट्टिः । “ओजायमान-
सन्त्यस्य शुम्भते” क० १, १४०, ६ ।

ओजमीन न० “ओजसोऽहनि यत्सौ” पा० ओजोऽस्यत्वा-
हनि इत्यर्थे य । ओजोयुक्तोऽहनि । “शुचिः शुक्ले अह-
न्योजमीना” तैत्ति० “पञ्चे यत् ओजस्यमहः” सि० कौ०
“मत्यर्थे मासतन्वो” पा० मत्यर्थे यत् । ओजस्या तनुः ।
ओजस्वत् त्रि० ओजोऽस्यस्य मत्प० मस्य वः । बलवति
तेजस्विनि “मरुचन्मज्जीविणमोजस्वनम्” क० ८, ७६, ५
विनि । तत्कार्ये त्रि० “रूपं तदोजसि तदेव वीर्यम्”
रघुः । “ओजस्विणोऽहनि वृत्तशालिनी” भाषः ।
“शतक्रतुर्वीजसा धर्मात्मा संश्रितततः” भा० आश्व०
५ अ० । स्त्रिय सुतयतो ङीप् । “ओजस्वतोऽस्य राष्ट्रदा
राष्ट्रमस्यै दत्तं” बतु० १०, २२ । ताभ्याम् अतिपायने
तरप् तमप् वा । ओजस्वितर ओजस्वितम अत्त-
नौजोयुक्ते । तत्कार्ये ईङ् इयसुत् वा । मतोलुक् । ओ-
जिष्ठ ओजोयस् तदर्थे त्रि० ईयसुजन्तात् स्त्रियां ङीप्
इति भेदः अजोयषी ।

ओज्मन् त्रि० आ+अज-ङ्मनिप् ङा० सम्भ० । १ प्रेरके
२ वेगे पु० “अपामोज्मानं परि गोभिः” क० ६, ४७, २७ ।
“ओज्मानं प्रेरकं वेगं वा” भा० ।

ओडव ड० सङ्गीतदामोदरोक्तेषु पञ्चस्वरयुक्तरागभेदेषु तत्र
पञ्चस्वराय ऋषभपञ्चमर्वर्जिताः निषादगाभारषड्ज-
मध्यमधैवतः सक्ताः ।

ओडिका स्त्री उ-ड तस्य नेच्वम् गौरा० ङीप् स्त्रार्थे क
ह्रस्वः । (उडिधान) नोषारे० स च ‘नीषारः शीतलो-
याही पित्तघ्नः कफघातकम्” भावप्र० उक्तगुणकः ।

ओडी स्त्री उ-ड तस्य नेच्वम् गौरा० ङीप् । (उडिधान) नोषारे
ओड् न० आ+ईप् उजति उन्द् रक् नि० दस्य डः । १ जवाशुष्मे
२ उल्कलदेये पु० (उडिया) तद्देयस्य राजा तत्रभवो वा

अण् । औङ्, तद्देश्यते तद्देश्ये मनुष्ये च वक्ष्यते तस्य
लुक् । ओङ्नास्तञ्जनपदवाचिनः तद्देश्यतायां ते च क्रमेण
शृङ्गत्वं प्राप्ता यथाह मनुः । “गनकैस्तु क्रियालोपादिभाः
स्तुः स्तुजातयः । ह्रस्वत्वं गता लोके ब्रह्मणादर्शनेन च ।
पौण्ड्रकासौड्रविडाः काः खोजाः जवनाः शकाः । पारदाः
पङ्गवासीनाः किराता द्रदाः खमाः” । उत्कलदेश्ये ह्र०
सं० कूर्मविभागे पूर्वदिक्स्थिततया उक्तः । अथ पूर्व-
स्यामङ्गनेत्याद्युपक्रमे “उदयगिरिमहगोडकपौण्ड्रोत्कल-
काशिमेलकलाव्यथाः” उत्कलशब्देऽधिकसुक्तम् । “तौव
औङ्गाः पौण्ड्राश्च गामबुलाः संकेरलाः” हरि० २३३

औड्रपुष्प पु० औङ् पुष्पमस्य । जवाहले ।

श्रीण् व्यपनयने अपसारणे ऋदिन् स्वादि० पर० सक० सेट् ।
श्रीणति श्रीणीत् । श्रीणाम् बभूव आस चकार श्रीणनम्
कनिष् चरागा स्त्रियाम् अशारो । श्रीणयत् ते मा
भवान् श्रीणणत् त ।

श्रीणि ति० श्रीण-इत् । १ व्यपनयनकारके २ द्यावापृथिव्योः
स्त्री लोपे ३ य० निरु० । “प्रते सोतार श्रीण्यो-
रभम् मदय” ऋ० ८, १३, १ । “तं त्वा धर्त्तरिभोग्यौ”
८, ३५, ११, “श्रीण्योः द्यावापृथिव्योः” भा० ।

श्रीत ति० आ० वेज० क्त । १ अन्तर्व्याप्तौ कर्मणि क्त । २ तथासूते
ति० “यस्मिंश्चितं सर्वमोमं जनानाम्” यजु० ३४, ५ ।
“श्रीतञ्च प्रोतञ्चेति” श्रुतिः । ३ ष्टीयदर्शितन्तो च
(टानारसुत) । “यदिदं सर्वमश्रीतं च प्रोतञ्च, कस्मिन्
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति” इत्यादि । छा० उ० बह्वचतः
प्रयोगः । तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन
सूक्ष्मेण व्यापकमात्मपर्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति छा० उ०
भाष्ययोर्निर्णीतं यथा “यदिदं सर्वमपस्वोतञ्च प्रोतञ्च,
कस्मिन् खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति” छा० उप० ।
“यदिदं सर्वं पार्थिवं धातुजातमसूदके श्रीतञ्च दर्शपट-
तन्तुश्रीतञ्च तिर्यक्तन्तुवदुपरिततं वा अङ्गिः सर्वं तो-
ऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तिमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुष्टिबहि-
रीर्यते । इदं तावदनुमानमुपपन्नम् । यत्कार्यं परि-
च्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तिमिति
दृष्टम् । यथा पृथिव्यङ्गितया पूर्वं पूर्वोत्तरोत्त-
रेण व्यापिना भवितव्यमित्येव आसन्नान्तरादात्मनः प्र-
त्यर्थः । यत्तु भूतानि पञ्च संहतान्योत्तरोत्तरं सूक्ष्म-
भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च
परमात्मनोऽर्वाक्यद्वारेणैव पञ्चान्नरमसि “वक्ष्यस्य

सत्यमिति” श्रुतेः । सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च
परमात्मा । कस्मिन् खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ।
तासामपि कार्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च कचिद्भि-
श्रीतप्रोतभावेन भवितव्यम् । क तासामेतप्रोतभाव
इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रत्यप्रसङ्गो योजयितव्यः” भा० ।

“वायौ गार्गीति, कस्मिन् खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति,
अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन् खल्वन्तरिक्षलोका-
श्रीताः प्रोताश्चेति, गन्धर्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन् खलु
गन्धर्वलोकाश्रीताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति,
कस्मिन् खल्वदित्यलोकाश्रीताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु
गार्गीति, कस्मिन् खलु चन्द्रलोकाश्रीताश्च प्रोताश्चेति,
नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन् खलु नक्षत्रलोकाश्री-
ताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन् खलु देव-
लोकाश्रीताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्
खल्विन्द्रलोकाश्रीताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु
गार्गीति, कस्मिन् खलु प्रजापतिलोकाश्रीताश्च प्रोता-
श्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन् खलु ब्रह्मलोका-
श्रीताश्च प्रोताश्चेति, सद्योवाच गार्गी ! मातिप्रा-
चीर्मा ते मूर्धा व्यपप्रदन्तिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसि
गार्गी ! मातिप्राचीरिति ततो ह गार्गी याचकव्युपर-
राम” उपनि० ।

“वायौ गार्गीति । गन्धर्वलोकेषु वक्ष्यन् । न च
देवोऽग्नेः पार्थिवमपां वा धातुसमाश्रित्येतद्भूतवत्-
स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति । तस्मात्प्रोतप्रोतभावे ना-
पदिश्यते । कस्मिन् खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-
लोकेषु गार्गीति । तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलो-
कास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्वलोका आदित्यलोकेष्व-
दित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-
लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्-
शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका
ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाखण्डारम्भकारिण भूतानि ।
सर्वत्र हि सूक्ष्मांतरात्म्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्चकार-
परिणतानि संहतानि । तान्येव पञ्चेति बह्वचत-
भाङ्गि । कस्मिन् खलु ब्रह्मलोकाश्रीताश्च प्रोताश्चेति ।
स सद्योवाच याचकव्युपरि हे गार्गी ! मातिप्राचीः ख
प्रश्नं न्यायप्रकारप्रताप्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन
मा प्राचीरित्यर्थः । “पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्धा विरो
व्यपप्रदिस्यट” मा पतेत् । देवतायोः प्रश्नः आगम-

विषयस्तं प्रत्यविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्नः आनुमा-
निकत्वात् यस्या देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्ना नातिप्रश्नां
अनतिप्रश्नां स्वप्रश्नाविषयैव क्षेत्रलागमगम्येत्यर्थः । ताम-
नतिप्रश्नां वै देवतामतिप्रश्नानि अतो गार्गि ! सातिप्रश्नी-
नर्तुं श्रेष्ठे च ततो ह गार्गी वाचक व्युत्तरास" भा० ।

श्रीतु उं स्त्री अ-तु उं गुणः । विडाखे साज्जारे । आ-
वे-तुनु बा० स प्रसारणम् (पद्यानसुते) तिरस्त्रिस्तुत्वे ।
"नाहं तनुं न विजानात्युत्तम्" ऋ० ६, ६, २ । "तन्वः
पटस्य प्रागायतानि स्त्रुताणि" अतस्त्रिरस्यः नानि स्त्रुताणि"
भा० । अत्र रूपकतया विद्यदादीनां विस्तीर्ण्य माणत्वात्
अतुत्वं यथा तत्रैव भाष्ये "वैश्वानरस्य एतौऽसौ
परस्त्रादिवि यः स्थितः । अन्तरिक्षध्वजस्वस्त्यस्तुतशस्तापि
तन्वः । यजूर्पि षेष्टाश्चोतु स्यादस्त्वं वातव्यमध्वरः"
श्रीऽसौतुत्वं पञ्चीकृतानि स्थूलानि अतुत्वात्प्राणान्यापि
विद्यदादीनि" भा० । "ये अना यावतो सिचो य चोतयो
ये च तन्वः । वासोयत्पत्नीभिरुतं तन्नः स्योनसुपसृशात्"
अथ० १४, २, ५१ । समासेऽप्युत्पत्तयस्यासा दैर्वा पररूपम्
स्थूलैः स्थूलैः ।

श्रीदतो स्त्री उपसि-निरु० । "नदं व ओदतीनाम्" ऋ०
८, ७६, २ । "ओदतीनाम् ओदत्यः उपसः तासाम्" भा०

श्रीदन पु० उन्द-युच् नलोपो गुणश्च । मिषे निष० । भक्ते
स्त्रिणां अङ्गिर्चादि पु० न० । "अदने व्यञ्जनम्"
भा० स० शुद्धोदनः हतोदनः दध्योदन इत्यादि मिश्री-
करणद्वारा सामर्थ्यम् । "गुडोदनं पायसं च हविष्यं
क्षीरपट्टकम् । दध्योदनं हविष्यं मांसं चित्वाक्षमेव
च" बा० सृतिः । गुडमित्र ओदनः गुडोदन एवं
दध्योदनः हविष्यतोदनः" मिता० ततो हतादौ क्व यत्
वा । ओदनीय ओदन्य ओदनसाधने तण्डुलादौ ।
"अमी लग्नान्नामखिण्डिताखिलं विभक्तमन्योन्यरुसुक्तमार्ह-
वम् । रसोत्तरं गौरसप्रोवरं रसादभुङ्क्तामोदनमोदनं
जनाः" नैषधे अङ्गवर्णने "अन्येषाञ्चैवादीनां मद्याना-
ओदनस्य च" मनुः

श्रीदनपाकी स्त्री ओदनस्य पाक इव पाको यस्याः ङीष् ।
ऽनीलभ्रिष्टिकायाम् । २ ओषधिभेदे शब्दार्थव० ।

श्रीदनाह्वया स्त्री ओदनस्याह्वय आह्वयो यस्याः । महा-
समङ्गायां (बेलियाडा) राजनि० ।

श्रीदनी स्त्री ओदन इवाचरति ओदन+आचरे क्तिप्-ततः
अव गौरा० ङीष् । (बेबेद्या) वक्ष्याम् ।

श्रीद पु० उन्द-होदने भावे मनु नि० । उन्दने होदने ।

श्रीदन् नि० उन्द-मनिन् नलोपश्च । ओषधौ । "अपां-
त्वोदन् त्वादयामि" यजु० १, ५, २ । अपान ओदन्
ओदनि ओषधौ, भा० सप्रस्था लुकि नलोपाभावः ।

श्रीम् अव्य० अव-मन् नि० । १ प्रणवे, २ आरम्भे, ३ स्त्री-
कारे, "ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याकृत्य वाचं
नमः" साधः । ४ अनुमतौ, ५ अपाहतौ, ६ अस्त्रीकारे,
मङ्गले, ७ शुभे, ८ ज्ञेये, ९ दृष्टिणि च । अथ उच मूच
तेषां समाहारः । विष्णुमहेश्वरब्रह्मरूपत्वात् एपर-
मेश्वरे अव्य० यथा तस्येश्वरवाचकता तथा पात० सृत्व
भा० विवरणेषु दर्शितं यथा

"तस्य वाचकः प्रणवः" इ० । "वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य,
किमस्य सङ्केतकतं वाच्यवाचकत्वम् ? अथ प्रदीपप्रकाश-
वदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह
सम्बन्धः, सङ्केतस्त्रीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथा-
वस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः, सङ्केतेनावद्योत्यते व्ययस्य
पिता, व्ययस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेणैव वाच्यवाचक-
वक्तृमेवैवैव सङ्केतः क्रियते" भा० ।

"सम्प्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह, तस्य
वाचकः प्रणवः । व्याचष्टे, वाच्य इति । तत्र परेषां मतं
विमर्षद्वारेणोपन्यस्यति, किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वम्
इत्यर्थः । श्वरे हि पश्यानि, यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः
सम्बन्धः सङ्केतेनास्माच्छब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्म-
केनाभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केत-
शतेनापि न व्यज्येत न हि प्रदीपव्यङ्ग्योपघटो यत्र नास्ति
तत्र प्रदीपसङ्केतेषां शक्यो व्यङ्ग्यत्वम् । कृतसङ्केतस्तु
करभशब्दोच्चारणे वारणप्रतिपादकोऽपि सङ्केतकतमेव वाच-
कत्वमिति विवृष्ट्याभिमतमवधारयति, स्थितोऽस्येति ।
व्ययमभिप्रायः सर्व एव शब्दा सङ्काकारार्थोभिधानेऽर्थमर्थं
इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्बन्धः ।
ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च, तस्य ईश्वरसङ्केता-
सङ्केतकतस्यास्य वाचकापभ्रंशविभागस्तदिदमाह, सङ्केत-
स्त्रीश्वरस्येति । निदर्शनमाह, यथेति । ननु शब्दस्य
प्राधान्यकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावसुपगतस्य शक्ति-
रपि प्रलीना ततोमहदादिक्रमेषोत्पन्नस्य वाचकस्यैव माह-
ेश्वरेण सङ्केतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिव्यक्तयितुं विनष्ट-
शक्त्यादित्वा आह, सर्गान्तरेणैवैति । यद्यपि सह
शक्या प्रधानसाध्यसुपगतः शब्दस्यापि पुनराविर्भावे

तच्छक्तियुक्त एवाविर्भवति, वर्षातिपातसमधिगतच्छङ्गाव
इशोद्विज्जोमेधविष्टुटवारिधारावशेकात्तेन पूर्वसम्बन्धसङ्के-
तानुसारं सङ्केतः क्रियते भगता इति तस्मात्प्रति-
पत्तेः सङ्केतव्यवहारपरस्परया नित्यतया नित्यः सङ्केतयोः
सम्बन्धः न कूटस्थनित्य इत्यागमिनः प्रतिजानते, न
पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तावद्य एव सङ्केत इति
प्रतिपत्तुमोद्यत इति भावः” वि० ।

“तज्जपस्तदर्थभावनम्” सू० ।

“प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य
योगिनः प्रणवजपतः, प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकामं
सम्पद्यते । तथाचोक्तं ।

“स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमावनेत् ।
स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते” इति भा० ।
“वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह, तज्जपस्तदर्थभावनम् ।
व्याचष्टे, प्रणवस्यति । भावनं पुनःपुनश्चेतसि निवे-
शनम् । ततः किं सिध्यति इत्यत आह प्रणवमिति ।
एकस्मिन् भगवति आरभति चित्तम् । अत्रैव वैयासिको-
गाथासुदाहरति, तथा चेति । ततः ईश्वरः समाधितत्-
फलदानेन तमनुगृह्णाति” वि० ।

ओङ्कारस्य माहात्म्यं स्वरूपादिकं ब्राह्मणसंदर्शितं
यथा योगियाज्ञवल्क्यः “प्रणवाद्याः स्रुतामन्त्राश्चतु-
र्वर्गफलप्रदाः । तस्माच्च निःसृताः सर्वे प्रलयने च
तत्र वै । सङ्कल्पं पावनं धर्मं सर्वकामप्रसाधनम् ।
ओङ्कारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेर्हृ-
स्त्रोत्पन्नं तपसिद्वयं वै पुरा” । स एव “यथा पशुं
पलाशस्य शङ्खनेकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वजो-
ङ्कारेणैव धार्यते । जपेन दहते पापं प्राणायामैस्तथा
मलम् । ध्यानेन जन्मजिह्वां धारणाभिस्तु स्रज्यते” ।
मनुः “अकारश्चाक्षुकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेद-
तान् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरतीति च । गीता “ओ
तत् सदिति निर्दोषोऽङ्गुलिस्त्रिविधः स्तुतः । ब्राह्मणा-
न्तेन वेदाश्च यथाच विहिताः पुरा । तस्मादेमित्युदाहृत्य
यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्म-
वादिनाम्” । योगियाज्ञ० “विद्वानाञ्चैव सर्वेषां
वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽङ्कार
उच्यते । प्रणवाद्यायोवेदा प्रणवे पर्युपस्थिताः । वाक्सा-
र्थं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्” । तथा स एव “आ-
द्यं यथाक्षरं ब्रह्म तयायत्नं प्रतिष्ठता । सगुह्योऽन्यस्ति-

दृष्टेदेवो वेदैर्न स वेदवित् । एक एव तु विज्ञेयः प्रण-
वो योगसाधनम् । गृहीतं सर्वविज्ञानैरितरैर्ब्रह्मवादिभिः ।
वेदभारभरात्तैर्न स वै ब्राह्मणगर्हभः । यो वेत्ति ब्रह्म-
गोप्यन्तं त्रिमात्राङ्गं तिष्ठति” । तथा “त्रिमात्राङ्गं
परं ब्रह्म माताक्षरविवर्जितम् । अचिन्त्यमव्ययं सूक्ष्मं
निःकलं परमं पदम्” मनुः “क्षरानि सर्वावैदिक्योऽङ्गो-
तियजतिक्रियाः । त्र्यक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजा-
पतिः” । योगिया० यथाऽऽहतेन तदस्य पथसा किं प्रयो-
जनम् । तथोङ्कारविधितस्य ज्ञानवर्धनं विद्यते । सर्व-
मन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते । तेन संपरिपूर्णाणि
यथोक्तानि भवन्ति हि । यच्चात्र नमतिरिक्तञ्च यत् छिद्रं
यदयत्तियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तत्त-
दोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेणाधिकं भवेत्” । ऊर्द्वोगमहापरि-
शिष्टम् “यदोङ्कारमकत्वा तु किञ्चिदारभ्यते तदङ्गं भवति
तस्मात् वज्रभयात्भीत ओङ्कारं पूर्वमारभेत्” । गदाध्यासः
ओङ्कारं स्वर्गहारं तस्मात्सर्वेष्वेव कर्मसादौ प्रयु-
ज्जीत” । ऊर्द्वोगमहापरिशिष्टम् “ओङ्कारपूर्वं हि योगो-
पासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्माणि दान-
यज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसंन्योपासनप्राणायामहोमदेव
पितृमन्त्रोच्चारणब्रह्मह्मादि यज्ञान्यत् किञ्चित्सर्वं
प्रणवसुखाय प्रवर्तयेत् समापयेच्च” । मनुः “प्राक्कृते
पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः
पूतस्तत ओङ्कारमर्हति” । व्यासः “प्रणवस्य कृषिर्ब्रह्मा
गायत्री च्छन्द एव च । देवाऽग्निः सर्वकार्येषु विनियोगः
प्रकीर्तितः” । तथा “एवमार्थादिकं कृत्वा तत ओङ्कार-
मभ्यसेत् । सङ्घं त्रिमात्रसुखार्थं दीर्घचष्टानिनादवत्” ।
योगियाज्ञवल्क्यः “त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः सर्वारम्भेषु
कर्मसु । लिखः साक्षीस्तु कर्तव्यामात्रास्तत्कार्यचिन्तकैः ।
देवताध्यानकाले तु श्रुतं कुर्याच्च संशयः । तैश्च धारावद-
च्छिन्नं दीर्घचष्टानिनादवत् । अमृतं प्रणवस्थानं यत्नं
वेद स वेदवित् । आद्यं तत्क्षरं ब्रह्म तयो यत्नं प्रतिष्ठता ।
स गुह्योऽन्यस्ति दृष्टेदेवो वेदैर्न स वेदवित् । ऊर्द्वोगमहा-
परिशिष्टम् “क्षरितोदात्त एकाक्षर ओङ्कार, अक्षरवेदे,
तस्योदात्तओङ्कारोऽयजुर्वेदे, दीर्घोदात्तएकाक्षरः
सामवेदे, संक्षिप्तोदात्तएकाक्षर ओङ्कारः अक्षरवेदे”
नौधायनः “अपि वा प्रणवेन त्रिरन्तर्गते पठन् सर्वं ज्ञात्
पापात् प्रस्रज्यते” । दृष्टव्यमः “सदेकमरिषिभ्यस्तथा प्रणव-
ज्ञोत्तरारविम् । ध्याननिर्गन्मनादिभ्यु पश्येदग्निगूढ-

वत् । गीता “ओमित्येकाकारं ब्रह्म व्याहरन्नामनुस्मरेत् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमाद्भुतम्” ।

ओङ्कारस्य मात्वाविशेषाभिधानफलम् प्रश्नोपनिर्णीतं यथा

“एतद्देव सत्यकाम ! परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्यैवा-
द्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्येति । स यदोङ्कमात्रमभिध्या-
यीत स तेनैव संवेदितस्तत्सर्वमेव जगत्सामभिसम्पद्यते ।
तस्मै चो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मसर्वेषु
अद्वया सम्पन्नो मज्जिमानमनुभवति । अथ यदि द्विमा-
त्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुच्चायते ।
स सोमलोकं, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ।
यः पुनरेतन्निमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष-
मभिध्यायीत स तजसि सूर्ये सम्पद्यते । यथा पादो-
दरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाद्भ्यां विनि-
र्मुक्तः स सामभिरुच्चायते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जी-
वघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ लोको
भवतः । “तिस्रो मात्वा नृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सत्यम्
प्रयुक्तसु न कस्यते ज्ञः । कश्चिरेतं, यजुर्भिरन्तरिक्षं,
स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेना-
न्येति विद्वान् यत्तस्मान्नमजरममृतमभयं परञ्चेति” ७० ।

“एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमकरं पुरु-
षाख्यमपरञ्च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवेङ्कारा-
त्मकसोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मण्यद्वयात् पञ्चजणा-
महं सर्वधर्मा विणे पर्वजितमतो न शक्नोमतीन्द्रियगो-
चरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाह्यसोङ्कारे तु विष्णुादि-
प्रतीकास्थानीये भक्तावेगितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसी-
दतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यत् । तथाऽपरञ्च ब्रह्म ।
तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मा-
देव विद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिसाधनेनैव ओङ्काराभिधाने-
नैकतरं परमपरमन्येति ब्रह्मानुगच्छति नेदिषं ह्याल-
म्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः । स यद्यथोङ्कारस्य सकलमात्वा-
विभागज्ञो न भवति तथाथोङ्काराभिधानप्रभावादिशि-
ष्टासि गतिं गच्छति किन्तु हि यद्यथेवेमोङ्कारमेकमात्वा-
विभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत
स तेनैव मात्वाविशेषोङ्काराभिधानेनैव संवेदितः
सम्बोधितस्तस्मै क्षिप्रमेव जगत्सं पृथिव्यामभिसम्पद्यते
किं मनुष्यलोकमनेकानि जन्मानि जगत्सं तत्र तं पाठकं
जगत्सं मनुष्यलोकमेवोपनयन्ते उपनिगमयन्ति ऋषः

कथमेदंरूपा ओङ्कारस्य प्रथमा एका मात्वा । तदभि-
धानेन स मनुष्यजन्मनि द्विजायुः सन् तपसा ब्रह्म-
सर्वेषु अद्वया च सम्पन्नो मज्जिमानं विभूतिमनुभवति
न वातश्चक्षुषो यथेष्टेष्टो भवति योगश्चष्टः कदाचिदपि
न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो
द्विमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत स्वमात्रके मनसि
मननीये यजुर्भवे सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकापतयात्मभावं
गच्छति स एवं सम्पन्नो नृतेऽन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं
द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुच्चायते सोमलोकं सौम्यं
जना प्रापयन्ति तं यजुर्भोतार्थः । स तत्र विभूति-
मनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते ।
यः पुनरेतमोङ्कारं विमात्रेण विमात्राविषयविज्ञान-
विशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तर्गतं
पुरुषमभिध्यायीत तेनाभिधानेन प्रतीकत्वेन त्वालम्बनत्वं
प्रकृतमोङ्कारस्य, परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदसुतेरोङ्कार-
मिति च द्वितीयानेकस्य श्रुता बाध्यते अन्यथा यद्यपि-
हर्तायाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानु-
रोधान्निमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणम्या “तज्जे-
देकं कुलस्यार्थे” इति न्यायेन । स हर्तायो मात्वारूपस्ते-
जसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो नृतेऽपि सूर्या-
त्मलोकोकादिवत् पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्यसम्पन्नमात्र
एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्व-
विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा
दृष्टान्तः स पाद्भ्यां सर्पत्वकस्यानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः
सामभिरुच्चायमानमात्वारूपैरुद्धि उच्चायते ब्रह्मलोकं हिरण्य-
गर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सतप्राख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां
संसारिणां जीवामात्माभूतः स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण
सर्वभूतानां तस्मिन् लिङ्गात्मनि संघताः सर्वे जीवः ।
तस्मात्स जीवघनः स विद्वान्निमात्रोङ्काराभिज्ञः । एव-
माज्जीवघनादिरण्यगर्भात् परात्परं परमात्माख्यं
पुरुषमीक्षते । पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्याय-
मानः । तदेतावत्किमयथेकाथप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः ।
तिसृस्त्रिसङ्ख्याका अकरोकारमकाराख्या ओङ्कारस्य
मात्वाः । नृत्युर्थासां विद्यते ता नृत्युमत्यः नृत्युगोच-
रादनतिक्रान्ता नृत्युगोचरा एवेतार्थः । ता आत्मनो
ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतर-
व्यङ्गाः । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः ।
तथा न विप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः

क्लिष्टहि विशेषणैकस्मिन् ध्यानकालोत्तिष्ठष्टापु क्रियासु बा-
 ह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्रसुषुप्रस्थानपुरुषाभिध्याना-
 लनणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रज्ञासु सम्यग्ध्यानकाले
 प्रयोजितासु न कस्यचि न चलति ज्ञः सो योगी यथाक्त-
 विभागज्ञ ओङ्कारस्तेत्यर्थः । न तस्यैवंदिशलनमपप-
 द्यते । यस्माज्जाग्रत्स्वप्रसुषुप्रपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रा-
 त्वयरूपेषोद्भूतास्वरूपेण दृष्टाः । स सोऽविविधान् सर्वा-
 त्कभूत ओङ्कारमयः कृते वा चलेकस्मिन् वा । सर्वाधि-
 सङ्गुद्धार्यो द्वितीये सत्त्वः । ऋग्भरेतं लोकं मनुष्ये-
 पन्नक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सेमः पृथिवीम् । मानभिर्य-
 तदुग्रक्षलेकमिति तृतीयं काये संधाविणे विद्वान्न
 एतान् विद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधलोकमोङ्कारेण साध-
 नेनापरमज्ञानमयं तान्मगच्छति विद्वान् । तेनैवाङ्कारेण
 यत्तत्परं ब्रह्मान्तरं सर्वं पुरुषाख्यं भानं सिद्धं जाग्र-
 त्स्वप्रसुषुप्रज्ञादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाञ्जरं ज-
 रावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव । यस्माज्जराविक्रियादिर-
 हितमतेऽभयम् । यस्मादेवायं तस्मात्परं निरतिग-
 यम् । तदप्योङ्कारेणायाजेन गमनसाधनेनान्ये तीर्थैः भा० ।

स च सामान्यवभेदः ब्रह्मवाचकः व्याख्यबोधकाक्षररूप-
स्य तदेत् छा० उप० भाष्ययोर्दृशितं यथा ।

“ओमित्येतदजरमुद्गीयमुपासीत” ब्रा० ८० ॥

“आमित्रेतदनरसुपासीत । आमित्रेतदनरम् । परमात्म-
नोऽभिधानं नेदिषम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति
प्रियनामपह्ण इव लोकः । तदिहेति परं प्रयुक्तमभि-
धायकत्वाद्भावयन्ति । शब्दस्वरूपमात्रे प्रतीयते । तथा-
चाच्चोदितत्परस्यात्मनः प्रताकं सम्पद्यते ।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपामनसाधनं
 यैर्वर्णितं सर्ववैदालेष्वगतम् । जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु
 ब्रह्मणः प्रयोगात्मसिद्धयस्य श्रृङ्खलम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा-
 त्मकमुद्गीथभक्त्ययवत्वादुद्गीथगन्धधाच्यमुपासीत । कर्मा-
 क्कालवयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृढामेकाग्रलक्षणां
 मतिं सन्नुयात् ॥ भा० ।

“ओमित्युक्तायति तस्योपव्याख्यानम् । एषां भूतानां
पृथिवी रसः पृथिव्या आपोरसः । आपोऽथधो
रस ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाय्वसौ,
वायव्ये कृपसः, कृच्छ्रः साम रसः, साम्न उक्तीषो रसः ।
स एष रसानां रसतमः परमः परार्जोऽस्मै यदुक्तीयः ।
कतमा कतमर्कं, कतमन्तकतमस्याम्, कतमः कतम उक्तीय इति

विष्टुः भवति । वागेवर्क, प्राणः साम, ओमित्ये तदक्षरमु-
 ङ्गायः । तदा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क च साम च ।
 तदेतन्मिथुनमोमित्येतन्मिथुनक्षरे मन्त्र्यते यदा वै मिथुनो
 समागच्छत व्यापयता वै तावन्मिथुनस्य कामम् । व्यापयता
 ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुङ्गायमुपास्ते ।
 तदा एतदनुवाचरं यद्वाक् किञ्चानुजानात्योमित्येव तदा ह
 एषो मन्त्र्यतेदनुवा, समर्पयिता ह वै कामानां
 भाति य एतदेवं विद्वानक्षरमुङ्गायमुपास्ते । तेनेयं त्वयो
 विद्या वर्तते ओमियाथायात्योमितं शंसतप्रोमित्यङ्गा-
 यतेतृप्त्यैवाक्षरव्यापचितैर्वा मन्त्रिन्ना रसेन" उप० ।

“तत्रैवैव सुतिरोद्धारस्योक्तं यद्वैवाच्यत्वे हेतुमाह ।
 योर्भिमतं शुजायति । योर्भित्तरस्य हि यस्या-
 द्दृष्टायति अत उक्तं योद्धार इत्यर्थः । तस्याल्ल-
 स्योपव्याख्यानामेतुमासनेति विभूत्यै फलमित्यादिकथ-
 नमुपव्याख्यानम् । प्रवर्तते इति वाक्यगेषः ।

एषां वराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायण-
सवष्टम्भः । पृथिव्या अपि रसोऽस्मिन्नोत्पद्यते च प्रोता च
पृथिव्यन्तस्ता रसः पृथिव्याः । अपासावधयो रसोऽम्परि-
णामत्वादेव धोनाम् । तामां पुरुषो रसोऽम्परिणामत्वा-
त्पुरुषस्य । तत्रापि पुरुषस्य वायसः । पुरुषावयवानां
हि वाक् सारिषा । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते ।
तस्या अपि वाचः ऋषयः सारतरा । ऋषयः साम रसः
सारतरम् । तस्यापि साम उद्गीथः प्रकृतत्वादोङ्कारः सार-
तरः । एषां स एष उद्गीथाख्य ओङ्कारो भूमादीनामुत्त-
रेत्तरमानामतिगण्येन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात्
पराद्यो अङ्गं स्थानं परञ्च तदर्हञ्च तदर्हतीति परार्थः ।
परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदपास्तत्वादितृभिर्भायः ।
अदमः पृथिव्यादिरससङ्गायां यदुद्गीथः य उद्गीथः ।
वाच ऋषस इत्यङ्गम् कतमा सा ऋक् कतमत्तत्वात्
कतमो वा स उद्गीथः । कतमा कतमेति वीष्वादिदार्ढ्या ।
ननु वा बहूनां जातिपरिपन्न इतमच्च^१पा० न ह्यत्र ऋग्-
जातिवद्भावः कथं इतमच्चप्रत्ययः । नैष दोषो जातौ
परिपन्नो जातिपरिपन्न इति तस्मिन् नियच्छे जातादृग्य-
ज्ञीनां बहुलोपपत्तेः । न तु जातेः परिपन्न इति
विद्युते । ननु जातेः परिपन्न इत्यस्मिन् नियच्छे कतमः
कठ इत्यत्र यादृहरणसुपपन्न जातौ परिपन्न इत्यत्र तु न
युज्यते । तत्रापि कठादिजातावेत व्यङ्ग्यवद्भाविभिर्भायेषु
परिपन्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिपन्नः स्यात्कतमा

कतमा क्वमित्प्रादौ उपसङ्गानं कर्त्तव्यम् स्यात् ।
 विशृष्टं भवति विमर्शः कतो भवति । विमर्शे हि कते
 सति प्रतिवचनोक्तिरूपपक्षा वागवर्कप्राणः सामेत ।
 वाग्वचोरेकत्वेऽपि नाटमलव्याघातः पूर्व्विष्माहाक्यान्त-
 रत्वादाप्रिगुणसिद्धये ओमितेऽतद्वचरसुद्धीय इति वाक्
 प्राणादृक्सामयोनी इति वागेवर्क प्राणः सामेत्युच्यते ।
 यथाक्रमेण क्वसामयोन्योर्वाक्प्राणयोपेक्षणे हि सूक्ष्मा-
 न्नचान् सर्व्वेषाञ्च सामान्यवरोधः कृतः स्यात् । सर्व्वेषा-
 मावरोधे चक्रे सामसाध्यानां च सर्व्वकर्म्मणामवरोधः कृतः
 स्यात् । तद्वचरोधे च सर्व्वे कामा अवबुद्धाः स्युः ।
 ओमितेऽतद्वचरसुद्धीय इति भक्त्याशङ्का निवर्त्यते ।
 तद्वैतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किन्तन्मिथुनमित्याह
 यद्वाक् च प्राणश्च सर्व्वे सामकारणभूतौ मिथुनम्
 ऋक् च साम चेति ऋक्सामकारणौ ऋक्सामशब्दोक्ता-
 वित्प्रर्थः । न तु स्वतन्त्रम् ऋक् च साम च मिथुनम् ।
 अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेतेरुक्मिथुनस्यैव साम चापरं
 मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् तथा च तदेतन्मिथुनमि-
 तेरुक्वचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्सामयोन्योर्वा-
 क्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् । तदेतदेतल्लक्षणं मिथुनमो-
 मितेऽतद्वचरे संसृज्यते । एवं सर्व्वकामावाप्रिगुण-
 विशिष्टं मिथुनमोङ्कारे संसृष्टं विद्यत इति प्राङ्कारस्य
 सर्व्वकामावाप्रिगुणवत्त्वं प्रसिद्धम् । वाङ्मयत्वमोङ्कारस्य
 प्राणनिष्ठादात्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य
 कामाप्रविष्टत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके
 मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुमावौ यदा समागच्छतो
 व्यास्यधर्मतया संयुज्येयानां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्यो-
 न्यस्येतरेतरस्य तो कामम् । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन
 मिथुनेन सर्व्वकामाप्रिगुणवत्त्वमोङ्कारस्य सिद्धिमित्प्रमायः ।
 तदुपासकोऽप्यज्ञाता तद्वर्त्मा भवतातत्राह व्यापयिता
 ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतद्वचरेवाप्रि-
 गुणवदुद्गीचमुपासो तस्यैतदुद्योक्तं फलमित्प्रर्थः । “तं
 यथा यद्योपासते तदेव भवतीति” श्रुतेः । सन्द्विगांशो-
 ङ्कारः कथं ? तदा एतत्प्रकृतमनुज्ञाचरमनुज्ञा च साचरञ्च
 तत् अनुज्ञाशुभतिरोङ्कार इत्यर्थः । कथमनुज्ञे तत्राह श्रुति-
 रेव । यद्वि किञ्च वक्तुञ्च लोके ज्ञानं धनं वातुजानाति
 विदुश्चनो वा तत्त्वानुमतिं कुर्वन्मोमित्येव तदाह । तथा च
 वेदे यत्तदेवास्त्वयस्त्वयश्चित्तोमिति होषाचेत्यादि ।
 तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं सृष्ट्वाभि इत्यन्त ओमि-

तत्राह । अत एवा उ एषैव सन्द्विग्यदनुज्ञा या अनुज्ञा
 सा सन्द्विग्यमूलत्वादनुज्ञायाः सन्द्विग्योऽओमित्प्रनुज्ञां
 ददाति तस्मात्सन्द्विग्यवानोङ्कार इत्यर्थः । सन्द्विग्ययो
 पासकत्वात्तद्वर्त्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमा-
 नस्य भवति य एतदेवं विद्वानचरनुद्गीचमुपासो इति प्रादि
 पूर्व्ववत् । अथेदानोमचरं तौति उपसङ्गत्वात्प्ररोच-
 नार्थम् । कथं ? तेनाचरेण प्रकृतेनेयस्यैव दादिल-
 क्षणा त्वयो विद्या विहितं कर्म्मैतत्प्रर्थः । नहि त्वयो
 विद्यैवाश्रयणादिभिवर्त्तते कर्म्म तु तथा प्रवर्त्तत
 इति प्रसिद्धम् । कथमेमित्प्राश्रययत्प्रोमिति शंस
 त्प्रोमित्यज्ञायतीति लिङ्गाञ्च ओमयाग इति गम्यते
 तच्च कर्म्म एतस्यैवाचरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्म-
 पूतीकं हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा ।
 “स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” इति
 श्रुतेः । महिम्ना रसेन किञ्चित्तस्यैवाचरस्य महिम्ना
 महत्त्वेन कृत्वित्यजमानादिप्रार्थितत्प्रर्थः” भा० ।

ओमशब्दस्य सङ्कलं तु नार्थः किन्तु सङ्कलसाधनत्वं
 अथनेन भवतीत्येतमर्थमभिधन्याय तदुक्तोक्तिर्नम
 अथशब्दवत् । अतएव “ओङ्कारस्याथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः
 पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातो तेन साङ्गलिकावभौ”
 इत्यत्र ओङ्कारस्य साङ्गलिकत्वमुक्तम् तथाचाद्यन्तरे
 प्रयुक्तावयोङ्कारशब्दौ श्रुत्या आभिप्रेतार्थे सिद्धिरूपसङ्कलं
 जनयत इत्याकरे दृश्यम् । “अवस्थां ओम् शब्दस्यादेः
 पररूपैकादेशः ओम्+ङ-चञ् । ओमित्यस्य करणे ओ-
 ङ्कारोक्त । ओङ्कृत व्यङ्गीकृते ओमित्यादावुच्चारणमुक्ते
 च लि० । स्तवत्वमोङ्कृतं सर्व्वं मनुः ।

ओमन्पु० अव-मनिन् ऊट् गुणः । अवदे रक्षणे “मंसमो-
 मना वा यो गात्” ऋ० ७, ६६, ४ । “ओमनाऽवनेन
 रक्षणेन” भा० “यो वासोमानं दधते प्रियः सन्” ७-
 ६८, ५ । “ओमानं रक्षणेन” भा० । “विश्वेभिर्ग-
 न्त्वोमभिर्ज्वानः” ऋ० ५, ४२, १२ । “ओमभिः
 रक्षयैः” भा० । ओमाविद्यतेऽस्य मनुष्यस्य वः नि०
 ननलोपः । ओमन्वत् ओमयुक्ते रक्षके “ओमन्वन्तं
 चक्रयुः सप्त वधयः” ऋ० १०, २६, ६ । “ओमन्वन्तं रक्ष-
 णवन्तम्” भा० ओम्ना त्वायते तै क नलोपदीर्घः । ओमात्
 अवनेन त्वाणकर्त्तरि लि० । “त ओमात्वां ऊट्योविदुः”
 ५०, ५, ओमनि हितम् यत् टिलोपः । ओम्य रक्षणेऽङ्किते
 लि० “वसूनां रालौ स्वास द्वाणाभोस्वावाभ” सांख्या०

श्री० सू० १, ६, २ । ततोऽस्यार्थे मत्तप् पूर्वस्य दीर्घः
श्रीष्यावत् तद्युक्ते लि० । “तत्प्रवर्णमोष्यावन्मसत्वे”
अ० १, ११२, ७

श्रील ५० श्रीनत्ति आ+उन्द्-क नलोपे प्रथो० दस्य
लत्वम् । श्रीरणे (श्रील) इति ख्याते कन्द् । २ आह-लि०
(भिजा) लि० । श्रीलस्य गुणाः भावप्र० “शूरणः कन्द्-
श्रीलस कन्द्लोऽर्थोष् इत्यपि । शूरणोदोपनोरुलः
कषायः कण्डू कटुः । विट्स्त्री विशेषोऽस्याः कफार्थः-
जननोत्पत्तिः । विशेषादर्शये पयः शीहागुल्मविनाशनः ।
सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां
रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगं
सम्प्राप्तः शूरणोऽगुणवत्तरः” उक्ताः ।

श्रीलज उत्क्षेपे इदित् भा० पर० सक० सेट् । श्रीलज्जति
श्रीलज्जीत् । श्रीलज्जाम्-बभूव आस चकार ।

श्रीलड क्षेपे इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे आदि० पर० सक०
सेट् । श्रीलण्डयति ते श्रीलण्डयत् त श्रीलण्डयाम्
बभूव आस चकार चक्र । पक्षे श्रीलण्डति श्रीलण्डोत्
श्रीलण्डाम् बभूव आस चकार ।

श्रील ५० श्रील+प्रथो० । श्रीले शूरणे राजनि० ।

श्रीष ५० उष-वज् । १ दाहे । “अग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरी-
टाहश्च भवन्ति” । “वैवर्ग्यतोदसुप्रत्यगुरुत्वौषसमन्विता”
“तेषां चतुर्ष्वामोषचोषपरीटाहधूमायनानि लिप्पोत्यान
प्रपाकभेदित्वानि क्षमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि”
सुश्रु० । २ पाके च व्योषः श्लिप्ते न० निष० ।

श्रीषण ५० उष-ल्य । कटुरसे (आल) इति ख्याते १ रभेदे ।
गौ० ङीष् । व्योषणी (पुडिया) २ शाकभेदे स्त्री ।
“व्योषणी कफघातहृत्” राजवल्लभः ।

श्रीषधि(धी) स्त्री व्योषः पाको धीयतेऽत व्योष+धा-क्ति
जातिविषयत्वाद् स्त्रीत्वे वा ङीष् व्योषधी च । फलपाका-
ने व्रीहियवादी स्यावरभेदे । व्योषधिय स्यावरभेदो
यथाह सुश्रुतः “तासां स्यावरासत्तुविधाः वनस्पतयो वृक्षा
वीरुध व्योषधयः । तासु पुण्याः फलसन्तो वनस्पतयः ।
पुष्पफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवत्यः क्षमिन्यय वीरुधः ।
फलपाकान्ता व्योषधयः” सतुरखाह “उद्भिजाः स्याव-
रास्येया वीजकाण्डपरीहिणः । व्योषध्यः फलपाकान्ता
बहुपुष्पफलोपगाः । अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः
वृक्षताः । पुष्पियः फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः वृक्षताः । शुक्ल
शुल्मं त विविधं तथैव तृणजातयः । वीजकाण्डवृक्षा-

शैव प्रताना वल्गा एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः
कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः” ।
व्योषधीनामुत्पत्तिः तद्विषयनञ्च “तां (व्याकु-
तिम्) हेनां नाभिराधयांचकार केशमिन्नेव हास
तां व्योषदोषं धयेति तत व्योषधयः समभवस्तस्या-
दोषधयो नाम” शत० ब्रा० २, २, १, ५ दर्शितम् । “ता-
ञ्चाकृतिं तस्मिन्नग्नौ व्योक्तुं सत्यजत् इदमाकृतिरूपम्
व्योषं पक्त्वा कृत्वा धय पिबेति अग्नौ प्रलिप्तास्तस्यादोषधयः
पृथिव्यां समभवन्” भा० । निरु० “या व्योषधीः पूर्वजा-
ताः” इत्येतामृचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता “व्यो-
षधय व्योषं धयन्तीति वीषत्येनाधयतोति वा दोषं धय-
न्तीति वा” । सर्वत्र प्रथो० । भाग० १, १० अ० स्यावराणां
षड्भेदाः उक्ताः यथा “सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्य षां
चयः । वनस्पत्यापधिलतात्यक्षारा वीरुधोद्गुमाः । उत्-
स्रोतस्तमः प्राया अन्तःस्पर्शां विशेषिणः” १६, २०, श्लो० ।
“सुखमेव सुखः प्रथमः सुखसर्गः तस्युपां स्यावरा-
णाम् । षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पां विना फलन्ति ते वन-
स्पतयः १ व्योषधयः फलपाकान्ताः २, लता आरोहणा-
मेक्षाः ३ त्वक्षारा वेश्यादयः ४ लता एव काठिन्येना-
रोहणानमेक्षा वीरुधः ५ ये पुष्पाः फलन्ति ते द्रुमाः ६
तेषां साधारणलक्षणमाह उज्ज्वलं स्रोत आहारसञ्चारो येषां
ते तमः प्रधाया अव्यक्तचैतन्या अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति
नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः, विशेषिणः अव्यवस्थितपरि-
णामाद्यनेकभेदवन्तः” श्रीधरः । तत्र भैषज्योपयोगिनीः
कतिचिदोषधीः सुश्रुते लक्षणसहिता दर्शयामास यथा
“अथ वल्गाभि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक् । मण्डलैः
कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी । पञ्चारत्निप्रमाणा या
विज्ञेयाऽजगरी बुधैः । निष्पला कनकाभासा मूले दुर्गु-
लसन्मिता । सर्पाकारा लोहितान्ता स्रतकापोति २ रच्यते ।
द्विपर्णिनी मूलभवासरूपां कृष्णमण्डलाम् । ह्यरत्निमात्रां
जानोयाद्गोनरी शोणसाकृतिम् । सजीरां रोमशां वृद्धीं
रसेनेजुरसोपसाम् । एवंरूपराज्ञापि कृष्णकापोति ४-
मादिशेत् । कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा ।
एकपला महावीर्या भिक्षाञ्जनसमप्रभा । कृतातिच्छलैर्द्वै, ७
विद्याहृत्क्षोभे कन्दसम्भवे । जराभृत्यु निवारिण्यौ श्वेत-
कापोतिसंस्थिते । कान्तदां दशभिः पलैश्च यूरारुहो-
पमैः । कन्दजा काञ्चनचीरी कन्या ८ नाम सहौषधी ।
करेणुः ९ सुवल्गुचीरा कन्देन गजद्विणी । हृत्कफै-

पलायस्य तुल्यपणीं दिपणिनी । अजासनाभकन्दा त
सचीरा क्षुपकपिणी । अजा १०महौपधी ज्ञेया शङ्खकन्दे-
न्दुपाण्डुरा । अतं विचित्रकुसुमां काकादन्या समं जु-
पाम् । चक्रका ११मोषधीं विद्याज्जराहन्व निवारिणीम् ।
मूलिनी पञ्चभिः पत्नैः सुरक्तांशुकभीमलैः । आदित्य-
पणिनी १२ज्ञेया सदादित्यानुपणिनी । कनकाभा जलान्तेषु
सर्वतः परिसर्पित । सचीरा पश्चिमीप्रख्या देवी बृह-
सुवर्चला १३ । अरविमातृक्षुपका पत्नैर्द्विज्जुलसम्पितैः ।
पुष्पनीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनमन्त्रिभिः । आवणी १४महती
ज्ञेया कनकाभा पर्यस्मिनी । आवणीपाण्डुराभासा
महाश्रावणलक्षणा । गोलोमी १५चाजलोमी १६च रोमशे
कन्दसम्पन्ने । हंसपादो १७च विच्छिन्नः पत्नैर्मूलसमुद्भवैः
अथवा शङ्खपुष्पी च १८समाना सर्वरूपतः । वेगेन महता-
विष्टा सर्पनिष्क्रोक्तमन्त्रिभा । एषा वेगवती १९नाम जायते
हन्तुदन्त्रे । सप्तादौ सर्वरूपिण्यो याज्ञौषध्यः प्रकी-
र्तिताः । तासासुद्धरणं कार्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा ।
महेन्द्रासकृष्णानां वारणानां गवामपि । तपसा तेजसा
वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै । मन्त्रेणनेन मतिमान्
सर्वानप्यभिमन्त्रयेत् । अश्वदधानैरलसैः कृतघ्नैः पापकर्म्म-
भिः । नैवासादयितुं शक्याः सोमाः २०सोमसमास्तथा ।
पोतावशेषममृतं देवैर्बृहस्पतिपुरोगमैः । निहितं सोमवीर्यासु
सोमे चाथौषधीपतौ । देवसुन्दे हृदये तया सिन्धौ
महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये बृहत्सुवर्चला ।
आदित्यपणिनी ज्ञेया तथैव हि हिमन्त्रे । दृश्यतेऽ-
जगरी निम्बं गोमती चाम्बुदागमे । काशरीरेषु सरो
दिव्यं नाम्ना सुदृक्मानसम् । करेणुस्तत्र कन्या च ऊवा-
तिच्छलके तथा । गोलोमी चाजलोमी च सहती आवणी
तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोमती च प्रदृश्यते । कौ-
शिकी सरितं तीर्त्वा सङ्गुयन्त्यास्तु पूर्वतः । क्षितिप्रदेशो
वल्गोकराचितो योजनत्रयम् । विज्ञेया तत्र कापोती
अश्वत्थवल्गोभीकमूर्ध्नि । मलये नलसैतो च वेगवत्यौषधी
ध्रुवा । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च मन्त्रेणामुपोषितः ।
सोमवज्रात् वसन्तं फलं तावच्च कीर्तितम् । एषां विचे-
यास्तौषध्यः सोमे चाथुर्बुदे गरी । सष्टैर्देवैरुत्तरै-
रन्वदानोक्तभेदभिः । व्याघ्रसौम्यैश्च विख्यातैः सिद्धिर्धि-
सुरसेवितैः । शुद्धाभिर्भीमरूपाभिः सिंहनादितकुलिभिः ।
गजालोडित तोयाभिरापगाभिः समन्ततः । विविधैर्धातु-
भिश्चितैः सर्वैर्बोपयोगितः । नदीषु यत्नेषु सरस्वु वापि

पुण्येषु रस्येषु तथाश्रमेषु । सर्वत्र सर्वाः परिसर्गितव्याः
सर्वत्र भूमिर्हि वस्त्रानि धत्ते । शारिवाप्रभृत्यौषधीनां
लज्जणादिकं भावप्र० दर्शितं तत्तच्छब्दे उक्तं यथास्थानं
वक्ष्यते च । वैदिककर्मप्रयोगिन्य ओषधयो व्याख्यारण्य-
भेदेन चतुर्दशविधाः यथा “तिलमाषमोहियवाः प्रिय-
ङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त व्याख्याः ओषधयः । वेणुश्यामाक
नीवारजर्जिला गवेषुका मर्कटका गार्मुताश्चेति सप्त
आरण्याः ओषधयः” इति तैत्तिरीयसंभाष्ये ४र्थ
काण्डे ५प्रपाठके ६अनुवाके । “अथौषधीनामधि-
पस्य वृद्धौ” “महौषधीं नक्तमिवात्मभासः” कुमा०
“भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धीर्यः” । “नवोदयं नाथमिवो-
षधीनाम्” रघुः । ओषधीनामृतभेदे गुणविशेषा ऋतु-
शब्दे १४३५८ उक्ताः । २देवपत्राञ्च । “देवानां हैता-
मये पत्नैर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्योऽङ्गिरस्वहृदु-
स्ताभिरैवैनामेतदधाति ता है ता ओषधय एवौषधयो वै
देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीर्दं सर्वं हितमोषधिभिरैवैना-
मेतदधाति” शत० ब्रा० ६, ५, ४, ४ ।

ओषधिगर्भे पु० ओषधीनां गर्भे उत्पत्तिर्यस्यात् । १चन्द्रे
तत्किरणसम्पर्कादौषधीनामुत्पत्तेस्तस्य तथात्वम् । २सूर्ये
च । तस्य च वृष्टिद्वारा ओषधिगर्भधायकत्वात् “अपां
गर्भं दर्शतमोषधीनाम्” ऋ० १, १६४, ५२ मन्त्रे सूर्य-
स्यौषधिगर्भाधायकत्वोक्तेः तथात्वम् ।

ओषधिजि त्रि० ओषधिभ्यो जायते जन+ङ ५ब० । ओषधी-
जाते १ओषधे २तज्जाते वज्रौ पु० । ज्वलयतोषधि-
जेन वज्जिना” माघः ।

ओषधिपति पु० ६त० । चन्द्रे तस्य किरणेनौषधीनामाप्याय-
नात् “अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।
तमोषधिगतं गावःपिबन्त्यमृतवत् तथा” कालसा० सोमो-
त्पत्तिवाक्याञ्च तथात्वम् “अपमार्गमोषधिपतिः अ करैः” ।
माघः ओषधीनाथौषधीपादयोऽत्र । २कर्पूरे ३सोम-
मलतायाञ्च । यथा च चन्द्रस्यौषधिपतित्वं तथा हरिवं०
२५अ० अत्रैः सोमोत्पत्तिमुपवर्ण्य उक्तं यथा “तस्य
यज्ञप्रापितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । ओषध्यस्ताः समुत्प-
न्नास्तेजसा प्रजुलन्त्युत । तामिधर्मायास्त्ययोलीकाः प्रजा-
स्यैव चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतां जग-
तोपते । स लब्धतेजा भगवान् संस्तवैस्तैश्च कर्मभिः ।
तपस्ते महाभागः पद्मानां दधतोर्दध । हिरण्य-
वर्णा यादेव्यो भारयन्त्यात्मना जगत् । विधुक्तासासभूत

देशः प्रख्यातः स्नेह कर्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्यं ।
ब्रह्मा ब्रह्मविदो वरः । वीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च
जनमेजय । सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराज-
राट् । त्वीन् लोकान् भासयामास स्वभाषा भास्वतां
वरः । काशोख० १४ अ० सोभोत्पत्तिस्तोत्रम् । “तस्य
यत् प्रापितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनोषध्यः ससु
द्भृता याभिः संधार्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान्
ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां
दगतोदय । अविषुक्तं समासाद्य चेतं परमपावनम् ।
संस्थाप्य लिङ्गमष्टतं चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः । वीजौष-
धीनां तोयानां राजाऽमृतपञ्चमनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य
विश्वेयस्य पिनाकिनः । तुष्टेन देवदेवेन स्वमोलौ यो
धृतः सदा । व्यादाय तां कलामेकां जगत् संजीवनीं
पराम् । पश्चाद्वेलेण शमोऽपि मामान्ते जयमाय च ।
आप्यायतेऽहौ कलया पुनरत्र यया शशी” ।

ओषधिप्रस्य पु० ओषधियुक्तं प्रस्यमत् । हिमालयराजधान्याम्
“तत् प्रयातौषधीप्रस्यं स्थितये हिमवत्पुरम्” “आमे
दुरोषधिप्रस्यम्” “इथौषधिप्रस्यविलासिनीनाम्” कुमा० ।
ओषम् अय्य० उप-णसुल् । अभीक्षणं पक्षेत्यर्थे “ओष-
धयेति” शत० ब्रा० वाक्यम् ओषधिप्रस्ये दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्वि० उष-दाहे णिनि अतिशयेन ओषी इष्टन् डि-
हत्वात् टिलोपः । दाहकतरे “ओषिष्ठहन् शनिकशा-
भ्याम्” तैत्ति० १, ४, २६, १ ।

ओष्ट्राविन् त्वि० उप+करणे ण्त् तदस्यस्य विनि । “अन्दो-
विन् करणे ओष्ट्रसंस्त्रलादिति” वार्त्ति० दीर्घः । दाह-
करणयुक्ते । “पुनरोष्ट्राविन्त्यजत” श्रुतिः सि० कौ० ।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्मणि थल् । (ओष्ठ)
दशनच्छदे । “अग्निष्ठावतोदर्पाद्वावोभौ छेदयेत् नृपः”
मनुः । निरुपपदोष्ठशब्दश्च प्रायेण उत्तोरुपपन्न कविभिः
प्रयुज्यते । “ताम्रौष्ठपर्यस्तश्चः स्मितस्य” कुमा० । “ओष्ठेन
रामो रामौष्ठविम्बसुम्बनचञ्चुना” माघः । उपपदे तुभयतः
“उसामुखे विम्बाफलाधरोष्ठे” कुमा० । अधरोष्ठ उत्तरोष्ठ
इत्यादि । “यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्रशङ्खं तथोत्तरः ।
उभौ वा जाम्बवाभासौ दूर्ध्वं तस्य जीवितम्” सुश्रुतः ।
ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् संयोगोपधत्तुं पि उपसर्जने स्त्रियां
वा ङीष् । “विम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकै-
शी सुमध्या” महाना० । समासे उत्तरपदस्योऽस्मिन्
पूर्वस्यावर्त्तस्य वा पररूपम् । विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः । शरी-

राययवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्वि० उवणे
पवर्गे च “ओष्ठजावुप्” शिबोक्तेः तयोस्तत्त्वभवत्वात्तथा-
त्वम् । ओष्ठे प्रसितः कन् । ओष्ठकः ओष्ठभंस्कारप्रमिते
त्वि० । ओष्ठस्य मूलं जाह्वच् । ओष्ठजाह्व तन्मूले न० ।
ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत् । सुश्रुतोक्ते सुखरोगभेदे ।
सुखरोगनिरूपणे तत्रोक्ते यथा

“तत्रोष्ठकोपा वातपित्तक्षयसन्निपातरक्तसंभेदोऽभिधा-
तनिमित्ताः । कर्कशौ परुषौ स्नायौ कण्ठौ तीव्ररुगन्विता ।
दाल्ये ते परिपुष्ट्ये ते ओष्ठौ माकतकोपतः । आचितौ
पिडकाभिस्तु सर्पपाकतिभिश्चे गम् । सदाहृषाकसंस्त्रावो
नीलौ पीतौ च पित्ततः । सवर्णाभिस्तु चोष्णे ते पिडकाभि-
रवेदनौ । कण्डू मूलौ पित्तिलौ च शीतलौ कफजौ २ गुरु ।
मृदुकृष्णौ मृदुपीतौ मृदुक्षौ तथैव च । सन्निपातेन ४
विशेषाद्यनेकपिडकावितौ । खज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः
समाचितौ । रक्तोपसृष्टौ पूरुधिरं स्वतः शोणितप्रभौ ।
मांसदुष्टौ ६ गुरु स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्धतौ । जलवशात्
मूर्च्छन्ति स्तृक्तस्योभयतो सुखात् । मेदसा ७ घृतमण्डाभौ
कण्डू मूलौ स्थिरो मृदू । अकस्मटिकसङ्काशमास्त्राव
स्वतः गुरु । क्षतजाभौ विदीर्येते पाद्येते चाभिधा-
ततः ८ । यद्यितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डू समन्विता ।
इत० ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु० अक्षेपमानं पुष्पं यस्य । वस्तुकञ्जे । राजनि०
ओष्ठो स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्तिप् ततः अच् गौरा०
ङीप् । विम्बफलनामके (तेलाकुचा) वृक्षे । रत्नमाला ।
ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उष्णोयतेऽनेन ओष्ठोपमं फलं
यस्याः । विम्बकालतायाम् (तेलाकुचा) जटाधरः ।

ओष्ण पु० देशदुष्णः आ+उष्ण प्रा० सं० । देशदुष्णे ।

ओह पु० आ+वृह घञर्थे क संप्र० । इत्ययवृद्धने । “दक्षा-
गोरोहेण तौम्यो न जीवति” ऋ० १, १८०, ५ । “ओ-
हेन वृद्धेन” भा० । कर्त्तरि मूलविभु० क । श्वाह्वे
श्प्रापके च त्वि० । “अध्यासा त ओहैः” ऋ० ४, १०, १ ।
“ओहैः इन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः” भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० ऊह एषां ब्रह्मेति वा निरुक्तोक्तेः पृथो० ।
ऊहब्रह्मयुक्ते । “वेद्याभिरुहब्रह्मणो विचरन्तु त्वे”
निरु० १२, १२ । धृता श्रुतिः । स्तोत्रेण” भा० ।
ओहस् त्वि० आ+ऊह असुन् । बह्वनसाधने स्तोत्रादौ । “न ये
देवास ओहसा” ऋ० ६, ६८, ६, “ओहसा बह्वनसाधने-
नाभ० इति वाचस्पत्ये ओकारादिगन्धार्यसङ्ख्यानम् ।

औ

ओकारः स्वरस्य भेदः कण्ठोष्ठस्थानयोश्चाथः दीर्घः
हिमात्वात् । मृतस्तु लिमात् । स च उदात्तानुदात्त
स्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकाभ्यां पुन
द्वैविध्यात् षड्विधः एवं मृतोऽपि षड्विधः । तेन द्वादश-
विधः । तत्परत्वे कारपरत्वे च स्वरूपमात्रपरः । तन्मे तस्य
वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा । “ओकारः गति-
कोनादस्ति जसोवाजङ्गकः । मनुकुट्टपदेशश्च शङ्कुर्गः
सदाशिवः । अधोदन्तश्च कण्ठोष्ठी सङ्घर्षणः सरस्वती ।
आज्ञा चोर्ध्वमुखी शान्ता व्यापिनी प्रकृतिः परा । अनन्ता
ज्वालनी व्योमा चतुर्हारी रतिप्रियः । नेत्रमात्राकर्षिणी
च ज्वालामालिनिका भृगुः” । तदभिष्टातदेवता च
तत्त्वोक्ता । ‘ओकारे डाकिनी सिंहनादिनी चण्डभैरवी’
तस्य ध्येयरूपं कामधेनोः उक्तं यथा ‘रक्तविद्युज्ज्वाता-
कारमोकारं’ कुण्डली स्वरम् । अत्र ब्रह्मादयः सर्वे
तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चप्राणमयं वर्यं सदाशिवमयं
सदा । सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” । मातृका-
न्यासेऽधोदन्तपङ्क्तौ न्यस्यत्वात्तच्छब्दाव्युत्पत्त्यस्यैव बोध्यम् ।
औ अव्य० आ+अव-किप् ऊठ् । १ आह्वाने २ मं बोधने
मेदि० । ३ विरोधे ४ निरुद्धे” शब्दरत्ना० । ५ अनन्ते पु०
एकाक्षरकोषः ६ निखने पु० मेदि० । ७ पृथिव्यां स्त्री मेदि०
स च “चतुर्हारी शरयोऽष्टौ सेतुरीकारसंज्ञितः । सचा-
नुसारनादाभ्यां शूराणां सेतुरच्यते” तन्वसारष्टत
कालिकापु० उक्तेः शूराणां जयमन्त्रभेदः ।

औक्थ लि० उक्थ-गर्गा० अपत्ये यञ् औक्थ्यः तस्य प्छात्तः
कष्यादि० अण् यञो लुक् । औक्थ्याच्छात्ते
औक्थिक लि० उक्थं समावयवभेदं जेत्यधीते वा ठक् ।
१ उक्थाध्यायिनि २ तद्देशे च । तेषां धर्मा आम्नायो-
वा ततः जञ् । औक्थ्या औक्थिकानां धर्मा तदा-
ध्याये च न० ।

औत्त न० उच्छ्रां हवाणां समूहः अण् टिडोपः । १ हृषसमूहे ।
वुञ् । औत्तक तत्समूहे न० । तस्येदमण् टिडोपः ।
२ हृषसम्बन्धिनि लि० । अपत्ये अणि तु औत्तण इत्येव ।
वेदे कश्चित् इदमर्थोऽपि उपधातो लोपः । ‘तामौ-
च्छ्रांस्रभिः पञ्चात्’ शत० ब्रा० १, २, ५, २ ।

औखीय लि० उखेन प्रोक्तमधीयते ऋण् । उखप्रोक्तं ब्राह्म-
णाध्यायिषु न० व० ।

औख्य लि० उखायां संस्कृतं यत् ततः खार्थे ष्यञ् । १ स्था-
लीपकोऽज्ञादौ । २ नगरीभेदे स्त्री । उखायां जातादि
कत्त्रादि० ठक् । औख्येयक तत्तजातादौ लि० ।

औघ पु० वृक्षे पुंसि संज्ञायां घ प्रथोऽन्तः खार्थेऽण् ।
जलसंघाते “औघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वाढा” शत०
ब्रा० १, ८, १, २, ‘वृक्षतीक्ष्ण उदकसंघातः’ भा० ।

औच(त)थ्य पु० उतथ्यस्यापत्यम् अण् वेदे प्रथोऽन्तः । उतथ्यापत्ये
दीर्घतमसि “उपस्तृतिरौचथ्यमरुधेयाः” ऋ० १,
१५, ८, ४, “औचथ्यसुतथ्यपुत्रं दीर्घतमसम्” भा० ।
“दद्याद् यद्रेक्य औचथ्याः” ऋ० १, ५, ८, १, उतथ्यस्यैव
नामान्तरमुच्यते तेन “उचथ्यानामौचथ्यसौचथ्यमौत-
मेति” आश्व० औ० १२, ११, १, उक्तम् । तस्य च गोत्रप्रव-
रधित्वम् उक्तवाक्यात् । लोके तु उतथ्यः औतथ्यइत्येव ।

औचित्य न० उचितस्य भावः ष्यञ् । युक्तत्वे । “एता अपि
यथोचित्यादुक्तमाधममध्यमाः” सा० द० । विषयसामर्थ्यात्
स्वीत्वमपि तत्र ङीष् यलोपश्च । औचित्यी तत्रार्थे ।
सामर्थ्यमौचित्यी देशः कालोव्यक्तिः खरादयः” सा० द०
ट्टा० इमनिच् उचितमाप्यत्वं पु० ।

औजसिक लि० ओजसा वर्धते ठक् । शूरे तेजस्विनि
औजस्य न० ओजस्+खार्थे ष्यञ् । ओजसि । “दौर्गन्धार्थं
रनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकत्” सा० द० ।

औज्जयनक लि० उज्जयिन्यां जातादि धूमा० वुञ् । उ-
ज्जयिनो नगरजातादौ ।

औज्जिहानि पुं स्त्री उज्जिहानस्यापत्यमत इज् । उज्जि-
नापत्ये ततः इज्जन्त्वात् यनि फक् पैलादि० तस्य लुक् ।
तदीययुवापत्येऽपि ।

औड लि० उन्ड-क नलोपः नि० दस्य उ खार्थेऽण् । आर्ह-
ततः नडा० फक् । औडायन आर्हस्य युवापत्ये तस्य
विषयोदेशः ऐषुकार्या० भक्तलु । औडायनभक्त तदीये
विषये देशे

औडव पु० औडव+खार्थेऽण् । “औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः
स्वरैः षड्विस्तु पाडवः । सम्पूर्णा सप्तभिः प्रोक्ता राग
जातिस्तिथा मता” सङ्गीतरत्ना० उक्ते रागभेदे । स च
भङ्गारादिः इति संगीतदासोदरः ।

औडवि लि० औडवं रागविशेषमनुशीलयति इज् । औडव-
रागानुशीले । ततः खार्थे दासन्त्या० ऋ औडवीय । तदर्थे

औडुप वि० उडुमेन निर्दृष्टादि सङ्ख्यादि० अण् । १चन्द्र-
निर्दृष्टे २तत्सन्निहिते ३तत्सन्निकृष्टदेशे च ।

औडुपिक वि० उडुमेन प्रवेन तरति ठक् । १प्रवेन तारके
उडुमेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । २प्रवेन हारके च वि० ।

औडु(दु)स्वर वि० उडु(दु)स्वरस्य विकारः रजतादि० अञ् ।
१ताम्रविकारे पात्रादौ । “गृहीत्वौडु(दु)स्वरं पात्रम्

स्मृतिः “सौवर्णराजतौडुस्वरखाडगमणिमयानां पात्रा-
णाम्” गोमि० । २यत्ताम्रविकारे च । “पञ्चात्पतिर-

वस्याय युगमन्तसौडु(दु)स्वरं शलाटुपुष्पं सा बध्नाति” गोमि० ।
स्त्रियां ङीप् । औडु(दु)स्वरीं स्मृद्वा गायते” श्रुतिः ।

“औडु(दु)स्वरीं शाखासुपगूहति” यत० ब्रा० ५, ४, ३, २५,
२तपस्त्रिविधेषु ५० । “वैखानसा बालिखिल्यौडुस्वराः फेन-

पावने । न्यासे कुटीचरः पूर्वम् बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ”
भाग० २, १२, २७ । “औडु(दु)स्वराः प्रातरुत्थाय यां

दिशं गमयन् पश्यन्ति तत आहूतफलादिभिः जीवन्तः”
श्रीधरः । औडुस्वरं तत्फलं तस्येवाकारोऽस्यस्य अर्थ०

अच् । ४महाकृष्टभेदे । “तत्र महाकृष्टान्यकणौडुस्वरस्ये-
जिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदृक्कुशनीति” विभज्य

“पित्तेन पकौडुस्वरफलाकृतित्वर्णान्यौडुस्वराणीति” तल्लक्ष्म
सुश्रुते उक्तम् । स च रोगः ताम्रलोयकर्मविपाकः यथाह

शाता० “औडु(दु)स्वरी ताम्रचौरो नरकाले प्रजायते” ।
५यमभेदे च “औडुस्वराय दध्माय” यमतर्पणमन्त्रः ।

औडुलोमि पुंस्त्री उडुलोमोऽपत्यम् बाह्वा० इज् ।
उडुलोमोऽपत्ये बहुषु अ । उलोमाः उडुलोमान्

औडु पु० ओडुदेशानां राजा अण् । १अडुदेशस्थे औडु
शब्दे विवृतिः २तद्देशवासिनि च । बहुषु अणो लुक् ।

औक्कण्टा न० उक्कण्टैव चातुर्व० स्वार्थे ण्यञ् । उक्कण्टा-
याम् “औक्कण्टाश्वकलाक्षस्य हृद्यासीन्ने शनैर्हरिः”

भाग० १, ६, १७ । “औक्कण्टाद्देवकीसुतः” १, १०, ४ ।
औक्कर्त्तृ न० उत्कर्ष+स्वार्थे ण्यञ् । उत्कर्षे ।

औत्तपेप पुंस्त्री उत्तपेपस्य ऊर्ध्वलेपकस्यापत्यं गिवा० अण् ।
उत्तपेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

औत्तम वि० उत्तमेन निर्दृष्टादि सङ्ख्या० अण् । १उत्तमेन
निर्दृष्टे २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च ।

औत्तमि पु० उत्तमस्यापत्यम् इज् । मनुभेदे उत्तमशब्दे
उदा० । “स्यारोचषऔत्तमस्य तामसोरेवतस्तथा” मनुः

तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ठक् । उत्तमपत्न्यापत्ये
तत्पुत्राश्च “औत्तमेयान् महाराज ! दय पुत्रान् निबोध

तान्” हरिवं० ७अ० उत्तमशब्दे ते च नामतोदर्थिताः ।

औत्तर वि० उत्तरव्यक्षात् उडु+तृ-अपादानेऽप्यु ततः
स्वार्थेऽण् । उत्तरको “इतरेषामुपदेशेन दुःखादिनिवारके

कथौ । “यत्तौत्तराणां सर्वेषामुपदेशां नाकुपस्य च”
भा० व० १०, ५, ४६ ।

औत्तरपथिक वि० उत्तरपथेन गच्छति तेनाहूतं वा ठक् ।
उत्तरपथेन अर्द्धिरादिमार्गेण १गन्तवि उपासकभेदे

२तेनाहूते च । पाह्वे ।

औत्तरपदिक वि० उत्तरपदं गृह्णाति ठक् । उत्तरपद-
औत्तरवेदिक वि० उत्तरवेदां भवः ठक् । उत्तरवेदां भवे

कर्मादौ “औत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा” यत० ब्रा० ७, २, १७
औत्तराध्व्य न० उत्तरे च अधरे च तेषां भावः ण्यञ् ।

ऊर्ध्वनीचभावेन स्थितौ । “संधे चानौत्तराध्व्ये” पा०
औत्तराह वि० उत्तरास्मिन् कालादौ भवः “उत्तरादाहञ्”

पा० उत्तर+आहञ् । उत्तरकालादौ भवे ।

औत्तरेय पु० उत्तराया अपत्यम् ठक् । अभिमन्युसुते विराट्
उद्दिष्टरुक्मरायाः पुत्रे परिचिन्तये “औत्तरेयेण दत्तानि

न्यवसत्तन्निदेशकत्” भाग० १, ७, ४० । “अवधार्थं मतिः”
लक्ष्ण औत्तरेयः सती व्यधात्” भाग० २, ४, २ ।

औत्तानपाद(दि) पु० उत्तानपादे न्यपे भवः अण् । उत्ता-
नपादभवे ध्रुवे “ध्रुवस्योत्तानपादस्य ब्रह्मर्षिणां तथैव च” भा०

अनु० ३अ० । “उत्तानपाद ! भगवांस्तव शाङ्कीधन्या”
भाग० ४, १०, २५ । अपत्ये तु इज् । तत्रैव । “उत्तानपा-

दिर्निर्गत्य ततः काननतो द्विजः” काशी० । तस्य यथा
तपस्या सर्वनक्षत्राधारतापदप्राप्तिस्था वर्णितम् भाग० ४,

८, ६, “जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुहृद्विस्तयोः । सुहृच्चः
प्रेयसी पश्यन्तेतरा यत्सुतोध्रुवः । एकदा सुहृच्चः पुल-

मङ्कमारोष्य लालयन् । उत्तमं नारुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्य-
नन्दत । तथा विकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ।

सुहृच्चः शृण्वतोरात्रः सेष्यं माहर्तातगर्जिता । न वक्ष्य !
नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति । न गृहीतोमया यत्तव

कुजावपि नृपात्मजः । बालोऽसि तव नात्मानमन्यस्त्री
गुर्भसंभृतम् । नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ।

तपसाराध्यं पुरुषं तस्यैवातुपक्षेण मे । गर्भे त्वं साध-
यात्मानं यदीक्षसि नृपासनम् । श्रीमैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्याः सुदुर्लभविद्वः श्वसन् रुषा दण्डहतो
यथाऽहिः । हित्वा शिवलं पितरं सङ्वाच जगाम,
मातुः स रुदन् रुकाग्रम् । तं निःश्वसन् स्फुरिताधरोष्ठं

सुनीतिरुत्सङ्गमुद्रा बालम् । निश्चयं तत्पौरसुखाजितानं
सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्या । सोऽहं यथैव दिलापा-
शोकदायाग्निना दाबलतेव बाला । वाक्यं सपत्न्याः स्मरती
सरोजश्रिया हया बाष्पकलासुवाह । दीर्घं स्वसन्ती वृजि-
नस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला । साऽसङ्गलं तात !
परेषु संस्था भुङ्क्ते जनोयत् परदुःखदस्तत् । सत्यं सुर-
न्याभिहितं भवान्ने यद्भुभगाया उदरे गृहीतः । सान्येन
हृदयं विलज्जते यां भार्येति वा बोद्धुमिडस्सतिर्मां ।
व्यातिष्ठ तत्तात ! विमत्सरस्सुक्तं समात्वापि यद्व्यली-
कम् । आराधयाधोजजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनसुसमी
यथा । यस्याङ्गुपद्मं परिचर्यं विश्वविभावनायास्तगु-
णाभिपसेः । अजोऽव्यातिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यां पदं जिता-
त्माश्वसनाभिवन्द्यम् । तथा मनुजो भगवान् पितामहो
यमेकमत्या पुरुदल्लिखन्मैः । इहाऽभिमेदे उरवापमन्यतो
भौमं सुखं दिव्यमथापवर्गम् । तमेव वत्साश्रयं भृत्य
वत्सलं सुसक्तुभिर्भृग्यपदाजपद्वितम् । अन्यन्यभावे रिज-
धर्माभाविने मनस्यवस्थाप्य भजस्य पूरुषम् । नान्यं ततः
पद्मपलाशलोचनादुःखच्छिदं ते मृगयासि कञ्चन ।
योभृम्यते हृद्यगृहीतपद्मया श्रियेतरेरङ्गः विमृग्यमाणया ।
एवं संजलितं सात्तराकगर्वाश्रयमं वचः । संनियस्या-
त्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् । नारदस्तसुपाकगर्वा
स्तात्वा चास्य विकीर्णितम् । स्मृद्वा मूर्धन्यघनेन पाणिना-
माह विस्मितः । अहोतेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यता-
म् । बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत् समातरसहचः । श्रीनार-
दउवाच । नाधुनाप्यवसानं ते सम्मानं द्वापि पुत्रकः । लज्ज-
यामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु । विकल्पे विद्यामानेऽपि
नक्षत्रलोचनेतवः । पुंसो मोहहृते भिक्षा यक्षोके निज-
कर्माभिः । परितुष्येत्तत्तात ! तावन्मात्रेण पूरुषः ।
दैवोपसादितं यावद्दीप्तेऽश्वरगतिं बुधः । अथ सात्वोप-
दिष्टेन योगेनावरुत्सवि । यत्प्रसादं सर्वं पुंसान्दु-
राराध्योमतेमम । सुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजम्मा
भिः । न विदुर्हृदयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना । व्यते-
नित्संतामेव निबन्धंस्तथ निष्फलः । यतिष्यति भवान्-
काळे श्रियसां ससुपस्थिते । यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुख-
दुःखयोः । आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारच्छक्ति ।
गुणाधिक्याद् लिप्तेदसुकोशं गुणाधमात् । मैत्रीं स-
मानादन्यच्छेदं तापैरभिमूयते । श्रीधुव उवाच । सोऽयं
यमोभगवता सुखदुःखक्षतात्मनाम् । दर्शितः कपया पुंसां

उद्देशोऽस्मादिष्टसु यः । अथापि मेऽविनीतस्य ज्ञातं धी-
रसुपेयुषः । सुरुच्या दुर्वचोवाचैर्न भिक्षे श्रयते हृदि ।
पदं त्रिभुवनेनाकृतं जिगीषोः साधु वर्त्म मे । ब्रूहन्तु
पितृभिर्ब्रह्मचर्यैरप्यनधिष्ठितम् । नूनं भवान् भगवतो-
योऽङ्गजः परमेष्ठिनः । विमुदन्नते वीणां हिताय
जगतेऽकीवत् । मैत्रेय उवाच । इत्युदाहृतमाकर्ण्य भग-
वाचारदस्तदा । प्रीतः प्रीत्याह तं बालं सहाक्यमनु-
कम्पया । श्रीनारद उवाच । जनन्याभिहितः पत्न्याः
सर्वनिःश्रेयसस्य ते । भगवान् वासुदेवस्त्वं भज तं प्रव-
णात्मना । धर्माश्रयकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छेय आत्म-
नः । एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् । तत्तात !
गच्छ भद्रन्ते यमुनायास्तटं शुचि । पुण्यं मधुवनं यत्र
साक्षिर्धर्मं नित्यदा हरेः । स्नात्वानुसवनं तस्मिन् कालिन्याः
सलिले शिवं । ललोचितानि निवसद्वात्मनः कल्पितासनः ।
प्राण्यायामेन त्विदृता प्राणैर्नित्यमनोमलम् । शनैर्व्युद-
स्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् । प्रसादाभिमुखं श-
श्वत् प्रसन्नवदनेक्षणम् । सुनमं सुभुवं चारुकोलं सु-
रहन्दरम् । तरुणं रमणीयाङ्गमरुणौष्ठेक्षणधरम् ।
प्रत्युताश्रयणं नटमृगं शरणादं करुणार्णवम् । श्रीवतसाहं
घनश्यामं पूरुषं घनमालिनम् । शङ्खचक्रगदापद्मैरभि-
व्यक्तचतुर्भुजम् । किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलया-
लितम् । कौस्तुभाभरणपीडं पीतकौशेयवसनम् ।
काञ्चोक्कलापपर्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् । दर्शनीयतमं
शान्तं मनोनयनवर्जितम् । पद्माङ्गं नखमणिश्रेण्याविल-
सद्गात्रं समञ्जताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाकस्या-
त्मन्यवस्थितम् । आयमानमभिध्यायेत् सात्तरागाबलो-
कनम् । नियतेभैकभूतेन मनसा वरदर्पणम् । एवं भग-
वतोरूपं सुभद्रं ध्यायतोमनः । निर्वृत्त्या पर-
या तर्ह्येव सम्पन्नं न निवर्त्तते । जपस्य परमोशुद्धः श्रू-
यतां मे नृपात्मज ! । यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति-
क्षेत्रान् । क्वीं नमो भगवते वासुदेवाय । मन्त्रेणाजेन
देवस्य कुर्याद् द्रव्यमयीं वधः । सपर्यां विविधैर्द्रव्यैश्च-
कालविभागावत् । सलिलैः शुविभिर्मोक्षैर्वन्यैर्भूलफला-
दिभिः । यस्ताङ्गरांशुकैश्चाञ्जलस्य प्रियया प्रभुम् ।
लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्ज्ञां क्षित्यम्बादिषु चार्जयेत् । आ-
भूतात्मा सुनिः शान्तोयतवाङ्मनितवन्धुम् । स्वेच्छावतार-
चरितैरचितं निजमायया । करिष्यत्युत्तमलोकसां
ध्यायेद् हृदयंगतम् । परिचर्य भगवतो यावतीः

पूर्वसेविताः । ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुक्ता मन्त्रमूर्त्ये । एवं
कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्य्यमाणो
भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्या । पुंसाममायिनं सस्यग्-
भजतां भाववर्द्धनः । अयोदिशस्यभित्तं यस्मादिदु
देहिनाम् । विरक्तचेष्टिचरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
तं निरन्तरभावेन भजेतां विमुक्तये । इत्युक्तस्तं परि-
क्रंस्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ सध्वनं पुण्यं हरे-
शरणचर्चितम् । तपोवनं गतं तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं
सुनिः । अर्थाङ्गिताङ्गीरोराज्ञा सुखासीन उवाच ह ।
श्रीनारद उवाच । राजन् । किं ध्यायसे दीर्घं सुखेन परि-
शुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्मोऽर्थेन संयुतः ।
श्रीराजोवाच । सुतोमे बालको ब्रह्मस्तेणेनाकरुणात्मना ।
निर्व्यासितः पञ्चवर्षः सह माता महान् कविः । अयं
नार्थवने ब्रह्मन्मा खादन्यभक्तं एकाः । आनं गयानं
क्षुधितं परिस्नानसुखास्वजम् । अहो मेवत दोरात्मा स्त्री-
जितस्त्रोपधारय । योङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन् भाभ्यनन्दम-
सत्तमः । श्रीनारद उवाच । मा मा शुचः स्वतमयं देव-
गुप्तं विशास्यते । तत्प्रभावमविज्ञाय प्राष्टुञ्जो यद्यशो
जगत् । सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । ए-
ष्यथचिरतोराजन्यशोविपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं
विश्रुत्य जगतां पतिः । राजलक्ष्मीमनाहत्य पुलकितचित्त-
नयत् । “तत्त्वभिषिक्तः प्रयतस्तत्सुपोष्य विभावरीम् ।
समाहितः पर्यचरदृष्ट्यादेशेन पुरुषम् । त्विरात्माने त्वि-
रात्माने कपित्थवदराशनः । आत्महत्यतुसारणे मासं
नित्येऽञ्जयन् हारम् । द्वितीयञ्च तथा मासं पठेपठेऽर्भ-
कोदिने । तृणपर्णादिभिः शीर्षैः कृताक्षोऽभ्यर्च्यदिभुम् ।
तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमे ऽहनि । अब्रह्मजुत्तम-
ल्लोकसुपधावनं समाधिका । चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे
द्वादशेऽहनि । वायुभक्तोजितस्वाशोऽध्यायन् देवधारयत् ।
पञ्चमे मासतुप्राप्ते जितस्वाशोऽष्टमात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म-
वदेकैव तस्यै स्थाणुरिवाचलः । सर्वतोमनसाकष्य हृदि
भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतोरूपं नाङ्गालीत् किञ्च-
नापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानं पुरुषेश्वरम् ।
ब्रह्मधारयमाणस्य त्रयोलोकेशकस्मिरे । यदैकपादेन स-
पार्थिवात्मजस्यस्यौ तदङ्गुलिपीडिता मही । ननाम
तत्वाङ्गिभेन्द्रधिजिता तरोध सव्येतरतः पदेपदे । तस्मिन्-
भिध्यायति विश्वमात्मनोद्धारं निरुध्यासुमनस्यया धिया ।
लोका निरुद्धासनिपीडिताभ्यर्च्य सलोकपालाः शरणं ययु-

र्हरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैवं विदामो भगवन् । प्राणरोधं
चराचरस्याखिलसत्यधाम्नः । विषेहि तन्नोऽजिनादिभोक्तं
प्राप्ता वयं त्वं शरणं शरणयम् । श्रीभगवानुवाच । मा भै-
तालं तपमोदुरत्ययास्त्रिचर्य्ये पतियात स्वधाम । यतोहि
यः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्भयि संगतात्मा । तएव
सुसज्जभयाउरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिपिटपम् । सहस्र-
शीर्षोऽपि ततो गरुडतः सधौर्वनं अत्यदिदृजयागतः । स वै
धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्
प्रभम् । तिरोहितं सहस्रैवोपलक्ष्य बहिः स्थितं तद-
पम्बं ददगं । तद्गृह्येनागतसाध्वसः त्रितावन्तत्ताङ्गं
धिनमय्य दगडित् । दग्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवाभक्तयुन्व-
न्निवास्त्रेन भुजैरिवास्त्रिषत् । स तं विवक्षन्तमद्विदं
हरिर्जातास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्म-
सयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कपया कपोले । स वै तदैव
प्रतिपादितं गिरं देवां परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भ-
क्तिभावोऽभ्यष्टणादसत्वरं परिश्रुतोरुच्यसं भुवक्षितः ।
ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्यै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं
तत्रैव “अथाभिष्टुतयं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता । अत्यानु-
रुक्तो भगवान् प्रतिनन्द्य नमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच ।
वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ! । तत् प्रयच्छामि
भद्रं ते दुष्प्रापमपि सुव्रत ! । नान्यैरधिहितं भद्र !
यदुभ्राजिष्णु भुवर्जित । यत् सङ्कल्पिताराणां ज्योतिषां
चक्रमाहितम् । मेध्यां गोचक्रवत् स्यात् परस्तात् कल्प
वातिनाम् । धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो सुनयो वे वनौकसः ।
चरन्ति दक्षिणीकल भ्रमन्तोयत् सतारकाः । प्रस्थिते तु
वनं पिता दत्त्वा मां धर्मसंश्रयः । षट्त्विंशद्वर्षाङ्गं
रक्षिता व्याहृतेन्द्रियः । त्वदुभ्रातयुत्तमे नष्टे शृगयायां
तु तन्मनाः । अन्वेषती वनं माता दावाग्निं सा प्रवे-
क्ष्यति । इहा मां यत्तद्दयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा
चेहाशिषः सत्या अन्ने मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि
सत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टादपिभ्यस्तं
यतो नावर्त्तते यतिः”

नल्लक्षणरूपतत्सन्निवेशविशेषस्तत्रैव पृक्तः । उक्तो यथा
“अथ तस्मात् (गनिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्त-
रतो यमद्विष्योः परमं पद्ममिधन्दनि यत् महाभागवतो
भुव औत्तानपादिरग्निनेत्रेण प्रजापतिना कश्यपेन
धर्मेश च समकालयुग्मभिः सह बहुमानं दक्षिणतः
क्रियमाण इदानीमपि कल्पजोविनामाजीव्य उपास्ते

तस्य महाननुभाव उपपन्नितः । स हि सर्वेषां ज्योति-
र्गणानां सृजनक्षत्रादीनां अनिमिषेणाव्यक्तरं हसा
भगवता कालेन आस्यमाणां स्थाणुरिवावष्टम्भ
रश्चरेण विहितः शब्दवभासते । यथा मेधी-
स्तम्भ आक्रमणपथः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथा
स्थानं सण्डलानि चरन्ति । एवं भगवता सृष्टादय
एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेण कालचक्र आयोजिता भुवमेवा-
लम्बा वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान् परितः क्रामन्ति ।
नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मासारथयः
परिवर्त्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानु-
गृह्यताः कर्मेनिर्भितगतयोभवि न पतन्ति । केचिदेतत्
ज्योतिरनीकं शिशुसारसंस्थानेन भगवतो वायुदेवस्य
योगधारणायाश्चतुर्वर्णयन्ति । यस्य सुच्छायेऽवावशिरमः
कुण्डलीभूतदेहस्य भुव उपकल्पितः ॥ ५० ॥ ३१ स्क० अ० ।

सि० शि० सर्वेनक्षत्राद्याधारौ द्वौ भुवौ अङ्गीकृतौ यथा
“निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ भुवौ नरः पश्यति दक्षिणे-
तरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भ्रमं निज-
मस्तकोपरि । उद्गद्गं याति यथा नरस्तथा तथा स्यात्त-
त्पृष्ठमण्डलम् । उद्गद्गं पश्यति चोन्नतं क्षितिस्तदन्ते
योजनजाः पलांशकाः । योजनसंख्या भांगैर्गुणिता स्वपरि-
धिहृता भवन्त्यंशाः । भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योज-
नानि च व्यस्तम्” शि० । “उद्गद्गं याति यथा यथा नर
इत्यनेनापसारयोजनैरनुपातः सूचितः । यदि भूपरिधि-
योजनैश्चक्रांशा लभ्यन्ते तदापसारयोजनैः किमिति ।
फलमक्षांशाः । यदि चक्रांशमितपरिधिना भूपरिधिर्ल-
भ्यते तदाक्षांशैः किमिति फलं निरक्षदेशस्वदेश-
योरन्तरयोजनानि स्युः शेषं स्पष्टम् । एवं निरक्ष-
देशात् क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुः । तत्र नवतिः ६०
पलांशाः” प्रमि० । “भौत्यं भुवं मेरुगतः खमध्ये
याम्यं च देव्या निजमस्तकोर्ध्वं । सव्यापसव्यं भ्रम-
दक्षचक्रं त्रिलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्” शि० ।

औत्पत्तिक उत्पत्त्या भावेन अव्ययुक्तः ठक् । १। नित्यसंबन्धे
शब्दाधेयोः सम्बन्धस्य नित्याव्ययुक्तत्वात् औत्पत्तिकत्वम्
जै० स्क० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानसुपदेशोऽ-
व्यतिरेकस्यार्थोत्पत्त्यस्य तत् प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्ष-
त्वात्” । स्क०

“औत्पत्तिक” इति निबन्धं ब्रूयः, उत्पत्तिकं भाव

उच्यते लक्षणया । अव्ययुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धः
नोत्पत्तयोः पश्चात् सम्बन्धः, औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन
सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य प्रत्य-
क्षादिभिरनवगतस्य ज्ञानं निमित्तम् । कथं ? उपदेशो
हि भवति, “उपदेशः” इति विशिष्टस्य उच्चारणम् ।
अव्यतिरेकस्य ज्ञानस्य, न, हि तदुत्पत्त्यं ज्ञानं विप-
र्येति । यच्च नाम ज्ञानं न तत् शक्यते वक्तुं, ‘न एत-
देवम्’ इति, यथा विज्ञायते, न तथा भवति, यथैतच्च
विज्ञायते, तथैतदिति, अन्यदस्य हृदये, अन्यद्वाचि स्यात्,
एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते, अस्ति नास्ति वेति । तस्मा-
त् तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न ह्येषां सति प्रत्ययान्तरम-
पेक्षितव्यं, पुरुषान्तरं वापि, अयं प्रत्ययोद्घोषौ । वाद-
रायणस्य चण्वादरायणस्येदं मतं कीर्त्तयति वादरायणं
पूजयितुं, नातीधं मतं पर्युदसितम् ।

उत्पत्तिर्भावः । स्कालः । तत्र भवः ठक् । २० स्वभावे
स्वभावस्य यावद्ब्रह्मभावित्वात् तथात्वम् । “मातरनुपहा-
दौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ताः” भा०
ग० ५० ॥ २१, तन्निगम्याथ हस्यस्या औत्पत्तिकमनीषया
भाग० ६॥ ५० ॥

औत्पात लि० उत्पातस्य तज्ज्ञापकशस्त्रस्य व्याख्यागोचरः
तत्रभवो वा कथयना० अण् । १ उत्पातावेदकयन्त्र-
व्याख्याने सन्त्ये २ तत्रभवे च ।

औत्पातिक लि० उत्पाते देवारिष्टे भवः ठक् । देवारिष्टभवे-
“औत्पातिकं मेघ इवाश्रमवर्षम्” रघुः । “औत्पातिकं
तदिह देव । विचिन्तनीयम्” उद्भटः । “औत्पातिके
महाघोरे तथा दुःस्वप्नदर्शने” वटुकस्तवः उत्पाताय
प्रभवति ठक् । उत्पातसम्पादनसमर्थं ‘प्रयाने तु ततः-
स्कन्दे वभूवौत्पातिकं महत्’ भा० व० २१० अ० ।

औत्पाद् लि० उत्पादं तदावेदकयन्त्रं वा वेत्त्यधीते वा
तत्रभवो वा कथयन्त्रः अण् । १ भावानामुत्पादवेत्तरि
२ तदावेदकयन्त्राध्योतरि ३ तत्रभवे च ।

औत्पुट लि० उत्पुटेन निर्दिष्टादि सङ्ख्या० पठारण्याम् अण् ।
उत्पुटेन उन्मुद्रेण निर्दिष्टे २ तद्वद्विषयदेशादौ च ।

औत्पुटिक लि० उत्पुटेन हरति उत्पुट्ठा० ठक् । उत्-
पुटेन हारके । [वनसंस्कारान्वितेन हारके ।

औत्पुतिक लि० उत्पुटेन हरति उत्पुट्ठा० ठक् । उत्प-
औत्स लि० उत्से भवः अज् । प्रसवणभवे स्त्रियांङीप् ।

औत्सङ्गिक लि० उत्सङ्गेन हरति ठक् । क्रोडेन हारके ।

औत्सर्गिक लि० उत्सर्ग सामान्यविधिमर्हति वज् । सामान्यविधियोग्यं स्त्रियां ङीप् । [फज् । उत्सर्गेतिापत्ये ।
 औत्सायन पुंस्त्री उत्स ऋषिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अथा०
 औत्सुक्य न० उत्सुकस्य भावः घञ् । उत्कण्ठायाम् ।
 “औत्सुक्येन कृतत्वरं सहभवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया”
 रत्नावली “तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन” रघुः । “रथ-
 चरणसमाह्वसावदौतसुकानुज्ञा” माघः “इत्यौत्सुक्यादपरि-
 गणयन् गुह्यकस्तं यथाचे” मेघ० । तच्च अलङ्कारोक्तं
 व्यभिचारिभाषभेदः सा० द० निर्देशावेगेत्याद्युपक्रमे “औ-
 त्सुक्योन्मादशङ्का” इत्याह्वा “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालचे-
 पासहिष्णुता” लज्जितम् । २ इच्छाभावे च । “औत्सुक्य-
 निवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः” सा० का० ।
 “औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टमात्रमाप्तौ निवर्त्तते इष्ट-
 मात्रस्य स्वार्थे इष्टलक्षणत्वात् फलस्य” त० कौ० । “मनो-
 यस्त्रेन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितम् । तस्यौत्सुक्यं
 संभवति प्रवृत्तिसोपजायते” भा० व० ११४ श्लो० ।
 औदक लि० उदकेन पूर्णं गृह्णाति उदकस्येदं वा अण् ।
 १ उदकपूर्णं गृह्णामाहके “अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंश्रज्य पा-
 णिषाहं मूर्ध्नि देशेऽवसिञ्चति” गोमिथः । “औदको गृ-
 हीतोदकुम्भः” सं० त० रघु० । २ उदकसम्बन्धिनि । “औद-
 केनैव विधिना निर्वापेत् दक्षिणासुखः” मनुः । उदके भवः
 अण् । ३ जलभवे च । “यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौ-
 दकानि च” “स्थलजौदकयाकानि पुष्पमूलफलानि च” मनुः
 औदकि पुंस्त्री “उदक्क उदक (संज्ञायान्)” पा० ग० बाह्वा०
 अपत्ये इज् । उदकनामधेरेपत्ये ततः स्वार्थे दामन्या०
 ऋ । औदकीय तत्पार्थे । एवम् औदङ्गि औदङ्गीय
 इत्यपि उदङ्गापत्ये पुंस्त्री । [स्यापत्ये ।
 औदञ्जयिनि पुंस्त्री उदञ्जस्यपरेपत्यं तिका० फिज् । उदञ्ज-
 औदञ्चन लि० उदच्यते उत्प्लिय भ्रियतेऽस्मिन् उदञ्चनोजला-
 धारः मणिकस्येदम् अण् । मणिकस्थिते जलादौ
 (जाकारजल) “एनां (शफरीम्) तत आदाय न्यधादौ-
 दञ्चनोदके” भाग० ८, २४, ५ । “औदञ्चनोदके
 मणिकस्यजले” श्रीधरः उदञ्चनस्य सन्निकटदेशादि
 अरीहणादि० वुज् । औदञ्चनक मणिकस्य सन्निकट-
 देशादौ लि० । [नामकधेरेपत्ये ।
 औदञ्चि पुंस्त्री उदञ्चोरपत्यं बाह्वा० इज् । उदञ्चु-
 औदञ्चि पुंस्त्री उदञ्चापत्यम् इज् । १ उदञ्चापत्ये ततः यून
 फिज् पैला० तस्य लुक् । २ तदीययुवापत्येऽपि ।

औदनिक लि० औदनाय प्रभवति संतापा० ठज् । औदन-
 निष्पादनाय समर्थे स्त्रपकारे ।
 औदन्य पु० उदन्यायुक्ते ऋषौ भवः अण् । पिपासायुक्तं
 पिभवे सुगुडभे ऋषौ । “एतां ह वै सुगुडभ औदन्यः
 ब्रह्महत्यायै प्रार्थयितुं विदाञ्चकार” शत० ब्रा० २, २,
 ५, ६ । तस्यापत्ये त् इज् । औदन्य इत्येव तत्पार्थे
 ततः युवप्रत्ययस्य फिजः पैला० लृक् । तदीययुवापत्ये च ।
 औदपान लि० उदपानादागतः सुगुडका० अण् । आद्य-
 स्थानरूपोदपानादागते १ राज्याह्नकरादौ । उदपाने
 भवः पलदा० अण् । २ उदपाननामधेयमभवे करादौ
 लि० । उदपाने जलाधारस्थानभेदे भवः उत्सा० ऋज् ।
 ३ उदपानभवे लि० । स्त्रियां सर्वत्र ङीप् ।
 औदभृजि पुंस्त्री उदभृजस्यापत्यम् इज् । १ उदभृजस्यापत्ये
 ततोयुवप्रत्ययस्य पैलादि० लृक् । २ तदीययुवापत्ये च । एवम्
 औदमज्जि औदमेधि औदमज्जि औदशुद्धि इत्येतेऽपि
 यन्ताः तत्तदपत्ये तत्तदयुवापत्ये च । [सम्बन्धिनि ।
 औदमेधीय लि० उदमेधेरिदम् रैवतिकादि० ऋ । औदमेधि
 औदमेयि पुंस्त्री उदमेयस्यापत्यम् इज् । उदमेयस्यापत्ये
 ततः मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीप् । [स्त्रियां ङीप् ।
 औदयिक लि० उदये लग्नकाले भवः ठज् । लग्नकालभवे
 औदरिक लि० उदरे प्रसितः ठक् । आद्याने, (मेढक)
 उदरमात्रपूरणामेकके । “ऐश्वर्यं वल्लं रौद्रं च मृरं
 च गृहमस्ययकम् । एकाग्निमौदरिकमासुरं सत्यमी-
 दगम्” सुश्रुते तस्यासुरसत्वत्वचक्रम् । अमरे विजिगीषा-
 विवर्जितस्य तथात्वचक्रम् । विजिगीषा च विगानेच्छा
 सा च खोदरपूरणायुक्ततया निन्देच्छा तस्याः त्याग एवास्य
 प्रवृत्तिः । “सर्वमेवौदरिकस्याभ्यवहार्थाय कल्पते” नाट०
 औदर्थ्य लि० उदरे भवः यत् उदर्थः ततः स्वार्थे अण् ।
 १ उदरभवेऽनलादौ । २ अम्यन्तरप्रविष्टे च । “स त्वया-
 राधितः शुक्रो वितन्वन् मामकं ययः । केसा ते हृद-
 यमन्यमौदर्थ्या ब्रह्मभावनः” भाग० २, २४, ५ ।
 औदल लि० चिकित्तागलवकालववमनुत्तुङ्गिलानां वैशा-
 मितदेवरातोदर्थेति” व्या० श्रौ० १२, १४, २, उक्ते चिकि-
 तादीनां तस्यां प्रवरविभेदे ।
 औदवापि पुंस्त्री उदवापस्यापत्यम् इज् । उदवापपत्ये
 स्त्रियां ङीप् । तस्येदं रैवतिका० ऋ । औदवापीय तत्
 सम्बन्धिनि लि० ।
 औदवाहि पु० उदवाहस्यापत्यम् इज् । ऋग्वेदिनाम्

प्राचीनानीति तया तर्पणीयार्थभेदे । द्वादशर्पितर्पणा-
नन्तरम् । “प्राचीनीवीति” “सुमन्तुर्जमिनिवैगम्या-
यनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतचर्माचार्याजाननिबाह-
विगाय्य गीतमहाकव्यवाचस्पत्यभारण्डव्यमाशङ्क्येया गार्गी
वाचस्पती बड्वा प्राचीयेयी सुलभा मैत्रेयी कछोलं
कौपीतकं पैङ्गा महापङ्गा सुयज्ञं साङ्ख्यायनमैतरेयं
मङ्गैतरेयं शाकलं बाणकलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौ-
दवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचा-
र्यास्तै सर्वे तृप्यन्ति” आश्व० २०, १, ४, ४, “तयोर्विंशति
वाक्यानि तत्र कछोलादिषु अर्थात् तर्पयामीति शब्दः
कार्यः । सर्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पणं, यथात् “एकमन्त्राणि
कर्माणीति” न्यायात्” नारा० । “औदवाहेषु शाण्डि-
ल्याञ्च शाण्डिल्यः” शत० ब्रा० १४, ७, २, २६, वंशवर्गने
औदश्वितं त्वि० उदश्वितं तत्रभेदे संस्कृतः अण् । उद-
श्विद्रूपतः संस्कृतमन्त्रव्ये । पठे ठक् उदश्वित्कोऽप्यत्र
उदश्वित्वा अङ्गुल्या० ठक् । औदश्वित्क तत्सदृशे त्वि०
औदस्थानं त्वि० उदस्थानं शीलमस्य क्वा० ण । उदस्थान-
शीले । उदस्थाने भवः उत्सा० अञ् । उदकस्थानमवे च ।
औदार्यं न० उदारस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ् । उदा-
रतायाम् । “औदार्यं च नायक्योरयत्नसिद्धसात्विकाल-
ङ्कारविशेषः । यथाह सा० ८० “शोभा कान्तिश्च दीप्रश्च
साधुर्यं च प्रगल्भता । औदार्यं धैर्यं मिल्येते सप्रैव सूर-
यत्नजाः” इति विभज्य । “औदार्यं विनयः सदेति”
ललितम् । सात्विकपुरुषगुणभेदश्च यथाह तत्रैव ।
“शोभा विलासो साधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं तेजसी । ललि-
तौदार्यमिल्येते सत्वजाः पौरुषागुणाः” इति विभज्य ।
“दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समतेति”
ललितम् । २ वाक्यस्यार्थसम्पत्तौ च । “ससौष्ठवौदार्यं विशेष-
शालिनीं विनिश्चितायांमिति वाचमाददे” किरा० । “औ-
दार्यं सधैर्यसम्पत्तिः” मल्लि० । तच्च वाग्गुणभेदः “संस्का-
रवत्त्वमौदार्यं मित्यादिना” हेमच० वाग्गुणदर्शने उक्तेः ।
औदासीन्यं न० उदासीनस्य भावः ष्यञ् । शुभाशुभयोरुपे-
क्षायाम् ताटस्थे । “प्रयान्प्रोऽसि प्रजाः पातुमौदासी-
न्येन वर्त्तितुम्” रघुः । २ राहित्ये शरागनिष्ठसौ च
“न च स्वभावप्रापदन्त्यथानुरागेण नजः शक्यमप्राप-
क्रियार्थत्वं कल्पयितुम्, जननक्रियानिष्ठस्यौदासीन्य-
व्यतिरेकेण” “अभाववृद्धिश्चौदासीन्यकारणम्” “तस्मात् प्र-
सक्तक्रियानिष्ठस्यौदासीन्यमेव “ब्राह्मणो न हन्तव्य” इत्या-

दिपु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे” इति च शारीरकभाष्यम् ।
औदास्यं न० उदास्ते उद्+दास-अच् तस्य भावः ष्यञ् ।
वैराग्ये रागशून्यतायाम् रसनयोगविरहे । “औदास्यं
संविद्वनस्वितन्यसुहृदं सखितृषोर्निपतितामवगम्य भै-
र्याः” नैष० “कौर्णविलिख्यमहेतोर्वयमपि कुञ्जाः किमौ-
दास्यम्” पद्यावली ।
औदुम्बरक पु० उदुम्बरस्य विषयोद्देशः राजन्या० वुञ् ।
१ उदुम्बरविषये देशे । तस्य समूह इत्यधिकारात् राज-
न्या० वुञ् । २ तत्समूहे न० ।
औदुम्बरायण पुंस्त्री उदुम्बरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् ।
उदुम्बरस्य गोत्रापत्ये । अनन्तरापत्ये तु इज् । औदुम्बरि
तदीयानन्तरापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
औद्गातृ न० उद्गातृर्षमाम् ऋदन्तत्वात् ष्यञ् । उद्गातृः
ऋत्विग्भेदस्य षधर्म्यो “स्वरित्यौद्गातृ आहवनीयं”
कात्या० २५, १, ८, उद्गातृवेदविहिते भेषे स्वरित्याह-
वनीये जुहोति” कर्कः । उद्गातृः कर्म भावो वा उ-
द्गाता० अण् । उद्गातृः उच्चैर्गानात्मके रक्त्वपि
श्तदभावे च ।
औद्गाहमानि पुंस्त्री उद्गाहमानस्यापत्यम् इज् ततोयूनि
फक् तस्य पैला० लुक् । १ उद्गाहमानस्यापत्ये शतदीये
सुवापत्ये च स्त्रियां गोरा० ङीप् । ततो मवादौ गृहा०
ङ् । औद्गाहमानीय तद्वादौ त्वि० ।
औद्गृभणं त्वि० उद्गृहण्याय साधु अण् वेदेहस्य भः । ऊर्द्ध-
पहणसाधने “सर्वाणि ह वै दौक्षायायजूंष्यौद्गृभणानि”
उद्गृभणीते वा एषोऽस्मात्कोकाद्देवलोकमभि यद्गृहीते”
शत० ब्रा० १, १, ४, १, “औद्गृभणानि जुहोति स्थाल्याः
सुवेणाकृत्या इति प्रतिमन्त्रम्” कात्या० ७, २, १६ ।
भत्वाभावे औद्गृहणमप्यत्र ।
औद्गुण्डक त्वि० उद्गुण्डस्य सन्निकृष्टदेशादि चराङ्गणा० वुञ् ।
उद्गुण्डसन्निकृष्टदेशादौ ।
औद्दालकं न० उद्दालेन उद्दालनेन निर्दत्तः अण् संज्ञायां
कन् । “प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः सख्य-
कीटकाः । कुर्वन्ति कपिजं खल्यं तत् स्यादौद्दालकं मधु”
इत्युक्ते वल्मीककीटसंस्कृते मधुनि “औद्दालकं खि-
करं खर्यं कवविपापहम् । कपायसृण्मन्त्रश्च कटुपाकश्च
पित्तहृत्” तद्गुणा वैद्यकीकाः ज्ञेयाः ।
औद्दालकि पुंस्त्री उद्दालकस्यैरपत्यम् इज् । उद्दालका-
पत्ये गौतमे ऋषौ स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ङीष् । ततः

यूनि फक् । श्रीह्रालकायन तदीयशुवापत्ये प्राच्यभरते
तु वङ्गचक्रयात् तस्य बहुप लुक् । उद्दालकाः । तदीय-
शुवापत्यानि प्राच्यानि भारतानि वा

श्रीद्वय न० उद्भूतस्य भावः । अविनीतभावे तच्च “असूयान्य
गुणर्हीनामौद्भवाद्यसहिष्णुता” सा०द० उक्तलक्षणम् ।

श्रीद्वारिक त्रि० उद्धाराय उद्भूतदानाय प्रभवति ठञ् ।
विभागकाले उद्धारार्थे देये द्रव्यभेदे । “विमस्योद्धारिकं
देयमेकांशश्च प्रधानतः” मनुः ।

श्रीद्वारि पु० उद्धारस्यपरिपत्यम् इज् । उद्धारार्थेः पुल्ले
खण्डिके ऋषो । “खण्डिक एवौद्धारिरस्य प्रायश्चित्तं
येदं” शत० ब्रा० १, ८, ३४, १ । [राजनि० ।

श्रीद्विज्ज न० उद्भिद्य जायते जन-ड स्वार्थेऽण् । पांशुलवणे
श्रीद्विद न० उद्भिन्नति उद्भूतभिद-क-स्वार्थेऽण् । पांशुलवणे ।

“श्रीद्विदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् । चारं
गुरु कटुस्निग्धं स्नेहलं वातनाशनमिति” तस्य गुणाः
“विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया सवेत् । ततोय-
मौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः” इत्युक्ते ऽजलभेदे च
“श्रीद्विदं वारि पिच्छमविदाह्यतिथितलम् । प्रोषणं
मधुरं बल्यमौषहातकरं लघु” । वैद्यकान्तरम्

सुश्रुते च्यान्नरिजलसुक्ता “तस्यालामे भौमं तद्वाका-
शगुणबल्लं तत्पुनः सप्रविधम् । तद्यथा कौपं नादेयं
मारसं ताडाकं प्रास्ववणमौद्भिदं वैतण्डुलमिति । तत्र व-
र्षास्यान्नरिजलमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात्” इत्यादि
उक्ता “कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्ववणोद्भवम् । मधुरं
पित्तगमनमविदाह्यौद्भिदम् स्रुतम्” । तद्गुणाः उक्ताः ।
श्रीद्विदलवणगुणास्तु तत्रैव । “लघु तीक्ष्णोष्णसृत्क्लेदि
स्रक्कां वातातुलोमनम् । सुतिक्तं कटुसंस्कारं विदाह्यव-
णमौद्भिदम्” ।

श्रीद्विद्य न० उद्भिदोभावः ष्यञ् । उद्भादीनः सत्पत्तौ ।
“जलं च म औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पनाम्” यजु०
१८, ८, उद्भिदोभावः औद्भिद्यं चृतादितरोरुत्पत्तिः
वेददी० ।

श्रीद्याव त्रि० उद्यावस्य व्याख्यानोपन्यः तत्र भवो वा ऋग-
यना० ऋण् । उद्यावव्याख्यानपत्ये षतल भवे च ।

श्रीहाहिक त्रि० उद्वाहकात् लब्धं दीयते वा ठञ् । वि-
वाहकाले षष्ठ्ये दीयमाने च “विद्याधनन्तु यदास्य तत्तस्यैव
धनं भवेत् । मैत्रमौहाहिकञ्चैव साधुपर्जिकमेव च”
स्रुतिः “पितृद्व्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत् ।

मैत्रमौहाहिकञ्चैव दद्यादानं न तद्भवेत्” याज्ञ० । तत्-
सर्वैरविभाज्यम् । [हृत्ते २ तत्सन्निहृष्टदेशादौ च
श्रीहेप त्रि० उद्देप+चहरयार्थम् सङ्गता० ऋण् । उद्देपेन षनि-
श्रीधस्त त्रि० उधस्त इदम् ऋण् । उधः सम्बन्धिनि “यवसं ज-
ग्धनुदिनं नैव दोग्धश्रीधस्तं पयः” भाग० ४, १०, १६,
मयार्थे तु शरीरावयवत्वात् यत् उधस्तमितिव । “उ-
धस्तमिच्छामि तवोपभोक्तुम्” रघुः । औधस्तमिति क-
चित् पाठः स्वार्थेऽणन्तया समर्थः ।

श्रीन्नेच न० उन्नेतुः कर्म भावो वा उद्गतात्वादि० ऋञ् ।
उन्नेतुः षकर्मणि उन्नयने ऽतद्भावे च । तस्य धार्मीम्
ऋदन्तत्वात् ऋञ् । उन्नेतुर्धर्मी च ।

श्रीपकर्षिक त्रि० उपकर्षं प्रायभवः ठक् । कर्षसमीपे
प्रायप्रभवे । “श्रीपकर्षिकलोचनः” । भट्टिः ।

श्रीपकलाप्य त्रि० उपकलापं भवः परिरुक्षा० ज्ञा ।
कलापसमीपभवे ।

श्रीपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । उपकस्य
गोत्रापत्ये । बहुल्ये हन्तेऽहन्ते च वा फको लुक् । उपका
उपकायनाः । उपकलासकाः श्रीपकायननाममायनाः ।

श्रीपगव पुंस्त्री उपगतोगौरस्य उपगुर्गोपः तस्यापत्यम् ऋण् ।

१ गोपालकपुत्रे २ तद्याजिपुत्रे च लक्षणया उपगुगब्ध-
मवाजिविप्रोऽपि उपगुगब्धेभ्योऽन्ते “यं वर्यं याजेयद्यसु
स तद्वर्ष्यत्वमाप्नुयात् । सद्योवर्षेण वर्षेऽस्तेवमेवावधीद्वर्ष्यः”
हारीतोक्तेः । तत्सम्बन्धिनि ३ लक्षणे ४ अङ्के ५ संघे च
तस्यापत्ये तु स्त्रियां ङीप् । श्रीपगवस्येदम् गोत्रवरणात्
वुज् पा० वुज् । श्रीपगवक श्रीपगवसम्बन्धिनि “तत आ-
गत” इत्यधिकारे “गोत्रादङ्गवत्” पा० वुज् । श्रीपगवक
तत आगतेऽर्थे । तेषां समूहः गोत्रोच्चोद्रेत्यादिना वुज् ।
श्रीपगवक तत्समूहे न० श्रीपगवोभक्तिरस्य “गोत्रक्षतिया-
स्येभ्यो बहुलम् वुज्” पा० । श्रीपगवक तद्वक्तियुक्ते त्रि०

श्रीपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिरं पतित्वेन उपगवोगोप्यति-
कास्यापत्यम् ऋत्रो वा इज् । गोप्यतेरपत्ये षतच्छाब्दे
उद्भवे पु० “जगमिव पुलिने यमस्वसृक्तां ससृपित औप-
गविर्निशां ततोऽगात्” भाग० ३, ४, २८ “श्रीपगविरुद्धवः”
श्रीधरः ।

श्रीपगस्तक पु० उपपन्नं यासकालं भूतः स्वसत्तया
व्याप्तः “तमधीशोऽभूतो भूतोभावी वा” पा० ठञ् । उप-
यासकालस्य स्वसत्तया व्यापके षचन्द्रे षसूर्ये च यद्दर०
श्रीपच(ज)म्बनि पु० उपच(ज)म्बनस्यापत्यम् इज् । शुक्रयज-

आज्ञापयंतीत्ये कृपिभेदे । “अपव(ज)स्येनैपव(ज)

स्वनिः” शत० १४.५.५, २१ । १४.७.२.२६, बाष्पाणे च ।

श्रीपचारिक पु० उपचार+स्वार्थे विनयादि० ठक् । उप-
चारे उपचारश्च लक्षणया बोधनम् भवनञ्च । उप-
चारः प्रयोजनस्य ठक् । उपचारहेतुके लि० ।
स्त्रियां डीप् । श्रीपचारिको उक्तिः ।

श्रीपच्छन्दसिक लि० उपच्छन्दसा निर्धने वा ठक् । उप-
च्छन्दनेन निर्धने । “आतन्वान् सुरारिकान् स्त्रीप-
च्छमिकं हृदा विनोदम्” कन्दोसम् । “गङ्गापिमेष्टौ
समे कलास्ताच्च समे स्युर्भौ निरन्तराः । न समात् पगा-
श्रिता कला” इति वैतालौद्यानलक्षणवृत्ते “पर्यन्ते र्यौ
तथैव प्रेमभौपच्छमिकं सुधीभिः” ए० २०० उक्ते ० सात्वतच-
भेदे न० । “उप्यतायाभिधं कपिदौपच्छमिकं मिदुः”
इत्युक्ते १५ उप्यतायास्त्वयवृत्तकन्दोभेदे च ।

श्रीपजानुक लि० उपजानु जानुसमीपे प्रायभवः ठक् । जा-
नुसमीपपर्यन्तव्यापके “प्राणो यस्योपजानुकौ” भट्टिः ।

श्रीपतस्त्रिनि पु० उपतस्त्रिन्स्यापत्यम् इज् । उपतस्त्रिन्स्या-
पत्ये रामनामके कपौ । “तदुहोवाच राम श्रीपत-
स्त्रिनिः” शत० ब्रा० ४, ६, १, ७ ।

श्रीपदेशिक लि० उपदेशेन जीवति जेतना० ठक् । उपदेशी-
पजीविनि । उपदेशेन प्राप्तः बा० ठक् । उपदेशेन प्राप्ते च

श्रीपट्टविक लि० उपट्टवमधिकृत्य कृतोपन्यः ठक् । उपट्टववि-
कारेण सुश्रुतान्तर्गते उपन्यभेदे स च “अथात श्रीपट्टविक-
मध्यायं व्याख्यास्याम” इत्युपक्रमस्य उत्तरतन्त्रागतः
सुश्रुतकृतः ।

श्रीपट्टा पु० उपट्ट+स्वार्थे ष्यञ् । एरुपमेधीये देव-
भेदे । “विविक्तं चत्वारम्, श्रीपट्टाया नुल्लत्तारम्”
यजु० ३०, १३ । तत्र तदुद्देशेनानुल्लत्ता हारपालमेवकः
आलम्ब्यत्वेन विहितः ।

श्रीपधर्मा उपधर्म+स्वार्थे चातुर्व० ष्यञ् । उपकृतधर्मः ।
“लोकान् प्रतां मतिगिरोहमतिप्रलोभं वेगं विषाद्य बद्ध
भाष्यत श्रीपधर्मा” भाग० १, ७, ७२ ।

श्रीपधेनव पु० उपगताधेनुरस्य तस्यापत्यम् यण् । सुश्रुतोक्तं
धन्वन्तरिं प्रति प्रश्रुकारके कृपिभेदे । “काशीराज-
दिशोदासं धन्वन्तरिसौपधेनववैतरणौरभ्रपुष्कलावतकर-
वोय्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रवृत्तयः कर्तुः । “श्रीपधेनवभौ-
रस्यं सौश्रुतं पौष्कलावतम्” सुश्रु० । [रघु०] ।

श्रीपधेय न० उपधीयते इत्यपधिः रथाङ्कं ततः स्वार्थे ङ् ।

श्रीपनायनिक लि० उपनयनं प्रयोजनस्य ठक् अयुग०

विपदशक्तिः कृत् । वस्तुतः उपनायनगङ्गोपि उपनय-
नाद्यै प्रागुक्तः ततः ठक् इत्येव ग्यायम् । उपनायन-
प्रयोजनके विधाने “एष भोक्तोद्दिजातीनामौपनायनिको
विधिः” मनुः । उपनायनाय कृतः ठक् । उपनयसुधने
च । उपनयनविधानं कालं श्रीपनायनिकः परा० याज्ञ० ।
श्रीपनामिक लि० उपनसं भयः ठक् स्त्रियां डीप् । ना-
मासमीपभवः । “द्विहादश नासायां तासामौपनामिका च-
तस्रस्ताः परिचरेत्” सुश्रुतः ।

श्रीपनिधिक न० उपनिधिरिव स्वार्थे ठक् । “वासनस्यमना-
ख्याय कृते न्यस्य यदुच्यते । द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं
तथैव तत्” वास० विष्टितिरुपनिधिपञ्चे दृश्यः ।

श्रीपनिपट् लि० उपनिपट् तदुक्तोपदेशेन जीवति जेतना०
ठक् । उपनिपट्भौपदेशेनोपजीविनि ।

श्रीपनिपट् पु० उपनिपट्गोपविध्यन्ते भौपिकोऽण् । उप-
निपट्गोपविद्ये उपरमात्मनि । “तन्व्योपनिपदं एरुपं टक्का-
मि” इ० उ० । उपनिपत् ब्रह्मविद्या तस्या इदम् । उप-
निपट्गोप विद्यादौ स्त्रियां डीप् । “विदिधाशौप-
निपटोरात्मवैमिहये सुनी” मनुः । उपनिपट् भयः
प्रकाश्यः तस्याव्याख्यानो पन्थोवा कगयना० छण् ।
उपनिपट्प्रकाशे उपनिपट्गोपविद्या तस्याव्याख्यानं छण्ये च ।

श्रीपनीविक लि० उपनीवि नीविसमीपे प्रायभवः ठक् ।
नीविसमीपे प्रायभवे “श्रीपनीविकमकस्य किञ्च क्लेः
वृत्तनस्य करमात्मकराभ्याम् साधः “बद्धोदुपल्लवार्थस-
मिर्वेनौपनीविकः” भट्टिः ।

श्रीपपत्त लि० उपपत्तं बाहुगूलं तस्मैदम् ष्यञ् । बाहु-
गूलसम्बन्धिनः । “तस्मादिमाः प्रजा लोभया जायन्ते
यस्मादासां पुनरिमा इमाश्च योपपत्त्याणि दुर्धीरणानि जा-
यन्ते” शत० ब्रा० १४, ४, १, ६ । “उपपत्तं बाहुगूलं
तत्सम्बन्धिनः” भा० ।

श्रीपपत्तिक लि० उपपत्त्या कल्पितम् ठक् । उपपत्त्या कल्पितं
इत्युक्ते । “श्रीपपत्तिकमाकारं प्रयच्छस्वति भारत !”
सा० अद० ६००० ।

श्रीपपत्तिक लि० उपपत्तेन उपपातकेन गोबधादिना
संखण्डः ठक् । उपपातकैः संखण्डे “पिष्टिष्टि पतित-
कण्डो यश्च स्थादौपपातिकः” नार० “यश्च स्थादुपपात-
कीति” प्रकाशवृत्त पाठः । [बाहोरपत्ये ।

श्रीपवाहवि पुंस्त्री उपवाहोरपत्यम् बाह्वा० इज् । उपगत

औपभृत त्रि० उपभृता पात्रेण सञ्चितः शेषिकोऽलु । १ उपभृतापात्रेण सञ्चिते हविरादौ । “ब्रह्मानुज्ञातोऽनुयाजैस्त्रिभिरत्थौपभृतं समानीय” कात्या० ३, ५, २ अ० । अथैव रोपभृतमाज्यं सप्रेषं जुह्वां समानीय” कर्कः । तस्येदम् अण् । २ उपभृतसम्बन्धिनि “औपभृतासादनम्” कात्या० ५, ४, २८, औपभृतसुपभृतसम्बन्ध्यासादनम्” कर्कः । “सव्या अग्निरत्थौपभृतानि” कात्या० ६, ७, ७ ।

औपमन्यव पुंस्त्री औपमन्योरपत्यं विदा० अण् । उपमन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । “प्राचीनशालऔपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुपिः” । “औपमन्यव ! किं त्वमात्मानं सुपाशु १” इति च छा० उ० ।

औपमिक त्रि० उपमया निर्दिष्टः ठक् । उपमयानिर्दिष्टे । “अभ्राहकाया इत्यनिर्वाह औपमिकः” । “मधु सोममि-त्थौपमिकं मायतेः” । “पीपलिकामध्यौपमिकं पीपलिका मेतर्गतकर्म्मणः” इति च निरु० ।

औपम्य न० उपमा+चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । १ उपमायाम् २ सादृश्ये “प्राणा यथात्मनोऽभांसा भूतानामपि ते तथा । आत्मोपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः” हितोप० । “आत्मोपम्येन सर्वत्र” गीता “मा पूर्णं यदि सामान्य-धर्म्म औपम्यवाचि च” । “औपम्यवाचिनो लोपमसासे तद्धिते द्विधा” इति च सा० द० ।

औपयज त्रि० उपयजइदम् अण् । उपयजः सम्बन्धिनि उपयज् च तच्छब्दे दर्शितः । “मार्जिते मे प्रेयस्यग्नौदोषय-जानङ्गारामाहरति” कात्या० ६, ६, ७,

औपयिक त्रि० उप+अय-घञ् उपायस्तेन लब्धः ठक् ह्रस्वश्च । १ उपायलब्धे, २ युक्ते न्यायागतवस्तुनि च । “एतत्तव महाराज ! पुत्रेषु तेषु चैव हि । एतमौपयिकं मन्ये भोक्ष्येण सह भारत !” भा० आ० १, ०, ४ अ० । स्त्रियां ङीप् । “नचैवौपयिकी भार्या माहृषी कृपणा तव” भा० व० २८० अ० “यदौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि” भा० उ० १, ७, ७ अ० । उपायएव विनया० स्वार्थे ठक् ह्रस्वश्च । ३ उपाये पु० । “शिवमौपयिकं गरी-बधीम्” किरा० । “औपयिकम् उपायम्” सङ्गि० ।

औपयौगिक त्रि० उपयोगः प्रयोजनमस्य ठक् । उपयोग-निमित्ते “अथातः स्नेहौपयौगिकं चिकित्सितं व्याख्या-स्यामः” सुश्रु० स्त्रियां ङीप् ।

औपरिष्ट त्रि० उपरिष्टात् भवः अण् । अमेहकतस्त्रिभ्य एव”वार्त्ति० नियमात् न त्यप् टिबोपः । उपरिष्टाङ्गवे ।

औपरोधिक त्रि० उपरोधः प्रयोजनमस्य ठक् । १ उपरोध-निमित्ते २ प्रेक्षणे दण्डे पु० हेमच० ।

औपल त्रि० उपलादागतः शुण्डिका० अण् । १ आयास्यान रूपोपलादागते । उपलस्येदम् अण् । २ प्रस्तरसम्बन्धिनि “यथा प्रवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्” मनुः ।

औपवसधिक त्रि० उपवसधे भवः ठक् । उपवसधकर्त्तव्ये कर्मादौ । उपवसधश्च यामः यागपूर्वदिवसश्च उपवसध-शब्दे उक्तः । अण् औपवस्य तत्कार्थं । “अग्निप्रणयनीया औपवस्योऽनियमः” आश्व० औ० ४, १, २६ । स्वार्थे ष्यञ् । “यागपूर्वदिने च । “औपवस्योऽङ्गि” श्रुतिः ।

औपवस्त न० उपवस्तमेव प्रज्ञा० अण् । १ उपवस्ते उपवस्तुः कर्म अण् । २ उपवासि । उपवस्त्वा प्राप्नोऽस्येति विभक्त्या “अतोरण्” पा० स्तुतप्रदर्शनं प्रामादिकमेव । तत्र अतुशब्दस्यैव ग्रहणं न तु अतन्त्यस्य तथात्वे अतो-ऽण् इत्येव स्यात् आर्त्तविमित्युदाहरणं चासङ्गतम् इति बोध्यम् “मापान् मधुमस्तुरांश्च वर्ज्यवेदौपवस्तुं कृतु” स्तुतिः औपवास त्रि० उपवासे दीयते व्युष्टा० अण् । उपवास-ग्रते दीयमाने इत्ये ।

औपवामिक त्रि० उपवासे साधु शुद्धा० ठक् । १ उपवासे साधौ । तस्मै प्रभवति सन्नापा० ठक् । २ उपवाससमर्थे च औपवास्य न० उपवास+चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उपवासे “नक्षत्रेण यदामोतं पीत्वा वारि समाहृतः । औप-वास्यं तदाऽकार्षीद्राघवः सह सातया” रामा० ।

औपवाह्य पु० उपवाह्य एव स्वार्थे ण् । उपवाहने रथादौ “औपवाह्यः कुवेरस्य सार्वभौम इति श्रुतः” रामा० । सर्वासु भूमिषु विदितः अण् । सार्वभौम इत्यर्थः ।

औपविन्दवि पुंस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्या० इज् । उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् । [विश्वेनोपजीविनि ।

औपवेशिक त्रि० उपवेशेन जीवति वेतना० ठक् । उप-औपश्लेषिक त्रि० उपश्लेषेण निर्दिष्टः ठक् । एकदेशेन सम्बद्धे आधारभेदे “औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिधायक-श्लेषाधार स्त्रिधा” सि० कौ० ।

औपसंक्रमण त्रि० उपसंक्रमणे दीयते व्युष्टा० अण् । उपसंक्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

औपसद पु० उपसच्छब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्ता० अण् । उपस-च्छब्दयुक्ते १ स्वाध्याये २ अनुवाके च । उपसत् समीपस्थानं तदस्य प्रज्ञा० अण् । १ इह “प्रज्ञापतिकामसौ-पसदः” कात्या० २२, १०, १२ । “औपसदोऽहम्” कर्कः

औपसर्गिक लि० उपसर्गाय प्रभवति सन्नापा० ठञ् । उप-
सर्गसमये । स च सुश्रुतोक्तः रोगभेदः यथा “व्याधि-
विशेषास्तु प्रागभिहितः सर्व एवैते विविधाः साध्या
याध्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्त्वानां भूयस्विधा परीक्षेत
किमसौ औपसर्गिकः प्राक्कलोऽन्यतन्त्रेण इति तलौप-
सर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधि-
रुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसम्भवः” इति । वैद्यकान्ते
तु “कफोऽनुलोमयतेन यदि पिप्पलासुगो भवेत् । स्वेद
शैत्यादिभिर्जुष्टस्तदा भवति मानसः । प्रतिक्रोमः पुनस्तेन
स्वास्थ्यमायाति तत्तन्त्रात् । औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात
उदाहृतः” इत्युक्ते ७ वातादिमन्निपाते च । शदेवारिष्ट
सूचके पृष्ठदोषादौ । ४ उपसर्गसम्बन्धिनि लि० शब्द-
कल्पद्रुमः । तन्त्रं सृष्ट्यम् सम्बन्धिन्यर्थे ठकोऽस्मरणात्
कोषान्तराभावाच्च । सोमे उपपाके ।

औपस्थान लि० उपस्थानं शीलसस्य क्वा० ण । उपस्थान-
औपस्थानिक लि० उपस्थानेन सेवनेन जीवति वेतना०
ठक् । सेवनोपजीविनि ।

औपस्थान न० उपस्थस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । उपस्थव्यापार-
साध्ये सुखे । “औपस्थानजैल्लार्कपण्यात्” भाग० ७, ५, १६
“औपस्थानजैल्लार्क बद्ध मन्यमानः” भाग० ७, ६, १४ ।
औपस्थानेन्द्र जैल्लार्क सुखम् औधरः ।

औपहारिक लि० उपहाराय साधु ठक् । उपहारार्थे द्रव्ये
“परमात्मेन यो दद्यात् पितृणासौपाहारिकम्” भा०
अनु० ६०, १० स्तो० ।

औपाधिक लि० तेन निर्गन्तः बा० ठञ् । उपाधिकते
स्त्रियां ङीप् “रुडं सङ्कोतपञ्चम भव मञ्जेति कीर्त्तयते ।
नैमित्तिकी पारिषाधिक्यौपाधिक्यसि तद्विदा” शब्दग०

पुरुषस्य बन्धस्तु औपाधिक एव न नैमित्तिकः नापि
तान्त्रिकः इत्येतत् सर्वांस्तु साध्ययोगिनीति यथा

“न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः” सू०

“दुःखात्यन्तिनष्टत्वे मोक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयो-
गएव तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं बन्धसाधनलक्षण
यमस्ति यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेश
स्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते । न ह्यन्तेः स्वा-
भाविकादौष्णाश्लोक्तः सम्भवति । स्वाभाविकस्य यावद्-
द्रव्यभावितादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

“यद्यात्मा मलिनोऽस्त्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।
न हि तस्य भवेन्मृत्तिर्जलान्तरयतैरपि” ।

“यस्मिन् सति कारणविलम्बादिलम्बो यस्योत्पत्तौ
न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्व
लक्षणम् । ननु सर्वदोषलम्भापत्तिर्दुःखस्य स्वाभाविकत्व-
शङ्कैव नामीति चेन्न त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःख-
स्वभावत्वे ऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धि-
वदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःखस्वाभाविकत्व-
वादिभिर्बौद्धैश्चित्तस्यैकताभ्युपगमाच्च । व्यथैवमात्मना-
शादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न । अहं बद्धो ऽस्मिन्नाः स्वाभिति
बन्धसामानाधिकरम्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ।
भवत्वननुष्ठानं तेन कस्यित्तत आह” भा० ।

“स्वभावस्यानर्पायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रासाद्यम्” सू० ।

“स्वभावस्य यावद्द्रव्यभाविताश्लोकासम्भवेन तत्साध-
नापदेशयुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रासाद्यं स्यादित्यर्थः भा० ।
जनु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् श्रुत्याच्च ।

“नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः” सू० ।

“नाशक्याय फलाद्योपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति । यत्
उपदिष्टे ऽपि निहितेऽप्यगत्र्यौपाये स उपदेशो न भवति ।
किन्तुपदेशाभास एव “बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधय-
तीति” न्यायादित्यर्थः” भा० अत्र शङ्कते ।

“शुक्लपटवद्भोजयच्चेत्” सू० ।

“ननु स्वाभाविकस्याप्युपायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य
स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते । यथा च वोजस्य
स्वाभाविकव्यङ्ग्यदुरागकिरदिनापनीयते । अतः शुक्लपट-
वद्भोजयच्च स्वाभाविकव्यङ्ग्यस्याप्युपायः पुरुषे सम्भवतीति
तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः” भा० ।
समाधत्ते ।

“शतशुद्धवानुद्भवान्नाम नाशक्योपदेशः” सू० ।

“उपस्थानयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकाद्योप-
देशो लोकात्मा भवति । कतः शतशुद्धवानुद्भवान्नाम ।
इष्टान्द्रये हि शौक्लादेराविभाविताभावभाव भवतः ।
न तु शौक्लादुरागशक्तीरभावो भवति । रजकादिव्यापा-
रैर्द्वैगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपटवद्वोजयोः पुनः शौक्लाङ्कु-
रशक्त्याविभावितादित्यर्थः । नन्वेव पुरुषेऽपि दुःखशक्ति-
रोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तिनष्टत्वेव मोक्षे
पुरुषार्थत्वात्मानात् श्रुतिसूत्रयोः पुरुषार्थत्वसिद्धेयं न तु
इष्टान्द्रयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्ति-
रोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिदपीश्वरसङ्कल्पादिना
शतशुद्धस्य भटवोजैविव सुतोष्यपि सम्भवेनानिर्वाणाप-

त्तिरिति" मा० । स्वभावातो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्यो-
ऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमि-
त्तिकत्वे ज्ञानाद्युपायोक्तत्वं न घटेत् । अनागत-
बन्धसूक्ष्मदुःखस्य यावद्दृग्भावितादित्याशयेन नैमित्तिक-
त्वं निराक्रियते ।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू० ।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कृतः ?
व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा सुक्ता-
शुक्लनलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकल-
पुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेश-
कर्मदीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलभ्यते श्रुतिस्मृतियुक्ति-
भिः सिद्धत्वात् । किन्तु यद्वैमित्तिकत्वं पाकजकृपादिव-
त्रिमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिपिध्यते पुरुषे बन्धस्योपाधि-
कत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सकृदाय-
न्तरसम्बन्धमभ्यासार्था व्याख्या स्यादित्ये चेत् एवमिति
यन्मयोगो मत्प्रपञ्चं बन्धस्तत्रैव सहकृतिरिति लघुवाङ्मन्यो
युक्तः पुरुषे बन्धस्योपाधिरस्योपाधिकत्वेनाद्युपपत्तेरिति कृतं
नैमित्तिकत्वेनेति" भा० । "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू० ।
"देशयोगतोऽपि न बन्धः कृतः ? अस्मात् पूर्वसूतो-
क्तान्मुक्तासुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् सुकृत्स्यापि बन्धापत्तेरि-
त्यर्थः" भा० ।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू० ।

"सङ्घातविशेषरूपताया देहरूपा यावस्या न तद्विमि-
ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कृतः ? तस्या व्यवस्थाया देह-
धर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षाद्
न्यबन्धकत्वेऽपि तसङ्घातः । सुकृत्स्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः"
भा० । ननु पुरुषस्यावस्थायां किं बाधकं तत्राह ।
"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू० ।

"इति शब्दो हेत्वर्थः । पुरुषस्यासङ्गत्वादास्याया देह-
सालधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूप-
विकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्घः प्रसज्येतति
भावः । असङ्गत्ये च श्रुतिः । "स यदत्र किञ्चित् पश्य-
त्तानन्वागतकोन भवति असङ्गोऽयं पुंश्च" इति । सकृदय-
संयोगशालं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वसूत्रत्वात् ।
श्रुतिस्मृतिषु पञ्चातलस्यजलेनेव पद्मातलस्यासङ्गतायाः पुर-
वासङ्गतायां दृष्टान्तताश्रयणाच्च" भा० ।

"न धर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू० ।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्म

णामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादवस्था बन्धे च
सुकृत्स्यापि बन्धापत्तेः । ननु स्वस्योपाधिकर्मणा बन्धादा-
कारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसक्ते-
रिति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सह
कार्यनिरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न
कालयोगत इत्यादिस्मृत इति" भा० ।

नन्वेवं दुःखयगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकर-
णानुरोधेन विवक्ष्यमास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्ध-
त्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्यागङ्गाप्राप्ताह ।
"विचित्रभोगाद्युपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू० ।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य विचित्रत्वधर्मिणि विचित्रभोगाद्युप-
पत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्का-
राख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता
स्याद्विषयमाभावात् । ततश्चायं दुःखभोग्याय च दुःख-
भोग्येतादिरूपभोग्यैवैतत्त्वं नोपपद्येत्यर्थः । अतो
यं गैरिच्छयोगफलमेव भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो
बन्धः पुरुषेऽपि स्वाकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्र-
तिविवक्ष्यरूप एवेति प्रागेवेत्युक्तम् । प्रतिविवक्ष्य स्वोपाधि-
युक्तेरेव भवतीति न सर्वेषां सर्वदुःखभागः इति भावः ।
"वित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादिः स्वस्वानिभावः सम्बन्धो
हेतुरिति" योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः । वित्ते च पुरु-
षस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिप्राप्तमनवप्यमिति । यत् तं चित्त-
भोगं बन्धभोगो न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्विब-
धदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम्" भा० ।
साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

"प्रकृतिनिबन्धनाहेतु तस्या अपि पारतन्त्र्यात्" सू० ।

"ननु प्रकृतिनिमित्तकत्वात् भवत्यिति चेन्न यतस्तस्या
अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्वं वक्ष्यमाणमस्ति ।
संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखसम्बन्धप्रस-
ङ्गादित्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनि-
बन्धना चेद्वैतित्यर्थः" भा० । अतो यत्परतन्त्र्या प्रक-
तिविवक्ष्यकारणं सङ्गहेतु तस्यादेव संयोगविशेषादौपाधिको
बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलोष्णपृथ्वीदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रस-
ङ्गेनान्तराल एवावधारयति ।

"न नित्यमुद्धृष्टसुक्तसमावस्थ तद्योगस्तद्योगादते" सू० ।

"तस्यात् तद्योगादते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य
तद्योगोऽन्यसम्पर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धहेतुः । बन्ध-
स्योपाधिकत्वलाभाय नञ्द्वयेन वक्तव्यम् । यदि हि बन्धः

प्रकृतिष्वयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव त-
द्वियोगेऽप्यनुवर्तते । न च द्वितीयलक्षणदेहः स्वनाशकत्वं
कल्प्य कारणाभावात् कार्यनाशकतायाः कृत्स्नत्वेन तेनैवो-
पपत्तावधिकाऽकल्पनात् । दृष्टिर्हि दुःखादेरुपादानम् ।
अतो दीपशिखावत् लक्षणभङ्गुराया एतेराशुविनाशित्वेनैव
तदुभायां दुःखेच्छादानां विनाशः सम्भवतीति । अतः
प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभा-
विको नैमित्तिको वेति । तथा तत्संयोगनिवृत्तिरेव
साक्षाद्भानोपाय इत्यपि वक्तव्यफलम् । तथा च सृष्टिः
“यथा ज्वलद्दुष्टहासिपटं गृहं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति” ।
वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति मनो भा-
भूदित्येतदर्थं नित्यत्वादि । यथा स्वभावाद्गुह्यस्य स्फटिकस्य
रागयोगो न जपायोगः विना घटते तथैव नित्यशुद्धा-
दिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगः विना दुःखसंयोगो न
घटते स्वतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः । तथाह सौरे
“यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लभ्यते जनैः” ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः” ।
नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च
नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पाप-
पुण्यशून्यत्वम् । नित्यबुद्धत्वमनुचितद्रूपत्वम् । नित्य-
सत्त्वत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिविरूपपदः-
खयोगस्त्वपारमार्थिको बन्धः इति भावः । आत्मनो नि-
त्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । “अयमात्मा सन्नालो नित्य
शुद्धः बुद्धः सतरो सुतो निरञ्जनो विभुरितरादिः” भा० ।

अयमेव पक्षो वेदान्तिभिरप्यङ्गीकृतः “तद्गुणसारत्वा-
दित्यादि” शांख्यभाष्ये “न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवल-
स्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं
हि कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारित्वमकर्तृभोक्तृवासंसा-
रिणोनित्यसुक्तस्य सत आत्मनः” इति “यावदात्मभाव-
त्वादित्यादि” शांख्यभाष्ये च “यावदेव जायं बुद्ध्यु-
पाधिसम्बन्धत्वादेव चास्य जीवत्वं संसारित्वञ्च । पर-
मार्थतस्तु न जीवोनाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यति-
रेकेण” इति च संसारित्वस्य बुद्ध्युपाधिसंबन्धाधीनतयोपा-
धिकत्वस्योक्तः । इदंस्तु विशेषः एतन्मते बन्धस्यैव जीवभेद-
स्यापि औपाधिकत्वं तदपि शांख्यभाष्ययोर्निर्णीतं यथा
“अतएव चोपमा(जल)सूर्याकादिवत्” सू० “अतएव चाय-
मात्मा चैतन्यसूरूपोनिर्विशेषो बाह्यमनसातीतः परप्रति-

षेधेनोपदिश्यते अतएव चास्योपाधिनिमित्तासमारमार्थ-
की विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्याकादिवदित्युपमादी-
यते भोक्तृशास्त्रेषु “यथाज्ञाय ज्योतिरात्मा विश्वानपौ-
भिन्ना बहुर्धकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपोदेवः
क्षेत्रे ध्वेवमजोऽयमात्मेति” । “एकएव तु भूतात्मा भूते-
भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलधन्वर्वादि”
चैवमादिषु । अत्र पत्यवस्थीयते” भा० । “अन्वयदप्यहंशा-
न्तु न तथात्वम्” सू० । “न जलसूर्यादीन्तुल्यत्वमिहोपपद्यते
तदप्यहंशात् । सूर्यादिभ्यो हि मूर्त्तैः पृथग्भूतं विप्र-
कटदंशं मूर्त्तं तु जलं गच्छते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रति-
विम्बोदयोनत्वात्मा मूर्त्तः न चास्मात् पृथग्भूता विप्रकटदेशा-
स्योपाधयः, सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं
दृष्टान् इति । अत्र प्रतिविधीयते । भा० “दृष्टिज्ञासमात्र
मन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्” सू० । युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः
विवक्षितार्थसम्भवात् न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कश्चित्-
कश्चिद्विहितममंशं सत्त्वा सर्वसाक्ष्यं केनचिद्दर्शयितुं
शक्यते सर्वसाक्ष्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोक्तेः एव
स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जगत्सूर्याकादिरूपान्तरप्रणय-
नम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पु-
नरत्र विवक्षितं साक्ष्यमिति ? तदुच्यते दृष्टिज्ञासमात्रमि-
ति । जलगतं हि सूर्यप्रतिविम्बं जलदृष्टौ वर्ज्यते जल-
क्षये क्षयते जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं ज-
लधर्मानुविधायि भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथा-
त्वमस्ति एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहा-
द्युपाध्यन्तर्भावाद्भजतएवोपाधिधर्मान् दृष्टिज्ञासादीन्
एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः” भा० ।
“दर्शनाच्च” सू० । “दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषु
पाधिष्वनुप्रवेशम् “पुरः स चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्-
पदः । पुरः स पक्षौ भूत्वा पुरः पुरुष अविशदिति”
“अनेन जीवनात्मनानुप्रविश्येति” च तद्युक्तमेतत्” ।

उपाधिरेव विनया० स्थापे ठञ् । साध्यसमव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वरूपे प्रागुक्ते उपाधौ “अनौपाधिको-
व्याप्तिः”, अतुमा० चि० ।

श्रीपाध्यायक वि० उपाध्यायादागतः बुज् । उपाध्यायाज्ञस्ये
असौपानज्ञा पु० उपानज्ञे अयम् । “तदर्थं विवक्षितः प्रकृतौ” पा०
इत्यधिकारे ज्ञा । उपनद्रूपविकारसाधने तत्प्रकृतौ । हञ्जे
२ चर्माणि न० ।

श्रीपावि उञ्जी उपावस्थापत्यम् इज् । उपावर्णैरपत्ये ।

“तत्र आपोऽपि नैव जानन्त्युतायनेन प्रत्यवच्छेदम्” यतः ।
ब्रा० ५, १, २, ३ । स्त्रियां डोप् ।

आपासनं ति० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्यो-
ग्निस्तत्र भवः अण् । गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये सायंप्रात-
र्होमादौ कर्म्मणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः ।
तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं “नौपासनयतेः” कात्या ०१, १, २,
“यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौतं स्मृतिं च कर्त्तव्यमिति
तच्च कृतः ? औपासनयतेः यत आहिताग्नेरप्यौपासनः
श्रूयते पितृमेधे “अद्वारेणोपासनं निरस्यतीति” यदि स्मृति-
मपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्नेः पितृमेधे
औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तस्मात् स्मृतिरन्यौपा-
सने कर्त्तव्यातीति तथा च स्मृतिः “स्मृतिं कर्म्म विवाहाग्नौ
कुर्वीत प्रत्यहं गृह्ये । दायकालाकृते वापि श्रौतं वैतानि-
काग्निपूति” । “तस्मात् गृह्याग्नौत्वापसकृत्स्नमाणाच्च” ।
गृह्याय चित् गृह्याम् गृह्याश्च दम्पत्योर्विर्सति तस्मा-
द्विद्वानमर्थे । अथ यत्किञ्चिदुक्तम्योर्हितं कर्म शान्तिक
पौष्टिक वृत्ताद्गृह्योमादिकं स्मृतिं तत् सर्वमागम्येऽग्नौ
भजतीति । तथा च स्मृतिरगृह्यास्तत्रकारिकायाम् “हो-
मानात्माधिपत्ययान् कृतस्नानौपासने न च । परार्थाने-
कदेशेऽग्नौ स ज्ञानो लौकिको भवेत्” अत एव कात्यायनः
“कर्मप्रदो न स्नेहोऽग्नौ कोमः स्मृतिं कर्म्ममिदाह
तिम् । स्वकर्म्म सत्क्रियाशेषं वाग्विज्ञानी प्रजायते । अग्नि-
म् नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पित्रा
समानोऽप्युष्य भवति कर्त्तव्य” । अतश्च सः स्नानोऽयनमपि
स्मृताग्नौ चैव कायस अपि च आधानेनोत्पादितानां
गार्हपत्यादि नामग्नौनाम् प्रयोजनाधेयायां सत्यां “गार्हपत्ये
होमि अप्यध्वजः कृतो नैव जुहोति दत्तगन्तव्याज्याहार्यं
पवतीति” प्रत्युत्तरचननिर्दिष्टेरेव प्रयोजनैर्निर्वाक्यं ज्ञानाणाम्
न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोगः कल्पयितुं शक्यते ।
तस्मात् स्मृतिरन्यौपासन एव कार्याणि इति कर्त्तः ।
विधानपा० तस्मात्स्मृतिरिति निरूपितं यथा गृह्यपरि-
शिष्टे “अथ नित्योपासनं तस्य सायमारम्भ” इति ।
शौनकोऽपि यस्मिन्नङ्गं विवाहः स्यात्सायमारम्भ तस्य
तु । परिवर्त्यो विवाहाग्नेर्विधीतं स्वयं द्विजः । यदि
रात्रौ विवाहाग्निस्तत्र स्यात्तथा सति । उपकरोत्तर
स्याङ्गः मायं परिवरेदसुमति” । इदमपि नवनाडांतक्रम-
हृदयम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृत्यदर्शनाचार्यः ।
“अथसायमारम्भं रात्रावेव यदि नव नाड्योनातीताः ।

अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ-
इति” । अन्यथापि । “प्रातर्होमि सङ्गवान्तः कालस्तु
दिते इथ वा । सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाड्य-
केति” । अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।
तथा च कात्यायनसूत्रम् । “औपासनस्य परिचरणमस्त-
मितानुदितयोरिति” । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चत-
र्थोहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ “आव-
स्यथाधानं दारकाले दायकाले वेति” कात्यायनसूत्रात्
तद्भाष्यमपि । “दारकालश्चतुर्थोत्तरकालः । दायकालो
धनविभागकाल इति” औपासनात्पूर्वं यदि विवा-
हाग्निः शास्येत तदा प्रायश्चित्तसक्तं विवादार्थे “उद्वा-
हौपासनात् पूर्वमनले शान्तिमागते । स्थालीपाकं नतः
कृत्वा हौपासनमथाचरेत् । नवनाडीभ्य ऊर्ध्वं चेत्स्थाली-
पाकोभवेत्तु वै । औपासने तदा कथ्यात् परेद्युः सायमेव
चेति” । तस्य प्रादुष्करणकाल उक्तः आश्वलायनसूत्रे
“तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमसमकालौ व्याख्याताविति”
तत्कारिकायामपि । “ज्वालनेदपराहोऽग्निमस्तं याते टि-
वाकरे । पर्युत्ताग्निं परितोऽर्थं पर्युत्थ्य च ततः पर-
मिति” । स्पष्टमाह कात्यायनः । “स्येत्तु गैलमप्राप्ते
पडिं गद्गिरिहाङ्गुलैः । प्रादुष्करणमर्गानां प्रातराहोम
दर्शनम्” । तथा “दुह्रिवा स्तृषथा वाग्निविहारो न
निरुध्यते । निलेपनं च पात्राण्युपलेपनमेव चेति” ।
उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तसक्तम् आश्वलायन
कारिकायाम् । “प्रायश्चित्तं विशेषेण यत् नोक्तं
भवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति
चेति” । कात्यायनः अद्विवास्तमयलक्षणमाह ।
“रात्रौ स्तृषोऽंशे मरुजलनलभूषणं । कालं तदु-
दितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्” । तथा “यामस्तस्य
भारुले नभस्युत्थाणि सर्वतः । न च लौहित्यमायाति
तावत्सायं तु हृत्यते” । अत्राश्वलायनादीनां होमे मुख्य-
कालमाह चन्द्रिकायामितिः “कस्तादूर्ध्वं रविर्वायद्भूमि-
हित्वा न गच्छति । तावद्दोमविधिः पुग्योनान्योऽभ्युदित-
होमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो सस्यः स्यादिति वेदविदो विदु-
मिति” । अत्र गौणकालमाह शौनकः “पश्चादस्तमदा-
कालोयोभवेत्तिसूक्तं कः । स सायंहोमकालः स्यात् प्रदो-
पान् उदाहृतः । यस्तु पड्नाडिकाकालः पश्चादेवोदया-
द्वयः । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृत” इति ।
यदि गौणकालोऽभ्युदितस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तसक्तम्

‘नित्यहोममतीत्या मनस्वत्या चतुर्होतृ जज्ञयात्
हादग्रात्वाद्द्वि पुनराधानमिति’ । केचिन् प्रायश्चित्तं
कृत्वा प्रातर्होमकालात् पूर्वं माध्वहोमः कार्यः सायं
होमात्पूर्वं प्रातर्होमः कार्य इत्याहुः ‘आमायकर्मणः
प्रातरागतः सायकर्मणः । आहुतिं नातिपद्येत पार्श्वे
पार्श्वान्तरादिति’ बोधायनस्मृतं इति । अस्याग्निहोत-
वद् विधानं प्रदमितं गौनकेन । “अग्निहोतवदि-
तृतेऽग्नौनकेन प्रपञ्चितम् । पुनः पर्युक्ष्य च ह्यारान्
दग्मनेरपोह्य च । होम्यानां हादगानां तु पक्षमेत-
दधिष्येत् । पयोयवागः सर्पिश्च ओदनं दधि तु गृह-
खाः । सोमस्तु नमपो व्रीहिर्द्विद्विगेतं तिन्नायवाः । पय-
आदीनि च चारि विदुः पक्तानि याजिकाः । दध्यादीनाम-
पक्तानामधिशयश्च सिध्यते । उत्सृजेन्नैव ज्वलयेदपक्वं
पक्वमेव च । अविश्रिते स्रवेणापः परिणहेच्छवाधि-
काः । पुनस्तिज्ज्वलता तेन परिव्यूच्य प्रहृष्यत । उद-
कं त्विषोद्वास्याप्यङ्गारानतिरुज्यते । अग्नेः पशुचूणे
ष्वेव निधाय समिधा सह । त्विवारमेकं संस्तुतं गृहीत्वा
सायमग्नये (तेषां हादगद्व्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः) ।
स्वाहेति मन्त्रमुवाच्यं कुर्यात् प्रथमप्राहुतिम् । प्रातर्होमे
तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् । तृणीं प्रजापतिं
‘आयद्भुयश्च इति’ योयिकांमिति । अतान्योनिशेषः स्वशा-
खोक्तोऽग्नयः । होमस्यानं स्मृत्त्यर्थं सारं “बहुशुक्ले
भवेनाग्नौ तुमसिष्ये जुताग्ने । अङ्गारे लेलिहाने च हो-
तव्यं नान्यथा क्वचित् । योऽनर्चिषि जहौत्वग्नी अङ्गारे
सौ मानवः । मन्दान्तरामवाचं च दरिद्रोपजायते ।
अग्निः प्रदक्षिणावर्तः गर्गदश्च शुवाचः” इति । अग्न्या प-
स्यानमन्वानाह गौनकः “परिमसता च पर्युक्ष्यं
पतिष्ठेद्वायर्भुजम् । अग्नेः स्तुतैश्च सौरेश प्रजापत्यैश्च-
नित्यः” याज्ञ० । हुताग्नीन् रूपदेव्यान् जमेदन्वान्
समाहितः एतद्दोमं पश्चमतराङ्गारः “यद्वात्काञ्चनं
स्रक्” प्रथिणीं च स्यात्पशुम् । तस्यायं प्रातर्होमस्य त्वयं
भवति वानवेति । अथवापि “नानिहोतात्परीधमो
नाग्निहोतात्परीधमः तपः । नग्निहोतात्परीधमं स्नानं नाग्नि-
होतात्परीधमं इति” अकरणे प्रत्यायमाह गर्गः “इत-
दारीः तिष्ठेत् क्षणमथ श्रिता विना । तिष्ठेत् चेद्दिजोत्रात्य-
क्षया वा पतितो भवेत् । तदा स्नानं दद्यात् सत्या वेद-
साध्यत्वेन यथा । तत्रैवौपायनं वाच्यं न स्थितस्त्वहि-
योगतः । यो हि क्षित्वा निवाहान्नं गृह्येति म-

न्यते । अद्मं तस्य न भोक्तव्यं दृष्ट्वा पाकोहि स स्मृतः ।
दृष्ट्वा पाकश्च भुङ्क्तानः प्रायश्चित्तं सप्ताचरेत् । प्राणा-
यः सगतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति” ।
तस्याग्नौरेऽपि कर्तव्यतामाह याज्ञ० । “वैतः नोपासनाः
काव्याः क्रियाश्च श्रुतिनोदनात्” । इति बभ्राव आर्षः
लोकं तु औपासनीत्येव

औपोदिति संज्ञा उपोदितस्यापत्यम् इज् । उपोदितर्दे-
पत्यं स्त्रियां ङोप् । तस्या अपत्यम् ङक् । औपोदितेत्यः
तस्या अपत्ये । ‘उपोहृच्छः औपोदितेत्य एषभाव मज्ज’
गा दास्यति” मत० ब्रा० १.६.३.१६ । [स्त्राविकारेः]
औमा(क) त्रि० उमाया विकारः अण् वुज् वा । अत-
औमायन त्रि० उमाया निमित्तं संयोगे उत्पातो वा
अद्या० फज् । अतस्या निमित्तं संयोगे उत्पाते च
स्त्रियां ङोप् । [चोत्वे ।
औमीन त्रि० उमायां भवनं जेत्वम् खज् । अतसीभवने
औरग न० उरगोदेवतास्य अण् । सर्पाधिष्ठातृदेवताके क-
स्त्रोपानचोत्वे । तस्येदम् अण् । २२४१ सम्बन्धिनि त्रि०
स्त्रियां ङोप् ।

औरभ्र न० उरभ्रस्य मेघस्येदम् अण् । मेघलोमजाते
कस्त्रोत्वे ऽतत्सम्बन्धिनि त्रि० । “औरभ्रेण चतुरः
पादनेनाथ पञ्च वै मनुः । ‘हृङ्ण’ सांसमोरभ्रं पित्त-
भेदाय हं गुक्” सुश्रु० । धन्वन्तरि” इति प्रश्नकारकविषये
इक्ष्वापिभेदे पु० औपधेनवशब्दे उदा० ।

औरभ्रक न० उरभ्राणां समूहः वुज् । मेघसमूहे ।
औरभ्रिव त्रि० उरभ्रः पण्यमस्य ङज् । मेघविक्रयपञ्जी-
पिनि “औरभ्रिको माहिपिकः परपुण्यापतिस्तथा” मनुः ।
स्त्रियां ङोप् ।

औरस पु० उमा निर्मितः ददभावे अण् । “सर्वस्यायं
संस्तुतायो स्वसुत्पादयेत्तु यम् । औरसं तं विजानीयात्
पुत्रं प्रथमकल्पितम्” मनुके पुत्रभेदे “औरसः क्षत्रजस्रैव
इति म एव च” मनुजा हादशविधपुत्रमध्ये तस्य
प्रथमोक्तोः “अङ्गादङ्गात् सम्भवति” आता वै जायते
इति” इति स्रदेहजातयेनास्य तथात्वम् । १८२२ सा-
निर्भित्तयात्वमेव अक्षरपूर्वागते परपूर्वापुत्रेऽपि औरस-
वक्ष्ये इतिः अतएव “अर्जुनस्य परपूर्वायां नागकन्या-
यास्तु पुत्रसंसायतनमिष्येत्” भा० भी० २१४० “व्यजानन्
अर्जुनश्चापि निहन्तं पुत्रभौजम्” ऐरावतस्य औरसत्व-
विशेषणम् । “एकऔरस पुत्रः सर्वस्य पुत्रः प्रभुः” मनुः

श्रीईदमिक लि० ऊईदमे भवः “ऊईत् दमाञ्च देहाञ्च लोको-
त्तरपदात्तया”त्युक्तेः ठक् । ऊईदमभवे लि० स्त्रियां ङीप्
श्रीईस्त्रीतमिक लि० ऊईस्त्रीतसि ऊईरेतसि प्रसक्तः
ठक् । भवे शिवभक्ते त्रिका० ।

श्रीव पु० उर्वस्यापत्यम् कथ्यम् । उर्वपेरपत्ये गोत्रापत्ये तु
विदा० अज् । २ उर्व गोत्रापत्ये उभयतः स्त्रियां ङीप् ।
उर्वी भवः अश् । ३ पशुलवणे न० राजनि० । ४ उर्वी-
भवमात्रे लि० । उरुतोजातः ऊरु+अण् संज्ञापूर्वक-
विधेरनित्यत्वाच्च गुणः । भूगुर्वश्ये षष्ठ्यभेदे । तत्र भवः
अण् । ईबाडवानले । तदुत्पत्तिकथा ऊरुजगद्धे १२८५
पृ० उक्ता ततो बाडवनलोत्पत्तिकथा तु भा० आ० १८०५८ ।
अ० उक्ता यथा “प्राज्ञगुवाच । “नाहं गृह्णामि वस्ताता द-
हीर्नास्मि रुपान्विता । अयन्तु भार्गवो नूनमृजः कपित्थोऽद्य
यः । तेन चक्षुषि वस्ताता । व्यक्तं कोपात्प्रहात्मना ।
कृता निहतात् नूनं नूनानादत्तानि न संशयः । गर्भानपि
यदा नूनं भृगूणां व्रतं पुत्रकाः । । तदायमृगणा गर्भो
मया वर्धयतं हतः । पटङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थ-
मेव ह । विवेकं भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ।
सायं पितृवधाद्वृक्तं क्रोधादो हन्तुमिच्छति । तेजसा
तस्य दिव्येन चक्षुषि सुपितानि यः । तमिमं तात
याचध्वमौर्ध्वं मम कृतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन
सुगोदृष्टीः प्रमोक्ष्यति । वशिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्तः सर्वे
राजानस्ते तमृजम् । ऊचुः प्रसीदति तदा प्रसादञ्च
वकार मः । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सप्त-
मः । स और्व इति विप्रपिरूकं भित्त्वा व्यजायत ।
चक्षुषि प्रतिलब्ध्वा च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः” ।

“इच्छन्नपविति” कर्तुं भृगूणां भृगुनन्दनः । सर्वलोक-
विनाशाय तपसा सहर्तुर्धितः । तापयःसास ताङ्गो कान्
मदेशसुरभानुषान् । तपसोयोगेन सहता नन्दयिष्यन्
पितामहान् । ततस्तं पितरस्तात ! विज्ञाय कुञ्जनन्दनम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्वं ऊचुरिदं वचः । पितर
ऊचुः । और्व ! दृष्टः प्रभावस्ते तपसोपस्य पुत्रक ! ।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः । नानीगै-
र्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः । बधो ह्युपेक्षितः
मर्त्यैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् । आयुषा विप्रकृष्टेन यदा
नः खेः व्याविशत् । तदास्माभिर्विधस्तात ! क्षत्रियैरी-
क्षितः स्वयम् । निष्क्रान्तं यच्च वै वित्तं भृगुभिर्भृगुवैश्वनि ।
शैशैर्यं तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः । किं हि

वित्तेन नः कार्यं स्वर्गभूतं द्विजोत्तम ! । यदस्माकं
धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत् । यदा तु गृह्युरादातं
न नः शक्नोति सर्वशः । तदास्माभिरयं दृष्ट उपाय-
स्तातः सम्यतः । व्यात्मज्ञा च पुमांस्तात ! न लोकान्भूतं
शुभान् । ततोऽस्माभिः समोक्ष्यैव नात्मनात्मा निपा-
तितः । न चैतन्नः प्रियं तात ! यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
नियच्छेदं मनः पापात् सर्वलोकपराभवात् । सा
वधीः क्षत्रियांस्तात ! न लोकान् सप्त पुत्रक ! । दृष-
यन् तपस्तेजः क्रोधस्युत्पत्तितं जहि” ।

“और्व उवाच । उक्तवानस्मि यं क्रोधात् प्रतिज्ञां पितर-
स्तादा । सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ।
एषारोपप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुस्तुमहे । अनिस्तीर्णो
हि मां रोषो दहेदग्निदिवारणिम् । यो हि कारणतः
क्रोधं संजातं जनुमर्हति । नालं स मनुजः सम्यक्
त्रिपुणं परिरजिदम् । अग्निदानं निहन्ता हि शिशूनां
परिरजिता । स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्याद्वृषैः सर्वजिगी-
षुभिः । अश्वीपसहस्रस्यो गर्भशय्यागतस्तदा । आरा-
धं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्विधे । संहारो हि यदा
लोके भृगूणां क्षत्रियाधर्मः । आगर्भोच्छेदनात् क्रान्त
स्तदा मां मन्युराविशत् । संपूर्णकोपाः किल मे मातरः
पितरस्तथा । भयात् सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परा-
यणम् । तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिद्वाभ्युपप-
द्यते । साता तदा दधारैर्यमूरूपैकेन मां शुभा । प्रति-
पेक्षा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्वेषु
लोकेषु पापकृत्प्रोपद्यते । यदा तु प्रतिपेक्षारं पापो न
लभते क्वचित् । तद्वन्नि बहवो लोकास्तदापापेषु क-
र्मसु । जानन्नपि च यः पापं शक्तिमात्रं नियच्छति ।
द्वेष्टः सन् सोऽपि तेनैव कर्मणा सम्पुञ्ज्यते । राजभि-
श्चेत्यर्थैव यदि वै पितरो मम । शक्तेर्न शक्वितास्त्वात-
मिदं मत्वेह जीवितम् । अत एवामहं क्रुद्धो लोकाना-
मीश्वरो ह्यहम् । भवताञ्च वचो नालसहं समतिवर्जितम् ।
ममापि चेद्भवेद्दमीश्वरस्य सतो महत् । उपेक्षमाणस्य पु-
नर्लोकानां किल्बिषाह्वयम् । नन्वयं मनुजो मेऽन्तर्लो-
कानादातुच्छति । दहेदेष च मामेव निष्टहीतः स्ततेजसा
भयतां च विजानामि सर्वलोकहितेषुताम् । तस्माद्विद्व-
यच्छ्रेयो लोकानां मम चेष्टराः । । पितर ऊचुः । य एष
मन्युजस्तोऽन्तर्लोकानादातुमिच्छति । अश्रु, तं शुद्धं भद्रं
लोका ह्यसु प्रतिष्ठिताः । आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापो-

मयं जगत् । तस्मादस्य विमुक्तेर्मन्त्रोपायान् द्विज-
सत्तम ! । अयं तदुक्तं ते विप्र ! यदीच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्हृत्पापो लोका ह्यापोमयाः सृताः ।
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ ! भविष्यति । न चैवं सा-
मरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् । वशिष्ठ उवाच ।
ततस्तं क्रोधजं तात ! और्वोऽग्निं वरुणाजये । उत्स-
सर्जं स चेवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ । महद्भयशिरो
भूत्वा यत्तद्देद्विदे विदुः । तमस्मिन्निहिरन् वक्त्रात् पिब-
त्यापो महोदधौ” ।

बाहुवानलस्य स्थितिस्थानम् सि० गि० उक्तम् भूमेयाम्येऽङ्गे
सप्तदीपसमुद्राणां स्थितिकीर्त्तनान्ते “स्नातृदकान्तर्बडवा-
नलोऽसौपाताललोकाः पृथिवीपुष्टानि” इति । और्वस्य
च प्रवरर्पित्वम् आर्पेयशब्दे उक्तम् । “जामदग्न्यावत्सा-
स्तेषां पञ्चापेयो भार्गवच्यावमात्रवानौर्वजामदग्नेति च
व्याश्व० औ० १२, १०, ६, ६ और्वमधिकय कृतोपन्यः
अण् । भारतान्तर्गते और्वचरिताख्याने । “तापत्यमथ-
वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्” भा० आ० १ । तच्चाख्यानं
भा० आ० १८६ अध्यायादौ दृश्यम् ।

और्वश पु० उर्वशी तच्छब्दोऽस्त्वत्र विमुक्ता० अण् । और्वशी
यन्त्युक्ते १ स्नाध्याये ० अनुवाके च । उर्वश्या इदम्
अण् । २ उर्वशीसम्बन्धिनि ति० ।

अर्वशेय पु० उर्वश्या अपत्यम् टक् । १ अगस्त्ये सुनौ हेमच०
तस्य च उर्वशी हृदा मित्रावरणयोः सञ्चितरेतेजा
त तथा तथात्वम् तत्प्रमाणज्ञागस्तिगच्छे ४०७० उक्तम् ।
ऐलशब्दे दग्निषु उर्वशीगर्भजातेषु पुरुवरसः सुतेषु
० न्यायुरादिषु षट्सु च

औलपि पु० उलपस्य कलाप्यन्ते वासिप्रिणेषस्यापत्यम् इज् ।
उलपापत्ये ततः स्वार्थे दामन्या० ङ । औलपीय तदर्थे
बहुगु तस्य बुक् । औलपय इत्यादि ।

औलपिन् पु० ङ० ष० । उलपेन प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कला-
प्यन्ते वासित्वात् णिनि । उलपप्रोक्तकन्दोऽध्यायिषु

औलान न० अवलम्बनं वेदे पृषो० । अवलम्बने । “विद्वान्
पथ कस्तुशोदेवयानानयौलानं दिविधे” ऋ० १०, ६८, ११ ।

औलूक न० उलूकानां समूहः खण्डिका० अज् । पेचकसदृशे

औलूक्य पु० उलूकर्परपत्यम् गर्गा० यज् । उलूकनामर्षे-
रपत्ये कणादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य कालः कण्वादि०
अण् । ततो यजो लुक् । औलूक औलूक्यञ्चाले वैशे-
षिकमताभिधे । उलूक इति ह्रस्वमध्यं कैचिदाहुः

औलूक्यदर्शनन्तु वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्यविषया ऽख्यन्ते
“आथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” । १ सू०

“तापत्यपराहृता विवेकिनस्तापत्यनिवृत्तिनिदानमनुसन्द-
धाना नानाश्रुतिपुत्रतीतिहासपुराणेष्वामृतत्वसाक्षात्कार-
मेव तदुपायमाकलयाम्बभूवुः । तस्मात्प्रहेतुमपि पन्थानं
जिज्ञासामाणाः परमकारुणिकं कणादं मुनिमुग्रसेदु-
रथ कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः पन्थां
पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्व-
साक्षात्कारप्राप्ते परमः पन्था इति मनसिज्जतम् तच्च
निवृत्तिवृत्तचण्डाद्वैतेश्वरामनायायेन सेत्स्यतीति लक्षणतः
स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथमसंप्रदिशस्यन्तरं षडपि पदा-
र्थान्निर्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेष्टव्यामीति हृदि निधाय
तेषामवधानाय प्रतिजानीते । अथातो धर्ममित्यादि” उप०

“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः” । १ सू०
“को धर्मः किंलक्षणमेति ? सामान्यतः शिष्यजिज्ञा-
सायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते” तथा च
यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः
एवं पुरुषार्थासाधारणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परम-
पुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थं
मभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छा-
नधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् । साधयिष्यते
च दुःखभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्” उपस्कारः ।

“तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यम्” । १ सू०
“ननु निवृत्तिलक्षणे धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतु-
रित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रति-
पद्यामहे अन्तर्द्वयावातपुनरुक्तदोषेभ्यः, पुनरेतौ कृताया-
मपि पुत्रानुत्पादादन्ततत्त्वम् “उदिते जुहोति अनुदिते
जुहोति समयाध्युषिते जुहोतीति” विधेः प्राप्ता एवोदिता-
दिकाले होमो व्याहृत्यते “श्यावोऽस्याहुतिसम्यक्वहरति
य उदिते जुहोति योऽनुदिते जुहोति श्यावश्रवणाप-
स्याहुतिसम्यक्वहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति” इत्या-
दिना । तथा “त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह”
इत्यनेन प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्तिरुत्तारणाभिधानात्
पौनरुक्त्यमेव । न चान्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चि-
दस्ति प्रमाणम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि
सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रतिपत्तिरूपपाट-
वादिसम्भावनाया अप्रोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रे-
यसं न वा तत् तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति

सर्वमेतदाकुलमत आह । तदुद्भवनादान्नायस्येत्यादि । तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परावृण्यति यथा “तदप्रामाण्यमन्यतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परावृण्यते । तथा च तदुद्भवनात्तेनेश्वरेण प्रणयनादान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यदा तदिति सन्निहितं धर्ममेव परावृण्यति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् व्यान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव यत् इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्रत्यक्षं साधयिष्यते यज्ञोक्तमन्यतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति तत्परावृण्यते जन्मान्तरीयफलकल्पनं कर्मकलसाधनवैशुण्यकल्पनं वा श्रौतात् साङ्गात् कर्मणः फलान्श्रद्धावनिश्चयात् न च कारोरीदृष्टिकमात्रफलकत्वं तत् किं शुष्यच्छस्यसञ्जीवनकामस्याधिकारः पुत्रेष्टौ पुत्रकामस्येतिविशेषात् न च व्याघातोऽपि उद्विगतादिहोमं विशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने “श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति” इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुनरुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् “पञ्चदशावरेण वाग्वज्रैर्वावबाधे तमिमं भ्रातृव्यम्” इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदपत्यस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्वरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात्” । उपस्क० २ ।

शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतोल्क्षणं तच्च धर्मं व्याख्यायामिधेयसम्बन्धफलप्रतिपादनायाह “धर्मविशेषप्रसूतात् इव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां प्रदार्थानां माधर्म्मवैधर्म्मभ्यां तत्त्वज्ञानाद्वि श्रेयसम्” ४ सू० । “एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसमहेतुत्वदङ्गताप्राप्यतम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति कारणव्युत्पत्त्याशास्त्रपरत्वे धर्म्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानव्यापत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो हन्तृसात्व सभासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः इत्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानाद्विःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः । मोक्षमाणाश्च मुनेर्गृहीताप्रभावा एव शास्त्रे प्रवर्त्तन्ते । निःश्रेयसमात्यनिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेषाल्लोककत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकादीनत्वं शुणपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुण-

ध्वंससमानकालीनत्वं वा । अग्रेप्रविशेषगुणध्वंसवधिकदुःखप्रागभावो वा शक्तिः नचासाध्यत्वाच्चार्थं पुरुषार्थः, कारणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् न च तस्य प्रागभावत्ववृत्तिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात्, जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावश्चरमसामयो येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्याव्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा सङ्कलरिषितहादियत्नं कालं नाजीजनत् तथाप्येऽपि तद्विरहाच्च जनयिष्यति हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्ततापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपमेव शक्तिं दृढयति नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय इत्यत्रापायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः साच प्रागभाव एव न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धिः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखाः-नुत्पत्तेरेवामेक्षितत्वात् लोकोऽहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रोक्ष्यतां प्रवृत्तेः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव शक्तिः सव यद्यपि नात्मनिष्ठस्तथापि लोकादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते सिद्धिश्च तस्य, दुःखप्रागभावासङ्घर्त्तदुःखध्वंस एव तस्य तत्त्वस्वत्वतथोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतिः एवञ्च सति “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इत्यादिश्रुतिरभ्युपपादिता भवतोत्याहुः तच्च दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् । ननु यं न पुरुषार्थः निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तिरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावौपाधिकीत्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविस्तृष्टानामपि दुःखाभावमात्रमभिसम्वाय विषमलक्ष्णोद्भवनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव शक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छादिवस्यार्थमपि प्रवृत्तेरिति चेन्न श्रुतानुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावेद्यानुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्त-

शरति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्तुमेति" इत्यादिका ।
 अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्नतिरत्यन्तसुखच्छेद्यते सन्नतित्वात्
 प्रदीपसन्नतिविद्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्का-
 रेण ज्ञानं विषयं करणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां
 योगजधर्म्मवहेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च ।
 तथापि तत्ख्यायव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुख-
 स्यापि ज्ञाने द्वयोरपि समानसामयिकत्वादिति चेत्
 उत्तमगतो धीतरागाणां दुःखदुर्द्दिनभीकृषां सुखखटो-
 तिकाभावेऽलम्ब्यत्ययवतां तत् प्रवृत्तेः । ननु तथापि
 दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात्
 अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्तमानदुःखस्य पुरुषत्रयत्वमन्-
 रेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्राय-
 श्चित्तवत् तथाहि सवासनं भिष्याज्ञानं संसारहेतुस्तदु-
 च्छेदश्चात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति
 तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः" उपस्कारः कियदनरे च
 "धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्
 धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञाय-
 नेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्व-
 रनिर्वाणप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते होश्वरनिर्वाणप्रसाद-
 र्वाधिस्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्व-
 ज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवर्जितस्तस्यैव सवासन-
 भिष्याज्ञानोन्मूलनत्वमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्तुमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽनाय" इत्यत्र "द्वे ब्रह्मणो वेदि-
 तव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्य
 त्वाचतुः" इत्यादिपि तथा । सच शास्त्रान्तरननिर्दिध्या-
 सनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात्" उप०
 न्यायकन्दल्यां प्रयोजनसूत्रमित्यं विवृतं यथा
 "तच्चे श्वरनोदनाभिव्यक्ताद्भस्मादेवेति" भाष्यप्रतीकव्याख्या-
 याम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणो-
 धर्म्मः साधर्म्यम् असाधारणो धर्म्मो वैधर्म्यं" तयोस्तत्त्व-
 ज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयसंयोगजं सुखं तावत् क्षणि-
 कं विनापि दुःखवृत्तं स्वर्गादिपदे प्राप्यमपि संप्रत्ययं,
 सातिशयञ्च तथा च कस्यचित्सर्गमात्रमपरस्य स्वर्गराज्यम्
 अतस्तदपि सततं प्रच्युतिशङ्कया परसत्कर्षोपपादाच्च दुः-
 खाकालं न निश्चितं श्रेयः । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर-
 मस्तस्य वेदननिखिलदुःखासवेदनारूपत्वादपरावृत्तेः निश्चितं
 श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादिस्वरूपज्ञानम् । एतेनैतत् प्रत्यक्तं
 मण्डनेन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा सुक्तिरुच्छेद-

पश्चाच्च भिद्यत इति । विशेषगुणोच्छेदे हि सति व्याकृतः
 स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदोऽनित्यत्वात् नचायमपुरुषार्थः
 समस्तदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरु-
 षार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीक-
 तया साधनप्रार्थनाशतपरिक्लिप्ततया च सदा दुःखा-
 कालस्य विषमिच्छस्यैव मधुनोदुःखपक्षे निक्षेपात्" । किय-
 दनरे तत्रैव । "तत् निःश्रेयसं धर्म्मादेव भवति द्रव्यादि त-
 त्संज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम् इत्याभिप्रायः
 तत्पतोऽज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विर-
 क्तस्य समीहानिष्ठसाक्षात्कारस्य तदर्थानि कर्म्मण्यनुवर्त्यत-
 स्तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्यादितानि असंकल्पित-
 फलान्युपादानस्यात्मज्ञानमध्यस्तः प्रकृष्टनिवर्तकधर्म्मो-
 पचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरविशेषगम्भ-
 वादुद्वेगोहि विषयाणामहिकष्टकादीनां, परित्यागो-
 विषयदोषदर्शनादभिसम्बुद्धतनिवर्तकालविशेषगुणात् प्रय-
 त्नात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिकः परित्यागोविषयदोष-
 दर्शनपूर्वकानभिसम्बुद्धतनिवर्तकालविशेषगुणनिमित्तविधात-
 इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः । धर्म्मोऽपि केवलं न
 तावन्निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नातुगृह्यते
 तेनेदमुक्तम् ईश्वरनोदनेत्यादि । नोदने प्रेर्यन्ते स्वकार्येषु
 प्रवर्त्यन्ते ऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्व-
 रेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्यारम्भः प्रत्याभिमुख्यम् ईश्व-
 रनोदनाऽभिव्यक्ता ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाभि-
 मुखीकृताद्भस्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्यभोजनम् ।
 एवं विषयप्रयोजनादिकं चतुःस्वरूपमभिहितं तत् प्रति-
 पाद्यविषयाच्च सर्वद० दर्शिता यथा
 "इह खलु निखिलप्रोक्षावृत्तिसर्गप्रतिकूलवेदनोद्यतया
 निखिलसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासंस्वाज्ञानोपायं जिज्ञा-
 सुः परमेश्वरसाक्षात्काररूपायमाकलयति" यदा चर्म्मवदा-
 काशं वेद्यन्तीह मानवाः ! तदा शिवमभिज्ञायदुःखस्या-
 न्नोभविष्यति" इत्यादिवचननिचयप्राभाण्यात् । परमेश्वर-
 साक्षात्कारश्च श्रवणमनभावनाभिर्भविनीयः यदाह
 "आगमेनाहुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । लिधा
 प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुप्तममिति" तत् लभन-
 मनुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च
 पदार्थविवेकापेक्षम् । अतः पदार्थवृत्तम् । "अप्रातो
 धर्म्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कृष्ण-
 भक्षेण भगवता व्यवस्थापि तत्प्राज्ञकद्वयात्मके प्रथमे

ऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमा-
ङ्गिके जातिमन्त्रिरूपणं, द्वितीयाङ्गिके जातिविशेषनिरू-
पणम् । आङ्गिकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरूपणं,
तत्रापि प्रथमाङ्गिके भूतविशेषनिरूपणं, द्वितीये दिक्काल-
प्रतिपादनम् । आङ्गिकद्वययुक्ते तृतीये आत्मानःकरण-
निरूपणं, तत्राप्यात्मनिरूपणं प्रथमे, द्वितीये अन्तःकरण-
निरूपणम् । आङ्गिकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं,
तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् ।
आङ्गिकद्वययुक्ते पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे
शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् ।
आङ्गिकद्वयगालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे
दानप्रतिपक्षधर्मविवेकः, द्वितीये चातुरार्यस्योचितधर्मनिरू-
पणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि
प्रथमे बुद्धिरनपेक्षगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तत्प्रापेक्षगुण-
प्रतिपादनं समवायप्रतिपादनञ्च । अष्टमे निर्विकल्पकस-
विकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपा-
दनम् । दशमे व्युत्पन्नभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो
लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु
विभागापेक्षया चातुरार्यस्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यसंज्ञमिति
चेन्नैवं संस्थाःविभागस्य विशेषोद्देश एवान्नर्भावात् । तत्र
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति षष्ठेऽर्थे ते
पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् ? उच्यते
समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथमसद्देशः ।
अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य, तदनु सामा-
न्यवत्त्वसाध्यात् कर्मणः, पञ्चाक्षरान्तयान्त्रितस्य सामान्यस्य,
तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते अवशिष्टस्य
समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षष्ठे पदार्था इति कथं
कथ्यते, अभावस्यापि सङ्गादादिति चेन्नैवं बोधः न ज्ञेयतु-
ल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षष्ठेवेति विवक्षितत्वात्
तथापि कथं षष्ठेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः
तथाहि नियमव्यवच्छेदं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं
निषेधः अप्रमितत्वे कथनराम्, नहि कश्चित् प्रेक्षावान्
मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धं यतते, ततश्चानुपपत्तेर्नो नियम इति
चेन्नैवं भाषिषाः सप्रमत्तया प्रमिते अन्वकारादौ भावत्वस्य
भावतया प्रमिते शक्तिसादृश्यादौ सप्रमत्तत्वादेः निषेधा-
दिति कृतं विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादित्यस्य द्रव्यत्वादित्यर्थलक्षणम् । द्रव्यत्वं
नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्धसमवेतम् ।

(गगनसमवेतत्वे सति पद्मसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति
गन्धसमवेतत्वं द्रव्यत्वलक्षणम् । सत्त्वरूपजातिव्यवच्छेदाय
गन्धसमवेतत्वसंज्ञकम् कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य गन्धवृत्ति-
त्वादसम्भयवारणाय गन्धसमवेतत्वसंज्ञकम् संयोगादेर्गन्धा-
समवेतत्वेन गगनादिसमवेतत्वे नातिप्रसङ्गवारणाय
नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पद्मत्वपृथिवीत्वजातौ
पद्मसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गन्धसमवेतत्वस्य च सत्त्वा-
दतिप्रसङ्गवारणाय गगनसमवेतत्वे सतीति विशेषणम्
गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गन्धसमवेतस्य तथात्ववारणा-
यारविन्दसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् इति बोध्यम्) ।
गुणत्वं नाम समवायिकारणसमवायिकारणमिन्द्रसमवेतस-
त्तामात्राद्वाप्यजातिः । (सत्तासाक्षाद्वाप्यस्य समवायिका-
रणद्रव्यसमवेतस्य द्रव्यत्वस्य, असमवायिकारणसमवेतस्य क-
र्मसमवेतस्य कर्मत्वस्य च तथात्ववारणाय तदुभयभिन्न-
समवेतत्वं जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम्
गुणेषु ज्ञानादिषु असमवारिकारणभिन्नेषु समवेतज्ञान-
त्वादेः सत्तासाक्षाद्वाप्यव्यत्येऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्वं ना-
मानित्यसमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिः । (अनि-
मात्वसमवेतत्वे सति सत्तासाक्षाद्वाप्यजातित्वम् कर्मत्व
लक्षणम् द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य च नित्यमात्रसमवेतत्वाभा-
वाच्च तथात्वम् । संयोगत्वादेस्तथाव्यत्येऽपि सत्तासाक्षाद्वाप्य-
त्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु प्रध्वंसप्रतियोगित्वर-
हितमनेकसमवेतम् । (संयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽ-
तिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसप्रतियोगित्वरहितेति व्यत्यन्ता-
भावे तथात्ववारणाय समवेतत्वं विशेषणम्) ।
विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः ।
समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति षष्ठां लक्षणां
व्यवस्थितानि ।

“द्रव्यं नवविधं पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकालदिगात्मम-
नांसीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादित्यर्थल-
क्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाकजद्रूपसमानाधिकरणद्रव्यत्व-
साक्षाद्वाप्यजातिः । अप्पुं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे
सति सलिलसमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्र-
चामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् । वा-
युत्वं नाम त्वग्निद्रव्यसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिः ।
आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावात् पारिभाषिक्य-
स्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः काक्षो दिगिति । संयो-
गाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाका-

यम् । विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणम् कालः । अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्मत्वं नाम अमूर्त्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहितगुणसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाहेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः समुद्रय चशब्दसमुच्चिताः गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः समुत्पत्तेर्येवं चतुर्विंशतिगुणाः । तत्र रूपादिशब्दानामां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम् । रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अन्यथा दिशा शिटानां लक्षणाणि दृष्टव्यानि । कर्म यज्ञविधम् उत्प्लेपणावप्लेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्प्लेपणादीनामुत्प्लेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्र उत्प्लेपणं नाम ऊर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः । एवमवप्लेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम् । सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता वा । अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् । विशेषाणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वादिभागो न सम्भवति तल्लक्षणञ्च प्रागेवावादि । (सर्वत्वापरत्वं व्याप्यत्वम् अत्य-
देशवृत्तित्वं वा) ।

“द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यद्यन स्खलितता बुद्धिस्त्वं वै वैशेषिकं विदुरिति” आभाषकस्य सङ्गात्वात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः” । तदाह “आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधारेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते । द्वित्वत्वप्रमितस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धोरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रियेति” ।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राहुराचार्याः अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति” । यद्यनु ब्रूमः द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालनिवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसा-

मान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं । द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेः, द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरसंस्कारादिति । तथाच संयुक्तः “आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्यदेकत्वजातिधीः । द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः । द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्त्तते । अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्यकानतः । गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः । द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मतः” इति ।

बुद्धेर्बुद्धान्तरविनाश्यात्वे संस्कारविनाश्यात्वे च प्रमाणं विषादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्यविनाश्यानि क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् शब्दवत् । इव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानस्या आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालसमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामिति सन्देहः । अपेक्षाबुद्धिर्नाशविनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

अथ दृग्गुणकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् दृग्गुणकुलपट्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायास्तत्पत्तिप्रकारः कथ्यते । नोदनादिक्रमेण दृग्गुणकनाशः नष्टे दृग्गुणे परमाणावगमसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्यादग्निसंयोगादुद्भवादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्तादिषु अष्टपदयात्मसंयोगात् परमाणौ द्रव्यारम्भाय क्रिया तथा पूर्वदेशादिभागः विभागेन पूर्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाण्वभ्यां दृग्गुणकारम्भः आरब्धे दृग्गुणे कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव लक्षणाः । दशलक्षादिप्रकारान्तरं विस्तारभयाच्चेह प्रतन्यते । इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पीठरपाकप्रक्रिया तु नैवाविकधीषम्वता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणकारणविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते कार्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पत्त्यं यदावयवान्तरादिभागं विधत्ते न तदाकाशादिदेशादिभागः । यदा त्वाकाशादिदेशादिभागः न तदावयवान्तरादिस्थिति नियमः कर्मणो गमनविभागो कर्तृत्वस्य इव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागादरम्भकत्वेन घूमस्य घूमध्वजवर्गेणैव व्यभिचारानुपलब्धत्वात् ततश्चावयवकर्म अवयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात् तुच्छादिभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः ततः कारणभावात् कार्यभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तत्का-

रक्षयोरप्यवयोर्वर्त्तमानो विभागः कार्यविनाशविगटं कलं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्वेवावयवस्य कार्यसंयुक्ता दाकाशदेयादिभागमारभते न निष्क्रियस्य कारणाभावात् । द्वितीयस्तु हस्तो कर्म्मोत्पन्नमवयवान्तरादिभागं कुर्वन् आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते, ते कारणाकारणविभागाः । कर्म यां दिग्ं प्रति कार्यारम्भाभिमुखतामपेक्ष्य कार्याकार्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभागाच्छरीराकाशविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्यस्तदा तस्य निष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्यः व्यधिकरणस्य कर्मणो विभागकृते त्वानुपपत्तेः अतः पारिषेष्ट्यात् कारणाकारणविभागस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम् ।

यदशादि अन्वकारादौ भावत्वं निबध्यत इति तदसङ्गतं तत्र चतुर्धा विवादसम्भवात् तथाहि इदं तम इति भाङ्गाः वेदान्तिनश्च भवन्ति, आरोपितनीलरूपमिति श्रीधराचार्याः आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः आलोकाभाव इति नैयायिकादयः इति चेत्तत्र इव्यत्वपक्षो न घटते विकृत्यानुपपत्तेः इदं भवदन्वकारं इव्याद्यन्यतममन्यद्वा नाद्यः यत्त्वान्तर्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुणकल्पप्रसङ्गात् न च तमसो इव्यवहिर्भावं इति साध्यतं निरुणस्य तस्य इव्यत्वासम्भवेन इव्यान्तरत्वस्य ह्यतरामसम्भवात् । ननु तमालस्यामलत्वे नोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं, स्यादिति, नीलं नभ इतिवत् भ्रान्तिरेवेत्यलं दृढबोधया । अत एव आरोपितनीलरूपं तमः अधिष्ठानप्रतयमन्तरेणारोपायोगात् बाह्यालोककवहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे सामर्थ्यानुपलम्भाच्च । न चायमचक्षुषः प्रतयः तदनुविधानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न च विधिप्रतयवेद्यत्वायोगो भावे इति साध्यतं प्रत्यविनाशवधानादिषु व्यभिचारात् । अत एव आलोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियोगिपाङ्चकेन्द्रियपाङ्गुलनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मादालोकाभाव एव तमः न चाभावे भावधर्माध्यारोपो दुरुपपादः दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभागत्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात् । नचालोकाभावस्य घटादाभाववद्दूषदभावत्वे आलोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादित्युपपत्तित्वं, यदुपपद्ये यदपेक्षं चक्षुःछादभावपक्षेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनालोकपक्षे आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावपक्षेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाधिकरणपक्षेणावश्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकरणपक्षेणावश्यम्भावनङ्गीकारादपरया निवृत्तः कोलाहल इति शब्दपृथ्वं

पुनरुक्तो न स्यादिति अप्रामाणिकं तत्र कचनं परम् । तत्त्वार्थमभिसम्भाय भगवान् कणादः पुष्पिनाय सूत्रं इव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तम इति प्रतयवेद्यत्वेनापि निरूपितम् ।

अभावस्तु निशेधमुखपूमाणगम्यः संप्रभो निरूप्यते । स च सम्बन्धत्वे सत्प्रसवयः (अनुयोगित्वप्रतियोगित्वतादात्म्यान्यतमसम्बन्धेन समवायमृन्मत्त्वमसमवायत्वम्) स च संज्ञेपेतो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात् संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्राक्पृथ्वंसात्प्रज्ञाभावभेदात् तत्रानित्यः अनादितमः प्रागभावः, उत्पत्तिमान् विनाशो प्रध्वंसः, प्रतियोग्यान्वयोऽभावोऽतृप्ताभावः । नन्वन्योन्याभाव एवातृप्ताभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भ्रमः अन्योन्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतीषेधः यथा घटः पटात्मा न भवतीति समर्गप्रतियोगिकः प्रतीषेधोऽतृप्ताभावो यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति । न चास्य पुरुषार्थोपयिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयं दुःखात्प्रज्ञोच्छेदापरपर्यायनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् ।

यास्त्रान्ते च १० अ० २ याज्ञिके “दृष्टानां दिष्टप्रयोजनानां दृष्टामावे प्रयोगोऽभ्युदयाय” ६ सू० । “दृष्टानां प्रमाणत उपलब्धानां यागदानस्नानादीनां दिष्टप्रयोजनानां दिष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तेषाम् तथाहि ‘स्वर्गकामोयजेत’ ‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम’ इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदार्थादिकं यथा “यएता राज्ञोरधीयोत तस्य पितरोऽष्टतुल्यामधुजुल्याः क्षरन्ति” इत्यादौ, क्वचिच्चौपपादनिकम्, यथा “विश्वं जिता यजेत” इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं नाप्यर्थवादोपस्थितमित्यौपपादनिकं काल्पनिकं स्वर्गस्यैव स्वतः सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचाशुतरविनाशिनमेतेषां कर्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनुपपद्यमानमतएषां प्रयोगोऽनुष्ठानमभ्युदयायापूर्वायेतयः । ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु दुर्लभं नहि मीमांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वयेष्यते पौरुषेयत्वे नाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलम्भादिसम्भवादत आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरेऽस्मादादौ भ्रमप्रमादविप्रलम्भादिकं पुरुषदूषणं तदभावे श्रुतीत्यर्थः । क्षितिकर्तृत्वेन वेदवृत्तत्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथा च तद्वचसां न भिरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजनाभिधे-

यता, भूतेन्द्रियमनसं दोषात् भवप्रसादकरणापाटवादि-
प्रयुक्ता एव वचनमपि युद्धयः सम्भाव्यते, न चेत्तरयचसि
तावं सम्भवः, तदुक्तम् “रागाद्यानादिभिर्बन्धा यस्तत्वाद्-
न्यतं वदेत् । ते चेत्तरे न विद्वान्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति” ।

ननु तेनेत्तरेण वेदस्य प्रणीत इत्याहैव विप्रतिपत्तिरत-
त्याह । उप० “तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यमिति” १०६० ।

“इति शास्त्रपरिसमाप्तौ । तद्वचनात्तेनेत्तरेण वचनात्
प्रणयनादान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्ता-
वत् पौरुषेया वाक्यत्वादितिसाधितं न चास्मदादयस्तेषां
सहस्रशाखावर्चिज्ञानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते, अतोन्द्रि-
यार्थत्वात्, न चातोन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः । किञ्च-
प्रोक्तावेदा महाजनपरिगृहीतत्वात् यन्नाप्रोक्तं न तन्म-
हाजनपरिगृहीतं महाजनपरिगृहीतञ्चेदं तस्मादाप्रो-
क्तम् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वञ्चाप्रोक्तत्वम् । महा-
जनपरिगृहीतत्वञ्च सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठी-
यमानार्थत्वम्, किञ्चित् फलाभावः कर्मकर्तृसाधनवै-
गुण्यादित्युक्तम् । कर्तृकारणाभावाच्चैवमिति चेन्न कर्तृ-
कारणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रयोजितत्वञ्च स्वतन्त्र-
पुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीनां सहस्रशाख-
वेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं संभवतोऽत्युक्तत्वात् । किञ्च प्र-
माया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमाव-
श्यकं तत्र च गुणोक्तं यथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्य-
स्याच्च तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गपूजार्थदिविष-
यकृषाक्षात्कारवान्, तादृश नेत्रतादन्य इति सुबु” ।

श्रीलूखल त्रि० उलूखे लुखं शैषिकोऽण् । १ उलूखेपिप-
यावकादौ । उलूखले भयः अण् । २ उलूखलभवे
शब्दादौ च । “अभिषुण्णतौलूखलानुद्गायता” कात्या०
१०, २, ११, । “उलूखलेभवा श्रीलूखलाः ध्वनयः” कर्कः
श्रीविष्णु क० “अपरान्तकसुज्ञोऽयं मङ्गलं प्रकरोति तथा । श्री-
वेणकं सरोविन्दुसुतरं गीतकानि च” या० उक्ते गीतभेदे
श्रीगनस न० उच्यते वा युक्तेषु प्रोक्तम् अण् । युक्तेषु प्रणीते
ऽउपपुराणे “तथैवोच्यतेरितम्” ब्रह्मसूत्र २६७ प्रणयनरूपे
शास्त्रे च । ३ धर्मशास्त्रभेदे तच्च प्रतिलोमजातवर्णसङ्कर
विभागप्रतिपादकप्रायम् । ४ उच्यते वा उच्यते वा उच्यते वा
५ उच्यते वा उच्यते वा । तत्वेदम् अण् । ५ तत् सन्ध-
विनि त्रि० । “युद्धं चोच्यते व्यूहम्” भा० व०
२८४ अ० । “लोकमौच्यते दिव्यं यत्कलोकञ्च गच्छति”
भा० अ० १०७ अ० । उच्यते वा भवः अण् । ईशुकभवे

स्त्रियां ङीप् सा च ७ देवयान्याख्यायां तदीय इहिति
“विद्वद्गोचरसि ! भद्रन्ते न त्वमहोऽस्मि भाविनि !” भा०
आ० ८१ अ० देवयानीं प्रति कथोक्तिः ।

श्रीश्रीज पु० उच्यते वा प्रसा० अण् । १६७ अ० युक्ते । “कौशि-
जाय वणिजे दीर्घचवसे” क० १, ११, ११ । २ प्रवर्यभेदे
“काक्षीयतामाङ्गिरसोच्यगौतमौ शिजकाक्षीवतेति” आ०
श्री० १२, ११, २ ।

श्रीश्रीनर पु० उच्यते वा पत्यम् उत्सा० अण् । उच्यते वा प-
त्येषु शिषिपुर्भूतिषु । उच्यते वा पत्यः १७५ अ० उच्यते वा
शब्दे उक्तः । तत्सुताश्च “उच्यते वा पत्यस्तु पञ्च राज-
पर्विंशजाः । नृगा कर्मिन्वा दवां पञ्चमी तु दृगद्विती ।
उच्यते वा पत्यस्तु पञ्च तासु कुबोद्विती । तपसा चैव
महता जाता उच्यते वा पत्यस्तु नृगाः । नृगायास्तु नृगाः पुत्रः
कन्याः कर्मिन्वाजाय । नवायास्तु नवः पुत्रोदवायाः सुमनो
ऽभवत् । दृगद्वितीयास्तु संजज्ञे शिषिरीश्रीनरो नृपः”
हरिव० २१ अ० उक्ताः तच्चरितश्च भा० व० १८६ अ० ।
“देवानां कथा संजाता महोत्तमं गत्वा महीपतिं शिषि-
मौश्रीनरं साध्वेनं जिज्ञासिष्याम इति । एवं भो
इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपातिष्ठेताम् । अग्निः कपोतरूपेण
तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण । अथ कपोतो
राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत् । अथ पुरो-
हितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाङ्गीतो भवन्
प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु अन्तवान् पार्थिवोऽस्य नि-
ष्कृतिं कुर्यात् । घोरां कपोतस्य निपातमाहुः । अथ क-
पोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाङ्गीतो भवन्
प्राणार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राणार्थी सुनिर्भूत्वा प्रा-
णार्थी प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि ।
तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिब्रूलभाविष्यम् एवं युक्तम-
पापं मां विद्धि । गदामि वेदान् विचिनोमि ह्यन्दः सर्वं
वेदा अवरयो मे अधीताः । न साधु दानं श्रौतियस्य
प्रदानं मा प्रदाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि । अथ श्येनो
राजानमब्रवीत् । पथार्थेण वसतिर्मा भवेत् सगैर्जातः
पूर्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं मा
त्वं राजन् ! विप्रकर्ता भवेथाः । राजोवाच । केनेदमो
जातु पुरा हि दृष्टा वायुच्यमाना यजुनेन संस्कृता । यो
वै कपोतोवदतेमाहुः श्येन उभौ विदित्वा कथमस्तु
साधु । नास्य वर्षति वर्षकावे नास्य वीजं रोहित काच
उग्रम् । भीतं प्रपन्नं वोहि ददाति यत्नवे न दायां

समते त्वाणमिच्छन् स काले । जाता सुखा प्रजा प्रसी-
यते सदा न वै बाधं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं
योहि ददाति यत्नवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ।
मोघमन्नं विन्दति चापचेताः स्वर्गलोकाद्गच्छति शीघ्र-
मेव । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति यत्नवे सेन्द्रा देवाः
प्रहरन्त्यस्य वज्रम् । उच्चाणं पक्त्वा सह चोदनेन अस्मात्
कपोतात् प्रति ते नयन्तु । यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन !
तत्र मांसं शिवयस्ते वदन्तु । श्येन उवाच । नोच्चाणं
राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदन्यन्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्दत्तः सोऽद्य समैव भक्ष्यस्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ।
राजोवाच । उच्चाणं वेह तमन्नं नयन्तु ते पश्यन्तु पु-
रुषा समैव । भयाहितस्य दायं समानिकात्त्वं प्राप-
यन्तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः । त्वज्जे प्राणाच्चैव दद्यां क-
पोतं सौम्यो ह्ययं किन्तु जानामि श्येन ! । यथा क्लेशं मा
कुरुष्वेह सौम्य ! नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथाञ्चित् । यथा
मां हि नै साधुगर्देः प्रसन्नाः प्रशंसयुः शिवयः कर्मणा
तु । यथा श्येन ! प्रियमेव कुर्यां प्रयाधि मां यद्वेक्षतु
करोमि । श्येन उवाच । जरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपि-
शितं ताम्रराजन् ! यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा त-
स्मात् साधु त्वातः कपोतः प्रशंसयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं
स्यान्ममेति । अथ स दक्षिणादूरोत्कृत्य स्वमांसपेयीं
तृणया धारयन् गुरतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्य-
दुत्कृतं गुरतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिकृत्य
शरोरं तलायामारोपयामास तत्तथापि गुरतर एव कपोत
आसीत् । अथ राजा स्वयमेव तलामारोह । न च
व्यलीकमासीद्वाञ्छ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्वात इत्युक्त्वा प्रालीनत
श्येनः । अथ राजा अवधीत् कपोतं विदुः शिवयस्त्वं
कपोत ! पृच्छामि ते शकुने ! को तु श्येनः । नानीश्वर
रूढयं जातु कुर्यादेतं प्रश्नं भगवन्मे विचित्र । कपोत उ-
वाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्र-
हस्तः शचीपतिः । साधु ज्ञातुं त्वानुभवमं सौरथेयं नौ
जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ । यासेतां पेयीं सम-
निष्कुर्याथ प्रादाङ्गवानसिनोत्कृत्य राजन् । एतद्वो लज्ज
यिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां
प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्प्रतो अयम् ।
एतस्मात् पात्रात् उरुषोः जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य
नाम । कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुन्नं प्राप्स्यति न-
पयषं संहननं यशोदीप्यमानं दृष्ट्वापि श्वरानुभवमं सौर-

यानाम् उशीनरयद्धे दर्शिततश्चरितमेवंदृषं तच्च
शिवरेवेति वदन्तिः कल्पयते तत्र पितापुत्रयोरभेदोपचारात्
उशीनरयद्धेप्रयोगात् इति । वस्तुतः कल्पभेदात् उशीनरस्य
तत्पुत्रशिवेश तथा चरितमित्यविरोधः । अथ च यथातेर्दौ-
हित्यः तेन च यथातेः पुण्यज्ये स्वर्गात् पतने तस्मै स्वपुण्यं
दत्त्वाऽसौ पुनः स्वर्गलोकं प्रापितः तत्कथा यथा । “पृ-
च्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं समापि लोकायदि सन्नोह
तात ! । यद्यन्नरोक्ते यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्तत्रं त्वां
तस्य धर्मस्य मन्ये । यथातिरुवाच । यत्त्वं वाचा हृदये-
नापि साधून् परोक्षमानाद्भावमंस्था नरेन्द्र ! । तेनानन्नादि-
वि लोकाः श्रितास्ते विदुःरूपाः स्वनवन्नोमहानः । शिवि-
रुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन् मया दत्तान्यदि
नेष्टः क्रयस्ते । नचाहं तान् प्रतिपत्स्येह दत्त्वा यत्र ग-
त्वा नानुशोचन्ति धीराः । ” “अन्ते च यजातिरस्मि नष्टस्य
पुत्रः पुरोः पिता सार्धभौमस्तिहासम् । गुह्यं चार्धं
मामकैभ्यो ब्रवीमि मातामहोऽहं भवतां प्रकाशम् ” भा०
आ० ८३ अ० । उशीनरस्य गोलापत्यम् इज् । औशीन-
रि तद्गोलापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङोप् । “शूद्रायां गौतमो
यत्र महात्मा संशितव्रत । औशीनर्यामजनयत् काचीवा-
द्यान् सुतान् मुनिः ” भा० स० २० अ० । तस्यापत्यम् अत
इजपि । औशीनरि शिविन्द्रे । “आर्याप्रेषो दिलीपस्य
महात्मा चाप्युशीनरः । औशीनरिः पुण्डरीकः शर्यातिः
शरभः शुचिः ” भा० स० ८ । यमसमावर्णने ।

श्रीश्रीर न० वश-रैरन् किञ्च ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । मसुद-
तयोः शय्यापीठयोः क्षीरस्नानी । शय्यायाम् श्वासने च
पृथक् इति सुभूतिः । “अभ्यवहार्यं परमात्मसौम्येरेऽद्य-
कामचारः कृतोऽभूत् ” दशकुमा० । उशीरमिवाकारो
स्यस्य अण् । ४ चामरे तस्य नलदमूलाकारत्वात्तथात्वम् ।
औशीरं चामरमस्यस्य अच् । ५ चामरदण्डे अ-
मरः । हेमच० दण्डार्थतोक्तिश्चामरदण्डपरा “कृत्वं वेष्टन-
मौशीरसुपानद्वयजनानि च । यातयामाणि देयानि
शूद्राय परिचारिणे ” भा० श० ६० अ० । उशीरस्येद-
मण् । ईदशीरजे “सुनन्यसौशीरम् ” शकु० ।

श्रीपद्मश्रीश्रीश्री स्त्री जषण एव स्वार्थेऽण् औषणे कटुरसे
शीरङ्गो ङत० । शूराग्राम् तस्याः कटुरसत्वात्तथात्वम् ।
श्रीपद्मश्री पु० औषदश्च स्य नपस्यापत्यम् इज् । औषदश्च
नपभेदापत्ये वदन्ति यथातिदौहित्ये । “पृच्छामि त्वां
वसुमानोषदश्चिद्वक्षि लोके यदि मे नरेन्द्र ! ” भा० आ०

६३५० । अथ च यथा यथातिर्मातामहस्तथा औषो-
नरिष्ये दर्शितः । तत्र भवच्छन्देनैतस्यापि परामर्शात्
श्रीषध न० औषधेरिदम् “औषधेरजातौ” पा० अण् । औषधि-
जाते ऽअच्चादौ २रोगनाशके इत्यभेदे । स्वार्थे ऽण् ।
१औषधी च । औषधशब्दार्थश्च सुश्रुते दर्शितः
“एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतु-
ष्टयं व्याख्यातम्” इत्युक्ता “औषधयश्चणात् इत्यगुणरस-
वीर्यविपाकप्रभवानामादेशः” इत्युक्तम् । तेन इत्यमात्रसाध्य-
शेषधत्वम् । अतएव तैलहतजलविषविशेषाणामप्यौ-
षधत्वम् । “रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः
कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत्” चक्रद० परि-
पाटीसुक्ता रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्त एव तेऽ-
धिगम्याः । तदुपयोगिभूम्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा
“अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः
श्वभ्रशर्कराश्लविषमवल्मीकप्रसृगानाद्यायतनदेवतायतनसिक-
ताभिरनुपहतसमूपासमङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धान् प्ररो-
हवतीं मृदीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा
भूमिसौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि क्रमविषयस्नात-
पपवनदहनतोदसम्बाधमागैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढ-
मूलसुदीर्घां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सा-
मान्यः । विशेषतस्तु तत्प्राश्रवती स्थिरा गुर्वी श्यामा
कृष्णा वा स्थूलदृक्चक्षुःप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला
सन्नोदका स्निग्धवर्णवर्णकोमलदृक्प्राया शुक्लाऽस्त्वगुण-
भूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वप्रवती प्ररितलात्पराङ्मु-
हत्प्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासभवर्णा
बलुल्लकोटराल्परदृक्प्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृदी
समा श्वभ्रवत्यक्लरसजला सर्वतोऽसारदृक्षा महापर्वत-
दृक्प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाहु-
राचार्याः । प्रादुर्भवर्णाशरद्धेमन्तवसन्त्यौघेषु यथासंख्यं
मूलपल्लवकक्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक्
कक्षास्तौभ्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यात्यौषधानि सौम्येषु
अतुष्टाददीवान्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापद्रगुणानि भवन्ति ।
सौम्यात्यौषधानि सौम्येषु अतुष्टपु मृद्धीतानि सोमगुणभूयि-
षाणां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते ।
एतेन श्रेष्ठं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यस्त्वगुणभूयिषायां भूमौ
जातानि विरेचनद्रव्याभ्याददीताग्न्याकाशमाहृतगुणभूयि-
षाणां वसनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिषायास्तुभवतोभागानि ।
अकाशगुणभूयिषायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति ।

सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविड-
ङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सजीराणि वीर्यवन्ति तेषाम-
सम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराख्याददीतेति । भवन्ति चात्र ।
गोपास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्वावयव-
साध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति
तत्र सर्वो विधीयते । गन्धर्व्वरसोमेता षड्विधा भूमि-
रिष्यते । तस्याङ्गुमिस्त्रभावेन वीजिनः षड्सैर्धृताः ।
अव्यक्तः किल तोयस्य रसो नित्यं विनिश्चितः । रस एव
सत्ताव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाङ्गवेत् । सर्वलक्षणसम्पत्ता
भूमिः साधारणा सृजता । इव्याणि यत्र तत्रैव तद्गु-
णानि विशेषतः । विगम्येनापराष्टमविपन्नं रसा-
दिभिः । नवं इव्यं पुराणं वा याज्ञमेव विनिर्दिशेत् ।
विडङ्गं पिप्पलीं चौरं सर्पिषाश्चनवं हितम् । शेषम-
न्यत्त्वमिनवं मृद्धीयादुदोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थानां
रक्तरोमनखादिकम् । जीरमूलपुरीषाणि जीर्णाहारेषु
संहरेत् । अतुष्टाङ्गुलफलकङ्कुविन्यस्तभेषजम् । प्रश-
स्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते” ।
औषधयश्च परिभाषादिकसुक्तं भावप्र० यथा
“प्रशस्तदेशे सज्जातं प्रशस्तोऽग्निं चोद्धृतम् । अत्यमात्रं
वज्रगुणं गन्धर्व्वरसान्वितम् । दोषघ्नमग्निाभिकरमाधिकं
न विकारि यत् । समोष्णं काष्ठे दत्तञ्च भेषजं स्थाङ्गुणा-
वहम् । आग्नेया विन्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः
सृजतः । अतस्तदौषधानि सूरुतृपाणि हेतुभिः ।
आग्नेयाः अधिकान्गुणाः सौम्यः अधिकशोभांशः ।
औषधयो एवौषधानि । अत्र स्वार्थे अण् । अतुष्टपाणि
सदृशानि । अन्तेष्वपि प्ररोहानि वनेषूपवनेषु च ।
मृद्धीयास्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुशसरे । आदित्य
सम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधरा-
इव्यं मृद्धीयादुत्तरान्वितम् । साधारणधराइव्यम्
सर्वभूमिभवनद्रव्यम् । उत्तरान्वितं सत्तात् उत्तरदि-
ग्भवम् । पक्षीककुत्तसितानूपप्रसृगानोपरमार्गजाः ।
जन्तुवर्जिहिमव्याप्रा नौषध्यः कार्यसाधिकाः । शरदा-
खिलकार्यायं याज्ञां सरसमौषधम् । विरेकवमन्ध-
र्यन्त वसन्तानः समाहरेत् । वसन्तानः वसन्तार्धे समा-
हरेत् संमृद्धीयात् । अतिस्थूलजटा याः सुक्तावां
याद्यास्त्वपो भुवम् । मृद्धीयात् सृज्यसूक्तानि सृज-
नान्यपि बुद्धिमान् । अन्त्यज्ञः । महान्ति येषां सूक्तानि

कावगर्भाणि सर्वतः । तेषान्तु वत्कलं पाह्यां सुख
मूलानि सर्वतः । न्यपोधादेस्त्वचो पाह्या सारः स्या
होत्रकादितः । तातोसादेश पत्राणि फलं स्यात् त्रिफ-
लादितः । कचिन्मूलं कचित् कन्दः कचित् पत्रं क-
चित् फलम् । कचित् पुष्पं कचित् सर्वं कचित् सारः
कचित् त्वचः । चित्तकं न्युरणं निम्बो वाता च त्रिफला
क्रमात् । धातको कष्टकारी च खदिरः खीरपादपः ।
कचिन्नम्बस्य गृह्णीयात् पत्राभावे त्वचामपि । बालम्फ-
लान्तु विलुप्त्य पक्वमारम्बस्य च । अङ्गुलान्तु जटा
पाह्या भागेऽनुक्तेऽखिलं समम् । पात्रेऽनुक्ते षट्पदः
पात्रं काष्ठेऽनुक्ते त्वहर्षं खम् । नवान्येव हि योज्यानि
द्रव्याण्यखिलकर्मसु । विना विहङ्गलक्षणाभ्यां गुडधान्या
ज्वामातिकाः । धान्यमजम् । पुराणान्तु प्रशन्नं स्यात्ताम्बूल-
काञ्जिकन्तथा । शुष्कान्नीनद्रव्यान्तु योज्यं सकलकर्मसु ।
आर्द्रान्तु द्विगुणं युञ्ज्यादेष्ट सर्वत्र निश्चयः । गुडूची
कुटजो बाला कृष्णाण्डश्च शतावरी । अश्वगन्धा सहचरी
शतपुष्पा प्रसारिणी । प्रयोक्तव्या सहैवाङ्गी द्विगुणं
सैव कारयेत् । सहचरी कुरण्टकः (कटरै व्या) इति लोके ।
वासानिम्बपटोलकेतकलबला कुष्माण्डकेन्दी वरी वर्षाभूः
कुटजाश्च कन्दसहिता सा पूतिगन्धा षट्पदा । ऐन्द्री नाग-
मला कुरण्टक पुरी कलाश्वता सर्वदा । साष्टां एतत् कु-
लचित् द्विगुणिता कार्येषु योज्या बुधैः । ऐन्द्री इन्द्रवा-
रुणी । वरी शतावरी पूतिगन्धा गन्धप्रसादनी ना-
गमला (गुलशकरि) कुरण्टकः (पीतपुष्पकाटि) (कटरै व्या)
पुरी गुग्गुलुः । घृतनैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् ।
पक्वा शीतोक्तं चोष्णं तत्सर्वं स्याद्विषोपमम् ।

द्रव्याणां परीक्षा । सूक्ष्मास्थिसांसला पथ्या सर्वकर्मणि
पूजिता । क्षिप्रान्धसि निमज्जेद्या भक्ष्यातक्य सद्योत्तमाः ।
वराहसूक्ष्मवत्कन्दो वारहीकन्दश्चक्रः । सौवर्चलान्तु काचाम्
सैम्बवं स्फटिकप्रभम् । सुवर्णव्यक्तं त्रयोऽख्यमात्मिकसुत-
मम् । इन्द्रपुष्पप्रतीकाशा मनोह्रा चोत्तमा मता । श्रेष्ठं
शिलाजल त्रयोऽपक्षिप्तं न विधीयते । तोयपूर्णं कांक्षपात्रे
प्रतानेन विवर्जिते । कर्पूरस्तुवरः क्षिग्धः एला सूक्ष्म-
फला वरा । श्रेष्ठचन्दनमखिलं सुगन्धि गुरु पूजितम् ।
रक्तचन्दनमखिलं लोहितम्पूरं मत्तम् । काकलुण्डानिभः
क्षिग्धोऽगुरुः श्रेष्ठो गुरुर्मतः । सुगन्धि लघु रक्तञ्च
सरदारु वरं मत्तम् । सरलं क्षिग्धमखिलं सुगन्धि च गुणाव-
हम् । अतिपीता प्रशस्ता तु त्रयो दारुनिशा बुधैः ।

जातीफलं गुरु क्षिग्धं सवं शुभान्तरं वरम् । षट्कोका-
शोत्तमा त्रयो या स्याद्वोत्तमानसन्निभा । करमर्द्धफलाकारा
मध्यमा सा प्रकीर्तिता । गोक्षानसन्निभा । (मुनका) इति
लोके । करमर्द्धफलाकारा । (करोन्दीदाख) इति
लोके । खण्डान्तु विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।
गव्याज्यसदृशं रुच्यगन्धं मधु वरम्मतम् । अथ स्त्रमावतो
हितानि । शालीमां लोहितः पात्रिः षडिकेषु च य-
ष्टिका । शूकधानेऽपि यथोगोधूमः प्रवरो मतः ।
शिखीधान्ये वरी मङ्गो मसूरश्चादकी तथा । रसेषु मधुरः
श्रेष्ठो लवणेषु च सैम्बवम् । दाडिमामलकान्द्राक्षासर्ज-
रञ्च पक्षकम् । राजादनं मातुलङ्गं फलवर्गेषु गत्यते । पक्ष-
पकं (फालसा) इति लोके । राजादनं (खिरणो) इति
लोके । मातुलङ्गं (बीजपूरा) इति लोके । पत्रशाकेषु वा-
स्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा । पटोलं फलशाकेषु कन्द-
शाकेषु न्युरणम् । एणः कुरङ्गो हरिणो जाङ्गलेषु प्र-
गत्यते । पत्रिणां तित्तिरिर्वायो वरो मत्तोग्रु रोहितः ।
हरिणस्तान्त्रयः स्यादेष्टः क्षणतया मतः । कुरङ्गस्तान्त्र
उद्दिष्टो हरिणः कत्तिको मङ्गान् । जलेषु दिव्यं दुग्धे
षु गव्यमाज्येषु गोभवम् । तैलेषु तित्तिजनैर्लभैश्चलेषु
सिता हिता । अथ स्त्रमावदहितानि । शिखीषु माषान्
पोषर्त्तौ, लवणेषु लोषरं त्यजेत् । फलेषु लज्जुवं शाके
सारपत्रं न हितम्मतम् । गोमांसं पायससांसेषु न हितं महिषी-
यसा । मेघीपयः कुसुमस्य तैलन्याज्यञ्च फाणितम् ।
इक्षुरसः परिपको योऽर्द्धघनः तत् फाणितम् तद्वि (कोया-
राव) इति लोके । अथ संयोगविरुद्धानि । मत्तप्रमान्
पमांसञ्च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् । कपोतं मधुपक्षेहभ-
क्षितं परिवर्जयेत् । मत्तस्थानिहोतिकारेण तथा क्षौद्रेण
वर्जयेत् । सक्तं मांसपयोयुक्तानुषणं दधि विवर्जयेत् ।
उष्णैर्द्रव्यैश्च ना क्षौद्रं पायसं क्षणान्वितम् । रक्षाफलं
त्यजेत् तक्रं दधि विल्वफलान्वितम् । दशाह्मपुष्टं सर्पिः
कांक्षे, लघुघृतं समम् । कृताञ्जल्य कषायञ्च पुनरुष्णिकतं
त्यजेत् । एकल बहुमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । म-
धुसर्पिर्वासातैलं पानीयं वा पयस्तथा । अथ भेषजपक्ष-
णसङ्केतः । लवणं सैम्बवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
चूर्णलेहासवस्त्रेहाः साध्या धवलयचन्दनैः । कषायले
पयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् । अन्तःसन्ध्याज्जने
त्रयो ह्यजभोदा यवानिका । बहिःसन्ध्याज्जने सैव
विज्ञातव्याजभोदिका । पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेव हि

मृदयते । अथ प्रतिनिधिः । चित्तकाभावतो दन्ती चारः
 शिखरिजोऽथवा । अभावे धन्यासस्य पुच्छेप्रव्या डुरा-
 लभा । शिखरी अपामार्गः । तगरस्याप्यभावे तं कुष्ठं
 दद्याद्भिषग्भरः । मूर्धाभावे त्वचो म्याह्वा जिह्विनीप्रभवा
 बुधैः । अहिंसाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ।
 लक्षणाया अभावे तु नीलकण्ठशिक्षा मता । नीलक-
 ण्ठशिक्षा मधुरशिक्षा । वक्त्राभावतो देयं कल्हारो-
 त्पलपङ्कजम् । नीलोत्पलस्याभावे तु कुसुदं देयमिष्यते ।
 जातिपुष्यं न यत्नास्ति लवङ्गं तत्र दीयते । अर्कपर्णादि
 पयसो ह्यभावे तद्रसो मतः । पौष्कराभावतः कुष्ठं तथा
 लाङ्गल्यभावतः । स्यौष्येकस्याभावे तु भिषग्भिदीयतेऽ
 गदे । चविकागजपिष्यत्यौ पिष्यलीमूलवत् सृष्टौ ।
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुष्पाटफलं मतम् । यदि न स्या-
 द्दारुनिशा तदा देया निशा बुधैः । सोमराजो वाकुची ।
 प्रपुष्पाटफलं चक्रमहफलम् । दारुनिशा दारुहरिद्रा
 निशा हरिद्रा । रसाञ्जनस्याभावे तु सस्यगदार्वा प्रयुज्यते
 सौराष्ट्रभावतो देया स्फटिका तद्गुणा जनैः । सौरद्वी
 (सौरटीमाटी) इति लोके । स्फटिका (फटिकारी) इति
 लोके । तालोशपत्रकाभावे खण्णाली प्रशस्यते । भाग्य-
 भावे तु तालोसं कण्टकारी जटाऽथ वा । रुचकाभावतो
 दद्यात्क्षवणं पांशुपूर्वकम् । अभावे मधुयश्नास्तु चात-
 कोञ्च प्रयोजयेत् । रुचकं (चोहार) इति लोके पांशुल-
 वणं (खारी) अथ वा (रेह इति लोके । अस्त्ववेतसका-
 भावे चुक्रं दातव्यमिष्यते । द्राक्षा यदि न लभ्येत प्र-
 देयं काश्मरीफलम् । तयोरभावे कुसुमं बन्धूकस्य मतं
 बुधैः । लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः । कस्तू-
 र्यभावे कक्कोलं ज्ञेयमायं विदुर्बुधाः । कक्कोलस्याप्य-
 भावे तु जातीपूष्यं प्रदीयते । सुगन्धोसुखकं देयं
 कर्पूराभावतो बुधैः । कर्पूराभावतो देयं मन्यपणं
 विशेषतः । कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुम्भकु-
 सुमं नवम् । ओषधिरुचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ।
 अभावे त्वेतयोर्वेद्यः प्रक्षिपेत् रक्तचन्दनम् । रक्तचन्द-
 नकाभावे नवोथीरं विदुर्बुधाः । सुप्ता चातिविषाभावे शि-
 वाभावे शिवा मता । अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते ।
 मेदा जीवककाकोली अङ्गिहृद्गोऽपि वा सति । वरी विदार्य
 ज्वगन्वा वाराही च क्रमात् सृष्टा । वरी शतावरी ।
 वारह्याश्च तथाभङ्गे चर्माकारालुको मतः । वाराहीकन्द
 शंससु पक्षिर्न मृद्विषंसकः । वाराहीकन्दपान्य-

चर्माकारालुको मतः । अनूपसम्भवे देशे वराह इव जो-
 मवान् । भङ्गातकासम्भवे तु रक्तचन्दनमिष्यते । भ-
 ङ्गाताभावतश्चित्तं नलक्ष्ये चोरभावतः । सुवर्णाभावतः खण-
 मात्तिकं प्रक्षिपेत् बुधः । अतन्तु मात्तिकं श्रेयं बुधैः
 रजतवत् ध्रुवम् । मात्तिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् खण्णो-
 रिकम् । सुवर्णमय वा रौप्यं कृतं यत्र न लभ्यते । तत्र
 कान्तेन कर्माणि भिषक्युर्व्याह्विचक्षणः । कान्ताभावे
 तौष्णलोहं योजयेद्द्वैदासत्तमः । अभावे भौक्तिक-
 स्यापि सुक्ताशक्तिं प्रयोजयेत् । मधु यत्र न लभ्येत तत्र
 जीर्णगुडो मतः । मत्स्यागुडभावतो दद्यात्भिषजः सित-
 शर्कराम् । असम्भवे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते ।
 चाराभावे रसो भौहो साक्षुरो वा प्रदीयते । अत्र प्रो-
 क्तानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च । योज्यमेकतराभावे
 परं वैद्येन जानता । रसवोर्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं
 विचिन्त्य च । युद्धादिविषमन्यच्च द्रव्याणान्तु रसा-
 दित्वं । योगे यदप्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मतः ।
 यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव मृदयते । व्याधेरशुक्तं
 यत् द्रव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत् । अशुक्तमपि शुक्तं
 यत् योजयेत् तद्रसादित्वं । द्रव्यगतपञ्चपदार्थः
 कर्माग्याह । द्रव्ये रसो गुणो वोर्यविपाकः शक्तिरेव च ।
 पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वंस्वं कुर्वन्ति कर्म च ।
 “वोर्यवन्त्यौषधिनीव विकारे साक्षिपातिके” कुमा० ।
 “द्वेष्योऽपि समतः शिष्टस्त्याक्तस्य यथोषधम्” रघुः ।
 “विषस्य विषमौषधम्” उद्धटः “भवौषधात् ओत्तमनोऽभि-
 रामात्” भाग० १, १, “औषधं जाङ्गवीतोयं वैद्यो नाराय-
 णः खयम्” पुरा० । संसाररूपदुःखदायकरोगनिवारके
 ४ परमेश्वरे च “औषधं जगतां सेतुः” विष्णु० सं० ।
 औषधि स्त्री व्या+औषधि-प्रा० सं० । सम्यगोषधौ । “विर-
 मन्ति न जूलितमौषधयः” किरा० वा डीप् । औषधी ।
 औषर न० उपरे भवः अण् । पांशुलवणे राजनि० ।
 औषरक न० औषरमिव कत् । (खारी) लवणभेदे राजनि०
 औषस न० उससि भवः सन्निवेद्येत्यादिना योगविभागात्
 अण् । १ उपसिभवे । वस्तुतः भवार्थे “काळाटठज्” पा० उक्तेः
 ठज् स्यात् तेन जपस इदम् इत्यण् इत्युचितम् । २ उपः
 सम्बन्धिनि । “असुदितौषरागेति “औषसातपभयादप-
 लीनम्” इति च” किरा० स्त्रियां डोप् । “वा
 सोषाः पत्यौषधी सा” शत० ब्रा० ६, १, २, ८, उ षत्+
 वा० यत् स्तार्थे अण् । औषस्य उपोभवे लि० ।

श्रीष(स्तु)स्य त्रि० उषस्तेरिदम् अण् षञ् वा । उषस्तिचरि-
तामन्वे ङा० उ० ब्राह्मणकारुभेदे । तच्च “उषस्तिर्ह चा-
क्रायणः” इत्यादि तत्रत्यं ब्राह्मणं “श्रीषस्ते(स्य)
कारुभेदेऽविदुषामपि आतिथ्यदर्शनात्” ङा० उ० भा० ।

श्रीषसिक त्रि० उषसा चरति ठक् टिचोपः । उषसाचारि-
णि । उषसि भवः कालाटठज्” पा० ठज् । उषसिभवे च ।

श्रीषिक त्रि० उषा उषसि भवः ठज् । उषाभवे स्त्रियां ङीप्
श्रीष्ट्र न० उष्ट्रस्येदम् अण् । उष्ट्रद्वयादौ । “श्रीष्ट्रः दुग्धं
लघु स्वादु लघुणं दीपनं” तथा । कृमिकृकफानाहशोथो
दरहरं सरम्” भावप्र० । “अनिर्हृगायाः गोः जार-
श्रीष्ट्रमेकयकं तथेति” मनुः उष्ट्रशब्दे विवृतिः ।

श्रीष्ट्रज न० उष्ट्राणां समूहः गोत्रोक्तोऽत्रत्यादिना वुञ् ।
उष्ट्रसमूहे । उष्ट्रस्य विकारोऽवमशोषा वुञ् । उष्ट्र-
विकारे शतद्वयवे च त्रि० ।

श्रीष्ट्ररथ न० उष्ट्ररथस्येदम् “प्रत्वर्णादज्” पा० रथादित्य-
नृत्तौ अञ् । उष्ट्रवाह्यरथसम्बन्धनि ।

श्रीष्ट्रायण शुंस्त्री उष्ट्रस्यापत्ताम् बा० फक् । उष्ट्रापत्ये ततः
चतुरर्थ्याम् अरोहणादि० वुञ् । श्रीष्ट्रायणकं तत्सन्नि-
कष्टदेशादौ त्रि० ।

श्रीष्ट्रिक त्रि० उष्ट्रे भवः ठक् । उष्ट्रभवे दध्यादौ “विपाके
कटु सचारं” गुरु भेद्यौष्ट्रिकं दधि” सुश्रुतः ।

श्रीष्ट्र त्रि० श्रीष्ट्र श्रीष्ट्राकारोऽस्यस्य प्रज्ञा० अण् । श्रीष्ट्रा-
कारकाष्टावयवयुक्ते आश्विनयष्ट्रपाल्मे । “श्रीष्ट्रमाश्विनम्”
काला० ६, २, ७, “श्रीष्ट्रावयवयुक्तमाश्विनयष्ट्रपालम्” कर्कः
“तद्दिदेवसमौष्ट्रमाश्विनपालम्” शत० ङा० ४, १, ५, १६ ।

श्रीष्ट्र त्रि० श्रीष्ट्रे भवः यत् स्त्री अण् । श्रीष्ट्रभवे उषस्य
पर्वगदोः “श्रीष्ट्रजावु” इति शिस्तोक्तोऽस्त्योस्तथात्वम्

श्रीणिज न० उणिज्+प्रज्ञा० स्तार्थेऽण् । उणिगर्थे ।

श्रीणिह त्रि० उणिह भवः उत्सा० अञ् तस्येदमण् ॥
उणिहकन्दोभवे शतसम्बन्धनि च । उणिहस्तुत्यः
अण् । उणिहकन्दस्तुत्ये सवितरि “सवित उणि-
हाय” यजु० १६, ६ ।

श्रीणीक त्रि० उणीषे शोभते अण् ष्टो० । उणीष-
धारिणि शतवारिजनपटविशेषे शतद्रुमे च “श्रीणी-
कानलवासाद्य योधकान् पुरुषादकान्” भा० सं० ५० ।

श्रीणी न० उणीस्य भावः गुणवचनत्वात् षञ् । उणीस्यर्थे
स च “उणीस्यस्य तेजसः” इत्युक्तेः तेजसएव स्वाभावि-
कधर्मः तत्संयोगादितरेषामौपाधिकः । सुश्रुते तत्कार्य-
पित्तस्य धर्म इत्युक्तं यथा “श्रीणीतस्त्रौष्यल-
चवैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुकोरुः
सोऽस्यौणीदौणीर् वर्द्धयति” सुश्रु० ।

श्रीषा न० ऊष्णोभावः ऊष्मैव वा षञ् । उष्णस्य र्थे । “पूर्व-
राजवियोगौष्मर् कृत्स्नस्य जगतोऽहम्” रघुः । उष्णस्य र्थे
यद्यपि तेजोयोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्रग्ः सप्र-
दशाङ्गस्रग्गदेहसंयोगादेव तथोक्तं शा० सूत्रभाष्ययोः
“अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा” सू० “अस्यैव च स्रग्गशरीरस्यैव
ऊष्मायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पृशेन्नोष्णमानं विजानाति
तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेषुपि च
रूपादिषु देहगुणेषु नोद्गोपलभ्यते जीवदवस्थायां भवत्त्व-
लभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यापान्त्रय
एवैष ऊष्मति तथा च श्रुतिः “उष्ण एव जीविष्यच्छरीरो-
परिष्यन्निति” भा० ! तदुपाधिकत्वात् जीवस्यापि ऊष्मत्
व्यवहृत्यते इत्युक्तं ऋक् ।

इति वाचस्पत्ये औकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथ तत्त्ववाचस्पति-भट्टाचार्य-विरचिते वाचस्पत्ये ऽभिधाने

स्वरवर्णादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम् ।

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	एकमात्रोत्तुहः	कण्ठः	विहृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
आ	उदा०३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठः	विहृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
इ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	सः	तत्	ते सच
ई	उदा०३	एकमात्रोत्तुहः	तालु	तत्	ते सच
ऋ	उदा०३	= द्विमात्रोदीर्घः	तत्	तत्	ते सच
ॠ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	तत्	तत्	ते सच
उ	उदा०३	एकमात्रोत्तुहः	ओष्ठौ	तत्	ते सच
ऊ	उदा०३	द्विमात्रोदीर्घः	तौ	तत्	ते सच
ऌ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	तौ	तत्	ते सच
ॡ	उदा०३	एकमात्रोत्तुहः	मूर्धा	तत्	ते सच
ऋ	उदा०३	द्विमात्रोदीर्घः	सः	तत्	ते सच
ॠ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	सः	तत्	ते सच
ऌ	उदा०३	एकमात्रोत्तुहः	दन्तमूलम्	तत्	ते सच
ॡ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	तत्	तत्	ते सच
अस्य दीर्घमात्रेऽपि लकारद्वययोगात् द्विमात्रता			दन्तमूलम्	तत् ईषत्स्फुटं च	ते सच
ए	उदा०३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठतालुनी	विहृतम्	ते सच
ऐ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
ऌ	उदा०३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
ॡ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
ओ	उदा०३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठौ	तत्	ते सच
औ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	कण्ठौ	तत्	ते सच
औ	उदा०३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठौ	तत्	ते सच
औ	उदा०३	त्रिमात्रः प्रुतः	कण्ठौ	तत्	ते सच
यथाभ्यन्तरासिकत्वे उदा०		यथाप्राप्तम्	यथास्थानं नासिकाऽपि	तत्	यथाप्राप्तं बाह्याः
अनुस्वारस्य ०	०	०	नासिका	स्फुटम्	संवारनादघोषा महाप्राणश्च
ः विसर्गस्य ०	०	०	कण्ठः	स्फुटम्	विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च
+क+ख ०	०	०	जिह्वामूलम्	स्फुटम्	विवारादयः महाप्राणश्च
० ० ० ० ०	०	०	ओष्ठौ	स्फुटम्	विवारादयः महाप्राणश्च
क ०	०	अर्द्धमात्रा	कण्ठमूलम्	स्फुटम्	विवारश्वासाघोषा अल्पप्राणश्च
ख ०	०	अर्द्धमात्रा	तत्	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ग ०	०	सा	तत्	तत्	संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
घ ०	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
ङ ०	०	सा	तत् नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
च ०	०	अर्द्धमात्रा	तालु	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
छ ०	०	सा	तत्	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ज ०	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	अङ्गमात्रा	तालु	तालु	स्पृष्टम्	संवारादयः सङ्गमाणाश्च
उ	सा	तालु	तालु नासा च	तत्	संवारादयः अल्पमाणाश्च
ए	सा	मूर्द्धा	मूर्द्धा	तत्	विवारादयः अल्पमाणाश्च
इ	सा	सः	सः	तत्	विवारादयः सङ्गमाणाश्च
उ	सा	सः	सः	तत्	संवारादयः अल्पमाणाश्च
ऋ	सा	सः	सः	तत्	संवारादयः सङ्गमाणाश्च
ॠ	सा	सः	सः	तत्	संवारादयः अल्पमाणाश्च
अ	सा	सः नासा च	सः नासा च	तत्	संवारादयः अल्पमाणाश्च
इ	सा	दन्तमूलम्	दन्तमूलम्	तत्	विवारादयः अल्पमाणाश्च
उ	सा	तत्	तत्	तत्	विवारादयः सङ्गमाणाश्च
ए	सा	तत्	तत्	तत्	संवारादयः अल्पमाणाश्च
इ	सा	तत्	तत्	तत्	संवारादयः सङ्गमाणाश्च
ऋ	सा	तत् नासा च	तत् नासा च	तत्	संवारादयः अल्पमाणाश्च
ॠ	सा	धौ	धौ	तत्	विवारादयः अल्पमाणाश्च
अ	सा	तौ	तौ	तत्	विवारादयः सङ्गमाणाश्च
इ	सा	तौ	तौ	तत्	संवारादयः अल्पमाणाश्च
उ	सा	तौ	तौ	तत्	संवारादयः सङ्गमाणाश्च
ऋ	सा	तौ नासा च	तौ नासा च	तत्	संवारादयः अल्पमाणाश्च
ॠ	सा	तालु	तालु	ईषत् स्पृष्टम्	विवारादयः अल्पमाणाश्च
अ	सा	मूर्द्धा	मूर्द्धा	ईषत् स्पृष्टम्	विवारादयः अल्पमाणाश्च
इ	सा	दन्तमूलम्	दन्तमूलम्	तत्	ते सच
उ	सा	दन्तोष्ठी	दन्तोष्ठी	तत्	ते सच
यवलाजामनुनासिकत्वे	०	यथास्थानं नासाऽपि	यथास्थानं नासाऽपि	तत्	ते सच
अ	सा	तालु	तालु	अर्द्धस्पृष्टम्	विवारादयः सङ्गमाणाश्च
इ	सा	मूर्द्धा	मूर्द्धा	तत्	ते सच
उ	सा	दन्तमूलम्	दन्तमूलम्	तत्	ते सच
ऋ	सा	कराटः	कराटः	अर्द्धस्पृष्टम्	संवारादयः सङ्गमाणाश्च
क ख ग घ ङ प य म न र ल व	सा	यथास्थानं नासिका च	यथास्थानं नासिका च	स्पृष्टम्	यथाप्राप्तं बाह्याः
ह ङ ञ ट ठ ड ढ ण		उरः यथास्थानञ्च	उरः यथास्थानञ्च	यथाप्राप्तम्	संवारादयः सङ्गमाणाश्च

उदात्तादीनां सूचक चिह्नानि तु ऊर्ध्वरेखाचिह्नितः अकारादिवर्ण उदात्तः, अधोरेखाचिह्नितः अनुदात्तः, ऊर्ध्वधोरेखाहृतः स्वरित इति । तत्र अचामेव स्वरकृतविभागः, न तु व्यञ्जनानां तेषामुदात्तादिस्वराभावात् ।

स्वरवर्णविभागादि ।

स्वरवर्णा अकारादयः औकारान्ताः शिवाभते द्वारिंशतिस्वरयोर्विंशतिर्वा “स्वरा विंशतिरेकश्च” दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लकारः श्रुत एव चेति” च शिचोक्तेः । तथाहि ह्रस्वदीर्घश्रुतभेदेन अ, इ, उ, ऋ, इत्येते द्वादश लकारः ह्रस्व एव तस्य दीर्घाभावात् । ए, ऐ, ओ औ, इत्येते दीर्घश्रुतभेदात् अष्टौ इत्येकविंशतिः लृकारस्य लकारद्वययुक्तत्वेन ईषत्स्पृष्टतया दुष्पृष्टत्वेन द्वाविंशतिः श्रुतत्वे त्रयोविंशतिर्भेदाः स्थूलाः । तेषां च प्रत्येकसद्व्युत्पत्त्यानुदात्तासुखरितभेदैः त्रैविध्येन ईई भेदाः ईँ वा भेदाः । पुनस्तेषामनुनासिकाननुनादिकभेदाभ्यां द्वैविध्यात् १३२ । १३८ वा स्वरवर्णा भेदाः सर्वोपाङ्गेषां स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिसुखरितत्वाच्च स्वरगद्व्यव्ययता ।

तन्त्रमते तु अनुस्वारविसर्गसहिताः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, इत्येते दश ए, ऐ, ओ, औ, इत्येते चत्वारः इत्येते षोडश । पाणिनीयमते लृकारस्य यथा दीर्घत्वाभावेऽपि लकारद्वययुक्तं ह्रस्वलृकारैकमात्रया द्विमात्रत्वसाम्यात् दीर्घत्वव्यवहारस्तथा लृकारादिगद्व्युत्पत्त्याः । अनुस्वारविसर्गयोश्च अन्तरसमान्नायसत्वे अ, इ, उ, ऋ, इत्यादिषु माहेश्वरेषु चतुर्दशसु सूत्रेषु आन्तानाभावेऽपि भाष्यकृता अट्भूपसंख्यानेऽपि न स्वरवर्णत्वम् “अयोगवाह्या विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः” इत्युक्त्वा स्वयंविराजमानत्वाभावात् उदात्तादिसुखरितत्वाभावाच्च । तयोः स्वरवर्णत्वाभावेऽपि अट्भूपसंख्यानञ्च पत्वणत्वकार्यार्थम् । तेन हवींषि इत्यादौ अनुस्वारव्यवधानेऽपि पत्वम् । अत्र च तुम्हस्यानिकानुस्वारस्यैव निमित्तता न तद्विज्ञेय, तेन सुहिंसु पुंसु इत्यादौ न पत्वम् । णत्वं तु सर्वानुस्वारव्यवायेऽपि तेन त्वं हणं हं हणमित्यादौ णत्वम् “अट् कुप्पाङ्गुम् व्यवायेऽपीत्युक्तेः तत्र अङ्पहणेनैवानु स्वारप्राप्तेरनुस्वारभावव्यवाये णत्वार्थं तुम्हणम् न तु पत्वइव तुम्हस्यानिकस्यैव पहणमित्युक्तोदाहृतो णत्वम् । सर्वेषां स्वरवर्णोच्चारणे विवृतं दूरावस्थानरूपम् आभ्यन्तरप्रयत्नः “विवृतमूष्णां स्वरणाच्च” इति “अचोऽस्मिन्नाः इति चोक्तेः । एषां बाह्यप्रयत्नास्त घोषनादसंवाराः “कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संघता नादभागिनः” इत्युक्तेः । यथा चैषां दूरावस्थानं तथा सरलायारूपाभिस्तु तच्च आभ्यन्तरप्रयत्नगद्व्युत्पत्त्याः । एतेषामुच्चारण-

स्थानानि प्रदर्शयन्ते । अ इति वर्णाः कण्ठमूलोच्चार्यः “जिह्वामूले तु कः प्रोक्तः” इत्युक्तेः । तत्र अ इति ह्रस्ववर्णः एकमात्रत्वात् । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधा, त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकरूपद्वैविध्यात् षड्विधः । एषां आ इति दीर्घः द्विमात्रत्वात् तस्य च तथैव षड्विधत्वम् । अत्र श्रुतवर्णः त्रिमात्रत्वात् तस्यापि उक्तरीत्या षड्विध्यम् तथा च अ इत्येतत् अष्टादशानां संज्ञा पारिभाषिकी कारतकारपरत्वे स्वरूपपरता । एवम् इ, इति तालव्यः “इच्छुयशानां तालु” इत्युक्तेः । तस्यापि इ, ई, ईँ इति ह्रस्वदीर्घश्रुतसंज्ञा एकमात्रद्विमात्र त्रिमात्रताभेदात् तेषाञ्च प्रत्येकसुक्तरीत्या षड्विध्यमित्यष्टादशविधता । तथाच इ, इति अष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । उ इति वर्णः ओष्ठोच्चार्यः “ओष्ठजावुम्” इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घश्रुतरूपः एकमात्रद्विमात्र त्रिमात्रताभेदात् त्रिविधः तेषां प्रत्येकसुक्तरीत्या षड्विध्यमित्याष्टादशविधता । एवञ्च उ, इत्यष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऋ, इति मूर्ध्न्योच्चार्यः “कण्ठरसानां मूर्ध्ना” इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घश्रुतरूपः त्रिधा एकमात्रत्वादिभेदात् । तेषाञ्च प्रत्येकसुक्तरीत्या षड्विध्यात् अष्टादशविधता । “मल्लवर्णयोर्मिथः सावगर्गम्” इत्युक्तेः लृकारस्य वक्ष्यमाणद्वादशभेदसहिता अष्टादशभेदाः तेन ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा इति भेदः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । लृवर्णः दन्तमूलोच्चार्यः “लृत्तुलसानां दन्त” इत्युक्तेः तस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वश्रुतभेदेन द्वैविध्यम् तयोश्च प्रत्येकसुक्तरीत्या षड्विध्यात् द्वादशविधतैर्लृवर्णः द्वादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । अ, इ, उ, ऋ, ॠ, इत्येषां वर्णपरत्वे अष्टादशादीनासुक्तानां संज्ञा । अधिकं सूचीपत्रे दृश्यम् एप्रभृतीनां विभागादि तत्तच्छब्दादौ उक्तम्

अकारादीनामनुक्ता वाचकगद्व्याः तन्त्रोक्ता वर्णाभिधाने दर्शितास्तेऽत्र क्रमेणोच्यन्ते यथा

अ “अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाट” चैकमात्रकः । पृथोदरी स्पृष्टिमेषौ सारस्वतप्रियंवदः । महाब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतम् । कीर्त्तिर्नृपतिर्वागीशो नरकारिर्हरोमरुत् । ब्रह्मा रामासुजो ह्रस्व कामश्च प्रणवाद्यकः । ब्रह्माणो कामरूपश्च कामिणीगमिनी वियत् । विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिधरश्चिनी । अर्कमण्डलं वर्णादीं ब्राह्मणः कामकर्षिणी” ।

आ “आकारो विजयोऽननो दीर्घा यो विनायकः । क्षीरो-
दधिपयोदश्च पाशो दीर्घास्यत्तके । प्रचण्ड एकजोरु-
नारायणभेद्वरः । प्रतिष्ठा मानदा कालो विद्यान्-
कगजान्तकौ । पितामहोद्दिष्टान्त्रः क्रिया कान्तिश्च
सम्भवः । द्वितीया मानदा काशी विम्वराजः कुजीवि-
यत् । सुरान्तकश्च हृदयहृद्गुणभोगमालिनी ।

इ “इः स्रज्ज्वा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः । सुमितः
सुन्दरो धीरः कोटरी कोटरः पयः । भुमध्यो माधवस्तुष्टि-
दर्शनैश्च नायिका । शान्तः कान्तिः कामिनी च का-
मो विष्णुविनायकः । नेपालो भरणीरुद्रो नित्यप्रसन्नश्च पावकः” ।

ई “ईर्भूतिः स्त्री महामाया लीलाली वासलोचनम् । गो-
विन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः । विष्णुलेख्मी-
महेशश्च वज्रसुहृदः परापरः । कालोत्तरी भेरुरगडा रतिश्च
पाराजुवर्जनः । शिरोत्तमः शिवा तृप्तिस्तृप्ती विन्दुमा-
लिनी । वैष्णवी वज्रवी जिह्वा कामकला सनादिता ।
पावकः कोटरः कीर्तिभोहिनी कालकारिका । कुचद्वन्द्वं
तज्जनीशो शान्तिस्तुरसुन्दरी ।

उ “उः शङ्करो वत्सलादा भूतः कल्याणवाचकः । अमरेशो दत्त-
कर्णः पञ्चको मोहनः पयः । उपः प्रभुर्धृतिविष्णुः शि-
वकर्मा महेश्वरः । शत्रुघ्नश्च कटिः पुष्टिः पञ्चमी वज्रवा-
सिनी । कामध्रुः कमलावयो मोहिनी विष्णुहृन्मही ।
तटस्थः कुटिला श्रीलं पारङ्गीनो वृषोद्वरः” ।

ऊ “ऊः कण्ठकोरतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः । कामः
राजकुमेशश्च महेशो वासकर्णिकः । अर्धगोभैरवः स्रज्ज्वा
दीर्घघोणा सरस्वती । प्रलासिनी विष्णुकर्ता लज्जया
रूपकर्षिणी । महाविद्येश्वरी पञ्च पण्डोभूः कान्य-
कुञ्जकः” ।

ऋ “ऋः सुदर्शसखी रुद्रो देवमाता विविक्रमः । भारभूतिः
क्रिया हारोरेचिता नायिका धृतिः । एकपादः शिरो-
माला मण्डना शान्तिनी जलम् । कर्णः कामलता सिधो-
निर्वातर्गणनायकः । रोहिणी शिवदूवी च तस्यां त्रिदि-
शप्रसी” ।

ॠ “ॠः क्रोधी तृतीयो प्राणीवासनो तिसृषो धृतिः । उर्ध्व-
सखो निगमान्त्रः पद्मनाभा विनयधरः । शशिनी मोक्षिका
श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता । एकदन्ताङ्गयो मन्ता-
त्यरिता मिथुनोदया । कामला प्रणमला मेधा तारका-
पतिरश्मो । ब्रह्माण्डमरकीलाजे पावको गन्धर्वकर्षिणी ।

लृ लृः स्याणुः श्रीधरः गुडो मेघो धूम्रो वक्रो विषयः । देव-
योनिर्दलगरुडोरुद्रः काकोदरी शुभा । शान्तिकृत् ख-
स्तिका शक्रो माया च आमरी शुभा । विश्वेश्वरो दीर्घ-
जिह्वा महास्त्री लाङ्गली परा । चन्द्रिका पार्थिवो धूम्या
द्विदलः कामवर्द्धनः । शुचिस्त्रिता च नवमी कान्तिरायत-
कोद्वरः । चित्तस्था कर्षणकरो तृतीया कुलसुन्दरी” ।

लृ लृकारः कमलाकर्षी हृषीकेशो मधुव्रतः । स्रज्ज्वा कान्ति-
वांसगरुडोरुद्रः कामोदरी शुभा । दशमी सुस्थिरो माता
नीलपीतो गजाननः । कामिनी विश्वपः कालो नित्यशुद्धः
शुचिः कृती । स्रज्ज्वा धैर्या कर्षिणी च एकाक्षी दत्तजप्रसूतः” ।
एकारादीनां वाचका तत्तच्छब्दे उक्ता । एषामधिष्ठातृदेव-
ताश्च तत्रैवोक्ता यथा “अकारे भोषणा कीर्तिर्विद्युज्जि-
ह्वेति कीर्तिता । आकारे तामसी कालजिह्वाया काल-
भैरवी । इकारे गजिनी चण्डा ज्ञेया रुद्रभयङ्करी ।
इकारे स्रज्ज्वा ख्याता चण्डाया धूमभैरवी । उकारे
कातरताख्या प्रचण्डा चण्डवल्लीमा । विद्या ह्यकारगा
भोक्ता तालजङ्घा कपालिनी । ऋकारे कालिका देवी
पितृकाला भयङ्करा । एकारे स्यान्महारोद्री जालिनी यो-
गिनायकि । संहारिणी लृकारे स्यान्मधनादो गवासिनी ।
रुद्रचण्डा कालरात्रौ लृकारे च कपालिनी” । एका-
रादीन्मधिष्ठातृदेवताश्च एकारादिशब्दानामादौ दर्शिताः
अकारादीनां ध्येयरूपश्च कामधेनुतन्त्रे दर्शितं यथा

अ “अणु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने । शरच्च-
चन्द्रप्रतिकायं पञ्चकोशमयं सदा । पञ्चदेवसयं वर्णं
शक्तित्वयमस्मिन्वितम् । निर्गुणं विगुणोपेतं स्वयं कैव-
ल्यमूर्त्तिमत् । विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपकम्” ।

आ “आकारं परमाद्यर्थं शङ्खज्योतिर्मयं प्रिये ! । ब्रह्मविष्णु-
मयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ! । पञ्चप्राणमयं वर्णं
स्वयं परमकण्डलीम्” ।

इ “इकारं परमानन्दं सुगन्धकुसुमस्य विम्बम् । हरिब्रह्ममयं
वर्णं सदा रुद्रमयं प्रिये ! । सदा शक्तिमयं देवं ! गुरुब्रह्म-
मयं तथा । जटाग्रिमयं वर्णं परं ब्रह्ममस्मिन्वितम् ।
कारमङ्गलार्कं वर्णं दण्डवत्समन्वितम् । इकारं परमे-
शानि ! स्वयं पण्डुलीमूर्त्तिकम्” ।

उ “उकारं परमेशानि मयं परमकण्डलीम् । ब्रह्मविष्णु-
मयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं पीत-
विद्युद्भवकृतम् । चतुर्जनिमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं
सदा” ।

उ “उकारं परमेशानि ! अक्षः कुण्डलीनीं स्वयम् । पीतवस्त्रक-
सङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतु-
र्वर्गप्रदायकम् ।

ज “शङ्खकुन्दसमाकारमूकारं परकुण्डलीम् । पञ्चप्राण
मयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीत
विद्युल्लतां यथा । धर्मार्थकाममोक्षस्य सदा सुखप्रदा
यकम्” ।

झ “वृत्कारं परमेशानि कुण्डलीमूर्त्तिधारकम् । अत्र ब्रह्मा
च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ! । सदाशिवमयं वर्णं सदा-
ईश्वरसंयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा । रक्त
विद्युल्लताकारमूकारं प्रणमाम्यहम् ।

ञ “हकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतवि-
द्युल्लताकारं पञ्चदेवमयम् सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं
पञ्चप्राणयुतं सदा । विशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि
सदा प्रिये ।

ट “लकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीं परदेयताम् । अत्र
ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्णं
चतुर्ज्ञानमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुण-
तयात्मकम् । विन्दुतयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा ।

ठ “लृकारं परमेशानि ! पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं
पञ्चप्राणात्मकं सदा । गुणतयात्मकं वर्णं तथा विन्दु-
तयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! स्वयं परमकुण्डलीम् ।
एकारादीनां ध्येयरूपपाण्येकारादिशब्देषु उक्तानि” ।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

व्यञ्जनवर्णाः त्रिविधाः स्पर्शान्तस्थोद्गमभादात् तत्र कादयो
भावसानाः स्पर्शाः, यरलवा अन्तःस्था शपसहा जङ्गाणः ।
“आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुक्ते विवक्षया । मनः
कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मासतम् । शोदीर्घोर्मूङ्गा-
भिहतो वक्त्रमापद्य मासतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः
पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नात्पदानतः”
इति शिष्योक्तेः सर्वेषां वर्णानां प्राणवायुजन्यत्वम् । तथाहि
चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रे-
रितमनःकरणं मूलाधारस्थितमनसं चालयति तच्चाक्षित-
मानससत्स्वस्यस्थानि चालनाय प्रभवति तच्चाक्षितेन

चानितेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वा-
गित्यभिधीयते । ततोनाभिदेशपर्यन्तं चक्षितेन तेन तद् व
संयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति कीर्त्यते एतद्दृढ-
यस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्म-
दीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिश्रुता हृ-
दयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्येत्युच्यते सा च
स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्मा-
कमपि समधिगम्या । ततो भूईपर्यन्तमाक्रमता तेन
आह्वय मूर्त्तानां तस्मात्तथातेन ततः परादृष्ट्य सुखविषये
कण्ठादितत्तत्स्थानेषु स्वाभिधातेनोत्पादितः शब्दो
वैशरीत्युच्यते । इत्येवं वर्णात्पत्तिस्तेषाञ्च विभागः पञ्चधा
तद्यथा . स्वरतः १ आदासानुदात्तस्वरतभेदात् अचां
तैर्विध्यम् तथाकालतोऽपि २ तैर्विध्यम् “उदात्तमनुदात्तञ्च
स्वरितञ्च स्वरास्तथा । ह्रस्वोदीर्घः श्रुतश्चेति कालतो
नियमा आच” इत्युक्तेः अचामेव स्वरवत्त्वात्तथात्वम्
कालस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि अचामेवोक्तस्तथापि
“एकमात्रोभवेद् ह्रस्वोद्दिमात्रोदीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु
श्रुतोच्चेयो व्यञ्जनद्वार्द्धमात्रकम्” इत्युक्तेः व्यञ्जनाना-
मयर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यत्वात् कालकृतविभागोऽप्येव ।
मात्राकालस्तु “दशगुरुः पाण्यः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका”
इत्युक्तेः विनाडिकायाः पलात्मिकायाः षष्टितमभागरूपका-
लाद्भिभागो मात्रा “दिमात्रो दीर्घ उच्यते” इत्युक्तेः दीर्घस्य
गुरुतया पलषष्टितमभागत्वात् तथा च १५ पञ्चदशानु-
पलात्मककालः अर्द्धमात्राकालः त्रिंशदनुपलात्मकः कालः
एकमात्राकालः, विपलात्मकः कालः दिमात्रकालः
साद्धविफलात्मकः कालः त्रिमात्रकालः । तत्तत्कालो-
च्चार्यत्वात् वर्णानां कालकृतविभागवत्त्वम् । इयास्तु
विशेषः स्वराणांमिव व्यञ्जनानां न ह्रस्वादिविभागः
किन्तु सर्वेषामर्द्धमात्रत्वमेवेति । स्थानतो(१)विभागो
यथा “अहो स्थानानि वर्णानामुच्यते कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौ च तालं चेति” सामा-
न्यत उक्ता वर्णभेदेन स्थानविशेषः शिखायास्तुतः यथा
“हकारं पञ्चमैर्युक्तमनःस्याभिष संयुतम् । खोरस्थलं
विजानीयात् कण्ठप्रासादरसंयुतम् । कण्ठप्रासादविषय-
शास्तालव्या खोरजावपू । सुभूर्ब्रह्म कण्ठप्रासाद इत्या
हृतलसाः स्मृताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्तोष्ठौ
वः स्मृतौ बुधैः । ए ऐ ठ कण्ठप्रासादव्यावोसौ कण्ठो
वजौ स्मृतौ । अर्द्धमात्रा तु कण्ठप्रासादेकार्कारयो

भवेत् । अकारोकारयोस्तद्वदिति ” “अनुस्वारयमानाश्च नासिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ” इति च । यद्यपि सर्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे तात्वादिव्यापारोऽधिकोऽप्यपेक्षित इति तस्मात्तात्मावकतत्वेन वर्णानां बेलजयम् । “जिह्वामूले तु कः प्रोक्तः ” इति प्राणिनिश्चिन्ताभिधानात् कवर्गस्य कण्ठमूलीयत्वम् कण्ठत्वव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया भाक्त एव तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेऽपि दन्त्यत्ववत् अथवा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारणत्वेः । जिह्वामूलायस्य आश्रयस्थानभागित्वे भोक्तेः तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानत्वौचित्यात् । दन्तोऽप्येवद्वयादावभयोरेव वकारस्थानत्वं नतु प्रत्येकस्य तथासति दन्त्यौष्ठइत्येव परिशिष्येते । अतस्तस्य दन्त्यौष्ठोभवकार्यभाक्त्वम् एवमप्येऽपि इष्टव्यम् । यमानां प्रातिशास्त्रप्रसिद्धानां कर्षणं इत्येषां यस्मत्प्राहारसंज्ञाबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते । तत्र च यमेत्यपलक्षणम् “असोऽनुनासिका नह्यौ ” इत्युक्त्वा हकाररकारभिन्नानाम् अस्मत्प्राहारबोधितानाम् नासिकास्थानत्वविधानात् नाशाननुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिक शब्दव्युत्पत्त्या नासिकास्थानत्वप्राप्तेः । तत्र नञ्चाविति पुनः हकाररकारयोः पर्युदासः । “सुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ” पा० सूत्रे सुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया यमानासुभयस्थानत्वम् । अयोगवाहा अनुस्वाराः विसर्गाश्च जिह्वामूलीयोपाध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थान भागित्वम् । आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रयत्वे उच्चार्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विसर्गस्य कखयोः परयोर्जिह्वामूलोच्चार्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता समुच्चया । पफयोः परयोरोष्ठोच्चार्यमाणयोराश्रयत्वेनोपाध्मानीयता । उच्च पश्चाध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मानशब्द ओष्ठवचनः । तत्स्थानोच्चार्यत्वादन्वितनामता चावधेया । अतएव कौस्तुभे “जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपाध्मानीयस्योष्ठी ” इत्युक्तम् । यद्यपि सर्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारः तात्वादी वर्णाभिव्यञ्जकवर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव । तत्तत्स्थानेषु जिह्वापादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वापादिस्थिते तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नवाच्ये स्पृष्टता-

दायेव करणत्वव्यवहारः इति मञ्जूषायां स्थितम् ।

प्रयत्नाः ४ आभ्यन्तरप्रयत्नाः अनुप्रदानानि प्राज्ञप्रयत्नास्तैरपि वर्णानां विभागः । तत्र वक्ष्यभेदे प्रयत्नभेदादिकं बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नस्वरूपनिरूपणपूर्वकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निरूपितं यथा

आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनः, बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः । तथा हि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुर्दृष्टमाक्रसञ्चुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहृत्य वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनौ च उत्पादयति तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वापोपापमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नः, यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, तेषां समीपावस्थाने संघटता, दूरावस्थाने विहृतता, इत्येवनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदैः वर्णानां भेदाः । अतएव इवर्गयथानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चयर्गोच्चारणे कर्तव्ये तालस्थाने जिह्वापादीनां सम्यक्स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत्स्पर्शः, शकारोच्चारणे समीपावस्थानम् इवर्गोच्चारणे दूरावस्थानमिति भेदः । एतेषां चाभ्यन्तरत्वम् ओष्ठप्रभृतिकाकलीध्वनिजनककालस्थानपर्यन्तरूपास्थानगततत्तत्स्थानेषु जिह्वापादीनां प्रागुक्तस्पर्शादिचतुष्टयरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भाविताञ्च बोध्यम् । विशारद्वारौ तु गलबिलस्य विकाशाविकाशात्मकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विहृतसंघटताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेकव्यम् ।

अथ वक्ष्यभेदेनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदस्तावदभिधीयते । तत्र कादिमावसानानां स्पृष्टता, अतएव तेषां सम्यक्स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता । यणः ईषत्स्पृष्टता । तेषाञ्च स्पृष्टविहृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेषुपि शषसङ्गानां वर्ण्याणाञ्च मध्यस्थितत्वेन चान्तःस्थशब्दवाचाता । शषसङ्गानाम् अचाञ्च विहृतता । शषसङ्गानाञ्च जग्नशब्दाभिधेयवायुप्रधानत्वात् जग्नशब्दवाच्यता । अचाञ्च खयंराजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाञ्च खराभिधेयता “अचः खयं विराजन्ते ” इत्युक्तेः “उदात्तमनुदात्तञ्च स्वरितञ्च खरास्त्वयः । ह्रस्वोदीर्घः झुतश्चेति कालतो नियमा अचि ” इति चोक्तेः । तत्र ह्रस्वस्य संघटता । “संघटं त्येकमात्रं स्यात् विहृतन्तु द्विमात्रकम् ” इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संघटता प्रक्रियायान्तु विहृततैव । तत्र मूलं “अचोऽस्पृष्टा यश्चस्वीधनुनेनस्पृष्टाः शब्दकाया ।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ताः” इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम् ।
अत्राचः स्वर्गभावरूपविवृतत्ववन्नः यद्यः यरलशास्वीषत्
ट्टा इत्यर्थः नेमइत्यर्द्धवाचो । यलः शषसहा नेमस्पृष्टा
अर्द्धस्पृष्टा अर्थाद्विवृताः “स्वराणामृणाञ्चैव विवृतं
करणं स्पृष्टम्” इत्येकवाक्यत्वात् । एते च स्थानप्रयत्नाः
सर्वसंज्ञायामुपयुक्ताः । बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरी-
क्षायामेवोपयोगिन इति “तल्यास्यप्रयत्नं सर्वमिति” पा०
स्त्वभाष्यादौ स्पष्टम् । तेन तत्कारस्थाने विवारश्चासपो-
षाल्यप्राणरूपबाह्यप्रयत्नवाक्येन चकारटकारादेश इति
“स्थानेऽन्तरतमः” इति स्त्वभाष्ये स्पष्टम् बहुसमान-
धर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम् ।

बाह्याः प्रयत्नाश्चाष्टविधाः काकलकाधःस्थलगलबिल
सङ्कोचविकाशश्चासोत्पादकध्वनिविशेषघोषाल्यघोषप्राणा-
त्यवमहृत्पङ्कपकार्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्चास-
नादघोषाघोषाल्यप्राणमहाप्राणनामानो मन्त्रव्याः ।
प्रयत्नप्रेरितो वायुर्ध्वनिमिव्यङ्ग्य यत्नविशेषेण गलबिल-
विकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादि-
करत्वादास्यबहिर्द्देशकार्यकरत्वात् चेते बाह्या इति ।
ते च “खयां यमाः खयः+कूपौ विसर्गः शरएव च ।
एते श्वासातुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कष्टम्, अन्ये
तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः । अयुष्मा वर्गयम-
गायणशालासवः स्मृताः” इति सिद्धान्तकौमुदुक्तदिशाव-
सेवाः । खयां स्थाने जाता ये यमाः कं खं गं घं इत्येते
प्रातिगास्यप्रसिद्धाः खयः, जिह्वाभूलायोपध्मानोयविसर्गाः
शरः शमसाश्च एते श्वासाअघोषाः कष्टं विवृण्वते च ।
अन्ये एतद्विज्ञाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादरूपबाह्यप्रयत्न-
वन्तः । वर्गीयप्रथमतोयपञ्चमवर्णाः पूर्वोक्ताः प्रथम-
ततोयवर्गजातयमाश्च यद्यः यरलवाः एते अल्पप्राणा-
स्तद्विज्ञाः सर्वे महाप्राणाः इति विवेकः ।

तदेव परस्परविभाजकैर्बाह्याअन्तरप्रयत्नैः स्वरकाल-
विशेषैर्वर्णानां परस्परविलक्षणरूपता । प्रसिद्धा हि वस्त्राः
पुरस्कृत्यैव कश्चिद्विशेषम् विलक्षणतामासादयन्ति तत्र
वर्गविभाजकानि सूक्ष्मोपलब्धे दृष्टानि ।

काव्यादौ विन्यस्तवर्णानां फलवत्तुं दत्तरत्ना० टो० यथा
नक्षत्रप्रसङ्गेनाक्षरशुद्धिरप्यभिधीयते “अक्षरे पटितुद्धे च
नायको भूतिवृद्धति” इत्युक्तेरक्षरशुद्धेरावश्यकत्वात् ।
“अवर्णात् वस्यन्तिभरति, यमिववर्णाङ्गनयान्यवर्णाद-
ख्यातिः, सरभसश्चवर्णात् वरहितात् । तथाज्ञेवः सौख्यं

उज्जरहितदक्षरगणात् पदादौ विन्यासात् भरवह-
लपूर्वैर्विहितान्” । भरवहलास्तत्पूर्वोपि यान्यक्ष-
राणि तैर्विहितानिदित्यर्थः । हलवर्णानां फलान्युक्तानि-
तत्रैव । “कः खो गो वच खच्छी वितरति, वियथेकः
स्तथा चः सुखं कः प्रीति, जोमिललाभं, भयभरण-
करो भजो, ठठी खेददुःखे, । डः शोभां, ठो विशेषां,
भ्रमणमय च गस्तु खं, यस्तु युद्धं, दो, धः, सौख्यं,
सुदं, नः, सुखभयभरणल्लेगदुःखं पवर्गः । खो लच्छीं,
रस्तु दाहं, व्यसनमय लवो यः सुखं, यस्तु खेदं, सः-
सौख्यं, हस्तु खेदं, विलयमपि च लः, लः समृद्धिं
करोति । संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्ध्वविन्या-
सयोगं पद्यादौ, गद्यवृत्ते, यवसि च सकले, प्राकृतादीष-
मोऽयम्” । एतेषां फलाधारनिरूपणमपि तत्रैव “नायको
वर्ग्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत् । अन्यथा तु लते
काव्ये कवेर्दोषावहं फलम्” । तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्तः ।
“देवता वर्ग्यते यत्र कापि काव्ये कवोश्चरैः । मित्राभिल-
विवारो वा न तत्र फलकल्पना । देवतावाचकाः शब्दा ये
च भद्रादिवाचकाः” ।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि ।

क

व्यञ्जनवर्णभेदः ककारः कण्ठ्यः अर्द्धमात्रः । तस्य तन्त्रे
वाचकाः शब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा । “कः क्रो-
धीथो महाकाली कामदेवःप्रकाशकः । कपादी तेजसः
शान्तिर्षासुदेवोजयानलः । चक्रो प्रजापतिः सृष्टिर्दक्ष-
स्कन्धो विशाख्यतिः । अन्नलः पार्थिवोविन्दु स्तापिको पर-
मात्मकः । वर्गाद्यश्च सुखो ब्रह्मा वर्णाद्योऽन्धः शिरोज-
लम् । माहेश्वरो तुला एषं सङ्गलहरणं करः । नित्या-
कामेश्वरो मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः । श्रीपुराणमणो-
रङ्ग कुसुमा परमार्थकः” ।

क ए० कं-शब्दे कच-दीप्तौ वा ड १ अक्षरानि २ विष्णो ३ काम-
देवं ४ अग्नी ५ वायो ६ यमे ७ सूर्ये ८ आत्मनि ९ दक्षे-
प्रजापतौ १० राजनि ११ कामयन्त्रौ १२ मयूरे” मेदि० ।
१३ विहगे शब्दचि० । १४ चित्ते १५ देहे १६ काले
१७ घने मेघे १८ शब्दे अनेकार्थकोषः १९ प्रकाशे च एका-
क्षरकोषः । २० पिरवि न० “हाभ्यामोवौ द्विरनुवृज्य

वेकेन ज्ञातयेत् करम् । सुखसाधनेत्यथोक्तनाभ्युत्थं भु-
जौ क्रमात्" तन्त्रसारः कं गिरः २। जले २ सुखे च न०
मेदि० २३ केमे पु० धरणी । तत्र ब्रह्मणि "दिग्वा-
तार्कप्रवेतोऽश्विक्लोन्द्रोमेन्द्रमित्वाः" शा० ति० । कः ब्रह्मा ।
तद्दीका "कसं त्वा काय त्वा" यजु० २०, ४ । काय सुखाय
प्रजापतये इत्येके । "कस्यासि कोनामासीति प्रजा-
पतिवै, कोनाम" शत० ४, ५, ६, ४ । "कवत्योयाज्यानु-
वाज्या कोहि प्रजापतिः" ६, २, ५, प्रजापतिवै कसस्या
गवैतदिमां वषट्करोति" ६, ४, २, ४ । दत्तप्रजापतौ
"ततः प्राचेतसोऽसिक्त्रामनुनोतः स्यम्भवा । पतिं
च जनयामास दुहितृः पितृवत्सलाः । दश धर्माय
कायेन्द्रोद्दिष्टत् त्विनव दत्तवान्" भाग० ६, २, २०, काय
दत्तप्रजापतये द्विष्टत् द्वादश । "खेभ्यस्तु च्छन्दांसृपयो मेदतः
कः" भाग० ८, ५, २८ । कः प्रजापतिः । "यस्मात्पितामहो-
भूतः प्रभुरेकः प्रजापतिः । ब्रह्मा सुरगुरुः स्याणुभनुः
कः परमेष्ठय" भा० आ० १०१ अ० । "मारीचमाशु विगिखेन
यथा कस्य" ६, ६, १० कं दत्तम् । सुखे 'प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म स्रं ब्रह्मोति सहोवाच जानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च
तु खञ्च न जानामीति तेऽहोचुः यद्वाव कं तदेव खं यदेव
खं तदेव कमिति" का० उप० । अत्र सुखस्वरूपतया
ब्रह्मरूपत्वम् । यथाह तद्भाष्ये "तमेवमक्रान्तं ब्रह्मधारिणं
ते सत्ययः जसुः यद्वाव यदेवयं कमवोचाम तदेव खमा-
काश इत्येवं खेन विशेषमाणं कं विशेषेन्द्रियसंयोजनजतसु-
प्ताब्जिर्वसितं स्याद्रीखेवेव विशेषमाणसुत्यक्तं रक्तादिभ्यः ।
यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि
एवञ्च सुखेन विशेषमाणं खं भौतिकादचेतनात् खादि-
वसितं स्याद्रीखोत्पलवदेव" । अत्र कंगद्वयव भान्नाव्ययम्
इत्यन्ये । जले "के गवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणोर्हर्षमुपागतः"
विदग्धम् ० । "के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयम्" सा०
त० । कः देवताऽस्य अण् । "कस्येत्" पा० इत्
दृष्टिः । काय प्रजापतिदेवते विवाहभेदे । "स्तोस्त्रीन्
कायोदजास्तुतः" मनुः ।

कांय त्वि० कमित्यव्ययम् सुखाधिकं तदस्यस्य य । सुखान्विते
यु । कंयुव-कव इत्यप्यत्र त्वि० सर्वत्र वा ययि पर
सर्वस्वम् अनुनासिकौ यकारंकारौ

कंवूल न० मोलकगुठोक्ते शर्षलग्नकालिकपञ्चयोगभेदे कंवूलं
कंवूलमप्यत्र । तत्स्वरूपं पादिनिर्गुणं तत्रैव यथा

"कार्यलग्नं शरीरस्य शालादिहृदयशालतः । कंवूलं श्ले-

मध्यादिभेदेर्नावाविधं स्मृतम् । यदीन्दुः स्वर्गोद्देश्य-
स्तादृशौ लग्नकार्यौ । इत्यशाली कंवूलं तदुत्तमोत्तम-
मुच्यते । स्वीयहृद्वाकाणाङ्गभागस्थेनेत्यशालतः । मध्य-
मोत्तमकंवूलं हीनाधिक्रितमोत्तमम् । उत्तमाधमता नीच
रिपुगेहस्थितेन चेत् । स्वहृद्वादिगतश्चन्द्रः स्वभोजस्थेत्य-
शालकत् । मध्यमोत्तममेतच्च पूर्वशालात् विविष्यते ।
स्वहृद्वादिपदस्थेन कंवूलं मध्यममध्यमम् । मध्यमाधम
कंवूलं हीनाधिक्रितखेटजम् । अधमाधमकंवूलं नी-
चारिभगखेटजम् । इन्दुः पदोनः स्वर्गोद्देश्येनेनामुत्तमं
तु तत् । स्वहृद्वादिगतेनापि पूर्वमध्यममुच्यते । पदो-
नेनापि मध्यं स्यादिति युक्तं प्रतीयते । नीचारिस्थेनेत्यशाले
ऽधमं कंवूलमुच्यते । नीचगतभगश्चन्द्रः स्वभोजस्थेत्यशाल
कत् । अधमोत्तमकंवूलं स्वहृद्वादिगतेन चेत् । इत्य-
शाले कंवूलं तदुच्यतेऽधममध्यमम् । पदोनेनेत्यशाली चेत्
कंवूलं मध्यमं स्मृतम् । नीचारिभगखेटेन नीचारिभगतः
शशी । इत्यशाली कंवूलं तदधमाधममुच्यते । मेघे रविः
कुजोवापि दृष्टे कर्केऽथ वा शशी । तत्रेत्यशाले कंवूलम-
त्तमोत्तममेव तत् । दृष्टिकस्यः शशी भौमकर्के तत्रेत्य-
शालतः । अधमाधमकंवूलं कार्यविध्वंसदुःखदम् । एवं
पूर्वोक्तिभेदानामुदाहरणयोजना । उक्तलक्षणसम्बन्धा-
दूहनीया विचक्षणः ।

कांस पु० कंस-स । तेजसद्व्ये, कांसी, इतश्चरङ्गमिष्यज-
नितधातुद्व्ये । (कांसा) २ स्वर्णरजतादिनिर्मितपानपात्रे
व्याटक इति प्रसिद्धे शपरिमाणे च अस्ती । वस्त्राकारे
यज्ञियेऽपात्रभेदे । 'अदीर्घस्वरे कसे चमसे वा सर्वज्ञै-
पधं समासीय सम्भृतम्" शत० १४, ६, ३, १, "कंसं
कंसाकारे वस्त्राकारे" भाष्यम् । दृष्टोऽतालव्यान् इति
कश्चित् । कंसपरिमाणञ्च "शरावोऽपलं तद्वज्रक्षेप-
मत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रत्यक्षतः प्रत्यक्ष-
व्याटकः । भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च सः"
भावप्र० उक्तेः चतुषष्टिपलाव्याटकाद्व्ययम् । उपसेनसुत-
भेदे लण्णावेष्ये ५८ पलभेदे पु० १ । कंसोत्पत्तिकथा तन्ना-
मनिर्वचनञ्च हरिवं० ८५ अ० उक्तं यथा कंसं प्रति
नारद उवाच "हन्त ते कथमिष्यामि षट्पुं राजन् !
यथार्धतः । द्रुमिलस्य च माता ते संवादञ्च समामयम् ।
सुयासुनं नाम गिरिं तव माता रजस्वला । प्रेषितुं संहिता
स्त्रीभिर्गता वनकुलहलात्" इत्युपक्रम्य यद्वक्ष्यतागतस्य
बौभपतेर्द्रुमिलस्य तां दृष्ट्वा कान्तयमानस्य तां प्रति उप-

सेनमूर्त्या गत्वा तस्याः सङ्गमे कंसोत्पत्तिरिति तत्त्वोक्तम् ।
 ‘एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे । ऋक्षवाविष्ट-
 हृदयो हृष्टा तामसितेक्षणां । वायुं पश्यन् बलवान्
 ध्यानमेवान्वचिन्तयत् । सुहृत्तं ध्यातमात्रे तं दृष्टं
 चानबलात्ततः । उपसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमवाप
 सः । उपसेनस्य वै रूपं कृत्वा स्वं परिवर्त्य च ।
 उपासपन्नाङ्गाबाहुः प्रसभं दानवेन्दुरः । सद्यमानस्य
 शनकैर्ज्याङ्गामितवीर्यवान् । उपसेनस्य रूपेण मात-
 रं ते व्यधर्षयत् । सा पतिस्त्रिग्वहृदया भावेनोप-
 ससर्प तम् । शङ्किता चाभवत् पश्चात्तस्य गौरवदर्श-
 नात् । सा तमाहोत्यिता भीता न त्वं मम पतिर्भुवम् ।
 कस्य त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनोक्ता । एकपत्नी-
 व्रतमिदं मम संदूषितं त्वया । पत्युर्भो रूपमास्थाय
 मोचनोचेन कर्षणा । किं मां वध्नन्ति रूपिता बान्ध-
 वाः कुलपांशुलाम् । जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपत्नैर्मिरा-
 कृता । धिक् त्वामीहयमजानं दुष्कुलं व्यथितेन्द्रियम् ।
 अविश्रास्यमनार्यं ह्य परदाराभिर्मर्षणम् । स तामाह
 प्रसज्जन्तो विप्रः क्रोधेन दानवः । अहं वै द्रुमिलो
 नाम सौमस्य पतिरुज्जितः । किं मां क्षिपसि रोषेण
 मूढे ! पण्डितमग्निनि ! । मानुषं पतिमान्निव्य नीचं
 नृत्वं वशे स्थितम् । व्यभिचाराच्च दुष्मन्ति स्त्रियः स्त्रीमा-
 नगर्विते । । न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेष-
 षतः । अयूने हि स्त्रियो बह्वो व्यभिचारव्यतिक्रमैः ।
 प्रसृता देवसदृशान् पुत्रानभितविक्रमान् । अतोव हि त्वं
 स्त्रीलोके पतिधर्मवती सती । शुद्धा केशान् विधुन्वन्ती
 भाषसे यद्यदिच्छसि । कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो
 मत्तकाग्निनि ! । कंसस्तस्माद्रूपध्वंषी तव पुत्रो भवि-
 ष्यति । सा सरोषा पुनर्भूत्वा मिन्दन्ती तस्य तं वरम् ।
 उवाच व्यथिता देवी दानवं दृष्ट्वादिनम् । धिक् ते
 दृष्टं सुदुर्दृष्टं ! यः सर्वा निन्दसि स्त्रियः । सन्ति स्त्रि-
 यो नीचदृष्टाः सन्ति चैव पतिव्रताः । यास्त्वैकपत्यः
 अयूने ऽव्यतीप्रसृष्टाः स्त्रियः । यामिर्धृताः प्रजाः
 सर्वा लोकाश्चैव कुलाधम ! । वस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो
 दत्तविनाशनः । न मे वक्तव्यस्त्वेष शृणु चापि यद-
 च्यरे । उत्पत्यति पुमास्त्रीच ! पतिवशं ममाव्ययः । भवि-
 ष्यति स ते नृत्वर्यस्य दत्तस्त्वया सुतः । द्रुमिलस्ते-
 वल्लभस्तु जगन्माकाशमेव तम् । कांससाधनद्रव्यं कंसकण्ठे
 बध्नेते कांस्यशोधनमारण्यविधानगुणाः भावप्र० उक्ता यथा

“अथ कांस्यस्य रीतेषु शोधनम्बभिधीयते । पत्तलीकृत-
 पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्तपत्राणि तैले
 तप्तोच कार्जुके । गोमूले च कुलत्यानां कषायेऽत्र विधा-
 तिधा । एवं कांस्यस्य रीतेषु विशुद्धिः सम्प्राप्यते” ।
 अथ मारणविधिः “अर्कक्षीरेण संपिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् ।
 समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्बद्रवैर्बुधः । ततोमूषापुटे
 धृत्वा पचेत् गजपुटेन च । एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतस्य
 म्रियते भ्रूवम्” एवं मारितयोः कांस्यस्य रीतेषु गुणाः
 ‘कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु
 नेत्रहितं रूचं कफपित्तहरं परम्” ।

“कंसभन्वन्मूर्पपायकाण्डानं द्विगौ” पा० द्विगुसमासे
 आद्युदात्तता । द्विसंः । द्वौ कंसौ परिमाणमस्येति तद्वि-
 तार्थद्विगुः । कंसशब्दोऽर्द्धादि । “का कालो का मधुरा
 का शीतलवाहिनी गङ्गा । कं सं जघान कण्ठः कन्वल्लवं
 न बाधते शीतम्” विदग्धसुखमण्डने समानप्रज्ञोत्तरदर्श-
 नात् दन्त्यमध्य एव । ईउपसेनकन्याभेदे स्त्री सा च देव-
 भागभाष्या “कंसा कंसवती कङ्का सुतनूराद्रुपालिका ।
 उपसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” । “देवभागस्य
 कंसायां चित्तकोट्यदृष्टलौ” भाग० ८, २४, २३,

कंसक न० कंसमेव स्वार्थं कन् । १ कांस्ये तदुत्पत्तिगुणादि
 भावप्र० उक्तं यथा

“ताम्रवपुजमाख्यातं कांस्यं घोषस्य कंसकम् । उपधातु-
 भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः । कांस्यस्य दृष्टगुणाच्चेत्याः
 स्वयोनिसदृशा जनेः । संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि
 गुणाः सृताः” । “कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं
 सरम् । गुरु नेत्रहितं रूचं कफपित्तहरं परम्” । कंसमिव
 “इवे प्रतिकृतौ” पा० कन् । २ कांस्यजाते काशीधे उपधातु-
 भेदे । “काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि । त-
 देव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते । काशीशमन्त-
 स्यञ्च तिलञ्च तथरं तथा । वातस्तेऽहं हरं केश्यं नेत्र-
 कण्डूविषप्रणुत् । मूलकच्छाशसरोऽश्वनाशनं क-
 र्त्तितम्” भावप्र० तद्गुणादि ।

कंसकार पु० कंसं तन्मयपात्रं करोति क-व्यण् उप० स० ।
 (कांसारि) वर्णसङ्करजातिभेदे “वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो
 ह्यन्वधो गान्धिकोवर्णकः । कंसकारशङ्ककारौ ब्राह्मणात् संब-
 भूतः” दृ० पु० । तेनैतस्यान्वधवत् द्विजसंस्कार इति किन्तु
 सा जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा । गौडदेशवासिनस्तु शूद्राः ।
 “विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः । ततो

बभूवुः इत्याच षडेते शिल्पकारिणः । माताकारः कर्म
कारः शिल्पकारः कुविन्दकः । कर्मकारः कंसकारः
बडेते शिल्पिनोवराः” ब्रह्मवै० पु० तेनास्य शूद्राजातत्वात्
“मातृवदुषणसङ्कराः” इत्युक्तेः शूद्रत्वम् । उच्यते सा तु
तस्य प्रतिबोभवस्य सङ्करत्वसङ्गतम् । “नृपायां वैश्यासंसर्गात्
व्यायोगव इति स्मृतः । तन्नुवायो भवन्त्येते वस्त्रकांक्षोप-
जीविनः । शिल्पिकाः केविदत्तैव जीवनं वस्तुनिर्मितम् ।
व्यायोगेन विप्रायां जातास्तान्मोपजीविनः” ।

कंससङ्घः पु० कंसं कष्टान् लघ-किप् दैत० । वासुदेवे तेन हि
तस्य सभामध्ये कर्पणेन नाशनात्तत्वात् यथाह हरि० ८८.
अ० । “क्षिप्ते पितरि सुकोपे नन्दगोपे च केयवः । ज्ञातो-
नाश्च व्यथां दृष्ट्वा विसंज्ञाश्चैव देवकीम् । ससिंह इव वगेन
केयवो जातविक्रमः । आरुक्नुर्महाबाहुः कंसनाशार्थ-
मभ्युतः । रङ्गमध्यादुत्पपात लघाः कंसानानिके । अस-
जहायुना क्षिप्रो यथासंस्थो घनाघनः । दृग्मुनेहि तं सर्वे
रङ्गमध्यादवपुतम् । केवलं कंसपार्श्वस्थं दृग्शुः पुरवासिनः ।
सोऽपि कंसस्तदायस्तः परीतः कालधर्म्माणा । आकाशादिव
गोविन्दं मेने तत्तागतं विभुम् । स लक्ष्मणायतं कृत्वा बाहुं
परिवसन्निभम् । भूर्भुजेषु परास्मृतः कंसो वै रङ्गसंसदि । सुक-
टसापतस्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः । शिरसस्तत्र लक्ष्णेन
परास्मृतस्य पाणिना । हस्तेन यस्तकेयस्य कंसो नियन्त्रतां
गतः । तथैव च विसंभूदो विह्वलः समपदात । निरु-
हीतश्च केयेषु गतासुरिव निवसन् । न शयाक सुखं
द्रष्टुं कंसः लक्ष्मणस्य वै तदा । विकुण्डलाभ्यां कर्णाभ्यां
क्लिच्छहारेण वल्लभा । विह्वलाभ्याञ्च बाहुभ्यां गात्रविन्दत
भूषणैः । भ्रमिनेनोत्तरीयेण सहसा चञ्चिताननः । चेष्ट-
मानः समाक्षिप्तः कंसः लक्ष्णेन तेजसा । चक्रे च महारङ्गे
मञ्जुशङ्कस्य केयवः । केयेषु तं बलादुत्तहा कंसं
क्षेयाङ्गतां गतम् । लक्ष्मणाणः स लक्ष्णेन भोजराजो
महाद्युतिः । समाजघाटे परितः देहलप्यं चकार च ।
समाजघाटे विक्रीद्य विह्वलश्च गतायुषम् । लक्ष्णो विस-
र्जयामास कंसदेहमदूरतः” । “निषेदिषान् कंसलघः स
विष्टरे” माघः । कंसजित्कंसारातिकंसहृदयोऽप्यत्र
कंसवती स्त्री उपसेनदुहितृभेदे देवप्रवणः पत्न्याम् कंसयन्दे
उदा० । “कंसवत्यां देवप्रवणः सुवीरद्वेषुमांस्तथा” भाग०
८, २४, २ ।

कंसार न० कंसं तदाकारम् कञ्कति कञ्-अण् उप० स० ।
अस्मि तस्य च कंसवच्छ्रुत्यात् तथात्वम् “वत्किञ्चित्

कंसारं तदस्य” ऐत० ब्रा० । [१ कंसधातौ तिका०
कंसस्थि न० कंसस्थीव कठिनत्वात् व्याघ्रा० उपमितस० ।
कंसिक त्रि० कंसेन चतुःषष्टिपलमानेन क्रीतः “कंसाटिठन्”
पा० टिठन् इकार उच्चारणार्थः । १ कंसेन क्रीते स्त्रियां
टिच्वात् ङीप् । अर्धपूर्वद्विगोस्तु तस्य लुक् । अर्धपूर्वकंस
साङ्गकंसेन क्रीते त्रि० । द्विकंस द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीते त्रि० ।
कंसोद्भवा स्त्री कंस इव शुभ्रत्वादुद्भवति उद्-भू-अच् । सौ-
राष्ट्रां नृत्तिकायां तस्याः शुभ्रत्वात् कंसतुल्यत्वम् ।
कक इच्छायाम् सक० गर्वोच्चापले च अक० भ्वा० आत्म० सेट् ।
ककते अककिट् चकके [चकक्के प्रनिकङ्कते न णत्वम् ।
कक गतौ भा० इदित् आत्म० सक० सेट् । कङ्कते । अकङ्कट्
ककन्द पु० कक-अन्दच् । १ स्वर्म् उणादिकोषः २ नृपे उच्च०
ककार पु० कक-अरच् । पक्षिभेदे । “हेमन्ताय ककरांक्कि-
शिराय विककरान्” यजु० २४, २० । ककरः पक्षिविशेषः
ककरवा (हा)ट पु० कं विषं करहाटोऽस्य हस्य ए० वा घः ।
मूलविषे वृक्षभेदे । “तत्र क्रीतकाश्चमारगुञ्जासुगन्ध
गरीरककरवा (हा)टविद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलवि-
षाणि” सुश्रु० । घमध्यस्तु “अन्वपाचक कर्त्तरीयसौरीय
ककरघाटं करम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यास-
विषाणि” सुश्रुतोक्ते त्वक्सारनिर्यासविषे २४ वृक्षभेदे ।
ककर्दु पु० कस्य कर्द्वेन हिंसनम् कर्द्वे-भावे उन् ईत० ।
सुखनाशने । “कर्द्वेने एषभोगुक्त आसीत्” कृ० १०,
१०२, ६ ककर्द्वेने हिंसनाय” भा० ।
ककाटिका स्त्री ककाटिका पृष्ठो० । घाटायाम् २ ललाटा-
स्थिभेदे च “मस्तिष्कमस्य कतमोललाटं ककाटिकां प्रघ-
मोयः कपालम्” अथ० १०, २, ८ ।
ककुञ्जल पुंस्त्री कं जलं कूजयति कूज-अलच् पृष्ठो० तुम्
तुल्यश्च । चातकपलिणि राजवल्लभः स्त्रियां ङीप् ।
ककुत्सल न० ककुत्सल्यं वेदे पृष्ठो० । ककुद्रू मे स्थले “असौ
वा इह ते मनः ककुत्सलसिधौ जायते” । अथ्येनं भूष
जर्णुहि” अथ० १८, ४, ६, ६, जायते नवोढाः ककुत्सल्यं
वस्त्रेण यथा जर्णुवन्ति तथैव मन आच्छादय इत्यर्थः ।
लोके तु ककुत्सलसिधौ ।
ककुत्स्य पु० एषरूपधरस्य शक्यस्य ककुद् तिष्ठति स्या क । पुर-
ज्या-स्थे इच्छाकुपुत्रशशादपुत्रे नृपभेदे । तस्मान्निरुक्ति-
चरिते यथा “इच्छाकौ संस्थिते ताते शशादस्माकयामवत् ।
शशादस्य तं दायादः ककुत्स्योनाम वीर्यवान् । इन्द्रस्य
एषभूतस्य ककुत्स्योऽजयतासुरान् । पूर्वमाहीवके युगे ककु-

तस्यस्तेन सः स्मृतः हरिवं० १० अ० । 'शसदीजे हरि'
यज्ञैः शशाद इति विस्तृतः । पुरञ्जयस्य सुत इन्द्र-
वाद्य इतिरितः । ककुत्स्य इति चाप्युक्तः शृणु नामानि
कर्मभिः । कृतान् आसीत् समरोदेवानां सह दानवैः ।
पाणिषाष्टे हतो वीरो देवैर्देवपराजितैः । वचनाद्देवदेवस्य
विष्णोर्विद्यात्मनः प्रभोः । बाह्वन्त्ये हतस्तस्य बभूवेन्द्रो
महावृषः । नमस्त्रयो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् गिता-
न् । स्तूयमानस्तमारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः । तेज-
साप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः । प्रतोच्यं
दिगि दैवानां न्यरुणत्विदग्धैः पुरम् । तैस्तस्य चामूत्
प्रधनं तुमलं लोमहर्षणम् । यमाय भल्लैरमयद्देवान् ये-
मिययुष्टं च । तस्येषु पाताभिमुखं युगान्ताग्निभिवोत्पणम् ।
विष्टज्य दुष्टबुद्धिहान्यमानाः स्वमालयम् । जित्वा पुरं
धनं सर्वमयच्छद्भजप्राणये । प्रत्ययकृत् स राजर्षिरिति
नामभिराहुतः । भा० ८, ६, ११ 'इच्छाकुवंशः ककुदं
वृषाणां ककुत्स्य इत्याहितलक्षणेऽभूत्' रघुः । तस्यापत्यं
शिवा० अण् । काकुत्स्य तदपत्ये । 'काकुत्स्य देवत्
स्यमान आन्त' भट्टः

ककुदु स्त्री कं सुखं कौति कु-शब्दे किप् तक् च एषो० तस्य दः ।
एषस्तस्य एषस्यसांसिपिण्डाकारे, (कुंठ) इति ख्याते । एषा-
ङ्गभेदे २ श्वेतच्छत्वादी नृपचिह्ने, २ प्रधाने, ४ पर्वतापभागे
च । 'आसि' विष्टज्य ककुदि पाणिना प्राजिपच्छनैः । भा०
अनु० २६१ अ० । ककुदिस्थितः ककुत्स्यशब्दे उदा० ।

ककुद पु० न० कस्य देहस्य सुखस्य वा कुं भूमिं ददाति दा-क ।
(कुंठ) इति ख्याते । एषाङ्गभेदे, २ प्रधाने, ३ नृपचिह्ने, छ-
त्वादी, ४ पर्वतापभागे च । 'इच्छाकुवंशः ककुदं नृपा-
णाम्' रघुः । 'नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपधारणम्'
रघुः । 'स राजककुदव्यपपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः'
रघुः । बह्व० अवस्थायामन्यसोपः समा० । अजातककुत्
अल्पवयाः वृषः । पुरुषं ककुत् तरुणः । पर्वतभेदे चान्य-
लोपः लिङ्ककुत् लिङ्गुत्गरिः ।

ककुदाक्ष लि० ककुदं राजचिह्नमख्येति धारकत्वेन व्या-
प्नोति अक्ष-अण् उप० स० । राजचिह्नधारके ।
तस्यापत्यम् रेवत्या० ठक् । काकुदिक तदपत्ये पु० स्त्री
ककुदावर्त्त पु० ककुदि आवर्त्तः । ककुदिस्थे दुष्टरोमावर्त्त-
भेदे । तस्य प्राणिस्थत्वात् निन्द्यत्वाच्च भवत्यर्थे इति । ककु-
दावर्त्तिन् तच्छिङ्गशुके निन्द्ये दृष्टे ।

ककुद्गत् पु० ककुदस्यस्य नृत्तप् यवादि० न सस्य वः ।

इष्टे । 'दपिकलः काङ्गान्' कुमा० । 'अयोभतोर्ध्व-
नदितं ककुद्गताम्' भाषः । 'मदोदपाः ककुद्गलः
सरितां कूलमद्भुजाः' 'दम्नः काङ्गानिव चित्तकूटः' रघुः ।
ककुद् सादृश्येनास्यस्य मतप । २ ककुत्सङ्गो बह्वलीदक-
संघातशुके । 'जर्म्भिः प्रवृत्तिः ककुद्गान्' यजु० ८६, ६,
ककुद्गान् ककुच्छब्देन दृष्टकन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते
सादृश्ये मयुप् तत्सामान्यादुदकनिचयैर्युक्तः । वेददो० ।
३ श्वेतभोषधौ राजनि० ४ पर्वते स्थासी

ककुद्गती स्त्री ककुदिव सांसिपिण्डोऽस्यस्याः मतप यवा० न
सस्य वः डीप् । कस्याम् अमरः

ककुद्भिन् पु० ककुदु+अस्यर्थे भिन् । इष्टे ३ पर्व-
ते च । 'व्यष्टौ सहस्राणि ककुद्गानामहम्' भा० आश्व०
१० अ० । ४ रथंते नृपे पु० । 'आनर्त्तस्य तु' दायदो
रेयोनाम महाद्युतिः । आनर्त्तविषयसासीत् पुरी चास्य
कुपस्यली । रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुद्गो नाम धार्मिकः
हरिवं० १० अ० ।

ककुद्भिमुता स्त्री इत० । बलरामभार्यायां रेवत्याम् ।
ककुद्भिकन्यादयोऽप्यत्र 'ककुद्भिकन्यावृत्तान्तप्रांसलब्धाधि-
वासया' भाषः ।

तस्याः पूर्वकालिकाया अपि बलदेवपरिणयकथा यथा
'रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुद्गो नाम धार्मिकः । ज्येष्ठः पुत्र
गतस्यासीद्ग्राज्यं प्राप्य कुपस्यलीम् । स कन्यासहितः श्रुत्वा
गान्धर्वं ब्रह्मणाऽनितके । सुदुर्त्तभूतं देवस्य गतं बह्वयुगं
प्रभो ! । आजगाम युवैवाथ स्त्रां पुरीं यादवैर्हताम् । कृतं
द्वारवतीं नाम्ना बह्वद्वारं मनोरमाम् । भोजदृष्ट्वा त्वकैगुप्रां
वासुदेवपुरोगमैः । ततस्तद्वैतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम् ! ।
कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतं नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम
शिखरं मेरोस्तपसि संशितः । रेमे रामोऽपि धर्मात्मा
रेवत्या सहितः सुखी' १० अ० । युधिष्ठिर उवाच 'कथं
बह्वयुगे काले समतीते द्विजोत्तम ! । न जरा रेवतीं प्राप्ता
रेवतं वा ककुद्भिन् । जेह' गतस्य वा तस्य शय्यार्तेः
सन्तिः कथम् । स्थिता एषि व्यामद्यापि ओढमिच्छामि
तत्पतः । नारद उवाच । न जरा कृत्पिपासा वा न
मृत्युर्भरतर्षभ ! । कृत्यवकं न भवति ब्रह्मलोके-सदाऽनघ ।
ककुद्भिन्स्तु तं लोकं रेवतस्य गतस्य ह । ज्ञाता पुण्यजनै-
स्तात रालसैः सा कुपस्यली' भा० हरि० ११ अ० ।
ककुन्दर न० कस्य शरोरस्य एष्टदेशस्य कुं भूमिं दृष्टाति
दृ-भा० खच् । एष्टवंशाधःस्ये गताकारे रूपके 'सक-

दिभतचतरक्षक(कु)कुन्दरविभागः रथाङ्गाकारस्थितय
नितम्बविभागः” दशकुमा० । “कसौं यङ्गौ भवौ दन्-
वेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे” याज्ञ० । “ककुन्दरे जघनकूपकौ”
मिता० । प्रेषा० कुकुन्दरमपि तत्प्राये ।

ककुभ् स्त्री कं प्रकाशं स्कुभ्भाति स्कुन्म-किप् प्रेषा० । १।दिशि,
२।योभावाम्, ३।चम्पकमालायाम्, ४।शास्त्रे, ५।रागिणीभेदे
च । “अष्टौ व्यख्यत् ककुभः प्रथिव्याः” ऋ० १, ५, ८, १ ।
“दाधर्यं प्राची” ककुभं प्रथिव्याः” ७, ८, २ । ई।प्राणो ।
“ककुपूजन्दः” यजु० १५, ४ । “कं सुखं शरीरे स्कुभ्भाति
धारयतीति ककुप, कं सुखं कोपयति दीपयतीति कप दीपौ
चुरादि किप् । पूर्वत्वपक्षे सलोपस्थान्दसः ककुप् प्रायः
“प्राणो वै ककुप् ऊन्दः इति श्रुतेः” वेददी० । द्विती-
यपक्षे पाल्मिति भेदः । वैदिके ७ऊन्दोभेदे ।
“उषा वयः ककुपूजन्दः” यजु० १४, ८ “व्याद्यन्नावष्टाचरी
पादौ मध्यमौ हादशानरौ ककुप्” वेददी० । कात्या०
सर्वा० ५ ख० । “द्वितीयसृष्टिक् त्रिपदान्यो हादशकः
व्याद्यथेत् पुर ऽष्टिक् मध्यमथेत् ककुप्” इति तल्लक्षण
सूक्तम् । “सर्वाः ककुभः” व्याय० यौ० ६, १, २ ।
ककुपूरागिणीरूपसूक्तम् संगीतदामो० “पीतं वसाना यमनं
सुकेयी वने रुदनी पिकनाददूना । विलोकयन्ती कक-
भोऽतिभीता मूर्तिः प्रदिष्टा ककुमस्तथेयम्” ।

ककुभ पु० कं वातं स्कुभ्भाति स्कुन्म-क प्रेषा० । यीणाङ्गे, त-
स्याः खरगन्धोर्ध्वसम्पादनार्थमधोबहुलावमयभागश्चेत् । कस्य
वातस्य कुः भूमिः भात्यन्नात् ककु+भा-क । विस्तार्षिणा-
न्नाभिः वातभूमिप्रकाशकेऽर्ज्ज्वनदृष्टे, च तद्गुणादि भाव-
प्रका० उक्तं यथा “ककुभः शीतलोभग्नतत्त्वयविषासजि-
त् । मेदोमेहप्रणान् हन्ति तृणः कफपित्तहृत् ।
“मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गौ” साधः तांस्तण्डुलोदति-
निष्क्रोक्षानविस्तीर्ष्यजुहौ ककुभोलूखले” दशकु० कान्तोपं
ककुभसुरभौ पर्यन्ते पर्यन्ते ते” मेघदू० । २।रागभेदे च ४।रा-
गिणीभेदे स्त्री । ककुभ इवावर्ति ककुभ+किप्-व्यच् । ५।म-
हति वि० निघ० “ककुभं रूपं द्रुपमस्य रोचते” यजु० ८, ४६ ।
ककुभं महत्” वेददी० [डोप् । नलीनामगन्धद्रव्यं शब्दच०

ककुभादनी स्त्री ककुभ इवाद्यते तल्लयसत्वात् अद-ल्युट्
ककुम्भती स्त्री वैदिकेऊन्दोभेदे “एकस्मिन्पञ्चकेऊन्दः शङ्कुमतो
षट्के ककुम्भतीति” कात्या० सर्वा० ३ । तल्लक्षणसूक्तम् ।

ककुहृत् वि० कस्य हृदयस्य कुं भूमिं जिहीते ऽच्छ्रितत्वात्
गच्छति हा-क ईत० । १।उच्छ्रिते २।महति निघण्टुः ।

“ककुहं चिन्वा कवे ! मन्दन्तु धृष्टान्दिवः” ऋ० ८, ४५,
१४ । “ककुहः सौम्योरस इन्दुरिन्द्राय” ८, ६७, ८ । ककुहः
ककुहस्तीति निघण्टो पाठान्तरम् तदर्थे ।

कक हासे भा० पर० व्यक्० सेट् । ककति । व्यककोत् ।
चकक । ककटः । प्रनिककति कादित्वाच् णत्वम् ।

ककट पुंस्त्री कक-वटन् । ऋगविशेषे स च व्यञ्जमेधे व्यनु-
मतिदेवताकः पशुः । “न्यङ्कुः ककटकोऽनुमत्यै” यजु०
२४, २२ । मेढो मृगभेदः न्यङ्कुरपि, ककटः सख, ते
त्वयोऽनुमत्यै” वेददी० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ककूल पु० कक-उलच् । बालदृष्टौ नलितविस्तारः ।

ककौल पु० ककते गच्छति किप् कक्, कोलति संख्यायति
कुल-व्यच् कोलः कक् चासौ कोलथेति कर्म० । गन्धद्रव्य-
साधने दृष्टे (कांकोल) इति वङ्गभाषाख्याते (वनकपूर)
इति पाश्चात्यख्याते । “आकम्पितककोलैः नमस्कृतसुम-
पांशुपातिभिः” काद० । “कककोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं
हृद्यं रुचिप्रदम् । आस्य दुर्गन्धिहृद्दोगकफवाताभया-
न्यहृत्” भावप्र० तदुपुष्टाः “जातीफललवङ्गककोलमेष्टासु
षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति” तन्त्रसारः ।

ककौलक पु० इदमर्थे कत् । ककौलदृष्टजाते गन्धद्रव्ये
(वनकपूर) इति ख्याते । तस्य कोषे फलवत्त्वात् कोषफल
इति प्रसिद्धिः २।स्थूलमरिचे राजनि० । [चकवल्ड ।

कक्त् हासे भादि० पर० व्यक्० सेट् । कक्त्वति व्यकक्त्वत् ।
कक्त्वट् वि० कक्त्व-वटन् । ककित्ने व्यमरः २।हासान्विते वि०
कक्त्वट्पत्रका पु० कक्त्वट् प्रकाशान्वितं पत्रमस्य । (पाट)

दृष्टभेदे शब्दमा० [भूमौ वस्तुलेखनसाधने द्रव्यभेदे त्रिका० ।
कक्त्वटो स्त्री कक्त्व-वटन् गौ० ङीष् । कठिन्याम् (खड्गे)

काज पु० कष किंसादौ ष । १।उत्तरीयवस्त्रस्य पञ्चाङ्गाग-
स्ये अञ्जले (कांचल) २।खतायाम्, ३।शुष्कदण्डे, ४।शुष्-
कवने च मेदि० । ५।पार्श्वभागे, ईराजान्तःपुरे, ७।बाह्योर्मुखे
टप्टप्रदेशनिहितायोऽशुक्लस्यैकदेशे (काळा) ८।हस्त-
बन्धनरज्ज्वां, १०।वाद्ययान्, ११।प्रकोष्ठके, १२।दृष्ट-
भित्ती, १३।स्ये १४।स्यं स्यदे मेदि० । १५।कलरोगभेदे च
(कांकविराजी) स्त्री । १।ईपाये न० ऐम० । “प्रक्षिप्यो-
दक्षिपं कजे” साधः० । “कोष्टा वराङ्गं निरतस्तं कजात्”
ऋ० १०, २८, ४ । “रुद्रकजवनप्रस्था प्रसज्जलजनिभ्रगा”
भा० व० १।८२ “कजान्तरगतोवायुर्जीमूत इव गर्जति”
रामा० “यथोदरति निर्हता कजं धान्यं च रक्षति” भट्टः ।
“कजघ्नः शिथिरहृत्” “मुद्राकजे विहोकायः । न दृष्टे

दिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति" भा० आ० ११५
 अ० । "अयमग्निर्दहन् कक्षमितव्यायानि भीषणः" भा०
 आ० ८२६६ अथर्ववे "अग्निर्महाकक्षमिवान्ताले" भा०
 व० १२० अ० । १७ बाहुमात्रे स्तोत्रमपि "कक्षैः कक्षां
 विधुन्वानावास्कोटं तत्र चक्रतः" भा० व० २२ अ० ।
 वस्तुज्ञाने तु पुंस्त्री "चित्तहस्तादिकं ज्ञत्वा कक्षाबन्धु
 चक्रतः" भा० ६०२ । "यामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षतय-
 ददाहृतम् । एभिः कक्षैः परोधत्ते योविप्रः स शुचिः
 स्रुतः" स्रुतिः "परिधानात् बहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी
 भवेत्" योगिया० । १८ नौकाङ्गे हेम० । बाहुमूले (धगल)
 "वैदूर्यरूपान् प्रतिष्ठय कक्षानान्नाम स कक्षे परि-
 गृह्य वाससा" भा० वि० २५ को० । प्रकीर्णे "या पञ्च-
 म्यास्तु कक्षायां नैनं कश्चिदवारयत्" रामा० । "क्रान्तानि
 पूर्व्वं कमलासनेन कक्षान्तराग्यद्रिपतेर्विवेश" कुमा०
 "करेणुकाभिरभ्युन्य कक्षान्तरम्" काद० १६ परिकरे "आवह-
 निविडकक्षैः" काद० । कक्षारोगस्तु "बाहुपार्श्वसकक्षासु
 जघ्णस्कोटां संवेदनाम् । पित्तप्रकोपात् संभूतां कक्षा-
 मिति विनिर्दिशेत्" । कक्षाभागेषु ये स्कोटाः जायन्ते
 मंसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तापाक्कक्षत्रिभाः ।
 सप्ताहात् द्वादशाहा पक्षाहा घृन्ति माम्भवम्" सुश्रुते
 उक्लज्जघ्णः । "इरिषिणां गम्बनास्त्री कक्षां विस्फोटकां-
 क्षया । पित्तजस्य विषर्षस्य क्रियया साधयेत् भिषक्"
 सुश्रु० २० कक्षे जलप्राये विश्वः ।

कक्षक पु० जनमेजयसर्पसंहते वासुकिकुलजसर्पभेदे ।
 "हिरण्यकङ्कः शरवः कक्षकः कालदलकः । एते वासु-
 जकिजानागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम्" भा० आ० ५८ अ० ।
 कक्षतु द० कक्ष इव तन्यते धिपं तन-वा० इ । एतभेदे
 तस्य फलम् अज्ज्ञा० न लुक् । काक्षतव तत्फले न०
 चतुरर्थ्याम् उवर्णान्तत्वात् अण् । काक्षतव तत्सञ्ज्ञित-
 देशादौ त्रि० ।

कक्षधर न० कक्षां धारयति धृ-अच् नि० कृ० खः । सुश्रुताङ्गे
 वक्षःकक्षयोर्नराण्यस्यामस्थिते भर्मास्थानभेदे । "विशेषतस्तु
 यानि सक्थशुलभजानुविटपानि तानि बाह्वोर्भण्डव-
 कर्परकक्षधराणि । वक्ष्णवृषणयोरन्तरे विटपम् एवं
 वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरमिति" लक्षित्वा कक्षधरे प-
 क्षाघातः" सुश्रुते तद्वधे पक्षाघात उक्तः । [स्त्रियां ङीप् ।
 कक्षप पुंस्त्री कक्षे जलप्राये पितृति पा-क० ७त० । कूर्म
 कक्षहृत् स्त्री कक्षे जलप्राये पितृति कृह-क । (नागरसुधा)

नागरसुधायां राजनि० तस्याजलप्रायभवत्वात्तथात्वम् ।
 कक्षशाय पुंस्त्री कक्षे शुष्कहृत्ते शेते शी-ण । कुक्कुरे गङ्ग-
 माला । स्त्रियां ङीप् ।
 कक्षशायु पुंस्त्री कक्षे शेते शी-उण् । कुक्कुरे राजनि० ।
 कक्षसेन पु० "परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदा ।
 कक्षसेनोऽयसेनौ तु चित्तसेनश्च वीर्यावान्" भा० आ०
 ६४ अ० उक्ते परिचिद्धपुत्रभेदे । अथ च परिचि-
 त्तः पुरातः "आविक्षतः परिचित्तु" इत्युपक्रमात् ।
 "अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्च एव चेति" यमसभास-
 हर्षणे उक्तम् । तस्याश्वस्य अत्रान्तिदेशस्यासितगिरिस्थः ।
 "अवन्तिषु प्रतीच्यां व" इत्युपक्रम्य "बहुमूलफलोपेतो-
 ह्यसितोनाम पर्वतः । आश्वमं कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र
 युधिष्ठिरः" भा० व० ८६ अ० । तस्य च संन्यास-
 कथा । "कक्षसेनस्तु राजर्षिर्विशिष्य महात्मने ।
 न्यासं यथावत् संन्यस्य जगामाशु महायथाः" भा०
 अनु० १०७ अ० । तस्य प्रातःस्मर्यतामाह भा० अनु०
 १६७ अ० । "कक्षसेनश्च राजर्षिर्षाचान्ये नानुकी-
 र्त्तिताः । कक्षसुखाय योनित्यं संन्येऽह्मस्तमयोदये ।
 पठेच्छुचिरनामस्तः सधर्मफलभागभवेत्" । "कक्षसेनापि-
 सेनौ च शिन्धुहीपश्च पार्थिवः । एते चान्ये च बहवः
 सिद्धिं परमिकां गताः" भा० अनु० ८६ अ० । २४ वि-
 भेदे च । यस्यापत्यमभिप्रतारी । "अथ शौनकश्च कामेय-
 मभिप्रतारिणं कक्षसेनिं परिवेष्यमाणौ ब्रह्मचारी वि-
 भिजे" छा० उ० कक्षसेनस्यापत्यम् इज् भा० ।

कक्षा स्त्री कक्ष-स । १ उचरीयस्त्री ० काक्ष्याम् २ मध्य
 बन्धने ४ हस्तिबन्धने च विश्वः ५ मध्ये ईशंशकोटी
 ७ तुल्यतायाश्च । समकक्षः । कक्षोक्तः कोडीकृतः । दरा-
 जान्तःपुरे च तत्र मध्यबन्धने "धुधेपरैः सह दृढबद्धकक्षया"
 साधः "कक्षा मध्यबन्धनम्" मल्लि० कक्षशब्दे उक्ताद्यैश्च
 कक्षापट पु० कक्षाकारः पटः । कौपिने हला० ।

कक्षाय नामधातुः पापचिकीर्षायां । "सर्वकक्षक-
 टक्षकृद्भ्यः कक्षचिकीर्षायां" वार्त्तिके कृड् । कक्षा-
 यते कक्षं (पापम्) चिकीर्षति । अकनायित कक्षायां-
 बभूव व्यास चक्रे ।

कक्षावेत्तक प० कक्षं वनसुपवनं सायं स्त्रीबाहुमूलं वा
 कक्षां राजशुद्धान्तःपुरीं वाऽवेक्षते अथ-ई-खलु ।
 १ शुद्धान्तपालके, २ उद्यानपालके, ३ राजाजीके, ४ जारे
 करो ईहाःस्ये च भेदि० ।

कक्षिन् वि० कक्षं पापमन्त्रस्य सुखा० इति । पापयुक्ते
कक्षीवत् पु० कक्ष्या अन्त्रस्य मत्पु नि० संज्ञायां संप्रसारणं
दीर्घश्च । स्फोटायने ऋषिभेदे हेमच० । अन्यत्र कक्ष्यावत्
कक्ष्यायुक्ते । “सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । क-
क्षीवन्तं यद्यौगिजः” निरु० श्रुतिः कक्षीवान् कक्ष्या-
वान् निरु० । मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः इति निरु० ।
“शतं कक्षीया असुरस्य” ऋ० १, १२, ६, २, “अहं मरु-
रभवं सूर्य्याहं कक्षीया ऋषिरसि विप्रः” ऋ० ४,
२, ६, १, “कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रस्तत्संज्ञकः” भा० ।
अयञ्चाङ्गिरोगोत्पन्नः । “यवक्रोतश्च रेभ्यश्च अमावसु
परावसु । औगिजश्चैव कक्षीवान् बलदाङ्गिरसः सुताः”
भा० अतु० १५० अ० । “यवक्रोतोऽय रेभ्यश्च कक्षीवानौ-
गिजस्तथा” भा० अतु० १६५ अ० । अयञ्च गोत्रप्रवर्तकः
“कक्षीवतामाङ्गिरसोऽयौगोतसौगिजकक्षीयतेति । व्याश्र०
श्री० १२, ११, ३, कक्षीवतोऽपत्यम् अण् । कक्षीवन्
तत्पुत्रे प्रवरविभेदे । “कक्षीवन्तं यद्यौगिजः इति
श्रुतिमधिकृत्य औगिजः पुत्रः औगिग् वष्टेः कान्तिकर्मणः”
निरुक्तोक्तेः औगिजशब्द तालव्यमध्ययव साधुः भारते
मूर्धन्यमध्यपाठः लिपिकरप्रसादकृत एव । एवं श्रुतिस्त्व
भारतादौ पा० सूत्रे च ईकारमध्यपाठदर्शनात् हेम० कक्षी-
वच्छब्द एव । शब्दकल्पद्रुमे कक्षावच्छब्दकल्पनं निर्मूलम् ।
कक्षेयु पु० ‘रौद्राश्वस्य हताचीसम्भूते पुत्रभेदे । “रौद्राश्वस्य
महेष्वासा दयासुरसि स्तनवः” इत्युपक्रम्य “ऋग्वेयुरथ
कक्षेयुः लकणेयुश्च वीर्यवान्” इत्यादिना तस्य दश पुत्रा
दर्शिताः भा० व्या० ६० अ० । “आयुःक्षुपश्च राजर्षिः कक्षे
युश्च नराधिपः” भा० अतु० १६५ अ० । “रौद्राश्वस्य
हताच्यां वै दयासुरसि स्तनवः । कक्षेयुः प्रथमस्तोषां लकणे
युस्तथैव च । कक्षेयुः स्थण्डिलेयश्च” हरिवं० ११
कक्षीत्या वि० कक्षात् जलप्रायदेयादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क
पूत० । भद्रसुतायां राजनि० । (नागरसुता) तस्या-
जलप्रायदेयजत्वात्तथात्वम् । कक्षोद्भवाद्योऽप्यत्र ।
कक्ष वि० कक्षे भवः यत् । “कक्षोर्वीरुधिदोर्मुखे कक्षं शुष्क
वने तथे” इति विश्वोक्तलतादि । भवे । २ रुद्रभेदे
पु० । “नमो वन्याय च कक्षाय च” यजु० १६, ३३, रुद्रा-
ध्याये रुद्रभेदकथने । शक्यपूरके वि० । “श्वेन आसामदितिः
कक्षोमदः” ऋ० ५, ४४, ११, “कक्षाः कक्षापूरकः
मदः” भा० । कक्षे मध्ये भवः यत् । ४ उत्तरीयवस्त्रे
५ हस्त्यादिप्रकोष्ठे राजगृहादेवेष्टनावस्त्रे ईदेये राज-

गृहादेः ७ प्रारम्भकोष्ठके दशादृश्ये ६ कक्षवस्त्ररक्ष्यौ
१० काञ्चुग्रां मेखलारजौ ११ वस्त्राक्षौ १२ गजसंध्यवस्त्र-
रक्ष्यौ च स्त्री । स्वार्थे यत् । १३ उद्योगे १४ परिकर-
रक्ष्यने च स्त्री । “ते त्वतोऽन्त जनाकोर्षां कक्ष्यास्तिस्रो
नरर्षभाः” भा० स० २० अ० । “अभिगम्य गृहं भ्रातुः
कक्ष्यामपि विमृष्टा च” रामा० । अत्र कक्षीमपि “अन्ये च-
हरयोद्वास्या गृहकक्ष्यागतास्तथा” रामा० । १५ पुञ्जायां
शब्दरत्ना० । ईदं पञ्चभागे न० । “शोभितं हेमकक्षीय
हेमपट्टं विभूषितम्” । रामा० । “परायं बह्वकक्ष्याणां
तादृशां सम्भवः कुतः” पुरा० । १७ अङ्गुली स्त्री निघण्टुः ।
कक्ष्यावत् पुंस्त्री कक्ष्यास्यस्य मत्पु मस्य वः । ऋषिभंज्ञा-
भावात् न संप्र० । हस्तनि हेमच० स्त्रियां ङीप् ।
कक्ष्यावेच्छक पु० कक्षावेच्छकार्थे ।
कक्ष हासे स्वा० पर० अ० कक्षे एदित् घटादि वोपदेर् ।
कक्षति एदिच्चात् अकक्षीत् । अकक्ष गिच् कक्षयति ।
पा० मते नास्ति एदिच्च् तेन अकक्षीत्-अकक्षीत् इति-
भेद न वा तन्मते मत्पुदि । तेन कक्षयत्येव । कादि-
त्वात् मन्त्रि-कक्षति इत्यादौ न णत्वम् ।
कक्ष्या स्त्री कक्ष-यत् । हस्त्यादिप्रकोष्ठे कक्षाये शब्दर० ।
कक्ष क्रियासुप्रत्यये भ्वादि० पर० सक० अक० च सेट् एदित्
प० । कक्षति अकक्षीत् । पा० नेदिस्त्वम् तेन अकक्षीत्
अकक्षीत् कागयति । चकाग प्रनिकगति न णत्वम् ।
कक्ष पुं स्त्री कक्षि-अच् । १ पञ्चिभेदे । (कौक) । “कक्षपत्रः
शिल्पोसुखः” इत्युक्तेस्तस्य पक्षेण शरपुङ्खः क्रियते । “श-
रास्तोऽप्योस्तु बभूवुः कक्षवर्हिणवाचसः” भा० वि० ५८ ।
सच प० स्त्री सुरमासुतकुलजः “अनलायाः शुकी पुत्री कक्षस्तु
सुरमासुतः” भा० व्या० ६६ अ० । २ महाराजपूते राजनि० ।
३ क्षतिः यस्मात् शब्दमात्रा । ४ यमे ५ कक्षना हिजनेशधरे
भेदि । “कक्षोनीम हिजोभूत्वा मताजः प्रियदेवनः” भा०
य० २ अ० । युधिष्ठिरस्य कक्षना हिजनेशतया तथात्वम् ।
६ सुदेवात्पुत्रभेदे “देवमोडस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्य-
भूत् । तस्यां स जनयामास दश पुत्रान् क्रमेण च । वसुदेवं
देवभागं देवस्य वसमानकम् । रुद्रयं श्यामकं कक्षं शनीकं
वत्सकं वृकम्” इत्युक्त्वा “कक्षस्य कर्पिकायां वै ऋतधामा-
जयावपि” इति मत्पुत्रोत्पत्तिरुक्ता ।
“कृतवर्मा ह्यनां हृष्टिः शनीकः सनितिस्रयः । कक्षः
यक्षुश्च कुलिशः सप्तमूर्तिः वै महाराथाः” भा० व० १३ ।
७ उपसेनकक्ष्याभेदे स्त्री । “तेषां (उपसेनसुताकाम्)

स्वसारः पञ्चासन् कंसा कंसवती तथा । सुतनूराष्ट्रपाली च
कङ्का चैव वराङ्गना" हरि० १८ ।

कङ्कट पु० कं देहं कटति क+कट-सुप् च् कति लौट्ये
अटन् वा । कञ्चे । "सर्वविधैः कङ्कटभेदिभिश्च" रघुः
तेन निर्वृत्तादि कुसुदा० चतुर्थ्याम् ठक् । कङ्कटिक
तन्निर्वृत्तादौ लि० । चतुर्थ्यां काशा० इल । कङ्कटिल
तदर्थे । प्रेक्षा० चतुर्थ्याम् इनि । कङ्कटिन् तदर्थे लि० ।
अस्यर्थे इनि । तद्युक्ते बद्धकञ्चे लि० । उभयतः स्त्रियां
ङीप् । स्वार्थे कन् । कङ्कटकोऽप्यत्र ।

कङ्कण म० कं शुभं कणति कम्-कण-अच् । करभूषणे, २भू-
षणमात्रे च शशखरे ४ कस्तुत्वे च विश्वः "सिन्दुरि-
तानेकपङ्कणाङ्कितः" भाषः "उत्तिम्पि करकङ्कणद्वयमिदम्
मङ्गा ददं मेखला" सा० द० । कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थत्वे-
ऽपि तत्काले करवृत्तित्वरूपेण कर्णवृत्तं कर्णशब्दवत्
करशब्दप्रयोगः । भूषणमात्रे "के द्रुमास्ते क वा यामि स-
न्ति केन प्ररोपिताः । नाथ ! मत्कङ्कण्यस्तं येषां सक्ता
फलं फलम्" सा० द० । कर्मव्यवयम् जलार्थकं तस्य
कणः । पूजलकणे पु० । "नितम्बे पत्माङ्गी नयनयुगलं
कङ्कणभरम् सुखे हारावाग्निः सतिलकमभूत् पाणिकमलम् ।
अरण्ये कर्णाट ! तद्वद्विनितानां विधिवशादूर्ध्वोऽयं
भूषाविधिरजनि" उद्धटः ।

कङ्कणीका स्त्री पुनः पुनः कणति कण-यङ्-लुक्-ईकन्
"चङ्कणः कङ्कण च" उणा० कङ्कणादेशश्च । लुट्प्रसङ्गा-
याम् उज्ज्वल० वा० चङ्कणः-अच् कङ्कणादेशश्च गौरा०
ङीप् । कङ्कणोऽपि तत्रैव भरतः । अत्र मूलं स्यम् ।
कङ्कत पु० ककि-अतप् । १ नागवलाहजे । तक+गतौ अतप्
पृषो० । २ अल्पविषे ङुङ्ङे सपे पुंस्त्री जातित्वात्
स्त्रियां ङीष् । "कङ्कतो न कङ्कतोऽस्य सतीनकङ्कतः" ऋ० १,
१८१,१ । "कङ्कतोऽल्पविषः सतीनं जलम् तत्र कङ्कतः
जलङुगुधुमः" भा० १, २ केशप्रसाधन्याम् न० (काकुद्) ।
"शिरसीय कङ्कतभेदेतसूर्जजे" भाषः पुंस्त्वमपि "कलिमः
कङ्कतः शतद्वय एव । अपास्याः केश्यं मलमप्यर्चय्य
लिखात्" अथ० १४, २, ईदप्रसाधनीयुषाश्च कृन्ते उक्ताः
"केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमवापहा" अस्य स्त्रीत्व-
मपि तत्र गौ० ङीप् । कङ्कती तत्रार्थे विश्वामरौ । स्वार्थे
कन् । कङ्कतिका तत्र कङ्कतं तद्वत्स्कारः प्रयोजनमस्य
कः । कङ्कतीय केशप्रसाधनपरे ऋषिभेदे "तद्वैतच्छाण्डिल्यः
कङ्कतोयेभ्योऽहरहः कर्मा प्रदिश्य प्रव्राज" शत० भा० ८,

४, ४, १२ । गृहस्थं च तस्यैव केशसंस्कारप्रयोजनत्वात्
कङ्कतोऽति पु० कङ्कस्य लोटिप्रिव चयुरस्य । सत्सुभेदे (कांकला)
वा० अच् समा० । कङ्कलोऽप्यत्र । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
कङ्कपत पु० कङ्कस्य पतं पतं पचोऽस्य । पुङ्गे तत्पचयुक्ते
ऽशरे "हयान्शरजतप्रख्यान् कङ्कपतैः शिलाशितैः" भा० वि०
१८ "छित्त्वा च तानाशुगैश्च कङ्कपतान् शिलाशितान्"
भा० आ० ३८ अ० । ३८ । २ कङ्कखगस्य पचो च । कङ्कस्य
पतं यत् । २ तत्पचयुक्ते 'नखप्रभारूपितकङ्कपत सक्ता-
ङ्गुलिः सायकपुङ्खस्य' रघुः । तदस्यस्य इनि । कङ्कपतिन्
कङ्कपत्युक्ते वाणे पु० "विव्याध दशभिर्वाणैस्त्विरतः
कङ्कपतिभिः" भा० व० ५७ अ० । "पुनरेवाङ्कनत् पार्थ
हृदये कङ्कपतिभिः" भा० वि० ५८ ।

कङ्कपर्वन् पु० कङ्कः कङ्कमुखमिव पर्वस्य । सर्पभेदे । तिर-
शिराजोऽसितात् पृदाकाः परि संभृतम् । तत् कङ्कप-
र्वणो विषमियं वीरुदनीनशत्" अथ० ७, ५, ३, १,
कङ्कपुरी स्त्री कं सुखं तेन कार्याति प्रकाशते कै-क कर्मा० ।
काशोऽर्थ्यां तस्यां वसतां हि सुखबाहुल्यात् तथ्यत्रम् ।
"असिं ह्युपसृश्य पुनः पुनः स (असन्व) प्रासादमालाः
परितो विलोकयन् । उवाच नेत्रे ! स चले ! प्रपश्यतं
काशीं युयं कङ्कपुरी त्रियं वतं" काशी० २ अ० ।

कङ्कमाला स्त्री ककि-चापले घञ् कङ्क चापल्यं करचाहुल्यं
मलतं धारयति मल-पृतौ अण् उप० स० ॥ करताचीवाद्यो
यद्भर० तत्र हि करचापल्यत्वात् तथात्वम् ।

कङ्कमुख पु० कङ्कस्य मुखमिव सुखमस्य । (सांङ्गायि) । सन्देहे
सुश्रुते २ शब्दोद्धारार्थं यन्त्रभेदे न० । "तत्र नाना-
प्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मृगानि यन्त्राणां
प्रायशः सदृशानि तानि" इत्युक्ता "तत्र स्तुतिकयन्त्राण्य-
ष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रकतारश्च जघीपि
माज्जोरश्मालमृगैर्वीरुकाककङ्कहूरवत्सभाशयशदा-
त्यहोलूकचित्रिश्येन मृगप्रकौ मृगङ्कजाङ्गलिकर्णयमङ्ग-
ननन्दिमुखसुखानि मसूराकतिभिः कीर्तयवद्भान् मूले-
ऽङ्गुशवदाटसवराङ्गाण्यस्त्रिविधशब्दोद्धारणार्थमुपदिष्टान्ते"
इति तल्लक्षणसक्तम् । अस्य प्रशंसाऽपि तत्रैव । "निवर्त्तते
साध्वगवाहने च शल्यं मृगङ्गोद्भूतं च यस्मात् । यन्त्रे-
ष्वतः कङ्कसुखं प्रधानं स्थानेषु सञ्चल्यविवारि चैव" ।
कङ्कुर लि० कं सुखं किरति निपति कृ-अच् । कुत्सिते हेमच० ।
कंजलं धार्यतेऽल कम्+कृ-आधारे अप् । २ तत्र न० ।
कङ्कुरील पु० कङ्क इव चोदः लस्य रः । अङ्गोठवजे (आको-

डु) वङ्गभाषा (टेरा) हिन्दिभाषा । [राजवङ्गमः ।
कङ्कलोड्य न० कङ्क इव लोड्यते लोड-गयत् । चिञ्चोडमूले
कङ्कवाज प्र० कङ्कस्य वाज एववाजः पञ्चोऽस्य । कङ्कपत्ने वाण-
भेदे कङ्कपञ्चोऽप्यत्र । कङ्कस्य वाजः जातोऽस्य तार० इतच् ।
कङ्कवाजित कङ्कपञ्चयुक्ते सायके । “अताडयदमेयात्मा
नशमिः कङ्कगजितैः” भा० भा० ११७ अ० । [कत्वात्तयात्वम्
कङ्कयन्तु उ० ६त० । अष्टिपस्यामि शब्द० । तस्याः कङ्कनाश-
कङ्कशाय उ० कङ्क इव शेते शी-ण । कुकुरे शब्दमाला
कङ्का स्त्री ककि-अच् । गोशीर्षचन्दने शब्दमाला २ उप-
सेनदुहितभेदे च कंसशब्दे उदा० ।

कङ्काल उ० कं सुखं शिरों वा कालयति क्षिपति कल-अच् ।
त्वङ्मांसरहितशरीरारम्भकेऽस्थिसञ्चये अस्थिपञ्जरे ।

कङ्कालमालिन् यु० कङ्कालानां मालास्यस्य इति । महादेवे
कङ्कालय उ० कङ्कालं याति या-क । टेरे ।

कङ्कु उ० ककि-उन् । (काङ्नी) तण्धान्यभेदे द्विरूपकोपः ।
उपसेनस्य पुत्रभेदे कंसभ्रातरि । “कंसः सुनामा न्यपोधः
कङ्कुः शङ्कुः सुहस्तया । राष्ट्रपालश्च सृष्टिश्च तृष्टिमानुप-
सेनजाः” भाग० ८, २४, १४ ।

कङ्कु (ङ्कु) उ० न० कङ्कुः तण्भेदः तत्र तत्समीपे तिष्ठति
स्या-क पत्वम् । पर्वतीयसृष्टिकाभेदे । “हिमवत्-
पादशिखरे कङ्कु (ङ्कु) षं नाम जायते । तत्रैकं नलि-
कास्थं स्यात्तदन्यद्रेणुकं स्रुतम् । पीतप्रभं गुरु क्षिप्रं
तत्र अष्टं च रेणुकम् । कङ्कु (ङ्कु) षं रेचनं तित्तं कटूष्णं
वर्णकारकम् । क्षमिशोषोदराधानगुल्मानाहकफा-
पहम्” भावप्र० अत्रष्टयो० कस्य गः कङ्कु षमपि ।

कङ्कुष उ० ककि-उषन् । आभ्यन्तरदेहे । “कस्याभ्यां ते कङ्कु-
षेभ्यः कस्य मूलं विशल्यम् । सर्वं शीर्षयन् ते रोगं बहि-
र्गन्तयामह” अथ० ८, ८, २ ।

कङ्कैत् उ० ककि-एत् । काकभेदे त्रिका० ।

कङ्कैलि उ० कम् सुखं तदर्थं कैलिरत्र । अथोकष्टे राजनि०

कङ्कैलि उ० ककि-वा-एलि । वास्तुके शब्दमाला ।

कङ्कैलि उ० कङ्क-वा० एलि ष्टयो० । अथोकष्टे त्रिका० ।

कङ्क न० कम् खलस्येन खल-वा० ड । प्रापभोगे शब्दमा० ।

कङ्कु स्त्री कं सुखमङ्गति ऋग्या० कु शकम् । (काङ्गिनी)

धान्यभेदे ‘सा च चतुर्विधा तासां गुणाः भावप्र० उक्ताः ।
“स्त्रियां कङ्कुः प्रियङ्गुश्च कृष्णरक्तवित्तस्तथा । पीतश्च
चतुर्विधा कङ्कुस्तासां पीता वरा स्रुता । कङ्कुस्तु भग्नस-
न्धानवातकटुहृषी गुरुः । स्रुत्वास्ते शङ्करातीव वाजिनौ

गुणकटु भृगम्” । अप्राणिजातिवाच्यत्वात् वा ऊङ् ।

“आर्यास्तु यवशब्दाद्दोषशूकविशेषं प्रतीयन्ति श्लेष्मास्तु
कङ्कुम्” अधिकरणमा० स्वार्थं कन् तलैव । “कङ्कुका त्रि-
फला लोभं काशीयं अवणाह्वया” सुश्रु० । इयञ्च याम्य
ओषधिः । “तिलमाषत्रीह्रियवाः प्रियङ्गुवो गोधूमाश्चेति
सप्त याम्या ओषधयः” इति तैत्तिरीयसंहिताभाष्येष्टता
श्रुतिः प्रियङ्गुः कङ्कुः । अष्टादशधान्यमध्ये च अस्यापह-
णम् अष्टादशधान्यशब्दे ५२५ उ० तत्प्रमाणम् ।

कङ्कुनी स्त्री कङ्का कङ्कुशब्देन नीयते ज्ञायते नो-बा० कर्मणि
ड गौरा० ङीष् । (काङ्गनी) धान्यभेदे राजनि० ।

कङ्कुनीपत्ता स्त्री कङ्कन्याः पत्तमिव पत्तमस्याः । परग्या-
न्वाख्ये तण्भेदे राजनि० ।

कङ्कुल उ० कङ्कुं लाति गृह्णात्यनेन ला-बा० वज्र्ये
करणे क इत० । १ पाणौ हस्ते शब्द० ।

कच रजे स्वा० पर० अक० सेट् । कचति अकचोत् अकाचोत्
चकाच । प्रतिकचति । [कञ्चति अकञ्चोत् कचञ्च ।

कच बन्धे सक० दीप्नौ अक० स्वादि० पर० इदित् सेट् ।

कच बन्धे सक० दीप्नौ अक० भादि० आत्म० सेट् । कचते अक-
चिष्ट चक्रचे कचः । “चचाम भधु माध्वीकं त्वत्तु ज्वाचकचे
वरम्” भट्टिः । कादित्वाच्च एत्व प्रतिकचति ।

कच उ० कच-अच् । १ केके, २ वृहस्पतिपुत्रे, ३ शुष्कव्रणे.

४ मेघे शब्दमा० हस्तिन्यां स्त्री० मेदिनी । भावे च ।

५ बन्धे दीपोभायाञ्च । कचार्चचरितञ्च भा० आ० ७६, ७७

अ० यथा “जिगोषया ततो देवा वज्रिरेऽङ्गिरसं सुनिम् ।

पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यलूणनसं परे । ब्राह्मणौ

तावभौ नित्यमन्योन्यस्पर्शिनौ भृगम् । तत्र देवा निजघ्नु-

र्यान् दानवान् युधि सङ्गतान् । तान् पुनर्जीवयामास

काव्यो विद्याबलान्नयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योधया-

ञ्चक्रिरे सुरान् । असुरास्तु निजघ्नुर्यान् सुरान् सम-

रमूहन्ति । न तान् संजीवयामास वृहस्पतिरुदा-

रधीः । नहि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेत्ति वीर्य-

वान् । सङ्गीवनीं ततो देवा विषादमगमन् परम् । ते तु

देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुग्नसस्तदा । ऊचुः कचसुपा-

गम्य जेष्ठं पुत्रं वृहस्पतेः । भजमानान् भजसास्मान् कुरु

नः साहाय्यतमम् । या सा विद्या निवसति ब्राह्मणेऽ-

मिततेजसि । शुक्रे तामाहुर क्षिप्रं भागभाङ्गो भवि-

ष्यति । उपपर्वसमीपे हि शक्योऽष्टु त्वया हिजः ।

रजते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् । तमारा-

चयितं शक्तो भवान् पूर्वव्याः कविम् । देवयानीञ्च
द्वितानं सुतानं तस्य महात्मनः । त्वभाराधयितुं शक्तो
नान्यः कचन विद्यते । शीलदाक्षिण्यमाधुर्यं राक्षारेण द-
मेन च । देवयान्यां हि सुतायां विद्यां तां प्राप्नुयि-
ध्रुवम् । तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्दृष्ट्यतिष्ठतः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं दृष्टपर्वणः । स गत्वा त्व-
रितो राजन् ! देवैः सम्प्रेषितः कचः । असुरेन्द्रपुरे शुक्रं
दृष्ट्वा वाक्यसुवाच ह । ऋषेः पौत्रः पौत्रं पुत्रं साक्षात्
दृष्ट्यतेः । नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां
भवान् । ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ । अत-
स्तस्य मां ब्रह्मन् ! सहस्रं परिवत्सरान् । शुक्र उवाच ।
कच ! सुखागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः । अर्चयिष्ये-
ऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु दृष्ट्यतिष्ठति । वैशम्पायन उवाच
कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजपाह तद्व्रतम् । आदिष्टं
कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् । व्रतस्य प्राप्नोष्व
स यद्योक्तं प्राप्नोष्यत । आराधयन् पाध्यायं देवया-
नीञ्च भारत ! । नित्यभाराधयिष्यंस्तं युवायौवनगोचरे ।
गायन् नृत्यन् वाद्यं च देवयानीमतोषयत् । स शील-
यन् देवयानीं कन्यां सम्प्राप्त्यौवनम् । पुण्यैः फलैः
प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ! । देवयान्यपि तं विप्रं
नियमव्रतधारिणम् । गायन्तो च नृत्यन्तो च रक्षः
पर्यं चरन्तदा । पञ्चवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्कालीयुरधो बुद्ध्या दानवास्तं ततः कचम् । गा रक्षन्तं
वने दृष्ट्वा रक्षसोऽकमर्षिताः । जघ्नुर्बृहस्पतिर्देवादि-
द्यारक्षाश्चैव च । हत्वा शालाहकोभ्यश्च प्रायच्छन्नवशः
कृतम् । ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्तब्धवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रक्षिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात् । उवाच
वचनं काले देवयान्यथ भारत ! । देवयान्युवाच । आह-
तश्चान्नित्योत्पलने सूर्यश्चास्तकृतः प्रभो ! । अगोपाद्यागता
गावः कचस्यात ! न दृश्यते । व्यक्तं हतो नृतो वापि कच-
स्यात भविष्यति । तं विना न च जीवेयमिति सत्यं
ब्रवीमि ते । शुक्र उवाच । अत्रमेहीति संशङ्गा मृतं
संजीवयाम्यहम् । ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कच-
माह्वयत् । आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्याया ।
हतोऽहमिति वाचस्यो पृष्टो ब्राह्मणकन्यया । स पुन-
र्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया । वनं गम्य कचो
विप्रोदशगुह्यं नवाच तम् । पुनस्तं मेवयित्वा तु सप्त द्वा-
व्यस्यमिश्रवन् । चिरं गतं पुनः कन्या पितृ तं सञ्जि-

वेदयत् । विप्रेण पुनराहूतो विद्याया सुखदेहजः ।
पुनरावृत्त्य तद्भुक्तं न्यवेदयत् तद्व्यथा । ततस्तृतीयं हत्वा तं
दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णयः । प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायाम
सुरास्तदा । देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषयन्तु कचस्यात ! न दृश्यते । शुक्र उवाच ।
दृष्ट्यतेः सुतः पुत्रि ! कचः प्रेतगतिं गतः । विद्याया
जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् । भवं शुचो मा
रुदो देवयानि ! न त्वादृशो मर्त्यमनु प्रयोचेत् । यस्या-
स्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽष्टादिगणैश्च ।
सुरद्विषयैव जगच्च सर्वं सुपस्याने सत्तमन्ति प्रभावात् ।
अशक्योऽसौ जीवयितुं दिजातिः सञ्जीवितो बध्यते चैव-
भूयः । देययान्युवाच । यस्याङ्गिरा ददतमः पितामहो
दृष्ट्यतिष्ठतिपि पिता तपोनिधिः । ऋषेः पौत्रं तम
यापि पुत्रं कथं न शोचेयमहं न रुदाम् । स ब्रह्मचा-
रो च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः । कच-
स्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्त्ये प्रियो हि मे तात ! कचोऽभि-
रूपः । वैशम्पायन उवाच । स पीडितो देवयान्या स-
हर्षिः समाह्वयत् संरम्भाच्चैव काव्यः । असंशयं माम-
सुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् हृदयन्ति । अब्राह्मणं
कर्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि । अथ-
स्य प्रापस्य भवेदिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दृष्टेदीन्द्रम् ।
गुरोर्भीतो विद्याया चोपहृतः शनैर्वाचं जठरे व्याजहार ।
तमब्रवीत् केन पथोपनीतो समोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ! ।
कच उवाच । भवत्प्रसादाच्च जहति मां ह्यतिः अरामि
सर्वं यच्च यथा च वृत्तम् । न त्वेवं स्यात्तपसः सङ्कथो
मे क्लेशं ततो घोरमिमं सहामि । असुरैः सुरायां भवतो-
ऽस्मि दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ! । ब्राह्मीभा-
यामासुरो चैव माया त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत् । शुक्र
उवाच । किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से ! वधेन मे जीवितं-
स्यात् कचस्य । नान्यत् कुल्येर्मम भेदेन दृश्येत् कचो
अहृतो देवयानि ! । देवयान्युवाच । हौ मां शोकावनि-
तस्यो दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः । कचस्य नाशे
मम नाशे शर्म तवोपघाते जीवितं नास्ति शक्ता । शुक्र
उवाच । संसिद्धरूपोऽसि दृष्ट्यतेः सुत यत्त्वं भक्तं सज्जते
देवयानी । विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं भवेदिन्द्रः कच-
रूपी त्वमद्य । न निवर्त्तेत् पुनर्ज्जीवन् कश्चिदप्यो समोद-
रात् । ब्राह्मणं वर्णयित्वैकं तस्याद्विद्यामवाप्नुहि । पुलो
भत्वा भवत्य भावितो मामसहैहादुपनिष्कस्य तात ! । समो-

श्रेष्ठा धर्मवतीमवेष्टां गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां स-
विद्याः । वैशम्पायन उवाच । गुरोः सकाशात् समवाप्य
विद्यां भिक्षा कृत्वा निर्विचक्राम विप्रः । कचोऽभिरूप-
स्तत्क्षणं ब्राह्मणस्य गुरुत्वात्पेयैर्यस्यास्यामिवेन्दुः ।
दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशिस्तथापयामास कृतं कचो-
ऽपि । विद्यां विद्वां तामवाप्याभवाद्य कचस्ततस्तं गुरु-
मित्युवाच । यः श्रोतव्योरकृतं स निषिद्धेद्वयो मे नवि-
द्यास्य यथा समायम् । तं मन्येऽहं पितरं मातरश्च
तन्मै न दृष्टेत् कृतमस्य जानन् । कृतस्य दातारमनु-
त्तमस्य निधिं निधोनां चतुरन्वयानाम् । ये नाद्रियन्ते
गुरुमर्चनीयं पापाङ्गोकांक्षो ब्रजन्यप्रतिष्ठाः । वैश-
म्पायन उवाच । सुरापाणाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञा-
नाथं चैव महातिथोरम् । दृष्ट्वा कचश्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन । समन्युरुत्थाय महातु-
भावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः । काव्यः स्वयं वाक्य-
मिदं जगद् सुरापाणं प्रति वै जातशङ्कः । यो ब्राह्मणो-
ऽद्याप्रभृतीह कश्चिन्नोहात् सुरां पात्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्मज्ञा चैव स स्यादस्मिन्नोक्ते गर्हितः स्यात्
परे च । मया चेमां विप्रधर्मोक्तिधीमां मर्यादां वै
स्थापितां सर्वलोके । सन्नो विप्राः शुश्रूषांशो गुरुणां
देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे । इतोदशक्त्वा स महातु-
भावस्तपोनिधीनां निषिरप्रमेयः । तान् दानवान् देव-
विमूढबुद्धीनिदं समाहूय बचोऽभ्युवाच । आचक्षे वो,
दानवा वालिशः स्य सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे ।
सङ्जीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थं तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो
ब्रह्मभूतः । वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं
विरराम स भार्गवः । दानवा विस्मयाविष्टाः प्रययुः स्वं
निवेशयन् । गुरोर्दृष्ट्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः ।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमिवेव त्रिदशालयम् ।

वैशम्पायन उवाच । समाहृतप्रतं तन्तु विष्टुं गु-
ह्या तदा । प्रस्थितं त्रिदशालयं देवयान्यवरोदिदम् ।
अबेरकिरसः पौनः । हस्तेनाभिजनेन च । भ्राजसे वि-
द्याया चैव तपसा च दमेन च । अविद्ययाकिरा मान्यः
पितृर्धनं महायथाः । तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो
दृश्यस्यति । एवं ज्ञात्वा विजानीहि यदुद्भवमीमि तपो-
धनम् । व्रतस्ये नियमोपेते यथा वर्त्ताम्यहं त्वयि । स
समाहृतविद्यो मां भक्तं भजितुमर्हसि । गृह्णाण विधि-
वत् पाणिं मम मन्त्रप्ररक्तम् । कच उवाच । पूज्यो मा-

न्यश्च भगवान् या तव पिता मम । तथा त्वमनवद्याहि !
पूजनीयतरा मम । प्राप्येभ्योऽपि प्रियतरा भार्गवस्य
महात्मनः । त्वं भद्रे ! धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा
मम । यथा मम गुरुर्हित्यं मान्यः गुरुः पिता तव ।
देवयानि ! तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि । देवयान्युवाच ।
गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै ननु त्वमपि मे पितुः । तस्मात्
पूज्यश्च मान्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम । अहुरहंन्यमाने
च कच । त्वयि पुनः पुनः । तदा प्रभृति या प्रीतिष्ठां
त्वमद्य अरस्व मे । सौहार्दं चानुरागे च वेत्य मे भक्ति-
सुत्तमाम् । न मामर्हसि धर्मज्ञ । त्वक्तुं भक्तामनागमम् ।
कच उवाच । अविद्योव्ये नियोगे मां नियुज्यस्व शुभ-
प्रते ! प्रसीद सुभ्रु ! त्वं मद्यं गुरोर्गुहतरा शुभे ! यतो-
षितं विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने ! । तत्वाहसुषितो
भद्रे ! कुलो काव्यस्य भाविनि ! । भगिनी धर्मतो मे त्वं
मैवं वीचः सुमध्यमे ! । सुखमस्मदुषितो भद्रे न मन्यु-
र्विद्यते मम । व्यापृच्छे त्वं गमिष्यामि शिवभाशंस मे
पथि । अविरोधेन धर्मस्य अर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे । अप्र-
मत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम । देवयान्युवाच ।
यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचितः । ततः कच !
न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति । कच उवाच । गुरु-
पुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः । गुरुणा चाननु-
ज्ञातः काममेव शपस्व माम् । अपि धर्मं ब्रुवाणोऽहं
देवयानि ! यथा त्वया । शप्नो नाहोऽस्मि शपस्व काम-
तोऽद्य न धर्मतः । तस्माद्भवत्वा यः कामो न तथा स
भविष्यति । अविपुत्रो न ते कश्चिज्ज्ञातु पाणिं यही-
ष्यति । फलिष्यति न ते विद्या यत्वं मामात्य तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति । वैशम्पा-
यन उवाच । एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ।

कचग्रह पु० कचानां यज्ञोत्थ । केशकर्षणेन धर्मणे
“शपयन्मित्रपौलस्त्यवलात्कारकचपहैः” “अङ्गुलेति
रुधुः कचपहैः” रघुः । [हृदयाने त्रिका० ।
कचङ्गल न० कच-दीप्तै अच-कर्म० शकम्ना० । करपुन्य
कचङ्गल पु० कच-वा० अङ्गलच । ससुहृ त्रिका० ।
कचप न० कच-कपन् । शकपले उज्ज्वलदत्तः ।
कचपक्ष पु० कचानां समूहः कच+पक्ष । केशसमूहे अक्षरः
एवं केशपक्षादयोऽप्यत्र ।
कचपाश पु० कचानां समूहः कच+पाश । केशसमूहे अक्षरः

इव' केशपाशदयोऽप्यत्र । 'केशपाशे मनाथे' विक्र०

'तं केशपाशं प्रसक्तोऽस्य कुर्याः' कुमा० ।

कचमाल पु० कच' कचकान्ति' मलते मल-इतौ अच् ।

उप० स० । धूमे हारा० ।

कचरिपुफला स्त्री कचस्य रिपुः फलमस्याः । शठः शत्रो
राजनि० । [केशहस्तादयोऽप्यत्र ।

कचहस्त पु० कचानां समूहः कच+हस्त । केशसमूहे अमरः

कचाकचि अव्य० कचेषु कचेषु गृह्योत्पा प्रवृत्तं युद्धम् कर्म-

व्यतीहारे स० इच् समा० पूर्वदीर्घश्च । केशेषु केशेषु

पक्ष्णपूर्वके प्रवृत्ते युद्धे एवं केशाकेशिप्रभृतयोऽप्यत्र अव्य० ।

कचाकु त्रि० कच इव अकृति वक्रं गच्छति अक-उण् ।

इदुःशोले तस्य हि वक्रगतिस्तत्कथात्वम् २ सप्ते पु० इदुरा-

धर्मे त्रि० मेदि० तयोः कृटिलगतित्वात् तथात्वम् ।

कचाय न० ईत० । 'केशायभागे २ तत्परिमिते त्वसरेण्वट-

कभागे च । बालापादयोऽप्यत्र 'बालापायतभागस्य शत-

धा कल्पितस्य च भागोजीवः स विज्ञेयः' श्रुतिः ।

कचाचित त्रि० कचैरालुलायितैः आचितः । विकोर्ख्य'केशे

'कचाचितौ विप्रगिवागजौ गजौ' किरा० । [ङोप् ।

कचाटुर पुंस्त्री कच इवाटति अट+उरच् । दालूहे स्त्रियां

कचामीद् पु० कचमामोदयति आ+मुद णिच्-अच् । (बाला)

इति ख्याते गम्यद्रव्ये । [दिशदौ ।

कचिक त्रि० कच+चउरर्थ्यां कृत्सा०ठक् । केशादूरभव-

कचु स्त्री कच-उन् । खनामख्याते कन्दभेदे "कदली दाडिमी

धान्यं इति शानकं कचुः । विल्लोःशोको जयन्ती च

विज्ञेया नवपलिकाः" दुर्गो० त० । कचुस्या कालिका ।

कचेल न० कच्यते बध्यतेऽनेन कच-वा० एलच् । लेख्यपत्र

बन्धने सूत्रादौ लिङ्गा० । [चिते मेदिन्यमरौ ।

कचट न० कुत्सितं चटति चट-अच् बा० कोः कत् । कुत्-

कचर त्रि० कुत्सितं चरति चर-अच् कोः कट् । कुत्सिते

मेदिन्यमरौ ।

कश्चित् अव्य० काव्यते कम-विच्-कन् चोयते निशोयते

यक्षात् कम्+चि-किप् प्रथो० मस्य दः । स्वाभिलषित-

ज्ञापनाय कृते कामप्रवेदनरूपे १ प्रथे, २ हर्षे, ३ मङ्गले च ।

कश्चिन्नाहर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् "कश्चिदुपपन्नवोवः" इति च रघुः ।

कश्चिदध्याय पु० भारतान्तर्गते नारदेन कृतप्रश्नेन भङ्ग्या रा-

जनीतिज्ञापके पञ्चभेदे स च भा० सभा० ५ पृ०

"नारद उवाच । कश्चिदर्थोऽयं कल्पने धर्मो च रमते

मनः । सुखानि चातुभूतानि मनस न विहन्त्यते । कश्चि-

दाचरितां पूर्वैर्भरदेव ! पितामहैः । वर्त्तसे वृत्तिमज्जुः

धर्मार्थवृत्तिं त्विषु । कश्चिदर्थेन वा धर्मो धर्मोपाध-

मथापि वा । उभौ वा मोतिसारेण न कामेन प्रवा-

धसे । कश्चिदर्थश्च धर्मश्च कामश्च जयतां वर ! । विभक्त्य

काले कालज्ञः समं वरद ! सेवसे । कश्चिद्राजगुणैः षड्भुः

सम्प्रोपायांस्तथानव ! । ब्रह्मावलेन सम्यक् त्वं चतुर्दश

परोक्षसे । कश्चिदात्मनमन्वीक्ष्य परां जयतां वर ! ।

तथा सन्धाय कर्माणि अष्टौ भारत ! सेवसे । कश्चित् इक्ष-

तयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ ! । आढ्यास्तथा व्यसनिनः

स्वतुरक्षाय सर्वशः । कश्चिन्न कृतकैर्दूतैश्च चाप्यपरि-

शङ्किताः । त्यक्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितं तथा ।

भित्तोदासीनयत्नूणां कश्चिदेत्सि विकीर्णितम् । कश्चित्

सन्धिं यथाकालं विपक्षं चोपसेवसे । कश्चिन्मृत्तिसदासीने

सध्यमे चातुमन्यसे । कश्चिदात्मसमा दृष्ट्वाः शुद्धाः सम्बोधन-

समाः । कुचीनाशानुरक्षाश्च कृतास्ते वीर ! मन्त्रिणः । वि-

जयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत ! । कश्चित् संवृत-

मन्त्रैस्ते अमात्यैः यास्तुकोविदैः । राष्ट्रं सुरक्षितं तात !

यत्नं भिन विलुप्यते । कश्चिद्दिद्रावशं नैषि कश्चित् काण्डेऽपि

बुध्यसे । कश्चिज्ञापररात्रां च चिन्तयस्वधर्मवित् । कश्चिन्मन्त्र-

यसे नैकः कश्चिन्न बहुभिः सह । कश्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो

न राष्ट्रं परिधावति । कश्चिदर्थान् विनिश्चित्य लघुमूलान्

महोदयान् । लिप्रमारभसे कर्तुं न विप्रयसि ताडयान् ।

कश्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः । सर्वे

वा पुनश्चतुष्टयाः संवृष्टं चाल कारणम् । आप्रेरलुब्धैः

क्रभिकैश्चैव कश्चिदनुष्ठिताः । कश्चिद्राजन् ! कृतान्येव कृत-

प्रायाणि वा पुनः । विदुस्ते वीर ! कर्माणि नानवाप्तानि

कानि चित् । कश्चित् कारुणिका धर्मो सर्वशस्त्रेषु

कोविदाः । कारयन्ति कुमारं योधकृत्स्नाश्च सर्वशः ।

कश्चित् सहस्रैर्मूर्च्छाभिमेकं क्रोधासि पण्डितम् । पण्डि-

तो ह्यर्थकृत्स्नेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् । कश्चिदुद्गर्गाणि

सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः । यन्मैत्र्य परिपूर्णानि तथा

विलिखन्नुद्गरेः । एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो

विचक्षणः । राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महर्षीं श्रिय-

म् । कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपदे दश पञ्च च । लिभि-

स्त्रिभिरविज्ञातैर्वै त्वि तोथानि चारकैः । कश्चिद्विद्वेषाम-

विदितः प्रतिपक्षश्च सर्वदा । निवोदुयुक्तो रिपून् सर्वान्

वीक्ष्यसे रिपुसदृग ! । कश्चिद्दिनयसम्पन्नः कुक्षुपुष्पो वृक्ष-

श्रुतः । अनस्युरसङ्कीर्णः सर्वकृतस्ते पुरोहितः ।

कश्चिदग्निषु ते युक्तो विधितो मतिमान्दजः । कृतञ्च
होष्यमाणश्च कावे वेदयते सदा । कश्चिदङ्गेषु निष्ठातो
ज्योतिषः प्रतिपादकः । उत्पातेषु हि सर्वेषु देवज्ञः
कुशलस्तव । कश्चिन्मुखा महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्य-
माः । जघन्याश्च जघन्येषु भव्याः कर्मसु योजिताः ।
अमात्यानुपधातोतान् प्रहर्षतामहान् गुचीन् । त्रेणान्
त्रेणेषु कश्चित् नियोजयसि कर्मसु । कश्चित्तोषेण
दण्डेन भयसद्विजसे प्रजाः । राष्ट्रं तवानुशासन्ति
मन्त्रिणो भरतर्षभ ! । कश्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः
मतिं यथा । उपं प्रतिपहीतारं कामयानमिव
स्त्रियः । कश्चिद्दुष्टः शूरश्च मतिमान् प्रतिमान् गुविः ।
कुलोन्नयानुरक्तश्च दयः सेनापतिस्तव । कश्चिद्वलस्य ते
सुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः । हृष्टावदाता विक्रान्तास्त्वया
सत्कृत्य मानिताः । कश्चिद्वलस्य भक्तश्च नेतनश्च यथो-
चितम् । संप्राप्तकावे दातव्यं ददासि न विकर्षसि ।
कालातिक्रमसादेते भक्तवेतनयोर्भताः । भक्तैः कुर्वन्ति
दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः । कश्चित् सर्वोत्त-
रक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः । हृष्टाः प्राणांस्तवाधेपु
संत्वजन्ति सदा युधि । कश्चित्तो वचून्धान् सर्वशः
साम्याराविकान् । अनुशास्ति यथाकामं कामात्मा शास-
नातिगः । कश्चित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् ।
कभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् । कश्चिद्विद्या-
विनीतांश्च नरान् ज्ञानविशारदान् । यथार्हं गुणतश्चैव
दानेनाभ्युपपद्यसे । कश्चिद्द्वारान् मनुष्याणां तवाधे
अनुमोयुषाम् । व्यसनं चाभ्युपेतानां विमर्षि भरतर्षभ ! ।
कश्चिद्व्यादुपगः क्षीणं वा रिपुमागतम् । युद्धा वा
विजितं पार्थ । उल्लवत् परिरक्षसि । कश्चित्त्वमेवं सर्वस्याः
पृथिव्याः पृथिवीपते ! । समसानमिशङ्कश्च यथा माता
यथा पिता । कश्चिद्गुप्तनिर्णयं शङ्कं निश्चय्य भरतर्षभ ! ।
अभिवाशि जनेनैव समीप्य निविधं वलम् । यात्रामार-
भसे दिव्या प्राप्ताकालमरिन्दम् ! । पाणिमूलश्च विज्ञाय
अवसावः पराजयम् । वलस्य च महाराज ! दत्त्वा नेत-
नमपतः । कश्चित् वलस्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप ! ।
उपपन्नानि रत्नानि प्रवक्ष्यसि यथार्हतः । कश्चिदात्मा-
नसेवापे विजिह्व विजितेन्द्रियः । परान् जिगीवसे
पार्थ ! प्रजप्तानजितेन्द्रियान् । कश्चित् यासूतः शङ्कून्
पूर्वं गान्ति अरुहताः । सास दानञ्च भेदश्च दण्डश्च
विधिवद्गुणाः । कश्चिन्मूलं ददं जत्वा परान् यासि

विशाम्यते ! तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ।
कश्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधवला चमूः । वलस्येभ्यः सु-
नीता ते द्विषतां प्रतिमाधिनी । कश्चित्त्वञ्च सृष्टिञ्च पर-
राष्ट्रे परन्तप ! । अविज्ञाय महाराज ! निहंसि समरे
रिपून् । कश्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकतास्तव । अ-
र्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् । कश्चिदभ्य-
वहार्याणि गात्रसंघर्षणानि च । प्रेयाणि च महाराज !
रक्षन्त्यनुमतास्तव । कश्चित् कोषश्च कोष्ठञ्च बाह्वन् द्वार-
मायुधम् । आवश्य कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः । क-
श्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्यते ! । रत्नस्यात्मानसे-
वापे तांश्च स्नेह्यो मिथश्च तान् । कश्चित् पाने दूयते
वा क्रीडासु प्रमदासु च । प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं
व्यसनजं तव । कश्चिदायस्य चान्ते चतुर्भागेण वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव । कश्चित्
ज्ञातीन् शुक्रन् वृद्धान् बणिजः शिल्पिनः श्रितान् । अमी-
क्षणमनुष्टब्धासि धनधान्येन दुर्गतान् । कश्चित्त्रायव्यये
युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः । अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे निष्ठ
मावव्ययं तव । कश्चिदधैवसंभूदान् हितकामाननुप्रियान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य कित्त्वपम् । कश्चिद्विदित्वा
पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् । त्वं कर्मस्वरूपेषु नियो-
जयसि भारत ! । कश्चित् लुब्धाचौरा वा वैरिणो वा विशा-
म्यते ! । अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्त्रिनिविताः । क-
श्चित् चौरैर्लेख्यैश्च कुमारैः स्तोत्रशेन वा । त्वया वा पो-
द्यते राष्ट्रं कश्चित्तुष्टाः कभीवलाः । कश्चिद्राष्ट्रे तडागानि
पूर्णानि च दृष्टानि च । भागशो विनिविष्टानि न क्षि-
दैवमातृका । कश्चित् वीजं भक्तश्च कर्षकस्यावसोदति ।
पादकश्च शतं वृद्धा ददास्युष्मन्तुपकम् । कश्चित् स्वतु-
ष्टिता तातः वार्ता ते साधुभिर्वर्जनैः । वार्तायां संश्रित-
त्वात लोकोऽयं सुखमेधते । कश्चित् चूराः कृतप्रज्ञाः पञ्च
पञ्च स्वतुष्टिताः । क्षेमं कुर्वन्ति संहृत्य राजन् ! जनपदे
तव । कश्चित्प्रगदगुप्रार्थं यामा नगरवत् कृताः । याम-
वत् कृताः प्रान्तास्तैश्च सर्वे तदर्पणाः । कश्चिद्वलेनानु-
गताः सभानि विषमाणि च । पुराणि चौरा निघ्नन्-
श्चरन्ति विषये न ते । कश्चित् स्त्रियः शान्त्ययसि कश्चि-
त्ताश्च सुरक्षिताः । कश्चित् अह्वास्यासं कश्चिदुत्तं न
भाषसे । कश्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्धमनुविन्द्य च ।
प्रियागल्यनुभवन् शेषे न त्वमनःपुरे नृप ! । कश्चित् हौ-
धमसौ यामो रात्रेः सुप्ता विशाम्यते ! । संचिन्तयसि

धर्माधीनं यान् उल्लासय पवित्रे । कश्चिद्दुर्गन्धे निर्वर्णं मनु-
जान् समलङ्कृतः । उल्लासय कावे कावचैः सह पाण्डव !
मन्त्रिभिः । कश्चिद्भक्त्याम्बरधराः खड्गकृष्णः खलङ्कृतः ।
उपासते त्वानमितो रत्नधार्यमरिन्दन ! । कश्चिद्दण्डेषु
बभूवत् पूष्येषु च विद्याभ्यसे । परीक्ष्य वत्ससि सत्यग-
मिषे प्रियेषु च । कश्चिद्धारो रमाबाधनीयधैर्यनिषेनेन वा ।
मानसं हृदयेवाभिः सदा पार्थापकर्षयि । कश्चिद्देव्याचि-
कित्वायानटाङ्गायां विशारदाः । हृद्दद्यात्तुरक्ताय य-
रीरे ते हिताः सदा । कश्चिन् शोभान्नोहाहा नाना-
हापि विश्रम्भते । धर्मप्रत्यर्धिनाः प्राप्तान् पश्यसि कथ-
ञ्चन । कश्चिन् शोभान्नोहाहा विषम्यात् प्रथयेन वा ।
आनितानां मनुजानां हसि तं संख्यतुसि वै । कश्चित्
धोरा न सङ्गता ये च ते राष्ट्रवासिनः । त्वया सह विर-
ध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन । कश्चित् दुर्वचः यत्तुर्बलेन
परिपोडितः । मन्त्रेण बलवान् कश्चिदुभाभ्याञ्च कथञ्चन ।
कश्चित् सर्वेऽसुरक्तास्त्रां भूमिपात्राः प्रधानतः । कश्चित्
प्राणांस्त्वर्धयेन संत्यजन्ति त्वयादताः । कश्चित् सर्वविद्यासु
गुणतोऽज्ञां प्रवर्त्तते । ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव नैः-
श्वर्यसि शुभा । कश्चिन्ने त्वयोन्मूले पूर्वैरावरिते जनैः ।
वतमानस्तथा कर्त्तुं तस्मिन् कर्मणि वत्ससि । कश्चित्तव
मृद्वेऽस्त्रानि स्वादुन्यस्त्रानि वै हिजाः । गुणैर्बलि गुणो-
पेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् । कश्चित् कतूनेकचित्तो वाज-
येवांश्च सर्वशः । पुच्छरीकांश्च कार्त्तिकेन वतसे कर्त्तुं-
चात्मवान् । कश्चिज्ज्ञातोऽनं गुरुन् दृष्ट्वा देवतास्त्रा-
प-
नयि । चैत्रांश्च दद्यान् कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नम-
स्कृति । कश्चिन्मोको तु मनुजो त्वया प्रोत्साद्यतेऽनघ ! ।
अपि मङ्गलकृत्स्नश्च जनः पार्थोऽस्तुतिवति । कश्चिदेवा च
ने बुद्धिर्हन्तिरेवा च तेऽनघ । आबुध्या च यशस्या च
धर्मकाचार्यद्विगी । एतदा वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं
न सीदति । विजित् च मर्फी राजा सोऽत्यन्तं सुख-
मेधते । कश्चिदायौ विशुद्धात्मा आरितचौरकर्मणि ।
अडभ्यास्त्रजयवर्गे शोभादध्यसे रुषिः । दटो मृहीत-
कात्कारी तज्जर्दुटः सकारणः । कश्चित् सुच्यते कोनो
ब्रह्मकोजाकरमेव ! । उत्पन्नान् कश्चिदादास्य दरिद्रस्य च
भारत । अर्थाय मिथ्या पश्यन्ति तन्मात्मा कृता धनैः ।
नास्तिक्यनक्तं क्रोधं प्रमादं दीर्घकृतमात् । अदर्शनं
ज्ञानवताकावल्याङ्गिप्रचितताम् । एकचिन्तनसमर्थानामनर्थ-
कैश्च विवक्षन् । निश्चिन्तानामनारब्धं मन्त्रापरिरक्ष-

णम् । अमङ्गलप्रयोगश्च प्रसक्तं विषयेषु च । कश्चित्
वर्ज्यवस्योतानाजदोषाचलुर्हृष । प्रायशो वैविगद्व्यन्ति
जतमृषा, हि पार्थिवाः । कश्चित् सफला वेदाः कश्चित्
सफलं धनम् । कश्चित् सफला दाराः कश्चित् सफलं
सुतम् । बुधितिर उवाच । कथं वै सफला वेदाः कथं
वै सफलं धनम् । कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं
सुतम् । नारद उवाच । अग्निहोत्रका वेदा दक्षमुक्त-
फलं धनम् । रत्नस्रक्त्रफला दाराः श्रीलक्ष्मणफलं सुतम् ।
वैशम्पायन उवाच । एतदास्याव स हनिनारदो वै मङ्गा-
तपाः । पद्मस्नानरत्नदं धर्मात्मानं बुधितिरम् ।
नारद उवाच । कश्चिदध्यामता दूराद्विजो लाभकार-
णात् । यथोक्तमवहार्यन्ते युक्तं शुक्लोपजीविभिः ।
कश्चित् पुत्रवा राजान् पुत्रे राष्ट्रे च मानिताः । उपान-
यन्ति पत्न्यानि उपमाभिरवक्षिताः । कश्चित्कृषोपि द-
द्यान् धर्माधैवहिताङ्गरः । नित्यमर्थविदां तात ! तथा
धर्माधैवहिताम् । कश्चित् कवितन्त्रेषु गोषु पुष्पकलेषु च ।
धर्माधैव हिजातिभ्यो दीयेते मधुसर्पिणी । ब्रह्मोपकरणं
कश्चित् सर्वदा सर्वयित्तिनाम् । चातुर्मास्यावत् स
स्यक् नियतं संप्रयच्छसि । कश्चित् जतं विजानीये कर्त्तार-
रञ्च प्रशंससि । सतां मध्ये मङ्गराज ! सत्करोषि च पूज-
यन् । कश्चित् कृत्याणि सज्जोषि मृद्व्वापि भरतर्षभ ! ।
कश्चित्कृत्याश्चकृत्याणि रथकृत्याणि वा विभो । कश्चिद-
भ्यस्यते सम्यग्मृद्वे ते भरतर्षभ ! । मनुजैर्दस्य कृतं वै
यत्नकृतञ्च नागरम् । कश्चिदस्त्राणि सज्जोषि ब्रह्मद-
ण्डस्य तेऽनघ ! विषयोगास्तथा सर्वैर् विदिताः यत्तु-
नायनाः । कश्चिदग्निभयाक्षैव सर्वं व्याकभयास्तथा ।
रोगरक्तोभयाक्षैव राष्ट्रं च परिरक्षसि । कश्चिदभ्यांश्च
मूर्कांश्च पङ्कजं व्यक्तामवाभवान् । पितेव पापि धर्म्य !
तथा प्रमजितानपि । मङ्गलार्थं मङ्गराज ! कश्चित्ते
पुत्रतः जताः । मित्रावस्यं भयं क्रोधो माहृव दीर्घ-
कृतता । वैशम्पायन उवाच । एताः कृष्णान्धमो
मङ्गात्मा सुता मित्रो ब्राह्मणसत्तमस्य । प्रथम्य पादांश्च
मिवाद्य दटो राजाजनीवारदं देवकप्रम् । बुधितिर
उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वोक्तं प्रसा हि मे
भूय एवाभिदृष्टा । उह्वा तथा चैव चकार राजा केने
मर्फी सागरमेखकाञ्च ।

त्रि० केन जनेन कृष्याति दीप्यते ज्ञायते वा कृ-
षा० च । ! जयप्राप्ते देये । “सकामोऽसकद-

कच्छपुरातेतराव्युच्छता" काव्यप्र० "चमूचरैः कच्छभुवं
प्रदेशः" भाषः । २२०२१ नौकाक्षे च पु० ४ परिधानाक्षणे, स्त्री
(काक्षा) हेम० ५ वाराह्याम्, ईश्वरिकायाञ्च (भिक्षा) स्त्री
मेदि० ७ देशभेदे पु० ४ च देशः पृष्ठ० सं० कूर्मविभागे दक्षि-
णस्यां दिशि उक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य" कच्छो-
ऽथ कुङ्करदरी सतान्नपस्तीति विज्ञेयाः" तत्सोमा च
"नणेचरात् पूर्वभागे सप्तद्वीपेति तटे । कच्छदेशः स-
माख्यातः" शक्तिचक्रम० त० उक्ता । दत्तवृक्षे पु०
(हृद) हेम० । ८ सप्तसम्भूते १० व्याकाशाच्छादने ११ कूर्म-
कर्परे च निरु० कच्छपशब्दे विवृतिः कलाशब्दे उदा० ।

कच्छका पु० कच्छ+संज्ञायां कन् । तत्त्ववृक्षे (हृद) मेदिनिः
कच्छटिका स्त्री कच्छः कच्छप्रदेशमटिति व्यट्-व्यच् शकं
संज्ञायां कन् अत इत्यम् । १ कच्छायाम् (काक्षा) स्वस्वा-
क्षणे" शब्दार्थः ।

कच्छप पुं स्त्री "कच्छमात्मनो" सुखसंघटं पाति सच्चि
किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीर एव सुखसंघटं प्रवेशयति संघटे
हि कच्छयन्तः प्रविष्टः पाणिवाच्यकच्छपुट इति ।
कच्छेन कटाहेन (कर्परेण) इतराङ्गाणि पोति वा ।
अथ वा कच्छेन सुखसंघटेन पिबतीति कच्छः । खमा-
काशं छादयति कच्छः । कच्छः कच्छदेः अयमे-
षीतरो नदीकच्छ एतदीयसुदकं तेन च्छाद्यते" इति
च निरुक्तोक्तेः कच्छं पाति कच्छेन पाति वा कच्छेन
पिबतीति वा पा-उ । १ कूर्मे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् वा
च २ शेषाभेदे २ कच्छपस्त्रियाञ्च । ३ लुङ्गोरोगभेदे
स्त्री ५ कुबेरनिधिभेदे ईश्वरसम्भवे च पु० मेदि० ।
कच्छपीरोगस्य भावः प्रका० दर्शितः "पक्षिताः पक्ष्वा
बद्ध्वा दाहणाः कच्छपोक्षताः । कफानिलाभ्यां पि-
डकाः सा स्रुता कच्छपो बुधैः" कच्छपोक्षता मध्ये मो-
क्षता प्रान्ते गता । इत्यञ्च प्रसेकुरेगोमेक्षायां दशविधपिड
कान्तर्गता । निधिभेदः एकादिशब्दे नवसंख्यायां
दर्शितस्तत्र द्रष्टव्यः । स्वार्थे कन् कच्छपिकाऽपि रोगभेदे ।
"सदाहा कूर्मसंस्थाना श्रेया कच्छपिका बुधैः" वैद्यकम् ।
कच्छपमांसगुणाः भावप्र० उक्ताः "कच्छपो बलदो वा-
तपित्ततृप् पुंस्कारकः" । अयञ्च भक्ष्यपञ्चनखान्तर्गतः
"शयकः शङ्को गोषा खड्गो कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्याः
पञ्चनखेष्वेते" इति मनुक्तेः "पञ्च पञ्चनखान् भुङ्गीतेति"
श्रुतिः । अत्र परिसंख्येयतदतिरिक्तपञ्चनखानां भोजन-
निवृत्तिफलकत्वादित्यकारे स्पष्टम् । सप्तद्वीपमन्वकाखे एत-

न्मूर्त्या मन्दरधारवाधं ममयानवततार वधाह भाम०
१, २२० भगवत्तत्त्वविशयवतारकपदे । "सुरासुराः सु-
दधिं भक्षतां मन्दराचलम् । दध्ने कसठक्षणेण पृष्ठ एका-
दशे विभुः १७ श्लो० । "मच्छमानेऽर्षवे सोऽद्विरमाधारो ह्यपी-
ऽविशत् । भ्रियमाशोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुमन्दनः ।
ते सुनिर्विस्मयमनसः परिष्णानसुखस्त्रियः । आसन् स्वपौ-
रुषे गते दैवेनातिबलीवशा । विलोक्य विभेन विधिं तदे-
श्वरोदुरन्तरीय्योऽवितथाभिसन्धिः । जलावपुः कच्छपमङ्गुलं
मङ्गुलं प्रविश्य तथैव गिरिसृज्जहार । सस्रित्यंतं वीक्ष्य-
कुलाचलं पुनः सस्रुताता निर्मथने सुरासुराः । दधार
पृष्ठेन स लङ्कवोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ।
सुरासुरेन्द्रभुजवीर्यवेषितं परिभ्रमन्तं गिरिसृज्ज पृष्ठतः । वि-
भ्रतदावर्त्तनमादिकच्छपोमेने कृकण्डुयनमप्रमेयः" भाग०
८, ७, ७ विज्ञातिलसुते सुनिभेदे कतशब्दे प्रमाणम् ।

कच्छरुहा स्त्री कच्छे जलप्राये रोहति रुह-क । दूर्वायाम्
जटावतः तस्या जलप्रायदेशमवत्वात्तत्वात् ।
कच्छादि पु० पाणिन्युक्ते जाताद्यर्थे अण्यप्रत्ययनिमित्ते शब्द-
गणे स च गणः "कच्छ सिन्धु वर्यु गन्वार मधुमत् कम्बोज
कश्मीर यत्न कुक्ष्युषण्ड द्वीप अनूप अजवाह नि-
पथ कलंगर रङ्ग, एते च देशविशेषाश्चकाः तत्र जा-
तादि" अण्य काच्छ इत्यादि ।

कच्छ (च्छू) स्त्री कश्च-हिंसायां "कश्चश्चेति" उषा० अ कश्च
पृथो० वा चक्षुः । "कच्छा बाह्याः पिडकाः स्नाववत्यः
पामेत्तुक्ताः कच्छु मत्तः सदाहाः । सैव स्फोटोऽतीव्रदा-
हैरपेता श्रेया पाण्ड्योः कच्छरूपा स्त्रिचोष" उक्ते रोग-
भेदे (खोष) । [भेदे घटोखे राजनि०
कच्छु प्रौ स्त्री कच्छुं हन्ति हन-टक् ङीष् चक्षुषः । हृषुषा-
कच्छुर ति० कच्छूरस्त्वह र" कच्छा चक्षुषः पा० चक्षुः ।
रविधौ देर्पाप्रबोगार्थं चक्षुषिभिः १ कच्छूरोगयुते २ व्य-
भिचारयुते पुत्रवे च पु० १ पाकरे ति० मेदि० ।

कच्छुरा स्त्री कच्छः साध्यत्वेनास्त्वस्याम् चक्षुषः ।
१ कृकण्ड्याम् २ यस्याम् ३ दुरासुभायाञ्च मेदि० ४ पा-
हिणोदखे (सीवर) रत्नमाहा० । ५ पुंस्त्रियां स्त्रियाञ्च ।
कच्छुराचक्षुस न० "दन्ती निम्बदहृभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ।
कच्छीकृतैः पथैस्तं कटुप्रत्यक्षयोश्चितः । अर्कवीकृच्छ-
ङ्गधेन पृथक्पलजितेन च । गोमूलक्याटकेनापि यनैर्ब-
हान्तेना पथेत् । अथ्यक्तेन हरेदेतत् कच्छुः साध्यता-
मपि योमाकञ्च तथा कच्छुं तन्म्याधिभिधारायान् ।

कञ्जुराक्षयनामेदं तैलं हारीतभाषितम्” इति भावप्रका-
शोक्ते तैलभेदे ।

कञ्जुमती स्त्री कञ्जुः साधनत्वेनाख्यस्याः सतृप् ङीप् ।
शुक्राश्विग्राम् तत्सेवनेहि कञ्जूरोगजननात् तथात्वम्
कञ्जोष्टिका स्त्री कञ्जस्य उट्टकृणादिकमिव इवार्थे कन् ।
वेलाञ्जले (काञ्जा) हेमच० । [श्याम् रत्नमाला ।

कञ्जोर पु० केन कञ्ज्यते कुर-लेप् कर्म्मणि घञ् ।
कञ्ची स्त्री कञ्च बा० ङीप् । (कञ्चु) प्रसिद्धे कन्दभेदे । “महि-
षापरशुद्धेषु कञ्चीरूपाणि सुप्रते ! । मम वैरिणिनाशाय
पूजां गृह्य प्रसीद मे ” दुर्गाचौपड़ितस्थ तत्पूजामन्त्रः ।
“कञ्ची तु भेदिका सुर्वी कटुका पिच्छिला तथा । व्याम-
वातपित्तकरी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता” राजवल्लभः ।

कञ्ज रोहे (शौलः) इदित् पर० अक० सेट् । कञ्जति अकञ्जीत्
चकञ्ज रोहेऽल जन्म तेनास्याकर्मकता । कञ्जारः ।

कञ्ज न० के जले जायते जन-ड । पञ्जजे राजनि० ।

कञ्जल न० कृतसितं जलमस्मात् कोः कट् । अञ्जने
(काजल) तस्य संयोगाच्च अमयुदकमसितं भवतीति तस्य
तथात्वम् अञ्जनयन्दे ६४ पृ० विवृतिः । “सकञ्जलं
ताम्रघटे च घटं सर्पिर्धृतं तत्प्रकमञ्जलं” सुश्रु० ।
“नाकमण्डलं सितमण्डलं यासुनं कञ्जलाभस्याने वञ्जतः”
काव्यप्र० । श्लेषनसाधने इव्ये च (कं) असित-
गिरिनिभं स्यात् कञ्जलं विन्मुपायम्” पु० सर्वभक्षः । मेघ-
शु० गण्डपा० मत्स्यभेदे पुं स्त्री स्त्रियां गो० ङः सध्यस्थि १०० ।
कञ्जलं जातमस्य इतच् । कञ्जलित जातकञ्ज्ये इति० ।
वमध्योऽपि एकाक्षरकोषेऽयं पठितः कञ्ज मवाचरति
कञ्जल+किप् ततः अच् गौरा० ङोष् प्रभित्तरसगन्धके
स्त्री । स्वार्थे कन् तत्कार्ये “गुडं सूतं तथा गन्धं खल्लो
तावद् विमर्दयेत् । यावत् सूतं न दृश्येत किन्तु कञ्जलवत्
भवेत् । एषा कञ्जलिका ख्याता हं हृष्यो वीर्यवर्द्धिनी ।
नानातुपानयोगेन सर्वव्याधिनिनाशिनी” वैद्यकम् ।

कञ्जलध्वज पु० कञ्जलं ध्वज इवाख्य । दीपे त्रिका० ।

कञ्जलरोचक पुं न० कञ्जलं रोचयति रुच-णिच्-अच् ।
(पिलसुच) । वक्रभाषायां प्रसिद्धे । दीपाधारे जटाध०

कञ्चट न० कचि-अटच् । (काचङ्गादाम) जलतण्डुली ये
जलजशाकभेदे “पानीयतण्डुलीवीर्यस्तृकञ्चटसदा-
हृतम् । कञ्चटं तिलकं रत्नपित्तानिलहरं लघु । (चक-
राह) (हिन्दिभाषा) भावप्र० ।

कञ्चटादि न० चकदन्तोक्ते अतीवारीवैगरोषके औषधभेदे

“कञ्चटजम्बुदाङ्गिम्बुदङ्गाटकपत्रविस्त्रुवीरेम् । जल-
ध्वनिगतसङ्घितं गङ्गावैगमपि दृष्यात्” ।

कञ्चड पु० कचि-बा० अडन् । चक्रमर्दनहले गण्डचन्द्रिका ।

कञ्जार पु० कचि-भावे घञ् कञ्जं प्रकाशयच्छति कञ्-अच् ।

कं जलं चारयति किरणेन चर-णिच्-अण् वा । सुखे

जटाधरः । श्यर्कहले च । [श्लुप्रसोटे वैद्यकम् ।

कञ्जिका स्त्री कचि-खलुल् । श्यषयाख्यायाम् (कञ्जी) गण्डच०

कञ्जुक पु० कचि-प्रीतिबन्धयोः बा० उकन् । श्वारवाणे श्वो-

धादेशोलाङ्गातसच्चाहे श्वौहमये कवचे ४ सर्पनिष्पीडके

(खोलस) अमरः ४ खोलके (काशुकि) ५५ खलमात्रे उष्णा० को०

इवर्द्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे (पुलादेज्ज्मोक्षने भत्यादिभिः

स्यामिनोऽङ्गात् बलत्कारेण गृहीते वस्त्रे) हेमच० । ७ खोव-

धंभेदे स्त्री गौरा० ङोष् भेदि० । पञ्चोरीयहणे रत्नमा०

“बलानि श्चुराश्च घनाश्च कञ्जुकाः ” घनसंघतकञ्जुकाः क-

चिद्वेन्द्रगजाजिनकञ्जुकः” माघः “अनः कञ्जुकिकञ्जुकस्य

विपति त्रासादयं वामनः” रत्ना० । “सख्यं किं करवाणि-

यानि यतथा यत् कञ्जुके सख्यः” अमरुच० । “सुभाषि

तरसास्मादजातरोमाश्च कञ्जुकाः” पञ्चतन्त्रम् । “कञ्जुकं

तल्लग्नं च तल्लिकां सुपवीतिकां काशी० । सोऽस्य जातः

तारका० इतच् । कञ्जुकित जातकञ्जुके त्रि० ।

कञ्जुकाल पु० कञ्जुकोऽख्यस्य आलुच् । सर्पे गण्डच० ।

कञ्जुकिन् पु० कञ्जु क+अख्यर्थे इनि । “अनः पुरश्चरोट्टो

विप्रो गुण्यगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकृण्वः कञ्जु-

कीत्यभिधीयते” इत्युक्तलक्षणे । राक्षसमन्त्रः पुरा-

धिकारिण्य “अनः कञ्जुकिकञ्जुकस्य” रत्ना० । श्वार-

पाणे, १ सर्पे ४ जारे, ५ खे, ६ खण्डके च राजनि० ।

तुपकृपकञ्जुकादृत्तत्वात्तयोऽस्यात्वम् । ७ व्याघ्रकवचे त्रि०

कञ्जुलिका स्त्री कचि-उलच् गौरा० ङोष् स्वार्थे कन् हुल्ले

टाप् । स्त्रोणां कूर्पासवस्त्रे (कायली) हेम० “त्वं सुगन्धि

विनैव कञ्जुलिकाया धात्र्ये मनोहरिणीम् लक्ष्मीमिच्छाभि-

धायिनि प्रियतमे” बा० २० । कनभावे । कञ्जुलीत्यप्यल ।

कञ्जूल न० कचि-दीप्पो जलच् । स्त्रीगात्राभरणे उल्लभ०

कञ्ज पु० कम् जले जायते । चतरामने हिरण्यगर्भे “अप एव

ससज्जादौ ताम्र बीजमवाहजत्” “तस्मिन् जले खवं

ब्रह्मा” मनुस्मृत्यस्य जलेजातत्वात्तथात्वम् । १५ श्लो

“चतुर्भुजं कञ्जुरथाङ्गगङ्गाधरम्” भाग० १, २, ६ ।

१५ स्मृते च न० मेदिनिः । तल्ल पञ्चस्य जलजातत्वात्

अस्मृतस्य ससृज्जोत्पत्तत्वाच्चयात्वम् अस्मृतयन्दे विवृतिः । कम्

पिरसि जायते जन कर्त्तरि-ड । ॥ केचि पु० मेदिनिः ।
कच्छक पुं स्त्री कजि-बीलधातुः कृत् । (मयना) पक्षिभेदे
यद्धृच् । क्खिवां जातितात् ङीष् ।

कच्छज पु० कच्छात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते जन-ड । हिर-
गर्भे षष्ठसु खे अक्षयि यद्धृत्वा । यथा च अक्षयि विष्णु-
नाभिजातकमलादुद्भवत्वा वर्णितं भाग० १, १, १८, ख०
“सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतकृष्णः काञ्चात्मिकां यन्निष्ठोदी-
रयाणः । उवाच तस्मिन् सखिषे पदे खे यद्यानखो दाहनि-
हृद्ग्रीवः । चतुर्गुणान् स हृत्समधु खपन् खयोदीरितया
खपन्ना । काञ्चाख्यवासादित कर्मतन्त्रो लोकानपीतान्
दृश्ये खदेहे । तस्याख्यव्यामिनविष्टरटेरन्तर्गतोऽर्थो
रजसा तनीयान् । गुणेन काञ्चानुगतेन विद्वः खटुस्त-
दाभिद्यात नाभिदेयात् । स पद्मकोवः सख्योदतिवत् का-
लेन कर्मप्रतिबोधितेन । खरोचिषा तत् सखिखं विद्यालं
विद्योतयन्नर्क इवात्मयोगिनः । तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः
प्रावीविषत् सख्यगुणावभासम् । तस्मिन् खयं वेदमयो
विधाता खयन्मुक्त्वं प्रवदन्ति सोऽभूत् । तस्यां सचाख्यो-
रङ्गकार्यकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः । परिक्रमन्
ख्योनि विहसनेत्रवत्यारि खेभेऽनुदिश्यं सुखानि । तस्मात्
गुणान्खयनावपूर्णज्जोर्भिषक्तात् सखिखादिकृद्धम् । अपा-
श्रितः कच्छसु लोकतत्त्वं नात्मानमज्ञाविदददिदेवः” ।

कच्छन पु० कं कृच्छं जनयति जन-खिच्-खण् । १ कन्दर्पे लि-
का० (मयना) २ पक्षिभेदे यद्धृच् ।

कच्छनाभि पु० कच्छं पद्मं नाभावस्य सन्नायाम् अच् समा० ।
विष्णौ । “अख्येदं खेन रूपेण कच्छनाभकिरोदधे”
भाग० १, ८, ४४ ।

कच्छर पु० कजि-खरन् कं जलं जृणाति वा जृ-खिच्-खण् ।
१ खर्वे २ खर्कडखे ३ खर्कडखे ४ खर्वे ५ उदरे च उष्ण०
कच्छल पु० कजि-कच्छ । (मयना) पक्षिभेदे यद्धृच् ।
क्खिवां जातितात् ङीष् ।

कच्छर पु० कजि-खरन् कं जलं जृणाति वा जृ-खिच्-खण् ।
१ खर्वे २ खर्कडखे ३ खर्वे ४ खर्वे ५ उदरेऽर्धनिभेदे च मेदि० ।

कच्छिका स्त्री कजि-खण् टाप् ष (गामनहाटी) । अक्षयि-
कायाम् यद्धृच् । [चकाट] प्रतिकटति न यत्त्वम् ।

कट गतौ आदि० पर० सक० सेट् । कटति अकटोत् अकटोत्
कट गतौ आदि० इदित् पर० सक० सेट् । कटति अक-
खटोत् । चकाट कटकः । प्रतिकटति न यत्त्वम् ।

कट गतौ आदि० पर० सक० सेट् । कटति अकटोत् अक-

टोत् चकाट इदित् तेन नेट् कटुः । प्रतिकटति न यत्त्वम् ।
कट इतौ वर्षणे च आदि० पर० सक० सेट् । कटति इदित्
अकटोत् चकाट । कटः कटुः प्र+प्रकाशे अक० प्रकटित
प्रकटः । खिच्-प्र+प्रकाशने सक० । चटादि० प्रकटयति
प्रकटितः प्रकटयन् । युच् प्रकटना । नामधातुरित्यन्ये
कट पु० कट-कर्माणि ध कर्त्तरि अच् वा । १ हस्तिगण्डे
मदवर्षणात् तथात्वम् “यह्नितः कटकटाकृतं
मिमङ्को” भाषः “कण्डयमानेन कटं कटाचित् व-
न्यदिपेनोन्मथिता त्वगम्” “कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः”
गण्डमाले खेदवर्षणात् तथात्वम् “हृत्खगन्धिषु मत्ते-
भकटेषु फलरेणवः” रघुः । नलाख्ये शतपथभेदे अमरः । येन
(मादुर दड्ढा) प्रभृतिहृत् विरच्यते तस्य च दृष्टादेरा-
वरणसाधनत्वेन कटत्वम् ४ तन्निर्मिते आसनभेदे च अमरः
“गोऽन्धोयानप्रसादखस्तरेषु कटेषु” मनुः । “वर्षासु
क्षिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसोदति” भा० सं० १८ व० २४ । “ददार
करजं करामेरकां कटकटया” भा० १, ११८, १ । ५ कुम्भे
(मराठ) भरतः तस्य तृणादिरज्जुभिराहतत्वात्तथात्वम् ।
दैव्यावरणकारके लि० उरखटः । ७ अतिशये उत्कटे ।
कट इत्यनेन आचारे मेदि० । १० उशीरादिखण्डमाले
र० कटा ११ यवे प्रेते कटपूतनः १२ श्वरथे (श्व-
र० कटा १३) १३ खोषधिभेदे १४ प्रयाने हेमच० कटप्रूः
रणाधरे (तस्मात्) यद्धृत्वा । १५ क्रियाकारकमाले
१५ तटका १६ १७ तत्क्रोडासाधनद्रव्यभेदे च । “जिता-
लि० हेमच० १८ १९ तत्क्रोडासाधनद्रव्यभेदे च । “जिता-
तस्य २० खः पावरप्रतनासु शोषितशरीरः । नर्हि तदर्थि-
तस्य कटेन विनिपातितो यासि” कच्छक० उत्तरपदखे
कट इत्ये परे पूर्वपदस्योदात्तता । दाक्षिकटः सि० कौ०
१८ अथोषो पुं स्त्री मेदि० खोखे गौरा० ङीष् । ङी-
चनः १९ कटुक्याम् वैद्यकम् । [कटुक्याम् अमरः
कटवरा स्त्री कटं इषोति कट+इ-अच् छम् च । (कटुकी)
कटक खल्ली कट-जजादि० वुन् खर्ज्ज्वादि । १ हस्तभूषणे वखे,
“कटककुण्डलादिवत्” सा० द० । २ पर्यन्तमध्यभागे “प्रफ-
ल्लवर्णः २५ खैः” कुमा० । “नाभेऽपिषी सा कट-
कालरेषु” : “सखलचिलकटकासु वृक्षितत्वाः” भाषः ।
३ चक्रे च अमरः । ४ हस्तिदन्तगण्डे । ५ वास्तव्यवखे
ईराजधान्या ६ मेदि० । ७ नगवर्गम् यद्धृत्वा । ८ वी-
नासचे हेमच० “स च दिग्विजयक्रमेणामल चम्पूभाषातीरे
समावेशितकट
८ पर्यन्तसमभागे खानी विश्वः “अन्धकोषे” ९ हेमच०

कटकेषु परेषु च" भारते विराटपर्वणि ८७२ श्लोकः ।
कटकट लि० कटप्रकारः प्रकारे इतिम् । १ अत्यन्तातिशयिते
सर्वोत्कृष्टे २ महादेवे पु० "नमोनाभाव नाभ्याय नमः कट-
कटाय च" भा० शा० २८६ अ० शिवनामोक्तौ । अव्यक्तानु-
करणे डाच् कटकटा तदनुकरणशब्दे अव्य० । "ततः कट-
कटशब्दो बभूव सुमहात्मनोः" भा० व० १५७ अ० ।

कटकार लि० कटं करोति क्-अण् उप० स० । १ कट-
कारिणि मिलिभेदे "शूद्रायां वैश्यतस्योर्यात् कटकारः
इति कृतः" उगनसोक्ते २ वस्यं सङ्करभेदे पुंस्त्री स्त्रियां
ङीप् । "वशिष्ठयापतस्तेषां केचित् पारशनास्तथा ।
वैश्वानसेन केचित् केचिद्भागवतेन च । वेदशास्त्रावल-
म्बासो भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकारास्ततः पञ्चानु-
नारावणगणाः कृताः" । उगनसा तेषां कलौ वैश्वानसा-
दिसंसर्गेण वेदधर्म्मनिष्ठत्वप्राप्तिः वैष्णवत्वप्राप्तिर्योक्ता । क्-
किप् । कटकटपत्र "एरकां कटकटया" भाग० १, २, १६ ।

कटकिन् पु० कटकोऽस्यस्य इति । १ प्रवर्तते त्रिका० २ कटकयुक्ते लि०
कटकीय लि० कटकाय बलयाय हितः व्यूपा० ऊ । बल-
यथाधने स्वर्णादी पक्षे यत् । कटक्य तत्कार्ये लि० ।

कटकील पु० कटति वर्षति स्रवति कट-अच् कटस्य निधी-
वनरूपजलस्य कीलः पशुभाषा यत् कुल-संस्थाने व्या-
धारे घञ् वा । पतद्गृहे (पिकदानो) त्रिका० ।

कटखादक लि० कटमपि खादति-खाद-खल् । १ सर्वभजके
यवखादके २ अम्बुके पुंस्त्री कटस्यावरणस्य खं मध्यस्थि-
तच्छिद्रमस्ति अद-खल् । काचनिर्मितकलसे तस्य छिद्रा-
भावात् तथात्वम्" मेदि० ।

कटघोष पु० कटप्रधानोघोषः आभारपल्ली । प्राग्देशभवे याम-
भेदे ततः "प्राचां कटादेः" पा० जातादौ ऊ । कटघोषीय
तज्जातादौ लि० । एवं कटपल्लव कटनगरी कटपल्ली इत्या-
दयः प्राग्देशस्थितयामभेदेषु । ततः जातादौ ऊ कटपल्लवीय
कटनगरीय कटपल्लीय इत्यादयः तत्तद्व्यामजातादौ लि० ।

कटकुट पु० कटं यत् कटति ज्वालयता द्वाहणीति कट-बा०
अच् । १ यज्ञौ "कटकुटाव भावाय नमः पञ्चपलाय च"
अग्निपु० "खली कालकटकुटः" भा० अतु० १७ अ० । शिव-
नामस्य कालान्तररूपतया तस्य कालकटकुटनामता । उप-
चारात् वज्रज्जे २ स्वर्णं ३ चित्रकटपे तस्य तज्जामनामत्वात्
३ मन्त्रे च । मण्यपतिकल्पे याज्ञ० सूत्रौ "मितस्य संमि-
त्रयेव तथा शाककटकुटौ । कुष्माण्डो राजपुत्रचेलने
आह्लासमानितः" "मितस्यमितादिभिर्विनायकस्य ना-

मभिः स्वाह्वानैर्जुहुयादिति" मितानरायासुक्तेः ।

कटकुटेरी स्त्री कटकुटं वज्रजं सुवर्णनत्कान्तिमोरयति
रैर-गतौ अण् उप० स० अणन्तत्वात् ङीप् गी० ङीप्
वा । १ हरिद्रायां त्रिका० तस्याः स्वर्णं तुल्यपीतवस्त्वात्-
तथात्वम् । २ दारुहरिद्रायां रत्नमाला "नीलोत्पलो-
गौरकटकुटेरी" सुशु० ।

कटदानम् न० कट देहावर्त्तनं दीयतेऽत्र दा-ल्युट् । भग-
वतः पार्श्ववर्त्ताख्ये (करोटदेवोया) कर्म्मणि । तस्मिन्मत्तो-
त्वादि भाद्रशुक्लैकादश्यादौ सन्ध्यायां यवणनक्षत्रमध्यपा-
दयोगेन कार्यम् । "प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सिते
ऽहनि । कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते" एका०
त० वराहपु० । "कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः" रघु० । १ अत्र
कालव्यवस्था उत्थानैकादशीशब्दे ११०५ उक्ता ।

कटपूतन पु० कटस्य शवस्य पूतं पवित्रतां तनोति तन+अच् ।
प्रेतभेदे । "वान्नाश्रुत्कासुखः प्रेतोविप्रोधस्मात् स्वका-
च्छूतः । अमेध्यकुणपाशोऽस्यात् क्षत्रियः कटपूतनः" मनुः
अमेध्यकुणपभक्तत्वं तस्य धर्म्मोऽप्यनेन दर्शितः ।

कटप्रू पु० कटे प्रसूयाने प्रवते प्रङ् गतौ किप् नि० दीर्घश्च ।
२ महादेवे तस्य प्रसूयानवासित्वात् तथात्वम् । कटं प्रसूयानं
प्रवते कटेन शवेन प्रवते वा । २ रात्रौ ३ विद्याधरे च
मेदि० तयोः यथाक्रमं प्रसूयानवासित्वात् प्रेतवाहनत्वाच्च
तथात्वम् । कटेन देवनसाधनद्रव्येण प्रवते । ४ अजदेवके
त्रि० मेदि० कटात् समयत्वाच्चारात् तत्तत्क्रस्य प्रवते ।
५ कामचारिणि लि० । कटं नक्षत्रं प्रवते । ६ कीटभेदे
च उज्ज्वलदन्तः

कट(टि)प्रोथ पु० न० कटस्य कक्षाः कटेर्वा प्रोथोमांसपिण्डः ।
१ स्त्रिचि कटिदेशस्य मांसपिण्डे, अमरः ।

कटभङ्ग पु० कटस्य सैन्यसंघस्य भङ्गो यस्मात् । १ सैन्यसंघ-
भङ्गश्चेतौ षट्पष्ठ्यौ । कटानामोपधीनां भङ्गः छेदनम् ।
२ शस्यानां हस्तादिना छेदने च मेदि० ।

कटभी स्त्री कट इव भाति भा-कगौटा० ङीप् । १ कृतिश्रुती-
लतायाम् राजनि० २ लताभेदे भावप्र० । सा च "कटभी
खादुपमा च मधुदेशः कटभारः । कटभी तु प्रमेहार्थो-
नाडीग्रणविपक्रमीन् । हृत्पुष्पा कफकुष्ठौ कटूकौ च"
कीर्त्तिता । तत्फलं तुवरं ज्ञेयं विशेषात् कफशुक्-
लत् । भा० वप्र० उक्तपर्यायगुणा । ३ अपराजितायाश्च
अवापराजिता (कांटागिरीष) वृक्षभेदः रत्नमाला ।
कटमालिनी स्त्री कटानां क्लिष्टाद्योषधीनां माला साधनत्वे-

नास्वस्थाः इति डीप् । मदिरायां तस्याः कृष्णाद्योषधि-
गणप्रभवत्वात्तथात्वम् ।

कटस्थ पु० कट-धातुनामनकार्यत्वात् वादने अस्वच् । १ पाटिनि
उक्त्वा० कथ्यते आत्रियते यत्पुनरनेन करणे अस्वच् ।
२ वाये उपादिकोपः ।

कटभर पु० कटं गुणानिधयं विभक्तिश्च-अच् रुम् ।
१ कटभीहणे भावप्र० । २ स्थोनाकटस्थे राजनि० ।
३ नागवहायां स्त्री अमरः (गन्धभादाह) ४ प्रसारिण्याम् ।
(कटकी) ५ रोहिण्याम् । ६ कृत्स्न्याम् । ७ कलशिकायां
गोत्रायाम् । ८ वर्याभिः (पुनर्नवा) ९ मूर्खायाश्च स्त्री मेदि० ।

कटव्रण पु० कट उत्कटो व्रणोयुक्कण्डुरस्य । भीमसेने त्रिका० ।
कटशर्करा स्त्री कटः नखः शर्करेव मिटरत्वात् यस्याः ।
(नाटा) गाङ्गेरीकायाम् हारा० ।

कटा(ठा)कु पु० कट(ठ)-कच्छजीवने काकु । १ विहगे कण-
थीनानास्यानतस्याहाराहरणेन कच्छजीवनात्तस्य तद्यात्वम्
उक्त्वादत्तेन तु कठ कच्छजीवने इत्युक्तेरयं ठान्तश्च एव
कटेषु तदर्थत्वाभावात् कठे; तद्वन्नरूपतदर्थत्वाच्च ।

कटाक्ष पु० कटं गच्छम् अक्षति व्याप्नोति अच् । अपाङ्कटपै ।
अमरः “हृदिषालि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय” उद्ग-
टः । “आमोष्यन्ते त्ययि मधुकरोषयस्ते कटाक्षाः”
मेघ० “तत्त्वान्तरे जम्बुरसं कटाक्षैः” भाषः । “अमयति
नवि भूयस्ते जपाहः कटाक्षः” शङ्कराचार्यः ।

कटाग्नि पु० कटेन वीर्यादिवेष्टनेन जातोऽग्निः । वीर्या-
दिना वेष्टनेन जाते अग्नी “क्षेत्रवैश्वनस्यामविधीतस्त्र-
दाहकाः । राजपत्यभिगामी च दग्धव्याक्ते कटाग्निना”
या० “कटैर्वीर्यमयैर्वेष्टयित्वा दहेत्” मिता० । “उभा-
वपि तु तावेव ब्राह्मणया गुण्या सह । विप्रुतौ मूद्र-
वदृदण्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना” मनुः । [मूले शब्द०]

कटाग्रम् न० कटस्य तन्नामानस्यग्रस्तपत्तिसाधनम् । वीर्य-
कटार पु० कट-वा० चारम् । १ नागरे २ कामिनि च यद्भा०
कटाल लि० दुष्टः कटः अक्षयस्य सिद्धादि० लच् “जटाघटा
कटाकक्षाःक्षेपे” पा० ग० निर्देशान् आत्वम् । दुष्ट-
गच्छयुक्ते ।

कटाह पु० कटपाहन्ति आ+हन्-ड । १ तैलादिपाकपात्र-
भेदे (कडाह) २ जूषार्थे पुष्टे रक्षीभेदे । ३ जावमानश्च-
क्राप्रमहिर्वायिणौ च मेदि० । ४ नरकभेदे हारा० । ६ अर्धरे
यद्भरता० । ७ छर्पे ८ रूपे ९ कच्छे च इति केष्वि ।
“अहन्तिः कटकटाहृतं” भिमङ्गोः भाषः । “अ-

स्मिन् महाभोहमये कटाहे स्त्रियांस्मिन्ना रात्रिदिनेभ्यनेन ।
मासर्तुद्वीपरिचकृतेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता”
भा० व० ११२०० ।

कटि(टी) स्त्री कट-इम् । १ श्रोणिदेगे (काकांठ) । मदिकारा
नत्वात् वा डीप् । “सहासनमभिप्रेषु कृत्कटस्याप्यपङ्क-
टजः । अस्यां कटाङ्कोनिर्वाहः” मनुः । “कटिश्च तस्या-
तिलतप्रमाणा” भा० व० १०५७ । “सव्येन च कटीदेगे
गृह्य वाससि पाण्डवः” भा० व्या० १६१ “कटिस्तु हरते
मनः” सा० द० । तत्र तच्छब्दस्य पाप्यत्वसम्भवात् । डोबन्तः
२ पिपपत्यां स्त्री मेदि० ।

कटित्व न० कटिं त्वायते त्वै-क । १ काङ्क्षाम्, २ कटिवस्त्रे,
३ कटिवर्ष्णि च मेदि० । “स्फुरत् किरोटिबूरकटित्व-
कङ्क्षाम्” भाग० ६, १६, २७ ।

कटिन् पु० कटोऽस्यस्य प्रायस्त्वेन इति । १ प्रशस्तगण्डे गजे ।
कट+चतुर्थ्यां प्रेक्षा० इति । २ कटनिर्दत्तादौ लि०
स्त्रियासुभयतो डीप्

कटिप लि० कटिं पाति पा-क । कटिरक्षणे । ततः सङ्-
या० चतुर्थ्यां गद्य । काटिष्य कटिपनिर्दत्तादौ लि०
कटिमालिका स्त्री कटौ मालेव कम् । (चन्द्रहार) (गोट)
कटिभूषणे । हेमक० ।

कटिरोहक पु० कथा हस्तिकथा तं रोहति बह-बहुल्
१त० । हस्तिपञ्चाङ्गागेन हस्त्यारोहके यद्भा० ।

कटिस्त पु० कट-वा० इत् । कारवेष्टे (करेला) । ततः स्त्रियै
कन् तत्त्वैव अमरः । [हला०]

कटिशोर्षक पु० कटिः शोर्षमिव संघायां कम् । कटिदेशे-
कटिशूल पु० कटिस्थं मूलम् । कटिदेशस्यै कफशतिके मूल-
रोगभेदे ; मूलप्रसङ्गात् तद्भेदनिदानादि भावप्र० दर्शितमु-
च्यते यथा “दोषैः पृथक्समस्यामहन्तैः मूलोऽपि भवेत् !
सर्वेष्वेतेषु मूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः । प्रभुः कर्त्ता । अथ
वातिकस्य विप्रकटैः निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लल्लमाह ।
व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपापानात् ।
कलायस्त्रिहादिकोरदूपादन्तर्गुणाध्यवसायिषातात् । क-
षायतिकातिविषदृजासुविषद्वस्त्ररुक्कण्ठयाकैः विद्युक्-
मूलानिलसधिरौषाच्छोकोपशसादित्वाक्षमावात् । वायुः
प्रवृद्धो जनवेक्षि मूलं कृत्यवृषाश्च लिङ्गवर्षिदेये । (लिङ्गं
पृष्ठवंशाधरसन्निवृत्तकक्षादि) जोषे प्रदोषे च वना-
गमे च योति च कोपं सङ्घर्षेति नाडम् । सङ्घर्ष-
कृशोपशमप्रकोपो विण्मूलसंज्ञानतोदभेदैः । संखेद-

नाभ्यङ्गनमर्हनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च समं प्रयाति ।
 व्यावाभो मल्लशुद्धादिः दानं हरगराद्यादि । मैथुनं स्त्रीसेवा ।
 प्रजागरः राज्ञौ, एषामतियोगात्, शीतलजलप्रभृतपानात्
 कलायस्त्रिपुटः (मटर) व्यादकी त्वरी कोरदूषः कोरद्रवः
 अतिरूचद्रव्यसेवा अध्ययनं भक्त्योपरि भोजनम् अभिघातो
 खोटादिभिः, कषायतिक्तवर्षसेवा । विरूढजातम् विरूढ
 मङ्गरितमलम् कलायचणकादि तज्जमच्चरूपभक्ष्यम् ।
 बहूरकं शुष्कमांसम् । तस्य मूलस्य देशमाह । हृदा-
 दीति तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठेत् । “कफपित्ता-
 वरूद्रस्तु सारतो रसवर्द्धितः । हृदयस्यः प्रकुरुते मूल
 सुच्छासरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमार-
 तकपञ्जः” । अथ पार्श्वमूलस्यापि लक्षणमाह । “कफं
 निदत्त पवनः सूक्ष्माभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्यः पार्-
 श्वयोः मूलं कर्थाटोद्धानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसित
 वक्त्रेण नरोऽप्यत्र न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाश्रयादेव पार्श्व-
 मूलः प्रकीर्तितः” । वस्तिमूलस्यापि लक्षणमाह । “सरो-
 धात् कपितो वायुर्वसि संश्रित्य तिष्ठति । वस्तेरध्वनि
 नाङ्गीषु ततः मूलोऽस्य जायते । विण्मूल वातसरोधी
 वस्तिमूलः स उच्यते” । प्रकृतमनुसरति जीर्णं भुङ्क्ते ।
 प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन । वातप्रकोपात् ।
 वनागमे वर्षासु मेघोदये च । तथैव पैत्तिकमाह । क्षारा-
 नितः स्निग्धोष्णविदाह्निर्नैलनप्यावपिण्याककुलत्ययूषैः । क
 टुस्तसौशेरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । पा-
 त्यातियोगादग्नेर्विदग्धैः पित्तं प्रकृष्याथ करोति मूलम् ।
 तस्योहृदाहार्ति करं हि नाभ्यां सखे दमृच्छाभ्रमगोष
 युक्तम् । मध्यंदिने कथ्यति चार्द्धरात्रे निदावकाळे जल-
 दाख्ये च । शीते च शीतैः ससृपैति शानं सुखादुशीतै-
 रतिभोजनैश्च । निष्पावो राजमाषः । सौवीरं सन्धान-
 भेदः । सुराविकारैः “परिपक्वाप्तसन्धानससृपश्चा सुरा
 मता” । तस्याः विकारैः । रविप्रतापः आतपः । पात्या-
 तियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहोत्प्लापि अग्नेर्विदग्धै
 रिति बोधयति अविदाह्वस्तुनोऽपि पित्तवशादिदा-
 हित्वं भवतीति । जलदाख्ये शरदि । शीतैर्वातादिभिः ।
 सैशिकमाह । आनूपवारिजकिळाटपयोविकारैर्मांसैचुपिष्ट
 क्षयैस्त्रिदशयन्कालीभिः । अन्यैर्विलासजनकैरपि जेतुमिच्छ
 ज्ञेया प्रकोपसपगम्य करोति मूलम् । हृत्काष-
 कावसदनाद्यैश्च प्रसेकैरामाशयेऽस्मिन्निक्षीरगुरोर्गुह्यैः ।
 भुङ्क्ते सखे हि रजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्योदयेऽथ पि-

शिरं कुसुमागमे च । आनूपं वस्तुलजलदेशजं भक्ष्यम् ।
 वारिजं शालूकादि । “पक्वं दध्ना समं क्षीरं” विज्ञेया
 दधिकूर्विका । तत्रेण तत्कूर्चकं स्यात्तयोः पिण्डः किला-
 टकः” । पयोविकारः पायसादिः पित्तं साषादिः । अन्यैः
 गुवादिभिः । स्निग्धमाह पटावगुणितमिव यत्कोषं शिरश्च
 तयोर्गुह्यैः सह । सूर्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवस-
 प्रथमभागस्योपलक्षणम् । पिशिरं तत्र कफस्यातिसञ्चयात्
 कुसुमागमे वसन्ते । इन्द्रजमाह । हिदोषलक्षणेर्तैर्विद्या-
 स्मूलं हिदोषजम् । (तस्य भेदा स्तयो वक्ष्यन्ते, हिदोषजमाह ।
 सर्वेषु देशेषु सर्वलिङ्गं विद्याङ्गिषु सर्वं भवं हि मूलम् ।
 सुकटमेनं विषयजकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपात्रैश्चिकित्सनाभ्यामाशयेषु सर्वं भवं
 हिदोषजम् । अयामजमाह । आटोपङ्कजासवनीगुह-
 त्यस्तौ भिद्यमानाहकप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गैश्च समानलिङ्ग-
 मामोद्भवं मूलमुदाहरन्ति । कफस्य कफमूलस्य । आभो-
 द्भवं व्यामादुद्भवो यस्य तम् । अत्राममूले जाते पश्चाद्
 दोषसम्बन्धः अतएवास्य मूलस्याप्यमृत्युक्तम् । सप्त
 प्रथममाशये भवति पश्चात् सन्ध्याभिर्हृषैर्वस्तिनाभि
 हृत्पार्श्वकलिषु भवति यथादोषसम्बन्धम् । आममूलस्य
 दोषविशेषेण देशविशेषमाह । वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति
 पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफस-
 च्चिविष्टं सर्वेषु देशेषु च सञ्चपात् । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पा-
 र्श्वभ्यां संहिते कुक्षौ । कफसचिविष्टं कफेनाविष्टम् ।
 ‘वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु च मूलः कफपैत्तिकः । कुक्षौ हृत्पा-
 र्श्वभ्यां तत्र च मूलः कफपैत्तिकः । दाहज्वरकरो वीरो
 पिशियो वातपैत्तिकः । तन्वान्तरोक्तमानमूलमाह ।
 ‘अतिमात्रं यदा भुङ्क्ते पात्रके अडुताकृते । स्थिरीकृतम्
 तत्काष्ठं वायुराहत्य तिष्ठति । यदाहं न गतं पाकं तच्छूलं
 कुरुते अयम् । मूर्च्छाद्धानं विदाहं च हृत्पृष्ठेण
 विवर्जितम् । कस्यं वान्निमतीसारं प्रमेहं जनयेदपि ।
 अविपाकोद्भवं मूलमेतमाह स्त्रीविषयः” । अविपाकोद्भवं
 आसोद्भवमित्यर्थः । अथ मूलस्योपद्रवानाह वेदनाति
 त्वया मूर्च्छा व्यामाहो गोरवाद्यर्चा । काशः श्वासो वनि-
 र्दिका मूलस्योपद्रवा मृताः । अथास्य साध्यत्वादिकमाह ।
 एकदोषानुगः साध्यः कच्छसाध्यो हिदोषजः । सर्वदोषा-
 न्वितो घोरस्वसाध्योभूयुपद्रवः । अथारिष्टमाह । वेदनाति
 त्वया मूर्च्छा व्यामाहो गोरवं ज्वरः । अमोऽरुचिः कथ-
 त्वश्च बलहानिस्तथैव च । उपद्रवा दृश्यन्ते यस्य मूलेषु

नास्ति सः । अथ शूलस्यैव भेदं परिणाममाह । स्वनि-
दानैः प्रकृपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समा-
हत्य शूलकारो भवेद्बुद्धो । भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव
परिणामजम् । स्वनिदानैरित्यादिना निदानपूर्विका सं-
प्रामिद्वक्ता भुक्ते जीर्यतीत्यादिना लक्षणभक्तम् । समा-
हत्य व्याप्य तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ।
आध्मानाटोपविण्मूलविवन्दारतिवेषैः । स्निग्धीणोप-
शमप्रायं वातिकं तददेत् भिषक् । त्वष्टा दाहा रति-
स्तेदकटुल्लवणोत्तरम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं
लघयेत् बुधः । कर्हि कृष्णासंभोहसत्यक् दोषमन्तति ।
कटुतिक्तोपशाक्तौ च विन्नेयञ्च कफात्मकम् । संदृष्टलक्षणं
बुद्धा हिदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यं स्यात्
क्षीणभांसवनानलम् । अथाक्षद्वयनामानं शूलविशेष-
माह । जोर्ये जीर्यति चाप्यत्र यच्छूलमपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न समं याति
नियमात्सोऽक्षद्वय उदाहृतः । नेदं शूलमसाध्यं चिकि-
त्साभिधानात् । उभयथा प्रयोगात् क्लीप्तत्वमप्यस्य ।

कटिशूलला स्त्री इतः । कटिधार्यलुद्धर्षिक्तकाम्यं हारा ।

कटिस्त न० कटौ धार्यं स्त्रवं शाकः । कटिधार्ये कापिसर-
चिते धातुमये वा स्त्रवे (धुनसी गोटी) हला । “प्रवरमणिमय
मुकुटकुण्डलकटकहारकटिस्तलकेयरनूपाद्यङ्गभूषणविभूष-
नम्” भाग० ५, १, ४ । अत्र सर्वत्र मणिमयेति विशेषणम्
प्राचुर्ये मयट् । तेन “कटिस्तलं न धारयेत्” इति न
भट्टतिविरोधः केवलस्तलस्यैव कटौ धारणनिषेधात् ।
स्तलञ्च कापिसमेव उर्यामयादेस्तु न धारणनिषेधः ।

कटीतल पु० कक्षां तलमासदमस्य । षड्वङ्गने त्रिका० यतो-

ऽसौ कटिदेशे धार्यते । इतः । कक्षास्तले नितम्बे न० ।

कटीर पु० कट-रैरन् । कन्दरे २ जघनदेशे च उल्लभः २ नितम्बे
४ कक्षाजटाधरः । ततः स्वार्थे कन् । कटीरक नितम्बे त्रिका०

कटु न० कटति सदाचारमाह्वयति रसनामाह्वयति वर्णति
क्वावयति नासादितो जलम्, कट-उन् । ऽयकार्ये अमरः
२ दूषणे विश्वः २ रसभेदे (कात्) ४ तद्वति अमरः त्रि० । स्त्रियां
वा ङीष् । तद्वस्युणाः भावप्र० उक्ताः “कटु रूपाय तोष्णाय
विषदो वातपित्तकृत् । स्नेहकृत्तुपुराग्नेयः क्रिमिकण्डू-
विषापहः । कृत्स्नस्यहरसापि भेदः स्यौल्यापकर्षणः ।
अन्तदो नासिकास्यासिजिह्वापोद्भेजको मतः । दीपनः
पाचनोश्चो नासिकाशेषो भ्रष्टश्च । क्लेदभेदोवशा-
मज्जाशक्नुलोपशोषणः । कोतः प्रकाशको रूखो मेध्यो

वर्ज्यो विबन्धकृत् । आग्नेयः अधिकाम्यः शः । मेध्यो मेधायै
हितः । वर्ज्यो विबन्धकृत् मलबन्धं करोति । अविद्युक्तस्य
कटुरसस्य गुणाः । सोऽतिशुक्लो भ्रान्तिदाहमुस्ततात्त्वो-
शोषकृत् । कण्ठादि पीडाभूच्छान्तिदाहदो बलकान्तिहृत् ।
कटुरसस्याग्निजन्यपित्तकार्यत्वं सुश्रुते उक्तं यथा “कटु-
म्लवणा आग्नेया इत्युपक्रम्य “औष्ण्यतैज्ज्यरौष्ण्यलाघव
वैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुको रसः
सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्जयति तैज्ज्यात्तैज्ज्यं रौष्ण्यादौष्ण्यं
लाघवात्लाघवं वैशद्याद्देश्यामति” । स्नेहोपक्रमे
चोक्तं तत्रैव “पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स स्नेहः प्र-
त्यनीकत्वात् कटुकत्वात् माधुर्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्ने-
हम्, लाघवात् गौरवम् औष्ण्यात् शैत्यम्, वैशद्यात्
पैच्छल्यम्” । ५ पक्षे च “अवणकटु निनाटमे-
कयाक्यं विषयः” रघुः “कण्ठमाकुण्ठयिष्यामि कटु-
क्तिवचने पटुम्” नैषधम् ।

वाक्यस्य कटुत्वञ्च दुष्टार्थवाचकत्वम् रसविपरीत-
वर्णयुक्तत्वञ्च । तत्र रसभेदे वर्णभेदानां कटुत्वमकटुत्वञ्च
सा० ट० दर्शितम् । षट्कारकणशान्ते “मूर्द्ध्नि-
वर्गान्यवर्णेन युक्ताः टटडडान् विना । रणौ लघू च त-
द्गुक्तौ वर्णाः कारणतां गताः” । धारवोभत्सरोद्देशे तु
“वर्गस्याद्यत्तीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिभौ । उपर्यधो
हयो वा मरेफः टटडटैः सह । शकारस्य प्रकारस्य तस्य
व्यङ्ग्यतां गताः” । ईमत्कारिणि उगुगन्धौ त्रि० भेदि०
“सप्रच्छदलीरकटु प्रवाहम्” रघुः । कटुः क्षुरभिः “कटु-
तिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः” यादयोक्तैः ।
८ अग्रिये त्रिका० । ९ दुर्गन्धौ शब्दाः । (कट्की)
१० कटुक्याम् स्त्री अमरः गुणवचनत्वात् वा ङीष् कट्का ।
कटुक पु० कट-स्वार्थे कन् । कटुरसे “योजिह्वाप” बाधत्वं
उद्भेगं जनयति शिरो गृह्णीति नासिकां च स्वावयति स
कटुकः “सुश्रु० २ तद्वति त्रि० “उपर्यधिव्यान्तकटुकवर्त्ति प्रयोग
वर्द्धिततिमिरेण काद० । २ पक्षे च त्रि० । “परुषं ये
न भाषन्ते कटुकं निहुरं तथा” भा० वसु० ६ ४५ अ० ।
४ उपमे त्रि० “ततः प्रावर्त्तत पुनः संध्यामः कटुकोदयः”
भा० व० २ ८६ अ० । ५ पटोले पु० राजनि० । ईशुगन्धित्वे
गच्छरत्ना० । ७ कुटजवृक्षे (कुड्चि) ८ चकटवृक्षे (आक्रन्द)
गच्छ० । ९ राजसर्पे च पु० हारा० । १० शुण्ठी-
पिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुके न० भेदि० ।

कटुकत्रय न० कटुकानां कटुरसानां त्रयम् । शुण्ठीपिप्पली

भरिचक्षुषे त्रिकटुनि । 'कुक्कुटाखलकपाद्यानि लघुनं
कटुकत्वयम्' सुश्रु० । कटु, कृत्तिकमध्यतः न० ।

कटुकान्द उ० कटुः कन्दो मूलं यस्य । शिपुदन्ते (सजिना)
२ खाद्वर्गके, च (खादा) मेदिनिः ।

कटुकफल उ० कटुकं फलमस्य । कङ्कोले राजनि० ।

कटुका स्त्री कटु+संज्ञायां कन् । (कट्को) १ कटुरोहिण्याम्,
राजनि० २ ताम्बूल्यां, (पान) शब्दच० ३ राजिकायां,
(राइसरिषा) ४ तिल्लाबाबुके (तितलाड) च रत्नमा० ।

५ कटुरसयुक्तस्त्रियाश्च । तत्र (कट्को) दृश्यस्य पर्याय-
गुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "कटो तु कटुका
तिक्ता क्षणमेदा कटुम्भरा । व्यथोक्तं मत्स्ययकला च-
क्राङ्को शकुलादनी । मत्स्यपित्ता काण्डकृहा रोहिणी
कटुरोहिणी । कङ्को तु कटुका पाके तिक्ता कृषा हिमा
लघुः । मेदिनी दीपिनी कृदा कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठमिप्रणुत्"

कटुकालाबु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलाबु(बू) कर्म० ।
(तितलाड) अलाबुभेदे रत्नमाला । कटुतुम्बी शब्दे विहतिः
"मत्स्यं कटुकालाबुखे दप्रारब्धदन्तुरताप्रतीकारेण" काद०
"कटुकालाबुलतपेधनसर्पसर्पनिर्मोक्तैः" सुश्रु० ।

कटुकी स्त्री कटु+कार्थे कन् गौरा० ङीप् । (कट्को) १ कटु-
कायाम् । कटुकाशब्दे गुणपर्यायादि । [मशके जटा० ।

कटुकीटक उ० कटुः दंशेन दुःखदत्तात् कीटः स्त्रार्थे कन् ।
कटुक्वाण उ० कटुक्वाणः काणो यस्य । (तितिर) टिट्टिभ-
पक्षिणि हेमच० । [मूले च राजनि० ।

कटुयन्त्रि पुंन० कटुर्पन्थिरस्य । शिपुपक्षीमूले, २ शुण्ठी-
कटुङ्गता स्त्री कटु दूषितं करोति क-ङ् प्रथो० सुम् वस्य
भावः तत् । "नित्यकर्मसमाचारनिवृत्त्ये कटुङ्गता"
हारा० उक्तायै ।

कटुचातुर्जातक न० चतुर्भोजातकं ततः स्त्रार्थे व्यञ्ज कर्म० ।
एलात्वकपत्रकमरिचातककटुव्यचतुष्के राजनि० । [रत्ना० ।
कटुच्छद उ० कटुच्छदः पत्रं यस्य । तगरदन्ते (टगर) शब्द-
कटुतिक्तक उ० कटुचासो तिक्तचेति अल्पायै कन् ॥ भूनिम्बे,
वैद्य० २ यण्डके राजनि० ।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटुः खादे तिक्ता । कटुतुम्बीयम् ।
स्त्रार्थे कन् अत इत्थम् । कटुतिक्तिका तत्रैव राजनि० ।

कटुतुण्डो स्त्री कटु तण्डुमस्याः । (कटुतरा) अताभेदे राजनि०
स्त्रार्थे कन् अत इत्थम् कटुतुण्डिकापि तत्रैव । "कटुतुण्डो
कटुः पाके रसे तिक्ता च सा मता । कफवान्निविषज्जी-

चारुव्यासकफपित्तनुत् सदा पय्या च सा स्त्रेया"
राजनि० उक्तगुणा

कटुतुम्बी स्त्री विपाके कटुतुम्बी । (तितलाड) अलाबुभेदे
भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा "रुग्णाङ्गः कटुतुम्बी स्यात्
सा तुम्बी च महाफला । कटुतुम्बी हिमा कृदा पित्तकाश-
विपापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकत्" ।
कटुतय न० शुण्ठीपिप्पलीमरिचक्षुषे त्रिकटु नि राजनि० ।
कटुत्तिकमध्यतः ।

कटुदत्ता स्त्री कटु दत्तं यस्याः । (काङ्कुड) कर्कश्याम् राजनि०
कटुनिष्ठाव उ० कर्म० । नदीसन्निकटदेशजाते निष्पापधा-
न्यभेदे राजनि० ।

कटुपत्र उ० कटु पत्रमस्य । पर्पटे सितार्ज्जके राजनि० ।

कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः वृद्ध० कप् अत इत्थम् ।
कण्टकारीदन्ते राजनि० ।

कटुपाक ति० कटुः पाकोऽस्य । यस्य पाककाले कटुत्वं
१ तादृशव्ये "कटुपाकः सरो कृद्यो गुग्गुलुः स्निग्धपिच्छि-
लः" । "क्षौमं तैलं बल्यहम् कटुपाकमचाक्षुषम्" सुश्रु० ।
इत्यादिगानास्थाने दर्शितम् । कर्म० । २ कटुरसक्षुषेण पाके ।
तथा पाकश्च भावप्र० दर्शितः "जाठरेणाग्निना योगाद्यद्भेदेति
रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति कृतः ।
मिष्टः पटुश्च मधुरमन्त्रोऽन्वय्यते रसः । (पटु रत्न लक्षण
रसः) "कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः"
वाग्भटः "त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वादुश्चकटुकात्मकः"
तत्फलसक्तं भावप्र० "क्षेष्णक्षणमधुरः पाको वातपित्तहरो
मतः । अन्वस्तु कृत्येति पित्तं वातक्षेष्णगदापहम् । कटुः
करोति पवनं कर्म वातन्तु नाशयेत् । विशेष एष रसतो
विपाकानां निर्दिष्टः" तथा च वस्त्रामपि रसानां पाके
त्रैविध्यमेव मधुराश्चकटुभेदात् । सुश्रुते तु पाकत्रैविध्यं
निराकृत्य द्विधैव पाकः समर्थितः यथा

"तस्माद्दीर्घं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः
प्रधानमिति कश्चात् ? सख्यक्षिप्याविपाकादिह सर्व्वेऽख्या-
य्यभ्यवहृतानि सख्यं मिथ्या विपकानि गुणं दोषं वा
जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिसं पाक इति । केचि-
न्निविधमिच्छन्ति मधुरमन्त्रं कटुकं चेति तत्तु न सख्यं
भूतगुणादागमाज्ञान्धो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्ध
मन्त्रतादृपेत्यन्नेर्षन्दत्वात् । यद्येवं लक्षणोऽप्यस्यः पाको
नविध्यति क्षेष्णा हि विदग्धो लवणतासृपेति मधुरो म-
धुरस्यान्धोऽन्वस्यैवं सर्व्वेषामिति केचिदाहुदणान् चो-

पददिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं
मधुरमेव स्यात्तथा शालिवृक्षश्चादयः प्रकीर्णः स्थाव-
रचरकाणोऽपि परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्यबल-
वन्तो बलवतां वयसायान्तीत्येवमवस्थितिस्तस्मादपि ज्ञान-
एव । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च
तयोर्धुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथि-
व्यग्नेजोवाय्वाकाशानां द्विविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता
लघुता च पृथिव्यापच गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्याहि-
विष एव पाक इति । भवन्ति चात्र । इत्येषु पच्यमानेषु
येष्वम्बुपृथिवीगुणाः निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको म-
धुर उच्यते । तेजोऽग्निवाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु
तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते” ।
कटुपाकोऽस्यस्य इति । कटुपाकिन् कटुपाकयुक्ते त्रि०
स्त्रियां ङीप् । “व्रीहान्तं रविकरम्” इत्युपक्रम्य
“पित्तकृत् कटुपाकि च” सुसुतः कटुविपाकादयोऽप्यत्र ।
कटुफला स्त्री कटु फलं यस्य । पटोले तस्य पत्रतिल्लेऽपि
फले कटुपाकत्वेन तद्यात्मसु स्थीयस्तीदन्ते च राजनि० ।
कटुभङ्ग उ० कटुः भङ्ग एकदेशो यस्य । शुगठ्याम् त्रिका० ।
कटुभद्र उ० कटुरपि भद्रः कृतकारी कर्म० । शुगठ्याम् राजनि०
कटुमञ्जरिका स्त्री कटुसीङ्गा मञ्जरी व्यस्यसाः व्यच्
गौरा० ङीप् । व्यपामर्गे । राजनि० ।
कटुमीद न० कटुमीदोऽस्य । जवादिनामशुगन्धिव्ये राजनि०
कटुर न० कटुति वर्षति रसान्तरं मन्थनेन कट-उरन् । तत्रे
जटाधरः ।
कटुरव उ० स्त्री कटुः पर्वः रवोऽस्य । मृगशुके राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । कटोररयुक्ते त्रि० कर्म० ३ परुषगन्ते उ०
कटुरोहिणी स्त्री कटुः सती रोहति रुह-णिनि । कटुका-
वाम् (कटुकी) व्यमरः ।
कटुवर्ग उ० कटूनां वर्गः ससृदायः । सुसुतोक्ते कटुरसानां
द्रव्योणां वर्गे स च वर्गो यथा ‘पिप्पल्यादिः सुरसादिः
शियु मधुशियु मूलककटुगुणसुखयौतयिवृक्षदेवदारुहरेणु-
काथलुजफलचण्डागुग्गुलुसुस्तलाङ्गसर्कोशुकनासपीलुप्रभ-
तीनि सालसारादिय प्रायशः कटुकीर्णः” । तत्र पिप्प-
ल्यादिः सुरसादिः सालसारादिय तत्रैवोक्तो यथा
‘पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकष्टकवेरमरिचहृत्पाप-
पलीहरेणुसैलाजमोदेन्द्रयवपाठा जीरकसर्पपञ्चानिम्बफल-
हिङ्गुभागीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी
वेति” पिप्पल्यादिः । “सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्भकार्जक-

भूक्षुण्णगुग्गुकुसुमकालमात्र काशमर्दयवर्णरपुष्पाविह-
ङ्गकटुफलसुरसीनिगुण्डीकुलाङ्गोन्मुक्तर्णिकाफलीमाची-
नामलकाकमाच्यो विषमष्टिकश्चेति” । सुरसादिः ‘साल-
साराजकर्णखटिरकदरकालस्त्वक्कटुभृजमेवष्टकीतिनिश-
चन्दनकुचन्दनार्थशपाशिरोपासनधवाजेनतालयाकनक्तमाल-
पतीकाशकर्णगुग्गुणि कालीयकश्चेति” सालसारादि ।
कटुवार्त्ताकी स्त्री कर्म० । श्वेतकटुकारिकायाम् राजनि०
कटुवीजा स्त्री कटु वीजं यस्याः । पिप्पल्याम् राजनि० ।
कटुगुग्गुल न० कटूनां शृङ्गाय प्राधान्यावालति पथ्यीत्रोति
व्यल-व्यण् । सुवर्णशाके राजनि० ।
कटुस्नेह उ० कटुः स्नेहोऽस्य । गौरवर्षे राजनि० ।
कटुत्कट न० कटु पु उत्कटम् । श्याईके रत्नमाला । संज्ञा-
यां कन् । कटुत्कटक २ शुगठ्यां न० राजनि० ।
कटोदक न० कटाय प्रेताय देयसुदकम् शा० त० । प्रेताय-
तर्पणार्थं देये जले । “हिरण्यकथिपुत्रांतुः मन्थरेतस्य
डाःखितः । कृत्वा कटोदकादीनि” भाग० ७, २, १६ ।
“कटोदकं प्रेताय देयसुदकम्” श्रीधरः ।
कटोर न० कथ्यते दृष्यते निषिध्यते भक्ष्यद्रव्यमत्र कट-व्या-
धारे व्योलच् लस्य रः । भक्ष्यद्रव्यदानार्थं कृदादिपाल-
भेदे । “रसाक्षं देवकीदत्तं पाले काञ्चननिर्मिते ।
कटोराणां वतुःषटिः पात्रस्थोभयतः स्थिता” जैमिनिभा०
व्याख० ६ ख० । स्वार्थे कन् तत्त्वार्थे न० । “कृतकर्पटसं-
युतकाचकूप्यां दत्त्वा सुखं मोहनलोहसूत्रैः । निषका-
सितो धूमरसस्तु तस्य वीगन्धिवैः काचकटोरके यः” ।
मरुत० । व्यतिजुष्टे तथाभूतपाले स्त्री कटोरा
कटोल उ० कटति व्यादणोत्यन्यरसम् कट-व्योल् ।
‘कटुरभे २ कटुरयुक्ते त्रि० सि० कौ० । चण्डाले उ० स्त्री
उणादिके० स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे कन् । तत्त्वार्थे । कटोलकस्य
चण्डालस्यैव पादावस्य उपमानपूर्वकत्वेऽपि हस्तादि०
नान्यलोपः । कटोलकपादः इत्येव ।
कटोलवोऽस्य स्त्री ईत० । चण्डालस्य पादभेदे (केन्दुडा) शब्दर०
कटुफल उ० कटति व्यादणोत्यन्यरसं कट-किप् कट-
फलमस्य । कटुरसतयाऽन्यरसावरकफलके (कायफल)
इति स्थाते श्रीपर्णीद्वये व्यमरः । तत्पर्यायशुभादि
भावप्र० सज्ञं यथा “कटुफलः सोमवल्कल कटुर्थः
कामिकमपि च । श्रीपर्णीका कुण्डिका भद्रा भद्रवतीति
च । कटुफलस्तु परस्मिन्तः कटुवौतकफल्परान् । इति वाच
प्रवेक्ष्य काशकण्ठामबाहवीः” । शमाभ्यार्थं स्त्री

रत्नमा० १८६३ ४ काकसाच्यां ५ देदात्यां ६ भासिकायां
७ ऋग्वेदारी च स्त्री राजनि० ।

कटफलं कटुणं भार्गी सुस्तधान्यं तचामया । शृङ्गी
पर्यटकं शुण्ठी सुराङ्गा च जले शृतम् । मधुहिरुयुतं
पेयं कासे वातकफात्मके । कण्ठरोगे ज्ये शूले खास-
हिक्काज्वरेषु च ।

कटुङ्ग पु० कटु अक्रमस्य । श्लोनाकटुश्चे (शोना) अमरः ।
कटूनि उपाणि अङ्गानि यस्य । २ सूत्र्यवशे दिक्पीप-
ल्पे पु० त्रिका० ।

कटुर न० कट-वर्षादौ खरच् । १ व्यञ्जने उञ्च० । २ दधिसरे
रत्नमा० “दधस्तु ससरस्यात् तक्रं कटुरमुच्यते” वैद्य-
कोक्ते शतक्रभेदे च [(कटुर्को) २ कटुकायाञ्च सावप्र० ।
कटौ स्त्री कटु ज्ञियां ङीप् । कटुरसान्वितायां स्त्रियां
कठ व्याध्याने (उत्कण्ठापूर्वकस्मरणे) वा चुरा० उभ० पक्षे
भा० पर० सक० सेट् इदित् । कण्ठयां ते कण्ठति ।
अचकण्ठत् त अकण्ठीत् । कण्ठयां वगूय आस चकार
चक्रो चकण्ठ-कण्ठतः कण्ठा ।

कठ कच्छजीवने भादि० पर० चक्र० सेट् । कठति अकठीत्-
अकाठीत् । चकाठ । कठरः कठेरः कठिनः कठोरः ।

कठ व्याध्याने (उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ) इदित् भा० काम० सक०
सेट् । प्रायेणोत्पूर्यः उत्कण्ठते उदकविहृत । उञ्च-
कण्ठे । उत्कण्ठितः उत्कण्ठा “उत्कण्ठायां कूटि न
कुरुते कारणानां सहजम्” । “रेवाबोधधि नेतसीतरुतले
चेतः समुत्कण्ठते” काव्य० प्र० ।

कठ पु० कठ-अच् । १ मुनिविशेषे कठेन प्रोक्तमधीयते वैशा-
म्भयनान्ते वासित्वात् णिनि तस्य “कठचरकात् लुक्” पा०
लुक् । २ तदुपशाखाध्यायिण पु० ब० व० स्त्रियां तु वेदशाखा
वाचित्वेन जातित्वात् ङीप् कठी इत्येव । ३ ऋगभेदे
४ अरभेदे च” हेम० । “वैशम्पायनान्तेवासिनश्च आल-
म्बुजं कमलं कचमांसं च ताण्डुलं श्यामायनं कठ-
कलापिन्” इति नव । कठशाखा च यजुर्वेदे ऋग्वेदे
चास्ति सैव ऋगभेदः । “देवसुक्तयोर्यजुषि काठके” इत्यस्य
पा० सूत्रस्य व्याख्यायां सि० कौ० “यजुःशब्दोऽत्र न मन्त्र-
मात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजु-
वेदस्ये भवति किञ्च ऋग्वेदेऽपि भवति स चेन्मन्त्रो यजुषि-
कठशाखायां दृष्टः यजुषोति किम् “देशान् जिगति सु-
जुयः” । बह्वृचानामस्मिन् कठशाखा ततोभवति प्रत्यदा-

हरणमिति हरदत्तः । २ मन्त्रेतरवेदभागरूपमाङ्गणे “६-
शाक्रेन कठप्रश्नशुद्धिमाङ्गु क्यतिस्त्रिः इति उपनिषत्कण्डे
दर्शितस्तुतिकोपनिषद्वाक्ये कठेति निर्देशात् । तच्च
कठवस्त्रोत्वेन प्रसिद्धम् । सा च कण्ठयजुर्वाङ्मयरूपा
“उच्यन् ह वै वाजस्रवसः” इत्याद्या । शब्दकल्पद्रुमे
त्रिकाण्डशेषप्रमाणेन माङ्गण इति पुंलिङ्गनिर्देशेन
विप्रपरतोक्तिश्चिन्या त्रिकाण्डशेषे द्राक्षणपर्याये ठाल
नानार्थे च कठशब्दस्यार्थनात् । [त्रिका०

कठमई पु० कठं कच्छजीवने कट्टाति कट्ट-अण् । णिने
कठर त्रि० कठ-अरन् । कठिने जटा० ।

कठशाठ पु० कठमभेदे ततः तेन प्रोक्तमधीयते णिनि । काठ-
शाठिन् तत्प्रोक्तकन्दोऽध्यायिण पु० ब० व० ।

कठाहक पुंस्त्री कठं कठिनमाहनि-आ+हन् इ ता-
इश् कं शिरोऽस्य । दात्यहे शब्द० ।

कठिका स्त्री कठ-बा० युन् । (खण्डो) कठिन्याम् ।

कठिस्तर पु० कठ-इन् कठिं कठिनं जरयति जृ-णिच् बा०
अच् सञ् च । तलस्याम् अमरः ।

कठिन त्रि० कठ-इन् । १ क्रूरे, २ निष्ठुरे, ३ कठोरे, ४ क्षत्रे
५ मेदि० ६ स्थाल्याम् स्त्री हारा० न० च ६ शुद्धस्य शर्कायां
विश्वः । “नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना
कठिनहृदये । जीवत्येष म्रिये । स तव प्रियः” न विदीर्ये
कठिनाः खलु स्त्रियः । कुमा० “परास्वयत् कठिनकठोर-
कामिनीत्यादि” माघः । “नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद
या मानसीम्” विक्रमो० । “गण्डाभोगान् कठिनविषमासेक-
वेर्णी करेण” मेघ० तस्य भावः त्व । कठिनत्व कठिनभावे न० ।
तल् । कठिनता तद्भावे स्त्री । छ्यञ् । कठिन्य तद्भावे न० ।
कठिन्यञ्च द्रव्यस्य आरम्भकसंयोगविशेषात्सर्वविशेषः ।
शब्दादेस्तु दुर्बोधत्वम् । [जातित्वात् ङीप् ।

कठिनपृष्ठ पु० कठिनं पृष्ठमस्य । १ कच्छमे राजनि० स्त्रियां
कठिनी स्त्री कठिन+गौरा० ङीप् । गुरौ लेखनवाधने इत्ये ।
खडिकायाम् । “कठिनोः ज्ञिषोतीति” नैपथम् “गुणि-
जनगणनारम्भे न पतति कठिनी समस्मादा यस्य । तेनाम्ना
यदि सुतिनो वत बन्ध्या कीदृशी भवति” नीतिसारः ।
स्वार्थे कन् कठिनिकापि तत्कार्थं ।

कठेर त्रि० कठ-हृक्जीवने एरक् । कच्छजीविनि अज्ज० ।
कठेरणि पु० ऋगभेदे ततो गोत्रापत्ये अणो बह्वत्वे वा लुक् ।

कठेरणाः कठेरण्यः तद्वोत्रापत्ये पुंस्त्री ब० व०
कठेरु पु० कठ-एक् । चामरगते । शब्दचि० ।

कठार लि० कठ+ओरन् । कठिने, २ पूर्णे, च यञ्चि० ।

“कठोरतरापतिस्त्राच्छनञ्चविरिति” माघः । “परान्तरात् कठिनकठोरकामिनीत्यादि” माघः “स्त्राच्छार्थपादके च ।

“कथाकथापानोचनकठोरमतिभिः” काद० ।

कठोल लि० कठ-ओलच् । कठिने कठोरे अमरः ।

कड भक्षणे सक० मदे अक० तदा० सेट् पर० । कडति अक-
डोत् अकाडोत् चकाड । कडारः कडम्बः । प्रणिकडति
कड दर्पे आ० इदित् जिज्ञात्, उभ० डिङ्वात् अफलवत्कर्त्तर्यपि
आत्म० अक० सेट् । कण्डति ते । अकण्डोत् अकण्डित
चकण्ड चकण्डे । अयं वित्तप्रकारणार्थं व्यापारभेदे
च । (काण्डान्) कण्डति तण्डुलम् इति कैषित् ।

कड रक्षणे भेदे वित्तप्रकारणार्थं व्यापारे च (काण्डान्) चुरादि०
इदित् उभ० सक० सेट् । कण्डयति ते अचकण्डत् त ।
कण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कण्डनम् कण्डितः
कण्डनम् कण्डयितम् । कण्डयित्वा कण्डना ।

कड लि० कड-मदे अच् । मूर्खं कडा० । वज्रये क ।
भक्षणीये च कडङ्गरम् । [भेदे रत्नमा० ।

कडक न० कड-अच् संज्ञायाम् कन् । (करकच्) लवण-
कडङ्गर न० कडं भक्षणीयं यस्यादि गिरति अयमन्तरे
निवेशयति गृ-अच् नि० सन् । वुसे कडादेः
फलमृन्मनाडिकाकाटे अमरः ।

कडङ्गरीय लि० कडङ्गरमङ्गति । वृषभक्षणयोग्ये गवादौ ।
“गोवारणाकादिकडङ्गरीयैः” रघुः ।

कड(ल)च् न० कड-सेचने अलन् “गडोरादेच कः” उणा०
गस्य कः डङ्गयोरेकत्वात् वा लः श्रोत्रौ श्भाय्याञ्च
उज्ज्वलदन्तः । कडल्यञ्च उदा० ।

कडम्ब पु० कड-अम्बच् । श्याकनाडिकायाम् (डंटा) अमरः ।
शकोषे प्रान्तभागे च उणादिरुक्तिः ।

कडम्बी स्त्री कडम्बो भूवशा विद्यतेऽस्याः अर्थ आद्यच्चि
गौरा० ङीष् । (कडम्बी) शकभेदे यञ्चरत्ना० तस्याः
कडम्बभूयस्त्वात् तथात्वम् कडम्बीयञ्चे उदा० ।

कडवक पु० “अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः” सा०
द० उक्ते अपभ्रंशनिबन्धानामध्यायविरामसूचकै सर्गे ।

कडार पु० कड-सेचने आरन् गस्य कादेशः । शिपिल्लवर्णे ।
शतवृत्ति लि० । “करभक्तकडारमाशाः” माघः ।
शदासे पु० केदि० । तस्य सेचनकर्त्तृत्वात् तथात्वम् ।
कड-दर्पे आरन् । शङ्गे लि० कडारयन्दस्य कर्म-
धारये वा पूर्वनिपातः । कडारजैमिनिः जैमिनि-

कडारः बड्ग्रीहौ तु न । “कडारपुरुषोत्तमः” सि० कौ० ।

“कडारोः कर्मधारये” पा० बड्गत्वात्तद्वयोऽन्त विवक्ष्यते
स च गणः । कडार, गडुल, खड्ग, खोड़, काण, कण्ड, खलति, गौर, वड्ड, भिज्जुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जरठ,
बधिर, मठर, कज्ज, वर्वर ।

कडितुल पु० कडा तुलाति प्रयो० टस्य ड ।
खड्गे यञ्चर० कटिव्यासस्य त्वि शदङ्गुलाधिकतया ख-
ड्गस्य च निस्त्रिंशत्वेन त्वि शदधिकङ्गुलतया च तयोः
साम्येन तथात्वम् । कड भक्षणे इन् तस्य तुलाति । हिंस-
कतुल्यत्वाद्वा खड्गस्य तथात्वम् ।

कडड कार्कश्ये भ्रा० पर० अक० सेट् । कडडति अकडडोत् ।
चकडड-प्रनिकडडति डोपधत्वात् क्तिप् डट् कड् ।
काण आर्त्तस्त्ररे भ्रा० पर० अक० सेट् । कणति अकाणीत्
अकणीत् । अदित् । णिचि अक्षीकणत् त अचकणत् त ।
चकाण प्रनिकणति ।

काण गतौ भ्रा० पर० सक० सेट् । कणति अका(क)णीत् ।
चटादि० । णिचि कणयति ते ।

काण निमीलने वा चुरा० पर० अक० सेट् । काणयति ते ।
अक्षीकणत् त । काणयाम् बभूव आस चकार चक्रे काणः
पक्षे पर० आ० कणति अक(का)णीत् चकाण ।

निमीलनयत्वे नेत्रादेः पञ्चावयवणं सावयवस्याङ्गपङ्कोचनञ्च ।

काण पु० कण-निमीलने अच् । श्रान्द्यादेरतिस्त्रुष्णांशे,
राजनि० २ लेखे च वयवात्मत्वेन तयोरवयवसङ्कोचवत्त्वात्तथा-
त्वम् “तिलातसीसर्षपकणांश्चात् प्रकिरेत्” सुशु० । “हृद्-
आहं कणाव्रता” याज्ञ० “नयनयुगलं कङ्कणभरम्” उद्भटः ।

“उद्यामानां नवजलकणैर्युथिकाजालकानि” मेघ० ।

कणभञ्जः कणादः । श्वनजीरके स्त्री गौरा० ङीष् ।
अत्थाये टाप् । ४ जुडांशे, ५ जीरके “शुण्ठीपादमिता क-
णासंयमिता दीप्रायवाभ्योः क्रमात्” वैद्यकम् । “हृन्ना-
वल्लीनागवल्ली कणावह्नीयतावृत्तम्” काशे० । इपिप्-
पत्याम्, ७ ज्वेतजीरके च राजनि० । “कणान् क
भक्षयेदञ्च” पिंगलाकं वा सकृच्चिषि” मनुः अत्थांशे
स्त्रीत्वमपि “कदलीफलमध्यस्थं कणामालमपककम्”
तिथित० । (कुमेरापोक) । ७ कुम्भरीमक्षिकायां
स्त्री मेदि० । दमहिषास्त्रगुग्गुली न० “बहिषास्त्रं कणं
दारु सिङ्गुकं सागुरं सितम् । यङ्गं जातीफलं त्रीये
धूपानि स्युः प्रियार्णि वै” ति० त० वासपु० । “कणं
महिषास्त्रं गुग्गुलुः” रघु० भीमसेनो भीमवत् कणगुग्गु-

कलीचि पु० कण-“नृत्तणिभ्यामीचिः” उणा० ईचि । १५५५

२निवासे च रमसः । ३पुष्पितायां लतायां ४पुष्पायां
यकटे च स्त्री भेदि० वा ङीप् ।

कषीयस् लि० कण+ईयस् । अत्यन्तास्ते स्त्रियां ङीप् ।
कषे अत्य० कष-ए । अज्ञाप्रतिघाते अस्स “कषेमनसी अज्ञा
प्रतिघाते” पा० गतित्वम् । तेन कषेकस्य पयः पिबतीत्या
दी गतित्वात् सभासे ख्यप् । अज्ञाप्रतिघातं हत्वेत्यर्थः ।
कणेर ड० कष एर- । १कर्षिकारहणे २वेद्यायां ३हस्त्रिन्यां
च स्त्री लघादिबोधः । [कारहणे ड० भेदि० ।
कणेर स्त्री कष-एर । १वेद्यायां २करिष्याञ्च ३कर्षि-
कण्ट लि० कटि-अच् । कण्टके । कण्टफलः

कण्टक ड० न० कटि-ख्यङ् । १सूच्यप्, २जुह्यलौ, ३रो-
माञ्चे, अय० ४मत्स्याद्यास्थि ५इमाङ्गे (कांटा) भेदि०
ईकेन्द्रे दीपिका “अन्त्याम्बु द्युनकर्माणि केन्द्रसक्तञ्च कण्टकम्”
इति ज्योतिषोक्तेः लग्न तत्तत्तर्थावगमनमन्यमानरूपं केन्द्रम् ।
“चेत् कण्टके पनफरे तु पङ्काः समष्टाः स्यादिक्रमाल
इति राज्यसुखाभिज्ञेयः” नील० । “अष्टमस्ये निगानाये
कण्टके पयार्जिते” षट्प० । तत्र जुह्यलौ “सर्व-
कण्टकपापिष्ठ” हेमकार’ तु पार्थिवः “कण्टकानाञ्च
योधनम्” “एवमः दीनु विजानीयात् प्रकाशान् लोकक-
ण्टकान्” “कण्टकोद्धारणे नित्यमात्तिष्ठेत् यत्नसुत्तमम्”
मठः । रोमाञ्चे ‘प्रीतिकण्टकितत्वचः” कुमा० । उपधा-
रात् वादे ७दोषभेदे । “एवं जुह्वकण्टका उद्धर्त-
व्याः” सर्वद० ।

कण्टकद्रुम ड० कण्टकप्रधानोद्गमः शा० त० । वर्षुरप्रभतौ
कण्टकाचिते दृष्टे । “किं कुलेनोपदिष्टेन यौलमेवाल
कारणम् । भवन्ति नितरां स्त्रीताः सुषेले कण्टकद्रुमाः”
कण्ठ० । “दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः” भाग०
७, ५, १७, । २याजुमन्त्रिहोत्रे (यिष्ठबगाम्ब) राजनि०
कण्टकोऽस्मिन् वाङ्मयेन इति कर्षा० । काण्टकिङ्-
नोऽयुभयत् । एवं कण्टकद्रुमकण्टकि दृष्टादयोऽयुभयत्
कण्टकप्रावृता स्त्री शत० । इतकुमाङ्गाम् राजनि० ।

कण्टकफल ड० कण्टकाचितं फलं बह्व । पनघट्टे (का-
टाङ्क) कण्टकिफलोऽप्यत्र अमरः । २गोचुरहणे (गोचु-
री) रत्नमाला

कण्टकवृत्ताकी स्त्री कण्टकाचिता इलाकी शा० त० ।
वासाङ्गाम् (वेयुष) राजनि० । तस्याहन्ते कण्टका-
चितत्वात् तथात्वम् । [शब्दच०
कण्टकत्रेयि स्त्री कण्टकानां त्रैविध्यं । कण्टकाङ्गाम्

कण्टकस्थले ड० दृष्ट० सं० कृष्यविभागे आग्नेयासक्तदेश-
भेदे । च च देशः “आग्नेयां दिशि कोषसेलुपक्रमे
“किष्किम्याकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि प्ररिकदा-
यास्याः” इत्युक्तः । [जन्तुभेदे राजनि० स्त्रियां ङीप् ।
कण्टकागार पुं स्त्री कण्टकमागिरति आ+अन्-अण् । (सरट्)
कण्टकाव्य ड० कण्टकैराव्यः । कुजके कण्टकयुक्तपुष्प-
प्रधाने वृक्षे भेदे राजनि० ।

कण्टकार ड० कण्टककर्मणि क्-अण् । १याजुमन्त्रिहो-
(यिष्ठब) राजनि० । २विककृते (वृद्धी) शब्दरत्ना० ।
३स्वनामस्यातद्वे स्त्री भावप्र० “किङ्काणञ्” छत्वे तद्धि-
ताणलस्यैव पङ्कणसते गौरा० ङीप् । अन्यमते अण्यन्तात्
ङीप् इति भेदः । कण्टकारा(री)णां समूहः रजता०
अञ् । कण्टकार तत्समूहे । तत्र गण्ये कण्टकारशब्द-
स्य पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कण्टकारीशब्दस्यापि
पङ्कणात् ।

कण्टकारिका स्त्री कण्टकान् कर्षयति कण्टक+कर्-अणुत् ।
१स्वनामस्याते दृष्टे । फलेऽपि हरितव्यादित्वात् लुक् तत्
फलेऽपि स्त्री । “कण्टकारी तु दुःस्पर्शा जुहा व्याघ्री
निदिग्धिका । कण्टारिका कण्टकिनी भावनी दृष्टी
तथा । उभे च दृष्टलौ । यत आह याज्ञतः
“जुहायां जुह्वभृष्टाकां दृष्टतीति निगद्यते” । ज्ञेता
जुहा चन्द्रहासा लक्षणा चेत्यद्वैतिका । गर्भदा चन्द्रभा
चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी । कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका
दीपनी लघुः । रूक्षोष्णा पाचनी काशश्वासज्वरकफा-
निहान् । निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाक्षमिहृदामवान् ।
तयोः फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत् । शुक्ल
रचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निजलघु । हृन्त्यात् कज्जमस्त-
कण्डूकाशमेदकमिज्वरान् । तद्व्योक्ता सिता जुहा विषे-
षाद् गर्भकारिणी भावप्र० पर्यायभेदगुणा उक्ताः “क-
ण्टकारोफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रूक्षोष्णं
श्वासकाशघ्नं ज्वरानिलकफापहम्” भावप्र० ।

कण्टकारीघृत न० चक्रद० उक्ते इतभेदे “कण्टकारीघृ-
चैभ्यां घृष्टकृतिं शतपञ्चाद्वरसे । प्रस्यः सिद्धोचता-
हातकाशुहृद्दिपनः” ।

कण्टकार्यादिपाचन न० चक्रद० उक्ते पाचनभेदे “कण्ट-
कार्यकृता भार्गी नागरेन्द्रववाचनम् । मृनिम्वचन्दनं
सुखं पटोषं कटु रोहिणी । कषावं पाययेदेतत्पिप्पलीं चण-
रापहम् । दाहदृष्ट्याश्चिच्छर्दिकाशघ्नपार्श्वदूहकम्”

कण्टकाल पु० कण्टं कण्टकाकारं फले काखयति पुत्रा०
कण्ट-अण् । पनसवृक्षे शब्दः० । [यवासवृक्षे राजनि०
कण्टकालुका पु० कण्टकायाश्चित् पर्याप्नोति खल-उक्तम् ।
कण्टकाशन पु० स्त्री कण्टकमन्त्राति अय-युच् । उष्ट्रे त्रिका०
स्त्रियां ङीप् । एवं कण्टकमन्त्रादयोऽप्यत्र ।

कण्टकाष्टील पु० स्त्री कण्टकमन्त्रोत्पत्तिवात्य । मत्स्यभेदे
त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कण्टकित त्रि० कण्टको रोमाञ्चो जातोऽस्य तार० इतच् । जा
पुष्पके "प्रोतिकण्टकितत्वः" कुशारः । "आसोदु वरः
कण्टकितप्रकोष्ठः" रघुः ।

कण्टकिन् पु० स्त्री कण्टकोऽस्यस्य कण्टक+इनि । मत्स्ये शब्दः०
स्त्रियां ङीप् । २खदिरवृक्षे पु० शब्दमात्रा २मद-
नवृक्षे (मयना) रत्नमा० । ४गोक्षुरे ५वर्षे श्वदरवृक्षे
च राजनि० । ७कण्टकयुक्तमात्रे त्रि० ।

कण्टकिफल पु० कण्टकि कण्टकयुक्तं फलमस्य । पनसे
स्त्रियां ङीप् सा च १वात्तांकां योषाभिरुष्टां २मधुख-
र्ज्म्याञ्च राजनि० तस्य पर्यायगुणादि भाव० उक्तं यथा
"पनसः कण्टकिफलः पनसोऽतिवृहत्फलः 'पनसं यो-
तसं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् । तर्पणं वृंहणं स्वादु-
मांसकं क्षौद्रकं भक्ष्यम् । बल्यं शुक्रप्रदं हृन्ति रक्तपित्त-
क्षतत्रणान् । आमलदेव विषमिन् वातघ्नन्तुवरं शुभ्र । दाह-
कृत् मधुरं बल्यं कफमेदोविषहन्म् । पनसोद्भूतवी-
जानि वृक्षाणि मधुराणि च । गुह्यणि बहुविट्कानि सुष्ट
मूलाणि संवेदन्" । अथञ्च । "मञ्जा पनसजोवृक्षो वात-
पित्तकफापहः । विशेषात् पनसोवज्ज्वलः शुक्लमिर्मिर्मन्द
वज्ज्वलिः" । [भेदे शब्दः० ।

कण्टकिल पु० कण्टक+अण्पर्ये इतच् । (नेडवाय) । वंश-
कण्टकिलता स्त्री कण्टकिनी खता कर्म० । (यथा)
लघुपीडतायाम् राजनि० ।

कण्टकी स्त्री कण्टक+अण्पर्यादित्वाद् गोरा० ङीप् । वार्त्ता-
कोभेदे । (काटानेकुण) राजवल्लभः । "कण्टकी कटु त्रिका
च रक्तपित्तप्रकोपनी । कण्डूकण्डूहरा नित्यं दोषनी
परिकीर्त्तिता" इत्युक्तगुणा । २कर्मणि च "यातुधानेभ्यः
कण्टकीकारोस्" यजु० २०८ । "कण्टकी कर्म तत्-
रिणीम्" नेददीपः ।

कण्टकीद्रुम पु० कण्टकी द्रुमः पुष्पोदीर्घः खदिरवृक्षे रत्नमा०
कण्टकीफल पु० कण्टकि फलमस्य पुष्पोदीर्घः । पनसे भरतः
कण्टकुरण्ट पु० कण्टप्रधानः कुरण्टः । क्षिपटग्राम् (क्षिपट, राजनि०

कण्टतनु स्त्री कण्टा कण्टकान्विता तनुर्धराः । वृक्षग्राम्
राजनि० । [राजनि०

कण्टदला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं दलं यस्याः । केतक्याम् ।
कण्टपत्र पु० कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य । विकटतवृक्षे ।
(वृक्षी) शब्दमात्रा [मङ्गलदण्डग्राम् राजनि० ।

कण्टपत्रफला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः ।
कण्टपाद् पु० कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य । विक-
टतवृक्षे । (वृक्षी) राजनि० ।

कण्टफल पु० कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य । १गोक्षुरे,
२पनसे, ३धूसूत्रे, ४खताकरञ्जे, ५खदिरवृक्षे च
राजनि० । (देवताङ्क) इदेवताखिलतायाम् स्त्री राजनि० ।

कण्टल पु० कण्ट+मलर्घो लच् । वर्गरे (वावला) शब्दः० ।
कण्टवल्ली स्त्री कण्टा कण्टकान्विता वल्ली । श्रीवल्लीवृक्षे
राजनि० ।

कण्टवृक्ष पु० कण्टप्रधानोवृक्षः । तेजःफलवृक्षे राजनि० ।
कण्टाफल पु० कटि-भावे च कण्टा वेष्टनम् तथा तदुपलक्षितं
फलमस्य । पनसे (काटाल) शब्दमात्रा ।

कण्टार्त्त गला स्त्री कण्टा तद्युक्ता आर्त्तगला कर्म० । नीलभि-
रुष्टग्राम् । (नीलभाटि) राजनि० ।

कण्टालु स्त्री कण्टाय कण्टकाय अक्षति पर्याप्नोति अक्ष
उष् । १वार्त्ताकां २वर्षे श्वदृष्ट्यां ३वर्षे च राजनि० ।
कण्टाह न० कण्टं कण्टकमाह्वयते अहते आ+ह-क ।
कट् कन्दे राजनि० ।

कण्टिन् त्रि० कण्ट+अण्पर्ये इनि । १खदरे २खपाशगे
(आपाह) ३गोक्षुरे (गोक्षुरी) ४खलायभेदे च राजनि० ।
५कण्टकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च कण्टकार्या भावप्र-

कण्ट पु० कण्ट-ठ ठस्य नेप्पम् कटि-अण् वा । १पोषापुरोभागे
गले "मनोरथः कण्टपद्यं कण्टः सः" नेप् । नीलकण्टः शि-
तिकण्टः कालकण्टः "समाप्तकण्टस्त्वस्मिन् पदैरिवम्" ।
"अक्षयकण्टः पित्तबाह्यवज्ज्वला" कुशः । "कण्टाक्षे वप्र-
णयिनि जने किं पुनर्दूरं रक्षस्ये" मेघः । "कण्टं ते कुण्ड-
विध्यामि" नेप् । कण्टदेशे च समुद्रमृणालाङ्गीमध्यस्थ
यट् चक्रान्तर्गतं विद्यमानं चक्रमस्ति । "तद्वर्त्तु विद्यमान-
स्थं दलवोद्धृत्य पद्मकम् । खरेः षोडशमिथुक्तं धूमवर्षैर्न-
ह्यप्रभम् । विद्युत्तत्त्वमास्त्रातमाकाशस्थं न ह्यङ्गुतम्"
गीत० त० । विद्युच्चक्रे विवर्तिः । २मदनवृक्षे, ३वर्षोमे
४होमकुण्डाहास्त्रे कुम्भमित्त्याने च "खातवाद्ये कुम्भः
कण्टः सर्वकुण्डे खलं क्रमः" ति० पु० त० । ५कण्टधनौर्ध्वनि-

भावे च हेमच० । “सा सक्तकण्ठः, व्यसनातिभारात्” रघुः
सक्तकण्ठश्चिन्तयथा तथेत्यर्थः । अस्य स्तःकृत्वेन उपसर्जनत्वे
संयोगोपपत्त्येऽपि ङीष् । किमिदं किद्वरकण्ठ ! सुष्यते”
रघुः । स्वरद्वारा किद्वरकण्ठसाम्यम् । “ऊर्ध्ववि-
स्तृतदोःपाणिमिदमाने पौरुषं विपु । कण्ठोगलो-
ऽथ” इत्यमरे लिपिति पदस्य उत्तरान्वयभवेण शब्द-
कल्पद्रुमादौ कण्ठशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वोक्तिः प्रामादिकी ।
“पौरुषं पुरुषस्याथ भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्ववि-
स्तृतदोःपाणिमाने स्यादभिधेयवत्” मेदिन्यां मान-
भेदे पौरुषशब्दस्यैव पाच्यलिङ्गत्वोक्तेस्तदेकवाक्यतया पौ-
रुषशब्दस्यैव त्रिलिङ्गत्वं युक्तं न तु तस्य कण्ठान्वयि-
त्वम् । युक्तञ्चेत् पुरुषः प्रमाणमस्येत्यर्थे पुरुषवृत्तिभ्यामण्य
चेति” पा० सूत्रे विहिताण्यन्ततया अस्येति वाक्यबोधित
त्रिलिङ्गत्वमिति ।

कण्ठकृणिका स्त्री कण्ठ इव तद्ध्वनिरिव कृणयति कृण-
यन् । वीणायां हेम० । वीणायाः कण्ठस्तत्स्य तद्ध्वनि-
कत्वात्तथात्वम् ।

कण्ठतलासिका स्त्री कण्ठतले अक्षकण्ठ स्थाने आस्ते
आस-यन् । अक्षपीवावेष्टकचम्पादौ शब्दच० ।

कण्ठदम्ब त्रि० कण्ठः परिमाणमस्य दम्बश्च । गलपरिमाणे “यथो-
पपन्नदम्बं वा कण्ठदम्बं वा” शत० ब्रा० १२, २, १, २ ।

कण्ठधानं पु० देशभेदे स च दृष्टं कूर्मविभागे “उत्तरतः
कैलासः” इत्युपक्रम्य “तत्र शिखिपुष्कलावतकैलावतकण्ठ-
धानाश्च” उत्तरत उक्तः ।

कण्ठनीडक पु० कण्ठे निकटस्थे नीडे कायति शब्दायते
कै-क (चिल) । पक्षिभेदे त्रिका० ।

कण्ठनीलक पु० कण्ठं नीलयति धारकस्य खगिष्ठाकच्छलेन ।
नील+णिच्-यञ् । (समाल) महादोमे शब्दमाला ।

कण्ठपाशक पु० कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते कै-क ।
गङ्गागलावेष्टनरञ्जाम् शब्दमाला । [दडिवांशा] ।

कण्ठबन्ध पु० ७त० । गले बन्धने । उद्बन्धने । (गलाय-
कण्ठभूषा स्त्री इत० । गलाभरणे अमरः ।

कण्ठमणि पु० कण्ठे धार्यमणिः । गले धार्यो मणिभेदे ।

कण्ठशालूक न० सुशुतोक्ते गलगते सुखरोगभेदे “कण्ठगतास्तु
रोहिण्यः पञ्च, कण्ठशालूकमिति विभज्य “कोलास्थिभावः
कफपित्तयो यो मयि गले कण्ठकण्ठकमृतः । स्वरः स्थिरः
शस्त्रे निपातग्राह्यः कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति” सुशु० उल्लिखितम्
“विस्तार्य कण्ठशालूकं साधयेत् तण्डुलैरिवत्” सुशु० ।

कण्ठशुण्ठो स्त्री सुशुतोक्ते तालुगते सुखरोगभेदे स च रोगः

“तालुगतास्तु गलशुण्ठिकेत्युपक्रम्य “लेष्मास्त्वभ्यां तालु-
मूलात् पृष्ठतो दाघः शोफाभ्यामवस्तिप्रकाशः । तृष्णाश्वा-
सकासकन संप्रदिष्टो व्याधिर्नैद्यः कण्ठशुण्ठोति नाम्ना”
इति लज्जितः । गणशुण्ठोत्पत्त्यलं स्त्री ।

कण्ठसूत्र न० “यं कुर्यात् वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निवि-
डोपघातात् । परिश्रमात्ताः शनैर्विदग्धास्तत् कण्ठसूत्रं
प्रादन्ति तज्ज्ञाः” इत्युक्तिलक्षणे सुरतवन्धभेदे । “तस्य
निर्देशरतिश्रमात्तन्माः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः” रघुः ।
कण्ठाग्नि पु० कण्ठे अग्निः पाकाग्निर्यस्य । विहगे, तस्य
गलाधःकरणभावे शैवाज्ञादेः पाकाद्दोषाग्निवात् तथात्वम्
कण्ठाल पु० कण्ठ-आलच् । १ मूरणे (ओल) २ युद्धे, ३ नौकाङ्गे,
४ खनिने विश्वः । ५ गोर्णभेदे ईजालगणिकायां
च मेदिनिः स्त्री । [भेदे । हेमच०

कण्ठिका स्त्री कण्ठोर्भूयतया कृण्वत्याः टन् । (एकनर) गलाभरण
कण्ठी स्त्री लुङ् कण्ठः अत्यार्थे ङीप् । अक्षवेष्टनरञ्जाम् ।
शब्दमा० । शगले अमरटीकायां भरतः कण्ठीरवः ।

कण्ठीरव उंस्त्री कण्ठ्यां रवी यस्य । १ हिंसे शतगजे,
“कण्ठीरवमहायज्ञेय” दशकुमा० । ३ कपोते च राजनि०
खियां ङीप् । वारुकण्ठे स्त्री गौ० ङीप् । राजनि०
कण्ठे काल पु० कण्ठे कालः कण्ठे कालोऽस्य वा सप्रस्य
अलुक् । महादेवे । हेमच० ।

कण्ठ्य त्रि० कण्ठे भवादि “शरीरावयवाद्यु यत्” पा० यत् ।
१ गलभवे “कीर्तितं तालुजानान्तु कण्ठ्यानां कर्म्म-
चोच्यते” सुशु० । “भवस्य ‘कण्ठ्यं रुद्रस्यान्तः-
पाश्चर्यम्” यजु० ३.६, कण्ठ्यं गलभवं मां-
सम्” वेददी० १ अकुहविस्मर्जनीयवर्णेषु च । “अकुहविस्मर्ज-
नीयानां कण्ठ” इत्युक्तवर्णानां तथात्वम् । “अर्द्ध-
मात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्” शिवा “कण्ठ्य-
माहुरसंयुतम्” शिवा कण्ठाय कण्ठस्त्राय हितं यत् ।
२ कण्ठस्त्राहितकारके “सर्वदोषहरा लक्ष्मी कण्ठ्या मू-
लकपतिका” सुशु० । “यवकोलकूलत्यानां यूपः कण्ठोऽ-
निलापहः” सुशु० । अस्य च यदन्तद्व्यञ्जिततया आद्यु-
दात्तस्वरः ।

कण्ठन न० कडि-ल्युट् । सुसलादिना तण्डुलादेर्निस्तुपता
सम्पादने व्यापारे (काढान) “न हि श्रोत्रादिवनकण्ठ-
नोपेक्षयादौ च सविज्ञानानाम्” छा० उ० भा० । कण्ठ्यते
कर्म्मणि ल्युट् । तण्डुलादेः कण्ठनसाध्ये (कुडो) इति

ख्याते श्रव्यभेदे । “क्रियां कुर्यात् भिषक् पथाच्छालि-
तश्च लकण्डनेः” सु० । “अथ पतितं तण्डुलकण्डन
प्रदिग्धगालीम्” सु० ।

कण्डनी स्त्री कण्डनेऽनेन कण्ड-करणे ल्युट् । मूलैः उद्-
खले च “कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्” मनुः
कण्डरा स्त्री कण्ड-वरन् । महान्नायो महानाद्यां हेमच०
तासां विवृतिः भावप्रका० यथा ‘महत्त्वः स्नायवः प्रोक्ताः
कण्डरास्तास्तु घोडय । प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्र-
योजनम् । चतस्रोहस्तयोस्तासां तावत्तः पादयोः स्मृताः ।
योवायामपि तावत्तस्त्रायत्तः पृष्ठसङ्क्रान्तः’ । तत्र पादहस्त
गतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, योशनिबन्धनाना-
मधोभागगतानां प्ररोहो भेदः, पृष्ठनिबन्धनानां प्ररोहो
नितम्बमूर्ध्नि रश्मिस्तनपिण्डाः । ‘पाणिं प्रत्यङ्गुलीनां तु
कण्डरा याग्निहोत्राहिता’ ‘तलं प्रत्यङ्गुलीनां तु क-
ण्डरा बाहुपृष्ठतः’ इति च सुश्रुतः ।

कण्डरीक पु० सप्तजातिस्मरणमध्ये विप्रभेदे तेषां पूर्वजन्मकृत्ता-
न्तसंहिता कथा हरिवंशे दर्शिता यथा “सगालवस्य
चरितं कण्डरीकस्य चैव हि” इत्युपक्रम्य ।
“वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । खलुः स
पिष्टवर्त्ती च नामभिः कर्मभिस्तथा । कौशिकस्य सुतास्मात्
प्रिया गगन्य भारत ! । पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाऽ-
भवन् । नियोगात्ते गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन् ।
समानवत्त्वं कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा । तेषां पथि
क्षुधाक्षीनां बाल्यान्मोहाच्च भारत । क्रूरा बुद्धिः सम-
भवत्तां गां वै हिंसितं तदा । तान् कविः खलुमसौवा
क्षोभतां नेति वै तदा । न चाशक्यन्त ताभ्यां ते तदा
पारयितुं द्विजाः । पिष्टवर्त्ती तु यस्तेषां नित्यं श्रद्धा-
न्यतो द्विजः । स सर्वानब्रवीद्भ्रातृन् कोपाद्धर्मे समा-
हितः । यद्यवश्यं महन्तव्यं पितृनहिष्य साध्विनाम् ।
प्रकुर्यान्नहि गां सम्यक् सर्वं एव समाहिताः । एवमेपा-
ऽपि गौर्द्धमं प्राप्नुते नात्र संशयः । पितृमम्यर्च्य धर्मेण
नाधर्मो नो भविष्यति । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रोक्षयित्वा
च गालतः । पिष्टव्यः कल्पयित्वैनानुपायुञ्जन्त भारत ! ।
उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् । शाङ्खेन हता
भेदुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम् । आर्ज्जवात् स तु वत्सं तं
प्रतिजप्याह वै द्विजः । मिथ्योपसर्च्य ते तन्तु गुरुमन्यायतो
द्विजाः । कालेन समयुज्यन्त सर्वे एवायुषः क्षये । ते वै क्रूर-
तया हिंसा अनार्यत्वात् गुरौ तथा । उपा हिंसाविहाराश्च

सप्ताजायन्त सोदराः । लुब्धकस्यात्मजास्मात् । बलवन्तो म-
नीषिणः । पितृनम्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गालन्त ।
स्मृतिप्रत्यवमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् । जाता व्याधा
दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः । स्वधर्मनिरताः, सर्वे लोभा-
न्तविचर्जिताः । तावन्नात्रं प्रकुर्वन्ति यावता प्राण-
धारणम् । शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् ।
नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् विशाम्यते ! । निर्वैरो
निर्द्विजः क्षान्तो निर्मम्यः क्षतिरेव च । वैषयो मातृवर्त्ती
च व्याधाः परमधार्मिकाः । तैरेव सुव्रतैस्तु हिंसाधर्म-
परैः सदा । माता च पूजिता दृढा पिता च परितो-
षितः । यदा माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा ।
तदा धनं पि ते त्यक्त्वा धर्मे प्राणानवास्तुजन् । शुभेन कर्म-
णा तेन जाता जातिस्मरा स्मृताः । त्वानुत्पाद्य संवि-
ग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ । उन्मुखो नित्यवित्तसः स्त-
ब्धकर्णो म्लोचनः । पण्डितो वस्त्ररो नादी नामतस्ते
ऽभवन्मृगाः । तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसम्भवम् ।
आसन् वनेचरा दान्ता निर्द्विजा निष्पारपहाः । ते सर्वे
शुभकर्माणिः सधर्माणो वनेचराः । योगधर्ममनुध्यान्तो
विहरन्ति स्म तत्र ह । मरुं साध्य जङ्गः प्राणान् लब्धा-
हारास्तपस्विनः । तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भा-
रत ! । तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे नृप ! । कर्मणा
तेन ते तात ! शुभेनाशुभवर्जिताः । शुभाच्छुभतरः योनिं
चक्रवाकत्वमागताः । शुभे देशे शरद्दीपे सप्तासन् वै जलौ-
कसः । त्यक्त्वा सहचरोधर्मं सुनयो धर्मचारिणः । सुसनाः
शुचिवाक् शुद्धः पाञ्चकस्मिद्गर्जनः । सुनेत्रश्च स्त-
न्तश्च शकुना नामतः स्मृताः । पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्त-
जातिपुजायत । पञ्चस्तु कण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु स
प्रभः । तेषान्तु तपसा तेन सप्तजातिहतेन वै । योगस्य
चाभिनिर्द्विज्य प्रतिभानाञ्च शोभनात् । पूर्वजातिषु बहु-
ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै । तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेषुपि
वर्त्तताम् । ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गाः ब्रह्मवादिनः ।
योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह । ते योगधर्म-
निरताः सप्त मानसचारिणः । पञ्चगर्भोऽरविन्दान्नः क्षी-
रगर्भो सुलोचनः । उर्वविन्दुः सुविन्दुश्च हेमगर्भस्तु स-
प्रभः । वायुम्बुधक्षाः सततं शरीराशुपशोषयन् । तत्र
ते शकुना राजसत्वारो योगधर्माश्च । योगव्रष्टास्तय-
श्चैव देहान्यासकतोऽभवन् । कामिल्ये नगरे ते तु ब्रह्मदत्त-
पुरोगमाः । जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकलमषाः

ज्ञानध्यानतपःपूता वेदवेदाङ्गपारगाः । स्मृतिमन्त्रोऽत्र च-
त्वारस्तयस्तु परिमोहिताः । स्वतन्त्रस्वर्णहाज्ये ब्रह्म-
दत्तो महाशयाः । यथा ह्यासीत् पतिभावे सङ्कल्पः
पूर्वचिन्तितः । छिद्रदीर्घं मुनेत्य तथा बाम्भयवत्ययोः ।
जातो त्रोलियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ । सखायौ ब्र-
ह्मदत्तस्य पूर्वजातिमहोषितौ । पाञ्चालः पाञ्चिकस्तत्र
कण्डूरीकस्तथाऽपरः । पाञ्चालो बह्वृचसासीदाचार्यत्वं
चकार ह । द्विवेदः कण्डूरीकस्तु च्छन्दोगोऽध्वर्युरेव च ।
सर्वसत्त्वतन्त्रस्तु राजासीदधुहात्मजः । पाञ्चालक-
ण्डूरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा । ते व्यासधर्मनिरताः
कामस्य वशवर्तिनः । पूर्वजातिभक्तेनासन् धर्मकामार्थ-
कोविदाः । प्रसङ्गागतमण्डपयस्मिन् तेषु चतुर्णां वयस्य-
माणल्लोकत्रावणाय ब्राह्मणनियोजनसङ्गा सक्तिमप-
वर्ष्यन् अवशिष्टानां सक्तिदर्शनायोक्तं यथा । “व्यथ
राजा शिरःस्नातो लब्ध्वा नारायणाद्वरम् । प्रवि-
शेय पुरं प्रातो रथमारुह्य काञ्चनम् । तस्य रश्मीन्
प्रत्यगृह्णात् कण्डूरीको द्विजर्षभः । चामरव्यजनञ्चापि
बाम्भव्यः समवालिपत् । इदमन्तरिमित्येवं ततः स ब्रा-
ह्मणस्तदा । त्रावयासास राजानं लोकं तं सचिवौ
च तौ । [सप्त व्याधा दशार्णेषु ऋगाः कालञ्जरे गिरौ ।
चक्रवाकाः शरद्दीपे रुंघाः सरसि मानसे । तेऽभिजाताः
कुक्ष्ये लो ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दूरमध्यानं
युवः तेभ्योऽवसीदथ । तच्छ्रुत्वा मोहमगमन्ब्रह्मदत्तो
नराधिपः । सचिवश्चास्य पाञ्चाल्यः कण्डूरीकस्तथैव
च । सस्तरश्चित्रतोदौ तौ पतितव्यजनावभौ । दृष्ट्वा
बभूवुरस्वस्थाः पौराण्यं सुहृदस्तथा । सहस्रमेव राजा
स सह ताभ्यां रथे स्थितः । प्रतिलभ्य ततः सञ्चां
प्रत्यागच्छदरिन्दम् । ततस्ते तत् सरः स्मृत्वा योगन-
सुप्रसन्नौ च । त्राह्मणं विपुलैरर्थैर्भागेषु समयोजयन् ।
अभिषिच्य स्वराज्ये तु विपक्षेनमरिन्दमम् । जगाम
ब्रह्मदत्तोऽयं सदारो वनमेव ह । कण्डूरीकोऽपि ध-
र्मार्ता साङ्ख्ययोगमनुत्तमम् । प्राप्य योगमतिं सिद्धौ
विशुद्धः स्नेह कर्मणा” हरिवं २१, २२, २३, २४ अ० ।
कण्डिका स्त्री कडि-ण्डुल् । नैदिकदण्डे । सा च अध्यायप्रपा-
ठकाद्यन्तर्गतब्राह्मणशास्त्रसंघट्टपा । छान्दोगादौ उदा० ।
कण्डु स्त्री कडि-कण्डूयादि० उ । १ गालवर्षण्ये, २ तत्कारके
रोगे च (चुलकानि) । “पानेत्युक्ताः पिङ्गकाः कण्डु-
मलः” भावप्र० ।

कण्डूर पु० कण्डु, राति रा-क । १ कारवैज्जलतायाम्
(करेला) राजनि० २ शुकशिव्याम् (आलुङ्गुगी)
३ अत्यन्तपर्याप्त स्त्री राजनि० ।

कण्डू गालवर्षण्ये स्मृतीतकर्मकत्वेन अक० वर्षणमात्रे
प्राग्यङ्गवर्षण्यमत्रोपाधिः सक० उभ० सेट्
स्वार्थं यक् । कण्डूयति ते अकण्डूयति अकण्डूयिष्ट
कण्डूयाम्-बभूव-आस चकार चक्रे । कण्डूयन् क-
ण्डूयितः कण्डूः कण्डूया कण्डूयन् कण्डूयमानः “क-
ण्डूयमानेन कटं कटाचित्” रघुः “ऋगीभकण्डूयत
क्षणसारः” कुमारः । “न संहताभ्यां पाणिभ्याम्
कण्डूयेदालनः शिरः” मनुः “ऋक्के क्षणस्मस्य वाम-
नयनं कण्डूयमानं मृगीम्” शकु० । कण्डूदिश धातुः
प्रातिपदिक्य “धातुप्रकरणाद्भातः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घमन्येर्धातुर्विभाषितः” इत्युक्तेः । यक्
कित्त्वकरणसामर्थ्यात् धातुत्वं प्रातिपदिकत्वे तत्करणं
व्यर्थं स्यात् प्रातिपदिकस्य गुणाप्रसङ्गे दीर्घकरणाच्च
प्रातिपदिकत्वम् आह धातुक्यकारे धातोः दीर्घसम्भवेन
दीर्घपाठो वृथा स्यात् अतः उभयवृत्तम् ।

कण्डू स्त्री कण्डूय-क्लिप् अलोपयलोपौ सम्प्रदा०
क्लिप् । १ कण्डूयने गालवर्षण्ये (चुलकान) २ तत्साधनरोगे
(चुलकनी) “कपोलकण्डूं करिभिविनेहम्” कुमा० ।
“सकण्डूः पिङ्गका श्यावा नञ्जसावा विचर्चिका”
भावप्र० । [कथी] यन्दर०

कण्डूकरी स्त्री कण्डूं करोति क-ट । शुकशिव्यां (आल-
कण्डू पु० कण्डूं हनिं हन-ठक् । १ आरम्भे (सोन्दाळ)
२ गौरसर्पे च राजनि० ।

कण्डूति स्त्री कण्डूय-भावे क्तिन् अलोपलोपौ । कण्डूयने
(चुलकान) हला० । “सुभग ! त्वत्कारण्ये कर्मै कण्डूति
लालसा” सा० द० “कण्डूतिवन्मसिजं विप्रेत धीरः”
भाग० ७, ६, ४५ ।

कण्डूमका स्त्री “कण्डूमुकामिर्दृष्टे पीताङ्गम्बुर्द्वितीसारजुरा-
दिभिरभिहन्यते” सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । कीटशब्दे विवृतिः
कण्डूयनं न० कण्डूय-भावे ल्युट् । गालवर्षण्ये (चुल-
कान) “कण्डूयनेर्दशमिशरण्यैश्च” रघुः । “तद्भावभा-
विते चित्ते वल्लभः कथादिषु । मोहायितमिति प्राक्तः-
कर्म कण्डूयनादिकम्” । “नेशः कण्डूयनेऽङ्गानामास-
नोत्थनचेष्टने” भाग० १, ११, २७ द्रोक्षितस्य तत्साधन इत्यम्
“क्षणविषाणां त्विच्छं पञ्चवलिं वोक्तानां दयायामावधीते

तया कण्डूयनम्" कात्या० ७, ३, २६, ३० उक्तम् । "यदा कण्डूरूपयते दोषितेन तया कण्डूयनं कार्यम्" कर्कः । यजमानपत्रास्तु कण्डूयने । "पृथुमुखोयत्तियत्तयत्तुः कण्डूयने" कात्या० ७, ५, ८ । "विपुलापो यत्तियत्तयो-दुम्बरपलादेः शङ्कुः पत्न्याः कण्डूयनकर्मणि भवति स च प्रादेशमात्रः" कर्कः । करणे ल्युट् । २ कण्डूयनसाधने स्त्रियां ङीप् । "कण्डूयन्यभिषेकेण प्रलिम्पते" प्र पर्वतस्येति" कात्या० १५, ६, ८ । कण्डूयनी लृष्णवि-भाषा" कर्कः ।

कण्डूया स्त्री कण्डूय-य-स्त्रीत्वात् टाप् । कण्डूयने । कण्डूरा स्त्री कण्डू राति रा-क । (आलकशी) कपि-कक्षाम् अमरः । [राजनि० २ कण्डूयुक्ते लि० ।

कण्डूल पु० कण्डू + अल्यर्थे लच् । १ कण्डूकारके श्रुरणे । कण्डोल पु० कण्डि ओलच् । १ नलादिनिर्मिते धान्यादिस्थापन-पात्रे (डोल) अमरः । २ उट्टे पुंस्त्री० उष्णा० स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे कन् तत्वाथे । कण्डूलकस्य पादावि-पाटावस्य हस्त्या० नान्यलोपः । कण्डोलकपादः उट्टपात् ।

कण्डोलवीणा स्त्री कण्डोल इव वीणा । (कैटङ्गा) चण्डाल-वीणायाम् अमरः । कचित् कटोलवीणेति पाठः ।

कण्डौली स्त्री कण्डोलस्तदाकारोऽप्यस्याः अच् गौ० ङीप् । चण्डालवीणायां (कैटङ्गा) शब्दच० ।

कण्डौघ पु० कण्डूनामोघो यस्मात् । १ युक्कोटे शब्दच० । (शुश्रूषापोका) तत्स्यर्थे हि देहे कण्डू संघस्य जायमान-त्वात्तस्य तथात्वम् ।

कण्व लि० कण-कन् । १ मेधाविनि निघ० । २ स्तोत्रि लि० "प्रदक्षिणो दिव्यः कण्वोत्तारः" ऋ० ५, ४१, ४ । "कण्वः-स्तोतारः होतारः" भा० । "आतृषञ्च कण्वमन्त्रं नद्या-विद्या" ऋ० ८, २, १२, "कण्वमन्त्रं कण्वतिः शब्दकर्मणि कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा तैयुक्तम्" भा० । येदे मस्य न वः । लोके कण्ववत् इत्येव । कण्वते व्यपोदते कन् । ३ पापे न० "कण्वचिकोर्षायाम्" वार्त्ति० । घौरवे शब्दभेदे पु० । "कण्वे-योरन्तिनावोऽमृत्ययस्तस्यात्मजा नृपाः । सुमतिर्भुवोऽ-प्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः । तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्तुष्टाया हिजातयः" भाग० ६, २०, २, ३ । काश्यप-गोत्रोत्पन्ने ५ सुनिभेदे स च गोत्रप्रवर्त्तकः । "कण्वनामा-ङ्गिरसाजमीठिकाफेति" आश्व० श्रौ० १२, १०१, "यामस्य कण्वोऽव्यदहत् प्रपीणां सङ्घारां पयसा मही गाम्" श्रौ० १७, ७४, एतदधीतयाखायाः काण्वयाखात्वेन प्र-

सिद्धिः । "मजुर्भिरकरोष्वाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगद्ध-वांजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग० १२, ६, ६७ । तदपत्रस्य काण्वस्य शुक्लयजुर्वेदाध्ये तत्त्वसक्तम् बहुषु व्यो-लुक् । "पिबतो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम्" ऋ० ८, ८, २ अथञ्च सुनिः काश्यपगोत्रः "महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्" भा० आ० ६७ । तस्य आश्विनः । "मालिनीमभितो राजसदो पुण्यजलां तथा" तत्त्वोक्तेः कण्वसुताशब्दे वक्ष्यमाणत्वात् भा० आश्विनञ्च हिमवत् प्रस्ये मा-लिनीनदीतोरोरेऽस्ति । तस्याश्वमयात्वादौ पुण्यविशेषो यथा । "कण्वान्ममं ततो गच्छेत् श्रोजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मा-रण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ ! । यत्नं प्रविष्ट-मात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्चयित्वा पितृन् देवान् नियतो नियताशनः । सर्वकामसम्पदस्य वज्रस्य फलमश्नुते" भा० व० ८, २ अ० १६ स्तुत्ये लि० "स इदग्निः कण्वतमः कण्व-सुखार्थः" ऋ० १०, ११५, ५, "कण्वतमः स्तुत्यतमः" भा० कण्वरथन्तर न० कण्वेन गीतं रथन्तरम् । सामगानभेदे । वैश्वस्तोमे "कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति" श्रुतिः तच्च साम "पुनानः सोम" इत्यादिषु गीतम् उत्तरार्चि० ४ प्र क० ३० इश्यम् ।

कण्वसुता स्त्री कण्वस्य ऋधेः प्रतिपालिता सुता । शक-न्तुलायाम् सा च विश्वामित्रात् मेनकाबाहुत्वज्ञा-जातमात्रा च तया परित्यक्ता शकुन्तलैरक्षिता कण्वेन प्रतिपालिता दुष्मन्तेन गान्धर्वविधिना व्यूढा । कण्वदुहित्वादयोप्यत्र । तज्जन्मकथा भा० आ० ७, ७, ७, "तथ्यमानः किञ्च पुरा विश्वामित्रो महातपाः । भृशं वै तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् । तपसा दोषप्रवीर्यो-ऽयं स्थानान्धां व्यावयेदिति । भीतः पुरन्दरस्तस्मान्मो-नकामिदमब्रवीत् । गुणैरभुरसं दिव्यैर्भेदके ! त्वं विशि-ष्यसे । श्रेयो मे कुरु कल्याणि ! यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु । असावादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपाः । तथ्यमान-स्तपो घोरं मम कम्पयते मनः । मेनके ! तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ! । संवितात्मा सुदुर्धर्ष उघे वपसि वर्त्तते । स मां न व्यावयेत् स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपोविश्रं कुरु मे प्रियसुतसमम् । रूपयौवनमाधुर्यं चरितं स्तनभाषितैः । लोभयित्वा वरा-रोहे । तपसस्तं निवर्त्तय" तत्सहायतया वायुप्रेषणसङ्गा "कण्व उवाच । एवमुक्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् । प्रातिष्ठत तदा काले मेनका बायुना सह । अजापश्य-

हरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् । विश्वामित्रं तप्य-
मानं मेनका भीरुराश्रये । अभिवाद्य ततः सा तं प्रा-
क्रोडयिष्यन्निधौ । अग्रोवाह च वासोऽस्या भारतः शशि-
सन्निभम् । साऽगच्छच्चरिता भूमिं वासस्तदभिलक्ष्यती ।
अग्रमानेव सग्रीवं मरुता वरवर्णिनी । पश्यतस्तस्य त-
त्त्वपरं प्यग्निसप्ततेजसः । विश्वामित्रस्ततस्तान्तु विषमस्या-
मनिन्दिताम् । सृष्ट्वा वासवि सभ्रान्तां मेनकां मुनि-
सत्तमः । अग्निर्हृष्यथोरूपामपश्यद्विहृतां तदा । तस्या
रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रमभस्तदा । चकार भावसंसर्गा
तया कामवशकृतः । न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्येच्छद-
निन्दिता । तौ तत्र सुचिरं कालसमौ व्याहरतां तदा ।
रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा । जनयामास स
सुनिष्पन्नकायां शकुन्तलाम् । प्रस्ये हिमवतो रम्ये सा-
लिनीमभितो नदीम् । जातसुतृद्वयं तं गर्भं मेनका सा-
लिनीमभितु । कृतकार्यां ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ।
तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले । दृष्ट्वा शयानं
शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन् । नेमां हिंस्वर्त्तने बालां
क्रव्यादा मांसवद्भिन्नः । पर्यरज्ज्वन् तां तत्र शकुन्त-
मेनकात्मजाम् । उपस्युर्गुं गतयाहमपश्यं शयिता-
मिमाम् । भिर्जने विपिने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ।
अनयित्वा ततश्चैनं दुहितृत्वे न्यवेशयम् । शरीरकृत्
प्राणदाता यस्य चान्निभुञ्जते । क्रमणैते त्वयोऽप्युक्ताः
पितरो धर्मशासने । निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः
परिवारिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो
गया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र ! शकुन्तलाम् । श-
कुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता । तस्याश्च दुष्प्र-
णेन गान्धर्वविधिना परिणयकथा तत्त्वोक्ता ।

कण्वाय नामधातुः कण्+तत्करणे कण्ड् आत्म+अक०
सेट् । कण्वत् करोति कण्वायते अकण्वायिष्ट कण्वायस्-
बभूव आस चक्रे । कण्वायतः कण्वाया ।

कत पु० कं जलं शुद्धं तनोति तन-ड । कतकहले २ अर्थभेदे
च । कतस्य गोत्रापत्यम् गर्गां यज । कात्य तद्गोत्रापत्यं
बहुत्वे तु तस्य लुक् कताः कतगोत्रापत्येषु व० व० ।
यजन्तत्वात् यूनिफक् । कात्यायनः तद्गोत्रयुवापत्ये । तस्य
कात्याः ऋण फलोत्पत् । कातीयाः तदीयकात्वेषु बहु० व० ।
कतर्षेय विश्वामित्रादुत्पत्तिः विश्वामित्रपुत्रकथने हरि-
वं २७ अ० । “देवश्रवाः कतश्चैव यस्मात् कात्यायनाः
सृताः । शालावत्यां हरिण्याजो रेणोजज्ञेऽथ रेणमान् ।

सांक्रतिर्गालवश्चैव सृजन्त्येति विश्रुताः । मधुच्छन्दोऽजयश्चैव-
देवलश्च तथाऽष्टकः । कच्छपोहारितश्चैव विश्वामित्रश्च ते
सुताः तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम्”

कतक पु० क-हास बा० घ कस्य जलस्य तको हासः प्रकाशो
यस्मात् ५ वृ० । (निर्मात्ता) एक्षभेदे राजनि० । तस्य हि फल-
सम्पर्कात् जलप्रसादः “फलं कतकहलस्य यद्यप्यम्बु प्रसादकम् ।
न नामप्रहृणादेव तस्य वारि प्रसीदति” मतुः । “कतकस्य
फलं नेत्रं जलनिष्पलताकरम् । पातस्ते षडहरं शीतं
मधुरं त्वरं गुरुं भावप्र० तद्गुणादुक्तम् । तस्य फलम्
अणुं तस्य लुक् तत्फलं न० । “जलप्रसादि कतकं तत्फलं
कतकं सृष्टम्” भावप० उक्तेः । एक्षपरत्वेऽपि न० अयञ्च
सुश्रुते काकोल्यादिरित्युपक्रम्य कतकगिन्नोष्टौ त्यादि-
ना मधुरवर्गे उक्तेः । [कतकहले राजनि०

कतफल पु० कं तनोति प्रसन्नम् तन-ड ताडयं फलमस्य ।
कतम त्वि० किम् उतम् । बहूनां मध्ये जातत्वादभिर्निर्द्धार-
णार्थप्रत्यविषये एकस्मिन् पदार्थे “कतमा कतमकं कतमत्
कतमत् सामं कतमः कतम उद्गीयः” छा० उ० । उतरा कतर
द्वयोर्मध्ये जातत्वादभिर्निर्द्धारणार्थप्रत्यविषये त्वि० “यद्येन-
सृजन्मि तदा कतरोवरस्ते” नैष० “अद्यैतयोः पथा कतरेण
चलितानामपि जूराग्नयसज्जदावर्त्तीनि भूतानि” छा० उ० ।
उररडतमानत्वादनयोः सर्वनामकार्थ्यं कतमस्मै कतरस्मै
होवे स्वमोरदृङ् कतमत् कतरत् “कतरन्नो गरीयो यद्वा
जयेम यदि वा नोजयेयुः” गीता । “कतमदृङ् रं यं युद्धं
यत्वाजैर्धीनञ्जयम्” “तथैव कतमदृङ् यस्मिन् कृष्णा-
जिता पुरा” भा० वि० ५० अ० । “कतरकतमौ कस्मैधारये”
पा० उक्तेः कर्म० प्रकृतिस्वरः धारये ।

कतमाल् पु० तम घञ् ह्रस्वः कस्य जलस्य तमाय शोषणा-
यालति पर्याप्नोति अल-अच् । वज्रौ शब्दमाला तस्य
जलशोषणहेतुत्वात्तथात्वम् कचमालः खचमालः इत्यपि
पाठान्तरे तत्त्वार्थे पु० ।

कति त्वि० व० व० किं परिमाणेषां किम्+डति । सख्या
परिमाणविशेषविषयप्रत्यविषये पदार्थे । “कति देवाः त्वो
च दश च” छा० उ० । अस्य सख्यावत्कार्यं भागित्वात्
स्त्रियां ङोप् । पूरणे डट् युक् च । कतिथ कियत्संख्या-
पूरणे त्वि० स्त्रियां ङोप् । भाच् । कतिधा कियत्प्रकारे
अव्य० “कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणि कति होमाश्च कतिधा
समिद्धं” यज० २३, ५७ । वीक्षार्थे कारकहलेस्ततः
शष् । कतिथम् कियद्वारादौ अव्य० कतिथो ददाति

कतिपय लि० लि० कति+अयच् पुक् च । कतिशब्दार्थे १प-
रिमिते च । “वर्षैः कतिपयैरेव पृथितस्य स्वरैरेव” भाषः
“कतिपयैः परिमितैः” मल्लि० । “संप्रत्यन्ते कतिपयदि-
नस्याविहंसा दशाणां” मेघ० । “पोटायुवतिस्त्रोक्तकतिपये-
त्प्रादि० पा० सूत्रस्य प्रायिकत्वाच्च उत्तरनिपातः” मल्लि० ।
अन्यत्र तु ब्राह्मण कतिपय इत्यादि । अस्य जसि वा यी
कतिपये कतिपया वा “परिष्कृत्यार्थान् सङ्गृह्य धुरीणाः
कतिपये” रसगङ्गा० । “एवैव” सन्देहाः स्युः कतिपये
वापरा” शत० ब्रा० ५, १, १० । अद्वयवाचित्वे अस्मात् वा
करणे पञ्चमी । कतिपयेन युक्तः कतिपयान् सङ्गृह्यो वा समासे
तत्र पञ्चम्या अलुक् । इत्यपरत्वे तु कतिपयेन विषेण
युक्त इत्येव “यत्कतिपयवत्तरामिति” पा० निर्देशात्
तस्याऽसंख्यावाचकत्वेऽपि पूरणे ङट् युक् च । कति-
पयश्च कतिपयपूरणार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

कत्तृण कृत्स्नितं तथं प्रा० स० कोः कदादेशः । १पृथ्वी (चक्र-
लिया) मेदिनिः । २कुम्भिकायां (पाना) रत्नमाला ३सुग-
न्धितये अमरः । अस्य गुणादि भावप्र० उक्तम्
“कत्तृणं रौहिणं देवजम्भं सौगन्धिकं तथा । भूतिकं व्या-
मपौरुषं स्यामकं धूमगन्धिकम् । रौहिणं तुवरं तिकं
कठुपाकं व्यपोहति । कृत्कृष्टव्याधिपित्तसन्धुकासकफ-
ज्वरान्” (सौगन्धिया हिन्दिभाषा) ।

कत्तोय न० कृत्स्नितं तोयम् ईषद्वा तोयं यत् । मटो लि० का०
कत्ति लि० न० व० कृत्स्नितस्तयः प्रा० स० कोः कट् । कुत्तृशतेषु
लिषु । ततो जातादौ ढक्ञ् कान्तेयक तज्जातादौ लि० ।
कत्तादि पु० पाणिन्युक्ते जातादर्थे ढक्ञ्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे स च गणः कत्ति उम्भि पुष्कर पुष्कल
भोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माङ्गिणी वर्मती उख्या
पाम । (कुड्याया यलोपश्च) गणसूत्रम् ।

कथ साधायाम् (आत्मगुणाविक्रमे) गृहीतकर्मकत्वात् अक०
आ० आ० सेट् । कथते अकथित्ये चकथे । कथमानः
कथनम् कथा कथितम् । “गर्जितेन वृथा किं ते
कथितेन च भानुष ! । कथैतत् कर्षणा सर्वं क-
त्वेष्टा मा चिरं कथाः” भा० आ० १, ५५१ अ० । “परो-
क्षमिव मे राजन् ! कथसे यत् कर्षण !” भा० व० ७० अ०
“कथा” कथिष्यते न कः” भट्टिः “जनस्य गोप्राप्तिं विकथ्य-
मानः” भाग० ५, १२, ७ । आर्षप्रयोगे पदव्यत्ययात्
घर० । “तथाऽभिगम्य विज्ञानि को विकथ्ये द्विचक्षणः”
आ० वि० ५० अ० । प्रकाशेऽपि सक० । कथन्ते ।

उपपक्षं निरतं प्रशयाने” भाग० ८, ७, २७ । “कथन्ते
प्रलयन्ति” श्रीधरः । विवेकेन कथने । “कोविकथित-
मर्हति” आ० प० २५११ । कर्त्तरि युच् कथनः ।
कत्पय न० कं सुखमिवाचरति क+किप् शट् कत् सुखकरं
पयोऽस्य वेदे नि० ङ समा० । सुखकरजले । “त्वं चिदित्या
कत्पयं शयानम्” आ० ५, १२, ६ । “कत्पयं सुखकरं
पयो यस्य तम्” भा० । निरुक्ते ६, १ इमान्धचमधि-
कृत्योक्तम् “सुखपयसं सुखमस्य पयः” इति लोके तु कत्-
पयश् इत्येव ।

कत्त शैथिल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कत्तयति ते
अचकत्तत् त । “तद्वलादन्यदीर्घश्च पुक् चेत्यङ्गापयत्यपि”
इत्युक्तेऽवा दीर्घः पुक् च । कत्तापयति ते इत्यपि । कत्ताम्
बभूव आस कचार चक्रे । एवं कत्तापयाम् बभूवेत्यादि ।
कत्तसवर न० कट्—यैकल्ये स कत्तः विद्वलता प्रियते ह—
अप् । कत्तवे शब्दश्च० ।

कथ वाक्यरचनायां अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कथ-
यति ते अचिकथत्त अचकथत् त । कथयाम् बभूव आस
चकार चक्रे । कथितः कथयित्वा कथयितुम्—कथनम् ।
कथा “तं जनाः कथयन्तीह यावत् भवति गौरियम्”
भा० आनु० ११६ द “हन्ते ते कथयिष्येऽसमितिहासं चुरा-
तनम्” भा० ४, ४५, ८ । “कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह
कथ्यते” हितो० “यो मनुः कथयतेऽष्टमः” देवी० “प्रत्येकं
कथिताद्योताः संचेषेण हिसप्रतिः” मनुः ।

अनु+अनुवादे कथितस्य कथने अन्वादेशे अनुकथयति अनुवदति
प्राप्तुपसर्गे प्रकर्षादिना कथने अस्य ब्रुव्यतया द्विकर्म-
कत्वम् तत्र गौणे कर्मणि लकारः ।

कथक लि० कथ-एवल् । १वाचके २तत्त्वनिर्णयार्थं वाद-
रूपकथाकर्त्तरि च कथकस्य कथायां नियमविशेषः अ-
शङ्कने दर्शितः यथा ।

“अथ कथायां वादनो नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणा-
दयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथ-
काभ्यामभ्युपेयम् इति । तदपरे न ज्ञमन्ते । तथाहि प्रमा-
णादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः, किं
तदनभ्युपगच्छद्वां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्य-
नियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रव-
र्त्तनीयवागव्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत लोकाविज्ञ-
त्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्ग-
कत्वात् ७ । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चाख्यां कना-

अभिकादेर्वाग्व्यवहाराणां सविस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिप्यत्तो भवतस्तस्मिन्प्रत्ययानुपपत्तेः । सोऽयमूर्खः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमात् वाक्स्तम्भनसम्बो भवताभ्युहितो नूनं यस्य प्रमावाङ्मगवता सुरगुरुणा लोका-यतस्त्वानि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा भो-यदिष्टाः, भगवतादेन वा बादरायणीयेषु स्मृत्येषु भाष्यं नामापि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तं तन्मते वाचो-भङ्गः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम-इति चेत् प्रमाणाद्यनभ्युपगमप्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधन-बाधनक्षमतायां न न्यायिकं किन्तु सद्बुधनाभासलक्षण-योगित्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता येनाभ्युपगमस्यापि प्रमाणा-दीनि प्रवर्त्तिताः सतान्तरानुसारिभिर्यवहारा अभ्युपगतप्र-माणादिमन्त्रेभ्योऽन्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूताइति कथयन्ते । यदि त्वस्मिन्च सद्बुधनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रव-र्त्तितोऽयं व्यवहारइति शतकत्वस्वयोज्यमानेऽपि नास्मा-कमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहारइत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यव-हारएव धर्मी कथं सिद्धेत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्वविभिन्नप्रेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवम् । न ब्रूमोयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथार-भ्येति किञ्चाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायास्तदाशेनैः । यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवहिते तदा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्तयामि । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतसम्पाकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणसक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणसक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्व-मभ्युपगम्योभाष्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उतासत्त्वमभ्यु-मेत्य, अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्यनुयोगानवका-यात् द्वितीयं तु स्वतोऽप्युपपत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्त-रस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्याञ्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चि-द्वाग्लानि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमा-णाद्यभ्युपगमन्तरेऽयं यावत्तियमभरयन्त्वणा सहती स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदाशोभ्येन व्यवहार-नियमे समयं वक्ता कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषण-

सक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् । योऽयं भवान् स्वाभिप्राय-मपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्तस्मिन् पराभिप्राय-नावधारणप्रत्याशा । अथ वादीकृत्य दुर्बलैकिकं तस्मिन् बोधोऽभिधीयतइत्येव नेष्यते शिष्यादयस्तु तस्य कथानधि-कारं ज्ञाप्यन्ते अतएव भाष्यकारः “स पयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत” इत्याह आनत प्रतिपद्यसइति । मैवम् शिष्यादीन् प्रत्यपि चावर्त्तादेर्देवोऽयमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्वाधाक्षमत्वात्कथाया-मेवहि नियमः । नापि द्वितीयः तथाहि स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्त्वत्त्वनभ्युपगमे निवर्त्तते नचैवं सम्भवति तथासति तत्त्वत्त्वनभ्युपगमनृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निपद्येत हेतुनुपपत्तेः । उक्तसायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यव-हाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति । अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमः यत्तत्तदभ्युपगम्यतइतिस्थितेरिति । मैवम् कथापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथक-वाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वा-च्चाभ्युपगम भवता प्रमाध्यः कथनात्पूर्वं तत्तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा अभिलक्षणां कथकास्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्यवस्यति तावदनुरोधव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव हाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्य-तइति । व्यवहारनियमसमयमेव वक्ष्यते सच्च प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथाकृतत्व-ज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं निपद्यस्थानं तस्य दर्शनीयम् तदुत्पादने प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव तादृशेतरो च जेततया व्यवहर्त्तव्यो, प्रमा-णिकः पक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्त्तव्यइतिरूपः । अत एव वाग्व्यवहारनियमबन्धेऽपि हेतुवैक्यः तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानमत् प्रत्यवस्थानमनवकार्यं हाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यव-स्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वीकृत्यैव परिन्द-हीतत्वात् । नचैवं प्रमाणाद्यनुपपत्तेः क्षामालम्बहीतमूल-त्वान्नापरिशुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविरुध्यतत्त्व-विज्ञापयतिः स्यात् । आविद्यापितृमानानादिपारम्प-र्यायातएव लोकव्युत्पत्तिरुद्गीतसंवादश्च तस्यैव-थाभावासम्भाव्यतालक्षणस्ततःसिद्धयुक्तत्वात् । न च प्रमा-

णादेनां सत्तापीत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्तुं सूचिता तादृश-
व्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्ता-
मभ्युपेक्षापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरक्ते कथाप्रवृत्तिं
विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोर-
पर्यवसानात् । नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमा-
णव्यवहारो वा स्यात् पामरादिषाधारणव्यवहारो वा ।
नाष्टः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्जिह्वरूपत्वात् तद-
र्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः
शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्तव्यताऽऽपा-
तात् । पञ्चाक्षरद्विवारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि
प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा भाष्य-
मेया एव अन्यथा त्वपग्नय्या इति लोकव्यवहारमिद्वयतया
सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः याद-
योभवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथाया-
भालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वास्तत्त्वानुसरणोदासीन-
रक्षाभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि सां प्रति फलातिप्र-
सन्नकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसन्नः ।

“वाद्युक्तसाध्यनियमस्युतोऽपि कथकैरुपाधिर्ज्ञाव्य”
अनु० चि० । श्रुत्योपजीविनि नाटकाचार्ये कथाप्राणे ।
गन्दरता० ।

कथङ्कथिक लि० कथङ्कथमिति, प्रवृत्तेनात्मस्य कथम् कथम्
+वा०ठन् टिलोपः । कथं कथमिति प्रत्यकारके ।
तस्य भावः तत् । कथङ्कथिकता पृच्छायां स्त्री हेमच० ।

कथङ्कारम् अव्य० कथम्+एणन् । “कथङ्कारमना-
लम्बा कीर्त्तिद्योमधिरोहति” भाषः “अन्यथैव कथमित्य-
द्य सिद्धाप्रयोगश्चेत्” पा० सिद्धाप्रयोगः व्यर्थत्वात् प्रयो-
गानर्हः” सि० को० उक्तेः अनर्थकात् छजः णसुन् ।
• कथमित्यर्थे च ।

कथञ्चन अव्य० कथम्+वन रुत्वबोधः “असाकल्ये तु चि-
ञ्चन” इत्यमरोक्तेः पा० तादृशप्रत्ययाभावात् चन शब्दे-अच् ।
कथम् चन प्रवृत्तमिति पदद्वयमिति भेदः । चनशब्दे
विवृतिः । “असकले श्रुत्यमित्यर्थे एकान्येनेत्यर्थे च । “न
विभागः कथञ्चन” श्रुतिः । “न वै जनोजातु कथञ्चन
प्रजेत्” भाष० १, ५, २० । “अनतिक्रमणाद्यो हि विधी रा-
जन् कथञ्चन” भा० स्त्री० ८ अ० । “प्रदार्थः वडशा-
न्वेति विभागे न कथञ्चन” हरिकारिका ।

कथञ्चित् अव्य० । कथम्+चित् सुचनो० पा० न चित् प्रत्ययः
“किन्तु चिद्व्यय” असाकल्ये चिञ्चन इत्यमरोक्तेः, “किं वृत्तं

चिदुत्तरम्” पा० उक्तेः पदद्वयमिदम् । “असाकल्यान्विते
कथमित्यर्थे” श्रुतेनेत्यर्थे च “अथः कथञ्चित्भूतभूमिभागः”
कुमा० । “कथञ्चित् फणिनां गणैरधः” भाषः । ततः स्वार्थे
विनया० ठक् तान्तात्वात् क । कथञ्चित्कः । कथभवे लि० ।

कथन्ता स्त्री कथम्+भावे तल् । किंप्रकारतायाम् ।

कथम् अव्य० किम्+प्रकारार्थे यञ् कादेशश्च । कस्मिन् प्रका-
रेत्यर्थे । “सातुबन्धाः कथं न स्युः सम्मदोऽपि निरा-
पदः” रघुः “अवाप्यते वा कथमन्यथा ह्यं तथाविधं प्रेम
पतिस्य तादृशः” कुमा० । “कथं नु शक्नोऽनुगयो मङ्गपैः”
रघुः “सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा” भीमा० तत्त्व
“कथमित्येतिकर्त्तव्याकाङ्क्षा” कात्या० १, २, १८ सू० भा०
कर्मः । प्रसङ्गात् तत्त्व कृत्वा कर्मणि कथमाकाङ्क्षोत्था-
प्येतिकर्त्तव्यरूपाङ्गस्य अपेक्षास्ति कुत वा नास्ति तदेतत्
कात्यायनकृतभाष्ययोर्दृष्टमितत्त्व प्रदर्शयते । “अपेक्षं विचा-
र्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं काव्यं च तत्त्व नित्यं प्रकृत्येदं
विचार्यते किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम् ? उत यावन्न्यङ्गानि
कर्त्तुं शक्नोति तावज्जिह्वरूपेतिमिति ? किं तावत् प्राप्नोति ?
सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः ? भावनांगस्य कथमभावस्य
सर्वैरङ्गैः परिपूर्ण्येन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फल-
वत्त्वात् अन्यथा अङ्गान्गानस्य वैवर्ध्यपत्तेः तस्मात्
सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येव प्राप्नोत्याह । “विशुद्धे फल-
निर्द्धेतिरङ्गप्रधानभेदात्” कात्या० १, २, १८, सू० । “नित्यक-
र्मणि अग्निहोतृदर्शपूर्णमासादिके विशुद्धेऽपि अङ्गहोनेऽपि
कृते फलनिर्द्धतिः प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य नि-
ष्पत्तिभवेत्येव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्र-
धानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति । कुत
इतिकर्त्तव्यता नास्ति ? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीति
कर्त्तव्यता, वा च तस्मिन्सति न भवितुमर्हति कथम् अपूर्वा-
भावः ? फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपुत्रे क-
ल्याणम् तच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्मात् नित्येषु
यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य । तस्मात् पौर्णमास्यासमावा-
स्यायां वाग्निसिद्ध्यै पुरोडाशकृत्यज्ञाव्य इत्येतत् प्रदर्शयते तेन
दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि सन्निपत्योपकारकाणि वैविना
प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति, अन्यथातुपपत्त्या, ताव-
ज्जिह्वेति प्रधानं कर्त्तव्यम् न ङ्गानि । अङ्गान्गानि तु का-
व्यप्रयोगार्थम् । यतोऽग्निकालपुरोडाशमात्रमादर-
णोयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति । कथं
तर्हीदृशे निरुक्ते पुरुषस्य प्रवृत्तिः ? इति चेत् उच्यते प्रत्य-

वायातुत्पत्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न तु फलार्थः, विहिताकरणाच्च प्रत्यवायः कार्यते । (मनुना) “अकुर्वन्विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते नरः” इति अतो नित्यकर्मणो निष्फलत्वादपूर्वाभावादितिकर्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गाख्ये प्रयोगइति केचित् सिद्धान्तमाहुः । तदेतन्नोपपद्यते कथम् ? भावनातो हि हिंसा आकाङ्क्षा जायन्ते किं तेन कथमिति, तत्र कथमिति तत्कर्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मादभाष्यस्तीति कर्तव्यता । सत्यम् ? अथर्ववेदाध्याकाङ्क्षालयम् तथापि किम् आकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणान्तिष्ठित्युपयोगिन्येवेतिकर्तव्यता कथमाकाङ्क्षया गृह्यते न त्वदृष्टोपयोगिप्रयाजादङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभाव-दिति चेत् न यागस्य स्वतोऽपुनरार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या समानपदोपात्तं यागस्य त्वस्य सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवायपरिहारस्यैव भाव्यतया कल्पनात् ननु सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्पते ? इति चेत् तस्य शरीरारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन सुखलूषामनभिप्रेतत्वात् प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव । कथम् ? तस्मिन् पापे एतज्जन्मोपाजिते भवानुरोपाजिते वा स्थिते सति तदुपभोगहेतुभूतशरीरारम्भवश्यभावेन मोक्षाभावात् । अमोक्षार्थिनाऽप्यवश्यं पापक्षय एषितव्य एव समीहित फलाय, इतरथाऽप्रज्ञो पापे फलाप्राप्तेः । तस्माच्चित्त्यानि कर्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्तव्यतामपेक्षन्त एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः स्मृतः तथैव करणादपि पापक्षयः कार्यते (मनुना) “पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तु नैशमेनोव्यपोहेतु” इत्यादिभिः “नित्यनैमित्तिकैरेव कर्माणोदुरितक्षयमिति” च । तस्माच्चित्त्येऽप्यप्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्मान् नित्यान्यपि कर्माणि सर्वभिमतस्य पापक्षयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्तव्यतामपेक्षन्त एव । ततश्च सर्वोद्गोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्वदा कर्तुं न शक्नोति । जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यम् तेन यावज्जीवं कर्तव्यम् सर्वोद्गोपेतं च कर्तव्यमिति दुःशकमेव तेन यथा शक्नुयादित्युपपद्यते तत्रावश्यमन्यतरस्मिन्नज्ञातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्तव्यत्वं प्रधानवाक्ये न्यूयते तदादि कस्य विदुःस्यानुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियेत ततः प्रधानवाक्यविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं न्यूयानि निमित्ते

सति विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतस्मान् प्रधानवाक्यगतवश्यकत्वानुरोधेन यथाशक्त्युपसंहृतव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यकर्तव्यत्वं नृते हीयेत तस्मात् प्रधानविरोधेनाङ्गानि यथा शक्त्युपसंहृतव्यानि । नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फलसिद्धेरभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यज्यतीति भवेत् शक्तस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वेगुण्यं स्यादेव । अङ्गोपदेशं निमित्तं यातोऽप्योभयानुरोधेन यावन्त्यङ्गानि कर्तुं शक्नोति तावद्विरुपेतं प्रधानमेतः क्षपयतीति शास्त्रार्थोऽवधार्यते तावदेव शास्त्रवशात् फलनिष्पत्तिः इति साधुक्तम् “विशुणे फलनिर्दिष्टिरङ्गप्रधानभेदादिति” । एतच्च प्रयोगविध्यनुसार्थेष्वङ्गेषूच्यते यदि कुर्यादित्युच्यते तत् यथाशक्तीत्युपबध्यते । यानि तु स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरसिद्धानि बोधनीयानि यथा लोके धनार्जनादि, वेदेऽपि कालो विद्याग्नयश्च तेषां स्वरूपेष्वेवाधिकारिविशेषणत्वं द्रव्यान् विद्यावानग्निमानिति । एतदुक्तं भवति अङ्गं हि विधिवत्तादुपादीयते निमित्तानुरोधेन त्वज्जते उभयानुसंहर्था वा शक्तं प्रत्युपादीयते अशक्तं प्रति त्यज्यते इति नान्या गतिरस्ति ततोभयानुसंहोऽङ्गो यदि सम्भवति, सम्भवतोपादेशेष्वङ्गेषु यथाशक्ति श्रोहीन् सम्पादयेत् यथाशक्त्यवहत्यादिति आहवनीयादि स्वरूपं तु नानेन विधिनोपादीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान् द्रव्यान् जीवं च यजेतेत्येवमाश्रीयते अतो विद्याग्निजालादपरिहारागेनान्येषामङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानं सिद्धम् । तथा बोक्तव्यं तन्त्रत्रते “यानि प्रयोगविधना कर्तुं रुपादेयत्वेनाङ्गानि नोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिभित्तम् यावन्ति शक्नुयात् तावन्ति कुर्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयंसिद्धानि वाङ्मतेन गृह्यन्ते तानि स्वरूपत एवाधिकारिविशेषणम् यथाम्नादीनि तेषामुपादानस्य प्रयोगविधिनानुपादानाच्च यावदुक्तीत्युपबध्यः सम्भवति । किन्तु तदपेक्षोपि विधित्वमेवाधिकरोति तेन सपत्नोक्तस्यार्थस्य व्याख्यातोपात्तस्य व्याविधिरस्याग्निमतो विद्यावतः प्रदोषादिकानस योगिनोऽधिकारोनाम्यस्येति । एवं चाप्रति-समाधेयाङ्गवैकल्येऽप्यग्न्यादिमानधिक्रियेतैव आधानं तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति प्रायश्चित्तविधानाच्च “छ० प्रायश्चित्तविधानादप्येव” ज्ञायते यद्विशेषेऽपि फलनिर्दिष्टिर्भवतीति । यदि च विशुणात् फलं न स्यात्तर्हि प्रायश्चित्तं न विदधीत न हि निष्फलं स्यात्तः इत्य-

भक्ति अस्ति च विधानम् तस्माद्विगुणादपि फलं भव-
तीति । येषां मते नित्येषु फलाभावेनापूर्वाभावात्
तदर्थैतिकर्तव्यता नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमन्यतानुप-
पन्नम् । ऐतिकर्तव्यताके तु निमित्ते भेदेने जाते वै-
गुण्यात्तत्परिहारायापरं होमाख्यमङ्गं भिक्षु जुहोतो-
त्यादिकस्तत्पक्षं सत् क्रियत एव पञ्चान्तरे त्वसत्यामिति
कर्तव्यतायां भेदेने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानि
हि वैगुण्यम् असति गुणे कस्य हानिः स्यात् ततश्चास्तत्पक्ष
एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति । “तथा च दृष्टम्” सू० ।
नित्यं कमे यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथाशक्त्य
कूपेयतनुवातव्यत्वेन श्रुतो दृष्टम् । तथा हि “यत् पयो न
स्यात् केन जुहुयात्” इति ब्रीह्यवाभ्यामित्यादि “न वा-
दृष्टं तर्हि किञ्च वनासोदयैतदहूयत सत्यं श्रद्धया” इत्यन्तेन
यन्मेन तथा “तदैव यादृक्कोटिक च होतव्यमिति” शाखा-
न्तराच्च । तस्माद्विगुणेऽपि नित्यं प्रत्यवायपरिहाररूपं
फलं भवति अत एवोक्तं कर्काचार्यैः “उपात्तदुरितक्षयो
वा उत्पत्तसमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति” ।
अथ कास्ये कर्मणि चिन्त्यते । कास्येऽपि विगुणे फलाभि-
निष्पत्तिर्भवत्येव । यतस्तत्वाष्यङ्गानि प्रधानानि च भि-
न्नानि । अथमेधे च कास्ये प्रायश्चित्तविधानमस्ति
अथ प्रकृत्य “अथातः प्रायश्चित्तीनां यद्यन्वोबहवां स्त-
न्देहायव्यं पयोऽतु निर्वपेदथ यदि सामो विन्देदित्यादि
तथा पञ्चशारदीयेऽपि “उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य तारुणे
प्रायश्चित्तविधानं दृश्यते “अपोनप्लिवोऽसु कृते” इत्या-
दिकं यदि च विगुणादपि कास्यात् फलं न स्यात् प्रायश्चित्त
विधानं व्यर्थमेव स्यात् तथा च दृष्टं विगुणमपि कास्यं
फलोत्पादकं वेदे दृष्टम् । कारीरीमिति प्रकृत्य श्रूयते
“यदि वर्षेतावत्येव जुहुयादिति” अत्रासमाप्तायाम् एव
कारीर्यां तत्फलं दृष्टिरूपं वेदे दृष्टम् अतो विगुणे-
ऽपि कास्ये फलं सिध्यतीति पूर्वपक्षिते सिद्धा-
न्तमाह । “न श्रुतिलक्षणत्वात्” सू० । यदुक्तम् विगुणे-
ऽपि कास्ये फलं सिध्यतीति तन्न कुतः श्रुतिलक्षणत्वात्
कास्यस्य, यतः कास्यं सगुणमेव सर्वाङ्गोपेतमेव नृत्या-
ल्लसितम् फलसाधनत्वेन विहितम् तत्ताङ्गलोपे कास्य-
मानफलस्यानुत्पत्तेः तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा फलं
नास्ति एवमङ्गत्यागेऽपि, फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसम-
धिगम्यं ततो यदङ्गं प्रधानं वा यावच्छब्दोपात्तम् तस्य लोपे
साधनत्वं नास्ति अतो यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्तुं शक्नोति

तदैव तत्र प्रवर्त्तते न तु यथाशक्ति । न हि तत्ताङ्ग-
त्यागे प्रमाणमस्ति प्रधानवाक्यम्, अत्यागेऽप्यविरोधात् न
हि तस्यावश्यकत्वं केनचिदुक्तं यतः औदासीन्यं न लभ्येत ।
कास्यश्रुतिस्तु समर्थेऽपि वर्त्तमाना श्रुत्यर्थतां न ऊहातीति
माङ्गत्यागे प्रभवति । निमित्तश्रुतिस्तु निमित्ते सत्याप्रिय-
भाषे नैमित्तिके प्रोक्ष्येतेति वैषम्यम् । अतोनिमित्ते
सति नित्यस्यावश्यककर्तव्यत्वबलात् सर्वदा सर्वाङ्गोपेतस्य
केनापि कर्तुमशक्यत्वाद्यथा शङ्क्यान्तथा कुर्वादित्येव
कल्प्यते कास्ये त्ववश्यककर्तव्यत्वाभावादेवं कल्पयितुं न श-
क्यते अतः कास्यं विगुणं फलं न साधयत्येवेति सिद्धम्
कथमी योगे गर्हायां “विभाषा कथमि लिङ् च” पा० ।
लिङ् चात् लट् । “त्वधर्मं त्यजेस्वजमि वा पक्षे काल-
त्ययलकाराः । तत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेति
भेदः । कथं नाम तत्र भवान् धर्मसत्प्राप्यत्” सि० कौ० ।
गर्हायामित्यनुर्चनाभावे अगर्हायामपीति प्राञ्चः । तेन
“मनस्तु यं नोष्कति जातं यातु मनोरथः कथं पथं कथं
सः” इत्यादौ अगर्हायामपि लिङ् ।

कथमपि अर्थः कथम् च अपि च इ० । १ अतिकटेनेतृथे
२ अतिगौरवेणेतरथे च । “विस्तृत्य कथमप्युक्ताम्” कुमा०
“कथमपि चरणोपलेशलङ्घिः” भावः “तिष्ठतिः कथमपि”
किरा० । “कथमपि श्रुत्योका मा रुदन् माङ्गलिक्यः”
भट्टिः । पदद्वयभित्तके ।

कथम्भाव पु० कथितस्य भावः । १ किं प्रकारतायाम् भू-
प्राप्नो घञ् ईत० । २ कथञ्चित् प्रकारस्य प्राप्नो ३ कथमित्य-
पेक्षायाञ्च । कथमित्याकाङ्क्षया प्राप्तिर्यस्य । इतिकर्त-
व्यारूपे अङ्गे लि० कथं शब्दे कर्तव्याख्यायाम् उदा० ।

कथम्भूत लि० कथं किं प्रकारं भूतः प्राप्नः भू-प्राप्नो क्त २त० ।
१ किं प्रकारप्राप्ते २ कौट्ये च ।

कथा स्त्री कथ-नि० अ । १ कथने, “अभितप्रमयोऽपि मारद्वं
भजते कैव कथा शरीरिणाम्” “आप्रागमानुमानाभ्यां
साध्यं त्वां प्रति का कथा” रघुः । “का कथा वाणस-
त्वाने ज्याशब्देनैव दूरतः” शकु० । “सत्त्वासत्त्वकथा
दृष्टा” खण्डनखा० । “कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमु-
खात्” नैष० । “कथाप्रसङ्गेन जनेरुदाहृतात्” किरा० ।
“प्रबन्धकल्पनां लोकासत्यां प्राप्ताः कथां विदुः । पर-
म्परान्तरा या स्यात् सा सताख्यायिका वधैः”
इत्युक्तलक्षणे २ लोकासत्यप्रबन्धरूपे वाक्ये । प्रबन्धरूप-
वाक्यसमूहायत्नकत्वाच्च कादम्बर्यादीनां कथात्वं तत्र

खुट् । २मर्दने, २मारणे च । आचारे खुट् । ४युडे ।

“तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनपुत्राः” भाग०

७, २, ११ । “संसारचक्रकदनात् यवता प्रणीतः” भाग०

७, ८, १६ । कद-भावे खुट् । ५विज्ञकतायाम् ।

कदम्ब न० कृतसितमग्नं कोः कद । कृतसिताज्ञे । शास्त्रेऽ-
भक्ष्यात्वेन वैद्यकेऽप्यत्वेन च कीर्तितमग्नञ्च कदम्बम् ।

कदपत्य न० कृतसितमपत्यं कोः कद । मूर्खादि-
रूपे कदाचारवृत्ते चापत्ये । “कदपत्यभृतः दुःखं येन
विन्दन्ति दुर्भरम्” भाग० ४, १२, १७ । “कदपत्यं वरं
मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात्” भा० ४, १२, ४२ ।

कदम्ब पु० कद-कारणे अस्वच् । दर्शनेन विरचित्वैल्लव्यसा-
धने (कदम्बे) दृष्टे अमरः । “एकहारे चतुश्चक्रं वनमा-
क्षाविभूषितम् । कदम्बकृष्णमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः”
शालग्रामलक्षणं पुरा० । “कदम्बकृष्णस्य लैरभिष्टुप्तं
प्रजान्शुभिः” रघुः । “कदम्बसुकुले दृष्टिः समारोपिता” उद्भटः ।
“कदम्बोमधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः । सरोविष्ट-
अलङ्कृतः कफस्तन्यानिशप्रदः” भावप्र० तद्रूपणा उक्ताः ।
तस्य भेदास्तत्रैव । “नीपोमहाकदम्बः स्यात् धारा कदम्ब
इत्यपि । द्वितीयाऽल्पप्रसारश्च दत्तपुष्पः कदम्बकः” । हा-
रिश्चरुरजोवतः । धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः ।
दत्तपुष्पः क्षेत्रादयः प्राद्वेष्यः कदम्बकः । नीपो महाक-
दम्बोऽपि तथा बहुफलजोमतः” इति भरतः । अत्र प्राद्वेष्य
दत्तपुष्पगौडादिदेशाभिप्रायेण मथुरादो चैलेऽपि तत्पुष्पपा-
थादामश्याभिः पूतगुणतो बहुशो दृष्टत्वात् अत एव “यः
कौमारहरः स एव हि वरुणा एव चैल्लवणसो चोन्मी-
लितमाजतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिहाः” काव्य-
पु० चैल्लमात्रे तत्पुष्पवर्णनमुपपद्यते । एतेन कदम्बपदं
केलिकदम्बपरमिति” सा० ८० रामचरणव्याख्यानं मथु-
रादिदेशानभिगमनसूचकम् । तेन देशभेदास्य वसन्त-
प्राद्वेष्यभयवत्त्वमिति ज्ञायः । कविभिस्तु वर्षाकाले एव
तद्वर्णनं क्रियते यथा माघे रैवतकपर्ष्यतर्पणे । वर्षर्तु-
वर्णनमभिज्ञाय “विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कल-
यन्वतुल्यमननेकलवम्” । भ्रमवज्रपैति सुहृदव्भ्रमयं
पवनञ्च धूतनवनीपवनः” । वर्षावर्णने च तत्रैव “अनवनो
नवनीपवनीरभि” तस्य च प्राद्वेष्यत्वादेव “कदम्बं शूरणं
तयोत्थादिना हरिश्चयने भोजननिषेधः” इति तत्पुष्पकौत्
पुष्पकितमिव प्रौढवर्णः कदम्बः” मेघदू० आषाढ
मभिज्ञायैव तदुपपन्नमवगन्तात् । इति तस्य प्राद्वेष्यत्वमपि ।

कदम्बदृष्टश्च मेघविष्णुभूषणवर्षतच्छ्रवमन्दरस्य विशेषचिह्नद्वयः

“विष्णुभूषणैः अक्षु मन्दरोऽस्य सुगन्धयौको विपुलः सु-
पार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्नि च केतुद्वयाः कदम्बजम्बूट-
मिपपलकाख्याः । सि० शि० । अत्र सुमेरोः ।

कदम्बक पु० स्थायं कन् । १ कदम्बदृष्टे । संज्ञायां कन् सर्वेष्व-
विज्ञलीकरणसाधने २ समूहे न० अमरः । “गजकद-
म्बकमेचकसूचकैः” भाषः । “पृथुकदम्बकदम्बकराजितम्”
किरा० । “कदम्बकं वातमजं मृगाणाम्” भट्टः
कदम्ब इव कायति कै-क । ४ हरिद्वी ३ सर्वमे च राजनि०
कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशुदृष्ट्यफलत्वात्तस्य तथात्वम् ।
५ देवताङ्गद्वये न० रत्नमा० ।

कदम्बकोरकन्याय पु० कदम्बपुष्पस्य यथा सर्वाप्य-
नेषु युगपत्कोरकाणामुत्पत्तिस्त्रादये एकदोत्यसौ दृष्टान्त-
भेदे यद्वा नास्त्युत्पत्तिर्हि द्विविधा । “वीचितरक्तायेन
तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता । कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्य-
चिन्मते” भाषा० उक्ता । दृष्टादिषु दश यद्वा उत्पद्यन्ते
ततस्तान्ये दश यद्वा दृष्टेव कदम्बकोरकोत्पत्तिवत् स-
र्वास्तु दिक्षुर्पुष्परि यद्वा नास्त्युत्पत्तिरिति कस्य चिन्मते
न्यायमते तु वीचितरक्तायेनैव तदुत्पत्तिरिति भेदः ।

कदम्बद पु० कदम्बः तदुपरिस्थः सूक्ष्मांश इव दीयते अणुरात्रे
दो-अणुरने कर्मणि चञर्थे क । सर्वमे बद्धचन्द्रिका तस्य
कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशुदृष्ट्यफलत्वात्तथात्वम् ।

कदम्बपुष्पा स्त्री कदम्बस्यैव पुष्पमस्यासि अर्थ० अच् । सु-
खिडाका दृष्टे (सुखिद्वीरो) रत्नमाणा तस्य पुष्पमिव पुष्प-
मस्यः विपद्ये तु डोप् । कदम्बपुष्पो तत्रैवार्थे राजनि० ।

कदम्बभ्रमसृत्त न० कदम्बवत् भ्रमस्य दत्तं गोकजोत्तम् ।
सि० शि० उक्ते गोकदत्तभेदे । तद्वन्मप्रकारस्तत्रैव

“तत्पापसखलप्राच्या यास्या सौम्या च दिक् सदा । क-
दम्बभ्रमदत्तं च बभ्रूयात् परितो भूयात् । जोषे तु जिनदृष्ट्यां
शैस्तत्र ज्या क्रान्तिर्शिङ्गिनी । सञ्चतः समदत्ताश्च यास्यो-
दक् कुजसंगमे । तत्तिथ्येगगतसूत्राणां योगः स समसं-
ज्ञकः । समभ्रुवः कदम्बानासुपरि द्युचराजयेत् । सूत्राणि
दत्तसूत्राणि वलनानि तदनरे । अश्वजं वलनं मध्ये स्थात्
समभ्रुवस्तयोः । कदम्बभ्रुवस्तलान्तरायनं च लिखे य-
द्वात् । कदम्बसमस्तलानः स्फुटं सर्वदिशां च तत्” ।

कदम्बवादिन् पु० कदम्ब इति वादः संज्ञा अस्वस्य चिनि ।
कदम्बसंज्ञावृत्ते नीमे । “कदम्बवादिनो नीपान् दृष्ट्वा
अष्टकितैरिव । समस्ततो आकमानं कदम्बकदम्बकैः”

काथी० । कदम्बकदम्बकैः कदम्बसुदायैः स्वतन्त्रक-
दम्बशब्दाभ्यान् नीपान् महाकदम्बान् दृष्ट्वा कण्ट-
कितेजातपुष्पकैरिमेत्युत्प्रेक्षा । [लयायाम् राजनि० ।
कदम्बो स्त्री कद-करणं स्वस्वम् गौरा० डीप् । देवदासी-
कदर पु० कं जलं दृष्ट्वातिट्-अच् । १३ तखदिरे तस्य सेव-
नान् सुखस्यितस्यल्लेपणा संकृतरूपजलस्य दारणात्
“कदरो विषदोषयैर्मुषरोगकफासजित्” इति
भाष्य० तद्गुणमध्ये सुखकफनाशितोत्पत्त्यात् ।
२ पावसभेदे (ब्रेड्पायस) न० शब्दभाला । तस्य
अन्तादियोगात् दुग्धान्तर्गतजलदारणात् तथात्वम् । कदः
विज्ञलकारिका चरा अस्य । ३ कृकचे (करात) मेदि० सुशु-
तोक्ते ४ सुद्रुगभेदे स च रोगः “समासेन चत्वारिंशत्
सुद्रुगो भवन्तीत्युद्दिश्य” “कदम्बं अजगत्तिक इत्यादि-
ना विभक्त्यर्थकरोनुसन्धिते पादे जते वा कण्टकादिभिः ।
मेदोरक्तानुगैव दोषैर्वेधादथापि वा । कोलमात्रः सर-
क्त्वावो जायते कदरस्तु सः” ललितः (पाण्डुरासुडा)
तत्र विभागे कदरमित्युक्तेर्न पुंसकताप्यस्य ।

कदर्थ्य पु० कुत्सितोऽर्थः कोः कद । कुत्सितपदार्थे । ततः त-
त्करोतीति” सिच् । कदर्थ्यति कुत्सितमर्थं करोती-
त्यर्थः । ततः क्त कदर्थ्यतः । कुत्सितार्थीकृते । “अष्ट-
भूषणकदर्थितमात्य” भाषः । ल्युट् । कदर्थ्यनम् कुत्सि-
ताद्यकरणे । युच् । कदर्थना तत्रैव स्त्री । अकदर्थं कदर्थं
करोति चि कदर्थीज-क्त । कदर्थीकृतं व्यभूतकदर्थं कदर्थ-
तथा कृते ति० । “केयैः कदर्थीकृतवीर्यसारः” किरा० ।
कदर्थ्यं वि० कर्त्तव्योऽर्थः स्वामी कर्त्तव्योऽर्थः कद । सति
विभवे । अदातरि, लुङ् । “आत्मानं धर्मकृतं पुत्रदारांश्च
पातयन् । यो लोभात् सञ्चिनोत्प्राप्तं स कदर्थ्य इति
स्मृतः” इत्युक्तल्ले २ अर्थसञ्चयकारके च । “दोषितस्य कद-
र्थस्य बहुस्य निगडस्य च” “आत्मैयस्य कदर्थस्य वदान्यस्य
च बाहुर्वै” मनुः “उवाच न मे अनुभवे कदर्थो न म-
द्यापोनानाङ्गितानिर्वाहान् न खेरी” का० उ० ।

कदल पु० कद-दृष्टा० कलच् । १ रम्भादले मेदि० । २ प्रमौ
(चाकुलिया) ३ द्विस्त्रिकायाम् (हिम) शाल्मलिदले च
स्त्री मेदि० । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।

कदली स्त्री काय जलज दृश्यते त्वमादौ जलवाङ्मन्यात् गौरा०
डीप् । १ रम्भादले, अमरः । कदली गुणादि भाष्य०
उक्ता यथा । “कदली वारणा मोचाण्डुसारांशुम-
योफला । मोचाफलं खड्गं चोतं विट्मि कफनुद-

गुरु । स्निग्धं पित्तास्रवद्द्रावकतल्लयसमीरजित् ।
यकं स्वादु हिमं पाके स्वादु दृष्यञ्च दृङ्गणम् । सुतद्वन्था
नेत्रगदहृन्नेह्रं रविभांसलत् । माणिक्यमूर्त्यादृत-
चम्पकाद्या भेदाः कदल्यावहवोऽपि सन्ति । उक्ता गुणा-
स्तेष्वधिका भवन्ति निर्दोषता स्यात्तुष्टता च तेषाम्” ।

रम्भायाश्च लम्बे जलाधिकयुक्तत्वात् शैत्याधिक्य-
युक्तपत्रत्वाच्चतथात्वम् “कदली कदली करमः करमः
करिराजकरः करिराजकरः” प्रसन्नरा० । अत्र द्वितीय
कदलीपदम् शैत्यादिगुणयोगात् गौणमिति सा० द० सम-
र्थितम् “ऐकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः” कुमा० । २ वैजय-
न्याम्कदल्याकारपत्ररूपस्त्ववत्त्वात् तथात्वम् अत-
एव माघे कदल्याः कामवैजयन्तीत्वे नौतप्रेक्षणम् तदीया-
कारस्यास्यात् यथा । “जगद्दशीकर्तुमिमाः आस्य प्रभा-
वनीके तनवै जयन्तीः । इत्यस्य तेने कदलीर्भध्वनीः प्र-
वनी केतनवैजयन्ती” माघः । “क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टन
प्रेक्षणीयः” “यास्तत्पूरः सरसकदलीस्तम्भगौरवलत्वम्” मेघ० ।
स्वार्थे कन् रम्भादल्लादौ । “अभ्युल्लसत्कदलिकावनरा-
जिरुचैः” माघः । ३ हस्तिपताकायां हारा० । “कद-
लिका कामकारिणः” काद० । ४ शृङ्गभेदे “कदलीशृङ्गमो-
कानि कण्ठश्यामारुणानि च । कामोजः प्राङ्मोक्षोत्तमैः”
भा० स० ४७ अ० “मोकानि अजिनानि” नीलक० । तेन
तस्य कम्बोजदेशस्थत्वं गम्यते तस्य च कदलीस्तम्भवदभ-
ङ्गुरपादकत्वात्तथात्वम् । कदल्याः फलं पुष्पं वा अण-
तस्य लुप् लुपि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । कदल तत्फले
न० । “पनसे कदलं कदले च दृत्तं दृत्तं च लवणं लवणे च
दधि” वैद्यकम् । “कदली सवनी धाली” इत्यादौ तु उपचारात्
तत्फलपरता । संघे खण्ड च । कदलाखण्डतत्संघे न० ।

कदलीकन्द पु० ईत० । रम्भाभूते तद्गुणश्च भाष्य० उक्ता
यथा “शीतलः कदलीकन्दो बल्यः केय्योऽन्धपित्तजित् ।
वज्रजहाङ्गहारी च मधुरो रसिकारकः” । “कन्दः
कदल्यादलितो नितान्तं संखेदितो हिक्नु एतेन राङ्गः ।
उद्धूतः सैन्धवेण नाथ मरोचसम्पर्कत एव दृश्यः”
कन्दलीकुसुम न० ईत० । (मोचा) कदलीपुष्पे । “कद-
ल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं त्वरं गुरु । वातपित्तहरं शीतं
रक्तपित्तवप्रणुत्” भाष्य० तद्गुणा उक्ताः । कदलीपुष्प-
रम्भापुष्पादयोऽप्यत्र न०

कदलीदण्ड पु० ईत० । (थोड) ख्याते कदलीस्तम्भस्थे
पदार्थे “कृत्तः खिन्नः सखिलविष्टतः कृततन्तुः प्रभिन्नः

कम्बोर्भ्या जलविरहितः क्षारजम्बोरपुष्टः । मध्ये मध्ये तनुयकलितेनाङ्गैरेणातिपूर्णः स्नाडूर्णं भवति सुतरां गर्भदण्डः कदल्याः । योनिदोषहरोदण्डकादम्बोऽष्टकदरं जयेत् । रक्तपित्तहरः शीतः सुख-
च्योऽग्निप्रवर्धनः” भावप्र० तदुणाद्युक्तम् ।

कदा अव्य० कस्मिन् काले किम्+दा-कादेशः । कस्मिन्काले इत्यर्थे अनद्यतने काले तु तत्कार्ये वा क्तिन् कर्हि कदा वा । “कदा कास्यां गमिष्यामि कदा इच्छामि शङ्करम् । इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्” काशीख० । “न पादौ धावयेवत् कांश्ये कदा चिदपि भाजने” मनुः । “कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्” “कदा धन्दा-
रख्ये विमलयसुनातीरपुष्पिने” “कदायोध्यामध्ये विमलयरयूतीरपुष्पिने । “विभाषा कदाकर्त्तुः” पा० यतद्योगे भव्ये लट् । “कदा कर्हि भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा” सि० कौ० । अव्ययत्वात् ततो भवार्थे क्त्वं लट् च । कदातन कस्मिन् काले भवेति लि० स्त्रियां ङीप्

कदाकार लि० कृत्यताकारोऽस्य कोः कटु । १कृत्यताकारे जुगति ष० । २कृत्यताकारे पु० ।

कदाख्य पु० कृत्यता आख्या यस्य कदादेशः । (कटु) इदञ्चै कुवैषधौ शब्दच० । २कृत्यताख्ये लि० । जुगति ष० । २कृत्यताख्यायां स्त्री ।

कदाचन अव्य० कदा+चन सङ्घ० । अनिर्द्धारिते कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थे “कदाचन क्षरीरसि” सुतिः । “पञ्चानन-
गते भानौ पक्षयोक्तभयोरपि । चतुर्थासदितचन्द्रो नेत्रि-
तव्यः कदाचन” ति०त० पु० । कदा+चित् सङ्घ० ।

कदाचित् कदापीतय्ये अव्य० । “ततः कदाचि-
दुर्ध्वं भैरवो भैरुनं ययौ” कालिका० । “कण्डूयमानेन कटं कदाचित्” रघुः । पा० चिञ्चनप्रत्याभावात् “अ-
साकल्ये तु चिञ्चनेत्यसरोक्तं च पदद्वयमिति विवेकव्यम् ।

कदामत्त पु० कदाचित्कस्यः । अग्निभेदे ततः गोत्रापत्ये इज् । कादामसि तदपत्ये पुंस्त्री तस्य बहुल्ये उपका० वा इजो लृक् । कादामस्यः कदामत्ताः ।

कटुण्ण न० ईषत् उष्णम् ईषदर्शककोः कटु । १ईषदुष्णं स्वयं २तद्वति लि० । “चक्षन् कटुण्णं पुरमाविवेश” भट्टिः । “कदल्याः खरसः षष्ठः कटुण्णः कर्णपूरणः” “कटुण्णं कर्णयोर्द्वयेतहा वेदनापहम्” सुश्रु० । पक्षे कादेशः कौण्ण तदर्शयोः “भुवं कौण्णेन कुण्डलोभी” रघुः । पक्षे कदादेशः कवौण्ण उक्तार्थयोः ।

कटुह कर्कश्ये अक० कटुवत् दोषभत्वात् किप् कटु इति भेदः कटुथ पु० कृत्यितोरथः कोः कटु । कृत्यिते रथे “शुधि क-
टुथवल्लीमं वभञ्ज ध्वजशालिनम्” भट्टिः ।

कट्ठ पु० कट-ठ । १पिङ्गलवर्णं । २तद्वति लि० “प्राजा-
पत्यं कट्ठमालभत” तैत्ति० २,१,४,२, ३कट्ठवर्णं पु० ४तद्वति लि० “वासः कण्ठ्यं कट्ठ” कात्या० २,२,४,१२, “कट्ठ कटुरं वासः” संप्रहव्या० । संप्रायामूज् । कट्ठ ईनागमातरि दक्षप्रजापतेः कन्याभेदरूपे कश्य-
पपत्नीभेदे स्त्री “कट्ठस्तु सुषुप्ते नागान्” भा० व्या० । काट्टवेयशब्दे विवृतिः । “प्रजिज्ञेरे सङ्घाभागा दक्ष-
कन्यास्त्वयोदश । अदितिर्दितिर्दनुः काला दमायुः सिं-
हिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला
सुनिः । कट्ठश्च सनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत” भा० व्या० ६ प्रश्न० । “लोका भारतशार्दूल ! कश्यपस्य निबोध
मे । अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खया । सुरभि-
र्विनता चैव तावन्ना क्रोधवशा इरा । कट्ठश्च निच राजेन्द्र !
तावत्पत्न्यामि मे श्रेष्ठ भा० हरि० २२७ ।

कट्ठुण्ण लि० कट्ठरक्ष्यस्य पासाम् । न । पिङ्गलवर्णाश्विते । कट्ठु(डू)पुत्र पु० ईत० पृषो० वा सुष्ठुः । १सर्पे । कट्ठु(डू)सुता-
दयोऽप्यन्तार्थे । तस्य कट्ठतनयत्वं काट्टवेयशब्दे वक्ष्यते ।

कट्ठरात्र लि० कस्मिन्नश्नति किम्+अनुचु-किप् अत्रादेशः
किसः कः । अनिश्चित देशगन्तारि कस्मिन् गन्तारि अनिश्चित-
देशगमने । शसादावपि अक्षोपदीर्घौ । कट्टीचः कट्टीचा
इत्यादि । स्त्रियां ङीप् अक्षोपदीर्घौ । कट्टीची । “सा
कट्टीची कं सिदद्वं परागात्” ख० १,१६४,१७ । “क-
ट्टीची कगतेतन्निश्चितगमनादित्यं प्राप्नवती” भा० ।

कट्टत् लि० कः कथन्तोऽस्यस्य भट्टप मस्य वः पृषो० ।
कथन्त्युक्ते मन्नादौ स्त्रियां ङीप् । “कट्टतो याज्यालु-
वाक्याः कोहि प्रजापतिः” यत० ब्रा० ६,२,२,५ ।

कट्टद् लि० कृत्यितं वदति वद-कट् कोः कदादेशः । गर्हित-
वाक्यवार्दिनि अमरः “येन जातं प्रियापाये कट्टं कंघ-
कोकिलम्” भट्टिः । २दुःश्रवणशब्दयुक्ते च “वाग्विदां
वरमकट्टो नृपः” माघः ।

कट्टर लि० कं जलमिवाचरति क+किप् गट कता प्रियते
ट-कर्मणि कप् । दधिस्नेहे तद्वत् कट्टरे लि० कण्ड० ।
कधप्रिय पु० स्नानं प्रीणाति प्री-क वेदे पृषो० । स्नानप्रिये ।
“कस जघः कधप्रिये भुजे” ख० १,२, २ । स्नानं
प्रीणाति प्री-किप् वेदे पृषो० । कधप्रि तल्लैवाद्ये । “कध

नूनं कथप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः दधिध्वे दत्तावर्द्धनः”
अ० १, २८, १ ।

कन प्रीतो अक० गतो सक० भा० पर० सेट् । कनति अकनीत्-
अकानीत् चकान । प्रनिकनति । रैदित् । कःन्तः । जी-
दित् वत्तमाने क्त । कानोवर्त्तते । कान्तिः । कननम् ।
“अधिक्रीतो अकानिष” पुनर्यन्” अ० ४, २४, ८,

कनक न० कनी दीप्तो कजादि० वुन् । १खस्ये अमरः ।
२ पलाययच्छे श्नागक्षेत्रे ४ धसूरे ५ काञ्चनालहृच्छेदकालोय-
हृच्छे ७ चम्पकहृच्छे च पु० भेदि० । ८ कासमर्द्दवृत्ते पु० राजनि०
९ लाक्षातरो यद्धमा० । “सुप्तः सन् कनकपलायकस्त्रिकारान्”
सुसु० । “शौदाभन्या कनकनिकषस्त्रिगुण्य दर्थयोष्ठीम्”
“मोत्वा मासान् कनकवलयध्वं शरित्तप्रकोष्ठः” । अन्वेष्टव्यः
कनकविकतासुष्टिनिक्षेपगटैः” भेष० “कनककुण्डलवान्
किरिटी” विष्णु ध्यानम् “कनकचक्रमेतद्रोचनालोहितेन”
भाषः । “अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीम्” चोर-
प० । कूर्मविभागे बृह० सं० “अपरस्याम् मणिसान्वित्यु-
क्रम्य तारक्षितिवृद्धैश्च कनकयकाः” इत्युक्ते १० पश्चिम-
देशस्थदेशभेदे पु० । कनकस्यैः परिमाणम् अण् । कनक
तत्परिमाणे निष्कादौ लि० । काञ्चनोत्पत्तिकथा च
अग्निरेतः यद्धे ५६ पृष्ठे उक्ता । भावप्र० तदुत्पत्तिगुणा-
दिकसक्तं यथा “पुरा निजाश्रमस्थानां सप्रर्षाणां जिता-
त्मनाम् । मरीचिरङ्गिरा अस्मिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्चेति सप्तैते कीर्त्तिताः परमर्षयः । पत्नीर्वि-
जोक्त्य जावत्यलक्ष्मीसम्पत्सौवर्गः । कन्दर्पदर्पविध्वंस-
केतवो जातवेदसः । पतितं यद्वापृष्टे रेतस्त्रिभूतमगात् ।
तत्त्रिभुवापि भवति तद्गन्धेन्द्रस्य वेधतः । तारं शुक्लोत्थितं
स्निग्धं कोनलं शुद्धं हेम सत् । (सत् उत्तमम्) तच्छेत्तं कठिनं
रूढं विवर्णं सभलं द्रवम् । दाहे ऋदे सितं स्नेतं
कषे त्वाज्यं लघु स्फुटम् । सुवर्णं शीतलं दृष्यं बल्यं
शुद्धं रसायनम् । खादुतिक्लृप्तं तुवरं पाके च खादु
पिच्छिलम् । पवित्रं दृष्टं नेत्रं मेघासृतिमिति
प्रदम् । हृद्यमायुषकरं कान्तिवामविशुद्धिस्त्रिरत्नकम् ।
विषहयन्मोन्माद्विदोषज्वरभोषजित् । बल्यं सर्वायु-
हरते नराणां रोगप्रजान् शोषयतीह काये । असौख्यकञ्जा-
पि सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् । असम्यग्मारितं
स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् । करोति रोगान् अत्युच्च
तद्व्याघाततस्ततः” ।

कनकक्षार पु० कनकस्य हावण्याय क्षारः । (शोहागा)

टङ्गे राजनि० । तत्सम्पर्कात् हि अटिति कनकं इवति ।
कनकदण्ड न० कनकस्य दण्डोयत्न । राजच्छले त्रिका०
कनकच्छत्रादयोऽप्यत्र ।

कनकध्वज पु० धृतराष्ट्रध्वजभेदे । “दीर्घबाहुर्ध्वजाबाहुर्ध्व-
दोहः कनकध्वजः” भा० आ० ११७ अ० । तत्पुत्रकीर्त्तने ।
कनकपल पुंस्त्री कनकमिव पलं मांसमस्य । मत्स्यभेदे
हारा० स्त्रियां लोष् । तत्पादालयोर्मत्स्यपथ्यायकथ-
नात् मध्ये सुवर्णपलरूपपरिमाणार्थकताकल्पनं यद्ध
कल्पद्रुमादौ प्रमादिकमेव । ईत० । कनकस्य कर्षणतुल्य
रूपपलपरिमाणे न० ।

कनकपत्र न० कनकनिर्मितम् पत्रं पत्राकारं भूषणम् ।
(कानपात) । कनकमयकस्याभरणभेदे । “अद्यापि तन्म-
नसि सम्परिवर्त्तते मे रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपाल
पत्रा । जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात् कस्य-
कृतं कनकपत्रमनालपन्त्या” चोरप० । “कनकपत्राल-
ङ्कृतया” काद० । [अतीवतायाम् राजनि०
कनकप्रभा स्त्री कनकस्य प्रभेव प्रभा वस्याः । मङ्गल्योति
कनकप्रसवा स्त्री कनकमिव प्रसवः पुष्पं यस्याः । स्वर्ण-
केतव्याम् राजनि० ।

कनकमय लि० कनकस्य विकारः मयट् । स्वर्णविकारे
“आधत्ते कनकमयस्य यत् लक्ष्मीम्” किरा० । [राजनि०
कनकरम्भा स्त्री कनकवर्णफलिका रम्भा शा० त० । स्वर्णकल्याणम्
कनकरस पु० कनकवर्णैरस उपरसः । १ हरिताले राजनि०
तस्य स्वर्णवर्णत्वात् पारदतुल्यगुणतयोपरसत्वाच्च तथात्वम् ।
उपरसाश्च भावप्र० दर्शिताः यथा । “गन्धोद्भिन्नं लभ्य-
तालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनं उज्ज्वलम् । राजावर्णकचुम्बकौ
स्फटिकवा यङ्गी खटी गौरिकम् । काशीयं रसकं
कपर्दसिकता वोलाश्च कङ्कणकम् सौराष्ट्री च मता अमी
उपरसाः स्रतस्य किञ्चिदुच्यते” । (स्रतस्य पारदस्य)
“स्वर्णवर्णं शुद्धं स्निग्धम् इत्यनेन तस्य गुणादिकसक्तम्
तत्रैव । ततश्च स्वर्णवर्णत्वात् पारदात् किञ्चिदुन्नयुक्तत्वा
ज्ञास्य तथात्वम् । ईत० । स्वर्णस्य इवीभूते २२ रसे च ।
कनकलोहस्य पु० कनकीति कना दीप्ता कला अवयवः तया
उद्भवति उद्भू-अच् । (धूना) सावनिर्थासि । राजनि०
कनकसूत्र न० कनकनिर्मितं सूत्रम् । (सोमारतार)
स्वर्णसूत्रे

कनकाङ्गद न० कनकमयसङ्गदम् । स्वर्णमये केदूरे । “कनका-
ङ्गदद्युतिरस्य” भाषः । तदस्यस्य सप्तम् मस्य वः । कनका-

कदम्ब इति । कनकाङ्गदिन् तद्युक्ते लि० विष्णु पु०

“महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी” विष्णु पु० ।

कनकाचल पु० कनकमयोऽचलः । सुमेरुपर्वते, धान्या-
चक्षादिषु दगसु दानीयपर्वतेषु मध्ये दानीये स्वर्णप-
र्वते च । हेमशैलस्वर्णशैलादयोऽप्यत्र । तद्धानकाचपरिमा-
णादि मत्स्यपु० उक्तं यथा “प्रथमो धान्यशैलः स्थावृद्विती-
यो लवणाचलः । गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ।
पञ्चमस्तिलशैलः स्थावृ पठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो हत-
शैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः । राजतो नयमस्तद्वदशमः
शंकराचलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ।
अयने विषये पुराणे व्यतीपाते दिनचर्ये । शुक्लपक्षे
तृतीयायास्तपरागे शशिक्षये । शिवाहोत्सवयज्ञेषु
द्वादश्यामयथा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुराण्यर्च्यं वा
विधानतः । धान्यशैलादयो देयाः यथा शास्त्रविधानतः ।
तीर्थे चायतने वापि मोठे वा भवनाङ्गने । मण्डपं कार-
द्भक्त्या चतुरङ्गस्तदङ्गुलम् । प्रागुदक्प्रवनं तद्वत् प्राङ्गु-
लं वा विधानतः । गोमयेनाचलप्रायां मूमावास्तार्थ्यं वै
कुशान् । तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भपर्वतान्वितम् ।
विधानयुक्तविष्कम्भपर्वतनिर्माणप्रकारादि धान्यपर्वत
हेमादौ वक्ष्यते । अस्य परिमाणसूक्तं मङ्गागुड पु० ।
“अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलसूक्तम् । यस्य प्रसा-
दाङ्गवन् विरिञ्चेर्याति मानवः । उत्तमः पल्लवाङ्गो
मध्यमः पञ्चभिः शतैः । तदर्धेनाधरस्तद्वत् अल्प
विस्तोऽपि शक्तिः । दद्यादेकपल्लाङ्गं यथा शक्त्या विम-
त्सरः । धान्यपर्वतवत् सर्वं विद्ध्यत् विधिसूक्तम् ।
विष्कम्भशैलास्तद्वत् कल्पिगन्धः प्रतिपादयेत्” ।

कनकाध्यक्ष पु० ७त० । सुवर्णरत्नपादावधिरुते अमरः ।

कनकायु पु० छट्पराङ्गुलभेदे तत्पुल्लगणने भा० आ० ६७अ०

“उपायुधोभीमरेताः कनकायुर्दंढायुधः” ।

कनकार पु० कनकं दीप्तं यथा च्छच्छति सर्वतो व्याप्नोति
क-अण् । कोविदारहणे । राजनि० ।

कनकालुका स्त्री कनकनिर्मिता चालुः संज्ञार्यां कन् ।

भङ्गारे (भारो) सौवर्णकलसभेदे अमरः ।

कनकावतीमाधव कनकावतीं माधवश्चाधिकृत्य छतोपन्यः
अण् आख्याधिकायाम् तस्य लृक् । कनकावतीमा-
धवश्चान्ताख्यापके शिल्पकरूपमाटकभेदे तल्लक्षणं
शिल्पकण्डे वक्ष्यते ।

कनकाङ्ग पु० कनकशङ्का आङ्गा यस्य । सुवर्णनामनापके

नागकेशेरे न० । २४सूत्रे पु० । अमरः कनकाङ्गयोऽ-
प्यत्र राजनि० । पुष्पे न० ।

कनखल पु० । तीर्थभेदे तच्च तीर्थं गङ्गाहारसमीपस्थम् यथोक्तं
भा० व० ८१अ० “विभेदं तरसा गङ्गां गङ्गाहारं युधिष्ठिरः ।
पुराणं तद्व्यायतं राजन् । ब्रह्मविष्णुसेवितम् । सनत्-
कुमारः कौरव्यः । पुराणं कनखलं तथा । पर्वतस्य पुरु-
र्नाम यत्र जातः पुरुरवाः” । तस्य माहात्म्यसूक्तम् “गङ्गा-
हारे कुशावर्त्ते विस्वक्ने मीलपर्वते । तथा कनखले स्नात्वा
धूतपाङ्क्तिं दिवं व्रजेत्” भा० अनु० २५ । “विशेषो वै कनखले
प्रयागे परमं महत् । यत्राकार्यं गतं क्षत्वा कृतं गङ्गा-
वसेचनम् । सर्वं तत्तस्य गङ्गापोदहृन्मिनिरेवम्”
भा० व० ८५अ० । “ततो गच्छेत् धर्मज्ञ नमस्कृत्य महा-
गिरिम् । स्वर्गद्वारेण यत्तस्य गङ्गाहारं न संशयः” इत्यु-
पक्रम्य “ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अत्र-
नेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च विन्दति” भा० व० ८४ । तत्तीर्थस्य
२ समीपस्थपर्वते च “एते कनखला राजवृषीणां दयिता-
न्यपः । एषा प्रकाशते गङ्गाः युधिष्ठिरः महाव्रतः” भा० व०
१२५अ० “तस्माद्गच्छेत्तु कनखलं शैलराजावतीर्थाम्” मेघ०
“तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाहारेऽस्ति पावनम् । यत्र काञ्च-
नपातेन जाङ्गवी देवदत्तिना उमीनरिभिः प्रस्थाद्विष्वात्मव-
तारिता” कथासरित्सागरः ।

कनन लि० कन-युच् । काणे एकनेले हेमच०

कनल लि० कन-कलच् । दोष्टे । तेन निर्दिष्टादि अरोहणा०
चतुरार्याम् वुञ् । कानलक तन्निर्दिष्टादौ लि०

कनवक पु० यदुर्वये वसुदेवोत्पत्तिस्तद्वा । “देवभागस्तोजघ्ने तथा देव-
अथाः पुनः । अनाष्टष्टिः कनवको वत्सवानथ षट्क्रिमः”
हरि० ११ । तत्रैव “तन्निजस्तन्निपालस्य सुतो कनवकस्य तु”

कनः स्त्री कनि नामधातु-अच् । कनिष्ठायां । “पुनस्तदा
वहति यत् कनाया दुहितुः” ऋ० १०, ६१, ५ ।

कनि नामधातु युवानं अल् या करोति णिच्-कनादेशः उ-
भय० सक० षेट् । कनयति ते । “कोत्तने कनयन्ति च” भट्टिः

कनिक्रद लि० क्रन्-यङ् लुक् अच्-सुत्वाभावः निगागमश्च ।
अतः क्रन्दितदि । “इमं मा हिंसीरेकयमं पशुं कनि-
क्रदम्” यजु० २, ४८ । दाघर्तीत्यादि पा० सू० कनिस्तर्दिति
प्रकृतिभागमालनिपातः तेनान्यप्रत्ययेऽपि रूपं भवतेत्यत्र ।

कनिष्ठ लि० अतिशयेन युवा अल्पो वा इडन् कनादेशः ।
१ अतितरुणे २ अतारुणे । ३ अतुजे पुं स्त्री । ४ दुर्बलाङ्गौ

अत्याकुलो (कलेयाकुल) स्तो मेदि० । ५ कनिष्ठस्य भा-
र्यायां दैवत्ययस्त्रायां स्त्रियाम् स्त्री । तत्तु उयोगलक्षणं
छीषं वयोवाचिलक्षणं छीयं च बाधित्वा अजादि-
पाठात् टाप् । ७ नायिकाभेदे सा च रमसञ्ज्यां धीरा-
ऽधीराधराधीराभेदेन त्रिविधेति विभज्य परिणीतत्वे
सति भटे न्यूनस्नेहा कनिष्ठेति लक्षयित्वा धीराधी-
राद्व्यञ्जकनिष्ठयोर्द्वहरणसक्तम् तत्तु धीरे ज्येष्ठा-
कनिष्ठे यथा “एकस्मिन् शयने सरोरुहद्वयोर्विज्ञाय
निद्रार्त्तयोरेकां पत्न्यवितानगुणान्वतीमत्स्वरीं दृष्ट-
वान्” । अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं व्यालोलहस्ता
कुलिव्यापारैर्वसनाञ्चलं चपलयन् स्नापच्युतिं कृत्प्र-
वोन् । अधोरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा “अनः कोपकषायिते
प्रियतमे पश्यन् घने कानने पुष्पस्यावचयाय नम्रवदना
मेकां समायोजयन् । अङ्गीकीर्तितलोचनाञ्चलचमत्का-
राभिराभाननां खोराभाधरपङ्क्त्यां नवबभूमन्यां समालि-
ङ्गति” । धीराधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा “धैर्याधैर्यपरि-
पङ्क्त्यहिलयोरेषोऽष्टयोः प्रीतये रत्नदन्तमननकानि
रुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् । एकस्याः कलयन् करे प्रथम-
तो रत्नं परस्याः प्रियो हस्ताहस्तिमिषात् स्पृशन् कुचतटी
मानन्दमाविन्दति” । ८ अत्यल्पपरिमिते लि० ।

“गायत्री छन्दसां कनिष्ठा” तेजि० ६, १, ६, २ । वैदिक-
छन्दसां गायत्र्याः प्रथमत्वेन उष्णिगादितोऽस्याक्षरत्वात्
कनिष्ठत्वम् “तद्वै कनिष्ठं छन्दः यद्गु गायत्री प्रथमा छन्द-
सां युज्यते” शत० १, ८, २, १० ।

९ उत्तरकालजाते लि० । “गर्हभः कनिष्ठं पशूनां प्रजायते”
तेजि० ५, १, ५, ५ । “अथ यदजाः कनिष्ठानि पात्राणि खलु
प्रजायन्ते तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ
लोन् विजनयन्त्यः कनिष्ठाः कनिष्ठानि हि पात्राणि खलु
प्रजायन्ते” शत० ब्रा० ४, ५, ५, ६ । १० अधःपदे ११ अधरे
च लि० । “आययेवायं पुरुषः पाप्मनानुपक्र्तः सोऽस्य एव
कनिष्ठो भवतृधः पदमिवेयस्यते तत्कनिष्ठमिति” शत० ब्रा०
२, २, २, २ । १२ परजातमात्रे । “अन्वञ्चोऽस्मात्प्रा अधो-
निमीताः प्रकृतशिक्षाः ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः” ब्रा०
४, २, ६ । “यो यः कनिष्ठः स पृष्ठतो गच्छेत् नारा०
“पुत्रः कनिष्ठः ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्वजः” मनुः ।
“सर्वं ज्येष्ठः कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम्” “येऽन्ये
ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यात् सव्यं धनमिति” मनुः
“सर्वाः स्यादरलिस्तु निष्कनिष्ठेन सुष्टिना” अमरः ।

कनिष्ठायाः अपत्यं ढकज-इतुक् । कानिष्ठिनेय कनिष्ठाया
अपत्ये । “कृते कानिष्ठिनेयस्य भरतस्य विवासितम्” भट्टिः ।
१२ महादेवे पु० “नमो ज्येष्ठाय कनिष्ठाय च” यजु०
१६, ३२ । तस्य च “अणोरणीयान् महतोमहोयान्”
इति श्रुत्या अणुतरत्वकोक्तेः कनिष्ठत्वम् ।

कनिष्ठपद न० बीजगणितोक्ते ज्येष्ठापेक्षया न्यूनसंख्या-
न्विते पदे वर्गमूले । वर्गपूक्तौ तदानयनप्रकारः स
प्रयोजनं तत् दर्शितं यथा
“इष्टं ह्रस्वं तस्य वर्गः प्रकृता चतुशुक्रोर्वर्जितोवा
स येन । मूलं दद्यात् क्षेपकं तं धनर्णं मूलं तच्च ज्येष्ठ-
मूलं वदन्ति ॥ ह्रस्वज्येष्ठक्षेपकाक्षरस्य तेषां ता-
न्यानां बाधोनिवेश्य क्रमेण । साध्यान्धेभ्यो भावनाभिर्ह्य-
हूनि मूलान्धेवां भावना प्रोच्यतेऽतः । वज्राभ्यासो
ज्येष्ठलज्जोस्तदैक्यं ह्रस्वं लज्जोराहित्यं प्रकृता । चतुसा
ज्येष्ठाभ्यासयुग्ज्येष्ठमूलं तत्ताभ्यासः क्षेपयोः क्षेपकः
स्यात् ॥ ह्रस्वं वज्राभ्यासयोरनरं वा लज्जोर्वा-
तोयः प्रकृता विनिष्पन्नः । घातो यस्य ज्येष्ठयोस्तद्विद्यो-
गोज्येष्ठं क्षेपोऽत्रापि च क्षेपघातः ॥ इष्टवर्गकृतः
क्षेपः क्षेपः स्याद्विष्टभाजितः । मूले ते स्तोऽयं वा
क्षेपः क्षुण्णः क्षुण्णो तदा पदे ॥ इष्टवर्गप्रकृत्योर्द्वि-
वरं तेन वा भजत् । द्विप्रमिष्टं कनिष्ठं तत् पदं स्या-
देकसंयुतौ ॥ ततो ज्येष्ठमिहानन्यं भावनाभिस्तथेष्टतः” ॥
उदाहरणम् । “कोवर्गोऽष्टतः सैकः कृतिः स्याद्वर्ण-
कोच्यताम् । एकादशयुग्मः कोवा वर्गः सैकः कृतिर्भवेत् ॥
प्रथमोदाहरणे

न्यासः प्र ८ क्षे १ अत्रैकमिष्टं ह्रस्वं प्रकल्प्य जाते
मूले सक्षेपे क १ ज्ये २ क्षे १ । एषां भावनार्थं न्यासः
प्र ८ क १ ज्ये २ क्षे १ । क १ ज्ये २ क्षे १
वज्राभ्यासौ ज्येष्ठलज्जोरित्यादि प्रथमकनिष्ठ १ द्वितीय-
ज्येष्ठमूलान्यासः २ द्वितीयकनिष्ठ १ प्रथमज्येष्ठमूलान्यासः
३ अन्वयोरेक्यं दै कनिष्ठपदं स्यात् कनिष्ठयोराहितः १
प्रकृतिगुणा ८ ज्येष्ठयोरभ्यासेन ६ अन्वेन युता १ ८ ज्येष्ठ-
पदं स्यात् क्षेपयोराहितः क्षेपकः स्यात् १ प्राङ्मूलज-
पाणाम् एभिः सह भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये २ क्षे १ । क ६ ज्ये १७ क्षे १
भावनया लब्धे मूले क १५ ज्ये ६६ क्षे १

एवं पदानामानन्त्यम्

द्वितीयोदाहरणे रूपमिष्टं कनिष्ठम् प्रकल्प्य तद्वर्गात्प्रकृति

गुणात् ११ रूपद्वयमपास्य मूलं ज्येष्ठं ३ अथ भावनार्थं
न्यासः प्र ११ क १ ज्ये ३ जे २ । क १ ज्ये ३ जे २
प्राग्वक्ष्यं चतुःक्षेपमूले क ६ ज्ये २० जे ४ इष्टवर्ग-
हृतः जे पदत्यादिना जाते रूपक्षेपमूले क ३ ज्ये १० जे १
अतस्तुल्य भावनया वा कनिष्ठज्येष्ठमूले जाते क ६०
ज्ये १८८ जे १ एवमनन्तमूलानि ।

अथवा रूपं कनिष्ठं प्रकल्प्य जाते पञ्चक्षेपपदे क १
ज्ये ४ जे ५० अतस्तुल्यभावनया मूले क ८ ज्ये २७
जे २५ । इष्टवर्गहृत इत्यादिना पञ्चकभिष्टं प्रकल्प्य
जाते रूपक्षेपपदे क ८/५ ज्ये २७/५ जे १

अनयोः पूर्वमूलेभ्यः मूलभावनार्थं

न्यासः प्र ११ क ८/५ ज्ये २७/५ जे १ ।

क ३ ज्ये १० जे १ भावनया लब्धे मूले क ४६१/५
ज्ये ५६४/५ जे १ । अथ वा हस्तं वज्राभ्यासयोरन्तर
मित्यादिना कृतया भावनया जाते मूले क १ ज्ये ४ जे ५

चक्रवलेन तदानयनप्रकारः चक्रवालगच्छे वल्यते । क
निष्ठमूलमथ त्व न० । [स्वार्थं कन् १० कनिष्ठमर्थं वि० ।

कनिष्ठक न० कनिष्ठमिव कायति कै-क । शूकटणे राजनि०
कनिष्ठिका स्त्री कनिष्ठैव स्वार्थं कन् । (कडे व्याङ्गुल) लुङ्गा-
ङ्गुलौ “विः कनिष्ठिकया” कात्या० ७.७.१८ । पञ्चमे
वडे च माने अनामिकासुखज्यैतया कनिष्ठिकया द्विर्वा-
रम्” कर्कः । “परिवर्त्तपरिवर्त्त्याङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यामादाय
पलाशपटे प्रास्यति” कात्या० १.५.७.१ । [हेमच० ।

कनी स्त्री कन-अच् गौरा० डीष् । १ दुहितरि २ कन्यायाश्च
कनीचि स्त्री कन-बा० ईचि । १ गुहायां (कुच) शब्दर० ।
= सपुष्पलतायाम् ३ शकटे च उणादि० । अयं मूर्धन्यम-
ध्य एव न मध्यस्तु प्रासादिकः “सृक्णिष्वासीचिः” उज्ज्व-
लदत्तेन शालकण्ठरेव सङ्गणात्

कनीन वि० कन-प्रीती ईनन् । १ कमनीये । “सद्योहजोयो
दृषमः कनीनः” ऋ० ३.४८.१ । “कनीनः कमनीयः” भा०
“भिनन् कनीन व्योदनं पच्यमानम्” ऋ० ८.६६.१४ ।
“जारः कनीन इव चक्षदानः” ऋ० १.११७.१८ ।

कनीनका स्त्री “कनीनका कन्या कमनीया भवति क्येयं
नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कमनेयां कान्ति
कर्मणि” निरुक्तोक्तौ व्युत्पत्तिः पृषो० । १ कन्यायाम्
“कनीनकेव विहृषे नवे द्रुपदे अर्भके” ऋ० ४.२२.२३.
इमाश्चमधिरुद्र ४.१५ निरुक्तौ प्रागुक्ता निरुक्तिर्दर्शिता ।
भाष्यकृता तु कनीनका कमनीयशालभञ्जिकेति व्याख्यातः

तेन २ तदर्थेऽपि । कनीनका कन्या काम्यत्वेनास्यस्याः अर्थः
अच् । ३ कन्याकामे पु० । “जनिष्ट योवा पतयत् कनी-
नकः” ऋ० १०.४०.६ । कनीनकः कन्याकामः” इति भा० ।
कनीन इव कायति कै-क । ४ कनीनिकायां न० सुश्रु० “ततः
कनीनकगतम्” तत्त्वोक्तेः अजिगच्छे ४५.४० विवृतिः
कनीनिका स्त्री कन-कनि-वा ईनन् संज्ञायां कन् टाप् अत
इत्वम् । १ अजितारायां २ कनिष्ठाङ्गुलौ च भेटि० ।
अजिगच्छे ४५.४० विवृतिः [अमरटीका
कनीनी स्त्री कनि-नामघा० ईनन् छीप् । कनिष्ठाङ्गुलौ
कनीयस् वि० अयमनयोरतिशयेन युवा अत्यो वा ईयद्यन्
कनादेशः । हयोर्भध्ये १ अल्पतरे, “अच्चं कनीयो भवि-
ष्यति” छा० उप० । २ युवतरे, ३ अयुजे भ्रातरि पु० ।
“कथं कनीयानहस्तस्यहेयम् ?” भट्टिः “कनीयान्
दृषस्युस्तेजत्” स्मृतिः “कनत्वानहं बाले कनीया-
मं भजस्व मे” रघुः । स्त्रियां छीप् ।

कनीयस न० कन-दीप्तौ अच् कनः सूर्यस्तस्योदं छ कनीयं
तथाभूततया सीयते अयसीयते सो-घजर्हं कर्मणि क ।
[तात्त्वे । हेमच० ताजस्य सूर्यदेवाकत्यान्तथात्वम् ।
कनीयस+स्वार्थं बा० अच् । २ कनीयसि कनिष्ठे वि० ।
“अभिप्रेक्तुं कामं नृपतिं परं पुत्रं कनीयसम्” “ययाति-
नाड्यपोराजा परं पुत्रं कनीयसम्” भा० आ० ८.६६.० ।
कन्त वि० कमित्यय्यं कं सुखमस्यस्य कम्+त । सुखयुक्ते एवम्
“शङ्खमभ्यां वभर्गुस्तुतयसः” पा० कम्+ति कन्ति
कम्+त । कन्तु तत्त्वार्थे वि० ।

कन्तु पु० कम्-तनु । १ कामदेवे २ हृदये न० उणा० । कम्+त
सुखान्विते वि० । [त्वापत्ये पुं स्त्री ।

कन्यक पु० ऋषिभेदे ततो गोत्रे गर्गा० यज् । कान्यक्य तद्गो-
कन्यरी स्त्री कम-अरन् पृषो० शुक् च गौरा० डीष् ।
दुष्पवेशायां तीक्ष्णकण्ठकयुक्ते रुद्रभेदे राजनि० । अरन्
युक् । कन्यारीलप्यत्र राजनि० ।

कन्या स्त्री कम-यन् । सृक्स्यभिचौ (कांश्च) स्रुत्वस्यघितजीर्ण-
वस्त्रखण्डे । (कांथा) “भिन्ना प्राणस्य रजार्थं कन्या-
प्रीतनिवारिणी । अचला केशवे भक्तिः विभवैः किं प्रयो-
जनमिति” पुरा० । “कन्यां वह्मि दुर्बुद्धे ! गर्हभेनापि
द्विहाम्” शङ्करदि० अस्तु तत्पुरुषे “संज्ञायां कन्योशीन-
रेषु” पा० लावता सौशंसिकन्यम् । संज्ञाभावे व्योशा-
नरभेदे च न । टात्त्विकन्या त्रि० कौ० ।

कन्द पुं न० कन्दति कन्दयति कन्दते वा कटि-अच्-णिच्-अच्

घञ् बा । शूरणे (खोल) शशसमात्मने, शूरणे च (गाजर) भेदे पु० भेदि० । भेदनामानासके पृ० परे च पु० “कन्दमूलफलाग्निः” चातुर्मास्यव्रतविधिः “कन्दोद्भेदा वैदुमा वारिणाथ” भाषः “यने मियसतां तेषां कन्दमूलफलाग्निनाम्” भा० अतु० ४१ अ० । कन्द भेदास्तेषां विशेषगुणाश्च सुशु० दर्शिताः यथा “कन्दानत जङ्घं वज्रागमः । विदारीकन्दशतावरीविमलशालग्रहकाटकशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्यालुककाशालुकशङ्खालुकरत्नालुकेंद्रीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि ।

रक्तपित्तहराग्न्याहुः शीतानि मधुराणि च । शूलणि बहुशुक्राणि सन्त्यष्टिकराणि च । मधुरी वृंहणी दृष्यः शीतः स्वर्योऽतिमूलकः । विदारीकन्दो बल्यस् पित्तवातहरस्तु सः । वातपित्तहरा दृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी । मङ्गली चैव हृद्या च मेधाग्निव्रतवर्द्धिनी । यहग्यगोविकारघ्नी दृष्या श्वेता रसायनी । कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्गुराः स्मृताः । अविदाहि विस्मयं रक्तपित्तप्रसादनम् । विष्टम्भि दुर्जरं कृत्वा विरमं मारुतावहम् । गुरुविष्टम्भिगीतौ च शङ्काटकशेरुकौ । पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणम् । सुरेन्द्रकन्दः स्नेहघ्नो विपाके कटुपित्तहृत् । जेषोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः । स्थूलशूरणमाशुकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषायाः कटुका रुक्षा विष्टम्भिनी गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च । माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् । स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा । कुसुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः । कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः । वाराहकन्दः स्नेहघ्नः कटुको रसपाकतः । मेहकुष्ठलमिहरो बल्यो दृष्यो रसायनः” । भावप्र० उक्तगुणादि तत्तच्छब्दे दृश्यम् । भाषवनिदानोक्ते ईयोनिरोगभेदे पु० । “दिवास्त्रादति क्रोधाद्वायामादतिमैथुनात् । क्षताश्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपितायदा । पूयशोणितसङ्काशोलुकचाकृति, सञ्चिभः । उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योजिजः” स चतुर्विधः वातपित्तकफसन्निपातजभेदेः । “रुचं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तम् विनिर्दिशेत् । दाहुरोगज्वरगुतं विद्यात् पित्तात्मकस्तु तम् । नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डू मूलं कफात्मकम् । सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः । सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शेषाः लक्ष्मप्रसाधनाः” ।

कन्दगुडुची स्त्री कन्दोद्भवा गुडुची शाक० । शृङ्गुभीभेदे,

राजनि० (सुशुनी) इति ख्याते शकन्दे च शकन्द०

कन्दट्ट न० कदि-अट्टन् । श्वेतोत्पले (सादासुदि) शरत्तरा० कन्दफला स्त्री कन्दात् फलं यस्याः । जुह्वकारवेत्वायाम् ।

(कोटउच्छा) राजनि०

कन्दवहला स्त्री कन्दैर्वहला । त्रिपर्णिकादौ राजनि०

कन्दमूल न० कन्दरूपं मूलमस्य । मूलके (मूलो) राजनि०

कन्दर न० कम् जलेन दीर्यते इ-कर्माणि अप् । शार्ङ्गके

अङ्गु, रे च राजनि० शृङ्गाकारे पर्वतनितम्बस्थाने पुंस्त्री

अमरः । स्त्रीत्वे गौरा० ङाष् स्वामी । शृङ्गायां स्त्री

टाट् अमरटीकान्तरम् “निर्हृदौ सुरज इव चेत्

कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्” मेघ० । “विदूरगं प्रतिभयमस्य-

कादरम्” भाषः “नानामलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसात्तुभिः”

भाग० ४.६.१०, “अग्नार्थमेव शरणमुत्तज्जवाहिकन्दरम्”

भाग० ७.१२.१६, कन्दस्य सन्निकटदेशादि अश्लादि०

चतुरर्थ्यां र । कन्दर ५ कन्दसन्निकटदेशादौ त्रि० ।

कं गजशिरादीर्यतेऽनेन करणे अप् । ईशङ्गुशे भेदि०

कन्दराकर पु० ईत० । पर्वते भेदिनः ।

कन्दराल पु० कन्दरायाङ्गुरायालति-अल-अच् । १ गह्व-

भागद्वये २ प्रलवले (पाकुड) श्याखोटद्वये च राजनि०

संज्ञायां कन् । शृङ्गद्वये पु० शब्द रत्ना० ।

कन्दरोद्भवा स्त्री कन्दरे उद्भवति उद्+भू-अच् । शृङ्ग-

पाषण्भेदीद्वये राजनि० शकन्दरोद्भवमात्रे त्रि० ।

शृङ्गुचीभेदे स्त्री राजनि०

[राजनि०

कन्दरोहिणी स्त्री कन्दात् रोहति रुह-णिनि । गुडुचीभेदे

कन्दर्प पु० कम् सुखं तस्मै तत् वा दृश्यति कम्+रप्+अच्,

कम् कुत्सितो दर्पोऽस्मात् वा । कामदेवे अमरः । “तत्त्व

निश्चित्य कन्दर्पगमत् पाकशासनः” कुमा० । शङ्गी-

तोक्ते भ्रवभेदे । “त्वयोविशतिवर्णाङ्गिभुवः कन्दर्पसंज्ञकः ।

वीरे वा करुणे वा स्यात् खण्डताले विधीयते” संज्ञी० दा०

कन्दर्पकूप पु० कन्दर्पस्य कूप इव । स्त्रीचिह्नभेदे जटाधरः ।

कन्दर्पकैलि पु० कन्दर्पेण कैलिः । कामहेतुके कैलो तम-

धिकृत्य कृतोऽन्यः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । प्र-

हसनभेदे ।

कन्दर्पजीव पु० कन्दर्पं जीवयति वर्जयति जीव-णिच्-अच् ।

कामवृद्धिकारफलके पनमद्वये राजनि० ।

कन्दर्पमथन पु० कन्दर्पं मथति मथ-ल्यु । शङ्गादेवे

कन्दर्पशतकामहादयोऽप्यत्र पु० । [त्रिका० ।

कन्दर्पमूषल पु० कन्दर्पं मूषल इव । पुरुषचिह्नभेदे ।

कन्दर्पशृङ्खल पु० “नारीपदद्वयं न्यस्य कान्तस्योरुहयोपरि ।
कटिञ्चे होलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः” रतिमञ्जुर्दत्ते
रतिबन्धभेदे ।

कन्दल ति० कदि-अलच् । १ कलापे २ उपरागे ३ नवाङ्कुरे
४ कलध्वनौ च मेदि० । ५ अथवादे शब्दर० । ७ कल-
रुभेदे (वाग्युक्ते) ७ कपाले च पु० धरणिः । गौरा०
होप् कन्दली दन्तगभेदे ८ गुल्मप्रभेदे च स्त्री मेदि० सा च
भूमिकन्दली, “द्रोणपत्नीं स्निग्धकन्दला कन्दली मुकटव्य-
पीति” शब्दार्थसंग्रहोक्तेः “ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवनः”
माघः “आविर्भूतप्रथममुक्ता कन्दली चानुकच्छम्” मेघ०
पुष्पे न० । “विडम्बमाना नवकन्दलैस्तै” रघुः ।
“द्विदलकन्दलकम्पनलालितः” माघः “निष्पीडितेन्द्रकर-
न्दलजोऽनुसेकः” उत्तरराम० । १० अत्रे पु० भावप्र० ।

कन्दलता कन्दप्रधाना लता । माणिके राजनि० ।

कन्दलोकुसुम न० कन्दल्या इव कुसुमस्य । शिलीन्ध्रे ।
ईत० । १ भूमिकन्दलीपुष्पे च । [राजनि०]

कन्दवद्धेन पु० कन्देन वर्द्धते वृध-ल्यु । शूरणे (ओल)

कन्दवल्ली स्त्री कन्दाकारा वल्ली । बभ्याकर्कश्याम् राजनि० ।

कन्दशाक न० कन्दप्रधानः शाकः । कन्दप्रधाने शाके कन्द-
शब्दे दर्शितकन्दवर्गशाके शूरणादौ । “सर्वेषां कन्द-
शाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते” भावप्र० । [राजनि०]

कन्दशूरण पु० कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः । (ओल) शूरणे-
कन्दसार न० कन्दानां सारोऽयम् । नन्दनधने तिका० । क-
न्दः सारोऽयम् । कन्दप्रधाने औलादौ ति० । ३ कन्दशब्दे
दर्शितकन्दवर्गे ति० ।

कन्दाद्य पु० कन्दे नादाः । भूमिकन्दे राजनि० । [राजनि०] ।
कन्दासृता स्त्री कन्दप्रधानाऽसृता । कन्दप्रधाने गुडबीभेदे
कन्दार्ह पु० कन्देषु अर्हं पूज्यः । शूरणे राजनि० ।

“सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते इत्युक्तेस्तस्य क-
न्देषु प्रधानत्वात्तत्त्वम् ।

कन्दालु पु० कन्देनालुरिव । १ कासालौ २ भूमिकन्दे ३ ति-
पर्षिकायाञ्च राजनि० । [राजनि० ।

कन्दिन् ति० कन्दोऽप्यस्य इति । १ कन्दयुक्ते । २ अत्रे पु०

कन्दिरी स्त्री कन्द-इरच् गौरा० ङीष् । लज्जालुष्टके वेदा०

कन्दौ स्त्री कन्दोऽप्यस्य अच् गौरा० ङीष् । संसकन्द्याम् ।

कन्दु पुंस्त्री स्कन्द उ सलोप्य । (ताओया) १ खेदनीपात्वे

“कन्दुपक्वं तैलपक्वमिति” स्मृतिः २ तण्डुलादेः भर्जन-
पात्रभावे च (भोजना खाला) “गोकुले कन्द्यालायां

तैलयन्त्रे ज्ञेयन्वयोः” स्मृतिः । “कन्दुपक्वानि तैलेन
पायसं दधि सक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेह-
कृतान्यपि” ति० त० कृष्णपु० ।

कन्दुक पु० कं सुखं ददाति दा-मित्त्वा० डु संज्ञायां कन्
कन्दु + यावादि० कमारः कण्डनकलेन कन् वा । १ वस्तादि-
निर्मिते उत्पातनायपातनक्रीडासाधनद्रव्यभेदे (गेदो) ।
“सनाङ्गरागाकण्ठिताञ्च कन्दुकात्” । “क्षमं यथौ कन्दु-
कलांलयापि या” “सा कन्दुकैः कलिमण्डलकैश्च” कृष्ण० ।
“कराभिघातोऽत्यतकन्दुकैश्च” रघुः “तटभुवि कन्दुकि-
भ्रमं बभार” माघः । “इदं कन्दुकं यत्नयेभ्यश्चुर्भ्यागः”
उ० र० टीकोक्तेः २ तयोदगाक्षरपादके कन्दोभेदे न० ।

कन्दुकेश्वर न० कार्गस्थे ज्येष्ठस्थानस्य गिरिलङ्गभेदे कन्दुक-
खेलनप्रकारः तद्विधाभावकणा च कार्गो० ६१ अ० दर्शिता
“सुरै” विहरतस्तस्य ज्येष्ठस्थाने महेऽंगतः । कौतुकेनैव
विक्रीडयिषा कन्दुकलीलया । उदयन्नाञ्चदङ्गानां लाघवं
परितन्वती । निश्वासामोदमिलितभ्रमराकुलितेक्षणा ।
अश्रुद्विस्मलमस्माल्यसुपुटीकृतभूमिका । खिद्यतकपोल-
पत्रालीस्वदम्बुकणोज्ज्वला । स्फुटस्तेनांशुकपथनिर्यदङ्ग-
प्रभाविता । उल्लसत्कन्दुकास्फालातिगोषितकराखुज-
कन्दुकानुगमं दर्शयन्तिभ्रूलताञ्चला । मृडानी किल खे-
लनी दृश्ये जगदम्बिका । अन्तरीक्षचराभ्यां च दितिजाभ्यां
मनोहरा । कटान्तिताभ्यामिवै ससुप्तस्थितमृदुना । विद-
स्योत्पलसंज्ञाभ्यां वप्राभ्यां वरतोविधेः । तृणीकृतविज-
गतीपुरुषाभ्यां स्वदर्शिलात् । देवो परिजिह्वापू तौ विष-
मेषुप्रपीडितौ । दिव्योऽन्तरतः जिह्वं मायां स्त्रीकथ-
शाम्बरोम् । धृत्वा पारिपदीं मूर्तिं मायातावत्स्विकान्ति-
कम् । तावत्पुनः सुदृष्टं तावतिचञ्चलमानसौ । सर्वज्ञेन
परिज्ञातौ चाञ्चल्याल्लोचनोद्भवात् । कटान्तिताय देवेन
दुर्गा दुर्गविधातिनी । विज्ञातनेत्रसंज्ञान्तु सर्वज्ञार्जुनरी-
रिणी । तेनैव कन्दुकेनाथ युगपज्जिघ्रसान्तौ । महाबलौ
महादेव्या कन्दुकेन ममाहृतौ । परिभ्रम्यपरिभ्रम्य तौ दु-
ष्टौ विनिपेततः । हन्तादिव फले पक्वे तालादनिग्नोलिने ।
दम्भोलिना परिहृते शङ्क्रे इव महागिरेः । तौ निपात्य
महादैवप्रावकाथे करणोद्यतोः । ततः परिणतिं यातो-
निङ्करूपेण कन्दुकः । कन्दुकेश्वरसंज्ञं च तल्लक्षणमवबक्षसा ।
ज्येष्ठेश्वरसमीपे तु सर्वदुष्टनिवारणम् । कन्दुकेश्वरसुत-
पत्तिं यः श्रोष्यति सुदान्वितः । पूजयिष्यति योभक्त-
स्तस्य दुःखभवं कुतः । कन्दुकेश्वरभक्तानां मानवानां

निरेनसाम् । योगक्षेमं सदा कुर्याद्भवानी भयनाशनी ।
मृडानी तस्य लिङ्गस्य पञ्च कथ्यात् सदैव हि । तत्रैव
देव्याः साक्षिभ्यः पार्श्वस्था भक्तमिदृशम् । सर्वोपसर्ग
संघातविघातकरणं परम् । कन्दुकेशं महालिङ्गं
काश्यां येन समञ्चितम् । कथं तेषां भवानीशौ स्थातां
सर्वोपसर्गदौ । दृष्टव्यं च प्रयत्नेन तल्लिङ्गं कन्दुकेश-
रम् । कन्दुकेशरनामाऽपि युत्वा दृजिनसन्तिः । त्रिप्रं
क्षयमवाप्नोति तमः प्राथोष्णयुं यथा । कन्दुकेशमप्यत्र ।
कन्दुपक्ष त्रि० जलोपसेकं विना कन्दुपाले पक्षं तण्डु-
लादि । शृङ्गकतया श्वेततण्डुलादौ । “कन्दुपक्षानि
तैलेनेत्यादि ति० त० कूर्मपु० । कन्दुशब्द उदा० ।

कन्दशाला स्त्री कन्दुपाकार्था शाला शा० त० (कानशाला)
कन्दुपाकार्था शालायाम् “गोकुले कन्दशालायां तैल्यन्वेत्
यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि गौवानि स्त्रीषु बालातुरेषु च”
स्मृतिः । [शब्दरत्ना० ।

कन्दोष्ट पु० कदि-ओटन् । श्वेतोत्पले २ नीलोत्पले न० ।
कन्दोत पु० कन्दे मूले जतः वेज्-क्त । कुमुदे । त्रिका० ।
कन्दोद्भवा स्त्री कन्दादुभयोऽस्याः । गुडुचीभेदे ।

कन्ध पु० कं जलं दधाति धा-क । श्वेधे शब्दरत्ना० । तत्रा
मनामके २ सुष्ठो च ।

कन्धर पु० कं जलं शिरो वा धारयति धृ-अच् । श्वेधे मेदि० ।
तन्नामनायके २ सुष्ठो च । शमारणशके (नटियाशके)
राजनि० । शपीवायाञ्च सारसुन्दरी । पीवायां स्त्री
अमरः । “कन्धराबाहुसकृद्वाञ्छ भङ्गे मध्यमसाहसम्”
याज्ञ० “उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच” माघः “कवाटवञ्चाः
परिणद्धकन्धरः” रघुः । [असुद्धे पु० राजनि० ।

कन्धि स्त्री कं शिरोजलं वा धीयतेऽत्र आधारे कि । शपीवायां
कन्ध न० कन्धते प्राप्यते दुःखमनेन कन-गतौ वा करणे क्त ।
शपापे २ मूर्च्छायाञ्च शब्दशाला ।

कन्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञाताथे कतु जिपकादित्वात्
नेचम् । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च गौहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला” इत्युक्तायां दश-
मवर्षायां स्त्रियां तस्यादशमवर्षादूर्ध्वं रजोयुक्तया अज्ञात-
त्वात्तथात्वम् । स्वार्थे क्त । २ कन्याशब्दार्थे “राजसो युवह-
रणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्” सुवासिनीबालवृद्धगर्भिण्या-
तरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभ्यश्चांश्च दम्भलोः शेषभोजनम्”
याज्ञ० । “कन्यकातमयकौतुकक्रियाम्” । “संभवेष्टानव
कन्यकानि” रघुः । शनायिकाभेदे रसमञ्जयां स्त्री-

परकीयासामान्यवर्नितेति प्रथमं त्रिधा विभज्य अप्रकटि-
तपरपुरुषातुरागा परकीयेति लक्षयित्वा सा च द्विवि-
धा परोढा कन्यका चेति विभज्य कन्यायाः पित्राद्यधी-
नत्वात् परकीयत्वमिति समर्थं अस्या गुप्ता एव सर्वाश्चे-
ष्टा इत्युक्ता उदाहृतम् यथा “किञ्चित् कुञ्चित्चारयष्टि-
सरलम्भुवत्तिसाचिञ्चितम् प्रान्ध्वान्ध्वान्विलोचनद्युतिभुजाप-
र्यन्तकर्षोत्पलम् । अङ्गुल्याङ्गु रदङ्गुलीयकरुचा गण्डस्य
कण्डूयनं कुर्वाणा नटपकन्यका सुकृतिनं सव्याजमालोकते”
कन्यकाजात पु० ५ त० । कानीने व्यासकर्णप्रभृतौ “का-
नीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः” ऋतेष्टस्य माता-
महपुत्रता

कन्यकापति पु० ६ त० । जासातरि शब्दरत्ना० ।

कन्याना स्त्री कन्यामाचष्टे कन्या+णिच्-भावे युच् । कन्या
ख्याने कन्याह्वाने । “सोमं जुषेयं युवशेव कन्यनाम्”
ऋ० ८, ३५, ५, “कन्यानां कन्याह्वानम्” भा० ।

कन्याला स्त्री कनयतेभावे यत् कन्यं कमनीयतां लाति गृह्णाति
ला-क । कन्यायाम् । “दृषयन्तीव कन्याला” ऋ० ५, ५,
३, सद्रितपुष्टके एषा ऋक् म दृश्यते पुस्तकान्तरेऽपि ।

कन्यस पु० कन-अप्रा० नि० कन्यः कन्यत्वेन काव्यत्वेन सीय-
ते अवसीयते सा-घञ्थे क । १ कनिष्ठे स्वातरि सारसुन्दरी
“रामस्य कन्यसोज्ञाता” रामा० । २ कन्यसी कनिष्ठायां
भगिन्यां स्त्री । वयोधाचित्यात् ङीष् । “अभिजित्सङ्घ-
भानां त रोहिण्याः कन्यसी स्वसा । इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवीं
तपस्तप्तुं वनं गता” भा० व० २३६ अ० । ३ अथमे नि०
“कन्यसं पटभिरुद्दिष्टम्” अङ्गुलिपरिमाणे कालि० पुरा० ।

कन्या स्त्री कन-यत् अप्रा० नि० । “कन्यायाः कनीन् चेति
निर्देशात् “वयसि प्रथमं पा० न ङीष् । १ अतूढायां स्त्रियां
२ अतूढदुहितरि “अकृतोपयमा कन्या” सा० ६० ।

३ मेषादितः षष्ठे राशौ च । निरुक्तौ ४, १५ । अन्यैव
निरुक्तिरुक्ता । “कन्या कमनीया भवति कथं नेतव्येति
कमनेनानीयते इति वा कमनेनां स्यात् कान्तिकर्मणः” तत्र स-
त्त्व गुणो० साधु । भा० व० ३०६ अ० अन्यैव निरुक्तिर्दर्शिता

“सर्वांस्तु कामयते यस्मात् कामेर्धातोश्च भा-
यिनि । तस्मात् कन्येह सुशोषि । स्वतन्त्रा व-
रवांसिनि ।” श्योषिन्नात्वे । “अहल्या द्रौपदी कुन्ती
तारा मन्दादरी तथा । पञ्च कन्याः अररेक्षित्यं महापातक
नाशनम्” पुरा० । “आदारलाजैरिव पौरकन्याः” रघुः
४ दुहितृमाले “नरेन्द्रकन्यास्तमयाश्च सत्पतिम्” रघुः ।

“वाक्ताशाईश्चकन्यायामस्वशोनाजयाते” “निषादः मूत्र-
कन्यायां यः पारगा उच्यते” । “जलियाच्छूद्रकन्यायां मूत्रा
चारविहारान् । जलमूद्रवर्जलान् रूपोनाम प्रजायते”
मनुः । तत्र चन्द्रद्विहतरि “कन्यायां दत्तगुल्कायां श्रेयां
येन वरः आप्रजेत्” कात्या० स्मृतिः । “पितृवैश्वरिणि या
कन्या रजः पश्यत्यनंस्कृता । सा कन्या वृषलो ज्ञेया
जन्मंस्तान् न विदुष्यति, विष्णुः । कृतवत्यसुरास्यैव कन्या
कथ्यात् स्वयंवरम् । कृतवत्ये व्यतीते तु पणभवत्यात्मनः
सदः” विष्णुः । ५ अत्र दत्तात्रेयः “पमद्य क-
न्याहारणं राजसोविधिर्बुध्यते” । “योऽकन्यां दूषयेत्
कन्याम्” । “अभिपन्नः तु यः कन्यां कथ्यात् दर्पेण
मानसः” इति च याज्ञ० । “कन्यैव कन्यां या कथ्यात्
तस्याः स्याद्विद्विगतो दमः” । “या तु कन्यां प्रकथ्यात् सा
मथोर्वै मौण्ड्यमर्हति” मनुः । “कन्यैवाज्जतयोभिर्या”
स्मृतिः । “सक्तवान्यया स्थविरराजकन्यया” माघः ।
“सिकान्ते पुनः कन्याभिस्तत्तृणोऽज्जिततृणकम्” रघुः ।
कन्याया भावः । कन्यात्व संज्ञात्वान्न पुंवद्भावः । पुं-
पसङ्गरहितावस्थया “कन्यात्वे दूषिते चापि कथं प्रत्ये
द्विजोत्तमः” भा० आ० ६० । विवाहयोग्यावस्थायया च ।
“प्रादाच्च तस्यै कथात्वं पुनः स परमद्युतिः” भा०
आ० ११ अ० । कन्यादानाधिक्ययोगुणोद्योयी यथा ।
“कन्यां वे तु प्रयच्छन्ति वणागतिं स्वनृणाम् । विवाहकाले
संप्राप्तं वयोक्तसहस्रे वरे । क्रथात् क्रमं कृतगतमनुपवि-
ज्जमन्ति ते । श्रुत्वा कन्याप्रदानं तु पितरः प्रपिताभ्याः ।
विभक्तः भर्षपाभिव्यो ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ते । ब्रह्मेण तु
विभक्तेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । जन्तुलोके भोजनीयं व-
ज्जायैः पक्षिभिः सुरैः । दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां
प्रयच्छति । भित्त्वा दारस्तु सत्यं स्वर्गलोकाच्च गच्छति ।
गन्धर्व्येण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । गन्धर्वलोक
मासाद्य कीडते देवपतिरस् । शुक्लेन दद्यात् यो कन्यां तां
पक्षात् सग्यगर्जयेत् । स तिसरेण गन्धर्वैः कीडते काल
मक्षयम् । (शुक्लेन गोपप्रभुनक्षत्रशुक्लोपलज्जितेनापेण)
न मयुं कारयेत्तस्मां पक्ष्याः स भवनं गच्छे । ब्रह्म-
देया विप्रेण ब्राह्मणं भोजिता भदा भवेत् । कन्यायां ब्र-
ह्मदेयावागमस्तु ह्यस्यते । अथ भूमीन यो भोज्यात्
भूक्षा भनरकं प्रजेत् । अप्रजयाद्य कन्यायां न भुङ्जीयात्
कीदाचन । “दोहिलस्य सूर्यं दद्यात् किमर्थं सूर्योचमि” । यः
कथापालनं हत्यः करोति तदिदं कथम् । विज्ञेता पुनलो-

[illegible]

कन्याकाल ४० कन्यात्वोपलब्धिः कालः शा०त० । श्रुतिः-

होपक्षिते कावे विवाहकालस उपयमशब्दे उक्तः।

कन्याकुञ्ज ५० कन्याः कुञ्जाः यत् । कान्यकुञ्जदेशे हेम०

“कन्याकुञ्जोऽपि वत् सोममिन्द्रस्य सह कौशिकः” भा० व०

२७ अ०। कन्यानां संघः अण् कान्यं तत् कुञ्जं यत् का
न्यकुञ्जोऽप्यत्र । यथा च तद्देशे कन्यानां वायुना कुञ्जत्वं
कृतं यथा वर्णितम् रामा० व्या० काण्डे ।

“कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् । जनयामास
धर्मात्मा हतात्मां रघुनन्दन ! । तास्तु यौवनशालिन्यो
रूपवत्यः खलङ्कृताः । उद्यानभूमिमागम्य प्रादपीव शत-
हृदाः । गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव ! ।
आमां दें परमं जन्मुराभरणभूषिताः । अथ तास्यारु-
सर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि । उद्यानभूमिमागम्य तारा
इव घनान्तरे । ताः सर्वा गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः ।
हृदा सर्वाङ्गको वासुरिदं पञ्चनगत्रयोत् । अहं वः कामये
सर्वा भाष्यो मम भविष्यथ । मातृपद्व्यज्यतां भावो
दीर्घमायुरवाप्तुमर्थः । खलं हि यौवनं नित्यं मातृपेषु
विशेषतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यस्य भविष्यथ ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरालिङ्गकर्मणः । अपहृस्य
ततो वाक्यं कन्याशतमवागमीत् । अन्तरासि भूतानां
सर्वेषां सुरसत्तम ! । प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमथमव-
मन्यसे । कुशनाभतुता देव ! समष्टाः सुरसत्तम ! । स्थाना-
न्त्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् । सा भूत् स कालो
हर्षधः ! पितरं सत्यवादिनम् । व्यवस्य स्वधर्मेण स्वयं
वरसुपास्यसे । पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमञ्च सः ।
वस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति । तासां
तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकीर्णः । भविष्य सर्वगा-
न्त्राणि बभूवु भगवान् प्रभुः । ताः कन्या वायुना भग्ना
विविशुन्व पतेर्गृहम् । प्रविश्य च सुखदुःखान्ताः सलज्जाः
साश्रुलोचनाः । स च ता दयिता भग्नाः कन्याः पर-
मशोभनाः । हृदा दीनदादा राजा सम्भ्रान्त इत्यदब्रवीत् ।
किंविदं कन्यतां उत्तमः ! को धनमवमन्यते । कुञ्जाः
केन हताः सर्वाद्येष्टन्यो नामिभाषते”।

कन्याकूप ५० तीर्थभेदे । “कन्याकूपे उपसृज्य बला-
कायां लतोदकः” भा० अशु० २५ अ० ।

कन्याट ५० कन्या अटत्यत्र व्याधारे घञ् । वासभवने
लिका० स्त्रीणां वासगृहे एव गतिविधानात् अन्वत्य-
गतिनिषेधाच्च तस्य तथात्वम् ।

कन्यातीर्थे न० । कुशलेत्यस्य कुश्लरसमीपस्थतीर्थभेदे कुश्लर-

ताथे सुपक्रम्य “ततो गच्छेत धर्मज्ञः कन्यातीर्थं मनुत्तमम् ।

कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्” भा० व०

८२ अ० । सप्तद्रकावेरोसङ्गमनिकटस्थे २तीर्थभेदे च ।

“ततो गच्छेत कावेरीं हतामश्वरणां गणैः । तत्र स्नात्वा
नरोराजन् ! गोसहस्रफलं लभेत् । ततस्त्रीरे समुद्रस्य
कन्यातीर्थं सुपश्येत् । ततोपसृज्य राजेन्द्र ! सर्व-
पापैः प्रमुच्यते” ८५ अ० । अश्वरोरूपकन्याहृतत्वेन
तस्य कन्यातीर्थत्वम् ।

कन्याधनन० कन्याकाले लब्धं धनम् । स्त्रीधनभेदे शुल्काटौ ।

अनूदायास्तस्यामरणे तादृग्धने भ्रातृरधिकारः “भगिनी
शुल्कं सोदर्याणाम्” गौतमीकीः ।

कन्यापति ५० इत० । जामातरि जटाधरः ।

कन्यापाल ५० कन्याप्रधानः पालः । पालाख्ये बणिग्-
जातिभेदे लिका० स्त्रियां ङीप् । उप० स० । ३ कन्यायाः
पालके त्रि० ।

कन्याभर्तृ ५० कन्याभिः प्रार्थनीयः भर्ता । शक्तिभेदे तस्य
सौन्दर्यातिशयात् सर्वमाभिनीभिर्भर्तृत्वेन प्रार्थनात् तथा-
त्वम् । “आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च” इत्युपक्रम्य “कन्याभर्ता
विभक्तश्च स्वाह्वयो रेवतीसुतः” भा० व० २३ शक्ति-
भेदेयमासु तस्मात् पठितम् । इत० । २ जामातरि ५० ।

कन्यामय न० कन्या+प्राच्ये मयट् । कन्याप्रचुरे अतः प्रुरे

कन्याराम ५० बुद्धभेदे लिका० ।

कन्यावेदिन् ५० कन्यां इहितरमादिन्दति आ+विद-
णिनि । जामातरि । “कन्यां कन्यावेदिनश्च पश्यन्
सुखान् लुतानपि” या० द्वितीयाश्राद्धस्य प्रशस्-
तजामातृलभारूपं फलमुक्तम् ।

कन्याश्रम न० तीर्थभेदे । “ततः कन्याश्रमं गच्छेत् नियतो
ब्रह्मचर्यायान् । निरात्मोपोषितो राजन् ! नियतो निय-
ताशनः । लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकोच्च गच्छति”
भा० व० ८२ ।

कन्यासंवेद्य न० तीर्थभेदे । “कन्यासंवेद्यमाभास्य नियतो निय-
ताशनः । मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति पुण्यवर्धन ! ।
कन्यासंवेद्यं प्रयच्छन्नि दानमश्वपि भारत ! । तद-
द्यमिति प्राहृष्यैष्यः संशितव्रताः” भा० व० ८३ ।

कन्याहृद ५० तीर्थभेदे । “यस्य कन्यासुदे वासो देवलोकां
स गच्छति” भा० अशु० २५ अ० ।

कनिका स्त्री कन्यैव कन् काभ्यत्वे लोक्तुं कृत्वात् वा कव
इत्यम् । कन्यायां बद्धरत्ना० ।

कनुप न० कन-इन् कन्या दोप्रा खोषति उप-क । कृत्-
 पुच्छे चारा० । [काप प्रनिकर्षति न णत्वम् कपोलः।
 कप चलने (सौतः) पर० अक० सेट् । कपति अका(क)पोत् च-
 कप चलने भादि० इदित् आत्म० अक० सेट् । कम्पते अक-
 स्मिष्ट चकम्पे । कम्पा कम्पनम् कम्पितः कम्पमानः
 कम्पितुम् कम्पनः कम्पित्वा । “समुद्राश्च चकम्पिरे” देवीमा०
 “चकम्पे तीक्ष्णैर्हृत्वे तस्मिन् प्राग्ज्योतिषे श्वरः” रघुः ।
 “महाकटितटत्रोत्थः कम्पमानाः पयोधरः” भा० व० ४३ ।
 णिष् च कम्पयति अचिकम्पत् । अत्य फलवत्कर्त्तव्यं पि
 पर० “ज्ज्ञां कम्पयन्त्योनिपतन्ति चोत्काः” । आर्य
 कवित् न पर० “अकम्पयत मेदिनीम्” रामा० ।

अनु+दयायामनुपद्ये सक० ‘प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः’
 भाषः स्त्राय० णिच् तत्त्वार्थे “प्रथमा वृष्टिविधानुकम्पयत”
 कुमा० । कम्पयिष्य अतुकम्पयते ‘अतुकम्पयतामयं
 जनः पुनर्दर्शनेन शकु० ।

आ+ईषञ्चलने । “अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः” रघुः ।
 सम्यक्कम्पने च “यतं विज्ञानवतामको धनवानाकम्प-
 यते” छा० उप० । [१४, २, २, १७ ।
 उट्+ऊङितचलने । “ऊट्योङ्गस्युकम्पयति” यत० ब्रा०
 प्रति+प्रतिरूपकम्पने यथा स्वस्य कम्पनं तत्तुल्यमन्यस्य कम्पनं
 प्रतिरूपकम्पनम् । “गतेन भूमिं प्रतिकम्पयन्नाटम्” भा०
 वि० २० । [हंसि] गीता ।

ति+विशेषेण चलने । “खधर्मसपि चावेक्ष्य न विकम्पितुम-
 सम्+सत्यक् चलने । “यस्य ज्ज्ञातलनिर्योगात् समकम्पन्त
 शस्त्रः” भा० विरा० १६ अ० ।

कप पु० कानि जलानि पाति पा-रचणे-क । ईषरूपे
 जलपतित्वात् तस्य तप्तात्वम् पा-पाने क । २ जलपा-
 यिनि त्रि० । ३ अचुरविशेषेण तेषां धम्मीविशेषप्रतिपा-
 दनं ब्राह्मणकर्त्तृकवधकथा च यथा ।

“देवाज्जुः सदास्यव्यतिषक्तानामन्नाकं लोकपूजितः ।
 वनेन हृत्वा भूमिः कपैश्च त्रिदिवं प्रभो ! । ब्रह्मोवाच ।
 गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रादिदौक्षः । प्रसाद्य
 तानुभौ लोकावाप्स्यथ यथा पुरा । ते यशुः शरणं
 विप्रानूचस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते हिजान् मातुर्ज-
 यतेह कपानिति । भूगताम् हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन्
 हिजान् । ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ।
 तच्छ्रुत्वा प्रेपितो दूतो ब्राह्मणैर्भ्यो धनी कपैः । (धनी त-
 क्षामा दूतः) भूगतान् ब्राह्मणानाह धनी कपयचो यथा ।

भवद्भिः सदृशाः सर्व्वे कपाः किमिह वसते । सर्व्वे
 वेदविदः प्राज्ञाः सर्व्वे च क्रतुयाजिनः । सर्व्वे सत्यव्रता-
 श्चैव सर्व्वे तुल्यामहर्षिभिः । श्रीशैव रमते तेषु धारयन्ति
 श्रियञ्च ते । वृथा दाराक्ष गच्छन्ति वृथा मांसं न भुङ्कते ।
 दीपमग्निं जुह्वते च गुरुणां वचनस्थिताः । सर्व्वे च नियता-
 त्वानो बलानां संग्रभागिनः । उपेत्य शनैर्कैर्यानि न सेवन्ति
 रजस्वताम् । स्वर्गतिञ्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः । अमुक्त
 वत्सु नाश्रानि गर्भिणीः शूकादिषु । रमन्ते न च दीप्यन्ति दिवा
 चैव न शेरते । एतैरान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान् कथं कपान् ।
 विजेष्यथ ? निवर्त्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः । ब्राह्मणा
 ऊचुः । कपान् वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं कृताः । तस्माद्
 वध्याः कपास्माकं धनिन् । याहि यथागतम् । धनी गत्वा
 कपानाह न वो विप्राः प्रियङ्कराः गृहीत्वा इत्याण्यतो वि-
 प्रान् कपाः सर्व्वे समाश्रवन् सदृश्यायुधान् दृष्ट्वा कपान्
 सर्व्वे हिजातयः । व्यसृजन् ज्वलितान्मनीन् कपानां
 प्राणनाशनान् । ब्रह्मसृष्टाह्वयभुजः कपान् कृत्वा सना-
 तनाः । नमसाव यथाऽस्माणि व्यवर्द्धन् नराधिप ! । कृत्वा
 वै दानवान् देवाः सर्व्वे संभूय संयुगे । तैर्नाभ्यजानन् हि
 तदा ब्राह्मणैर्निवृत्तान् कपान् । अथागत्य महातेजा
 नारदोऽकथयद्भिर्भो । यथा हता महामागैस्तेजसा ब्राह्मणैः
 कपाः । नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीता सर्व्वे दिवौकसः । प्रश-
 ग्नुर्हिजंश्चापि ब्राह्मणांश्च यशस्विनः । तेषां तेजसाया
 वायं देवानां वष्टे ततः । अवाप्तुं चासरत्वं त्रिषु लो-
 केषु पूजितम्” । भा० अनु० १५७ अ० ।

कपट स्त्री कप-अटन्, कं ब्रह्माणसपि पठति आकाशद्वयति
 पट-अय् इत० वा अर्द्धिर्वादि । यथास्थितवस्तुनोऽन्यथा
 प्रकाशनरूपे हृदयस्वभावाविगूहनरूपे च अले अपरः । “मांस
 सकपटं किञ्चित् कापि मणीतत्रिलोचने” भा० दृ० । “नरे-
 न्द्रासिंह ! कपटं न वोढुं त्वमिहाहंसि” भा० आ० ७४ ।
 कपटस्य भावः व्यञ्ज् । कः पञ्च न० तत् कपटता स्त्री त्व
 कपटत्व न० कपटभावे । कापञ्च ह्यन्यथास्थितवस्तुनोऽ-
 न्यथाप्रकाशनरूपव्यापारभेदः कृततत्तावत्स्य प्रका-
 दनञ्च । कपटमन्यस्य टन् । कपटिक कपटयुक्ते शब्द-
 र० । इति कपटिन् कपटयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङोप् ।
 शच (चिह्न) नाभगन्तव्ये राजनि० । कप-अटन् ।
 गौरा० ङोप् कपटी । परिमाणभेदे (एकं आकाङ्क) शब्दर० ।
 कपटधारिन् त्रि० कपटं धारयति ध-णिनि । कपटयुक्ते
 शब्दर० स्त्रियां ङोप् ।

कपटपटु लि० कपटे पटुः ७त० । “कपटव्यवहारदत्ते” ऐन्द्र-
जागिकप्रभृतौ च । “कृतयन् प्रजास्वमन्दतेन कपटपटु-
रैन्द्रजालिकः” भाषः ।

कपटेखरी लो० कसिपुः पटसन्तुल्यं फलमीडे ईग-
पुत्रम् । श्वेतकण्टकरीश्वरो राजनि० । तस्याः श्वे-
तफलस्य जलरक्तपटाकारत्वात् तथात्वम् ।

कपन प० कप(भौ०)-ल्यु । कम्पने घुणादौ लभौ “कपनाः
कम्पनाः लभयो भवति” निरु० ई० ४, “एवं कपने वे-
धनः” ऋ० ५.५.४, ई०, कपनाः कम्पनाः लभयः एवं
घुणादयः” भा० । “सैप दागश्चोरसः” इत्यादिवत्
पट्ट प्रणयः । कपनेवेत्यल सन्धिः ।

कपर्द प० पर्व प्रणे क्प्र रात् दलोपे पर उर्त्तिः कस्य
गङ्गाजलस्य परा पृथ्यां दायति शुध्यति क+पर+दै-क ।
ःहरजटायाम् । तेन सुखेन परा पृथ्यां दीयते दा-
घजर्थे क । श्वराटके अत्यर्थं कन् अत्यार्थे पुं स्त्री० ।
स्त्रीत्ये टाप् अत इत्वम् । कपर्दिकाप्यत्र ! दपर्दक-
भेदाश्च राजनि० दर्शिता यथा । १ सुवर्णवर्णा सिंही
२ धूम्रवर्णा व्याघ्रा, ३ पीतवर्णा सितोदरा रुग्णी, ४ श्वेत-
वर्णा हंसी पुनातिर्दार्ढिका विदना । कपर्दश्च उपर-
सभेदः भावप्र० उक्तः तदाक्यञ्च कनकरसगच्छे दर्शित-
तम् । तस्य गुणाश्च ततोक्ता यथा “कपर्दो दाहपित्त-
रुग्णोश्चः शतलः सरः” । राजनि० तु “कपर्दः कटुति-
क्तोष्णः कर्णशूलघ्नापहः । गुल्मशूलनेत्रदोषनाशनः
परिकीर्तितः” । “पञ्चाङ्गान् सौवर्णान् कपर्दान्” यजु० ।
“यद्यहमिदं सक्तुशरावं विक्रय द्य कपर्दकान् प्रा-
प्नोमि” हितो० ।

कपर्दिन् पु० कपर्दः अक्षयस्य इति । १ महादेवे । “इमाश्च द्वाय
तवसे कपर्दिने” यजु० १६, ४७, २ जटायुक्तमाले लि०
स्त्रियां ऊाप् । “भृणालव्यालवल्या वेणीवभ्यकपर्दिनी ।
हरानुकारिणो पात लीलया पार्वती जगत्” सा० द० ।

कपर्दीश्वर पु० काशीस्य शिवलिङ्गभेदे । “कालेश्वरकपर्दीशो
हरणार्थनिर्गुलौ” काशीख० २२ अ० ।

कपाट अस्त्री० कं वानं पाटयति तद्वन्नि रणार्थं पट-णिच्-
अण् । द्वारावरणेन वातगोधरो खनामस्याति काष्ठभये-
द्रव्य । “मौजद्वारकपाटपाटकरी गाताक्षपूर्णेश्वरो” अक्षर-
संज्ञावः । अर्द्धचर्दि अक्षरः । अणन्तत्वात् स्त्रियां ऊाप् ।
कपाटी प्रत्यये । “कपाटविस्तीर्णमनोरनोरः-” भाषः कपा-
टश्चाः परिणञ्जकश्चरः” रघुः । “कपाटयुक्तमज्ञातं समं

भूयःश्च भारतः” भा० आ० १६७ अ० । “कपाटयन्तुर्द्धमो
बभूवः सङ्खडोपलाः” भा० व० ७८३ अ० । अल्पाथे
कन । कपाटिका खन्पकपाटे (खिड़कीर कपाट) कपा-
टिका+स्वार्थे शर्करा० अण् । कपाटिक तत्पार्थे न० स्वार्थि-
कालयाः प्रकृतलिङ्गान्यातिदर्ये ने इत्युक्ते लिङ्गातिप्रकृतः
कपा(वा)ट्प्र लि० कपा(वा)ट् हलि शक्तौ हन-टक् ।
कप टघातशक्तियुक्ते चौरभेदे । (ढाका इत) ।

कपाटसन्धि पु० कपाटं सन्धीयतेऽत सन्ध्या आधारे
कि । द्वारकाष्ठेन कपाटयोजनरुन्धिभेदे ।

कपाटसन्धिक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णवन्धरूपकर्णरोगभेदे तत्र
हि “एवं विवर्द्धितः कर्णच्छिद्यते तु द्विधा नष्टमासु ।
दोषतो वाभिघाताद्वा सन्ध्यां तस्य मे शृणु । तत्र स-
भासेन पञ्चदश कर्णवन्धनाकृतयः” इत्युद्दिश्य “नेमिसन्धान
इत्युपक्रम्य “कपाटसन्धिकोऽङ्गिकपाटसन्धिकः” इत्यादिना
विभज्य । “अभ्यन्तरदर्धकपालरितरात्र्यपालः कपाटस-
न्धिक” इति लजितः । उत्पलमेढाकगच्छे १०० पृ० विवृतिः ।

कपाल अस्त्री कं जलं शिरोऽन्ता पालयति पाल-अण् कप-सौ०
यालन् वा । श्वराटकेरवयवे “कपालवत्संयोगात् संयोग
कारुण्ययोः” भा० आ० २ समूहे च भेदे । ४ शिरोऽस्मि
(साधारखुलि) भरगिरः कपालं शुचिप्राण्यत्वाच्छिव-
दिव्यहसानाप्रामाण्यमिति सगुरानाथ । “कपालनेत्रालन-
लव्यमार्गः” रुमा० । “कपालं वा स्वादय चन्द्रगेश्वरम्”
“कपालमेशमलमेश्वरयोः” रुमा० । ५ यद्यदेभिः कपाले
“कपालं दृष्टमूलानि कुपेलमसह्यता । सयता चैव सर्व-
स्मिन्नेतन्सुक्तस्य लक्षणम्” मनुः । “नमो सुखः कपलेन
भिजाधीं क्षुत्पिपासितः” मनुः । कपालपाणिः दृष्टिधीमठतां
वीरमंडितः “रामा० । ईश्वरुदादीनामखवे चां द्वाक् पर्या-
प्तकपालसं पटसिलपट्टद्वाराण्डमाण्डोदरेत्वाद” वारच०
“कुङ्कुटाण्डकपालानि सुमेलोत्पलानि चो” कुङ्कुटाण्ड-
कपालानि कतकं मधुकं समम्” रुद्र० । ७ मञ्जुनिनालभेदे
(खोटा) । “कपालभट्टासु सक्तून् कारयित्वा” रुद्र० ।
जयतिश्वपुरोडायादिस्ताराधारे नृक्षयपालभेदे ।
“अष्टमः कपालः दर्शितः” प्रा० । अष्टकपालः पुरोडाशः
एवंश्वरादष्टकपाल इत्यादि । “कपालानि दोषघ्नाति
पुरोडाशं चाधिययति” तैत्ति० १६, ६, १ । “अनये-
गायत्राय विद्यते राधन्तराधाधकपाल, इन्द्राय त्रैष्टुभाय
पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो, अश्वे गी देवेभ्यो
जागतेभ्यः रुद्रदेभ्यो वैश्वदेभ्यो द्यौकपालो, मित्राव-

रूपाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशत्यां वैराजाभ्यां पयस्या
 वृहस्पतये, पाङ्गाय त्रिषवाय शाकराय चरुः सवित
 ऋषिण्डाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः
 प्राजापत्यश्चरुदित्यै त्रिषापत्यै चरुर्गन्धे वैश्वानराय
 द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः" यजु० २६.६० ।
 कष्टरोगभेदे न० हेमच० तल्लक्षणम् यथा । "लक्षणरूप-
 रकपालाभः यदुक्तं परम् तनु । कपालं तोदयकृतं
 तत्कृष्टं विषमं कृतम्" माधवनि० । सुश्रुते महाकृष्ण-
 न्यरूपौडवर्णजङ्घकपाल काकलकपुण्डुरोक्तद्रुक्का-
 नाति विभज्य लक्षणकपालिकाप्रकाशानि कपालकृष्ण-
 नीति लक्षितम् ।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य सूत्रसमूहस्य नालिकेव
 निःसरणहेतुत्वात् । सूत्रसंघनिःसारणहेतौ तक्रो
 (टोको) तिका० ।

कपालभृत् पु० कपालं ब्रह्मणः शिरोऽस्थिमयं पात्रं विभक्ति
 भृ-किप् । शिवे महादेवे अमरः । तस्य यथा ब्रह्म-
 शिरःकपालभृता तथा कपालमोचनशब्दे वक्ष्यते ॥ कपा-
 लधारके भिजुके च लि० । कपालधारकाटयोऽप्यत्र ।

कपालमालिन् पु० कपालानां माला विद्यतेऽस्य इति ।
 शिवे कपालमोचनशब्दे विवृतिः "कपालमालिने नित्यं
 सुवर्णसुकुटाय च" भा० आश्व० ८ अ० । दुर्गायां स्त्री डोप् ।

कपालमोचन न० कपालं मुच्यतेऽत्र मुच-आधारे ल्युट् ।
 काशीस्थे तीर्थभेदे । आमूलं तत्कथा काशीख० ११ अ० यथा
 "पुरा पितामहं विप्रः मेरुशृङ्गे महर्षयः । प्रोचुः प्र-
 णस्य लोकेशं किमेकं तत्त्वमव्ययम् । स मायया महेगस्य
 मोहितो लोकसम्भवः । अविज्ञाय परं भावमात्मानं
 प्राह वशिष्ठम् । जगद्योनिरहं धाता स्वयम्भूरेक ई-
 श्वरः । अनादिमदहं ब्रह्म मामनर्थं न मुच्यते ।
 प्रवर्तको हि जगतामहमेव निवर्तकः । नान्यो मदधिकः
 सत्यं कश्चित् कापि सुरोत्तमः । तस्यैव त्रुवतोधातुः
 क्रतुर्नारायणांशजः । प्रोवाच प्रहसन्वाक्यं रोसताञ्च
 विबोधिवः । अविज्ञाय परमत्त्वं किमेतत् प्रतिपाद्यते ।
 अज्ञानं योगयुक्तस्य न चैतदुचितमत्र । अहं कर्त्ता हि
 लोकानां यज्ञो नारायणः परः । न मामनादृत्य विधेः
 जीवनं जगतामज ! । अहमेव परं जगोतिरहमेव परा-
 गतिः । सत्प्रेषितेन भवता कृष्टिरेषा विधीयते । एवं
 विप्रकृतौ कोहात् परस्परजयैषणौ । पश्यन्तः प्रमाण-
 ज्ञानान्नायांसहरोऽपि तौ । विधिक्रतुः जचतः । वेदाः प्र-

माणं सर्वत्र प्रतिष्ठां परमाश्रिताः । युयमेव न सन्तेहः
 किन्तु च प्रतितिष्ठत । श्रुतयजुषुः । यदि मान्यावयन्तौ ।
 कृष्टस्थितिकरौ ! विभू ! । तदा प्रमाणं वक्ष्यामोभवत्सन्ते-
 हभेदकम् । इत्युक्तिमदमाकर्ण्य प्रोचतस्तौ श्रुतोः प्रति ।
 युशङ्गतां प्रमाणं नौ तत्त्वं तत्त्वमव्ययताम् । कृणुवाच ।
 यदन्तःस्थानि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्तते । यदा कृत्तत् परं
 तत्त्वं स कृत्तृत्वेक इव हि । यजुर्वाच । योग्यैर्गणितै
 रीज्जो यो योगेन समीक्ष्यते । चेत् प्रमाणं वयं वां हि स
 एकः सर्वदृक् शिवः । सामोवाच । येनेदं भास्यते विश्वं
 योगिभिर्यौ विचिन्त्यते । यद्भासा भासते विश्वं स एक-
 क्त्वाम्बकः परः । अथर्वोवाच । यं प्रपश्यन्ति सर्वेशं
 भक्त्यानुपाहिणोजनाः । तमाहुरेकं कैवल्यं गङ्गारं
 दुःखतस्करम् । श्रुतीरितं निगम्येत्वं तावतीव विभोऽर्क्षितौ ।
 आत्माहृतः कृतविधी महामर्षयुतौ सुने । कथं प्रकथ-
 नाद्योऽसौ रममाणो निरन्तरम् । दिगम्बरः पितृवने शिव
 या धूलिधूसरः । विटङ्गवेशो जटिलो वृषगोव्यालभूषणः ।
 परं ब्रह्मत्वमापन्नः कृतस्त्वविर्जितम् । तदुदीरितमा-
 कर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः । अमूर्तौ भूतिमान् सूत्रा
 हसमान उवाच तौ । प्रणव उवाच । नह्येष भगवान्
 शक्त्या आत्मनो व्यतिरिक्त्या । कदाचिद्रज्यते रुद्रो
 लालारूपधरोदरः । असौ हि भगवानीशः स्वयं
 ज्योतिः सनातनः । आनन्दरूपा तस्यैवा शक्तिर्नाग-
 न्तका शिवा । इत्येवमुक्तेऽपि तदामस्मूर्त्तेरजस्य हि ।
 नाज्ञानमगमन्नाशं श्रीकण्ठस्यैव मायया । प्रादुरासीत्
 तोज्योतिरुभयोरन्तरे महत् । पुरयच्चिजया भासा द्याया-
 भूयोर्यदन्तरम् । ज्योतिर्मण्डलमध्यस्थोऽटणे पुरुषाकृतिः ।
 प्रजज्ज्वालाय कोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः । आवयोर-
 न्तरं कोऽसौ बिभ्रयात् पुरुषाकृतिम् । विधिः संभाष्ये
 द्यावत्तावत् स हि विलोकिताः । कृद्रा जणेन च महान्
 पुरुषो नललल्लोहितः । त्रिभुलपाण्णामालो मागोडु-
 पविभूषणः । हिरण्यगर्भस्तं प्राह जाने त्वां चन्द्रशेख-
 रम् । भालमलान्मस पुरा रुद्रः प्रादुरभूद्वान् । रौद-
 नाद्रुद्रनामासि योजितोऽसि मया पुरा । तमेव धरणं
 याहि एव रक्षां करोमि ते । अथेत्यरं पद्मयोनेः श्रुत्वा
 गर्भवतः गिरम् । स कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृति-
 म् । प्राह पद्मजज्ज्वालासौ शास्त्रोक्तो कालभैरवः । कालव-
 द्राजसे यस्मात् कालराजकृतो भवान् । विश्वं भर्तुं
 समर्थोऽसि भरणाङ्गैरवः कृतः । त्वत्तोभेष्यति कालोऽपि

ततस्त्वं कालभैरवः । आसदंयिष्यति भवान् रुष्टो
दुष्टात्मनोयतः । आसदं क इति ख्यातिं ततः सर्वत्र या-
स्यति । यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्यति तत्क्षणात् ।
पापभक्षण इत्येतत्तत्र नाम भविष्यति । या मे सृष्टिपुरी
काशी सर्वेभ्योऽपि गरीयसी । आधिपत्यञ्च तस्यान्ते काल-
राज ! सदैव हि । तत्र ये पापकर्तारस्तेषां शास्ता त्व-
मेव हि । शुभाशुभं न तत् कर्म षित्पुत्रो लिखिष्यति ।
एतान् वरान् प्रष्टव्याथ तत्क्षणात् कालभैरवः । वामा-
ङ्गुलिमध्याग्रेण चकर्त्त च शिरोविधेः । यदङ्गमपराभोति
कार्यन्तस्यैव शासनम् । अतो येन कृता निन्दा तच्छि-
न्नं पञ्चमं शिरः । यत्नमूर्त्तिधरो विष्णुस्तत्सुष्टाव श-
ङ्करम् । भातो हिरण्यगर्भोऽपि जजाप शतरुद्रियम् ।
आश्वास्य तौ महादेवः प्रीतः प्रणतवत्सलः । प्राह स्वभू-
र्त्तिमपरां भैरवं तं कपर्दिनम् । मान्योऽध्वरेशोभवता
तथा शतधृतिस्त्वयम् । कपालं वैधसञ्चापि नीललोहित !
धारय । ब्रह्महत्यापनोदप धृतिं लोकाय दर्शयन् ।
चर त्वं सततं भिक्षां कपालव्रतमास्थितः । इत्युक्तान्तिर्हि-
तो देवः प्रीतः प्रणतवत्सलः । उत्पाद्य कन्यामेकान्त-
ब्रह्महत्येति विश्रुताम् । रक्ताम्बरधरां रक्तां रक्तसगु-
लेपनाम् । दंष्ट्राकरालवदनां ललज्जिह्वातिभीषणाम् ।
अन्तरीक्षकपादायां पिबन्तीं रुधिरं बद्ध । कर्त्तृकर्पर-
हस्ताङ्गां स्फुटं पिङ्गोपतारकाम् । जनयन्तीं महोद-
नगं भैरवस्यापि भीषणाम् । यावद्द्वाराण्यसीन्दिव्यां पुरी
मेव गमिष्यति । तावत्त्वं भीषणे । कालमनुगच्छापह-
पिणि ! । सर्वत्र ते प्रवेशोऽस्ति सुक्ता नाराणसीं पुरीम् ।
निवोच्य तामिति शिवोऽप्यन्तर्धानं गतस्ततः । तत्सावि-
ध्याङ्गैरवोऽपि कालोऽभूत् कालकालनः । स देवदेववाक्ये
न विभक्तं कापालिकं व्रतम् । कपालपार्ष्णिर्विश्वात्मा च-
चार भुवनत्रयम् । नात्मासीञ्चापि तं देवं ब्रह्महत्याति-
दाहणा । सत्यलोकोऽपि वैकुण्ठे महेन्द्रादिपुरीष्वपि ।
लिङ्गजत्पती रुद्रोऽपि व्रतीति जगतीचरन् । प्रतितीर्थं
अमन्नापि विस्तृता ब्रह्महत्याया । अनेनैवानुमानेन मङ्ग-
मा त्ववगम्यताम् । ब्रह्महत्यापनोदिन्याः काश्याः कलस
सम्भवः । सन्ति तीर्थान्यनेकानि बहून्नायतनानि च ।
अधिलिखोक्तिं नो काश्याः कलामर्हन्ति षोडशीम् । ता-
वदुर्गजन्ति पापानि ब्रह्महत्यादिकान्यत्रम् । यावन्नाम न
मृत्त्वन्ति काश्याः पापावलाशनेः । प्रमथैः सेव्यमानोऽपि
लिखोक्तिं विचरन् हरः । कापालिको ययौ देवो नारायण

निकेतनम् । अथायान्तं महाकालं त्रिनेत्रं धृतकुण्ड-
लम् । महादेवांशसंभूतं भैरवं भीषणाकृतिम् । पपात
दण्डवद्भूषौ दृष्ट्वा तं गरुडध्वजः । देवाश्च मुनयश्चापि
देवनार्यः समन्ततः । निपेतुः प्रणिपत्यैनं प्रणतः
कमलापतिः । शिरस्यङ्गलिमारोप्य स्तुत्वा बह्विधैः स्तवैः ।
क्षीरोदमयनोद्भूतं प्राह पद्मालयां हरिः । प्रिये ! पश्या-
जनयने ! धन्याऽसि शुभगेऽनघे ! । धन्योऽहं देवि ! सु-
श्रीणि ! यत् पश्यावोजगत्पतिम् । अयं धाता विधाता
च लोकानां प्रभुरीश्वरः । अनादिशरणं दान्तः परः
पङ्क्तिं शसस्मिन्तः । सर्वज्ञः सर्वयोगीशः सर्वभूतैकनायकः ।
सर्वभूतान्तरात्मायं सर्वगः सर्वदः सदा । अं विनिद्रा-
विनिश्वासाः शान्ता ध्यानपरायणाः । धिया पश्यन्ति
हृदये सोऽयमद्य निराकृत्याम् । यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा योगि-
नोजितमानसाः । अरूपोरुपधान् भूत्वा सोऽयमायाति
सर्वगः । अहोविचित्रं देवस्य चेदितं परमेष्ठिनः । य-
स्यास्त्वं ब्रुवतानिद्यं न देहः सोऽपि देहभृत् । अं दृष्ट्वा
न पुनर्जन्म लभ्यते मानवैर्भुवि । सोऽयमायाति भगवान्
त्वग्रन्धकः शशिभूषणः । पुण्डरीकदलायामे धन्ये मेऽद्य
विलोचने । ययोरतिथितां नीतो लीलारूपधरोऽहः ।
धिक्षिक् पदन्तु देवानां परं दृष्ट्वा तु शङ्करम् । लभ्यते
यच्च निर्व्वाणं सर्वदुःखानलक्ष्मिः । देवत्वादशुभं कि-
ञ्चिद्देवि ! लोके न विद्यते । दृष्ट्वापि सर्वदेवेशं यन्मुक्तिं
न लभामहे । एवमुक्त्वा हृषीकेशः संप्रहृष्टतनूदहः ।
प्रणिपत्य महादेवमदमाह दृषध्वजम् । किमिदं देव-
देवं सर्वज्ञेन त्वया विभो ! । क्रियते जगतां धाता सर्व-
पापहराव्यय ! । क्रोडयन्त्र देवेश ! लिखोचन ! महाभु-
ते ! किंकारणं विरुपाक्ष ! चेदितं ते क्षारार्द्रिन ! । किमर्थं
भगवन् शम्भो ! । भिक्षाञ्चरसि शक्तिप ! । संशयोमे जग-
न्नाथ ! नतवै लोकावराज्यद ! । एवमुक्तस्ततः शम्भु विष्णुमेत-
तदुदाहरत् । ब्रह्मणस्तु शिरस्त्रिभुजसङ्मुख्यपनखेन ह ।
तदाप्रभृद्वहं विष्णो ! चरास्येतद्भवं शुभम् । एवमुक्तो-
महेऽनेन पुण्डरीकविखोचनः । कृत्वा किञ्चिन्नतशिराः
पुनरेव व्यजिज्ञपत् । यथेच्छसि तथा क्रोडं सर्वपिह-
पनायक ! । मायया मां महादेव ! न क्वादयितुम-
र्हसि । नाभीकसङ्कोषात्, कोटिशः कमलासनान् । कले
कले सृजामीश त्वन्नियोगबलादिभो ! । त्यज मायाभिमां
देव । दुस्तरासकृतात्मभिः । सदादयो महादेव ! मायया
तव भीहिताः । यथावन्नामगच्छामश्चेदितन्ने विधापते ! ।

संहारकाले संप्राप्ते सदेवानखिलान् सुवीन् । लोकान् व-
र्णाश्रमवतो हरिष्यसि यदा हर ! । तदा क ते महादेव !
पापं ब्रह्मबधादिकम् । पारतन्त्र्यं न ते शम्भो ! खैरं
तोडेस्ततोभवान् । व्यतीतब्रह्मणामस्यां स्रक् कण्ठे ते
ऽवभासते । यदा तदा कानुगता त्वां हत्या ब्रह्मणोऽनघ ।
कृत्वापि सुमहत् पापं त्वां यः स्मरति भावतः । आधारे
जगतामीश ! तस्य पापं विलीयते । यथा तमोन तिष्ठेत्
सन्निधावं शुभाश्रितः । तथा च तव भक्तस्य पापं न-
श्यति तत्क्षणम् । यश्चिन्तयति पुण्यात्मा तव पादाभ्युज-
ह्वयम् । ब्रह्महत्याभक्तमपि पापन्तस्य व्रजेत् क्षयम् ।
तव नामानुरक्ता वाग्यस्य पुंसोजगत्पते ! । अथद्रिकूटत-
लितं नैनस्तमनुधावति । रजसा तमसा विवर्जितं कनु पापं
परितापदायकम् । क च ते शिवनाम सङ्गलं जन-
जीवात् जगद्गुणापहम् । यदि जातु विदम्यकद्विषस्तव
नामोष्ठपुटार्द्रनिःसृतम् । शिव ! शङ्कर ! चन्द्रशेखरेत्य-
सकृद्नाम न संस्मृतः पुनः । परमात्मन् ! परं धाम
स्वेच्छाविष्टतविषह ! । कृतहृत्त्वं बवेगेदं क परार्धानता
शिखे । अद्या धन्योऽस्मि देवेश ! यत्र पश्यामि योगिनः ।
पश्यामि त्वां जगन्मूलमन्त्राय परमेश्वरम् । अद्या मे
परमोलाभस्त्वदा भै सङ्गत् परम् । त्वद्विष्णुतत्त्वस्य
तत्त्वं स्वर्गापवर्गकम् । इत्थं वदति गोविन्दे विमला
पद्मया तया । मनोरथवती नाम भिक्षा पात्रे समर्पिता ।
भिक्षाटनाय देवोऽपि निरगात् परया मुदा । दृष्टानुया-
यिनीनान्तु समाहूय जनार्दनः । संप्राथयद्ब्रह्महत्यां
विमुञ्चेति त्विच्छिन्नम् । ब्रह्महृत्योवाच । अहनापि
मिषेणाहं संसेव्याद्य एषध्वजम् । आत्मानं पावयि-
ष्यामि क पुनर्भवदर्शनम् । सा तव्याज न तत्पार्श्वं व्या-
हृतापि मुरारिणा । तमूचेऽथ हरिं शम्भुः स्मरतो
वचनं शुभम् । त्वद्ग्राह्यामृतपानेन तृष्टोऽस्मि बह्म-
मानह ! । वरं दृष्टीषु गोविन्द ! वरदोऽस्मि तवानघ !
न माद्यन्ति तथा भैक्षैर्भिक्षोऽप्यतिसंस्कृतैः । यथा मान
सुधापापार्जनं तु भिक्षाटनञ्चराः । विष्णु क्वाच । एष
एव वरः क्षाप्र्यो यदहन्तेवताधिपम् । पश्यामि त्वां देव
देवं मनोरथपथातिगम् । अनभ्येयं सुधाष्टिर-
नायासो महात्सवः । अयत्नो निधिलाभोयं वीक्ष्यं
हरते सताम् । अश्रियोगस्तु मे देव । त्वदङ्घ्रिं युगलेन वै ।
एष एव वरः शम्भो ! नान्यं कश्चिद्द्वरं वृणु । श्रीभैरवउवा-
च । एष भवतु ते देव ! यत्त्वयोक्तं महानते ! । सर्वेषा-

मेव देवानां वरदस्त्वं भविष्यसि । अत्रुष्टहोति दैवार्तिं से-
न्यादिभुवने चरन् । भजे विशक्तिजननीं नाम्ना वारा-
णसीं पुरीम् । यत्र स्थितानां जन्तूनां कलां नार्हन्ति
पोडगोम् । अपि ब्राह्मणाणि देवानां पदानि विपदास्य-
टम् । वरं वाराणसीवासो जटासुखोऽटिगम्बरः ।
नान्यत्र कत्रसम्पन्नवसुधाभयलेश्वरः । वरं वाराणसी
भिक्षा न लक्षाधिपतान्यतः । ललाधीशोविशेर्द्धमं तद्-
भिक्षार्थी न गर्भभाक् । भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्योऽदत्तात्म-
लक सम्मिता । सुमेरुणापि ललिता वाराणस्यां गुरुर्भवत् ।
वर्षाशनं हि योदद्यात् काश्यां सादत्कटुन्विने । या-
वन्यन्नानि तावन्ति युगानि स दिवाञ्ज्यते । वाराणस्यां
वषभोज्यं योदद्यात्तिरुपायिने । स कदाचित् तटक्षुधा नो
दुःखं भुङ्क्ते नरर्षभ ! । वाराणस्यां निवसतां यत्पुण्य
सुपजायते । तदेव संवासयितुः फलं त्वत्किल भवेत् । ब्रह्म-
हत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्त्तनात् । त्यजन्ति
पापिनां काशी सा केनेहोपसीयते । क्षत्रे प्रविष्टमात्रेऽथ
भैरवे भाषणाकृतौ । हाहेत्युक्त्वा ब्रह्महत्या पातान्तव
माविशत् । कपालं ब्रह्मणोरुद्रः सर्वेषामेव पश्यताम् ।
हस्तात्पतितमलोक्य ननर्त्त परया मुदा । विधेः कपालं
नामुञ्चत् कर्मलान्तदुःख्यजम् । हरस्य भ्रमतः कापि
तत् काश्यां क्षणतोऽपतत् । शूलिनो ब्रह्मणोहत्या नापैति
अथ या कश्चित् । सा काश्यां क्षणतोऽपि कथं काशी
न दुर्लभा । वाराणसीति काशीति महासन्त्रिमस-
ञ्जपन् । वावञ्जीयं त्विसन्त्यन्त जन्तुर्जातु न जायते ।
अविमुक्तं महाक्षेत्रं स्मरन् प्राणांस्तु वस्यजेत् ।
दूरदेशान्तरस्थोऽपि भोऽपि जातु न जायते । आनन्दकाननं
यस्य विचित्रं स्मरते सदा । तत्क्षोदनामस्मरणञ्च स-
भूयोऽभिजायते । रुद्रावासे वसेन्नित्यं नरोनियतमानसः ।
एनसामपि सम्भारं कृत्वा तस्माद्विमुच्यते । महाशस्त्र-
यानमासाद्य यदि दैवादिपद्यते । पुनः शस्त्रशानशयनं
न कापि लभते पुमान् । कपालमोचनं काश्यां ये स्मरि-
ष्यन्ति मानवाः । तेषां विनङ्गति क्षिप्रमिहान्यत्वापि पा-
तकम् । व्यागत्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः ।
तर्पयित्वा पितॄन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
भैरवमहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालभ्रष्ट्यादिव्यपदेशः ।
“कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् । तत्र स्नात्वा
नरव्याघ्र ! सर्वपापैः प्रमुच्यते” भा० व० पृ३ अध्याये ।
कपालशिरस् ७० कपालं शिरसि यस्य । महादेवे “अथय-

स्तत्र बहुव्रीह्युत्तरं शरटां शतम् । तपसा दिवसादृताः
कपालाधिरसा सङ्गः ।

कपालस्फोट पु० इत० । शिरःस्फोटने (माथास्फोडा)

कपालाधिकरण न० जैमिनिस्मृतौ तौ अधिकरणभेदे तच्चा-
धिकरणं ४५, पादे यथा

“अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तद्विमित्वा-
दर्थो हि विधीयते” जे० ६० । दर्शपर्वमासयोः श्रूय-
ते “कपालेषु पुरोडाशं श्रूयति” इति तथा “पुरो-
डाशकपालेन तृपानुपपत्ति” इति तत्र संदेहः
किम् ? उभयं कपालानि प्रयोजयति ? पुरोडाश-
श्रूयणं तृपोपपादयति उत श्रूयणं प्रयोजकं न तृपोप-
पादयति ? इति किंप्राप्तम् ? विनिगमनायां हेतोः अभा-
वात् उभयम् इति प्राप्ते उच्यते अर्थाभिधानम् प्रयो-
जनसम्बद्धमभिधानं यस्य यथा पुरोडाशकपालम् इति
पुरोडाशाधिकपालं पुरोडाशकपालम् कथम् एतद्व-
गम्यते ? पुरोडाशं तावत् तस्मिन् काले नास्ति येन
वर्त्तमानः सम्बन्धः कपालेन स्यात् तेनैव हेतुना न-
भूतः स एष, कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सम्बन्धः
भविष्यता सम्बन्धस्य तद्विमित्तस्य भवति तस्मात् पुरो-
डाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं तेन तृषा उपवप्रव्याः इति
कपालं स्यात् न चेत् न, तेन तृषा उपवप्रव्याभवन्ति
तस्मात् न तृपोपपादः कपालानाम् प्रयोजकः प्रयोजकं
तु श्रूयणम् एवञ्च सति चरौ पुरोडाशाभावे यदा तृषा-
उपवप्रुम् कपालस्युपादीयते न तत्पुरोडाशम् भा० ।

कपालि पु० कं ब्रह्मगिरः पालयति व्रतकाले पाल-इत् ।

महादेवे वि० “कपालं विपुरान्नकम्” भा० स० ४५ अ० ।

कपालिका स्त्री कपाल+अल्गार्थे कन् च्यत इच्च्म् । भग्न-
वृण्मयखण्डे (खापरि) । कपालिकैव शर्करा स्वार्थेऽपि ।
कपालिक तत्त्वार्थे न० स्वार्थकत्वेऽपि कचित् लिङ्गाति-
क्रमनियमात् । नाधितिशेत्तुं जातु केशभञ्जकपालि-
का” भा० अनु० १०४ अ० ।

“अधितिशेच्च केषांस्तु न भञ्जयिष्यकपालिकाः” । “अश्रुमो-
ऽस्यो न गोत्रान्तेस्तुषात् भञ्जकपालिकाः” मनुः । “कृष्ण-
कपालिकाप्रकाशानि कपालकुण्डानि” रुयुतः “सुसुतो-
दन्तलोभगटे स च दन्तगतस्तु दालवः क्षमिदन्तको द-
न्तदोर्मिदन्तकः शर्करा कपालिका श्यावदन्तकोऽनुभोल-
इति” विभज्य “दन्तानि दन्तवल्कलानि यदाशर्करया सङ्ग-
यिता कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी” रुयुते

लक्षितः शकपालाश्रये “कपालिकाभ्यां कपालं कपाला-
भ्यां च घटव्याख्याते” न्यायकन्दली ।

कपालिन् पु० कपालमन्त्रस्य इति । महादेवे “कपालयुक्तो
वि० “कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्” कसा० स्त्रियां
ङीप् सा च इदुर्गायाम्” हेम० । शिरःकपाली ध्वजवान्
मित्रार्थं कर्म वेदयन् । ब्रह्महा हादशवृद्धानि मितभुक्
शुद्धिमाप्नुयान्” याज्ञ० “तन्मालाभञ्जकपालस्य वसत्
पिशाचं” भाग० ४.४.१७ । ४जातिभेदे पुंस्त्वा पराशरः ।
जातिशब्दे तज्जातिविश्रुतिः । स्त्रियां ङीप् “नटी क-
पालिनी वेष्ट्या कलटा नापिताङ्गना” तन्त्रे कलनारी-
कार्त्तने । कपालमन्त्रस्य भोजपात्रत्वेन ठन् कपालिक ।
कपालाधारेभोजनि जातिभेदे च । तस्यैव दमण । कापा-
लिक तत्सम्बन्धिनि वि० कपालमोचनशब्दे उटा० “कापा-
लिकाद्भोजनं तद्वारागामिनं तथा । ज्ञानात् शङ्काया-
दस्यैवमज्ञानादन्वयइयम्” प्रा० वि० व्यापस्त० ।

कपि पु० कपि-इत् नलोपश्च । श्वानरे अमरः । “नश्यन्ति
ददर्शे हन्तानि कर्पान्द्रः” भट्टिः । “कपितकपिकपाल-
कोडुतास्त्रमांसि” उड्डटः । “विड्वराक्षखरोष्ट्राणां गो-
मायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मृतपुरीषाणि द्विजशान्दा-
यणं चरेत्” भनुः “रामायणमिव कपिकथासमाकलम्” काद० ।
शशिक्लृप्तौ (शिलारस) । गन्धद्रव्यभेदे तस्य कपिजातत्वा-
त् “भावपु० कपिनामताते च तथात्वम् । श्वानरायणे च ।
भट्टि० । “कपिलः कपिरथ्यः” विष्णु स० । कं ऊर्लं र
शिशभिः पिबतीति कपिर्वराहो वा “कपिर्वराहः इति
वचनान्” भा० । कादुदकात् भूमिं पाति उड्डरति पा-
क । वराहे । ५धातिकायां (व्यामला) गड्ढमा० ।
दैकरुभेदे गड्ढच० । कपिक्रीडवस्त्वात् वरकचन्दने । त-
द्वर्णं द्रपिक्लृप्ते च पु० । तद्वर्णवति वि० । कपेः शाखा-
वृण्मयम् मांसयुग्मं वृण्यते दर्शिताः । “सङ्गमृषक-
वृण्मयिकावृण्मयिघासकानरप्रभृतयः पशुवृगाः”
“मन्त्रा गुरवो वृष्यास्तुष्याः शोषिणे हिताः । वृष्ट-
गुह्यपुरीषाश्च कामार्गः श्वानराशनाः”

कपिकच्छू स्त्री कर्पनामपि कच्छूः यस्याः ५ ब० । (आत्वु श्रुं)
कपिकच्छू हेतौ शकशिल्पाय अमरः । तद्वर्णा भावप्र०
उक्तायथा “कपिकच्छू भेदं वृष्या दधुना वृहणी गुरुः ।
तिका वातहरी बद्धा कपिपित्तासमाश्रिनी । तद्वीजं वा-
तशमनं वृत्तं वाजीकरं परम्” ।

कपिकच्छूपमा स्त्री कपिकच्छूपलस्य उपमा यत् तस्य

मत्तत्वात् । जतुकावतयां राजनि० तस्यास्तुल्यफल-
त्वात्तथात्वम् । [(आख्युग्री) यूकशिव्याम् भरतः

कपिकच्छूरा स्त्री कपिभ्यः कच्छूराति ददाति रा-क ।
कपिकन्दु क० अपि+कदि-उक् अतोऽलोपः कस्य शिरसः
पिकन्दुकम् । शिरोऽस्थि शब्दः० ।

कपिका स्त्री कपिर्नराह इव कायति प्रकाशते क्षणत्वात् कै-
क । नीलविश्वारदलो राजनि० ।

कपिकेतन पु० कपिर्हनुमान् केतने यस्य । अर्जुने कपिध्वजे
“स्नानपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीतु कपिकेतनः” भा० आश्व० ८२ ।
यथा च तस्य कपिकेतनता तथावस्थितं भा० व० १५१ अ० ।
“एवमस्तु हनुमान् भोमसेनमभाषत । श्लाघत्वात् सौ-
हृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव । चम् विगाह्य शत्रूणां
परिशक्तिमदाकुलाम् । यदा सिंहं वीर ! करिष्यसि म-
होन्नतः । तदाहं हं हि विष्यामि स्मरवेण रवं तव । विज-
यस्य ध्वजस्य नादान् मोक्ष्यामि दारुणान् । शत्रूणां ये
प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ” । कपिध्वजादयोऽप्यत्र ।

कपिकोलि पु० कपीनां प्रियः कोलिः । (शेओआकुल)
कोलिभेदे रत्नमा० ।

कपिचूडा स्त्री कपीनां चूडेव । आस्नातकण्ठे राजनि० ।
तन्मकुलस्य कपिचूडातुल्यतया तथात्वम् । [त्रिका०
कपिचूत पु० कपीनां चूत इव प्रियत्वात् । आस्नातकण्ठे
कपिज पु० कपितोजायते जन-ड । कपितेले हरण्के
(शिलारस) राजनि० ।

कपिजङ्घिका स्त्री कपेर्जङ्घेव जङ्घा यस्याः संज्ञायां कन् ।
तैलपिपांलिङ्गायां (तेलीपोका) राजनि० तस्याः कपि-
तयदीवजङ्घात्तथात्वम् ।

कपिञ्चल पुंस्त्री “कपिरिव जवते ईषत् पिङ्गलो वा कमनीयं
शब्दं पिप्रयतीति वा” निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः प्रुपो० ।
पञ्चिभेदे चातको राजवल्ल० जङ्घयाचनाय तस्य रम्यशब्द-
करणात् तथात्वम् । २तित्तिरो त्रिका० । तित्तिरि-
रिह श्रुत एव याज्ञः । “वर्तिकावावर्त्तिर कपिञ्चल-
कतित्तिराः । कलिङ्गाः कुङ्कुटाद्याश्च विस्तराः ससुदा-
हृताः । विकीर्य भक्ष्यन्त्येते यस्मात्तस्माद्भि विस्तराः ।
कपिञ्चल इति प्राप्तः कथितो गौरतित्तिरः” भावप्र० उक्तेः
अतएव ‘वसन्ताय कपिञ्चलानालभेत श्रीशाय फलविज्ञान्
वर्षाभ्यस्तित्तिरीन्” यजु० ४, २० । कपिञ्चलतिलीयां
भेदेन निर्देशः “कपिञ्चलः कपोत उलूकः शयस्ते निर्व-
त्तौ” यजु० २४, २८ तस्य चारण्यत्वात् तच्चुदेवतोद्दे-

येन उत्सर्ग एवावालभनम् । “कपिञ्चलादीनुत्सृजति
पर्याग्निकृतान्” कात्या० ४०, ६, ८ उक्तेः । कपिञ्चलभां-
गुणाश्च भावप्र० उक्ताः कपिञ्चलादीन् विष्किरातुक्ता
“विष्किराः सधुरा शीताः कषायाः कटुपाकिनः ।
बल्यादृष्यास्त्रिदोषघ्ना पथ्यास्तो लघवः स्मृताः” ।
कपिञ्चलशब्दस्यावर्त्तान्तेन ह्यत्र तत्रानुभूतिरिति च अ-
र्थशब्देन समासे न व्याहृदात्तत्वं । “अस्मै चावर्त्तं
ह्यत्र तत्र” पा० स्मृतात्

कपिञ्चलनाराय पु० बहुत्वस्य त्वित्पर्यायसाधिताख्यापके
न्यायभेदे स च न्यायो यथा “सधनाय कपिञ्चलाना-
लभेतेति” श्रुत्या कपिञ्चलगतं बहुत्वं बोधितं तच्च विव-
क्षितं विधेयसंख्यात्वात् कपिञ्चलस्यान्यतोऽप्राप्तत्वात् वि-
धेयत्वं बहुत्वं च त्वित्प्रकारस्य परार्द्धपर्यन्तपर्यवसन्नमि-
त्यनव्यवसायेनाप्रदत्त्या वेदाप्राप्त्यापत्तिरिति प्राप्तेराह
“प्रथमोपस्थितैस्तन्त्रत्वात्” जै० सू० । त्वित्युत्पत्त्यनन्तरं
त्वित्सहितैकत्वबुद्ध्या चतुर्धं जन्त्ये तत्र त्वित्स्य प्रथमो-
पस्थितत्वात् वेदबोध्यबहुत्वस्य तत्रैव पर्यवसानाध्यवसायः
संख्यायाम् एकत्वस्य बहुत्वसंख्यायां त्वित्स्यैव प्रथमो-
पस्थितत्वात्तत्रैव वेदात्तत्वात् । अपेक्षाबुद्धिसहकृतैक-
त्वत्वेण त्वित्त्वं एवं तथाविधैकत्वचतुष्केण चतुर्धं जन्त्ये
इति मते ह कारणीभूतामेक्षाबुद्धिवाचनेन प्रथमोपस्थित-
त्वित्स्यैव वेदबोध्यता नातोऽप्रवृत्तिः अतएव वैया० भू०
संख्यायाम् एकत्वसंख्याया एव पक्षे कपिञ्चलानाम्
वाक्ये त्वित्पक्षेण दृष्टान्तोक्तं यथा “अभेदैकत्वसंख्या-
या दृष्टौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्चलानाम्वाक्ये त्वित्त्वं
न्यायाद्युच्यते” । “बहुत्वगणनायां त्वित्स्यैव प्रथमो-
पस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थित-
त्वमस्तीति भावः” ।

कपितैल न० कपिभिः शिखायादारणेन निष्पादितं तैलम् ।
मिहिके हरण्के गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) । “विहिकस्तु त-
रष्कः स्याद्युगैयवनदेशगः । कपितैलञ्च संख्यातं तथा
च कपिनामकः” भावप्र० । तेन तरपकन्दपयनदेशो-
द्भवशिखादलेन कपिभिर्कृद्वावनात्सा तथात्वम् ।

कपित्य पु० कपिस्तिलस्य तत्फलप्रयत्वात् स्या-क प्रुपो० ।
(कण्ठवेज) वृक्षभेदे “त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्यव-
दराग्नः” भाग० ४, ८, ६४ । अथ्य शुच्यर्थोवादि भावप्र०
उक्तं यथा “कपित्यस्तु दक्षिणः स्थातुतया पुष्पफलः कृतः ।
कपिप्रियोदधिफलतया दलशठोऽपि च । कपित्यभासं

सङ्पाहि कषायं लघु शेखनम् । पक्षं गुरु तपाहि का-
यमनं वातपित्तजित् । स्यादत्यन्तवरकुशुदयोधनं पाहि
दुर्जरम् । अपिच “कपित्यमामं कण्डूजं विषदं पाहि
वातलम् । मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च कृचिप्रदम्”
सुश्रुते अस्त्रवर्गेऽयं पठितः अस्त्रशब्दे तद्वाक्यं दर्शितम् ।
हारीतेनास्य भक्षणं सर्वदा निषिद्धं यथा “न वटज-
घोदुम्बरनीपदधित्यमातुलाङ्गानि भक्षयेत् । कपित्यो-
ष्यत्न देये पुष्करा० इति कपित्यिनी स्त्री कपित्यशुक्तदेशे ।
वस्य सञ्जिह्वदेदेशादि काशा० इति । कपित्यिन् तत्स-
ञ्जिह्वदेदेशादौ त्रि० । [कटुश्चे राजनि०]

कपित्यत्वक् पु० कपित्यस्य स्यगिव त्वक् वस्त्रकमस्य । एलवालु-
कपित्यपर्णी स्त्री कपित्यस्य पर्यामिव पर्यामस्याः गो० ङीष् ।

कपित्यतुल्यपलिकायां चित्तपलिकायां हृत्तभेदे रत्ना० ।

कपित्याष्टक न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे । यथा “यमानी
पिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरेः । रोचनाग्निजलाजानी
धान्यसौवर्चलैः समैः । हृत्वास्तुधातकी जलया विस्वदाडि-
कतिन्दुकैः । त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्याष्टगुणैः कृतः ।
चूर्णोऽतिवारपक्ष्णोऽक्षय्युल्लसगलामयान् । काशं श्वा-
शार्कचिं हृक्कां कपित्याष्टमिकमाजयेत्” चक्रद० ।

कपित्यास्य षड्भोजी कपित्यमिषास्यं यस्य । गोलाङ्गुलाख्ये
वागभेदे त्रिका० । तस्य कपित्याकारस्य त्वान्तथात्वम्
जातित्वेऽपि संयोगोपपत्त्यात् स्त्रियां टाप् ।

कपिनामन् पु० कपेनाम नाम यस्य । सिङ्गुके भावप्र० ।
कपितैलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् ।

कपिपिप्पली स्त्री कपिः कपिवर्णा रक्ता पिप्पलीव । रक्ता-
पाशगै वैद्य० । २ सूर्यावस्तु हृत्वे रत्नमा० ।

कपिप्रभा स्त्री कपावपि प्रभा स्रगुणप्रसारोऽस्याः । (आल-
कुशी) कपिकण्डूम् शब्दरत्ना० । [२ सुपीवे च]

कपिप्रभु पु० ईत० । १ सुगुणै रामचन्द्रे शब्दरत्ना० ।

कपिप्रिय पु० ईत० । १ आजातकटुश्चे राजनि० । २ कपित्ये
भावप्र० । कपितैलशब्दे तद्वाक्यसक्तम् ।

कपिरथ पु० कपिर्हनुमान् रथ इव वाहनमस्य । श्रीरामे श-
ब्दरत्ना० । कपिर्हनुमान् रथेऽस्य । २ अर्जुने कपिकेतन
शब्दे तन्नामताकारणं दर्शितम् ।

कपिल पु० कव्यं वृक्षं वस्त्रं पक्ष, कपि+विष्णा० लब् वा ।
सांख्यशास्त्रप्रवर्तके ऽग्निभेदे कर्हमप्रजापतेर्देवहूतिगर्भज-
पुत्ररूपे २ भगवद्वतारभेदे । २ वज्रौ ४ कुक्षुरे च हेम० ।
(शिवारथ) ५ सिङ्गुके रत्नमा० । ईपिङ्गववर्णे । ७ त-

द्वयति त्रि० चमरः । स च वर्णः नीलपीतमिश्रितवर्ण इति
रामस्य रोचनाच्छविष्मन्वे । साङ्ख्यमतस्य द्विविधं सैव-
रनिरीश्वरभेदात् तत्र सैश्वरसांख्यशास्त्रं भगवद्वतारः
कपिलः प्रणीतवान् । निरीश्वरसांख्यन्तु अग्रवतारः
कपिलः ” “अग्निः स कपिञ्चो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः”
इति स्मृतेः । तत्र निरीश्वरसांख्यप्रवृत्त्यादि यथा
सां० का० उक्तं यथा “पुरुषार्थं ज्ञानमिदं गुह्यम्परमर्षिणा
समाख्यातम् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयान्निवन्ने यत्र भूतानाम् ।
एतत्पवित्रमग्रं स्मरन्नाशुरयेऽहकमस्या प्रददौ । आशुरि-
रपि पञ्चशिखाय तेन वज्रधा कृतानन्धम् । शिष्यपर-
म्परायातमौश्वरकण्णेन चैतदार्याभिः । सञ्ज्ञप्रभास्यं
मतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् । सप्रत्या किं येऽर्था-
न्नेऽर्थाः कृत्स्नस्य षट्पतन्त्रस्य । आख्यायिकाविरहिताः
परवादविवर्जिताश्चापि” विद्वत्तैस्तदस्याभिः सा० त०
कौ० व्याख्येयप्रक्रमे यथा

“अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इत्यादिक-
सूत्रजातात्मकं षडध्यायीरूपं शास्त्रम् कपिलमुनिः आशु-
रिनामानं मुनिमुपलब्धौल्लयं प्रणिनाय तेनापि ततः श्रुत्वा
तदर्थोत्तुगुणं सञ्ज्ञप्रमपरं शास्त्रं स्वशिष्याय पञ्चशिखायौ
प्रदिष्टमेव लोके प्रचारस्तुपगतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरकण्णेन
विद्वदर्थेणाख्यायिकापरवादनिराकरणार्थं षट्पदार्थप्रति-
पादनाय द्वाप्तप्रतिरार्थाः निर्मिताः । एतच्छास्त्रस्य तु
“सङ्ख्यां प्रकुर्वते यस्मात् प्रकृतिं च प्रचक्षते । तत्त्वानि
च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्यं प्रकीर्त्तितम्” इति सङ्ख्यामा-
रतवाक्यानुसारेण प्रकृतिपुरुषसम्यग्विवेकज्ञानरूपसङ्ख्या-
याः, प्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वसङ्ख्यायाश्च प्रतिपादनात्
साङ्ख्याशब्दाभिधेयता । तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्र-
सिध चतुर्व्यूहम् यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्यु-
पायः रोगनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः चिकित्साशास्त्रगताः
एवं हेयं दुःखं, तद्विदानं चिकित्सादि, तद्विद्वत्पुपायो विवे-
कसाक्षात्कारः, दुःखनिवृत्तिश्चेत्येते पदार्थाः अत्र शास्त्रे
प्राध्यान्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गागतासाध्ये । प्रकृतेः साध्या-
नस्यापन्नगुणत्वयात्मिकायाः सर्गभेदेऽप्येकत्वं, स्वर्गापवर्गकूप-
प्रयोजनवत्त्वम्, परार्थतया प्रवृत्तिमत्त्वञ्च, अस्वप्नस्य चेत-
नस्य पुरुषस्य प्रकृतिकायेभ्यो भेदः, अकर्मत्वं जन्ममर-
णादव्यवस्थान्ध्यातुपपत्तेर्बहुत्वञ्च, प्रकृतेः पुरुषस्य चो-
भयोः अस्तित्वं, संयोगः, वियोगश्च स्थूलसूक्ष्मभूतानां
स्मृतिरित्येते दश प्रदार्थाः मौलिकाः । तथा अविद्या-

अस्मिन्नागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च विपर्ययाः । इन्द्रियादीनां स्वस्वव्यापारेऽसामर्थ्यम् “बाधिर्यं कुष्ठ-
तान्त्र्यं जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्डपङ्कु-
त्वं क्लेयोदावर्त्तमन्दता” । इत्येकादशविधम्, नवधा
तुष्टयोऽपि सिद्ध्यः तासां विपर्ययः सप्तदशधा इत्येवम-
ष्टाविंशतिः नवधा तुष्टयोऽष्टौ विद्वद्व्यतिरेकः षष्टिः पदा-
र्याः “प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमन्यता । पारार्थ्यञ्च
तथानैक्यं वियोगो योग एव च । शेषवृत्तिरकर्तृत्वं शैलि-
कार्याः स्रुता दश । विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नवतुष्टयः ।
करणात्मसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् । इति षष्टिः
पदार्थानामष्टाभिः सिद्धिभिः सह” । इति राजवार्त्ति-
कोक्ता उपदिष्टाः । प्रकृतिपुरुषविवेकोपदेशाय प्रवृत्तं शास्त्रं
प्रथमं चेतनाचेतनत्वेन पदार्थद्वैविध्यं सूचायाम्भूव । तत्र
चेतनाः पुरुषा जन्मादिव्यवस्थान्यानुपपत्तेर्वहवः । प्रकृ-
त्यादयः चतुर्विंशतिः पदार्थाः संहतपदार्थाः अचेतनाश्च ।
अचेतनाश्चपि प्रकृत्यादयः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं
वस्तुद्वयार्थं चोपरिव प्रवर्त्तन्ते । तत्रावृत्तौ च अनाद्य-
विद्या मिथ्याज्ञानजन्यवासनासहजता पुरुषेण संयोगं
सम्पादयन्ती हेतुः । पुरुषसंयुक्ता च साव्यावस्थापक्षगुण-
त्वात्मिका प्रकृतिः सहस्रतत्त्वाकारेण परिणमते इदमि-
त्यमेवेति निश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टमन्तःकरणमेव सहस्रतत्त्वसं-
ज्ञकम् । तच्च पुनः इदं सम अनेनाहं कार्यं निष्पादया-
मीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टमन्तःकरणरूपाऽहङ्काराकारे-
ण परिणमते । सोऽपि सूक्ष्माभूत रूपगण्ड तन्मात्रस्य र्गतन्मात्र
रूपतन्मात्ररसतन्मात्रमन्वतन्मात्राकारेण परिणमते । ता-
नि च श्रोत्रत्वङ्मयनरसनजिह्वास्पर्शपञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्-
पाणिपादपायूपस्थास्त्व-पञ्चकर्मेन्द्रिय-सङ्ख्यविकल्पात्मकवृ-
त्तिकमनोरूपेण, आकाशवायुज्वलनजलभूमिरूपमहाभूता-
कारेण च परिणमन्ते । तएते चतुर्विंशतिः पदार्थाः “प्रकृते
मैजान्, सहस्रोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि,
तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति” सूक्तो
पदिष्टाः । तेषां एव च भौतिकब्रह्माण्डचतुर्विधप्राणि-
देहादीनामुत्पत्तिः । प्रकृतिर्चैवं भूयोभूयः स्वव्यापारान्
पुरुषाय दर्शयित्वा भूयोभूयो भुञ्जमानेषु तेषु क्रमशः
पुरुषस्य वैराग्यसङ्गपाद आत्मात्मकार्येभ्यः पुरुषस्य विवे-
कज्ञानं प्राप्तवित्वा च वृष्टात्वविवेकं पुरुषं प्रति स्वव्या-
पारदर्शनेन प्रकृत्युत्तया निवर्त्तते । तद्विष्टौ च तत्का-
र्यसकलपदं पदामारविष्टवृत्तिरित्यतः सकार्यप्रकृतिवृत्ति-

निवारणाय प्रयत्नः कार्यः । तद्विष्टसिद्धि विवेकज्ञानसाध्या
इत्येवं विवेकसाधनावेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । विवेकस्य
यत् वस्तु यथास्थितम् तत्तथारूपेण ज्ञानम् तत्र पुरुषस्य
निःसङ्गतया क्रियानुन्वयतया चापरिणामित्वेन कर्तृत्वा-
भावात् प्रकृतिकार्यबुद्धिरेव कर्त्री कृतिसमानाधिकरणत्वेनैव
तत्फलस्य सुखदुःखादेः तद्विष्टतैव । पुरुषे तु प्रधानकार्य-
बुद्धेस्त्रिदात्मनि प्रतिविम्बात् दुःखादेरपि पुरुषे प्रतिम्बनं
तेन च पुरुष उपपद्यते, बुद्धेः स्मरित्तौ च नैव तस्योप-
ताप इत्यतः प्रतिविम्बरूपदुःखभोक्तृत्वेन आत्मानं जानन्
पुरुष उपपद्यमान इव भवति । ततश्च प्रकृतेर्भिन्नतया
तत्कार्यसुखादिश्रुत्यतया ज्ञातः पुरुषः प्रतिविम्बाकारैः
दुःखैर्न संबध्यते इत्येवं प्रकृत्यादीनां चतुर्विंशतितत्त्वानां
पुरुषस्य च असाधारणधर्मविशेषकथनद्वारा तयोर्विवेकज्ञा-
नोपयोग्य उपदेशायैवेदम् शास्त्रं प्रवृत्तम् यथा च तयोर्विवे-
कज्ञायां शास्त्रे तन्मूलके दासप्रतिकारिकात्मके प्रबन्धे च
आख्यायिकापरवादनिराकरणवर्जमीश्वररूपेण न दर्शितम्” ।
तत्र सांख्यमतं सर्वदर्शसंग्रहे इत्यं समग्रमिह

“सङ्क्षेपेण हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते
कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिः प्रकृ-
तिश्च, कश्चिदनुभय इति । तत्र केचन प्रकृतिः प्रधान
पदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः नासावन्यस्य कस्याचिद्विकृतिः,
प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां सा-
व्यावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं “मूलप्रकृतिरविकृतिरिति” ।
मूलज्ञासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः सहस्रादेः कार्यकलाप-
सासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अन्यवस्थापा-
तात् । न च बीजाक्षुरपदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यं
प्रमाणाभावादिति भावः । विकृतयश्च प्रकृतयश्च सहस्रहङ्का-
ररुन्मात्राणि । तदुक्तं “सहस्राद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति”
अस्यार्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त
सहस्रादीनि तत्त्वानि तत्त्वान्तःकरणादिपदवेदनीयं सहस्र-
त्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहङ्कार-
तत्त्वमभिमानापरनामधेयं सहस्रो विकृतिः प्रकृतिश्च पञ्च-
तन्मात्रादीनाम् तत्ताहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां
सूक्ष्माभिधानां प्रकृतिः, तदेव सात्त्विकं सत्त्वप्रकृतिरेकादशेन्द्रि-
याणां बुद्धीन्द्रियाणां चतुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगास्त्राणां,
कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थास्त्राणासभयात्मकस्य
मनस्य । रजससूक्ष्मस्य क्रियोत्पादनकारेण कारणत्वम-
स्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वररूपेण “अभिमानोऽ-

हृङ्कारस्तच्चाद्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशकस्य गण-
स्तन्मात्रपञ्चकश्चैव । सार्वत्रिकएकादशकः प्रवर्तते वैक-
तादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामससंज्ञसादुभयम् ।
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पा-
णिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्यष्टाः । उभयात्मकमत्र
मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्च साधस्मार्गादिति ।

विष्टतञ्च तत्त्वकौस्तुभ्यामाचार्यवाचस्पतिभिः । केवला वि-
कृतिस्तु विद्यदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं
“षोडशकस्तु विकारः” इति षोडशसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः
षोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः यद्यपि पृथिव्या-
द्या गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्त-
त्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृति-
त्वमभिसतं गोघटादीनां स्थूलत्वैन्द्रियघातत्वयोः समान-
त्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मा-
त्रेभ्यः पूर्वपूर्वस्पर्शभूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि विद्यदा-
दीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रिय-
सृष्टिस्तु प्रागेयोक्ता । तदुक्तम् “प्रकृतेर्महंस्ततोऽहङ्कार-
स्तच्चाद्विषयश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः
पञ्च भूतानीति” । अत्रुभयात्मकः पुरुषः तदुक्तं “न प्रकृ-
तिर्न विकृतिः पुरुषः” इति । पुरुषस्तु कूटस्थनिर्व्योऽपरि-
णामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः ।
एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्वमभिसतं तदस्युक्तं
“दृष्टमनुमानमाप्रवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं
प्रमाणमिदं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाङ्गीति” । इह कार्यकारण-
भावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सज्जायत
इति सौगताः सङ्गिरन्ति । नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत
इति । वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तु-
सदिति । सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति । तत्रासतः
सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरुपाख्यस्य
शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः तच्छास्त्रेणोक्तदोषात्प्रा-
पन्नश्च । नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्राग-
सतः शशविषाणवत्कारणत्वसम्बन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः नहि
नीलं निपुणतणेनापि पीतं कर्तुं प्रार्थ्यते । ननु सत्त्वावृत्ते
षट्स्य धर्माविति चेत्तद्वारु अस्ति, धर्माणि तद्वन्ति इति
व्यपदेशानुपपत्त्या धर्माणि सत्त्वावृत्तेः । तस्मात् कारक-
व्यापारात् प्रागपि कार्यं सदेव, सत्त्वाभिज्यक्तिरुपपद्यते
यथा पाण्डनेन तिलेपु तैलस्य दोहेन सौरभेयीषु पचसः ।
असतः करणे तिसर्पि निन्द्यर्णं न दृश्यते । किञ्च कार्येण

सम्बन्धं कारणं तज्जनकम् असम्बन्धं वा प्रथमे कार्यस्य सत्त्व-
मायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् चरमे सर्वं कार्य-
जातं सर्वस्वाज्जायेत असम्बन्धत्वाविशेषात् । तदस्यस्यापि
साङ्ख्याचार्यैः “असत्त्वाद्यास्तु सम्बन्धः कारणैः सत्त्वस-
ङ्गिभिः । असम्बन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति” ।
अथैवं मन्येथा असम्बन्धमपि तत् तदेव जनयति यत्त यच्छक्तं
शक्तिश्च कार्यदर्शनोन्नेयेति तच्च सङ्गच्छते तिलेषु तैल
जननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बन्धत्वासम्बन्धविकल्पेन
तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् । कार्यकारणयोरभेदाच्च
कार्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्त्रयो न
भिदते तद्वस्त्वान्न यदेवं न तदेवं यथा गोरश्च, तद्वन्मच्च
पटस्तस्माद्वार्धान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्यं
कुर्युरिति चेत् संस्थानभेदेनाविभूतपटभायानां प्रावरणार्थ-
क्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे
निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति
एवं कारणस्य तन्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आवि-
र्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विन-
श्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतास्तत्पत्तिः सतां वा विनाशः ।
यथोक्तं भगवद्गीतायाम् “नासतो विद्यते भावो नाभावो
विद्यते सतः” इति । ततश्च कार्यानुमानात् तत्प्रधान-
सिद्धिः । तदुक्तम् “असदकरणादुपादानमदृष्ट्यात् सर्व-
सम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यवश्यात् कारणभावाच्च सत्ता-
र्यमिति” । नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तः प्रपञ्चः बाधा-
नुपलब्ध्यात् अविधानारोप्यथोपि सङ्गद्वयोः कलधौतक-
ष्यादिवत् सारूप्याभावेनारोपाधमन्वाच्च । तस्मात् सुखदुःख-
मोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणार्थं तथा च प्रयोगः
विमतं भावजातं सुखदुःखधौतात्मककारणकं तदन्वितत्वात्
यद्येनान्वीयते तत्कारणकं यथा रजकादिकं सुवर्णान्वितं
सुवर्णकारणकं तथाचेदं तस्मान्नेति । तत्र जगत्कारणे
येयं सुखात्मकता तत् सत्यं, या दुःखात्मकता तद्वज्रः, या
च सोहात्मकता तत्समं प्रति निगुणात्मककारणसिद्धिः तथा
हि प्रत्येकं भावास्त्रैश्वर्यावन्तोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदारेषु
सत्यवत्यां मैत्रस्य सुखमाविरुद्धं तं प्रति सत्वगुणप्रादुर्भा-
वात् तत्प्रतीकानां दुःखस्य ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् ।
ताम्रतमसस्य वैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसत्त-
वप्रात् । एवमप्यदृष्टिं षटादिकं लभ्यमानं सुखाकरोति परै-
रपि ह्रियमाणं दुःखाकरोति उदासीनलोभेनाविषयत्वेनो-
पदिष्टे उपेक्षाविनयत्वं नान मोहः सुह-वैचित्त्ये इत्य-

आज्ञातोर्भोगश्च निषिद्धः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात् ।
तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकार-
कण्यकमवगम्यते । तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते “अ-
जामेकां बोहितशुक्लकणां बह्वीः पूजा जनयन्तीं सरूपाः ।
अजोहोको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽ-
न्यः” इति । अत्र बोहितशुक्लकण्यशब्दा रज्जुकल्पप्रकाशक-
त्वावरकत्वसाधन्यात् रजस्सत्त्वतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः ।

नन्वेतन् प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकाथ्यं न
व्याप्रियते अतः चेन्नचिच्चेतेनानधिष्ठात्वा भवितव्यं तथाच
सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति चेत् तदसङ्ग-
तम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः
दृष्टञ्च अचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा
वत्सविष्टङ्गार्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लो-
कोपकाराय प्रवर्त्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमो-
क्षाय प्रवर्त्तते । तदुक्तम् “वत्सविष्टङ्गनिमित्तं क्षीरस्य
यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः
प्रधानस्येति” । यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति
परमेश्वरास्तित्वादिनां ङिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पा-
नुपपत्तेः स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा
आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्र-
हाणेच्छानुपपत्तिः, द्वितीये परस्परान्यदप्रसङ्गः करुणया
सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । तस्मादचेतनस्यापि
चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः
पुरुषार्थप्राप्त्युक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा नि-
र्व्यापारस्याप्यवस्थान्तस्य सन्निधानेन बोहस्य व्यापारः
तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो
युज्यते । प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च षड्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिव-
न्धनः । प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारः पुरुषमपेक्षते पुरु-
षोऽपि भेदापहाद्बुद्धिः स्यात्तस्या तद्वत्तं दुःखत्वयं वारय-
माणः कैवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनम् । न
च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते ।
यथा खलु कौचित् षड्ग्वन्धो पृथि सार्धेन गच्छन्तौ देव-
कृताद्रूपज्ञात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्र-
मन्तौ भयाकुक्षौ देववशात् संयोगमुपगच्छेतां तत्र चाग्नेन
वक्त्रः स्तब्धमारोपितः ततः पद्भुदर्थितेन मार्गेशान्वः
बभौहितं स्थानं प्राप्नोति पद्भुरपि स्तब्धाधिकूटः । तथा
परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः । यथोक्तम् “पुरु-
षस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । षड्ग्वन्धवदभयो-

रपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः” इति । ननु पुरुषार्थनिबन्धना
भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते ? इति चे-
दुच्यते यथा भर्ता दृष्टदोषा स्वरिणी भर्तारं पुनर्नोपैति
यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि ।
यथोक्तम् “रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा
नृत्यात् । पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय निवर्त्तते प्रकृ-
तिरिति” । एतदर्थं निरोधरसाङ्गशास्त्रप्रवर्त्तककपिला-
नुसारिणां मतमुपन्यस्यम् ।

तत्र भूलीभूतमादिमं तत्त्वसमासाख्यस्त्वत्वं तदुक्तार्थप्रवचनात्
षडध्यायाः सांख्यप्रवचनमन्त्रेति यथोक्तं तद्भाष्ये “नन्वेवमपि
तत्त्वसमासाख्यस्त्वत्वे साक्षाद्याः षडध्यायाः पौनरुक्त्यमिति
चेत् मैत्रम् संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्तात् अतएवाऽ-
स्याः षडध्यायाः योगदर्शनस्थेव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता ।
तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रक-
र्षणास्यां निवचनमिति विशेषस्त्वयं यत् षडध्यायां तत्त्वस-
मासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्युपगमवाद्-
प्रतिषिद्धस्यैवेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति”
षडध्यायां च क्रमेणैतेऽर्था यथा “हेयज्ञाने तयोर्हेतू
व्यूहा एते यथाक्रमम् । चत्वारः शास्त्रसुखाध्याः आद्या-
ध्याये प्रपञ्चिताः । संतिप्रसङ्गस्यैवार्थमात्रमात्रं प्रप-
ञ्चनात् । शास्त्रं योगदेवैतत् सांख्यप्रवचनमभिधम्” ।
लिङ्गदेहस्य घटकं यत् प्रपञ्चदशसंख्यकम् । प्रधा-
नकार्यं तत्सूक्ष्मं द्वितीयाध्यायगामि च २ । अत्यन्तल-
यपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः । तृतीयोक्तोविवेकोऽत्र
परवैराग्यसाधनम् ३ । अध्यायतित्त्योक्तस्य विवेकस्थान-
रङ्गकम् । आख्यायिकाभिः संप्रोक्तं तस्यैऽध्याये समा-
सतः ४ । स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थवादिनो ये कुवादिनः । पञ्चमे
तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ५ । शास्त्रमन्त्रार्थ-
विस्तारस्तन्वासेऽतुक्पूरणः । षष्ठाध्याये कृतः पञ्चाद्वय-
कार्यशेषसंस्कृतः ।

श्वरसांख्यमतान्तु पातञ्जलमतत्वेन प्रसिद्धम् तन्म-
तञ्च पतञ्जलिशब्दे दर्शयिष्यते । तदेव मतं कदमपूजा-
पतेर्देवकृतावाविर्भूय भगवद्भारकप्रिलःमातरस्युपदिदेश
तच्च भाग० २, २५, २८ अध्यायेषु वर्णितम् अथा ।
“अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् । यद्विदित्वा
विमुच्येत पुरुषः प्राकृतेषु भूयैः । ज्ञानं निश्चयसा-
धाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् । यदाह्वयार्थे तस्मै हृदय-
चन्विभेदनम् । अनादिरात्मा पुरुषो विर्गुणः प्रकृतेः

परः । प्रत्यग्वाम स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ।
 स एष प्रकृतिः सृष्ट्यां देवीं गुणमयीं विभुः । यदृच्छ्ये
 वोपगताम्यपद्यत लालया । गुणैर्विचिताः सृजतीं सृष्ट-
 पाः प्रकृतिः प्रजाः । विभोक्त्य सृष्ट्यै सद्यः स इह ज्ञान-
 गूहया । एवं पराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
 कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते । तदस्य सं-
 सृतिर्विश्वः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् । भवत्यकर्तृरी-
 यस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः । कार्यकारणकर्तृत्वे
 कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सृष्टदुःखानां पुरुषं
 प्रकृतेः परम् । देवकृतिरुवाच । प्रकृतेः पुरुषस्यापि ल-
 क्षणं पुरुषोत्तम ! । ब्रूहि कारणयोरस्य सदसञ्च यदात्म-
 कम् । भगवान् उवाच । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं
 सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राकृष्टविशेषं विशेषवत् ।
 पञ्चमिः पञ्चमिः ब्रह्म च निर्दिशमिच्छया । एतच्चतु-
 र्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः । सद्भाभूतानि पञ्चैव-
 भूरापोऽग्निर्मातृरक्षमः । तन्मात्राणि च तारान्ति गन्वा-
 दानि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वगृह्यसन-
 नासिकाः । वाक्परी चरणौ नेद्रे पायुर्दशम उच्यते ।
 मनोबुद्धिरङ्गारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्धा ल-
 ष्यते भेदोऽस्त्या लक्षणरूपया । एतावानेव संख्यातो
 ब्रह्मणः सगुणस्य च । सच्चिदेयोनया प्रोक्तोयः कालः प-
 ञ्चविंशकः । प्रभावं पौरुषं प्राकृत्यः कालमेके यतोभयम् ।
 अहङ्कारविनूतस्य कर्तुः प्रकृतिभीयुषः । प्रकृतेर्गुणसा-
 म्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ! । चेदा यतः स भगवान् काल
 इत्युपलक्षितः । अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण योबहिः ।
 समन्त्येष सत्वानां भगवानात्ममायया । दैवात् क्षुभित
 शर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्यं
 साऽस्तुत महत्तत्त्वं हिरण्यम् । विश्वमात्मतं व्यञ्जन् कू-
 टस्थोजगदङ्कुरः । सृजेजसाऽपिबन्तीप्रसाद्यप्रस्थापनं तमः ।
 यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । तदाह-
 र्वाहदेवाण्यं चित्तं तदहदात्मकम् । सच्चत्यमविकारिवं
 शान्तत्वमिति धेतवः । उत्तिर्जलक्षणं प्रोक्तं यथा मां
 प्रकृतिः परा । महत्तत्त्वाद्विजृम्भाद्भगवद्दीर्घसम्भवात् ।
 क्रियायन्त्रिरङ्गारश्चित्तविधः समपद्यत । वैकारिकस्त्री-
 जस्य तावदस्य यतोभयः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां
 महतामपि । सङ्कलशिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रवक्षते ।
 सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् । कर्तृत्वं क-
 रणत्वञ्च कार्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तबोरविमृष्टत्वं

मिति वा स्यादहङ्कृतेः । वैकारिकाद्विजृम्भाद्यामनसात्त्वम-
 जायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भवः ।
 यद्विदुर्द्य निरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेन्द्री-
 वरश्यामं संराध्यं योगिमिः शनैः । तेजसात्तु विजृम्भा-
 द्ज्ञेयतत्त्वमभूत् सति । । इत्यस्मिन् रणविज्ञानमिन्द्रियाणां
 मनुयङ् । संशयोऽथ विपर्यायोनिश्चयः सृष्टिरेव च ।
 स्वाप इत्युच्यते बुद्धिर्बलक्षणं वृत्तितः पृथक् । तेजसानी-
 न्द्रियाण्येव क्रियानानविभागशः । प्राणस्य हि क्रिया
 शक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता । तामसाञ्च विजृम्भाद्भगव-
 दीर्यनोदितात् । शब्दमात्ममभूत्तन्मात्रमः श्रोत्रान्तु
 शब्दगम । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लक्ष्यत्वमेव च ।
 तन्मात्रञ्चैव नभसोलक्षणं कथयोविदुः । भूतानां छिद्रदाह-
 त्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणेन्द्रियात्मविषण्णत्वं नभसो
 वृत्तिलक्षणम् । नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विजृ-
 ष्यते । स्यर्गोऽभवत्ततोवायुस्त्वक् च स्पर्शस्य संयङ् ।
 सृष्टत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यगुणत्वमेव च । एतत् स्पर्शस्य
 स्पर्शत्वं तन्मात्रञ्च नभसतः । चालनं व्यूहनं प्राप्तिनै-
 तत्वं इव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः क-
 र्माभिलक्षणम् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात् रूपं दैवेरिताद-
 भूत् । समुद्यतं ततस्तेजस्यरूपोपलम्बनम् । इव्या-
 कृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थत्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः
 साध्वः रूपमात्मस्य वृत्तयः । द्योतनं पचनं पानमदनं
 हिममर्दनम् । तेजसोऽवृत्तयस्त्वेताः शोषणं कुसुडैव च ।
 रूपमात्वाद्विजृम्भात्तेजसो दैवनोदितात् । रसमात्मम-
 भूत्तस्मादम्भोजिह्वा रसयङ् । कषायोमधुरश्चित्तः क-
 टूच्छादिति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रणकोवि-
 मद्यते । क्षोदनं पिण्डनं वृद्धिः प्राणनाशायनोदनम् ।
 तापापनोदो मूयस्त्वममृषो वृत्तयस्त्वमाः । रसमात्मा-
 दिजृम्भादम्भसो देवनोदितात् । गन्धमात्ममभूत्तस्मात्
 पृथ्वा प्राणस्तु गन्धगः । करमपूतगौरभ्यान्तोदपा-
 दिभिः पृथक् । इव्याव्ययवैष्यादुगन्ध एकोविमद्यते ।
 भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सङ्श्लेषणम् । सर्वसत्त्व-
 यणोद्भेदः पृथिवोवृत्तिलक्षणम् । नभोगुणविशेषोऽर्थो
 यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्
 स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्क्षुब्धमुच्यते ।
 अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः । भूमेर्गुण-
 विशेषोऽर्थो यस्य प्राणः स उच्यते । परस्य दृश्यते धर्मो-
 ह्यपरस्मिन् सत्त्वयात् । अतोविशेषो भावानां भूमा-

बोपलभ्यते । एतान्यसंहृत्य यदा सहदादीनि सप्त वै ।
 कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् । ततस्तेनातु-
 विद्वेभ्यो युक्तोभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो य-
 स्मात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं
 क्रमदृष्टैर्यथोत्तरैः । तोयादिभिः परिहृतं प्रधानेनाहतं
 बहिः । यत् लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ।
 हिरण्यमादण्डकोषादुत्थाय सलिलेययात् । तमाविष्ट
 महादेवो बद्ध्वा निर्विभेद खम् । निरमिद्यतास्य प्रथमं
 मुखं घाणो ततोऽभवत् । वागव्यावृज्जिरघोनासि प्राणतो
 घ्राण एतयोः । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणो चक्षुरे-
 तयोः । तस्मात् सूर्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो-
 दिशः । निर्विभेद विराजस्वप्नोऽसम्प्रादयस्ततः ।
 ततश्चोषधयश्चासन् शिञ्जं निर्विभेद ततः । रेतस्तस्मादाप
 आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च मृत्यु-
 लोकमयङ्करः । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः
 खराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ।
 नाड्योऽस्य निरमिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभ्यतम् । नद्यस्ततः
 समभवच्चुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां
 समदस्तेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्नन
 उत्थितम् । मनसश्चन्द्रमाजातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः ।
 अहङ्कारस्ततोऽहः चित्तञ्चैतस्ततोऽभवत् । एते ह्य-
 भ्युत्थिता देवा नैवास्त्योत्थापनेऽशक्न् । पुनराविविशुः
 खानि तमस्यापयितुं क्रमात् । वज्रिर्वाचा मुखं भेजे मोद-
 तिष्ठत्ततो विराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तो-
 विराट् । अक्षिणो चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्तो विराट् ।
 हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तो विराट् । विष्णुगन्धेव
 चरणौ नोदतिष्ठत्तो विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन
 नोदतिष्ठत्तो विराट् । क्षुत्तृड्यामुदरं शिञ्जुर्नोदतिष्ठ-
 त्ततो विराट् । बुद्ध्या अक्ष्णापि हृदयं नोदतिष्ठत्तो वि-
 राट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तो विराट् । त्वचं
 रोमभिरोधध्वो नोदतिष्ठत्तो विराट् । रेतसा शिञ्जमा-
 पस्तु नोदतिष्ठत्तो विराट् । गुदं मृत्युरूपानेन नोदति-
 षत्ततो विराट् । इन्द्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तो-
 विराट् । चित्तेन हृदयं चैतः क्षेत्तः प्राविशद्यदा ।
 विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत । यथा मद्युग्नं
 हृदयं प्राणैर्न्द्रियमनोऽधियः । प्रभवन्ति विना येन नो-
 त्यापयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मान्मन्यया योगवि-
 दत्तया । भक्त्या विरक्ता ज्ञानेन विविध्यात्मनि चिन्तयेत्”

इति भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशाध्याये कपिनवचः ।
 “इति स्थित्वापि पुरुषोऽनाज्यते प्राकृतैर्गुणैः । अविकारा-
 दकर्तृत्वाज्जिगृणत्वाज्जलार्कवत् । स एष यज्ञं पकते-
 गुणेषूपि विमज्जते । अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्त्तास्त्री-
 त्याभिमन्यते । तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः ।
 प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्निध्ययोनिसु । अर्थे ह्यवि-
 द्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते । ध्यायतो विषयानस्य
 स्वप्नेनार्यागमोयथा । अतएव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां
 पथि । भक्तियोगेन तोत्रेण विरक्त्या च नयेद्दशम् ।
 यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् अङ्गयान्वितः । मयि भावेन
 सद्येन मत्कथाश्रवणेन च । सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणा-
 ऽप्रसङ्गतः । ब्रह्मवर्त्येण भौतेन स्वधर्म्येण सहोयसा ।
 यद्विचर्योपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुङ्क्षुनिः । विविक्तशरणः
 शान्तोमैत्रः कण्ठे व्यात्मवात् । सातुबन्धे च देहेऽ-
 ष्मिन् न कुर्वन्नसदापहम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन पकृतैः
 पुरुषस्य च । निवृत्तवृद्धावस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ।
 उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुरेकाग्रमात्महक् । मङ्गलिङ्गं सदा-
 भासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसद्बन्धुः सर्वानुप्यूतम-
 दयम् । यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ।
 स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः । एवं तिष्ठद्
 हङ्कारो मूर्तेन्द्रियमनोमयैः । स्वाभारैर्लक्षितोऽनेन सदा
 भासेन सत्यहक् । भूतसूक्ष्मोन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्र-
 या । लीनेष्वसति यस्तत्र विनष्टो निरहङ्क्रियः । मन्य-
 मानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवृक्षा । नष्टेऽहङ्कारे दृष्टानष्ट
 विस्त इवातुरः । एवं प्रलब्धवृक्षसाक्षात्मानं प्रतिपद्यते ।
 साहङ्कारस्य इव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः । देवभूतिरुवाच ।
 पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् । न विमृशति कर्हिचित् । अन्योन्यो-
 पाश्रयत्वाच्च नित्यत्वाच्चानयोः प्रभो ! यथा गन्धस्य मूमेच-
 न भावो व्यतिरेकतः । अपरं रसस्य च यथा तथा बुद्धेः
 परस्य च । अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदान्नयः ।
 गुणेषु सत्सु पकृतैः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ? कश्चित्त्त्वा-
 यमर्थेन निवृत्तं भयमवजगम् । अनिष्टान्निमित्तत्वात् पुनः
 पुनरुपतिष्ठते । आभगवाहृवाच । अनिमित्तनिमित्तेन
 स्वधर्मेषामलगात्माना । तोत्रया मयि भक्त्या च युतसंभृतया-
 चिरम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा । तपोयु-
 क्तेन योगेन तोत्रेणात्पसमाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह द-
 द्यमाना त्वहर्निशम् । तिरोभवित्री शनैर्करुणैर्योनिरि-
 वारयिः । भक्तभोगा परितृक्ता दृष्टदोषा च नित्यशुः ।

नेत्रस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्न स्थितस्य च । यथा
ह्यपुतिबुद्धस्य प्रसादोबद्धनर्धकत् । स एव प्रुतिबुद्धस्य न
विमोहय कल्पते । एवं विदितत्तस्य प्रकृतिर्मयि मान-
सम् । युञ्जतानापकृते आत्मारामस्य कर्हिचित् । यदैव-
मध्यात्तरतः कालेन बल्लजन्मना । सर्वत्र जातवैराग्य
या बल्लभवनान् मुनिः । मङ्गलः प्रुतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेन
भूयसा । निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम् ।
प्राप्नोतीहाङ्गसा धीरः स्वरशा स्मिन्नसंशयः । यत् गत्वा न
निवर्त्तते योगी लिङ्गविनिर्गमे । यदा न योगोपचितासु-
चेता सायासु सिद्धस्य विसृज्यतेऽम्ब ! । अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः
स्यादात्यन्तिकी यत्र न ह्यतुष्टासः” भाग० स्क० २७ अ०
“योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवोजस्य नृपात्मजे । मनो येनैव
विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम् । स्वधर्माचरणं यत्न्या वि-
धर्माच्च निवर्त्तनम् । देवाल्लब्धेन सलोष आत्मविज्ञरणाञ्च-
नम् । याम्बधर्म्न निर्दृष्टस्य मोक्षधर्मरतिस्त्रया । मितमे-
ध्यादनं शब्दद्विविक्तलोमसेवनम् । अहिंसा सत्यमस्तेयं
यावदर्थपरिपक्षः । ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पु-
नश्चार्चनम् । मोक्षं सदासनजयः स्वार्थं प्राणजयः
शनैः । प्रतप्राहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि । स्व-
धिष्ण्यानामेकदेये मनसा प्राणधारणा । सैकुण्ठलीलाभि-
ध्यानं समाधानं तद्यात्मनः । एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनोदुष्टम-
सत्पथम् । बुद्ध्या युञ्जीत शनैर्कैर्जितप्राणोत्तान्त्रितः । शुचौ
देश प्रुतिव्याप्तं विजितासनवासनम् । तस्मिन् स्वस्तिकमा-
सोन कृज्जायः समभ्यसेत् । प्राणस्य शोधयेन्नागं परकु-
म्भकरेचकैः । प्रुतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम् ।
मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः । वायुग्नि-
भ्यां यथा लोहं घ्रातं त्यजति वै मलम् । प्राणायामैर्दे-
हेन्द्रोषान् चारणाभिस्र किल्बिषान् । प्रत्याहारेण संश्रान्
ध्यानेनानोश्चरान् गुणान् । यदा मनः सुविरजं योगेन सु-
समाहितम् । काष्ठं भगवतो ध्यायेत् सनासायावलीकनः ।
प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भाक्षणेक्षणम् । नीलोत्पलदलश्यामं
शङ्खचक्रगदाधरम् । लसत्पद्मजकिङ्गलकपीतकौशेयवास-
सम् । ओषत्सपजसं स्याजतकौस्तुभासुक्तकन्धरम् ।
मत्तद्विरेफकलया परितं वनमालया । पराङ्मुखारवलयकि-
रीटाङ्गदण्डधरम् । काञ्चीगुणोक्लसोच्छ्रोणिं हृदयाम्भोज
विष्टरम् । दर्शनीयतमं शालं मनोनयनवर्द्धनम् । व्यपो-
न्यदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतम् । सन्तं वयसि वैशोरे-
भ्रत्वास्तुप्रहृकतारम् । कौर्त्तन्यतीर्थयशसं पुण्यलोकयशस्त-

रम् । ध्यायेदेवं समयाङ्गं यावच्च व्यवर्ते मनः । स्थितं
व्रजन्मसासोनं शयानं वा गुहाशयम् । प्रेक्षणीये हितं
ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा । तस्मिन् लक्ष्यपदं चित्तं
सर्वाययवसंस्थितम् । विलक्ष्यैकत्र संयुञ्ज्यादङ्गे भगवतो
मुनिः । सञ्चिन्त्येद्भगवत्शरणारविन्दं वञ्चाद्भुशभज-
सरोरुहलाञ्जनाढ्यम् । उत्तुङ्गरक्तविलसत्सखचक्रवाल-
व्योत्स्नाभिराहतमङ्गद्वयभ्रकारम् । यच्छौचनिःसृत-
सरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूढ्ग्राधितेन शिवः शिवोऽभूत् ।
ध्यातुर्मानः शमनशैलनिस्तृप्तवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवत्
शरणारविन्दम् । जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या
लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः । ऊर्वा-
निधाय करपद्मवरोचिषा यत् संलालितं हृदि बिम्बो-
रभवस्य कुर्यात् । ऊरु सुपर्णभजयोरधिशोभमानावोजो
निधौ चतसिकाकुसुमावभाषौ । व्यालम्बितवराससि
वर्त्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भितम्वविवम् । नाभौहृदं
भुवनकोपगुहोदरस्य यत्नात्ययोनिधिषण्णाखिललोकोप-
ङ्गम् । व्यूढं हरिन्नाण्डिषस्तनयोरसुख्य ध्यायेत् द्वयं
विशदहारमसूढगौरम् । वल्लोधिवासस्तृषभस्य महा-
विभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् । कण्ठश्च
कौस्तुभमणे रधिभूषणाथं कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्क-
तस्य । बाहूश्च मन्दरगिरैः परिवर्त्तनेन निर्णिकृता-
स्तुल्ययानधिलोकपालान् । संचिन्त्येद्दृशयशरामसहतेजः
शङ्खश्च तत् करसरोरुहराजहंसम् । कौमोदकां भगवतो
दयितान् खरेव दिग्धामरातिभटशोणितकर्द्दमेन । मालां
सधुव्रतवर्ष्णागिरापघुष्टां चैत्थस्य तत्त्वममलंमणिमस्य कण्ठे ।
भ्रत्वास्तुकिम्बतषिवेह गृहीतमूर्त्तेः सञ्चिन्त्येद्भगवतोपदना-
रविन्दम् । यद्विस्मुरन्मकरकुण्डलवालातेन विद्योतिता-
मलकपोलसुदारवासम् । यत् श्रीनिकेतमणिभिः परिषे-
ष्यमानम् भ्रत्वा स्वया कुटिलकुण्डलवन्द्यजुष्टम् । भीमद्वया
श्रयमधिपदङ्गनेत्रम् ध्यायेन्मनोमयमन्त्रितउल्लसद्भु ।
तस्यावलाकमधिकं लपयाऽतिषोरतापत्रवोपशमनायनिस्तृ-
प्तमल्लोः । क्षिण्णुस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादम् ध्याये-
च्चिरं हिततभावनया गुहायाम् । हासं हरेरवनताखिल-
लोकतीव्रशोकाशुसागरविशेषणमित्युदारम् । समोहनाय
रचितं निजमाययास्य भूषणलङ्घनलङ्घने मकरध्वजस्य ।
ध्यानायनं प्रहसितं बडुलाधरोष्ठभासाख्यायिततनु-
द्विजकुन्दपङ्क्ति । ध्यायेत् खदङ्गकुहरेव सितस्य विष्णोर्भ-
क्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथक् दिव्येत् । एवं हरो भगवति

प्रतिबन्धभावोभङ्गाद्भवद्दय उत्पुष्पकप्रभोदात् । औत्-
कथंवाभ्यक्तया सुन्दर्यमानस्यपि चित्तवर्द्धिं यन-
नैर्व्युक्ते । सक्तान्वयं वदितुं निर्व्ययं विरक्तं निर्व्ययं
नृकति मनःसङ्घा यथाज्ञैः । आत्मानमल पुत्रेऽव्यवधा-
नमेकमनोयते प्रतिनिष्ठस्युपप्राहः । सोऽद्येतया चर-
मया मनसोनिष्ठया तस्माद्विहङ्गवसितः सुखदुःखबाह्ये ।
हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोयत् स्वात्मन् ! विधत्त उप-
लब्धपरात्मकाः । देहश्च तच्च चरमः स्थितस्त्यक्तं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वल्पम् । देवादपेतसुतं दे-
ववशादपेतं वासीयथा परिहृतं मन्दिरामदान्धः । देहोऽपि
दैववयः खलु कर्म यावत् सारम्भकं प्रतिषधीयत एव
साधुः । तं संपूषश्चमधिकदुःखमाधिवेगः स्वाग्रं पुनर्न भजते
प्रविबुद्धवस्तु । यथा पुलाञ्च वित्ताञ्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते ।
अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा । यथोल्लसुकादि-
स्तुलिकाङ्गमादापि स्वसम्भवात् । अप्यात्मत्वेनाभिमता-
द्यधाम्निः पृथगुत्सृक्तात् । भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधाना-
ज्जीवकं चितात् । आत्मा तत्रा पृथगृष्टा भगवान् ब्रह्म-
जितः । सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । रञ्जोता-
नन्यभावेन भूतेषुपि तदात्मताम् । स्वयोनित्तु तथा ज्यो-
तिरेकं नाना प्रतीयते । योनीनां गुणैश्चैवात् तदा-
त्मा प्रकतिस्थितः । तस्मादिमां स्यां प्रकतिं देवीं सदसदा
त्मिकाम् । इति भाव्यां पराभाव्य स्वल्पेणावतिष्ठते" इति
भा० ३ स्क० २८ अ० ।

"नेह हृतिरवाच । लक्ष्यं सहदादीनां प्रकृतेः पु-
त्रस्य च । स्वल्पं लक्ष्यतेऽभीषां येन तत् पारमार्थिकम् ।
यथा सांख्ये च कथितं यन्मूलं तत् प्रचक्षते । भक्तियो-
गस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो ! । विरागो येन पु-
त्रो भगवन् ! सर्वतोभवेत् । आचक्ष्य जीवकोकस्य विविधा
मम संकीर्तिः । कालस्थे चरूपस्य परेषाञ्च परस्य ते ।
स्वरूपं वत कुर्वन्नि यज्ञतोः कुशलज्जनाः । कोकस्य मि-
थ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनान्यये । आन-
स्य कर्मस्वरूपं वा धिया त्वमाविदासीः किल योगभा-
स्करः । श्रीमैत्रेय उवाच । इति मातृवचः शृण्वं प्रति-
नन्द्य सहस्रानिः । आचक्षते कुवन्नेव ! प्रोतसां कर्तृणा-
ह्रितः । श्रीभगवानुवाच । भक्तियोगो बहुविधोमार्गै-
र्भवति । भाष्यते । सभावयुक्तमार्गेण ईशं भावो विमि-
ह्यते । अभिसन्धाय यद्विषयं दक्षं मातृवच्यमेव वा ।
संरक्षी भिद्युगभावः मयि कुर्वीतु स तामसः । वि-

षयामभिसन्धाय यथ ऐश्वर्यमेव वा । अर्चादावर्चयेदु-
योमां पृथग्भावः स राजसः । कर्म निर्हारस्तद्विषय
परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेत् यद्व्यमिति वा पृथग्भावः
स सात्विकः । मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहायये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गास्त्रयोऽध्वधौ । लक्ष्यं
भक्तियोगस्य निरुणस्य ह्युदाहृतम् । अहेतुकव्यवहि-
ता या भक्तिः पुत्रोत्तमे । सार्वभौमस्यार्ष्टिमाभीष्यसा-
क्ष्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्संवेगज्ज-
नाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्मनिक उदाहृतः ।
येनातिव्रज्य त्रिगुणं सङ्गावायोपपद्यते । निषेविता
निमित्तेन स्वधर्म्येण महीयसा । क्रियायोगेन यज्ञेन
नातिहिंसेण नित्यस्यः । मद्भिषाग्दर्शनस्यैर्पूजास्तुति-
नम्यनैः । भूतेषु सङ्गावनया सत्येनासक्तमेव च । महतां
बहुमानेन दीनानामनुकम्पया । मैत्र्या चैवात्मस्थेषु यमेन
नियमेन च । आध्यात्मिकानुश्रवणाद्व्यासं कीर्त्तनाच्च मे ।
आर्जवेनार्थसङ्गेन निरहङ्कृत्यया तथा । सङ्गर्भो गुणै-
रैतैः परिशुद्धाश्रयः । पुत्रस्यैवाभ्येति श्रुतिमात्र-
गुणं हि माम् । यथा वातरघोषाण्यमाहङ्के गन्धव्याश्रयात् ।
एवं योगरतं चेत् आत्मानमविकारितम् । अहं सर्वेषु भू-
तेषु भूतात्मावस्थितः सदा । तमवस्थां मां मर्त्यः कुर्वतेऽ-
र्चाविडम्बनम् । यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानधीश्वरम् ।
हितार्थां भजते भौट्यात् भक्त्यैव जुहोति सः । हि-
मतः परकाये मां मानिनो भिद्यदर्शनः । भूतेषु बहुवैद-
स्य न मनः शान्तिरुपपत्तिः । अहं सुखावचैर्देव्यैः क्रिययोत्
पसयाऽनये । नैव ह्येषोऽर्चितोऽर्चायां भूतप्राणावमानिनः ।
अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मजम् । यावच्च वेद श्रद्धा-
दि सर्वभूतेषुवस्थितम् । आत्मनश्च परस्यापि यः करोतन्व-
रोदरम् । तस्य भिद्युगोऽस्तुर्विदधे भयसुल्लभम् । अथ
मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् । अर्हयेद्दानमानाभ्यां
मैत्र्याभिज्ञेन चक्षुषा । जीवाः श्रेष्ठान्जीवानां ततः प्रा-
णव्यतः शुभे । ततः सच्चिदाः प्रवराः ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ।
तत्रापि स्वयंवेदिभ्यः प्रवरा रघवेदिनः । देव्यो गन्धविदः
श्रेष्ठस्ततः यद्विदोवराः । रूपभेदविदस्तत्र ततोभयतो-
दवः । तेषां बहुपदाः श्रेष्ठस्तत्पदास्ततोहिपात् ।
ततो वर्षाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण्य उत्तमः । ब्राह्मण्येष्वपि
वेदज्ञोऽहं सर्वोऽध्यधिकस्ततः । अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः
त्रेयान् स्वकर्मजम् । सक्तसक्ततोभूयान् दोग्धान् चर्ममात्मनः ।
तस्मिन्मयिपितायेन क्रियायां तस्मात् निरन्तरः । मयिर्षितात्मनः

इंशोऽपि संन्यस्तकर्मणः । न पश्यामि परं भूतमक्षुः
समर्प्यमात् । मनसेतानि भूतानि प्रक्षेपेद्भुज मानवन् ।
रैश्वरो जोषकस्तथा प्रविष्टो भगवानिति । भक्तियोगश्च यो-
गश्च नया मानव्युदीरितः । ययोरेकतरेष्वेव युद्धं पूर्वं
ब्रजेत् । एतद्भगवतोऽयं ब्रह्मणः परमात्मनः । परं पु-
नरं युद्धं देवं कर्म विचेष्टितम् । रूपभेदादप्यदं दिव्यं
काष्ठ इत्यभिधीयते । भूतानां मृदादीनां यतोभिघटय
भयम् । योऽन्तः प्रविश्य भूतानि सूतेत्यखिलान्त्रयः । स-
विष्णुः प्रविश्योऽपि योऽसौ काष्ठः कथयतां प्रभुः । नचास्य क-
सिद्ध्यतो न द्वेभ्यो न च बान्धवः । आविमत्यप्रमत्तोऽसौ
प्रमत्तजनमनक्तम् । यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भ-
वात् । यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भवात् । यद्भ-
वात्तदीभीता कृताशोभविभिः सह । स्वे स्वे कालेऽ-
भिष्टुङ्गन्ति पुष्पाणि च फलानि च । स्वानि सरितो भी-
तानोत्सर्पत्युदधिर्यतः । अग्निरिहैव सर्गिरभिभूने मज्जति
यद्भवात् । अदोददाति चसतां पदं यद्वियसास्रभः । लोकं
स्वदेहं तनुते महान् सप्रभिराडतम् । गुण्याभिमानिनो
देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भवात् । वर्त्तन्तेऽनुयुगं येषां वय एत-
च्चारम् । योऽनन्तोऽनन्तरः कालोऽनन्तरादिकद्वयः ।
जनकृतेन जनयन् सारयन् कृत्यमानकम्” भाग० १८ अ० ।

भगवद्भवतार एव कपिलः सगरवन्ततीर्तुङ्गारेण भक्षीचकार
यथोक्तं रामा० आ० ४० अ० “यस्यैव वसुधा कृत्स्ना वा-
सुदेवस्य धीमतः । कश्चिषो माधवस्यैषा च एव भगवान्
प्रभुः । कापिलं रूपमास्थाय आरयत्यनिशं धराम् ।
तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः । पृथिव्या-
च्चापि निर्भेदो दष्ट एव समातनः । सगरस्य च सुतायां
विनाशोऽदीर्घदर्शिनाम्” इति ब्रह्मवाक्यसुपवर्ण्यं रामं प्रति
विश्रान्तिलेखोक्तम् । “ततः प्रायुत्तरां गत्वा सागराः
प्रक्षितां दिशम् । रोषादत्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ।
ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगाः महाबलाः । दृष्टुः
कपिलं तत्र वासुदेवं समातनम् । हृद्यञ्च तस्य देवस्य चरन्त
सविह्वरतः । प्रहृष्यन्तस्तुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुवन्दन ! ।
ते तं यक्षहृन् ज्ञात्वा क्रोधप्रवर्थाङ्गुलेक्षणाः । खनित-
चाक्रबधना नानावस्त्राधिष्ठाधराः । अभ्यधावन्त संक्रुधा-
क्षिततिष्ठेति चाग्र्यन् । अस्माकं त्वं हि त्वरगं यक्षियं
कृतवानसि । इमेधस्य हि संप्राप्तार्हं विद्धि नः सगरा-
त्मजान् । श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुवन्दन ! ।
गोपेभ्य सहताविष्टो क्रुद्धारमकरोन्मुनिः । ततस्को नाप्रसेयेथ

कपिलेन महात्मना । भक्षरायीकताः सर्वे काकुत्स्थ ! स-
गरात्मजाः” । अत्र प्रायुत्तरामिति भूषणस्य लक्षणेन यथा-
तस्थानस्य तथात्वात् । वस्तुतः सिद्धेयः कपिकोऽपि भ-
गवदवतारस्यैव । “पञ्चमे कपिको नाम सिद्धेयः काष्ठ-
विष्णुतम् । मोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वप्रामाण्यविनिर्णयम्”
भा० १, १, ११ उक्तेः “विद्वानां कपिको मुनिः” गी-
तोक्तेः च अग्न्यवतारकथनन्तु कल्पभेदाभिप्रायसित्य-
विरोधः । स च प्रत्यहं तपेणोद्विभेदः “सकच
खनन्दस्य तृतीयस्य समातनः । कपिलचासुरस्यैव
वोदः पञ्चशिखस्तथा” ब्रह्मसू० तर्पणमन्त्रादिकृतात् ।
“कपिलः पिङ्गलः पिङ्गः” इत्यमरे पिङ्गलक-
पिलयोः पर्यायत्वेऽपि तयोरीषङ्गे दोऽस्यैव व्यत-
एव सुश्रुते “अत ऊर्ध्वं ब्रह्मवर्षान् वक्ष्यामि इत्यु-
पक्रम्य नीलः पीतः हरितः श्यामः कर्पूरः जम्बू-
रक्तः कपिलः पिङ्गलः इति कपिलपिङ्गलयोर्भे-
देन निर्देशः । “वाताय कपिला विद्युत्” सि० कौ०
८ सुश्रुतोक्ते मूषिकभेदे “पूर्वसक्ताः शुक्रविषा मू-
षिका ये समासतः । नामकलणभैषज्यैरष्टादश निबोध
मे । कालजः सुलक इत्यादिना “अतेन महाता साङ्गं
कपिलेनाखुना तथेति त्रिभञ्ज ! तद्दशोपद्रवचिकित्सा
तलोक्ता यथा “कपिलेन ब्रह्मकोथो जूरो पञ्चगृहमस्तथा ।
सौद्रेण बिद्धास्त्रिफलां श्वेतां चापि पुनर्यवाम्”
सुश्रुतोक्तेऽल्लताभेदे स्त्री यथा ।
“विश्रान्तिलो नृपवरः कदाविहविचसतमम् । वयिष्ठं को-
पयासास मत्वाश्रमपदं किञ्च । कुपितस्य सुनेकास्य स-
काटास्त्रेदविन्द्वः । अपतन्दर्शनादेवमधस्तात्तीक्ष्णवर्चसः ।
लूने तथ्ये महर्षीणां ज्येष्ठं सम्भृतेऽपि च । ततो
जातास्त्रिषा घोरा नानारूपा महाविषाः । अपका-
राय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने । यस्माद्धून् तथ्यं प्राप्ता
मुनेः प्रसूदेविन्द्वः । तस्माद्धूतेति भाष्यन्ते सङ्क्रुधा
ताश्च भोडय । कृच्छ्राध्यास्तथाऽसाध्या कृताश्च द्विविधाः
स्युताः । तासां सौ कृच्छ्राध्या वर्त्तन्तासां एव तु ।
त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा । आ-
कमूलविषा रक्ता कसना चाटमी स्युता । तामिर्दष्टे
यिरोदुःखं कण्डूदंष्ट्रे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण
गदाः स्रष्टिकवातिकाः । सौवर्णिका लाजवर्णा जाडिज्ये-
षीपदी तथा । जम्बाग्निवर्णा काकावल्गु माकाशुखाटमी
स्युता । तामिर्दष्टे दंष्ट्रकोयः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । जूरो-

दाहोऽतिवारच मदाः सुख लिदोवजाः । पिडका विवि-
धाकारा मण्डलानि महानि च । शोका महानो हृदयो
रक्ताः श्वावाचकाक्षया । शानान्यं सर्वकृतानामेतदादंय-
स्तनयम् । विशेषणस्य तावत् वक्ष्यामि सचिक्तुषितम्”
इत्युपक्रम्य “आदंये पिडका तावता कपिजायाः स्थिरा
भवेत् । शिरसो मोरवं दाहस्तिमिरं भयमेव च” १० गोवि-
शेषे स्त्री कपिलादानमर्द्धे विवृतिः । कपिलानां मरन्नेष्ट ।
यतस्तु फलमन्नुते” भा० व० ८२ अ० । “कलियस्यैव वृत्त-
स्थो वैश्यः नृदोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाजीरं
न ततोऽन्योऽस्त्वपुगयजत्” प्रा० वि० व्याप० । “कापिलं यः
पिबेच्छूद्रो नरकेण विपश्यते” प्रा० वि० भवि० पु० तत्र नृ-
दस्य कपिलाजीरपायं महापातकं तत्पापनिषेधस्तु
कलियवैश्ययोपीति भेदः । ११ नदीभेदे स्त्री “कज्जला-
चलयेवास्तु पूर्वस्मिन् शुभपर्वतः । यस्या सह पुरा रेमे
यत् यक्रः सुरेश्वरः । तत्पूर्वस्थां महादेवि । नदी
कपिलसंज्ञिता । तां च स्नात्वा नरो मङ्गास्त्रानजं फल-
माप्नुयात्” कालिपु० ८१ अ० १२ कपिलपुण्यायां शिश-
पायां स्त्री राजनि० । १३ रेणुकायामगन्धद्रव्ये १४ पुण्ड-
रीकदिग्गजस्त्रियाश्च हाराः १५ गृहकन्यायां १६ शिशपा-
नाले १७ राजनीतो च स्त्री राजनि० । कपिलवस्थायां
स्त्रियां त्र टावेव वर्णवाचित्वेऽपि अमुदात्तत्वाभावात्
“नोदहेत कपिलं कन्याम्” मनुः ककुभुरजातिस्त्रियान्तु
जातित्वात् ङीष् । कूर्मविभागे नैर्ऋतदिक्स्थे १८ देश-
भेदे पु० “नैर्ऋत्यां दिशि देशाः” इत्युपक्रम्य “कपिलना-
रं सुखानन्ताः” इति वृह० सं० । अत्र कपिलनारीसुख
इत्येकं नाम इत्यन्ये ।

निते ।

कपिलका लि० शी० कप-इरन् स्त्रार्थे क इत्य ङः । कम्पा-
कपिलकादि पु० पाणिन्युक्ते रकारस्थाने सकारादेशनि-
मित्ते शब्दगणे स च गणः कपिलक निर्वीरक लो-
मानि पांशुकाल शुक्ल कपिलिका तर्पिलिका तर्पिलि”
अथ कपिरक+कपिलक एवं निर्वीरक+निर्वीरक इत्यादि ।
कपिलव्युति पु० कपिजा व्युतिरस्य ११ सुखे शब्दच० । कर्म०
२ कपिजायां व्युतो स्त्री ।

कपिलद्राक्षा स्त्री कपिजा द्राक्षा । द्राक्षाभेदे राजनि०
कपिलद्रुम पु० कर्म० । काक्षीनामसुगन्धिष्ठेष्ठहस्ते शब्दच० ।
कपिलधारा स्त्री कपिलेयमुद्रा धारा यस्याः संज्ञात्वात् “ङापो-
रिति” पा० छलः १ मङ्गायां छेदच० । कपिलानां तदीय-
दुग्धानां धारा संज्ञायां “ङापोरिति” पा० छलः २ कपि-

लादीनां दुग्धधारायां शतकृते काश्या उत्तरसोमास्ये
तीर्थभेदे च उपचारात् तयोर्भेदात् । तदाविर्भावादि का-
यी० ६२ अ० । “एतस्मिन्नन्ते प्राप्ता गोबोकात् पञ्च घेनवः ।
सुनन्दा समनाचापि सुयोला सुरभितथा । पञ्चमी कपिला
चापि सर्वाचौषधिविक्रिणी । वातसंख्यव्या गर्भस्य तासामू-
धांसि सुखिषुः । वयुः पक्वसं पूरस्तद्रूपांसि प्रयोधराः ।
भारासारैरविच्छिन्नस्तावद्यावदुद्धतोऽभवत् । पयःपयो-
धिरिव स द्वितीयः प्रैलि पार्श्वदेः । देवयसमविष्टा नात्त-
तीर्थमभवत् परम् । कपिलाहृद इत्याख्यां वक्रं तस्य महे-
श्वरः । ततो देवाश्च सर्वा स्नातास्तत्र दिवौकसः । आ-
धिरासुस्तस्त्रीर्थादथ दिव्यपितामहाः । तान् वृद्धा ते सुराः
सर्वे तर्पयाञ्चक्रिरे सदा । अग्निष्वात्ता बर्हिषद् व्याजपाः
शोमपास्तथा । इत्याद्यादिदिव्यपितरस्तृणाः यन्मुं व्यजिज्ञ-
पन् । देवदेव ! जगन्नाथ ! भक्तानामभयप्रदः । अस्मिंस्त्रीर्णे
त्वदभ्यासाज्जाता मनुप्रिरक्षया । तस्माच्छ्रेयो ! वरं
देहि प्रसन्नेनान्तरात्मना । इति दिव्यपितृणां स युत्वा वाक्यं
वृषध्वजः । शृण्वन्तं सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत् । सर्वैः
सर्वपितृणां वै परं तृप्तिकरं परम् । श्रीदेवदेव उवाच । शृणु
विष्णो ! महाबाहो ! शृणु त्वं च पितामह ! । एतस्मिन्
कापिले तीर्थे कापिलेयप्रयोधते । ये पिण्डान् निर्वपिष्यन्ति
अथवा आहूता नराः । तेषां पितृणां सन्तुष्टिर्भविष्यति स
माप्तया । अन्यं विशेषं वक्ष्यामि महातृप्तिकरं परम् ।
कूटसीमसमायोगे दत्तं आहूतमहाजयम् । सर्वसंकाशे-
संप्राप्ते जलराशिजलान्यपि । जीवन्ते न क्षयं आहूतं याति
शोमकूटतम् । असासीमसमायोगे आहूतं यद्राज सध्यते ।
तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् गयया पुष्करेण किम् । गदाधृक्
भगवान् यत्नयत् त्वं च पितामह ! । वृषध्वजोऽस्मिन् यत्न
फलस्तत्र न संशयः । दिव्यान्तरीक्षभौमानि यानि तीर्थानि
सर्वतः । तान्यत्र निर्वपिष्यन्ति द्र्ये सोमदिनान्ति ।
पुण्येनैव नैमिषे च गङ्गासागरवृक्षे । पक्ष्ये आहूतोयत्
स्यात्तत्तीर्थे वापेभध्वजे । अथ तीर्थस्य नामानि यानि दिव्य
पितामहाः । तान्यहं कथयिष्यामि भवतां तृप्तिदायकम् ।
मधुसूतेति प्रथममेवा पुष्करिणी मता । इतकुल्या त-
तो ज्ञेया ततोऽसौ जीरनारधिः । वृषभध्वजतीर्थं च तीर्थं
पैतामहं ततः । ततो गदाधराख्यं च पितृतीर्थं
ततः परम् । ततः कापिलधारं वै सुधाखनिरिवं पुनः ।
ततः शिवगयाख्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । एतानि द्रव्य
नामानि तीर्थस्यास्य पितामहाः । भवतां तृप्तिकारीणि वि-

नापि आइतर्पणैः । सूर्येन्दुसङ्गमे यत् पितॄणां तृप्तिप्र-
 रकाः । ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्ति तेषां ब्राह्मणनक्तम् ।
 आहुते पितॄणां संतम्रं दास्यन्ति कपिलां शुभाम् । येऽत्र,
 तेषां पितृगणोपसृत्तं क्षीरोदरोधसि । दृष्टोत्सर्गः कृतोऽस्तु-
 तर्पणैः । दृष्टमध्वजे । अश्वमेधपुरोडाशैः पितरस्तु
 तर्पिताः । गयातोऽष्टगुणं पुण्यं अकिंस्तीर्थं पितामहाः ।
 अमायां सोमयुक्तायां आहुतैः कापिलधारिके । येषां
 गर्भेऽभवत् स्त्रावोये दन्तजननाम्नताः । तेषां तृप्तिर्भवेच्चूनं
 तीर्थं कापिलधारिके । अष्टतमोष्ठीदामानो ये वाऽदार
 परिपहाः । तेभ्योनिर्वपितं पिण्डमिह ह्यजयतां व्रजेत् ।
 अग्निदाहे कृताये वै नाग्निदाहश्च येष वै । ते सर्वे तृप्ति-
 मायान्ति तीर्थं कापिलधारिके । औद्देहिहकहीना ये पो-
 ङ्गश्रान्नाश्चर्जिताः । ते तृप्तिमधिगच्छन्ति दृष्टकृत्वा नि-
 वापिताः । अपलाश कृताये वै येषां नाप्युदकप्रदः । ते
 ऽपि तृप्तिं परां यान्ति मधुस्रवसि तर्पिताः । अपकृत्यकृता-
 ये वै चौरविक्षुब्धदादिभिः । तेषामिह कृतं आहुतं जायते
 सुगतिप्रदम् । आत्मघातेन निधनं येषामिह विकर्मिणाम् ।
 तेऽपि तृप्तिं लभन्तेऽत्र पिण्डैः शिवगयाकृतैः । पितृगोत्रे
 कृता ये वै मातृपक्षे च ये कृताः । तेषामत्र कृतः पिण्डो-
 भवेदत्यतःप्रदः । पत्नीवर्गे कृताये वै मितवर्गे च ये
 कृताः । ते सर्वे तृप्तिमायान्ति तर्पिता वार्षभध्वजे ।
 ब्रह्मलेखिण्यां वंशे चूडनयेऽन्यजेषु च । येषां नाम
 गृहीत्वा यद्दीयते ते सप्तकृताः । तिर्यग्योनिश्रिताये वै
 ये पिशाचत्वमागताः । तेऽप्यङ्गुलिमयान्ति तृप्ताः
 कापिलधारिके । ये तु मानुषलोकेऽस्मिन् पितरोमर्त्य-
 योनयः । ते दिव्ययोनयः सूर्ये मधुस्रवसि तर्पिताः ।
 ये दिव्यलोके पितरः पुण्यदेवत्वमागताः । ते ब्रह्मलोके
 गच्छन्ति तृप्तास्तीर्थे । दृष्टध्वजे । कृते चौरमयं तीर्थं त्रि-
 तायां मधुमत् पुनः । आपरे सर्पिषा पूर्णं कबौ जलमयं
 भवेत् । शीमावर्जितमपि ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । मध्ये
 वाराणसि श्वेवं नमः साक्षिभ्यो नमः । काशीस्थितैर्यतोऽ-
 दार्थं ध्वजोमे दृष्टाङ्गुलः । दृष्टध्वजेन नाम्नातः स्थास-
 न्यत्र पितामहाः । पितामहेन सहितो गदाधरसमन्वितः ।
 रविणा पार्श्वैः सार्जं तिरामोऽत्र पितामहाः ” ।

कापिलधारिकापिलचारादयोऽप्यत्र ।

कपिलपाला स्त्री कपिलफलमस्याः । ब्राह्मणेदे राजनि० ।
 कपिलशिंशपा स्त्री कर्म० । पीतपुष्पपायां शिंशपायाम्
 राजनि० । रक्तपीतमिश्रवर्णस्य पिङ्गलतया पीता-

धिकवर्णं मातृपरतया पीतपुष्पायां वृत्तिरिति बोध्यम् ।
 कपिलकृति स्त्री कपिलप्रणीता कृतिः । “अथ त्रिविधदुः-
 खान्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इत्यादिके षष्ठ्यादीरूपे
 सांख्यशास्त्रे तस्य शास्त्रस्य च कृतिरिति वेदाधीश्वरपूज्यकं
 मुनिप्रणीतत्वात् अतएव “कृत्यमवकाशदोषप्रसङ्ग इत्यादि
 शा० सू० भाष्ये कपिलकृतेरनवकाशदोषमाशङ्क्य मान-
 यादिभूत्यन्तरानवकाशदोषात् साङ्ख्यमतं प्रत्याख्यातम्
 “असङ्कोऽयं पुरुषः” इत्यादिष्वेव तस्य शास्त्रस्य साका-
 शत्वेन न निरवकाशत्वमिति व्यवस्थापितम् ।

कपिलाक्षो स्त्री कपिलमणि इव पुष्पमस्याः । पीतपुष्पायां
 शिंशपायाम् रत्नगोरी च राजनि० ।

कपिलाचार्य्य पु० कर्म० । विष्णो । “महर्षिः कपिलाचार्य्य
 कृतोमेदिनीपतिः” वि० सं० । “महर्षिः कपिलाचार्य्य इति
 सविशेषणमेकं नाम । महर्षिः कपिल इति महर्षिः
 कृतस्य वेदस्य दर्शनात् कपिलचार्य्ये व्याचार्य्य इति
 सांख्यस्य शुद्धात्मतत्त्वज्ञानम् “शुद्धात्म तत्त्वज्ञानं
 साङ्ख्यम्” इत्याभिधीयते इति व्यासकृतेः । “कविं
 प्रकृतं कपिलं महान्मति” श्रुतेः । “सिद्धानां कपि-
 लोमुनिरिति” कृतेषु तस्य तथात्वम्” भा० ।

कपिलातीर्थं न० कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थे मदे । कुरुक्षेत्रस्य
 क्रम्य रामहृदादिषु स्नानमशुद्धा । “कपिलातीर्थमासाद्य
 ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा च विद्या च पितृन्
 स्नानं देवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य कलं विन्दति
 मानवः” भा० व० ८२ । [इन्द्रे । त्रिका० ।

कपिलाश्व पु० कपिलरूपेणाश्वरूपात् कपिलवर्णाश्वोक्तम्
 कपिलादानं न० दंत० वक्ष्यमाणविधिना कपिलायाः गोक्षेत्रे
 तद्विधानादि हेमा० दा० आदित्यपु० । “कपिलां ये प्रयच्छन्ति
 चेलच्छन्नां स्वलङ्कृताम् । स्वर्णशृङ्गो रोमसुरां सुक्ताका-
 ङ्गूल भूषिताम् । श्वेतवस्त्रपरिच्छन्नां घण्टास्ननवैर्युताम् ।
 (घण्टास्ननवैर्युताशब्दकोलाहलः) । “सहस्रं योग्यां
 दत्ते कपिलां चापि सुव्रतः । सममेव तयोः पुण्यं ब्राह्म
 ब्रह्मविदारं । यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति
 हि । तावत्कोटिसहस्रं हि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 “रक्तशृङ्गो रोमसुरां सुक्ताकाङ्गूलभूषिताम् । काङ्क्षो-
 पदोद्गतां धेनुं वस्त्रच्छन्नामलङ्कृताम् । दत्त्वा हि जेन्द्राय
 नरः स्वर्गलोके महीयते । दशधेनुप्रदानेन तस्यैका कपि-
 ला मता” वाचस्पत्युः । “हेमशृङ्गो यमै रौष्यैः सुयोधा
 वस्त्रसंयुता । सकांक्षपाला दातव्या क्षीरिणी गौः सह-

लिणा । दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंभितान् ।
कपिला पुनस्तारयति मूयस्त्वसन्नं कुलम्” व्यासः “रुक्म-
शृङ्गी रौप्यसुरां वस्त्रकांक्षोपदोहनाम् । सवत्स्रं कपिलां
दत्त्वा वंशान् सन्न सप्तद्वरेत् । यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्सा-
या भवन्ति हि । सुरभोभोक्तमासाद्य रमते तावतीः समाः” ।
लोकोत्तरे “घण्टाचामरसंयुक्ता किंकिणीजालमण्डिता ।
दिव्ययस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता । पयस्विनी सुपीला
च तक्षणी वत्सकान्विता । कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्थापे
विधानतः” दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे “कपिले ! सर्वभूतानां
पूजनीयाऽसि रोहिणी । तीर्थदेशमयी यस्मादतः शान्तिं
प्रयच्छ मे” इति । रोहितवर्णाधिक्यात् रोहिणी ।
स्वर्णशृङ्गादिमानसुक्तम् हे० दा० कूर्मपुरा० “दश-
सौवर्गिके शृङ्गे सुराः पञ्चपलान्विताः । पञ्चाशत्प-
लिकं ताम्रं कांक्षं चैतावदेव तु । वस्तन्तु त्रिगुणं धेन्वा
दन्तिणा च चतुर्गुणा । एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभू-
षिताम् । कपिलां विप्रसुख्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् ।
द्विगुणोपस्करोमेता मङ्गती कपिला कृता । दत्ता सा विप्र-
सुख्याय स्वर्गमोक्षफलप्रदा । सप्रजन्मकृतात् पापान्सुच्यते
दश संयुतः । यान् यान् प्रार्थयते कामांस्तान्मान् प्राप्नोति
मानवः । अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोति संयतः” । २२ समा-
नवर्णां त्सर्वतर्जितकपिलधेनुदाने च “समान वत् सां कपिलां
धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् । सुव्रतं वस्त्रसंपन्नम् ब्रह्मलोके
महोयते” हेमार्द्रिदा० भारतवाक्यम्

कपिलावट पु० कपिलजया गोलकस्थया कृतोऽवटः गर्तः । गङ्गा-
हारसमीपस्थे तीर्थभेदे । कनखलतीर्थसृष्ट्या “कपिलावटं
ततो गच्छेत्” भा० व० अ० ।

कपिलाद्रुद पु० कपिलाभिः कृतो ‘द्रुदः । काश्या उत्तरसा-
मास्थे तीर्थभेदे कपिलधाराशब्दे विवृतिः । “ततो वारणसीं
गत्वा अर्चयित्वा दृषध्वजम् । कपिलाद्रुदे नरः स्नात्वा
राजस्त्रयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ अ० ।

कपिलिका स्त्री कपिला + संज्ञायां अत इत्वम् । यतपदी-
भेदे । (काण्डाङ्क) “यतपद्यस्तु पक्ष्मा कृष्णा चित्रा क-
पिलिका पीतिका रक्ता स्त्रेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ” सुश्रु०

कपिलेश न० कपिलेन प्रतिष्ठापितमीशलिङ्गम् शा० त० ।
काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “कपिलेशं महालिङ्गं कपि-
लेन प्रतिष्ठितम् । सुच्यन्ते कपयोऽप्यस्य दशनात् किञ्च-
नानवाः” काशीख० प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठापितमन्त्रभूतस्यर्धत्वात् ।

कपिलोमन् (मा) स्त्री कपेर्बोनिं लोम मङ्गरी अस्याः मनन-

त्वात् वा डाप् । रेणुकानामकगन्धद्रव्ये राजनि० ।

कपिलोमफला स्त्री कपिलोमन्यपि फलति कण्डूदानाय प्रभवति
फल-अच् । (आलङ्करी) श्रुतिशस्त्रासु राजनि० ।

कपिलोह न० कपिवस्त्रं पिङ्गलं लोहं धातुः । पिप्पले ।
हेमच० । [स्थाम् रत्नमा०]

कपिलिका स्त्री कपिः कपिवर्णा वल्लिका पृष्ठो० । गजपिण्ड-
कपिवक्त्र पु० कपेर्वाक्त्रमिव वक्त्रमस्य । नारदे त्रिका० ।
पर्वतप्रियापाञ्चास्य तथात्वम् यथाह भा० शा० १० अ० ।
“नारदः पर्वतश्चैव द्वादशौ लोकसप्तमौ । मातुलो भागि-
नेयश्च देवलकादिहागतौ । विहर्तुं कामौ सगीत्या मातुषे
पुरा विभो ! । हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ।
नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः । तावभौ तप-
सोमेतावनीतलचारिणौ । भुञ्जानौ मातुषान् भोगान् यथा-
वत्यर्थं धावताम् । प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयश्चैव च-
क्रतुः । यो मवेदृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः ।
अन्योन्यस्य स आस्थेयो मृषा प्रापोऽन्यथा भवेत् । तौ
तथेति प्रतिज्ञाय मङ्गरी लोकपूजितौ । मृङ्गयं श्वेत्य-
मभ्येत्य राजानमिदमूचतुः । आवां भवति वत्स्यावः क-
ञ्चित्कालं हिताय ते । यथावत् पृथिवीपाल ! आवयोः
प्रगुणीभव । तथैव कृत्वा राजा तौ मत्कृत्योपचचार ह ।
ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ । अन्नमीतप-
रमप्रोतः सुतेयं वरवर्णिनी । एकैव सम कन्या या सा वां
परिचरिष्यति । दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शोडशसमाहिता ।
सुकमारो कुमारो च पद्मकिङ्कलकुसुमभा । परमं सौम्य-
मित्युक्तं ताम्यं राजा शशस ताम् । कन्ये ! यिमावप-
चर देववत्पितृवश्च ह । सा तु कन्या तथेयं ज्ञा पितरं
चारिणी । तथा निदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ।
तस्यास्ते नोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च । नारदं हृच्छ्वस्त्यं
सहसैवाभ्यपदात् । वष्टधेहि तत्तस्य हृदि कामो महात्म-
नः । यथा युक्तस्य पत्नस्य प्रष्टतौ चद्रमाः यनैः । न च त-
स्मामिनेयाव पर्वताय महात्मने । शशस हृदयनीम्रं ब्रीड-
मानः स धर्मवित् । तपसा चेज्जितैश्चैव पर्वतोऽथ बुभो-
ध तम् । कामार्त्तं चारदं क्रुद्धः यथापैमन्ततोऽशम् ।
कृत्वा समयमन्यमो भवान् संहितो मया । यो भवे-
दृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः । अन्योन्यस्य च
आस्थेय इति तदौ मृषा कृतम् । भवता वचनं ब्रह्म-
कथादेव शपास्यहम् । न हि कामं प्रवर्त्तन् भवाना-
वष्ट मे पुरा । सुकुमार्यं कुमार्यं ते तस्मादेव शपा-

व्यहम् । ब्रह्मसारी गुरुर्वासात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
 अकार्षीत्समग्रं समावाभ्यां यः कृतो मिथः । शप्ये
 तस्मात्सु संक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे । सुकुमारी च ते
 माया भविष्यति न भंशयः । वानरश्चैव ते रूपं विवा-
 हात्म्यमिति प्रभो ! । संदृष्ट्वाग्निं नराचान्ये स्वरूपेण विना-
 ननम् । स तदाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तथा ।
 अशपत्तमपि क्रोधाद्वाग्निनेयं स मातुलः । तपसा ब्रह्मचर्येण
 सत्येन च दशेन च । युक्तोऽपि नित्यधर्मश्च न वै स्वर्गम-
 वाप्नुयिषि । तौ तु गत्वा भृशं क्रुद्धो परस्परममर्षयौ ।
 प्रतिजम्बतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमां । पर्वतः पृ-
 थिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः । पूज्यमानो यथा-
 न्यायं तेजसा स्वेन भारत ! । अथ तामलभक्त्यां नार-
 दः कृद्धयात्मजाम् । धर्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारोमनि-
 न्दिताम् । सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह ।
 पाणिपद्मभन्वाणां नियोगादेव नारदम् । सुकुमारी
 च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम् । नैवावसन्त्यत तदा प्रीति-
 मत्येव वाभवत् । उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाऽ-
 प्यगात् । देवं हृदि वा यज्ञं वा पठित्वे पतिवत्सला ।
 ततः कदाविद्भगवानुपस्थितोऽनुचचार ह । वनं विरहितं
 किञ्चित्तलापशाल नारदम् । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच
 नारदः पर्वतस्तदा । भवान् प्रसादं कुरुतात् स्वर्गादेशाय
 मे प्रभो ! । तस्यैव ततो दृष्टा पर्वतं नारदस्तथा । क-
 ताञ्जलिम्पासानं दानं दीनतरः स्वयम् । त्वयाऽहं प्र-
 धमं शप्ते वानरकलं भविष्यति । इत्युक्तेन मया पश्चा-
 त्प्रसन्नमपि पश्यताम् । अद्यप्रभृति वै पाशं स्वर्गे नावा-
 र्हसीति ह । तव नैतद्दिं सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ।
 निवर्त्तयेतां तौ पाशयन्त्योन्देन तदा सुनो । श्लिष्टद्वं
 तदा दृष्टा नारदः देवहृदिपणम् । सुकुमारी प्रदृष्ट्वा पर-
 पत्नमिश्रद्वया । तं पर्वतस्ततो दृष्ट्वा पट्टपत्नीमनिन्दि-
 तात् । अत्रोत्तमं भर्तृधे नतत्र कार्या विचारया ।
 कपिः वरमश्नात्मा नारदो भगवत्प्रभुः । तौ तमेतद्दृष्ट्वा
 दयो मा तेषु दान संशयः । साऽनुनीवा बहुविधं पर्व-
 तेन महादत्ता । शापदोषश्च तं मर्त्युः श्रुत्वा प्रकृति-
 मागता । पर्वतोऽप्ययौ स्वर्गम् नारदोऽध्यगमद्भृशम् ।
 कपिसुखकीशस्यादयोऽप्यथ । ईतवानरसुखे न० ।

कपिवदान्तरं पु० कपिषु वदान्यो बहुफलत्वेन तत्प्रदानात् ।

व्याख्यातकडले । शब्दच० ।

[अमरः ।

कपिवस्त्री स्त्री कपिरिव तस्मिन्गुणतया पत्नी । गजपिपपल्याम्

कपिश पु० कपिः कपिनामाख्यस्य लोमा० श । शिल्पके
 (शिलारस) मेदि० कपिं कविवर्यं श्रूयति शो-क ।
 २. लक्ष्मीपीतमिश्रितवर्णं पु० इत्युक्ते त्वि० अम० । “मधुक-
 रविटपानमिता तरुपङ्क्तोर्विश्रतोऽस्य शिटपानमिताः ।
 विपाकपिशङ्गलता-रजसा रोधसकास्ति कपिशं गलता”
 माघः । अत्र तरुपङ्क्तेः लक्ष्म्यात् पिशङ्गलता-रजो-
 योगात् श्रूयत्वम् । ४. रक्तलक्ष्मिश्चवर्णं पु० इति त्वि०
 “सन्ध्याभक्तपिशस्तस्य विराधोनाम राक्षसः” रघुः । “इष-
 द्धत्तरजःकणायकपिशो चूते नवा मङ्करी” विक्र० ।
 “नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरङ्गदैः” मेघ० । त-
 त्तुल्यवर्मात्वात् इत्युभेदे न० हला० । “यामानपश्यत्
 कपिशं पिपासतः” माघः । ७. माधवीलतायां मेदि० स्त्री ।
 ८. उत्कलदेशसमीपस्थे नदीभेदे । “स तीर्त्वा कपिशं सै-
 न्यैर्बहुद्विरदसेतुभिः । उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गा-
 भिसुखं ययौ” रघुः ।

कपिशान्न पु० कपिशमङ्गलं यत् । शिवे त्रिका० तस्य
 श्वेतत्वेनाञ्जनस्य लक्ष्म्यात्तयोर्मिश्रणात् तथात्वम् ।

कपिशपुत्र पु० कपिशयाः पुत्रः । पिशचे शब्दरत्ना० ।

कपिशो स्त्री कपिश+वर्णवाचित्वात् ङीप् । १. माधव्यां २. सुरा-
 याश्च शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिजटाधरवाक्यं प्रमाणत्वे
 नाक्तम् । तद्विन्यं “कपिशस्तिषु श्यावे स्त्री माधव्यां
 बिल्हके पुमान्” इति मेदिन्यां स्त्रीमात्वोक्तेः ङीपन्तानु-
 क्रोशे । “वर्णाचोपधादङुटासात् तोनः” “अन्यतो ङीप्” पा०
 सूत्रयोः तोपधमिन्नवर्णवाचिनोऽनुदात्तान्प्रतिपादकात्
 स्त्रियां ङीप् स्यात् सि० कौ० व्याख्यानात् कपिश-
 शब्दस्यानुदात्तत्वाभावेन ङीषोऽप्रसक्तेः “लघवन्ने द्व-
 योश्च बहुषो गुरुः” फिट् सूत्रेण तस्य पिशङ्गकल्माषयोरिव
 गुरुयुक्तत्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावात् अतएव “इषदुबद्ध-
 रजःकणायकपिशो चूते नवा मङ्करीति” विक्रमोपश्याम्
 टावन्ततया प्रयोगः । तथा च स्त्रीत्वोऽपि कपिश इत्येवं-
 ह्रस्वेण नित्यं न ङीपन्तोऽनेति द्रष्टव्यम् । किञ्च उक्त-
 मेदिनिवाक्ये तस्य सुरार्थताऽपि न दृश्यते प्रत्युत “कश्यं
 मदात्तु सैरये कपिशं कपिशायनम्” हलायुधोक्तेः मद्ये
 क्रीवत्वमेव । अतएव “ग्राम्यान्पश्यत् कपिशं पिपासतः” इति
 माघे कृत्वा ययौ प्रदुक्तम् ।

कपिश्रीका स्त्री कपिशैव स्वार्थे वा० ईक । मदिरिकायां त्रिका०

कपिशोर्धे न० कपीनां प्रियं शीर्षमत्रम् शाक० । प्राकाराप्ये

त्रिता० । कपीनां प्राकाराप्यवासितं हि ओकसिद्धम् ।

कपिशोर्षक ग० कपेः शोर्षमिव कायति कै-क । हिङ्गुले ।
शब्दच० ।

कपिष्ठल पु० “कपिष्ठलो गोले” पा० नि० षत्वम् । गोत्रप्रव-
त्तं कै ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् । कपिष्ठलि तद्-
गोत्रापत्ये बङ्गत्वे उपका० इजो वा लुक् । कपिष्ठलयः
कपिष्ठलाः । गोत्रादत्यल न षत्वम् ईत० । कपिस्थल
वानरस्थाने न० ।

कपिस्कन्ध पु० दानवभेदे “उद्योगं परमं चक्रुर्दानवायुद्ध-
मदाः” इत्युपक्रम्य “काञ्चनालः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः क्षि-
तिकम्पनः” हरिवं० १४० अ० ।

कपीकच्छू स्त्री कपिकच्छू + सन्तायां वा दीर्घः । शू-
कशिम्ब्याम् (आलक्ष्मी) शब्दर० ।

कपीज्य पु० कपिभिरिज्यते यज-क्यप् इत० । क्षीरिकावृत्ते ।
जटाध० । रामचन्द्रे । कपिषु श्रेष्ठः ७त० । २ सुग्रीवे च ।
कपीत पु० कं जलमिदं खेतवस्मिन्मपीतः अपरेतो लोपः । खेत-
वृद्धावृत्ते रत्नमा० ।

कपीतन पु० कपीनाम् ईं लक्ष्मीं तनोति तन-अच् । १ आम्ना-
तकवृत्ते २ गिरीपवृत्ते ३ गर्दभाकवृत्ते च अमरः ४ अ-
श्वत्थवृत्ते मेदि० । ५ गुवाकवृत्ते ६ विल्ववृत्ते च शब्दर० ।
गतेषां यथायथम् कपितुल्यलोभमसङ्गरीकत्वात् तत्-
प्रियफलकत्वाच्च तत्त्वत्वम् ।

कपीन्द्र पु० कपिरिन्द्र इव । १ हनुमति शब्दच० । “नश्यन्ति
दर्शं वृन्दानि कपीन्द्रः” भट्टिः । ईत० । कपीनामिन्द्रे
स्त्रामिनि २ सुग्रीवे कपीनां यथेष्टं नियोज्ज्वरि ३ रामे त-
दभेदात् ४ विष्णौ च । “शरीरभूतहृद्भोक्ता कपीन्द्रो भू-
रिदक्षिणः” भा० अत० १२ अ० विष्णुनामकीर्तने ।

कपीवत् पु० वसिष्ठपुत्रभेदे । “सौवैवसिष्ठपुत्रश्च स्त्रायः कश्यप
एव च । कपीवानकपीवांश्च दन्तो लिङ्गवन्स्तथा । वसिष्ठ-
पुत्राः सम्रावत्” हरिवं० २६१ अ० । [यरोद्रभेदे ।

कपीवह न० वहति वह-अच् ईत० “इकोह” पा० दीर्घः ।

कपीष्ट पु० कपीनामिष्टः । राजादनीष्टत्वे २ कपित्ये च राजनि०

कपुच्छल न० कस्य शिरसः पुच्छमिव लाति-ला-क ।

केशचूडायाम् । “अघातस्तृतीये वषे चूडाकरणं

कपुटिका” गोमि० । “कपुच्छलाख्या केशचूडा

तस्याः संस्कारः कपुटिका” सं० त० रघु० । कस्य जलस्य

पुच्छमिव लाति ला-क । २ सुगमस्थाने । “इदमेव

कपुच्छलमयं दण्डः द्वे भवतो द्वौ हीमौ-बाहू” शत०

भा० ७, ४, १, २६ । “इदमेव हस्तायं सृष्टिरूपेण कपु-

च्छलम् सुगमस्थानीयम्” भा० । अत्र भूले कपुच्छ-

लमिति सृष्टितपु० पाठः भाष्ये तु कपुच्छलमिति पाठः

तत्र कस्य जलस्य घृते पूरणाय सलति गच्छतीति व्युत्प-

त्तिः । वेदे परोक्षवचनत्वात् घृषो० साधुत्वम् । “इदमेव

कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारः” शत० ब्रा० ८, २, १, १० ।

कपुटिका स्त्री कस्य शिरसः पुच्छं मोषणाय कायति

कै-क कस्य पुच्छं हितं वा कन् । केशचूडासंस्कारक-

र्मणि” कपुच्छलशब्दे गोमिलवाक्यमुदाहृतम् ।

कपूय लि० कृत्स्नितं प्रयते प्र्यो-विसरणे अच् घृषो० उ-

लोमः । कृत्स्नितं “अथ य इह कपूयचरणा अथ्यासीह ते

कपूययोनिमापदोर्न” छा० उ० । “मघवा यः कस्यः

यस्य कपूयाः सखायः” निरु० ई०, १८ ।

कपृथ् लि० कृत्स्नितं प्रययति प्रथि-कृप् वेदे नि० संप्र० ।

कृत्स्नितप्रययितरि । “सिदीगे यस्य रम्यतेऽनरा सख्या

कपृत्” ऋ० १०, ८६, १७, “कपृत्तरः कपृत्सुहृदातन

चोदयत खुटत वाजसातये” ऋ० १०, १०, १, १२,

कपीत पुंस्त्री कवृ-भर्म्यो अथ वस्य पक्ष, को वायुः पीत इव

यस्य वा । पारावते (पायारा) अमरः “कपीतको गु-

रुस्त्रिग्वो रक्तपित्तानलापहः । स्याद्दी शुक्लः शीतः

सुखाद्गुरुचिकारकः” भाव० तद्गुणा उक्ताः । (पुषु) इति

ख्याते २ चित्तकण्ठे भूस्वरस्यो वनकपीते मेदिनिः ।

कपीतजातिस्तु विधा गृहकपीतवनकपीतचित्तकपी-

तयेति भेदात् । गृह० सं० तेषां दिवासश्चारित्यमुक्तम् ।

“श्यामाश्वेनयशमवतुलशिखिश्चिकर्षिकाङ्गयाश्वाषा-

गडीरकखड्गुरीटकशुकध्वजः कपीतास्त्रयः । भारद्वाज

कुलालकुक्कुटखरा हारीतमध्वी कपिः फेण्टः कुक्कुट

पूर्णकूटचटकाश्चोक्ता दिवासश्चाराः” । तत्र च कपीतविशे-

षाणाम् गृहप्रवेशादिरिष्टम् “दानासनशय्यानि-

लयनं कपीतस्य सङ्गनिवेशनं वा । अशुभप्रदं नराणां

जातिविशेदेन ज्ञातव्यम् । आणान्दु, रस्य वर्षाद्वितकपी-

तस्य चैव परमागात् । इह भुङ्क्ष्यस्य फलं सदाः पार्क क-

पीतस्य” । अणान्दु, रस्य ईषत्पाण्डोर्धमरस्य “रक्तपादाः

कपीताश्च” रामा० उ० । रिष्टिसूचने विधा० पा० भारते

शान्तिमहर्षितं तस्य गृहप्रवेशनेऽरिष्टमुक्तं यथा ।

“दुष्प्रतिर उवाच । कपीतो यदि गात्रे य ! निविश-

त्यालयं नृणां । कथं शान्तिर्न वेत् तस्य क्षिप्रमेतद्द-

क्ष मे । भीष्म उवाच । प्रविष्टे सदगं राजन् ! कपीते-

भयकारिणि । उत्सर्गं जायते सङ्गनात् कार्या विचार-

खा । अथ वा सद्यःस्वामी त्वरितं गच्छुमात्रयात् ।
 नेहिनी वा सुतो वापि राजा कृषति वा गच्छम् । येन
 केन प्रकारेण प्रोत्सवं जायते गच्छम् । न च संपद्यते
 राजन् ! कपोते सदनं गते । निर्विशेषादनं यस्तु कपोतो
 विभूकारकः । स हन्त्योक्तस्यास्य मेदसा जुहुयात् सुधीः ।
 जीवनेच्छा कपोते चेद्विधानान्तरमस्ति तत् । शालीनां
 पिष्टमादाय पयभाजोऽयं तत् पुनः । विदधीत कपोतस्य
 रूपं शास्त्रविचक्षणः । गुडेनोदरमापूर्य सुखं शर्कर-
 या पुनः । मधुना चरणौ तस्य पक्षौ धान्येन पक्षिणः ।
 ततो वज्रसुखं कृत्वा ह्रावयेत् प्रयतः सुधीः । “देवाः
 कपोताः” इत्येष यजने मन्त्र उत्तमः । खगं पिष्टमयन्तं तु
 जुहुयात् सर्पिषा युतम् । यतथा तं खगं कृत्वा भागयः
 पटिकल्पयेत् । शिरसोऽप्यष्टभागांस्तु त्रिंशत्तिसृञ्च पादयोः ।
 सविह्वेति शिरसा वसुभ्योयजनं कृतम् । मनोऽज्योतिर्जुष
 तेति पक्षौ चन्द्रमसे जुनेत् । यस्मात् सुकृतेति च पादं
 दक्षिणमग्नये । चरणं वायमश्विभ्यां जुहुयादश्वि-
 मन्त्रतः । “अग्नेऽस्य पक्षा” इति च बाहू रुद्राय वै
 जुनेत् । तिस्रधीहोनु व्याहृतिभिर्षु हानुद्दिश्य सं-
 जुनेत् । महांसैव पुनः पूज्य यजमानाभिषेच-
 नम् । शालङ्कारां सवत्सां च कामदोहां पर्याखनीम् ।
 धेनुं दद्यात्सुरारणां च दक्षिणार्थे विशेषतः । आचा-
 र्याय सुधीसाय ओत्विषाय कुटुम्बिने । ब्राह्मणान् भोज-
 येत् पश्चादथारक्ति च दक्षिणाम् । एवं कृते विधाने
 तु कपोतः शान्तिद्वन्द्वेदिति । ज्यो० त० अङ्गु शाली
 अरिष्टसङ्घाता उक्तविषये कपोतं विशेष्य शान्त्यन्तरमुक्तम्
 यथा “गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च । विज्ञेय
 चर्मचिह्नश्च भासः पाण्डुर एव च । गृहे यस्य पतन्त्येते
 गेहं तस्य विपद्यते । पक्षान्मासात्तया वर्षान्मृत्युः स्याद्
 गृहमेधिनः । पत्न्याः पुत्रस्य वा मृत्युर्देव्याश्चापि विन-
 श्यति । ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ।
 गृह्णीयाद् यदि रोचेत शान्तिद्वन्द्वे प्रयोजयेत्” ।
 वैष्णवशक्तौ व्यासः । “पद्मयज्ञः शान्तिकैश्च किं लिख्यन्ति
 नरा इज ! । महाशान्तिकरः श्रीसांस्तुलस्य पूजितो
 हरिः । उत्पतान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
 तुलस्य पूजितो भग्न्य महाशान्तिकरो हरिः । अल-
 नङ्गपराणीयो मन्त्रः । “नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे पर-
 मात्मने स्वाहेति” । रुन्दोगपरिचिष्टम् । “अथातो रज-
 सचाभिगमने गोऽश्वमायांसु गमने यमजजनने विजा-

तीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासचिह्न-
 कपोतानां गृहप्रवेशे महिषस्योपरि विश्रामये एषामेव क्रि-
 यमाणे गृहहारारोहणे वादुर्भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाऽ-
 ग्निसप्तसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहेति” अङ्गुताय
 अग्नये स्वाहा, सोमाय, विष्णवे, रुद्राय, वायवे, सूर्याय,
 मृत्यवे, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति” । कपोतं विशेषयति
 शौनकः “रक्तपादः कपोताख्य अरग्यौकाः शुक्लकृतिः ।
 स चेच्छालां विशेषच्छालासमीपञ्च व्रजेद् यदि । अन्येषु
 गृहमध्ये वा वल्कलस्योदगमादिषु” । कल्पदृष्टेन विधिना
 गृहोक्तेन प्रायश्चित्ताज्याहुतीः अङ्गुतादोषप्रगमनार्थाः
 सप्ताज्याहुतीः अङ्गुतायग्नये स्वाहा इत्यादि मन्त्रैः ।
 तत्र स्थालीपाकेतिकर्त्तव्यतायां पायसचरुभिरेत्येते देवे-
 भ्यो जुहुयात्” रघु० । रुन्दोगप० । “पश्चात् हतपाय-
 सेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति” ।
 दृष्टव्यं हितोक्तविधिकपोतभक्तकपोतानाम् गृहस्थेन
 अवश्यपेष्यता यथाह ज्यो० त० भारतम् । “पारावतामयूराश्च
 शुका वैशारिकाश्च । गृहस्थेन सदा पोष्या आत्मनः
 अथ इच्छता” अत्र प्रागुक्तकपोतविकस्यैवारिष्टसूचकत्वं
 नान्यथेति व्यवस्था अतएव प्रागुक्तभारते विभूकारक
 इति विशेषणम् । कपोतश्च प्रतदः यथाह भावप्र० । “हा-
 रीतो धवलः पाण्डुरसित पक्षो दृष्टेच्छुक् । कपोतः खञ्ज-
 रीटस्तु पिकाद्याः प्रतदाः स्मृताः । प्रतद्य भक्ष्यन्त्येते
 तुल्येन प्रतदास्ततः” तेषां सामान्यमांसगुणश्च तत्रै-
 वोक्ताः “प्रतदाः मधुराः पित्तकफघ्नास्तुरा हिमाः ।
 लघ्वो बद्धवर्चस्का किञ्चिद्वातकराः स्मृताः” । “आवर्त्ति-
 भिर्गृहकपोतशिरोधराभैः” साधः । कपोतोऽस्यस्य न-
 डादि० कृत्तुक् च । कपोतकीय कपोतयुक्ते लि० तस्मिन्
 भवः अण्वित्त्वक्का० क्कमात्रस्य लृक् । कपोतक तत्र
 भवादौ लि० । २ सुसुतोक्ते कपोतामे मूषिकभेदे च
 कपोताभयञ्चे उदा० । [राज्ञे राजनि०

कपोतक न० कपोत इव कायति प्रकाशते कै-क । सौत्री-
 कपोतचरणा स्त्री कपोतस्य चरणचरणाकारोऽस्मत्स्याः
 अर्थ० अच् । १ नवीनामगन्धर्वव्यसाधने दृष्टे जटाधरः ।
 कपोताङ्गुरष्वत् अमरः । ईत० । २ कपोतपादे उ० ।
 कपोतपाक उ० स्त्री कपोतः पाको द्विविधः । कपोतशिशौ तेषां
 ज्ञातः जग् । कपोतपाक्यः तस्य स्त्रियां बद्धु लुक् । क-
 पोतपाकाः स्त्रियां तु न लुक्-कपोतपाक्याः इत्येव ।
 कपोतपाद लि० कपोतस्य पादाविव पादावस्य इत्यादि०

पाठात् नान्यलोपः समासान्तः । कपोतहृत्स्वरणे ।
स्त्रियां वा डीप् ।

कपोतपालिका स्त्री पालयति पाल+खुलृ ईत० । गृह-
स्तम्भायप्रसारितदारुभेदे सौधादिप्रान्ते काष्ठादिरचिते
पलिधामभ्याने विटङ्के (पायराखोप) । अमरः ।

कपोतपाली स्त्री कपोतं पालयति अच् गौरा० डीप् ईत०
टिट्ठाणजिह्वाद्यन्तयोः साहचर्यात् तद्धिताण्यन्तस्यैव
सि० कौ० ग्रहणात् न डीप् सुव्० तु ईप् उप् स०
इति भेदः । कपोतपालिकार्थे विटङ्के हलायु० ।
“कपोतपालीषु निकेतनानास्” भाषः ।

कपोतरोमन् पु० कपोतरूपधारिवर्जितवरात् प्राप्ते उ-
मीनरपुत्रे राजभेदे । तत्कथा भा० व० १६ ईव्य० ।
“कपोत उवाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुः” इत्युप-
क्रम्य “यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय प्रादा-
द्भवानमिमतकृत्य राजन् ।” एतद्वो लब्धं शिवं करो-
मि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां
पालयिता यगर्षी सुरपीणामथ सम्मतो भवम् ।
एतस्मात् पार्श्वेत् पुरुषोजनधियति कपोतरोमेति च
तस्य नाम । एतद्वंशे कृतरस्य नृपतेः पौत्रे नृप-
भेदे च “कृतरस्य सुतो पुण्ड्रिणोऽसु तनयस्तथा । कपो-
तरोमा तस्याथ तिसिरिस्तनयोऽभवत्” इति ० १८ व्य० ।

कपोतलुच्यकोट्य न० कपोतं लुच्यकृत्वाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
“द्वन्द्वाच्छः पा० छ । भारतान्तर्गते गृहस्थस्य प्राणदाने-
नाप्यातिथ्याश्रयकृत्यव्यासश्चक्रे व्याख्यायिकाभेदे तत्कथा
भा० शा० १४ ईव्य० ।

“स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धम्मं युक्तिसमन्वितम् । हर्षेण
सहृता युक्तो वाक्यव्याकुललोचनः । तं वै शाक्यिकं
दृष्ट्वा विधित्तेन कर्मणा । स पत्नी प्रजयामास यत्नात्
पत्तिजीविनम् । उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं क-
र-
वाणि ते । सन्नापय न कर्तव्यः स्वदृष्टे वर्तते भवान् ।
तद्ब्रवीत भवान् निष् किं करोमि किमिच्छामि । प्र-
येन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः । अरावण्यु-
चितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते । केतुसपागते क्षायां
नोपसंहरते द्रुमः । शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यं हि
प्रयत्नतः । पृथुयज्ञप्रयत्नेन गृहभेदे विशेषतः । पञ्च-
यज्ञांस्तु यो मोहाद् करोति गृहस्थः । तस्य नाव-
न च परे लोको भवति धर्मात् । तद्ब्रूहि मां सुवि-
श्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि । तन् वरिष्याम्यहं सर्वं

मा त्वं शोके मनः कथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुने-
र्लुच्यकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शातं सन्नाप-
विधीयताम् । एवमुक्तस्ततः पत्नी पणान्यास्तीर्य भूतले ।
यथाशक्त्वा हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ । गत्वाऽ-
ङ्गारककर्मणि गृहोत्वाऽग्निमथागमत् । ततः शुष्केषु
पर्णेषु पावकं सोऽप्यद्रीपयत् । स संदीप्तं सहत् कृत्वा
तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुविश्रब्धः स्वगात्रायकृतो
भयः । स तथोक्तश्चेत्युक्त्वा लुब्धो गात्रागवतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राणान्तःप्राह विहङ्गमम् । हर्षेण सहृताऽऽ-
विष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तत्रैव शानिं दृष्ट्वा विधि-
दृष्टेन कर्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया ज्ज्ञापते
हि माम् । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ।
न मेऽस्ति विभवे येन नाशयेयं क्षुधान्व ।
उत्पन्नेन हि जीवामोदयं नित्यं वनोक्तम् । सञ्चयो नास्ति
चात्माकं सुनानामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र
विवर्णवर्नोऽभवत् । कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्ता-
परस्तदा । बभूव भरतश्चेष्टः गर्हयन् वृत्तिमात्मनः ।
भूहृन्मन्त्रिष्वसंज्ञस्तु स पत्नी पत्तिपातिनम् । उवाच
तपेयिष्ये त्वां सुहृन्मं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु
समञ्जान्य कृताशनम् । हर्षेण सहृताऽऽविष्टः स पत्नी
वाक्यमब्रवीत् । कपोतीणां देवतानाञ्च पितृणाञ्च महा-
त्मनाम् । श्रुतः पञ्चं मया धर्मो महाभक्तिधृपूजने ।
कुरुपानुग्रहं शीघ्रम् । मयमेतद्ब्रवीमि ते । निश्चिता खलु
मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने । ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पत्नी
महसज्जिव । तस्मिन् त्रिः परिक्रम्य प्रविशेण महाभक्तिः ।
अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पत्तिणम् । चिन्त्या-
मास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम नृपस्य
गर्हितस्य स्वकर्मणा । अधर्माः सुमहान् घोरो भवि-
ष्यति न संशयः । एवं बह्विधं भूरि विललाप स
लुब्धकः । गर्हयन् स्वानि कर्मणि द्विजं दृष्ट्वा तदागमम्” ।
कपोतवङ्गा स्त्री कपोतो वन्त्यते प्रतःस्थितेऽनया वन्च-करणे
घञ् । प्राद्वीष्टे राजनि । इमाञ्च सुश्रुते वीरतज्जीदि-
गये उक्ता तदुक्तः उक्ता यथा । “वीरतरुश्च उर-
दुग्दधेऽङ्गा इनीधुनानलदग्धकायाश्चभेताग्निमभ्यभोर-
टावधुक्ताऽपि भङ्गं कृतरुग्दधेऽङ्गविक्रमोऽनलाः । यदङ्गा-
चेति । वीरतरुर्दिशिण गयोऽनतविकारउत् । अश्रु-
रीशर्कराः स्रवणकृपाघातपञ्चपङ्कः” । “कपोतवङ्गा-
मू” हि पिदेदस्वपुरादिनि” इत्यं । भावप्र० “ब्राह्मी-

कपोवयङ्का च सोमवल्ली सरस्वती” इत्येव पाठः तत्र क-
पोतवल्लीति पाठकल्पनं प्रासादिकं सुश्रुतैकवाक्यतया
कपोतवङ्कति पाठस्यैव न्यायत्वात् ।

कपोतवर्णी स्त्री कपोतस्य वर्ण इव वर्णोऽस्याः गौरा० डीप् ।
स्त्रुक्ष्णलायां राजनि० तत्फलस्य कपोततुल्यशुभ्रत्वात्तथात्वम्
कपोतवाणा स्त्री कपोतस्तृपाद इव वाणस्तत्तुल्याकारोऽस्याः ।
नलीकनामगन्धद्रव्ये राजनि० शरतुल्यरूपत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

कपोतवृत्ति स्त्री कपोतानामिव सद्योहरणेनाकृतमञ्जयेन
वृत्तिः । कपोततुल्यायां शस्रयुरहितजीविकायाम् तस्याच्च
सञ्चयराहित्यं कपोतनुव्यक्रयशब्दे दर्शितवाक्ये स्फुटम् ।
कपोतानां वृत्तिरिव वृत्तिरस्य । अतयावृत्तियुक्ते त्रि० ।
“कपोतवृत्तिर्मासनिचयः संवत्सरनिचयोवा । संवत्सर-
निचये पूर्वनिचितमाश्रययुक्तां जज्ञात्” विष्णुस० ।
वानप्रस्थधर्माकथने । [वामनछाटी] राजनि० ।

कपोतवेगा स्त्री कपोतस्य वेगो यस्याः प्रब० । ब्राह्मणछेदः ।

कपोतसार न० कपोतः तद्वर्णः इव सारोऽत्र लक्षणत्वात् ।

कोतोञ्जने राजनि० । [कापोताञ्जनमिति पाठान्तरम् ।

कपोताञ्जन न० कपोतवर्णमञ्जनम् । कोतोञ्जने अमरः

कपोताम् पु० कपोतस्याभेवाभाऽस्य । १ कपोतवर्णे हेमन्तस्य ना-
नावर्ण्येऽपि कपोताञ्जनादौ लक्षणवर्णो गृह्यते क्वचित् क-
र्त्तुरवर्णोऽपि “तदिदं भक्ष्यं कपोतकर्त्तुरमिति” कुसार-
प्रयोगात् कर्त्तुरवर्णस्य लक्षणाधिक्यात् कपोतवर्णत्वम् ।
सुश्रुतोक्ते भूमिकभेदे । “पूर्वसृक्ताः शुक्रविषा मूष-
का ये समासतः । नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान्”
इत्युपक्रम्य “लालन” इत्यादीन् “भूषिकश्च कपोतामस्तथै-
वाष्टादश स्मृताः” इति विभज्य “स्वरूपेनानिलं
ऋद्धोवातजान् कुरुते गटान् । मृदाकृष्णेन पित्रञ्च श्वेते-
न कफमेव च । मृहता कपोलेनास्तृक् कपोतेन वतुष्टयम् ।
भवन्ति चैषां दंशेषु यन्त्रिमण्डलकर्षकाः । पिङ्गकोपव-
यासोऽप्याः शोथश्च मृशदारुणः” इत्युक्तम् । रूपवतुष्टयं
वातपित्तकफरक्तजविकाररूपम्” [तस्य तद्विशेषत्वात्तथात्वम्

कपोतारि पु० कपोतस्मारिः इत० । श्येनपक्षिणि शब्द०

कपोती स्त्री कपोतजातिः स्त्री डीप् । १ कपोतजातिस्त्रियाम् ।
यूपभेदे च । “अथ यक्षैतद्वहकस्य सतः शूलद्रवायं
भवति सङ्घं कपोतो नाम यूपः योह तादृशं यूपं
कुरुते बाह्यायुषोऽस्य लोकमिति तस्मात्तादृशमायुष्का-
मोयूपं न कुरीति” शत० ब्रा० ११, ७, २, २ । “ऋ-
ग्वृषोऽप्युष्मा भवति स कपोती यूपं कपोताख्य

स्त्रीपञ्चविंशत्यस्यात्” भा० । तेनात्र केनचित्
कपोतिन् इति शब्दस्य कल्पनं भाषाविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।

कपोल पु० सौ० कप-च्योलच् । गण्डे गङ्गे (गाल)
अमरः । “कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुम्” कृमा० ।
“कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्” रघुः । “लानालिः
सुरकरिणां कपोलकायः” किरा० । “यस्याः कपोलैः कल-
भीतधामस्तम्भेषु” । “कपोलभिर्त्तोरिव क्षोभगौरीः”
भाषः कपोलाभिस्तय इव विस्तार्यत्वात् उपमि० स० ।
एवं कपोलफलकादयः प्रस्तीर्यकपोले ।

कप्यास न० आस्तेनेन व्यास करणे घञ् ईत० । कपि-
पृष्ठान्तभागे “तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमतिरिणा”
छा० उ० । “कप्यैर्कटस्यास्यम् कप्यासं व्यासरूपवेशनार्थस्य
करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति” भा० ।

कफ पु० केन जलेन फलति फल-ड । शरीरस्थे धातु-
भेदे श्लेष्मणि । “प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः कण्ठा-
वरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते” उद्भटः । कफस्य स्वरूप-
स्थानकर्कादिकं भावप्र० उक्तं यथा ।

“श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छलः शीतलस्तथा ।

तमोगुणाऽधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् । एकः

श्लेष्मा नामस्थानकर्म्मभेदैः पञ्चविधः । अथ श्ले-

ष्मणां नामान्याह “कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चाव-

लम्बनः । रसनः श्लेहनयपि श्लेष्मणः स्थानभेदतः ।

अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह । आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे

शिरसि भस्त्रिषु । स्थानेषुषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्य-

नुकमात् । दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च

स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि । तथाच वाग्-

भटः “इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्येकाङ्कतात्मनाम् ।

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक्” । इति

चरकश्च “ते व्यापिनोऽपि हृद्वाभ्योरधोमध्योर्द्विसंश्रयाः”

इति अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्माण्याह ।

क्लेदनः क्लेदयत्यक्षमात्मशब्दाऽपराधमपि । अतुष्टङ्काति

च श्लेष्मस्थानान्युदककर्म्मणा । अयमर्थः क्लेदनोऽर्चं

क्लेदयति तेन संहृतमक्षं भेदं प्राप्नोति । अपराधमपि

श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गैश्च गत्वा तत्र तत्र-

हृदयालम्बनसंधारणरसपङ्कणसमस्ते न्द्रियतर्पणसम्बिम्ब-

श्लेष्मणाद्युदककर्म्मभिरनुत्प्लुति उपकरोति । तथाच

“रसयुक्तात्मवीरणे हृदयस्थानलम्बनम् । त्रिकसम्ब्या-

रणं चापि विदधाम्बलम्बनः । त्रिकं शिरोबाहुद्वय-

सन्धिः । उभावपि यतः सौम्यौ तिष्ठतश्चानिके यतः । ततो रसान्विजानीतोरसनारमभौ सभौ । रसना रमनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थकफः । स्नेहना स्नेहदानेन समस्तोन्द्रिय-तर्पणः । स्नेषणः सर्गिणीनां स स्नेषः विदधात्यसौ । अन्यत्र वैद्यकेऽन्यथानामाद्युक्तम् । “अवलम्बकइत्येकः क्लेदकः स्नेषकोऽप्यगः । बोधकस्तर्पकश्चेति स्नेषा पञ्चविधः स्मृतः । तल्लक्षणानि यथा “कफधात्रां तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् । ततोऽवलम्बशाख्यति” स्नेषा प्राप्नो-त्यरः स्थितः” । अत्राशयाश्रितः सोऽन्तर्केतनात् क्लेदकः स्मृतः । स्नेषकः स्नेषणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः । रसनावस्थितः स्नेषा बोधको रसबोधनात् । शिरसि प्र-स्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् “कफस्यानानि” उरः कण्ठः शिरः क्लोमपर्वाण्यमाशयो रसः । मेदोघ्राण्यञ्च जिह्वा च कफस्यानसुरः परम्” । अत्रित्यक्कफस्य कर्माणि यथा सुखबोधे “स्नेहोबन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं दृढता बलम् । जमा दृढिर्लोभश्च कफासां विकारजम्” कफसामान्यलक्षणं यथा “साधुस्य स्नेहगौरवशैत्यपैच्छित्य गुणलक्षणः स्नेषा तस्य समानयोनिसधुरो रसः सोऽस्य साधुस्यन्नाधुर्ये वर्ध-यति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यं शैत्यं पैच्छित्य-मिति तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स स्नेषणः प्रत्य-नीकत्वात् कटुकत्वात् साधुर्यमभिभवति रौक्षात् स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं वैश्यात्पैच्छित्यमिति” सुशु० । विशेषतस्तद्विदानादिकसक्तं सुश्रुते

“दिवास्वप्नप्रयायासालसमधुरास्त्वलवणशीतस्निग्धगुरु-पिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवनैषधेकतमाषमहासाषगोधू-मतिलपिपटविकतिद्विदुग्धजशरापायसेव विकारानूपोदकमां-सवसाविसृष्ट्यालकगेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्य-शनप्रवृत्तिभिः स्नेषा प्रकोपमापद्यते । स शीतैः शीत-काले च वसन्ते च विशेषतः । पूर्वाह्णे च प्रदेशे च भुक्त-मात्रे प्रकुप्यति” ।

सुश्रुते कफविकारे हेतुरुक्तो यथा “विषमोवातजान् रोगान् तीक्ष्णपित्तमिभित्तजान् । करोत्यग्निक्षया मन्दो विकारान् कफसम्भवान्” वयोभेदे कफाद्याधिक्यमाह तत्रैव “बाले विवर्धते स्नेषा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं बर्धते वायु र्बुद्धे तान् वीर्यं योजयेत् । देशभेदोऽपि कफहेतुस्तत्वीकः “कफवातरोगभूयिष्ठसानूपः” । कफशाय एव तद्वर्माणां क्लेदनादेराप्यधर्मत्वात् यथोक्तम् सुश्रुते ।

“शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुभान्द्रसृष्टपिच्छिरसबल्लभो-

षकषायास्त्वलवणं सधुररसप्रायमायं तत् स्नेहनपह्ला-दनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति” । अधिकभाकरे दृश्यम् ।

कफकार वि० कफं तद्विकारं करोति छ-यच् । कफ-विकारकारके द्रव्यभेदे स च द्रव्यभेदः सुश्रुते उक्तः

“काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्मकसुहृपणीमाषपणीमेदाम-चामेदाश्चिचक्रुहाकर्कटशृङ्गोदगाक्षीरीपद्मकप्रयौष्टरं क-र्दिद्विष्टदोकाजीवनयो मधूकश्चेति । काकोल्यादिरयं पित्तगोणितानिलनाशनः । जावनो वृंहणो दृष्यः स्तन्य-ल्लेपकरस्तथा” ।

अन्यत्र “कफपित्तकृता मतस्याः कफपित्तकरं दधि” । सु-श्रुतेऽपि । सामान्यत उक्तं यथा “कटुकं मूलकं स्नेषाणं वर्धयति स्निग्धीर्यत्वात्” “यसुधाजलजाताभ्यां बलासं परिवर्धते” बलासं कफः । कफकृत्कफवर्धनादयोऽप्यत्र । “प्रमेहकृत् स्यात् कफकृच्च सर्वम्” वैद्यकम् ।

कफकूर्चिका स्त्री कफं कूचति विकरोति कर्च-विकारे-रूपम् । लालायाम् व्यास्रासवे (लाल) । हेम० ।

कफघ्नी कफं तद्विकारं हन्ति टक् ङीप् । ह्रस्वभाभेदे राजनि० ।

कफहन्तद्रव्यभेदे वि० तानि द्रव्याणि सुश्रुते दर्शितानि यथा “आरग्वधमदनगोपघोशृङ्गाकुटजपाठाकण्टकीपाटलाभूर्खे-न्द्रियवसप्रपणनिम्बकुमण्टकदासीकुरुगटकगुहूर्वाचतकशा-ङ्गिष्ठाकरप्रहयपटोलकिराततिलकाणि सुषयी चेति । आरग्वधपादिरित्येष गणः स्नेषविषापहः” ।

“वर्णान्तं गलशिष्यं सधुशिष्यं तर्कारीमेघशृङ्गीपतीकानक्त-सालभोरटामिममन्धैरौयकइयविस्वीवसुकवसिरचित्तकशता-वरीविल्वाजशृङ्गीदर्भा दृष्टतीदृश्यश्चेति । वर्णादिर्गन्धो-ह्येष कफभेदो निवारणः” ।

“सालसाराजकृष्णखटिरकदरकालस्त्वक्कसु कभूर्जीमेघशृ-ङ्गीतिनिशचन्दनचन्दनशिशपाशिरौषासनध्वार्जुनालशा-कनकसालपूतः काशकर्णागुरुह्णि कालीयकश्चेति । सा-लसारादिरित्येष गणः कृष्टविनाशनः । मेघपाण्डु-मयहरः कफमेहविशेषणः” । “रोध्रसावररोध्रपलाय-कुटक्षटाशोकफलीकुटफलैलवालकसङ्गकीजिङ्गिनीकदम्बमा-लाः कदली चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदक-फहरो गणः” । “अर्कालर्करुद्रहयनागदन्तीमयूरकभार्गी-रास्तेन्द्रपपीलुहृद्वेतामहाश्वेतादृष्टिकाल्यलवण्यस्त्राय-वृजश्चेति । अर्कादिको गणो ह्येष कफभेदो विषा-पहः” । “सुरासाश्वेतसुरसाफणिष्ककर्ण्यकगम्भकभूस्तृ-णसुसुखकालसालकासमर्द्धजयकखरपुष्पाविडङ्गकटफलसुर

सानिगुण्डीकुहालोन्द्रुर्गिकाफाप्रार्चवलकाकमाच्यो
विपसृष्टिकथेति । सुरमादिर्गणो ह्येव कफहृतक-
मिहृदनः” । “पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकट-
हरेरसरिचहृत्पिप्पलीहरेणकुंजाजभोदेन्द्रयवाठाजीरक-
मधुपमहानिम्बफलहिङ्गुभागीमधुरसातिविषावचाविडङ्गा-
नि कटुरोहिणी चेति । पिप्पल्यादिः कफहरः
प्रतिश्यावानिलाच्योः । निहन्त्याहोपनो गुल्मगूलघ्न-
शामपाचनः” । “एलातगरुकुशमांसीध्यामकत्वकपलनागपु-
ष्पप्रियङ्गुहरेणकाव्याघ्नखगुन्तिचण्डास्याप्येयकथ्यैवैकचो-
चोरोकबालकगुग्गुलुसर्जरसतुर्यककुन्दरुकाऽगुरुसुकोशो-
रभद्रदारुकुङ्कुमानि पुद्गागकेशरश्चेति । एलादिको
वातकफौ निहन्त्यादिषमेव च” । “हृत्तीक्ष्णगटकारिकाकटज-
फलपाठा मधुकश्चेति । पाचनीयो हृत्त्वादिर्गणः पि-
त्तानिलापहः । कफारोचकहृत्तामसमूलच्छूरजापहः” ।
“पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्त्वागुडूचोपाठाः कटुरोहिणी चे-
ति । पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः” ।
“ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीमद्वयहिङ्गूनि तुल्यकश्चेति
ऊषकादिः कफं हन्ति गणो भेदोविशेषणः । “सुचा-
स्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहैमवतीव-
पाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गटातिविषादाविडोभल्लतकानि चि-
त्वकश्चेति । एष सुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिघ्न-
दनः” । “हरितक्यामलकविभीतकानि विफला ।
विफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी” ।
“पिप्पलीमरीचष्टब्ज्वेराणि त्रिकटुकम्” । “तत्रूषणं कफ-
भेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् । निहन्त्याहोपनं मूलपिनसा-
ग्नगुल्यतामपि” । “व्यामलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्तकश्चेति ।
व्यामलकादिरितेषु गणः सर्वज्वरापहः । चतुष्यो दी-
पनो हृष्यः कफारोचकनाशनः” । “लाक्षाखतकुटजाऽ-
श्मभारकफलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छंदमालतृस्त्यायमाणा
चेति । कषायस्तिक्तमधुरः कफपित्ताग्निनाशनः” ।
“विब्राग्निमन्यटुण्डकुपाटलाकाश्रयश्चेति महत् । सतिक्तं
कफवातघ्नं पाके लज्जन्निदीपनम् । मधुरानुरसञ्चैव पञ्च-
मूलं महत् रुतम्” । “कुशकाशनलदर्भकारुडेलुका इति
लक्षणंशुक्रः । मूलदोषविकारश्च रक्तपित्तं तथैव च ।
क्षन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण क्षीमेव विनाशयेत् । एषां वा-
तहरावाद्यापन्यः पित्तविनाशनः । पञ्चकौ श्लेष्म-
शमनावितरौ परिकीर्त्तितौ” इति विशेषतः उक्तम् ।
शामान्यतस्तु तत्रैवोक्तम् “अथ कपित्यं श्लेष्माणं शम-

यति रुक्षवीर्यत्वात् मधुरं क्षौद्रञ्च” । रसभेदस्य तद्वैतता
तत्रोक्ता । “य रसा श्लेष्मणमनाभवन्ति यदि तेषु वै ।
स्नेहगोरवगैर्यानि बलासं बद्धिः” इति (बलासं कफम्,
तत्पाकपरिपाटी तत्रैवोक्ता । “श्लेष्मा विदग्धीलवणता-
सुपेति” खनेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शमं याति शरीरिणाम् ।
“तत्र यद्वै गृणा वीर्यं सत्तकाः शीतोष्णस्निग्धरुक्षदु-
र्ताज्जपिच्छिलविशदास्तेषां तांक्षोष्णावाग्नेयौ । शीत-
पिच्छिलावस्त्वगुणभूयिष्ठौ । पृथिव्यस्त्वगुणभूयिष्ठः स्नेहः ।
तीयाकाशगुणभूयिष्ठः मृदुत्वं । वायुगुणभूयिष्ठः रौक्ष्यम् ।
क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठः वैशद्यम् । गुरुलघुविपाकावृत्त-
गुणौ । तत्रोष्णस्निग्धो वातघ्नौ । शीतमृदुपिच्छिलाः
पित्तघ्नाः । तीक्ष्णरुक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः गुरुपाको वात-
पित्तघ्नः । लघुपाकः श्लेष्मघ्नः । तेषां मृदुशीतोष्णाः
स्पर्शपाह्याः । पिच्छिलविशदी चक्षुःस्पर्शभ्याम् । त्रि-
ग्वरुक्षौ चान्नुषौ । शीतोष्णौ रुखदः खोत्पादनेन । गुरु-
पाकः मृदुविगमत्वतया कफोत्तुक्तेन च । लघुर्वैद्वि-
गमत्वतया सारुतकोपेन च” ।
“तांक्षोष्णं मूलनं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च” इत्यु० । त-
द्वागकटुव्यगुणभेदाः संक्षिप्यान्यत्रोक्ताः । “गुरुशीत-
मृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः । श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति
विपरीतगुणैर्युग्माः” । तन्निवारणोपाया अन्यत्रोक्ताः यथा
“रुक्षक्षारकपायतिक्तकटुकव्यायामनिदीपन स्त्रीशेषाध्वनि-
युज्जगगररतिक्रीडापदाघातनम् । घमान्युष्मिरोविरेकव-
मनस्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मा-
णस्य जयेत्” ।

कफहन्तृ कफहादयः श्लेष्महन्तृ श्लेष्महादयोप्यत्र लि० ।

कफणि पुं स्त्री केन जलेन फणति स्फुरति इन् । भुजमध्य-
यन्मौ । कूपरे (कुल्ल) हेमच० स्त्रीत्ये वा डीप् ।

कफल लि० कफः साध्यत्वेनास्त्यस्य लच् । कफदायके
“बेषोः कुरीराः कफनामधुरारमपाकतः” इत्यु० ।

कफवर्द्धन पु० कफं तद्विकारं वृद्धयति एष-णिच्-ल्यु० ।
पिप्पलीतकटुचे विकारण्ड० । २ कफवर्द्धिकारके लि० ।

कफविरोधिन् पु० कफं विरुद्धि वि+रुध-णिनि । १ सरिचे
राजनि० । कफविरोधकारके २ कफविकारनाशके लि० ।

कफान्तक पु० कफसन्तपयति अन्त+तत्करोतीति णिच्-खलु ।
वर्धुरटक्ते राजनि० । २ कफविकारनाशके लि० ।

कफारि पु० हृत्० । १ युग्मगुणं राजनि० २ कफनाशके लि० ।
कफिन् लि० कफोऽस्त्वत्र कृफ+इनि । १ श्लेष्मप्रधाने जने ।

अमरः स्त्रियां ङीप् । कफिनी तस्य भावः तत् । कफिता
स्त्री त्व । कफित्व न० कफयुक्त्ये ।

१ पु० कफं लक्ष्मि ला-ङ् नि० । श्लेष्मातकतरो उज्ज्वल०
रूपमङ्गरी । शब्दक० कफयुक्ते त्रि० सि० कौ० “प्रमाण-
तयोक्तं यदुक्तं तच्छिष्यं” सि० कौ० “कफं लाति कफेल्-
स्त्रेष्मातकः निपातनादेश्वम्” इत्युक्तेः तत् तदर्थत्वा-
दर्शनात् ।

गोणि पु० स्त्री केन जलेन फणति इत् प्रथो० श्लोचम् ।

भुजमध्यपन्थौ कूर्परे (कुतुह) अमरः । स्त्रियां वा ङीप् ।

काड पु० ककोणि+वेदे प्रथो० । (कुतुह) कूर्परे ।

“कति सनौ व्यदधुः कः कफौडः” अथ० १०, ४, २,

स्तनौ वर्णे च भ्वा० सक० प० सेट् । कवति अकविट् चक्रान्
नदित् णिचि अचक्रावत् । प्रमिकवति ।

१० कं जलं बध्नाति बन्ध-अण्, केन वायुना बध्यते,

ध-कर्मणि घञ्, कोवायुः प्राणकयुर्वध्यते संबध्यतेऽला

धारे घञ् वा यथायथं वाक्यम् । १ उदरे तस्य

पीतजलनिरोधनात् तथात्वम् । २ धूमकेतो, प्रवहवा-

युना भिचोयमानत्वात्तस्य तथात्वम् ३ राहौ, तस्य

च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनसत्त्वेन क्रिया-

वत्त्वात् तथात्वम् ४ राजसभेदे च मेदि० पूजने

अमरः तस्य प्राणवायुधारकत्वात् तथात्वम् “आ-

पोमयः प्राणः” इति छ० उ० श्रुतेस्तस्य प्राणधारण

करत्वम् “पञ्चदशाङ्गानि माऽशीः काममयः पिनापोमयः

प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते” छ० उ० जनपानं विना

प्राणविच्छेदस्योक्तेस्तथात्वम् । “मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु

हृतमूर्ध्नि ; तदावेधात् कबन्धः स्यादेकोऽमूर्द्धा क्रियान्वितः”

इत्युक्तलक्षणे शिरःशून्ये ईक्रियायुक्तेदेहे अस्ती अमरः ।

“कबन्धाच्छिरसः खड्गशक्त्युत्पिपाणयः” देवीमा० ।

“नागानामयुतं तुरङ्गिनयुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्नीनां

दश काटयो निपतिता एकः कबन्धोरणे । तादृक्कोटि

कबन्धनर्त्तनविधौ खेचञ्चलत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने

रघुपतेः कोटिखड्गवराटारः” प्राचीनगाथा । “यस्य

नेयति वपुः कबधनाम्” चतुर्तोऽङ्गकबन्धस्यदः” माघः ।

“कथित् द्विषत्खड्गहृत्तात्तमाङ्गः सद्यो विमानमभूता-

सुमेध । वामाङ्गमङ्गसुराङ्गनः खं न्ययत् कबन्धं समदे

ददर्श” । “उजितं दृष्ट्वैत्यङ्ग कबन्धेयो न किङ्कर”

रघुः । तद्देहस्य शिरःशून्यत्वेऽपि वायोः सत्यग्निः सर-

न्नाभावेन वायुना सत्यस्यसत्त्वात् क्रियासम्भव इति बोध्यम्

७ मेघे निरुक्ते ५, ४ “निचीनवारं वरुणं कबन्धम्” इत्युक्तम्-

धिलत्योक्तम् “कबन्धं मेघम् कसुदकं भवति तद्विज्ञानं धीयते,

उदकमपि कबन्धस्यते बन्धिरनभतत्वे कमनिभतं इति”

ततोक्तेः तत् प्रथो० साधुत्वम् । कबन्धराजसकथा च भा० व०

२२७ अ० यथा । “दुःखयोकसमाविष्टो वैदेहोहरणाहिं वी ।

जम्भतर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ । यने मङ्गति त-

स्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श न्यगयूथानि द्वे-

माणानि सख्ययः । शब्दश्च घोरं सत्त्वानां दावान्नेरिव

दर्शितः । अपश्यतां सहस्रांश्च कबन्धं घोरदर्शनम् । मेघ-

पर्वतसङ्कायं सालक्ष्मणं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं

महोदरमहाघुषम् । यदृच्छयाथ तद्वचः करे जपाह

लक्ष्मणम् । विशादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ! ।

स राममभिषं प्रेक्ष्य कथ्यते येन तन्मुखम् । विश्वसृष्टा-

ज्वीरामं पश्यावस्थामिमां मम । हरणञ्च वैदेह्या मम

चायसुप्लवः । राज्यञ्च यच्च भवतस्मातस्य मरणं तथा ।

नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम् । इत्युत्तमि

द्विषीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् । इत्युत्तमार्थस्य

धन्या ये कुशलाजशो जलैः । अभिपिक्तस्य वदनं शोभं

शान्तघनं यथा । एवं बहुविधं धीमान् विललाप स

लक्ष्मणः । तस्यवाचाय काकुत्स्थः सन्मिष्यसन्ममः ।

मा विषोद नरव्याघ्र ! नैष कश्चिन्मयि स्थिते । किञ्चस्य

दक्षिणं बाहुं किञ्चः सद्यो मया भुजः । इत्येवं वदता

तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भ्रष्टतीक्ष्णेन नि-

कसस्त्रिजकारणवत् । ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेन

जघ्निवान् बभौ । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य स्मातरं राघवं

स्थितम् । पुनर्जघान पाश्वे वै तद्रूपो लज्जणो भयन् ।

गतासुरपतङ्गसौ कबन्धः सुमहान्ततः । तस्य देहाद्दिनि-

स्य पुरुषो दिव्यदर्शनः । दृश्ये दिवसाख्य दिवि

सूर्य इव ज्वलत् । पप्रच्छ रामस्तं वाम्नी कस्य प्रज्झि

पृच्छतः । का माया किमिदं चित्रमाचख्यं प्रतिभाति मे ।

तस्याचक्षते गन्धर्वो विशावसुरश्च नृप ! । प्राप्नो म्माङ्गस्येया-

मेन योनिं राजससंविताम् । रावणेन हृता सीता राम !

लङ्काधिवासिना । सुधीवमभिगच्छ त्वं स ते सत्यं करि-

ष्यति । एषा पत्न्या शिवजला हंसकारणवैर्युता ।

अयमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षं तडागिनी । वसते तत्र सु-

धीवत्तमिः सचिः सह । भ्राता वानरराजस्य वालि-

नो हेममालिनः । तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःषामूलं निवे-

दय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं श्रुष्टासि जानकोम् । भुवं
वानराजस्य विदितो रावणालयः । इत्युक्तान्वितो
दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मितं जन्तुसोभो प्रवीरो
रामलक्ष्मणौ । “वधनिधेयपक्ष कवन्मस्योपदेयतः” रघुः
कवन्मिन् पु० १ अभिभेदे “अथ कवन्मी काव्यायन उपेत्य
प्रच्छ” प्रश्नोप० । अथर्वणे इति । २ उदकयुक्ते त्रि०
“अथर्वणो न मरुतः कवन्मिनः” अ० ५, ५४, ८ । “कव-
न्मिनः उदकवनः” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

कवित्य पु० कपयस्त्रिष्वन्त्यत् तत्फलप्रियत्वात् स्था-क टुपो०
पक्ष बः । कपित्यष्टौ अमरटोका । [द्विरूपकोषः ।
कवित् पु० कवृ-यस्ये इलच् । १ कपिलयस्ये २ तद्वति त्रि० ।
कम् अव्य० कम्-णिङ्भावपक्षे विच् चादि । १ पादपूरणे, २ ज-
ले, कम्पम् । १ मज्जके ४ सुखे, शब्दर० कलिः कन्तः ५ मज्जके,
दैनिन्द्यायाम् शब्दचिन्ता० । “अथ ये प्रष्टव्येऽर्थाऽस्मिताय-
रेषु यन्त्रेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणासोऽस्मि-
तायरेषु नर्थाः कवोमिद्विति” यथा “यत्नोत मन्त्याय
कमरिणा” अ० ४, २०, ६, “कमिति पादपूरणम्” निर०
१, ६, उक्तेः पादपूरणार्थता “तन्वं जणुषे दृष्टे कम्”
अ० १, १२२, ११, “अथ कमिति पादपूरणे अथवा कमिति
सुखवचनम् सुखं यथा भवतीति” भा० “एवेदेवा पुरतसा
दृष्टे कम् १, १२४, ६, “कम् सुखेन” भा० “अरमयः सर-
पस्रराय कमलम्” अ० २, ११, १२, “कं सुखेन” भा० ।
७ जलधारके मेव “पितृसित्वं कं चित्” अ० १, १२६, २,
“कं चित् जलधारणं मेवम्” भा० । ८ सुखकरे “प-
ज्जिणं तोययाय कम्” अ० १, १८२, ५, “कम् सुखकरम्”
भा० ताः अस्यर्थे “कंशम्भ्रां वभयुस्तितयसः” पा०
वाद्यः सप्त प्रत्ययाः । कं कम् कंय कन्ति कन्त
कन्त कंय एते सुखान्विते त्रि० ।

कम् वाङ्मयां आ० आ० सक० सेट् । अतः स्त्रायै णिङ् आ-
हं धातुके वा । कामयते कामयती कामयताम् अकामयत ।
अपीकमत । णिङ्भावपक्षेऽपि चञ् अचकमत । कामयाम्
बभूव आस चक्रे चकमे । कामयिता-कमिता कामयिषीष्ट-
कमिषीष्ट । कामयिष्यते-कमिष्यते । कामनीयः कमनीयः
काव्यः । कामयितव्यः-कमितव्यः । कामी । कामयिता-
कमिता कामितः कान्तः । कान्तिः । कर्त्तरि अच् कसः कर्म-
ण्युपपदे अण् । स्वर्गकामः । उदित् कामयित्वा कमित्वा का-
न्त्वा । कामुकः कवः कमनः कामयमानः नि० काम-
यानः । काव्यते काव्यमानः । वज्र कामः सुव का-

मना । “नरपतिचक्रे मगयारतिम्” “निष्कृष्ट मयं चक्रे
कुवेरात्” “भीमकान्तैर्नृपगुणैः” “नवं वयः कान्तमिदं
वपुश्च” रघुः । “सोऽकामत वञ्चस्मां प्रजायेय” श्रुतिः
“रमणीकमनोयकपोलतले” सा० द० टी० । “स चेत् कामयते
दातुं तव सामरिसूदन !” भा० आ० १७२ । “सर्वान्
कामयते यैस्वति” कव्याशब्दे उक्तम् । “मीत्वा युक्तः का-
मितं सर्वशक्ते” भा० आ० ५८ “कामयाञ्चक्रिरे कान्ता-
न्तस्तुष्टानिशाचराः” “अकम्पनस्ततो योद्धुं चक्रे
रावणाक्षया” भट्टिः । अथर्वे काचित् पर० । “एवं रूपं
नलं यो वै कामयेच्छपितं कले ।” भा० व०
अ० । “न च सीता दशभोवः मनसापि हि कामयेत्”
“अकामोऽपि बलात् कामं दर्शनादेव कामयेत्” रामा० ।

अनु+कामनानुरूपकामनायाम् । अनुकामयते ।
अभि+आप्रिस्त्रिष्वेव कामनायाम् । “दासीं कन्यासहस्रेषु
यस्मिंश्चामभिकामये” भा० आ० १८ ।
नि+निःशेषकामनायाम् । “या तस्य ते पादसरोरुहार्हं नि-
कामयेत् साऽखिलकामलम्पटा” भाग० ५ स्क० १८, २२ ।
अतिशये च “निकामतप्ता द्विविधेन वज्जिता” कुमा०
प्र+प्रकर्षेण कामनायां अतिशये । प्रकामः ।

काम वाङ्मयां चुरा० आ० सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुमः ।
णिङन्तकमवत् सर्वम् । किन्तु तत् उदितप्रयोजनं चिन्त्यम् ।
कामक त्रि० कम्-णिङ्भावे अच् स्त्रायै क । १ मज्जके २ गो-
त्वप्रवर्तके ३ अभिभेदे पु० । ततः गोत्वापत्ये इज् । “कामकि
तद्गोत्वापत्ये पुंस्त्री वञ्चषु उपका० तस्य लुक् । कम्
कामकयः ।

कमठ पुंस्त्री कम्-कठत् । १ कूर्मै कच्छपशब्दे विवृतिः नि
जातित्वात् ङीष् । “कमठपृष्ठकटोरमिदं धनुः” महाना० ।
२ विष्णोरेकादशे अवतारभेदे । “सुरासुराणासुदधिं
मधूतं मन्दराचनम् । दध्ने कमठरूपेण पृष्ठे एकादशे
विभुः” भाग० १, २, १७ । ३ सुनानां जलपात्रभेदे न०
विश्वः । ४ वंशे पु० शब्दर० । ५ दैत्यभेदे पु० हेमच० ।
६ शङ्खकोट्ये पु० धरणिः ।

कमण्डलु पुं न० मण्डनं मण्डः कस्य जलस्य मण्डं जाति-
ता-कु अङ्गिर्वादि । कण्डू संन्यासिनां ब्रह्मचारिणाञ्च
१ जलपात्रभेदे, अमरः “मेखलासजिनं दण्डपुष्पीतं कम्-
ण्डलुम्” । “वैष्णवीं धारयेद्व्याघ्रं षोडशञ्च कमण्डलुम्” मतः ।
“अथशतीयोपहृताः कमण्डलोः” भावः । “कमण्डलु
कपादेन शिरसा च सहजावता” भट्टिः । २ मण्डपे,

मेदिनिः । ३८ उपाज्जातो च पुंस्त्री “कमण्डलुगन्ध-
तृष्पादज्जातिभेदः” सि० कौ० । तस्यापत्यम् “उष्पा-
ज्जो टज्” पा० टज् “लोपोऽकट्” पा० उ-
लोपः । कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो
वा युवादि० अण् । कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।
कमण्डलुतरु पु० कमण्डलुस्रदाकृतिस्तर्ः कर्म० । १५ ल-
ट्ठे रत्वमा० । कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कमन त्रि० कम-णिङभावे ताच्छित्ते युच् । १ कमनीये अ-
भिरूपे २ कामुकं च मेदि० । “कम्ना कमना युवतिः”
सि० कौ० । कमनच्छदः । “त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं
रविकरगौरवराश्वरं दधानम्” (वपुः) भाग० १, ६, ११ ।
करणे युच् । २ कन्दर्पे । ४ अशोकट्टके च पु० मेदि० ।
५ ब्राह्मणे पु० हेमच० । [हेमच० । स्त्रियां ङीष् ।
कमनच्छद् पुंस्त्री कमनः सुन्दरः कटोऽस्य । १ कङ्कपविणि ।
कमनीय त्रि० कम-णिङभावे कर्मणि अनीयर् । १ मुन्दरे,
“रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटोररसैरलसः”
सा० द० टी० । “रुचिरं कमनीयतरा गमिता” माघः ।
२ कामनायोग्ये वाञ्छनीये च । “अनन्यनारीकमनीयम-
हम्” कुमा० । कमनीयस्य भावः “शोषधातुगुरुपोत-
मादृशुज्” पा० तुज् । कामनीयक तद्भावे न० ।

कमन्तक पु० कम-बा० भ् स्त्रायै क । अर्थभेदे तस्य गोला-
पत्यम् इज् । कामन्तकि तद्गोलापत्ये पुंस्त्री बहुल्ये
उपका० इजोक्तुः । कामन्तकयः कमन्तकाः ।

कमन्त न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम् । तत्र हि कबन्धमिति
अर्थं व्याख्याय कमन्धम् इति मध्यपाठे कम् अन्धम्
इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कमन्धमित्येकं नाम परम-
तदेनोक्तम् ।

कमर त्रि० कम-णिङभावे अरच् । कामुके जञ्जल०
कमल पु० कम-ट्ठादि० कलच् । १ पद्मे तद्भेदस्य त-
द्वर्णभेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“कमलं शीतलं वर्णं मधुरं कफपित्तजित् । तृष्णा-
दाहक्षयिस्फोटविषशोषनार्थनाशनम् । विशेषतः सितं
पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं ज्ञेयं
नीलमिन्दीवरं स्मृतम् । धवलं कमलं शीतं मधुरं
कफपित्तजित् । तस्मादत्यगुणं किञ्चिदत्यद् रक्तो-
त्पलादिकम् । मूलनालदलोत्फुल्लफलैः सस्य-
दिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राचैर्विशिन्यादिश्च
वा स्मृता । आदिगन्धालिनी कमलिनीत्यादि ।

पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा खवणा च वा । पिप्ता-
खकफतृक्ष्णा वातविघ्नकारिणी । अथ नवपलादि ।
संवर्त्तिका मरदलं बीजकोषस्तु कर्णिका । किञ्चलः केश-
रः प्रोक्तः मकरन्दो रसः स्मृतः । तृष्णालं पद्मनालं
स्यात्तथा विवर्त्तिता स्मृतम् । संवर्त्तिका हिमा तित्ता
कषाया दाहहृत्प्रणुत् । मूलकच्छुगदव्याधिरक्तपित्त
विनाशिनी । पद्मस्य कर्णिका तित्ता कषाया मधुरा
हिमा । मुखगैश्च कल्लो तृष्णाखकफपित्तनुत् । किञ्चलः
शीतलो हृष्यः कषायो पाहृकोऽपि सः । कफपित्तह-
षादाहरत्तार्थोविषशोषजित् । मृणालं हृष्यमधुरं
पित्तदाहक्षयिज्जुह्व । दुर्जरं खडुपाकञ्च सन्यानिब-
कफप्रदम् । संपाहि मधुरं हृदं गालूकमपि तद्गुणम् ।
“नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” रघुः । “प्रत्यक्षेषु
स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः” “धारापातैस्त्वमिव कम-
लान्यभ्यवर्धन्तु खानि” मेघ० “अमलकमलराशेः” बीला०
“न कमलं कमलमभयदम्भसि” भाषः । कमलयोनिः कम-
लासनः । २ क्लोन्नि ३ भेषजे ४ सलिले ५ ताम्बे हेम०
ईश्वरभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ७ लक्ष्म्यां दवरनाथ्यं
स्त्री मेदि० । ८ शरसपत्रिणि अमरः कमलनामनामत्वा-
त्तस्य स्त्रियां ङीष् । १० स्नानास्थाने जम्बीरभेदे
स्त्री “रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमलानागरङ्गकम् । फला-
न्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” तन्त्रसा०
गुरुररणनियमे । तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा । “मि-
टनिम्बफलं खाद गुरु मारुतपित्तनुत् । प्ररोगविषध्वं-
वि कफोत्कृष्टि च रक्ताहृत् । शोषारुचिदृषाच्छर्दिहरं
बल्यञ्च टं हृष्यम्” ११ मिथिलास्ये नदीभेदे स्त्री । १२ कन्दो-
भेदे स्त्री । तल्लक्षणं उत्तरलावल्यां द्विधोक्तम् यथा “द्विगुण-
नगणसहितः सगणरुह हि विहितः । फलिपतिमति-
विमला क्षितिप ! भवति कमलेति” “वसुभिः प्रमिता सग-
णविहिताः पुनरेकमितोनिहितो गुरुरने । यदि सत्-
कप्रयोविषसन्तयोऽभिधया कमलेति तदाकलयन्ते”
(गोलापी) १३ पाटलवर्णे १४ तद्वति त्रि० “शवलाय खाहा
कमलाय खाहा पुत्रये खाहा तैति० ७, १, १८, १ ।
अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां बहुादि० वा ङीष् । कमली
कमलानां संघः खण्ड । कमण्डलुखण्ड पद्मसंघे न०
तस्य देशः पुष्क० इति । कमलिनी भावप्र० उक्ते बीज-
कोषादौ स्त्री “कमलिनीमलिना दिवशात्त्ये” उल्लङ्घः ।
“उल्लोमलयतालेन लघुमध्ये स्फुरेदुगुरः । सप्तदशाक्षरं-

युक्तः कमलोऽयं भयानके"सङ्गीतशास्त्रोक्ते १५ भु बभेदे पु०
कमलकोट पु० कमलवर्णः कीटः । कीटभेदे तत्र भवादौ
पलद्या० अण् । कामलकोट तद्भवे त्रि० ।

कमलकीरक पु० कमलवर्णः कीर इव कायति कै-क ।
कीटभेदे तत्र भवादौ पलद्या० अण् । कामलकीर-
क तद्भवे त्रि० ।

कमलज पु० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलाज्जायते जन-
ड । प्रह्लादि चतुर्मुखे कज्जजगद्धे विवर्तितः । "अश्विनम-
दह-कमलजगर्गशूलभूदित" उच्यते ० । तद्भेदात् २२-
विष्णोर्नक्षत्रे च तस्य तदधितत्वात्तात्पर्यम् । २५ पद्मजात-
मात्रे सध्यादौ त्रि० । कमलजातपद्मजातादयोऽप्यत्र ।
कमलभिदा स्त्री ईत० । कमलपाटने ततो भवादौ पलद्या०
अण् । कामलभिद तद्भवे त्रि० ।

कमलयोनि पु० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरूपतिसंस्था-
नमस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । कज्जजगद्धे विवर्तितः । पद्म-
योन्यादयोऽप्यत्र । ईत० । २ कमलानामरूपतिसंस्थाने स्त्री ।

कमलबीज न० ईत० । (कमलगङ्गा) पद्माचे भावप्र० तद्गुणा
उक्ता यथा "पद्मबीजं हिमं खाद कषायं तिक्तं गुरु ।
विष्टम्नं दृष्यं कृत्स्नं गर्भसंस्थापकं परम् । कफातहरं
बल्यं पाहि पित्ताक्षदाहनुत्" ।

कमलाकर पु० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् । १ पद्माकरे
तडाके । २ पद्मानां समूहे च । "हरिदश्वःकमलाकरानि
वरेषुः । कमलाकरभट्टनिर्मिते २ स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कमलादि त्रि० वार्तिकोक्ते संचाये" खण्डप्रत्ययनिमि-
त्ते शब्दगणे स च गणः "कमल अस्मिन् पद्मिनी नलिनी
कुमुद सरोजपद्म नलिन कैरविष्णी" व्याकृतिगणः तेन क-
दलीखण्डमित्यादि सिद्धिः ।

कमलापति पु० ईत० । नारायणे ससुद्रात् लक्ष्म्या व्यावि-
र्भूतिसुरवर्णा तथा विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतित्वेन
वरणं भाग० ८, ८ अ० वर्णितं यथा
'ततस्ततो नृपदल्लुगुर्गङ्गातेर्विर्षपती हेमलतेव सा बभौ ।
विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसदृ-
शम् । गन्धर्वसिद्धासुरयक्षचारणलपिपदेयादिषु ना-
न्वविन्दत । नूनं तपो यस्य न मन्द्यनिर्जयोऽज्ञानं क्वचि-
त्तत्र न सङ्गवर्जितम् । कश्चिन्महास्तस्य न कामनिर्जयः
स ईश्वरः किं परतोऽप्यप्राप्तयः । धर्मः क्वचित्तत्र न भूत-
सौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न सुक्तिकारणम् । धीर्थं न
धुःखेऽप्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः ।

कविश्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलं क्वचित्दप्यस्ति न वेदमा-
युषः । यत्रोभयं कुलं च सोऽप्यमङ्गलं सुमङ्गलः कश्चन का-
ङ्गते हि माम् । एवंविश्वश्याव्यभिचारिसदृशैर्वीरैर्निरजै-
काश्रयतागुणाश्रयम् । वत्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रत्ना सु-
कुन्दं निरपेक्षभीषितम् । तस्यां स देश उग्रतीर् नवकङ्क-
मालां माद्यन्धुव्रतवक्रुथगिरोपघुष्टम् । तस्यौ निधात
निकटे तदुरः स्वधाम सन्निडहासविकसन्नयनेन याता
तस्याः श्रियस्त्रिजतोजनको जनन्या वक्षोनिवासमकरोत्
परमं विभूतेः । श्रीः स्वाः प्रजाः सकल्येन निरीक्षणेन
यत्र स्थितं धयत साधिपती स्त्रिलोकान् । शङ्कतुल्य-
स्मदङ्गानां वादिताणां पृथक् स्वनः । देवालुगानां स-
स्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् । प्रह्लादहार्दिकरोसुखाः सर्वे
विश्वसृजो विभुम् । ईडिरेऽवितर्षन्तं सत्सिद्धैः पुण्य-
धिणः । श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ।
शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्हृतिं पराम् । निःसत्या
लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतलपाः । यदा चोपेक्षिता ल-
क्ष्म्या बभूवुर्देवदानवाः । पद्मापतिकमलालानादयोऽप्यत्र ।

कमलालया स्त्री कमलमालयो यस्याः । लक्ष्म्याम् ।
कमलारुख पु० ईत० । नारायणे "सान्ध्यमाप कम-
लासखविष्कसेनेनेत्यादि" माघः ।

कमलासन पु० कमलमासनं यस्य । चतुरानने ब्रह्मणि ।
"कान्तानि पूर्वं कमलासनेनेन" कुमा०

कमलासनस्य पु० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम् ।
तत्र तिष्ठति स्था-क । विधातरि यथा च तस्य विष्णु-
नाभिकमले स्थितस्तथा कज्जजगद्धे उक्तम् ।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्योदेशे" पा०
पुष्क० ङनि । १ कमलाधारदेशे पद्माकरे शब्दर० २ कमल
ससुद्राय रूपपद्मलतायाश्च । "पुष्पिताः कमलिनीरिति
द्विपः" रघुः

कमलीत्तर न० कमलमिवोत्तरसुलक्षम् । कुसुम्पुष्पे अमरः
कमा स्त्री कम-ण्डभावे बा० स्त्रियां भावे अ । शोभायाम्
राजनि० ।

कमिष्ट त्रि० कम-ण्डभावपक्षे ढच् । कामुके स्त्रियां ङीप् ।
कमिली "अनुकामिकाभीकाः कमिता" पा० । अति-
शयेन कमिता ईयसुन् हणोलोपः । कभीयस् कान्ततरं
त्रि० स्त्रियां ङीप् । इदन्तु कमिड कान्ततमे त्रि०

कम्य पु० कपि-चलने घञ् । गात्रादिकम्ये विपयी । "यदा
उले चन्द्रमसः कस्यादिरुत्तरो रुचः" भाग० १, ७, १०

कस्य वृत्तानं च च वातादिना प्रेरणात् स्वावरस्य भूष्यादे-
भवेति देहादेस्तु मनसोपिकारभेदेन वातादिधातुना च
चातनात् भवति । च च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारि-
भावविशेषजन्यः यथोक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारि-
भावान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने “आवेगः सम्प्रभक्त
'इत्युपक्रम्य “गजादेः सम्प्रभक्त्यादिः”। “यौख्यापराधादिभवं
भवेच्चल्लक्षणमुपता । तत्र स्नेहः शिरःकम्पतर्जनाताडना-
दयः” । मनःक्षेपस्वप्नकारी पक्षाद्यावेशनादिजः । भूपा-
तकम्पप्रक्षौद्रकेनखाळादिकारकः”। “मिन्द्राक्षेपापमानादेर-
सर्पसोऽभिविनिष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभक्तोत्कर्जनादि-
कृतम्” । “परकोयात्मदोषाद्यैः यत्कानर्थस्य तर्कणम् । वै-
वर्ण्यकम्पवैख्यैर्भूमौष्णोत्कम्पादिकम्” । “निर्घातं
विद्युदुत्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः” । “रत्नायासमनस्ताप-
क्षुत्पिपासादिस्मृता । ग्लानिनिर्घ्राणता कम्पकाश्यानुत्-
साहतादिकम्” । कम्पश्च भयानकुरचस्यानुभावः यथाह तत्तैव
भयानकं प्रकृत्य “अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
प्रलयस्नेहरोमाञ्चकम्पादिप्रवृत्त्यादयः” । रौद्ररसस्य व्यभि-
चारिभः वक्ष्यथाह तत्तैव रौद्रं प्रकृत्य “उपतावेगरोमाञ्च
स्नेहनेमघबोधः । मोहामर्षादयश्चात्र भावाः सुख्यभिचारि-
भः” । शृङ्गारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि
जन्यते इति भेदः । उपरादिकृतकम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्धः ।
तद्विद्वतिर्ज्वरघण्डे दृश्या । दिङ्मात्रमुक्तं भावप्र० “व्यथा-
नेपथ्यनिद्रानाराधविटम्भादयो वातजाः” । यौतानिखेन च हे-
हस्य कम्पौ जायते । अतएव “सहसा सहसा कतनेपथुः”
मात्रे वक्ष्यितम् ।

कम्पन लि० कपि-युच् । १ कम्पयुक्ते । भावे ल्युट् । २ चक्षणे
न० भेदि० । लिच्-युच् । ३ कम्पयितरि लि० “इन्द्रभे त्वं
सपत्न्यानां घोवावृदयकम्पनः” । इन्द्रभिपूजासन्तः । “प्रक-
म्पनेनातुचकम्पिरे सुराः” साचः “एवसन्ता जलसुकार्भ-
र्त्ता हृदयकम्पनम्” भा० स्था० ४७ अ० । ४ शिथिले क्ततो पु० ।
५ लक्षणे भेदे च । “प्राचैस्तथा गदाभिश्च परिवैः कम्पनेस्तथा”
“जडता गद्गदा बाणो राज्ञौ निद्रा भवत्यपि । प्रसव्ये
नयने चैव सुखसाधुस्यैव च । कपोलखण्डस्य खिक्कानि
सन्निपातस्य लक्षयेत् । सन्निभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्प-
नसंज्ञकः” भावप्र० उक्ते । ६ सन्निपातकञ्चरभेदे पु० ।
कम्पलक्ष्मन् पु० कम्पः लक्ष्मं यस्य । वायौ त्रिकां तस्य स्या-
वराणां चलनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

काम्या स्त्री तपि-भावे च । चक्षणे हेमच० । [हेमच० ।

कम्प्याक उ० कम्प्या चक्षणेन कावति प्रकाशते कै-क। वायो
कम्पित० न० कपि-भावे क्त। १कम्पे यङ्-च० कपि-णिच्-
भावे क्त। २चाक्षणे “अनोक्तकम्पितपुष्पमग्निः” रघुः
कर्त्तरि क्त। ३कम्पयुक्ते लि०। णिच्-कर्मणि क्त।
३वाकिते लि० “अतिवपलकपिपुलकम्पितकम्पिज्ञव्यूतप-
ल्लवफलसयवैः” काद० “आद्यकोष्ठवृत्तितां प्रकम्पनैः कम्पि-
ताम्” माचः।

कम्पिन् लिङ्कस्य-णिनि । १कस्ययुक्ते णिच् णिनि । २कस्य-
यितरि “नीतो योत्रो शिरःकम्पी तथा लिङ्गितपाठकः ।
अनर्थोऽस्यकगृह्य षष्ठे तं पाठकाधमाः” ति० त० ७० ।
कम्पिल उ० कस्य-इत्थ । रोचन्याम् (कमलागुडि) कम्पलः ।
७०० कम्पीककम्पिल्ययञ्चौ तत्पार्थे रानसुनुटादयः ।
कम्पिल उ० कपि-इत्थ । रोचने इत्थभेदे । “कम्पिलः कर्क-
शयन्द्रो रक्ताक्षोरोचनोऽपिच । कम्पिलः कफपित्तासक्तमि
शुल्भोदरप्रधान् । इन्नि रेची कटूष्णच मेहानाहवि-
पाण्डुरत्वं भावप्र० । १ नगरभेदे “देवी कम्पिलवासिनीम्”
यजु० २३, १८, काम्पीलेति पाठान्तरम् । काम्पीले नगरे
वासिनीम्” वेङ्कटी० कम्पिल “इत्थचकरजुभेदः (खाटाकर-
नजा) इत्येके” अतिचपलकपिजुलकम्पिकम्पिलस्य तृपल्लवफ-
लशबलेः” काद० स्वार्थे कञ् कम्पिलकोऽप्य त्वाथे ।

काम्यप्रति० कपि-शिव् कर्मणि यत् । वाङ्मन्त्रे “सत्यधर्म
इवाकाम्यः” रामा० ।

कम्प लि० कृपि-र । कम्पशीले “विधाय कम्पाणि सुखानि
कम्पति” नैष० । [प्रनिकम्पति

कस्य गतो भ्या० पर० सक० सेट् । कस्यति कस्यस्योत् चकस्य
कस्यर पु० कस्य-कस्यरन् । १चित्तपथो २तद्वति लि० चन्द्र० ।
कस्यल पु० कस्य-कस्य कं, कृतविति गिरोऽस्य वा वकति वक्त
वंबरे कश्च वा ११सर्पभेदे २नवादेर्गलस्यरोमरूपसाक्षायां,
३प्रावारे, ४कनौ च । ५स्नानासंख्याते मेघकोमनिर्घाति
वस्त्रासनादौ, ईजले न० ७उत्तराशक्ले च मेदि० । ८मृग-
भेदे पु० छौ० जटा० स्त्रियां छौब् । ९न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रा-
वारान् कस्यलाः"राभा० । "कस्यलवनं न बाधते शीतम्" ।
विदग्धसु० । कस्यलनामश्च नागलोकपतिः "ततोऽधस्तात्
पाताले नागलोकपतयो वास्तुकिप्रमुखाः शङ्खकुक्षिकम-
हाशङ्खश्चेतधनञ्जयधृतराष्ट्रश्चैव लङ्कस्यलाश्चतरदस्तादयो
महाभोगिनो महासर्वांगिवर्धनः" नाग० ५, २४, ४२ ।
"कस्यलाश्चतरो चापि नागः काञ्चीयकसाय"भा० व्या०
३५, नागनामकीर्त्तने । कस्यश्च वदन्वदभास्यः "कस्यलाश्चतरो

नामौ धृतराष्ट्र बणाङ्गको भा० स० ए० १३ अ० २४ पक्षे कथने ।
तद्विहिते प्रयागस्य ऽतीर्थभेदे च । ‘प्रयागं सुप्रतिष्ठानं
कम्बलाचरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेवा प्र-
जापतेः’ भा० व० ८५ अ० । प्रयागस्य तीर्थं कथने ।
कम्बलवर्हिष उ० अन्वकन्दपत्य पुलभेदे “कुतुरोभजमानश्च
शुचिः कम्बलवर्हिषः” भाग० ६, २४, ११ । अन्वकस्येति
शेषः । “कुतुरोभजमानश्चिकम्बलवर्हिषाख्यासाध्यान्वकस्य
पुत्राः” तट्टीकायां, श्रीधरधृतपराशरवाक्यम्
कम्बलहार ति० कम्बलं हरति हृ-अण् उप० ४० ।
। कम्बलहारके । २ अर्धभेदे उ० तस्य गोत्रापत्यम् इज् ।
कम्बलहारि तदपत्ये पुं स्त्री बहुत्व ऽस्त्रियां तस्य लृक् ।
कम्बलाः तद्गोलपुनपदैश्च । [बहु० । २ तपर्ययुक्तो लि० ।
कम्बलार्थं न० कम्बलरूपस्थणम् इहः । । कम्बलरूपे स्थले
कम्बलिवा स्त्री लुङ् कम्बलः ई-स्वार्ये कन् तुल्यः । । लुङ्-
कम्बले । २ कम्बलवृत्तजातिस्तियाञ्च । ततः चतुरर्थ्यां
पक्षा० फक् । कम्बलकायन तत्सन्नित्तददेशादौ लि० ।
कम्बलिन् लि० कम्बलः गच्छकम्बलः प्रयतोऽप्यस्य कम्बल+
प्राप्त्यप्ते इनि । द्वये “गन्तो कम्बलिवाङ्गकम्” असरः ।
कम्बलिवाङ्गक न० कम्बलिना द्वयेण वाङ्मात् बहु-कर्मणि
एत्वं संज्ञायां कन् । द्वयोश्चो यक्ते गन्त्याम् असरः ।
कम्बलीय लि० कम्बलाय हितं छ । कम्बलसाधने उत्था-
वाम् । संज्ञायाम् । “कम्बलाच्च संज्ञायाम्” पा० यत्
कम्बल उत्थापकश्चेति न० ।
कम्बि स्त्री कम्बति अच्चाद्यनया कम्ब-गतौ करणे इन् ।
द्व्याम् असरः (हाता) वा डीप् कम्बीत्यप्यत
कम्बु ड० न० कम्-उन् बुक् च, कम्ब-गतौ कृग्या० उन् वा ।
। गङ्गे असरः । “कम्बोः संपत्नीकृतः” सुरारिः ।
“महात्मा चारुस्वर्गाङ्गः कम्बुपीथोमहाभुजः” भा० व०
। १६ अ० । २ गङ्गे २ गङ्गूके ४ वलये च मेदि० । ५ कुर्वर
वल्गु उ० ईतइति लि० । ७ पीवायाम् दमकके च
(फोपाहाङ्) स्त्री हेम० स्त्रीत्वे अप्राणिजातित्वात् वा
जङ् । वक्ष्यमाण मङ्गमयः सधवाधार्यालङ्कारभेदः ।
‘गतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमवत्किंकाः । कम्बु-
केयूरधारिण्यो निष्ककण्ठः खड्गकृताः” भा० स०
५६ अ० ११ “पिनङ्गुकम्बुः पाणिभ्यां हतोर्यां प्रकृतिं गतः”
भा० वि० २ अ० पीवार्थं “प्रतिष्ठक्य कुण्डले दीर्घं च
कम्बूपरि हाटकौ शुभे” भा० वि० ११ अ० ।
कम्बुकण्ठी स्त्री कम्बुरिव कण्ठीऽस्याः आकृत्वात् डीप् ।

१कम्बुचीयाम् । सार्थे कम्बु कश्चिद्वक्तव्यम् । बङ्ग-
 १तथाकश्चिद्वक्तव्यम् । स्त्रियां साङ्गत्वात् वा ङोप् ।
 कम्बुका स्त्री कम्बुरिव काष्ठेन कायति कै-क । १कम्बुगन्ध-
 याम् रत्नाम् । सार्थे कम् । कम्बुशब्दार्थे १चीवायाम् स्त्री
 कम्बुकाष्ठा स्त्री कम्बु चित्रवर्णं काष्ठमस्याः । अश्वगन्ध-
 याम् । राजनि० ।
 कम्बुचीवा स्त्री कम्बुरिव रेखात्रययुता चीवा । शङ्खद्वय-
 रेखात्रययुक्तायां १चीवायाम् । कम्बुरिव चीवास्य । १तथा
 भूतचीवायुक्ते लि० ।
 कम्बुचीवादि पु० कम्बुचीवा आदि र्यस्य । घटत्वजातिव्यञ्जके
 आकृतिभेदे कम्बुचीवाष्टुधुम्नोदरपद्मतयोहि घटत्वजाति-
 व्यञ्जकाः । कम्बुचीवादेशे गुरुत्वात् नावच्छेदकत्वं तेन क-
 म्बुचीवादिमास्तीत्यादौ कम्बुचीवादेशेर्भावप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वम् किन्तु “सम्भवति लघौ गुरौ तदभावा-
 दिति” न्यायात् समनियतं अनतिरिक्तवृत्ति घटत्वमेव-
 तत्तावच्छेदकम् । इतरत्र गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वानङ्गी-
 कारेऽपि शक्यताया अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियतइत्यतः कम्बु-
 चीवादिभानिति पदस्य कम्बुचीवादिमत्वमेव शक्यताव-
 च्छेदकं न घटत्वमिति भेदः इत्याकरे स्थितम् ।
 कम्बुपुष्पी स्त्री कम्बुः शङ्ख इव पुष्पमस्याः । शङ्खपुष्पाम्
 राजनि० । [इति ङोप् । शङ्खपुष्पाम् राजनि० ।
 कम्बुमालिनी स्त्री कम्बुनी तन्ममपुष्पाणां मातास्त्वस्याः
 कम्बु लि० कम्बु-गतौ कू अस्मन् हनुभज्यस्व कम्बु इत्यादि-
 नि० । १परद्वयापहारके उल्लङ्घन० । कम्बुशब्दात् स्त्री-
 त्ते ङङ् । १कम्बुशब्दार्थे स्त्री ।
 कम्बोज पु० कम्बु-ओज । १कम्बुभेदे, १शङ्खभेदे भेदि० “पञ्चमदं
 समारभ्य ऋच्छाद्विषयपूर्वतः । कम्बोजदेशः इत्युक्तः” इत्युक्ते
 ३देशे च । कम्बोजे जातादि कच्छा० अण् । कम्बोज तच्छा-
 तादौ लि० अनुष्यतत्स्ययोस्तु वुञ् । कम्बोजको मनुष्यः
 कम्बोजकं हसितमित्यादौति भेदः । बङ्गत्वे तु तस्य कुक्
 कम्बोजाः कम्बोजजातेषु । कम्बोजस्य राजानः “कम्बो-
 जाङ्गुक्” पा० लुक् । कम्बोजास्तद्वजेषु । “कम्बोजाः
 समरे सोढुं तस्य धीर्यमनोहराः” रघुः । अत्र कम्बोजा
 इत्यपपाठः राजनि “कम्बोजाङ्गुक्” पा० लुक्विधानात् । कम्बो-
 जाभिजनपरत्वे दीर्घपाठः समर्थनीयः इत्येके । कम्बो-
 जोऽभिजनोऽस्य सिञ्चा० अण् । कम्बोज कम्बोजदेशा-
 भिजने लि० । अथस्तु देशः दृष्ट० व० कूर्मविभागे
 नैर्ऋत्यां दिशि कथितः यथा “नैर्ऋत्यां दिशि देशाः पञ्च

कम्बोजसिन्धुवीरोराः” सुखयत्नेन वसावे भयूरव्य०
पूर्वनिपातः कम्बोजसुख इत्येव । कम्बोजदेशस्यसन्निधासु
यनकैः क्रियाकोपात् शुद्धत्वमाप्ताः यथाह महः । “यम-
कैस्तु क्रियाकोपादिनाः क्षत्रियजातयः । उपसत्त्वं गता
लोके ब्राह्मणादर्थनेन च । वीर्यकाचौद्धृष्टविष्टाः क-
म्बोजाः यवनाः यकाः । पारदाः पञ्जवाचीनाः किराता
दरदाः खसाः”

कम्बोजादि वार्त्तिकोक्ते तद्वाजप्रत्ययस्य लुग्निमित्ते
यद्वगणे स च गणः “कम्बोज चोल केरल यक यवन”
कम्बुतायिन् इ० कम्बुविवातायी । यद्वत्तस्य चोत्पूर्वकाये
यद्वृषिष्ठे ।

कम्भ लि० कम्+मत्वर्थे भ । १ जल्युक्ते २ सुखयुक्ते च ।
कम्भारी स्त्री कं जलं विभर्ति कम्+भ-अण् उप० स० । गा-
म्यायाम् (गाम्भार) । राजनि० । सुग्व० मते षष् तस्य
विन्त्वात् रंप् । सि० कौ० मते तु गौरा० ङीप् इति
भेदः । तस्याः शीतवीर्यत्वात्तथात्वम् ।

कम्भु न० कं जलं तद्वच्चैत्यं विभर्ति—भट्ट-डु । उशीरे
राजनि० तस्य शीतवीर्यत्वात् तथात्वम् ।

कम्भ लि० कम्+णिकभावे र । मैयुनेच्छायुक्ते । कासुके
खमरः । २ मनोहरे च । “कम्भा कम्भनाः युयतिः” सि० कौ०
कय लि० किम्+उषो० वेदे कयादेशः । किंयद्दार्थं “न किं
वहन्त्य पश्येत्त कयस्य चित्” भा० १, २७, ८ । “नि घू न
जातिमति” कयस्य विज्ञेजिष्ठमितिः । १२६, ५ “नरोऽभि-
माति” कयस्य चित्” ८, २५, १५ ।

कयस्या स्त्री कं जलं याति या-ङ तथा सती तिष्ठति स्या
क । काकोल्याम् जीरस्वामी

कयाधू स्त्री जम्भासुरकन्यायां हिरण्यकशिपुभार्यायाम्
“हिरण्यकशिपोर्भायां कयाधूनां दानवी । जम्भस्य त-
नया दत्ता सुपुत्रे चह्वरः सुतान् । संहृदां प्रागुहृदां
प्रहृदां हृदामेव च” भा० ६, १८, ६ ।

कर पु० कीर्यते विक्षिप्यतेऽनेन कृ-करणे व्यप् । १ हस्ते
हस्तिगुण्डे च तयोर्जङ्घादिश्लेषसाधनत्वात् तथात्वम्
२ कर्म्मणि व्यप् । ३ करणे भेदिनिः । तत्र हस्तकिरणयोः
“प्रतिब्रूयतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाध-
नता । अथवास्वनाय दिनभक्तुर्भूषण पतिष्यतः करषह-
स्मति” “स्थितः करापरैरसमपातिभिः” भावः । हस्ते “के-
याजीवोमधःकायं संक्षृयेत् धरणीमपि । यदि क्षृयति
चैतानि भूयःप्रकाशयेत् करम्” आ० व० देवस्य नेत्रसु-

वृत्तिः “वातः काश्चनपिङ्गरे न्यपकराम्बोजैस्तनमार्ज-
नम्” उद्भटः । “तथा वातकरे दय” महः । कं सुखं राति
रा क । ४ राजपात्रे राजस्ये तत्र राजपात्रकृतयोः
“अथम्भवदुपनरसा यताक्षिपरिषेविता । करं न सक्ते
राजन् ! भूमिर्नैवधूरिव” । “तस्मि तव ज्ञापानेनै नियतं
चक्रवर्त्तिनी । आससुहृत्क्षीणोऽपि भवान् यत्र करप्रदः”
उद्भटः । यथा च राज्ञा करनिवेद्यनं राष्ट्रं करणीयं
तथा महोक्तम् यथा

“क्रयविक्रयभञ्जानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्च
सम्पत्त्य वणिजो दापयेत् करान् । यथा फलेन युज्येत
राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् । तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रं
कल्पयेत् सततं करान् । यथात्मात्मनदन्त्यायं वार्थी-
कोवत्सुषट्पदाः । तथास्यास्यो पद्मार्तिव्यो राष्ट्र-
श्राप्ताब्दिकः करः । पञ्चाशद्भागं आदेवो राज्ञा पशु-
हिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो ह्यदश एव
वा । आददोताय षड्भागं द्रुमांसमधुवर्षिणाम् । ग-
म्बोपधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रपाकटणा-
नाञ्च वैदस्य च चर्म्मणाम् । मृगस्ययानाञ्च भाण्डा-
नां सर्व्वस्याश्वमयस्य च । न्वियमाणोऽप्याददीत न-
राजा श्रोत्रियात् करम् । न च क्षुधाऽस्य संवीदेच्छो-
त्रियो विषये वसन् । यस्य राजस्य विषये श्रोत्रियः
सीदति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमकिरेणैव सीदति ।
श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्मग्रां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत्
सर्व्वतश्चैनं पिता उत्तमविशेषम् । संरक्ष्यमाणो राज्ञा
यं कुरुते धर्म्ममन्त्रहम् । तेनार्थुर्नैवेत्तं राष्ट्रं इविषं
राष्ट्रमेव च । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करवर्त्तिनम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रं पृथगजनम् । काच
कान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांशास्तोपजीविनः । एकैकं कार-
येत् कर्म्म मासि मासि सङ्गीपतिः । नोक्त्रिण्यादात्मनो-
मूलं परेनाद्यातिहृष्यात् । उक्त्रिन्दन् ह्यात्मनो मूलना
त्मानं तांश्च मोहयेत् व्याख्यातस्ते दें कुल्लु कम्भट्टेन
“क्रयविक्रयमित्यादि । कियता मुखेन शीतमिदं वस्त्र-
खवणादि द्रव्यं विक्रीयमाणश्चात्र कियञ्चभ्यते किय-
हूरादानीतं किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकस्यपादिना
परिव्ययेन खनं किमस्यारण्यदौ चौरादिभ्योरण्यः
रूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कौऽस्य इदानीं कामयोग-
इत्येतद्वेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् । यथेति । यथा
राजाऽनेकपादिकर्म्मणः फलेन, यथा च कार्ष्णिक्वणिगादा-

क्षत्रियाणादिकर्षणं फलेन सम्बध्यते । तथा निरुप्य राजा सर्वदा राट्वात् करान् गृह्णीयात् । अथ दण्डान्माह यथेयादि । यथा जलौकोवत्सम्भरः सोऽस्योक्तानि रक्ततीरमधूनि अदन्तेऽयं राजा मूलधनमनुच्छिन्दताऽ-
ल्लोऽल्लोऽराट्वादादिकः करो याद्यः । तमाह पञ्चाशद्गा-
गो राज्ञा यज्ञोतव्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वा-
दशो वा भागो याद्यः भूयत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादि
क्षेत्रावगौरवामेयोऽयं बल्लल्पपृष्ठविकल्पः । आद-
दातेत्यादि । पलशकटणानामित्यादि । द्रुगन्दोऽत
उत्तवाचकः दण्डादीनां अश्रमयान्तानां षष्ठोभागो ला-
भादुपज्ञोतव्यः । न्ययसाधयति । क्षीणधनोऽपि राजा
श्रौतियमाज्ञाणात् करं न गृह्णीयात् न च तदीयदेशे
वसन् श्रौतियः वसुक्त्या अवसादं गच्छेत् । यस्मात्
यथेयादि । यस्य राज्ञो देशे श्रौतियः क्षुधाऽवसन्नो भवति
तस्य राट्मपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा र्शघ्नवसादं गच्छति ।
यत एवमतः नृतेति । शास्त्रज्ञानासुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य
तदनुकूलं धर्मादनपेतां जीविकासुपकल्पयेत् चौरादि-
भ्यश्चेनम् औरसं उत्तमिव पिता रक्षेत् । यस्मात् संरक्ष-
माणस्तथादि । स च श्रौतियो राज्ञा सस्यपत्न्यमाणो
यं धर्म्मं प्रत्यूहं करोति तेन राज्ञा आयुर्द्धनराट्वाणि व-
र्द्धन्ते । यदिति । राजा स्वदेशयाकपर्णादिस्वल्पमूल्य-
वस्तुकयविक्रयादिना जीवन् नितकृत्जनं स्वल्पमपि
कराख्यं वर्षेण दापयेत् । कारुकानिति । कारुकान् कृ-
पकारादीन् शिल्पिभ्य ईषदत्कृत्तान् शिल्पिनश्च लोहकारा-
दीन् शूद्रांश्च देहकृत्सोपजीविनो भारिकादीन् मासि
मास्येकं दिनं कर्म्म कारयेत् । नोच्छिन्द्यादिति । प्रजा-
क्षेपात् करणलकादेरपहणमात्मनो मूलोच्छेदः अति-
लोभेन प्रचुरकरादिपहणे परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं
न कुर्यात् यस्मात् आत्मनो मूलसच्छिद्य कोषक्षयादात्मनो
पीडयेत् । पूर्णाङ्गात् पूरेषाञ्चेत्तपि संबध्यते परेषां
मूलसच्छिद्य तांश्च पीडयेत्” ।

भार० शा० ८७७० विकरेणोक्तं यथा

“विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदम् । योगक्षेमञ्च
सम्प्रेषणं वणिजानां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानद-
त्तिञ्च शिल्पं संप्रेष्य चावसत् । शिल्पं प्रति करानेवं शि-
ल्पिनः प्रति कारयेत् । उच्चावचकरा दायाः महाराजा
युधिष्ठिर । यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्यात्कृतीपतिः ।
फलं कर्म्म च सम्प्रेष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् । फलं

कर्म्म च निर्वहेत् न कश्चित् संप्रवर्त्तते । यथा राजा
च कर्त्ता च स्यातां कर्म्मणि भागिनौ । समवेक्ष्य तथा
राज्ञा प्रणयाः सततं कराः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं
परेषाञ्चापि तृणया । ईहाहाराणि संबध्य राजा
सम्प्रतिदर्शनः । प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखा-
दिनम् । प्रद्विषस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम् ।
वत्सोपस्येन दीग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणवृद्धिना । भूतो वत्सो-
जातवत्तः पीडां सञ्जति भारत ! । निकायं कुरुते वत्सो
भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ! । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म्म
कुरुते मङ्गत् । यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्तान् स्वयं
वृषः । सञ्जातमुपजीवन् स लभते न मङ्गत् फलम् ।
आपदर्थञ्च नियतिं राजा न इह विन्दते । राष्ट्रञ्च को-
पभूतं स्यात् कोपो वेश्मगतस्तथा । पौरजानपदान् स-
र्वान् संश्रितोपासितांस्तथा । यथाशक्त्यनुकम्पे सर्वान्
स्वल्पधनानपि । बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो भध्यमः
सुखम् । एवं मास्यं प्रकुर्यान्ति जनाः सुखितदुःखिताः ।
प्रागेव त धनादानमनुभाष्य ततः पुनः । सन्निपत्य स वि-
षये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत् । इयमापत् ससुत्पन्ना पर-
चक्रभयं मङ्गत् । अपि चान्ताय कल्पन्ते वेश्मोरिव फला-
गमः । अरयो मे ससुखाय वृद्धभिर्दुःखिभिः सह । इद-
मात्मवचयैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितम् । अस्यामापदि
घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये । परित्राणाय भवतः
प्रार्थयिष्ये धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्वञ्चाहं
भयक्षये । नारयः प्रतिदास्यति यज्ञरेयुर्ब्रह्मादितः ।
कलत्रमादितः कृत्वा सर्वं वो विनशेदिति । अपि चेत्
पुत्रदारादर्थमर्थसञ्चय इष्यते । मन्दाभि वः प्रभावेण पु-
त्राणामिव चोदये । यथाशक्त्यनुगृह्णाति राष्ट्रस्यापीडया
च वः । आपत्स्वेव हि बोधव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव ।
न प्रियं सततं कार्यं धनं कस्याश्चिदापदि । इति वाचा
मधुरया हृत्तया सोपचारया । स्वरशीनश्ववहज्ज्योति-
माधाय कालवित् । प्राकारं भूतभरणं व्ययं सङ्गा-
मतो भवम् । योगक्षेमञ्च सस्येष्ट गोमिनः कारयेत् क-
रम् । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरयवशिष्यः । त-
स्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् । साम्बनं रत्नञ्च
दानमवस्था वायभीक्ष्णशः । गोमिनानां पार्थ ! कर्त्तव्यः सं-
भागश्च प्रियाणि च । अजस्रसुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु
भारत ! । प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं क्षिपन्तिथा । त-
स्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः । दयावानप्रमत्तश्च

कृतान् सम्प्रणीय दूत । सर्वत्र लोमचरणं कृत्वा नाम
शेमिषु । न ह्यनः सदृशं त्रिहिरसस्ति उपधिर !” ।
“समुद्राद्दं दुहेन्द्राद्भ्रमा इव पादपम् । यत्सामेजो
दुहेन्द्रैश्च स्तनांश्च न विहृतेत् । जलोकात् पिबेद्राष्ट्रं मृ-
द्वनेव नराधिपः । व्याघ्रो च हरेत् पुत्रान् सन्द शेट्ट च
पीडयेत् । यथा गल्लकवानाश्चः पदं धूनयते सदा ।
अतोऽङ्गेन व्याघ्रेण तथा राष्ट्रं समापिबेत् । अल्पेनाल्पेन
देवेन परिस्रवं प्रदापयेत् । ततो भूयस्तत्रो भूयः क्रयटङ्गिं
समाचरेत् । दमयन्निव दद्यानि शस्त्रधारं विशङ्केत् ।
मृदपूर्वं प्रयत्नं पाशान्भ्यामहारयेत् । सकृत्पाशावकी-
र्णास्ति न भविष्यति दुर्द्धमाः । उर्वितनैव भोक्तव्या न
भविष्यन्ति वन्नतः । तस्मात् सर्वसमारब्धो दुर्लभः पुरुषः
प्रति । यथासत्याम् सान्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ।
ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविखितान् । भुञ्जीत सान्व-
यंश्च यथासुखमयत्नतः । न चास्थाने न चाकाले करा-
स्तेभ्यो निपातयेत् । अनुपप्येण सान्वयेन यथाकालं
जलाविधि” ६० अ० । प्रजाभ्यः करादानप्रकारः रक्षा
शब्दार्थमात्रप्रकारवत् समुक्तोऽनुसन्धेयः । अत
एव सा०को० “यथा हि यामाध्यक्षाः कौटिलिकेभ्य
करमादाय विषयाध्यक्षाय मनस्कानि विषयाध्यात्म्य
सर्वीध्यक्षाय स च भूपतये” इत्युक्तम् ।
दैहसाकारे हस्तनक्षत्रे । हेत्वादौ कर्मोपपदे छ-कर्त्तरि
ट । तत्तत्कर्मकारके लि० यथा कर्मकरः अयेष्करः
यशस्करः स्तिर्यां छोप् कर्मकरी दासी यशस्कारी
विद्येत्यादि । दिशविभादपूर्वात् अहेत्वादावपिट । तत्त-
दुपपदार्थकारके लि० तानि च “दिशविभागिनशाप्रभा-
भास्करान्नादिषड्भान्दी किमुविपिनिविबलिभक्तिकर्तृ-
बिलमवलसंख्याजकु बलहर्षुररुणेषु” पा० दर्शितानि
दिशकरः निशकरः अहेत्वादावितोऽन्यत्व खण् । कुम्भ-
कार इत्यादि ।

कारजं पुं ग० निरति विक्षिपति करोति वा जलमत्र कृ-छ-वा
 हज्जादि० संचायां वृत् । समग्रज्जो 'उपवीतमलङ्कार'
 'करकमेव च' भट्टः । २दादिभ्यश्चो २पक्षिभेदे पुंस्त्री
 स्त्रियां जतित्वात् छष् । ४मेषोपखे (शिला) पुंस्त्री ।
 करोद्भङ्गकारणं तज्जलमुपाय भावप्र० दधिताः यथा ।
 "दिव्यायुनि योगात् संहताः खत् पतन्ति वाः ।
 पतयाणखण्डवद्वापसाः कारिकोऽमृतोपमाः । कर-
 काजं जलं रुचं विषदं गुह सुखिरम । दाख्यं यो-

तबं सान्द्रं पितृहृत् कफशतकृतं । (गाढा) ५ करदुर्भे
रत्नमा० साधै कृत् । ईराजकरे० छत्ते च । दपलाशयल
हारा० । एकोपिदारयवे १० बकुलयवे ११ करारे
१२ नाकेलास्थि च (माला) पु० राजनि० ।

करकङ्कणन्यायेऽपि कङ्कणग्रन्थस्य करमुषणार्थकत्वेऽपि यथा
करग्रन्थप्रयोगस्तत्कावे तत्संज्ञगताद्येतन्मार्गः तद्वत्
एतन्मूलचक्रे न्याये ।

करकच इ० “यनिभागीजोयज्ञकुजमोमार्कवासरे विष्णोर्दित
ययः सप्त क्रमात् करकचाः सन्ताः” ज्यो० उक्ते योग-
भेदे । तथा च यनी षी, शुके सप्तमी, गुरो षष्ठमी,
बुधे नवमी, कुजे दशमा, सोमे एकादश, रौ हादशी
तिथिः करकच इत्यर्थः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपस्तदाकारोऽस्यस्याः ठन् करे
हस्तो स्थिता कच्छपिका । अङ्गुलिसन्निवेशभेदरूपाया
कूर्ममृश्यायाम् । “करकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममन्थे ण
साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो ययुः” काश्चि
कापु० ५६ अ० ।

करकगण्टक पु न० करस्य करण्टक इव । नखे त्रिका० ।
करकपात्रिका स्त्री करकः कनखड्, रूपपात्रिका । कम
खड्गलरूपपात्रे । [करकगण्टं भावप्र० वाक्येष्टम् ।
करकाज न० करकातो जायते जन—ड । करकाभये जले
करकाश्वस पु० करकाया इव शीतलमश्वोऽस्य । नारि-
केने त्रिका० । तज्जलस्यतिगीतत्वात्तथात्वम् । दंत०
तदायजले न० । [कार्यविरोचनः” भा० ध्या० १८ख० ।

करकायु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “उग्राधुधोयलाकी च कर-
करकासार पु० इतं । शिलाहटौ

करकुशल न० करः कुशलमिव । सुखिताङ्गुली करे च
सुखं तव कलय करकोपः दयोऽप्यत्र ।

करग्रह पु० करो गृह्यतेऽत्र ग्रह-आधारे व्यप् । शिवाङ्गे
तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो विधीयते इति तस्य
तथात्वम् । इति० । शक्यस्तथाप्येव शक्याभ्यः करादाने च ।
पाणिग्रहकरग्रहणादयोऽप्यभयत् ।

करयहारम् ७०. करय हस्य प्रजाभ्यः करादानस्यारम्भः ।
(पुस्तका)शापिककरयकृष्णारम्भे । करयहारम्भदिकन कृत-
दिकं प्रसङ्गादुच्यते “तीक्ष्णोपपत्तीतरभेष लभ्यते शीघ्रैरेदे-
भानुदिने शुभाहे । कुर्यादनुक्तानि समोहितानि कर-
यहारम्भपि प्रजाभ्यः” ध्यो० तत्र तीक्ष्णगणाः ६, ८,
१८, १९ आर्द्रादिवः, सप्तगणाः प्रख्यातिवसवाः वज्रि-

कृत्तिका तदितरेषु नक्षत्रेषु । यं घेदियाः मिथुन-
सिंहकन्य तु नः दृष्टिः कर्मणाः तादृशे जग्ने ।

करपाह पु० करं गृह्णाति यद्द-यण । १पत्नी भर्तारि
 २हस्तपाहकभावे श्राजस्य दायके च लि० । णिनि ।
 करपाहं त्ययप्रयत्न स्तिवां ङं प् पाणिपाहादयोऽप्यत्र
 करवर्षण पु० कराभ्यां ष्यते षप्-कर्मणि ल्युट् । दधिम-
 न्यनदण्डे हारा० । भावे ल्युट् । ३। करेण धर्मणे न० ।
 करद्व पु० कीर्यते जलमल य- । करोडो गर्भोऽस्य
 यक० । १नारिकेलाम्बु (खान्), २मण्डलौ श्पातभेदे
 च “तत्संखलकरद्वपाहिन” काट० । कवि शिरसः रङ्गद्वय
 (माथारखन्), ४मस्तकखपरे भेदिनिः । ५दन्तभेदे राज०

करद्वयशालि पु० करद्वय शालते शाल-इत् । इक्षुभेदे ।
राजनि० । [असिन्दूरपुष्पेष्टके च राजनि० ।

करच्छद पु० कर इवापरकम्बुदोःस्थ । १माखोटवृत्ते (मिहिरा)
करज पु० करे जायते जम-ड । १नखे "न किन्त्यात् कर-
जैसाणम्" मन्त्रः । तच्चाभनमके = व्य धूनखाख्यमश्वे
च (नखः) । मेदिनिः । इक्षजातमाले त्वि० । कं
शिरः जम् वा रुड्यति रत्नज-णिच्-क्यप् नि० ।
(करमवा) ३करवृत्ते । अमरः ।

करजाख्य भ० करजख्य नखलाख्या आख्या यस्य । नखीनाम्-
गन्दद्रव्ये रत्नमा० । [वृक्षभेदे राजनि० ।

करजोडि पु. वा. प्र. ज. द. ब. ध. गु. ध. । (हातजोडा)
करज्ज पु. कं धिरः जलं वा रज्जयति लब्ध् । (करकवा) इति
स्याते दृष्टे । करज्जपर्यायगुणादि भावप्र. उक्तं यथा ।

“करजो नक्तमात्रं करजद्विरविवक्षः । इतदूर्ध्वकरजो-
 न्यः प्रकीर्यः पूतिकोऽपि च । स श्लोकः पूतिकराजः शो-
 भवत्यक्षयं स मनुजः । करजः कटक्लेशो बोध्योऽप्योद्योनि-

दोषहृत् । क्षुोदायर्त्तगुल्नार्थी ग्रणकमिकफापहः ।
तत्पत्नं कफरातायै किमथोद्यहरं परम् । मेदनं कटकं
प्राके वीर्योष्णं रित्तुलं लघु । ततपत्नं कफरातधं मेहा

धर्मः कर्मफलमिच्छति । इतः पूतकरज्जोऽपि करद्वयस्थो
गुणैः” । उदकोऽर्थपयसि तु स्त्रीत्वमपि गौराः स्त्रीषु ।
प्रातः ॥ “उदकोऽर्थपयसि तु स्त्रीत्वमपि गौराः स्त्रीषु ।

अर्कटो वासनां चापि करञ्जी करभञ्जिका । तद्गुणाय
तत्त्वोक्ताः “करञ्जी स्थासनी तिक्तः सुवरा कटुकायिलो ।
वोथीणा सर्पनिनाः सर्पिण्युदोद्विगः” तैत्तिरीयसंहिता

“करकृतं सुस्निग्धं वातहृत् स्थिरदीप्तिकम् । नेत्रा-
शयवातरोगकुञ्जकण्डूविह्वलाः । नाशयेत्तीक्ष्णस-

प्राप्तुं लेपनाश्मिदं पश्यत्" राजनि० । स्वर्गे कृत् कर-
 श्रकोऽप्यत्र पु० 'यस्तु संवत्सर' इति दीपं दद्यात्
 करश्रुके । सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विद्मते" बा०
 ध्यानु० १०७ अ० । अयमन्तं करश्रुभेदाश्चत्वारः । (हृद्-
 करमचा) (लाटःकरजा) (कौटःकरमचा) (अञ्जकरमचा)
 इति भाषाप्रसिद्धनामभेदात् "यत् पर्याप्य उत वा कव-
 श्रुहे" वृ० १०१०४ द, ८ । [(कण्ठवेले) राजनि० ।

करञ्जफल पुं० करञ्जफलमिवान्नं फलं यस्य । कथित्य
करट पुं० किरति मदम्-कृ-अट् । १ गजगण्डे 'कथं
प्रमिन्नकरटं' इति धनगात्रम् । उपस्थाय महाभाग
करणः श्रूयत स्मृते भा० व० ०७७ । इतिगण्डे
स्वात्वमपि । 'रिपादगण्डं महानागं प्रमिन्नकरटासुखम् ।
अशक्यदुखस्य दुष्टं कथं ! पार्थं धनइयम्' भा० क०
२६व्य० स्त्रीत्वप्रयोगात् । २ काके प्रस्ती अमरः ।
स्त्रियां छंष् । 'वरमिह गङ्गातरे शरटः करटः लघः
शुनीतनयः' गच्छास्तं शकुन्मभ्युत्ते पु० ४ निम्बजीविनि
ति० । स्त्रियां करटा । पुनवथाइ एक दयादिकर्त्तव्ये
थाइ ईदृङ्छडे उरुच्छेदाभक्तौ वादिनि जास्तिकभेदे इ-
दंश्च च७वादाभेदे च पु० भेदि० । इदं छदकवियभेदाति-
प्रायेण 'मातृगः मातृगश्चैव तथैवापरममातृगः । कुबिन्दाः
काककाश्चैव कुण्डकाः करटास्तथा' भा० भो० ६४० ।
आह्वर करट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि आह्वरगन्तेनास्त्र ।
मयू० व० । आह्वरकरट तथा विधेः कर्मणि । उदुःखेन
दोहायां गति हेमच० । स्वार्थे कत् । काके प्रस्ती य-
न्त्र० स्त्रियां छंष् । ६ स्त्रेयशस्त्रप्रवर्त्तके कर्षीसुते पु०
'कर्षीसुतः करटकः स्त्रेयशस्त्रप्रवर्त्तकः । तस्याख्यातौ
यस्यायो द्वौ विपुलाचलसंशक्तौ' काद० टीका ।

करटिन् पु० करटोऽख्यस्य प्राशब्देन करट+इनि । गजे
 "इगन्ते व्युत्पत्तेः सदननिबन्धगण्डाः करटिनः" रसगङ्गा०
 करट इ० छ-अट । (करकटियः) इति नामको विज्ञो । ऐष०

करण न कियतेनेन क-करणे द्युष्ट । विवकरणेन साधकतमे
कारकभेदे । 'कियाया, परिनिष्पत्तिश्च पारादन्त-
रम् । विवच्यते यदा यत्र करणं तत तदा कृतम्' हरिका ।

विविध्यते इत्यनेनाहस्यापि विविक्षायां करणत्वम् अव-
तीति सूचितम् । अतएवाह “स्यास्या पच्यते इत्येष
प्रयोगो दृश्यते यतः” “साधकत्वं कर्मात्म” पा० । तत्र-

महर्षेनाव्यङ्गितव्यापारवत्त्वं स्मृष्टम् । सत्यं हि हेतु-
 कुरणयोर्जनकत्वसाम्ये द्विधासात्वविषयत्वं व्यापारवत्त्वं

च करणस्य विशेषः तदुक्तं “द्रव्यादिविषयोहेतुः करणं चरितक्रियम्” । चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियाभाव-विषयम् इत्यर्थः । “स्वराणामूपणाञ्चैव विष्टतं करणं प्लुतम्” इति । “विष्कृ कर्त्ताय करणं रसादोपाय कार-णम्” शुभ० । “न तस्य कार्ये करणञ्च विद्यते” श्रुतिः । इन्द्रिये अन्तरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्-चात्वम् । यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साध-नत्वं तथा इन्द्रप्रगष्टे उक्तम् । तच्च सर्वत्र तयो-दयविधिमिच्छा तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्व-मितरेषां द्वारत्वमुक्तं यथा सां० कु० कौ०

“करणं तयोदयविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् । कार्यञ्च तस्य दयधाहार्ये धार्ये प्रकाश्यञ्च” का० “करणं तयोदयविधमिन्द्रियाण्येकदश बुद्धिरहङ्कारेति तयो-दयप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम् । न च व्यापा-रावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधार-णप्रकाशकरम् यथायथं तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीत्या-हरन्ति यथास्वउपाददते स्वयापरेण प्राप्नुवन्तीति यावत् बुद्धिरहङ्कारमनसं तु स्वक्या प्राणादिचक्षुष्या धार-यन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति । आहरणधारणा-दिक्रियाणां सकर्मकतया किं कर्म, कर्तृविधं ? चेत्तत्र आह कार्यञ्च तस्येति तस्य तयोदयविषयस्य करणस्य दयधा आहार्ये धार्ये प्रकाश्यञ्च कार्यम् । आहार्यं व्याप्यं कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दय इत्या-हार्ये दयधा । एवं धार्यम् अन्तःकरणादि चक्षुष्या इत्या शरीरं, तच्च पार्यवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दयेति धार्यमपि दयधा । एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दयेति प्रकाश्यमपि दयधेति” कौ० “अन्तः-करणं त्रिविधं दयधा बाह्यं त्वयस्य विषयाख्यम् । सास्त्र-तत्त्वात् बाह्यं त्रिकावसाभ्यन्तरं करणम्” का० “अन्तः-करणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारमन इति शरीराभ्यन्तरवृत्ति-त्वादनःकरणम् । दयधा बाह्यमिन्द्रियं त्वयस्त्वान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्ख्याभिमानाध्यवसा-येन कर्त्तव्येषु हारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्व व्यापारेण । बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह सास्त्रतत्त्वात् बाह्यं त्रिकावसाभ्य-

न्तरं करणम्, सास्त्रतत्त्वात् वर्त्तमानतत्त्वात् बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति । त्रिकावसाभ्यन्तरं करणं तद्वथा नदीपूरभेदादभुद्बुष्टिः, अस्तु भूमादग्निरिह नग-निकञ्जे, अथत्युपचातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाङ्गविव्यति एतिरिति, तदनुकृपाय सङ्ख्याभिमानाध्यवसाया भवन्ति । कालश्च वैशेषिकाभिमत एतो न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्यादयं यैरुपाधिभेदेरनागतादि-भेदं प्रपश्यते सन्तु तथोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः, ज्ञानमत्वान्तर्गुणना कालेति सांख्याचार्याः । तस्मात्तत्त्वात्-रूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति” कौ० “सास्त्रतत्त्वात् बाह्ये-न्द्रियाणां विषयं विधेयवति । “बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषविशेषविषयाणि । वाग्भवति शब्दविषया शेषा-णि तु पञ्चविषयाणि” का० “बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दयाना-मिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्तबोरमूढाः पृथग्व्यादिरूपाः, अवि-शेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयमङ्गणेन भूत-माविनावपाकरोति विशेषास्तविशेषाश्च विशेषविशेषास्तएव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्ताणि । ततोर्हो-तसं योगिनाञ्च श्रोतं स्थूलशब्दतन्मात्रविषयं, स्थूलशब्द-विषयमेव नः । एवं तेषां त्वक्त्य स्थूलसूक्ष्मसर्गविषयः, अक-दःदान्तु स्थूलस्पर्शविषयः । एवं चक्षुरादयोऽपि तेषाम-आदीनाञ्च रूपादिषु द्रष्टव्याः । एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तज्ज्ञेयत्वात् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैक-कारणकत्वात् । शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादा-ख्यानि पञ्चविषयाणि पाण्याद्याहार्याणां घटादीनां पञ्च-शब्दार्थत्वादिति” कौ० । सास्त्रं तयोदयस्य करणेषु केषा-ञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह । “शान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् । तस्मान्निविधं करणं द्वारि-द्वाराणि शेषाणि” का० । “द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनोतं सर्वं विषयं समनो-हङ्कारा बुद्धिर्यस्यादवगाहतेऽध्यवसति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च शान्तःकरणा बुद्धिरिति” कौ० । “न ज्ञेयत्वं बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अण्वहङ्कारमनसो द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमि-त्याह । “एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षण्य शुभवि-शेषाः । कृत्स्नं पुरुषार्थं प्रकाश्यं बुद्धौ प्रयच्छन्ति” का० ।

“यथा हि व्यापार्यक्षाः कौटिल्येभ्यः करमादाय विप-
 खाध्यन्ताय प्रयच्छन्ति विशयाध्यक्षस्य सम्वाध्यन्ताय, स च
 भूपते, तथा बाह्येन्द्रियमनोज्ञोऽप्य मनसि समर्पयन्ति
 मनसं सकल्पमङ्गकाराय, अङ्गकारस्य भिन्नतया बुद्धौ सर्वा-
 ध्यक्षभूतायाम्, तदिदमङ्गं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रय-
 च्छन्ताति । बाह्येन्द्रियमनोज्ञकाराय गुणविशेषाः गुणा-
 नां सत्वरजस्तमसां विकाराः । ते ह परस्परविरोधशीला
 अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकशक्त्यतां नीताः
 यथा वर्तिते लवण्ययः सन्तस्तमापनयरूपप्रकाशाय भिन्नि-
 ताः प्रदोषाः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना” ।

व्याधादिकृते इन्द्रियाण्यभेकादपविधता वेदान्तपरिभाषा-
मते द्वापविधेति भेदः इन्द्रियशब्दे उक्तः । “वपुषा करणो-
च्छित्तेन सा” “करणापायविभिन्नवर्णया” रघुः । “करणे र-
न्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्चन” याज्ञ० । “आत्मव्यात्मानमेव
व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्तत्तच्छा” वेणी० । अत्र कारणं बाह्ये-
न्द्रियम् । आधारे ल्युट् । श्लेष्मरूपे देहे अमरः करणा-
न्वयत्वात् तस्य तथात्वम् । “उपमानमभूत् विज्ञासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया” लमा० । भावे ल्युट् । ४३ क्रिया-
याम् । “प्र ते पूर्वाणि करणानि” अ० ४, १८, १० ।
“आवाहनाग्नौ करणरहितमपश्यत्” याज्ञ० । “हस्तस्य
करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वगित्तिनः” भा० व० २५, ४ अ०
“ज्ञतस्य कारणं नास्तीतीति” प्राचीनगाथा । ५ से-
तिकर्तृभावे अमुत्राने ईव्यापारमात्रे च । उच्योति-
षोक्तैः तिर्यङ्मात्रकेषु वशादिषु तेषामानयनप्रकारः
चतुर्थसि० रङ्गना० उक्तो यथा ।

“भूषाणि यज्जनिर्नामं ततोयं तु चतुष्पदम् । किन्तुन्नं तु
च दैद्याः कृष्णायाश्चपराधैतं” सू० वि० । “कृष्णपत्नी-
यायाश्च दैद्यास्तियेहि तीयाः पादुद्वितीयार्धसारथ्येत्यर्थः ।
चकार एवार्थः । तेनाभ्यतिष्ठेरेतत्तिष्ठिपूर्वाध्वंश्च च निरासः ।
भूषाणि स्थिराणि करणानि । तान्याह । यज्जुनिरिति ।
चतुरष्पदं ततोयमित्यनेन यज्जुनिनामयोः क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं
स्फुटितम् । तुकारात् क्रमेण तिष्ठध्वं भवन्ति । किन्तुन्नं
चतुर्थम् । तुरन्तावच्छिद्योतकः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं
नास्तीति स्फुटितम् । अथ चरकरणान्याह” रङ्ग० ।
“वशादीनि ततः सप्त चरास्त्रकरणाय च । मासेऽप्यत्र
एकेन करणानां प्रवर्तते” सू० वि० । “ततः स्थिर-
करणपृथ्यननरं वशादीनि चरसञ्ज्ञककरणानि सप्त भद्रा-
न्यानि युक्तप्रतिपद्वितीयार्धचतुर्थ्यन्तं भवन्तीति स्वार्थः ।

ननु पञ्चम्यादतः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह-
मास इति । चरकरणानां नवार्थानां सप्तानां मध्य एकै-
कमेकमेकं करणं सासे स्थिरकरणकालोचितत्विंशतिव्या-
त्यक्तमासे स्वल्पान्तरव्याप्त्यपेक्षणम् । अष्टम्योऽष्टवारः
प्रवर्तते प्रक्षेपे तिष्ठति भवतीत्यर्थः । तथा च पञ्च-
म्याद्यधर्मेदानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति । कण्वाचतुर्दश्या-
द्याधिपर्यन्तमिति भावः । ननु स्थिरकरणोक्तावपराधत-
इत्युक्त्या तेषां चतुर्णां तिथ्यर्धभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यध-
पर्यन्तं क्रमेणापस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्या
तदनन्तरं कण्वाचतुर्दश्याद्याधिपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽ-
स्मिन्न्यतस्तदुत्तरं कथयद्वन्द्वदश्याहं रङ्गः । “तिथ्यर्ध-
भोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् । एषा स्फुटगतिः
प्रोक्ता कुर्यादीनां खवारिणाम्” छ० वि० । “सप्तानां
चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यर्धस्यासी भोगश्च तं तिथ्यर्ध-
कालमितावस्थानं प्रकल्पयेत् । “एकत्र निर्णीतः शास्त्रा-
योऽपरत्र भवतीति” न्यायात् करणस्यैषामप्यवस्थानं त-
त्कल्प्यं कुर्यादित्यर्थः । अत एव “तिथ्यर्धं करणं कृतम्
इत्युक्त्या चान्द्रमासे त्विंशतिव्यात्यक्ते पष्टिकरणानां स-
च्चिदेषाञ्चरकरणानामेव परिभ्रमभवे प्रतिमासमनियततिथि-
भोगकं करणं भवतीति तद्धारकप्रतिमासमनियततिथि-
भोगकं करणकसिद्धयर्थं चरकरणानामप्यारपरिभ्रमभवेत्
रमवगित्यतिथ्यस्यतुर्धर्षे स्थिरकरणान्युक्तानीति तात्प-
र्यम् । तत्रापि कण्वाचतुर्दश्यपराधतस्तत्कल्पनं तद्विज्ञा-
नियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात्” रङ्गः ।

करणाणि च पञ्चवल्लवकौलवतैतिलगरवर्षास्वादिभद्राख्यानि
सप्तचरकरणाणि । स्थिरकरणाणि यजुन्यादीर्भातिदशसं-
ख्यानि । दजातिभेदे पुंस्त्री ल्यमरः स्त्रियां जातित्यात् स्त्रीष-
तज्जातिश्च ब्राह्म्यात् चत्विष्यात् सप्तर्ष्याः सत्पक्षः जाति-
भेदः “ऊज्जोमल्लय राजन्यात् ब्राह्म्याद्विच्छिन्निरेव च । नटश्च
करणार्थे च खसो द्रविड एव च” मनुः । करणरूपवर्षसङ्ख-
रक्ष्ये कायस्थनामता तस्य कर्मविशेषपरिपाकेण तज्ज्या-
तिप्राप्तिस्तस्य उत्तिभेदश्च ब्रह्मै० पु० जन्मखण्डे ८५ उक्तो
यथा । “तैलखोरसौलकीटो मूर्ध्नि कीटस्त्रिजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः । ततः क-
ण्डे वर्षगतं स्थित्या स्वर्णवणिग् भवेत् । जसौ कञ्च
दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् । विश्वैकस्मिन्कलां
च भव्यदासुर्धनं हरेत् । कायस्थे नोदरस्थेन साठः
मांसं च नखादितम् । तत्र नास्ति क्षपा तस्य दन्तमावेन ।

कौञ्जम् । स्वर्णकारः स्वर्णविक्रयकायस्थश्च ब्रजेन्दुर ! ।
 परे, मध्ये ते धूर्ताः कपाहीना महीतले । हृदयं तु-
 रधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् । यतेषु सञ्जनः
 कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च
 शास्त्रज्ञो धर्ममानसः । एवमसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री
 “शूद्राविशोस्तु करणोऽस्त्वहो वैश्याद्विजन्मनोः” ब्रह्मवै०
 पु० । कायस्थश्च चतुर्विधः प्रात्यक्षत्रियः शूद्रावै-
 श्वयोजातः करणनाम्ना प्रसिद्धः अगवष्टः चित्त-
 गुप्तजातश्चोपास्तवश्च । कामस्थश्चन्द्रे विहतिः । तस्य
 वृत्तिमाह पराशरः । “धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा
 तथैव च । द्विजातेः परिचर्या च दुर्गन्तः पुर-
 लणम् । एषा पारयश्वतोक्ता उपस्य करणस्य च
 प्रोक्ता उगमसा वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा ।” “नृत्यादित-
 गोतानां प्रयोगवशभेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः
 करणानि प्रवृत्तते” राजकन्दर्पोक्ते तालव्यपस्यापके १० ता-
 ङ्गनाविशेषे न० “शिखरासक्तमेधानाम् व्यज्यन्ते यत्र वे-
 प्रज्ञानाम् । अन्तर्गर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्रनाः”
 कुमा० सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११ परमेश्वरे न० “करणं
 कारणं कर्ता विकर्ता च मतौ गुरुः” विष्णु० ० स० । भवा-
 दर्थे ततः काशा० ठञ् जिठ च इकार उच्चारणार्थः ।
 कारणिक तद्भवे स्त्रियां षञि ङोप् जिठि टाप् ।
 १२ क्रियाधनस्त्रियां स्त्री ङीप् । क्रियते क्रियाविशेषो
 ऽस्याम् आधारे ल्युट् ङीप् । बीजगणि-
 तोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्क्रिया
 विशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री ।
 एषा च षड्विधा सङ्कलनव्यवकलनगुणभागवर्गमूल
 रूपभेदात् । तत्क्रियाविशेषो बीजगणिते दर्शितो यथा ।
 “यद्य करणो षड्विधा । तत्र सङ्कलनव्यवकलनयोः करण-
 स्त्रित्वं वृत्तद्वयम् । योगं करणोर्महतीं प्रकल्प्य बधस्य
 मूलं द्विगुणं लघुञ्च । योगान्तरे रूपवदेतयोः स्त्रोवर्गोऽथ
 वर्गो गणयेद्बभोजञ्च । लघ्व्याहृतायास्तु पदं महत्याः
 सैकं निरेकं सङ्कतं लघुघ्नम् । योगान्तरे स्तः क्रमवशा
 योर्ध्वा पृथक् स्थितिः सादादि नास्ति मूलम् । उदा-
 हरणम् । द्विकाटमित्योस्त्रिभसङ्कयोश्च योगान्तरे ब्रूहि
 पृथक्करणयोः । तिस्रममित्योश्च चिरं विचिन्त्य चेत् षड्विधा-
 चेत्त्रि सखे ! करणयोः ।

न्यासः क२ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २
 न्यासः क ३ । क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च

क १२ न्यासः क ३ । क ७ अन्तरे जाते मूलाभावात् पृथक्
 स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७
 इति करणोऽसङ्कलनव्यवकलने ।

गुणनोदाहरणम् । द्विगुणसङ्कयागुणकः करणया गुणय-
 स्त्रिसङ्कया च षपञ्चरूपा । वर्धं प्रचक्ष्वाणु विपञ्चरूपे
 गुणोऽथ वा त्र्यर्कमिति करणयोः १ न्यासः गुणकः क २
 क ३ क ८ गुणयः क ३ क ५

अत्र गुणो गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां कर-
 णयोर्गं यथासम्भवं जावधार्थं योगं कृत्वा गुणनभजने
 कार्ये तथा कृते जातो गुणकः क १८ क ३ गुणयः
 क २५ क ३ गुणिते जातम् क ३ क ४५० क ७१ क ५४ ।

सयवर्गादौ विशेषस्त्रित्वं वृत्तम् । सयोर्भवेच्च स्य
 रूपवर्गं चेत्साध्यतेऽस्त्री करणोत्पत्तेरिति । अत्रात्मिकायाश्च
 तथा करणमूलं सयोरूपविधानहेतोः ।

न्यासः गुणकः क २५ क ३ क १२ गुणयः क २५ क ३
 अत्र गुणके करणयोर्योगे कृते गुणकः क २५ क २३
 गुणिते जातम् क ६२५ क ३७५ क ७५ क ८१ गता-
 स्त्रिनयोः क ६२५ क ८१ मूले क २५ क ८ अन्तयो-
 रयोगे जातम् क १६ अन्तयोः क ३७५ क ७५ अन्तरे
 योगइति जातो योगः क १०० यथाक्रमं न्यासः क १६
 क १०० इति करणोगुणनम् । पूर्वगुणनफलस्य स्रगुण-
 न्छेदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यः क ८ क ४५० क ७५
 क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८
 एतयोः करणयोर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ “भाज्या-
 न्छेदः शुभ्यति प्रच्युतः सन्” इत्यादिकरणेन लब्धोगुणयः
 क ५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५ क ३ क १०० भाजकः क २५ क
 ३ क १२ करणयोर्योगे कृते जातम् क २५ क २७

अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा धनकरणयोः षण्णकरणयोश्च
 योगं विधाय पञ्चात्पञ्चविंशत्या गुणयित्वा शोधिते लब्धं
 क ५ क ३ अत्रापि पूर्वयत्नयोः गुणयः क ५ क ३
 अथ वान्ययोच्यते । धनर्णताव्यत्ययभीषितायाश्छेदे कर-
 णयोश्चद्विधाय । तादृक्छेदा भाज्यहरी निहन्त्या-
 देकौ यावत्करणौ हरः स्यात् । भाज्यास्तथा भाज्यगताः
 करणयोश्चद्विधाय । करणयो यदि योगजाः स्युः । विज्ञेय-
 स्त्रित्वेण पृथक् च कार्यास्तथा यथा प्रचुरभीषिताः स्युः ।
 तथा च विज्ञेयस्त्रित्वं वृत्तम् । वर्गेण योगकरणौ विहृता
 विमुच्येत् खण्डानि तत्कृतिपदस्य यथेष्टितानि । कृत्वा

तदीयकृतयः खलु पूर्वखब्ध्या जुष्टा भवन्ति पृथगेवमिमाः करणयः ।

न्यासः भाज्यः क ८ क ५४० क ७५ क ५४ भाजकः क १८ क १ खलु भाजके लिखितकरणयाः ऋणत्वं प्रकल्प्य क १८ क १ अनेन भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातम् क २६२५ क ६७५ भाजके च क २२५ अनया भाज्ये कृते लब्धम् क २५ क १ न्यासः भाज्यः क २५६ क १०० भाजकः क २५ क २७ खलु भाजके पञ्चविंशतिकरणयधनत्वं प्रकल्प्य क २५ क २७ भाज्ये गुणिते धनस्यकरणयानामन्तरे च कृते जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाज्ये कृते लब्धम् क २५ क १ इदानीं पूर्वोदाहरणे गुणये भाज्ये कृते न्यासः भाज्यः क ८ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २५ क १ खलापि लिखितकरणाः ऋणत्वं प्रकल्प्य भाज्ये गुणिते युते च जातम् क ८०१२ क १४५२ भाजके च क ४८४ अनया कृते भाज्ये लब्धो गुणकः क १८ क १ । पूर्वं गुणके खण्डलवमासीदिति योगकरणयम् १८ विज्ञेया तत्र वर्गेण योगकरणो विहृता विशुद्धादिति नवात्मकवर्गेण ८ विहृता सती शुध्यतीति लब्धं २ नवानां मूलम् १ अस्य खण्डे, १, ४, पूर्वखब्ध्या २ गुणिते, १, ८, एवं जातोगुणकः क २ क १ क ८ इति करणभजनम् ।

करणोवर्गोदेरुदाहरणम् । द्विकल्पपञ्चप्रमिताः करणयस्तासां कृतिं लिखितकण्डयुगोच । षट्पञ्चकलिहिकवर्गितानां पृथक् पृथङ्दमे कथयामि विद्वन् ! खला-दष्टाष्टद्विकवर्गितानां कृतिः कृतानां च सखे ! पदानि । न्यासः प्रथमः क २ क १ क ५ । द्वितीयः क १ क २ । तृतीयः क ६ क ५ क १ क २ । चतुर्थः क १८ क ८ क २

स्वाप्तोऽन्यवर्गश्च चतुर्थुणाऽन्यनिष्ठ इत्यनेन गुणयः पृथग्-गुणकखण्डसमइत्यनेन वा जाताः क्रमेण वर्गाः प्रथमः क १० क २४ क ४० क ६० । द्वितीयः क ५ क २४ । तृतीयः क १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ खलापि करणीनां यथासम्भवं योगं कृत्वा वर्गवर्गमूले काव्ये तदुया क १८ क ८ क २ यासां वेगः क ७२ अस्यावर्गः क ५१८४ अस्या-मूलं क ७२ इति करणीवर्गः ।

करणमूले स्खलं दत्तद्वयम् । वर्गे करणयावदि वा क-

रणयोस्तुल्यानि रूपाण्यथ वा बहूनाम् । विशेषधेद्व-कृतेः पदेन शेषस्य रूपाणि युतोन्नितानि । पृथक्कटर्धे करणीद्वयं स्थान्कूलेऽथ बह्वी करणी तयोर्ध्या । रूपाणि तान्येव कृतानि भूयः शेषाः करणयोदि स्खलि वर्गे । उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलार्थं न्यासः क ५ क २४ रूपकृतेः २५ करणीतुल्यानि रूपाणि २४ ख-पास्य शेषम् १ अस्य मूलेन १ जनाधिकरूपाणामर्धे जाते मूलकरणयो क २ क १

प्रथमवर्गस्य न्यासः क १० क २४ क ४० क ६० रूप-कृतेः १०० चतुर्विंशतिचत्वारिंशत्करणयोस्तुल्यानि रूपाणा-पास्य शेषम् १६ अस्य मूलेन ६ जनाधिकरूपाणामर्धे जाते, १, ८, तत्वापीमां २ मूलकरणौ द्वितीयां रूपा-ण्येव प्रकल्प्य पुनः शेषकरणौभिः सः एव विधिः कार्य-खालेयं रूपकृतिः ६४ अस्याः षट्ठिरूपाण्यपास्य शेषम् ४ अस्य मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्धे, १, ५, जाते मूलकरणौ क १ क ५ मूलकरणौनां यथाक्रमं न्यासः क २ क १ क ५

तृतीयवर्गस्य न्यासः क १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ रूपकृतेः २५६ करणीतुल्यस्यास्य क ४८ क ४० क २४ तुल्यानि रूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, २, १४, सङ्गती रूपाणीत्यस्याः १४ कृतिः १८६ अस्याः करणीद्वयस्यास्य क ७२ क १२० तुल्यरूपाण्यपास्योक्त-वज्जाते खण्डे, ६, ८, पुनरूपकृतेः ६४ षट्ठिरूपाण्य-पास्योक्तवत्खण्डे, १, ५, एवं मूलकरणौनां यथाक्रमं न्यासः क ६ क ५ क १ क २

चतुर्थस्य न्यासः क ७२ क ० इयमेव लब्धा मूलकरणो ७२ पूर्व खण्डलवमासीदिति वर्गेण योगकरणो विहृता शुध्यतीति षट्त्रिंशतोमूलम् ६ एतस्य खण्डानां, १, २, ३, कृतयः, १, ४, ८, पूर्वखब्ध्यानया २ खलाः, २, ८, १८, एवं पृथक्करणयोजाताः क २ क ८ क १८ ।

अथ वर्गगतस्य करणयामुत्तमानयनार्थं स्खलं दत्तम् । ऋणा-त्मिका चत्वारणी कृतौ स्याद्वनात्मिकां तां परिकल्प्य साध्ये । मूले करणयावनयोरभीष्टा क्षयात्मिकैका सुधि-यावगत्या ।

उदाहरणम् । त्रिसप्तमिन्धोर्वद ने करणयोर्विज्ञेयवर्गं कृतितः पदं च ।

न्यासः क १ क ७ यद्वा क १ क ७ अनयोर्वर्गः समएव क १० क ८४ खलु वर्गे ऋणकरणयधनत्वं प्रकल्प्य

प्राग्वत्कृत्स्नकरग्योरेकाभीष्टा कृत्स्नगता स्यादिति जातम्
क १' क ७ वा क १ क ७'

उदाहरणम् । द्विकल्पिपञ्चप्रमिताः करगयः स्वस्वर्णगा-
स्वस्वधनसुर्गावा । तासां कतिं ब्रूहि कतेः पदं च चेत्
षड्विधा वेत्ति सखे ! करगयाः ।

न्यासः क २ क ३ क ५' वा क १' क ३' क ५' आसां
वगः समएव जाताः क १० क २४ क ४०' क ६० ।

अत्र अथकरग्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकतेः
१०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अनेनोनाधिकरूपाणा-
मर्द्धं क ५ क १ अत्रैका अपणम् क ५' अस्या रूपाणीति
न्यासः क ५ क २४ पूर्ववज्जाते करग्यौ धने एव । क ३
क २ यथाक्रमं न्यासः क १ क ३ क ५' अथवानयोः क
क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकते १००
रपास्योक्तवज्जाते मूलकरग्यौ क ७ क ३ अनयोर्महती
अणं क ७' तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य क ७' क ४० अतः
प्राग्वत्करग्यौ क ५ क ३ अनयोरपि महती अणमिति
यथाक्रमं न्यासः क ३ क २ क ५'

अथ द्वितीयोदाहरणे प्राग्वत्प्रथमपक्षे मूलकरग्यौ क ५
क ५ अनयोरेका अणं क ५' तान्येव रूपाणीति अ-
णोत्पक्षे करणीखण्डे अणो एवेति यथाक्रमं न्यासः क ३' क
२' क ५' द्वितीयपक्षेणापि यथोक्ताएव मूलकरगयः क ३'
क २' क ५' एवं बुद्धिमतानुक्रममपि ज्ञायते इति पूर्वैर्नाय-
मर्थो विस्तीर्योक्तः बालावबोधार्थं तु मथोच्यते ।

एकादिसङ्कलितमितकरणीखण्डानि वर्गेराशौ स्युः । वर्गे
करणीत्वितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि । करणीषट्के
तिष्ठणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकतेः प्रोक्त
पदं याज्ञं चेदन्यथान सत् कापि । उत्पत्त्युपमानयैवं मूल-
करग्यास्तया चतुर्गुण्या । यासावपवर्त्तः स्याद्रूपकतेस्ता-
विशोभ्याः स्युः । अपवर्त्तादपि लब्धामूलकरग्योभयानि
ताद्यापि । शेषविधिना न यदि तावन्ति मूलं तदा
तदसत् । करणीवर्गेराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककर-
ग्यावर्गे रूपाण्येव । द्वयोः स्वरूपैका करणी । तिष्ठणां
तिस्रः । चतसृणां षट् । पञ्चानां दश । वसूनां पञ्च-
दश इत्यादि । अतोद्गादानां वर्गेषु एकादिसङ्कलितमि-
तानि कतणीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः ।
अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकर-
णी विज्ञाया वा भवतीति क्त्वा मूलं याज्ञमित्यर्थः ।
वर्गे करणीत्वितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति स्या-

र्थम् । उदाहरणम् । वर्गे यत् करग्योदन्तः सिद्धीर्गजै-
र्मिताविदन् । रूपैर्द्वयभिरुपेताः किम्बूलं ब्रूहि तस्य
स्यात् । न्यासः क १० क ३२ क २४ क ८ अत्र वर्गे
करणीत्वितये करणीद्वितयस्य तुल्यानि रूपाणि प्रथमं
रूपकतेरपास्य मूलं याज्ञं पुनरेकस्याएवं क्रियमाणेऽत्र
पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभावः । अथानियमेन
सर्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम्
क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गीयम् क १८
अथ वा दन्तगजमितयोर्यौर्गं क्त्वा क १० क ७२ क
२४ आनीयते तदिदमप्यसत् क २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे यत् करग्यसिधिविचक्रतागनैस्तुर्गु-
णितैः । तुल्यादयरूपाट्याः किम्बूलं ब्रूहि तस्य स्यात् ।
क ६० क ५२ क १२ अत्र किं वर्गे करणीत्वयमस्तीति
न्यासः क १० तत्करणीद्वयस्य द्विपञ्चाशद्द्विदशमितस्य क
५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरग्योत्पद्येते
क ८ क २ तयोरत्ययानया २ चतुर्गुण्या ८ द्विपञ्चा-
शद्द्विदशमितयोरपवर्त्तनं स्यादतस्ते न शोध्ये यतउक्तसं-
त्यत्प्रमानयैवमित्यादि । अत्राल्पयैक्येत्पलक्षणम् तेन
कविश्रद्धयापि तदा मूलकरणीरूपाणि प्रकल्प्यान्ते कर-
णीखण्डे साध्ये सा महती प्रकल्पेत्यर्थः उदाहरणम् ।
अष्टौ षट्पञ्चाशत् षटिः करणी त्वयं कतौ यत् । रूपैर्द-
्वयभिरुपेतां किम्बूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः क १०
क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोषते
उत्पन्नयास्तया चतुर्गुण्या ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्तन-
लब्धे खण्डे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरग्यौ
नात्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने
कते मूलं नायातोत्ततस्तदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गु-
ण्यात् सूर्य्यतिथीषु रुद्रनागर्त्तवीयत् कतौ करगयः । स-
र्वरूपावद तत्पदं ते यदास्ति वीजेपटुताभिमानः ।

न्यासः क १३ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४
अत्र करणीषट्के तिष्ठणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि
प्रथमं रूपकतेरपास्य मूलं याज्ञं पञ्चाद्विद्वयोस्ततएकस्या-
एवं कतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथममाद्यकर-
ग्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पञ्चाद्विद्वयोस्ततोऽन्ततः शेष-
माणां रूपकतेर्विशोभ्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५
क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गीयम् क २३ क ८ क
८० क १६० । यैरस्य मूलानयनस्य निमग्नोक्ततस्तेषामिदं
दूषणम् एवंविधवर्गे करणीनामासङ्गमूलकरणेन मूलान्या-

नीय रूपेण प्रलिय मत्तं वाच्यम् । अथ महतीरूपाणो-
त्पन्नत्वम् । यतः कचिदस्यापि ।

तत्रोदाहरणम् । चत्वारिंशदशोतिर्द्विपतीतुल्याः क-
रण्यचेत् । समद्वयरूपयुक्तास्तत्र कती किमिदं ब्रूहि ।

न्यासः कृ १७ क ४० क ८० २०० योधिने जाते
खण्डे क १० क ७ पुनः लब्धीं करणीं रूपाणि कृत्वा
लब्धे करण्यौ क ५ क २ । एवं मूलकरणीभां न्यासः
क १० क ५ क २ । इति करण्यः षड्विधाः । [भक्तके ।

करणत्राण न० करणैर्हस्तादिभिस्त्यायते त्वै-कर्मणि ल्युट् ।

करणव्यापार पु० ईत० । करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करण-
जन्ये व्यापारभेदे । यथा हृदनादिक्रियायां हृदयादा-
त्वादिसंयोगः तस्य हि दात्वजन्यत्वात् दात्वजन्यच्छेदनज-
नकत्वाच्च तथात्वम् । एवमिन्द्रियाणां विषयसंयोगः तस्य
हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च
तथात्वम् न्यायमते व्युत्पत्तौ परामर्शः शाब्दबोधे पदार्थ-
स्मृतिः । उपमितौ उपदेशवाक्यार्थस्मृतिः । यथायथमु-
ह्यम् । सांख्यमतसिद्धकरणव्यापारभेदस्तु करण्यग्रे उक्ताः ।

करणाधिप पु० ईत० । १। गोत्रे तदधिष्ठानेनैव करणानां
स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २। इन्द्रियाधिष्ठा-
तृभेदे च । तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठातारश्च शा० ति०
उक्ता यथा ‘दिग्वाताकीर्णचेतोऽश्विबज्रीन्द्रोपेन्द्रमित्तकाः ।
श्रोत्रादीनां दशानां तु’ । तथा च श्रोत्रस्य
दिक् । त्वचो वायुः । नेत्रस्य अर्कः । रसनायाः प्र-
चेताः नासिकायाः अश्विमुखौ । वाचः बह्निः, पापेरिन्द्रः
पादस्य उपेन्द्रो विष्णुमूर्त्तिभेदः । पायोः मित्तः सूर्य-
मूर्त्तिभेदः । उपस्थस्य कः प्रजापतिः । अन्नः करणानान्तु
मनसश्चन्द्रः, बुद्धेस्तुर्मुखः, अहङ्कारस्य रुद्रचित्तस्याच्यु-
तो विष्णुमूर्त्तिभेदः । करणाधिपानाञ्च सर्वेषामधिपः प-
रमेश्वरः । करणाधिपाधिपः परमेश्वरः ।

करण्ड पु० क-कर्मणि अण्डन् । १। मधुकोषे (भौवाक) तस्य म-
त्रिकाभिश्चिरमधुसञ्चयनेन क्रियमाणत्वात् तथात्वम् बा०
कृ-अण्डच् । २। खडगे शत्रुविघ्ने पश्येत्तत्वात् तस्य तथात्वम्
करण्डस्तदाकारोऽख्यस्य अर्थ० अच् । ३। कारण्डवखगे
पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगपधत्वात् न लोष-
किन्तु टाप् । ४। दन्तादौ च भेदि० । ५। वंशादिरचितपुष्पा-
दिपात्रभेदे (साजि) ‘गुष्कवनलतानिर्मितं महाकुसुमकर-
ण्डकेन’ काद० । समुद्रे (कौटा) अमरः । ‘दीपभाज-
नभ्रमरकरण्डकप्रभत्यनेकोपकरण्युक्तः’ दशकुभा० ।

७। यकृति कालखण्डे यज्जवि० । ८। पुष्पभाग्डे स्त्री टाप्
अत इत्त्वम् करण्डिका । उज्ज्वलदन्तः ।

करगिडन् पु० करण्डस्तदाकारोऽख्यस्य इति । मत्स्ये त्रिका० ।
करतल ७त० । ईत० । १। हस्तस्य तले (हातेरन्तेसो) । ‘नखानि
विधुशङ्कया करतलेन तस्याष्टाङ्गोत्’ उज्जटः ‘करतलघृत-
मपि नश्यति’ इति० । करतलमिव । २। हस्ते च ।

करताल(क) न० करेण तालो यत्वा वा कप् । भक्तके वाद्ये
(खरताल) ‘शिवगारे भक्तकञ्च सूर्यांगारे च शङ्खकम् ।
उर्गांगारे वंशवाद्यं सधरीञ्च न वादयेत्’ ति० त० पु०
तत्र भक्तकं कांक्षानिर्मितकरतालकमिति’ रघु० ।

करताली स्त्री करेण दीयमानतालो यत्वा गौरा० लोष ।
१। वाद्यभेदे (खरतल) त्रिका० । ईत० । २। करतलगड्डे
(हातताले) । पु० कचित् स्त्रीत्वमपि ‘यथा न स्या-
दालीकपटकरतालीपटुरवः’ उज्जटः स्वार्थे कन् अत
इत्त्वम् । करतालिकापि करतलगड्डे ‘उज्जाटनीयः
करतालिकानां दानादिर्दानो भवतीतिरेवः’ नैष० ।

करतोया स्त्री करतोयं हरपाश्वतीयिवाहच्युतजलन् अ-
ख्यस्या हेतुत्वेन अच् । नदीभेदे सदानीरायाम् अमरः ।
गौरीयिवाहे शङ्करकरच्युतजलभवत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।
तस्याश्च यथा सदानीरत्वं तथोक्तं स्मृतौ ‘प्रथमं कर्कटे
देयी त्वहं गङ्गा रजस्रला । सर्व्या रक्तज्ञानव्याः करतोया
ऽन्ववाहिनीति’ तैत्तिरीयमन्त्रोक्तमिवास्याः उक्तकाले रक्त-
वह्निभावात् सदानीरवाहत्वात्तथात्वम् । ‘करतोषां
समासाद्य त्रिरात्रोपोषितोनरः । अश्वमेधमवा-
प्नोति प्रजापतिस्ततोविधिः’ भा० व० ८८५ । ‘करतो-
यां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
विगाह्य प्रयतः शुचिः’ भा० अतु० २। १२० । अख्यर्थे
इति करतोयिन्यप्यत्र । ‘प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्क-
राणि महत् सरः । पुण्यञ्च नैमिषं तीर्थं वाङ्मदां कर-
तोयिनीम्’ अतु० प० ।

करद त्रि० करं राजस्वं ददाति ना-क । १। राजस्वदायके ।
‘कश्चिन्मृद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोप-
पन्ना’ भा० व्या० १। ६२० । ‘य इमे प्रथिवीपालाः
करदास्तव पार्थिवः’ भा० व० २। ५४ अ० ‘भ्रातृभिर्जि-
त्वरैर्हिसाम्’ भावः । २। त्राणार्थं हस्तदायके त्रि० ।

करद्रुम पु० किरति समन्तात् शाखाः कृ-अच् नित्यस० ।
कारस्करहजे राजनि० ।

करहिप् पु० १। गोत्रभेदे २। वेदशास्त्रभेदे च । ‘तामेताः कर-

द्विष उपासते तस्मात्ते सर्वमायुर्गन्ति' ता० २, ५, ४,
“करद्विषोनाम गोत्रभेदाः शास्त्रभेदा वा” भा० ।

करन्धम पु० करं धमति ध्मा-खण् सुम् च । इच्छाकवन्द्ये
खनोनेलपुत्रे सार्चोन्त्ये तस्य तद्वामनिकृतिः भा० व्या०
४ ख० । “खनीनेलस्य दुर्लभतासुक्ता “तमपास्य च तद्राज्ये
तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यर्षिञ्चल राजेन्द्र ! सुदितासुभवं
स्तदा । स पितृविक्रियां ददा राज्याच्चिरसनं तथा । नि-
यतोवर्त्तवामास प्रजाहितचकीर्षया । ब्रह्मणः सत्यवादी
च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्तञ्जान्वरञ्चल धर्ममित्रं
मनीषिणम् । तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यथीर्यत् कोषवा-
हयम् । तं क्षीणकोषं शमन्ताः समन्तात् पर्यपीडयन् ।
स पीड्यमानो बद्धभिः क्षीणकोषाश्वाहनः । आर्तिमा-
र्क्यत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च । न चैनमभिहन्य-
ते शङ्कुवलि बलक्षये । स पटतो हि राजा स समन्ततो
शुषिधिर ! । यदा च परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो-
न्त्यः । ततः प्रदध्नी स करं प्रादुरासीत्ततोवरम् । तत-
श्चानजयत् सर्वान् प्रत्यभित्ताक्षराधिपान् । एतस्मात् का-
रणाद्वाजन् ! विभ्रतः स करन्धमः । तस्य कारन्धमः
पुत्रस्तेताशुगन्धर्वभवत्” २ पाणिन्धमे सुखमाकृतप्रयेनेन
हस्ताध्यायकमाले लि० ।

करन्धय लि० करं धयति धे-खण् सुम् च । हस्तलेखके ।

करन्याम पु० करे करावयवे न्यासः । तन्तोक्तमन्त्रभेदेन अ-
ङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामाकृतिवृत्तरतलपृष्ठे न्यासभेदे
“अङ्गन्यासः करन्यासो वीजन्यासस्तथैव च” वटुकम् ० ।

करपत्त न० करात् पतति-पत-ङ्ङन् । (करात्) १ क्रकचे टाह-
भेटके अस्त्रभेदे अमरः । ‘स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभि-
र्यियोगहृद्धारुणि दारुणायसे’ नेप० केतकवर्षने । तच्च
सुश्रुतोक्तगन्धभेदः । तत्र हि “विंशतिः शस्त्राणि” इत्य-
दिष्य “मण्डलाद्यकरपत्रेत्यादिना” विभक्त्य “तत्र मण्ड-
लाप्रकरपत्रे स्यातां छेदने भेदने चेति” तस्योपयोग उक्तः ।
करावयव पत्रं वाहनं यत् । २ जनक्रोडायाम् जटाधरः ।
तत्र हि हस्ताभ्यां जनसुतोष्य परस्परं क्रोडते ।

करपत्रवत् पु० करपत्रं तदाकारः पत्रवत् स्वरस्य मतृप् मस्य
वः । तानवृत्ते शब्दच० ।

करपत्रिका स्त्री करो पत्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्वम् ।
जनक्रोडायां जटा० । हस्ताभ्यां जनोत्तोलनेन अन्योन्यं
तत्रक्रोडावचनान्तास्तथात्वम् ।

करपत्र्य पु० करः हस्त इव दर्शयत्यु । (भेटः) भिरङ्गातक-

पृथे २ रक्तैरग्रे च (लाक्षभेरग्रे) राजनिघण्टुः ।
करपत्रवत् पु० करस्य पत्रवत् इव । १ अङ्गुली । करः पत्रवत् इव
रक्तत्वात् । २ करकिलये । “करपत्रवत्पङ्कीनि तैरङ्गान् रक्त
सर्वतः” देवोभा० ।

करपाल न० करः पालमिव यत् । १ जनक्रोडाभेदे हारा०
कररूपेणैव पालेण जनोत्तोलनेन तत्क्रोडाकरणा-
मस्यास्तथात्वम् । कर एव पालम् । २ हस्तरूपे पाले च ।
“करपाले स्थिते तोये कृत्वा मूलपुरीषके । आसुरं तत्
भवेत्तोयं पीत्वा आन्त्यायणं वरेत्” आ० त० सूतिः ।
करपाल पु० करं पालयति पाल-खण् उप० सं० । १ खड्गे
अमरटीका । गौरा० छेप् । २ हस्तयष्टौ (सौंटा) स्त्री
जटा० । खलु टाप् अत इत्वम् । करपालिकाऽप्यत्र
स्त्री । सा च एकधारास्त्रभेदे क्षीरक्षामी ।

करपीडन पु० करस्य बहुकरस्य पीडनं पङ्कणं वरेण यत् ।
१ विवाहे “सुतपरिणयात् वरणासालः सुताकरपीडनम्”
मु० वि० । पाणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करवाल पु० करस्य बालः शिशुरिव । १ मले शब्दमा० । करं
बलति संवृणोति बल-संवणे खण् उप० सं० । २ खड्गे
(तरवाङ्ग) भरतः “शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करबालाश्च
निर्मलान्” भा० व्या० ३७ । खलु अत इत्वम् । करवा-
लिका अस्त्रभेदे स्त्री ।

करभ पु० कृ-अभच्, करे भाति भा-क वा । मणिबन्धात् कनि-
ष्ठापर्यन्ते करस्य १ बाह्यदेशे, अमरः । २ करियावके,
“कदली कदली करभः करभः” प्रसधरा० । “करभोरु-
रतिप्रज्ञे द्वितीये पञ्चमेष्यहम्” विद्यासु० ३ उद्ग्रथिगौ
(नखी) नाम ४ पञ्चद्वयं, ५ उद्ग्रमात्रे पुंस्त्री मेदि० ।
स्त्रियां छेप् “करभकराटकडारमाथाः” भाषः “स त
वृत्तस्य परिचं करञ्च करभोपमम्” भाग० ६, १२, २१ ।
“व्यजायन् खरा गोषु करभाऽश्चतरोषु च” भा० भीष०
२ ख० । करोविभेदस्याः कप् भी वा० ड गौरा०
छेप् या ६ करभी वृत्तिकाख्याम् स्त्री (विकृति) स्वार्थे
कन् करभक । उद्ग्रथार्थे पुंस्त्री । स्त्रियां करभिका ।

करभकाण्डिका स्त्री करभप्रियं काण्डमस्याः कप् अत
इत्वम् । उद्ग्रकाण्डोद्वेगे राजनि० ।

करभञ्जिका स्त्री भञ्ज-खल् ईत० । करमर्द्भेदे भावप्र०
करभप्रिया स्त्री ई३० । १ जट्टुरालभायास् राजनि०
उद्ग्रमियत्वात्स्यास्तथात्वम् । २ उद्ग्रयोर्विति च ।

करभवल्लभ पु० ईत० । १ उद्ग्रप्रिये पीनुवृत्ते, २ कपित्थवृत्ते

च राजनि०। करमप्रियमात्रे लि० । स्त्रियां टाप् ।
 करभादनो स्त्री करभरयते अद-कर्माणि ल्युट् डीप् ।
 उद्भूतप्रियायां दुरात्मभायाम् राजनि०
 करमिन् पुंस्त्री करमः कराययभेदस्तदाकारः शुण्डेऽप्यस्य
 इति । गजे राजनि० तस्य शुण्डे करभाकारत्वात्
 तथात्वम् । स्त्रियां डीप् । [अण् । सिंहे शब्द० ।
 करभोर पु० करमिणं गजमोरयति बलायनाय प्रेरयति रर-
 करभूषणं न० करोभूषणेऽनेन भूष-करणे ल्युट् । १कङ्कले
 (काङ्कनि) हस्तभूषणे अमरः । करं भूषयति भूष-ण्विच-
 ल्यु । २हस्तभूषणमात्रे लि० । [उत्तमस्त्रियाम् ।
 करभोक् स्त्री करम इव ऊरुयस्याः ऊङ् । प्रथमोऽङ्कायां
 करमट्ट पु० करं हस्तिशुण्डमट्टति अट्ट-अनादरे बा० ख
 मुम् च । १गुवाकट्यो लि० । तस्य हस्तिशुण्डवत्-
 काण्डत्वान्तात्त्वम् । (पाणिना व्यामला) २हले इत्येके ।
 करमरिन् लि० किरात्त्व दस्यात् कृ-आधारे अप् करो-
 बन्धनागारः तत्र स्त्रियते बा० इति । (कयेदी) बन्दिनि
 लि० । तस्य बन्धनागारे मरणात्तथात्वम् ।
 करमर्ह पु० करं मृदुनाति मृद-अण् उप० सं० । (पाणिना व्यामला)
 हले राजनि० । खलु करमर्हकोऽप्यत्र । तत्सर्थो हि करक-
 ण्डूरिति तस्य तथात्वम् । “सुषुदीर्घफलाभ्यां तु करमर्ह
 द्वयं मतम् । करमर्हद्वयं त्वाममन्त्रं गुरु तृषाहरम् ।
 उष्यं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् । तत् पक्वं मधुरं
 रुच्यं लघु पित्तसमरजित्” भावप्र० “करमर्हलघुफला
 बा ज्ञेया करमर्हका” इति तत्त्वोक्ते लघुफलकेऽत्र स्त्री
 करमर्हिन् पु० करं मृदुनाति णिनि ईत० । करमर्हे
 (पाणिना व्यामला) हले रत्नमा० ।
 करमाल पु० करः हस्तिशुण्ड इव तदाजतिमालाऽस्य । धू-
 मे हेम०क्रमेण हस्तिशुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्
 करमाला स्त्री करः कराङ्गुलिपर्यं मालेव जपसंख्याहेतु-
 त्वात् । “आरभ्यानामिकामध्यं दक्षिणावर्त्ते योगतः ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता” इत्युक्तलक्षणायां
 जपसंख्यायं कराङ्गुलिपर्यं रूपायां मालायाम् । अत्र
 विशेषस्तत्त्वसा० उक्तः यथा सनत्कुमारसंज्ञतायाम्
 “तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् । ति-
 स्तोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्याणो मध्यमा चैकपर्विका । पर्वद्वयं
 मध्यमाया मेरुत्वनोपकल्पयेत्” । क्रममाह तत्रैव
 “अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूल-
 पर्यन्तं दशपर्यं संजमेत्” । तत्रैव । “अनामामूलमारभ्य

कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्यं संज-
 मेत्” । एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतविषयम् विष्णु विषयञ्च ।
 शक्तिविषये पुनः “अनामिकाद्वयं पर्व कनिष्ठा च ति-
 पर्विका । मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्यं ।
 तर्जन्यपे तथा मध्ये यो जमेत् स तु पापहृत्” । अन्यञ्च
 “अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमा-
 मूलपर्यन्तं संजमेदष्टपर्यं” । इदमपि अष्टोत्तरशत-
 विषयम् । हंसपारमेश्वरे “पर्वत्वयमनामायाः परि-
 वर्त्तेन वै क्रमात् । पर्वत्वयं मध्यमायास्तर्जन्येकं
 समाहरेत् । पर्वद्वयन्तु तर्जन्या मेरुतद्विद्वि पर्वति । ।
 शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिता । श्रीविद्या-
 यामयं विशेषः । “अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण
 च । मध्यमामूलपर्यन्तं दशपर्यं संजमेत्” । अन्यञ्च
 “मध्यमाया अनामाया मूलमञ्च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठा-
 याश्च तर्जन्यास्तयं पर्व महेश्वरि । । अनामामध्यम-
 योश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् । प्रादक्षिण्यक्रमादेऽपि ।
 जमेत् त्रिपुरसुन्दरीमिति” यामलात् “कनिष्ठासमूलमारभ्य
 प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । तर्जनीमूलपर्यन्तं जमेदष्टप-
 र्वं” इति श्रीकमवचनाञ्च । इदमपि तद्वै । शुण्ड-
 मालातन्त्रे “अनामिकाद्वयं पर्व कनिष्ठादिक्रमेण
 तु । तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता । अङ्गु-
 ली न विमुञ्चीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले । अङ्गुलीनां वि-
 योगाञ्च किञ्चाञ्च सवते जपः” । अन्यत्रापि । “अङ्गुल्यपे
 च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने । पर्वसन्निधु यज्जपं तत्-
 सर्वं निष्फलं भवेत् । गणनाविधिमनुज्जपं यो जमेत् द-
 व्जपं यतः । मृद्वस्मिन् राक्षसाकेन गणयेत् सर्वथा बुधः ।
 जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जमेत् सुधीः । असं-
 ख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् । हृदये हस्तमा-
 रोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ
 दक्षिणेन सदा जमेत्” । गायत्रीजपे विशेषः विधानपा०
 गायत्रीहृदये “अनामिकामध्यरेखावध्यधः प्रक्रमेण च ।
 तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता” अना-
 मिकाया मध्यरेखाभादिं लप्यी तर्जन्या आदिरेखा चान्ते
 यस्याः सेयं करे स्थिता मालेत्यर्थः विधानपा० । तत्रैव
 यमः । “सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् । गा-
 यत्रीं तु जमेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम् । पर्वभिस्तु जमे-
 हेवीमन्यत्वानियमः स्मृतः । गायत्र्यावेदवीजत्वात्
 गदितं ब्रह्मणा सत्यम् । अङ्गुष्ठान्ते यज्जपं यज्जपं

भेरुलङ्घनात् । असंख्यातं तथा जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” मदनपारिजाते तु मध्यमाया इयं पर्वतिपाठः । आ० त० शङ्खः । “तिस्रोऽङ्गस्थस्त्रिपञ्चाशो मध्यमा चैकपर्विका । अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः” काव्ये मालाऽभावे एवास्याप्राप्तता नित्ये तु सर्वथैव प्राप्ता यथाह योगिनीत० । “नित्यं जपं करे कुर्यान्न काव्यमवरोधनात् । काव्यमपि करे कुर्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे ! । तत्राङ्गुल्या जपं कुर्यात् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तद्विष्फलं भवेत्” उत्पत्तिस्तन्त्रे १५० “नित्यं नैमित्तिकं काव्यं करे कुर्याद्विचक्षणः । करमाला मह्यदेवि ! सर्वदोषविवर्जिता । क्षिप्रमिन्द्रादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । अथवा तु करे देवि ! माला भवति तादृशी । पत्न्यः सा कुण्डलो-शक्तिः पञ्चायहस्य हृदिषी । अतएव महेशानि ! करमाला मह्यफला” ततश्च दक्षिणेनेति प्रागुक्तेः दक्ष-क्षपर्वशिरैव दशसंख्यजपः कार्यः । यतादिजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशकसंख्यागणना वामहस्तस्थितनिर्दिष्टपर्वक्रमेण कार्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्तिः । अधिकाष्ट संख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्येति तत्त्वम् ।

करमुक्त न० करे स्थापयित्वा सूच्यते शत्रुं प्रति लिख्यते सुव-क्त (वङ्ग्यो) अस्त्रभेदे हेमच० ।

करस्य लि० कं-कर्माणि अस्त्रच । १ मिश्रिते । भावे अस्त्रच । २ मिश्रणे पु० । हेमच० । ३ करम्भे इत्यमरटीवायां नीलकण्ठः

करस्वित् लि० करम्भो मिश्रणं जातोऽस्य तार० इतच् । मिश्रिते “सधुकरनिकरकरस्वितेति” जयदेवः ।

करम्भ पु० केन जलेन रम्यते सिच्यते रम-घञ् मुम् च । १ दधिमिश्रितसङ्गुषु अमरः “धानावनं करम्भमप-पयन्म्” क० २, ५२, १ । “पूषणते ते चक्षमा करम्भम्” अ० २, ५२, ७, “अतपानिव यवान् कृत्वा तानीषदिशोपतय करम्भपात्राणि तेषां कुर्वन्ति” शत० ब्रा० २, ५, २, ४, २ उदमन्ये “धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि” यजु० १६, २१, “करम्भः उदमन्यः” वेददी० । “रूपं वदरसपवाका करम्भस्य” २२ । “करम्भादिति पूषणम्” १०६, ५६, १ । २ अष्टयवमाले । “कामधियस्त्वयि रचिता न परमारोहन्ति यथा करम्भवीजानि” भाग० २, २६, २७, “करम्भवीजानि भर्जितयववीजानि” श्रीधरः । “करम्भवाल्लतातापान् कुम्भापाकांश्च दारुणान्” मनुः ।

करम्भपाकाश्च बालुकावदातापोयेषु इति । “करम्भबालूकां तन्नामायसीच शिलाः पृथक्” भा० स्वर्गा० २ अ० । मिरयव-स्तेने । द्रव्यावयववैषम्यात् ४ मिश्रणम् । “करम्भपूतिसौ-रभ्यशान्तोपाच्छादिभिः पृथक्” एकोविमिद्वये गन्धः भाग० २, २६, ४२, “करम्भो मिश्रणम्” श्रीधरः । ५ प्रियङ्गु एते दैयतावर्याश्च राजनि० । स्वार्थे कन् करम्भक तत्त्वार्थे करम्भि पु० यदुवञ्छे नृपभेदे । “करम्भिः शकुनेः पुत्रो देव रातस्तदात्मजः” भाग० ८, २४, २,

कररुह पु० करे रोहति रुह-क । १ नखे अमरः । वामशालाः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयैः” मेघ० । २ रुपाणे च (तरवार) करर्द्धि स्त्री करेण मृद्विर्यत् । १ करताल्याम् । त्रिका० ईत० । २ हस्तसम्भौ च ।

करवी स्त्री कस्य वायोः रवोऽत्र गौ० ङीष् । १ हिङ्गुपले करेण वीयते वी-किप् । २ कवय्याश्च त्रिका०

करवीर पु० करं वीरयति सु० वीर विक्रान्तो अण् । १ रुपाणे खड्गे, २ खनामख्याते ३ खणे, ४ देशभेदे च० मेदि० । ५ श्मशाने, हेम० । अस्त्रावर्त्ते ईदृशहतीनदीतीरस्थचन्द्रशेखरराजपुरे च । करवीरखड्गभेदगुणश्च भाव० उक्ता यथा । “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयोरत्नपुष्पश्च खड्गोऽश्वः शुभकटाया । करवीरहयं तिलकं कषायं कटु-कञ्च तत् । अण्डलाघवकृत्स्नकोपकुवण्णपाहम् । वी-र्योष्णं क्षमिकण्डूभ्रं भक्षितं विषवन्ततम् । ७ तीर्थभेदे । “करवीरपुरे स्नात्वा रिशाभायां कृतोदकः । देवहृद उपसृज्य ब्रह्मभूतो विराजते” भा० अष्ट० २५ अ० । करवीरपुरश्च चेदिदेशसंज्ञकः गोमन्तपर्वतात् त्रिदिन गम्यमार्गं स्थितम् । यद्योक्तं हरिवं० १०० अ० “राज्ञां प-राजयं युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे । अवणाद्वारणाञ्चास्य स्वर्ग-लोकां व्रजन्ति ते । तत्तुगच्छाम महाराज ! करवीरं पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज ! शिवाय च । ते स्यन्त्वगतः सर्वे पवनोत्पातिभिर्हृयैः । भेजिरे दीवमध्वानं भूर्ति-मन्त इवाग्नयः । ते त्रिरात्रोषिताः प्राप्राः करवीरं पुरो-त्तमम् । शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशोपमाः” तत्-पुराधोशच शृगालनामा नृपतिस्तदप्याह तत्रैव १०१ अ० “तानागतान् विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्मदः । पुरस्य ध-र्वणं मत्वा निजगामेन्द्रविक्रमः” ।

करवीरक पु० करवीर इव कायति कै-क । १ अर्जुनखणे रा-जनि० स्वार्थे कन् । २ करवीरार्थे । करं वीरयति एतुल् । ३ खड्गे शब्दमा० । करवीरे भवः कन् । ४ करवीरमूलज-

रूपे विषभेदे न० हेमच० [कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसंज्ञ पु० करवीरकस्य संज्ञा संज्ञाऽस्य । तैल
करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजोऽस्याः । आठ-
क्याम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) शब्दचि०
करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेय भूषा यस्याः । आठक्याम् ।
करवीराय न० करवीरमायं यत् । “करवीरपुष्पं
जात्यसनमल्लिकायाय । एतैः समन्त तैलम् नामार्थो-
नाशनञ्च अष्टम्” इति चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरो स्त्री क-भावे अच् कराय विष्तेपाय वीरः उत्तोऽ-
स्याः । १ अदितौ तत्पुत्राणां सुरक्षेपकत्वात्तस्यास्तथात्व-
म् । कं मुष् राति रा-क करः सुखदः वीरः उत्तोऽस्याः ।
२ पुत्रवत्यां स्त्रियाञ्च भेदि० सर्वतः गौरा० ङीप् ।

करवीर्य पु० करवीरे पुरे भवः यत् । धन्वन्तरिं प्रति व्यायु-
वेदज्ञानाय प्रत्यकारणे अविभेदे । “काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिभौषधेनवैतरणीरभ्यौषकत्वात्तकरवीर्यगोपुरर-
क्षितसुसुतप्रभृतय ऊचुः” सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुली अमरः । अङ्गु-
लशब्दस्य परिमाणविशेषे परिभाषिकत्वेऽपि अस्य तदर्थे
पारिविभाषिकत्वकल्पनं शब्दकल्पद्रुमे निर्मूलमेव ।

करशीकर पु० करस्य हस्तिहस्तस्य शीकरः । हस्तिहस्तात्
निर्गते जलकषे अमरः ।

करशुद्धि स्त्री ईत० । फड्डितमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां हस्तयोः
शोधने । “आदाहृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्”
तन्त्रशा० ।

करशूक पु० करस्य शूकः रुचोव । नखे । त्रिका० ।

करम् न० क-असुन् । कर्मणि । “प्र ते पूर्वाणि करणानि
विप्रा विद्वां आह विदुषे करंषि” अ० ४, १८, २० ।
“करंषि कर्माणि” भा० ।

करसूत्र न० ईत० । विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्यमाने सूत्रे ।
करस्थालिन् पु० करः स्थालीवास्यस्य त्रीहा० इति । मन्त्रा-
देवे “तल्लालः करस्थाली जलसंज्ञनो महान्” भा०
अनु० । ७ अ० शिवसङ्कल्पनामकधने । तस्य कालरु-
पेण सर्वभूतानां कररूपस्याख्यैव पञ्चमस्तथात्वम् ।

करस्य पु० करणं करः क-वा० अच् पं स्त्राति करोति धातु-
नाम्नेकार्थत्वात् स्त्रा-क । कर्मकरे बाहौ निश्च० “देवत्-
रूपं करस्त्रा दधिषे वपूषि” अ० १, १८, ५ । करस्त्रा
कर्माणि प्रज्ञातारौ बाहू” भा० “पृथू करस्त्रा बद्ध्वा
गमसौ” अ० ई० १८, २ । एतावद्वचमधिकृत्य “करस्त्रा बाहू

कर्मणां प्रज्ञातारौ” निरु० ई० १६ निश्चिदिशेता ।

करहाट पु० करैः मुख्यैः करणैः हास्यते दीप्यते हट-दीपौ निष्-
कर्मणि घञ् । १ पद्मादिसूत्रे, अमरः करं हाटयति
हट-निष् अण् । २ मदनद्रुमे, ३ देशभेदे च ।
भेदिनिः । ४ पिण्डीतकतरो राजनि० ।

करहाटक पु० करं हाटयति हट-दीपौ निष्-खुल् ।
१ मदनद्रुमे । करहाटकार्जुनककुभेत्यादि सुश्रु० । ६ त० ।
२ हस्ताभरणे सुवस्मि० । अमरः । [हारा० ।

कराङ्गण न० करस्य राजस्त्रादानस्याङ्गणम् । राजस्त्रादानस्थाने ।
कराघात पु० ईत० । करतलाघाते चमेडाघाते (चापडमारा)
कराट ति० कराय विष्तेपायाटति अट्+अच् । विकटे शब्दचि०
करामर्ह पु० करमाहदृष्टाति आ+अट्-अच् उप० स० ।
करमर्दे शब्द० ।

कराव्य क पु० कीर्यते कृ-कर्मणि अच् करमस्य यतः कप् ।
(पाणिया आमला) करमर्हभेदे शब्दच० । [राजनि० ।
कराव्यक पु० करं कीर्यमाणयन्त्रं यतः कप् । करमर्हभेदे
करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे क्ङ् खुल् ।

१ बलाकायाम् तस्याः सङ्घटितहस्तवत् प्रकाशमानत्वात्पात्ता-
त्वं । २ कूटपर्याप्तं शब्दचि० [त्रिका० ।

करारोट पु० करे आरोटते हट-दीपौ अच् । अङ्गुरीयके
कराल पु० कराय विष्तेपायालति षथ्याप्नोति करं लाति ला-
क वा । १ सर्जरमयुक्ततैले (तैलधना) २ लक्षणकुटेरके
(कालतल्लशी) शतके ४ दन्तुरे उच्चतदन्ते (द्वितो) ५ भया-
नके ति० भेदि० । “करालवदनं घोरात्” “घोरदंष्ट्रं
करालास्याम्” श्यामाध्यानम् । “वपुर्मीहोरमस्येव करा-
लफणमण्डलम्” रेघुः “लम्बा कराला विनता तथैव बद्ध-
पुलिका” “दुर्दृशना सुदुर्गन्धा कराला मेघका-
लिका” (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तमूल) ईशारिधोष-
धो स्त्री राजनि० । गौरा० ङीप् । ८ अन्नेर्जिह्वाभेदे जटा-
धरः । सा च तामसी यथाह शा० ति० “विश्वकृत्ति-
स्फुलिङ्गिन्यौ धूस्ववर्णा मनोजवा । लोहितान्या करा-
ला च कालो तामस्य ईरिताः” । संज्ञायां कन् अत इ-
न्वम् । करालिका राजसवङ्गिजिह्वायाम् । “मधुरागा
सुवर्णान्या ततोया भद्रलोहिता । लोहितानन्तरं च
धूमिनी च करालिका । राजस्योरसना वङ्गेर्विहिताः
कास्यकर्मसु” अग्निजिह्वशब्दे दर्शितवाक्यन्तु सामान्य-
विषयम् । ९ दन्तरोमभेदे पु० । “शनैः शनैर्विक्कते वायु-
र्दन्तसमाश्रितः । करालान् विह्वलान् दलान् करालो न च

विध्यति" भाष्य० । तादृशरोगयुक्तत्वात् दन्तरस्य तथात्वम् ।
 "तप्रज्ञे हे पचेत् पूर्व वेसवारकसंज्ञकम् । पाकप्रापिततथै-
 रभ्यं करालं सूदकैर्मतम्" पाकशास्त्रोक्ते स्नेहपके १० वेसवारे
 न० । (कडि) ११ कस्तूरास्त्रो पुं स्त्री "एष हरिण्यर्धं कुरङ्गकरा-
 लकतमालशरभश्च द्वाष्ट्रवतचारुषकस्त्रगमाहकाप्रभृततयो
 जङ्गलाः स्त्रगाः कथया मधुरा लघ्वो वातपित्तहरास्त्रीष्णा
 हृद्या वक्षिशोधनाश्च" सुश्रुते मृगभेदानुज्ञा तदुष्णा उक्ताः ।
 १२ दैत्यभेदे पु० । "संश्लमः कालवदनः करालः
 कौशिकः शरः" हरित० ४२ अक्षरनामकथने । "संश्लमः-
 कालवदनः करालः केशिरेव च" हतिवं० २६३ अ० ।
 स्वाधे कन् करालकः उक्ताथे कृष्णतलस्याम् पु० रत्ना० ।

करालत्रिपुटा स्त्री करालानि त्रीणि पुटान्यस्याः । लङ्का-
 धान्ये त्रिकाण्डिकायाम् राजनि० ।
 करालभैरव न० तन्त्रभेदे । म० त० कूर्मपु० हिमालयं प्रति
 देवीयाकम् । "करालभैरवश्चापि यामलं वासमाश्रितम् ।
 एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि यानि तु । मया
 सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवास्तु वै" [टिप्पे हेमच० ।
 करालिक त्रि० करालाणां करतल्युपाख्यानानामालियत्वं कम् ।
 करास्फोट पु० करेण आस्फोटः शब्दो यत् । वज्रस्थले सङ्कु-
 चितरूपेण स्थापिते एकबाहौ इतरकराघातेन ताडने
 (ताडनोका) । ईत० । २ कराघाते ।

करिक पु० करो विच्छेपोऽस्यस्य ठन् । विच्छिदरे शब्दच
 करिकणवल्ली स्त्री करिकणः गजपिप्पल्यवयव इव
 वल्ली । चविकाटले (चट्) राजनि० ।
 करिका स्त्री करोविच्छेदनमस्यस्याम् अर्थ० अच् अत-
 इत्त्वम् । नखरेखायाम् वृज० । [चूर्णे शब्दचि०
 करिकुसुम्भ पु० करो नागकेशरक्तस्य कसुम्भइव । नागकेशर-
 करिज पुं स्त्री करितोजायते जन-ड । हस्तिशयो शब्दरत्ना०
 करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङीप् । १ हस्तिन्याम् अमरः
 "लासायसस्रमदधारकपोलभागाः सम्पादयन्ति करिणः
 करणीभ्रमं नः" धनञ्जयविज० । २ देवताभेदे शब्दचि० ।
 करिदारक पु० करिणं दृष्ट्वाति हिनस्ति द-खुल् । सिंहे ।
 शब्दर० स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् । [शब्दचि
 करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः । यन्त्रभेदे
 करिन् पुं स्त्री करः शुशुब्धः प्रायस्त्वेनास्यस्य इति । हस्तिनि
 गजे "टं हितं करिगर्जतम् अमरः 'सुक्ताफलाय करि-
 णम् हरिणं पलाय" व्या० उदा० । "अकिरिहरणाधिं
 योजनानामशोत्वा" लीला० । "करीव सिक्तं पृषतैः

पयोमुषाम्" "कटप्रभेदेन करीव पायिवः" रघुः "आया-
 भवद्भिः करिणां घटाशतैः" माघः । २ अष्टसंख्यायाम् एका-
 आदिशब्दे विवृतिः । करिभेदादिकम् पु० ८५८ इभशब्दे
 उक्तम् । तन्नामनामके शनागकेपरे पु० ।

करिप पु० करिणं पाति पा-क । हस्तिपके (माकुत) । चू-
 र्णादि० अप्राणिवाचकवक्ष्यन्तात् अस्याद्युदात्तता । वन-
 करिप इत्यादि । [राजनि०

करिपत्र न० करो तत्कर्ष इव पत्रमस्य । तालिपत्रकले
 करिपथ पु० ईत० अच् समा० । हस्तिगमनयोग्ये पथि ततः
 संज्ञायां कन् देवपथादि० तस्य लुक् । करिपथनामके
 देशभेदे पु० । [पिप्पल्यस्य अमरः

करिपिप्पली स्त्री करिपर्ष्वपदयुक्ता पिप्पली शा० त० । गज
 करिपोत पु० ईत० । हस्तिपावके हारा० ।

करिबन्ध पु० करिणं बन्धात्तल बन्ध-आधारे घञ् । १ हस्ति
 बन्धस्तम्भे हारा० । भावे घञ् ईत० । २ गजबन्धने च
 करिभ न० करीव भाति भा-क । कुल्लभेदे त्रिका० ।

करिमाचल पुं स्त्री मच-शाब्दे घञ् करिणि माचं याद्य
 लाति ला-क । १ सिंहे त्रिका० । गजमाचलादयोऽप्यत्र
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

करिमुख पु० करिणोमुखं मुखमस्य । १ गणेशे यथा चास्य
 गजबद्धता तथा इमाननशब्दे ८८ १ पु० उक्तम् । ईत० ।
 २ गजस्य मुखे न० ।

करिर पुं न० कृ-इरन् । गूढपत्ने उट्प्रिये मरुभूमिजे
 करीरे उक्तभेदे । शब्दरत्ना० । करीरशब्दे गुणादि ।

करिरत न० "भूगतस्तनमृजास्यमस्तकासुवतं स्वयमधोमुखं
 स्त्रियम् । कामति स्वरक्तभेदेने वल्लभे करिरतं तदु-
 च्यते" इत्युक्तलक्षणे १ रतिवन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति
 पाठान्तरं करिपदमित्यपि तत्कार्ये । ईत० २ गजरमणे च ।

करिव त्रि० करिणं वाति वा-क । करिगते अप्राणिषष्टि-
 न्नात्तस्य चूर्णा० आद्युदात्तता । वनकरिव इत्यादि
 करिशावक पु० गजशयो "यावत्पञ्चादमेतस्मिन् क-
 रभः कलभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चावदपर्यन्ते हस्ति
 बालके ।

करिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्त्ता इष्टुं तथोक्तोपः । कर्त्तृत्वे
 "पुष्टं सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः" ऋ० ७, ८७, ७ । इय
 सुन् । करीयस् कर्त्तृत्वे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

करिथमाण त्रि० क-भविष्यति शानच् सट् । कर्त्तव्ये । वेदे
 तु नि० मानलोपः । "यानि करिष्या कृणुहि प्रष्टव्यः"

अ० १, १६५, ६, "करिष्या कर्त्तव्यानि" भा० । द्वितीया-
स्थाने आट् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करीव सुन्दरी संज्ञायां कन् । ना
गयष्टौ वस्त्रशेषणाथमङ्गणस्यापियन्त्रभेदे हारा० ।

करिस्त्रन्ध न० करिणां समूहः स्त्रन्धश्च । गजसमूहे ।
इत० । गजस्य स्त्रन्धो पुंन० ।

करोर पु० कृ-ईरन् । षटे मेदि० । २ वंशाङ्कुरे अमरः ।
(वाशेरकोड) १ अङ्कुरमात्रे भावप्र० वंशसङ्का "तत्करोरः
कटुः पाके रसे कृष्यो गुरुः सरः । कषायः कफलत् स्वा-
दुनिदाही वातपित्तलः" तदगुण उक्तः । "हिंसांशुवंशस्य
करीरमेव सां निशम्य किञ्चासि फलेपहिपहा" नैष० ।
आनिन्यरे वंशकरीरमोलैः" माघः । "वंशशब्दस्याङ्गा-
नताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वाच्च पौनरुक्त्यम् अतएव
एकार्थं पदम् न प्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्त्तव्यं सादिभु
प्रतिपात्तिविशेषकरोरु न दोष इत्याह वामनः" मल्लि० ।
तेन वंशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं
वंशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । शूद्रपत्रे मरुभूमिजे उट्ट-
प्रियेष्टभेदे भावप्र० । "करोरः कटुकश्चित्तः स्त्रेद्युष्णोभे-
दनः स्मृतः । दुर्नामकफवातामगरशोथघ्नप्रणुत्" भावप्र०
४ चौरिकायां भिक्षुग्राम् (भिक्षुपौका) ५ हस्तिदन्तमूले
च स्त्री उणा० । अस्य प्रत्ययशब्देन समासे करोरप्रत्ये
ककर्त्तादि० नाट्टादात्तता । मध्या० चतुर्थ्यां मत्तप् मस्य
वः । करोरवत् तत्सद्विजृम्भेद्यादौ लि० स्त्रियां ङीप् ।
करोरकुण्ड न० करोरस्य पाकः पोला० पाके कुण्डश्च । तत्पाके
करोरिका स्त्री करोरमिवाकारोऽस्यस्य ठन् । हस्तिदन्तमूले
लिका० ।

करोरी स्त्री कृ-ईरन् गौरा० ङीप् । चौरिकायां (भिक्षु-
पौका) भिक्षुग्राम् २ गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पुंन० । कृ-ईषन् । १ शुष्कगोमये (घुटिया) । "करीष
मिटकाङ्गारान् यकैरा यालुकाक्षया" मनुः । २ पशुपुरोप-
मात्रे च "उच्छुष्कमृगपुरोषपांशुषा" क्रादम्ब० । करी-
षाग्निः (घुटेर आगुन) ।

करीषगन्धि पु० करीषस्य गन्ध इव गन्धोऽस्य इत् समा० करीषत
गन्धयुक्ते तस्यापत्यमण स्त्रियां घञ् कारीगन्ध्या तदीय-
स्त्रपत्रे । तस्याः पुत्रपतिशब्दाभ्यां समासे संप्र० दीर्घश्च ।
करीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः एवं परमकारीगन्धी-
पुत्र इत्यादि उपसर्जने तु न अतिकारीषगन्धीपुत्र
इत्याद्येव वि० कौ० ।

करीषकृपा स्त्री करीषं कषति हिनक्ति कष-घञ् शुभ् च ।
वात्यायाम् तस्याः गोमयशेषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् लि० करीषस्य देशः पुष्करा० इति न मत्तप् ।
१ करीषयुक्तदेशे स्त्रियां ङीप् । करीषमानयत्वे नास्त्वस्याः
इति ङीप् । गोमयाधिराष्टदेव्यां २ लृष्णग्राम् स्त्री ।
"गन्धवारं दुराधर्षं निष्ठपुत्रं करीषिणीम्" श्रीछत्रम् ।

करुण लि० करोति मनः आतुल्युत्थाय कृ-उन्नन् । दयायुक्ते
२ रश्मिदे पु० तल्लक्ष्माद्युक्तं सा० द० यथा
"दृष्टनाशादनिष्टाग्नेः करुणास्त्रो रशो भवेत् । धीरैः
कपोतवस्त्रोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्या-
द्विभावः स्याच्छोच्यमात्रमनं मतम् । तस्य दाहादि-
कावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । अनुभावा दैवनिन्दा
भूपातक्रन्दितादयः । वैशर्ण्याच्छासित्वास्तम्भप्रपन्नानि
च । निर्वेदोद्गोहापकारव्याधिग्लानिभृतिप्रभाः । विषा-
दजडतोन्मादविन्ताद्या व्यभिचारिणः" ।

शोच्यं विनष्टमनु प्रभृति । यथा राघवविलासे ।
"विपिने क जटानिवन्धनं तव वेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीष-
कर्त्तनम्" । अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दृश-
रघस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदा-
हार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ।
अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह । शोकस्थायितया भिक्षो वि-
प्रलम्भादयं रसः । विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहे-
तुकः" १ परदुःखहरणेच्छायां दयायां स्त्री । "अहो विधे
त्वं करुणा कृण्वि नः" नैष० । "प्रायः सद्योभवति करुणा-
वृत्तिराद्रीन्तरात्मा" मेघ० । "करुणाविमलमेव कृत्युना" रघुः ।
दुःखितेषु दया करुणा साऽस्यस्य अर्ग० अथ विषयत्वेन ।
३ करुणाविषये दोने लि० । "अनिर्गमिजैरकरुणः करुणम्"
माघः । "करुणं दोनं यथा तथेति" मल्लि० । "अनुरोदि-
तीव करुणेन पत्निणां विरुतेन" माघः । "विरुतैः करुण-
स्त्रनैरियम्" कुमा० । (करुणहेने) ५ वृषभेदे पु० लि० कौ० ।
"पिकात् वने शृण्वति कृत्तुः तदैवाहदस्त्रत्करुणे
वियोगिनाम्" नैष० । "करुणस्य फलं क्लेशवातामयेदशं
पुनः । नाशनं पित्तकोपस्य शमनं परिकीर्तितम्" इति त-
त्फलगुणाश्च वैद्यकोक्ताः । दैवभूमेदे पु० लि० कौ० ।
७ परमेश्वरे ऽभूताभयकारके परिवाञ्जके पु० शब्दवि० ।
करुणमल्ली स्त्री करुणा करुणाविषयः मल्ली । १ नवमल्लि-
कायाम् शब्दश्च० । तत्पुष्पस्थानिष्ठकुमारत्वात् करुणावि-

पयत्वेन सद्यः चीयमानतया तस्यास्तयामृतत्वम् ।
करुणविप्रलम्भ पु० षट्काररुभेदे । षट्काररुक्ता" भा० द०
उक्तं यथा

“विप्रलम्भोऽयं सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः । तत्र
यत्र तु रतिः प्रकटा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।
अभीष्टं नायकं नायिकां वा । स च पूर्वरागमान-
प्रवासकरुणात्मकवृत्तौ स्यात्” ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽत्र निधा-आधारे
किं उप० स० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयो-
ष्यत् । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर ति० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा
करुणामय ति० करुणा+प्राचुर्ये मयट् । प्रचुरकरुणावति
“काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिम्, विप्रप्रियं धार्मिकम्”
महाना० स्त्रियां ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् ति० मरुणाऽप्यस्य सुखा-इति । कपायुक्ते स्त्रियां
ङीप् । सिद्धे सुखादिपहणम् ठनादिनिष्ठकथमिति
सि० कौ० । तेन सुखादिभ्यो न सप्तप् । आभे तु कचि-
दिष्यते ।

करुत्याम पु० तृप्त्यर्थे दुःखानुपलभेदे । “तृप्त्यर्थे च नो-
वञ्जितस्य प्रकृत्य “दुःखानस्य तु दयादः करुत्यामः प्रजे-
श्वरः” हरिवं० २४ अ० ।

करुन्म पु० तृप्त्यर्थे तृप्तानोः पुत्रे षट्भेदे । “करुन्म-
मस्तु तृप्तानोर्मरुत्तस्य चात्मजः” हरिवं० २२ अ० ।

करुम् पु० पिशाचभेदे । ये शालाः परिन्तलानि सायं गर्दभ-
नादिनः । कुच्छला ये च कुच्छिलाः ककुभाः करुभाः
स्त्रिभाः । तानोषधे ! त्वं गन्धेन विभूचीनान् विनाशय”
अथ० ८, ६, १० ।

करु स्त्री क-हिंसायाम् क । १ कर्त्तुने । “बतुदण्ये वा आसां
करुकराणि” यत० ब्रा० २२, २, ४, १० । कर्मणि क । २ कृते
च । “वामं देवः करुलती” अ० ४, २०, २४ । “करुलती
कृतदन्तः” भा० प्र० ० दन्तस्य कृतादेशः पूष्णोभग्नदन्तत्वेन
तथात्वम् ।

करुष पु० क-कषन् । १ देशभेदे यस्याधिपतिर्दन्तवक्रः “एष
महान् वशे कृत्वा कृष्टं च सङ्ग सोमकैः । चेदि-
काशिकरुषां च कुलक्ष्मीं वद्विष्यति” भा० आ० १२, २
अ० । “शिशुपालः सङ्घसुतः करुषाधिपतिस्तथा” भा०
ब० ४ अ० । करुषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वान्
वङ्गु तस्य लुक् । करुषाः तद्राजेषु “दन्तवक्रः करुषश्च

करभोमेषवाहनः” भा० स० १२ अ० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षः ।
अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गोदिगणे तथापाठात् ततो
भर्गो० स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक्” सि० कौ० ।

करुषज पु० करुषदेशे जायते जन-ङ । दन्तवक्रे षट्भेदे
“तायिहाय पुनर्जातौ शिशुपालकरुषजौ” भा० आ० ७,
१०, २० । तौ जयविजयौ विष्णोः पार्षदौ ।

करुषाधिपति पु० दंत० । दन्तवक्रे षट्भेदे । “काश्वीरराजो-
गोनर्दः करुषाधिपतिस्तथा” हरिवं० ६ । करुषाधिपा-
दयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु० करे अटति चट-अच् अलक् स० । मन्त्रे त्रिका०
करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं व्ययति व्ये-ङ टाप् । धनच्छूप्-
क्षिणि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमरः ।

करेटु पु० केन मस्तकेन रेटति रेट-कु । (कर्कटिया) इति
करेण पु० क-एण(तु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १ गजे अमरः ।

“ललः समस्तजनज्ञासकरः करेणोः” माघः । उत्-
क्षिप्रगात्रः अ विद्वन्मयसंभः-करेणुरारोहयते निषादि
नम्” माघः “स्नातन्त्रासृष्णलमवाव करेणुराजः” माघः ।
२ कर्षिकारटके विश्वः । २ गजस्त्रियां स्त्री अमरः । “ग-
जाय गण्डूषजलं करेणुः” कुमा० । “करेणुभिर्दन्तवक्रा-
लभकाः” रघुः । करेणुदग्धगुणाश्च सुश्रुते “अन्वायाश्चैव
नार्थाश्च करेणूनास्तु यत् पयः । तत्पत्नेकौषधिरसप्रसादं
प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं क्षिण्वं स्र-
ज्ज्वलं मृदु मृत्तम्” सामान्यत उक्ता । “हस्तिन्याः मधुरं
दृष्यं कषायानुरसं गुरु । क्षिण्वं स्थैर्यकरं शीतं च-
क्षुष्यं बलवद्भेनम्” लङ्काः । “करेणुः सप्तकुलीरा कन्दे-
न गजकृपिणी । हस्तिर्गणपदाशस्य तुल्यपर्सा द्विपर्सि-
नी” सुश्रुतोक्तलक्षणायां ४ अ० वधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालश्च
तत्त्वोक्तः । “करेणुस्तत्र कन्या च कृतातिच्छलके तथा ।
गोलोमी चाजलोमी च मङ्गो आवाणी तथा । वसने
कण्ठसर्पाख्यो गोलोमी च प्रतायते” स्वार्थे कन् करेणु-
काप्यत्र स्त्री । रायसुकटस्तु करेणूष्वर्द्धं दीर्घानं पठित्वा
हस्तिनि पुं स्त्रीत्याह ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू-किप् । १ हस्तिगात्रमवर्त्तके
पालकाव्यसुनौ हेमच० । २ हस्तिजातमात्रे ति० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्याभेदे । “नकुलस्तु चैद्यां करे-
णुमती भार्यासदावहस्तस्यां पुत्रं निरमितं नामाजनयत्”
भा० आ० ६५ अ० ।

करेणुसुत पु० दंत० । पालकाव्ये सुनौ त्रिका० ।

करेनर पु० तुरप्कनामगन्धर्व्ये करेवरोऽप्यत्र राजनि० ।
करेन्दु क पु० करेण करणेनेन्दुरिव मायति कै-क । मूढये
राजनि० ।

करोट न० कं गिरसि रोटते रुट्-द्युतौ व्यच् । शिरोऽस्थि ।
(माथारखलि) इत् करोटिरप्यत्र स्त्री वा डोप् व्य-
सरः । 'नपुषि भटकरोटिन्यस्त्रीलाङ्गिमन्वुः' धनञ्ज० ।
करोटक पु० नागभेदे 'आम्रः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिख-
स्तथा' भा० व्या० ३५ व्य० नागनामकीर्त्तने । व्यत्र क-
कीटार्थाभिधानं प्रासादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तलकश्च
ककीटकधनञ्जयौ" इति ककीटकस्य पृथगुक्तेस्ततो-
भिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रतिकर्त्त ।

कर्क हामे सौत्रः पर० व्यक० सेट् । कर्कति व्यककीत् । चकर्क
कर्क पु० कृणोति करोति क्रियते वा क-क तस्य नेत्वम् कर्क-
व्यच् वा । १५ङ्कौ २श्वेताश्वे व्यसरः २दर्पणे ४घटे ५मेपा-
वधिचतुर्थे राशौ ईकलीरे ७कर्कटवर्णे (कांकडाशिङा)
च हेम० । एकात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।

कर्कखण्ड पु० कर्कः श्वेताश्वयुक्तः खण्डः भूमिखण्डो यत्र
देशभेदे । "मागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये त्वनः"
भा० व० २५२व्य० ।

कर्कचिर्भटि स्त्री कर्कवर्णा चिर्भटी । कर्कटोभेदे । राजनि० ।
कर्कट पु० सौ० कर्क-अट् । क्षद्रामलकवत्कुड्मलके एतन्-
भेदे २जलजन्तुभेदे कुलीरे । (काकडा) "गणनाटत्
करकर्कटोत्करम्" नैष० राजनि० । (करकटिया)
२पत्तिभेदे । ४खलाबूधो च भेदि० । ५पद्मकन्दे
जटा० मेघादितश्चतुर्थे ईराशौ 'पादः पुनर्वसोरन्यः पुष्यो
ऽश्लेषा च कर्कटः" ज्यो० त० उक्तसपादनल्लहयात्मकः ।
तथा च २६० अंशात्मके राशिचक्रे ६० अंशोत्तरम् ३०
त्रिंशदंशात्मकः स राशिः । "शेषाः खनामसदशाह-
तयो भवन्ति" ज्यो० त० उक्तेस्तस्य कुलीराकृतित्वम् । अस्य
वर्णाद्युक्तं नील० ता० "बहुप्रजासङ्गपदः कुलीरचरो-
ऽङ्गना पाटलहीनशब्दः । शुभः कफो स्निग्धजनोऽस्य-
चारी समोदयो विप्रनिशोत्तरेणः" तथा च अस्य बहु-
प्रजासङ्गिता बहुपदता चरराशित्वं स्त्रीरूपता
पाटलवर्णता हीनशब्दता शुभत्वं शुभस्त्रामिकता च ।
कफप्रकृतित्वं स्निग्धजनत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम्
विप्रवर्णत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिग्मुखत्वञ्च । अयं
च कटराशिः "कर्कटश्चिकमीना धनुषधान्यार्द्धञ्च
कीटसंज्ञाः स्युः" इत्युक्तेः तत्र समत्वं युग्मराशित्वं सम-

परिमाणञ्च । "स्त्रीजोऽथ दुग्धं विषमः समश्च" "कृ-
रोऽथ सोम्यः पुरुषोऽङ्गना च" इत्युक्तेः "ह्रस्वास्तिनि
गोऽविघटा मिथुनघनुःकर्कश्चगुरुसाश्च समाः" इत्युक्तेः ।
"दृष्टोदयाविमिथुना दिवा शीर्षोदयाः परे" इत्युक्तेः अस्य
शीर्षोदयत्वम् । अस्याधिपः चन्द्रः । कुजशुक्रबुधेर्द्वर्क सौम्य
शुक्रावनीभवाश्च । —जेत्वाणि स्युरजादयः इत्युक्तेः "मेघ
कर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" तिथि० पु० ।
"कर्कटे प्रथमं देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला" स्मृतिः ।
(कांकड) ७एवंरौ स्त्री गौरा० डोष् भावप्र० ।
तस्याः गुणाः भावप्र० उक्तायया । "एवंरुः कर्कटो
प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अपि । कर्कटी शीतला कृत्वा
प्राहिणी मधुरा गुरुः । रुच्या पित्तहरा साऽमा पक्वा
हृणाग्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "त्वग्वी-
जरहिता प्रौढा गुलिकाकारखण्डिता । तलिता
सुघटे तमे कर्कटी वावलेहिता । विपाण्डु खण्डं
धृतदुग्धसाङ्गं विभावितं वल्लजशर्कराभ्याम् । जतैलया-
सञ्च कदुष्णमेतत् प्रतिक्षणं रोचनमातनोति" । ह्री-
धनः । एशालुमलौ भेदि० । एषपे शब्दरत्ना० । १० देव
दालीलतायां १०घोषिकाः २४घटे राजनि० । १४ कर्कट-
जातिस्त्रियाञ्च । "यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते सत्युमात्म-
नः" भा० विरा० २७० श्लो० । कर्कटस्य कोपस्थिता तन्मांसयु-
ग्माश्च भावप्रका० उक्ता यथा । "शङ्खः शङ्खनखश्चापि
युक्तिषम्बू कर्कटाः । जीरा एवंविधाश्चान्ये कोपस्थाः
परिकीर्त्तिताः । कोपस्था मधुराः स्निग्धा वातापचहरा
हिमाः । "ताखण्डककर्कटक्षणमत्स्यशिशुमार वराहवशाः"
सजीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र एतं पिबेत्" सुश्रु० । स्मृतौ
चास्यामच्छातोक्ता तच्चाभक्ष्यशब्दे दर्शितम् । कर्कट
स्तच्छृङ्गाकारोऽस्यस्य अर्थ० व्यच् । तुलाप्रान्तनिखिले कर्कट
शृङ्गाकारे व्यायसे १५ कीलकभेदे" पु० मिता० १ ईकण्टके पु०
च । तत्पादापहृष्ट्यापत्वात्तस्य तथात्वम् । १७ कर्कट-
शृङ्गाम् स्त्री डोष् भाव० प्र० ।

कर्कटक न० कर्कटइव कायति कै-क । १यन्त्रभेदे (कम्पास)
"फलिषुसकाकलीषंदशकपुष्पशीर्षिकयोगचूर्णयोगवर्त्त-
कामानसूत्रकर्कटकरञ्जुदीपभाजनध्वसरकरण्डक प्रभ-
त्येनेकोपकरणयुक्तः" दशकुमा० । कर्कटः दृष्ट इव कायतिके
क । २इत्युभेदे शब्दचिन्ता० । स्वार्थे कन् । ३कुलीरे व्यसरः ।
कर्कटशृङ्गी स्त्री कर्कट इव शृङ्गं यस्याः । (कांकडाशिङा)
१दृष्टभेदे । स्वार्थे कन् कर्कटशृङ्गिकाप्यक । "शृङ्गी

ककैटशङ्खो च स्यात् कुलीरविषाणिका । अजशङ्खो-
च वक्रा च ककैटाख्या च कीर्तिता । शङ्खो कषाया
तिक्तोष्ण कफवातलघुचरान् । श्वाभोर्ज्वाततटकाश
हिकारविषमोर्न हरेत् भावप्र० तद्वगणादि उक्तम्
ककैटाक्ष पु० ककैट इत्यजि यन्विभेदोऽस्य । कर्कश्याम्
(काकुड) रत्नमाला । [शङ्खासु भावप्र० ।
ककैटाख्या स्त्री ककैटस्याख्याख्या यस्याः । (काकुडाशिङा)
ककैटाङ्गा स्त्री ककैटस्याङ्गं शङ्खमिव शङ्खमयमस्याः अजा०
टाप् । शङ्खासु । राजनि० । [विस्ववृत्ते राजनि० ।
ककैटाक्ष पु० ककैटमाङ्गायते कण्टकारत्वात् आ+ङ्-क ।
ककैटि स्त्री कर्क कण्टकमटति इन् शक० । (काकुड) १ एवौरौ
शब्दचि० । वाङीप् अत्रार्थे, २ शाल्मलौष्ठे ३ ककैट-
शङ्खाश्च । भेदि० ।

ककैटिनो स्त्री ककैटसदाकारोऽस्यस्याः इति ङीप् । टा-
हरिद्रायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।
ककैटु पु० कर्क-शङ्खयो० नि० । (कर्कटिया) पञ्चभेदे
ककैट्य स्त्री कर्क कण्टकं दधाति धा-कृ नि० मुम् । १ वदय्याम्
(कृन्) 'कर्कभूफलसु चिनोति श्वरो सक्ताफलागङ्गया'
सा० द० । तस्य पुस्तमपि । "पुंसि स्त्रियाश्च कर्कभूः
वदरा कोलमित्यपि । फेनिलं क्वचनं घोटौ सौवीरं व-
दरं महत् । अजप्रिया कुहा कोला विषमोभयक-
ण्टका । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्लम् । हृण-
मित्तटाहासजयटपणानिवारणम् । सौवीरं लघु स-
म्भक्तं मधुरं कोलसुच्यते । कोलन्त वदरं पाहि रुच्य-
सुगन्धं वातलम् । कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमी-
रितम् । कर्कभूः कृद्वदरं कथितं पूर्वस्तरिभिः । अस्त्रं
स्यात् कृद्वदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च
तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् । शुष्कं भेद्यग्निजत्सर्वं लघु-
तृणाक्षमाश्चजित् फले न० । "दक्षोरूपं कर्कभूनि"
यजु० १८, २३, कर्कभूनां पाकः धोत्वादि० कुण्ठ् ।
कर्कभूकृष्ण तत्पाके न० । प्रस्यपरे कर्क्यादि० कर्क-
भूप्रस्यद्वयादौ नाद्युदास्तता । ततः मध्वा० चतुर्थ्यां
महप् । कर्कभूमतं तत्सञ्ज्ञितदेयादौ लि० स्त्रियां
ङीप् । कर्कभूमता । तस्या अदूरभवः सुवास्या० अण् ।
कर्कभूमतं तददूरदेशभवे लि० ।

कर्कफलं न० कर्क-हासे अच् कर्कं प्रकाशयन्ति श्व फलति
फल-अच् । जुडामलके राजनि० ।

कर्कर पु० कर्क-हासे-अरन् । १ दर्पण, भेदि० २ चूर्णसाधने जुड-
पाषाणखण्डे कङ्करे, (काकर) । कर्क-घञ् कर्कं हासं
राति-रा-क । शब्दे ४ कठिने लि० भेदि० । "किंनो
वर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते" अमरश्च० ।
"करीरः ककरोऽर्ककृक्" भावः । २ सङ्गरे शब्दचि० ।
कर्कराङ्ग पु० कर्कराङ्गं यस्य । अङ्गने कालकराष्टविहङ्गमं
शब्दमा० ।
कर्कराट् पु० कर्कं हासं रटति रट-कु । कटाक्षे जटाधरः ।
कर्कराटुक पु० कर्कं कठिनं रटति रट-उक्तञ् । (कर्कटिया)
विहभेदे शब्दर० ।
कर्कराभ्युक पु० कर्करः कठोरः अतिशयितास्वाकारवत्त्वात्
अभ्युः कूपः संज्ञायां कन् । अत्यन्ताभ्यकारवति कूपे ।
त्विका० ।

कर्कराल पु० कर्करः सन् अलति अल-अच् । घूर्णकुन्तने
हेमच० । तस्य इतरकेशामेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम् ।
कर्करिका स्त्री कर्कर इवास्त्वस्याः अच् संज्ञायां कन् अत
इत्त्वम् । नेत्रसर्ज्जभेदे शब्दचि० । तत्र हि नेत्रे कङ्क
रयुक्ततेवोपपन्न इति तस्याः सथात्वम् ।

कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा-क गौरा० ङीप् ।
(भारी) १ सनालपाले, अमरः कन्दोर्ध्वादिपक्षिष्का-
शनसाधने (जाजरा)० इत्ये च शब्दचि० । कर्कं राति रा-
ईकृक् । कर्करीकोऽप्यत । कर्करी+स्वार्थे कन् न ह्रस्वः
कर्करीका तत्त्वार्थे स्त्री । [उज्ज्वल० ।

कर्करीक न० कर्क-फर्कराका० ईकन् नि० । शरीरे
ककैरेट पु० कर्कं कर्कैति शब्दे रेटवत्त्वात् रेट-अपादाने
घञ् । अर्द्धचन्द्रे गलहस्ते (गलाटिपि) गलामर्दने हि
कर्कशब्दकरणः सत्यं तथात्वम् ।

कर्कैरट पु० कर्कैति शब्दे रेटति उन् उप् स० । (करक
टिया) पञ्चभेदे अमरः ।

कर्कश पु० कञ् हिंसायां यिच् कः सन्+कशति-कर्क-अच्
कर्क+लोभादि० श, करे कशति कश-यञ्दे अच् शक०
वा । १ काम्यल्लुष्टे (गुडारोचनी) अमरः । २ कासमर्दे ।
(कात्कासेन्दा) १ रज्जुष्ठे ४ खड्गे च हेम० । ५ षाड्विके
कठोरे च लि० अमरः "बेणुकर्कशपर्वया" रघुः । "ऐराव-
तास्फालनकर्कशेन" कुमा० । 'लक्ष्णा साध्यावलिप्रा वा
जिह्वा शूना च यस्य वै । कर्कशं वा भवेदास्य सोऽचितरा-
द्विजहायस्त्रन्" सुश्रु० । कर्कशं परिजीर्णञ्च क्षमिजुष्टम-
देशजम् । वर्जयेत् पलयाकन्तं" सुश्रु० । 'सुरहिषास्फालन-

कर्कशाङ्गुली"रघु । ईकंठनस्यर्गवति त्रि० अमरः ७कूरे
निर्दये च त्रि० भेदि० । ईदुर्बाधे च "तर्के वा श्चककं
मम समं लीलायते भारती"प्रसङ्गः । १० अख्येन च "तस्य
कर्कशविहारममयम्" रघुः कर्कशस्य भावः त्व । क-
शत्वं न० तत् कर्कशता स्त्री । अख्य० कर्कश्य न० इमन्
कर्कशिसन् पु० कर्कशभावे "नागेन्द्रकलास्त्वचि कर्कश-
त्यात्" कमा० । "आक्षेपलालप्रवधस्तनककश्यमालिणीम्"
माधः । कर्कश्यञ्च अश्वभेदः । "अग्नेनेन्द्रियविज्ञेयाः शी-
तोष्णलक्षणकर्कशश्चकठिनाः" इत्यादिमुच्यते। कस्य स्यो-
न्द्रियप्राप्ताता । स च पार्थिवगुणभेदः । अन्यदप्ये तु
कर्कश्यव्यवहारोभाक् । सुयुताक्तपुं निक्त्तमोपयोगिवि-
शतिगुणेषु ११ गुणभेदे ते च गुणा यथा

"अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् । कर्म
भिस्तनुमीयन्ते नानाद्वयार्थया गुणाः । ज्ञादनः स-
म्भनः शीतो भूष्णहृत्स्वेददः कर्जितः । उष्णस्तिहिपरातः
स्यात्पाचनस्य विशेषतः । स्नेहसादवहतः स्निग्धो बलवर्ण-
करस्तथा । रुजस्तहिपरातः स्याद्विषघातस्तम्भनः खरः ।
पिच्छिलो जायनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विषदो
विपरातोऽस्मात् केदादुषणरोषणः । दाहपाककरस्तत्तणः
स्नायणो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलजङ्ग रुस्तर्णहृत्तणः ।
लघुस्तहिपरातः स्यात्स्नेहनो रोगणस्तथा । दशाद्याः कर्मतः
प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः । दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द-
वादीन्स्त्रिबोधमे । द्वयः प्रकृतेनः सान्द्रः स्थूलः
स्याद्भक्ष्यकारकः । सूक्ष्मः पिच्छलवज्ज्ञेयः कर्कशो वि-
शदो यथा । सुखानुबन्धो सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो
मृदुः । दुर्गन्धो विपरातोऽस्माद्भक्ष्याकारविकारकः ।
सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मदो यात्वाकरः स्मृतः । व्याघा-
वाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकासी विक-
सन्नेव धातुबन्धान् विभोजयेत् । आशुकारी तथाशु-
त्वाद्भाववन्मृषि तैलवत् । सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यान् सूक्ष्मेण
ज्योतस्सुखनुरः स्मृतः । गुणा विशतिगिरेव यथावत्परि-
कीलिताः" । ११ इति कालोदके स्त्री राजनि०

कर्कशच्छट् कर्कशः छदः पलमस्य । (शेकोडो) १शाकोट-
हजे शब्दमा० २पटोले च त्रिका० कर्कशदोऽप्यत्र ।
३कोषातकां स्त्री टाप् राजनि० । कर्कशदला दग्ध-
हजे राजनि० ।

कर्कशवाक्य न० कर्कश० । निहुरवाक्ये परुषवाक्ये शब्दर० ।
क शिका स्त्री कर्कश-संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । वनको-

लिष्टचे रत्नमा० ।

[मिथितसक्तपुं हारा० ।

कर्कमार न० कर्कः कठिनः सारोऽस्य । कर्कशे दधि-
कर्कश पु० कर्कः हासं श्वेततामश्चरति ऋ-उण् । १कृष्णगुह्ये ।
(पादुक्रमडा) । अमरः तस्य पक्षे फले श्वेततायुक्तत्वात्
तथात्वम् । अथ स्त्रीत्वमपि "कर्कश्याहिणी शीतो र-
क्तपित्तहरा गुरुः । पक्षा तित्ताग्निजननी सत्तारा कफ-
वातनुत्" इति भावप्र० उक्तेः । २एषां कर्कशकृष्णगुह्य-
प्रभृतीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु० तयोर्भेदिने
भात् विशेषकृष्णगुह्य एव एकार्करिति बोध्यम् । "एषां कर्क-
शकर्कश पक्षे स्यात् कफघातजन्य । सत्तारं मधुरं कच्यं
दोषनं नातिपत्तलम् । सत्तारं मधुरं शीतहृत्तं कफा-
पहम् । भेदनं दोषनं हृद्यमानाहातीलनुल्लघुः यपुः" ।
इति कर्कशोः "पित्तघ्नं तेषु कृष्णगुह्यं बाल मध्यं कफा-
पहम् । पक्षे लघुणं क्षारं च दोषनं वस्तिशोधनम्" ।
इति कृष्णगुह्यं च भेदेन गुणभेदोक्तस्तयोर्भेदः

कर्कशिक पु० कर्कः हासश्चरति ऋ-उकञ् ईत० । का-
लिन्दुके (खंडो) हारा० कालिन्दुगुह्ये गुणादि वक्ष्यते
कर्किक पु० कर्क-इन् । कर्कटरागो । "कर्कशनिधनुर्भ्याञ्च
हरिः कोटघटेन च" ज्यो० त० ।

कर्किक कर्कः हासि अच् गौरा० ह्राप । वध्यगुह्याम् (काकुडो)
कर्कतन पुं न० रत्नविशेषे । रत्नान्याह गरुडपुराणं आ० त०
"तेषु रत्नोविषयालव्याधिघ्नान्यहर्नि च । पादुर्भान्ति र-
त्नानि तथैव विगुणानि च । यज्जं सक्तामस्यः पद्मरागाः
स सरकतः प्रोक्ताः । अपिनेन्द्रनीलमणयोर्वैदूर्याः पुष्करा-
गाश्च । कर्कतनकुर्विल्लो रुधिराक्षसमन्वितं तथा स्मृतिकम् ।
विद्रुममणिश्च यत्नादाहृष्टं संपद्ये तज्जुः" इत्युद्दिश्य ।
"वायुनीखान् दैत्यपते र्दहीत्वा विक्षेपमासाद्य घनेषु हृष्टः ।
ततः प्रसृतं पवनोपप्रक्षं कर्कतनं पृज्यतमं पृथिव्याम् । वधेन
तद्गुधिरशोभमधुप्रकाशमाताम्यपीतदहनोष्णलितं विभक्ति-
नीलं पुनः सुलभितं परुषं विभिक्षं व्याध्यादिदोष-
हरणेन न तद्विभाति । स्निग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च
आपीतवर्णा युक्तो विचित्राः । त्रासप्रणव्याघिविवर्जिता-
श्च कर्कतनास्ते परमाः परित्वाः । पलेण काञ्चनम-
येन तु वेष्टयित्वा हस्ते गन्धेषु धृतमेतदतिप्रकाशम् । रोग-
प्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च आशुप्रकरं क्लेशकरञ्च सु-
खप्रदञ्च । एवंविधं बहुदुर्लभं नाणमावहन्ति कर्कतनं
शुभमलं कतरे वरा ये । ते पूजिता बहुधना बहुबान्धवा-
श्च नित्योष्णलाः प्रसूदता अपि ते भवन्ति । एके पिन्हा-

विक्रताकुलनीलभासः प्रसन्नः गलुलिताः कलुषा पिङ्ग-
पाः । तेजोऽतिदीप्तकलपुष्टिविहानवर्णाः कर्कतस्य
सङ्गं यपुःसङ्गं । कर्कतेन यदि परोलितवर्णं रूपं पत्य-
यभास्वरदिवाकरमुप्रकाशम् । तद्योतनस्य मणिगास्त्रविद-
महिम्ना तुल्यन्तु मूल्यसदितं तुलितस्य कार्यम् ७५ अ०
कर्कोटिका पु० कक-अ ट । नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गतः ।

“अनन्तोवास्तुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तल्लकः । कर्कोटः
कलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः” त्रिका० । ति० त०
पुराणाभेदे गाकडे च द्वितीयाङ्गे “कलिकः कर्कोटः शङ्ख-
इति पाठः । अथञ्च नागपद्मस्यां पुञ्जः यथाह तत्रैव ।
“शेषः पद्मः महापद्मः कलिकः शङ्खपालकः वास्तुकिः
शङ्खकथय कान्तियो मणिभद्रकः । ऐरावतो हतराष्ट्रः
कर्कोटकधनत्रयी” इति । अथञ्च कङ्कपुत्रभेदः । “शेषः
प्रथमतो जातो वास्तुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तल्लकश्च क-
र्कोटकधनत्रयी” भा० व्या० १५ अ० नागनामकथने ।
कर्कोटकनागस्य नाट्यशेपेन जुडताप्राप्तिकथा नलेन
सह संवादश्च भा० व० ६६ अ०

“उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विगम्यते ! । ददश
दावं दत्तानं महानं गहने वने । तत्र गुह्याव-
शब्दे वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिभाव नलेखुञ्जैः
पुण्यश्लोकेति चामकत् । सा भैरति नलशोक्ता मध्य-
सरनेः प्रविश्य तन् । ददर्श नागराजानं शयानं कु-
ण्डलाकृतम् । स नागः प्राञ्जलिभृत्वा वेषमानो नल-
नन्ता । उवाच विद्धि मां नास्ती नागं कर्कोटकं
वृषः । मया प्रलुब्धो महर्षिर्नारदः सुसङ्गतपाः ।
तेन मन्युपरीतन शम्भोऽस्मि मनुजाधिप ! । तिष्ठ त्वं
स्थायर इव यापदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि
तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् । तल्ल शापास्त-
शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् । उपदेक्षामि ते अ-
यस्मात्तमर्हति मां भवान् । सखा च ते भविष्यामि
मत्सभो नास्ति पद्मः । लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्र-
मादाय गच्छ माम् । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो वभूवा-
ङ्गुष्ठसात्वकः । तं स्तब्धं नलः प्रायाद्देशं दार्विव-
र्जितम् । आकाशदेवमासाद्य विभक्तं क्षणवर्जना ।
उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटोऽब्रवीत् । प-
दानि गमयन् गच्छ स्वानि नैपथ ! कानिचित् । तत्र-
तेऽहं महावाहो ! अस्मै धास्यामि यत् परम् । ततः
सङ्क्रान्तमारब्धसदृशदृश्ये पदे । तस्य दृश्य रूपं तत्

क्षिप्रमनन्तधीयत । स वृद्धा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं
नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स कर्षीपतिः ।
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलमब्रवीत् । मया
तेऽलक्षितं रूपं न त्वं विदुर्जना इति । यत्कृतं
चासि निक्षतो दुःखेन महता नल ! । विषेण स म-
दीयेन दुःखं त्वयि निवत्स्यति । विषेण संवृतेर्गतिर-
यात्स्व्या न विमोक्ष्यति । तावत्त्वयि महाराज ! दुःख-
वै स निवत्स्यति । अनागा येन निक्षतस्त्वमनर्हो ज-
नाधिप ! । क्रोधादस्त्वयित्वा तं रज्ज्वा मे भरतः कृता ।
न ते भयं नरव्याघ्र ! दंष्ट्रभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मादिभ्यश्च भविता मत्प्रसादाच्चराधिप ! । राजन् ! वि-
षनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । संशयेषु च
राजेन्द्र ! शश्वज्जयमवाप्स्यसि । गच्छ राजद्वितः स्मृतो
वाङ्मोक्षमिति वृषन् । समीपस्थपुण्यस्य स हि वैवाजने
पुणः । अयोध्यां नगरं रम्यामदायै निगच्छेत्वर ! । स
तेऽलक्षद्वयं दाता राजाश्चक्रेदयेन वै । इत्याककुलजः
श्यामान् मितश्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाततः श्रे-
यसा योष्यसे तदा । समेष्यसि च दारैस्तं माम्
शोके मनः कथाः । राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेत-
दब्रवीमि ते । स्वरूपञ्च यदा दृष्टमिच्छेत्तत्त्वं नरा-
धिप ! । संक्षतव्यलदा तेऽहं वासयं दं निवासयेः ।
अनेन वाससाच्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे । इत्युक्त्वा
प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा । एतं नलं स-
मादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ! । नागराजस्ततो राज-
सत्त्वैवान्तरधीयत” ।

७२ अ० “तस्यालक्षद्वयस्य शरीराद्विस्तृतः कलिः ।
कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सखात् व्रततसुहृदम्” ७६ अ० । “कर्को-
टकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । कृतपुण्यस्य राजस्य
कीर्त्तनं कलिनाशनम्” संज्ञायां कन् २ विल्ववृक्ष पु०
राजनि० । शफलकताभेदे (काँकड) गौरा० ऊ०
“कर्कोटकीफलं कृष्णकृष्णाकारचिनाशनम् । श्यामकासञ्च-
रान् हन्ति कटपाकञ्च दापनम् । ईपदिभिर्भारिचः परि-
परागर्भं तेनेन रन्ध्रितस्तुभैश्चापातयोगस्य । वाह्नीकयुक्त-
पयसा पिहितभिर्मेकं कर्कोटकीफलमिदं रुचिस्तल्ल-
लम्” । यदुक्ते तद्गुणपाकार्दि । अपातधोपायस्ते स्त्री रा-
जनि० । स्वार्थे कन् यत् इत्थम् । कर्कोटिका (काकरोल)
वृक्षे (काँकड) पु० कृष्णकृष्णाञ्च स्त्री राजनि० ।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी । काशोस्ते

तो भेदे । “कर्कोटवाद्या ईगाने मरीचेः कण्डसुत्तमम्”
काशःख० ।

कर्कोटि पु० प्रस्येपरे अट्टइय्यपदस्य आद्युटात्ततापर्युटा
सि पये पाणिन्युक्ते गज्जगणभेदे स च कर्को मन्त्रो
मकरा कर्कव्य करार कन्दक करण वटरो कर्कोप्रस्यः ।
कर्कुरिका स्त्री परिकाभेदे (कसुरी) पाकराजे श्वरः । तत्-
पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ‘भाषाणां पिष्टिका
पथ्या लवणाद्रकहिङ्गुभिः । तथा पिष्टिकया पुर्णा सस्मिता
कृतपोषिका । ततस्तैलेन पक्वा सा परिका कथिता बुधैः ।
रुच्या स्वादो गुरुस्निग्धा बल्या पिप्पलादूषिका । चतु-
स्तो जोजुरो चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृत
पक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत्” ।

कर्चरी स्त्री कं जलं चय्यतेऽत चुरः प्र० क गौरा० डीप् ।
जलम्यन्ते शुक्लफलखण्डे (कर्चरी) पाशान्यभाषाप्रसिद्धे
द्रव्ये “जीरास्तुतसंस्कारा शुष्का स्नेहविपाचिता । अ-
रोचकादिरोगाणां कर्चरी कण्टककर्तरी । कर्चरी रुचिक-
हन्त्या सुखादुरतिखेनी । उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफकल्-
सारिका स्मृता” भावप्र० ।

कर्चूर न० कर्ज ऊर+प्र० । १खर्णे । २ कर्चूरवस्ते इतद्वति
ति० अमरटीका (कर्चूर)प्रसिद्धे ४गन्धसारे श्याम् पु०
भावप्र० । तदुगुणादि “कर्चूरो वेधसुख्यश्च दा-
विष्टः कल्पकः शठो । कर्चूरो दीपनो रुच्यः कटुक-
स्तिक्त एव च । सुगन्धिः कटुपाकः स्यात् कृष्टार्थोऽन्नका-
सनुत् । उष्णो लघुर्हरेष्कासं गुल्मवातकफक्रिमीन्”
५ हरिताले न० वैज० । “रराज कर्चूरपिण्डवाससः”
भाषः । “कर्चूरः हरितालम्” सङ्ग० ।

कर्चूरक पु० कर्चूर+स्त्राय० कन् स इव कायति कै-क वा ।
(काष्ठा) १हरिद्रायां जीरसा० । तस्याः शयाकृतित्वात्
तथात्वम् । २कर्चूरशब्दार्थे च । चकर्ज्जं पनिकर्ज्जति ।
कर्ज्जं पीडायाम् भा० पर० सक० सेट् । कर्जति अकर्ज्जति ।
कर्म्भेदने अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । कर्षयति ते
अचकर्णत् । कर्षयाम्-बभूव आस चकार चक्रे ।
कर्षयिता कर्षयिष्यति । कर्णनम् कर्म्भः कर्षितः
कर्षयितम् । कर्षयन् कर्षयमानः । कर्षयित्वा आकर्ण्य
कर्षी । कर्णते अकर्षि अकर्षि षाताम् अकर्णयिषाताम्
आ+कर्षि-अवष्णे । “आकर्णयन्नुक्तुकहंसनादान्” भट्टिः ।
“मधस्तदाकर्णनञ्ज्जकर्णया” देवाकर्णय सुश्रुतेन चरक-
संज्ञेन जानेऽस्थिलम् । “अदस्तदाऽकर्षि फलाट्टजीवि-

तम्” इति च नैप० । “आकर्ण्य सम्प्रति हतं चरणायुधः
नाम्” सा० द० ।

कर्ण पु० । कर्ण्यते आकर्ण्यतेऽनेन कर्णं कर्ण्ये अच्
कीर्यन्ते शब्दा वायुनाऽत कृ-नन् वा । १श्रोत्रे शब्द
ज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे गोलके च । श्रोत्रं च
कर्णं शृणुक्यर्थं अन्नभोक्तृपमिति नैयायिकादयः ।
सात्विकाकाशसूक्ष्मांश्च इति वेदान्तिनः सांख्यादयश्च
स्वीचक्रुः । तत्वाद्यन्तं शब्दोत्पत्तिदेशे श्रोत्रस्य गम-
नाभावेन अन्यतोत्पन्नशब्दसङ्ग्राहसम्भवः । तथा हि
आकाशस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् यदीयकर्ण-
शृणुकर्त्ताप्रदेशे शब्दसमवायस्तस्यैव श्रावणम् नान्यस्य, ततश्च
वीचित्ररङ्गन्यायेन कटुस्वकोरककन्यायेन वा शब्दोत्पत्तावपि
शब्दोत्पत्तिदेशस्य श्रोत्रश्च विभिन्नदेशस्थतया न शब्दोप-
लब्धिः स्यात् । अतस्तत्तद्देशस्थस्य श्रोत्रं धावमानस्य वा-
योः संयोगविभागादयः श्रोत्रः शब्दाटभिव्यञ्जकाः ।
तदेतत् शङ्कापर्वकम् भाषांसाभाष्ये समर्थितम् यथा ।

“यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न
कर्त्तव्यं, आकाशप्रियत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात्
य एवापरत्र श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपीति सुप्र-
स्यैः संयोगविभागेरभिव्यक्तः पाटकिपुत्रेऽप्युपलभ्यते ?
यस्य पुनः कर्त्तव्यं, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा
वायुस्थितत्वादायुष्वेव कर्षयन्ति । यथा, तन्त्रवः तन्त्र-
पुत्रे पटं, तस्य पाटलिपुत्रे पुनःपुलकम् युक्तः, स पुनः स-
त्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्यापि न दोषः, दूरे
सत्याः कर्णशृङ्खल्याः अनुपकारकाः संयोगविभागाः ।
तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यते” इति । नैदेवं,
अप्राप्यते संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकर्तुः सन्निलक्षित-
लक्ष्यस्यो युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् न च युगपदुपल-
भेते । तस्याच्चाप्राप्ताः उपकर्तव्यं, न चेदुपकर्तव्यं,
तस्मादनिमित्तं शब्दोपलभने संयोगविभागौ इति” ।
नैदेवं, अभिधातेन हि प्रेरिताः वायवस्तिष्ठितानि वायु-
न्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतौदिकान् संयोगविभागान्
उत्पादयन्ति, यावद्देशगताः प्रतिष्ठन्ते । ते च (संयो-
गविभागाः) वायोरप्रत्यक्षत्वात् नोपलभ्यन्ते । अनु-
परतेष्वेव जेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो न
दोषः । अत एव चानुवाते दूरादुपलभ्यते शब्दः” ।
वेदान्त्यादिभिरुक्तस्य शब्दस्य प्रसङ्गमूतगुणतया शब्दाधारं वायुना
भटिति कस्यदेशे यथावेगं धावमानेन कर्षे प्रापणसम्भव-

स्तेन शब्दोपलब्धः । तस्मिन्ने श्रवणेन्द्रियस्य प्राण्यकारि-
त्वोक्तिरप्येतत्परंति बोध्यम् ।

कर्म स्याद्विधादेषां दिक् इति कर्णाधिपशब्दे उक्तम् ।
कर्मणात्ताश्च शब्दास्तद्विधास्तद्विधाश्च “कर्मोक्तं कर्तृक-
पदमनालपत्त्या च यत्” । “मिथस्तदाकर्णं नमज्जकर्णया”
नैष । “तदुक्तं” कर्म मानस्य चापनाय प्रयोदितः । रघुः

श्रवणेन्द्रियस्य सूक्ष्मात्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण “अवस्थित-
कर्णं शृणुतीकलसाकं रचयन्मोचत” नैष । वाक्यम् ।

१ सुवर्णोक्तं मेदि० । त्रिकोणादिकेले ४ भुजकोटि-
संयोजकरेखानिदे तद्रेखामानज्ञानोपायश्च लीला० उक्तः

यथा “इष्टाद्वाहो यः स्थानतत्पद्मं दिग्गतरोवाहः ।
तस्मिन्ने चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैः । नत्-

कथोयोगपदं कर्णो, दोः कर्णो वर्गयोर्विधरात् । मूलं कोटिः,
कोटिस्तुतिरुत्थोरन्तरात् पदं बाहुः” इति उदा० दिङ्मात्र

मलोच्यते भुजः ४ कोटिः १ अथयोगः १६, ८, तयो-
योगः २५ तस्य मूलम् ५ तथाच चतुर्हस्तबाहुके त्रिह-

स्तकोटिके सेवे कर्म मानस्य पञ्च हस्ताः । अधिकं
जलव्यवहारशब्दे वक्ष्यते । अस्य च भुजकोटिभेदनात् कति-

हारा तयोर्वगव्यापनाच्च कर्णत्वम् । ५ कोटिके च “व्याधार-
णवत् प्राणभूतः कर्णमहितः” कात्या० १७, ६, ० । “कर्मो न

व्यञ्जया सहिताः” संय० व्या० । “व्यञ्जया कौटिल्येन” इति
कात्या० ५, ४, १५ स्त० व्या० कर्कः । पुन्याः कन्यावस्यायां

सूयात् जने स्तनामख्याते ईषसुषेणे तदुत्पत्तिकथा यथा
“मूरोनाम यदुष्टो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा-

नाम वसुदेवासृजो भवि । पितुः स्वस्तीपुत्राय सोऽनप-
त्याय योर्यथान् । अपमय प्रतिज्ञाय स्वस्यापतृस्य वै तदा ।

अपजातेति तां कन्यां मूरोऽनुपहृकाङ्क्षया । व्यदन्
कुलिभोजाय स तां दुहितरं तदा । सा निमुक्ता पितुर्गृहे

ब्राह्मण्यातिथिपुजने । उपस्यार्थं वरहारे ब्राह्मणं शंसि
तव्रतम् । निगूहनिधयं धर्मयन्तं दुर्वाससं विदुः । तस्य

शंसितात्मानं शंसयन्तैरौषयत् । तथोऽभिवारसंयुक्तमात्र-
चक्षे यथाविधि । उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे ।

तव । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसा-
दात्त्वदेवि । पुत्रान् जनयिष्यसि । एवमुक्ता च सा बाला तदा

कौतूहलाविता । कन्या सती देवमर्कमाजुहावयगस्त्रिणी ।
प्रकाशकृत् भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं

नख्यो सर्वशक्तश्चावरम् । सकृदुल्लं सकृच्च देवगर्भं श्रिया
नितम् । दिशःकरस्यं दाप्या वाकसर्वाङ्गभूषितम् । निगूह-

माना जातं वै बन्धुपक्षभयात् तदा । उत्तमसर्जं जले कन्तां
तदुत्सारं यगस्त्रिणम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता म-

हायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं संऽधिरक्षितदा ।
चक्राक्षमधेयञ्च तस्य बालस्य तावभौ । दम्पती वसुषेणेति

दिष्णु सर्वास्तु शिशुतम् । स वर्द्धमानो बलशान् सर्वास्तेषु प्रसभो
ऽभवत् । मेदाङ्गानि च सर्वाणि समापजयतां वरः । यस्मिन्

काले जपद्वाक्ते घोमान् सतापराकमः । नादेयं ब्राह्मण-
पुत्रीकृत्स्नितु काले महत्तनः । तमिन्द्रो ब्राह्मणोभूत्वा पु-

त्रार्थे भूतभावनः । ययाचे कण्डुले धीरं कवचञ्च सहाङ्गजम् ।
उत्तुहता कर्णोत्तददत् कर्णं कण्डुले तथा । शक्तिं शक्तो-

ददौ तस्य विष्णवे दमयवत् । देवासुरमनुष्येणां गन्धर्वो-
रगच्छसाम् । यस्मिन् क्षेपस्यसि दुर्दृषं । स एकोनभविष्यति ।

पुरा नाम च तस्यासीदसुषेणे इति जिनौ । ततो वैकर्त्तनः
कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचोऽरीयस्तु जज्ञे

महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः ।
स त स्मृतकुले धीरो वधे राजसत्तम । कर्णं नरवरश्चैव

सर्वं गच्छन्तं वरम् । दुर्योधनस्य सचिवं मितं शत्रुविना-
शनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजसंशमसुत्तमम् ।

तस्याङ्गदेशविपताप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता । कर्णोऽ-
स्यस्य प्राणस्थेन अर्थ० अच ७७ लक्ष्मकणे त्रि० । “खड्गो वै-

श्वदेवः श्वा लक्षणः कर्णोऽगिदेभः” यजु० ४, ४० । “कर्णो ल-
क्ष्मकर्म” वेददी० । चकारत्वे च पु० कणे “श्रोत्रमरित-

ज्ञेनि” दुर्गः । कर्णधारः । “हस्तकर्णैव नीजले” रामा० ।
कर्णक पु० कर्णयति विभिद्य जायते कर्म-गन्तु । एकादीनां

पलशाखादौ तेषां दारुस्फोटनेन जायमानत्वेन तथा
त्वम् । “अथौदुम्बरांमादधाति ऊर्ध्वै रस उदुम्बर ऊ-

र्ध्वै रसैतद्वसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पश्यो वै क-
र्णकाः” “यदि कर्णकवती न विन्देत् दधिद्रुसम्पहत्या-

दध्यात्” यत० ब्रा० । ८, २, १, ४० । “कर्णकशब्देनात्र
पलशाखादिकं विवक्ष्यते” भा० । पशुनाञ्च कर्णकशब्द

वाच्यत्वञ्च पलशाखादिना पुष्टिमन्वात् इत्यपि तत्रैवेति तम्
पलाणाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्मकत्वमित्यपि बोध्यम्

एकाणां दारुस्फोटे हरीगे च । “प्रत्युत्सुतमा सक-
र्णका” कात्या० । १८, ४, ६ । “कर्णकोदारुस्फोटो रोगस्तद्वती

ह्यौदुम्बरा” संय० । “कर्णकाभावे दधिद्रुसाक्षाः” कात्या०
१८, ४, ७ । ततः तारादि० इतच् । कर्णं कृतजातपलादौ त्रि०

कर्णकण्डू स्त्री ७ न० । कर्णनरोगभेदे कर्णवतरोगशब्दे
विहतिः ।

कणकोटो स्त्री कर्मयति भिजति अच् स्वल्पः कीटः
अन्त्यार्थे ङाप काटो कर्म० । शतपद्याम् (काण्डाङ्क) ।
हेमच० । [कर्मकर्मकोऽप्यत्र ।

कर्मकर्मि पु० कर्मगतारोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्मरोगभेदे
कर्मस्त्रिंशु पु० ७त० सुश्रुतोक्ते कर्मगतारोगभेदे कर्मगतारोग-
शब्दे विवृतिः ।

कर्मगतारोग पु० कर्मगतारोगः । सुश्रुतोक्ते कर्मगतारोग-
भेदे तद्भेदभिदानादि तत्त्वोक्तं यथा ।

‘अथान्तः कर्मगतारोगविज्ञानायसध्यायं व्याख्यास्यामः ।

१ कर्मशूलं २ प्रणादश्रुत्वाधिष्ठे ३ स्त्रेड एव च । कर्मन्वायः

४ कर्मकण्डूः ५ कर्मगूथ ६ स्त्रेड च । कर्मकर्ममतीमाह्वी

विद्विध १० विद्विध ११ स्त्रेड । कर्मपाकः १२ प्रतिकर्म

१३ स्त्रेडगोश्रुत्वाधिष्ठे १४ १५ १६ १७ । तथास्त्रिंशु

सप्तविधं १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ । शोथश्चापि चतुर्विधः २५ २६ २७ २८ ।

एते कर्मगतारोगा अष्टाविंशतिरिति । समीरणः

शूलगतोऽन्यथाचरः समन्ततः शूलमतीव कर्मयोः ।

करोति दापय यथास्वमाहृतः स कर्मशूलः १ कथितो

दुराचरः । यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव

शब्दाभिव्यक्तः तिष्ठति । शब्दोति शब्दान् विविधास्तदा

नरः प्रस्थादः २ भेदं कथयन्ति चास्यम् । स एव शब्दा

भिव्यक्ता यदा सिराः कफानुयातोऽप्यनुसृत्य ति-

ष्ठति । तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेत्तु बाधिर्य-

मशंशयं खलु । अस्मात्तदाहृत्कफायभोजनात् समी-

रणः शब्दपथे व्यवस्थितः । विरक्तशीर्षेण च शीत-

सेविनः करोति हि स्त्रेडमतीव कर्मयोः । शिरोऽ-

भिषातादय वा निमज्जन्तो जले प्रपाकादथवापि वि-

दधेः । स्वप्लू पूयं अतथोऽनिलाहतः सकर्मसंस्त्रावप-

रति प्रकाशितः । कफेन कण्डूः प्रचितेऽथ कर्मयो

भृशं भवेत् स्त्रोतसि कर्मसंज्ञिते । विशेषिते ज्ञेयणि

पित्ततेजसा श्रुत्या भवेत् स्त्रोतसि कर्मगूथकः । स क-

र्मगूथो द्रवनां यदागतो विभावितो घ्राणसंज्ञं प्रपद्यते ।

तदा स कर्मप्रतिनाहृत्संज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽति-

तापनः । यदा तु मूर्च्छन्त्यथ वापि जन्तवः शूलजन्य-

पत्नान्यपमापि सज्जिताः । तदञ्जनत्वाच्छ्रुत्यो निरुध्यते-

भिषग्विराटैः कर्मकर्मकस्तु ८ सः । अताभिषातप्रभवस्तु

विद्विधं १० भवेत्तथा दोषकरोऽथवा पुनः । स रक्तपीता-

रक्तसमास्त्रेडमतीवदोषमायनाहृत्संज्ञितः । भवेत्तथाकः

११ खलु पित्तकोपनो विक्रोमविकृदकरश्च कर्मयोः ।

स्थिते कफे स्त्रोतसि पित्ततेजसा विभाविताने अथर-

म्यतःपन्नात् । अथेदमो वाप्यथवा सवेदमो जनं स्त्रेडमृति

सप्ततिकर्मकः १२ । प्रदिष्टलिङ्गान्यथासि १३ १४ १५ १६ १७

तत्त्वतस्तथैव शोथाः १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

तम् । भया पुरस्तात्समीप्य योजयेद्विद्विधं तानि प्रयतो

भिषग्वरः । [१ रोगभेदे च ।

कर्मगूथ म० इत० । १ कर्मभले कर्मगतारोगशब्दे सुश्रुतोक्ते

कर्मगोचरं पु० कर्मस्य कर्मव्यापारजन्यबोधस्य गोचरः वि-

षयः । व्यवणयोम्ये विषये ।

कर्मग्राह पु० कर्मसंज्ञितं गृह्णाति यज्ञ-कर्म उप० स० ।

कर्मधारि नातिके । तदापत्यं देवत्या० ठक् । कर्म-

ग्राहिक तदपत्ये सुस्त्री० ।

कर्मच्छिद्र न० इत० । कर्मरम्भे “कर्मच्छिद्रं वृत्तमानं कीटं

लोदमच्छादि वा । शब्दोपापहरेद्विमानयत्नापि शलाकया”

सुश्रु० ।

कर्ण(कर्णे)जप ति० कर्णे जपति वा सप्तम्या खलुक् । खले

खलके । “कर्मजपैराहृत्तराज्यलोभा” भट्टिः । अच्

कर्मजापोऽप्यत्र ।

कर्मजलूका स्त्री कर्मजलूकेव । शतपद्याम् (काण्डाङ्क)

कर्मजलूकम् इत्यप्यत्र शब्दरत्ना० । कर्मजलूकाऽप्यत्र

अमरः । कर्मजलूकम् इत्यपि तत्त्वार्थे भरतः ।

कर्मजाहृ म० कर्मस्य मूलम् कर्म+जाहृ । कर्ममूले “क-

र्मजाहृविलोचनेति” भट्टिः ।

कर्मजित् पु० कर्म जितवान् जि-भूते क्तिप् । अर्जुने तस्य

तज्जयकथा भा० क० ६१ ख० । तयोर्युद्धसङ्गा “ततो-

ऽर्जुनस्तस्य शिरोजहार, इत्यस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः ।

शिरोत्तमेनाश्रुतिकेन राजन् ! तदा महाव्रतप्रतिमान्ध-

तेन” । कर्महाप्यदयोऽप्यत्र ।

कर्मताल(ड) पु० इत० तस्य ल वा । कर्मतालने । “अन्ध-

त्वात् स्फुटकृतकर्मताडना” भावः । [ट्का) त्रिका० ।

कर्मदर्पण पु० कर्म दर्पण इव । कर्मभूषणभेदे (कानन

कर्मपुण्ड्रमि पु० कर्म पुण्ड्रभिरिव तत्तु व्याध्ननिष्ठत्वात् ।

शतपद्याम् । (काण्डाङ्क) शब्दमा० तस्याः कर्मप्रवेशे हि

पुण्ड्रमिवद्विधानजननात्तस्यास्त्वत्वात् ।

कर्मधार पु० कर्मसंज्ञितं धारयति क-कर्म उप० स० ।

१ नाविके (मार्जा) अमरः । “अकर्मधारा जलधौ विप्र-

नेतेह नौरिव” इतो० । “वाङ्मत्यास्यवकर्मधारेति”

सा० द० । २ दुःखादिनिवारके ति० । “अकर्मधारा

‘पुंल्लिङ्गं न्यून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्मरं रामे
च रम्यमाश्रितं’ रामा० ।

कर्षु नाट ५० कर्षु अङ्गुल्यापिहितकर्षु नाटः ध्वनिभेदः ।
अङ्गुल्यापिहितकर्षु (भां भां) इत्याकारे मध्यमाशब्द-
स्वरूपे ध्वनिभेदे । ‘मध्यमा श्रुतिगोचरा’ इत्युक्ते कस्या-
स्तथात्वम् ।

कर्षु पत्रक पु० पत्रमिव कायति कौ-क कर्षु पत्रक इव । क-
र्षु पाठ्याम् । “कर्मान्तिके चालिकूटे शष्कुली कर्षु
पत्रकौ । कर्षु यक्षौ भ्रुवौ दन्ताभेदावौ ककुन्द्रे”
याज्ञ० । “कर्षु पत्रकौ कर्षु पाठ्या” मिता० ।

कर्षु पथ यु० कर्षु एव पन्थाः अच् समा० । कर्षु रत्नरूपे
शब्दप्रवेगनयोग्ये शर्गे ।

कर्षु परम्परा स्त्री ईत० । अथ परम्परायाम् । (काणा
कार्णि) “तेनैव च क्रमेणैव गतः कर्षु परम्परायाम् । प्र-
वादोऽङ्गुलीभावं सर्व्वत्वापि पुनरेव यवौ” कथासरित्सा० ।
एकस्य सकाशदन्तेन श्रुत्याऽन्यस्य कथने तेनापि पुनरन्यस्य
कथने एवं परम्पराया अथये व्यस्य दत्तिः ।

कर्षु पराक्रम पु० अथ शययोग्यवृत्तकन्दोयुक्ते काव्यभेदे ।

कर्षु पर्वन न० भारतात्तर्गते अष्टमे पर्वणि । तत्पर्वणि
कथासंप्रहृष्ट भा० व्या० १ अ० यथा

“अत परं कर्षु पर्व प्रोच्यते परमाङ्गुतम् । सारथ्ये-

विनियोगश्च महराजस्य धीमतः । आख्यानं यत् पौराणं
लिपुतस्य निपातनम् । प्रयाणे पुरुषपाल संवादः कथं शब्द-
योः । हंसकाकोयमाख्यानं तथैवाज्ञेयमभ्युपगम्यम् ।

अथ च तथा अथत्याम्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो
दण्डस्य च वधस्तथा । हरये यत् कर्णेन धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । संग्रयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् । अन्यो-

न्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिराकराटिनोः । तत्तैवास्तुनयः
प्रोक्तो माधवेनाज्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्वकश्चापि वक्रोदः-
शासनस्य च । मिषता वक्रोदो रक्तं पीतवान्न संपुमे ।

हरये यत् पार्थेन हतः कर्णो महराजः । अष्टमं पर्व
निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्या-
याः कर्षु पर्वणि । अथार्थेव सहस्राणि नवस्राणि कृतानि च ।

चतुष्टयस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः” ।
“कर्षु पर्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्व कामिकम् । विप्रैः
संस्तुतं सम्यग्दद्यात् स यतमानसः” भा० स्वर्गा० ई० अ० ।

कर्षु पाक पु० सुशुतोक्ते कर्षु रोगभेदे कर्षु रोगशब्दे विहितः

कर्षु पालि(ली) स्त्री ईत० । कर्षु पाकके कर्षु रोगभेदे । (काणे-

रपाता) तदवयवश्च मांसपेशीभेदः यथाह भावप्र०

मांसपेशीसंख्याविभागे “यथाष्टकृष्णां युक्तोवायुः क्षोतांसि

दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीविभजते तथा ।

मांसपेश्यः समख्यातामृणां पञ्च यतानि च” इत्युप

क्रम्य “गण्डयोस्तप्तः कर्षुयोहे” इत्युक्तम् । “कर्षु-

योषोभवेत् पाठ्याम्” “कर्षु नि पाडिकां पाठ्याम्”

“लिह्यात् स शष्कुलीन् पाठ्ये” । कर्षु रोगे भावप्र०

“लिह्यात् निर्मासीक्यात्” भावप्र० । कर्षु पाल

यति पाल+अण् उप० स० गौरा० इण् । (काण

वाला) २ कर्षु पाकभेदे हारा०

कर्षु पाठ्यामय पु० ७त० । कर्षु व्यधदोषजे सुशुतोक्ते कर्षु-

पालरोगभेदे स च सुशुते सोपद्रवो दर्शितः यथा

“कर्षु पाठ्यामयासृणां पुनर्व्विचाराणि सुशुतः । कर्षु पा-

ठ्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्तयः । द्विधा वाप्यथ स

सृष्टाः कर्षु नि विविधा रजः । विष्कोटः सञ्चता शोथः

पाठ्यां दोषे तु वातिके । दाहविष्कोटजननं शोथः पाकश्च

पैत्तिके । कर्षुः सञ्चयुक्तस्यो गुरुत्वञ्च कफात्मके ।

यथादोषश्च संशोध्य कुर्यात्तपि चिकित्सितम् । स्ने-

दाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपास्त्विनीक्षणैः । नृहो क्रियां

हंक्षणीयं यथास्वं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां

चिकित्सां कर्त्तुमर्हति । अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गवैचित्र्ये

पाठ्यामुपद्रवान् । उपाटककोत्पटक श्यानः कर्षु युतो

भृशम् । अवमन्त्रः सकण्डूको यन्त्रिको जम्बूलस्तथा ।

स्त्रायी च दाहवांश्चैव शृण्वतां क्रमशः क्रियाम्” ।

कर्षु पिशाची स्त्री देवीभेदे । तन्त्रसारे मूलं दृश्यम् ।

कर्षु पुर न० ईत० अच् समा० । चम्पानगर्याम् हेमच० ।

कर्षु पुष्प पु० कर्षु इव पुष्पं यस्य । मोरटाळतायाम् रा-

जनि० ।

कर्षु पूर पु० कर्षु पूरयति पूर-अण् । १ कर्षुभरणे, २ नीलो-

त्पले, ३ शिरीषवृक्षे मेदिनिः । ४ अशोकवृक्षे राजनि० ।

एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्षुस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

“यस्याश्चौरश्चिकुराचिकुरः कर्षु पूरोमयूरः” प्रसन्नरा० । “प्रसन्ना-

नवीजाङ्गुरकर्षु पूरः” “विलम्बिनीकोत्पलकर्षु पूरः” रेणुः ।

कर्षु पूरक पु० कर्षु पूरयति पूर-अण् । १ कटुस्वद्वेषे

राजनि० । स्वार्थे कन् । २ कर्षुभरणे, ३ नीलोत्पले,

४ शिरीषवृक्षे ५ अशोकवृक्षे च राजनि० । एतेषां

पुष्पैः स्त्रीकर्षुस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

कर्षु पूरण न० ईत० । सुशुतोक्ते तैवादिना कर्षुस्य पूरणे

“क्षेहमारोऽयं पुच्छः प्राणाश्च क्षेहभूयिष्ठाः क्षेहसाध्याश्च भवन्ति क्षेहाहि पानान्वासनमस्निष्काशरोक्तात्तरास्तिनस्य कर्णप्रणगात्वाभ्यङ्गभोजने वपयोऽयः” सुश्रु० ।

कणप्रणात् पु० कर्णं गतरोगगण्डे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे ।

कर्णप्रतिनाह कर्णरोगभेदे कर्ण गतरोगगण्डे विवर्तितः

कणंप्राप्य पु० देशभेदे स च ह० स० नैर्घत्यासक्तः ।

“नैर्घत्यां दिशि देगाः” इत्युपक्रम्य “कर्णं प्रायपार-
गम्यन्तः” १४.४८ । [राजनि० ।

कर्णफलं कर्णः फलमिवाय । मत्स्यभेदे (काणलिसाह) ।

कर्णभूषणं न० कर्णं भूषयति भूष-ल्यु । कर्णाभरणे अमरः ।

कर्णमलं न० दंत० कर्णस्थे मलाकारे पदार्थे (काणेर खड्ग)

हारा० कर्णमलोत्पत्तिप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ।

“ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पश्चाद्दोरात्वात् सा-
र्जदगुणं यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्
मलं निर्गच्छति तद्वानवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य
कर्णविद्धं भवति” । कर्णं पिडाटयोऽप्यत्र । [हेम० ।

कर्णमो(टि)टी स्त्री कर्णं मोटयति इन् वाङ्मप । दुर्गाभेदे

कर्णयोनिं त्रि० कर्णः योनिः स्थानमस्य । कर्णप्राप्ते विषये ।

“नृबलधो दृश्ये कर्णयोनयः” ४००, ४८ । “कर्णयो-
नयः श्रोत्रेन्द्रियप्राज्ञा” भा० ।

कर्णलं त्रि० कर्णः कर्णं यत्किरुस्यस्य सिद्धा० णच् ।

प्रशस्तश्रवणशक्तियुक्ते ।

कर्णलता स्त्री कर्णस्य लतेव । कर्णं पाश्याम् (काणेरपाता)

स्वार्थे कन् अत इत्यम् । कर्णलतिकापि तथार्थे हेम० ।

कर्णयंत्रं पु० कर्णः कर्णाकारो वंशोयत् । मञ्जे हारा० ।

तस्य पादेषु बंशाकारत्वात्तथात्वम् ।

कर्णवर्जितं त्रि० शत० । १ बधिरं (काका) श्रोत्रमन्ये ।

२ सर्पे पु० स्त्री शब्दच० । स्त्रियां जातौ ङीप् । तस्य

चक्षुःश्रवणाक्षत्वात् । बाधिर्यञ्च श्रवणशक्तिमन्यत्वम् ।

कर्णविष् स्त्री कर्णस्य विट् । कर्णमले (काणेरखल) “वसः-

शुकमखड्गमक्काभूलविष्प्राणकर्णविट् । स्त्रियांशुदूषि-

काखेदो द्वादशेते नृषां मलाः” मनुः । “शोधयेत्

कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक् मलाकया” सुश्रु० ।

कर्णवैधं पु० विध-वज् ईत० । शास्त्रोक्तविधानेन कर्ण-

वैधेधने । तत्प्रकाररुक्तादिदं सङ्कर्तचिन्तामणिपीय-

षधारयोरुक्तं यथा ।

“हृत्पतांशैलपौषादश्च हरिश्चयनं जन्ममासं च रिक्तां

युग्मावद् जन्मतारावद्दत्तमन्त्रवस्तुभिः संमितं सास्त्रयो वा ।

जन्माह्वात्यूयभूयैः परिमितदिवसे श्लेष्मशुक्रेन्दुवारैः
द्योजावद् विष्णुयुग्माटितश्चदुलघुभैः कर्णवैधः प्रशस्तः ।
संशुद्धे नृत्तभवने त्रिकोणकेन्द्रत्रायस्यैः शुभस्वचरैः
कवीन्द्रचरैः । पापाख्यैररिचङ्कजायगेहसंस्थैर्लोकस्थै
लितशगुरौ शुभावङ्कः स्यात्” विन्ता० ।

“आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्म
मासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु” इति लक्षणलक्षितम
जन्ममासम् । रिक्तान्तिथिम् ४.८, १४ । युग्मावद् समवर्षं
द्वितीयचतुर्थादिकम् । जन्मतारां प्रथमतः समीकोनविंशति-
कात्मिकां हित्वा । उक्तं च व्यवहारोद्भवे । “न जन्म-
मासे न च येनपौषे न जन्मतारासु हरौ प्रसुप्ते । तिष्ठाव
रिक्ते न च विटिदुष्टे कर्णस्य वैधेधेन समानवर्षे” इति ।
अत्र चैतस्य निषेधोमीनां कविषयः पौषनिषेधोऽपि धनुर्क
विषयः अन्यथा “कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्
गुनेऽपि वा । कर्णवैधं प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभेऽहर्नाति”
व्यासवचनमसङ्गतं स्यात् । अत्र कार्तिकशुक्लपक्षकादधीतः
परः कार्तिकः प्रशस्तः एवैव देवशयनसम्पन्नविषयः । अत्र
जन्ममासे वक्ष्यान्तराख्यस्याह प्रयोगपारजाते व्यासः ।
“यो जन्ममासे शुरुकर्मयात्वा कर्णस्य वैधं कुरुते विमोहात्”
भूटः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति गृहं निधनं तदाश्नति”
विहितकालमाह कर्त्तव्यति कर्तव्यः पट् मुनयः सप्त वसथो धौ
गतैः संमिते गणिते मासं षष्ठमासे सप्तममासेऽष्टममासे वा ।
अथोया जन्माह्वात्यूयभूयैर्द्वादशभिः षोडशभिर्वा परिमिते
गणिते दिवसे सौरसावने कर्णवैधः प्रशस्तोक्तः यदाह जग
न्माहने वशिष्ठः “मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा नैधौ कर्णौ द्वादशे
षोडशेऽङ्गि । मध्ये चाङ्गः पूर्वभागे न रात्राविति” यदा तु ष-
ष्ठमासादौ कर्णवैधसिर्वाधितः तदा तिथीनाह जगन्माहने
वशिष्ठः “द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी
पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवैधने” इति । श्लेष्म शुक्रेन्दु-
वारै इति बुधवृहस्पतिशुक्रचन्द्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवैधः
यदाह जगन्माहने वशिष्ठः “भूमिजाकीलजःकांशां वारान्
संवर्जयेत्तु धीः । जीवन्तु जेन्दु शुक्राणां दिवसाः परिप-
जिताः” इति । अथेति द्योजावद् विषमवर्षं वा कर्णवैधः
प्रशस्तः । इत्यवले सतोत्यपि ध्येयं यदाह राजमातं खड्गः
“अर्केऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते तारावले चन्द्रविष्टिपक्षे । अ-
युग्मवर्षे शुभदं शिष्टानां कर्णस्य वैधं सुनयो षट्नि” अत्र
कर्णस्थिते कवचनं यद्वैकत्वाधिकरणव्यायेनाविर्वातं
तेन द्वयोरपि कर्णवैधः । विष्णुवि श्रवणा धनिष्ठा-

पुनर्वसुविवराधुराधामृगरेवद्विनीपुव्यहसनलवैर्दशमि-
 पलक्षिते कले कर्णवधः प्रशस्तः । उक्तं हि आपतिना
 “पौष्पगैणवकराश्चनचित्तःपुष्पगामपुनर्वसुमैत्रेः । सैन्द्वैः
 आणवेधविधानं निर्दिशन्ति सनयो हि शिष्यनाम्” ।
 नारदेनापि “चित्वादिद्युविषिण्यन्यरविमित्रवस्तुषु ।
 समृग्येष्ठेषु बालानां कर्णवधप्रक्रियां हितेति” गण-
 गोत्तरावयमप्युक्तम् । “पुष्ये धनशस्त्रदितौ हरोन्दत्वा-
 द्धे करेऽन्ये तिसृषूत्तरासु । दस्ये समेतोऽप्यथ कर्णवधो
 नेष्टाश्च सर्वोऽमरागिसंस्थाः” इति । अत्रैच्छिकोवि-
 कल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्ववादिसिद्धः । तदुक्तं
 दीपिकायाम् “जन्मनक्षत्रगणद्वयः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
 क्षीरभेषजवादाध्वकर्त्तृनेषु विवर्जयेत्” उक्तो च्छेदन-
 इति धात्वर्थानुसारात् कर्त्तृनशब्देन कर्णवधो विव-
 र्जितः । तथा च स्मर्यते । “जन्मानि माति विवाहः शुभ-
 दो जन्मार्जजन्मराश्याश्च । अशुभं वदन्ति गणाः श्रुतिवध
 क्षीरयावास्थितिः” । “श्रुतिगणनेऽमरस्याने सशुद्धे सर्वसह-
 वर्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः “न कश्चिदि-
 द्वाऽमरागिसंस्थस्तिष्ठद्वयज्ञावमसंज्ञकं चेति” अत्र
 निहितलक्षणानि प्रयोगपरिजातं नारदेनोक्तानि । “वृषभे
 मितुने भीमं कर्त्तारं कत्यकसु च । तृताचामे च कुर्वति
 कर्णवधं शुभावाहम् । मेघश्च मकरश्चैव मध्यमा गुरुणोदितौ ।
 सिंहश्चक्रास्माश्च अधमत्वाद्दिवर्जिताः” इति । अतएवो-
 क्तं वराहमिहितायाम् “लाभे तृतीये च शुभैः समेतं कू-
 रैर्हिंसे शुभरागिलग्नः । वैधौ तु कर्णौ त्रिदशज्वल-
 ग्नः” इति शुभाशुद्धबुधगुरुशुक्राः तेषां रागवः कर्मसिधु-
 नकन्यावृषतुलाधनुर्भीमानास्तमामन्यतमे लग्ने कूरैर्हिंसे
 सौख्यदोः । अन्यज्ज्ञापिकाकारमतमाश्रित्याह कर्माति ।
 कबीज्यबोलीगने वृषतुलाधनुर्भीमानामन्यतमे लग्ने सति
 विक्रोथे ५.८. केन्द्रे १.४.७.१० त्राय ३.११. स्थितैः शुभ-
 यस्तथा पापाख्यैर्घैरहरिसहजायगेहमस्यैः षष्ठतृतीयै-
 कदशस्थानस्थैरुपलब्धिते तथा लग्नस्ये त्रिदशगुरौ
 सति कर्णवधः शुभावाहः शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपि-
 कायाम् “सौम्यैस्त्रयावविक्रोगकण्टकगतैः पापैस्त्रिणाभा-
 मिश्रोर्जावृद्धैः श्रुतिवधेऽप्यसतयोल्लेखेऽनुकूले शुभे” इति
 गुरुः “कर्णवधादिस्तथैव नेष्टाः सर्वोऽमरस्यनाः । कर्णवधो
 विनिर्देश्योल्लेखस्ये च वृहस्पतौ । तदभावेऽन्यकेन्द्रस्ये तद-
 भावे त्रिकाणगे” इति अत्र कर्णवधप्रकारो रत्नमालायाम्
 “शिशोरजातदन्तस्य मातृसङ्गमणिः । सचित्तवधयेत्

कर्णौ सूच्या त्रिगुणसूत्रया” कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देवल
 “कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेषप्रजननः । तं दृष्ट्वा
 विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः” गालङ्कायनः “अवि-
 ष्णुकर्णैर्दृष्टं लम्बकणैस्तथैव च । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं
 तद्वै रक्षसं गच्छतीति” । कर्णवधप्रकारः कर्णवधविधि-
 शब्दे वक्ष्यमाणशुश्रुतोक्तावन्मुख्येयः ।

विधा० पा० । अधिरः “हरिहरकरचित्वाकौस्य
 पौष्पौत्तरार्यादितिवसुषु घटालोतिहवज्ज्यै हुलग्ने । शशि-
 बुधगुरुकाव्यानां दिने परिवर्तारहिततक्षिण शुद्धे नैधने
 कर्णवधः । सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे हस्त्ये श्रीर्षोदये शुभे ।
 दिनच्छिद्रव्यतीपातविषैष्टित्वजिते । शिशोरजात-
 दन्तस्य मातृसङ्गमणिः । सौविकोवधयेत् कर्णौ सूच्या
 द्विगुणसूत्रया । शतकुम्भमयी सूचिवोधने तु शुभप्र-
 दा । राजती वायसी वार्धिया विभवतः शुभा । सुभू-
 सो प्राङ्मुखे रथ्ये शुचौ देशेऽस्वरे रवेः । सन्निधौ वधयेत्
 कर्णौ स्तूपं सोमदक्षिणौ । क्रमेण पूर्वं वैधौ द्वौ शि-
 शोराधुव्यङ्गनौ” । अथर्ववेद्युक्तम् “शुलसूत्रसमायुक्तताम्
 सूच्याश्च वधयेत् । वेधात् तृताये नक्षत्रे जालवेदुषाधारि-
 णा । रोपणार्थमुशुध्यर्थं बालसंपत्तिमाप्नुयात् । एवं सिद्धे च
 त्रिघ्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत्” विष्णुधर्मोत्तरं उपकारः
 “शिशोरेवाथ कर्त्तव्यं कर्णवधं यथा शृणु । पर्याह्णे पञ्च-
 नं कृत्वा केशवस्य हरस्य च । ब्रह्मण्यन्तःसूच्याभ्यां दिग्ग-
 यानान्तथैव च । नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गणा
 तथा । गुरुणां, मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वराभनम् ।
 तथोपवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्रास्वरां तथा । अलङ्कृतं तदुत्-
 सङ्गे बालमृत्वा तु सान्त्वनेः । धृतस्य निश्चलः सत्यक कर्ण-
 युग्मं रसाङ्कितम् । विध्यदन्तद्वृत्ते सिद्धे सङ्गदेवात् लाघवात् ।
 प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः । शिशोर्दि-
 वधर्त्तुं कार्यं यावदाभरणलभम् । कर्णवधदिने विधाः
 सांवत्सरविक्रितिको । पुज्याय विविधा भार्याः सुहृदस्य
 तथा द्विजि” । अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रेद्विवधे विशेषमा-
 ह हेमाद्रौ देवलः “कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेषप्रज-
 ननः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः” ।
 दृष्टमात्रं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्का “अङ्गुष्ठमानशुषिरौ कर्णौ
 न भवतोर्थाद । तस्मै आह्वनं दातव्यं यदि चेदन्तरं भवत् ।
 तस्य आह्वेऽप्राप्तवराहः गालङ्कायनः । “अपिहृक-
 र्दृष्टं लम्बयथैस्तथा च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं त-
 द्वा रक्षसं गच्छति” । विधा० पा० । तथा च कर्णवधः

संस्कारः किन्तु आह्लादी पाततासम्पादकोऽदृष्टविशेष-
जनकः क्रियाभेदः इत्याकरे स्थितम् । शलाकायानं क-
र्मवेधनीशब्दे वक्ष्यते । अत्र कालादिप्रतिप्रसवः ज्यो० त०
साशब्दव्यवहाराजमानं शब्दकल्पनामण्यु “यदापन्यद्वयं
तिष्ठेत् सम्प्रयोऽप्यपरस्य च । षट्कर्णं तं विजानीयात्
गर्हितञ्च त्वयस्य च । इत्यागङ्गा द्वयोर्मध्ये शुद्धिरस्याय
वत्सरः । कर्मवेधो हितस्तस्य नात्र ज्यैष्ठविचारणा ।
षट्कर्णोत्पत्तिमागङ्गा भानोः शुद्धा समेपि च । कर्णो
वेधो न दोषः स्यादन्यथा सरणं भवेत्”

कर्मवेधनी स्त्री कर्णोविध्यते अन्यथा विध-करणे ल्युट्
डीप् । कर्मवेधसाधने शलाकायां तन्मात्रादिः सदनरत्ने
दृष्टं प० । “सौवर्णी राजपुत्रस्य, राजतो विप्रवैश्ययोः ।
मृदस्य चायसी रूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्किा” । अस्य
त्रिकाण्डप्रमाणतया शब्दकल्पद्रुमे हस्तिकर्मवेधन्यथ-
क्तोक्तिः नालीकर्मरितेतिपर्यायोक्तिश्च प्रामादिकी । त्रि-
काण्डशेषे हि “न ना गात्रावरे नाली कर्मरोकन्तु वेध-
नोत्येव पाठस्यैव दर्शनात् कर्मच्छिद्रस्य वेधनीपर्यायताया
नालीशब्दस्य गात्रावरपर्यायतायाश्च ततः प्रतीतेः हृष्य-
तयवाशिकशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्मवेधन्यस्वपर्यायकथ-
नानौचित्यात् ।

कर्मवेष्ट ५० कर्णो वेध्यते अनेन । कुण्डले । क्रोधवशा-
सुरांशे श्वापरयुगायत्पभेदे च । “गणः क्रोधवशोनाम
यस्ते राजन् प्रकीर्तितः । ततः संजिहारे वीराः-
जिताविह नराधिपाः । सदेकः कर्णवेष्टश्च निहार्थः
कीवस्तथा” भा० आ० ६७ अ० । खलु, कर्णवेष्टकोऽ-
लिंग । कर्णवेष्टकाय हितम् क्व यत् वा । कर्णवेष्टकोय-
कर्णवेष्टक्य तद्विधे सुवर्णादौ त्रि० । भावे ल्युट् । कर्ण-
वेष्टन कर्णभूषणे न० । करणे ल्युट् । कुण्डले अमरः ।
ततः ताभ्यां सम्पादी ठक् । कर्णवेष्टकिक कर्णवेष्टनिक कर्ण-
वेष्टन(के)न शोभमाने त्रि० “कर्णवेष्टनिकं सुखम्” भट्टिः ।

कर्मव्यधविधि ५० कर्मव्यधस्य कर्मवेधस्य विधिः । सुश्रुतोक्ते
कर्मवेधप्रकरणेभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शितोयथा
“अथातः कर्मव्यधव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । र-
क्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णो विध्यते षष्ठे मासि
सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणसङ्गर्शनक्ष-
त्रेषु जतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्वङ्गुले कुमारसुपवेश्य
बालक्राडनकैः प्रलीभ्यामिसान्त्वयन् भिषग्वामहृष्टेनाकृष्य
कर्म देवहते किह्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दे-

विणहृष्टेन कञ्जु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या बद्धलभारया
पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कन्यायास्ततः पिचुवर्तिं प्र-
वेश्य सस्यक् विद्धसामनेनेन परिचयेत् । शोणितबद्धत्वे न
वेदनया वान्यदेगविद्धिमिति जानीयाद्विरुपद्रवतया तद्देग-
विद्धिमिति । तत्राक्षेण यदृच्छया विद्धासु सिरासु का-
लिकामर्मरिक्तलोहितिकासूपद्रवा भवन्ति । तत्र कालि-
कायां ज्वरो दाहः अपथुर्वेदना च भवति । मर्मरिकायां
वेदना ज्वरो मन्थन्यश्च । लोहितिकायां सन्यास्तम्भाव-
तानकशिरोपहृक्कर्णमूलानि भवन्ति । तेषु यथासं प्रति-
कुर्येत । क्लिप्तजिह्वाप्रगस्तसूचीव्यधाद्वादतरवर्त्तितादोष
प्रकोपादप्रगस्तव्यधादा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र
वर्त्तिसुपहृत्वाशु मधुकैरगडमूलमस्त्रिषाद्यवतिलकल्केभिर्धुत-
प्रगाढैरालेपयेत्तावदावत्सु कृद इति सुकृदं चैनं पुनर्वि-
ध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तिमेव । तत्राहान्त्रहाञ्च वर्त्तिसु
स्यूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव । अथ व्यपगतदोषोप-
द्रवे कर्णं वर्द्धनाय लघुवर्द्धनकं कुर्यात् । भवति चात्र ।
एवं विवर्द्धितः कर्णोऽप्युद्यते तु विधा नृणां । दोषतो
वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ।

तत्र समासेन पञ्चदशकर्मबन्धनाक्तयः । तद्यथा-
नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वज्रूरक आसङ्गिमो गण्ड-
कर्ण आह्वार्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटस-
न्धिकोऽङ्गकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लोकर्णो
यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमोभय
पालिर्नेमिसन्धानकः । एतायतसमोभयपालिरुत्पलभे-
द्यकः । हृस्वदृससमोभयपालिर्वज्रूरकः । अभ्यन्त-
रदार्धैकपालिरासङ्गिमः । बाह्यदार्धैकपालिर्गण्डकर्णः ।
अपालिरुभयतोऽप्याह्वार्यः । पीठोपमपालिरुभयतः
क्षीणपुलिकाश्रितो निर्व्वेधिमः । स्थूलाणुसमविषम-
पालिर्व्यायोजिमः । अभ्यन्तरदार्धैकपालिरितरात्यपालिः
कपाटसन्धिकः । बाह्यदार्धैकपालिरितरात्यपालिर्वज्रूरक-
पाटसन्धिकः । तत्र दर्शते कर्णबन्धविकल्पाः साध्या-
क्लोषां स्वनामभिराक्तयः प्रायेण व्याख्याताः । सं-
क्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुक्लाशक्तुलिरुत्पलपालि-
रितरात्यपालिः संक्षिप्तः । अन्धविज्ञानपालिः पर्या-
नयोः क्षीणमांसोहीनकर्णः । तनुविषमाल्यपालिर्व-
ल्लोकर्णः, यथितमांसस्त्वसिराततः स्फुटपालियष्टि-
कर्णः । निर्व्व्याससंक्षिप्ताप्याल्यशोणितपालिः काकौष्ठ-
कपालिरिति । बन्धेष्वपि तु शोधदःहरागपाकपह-

कास्वयुक्ता न सिद्धिसुपयान्ति । भवन्ति चान् । यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् । बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यान्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः । एकैवतु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तु कृत्वा चोपरि सन्धयेत् । गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपातेस्तु कुर्याच्चिलिख्य शास्त्रवित् । अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरप्योपहरणीयोक्तोपसंभृतसम्भारं विशेषतयात्पोहरेत् सुरां मण्डं चौरसदकं धान्यान्धं कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा स्थित-केशान् लघु भुक्तवन्तमात्रैः सुपरिगृहीतञ्च लप्त्वा बन्धसुपधार्थं केदुभेदुलेख्यव्यधनैरुपपन्नैरुपपाट्य कर्णशोणितसम्बन्धेन तद्दुष्टमदुष्टयेति । तत्र वातदुष्टे धान्यान्धो णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोणोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुजतमस्त्रीनसविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पित्तप्रोतयोरन्यतरेणावगुण्ठय कृत्वेणानपगाढसन्धिथिलञ्च बहु कपालचूर्णेनावकीर्त्याचारिकसुपदिशेद्द्विप्रणीयोक्तेन विधानेनावचरेत् । भवतश्चात्र । विषट्ठनं दिवास्त्रप्रं व्यायामसतिभोजनम् । व्यायामभग्निसन्तापं वाक्यमञ्च विवर्जयेत् । आसतेलपरोषकं त्रिरात्रमवधारयेत् । ततस्तेन मंष्टुष्टं त्रिहादपनयेत् पित्तम् । न चासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते कृदोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे स्रव्यः कण्डूमान्, अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् । जीणोऽल्यमांसो न दृढिसुपैति । मयटा सुकृदो निरुपद्रवः सर्वर्णो भवति तदैवं शर्नः शर्नैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुनस्मिच्छाते वा । अथास्याशुद्धस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्करानूपोदकवसामज्जानो पयःसर्पिस्तैलं गौरसर्पपञ्च यथा लाभं सम्भृत्याकार्किकबलातिबलानन्तापामार्गश्चगन्धाविदारिगन्धा-जीरशुक्तजलश्लकमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्नानुगुप्तं निदध्यात् । स्नेदितोऽस्नेदितं कर्णं केहेनानेन योजयेत् । अथातुपद्रवः सम्यक् बलवश्च विवर्द्धयेत् । यवाश्चगन्धायञ्चाह्वैस्तैलैश्चोदत्तं हितम् । श-

तावर्त्यश्चगन्धाभ्यां पयस्यैरगण्डजीवमैः । तैलं विष्कं सचौरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् । ये तु कर्णौ न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः । तेषामपाङ्गदेशेषु कुर्यात् प्रक्षान्-नमेा तु । बाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः । बह्मात्रान्तु यः कर्णं सहस्रैवाभिवर्द्धयेत् । आसकोगी-समाध्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरीमा सुवर्त्ता च स्निग्धसन्धिः समः स्थिरः । सुकृदोऽवेदमो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः । अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशले-रिह । यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत् । एवं वेधप्रकाराभिज्ञो भव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः कर्णशष्कुलो स्त्री कर्णस्य शष्कुलीव । १ कर्णगोलके, “अव-लम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नोचत” नेप० । “क-र्णशष्कुलवच्छिन्नं नमः श्रोतम्” सुक्ता०० तन्मध्याकाशे च । कर्णशूलं न० दैत० । कर्णरोगभेदे । कर्णगत रोगशब्दे विवृतिः कर्णशोभनं लि० कर्णं शोभयति शुभ-णिच्-ल्य । कर्णभ-रणे “उत नः कर्णशोभना पुरूषि” ऋ० ८, ७८, २, कर्णश्रव लि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्णेन श्रवः श्रवणयोग्यः शब्दोयत् । श्रवणयोग्यशब्दधारे वयदादौ “कर्णश्रवेऽ-निष्ठे रात्रौ दिवा पांशुसमूहने” मनुः । कर्णसंस्त्राव पु० कर्णरोगभेदे कर्णगत रोगशब्दे विवृतिः । कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू-किप् । पृथायां कुन्याम् तत्-प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत्र । कर्णस्फोटा स्त्री कर्णं स्फोटो विदारणं यस्याः । (काण-फाटा) लताभेदे राजनि० । “कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा च परिकीर्त्तिता । सर्वपहभूतविषदोषव्याधि विनाशिनो” राजनि० ।

कर्णस्रोतस् न० कर्णस्य स्रोत इव । कर्णमले कर्णस्रोतोभव पु० कर्णस्रोतस्य विष्णुकर्णमलाद्भवति भू-अच्, भवत्यस्मात् अपादाने अप् कर्णस्रोतो भवोयस्य वा । विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभनःमके चासुरे । “कर्णस्रोतो भवञ्चापि मधुं नाम महासुरम् । तसुप्रस-पकस्मांणसुपां बुद्धिं समास्थितम् । ब्रह्मणोऽपचितं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः” भा० अनु० ६६ अ० यथाचास्य विष्णुकर्णोद्भवः तथा कैटभशब्दे वच्यते ।

कर्णहीनं लि० ३२० । शिघ्रिरे बाधिर्यप्राप्तिश्च पापवि-शेषजन्या यथाह शाता० स० । “काकघातो कर्णहीनो-दद्याद्दामसितप्रभाम्” । २२२ पं उ० स्त्री चक्षुःश्रवस्तात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङोष् ।

कर्णाकर्णि पु० कर्ण कर्णे स्त्रोत्वा प्रष्टत् कथनम् कर्म-
व्यंतहारे स० इच् समा० । (काणाकाणि) कर्णपरस्परया
यवयोऽप्येन्योन्यकथने “कर्णाकर्णी हि कथयः कथ-
यन्ति च तत्कथास्” रामा० ।

कर्णाट पु० “रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं किलेश्वर ! ।
कर्णाटदेश इत्युक्तो राज्यसाम्राज्यदायकः” शक्तिसङ्ग०
उक्तं देशभेदे अथञ्च देशः कूर्मविभागे द० स० दक्षिणस्या-
सुक्तं । “अथ दक्षिणेन लङ्घ्येत्पुनस्तत्र “कर्णाटमहाटवि-
चित्तकूटत्वाद्” “कोङ्कवेङ्कटकान् दक्षिणकर्णाटान् देशान्
यदच्छयोपगतः” भाग० ५, ६, ८, “तेषां मृड्नि ददाति
वामचरणं कर्णाटराजप्रिया” उद्भटः । कर्णाटजनपदे
भवः अण् । कर्णाटभवे त्वि० स्त्रियां ड, ण् “काणा-
टीवीनपानस्तनवसनदशान्दोलनस्यन्दमन्दः” उद्भटः ।
बङ्गपु तस्य लुक् । कर्णाटाः तद्देशवाधिषु । तस्य राज-
न्यपि अण् । काणाट तद्देशश्च । तस्य बङ्गपु लुक् ।
एकत्वे न । “अरण्ये काणाट त्वद्विरवतितानां विधिवशात्”
उद्भटः । ह्रस्वगठे कर्णाटशब्दस्य तच्चे लक्षणेति भेदः ।
= हंसपदोलतायां स्त्री राजनि० । शरागिणीभेदे सं-
गतदामो । सा तु मातृवरागस्य भार्या । कर्णाटे प्रविद्धा
अण् डीप् काणाटी । अनुप्रासाङ्ग्यभेदे “काणाटी क-
वर्गेशानुप्रासवतीति सरस्व० तदाक्यञ्च अलङ्कारशब्दे ३८८
पु० दर्शितम् ।

कर्णाटक पु० गोत्वप्रवर्त्तके क्षत्रिभेदे तस्य गोत्वापत्यम् इज् ।
कर्णाटकि । यस्कादि० तस्यास्त्रियां बङ्गपु लुक् ।
कर्णाटकाजगोत्वापत्येषु । स्त्रियां तु कर्णाटकि इत्येव
कर्णाटि न० कर्णः तिर्यगेखाकारवान् इति शब्दम् । गृहभेदे
तत्रिस्तिलक्षणम् “बिम्बिदुस्ते मणिसम्मान् कर्णाटशिख-
राणि च” भा० व० २६४ अ० २० श्लोकव्याख्यायां
नीलकण्ठे नोक्तं यथा । “कर्णास्तिर्यग्यानं तेन प्रका-
रेण यत्पाषाणादिविस्तरेण क्रियते तत्तदुत्कृष्टविशेषं क-
र्णाटमिति वदन्ति तद्विदिकोणस्य चतुरस्रस्योपरि विदिकोण
चतुरस्रं तदुपरिदिकोणं तदुपरि पुनर्विदिकोणमित्येवं क-
र्णातोत्तरोत्तरमत्यप्रमाणं चतुरस्रैः समासम् इति प्रसि-
द्धम्” । तत्र कर्णाटिति पाठः प्राभादिकः नीलकण्ठे न क-
र्णाटप्रदस्यैव व्याख्यानान् ।

कर्णादि त्वि० पाणिन्युक्ते जाह्नवप्रत्ययनिमित्ते ऽशब्दगणे
स च गणः । कर्ण अक्षि नख मुख कोश पाद गुल्फ भ्रू-
शङ्ख दन्त चोष्ठ पृष्ठ, कर्णेजाङ्गम् व्यञ्जिजाङ्गमित्यादि ।

चतुरर्थ्या फिज्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते ऽशब्दगणे च स च
गणः “कर्णवसिष्ठ अर्क अर्कनृष इ पद अननुज्ञा पाङ्गजन्त-
स्फिज् कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन् कुलिश आराहुः वन-
जव जीव आनक कर्णस्य सन्निहृष्टदेशादि । काणादिनि-
तत्सन्निहृष्टदेशादौ त्वि० ।

कर्णानुज पु० इत० । शुधिष्ठरे त्विका० । [(काणे रपाता ।
कर्णादि (न्ट्) पुंस्त्री कर्णस्थान्दुरिव । कर्णपालौ । हेन०
कर्णाभरणक पु० कर्णाभरणमिव कायति पुष्पद्वारा कै क ।
आरग्वधे ण्वे । (सोन्दा) राजनि० ।

कर्णारा स्त्री हस्तशर्पवध्याम् शब्दकल्पद्रुमे त्विकाण्डप्रासा-
ग्ये नोक्तं तच्च मूले न दृश्यते इत्युक्तं कर्णवधनीशब्दे ।
कर्णारि पु० इत० । अज्जने कर्णजिच्छेदे तत्कथा (आजन)
२नदीसर्ज्ज ण्वे राजनि० । [रिणां कर्णचालने त्विका०
कर्णास्फाल पु० आ+स्फुर-णिच्-स्फालादेशः इत० । क-
कर्णि पु० कर्णे-इन् । कर्णाकारफलके शरभेदे शब्दचि० ।
भावे इन् । भेदने च

कर्णिका स्त्री कर्ण-ण्वल् कर्णे भवः अलङ्कारः इकन्
अत इत्वम् । कर्णाभरणभेदे (काण्) २ कर्णशृङ्गायव-
र्त्तिन्यङ्गुलाकारे पदार्थे ३ पद्मजीकोषे च व्यभरः ।
“यस्याभवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपः
यामसमुद्राहः कर्णिकाभूतः” भाग० ५, १६, ७, ४ त्सु-
कादिटन्तपरस्मरायान् (कृडा) ५ करभङ्गाङ्गुली
च भेदः । ईलेखन्यां हाराः । ७ अग्निमन्यवृक्षे ८ अ-
जशृङ्गावृक्षे च राजनि० कर्णी वृद्धोऽस्यस्य उन् । ८ वृद्ध-
कर्णे त्वि० ।

कर्णिकाचल पु० कर्णिकायां स्थितोऽचलः । सुमेरुपर्वत
हेमच० । यथा चास्य तथारूपेण स्थिति तथा कर्णिका
शब्दे” भाग० ५, १६, ७ त्सो० उक्तं तच्च कर्णिकाशब्दे उक्तम्
कर्णिकापर्वतादयोऽप्यत्र ।

कर्णिकार पु० कर्णि भेदन करोति क-अण् उप० स० ।
(गणियारी) १ वृक्षभेदे, २ आरग्वधवृक्षभेदे चाकोट सोन्दा
शोधनरूपमलभेदकत्वात् तयोः तथात्वम् । “कर्णिकारः
परिव्याधः पादपोत्पलः इत्यापि । “कर्णिकारः
पटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः । रङ्गनः सुखदः शो-
धस्तेष्वास्त्रव्रणकुलनुत्” भावप्र० गुणादि उक्तम् “अर्णप्रकथे”
इति कर्णिकारं दुनोति निमीत्येतया स चेतः”
कुमा० । “अनन्तरञ्च कश्चित् कर्णिकारगौरः” दशकु० ।
कर्णिकिन् पु० कर्णिका हस्तायङ्गुलिरस्यस्य इति । ह-

स्तिनि जटा० स्तिवां डोप् । १३३ पर्वतभेदे च शब्दचि० ।
 कर्णिन् वि० कर्ण-अस्यट् तन्दा० एडौ वा इनि । वृद्धक-
 र्णयुक्ते लम्बकर्णे लम्बकर्णमानन्तु विधानपाठि० शङ्खलिख-
 तं प्राकृतम् । “हनुमन्नादधः कर्णी लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ ।
 कर्णी तु दण्डलो गस्तं विनि गतातपोऽब्रवीत्” । “अर्द्ध-
 चारार्द्धकैयरावाङ्मिण्डलकर्णे ने” भा० अन्० १४ अ० ।
 स्तिवां डं प । सा स्युक्तोक्तो = योनिरोगभेदे च सा च
 “विगतिव्यापदोयोने नर्दिष्टा रोगसङ्कले” इत्युद्दिश्य “उ-
 दावर्त्ता तथा बस्या-अयानन्दा तु या योनिः कर्णिनी
 चरणाद्वयम् । लैङ्गिका सकृदा ज्ञेया” इत्यादिभा ता
 विभज्य “अर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां तु जा-
 यते” इति लजिता । “वर्त्ति प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोध-
 नद्वयमभ्यताम् । प्रसंसिनीं हताभ्यङ्गां जंरस्विद्धां प्र-
 वेगयेत्” सुबु० । शक्तिलावययुक्ते वाणभेदे पु० । “करोति
 वर्णिनी यस्तु यस्तु खड्गादिजडरः । प्रयान्ति ते विग-
 सने नरके मृगटारुणे” विष्णुपु० २ अ० ६ अ० ।
 “कर्णिनी वाणविशेषान्” अर्धरः । अत्र पले तन्दा० एडौ
 वा इलच् कर्णिलः पले ठत् कर्णिक मत्प मस्य वः
 कर्णवत् दण्डलात् एडकणे हनुभागादधोवस्त्वकर्णी वि० ।
 मत्पि स्तिवां डं प ।

कर्णी स्त्री कर्मा-इत् वा डोप् । कर्णिशब्दाद्यै बाणभेदे
 तस्मिन्परे “अतः लकसकं स हम्भपातृकृगाकर्णीपु” पा०
 अतःपर शिर्गस्य निदं कः । अयमा निर्मिता कर्णी
 अवष्कर्णीत्यादि । = भूतदेवमातरि स्त्री कर्णीसुतः ।
 कर्म्मिम्त पु० कर्णिवाणविशेषाकारः फनेरुस्यस्य मत्प । सं-
 ज्ञायां दीघः । आरग्यधे (मोटःल) शब्दचि० ।

कर्म्मिरथ पु० कर्णे सामीप्येनास्त्यस्य कर्णी स्कस्यः तंन ई-
 शोभा यस्य न समासालः अप् स चासौ रथो रथ ल्यं
 वाहनं कर्म्मि० । स्कस्यवाच्यो याने (पालकी) इत्यादौ ।
 शब्दचि० तु अस्या व्युत्पत्तिर्दृशिता यथा । कर्म्मसाध्यक्रिया
 उपचारात् घर्षः कर्णीस्यास्ति इति । कर्णी चासौ र-
 थय । शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतो रथः । यदा सामी-
 प्यत् कर्णशब्देन स्कस्यो लक्ष्यते सोऽस्यास्ति वाङ्मत्येन
 इति कर्णी चासौ रथय । उभयत्र अत्येषामपि पा०
 दं घः इति । “कर्म्मिरथस्यां रघुवीरपत्नीम्” रघुः ।

कर्म्मिसुत पु० ईत० । मूलत्रे त्रिका० हारा० च । स च
 कर्म्मामुरः इति शब्दकल्पद्रुमः तत्तुलं मृग्यं कंसस्य क-
 र्म्मिमाष्टकधामाताम् काट० टं कयः सुकृत्तयग स्वप-

वर्त्तकमूलदेशस्यैव तन्नाम न तु उपसेनजस्य नाम ।
 अतएव “कर्म्मिसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला” काट० व्या०
 “कर्म्मिसुतः करटकः स्तेवगास्तप्रपर्शकः । तस्य स्ख्यातो
 सखायो द्वौ विपुलाचलसंज्ञको” टी० उक्तम् ।

“कर्म्मिसुतप्रहिते च पणि मतिमकररम्” दशकु० ।

कर्म्मिसुरचुरा स्त्री पालेसमिता० समासः । (काणफसलान्) ।
 कर्णजपने । युक्तारोला० अस्याद्युदात्तता । एवं कर्णे
 टिरटिरा अपि तत्वाथै तथा द्युदात्तता च । [शब्द० ।
 कर्म्मिन्दु पु० कर्णे इन्दुरा । अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णालङ्कारभेदे
 कर्णीपकर्णिका स्त्री कर्णादपकर्णीत्यस्याः ठत् अत २-
 च्वम् । (काणाकाणि) परस्परश्रवणरूपे प्रवादे “प्रागेव
 कर्णीपकर्णिकया श्रुतापवादद्युभित्तदयः” पञ्चत० ।

कर्म्मिर्मा पु० कर्णे उर्णाधिकं लोम यस्य । मृगभेदे । “कर्म्मिर्मा
 कपदस्यास्यैभिर्जटं हकनाभिभिः” भाग० ४, ६, १५ ।

कर्णो वि० कर्णे भवः शरीरावयवत्वात् यत् । १ कर्णे भवे सला-
 दौ । कर्णे-कर्म्मणि यत् = भेदे च ।

कर्त्त शैथिल्ये शिथिलीकरणे आरम्भसंयोगशिथिलतापादने
 अ० पु० सक० सेट् । कर्त्तयति ते मतान्तरे कर्त्तापयति ते
 व्यवकर्त्तत्-त कर्त्तयाम्-भूय आस चकार चक्रे । कर्त्त-
 यिता कर्त्तात् कर्त्तयिष्ये कर्त्तयिष्यति ते । कर्त्तनीयः
 कर्त्तयितव्यः । कर्त्तयिता कर्त्तितः । कर्त्तनं कर्त्तना । क-
 र्तयितुम् कर्त्तयित्वा आकर्त्तय । कर्म्मिणि कर्त्तयेते
 अकर्त्ति अकर्त्तयिषाताम्-अकर्त्तिवाताम् कर्त्तित्ता
 कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तयिष्यते-“एवाहं सर्वं दुभूतं
 कर्त्तं कृत्या कृताकृतम्” अथ० १०, १, २२ । “अपि क-
 र्त्तं मवर्त्तयो ऽयज्यन्” ऋ० १, २१, १३ ।

कर्त्त पु० कर्त्तयति शिथिलीकरोति कर्त्त-अच् । कृपे
 “लाध्वं कर्त्तादपदो यजताः” यजु० ३३, ५१, कर्त्तात्
 कृपात् वददी० । कृत-भावे घञ् । २ भेदे ष । “कृषाह्न-
 यस्य यतयो यमकर्त्तहेतिम्” भाग० २, ७, ४८, कृत-च ३ ।
 श्छेदके वि० । “हृकस्य कर्त्तादपदो यजताः” ऋ० २, २०,
 ६ । “हे यजताः अयपदः आपदः कर्त्तात् कर्त्तुः” भा० ।
 कर्त्त न न० कृत-भावे ल्युट् । छेदने । “गुलमगुच्छद्युपलताप्र-
 तानौपधियीकृषाम् । पृथ्व्युतादर्वदण्डः स्थानेषूक्तौ पृ-
 कर्त्तने” प्रतिलोभ्ये बधः पुंसि स्वर्णां नामादिकर्त्त-
 नम्” यज्ञ० कर्त्त-ल्युट् । शिथिलीकरणे करणे
 ल्युट् । शकतेनसाधने वि० । स्तिवां डोप् कर्त्तनी ।
 कृत कर्त्तरि ल्युट् । २ भेदे कर्त्तरि वि० ।

कत्तरी स्त्री क्त-ञ् कत्तरीति रा-क गौरा० डं ष् । कपा-
ग्याम् पत्नीकृतहिरण्यदेः क्तेनसाधने(कातराः)० अस्त्रभेदे
“ददर्श कत्तरीयन्त्रमष्टतोपरिसंस्थितम् । मनःप्रवर्तनेन
भ्रमसाधनं महारयम् । अपि स्वयन्तं मयं यत् खण्डयति
कोटिभः” काशी० । केषादिकर्तृनसाधने (कांषि)
इत्यस्ते, “कृमध्यगतश्चन्द्रो जगन् वा कृमध्यगतः ।
कर्तरा नाम योगोऽयम्” इति उद्योतिषोक्ते ऽयोगभेदे
च । कर्तरा योग उपग्रमशब्दे १०५६, ६० तत्प्रति-
प्रसवविशेषोऽपि उक्तः । क्त-अरि-कर्त्तरि लिख्यत्व स्त्री ।
“कर्कर्त्तरि संदृश्येण रोमाणि निहरेत्” सुश्रु० “पापो
कर्त्तरिकारको” मूळ० चि० । अत्र “ङ्योपोरिति” पा०
ह्रस्वः” पीयू० । वस्तुतः कर्कर्त्तरिसदृशैरित्यत्र द्वन्द्वे
ह्रस्वाप्रसक्तेः ह्रस्वान्तोऽपि कर्त्तरिशब्दोऽस्तीति गम्यते ।
अथै कत् । कर्त्तरिकाप्यत्र स्त्री ।

कर्त्तव्य लि० क्त-अवश्यार्थे तव्य । कर्त्तुं योग्ये । “हीनसेवा
न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो मङ्गदानयः” चाणक्यः । “शौचं
यथाङ्गे कर्त्तव्यं जारास्त्रोदकवारिभिः” “महाव्याहृतिभि-
र्हीमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्” मनुः “मनस्याकृतकर्त्तव्याः”
कुमा० । क्त-कर्माणं तव्य । शब्दे दो लि० । “पुत्रः सखा
वा आता वा पिता वा यदि या शुक्रः । रिपुस्थानेषु व-
त्तन्मः कर्त्तव्या भूतमिच्छता” भा० शा० १४० अ० । उभयतो
तव्य । श्रवणश्रवणश्रवणे ऽवश्यक्येदने च न० ।

कर्त्तृ लि० क्त-लृट् लृच् वा । श्रिक्रियाभिषपादके क्रियोत्-
पादकयत्नकृते लज्जान्त्योगकर्माणं न प्रवर्तिभेदः । स च
कारकप्रयोज्यत्वात् स्वतन्त्रः यथाङ् पा० “स्वतन्त्रः
कर्त्ता” । “क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवर्जितो ऽर्थः । कर्त्ता
स्वात” सि० को० । व्य क्तञ्चैतदयमितिः सरलायाम् यथा
“स्वतन्त्र इति शृण्वनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुपा-
त्तप्रधानीभात्यापाराश्रयत्वमितरव्याप रानधानव्यापारव-
त्त्वम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्या-
हारे फलस्यै प्रधानतया बोधस्त्वं कर्त्तृमते कर्मादि-
व्याप्यर्थे शृण्वनादिप्रत्ययसमभिव्याहृति । शिजन्त्यस्य
प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यधारणाय प्रधानव्यापारेति ।
हरिणा तु स्वतन्त्रे विशेषो दर्शितो यथा । “धातु-
पात्तान्ते नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते” इति सामान्यतो
ऽभिधत्तव्यं “प्राधान्यतः शक्तिरभात् प्राग्भावापादना-
दपि । तदधानप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।
स्वतन्त्रत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् । आराद-

व्युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तृरिष्यते” इति अस्यायमर्थः
इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य
सत्त्वात्, तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः
इतरकारकाणाञ्च कर्त्तुः प्रयोज्यत्वात्, न तथा, दात्वादेः कृटा-
रादिषु कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रयोगेऽपि
कर्त्तुः प्रयोगात्, आरात् साक्षाद्भातपात्तफलजनकव्यापार-
वत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति । कौ० विवर्जित इति कर्मकर-
णादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति दो-
तमाय । “उत्पत्तिभावे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति हरिणा
विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्वीकारात् । भाष्यकता तु
“प्रथोपकरणधिकरणकर्माणमेव कर्त्तृत्वं निर्दिशितमपा-
दानादीनां कर्त्तृत्वानिर्दर्शनाय” इत्युक्त्वात् करणाधिकरण-
कर्माणमेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नापादानसंप्रदानयो-
रिति विवेकः । कारकव्यापारभेदश्च मञ्जूषायां दर्शितः
संक्षिप्य ततोऽस्माभिः शब्दाधिरत्वे दर्शितो यथा
“कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः । करणस्य क्रिया-
जनकाव्याहृतव्यापारः । क्रियाफलमेतद्देष्टव्यव्यापारस्य
कर्माणः । कर्त्तृकर्माण्यप्यहृतक्रियाधारणव्यापारोऽधि-
करणस्य । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधि-
भावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति । तत्र करणाधार-
कर्मकर्त्तृणां क्रियाजनकत्वं मुख्यं तैर्व्यतिना क्रि-
यातुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशेषक्रियाजन-
कत्वाच्च कर्माणसत्तात्वं घटं अरति कटं करोतीत्यादौ
च बहुस्थिषटादेरपि पूर्वकालत्वेन आरादिहेतुत्वा-
न्त्यात्वमतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पक्षति स्थानो
पचति व्योदनः पच्यते इत्यादिप्रयोगः । अपादानस्य
अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थ-
तया पूर्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न
कर्त्तृत्वविवक्षा अन्विधानात् तदुक्तं भाष्येऽपादानादीनां
कर्त्तृत्वानिर्दर्शनायेल्लज्जान्त्युपदे सरलायन्त्यां दर्शितम् ।
स च प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्भयोरपि सम्पादकः “प्रवृत्तौ च नि-
वृत्तौ च कारकाणां यद्व्यपारः । स कर्त्ता नम विधीय-
कारकाणां प्रयोजकः” इत्युक्तेः । स च पञ्चविधः “क्रिया-
सुखोपमेव कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः । अनुमन्ता
यहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्रुतः” गं पालमहर्षिः । स्वत-
एव मनुना “अनुमन्ता विशिष्टा नियन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपकर्त्ता च मङ्गले वातका स्रुताः” इति मयां

चातकर्त्तृत्वसक्तम् कःशेषः० “खादकोचातकलयेति”
चतुर्थेचरणे पाठः । तेन अष्टानां कर्त्तृत्वसक्तम् । स च प्रका-
रान्तरेण त्रिविधः “विधेयं ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण । क्रियां
प्रति । योग्यत्वप्रतिषिद्धविशेषणपदान्वयेः” भट्टका० ।
अस्यार्थः क्रियां प्रति प्रकारत्वेण कर्त्ता विज्ञायते
तस्य विवरणम् “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यत्र योग्य-
त्वेन लब्धविद्यस्त्वैवार्थः, १ । “अहरहर्दद्याद् दी-
क्षितो न ददाति इत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेत्त-
रःपरः २ । “स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र विशेषण-
पदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते ३ । स च प्रकारा-
न्तरेण त्रिविधः सत्त्विकादिभेदात् यथाह गीता “सक्तसङ्गो
जनहंसादी हृत्य तृषाहसमन्वितः । सिद्धासिद्धयो
र्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” “रागी कर्मफलमे-
प्सुर्लुब्धोऽङ्गिरात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्त्ता
राजसः परिकीर्तितः” “अयुक्तः प्राकृतः स्रग्भ्यः शठो-
नैकतिकोऽलसः । विषादी दार्ष्ण्यलोच कर्त्ता तामस उ-
च्यते” । कर्त्तृपदञ्च क्रियाश्रये कल्याणश्रे वा मतभेदेन
रूढं न तु योगिकमित्येतत् शब्दवि० भट्टमतदर्शन-
प्रस्तावे दर्शितं यथा

“अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्तज्जन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां
घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारानुज्जन्तुष्वनुत्पन्न-
कर्त्तृपदस्य कल्याणश्रयत्वबोधकत्वाच्च लज्जोयत्नार्थत्वं,
क्रियाभात्वार्थत्वे लज्जः, क्रियाश्रयः कर्त्तृपदार्थः स्यात् ।
तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः एवञ्च लज्जो यत्नार्थत्वे-
न चाख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः । तदुच्यते ।
“कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया । यत्नएव कतिः
पूर्वा परस्मिन् सैव भावना” सैवाख्यातार्थोभावनेति चेत् ।
वीजेनाङ्कुरः कृतः स्वार्थादिना सुखं कृतं वीजमङ्कुरं
करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात्” “कर्त्तृपदञ्च न
यौगिकं तथा हि लज्जोयत्नार्थत्वे तिङः कल्याणश्रे वा
चातुप्रत्ययार्थयोः कतिज्जोवां परस्परमनन्वयः कृतौ कति-
जन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाऽभावात् कतिविशिष्टस्य कति-
निराकाङ्क्षत्वादिति । एवं लज्जः क्रियार्थत्वे तच्च क्रिया
श्रयवाचकत्वे तयोः परस्परमनन्वय एवेति उभयदर्शने क-
र्त्तृपदं कर्म्मार्थपदवद्भूतम् । रुढिश्च कल्याणश्रे क्रियाश्रये
नैवत्यदेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्त्तृरूपव्यव-
स्थया च न लज्जो यत्नार्थत्वमिति किञ्चाख्यातस्य करोतेच
न यत्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्नइत्यस्य

यत्नविषयकयत्नस्य वाऽप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च सा-
म्येनान्वयादनुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्वं विध्यनुवा-
ददोषाच्च” इत्यादिकम् भट्टमतम् । स्वमते तु लज्जः
यत्नार्थत्वमिति भेदः तच्च लघातुशब्दे दर्शयिष्यते ।
शब्दप्र० कर्त्तृपदं योगिकमिति व्यवस्थाय तल्लक्षणसक्तं यथा

“तिङ्हा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः । स्वार्थं
यादृशं बोध्यस्तत्कर्त्तृत्वं तदिहोच्यते । सविकरणेन
यद्वातुनोपस्थाप्योयादृशार्थस्तदुत्तरतिङ्हा खोपस्थाप्यया-
दृशार्थोऽनुभावयितुं शक्यस्तद्वातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव
कर्त्तृत्वं कारकमित्यर्थः । कर्म्मवादी धातुनोपस्थाप्यो
ऽर्थस्तद्वातुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रस-
ङ्गः । पचति जानातीत्यादौ खोपस्थाप्यकल्याणश्रयत्वादौ
धातूपस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङ्हा बोध्य-
तइति पाकस्य यत्नवत्त्वं, ज्ञानस्याश्रयत्वमेव न श्रुतीत्यत्र
नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिबिम्बितइत्यत्र भ्रमात्मनः प्रति-
बिम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वम् । कर्त्तृशब्दस्तु अवयववृत्तिव्यये
कल्याणश्रे यौगिकएव न तु शक्यार्थकः प्रकारान्तरात्म-
स्यैव शक्यत्वात् निकूलजनयया शक्यैव पात्रयत्वस्य तच्चा-
प्रत्यायनात् । घटस्य कर्त्तृत्वादौ चातुक्त्वत्वं घटार्थः फलस्य
प्रायशः कतिविषयत्वात् घटाद्युपभोगातुक्त्वकतिश्च न
घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतो न घटादिभोक्तृत्वात्-
कर्त्तृत्वप्रसङ्गः । क्रियाश्रये कर्त्तृशब्दोरुत्तरेण रथादेर्गत्या-
दिकर्त्तृत्वमपि मुख्यमेवेति तु न युक्तम् । क्रिया हि नात्र
स्वन्देतेनस्य पाककर्त्तृत्वात्तुपपत्तेः प्रत्युत तण्डुलादेरेव
तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव, नापि स्वन्द-
नातुक्त्वव्यापारः चलनातुक्त्वव्यापारवतः कारकमात्रस्य
चलनकर्त्तृत्वापत्तेः । अस्ति जहोतीत्यादावप्यादेरुत्तरं लु-
प्रत्ययै विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्त्तृत्वादेरवगमइति ।
तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेनाह । यगन्भिन्नधात्वर्थवत्तया
योऽनुभाव्यते । लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्त्तृतावा निग-
द्यते । यगन्भिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारयदर्थवर्त्म-
कान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्य
तदर्थस्य कर्त्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थ-
कर्म्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्भिन्नस्य, पच्यते तण्डुल-
इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङ्गैव स्वार्थः
कर्म्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटेति तद्गुदाशः । अपा-
दानत्वादिभेदेन बहुविधत्वविशोक्तातुक्त्वभेदेन कारकस्य
द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुकूला न्यूनत्वमते आह । धात्वर्थस्य

धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते । यत्तदुक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत् । धात्वर्थस्य विशेषतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तं तद्दिग्गोपतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तं नतु धातुकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तं तदुक्तं पचति इत्यादावपि कर्मत्वादेकत्वापत्तेः । पचति पच्यत- इत्यादौ तिङा, पाचकः पच्यमानइत्यादौ च कृता, कर्तृ- त्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं कर्ता, दानीयो विजः, भीमोगजः, शयनं शृङ्गमत्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्यत्वात् । सेवितं साम्प्रतं विज्ञेयं कः पुरुषयागपि” “विषट्ठोऽपि सृष्टुं प्रस्यं क्ते- समाम्प्रतम्” इत्यादौ निपातेन क्तिच् कर्मत्वकारकस्योक्त- त्वम् । धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततया नियममाह । दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वस्यते । णिजन्तेभ्यः कर्त- ताख्या तदसत्त्वं न्यकर्मता । दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन सुखं साक्षाद्भावार्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेषोच्यते धात्वर्थ- विशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गोः प्रयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र प्रयःकर्मकमोचनानुक्तव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः । तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्भावार्थतावच्छेदकफलत्वात् । बहिप्रभृ- तैर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः । केषु गत्ववच्छिन्नविकर्षणं वाच्य- मतः साक्षात् तद्भाव्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्वष्टकसंयोगादि । तथाच ‘भारोभवनं’ नीयते’ इत्यादौ शाखा यामं लभ्यते’ इत्यादौ च यथाक्रमं भवन- कर्मकगत्यनुक्तव्यापारजन्यगतिमान् भारः, यामकर्मक- गयवच्छिन्नविकर्षणकर्मताभ्यः शाखेलाकारकबोधयोरुत्- पत्त्यैव सम्प्रती दुहादेर्गौणकर्मत्वं, नीयहादेः प्रधान- त्वमित्याद्युक्तिभेदेन विषदयं शाब्दिकानामनादेयम् । णिजन्तोत्तरं कर्मताशाचिप्रत्ययस्ये तु मूलधातोः कर्त- तायाः कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशे- ष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैतोऽपामं गम्यते गमितो- वेत्यादौ यामकर्मकव्यापारजन्यगमनस्य कर्ता चैत- इत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्व- मयं तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा ‘कोदनः पाच्यते’ स्वद्युते वा भृत्येन भर्ता’ इत्यादौ तत्र भूते कर्तृकव्यापा- रजन्यस्य श्रुतप्रकर्तृकपाकादेः कर्मतयौद्नादिरेव बोध्यते ‘भैवेण पगं खाद्यमानश्चैत्रोजतीतप्रादौ’ कर्मणि गान- जादिप्रत्ययः प्राक् पश्चिन्निः ।

न्यायादिमते कर्तमानेव कर्तृशब्दवाच्यः इत्यतः कर्तृ- त्वमात्रधर्मी । सांख्यमते बुद्धेर्योऽयं कर्तृत्वाभिनिवेगस्त- दुपरागादकर्तुः पुरुषस्यापि तदभिमानः । तदेतत् सां- प्र० सू० भाष्ययोर्द्विगितम् यथा

“उपरागात् कर्तृत्वं चित्वाविध्याश्चित्वाविध्यात्” सू० ।
“अथ यथायोग्यमन्वयः । पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्बुद्ध्या- परागात् । बुद्धेः या चित्ता सा पुरुषसाक्षिध्यात् । एतदु- भयमवास्तवमित्यर्थः । यथाग्न्यभोः परस्परं सं- योगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहारो व्योपाधिको यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपु- षयोरिति भावः” भा० ।

पुरुषस्य यथाऽकर्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा “तस्माच्च विपर्ययात्सिद्धं सान्निध्यस्य पुरुषस्य । कैवल्यं साध्यं गृह्यत्वमकर्तृभावश्च” का० “तस्माच्चैति चः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्मान्नराणि संसृजितीति विपर्ययाद- ष्मादित्युक्तौ तैरुग्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्यत अत- साक्षिरामाय तस्मादित्युक्तम् अनन्तरोक्तं हि सन्निधाना- दितदभोविषयो विपर्ययश्च तद इति विपर्ययः त्विगुणमवि- वेकात्मादि सम्बध्यते । तस्मात् त्विगुणादेः यो विपर्ययः स पुरुषस्यात्विगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च । तत्र चेतनत्वेन विषयत्वेन च सान्नित्यद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनोहि दृष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च दर्शितविषयोभवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अग्निप्रत्यक्षिनो विवादविषयं सान्निधे- दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वरचितं विषयं पुरुषाय दर्श- यतीति पुरुषः साक्षी । न च चेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चैतन्यदविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव दृष्टापि भवति अत्रैव गुणान्नास्य वैकल्यम् आत्मनिको दुःख- त्वयाभावः कैवल्यं तच्च तस्य स्वभाविकादेशात्तैरुग्यात्सुख- दुःखभोहरहितत्वादिभिः । अतएवात्रैव गुणान्माध्यस्यां सुखी हि सुखेन तृप्यत्, दुःखी हि दुःखं द्विषन्न मध्यस्थो- भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थइत्युद्गीर्ण इति चाख्या- यते । विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तृता सिद्धम् । स्यादेतत् प्रमायेन कर्तृव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चित्कार्पणं करोमीति कर्तृचेतन्ययोः सामानाधिकरण्यामनुभवमिदं तदेत- स्मिन्नेतन्नावकल्पते चेतनस्याकर्तृत्वं कर्तृत्वाच्चैतन्यादित्यम- व्याहृत्कौ० “तस्मात्तत्त्वयोगादेचेतनं चेतनादिषु लि- ङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तृत्वमवश्यं दासीनः” का० ।

“यतश्चैतन्यकृत्वि भिन्नाधिकरणयो युक्तिः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः । लिङ्गे सहदादिस्वरूपपर्यन्तं व्यस्यति भ्रान्तिर्विज्ञे तत्संयोगस्तद्विदानम् अतिरोहिताधिमन्यत्” कौ० । तदेतन्मतसु शायं मुक्तावल्यां निराकृतं यथा “एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवद्विलेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या तदकल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव सह-
त्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तत्सत्त्वामत्वाभ्यां पुरुषस्य सं-
सारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैत-
न्याभिमानश्च भेदापह्नात् । भेदे कर्त्तव्यमिति भेदशः पुरुषे परागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्यैव सुखोपरागः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रि-
यप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिज्ञतदर्प-
णस्यैव मलिनमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । ते-
नांगत्वयमते बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः
सम्बन्धो दर्पणमलिनस्त्रिय सुखस्योपलब्धिर्भ्रुच्यते । ज्ञानादि-
वत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव क-
तिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिश्चेतना परि-
णामित्वादिति सांख्यमतमपस्तम्बं कृष्यदृष्टभोगानाशिव
चेतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्विज्ञे मानाभावा-
च्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे
भ्रम इति चेत् कृष्ये किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे
तत्पञ्चमसंसारपत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात्
बुद्धेरचेतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असि-
द्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् योतरागजन्मादर्शनाद-
नादित्वम् । अनादेर्नाशसम्भवाच्चित्यत्वम्” मुक्ता० ।
वेदान्तमते आग्निहोत्रजोषस्यैवौपाधिकं कर्त्तृत्वं शा० सू०
भा० व्याख्यापितम् यथा ।

“कर्त्ता शास्त्रार्थवच्चात्” । तदगुणसारत्वाधिकारेणैवापरो-
ऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । कर्त्ता चार्थ जीवः स्यात् क-
स्मात् शास्त्रार्थवच्चात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादि-
त्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं
स्यात् । तद्वि कर्त्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न चा-
सति कर्त्तृत्वे तदुपपद्यते । तदेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्भ-
वति “एष हि दृष्टा श्रोता मन्ता वोढा कर्त्ता विज्ञाः ता-
पुरुष” इति भा० । विहारोपदेशात्” सू० । “इतश्च जीवस्य

कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्नेह्या स्थाने विहारसुपदिशति
“नैवेयतेऽष्टभोयत्नकाममिति” “स्वे शरीरे यथाकामं परि-
वर्त्तते” इति च भा० । “उपादानात्” सू० । “इतश्चास्य
कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति ।
“तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायति” ।
“प्राणान् गृहीत्वेति च” भा० । “व्यपदेशाच्च क्रियाया-
न चेन्निर्देशविपर्ययः” सू० । “इतश्च जीवस्य कर्त्तृ-
त्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्त्तृत्वं
व्यपदिश्यते ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्मणि तनुतेऽपि चे-
ति” । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन
जीवस्य कर्त्तृत्वं कृष्येतेति नेत्युच्यते जीवस्यैव-
निर्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्देशविपर्ययः
स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदृश्यत् । तथा हान्यत्वं बुद्धि-
विवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते
‘तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायति” । इह
तु “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इति कर्त्तृसमानाधिकरण्य
निर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं कृष्यते
इत्यदोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता
स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रथं हितं चैवात्मनो नियमेन
सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्न पल-
भ्यते । न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत
इति अत उत्तरं पठति” भा० । “उपलब्धिवदनियमः” सू० ।
यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमिदञ्च
उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमिदञ्च सम्पादयिष्यति ।
उपलब्ध्यावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादनोपलब्धादिति चेन्न
विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनवत्त्वादुपलब्धिहेतूनाम् उप-
लब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात् । अपि-
चार्थ क्रियायामपि नात्यन्तसात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देश-
कालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । न च सहायापेक्षस्य कर्त्तुः
कर्त्तृत्वं निवर्त्तते । भवति ह्येधोदकद्वेषेक्षस्यापि पक्षः
पक्षत्वम् । सहकारिवैचित्त्यादेरानिदार्थक्रियाया-
मनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विकृष्यते” भा० । “गतिविपर्य-
यात्” सू० । “इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितु-
मर्हति । यदि पुनर्विज्ञानशब्दाच्या बुद्धिरेव कर्त्ता स्या-
त्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् करणशक्तिबुद्धेर्हिते कर्त्त-
गतिषापद्येत । सत्याञ्च बुद्धेः कर्त्तृपक्षो तस्या एवाहं
प्रत्ययविषयत्वसम्बन्धपक्षव्यम् अर्चकरणपूर्विकाया एव
प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् अहं गन्ध्यास्यहं भुङ्क्तेऽहं

निर्वाणोति च तस्यास्य कर्तृशक्तिगुणायः सर्वार्थकारिण्यः । सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्नोति हि सन् कर्ता करणरूप इव प्रियः सु प्रसन्नमानो ह-
स्यत इति । तत्रैव संशयमस्ति विमर्शः स्यात् न च
यस्तुभेदः कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् भा०
“समाध्यभावाच्च” सू० । “योऽप्यसौर्षानपदात्मप्रतिपत्ति
प्रयोजनः समधिकरूपदृष्टौ वेदान्तेषु “आत्मा वा अदे-
ष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यः निदिध्यासितव्यः” “सोऽन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः” “असिखेवं ध्यायेत आत्मानम्”
इत्येवं लक्षणः सोऽप्यस्य आत्मनः कर्तृत्वेनोपपाद्योत्तरमाद-
यस्य कर्तृत्वसिद्धिः” भा० । “यथा च तन्नोभयथा” सू०
“यं तां शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्ज्ञेयैः कर्तृत्वं शरीरस्य
प्रदग्मितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा सादृषाधिनिमित्तं वेत्त-
चिन्त्यते । तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्ज्ञेयैः स्वाभा-
विकं कर्तृत्वस्य उपपादकत्वभावोदित्वेवं प्राप्ते प्रसः ।
न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवति अविश्वोक्तप्रस-
ङ्गात् । कर्तृत्वमभावत्वे आत्मनो न कर्तृत्वान्निर्भोजः
सम्भवति अग्निरिषोपादात् । न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्या-
स्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखस्वरूपत्वात् । ननु
स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात्
पुरुषार्थः सेत्स्यात् तत्परिहाराच्च निमित्तपरिहारात्
यथाग्नेर्देहनशक्तिरुत्सर्गपि काष्ठविशोगाद्देहनकार्यं
भावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्ब-
न्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् । ननु भोजसा-
धनविधनान्मोक्षः सेत्स्यति न साधनायनस्थानित्यत्वात् ।
अपि च नित्यगुणगुणसुक्तात्मपरितपादनाद्योक्तसिद्धिरभि-
हिता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविकं कर्तृत्वेऽवक-
ल्यते । तस्मादुपाधिधम्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वा-
भाविकम् । तथा च श्रुतिः “ध्यायतीव लेनायतीव” इति ।
“आत्मं द्विदशमनोयुक्तं भोक्तृत्वाद्धर्मनीप्सु” इति चोपाधि-
भंयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि
विशेषिणा परस्मादन्यो जीवोनाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते
“नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टृत्वादित्” श्रवणात् । परएव तर्हि
संसारो कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यज्ञेहितमान्
बुद्धादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्यामत्यु-
पस्थितिपितृत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं
“यत् हि देतनिव भवति तद्विद्वद्वरं पश्यतीति” अवि-
द्याःस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते

एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति “यत् तस्य सर्वमात्मै-
वाभूत् क्वेन कं पश्यदिति” । तथा स्वप्रजागरितयो-
रात्मन उपार्धसम्पर्कतं अर्धं श्येनस्यैवाकाशे विपरि-
पततः आश्रयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राप्तेनात्मना सं-
परिण्यक्तस्य आश्रयतः “तदा व्यस्यैतदाप्रकाशमात्मकात्मन-
कामं रूपं शोकान्तरं”मित्यारभ्य “एषास्य परमा गतिरेषास्य
परमा संपत् गणास्य परमोलोका एषोऽस्य परमानन्दः”
इत्युपसंहारात् । तदेतदाह्वाचार्यः “यथा च तज्जोभयधेति”
तत्पर्यं वायद्वाः पठितः । नैवं सन्तव्यं स्वाभाविकस्य
वात्मनः कर्तृत्वस्य अङ्गैरिवीयागमिति । यथा च
लोकं तज्जा वास्यादिकरणरूपाः कर्त्ता दुस्वी भवति स ए-
स्वरूपं प्राप्नोति सकृत्वास्यादिकरणः स्वस्थोनिर्दत्तोनि-
व्यापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितवैत-
संयुक्त आत्मा स्वप्रजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुस्वी भवति
स तच्छमापनुत्तये स्वात्मानं परं प्रविश्य सकृत्काय-
करणसंधातोऽकर्त्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायाम्, तथा
सुख्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधृयात्मैव
केवलोनिर्दत्तः सुखी भवति । तत्तद्वैतान्त्यै तावतांगेन
द्रष्टव्यः तज्जा हि विविष्टेषु तत्तज्जणादिषु व्यापारेष्वपे-
क्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्त्ता भवति
स्वशरीरेण त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यै-
व मनश्चादीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तैव-
ति नत्वात्मनस्तज्जणाद्वायवयाः सन्ति यैहस्तादिभिरिव वास्या-
दीनि तज्जा मनश्चादीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यसंहा ।
यत्तत्कं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः
कर्तृत्वमिति तत् विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्व-
सुपादाय कर्त्तव्यविशेषसुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः
प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकस्य कर्तृत्वमस्ति प्र-
ज्ञात्वोपदेशादित्यवधानं । तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्व-
सुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते । कर्त्ता विज्ञानात्मा
एव इत्येवंजातोकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्त-
मेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवादयति । एतेन विहारोपा-
दाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु सन्ध्ये स्थाने-
सुषुप्तेषु करणेषु “स्वैशरीरे यथाकामं परिवर्त्तते” इति
विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृभाव इति
तथोपादानेऽपि “तद्देशं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानसादा-
येति” कारणेषु कर्मकरणविभक्ती व्यूषमाणे केवलस्यैवात्मनः
कर्तृभावं गमयत इति । अत्रोच्यते न तावत् सन्ध्ये स्थाने

अन्यत्मात्मनः कर्माविरमणमस्ति "सधीः स्वप्रभूत्वमं
लोकमतिक्रामताति" तत्रापि धीसम्बन्धव्यवणात् ।
तथा च स्मरन्ति "इन्द्रियाणां सुपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
सर्वते विषयाने तद्विद्युत् स्वप्रदर्शनमिति" । कामाद-
यस्य मनमोऽत्तय इति श्रुतः ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते तस्मात्-
समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि तत्त्वोवासनामय
एव न परात्प्राप्तिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवकारानुबन्धमेव
स्वप्नव्यापारं वर्णयति "उतैव स्त्रीभिः सह मोदमानो
यत्नदुर्तेषां भयानि पश्यन्ति" । लौकिकाश्चपि तथैव
स्वप्नप्रकरणमिच्छन्ति किं न गिरष्टङ्गमावहानमिव वन-
राजिभिः । तद्योपादाने यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्ति
निर्देशस्तथापि तत्संयुक्तस्यैवामनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं केवले-
कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेककार-
ण विवक्षा (योऽवायुध्यन्ते) (योऽपि राजायुध्यन्ते) इति च ।
अपि चास्मिन्पाठादे करणव्यापारोपरममात्रं वि-
वक्ष्यते न स्वतन्त्रम्, कस्याचित्, अत्रुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे-
करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो
दर्शितः "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं
प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तर
पाठाच्च "तस्य अर्द्धेव धिरः" इति विज्ञानमयस्यात्मनः
अहाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् अहादीनाञ्च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः
"विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपसते" इति च वाक्य-
शेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचश्चित्त-
स्थोत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः" इति च शुक्लनरे यज्ञस्य वाग्बुद्धि-
साध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः
करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव
स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावितात् । उपलब्धामेव
तेषां करणत्वं सा चात्मनः । न च तस्यामयस्य कर्तृ-
त्वमिति निर्यापनस्यैवत्वत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि
कर्तृत्वं नोपलब्धमिति महति अहङ्कारस्याप्युपलभ्य-
त्वात् । न चेवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः
करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव
परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधा-
नात् । तस्मात् कर्तृत्वस्यात्मन उपधाधिनित्यमनेवे-
ष्यितम्"भा० । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते"
इति गीतया कर्त्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्वं
सूचितमिति द्रष्टव्यम् ।

तथा चान्तःकरेणोपहितचैतन्यमेव जीवः स एव वेदान्ति-

मते कर्त्ताति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनयैव कर्तृत्वं तदपि
"परात् तच्छ्रुतेः" इत्यादिशास्त्रमाध्ययोर्यस्यापि तच्च
ईश्वरशब्दं दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्ता । "कर्त्तरि क्तृ"
कर्त्तृकरणयोस्तृतीया । "अकर्त्तरि च कारके" "कर्त्तुर्ना
श्रुततमं कर्म" "कर्त्तृरुपमानादाचारे कृष्णः" शेषात्
कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा० । "कर्त्तृकर्मव्यहितामसानां द्वार-
यत् क्रियाम्" हरिः । "तत्प्रयोजके" "तत्प्रयोजकोऽ-
तुश्च" पा० । "अकर्त्तृयुगे" पा० । कर्त्तुर्भावः त्व क-
र्त्तृत्व न० तल् कर्त्तृता स्त्री कर्त्ताश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च ।
तत्र नैयायिकमते आख्यातस्य कृतौ शक्तिः यैयाक-
करणमते कर्त्तरि शक्तिः "कर्त्तरि क्तृ" "नः क-
र्म्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः" पा० । स्त्रियाभ्यां तथैव प-
तिपादनात् "कर्त्तरि क्तृ" इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परस्मैपदे
ऽनुवृत्तेः लकारस्यापि तदर्थकतेनेत्याकरे स्थितम् । व्यधि-
कमाख्यातशब्दे उक्तम् । "न कर्त्तृत्वं न कर्म्मणि लोक-
स्य सृजति प्रभुः" गीता । ३ परमेश्वरे पु० । तस्य
सर्वकर्तृत्वात् "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत्
कर्म स वै वेदितव्यः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च
तस्य सर्वकर्त्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "करणं का-
रणं कर्त्ता विकर्त्ता गृह्णो गुरुः" विष्णुस० । क्त-तच् ।
४ छेदके त्वि० स्त्रियां ङीप् "क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता" विष्णुस० ।
क्रोधकृतां देव्यानां कर्त्ता भेदकः इत्येकं नामेति भा० (कात)
५ शुद्धशब्दे न० । तस्य कर्त्तृत्वेतत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजां
दशार्द्धां तु दक्षेण कर्त्तृशरीरैः" ताराध्यानम् । ईशित-
कायां स्त्री ङीप् । "कर्त्तीञ्च खपरिञ्चैव क्रमाद्भावेन
विभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयमपि उग्रताराशब्दे
दर्शितम् । (कातारा) ७ कर्त्तृर्थात् शब्दरत्ना० । अन्वर्थे
क । कर्त्तृकापि शुद्धशब्दे स्त्री "हास्यशृङ्गां त्रिने-
त्राञ्च कपाचकर्त्तृकाकरास्" तन्त्रशा० श्यामाध्यानम् ।
किरिति विजिपति कायम् कृ-विजिपे तच् । ज्वरादिछे-
दके ददाहादौ । ततोऽन्यथे मत्प कर्त्तृमत् कर्त्तृश्रुते
त्वि० स्त्रियां ङीप् । "हृत्स्वनुड्यां मत्प" पा० । अस्य उदा-
त्तत्वम् । कर्त्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेत्वादिना
हजः टः । कर्त्तृकार कर्त्तृकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां
ङीप् । इष्टे ईयति च त्वणोलोपः करिष्ठः करीयान् ।
तच्चस्तु न लुक् । डिङ्ङावे कर्त्तिष्ठः कर्त्तीयानिति भेदः ।
कर्त्तृ शैथिल्यकरणे अद० चुरा० उभय० सक० शैथिल्ये अक० सेट्
कर्त्तृयति ते कर्त्तापयतीत्येके अचकर्त्तृत् त । कर्त्तृयाम्-

भूय व्यासचकार चक्र । कर्त्तुं अर्त्ति—अर्त्ति वा-
ताम्—अर्त्तियिषाताम् । प्रतिकर्त्तयति । कर्त्तुं कर्त्तुं तः ।
कर्त्तुमिषाय पु० कर्त्तुमिषायति संब्रूति अभि+प्र+

इण्—अण् उप० स० । कर्त्तुं सखन्विनि । “स्वरितजितः क-
र्त्तुमिषाये क्रियाफले” पा० । यत् क्रियाफलस्वरूप-
श्चाभिमिश्रार्थत्वे निरूपितं यथा ।

‘स्वरितजिह्वाह्रस्वरतडः कर्त्तुमिषाये सति क्रियाफले
कर्त्तुवाचकत्वं’ नान्यथा तत् फलञ्च न धातुपस्यायं
जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवाये कर्त्तुनिष्ठतया
सर्वदेव जानीते इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरपला-
पापत्तेः च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाज-
न्यवतनदन्तिणिरूपलभादि गौणं फलमिह विवक्षितं
तथा सति सूत्रादेस्तादृशफलवत्त्वेन सूत्रः पचते कृत्वित्तो-
यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिवृत्तपक्षे
प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यत्वप्रसङ्गादिरूपमेव मुख्यं फलं
प्राप्तं यद्योक्तं हरिणा “यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थं भारभ्यन्ते
पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लभादि प्रयोज-
नमिति” । प्रसिद्धार्थं निषपत्यर्थं पचादयः पाकादयः तासां
पचादीनां प्रधानं फलं तदित्यर्थः फलस्य प्राधान्यञ्चेत-
रापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य
सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित् शान्तासुखादिरूपप्रयोज-
नालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि पक्षेणमिति द्रष्टव्यम्
तेन “अपाहृदः” पा० इत्यादिसूत्रविवक्षिततडः सुखादिरू-
पमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्त्तुवाचकत्वम्” ।

कर्त्तुमिषायो यत् । कर्त्तुमिषायविषये लि० उक्तं
पाणिनिसूत्रस्य “आत्मनेपदमपि कर्त्तुमिषेतत्क्रिया
फलमात्मजनकत्वेनेति” शब्दचि० व्याख्यानान्तर्दधता अत
एव पा० सूत्रस्योभयार्थता । तदेतत्शब्दः प्र० विवृतं यथा
“आत्मनेपदं यत् क्रियाफलं कर्त्तुमिषा” तत्वात्म-
नेपदं यत् च कर्त्तुमिषा तत् परस्मैपदं साधु “स्वरि-
तजितः कर्त्तुमिषाये क्रियाफले” इति सूत्रेण कर्त्तुमिषा-
मिति सम्ब्रूतितीति व्युत्पत्त्या कर्त्तुमिषाये क्रियाफल एवा-
त्मनेपदस्य विधानात् । अतएव “स्वरितजिह्वाह्रस्वरतडः कर्त्तुमिषाये
कर्त्तुमिषाये क्रियाफले । आत्मनेपददृष्टिः” तदनिष्ठे पदान्-
रम्” इत्यादिपञ्चालीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्थले
स्वगते फले ददे इत्येव, परगते तु ददानोत्येव वाक्यं प्रयु-
ज्यते दृष्टाः । “स्वर्गकामोयजेत” इत्यादौ च सामान्यतः श्रुत-
मपि फलं कर्त्तुमिषाये “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानतीति”

मीमांसयोत्सर्गतस्तथा कल्पमादिति प्राञ्चः । चिन्तामणि-
कृतस्तु यत् क्रियाफले कर्त्तुमिषाय इच्छा तत्वात्मनेप-
दमिति सूत्रार्थस्तेन याजकाद्यैर्दन्तिणिरुपलभेच्छयं यमा-
दिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मै-
पदम् । परगतस्यापि यागदिकलक्षेण्यया तत्करणे तु यजन्ते
याजक इत्यादिकः साधुदेव प्रयोगोऽतएव “पितृस्वर्गकाम-
पुष्करिण्या यजेत” इत्यादिपञ्चालीयास्तन्नेपदम् “धनकामोय-
जयति सृष्टिकामोऽय्येहिरम्” इत्यादौ च परस्मैपद-
सङ्गच्छते” इत्याहुः । [अकर्त्तुं चकर्त्तुं प्रतिकर्त्तुं ।
कर्त्तुं कर्त्तुमिषाये उदरशब्दे च भा० पर० अक० सेट् । कर्त्तुमि
कर्त्तुं पु० कर्त्तुं—अच् । कर्त्तुमि । शब्दर० ।

कर्त्तुं पु० कर्त्तुं कर्त्तुमि कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट्—अच्
ईत० शक० । कर्त्तुमि कर्त्तुमि कर्त्तुमि कर्त्तुमि कर्त्तुमि
कर्त्तुमि कर्त्तुमि कर्त्तुमि कर्त्तुमि कर्त्तुमि कर्त्तुमि ।

कर्त्तुं न० कर्त्तुं—भावे ल्युट् । उदरशब्दे हेमच० ।
कर्त्तुमि पु० कर्त्तुं—अम । (कादा) १ पङ्क्ते अमरः । “स्वरितः
कर्त्तुमि गाधाः पचयाश्चानकर्त्तुमान्” रघुः । करणे अम ।
२ पापे उणादिकोषः । तस्य कृत्वित्तयशब्दे हेतुत्वात्साधुत्वम् ।
३ भासि न० शब्दचि० । तत्सेवने हि उदरशब्दो जायते
इति तस्य तथात्वम् । कर्त्तुमिषाया कारणत्वेनात्मस्य
अर्थ० अच् । आत्मनेपदमाजाते ४ प्रजापतिभेदे ।
“आयायाः कर्त्तुमिषाये देशहत्याः पतिः प्रभुः” भाग०
१, १२, १४, “प्रजाः सृजति भगवान् कर्त्तुमिषाये ब्रह्मणोदितः ।
सरस्वत्यास्तपस्तेषु सृष्ट्वाणां समः दधः । ततः समाधिषो-
गेन क्रियायोगेन कर्त्तुमिषाये । संप्रपेदे हरिः भक्त्या प्रपन्न-
वरदाशुषम्” भाग० १, २, १, अष्टमस्तोकादौ । ततः कपिलस्य
प्रादुर्भावो वर्णितः । तन्नामनिर्गतिः” ब्रह्मवै० पु० ब्र० ख०
दर्शिता यथा । “वेदेषु कर्त्तुमिषाये शब्दमायायां वर्त्तते स्फु-
टम् । वभूय कर्त्तुमिषाये कर्त्तुमिषाये कर्त्तुमिषाये । तेन
५ आयायामपि । ततः ऋष्यादि० चतुर्थ्यां क । कर्त्तुमिषाये
पङ्कसञ्ज्ञिकपदेशादौ लि० कर्त्तुमिषाये जातोऽस्य तारका०
इतच् । कर्त्तुमिषाये जातकर्त्तुमिषाये लि० । अर्थ० मत्वर्थे
अच् । कर्त्तुमिषाये कर्त्तुमिषाये लि० । काश्या० चतुर्थ्यां ४ अजि
जिह्वा कर्त्तुमिषाये कर्त्तुमिषाये कर्त्तुमिषाये लि० ४ अजि स्त्रियां
ङीप् । मत्वर्थे इति कर्त्तुमिषाये पु० तद्युक्ते लि० सृष्टिपक्षे
पु० वैद्य० तस्य कर्त्तुमिषाये प्रजातत्वात्साधुत्वम् । प्रपी०
कर्त्तुमिषाये तत्तार्थे ।

कर्त्तुमिषाये पु० कर्त्तुमिषाये कायति प्रकाशते कै० क । शालिभेदे,

वा चापि शोधयेत् । खटिका(खरी)(स्य टिका)(फटकिरी)
विश्वजन्म संख्यम् । बलमीकम् (बलमाटी) पारलवणम्
(खारिलोण)भाण्डरककस्तिका(काविषा) । एभिश्चर्यैर्युतं
स्मृतं यवद्यामं विमर्दयेत् । तच्चूर्णवहितं स्मृतं स्यात्की-
मध्ये परिनिपेत् । तस्याः स्यात्स्यासुखे स्यात्कीमपरां धा-
रयेत् समाम् । सवस्वर्गाटितमृदा स्रष्ट्रेदनयोर्धुम् । संयो-
ष्य स्रष्ट्रेङ्गूयोभूयः सं योष्य स्रष्ट्रेत् । सव्यग्विषोष्य स्रष्ट्रां
तां स्यात्कीञ्चु स्यां विधारयेत् । अग्निं निरन्तरं दद्याद्याव-
द्भिन्नचतुष्टयम् । अक्षारोपरितद्यान्तं रत्नेद्यत्नादहर्निशम् ।
शनेरुद्घाटयेद्यन्मूर्ध्न्यास्याकीगतं रघम् । कर्पूरवत् सुविमलं
मृत्प्लीयादुषुषवसरम् । तदेव कुसुमचन्दनकसूरीकुङ्कुमै-
र्युक्तम् । खादन् हरति फिरङ्गव्याधिं शोपष्टवं सपदि ।
विन्दति वस्त्रेर्दीप्तिं दुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् । रमयति
रमणीयतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम् ।

कर्पूरस्तव पु० कर्पूरयन्द्वदितः स्तवः । “कर्पूरं मध्यमान्य-
स्वरपरिरहितम्” इत्यादिके तन्मोक्षे श्यामास्तवभेदे ।

कर्पूरा स्त्री कप-खर्जू० ऊर-खत्वाभावः । हरिद्राभेदे ।
“दावीं मेदाकगन्धा च हरभी दाहदाह च । कर्पूरा
पद्मपत्ता स्यात् सुरीमत् सुरतावकाः” भावप्र० तत्प-
र्यायः । मदनपत्तेः ष्ट हरिद्रावाः पञ्चधा विभागस्तथा
तद्गुणाऽऽप्ताः, यथा “दावीं दाहहरिद्रा स्यात् पीतदाह
च पञ्चधा । कटकुटेरो पीतद्रुः स्रग्धर्णा कटकुटो । दावीं
तद्विधेषात्तु मूलकणांस्त्रोमस्तु” ।

कर्पूरिन् लि० कर्पूरीः स्वस्य इति । कर्पूरयुक्ते ततः सुवाक्त्वा०
चतुर्थ्याम् अण् । कर्पूर तस्यादूरभवदेशादौ लि० ।

कर्फर पु० कीर्यते विच् फल्यते फलः प्रतिविम्बः कः
कीर्यमाणः फलः प्रतिविम्बं यत्न लख रः । दर्पणे
जटाधरः तत्र हि प्रतिविम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्म गती भ्वा० पर० सक० सेट् । कर्मति अकर्मोत् । अकर्म ।

कर्मु पु० कर्म-उ । १।चित्तवर्णे २ तद्वति लि० “अनन्ता रश्मयस्तस्य
दीपवद्भ्यः स्थितो हृदि । सितासिताः कर्मुनीलाः कपि-
लाः पीतलोहिताः” याच० । स्वार्थे कन् तत्कार्थे

कर्मुदार पु० कर्मुः सन् दारयति मलं द-णिच्-खच् कर्म० ।
१।कोविदारहणे २ श्वेतकाञ्चने च रत्नमा० ३ मूलभिण्टां
गच्छ च० । “कोविदारकर्मुदारारिष्टेत्यादि” सुश्रु० । तस्य
जैवन्तु मधुरम् । “पियालकर्मुदारस्यैवल्लीलपुसैर्वारक
कर्कोरुद्राण्डप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि” सुश्रु० ।
‘सञ्चयूयकेत्याद्य प्रक्रमे कर्मुदारकोविदारप्रभृतीनि

“कषायस्वदुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च । ककषून्य-
मिहं कुर्युः संपाहीणि लघूनि च” इति सुश्रुतेन कोवि-
दारादस्य भेदस्य निर्द्देशात् ततोऽस्य भेदः इति बोध्यम् ।
कर्मुदारक पु० कर्मः सन् दारयति कर्मं, द-णिच्-खच् कर्म० ।
जेष्ठान्तकटके राजनि० ।

कर्मुर् पु० कर्म-गतौ मङ्गुरा० उरच् । १।चित्तवर्णे श्वले इतरवर्णेन
सह संपर्कादस्य तथात्वम् । २ तद्वति लि० “प्रवर्तमानं कपोत-
कर्मुर्” कुमा० । कोष्ठमध्योऽप्ययं वयोरभेदात् दन्त्यमध्यो-
ऽपीति शब्दचि० । ३।पामे नरकादिगतहेतुत्वात्तस्य तथा-
त्वम् । ४।मादेयमिषपावधान्ये राजनि० । कर्म रचयित्वा-
त्तस्य तथात्वम् । ५।जले न० भेदि० नीचगतित्वात्तस्य
तथात्वम् । कर्म-दर्पे, मद्गुरा० उरच् दन्त्यमध्यः । ईस्वस्य
न० भेदि० इतरधातुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तथात्वम् ।
तन्नामनामके ऽधूस्तरे च अम० । ८।यठ्याम् अमरटीका
हरालसे पु० अमरे पाठान्तरम् दर्पयुक्तात्तस्य तथात्वम् ।
१०।लण्डिकायां (पावक) स्त्री टाप् भेदि० १।श्वरः ययं
(गवुर ललरी) स्त्री जटा० गौरा० ङीष् कर्मुरी ।
१२।गर्गायां स्त्री लिङ्गा० ।

कर्मुर्फल पु० कर्मुर् फलमस्य । साकरगुडहणे राजनि० ।
कर्मुर्(वू)र पु० कर्म-गतौ कर्म-दर्पे वा खर्जूरा० ऊर । १।रा-
जसे उणा० । २।यथा च अमरः श्कर्पूरे (कावा) ह-
रिद्रायाम् शब्दर० । भावप्र० कर्मुर् इत्येव पाठः । ४।ख-
र्णे ५।हरिताले न० शब्दचि० वैजयन्त्याम् कर्मुर्निति
पाठः कर्मुर्शब्दे उदा० । ६।चित्तवर्णे पु० ७।तद्वति लि०
अमरटीका स्वार्थे कः । कर्मुर्कस्तत्कार्थेपु ।

कर्म्मकर लि० कर्म करोति अर्थः क-ट । वेतनेन कर्मकारके
स्त्रियां ङीप् । “प्रोचुः प्राङ्मुखः स्त्रियः वयं कर्मकरी-
स्तुभ्यम्” भाग० १, २, ३, ४ । जसः स्थाने शस् चार्थः ।
ताच्छीत्ये ट । २।दासे कर्मकरणशेले “चित्तित्यक्तौ
कर्मकरो कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं
शोभमिहास्तं ?” भा० व० १२४ अ० । “नाभुक्तवति
नास्त्राते नासंविष्टे च भर्त्तरि । न संविशामि ना-
श्यामि सदा कर्मकरेणपि” भा० व० २१२ । स्त्रियां ङीप् ।
ल-हिंसायां मन् कर्म हिंसां करोति हेत्वादौ ट । १।यमे
पु० भेदि० । २।सर्वप्राणिहिंसायां तस्याधिकतया प
तस्य तथात्वम् । ३।मूर्खतायाम् स्त्री भेदि० । कर्मकरश्च
दासभेदस्तस्य भेदकर्मादिकं मितानारदेनोक्तं यथा ।
“गुप्सूकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः । चतुर्विधः

कर्मकरत्वेनां दासस्त्रिपञ्चकाः। शिष्यान्नेवासिभूतकाचतु-
र्धस्यधिकर्मकत् । एते कर्मकरा ये या दासास्तु गृहजादयः।
सासान्यमखनन्त्यनेषामाहुर्मनोविषाः। जातिकर्मकरस्तु-
क्रोशियेषोऽतिरेव च। कर्मापि द्विविधं सौयमशुभं शुभमेव
च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकर्ता कृतम्। गृह-
हाराशुचिस्थानरय्यावस्तरयोधनम्। गुह्याङ्गकर्मनोष्क-
रविमूलपङ्कणोष्कनम्। अशुभकर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः
पर"मिति—“तत्र शिष्योऽवेदविद्यार्थी। अन्नेवासी शिल्पा-
दिषु। मूल्येन यः कर्म करोति स भूतकः। कर्मकर्तृता-
मधिष्ठाता अधिकर्मकत्। अशुचिस्थानम् उच्छिष्ट-
प्रक्षेपणार्थं गतादिकम्। अवस्तरः गृहमार्जितपां-
त्रादिनिचयस्थानम्। उज्ज्वलं त्यागः। भूतकश्चात्र
त्रिविधः। तदुक्तम् “उत्तमस्त्रायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु क्षी-
बस्तु। अधमोभारराज्ञो स्यादित्येवमिदं विधोभूतः” इति।
कर्मकर्तृत्वं पुं कर्मैव कर्ता। व्याकरणोक्ते कर्मणः कर्तृत्व-
विज्ञया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि। “क्रियमाणन्तु यत् कर्म
स्वयमेव प्राप्स्यति। सुकरेः स्वैर्युगैः कर्तुः। कर्मकर्त्तैर्न
तद्दिदुः” व्या० का०। कर्मकर्त्तरि च कार्यभेदातिदे-
शमाह “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय” पा०। सि०को०
विद्वत्तमेतत् यथा

“कर्त्तरि तु कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मव-
त्प्रात्। कार्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्तनेपदक्षिण्वि-
ण्वदिटः स्युः। कर्त्तुर्भिहितत्वात्प्रयमा। पच्यते ओदनः।
भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे
लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न लकार-
वाच्य एव कर्त्ता कर्मवत्। लिङ्ग्राश्रय्यङिति द्विकारका
ज्ञ इत्यनुष्ठेः भावे प्रत्यये च कर्त्तुर्लकारेणातुपस्थितेः।
अतएव कृत्यलक्षणार्थः कमेकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे
एव। भेत्तव्यं कुम्भे। ननु पचिभिद्योः कर्मस्या
क्रिया विकृतिर्हिभावनञ्च। सैवेदानीकृत्स्या न तु
तत्तुल्या? सत्यम्। कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थामेदोपाधिकं तत्त्व-
मानाधिकरणक्रियाया भेदभाजन्य व्यवहारः। कर्मणेति
किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते बाध-
विरत्यादौ मा भूत्। किञ्च—कर्त्तृत्वक्रियेभ्यो मा
भूत्, गच्छति पासः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति
शास्त्रार्थः, अरति अहधाति वा। यत्र कर्मणि
क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पकोपु तण्डुलेषु, यथा
वाच्छिषेव काष्ठेषु तत्र कर्मस्या क्रिया, नेतरत्र। न

हि पकापकतण्डुलेष्विव गतागतपामेषु वैलक्षण्यमनुपप-
द्यते। करोतिइत्यादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्या, तेन
कारिष्यते षट् इत्यादि। यत्रार्थे तु नैतत्किञ्चित्।
ज्ञानेऽप्यादिवद्व्युत्पन्न कर्त्तृत्वत्वात् एतेन अनुव्यवस्थामानेऽर्थः
इति व्याख्यातम् इदमस्याभिः सरक्षायां व्याख्यातम् यथा—
“उत्प्रवृत्तिमाने कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापार-
भेदापेक्षायां करणत्वादिविषयः” इति वाक्यमनुव्यवस्थानः
कर्त्तृत्वकर्मत्वादिकं व्यवस्थाप्य कार्यविशेषाय कर्मातिदेश-
कृतत्वमवतारयति कर्त्तरि त्विति। कर्मस्यया कर्मभावा-
स्यया क्रियया कमेन “कर्मव्यापारयोर्भातः” इत्युक्तेः “भातो-
रर्थः क्रियोच्यते” इत्युक्ते शेषे त्वर्थः। तुल्यक्रियः समानाधि-
करणक्रिय इत्यर्थः। किञ्च कर्मस्यभावकएव कार्यातिदे-
शार्थं कमेणेति पदम् “कर्मस्येऽपि च भात्वर्थे कर्मकर्त्ता च
कर्मवत्। कर्त्तृस्येऽपि च भात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्”
इत्युक्तेः “कर्मस्यः पचतेर्भावः कर्मस्याश्च भिदादयः” इत्युक्तेः
भिदादयः कर्मभावात्स्याः। गमनादयस्तु कर्त्तृस्याः “कर्त्तृ-
स्यो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्याश्च गमादयः” इत्युक्तेः। “व्यत्ययो-
बहुललिङ्गग्राश्रय्यङिति” ह्यल्लयोः सम्विजातद्विकारामध्ये
एकलकारस्यानुष्ठेतिरित्यर्थः। कृत्यलक्षणार्थ इत्यत्र कृपङ्गं
प्रायिकं विनोपास इत्यादौ कर्मकर्त्तरि कृत्य दशेनादिति
बोध्यम्। वाचनिकभेदाभावेऽप्योपाधिकभेदोऽस्तीत्याह
कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थामेदेन क्रियाभेदात्
कर्त्तुः कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः। नेतर-
त्वेति। “निर्वर्त्ये” च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते।
न तु प्राये कमेणेति सिद्धान्तोऽयं व्यस्यतः “इतिहृत्युक्तेः
क्रियाकृतविशेषपतौरेव निर्वर्त्ये विकार्ये योः कर्मवद्भावो
न तु तद्गृहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः”
अत्र च यथा बोधाधिकं तथा यद्ग० प्र० उक्तं यथा

“अथ भिद्यते अभेदि कुम्भलः अयमिन्द्रादौ भिः
दाद्यतुकूलव्यापारवत्पक्षस्तत्कर्तृत्वस्य कथं क-
म्भलादावन्यः भिदादेः परस्मैपदत्वेन तदर्थ-
मिति या कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणो-
विगुणत्वाच्चेत्य आह। एकक्रियाधर्मिताया कर्तृता क-
र्मतोभयोः। बोधने कर्मताकाङ्क्षेवापेक्ष्योत्प्रेतेभ-
वेत्। कर्मताकाङ्क्षा कर्मतान्वयस्यैवातुल्यता व्याप्ति-
नेपदयगादिसममिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचल्यप्रादमे-
क्षणीया न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिषु न-
दृष्ट्या यद्येवं तण्डुलचैतौ पश्येते इत्यपि प्रयोगः

स्यात् सामर्थ्याभिधोविरोधेन विभिन्नकर्मावच्छिन्ने प्रत्य-
यानां युगपत्कृते ताकर्मत्वयोरुभायकत्वस्याव्यत्यक्तत्वा-
त् । अतएव पञ्चमौ भवतगण्ड, लावित्यादिकोऽप्योगः
“आत्मने भोव्यधातूनां सनन्तयन्तयोः किरः ।
अन्यपन्थोऽप्यथा ब्रूजः कर्तृकर्मत्वबोधने । यगिणौ
न दुहेर्नो यगजन्तस्य च तस्य च । इण् वा स्यादुक्तधातूनां
नित्यं तत्तात्मनेपद”मिति वद्वच्छतेः । स्वयं विक्रयते युवे-
त्यादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते
गोरुपुच्छयते चोरयते इत्यादौ, स्वयमेव किरते करी-
त्यादौ, स्वयं श्रूयते पशूते वा भाविकेत्यादौ, स्वयं ब्रूते
कथेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, भाव्यैककर्मत्व-
योर्गुणपदत्वये कर्मत्वान्वयानुक्तस्य यकोनामेका, तथा
स्वयं व्यक्तं युवा, स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ, इणोऽपि
एवं स्वयमन्वापि अन्वपि वा केदारइत्यादौ, स्वरान्तस्य
धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ, दुहेर्वाप्यस्य
तदुभयभानार्थमिणोऽनाभ्यस्तकत्वमत्तङ्गसुख्यमिति । “वि-
कारहेतौ सति विक्रयन्ते येषां न चेत्तसि त एव धीराः”
(कुमा०) इत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्त्या । ननु याकः पचता
भुज्यते इत्यादितः कृतः पाकादौ याकादिकर्मत्वावगमः
सुवर्थात् कर्मत्वस्य धात्वर्थे धर्मिणि याकाङ्क्षात्वात्त-
द्याह । स्वकर्मकैकधात्वर्थकृते कापरकर्मता । यत्त्वान्वेत्यस्य
कर्मत्वे प्रथमैवातृश्रियते । स्वकर्मताकत्वविशिष्टकधात्व-
र्थकृते कृते कस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं
यत्तु धर्मिण्यन्वेति तदीयत्वेनानुभावे कर्मत्वे प्रथमैवातृ-
श्रियते नतु द्वितीयादिरपेक्ष्यते तेन याकः स्वकर्मताक-
पाककृते कृते ताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्त्वा-
त् । अतएव “प्रधानशस्त्रभिधाने शुण्यशक्तिरभिहितवत्
प्रकाशते” इति पठन्ति । शक्तिः कारकमिति शाब्दिकाः ।
कर्मतामात्रन्तु व्यायः, तेन ह्येकेन पचता भुज्यते याक-
इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः” ।
अत्राभिहिताधिकारीयप्रथमाशक्तिरिति तु अनभिहि-
ताधिकारीया न तृतीयाशक्तिरित्येतत् परम् अनभिहिते
प्रथमा इत्येवमधिकाराभावात् अनभिहिते इत्यस्यैवाभि-
कारादिति चिन्त्यम् । ऐत० । २ कर्म कारको त्वि० ।
स्त्रियां ङीप् । क-किप् ६ त० । कर्मकद्वयत्वं । कर्म-
करयत्वे षडा० ।

कर्मकाण्ड न० कर्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादकं काण्डम् ।
कर्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्मकाण्डस्या

रन्ध्रप्रयोजनञ्च वृह० उ० भाष्ये दर्शितं यथा । “तत्तास्य
कर्मकाण्डेन सुख्योऽभिधीयते । सर्वोऽप्ययं वेदः
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनयगतेऽपि नैप्रतिप्रहारोपायप्रका-
शनपरः सर्वपुरुषाणां निश्चित एव तत्ताप्रतिप्रहार-
योरित्येतात् । दृष्टविषये चेत्तानैप्रतिप्रहारोपायज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वाज्ञागमत्वेषणा । न
चासति जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तेऽपि
नैप्रतिप्रहारोपायज्ञेया स्यात् स्वभाववादिदर्शनात् ।
तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तेऽपि नैप्रति-
प्रहारोपायविशेषे च शाब्दं प्रवर्त्तते । “ययं मेते वि-
विकित्वा मनुष्येऽस्तीरेके नायमस्तीति चैके” इत्युपक्रम्य
“अस्तीत्येषोपलब्धव्यः” इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । “यथा च
मरणं प्राप्य” इत्युपक्रम्य “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय
देहिमः । स्यान्मन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्” इति
च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य “तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते
पुण्योऽथै पुण्येन कर्मणा भवति” । उपपत्तिधर्मात्त्युपक्रम्य
“विज्ञानमयः” इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्ष-
विषयमेवेति चेन्न वादिविप्रतिपत्तिर्दर्शनात् । न हि दे-
हान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकाय-
तिका बोद्धव्यं नः प्रतिकूलाः स्युः । न च्यात्मेति वदन्तः ।
न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट
इति । स्यात्त्यादौ पुरुषादिदर्शनाच्चेति चेत् न निरु-
पितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरुपिते स्थ. एव दौ विप्र-
तिपत्तिर्भवति । वैनाशिकस्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि
देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात्
प्रत्यक्षविषयैकतयात् प्रत्यक्षाज्ञात्मास्तित्वसिद्धिः । तथा-
नुमानादपि । श्रुत्यात्मास्तित्वे लिङ्गस्यादर्शितत्वात् लिङ्गस्य
च प्रत्यक्षविषयत्वाच्चेति चेत् न जन्मान्तरसम्बन्धस्या
पक्षणात् व्यागमेन त्वात्मास्तित्वेऽनयगते वेदप्रदर्शितबौद्धिक-
लिङ्गविशेषे तदनुसारिणो जीवसंस्काराकारिकाद्याहृष्म-
त्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वसतिप्रभवानीति कल्पयन्तो
वदन्ति प्रत्यक्षशानुमेयत्वाच्चेति । सर्वथाप्यस्यात्मा देहान्तर-
सम्बन्धीत्यस्मत्पक्षे देहान्तरगतेऽपि नैप्रतिप्रहारो-
पायविशेषाद्यनैस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डं समारम्भम्” ।
अधिकारिभेदेनैव कर्मकाण्डे प्रवृत्तिः “लोकेऽस्मिन् विविधा
मिथा पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां
कर्मयोगेन योगिनाम्” इति गीतायामपि द्वैविध्योक्तेः अत-
एव “तमेतं ब्राह्मणाविधिदिवन्ति वेदानुषङ्गेन यज्ञेन

तस्या नाशकः" इति सूत्रेण कर्मणा विविदिषाहेतु-
तोक्तः विविदिषयाभिव्यक्तं कर्मकारणप्रतिपाद्यकर्मणा-
सुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्मकार वि० कर्म करोति अन्त्या अण् उप० स० ।
विना वेतनेन (कर्मकारके वेगार) (कासार) इति
प्रसिद्धे मङ्गलजातिभेदे जातिशब्दे विवृतिः । "हरिणानि !
कटाक्षेण व्याख्यानमवलोकय । नहि खड्गो विजानाति
कर्मकारं स्वकारणम्" उद्धृतः ।

कर्मकारिणि वि० कर्म करोति क-णिनि स्त्रियां ङोप् । कर्म
कारकेनात्तु विदित्वा सुचरितेणैस्तत्कर्मकारिभिः" मनुः

कर्मकीलक प० कर्मणा कलक इव । रजके जातिभेदे ।
विकारः । "कर्मलसं देहं जालोधर्म इवाश्रितः" रघुः ।

कर्मलस वि० कर्मणि लस ० । कर्मकरणसमर्थे "आत्म-
कर्मक्षेत्रे न० कर्मणा क्रियानुष्ठानानां क्षेत्रम् । लस्य-
हापान्ति नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे । नव-
वर्षागमकः । अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मलोचम् । अन्या-
न्येष्टर्षाणि स्वर्गिणां पुण्ययोगोपभोगस्थानानि भौम-
स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग० पृ० १७, १८ । ३. कर्मभूमि-
रप्यत्र स्त्री । "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रौ वै दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत् सन्नातिः" इत्यपक्रम्य
"कर्मभूमिरयं स्वर्गसंप्रवर्गश्च यच्छति" । "अत्र
संप्राप्यते स्वर्गोत्तिष्ठन्मन्वात् प्रयान्ति च । तिर्यक्त्वं
नारकित्वञ्च मध्यं चातय गम्यते । न खल्वन्यत् सत्यानां
कर्मभूमौ विधीयते" विष्णु पृ० पराशरवाक्यम् ।

कर्मग्रन्थि पु० कर्मणा ग्रन्थिबन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्य
वासनारूपे दोषे तस्यै सकलप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्म-
बन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्मचण्डाल पु० कर्मणा चण्डाल इव । "असूयकः पिशु-
नश्च कृतघ्नो दीर्घरोपकः । चत्वारः कर्मचण्डाला जन्म-
तर्ह्यपि पञ्चमः" शशिप्रोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु ।
पराहो च । "उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्यज्यतां चन्द्र-
सङ्क्रमः । कर्मचण्डाल ! योगोत्थं सम पापजन्यं कुरु"
पहण्यमुक्तिस्नानमन्त्रः । राहोश्च असूयकत्वाददीर्घदोष-
वक्ष्याच्च तथात्वम् ।

कर्मचित् वि० चित्वात् चि-भूते क्तिप् ईत० । १. कर्मणि
कर्मणि क्तिप् ईत० । २. कर्मणा चोद्यमाने च "कर्ममयान्
कर्मचित्तस्ते कर्मयोगाधीयन्ते कर्मणा चोद्यन्ते" शत० ब्रा० ।
१०. ५, ३, ६ ।

कर्मचित् वि० कर्मणा चित् चित्-क्त । कर्ममय्याद्ये "तदाश्च
कर्मचित्तोलोकः क्षीयते एवमसुखं पुण्यचित्" वेदपरिच्युतिः
कर्मचेष्टा स्त्री कर्मणि क्रियाये चेष्टा । क्रियानुष्ठानार्थं
चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत्
कृतः । कृतजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या भविष्यति भवेत्"
इत्युक्ते चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् । कर्मचेष्टास्वहा-
कृष्णः शुक्रः स्वप्रायश्चर्या" मनुः ।

कर्मचोदना स्त्री कर्मणि कर्मोपवाधने चोदना विधिः ।
कर्मविषये प्रेरणारूपे विधौ "कर्मोपरोधनं चोदना
क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति" भौसा० भा० ।
चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनया बा० करणे अ० ७. १०. २ कर्मप्रवृ-
त्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयत्वात्तदुपेक्ष्य च । "ज्ञानं ज्ञेयं परि-
ज्ञातं विविधा कर्मचोदना" गता । "ज्ञानमिष्टमाधन-
मिति बोधः, ज्ञेयमिष्टमाधनं कर्म, परिज्ञाता तज्ज्ञाना-
श्रयः विविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति
चोदना ज्ञानादित्यतः कर्मप्रवृत्तिहेतुर्गत्यर्थः । यद्वा
चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः— "चोदना चोपदेशश्च
विशिष्टकार्यवाचिनः" इति तत्तथायमर्थः— उक्तलक्षणं
विगुणात्मकं ज्ञानादित्यमवलम्ब्य कर्मविधिः प्रवर्तते
इति" श्रीधरः ।

कर्मज वि० कर्मणो कर्मजन्यादृष्टात् जायते जन० ङ ।
कर्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधाः
यथोक्तं भावप्र०—

"तेषु स्वाभाविकाः केचिक्वेचिदागन्तव्यः स्मृताः ।
मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केचिप कारिकाः ।
तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । कृत्पामा
सुपुष्पा च जरास्त्वग्रुग्रस्तयः । अथवा स्वस्वभावादुत्पन्नं
जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मा
व्यत्वादयः । आगन्तव्योऽभिघातादिजनिताः । अथवा
जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमाहभयानिमान-
दैन्यपैशुन्यगोविषादेर्ष्यास्त्रवासात्कार्यप्रभृतयः । अथ
बोद्धादापस्य रमूच्छाभिमोहतमः संन्यासाभृतयः ।
कारिकाः सागुडरोगप्रभृतयः । कर्मजाः कथिताः
केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्मजापोद्ग्राह्यान्त्ये
व्याधयस्तत्रविधाः स्मृताः । तत्र कर्मजाः व्याधयः
यत्प्रवृत्तनन्दपुरुषाद्देहलभोगनाश्याम् प्रायश्चित्तनाश्याम्
वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषेण जनितास्तथा ।
यथाशास्त्रेण निर्णीतो यथाव्याधिर्विचिह्नितः । न यमं

याति यो व्यधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः । दोषजाः
 भिख्याहारविहारमपि पितृधातपितृकफजाः । ननु भिख्या-
 हारविहारिणामपि प्राक्तनसुखेन नैरुज्यं दृश्यत एव ।
 ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं
 दोषजा इत्युच्यन्ते ? दोषजेष्वपि वस्तुतः आदिकारणं
 दुष्कर्मैव न त एव किन्तु तत्र भिख्याहारविहारदूषिता
 दोषा हेतवो दृश्यन्ते इति दोषजा इत्युच्यन्ते इति स-
 माधिः । कर्मदोषद्वयाः । स्वल्पदोषा गरीयान्ते
 ज्ञेयाः कर्मदोषजाः । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दो-
 षात्पत्येऽपि व्याधिर्गणित्यस्त्वन्तर्कमन्वयादेव ज्ञातं भवति ।
 दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनास्मादृश्यन्ते एवेति दो-
 षाणां कारणतां मन्यन्ते इति । कर्मक्षयात् कर्मकृता
 दोषजाः स्वल्पमेव ज्ञेयाः । कर्मदोषोद्वया यान्ति कर्म-
 दोषक्षयात् क्षयम् । दोषजाः स्वल्पमेव ज्ञेय इति दोषज-
 पादिकारणम् दुष्कर्म तद्वेदोषाद्वयव्यजयादिजनित
 दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यहङ्कारभक्षणादिजनितदुःख-
 भोगेन च क्षयं यान्ति । शेषा दुष्टा हेतवो दोषास्तु स्वल्प-
 मेव ज्ञेयाः क्षयं यान्तीत्यर्थः । २. कार्यावच्छिन्नकामानसकर्मभवे
 स्थावरादिजन्यानि शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंस्मरणम् ।
 कर्मजागतयो नृणां सुतत्तमाधममध्यमाः । ३. कर्मजातमात्रे
 पापादिदोषे च “तथा दहत वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”
 मतुः । क्रियाजयिष्ठसंयोगे एव भागे च । “अप्राप्तयोस्तु या
 प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः । कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्यो
 अन्यतरकर्मजः । तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽ-
 परः । आदिमः स्थितशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः ।
 ज्ञेययोः सङ्घपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपालत-
 रुसंयोगात् संयोगस्तद्वृत्तयोः । तृतीयः स्यात् कर्मजो-
 ऽपि हिषैव परिकीर्त्तितः । अभिघातो नोदनञ्च शब्द-
 हेतुरिहादिमः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि
 विधा भवेत् । एककर्मोद्वयस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्वयोऽपरः ।
 विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् भाषा-
 द्वेगाख्यसंस्कारे च “मूर्त्तमात्रे त वेगूः स्यात् कर्मजो-
 पेगजः कश्चित्” भाषा ०७ वट्टट्टे पु० जटा० । ८. कर्मजुगे
 पु० शब्दर० । क्रियाजकर्मभवादयोऽप्यत्रार्थः । ९. धर्माधर्म-
 रूपे शुद्धभेदे अष्टवे वेदान्तिमते कर्मणः स्रष्टावस्थापने
 १० संस्कारभेदे ११ स्वर्गे १२ नरके च अष्टद्वारा तयोः
 कर्मजन्यत्वात्तथात्वम् ।

कर्मजित् पु० जरासन्धवश्ये मागधे नृपभेदे “अथ मागध-

राजानो भाविनो ये वदामि ते भविता स्रष्टवश्य (जरा-
 सन्धपुत्रस्य) माज्जारित्युक्तुतन्त्राः । ततोऽदुताहुस्त्यापि
 निर्गमिग्वोऽप्य तत्तुतः । सुनक्तवः सुनक्तवात् दृष्ट-
 वानोऽय कर्मजित्” भाग० ६, २०, २० ।

कर्म ठ ति० कर्मणि घटते कर्म + अठच् । कर्म निष्पाद-
 नार्थं घटमादे । “स कर्मठः कर्म सुनातुबन्धि” भट्टः ।

कर्मणि स्त्री कर्म नयति समाप्तिस् नी-वा० ङिणत्वम् ।
 कर्मममार्थं कर्मव्यायां प्रायश्चित्तौ । “कर्मणिरेव
 तत्र प्रायश्चित्तः” शत० ६, ६, ४, ६ ।

कर्मण्य ति० कर्मणा सम्पादि यत् । १. कर्मणा सम्पन्ने शौ-
 र्यं सि० कौ० । कर्मणि साधु यत् । २. कर्मकृते सि० कौ० ।
 “यतो वारं कर्मणः कुदन्तः” ऋ० ३, ४, ६ । “अकर्मण्यं
 तिष्ठिमलं विद्यादेवादीनां विना” ति० त० । ३. येतने स्त्री
 चारस्वामा । येतनेन हि कर्मसाधनात् तस्य तथात्वम् ।
 कर्मण्यभुज् ति० कर्मण्यं येतनं भुङ्क्ते भुज्-क्विप् ईत०
 इत्यापोरिति ह्रस्वः । येतनेन कर्मकारके भरण्यभुगित्य-
 मरपाठान्तरमिति क्षीर० ।

कर्मदेव पु० कर्मणा देवः प्राप्तदेवभावः । इत्यस्मिन् शब्देवभेदे ।
 “स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति
 त्र्योत्रियस्य चाकामहतस्य ते ये यान् कर्मदेवानामानन्दाः”
 तै० उ० । “कर्मदेवा ये वैदिकेनाग्निहोत्रादिना कृ-
 त्वेन देवानपि यन्ति, देवा इति त्वयस्त्रिंशद्विभुजः । इन्द्र-
 स्तेषां स्वामी तस्याचार्यो दृष्टव्यः । प्रजापति-
 र्विराट् त्वं लोक्य शरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः
 संसारभरणानलव्यापी” शाङ्कर भा० । त्वयस्त्रिंशद् देवाः
 आनन्दगिरिणा दर्शिताः । “अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः
 द्वादशादिताः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति” २. कर्मणा देवलोकं
 गते च । “स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा
 देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये यतः कर्मदेवानामानन्दाः”
 शत० ब्रा० १४, ७, १, २५ । ये अग्निहोत्रादित्यौलकर्मणा
 देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः” भा० ।

कर्मदेवताऽप्यत्र स्त्री । “ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्ताः
 स्युः कर्मदेवताः” शब्दचि० । अस्मिन् कल्पेऽश्वमेधादि
 कर्म कृत्वा महत्पदम् । अवाप्याजानदेव्याः पूज्यास्ताः
 कर्मदेवताः” इति शब्दचि० पु० ।

कर्मदोष पु० कर्मैव दोषः, कर्मणि दोषः, कर्महेतुर्दोषो वा ।
 इदं पापजनके हिंसादौ कर्मणि । “संन्यस्य
 सर्वकर्मणि कर्मदोषानपातुदन्” शरीरजैः कर्मदो मैर्याति

श्यायरातां नरः” मनुः । “कर्मजन्त्ये पापादौ” श्रुतौ वा-
 ग्दौ कर्मजन्त्ये कर्मदोषैर्न लिख्यते” मनुः । “कर्मदोषैः
 पापैः” कृष्ण० । “विहिताकरणाविहिताचरणरूपे शुक्रमविष-
 यदोषे च ।” अश्वमेधे गान्धर्व्यां कर्मदोषसङ्ख्याः” मनुः ।
 “विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्त्या गताः”
 कृष्ण० । “सकलकर्महेतोर्भिरभिराज्ञानजन्यवासनारूपे देहे
 च । “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषभिरभिराज्ञानानास्” इत्यादि०
 गीत० । सभिरभिराज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्ति-
 रूपकर्महेतुत्वोक्तं सत्यं तथा हि ।

कर्मधारयः पुं० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते स-
मासाधीनलक्षणादित्येव समासभेदे "समानाधिकरणस्तु-
पुरुषः कर्मधारयः पण० । तद्व्यञ्जनादिकं शब्द० ५०० उक्ते यथा
'क्रमिकं' यन्नामपदस्येति अत्रान्यार्थबोधकम् । तादा-
त्म्येन न भवेदेष समासः कर्मधारयः । क्रमिकं यन्नामद्वयं
तयोरिकस्य नास्तीति धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थ-
स्यान्वयबोधः प्रति समर्थः तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः नीलो-
त्पलमित्यादावुत्पलादिपदव्याधौ नीलादिपदार्थस्य तादा-
त्म्येनान्वयः, तथा पुरुषमिच्छित्यादाऽपि पुरुषादावुत्तर-
पदलक्ष्यस्य सिंहादिनपदस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादि-
विग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशासनात् ।
कुम्भस्य समासमित्यादर्थकस्तत्पञ्चादिर्न तादात्म्येना-
न्वयबोधकः, प्रबलमपद्रव्यमित्यादेः संप्रज्ञाय नामपदस्य
धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् साधकसामान्यपरत्वेऽपि ज्ञत्य-
भावाच्च । नीलसुतलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नाम-
द्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या-
व्यवधानात् । यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वय-
बुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्वमतो न तत्रा-
भेदसम्बन्धे न नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते
तादात्म्येणवाधेयत्वेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदा व्य-
वहितेन घटपटेऽप्येवंद्वयत्वकनाम्नोपस्थापिते घटे पटे च
नीलस्य तादात्म्येनान्वयाच्च व्यभिचारः । श्लोकपर्वति धान्ये-
धनं, प्रकृत्या पट्टमित्यादौपि श्लोकादेर्न धात्वादर्थे तादा-
त्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयादर्थे तादात्म्येणवाधेयत्वेनेत्या-
दिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमुपपादयमेव । राजपुरुष
इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो न पूर्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्ता-
दात्म्येनान्वयबोधकसमासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वहान्याप-
रिः, परन्तु राजसम्बन्धश्चैव । अतएव राजपुरुषइत्यादौ
पूर्वपदे घटपृथक्सम्बन्धे लक्षणेति मणिकुतमपि शङ्क्यते ।

वया च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न चतिस्रशोपरिष्टाद्व्य-
ते । किञ्चित्तिशयेऽसुवर्चनवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तं नरुक्तौ निवेद्यम् । नचैवमपि पञ्च-
सुल्यटि तसो द्विगम्ये गच्छत इत्यादिस्थलीने द्वितयाद्यु-
भिगम्य दिव, घकाव्ययभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि
विशेषणवत्यान । अथ च सातुपन्नाह्णयो ब्राह्मणसातु-
पइत्यादिप्रयोगाद्विशेषणविधेयवार्थत्वं भिन्नतादात्म्येन
व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु
नरस्य शरीरं राहोः शर इत्यदायित तादात्म्यसम्बन्धा-
र्थकपश्चात् तत्पुरुषणवेति वृत्ता । चन्दनतर्कव्यभिचारि-
र्यसन्तुभयइत्यादिप्रयोगस्य प्रासंगिकत्वात् विशेष्यस्यैव
विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्त्रं न तु विशेषण-
स्यापि तद्व्यभिचारित्वम् । पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तरत्वं न
नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम् । अतएव तत्र
पुरुषस्यैव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वाद्दुतमपुरुषइत्यापि
कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तरपदकः
कर्मधारयः प्रत्ययोनेष्यते नीलोत्पलत्वादितीजात्वापि
नीलोत्पलादेरस्तित्वाद्यप्रतीतिः । “पक्षयज्ञोजनं रम्यसा-
मतङ्गानं वृथा । नीलयद्रसयास्वाद्याः कटुतट्टपमं व्यते”
इत्यादिप्रयोगात् कर्चादध्यतेऽपि । प्रयुक्ताच्च जुभरनन्दिना
परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि । तत्-
पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थ-
प्रकारकत्वप्रवृद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्था-
प्यत्वं तन्त्रं ननु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताक-
बुद्धिं प्रति गौरवादतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयास-
म्भवात् कर्मधारयादिकः समासोन यौगिकः किन्तु नीलो-
त्पलत्वादिविशटे कूटएव तद्वृत्तं भर्तृहरिणा “कव-
धान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये । शब्दान्तरत्वात्
त्वज्जं भेदोवाक्यसमासयोः” इति वैयाकरणः, तन्मन्दं नी-
लोत्पलमित्यादौ समुदाये कूटप्रतिपत्तान्तेऽपि नीलादि-
प्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधकासुभवि-
कत्वेन गौरवस्य प्रासंगिकत्वादन्वया नामार्थस्यान्वयबोध-
सामान्यं प्रतीय नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रपरीकृत्य
नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुवर्षयोनान्वयबोधः, परन्तु सुव-
न्तभागस्य नीलनिशेधकर्मत्वादौ कूटिरेवेतदपि किञ्च रोच-
येः ? । नच समासस्याशक्तत्वे नीलोद्भव्यञ्च घट इत्यादाविव
नीलघटोद्भव्यमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्वं इयमिति
न्यायेन नीलद्भव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्, ।

आमायस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्याविच्छिन्नविधयता-
केऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्वयस्य तन्त्रत्वात् । विधेयत्वन्तु
विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदोवेत्यान्य-
देतत् पटमित्यादौ तु पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति
न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्
इत्यादि नीलपीतोत्पलं सरइत्यादिको बहुव्रीहिरिव
नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्या-
दिकः कर्मधारयोऽप्येकत्वं हयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यां
मयच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्मताकधीजनकः कथं न स्यात् ? इति
चेन्न “बहुपदे बहुव्रीहरेव नेतरोद्धान्यः समासः” इत्यादि-
शिटिबधेन बहुव्रीहरेव स्निविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वया-
वच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधः प्रति हेतु-
त्वेन समासान्तरस्य तादृशविधेयं प्रत्यसमर्थत्वात् । नील-
पीतोत्पले रस्य पीतनीलोत्पलाश्रितमित्यादौ तु नीलो-
त्पलं पीतोत्पलञ्च रस्यमित्याकारकस्य बोधो ननु नीलं
पीतञ्च यदुत्पलं तदस्यमित्याकारः । अतएव दूहात् परस्य
प्रत्येकाभिसम्बन्धस्त्वचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादि-
कमेव तत्र विपर्ययं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पल-
ञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविपर्यये
घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषान्
बहुनामगर्भा नवैकत्वं हयमितिन्यायेन स्मार्थस्य बोधक इति
सम्प्रदायविदः ।

अत्र समासे विशिष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि-
स्थितौ यथा ।

“कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा ताभ्यां विनापि
विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामाना-
धिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणैव अन्वयप्रकारत्वादिना
तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु
अत्र ब्रूमः—कर्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोर-
भेदो वा गुणगुणिनोः समवायो वाऽनुभूयते सचान्वय-
एव मत्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थि-
तिर्नामपदाच्छिन्नैवेति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष
इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरन्योऽनुभूयते । राज-
सम्बन्धिनश्चानुयप्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थ-
लक्षणां विना, राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं
राजपुरुषमानयेत्यादौ पर्यायत्वाद्वा राजसम्बन्धिनः पुरुषे-
ऽन्वयोभासते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन । एवञ्च
बहुव्रीहौ सर्वतान्वयपदस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्या-

परपरतया ह्यानुष्णिकत्वात् ताभ्यां कर्मधारयो बलवान्
सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वाद् । अतएव “एत-
यैव शब्दा निषादस्यपतिं याजयेत्” इत्यत्र कर्मधारय एव
मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थे लक्षणा-
पत्तेः । वैयाकरणान्तु समासमात्रे विशिष्टार्थेऽतिरिक्तां
शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं वर्णयन्ति यथा वैया-भू०

“अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्य कारे राजपुरुषपयित्वगुः
नीलोत्पलमित्यादौ सर्वतान्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः
सम्बन्धिनं लक्षणायांमपि तदुल्लेखः पचतात्यादौ कर्म-
त्वादिभिरसंश्लेषेण तदुल्लेखः पाकादावन्वयधारणाय प्राति-
पदिकार्थप्रकारकबोधोऽप्रति विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुताया
आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तदुल्लेखः शुभ-
इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकत्वाभावे तदुल्लेखादेस्तस्य च
गुणो व्यभेदेनैवान्वयः । शुभेण तदुल्लेखेनैत्यादौ च विशेष-
णविभक्तिरभेदार्था पार्ष्णिणिकोऽन्वय इति नातिप्रसङ्गः ।
तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यकैव सदायस्य
तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः” । “तन्वस्तुक्तीत्या सर्वत्र समासे
शक्तिरस्तु च तथाविधहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः
शक्तिमन्त्रविशेषाद्विषादस्यपत्यधिकरणमिदं नानिर्दिष्टं स्यात्
इत्यत्र आह । “पथेयस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्प्रणयिते ।
शक्तिपक्षेऽनुरङ्गत्वविहङ्गत्वचिन्नम्” ।

“पथेयस्य”शब्दो बोधश्च तस्माद्विदूरशब्दो प्राक्प्रणय
तदानीन्तनलाघवमादायाधिकरणादिबोध इत्यर्थः । अयं
भावः—निषादस्यपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे
निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येव
सर्वत्र शक्तत्वाच्चानार्थकम् । तथा च “नानार्थे तात्पर्या-
द्विशेषावगतिः” इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्वोप-
स्थितार्थे एवोपस्थित्यादलाघवात् तत्कल्पनमिति । परे-
षामपि सति तात्पर्ये यदीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणायादुर्वा-
रत्वात्तात्पर्यमेव कल्पकोटौ अवशिष्यत इति दिक्” ।
“पुं वत्कर्मधारयजातीयदेशेऽपि” “तत्पुरुषेऽन्यकर्म-
धारयः” पा० । “इन्द्रोद्विगुरपि चाहं सततमस्मदृष्टहे-
व्ययीभावः । तत् पुरुष ! कर्म धारय येन स्यां सदा
बहुव्रीहिः” चङ्कटः ।

कर्मन् पुं न० क-कर्मणि मनिन् अर्द्धचौटि०पा० । अमरे तु
न० । व्याकरणपरिभाषिते कर्त्ता क्रियाफलान्वयतयाप्रु-
मित्तमे पदार्थे “कर्त्तुरीक्षिततमं कर्म” पा० । व्या-
ख्यातञ्चैतत् सि०कौ० यथा—

“कर्तुः क्रियया व्याप्नुमिदमङ्गुलीसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् ? माषेज्यं वधति । कर्मण ईक्षिता माषा न तु कर्तुः । तमवपहणं किम् ? पयसा खोदनं भुङ्क्ते । कर्मैत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गृहं प्रविशतोत्यत्रैव स्यात्” । विहतञ्जैतदङ्गाभिः सरलायां यथा कर्तुरित्यादि । कर्त्ताप्रु मिष्यमाणं कर्मैत्यर्थः । “धातूपात्त-व्यापाराश्रयः कर्त्ता” इति वक्ष्यते । व्याप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्ता स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्य-फलेन सम्बद्धमिष्यमाणं कर्मैत्यर्थः, तदेतदाह कर्तुः क्रियया व्याप्नुमिति । क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, व्याप्नु धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धम् । फलव्यापारयोर्धातूपात्त-त्वन्तु “फलव्यापारयोर्धातुराश्रयेतु तिङः स्रुताः” इत्यनेन सिद्धम् । तच्च कर्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा “निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् । तच्चेष्टिततमं कर्म चतुर्हान्यन्त, कल्पितम् । औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीक्षितम् । संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्व्यञ्जाप्यन्यपूर्वकम्” इति । तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—“यदसज्जायते सदा जन्मना यत्प्रकाशते । प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा । तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यस्थितम् । प्रकृत्युक्तेऽसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभिरङ्गवत् । किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादि-विकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिरित्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते” इति, “सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाशोयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते” इति च । तदयं लक्षणनिर्णयः—प्रकृतिवाचकपटासमभिव्याहृतपटोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्यो-त्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ-घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वाच्चिर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमा-नप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाहविगिष्टासत्त्वो-त्पत्तिरूपान्तरफलवत्त्वं विकार्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविगिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्ड-लस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्यत्वम् । क्रियाकृतासा-धारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्य-फलवत्त्वेनोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा पामं गच्छतीत्यादौ पामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृत-अमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफल-प्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु

क्रियाजन्योत्पत्त्यादिकलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधार-यत्वेन तद्वत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्यं प्राप्तं यथा पामं गच्छन् तथं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्य-संयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्मता । द्विष्टासनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वम्, द्वेष्यं यथा खट्वं सुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते” इत्यादौ विषय तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञान्तरैणाविषयित्वत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धो-पयोगितया कर्मत्वम् । व्यक्तीभविष्यति चेदसुपरिहृता । कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा ‘जलधिमधिगते’ इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि ‘अधिशीङ्स्यासं कर्म’ पा० इत्यादिनाकर्मसंज्ञया कर्मत्वम् । पयसिति भुजि-क्रियां प्रति पयसः प्रकटोपकारकत्वविवक्षायां तस्यैभिः तमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव । इह तु तथा विवक्षापि-रहेणासुभोजनं प्रति तस्याकृतया करणत्वमात्रं विवक्षित-मिति न खोदनस्य कर्मत्वम् । सृष्टार्थं ततोयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्” ।

कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द० प्र० अन्यथोक्तं यथा “यगन्तधातोरेषोऽयिक्लिङा स्वाद्येऽनुभाव्यते । यत्प्राप्तौ कर्म-ता नाम कारकं कर्तृतेतरः” यगन्तस्य यज्ञातोक्तस्य तिङा यत् स्वाद्ये तदोयोयादृशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तज्ज्ञात-पस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्त्ताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः । आभोगम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्या-याः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्रजत्यत्वसम्बन्धेन तिङपटो-पस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभा-गादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहित-प्रत्ययानां धातुमाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रिया-कर्मत्वं नतु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तर्हं गच्छतीत्यादिकोन प्रयोगः । गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यते इति त्वनुशासनविक्रमं कर्तृस्थभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रसक्तोः) । कर्मत्वमिवातुकूलव्यापारवपलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्मोऽपि न तत्कर्त्ताभिन्नमिति तद्व्युदाहः । ननु चैतत्कर्त्तृकगमनजन्यसंयोगस्य पामइव चैत्वेऽपि सत्त्वाच्चैत्वेण गम्यते चैत्वं इत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयो-गस्य जन्यत्वसाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्वं कर्त्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्वे बाधितत्वात् । अतएव चैतोपामं गच्छति

इतिवत् चैतच्चैतत् गच्छतीत्यपि न प्रयोगः, तत्रापि द्विती-
यार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साका-
ङ्क्षतया द्वितीयान्तर्गम्यस्य चैतन्यत्वविशिष्टसंयोगस्य जनक-
त्वस्यान्यदृष्टित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैतत्प्रति-
योगिकसंयोगान्यदृष्टिगतेचैतत् बाधितत्वात् । यत्तु फल-
मिव क्रियायामन्वयं परसमवेतत्वमपि कर्म्मतावाच्यप्रत्यय-
स्थार्थः, परत्वञ्च तिङ्ठा स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं, द्विती-
यादिमुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याख्यते तथा च चैत-
कट्टकस्य चैतान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैतत्
तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैतत् गम्यते चैतदत्यादिको न
प्रयोगः । एवं चैतान्यसमवेतस्य चैतत् बाधाच्चैतत्तत्त्वं
गच्छतीत्यादिरपि । चैतत्तत्त्वं गम्यते यामदत्यादौ तु चैत-
कट्टकस्य यामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्योऽयः संयोगस्त-
द्वा न् यामदत्यन्वयबोधनेन किञ्चिदुपाधकमिति प्राच्यै-
रुक्तं तच्च युक्तम्, संस्थाकाळातिरिक्तस्य तिङ्गर्थस्य धात्वर्थ-
विशेष्यत्वनियमेन तिङ्गर्थस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादा-
वन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्ययामादेर्भेदान्यसम्बन्धेना-
न्यत्वं प्रकृत्यर्थे तिङ्गर्थे वान्वयस्यादृष्टत्वेनाव्युत्पन्नत्वात्,
चैतत्तत्त्वं गम्यते इत्थं, इत्थं गच्छति चैतदत्यादौ इत्थान्य-
समवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनाभ्युपगम्यते च । नव्यास्तु
फलमिव भेदोऽपि कर्म्मत्ववाच्यप्रत्ययस्थार्थस्तथा च
चैतत्तत्त्वं गम्यते याम इत्यत्र तिङ्गर्थभेदस्य सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगि-
त्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे यामादौ विशेषणत्वाच्च व्युत्प-
त्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैतत्कट्टकगमनान्यदृष्टि-
भेदप्रतियोगित्वस्य चैतत् विरुद्धात् चैतत् गच्छतीत्यादावपि
प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैतान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयान्तादृशगतेचैतत् बाधा-
च्चैतत् गच्छति चैतदत्यादिको न प्रयोगः । प्रतियोगित्वञ्च
उभयादृष्टिधर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा प्राप्तमनोद्वयं
गच्छतीत्यादौ गतौ द्व्यभेदसामानाधिकरण्यविरुद्धोऽपि न
क्षतिरिति प्राञ्जस्तन्निश्चयम् । दृष्टं खगलजतीत्यादौ
विभागवच्छिन्नक्रिया त्वजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन
दृष्टावधिकविभागवती या विभागवच्छिन्नक्रिया तद्वा न्
खगदत्याकारस्तत्र बोधः । दृष्टावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्व-
स्वाप्त्यदृष्टित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां पाः पुरमतः खगादा-
वधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्वजति खगदत्या-
दिको न प्रयोगः । खगेन तत्रोच्यते खगदत्यापि प्रयोगः

प्रायुक्तरीत्या निरसनीयः । प्राञ्जस्तु यामं गच्छति
त्वजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्त्वजिगम्योः
पर्यायत्वेऽपि न क्षतिः, गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव
तत्त्वर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्य-
येषु व्युत्पन्नत्वात् तद् तत्रजतीत्यादौ संयोगस्य तद्
गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि
समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदफलस्यैव द्वितीयादिबोध्य-
ताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात् । नचैवं
खन्देन खन्दत्यादेरिव त्वागेन गतिरित्यादेरपि
वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्वजिगम्योर्विभागादवच्छिन्न-
क्रियालक्षकत्वेनैवाव्यययोग्यत्वासम्भवात् । द्वितीयासाकाङ्क्ष-
तमन्तधातुत्वप्रयुक्त एव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवदेशेन तु
फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः क्षाप्रभृतावव्याप्नत्वात् ।
कृत्यर्थधातूनां कर्मणि पश्चाद् इव द्वितीयाया अपि
साधत्वात् । एवञ्च यामं गच्छति तद् त्वजतीत्यादौ याम-
संयोगजनकक्रियायां सार्वविभागजनकक्रियावानित्प्राकारक-
एव बोधो न तु यामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावाञ्छ-
रविभागजनकविभागवच्छिन्नक्रियावानित्प्राकारकः, संयो-
गविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकदण्डवानित्प्रादौ
घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चे-
त्याहुः । परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं
गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थसम्बन्धेन भासते
एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव, गत्यर्थयोः संयोगक्रिय-
योर्निर्णय एव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमाले गमिप्रयोगः । सुष-
वन्पदे चन्द्रत्वस्यैवत्याभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतोऽपि
संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकगतिस्वीकारेऽपि न
क्षतिः । इयांस्तु विशेषो यस्तत्र दूरशयिनोर्मिथोनान्वयः
प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच यामं गच्छतीत्यत्र
द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वि-
तस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् यामदृष्टिस्तत्प्रति-
योगिको वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्प्राकारक-
स्तत्र बोधः, तद् तत्रजतीत्यादौ आधेयत्वमवधित्वं
वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्था-
न्तरे क्रियायामन्वयात्तदृष्टिस्तदवधिको वा योविभाग-
स्तद्विशिष्टक्रियावानित्प्राकारको बोधः संयोगाद्विशिष्टञ्च
जनकत्वस्वाप्त्यदृष्टित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव पाः पुरमतो-
नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलवच्छिन्न-
स्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहा-

रोभाक्त इत्याहुः । (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपदिपरावृत्तिफलकतेजः-
संयोगवच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तद्विविधे च निरुक्ते
तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचती-
त्यपि प्रयुज्यतएव अतएव “स्वान्ताः परमाणवः पच्यन्ते”
इति किरणावल्यामाचार्याः । व्योदनं पचतीत्यादौ
तु तण्डुलादाधोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वि-
तमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । त्वणं क्षिनत्ती-
त्यादिवारम्भकसंयोगविरोधिविभागवच्छिन्नक्रिया छिदे-
रर्थस्तद्विविधे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्व-
सम्बन्धेन त्वणादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजतइत्यात्र
प्रीत्यवच्छिन्नसमन्वकद्रव्यव्याप्योयजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधे-
यत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीति-
हेतुर्थोभन्वकरणकः, उपमाभिन्नद्रव्यव्याप्तद्वान् इत्याकारस्तत्र
बोधः, स्वत्वध्वंसजनकेच्छापथ्यवसन्नस्य तद्ग्रागस्यैकदेशे स्व-
त्वएव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्त्वान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं
यजतइत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दात्मन्यपि न
क्षतिः । पितरमारुधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौर-
वप्रयुक्तप्रीतप्रवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तद्विविधयोगो रव-
प्रीतयोः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पितादेरनुयस्तेन
पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता वा पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तदा-
नितेयं तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञान-
प्रभेदोयेयं भक्तिरित्युच्यते । पितादिसेवायाय मन्वक-
रणकत्वाभावाच्च तत्र पितरं यजतइत्यादिकः प्रयोगः ।
परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामाले
धातुलक्षणाः नातः परमेशितः प्रीतिविरहादयोग्यत्वा-
पत्तिः । इतं जुहोतीत्यादौ वज्रादिकरणकपतनाव-
च्छिन्नमन्वकरणक्रिया कृधातोरर्थः, प्रोक्ते च पतने
इतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनान्नग्राधिकरणकस्य इतद्विहित-
स्यानुकूलमन्वकरणक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी
च क्रिया सहतस्य करादेः प्रसारणानुजीकरणादिव ।
अतएव इतादेः परित्यागित्वविरहाद्विगतगादेन यदृत्यं
किन्तु होतव्यमेव । वज्रौ जुहोतीत्यत्र सप्रत्यन्तस्यार्थेन
धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वज्रहस्तित्वविशिष्टपतने
तद्वृत्तित्वेऽप्यन्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्न-
क्रियायामेव । प्रतीमादौ इतादिस्वपनं मन्वकरणकमपि
नान्नग्राधिकरणकं वज्रौ इतस्य प्रक्षेपमात्मन्ग्राधिकरण-
कतत्पतनावनुकूलमपि न मन्वकरणकमतस्तदुभयं न होमः ।

प्राजापत्येऽपि होमे सामसएव मन्वः करणम् । यदा वज्र-
संयोगवच्छिन्नपतनावनुकूलमन्वकरणक्रियैव जुहोत्यर्थ-
स्तेन इतं जुहोतीत्यत्र वज्रसंयोगजनकं यद् इतस्य पतनं
तदनुकूलमन्वकरणक्रियाविशेषवानित्याकारकोबोधः ।
न चैवं कृधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन
वज्रादेस्तदर्थकम्पतया वज्रं जुहोतीत्यादिकप्रयोगा-
पत्तिः साक्षाद्भात्यर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः
कर्मत्वादित्यथा गगने लोड्डसृत्तिपतीत्यादौ गगना-
देस्तत्पक्षादिपक्षादिर्मतायादुर्वारतापत्तेः ऊर्ध्वसंयोगफलक-
क्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्पत्तिपण्यत्वात् । नचोत्पत्तिपण्यत्वा-
दिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेशनत्वा-
दिना सङ्ख्येण तस्य जातित्वायोगात् लोड्डादेस्तत्कर्मत्वा-
प्रसङ्गाच्च । अतएव परम्परया दुष्कार्यतावच्छेदकीभूतवह्निः
करणशालित्वेन प्रयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् “अकथि-
तञ्च” इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पार्श्वेनः सङ्गच्छते ।
धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्याधिकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः
स्वीकारः प्रतिग्रहइति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं,
विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तत्त्वस्य
स्वीकारोऽपि प्रतिग्रहः । यामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदान-
जन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव
वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे यामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन
यामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, याम-
निष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः । यामं
विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्य-
ग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन यामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपर-
स्वत्वस्यानुकूलोयोयामस्य त्यागस्तद्वान्, यामनिष्ठं यत्
परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः ।
मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं
तेन तिलादोन् दत्तः साक्षादीनां विनिमये विप्राणां तिल-
विक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव । नरकं पततीत्यत्र
भोगावच्छिन्नं पातित्वमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपा-
तित्ववानित्याकारकस्तत्र बोधः । नरकपतित इति द्वितीया-
तत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव
पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततःत्यादिवैव श्रुतः
प्रयोगः । स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्यैव प्रकृते नरकपद-
स्यापि तद्देशपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वा-
वच्छिन्नोव्यापारोधात्वर्थः, तद्विविधे च स्वत्वे धनादेराधेय-
त्वेनान्वयः । नतु यगन्धात्वर्थविशेष्यतापक्षस्तदर्थोयदि

कर्मत्वं' तदा दुष्सादेभ्यः स्वकर्मण्यव्याप्तिः। गोपेन गौः प्रयोदुह्यत इत्यादौ गोपकृत् कव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मक-
मोचनं तद्वती गौरित्प्रथमन्वये मोचनबहिः करणयोर्द्वयो-
रेव दुष्साधत्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यन्मोचनरूपं
तस्यैव कर्मणस्तिष्ठाद्यैर्बोधनात् 'गौणं कर्म दुष्सादिभ्यस्ति-
ष्ठाद्यैरभिधीयते' इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं
निर्व्वक्ति। यस्य धातोर्द्वयार्थः यः प्रकारीभूय भासते
द्वितीयया स्मरितोऽर्थस्तद्वा तत्कर्मत्वोच्यते। यद्वातोया-
द्वयार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्वात्वर्थक्रि-
यायां तत्कर्मत्वम्। तच्च गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयोगात्
पयःप्रभृतेरप्युक्तम्। पाकं कुरुते इत्यादौ यत्ने प्रकारी-
भूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे। भवते पामसिम्ल्यादौ भूधा-
त्वर्थे प्राप्नोति तथाभूतमपि संयोगत्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ
प्रकारः। चौरं रुजन् पयः परिपूज्यं चित्वादायैव
रुजादिधात्वर्थं हिंसादेर्द्वितीयार्थं कर्म तायां विषयत्वं
सुलभं शतशानजादेर्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्वधातोः
कर्मणि पठ्याः प्रतिपद्यत्वात्। दिवः करणस्य कर्मत्वोप-
देशात् अक्षान् दीव्यतीतत्वं द्वितीयार्थः करणत्वमपि
गौणकर्मत्वमेव, अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतकारैरित्यादौ
क्रोडाकरणतायामेव विहिततास्तिष्ठादिकर्मप्रतयाः। दुष्सा-
दयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्म-
कास्तेन गां पयोदग्धि गोपइतत्वं दुहेर्मोचनानुकूल-
व्यापारोऽर्थ इति तत्तत्प्रमोचने गौराधेयत्वेन पयसः
कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोष्ठस्तिमोचनं तद-
नुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र बहिःकरण-
वच्छिन्नव्यापारोमोचनं तदनुकूलव्यापारोद्गोहनमतोधात्व-
र्थतावच्छेदकीभूतं बहिःकरणरूपं फलमादाय पय-
सोमोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम्। एवं
शिष्यं धर्मं वदति, वक्ति, ब्रूते, उपदिशतग्राह्ये, इतग्रादौ
प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारोवदप्रवृत्तिधात्वर्थ इति तच्चविधयां
प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्व-
याद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूल-
व्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तादृशव्यापारश्च धर्मः
सेव्यतामित्यादिकोगुर्व्याद्यभिलापः। शत्रुं शतानि
जयतीतत्वं अह्णवाच्छिन्नपरामर्शयतेरर्थः तथा
च शतस्य अह्णानुकूलोयः शत्रुं कर्म कपराभवस्तत्क-
र्त्तृत्वेन तत्र बोधः। परामर्शश्च निरस्तारः। प्रजाः
शतं दण्डयतीतत्वं अह्णवाच्छिन्नशसनं दण्डयति स्तथा

शतपञ्चशतानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत् कर्त्तव्यं तत्र बोधः । शासनं निवन्त्यम् । सुधां सुदृढं मन्त्रातीत्याम् उत्थानावच्छिन्नोन्मन्यनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानां अनुकूलं यत्सुदृढोन्मन्यनं तत्कर्त्तव्यार्थः । उन्मन्यनं मालोडनम् । पान्यं पन्थानं पृच्छतीत्याम् अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथा च पान्यनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानितेत्वं तत्र बोधः । अभिधानाभिधायकतदनुकूलव्यापारस्य केन पथा गन्तव्यमित्यादिप्रश्नः । नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथा च नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणान्वित्यर्थः । प्रेरणा प्रवर्त्तना, सा च दीयतामित्याद्याभिधायकत्वात् । यामसजां बह्विनयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारोवहिप्रभृतेरर्थस्तेन यामसकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानितेत्वं तत्र बोधस्तद्व्यापारः प्रकृतं गलरज्ज्वाकर्षणादिः । पुत्रं धर्ममनुशालीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, वयः च पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानितेत्वं तथाविधोव्यापारः सन्ध्यां विधिं समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः । शाखां यामाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुर्कर्मणं धात्वर्थस्तेन यामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविक्षेपवानितेत्वं । विक्षेपं नञाकरणम् । गामवरुणं ब्रजमित्याम् गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुणैरर्थस्तेन भोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्ब्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयधाः । वृत्तं फलान्यविविनोति इत्याम् विद्वद्देहविविधद्वन्द्वं विनोतेत्यर्थस्तथा च फलकर्मकच्छिदांनुकूलं यद्वृत्तस्य विषद्वन्द्वं चालनं तद्धानितेत्वं तत्र बोधः । उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यमि न दुर्हादिः । यदुक्तमभियुक्तैः “दृष्ट्विदमर्थजिदंरिद्धमन्यपृच्छार्थनाथौ नयनार्थशास्त्र । कृषीक्षिप्तिञ्च तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुर्हादिः” । तथार्थवृत्तौ निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ । “गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थधौव्यधातुषु । कर्त्तृत्वं हेतुविहितगत्यन्तेष्वेतेषु कर्त्तव्यं”शाब्दिकस्यतः, गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति, गुरुननुज्ञापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्त्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः । तथा च गोपकर्त्तृकगतानुसूक्तव्यापारवानित्याकारकत्वं बोधः । पुत्रान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैवोयामं भावयते, यामस्य भावक

इत्यादौ तापर्यस्य भवतेः स्वार्थविहितगयनस्य कर्तुः कर्मतः निरामयः स्थिते हेतुविहितत्वमनुवृत्तम् । “हिंसाया-
मेव भुज्यथ भक्ष्येरेव” वहेत्पि । गयनस्य कर्तुः कर्मत्वं
क्रियया वाहनं यदि” इति स्मरणान्न भवति मूषिकान् सर्ज-
रम् भजयति न तत्रां ह्यगमित्यादेरेव भक्ष्येः कर्त्तरि कर्मता
न तु भजयतोदनं भजनेत्यादौ, भजयति प्रजाः परि-
जनैः कष्टप इत्यादौ तु न भोजनं भक्ष्येः । वाह-
यति रथमश्वान सारथिः वाहयति गोष्ठीं वृषभान् वा-
हिक इत्यादाविव वाहयति भारं भजतेन धनिक इत्यादौ
स्वप्रेषया वाहकोन धनिकाटिः । “हृक्रोस्तु कर्तुः क-
र्मत्वं गयनस्ये” स्याद्विभाषया । अभिवादिदशारेवमा-
त्मनेपदइत्युक्ते” इत्यनुशिष्टेर्ह्ययति कारयति वा पटं
कुविन्देनेत्यादिषु विविन्दितप्रतीतिषु विविन्दस्य गौण
कर्मत्वापगमः । तथा अश्ववह्यारयतोदनं तनयं तनयेन
वा जननीं, विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्तइत्यादि
प्रमाणम् । परन्तु पूर्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तामेव
कर्मत्वस्य वैकल्पिकविधिः । युक्तमभिवादयते सुतं सुतेन
वा भृशस्यः, भ्रूषं दर्शयते भार्यां भार्याया वा पति-
रित्यादौ तु दृग्ः प्रमात्राभिवादयते स्वप्राप्तौ सः ।
अनात्मनेपदस्थले तु पश्यान् पथिकं दर्शयति, पुत्रेण
मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तेव कर्मत्वादिकम् ।
कालेणार्थं निर्णययति चैतरेणोदनं खादयति, आदयति
वा दारेः क्रन्दयति, पुत्रेण मित्रमाह्वययतीत्यादौ तु
नोपभृतेर्बुद्ध्याद्यर्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि “न
नाखाद्यादिशब्दायक्रन्दं ह्वयतिषु, कश्चित् । हेतुगयनेषु
कर्तृत्वं कर्मता स्यात्सिद्धादिव्यति” भनृहरिवचनाच्च-
विध्यते । अत्र च कश्चित्सिद्धादिव्यतिक्रमश्चैतरेणार्थं
निर्णयमानस्तिष्ठति, सत्वेण पूर्णं खाद्यमानोब्रूते इ-
त्यादौ कर्म विहितस्य ज्ञानजादेर्नास्तुपपत्तिरिति वदन्ति ।
सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परस्परया तदा-
श्रयत्वञ्च तिष्ठति । घटं जानातीत्यादि विषयत्वं विष-
यिता वा द्वितीयार्थः । दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव
ज्ञानं जानात्यर्थइत्युक्तस्थले सुखमेव कर्मत्वं घटादे-
रित्याह तन्मन्द् ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीते-
र्लाभेन ज्ञानत्वस्यैव जानातृत्वतावच्छेदकत्वात् घटस्योपे-
क्षात्कज्ञाने निर्विकलके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्या-
प्रसङ्गाच्च । अतएव प्राक्कार्याच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धा-
त्वर्थ इति तत्त्वावच्छेदज्ञातृत्वज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञान-

कर्मतेति भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां
ज्ञाततायां मानाभावादप्यथा ज्ञाततायाश्च कृततादे-
रप्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः । वाङ्मनोभिर्नोपि व्यापा-
दयामीत्यादौ विषयतानामको विषयताप्रभेदएव द्विती-
यार्थः पर्व्वतोर्वाङ्मनित्यादुल्लसितावापत्तौ वा पर्व्वत-
मनुमिनोमीत्यादौ प्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रका-
रत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यादि वदन्ति । घटं पश्यति
शब्दं शृणोतीत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे सा-
क्षात्कारत्वात्किंचितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुप-
नोतवाच्यतादौ तादृशाप्रयोगात् । आकाशं न पश्यती-
त्यादौ पुनरन्यथावच्छ्रुते । तद्वदुल्लापकं करोतीत्यादि
चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायासुद्धेः श्रुतावच्छेदविषयता-
विशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते, तेन तद्वदुल्लाप-
कत्वप्रकारककृतस्तरादुल्लापविषयत्वेऽपि पाकदद्यायां त-
द्वदुल्लं करोतीत्यादिकोम प्रयोगः पाकदद्यायासोदनं
करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अतुकूलत्वे लज्जणा तद्वदुल्ल-
ादिक्रियणकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात् । बह्वि-
मानस्तूक्तस्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति
तत्त्वौदनस्य सुखमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्व-
र्थस्तत्र न द्वितीया यथा घटाय यततइत्यादाविवेत्याह
तत्र कृत्यादिपदाद्यत्रसात्वप्रतीत्या यत्रत्वार्थच्छिन्नस्यैव
करोतीत्येत्वात् । मीमांसमहर्षवे तु पाककृतौ तद्वदु-
ल्लादेरुपादानविधयेव फलविषयोदनादेरपि विषयत्व-
सुक्तं यदाह वल्लभः “सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रष्टे-
विषयविधा । तत्र सिद्धरुपादानं क्रिया साध्यं फलं
सुखमिति” तथा च तन्मते तद्वदुल्लापकृदद्यायासोदनं
करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयत्वैव द्वितीयार्थः ।
मांसं जीवति, क्रोधं स्वपिति, गोदाहं तिष्ठति, कुरुन्
क्रोडतीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपाऽनु-
भाव्यते “कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीहतामपि ।
आधारता भौव्यधातोः कर्मात्ता स्याद्विभाषयेति” इत्युक्तेः ।
“कर्मणि द्वितीया” “कर्मण्यथ” पा० सकर्मकः एककर्मक
इत्यादि । वैशेषिकमतसिद्धे मूर्च्छाव्याप्तिरिति क्रियारूपे
पदार्थभेदे । तल्लक्षणादि कणादस्तुल्यवृत्त्योर्देर्गितं यथा-
“एकद्रव्यमगुणं स यंगविभागेषूपनेक्षकारणमिति कर्मल-
क्षणम्” सू० “गुणानन्तरुद्दिष्टस्य कर्मणोलक्षणमाह
एकमेव द्रव्यम् व्याश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो-
ऽस्तिक्षित्यगुणं, स यंगविभागेषूपनेक्षकारणमिति खोत्

पक्ष्यनलोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिका-
रणापेक्षायां पूर्वसंयोगाभावापेक्षायाश्च नासिद्धत्वम् स्वीत्
पक्ष्यनलोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्वसंयोग-
ध्वंसस्य स्वात्पक्ष्यनलानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्या
द्युष्णसम्बन्धाभावात् । नित्यः एतिसत्तासाक्षाद्ग्राह्यजाति-
मत्त्वं कर्मत्वं चक्षतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छे-
दकजातिमत्त्वं वा, गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं
स्वीत्पक्ष्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा । स चार्थः चक्षतीति प्रत्ययसामिकः
पदार्थो नाविरुद्धोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्यापे-
क्षितकारिष्यमाणत्वात् । क्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः
पूर्वोक्त एव" उपप्लुतः । "संयोगविभागवेगानां कर्म समा-
नम्" सू० । "क्षिपदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वाद्वाह कार-
णमित्यनुषङ्गः यत् इव्ये कर्मोत्पत्तिं तेन समं यावद्द्वयं
संयुक्तमासीत् तावत्सङ्ख्याकान् विभागान् जनयित्वा
तावत् संयोगानपि पुनरन्यत्वं जनयति वेगः पुनरेकमेव
स्वान्तये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति"
उपप्लुतः । "न इव्याणां कर्म" सू० । "ननु क्रिया
वता इव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च इव्यमारब्धं
यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वाद्वाह
कर्म इव्याणां न कारणमित्यर्थः । कत एवमत आह"
उपप्लुतः । "व्यतिरेकात्" सू० । "व्यतिरेकादिति निवृ-
त्तेरित्यर्थः उत्तरसंयोगेन कर्मणि विवृत्ते इव्यमुत्पद्यते
इति न कर्मणोऽव्यकारणत्वं विनश्यदस्त्वञ्च कर्म न इव्य-
कारणम् । किञ्च कर्म इव्यस्यासमवायि कारणं वा
भवेत्क्षिप्तकारणं वा, न तावदाद्याः, इव्यस्यासमवायि-
कारणनाशनाशत्वेन अवयवकर्मनाशदेव इव्यनाशपक्षेः ।
न द्वितीयः, महापटमाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्ड-
पटोत्पत्तौ निवृत्तकर्मणामेवावयवानां इव्यारम्भदर्शना-
द्वाभिचारात्" उपप्लुतः । "गुणवैधर्म्याच्च कर्मणां
कर्म" सू० । "ननु यथा इव्याणां इव्यं कार्यं गुणा-
नाञ्च गुणस्तथा किं कर्मणामपि कर्म कार्यम् ?
इत्यत आह । कार्यमिति शेषः इव्यगुणयोः सजातीय-
ारम्भकत्वं साधयितुं "तत् कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते"
इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिविद्धमेव तदि-
हानुद्यते इति भावः" उपप्लुतः । "असमवायात् सामान्य-
कार्यं कर्म न विद्यते" सू० । "असमवायादित्यत्र
इव्ययोर्द्वयोपपत्तिर्योज्यः, तथा च न इव्ययोरेकं कर्म-

समवेति न वा इव्येके कर्म समवेति तेन सामान्यस्य समु-
दायस्य कार्यं कर्म न विद्यते । अत्रापि विदितानार्थो न
वृत्तावचनः यद्वि कर्म व्यासच्छेदति स्यात् ! एकस्मिन् चनति,
हयोर्द्वयोर्बहुषु च इव्येषु चक्षतीति प्रत्ययः स्यात् !
नचैतत्, तस्माच्च कर्म व्यासच्छेदतीत्यर्थः । ननु शरीरतद-
वयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथम-
न्यथा शरीरे चक्षति करचरणादावपि चक्षतीति प्रत्ययः,
एवमन्यत्रावयवविनीति चेत् अवयविकर्मसामान्या
अवयवकर्मसामान्यव्यापत्वात् तथोपलब्धेः न तु वैप-
रीतम्, नन्वावयवे चक्षति सर्वत्रावयवविनि चक्षतीति
प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्य-
संयोगोऽपि न स्यात्, कारणकर्मयैव कार्यस्यापि संयोगोप-
पत्तेः" उपप्लुतः । "ननु भूतगुणानां कार्याणां कारण-
गुणपूर्वकत्वं स्वान्त्यगुणपूर्वकत्वञ्चोक्तं इव्यकर्मणोश्च न
कर्म कारणमित्युक्तां, तथा च कर्मणः किमपि न कार्य-
मित्यायातं, तथाचातीन्द्रियाणां स्वरूपादिगतीनाम् चतु-
मानमपि दुर्लभं, लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां
कर्मोति सूत्रोक्तमेव आरयद्वाह "संयोगविभागाच्च कर्म-
णाम्" सू० । "जन्यादिति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहु-
वचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः । ननु इव्यकर्मणी न कर्म
कार्यं इति पूर्वोक्तम्, संयोगविभागो तु संयोगविभाग-
कार्यावेव, तथा चेदानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं
विरुद्धमित्यत आह" उपप्लुतः । "कारणसामान्ये
इव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम्" सू० । "कारणसामा-
न्यपदेन तत्प्रकरणमुपलब्ध्याते तेन कारणसामान्याभिधा-
नप्रकरणे इव्यकर्मणो प्रति कर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु
सर्वथाप्यकारणमेव कर्म" इति विवक्षितं वेन "संयोगविभागाच्च
कर्मणामिति" सूत्रं व्याहृष्येति भावः" उपप्लुतः ।
तच्च कर्म पक्ष्यविषम् । "उत्क्षेपणं" तथावक्ष्यमाणमा-
कुक्षुनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माख्येतानि पक्ष्य च'
भाषा० अत्रेदं बोध्यम् । लज्जोयत्नार्थकत्ववादिमते
ऽप्ययत्नार्थककथाहनिमत्तत्वेऽपि उल्लङ्घनक्रियामात्रे
रुद्धत्वं न तु यौगिकत्वम् । तच्च कर्तृशब्दे प्रदर्शिते कर्मा-
दिशब्दवत् कर्तृपदस्य रुद्धत्वप्रतिपादनपरे शब्दचिं वाक्ये
उक्तम् । लज्ज उत्पत्त्यनकूलव्यापारमात्रार्थकत्ववादिमते
तु यौगिकत्वमिति भेदः । व्याकरणमते शब्दापारमात्ररूप-
क्रियया "व्यापारोभावना सौवोत्पादना सैव च क्रिया ।
लज्जोऽकर्मकत्वापत्तेर्नाहं यत्नोऽपि दृश्यते" इति हरिणा

लज्जोयत्नार्थकत्वनिरासेन कर्मपर्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तिः । क्रिया च धातुपाठव्यापारभेदः अधिकं क्रियाशब्दे वक्ष्यते । १४ शास्त्रविहिते अग्निहोत्रादियगादौ तच्च द्विविधम् “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्” इति व्यासोक्तेः । तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायानुबन्धि सख्यावन्दनादि । नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयाधीनकर्त्तव्यताकं ज्ञातेष्ट्यादि । काम्यं कामनावत्कर्त्तव्यमन्वयेधादि । पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्विकराजसतामसभेदात् । तल्लक्षणान्युक्तानि गोतायां यथा “नियतं सङ्करहित-सरागदेषतः कृतम् । अफलोपेतुना कर्म यत्तत् सा-त्विकमुच्यते । यत्तु कामेपेतुना कर्म साङ्गहारेण । वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् । व्यनुबन्धं जयं हिंसाभनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहाटार-भ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्” १ । “नियतं नित्यतया विहितं, सङ्करहितमभिनिवेशशून्यम् । अरागदेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्नुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणोपनिषकामिणं कर्म यत् कृतं कर्म तत् सात्विकमुच्यते । यत्तु कर्म कामे-भूना फलं प्राप्नुमिच्छन् साङ्गहारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येव निरुद्धाङ्गहारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायासमतिक्रियुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम् । व्यनुबन्धत इत्यनुबन्धं पञ्चाङ्गायि शुभाशुभं जयं वित्तजयं हिंसां परपोडां पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यभनपेक्ष्यापय्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्म अभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्” २ श्रीधरः । प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लक्षणलक्षणाशुक्लभेदात् तत्र शुक्लं हिंसाद्यनपेक्षं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि । लक्षणं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि । लक्षणशुक्लं हिंसादिषड्विहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशु-यागादि । कर्म विपाकशब्दे उदा० । तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह भट्टः “इह चाशुभं वा काव्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वमु निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवा-नामेति शार्दिताम् । निवृत्तं सेव्यमानन्त भूतान्यत्येति पञ्च वै” । “कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार, निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते” भट्ट० त० रघुन०

विहितकर्मावरणप्रकारः कर्मयोगगच्छे दृश्यः । ५ कषौ
च “तद्यथेह कर्मक्षितोलोकः ज्ञायते” श्रुतिः “फलस्य

कर्मनिष्पत्तेर्लोकवत्" जै० सू० । अत्र कर्मशब्दः क्षि-
 वैदिककर्माभ्यपरः । "एष एव साधु कर्मकारयति तं
 यमस्य उज्जिनाशते एष उ एवासाधु कर्मकारयतीति"
 श्रुतिः । "फलं कर्मायत्तम्" शोभासंज्ञाः ।

कर्मनाशा स्तो कर्म नाशयति नश-णिच्-खण् । कीकट
देशस्य नदीभेदे, यस्या जलस्पर्शेन सर्वपुण्यकर्माणि नश्यन्ति ।
“कर्म नाशजलस्तथादिना नाश्यस्त्वसौ मतः” भाषा० ।
कर्मनिष्ठ लि० कर्मणि निष्ठा यस्य । २यागादिकर्मावशे
“ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्या
यनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे” मनुः । ७त० । १२कर्म-
वस्तौ स्त्री ।

कर्मन्त् ए० भिक्षुस्त्वकारणे षष्ठिभेदे कर्मन्त्वेन प्रोक्तं भिक्षु-
स्त्वसधीयते इति । कर्मन्त्त्वं तत्प्रोक्तभिक्षुस्त्वत्वाध्यायिषु
ब० व० सि० कौ० । इनेवेहध्वे पा० विधानात्
असरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यमलः ।

कर्मपथ ए० कर्मणां कायिकादीनां पन्थाः अथ सप्त० ।
 “कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् । मनसा
 त्रिविधम् चैव दश कर्मपथांश्चजेत्” भा० अतु०
 १३ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्मसामर्थे ते च
 दशकर्मपथास्तत्रैवोक्ताः यथा “प्राणानिपातः केन्द्रेषु पर-
 टारमथापि वा । त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परितर्ज-
 येत् । असत्प्रलापं पादब्धं पैशुन्यमनृतनन्या । चत्वारि
 वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेन्नातृचिन्तयेत् । अनभिध्या परस्त्रेषु
 सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा
 चरेत् । तस्याहाव्याय मनसा नाचरेदशुभं नरः । शुभा-
 शुभान्याचरन् हि तस्य तस्यान्न ते फलम्” ।

कर्म्मप्रवचनीयं उ० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्म प्रवचनीयः
कर्त्तरि भूते चान्योऽर्थः “कर्म प्रवचनीयाः” इत्यधिकृत्य पाणि-
न्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु । ते हि संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि
द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति
तेषां तथात्वं यद्योक्तं हरिणा “क्रियाया द्योतकोनयं सम्ब-
न्धस्त्वनवाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्तु भेदकः”
इति “अधिपरी अन्वर्थका” वित्वादेस्तद्द्योतकत्वाभावेऽपि योष्य
तथा तथात्वम् । अन्वादिष्वर्थभेदे तत्संज्ञकाः श्रुते चार्था
पा० दर्शिताः यथा “कर्म प्रवचनीयाः” इत्यधिकृत्य “अनु-
र्लक्षणे” “हतोद्यार्थे” “हीने” “उपोऽधिके च” “अपपरी-
वर्जने” “आहुर्मर्यादावचने” “लक्षणेत्यम्भूतास्थानभाग-
वीक्षासु प्रतिपर्यन्तवः” “अभिरभागे” “प्रतिः प्रतिनि-

धिप्रतिदानयोः” “अधिपरी अनर्थकौ” “तुः प्रजायाम्”
“अतिरतिप्रसङ्गे च” “अपि पदार्थसंभावनान्वयसर्गगङ्गा
मसञ्जयेषु” “अधिराश्वरे” पा० । “कर्मप्रवचनाय युक्ते
द्वितीया” पा० ।

कर्मन्यास पु० कर्मणां विहितकर्मणां विधिना न्यासः न्यागः,
कर्मणां ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुवीयमानानां फलस्य न्यासो
वा । विहितकर्मणां विधानेन । त्यागरूपप्रज्ञायाम् ईश्व-
रार्पणबुद्ध्या नृणामेव कर्मफलत्वात् च । कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्मफलम् ० कर्मणां शास्त्रविहितानां निषिद्धानां वा फलम् ।
शुभाशुभकर्मणां सुखदुःखादिरूपे । फले तत्र विहितकर्मणां
फलाभिसम्बन्धो तत्तत्फलप्राप्तिः अनभिसम्बन्धे परस्परया
चित्तशुद्ध्या सुक्तिप्राप्तिरिति भेदः । यथाह मन्० त० विष्णु-
पु० “विशिष्टफलदाः काव्या निष्कामाणां सिक्तिका”
गतापि “युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते” । युक्तः ईश्वराय
कर्माणि न फलायेत्येव समाहितः, फलं त्यक्त्वा फल-
भनभिसम्बन्धाय कर्माणि कर्त्तुं प्रीतिर्येषः । शान्तिमाप्नोति
सत्यवृत्तिपापपञ्चमसंन्यासमिदं क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः । अयु-
क्तस्तु हर्षस्यः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः
प्रवृत्तिरिति यावत् । फले सक्तः सम फलायेदं कर्म तत्करो-
मीत्येव फले सक्तो निबध्यते” मन्० त० रघु० । “विष्णुपुराणे ।
“कर्मण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सद्भास्य विष्णो परमात्म-
रूपे । अथाप्य तां कर्मसहोमनन्ते तस्मिन्नेव ते त्वमलाः
प्रयान्ति” । तां कर्मसहो भारतवर्षरूपाम् “पितृन्मस्ये दिवि
ये च मूर्ताः कामप्रदाः काव्यफलाभिसम्बन्धो—सिक्तिका
यऽनभिसंज्ञितेषु” प्रा० त० रुचिस्तवः । अधिकं कर्म-
योगशब्दे वञ्चते । कर्मफलानामीश्वरस्यैव दातृत्व-
मिति वेदान्तिनः । मीमांसकमते धर्मादेव फलमिति भेदः ।
तच्च ईश्वरशब्दे दर्शिते “फलमत उपपत्तेः” इत्यादिके
शा० सूत्रभाष्ये दर्शितम् “यस्तु कर्म फलत्यागी स त्यागी
त्यभिधीयते” “न मे कर्मफले स्मृहा” गीता । कर्मरङ्गस्य
फलम् शा० मध्यपदलोपः । (कासरङ्गा) फले भेदः ।
अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते । तत्र
कर्मणः प्ररोचनार्थतया न फलमस्तीति आभागवतप्रवचनं
अधरव्याख्यानञ्चोपजीव्य मन्० त० निरूपितं यथा—

“वेदोक्तमेव कर्वाणोऽपि सङ्गोऽपि तमीश्वरे । नैष्कर्म्या
लभते सिद्धिं रोचनायां फलश्रुति” भाग० ११, २, ४८ ।
“वेदोक्तमेव कर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि

क्रियमाणे तस्मिन्नासत्तिस्तत्र फलञ्च स्यात् । न तु नैष्-
कर्मरूपा फलसिद्धिः । अतएवाह ‘निसःङ्ग इति अन-
भिनिवेशितवान् ईश्वरोऽपि न फलोद्देशेन । फलस्य
श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येवेत्यत्र आह ‘रोच-
नायां इति कर्मणि रच्युत्पादनार्था । अतएव तत्रैव
“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् । श्रेयो-
विधत्तया प्राक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि
कामेषु प्रायेण स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनो-
ऽनष्टहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं आस्यतोऽजिनाध्वनिः ।
कथं युक्तात् पुनस्तेषु तांस्तमोविशतो बूधः । एवं व्य-
स्थितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न
वेदज्ञा वदन्ति हि” । “इयं फलश्रुतिर्मे श्रेयः परमपुरुषा
धरं भवति किन्तु बाह्यसुखानां मोक्षविध्वंस्यः
अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रम् । यथा
भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनम् । यथा ‘पिब निम्बं प्रदा-
स्यामि खलु ते खण्डलउडकान् । पितृवसुक्तः पिबति
तिक्तमप्यतिवालकः” । अत्र तित्कनिस्वादिपानस्य न खल-
खण्डादिलाभ एव प्रयोजनम्, किन्वारोग्यम् । तथा
वेदोप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ।
ननु कर्मकारणं मोक्षस्य नास्मिन्नपि न श्रूयते, कुत एव
व्याख्यायते, यथाशुतस्त्वैषा घटनादित्याह उत्पत्तेरिति,
हाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्चादपि
प्रायेण आधुरिन्द्रियबलधीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारा-
दिषु परिणामतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
सुखमविदुषः अजानतः अतो न तान् प्रहोभूतान् बुधो-
वेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः ।
तानेव भूतान् अजिनाध्वनि पापे वर्त्तन्ति देवादियो नौ वा
आस्यतः पुनस्तमोभूतदृष्टादियो नौ विशतः “पशुकाम” इति
चाधुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं
पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो युक्तात् । तथा सत्यनाम्नः स्वादिति
भावः । कथं तर्हि कर्ममोक्षकाः कर्मफलपरं वदन्ति
तत्राह एवमिति व्यवस्थितम् । वेदस्वाभिप्रायमविज्ञाय
कुहमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परं फलश्रुतिं
वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ? तदाह—“हि यस्मात् वेदज्ञा
व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निष्कामकर्मणात्म-
ज्ञानमित्युक्तम् । यथा—“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयो-
गस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिद्वै दृश्यते” ।
सोऽपि दुरितव्यहारा न साक्षात् । तथा च “ज्ञानस्तु-

पद्यते पुंसां जयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिः “तमेतमात्मानं
ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्येण तपसा
दानेन श्रद्धया यत्तेनानगनेन च”ति “अतएव यज्ञादीनां
ज्ञानशेषताच्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तयते ।
परिहृतेनापि मूर्खैः काव्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः
इत्याह षष्ठ्या—“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न
वक्तव्यं कर्म हि । न राति रोगिणेऽप्यथ” वाञ्छतेऽपि
भिषक्तमः” । राति ददाति” । म० त० ८ पु० ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रयत्नामात्मस्य अन्यथा संसारस्य धर्मा-
धर्ममूलकतया धर्मकार्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः,
कथं वा संसारपरित्यागः । किञ्च ईश्वरशब्दे दर्शिते “फलमत
उपपत्तेः” इत्यादिकं शा० सूत्रभाष्ये धर्मस्य फलदातृत्व-
मतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् ।
एकान्तोऽस्ति कर्मणः फले कथमीश्वरस्य तदाहत्वोक्तिः
सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग० ११, ३०, ४६ । “परोक्षवादो
वेदोऽसौ बालानामनुशासनम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते त्वगदं यथा” इति पूर्वतरवाक्ये कर्मणां कर्म-
मोक्षस्यैव मुख्यफलत्वसङ्गतं न तु फलाभावः । व्याकृत-
ञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—“ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते
न कर्ममोक्षार्थं तदाह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा
तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन्
खण्डलङ्कुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि,
नैतावताऽगदपानस्य तज्ज्ञातः प्रयोजनं अपि चारोग्यं तथा
वेदोऽप्यवानरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि
विधत्ते” । तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दाष्टी-
निकेऽपि खण्डलङ्कुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं
किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तज्ज्ञारोग्यस्थानीयमोक्ष-
स्यैवेति सुस्थितं कर्मणः फलवत्त्वमिति दिक् ।

कर्मबन्ध न० कर्मणा बन्धः शरीरबन्धः । १ कर्मजन्यादृष्टेना
पूर्वदेहबन्धरूपे संसारे “कर्मबन्धं प्रहास्यसि” गीता
कर्मबन्धनमप्यल । कर्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य ।
कर्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते लि० । “लोकोऽयं कर्म बन्धनः”
गीता । [अन्यसुखदुःखादेर्भोगे तत्साक्षात्कारे ।

कर्मभोग पु० कर्मणः कर्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः । कर्म-
कर्मभू स्त्री कर्मणः कृपिकर्मणो भूः । १ कटभूमी (चसालेत)
हेमच० २ भारतवर्षे च । [दार्ढ्यमूलत्वात्तस्य तथात्वम् ।
कर्ममूल न० कर्मणोभूतमिव मूलमस्य । कुशहणे शब्दच० ।

कर्ममोक्षांसा स्त्री दैत० । कर्मावेदकृताक्यमवलम्ब्य संशय-
पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्मविषयके विचारशास्त्रभेदे
सा च “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिका जैमिनिप्रणीता
कर्मयोग न० छ-हिंसायाम् आधारे मानन् कर्मभा० । कलि-
युगे त्रिका० तस्य हिंसाप्रधानकर्मधारत्वात् तथात्वम् ।
कर्मयोग पु० कर्मसु योगः कौशलम् । फलसाधनस्यापि

कर्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १ कौशलभेदे २ फलसिद्धौ
सिद्धोः समत्वभावेन च । यथा च तत्कौशलं तथा
भावनं च कस्ते व्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा

“यथा तेऽभिहित्वा सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तोयया पार्थ ! कर्म बन्धं प्रहास्यसि । नेहाभि-
क्रमनायोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्वायते महतोभयात् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरु-
नन्दन ! । बुद्ध्या साक्षात्तन्त्राच्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ।
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवा-
दरताः पार्थ ! नान्यदस्तीति शार्दिनः । कामात्मानः स्वर्ग-
पराजन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषवृत्तानां भोगैश्च-
र्यगतिं प्रति । भोगैश्चर्यं प्रमत्तानां तथापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । त्वैग्व्य-
विषयावेदा निस्त्वैगुण्यो भवार्जुन ! । निर्द्वन्द्वो नित्यत्वस्य व्यो-
निर्योगक्षेम आत्मवान् । यावानर्थ उदपाने सर्वतः सं-
प्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञा-
नतः । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्म फलहेतुर्भूमा ते मङ्गोऽस्त्वकर्मणि । योगस्यः
कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । सिद्धसिद्धोः
समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण चावरं कर्म
बुद्धियोगाद्गुणकृत्यः । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः
फलहेतवः । बुद्धियुक्तोज्झातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् । कर्मणो
बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनोषिणः । जन्मबन्धवि-
निर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्” ।

अधिकारभेदेन कर्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता
“लोकोऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् । न
कर्मणासनारम्भाच्चैपकस्यं पुरुषोऽमुने । न च सद्गुरु-
नादेव सिद्धिं समधिगच्छति । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु
निश्चलकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजै-
र्गणैः । कर्मोन्मियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

स्मरन् । इन्द्रियाथान् विमुढात्मा भिष्याचारः स
उच्यते । यस्मिन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ! ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगसक्तः स विगच्छते । नियतं कुत
कर्म त्वं कर्म ज्ञायोक्तकर्मणः । शरीरयात्रापि च
ते न प्रसिद्धेऽदकर्मणः । यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र
लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः
समाचर । सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा एतरोवाच प्रजा-
पतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्मिष्टकामधुक् । देवान्
भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः
भ्यः परमवाक्यम् । इष्टान् भोगान् हि वो देवा
दास्यन्ते यत्प्रभाविताः । तैर्देवान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन
एव सः । यज्ञमिष्टाग्निमः सन्तोस्यन्ते सर्वं कल्पिष्वैः ।
भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् । अन्ना-
द्भवन् भूतानि पर्ज्ज्ज्यादन्नसम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्ज्ज-
न्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः । कर्म ब्रह्मोद्भवं हि ब्रह्मा-
त्मसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे
प्रतिष्ठितम् । एवं प्रसूतं चक्रं नानुवर्ततेतद् यः ।
अघायुरिन्द्रियारामोभोगं पार्थ ! स जीवति । यस्मात्मा-
रतिरेव स्यादात्महृत्प्रश्न मानवः । आत्मन्येव च संतु-
ष्टस्य कार्यं न विद्यते । नैव तस्य कृतेनार्थोना-
कृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कसिदर्थय्यपाश्र्वयः ।
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो-
ह्यचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषम् । कर्मणैव हि
संसिद्धिमास्थिताजनकादयः । लोकेऽपहमेवापि संपश्यन्
कर्तुमहेति । यदुदयाचरति श्रेष्ठस्तदेवेतरोजनः । स
यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते । न मे पार्थास्ति
कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नामवाप्तमवाप्स्यं वर्त्त-
एव च कर्मणि । यदि ह्यहं न वर्त्तयं जातु कर्म गय-
तन्द्रितः । सम वर्त्तानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ।
उन्मोदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्त्ता स्यादुपहृन्ममिमाः प्रजाः । सक्ताः
कर्म गयविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! । कुर्याद्दिहांस्त-
थाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंपदम् । न बुद्धिभेदं जनवेद-
ज्ञानां कर्मसङ्गनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्
युक्तः समाचरन् । प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः
कर्माणि सव्यशः । अहङ्कारविमुढात्मा कर्त्ताहमिति
मन्यते । तत्त्वजित् महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति सत्त्वा न सज्जते । प्रकृतेर्युगलं-

मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृतस्त्रिदोमन्दान्
कृतस्त्रिविधविचालयेत् । मयि सर्वार्णि कर्माणि सदा स्या-
ध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्मभोभूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ।
“एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि हृद्युभिः । कुरु
कर्मैव तस्याप्यं पूर्वैः पूर्वतरैः कृतम् । किं कर्म किम-
कर्मात् कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तस्मै कर्म प्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वा मोक्षसंशुभात् । कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं
बोद्धव्यञ्च विकर्मणः । व्यकर्मणश्च बोद्धव्यं गह्वना कर्मणो-
गतिः । कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मण च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृतकर्मकृत् । यस्य सर्वं
समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं
तमाहुः पण्डितं बुधाः । त्यक्त्वा कर्म फलासङ्गं नित्य-
तृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति
सः । निराशीर्यत्चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शरीरं
केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् । यदच्छालाभस-
न्तुष्टो हृन्नातांतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि
न निबध्यते । गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म सम्यक् प्रवर्त्तयते । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म-
हविर्ब्रह्मण्यै ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं
ब्रह्मकर्मसमाधिना” ।

कर्मणां त्याज्यकर्त्तव्यतायां विशेषोऽन्यत्राध्याये तत्त्वोक्तः ।
“सद्भासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु
कर्त्तव्यस्यासात् कर्मयोगो विगच्छते । ज्ञेयः स नित्यः
संन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि
महाबाहो ! सुखं ब्रह्मात् प्रसूच्यते । सांख्ययोगौ पृथग्-
वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यस्थितः सत्य-
गुभयोर्विन्दते फलम् । यत् संख्यैः प्राप्यते स्थानं तद-
योगेरपि गम्यते । एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स
पश्यति । संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखसाम्प्रयोगतः ।
योगयुक्तोऽभिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति । योगयुक्तो विमु-
ढात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वत्रात्ममतिं कुर्वन् कुर्व-
न्नपि न लिप्यते । नैव किञ्चित् करोतीति युक्तो मन्यते तत्त्व-
वित् । पश्यन् शृण्वन् स्मृयन् जिघ्रस्वन्न गच्छन् स्वप्न
वसन् । प्रसपन् विहृजन् शृङ्खलन् निमिषक्षिभिषक्षपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन् । ब्रह्मण्यधापाय
कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन
पद्मपत्रमिवाम्बुजा । कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रि-
यैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्नि सङ्गं त्यक्त्वाऽकुरुते ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैतिकीम् ।
 अयुक्तः कामकरेण फले सक्तो निबध्यते । सर्वकर्माणि
 मनसा संन्यस्तो सुखं गन्तुः । न वदारे पुरे देही नैव
 कर्त्तव्यं कारयतु । न कर्त्तव्यं न कर्माणि लोकेषु
 सृजति प्रभुः । न कर्मफलमंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ।
 एवं गीतायां नानास्थानेषु फलभिसंश्लिष्टानेव कर्मणां
 परस्परया संज्ञसाधनत्वमुक्तमपदे वक्ष्यमाण पात०
 भाष्ये चेश्वरप्रणवद्वानुगीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च
 समुत्तमा उक्तगास्त्वैव कर्म करणायमिति स्थितम् ।
 कर्म क्रियै प्रयोगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वर-
 प्रणिधानादिकृते प्रियत्वात् योगसाधने । यथा च
 तप आदेनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातङ्गल
 सूत्रभाष्यविधरणेण यथा—

“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” इति ।

“उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्त-
 तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येवमाह । नातपस्विनो
 योगः सिद्धति अनादिकर्मकगवासानां चित्वा प्रत्युप-
 स्थितविषयजाता चाशुद्धिर्नान्तरेण तपःसम्प्रेक्षमपोदाते
 इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमसाधमानमने-
 नासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां
 जपोमोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व-
 क्रियाणां परमगुरवर्धनं तत्फलसञ्ज्ञासो वा” भा० ।

“उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायो प्रथ-
 मे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्वागित्येव सम्भवत
 इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्यमुद्दिष्टं,
 ततो हि विशुद्धसत्त्वः कृतरक्षासंविधानोऽभ्यासवैराग्ये
 प्रत्यक्षं भावयति । समाहितत्वमविलिप्तत्वं, कथं व्युत्था-
 नचित्तोऽप्युद्देक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः ।
 तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु आकृत्य प्राथमिकं प्रत्यययुक्त-
 तरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः । तपः
 स्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसा-
 धनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशि-
 ध्वजसंवादे । “योगयुक्तं प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभि-
 धायत” इत्युपक्रम्य तपः “स्वाध्यायादयो” दर्शिताः ।
 आदिदेवसुखेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति
 तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अना-
 दोति । अनादिभ्यां कर्मकेशवासनाभ्यां चित्वा अतएव
 प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजातं यस्यां सा तद्योक्ता ।

अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसम्प्रेक्षमपोदाते
 सान्द्रस्य मितानाविरलता सम्प्रेक्षः, ननुपादोयमानमपि
 तपोधातुर्वैषम्यहंततया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपा-
 य इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं
 न यावता धातुर्वैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवादयः पुरु-
 षस्तत्तद्वदमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्म-
 पारादयः, परमगुरुर्भगवानोश्चरकास्मिन्, यत्वेदमुक्तम्—
 “कामतोऽकामतोवापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं
 त्वयि सञ्ज्ञात् त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहम्” इति “तत्फलसञ्ज्ञा-
 सो वा” फलभिसंश्लिष्टानेन कार्यकरणम् । यत्वेदमुक्तम्
 “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म
 फलहेतुर्भूमां ते सङ्गोस्त्वकर्मणि” (गीता) वि० ।

“स हि क्रियायाः गः” भा० “समाधिभावनाः क्लेशतनू-
 करणार्थश्चेत्” इति । “स हि आसेव्यमानः समाधिं भाव-
 यति । क्लेशांश्च पुनः करोति, पुननूकतान् क्लेशान् प्रसंख्या-
 नाग्निना दग्धवीजकल्पानपुसवधर्मिणः करिष्यतीति तेषां
 तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपराकृष्टा सत्यपुरुषान्यतामात्रस्या-
 तिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्राधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते
 इति” भा० । “तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स
 हीति” ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् पुननूकरोति कृतं
 तर्हि पुनङ्गानेनेतत्तत् आह पुननूकतानिति क्रियायोगस्य
 पुननूकरणभावे व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानां,
 पुनङ्गानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धवीजकल्पानिति बन्ध्यत्वेन
 दग्धकलमवीजसारूप्यमुक्तम् स्यादेतत्पुनङ्गानमेव चेत्
 क्लेशान् अप्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमेवां प्रतनूकरणे-
 नेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतानवे हि बलवद्दि-
 रोधिपस्ता सत्यपुरुषान्यतास्यातिरुद्धेतमेव नोत्सृजते किञ्च
 प्रागेव तद्वन्ध्यमात्रं कर्तुम्, प्रतनूकतेषु तु दुर्बलेषु तद्दिरो-
 धिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते उपजाता च तैरप-
 राकृष्टा अनभिभूता नैव यावत् पराकृत्यते सत्यपुरुषान्य-
 तामात्रस्यातिरुद्धापुञ्जायन्मिमतया सूक्ष्मोऽस्याविषय इति
 सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कृतः ?
 समाप्नोऽधिकारः कार्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया
 सा तद्योक्तेति” वि० । क्रियायोगोऽस्य ।

कर्मरङ्गं पुनः कर्मणे हिंसायै रज्यते रज्ज-मञ्ज् अश्व-
 चासादिवत् निमित्तार्थे इति । (कामराज्ञा) शिराल-
 फलके एव शब्दच० इत्युक्ते न तदुश्या भावः उक्ताः
 “कर्मरङ्गं हिमं स्याद्विस्तृतं कफवातहृत्” कफवात-

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्मरङ्गनामतेति बोध्यम् ।

कर्मरौ स्त्री कर्म भेषज्योपयोगक्रियां राति-रा गौरा-
ङ्गीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

कर्मवज्र ए० कर्म अतः कर्म यज्जमिव यस्य । ? मू० तस्य अतः-
कर्मनिधकारेण तदाहरणस्य त' प्रति वज्रतुल्यहिंसा-
हेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्मश्रीटी स्त्री कर्मणां विहितकर्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा
श्रीटी । तिथौ हेमच० । तिथीनां सर्वकर्मनिमित्त-
त्वाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्मविपाक पु० कर्मणोः पुण्यपुण्यकारणयोर्विपाकः विशेषे-
ण पच्यमानः फलविशेषः । पात० सू० भाष्याद्युक्ते
जात्यायुर्भोगरूपे ? कर्मफले यथा च कर्मणां जात्यायु-
र्भोगात्मको विपाकः तथा पात० सू० भा० विवरणे प्रपञ्चितं
यथा । 'क्षेममूलः कर्माशयोऽदृष्टजन्मवेदनीयः' सू० ।
'तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स
दृष्टजन्मवेदनीयश्च दृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन
मन्वतपः समाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावा-
नामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सदाः परिपच्यते
पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितदृष्ट-
येषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु कृतः पुनः पुनर-
पकारः, सचापि पापकर्माशयः सदा एव परिपच्यते ।
यथा नन्दीश्वरः कमारो मन्वष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन
परिणतः तथा नाहुषोऽपि देवानामिन्द्रः सन् स्वर्गं परिणामं
हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्लेशक्लेशानामपि नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः इति' भा० ।

"स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः एषः क्लेशः कर्मा-
शयश्च तथा, न त्वविद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशाः ?
इत्यत आह । क्लेशमूलः कर्माशय इत्यादि । क्लेशो मूलं
यस्योत्पादे च कार्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं
भवति-अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतु-
रिति अविद्यादयोऽपि तद्वैतव्योऽतः क्लेश इति । व्याचष्टे
तत्रेति । आशरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्यागयः
कर्मणामाशयः धर्माधर्मौ, कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादि-
हेतुधर्मो भवति एवं लोभात् परद्वयापहारप्रवृत्तौ
नरकहेतुधर्मः मोहादधर्मो हिंसादौ धर्मबुद्धेः
प्रवृत्तमानस्याधर्म एव नत्वस्ति मोहजोधर्मो, अस्ति तु
क्रोधजोधर्मः तद्व्यथा ध्रुवस्य जनकापमानजन्मनः

क्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेन पुण्येनान्तरीज-
लोकावसानासुपरिव्याणम्, अस्मिन् क्रोधजो ब्रह्मव-
धादिजन्मा प्रसिद्ध एव भूतानाम् । तस्य द्वैविध्यमाह ।
स दृष्टजन्मेति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति ।
यथासङ्गेन दृष्टान्तावाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र
नारकाणां भवति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो
नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तेषां नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयो न हि मन्वष्यशरीरेण तत्प-
रिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिभिरुपभोग्या
वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम्" वि० ।

"सति मले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः" सू० ।

"सत्तु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भो भवति नोच्छिन्नक्ले-
शमूलः । यथा तुषावनद्वाः शालितण्डुलाः अदग्ध-
बीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीज-
भावा वा तथा क्लेशावनद्वाः कर्माशयो विपाकप्ररोहो भवति
नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावोवेति । स
च विपाकस्तिविधो जात्यायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्यते
किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम् ? अथैकं कर्मा-
नेकं जन्माक्षिपतीति ? द्वितीया विचारणा-किमेकं
कर्मानेकं जन्म निर्वर्त्तयति ? अथानेकं कर्मेकं जन्म निर्वर्त्त-
यतीति ? न तावदेकं कर्मेकस्य जन्मनः कारणम् ? कस्मात् ?
अनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य
च फलक्रमानियमात् अनाद्यासो लोकस्य प्रसक्तः सचापि न
इति । नचैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ? कस्मात् ?
अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्य-
वशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनष्ट इति ।
नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ? कस्मात् ? अनेकं
जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्वदोषा-
नुषङ्गः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माश-
यप्रवयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणा-
भिव्यक्तः एकप्रवृत्ते मिलित्वा मरणं प्रसाध्य संसृज्जित
एकमेव जन्म करोति । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्ध-
युक्तं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यते इति
असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत
इति । अतएकभविष्यः कर्माशयउक्त इति । दृष्टजन्मवेदनीय-
स्वेकविपाकारम्भो भोगहेतुत्वात्, द्विविपाकारम्भो वायुर्भोग-
हेतुत्वात्-नन्दीश्वरवत् नष्टवद्भवेति, क्लेशकर्मविपाकानुभव-
निर्निताभिस्तु वासनाभिरनादिकालधर्मैर्चितमिदं चित्तं

चिन्तितमिष सर्वतोमत्सुजालमन्त्रिभिरिवाततम् इत्येता
 ऋनेकभयपूर्विका वासनाः । यस्त्यं कर्माग्य एष एवै-
 कभक्ति उक्त इति । ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनाः
 ताद्यानादिकादीना इति यस्त्वसावेकभक्तिः कर्माग्यः स
 नियतविपाकस्यानियतविपाकस्य तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य
 नियतविपाकस्यैवायं नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानि-
 यतविपाकस्य कस्यात् ? योऽदृष्टजन्मवेदनायोऽनियतविपा-
 कस्य त्वयो गतिः—कृतस्याविपकस्य नाशः । प्रधानकर्म-
 गत्यावापगमनं २ वा नियतविपाकप्रधानकर्मणास्याभिभूतस्य
 वा चिरमवस्थानमिति १ । तत्र कृतस्याविपकस्य नाशो यथा
 शुक्तकर्मादियादिकैव नाशः क्षणस्य, यत् दसुक्तम् 'देहे ह
 वै कर्मणो वेदितव्ये पापकर्मकोरायिः पुण्यकृतोऽपहृन्ति
 तदिच्छस्य कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहेव कर्म कथयो
 वेदयन्ते' प्रधानकर्मगत्यावापगमनं २ यत्वे दसुक्तम् "धृता
 स्मृत्यः सङ्कुरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्गः कुशलस्य नाप-
 कर्मायातम् 'कस्यात् ? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्वाय-
 मात्रापकृतः स्वर्गेष्वपकर्मस्य करिष्यतीति । नियतविपाक-
 प्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा विरमवस्थानम् २ कथमिति ?
 दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं
 मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियत-
 विपाकस्य, यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तद्वश्येत्
 व्यापारं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमवस्थासीत यावत्
 समानं कर्माभिव्यक्तिकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करो-
 तीति तद्विपाकस्यैव देयकालनिमित्तानवधारणादियं कर्म-
 गतिश्चित्वा दुर्विज्ञाना चेति, नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्ति
 रित्येकभक्तिः कर्माग्योऽनुज्ञायतइति' भा० ।

“स्यादेतद्विद्यमूलत्वे कर्माग्यो विद्योत्पादे सत्य-
 विद्याविनाशात् भा नाम तस्य कर्माग्यान्तरं चेत्, प्राक्तन
 कर्माग्यानामनादिभवयरस्य रासञ्चितानामसंख्यातानाम-
 नियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वाद्-
 गच्छोच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह सतीति ।
 एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो हि कर्माग्यस्यादर्शनं
 तद्दान्तरोयक्तया जन्मायुषी अपि प्रकृते सुखदुःखे
 च रागद्वेषानुषक्ते तदग्निभागवत्तिनी तदभावे न
 भवतः, न चास्ति सम्भवी, न च तत्र यस्तुष्यति
 वोद्विजते वा, न च तस्य सुखं दुःखं वेति । तदिय-
 मात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिता कर्मफलप्रसवोत्प-
 मित्यसि क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माग्यसङ्कारि-

तेति क्लेशसमुच्छेदे सङ्कारिवैकल्यात् सप्तम्यन्तोऽ-
 ष्यनियतविपाककालोऽपि प्रसङ्गान्दग्धगीजभावो न
 फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति स-
 त्सिति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तृप्तेति । सप्तषा
 अपि दग्धगीजभावाः स्वेदादिभिः । दाहान्तिके योज-
 यति तथेति । ननु न क्लेशाः शक्या अपनेतुं, न हि सता-
 मपनय इत्यत आह न प्रसङ्गान्दग्धक्लेशगीजभाव
 इति । विपाकस्य त्वैविध्यमाह स चेति । विपश्यते साध्यते
 कर्मभिरिति विपाकः । कर्मैकत्वं भ्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वा-
 नेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्माने-
 कत्वं भ्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेव
 चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न
 तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् १ । पृच्छति कस्या
 दिति । उत्तरम् अनादिकावे ऐकैकजन्मप्रसूतस्य अत-
 एव असङ्ख्यस्य ऐकैकजन्मप्रसूततादेकैकत्वात् कर्मणोऽव-
 विष्टस्य कर्मणः संप्रतिकस्य च फलकमानियमादना
 न्नाशो लोकास्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति । एतदुक्तं
 भवति कर्मजलस्य विरलत्वात् तदुत्पत्तिबाह्यत्वाच्चान्योन्य-
 संपीडिताच्च कर्माग्या निरन्तरोत्पत्तयो निश्चुक्रासाः
 स्वविपाकं प्रप्तेति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं
 प्रेक्षावतेतृणान्नाशो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति ।
 द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य
 जन्मनः कारणम् २ । पृच्छति कस्यादिति । उत्तरम् काने-
 कान् जन्मन्याहृतमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मालक्षणस्य
 विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः
 प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्मवैफल्येन तदनुष्ठाना-
 प्रसङ्गात् । यदैकजन्मसमुच्छेदो कर्मणोऽपि फलक-
 मानियमादनान्नाशस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेदो
 कर्मणोऽपि कस्यात् ? तत्र ह्यवसराभावात् विपाककाला-
 भावएव साम्प्रतिकस्येति भावः । तृतीयं विकल्पं
 निराकरोति—नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ३ ।
 अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपत् सन्भवत्युयो-
 गिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मबहुलं
 युगपज्जन्मसङ्कलं प्रसूयत तत एव कर्मसङ्कलपञ्चयाद-
 वशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमे नियमस्य न स्यातां
 नत्वस्ति जन्मनां युगपद्युग, एवमेव प्रथमफल एयोक्तं
 दूषणमित्यर्थः । तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिषेध्यादनेकं
 कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति ३ पक्षोऽवशिष्यते, तस्याप्य-

न्येति जन्म न प्रायणञ्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं
 तस्मिन् विचित्रः सुखदुःखफलपेक्षारेण विचित्रः यद-
 न्तमुद्धृतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत् प्रधानं यत्
 किञ्चिद्विलम्बेन तदपमर्जनं, प्रायणं सरणं, तेनाभि-
 व्यक्तः स्वकार्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीतः एकपृष्ठद्वये
 युगपत्, समूर्च्छितः जन्मादिलक्षणे कार्ये कर्त्तव्ये
 एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं
 तच्च जन्म मनुष्यादिभावः । तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं
 कालभेदादियतजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म-
 णा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसम्पत्तयः सम्पा-
 द्यत इति । तस्मादसौ कर्मागमो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात्
 त्रिविपाकीऽभिधीयते । औत्सर्गिकमुपसंहरति—अतः
 एकभविकः कर्मागम उक्त इति । एकोभवः एकभवः
 पूर्वकालेत्यादिना समाप्तः, एकभवोऽस्यास्तीति सत्यधीय
 ण् । क्वचित्पाठः एकभविक इति तत्रैकभवशब्दात्
 भवार्थे ठक्प्रत्ययः एकजन्मावच्छिन्नस्य भवनमित्यर्थः,
 तदेवमौत्सर्गिकैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्म-
 वेदनीयमौत्सर्गिकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिन्नमिति-
 दृष्टेति । नन्दीश्वरस्य स्वत्ववर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्य-
 जन्मनस्तीव्रमंगेनाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भो-
 गहेतुत्वात् द्विविपाकः । नष्टपुण्यं तु पापिणं प्रकार
 विरोधिनागसा स्वेन्द्रपदमाप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषो
 विहितत्वादपुण्यभेदोभोगमात्रहेतुः । मनु यथैकभविकः
 कर्मागमस्तथा किं क्लेशासना भोगातुकूलाश्च कर्म-
 विपाकानुभववासनाः ? तथा च मनुष्यस्तियै गयोनिमापन्नो
 न तत्तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत्र आह—क्लेशेति ।
 समूर्च्छितमेकलोलीभावमापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं
 वासनायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति । औत्स-
 र्गिकैकभविकत्वम्, क्वचिदपवदितं भूमिकामारचयति—
 यत्त्वसाविति । तथ्येन वासनातो व्यवच्छिन्नमिति । दृष्ट-
 जन्मवेदनीयस्य, नियतविपाकस्य वायमेकभविकत्वान-
 यमः न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्यानियतविपा-
 कस्येति । हेतुं पृच्छति कस्मादिति । हेतुमाह यो-
 हीति । एकान्तावपन्नमाह कृतस्येति । द्वितीयासाह
 प्रधानेति । तृतीयासाह नियतेति । तत्र प्रथमां
 विभजते तत्र कृतस्येति । संन्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाक्षणेभ्यो-
 ऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्णः । शुक्लः । कृष्णशुक्लानि ३ ।
 तदिह तपःस्वाध्यायादिषाध्यः शुक्लकर्मागम उदित

एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः, अविशेषाच्च शयल-
 स्यापि कृष्णभागयोगादिति सन्त्य, तत्रैव भगवान् आ-
 न्नायमुदाहरति यत्वेदमिति—द्वे द्वे च वै कर्मणा
 कृष्णकृष्णशुक्ले अपहर्त्तान्ति सम्बन्धः वीक्षया भूयिष्ठता
 सूचिता । कस्येत्यत्र आह पापकस्य पुंसः कोऽसावपह-
 र्त्तान्तित्यत्र आह एकोराशिः पुण्यकृतः समूहस्य समूहसाध्य-
 त्वात्, तदनेन शुक्लकर्मागमसूत्रेण उक्तः । एतदुक्तं भवति
 ईदृशो नामागमं परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लकर्मा-
 गमः यदेकोऽपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लांश्चात्यन्तविरोधिनः
 कर्मागमान् भूयसोऽप्यपहर्त्तान्ति । तत् तस्माद्विच्छेदोक्तिरित्यु-
 क्त्वादात्मनेपदम् । शेषं सुगमम् । अत्र च शुक्लकर्मागमस्यैव
 स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभावात्, न तु स्वाध्यायादि-
 जन्मनो दुःखात्मनो विरोध्यधर्मः अपि तु स्वकार्यदुःख-
 विरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्यं, तत्-
 कार्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तद्वलादेव तदुत्पत्तेः
 अनुत्पत्तौ वा कर्मापाकाद्यापि विधीनेत अविधाने तद-
 अनुत्पत्तेरिति सर्वं चतुरस्रम् । द्वितीयां गतिं विभजते
 प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादेरा-
 वापगमनं हे खलु हिंसादेः कार्ये प्रधानाङ्गत्वेन विधाना-
 त्तदुपकारः, “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति” हिंसाया विधि-
 इत्यादिनष्टे, तत्र प्रधानाङ्गत्वे मानुषानादप्रधानतरेत्यतो
 न द्वागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोक्तम-
 र्हति किन्तवारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्य-
 तिष्ठते प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्ये वीजमात्रत-
 यावस्थानं प्रधाने कर्मव्यावापगमनं, यत्वेदमुक्तम् पञ्च-
 शिखेन खलुः सङ्करोज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य
 पशुहिंसादिजन्मानानर्थहेतुनाऽपूर्वेण, सपरिहारः शक्योहि
 प्रायश्चित्तेन परिहर्तुम्, अथ प्रसादतः प्रायश्चित्तमपि
 नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च विपश्येत तदापि
 यावन्तमसावनर्थं प्रसूते तावत् सप्रत्यवमर्षः—वृष्यन्ते हि
 पुण्यसम्भारोपनीतसुखसुधासङ्गाहदावगाहिनः कुशलाः
 पापमात्रोपादातां दुःखवर्द्धकणिकाम्, अतः कुशलस्य
 महतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रज्जयाय पर्याप्तः । पृच्छति
 कस्मात् ? उत्तरं कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्म-
 तथा व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान् यत्नायं सङ्करः
 खलुः स्वर्गेऽप्यस्य फले सङ्कीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात्
 सर्वथा दुःखेनापराष्टादपकर्षमल्पमत्यदुःखसम्भेदं
 करिष्यतीति । तृतीयां गतिं विभजते नियतेति । बली-

यस्त्व नैह प्राधान्यमभिमतं नत्वङ्गितया बलीयस्त्व तु नियत
विपाकत्वे नान्यदानवकाशत्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्ब-
लत्वमन्यदा सावकाशत्वात्, चिरमवस्थानं वीजभावमात्रेण,
न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात् । ननु प्राय-
णोनेकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिराव-
स्थानमुच्यते, तत् कथं ? वरं पश्येण न विरुध्यत इत्याग-
ययान् एच्छति कथमिति । उत्तरम् अट्टेति । जात्य-
भिप्रायमेकवचनम् । तद्विपर्यय गतिमुक्तामवधारयति
यत्तदट्टेति । श्रेयं सुगमम्” वि० ।

“ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यपुण्यहेतुत्वात्” सू० ।

“ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अयुग्यहेतुकाः
दुःखफला इति यथाहेतुं दुःखं प्रतिकूलान्तरम् एवं विषय-
सुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलान्तरं योगिनः” भा० ।

“उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम् ।
अथ विपाकाः कस्य मूलम् ? येनामीत्यत्र व्याहृत्याह ते
इत्यादि । व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि
जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं
न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभावा-
त्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन-
व्यम् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु
हेयाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुनः पुण्यहेतुकास्त्य-
ज्जने सुखफलाः ? अनुकूलवेदनीयत्वात् । नचैषां प्रत्या-
हवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपा-
कर्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्परविनाभूतौ यतो ह्लादे
उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपत्तेत् तयोर्भिन्न-
हेतुकत्वात् रूपत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति” विवरणम्
भरणस्य यथा सर्वकस्मान्निभिव्यङ्गकत्वं तथा शा० भा०

“अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं
प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभि-
व्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं
तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते
नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नच्चाविशेषे प्रदीप-
सन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते” इत्या-
शङ्क निराकृतं यथा—

“अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽ-
भिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । अरब्धफलेन
कर्मणा प्रतिबद्धस्तेतरस्य इत्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात्
प्रायणकाले इत्युद्भवो भवतीति यदुच्येत ततो वक्तव्यं

यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्ये-
तरस्य इत्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्या-
नेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य
उर्जनस्य इत्युद्भवानुपपत्तिरिति । न त्तानारब्धफलत्व-
सामान्यं जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे
युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्,
प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित् कर्मणः
प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐका-
न्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभि-
र्विना कर्मणासच्छेदः सम्भाव्यते । अतएव विरुद्ध-
फलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं
दर्शयति । “कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति ।
पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखादिसृज्यते” इत्येव जातो-
यका । यदि च कूटस्थमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन् प्रायणे-
ऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्यग्-
योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ता-
भावाच्चोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य
कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्वार्थमाणसुपारुध्यते । न च
धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादति-
रिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् । न च दृष्टफलस्य
कर्मणः कारोऽप्योदेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्य-
व्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोप-
न्यासोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूल-
सूक्ष्मरूपमभिव्यक्तिवच्चेदं दृष्टव्यम् । यथा हि—प्रदीप
समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यक्तं न सूक्ष्मम् एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽस्ति सुद्भावयति न दुर्बलस्येति । तस्मात्
श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादस्ति दोषमशेषकर्मोऽभिव्यक्तेरभ्युप-
गमः । शेषकर्मसद्भावेऽनिर्माणप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने
संभवः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मजयद्गतेः” ।

एवं गुणशुभकर्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः ।
इदानीमशुभकर्मविपाकोविशेषतो निरुच्यते स चाधर्म-
शब्दे १०२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चाभिहितोच्यते—
पराणसर्वस्वे विष्णु पु० २ अ० ६ अ० पराशरमेवेत्यसंवादे ।
“पराशर उवाच । ततश्च नरकान् विप्र ! भुवोऽधःसलि-
लस्य च । पापिनी येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व समाहितः ।
रौरवश्चैव वेधश्च शूकरोविशसस्तथा । महाज्वाल-
स्तप्तकुम्भः शबलोऽथ विमोहनः । रुधिराख्यो वैतरणी

क्षमिणः क्षमिभोजनः । अमिपत्न्यं कृष्णोन्मा-
भन्तश्च दारुणः । तथा पूयवहः पापविक्रिन्नालोक्ष-
गिराः । सन्दः कालखलश्च तमसाधोचिरेव च ।
श्वभोजनोऽप्राप्तितो ज्ञवाविश तथापरः । इत्यद्या
यातना धिप्रः चातका भृशदारुणाः । यमस्य विषये
घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्म-
रताश्च ये । कूटसाज्जं तथा सम्यक्पक्षपातेन योवदेत् ।
यथाव्यदन्तं यत्किं न नरायाति रौरवम् । भ्रूणहृद्गुरु-
हन्ता च मित्वा मुनिसत्तम ! । यान्ति ते रौरवं वेधं
यचोक्त्वासनिरोधकः । सुरापोभ्रूणहृद्गुरु सुवर्णनाञ्च
गुरुः । प्रयान्ति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्य
श्रेष्ठहृद्गुरुषु तथैव गुरुतल्पगः । तत्प्रकुम्भे खट्वागामी
हन्ति राजभट्टांश्च यः । माध्वाधिक्रयकृद्दध्य (हत्वा) प्राणिनं
केगधिक्रयः । तन्मलोक्षे पत्यन्त्ये ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ।
सुपां सुताञ्चाभिगामी महाज्वाले निपात्यते । अयमन्ता
गुरुणां योयसाकोटा नराधमः । वेददूषयिता यश्च वेद-
विक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्थाने यान्ति शवचं द्विज ।
चौरोविमोक्षे पतति मर्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपिण्ड-
द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति क्षमिभक्ष्ये वै क्षमिणे
च त्यरिदक्षत् । पिण्डदेशम् सुरान् यस्तु पर्यञ्जाति नरा-
धमः । कालाभक्ष्यं पतत्युपे शरकर्ता च वेधके ।
करोति कर्णनोयश्च यश्च खड्गादिकृत्तरः । प्रयान्त्येते
विशसने नरके भृशदारुणे । अस्तप्रतिपक्षिता तु
नरकं यात्यधोमुखम् । अयाज्ययाजकस्तद्वत्तथा नञ्च
सत्तमः । क्रूरः पूयवहश्चैको याति भिष्टाक्षभुङ्गरः ।
कालाभांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रिता
माक्ष्णो याति तमेव नरकं द्विज ! । मार्जारकुक्षुट्क्काग-
श्वराह्विहङ्गमान् । पोषयन्तरकं याति तमेव द्विज-
सत्तम ! । रक्तोपजीवी कवचकुण्डागी गरदस्तथा ।
सूचीमारीषकश्चैव पर्वगामी च योद्विज ! । अगारदं ह्रीं
मित्तघ्नः शाकुनिर्षामयाजकः । रुधिराब्धे पतन्त्येते शोभं
विक्रीणते च ये । मधुहारी यामहन्ता याति वैतरणीं
नरः । रेतःपानादिकर्तारोमर्यादाभिदनोहि ये । ते
क्षणे यान्त्यधोवाञ्च कुहकाजीविनश्च ये । अमिपत्न्यं
याति वनच्छेदी हृथैव यः । औरद्विको ऋगव्याधो
वक्रिन्वाले पतन्ति वै । पात्यते द्विज ! तत्तैव यथागारेषु
वक्रिदः । व्रतेषु लोपकीयश्च स्वाश्रमादिव्युत्तश्च यः ।
सन्दंशयानानाम्भ्यं पततस्तावभाविष । दिवास्त्रे रेतः

स्कन्दा ये नरा ब्रह्मवादिनः । एतैरध्यापिता ये च ते पतन्ति
श्वभोजने । एते चाप्ये च नरकाः शतशोऽपि महत्स्रगः ।
ये च दुःकृतकर्माणि पच्यन्ते यातनागताः । यथैव पापा-
न्येतानि तथ न्यानि महत्स्रगः । भुञ्जन्ते यानि पुरुष-
भरकान्तरगोचरैः । वर्याश्रमविरुद्धश्च कर्म कुर्वन्ति ये
नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधः-
शिरोभिदंश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाद्याधोमुखान्
मर्त्यनिधः पश्यन्ति नारकान् । स्यावराः क्षमयोऽज्ञाश्च
पक्षिणः पगवानराः । धार्मिकाश्चिदंशस्तद्व्याप्तिणश्च
यथाक्रमम् । महत्स्रगः प्रथमे द्वितीयोऽनुक्रमात्ततः ।
सर्व्वेति महाभागा यावन्मुक्तिमवाप्नुयुः । यावन्तो
जन्तवः सर्वे तावन्तो नरकौकटाः । पापजटु याति नरकं
प्रायश्चित्तपराङ्मुखः । विषयशुभाशुभकर्मविपाकाः
तत्तैव शिवधर्मोत्तरे स्कन्दोक्ताः “अथ पापैरिमे यान्ति
यमलोकं चतुर्विधैः । सन्नासजननं चारं विविधाः मर्त्ये
देहिनः । गर्भम्यज्जयिमानेश्च बालैस्तृणमध्यमैः ।
पुंस्त्रीनपुंसकैर्द्विर्जातव्यं सर्व्वं देहिभिः । शुभाशुभ-
फलं तत्र देहिनां प्रविचार्य्यते । चित्रगुप्तादिभिः स-
म्यैर्मध्यस्थैः समदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति
ये न यान्ति यमवायम् । अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यं
यद्विचारितम् । तत्र ये शुभकर्माणि सौम्यचित्ता दया-
न्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यान्ति यमाल-
यम् । यः प्रदद्याद्द्विजेन्द्राणां सुपान्तकावपादुके । स
यराश्चैन महता सुखं याति यमालयम् । कलदानेन
गच्छन्ति पथा शुभेण देहिनः । दिव्यगुप्तपरोधाना यान्ति
वस्त्रप्रदायिनः । शिविकायाः प्रदानेन सद्ध्येन सुखं व्रजेत् ।
शय्यासनप्रदानेन स्वपन् याति यमाश्रयम् । आगामकर्त्ता
कायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्कर-
यानेन पुष्करारामदायिनः । देवायतनकर्त्ता च यती-
नामाश्रमस्य च । अनाथपात्र्यकानाञ्च कीडन् याति
रक्षोत्तमैः । देवाग्निगुरुविप्राणां मातापितृषु पूजकाः ।
पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन यथासुखम् । द्यौत-
यन्तो दिग्गः सर्वा यान्ति दीपप्रदायकाः । प्रतिश्रयप्रदा-
नेन सुखं याति गृहे स्वपन् । सर्व्वकामसङ्गुनेन पथा-
गच्छन्ति गोप्रदाः । योऽक्षदानानि कुर्वन्ति ते तप्रा
यान्ति सत्पथा । आर्त्तावधप्रदातारः सुखं यान्ति
निरामयाः । विश्राम्यमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रू-
षणे रताः । पादशौचप्रदानेन शीतसेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गश्च यः कृत्वा दशष्टकेन स ब्रजेत् । हेमरत्न-
प्रदानेन याति दुर्गादि निस्तरन् । वरानडुत्प्रदानेन
वरयानेन गच्छति । अक्षपानप्रदानेन पिबन् खादश्च
गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं याति यमालयम् ।
स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधाक्षरः ।
सर्वेषामेव दानानामक्षदानं परं श्रुतम् । सद्यः प्रीति-
करं दिव्यं बलवद्भिवर्जनम् । नाक्षदानसमं दानं
त्रिषु लोकेषु विद्यते । अक्षदानवन्ति भूतानि तदभावे
स्त्रियन्ति च । रक्ते मांसं यथा शुक्रं कृमादक्षात् प्रवर्त्तते ।
शुक्राक्षवन्ति भूतानि तस्मादक्षमयं जगत् । हेमरत्नाश्व-
नागेन्द्रनारीश्वकुचन्दनार्द्रिभिः । समस्तैरपि संप्राप्तेर्भरमन्ते
बभुक्षिताः । गर्भस्या जायमानाश्च बालाष्टकाश्च मध्यमाः ।
आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवतापसाः । लुधा हि
सर्वं रोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः श्रुतः । तस्मादोषधिलेपेन
(आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्तितः । नास्ति लुधा
समं दुखं नास्ति रोगः लुधा समः । नास्त्याहारसमं
सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्य-
मक्षदानं प्रधानतः । यतः लुधाग्निमलप्रा स्त्रियन्ते
सर्वदेहिनः । अक्षदः प्राणदः प्रोक्तः पाणदस्यापि सर्वदः ।
तस्मादक्षप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् । त्रैलोक्ये
यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अक्षपानपदः
सर्पमिहामृतं च तत्तमेत् । यस्याक्षपानपुलाङ्गः कुरुते
पुण्यसञ्चयम् । अक्षपूटावस्तवाङ्गं कर्तुं शार्ङ्गं न
संशयः । धर्मार्थकाममोजाणां देहः परमसाधनम् ।
स्थितिस्तस्याक्षपानाभ्यामतस्तत् सर्वसाधनम् । अक्षं पूजा
पतिः साक्षादक्षं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादक्षसमं दानं
न भूतं न भविष्यति । त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं
श्रुतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्वरसाश्रयम् । अक्ष-
पानाश्वगोवस्त्रभूषण्यच्छत्वसासनम् । प्रेतलोके पुत्र-
स्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्मरा-
जपुरं नराः । यस्मादुयान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् ।
ये पुनः क्रूरकर्माणि पापा दानविवर्जिताः । ते चोरेण
पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडभित्तसङ्घाति
योजनानामतीतम् वै । वैवस्वतपुरं चैवं नानादुष्यव-
स्थितम् । समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्मणाम् ।
पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तोव्रक-
श्टकयुक्तेन शर्करालिचितेन च । क्षुरधारानिभैस्त्री-
भिः पाषाणैर्निर्वितैस्तथा । क्वचित् पङ्केन सहता सुहु-

कारैश्च खातकैः । क्वचित् स्तूचीनिभैर्दन्तैः संख्येन पथा
क्वचित् । तटप्रपातविषमैः पर्वतैर्दक्षसङ्कुलैः । प्रत-
प्राङ्गारयुक्तं न यान्ति मार्गेण दुःस्थिताः । क्वचिद्विषमगर्भैश्च
क्वचिन्नादैः सुपिच्छलैः । प्रतप्तबालुकाभिश्च तथा
तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशालाविततैर्व्याघ्रैः वंशवनैः
क्वचित् । कटेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुलचित् । अ-
यः शृङ्गाटकैस्तपैः क्वचिद्वाग्निना पुनः । क्वचित्तप्तशि-
लाभिश्च क्वचिद्व्याघ्रैः हिमेन च । क्वचिद्बालुकया व्याघ्र-
माकण्डालप्रवेशया । क्वचिदुष्णस्त्रिणा व्याघ्रं क्वचित् क-
रीषाग्निना । क्वचित् सिंहैर्कैव्याघ्रं दंशेः कीटैश्च
दारुणैः । क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचित्वाजमरैः पुनः ।
मलिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पविषोल्बणैः । मत्तमा-
तङ्गयूथैश्च बलीन्द्रतैः प्रमाथिभिः । पन्थानसुद्विष-
क्षिण्य तीक्ष्णशृङ्गैर्महादृष्टैः । महाविषाणैर्महिषैर्क-
द्रुमैश्च रोहकैः । टाकिनीभिश्च रौद्राभिरिकरालैश्च
रानसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीडयमाना ब्रजन्ति ते ।
महाधूलिर्विमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाण-
वर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन
दार्यमाणा ब्रजन्ति च । महाटङ्कौधवर्षेण भिद्यमानाश्च
सर्वतः । पतङ्गवृजसंघातैश्चल्पापातैश्च दारुणैः । प्रतप्ता-
ङ्गारवर्षेण दह्यमाना रुदन्ति च । महता पशुवर्षेण पूर्य-
माणा रुदन्ति हि । बहुमेघरवेर्घोरैर्विवास्यन्ते सुह-
र्मुद्धः । निगितायुधवर्षेण चूष्यमानाश्च सर्वतः । महा-
क्षारास्त्रधाराभिः सिच्यमाना इवन्ति च । महाशीतेन
महता रुक्षेण परुषेण च । समन्ताद्भयमानाश्चो गृह्यन्ते
सङ्कुचन्ति च । इत्यं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन
च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण
महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कटेन सर्वदुः-
खाश्रयेण च । नीयन्ते देहिनः सर्वे ये मूढाः पापका-
रिणः । समदूतैर्महाघोरैस्तदक्रोत्कारिभिर्बलात् । एका-
किनः पराधीना मितबन्धु विवर्जिताः । शोचन्तः स्वानि
कर्माणि रुदन्ते सुहृदुद्धः । प्रतीभूता विवस्ताश्च
शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । कषाङ्गाभीतभेताश्च दह्यमानाः
लुधाग्निना । बह्वाः शृङ्गलया क्वचिदुत्तानाः पादयो-
नराः । आकण्ठ्यन्ते हृष्यमाणा यमदूतैर्बलोत्कटैः । उरसा-
ऽघोसप्लाचान्ये कष्यमाणाः सुदुःस्थिताः । केयपाशनिव-
द्वाश्च समालवन्ति रज्जुना । बलाटे चासिना चान्ये
भिदाः कष्यन्ति देहिनः । उत्तानाः कण्टकपथा क्वचिद-

धारयन्ती न । पश्चाद्वसः कृत्स्नवद्वायु जटरे च प्रपीडिताः ।
 प्रीताः शृङ्खलाभिश्च कृत्स्नयोश्चापि कीलताः । सोयापा-
 शेन कष्यन्तः प्रयान्यन्त्ये सुदुःखताः । जिह्वाशङ्कु-
 पृष्ठेनाकष्य नीयन्ति रज्जुना । कक्षास्थामङ्गवन्त्ये,
 जिह्वमाणा यतस्ततः । शिघ्रे मष्टपणे बद्धा नीयन्ते-
 ज्ये च रज्जुना । नासापवद्भरज्वा च समाकष्यन्ति
 चापरे । भिक्षाः कपोलयोरज्वाकष्यन्ते ते तथौष्ठ-
 योः । विभिक्षाशोदरे चान्ये तन्मष्टङ्गलया नराः ।
 क्रिश्यन्ते कर्षयोश्चान्ये भिक्षाश्च चिकुरे परे । क्रिद्याप-
 दादृक्ताश्च क्षिप्रकर्षौष्ठनामिका । संक्षिप्रशिघ्रपण्यास्त्व-
 द्भिक्षाङ्गसम्भवः । प्रतृप्तमानाः कर्त्तुं च भिक्षुमानाश्च
 मायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना निराश्रयाः ।
 मङ्गुरैर्लोहदण्डैश्च कृत्यमाना सङ्कष्टैः । कर्षेय विविधै-
 र्यैर्ज्वलिताग्निममप्रभैः । भिन्नीपालैर्विभ्यन्ते स्वयन्तः
 पृथगोणितम् । क्षमिजग्वाश्च नीयन्ते सञ्चता विवशा
 नराः । याचमानाश्च सलिलमद्गङ्गापि बुभुक्षिताः ।
 क्वायां प्राष्ठयमानाश्च शीतान्तां व्यनक्तुं पुनः । दान-
 हाना प्रयान्त्येते याचन्तो विमखा नराः । शृङ्गीतदा-
 नपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् । एवं प्रयान्ति
 कष्टेन प्राप्ताः प्रेतद्वरं तदा । प्रज्ञापितास्तदा दूतैर्निवेश्यन्ते
 यमायतः । तत्र वे शुभकार्मणस्तस्मात् सन्मानयेद्वयसः ।
 स्वागतासनदानेन पाद्यार्घ्येण प्रियेण च । धन्या यूयं
 महात्मानः स्वात्मनोहितकारिणः । येन दिव्यसुखार्थाय
 भवद्भिः कृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्री-
 भोगभूषितम् । स्वर्गं गच्छस्वमतुलं सर्वकामसमन्विताः ।
 तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्तदन्ते पुण्यसञ्चयात् । यत्कि-
 ञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तदिह भोष्यथ । ते चापि धर्मराजाः
 नराः पुण्यानुभावाः । पश्यन्ति सौम्यवदनं पितृभूतसि-
 वात्मनः । ये पुनः क्रूरकर्माणस्तै पश्यन्ति भयानकम् ।
 पापावष्टब्धनयना विपरीतात्मबुद्धयः । दंष्ट्राकरालपदनं
 शङ्कटीकटिलेखणम् । ऊर्ध्वं केशं महाशस्त्रं प्रस्फुर-
 दधरोत्तरम् । अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाङ्गुनचय
 प्रभम् । सर्वयुधोद्यतकरं यमदण्डेन तर्जितम् । महा-
 बहिष्मसारूढं दीप्ताग्निममलोचनम् । रक्तमात्माम्बर-
 धरं महाभैरुमिषोष्कृतम् । प्रलयास्त्वं दनिर्वीषं पिबन्
 मित् सागरम् । यसन्तमिव त्वं लोककृद्भिरन्तमिवाभलम् ।
 सत्यं च तत्समीपस्थः कालानलसमप्रभः । कावशा-
 न्नसङ्काशः कृतात्मश्च भयानकः । सारो चोपा महासारी

कालरात्री च दारुणा । विविधः व्याधयः कष्टानां
रूपा भयावहाः । शक्तिशून्यं दूयकराः पाशचक्रासिधा-
रिणः । चक्रदण्डधरा रौद्राः क्षुरतण्डुलधराः । स्वसं-
ख्याता महावीर्याः क्रूरानुसमप्रभाः । सर्वयुधोद्यत-
करा यमदूता भयानकाः । व्यतेन परिवारेण महाघोरेण
संहृतम् । यमं पश्यान्ति पथिवाप्यतप्रञ्च भीषणम् ।
निर्भृतसयति चार्त्तार्थि यमस्तान् पापकर्मिणः । चित्रगुप्त्रञ्च
भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृत-
कर्माणः । परद्रव्यापहारणः । । गर्विता रूपवीर्येण
परदारविमर्द्दकाः । यत् स्वयं विधत्ते कर्म तत् स्वयं
भुङ्क्ते जनाः । तत् किमभ्युपगम्यताम् । भवद्भिर्दुष्कृतं
कृतम् ? इदानीं किं प्रतयिष्ये ? पीडयमानाः स्वकर्मभिः ।
भुङ्क्थ्वं स्वानि कर्माणि नाव दीपेऽपि न कर्तव्यम् । एते ते
पृथिवीपालाः संप्राप्तान्स्वतन्त्रपणं । स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैः
दुष्प्रज्ञावलटपिताः । भोभोऽनृपाः । चाराः । प्रजा-
विध्वंसकारिणः । । अत्यकामस्य राज्यप्रयत्ने किं
दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यनाशनं मोक्षेन बलादन्यायतः
प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तत्तुल्यध्वजधुना नृपाः । ।
क तद्राज्यं कलत्रस्य यदस्मिन्नुभं कृतम् । तत् सर्वं
संपरित्यज्य यूयमेकाकिनः कृताः । पश्यामस्तद्वलं
वीनो येन तद्दण्डिताः प्रजाः । यमदूतैस्ताडयमाना
अधुना कीदृशं भवेत् । एवं बहुविधं व्यैरूपालव्याय-
मेन ते । शोचन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति
पार्थिवाः । इति धर्मं समादिश्य नृपाणां धर्मराट्
पुनः । तत्पापपङ्कशुद्धिर्मितं वचनमब्रवीत् । भोभो-
श्चण्डा महाचण्डा नृहीत्या नृपतीन्मान् । विप्रो-
धयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं
सप्तत्याय नृपान् संगृह्य पादयोः । भ्रामयित्वातिवे-
गेन निक्षिप्योद्धुं प्रगृह्य च । सर्वप्रायेण सहता प्रत-
प्तेऽथ शिलातले । आस्फालयन्ति तरसा वज्रोणेव महा-
दूमम् । ततः स राजदेहान्तःप्रविष्टो जर्जरितः ।
निःसङ्गः स तदा देही निश्चेष्टश्च प्रजायते । ततः स वायु-
ना स्पृष्टः शनैरुज्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्धार्थं
क्षिप्यते नरकाग्निवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षित्तिर्नरककोटयः
सप्तमस्य तलस्थान्ते घोरे तमसि संस्थिताः । घोराऽथ
पथमा कोटिः सुघोरा तदधःस्थिता । अतिघोरा
तृतीया च घोरघोरा चतुर्थिका । पञ्चमी घोररूपा
च कोटिरेका प्रकीर्तिताः । षष्ठी तरलभावःस्त्र्या सप्तमी

च भयानकः । इत्युक्तं च “कराला विकराला च
वज्रविंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा
प्रतिवर्तुला । सप्तमीमाष्टमीमा च दीपमायेति
चाष्टमी । एता नाम्ना सप्तहिंसा घोरा नरककोटयः ।
अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः । आस-
क्रमेण विज्ञेयाः पञ्चपञ्चन नायकाः । प्रत्येकं सर्व-
कोटीनां नामस्तस्मिन्बोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां
रुदन्ति यत्र देहिनः । महारौरवपोडाभिर्महानोऽपि
रुदन्ति हि । तमः शातं तथाचोष्णं पञ्चान्ये ना-
यकाः स्मृताः । सुघोषः सुतलस्तीक्ष्णः पद्मः सङ्गीवनः
शठः । महाभायी विलोमश्च सुलोमश्च कटहटः । ती-
व्रवेगः करालश्च विकरालः सुकम्पनः । महापद्मः
सुवक्रश्च कालखलः प्रगजनः । सूचीसुखः सुनेमिश्च
खाटकः सुपरीडतः । कुम्भीपाकः सुपाकश्च ककचयाति
दारुणः । अङ्गाररागिभवनमसृक्पयस्तदन्तथा । तीक्ष्ण-
यसन्तु शान्तिमहासंघर्षकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पङ्क-
लेपः पविर्गीतवदयसुः । उष्णामश्च निरुष्णामः सु-
दीर्घः क्रूरगान्धर्वः । अरिष्टः सुमहानाटः प्रचोऽ-
सृक्प्रवाहणः । भयनिपट्कण्यसिंहव्याघ्रगजाननाः ।
शम्भुकराश्चमहिषवृषखड्गहराननाः । ग्राहकम्भीर-
नकास्याः सर्पकुमांश्च वायसाः । गृध्रोलूकजलौकाश्च
शार्दूलकिकिंकटाः । गणकः पवित्रश्च रक्ताक्षः
प्रतिमूर्तिकः । कणधूसरयाग्निश्च कमीणां निचयस्तथा ।
अभेद्यश्चाप्रतिष्ठश्च कपिराजः श्वभोजनः । लाला-
भक्ष्यश्चात्मभक्ष्यः सर्वभक्ष्यः सुदारुणः । सङ्कटः सुवि-
लश्चैव विषमः कटपूवनः । अश्वरीषः कटाहश्च कटा
वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः ।
असितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनः । तिलातमी
समुद्रौ च क्रूटपायः प्रमर्दनः । महाचूर्णं सुचूर्णञ्च
तप्तलोहमयी शिला । पर्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमल
पर्वतौ । मूलविषान्वकूपश्च चारकूपश्च शोषणः । सुस-
खोदूषणं यन्त्रं शिलाश्कटलाञ्छनम् । तालपत्रासिग-
हनं महासकमण्डलम् । मस्योहनेऽङ्गभक्षश्च तप्तमूल-
मयोगुहः । बड्डदुःखं महादुःखं कश्मलं समलं स
तम् । हालाहलो विरूपश्च सुरूपश्च यमातुगः ।
एकपादोद्विपादश्च त्रिपादश्च चिचार्त्तिनः । अष्टाविंशति
रित्येते क्रमशः परिकीर्तिताः । एषां नामानुप-
व्येष्टं पञ्चपञ्चन नायकाः । रौरवादि अवीच्यन्तं

नरकाणां शतं स्मृतम् । चत्वारिंशत्समधिकं महा-
नरकमण्डलम् । एष पापाः विपच्यन्ते नराः कर्मा-
तुरुपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्मप्रचयाद्भृशम् ।
आ मलप्रचयात् यददग्नौ भूमास्ति धातवः । तथाऽऽ-
पापक्षयात् पापाः शोष्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयोः पाद-
योर्बाहू तप्तशङ्खलया नराः । महाहस्तापमारोप्य ल-
म्बान् यनकिङ्करैः । ततश्च सर्वयत्नेन क्षित्वा दोह्यन्ति
किङ्करैः । दोह्यन्त्यतिवेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम् ।
अलरीक्ष्यितामाशु लोहभारः समन्ततः । पादयो-
र्बध्यते तेषां यमदूर्तमहाबलैः । तेन भारेण महता
भ्रमभावेण दुःखिताः । ध्यायन्तः स्वानि कर्माणि तृष्णां
विभ्रान्ति निश्चलाः । कथाभिरग्निरवर्णाभिर्लोहितगर्भैः
सकण्टकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात्पापकारिणः ।
ततः क्षारेण दीप्तेन वज्रिणापि विशेषतः । समन्ततः
प्रलिप्यन्ते क्षताङ्गा जर्जरीकृताः । पुनर्विदार्य चाङ्गेषु
गिरसः प्रभृति क्रमात् । वार्त्ताकुवत् प्रमज्जन्ते तप्ततैल-
कटाहके । विष्ठाप्ये ततः कूपे कमीणां निचये तथा ।
मेदोऽसृक्पयपूर्यायां वाप्यां लिप्यन्ति ते पुनः ।
भक्ष्यन्ते क्षमिन्स्तीक्ष्णैर्लोहितगर्भैश्च वायसैः । श्वभि-
र्देशैर्कैर्वाघैर्व्याघ्रैश्च विह्वलभनैः । पच्यन्ते मांस-
वज्रापि तप्तप्राङ्गाराग्निषु । भिक्षाः शङ्केषु तीक्ष्णेषु
नराः पापेन कर्मणा । तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्म-
भिरात्मजैः । तिलवत् संप्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः ।
तुष्ट्यन्ते चातितप्तेषु लोहभाण्डेषुनेकधा । तैलपृथक्का-
टेषु सुतप्तेषु तथा पुनः । बड्डयः पायते जिह्वा
येऽसत्याप्रियवादिनः । सन्द्रेने सुदीप्तेन पपीहो-
रश्च पादतः । मिथ्यगमप्रवक्तृश्च जिह्वाभ्यास्यनि-
र्गतात् । जिह्वाहान् क्रोशविस्तार्यान्क्लृप्तीक्ष्णैश्च पा-
यते । निर्भत्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् ।
तेषां वज्रजलौकाभिस्तुल्यमापूर्य सीव्यते । ततः क्षा-
रेण दीप्तेन ताक्षणे तपुणा पुनः । द्रुतेनापूर्य
तेऽत्यर्थं तप्ततैलैश्च तप्यन्तम् । इतस्ततः पुनर्विह्वलं भ्रम-
मापूर्य हन्यते । विष्ठाभिः क्षमिन्श्चाभिः सोपानक्षुरणे-
नरैः । परिपूजन्ति चालुष्यं प्रदीप्तं लोहगाल्मलिम् ।
हन्यन्ते दृष्टदेहे च पुनर्भीमैर्महानखैः । दन्तुरेणाति
क्ष्णान् क्रकत्तेन बलायता । शिरःप्रभृति पृथ्यन्ते
घोरैः कर्मभिरात्मजैः । दृष्ट्यन्ते च स्वमांसानि प-
च्यन्ते शोणितं स्वकम् । अन्नपानं न दत्तं येऽर्थै-

नानुभोदितम् । इत्युक्तं संप्रपञ्चने जजेरोक्त्य सुहृदः ।
 अमिताभवनैर्वैरेन्द्रियान्ते खण्डखण्डयः । सूचोभि-
 भिसवर्षाङ्गास्तप्तमृतापरोपिताः । सञ्चाल्यमाना-
 विवशाः क्षिप्यन्ते न क्षियन्ति च । देहादुत्पाद्यते-
 मांसं भिद्यन्तेऽस्योनि सुहृदः । अतीवाकृष्यते तूष्णं यमदू-
 तेषलोत्कटैः । निरुच्छासे निरुच्छासास्तिष्ठन्ति नरके
 चिरम् । उच्छ्वसन्तः सदोच्छासे बालुकावटनादृताः ।
 रोरवे रोदमानाश्च पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महारौरव-
 पाङ्गाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । पङ्ग्राभास्य गुदे चाङ्गः
 पदे चोरसि मस्तके । निखन्यन्ते घनास्तोत्राणाः सुनप्रा-
 लोहयङ्कवः । सुतप्रबालकायाश्च प्रपाङ्गान्ते सुहृदः ।
 जातुपङ्के भयं तप्ते क्षिप्ताः क्रन्दन्ति विस्तरम् । तेन
 तेनैव रूपेण हसन्तो परदारिकास् । गाढमालिङ्ग्यते नारां
 ज्वलन्ती लोहनिर्मिताम् । पृथ्वीकाराश्च पुरुषाः प्रज्व-
 लन्तः समन्ततः । दुष्टारिणीं स्त्रियं गाढमालि-
 ङ्गन्तो वदन्ति च । किं प्रधावसि वेगेन न ते भोक्तोऽस्ति
 साध्यतम् । लङ्घितस्तो यथा भर्ता पापं भुङ्क्ते तथाऽ-
 धुना । लौहकुम्भे तथा क्षिप्ता सुपिधानैः शनः शनैः ।
 शृङ्गनिना प्रपच्यन्ते श्वपाकैरिव मानवाः । लोदन्य-
 दूखले साक्षाः प्रकृष्यन्ते शिलासु च । क्षिप्यन्ते चान्ध-
 क्रूपेषु दृश्यन्ते कृमिभिर्भयम् । कृमिभिर्भक्ष्यसर्वाङ्गाः शतशो
 जर्जरीकृताः । सुतीक्ष्णक्षारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम् ।
 महाज्वाले च नरके प्रापाः फुत्कारयन्ति च । इतस्ततश्च
 धावन्ति दह्यमानास्तदर्चिषा । एष्टे चानीय जङ्घे द्वे वि-
 न्यस्ते करयोः स्थिते । तयोर्मध्येन चाकृष्य बाहु-
 ष्ठेन गाढतः । बद्धा परस्परं सर्वं सुदृढं गाढ-
 रज्जुभिः । पिण्डबन्धं दृश्यन्ते भ्रमरास्तीक्ष्णलो-
 कजाः । मानिनां क्रोधिनाश्चैव तत्कारणाश्च दारुणा ।
 पिण्डबन्धसमा यास्या महाज्वाले च यातना ।
 रज्जुभिर्वीर्यताङ्गाश्च प्रलिप्ताः कर्दमेन च । करोष-
 तुषवङ्गो च पच्यन्ते च क्षियन्ति च । सूतीक्ष्णधारतो-
 येन कर्कशासु शिलासु च । आ पापसंज्ञयात् पापा
 पच्यन्ते चन्दनं यथा । शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः क-
 र्मिभिर्नराः । भक्ष्यन्ते तीक्ष्णवदनैरा देहप्रक्षयाङ्गुशम् ।
 कृमीणां निचये क्षिप्ताः पूतिषांसख राशिषु । तिष्ठन्त्यु-
 द्विम्बहृदयाः पर्वताभ्याश्च पीडिताः । सुतप्र-
 वज्जलेपेन शरीरमनुलिप्यते । अधोमुखोर्ध्वपादश्च धूताः
 लप्यन्ति वङ्गना । वदनान्तःप्रविन्यस्तं सुप्रतप्तमयो-

गुडम् । तेखाद्यन्ते पराधीना हन्यमानास्तु सुहृदः ।
 ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्गणान् । विद्ववायन्ति
 पापिषा नृपास्तत्र वसन्ति च । व्यायाभोदन्तेनाभ्यङ्गस्नान-
 मापानभोजनम् । क्रोडनं द्यूतमिद्युनमाचरन्ति वसन्ति
 च । ते बधैर्विविधैर्वैरेन्द्रियन्तादिपीडनैः । निर-
 याग्निषु पच्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम् । ये दृश्यन्ति
 गुरोर्निन्दां तेषां कर्णौ प्रपूर्यतः । अग्निपर्णैरयःफालं
 स्तप्तताच्चादिभिः कृतैः । तपुसीसारकूटाद्यैः क्षारेण
 जतना पुनः । सुतप्रतीक्ष्यतेनेन वज्जलेपेन चान्ततः ।
 क्रमादापूर्यतः कर्णौ नरकेषु च यातनाः । अनुक्रमेण
 सर्वेषु भवन्येते समन्ततः । सर्वेन्द्रियाणामथेवं
 क्रमात् पापेन यातनाः । भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरी-
 रेण कृतेन च । स्पर्शलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति पर-
 स्त्रियम् । तेषां त्वग्वाङ्मयर्णाभिः सूचोभिः पूर्यते
 भयम् । ततः क्षारादिभिः सर्वैः शरीरमनुलिप्यते ;
 यातनाश्च महाकटाः सर्वेषु नरकेषु च । गुरौ
 कुर्वन्ति शृङ्गोटौ क्रूरनेत्राश्च ये नराः । परदारिद्र्यं पश्यन्ति
 लब्ध्याः स्निग्धेन चेतसा । सूचोभिरग्निवर्णाभिस्तोषां
 नेत्रे प्रपूर्यतः । क्षाराद्यैश्च क्रमात् सर्वैर्देहे सर्वैश्च
 यातनाः । देवाग्निपुरुषप्राणामनिवेद्य च भुञ्जतः ।
 लौहकीलशतैस्तप्तैस्तज्जिह्वास्य प्रपूर्यते । ततः
 क्षारेण दीप्तेन तैलताच्चादिभिः क्रमात् । शरीरेषु
 महाघोराश्चिता नरकयातनाः । ये शिवारामपुष्पाणि
 लोभात् संस्पृश्या पाणिना । जिघृन्ति मूढमनसः शिर-
 सा धारयन्ति वा । आपूर्य च शिरस्तेषां सुतप्रतीक्ष-
 यङ्गुभिः । नासिका चातिबहुशक्ततः क्षारादिभिः
 पुनः । ये निन्दन्ति महात्मानमारारुध्य धर्मादेशकम् ।
 शिवभक्तांश्च ये मूढाः शिवधर्म्मं च शान्तम् । तेषा-
 मरसि कण्ठे च जिह्वायां दन्तसन्धिषु । तालुन्योष्ठे
 च नासायां मूर्ध्नि सर्वैर्द्विषसन्धिषु । अग्निवर्णाः सुत-
 प्राश्च लिशिषा लोहयङ्कवः । आपोथ्यन्ते सुबहुशः
 स्थानेष्वेतेषु सुहृदः । ततः क्षारेण तप्तेन तास्त्रेण
 लपुणा पुनः । तप्ततैलादिभिः सर्वैरापूर्यन्ते समन्ततः ।
 यातनाश्च महाचिता शरीरस्यापि सर्वतः । निःशेषं नर-
 केष्वेवं भवन्ति क्रमशः पुनः । ये शृङ्खलान्ति परद्रव्यं
 पङ्ग्रां विप्रं स्पृशन्ति च । शिवोपकरणं गाञ्च ज्ञानञ्च
 लिखितं क्वचित् । हस्तपादौ बनौ तेषामाचूर्यन्ते
 समन्ततः । क्षारताच्चादिभिस्तप्तैस्तदन्ते बहुशः पुनः ।

नरकेषु च सर्वेषु विचित्रा देहयातनाः । भवन्ति
 बहुधाः कटाः पाणिपादसङ्घट्टाः । शिवायतनपर्यन्ते
 शिवारामेषु कुलचित् । सङ्घट्टजनि ये पापाः
 पुरीषं मूलमेव वा । तेषां शिघ्रं सङ्घट्टं चूषयन्ते
 लोहसङ्घट्टैः । स्रुचोभिरग्निवर्णाभिजातवापूर्यते पुनः ।
 लोहदण्डस्य स्रुचान्निवर्णः सङ्घट्टकः । आपोयुते
 युदे तेषां यावन्मूर्ध्नि विनिर्गतः । ततः क्षारेण सहता
 ताक्ष्णेषु तपुषा पुनः । इतेनापूर्यते गाढं युदं शिघ्रञ्च
 देहिनाम् । मनः सर्वेन्द्रियाणाञ्च यथादुक्तं प्रव-
 र्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत् सङ्घट्टितम् ।
 धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति तृणवा । अतिथिञ्चाव-
 सन्त्यन्ते कालप्राप्तं गृहान्नमे । तेनैते वीरणैरञ्ज-
 नैस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तिस्तिष्ठन्त्यव-
 यतं नराः । हस्तपादललाटेषु कीलिता लोहयङ्कुभिः ।
 नित्यञ्च विवृतं वक्त्रं कीलकलयताडितम् । कर्मभिः
 प्राणिभिश्चोपलौहदण्डेषु वयसैः । उपद्रवैश्चैकविधैश्च ख-
 मन्तः प्रपोद्यते । जिह्वावेधनिबद्धाश्च संपीड्यन्ते भयं
 पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लोहभाराः सुवर्तुलाः ।
 शिघ्रे सङ्घट्टे तद्वत् लोहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते लम्बमानाश्च
 बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः स्वसांसृज्यतय तिलमाल-
 प्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां स्रुच्येषु तथ शोणितम् ।
 यदा निर्मासतां प्राप्ताः कालेन बहुला नराः । ततः
 क्षारेण दीप्तेन तच्छरीरं त्रिजिह्वते । क्लिप्त्यन्ते वर्षधाराभिः
 क्लिष्ट्यन्ते पुनः पुनः । शुष्काः शिथ्यन्ति तैलेन सुतेन
 समन्ततः । पच्यन्ति भूवो भूयोऽपि दूरस्थेन शनैः शनैः ।
 निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । भयं शुभु-
 लया पीडा कटा चातिपिपासया । अत्युच्चोनातिशीतेन
 पापानां क्षरणेन च । एवमाद्या महाबोरा यातनाः
 पापकर्मिणाम् । एकैकनरके श्रेयाः यतशोऽथ सङ्क्षयः ।
 प्रत्येकं यातनाशिलाः सर्वेषु नरकेषु च । कटा वर्षयते-
 नापि सर्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्बिधैर्वैरोरैः पाप्म-
 नानाः सकर्मभिः । ज्वलन्ते जैव पापिषा यावत् पापस्य
 न क्षयः । तत्राग्न्या यातनाः कटा विविधाः पापकारि-
 णाम् । महाबोरातिबोराश्च कल्याग्निवद्वयोपमाः ।
 सुखीव यातनाक्षूण्णं ज्वलन्ते नृदुचेतसः । ततस्ते-
 नात्र कथिताः पापा इत्यन्ति याः क्षयम् । इत्यभिल-
 क्खन्तार्थं यदुपलब्धं तया कृतम् । एकाकी दृष्टे तेन
 नात्र पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं

ध्रुवमात्मना । तत् किमातोपपातार्थं वृद्ध ! पापं कृतं
 त्वया । एवं कृतं पापमात्मनान् पृच्छन्ति ततः पुनः ।
 कियन्तं केन पापेन कालमत्तासते नराः । देवद्वय-
 विनायेन शुद्धोद्वादिर्कर्मभिः । क्रमात् सर्वेषु पच्यन्ते
 नरकेषु सहोत्थवात् । महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरके-
 ष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वैधैः ।
 महापातकिनः सर्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्दशमन्तर-
 कल्पान्तं विविधैर्वैधैः । उपपातकिनश्चापि तद्वत् यान्ति
 मानवाः । पापयैवेकद्वैष्ट कालश्चापि तथाविधम् ।
 तस्मात् पापं न कुर्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन
 हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः क्षयम् । बः करोति
 नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं
 तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु
 यरते । मन्वन्तरान्तं तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं
 क्लृप्ताः विगुह्याश्च सावशेषेण कर्मणा । ततः क्षितिं
 समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनाः । स्थावरा विविधाकारा-
 क्षृण्वगुल्मादिभेदतः । तत्राभूय दुःखानि जायन्ते कीट-
 योनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति
 पक्षिणः । संक्षिप्ताः पक्षिभावेन भवन्ति तृणजातिषु ।
 मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्योयोनि-
 सासाद्य पुनर्जायन्ति मातृषाः । एवं योनिषु सर्वासु
 परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद् यान्ति मातृष्यमति
 दुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मातृष्यं प्राप्यते पुण्यगौर-
 वात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां शुद्धावशात् ।
 मातृष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । इत्येवं साधये-
 देकं स नृपतयते चिरम् । देवासुराणां सर्वेषां मातृष्य-
 मतिदुर्लभम् । तत् संप्राप्य तथा कुर्वीत न गच्छेन्नरकं यथा ।
 स्वर्गोपवर्गलाभाय यदि नास्ति सङ्गठनः । सर्वस्य मूलं
 मातृष्यं तद्व्यवहारपाठय । धर्ममूलेन मातृष्यं लब्ध्वा
 सर्वार्थसाधकम् । यदि कामे न बल्लभे मूलं रत्नस्य
 बल्लभतः । मातृष्यत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् ।
 न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽप्यादत्तचेतनः । सर्वेषा-
 नेव देशानामयं देशः परः कृतः । इतः स्वर्गस्य
 मोक्षस्य यतः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं
 प्राप्य मातृष्यसम्भवम् । बः कुर्वीतात्मनः श्रेयसोनात्मा
 वसिष्ठचिरम् । भोगभूमिः कृततः स्वर्गः कर्मभूमिरयम्
 नता । इह यत् कियते कर्म स्वर्गे तदुपभुङ्कते । यावत्
 सुखशरीरस्त्वं तावद्धर्मं समाचर । अमुस्योभोदितोऽ-

अन्यैर्न किञ्चित् कर्तुमुत्सहः । अमुनेषु शरीरेषु भुवं
योग प्रसाधयेत् । भुवं तस्य परिच्छेदमभुवं नष्टमेव हि ।
आयुषः षण्णवत्यङ्गानि निपतन्ति तवापतः । अङ्गोरात्पाप-
देयेन किमर्थं नावबुध्यसे । यदा न ज्ञायते कृत्युः कदा कस्य
भविष्यति । आकाशिके हि मरणे हृतिं विन्देत् कदादा ।
परित्यज्य यथा सर्वमेकाकी यास्यसि भुवम् । न ददासि
तदा कक्षात् पापेयार्थमिदं धनम् । गृहीतदानपापेयाः
सुखं यानि महाध्वनि । अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः
पापेयरहितः पथि । येषां द्विजेन्द्र ! बाह्वित्री पूर्णा-
भाण्डस्य गच्छति । स्वर्गदेयस्य पुरतस्तेषां कामः पदेपदे ।
इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्यात् पापञ्च वर्जयेत् । पुण्येन
जाति देवत्वमपुण्यद्वारकं प्रजेत् । ये मनामपि देवेशं
प्रपन्नाः शरणं शिवम् । तेषां चोरं न पश्यन्ति
यमस्य वदनं नराः । किन्तु पापैर्महाघोरैः किञ्चि-
त्काळं शिवाश्रया । भवन्ति प्रेतराजानस्तोयान्ति
शिवं परम् । ते न लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवा-
म्बुजा । तस्माद्दिव्यैर्देवैर्लक्ष्मीश्वरे सततं बुधः । तस्मा-
द्वाङ्मविचारेण भवदोषविचारतः” ।

भाग. ५. २६ अ. । नरकभेदतत्त्वसूक्तोपन्याससूत्रेण
तेषां पापविशेषजन्यत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्मणां विपाका-
स्तामिच्छाद्यो नरका इति गम्यते । तत्र नरकविशेष-
स्वरूपनिदानमुक्तं यथा—

“अथ तांस्ते राक्षसान् रूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः ।
तामिक्षोऽभ्युतानिक्षो रौरवोऽमहारावः ४ कुम्भो-
पाकः ५ काकस्तृणमूर्धं अग्निपत्रवर्णः ७ शूकरस्तृणमूर्धं
अश्वत्थपः ८ कर्मभोजनः १० सन्ध्याः ११ तप्तशूलः १२
वज्रकण्टकशाल्मकीः १३ वैतरणीः १४ पूयोदः १५ प्राण-
वेधोः १६ विशसनः १७ आवाभण्डः १८ चारमेयादनम् १९
अकीचिः २० अजः पाण्डुः २१ इति । किञ्च चारकदर्भो २२
रजोगणभोजनः २३ शूकरप्रतोः २४ दन्धशूकः २५ अश्व-
निरोधनो २६ अश्वनिर्जनः २७ अश्वनीशूकः २८ इत्यष्टा-
विंशतिर्नरका विविधा यातनाभूयः । यस्तु परवि-
त्तापलक्षकत्वात्प्रपञ्चरति स हि काकपायवज्रो वज्रपु-
नैरतिभयानकौस्त्रामिक्षोऽनरके बडाविपाकते । अन्य-
यानि पापदण्डतादृशसर्वजनादिभिर्वातनाभिर्वात्मनामो
जन्तुर्यत्र कश्चिज्जमासादित एकदैव मूर्च्छामुपजाति
तामिक्षपावे । एवमेवाभ्युतानिक्षो जस्तु बाह्वित्री शुद्धं
दारादीशपशुक्लं यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्यो

वेदनया नष्टमतिर्गदहृष्टिश्च भवति । यथा वनस्थतिर्द्वि-
मानमूलकत्वाद्भ्युतानिक्षः २ तमुपदिशति । अस्मिन्
वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं क्लृप्तममेवा-
नुदिनं पुण्याति स तदिह विहाय स्वयमेव तदपुमेन रौर-
वे निपतति । ये त्विह यथैवास्तुना विहिंसिता जन्तवः
परत्र यमयातना उपगतं त एव शरवो भूत्वा तथा तमेव
हिंसन्ति तस्माद्रौरवम् शब्दत्वात् । शूरिरिति सर्पादतिशूर-
सत्वापदेशः । एवमेव महारावोऽयम् निपतितं पुण्यं
क्रव्यादा नाम शरवस्तं क्रव्येण जातयन्ति यः केवलं देह-
म्भरः । यस्मिन् वा उपः पशून् पक्षिणो वा प्राणत
उपरज्ययति । तमपकर्षणं शूरादैरपि मर्हतिममूल
यमानुचराः कुम्भोपाकोऽतत्प्रत्ये उपरज्ययन्ति । यस्मिन्
मृगभक्ष्यं काकस्तृणसंश्लेष्टनरके अयुतयोजनपरिमण्डले
तामिक्षये तन्ने अस्ते उपरज्यं कृत्वा दन्त्युर्काभ्यामभितम्यमाने
ऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानानन्वहः शरीर
आक्षो येते चेष्टते अतिवृत्ति परिधावति च यावन्ति
पशुरोमाणि तावद्वर्धयन्त्यस्य । यस्मिन् वै निजवेदपथा-
दनापदपमतः पापण्डितोपगतस्तमसिपत्रवर्णः ७ प्रवेष्ट्य
कथया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो-
भारैस्ताडयन्नासिपत्रैश्चिद्विमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति
परमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्महा
पापण्डितानुगमनफलं भुङ्क्ते । यस्मिन् वै राजा राजपुरुषो
वा अदण्डे दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं
स पापोयाज्ञरकेऽमूल शूकरमुखे ८ निपतति । तस्माति-
वज्रोर्निष्पद्यमाणावयवो यथैवेक्षुषण्ड आर्त्तक्षरेण स्त-
नवन् कश्चिन्मूर्च्छितः कश्चिज्जमुपगतो यथैवेकादशदोषा
उपबद्धाः । यस्मिन् वै भूतनामोऽनरकस्थितहस्तीनाम-
विविक्तपरम्परायां स्वयं शूरोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपर-
म्पराव्यवसायवति स परत्वात्पदेऽतदभिद्रोहेण निप-
तति । तत्र हासो तैस्त्वेष्टान्तिः पशुल्लग्नपक्षिशरोक्षपै-
र्भयकयूकान्तुकुलमज्जिकादिभिर्ये केचामिद्रुग्वाक्षैः सर्व-
तोऽभिद्रुक्षुमायस्त्वमसि विह्वलनिद्रानिर्वहिरलज्जावस्थानः
परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः । यस्मिन् वा अशं
विमज्जाम्नाति यत् किञ्चनोपनिर्मितपशुवज्रो वायस
संस्तुतः स परत्र कर्मभोजने । नरकाधने निपतति । तत्र
यतश्चक्रेभोजने कर्मिण्यस्ते कर्मिभूतः स्वयं कर्मिभिरिव
भक्ष्यमाणः कर्मभोजनो यावत्तदप्रसन्नप्रकृतादोऽनिर्बेशमा-
त्मानं जातयते । यस्मिन् वै स्त्रियेन बडाहा शिरस्परत्ना-

हीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तम-
मुत्र राजन् ! यमपुरुषा अयमस्यैरन्निपिण्डः सन्धैः११
स्त्वपि निष्कृषन्ति । यस्मिन् वा अयमस्यैरन्निपिण्डः सन्धैः११
वा पुरुषं बोधिमिच्छति । तावन्तु कथं वा तावन्त-
नाम्नाम् २२ सोऽयमस्य पुरुषमात्रिण्यन्ति । स्त्रियं च
पुरुषरूपया न्यून्यो । यस्मिन् वै सर्वाभिमनस्तममुत्र निर-
ये वर्त्तमानं वज्रकण्टकशाल्मली१२ नारोय निष्कृषन्ति ।
ये त्विह वै राजन्वा राजपुरुषा वा पापयन्ता धर्म्मसेतु-
भिन्दन्ति ते संपरेण वैतरण्यां १४ निपतन्ति भिक्षुमर्यादाः
तस्यां निरयपरिष्ठाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो
भक्ष्याणां आत्मना न विमुक्तमानाश्चासुभिरुह्यमानाः
स्वाधेन, कर्मपाकमनुत्तरानौ विष्णुमूलपूयशोधितकेयनखा-
स्थिमेदोसांसवशावाङ्मन्यमपतयन्ते । ये त्विह वै हृषली-
पतयोनयशौचाचारनियमास्त्यक्तज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ।
ते चापि प्रेत्य पूयविष्णुमूलकैश्चलाद्यापूर्णैः १५ निपतन्ति
तदेवातिबोभत्सितमन्त्रिणः । ये त्विह वै श्वगर्भपतयो
ब्राह्मणादयो कृगयाविहारा अतीर्थे च कृगा-
जिह्वन्ति । तानपि संपरेताङ्गव्यभूतान् यमपुरुषा इष्-
भिविध्यन्ति १६ । ये त्विह वै दान्तिका दन्तयन्त्रेषु
पशुन् विधसन्ति । तानसृष्टिस्तोके वैशसे १७ नरके पति-
ताक्षिरयपतयो यातयित्वा विधसन्ति । यस्मिन् वै सर्वथा
भार्यां हिजोरेतः पावयति कामभोहितः तं पापकृत्तमं
मूलरेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपायन्ति लालाभक्ष्ये
१८ । ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा घामान् सार्थान् वा
विलुप्यन्ति राजभटा वा तांश्चापि हि परेतान् यम-
दूतावज्जदंष्ट्राः श्वानः १९ सप्तवतानि विंशतिश्च सरभसं
खादन्ति । यस्मिन् वा अन्तः पदति साध्वे इव्यतिनि-
मये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमति २०
अधःशिरानिरवकाशे बोजनयतोऽप्रायाद् गिरिमुद्धः
संपात्यते । यत्र जलमिव स्थलमग्न्युष्टमवभासते
तदवीचिमत् तिलशो विधौ माधशरीरो न क्लियमाणः
पुनराप्येतो निपतति । यस्मिन् वै विप्रराजस्यो
वैश्योवा सोमपोषस्तृकजलं वा सुराः व्रतस्योऽपि वा
पिबति प्रसादतः तेषां निरयं मोतानाहुरवि यदाऽऽ-
क्रम्यस्ते वज्रिना ह्रवमाणं कार्ण्णायसं २१ निषिञ्चन्ति ।
अथ च यस्मिन् वा आत्मसंभावेन स्वयमचमो जन्मपयो
विद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बद्ध मन्थे च कृतक-
एव आरकईमे २२ निरयेवाक्किरा विपतिवोदुरन्त-

यातनाह्वयते । ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते
याश्च स्त्रियोऽपशुन् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पश्य
इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्तोगणाः शौनिका
इव सुधितनाऽवदायाऽऽकृष्यन्ति न्यन्ति च कृष्य-
माणा यथेह पुरुषादाः २३ । ये त्विह वा अनागसो-
ऽरग्ये घामे नाविशन्त्येवमन्तैरपन्नितानुपजिजीवि-
षून् छत्रादिषूप्रोतान् क्रोडनक्तवा यातयन्ति तेऽपि
च प्रेत्य यमयातनासु शृङ्गादिप्रोतात्मानः २४ क्षुत्तृड्यां
चाभिहताः कङ्कटादिभिश्च तस्तस्मिन्नुत्तुङ्गैराह्व्य-
माना आत्मकण्ठजलं खरन्ति । ये त्विह वै भूतास्य
इजयन्ति नरा उत्प्लवस्वभावा यथा दन्द्मृकास्तोऽपि
प्रेत्य नरके दन्द्मृकास्त्ये २५ निपतन्ति । यत्र नृप !
दन्द्मृकाः पञ्चसुखा वा उपसृज्य पश्यन्ति यथाविधे-
ययान् । ये त्विह वा अन्धावटकृन्तुगुहादिषु
भूतानि निरुन्वन्ति तथास्तु तेष्वेवोपवेष्टुं सगरेण
वज्रिना धूमेन निरुन्वन्ति २६ । यस्मिन् वा अतिधीन-
भ्यागतान् वा गृहपतिरसङ्गपगतमन्युर्दिधक्षुर्वि पापेन
चक्षुषा निरीयते तस्य चापि निरये पापहरेरुत्थिनी वज्र-
स्रग्दण्डप्रकण्डादयः प्रसङ्गोऽवकाशोऽनुपाटयन्ति २७ ।
यस्मिन् वा आदामितिरकृद्भूतिसिद्धिर्कर्मफलः
सर्वतोऽभिविद्यन्ती व्यविनाययिन्तिवा प्रविशुष्यमाण
हृदयवदनो निर्धृतिमनवमतोऽप्यहं इवाधेमभिरक्षति ।
स चापि प्रेत्य तद्वर्त्पदानोत्कर्षणसंरक्षणसमस्यहः
छत्रोमुखे २८ नरके निपतति । यत्र हं विसृष्टं पाप-
पहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायसा इव सर्वतोऽङ्गेषु
छत्रैः परिवर्यन्ति । एवंविधा नरका यमाकये सन्ति
यतयः तेन च सर्व एवाधर्मवर्त्मनो ये केचिदिहोदिता-
श्चावर्तयते ! पय्योयेण विविचिन्ति । तथैव धर्मानुवर्त्तन
इतरत् । इह तु पुनर्मये उभययोवाध्यां विचिन्ति”

भा० आहु० ७७ अ० शुभकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा-

“युधिष्ठिरोक्तिः । “कर्मणां शुभकर्मणां शुभानां भरत-
वर्धन ! । फलानि भरतमेव ! प्रभूहि परिपृच्छतः । भीष्म
उवाच । कुलं ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ! ।
रहस्यं ब्रह्मणीयानु तन्मन्त्रेषु युधिष्ठिर ! । या गतिः प्राप्यते
येन प्रेत्यभावे विरेक्षिता । येन येन शरीरेण बहुवृत्तकर्म
करोति यः । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुत्पद्यते ।
यस्यां ब्रह्मण्यस्यायां यत्करोति शुभाशुभम् । तस्यां
तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मजन्मनि । न नश्यति

कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह । ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं
 नर आत्मा तथैव च । अचुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च
 स्रज्जताम् । अतुद्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ।
 यो दद्यादपरिहितमन्नमध्वनि वर्त्तते । आन्तायाहट-
 प्रख्याय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थण्डिलेषु शयनानां
 षट्काणि शयनानि च । शीतवस्त्रसंवीते वासांश्चा-
 भरणानि च । वाहनानि च यानानि योगात्मनि
 तपोधने । अग्नीतुपशयानस्य राक्षः पौरुषमेव च ।
 रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति । आग्निव-
 प्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति । अवाक्किरास्तु
 यो जम्बेदुदवाचञ्च यो वसेत् । सततञ्चैकयायी यः
 स जम्भेतेष्टितां गतिम् । पाद्यभासनमेवाथ दीपमन्नं
 प्रतिभ्रयम् । दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ।
 वंरासनं शीतयथा शीतस्थानमुपागतः । अन्नयास्तस्य
 वै लोकाः सर्वकाममसाक्षया । धनं जम्भेते दानेन
 भौनेनाज्ञां विद्याम्यते ! । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण
 जीवितम् । रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमनुते ।
 फलमूलाशिनो राज्ञ्यं स्वर्गः पर्णाशिनं भवेत् ।
 प्रायोपवेशिनो राजान् ! सर्वत्र सुखमनुते । गवाक्षः
 शकदीपायां स्वर्गकामो हृणाशनः । स्त्रियस्त्रिवयं
 स्नात्वा वायुं पीत्वा ऋतुं लभेत् । स्वर्गं सत्वेन जम्भेते
 दीक्षया कुलसत्तमम् । सखिलायी भवेद्दुःखस्तु सदाग्निः
 संस्कृतो द्विजः । सतुःसाधयते राज्ञ्यं नाकपृष्ठमनायके ।
 उपवासञ्च दीक्षायां अभिषेकञ्च पार्थिव ! । जत्वा
 द्वादश वर्षाणि शीतस्थानाद्विनिष्यते । अधीत्य सर्ववेदान् वै
 सद्यो दुःखाद्विमुच्यते । मानसं हि चरन् धर्मं स्वर्ग-
 लोकसुपाश्रुते । या दुःखजा दुर्भूतिभिर्या न जीर्यति
 जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां हृणां त्यजतः
 सुखम् । यथा धेतुसङ्क्षेपे बन्धो विन्दति मातरम् ।
 एवं पूज्यं कृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति । अनोद्यमानानि
 यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकाष्ठं नातिवर्त्तन्ते तथा
 कर्म पुराकृतम् । जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति
 जीर्यतः । अक्षुःश्रोत्रे च जीर्यन्ते हृणैका न तु जीर्यन्ते ।
 येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति
 मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता । येन प्रीणात्प्राध्यायं
 तेन स्वात् ब्रह्म पूजितम् । सर्वे तस्मादृता धर्मा यस्मैते
 तत्र आहताः । अनहतास्तु यस्मैते सर्वास्तस्माकजाः
 क्रियाः” ।

तत्रैव दानविषये गतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चमयात्
 तद्वाक्यं नोक्तं भा० आनु० दानधर्मं दृश्यम् । भा०
 आनु० १११ अ० संसारचक्रप्रवृत्तिरुक्ता यथा—

“एकः प्रसूयते राज्ञ्यैक एकं दिनमिति । एकस्मिन्
 दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् । असहायः पिता माता
 तथा भ्राता सुतो सुहृः । चातिवस्त्रनिवर्गश्च भिन्नवर्ग-
 क्षयैव च । ऋतं शरीरसृष्ट्यश्च कारुण्योद्भवम् जनाः ।
 स्रहूर्त्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः । तैस्तस्मै
 शरीरसृष्टं धर्मं एकोऽनुगच्छति । तस्माद्भूमिः सहायश्च
 सेवितव्यः सदा नृभिः । प्राणो धर्मसमायुक्तो गच्छेत्
 स्वर्गं गतिं पराम् । तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकस्योपपद्यते ।
 तस्मान्मन्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः । धर्मं एको
 मनुष्यस्य सहायः पारलौकिकः । लोभान्मोहादहक्रोधा-
 द्वयाद्वाप्यबद्धतः । नरः करोत्यकार्यप्राणि परार्थे लोभमो-
 हितः । धर्मवार्धश्च कामश्च त्वितयं जीविते फलम् । एतच्च-
 भमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भग-
 वतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् । शरीरनिषेधं चातुं
 बुद्धिस्तु मम जायते । ऋतं शरीरं हि नृणां सृष्ट्यम-
 व्यक्ततां गतम् । अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनु-
 गच्छति । दृष्टस्तित्त्वाच । पृथिवी वायुराकाशमापो
 ज्योतिर्मनोऽन्तगः । बुद्धिरात्मा च संहिता धर्मं
 पश्यन्ति नित्यदा । प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षीभूता
 निशाऽग्निश्च । एतैश्च सृष्टं धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ।
 त्वगस्थिसांश्च शुक्रञ्च शोणितञ्च महामते ! । शरीरं
 पर्जन्यन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् । ततो धर्मस-
 मायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति
 शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किंभूयः
 श्रोतृमिच्छन्ति । ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
 इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते । युधिष्ठिर
 उवाच । तद्वर्णितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति । एतच्च
 चातुर्मिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? । दृष्टस्तित्त्वाच ।
 अक्षमन्त्रानि यद्देवाः शरीरस्था नरेन्द्र ! । पृथिवी वायु-
 राकाशमापो ज्योतिर्मनसाया । तत्तदृप्तेषु शुद्धात्मनः रेतः
 सम्पद्यते महत् । ततो गर्भः सम्भवति स्मेनात् स्त्रीपुंसयो-
 र्द्वयम् । एतस्ते सर्वेनसाख्यातं भूयः किं श्रोतृमिच्छन्ति ? ।
 युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते
 यथा । यथा जातस्तु पुत्रश्च प्रपद्यति तद्व्यवस्थाम् ।
 दृष्टस्तित्त्वाच । आसन्नमात्रः पुत्रश्चर्मभूतैरभिभूयते ।

विप्रशुक्तश्च तैर्भूतेः पुनर्यात्यपरां गतिम् । सर्वभूतस-
मायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति
शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्या किं भूयः
अतुमिच्छसि । युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांस-
सुखं ज्य तैश्च भूतैर्विजितः । जीवः स भगवन् ! कस्यः
सुखदुःखे समश्नुते । दृष्टस्मतिरुवाच । जीवः कर्मस-
मायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वभगन्तः । स्त्राणां पुष्पं समासाद्य
स्मृते कालेन भारत ! । यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषै-
र्व्यधन् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति । इह
लोके च स प्राणी जन्मम्रमृतिं पार्थिव ! । स्वकृतं कर्मैव भुङ्क्ते
धर्मस्य फलमाश्रितः । यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मम्रमृतिं
सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ।
अथान्तरा तु धर्मस्यापराधमस्यसेवते । सुखस्यानन्तरं
दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्मेण समायुक्तो
यमस्य विषयं गतः । मृदुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ
प्रजायते । कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते
शास्त्रे मेतिहासे च ऊर्ध्वसि । इह स्थानानि पुण्यानि
देवतुल्यानि भूपते ! । तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिभानि च
सर्वशः । यमस्य सदनं दिव्यं ब्रह्मलोकसमे गुणैः ।
इतः परं कर्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्मशब्दे १२११२० श
पुत्रे “कर्मभिन्नियतैर्वै” इत्यादयः “धर्मं कुत मनःसदा”
इत्यन्तं वाक्यं हरिश्चरणाकालेन प्रमादात् लिखितम् ।
तच्च भा० अतु० १११ अ० स्थो बोध्यम् । एवमधर्मशब्दे ८०१२२
दृष्टादौ मितः । दशितवाक्यादपि कर्मविपाकभेदोऽवधेयः ।
भुक्तावशिष्टकर्मिणां विपाकस्तु शातातपेन दर्शितो यथा
“प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते
भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां
चिह्नं तत्पापसूचितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति
पश्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिह्नं सप्रजन्मनि
जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसङ्ख्याम् ।
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यानि चोपक्रमैः शसम् । जपैः
सुराद्यैर्होमैर्दानैस्तेषां शमोभवेत् । पूजैर्जन्मकृतं पापं
नरकस्य परिलये । वाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः
शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहोपहृणी तथा । भूत-
लक्ष्म्यप्रसारकासा अतसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला
महाघातोऽल्तिनाशनम् । द्रव्यभादयोरोगा महापापोद्भवाः
मृत्युताः । जलोदरं यक्ष्मोहास्तृष्वरोगव्रणानि च ।

आसार्जोणज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलम्पहाः । रक्तार्बुदविम-
र्षाद्या उपपापोद्भवा गदाः । दण्डापतानकश्चित्तवपुः कम्प
विचञ्चिकाः । बलमीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसङ्ख्याः ।
अर्थत्याद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च
बह्वीरोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः । उच्यन्ते च निदा-
नानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्वे
स्यात्तदर्हस्यपातके । दद्यात् पापेषु पष्ठं कल्प्यं
व्याधिललाबलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च
कथ्यते । गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशाला च पर्यायिनी ।
उपदाने शुभोऽनङ्गान् शुक्राश्वरसकाञ्चनः । निवर्त्तनानि
भूदाने दश दद्याद् द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंश
दण्डं निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोवर्म्म दत्त्वा स्वर्गं
महोयते । सुवर्णयतनिष्कन्तु तदर्हार्हं प्रमाणतः । अश्व-
दाने षट्पञ्चमसं सोपस्कृतं दिशेत् । महिषीं माहिषे
दाने दद्यात् स्वर्णयुधान्विताम् । दद्याद्भजं महादाने
सुवर्णफलसंयुतम् । लवणं ख्याङ्गं पुष्पं प्रदद्याद्देव-
तार्चने । दद्याद्द्विजसङ्ख्याय सिराङ्गं द्विजभोजने ।
रुद्रं जपेद्भक्तपुष्पैः पूजयित्वा च तत्प्रसक्तम् । एकादश
जपेद्भद्रान् दशार्थं गुग्गुलुर्धृतैः । कृत्वाभिषेचनं कुर्या-
न्मन्त्रैरुपदेवतैः । शान्तिकं गणेशान्त्य सङ्गशान्ति-
कपूर्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषदिभितं
कृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् । दण-
पञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं
पूजां सङ्कल्प्य निजकाश्यया । धेनुं दद्याद्द्विजाति-
भ्योदक्षिणाञ्चापि शक्तिः । अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्राल-
ङ्करणे द्विजान् । याचेद्दण्डप्रणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।
तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनस्तान्
परिपूर्णाथानर्चयेद्द्विधविद्भुजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्या-
रनुज्ञां व्रतकारिणे । जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञ-
कर्मणि । सर्वं भवति निष्कृद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व-
देवस्य विद्या न तदहनमन्यथा । उपवासे व्रतश्चैव स्थानं
तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्पन्नं तस्य
तत्फलम् । सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य गिरसा धार्यमग्निदोषफलं लभेत् । ब्राह्मणा-
जङ्गमं तीर्थे निर्जलं साव्यकामिकम् । तेषां वाक्योद-
कैर्नैव शुद्धानि मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञानमिप्राप्य
प्रगृह्य च तथार्थिणः । पूजयित्वा द्विजान् शक्या भुञ्जीत

सह बन्धुभिः" शातातपीये कर्मविपाके ? अध्याये ।
 "ब्रह्महा नरकस्थाने पाण्डुकुशः प्रजायते । प्राय-
 श्चित्तं प्रकुर्वीत स तत्पातकगान्धे । चत्वारः कलसाः
 कार्याः पञ्चरत्नसमन्विताः । पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितव-
 स्त्रेण संयुताः । अश्वम्यानादिष्टद्वयुक्तास्त्रीर्योदकसुप्र-
 रिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः ।
 सर्वोपधिममायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिनं द्विजैः । रौप्य-
 मण्डलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं
 ब्रह्माण्डं चतुर्मुखम् । पलाङ्गोद्गममाणेन सुवर्णेन
 विनिर्मितम् । अर्चयेत् पुरुषस्त्रेण त्रिकालं प्रति-
 वासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः सुपुष्पैर्यथाविधि ।
 पर्वादिकुम्भेषु ततोब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः । पठेयुः
 स्वस्ववर्णो कर्मदेवप्रभृतीन् यज्ञैः । दशां-
 गेन ततोहोमोपहृशान्तिपुरःसरम् । मध्यकुम्भे विधात-
 व्योष्टवाक्स्तिलहेमभिः । द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य
 द्विजपुङ्गवः । तत्र पठेत् यजमानसमिपिष्टेयथाविधि ।
 ततोदद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् । ब्राह्मणे-
 भ्यस्तथा देयमाचार्याय निवेदयेत् । आदिस्त्रावसोरुद्रादिषु
 देवामरुद्राणां । प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदा-
 रणम् । इत्युदीर्य सुहृन्मत्स्या तमाचार्यां क्षमापयेत् ।
 एवंविधाने विहिते श्वेतकुशी विशुध्यति । कुशी गोबध-
 नकारी स्थाप्यरक्तान्तेऽस्य निष्कृतिः । स्थापयेद्दृष्टमेकन्तु
 पूर्वोक्तद्रव्यसंयुतम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाभ्वरा-
 न्वितम् । रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् ।
 तान्नपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन परितम् । तस्योपरि न्यसे-
 देवं हेमनिष्कमयं यमम् । यजेत् पुरुषस्त्रेण पापं मे
 श्चाप्यतामिति । सामपारायणं (सामगानम्) कुर्यात् कलसे
 तत्र सामवित् । दशांशं सर्षपैर्कुत्वा पावमान्यभिषेचने ।
 विहिते धर्मराजानमाचार्याय निवेदयेत् । यमोऽपि
 महिषाकटोदण्डपारिणर्भयावहः । दक्षिणाशापतिर्होमस
 पापं व्यपोहतु । इत्युच्चार्य विस्त्रुज्जेन मासं तद्वृत्ति-
 माचरेत् । ब्रह्मगोबधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ।
 पितृहा चेतनाहीनोमातृहाभ्यः प्रजायते । नरकान्ते
 प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्वीत
 त्रिंशच्चैव विधानतः । व्रतान्ते कारयेन्नावं सौवर्ण-
 पलसम्पिताम् । कुम्भं रौप्यमयञ्चैव तान्नपात्राणि
 पर्ववत् । निष्कहेन्ना तु कर्त्तव्योदेवः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
 पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः । नावं द्विजाय

तं दद्यात् सर्वोपस्कारसंयुताम् । वासुदेवः जगन्नाथः
 सर्वभूताशयस्थितः । पातकार्थवसन्तं मां तारय प्रणता-
 र्त्तिं हतुम् । इत्युदीर्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् ।
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्योदक्षिणां ददेत् । स्वस्व-
 घातो तु बधिरोनरकान्ते प्रजायते । मृकोभ्रातृबधे चैव
 तस्यैवं निष्कृतिः स्रुता । सोऽपि पापविशुद्धार्थं चरेन्ना-
 न्दायणव्रतम् । व्रतान्ते पुच्छकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् ।
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य ब्रह्मणां तां विसर्जयेत् । स्वर-
 स्वति । जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ! दुष्कर्मकरणात्
 पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! बालघातो च पुरु-
 पोन्मृतवत्सः प्रजायते । ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन
 शुद्धये । श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।
 महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि । पण्डितैकादशैरुद-
 रुद्रः समभिधीयते । रुद्रैस्तैकादशभिर्महारुद्रः प्रकी-
 र्त्तितः । एकादशभिरितैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुह-
 याच्च दशांशेन दूर्वयायुतसंख्यया । एकादश स्वर्ण-
 निष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पलाय्यैकादश तथा
 दद्याद्दत्तानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजे-
 भ्योदक्षिणां दिशेत् । स्नापयेद्दम्पतीः पश्चान्नन्तैर्वैष्ण-
 वैस्तैः । व्याचार्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्कारणानि च ;
 गोत्वहा पुरुषः कुशी निर्वंशसोप्रजायते । स च पाप-
 विशुद्धार्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् । व्रतान्ते मेदिनीं दत्त्वा
 गृह्णयादथ भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्यान्
 रोपयेद्दश । दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् ।
 राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभू-
 हिरण्यमिष्टाक्षजलवस्त्रप्रदानतः । हतधेनुप्रदानेन तिल-
 धेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशम्यति ।
 रक्तावुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः । प्राजाप-
 त्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतान-
 कयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः । प्राजापत्यं सप्तञ्चैव दद्या-
 जेनुं सदक्षिणाम् । कारूणाञ्च बधे चैव क्लृप्तभावः
 प्रजायते । तेन तत्पापशुद्धार्थं दातव्योदृष्टमः सितः ।
 सर्वकार्यैर्वसिष्ठाद्यौगजघातो भवेन्नरः । प्रासादं कार-
 यित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रन्तु
 मन्त्री लक्ष्मिन्तं जपेत् । कलत्रशाकैः पुष्पैश्च गण-
 शान्तिपुरःसरम् । उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विक-
 तस्वरः । स तत्पापविशुद्धार्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् ।
 अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । शतं पलाङ्कि

दद्याच्च चन्दनान्यधनुस्तथे । सहिषीघातने चैव क्षण-
गुल्मः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजा-
यते । निष्कत्वयस्य प्रकृतिं संप्रदद्याद्भिरणसवीम् ।
तरुौ निहते चैव जायते केकरेलणः । दद्याद्रल-
मयीं धेनुं स तत्पातकगान्धये । शूकरे निहते
चैव दन्तरोजायते नरः । स दद्यात् विशुद्धार्थं
धृतकुम्भं सदन्निष्ठम् । हरिणे निहते खड्गः शृगले
तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः ।
अजाभिघातने चैव अधिकाङ्कः प्रजायते । अजा तेन
प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उरभ्रे निहते चैव
पाण्डुरोगः प्रजायते । कसूरिकापलं दद्याद्वाङ्मणाय
विशुद्धये । माजरे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते ।
परावतं स सौवर्णं पटद्याच्चिष्कमात्रकम् । शुकशारि-
कयोर्घाते नरः स्वलिप्तवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं
दद्यात् स विप्राय सदन्निष्ठम् । वक्रघाते दीर्घनसोदद्याङ्गं
धवलप्रभम् । काकघाते कर्णहीनोदद्याङ्गमसितप्रभम् ।
हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे ससदाहृता । तद-
र्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुकृताम् । २ अ०
“सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्त तारकम् । शर्क-
रायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । लपित्वा
तु महावृद्धं दशगं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः
कर्त्तव्योमन्त्रैर्वैष्णवैः । मद्यपोग्नपित्तो स्यात् स
दद्यात् सर्पिषोघटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं
विशुद्धये । अमलमज्जणे चैव जायते क्षमिलोदरः ।
यथावत्तेन शुद्धार्थसुषोष्ं भीष्मपञ्चकम् । उदक्या-
वीक्षितं भुक्त्वा जायते क्षमिलोदरः । गोमूत्रयावका-
हारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । भुक्त्वा चासृग्मसंस्पृष्टं
जायते क्षमिलोदरः । तिरात्रं ससुषोषाय स तत्-
पापात् प्रमुच्यते । पराक्षविप्रकरणादजीर्णमभिजायते ।
लक्ष्मणं स कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दो-
टराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदम्बदः । प्राजापत्यत्रयं
कुर्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् । विषदः स्याच्छर्दिरोगी
दद्याद्दश पयस्विनीः । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽ-
श्वदानं समाचरेत् । पिशुनोनरकस्थाने जायते श्वास-
काशवान् । घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसन्निभम् ।
धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । अक्षकूर्च-
मयीं धेनुं दद्याद्वाञ्च सदन्निष्ठम् । शूली परोपता-
पेन जायते तत्प्रमोचनं । सोऽश्वदानं प्रकुर्वीत तथा

वृद्धं जपेक्षरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान्
भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ।
सुरालये जले वापि शङ्कन्मूलं करोति यः । गुदरो-
गोभवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्चनेनैव
गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकैव श्वाभ्यां गुदजा-
रुजः । गर्भपातनजा रोगा यक्ष्मणीहजलोदराः । तेषां
प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं कृतम् । एतेषु दद्या-
द्दिप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णकृष्यताम्राणां पलत्रय-
समान्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारो च च प्रतिष्ठः प्रजायते ।
संवत्सरत्रयं सिद्धेदश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहये-
त्तमश्वत्थं स्वर्गहोत्रविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं
विघ्नराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खरिडतः स्यात् स वै
दद्याद्द्विजातये । रुध्रं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसम-
न्वितम् । खड्गाटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सका-
ञ्चनाम् । परोपहासकृत काणः स गां दद्यात् समौक्ति-
काम् । सभायां पलपती च जायते पलघातवान् ।
निष्कत्वयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्णिनाम्” ३ अ० ।
“कुनखी नरकस्थाने जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्ण-
शतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् । औडम्बरी ताम्र-
चौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वा ताम्रं
पलशतं दिशेत् । कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसम-
न्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये । रीति-
हृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं
दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् । सुक्ताहारी च पुरुषो जायते
पिङ्गमूर्धजः । सुक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ।
त्वपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य
दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं तप्तम् । सोमहारी च
पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्-
घृतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बद्ध-
मूलकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि ।
दधिचौर्येण पुरुषो जायते मद्धान् यतः । दधिधेनुः
प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषो जायते
नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुञ्च ससुषोष्य द्विजातये । इक्षो-
विकारहारी च भवेदुदरगुल्मान् । गुडधेनुः पदातव्या
तेन तद्दोषशान्तये । लोहहारी च पुरुषः कर्षुराङ्गः
प्रजायते । लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ।
तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्डूदिपीडितः । उपोष्य स
तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमालहहरणाञ्चैव दन्त-

हानः प्रजायते । स दद्यादश्विनौ हेमनिष्कद्वयविनि-
र्मितौ । पक्काहरणाञ्चैव जिह्वारोगः प्रजायते ।
गायत्र्याः स जपेक्ष्णं दगां जड्यातिलैः । फलहारी
च पुरुषोजायते व्रणितार्जुनैः । नानाफलानामयुतं स
दद्याच्च द्विजन्त्रे । ताम्बूलहरणाञ्चैव श्वेतौषः
संप्रजायते । सदक्षिणं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य द्वयं वरम् ।
शकहारी च पुरुषोजायते नाललोवनः । ब्राह्मणाय
प्रदद्याद् महानीलमणिद्वयम् । कन्दमूलस्य हरणा-
ञ्चैव पाणिः प्रजायते । देशतायतनं कार्यसुदानं तेन
शक्तिः । सौगन्धिकस्य हरणाद् गन्धार्जुः प्रजायते ।
स लक्ष्मिकं पद्मानां जड्याज्जातवेदसि । दारुहारी
च पुरुषः खिलपाणिः प्रजायते । स दद्याद्विद्रुमशृङ्गा
काशीरजःफलद्वयम् । विद्यापुस्तकहारी च किल रुक्मः
प्रजायते । न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय
सदक्षिणम् । वस्त्रहारी भवेत् कुण्डो संप्रदद्यात्
प्रजापतिम् । हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रदुग्धं द्विजातये ।
कर्णाहारी लोभशः स्यात् स दद्यात् कम्बुलान्वितम् ।
स्वर्गनिष्कमितं हेमवर्जं दद्याद्विजातये । पट्टसूत्रस्य
हरणाद्विलोमा जायते नरः । तेन धेनुः प्रदातव्या
विशुद्धं द्विजन्त्रे । औषधस्यापहरणे स्त्रीवार्त्तः
प्रजायते । स्त्रीयार्घः प्रदातव्योमासं देवश्च काञ्चनम् ।
रक्तवस्त्रप्रबालादिहारी स्याद्रक्तवतवान् । सर्वस्वो
महिषो दद्यान्मणिगणसमन्वितम् । विप्रत्वापहारी
चायनपत्न्यः प्रजायते । तेन कार्यं विशुद्धं महा-
रुद्रजपादिकम् । नृवत्सोदितः सर्वोविधिरत्र विधीयते ।
दगां गह्वोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि । देवस्य
हरणाञ्चैव जायते विधिवज्जरः । ज्वरोमहाज्वरश्चैव
रौद्रो वैष्णव एव च । ज्वरो रौद्रं जपेत् कण्ठे महारुद्रं
महाज्वरे । अतिरुद्रं जपेद् रौद्रं वैष्णवे तद्द्वयं जपेत् ।
नानाविधद्रव्यचौरोजायते यद्विष्णोयुतः । तेनाक्षोदकव-
स्त्राणि हेम देयश्च शक्तिः ॥ ४७ ॥ मातृगामी भवेद्दयस्तु
लिङ्गं तस्य विनश्यति । चाण्डालीगमने चैव हीनकोषः
प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भसुतरनोन्यसेत्
क्षणवस्त्रसमाच्छन्नं क्षणमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि-
न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन
निर्मितं नरवाहनम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्व-
रूपम् । अथर्ववेदविह्वलोत्थायर्वाणं समाचरेत् ।
सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिस्त्रिंशया । दद्याद्विप्राय

संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । निधीनामधिपोदेवः
शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम
पापं व्यपोहति । इमं मन्त्रं सप्तचार्यं आचार्याय
यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोषे लिङ्गनाभे विशुद्धम् ।
गुरुज्याभिगमनान्मूलकुक्षः प्रजायते । तेनापि निष्कृतिः
कार्या शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चि-
मायां शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभू-
षितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् ।
सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं यादसाम्प्रतिम् । यजेत्
पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् । सामविद्ब्राह्मणस्तत्र
सामवेदं समाचरेत् । सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशति-
स्त्रिंशया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
यादसामधिपोदेवो विश्वेषामपि पावनः । स साराब्जौ
कर्मधारां वरुणः पावनोऽस्तु मे । इमं मन्त्रं सप्त-
चार्यं आचार्याय यथाविधि । दद्याद्देवमलङ्कृत्य मूल-
कुक्षप्रधानये । खसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ।
भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं
पूज्यतः कलसं न्यसेत् । पातवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाल्य-
विभूषितम् । तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् ।
सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं वज्रधारिणम् । यजेत्
पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् । यजुर्वेदं तत्र साम
वद्वेदश्च समाचरेत् । सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदश-
केन तु । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
देवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिकेतनः । यतयज्ञः
महस्त्राजः पापं मम निजलतु । इमं मन्त्रं सप्तचार्यं
आचार्याय यथाविधि । दद्याद्देवं सहस्त्राक्षं स पाप-
स्यापनुत्तये । आहमार्थाभिगमनाङ्गलकुष्ठं प्रजायते ।
स्वधूगमने चैव क्षणकुष्ठं प्रजायते । तेन कार्यं विशु-
द्धार्थं प्रागुक्तस्याहमेव हि । दशंगहोमः सर्वत्र एतातैः
क्रियते तिलैः । यदगम्याभिगमनाज्जायते ध्रुवमण्डलम् ।
कृत्वा लोहमयो धेनुं तिलषाट्प्रमाणतः । कापीसभार-
संयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकां । दद्याद्विप्राय विधि-
वदिमं मन्त्रमुदाचरेत् । सुरमा वैष्णवी माता मम पापं
व्यपोहति । तपस्विनासङ्गमने जायते चाक्षरंगदी । स तु
पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । दद्याद्विप्राय
विद्रुमे मधुधेनुं यथोदिताम् । तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन
समन्वितम् । पितृभूषभगमनाह्विणां शत्रुणी भवेत् ।
तेनापि निष्कृतिः कार्या अजादानेन शक्तिः । मातु-

कात्यान्तु गमने षष्ठकुञ्जः प्रजायते । कल्याणजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृषूत्रभिगमने वामाङ्गे व्रणं वान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सस्यग्दान-प्रदानतः । भूतभार्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्धार्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोवस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्द्री । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषोदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्य्याद्याच्छ्रद्धा च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तङ्क । स पातकविशुद्धार्थं प्राजापत्य-द्वयञ्चरेत् । सजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्धार्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च गमने भूत्वाघातः प्रजायते । तिक्तपातद्वयञ्चैव दद्या-दात्मविशुद्ध्ये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुद-स्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्यात् शिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान् न संशयः । स्त्रीणांमपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अश्व-शृकरशृङ्गादि क्षमिन्शकटेन च । भृग्वग्निवान्मथस्त्राश्रम-विषोद्धन्यजनलैर्भूताः । व्याघ्राह्मिजगभूपालचौरवैरिष्टका-हताः । दध्नतल्पभृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विस्मृचिकाक्षकमलदवातीसारतोभृताः । शाकिन्यादिप-र्हैर्पक्षा विद्युत्पातहताश्च ये । असृष्ट्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चविंशत्प्रकारैश्च नाश्र-यन्ति गतिं भृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त-योलेपभुजस्तथा । ततोनान्द्रीक्ष्णाः प्रोक्तास्त्रयोऽप्यश्वसृक्षा-स्तथः । द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्तिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ति नाशयन्ति ते । दश-व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यथो क्रमात् । द्वादशास्त्रादिनि-हता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिनिहताभ्रन्ति दशस्र-द्वादशस्त्रपि । वर्षैकबालकं कुर्याद्वनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च । विषदस्यैव सर्पेण गजेन नष्टदुष्टकृत् । राज्ञा राजकुमारभ्रशौरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्तभेदी च वकटचर्त्तृक्षेण तु । गुरुघातो च शय्यायां मत्सरी शौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः । नरोविहन्यते-ऽरस्ये शृकरेण च पाशिकः । क्षमिभिः क्षत्रवासाश्च क्षमिणा यो निहन्तः । शृङ्गिणा शङ्करद्रोही शकटेन च सूचकः । भृगुणा भेदिनोचौरवर्जिता यज्ञहानि-

कृत् । दत्तेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः ।
 अश्रुना द्विजनिन्दाकविषेण कुमतिप्रदः । उद्धव्येन
 हंसः स्यात् सेतुमंदो जलेन तः । कुमेण राज-
 दत्तिहृदतोषारेण लौहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च स्त्रियते
 सदर्पकार्यकारकः । अनध्यायेऽप्यधीयानो स्त्रियते विद्युता
 तथा । अस्त्रशृङ्गशर्षङ्गी च वान्तमान्त्रिण्य शास्त्रहृत् ।
 पतितोमदविक्रितानपत्योद्विजवस्त्रहृत् । अथ तेषां क्रमे-
 णैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेन्निष्कमात्मन्तु पुरुषं
 प्रेतकृपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थि-
 तम् । पिष्टैः कण्ठतिलैः कुर्यात् पिण्डं प्रत्यप्रमा-
 णतः । मध्वान्मृगशर्करायुक्तं स्पर्शकण्डलसंयुतम् । अका-
 लमूलं कलशं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कण्ठवस्त्रसमाच्छन्नं
 सर्वार्घधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेदेषं पात्रं धान्य-
 फलेद्युतम् । सप्रधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं
 न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतकृपिणम् ।
 कुर्यात् पुरुषच्छक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च
 जपेद्भुङ्क्ते कलसे तत्र वेदवित् । यमच्छक्तेन कुर्यात्
 यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याचैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्म-
 विशुद्धये । गृहशान्तिकपूर्वञ्च दशांशं जुहुयात्तिलैः ।
 अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात्
 पितृतोषेण पिण्डं मन्त्रसुदीरयेत् । इमं तिलमयं
 पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय
 यः पीडुं कुरुते मम । सजलान् कण्ठकलसांकि-
 तपात्रसमन्वितान् । द्वादश प्रेतसुहृद्भ्यः दद्यादेकञ्च
 विष्णवे । ततोऽभिषेद्धेदाचार्याद्यैर्मती कलसोदकैः ।
 शुचिर्वरायुधधरोमन्त्रैर्वैरुणदैवतैः । यजमानस्ततोद-
 द्यादाचार्याय स दक्षिणाम् । ततो नारायणबलिः कर्त्तव्यः
 शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरणतीनामुदाहृतः ।
 विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयव्याघ्रादिनिहृतेषुपि । व्याघ्रेण
 निहृते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नाग-
 बलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्निष्कमितं हेम-
 गजं दद्याद्भुङ्क्ते । राज्ञा विनिहृते दद्यात् पुरु-
 षन्तु हरिणस्यम् । चौर्येण निहृते धेनुं वैरिणा
 निहृते हृषम् । हृकेण निहृते दद्याद् यथाशक्ति च
 काञ्चनम् । शय्याभृते प्रदातव्या शय्या तृतीयसम-
 न्विता । निष्कमात्मसुवर्णस्य विष्णुना समर्पिता ।
 शौचहीने भृते चैव द्विनिष्कसर्पजं हरिम् । संस्कार-
 हीने च भृते कुमारञ्च विवाहयेत् । शुना भृते च

निजपं स्थापयेत्तज्जगत्तितः । श्रूयते हतं दद्यान्म-
हिषं दक्षिणान्वितम् । कर्मभिश्च नृते दद्याद्गोधूमात्रं
हिजातये । शृङ्गणा च हते दद्याद्दृषमं वस्त्रसंयुतम् ।
शकटेन नृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । शृगुपाते
नृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम् । अग्निना निहते
दद्यादुपानहं स्वयङ्गितः । दत्तेन निहते चैव कर्त्तव्या
सटने सभा ! शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणा-
न्विताम् । अश्वना निहते दद्यात् सप्तसां गां पय-
स्विनीम् । विषेण च नृते दद्यान्नेदिनीं चेत-
संयुताम् । उद्धमननृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् ।
नृते जलेन वरुणं हैमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् । वृक्षं वृक्षहते
दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतीसारमृते लक्षं गायत्र्याः
संयतो जपेत् । शाकिन्यादिनृते चैव जपेद्दण्डं यथोचितम् ।
विद्युता निहते चैव विद्यादानं समाचरेत् । व्यसर्षे च नृते
कार्यं वेदपारायणं तथा । सक्कास्तपुस्तकं दद्याद्धान-
मान्त्रित्वं संस्थिते । पातित्येन नृते कुर्यात् प्राजापत्यानि
षोडश । नृते चापत्यरहिते लच्छाणां नवतिञ्चरेत् ।
निष्कल्यमितं स्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते । कपिना
निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्मितम् । विस्त्रचिकानृते
स्वाद भोजयेच्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या
कण्ठेऽजकबले नृते । केशरोगनृते चापि अष्टौ लच्छान्
समाचरेत् । एवं हते विधाने तु विद्यात्तदौर्ह-
देहिक्म् । ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पितरस्तपितास्तथा ।
दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आशुरारोग्यसम्पदः” ई० ।
शृगुभारतसंवादे रोगादिद्विषयकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
सर्वशेषः “वातपित्तादिभिर्दोषैर्दुत्पन्नं प्रशस्यति । अगदेन
सुवैद्येन कर्मजं नोपशस्यति । तस्मात् कर्म परि-
ज्ञाय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्मुक्तो
भोगीव कञ्चुकोष्णितः । भवतोह पवित्रोऽपि भनुजो
निरूपद्रवः । निशम्य तस्य तदुवाक्यं प्रणम्य स महा-
मतिः । कृतकर्मोपशमनं विस्तरेण महामते । वदस्व
सुनिशादूँ ! नान्यो वक्ता त्वया विना । सुनिरुवाच ।
धर्माधर्मसमायुक्ता लोभमोहसमावृताः । भवन्ति
मानवाः सर्वे विष्णुमायावशुगुण्डिताः । स्वकर्म-
वशमासाद्य पतन्ति निरये नराः । ततो जन्म समा-
साद्य व्याधिं कर्मानुरूपतः । अवाप्य परितप्यन्ति पीडा-
मानाः समन्ततः । देवद्वयविनाशेन गुरुद्रोहादि
कर्मभिः । क्रमात् सर्वेषु पच्यन्ते नरकेष्वा मही-

क्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्वह ।
आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्गदैः । उप-
पातकिनश्चापि तदर्द्धमिह मानवाः । शेषैः पापैस्तद-
र्द्धञ्च कालं प्राप्य विशेषतः । अथाधःपततां पुंसा-
मधर्मः परिकीर्तितः । नरकाब्धौ महाघोरे पतनात्
पापमुच्यते । तस्मात् पापेषु दुःखानि तीव्राणि
सुबहून्यपि । तस्मात् पापं न कर्त्तव्यमात्मपीडाकरं
यतः । कर्मानुसारि नरकं भुक्ताशेषं व्रजन्ति
वै । भूमौ वृक्षलताशुल्मपशुपक्षिस्तृगादिभिः ।
प्रत्यक्षं नरकं भुक्ता मानुषत्वं प्रपद्य च । तद्ग्राधि-
लक्षणं सर्वं संप्राप्य परितप्यते । पूर्वजन्मकृतं
पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्यं मन्त्र-
दानार्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्यात्
कर्म किञ्चन । अनिस्तोर्धर्ममघं नित्यं वर्द्धते दिगुणं पुनः ।
देवद्वयं द्विजप्राप्तं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्त्वियः । द्रोह
एषां न कर्त्तव्यस्त्वधोगतिभयात् सदा । स्वर्ग-
स्तेयो गुरोः शय्यायायी मदास्य भोजकः । ब्रह्महापि
च तेषां वै संसर्गो चापि पञ्चमः । गर्भपातकरः
षष्ठः कन्यादूषी च सप्तमः । स्त्रीबालघातकश्चापि
नवमो न्यासकृत्तथा । विश्वासघातकश्चैव दशमः
परिकीर्तितः । एते दशविधा घोरान्तदन्त्य उपपा-
तकाः । यत् पापं ब्रह्महत्याया दिगुणं गर्भपातने ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देहत्यागो विधीयते । कृतदोष-
सहस्राणां योषिद्विजतपस्विनाम् । न बधो नाङ्ग-
विच्छेदो देशत्यागो विधीयते । नैते दण्ड्या
महीभर्तुर्यमस्य विषयकृताः । दण्डयन् दोषमाप्नोति
तस्माद्राजा परित्यजेत् । यथापराधतो राजा शास्त्रा
भवति शास्त्रतः । न तस्य कुरुते शक्तिं यमोमर्त्येषु
शासिता । अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति
ये । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते ।
तस्मादिदं वक्तव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः । ये विप्राश्च-
नमन्ति नैव च गुरुं ये चाप्य कर्मोष्णिता, ये शास्त्रोक्त
विवर्जिता जनपदानां तापकाः पापिनः । ये दैद्यान्
गणकान् पहांसु सुहृदः सन्मार्गान् ये सदा, निन्दन्त्येव
महापदं गदमयं विन्दन्ति ते दुःखिताः । ये नमन्ति-
द्विजतीर्थमादरादौषधश्च भिषजः प्रतिक्षणम् । इष्टमन्त्र-
मन्त्रदानजं फलं ते भवन्ति निरुजो निरापदः । व्याधे-
र्यदा गदविखण्डनभेषजादौर्दोषो न याति यमनं

सुकृतप्रयोगः । तं पूर्वजन्मजनितं तु विमृश्य सम्यक्
कार्या सभा तदुपदिष्टयथोक्तशान्तिः” १ अ० ।

२ नपुंसकता “साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्वैहिषकृता ।
तेन दोषेण राजेन्द्र ! नपुंसकमनुगच्छति । मूष्कच्छेदन-
कृत्यस्तु सोऽपि पण्डितमश्नुते । रजस्वलाम् स्थितां
भार्यां सन्निधौ यो न गच्छति । पण्डितमनु भवेत् तस्य
जन्म चासाद्य भूपते !” ।

३ अत्यायुःप्रजता “ऋण विप्र ! पुरा स्नातं गतस्त्वं सरितस्त-
टम् । गावः कतिपयास्तत्र तृषार्त्ता वारितास्तथा ।
तस्य विप्रस्य पाकोऽयं जायन्तेऽत्यायुषः प्रजाः” ।

४ अकिञ्चनता “अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्मस्य निन्दकः ।
महाधनो न देवानि ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयुः-
शेषे मृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करः । बह्ना पाशेन
संनीतो यत्नास्ते धर्मराट्विभुः । चित्रगुप्तेन तत्पापं
विस्तृतञ्च यमाज्ञया । तेन मत्वं महाद्वेष्टेन हतं दत्तं
न किञ्चन । लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत् ।
आज्ञप्तः किङ्करैर्नीतो निःक्षिप्तो नरकार्यवे । लोलाख्य-
नरके घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे । लोलाख्यनरकस्येह
लक्षणं त्वमतः शृणु । सर्वत्र दर्शयेत् सर्वं भक्ष्यपानादि-
सर्वतः । गृहगृहणाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते ।
नैराशं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः । बद्ध
कालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य
महाक्लेशञ्च विन्दति । अत्यर्थं कदनं भुङ्क्ते कदम्बमति
दुर्लभम् । स तु भिलाटनेनापि जीर्णस्त्रिधरः सदा”

५ विवोगः “अयं दण्डोदराचारं दृष्ट्वा चकार यत् । स्नेह-
भेदकरोयस्मात्तस्माद्दण्डो यमस्य हि । इत्युक्त्वा गृहलै-
र्बद्धा ताडयित्वा मृत्युं बद्ध । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्नास्ते
दण्डनायकः । दृष्ट्वा तं चित्रगुप्तेन तत्पापं प्रकटी-
कृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्भति-
रूपः । व्यामोहकस्य यच्चिह्नं मानं पश्याम्य-
शेषतः । व्यायामः सप्रतिस्तस्य योजनं दुर्वहं परम् ।
कुम्भाकारं निराकारं धूमोश्च व्याघ्रमनरम् । वायोगतिर्न
तत्वास्ति न च रश्मिर्निभावसोः । मूढस्य पतनं तत्र यच्च
मैत्रीविभेदकः । ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्यं विमन्त्रं यो
विधास्यति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति ।
मिथ्यापवादमन्येषां यः करोति सुधामतिः । तस्य मिथ्या-
भिषंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत् । यानि मिथ्याभिषंसेन
पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि प्लवान् पशुन् पुनिते तेषां

मिथ्याभिषंसेनाम् । मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्य ते दुरा-
शयाः । पूर्वापरपरिज्ञानविहीनः परिस्मृत्वा च । एवमेतत्
सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्दश । भुक्त्वा मृतगतुं प्राप्य
मृगोद्देशसमाकुलः । व्यापादितोन्मथंसेन नवशोकसमा-
हतः । मृगयूपपरित्यक्तस्त्रेकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि
मृत्युवशं प्राप्य मत्स्ययोनौ प्रजायते । ततोमानुष्यमासाद्य
विवोगे परितप्यते” ।

६ नेत्रामयः । “पुरा विप्र ! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं
कृतम् । तव पुत्रेण भो विप्र ! तेन काणत्वमस्य
वै । कोटयीञ्च मपश्येद्यः सतीं वापि पराङ्मनाम् ।
संकामः कामतो मोहाद्विचलितश्च पश्यति । सोऽपि
नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्मतः । सभ्यं निरयं घोरं
संप्राप्य कदनं बद्ध । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्टकर्म-
समुद्भवम् । मानुषीन्तु ततुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति
यः । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्तं कर्म न सुञ्चति” ।

७ कुञ्जत्वम् । “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्मां नैवाभिवादयेत् ।
ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् । श्रुशाने
जायते वृद्धः काकगृध्रोपसेवितः । भुक्त्वा काल-
मशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः । कुञ्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म-
णो मानुषो ध्रुवम्” ।

८ खड्गत्वम् किञ्चपादत्वञ्च “उपानहं हरेद् यस्तु तथैव
काष्ठपादुकाम् । तन्मालुकदुर्भेद्यमङ्गे प्राप्य च सीदति ।
स नीतोयमदूतैश्च ताड्यमानो मृत्युं मुहुः । प्रवेश्य-
दक्षिणं द्वारं बद्धा पादद्वये दृढम् । हाहाकारस्तु सर्वत्र
श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाज्ञया दूतै रौरवे च
निवेशितः । रौरवस्य च यन्मानं तन्मे निगदतः
शृणु । लज्जयोजनविस्तीर्णं गभीरं स्याद्दिवाहृतम् ।
दह्यमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुनः पतति-
तत्रैव क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । अनेककालमासाद्य पारं
प्राप्य सुदुःखितः । मानुषीं योनिमासाद्य खड्गपादो
भवेच्चरः । गृध्रसी(किञ्चपादता)व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनि-
जन्मनि” ।

९ किञ्चपाणता “श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाच-
रेत् । देवद्विजातिधर्मस्य सदा यो देवनिन्दकः ।
सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु । नैर्ऋते
पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति
सोऽपि तत्र स्वकर्मतः । यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षित-
स्तत्र दुर्भतिः । तत्र दुःखं महाघोरं भुङ्क्ता कर्मा-

नरे पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य किञ्चिन्नापोद्गमोभनः ।
स निन्द्यः सत्समाभ्यो न प्रवेष्ट्योभवेद्भि सः” ।

१० किञ्चिद्वृत्तता किञ्चिदादता च “अतः परं किञ्चिद्वृत्ततो भवति
मानुषः । शृणुष्व तत् प्रथमोऽहं स्वकर्म्मवशतश्च सः । पिता
माता गुरुर्बुद्धः क्रोधाविष्टेन ताडितः । विनाऽपराधतो
जन्तुं योवा हन्यादिमोहितः । यमलोके वसेत् सोऽपि
किञ्चिद्वृत्तो भवेदहं । करेण ताडनाच्छिन्नपाणिर्भवति
पामरः । पादेन किञ्चिदादस्तु मर्त्योऽपि जायते भुवम्” ।

११ किञ्चिद्वृत्तता । “मिथ्यापवाददुर्दृष्टं येन तापः परो-
भवेत् । मानुषस्य, ततोदुष्टाः आवयन्ति महीपतिम् ।
ते क्रूराश्चिद्वृत्तता जायन्ते पृथिवीतले” ।

१२ कराङ्घ्रिहृन्तता । “सैन्ययोरुभयोर्यत् संधामे चातिदारुणे ।
स्वामिनं सङ्कटे त्यक्त्वा ये भग्नाः पापबुद्धयः । स मृतो
मृच्छते दूतभीषणैर्विकटाननेः । पूतिगन्धतैः पाशै-
नीयिते यमसादनम् । तज्यमानः शरैः खड्गैः कूटसुहर-
पाणिभिः । यमाज्ञाकारिभिस्तैस्तु पात्यते नरकं शृणु ।
असिपत्रवर्णं घोरं नरकं शतयोजनम् । योज-
नायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम् । पात्यन्ते
तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः । ये भग्नाः
स्वामिनं त्यक्त्वा मितं प्राप्य च मानुषाः । क्रन्दमानाश्च
तिष्ठन्ति यावदाभूतशूलवम् । कर्म्मविशाने जायन्ते
मानुषत्वमतः परम् । कराङ्घ्रिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीवः
प्रपत्तिः । नास्त्यस्य कर्म्म संप्रोक्तं येन सुप्तो भवे-
च्चरः । जन्मजन्मनि जायन्ते किञ्चाङ्घ्रिकरवेदनाः ।

१३ प्रसङ्गात् युद्धकर्म्मविपाकः “अतः परन्तु ये शूरास्तेषां
माहात्म्यमुत्तमम् । लोकात्मात्मतत्त्वात् शृणुष्व गदतोमस ।
विद्वृतेषु च सैन्येषु सङ्कटेषु समन्ततः । नृपं प्रति यदा
गच्छेत् सा यात्रा कृतुभिः समा । ललाटदेशे रुधिरं
स्वस्त्यं यस्यापि वक्त्रे पततीह किञ्चित् । तत् सोमपानेन
हि तस्य तल्लं संधामयन्ते मधवाऽप्युवाच । शूरास्ते-
यस्य गात्राणि शरखड्गादिनोभरैः । भिन्दन्ति न यमः
शक्तोपहीतं पुण्यभाजनम् । अश्वोपरि च यः शूरः
प्राणांस्त्यजति चातितः । तिस्रः कोट्योऽङ्कोटौ च
द्विगुणं कालतस्तु सः । अश्वरोभिः सेव्यमानोदिव्य-
लोकमवस्थितः । तमेव पुरुषं प्राप्य दृष्ट्वा सर्व्याः सुरा-
ङ्गनाः । विमानस्थाः समस्ताश्च गायमानाः परस्परम् ।
परित्यज्य सुरान् यानि स्वामिनं प्राप्य हर्षिताः” ।

१४ पत्नरोगः “अशक्तः पुरुषो येन सशस्त्रेण हृतो रणे ।

तत्कर्म्मणः परिज्ञानं विस्तरेण शृणुष्व वै । त्वक्तास्त्र-
हत्यादोषेण यमस्य पुरुषैर्भूतम् । आयुःशेषेऽथ स मृह्य
यमदूतैर्भयानकैः । तस्मिन् मार्गे दुराधर्षो नीत्वाऽऽज्ञा-
भिर्यमस्य च । ककयास्ते महाघोरे निरये च वसेद्भि
सः । प्रविष्टाश्चिरकालान्तु महादुःखेन पच्यन्ते । ततो
रासभयोनौ स जायते वै स्वयं नरः । ततो मृगस्ततो
व्याघ्रस्ततः शस्त्रेण हन्यते । सारमेयत्वमासाद्य मत्स्य-
योनौ प्रजायते । तस्मादैवातुर्षी प्राप्य पत्नरोगेण मृच्छते” ।

१५ वैधव्यम् “विरूपं स्वामिनं दृष्ट्वा यौवनेनातिगर्विता । दिवा-
निन्दति दुर्लोक्यैः शय्यां न भजते निशि । तेन दोषेण
भो देवि ! वैधव्यं त्वमपात्रता । आज्ञप्ता रमणी या च
स्वामिनं भजते न हि । सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं याव-
मन्यते । तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि ! वैधव्यमागता” ।

१६ बन्धुता “पयःपातमना पत्युस्त्वया पूर्वं निवारितः । पुरुषो
बन्धुतां याति वीर्यविक्रमदोषतः । अदन्तिष्वं व्रतं कृत्वा
बन्धुत्वमनयोर्भवेत् । अद्वैतं सिद्धफलं यो भुङ्क्ते प्राप्य-
लोमतः । सोऽपि बन्धुत्वमाप्नोति कथयामि ततः शृणु ।
दृष्ट्वा तु भैरुनीभावं विभ्रं तं कुरुते च यः । सोऽपि बन्धु-
त्वमाप्नोति सर्वजन्मनिजन्मनि ।

१७ गर्भस्त्रावः “त्वेतायुगस्य मध्ये तु सञ्जयोनाम भूपतिः । तस्य
भार्याद्वयं जातं सुमित्रा नन्दिनी तथा । नन्दिनी सुभगा
तस्य सुमित्रा या वशस्विनी । प्रसूता सा स्वपुत्रेण तेन
पत्या सुमानिता । सापत्यपुरुषाविष्टा नन्दिनी नीतिवर्जिता ।
शून्यालये च सहसा कङ्कनाऽऽनीय तं सुतम् । शतधा
खण्डकं कृत्वा तैलपाके विचित्रिषे । सानेन विधिना
राजन् ! दुष्टमत्या निजेच्छया । चकार दारुणं कर्म्म
तत्फलं शृणु भूपते ! । सा कालवशमासाद्य बालघाताभि-
दोषतः । मृहीत्वा निहुरैर्वेद्वा पाशेन यमकिङ्करैः । नीत्वा
निरयमध्ये तु सा प्रविष्टा दुराशया । कर्म्माले
कोक्रिन्ना नाम वैश्यस्य च सुताऽभवत् । भूयोपि विश्वावस्तुना
परिणीता मृह्याश्रमे । सर्वद्रव्यसमायुक्ते दासदासी-
समाकुले । सा पुनः पञ्चमे मासि तृतीये वा चतुर्थके
गर्भस्त्रावोऽभवत् तस्यास्तेन दुःखेन दुःखिता” ।

१८ स्मृतभार्यता “अतिक्रम्य त्वया ज्येष्ठं भ्रातरं चात्मनः
कृतः । पुरा परिणयस्तेन स्मृतभार्यत्वमागतः । सप्तम्यां
यः स्मृतेत्तलं ज्येष्ठा भार्यास्तु नश्यति” ।

१९ बद्धपुत्रता } “गवीसृष्टाङ्गहिङ्गुत्वा यस्तु द्रव्यं हरेत् पुनः
अपुत्रता च } शृणु तस्य यथा पापं कथयामि तवामृतः ।

निर्जने दुर्बले चोरे विकृताङ्गे मन्त्रवे । क्षमिभूत्वा वसि-
ष्ठस्य क्षुत्पिपासासमाकुलः । मन्त्रनरत्नं तत्र ततोनीहा-
रसंज्ञम् । शीर्षमाशस्तु निषेधः शीतवातादितो मयम् ।
कल्पमानन्त दुःखेन मातुषीजायते मृतः । बहुउत्ती-
भवेत् सोऽपि पुत्रं न जन्मते हि वा ।

२० दौर्भाग्यम् “तृतीयास्तु च सर्वस्य तैत्तिरीयस्य कृतः ।
दुर्भाग्यञ्च ते जातं न तामं कुरु सुन्दरि !” ।

२१ सापत्यम् । “ऋणु देवि ! प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्यसम्भ-
वम् । दुःखं सुपरमं स्त्रीणां स्वकर्मवशतः खलु ।
मिथ्यावाक्यप्रवादेन विवादं कुरुते त्वया । अत्योन्म-
न्ने हर्षस्य कारयित्वा व्रजेदधः । कर्मांशुयायिनी-
भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरपि दीना देवाङ्गवति
मातुषी । सापत्यं प्राप्य सन्तप्ता विसृज्यैवावसन्विता ।
भवतीति न सन्देहस्तस्य दानवतः ऋणु” ।

२२ जात्यन्तरम् “ऋणु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः ।
मनुष्यो दुःखमाप्नोति भवेद् गर्हितो जनः । पुरा राजकुले-
जातो विश्वसेनेति नामतः । एकदा ब्राह्मणी रण्डा
शौवनस्या तपस्विनी । पुष्पाधिनी पुष्पवनं गता दृष्ट्वा
तेन सा । कामवाणादितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता ।
हृद्गोष्ठाभिसंतप्ता ततः स्वभवनं गता । अत्रान्तरे गृहं तस्या
भिक्षुरेकः समागतः । धर्षिता सापि तत्त्वज्ञो भिक्षवेऽहं
ददौ सुदा । इदं कृतं तया पापं ऋणु तस्य फलं तथा ।
तत्कर्मवशमावाद्य यमस्य विषयकृता । पुनर्जन्म
समावाद्याऽभवन्मन्त्रकृत्कलोद्भवा । मन्त्रकृद्योनिं परित्यज्य
ततः कैवल्ययोनिजा । एवं बहुविविधा योनिं समावाद्या
द्विजाकुला । क्षमेध्यास्तु यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ! ।
मनुष्यो दुःखमाप्नोति स भवेद्गर्हितोजनः”

२३ मूलत्वम् “पुरा देवापतो राजन् । गायमानो द्विजः कश्चित् ।
नृत्वं च प्रणुवन् वाक्यं ह्यस्युक्तं च निन्दितः । तस्य विप्रस्य
पात्रोऽयं न वाक् प्रसरते सुखात् । न्यत्यमानन्त देशगे
गायमानं प्रवक्ष्य च । नोपहासं प्रकुर्वीत महादोषो-
भवेद्दुवतः” ।

२४ गृहगदवचनम् “अतः परं महाभाग ! गृहदत्तेन दूषिताः ।
भवन्ति मानवा मर्त्यं तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषाकृ-
तद्वयोविवादं प्रकरोति यः । पुरोर्निन्दां च सूक्ष्मादस्य
पापमतः ऋणु । यमलोके तु तस्यैव कुङ्कुरते नियतैः
शरैः । जिह्वापि किङ्कुरैः कुङ्कुरजसं तस्य दोषतः ।
अथैवावपथ्यं न दुःखं प्राप्य महत्तरम् । मातुष्य-

मनुप्राप्य गृहगदो जायते नरः । ततो गृहगदया वाश्रया
मर्त्यः सीदति सर्वदा” ।

२५ सुखरोगः । “पितृदेवपुरोर्निन्दां ये वै मिथ्या वदन्ति च ।
अभक्ष्यभक्षका ये च ते वै सुखगदाहिताः । भवन्ति
नरकस्थाने मातुषास्तस्य निष्कृतिम् ऋणु वक्ष्यामि
भूषा”

२६ कर्षरोगः । “असम्बन्धु यच्छुद्धिं पापमन्तर्गतम् यत् ।
समाकर्ष्यापि मनुजः कर्षरोगो भवेत् सदा । कर्षन्मूलं
भवेदेव पूययोषितसम्भवम् । कर्षरोगमिति स्वात-
मवाप्य परित्यजेत्” ।

२७ दुर्गन्धगात्रता । “चोरयित्वा तु गन्धाङ्गं द्रव्यं कोमपरा-
यणः । पच्यते नरके चोरे मूलविषासमाकुले । अप-
तिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षाशुतलयम् । मर्त्ये तु ययकी
भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोऽगस्तु सौगन्धो भूत्वा
यस्त्रेण कुर्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मातुष्यत्वमवाप्य सः ।
स्वकर्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमन्तुते” ।

२८ दारिद्र्यं विरूपता च । “पुरा सङ्कल्पमन्त्रपतेरमात्येना-
सता ऋणु । दानविघ्नः कृतस्तेन पात्रोऽयं मन्त्रथाऽभवत् ।
मा ददसेति यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेभ्यः च । स नरस्तस्य
पात्रेन दरिद्रत्वेन गृह्यते । दरिद्रः कुरुते पापं वापादु-
याति यमावयम् । पुनरावृत्त्य पापेन दारिद्र्येणाभिगृह्यते ।
न लयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः ।
अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्विचः । तस्मात्
कर्म परिचाय दानं दद्यात् क्षयकृतिः” ।

२९ सखेदपाणिपादता “चोरयित्वा तु कवणं मृतः चारान्धि-
संज्ञके । नरके पच्यते पञ्चकङ्कशुष्यत्वमवाप्य सः । तस्य
कर्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयोः । सखेदं सर्वदा
तस्य निष्कृतिं त्वमतः ऋणु ।

३० दाहज्वरः “पुरा येन गृहं पापः क्षेमं दधन्तु वज्रिणा ।
स मृतो रौरवं प्राप्य प्रोक्षमानः स्वकर्माणां । सदिरा-
क्कादवहीप्रज्वालनापाकावशुषिष्ठते । परितस्तपिते बल
वर्षाशुतलयम् । कर्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परि-
दह्यते । ज्वरादेन चोरेण येन शाम्यति तच्छृणु” ।

३१ अग्निमान्द्यम् “कर्मणं नाम नरकं पूययोषितसंज्ञितम् ।
विकारचक्षुदयकं महाभोहसमाकुलम् । तिर्यग्नि पायि-
कस्य द्विजपाकस्य विप्रवात् । ततो मातुष्यं प्राप्य भुङ्क्ता
पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं
कथयामि ते ।

१२ अजीर्णरोगः “त्वया कृतं पुरा कर्म यद्युक्तञ्च तच्छृणु । कृत्वा पाकञ्च पाकाग्निं शमयित्वा जलेन च । भोजनञ्च कृतं तस्मादजीर्णत्वमुपागतः” ।

१३ अतोसारः “अथातोसारो राजेन्द्र ! जायते येन कर्मणा । देहिनां दोषदुर्लभः प्रशस्यति यतः शृणु । अत्यन्तगुप्तं पापिष्ठं निरुच्छासकनामकम् । सोपद्रवञ्च नरकं विषमोपद्रवाकुलम् । निर्वातसूत्राणां युक्तं दंशकादिपरि-
श्रुतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षलज्जायुतत्रयम् । यज्ञान्निद्रवका ये च ये च दानविन्दोपकाः । परस्व-
कागं चौर्येण यातयन्तीह तेऽधमाः । नरकान्ते मत्स्य-
योगो भूत्वा वर्षत्रयं पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य अतो-
सारेण गृह्यते” ।

१४ पृष्ठिणी “अत्यर्थं संपृक्” ये च कुर्वन्ति धनलुब्धकाः । न दास्यन्ति न चान्तिं हव्यं कव्यञ्च किञ्चन । तथा गोमूत्रहर्त्तारो निहुरा ये च गृध्रकाः । अदुष्टा-
ऽपतितां भार्यां यौवने यः परित्यजेत् । स मृतः पच्यते राजन् ! स्वकर्मवशतः शृणु । नरकञ्च पूरी-
मास्त्रं प्रलयानलघोषितम् । कल्पकोटिशतं तत्र दहन्ते पापदेहिनाः । नरकान्ते गजयोनिं स्त्रियते प्राप्य बन्धनात् । तस्मात् मानुषीं योनिं ततः प्राप्यावसीदति । पृष्ठिणीरोगवान् भूत्वा पशुद्रव्यधना-
दिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैस्तस्य यस्यामि निष्कृतिम्” ।

१५ पाण्डुरोगः “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो यतः । परभार्यारतोवच नरैर्वान्त्यजारतः । स मृतः किङ्करैर्यव्यर्द्धः शृङ्खलया दृढम् । निहुरैस्ताड्यमानस्तु क्रन्दमानो सञ्जुगुहः । शोचमानः स्वकं कर्म प्रच-
लञ्च पदेपदे । स यमन्यां प्रवेष्ट्वेनं दक्षिणहारि-
भोषणे । शमनाय सप्तानीय परभार्याभिर्मर्दकम् । ततोऽष्टं वमदूतोऽपि दृढं बद्धा निरन्तरम् । तं दृष्ट्वा चित्त-
गुप्तेन पापकर्माहुसारतः । प्रलज्जश्चावदत् सर्वं दुष्टे-
ष्टादिकर्मस्य वै । कथितोऽयं पुराचारः परस्त्रीरमण-
प्रियः । नयस्व नरकं भीमं ज्वलन्तीमायसीं शिसाम् । अशमालिङ्गनश्चास्य कारयन्ति यमाश्रया । वर्षायुतसङ्ख्ये हे परं तापञ्च विन्दति । पुनः स्वकर्म-
पाकेन ज्वलदग्निमये हृदे । विविधो दहते तत्र वेष्टा-
मानः स्वकर्मणा । वर्षलज्जसङ्ख्ये नव सप्तायु-
तानि च । तस्माद्भूनिपथं गत्वा मानुषत्वमवाप्य च । पाण्डुरोगमनुप्राप्य क्षीणवेताः प्रपद्यते” ।

१६ कामला “भक्तादीनान्तु चौरा ये गतिं तेषां ततः शृणु । व्यायुःशेषे तु ते याम्यैर्गैर्नीता यमाश्रया । चौरा पुरीति विख्याता पिङ्गवा नाम दुस्तरा । पिशाचास्तत्र तिष्ठन्ति स्वकर्मवशपोडिताः । यत्र संवर्तते नित्यं क्षुत्पिपासा-
महोदृता । भक्तचौरान् जनान्स्तत्र प्रवेष्ट्य यमकिङ्करैः । प्रयान्ति सदनं याम्यं चित्तगुप्तोऽस्ति यत्र वै । स तत्र भक्तचौरञ्च पिशाचञ्चलवेष्टितः । भक्तसंख्याप्रमाणेन वसति तत्र कर्मतः । कर्म्यान्ते पायसीं योनिं प्राप्य दुःखञ्च विन्दति । काकोऽष्टादश वर्षाणि तस्मात् कङ्कः प्रजायते । सोऽपि द्वादशकं जीवेत्ततोभवति मानुषः । कामला-
रोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च” ।

१७ कासः “कासः पञ्चविधो राजन् ! जायते येन कर्मणा । वदंस्तिराद्वयस्य भूप ! कर्मवशाद्भूतः । येन दग्धोजनो नित्यं मिथ्यावाक्यैः सुदारुणैः । पित्तप्रवलकं कासं प्राप्य कासेन सीदति । ब्राह्मणस्थानविध्वंसी वातकासारि-
तोभवेत् । गृह्यते क्लेशकासेन जलाशयस्य विघ्नतः । ब्रह्मविष्णुशिवं यस्तु भिन्नभावं प्रपश्यति । सन्निपातो-
त्यकासेन गृह्यते त्वमतः शृणु । अयश्चेन पशुं हत्वा-
भुङ्क्ते मांसन्तु योनरः । सर्वदोषोत्पत्त्यासेन गृह्यते शृणु भूपते ! । इति कासपरिज्ञानं कथितञ्च मया शृणु । पुनश्चे कथयिष्यामि यत्ते मनसि वर्तते । राजोवाच । श्रुतं कासपरिज्ञानं कर्मणा येन जायते । नरकं त्रीनु-
मिच्छामि तत्तो ब्रह्मविदां वर ! । शृणुस्वाच । स तु कर्म समासाद्य पच्यते यत्र तच्छृणु । चिन्तयन् स्वानि कर्माणि रोदमानो निरन्तरम् । कर्मवशात्तु कानामनरकं योजना-
युतम् । कूपाकारं भयं दीप्तं बालुकाकारकण्टकैः । दह्यते भिद्यते तत्र वर्षलज्जयावधि । नरकाज्जायते दुर्गेजले कुम्भीरसंस्तकः । कुम्भीराच्छूकरोभूत्वा जीवे-
द्वर्षचतुष्टयम् । तस्माद्दृढत्वमासाद्य महाभागवहोभवेत् । तदन्ते मानुषीं योनिं संप्राप्य परिदह्यते । असाध्यकास-
रोगेण तथ्यमानोऽवसीदति” ।

१८ श्वासकासः । “श्वासकासो महातृप्तो भवेद्दुष्टहाभिघातकः । उज्ज्वेत् कर्मणा येन तत्र निगदतः शृणु । महोर्द्धं च्छिन्नतमककुद्भेदाच्च पञ्चधा । श्वासः स जायते नृणां दृढकर्मवशात्तुगः । यस्तु यत्तमनासाद्य पशुश्वासं निरुध्य च । हन्ति, खादति वा सोऽङ्गात् महाश्वासेन गृह्यते । पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचाऽन्यथा वदेत् । ऊर्ध्वं श्वासं श्वाससाद्य दुर्मोक्षहरकर्मणम् । निषिद्धाव-

पहणाच्छिद्यन्वासेन शृङ्गते । मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णयित्वा
वाक्यं वो दूषयत्यपि । पीड्यते तमकश्चासैः ४ जुहूः ५
पाकस्य विघ्नतः । परत्र कर्मणा देहो नरकेषु विप-
प्यते । नरकान्ते व्याजयोनिं व्याघ्रिं शौकर
वायसीम् । पृथक्कर्मवशादुयोनिं गत्वा स परितप्यते ।
मातृपत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तोपगच्छते” ।

३६ यक्ष्मरोगः । “यक्ष्मरोगस्य विज्ञानं दुष्टं सर्वरोगतः ।
सहाय्यं सस्य वै राजन् । कथयामि तवाप्यतः । सेनापतिः
जयगदस्य च पाण्डुरोगोदाहृज्वरोऽपसरण्य बलासमा-
स्यम् । हृत्कासकः कामलकः सहायो यौ श्वासकासा-
वपि मन्त्रिणौ च । स श्रुत्वैवंविधं घोरं यक्ष्मरोगं सु-
दारुणम् । प्रणम्याह मुनिश्चेष्टं त्रिकालसर्वदर्शनम् ।
राजोवाच । अस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन
कर्मणा । केन दानेन विप्रेन्द्र ! परत्रापि न वर्जते ।
तत्सर्वं विस्तराद्ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः । भृगु-
रवाच । पुरा येन हतो विप्रो न्यासापहरणं कृतम् ।
वृत्तिच्छेदः कृतो येन सधुविघ्नकरश्च यः । सर्वस्वेन प्रजा-
पीडा कृता येन स्वकर्मणा । स हतो दह्यते यास्ये
दूतैरेव भयङ्करैः । निवेद्यान्वतमे मार्गे दक्षिणद्वारि-
भोग्ये । ततो नीत्वा यमस्याप्ये कम्पमानञ्च पापिनम् ।
संयमन्यां यमस्याप्ये नीत्वा तं वापकारिणम् । हृष्ट-
पुटाश्च ते दूताश्चित्तगुप्तान्तिकं ययुः । चित्तगुप्तं तं दृष्ट्वा
क्रोधावृणितलोचनः । बिलगुप्तं उवाच । इमं पापं
दुराचारं नरकं नय दुर्बलम् । योजनानां शतं लघं
कुम्भीपाकं सुदारुणम् । तावत्कुम्भमये दीप्ते बालकाङ्गार-
संहते । एवंविधे तु दुष्टं चित्तं शिष्टस्तत्र स्वकर्मतः । दह्य-
मानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंज्ञवम् । कालान्ते स
पुनः पापी कर्मियो नैव जायताम् । तत्र जीवति वर्षाणि
दशपञ्च च भूपते ! दुष्कृतस्य ज्ञेयं कृत्वा ततो भवति
मातृषः । अत्युपलक्ष्यरोगेण पीड्यमानस्तु दह्यते” ।
३७ रक्तपित्तम् । “ऋष्य राजन् ! पुरा वृत्तं यच्छेदं कदनं
महत् । कण्टकारगयसंस्थाने सुप्रतो नाम वै हिजः । तस्य
पुत्रो दुराचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः । परद्रव्याभिलाषो च
परभार्यारतिप्रियः । एकदा कामतस्तेन पितृव्यस्य बधूर्ब-
लात् । धर्षिता तेन दोषेण यमस्य विषयकृतः । नरकान्ते
कुले जातस्तस्य कर्मवशमुद्भवम् । रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्वक-
र्मार्जितदोषतः” ।

३८ गुल्मरोगः “कृतः परं प्रचोऽहं गुल्मरोगं सुदारुणम् ।

यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै । कर्मतो
याति तं योनिं येनोपशमनं भवेत् । काकोलनाम
नरकं क्षमिष्यपरिजुतम् । लिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी
मिष्टभोजनः । अन्यजागमनेनापि नरकं नाम दुर्ग-
मम् । तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् ।
दुष्कृतस्य ज्ञेयं कृत्वा जायते तत्र मानवः । गुल्मरोगं
समासाद्य वेदनैः परितप्यते । अगदैनं शमं याति तदा
ज्ञेयं तु कर्मजम्” ।

३९ मूलरोगः “शृणुष्व कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्मही-
पते ! । मूढा निरपराधेन ये लोककदनप्रदाः । घृनि
मूलेन चाक्षेपे वाक्यदोषोद्गमेन च । तानेव निष्ठुरा
दूता यमस्याज्ञाकराश्च ये । महाप्रेताख्यनिरये दीप्ते-
मूलसमाहते । भेद्यन्तीव तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि ।
भुङ्क्ता तु कदनं घोरं सन्त्यन्तरचतुष्टयम् । नरकान्ते
ततो मर्त्ये जायते पत्नियोनिषु । पत्नी भूत्वा त्रियोगी-
स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । मातृपत्वमवाप्त्यैव मूल-
रोगातुरो भवेत्” ।

४० श्वश्रुरोगः । “शृणुष्व तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् ।
साध्वीमृतमतीं स्नातां सन्निधिं नागतश्च सः । एतत्-
कर्म कृतं तेन गृहीतशशिसा च सः । आत्मज्ञा भ्रूणज्ञा
यस्तु कृतो येन च गोबधः । ते शशिसा च गृह्यन्ते
भुङ्क्ता कष्टं सुदुःसहम् । पञ्चविंशत् समाः क्रोशो
लक्षणाभूतविंशतिः । तामिस्राख्यं महाघोरं गाढान्वतम-
साहसम् । सर्वापदा समाकीर्णं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ।
स तिष्ठेद्विशो दीनो येनेदं दुष्कृतं कृतम् । कर्मजय-
मनुप्राप्य पञ्चाङ्गवति मातृषः । श्वेदोऽगदवान् भूत्वा
दुःखेन पीडितो भवेत्” ।

४१ भगन्दररोगः । “गुदस्य दृग्गुले पात्रे पित्तरक्तोदका-
क्षतिः । एभवेद्विकटाकारो दुर्बलो मर्मभेदकः । स वै भग-
न्दरो ज्ञेयः कर्मजो मोपशस्यति । आचार्यभार्यागमनं
ये कुर्वन्ति नराधमाः । पक्षपातमधर्मेण बालदृष्टधना-
पचाः । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे । यः
केशमूलकृन्त्योवाहनं भद्रपीठकम् । चौरयेदुयस्तु दुर्बुद्धि-
गृह्णीयात् स्त्रीधनं च यः । स मृतस्तु विणमलाख्यं
नरकं प्राप्य सोदति । गृह्यन्त्याध्रगोमाशुभमन्त्राद्योऽ-
तिदुःखितः । भुङ्क्ता दुतसहस्रं नवसंख्यं क्षमेत् पुनः ।
सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि गृह्यते” ।

४२ कर्दिः “शृणुष्व गृह्यतेऽहं कथयामि तवाप्यतः । गवा

मृहीतं यत्किञ्चित् सुखादाकष्य योहरेत् । सोऽन्यजन्म समासाद्य वातांशच्छर्दिमान् भवेत् । अतर्पयित्वा पितरं जलपानं करोति यः । मृतः पशोचकीं योनिं संप्राप्य क्षुत्पिपासया । पीद्यते तप्यते तावद् यावद्व्योम-गती रविः । मानुषत्वमनुप्राप्य पित्तांशच्छर्दिपीडितः । वातपित्तपरिज्ञानं सदैवस्योपदेशतः । ज्ञात्वा कर्मो-द्भवं दानं देयं मुक्तिमभीप्सता ।

४६ हिक्का “हिक्का न शम्यते यस्य सदैवस्योपदेशतः । तां विद्यात् कर्मजां हिक्कां शृणु भूप ! वदामि ते । उत्सादितं येन तपः प्रवृत्तं यत्तच्छरीरोविप्रवृत्तसाधनस्यम् । स याति चोरं नरकं मनुष्यो हिक्काविपन्नः पुनरेति सत्यम्” ।

४७ अरोचकम् “पित्रे मात्रे चातिथये नादौ यस्तु च भोजनम् । दत्त्वाभ्यासि स पापिथो यां गतिं याति तां शृणु । तस्याहं कोष्ठदेशे तु क्षमिर्भूत्वा विपच्यते । मृते विषा-हनिर्भूत्वा पच्यते बद्धवासरान् । ततो वायस्योनित्वं प्राप्य जीवेच्चिरं दिनम् । तत्र वायस्योनौ तु सर्वदुःखमवाप्य वै । मनुष्यत्वमवाप्नोति हीनयोनौ प्रजायते । आरौचकगदेनापि पीडितस्तत्र केवलम्” ।

४८ खरभङ्गः “त्वया कृतं पुरा यच्च तन्मे निगदतः शृणु । सुखरं गायमानन्तु श्रुतिमन्तं द्विजोत्तमम् । त्वं निषेधितवान् पूर्वं तस्मात्ते गतिरीदृशी । असमाप्रपदं यस्तु गायमानन्तु सुखरम् । निवारयति सोऽप्येवं खरभङ्गेण मृह्यते” ।

४९ अतिहृष्टा । “हृषितं गोकुलं प्राप्तं जलपानावलम्बनम् । विप्रमाचरितं तेन प्रपाध्वंसकृते न च । जलपात्रं तथा कृत्वा मृतो याति यमाक्षया । ऊपरे निर्जले देशे दुर्वहे सिकतामये । कीटयोनिं समासाद्य तत्र तिष्ठति पापधीः । गोलोमसम्भूतं कालं दुःखमाप्नोति निर्भरम् । मानुषत्वमनुप्राप्य हृष्टाव्याधियुतो भवेत्” ।

५० विस्फोटकम् । “सुधन्वा नामतस्तेन चण्डालस्य जलाशये । कृतं स्नानं जलं पीतं तत्कर्मवशतः शृणु । आयुःशेषे मृतो दूतैर्मृहीतश्च यमाक्षया । बहूषधसंयुक्तो लिप्तः कूपे निराश्रये । भुक्त्वा तत्र महद्दुःखं तस्यान्ते त्वत्कुले नृप ! । जातोदाहृतो भूत्वा विस्फोटकगदा-र्हितः । स्वकर्माजितदोषं यो भुङ्क्ते का तस्य वेदना” ।

५१ भ्रमसूक्ष्मा “भ्रमसूक्ष्मा रुजाविष्टो येन संजायते नरः । तच्छृणु मया श्रुतं कथयामि समासतः । भ्रमस्तु जायते तस्य तत्र दुःखकरः परः । सभायां कुटिलोढोकं आभयित्वाऽन्यथा वदेत् । सूक्ष्मांश्चितो भवेत् सोऽपि यत्र

याति शृणु तत् । तमाशुभोऽन्ते दुर्धर्षाः किङ्करा यमदेशिताः । नीत्वा प्रयान्ति तत्रैव तामैव पिङ्गलं पुरीम् । स्वकर्मवशतस्तत्र पिशाचाः सन्ति दुःखिताः । संक्षिप्तस्तत्र दुष्टात्मा पिशाचा यत्र मूर्च्छिताः । अम-युक्तो भवेत्तत्र पूर्वमन्तरं नृप ! । उलूको जायते तस्माद्देवा वसति कोटरे । उलूकत्वञ्चयं प्राप्य वक्योनौ प्रजायते ? वको जीवति वर्षेकं ततो भवति मानुषः । पूर्वकर्मप्रभावेन भ्रमसूक्ष्मांश्चितो भवेत्” ।

५२ हृद्रोगः । “हृद्रोगो जायते येन कर्मणा त्वमतः शृणु । सावधानो महीपाल ! कथयामि तवामृतः । लोभात् द्वेषाद्भवेद्यस्तु परपीडाप्रदायकः । समोदघाटनकटो-ऽपि कदनं तेन विन्दति । मनुष्यस्तेन दोषेण दुर्वहम् नरकं व्रजेत् । नरकान्ते पुनर्मर्त्ये हृद्रोगैरतिदारुणैः । पीडयामासीदुनोत्थासु कर्मदोषविशेषतः” ।

५३ आमवातः । “पुरा येन महीपाल ! कृतो यत्तत्तदक्षिणः । उत्सृज्य ब्राह्मणायैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्मा-र्जितवित्तानां संप्रहो येन वा कृतः । यन्वियन्विषु तस्यैव भवेदामस्य संप्रहः । तस्मात् प्रवर्तते शोथो वेदना चातिदारुणा । आमवातस्तु स ज्ञेयः कर्मज-श्चास्य निष्कृतिम्” ।

५४ सर्वाङ्गवातव्याधिः “वातव्याध्युदुग्भोयेन कर्मणा देहिनां नृप ! । उत्पन्नो बद्धधामावैः सम्यग् वक्ष्ये ततः शृणु । सुरापयोषिद्रमणं येन वै वाञ्छता कृष्टात् । कृतं स नरकस्थाने शुनोयोनौ प्रतिष्ठ्य च । जङ्घा-मूलकटीमूलयुक्तः केवलसङ्खकः । परस्त्रीवसनं येन कृतं तस्य ततः शृणु । मृतः स पुरुष-यस्यैर्नीतश्चेतोयमाक्षया । आयुषीञ्च शिलां तत्रां बन्धहारपरिभ्रुताम् । तद्गले बन्धयेद् यत्नाद्वायवदिन्द्रा रुतुर्दृष्टः । तस्यान्ते शाकुनो योनिं प्रयात्स्वद्वचस्तस्यम् । मानुषत्वमनुप्राप्य मृह्यते तेन संशृणु । सव्यथा यन्वियस्तस्य सर्वाङ्गं वातपीडितम् । शोणगात्रं सदा तस्य भवतीह स्वकर्मतः” ।

५५ तुन्दरोगः “घटो कृतः पुरा येन ब्राह्मणस्य महीपते ! । दम्यते स च दुर्वृत्तः संयमन्यं यमाक्षया । कुक्कीरो-जायते तस्माच्चिरकालं जले वसेत् । तस्यान्ते मानुषो योनिं संप्राप्य तुन्दरान् भवेत् । अशक्तः सर्वकार्येषु गदोपचयदोषतः । संकल्प्य विप्रैः क्रतुदक्षिणादिकं यदा न दद्यात् तदुपाहितं फलम् । सन्यसेदोप-

चयस्य संपहं भवत्यतीवोपकरेण तौन्धिकः” ।

५६ अश्वपित्तम् “अश्वान्धपित्तोपचयो भवेद्भुवेन वदामि तत् ।
जिह्वासादसमाविष्टो मानवो यो निर्वपति । निर्व-
हमविकल्पेन स ऋतः प्राप्य वायवीम् । अश्वस्य
धारमेयीह योनिमासाद्य कर्मतः । पश्चात् संजायते
देही विदधाच्च प्रकृष्य च । हृत्कण्ठश्चाश्वपित्तेन
दद्यामानोऽतिदूषितः” ।

५७ योथोदरम् “लोभाभ्योहादुभयादुद्देवात् कृत्वा धर्मं वदेत्
यः । स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोथोदरी भवेत्” ।

५८ जलोदरम् “अश्वविष्णुमहेष्टेषु भिन्नभावं करोति यः ।
वृहस्पते स तु दुःशात्मा जलोदररजा ततः” ।

५९ योयः “पुत्रस्तो योयवान् जातः स्वकर्माजितदोषतः ।
कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा कालं कर्त्तव्या परिदेवना । विनापरा-
धेन यतोवह्वस्ताडिताः पुरा । कषायवेत्तव्यं यैश्च तेन
योथाहृतश्च सः । उत्पातकसमाविष्टो जातस्तव वृद्धे
वृद्धे । तेन योथाहृतः पुत्रो वृथा चिन्तापरः प्रभो !”

६० मूलकच्छम् “मूलकच्छं भवेत् भूप ! कर्मणा येन दारुणम् ।
देहिनी देहनाथार्थं तन्मे निगदतः वृष्टु । विधवा-
गमनं येन कृतं वा मयाभोजनम् । मूलकच्छी भवेत्
सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं गृणु । अजत्वा विगुणं कर्म
जन्मकर्म च वर्त्तते” ।

६१ मूलाघतः “मूलाघातो भवेद्भुवेन तन्मे निगदतः गृणु ।
दम्पयोर्मैथुने यस्तु महाविघ्नं समाचरेत् । मूलाघातो
भवेत्तस्य दुर्ग्रहं कदनप्रदम्” ।

६२ अश्वरुदी “अश्वारुदी भवेद्भुवेन तन्मे निगदतः गृणु ।
कठुच्छातां स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति । अमीत्या
क्रोधभावाद्वा स याति नरकं नरः । प्रययोषित-
संमित्रे नरके पच्यते भृशम् । मानुषत्वमनुप्राप्य
शार्कराश्वरिरोगवान् । भूप ! विन्दत्यनुदिनं कदनं मूल-
रोधतः । आर्त्तस्य विपर्यासं यः करोति नराधमः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरोनाथ्यामृतावियात्” ।

६३ मेहः । “मेहाद्य विंशतिः स्थाताः पृथक्कर्मप्रभावजाः ।
तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादनुपपद्यते यतः । मधुमेहः
सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकक्षया । इक्षुः शिकतयोधुश्च शित-
मेहस्तथैव च । फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालध-
स्रक्तः । यथा रक्तस्य सास्त्रिगोमज्जा क्षारस्यथा गजः । सङ्घ-
द्यास्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् । नामातु-
धारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिञ्चरेत् । पूर्वं मधुनकटुयस्तु

शौकरो योनिमात्रजेत् । तस्मान्मे मातृषी प्राप्य जलमेहा-
र्हिता भवेत् । मातृगामी बलान्मोहान्मधुमेही भवेन्नरः ।
रजकीगमनाच्च व क्षारमेही प्रजायते । सतीविपर्ययं
कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् । रोमिणीगमनामृत्तो
भवेन्मास्त्रिगमेहवान् । मितस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छु-
क्रमेहवान् । चतुष्पदाभिगमने भवेत्शिकतमेहवान् ।
सर्षपहर्त्ता क्षीरमेही शितमेही सुरारतः । कालमेही
भवेत् सोऽपि पुञ्जवत्याश्च धर्मव्यात् । रजस्रलायां रति
कद्रक्तमेहार्हिता भवेत् । मज्जमेहयुतः सोऽपि
योऽन्यजागमनश्चरेत् । इक्षुमेहातिदुर्घोविधवा
गतिदोषतः । आश्विणीगमनाहो हस्तिमेहेन
मेहति । अश्वताममनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति । सातरं
येऽभिगच्छन्ति भगिनोश्चात्मनः सुताम् । अश्वश्च पाजताऽ-
रक्तां भ्रातृभार्याश्च मातृषीम् । सुस्त्री राजपत्नीश्च
मितस्त्री या कुटुम्बिनीन् । ऋता वैवस्वतपुरीं यान्ति
भूतैः प्रपीडिताः । ताद्यान्ते तत्र दुर्घाता मत्तः गृणु
वदामि ते । अक्षराराथो मन्त्रिष्य तान् दहन्ति यमाज्ञया ।
दूतास्तु महतीं घोरं ज्वलन्तीमायसीं शिलां । खाद-
यन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै । नरकान्ते
पुनस्तोऽपि ऋताः स्युः शूकरा भृशम् । शूकराः पञ्च-
वर्षाणि दश वर्षाणि कुकुराः । पिपीलिकाश्च योमासा
वृश्चिकाश्चावद्मातृकम् । भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सृज्या
विफलेन्द्रियाः । तत्ताधर्मज्ञयं कृत्वा ततो मानुष-
योनिषु । प्रमेहगदन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्” ।

६४ पुंस्त्वविनाशः “धर्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने
रतः । स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्वं तस्य विनश्यति” ।

६५ सुषूक्तद्विः “सख्यं कृत्वा लुब्धकेन विप्रोवेदबहिष्कृतः ।
सदैव गहनं याति ऋगं ज्वन्ति निषादवत् । पक्षिपोतान्
बहून् सोऽपि मित्यं खादितवांसदा । आयुःशेषे
स वै दूतैर्याज्यैर्नीतोयमाज्ञया । निःक्षिप्तो नरके घोरे
तस्मान्मे त्वत्कुले हिजः । जातः सर्वगुणोत्पन्नः स्वकर्म-
वशतः वृष्टु । सुषूक्तरोषेण सन्तप्तः क्षीणरेताः सुदुःखितः”

६६ उन्मादः “आश्विणं वैष्णवं तीर्थं पितरं सातरं हिजम् ।
नार्चयेन्नन्दयेद्वापि पुरा स नरकं व्रजेत् । पुरीषाख्ये
महाघोरे निरये स्नेहभोजने । अधःशिरा भवेत् पापी
नानादुःखप्रपीडितः । कर्मान्ते स पुनर्योनिं मानुषीं
प्राप्य कर्मभिः । उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते नृपमन्दन ! ।
ऋतिश्रमकरं इत्यं यदैत्तं आश्विणे शुरो । दम्भाचारं

चरेद्वयस्तु भवेदुन्मादरोगवान्” उन्मादभेदाः सुप्तवीक्षा भेदाः ।
६७ अथकारः “ये कोपबुद्धयः पूर्वं न जातन्वुपकारिणम् ।
ब्राह्मणपाशरोधश्च यैः कृतोमानवाधनैः । नोत्तुल्यं
रश्मिभिर्वह्ने ते सुनिरयगाभिनः । नरकान्ते व्याख्योनिं
वैद्याभीमपि शोकोरुम् । ततो मातृषयोनी च ह्यपकार
युतो भवेत्” ।

६८ अस्त्रिण्णुहादिः “अजाञ्च तिलधेतुञ्च लोहवर्मातिहा-
जिनम् । गजोभयसुखीधेतुषालूकस्यापि संपहम् । और्ध्वं
तैलञ्च खरुषं महादानस्य वा पहम् । यः करोत्यन्यथा
योनी मैथुनं कामभोजितः । नरेषु गवि यो रेतःसेकं वा
कुर्वते कश्चित् । अज्ञानं नृपतिद्रव्यं योहरेद्दृष्टभावनः ।
अश्वजेच्छरणं प्राप्तं तथा भार्य्यां विवाहितम् । दन्ति-
दस्त्रुनखिव्याघ्रविहङ्गवादिभिर्हृतः । स मृतः स्वास्त्र्यरहिते
स्थाने च स विधोदति । अशेषकालं तस्यान्ते मातृपत्य-
मवाप्य सः । अस्त्रिण्णुहादिभी रोगैर्गृहीतस्तप्यते सदा” ।
६९ मूलकर्मिः “अग्नये प्रविषेदाज्यं मन्त्रहीनं विभोजितः ।
स मृतः पर्वताङ्गूतैः पात्यतेऽधः पुनः पुनः । सर्वाङ्गव्याधि-
दिग्धः स क्रन्दमानो यमाप्तया । भुक्त्वा कष्टं चिरादुप-
मातृपत्यमवाप्य सः । मूलकर्मर्हितं गात्रं प्राप्य सुह्यति
निर्भरम्” ।

७० विद्विधः “कलापहरणं येन कृतं चौर्येण वै पुरा । समृतो
अमदूतेषु शास्त्रमानो यमाप्तया । संयमन्थां पीडितोऽपि
दक्षिणहस्ति केवलम् । शोचयित्वा स्वयं कर्म क्रन्दमानः
पदेपदे । प्रविष्टो नरके घोरं स वै शोदति पापकृत् ।
ततो वानरयोनी च जन्मावाद्य स दुष्टधीः । तच्छेषे
मातृपत्येऽपि स वै विद्वभिमानु भवेत्” ।

७१ अथपौ वातपन्थिच “त्वङ्मध्ये बह्वो यस्य पर्कटीफल-
बन्धिभाः । भवन्ति पन्थ्यस्तस्य नाम स्वादपवीगदम् ।
बहिर्हृत्फलकाकारं वर्धते च दिनं प्रति । वातपन्थीति सा
ज्ञेया जायते देहिदेहतः । रदं गदहयं भूप ! जायते येन
तच्छृणु । कथयामि तव ज्ञेहाङ्गमसौषि महीपते ! इह सञ्च-
बहुलच्छायां पर्यतञ्च नदीतटम् । वल्मीकायं गवां गोष्ठं
गोशाङ्गं देवताख्यम् । समावाद्य चरेत् नृत्वं तथा निष्ठी-
पनादिकम् । सकामं कुर्वते यस्तु स प्राप्नोति ततः श्रेणु ।
यान्यपापञ्च दुर्मेधां पापिणानां भयप्रदम् । क्षमिष्य-
वशाविशयोषितेनापि पिच्छिहम् । पापिनस्तत्र गच्छन्ति
दूतेर्वेदाः सुनिवृत्तैः । शोचन्तः स्नानि कर्माणि क्रन्दमानाः
पदेपदे । यमाप्तया च निरत्ने चरेत् पूजयिष्यते । क्षिप्ता-

क्षिप्तानि तत्रैव यैरेव दुष्कृतं कृतम् । तस्यान्ते मातृषी
योनिं प्राप्य तद्ग्राभिमानु भवेत्” ।

७२ शिरोरोगः “सं प्राप्य तीर्थं ये मर्त्या नाचरन्तीह चोत्तमम् ।
ब्राह्मणञ्च पुत्रं दद्यात् न नमन्ति कुबुद्धयः । तत्कर्मपाश-
बद्धास्ते नृहीत्वा यमकिङ्करैः । पुरीं कण्णवतीं नीत्वा
पिशाचकुलसेविताम् । तस्यान्ते विविधैर्यन्त्रैर्घोरैः पापि-
भयावहैः । अनेककालं तत्रापि स्थित्वा भङ्गूकयोनिम् ।
जायन्ते तत्र तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया । नेषयोनिं
ततो यानि निरवदं तत्र संस्थिताः । भुक्त्वा कर्मवशात्
कटं मातृष्यं यानि ते पुनः । मातृषीं योनिमावाद्य-
शिरोरोगयुतास्तु ते ।

७३ नेत्रहीनता “पुरा सकामतो येन कौटवी च पराङ्मना ।
दृष्ट्वा नेत्राभिघातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा । स
एव कर्मवशगः कुपितैर्यमकिङ्करैः । काकोजे नरके क्षिप्तो
बद्धस्तिष्ठति शृङ्खलैः । वज्रतुल्यनखैः काकैस्तस्य नेत्रस्य कल-
नम् । क्रियतेऽवदशतं यावत् उत्पत्नोत्पत्त्य नित्यम् ।
शोचते स्नानि कर्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः । उत्पत्त्य-
नरकात् पश्चात् उल्लूको जायते हि सः । सदा कोटरयायी
च दिवाभ्यः काकयद्धितः । तिष्ठत्यव्दाष्टकं यावन्मा-
तृपत्यमवाप्य सः । नेत्रहीनो भवेद्दुःखी भवेत् कर्मवशी-
कृतः । यस्मिन् वयसि यत् कर्म कृतं वापि दुष्कृतम् ।
तस्मिन् सहायो भवति तद्वयस्यैव जन्मतः । जीवनं
तद्वत्था मर्त्यं नेत्रहीनस्य देहिनः । विद्यमाने शरीरेऽपि
नेत्रहीनो निरर्थकः । प्राणागारनिदं देहं कोऽवत् प्राण-
वर्जितम् । तद्वत्तेलवहिर्देहो दृष्ट्वा स्नानमरणं वरम्” ।

७४ रात्रिप्रवृत्ता “पुरा परस्त्री खलु कामबुद्ध्या विकीकृता वस्त्र-
विधर्जितापि । गोविप्रक्षिंसाद्य नितान्तदृष्टिः क्रोहता नेत्र-
विहीनतायै । नृक्काम्यमन्दत्वमद्यान्यरोगः दिवाभ्यवा
चारुदृष्टपजा मे । देवादुपेता कुर्व दूरमायु तां मेऽद्या-
देवेश ! हरे ! प्रसीद” ।

७५ नेत्ररोगः “मन्ददृष्टिर्भवेद् येन मनुष्यस्त्वमतः श्रेष्ठः । उद-
यास्तमनेलायां मातृं मध्यन्दिने नरः । रक्षते कामतो
योऽपि मन्ददृष्टिः स वै भवेत् । यन्मायुश्चिचरीरः
सन् वीक्षते दिवसेश्वरम् । नखत्वं पङ्कवारञ्च द्विजं वज्रिञ्च
गां दिशम् । सोऽन्यजन्म समावाद्य नेत्रव्याधियुतो भवेत् ।
अनेन पटलच्छतिमिरास्ति युतो भवेत् । दम्पतिभ्यां
प्रहसं वो नरः प्रहसति मैथुनम् । सोऽन्यजन्म समावाद्य
नेत्रपूषगदार्तिमान् । दम्पत्योः सुरतावतचित्तयोः सुर-

तेषाम् । यः करोति स वै नेत्रपूवरोगवृत्तो भवेत् ।
मृत्वा कृत्वावाप्नोति पिच्छादिस्ततोऽङ्गवैः । विद्यायास्तपति
या स्त्री पुत्रमाप्नोति जारतः । साऽन्यजन्तानि भूपाह !
विष्णुपाणी भवेद् भुवम् । वसुधैव कुटुम्बकम् । पुत्रो-
वाय योजितम् । क्रोधाविष्टेन जनसा या वा श्रेष्ठं पतिं
द्विजम् । सान्यजन्तु समासाद्य विषमाक्षो भवेद् भुवम् ।

७६ गणगण्डः गण्डमाणा च “पुरा येन कृतं मोहाद्गुरुस्त्री-
कथदर्शनम् । स मृतः प्रान्ते देहे निर्जले च यमाश्रया ।
पात्यते विह्वले रौद्रेर्दिव्यवर्षा युतत्वयम् । पुनर्जन्तु समासाद्य
स्वकम् वयतश्च सः । गणगण्डयुतो नित्यं गण्डमाणाकुलो-
ऽपि सन् । पापी सोदति दुष्टेष्टः चिरं कर्मवधावधि” ।

७७ नाशरोगः “ब्राह्मणकर्मपरिभ्रष्टो मन्थ्याविष्टचेतनः । सुगन्धि-
कुसुमादीनि यानि ब्रह्मणि तानि च । त्वया सतत-
माश्रितं प्राप्तं दत्तं न कलचित् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो
दत्तं तेनेदमोदयम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म चाश्रित्य
तिष्ठति । किञ्च वेष्ट्याङ्गनासके जीवनं विफलीकृतम् ।
वेष्ट्याश्च रमिता यैश्च तेनास्मृष्टा द्विजातयः” ।

७८ क्षीरहीनस्तनता “वाचमानं पयो या स्त्री न ददाति परा-
भके । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मात्
कच्छपिकायोगौ प्रविश्यावद्वचतुष्टयम् । प्रत्यक्षं नरकं भुङ्क्ता
मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप ! प्रहृता स्त्री क्षीणक्षी-
रस्तनी भवेत् । क्षीरं नरते यस्याः स्तनात् सन्त्यते हि
सा । आत्मजपाक्षनेऽशक्ता भूत्वा कष्टञ्च विन्दति” ।

७९ स्तनविस्फोटारोगः “स्तनपाको भवेद्देवेन कर्मणा त्वमतः शृणु ।
दृष्टान्यपुत्रं या स्त्री स्तनं दर्शयते स्वकम् । सकामा-
कामवद्वा वा दुष्टयौवनगविता । दूतैर्यमाश्रया सापि
शास्यते च निरन्तरम् । भुङ्क्ता स्वकर्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा
च मानुषी । स्तनविस्फोटारोगादपि विक्षिता सुखवर्जिता”

८० वेष्ट्यात्मम् “कृते भर्तारि या नारी परस्त्रास्यभिलाषिणी ।
सा मृता किङ्करैर्वीर्यैर्दण्डपाशासिताङ्गिता । नीत्वा यमा-
श्रया सा च विष्टुर्ग्रथं ततः शृणु । आश्रयं पुत्रं तप्तं
स्फुरद्भुक्तोष्णवत् । आशिङ्गनमतिक्रूराः कारयन्ति नरं
भयम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो मर्त्ये च शौकरीम् ।
शारमेयीञ्च माजारीं योनिमाविश्य कर्मतः । मृत्वा च
मानुषी पश्चाद्दरक्षीत्वमवाप्य सा । अश्वेनपुत्रैः सा च
दम्बमाणा यथेच्छया । मर्त्ये मोहवशात् सा च सुखं प्राप्य
सुवर्जिता । न भवेद्, या चान्यनारोयन्मपहणजीविका ।
अस्याः सा च भवेद्देष्ट्या जन्मजन्मन्यथा न हि” ।

८१ बाधिर्यम् “पुरा यस्तु महीपाल ! धर्मचिन्तापराङ्मुखः ।
निन्दकः पिष्टमाहृषां द्विजतीर्क्षसुखस्य च । श्रुते बाधिर्य-
रोगेण स एव परिन्द्यते” ।

८२ श्लेष्मरोगः “निन्दक्रियावर्जितस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्मतिः ।
कृतः भूमिपथं प्राप्य शुष्ककाठोपजीवकः । वायसत्वमनु-
प्राप्य गृध्रकुण्डान्मुकरः । भूत्वा च मानुषत्वे स श्लेष्म-
रोगी सदा भवेत्” ।

८३ हस्तान्तरम् “द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधनः
कृतः । स मृतः शास्त्रे याव्यैर्वैश्वतपुरोगमैः । काङ्क्षीं
पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मानुषतां
प्राप्य हस्तान्तरादितो भवेत्” ।

८४ योनिरोगः “रममाणं पतिं या स्त्री तोषयेच्च यथेच्छया ।
उद्रा सा च कृता वै स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् ।
तस्माद् मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम्
गत्वा सन्त्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च
चौर्यप्रकारेण या हृदयन्यभोजनम् । सा तद्गणेण सततं
गृह्यते नात्र संशयः” ।

८५ असृग्दरम् प्रदरम् “अथासृग्दरमत्युषं प्रदरं योनिदोषजम् ।
कर्मणा येन राजेन्द्र ! तन्मे निगदतः शृणु । कत्वा रन्ध्र-
नमादौ या योषिद्भुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं न्यङ्क्ता
पृथा पशुवधेन च । प्रयाति नरकं चोरं यत्
प्रोक्तं मदाभरणे । प्रत्यक्षं नरकं भुङ्क्ता ततो
भवति वायसी । वायसी दय वर्षाणि शुकी भवति सा
पुनः । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दरगदादिता ।
श्वेतप्रदरयुक्ता सा भवेद् वा भक्तबोरिणी” ।

८६ पक्षीसुतोत्पादनम् परकान्तासुतोत्पादनम् । “महामना
महादाता तीर्थकृत् पुण्यकञ्चुचिः । नगरीं भ्रमता तेन
काचिदेका मनोहरा । रण्डा व्यजोक्ति सौन्दर्यरीकारस-
विज्ञासभूः । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सख्यक्षजातकौतुकः ।
तामादाय बलाच्छीघ्रं ययौ निजगृहं प्रति । विहाय महि-
षोरन्या नारीः प्रियवशंवदाः । आत्मानुरामवान् राजा
क्षयं ताञ्च न सञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनया-
मास सुन्दरम् । दौषादपि महीपाल आशुःशेषे यमा-
श्रया । नीतो यमानिकं दूतैर्वीरैश्च भयदाहणैः ।
धर्मराजपुरे तस्य चित्तगुप्तेन धोमता । एतत् श्रुत्वा
यमः क्रुद्धोऽग्रीहदूतान् सन्निवृत्तान् । एवं क्रूरं दुरा-
चारं परवेषितप्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा
ताडयध्वं निरन्तरम् । तस्मात् पूरीषमूलाभ्यामुत्पन्नस्य सुतस्य

च । एतस्य पित्रलोकांनाहारायं प्रदास्य । रौरवे-
ऽद्दशतं दुष्टं स्वापयित्वा च योगिनम् । ततः श्रुत्वा
योगी च पातोऽस्य भविता पुनः । यावत्तिष्ठति भू-
लोके ह्यलोमर्भजः सुतः । तावत्काळं पित्रृणाञ्च
नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत् ।

आदर्शेपन्ये यथा पावोऽधियतस्तथैव लिखितः । पुत्र-
कान्तरसंवादेन न्यूनतात्वादासि वा परिहरणीया
अतोक्तरोगादीनामकाराद्यन्तरविन्यासातिक्रमेणोपन्या-
सस्तु तत्तत्कृमानुरोधेन । तेन तत्तत्कृमानुरोधेन निद-
र्शितरोगादीनां सुश्रवणार्थदानादिकपरिज्ञानं सुकरं भवति ।
तत्तद्दानादिकं विस्तरभयात्तोक्तम् तत एवावगम्यम् ।

यातातपश्च गुभारतसंवादयोरेकत्र विषये विरोधप्रसङ्गे
रोगमत्सत्त्वमहत्वाभ्यां व्यवस्थोक्तेया । एवं दानादिभेदो-
ऽपि । मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तकर्मविपाकभेदो विस्तरभया-
त्तोद्धृतः, तत्तदुपन्योभ्योऽवधेयः ।

कर्मव्यतिहार उ० वि-कति कृ-चञ् कर्मणा व्यतिहारः
३० । परस्परैकजातीयक्रियाकरणे, क्रियाविनिमये ।
यथा यः कश्चित् येन कर्मणा इतरं कर्मत्वादिना संबन्धाति,
इतरोऽपि तज्जातीयेनैव कर्मणा तं कर्मत्वादिना संबन्धाति,
तयोः कर्मविनिमयो भवति । यथा अन्योन्यं ताडयत
इत्यादौ । अत्र अन्योन्ययोरेकजातीयताडनक्रियायां कर्मत्वेन
सम्बन्धात्तत्त्वात् । 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' 'कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्वियाम्' 'न कर्मव्यतिहारे' पा० । क्रियाव्यतिहारोऽप्यत्र
कर्मशाला स्त्री कर्मणः शिल्पादेः शाला । शिल्पादेः
शालायाम् । "गत्वा त्वं तां भार्यकर्मशालाम्" । "जगाम
भागवत्कर्मशालाम्" भा० आ० १८, १० ।

कर्मशील लि० कर्म शीलयति शील-कण् । कर्मकरणार्थ-
शीलशुक्ले अमरः । [आफलोदयं ३ कर्मकारिणि च ।
कर्मशूर उ० कर्मणि शूरः । प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मसमापके,
कर्मश्रेष्ठ उ० । पुलहपुत्रभेदे "पुलहस्य गतिर्भात्यां त्रीनस्त-
सती सुतान् । कर्मश्रेष्ठं वरीयां च" सङ्गिणुञ्च महा-
सते । भाग० ४, १, २१ । कर्मणा श्रेष्ठः । २ कर्मकार्य-
करणेन वरिष्ठे लि० ।

कर्मसंन्यास उ० कर्मणः स्वरूपतः फलतो वा संन्यास-
स्यागः । फलाभिषन्धिराहित्येन तत्फलत्यागे २ स्वरू-
पतः कर्मत्यागे च । वा परस्परं कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।
आश्वमयवदे ४८० पृ० संन्यासविवरणम् ।

कर्मसंन्यासिका उ० कर्मणां संन्यासोऽप्यस्य ठन् ।

प्रश्रव्यान्विते भिक्षुके इत्यादिपुनः । वा परस्परं कर्म-
संन्यासिकोऽप्यत्र ।

कर्मसंन्यासिन् उ० कर्मसंन्यासोऽप्यस्य इति । विधानेन
१ कर्मत्यागिनि भिक्षुके २ कर्मफलत्यागिनि च ।
"द्विविधः कर्मणस्यागः फलसाधनभेदतः । फलान्न ज्ञानि-
नस्यागो जिज्ञासोर्ज्ञानविषये" इत्युक्तदिशा ज्ञानार्थं
कर्मफलत्यागः, मोक्षार्थं स्वरूपतः कर्मत्यागश्च कर्म-
संन्यासः । "आरुह्योत्तरेयोगं" कर्म कारणमुच्यते ।
योगादुक्तं तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति गीतोक्तेः
"अविशुद्धिधयः कर्मण्यधिकारो विशुद्धयोः । सम्यं विवि-
दिपोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संत्यजेत्" इत्युक्ते च विविदिषाया-
मेव कर्मणो हेतुत्वावगमात् तदुत्पत्तौ तस्याज्जत्वावगमाच्च
तथात्वम् । वा परस्परं कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्मसङ्ग उ० कर्मणि सङ्ग आसक्तिः सङ्ग-कञ् ७३ । इदमर्थं
करोमि अनेनैतत्फलं भोक्षे इत्याकारकेऽभिनिधेये ।

कर्मसञ्चि उ० कर्मसु सञ्चिवः ७३ । राज्ञां सन्मव्यतिरिक्त-
कर्मसु सहाये अमरः ।

कर्मसाक्षिन् उ० साक्षात् पश्यति लि० साक्षी इति ।
"सूर्याः सोमो यमः कालो मङ्गाधूतानि पञ्च च ।
एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः" इत्युक्तेषु सूर्या-
दिषु नवसु । इति । क्रियासाक्षात्कर्तृभावे लि० ।
"योयस्तत्कर्मसाक्षी सुभुजवल्गुतोयश्च यश्च प्रतीपः" वेणो-
कर्मसिद्धि स्त्री इति । इटानटफलप्राप्तौ "सकर्मसिद्धिं
पुनराशंसे" इति कुमा० ।

कर्मस्थान न० कर्मणः व्यापारचिन्तनस्य स्थानम् । ज्योति-
षोक्ते जग्नावधिदशमस्थाने । आजीवयवदे विवृतिः ।
"लग्नेन्दुभ्यां वीर्यभाजः खमं स्वात् कर्मस्थानं" केयवदे
युतं सत् । सत्खेटैर्वी युक्तवदं सुवृत्त्यै पापैर्दृष्टं वा युतं
इष्टवृत्त्यै । कर्मस्थोऽयुः स्ववृत्ते चैव कुलजसत्त्वभिर्भुतः ।
दृष्टो वा दृष्टिहानिभ्यां युतोचितकरोमतः । कर्मभू शुभ-
खगामिजिताः सूर्याज्जदा न रिपुनीचवृत्ते चैव ।
धर्मधान्य सुखवृत्तिकराश्च सायुषः स्थिरवृत्तश्च च दृष्टौ ।
नीचारिषंस्या अपि पापवृष्टाः पापाश्च कर्मफलशुभ-
प्रदास्तुः । क्रूरा अपि स्वप्रवने शुभाः सुविधे-
मतः सदुपहृषिताश्चैव । शुभवृष्टाः शुभायोगाः
कर्मभू सदुपहृष्टाश्च । अशुभाः प्राक्कथः प्रोक्ताः स्वख-
खेटनिरोधणात् । चिकित्सकाः आर्याविषादकाश्च पुरो-
हिता वञ्चनतत्परा वा । नरा अज्ञो दुर्ययकाः खलैस्तु

कर्मस्थितेः सद्रूपवर्णितैश्च । तृतीयपङ्गाः पापा
लब्धेन्दुभ्यां शुभा मताः । निधनान्त्यगता नेष्टा विषेषाङ्गन-
संस्थिताः । एकानविंशे विद्युति रविः खे, चन्द्रो धनं १,
चन्द्रसुतः ४, क्रमेण । त्रिवेदनन्दैर्कर्मिते १२५६ ईश्वरोऽ
भ्युः १ सुखं खे कुसुता १३ सुखभीतिम् जातके तन्निता-
प्रकारः ।

कर्माङ्ग न० ईत० । विहितस्य यागादिकर्मणोऽङ्गे यथा दर्शादेः
प्रयाजादि । देशकालादयोऽपि कर्माङ्गानि । यथाह
गर्गः—‘‘तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुस्तपापयोः । प्रधान
गुणभावेन स्नातन्त्येन न ते क्षमाः’’ । ‘‘प्रधानस्य विषेयस्य
कर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं ‘‘कर्मासङ्गितं नैव
बुद्धौ विपरिवर्तते । शब्दात् तदुपस्थानमुपादेये गुणो-
भवेत्’’ भट्टका० ‘‘प्रमाणान्तरासङ्गितं कर्म बुद्धौ प्रथमं
न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उप-
स्थितिरिति उपादेये स्वविषये कर्मणि पूजादौ
चन्द्रादिक्रियात्वेन तदशङ्ककालत्वेन वा शुचि-
तत्कालजीविनः कर्माधिकारात् प्रमाणान्तर-
नभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिगुणः’’ ति० त० रघु० ।
‘‘फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति’’ न्यायेन फलवत्-
प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम् ।

कर्माजीव पु० कर्मणा आजीवः जीवनम् । शिल्पादिकर्म-
द्वारा जीवनसाधने । स च नष्टां जन्मलग्नावधिदशमभावं
मेधादीनां त्रेकाणवशांश्चादशतिंशंगैः शिल्पादि-
कर्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे
ई४१, ४२८० दर्शितम् । कर्म जीवति अण् । शिल्पा-
दिकर्मजीविकावति लि० ।

कर्मात्मन् पु० कर्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य । संसारि-
णि स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरयुक्ते ऽजीवे । ‘‘तस्मिन् स्वपति
तु खस्ये कर्मात्मानः शरीरिणः’’ मनुः । कर्मणि आत्मा-
मनो यस्य । २ क्रियासक्तचित्ते च ।

कर्माध्यक्ष पु० ७त० । क्रियासाक्षिणि कृताकृतान्वेक्षके ।

कर्मान्त पु० कर्मणः क्षणिकर्मणोऽन्तो यत् । सम्पन्नक्षणिकर्मणि
ऽकष्टभूमौ हेमच० । ‘‘अहंन्यहंन्यवेत्तेत कर्मान्तान् बाह-
नानि च’’ मनुः । कर्मणः तत्फलस्थानो यत् ।
= इत्युपान्यादिसंप्रत्ययाने च । ‘‘शुचीनाकरकर्मान्ते भोक्-
नन्तर्निवेशने’’ मनुः । ‘‘कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते
विशङ्कताः’’ भा० सम० १६५ श्लो० । ईत० । १ कर्मसमाप्नो-
च । ‘‘कर्मान्ते दक्षिणां दद्यात्’’ स्मृतिः ।

कर्मार पु० कर्म कर्त्तृति कर्-अण् । १ कर्मकारके (कामार)
जातिभेदे, ‘‘नमस्तत्त्वभ्योरथकारेभ्यश्च धो नमोनमः, नमः
कुलाभ्यः कर्मारभ्यश्च धो नमोनमः’’ यजु० ६, २७ ।
‘‘तपसे कौलाखं मायायै कर्मारम्’’ यजु० १०, ७, पुरुष-
मेधे ‘‘मायायै कर्मारं लौहकारम्’’ वेददी० ।
‘‘कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च’’ मनुः । ‘‘ये
धीवानोरथकाराः कर्मारा ये मनीषिणः’’ अथ० ६, ५,
२ वंशभेदे (वेङ्कटाय), १ कर्मरङ्गवले च राजनि० ।
४ कर्मप्राप्तिरिति स्वार्थे कन् । कर्मारक कर्मरङ्गे दृक्ते
(कामाराङ्गा) पु० राजनि० ।

कर्मार्षि पु० कर्मार्षि अर्ह-अण् । १ पुरुषे राजनि० । तस्य
कर्मकरणसमर्पत्वात्तथात्वम् । २ कर्मकरणसमर्थे लि० ।

कर्माशय पु० आशयेते पुरुषा अस्मिन् आ+यी-आधारे
अच् कर्मणामाशयः । कर्मजन्ये धर्माधर्मरूपे गुणभेदे
‘‘क्षेत्रमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः’’ पात० सू० ।
कर्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते ।

कर्मिन् लि० कर्मिण्यस्य ब्रीह्या० इनि । व्यापारयुक्ते स्त्रियां
ङीप् ‘‘कर्माभ्यश्चाधिको योगो—तस्माद्योगो भवार्जुन !’’
गीता । २ फलाभिसम्मानेन कर्मकर्त्तरि च । ‘‘यत्कर्मिणो
न प्रवेदयन्ति रागास्ते नातुराः क्षीणलोकाश्चरन्ते’’
सुख० उ० । ‘‘दृष्टापूर्तादिकर्मिणां धर्मादिमार्गेण चन्द्र-
मण्डलादिप्राप्तिः’’ शा० भा० ‘‘कृत्स्निकर्मकर्मा-
णाम्’’ याज्ञ० ।

कर्मिष्ठ लि० अतिशयेन कर्मि इडन् इनेर्लुक् । क्रियादत्ते जने
कर्मिन्द्रिय न० कर्मणां वचनादीनां निमित्तनिन्द्रियम् अन्व-
धासादिवत् निमित्तार्थे ईत० । वचनादिकर्मकरेण वागा-
दिषु इन्द्रियेषु ‘‘पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः
क्रियाः । क्षणिकाणि ज्येष्ठे वाद्यास्तेष्वेवान्तर्भवन्ति हि’’ ।
‘‘वाक्पाणिपादपायूपस्यैरक्षैस्तत्क्रियाजनिः । सुखादि
गोलकेषु तत्कर्मान्द्रियपञ्चकम्’’ पञ्चदश्यां तेषां नाम
कार्याण्युक्तानि । ‘‘वाक्पाणिपादपायूपस्थाणि कर्मेन्द्रिया-
ण्युक्ताः । वचनादानविहरणोत्तर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्’’
सां० का० । ‘‘इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियस्य ते’’ सां० कौ०
व्याकृतश्चैतदस्याभिः तद्विदुः ।

‘‘तेषामिन्द्रियशब्दार्थे कारणमाह इन्द्रस्यात्मन इति ।
‘‘इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूपेयते इत्यादि’’ श्रुतौ इन्द्रश-
ब्दस्यात्मार्थकत्वात्, पाणिनिना ‘‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्’’
इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तत्तत्क्रियादर्थे घप्रत्ययेन निपा-

तितत्वात्तस्य तथात्वम् । करणव्यापारः कर्तृव्यापाराधीनः
करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण
कर्तृरनुमानात् इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम् ।

अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । अष्टसूक्तं शा० ति० ।
“ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दादयाः स्रुताः कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
वाक्पाणिपादपायन्मुखं चान्याहुर्मनीषिणः । वचनादा-
नगतयोविशर्गानन्दसंयुताः । कर्मेन्द्रियार्थाः संप्रोक्ताः”
“अनुलिङ्गम्” राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयार्थं द्वितीया कारिका या दर्शिता
सा च कौ० व्याख्याता । “पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणाम्, करण-
तात्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्या वृत्तिर्वचनम्” व्याकृतञ्चै-
तदस्याभिः “एवं वागिन्द्रियस्य स्थानसङ्गा लक्षणकथनाय
तद्वृत्तिमाह तस्यावृत्तिर्वचनमिति । तथा च वचनसाधन-
मिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिरित्यादि
लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गति-
भेदः । उत्सर्गः उद्ग्राह मलस्यापसारणेन त्यागः । आनन्दः
आनन्दविशेषजनको रमणीयभोगात्मको व्यापारभेदः” ।
अत्र तात्वादिस्थानमित्युक्त्या आदिपदात् ‘अष्टौ स्थानानि
वर्णानामुरः करणः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्तौष्ठं
नासिका चैव तानु च” इत्युक्तानामुर आदीनां पक्षणम् ।
अतएव शब्देन “हस्तौ पादावुपस्थञ्च जिह्वा पायुस्तथैव
च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव” इति जिह्वायाः कर्मेन्द्रिय-
त्वस्योक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिका-
णीति सांख्या मन्थने “प्रकृतेर्महार्स्ततोऽहङ्कारस्तस्यादु-
गन्ध मोड्यकः । सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैज-
तादहङ्कारात्” इति सां० का० । “प्रकाशलाघवाभ्या-
मेकादशक इन्द्रियगणः सात्विकः वैजतादहङ्कारात् प्र-
वर्तते” इति कौ० व्याख्यातञ्चैतदस्याभिः ।

एकादशकगणस्य सात्विकत्वमुपपादयितुमाह प्रकाशलाघ-
वाभ्यामिति “सत्त्वं लघु प्रकाशकम्” इति कारिकाया लाघ-
वस्य प्रकाशस्य च सत्त्वधर्मत्वस्योक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रका-
शकत्वात् लाघवाच्च सत्त्वकार्यत्वं निश्चितं, तथा च सात्विक-
कादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैजतात् विजतमेव
वैजतन्त्वादित्यर्थः” । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारि-
कत्वं तथा सां० सू० भाष्ययोः समर्थितम् ।

“अभिमानीऽहङ्कारः” “एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्-
कार्यम्” सू० ।

‘अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्नःकरणद्रव्यं, स

च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तिता-
सूचनाय, बद्ध्या निश्चित एवार्थेऽहङ्कारममकारो जायेते ।
अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावः लक्ष्येत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दा-
दिपञ्चतन्मात्रं आहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेष्टं
रूपादिकं भोक्तव्यमिदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवा-
दिसर्गेऽपिन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिष्टैः लोके
भोगाभिकामेनैव रागद्वारा भोगोपकरणसर्जनदर्शनात् ।
“रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य
रागादेव समष्टिचक्षुरादेशतुपत्तिस्मरणाच्चेति भावः ।
अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावह-
ङ्कारादुत्पद्यत इति विशेष, सन्मात्रादीनां रागकार्य-
त्वादिति तत्रापि विशेषमाह सां० का० । “सात्विकमेकादशकं
प्रवर्तते वैजतादहङ्कारात्” । “एकादशानां पुरुषमेका-
दशकं मनः मोड्यतात्मगणमध्ये सात्विकम् । अतस्त-
वैजतात् सात्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च
राजसाहङ्काराद्दशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणी-
त्यपि सन्त्वयम् । “वैकारिकसौजस्य तामससत्त्वत्वं
त्रिधा । अहन्तत्वाद्विजृम्भायामनो वैकारिकादभूत् ।
वैकारिकाश्च ये देवा अयोभिव्यञ्जनं यतः । तैजसादि-
न्द्रियाण्येव ज्ञानकर्म्मसयानि च । तामसो भूतसूक्ष्मा-
दित्यतः स्वं लिङ्गमात्मनः” इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्ण-
यान् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्ये-
तदुक्तम् । “सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैजतादह-
ङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम्”
इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये ।
ननु देवताललयश्रुतिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवतालयं
वक्ष्यति तत्कथं कारिकायापि देवानां सात्विकाहङ्कार-
कार्यत्वं नोत्तमिति लक्ष्यते समष्टिचक्षुरादिश-
रीरिणः सूर्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते ।
अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यव-
स्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताशयेनात्र शास्त्रे
देवाः करणेभ्यो न पृथक्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टी-
न्द्रियाणि मनोऽप्रेक्षयात्मसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कार-
कार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियामेक्षयाऽ-
धिकसत्त्वत्वेन सात्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोध-
इति सन्त्वयम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्याहङ्करोऽपि
तत्कारणस्य त्रैविध्यं सन्त्वयम् । “सात्विको राजसश्चैव

तामसश्च त्रिधा महान्” इति श्ररणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद्देशभेदाद्देश्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति” भा० । “कर्मैन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्” सू० । “कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वचमनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्देशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रियं सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति । “इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति” भा० । “आहङ्कारिकत्वश्रुतेन भौतिकानि” सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः कालानुप्राप्याचार्यवाक्यान्मन्वादिखिलसृष्टितथ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु “अहं ब्रह्म स्माम्” इत्यादि । ननु—“अक्षयं हि सौम्य मनः” इत्यादिभौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्ये नान्नःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव सुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाक्षस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यटिमनआदीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? “अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति यातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतौ देवतासिन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह भा० । “देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य” सू० । “देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोलेयदर्शनात् । अनारम्भकेऽपि भूतेष्वात्मनो लयप्रवणाच्च । “स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः ससत्याय तान्येवातु विनश्यति” इत्यादिश्रुताविति भावः” भा० । एतन्मूलतयैव शां० ति० । “वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽग्निश्चन्द्रोमेन्द्रमित्काः । तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रक्रमयोगतः” । इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वसङ्गतम् ।

कर्मैन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वज्रः, पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः उपस्थस्य कः ब्रह्मा ।

वेदान्तमते च आकाशादीनां रजोशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः “रजोऽशैः पञ्चभिक्षेणं क्रमात् कर्मैन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थानिभिधानानि जज्ञिरे” पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारित्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे

निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ईदृशं प्रदर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतात्किमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव प्र० दृश्यम् । “तेषां रजोऽशैर्जातानि क्रमात् कर्मैन्द्रियाणि च” शब्दचि० भागवतवाक्यम् ।

कर्षं दर्पे भा० प० अक्ष० सेट् । कर्ष्यति अक्षर्ष्यत् च कर्षं प्रतिकर्षति । कर्षटः कर्षुरः कर्षूरः ।

कर्षं पु० किरति विषयेषु विसृज् कृ-व । कामे उल्ल० । कामस्य चित्तविशेषकत्वात् तथात्वम् ।

कर्षट् पु० कर्ष-अट् । दिशतयाममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जनाजीवन्ति । तादृशे यामे पुरे वा २ नगरमात्रे च अमरटीका “कर्षट् दिशतयाममध्ये यामोमनोहरः” हारा० उक्तेः न० च । ३ प्रचुरकण्टकसन्ताने यामे च । ‘धनुःशतं परीणाहो यामात् जेतान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्षटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्’ याज्ञ० । “कर्षटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य यामस्य” मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि दृ० च० उक्ते ४ देशभेदे “अथ पूर्वस्यामञ्जनदृषभध्वजपद्ममाख्यपद्मरयः । व्याघ्रसुखसुखकर्षटचन्द्रपुराः शूर्पकणाश्च” । “ताम्रलिपिं च राजानं कर्षटाधिपतिं तथा । सुहृन्नामधिपं चैव ये च सागरवासिनः” भा० स० २६ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु “चतुरदशतयामान्तरेण सुखकर्षटो” इत्युक्तेः ५ अष्टशतयाममध्यस्ययामे च पु० ।

कर्षुर न० क-वरच् । १ कर्मणि निरु० । “अन्यदद्य कर्षुरमन्यदु” अ० ६, २४, ५ । “कर्षुरं कर्मनामैतत्” भा० । कृ-विधेये वृरच् । २ व्याघ्रे । ३ राक्षसे च पुंस्त्री उल्ल० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४ निशायां स्त्री विश्वः पिप्पत्वात् ङीष् । कर्षुरीत्येव । सा च ५ हिङ्गुपत्रासु जटाच० ईशियायां मेदि० ।

कर्षुदार पु० कर्षं दर्पे उण् तं दारयति ङ-अण् । कोविदारदृष्टे कर्षु(वृ)र पु० कर्षु (वृ)रशब्दार्थे ।

कर्ष्य पु० कर्ष-यत् । कर्षूरे, (कर्षूर) राजनि० ।

कर्ष पुंन० लृष-अच् कर्मणि घञ् वा । “दशार्धयुगलं प्रयदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्” जीला० उक्ते अशीतिरक्षिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे ७ तन्मते सुवर्णे च । १ शिभीतकट्टे पु० शब्दरत्ना० । भा० लृष-भावे घञ् । ४ आकर्षणे । तदा० कष-भावे घञ् । ५ विषेष्टने च । अत्र प्रसङ्गात् घौराण्यकक्षाकर्षकर्मोचितं सृष्ट्यादिपरिभाषितवैद्यकपरिभाषितमानभेदउच्यते । तत्र घौराण्यकादिमा

नमाह हेमा०दा०ख०मनुः “लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । तास्त्वह्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ यत् सुवर्णं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाणानां त्वसरेणुं प्रचक्षते । त्वसरेणुपदकं ज्ञेया लिखिका परमा यतः । ता राजसर्पपक्षिस्तले त्वयो- गौरसर्पपः । सर्पपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवश्चैव क्षणलः । पञ्च क्षणलको माषको सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश । द्वे क्षणले सम- धते विज्ञेयो ह्ययमाषकः । ते षोडश स्याद्वरणं पुराण- श्रुतं राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्षिकः पणः । धरणानि दश ज्ञेयं शतमानस्तु राजतः । चतुःसौ- वर्णिको निष्कोविश्वं तु तत्प्रमाणकम् ” याज्ञवल्क्यः “जाल- स्त्र्यमरीचिस्थं त्वसरेणुं रजः स्मृतम् । तेषौ लिखा तु तास्तिन्नो राजसर्पप उच्यते । गौरस्तु ते त्वयः षट् ते यो ज्ञेयस्तु ते त्वयः । क्षणलः, पञ्च ते माषको सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् । द्वे क्षणले ह्ययमाषो धरणं षोडशैव ते । शाणमानन्तु दशभिर्द्वरणैः पलमेव च । निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षि- कस्तान्त्रिकः पणः ” आह विष्णुः “जालस्याकर्मरीचिगतं रजस्त्वसरेणुसंज्ञं, तदपदकं लिखा, तत्तयं राज- सर्पपः, तत्तयं गौरसर्पपः, ते षट्यवः, तत्तयं क्षणलः, तत्पञ्चकं माषः, तद्द्विदशकमलार्द्धं स चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिको निष्कः । द्वे क्षणले ह्यय- माषकः ते षोडश धरणम् ” तान्त्रिकः कार्षापणः पणः कान्तायनः “माषो विंशतिभागश्च ज्ञेयः कार्षापणस्तु तु । काकिनी तु चतुर्भागो माषस्तु परिकीर्तिता । पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी । कार्षापणप्रमाणं तु तत् निवृद्धमिहैव यत् । ते द्वादश सुवर्णस्तु दोनारस्तु त्रिकः स्मृतः ” नारदः “कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते । पणो निवृद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् । अगस्तिरपि “यवः स्यात् सर्पपैः षड्भिर्गुञ्जा चैका विभिर्यवैः । गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्तितः । भवेत् षोडशभिर्मर्षैः सुवर्णस्त्रीः पुनः स्मृतः । चतुर्भिः पलमुक्तन्तु दश ते धरणं विदुः । ” “अष्टभिर्भवति व्यक्तै स्तण्डुलः गौरसर्पपः । स वैषण्वयवः प्रोक्तो गोधूम- चापरो जगुः । निष्णुगुप्तः “पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः शण- श्लेय चतुर्गुणैः । कलञ्जं धरणं प्राङ्गर्भिमानविशा- रदाः । मञ्जाटिकाकलञ्जस्तु तौल्ये गुञ्जाद्वयं विदुः ।

मञ्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तदिदं मतम् । स्थूलमध्याति- स्त्र्यच्छायां सुवर्णच्छायांमपि स्मृतम् । “दोनारो रोपकेरु- विंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसप्ततितमो भागो रोपक इत्यने” प्रकान्तरेणाप्याह सुचोले यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्नधान्यवा दश सुवर्णमापः पञ्च वा गुञ्जाः सुव- र्णमापकः ते षोडश सुवर्णः । एवं प्रमाणसिद्धस्तु द्वितीया संज्ञा कर्म इति चतुर्पक्षं पलं पलानां शतेन तुला विंशतितौलिको भारः अक्षयं भारस्तु उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा ” दानवाखण्डे हेमाद्रिः । एतेषां मानभेदः शक्तितारतम्यापेक्षया प्राह्यतावेदनार्थः । तैद्यकपरिभाषितमानं भाषणम् ।

“न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्याधीं मानसत्त्वोच्यते मया । चर- कस्तु मतं वैद्वैरादौ र्यस्मान्नतः ततः । विज्ञाय सर्व- मानानि मागधं मानमुच्यते । त्वसरेणुबुधैः प्रोक्त- स्त्रिंशता परमाणुभिः । त्वसरेणुस्तु पर्यायनान्तां वंशी निगद्यते । जालान्तरगतैः स्त्र्यकर्षं वंशी विलो- क्यते । षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका । त्विष्टभीराजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः । ययोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्याच्चतुष्टयम् । षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेममानके । माष- यतुर्भिः शाणः स्याद्वरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रको षट्कश्चैव द्रड्क्षणः स निगद्यते । कोलद्वयन्तु कर्मः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका । अलः पितुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलमहः । उदम्बरञ्च पर्यायैः कर्ममेव निगद्यते । स्यात्कर्षा- भ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा । शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं सट्टिरामञ्चतुर्थिका । प्रकुञ्जः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते । पलाभ्यां प्रस्मृतिज्ञेया प्रस्मृतञ्च निगद्यते । प्रस्मृतिभ्यामङ्गलिः स्यात्कुडवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका । शरा- वोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्यः चतुःप्रस्यैस्तथाढकः । भाजनं कांस्य- पात्रं च चतुःपट्टपलञ्च सः । चतुर्भिराढकैर्द्वैशः कलयोनत्वणोऽर्धमणः । उन्मानञ्च षट्दोराशिद्वेषपर्यायसं- ज्ञितः । दोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःषट्शरावकः ।

सूपाभ्याञ्च भवेद्वेणी वाही गोणी च सा स्मृता ।
 द्वेणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका प्रसृत्यधिका च सा । पलानां
 द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पलगतं
 ज्ञेयं सर्वत्र वैष नित्ययः । माषटङ्कान्वित्वानि कड-
 उप्रस्यमादकम् । राशिगोणी खारिकेति यथोत्तरचतु-
 र्गुणम् । मागधपरिभाषायां षड्रत्तिको माषश्चतुर्विं-
 शतिरत्तिकटङ्कः षण्णवतिरत्तिकः कर्पः । अयश्चरक-
 सम्मतः । सुयुतमते षड्रत्तिकोमाषो विंशतिरत्ति-
 कटङ्कोऽर्थातिरत्तिकः कर्पः । अयमेव कालिङ्गपरिभा-
 षायामपि यतस्तत्पारत्तिकोमाषो द्वाविंशतिरत्तिकटङ्कः
 सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्पः । गुञ्जादिमानसारभ्य यावत्
 स्यात्कडवस्थितिः । इवाद्विगुणकडव्याणां तावन्मानं
 समं मतम् । प्रस्थादिमानसारभ्य द्विगुणं तद्वद्वा-
 द्योः । माननया तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्
 स्मृतम् । स्मृद् चवेणुलोहादेर्मण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
 पित्तोर्णञ्च तथोच्च तन्मानं कडवं वदेत् । इति
 भागधमानम् । कालिङ्गमानम् “यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा
 हानसत्वा नराः कलौ । अतस्तु मात्वा तदोग्या
 प्रोच्यते सज्जसम्भता । यथो द्वादशभिर्गौर्गर्पपै-
 प्रोच्यते बुधैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल
 उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्
 कश्चित् । चतुर्भिर्नापकैः शाणः स निष्कटङ्क एव
 च । गद्याणो माषवैः षड्भिः कर्पः स्याद्दशमाषिकः ।
 चतुः कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः । चतुः
 पलैश्च कडवप्रस्थाद्याः पूर्वमन्मताः । स्थितिनाम्येव
 मात्वायाः कालमग्निं वयोबलम् । प्रकृतिं दोषदेशौ
 च दृष्ट्वा मात्वां प्रकल्पयेत् । नात्यं हृन्योपधं व्याधिं
 यथाश्मोऽल्यं सज्जनलम् । अतिमात्रं च दोषाय शस्यो
 यस्यै बहूदकम्” ।
 कर्पं नित्यमर्हति ठञ् । कार्पिक कर्पपरिभाषाहं
 “कार्पिकस्तार्पिकः पणः इत्यमरः” । नित्यकणेशर्हं श्ले-
 भेदे च धञ्जनकर्पस्य “कर्पान्तो घञोऽन्त उदात्तः”
 पा० अन्योदात्तता अत्र कर्पेतिशया निर्देशात्तुदा-
 दराद्युदात्ततेति सि०कौ० ।

कर्पेक वि० लघु-विशेषने । १ श्लेष्कणेशकारके (लघाण)
 “कश्चिच्च वीजं भक्तञ्च कर्पकस्यावसीदति” भा०स० ५ अ०
 “पश्येन कर्पकं क्षुद्रं दुर्बलं सम उल्लभम् । प्रतोदे-

नाभिनिघ्नलं लाङ्गुलेन च पीडितम्” भा० ६ अ०
 सुरभेविक्रमम् “कालप्राप्तपुपासीत शस्यानामिव कर्पकम्”
 भा०व० २५८ अ० । “त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
 “कर्पकेण वलजां पुष्पतां” माघः श्लेखके श्याकर्पके च ।
 कर्पणि न० तुदा० लघु-भावे ल्युट् । लाङ्गुलादिना भूमिर्विशेषने
 (चास देवोया) हेम० “स्मृतं तु याचितं भैल्यं प्रमितं
 कर्पणं स्मृतम्” मनुः । क्षपिणश्चे विहितः । स्वा० लघु-
 ल्युट् । श्याकर्पणे च (टाना) “भज्यमानमतिमात्र-
 कर्पणात्” रघुः “शरीरकर्पणात् प्राणाः जीयन्ते प्राणिनां
 यथा” मनुः । श्चौरिणीष्टोक्ता राजनि० गौरा० लोष् ।
 कर्पणि स्त्री लघु-अनि । अमत्यां स्त्रियाम् उष्णादिकोपः
 शब्दकल्पद्रुमे उक्तम् । मञ्चिन्यम् “क्षपेरादेश धः”
 उष्णा० २, १०५ सू० धर्पणिरित्यस्यै सिद्धेः कर्पणिरिति
 पाठो लिपिकरप्रमादकृतः । अतएव उज्ज्वलदत्तेन “धर्पणि
 बन्धकीत्युक्ता” छपेरनिप्रत्ययेन सिद्धे वैविल्लप्रार्थम्” इत्युक्तम्
 कर्पफल पु० कर्पः तन्मात्रं फलमस्य । विभीतकहले, अमरः
 “व्यामलवद्याम् स्त्री रत्नमाला टाप् ।
 कर्पापण पु० कर्पणापणने क्रीयते । पौडशपणपरिमाण
 (काहन) कर्पस्य पौडशमापकमित्येन पौडशभिः पणैस्तस्य
 क्रयणात् तत्तुल्यमासास्यात् तथात्वम् । “अयोतिभिर्धराटकैः
 पण इत्यभिधीयते । ते पौडश पुराणं स्यात् रजतं सप्त
 भिस्तु तैः” गौतमेन पौडशपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषित-
 त्वात् “द्वाविंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिकोमतः”
 कात्यायनेन द्वाविंशत्पणानां गोभूम्यतयाभिधानेन
 “धेनुः पञ्चभिराट्पानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्पा-
 पणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्तिता” षट्त्विंशन्तते
 पुराणकार्पापणयोः पर्यायतादर्शनाच्च तथावर्धता । ततः
 प्रज्ञा० स्थायं चण् । कार्पापणोऽप्यत्र अर्धर्चादि० तेन पुन० ।
 कर्पिन् वि० लघु-आकर्षे णिनि । आकर्षके । “स्तमोर-
 मासुखरश्चक्षुलकर्पिणस्तौ” रघुः । स्त्रियां डीप् । “प्राण-
 कान्तमधुगन्धकर्पिणोः” रघुः । लोबन्तः २ श्चौरिणीष्टोक्ते
 श्वश्रुसुखबन्धनरज्जुस्थितकौहभेदे कर्पिकायां च स्त्री जटा०
 कर्पू पु० लघु-अ । १ करोपानले (पुष्टेय आहृत) । २ कल्याणां
 स्त्री अमरः । ३ द्रष्टव्याते जेदि० । इत्यादिस्तु “चतु-
 रङ्गुलट्थोऽस्त्रावदन्तरास्तथाधः स्याता वितस्यावतास्त्रिस्तः
 कर्पूः कुर्यात्” प्रा० वि० पिप्पलूकप्रमाणकगर्त्तभेदे ।
 “ततः कर्पूः कुर्यात् तन्मूले प्राशुदगन्तुप समाधानं कृत्वा
 पिण्डनिर्षपणम्” “कर्पूत्वमूले पुरुषाणां, कर्पूत्व-

मुले स्त्रीणाम् । पुरुषकर्षणं साक्षेनोदकेन परयेत् ।
स्त्रीकर्षणं साक्षेन पयसा दध्ना मांसं, पयसा च
प्रत्येकं कर्षणं परित्याजयेत्" विष्णु० । ४गर्त-
मात्रे च । "कर्षणं कर्षणं" कात्या० २१, २, २६ ।
"कर्षः कुहर उच्यते" कर्कः अस्य हस्तानामपि ।
"दक्षिणतः कटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति
सप्रोत्तरतः प्राचीरुदकस्थाः" कात्या० २१, २, २६ ।
"प्रक्षालनत उत्तरतः कटिले कर्षू गर्तौ खात्वा" कर्कः ।

कर्हि अव्य० कश्चिन् काले किम्+हिन् कालदेशः । अनद्यतने
कश्चिन् काले इत्यर्थे । कर्हि स्त्रित्तिन्द्र यन्त्रभिः" क०
६, २५, २ ।

कर्हिचित् अव्य० कर्हि+चित् सुप्० पा० भूते भिन्नं
पदद्वयम् । कश्चिन् काले इत्यर्थे । "अश्विना यद्ध कर्हि
चित्" क० ५, ७४, १० । अतएव पदकारः कर्हिचित् । इति
भिन्नपदतया षेठः "यद्य कर्हि कर्हिचित्" क० ८, ७२, ५ ।
कल संख्यायां सक० शब्दे अक० स्वा० आत्म० सेट् । कलते
अकलिष्ट चकले प्रनिकलते ।

कल गतौ संख्यायाञ्च अद० चुरा० उभय० सक० सेट् ।
कलयति ते अचकलत् त । कलयात्-बभूव आस-
चकार चक्रे । गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वमपि । "कल-
यन्त्यनुक्षणमनेकलयम्" भाषः "व्यालनिलयमिलनेन
गरुडमिव कलयति मलयजसारम्" जयदे० । यद्गुणे "कलय
मलयत्रेणो पाणो पदे कुक् नूपुरौ" जलदे० । संख्यानञ्चात्र
गणनं ज्ञानभेदश्च । "स पश्चात् संपूर्णः कलयति धरिणीं
दृष्टवसाम्" नीतिः "कलयैदमानमनसं सखि! माम्"
भाषः । "वाचाभाचकलत् रक्षसमखिलं यथाक्षपादस्फुराम्"
मञ्जि० । उच्चारणे च "माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिशरे, केलि-
प्रकाः पञ्चमम्" । यासे "कालः कलयतामस्मि" गीता ।
"कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः" ति० त०
विष्णु० । कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः ।
कलयन् कलयमानः कलयितुम् कलयित्वा आक-
लय । "कलितललितवनमालम्" जयदे० । "करक-
लितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः" वटुकस्तवः ।
अव-अवगमे अवकलयति वि+अव विभोजने "यदि व्यक्ते
युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशला" लीला० ।

आ+वञ्चने "सुवर्णस्त्राकालिकधरास्वराम्, भाषः ज्ञाने च"
"वाचाभाचकलत्" मञ्जि० । "मकरध्वजद्विरदमाकलयत्"
"सत्तावलीराकलयाञ्चकार" इति च भाषः ।

प्रति आ+प्रतिगोषे प्रत्याकलितस्वरुनयः" दशकु० ।

उद्+उत्तिज्य यद्गुणे "स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्री-
डतो यद्गुर्दहिर्गन्ततः" भाग० ७, ८, १६ ।

सम्+एकसंख्यापादनरूपे योगे । "अथ सङ्कलनव्यकलननयोः
करणसूत्रम्" "सैकपदप्रपदाधिसंयुक्ताद्युतिः किल
सङ्कलिताख्या" लीला० ।

कल नोदने प्रेरणे चुरा० उभय० सक० सेट् । कलयति ते
अचकलत् त । कलयतां बभूव आस चकार चक्रे । कल-
यितव्यः कलनीयः । कलयिता कलितः कलयन् कलय-
मानः । कलयित्वा आकलय । कश्चिन् काल्यते अकालि
अकालयिपाताम् अकालिपाताम् । "गवां शतसङ्ख्यायि
विगताः कलयन्ति ते" भा० वि० १००, ७ । "गावो
न काल्यन्त इदं कुतो रजः" भाग० ४, १, ८ । सा गौस्तत्-
सकलं सैन्यं कलयामास दूरतः" भा० आ० ६, ६६० ।

कल पु० कल-शब्दे घञ् नि० अट्ठिः । मधुराव्यक्ते ध्वनौ
असरः । "सारसैः कलनिर्हादैः" "कलमन्यभतास्तु
भाषितं कलहंसीसु मदालसं गतम्" "निशासु भास्वत्
कलनपूराणाम्" रघुः । "कलपलिशोरवसुदासि वधुः" ।
"कलकाञ्चि काञ्चिदरुणचरुणः" भाषः । कलप्रधाना काञ्चि-
र्यत्न एवं कलहंस इत्यादौ शा० त० समासत्वेन तस्य न
तद्युक्तार्थता । अतएवामरेण "कलो मन्द्रस्तु गम्भीरस्यारो-
ऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु" मन्द्रादीनां त्रयाणामेव त्रिविधत्व-
मुक्तम् । "उदकरिणो कण्ठपरिवर्त्तिकलस्वरान्यगानपरया
परया" भाषः । कल-मदं अच् इत्य लः । शुक्रे चरम-
धातौ न० भेदि० । ४कोलिष्टे पु० शब्दश्च । ४शाल्लष्टे
पु० राजनि० । ५अजीर्णे नि० भेदि० । कलास्त्वस्य
अच् । कुलान्वितेऽवयवे च । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कलक पुंस्त्री कल-चु० खलु । शकुलमत्स्ये हेमच० ।
कलकण्ठ पुंस्त्री कलः कलप्रधानः कण्ठोऽस्य । १कोलिष्टे
२हंस, ३पारावते च । जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात्
स्त्रियां न ङीप् किन्तु स्वाङ्गत्वात् ङीप् । कलध्वनियुक्त-
कण्ठके नि० स्त्रियां ङीप् ।

कलकल पु० कलप्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे
द्वित्वम् । कोलाहले । "चलितया विदधे कलमेखला-
कलकलोऽलकलोऽलशान्त्या" भाषः । कलस्य शाल्लष्टस्य
कला यत् । २शाल्लनिर्यासे भेदि० ।

कलकीट पु० कलप्रधानः कीटः शा० त० । कीटभेदे । तत्र भवः
पलया० अण् । कलकीट तद्वत्ति० ।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । ततः भवार्थे तद्वार्थे च
 “मास्वावयवप्रत्ययकलकूटाश्रुतादिज” पा० इज् । कल-
 कूटि तद्ववे त्वि० तद्वपे च । इज्वास्त्रियां बह्वपु लुक् ।
 कलकूटास्तद्वदेशवासिषु तद्वपे च स्त्रियां तु न लुक् ।
 कालकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङोप्
 कलघोष पुंस्त्वो कलोघोषोऽस्य । कोकिले शब्दर० स्त्रियां
 कलङ्क पु० कलयति क्तिप् कल् चासौ अङ्गुष्ठेति, कं ब्रह्माण-
 मपि लङ्गयति गच्छति लकि-गतौ अण् वा । १ चिह्ने
 २ अथवादे, ताम्रादिधातूनां ३ मलभेदे (कलकान्), ताम्रा-
 दियोगात् ४ अस्त्रादेर्विकारे च मेदि० । “शश्वत्पाण-
 कवचेषु कलङ्काः” काद० । “धारानिबन्धेव कलङ्करेखा”
 “भक्तः सदाचारगुचेः कलङ्कः” रघुः । “ताम्रवस्त्रे
 परुषो मन्दरश्रमर्दिवाकरः । अङ्गुष्ठे कलङ्काङ्कः संसर्तो
 धूमकेतुना” रामा० । ततः व्यस्यर्थे इति । कलङ्कन्
 लङुक्ते त्वि० स्त्रियां ङोप् । “कलङ्को जायते भिन्ने”
 ति० त० स्मृतिः । ततः तारका० जातार्थे इतच् ।
 कलङ्कित जातकलङ्के त्वि० ।

कलङ्कप पुंस्त्वो करेण कपति बा० खच् सञ् च रस्य लः ।
 १ सिंहे शब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङोप् । २ कर-
 ताभ्यां स्त्वो शब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं जलं लङ्गयति लकि-गतौ णिच्-उरच् ।
 जलानामावर्त्ते स्त्वोजलभ्रमे त्विका० ।

कलञ्ज पु० केतिशब्दं लङ्गति भाषते क इत्यव्यञ्जानुकरणम्
 लजि-अण् । विषाङ्गास्तेषु हते १ मृगे, २ पक्षिणि च ।
 ३ तन्मांसं न० “न कलञ्जं भक्षयेदिति” श्रुतिः । ४ ताम्रकूटे
 च (तामाक) “कलञ्जसंवेष्टनधूमपानात् स्याद्वल्गुश्लिर्मुख-
 रोगहानिरिति” वैद्यके तत्सर्वेनान् सखरोगहान्यादि
 उक्तम् । ५ परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे भावप्र० तन्मान-
 भेदोदृश्यः ।

कलञ्जाधिकरणं न० “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधि-
 कृत्य पञ्चावयवव्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा
 कदापि तदुभयान्वयनिषेधः । उत सर्वदेति संशयः ।
 यदा कदाचित्निषेध इति पूर्वपक्षः सर्वदा तन्निषेध
 इति सिद्धान्तः । तदेतत्तद्व्याय एका० त० दर्शितं यथा
 “न कलञ्जं भक्षयेत्” इति श्रुतिः कलञ्जभक्षणभाव-
 विषयकं कार्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादाना-
 द्भिषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तमनोनिषेधविधवाधिकारा-
 द्यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्ज-

भक्षणोदयतः कृतश्चित् करणाद्विदत्तस्य निषेधानुपपन्नं
 सङ्कटं त्वमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्त-
 यति किन्तु भक्षणप्रवृत्तमन्तामात्रमधिकारिविशेषणं
 यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं
 निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणसुपक्रमस्य यावत्
 कालं तद्वर्त्तयति । अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धि-
 रिति भवति विफलोविधिः । ननु नासौ निवृत्तिप्रवृ-
 त्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं
 प्राप्तवान् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमा-
 नोनिवृत्तिकच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदि-
 श्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिसमये निषेधविधवाधि-
 कारः । यन् “भनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि
 वा । यदनागतभावस्य वज्जं नं तद्विवर्त्तनम्” इति ।
 अत्रापि शब्देनाप्रवृत्तमात्रसमुच्चयाच्च विरोधः । भूतचेष्टावत
 इति । “भूतं ज्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्विपूचिते ।
 प्राप्ते हत्ते समे सत्ये देवयोन्यनरे तु ना” इति मेदिन्युक्तेः भूते
 प्राप्ते निषेधे चेष्टावत इत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव काला-
 न्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावशानादि-
 संसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननु-
 तिततः सिध्यत्येव । तस्मात् सङ्कटक्रियापर्यव-
 सायित्वे विफलोविधिः । कादाचित्काकरणस्य निषे-
 धमनरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया
 प्रवृत्तिसमत्कर्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्राननुष्ठानाधीनसि-
 द्धत्वाच्च निषेधनियोगानामितिकस्य व्यताङ्गत्वाविरहात् अत-
 एव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्माच्च निषेधविधिवि-
 काकवन्नोदेयदत्तस्य गृहादित्यादिषट्स्यत्वेनाधिकारि-
 विशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तत्काल-
 लमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवच्च सङ्कटं
 शानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः” ।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा सम-
 र्थितं वृद्धदारम्यकत्राङ्गणभाष्ययोः यथा—

“प्रतिपिङ्गानिष्टफलसम्बन्धस्य वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः
 सः । न च प्रतिपिङ्गविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठे-
 यमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः
 प्रतिषेधविधीनां स्यात् । जुधात्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्क-
 तस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिगताङ्गा-
 दाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तदि-
 पयया प्रतिषेधज्ञानस्यैवावाध्यते मृगतृष्णिकायां भव

येयज्ञानं, तद्विषयवार्थविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेन नर्तकरी तद्बल्लक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यतः कार्यस्तदभावे" गङ्गाचार्यकृतभाष्यम् ।
 "यद्यपि कलङ्गभक्षणान्तरधर्मात्स्य च सम्बन्धो'न कलङ्ग-
 म्भक्षयेत्" इत्यादिवाक्यात्प्रतीयते, तथापि तस्यानुष्ठेयत्वा-
 हाक्यस्यानुष्ठेयनिवृत्तिमिदिरित्याशङ्काह न चेति । सम्ब-
 न्धत्वाभावात्तत्त्वानुष्ठेयतेत्यर्थः । अमन्त्रणादि कार्यमिति
 विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किञ्च स्यादित्याशङ्काह
 न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गात्
 नञश्च स्वस्वत्वभावबोधने मुख्यस्थानान्तरे दत्तौ
 लक्षणपाताक्षिपिद्विविधे रागादिना प्रवृत्तक्रियावती
 निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधस्युत्तरकरणत् प्रसक्तक्रि-
 यानिरुत्पन्ननितादौदोषीन्य दन्त्यनुष्ठेयं न प्रतिभाती-
 त्यर्थः । भावविषयं कर्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयस्तु
 निषेधानामिति विशेषसागङ्गाह । अकर्तव्यतेति ।
 व्यभावस्य भावत्वाभावात् कर्तव्यत्वाविषयत्वाभिदिरिति
 हि गङ्गाधरः । प्रतिषेधज्ञानवतीऽपि कलङ्गभक्षण-
 दिज्ञानदर्शनात् तद्विरुद्धेर्नियोगाधीनत्वात् तच्चि-
 दमेव वाक्यमेवमिति चेत्तेत्याह । लुभात्तेत्येति ।
 विपत्तिप्रवाणहृतस्य पशोर्मसं कलङ्गम् । ब्रह्मवधाय-
 भिशपयुक्तस्याज्ञपानादि । तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च माप्ते
 यदभ्रनदानं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तच्चिपेधधीसंस्कृतस्य
 तद्बोध्यत्वा बाध्यमित्यत्र लौकिकदण्डान्माह । मृगत-
 णिकायामिति । तथापि प्रवृत्त्यभावमिद्वये विधिरर्थ-
 तामिति चेत्तेत्याह । तस्मिन्निति । तदभावः प्रवृत्त्य-
 भावो न विधेजन्त्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धे-
 रित्यर्थः" आनन्दगिरिः ।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारः शब्दचिह्नदर्शितो यथा—

"ननु 'न कलङ्गं भक्षयेत्' इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः
 तद्बल्लक्षणस्य अथोरूपेऽसाधनत्वात्, न चाहुराऽविद्यावत्
 पर्युदासलक्षणया विरोध्यनिषाधनबोधनं, नजोऽसमस्त-
 त्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्ते-
 रितेति चेत् न विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य "सविशे-
 पके हीति" न्यायेन विशेषणनिषेधपर्यवसायितया कलङ्ग-
 भक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति न
 कलङ्गं भक्षयेत्" इत्यनेन बोधनात्, इष्टसाधनतावाचकस्य
 विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन

इष्टसाधनविशेषे तात्पर्यं तथा चागमविशेषणनिषेधपरत्व-
 नञ इति कस्मिन् तत्र यथाज्ञेयस्य तथा किञ्च विहाद
 घटत्वेन तदतिरान्वयो न तच्छिष्टे तत्त्वेन, युगपद-
 दन्तिदयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन
 नोपस्थितिरिति"

विशेषबोधप्रकारस्तु आख्यातशब्दे गटाधरेण दर्शितो यथा
 "न कलङ्गं भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधविधेः प्रासागत्यानुरोधेन
 बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेशः निषेधोऽपि, कलङ्ग-
 भक्षणादौ तदप्रादिक्रमेऽसाधनतास्यनेन तदभावस्य नञा-
 बोधने तत्प्रासागत्यानुपपत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वस्य विधिप्रत्ययाच्यत्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टाननु-
 बन्धित्वेन तत्कर्मण्यवाधितो बोध्यत इति तत्प्रासागत्यो-
 पपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया
 वाच्यत्वे विशिष्टाभावरूपे शाब्दबोधे भानं सोऽपि विशेष-
 णाभावाच्चर्त्तव्यमित्यर्थः । कलङ्गभक्षणान्तरे विशिष्टाभाव-
 बोधानन्तरं तद्विज्ञेयानुमानगम्यो बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वरूपतदननुबन्धित्वमाभावः । प्रवृत्तं कस्मिन् निवृत्तं कस्मिन्
 ज्ञानं सुविशेषात् परस्परयैव, न तु साक्षात् । भग-
 न्दते च तादृशभावस्य शाब्दबोधे न भानं घटा-
 धैकदेशे इतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषण-
 तथा अनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासम्भवात् । वस्तुतो
 विशिष्टशक्तौ विशेष्यविशेषणभावं विनिगमनादिरहात्
 पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धिताया वाच्यत्वम् । न च
 बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेष्यत्वे विधिव-
 क्तः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रिया-
 गोचरचिकीर्षादर्थं विधिवैक्यजन्यशाब्दबोधोत्तर-
 मिष्टसाधनत्वप्रकारक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्प-
 नीयमिति तदकल्पनप्रयुक्ततापवसेव बलवदनिष्टा-
 ननुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं
 क्रियायां बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानतद्गोचरेच्छयोर्हेतुतया
 बलवदनिष्टसाधनत्वस्येष्टसाधनताविशेषणत्वमिति क्रिया-
 विशेष्यकत्वप्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया तत्रैव
 कल्पनायात्मा । यदि च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञान-
 मेव तद्विषयसमर्थात्तेन इच्छाप्रतिवृत्त्यं न तु तद-
 साधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदोक्तविशेष्यविशेषणभावे विनि-
 गमकस्य सम्भवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वोपगमे तत्र
 बाधेन तद्विधायकस्युत्तरप्रासागत्यप्रसङ्ग इति शक्ति-
 भेदस्य स्थेनस्यत्वे इष्टसाधनताबोधस्य बोधगम आ-
 व-

अथः । मणिकतापि तत्र बलवद्विनिर्वाधनत्वविनि-
ष्क्रियेष्टसाधनत्वस्य भानं लिखितं तदभानञ्च विशि-
ष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति विशिष्टशक्तेर्विशेषणविनिर्भो-
केण विशेषाभासकत्वात् । तद्वर्त्मकारेण पदार्थविषय-
कयाब्धौ चे तत्तत्त्वभागे शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहि-
ज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिवाचकसर्गा-
दिपदादिना लक्षणां केवलसुखत्वादियाब्धौ धातुः ।
“इदन्तं बोधं बलवद्विनिर्वाधनकत्वमत्र न तीव्रदुःखा-
जनकत्वं बह्वायससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि
बलवद्दुःखविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां
बलवद्दुःखविषयत्वेनाऽऽवर्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्ष-
तया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकता-
ज्ञानत्वेन बलवद्दुःखविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति
प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं
वा, तद्विरक्तस्यैव कलञ्जभक्त्यादौ नञाऽबोधनात्” शब्द० प्र०
कलट न० कं जलं लटति आहृणोति लट-अच्-६१० ।
गृहाच्छादने (चाल) तृणादिमये पदार्थे शब्द० ।

कलत्लिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला-क कलं
सुखविषयं कामं तृणयति निष्कर्षति पूरयति वा तृण
पूरणे-निष्कर्षे वा णुल् । इच्छावत्याम् स्त्रियां लिङ् ।
इच्छायाः सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्प्रकर्षत्वात्
तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् । कलकूजिका कलतृणिका
वा अत्र पाठान्तरमस्ति उभयत्र प्रयोगोऽस्ति ।

कलत् न० गड-सेचने अत्रान् आदेश कः डस्य लः,
कलं लायते ल-क-कड-शासने वा० अत्रान् डस्य
लो वा । १ भाष्यायाम् “कलत्वानहं बाले” ।
“कलत्वन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि” “वस्तुमत्या
हि नृपाः कलत्रिणः” रघुः । “पत्युस्त्वेषामिह महीष-
धयः कलत्र-स्थानं परैरनभूतममूर्वहन्ति” माघः “नोत्वा
रात्रिं चिरविलसनात् स्निग्धविद्युत्कलत्रः” मेघ० ।
२ नितम्बे अमरः “कलत्रभारेण विलोलनीविना” किरा० ।
नटपाशां शृङ्गस्थाने हेमच० । [हृष्ये राजनि० ।

कलधृत न० कलेनावयवेन धौतः शुद्धत्वात् प्रथो० ।
कलधौत न० कलेनावयवेन धौतः शुद्धम् । १ खस्ये ।
“यस्यां कपोतैः कलधौतधामस्यन्मेषे भजे मणिदर्पणयोः”
माघः “व्योमस्य दृशः प्रथयता कलधौतभित्तीः” माघः ।
२ हृष्ये च मेदि० “अनतिविरोज्जितस्य जलदेन
चिरस्थितवज्जुहुदस्य पयसोऽनुकृतम् । विरलविकीर्ण-

वज्जकलान् सकलामिह विदधाति धौतकलधौतमहीम्”
“अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिङ्गं कलधौतधौतशिल-
वेष्टमनं रुचौ” माघः “अमलकलधौतपट्टायितमष्टमो-
चन्द्रशकलाकारम्” काद० । कलो ध्वनिभेदौ धौतः शुद्धो-
ऽत्र । ३ कलध्वनौ विश्वः ।

कलध्वनि उ० कलोध्वनिरस्य । १ पारावते २ कोकिले ३ मयूरे
जातित्वात् स्त्रीत्वमपि । ४ मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते लि० ।
कर्म० । ५ मधुराव्यक्तध्वनौ उ० ।

कलन न० कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे
ल्युट् । १ चिह्ने २ वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपानुमानात्
तथात्वम् । ३ यङ्गणे ४ पासे । “कलनात् सर्वभूतानां स कालः
परिकीर्तितः” ति० त० विष्णु ध० उ० । ५ ज्ञाने च “लोका-
नामन्त्रकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः” छ० सि० । “कल-
नात्मकः ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थः” रङ्ग० ।
“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः कालातुगमादृते” इत्युक्तेः
ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम् । कं जलं लाति
उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-बा० ड । ६ वेतस-
हृष्टे उ० राजनि० । तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्नोतस्य न-
मनाच्च तथात्वम् । “स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः
कलाश्रयः । कलनं (लं) त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बहुदम्”
भाग० ३, ३०, ३७ उक्ते ७ एकरात्रेण पच्यमाने गर्भकारणे
रेतोविकारभेदे इति शब्दकल्पद्रुमादयः । तच्चिन्त्यम्
“व्यार्त्तव” वायुरादाय कुलौ गर्भं करोति हि । मासि
मासि विवर्द्धते गर्भगत्या गर्भलक्षणम् । कलनं जायते
तस्याः इति सुसुते “ट्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयि-
णश्च कललाद्याः” सा० कारिकायाम् “कार्यं शरीरं तस्या-
वस्थाः कललबुद्धुर्दमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः” कौ०
उक्तेः तदेकवाक्यतया लकारहययुक्तपाठस्यैव भागवतेऽवष्टत-
त्वेन नकारयुक्तपाठोलिपिकरप्रसादकतः इति विवेच्यम्
कलना स्त्री बु० कल-भावे युच् । १ ज्ञाने २ यङ्गणे ३ आदाने
४ आभोचने ५ अवभोचने च “पिच्छावच्छाकाकलनामिशोरः”
माघः “कलनामोचनमवभोचनं वा” मल्लि० ।

कलनाद् उ० स्त्री कलोनादोऽस्य । १ राजहंसे राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ कलध्वनियुक्ते लि० ।
कर्मधा० । ३ कलध्वनौ उ० । [जातिशब्दे विवृतिः ।
कलन्दर उ० स्त्री वसुधैव कुटुम्बकमिति स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला-क कलं
कामं ददाति दा-क प्रथो० लम् च टाप् अत एवम् ।

सर्वविद्यायाम् ऐश्वर्यम् । तस्याः सर्वसंशयनिराकरणेन
कामदायकत्वात्तथात्वम् । [याज्ञे राजनि० ।

कलन्ध्रः पु० कलबा मालायाः अन्ध्रवि यक्षः । चोली-
कलभः पु० करेण गुण्डेन भाति भा-क रस्य लः । “त्रिंश-
द्वर्षस्तु कलभः” इति वैजयन्त्युक्ते । गजभेदे । “सुदा रमन्ते
कलभा विकस्रैः” । “इह सुकुमुदितैः कलभै रवः”
“सकलकलभकृष्णविभ्रमाभ्याम्” साधः । २ पञ्चवर्षे
करिपोते सुभूतिः “द्विमेन्द्रभावः कलभः श्यञ्चिव” भोष-
त्तिकलभस्य चेदितम् । “हृष्टो हि दृक्खलु कलभप्रमाणम्”
रघुः । “ननु कलभेन दूधपतेरनुकृतम्” भास्वपि० । “गत्या
सद्यः कलभतनुतां शीघ्रवप्यातप्रेतोः” मेघ० । यावक-
मात्रपरत्वेन करिकलभकरादिततमाकृतिगत्या मेदिनी
काद० । वयोवाचित्वात् जातित्वात् स्त्रियां ङोप् ।
कं वातं लभते साधनत्वेन लभ-अच् । भुङ्क्षते मेदि०
तस्य मादकद्रव्यत्वेन वाताधायकत्वात्तथात्वम्

कलभवल्लभः पु० ईत० । पीलुवृक्षे राजनि० । कलभ-
प्रियादयोप्यत्र । [ङीप् । चञ्चुवृक्षे राजनि० ।

कलभी स्त्री कं जलं लभते आश्रयत्वेन लभ-अच् गौरा०

कलमः पु० कलते अवरणि कल-कमच् । । ऐखन्याम् जटा-
धरः २ धाम्यभेदे च राजव० । स च “कलमः कलिर्विख्यातो
जायते स दृष्टव्यः । कस्मीरेदेश एकोक्तो महा-
तण्डुलगर्भकः” इति भावप्र० उक्तदेशजः । २ उवृखात-
प्रतिरोपितधान्यभेदे च । “आपादपद्मप्रणताः कलमा इव
ते रघुम् । कलैः संवर्द्धमानास्तुखातप्रतिरोपिताः”
रघुः “कलमनोपबर्धनं मृगव्रजम्” साधः “तत्र
लोहितकशाखिकलमकर्मकपाण्डु कसुमम्बकयकुनाहृतपु-
ष्पाण्डुकपुण्डरीकमहाशाखीतभीरुकलोध्रपुष्पकदीर्घम्बुक-
काञ्चनकमहिषमन्त्रकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शा-
लयः । अधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ।
पित्तप्राप्तानिलकफाः स्निग्धा बह्वात्मवर्चसः । तेषां
लोहितकः अथो दोषघ्नः शुक्रमूलजः । चक्षुष्योवर्ण-
बलकृत् स्पर्शो हृद्यन्नामापहः । प्रखलो ज्वरहरश्चैव सर्व-
दोषविनाशकः । तस्मादस्यान्तरगुणाः क्रमशः शाखयो ऽव-
राः” सुश्रुते तस्य गुणा उक्ताः । अस्य च रोपितधान्यत्वेन
गुणविशेषः भावप्र० उक्तो यथा “रोपितास्तु नवा दृष्ट्याः
पराणा लघवः स्थिराः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाकाः
गुणाधिकाः” । अस्य शिक्षा पिङ्गलवर्णा “कपोलदेशे कल-
मापपिङ्गलाः” इति कुमारै पिङ्गलोपमानत्वेन वर्णनात् ।

कलयति परेस्त्वं कल-कमच् । ४ चौरैः पु० मेदि० ।

कलमोत्तमः पु० ७त० । गन्धवालौ राजनि० ।

कलम्बः पु० कल-लोपे अम्बच् कड-भेदे अम्बच् उख लो-
षा । शाकनाडिकायां तस्या आहारकाले लज्जमानत्वात्
तथात्वम् । २ शरे अम्बरः तस्य अरिं प्रति लिप्यमाणत्वात्
तथात्वम् । ३ कदम्बवृक्षे विश्वः कामिनां मादहेहत्वात्तथा-
त्वम् । ४ ज्ञायां कत् । कलम्बक-धाराकदम्बे राजनि० ।

कलम्बिका स्त्री कलम्बीय कायति के-क संज्ञायां ह्रस्वः ।
। पंचापयाङ्गागस्यनाद्यां तस्याः कलम्बीतुल्यगुणिरमध्यत्वात्
तथात्वम् । स्वार्थे कन् ह्रस्वः । (कलमी) २ शाकभेदे च ।

कलम्बी स्त्री के जले लम्बते लवि-अविश्रंसने अच्
गौरा० ङीप् । (कलमी) शाकभेदे तस्या जले लम्ब-
मानत्वात्तथात्वम् । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा ।
“कलम्बी शतवर्षी च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कलमी सन्यटा
प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी” । ति० त० । कृतौ अस्यादश-
म्याममल्लप्रत्ययसंज्ञम् “लम्बी गोमांसल्लस्या स्यात् कलम्बी
गोवधात्मिका” हरिश्चयने चास्या अमल्लप्रत्ययमल्ल-
शब्दे उक्तम् । उल्लोकोक्त्यात् कलम्बीत्यल्ल शब्दरत्ना० ।

कलम्बु (म्बू) स्त्री के जले लम्बते लवि-उण् ७त० । (कलमी)
शाकभेदे शब्दर० । अप्राणिजातिवाचकत्वात् वा जङ् ।

कलम्बुट न० के जले लम्बते लवि-वा० उट
३त० । । ह्रैयङ्गवोने राजनि० । २ नवनीते हारा० ।
तयोर्जलोपरिलम्बमानत्वात्तथात्वम् ।

कलरवः पुंस्त्री कलोरवोऽस्य । । पारावते (पायरा) अम्बरः
२ कोकिले राजनि० । स्त्रियां जातित्वादुभयतो ङोप् ।

३ कलध्वनियुक्ते त्रि० मेदि० कर्म० । ४ मधुराव्युक्ते रवे पु०

कललः पुंन० कल-लृषा० कलच् । । गभवेष्टवर्ष्मणि अम्बरः
कलनशब्ददर्शितभागतोक्ते शकृत्वाते पच्यमानगर्भा-
द्यवयवभूते २ रोतिविकारभेदे । उदा० तत्रैव शब्दे दृश्यम् ।
कललजः पु० कललमिव जायते जन-ङ कर्म० । । राले
राजनि० । २ गर्भे च ।

कललजोद्भवः पु० उद्भवत्येकात् उद्-भू-अपादाने अप्
ईत० । । शालवृक्षे राजनि० । ततो रालरूप-
कललजस्योत्पत्तेः तस्य तथात्वम् ।

कलविङ्क (ङ्क) पुंस्त्री कलं वङ्क (ङ्क)ते वङ्ग (वङ्क) गतो अच्
ष्टमी० व्यत इत्यम् । । षट्के स्त्री, अम्बरः जाति-
त्येऽपि संयोगोपपत्त्यात् स्त्रियां टाप् । “श्रीशाय
कलविङ्गान् वर्षाभ्यस्तित्तिरान्” यजु० २४, २० । “कल-

विहीनोहितादिः प्रमादस्तु त्वाद्वाः” २४, २०। अत्र-
मेधपशुदेवकथने। अस्मत्प्रकरणे अस्याभयप्रोक्ता
मन्ना “कलविद्धं प्रवं च वं चक्राद्धं पामककुटम्”
तन्मांसगुणाः तस्य संज्ञाभेदश्च सुच्यते उक्तो यथा—

चकोरकलविद्धमयूरककरोपचक्रकुटसारङ्गयतपत्नकति-
रक्ररबाहुकयलप्रभृतयस्त्राहना विषकरालववः शीत-
मधुराः कषाया दोषशमनाश्च। सुखपादेर्हेननाम्नग्राहनाः।
भावप्रविशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—

चटकः कलविद्धः स्यात् कुलिङ्गः कालकण्ठकः। कुलिङ्गः
शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्लकफप्रदः सन्निपातहरो
वेश्मचटकस्यातिशुक्लः” २ कलिङ्गएणे मेदि०।

कलश पु० कलं मधुराव्यक्तं ध्वनिं शति शु-गतौ बा० ड।
१ घटे। कर्षणं दर्शितभावप्रकाशोक्ते २ मानभेदे च।

कलशदिर स्त्री कलशस्य टादरणम् दृढभावे किप्।
यन्त्रियकलशविदारणे “अथ कलशदिराम् यदि कलशो
दाय्येतातुल्यमभिमिति ब्रूयात्” “यद्यनीतासु दक्षिणासु
कलशो दीर्येत तत्राप्येकमेव गां दद्यादथावभ्यादेवो
देव्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो ह्येव तत् प्रायश्चित्तिरिति
कलशदिराम्” शत० ब्रा० ४, ५, १०, ७।

कलशपीतक पु० नागभेदे “आर्यकक्षोपकथैव नागः कलश-
पीतकः” भा० आ० १५ अ०।

कलशि स्त्री कं जलं लाति ला-क तथा सती शीर्यति
बा० गृ-डि। (चाकुलिया) १ पृश्निपस्यमि अमरः २ घटे
हेमच० “कर्वाणसुदधिगुर्वी वल्लवा लोडयन्ति” भाषः। अथ
ऊदिकारान्तात्वात् वा डोप् कलशोत्पन्नमथल।

कलशीकण्ठ लि० कलश्याः कण्ठ इव कण्ठोऽस्य। १ कलशो
कण्ठस्य कण्ठान्विते २ क्षिभेदे पु० ततः गोत्रप्रत्ययस्य
वङ्ग उपका० वा लुक्। कालशीकण्ठयः कलशीकण्ठाः

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्थाः अन्यलोपः समा०
कुम्भपद्या० डोप् पङ्कावय। कुम्भाकारपादयुतायां
स्त्रियाम्। [अगस्त्यं सुनो कुम्भसम्भवयन्दे तत्कथा।

कलशी(सी)सुत पु० कलश्याः(स्याः)सुत इव ततोत्पन्नात्वात्।

कलशीदर पु० कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे “सुबाहुः
खड्गबाहुश्च वरुणः कलशीदरः” हरिवं० २४०।
२ कुम्भकारोदरशुक्ते लि० स्त्रिययां वा डोप्।

कलस पु० केन जलेन लसति लस-अच् शत०। १ घटे
हेमच०। तन्नामनिर्गतिः “कलां कलां गृहीत्या तु
देवानां विश्वकर्मणा। निर्मितोऽयं स वै यस्मात् कलसस्तेन

कथ्यते” निर्वाणत० उक्ता। “सागरे मथ्यमाने तु पीयूषाद्यं
सुरासुरैः। पीयूषधारणार्थाय निर्मितो विश्वकर्मणा।
कलाः कलास्तु देवानामपि ताक्षाः पृथक् पृथक्। यतः
कलास्तु कलसास्तस्ते परिकीर्त्तिताः” कालि० पु० ८७ अ०
पृषो० साधनम्। कर्मादौ स्याद्यफलसमानसुक्तं शा० ति०
यथा—“पञ्चाशदङ्गुलो, व्यासं उत्सेधः षोडशाङ्गुलः।
कलसानां प्रमाणान्तु सुखमष्टाङ्गुलं मतम्। षट्त्रिंशदङ्गुलं
कुम्भं विस्तारोक्षतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततो
न्यूनं न कारयेत्”। एष्याभिषेके कालिकापु० ८७।
पुष्याभिषेके स्याद्यषट्नामभेदस्तत्स्यापनप्रकारश्च तत्रै-
वाध्याये यथा “नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निधेयतः।
गोक्षोपगोक्षो मरुतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोहा क्षपि
भद्रश्च विजयस्तनुशोधकः। इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो
नवमः परिकीर्त्तितः। तेषामेव क्रमाङ्गूपः। नव
नामानि यानि तु। शृणु तान्यपरागयेव शान्तिदानि
सदैव हि। त्रितोन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलस-
म्भवः। पवनानी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः। सोमस्तु
सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः। विजयो नाम
कलशो योऽशौ नवम उच्यते। स तु पञ्चसुखः प्रोक्तो
साहादेवस्वरूपष्टक्। षट्स्य पञ्चवह्नेयु पञ्चवक्त्रः स्वयं
क्षया। यथाकाष्ठं स्थितः सत्यक् वामदेवादिनामतः।
मण्डलस्य च पद्मानः पञ्चवक्त्रः न्यसेत्। क्षिप्रं नृ-
पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये वायवं
न्यस्य आग्नेये क्षान्तिसम्भवम्। नैर्ऋत्ये यजमानान्तु
ऐशान्यां कोषसम्भवम्। सोमसुत्तरतो न्यस्य
सौरं दक्षिणतो न्यसेत्। न्यस्यैव कलशांश्च तेषु
चैतान् विचिन्तयेत्। कलसानां सुखे ब्रह्मा योवायां
शङ्करः स्थितः। मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः
स्थिताः। दिक्पाता देवताः सर्वे वेदयन्ति दिशो
दश। कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपाश्च
संस्थिताः। नलत्वाणि यक्षाः सर्वे तथैव कल-
पर्वताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव
च। कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्।
रत्नानि सर्वजीवानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्र
भौतिकवैदूर्यमहापद्मेन्द्रस्ताटिकैः। सर्वधामभयं
विलं नागरोडस्यरं तथा। वीजपूरकजम्बीरकाञ्चा-
आतकदाडिमान्। यवं शालिञ्च नीवारं गांधमं

सितसर्पपम् । कुङ्कुमागुरुकूर्परमदनं रोचमं तथा ।
चन्दनञ्च तथा सोमोमलां कृष्टं तथैव च । कूर्परपत्र
चण्डञ्च जलं निर्यासकाम्बुदम् । शैलेयं वदरं जातो
पत्रपुष्पे तथैव च । कालशाकं तथा पुष्पां देवीं पर्णकमेव
च । वचां धात्रीं समिञ्जिष्ठां तुर्यपकं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वां भोजनिकां भद्रां शतमूलीं शताशरीम् । पर्णालीं
सरलां लुङ्गां सहदेवीं गजाङ्गुशाम् । पूर्णकोषां
सितां पाठां गुग्गां सुरसिकालशौ । व्यामकं गजदन्तञ्च
शतपुष्पां पुनर्णवाम् । ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्वस-
न्धानिकां तथा । समान्द्रव्य शुभानेतान् कलसेपु
निधापयेत् । कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं
गदाधरम् । यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं सुख्यतया
यजत् । प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मन्त्रे नानानैवेद्यावेदनैः” ।

सर्वकर्मोपयोगिकलसस्यापनविधिः रुद्रकृत्ये दर्शितो यथा
ओं भूरसीतिमन्त्रेण मण्डलात्पूर्वस्थां दिशि भूमिस्पर्शः ।
ओं ओषधयः समवन्तेति तत्र धान्यपुञ्जीकरणम् । ओं
चित्तिमन्त्रा पुनात्विति सप्रमर्हभंपवित्वाः कलसपवित्री-
करणम् । ओं व्याजिघ्रेति धान्यपुञ्जोपरि कलसस्यापनम् ।
ओं स्थिरोभवेति स्थिरीकरणम् । ओं मङ्गी द्यौरिति जलेन
कलसपूरणम् । ओं या ओषधीरिति तत्र सर्वैषधिप्र-
क्षेपः । ओं श्रीहयश्च म इति धान्यम् । ओं हिरण्य-
गर्भ इति हिरण्यम् । ओं अश्वत्येव इति पञ्च पल्लवान् ।
ओं काण्डाकाण्डादिति दूर्वाः । ओं स्योना पृथिवीति
पञ्च सप्र वा नृदश्च दापयेत् । ओं धान्यमसीति पूर्णपात्रे
धान्यनिधानम् । ओं पूर्णादर्शित तस्यैव पूर्णपात्रस्य कलसो-
परिनिधानम् । ओं याः फलिनीरिति पूर्णपात्रे नारि-
केलादिफलस्यापनम् । ओं सुजात इति वासोयुक्तेन वास-
सा वा पवित्रेण वा कलससंवेदनम् । ततः कलसे गङ्गाद्या-
वाहनम् “इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! विताऽसिते
सरितौ ! पायका नः सरस्वती । ओं अश्ववतीर्गोमतीः
ओं पञ्चनद्यः । ओं प्रपद्ये वरुणं देवं यादसांपतिमीश्वरम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापहृत्तये” । ओं “गङ्गे ! त्वं
सर्वतीर्थानामाश्रयोऽसि यत्तत्ततः । यजमानाभिषेकार्थमेहि
पापं विनाशय” । “तापनि ! यमुने ! देवि ! त्विषु
लोकेषु विश्रुते ! यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं विनाशय ।
सरस्वति ! नमस्तुभ्यं सहेश्वरि ! हरिप्रिये ! । यजमाना-
भिषेकार्थमे हि पापं व्यपोह वै” इति मन्त्रैः ओं कल-

सस्य सुखे विष्णुरित्यादिकैः प्रसन्नोभव सर्वदेत्यन्तैर्मन्त्रै-
श्चावाहनम् । ओं ममोज्जीवितिरितिमन्त्रान्ते “कलस ! सुप्र-
तिष्ठितोभवेति प्रतिष्ठा । ततो गन्वादिभिः कलसपूजनम्” ।

अत्र प्रतीकमात्रं प्रदर्शितम् समसमन्वाद्य मत्
कलहलादानादिपद्धतौ २२ पृष्ठादौ शेषाः ।
अत्र शास्त्रभेदात् मन्त्रभेदास्तु तत्तदुपन्येऽवधेयाः
नगरात्रे कलसस्यापने विशेषः नि० सि० उक्तो यथा ।
भार्गवार्चनटीपिकायां देवीपुराणे “त्वाद्वैष्टितियुक्ता
चेत् प्रतिपक्षाभिकार्षणे । तयोरन्ते विषातव्यं कल-
सारोपणं गुहेति” । चित्तावैष्टितियुतापि द्विती-
यायुता चेत् सैव पाद्योत्पन्नं दुर्गोत्सवे । “भद्राश्रिता चेत्
प्रतिपत्तुं लभ्यते विश्वयोर्गैरपि सकृता सती । सैवा-
पराङ्गे विबुधैर्विधेया स्त्रीपुत्रराज्यादिविष्टिहेतुरिति” ।
यदा तु वैष्टित्यादिपरिहारेण प्रतिपन्नं लभ्यते ।
तदोक्तं तत्रैव कात्यायनेन । “प्रतिपद्याश्रिते मासि
भवेत् वैष्टितिचित्तयोः । आद्यापादौ फलवत्यश्च प्रारभेत्-
वरात्कर्मिति” । भविष्येऽपि चित्तावैष्टितिसंपूर्णा-
प्रतिपक्षेऽङ्गवेष्टप । तान्द्या अंशास्तयस्त्वाद्यास्तुरीये-
ऽङ्गे तु पूजनमिति” । रुद्रयामलेऽपि ‘वैष्टितौ पुत्र
नाशः स्थाञ्जित्वायां धननाशनम् । तस्माच्च स्थापये-
त्कुम्भं विद्यायां वैष्टितौ तथा । संपूर्णा प्रतिपद्देव !
विद्यायुक्ता यदा भवेत् । वैष्टित्या वापि युक्ता स्यात्तदा
मध्यन्दिने रवौ । अभिजित्तु सुहृत्तं यत्तत् स्थापनमिष्यते” ।
“इदं कलसस्यापनं रात्रौ न कार्यम् । “न रात्रौ स्थापनं
कार्यं न च कुम्भाभिषेचनमिति” मत्स्योक्तेः “भास्करो-
दयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः । प्रातः काष्ठ
इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु” इति विष्णुधर्मोक्तेश्च ।
रुद्रयामले “स्नानं साङ्गुलिकं कृत्वा ततो देवीं
प्रपूजयेत् । शुभाभिर्भूतिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु नेदि-
काम् । यशस्यै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।
तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधना मन्त्रपूर्वकम् । सौवर्ण्यं
राजतं वापि ताक्षं नृण्यमेव वेति” । “कलसं
जलसंभृतं पुरः” नैष० ।

कलसि स्त्री केन लसति लस-इत् । १ षटे २ पृष्ठा-
पर्याञ्च (चाकुलिया) हेम० । इदिकारान्तात् वा ङीप्
कलसीत्युभयत्र “अलम्बितकक्षं शङ्कुलीकलसीकं रच-
यन्नोचत” नैष० ।

कलह पु० न० कलं कामं हन्तव्यं हन-वा० आधारे ङ । अर्द्ध-

चोदि । विवादे वाग्विवादे (भक्त्या) “कलः ! पुत्रेषु पुत्रैर्न कलहो न भविष्यति” भा० आ० ४८ । “न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्करे” मनुः । २ युद्धे अमरः । “विधित्सतः कलहमनेष्य विद्विषः” “भाविक्कलह-फलयोगमसौ” भाषः ।

कलहंस पुंस्त्री कलप्रधानो हंसः । (बाहूँस) हंसभेदे राजहंसे शब्दपञ्चे च भेदि० । “कन्दावदाताः कल-हंसमात्ताः प्रतोयिरे श्रोत्रसुखेर्निनादैः” भट्टिः । “कलसं जलसंभृतं” पुरः कलहंसः कलयाभ्युव सः” नैष० “बभूवुः कलहंसलक्षणम्” कुमा० । स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष् । “कलहंशेषु मदाजसं गतम्” रघुः । ४ पर-मात्मनि ब्रह्मणि च शब्दर० ।

कलहकार लि० कलहं करोति क-हेत्वादावपि न ट् किन्तु अण् उप० स० । कलहकारके । “हन्तुं कलहकारो-ऽसौ शब्दकारः पपात अम्” भट्टिः ।

कलहनाशन च० कलहं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पूतिकरञ्जे शब्दरत्न० कलहनाशकता चास्य कार्मेण विद्यायां विख्याता ।

कलहप्रिय पु० कलहः प्रियोऽस्य । नारदे ऋषौ, तस्य कलह-प्रियत्वं पुराणादौ प्रविद्धम् । २ सारिकापक्षिण्याम् स्त्री राजनि० ।

कलहान्तरिता स्त्री अवस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे । सा च “चाटुकारमपि प्राणनाशं दोषादपास्य वा । पश्चात्तापम-वाप्नोति कलहान्तरिता तु सा” सा० द० उक्तलक्षणा । यथा “नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽनिके वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरी-कृताः । पादान्ते विनिपत्य तत्तुल्यमसौ गच्छन्मवा मूढया पाणिभ्यामवबध्य हन्त सङ्घा कण्ठे कथं मार्षितः ?” ।

कलहाय कलहं करोति कलह+ङ् नासधातुः आत्म० अच्० सेट् । कलहायते अकलहादिट् । कलहावाम् भभूव आस चञ्जे । कलहायमानः कलहायितः ।

कला स्त्री कलवति कलते वा कर्सरि अच् कल्यते ज्ञायते कर्मणि अच् वा । चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च चन्द्रस्य षोडशभागस्य कलाशब्दवाच्यत्वम् । तथा कालमा० उक्तं यथा खान्दे—

“अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अवादिपौर्णमास्यान्ता या एव अग्निनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव

वरानने !” इति “अयमर्थः या महामाया आधारशक्ति-रूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाञ्चो महा-कलेति प्रोक्ता ज्योदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः ज्योदयवत्यः, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । नृत्तिकल्पिज्ञेयं पञ्चनिर्णय एवोदाहृता । “तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला भ्रुव-वाख्य षोडशी कलेति” । एवञ्च सत्यं सामान्यविशेषरूपेषु तिथिद्विविध्यसु भवति तत्र ज्येष्ठमेत्युक्ता ज्योदय-विवर्जिता भूवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्त्रि-सामान्यं वास्तवविष्टाः दृष्टिज्योपेताः पञ्चदश कला-स्वाभिर्विष्टाः कालविभागास्त्रिविशेषाः । तासां पञ्च-दशानामेकैकां कलां बङ्गादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्च-दश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र वङ्गिना या कला प्रथमं पीबते सा प्रथमेत्युच्यते, तथा युक्तः कालविशेषः प्राथ-म्यवाचिना प्रतिपञ्चद्वेनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशानामां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि, ता एताः ज्ञापने तिथयो भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव क्रमेण तत्र तथा बङ्गादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं प्रयन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रति पदाद्यास्तिथयो भवन्ति । बङ्गादिदेवतानां कलापानं सोमोत्पत्तौ पठितम्, तथा हि “प्रथमां पिबते वङ्गिर्द्वि-तीयां पिबते रविः । त्रिंशे देवास्ततोयान्तु चतुर्थीं सखि-लाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं वृषयोद्व्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं ज्ञापपले ऽस्य वनः प्रान्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिब-त्येकादशीसुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे वनं प्रान्नन्ति भागवः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं प्रद्युम्नः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कल-या शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या सा त्वपः प्रविश्यते सदा । अमायां तु सदा सोमः सोमधीः प्रति-पद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यस्युगतञ्च यत् । तत्-क्षीरमश्नन् मूत्रा मन्त्रपूतं दिजातिभिः । ऊतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशौ । दिने दिने कलादृष्टिः पौर्णमास्यां तु पूर्णतेति” ।

एवं षोडशानां कलानामेका नित्या अन्ये ज्योदय-शालिनी, तदेतत् अष्टसुक्तम् यत० ब्रा० १४, ४, २, २२ ।

यथा “प्रजापतिः षोडशकलस्य रात्रय एव पञ्चदश-
कला भुवेवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरैव च पृथ्यते
ऽप च कीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभट्टनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां
रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्यादपि लकलासस्य”
“योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना
विशेषतो निर्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव
प्रतिपदाद्याः भुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां वित्तत्वं
वक्तुं तत्समाधयमाह स चन्द्रात्मा प्रजापतीरात्रिभिरैव
प्रतिपदाद्याभिरुपचोयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्धते लक्षपक्षे
ताभिरैवापचोयमानाभिः कलाभिरुपचोयते अमावा-
स्यायां भुवैका कला व्यवस्थिता । एवं कलानां वित्तत्वे
सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्मेत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजा-
पतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या भुवा कलात्मावस्थितोक्ता
एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणजानं स्यावर-
जङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यज्जोषधीरन्नाति
तत् सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्तामावास्यां रात्रिसवस्याय
ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते हितोयया संयुक्तो भवति
एवमसौ प्रजापतिः पाण्डितात्मकः संवत्तः एवं प्रजापतेः
पाण्डुः कर्मफलत्वसृज्ज्ञा प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति
प्राणिनं न प्रमापयेत् लकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं
न विच्छिन्यात्” भा० । चन्द्रकलानां नासमेदादिकमनुपदं
वक्ष्यते । “सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते”
“ज्योत्स्नान्तराचीव कलान्तराणि” । “कला च सा
कान्तिमतो कला(व)भट्टः” कुमा० । “कलासमयेण गृह-
गच्छसुता” “कलादधानः सकलाः स्त्रमाभिरुद्भासयन्
सौधसिताभिराभाः” “निधिरन्मसामुपचयाय कलाः”
इति च भावः कलाधरः कलाभट्ट कलानिधिः कलावान् ।
२ स्ववयवमात्रे च । “सोमसूर्याग्निभेदेन साहकावर्ण
सम्भावाः । अष्टतिंशत्कलास्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः” शा०
ति० । “सोममण्डलस्य षोडशकलता सूर्यमण्डलस्य द्वाद-
शकलता वह्निमण्डलस्य दशकलतोक्ता” तासां नामानि
ध्यैरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—

“अष्टता मानदा पूर्वा तृष्टिः पुष्टोरतिर्धृतिः । शशिनी
चन्द्रिका कान्तिज्योत्स्ना त्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्वा-
श्रुता कामदायिन्यः खरजाः कलाः १६ । तपिनी तापिनी
धून्वा सरोचिज्ज्वालिनी रुचिः । सुषुम्णा भोगदा विश्वा
शोधिनी धारिणी क्षमा । कजाद्या वसुदाः सौराः टठाना

द्वादशेरिताः १२ । “धून्वार्चिकृष्णा ज्वालिनी ज्वालिनी
विष्कुलिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यहे
अपि । डादीनां दशवर्णानां कला धर्मप्रदा इमाः” १० ।
अभयेष्टकराध्येया श्वेतपीतारूपाः क्रमात्” ।

तथा अकारोकारमकारमादिविन्दात्मकप्रणवस्य पञ्चाशत्-
कलात्मकतासृज्ज्ञा तन्नामधेयरूपाण्यपि ततोक्तानि यथा—
“तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः । सृष्टिर्धृतिः-
सृष्टिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा । स्थितिः सिद्धि-
रिति प्रोक्ता कवचगेकलाः १० क्रमात् । अकाराद्-
जङ्गमोत्पन्नास्तन्नामोकरप्रभाः । एताः करटताल-
सकपङ्कजहयकण्डकाः । जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी
रतिकामिके । वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्हीर्वा स्वपुत्रवर्गजाः १० ।
उकाराद्विष्णुनोत्पन्नास्तन्नामदलसन्निभाः । अभीतिशङ्ख-
चक्रेष्टमाहवः परिकीर्त्तिताः । तीक्ष्णा रौद्री भया
निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधोदनी क्रिया । उत्करी सुत्य रेताः
स्युः कथिताः पञ्चवर्गजाः १० । रुद्रेण माण्डोदत्पन्नाः
शरच्चन्द्रसमप्रभाः । उद्वहन्त्योऽभयं श्रुतं कपालं बाहु-
भिर्भरम् । ईश्वरेणोदिता विन्दोः पीताश्वेताऽरूपाऽसिताः ४ ।
अनन्तास्ताः पञ्चवर्गस्था जवाकुसुमसन्निभाः । अभयं हरिणं टङ्कं
दधाना बाहुभिर्वरम् । निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्वाहिद्या
शान्तिरनन्तरम् । इन्द्रिका दीपिका चैव रेचिका भोविका-
परा । सूर्या सूर्याश्रिता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा ।
व्यापिनी व्योमरूपा सूरनन्ताः खरसंगताः १६ । सदाशिवेन
संजातानादादेताः सितविषः । अक्षस्तृप्तकगुणकपा
लाशुकरास्त्रुजाः । न्यासे तु योजयेदादौ षोडश खरजाः
कलाः । इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्वसमृद्धिदाः”
कल्प्यते ज्ञायतेऽनेन । अंशतुल्ये २७पाधिभेदे च ।
“तस्मै सहोवाच इहैवान्तःशरीरे सौम्य ! स पुरुषो
यस्मिन्नेता षोडश कलाः प्रभवन्तीति” पञ्चोपनिषत् ।
“तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरी-
काकाशमध्ये हे सौम्य ! स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो
यस्मिन् एता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभ-
वन्त्युत्पदान् इति षोडशकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल
इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते ऽविद्ययेति” भाष्यम् ।
“पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन, किन्तु
कलाजनकत्वेन तदुपाधिसत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति
वाक्यतात्पर्यमाह षोडशकलाभिरिति” आनन्द०

यथा च पुरुषस्य षोडशकलत्वं तथोक्तं तत्त्वैव

प्रश्नोपनिषदि शङ्कराचार्यकृततद्भाष्ये च यथा—

“स ईशाञ्चक्रे कश्चिद्वहस्रकान् उत्क्रान्तो भविष्यामि
कश्चित् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति” उप०। “तदुपाधि-
कलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य
इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्वि-
शेषे ह्यहये शुद्धे तन्त्रे शक्यतेऽध्यारोपमन्त्रेण प्रतिपाद्य-
प्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रभवस्थि-
त्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाज्ञैतन्याव्यतिरेकेणैव
हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा
लब्ध्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निमयोगाद्भूत-
मिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिजणं जायते
नश्यतीति तद्विरोधे श्रूयमिव सर्वमिति। अपरे
घटादिविषयं चैतन्यं चेतवितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं
जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्मः इति
लौकायतिकाः। अनपायोपजननधर्मकचैतन्यमात्मैव नाम-
रूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते। “सत्यं ज्ञानमानन्दं
ब्रह्म” “विज्ञानवचन एवेत्यादि”श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभि-
चारत्वं यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते
तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्य-
भिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति
चानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति
वत्। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति
कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरेभावाज्ज्ञानस्य।
न हि ज्ञानेऽस्ति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्-
सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयाज्ज्ञान-
स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न। ज्ञेयावभासकस्य
ज्ञानस्यालोक्त्वज्ञेयाभिव्यक्तकत्वात् स्वव्यङ्ग्यभावे आलो-
काभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः।
न ज्ञानकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः
शक्यः कल्पयितुमवैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावः कल्पयत्येवेति चेत् ? येन तदभावः कल्पये-
त्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यम् वैनाशिकेन।
तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति
चेत् ? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि
ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यञ्च तदव्यतिरिक्तञ्चे-
ज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्म-
कत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वम-
नित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावो-

नाममात्राध्यारोपे किञ्चिच्छून्यम्। अथाभावो ज्ञेयो-
ऽपि सन् ज्ञानवदतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेया-
भावे ज्ञानाभावः ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं
ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्दृश्यानुपपत्तेः।
ज्ञेयज्ञानयोरैकत्वद्वेदभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं
न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु
शब्दमात्रमेव तद्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वज्रव्यतिरिक्त
इति यहदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो
ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपग-
म्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्ति, तत्पि ज्ञेयसत्त्वमभ्यु-
पगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्।
सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेका-
ज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं मृत्तमिवोज्जीव-
यितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिकश्चेत्तदपि ज्ञानस्य
ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येनेति त्वत्त्वोऽस्ति-
प्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्वस्य यदा हि
सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञान-
मेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः।
न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वे वा-
विज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत् ? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु
किन्निर्वर्ण्येनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युप-
गमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्वात्मना
चाविज्ञेयत्वेन नवस्थाऽनवस्थायी। समान एवायं दोष
इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। स्वदेशकालपुरुषा-
द्यावस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सति-
त्वाद्विज्ञानादिप्रतिपक्षवदनेकतयावभासत इति। नाऽसौ
दोषः। तथा चेद्विद्वदुच्यते। ननु श्रुतेरिहैवानःशरीरे
परिच्छिन्नः कुण्डलवदवत्पुरुष इति, न प्राणादिकला-
कारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य
अह्नादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्यतात्।
कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्याणां
कलानां कार्यं सञ्चारीं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं
कुण्डलवदवत्प्रमाणान्नरं कुर्यात्, वीजवत्प्रादिति चेत् ?
यथा वीजकार्यो वृक्षस्तत्कार्यञ्च फलं स्वकारणकारणं
वीजमभ्यन्तरीकरोत्याह्नादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्यात्
शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावय-
वत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणवीजाद्वृक्षफलसदृशान्यन्यान्वैव

बीजानि दाष्टानि के तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । बीजप्रज्ञादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधारधेयत्वं निरवयवस्य पुरुषः सावयवस्य कलाः शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किमु ताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः ! किन्दृष्टान्तेन वचनान्त् स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते किन्नाहं यथाभूतार्थावद्योतने । तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनं अणुस्थानव्योमितिवच्च दृष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च । दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिभिर्ज्ञैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते चात उच्यते—अन्तःशरीरे सोम्य ! स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणं सन् कण्डवदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि ! किमु प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणाद्यं कलानां प्रभवः, स चान्योऽन्योऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चैतनपूर्विका च दृष्टिरित्येवमर्थे च पुरुषः षोडशकलः पृथो यो भारद्वाजेन, स ईशाञ्चक्रे ईश्वर्यं दर्शनं चक्रे कतवानित्यर्थः । दृष्टिफलक्रमादविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्तो भविष्याभ्यङ्गमेव वा कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः” ।

‘स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च”उपनि० ।

‘नन्वात्माऽकर्ता, प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनसुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महादायाकारेण, तत्त्वेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणैवापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादित्युपपन्नस्य प्रधाने प्रमाथोपपन्ने दृष्टिकर्त्तरि सति ईश्वरेच्छातुवन्तिषु परमाशुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेः । न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात्, तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेवापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं—स ईशाञ्चक्रे इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति इति चेत् ? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वदेवादिनाभीवादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्त-

चिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्देवादिनां दृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादि-सर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनाम-रूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनोऽन्वयमोक्षादि-शास्त्रकृतमव्यवहाराद्युपरमार्थं” परमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाहितोयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्धनवगाद्यामभयं शिष्यमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च स्यादहेतत्वात्सर्वभावानाम् । साङ्ख्यस्यविद्याध्या-रोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्प-यित्वाऽऽगमबाह्यत्वात् नस्तत्स्थानः, परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छानि तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किकनिराकृतमद्विविधयाः सन्नो विहन्यन्ते । तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येव पर-स्परविरुद्धार्थकल्पनात् आभिप्रायिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुध्यमाना अर्थदर्शित्वात् परमार्थतत्त्वाद् रमेवामुपलब्धन्ते-ऽतस्तन्मतमनाहत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादर-वन्नो ह्यनुभवः स्फुरति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यते ऽप्याभिः न तु तार्किकतात्म्येण तथैतत् स्थलोक्तम् । “विव-दन् खेऽवनिष्ठस्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षित-सद्वृत्तिः सुखं निर्व्याति वेदार्दत्” । किञ्च—भोक्तृत्वकर्तृ-त्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृ-त्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तृत्व पुरुषः कल्प्यते न कर्त्ता । प्रधानन्तु कर्त्तृवै न भोक्तृति नमूक्तं पुरुषचिन्मात्र एव स्वात्मस्यो विक्रियते भुञ्जानोऽ-नन्तान्तरपरिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्मावत्तद्विपरीतः पुरुषः । नाऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्मागभोगोत्पत्तेः । केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगो-त्पत्तिकाले वेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनिषद्वादादये-मेतच्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महादायाकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकाले-ऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेत् ? न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमाद्यैव, तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न प्रधान-

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्तात्वस्यैव
विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यदसाधारणधर्मवतामग्न्या-
दानामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयो-
र्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः ।
न हि भोक्तोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रका-
शयोरितरेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि
चेतसि पुरुषस्य चेतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य
भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं भोक्तृसाधनं
शास्त्रं प्रणयतेऽविद्याध्यारोपितानयोपनयनाय शास्त्र-
प्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तृत्व न कर्त्ता
प्रधानं कर्त्तृत्वं न भोक्तृ परमर्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं
कल्पना ऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुकं च इति नादत्तव्या
समुज्जृम्भिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति
चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्यादिषु तत्फलार्थिषु च
शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न
ज्ञातृकत्वे शास्त्रप्रणेत्यादयस्ततोऽभिज्ञाः सन्ति तदभावे
एवं विकल्पनैवानुपपन्नाः । अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमा-
णार्थस्याभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तद-
भ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । “यत् त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत् ?” इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युप-
पत्तिश्चाह । अन्यत्वं परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये “यत्
हि इतमिव भवतीत्यादि” । विस्तरतो याजसनेयके ।
विभक्ते विद्याऽविद्यौ परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो
न तार्किकशब्दभट्टप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणवाङ्मुग्धे
इहात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधि-
कृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वादुन्नयः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे
साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मा-
नर्थकत्वादिदोषश्च । यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिण
कर्त्तृत्वाद्युपचाराज्ञा कर्त्तृति सोऽज्ञानुपपन्नः । “स ईजा-
ञ्चक” इति श्रुतेस्तु स्वार्थसाधनाग्रमाणभूतायाः सत्त्व हि
गौणी कल्पना । शब्दस्य, यत्तु मुख्यार्थो न सम्भवति । इह
त्ववेतनस्य सत्त्ववत्पुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेशकाल-
निमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं
प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे
तूपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते ।
कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणैव प्राणं शिहरण्य-
गर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्,
अतः प्राणात् अङ्गं २ सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतु-

भूताम् । ततः कर्मफलपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारण-
भूतानि महाभूतान्यसृजत । खं शब्दगुणं वायुं ४ खेन
स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं दिगुणम् । तथा उद्योतिः ५
खेन रूपेण पूर्वाभ्याञ्च शब्दस्पर्शाभ्याम् विशिष्टं त्रिगुणं
तथा ऽऽपोऽरसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुपवेशेन
चतुर्गुणाः । तथा गन्धेन पूर्वगुणानुपवेशेन पञ्चगुणा
पृथिवी ७ । तथा तैरेव भूतैरारम्भमिन्द्रियं ८ द्विप्रकारं
बुद्ध्या कर्मार्थञ्च दशसङ्ख्याम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्थं
संयमसङ्ख्यादिलक्षणं मनः ९ । एवं प्राणिनां कार्यं
करणञ्च सृष्ट्वा तत्स्वित्थं ब्रौह्मवादिदिलक्षणमवसृ १० ।
ततश्चासादद्यमानादीर्य ११ सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्ति-
साधनम् । तदीर्यवताञ्च प्राणिनां तपः १२ विशुद्धिसाधनं
सद्दीर्यसाधनं, मन्त्रा १३ स्तोत्रविशुद्धान्तर्हितःकरणेभ्यः
कर्मसाधनमेता स्तव्यजुःसामाथर्वीहिरण्यः । ततः कर्म १४
अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः १५ कर्मणां फलम् ।
तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नामा १६ च देवदत्तो यज्ञदत्त-
इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजा-
पेक्षया सृष्टास्तैरिभिरुत्पद्यन्ते इव हि चन्द्रमशक-
मज्जिकाद्याः स्वप्रवृत्तसृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मि-
न्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् १७ ।
“स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं
गच्छन्ति, भिद्यते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते ।
एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः
पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्यते तासां नामरूपे पुरुष
इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽक्तबोऽस्त्यतो भवति, तदेव श्लोकः”

“कथं स दृष्टान्तः ? यथा लोके इमा नद्यः स्यन्द-
मानाः स्ववन्तः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो
यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नाम-
रूपपरितस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्यते
विनश्यते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तद्भेदे समुद्र
इत्येवं प्रोच्यते । तद्वत्सूक्ष्मलक्षणमेव, यथाऽयं दृष्टान्तः ।
उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिदृष्टुः परि समन्तादृष्टु-
र्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य
कर्त्ता तद्वद्, इमाः षोडश कलाः प्राणाद्याः उक्ताः कलाः
पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मसाधनं
यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्म-
भावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्यते तासां नाम-
रूपे कलानां प्राणाद्याणां रूपञ्च । यथास्वभेदे च

नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येव प्रोच्यते ब्रह्म-
विद्भिः । य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलप्रलय-
मार्गः स एष विद्याया प्रविलापितास्त्रविद्याकामकर्म-
जनितासु प्राणादिकलास्त्रकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो
हि सृष्ट्युत्पत्तपणमेऽकलत्वादेवास्त्वतो भवति । तदेतन्निवर्धे
एष लोकः” भा० ।

“अथा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं
पुरुषं वेद यथा सा वो नृत्यः परिव्यथ” उप० ।

“अथा रथचक्रपरिकरा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ
यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः
प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलय-
कालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पुरु-
स्यात् पुरुषं पुरि शयनाहा वेद जानीयात् । यथा हे
शिष्या वो युष्मानृत्युर्मा परिव्यथा सा परिव्यथयत् ।
व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्य व्यतस्तन्मा भूदु युष्मा-
कमित्यभिप्रायः” भा० ।

तथा च प्राणः १ अङ्गा २ व्योम ३ वायुः ४ तेजः ५
जलं ६ पृथिवी ७ इन्द्रियं ८ मनः ९ अक्षरम् १० वीर्यम्
११ तपः १२ मन्त्राः १३ कर्म १४ लोकः १५ । नामार्दे
इत्येता प्राणादिनामान्ताः षोडश कलाः पुरुषस्य उपा-
धय इति स्थितम् । “गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्” श्रुतिः
इत्यंशमात्रे च “प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कलोदीची-
दिक् कलैव सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवा-
नित्यपास्ते प्रकाशवानिष्कलोके भवति प्रकाशवतो ह
लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वांसतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
प्रकाशवानित्युपास्ते” “पृथिवी कलाऽन्तरितं कला द्यौः
कला ससुह्रः कलैव वै सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽ-
नन्तवाङ्मास । स य एतमेवंविद्वांसतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽ-
नन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानिष्कलोके भवत्यनन्तवतो ह
लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वांसतुष्कलं पादं ब्रह्मणो-
ऽनन्तवानित्युपास्ते” । “अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः
कला विद्युत्कलैव वै सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो
ज्योतिष्माङ्मास स य एतमेवंविद्वांसतुष्कलं पादं
ब्रह्मणोज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानिष्कलोके भवति
ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वांसतुष्कलं
पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते” । “प्राणः कला
अव्युः कला ओलं कला मनः कलैव वै सौम्य ! चतु-

ष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवाङ्मास स य एतमेवंविद्वां-
सतुष्कलं पादं ब्रह्मणो आयतनवानित्युपास्ते आद-
तनवानिष्कलोके भवत्यायतनवतो लोकाञ्जयति य एतमेवं-
विद्वांसतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते” ।
अवतारशब्दे भूरि उदाहरणम् दृश्यम् ।

पल्लवात्मके ४ कालांशभेदे स च सि० शि० दर्शितोऽयथा—
“योऽङ्गोर्निमेषस्य खराम ३० भागः स तत्परस्तच्छतभाग-
उक्ता । त्वुटिर्निमेषधृतिभिः ८८५ काष्ठा तत्त्रिंशता सङ्ग-
णकैः कलोक्ता । त्रिंशत्कलाऽऽर्ची षटिका क्षणः स्यान्नाडी-
द्वयं तैः खगुणैः ३० टिनं च । गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः १०० खसु-
मितैः पलं तैश्चटिका खषड्भिः ६० । स्याद्वा षटीपष्टिरक्षः
खराम ३० मांसो दिनस्तैर्द्विकुम्भिः ६२५ वर्षम् । जले समा-
द्योन समा विभागाः स्युः स्रक्काश्चकलावलिप्राः १० ।
“योऽङ्गोर्लोचनयोः पञ्चपातः स निमेषः । स यावता
कालेन निष्पद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनो-
च्यते उपचारात् । तस्य त्रिंशद्भागस्तत्परसंज्ञः
तत्परस्य शतांशस्तुटिरिति । अथ च निमेषैरष्टादशभिः
काष्ठा । क्वचिच्छास्त्रान्तरे त्रिभिर्भिरिति पाठः । काष्ठा-
त्रिंशता कलोक्ता । कलानां त्रिंशता षटिका । सा-
चाक्षी भभ्रसस्य षटिकाग इत्यर्थः । षटिकाद्वयेन
क्षणो सुहृत् । क्षणानां त्रिंशता दिनम् । अथ
प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते । गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः १०० खसु-
रिति । एकमात्रोलघुः द्विमात्रो गुरुः । तथा “सातु-
स्कारो विसर्गान्तो दीर्घोऽयुक्तरस्तु यः” इति छन्दो-
लक्षणे प्रतिपादितम् यदक्षरं सातुस्कारं विसर्गान्तं
दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तत्क्षयपि गुरुसंज्ञं ज्ञेय-
म् । गुर्वक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तद्दृश्यकै-
कोऽसुः प्राणः । प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य आसोक्तासा-
न्तर्वर्ती कालइत्यर्थः । षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् ।
पलानां षष्ट्या षटी । षटीनां षष्ट्या दिनम् । त्रिंशद्दि-
नैरेकोमासः । मासैर्द्विदशभिर्वर्षमित्ति कालस्य विभागे
दर्शितः” प्रमि० । “अङ्गोऽस्तमयवेलायां कलामात्राऽपि
या त्रिभिः” कालमा० व्यासः । “प्रतिपक्षे शमात्रेण कला-
मात्रेण चाष्टमी” पठन्ति । “स च त्रीणि त्रीणि
कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् घातावतिष्ठते”
इति सुश्रु० । “अष्टादश सहस्राणि संख्या चास्मिन्
सहस्रये । कलानां नवतिः प्रोक्ता” सुश्रु० ।
“विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते ।

तत्त्वज्ञता भवेदादिर्भगणोद्गादयैव ते" सू० शि० । उक्ते राशिचक्रस्य २१६००० भित्ते भागे च "क्षेत्रे समा-
 द्येन समा विभागा इत्यादि" शि० क्षेत्रे कक्षायां समा-
 द्येन वर्षाद्येन समास्तुत्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः । ते
 के । चक्रराश्यां कलाविलम्बाः । यथैकस्य वर्षस्य भास-
 दिनादयो विभागा एवं भगणस्य राश्यां शादयः" प्रमि० ।
 सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते
 व्यासार्द्धभक्ते स्वरत्नके द्वे पदार्थे च यथा—
 "उक्ता प्रभाभिमतदिङ्मयमेन तावत् तामिव कालनियमेन
 च वचिन्मूयः । स्यादुन्नतं द्युगताग्रेष्वयोर्यदल्पं
 तेनोन्नितं दिनदलं नतसंज्ञकं च । अथोन्नतादून-
 युताच्चरेण क्रमादुदग्दृष्टिगोलयोज्या । स्यात्
 स्वरत्नमेतद्गुणितं द्युमौल्या व्यासार्द्धभक्तं च कलाभिधा-
 नम्" शि० "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नत-
 संज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकृतं दिनदलप्रमाणं तन्नतसंज्ञं
 भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोन्नतात्-
 दक्षिणे युतादया ज्या तत् स्वरत्नम् सा स्वरत्नसंज्ञेत्यर्थः ।
 तत् सूत्रं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कला-
 संज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले क्राया
 साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावतीभिर्घटि-
 काभिः क्षितिजादुन्नतो रविक्षासासुन्नतसंज्ञा । येन कालेन
 मध्याह्नान्नतस्तस्य नतसंज्ञा । अथ चरेण मध्याह्नान्नतयुत-
 स्खोन्नतकालस्य किल ज्या साध्या सा च ज्यामध्यावधि-
 भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तखोन्नाहलसंपाते
 भवति । यत् उन्नाहलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्या-
 र्धमधोऽर्धम् । अत उन्नाहलवर्धिवर्जिता साध्या । क्षिति-
 जोन्नाहलवोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जितादुन्न-
 तादुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात् । यत् उत्तरगोले
 क्षितिजादुपर्यन्नाहलम्" दक्षिणेऽधः । तस्मात् कालाद् या
 ज्या साधिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च सूत्र-
 संज्ञा । अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती, तदा द्युज्या-
 वृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कला-
 संज्ञा । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याथेष्टयष्टि-
 माह" प्रमि० । "स्वरत्नं कुजोवागुणितं विभक्तं चरज्यया
 स्यादथवा कला सा । कला पलक्षेत्रजकोटिनिम्नी
 तत्कर्णभक्ता भवतीत्यष्टिः" शि० । "अथवा तत् स्वरत्नं
 कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं सत् कला भवति । सा
 कलावृथा पलक्षेत्रकोटिभिर्गुण्या स्वस्वकर्णेन भाज्या

फलमष्टयष्टिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्याः
 कुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते । अतस्तस्यां चानुपातः ।
 यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा स्वरत्ने कियतीति ।
 फलं कला । सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या । सा पल-
 वयादन्तर्कर्णवत् तिरस्त्रीणां जाता । अथ तस्याः
 कोटिस्वरत्नमात्रमानेयम् । तत्रानुपातः । यदि पलक्षेत्र-
 कर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन कियतीति ।
 फलमन्नाहलशङ्कुपमस्वरत्नादुपर्यर्कविस्वाद्ध अर्ध्वं
 कोटिरूपं भवति । तस्येष्टयष्टिः ज्ञा" प्रमि० ।
 "स्नायुभिश्च प्रतिच्छिन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा । क्षेप्रणा
 वेष्टितायापि कलाभागास्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे
 धातोर्यः क्षेत्रस्वरत्नवृत्तिरिति । देहोष्मणाभिपक्ष्य सा कलेत्य-
 मिधीयते" भावप्र० उक्ते देहस्य धात्वाशयान्तरस्य
 उधातुक्तेदभेदे तद्देहाद्य तत्त्वैकोक्ताः । "आद्या मांसधरा
 प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु
 चतुर्थी क्षेप्रधारिणी । पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्त-
 धरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः"
 एकमात्रात्कलधुवमे" पञ्चविपमोऽष्टौ समे कलास्वाद्य
 समेऽस्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराक्षिता कला"
 "सर्वगुर्धन्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । ज्ञायाश्च-
 तत्तत्तुष्पता पञ्चाख्यादिपु संस्थिताः" इति च
 वृत्तर० "कृष्णप्रयोगे गूढधनादधिके व्यायत्तेनाधमर्गेन
 उत्तमर्गाय दीयमाने ऽष्टाङ्कुरे (सुद) पदार्थे" मेदि० ।
 "भासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्" लीला० १० स्त्री-
 रजसि ११ नौकायां १२ कपटे च विश्वः १३ गीतादिविद्याभेदे
 सा च चतुःषष्टिर्द्विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१ गीतम्
 २ वाद्यम् ३ नृत्यम् ४ नाट्यम् । ५ व्याख्येयम् ६ विशेषकच्छेदम्
 ७ तन्त्रकुसुमबलिबिकाराः ८ पुष्पास्तरणम् ९ दशनवसन-
 ज्जरागाः १० मणिभूभिकार्कम् ११ शयनरचनम् १२ उद-
 कवाद्यम् १३ उदकघातः १४ चित्रायोगाः १५
 माल्ययथनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७
 नेपथ्ययोगाः १८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २०
 भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचुमारयोगाः
 २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रशाकापूपमण्यविका-
 रक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूची-
 वापकम् २७ वीणाडमरुकस्वरकोडा २८ प्रहेलिका
 २९ प्रतिमा ३० दुर्धकयोगाः ३१ पुस्तकवाचनम्
 ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

३४ पट्टिकावत्त्रयविकल्पाः ३५ तर्ककर्माणि ३६ तन्त्रणम् ३७ रासुविद्या ३८ हृष्यरत्नपरीक्षा ३९ धातुवादः ४० मणिरामज्ञानम् ४१ व्याकरणज्ञानम् ४२ हज्यायुर्वेदयोगः ४३ मेघकुक्कुटनावकयुष्टाधिः ४४ शुकसारिकाप्रणापनम् ४५ उल्हादनम् ४६ केगमार्जनकोशलम् ४७ अक्षरसुट्टिकाकथनम् ४८ ज्योतिषतकविकल्पाः ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५१ (यत्न निमित्तज्ञानमिति पृथक् केचित् पठन्ति) । यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ स्याताम् ५४ मानसी काव्यक्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ कलितकयोगः ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् । ५८ वस्तुगोपनानि ५९ द्युतविशेषः ६० आकर्षणक्रीडा ६१ बालकक्रीडनकानि ६२ वैतायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति भाग० ६५ अ० ०८ लोकोटिकायां श्रीधरलिखिताः । किञ्चित् पुस्तके स्त्रीवापकर्मसूत्रकोडेत्येकं पदम् तदुत्तरं वीणाडमश्चकगद्यानाति । वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठो दृश्यते । “अहोरात्रैश्चतःषष्टौ संयतौ तावतीः कलाः” भाग० १०, ४५, २८ । “चतुःषष्टिर्कलाः दत् कलाज्ञानं समाङ्गुतम्” भा० अतु० १८ अ० । “अधिगता कलाकलापकम्” काद० । “चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रोतिवर्द्धनम्” गायत्रीकवचम् ।

कलाकुल न० कलया मातृयापि आकुलयति आकुलि-
नामधा० अच् । हलाहलविषे राजनि० ।

कलाकेलि पु० कलेव केलिरस्य । कामदेवे त्रिका० ।

कलाङ्कुर पुंस्त्री कलस्याङ्कुरो यत् । शरसपल्लवि त्रिका० ।
जातिवात् स्त्रियां ङीप् । कलानामङ्कुरो यत् । २ स्त्रेय-
शास्त्रप्रवर्त्तके मूलदेवे कर्णीसुते त्रिका० । मूलदेवस्य
ज्येष्ठरूपशिल्पप्रवर्त्तकत्वात् कलाङ्कुरत्वम् । कलाङ्कुरे
इति शब्दकल्पद्रुमोक्तिश्चिन्त्या कर्णीसुतशब्दे विवृतिः ।

कलाङ्गला स्त्री “सतोमराङ्गुला राजन् । सशतघ्नीकलाङ्गलेति”
भा० व० १५ अ० । १६ लोके तादृशशब्दं कल्पयन् बोधलिङ्-
बुधो भ्रान्तः । तत्र शतघ्नीया सहितं सशतघ्नीकं “नद्युतः
कप” पा० कप् । तादृशं लाङ्गलं बल सशतघ्नीकलाङ्गला
इत्यर्थकतया न तस्य कलाङ्गलशब्दघटितत्वमिति बोध्यम् ।

कलाची स्त्री कलामचति गच्छति अच-गौ अण् उप०
समा० गौरा० ङीप् पा० सुगन्धो० षण् विष्वात् ईप् ।

इतिभेदः । प्रकोटे कफोमेरधःस्थे मणिवन्धपर्यन्तहस्ता-
वयवे । स्वार्थे कन् । कलाविकाथल हेमच० ।

कलाटीन पुंस्त्री कलेनाटनम् आटः कलाटस्तत्र साधुः
ख । कर्काङ्गे पल्लिभेदे हारा० जातिवात् स्त्रियां ङीप् ।
कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन-ङ तथा सती आला-
यते जन-ङ गौरा० ङीप् । (कलौञ्जा) (सङ्गर्जा)
पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे हलभेदे शब्दचि० ।

कलाद् पु० कलामंशमादत्ते आ-दा-क । स्वर्णकारे अमरः
अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम् ।
कलादक पु० कलामति अद-खल् ईत० । स्वर्णकारे
शब्दच० गठनार्थं दत्तद्रव्यांशस्य भोजित्वात्तस्य तथात्वम् ।
कलाधर पु० कलाः धरति धृ-अच् ईत० । चन्द्रे ।
२ चतुःषष्टिकलाधारकमात्रे त्रि० ।

कलानिधि क० कलानिधीयतेऽस्मिन् नि-धा-आधारे कि
उपप० स० । चन्द्रे अमरः । “अहो महत्त्वं महतानपुष्पं
विपत्तिकालेऽपि परोपकारः । यथाऽऽस्यमध्ये पतितोऽपि
राहोः” “कलानिधिः पुण्यचयं ददाति” उद्भटः ।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अनु+नद-णिनि ईत० ।
१ भवरे २ चतुःषष्टिके ३ कपिञ्जले ४ चातके च जातिवात्
स्त्रीत्वमपि तत्र नानत्वात् ङीप् ।

कलान्तर पु० अन्या कला अंशः मयू० स० । टडिभेदे “मासे
शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादिति” लोलावता, २ अन्यस्यां
चन्द्र कलायाश्च, “ज्योत्स्नान्तराणां च कलान्तराणि” कुमा० ।

कलान्यास पु० कलानां न्यासः । तन्त्रोक्ते न्यासभेदे कलाश्च
कलाशब्दे दर्शिताः शारदातिलकोक्तीत्या तासां पूजाकृतया
न्यासः । देहे कलाविशेषस्य न्यासश्च यथा—
तन्त्रसारे “शिष्यशरीरे कलान्यासं कुर्यात् । तद्यथा
रेश्वरयेण पादतलाज्जातुपर्यन्तम् अथ निवृत्त्यै नमः ।
जातुयनोनाभिपर्यन्तम् अथ प्रतिष्ठायै नमः । नाभेरकण्ठम्
अथ विदार्यै नमः कण्ठादाललाटम् अथ शान्त्यै नमः ।
ललाटादब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तम् अथ शान्त्यतीतायै नमः । पुनर्ब्रह्म-
रन्ध्रादाललाटम् अथ शान्त्यतीतायै नमः । ललाटादाकण्ठम्
अथ शान्त्यै नमः । कण्ठाच्चाभिपर्यन्तम् अथ विदार्यै नमः ।
नाभेरजातुपर्यन्तम् अथ प्रतिष्ठायै नमः । जातुनः पाद-
पर्यन्तम् अथ निवृत्त्यै नमः ।

कलाप पु० कलां मातामाप्नोति आप्-अण् । १ समूहे, २ मयूर-
पिच्छे, ३ भूषणे, ४ काञ्च्याम्, ५ चन्द्रे, भेदिनि० तत्र
समूहे “सक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्” कुमा० । “अधिगतकला-

कलापकम्” वहे आलम्बिभिशन्द्रकिणः कलापेः”। “दृष्टेव निर्वर्जितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्ष्यमाख्यकवरां कवरीं तरुण्याः” माघः । भूषणे “सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य” कमा० “सुक्ताकलापस्य सुक्ताभूषणस्य” मल्लि० । काञ्चाम् “रश्मनाकलापगुणेन बधूः” माघः । ईतूणे लण्य शरपूष्मिः चम्पसयः भस्वरूपः यथाह “कलापिनः” कात्या० २२, ३, १८, व्या० “कलापशब्देन शरपूष्मिं चम्पसयो भस्वोच्यते” कर्कः । “कलापी चषालः” आश्व० श्रौ० ६, ७, १८, “सा मेधो अप्रपदेगे धान्यप्लौ-र्वेद्धा तिष्ठति स एव चषालो भवति” नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यप्लानां शरतल्यत्वारोपेण बहुशरवत्त्वगुणयो-यान्तूणवत्त्वम् इति तथा च गौश्या चषालस्य कला-पित्वम् । ७शरे “कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदय” रामा० १, २२, ७, यत्वार्ये क्लीवत्वमपि “परीक्ष-मानः पार्थिवानां कलापानि धनूषि च” भा० व० १५, ७ अ० । ८ धनुषि । “हारिद्रव्यां ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिखा-शिताः (शराः) । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चगार्दूललक्षणः । “येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे” भा० वि० ६५ अ० नकुलस्त्वकथने । ६ अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च “खड्गांश्च दोष्टान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् । विपा-ठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भेनिदधुः सह” भा० वि० ५ अ० । कलापः कार्त्तिकेयमयूरपिच्छः उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य अच् । १० व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनित्वात्तस्य तथात्वम् । “अधुना स्तल्यतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति । तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कलापकं तथा” दृष्टकथा सारः । ११ यामभेदे । “देवापियोगमास्याय कलाप-याममास्थितः । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्यापयि-ष्यति” भाग० ६, १२, १३, “सुदर्शनोऽथान्निवर्णः शीघ्र-स्तस्य मरुः सुतः । योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापयाम-मास्थितः । कलेरने सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः” भाग० ६, १२, ५, “सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृण्वन्त्य सम्पत्ताः । वनं प्रविशन्मुराजं लपसे कृतनिश्चयाः । फलमूलादि भोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य कलापयाममाविशन्” भा० मी० ७ अ० । तेनास्य हिम-वदत्तरपाश्वे सन्निवेश इति गम्यते । चन्द्रे तु कलामाप्नोति व्याप-व्यण् कलां प्राति पा-क वा व्युत्पत्तिः । तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् । १४ विदग्धे त्वि० भेदि० विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कलापक पु० कलाप+स्वार्थे कन् । १ कलापाथे, २ हस्तिस्कन्-वभ्ये, हेमच० एकवाक्यतापक्षे श्लोकचतुष्टये न० । ‘कन्दोवद्वपदं पटं’ तेनैकेन च सुक्तकम् । द्वाभ्यां युग्मञ्च सन्दानितकं त्विभिरिहेष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कलकं मतम्” सा० द० उक्तेः किराते उदा० “लोकं विधात्वा विहितस्य गोप्त्रं चतस्रः सृणन् वसु जैत्वमोजः । तेजस्विताया विजयैकदृष्टे निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमा-नम् । १ । प्रीडानतैरापज्जनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नष्टोः प्रपन्नः । विनानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहं विव दिग्विकीर्णम् २ । वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तत्त्वभूतामिव सम्प्रतीतिम् । कुर्वन् प्रयासल्यमायतीनामर्कत्वियामङ्ग इवावशेषः ३ । प्रसन्न योऽस्मात् परैः प्रयुक्तः अर्चुं न गच्छः किमुताधिकर्तुम् । नवीकरिष्यत्युपशुष्यदाद्रीः स त्वहिना मे हृदयं निकारः ४” । कलापिनोमयूरायस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देवमृणम् “कलाप्यश्चल्यवबुसाहन्” पा० वुन् । कलापक २ तत्काले देये ऋणे न० सि० कौ० ।

कलापदीप पु० कलापो यामो दीप इव दृष्टत्वात् । कलाप-यामे स च यामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरत्वं वर्त्तमानः कलापशब्दे दर्शितः । “अग्निवर्णसुतः शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुतः । मरुस्तु योगमास्याय कलापदीपमास्थितः” हरिवं० १५ अ० । ७शरी कलापयामत्वेन भाग० ६, १२, उक्तिः तच्च वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम् ।

कलापिन् पु० कलापोवर्हेऽस्यास्ति इति । १ मयूरे तद्दृष्टत्वा-यासावति-वट्टके भेदि० । व्याप-ग्निकलस्यापो ईत० । ३ कोकिले । “ध्वनिहृष्टकृजितकलाः कलापिनः” माघः । “कलापिनामुद्धतद्वलहेतो” रघुः । ४ कलापशब्दार्थवति त्वि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यसुदाहृतम् । स्थिरां ङिप् । ४ वैशम्पायनान्निवासिभेदे पु० तदन्नेवासिनश्च आल-स्वः लङ्गः कमलः ष्वचामरुणि ताण्ड्याः श्यामायनः कठः कलापीति कलापिनोऽन्नेवासिनश्च हरिद्रु-श्लगन्ती तुम्बुरुलपथेति चत्वारः” मनो० । “कलापिवैश-म्पायनान्नेवासिभ्यः” पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि । कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतु ४०५० ।

कलापिनी स्त्री कलापशब्दोऽस्यस्याम् इति । १ रात्रौ राजनि० कलापतल्याकारवत्त्वात् २ नागरमुस्तायां राजनि० ।

कलापूष्मि पु० कलाभिः पूष्णः । १ चन्द्रे शब्दचन्द्रिका । २ कला-भिः पूष्णे त्वि० । “सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरशान्

विकल्पते । न चाज्जुनः कलापूर्वः सम दुर्योधनस्य च”
भा० वि० १६६० ।

कलाभृत् कलां विभक्तिं भृ-किप् ईत० । कलाधारके चन्द्रे
हेम० “कला च सा कान्तिमती कलाभृ(व)तः” कुमा० ।
“शिल्पादिधारके त्रि० । “दशाव्दाख्यं पौरुषख्यं
पञ्चाव्दाख्यं कलाभृताम्” मनुः ।

कलाय पु० कलामयते अय-अण् । (मटर) शमीधान्यभेदे ।
“कलायोमधुरः स्वादुः पाके रुच्य शीतलः । कषायो
वातलोपाही कफपित्तहरो लघुः” भावप्र० तद्गुणाः ।
“कलायपरिमण्डलमुभयतोमुकलापम्” सुश्रु० । ‘विक-
सत्कलायकुसुमासितद्यूतः’ भाषः २ गण्डदूर्वायां स्त्री ।

कलायन पु० कलानामयनं यत् । नक्तकमाले शब्द०
कलालाप पुंस्त्री कलमालपति व्या+लप-अण् उप० स० ।
‘भ्रमरे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ईत०
२ कलसालापे पु०

कलावत् पु० कला अमृतादिकाः सन्त्यत्र सतृप् सस्य वः ।
‘चन्द्रे “कला च कान्तिमती कलाव(भृ)तः” कुमा०
२ गीतादिकलायुक्तमात्रे २ अंशवति च त्रि० स्त्रियां ङीप्
कलावतो स्त्री शा० ति० ४ पटलोक्ते दीनाभेदे । सा च

“अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्रिणां हितकाश्यया । विनाऽनया
न लभ्येत सर्वमन्त्रफलं ततः । ज्ञानं दिव्यं यतोदयात्
कुर्यात् पापलयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकै-
स्तन्त्रवेदिभिः । चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादि-
भेदतः । क्रियावती वर्त्मन्यो कलात्मा वेधवत्यपि ।
ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायहाः” इत्युपक्रम्य
दर्शिता । तत्र कलात्मा कलाशब्ददर्शितशारदातिलकोक्त-
पञ्चाशत्कलावतीत्यर्थः । कलात्माप्यत्र ।

कलाविक पुंस्त्री कलेन सम्यक् विकायति विशेषेण शब्दा-
यते व्या+वि+कै-क ३त० । कुकुटे त्रिका० तस्य
रात्रिशेषे विशेषेण शब्दायमानत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।

कलाविकल पुंस्त्री कलेनाविकलः । चटके शब्द० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । [काहलवाद्ये शब्दरत्ना० ।

कलाहक पु० कलमाहन्ति व्या+हन् किप् संज्ञायां कन् ।
कलि पु० कल-शब्दादौ हन् । चतुर्थे युगे तन्मानमाह
पुराणसर्वस्वे ब्रह्मपु० । “दिव्यवर्षसहस्रेस्तु कृतत्वेता-
दिर्भक्षितम् । चतुर्थ्यं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ।
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्या-

व्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाणैः
यतैः सख्या पूर्वा तत्ताभिधीयते । सख्यांयकश्च तत्संख्यो-
युगस्यानन्तरोहि सः । सख्यासख्यांशयोरन्तः कालोर्व
मुनिसत्तमः । युगाख्यं तत्तत् विज्ञेयं कृतत्वेतादि-
मंजितम्” । सूर्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा-

“सूर्याब्दसङ्क्राया द्वितिसागरैरयुताहतेः । सख्यास-
ख्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्थ्युगम् । कृतादीनां
व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” सू० सि० ।

“तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादश सहस्राणि चतुर्थ्युगम् ।
चतुर्णां युगानां कृतत्वेताहापरकस्याख्यानां समाहारो
योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः । एतद्द्योतनार्थं चतु-
रित्युक्तिरन्यथा युगमित्युक्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । शाना-
भिर्नैव कृतम् । अथ सौरमानेन तत्संख्यां विशेषे-
चाह । सूर्याब्दसङ्क्रायेति तद्देवासुरमानेनोक्तं चतु-
र्थ्युगं द्वादशसहस्राणात्मकं महायुगं सख्यासख्यांश-
सहितम् । युगचरणस्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सख्या-
सख्यांशाभ्यां युक्तं सदैव सख्यासख्यांशावन्तर्गता न
पृथक् यत्वेतादृशम् । सौरवर्षप्रमाणेन द्वितिसागरैः ।
“अङ्गानां वामतो गतिः” इत्यनेन द्वाविंशदधिकैश्चतु-
शतमितैः । अयुतेन दशसहस्रेण गुणितैः । सचतुष्कदा-
विंशच्चतुर्भिः ४३२०००० परिमितं ज्ञेयमित्यर्थः । अथ
चतुर्थ्युगान्तर्गतयुगाङ्घ्रिणां विशेषतो शानाश्रवणात् “समं
स्यादश्रुतत्वादिति” न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थ्यांशो
मानमिति चतुर्थ्युगमित्यनेन फलितं निषेधति । कृता-
दीनामिति । कृतत्वेताहापरकलियुगानाम् धर्मपाद-
व्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या । इयं वक्ष्यमाणा
व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं स्थितिः ।
अयमर्थः—कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मान-
मधिकम् । ततस्तेतायां धर्मस्य त्रिपादवत्त्वात् तद-
नुरोधेन त्वेतामानं न्यूनम् । एवं द्वापरकल्पो-
धर्मस्य क्रमेण द्वौ चरणवत्त्वात् कृतत्वेतामानाभ्यां
क्रमेणोक्तानुरोधान्नमानम् । न तु समं मान-
मिति । अथ सर्वधर्मचरणयोगेन दशमितेन यदि महा-
युगं भवति तर्हि सप्तधर्मचरणैः किमत्यल्पपातेन
पूर्वोक्तफलितेन कृतादियुगानां मानज्ञानं सविशे-
षणमाह” । रत्न० । तेन ४३२००० वर्षास्तन्मानम् ।
“युगस्य दशमो भागश्चतुर्द्विद्वैकचक्रुषुषुः । क्रमात् कृत-
युगादीनां षष्ठांशः सख्ययोः स्रक्तः” सू० सि० ।

प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो
दशार्थ इत्यर्थः । चतुर्धा क्रमेण चतुस्त्रिंशद्वेकैर्गणितः ।
युगकमात् कृतयुगादीनां कृतत्रेताद्वेपरकलियुगानां
मानं स्यादिति शेषः । ननु मनुष्ये कृतादिमानं
दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।३०००।२०००।१००० उक्तम् ।
अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००।३६००।२४००।
१२०० इति विरोध इत्यत आह । षड इति ।
स्वकः स्वमन्वन्था षडो विभागः सम्ययोरुत्थानसम्य-
योरैक्यकाल इति शेषः । तथा च सदुक्तमानानि
४८००।३६००।२४००।१२००। एषां षडङ्गाः
८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगानामुत्थानयोः
सम्ययोर्योग इत्येषामधं सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयोः
सन्धिकालः ४००।३००।२००।१०० । अनेन प्रत्येकं
सदुक्तमानं न्यूनीकृतं यन्थान्तरोक्तं केवलं मानं
भवति न स्वसन्धिभ्यां संहितम् । यथा कृतादिसन्धिः ४००।
कृतमानम् ४००० कृतान्तसन्धिः ४०० । योगे ४८००
त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामानं ३००० त्रेतान्तसन्धिः
३००। ३६०० द्वापरादिसन्धिः २००० द्वापरमानं २०००
द्वापरान्तसन्धिः २००० २४००। कल्युगादिसन्धिः १००० कलि-
मानम् १००० कल्युगान्तसन्धिः १०० । १२०० एवं च
स्वसन्धिभ्यां संहितं मयोक्तं स्वसन्ध्यात् सम्ययोस्तद-
न्तर्गतस्याच्चेति न विरोध इति भावः । रङ्ग० ।

कलौ यथा प्राणिनां दुःशीलत्वम् धर्मादिहानिश्च तथा
वर्णितम् भा०व०१६०छ०११ कृते चतुष्पात् सकला निर्व्याजो-
पाधिवर्जितः । वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ! ।
अधर्मपादविज्ञस्तु त्विभिरंशैः प्रतिष्ठितः । त्वेतायां द्वापरे
ऽर्जेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते । त्विभिरंशैरधर्मस्तु लोका-
नाक्रव्य तिष्ठति । तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ! ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्यमथो
बुद्धिबलनेजश्च पाशङ्कव ! । मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति
निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा वैश्या शूद्राश्चैव युधि-
ष्ठिर ! । व्याजैर्धर्मश्चुरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः । सत्यं
संज्ञेष्वाप्ते लोके नरैः पशित्तमानिभिः । सत्यहान्या
तत्सोषामाधुरत्यं भविष्यति । आयुषः प्रज्ञयाद्विद्यां न
शब्दान्युपजीवितम् । विद्याहीनानविज्ञानाक्तो भोऽप्यभि-
भविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः ।
वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परबधैषिणः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्याः संकीर्यन्ते परस्परम् । शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपः-

सत्यविवर्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्त्यः । न संशयः । ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते । वस्ताथां प्रवरा शास्त्री, धान्यानां कोरदूषकाः । भार्याभित्वाथ पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यप्रसिद्धेण जीवन्तो दुहन्त्याप्यजैडकम् । गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लाभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये । अन्योऽन्यं परिमृणन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये । सरिस्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौपधीः । तास्याप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये । आह्वे दैवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लाभसमायुक्ता भोक्षन्तोऽहं परस्परम् । पिता पुत्रस्य भोक्ता च, पित्रः पुत्रस्तथैव च । अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये । न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदमिन्दकाः । न यज्ञानि न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने षोडशं करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने क्षपिं करिष्यन्ति योक्षान्तिधुरि धेनुकाः । एकहायनवत्सांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः । पुत्रः पितृबधं कृत्वा पिता पुत्रबधं तथा । निरुद्वेगो वृहदादी न निन्दानुपलभ्यते । स्नेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् । भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा । प्रायशः हपणानां हि तथा बन्धुमतामपि । विधवानाञ्च विज्ञानि हरिष्यन्तीह मानवाः । स्वल्पवीर्यबलाः स्वल्पा लोभभोज्यपरायणाः । तत्कथादानमनुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिपक्षं करिष्यन्ति मायाचारपरिपक्षाः । समाह्वयन्तः कौन्तेय ! राजानः पापबहुयः । परस्परबधोद्युक्ता, मूर्खाः परिगुह्यमानिनः । भविष्यन्ति युगस्थान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः । केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च । भोक्षन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ! । न कन्यां याचते कश्चिच्चापि कन्या प्रदीयते । स्वयंपाहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यमनुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः । सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । स्नेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः । हस्ताहस्ति परिगुह्येद्युगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः परिगुह्यमानिभिः । स्थिरा बालमतयो बालाः स्थविरबहुयः । भीरुक्षया मूरमानी मूरा

भीरुविवादिनः । न विश्वसन्ति चान्योऽन्य युगान्ते
पर्युपस्थिते । एकह्यर्थं युगं सर्वं लोभमोहव्यव-
स्थितम् । अधर्म्मो वर्धते तत्र न तु धर्मः प्रव-
र्त्तते । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जना-
धिप ! । एकवर्षस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न
क्षस्यति पिता पुत्रं, पुत्रश्च पितरं तथा । भार्याश्च
पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये यवाद्या जन-
पदा मोधूमाद्यास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयि-
ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । खराचाराश्च पुरुषा
योषितश्च विशास्यते ! । अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति
युगान्ते पर्युपस्थिते । स्तेच्छीभूतं जगत्सर्वं भवि-
ष्यति युधिष्ठिर ! । न आर्क्षैस्तर्पयिष्यन्ति देवतानां ह
मानवाः । न कश्चित् कस्य चिच्छ्रोता न कश्चित्
कस्यचिद्गुरुः । तमोयस्तस्तदा लोको भविष्यति जना-
धिप ! । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ।
पञ्चमे दास्य षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्त-
वर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्यौ स्त्री तु
तदा राजन् ! पुरुषो वा स्त्रियं प्रति । युगान्ते
राजशाङ्गल ! न तोषसुपयास्यति । अत्यद्रव्या दद्याल्लङ्का
हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भवि-
ष्यति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतु-
ष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
स्तेच्छाचाराः सर्वभक्ष्या दारुणाः सर्वकर्म्मसु । भाविनः
पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले
च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् । युगान्ते भरतश्चेष्ट ! वित्त-
लोभात् करिष्यति । ज्ञानान् चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति
क्रियान्तरा । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते समुप-
स्थिते । स्वभावात् क्रूरकर्म्माणश्चान्योऽन्यमभिर्गन्तिनः ।
भविता रौजनाः सर्वे संप्राप्ते तु युगक्षये । आरा-
काश्चैव एकांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः । भविता
संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभाभि-
भूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ! । ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति
ब्राह्मणस्त्रोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयात्ता
दृषलार्हिताः । त्रातारमलमनो वै भ्रमिष्यन्ति मही-
मिमाम् । जीवितान्नकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिर्विहिंसकाः ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्क्षेप्यते युगम् ।
आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान् विषमाणि च ।

प्रधावमाना विलस्ता द्विजाः क्रूरकलोदहः । दस्युभिः
पीडिता राजन् ! काका इव द्विजोत्तमाः । कुराज-
भिश्च सततं करभारप्रपीडिताः । धैर्यं त्यक्त्वा मही-
पाल ! दारुणे युगसंक्षये । विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां
परिचारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्यु-
पासकाः । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ।
विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एडुकान्
एजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिच-
रिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु मङ्गरीणां
ब्राह्मणावसरेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागा-
नामालयेषु च । एडुकचिद्वा पृथिवी न देवगृह-
भूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तदुगान्तस्य लक्षणम् ।
यदा रौद्रा धर्महीना सांसादाः पानपास्तया ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ।
पुष्पं पुष्पे यदा राजन् ! फले वा फलमाश्रितम् ।
प्रजास्यति महाराज ! तदा सङ्क्षेप्यते युगम् । अका-
लवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनु-
ष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः । विरोधमथ यास्यन्ति
दृषता ब्राह्मणैः सह । मही स्तेच्छजनाकीर्णो
भविष्यति ततोऽचिरात् । करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति
द्विषो दश । निर्विधेषा जनपदास्तदा मिष्टिकरा-
र्हिताः । आश्रमास्तुपलक्ष्यानि फलमूलोपजीविनः ।
एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति । न
स्यास्तनुपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचा-
र्योऽपनिधिवैव मर्त्यते तदनन्तरम् । अर्थयुक्ता
प्रवृत्स्यन्ति मितसम्बन्धिवान्धवाः । अभावः सर्व-
भूतानां युगान्ते सम्भविष्यति । दिशः प्रज्वलिताः
सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतीषि प्रतिकूलानि
वाताः पर्याकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहुवो महा-
भयनिदर्शकाः । षड्गिरिन्यैश्च सहितो भास्करः प्रत-
पिष्यति । तुमुनाश्चापि निर्हृता दिग्दाहश्चापि
सर्वगः । कवचान्निर्हृतो भानुरदयास्तमने तदा ।
अकालवर्षी भगवान् भविष्यति महत्कृत् । शस्यानि
च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । अभीक्ष्णं
क्रूरवादन्यः पुरुषा रुदितप्रियाः । भर्तृणां वचने
चैव न स्यास्यन्ति तदा स्त्रियः । पुत्राश्च मातापितरौ
हनिष्यन्ति युगक्षये । रुदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः
पुत्रानपाश्रिताः । अपर्वणि महाराज ! सूर्यं राहु-

पेक्षति । युगान्ते कृतभक्त्यापि सर्वतः प्रवृत्तिरिति ।
 पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः । न
 लभ्यमाने निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते । निघात-
 वायसा नागाः शकुनाः सन्तगद्विजाः । कृष्णा वाचो
 विभोऽप्यनि युगान्ते पर्युपस्थिते । मितं सम्बन्धि-
 नञ्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनञ्चापि
 युगान्ते पर्युपस्थिते । अथ देशान् दिग्गतापि पत्त-
 नानि पुराणि च । क्रमशः सन्त्रयिष्यन्ति युगान्ते
 पर्युपस्थिते । हा तात ! हा सुतेत्येवं तदा वाचः
 सुदारुणाः । विक्रोशमानान्वाग्योऽग्न्यं जनो गां (पृथ्वीं) पर्य-
 टिष्यति । ततस्तुसलसंघाते पत्तमाने युगलये । द्विजा-
 तिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति । ततः काला-
 न्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविहङ्गये । भविष्यन्ति पुनर्द्वैव-
 मनुजूलं यदृच्छया । यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा
 तिष्ठतृहस्यते । एकराशौ समेष्वपि प्रवत्स्यति तदा
 कृतम् । कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा पञ्चाशपि भविष्यन्त्यनुलोमगाः । जेमं सुभिष-
 मारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णु यथा नाम
 द्विजःकालप्रणोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धि-
 पराक्रमः । सम्भूतः शम्भुलपामे ब्राह्मणावसथे शुभे । मनसा
 तस्य सर्वाणि बाह्यान्वायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च
 शस्त्राणि कवचानि च । स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती
 भविष्यति । स चेमं सङ्गुलं लोकं प्रसादमुपने-
 ष्यति । उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकदुदारधीः ।
 संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्वत्र
 गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उत्थादयि-
 ष्यति तदा सर्ववन्द्यगणान् द्विजः” ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२, २८५० ।

“सप्तर्षीणान्तु पूर्वा यौ दृश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु
 मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि । तेनैव ऋषयो-
 युक्तास्तिष्ठन्त्वद्दशतं नृणां । ते त्वदीये द्विजाः काले
 अघुना चान्निता मयाः । विष्णोर्भगवतो भातः क्षणाख्यो-
 ऽसौ दिवं गतः । तदाविद्यत्कलिर्लोकं पापे यद्गते जनः ।
 यावत् स पादपद्माभ्यां स्मृष्ट्वास्ते रमापतिः । तावत्
 कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चायकत् । यदा देवर्षयः
 सप्त मघासु विचरन्ति हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशा-
 वदशतात्मकः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढा मङ्ग-
 र्षयः । तदा मन्दात् प्रवृत्त्येव कलिर्द्विं गमिष्यति ।

यस्मिन् दिने दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि । प्रतिपन्नं
 कलियुगमिति प्राक् पुराविदः” ।

कलिदोषसङ्ख्या तच्छ्रमनोपायः भाग० १२, २८५० उक्ता यथा
 “केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः । विधमिष्य-
 न्यपचितंस्तन्मूढं यथा सुने ! । युगानि युगधर्म्माश्च
 मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्त्रैश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्म्महा-
 त्मनः । श्रीशुकउवाच । कते प्रवर्त्तते धर्म्मसत्पुत्रास्तु जनै-
 र्भृतः । सत्त्वदया तपोदानमिति पादा विभो ! नृप ! ।
 सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तिष्ठन्तः ।
 आत्माराभाः समदयः प्रायशः नृमया जनाः । त्वेता-
 यां धर्म्मपादानां तृत्यांशोहीयते गनैः । अधर्म्मपादैरन्ध-
 र्हिंसाऽसन्नोषविषहैः । तदा क्रियातपोनिष्ठा नाति-
 हिंसा न लम्पटाः । त्वैर्वर्गिकास्त्रयोदशवर्णा ब्रह्मो-
 त्तरा नृप ! । तपःसत्यदयादानेऽर्च्यं सुवति हापरे ।
 हिंसाऽस्तु च्छन्दतद्वैर्धर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः । यशस्विनोमहा-
 योलाः साध्यायाध्वयने रताः । आदराः कृतुस्मिनोऽहृष्टाः
 वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः । कलौ तु धर्म्महेतूनां तृत्यां-
 शोऽधर्म्महेतुभिः । एधमनैः क्षीयमाणोऽहन्ते सोऽपि
 विनश्यति । तस्मिन् आदुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।
 दुर्भगा भूरितर्षाश्च नृद्रुदासोत्तराः प्रजाः । सत्त्वं रजस्तम-
 इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसंनोदितोऽसौ वै परिवर्त्तन-
 व्याप्तनि । प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः । यदा कर्मसु
 काम्येषु भक्तियेशसि देहिनाम् । तदा त्वेता रजोवृत्तिरिति
 जानीहि बुद्धिमन् ! । यदा क्षोभस्त्वन्नोषो मानोदम्भो-
 ऽयमत्सरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां दापरं तद्रजस्तमः ।
 यदा मायाऽन्धतं तन्दा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
 योक्तोऽहोभयदैत्यं स कलिस्तमसः स्मृतः । यस्मात् क्षुद्र-
 दशोमर्त्याः क्षुद्रमाग्या महाशयाः । कामिनोवित्तहीनाश्च
 स्त्रैरिण्योहि स्त्रियोऽसतीः । दृष्टून्लृष्टा जनपदावेदाः
 पापशङ्कदूषिताः । राजानश्च प्रजाभक्ष्याः शत्रोदरपरा
 द्विजाः । अग्रता वदनोऽशौचा भिक्षुश्च कुटुम्बिनः ।
 तपस्विनोऽपामवासा न्यासिनोऽत्यर्थचोलुपाः । ह्रस्वकाया
 महाहाराभूर्यपत्या गतक्षयः । शश्वत्कुटुम्भाभिगल-
 योर्ध्वमायोरुसाहसाः । पण्यविष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः
 (वणिजः) कूटकारिणः । अनापदपि मंशुने वाचां साधु-
 ज्ञप्तिताम् । पतिं त्यज्यन्ति निर्द्वयं भत्या अन्धखिलोत्तमम् ।
 भृत्यं विपक्षं पतयः, कौलं शाखापयस्विनीः । पितृन्

आतृन् सुहृज्जातोन् हित्वा सौरतसौहृदाः ।
ननन्दृशालसवादा दीनास्त्रैषाः कलौ नराः । शृङ्गाः
प्रतिपक्षीपृन्ति तपोवेशोपजाविनः । धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा-
अधिरुद्धोत्तमासनम् । नित्यसुदुग्ममनसोदुर्भिक्षकर-
कर्षिताः । निरक्षे भूतले राजव्रनादृष्टभयाह्वराः । वासो-
ऽन्नपानशयनव्यायस्नानभूषणैः । हानाः पिशाचसन्दर्श
भविष्यन्ति कलौ प्रजाः । कलौ काकिपिकेऽप्यर्थे विमृष्ट्य
व्यक्तसौहृदाः । त्यक्त्वालीह प्रियान् प्राणान् हनिष्य-
न्ति स्वकार्णापि । न रतिष्यन्ति मनुजाः स्वविरो पितरा-
वपि । पुत्रान् भार्याञ्च कुलजां जुष्टाः शिशोदरम्भराः ।
कलौ न राजन् ! जगतां परं शुक्रं तिलोकनाथानतपाद-
पङ्कजम् । प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्षान्ति
पाषण्डविभिन्नचेतसः । यक्षामधेयं क्रियमाणं व्याहुरः
पतन् स्तबलन् वा विवशोऽन्यन् पुमान् । विमुक्तकर्मार्गल-
उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः ।
पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशासुसम्भवान् । सर्वान्
हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः । श्रुतः संकीर्त्ति-
तोऽध्यातः पूजितस्त्वाहोऽपि वा । नृणां क्षिप्तोति भगवान्
हृत्स्थोजन्मायुताशुभम् । यथा हेन्नि स्थितोऽर्द्धद्वयं
हन्ति धातुजम् । एवमात्मगतोऽविष्णुर्योगिनामशुभाशय-
म् । विद्यातपःप्राणनिरोधमैतौतीर्थाभिषेकप्रतदानजयैः ।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽनरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनले ।
तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् । त्रिय-
माणोऽहृत्सुहृत्सुतोयाति परां गतिम् । त्रियमाणैरपि
ध्यैयो भगवान् परमेश्वरः । आत्मभावं नयत्यज्ञा सर्वात्मा
सर्वसम्भवः । कलेर्दोषनिधेराजक्षति हेऽकोमहान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव क्षणस्य मुक्तबन्धः परिव्रजेत् । कते यद्वायतो
विष्णुं त्वेतायां यजतोमर्खः । द्वापरे परिचर्थायां कलौ
तद्भिरकीर्त्तनात्” ।

विश्वेश्वरसरस्वतोऽकते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोषो
पश्यमनसुक्तं यथा—विष्णुपुराणाग्निपुराणयोः ।

“धर्मोत्कर्षमतोवाशु प्राप्नोति पुरुषः कलौ । स्वत्यासेन धर्म-
ज्ञास्तेन तृष्टोऽस्माद् हं कलेः । धन्ये कलौ भजेद्द्विप्रोऽल्य-
क्षैर्धर्महाफलम् । अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान्
गुणः” ब्रह्माण्डपुराणे । “त्वेतायामावृत्को धर्मोद्वापरे-
मासिकः स्मृतः । यथाशक्ति परं प्राज्ञस्तदङ्गा प्राप्नु-
यात् कलौ” । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोः “यत् कते दश-
भिर्धर्मैः त्वेतायां हायनेन तत् । द्वापरे तत्तु मासेन अहो-

रात्रौ च तत् कलौ । तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश फल-
दिज्ञाः । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ।
तथात्येनेव यत्नेन पुण्यस्त्वमनुत्तमम् । करोति यः
कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः । स्कान्दे काशीखण्डे ।
“कलौ विश्वेश्वरोदेवः कलौ वाराणसी पुरी । कलौ
भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विशिष्यते” । अग्निपुराणे
“नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनानुसने ! युगे-
ऽस्मिंस्त्वामसे घोरे यज्ञवेदविवर्जिते । कुर्वीताराधनं
राजन् ! वासुदेवे कलौ युगे । यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कते
वर्षेण तं नृप ! विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात् कलौ
हि तत्” नारदीये । “अहोऽतीव सभाभ्यास्ते सकृद्ये
केशवाचर्काः । घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मबहिष्कृते ।
शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । त एव
शिवस्तुल्याश्च घोरे कलियुगे हिजाः” । स्कन्दपुराणे
“ब्रह्मा कृतयुगे देवस्तेतायां भगवान् रविः । द्वापरे
भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः” । मत्स्यपुराण-
स्कन्दपुराणयोः “ज्ञात्वा कलियुगं घोरे हाहाभूतमचेत-
नम् । अविमुक्तं न सुच्यन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । नान्यं
पश्यामि जलनूनां सुक्ता वाराणसी पुरीम् । सर्वपापोप-
शमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे” । भविष्यपुराणे “कते
सर्वाणि तीर्थानि त्वेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरु-
क्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कते मातृक्षेत्रे
स्तेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ
गङ्गैव केवलम्” । स्कन्दपुराणनारदीयपुराणयोः “भुक्ति-
सुक्तिफलप्रेप्सुरलोपायेन चेक्षरः । तीर्थान्येवाश्रये-
द्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः” । मनुपाराशरौ
“तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे
यज्ञमित्याहुः दानमेकं कलौ युगे” । महाभारते “तपः
परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः
कलौ दानं दया दमः । गीता गङ्गा तथा भिक्षुः कपिला-
श्रत्यसेनम् । वासरं पद्मनाभस्य सप्रभं न कलौ युगे” ।

एवमुक्तानां विष्णुमहादेववाराणसीगङ्गादानानां कलौ
विशेषतः सेवायां यानि फलानि तान्युत्तरत्र क्रमेण प्रदर्शयेत् ।
तत्वादी विष्णोराराधनफलं कथ्यते । “कलौ कलिमलध्वंसं
सर्वपापहरं परम् । येऽर्चयन्ति हरिं नित्यन्तेऽपि वन्द्या यथा
हरिः” नारदीये “तीर्थान्यश्रत्यतरवोगावो विप्रास्तथा भुवि ।
मद्भक्ताश्चेति विप्रे यास्तनमोमम पञ्चधा । तेषां पुण्यात्मनां
भातोभयं कलिरघातकः । मन्दोभवत्स्वविभवो निःशङ्कं

न प्रवर्द्धते । पूजिताः प्रणताः स्मृताः स्तुता इष्टाः स्मृता
अपि । नृणां सर्वाङ्गहन्तारः सततं ते हि मन्त्रयाः” ।

कलौविष्णोर्नामसंकीर्त्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च
भागवते । “कलिं सभाजयन्त्यायां गुणज्ञाः सव(यज्ञ)भागिनः ।
यत्वं संकीर्त्तनेनैव सर्वैः स्वार्थोऽपि लभ्यते । नास्त्यतः
परमोन्नाभो देहिनं भ्राम्यतामिह । यतोविन्दे त परमां
शान्तिं नश्यति संसृतिः” । कलौदोषोपशमनोपाये भागवत-
वाक्यमनुपदं दर्शितम् ।

स्कन्दपुराणे “गोविन्दनामा यः कश्चिन्नरो भवति भूतले ।
कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा” विष्णुधर्मो-
त्तरे “येऽह्निर्गं जगद्वातुप्रोमुदेवस्य कीर्त्तनम् । कथं न
तान्नरव्याध । न कलिर्बाधते नरान् । चक्रायुधस्य नामानि
मदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्र
करोयतः । अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ।
संकीर्त्तितमघं पुंसोदहेदेषो यथाऽनलः” । विष्णुरहस्ये
“सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः । यन्महत्तं
ज्ञेयं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्” । मोहोऽविवेकः विभ्रमो
विपरीतज्ञानम् । स्कान्दे “अभक्ष्यभक्त्यात् पापमगम्या-
गमनादिजम् । नश्यते नात्र संदेहो गोविन्दस्य च कीर्त्त-
नात् । स्वर्गस्त्रेयं सुरापाणं गुरुदाराभिमर्शनम् । गोविन्द-
कीर्त्तनात् सदाः पापं याति महासुते ! । तावन्तिष्ठति देहे-
स्मिन् कलिकल्मषधंभवम् । गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते
मानवो न हि” “गोविन्देत्युक्तिमात्रेण हेलया कलिर्विद्धितम्
प्रापौघो विलयं याति दानमश्रोत्रिये यथा । गोविन्देति
नया प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे । कीर्त्तनात् पुण्यमा-
प्नोति जन्मकोटिशतोद्भवम् । गवामयुतकोटीनां कन्यानाम
युतायुतैः । तीर्थकोटिसहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम् ।
नन्नास्ति कर्मजं लोके दागजं मानसमेव वा । यत्तु न लीयते
पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात् । प्रसादादपि संसृष्टो यथाऽ
नलकण्ठोदहेत् । तथौषुटसंसृष्टं हरिनाम हरेदधम्” ।
वामनपुराणे । “अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः नरमेधैस्तथैव च ।
याजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यन्तरद्वयम् । महाभारते
“प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेजम् । दुःखशोक-
परित्वाणं हरिरित्यन्तरद्वयम्” । विष्णुपुराणे “ध्यायन् कते
यजन् यज्ञैः त्वेतायां, हापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदा-
प्नोति कलौ संकीर्त्यं कैश्वरम् । अवशेनापि यस्मान्नि कीर्त्तिते
सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सदाः सिंहलस्त्वं गेरिव” ।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजनादि विहितं यथा—

लिङ्गपुराणे “कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो भान्त-
लोहितः । प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विकटः कतिः ।
ये तं विप्राश्च सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् । कलिदोष-
विनिर्जित्य प्रयानि परमां गतिम्” दृष्टान्तरादौ “शिवः
शङ्कर ! रुद्रेश ! नीलकण्ठ ! तिलोचन ! । इतीरयन्ति दे-
नित्यं न हि तान् बाधते कलिः । महादेव ! विरूपाक्ष !
गङ्गाधर ! रुद्राव्यय ! । इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्थो न
संशयः । हरिश्चरणनिष्ठानां शिवाभारतात्मनाम् ।
सत्यं समस्तकर्माणि यान्ति संपूर्णतां दिजाः ! । शिव-
पूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । तेषु शिवतुल्य-
घोरे कलियुगे दिजाः” महाभारते “यस्त्वां नमः शिवा-
येति श्रुच्यते स कलौ नरः । शब्दो नापि नमस्कारः
प्रयुक्तः शूलपाणये । संसाररोगधंघानामुन्मूलनकरः
कलौ । यदा कदा तं यजते श्रद्धया मुनिपुङ्गव ! । लिङ्गे-
ऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्वकम् । पुरा दोषं
विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते !” । शिवपुराणे “ध्यानं
परं कृतयुगे त्वेतायां यजनं परम् । हापरे लिङ्गपूजा
च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्” स्कन्दपुराणे “ब्रह्मा कृतयुगे
देवः त्वेतायां भगवान् रविः । हापरे भगवान् विष्णुः
कलौ देवो महेश्वरः” ।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्वमाह स्म स्कन्दपुराणे
व्यासः । “इदं कलियुगं घोरे संप्राप्तं पाण्डु-
नन्दन ! । ततो गच्छामि देवस्य पुरां वाराणसीं शुभाम् ।
अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापानुवर्त्तिनः । भविष्यन्ति
महाबाहो ! वर्षाश्रमविर्वर्जिताः । नान्यत् यस्यामि
जन्तूनां सुक्ता वाराणसीं पुराम् । सर्वपापप्रशमनम्
प्रायश्चित्तं कलौ युगे । ये विप्रास्तां पुरां प्राप्य न
सुञ्चन्ति कदाचन । विजित्य कलियान् दोषान् यान्ति
तत् परमं पदम्” लिङ्गपुराणे “कलौ युगे तु मर्त्यानां
स्थानं भोजप्रदायकम् । भक्त्या चाराधनेनैव स्नानतपेण-
पूजने । ज्ञात्वा कलियुगं घोरे अत्यायुषमधार्मिकम् ।
सिद्धत्वेन न सेवने जायन्ते च स्त्रियानि च” मत्स्यपुराणे
“ज्ञात्वा कलियुगं घोरे हाहाभूतमचेतनम् । अवि-
मुक्तं न सुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । जयध्यान-
विहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम् । तपस्तृप्साह्वीनानां
गतिवाराणसीं नृणाम्” स्कान्दे काशीखण्डे “न सिध्यति
कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः । न्यायार्जितधनोत्-
सर्गैः सदाः सिध्येत् कलौ परः । न व्रतं न तपो ज्ञानं न

जपोन सुरार्चनम् । दानमेव कलौ सुखं, काशी दानेन चाप्यते । कलिस्तानेन बाधेत कालस्तांश्च जिघांसति । एनांसि तांश्च बाधन्ते ये न कार्शो समाश्रिताः । कलि-कलकृतं कर्म त्रिकष्टकमतीरितम् । एतत्त्वयं न प्रभवेदानन्दवनशासिनाम्”

अथ गङ्गायास्तथात्वमाह तः काशीस्त्रयलभविष्णु-पुराणे “कृते सर्वत्र तीर्थानि त्वेतायां पुष्करं परम् । हापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव क्षेत्रम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्तेतायां तच्च वै तपः । हापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव क्षेत्रम्” । विष्णुधर्मोत्तरे ‘पुष्करं तु कृते सर्वं त्वेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं, कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” । स्कन्दपुराणे ‘भक्ति-सक्तिफलप्रेषपुरत्यापायेन चेन्नरः । तीर्थान्येवाश्रयेद्द्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः” । नारदाये कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्ते सत्यं नृणाम् । गङ्गाभजनमेवाहुर्महोपायं महर्षयः । लैङ्गे “कृते युगे पुष्कराणि त्वेतायां नैमिषं तथा । हापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” कामिकसंहितायाम् “न भवेद्देवमन्त्राणां संयुज्जिः, युजिर्वज्रितैः । मन्त्रैर्विना न सिध्यन्ति यज्ञाः, युजिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण शुद्धं वस्तु न दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्मे भयङ्करे । अनेकच्छिन्नसन्तानो धर्मतन्तुर्हि जाङ्गवी । विना गङ्गां धर्ममयीं कथं स्याच्च गतिः कलौ । शिरसः कर्त्तनं तस्य प्राणत्यागोपि वा वरः । समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति” भविष्यपुराणे “कलौ कलुषचित्तानां पापद्वयव्यतात्मनाम् । विविचोन्नक्रियाणाञ्च गतिगङ्गां विना न हि । अनाश्रित्य तु गङ्गां हि सक्तिमिच्छति यः कलौ । स्वयं द्रष्टुमिहोद्युक्तो जात्यन्वसदृशस्तु सः । वृथा कुलं, वृथा विद्या, वृथा यज्ञा, वृथा तपः । वृथा दानानि तस्यैव कलौ गङ्गां न याति यः” कूर्मपुराणे ‘गङ्गामेव निषेवेत प्रयागे तु विषेवतः । नान्यत् कलियुगोद्भूतं मलं हन्ति सुदुस्तरम्” ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनुः “अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां हापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्तासातुरुपतः” इति युगभेदेन धर्मभेदमाह अ । मनुपाराशरौ “तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञान-सुच्यते । हापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे” । महाभारते ‘तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । हापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः” दृश्यति;

“त्वयीधर्माः कृतयुगे, ज्ञानं त्वेतायुगे सुतम् । हापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दया दमः” । लिङ्गपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । प्रवृत्तं हापरे युद्धं, दानमेकं कलौ युगे” । अग्निपुराणे “देवतावेषम मूर्त्यादिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः”

इत्येवं कलौ विशेषधर्माः सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्मानाह अ पराशरः ।

“अस्मिन्मन्वन्तरे धर्माः कृतवन्तादिके युगे । सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे । चातुर्वर्ग्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवा-क्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः । धर्मस्य निर्णयं प्राह सृष्ट्यां स्थूलञ्च विस्तरात् । द्रष्टुं पुत्र ! प्रवक्ष्ये-ऽहं दृष्टवन्तु ऋषयस्तथा । कल्पे कल्पे ज्योत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचारा निश्चित-व्यास सर्वदा । न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मृता चतुर्मुखः । तथैव धर्मो स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलि-युगे नृणां युगरूपातुसारतः । तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । द्वापरे यस्मिन्तुर्हानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवोधर्मस्तेतायां गौतमः स्मृतः । द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः । त्यजेद्देवं कृतयुगे, त्वेतायां पापसत्सृजेत् । हापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च कलौ युगे । कृते सम्भाषणात् पापं, त्वेतायाञ्चैव दर्शनात् । हापरे चात्रमादाय, कलौ पतति कर्मणा । कृते तु तत्त्वणाच्छापस्तेतायां दश-भिर्हि नैः । द्वापरे सासमात्रेण, कलौ संवत्सरेण तु । अभि-गम्य कृते दानं, त्वेतासाञ्चूय दीयते । हापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्य-मम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानञ्च निष्फलम् । कृते चाख्यगताः प्राणास्तेतायां भांसंस्थिताः । द्वापरे हृषिरं यावत्, कलावर्णादिषु स्थिताः । धर्मौजितोद्गधर्मेण, जितः सम्योऽन्वतेन च । जिताभ्यस्तु राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । सीदन्ति चाग्निहोत्राणि, गुरुपूजा प्रप-श्यति । कुमार्यश्च प्रहयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । युगे युगे च सामर्थ्यं शेषैस्तन्निर्भाषितम् । पशारेण

पापकृतं प्रायश्चित्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तद्धर्मम-
लुप्त्यैवमि वः । पातुर्व्ययैवमाचारं शृणुध्वं
श्रुतिपुङ्गवाः । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापना-
शनम् । इत्यारभ्य कलियुगे कर्त्तव्यास्तत्तद्वर्णाश्रमलोकाद्यो
च तत एवावसेयाः । कलिस्वभाववस्तुनेनागमोक्तौवोपा-
सना कलौ कार्येति महाविशेषतन्त्रे निरूपितं यथा

“आयाते पापिनि कलौ सर्व्वधर्मविश्लोपिनि ।
दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्टकर्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभव-
स्तत्र सृतीनां स्मरणं कृतः । नानेतिहासयुक्तानां नाना-
मार्गप्रदर्शनाम् । बहुलानाम्परायणानां विनाशो भविता
विभो ! । तदा लोका भविष्यन्ति धर्मकर्मबहिर्मुखाः ।
उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्मरताः सदा । कामुका लो-
लुपाः क्रूरा निद्रा दुर्मुखाः शठाः । स्वत्यायुर्भन्दमतयो
रोगशोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्बला भोवा नीचाचार-
परायणाः । न च सर्व्वसमनिरताः परचित्तापहारकाः । पर-
निन्दापरद्रोहपरीवादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे
पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मलिनः दीना दरि-
द्राक्षिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यावन्दन
वर्जिताः । अयाज्यबाजकालुष्या दुर्वृत्ताः पापकारिणः ।
असत्यभाषिण्याभूषा दान्धिकाः दुष्प्रवक्षुकाः । कन्या-
विक्रयिणो प्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारणा
यै जपपूजापरायणाः । पाषण्डाः पण्डितस्मृत्याः
अज्ञाभक्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कदाचाराभूतकाः ।
शूद्रसेवकाः । शूद्राश्रमोजिनः क्रूरा दण्डलोचनकामकाः ।
दास्यन्ति धनलोभेन स्वदाराशोचजातिषु । ब्राह्मणचिह्न-
मेतावत् केवलं सूत्रधारणम् । नैव पानादिनियमोभक्ष्य
भक्ष्यविवेचनम् । धर्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निर-
न्तरम् । सत्कथालापमालञ्च न तेषां मनसि कवित् ।
त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । निगमाग-
मजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनां यत्न देवानां
मन्त्रमन्त्रादिषाधनम् । कथिता बहुवैय्यासाः स्मृति-
स्थित्यादिब्रह्मणाः । बहुपद्यासनादीनि गदिताम्यपि
भूरिशः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः ।
प्रवासनं चितारोहोत्पण्डितषाधनमेव च । जता-
खाधनकर्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः । पशुभावदिव्य-
भावो स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति
दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं स्वयमेवा
हरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्यान्मनसा न स्त्रियं

स्मरेत् । दिव्यस्य देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा ।
इन्द्र ततोदीतरागः सर्वभूतसमः क्षमी । कलिकल्मष-
युक्तानां सर्वदाऽस्थिरचेतसाम् । निद्रालसप्रसक्ताना-
न्भावशुद्धिः कथम्भवेत् ? । वीरसाधनकर्माणि पञ्च-
तत्त्वानि यानि तु । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्गा
मैघनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि त्वया
प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिञ्जोदर-
परायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साध-
नम् । इन्द्रियाणां सुखाधीन पीत्वा च बहुलं मधु ।
भविष्यन्ति मदोन्मत्ताः । हिताहितविवर्जिताः ।
परस्त्रीधर्षकाः केचिद् दस्यवो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति
ते मत्ताः पापबोनिविचारणम् । स्वातिपानादिदोषेषु
रोगिणो बहुवः क्षितौ । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च
विकलेन्द्रियाः । सुदे गर्ते प्रान्ते च प्रासादात् पर्वतादपि ।
पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः । केचिद्-
विषादयिष्यन्ति शुक्रभिः स्खजनेरपि । केचिनमोना मृत-
प्राया अपरे बहुजल्पकाः । अकार्यकारिणः क्रूरा धर्म-
मार्गविश्लोपकाः । हिताय यानि कर्माणि कथितानि त्वया
प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे ।
के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा । सोम-
पाठं यन्त्रलिपिं पुरस्त्रियां जमत्पते ! । युगधर्मप्रभावेन
स्वभावेन कलौ मराः । भविष्यन्त्यतिदुर्वृत्ताः सर्वथा पाप-
कारिणः । तेषाम्पायं दीनेश ! लपया कथय प्रभो ! ।
आयुरारोग्यवर्षस्य बलवीर्यविवर्द्धनम् । विद्याबुद्धिमदं
शृणामप्रयत्नशुभहृदम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबल-
पराक्रमाः । शुद्धचित्ता परहिताः मातापितोः प्रियङ्कराः ।
स्वदारनिताः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवतासु-
भक्ताश्च पुत्रस्वजनपौषकाः । अज्ञाज्ञा अज्ञविद्याश्च अज्ञाचि-
न्तनमानसाः । सिद्धार्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय
यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वां
सर्वलोकानां कल्याता भुवनत्रये ? उत्तरा० देवीप्रश्नः

“इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथयामास
तत्त्वेन महाकादम्बयवारिधिः । सदाशिव उवाच । साधु
पृष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभः
प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतज्ञासि
हितासि कलिजन्मनाम् । यद् यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्त्वं
सत्यं यथार्थतः । सर्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्मज्ञा परमे-
श्वरि ! । मूलभावज्ञविषयज्ञ धर्मसुक्तं त्वया प्रिये ! । यथातथं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कलिकल्मषदीनानां
 द्विजादीनां सुरेश्वर ! । मेध्याऽमेध्याविचारानां न शुद्धिः
 श्रौतकर्मणाम् । न संज्ञितादौः स्मृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां
 भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते । विना-
 ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ! । श्रुतिस्मृतिपुरा-
 णादौ मय्योक्तं पुरा शिवे ! । आगमोक्तविधानेन कलौ
 देवान् यजेत् सुधीः । कलावागमसङ्गच्छा योऽन्यमार्गे प्रव-
 र्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः । सर्वैर्दे-
 वपुराणैश्च स्मृतिभिः संज्ञितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्मि
 नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति मां विना । आसनानि च ते सर्वे
 मत्पदं लोकपावनम् । मन्मार्गविमुखा लोकाः पाषण्डा
 ब्रह्मघातिनः । अतो मन्मत्तस्तुष्टञ्च यो यत् कर्म समा-
 चरेत् । निष्फलं तद्भवेद्देवि ! कर्त्तापि नारकी भवेत् ।
 मूढो मन्मत्तमत्तसृज्योऽन्यमत्तमुपास्येत् । ब्रह्महा पिष्टहा
 स्वाप्नः स भवेच्चात्र संशयः । कलौ तन्त्रोदितो मन्त्राः
 सिद्धास्तर्गफलप्रदाः । अस्ताः कर्मसु सर्वेषु जपयज्ञ-
 क्रियादिषु । निर्वीर्याः श्रौतजाताया विषह्नीनोरगादिव ।
 सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव । पञ्चालिका
 यथा भित्तौ सर्वोन्द्रियसमन्विताः । अमूरशक्ताः कार्येषु,
 तथाऽन्ये मन्त्रराशयः । अन्यमन्त्रैः कृतकमन्त्रैः सन्ध्यास्तीसङ्क्रमो
 यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्याच्छ्रम एव हि केवलम् । कला-
 वन्त्रोदितैर्मार्गैः सिद्धिर्नास्ति योनरः । तृषितो जाङ्गवी-
 तोरे कूपं खनति दुर्मतिः । महक्तादुदितं धर्मं हित्वान्यध-
 र्ममोहते । अमृतं खण्ड्ये व्यक्ता क्षीरमार्कं स वाञ्छति ।
 नान्यः पन्थास्तुतिहेतुरिहामत्र सुखाप्तये । यथा तन्त्रो-
 दितोमार्गो भोक्ताय च सुखाय च । तन्त्राणि बहुधो-
 क्तानि नानाख्यानान्वितानि च । सिद्धानां साधकानाञ्च
 विधानानि च भूरिशः । अधिकारविभेदेन पशुवाङ्मन्यतः
 प्रिये ! कुलाचारोदितं धर्मं शुभ्रग्रन्थं कथितं कथितम् ।
 जीवप्रवृत्तिकाशीर्षि कानिचित् कथितान्यपि । देवा नाना-
 विधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधा प्रिये ! । भैरवाश्चैव वेताला-
 वटुका नायिका गणाः । शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाण
 यतादयः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्धिप्रायाह्वानेकशः ।
 भूरिप्रयामसाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा
 कृताः प्रश्ना येन येन यदा यदा । तदा तस्योपकाराय तथै-
 वोक्तं मया प्रिये । सर्वं लोकोपकाराय सर्वं प्राणिहिताय
 च । युगधर्मात्सारेण याथातथ्येन पार्षति ! । त्वया याद-
 क्ततः प्रश्नो न केनापि पुरा कृतः । तव स्नेहेन वक्ष्यामि

सारात् सारं परात् परम् । वेदानामागमनाञ्च तन्त्राणाञ्च
 विशेषतः । सारमुक्त्वैवैश ! तवापे कथ्यते मया ।
 यथा नरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाङ्गवी यथा । यथाहं
 त्विदिवेशानामागमनामिदं तथा । किं वेदैः किंपुरा-
 णैश्च किं शास्त्रैर्वैदभिः शिवे ! । विज्ञातेऽस्मिन्महातन्त्रे
 सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । यतो जगन्मङ्गलाय त्वयाहं
 विनियोजितः । अतस्ते कथयिष्यामि यदुविश्वहितकृत-
 भवेत्” २ उल्ला० ।

“कलौ पापयुगे घोरं तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्तारवीज-
 मेतायदुब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् । साधनानि बहुक्तानि नाना-
 तन्त्रागमादिषु । कलौ दुर्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वर ! ।
 अत्यायुषः सत्यवृत्ता अज्ञाधोनासवः प्रिये ! लुब्धा धनार्जने
 व्यपाः सदा चञ्चलमानसाः । समाधावस्थिरधियो यो
 मत्तेशासङ्गश्चैव । तेषां हिताय भोक्ताय ब्रह्ममार्गोऽ-
 यमोरितः । कलौ नाश्वेव नाश्वेव सत्यं सत्यं मयो-
 च्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि ! केवल्यय सुखाय च । यदा
 तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्यात्यति
 वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु शुश्रूषपापानां
 परीक्षा वेदसम्भवा । न स्यात्यति शिवे ! शान्ते ! तदैव
 प्रबलः कलिः । कर्चिच्छिन्ना कर्चिच्छिन्ना यदा सुरतर-
 क्रिण्यी । भविष्यति कुलेशानि ! तदैव प्रबलः कलिः ।
 यदा तु स्नेच्छजातोवा राजानोधनलोलुपाः । भवि-
 ष्यन्ति महाप्राप्ते ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियो-
 ऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्ह्यन्ति स्वभर्तारं
 तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ स्त्राजिताः
 कामकिङ्कराः । इहृन्ति गुरुमित्रादीन् तदैव प्रबलः
 कलिः । यदा जौषो सत्यफला तोयदाः सौक्तवर्षिणः ।
 असत्यकृत्स्नोदृष्टास्तदैव प्रबलः कलिः । भ्रातरः
 सजनामात्या यदा धनकण्ठेभ्यः । मिथः सन्ध्याहरिषन्ति
 तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मदमांसादौ निन्दादण्डविव-
 र्जिते । गूढपानं चरिषन्ति तदैव प्रबलः कलिः” ३ उल्ला०
 इत्युपक्रम्य ब्रह्मसाधनप्रकारस्तत्र दर्शितः स च तत्र
 एवावसेयः । उपासनायां विशेषः । कुलिकातन्त्रे १ पटले ।
 “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या युगत्रये । आगमोक्त-
 विधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः
 प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः” । पुरश्चरश्चरषोद्धासतन्त्रे
 ३ पटलेऽपि । “तन्त्रोक्तं ध्यानमन्त्रञ्च प्रयत्नं भारते
 कलौ । वेदोक्तञ्चैव स्मृत्युक्तं पुराणोक्तं वरानने । ।

न शक्तं चक्षुःपापाङ्ग ! कदाचिद्भारते कलावित् ।
 “श्रौतोधर्माः कृत्यग्रे त्वेतायां स्मार्त्त एव तु । हापरे
 च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः” पठन्ति । अत्रे-
 दमभिदधुक्ते । वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासना
 ब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात् । तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य
 जैमिनिप्रभृतिभिः सत्यकृतया कर्त्तव्यातादि विवेचि-
 तम् । उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः
 ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासदिभिः प्रपञ्चो
 दर्शितः । तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्र-
 प्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृसिंहतापनीयप्रभृति ।
 इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । अनुपलभ्यमानमूल-
 कागमस्यापि स्मृतित्वत् स्मृतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम् ।
 तत्र कर्म्मकाण्डे सर्वेऽप्यधिकारिणः कृत्तव्योरपि तत्त्व-
 ज्ञानपथेन चित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहाराय च कर्म्म-
 करणविधानात् “तमेतस्मात्मानं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन
 यज्ञेन तपसा नाशकेनेति” श्रुत्या तथोक्तेः । उपासना-
 काण्डेऽपि तथैव सर्वेषामधिकारः “तपसा कित्विधं हन्ति
 विद्याऽभूतमश्रुते” इति स्मृतः । तत्र सति कामे कर्म्म-
 काण्डविहितकर्म्मचरणे स्वर्गः फलम् । कामनाऽभावे
 मोक्ष एव फलम् । एवमुपासनायामपि । तत्रापि सत्यां
 कामनायां स्वर्गादि नानाफलम् असत्त्वाच्च तस्यां क्रमशुक्तिः
 फलम् । ब्रह्मकाण्डे तु सुषुप्तोरेवाधिकारः । इत्येवं विषय
 विभागे स्थिते श्रौतीपौराणिकास्मात्तान्त्रिकीवोपासनासु मध्ये
 कलौ आगमोक्तवोपासनादत्तव्येति प्रदर्शितागमशास्त्रेभ्यो
 निश्चीयते । अन्यत्र च “हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव
 केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्वया”
 “कलौ जागर्त्ति गोपालः कलौ जागर्त्ति कालिका” पठन्ति ।
 अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेष्टद्विरन्ते कल्कि-
 रूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२, २ अ० उक्तो यथा-
 “वोऽन्यः प्रकृज्योनाम भविष्यो वारहृद्रथः । तस्यामात्यस्तु
 गुनको हत्वा स्थापितमात्मजम् । प्रद्योतसंज्ञं राजानं
 कर्त्ता यत् पालकः सुतः । विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता
 राजकक्षतः । नन्दिर्वर्जस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतनाम्ने ।
 अष्टत्रिंशोत्तरशतः १२८ भोक्षन्ति पृथिवीं नृपाः ।
 शिशुनागस्ततो भव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः । क्षेमधर्मा
 तस्य पुत्रः क्षेमत्रः क्षेमधर्माजः । विधिसारः सुतस्तस्या
 जातश्च भविष्यति । दर्भकस्तत्सुतो भव्यो दर्भकस्त्राजयः
 स्मृतः । नन्दिर्वर्ज आजेमो महानन्दिस्तु तत्सुतः ।

शिशुनागा दशैवैते पञ्चुत्तर यततयम् १६० । समा भोक्षन्
 नि पृथिवीं कुरुत्रेष्ट । कलौ नृपाः । महानन्दिस्तुतो
 राजन् । मूढागर्भोद्भवो बली । महापद्मपतिः कश्चित्
 नन्दः क्षत्रविनाशकः । ततो नृपा भविष्यन्ति मूढप्राया-
 अधार्मिकाः । स एकच्छत्रां पृथिवीमनुलङ्घित
 यासनः । शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ।
 तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाख्यप्रसङ्गाः सुताः । य इमां
 भोक्षन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १०० । नव नन्दान्
 द्विजः कश्चित् प्रपञ्चानुद्धरिष्यति । तेषामभावे जगतीं
 मौर्या भोक्षन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो
 राज्येऽभिषेक्ष्यति । तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोक-
 वर्द्धनः । सुयथा भविता तस्य सङ्गतः सुयथः सुतः ।
 शालिभूकस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति । यतश्चा सुत-
 तस्य भविता तदृहृद्रथः । मौर्यास्ते दश नृपाः
 सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १२७ । समा भोक्षन्ति पृथिवीं कलौ
 कुरुकुलोद्भवः । अग्निमित्तस्तस्य स्त्रियात् सुज्येष्ठो भविता
 ततः । यस्तुमितो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः । ततो
 घोषस्तस्य हज्जमिलो भविष्यति । ततो भागवतस्त्राया-
 ह्वेवभूतिः कुरुद्रथः । गुप्ता दशैते भोक्षन्ति भूमिं वर्ष-
 यताधिकम् १२२ । ततः कल्याणियं भूमिर्यास्यत्यनुगुणा-
 क्षुपः । गुप्ता हत्वा देवभूतिं काश्यपोऽमात्यस्तु स्थापितम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वासुदेवो महाभारतः । तस्य पुत्रस्तु
 भूमितस्ततो नारायणः सुतः । काश्यायना इमे भूमिं
 क्षत्रारिणश्च पञ्च च । यतानि त्रीणि ३४५ भोक्षन्ति
 वर्षाणाञ्च कलौ युगे । हत्वा काण्डं सुयमोणं तदुभयो-
 वृषभो बली । गां भोक्षत्यनुजातीयः कश्चित् कालमस-
 त्तमः । कल्याणमाथ तद्गुता भविता पृथिवीपतिः ।
 श्रीशालकर्णस्तत्पुत्रः पौर्यमासस्तु तत्सुतः । लम्बोदरस्तु
 तत्पुत्रस्तस्मात्किञ्चिद्विको नृपः । मेघस्त्रातिः शिवि-
 लकात् दृढमानस्तु तत्सुतः । अविष्टकर्मा कानेयस्त-
 लकस्तस्य चात्मजः । पुरीषभेरस्तत्पुत्रस्ततो राजा
 सुनन्दनः । चकीरो वटको यत्र शिवस्त्रातिरिन्दमः ।
 तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः ।
 मेदशिराः शिवस्त्रातो यत्र श्रीस्तत्सुतस्ततः । विजयस्त-
 सुतो भव्यचन्द्रोर्ध्वश्च सोमधिः । एते त्रिंशद्वृषतय-
 सत्यार्थवद्दशानि च । षट् पञ्चाशच्च ४५६
 पृथिवीं भोक्षन्ति कुरुनन्दन ! । सप्ताभीरा आवष्टवा
 दश गर्दभिनो नृपाः । कक्षा षोडश भूपात्रा भविष्यन्त्य-

तिबोत्तपाः। ततोऽप्येयवना भव्याश्चतुर्दश तुरष्काकाः ।
भूयो दश गुरुगुहाश्च मोक्षा एकादशैव तु । एते भोक्ष्यन्ति
पृथिवीं दश वर्षयतानि च । नवाधिकाश्च नवति १०६६
मोक्षा एकादश क्षितिम् । भोक्ष्यन्त्यवदयतान्यङ्क ! त्रीणि
१०० तैः संस्थिते ततः । किञ्चकिञ्चायां नृपतयो भूतनन्दो-
ऽथ वज्ररः । शिशुनन्दिस्तु तङ्गाता यथोनन्दिः प्रवी-
रकः । भोक्ष्यन्त्येते वर्षयत भविष्यन्त्यधिकानि षट् १०६ ।
तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च वाङ्मूकाः । पुष्पमिन्दोऽथ
राजन्यो दुर्मितोऽस्य तथैव च । एककाळा इमे भूपा
सप्रान्नाः सप्त कोशलाः । वैदूरपतयो भव्या नैषधास्तत
एव हि । भागधानाश्च भविता विश्वस्फूर्जिः पुर-
ञ्जयात् । करिष्यत्यपरान् वर्षान् पुलिन्दयदुमद्वकान् ।
प्रजाचात्रक्ष्णभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः । वीर्यवान्
क्षत्रसुखाय पद्मवत्यां स वै पुरि । अतुगङ्गमाप्रयागं
गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् । शौराद्रावल्याभीराश्च
शूरा अर्बुदमानवाः । आत्याहिजा भविष्यन्ति शूद्र-
प्राया जनाधिपाः । सिन्धोस्तदं चन्द्रभागां कालीं
काशमीरमण्डलम् । भोक्ष्यन्ति शूद्रा ग्राह्याद्या स्तेष्वा
अत्रक्ष्णवर्चसः । तस्यकाला इमे राजन् ! अक्क-
प्रायाश्च भूभृतः । एतेऽधर्मान्तपराः फल्गुदाह्यात्र-
सन्धवः । स्त्रीबालगोविजग्राह्य परदारधनाहतः ।
उदितस्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकाशुषः । असंस्कृताः
क्रियाहीना रजसा तमसाऽऽवृताः । प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति
स्ते च्छराज्यरूपिणः । तन्नाशास्ते जनपदास्तच्छो-
लाचारवादिनः । अन्योऽन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति
पाण्डिताः” १५० ।

“ततश्चासुदिनं धर्मः सत्त्वं शौवं क्षमा दया । कलिना
बलिना राजन् ! नङ्गुन्यायुष्मलं क्षतिः । विचि-
मेव कलौ नृणां जन्माचारगुणादयः । धर्मन्यायव्यवस्थायां
कारणं बलमेव हि । दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्याव-
हारिके । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विपत्तये सत्त्वमेव
हि । लिङ्गमेषाश्रमस्थितावन्योन्याप्रतिकारणम् । अष्टन्या-
न्यायदौर्बल्यं, पाण्डित्ये चापत्तं वचः । अनाश्र-
तैवाश्रयधत्वे साधत्वे दम्भ एव च । स्त्रीकार एव चोद्वाहे
ज्ञानमेव प्रसाधनम् । दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्ये
केशधारणम् । उदरभरता स्वार्थः सत्त्वत्वे धारणाश्चैव
हि । दास्ये कुटुम्बभरणं, यथोऽर्थं धर्मसिखनम् । एवं
प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमण्डले । अङ्गाविट्त्वत्-

शूद्राणां यो बली भविता नृपः । प्रजा हि कुर्वन् राज-
न्यैर्निर्घृणैर्दस्यधर्मभिः । आच्छन्नदारद्रविणा यास्यन्ति
गिरिकामनम् । शाकमुखाभिपयौद्रफलपुष्पादि (खादि)
भोजनाः । अनादृष्ट्या विनङ्गुन्ति दुर्मितकरपीडिताः ।
शीतवातातपप्रादृष्टिर्भैरव्योन्यतः । प्रजाः । क्षुत्तृड्या
व्याधिभिश्चैव सन्त्यज्यन्ते च चिन्तया । त्रिशद्विंशति
वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् । क्षीयमाणेषु देहेषु
देहिनां कलिदोषतः । वर्षाश्रमवतां धर्मं नष्टे वेदपथे
व्रणाम् । पाषण्डप्रचुरेऽधर्मं दस्युप्रायेषु राजसु । चौर्या-
नृत्यथाहिंसा नानावृत्तिषु वै नृषु । शूद्रप्रायेषु वर्षेषु
आगप्रायास्तु धेनुषु । शूद्रप्रायेषु अश्वेषु यौनप्रायेषु
बन्धुषु । अश्वप्रायेषु धेनुषु शमीप्रायेषु स्थासुषु । विदु-
नप्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्गुणेषु । इत्यं कलौ
गते प्रायेऽजनेषु स्वरधर्मिषु । धर्मत्वायाय सत्त्वेन
भगवानवतरिष्यति । घराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिला-
त्मनः । धर्मत्वायाय साधनं जन्म कर्मापनुत्तये । शम्भल-
प्राकसुखस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । भवने विष्णुयशसः
कल्किः प्रादुर्भविष्यति । अश्वमाशुगमाराक्ष्य देवदत्तं
जगत्पतिः । असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ।
विचरन्नाशुना जौगदां हृयेनाप्रतिमद्युतिः । नृपलिङ्गच्छदो-
दसून् कोटिशोनिहनिष्यति । अथ तेषां भविष्यन्ति
मनांसि विशदानि वै । वासुदेवाङ्गरागाभिपुत्रयगन्धानिज-
स्युताम् । पौरजानपदानां वै हृतेषुखिलदस्युषु । तेषां
प्रजा विसर्गश्च स्यविष्टः सन्भविष्यति । वामुदेवे भगवति
सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते । यदाऽवतारो भगवान् कल्किर्धर्मपति
हरिः । कृतं भविष्यति तदा प्रजास्मृतिश्च सात्विकी ।
यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्ठतृहस्यती । एकराशौ
समेष्टुन्ति भविष्यति तदा कृतम् । येऽतोतावर्त्त-
माना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः । ते ते उद्देशतः
प्रोक्ताः प्रजाः शोभसूर्ययोः । आरभ्य भवतो जन्म
यावन्नन्दाभिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्रन्तु शवं पञ्चदशोत्तरम्”
“यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् । तदा
तदा कलेष्टद्विरनुमेया विचक्षणैः” । अनुपदसधिकमुक्तम् ।
अधिकं कलिखमावादिकं कल्किशब्दे वक्ष्यते ।
कलियुगे च शककत्तरः षट् यथोक्तं ल्योतिर्विदाभरणे
“युधिष्ठिरो विक्रमशास्त्रिवाहृषौ घराधिनाथौ, विजयाभि-
नन्दनः । इमेऽसु नागार्जुनमेदिनीपतिर्बलिः क्रमात् षट्
शककारकाः कलौ” । तेषां शककालश्च शकशब्दे वक्ष्यते ।

कलौ वर्ज्यधर्माः निर्ययसिन्धुवृक्षा यथा—

“हृत्कारदाये । “समुद्रयात्रास्त्राकारः कमण्डलु-
विधारणम् । द्विजानामसवर्णास्तु कन्यासूयमस्तथा ।
देवराज्ञं सुतोत्पत्तिर्धुपके पशोर्वधः । मांसदानं तथा
आह्ने वागप्रस्थानमस्तथा । दत्ताऽस्तथायाः कन्यायाः
पुनर्दानं परस्य च । दोर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्च-
मेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जर्मनीषिणः” । कमण्डलुः
“सोदकञ्च कमण्डलुम्” इत्युक्तः षट्संख्यो वा । दत्ता जडा ।
“जडायाः पुनरुद्राहं ज्येष्ठायं गोबधं तथा । कलौ-
पञ्च न कुर्वीत आहजायां कमण्डलुमिति” हेमाद्रौ
वचनात् । “जडा पुरुषसंयोगात् सृते द्येति केचन”
इत्यादिभिर्विवादातोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे “गोत्रान्मातुः
सपिण्डाञ्च विवाहो गोबधस्तथा । नराश्चमेधौ मद्यञ्च कलौ
वर्ज्यं द्विजातिभिः” । गोत्रात् गोत्रजायाः पितृष्वसुः,
मातुः सपिण्डात् मातृलात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ
न कार्यः । तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तर-
विषयाणि । तथा च व्यासः । “तृतीयां मातृतः कन्यां,
तृतीयां पितृतस्तथा । शुक्लेन चोद्दिह्यन्ति विप्राः
पापविमोहिताः” इति कलौ निन्दामाह । मातृतस्तृ-
तीयां मातृनृत्तन्वामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मद्यं
“स्त्रोभ्यः सुरामाचामम्” इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम् ।
हेमाद्रौ आदित्यपुराणे “विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य
नियोजनम् । बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संकृतिः ।
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः । आत-
तायिद्विजाप्याणां धर्मयुक्तेन हिंसनम् । द्विजस्याखौ
तु नौयातुः शोधितस्यापि संप्रहः । महा-
प्रस्थानगमनम्, गोसंज्ञप्रश्न गोसवे । सौत्रामण्यामपि
सुरापहणस्य च संप्रहः । अग्निहोतृजन्याश्च लेहो-
लोदापरिपहः । वृत्तस्याध्यायसापेक्षमघसङ्काचनं
तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
संसर्गदोषस्तेष्वन्यमहापातकिमिष्कृतिः । वरातिथि-
पितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्र-
त्वेन परिपहः । सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितै-
रपि । अयोनी संप्रहो वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः ।
परोद्देशात्मसंत्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् । प्रतिमा-
भ्यर्चनाऽर्पाय, संकल्पश्च सधर्मकः । अस्ति सञ्चयनादु-
र्द्धमङ्गस्पर्शनमेव च । शान्तिं चैव विप्राणां गोमयिक-

यणं तथा । षडङ्गज्ञानशने चाथ हरणं हीनकर्मणः ।
पृथीचन्द्रोदये “शूद्रेषु दासगोपाहकुलभित्ताह्वीरि-
णाम् । भोज्यान्नता गृहस्यस्य तोषसेवातिदूरतः । शिष्यस्य
गुरुदारेषु गुरुवदुत्तिशीलता । आपदुत्तिर्द्विजाप्या-
णामश्वस्तनिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजाप्याणां पर-
जायापरिपहः । ब्राह्मणानां प्रशसितं सुखमनघम-
नक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंप्रहो विधिनोदितः ।
यतेश्च सर्ववर्णेषु भित्ताचर्या विधानतः । नरोदके द्या-
हश्च दक्षिणा गुरुणोदिता । ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पच-
नादिक्रियापि च । अश्वनिपतनेश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
गोतृप्रतिशेषयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु
सालिषां दण्डकल्पनम् । यतः सायं गृहत्वं च स्मरिभित्त-
न्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्तये कथेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि विदुर्द्विव्यवस्थापूर्वकं बुधैः” । सुरापहणस्य
तत्कर्तुः संप्रहो व्यवहारः । न च मद्यं चेति सामा-
न्येन निषेधेनास्योपसंहार इति शङ्काम् । निषेधस्य
निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, सा हिंसादित्यस्य
न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसानरस्या
दोषापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्देमाद्रिणाभ्यन्तेत्युपरस्यते ।
“एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः” इत्युक्तेः
अघस्य अशौचस्य सङ्कोचः “न तस्य निवृत्तिर्दृष्टा अश्वनि-
पतनादते” इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः ।
“कलौ कर्त्तव्यं ज्ञायत” इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे
सत्यपि पातित्यं नेत्यर्थः इति केचिदाहुः । ते मूर्खाः माना-
भावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चमः क्षेयञ्च इति
तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापाण्युद्धतत्याभिगम-
नानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु
कामतोमरणान्त्यैवोक्तेः । तत्स्थाने द्वादशावदं, द्वागुस्ये
आत्मनो ब्रह्मवधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यवदमिति चतु-
र्गुणद्वादशावदापत्तेश्च च “वत्तुयै नास्ति निष्कृतिरिति”
निषेधात्संसर्गिणो व्रतस्यैवोक्तेः । “क्षेये च राक्षो बध
कहृत्वाज्ञातब्रह्मवधापत्तिः । अतो द्वैगुण्यै युक्तोऽधि-
कारः । न च विधित्वं, निषेधवधात् । आत्मवधदो-
षापवादोऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषस्याप्येऽपि-
कलौ दोषाधिक्यात् । एतदुपरपरम् । असवर्णान्या सवर्णा
क्षत्रियादित्यादौ दुष्टैः । अयोनी शिष्यादौ । “स्त्रिय-
स्तथा परित्याज्याः शिष्या गुरुगात्र याः” इत्युक्तेऽप्यागः ।
परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थे आत्मत्यागः । यद्वा परो-

हेषात्मा त्यागोदानं मनसा पातसिद्ध्यत्युक्तम् । उद्दि-
ष्टस्य त्यक्तस्य वर्जनम् प्रतिपद्यसमर्थाऽपीत्युक्तम् । वेत-
नपङ्कणेन प्रतिमापञ्जा । “स्वाशौचकालादिभ्यो यं
स्पर्शनं त्विमागनः” इत्युक्तः स्पर्शः । पठिति “उपो-
षितस्त्रुहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्वरेत्” इत्युक्तमब्रवीत्युक्तम् ।
आपदि कृत्वादिदन्तिः, सुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धम-
नम् । “दशाहेनैव शुष्येत भूमिष्ठं च नवोदकम्” इत्युक्तो
दशाहः । “गुरवे तु वरं दत्त्वा” इत्युक्ता दक्षिणा ।
शूद्रेषु दासगोपालेति । “कन्दूपकं स्नेहपकं यच्च
दग्धेन पाचितम् । एतान्यमृदाक्षभुजो भोज्यानि
समुद्रब्रवीत्” इत्यपराकं सुमन्त्रकृता शूद्रस्य पाकक्रिया ।
“पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्विपणोदमः” इत्युक्तः ।
सायं गृहत्वम् “विधूमे सद्गुणेषु” इत्युक्तम् । पृथ्वी
चन्द्रण तु । “अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय
च । अमिकेता निराहारा ये तु सायं गृहास्तु ते” इति
पुराणोक्तो निषिद्धः, तेनाज्ञातशीलपात्यादेः आडादौ
विनियोगो न कार्यः । कलौ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः ।
निगमः । “अग्निहोत्रं गजालम्भं संन्यासं पलपैटकम् ।
देवराज्ञं सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्” । अग्निहोत्रं
तदर्थमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । “अर्द्धाधानं
स्रुतं अतः आर्त्ताग्नीस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधानं तयो-
रैक्यकृतिः पूर्वशुगाश्रितेति” लौगाक्षिवचनादिति स्रुति-
चन्द्रिकायाम् एतेन “चत्वार्यवदसहस्राणि चत्वार्य-
व्यशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्वेता-
परिपङ्कः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन
विजानतेति” व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि
विशेषमाह देवलः “यावदहर्षविभागोऽस्ति यावदेतः
प्रवर्त्तते । संन्यासश्चाग्निहोत्रञ्च तावत्कुर्यात् कलौ युगे”
इति । संन्यासस्तिदण्डः केचित् ।

दत्तोरसेतरेषान्वित्यत्र दत्तपदं कृत्विमस्याप्युपलक्षणम्
“औरसः क्षौद्रजश्चैव दत्तः कृत्विम एव च” कलिधर्मे परा-
शरस्याप्यात् इति दत्तकमीमांसादिमतम् । दत्तकशब्दे
चन्द्रिकामतं वज्रते । समुद्रयात्रास्त्रीकारोऽप्यत्र तीर्थ-
यात्रारूपधर्मपरः तथा हि ।

“शोधितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संप्रहृपद-
वाच्यव्यवहार्यतानिषेधेन यत्र विषये समुद्रनौयानं निषिद्धं
तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंप्रहृ इति प्रतिपादि-
तम् । अत्र शोधितत्वोक्त्यैव प्रायश्चित्तनिमित्तभूतपापनि-

शय आलिख्यते तद्विशयस्य पापावेदकशास्त्रादेव, समुद्र-
गमनमात्रे च कुत्रापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनात् न
तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्गमनकाले स्नेह्यादिस्यृष्टजला-
क्षेत्रेण एव, तस्यापापनोदनाय तु कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न
तद्यातः संप्रहृ इत्येव कल्पयितुमुचितम् शोधितस्या-
पीति पदस्वारस्यात् । अन्यथा समुद्रनौगमनमात्रे संप्रहृ
इत्येवामिदध्यात् । न च तथाभिहितम् । न च “समु-
द्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् । इत्युक्तस्य
“इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाकर्मनीषिणः” इति
वृहद्भारदीयवचने समुद्रयात्रास्त्रीकारस्य कलौ निषिद्ध-
तयांतेः निषिद्धातिक्रमे च “विहितस्यानुष्ठानाद्विन्दि-
तस्य च सेवनात् । अनिष्टहाञ्चेन्द्रियाणां नरः पतन-
मृच्छति” इत्यादिस्मृतौ क्रमशस्तथाचरणे पातित्यप्रतिपाद-
नात् तद्विषय एव प्रायश्चित्ताचरणसम्भवेन तत्रैव शोधित-
स्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् वृहद्भारदीयवचने उपसं-
हारे “इमान् धर्मान्” इत्युक्तेः धर्मरूपसमुद्रयात्रास्त्री-
कारस्यैव कलौ निषेधात् बाणज्यराज्ञादिनिमित्तकस्य
तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वासम्भवात् । अर्थान्ते च
ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं समुद्रगमनं पराशरेण,
प्रायश्चित्तप्रकरणे “शतयोजनविस्तारं शतयोजनमायतम् ।
रामचन्द्रसमादिष्टनल-सञ्चय-सञ्चितम् । सेतुं दृष्ट्वा
समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति” इत्यन्तेन । न चाप्यत्र
समुद्रसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं शङ्क्यं, समुद्रया-
त्रास्त्रीकारं विना शतयोजनाय तस्य सेतोर्दर्शनासम्भवेन
आत्मेपेणैव तद्गमनलाभात् । अन्यथा सेतोर्दृष्ट्वा किञ्चिदंश-
मात्रस्य तथात्वे “शतयोजनमायतम्” इति विशेषणमन-
र्थकं स्यात्, तथा च शतयोजनविस्तारायतसेतुबन्धदर्शन-
स्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापापनाशकत्वं न तु यत्किञ्चिन्मात्र-
दर्शनस्य, पापप्राबल्येन परिश्रमप्राबल्यस्यापेक्षितत्वात्
किन्तु एकादश्यादिप्रतस्यैव यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्याति-
दिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् युक्तम् । अतएव “यो भूय आर-
भते तस्य फले विशेषः” इति जैमिनिना सम्यगायासे फल-
बाहुल्यं निर्णीतम्, निर्णीतञ्च कृग्वेदभाष्ये माधवाचार्य्येण
सम्यगायासादिना अनुष्ठिताश्चमेधाद्यापेक्षया तत्तदाद्यविद्या-
बोधकवेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्महत्यादिनाशकत्वम् । एवञ्च
प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं शतयोजनदीर्घविस्तार-
सेतुदर्शनं स्रुतौ विहितम् । तेनैव च समुद्रनौगमनम-
र्थापत्तिलभ्यम् एवं द्वारवत्यादितीर्थयात्राङ्गस्य समुद्रयान-

समनमर्थापत्तिप्रमाणलभ्यम् । एवञ्च ईदृशसमुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः । एहञ्चारदीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभिवाहारेण पठितत्वात् धर्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निगडित्वौचित्यात् “प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति” इति न्यायात् । एतेन एहञ्चारदीये “समुद्रयात्रास्वीकार” इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्यादिवक्तृनिवन्धकारसम्भूते स्थिते निर्णयसिद्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति क्वाचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयातुर्जनस्य स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन “इमान् धर्मान्” इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयात्रा-स्वीकारस्यैव निषिद्धतया बाणज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कुत्वाप्यनिषेधात् तत्काले स्तेच्छादिगुरुरतः संसर्गे सन्ध्यावन्दनादितरागे च तत्पापपनोदनार्थं शोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संयद् इत्यत्रैव आदित्यपुराणवचनतात्पर्यम् । यथा च “कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते, इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायादत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्यतेति युक्तमुपश्यामः । एवञ्च समुद्रनौगमनकाले सन्ध्यादिकर्तुः । स्तेच्छादिभिर्गुरुरतः संसर्गसकृदतश्च प्रायश्चित्तज्ञापकशास्त्राभावात् न अव्यवहार्यता, नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च “उषित्वा यत्नं कुत्वापि स्वधर्म्मं प्रतिपालयन् । षट्कर्माणि प्रकुर्वीरन्निति धर्म्मस्य निश्चयः” इति स्मृतौ यत्नं कुत्वापि वासेऽपि स्वधर्म्मानुष्ठाने पापशून्यत्वमुक्तं स्तूपपञ्चम् । अतएव कलौ बाणज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुगं नृपवत्सराजामात्ययोर्यौगन्धरायणबाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं वत्सराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भापाचण्डीपुस्तके श्रीमन्नाभिधबणिजस्तत्पितृश्च इतो वज्रदेशात् सिंहलगमनम् । न च तद्भ्रमं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगातं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानीन्तनानां विगानन्तु स्तेच्छभूरिसंसर्गाशङ्कयैवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि अन्यैर्दाजिणायक शिष्टैर्बाणज्याद्यर्थं सिंहलादिगमनमनुष्ठीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः ! ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्भ्रमकाले च यदा स्तेच्छादिभिर्गुरुरतः संसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि

द्विजानामव्यवहार्यता श्रूयमाणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्यतेऽपि द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा लोकस्यासौ त्विच्छिभित्ध्यात् । इत्येव द्विजस्यः श्रूयमाणं विशेष इति दिङ्मात्ररूपदर्शितम्” । कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा “पलयान्ते जगत्सृष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ससर्ज घोरं मलिनं एतद्देशात् स पातकम् । सचाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात् । श्रवणात् खण्णल्लोकः सर्वपापैः प्रमुच्यते । अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या माज्जारल्लोचना । तस्याः एतौऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम् । निहृतिं जनयासास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहस्तदृष्टोपप्यं तैलाभ्यक्ताङ्गनप्रभम् । काकोटरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पुतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीमुखस्यैकताश्रयम् । भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्रञ्च कन्यकाम् । मृत्युं संजनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रः युतायुतम् । इत्थं कलिकृते जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः” इति कल्किपुराणे १७० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८, ५९ अ० वर्णितः । यथा

“ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां ममो हि मम ताङ्गतम् । तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः । वृत्तस्तया नलो राजा पतिरस्मात्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपममन्वितः । देवानामन्त्रं तान् सर्वानुवाचेदं कचक्षदा । देवानां भानुर्षं मध्ये यत् सा पतिमविवन्दत । तव तस्या भवेच्छ्राय्यं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यक्षुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः । का च सर्वगुणोपेतं नाम्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मान्खिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽब्रूते चतुरो वेदान् सर्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तप्रा गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः । अहिंसानिरतो यस्य सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । भ्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । व्यात्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । कच्छ्रे स नरके मज्जोदगाधे विपुले छन्दे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

हापरश्च दिवं ययुः । ततो गन्तुं देवेषु कलिदापर-
मब्रवीत् । 'संज्ञं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि
दुपर । अंशयिष्यामि तं राज्यं भैया सह रंरुते ।
त्वमप्यन्तान् समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि' ५८ ।

“एवं स समयं कृत्वा दुपरेण कलिः सह । आज-
गाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैपथः । स नित्यमन्तरं प्रेक्षु-
निपधेयवसञ्चरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलि-
रन्तरम् । कृत्वा भूतसुपसृष्टं सन्ध्यामन्यास्त नैपथः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं, तर्पणं कलिरेविवशत् । स
समाविश्य च नलं समीपं उपक्रमस्य च । गत्वा पुष्करभा-
हेदमेहि दीय नलेन वै । अकृद्भूते नलं जेता भवान्
हि संहितो भया । निपथान् प्रतिपद्यस्व जित्वा
राज्यं नलं नृपम् । एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नल-
मभ्यगात् । कलिश्चैव वृषोभूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात् ।
आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्यावेत्य-
ब्रवीद्भ्राता एषेणेति सुहृद्भुङ्क्त । न च जमे ततो राजा
समाह्वानं महामनाः । वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकाल-
ममन्यत । हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयस्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलसदा” ५९ ।
अधिकं कर्कोटकशब्दे उक्तम् “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
नलस्य च । कृतपर्षस्य राज्यं कीर्त्तनं कलिनाशनम्” ।
भा०व० । इविभीतकञ्जे (वयडा) तस्य नलप्रधर्षणार्थं
कलिमाश्रितत्वात्तथात्वम् । “विभीतकमधिकाय यथा
भूतेन तिष्ठता । तेन भोमभुवो भीरुः स राजपिरिधर्षि-
न । तमाकम्बनमासाद्य वैदर्भीनिपधेयशयोः । कलुषं कलिरे-
विविश्वत्सोहसरान् बहून्” नैप० । ४कलहे ।
“सुहृद्रूपहसितामिवालिनादेवितरसि नः कलिकां किमर्थ-
मेनाम् । वसतिमपगतेन धाम्नि तस्याः शठ ! कलिरेव
सहस्रस्वयाऽद्य दत्तः” भाषः । ५सूरे देयुजे च हमच० ।
द्यूतविषये एकाङ्कयुक्तपाश्व कपाशके । यस्मिन्
अतपाश्वे एकाङ्कचक्रमस्ति तस्मिन् अजभागे ।
कलिना दृष्टं साम कलिरेपत्यादि वा दृक् । कालेय तद्दृष्टे
सामनि तदपत्यादौ । ओरके स्त्री अमरटोका वा डीप् ।
कलिक पुंस्त्री कल+मत्वर्थे ठन् । वकमेदे (कौ चक्) शब्दर०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

कलिजा स्त्री कलिरेव स्वार्थे कत् । ओरके (काडि) अस्फु-
टितपुष्पे अमरः । “वितरति नः कलिकां किमर्थमेनाम्”
“असकलकलिकाकुलीकतानि स्वजनविकीर्णिकाश

केराणाम्” भाषः । “सुधामजातरजसं कलिकामकाले”
सा० द० । “भूतानां चिरनिर्गतापि कलिका ब्रह्माति
न स्म रजः” शकु० । “सकलिका कलिकामजितामपि”
रघुः । कलोध्वनिभेदः साध्यतयाऽन्यस्य ठन् । वीणाभूले
हेमच० तस्य कलसाधनत्वात् तथात्वम् । कलैव स्वार्थे
कत् । १कलाशब्दोर्थे । “तन्मले कलिका यस्मात्तस्या-
साक्षिधयः स्मृताः” सि० शि० । कलिकापूर्वम् । “प्रथम-
मपरचरणसमुत्थं अयति स र्याद लक्ष्म । इतरदितरगदि-
तमपि यदि च तर्कम् । चरणयुगलकमविकृतमपरमिति
कलिका सा” वृत्तर० उक्ते ४कन्दोभेदे च । ५पदसन्ततियुक्त-
रचनाभेदे सा च गोविन्दवीरदावलीतज्ञापयोर्देशिता
यथा “स्युर्लहाकलिकारम्भे लोकोस्तु युगशः स्मृता ।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकोहि ते । पूर्त्तौ द्वौ
कलिकाभिस्तु वीरदस्तुत्यसंख्यकाः । कला नाम भवे-
त्तलनियता पदसन्तिताः । कलाभिः कलिका प्रोक्ता
तत्भेदाः षट् समीरिताः । कलिका चण्डहत्याख्या
दिगादिगण्डत्तका । तथा विभङ्गी वृत्त्याख्या
मध्या मित्रा च केवलेति” । चण्डहृत्ते दशधा संयुक्त-
वर्णाः । अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते । मधुर
स्निग्धस्निग्धशिथिलह्लादिनस्त्वमी । भिद्यन्ते ह्रस्वदी-
र्घाभ्यां ते दर्शने स्फुटं यथा । ह्रस्वान्मधुरमयोगाः
शङ्कराङ्गुशकिङ्कराः । तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्तादर्पकपरसंभवत् ।
ततोविस्लिष्टसंयुक्ता भङ्गकल्याणवर्णयः । तथा शिथिल
संयुक्ताः पञ्चकश्यपवर्णवत् । प्रोक्ता ह्लादियुता मङ्ग-
सङ्गुहं प्रवह्यवत् । गङ्गादन् ह्लादिसंयुक्तभेदान्
केचित् समुचरे । दीर्घास्तुक्काङ्कापांसं बाल्यं वैश्यस्य
बाह्यकमिति” । कलापरिभाषासुक्तम् । “अधिकश्चेत्तुःपाटि-
न्यूना द्वादशतः कलाः । एताभ्यो नाधिकाः कार्यान्यना-
द्यापि न पण्डितैरिति” । तत्र तावच्चण्डहृत्तकलिका द्विविधा
नखाविशखश्चेति भेदात् तत्र रणादिविशतिभेदस्य नखसह-
वर्जितादयो नव भेदा गृह्यताः “वर्जितं वीरभद्रस्य सम-
योऽप्युत्तुत्पलम् । तुरङ्गः श्रीगुणरतिस्तथा सातङ्ग-
खेलितम् । तिलकश्चेति कलिकानखस्येहोदिता नव इत्युक्तेः
अथ विशिष्टः पञ्चानन्दचम्पकयङ्गुलबङ्गलभेदात्
पञ्चविधः तेषादिभं पङ्गं पङ्केरुहसितकङ्कप्राण्डूत्
पलेन्द्वीवराणांभोरुहकङ्कहारभेदात् पङ्कविधम् अस्मिन्
बङ्गलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदो
विशिष्टः पङ्केरुहसितकङ्कतथा प्राण्डूत्पलं परम्” इन्दी-

वराह्याम्भोजे कल्लारश्चेति षड्विधम् । ईदृङ्गेदेन कथितं
पञ्चमेव भनोविभिः । चम्पकं वज्रुलं कुन्दं वज्रुलं द्विविधं
तथा । इति षड्विधस्यापि विशिखस्येशसंख्यकाः” इत्युक्तेः
एवं षड्विधकलिकाविंशतिधा गृहीताः अथ षड्विधा द्वि-
गादिगणयत्तका कलिका मञ्जरीत्यभिहितता क्रमात् कोरक
गुच्छकसंफुल्लकुसुमगन्धार्या तस्याद्यात् कोरकगुच्छकु-
सुमानि गृहीतानि” कोरकोगुच्छकुसुमे मञ्जरी त्रिविधात्
त’ इत्युक्तेः । त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्वा षोढा
तस्याद्यात् दण्डकपूर्वा विदग्धपूर्वा च गृहीता “दण्डकाख्या
विदग्धाख्या त्रिभङ्गीहृदिधा मता” इत्युक्तेः अथ मिथ-
कलिका “कलिका गटसंघृता सप्रविभक्तिका वा अक्षरमयी
सर्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यौ तदेवं षड्भ्योमहा-
कलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीताः । रणादय
एकादश नखभेदाः संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ शिखरिण्या-
दयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्यक्ताश्चरुताधिक्य-
विरहात्” ।

कलिकापूर्वं य० कलिकया अग्नेन जन्मपूर्वम् । पर-
मापूर्वजनके अङ्गजन्मापूर्वभेदे । तत्साधने युक्तिः शब्द-
चिन्तामणिमाधुर्योर्दृशिता यथा—

“नन्वेवमाग्नेयादीनां षष्पं क्षणिकत्वात् योग्यतानव-
गतौ परमापूर्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनम् ? इति
चेत् काव्येऽपूर्वाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारासा-
धनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्” शब्दवि० ।
व्याकृतं चैतत् मथरानाद्येन यथा—

“ननु फलसाधनत्वान्ये फलसमयस्यायित्वाटशब्दापा-
रोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपाल-
यागैर्नृदधियागैर्नृपयोगागतामकयागत्वयोरूपस्य दर्शय,
आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागापिषोभोयैकादशकपालयागा-
त्मकयागत्वयोरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिका-
पूर्वत्वयं विना षड्जन्मैकपरमापूर्वजनकत्वमनुपपन्नं
युगपदाग्नेयादीनां सञ्ज्ञानवस्थानादतः “दर्शपौर्णमासाभ्यां
यजेत स्वर्गकामः” इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व-
साधनत्वान्तरानुपपत्त्या तत्र परमापूर्वभाष्यं कलिका-
पूर्वषट्कं कल्पते इति तत्र सिद्धान्तो व्याकृतः योग्यता-
ज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व-
साधनत्वान्वयस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते नन्वेवमिति । एवं-
साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे । क्षणिकत्वा-
दिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः । परस्परषट्कानुपस्थितेशेति

शेषः । कथमिति । कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसा-
धनत्वान्तरानुपपत्तेः कलिकापूर्वकल्पनम् ? इत्यर्थः ।
यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्वसाधनत्वा-
वगमस्तदा परमापूर्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि
ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्वस्यापि वाच्यतया ? इति
भाषः । न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व-
साधनत्वान्तरानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणि न कल्पान्ते
स्यापि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिका-
पूर्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसाधन-
त्वावगमः प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं भूकमेवेति
वाच्यम् अपरसिद्धान्तात् “आग्नेयाष्टाकपालोभवत्यमा-
वस्यायाम्” इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्ण-
मासाबोधकतया कलिकापूर्वबोधकत्वाच्चेति निर्गमः ।
आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहितकर्माणि यद्गूढेण फलस्य
कालान्तरभावित्वप्रतिसम्भानं तद्गूढावच्छिन्नफलसाधन-
त्वान्वये तत्पर्यन्तस्यायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता
प्रकृते च प्रधानविधिना कार्यत्वरूपेण परमा-
पूर्वं बोध्यते, तथाच कार्यत्वरूपेण तत्क्षणकता
दर्शादीनां याज्ञा, तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण
कालान्तरभावित्वप्रतिसम्भानेऽपि न कार्यत्वरूपेण
कालान्तरभावित्वप्रतिसम्भानं, कार्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शादि
व्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादतः परमापूर्वसमयस्यायिव्यापारो-
पधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्यत्वरूपेण सामा-
न्यतस्तत्साधनत्वपक्षः उत्तरकालञ्च स्वर्गसमयस्यायिकार्या-
न्नराजनकस्य तादृशकार्यजनकत्वं परमापूर्वजनकत्वयै
पर्यवस्यति, तच्च साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाश-
त्वादतः परस्परया जनकत्वं, तच्चावान्तरव्यापारं विनाऽनुप-
पन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वाणि कल्पान्ते, स्वर्गस्य च
देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसम्भानात्तत्पर्य-
न्तस्यायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न
तत्साधनत्वपक्षसम्भव इति गूढाभिसन्धिना समाधत्ते काव्य
इति “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः” इति काव्य-
विधिवित्यर्थः । अपूर्वाच्यत्वस्थिताविति कार्यत्वरूपेण
परमापूर्वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्तेति
परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्तेत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधन-
त्वरूपेणान्वये इति शेषः । योग्यतासम्भवात् योग्यता-
ज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति । न तु परमापूर्व-
वाच्यत्वं विनेत्यर्थः । स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काला-

नरभाविप्रतिप्रसन्नानात् तत्साधनत्वान्ये तत्पर्यन्तस्या-
यिव्यापारोपभायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्यत्वरूपेण
परमापूर्वसाधनत्वान्ये च न तत्पर्यन्तस्यायिव्यापारोप-
भायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नस्य देहान्नरभावि-
प्रतिप्रसन्नानादित्यभिप्रेतम् । एतच्चापाततः स्वर्गस्य काला-
न्नरभाविप्रतिप्रसन्नाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रति-
प्रसन्नाने वा स्वर्गसाधनत्वान्येऽप्यपूर्वोपस्थितिं विना योग्य-
ताज्ञानसम्भवात् । केचित्तु “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्ग-
कामः” इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वसाधन-
त्ववगमस्ततः कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्ववगमः,
न तु प्रथममेव परमापूर्वसाधनत्ववगमः । न च
प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधनत्ववगमेऽपि तत्र
परमापूर्वपर्यन्तस्यायिव्यं न गृहीतमिति वाच्यं द्वितीय-
बोधे परमापूर्वस्वर्गपर्यन्तस्यायिव्यत्वं प्रथमबोधे कलिका-
पूर्वस्य स्वर्गपर्यन्तस्यायिव्यापारसमयस्यायिव्यत्वाने बाधका-
भावादिति समाधत्ते काव्य इति । “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत
स्वर्गकाम” इति काव्यविधायित्वार्थः, अपूर्ववाच्यत्वात्स्थि-
ताविति कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावि-
त्यर्थः, तदुद्देशात् साधनत्वस्येति कलिकापूर्वद्वारा परमापूर्व-
साधनत्वस्येत्यर्थः, अन्यत्र इति शेषः । योग्यतासम्भ-
वात् प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति
परमापूर्वसाधनत्ववगम इति शेषः । न चैवं प्रतीतपर-
मापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्वसाधनं कल्पत्वमिति
विज्ञानव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधिवक्त्यात् परमा-
पूर्वसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्वसाधनमेव प्रथमान्वय-
बोधविषयत्वम् इत्येव तदर्थत्वं इति भावः” इत्याहुः ।
ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वे स्वर्गे च दर्शपौर्णमासयोः
केन रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासोभय-
साधारणेन दर्शपौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशे-
षेण विजातीयोपार्धं विजातीयस्वर्गश्च प्रति जनकत्वं,
विजातीयोपार्धजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः,
न च दण्डवक्रन्यायेन दर्शपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनक-
त्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासादु वा फला-
नुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं कार्य-
कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकता-
पर्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात् । न च तथापि दर्शत्वाद-
ि प्रत्येकधर्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभाव-

द्वयभावद्वयकमिति वाच्यम्, केवलदर्शात् केवलपौर्ण-
मासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्यकारणभाव-
द्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्, यदि च
पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य, दर्शं विना कृते
च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु
दर्शपूर्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं, पौर्णमासो-
त्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्व-
पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं, न व्यापकजात्या, व्यतिरेक-
कल्पने गौरवात् व्यतिरेकजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिक-
मादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यक-
त्वत् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं,
तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया ?
न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति
वाच्यं केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं
दर्शोत्पादप्राक्काल एव परमापूर्वोत्पत्तापत्तेरेव विनि-
गमकत्वादिति चेन्न “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम”
इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमास-
त्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमास-
वृत्तित्वात् । एतेन पयोयागात्मकदर्शचरमयागस्यैव पयो-
यागत्वेन हेतुत्वमस्त्विति निरस्तम् । दर्शपौर्णमासत्वा
क्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदकोधितत्वात् ।
अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापक्षे जातेरव्या-
सज्यवृत्तितया आग्नेयादियागपटकस्थस्य एव व्या-
ग्नेयादियत्किञ्चिद्द्वयागानन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं
दर्शत्वपौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि पौर्ण-
मासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिद्द्वयागे कृत एव पर-
मापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्वव्यापारी-
भूतानां कलिकापूर्वपटकानामपि तत्तद्वृत्तेषु दण्ड-
चक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वपटकानां सम्बन्धतया-
वा तदभावादेव तत्र परमापूर्वोत्पत्तादात् । ननु
तथापि दर्शपौर्णमासस्थले कियन्त्यपूर्वाणीति चेदत्र
प्राञ्चः—प्रथमतः पौर्णमासत्वयेन प्रत्येकं कलिकापूर्व-
त्वयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं
दर्शत्वयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्वयं जनयित्वा मध्ये
एकं परमापूर्वं जन्यते, ततस्ताभ्यां परमापूर्वाभ्यां
चरमं परमापूर्वान्तरं जन्यते इति नयापूर्वाणी-
त्याहुः । नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्वद्वये मासाभावात्

षड्भिः कलिकापूर्वैरेव चरमं परमापूर्वं जन्यते इति समपूर्वाणि । न च पूर्वपूर्वं क्रियाभिर्जनितैः षड्भिः कलिकापूर्वैः सह चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्वं जनयतु किं चरमक्रियान्त्यकलिकापूर्वमेति वाच्यं तस्या अपि स्रोत्तराङ्गदक्षिणादानादिसाविद्येनैव परमा पूर्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थित्या चरम कलिकापूर्वस्रोकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्वं हेतुर्ननु तत्र हारापेक्षेति प्राहुः । उक्त-
इत्यास्तु षड्यः कलिकापूर्वैश्च एव स्वर्गोपपत्तेः परमापूर्वं मानाभावः । न च स्वर्गं प्रति पस्यामपूर्वाणां षडपूर्वसम्बन्धेन दर्शयोर्मासयोर्वा हेतुत्वे गौरव-
मिति वाच्यं, तथापि परमापूर्वं प्रति षडपूर्वाणां षड-
पूर्वसम्बन्धेन दर्शयोर्मासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव । यदि षडपूर्वाणा-
मपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनैव । इरथा षट्कत्वेनेत्य-
न्यदेनदित्याहुः । (अपूर्वगच्छे परमापूर्वं खगुणमेतन्मनु-
सारेणैवोक्तमिति अतर्क्यम्) तदसत्, परमापूर्वानभ्युपगमे
दक्षिणादानादेश्वरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः न हि
दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् व्याशु-
विनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्वस्य स्रोकारे किमपराङ्गं
परमापूर्वं ? । परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्वर-
माङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव । न च परमापूर्वा-
भ्युपगमे तत्र षडपूर्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं
कल्पनीयमतोगौरवमिति वाच्यं, तथापि षडपूर्वाणां
दक्षिणादानादियज्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन
तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्वषट्कं परमापूर्वजनन
एव हारं ननु स्वर्गहेतुः, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च
श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् । ननु तथापि नवा
वृत्त्यादिस्ये दशपार्थिवशिवपूजादिस्ये च केन रूपेण
परमापूर्वं विशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवावृत्ति-
त्वादेर्जातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेष
विषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वम् ।
अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसङ्कल्पपूर्वकनवावृत्त्यादि-
व्यावृत्ता प्याह्या इति वाच्यं प्रत्येकनवावृत्त्यादिभाव-
वृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकल
नवावृत्त्यादिवृत्तप्रेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भ-
वात् अथ चण्डीपाठावृत्तितत्त्ववत्वेतरनवत्वत्वा-
दिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं

वाच्यं 'कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वर्गं प्रति परमापूर्वं-
त्वमेव परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वैतरापूर्वसामान्य-
मेव दर्शादित्यामपदत्वापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिका-
पूर्वं नवत्वादित्वादेव परमापूर्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्प-
पूर्वं कप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वंतो नवावृत्त्यादिस्यलाय-
प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वस्य न वैलक्षण्यमतः क-
लिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्यताव-
च्छेदकश्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो
नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जाति-
विशेष एव । धारावाहिकपरमापूर्वं इत्यादिधारणाय
परमापूर्वंतरेति । नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्त्वादेक-
स्यास्य परमापूर्वोत्पाद इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धि-
साधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणा-
नुगमासम्भवात् इति, नैवं नवावृत्तित्वादेरपि नवपा-
ठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्त्वव्याप्यजातित्वात्
“नवकत्वः पठेत्” “दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्”
इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञान-
विशेषश्च परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः” ।
कलिकार पुंस्त्री कलिं कलहं करोति क-अण् कलि-
कृच्छति क-अण् वा उप० सं० । पीतमस्तके
धूम्याटेपलिणि (फिङ्गे) । तस्यामस्तके कलिकाकरपीत-
विङ्गवत्त्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
२पूतिकरञ्जे (कांटाकरमृचा)पु० भेदि० । श्विषलाङ्गल्याम्
राजनि० गौरा० ङीष् । ४कलहकारके ५कलिका-
प्राप्तिर च लि० । ईनारदे पु० ।

कलिकारक पु० कलिकाकृच्छति क-कलिं करोति क-वा-
युल् । १पूतिकरञ्जे (कांटाकरमृचा) कलहकारके लि० ।
२नारदे पु० हेमच० ।

कलिङ्ग पुंस्त्री के मूर्द्धि लिङ्गमस्य । धूम्याटे पलिणि
(फिङ्गे) अमरः तस्य मस्तके पीतविङ्गवत्त्वात्तथात्वम् ।
स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । कलिं
गच्छति बा० खव् इत् सम् च । १पूतिकरञ्जे
(कांटाकरमृचा) हेमच० २कुटजे (कुङ्की) तस्य
फलम् अण् तस्य लुप् । ३इन्द्रिये न० । ४शिरोव-
हृत्ते ५पञ्चवृत्ते च भेदि० । “जगन्नाथात् समारभ्य कृष्णा-
तीरान्तर्गं प्रिये ! कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वामसार्गपरायणः”
इति तन्मोक्तो ईदेशभेदे न० व० भेदि० । “उत्कलादर्शितपथः
कलिङ्गाभिमुखं ययौ” रघुः । स च देशः, इहलोकमुर्ध्वभिभागे

आग्नेय्यासुतः यथा “आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवज्रो-
पवङ्गजठराङ्गाः” । तेषां राजाते अभिजनोऽस्य वा अण् ।
कालिङ्ग तद्देशम् तद्देशवासिजने च “कालिङ्गः प्रतिज-
याह तमस्वर्गजसाधनः” रघुः बहुषु अणो लक् । कलिङ्गाः ।
“स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृपः । नदी-
शतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाश्रयम् । ततः समु-
द्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः । आतलिः सहितो वीरः
कलिङ्गान् प्रति भारत ! लोभश उवाच । एते कलिङ्गाः
कौन्तेय । यत्न वैतरणी नदी । यत्नयजत धर्मोऽपि देवा-
क्छरणमेव वै । अपिभिः समुपायुक्तं यत्तियं गिरिगोभि-
तम् । उत्तरं तीरमेतद्वि सततं द्विजसेवितम् । समानं
देवयानेन यथा स्वर्गमुपेयुषः” । “तिस्रं वै सहस्राणां
योजनानां सुधिरः । यत्न ध्वनिं शृणोष्वेवं तूष्णीमास्व
विशाम्यते ! ” एतत् स्वयम्भुवो राजन् ! वनं दिव्यं प्रकाशते”
“यत्न प्रकाशते राजन् ! वेदी संस्थानलक्षणा । आरुह्यात्
महाराज ! वीर्यान् वै भविष्यसि । सैषा सागरमासाद्य
राजन् ! वेदी समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेक-
स्तर सागरम् । अहं च ते स्वस्वयनं प्रयोजेय यथा त्वमे
नामधरोऽहमेव । स्पृष्टाहि मत्वेन ततः समुद्रमेवा वेदी
प्रविशत्याजमीढ ! भा० व० ११४ अ० । इति तद्देशस्थनद्या-
दिविष्टतिरुक्ता । “स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवे-
शयत्” रघोः कलिङ्गदेशस्थः पर्वतः महेन्द्र इति उच्यते ।
७३ शीनरभ्रातृतिक्तुर्वश्वलिन्दपुत्रभेदे । “महासनास्तु
हौ पुत्रौ जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं
तितितुश्च महाबलम्” इत्युपक्रम्य । तितितुस्तु प्रजाः
शृणु” इति प्रतिज्ञाय । “तैतिलवोऽभवद्वाजा पूर्वस्यां दिशि
भारत ! । “उशङ्गो महाराज ! फेनस्तस्य सुतोऽ-
भवत् । फेनात् सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः ।
जातो मनुष्यो नौ तु सराजा काञ्चनेषुधिः । महायोगी
स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा । पुत्रानुत्पादयामास
पञ्च वंशकरान् भुवि । अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुहृ-
स्तथैव च । पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते”
इत्युक्त्वा “तेषां जनपदाः पञ्च अङ्ग वङ्गाः सुहृत्काः
कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य वै शृणु” हरिवं०
३१ अ० उक्तम् । तेन कलिङ्गनृपाधितत्वात् देशस्य
तथात्वम् । काय सुखाय लिङ्गमस्याः । दयोषिति
स्त्री हेम० । लिटि ए (तेशोहि) स्त्री शब्दच० ।

कलिङ्गाद्यगुटिका स्त्री चक्रद० उक्ते औपधभेदे यथा “कलिङ्ग-

विल्लजम्बुअकपित्यं सरसाङ्गनम् । लाक्षाहरिद्रे
ह्वावेरं कटफलं शुक्लनासिकाम् । लोभं मोचरसं शङ्खं
धातकीवटशुङ्गकम् । पिप्पा तण्डुलतोयेन वटकानक्ष-
सम्भितान् । कायाशुष्कान् पिबेच्छीमं ज्वरातीसार-
शान्तये । रक्तप्रसादनाच्चैते शूलान्तिसारनाशनाः” ।

कलिङ्ग पु० कं वातं लङ्घति रोधनेन लज्जि-भर्त्सने अण्
उप० स० । (दरमा) कटे हेमच० । तस्य गृह्याद्याव-
रणेन वातरोधनात्तथात्वम् ।

कलित लि० कल-कर्मणि क्त । श्रुतिदे० प्राप्ते भेदि० श्रुतिदे०
४ संख्याते, शब्दगता० । ५ गृहीते, ६ उक्ते उविचारिते,
उबद्धे च । भावे क्त एतज्ज्ञानलाभादौ न० ।

कलिद्रुम पु० कलेराश्रयः द्रुमः । श्रुतिभितकहले रत्नमाला ।
तत्र हि नलस्य राक्षसिन्द्रान्वेषणाय कलिना सुचिरं
स्थितमिति कलिशब्ददर्शित नैषधवाक्ये दृश्यम् । कलि-
हृद्यादयोऽप्यत्र

कलिन्द पु० कलिं ददाति द्यति वा खच् सुम् च । अङ्गि-
विशेषे, यतो यमुना नदी निःसृता, “कलिन्दगिरि-
न्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी” रसगङ्गा० । श्रुतिभितकहले,
राजनि० । ३ सूत्र्ये भरतः तन्मूलं नृग्यम् ।

कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्येव तत्र प्रभव-
त्वात् । यमुनायाम् । “कलिन्दकन्या मधुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” रघुः । कलिन्दतनया-
कलिन्दजाकलिन्दगिरिजादयोऽप्यत्र ।

कलिप्रिय पु० कलिः प्रियोऽस्य । नारदे शब्दर० ।

कलिमारक पु० कलीनां कलिकानां माला अत्र लस्य रः
वा कप् संज्ञायां कन् । श्रुतिकरञ्जे स्वामी ।

वा न लस्य रः । कलिमालकोऽप्युक्तायै अमरटीकायां
रमानाथः । [राजनि० ।

कलिमाल्य पु० कलीनां कलिकानां माल्यं यत्न । श्रुतिकरञ्जे
कलियुगं न० कर्म० । राक्षशिरोवत् तत्पुरुषो वा ।

कलिरूपे युगे कालविशेषे तन्मानादिकं कलिशब्दे उक्तं
तदारम्भतिथियुगाद्या सा च गौडीयमते माघपौर्ण-
मासी यथाह ति० त०

“अथ युगाद्याः तासु च युगाद्या वर्षद्विष्व सप्तमी
पार्वती प्रिया । रेवद्वयमीक्षते न तत्र तिथियु-
गता” । इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । “वैशाखे
शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु
तृताय नवमेऽहनि । अथ भाद्रपदे कृष्णपक्षे दृष्ट्यान्तु

हापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं
स्रुतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यान्तेन विभुताः ।
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ताएव । ब्रह्मपुराणे
तथैव तिथिक्रत्याभिधानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके नव-
मेऽहनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन
भाद्रकृष्णतयोदशी अश्वयुक्कृष्णपक्षीयेति सैथि-
लोक्तं निरस्तम् । आषाढं प्रथमासाह विष्णुपुराणम्
“वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्त्रपक्षे तयोदशी पञ्चदशी च माघे ।
एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तथयस्यत
सः । उपप्लवे चन्द्रमसोरवेष तथाऽकाशप्रायनद्वये
च” । उपप्लवे पक्षे “पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतोमनुष्यः । आङ्गं कृतं तेन समा-
सहस्रं रक्षस्यमेतत् पितरोवदन्ति” । स्नानमधिकृत्य
भविष्ये “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादी च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाय माघमासस्यैव कलियुगा
द्येति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

“रत्नमालायाम् “माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च
तयोदशी । तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यर्जे युगादयः ।
यत्तु गौडाः “माघस्य पूर्वमायां तु घोरं कलि-
युगं स्रुतमिति” ब्राह्मोक्तेः “वैशाखमासस्य सिता
तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य
तमिस्त्रपक्षे तयोदशी पञ्चदशी च माघे” इति विष्णु-
पुराणे चकारेण तमिस्त्रपक्षानुपक्रमेण पूर्वानुरोधात्
पूर्णिमाशेषे चेया । “द्वे शुक्ले” इत्यादिकन्तु निर्भू-
लमित्याहुः । तच्च “द्वे तु माघमासस्य प्रवृत्तं हापरं
युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मणसारात्
पूर्णिमायामेव युगादिआङ्गं वदन् श्रुतपाणिः परास्तः ।
तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन “कार्त्ति-
के नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्वमा” इति नारदीयं
व्याख्यानम् । निर्भूलत्वोक्तिर्नारदीयान्नकृता । तत्र
आङ्गादिकरणमुभयदिने तत्प्राप्तौ निश्चयश्च नि० सि० ।

“अत्र आङ्गसक्तं मास्ये “कृतं आङ्गं विधानेन
मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विषाहस्रं पितृ-
णाम् तृप्तिदं भवेदिति” । भारतेऽपि “या मन्वाद्या युगा-
द्याश्च तिथयस्कास्तु मानवः । स्नात्वाच्यित्वा दत्त्वा च
जपमानन्तफलं लभेदिति” आङ्गेऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी याज्ञा

“पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । द्वे
कर्मणि पितृ च कृष्णे चैवापराह्निकी” इति याज्ञो-
क्तेः । “द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।
शुक्ले पूर्वाह्निके याज्ञे कृष्णे चैवापराह्निके” हेमाद्रौ
नारदीयवचनाच्च । दोषिकापि “अथो युगादि, मन्वादि-
कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिति । विज्ञेया अपरा-
ह्निकाश्च वक्तुम्” इति । स्रुत्यर्थसारेऽपि “युगादिमन्वा-
दिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्माह्या । कृष्ण-
पक्षे पराह्नव्यापिनीति” । दिवोदासीये गोभिलः “वैशा-
खस्य तृतीयां तु पूर्वविज्ञां करोति वै । हव्यं देवा न
मृहन्ति कव्यञ्च पितरश्चयेति” । गोविन्दार्णवेऽप्येवम् ।
तेनेयं पूर्वाह्नव्यापिनी दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविदो-
हेमाद्रादयः । अनन्तभट्टस्तु “सर्वधृतिव्यतीपातो युगमन्वा-
दयस्तथा । सप्तमुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्रुताः”
इत्याह । दानादाविति आङ्गसंप्रहः । उपवासस्त्वप्ये
वक्ष्यते । यत्तु मार्कण्डेयः “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आङ्गं
कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न
लङ्घयेत्” । रौहिणो नवमोसहस्रः । अत्र च शुक्लपक्ष-
युगादिआङ्गं पूर्वाह्णे कार्यमिति श्रुतपाणिः । निर्ण-
यास्रुतादयस्तु “कालादर्थे अमाश्राद्धमापराह्निकसुक्ता एष-
मन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्त्वाद् द्वे शुक्ले इत्यादि
वचनं विष्णुपूजाविषयम् । आङ्गे त्वापराह्निकैवेति
व्यवस्थां जगदुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्नाच्छ-
न्द्यविलसितमित्युपेक्षणीया । “पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्”
इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेयवनवैयर्थ्याच्च । किञ्च काला-
दर्शोक्त्यायमूला वचोमूला वा नाद्याः युगादि-
आङ्गस्यामाश्राद्धविक्रितित्वेन न्यायतो पराह्नव्याप्रावपि
वचनेन तस्य बाधात् । नान्यः अतिदेशादेवापराह्नव्याप्रा-
प्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति” न्यायात्
तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथञ्चिच्छ्रद्धाज्ञाद्येन समाधि-
तसा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यव-
स्थापनीयेति दिक्” । युगादिकथं मलमासेऽपि कार्यम्
“दशहरासु मोत्कर्षस्तुर्गुणि युगादिषु । उपाकर्मणि
चोत्सर्गे ह्येतद्दिष्टं वृषादितः” हेमाद्रौ कृष्णशृङ्गवचनात्
एतत् दशहरादिकम् । “अवदोदकमन्वादिमहालय-
युगादि च । मलमासे च कर्त्तव्यम्” कालादर्श-
वाक्याच्च महालयोऽत्र महालयोदशीति बोध्यम्
स्रुतिचन्द्रिकायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

‘योगादिकं मासिकं च आहं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैर्यिकञ्च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च’ तद्धृतवचनात् अपर-
पक्षोऽत्र कृष्णपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र निषेधात्
‘प्रतिमासं श्रुताहे च आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपीति’ मदनरत्ने नरो-
प्युक्तेः । प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिब्राह्ममिति
मदनरत्नम्’ एतेन युगाद्यावर्षद्वित्रयेति वचनं आह्वाति-
रिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र त्रियुग्यतेति अन्यच-
रणस्येव त्रियुग्यादरस्य देवविषयतया तद्विषयकत्-
व्यवोचितत्वात् एवं निर्णयः” “सर्वोच्च युगाद्यास्तु” ।

अत्रोभयभाषे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्त-
पुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्य-
तावत् पूर्वभाषे देवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यं ताभ्यनु-
ज्ञानार्थम् नतुभयभाषयोः समुच्चयेन । एकेनैवानुष्ठानेन
दुरदृष्टानुत्पत्तेः “चः कार्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्ते च
प्रथममासएव मुख्यः काल इति तत्त्वम् ।

अत्र आह्वाकरणे प्रायश्चित्तसुक्तमन्त्रविधाने । “न यस्य
द्यावामन्त्रं च घतवारं तदा जप्तेत् । युगादयो यदा न्यूनाः
कृते नैव चापि यः” यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमा करणं
नैव कृते इत्यनेन सर्वासामकरणमिति सूचितम् ।
‘युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवत्तृणोदधौ । गोसहस्र-
प्रदानस्य कृच्छ्रेणैव फलं हि यत् । तत्फलं लभते मर्त्यो
भूमिदानस्य च भुवमिति” पृथ्वी च० सौ० समुद्र-
ज्ञानसुक्तम् ।

युगादिवत् युगान्तकालोऽन्वयः पुण्यदः तन्नि-
रूपणादिकं हेमा० दा० यथा-

‘नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरमात् कृतम् ।
त्वेता सितहतीयायां वैशाखे समपद्यत । द्यौस्तु माघ-
मासस्य प्रवृत्तं ह्यपरं युगम् । कलिः कृष्णत्वयोदश्यां
नभस्ये मासि निर्मतः । युगादयः स्मृता स्ते दत्त-
स्यान्वयकारकाः” अङ्गपुराणे “युगारम्भास्तु त्रिययो
युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः । फलं दत्तकृतानाञ्च तास्त्रयन्तं
प्रकीर्त्तितम्” तथा-“एतावन्तस्त्रिययो युगाद्या दत्तं
कृतञ्चाख्यमाशु विन्धात् । युगे युगे वर्षयतेन यत्तपो
युगादिकाहे दिवसेन तद्गमेत्” । तथा-“सूर्यस्य सिंह-
संक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च । तथा वृषिकर्षक्रान्त्यामन्तः
स्तेतायुगस्य च । शेषस्तु वृषसंक्रान्त्यां ह्यपरान्तस्तु
संख्यया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलिः युगस्य च” ।

पद्मपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु स्नाना-दान-जपादिषु ।
वत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः” आदित्य-
पुराणे “दिनस्यैव रेवती यत्र नमनञ्चैव राशिषु । युगान्त-
दिवसं विद्धि तत्र दानमननकम् । अङ्गोपरागे विषये
क्षौद्र्ये वा मिहिरोपदिः । सप्तमी शुक्लपक्षा वा
युगादिदिवसं विदुः” ।

कलिल लि० कल-इत्यच् । १ नहने, अमरः “यदा ते मोहक-
लिङं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति” गीता । २ निषे च उज्ज्व० ।

“क्षोकालोक्षी कल्लोऽकल्ककलिलोऽल्लिकुलालकः” भाषः ।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति हृ-अण् गौरा० ङीष् ।
(विषलाङ्गलिया) लाङ्गल्याम् भावप्र० “कलिहारी सरा
कुष्ठं योकाशौत्रणमूलजित् । सन्धारा खेप्रजित्किता
कटकास्तवराऽपि च । तोष्णोष्णा क्षमिहृक्ष्णी पित्तला
बर्भपातिनी” भावप्रकाशे तदुष्णा उक्ताः ।

कलुष पुं स्त्री कल-उभच्, लुप-हिंसायां कः कस्य जलस्य लुपो
घातकः इति वा । १ मङ्गले राजनि० स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । २ पामे न० । “त्वं प्रत्यक्कात् कलुषप्रवृत्तौ” रघुः ।
३ तद्वति लि० । ४ अमरः “आविष्टे लि० अमरः ।
“विभिन्नशङ्कः कलुषोभवन्मुकुर्नदेव दन्तीव मनुष्यधर्मणः”
भाषः । ५ गङ्गिते लि० शब्दचि० । अकलुषः कलुषो
भवति कलुषायते । कलुषायितः । कलुषं करोति णिच्
कलुषयति कलुषितः । ई अस्मर्थे । “भावावबोधकलुषा
दयितेव रालौ” रघुः । [तर तद्देशमवादौ लि० ।

कलूतर पु० देशभेदे । ततः कल्पादि० भवादौ अण् । कालू-
कलेवर न० कले शुक्रे वरं श्रेष्ठम् तदुत्पत्त्येऽपि शुचि
सप्तम्या अलुक् । देहे । “यं यं चापि खरन् भावं त्यज-
त्यन्ते कलेवरम्” गीता । “शरीरे जर्जरभूते व्याधिमक्ते
कलेवरे । औषधं जाङ्गवीतोषं वैद्यो नारायणः स्वयम्”
पुरा० पठन्ति ।

कल्क पुं न० कल-क तस्य नेप्थम् । १ इततैवादिपाक-
संस्कारविषये, २ दम्भे, ३ विभीतकहले, ४ विषायासु ५ किट्टे
ईपामे च मेदि० । ७ ह्यरण्यकनामगन्धद्रव्ये राजनि०
इततैवादिपाके देये औषधिद्रव्यभेदे च । कल्कप्रकारः
भावप्र० उक्तो यथा । “खरवच तथा कल्कः काथश्च
हिमफाण्टकौ । श्रेया कषायाः पञ्चैते लवणः सुवर्गयो-
त्तरम्” इति विभक्त्य “द्रव्यभार्ङ्गं शिष्टापिष्टं शुष्कं वा
सजलं भवेत् । प्रलिप्य गात्रयेद्वस्त्रे तन्मानं कर्षयन्मृतम् ।
कल्के सधु इतं तैलं देवं द्विगुणमात्मना । सितां शुद्धसमां

दद्यात् द्रव्यदेयचतुष्टयम् । “काव्याश्चतुष्टयं वारि-पादस्य”
स्याश्चतुष्टयम् । स्नेहात् स्नेहस्य चौरं कल्कस्तु स्नेह-
पादिकः । चतुष्टयन्वदष्टयं द्रव्यदेयस्यतो भवेत् ।
पञ्चमभ्यति यत् शुद्धव्याप्य स्नेहसंविधौ । तत्
स्नेहसमान्याङ्गरवाक् च स्याश्चतुष्टयम्” चक्रद०
तत् देयद्रव्यमानपरिभाषोक्ता । “कल्ककको निरारम्भः
प्रा० त० तीर्थयात्राङ्गधर्मोक्तौ भावः । ६ कृततासाधने चूर्णे-
भेदे च । “तां लोभकल्केन कृताकृतताम्” कुमा० ।
“लोकालकीकलोऽकल्ककलिखोऽलिकुलालकः” भाषः ।
पापायवे त्रि० भेदि० ।

कल्कान न० कल्कं याच्यं करोति चिच्-भावे-व्युट् । याया-
चरणे “चह कल्कने कल्कनं दम्भः याच्यं च” सि० कौ० ।
कल्कफल पु० कल्कस्य विभोतकस्य फलमिव फलमस्याकार-
साध्यात् । दाङ्कमद्वये राजनि० ।

कल्कि पु० कल्कोऽप्यस्य ह्यर्थतया इन् । भगवतो-
दयमेवतारे तदाविभांशप्रसङ्गादि कल्किपु० उक्तं यथा
“आधिपत्याधिजराग्लानिदुःखयोकभयाश्रयाः । कलि-
राजातुगात्रे रूयूषयोऽलनाशकाः । बभूवुः कालविभ्रष्टाः
चण्डिकाः काष्ठकानराः । दम्भाचारदुराचारास्मातमाह
विहंसकाः । वेदहीना हिजा दीनाः श्रद्धासेवापराः सदा ।
कृतकवाद्बहुला धर्मा विक्रियिणोऽधमाः । वेदविक्रियिणो
ब्राह्मण रसविक्रियिणश्च । मांसविक्रियिणः क्रूराः शिरो-
दरपरायणाः । परदाररता सत्ता वर्णसङ्करकारकाः ।
हृत्काराः पापचाराः शठा मठनिवासिनः । पोड-
शान्दायुवः श्यालवान्मवा नीचसङ्क्रमाः । विवादकलह-
कुम्भाः क्रेश्वेशविभूषणाः । कलौ कुलीना धनिनः, पूज्या
वार्द्धुषिका दिजाः । सद्यःप्राप्तो गृहसङ्गता गृहस्थास्त-
विनेकिनः । गुरुनिन्दपरा धर्मध्वजिनः साधुवञ्चकाः ।
प्रतिपहरताः शूद्राः परलहरणादराः । द्वयोः स्त्रीकार-
उद्गाहः शठे मैत्री, वदान्यता । प्रतिदाने, क्षमाऽशक्तौ,
विरक्तिः करणाक्षये । वाचालतश्च पात्रिहृत्, यथोऽर्थं
धर्मसेवनम् । घनाढ्यत्वश्च साधुत्वे, दूरे नीरे च
तीर्थता । क्लृप्तमालेण विप्रत्वं, दण्डमालेण मङ्गलरी ।
अत्ययस्या वसुमती नदीतीरेऽवरोप्रिता । स्त्रियो नेष्ट्या-
लापसुखाः सङ्घा लज्जमानाः । पराक्षलोत्पया विप्रा-
अण्डाढ्यामयाजकाः । स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्त्रक्क-
न्दाचरणप्रियाः । चित्तवृत्तिरता सेवा, मन्द्यस्या च
भेदिनी । प्रजामन्त्रा नृपा, लोकाः करपीडाप्रपीडिताः ।

स्त्वमे भारं, करे पुत्रं, जप्ता कुम्भाः प्रजाजनाः ।
गिरिदुर्गं वनं घोरमाश्रयिष्यन्ति दुर्भगाः । मधुमासै-
मूलफलैराहारैः प्राणधारिणः । एवं तु प्रथमे पादे
कलेः कल्याणिन्दकाः । द्वितीये तन्नामज्ञोनास्मृतीये
वर्षासङ्कराः । एकवर्णाचतुर्थे च विष्णुताच्युतसत्क्रियाः ।
त्रिः-स्वाध्याय-स्रधा-स्वाहा-वौषड्योकार-वर्जिताः ।
देवाः सर्वे निराहाराः ब्रह्माणं शरणं ययुः” । इत्यन्तेन
१५० कलिस्वभावसप्तपर्वश्च भगवतः प्रादुर्भावप्रतिज्ञोक्ता
‘स्तुत्वा प्राह पुरोब्रह्मा देवानां हृदयेऽद्यतम् । तत्तुत्वा
पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् । शम्भवे विष्णु यशसो-
मृष्टे प्रादुर्भावस्य हम् सुमत्यां सातरि विभोः कन्यायां
त्वन्निदेशतः । चतुर्भिर्न्याहभिर्देवैः करिष्यामि कलिजयम् ।
भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ । इयं सम प्रिया
लक्ष्मीः सिंहेले संभविष्यति । उहृद्वस्य भूपस्य कौशल्यां
कमलेक्षणा । भार्यायां, सम भार्यैषा पद्मानाम्ना
जनिष्यते । यात यूयं भुवं देवाः स्वांशवतरण्ये
रताः । राजानो मरुदेवापो स्यापविष्याम्यहं भुवि ।
पुनः जतयुगं जप्ता धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत् । कलि-
व्यालं संनिरस्य प्रयासे क्षालयं विभो ! । इत्युदितमा-
कर्ण्य ब्रह्मा देवगणं वृतः । जगाम ब्रह्मा सदनं देवाश्च
त्रिदिवं ययुः । महीमाश्रास्य भगवान् निजजन्मजतोद्यमः ।
विप्रप्रे । शम्भुलक्ष्मामाविवेश परात्मकः । सुमत्यां विष्णु-
यशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् । पञ्चनक्षत्राभ्यादिसेवित-
श्रीपदाम्बुजम् । सति सस्रगागिर्योक्तोकाः स्यावरजङ्गमाः ।
सङ्घां ऋषयो देवा जाते विष्णो जगत्पते । बभूव सर्वसत्वा-
नामानन्दो विविधाश्रयः । नृयन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा
जगुर्यथः । चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा ननृतुवापुस्रोगणाः ।
हाददृशं शुक्लपद्मस्य साधने सासि साधवः । जातं ददृशतः
पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ । धात्री माता महाप्रभो नाड्यो-
क्तेली तदम्बिका । गङ्गोदकलोदमोक्षा सावित्री सार्जनो
दाता । तस्य विष्णोरनन्तस्य बहुधाऽहात् पयः सुधाम् ।
मातृकामङ्गलवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत् । ब्रह्मा तदुपधायांशु
स्वाशुगं प्राह सेवकम् । याहीति स्त्रुतिकागारं गत्वा विष्णुं
प्रबोधय । चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम् । लज्जा
मातृवद्गूढं कुक्क नाथा ! विचारितम् । इति ब्रह्मवचः
श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम् । सुशीतः प्राह तरसा
ब्रह्मणो वचनादतः । तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात्
हिमजोऽभवत् । तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्न-

मानसौ । भ्रमसंस्कारवत् तत्र मेनाते तस्य मायया ।
ततस्तु यन्मन्त्रयामे शोतुषवा जीवजातयः । मङ्गलावा-
रवङ्कलाः पापतापविपरिजिताः । सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा
विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् । पूर्णकामा विप्रसुख्यानाङ्गया-
दाङ्गवां शतम् । हरेः कल्याणकहिष्णुयथाः शुद्धेन चेतसा ।
सामर्ग्यजुर्विह्विरप्युक्तसामकरणे रतः । तदा रामः
कपोव्यासो द्रोणिभिर्भुषरीरिणः । समायाता हरिं द्रष्टुं
बालकत्वसुपागतम् । तानामतान् समाहोक्त्य चतुरः सूर्यस-
न्निभान् । हृष्टरोमा द्विजवरः पूजाञ्जके स रश्मिरान् ।
पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वसुखाश्रयाः । हरिं कोड-
गतं तस्य ददृशुः सत्वमूर्त्तयः । तं बालकं नराकारं
विष्णुं नत्वा सुनीश्वराः । कल्किं कल्किनाशार्थमावि-
र्भूतं विदुर्वुधाः । नामाकुर्वन्तस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ।
कत्वा संस्कारकर्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः । ततः स वष्टपे
तत्र सुमत्या परिपालितः । कालेनात्मेन कंसारिः शुक्ल-
पक्षे यथा शशी । कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः । कविप्राज्ञसुम-
न्त्रकाः । तातमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः । कल्केरंशाः
पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः । गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या
ज्ञातयस्तदनुव्रताः । विशाखयूपभूषालपालितास्तापवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिसुपागताः । ततो
विष्णुयथाः पुत्रं धीरं सर्वशुण्याकरम् । कल्किं कमल-
पत्रालं प्रोवाच पठनादृतम् । तात ! ते ब्रह्मसंस्कारं यज-
स्वत्वमनुत्तमम् । सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठि-
ष्यामि २७० । तस्य चरितादिकं कल्किपुराणशब्दे दृश्यम्
कल्किन् पु० कल्को नाशयतयाऽस्यस्य इति । भगवतो दशमे
ऽवतारे कल्किशब्दे विवरणम् । “मत्स्यः कूर्मो वराहश्च
नरसिंहश्च वामनः । रामोरामश्च रामश्च बह्वः कल्की
च ते दश” पुरा० । “कल्की सतां च भविता महर्हि-
ष्यतेऽरीन्” सुध० ।

कल्किपुराण न० । वेदव्यासप्रणीते अन्तर्भागवते उपपुराण-
भेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च यथा—

स्वतःसमीपे शौनकादीनां भविष्यप्रश्नः । शुक्लस्य
कल्किपुराणप्राप्तिविवरणम् । कलेरुत्पत्तिः । कलिविव-
रणम् । कलौ आचारद्वयः । धरित्र्या सह देवानां
ब्रह्मलोकगमनम् । ब्रह्मलोकवर्णनम् । ब्रह्मसमीपे कले-
र्दीपकीर्त्तनम् । ब्रह्मणा सह देवानां गोलोके गमनम् ।
विष्णुसमीपे कलिदत्तनिवेदनम् । विष्णोर्विष्णुयशसो
गृहे अवतारतयाविर्भावोद्गीकारः । विष्णुयशसः पत्न्याः

सुमत्या गर्भः । विष्णौ जाने देवानां हर्षः । विष्णोश्च-
तुर्भुजमूर्त्तिपरिहारपूर्वकं मानुषरूपधारणम् । रामजप-
व्यासद्वीपीनां कल्किदर्शनार्थभागमनम् । कल्केर्नामक-
रणम् । कल्केरुपनयनकाले पितृरूपदेशः । कल्केर्गुरु-
कुलवासार्थं बात्वा जामदग्न्युप्राप्तिश्च । कल्केर्वेदा-
ध्ययनं धनुर्वेदशिक्षा च । गुरुदक्षिणादानाभिलाषः ।
कल्केर्विलोदकेन्द्रशिवदर्शनं तत्सुतिश्च । शिवया शिव-
स्याविर्भावो वरदानञ्च । शङ्करात् कल्केः करवाबाहुगुह्य-
रङ्गप्राप्तिः । कल्केर्गृहप्रत्यागमनम् । कल्केराश्रम-
धर्म्मोपदेशः । कल्केर्धर्म्मकथनम् । ब्राह्मणलक्षणम् ।
सिंहलद्वीपवर्णनम् । पद्माया राजकन्याया विवरणम् ।
शिवत् पद्माया वरलाभः । पद्मायाः स्त्र्यंबरोद्योगः ।
समागतभूपानां स्त्रीत्वप्राप्तिः । पद्माया विलापः । कल्-
केरादेशेन शुक्लस्य पद्मासमीपे गमनम् । पद्माशुक्लसं-
वादः । विष्णुपूजाप्रकरणम् । पद्मासमीपे व्यञ्जुताव-
तारकथनम् । शुक्लस्य शम्भवे प्रतिगमनम् । कल्कि-
शुक्लसंवादः । कल्केः सिंहलगमनम् । पद्मायाः कल्कि-
समीपे गमनम् । पद्मायाः कल्किदर्शनम् । कल्कि-
दर्शनेन भूपानां पुरुषत्वप्राप्तिः । राजगणकृतकल्किस्तवः ।
अनन्तस्यागमनम् । अनन्तोपाख्यानम् । अनन्तेन
हंसस्य सालात्कारः । कल्केराज्ञया विश्वकर्म्मणः शम्भवे
पुरोनिर्म्माणम् । कल्केः सक्लीकस्य शम्भवे प्रत्यागमनम् ।
कल्केः सुतोत्पत्तिः । बौद्धयुद्धम् । जिनविनाशः ।
बौद्धजयः । श्लेच्छजयः । श्लेच्छकामिनीभिः कल्केर्धुङ्गम् ।
बालखिलानामागमनम् । निकुम्भद्वहित्राख्यानम् ।
कुथोदर्याः संघारार्थं कल्केर्यात्वा । कुथोदर्या बधः ।
नारदादीनां सहर्षीणामागमनम् । मरोरामपरिचयार्थं
स्त्र्यंबवंशवर्णनम् । श्रीरामचरितम् । सीतापरित्यागः ।
सीताया भूतलप्रवेशः । रामस्य स्वर्गारोहणम् । रामस्य
वंशावली । मरोरुत्पत्तिविवरणञ्च । अन्द्रवंशे देवा-
देवैरुत्पत्तिविवरणम् । देवापेमरोरुदिव्यरथप्राप्तिः ।
कृतयुगस्यागमनम् । मन्वन्तरवर्णनम् । कलिना संध्या-
भोद्योगः । कल्केर्दिविजययात्रा । धर्म्मस्य कलिना समा-
गमः । कल्किसमीपे धर्मस्थापननिवेदनम् । कलिना कल्केः
संध्यामः । महर्देवापिप्रभृतीनां स्वयंकाब्जोद्भववर्चौला-
दिभिः संध्यामः कलिसहचराणां पराभवः । लोकविको-
कबधः । कल्केर्भङ्गाटनगरगमनम् । शशिध्वजस्य समरो-
द्योगः । मूर्च्छितं कल्किमादाय शशिध्वजस्य गृहागमनम् ।

शुशान्ताया गीतम् । शशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः ।
शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्वजन्मरुत्ता-
नकथनम् । भक्तिजन्यम् । हरिभक्तस्य संयामप्रवृत्ति-
कारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । जन्मावताररुत्तान्तः ।
कल्केः काञ्चनपुष्पां प्रवेशः । विषकन्यासंवादः ।
कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः
शम्भुले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्तनम् । मायास्तवः ।
विष्णुयशसो राजसूययज्ञस्यः । नारदस्यागमनम् ।
मायाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् ।
परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः
पत्नीर्भिर्बिहारः । शम्भुले देवानामागमनम् । कल्केः
स्वर्गरोहणम् । गङ्गास्नानम् । कल्किपुराणस्यानुक्रम-
णिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम् ।

कल्पसु० कल्पते समर्थो भवति स्वक्रियायै विरुद्धलक्षणया असमर्थो-
भवति वाऽत्र, कर्तुं सामर्थ्यं विरुद्धलक्षणया असामर्थ्यं वा
व्याधारे घञ् कल्पयति स्फुटिं विनाशं वात्र रूप-विष्-
व्याधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्य-
सम्पादके प्रलये २ तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्पादके च
कालभेदे । “यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्रपति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति” मनुना
जगच्चेष्टातद्ग्राह्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेरुक्तत्वात् ।

कलिशब्दे दर्शितवाक्येन युगमानसङ्का कल्पमानं
प्रदर्श्य ब्रह्मणः आयुःपरिमाणं तस्य गतायुःकालश्च
सू० सि० उक्तो यथा—

“युगानां संप्रतिः सैका मन्वन्तरमिच्छोच्यते । कृताव्द-
स्रष्टास्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलस्रवः” सू० । “युगानां सैका
संप्रतिरेकसंप्रतिर्भेदायुगमित्यर्थः । इह-सूक्तकाले । मन्व-
न्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिमालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः ।
मूर्त्तिकालमानभेदाभिन्नैः कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विराजे
जाते सति कृताव्दस्रष्टाः सदुक्तकृतयुगवर्षमितः सन्धिः
कालविवृतिः प्रकथ्यते द्वितीयमन्वारम्भपर्यन्तं भूवभाव-
मन्वोरन्तिमादिषड्विंशत्युपैककालेन कथितः । तत्सूरूपमाह
“जलस्रव इति । जलपूषा सक्ता प्रथी तस्मिन्
लोकाभ्यङ्गकारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह”
रङ्ग० । “ससन्धवस्ते मनवः कल्पे प्रेषाचतुर्दश । कृत-
प्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्फुटः” सू० । “ते एक-
संप्रतियुगरूपा मनवः स्यावन्भवाद्याः ससन्धवः सस-
न्धिसंहिताचतुर्दशस्रष्टाकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः ।

असन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु
पन्थान्तरे कल्पमानं युगसहस्रं त्वया तु युगमानमेक-
संप्रतिगुणं मनुमानं ३० ई० ७२०००० कृताव्द १७२८०००
युक्तं ससन्धिमनुमानं ३०८४८००० इदं चतुर्दशगुणं
४३१८७२००० कल्पप्रमाणं तस्य कृतीनां युगसहस्रमित्यत
व्याह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुग-
वर्षमितो मनोचतुर्दशत्वेऽप्याद्याः पञ्चदशकः सन्धिः कालज्ञै-
रुक्तः । तथा च कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भे इति तद्वि-
योजनेनावरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्रयोः
प्रमाणमाह रङ्ग० । “इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः ।
कल्पो ब्राह्मणकः प्रोक्तः शर्वरी तस्य तावती” सू० । “इत्थं
पूर्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको
जयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मणं ब्रह्मणः सन्ध्वन्धुः
दिनं कालज्ञैरुक्तम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता
शर्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः ।
अथ ब्रह्मणस्यायुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह रङ्ग० ।
“परमायुः शतं ब्रह्म तयाहोरात्रसङ्ख्याया । आयुषो-
ऽर्द्धमिति तस्य शेषकल्लोऽयमादिमः” सू० । परमपरं श्रेष्ठं
पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं श्रेष्ठं त्वम् । यदा
परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तथा
पूर्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्ष-
परिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं
भवति । अहोरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया (३०) मास-
मानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया (१२) ब्रह्मणो वर्षमानमेत-
च्छतसङ्ख्याया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशत-
द्वयमायुः, कोटादीनामपि दिनसङ्ख्यायायुषोऽनुक्तेः सुतरां
ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् “निजेनैव तु मानेन
आयुर्वर्षं शतं स्फुटम्” इति विष्णुपुराणोक्तेः । एतेन
परमात्मैकैकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्द्वया-
सम्भवात् । तस्य ब्रह्मणः आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाश-
द्वर्षपरिमितमितं गतम् । अयं वर्त्तमान आदिमः
प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्द्वयस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य
प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽ-
स्मिन् दिवसेऽप्येतदुक्तमित्याह रङ्ग० । “कल्पादप्याश्व
मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनो-
र्जुमानां त्रिचनो गतः” सू० । “अथाहर्तमानात् कल्पाद्
ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनव एकसंप्रतियुगरूपाः
ससन्धयः संप्रतिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः संहिता

व्यतीता गताः । चकारव्यायुषोऽर्द्धमिति प्रागुक्तेन
समुच्चयार्थकः । वत्समानस्य सप्तमस्य मनोवैषम्यतास्यस्य
युगानां त्रिचनस्ययाणां घनः स्थानमवस्थितस्यस्थानां
घातः सप्तविंशतिसङ्ख्यात्मको गतः । सप्तविंशतियुगानि
गतानीत्यर्थः । चः समुच्चये । अथ वत्समानयुगस्यापि
गतमेतदिति वदन्नभिमतकालेऽप्यतो वर्धगणः कार्य इत्याह
रङ्गः । “अष्टाविंशद् युगादष्टादघातमेतत् कृतं युगम् ।
अतः कालं प्रसङ्गाय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत्” सू० ।
“अष्टाविंशतितमाहर्तमानाः सङ्ख्यायुगादेतदस्यकालेन पूर्व-
काले साम्यं स्थितं कृतं युगं गतम् । अतः कृतयुगानां
नन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्गाय गणयित्वा
सङ्ख्यां पञ्चस्थानस्थितां भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत्
सङ्कलनविषयां कुर्यात् । सर्वेषां मतानां योगं कुर्या-
दित्यर्थः” रङ्गः ।

मासस्य त्रिंशत्स्थित्यत्मतया ब्रह्ममासस्य त्रिंश-
त्कल्पघटितत्वात् तेषां कल्पानां नामानि हेमा० दा०
मातृस्ये व्याहृक्

“कल्पानुकीर्तनं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् । यस्यानु-
कीर्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते । प्रथमः श्वेतकल्पस्तु
द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रघन्नरो-
ऽपरः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति ऋतः ।
सप्तमोऽथ वृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते । सद्योऽथ नवमः
प्रोक्त ईशानो दशमः ऋतः । व्यान एकादशः प्रोक्तः
तथा सारस्वतोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गार्होऽथ
चतुर्दशः । कौर्क्षः पञ्चदशोऽथ पौर्षमासी प्रजापतेः ।
षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः । आग्नेयोऽ-
ष्टादशः प्रोक्तः शेषकल्पस्तथाऽपरः । मानवो विंशतिः
प्रोक्तस्तु भुमानिति चापरः । वैकुण्ठसापरस्तद्वत्स्यो कल्प-
स्तथा परः । चतुर्विंशतया प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः ।
पञ्चविंशतियो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः । सप्तविंशोऽथ
वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो
त्रिपुरो यत्र घातितः । पित्रकल्पस्थाने तु या कुहू-
र्ब्रह्मणः ऋता । इत्येवं ब्रह्मणो मासः सर्वपापप्रणा-
शनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधी-
यते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ।

तदारम्भकालस्य ब्रह्मविज्ञाने उक्तः “चैत्रसितादेर्मानो-
र्वर्षस्य मासयुगकल्पाः । सङ्ख्यादौ सङ्ख्यायासिद्धिं प्रदत्ताः
दिनैव त्वे” चैत्रसितादेः चैत्रशुक्लप्रतिपदभारभ्येत्यर्थः ।

ब्रह्मा० “चैत्रे चासि जन्तु ब्रह्मा सर्वजं प्रचमे-
ऽहनि । शुक्लपक्षे समपन्तु तदा सूर्योदये सति । प्रव-
त्तं यामास तदा कालस्य मथनमपि” इति कालसामान्य-
मणनस्य तत आरम्भोक्तेः “एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पप्रार-
म्भेऽपि “माघशुक्लतृतीयायां कल्पायां कालानस्य च ।
ब्रह्मणी चैत्रमासस्य यथैवाद्या तथा परा । शुक्ला त्रयो-
दशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी । नवमी मार्गशीर्षस्य
सप्तमताः संस्मराम्यहम् । कल्पानामादयो ह्येता दत्त-
स्यान्वयकारकाः” वाराहवाक्यानि यदि समूलानि
तदा कल्पभेदाद्विरुद्धानि कल्पादित्येन तत्तत्तिष्ठिषु आह
कर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया वा समर्थनीयानि ।
अतएव सू० सि० सुरासुरासामन्योन्यमहोरात्रविप-
र्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भवेद्विषयं भानोर्भगणपरत्वात् ।
अन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यसङ्घातम् न तत्र । द्युनिशो-
र्भेदो ब्राह्मणं कल्पः प्रकीर्तितः, इत्यादिना युगमन्तर-
कल्पानां सौरत्वे नोक्तः । सौरमाने च नियतयुगादि-
कालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ
चैत्रसितादिप्रतिपदेव नियता प्रागुक्तवचनप्राभाष्यात् ।
किन्तु प्रागुक्तमातृस्य ब्रह्मकल्पाणां चान्द्रत्वोक्तेः चान्द्र-
त्वमपि तेन तिथिभेदसम्भवः सू० सि० वाक्यं तु पङ्-
क्त्यष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।

अत्र तिथिर्भेदयुगादिवत् व्यवस्था । रूप-विषय-भावे अच् ।
रचनेऽविकल्पे च इति कर्त्तव्यतायुक्ते विधाने च । “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” मनुः । कल्पो-
विधानमन्मथल औचित्येन । ५ उच्यते त्रि० शाश्वतः ।
कल्पयुतेऽनुवीयतेऽनेन करणे अच् । ईदृक् विधानज्ञापके
शास्त्रभेदे स चाश्वायनापसम्भवौ धायनकालावनादि-
सङ्ख्यात्मकः । तस्य यथोपयोगिता तद्योक्तं सायणा-
चार्येण अग्रेऽपि भाष्योपोद्घाते यथा—

“कल्पस्याश्वायनापसम्भवौ धायनमदिसङ्ख्यां, कल्पयुते
समर्थते यावत्प्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । नन्वाश्वायनः
किंमन्तकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः? किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य ?
नाद्यः “दशपूर्वमासौ तु पूर्वं व्याख्यासाम” इत्येवं तेनोप-
क्रान्तत्वात् न ह्यग्निमीड इत्याद्योमन्त्र दशपूर्वमासयोः
कश्चिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं
पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्” इत्येवं दीक्षणीयेष्टे-
र्ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् । अतोऽप्येते-मन्त्रकाण्डो ब्रह्म-
यज्ञादिकप्रक्रमेण प्रवृत्तो न तु आगतुष्टानक्रमेण

ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः “यत् आध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्” इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञ जपोऽग्निमोक्षे इत्यान्नाद्यक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा “सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोत्रे पारि-
 श्रवं शंसतीति” विधीयते तथा “आन्निने शस्त्रमाने सूर्यो नोदिसादपि सर्वा दायतयोरनुब्रूवादिति” विधीयते तथा “रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो वाजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रविष्टस्तु वाऽनश्नन् त्रिःस्त्राध्यायं वेदमधीयीतेति” प्रायश्चित्तकूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु कृतमन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां सुतिलिङ्गाव्यादिप्रमाणानुपपत्तीव्या-
 न्वलायनोद्देश्यति अतोमन्त्रकाण्डक्रमभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वतुष्टान्क्रमेणैवास्माता इत्यापस्तम्बाद्यस्तोत्रैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आस्मातात्वादेव जपादिषुपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षाणीयेतिरूपकान्ता तथापि तस्या इष्टेर्देशपूर्वमाश-
 विक्तित्वेन तदपेक्षत्वादाश्चलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वतुष्टान्क्रमपदिश्यो-
 पकरोति तर्हि “प्र वो वाजः” इत्यादीनां सामिधेनीनाम्ब-
 चाभेव विनियोगमाश्रित्यानोब्रवीत् “नमः प्रवक्ता” इत्याद्य स्वनाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नायं दोषः आस्मान्तरसाम्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य शुचोपसंहारन्यायेनात् वक्तव्यत्वात् सर्वव्याप्तां प्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, तस्माच्छब्देन कल्योऽप्येक्षितः । कात्या० व्या० कर्कशे कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्यं दर्शितं यथा—
 “इह पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” “तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यादिभि-
 र्वक्तैः कर्मणां स्वर्गपवर्गादिभ्येः साधनत्वं प्रतीयते । तानि आग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि । वेद-
 वाक्यानि आनेकशास्त्रावस्थिततया स्वतश्च प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधाद्योनि बहु-
 भिरर्थवादाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दोऽप्युपविधानार्थो नामधेयं नेति तथा “स वै संवत्सर” दीक्षाभिरिति” इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य सव्यार्थत्वम् सङ्क्षेपवत्सरादौ तस्यैव

गौणत्वम् । अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसंदेहोऽपि भवति किमयं विधिः ? उताद्यपादः ? इति यद्यपि जैमिनि श्रवरस्वामिकुम्भकृमारिस्तप्रभृतिभिर्मौंशायां तानि वाक्यानि संदेहिनिरासपूर्वकं यथायं व्याख्यातानि सन्ति । अधीत शास्त्राणां च तदाद्यावनमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशास्त्राव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरश्चरिभ्योऽनु-
 ज्ञातं वाऽप्यकृत्वास्तदधीनं कर्मणां ज्ञानं दुःशक्यमि-
 दानीन्तनानामिति भवा परमकारुणिको भगवान् कात्या-
 यनाचार्यो नानाशास्त्रागतविधिवत्सङ्गच्छत्पुं कल्पसूत्रं प्रणीतवान् । तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनशब्दे वक्ष्यन्ते
 आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च “अथाप्येककलो व्याख्या-
 तव्यः” इत्युपक्रम्य सर्वश्रुतप्रकृतिभूतस्य लिप्यर्थोऽप्योति-
 टोमस्य सर्वाङ्गणप्रकृतिभूतस्य ब्रूहस्य द्वादशाक्षरम् च ब्राह्मणवाक्येनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रत्वन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयितुमादौ कर्त्तव्य-
 ग्वरणादिकमभिधाय १प्र० “कृप्पो ज्योतिष्टोमोऽति-
 रात्रः षोडशिकः” इत्यादिना शीघ्ररसद्गोयमित्यन्तेन सामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः । ततः “उपा-
 स्मै गायता नरः” इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाह्वय । “पवस्व वाचः” इत्यादिना द्वितीयाह्वय । “द्विद्युतत्याकृ-
 चा” इत्यादिना तृतीयाह्वय । “पवमानोऽज्यजीनत्” इत्यादिना चतुर्थाह्वय । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्चमाह्वय । “अस्मृत प्रवाजिनः” इत्यादिना षष्ठाह्वय । “ष्टुष्टुः षडङ्गः समूढो वा व्यूढो वा” इत्यादिना ष्टुष्टु-
 षडङ्गस्य त्रिहाणां प्रयोगः । एवम् चतुर्थस्याह्वय इत्या-
 दिना उत्तरत्रयह्वयः । २प्र० “पवस्व वाचोऽप्ययः” इत्यादिना अभिजितोऽङ्गः कल्पः । “उपास्मै गायता नरः” इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य । “पवस्व वाचोऽप्ययः” इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य । “द्विद्युतत्याकृचा” इत्यादिना तृतीयस्य । “उपास्मै गायता नरः” इत्यादिना विश्ववायनानामाह्वयानां स्वरसाम्नाम् कल्पः । “उप त्वा जामयः” इत्यादिना विश्वजितः । “पौरमोदं मानवं जनिमम्” इत्यादिना आह्वयतोः ष्टुष्टुभिप्लवयोः । ज्योतिष्टोममाह्वयत्वादिना आशुष्टोमस्य । “पवस्व वाचोऽप्ययः” इत्यादिना गोष्टोमस्य । “उपास्मै गायता नरः” इत्यादिना महाम्रतस्य । ३प्र० “कृप्पो ज्योतिष्टोमः” इत्यादिना गोः, आशुष्टुः, अभिजितः विश्वजितश्च महाम्रतस्य । “पवस्व वाचोऽप्ययः” इत्यादिना प्रथम-

साहस्य । “एषैवोत्तरस्य कृमिः” इत्यादिना द्वितीय-
तृतीययोः । “उपास्य गायता नरः” इति चतुर्थस्य ।
“उपास्य गायता नरः” इत्यादिना प्रथमसाष्टाक्षस्य ।
“एषैवोत्तरस्य कृमिः” इत्यादिना साट्पञ्चमस्य । “पव-
मानस्य जित्वते” इत्यादिना श्येनरूपसाट्पञ्चमस्य । “उपास्य
गायता नरः” इत्यादिना एकलिकसाट्पञ्चमस्य । ज्योतिष्टोमं
बहिष्पवमानमित्यादिना प्रथमब्राह्मणोक्तस्य । “एते
असृष्टमिन्द्र” इत्यादिना द्वितीयतृतीयब्राह्मणोक्तयोः ।
“अपियवतो प्रतिपत्” इत्यादिना चतुर्थब्राह्मणोक्तस्य ।
“अग्न ! आयूषि पवस” इत्यादिना प्रथमस्याग्निष्टुतः ।
“एषैवोत्तरस्य कृमिः” इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्था-
नामग्निष्टुताम् प्रजापतेरपूर्वस्य षडक्षस्यतिसवस्य, इषु
नामकयज्ञस्य च । “प्र सोमासो अषन्धिषुः” इत्यादिना
सर्वस्वारस्य ।

४ प्र० । “अग्न ! आयूषि पवसे” इत्यादिना वैश्वदेव-
वारुणप्रथमैकाहस्य । “कया त्वं न जत्वा पवस”
इत्यादिना वारुणप्रथमैकाहद्वितीयाहस्य । “उप त्वा
जामयोगिरः” इत्यादिना याकमेधप्रथमाहस्य । “इन्द्रा-
येन्दो ! मरुत्वते” इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । “विश्व-
कर्मन् हविषा” इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनाशीर्यस्य
च । “पवसेन्दो ! उषासुतः” इत्यादिना उपहवस्य ।
“द्वितीयस्य स्वरसाम्” इत्यादिना ऋतमेवदूणासवैश्य-
स्तोमतीक्ष्णद्राजपेयेषु प्रत्यवरोहणीयाभ्यारोहणीययोः
कल्पः । “वायोः शुक्रो अयामि त” इत्यादिना अभिवेच-
नीयस्य । “राजो मेधाभिरीयते” इत्यादिना दशपेयस्य ।
“केशवपनाय व्युष्टिर्हिरात्” इत्यादिना तदीयद्वितीया-
हस्य । इत्थं ज्ञत्वा हतेषु । एवञ्चक्ररूपेण सप्तसप्तस्य
वाजपेयस्य च ।

५ प्र० “राजा मेधाभिरीयते” इत्यादिना राड्विराडो-
रुपसदाम् । “रौरवयौजाजये” इत्यादिना पुनस्तोमस्य
चतुष्टोमस्य च । “उपोषु जात” इत्यादिना उड्ग-
ह्वलमिदोरपचितेषु । “साहस्य बहिष्पवमानम्” इत्यादिना
सर्वस्तोमोपचितेरग्नेः स्तोमबोधः । “पुनानः सोम-
धारया” इत्यादिना ऋषभगोपवमरुत्स्तोमानामिन्द्राग्नयोः
कुलावाच । “इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वत” इत्यादिना इन्द्र-
स्तोमस्य । “पवस वाचो अपिय” इत्यादिना इन्द्रा-
ग्न्योः स्तोमस्य आटाविचनस्य च । “पवस वाचो अपियः”
इत्यादिना द्वितीयविचनस्य । “श्येनमाज्यबहिष्पवमा-

नम्” इत्यादिना एकाहसाध्यानां कल्पः । एते एकाह-
साध्या इत्युक्तिः ।

६ प्र० । “कृमो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽष्टोडशिक” इत्या-
दिना ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य, आह्वीनिकारात्रेः, सर्वस्तो-
माप्रोर्धामस्य, नवसप्तदशस्य, विधुवतः गोः आयुषः विश्व-
जिदभिजितोः एकस्तोमानाञ्च प्रथमाहस्य कल्पः
“गोराज्यबहिष्पवमानम्” इत्यादिना, उक्तानां ज्योति-
ष्टोमातिरात्रादीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थाहानाम् एकस्तो-
मानामाङ्गिरसचैत्ररथकापिवनरूपाणां द्विरात्राणां च
कल्पः । “अभिपूवस्य प्रथमस्याङ्गः” इत्यादिना गर्गात्रि-
रात्रे प्रथमाहस्य । “उपोषु जातम्” इत्यादिना तत्र
द्वितीयाहस्य । “पवस वाचः” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य
कल्पः । “पवस वाज सातये” इत्यादिना अश्वमेधतिरा-
त्रस्य । “प्रसोमासो विप्रश्चित” इत्यादिना वैद्वितीयाहस्य ।
“संवत्सरिकस्य विधुवतः” इत्यादिना, कन्दोमपवमान-
तिरात्रस्य । ये गर्गातिरात्रस्येत्यादिना अन्तर्वैष्णुपराक-
तिरात्रयोः कल्पः ।

७ प्र० । “उपास्य गायता नरः” इत्यादिना चतुरह-
प्रथमाहस्य । “पवस वाचो अपियः” इत्यादिना तदी-
यद्वितीयाहस्य । “दविद्युतत्वाश्वा” इत्यादिना तृती-
याहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना चतुर्था-
हस्य । “उपोषु जातम्” इत्यादिना जामदग्न्युचतुरहस्य ।
“वा जामदग्न्यस्य” इत्यादिना वाशिष्ठचतुरहस्य ।
प्रसोमासोविप्रश्चितः” इत्यादिना जाङ्गवचतुरहस्य ।
“वैश्वामित्रोद्गाहः” इत्यादिना देवपञ्चरात्रस्य त्रया-
णामङ्गाम् । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना तदीय-
चतुर्थाहस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्च-
माहस्य कल्पः । “एष चतुरहोयोदेवानाम्” इत्यादिना
पञ्चवारदीयव्रतमध्योः । “पृष्टः षडहः समूढो व्यूढो वा”
इत्यादिना ऋतुषडङ्गायुषकामपृष्टरात्रस्वनानां षड-
हानाम् । “एष एव षडङ्गो यः क्रतूनाम्” इत्यादिना
सप्तर्षीणां प्रजापतेः कन्दोमानां जमदग्नेरिन्द्रस्य च
पञ्चसप्तरात्राणाम् । “या देवानां पञ्चरात्रस्य” इत्यादिना
जनकसप्तरात्रस्य । “एष एव षडङ्गो यः क्रतूनाम्” इत्यादिना
पृष्टस्तोमस्य सप्तरात्रस्य अष्टरात्रनवरात्रयोश्च कल्पः ।

८ प्र० । “अग्न आयूषि पवस” इत्यादिना त्रिक-
कुब्दशरात्रस्य द्वयोः । “दविद्युतत्वाश्वा” इत्या-
दिना तदीयतृतीयाहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्या-

दिना चतुर्थ्याहस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्च-
माहस्य । “अकृतं प्रजाजिनम्” इत्यादिना षष्ठाहस्य ।
“ये सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमाहस्य । “पवमाना
अकृतं” इत्यादिना अष्टमाहस्य । “उपोषु जातम्” इत्या-
दिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्पः । “या दृष्ट-
स्मृतिवयस्य सा कुरुवृन्दस्य” इत्यादिना कुरुवृन्ददश-
रात्रस्य । “पृथ्वाण्यस्य पञ्चाहः” इत्यादिना अन्धोमदश-
रात्रस्य । “विष्टोमोऽग्निष्टोमोयत्” इत्यादिना देवपूर्वदश-
रात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इतरेते
अहर्गणसाध्यत्वात् अहर्गणा इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

८ प्र० । “द्वादशरात्रस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ” इत्यादिना
त्रयोदशरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोदशविंशतिरात्रस्य चतुर्दश-
रात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुष्टयम्, षोडशरात्र-
स्यैकस्य च कल्पः । एते सप्तसंज्ञा इत्युक्तिश्च । “सप्तदशरात्रे
अत्यार्याभिप्लवकान्यहानि” इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य,
अष्टादशरात्रस्य, एकोनविंशरात्रस्य च । “विंशतिरात्रे सां-
वत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ” इत्यादिना विंशतिरात्रस्य ।
एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतु-
विंशतिरात्रस्यैव षष्ठ्यातिरात्रयोश्च कल्पः । “पवस्वेन्दो !
दृष्टा सुतः” इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य । “उपाकै
गायता नर” इत्यादिना तदीयपञ्चमविंशरात्रस्य । “एष
उल्लहृषा रथम्” इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविंशरात्रस्य,
चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । तत्रैकैकोत्तरदृष्टाअष्टौ इत्यु-
क्तिश्च । “नानाब्रह्मसाम्नामतिरात्रः” इत्यादिना नानाब्रह्म-
सामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशत्त्रात्राणाञ्च तत्र च
एकोत्तरदृष्टानि सप्तत्युक्तिश्च । “विष्टोमीनां ज्योतिष्टो-
मोऽतिरात्रोऽपोडगिकः” इत्यादिना विष्टोमीनाम् । “पृथुः
षडहः समुदोवा” इत्यादिना, च विष्टोमीनाम् । “यस्माति-
रात्रासु ग षोमस्य” इत्यादिना यस्मातिरात्रप्रभृतीनां
मस्याम्, एकपञ्चाशद्वारात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य
सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्पः ।

९ प्र० । “मध्ये पृथस्य कृमोऽतिरात्रः” इत्यादिना मध्ये
पृथस्य, कृम्यानां व्यूहानिष्टोमेभ्य आहितीयादहः कल्पः ।
“द्वितीयाहः” इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाह्यादि पञ्चानाम
ह्नाम् । “सप्तमस्याहः” इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणां-
मह्नाम् । “दशमस्याहः पञ्चानाम्” इत्यादिना दशमाह-
प्रभृतिह्नास्य अन्धोमदशाहस्य अहर्गणस्य । “अस्य प्रजा
अनुद्युतम्” इत्यादिना अन्धोमदशाहप्रथमाहस्य । “पवस्व

वाचो अपियः” इत्यादिना अन्धोमद्वितीयाहस्य ।
“द्विविद्युततग्राह्या” इत्यादिना अन्धोमद्वितीयाहस्य ।
“पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना अन्धोमचतुर्थाहस्य ।
“उत शुण्वासः” इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरह्नौः । “ये
सोमासः परावति” इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य ।
“ह्रन्वन्ति स्वरस्रस्रयः” इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य ।
“उपोषु जातम्” इत्यादिना नवमदशमयोरह्नौः कल्पः ।
११ प्र० । “पुरस्तात् पृथस्य कृमोऽतिरात्रः” इत्यादिना पुर-
स्तात् पृथस्य, त्विरात्राभिप्लवस्य, गोः, आशुषस्य कल्पः । “अस्य
प्रजामनुद्युतम्” इत्यादिना द्वितीये अन्धोमे प्रथमाहस्य ।
“पवस्व वाचो अपियः” इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य ।
“द्विविद्युततग्राह्या” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य । “वस्ववे
नु स्वतसे” इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च ।
“ये सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमादिदशमालानां,
महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । “विष्टुतिभिः कृमूम्”
इत्यादिना दृष्टिकण्डपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य,
षड्विंशतिसंवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अह्नोः सप्तमसा-
ध्यायनस्य च । “प्रथमस्य सारस्वतस्य षोडशिमन्ता-
वतिरात्रौ” इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, द्वादश-
तैरयोः, सप्तसंज्ञातिरात्रयोः दशप्रथमस्य च कल्पः ।
“पवस्व वाचो अपियः” इत्यादिना दश द्वितीयस्य, तत्र
उत्तरषण्मासे विपर्यासस्य च कल्पः । इत्येवं यागविशेषे
दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शितः । अन्येषु आश्वलाय-
नसूत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे
दृष्ट्याः । कल्पपन्थश्च वेदाङ्गभेदः तन्मूलमङ्गशब्दे ७२ पृ०
शिवादिवाक्यसक्तम् तत्र “ह्रस्वौ कल्पो ऽथ पठन्ते”
इत्यत्र वैदिककर्माणां विधानज्ञानस्य कल्पपन्थाधीनत्वात्
कर्मासाधनत्वेन ह्रस्वाहदृष्ट्याङ्गता । पितृकल्पः आङ्गकल्पः
पशुकल्प इत्यादि “कल्पावित् कल्पयामास वन्यामेवास्य
संविधाम्” रघुः । अनुष्ठाने । “वैश्वदेवकौचकल्पश्च” मनुः ।
सपूर्वपदः कल्पप्रत्ययनियमस्तु ईषदसमाप्तप्रकृतार्थे ।
“एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणगुणविशेषाः” सां०
को० । “कार्यं त्वया नः प्रतिपद्वकल्पम्” कृमा० ।

“आङ्गकल्पात्मकश्च यजुर्वेदपरिंशदभागः यजुर्वेदशब्दे
विष्टिः । अथर्ववेदस्यांशभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः ।
“नक्षत्रकल्पोवेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थेः
स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः” विष्णुपु० । हेमा०
दा०देवीपुराणे च “पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वैतानः संहिताविधिराङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च व्याध-
वेष्टः” इति ।

कल्पकं वि० कल्पयति रचयति आरोपयति वा छप-विच्-
खुल् । १ रचके २ आरोपके च । ३ कर्त्तृरे (कचूर) भावप्र०
४ नापिते पु० शब्दमाला तस्य केशवेशरचकत्वात् तच्छेद-
त्वात् वा तथात्वम् । कल्प+स्वार्थे कन् । ४ कल्पशब्दाद्यै च
कल्पकारः पु० कल्पं कल्पस्त्वत् करोति छ-ण्वल् । १ कल्पस्त्वत्-
कारकेषु व्याख्यानानाद्रूप कल्पं वेष्टं करोति खण् ।
० वेष्टादिकारके वि० २ नापिते पु० खुल् । कल्पकं करोऽप्यत्र
कल्पक्षये पु० कल्पस्य छष्टेः रचनाविशेषस्य ज्ञेयत्वत् ।
प्रत्यये । “पुरा कल्पक्षये एते जातं जलमयं जगत्”
एहत्कथा । “कल्पक्षये पुनस्ते तु प्रविशन्ति परं पदम्”
विष्णु पुरा० ।

कल्पतरु पु० कर्म० राक्षशिरोवत् त० वा । १ देवतकभेदे
कल्पपादपशब्दे विवृतिः । “आसीत् कल्पतरुच्छाया-
नाश्रिता सुरभिः पथि” “मरुः कल्पतरोरिव” रघुः ।
“निगमकल्पतरुर्गलितं फलम्” भाग० १, १, २ । २ स्मृति-
निबन्धनभेदे शारारकस्त्वत्भाष्यटीकाभासतो व्याख्यान-
रूपे ३ अन्ये च

कल्पद्रुम पु० कर्म० राक्षशिरोवत् त० वा । देवतकभेदे ।
सं कल्पविषयफलदातृत्वाच्च तस्य कल्पद्रुमत्वम् “अनुकूल-
यतान्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः” कुमा० । “नाबुद्ध
कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपलवृत्तम्” रघुः ।
“कल्पद्रुमैरिह विचित्रफलैर्विरजुः” माघः । कल्पद्रु-
कल्पवृक्षादयोऽप्यत्र ।

कल्पन न० छप-छेदने भावे ल्युट् । १ छेदने त्रिका० छप-
सामर्थ्ये णिच्-भावे ल्युट् । २ रचनायाम् ३ विधाने
४ आरोपे च ।

कल्पना स्त्री छप-णिच्-भावे युच् । १ रचनायाम् “उहा-
रेऽनुवृत्ते तेषामियं सग्रादंशकल्पना” मनुः “प्रबन्धकल्पना
कथा” अम० २ विधाने ३ आरोहणाय गजसज्जीकरणे हेम०
“सकल्पनं हिरदगणं वरुणिनः” माघः । ४ व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानार्धाने अनुमानभेदे नैया० ५ अर्थार्पित्तरूपे प्रमाणा-
न्तरे मीमांसकावेदान्तनिश्चायः । आरोपशक्ति-
मानपदार्थस्य अन्यत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिभासरूपः
मानसव्यापारः । “कल्पनापीडनभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्वि-
कल्पकम्” सर्वद० स० । यथा रज्जौ सर्पकल्पना ।
वेदान्तिनो एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पनारूप आरोपः ।

“विन्यायस्याद्वितीयस्य निष्कलसग्राहरीरणः । उपास-
कानां सिद्धार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना” । निराकारस्य
साकरतया जगदाकारेणारोपोऽपि कल्पनैव स चा-
ध्यासशब्दे उक्तः । तदेतत् सुक्ताफले तट्टोकायां च
निर्णीतं यथा—

“अहमेवासमेवाद्ये नान्यद्यत् सदमत् परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवगम्येत सोऽस्माहम्” सुक्ताफ० ।
“अहमेवेति कवेऽनन्तरस्य व्यावृत्तिः आसमेवेति क्रिया-
नन्तरस्य । अद्ये मायासम्बन्धादहमेव विधा विभक्त इत्यर्थः ।
पश्चान्मायावियोगादनन्तरमप्यहमेव प्रपञ्चस्यादि-
मध्यायसानेपुहमित्यर्थः । यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं
नान्यत् सिद्धं मयारोपितं यथाऽन्यत् सिद्धः सर्पोरज्जौ
एवं विवेचनात् भ्रमे निवृत्ते योऽवगम्येत सोऽहमस्मि
इदन्तया स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेवस्यत्ये । एतेन यथा
कटादिद्रव्यस्यात्ययेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम् । तथा जगदा-
दिप्रधानेष्वनुपपन्नं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति लक्षणार्थ-
इत्युक्तं, न तावदस्यासम्भवः “मदेव सोऽस्येदम्” इत्यादि-
श्रुतिसिद्धत्वात् । न च कालाकाशादिद्रव्यव्याप्तिः तदुत्-
पत्तेः श्रुतत्वात् विमतमनित्यं बाध्यत्वात् श्रुतिव्यवर्तित्यनु-
मानाच्च । नापि साकारेषु चतुर्विधव्याप्तिः तेषामाकारति-
रोहितत्वात् तस्माद्विदोऽपि लक्षणम् । एवं सामान्यलक्षण-
सुक्ता विशेषाज्ज्ञानविरुद्धमाह “टी०” “मद्देधा निराकारः साका-
रश्च अनवच्छिन्नं चेतन्यं निराकारः सत्त्वावच्छिन्नं चेतन्यं
साकारः । स चतुर्धा रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्वे पुरुषः
रजसा ब्रह्मा २ तमसा कद्रः ३ शुद्धे विष्णुरेव ४” सुक्ता० ।
“स ह्येति द्वेधात्वमेवाह निरेति अनवच्छिन्ने वस्तुन्यव-
च्छेदक उपाधिराकारः तेन रहितो निराकारः तत्-
सहितोऽन्यः । तत्त्वात् लक्षयति अनवच्छिन्नमिति ।
द्वितीयं लक्षयति सत्वेति । अस्त्वेव भेदानाह स
चेति सः साकारः । तदाद्यं भेदमाह रजस्तमोभ्यामिति ।
तुल्याभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्वे प्रतिफलितं चेतन्यं
पुरुषशब्दार्थ इति प्रणीयम् । एवमुत्तरत्वं रजस्तमोभ्या-
मिति तृतीयया तथोत्तराधान्यं “सहयुक्ते चाप्रधाने” (पा०)
इति खरणात् तेन पुरुषे सत्वं ब्रह्मत्वं, रजस्तमश्च तदपेक्ष-
या न्यूनमित्यर्थः । न तु त्रीणि समान्येव त्रिसाध्यस्य
प्रकृतिलक्षणत्वात्, लोकाधिकभावश्चैषां कार्यं गम्यो न तु
भाषादिभूतं द्रव्यवत् प्रत्यक्षः । युक्तपक्षेण द्वयोर्वर्त्तते, सत्व-
पक्षेण त्रिषु । द्वितीयं भेदमाह रजसिति । रजसा युक्ते सत्वे

ब्रह्मा । अत्र च मातया विद्यमानमपि तमो रजसः प्राधान्यं वक्तुं नोक्तम् नतु तन्मास्त्वैव तत्कार्यक्षोप-
लभ्यात् तृतीया तु प्राग्वत् तेन ब्रह्माणि तमस्तोक्तं तद-
पेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः । रजसः प्रागुक्तिः सत्त्वापेक्षया
हेयत्वात् तृतीयोक्त्यानुरोधाच्च तृतीयं भेदमाह तमसिति ।
अत्र रजोमात्रानुरोधादिकं प्राग्वत् । चतुर्थमाह शुद्धे विष्णु-
रेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्मृते सत्त्वे विष्णुरेव विष्णुसंज्ञैव
क्रियते न तु तत्त्वान्तरत्वात् ज्ञानरसित्वेयमर्थः । तथाहि
‘तमेनं विशुद्धोर्जितसत्त्वाकारः सदाशिव’ इत्याचलते शैवाः ।
पशुपतिरिति पाशुपताः । पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः ।
आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः । ईश्वर इति पात-
ञ्जलाः । इह तु तस्य विष्णुसंज्ञैव । यद्वा विष्णुं पञ्चात्मक
मित्यत्र पञ्चानामपि विष्णुसंज्ञासुक्ता चतुर्णां संज्ञा-
न्तरमप्युक्तम् । शुद्धसत्त्वोपाधिस्तु विष्णुसंज्ञ एवेत्येवमर्थः ।
ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् तत्रेधा
विष्णुरेव’ टी० “अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः
सत्त्वम्, गोचरस्य वद्धरूपत्वे रजः, वद्धरूपस्य तिरोहित-
त्वे तमः । तथा परस्परसुदामानत्वे सत्त्वम्’ सुक्ता० ।
“एवमुपाधिसंभेदात् पञ्चरूपतासुक्ता इदानीमनु-
संहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादधीनं लक्षयति
अगोचरस्येति । अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुनोगोचरत्वे
विषयीभावे हेतुर्थः प्रकृतिगुणः तत् सत्त्वमित्यर्थः ।
हेतुः प्रकृतिगुण इत्युत्तरत्वं पञ्चस्वनुवर्त्तते । गोचरस्य सतो-
यत्सम्बन्धाद्वानात् तद्वजः । तस्यैव तिरोहितत्वे का-
रणात्मनाप्यन्ये हेतुस्तमः इत्यर्थः । विनाशे इत्यनुक्ता
सत्कार्यपञ्चाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम् । एवमाधि-
दैविकोपाधिस्वरूपसुक्ता आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह
तथेति । अयमर्थः परस्परसुदामीनमित्वद्विषयसु उदामीनत्वे
हेतुः सत्त्वम् इति’ टी० “गोचरत्वे सत्त्वम् उपकारित्वे
रजः, अपकारित्वे तमः । गोचरत्वादीनि स्थितिसृष्टिसं-
हाराः’ सुक्ता० । “आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिलक्षणादा-
धिभूतोपाधिस्वरूपमपि लक्षितं येन हि एकास्मिन्
वस्तुनि द्विरूपोविच्छेदः असावाधिभौतिकः तदुक्तम्
“योध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावैवाधिदैविकः । य-
स्त्वन्मयविच्छेदः स सृष्टोद्गाधिभौतिकः” । उक्तान्
गोचरत्वादीन् उपाधेरनुलोलितुमाह गोचरत्वादीनीति ।
गोचरत्ववद्धरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिशब्दै-
रुच्यन्त इत्यर्थः । न चैवं सृष्टान्तर-त्यतिरिति विरु-

द्धत्वं शङ्का स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः । स्थिता हि सृष्टा
दयोषटाद्यात्मना मृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं
“सत्त्वं त्रिलोकस्थित्वे स्वमायया विभर्षि शुक्तं खलु वर्णमा-
त्मनः । स्वर्गाय रक्तं रजसोपसंहितं कृष्णं च वर्णं
तमसा जनात्यये” इति टी० “उदामीनत्वादीनि च’ सुक्ता० ।
“एवमाध्यात्मिकेषूपोत्थाह उदामीनेति । अयमर्थः
यदिदं चैवादेरूपकारापकारवैधुष्येणावस्थानं सा स्थितिः,
उपकारकत्वेन सृष्टिः, अपकारकत्वेन तु संहारः । ततश्च
जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविकाः, अन्ये त्वाध्यात्मिकाः ।
कुरनरादयः अवताराश्च सर्वे विना कृष्णम्, स तु पुरुषः
त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् “तयोर्वा पुनरेवाहमदित्या-
मास कश्यपात् । उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च
वामनः” (भाग०) इति । अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटने
पूर्वावतारदेशवात्सल्यञ्च । दृश्यते चादापि कृष्णस्पर्शमूर्त्ति-
र्लैविकमचिद्धं कृष्णव्यपदेशश्च । अतएव पञ्चादसंहितायां
हारकामाहात्के तृतीये अध्याये वैराग्यमलङ्कारिष्यता-
मभवता सकलं निजं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ विचि-
न्तामिति दर्शितम् । तथा हि “यत्र लैविकमो-
मूर्त्तिर्विहते यत्र गोमती । नरा मुक्तिं प्रयासन्ति चक्र-
तीर्थेन संगताः । कलेवरं परायत्तं प्रभासे हरिणा
तदा । कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निवेशितम् ।
तस्मात् कलियुगे विप्रा । नान्यत्र प्राप्यते हरिः । यदि
कार्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्” इति । तथा
“आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिरामीनमहीतले । कृष्णस्य
त कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयते” इति । यत् सत्त्वं
पिण्डमिन्द्रादिना शुद्धसत्त्वात्मकीर्त्तनं तत् सत्त्वमयस्त्व-
विषयं, न तु यथाश्रुतमेव गुणान्तरकायेऽप्युपल-
भ्यात् तत्र तदसत्त्वमन्यत्र तु वास्तवमिति तु भक्ति-
मात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति सत्त्वाख्यं निपक्रष्टव्यं
चेदसुपरिहात । यथा चैता ब्रह्मादिमन्थोऽगुणमूलः तथा
ह्यास्मादयोरसाश्च तन्मूला एवेत्युपरिहात प्रवेदयिष्यामः ।
किं बहुना तन्निवयतारतस्यैचित्तप्राक्रान्तिमिदं विश्वं
तदुक्तं “न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्भक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति’ टी०
“तेषु विष्णु ब्रह्मरुद्रा निभित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे
तु चैतन्यम्, एवं पञ्च भेदाः तत्र निराकारः” सुक्ता० ।
एवमुपाधिस्वरूपं निर्धार्योपहितेषु संख्याविधेयस्यो-
पयोगमाह तेष्विति तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णु

दयः क्रमान् निमित्तम् कृत्वा च दृष्टव्यं, पुरुष उपा-
दानं समवायिकारणं घटस्येव कृत्, घटा च कारणद्वय-
पूर्विका कार्यपक्षिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तर्गत-
मेवेति पृथङ्नोक्तम् । अतएव “अन्वयादितरतयेति”
भाग० प्रथमश्लोके द्वयमेवोपात्तम् । गोचरत्वे प्रतीतिविष-
यत्वे तु निर्विशेषचैतन्यं हेतुः “तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
तीति” सूतेः । तत्र स्थित्यादिनिमित्तार्थं त्वयः, उपादानार्थं
चेकः गोचरत्वादिमन्थयेति “विष्णु” पञ्चात्मकम् इत्यत्र पञ्चै-
वोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह यथामिति । नचैकैकः
सामान्यात्मा विशेषरूपाश्च पञ्चेति घटकमाशङ्क्य विशेष-
परिहारे सामान्यस्यानवस्थानात् एवं तावत् पञ्च तत्त्वानि
स्वयं लक्षयित्वा तदेव पञ्चान्तरानुरूपेण लक्षणं दृश्यत-
माह तत्रेति । निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथ्यत-
इत्यर्थः” टी० । “न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः
कुतो नृपेया जगतां य ईश्वरे । न यत्र सत्त्वं न रज-
समश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम् । परं पदं वैष्णवमा-
मनन्ति तत् यत्र नेतीत्यतद्विस्तृतवः । विस्तृतं दौरात्म्य-
मनन्यसौ हृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे” (भाग०) सूक्ता० ।
“तत्रापि न यत्रेति तदस्य परं पदमिति स्वरूपस्य ।
तत् परं पदं वैष्णवम् आमनन्ति विष्णुना धिष्ठितं अवि-
कृता धिष्ठितेन राज्ञा धिष्ठितवत् ब्रह्मादिपदानामपि
विष्णुना धिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुमेवाधिष्ठित-
मित्यर्थः । यत्र पदे कालो नास्ति यः अनिमिषां ब्रह्मादीनां
परः प्रभुः संकृता महाप्रलयेऽपि नाशो नास्त्येवेत्यर्थः ।
अतएव कालाभावे किंपुनरन्यादेन देवा अपि तत्र न सन्ती-
त्याह कुतो निति । तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह
जगतामिति । ये देवा जगताम् उच्चावचां गतिं गच्छतां
जीवानां भीषाः तेषां का वाक्ता ? तत्कृतविघ्नगन्धोऽपि
नास्तीत्याह ईश्वरे इत्यनित्यत्वद्योतनार्थं लिट्प्रयोगः ।
यत्र च पदे सत्त्वादिर्नास्ति सत्त्वमिन्द्रियदेवतारूपं,
रज इन्द्रियम्, तम इन्द्रियार्थरूपं, विकारोऽहङ्कारस्तेषां
त्वयाणां कारणं महान् बुद्धितत्त्वं तदहङ्कारस्य प्रधान-
मव्यक्तं तन्महत्तः । सत्त्वाद्याभावादेतत् प्राप्नवतां इन्द्रजिह्वा-
दिशङ्खाजीजलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः । एवं दुःखं नासीत्युक्त्वा स-
खमस्तीत्याह यत्रेतीति । यत् विष्णुपदं हृदा मनसा उपगुह्या-
द्विष्य अनन्यसौ हृदाभवन्ति अन्यत्र विषये प्रीतिं परित्यजन्ति
तदहङ्कृताभावात् तद्वि पदे पदे लब्धे लब्धे अर्हपदं
अर्हणस्य आदरस्य स्थानम् उत्तरोत्तरवन्नत्करणाय-

त्वात् दौरात्म्यं विस्तृत्य अनादिदुर्वासनाबाधितत्वं
त्यक्त्वा विषयान्तरमस्तिरपि नास्तीत्यर्थः नेति नेतीत्य-
पनिषदुपदेशविश्वासबलात् अतत् विष्णुपदादन्यत्
उत्तमिस्तुतवः स्वेच्छयैर्गोतृष्टवन्नः । नित्यनिरतिशय-
सुखानुभवरूपे विष्णुपदे अनुभविता अनुभवनं अनु-
भवनीय इति कर्तृकरणकर्माणि अतच्छब्देनोच्यन्ते
तानि ह्यनुभवार्थसंपादयन्ते सत्यनुभवे तु त्यज्यन्ते असत्त्व-
त्वादन्तरायत्वाच्च” टी० “इत्थं ह्यनिरूपपरमेष्ठिव्यस्थितो विज्ञा-
नहृदयोऽसुरास्त्रिताशयः” । पुरुषः—“भूतैर्यदा पञ्चभिरात्म-
सूतैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् । स्वांशेन विष्टः पुरुषा-
मिधानमवाप नारायण आदिदेवः” (भाग०) सूक्ता० । “एव-
मस्य ह्यविधिलक्षणसत्त्वात् आत्माधिकारिणमाह इत्यमिति ।
इत्थं व्यवस्थितः अनेन प्रकारेण विशिष्टासवस्थामापन्नो
सुनिरूपमेतु न किञ्चित् कुर्यात् यतो विज्ञानस्य
विशुद्धज्ञानरूपस्य विष्णोर्दृक् दर्शनं साक्षात्कारः तस्य
वीर्यं बलं तेन सुरास्त्रितो यथा पुनर्नोदति तथा किञ्चितः
आशयोजोवलोपाधिर्येन स तथा । व्ययमर्थः वक्ष्यमाण-
भूमिकोपासनाक्रमबलात् सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमापन्न-
स्तामपि सायुज्यार्थं निरोद्धुमाह इत्येतामवस्थामा-
पन्नो सुनिरत्वाधिक्रियते नान्यः । अवश्यञ्चाधिकारि-
निर्धारार्थं इत्यमित्यादि ज्ञेयम् अन्यथास्योद्धरणं निः-
प्रयोजनं स्यात् । इति शुकः राजानं प्रति पुरुषलक्षण-
माह । भूतैरित्यादि । आत्मसूतैः आत्मना प्रकृति-
संविधाय सूतैः पुरं देहं विराजं ब्रह्माण्डं विरचय्य
मिषपाद्य तस्मिन् स्वांशेन जीवकलया यदा प्रविष्टः
तदा पुरुषसंज्ञामवाप पुरि शयनाद्वसनाद्वा पुरुषः अर्न-
शेऽप्यर्गोक्तिः कल्पमया । नारायणः जलशायी आदिदेवो
निराकारः” टी० । सूक्ताफलस्याः श्लोकास्तु भागवतीयाः ।

कल्पनाकालं त्वि० कल्पमायाः कालः कालो यस्य । संक-
ल्पवदाशुविनाशिनोऽस्तिरपि पदार्थे त्वि० ।

कल्पनी स्त्री लप-ल्लेदने करणे ल्युट् डीप् । कर्त्तर्याम् ।
(काश्चि) हेमच० ।

कल्पपादप उ० कर्मा० राज्ञिशिरोवत् त० स० वा । १ सुर-
तरुभेदे “कृषा न चकोऽल्पितकल्पपादपः” नैष० ।
महादानान्तर्गते स्वरूपनिर्मितपादपाकारे द्रव्ये २ द्रव्यभेदे
तद्विधानं हेमा० दा० उक्तं यथा—
“मत्स्य उवाच । “कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् । पुण्यं दिन-

मथासाद्य तृतापुरुषदानवत् । पुण्याहुवाचनं कुर्या-
 ल्लोकेषावाहनं तथा । अतिगम्भिरपसम्भारभूषणाक्का-
 दनादिकम् । आदिगन्धेन कालदेशद्विज्वादिषिवादि-
 पूजागुह्यं त्विगुचतुष्टयवर्ण-मधुपर्क-दान-होम-वेदिको-
 परिचक्र-लेखनपञ्चवर्ष-वितानपताकातोरणादि, मत्स्य-
 पुराणोक्ततृतापुरुषदानवद्दितव्यम् । “काञ्चनान्
 कारयेद्वृक्षान् नानाफलसमन्वितान् । नानाविहारवस्त्राणि
 भूषणानि च कारयेत्” । नानाफलेति, पुंस्त्रीगो-
 गज-वाजि-मणि-वज्र-कनक-रजत-मल्लफलादानि ।
 “शक्तिस्तपलादूर्द्धमासहस्रात् प्रकल्पयेत् । अर्घ्यात् क्लृप्त-
 सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् । गुह्यप्रस्थोपरिष्ठाञ्च
 सितवस्त्रशृगाहतम् । कामदेवमधस्ताच्च सकलत्वं प्रक-
 ल्पयेत्” । अर्घ्यात् क्लृप्तसुवर्णस्येति, यथाशक्ति दानार्थकृत् प्र-
 सुवर्णस्यार्जेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्यात्
 द्वितीयमर्घ्यं चतुर्धा विभज्य एकैकांशेन वज्रभाणस्वस्व-
 देवतासहितान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुह्यप्रस्थोऽत्र
 “हार्तिशतपत्रिकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्तित” इति ।
 ब्रह्मादिलक्षणसक्तं ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपान्तु विष्णुधर्मो-
 च्छरात् “कामदेवस्तु कर्तव्योऽरूपेणाप्रतिभो भवि । अष्ट-
 बाहुः प्रकर्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव
 समाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथाशक्तिर्भार्याश्चेता-
 स्तथोष्णला । चतस्रस्तस्य कर्तव्याः पद्मगौरूपमनोहराः ।
 चत्वारश्च क्ररास्तस्य कार्या भार्यास्तनोपमाः । केतुश्च
 मकरः कार्यः पञ्चबाणसुखोभयान्वित” । अथस्तादिति
 ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अत्र प्रकृतौ परिमाणभावात्
 पुरुषेच्छया प्रतिमादिपरिमाणानियमः । “सन्तानं पूर्व-
 वत्तदन्तुरीयांशेन कल्पयेत्” तुरीयांशेन, द्वितीयांश-
 चतुर्थांशेनेत्यर्थः । तद्वत्कल्पयन्वत्, पञ्चबाणं गुह्यप्रस्थो-
 परिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्यादित्यर्थः । केचित्तु
 कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदितिसन्तानवृत्ते योजयन्ति, तस्मिन्
 तत्प्रतिभैव कर्तव्या । “मन्दारं दक्षिणे पात्रे श्रिया सार्द्धं
 एतोपरि । पश्चिमे पारिमङ्गन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
 सुरभीसंयुतं तदक्षिवेश्यं हरिचन्दनम् । तुरीयांशेन कुर्यात्
 सौम्येन फलसंयुतम्” । त्र्योक्षलक्षणसक्तं ब्रह्माण्डदाने, सावि-
 त्रीलक्षणमाह नारदः “पद्मासना च सावित्री साक्षरुत्त-
 कमण्डलुः” । सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे “सयत्ना
 सुरभी, धेनुरारक्ता प्रकृतस्तनीति, “सौम्येन, उत्तरेण ।
 एतादीनामपि परिमाणपेक्षायां तद्वदिति वचनात् सञ्चि-

धानाञ्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम् । “कौशेयवस्त्रसंयुक्तानि-
 क्षुमाल्यफलाभितान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासन-
 भाजनम् । दोपकोपानहच्छत्राचमारासनसंयुतम् । फल
 माल्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाहितानयकम् । तथाष्टदश धान्यानि
 समन्तात् परिकल्पयेत्” । अथमभाजनं, भोज्यान्वित-
 भाजनं वितानं पञ्चवर्णम् । अथ पूर्ववत् पूर्वोद्वारवि-
 यासनं विधाय शोभते ब्राह्मणशाचनादिपुष्पाङ्कितपथ्यन्तं
 कर्म शेषं समापयेत् । “होमाधिवासनात् च स्नापितो
 वेदिपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमाहत्य मन्त्रमेतत्सदीरयेत् ।
 नमस्ते कल्पहृन्नाय चिन्तितार्थप्रदायिने । विश्वम्भराय
 देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये । यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा
 ब्रह्मा स्यान्नुद्दिशकरः । भूर्त्तमूर्त्तपरं वीजमतः पाहि
 सनातनः । त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः । स-
 न्नानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरान्” । अमृता,
 देवाः तेषां सर्वस्वं, अमृतसर्वस्वम् । “एवमात्मन्य्वा तं
 दद्यात् गुरवे कल्पपादपम् । चतुर्थ्यर्चापि अतिगम्भिरः
 सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्” । दानवाक्यमत्र तृतापुरुषोक्त-
 मूर्धनीयं, चतुर्थ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकम् दद्यादित्यर्थः ।
 चतुर्थ्यै इतिवचनादत्र चतुर्थांशेवर्त्विजां वरणाति गम्यते
 अतिगम्भिरपणे तु अतिगम्भिर इति अतिगम्भिरपणे इत्यर्थः ।
 एतस्मिन् पक्षे जापकादिभ्योऽप्येव दक्षिणा दातव्या ।
 वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःसंख्यत्विमदमृत्वजामिति केचित् ।
 इहापि “प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथाप्येभ्योपि दापये-
 दिति” नोद्भव्यम् । दक्षिणातिर्मुख्यं च पूर्ववत् । स्वल्पे-
 ष्वेकाग्निवत् कुर्याद् गुरवे वाभिपूजनम् । न वित्तशठो
 कुर्वीत न च विषयवान् भवेत्” । स्वल्पत्वाववरणसक्तं
 ब्रह्माण्डदाने । ततः पुण्याहुवाचने कृते वेदिसभीपं गत्वा
 कृतदेवपूजोपजामागोशुच्यं पूर्ववदेव देवताविसर्जनं कुर्यात् ।
 “अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् । सर्वपाप-
 विमर्शकः सोऽन्वमेधफलं लभेत् । अक्षरोभिः परि-
 दनः सिद्धचारणपद्मगैः । भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्ता-
 रयेद्दोहसंभितान् । स्यूयमानो दिवःपृष्ठे पितृपुत्रप्रपौ-
 त्रवान् । विमानेनाकीर्ण्येन विष्णुलोकं च गच्छति ।
 दिवि कल्पयतं तिष्ठेद्वाजराजो भवेत् ततः । नारायण-
 बलोपेतो नारायणपरायणः । नारायणकवासक्तो ना-
 रायणपुरं व्रजेत् । यो वा पठेत् सकलकल्पतत्प्रदानं,
 यो वा शृणोति पुरुषोऽल्लभनः करेहा । सोऽपीन्द्रलोकं
 साधगम्य सहासुरोभिर्हन्त्यन्तरं वसति पापविमर्शकदेहः” ।

इति महापुराणोक्तकल्पतद्दानविधिः । तत्रैव लिङ्गपुराणे,
 “सन्तकुमार उवाच । अथान्यत् सर्वप्रवक्ष्यामि कल्पपाद-
 पमुत्तमम् । यतनिष्केण कर्तव्यं सर्वस्य समन्वि-
 तम्” । सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखाः । “शाखायां
 विभिन्ना कल्पा मङ्गादानं प्रलम्बितम् । दिव्यैर्गैरकृतैश्चैव
 चाङ्गुराणि प्रविशसेत्” । दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः ।
 “प्रवालद्वारयेङ्गमानं प्रवालेन द्रुमस्य च” । प्रवालेन प्रवा-
 लद्वारयेदिति, विद्रुमैर्बालपल्लवान् कारयेत्यदर्थः । “फलानि
 पद्मरागंश्च पारिजातस्य शोभनम् । मूलदण्डश्च नीलेन
 वज्रेण स्तम्भस्तुतमम् । वैदूर्येण द्रुमाप्यश्च पुष्परागेण
 नस्तकम्” । स्तम्भादूर्ध्वभागो नस्तकं, तदूर्ध्वं, द्रुमा-
 प्यम् । “गोमेदकेन वै स्तम्भं सूर्यकान्तेन समतः ।
 चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य षष्टिकेन वा ।
 वितस्तिमात्रं व्यायामो दण्डस्य परिकीर्तितः । शाखा-
 एकसमानश्च विष्टारश्चोद्धतस्तथा” । शाखाव्यतिरिक्तस्य
 दण्डस्य वितस्तिमात्रं उच्छ्रायः कार्यः, उद्धृतस्त्येति,
 स्तम्भादूर्ध्वमुखी नवमी या मध्यमशाखा तस्या अपि वि-
 तस्तिमात्रं उच्छ्रायः, शाखाएकसमानं विष्टारमिति,
 अष्टदिग्मुखीनामष्टशाखानां विष्टारं तिर्यग्व्याप-
 वितस्तिमात्रमेव कुर्यादित्यर्थः । “तन्मूले स्थापयेद्विष्णुं
 लोकपालवामदेवतम् । पूर्वोक्तेवेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य
 पादपम् । पूजयेद्देवीशानां लोकपालांश्च यत्नतः । पूर्व-
 वज्रपद्मेनाद्यान्तुलाभारवदाचरेत् । निवेदयेद्द्रुमं शम्भो-
 न्ब्राह्मण्याय वा नृप ! । ब्राह्मणेभ्योऽथवा राज्ञा सर्व-
 भीमो भविष्यति” । तुलाभारवदाचरेदिति लिङ्गपुरा-
 णोक्ततुलापुरुषदानविहितविधिमाचरेदित्यर्थः । आलो-
 चने । “कलानान्तु सहस्रेण कल्पयेत् कल्पपादपम् ।
 समूलदण्डपत्रञ्च फलपुष्पसमन्वितम् । पञ्चस्तम्भान्तु
 संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः । सद्योजातेन सम्यगेण
 देवं याज्ञां शिवपतः । दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोके
 महीयते । पितरस्तस्य मोदन्ते सत्वलोके महीयते” ।
 इति लिङ्गपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः ।

कल्पपाल पु० कल्पं सुराविधानकल्पं संकल्पं मद्याभि-
 लाषं वा तत्पायिनां, पाण्डवति पाण्ड-अण् । शौण्डिके
 सुराजीवे हेमच० । कल्पपाद इत्येव पाठः बाधुः ।

कल्पलता स्त्री कप-विच्-कर्मणि अच् कर्म० । मङ्गादा-
 नान्तर्गते स्तम्भकल्पितलताकारे दानीवद्रव्यभेदे तद्विधिः
 जेमा० दा० मत्स्य पु० उक्तो यथा-

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मङ्गादानमनुत्तमम् । मङ्गाकल्पा-
 लता नाम मङ्गापातकनाशकम् । पुण्यां तिथिमन्वाद्या
 कल्पा ब्राह्मणवाचनम् । अतिस्मरन्पुष्पसम्भारभूषणाच्छाद-
 नादिकम् । तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशवाहनादिकम्” ।
 आदिशब्दव्याख्यानं पूर्ववत् (कल्पपादोक्तवत्) । “चामीक-
 रमयोः कुर्यात् दण्डकल्पलताः शुभाः । नानापुष्पफलोपेता
 नानांशुकविभूषिता । विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशो-
 धिताः । हरीनादिभ्यः मिथुनैः फलानि च विहङ्गमैः” ।
 चामीकरं, सुवर्णं कल्पलतास्तुलाकारा विधेयाः ।
 नामाफलानि, पुष्पे गोगजवाजिप्रभृतीनि, स्वरूपपुष्प-
 फलानां तुलनार्थं त्यजेत्तु पत्तयेः । अंशुकानि,
 वस्त्राणि । सुपर्णाः पक्षिणः । एवं दण्डकल्पलता विधाय
 वेदिकायाम् लिखितचक्रस्योपरि मध्ये द्वयं, पूर्वादिदिग्
 चादौ स्थापयेत् । “लोकपालानुसारिण्यः कर्तव्यास्तासु
 देवताः । ब्राह्मिमनन्तशक्तिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।
 अथस्ताञ्च तयोर्मध्ये पञ्चगव्यकरे शुभे” । लोकपालानु-
 सारिण्यो देवता, लोकपालशक्तय इत्यर्थः । अथस्ताञ्च
 तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पलतयोरथस्तात् पद्म-
 करं ब्राह्मीं, शङ्खधराभनन्तशक्तिञ्च स्थापयेत् । लव-
 णादिपरिमाणञ्च, परिमाणविशेषानिर्देशात् पुरुषेणैव
 नियम्यते । लवणस्तूपयोन्यस्येदिति ऊर्ध्वं पाठः ।
 तत्र स्तूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयाभेदत्वेति ।
 “इमासनस्या त्वं गुडे पूर्वतः कुलिशमुधा । रज-
 न्मज्जस्थिताऽऽन्यो स्रुवपाशिरथानले । यास्या मङ्गिषमा-
 रुदा गदिनी तगडुलोपरि । हतेन नैर्ऋती स्थाप्या
 सखङ्गा दक्षिणापरे । वाक्त्रे वाक्त्रयी जीरे भवस्या
 नामपायिनी । पताकिनी च वायव्ये मृगस्या शर्करो
 हरि । सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्किनी निधिसंस्थिता ।
 माहेन्दरी दण्डवता त्रिशपाणिः तिम्रुदिनी” । इमो-
 गजः स च सहरन्लोविधेयः, कुलिशं, वज्रं, रजन्म-
 ज्जस्थितेति, रजनी, हरिद्रा, अजजः, क्लमः, हरिद्रो-
 षारस्थापिता आगवाहनेत्यर्थः । अगले, आननेर्दग्भागे,
 दक्षिणापरे नैर्ऋतदिग्भागे नैर्ऋती प्रेतवाहनेत्यर्थः,
 भवस्या मकरवाहनेत्यर्थः । निधिसंस्थितेति निधिरूपं
 कलशानुकारि । “मौलिन्योवरदास्तद्वत् कर्तव्या बाहि-
 कान्विताः । शक्ता पञ्चपलादूर्ध्वं सा सहस्रात् प्रकल्प-
 येत् । सर्वांसासुपरिष्ठाञ्च पञ्चवर्णं वितानकम् । धेन-
 वो दण्ड कुम्भाश्च वस्त्रशुक्लानि चैव हि” । मौलिन्यो

सकृदधराः, वरदा इति, यथोक्तायुधधारिणः करादि-
तरेण करेण वरदसुहृन्वितादित्यर्थः । “बासिका, कर्ण-
भूषणं (गालि) बालकान्विता इति क्वचित्पाठः तदा वामोत्त-
रस्थितबालका इति व्याख्या । एतच्च पञ्चपलादिपरिमि-
तकल्पनताकरणोपक्रमप्रसुवर्णनैव विभज्य सर्वं कर्तव्यं,
पृथग्द्वयेण कर्तव्यानुपदेशात् । “मध्यमे द्वे तु गुरवे
ऋत्विग्योऽन्यान्त्ययै च । ततो मङ्गलशब्देन स्नातः
शुक्लाभ्यो बुधः । त्विः प्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रानेतानुदी-
रवेत्” । तत इति होमाधिवासमपुण्याहवाचनादि
प्रवृत्तिकर्मकलापामन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुण्डसमी-
पवर्त्तिकलशस्थितसर्वैषधजलेन ऋत्विग्भिः स्नापितः,
मृष्टीतकुसुमाञ्जलि रत्यपि क्षेयम् । अत्र मन्त्रः “नमो-
नमः पापविनाशिनोभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनोभ्यः ।
आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथाकल्पलताबधूभ्यः” ।
अथ पूर्ववत् प्रयोगसङ्गर्ह्य मध्यमे द्वे देवतादिष्वहिते
कल्पनते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दानं दीमानायपूरणं, स्वल्पे-
त्येकाग्निविधानं चेति पूर्वैकमनुसन्धेयम् । ततः पुण्या-
हवाचनदेवतापूजनविमर्जनानि कुर्यात् । “इति सकलदि-
गङ्गनापटनं भवभयसूदनकारि यः करोति । अभि-
मतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि
त्विंशत्” । अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि । “पित-
यतमवतारयेद्भवाब्धेः स च दुरितोषविनाशपुण्यदेहः ।
सुरपतिशनितासहस्रसंख्यैः परिहृतमन्त्रजसंसदाभिवन्द्यः ।
इति विधानमिदं सदिगङ्गनाकमकल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः आरतोऽहं तदोचते स पदमेति गुरन्दर-
सेवितम्” । कल्पस्य सकल्पविषयस्य साधनं लता । २. सुर-
दक्षयाष्टाकपलतायाञ्च ।

कल्पवर्ष पु० उपसेनभ्रातृदेवकस्यात्मजोपदेवस्यात्मजभेदे
“आहुतात्मजौ” देवकस्योपसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ।
देववानुपदेवश्च सुदेवोदेववर्द्धनः” इत्युक्त्वा राजन्यकल्प-
वर्षाद्या उपदेवसुता दश” भाग० ८, २४, २५ उक्तम् ।
कल्पसूत्र न० कल्पस्य वैदिककर्मावुठानस्य प्रतिपादकं
स्वरूपम् । आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगावे-
दकेषु सूत्रात्मकपण्येषु “त्राहोऽष्टमेधः संख्यातः कल्प-
सूत्रेण ब्राह्मणैः । चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम्”
रामा० । [पान्नीधितसिन्धवः] भाग० १, ११, १ ।

कल्पान्त पु० कल्पस्यान्त्ययत्नः । प्रथमे अक्षरः । “कल्-

कल्पित त्वि० कप-ण्विच्-क्त । रचिते “प्रजापतिः कल्पितयज्ञ-
भागम्” कुमा० । “मदीयसोमपि घनामनल्पगुणकल्पि-
ताम्” २ व्यञ्जिते । “सप्रभेदकरकल्पितस्वरम्” माघ ।
“करेण कल्पितो व्यञ्जितः स्वरोयत्” मञ्जि० । २. आरो-
पिते च । “अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः”
सूतसं० । “किं न प्रययिषि संसारं तत्तवाज्ञान-
कल्पितम्” वेदा० प्र० । ४. आरोहणार्थं सञ्जितगजे हेमच०
५. कल्पिसंज्ञया परिभाषिते “तश्चेष्टिततमं कर्म चतुर्धा
न्यक्तु कल्पितम्” वाक्यप० ।

कल्पिन् त्वि० कल्पयति कप-ण्विच्-णिनि । १. रचके २. आरो-
पके ३. शेषकारके च ४. नापिते पु० । “त्वितायै कल्पपिनं
हापरायाधिकल्पपिनम्” यजु० २०, १८ ।

कल्प्य त्वि० कप-ण्विच्-यत् । १. रचनाये २. आरोप्ये ३. अनुबधे
४. विधेये “कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्” रघुः ।

कल्मन् न० कर्मन् + रण्य लः कर्मणि ।

कल्मलि पु० कलयत्यपगमयति मलम् पृषो० । १. तेजशि ।
“तस्य प्राच्यां दिशि च्छदा उंचली मन्त्रो मागधो विज्ञानं
वाधोऽहृदस्थीषं रात्रौ केषा हरितौ प्रयत्नौ कल्मलि-
र्मणिः” अथ० ११, २, १ ।

कल्मलीक न० कलयत्यपगमयति मलम् पृषो० । अथनयुक्ते
तेजशि निह० । “नमस्या कल्मलीकिनम् नमोभिः”
अ० २, ११, ८ । “कल्मलीकिनं ज्ञानतोनामधेयमेतत्
निह० । १, १७ । जलन्” कलयत्यपगमयति मलमिति
कल्मलीकं तेजः” तद्वल्नं ब्रह्म” भा० तदः अन्त्येष्टे इति ।
कल्मस्य न० कर्म शुभकर्म स्याति शो-क पु० अलं रण्य लः ।
१. पामे “अपेतकल्मसो मितं ब्रह्मलोके मञ्जीयते” “अपेत-
कल्मसोऽभ्येति” “यामीक्षायातनाः प्राणस्य जीवो दीतक-
ल्मसः” मनुः । २. तद्वति त्वि० अक्षरः १. हस्तपुष्के न० त्विका०
४. नरकभेदे पु० भेदि० । ५. मञ्जिने त्वि० जटाधरः “जन्म-
मृष्टे यदि स्थातां वारो भौमयमैश्वरौ । स मासः कल्मसो
नाम मनोदुःखप्रदायकः” दीपिकोक्ते ईसाभेदे पु० ।

कल्माप पु० कलयति कल-क्विप् कल् मापयति हिनिष्ठा
अन्यवर्णम् आभाषा पु० मप-ङिधायां अच् कर्म० ।
१. विज्ञवर्णे २. तद्वति त्वि० अक्षरः “आश्वि-
त्तिरिक्कल्मापान्” भा० आ० ८, अ० । तित्तिरिक्कल्मवर्णान्
इत्यर्थः । “कल्माषा आग्निमाकृताः” यजु० २४, ७ ।
“कल्माषाः कर्तुराक्षवः पयवः आग्निमाकृताः पठे
मूत्रे” वेददी० । “कल्माष येन्द्राग्रः” यजु० २६, ५, ८ ।

“मातः कल्माष आम्नेयः कणः” यजु० २६, ५६ ।
 १ कण्वर्षे ४ कण्वापाण्डुरवर्षे पु० ५ तद्वति त्रि० । ईराक्षसे
 च पु० स्त्री स्त्रियां जातितात् लाप् मेदि० । वर्षवाचित्वे
 गौरा० पाठात् स्त्रियां ङीष् । ७ गन्धशास्त्री पु० राजनि० ।
 ८ अग्निभेदे भारतम् । “अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां
 महाभूधे ! । ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुम-
 क्षया । दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महालयः” हरि-
 वं० १८० अ० । ९ नागभेदे ‘नीलानीलौ तथा नामौ
 कल्माषश्चलौ तथा’ भा० आ० २५ नागनामोक्तौ ।
 १० कण्विन्दुचिते च । “कल्माषमित्येके” आश्व० ८० ४,
 ६, ५ । “कल्माषो नाम कण्विन्दुचितः” नारा० ।

कल्माषकण्ड पु० कल्माषः कण्वापाण्डुरः कण्वोवा
 कण्डोऽस्य । महादेवे हारा० तस्य स्तः श्वेतवर्ष-
 त्वेऽपि विषप्रानकाले नीलकण्ठत्वात् तथात्वं कल्-
 माषयोवादयोप्यत्र । “ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माष-
 यो रक्षिता” अथ० २, २७, ५ । “ध्रुवाय त्वा दिग्मे विष्ण-
 वेऽधिपतये कल्माषयोवाय रक्षित्वे” अथ० १२, २, ५६ ।

कल्माषपाद पु० कल्माषो पादौ यस्य । सूर्यवंशे सुदा-
 सपुत्रे नृपभेदे । “हे भार्ये सगरस्यास्ताम्” इत्युपक्रम्य “अयु-
 ताजित्सुतस्त्वासीदतपस्यो महाययाः । दिव्याण्डुदय-
 त्तोऽसौ राजा नलसखो बली । अतपस्यसुतस्त्वासीदार्त्त-
 पर्षिर्महीपतिः । सुदासजनयस्य राजा इन्द्रसखोऽभ-
 वत् । सुदासस्य सुतस्त्वासीत् सौदासो नाम पार्थिव ! ।
 ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्सहोऽभवत्”
 हरिवं० १५ अ० । तस्य ब्रह्मशापात् राजसत्त्वप्राप्तेर्वसिष्ठेन
 शापविमोचनस्य च कथा भा० आ० १७७, ७८ अ० यथा—
 “कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह । इक्ष्वाकु-
 वंशजः पार्थ । तेजसाऽसहस्रो भुवि । स कदाविहनं राजा
 अगयां निर्ययौ पुरात् । अगान् विध्यन् वराहांश्च चचार
 रिपुमर्दनः । तस्मिन् वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽह-
 नत् । हत्वा च सुचिरं आलो राजा निवहते ततः ।
 अकामयत्तं याज्जार्थे विश्वामित्रं प्रतापवान् । स तु राजा
 महात्मानं वाशिष्ठम्विशत्तमम् । तृणार्त्तं च क्षुधार्त्तं च
 एकायनगतः पथि । अपश्यदजितः सङ्क्षेपं क्षिप्रं प्रति-
 खागतम् । शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलसूतनम् ।
 व्येष्टं पुत्रं पुत्रशताद्वशिष्ठं महात्मनः । अपगच्छ
 पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा कृषिकृषाचैनं
 सान्वयन् सज्जया गिरि । अस पन्था महाराज ! धर्म

एष सनातनः । राजा सर्वेषु धर्मेषु देवः पन्था हिजा-
 तये । एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः ।
 अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् । अपस्तु नाप-
 चक्राम तस्मिन् धर्मपथे स्थितः । नापि राजा सुने-
 र्मानात् क्रोधाज्ञापजगाम ह । असञ्जन्तं तु पन्थानं
 तद्वशिष्ठं नृपसत्तमः । जघान कया मोहात्तदा राजस
 वन्धुनिम् । कथाप्रहाराभिकृतस्ततः स क्षुभिसत्तमः ।
 तं यथाप नृपश्रेष्ठं वाशिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः । हंसि
 राजसवदयस्त्राज्ञापसदः । तापसम् । तस्मात्त्वमदा-
 प्रभृति पुरुषादौ भविष्यसि । मनुष्यपिणिते
 सक्तचरिष्यसि महामिसाम् । गच्छ राजाधमेत्युक्तः
 शक्तिणा वीर्यशक्तिना । ततो याज्जनिमित्तन्तु
 विश्वामित्रवशिष्ठयोः । तैरमासां तदा तन्तु विश्वा-
 मित्रोऽन्वपद्यत । तयोर्विषदतोरेवं समीपमुपचक्रम ।
 ऋषिरुपतपाः पार्थ ! विश्वामित्रः प्रतापवान् । ततः स
 ब्रुवन् पश्चात्तद्वशिष्ठं नृपसत्तमः । ऋषेः पुत्रं वशिष्ठम्
 वशिष्ठमिव तेजसा । अन्तर्ज्ञाय तदात्मानं विश्वामित्रो-
 ऽपि भारत ! । तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ।
 स तु शप्रसदा तेन शक्तिणा वै नृपोत्तमः । जगाम शरम्
 शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् । तस्य भावं विदित्वा स
 नृपतेः कुरुसत्तम । विश्वामित्रस्ततो रज आदिदेश नृपं
 प्रति । यापात्तस्य तु विप्रैर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
 राजसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा । रक्षसा तं
 गृहीतन्तु विदित्वा सनिसत्तमः । विश्वामित्रोऽप्यपाक्रा-
 मत्सस्माद्देशादरिन्दम् । ततः स नृपतिस्तेन रक्षसान्गतेन
 च । बलवत्पीडितः पार्थ ! नान्वबुध्यत किञ्चन । दद-
 शार्थं हिजः कथिद्राजानं प्रस्थितं वनम् । अथाचत
 क्षुधापन्नः समामम्भोजमनदा । तसुवाचाय राजर्षिर्दुर्जं
 मित्सहस्तदा । आसस्य ब्रह्मस्त्वमत्रैव सुहृत्तं प्रतिपाल-
 यन् । निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेष्टितम् ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्यैव स दुर्जसत्तमः । ततो राजा
 परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् । निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ !
 प्रविवेश महामनाः । ततोऽर्द्रालं उवाच स्रुदमानाय
 सत्वरम् । उवाच राजा संसृज्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ।
 गच्छासुश्रिन् वनोद्दिष्टे ब्राह्मणे मां प्रतीकते । अक्षार्थो
 तं त्वमग्नेन समसिनोपपादय । गन्धर्व उवाच । एव-
 सक्तस्ततः स्रुदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् । निवेदया-
 मास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः । राजा तु रक्षसा-

विष्टः सूदमाह गतव्यथः । अथेनं नरमांसेन भोजयेति
 पुनः पुनः । तथैव ज्ञा ततः सूदः स स्थानं बध्यवाति-
 नाम् । गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः । स तत्
 संख्यत्य विधिवदक्षोपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय
 क्षुधिताय तपस्विने । स सिद्धसत्त्वा दृष्ट्वा तदन्नं दिज-
 सत्तमः । अमोक्षमिदमित्याह क्रोधपथ्याकुलेक्षणः ।
 ब्राह्मण उवाच । यस्मादमोक्षमघं मे ददाति स नृपा-
 धमः । तस्मात्सस्यैव मूढस्य भविष्यत्यन्नं लोभुपा । सक्तो
 मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिष्ठा पुरा । उद्देजनीयो
 भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् । हिरनुव्याहृतो राज्ञः
 स यापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञा-
 भवन्नृपः । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राजसोपहृतेन्द्रियः ।
 उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न विरादिव भारत ! । यस्माद-
 सद्यः यापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया । तस्मात्तत्तः प्रव-
 र्त्तिष्ये खादितुं मानुषामहम् । एवमुक्त्वा गतः सद्यस्तं
 प्रार्थयितुं प्रयुज्य च । शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः
 पशुमिवेषितम् । शक्तिं तन्मृत् कृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः
 पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्वत्तः सन्दिदेश ह । स तान्
 शक्तावरान् पुत्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयामास संकुडः
 सिंहः क्षुद्रान् नृगमानिव । वशिष्ठो घातितान् सुत्वा विश्वा-
 मित्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्विष्टिर्व मेदि-
 नीम् । “ततः प्रतिनष्टतः स तया बध्वा सङ्गमघः । कल्मा-
 षपादमाशीनं ददृश विजने वने । स तु दृष्ट्वा तं राजा
 क्रुद्ध उत्थाय भारत ! । आविष्टो रक्षसोपेण इयेषात्तुं तदा
 क्षमिम् । अदृश्यन्तो तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमपतः ।
 भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् । कसौ नृत्य-
 रिवोपेण दण्डेन भगवद्व्रितः । प्रवृत्तीनेन काष्ठेन
 राजसोऽप्येति दारुणः । तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति
 भुवि कश्चन । त्वद्वेदेऽद्य महाभाग ! सर्व्ववेदविदां वर ! ।
 पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्धारुणदर्शनात् । राज-
 सोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीकृते । वशिष्ठ उवाच ।
 मा भैः पुत्रि ! न मेतव्यं राजसात्तुं कथञ्चन । नैतद्भक्तो
 भयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् । राजा कल्माष-
 पादोऽयं वीर्यपान् प्रयितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनो-
 द्देशे निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व उवाच । तमापतन्तं
 संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानब्रुविः । वारयामास तेजसी
 हृद्भारैश्च भारत ! । सन्नपूर्तेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य
 वारिणा । मोक्षयामास वैशापात् तस्माद्भोराक्षराधिपम् ।

स हि द्वादश वर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा । सप्त व्यासोद्-
 यष्टेष्वेव पूर्णकाळे दिवाकरः । रक्षसा विप्रसक्तोऽथ
 स नृपस्तद्वनं महत् । तेजसा रक्षयामास सन्ध्याभ्रमिव
 भास्करः । प्रतिबध्य ततः संज्ञामभियाद्य कताञ्जलिः ।
 उवाच नृपतिः काळे वशिष्ठस्तपिसत्तमम् । सौदासोऽहं
 महाभाग ! याज्यस्ते क्षमिसत्तम ! । अस्मिन् काळे यदिष्टन्ते
 ब्रूहि किं करवाणि ते । वशिष्ठ उवाच । वृत्तमेतदुपधा-
 कासं गच्छ राज्यं प्रयाधि वै । ब्राह्मणांस्तु मनुष्येन्द्र !
 मायमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्थे महा-
 भाग ! कदाचिद्ब्राह्मणमभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक्
 पूजयिष्याम्यहं दिजान् ।

कल्माषाह्वयः । तस्य कल्माषपादताकथा स्त्री-
 संसर्गे नृत्यरूपगोपादिकथा च भाग ७६, ६७ ० यथा-

“कृतपत्न्योऽननसखोऽयोऽन्विद्यामियाक्षलात् । दत्त्वा-
 ऽक्षहृदयश्चाक्षः, सर्व्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदास
 क्षतपुत्रोऽमदयन्लोपतिर्नृपः । आह्वयितव्यं यं वै
 कल्मषाह्वयः क्षतः कश्चित् । वशिष्ठगोपादिकोऽभूदनपत्यः स्व-
 कर्मणा । श्रीराजोवाच । किंनिमित्तोयुरोः यापः
 सौदासस्य महात्मनः । एतद्देदितुमिच्छामि कथ्यतां
 न रक्षोयदि । श्रीशुक उवाच । सौदासोऽनृगयां किञ्चि-
 ज्जननमोजघान ह । सुभोच भ्रातरं, सोऽथ गतः प्रति-
 चिकीर्षया । संचिन्त्यस्यं राज्ञः सूदरूपधरोऽग्रे ।
 गुरवे भोक्तुं कामाय पत्न्या निन्ये नरामिषम् । परिवेष्ट्य-
 माणं भगवान् विलोक्याभक्तप्रसन्नः । राजानमशपत्
 क्रुद्धोरक्षोद्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तदिदित्वा चक्रे
 द्वादशवारिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय शुभं यमुं
 समुदातः । वारितोऽमदयन्त्याऽपोऽवतीः पादयोर्जहौ ।
 दिशः स्वमवनीं सर्व्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः । राजसं
 भावमापन्नः पादे कल्माषपादकृतः । व्याधकाळे
 दृष्ट्वा वनौकोदम्बतीं दिजौ । क्षुधात्तोजग्रे विप्रं तत्-
 पत्न्याह्लासताधिपत् । न भवानाक्षसः साक्षादित्वाकूनां
 महारथः । मद्यत्या पतिर्वीर ! नाधर्म्यं कर्तुमर्हसि ।
 देहि मेऽपत्यकामाया अक्षताधिं दिजं पतिम् । देहोऽयं
 मानुषोराजन् ! पुरुषस्याखिलार्धः । तस्मादस्य बधो वीर !
 सर्व्वार्धबध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वान्पण्डितः शैल-
 गुणान्वितः । वारिराधायिर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् ।
 सर्व्वभूतात्मभावेन भूतेष्वनर्हितं शुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षि-
 वर्यस्ते राजर्षिप्रवरार्दिभो ! । कथमर्हति सर्व्वज्ञ ! बधं

पितृविवाहजः । कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सौ-
हृदम् । विद्याविक्रमसम्पन्नः शोचतेतद्विदुर्बधाः ।
तस्य साधोरपापस्य भृणस्य ब्रह्मवादिनः । कथं बधं
यथा बभ्रोर्भ्रान्त्यते सम्मतोभवान् । यदायं क्रियते भय-
स्तर्हि मां खाद पूर्यते । न जीविष्ये विना येन क्षणञ्च
मृतकं तथा । एवं करुणभाषिण्या विनयपत्न्या अनाय-
वत् । व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः ।
ब्राह्मणी वीक्ष्य दिविषुं पुरुषादेन भक्षितम् । शोचन्त्यात्मा-
नसुखीशमशपत् कृपिता सती । यस्मान्मे भक्षितः पाप !
कामतः स्वपतिस्त्वया । तवापि मृत्युराधानादहतप्रज्ञ !
दर्शितः । एवं मितसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा । तद-
स्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्नतिङ्गता । विशापोद्वाट-
शाब्दान्ते मेधुनाय समुद्यतः । विज्ञाय ब्राह्मणीशापं
महिष्या स निवारितः । ततज्ज्वं स तस्याज स्त्रीमुखं
कर्मणाऽप्रजः । वशिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयन्त्यां प्रजामधात् ।

कल्माषी स्त्री कल्माष+“अन्यतो ङीप्” पा० ङीप् । १। चित्तवर्ष-
युक्तायां स्त्रियां २। क्षणवर्षीयां यमुनामद्याच्च “प्रतिक्रु-
न्टपञ्चो यतमानोऽपि भारत ! । अमितः सोऽयं कल्माषो
गङ्गाकूले परिभ्रमन्” भा० आ० १६७ । “कल्माषो
क्षणवर्षां यमुनाममितः” नीलक० “कल्माषीतीरसंस्थस्य
गतस्त्वं शिष्यतां भ्रमोः” भा० स० ७६४ । गङ्गायमुनास-
ङ्गमसमीपे एव भगोराश्रम इति भारतादौ लोके च प्रसि-
द्धितः कल्माषीशब्देन यमुनोच्यते सितासितयोर्नद्यो-
र्मिश्रितत्वेन क्षणपाण्डुरवर्णत्वात् प्रयागस्थयमुनायस्तथात्वम्
कल्य न० कलयति चेष्टामत्र व्यग्रा० यक्, कल्यते कल-गतौ
कर्मणि यत्, कलाञ्च साधु यत् वा । १। प्रत्यये अमरः
२। मधुनि हेमच० । ३। निरामये “यावदेव भवेत् कल्यस्ता-
वत् श्रेयः समाचरेत्” भा० स० ५५४ । ४। सज्जे समर्थे
उद्युक्ते च लि० अमरः । कथयस्व कथामेतां कल्याः का श्रवणे
त्वं” भा० आ० ५४० । “लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाऽलये सजे-
धुधीः । बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः सद्यः कर्मणि” भा०
आ० २२५ । “कल्यौ खोभगवन् योडुमपि सर्व्यैः
सुरासुरैः” भा० आ० २२५ । ५। वाक्यस्तिवर्जिते(काला
योवा) ६। उपायवचने कल्याणवचने च लि० मेदि० । ६। सुरायां
स्त्री मेदि० । ७। भूमिकायां वाख्यां स्त्री अमरः ८। हरी-
तक्यां स्त्री शब्द० ।

कल्यजग्धि स्त्री वद-कृत् कल्ये प्रातर्जग्धिः । १। प्रातर्भोजने
उपचारात् २। तत्कालमन्त्रे जटाधरः कल्याणदयोऽप्यत्र

कल्यपाल उ० कल्यं मधु मद्यं पालयति पाल-अण् उप० स० ।
शौगण्डके हेमच० । एषुब् कल्यपालकोऽपि तत्प्राथे
शब्दमा० । [प्रातर्भोजने, त्रिका०
कल्यवत्ते उ० कल्ये प्रातर्वर्त्यतेर्दृष्ट-अण् कर्मणि वच् ।
कल्याण न० कल्ये प्रातः अग्यते शब्दप्रते अण-वच् । १। हेमि-
मेदि० सङ्कले । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्भङ्गलम् “यस्मिन्नेव
कृते नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्” “पूज्या भूषयितव्याश्च
वहुकल्याणमीषु मिः” मनुः । “तद्रूपं कल्याणपरम्परायाम्”
“अन्वभूयत कल्याणं तस्या विच्छिन्नसन्ततिः” रघुः
तद्भेतरपि शङ्कादिकं भङ्गलम् । “कल्याणानां त्वमसि
महर्षां भाजनं विश्वभूते” । मालतीमा० । २। शुभयुक्ते
लि० अमरः । “कल्याणपञ्चमा रात्रयः कल्याण-
पञ्चमीकः पक्षः” सि० कौ० “उदगयने व्यापूर्व-
भागे पक्षे कल्याणे मन्त्रे चोद्योपनयनमोदानविवाहाः”
आश्व० गृ० १०१, “प्रातिवेश्वातुवेश्वा च कल्याणे
विंशतिदिने” मनुः । स्त्रियां बङ्गा० वा ङीप् । “उप-
स्थितेयं कल्याणी नान्नि कीर्त्तित एव यत्” रघुः । “उपो-
पविष्टः कल्याणीः कथाश्रुते समोरमाः” भा० व० १२४
“उवाच चैनं कल्याणया वाचा मधुरयोजितम्” भा०
आ० १७३ । ङीबन्तः ३। मधपर्व्याम् ४। गवि च राजनि० ।
कल्याणकगुड उ० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषसंयुक्ततया पके गुड-
भेदे । यथा “प्रसृत्ययेणामलकीरसस्य गुडस्य दत्त्वा हृतं
गुडस्य । चूर्णीकृतैर्पान्यकचवज्जीरव्योषेमक्षणाह्वय-
जमोदैः । विडङ्गसिन्धु त्रिफलायमानोपाटान्निधान्यैश्च
पिचुप्रमाणैः । दत्त्वा त्रिदृशूष्णफलानि चाष्टादशै च
तैलस्य पचेत् यथावत् । तं भक्षयेदन्नफलप्रमाणं यथेष्ट-
चेष्टं त्रिगुणमियुक्तम् । अनेन सर्व्यं पङ्कण्योषिकाराः ।
सञ्चासकासस्वरभेदशोषाः । शाम्यन्ति, चायं चिरमन्तर-
ग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च दृडिहेतुः । स्त्रीणां च बन्ध्यासयना-
शनः स्यात् कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः” ।

कल्याणकष्टत न० सुश्रुतोक्ते औषधिभेदयुक्तवृक्षभेदे यथा—
“विडङ्गत्रिफलासुतामस्त्रिषादाहिमोत्पलैः । प्रियङ्गुलैल-
बालकचरावासरदाहभिः । बर्हिष्ठकृष्टरजनीपर्षिणीसारि-
शादयैः । हरेणुदगत्रिदृष्टनीचचातोयकेसरैः । द्विकीरं
विपचेत् प्रमांलतीकुसुमैः सह । विषमज्जरकञ्चासगुलमो-
न्नादगरापहम् । एतत्कल्याणकं नाम सर्पिसङ्कल्य-
तमम् । अलक्ष्मीपहरकोऽग्निमान्धापसारतापनुत् ।
शस्यते नष्टशुक्लाणां बन्ध्यानां गर्भदं परम् । मेध्यञ्चकु-

प्रासायुषं रेतोमार्गं रुजापहम् । एतैरेव यथाद्रव्यैः
सर्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया एतप्रस्थं सुवर्णमणि-
संयुतम् । तत्क्षीरेण सहैक्यं प्रसाध्य कुसुमैरिभैः ।
सुमनस्यकाशोकगिरीपङ्कसमैर्घृतम् । तथा नलदपद्मानां
केशरैर्दाडिमस्य च । त्रिधौ प्रशस्ते ननु त्वे साधकस्या-
तस्य च । कृतं मनुपदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् ।
दत्तं सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं एतम् । दर्शन-
स्पर्शनाभ्यान्तु सर्वरोगहरं शिवम् । अष्टपुः सर्व-
भूतानां वलापलितवर्जितः । अस्याभ्यासादृष्टस्तेह
जोषेर्दृश्यतत्त्वम्” ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा
“गरुडारपलाशकृजजिल्वाकस्त्रुहापामर्गपाटलापरिभद्रक-
नादेयीक्षणागन्धानीपनिदहन्त्यद्रूपकनक्तमालककृतिकाहृ-
तीकण्टकारिकाभङ्गातकेङ्कुर्दावैजयन्तीकदलीवर्षाभूहीवैर-
क्षुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोलकाथोका इत्येवंवर्गं समूल-
पलशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संसृष्टं पृथ्वदृग्धुा
क्षारकलेन परिखाव्य विपचेदेतत्प्रतिवापश्चात् हिङ्गुादिभिः
पिप्पल्यादिभिर्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु
गुल्मभ्रौंष्टाभिषङ्गाजीर्णशोशोरोचकाक्षानां कासादिभि-
रुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति
चात् । विषप्रन्दनादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् ।
संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते” ।
“कल्याणकं वा लवणं पिबेत्सु” सुश्रुतः ।

कल्याणयोग उ० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्के लग्नावधिस्थानविशेष-
स्थितपक्षयोगभेदे यथा “शुरो केन्द्रे १, ४, ७, १०, त्रिकोणे
५, ८, वा रविर्भावे ११ च कर्माणि १० । कल्याण-
योगो भूपस्य यातः कल्याणकद्रुमवेत्” । “त्रिकोणो
५, ८, शुभे खेटे सषवे वा द्वितीयो । कल्याणसंज्ञो
योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः” इति च

कल्याणकृतं त्रि० कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति क-किप्
इत० । शास्त्रविहितकर्माकारके “नहि कल्याणकम् कश्चि-
दुर्गतिं तात ! गच्छति” गीता २ कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।
कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्यर्थे मत्पुं मस्य वः । मङ्ग-
लयुक्ते त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० इत० । शास्त्रविहितकर्माव्यवर्त्मणः प्राक्-
कर्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने ।
तत्प्रकारोयथा “ओं श्वः कर्तव्येऽस्मिन् कर्माणि कल्याणं
भवन्तोऽभिब्रुवन्तु” इति प्रार्थिते ब्राह्मणः “ओं कल्याणम्

इति त्रिरुक्ते “ओं पृथिव्यासृज्जृतायान्तु यत् कल्याणं
पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु
नः” इति यथेमाभित्यस्य लौगाक्षिकं विरुष्टं पृच्छन्दो ब्रह्मा
देवता कल्याणवाचने विनियोग इति सूत्रा “ओं यथे-
मां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां
शूद्राय चाख्याय च स्वाय चारणाय च प्रियादेवानां
दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः ससृध्यतासुप-
मादो ब्रमतु” यजु० २८, २, इति च पठेत् ।

कल्याणवोज उ० कल्याण+वोजं यस्य । मसूरे राजनि० ।
कल्याणिका स्त्री कल्याण+भञ्जायां कन् अत इत्त्वम् ।
मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणन् त्रि० कल्याण+अस्यर्थे इति । १ कल्याणयुक्ते
स्त्रियां ङीप् सा च २ बलानामोपधौ राजनि० ।

कल्याणादि उ० पाणिन्युक्ते टकप्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते
शब्दगणे स च गणः “कल्याणी सुभगा दुर्भगा वन्धकी
अनुदृष्टि अनुसृष्टि जगती वली बदी ज्येष्ठा कनिष्ठा
मध्यमा परस्त्री” कात्यायनेनैव इत्यादिः ।

कल्यापाल उ० कल्यां सुरां पालयति पाल-अण् उप० स० ।
शौण्डिके त्रिका० । खलु । कल्यापालकोष्यत् ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा० व्यात्म० अक० सेट् । कल्लते अक-
क्षिष्ट चकल्ले प्रनिकल्लति कल्लः । [तथात्वम् ।

कल्ल त्रि० कल्ल-अच् । बधिरं त्रिका० । तस्य शब्दाश्रोतत्वात्-
कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । १ खरस्य भेदने । हेमच०
२ बाधिये च ।

कल्लोल उ० कल्ल-बा० व्योलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्मादा
अत्र नित्यं अनुस्वारस्य लयम् नि० तस्यानुनासिकत्वं च ।
१ महातरङ्गे, अमरः “कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलवात-
हली” उद्भूतः । “कल्लोलाः सलिर्जनिधेरवाप्य-
पारम्” साधः २ हृष्ये च ३ वैरिणि त्रि० भेदि० ।
कल्लोलोऽस्यैव उपक्रा० इति । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते
देशे नद्यां स्त्री । “कल्लोलिनीश्लमङ्गलवर्द्ध” महाना० च
जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलिनः महातरङ्गे त्रि०
कव स्तुतौ वयने च भ्वा० व्यात्म० अक० सेट् । कवते अकविट् ।
चकवे णिच्-कावयति ते अदित् अचकावत् । प्रनिकवते

कवक उ० कृ-अच् भञ्जायां कन् । १ पासे, २ भू-अत्वे, न०
हेमच० । “लशुनं गृज्जनश्चैव पलाण्डुः कवकानि
चेति” अमर्यो मनुः । “देवतायं हविः शिषुः लोहि-
तान् व्रथनांस्तथा । अनुपाकृतमंसांनि विज्ज नि कवकानि

च"। अग्रम्ये याज्ञ० "कवचानि कृत्वा काराणि" प्रिता०।
कवच पु० कं वातं वञ्चति वज्र-मूल० कश्चतनीत्या० उष्णा० अच
वा ।। गृहभाण्डे दृष्टे २ पट्टवाद्ये च भेदः० । २ सच्चाहे
गात्रत्वाये योद्ध भिषङ्काले शस्त्राघातरक्षणार्थमङ्गे धार्य
लौहादिनिर्मिते वर्मणि पु० न० अमरः । कवचकक्षणा-
दिकं यत्किं कल्यातराशुतं यथा—
"खड्गादीनान्तु गणना पूर्वमेव निर्दिष्टा । अस्त्रात्मैव
निर्दिष्टः कवाचादिरपीधते । तल्लक्षणं संपश्येण प्रवक्ष्यामि
निबोधत । काष्ठं चर्मं सवल्कं च त्वयमेतत्तु दुश्चरम् । ययो-
त्तरं गुणयुतं यथापूर्वन्तु भिन्दितम् । शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं
ददता तथा । दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंपहः ।
सच्छिद्रतातिगुह्यता तनुता सुखभेद्यता । कवचानां विनि-
र्दिष्टः सप्तासाहोषसंपहः । अत्र वर्षां विनिर्दिष्टः क्रमादेवं
चतुर्विधः । शितोरक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् । कनकं रजतं
ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्" । अधिकं वर्मशब्दे वक्ष्यते ।
'यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रतिवारणम् । तथा देवोप-
चातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मल० त० पु० ।
"वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य" "सच्छलकवचं रथम्"
भट्टिः । कवचोजातोऽस्य तार० इतच् । कवचिसत्तन तद्वा-
रके त्वि० सः अस्त्रस्य इति । कवाचन् तद्धारके त्वि०
"नमो विलम्बिने च कवचिने च" यजु० १६, २५ "यस्य
कवची यसाऽकवचोऽमित्यो यसाज्जन्मनि ज्या पाशैः कवच
पाशैरज्ज्मनाभिहतः शयाम्" अथ० ११, १०, २२ स्त्रियां
ङीप् । तन्वोक्ते सन्त्रसाधनाङ्के ३ वाक्यसंग्रहे । "सन्त्रेण
स्त्रियते योगी रक्ष्यते कवचैर्यतः" इति तन्वोक्तेस्तस्य
रक्षासाधकत्वेन वर्मस्तुल्यत्वाच्चत्वात् । "स्त्रीजगन्मङ्गल-
स्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः" "इदं कवचमश्नात्वा योभजेत्
कालिदक्षिणाम्" इति च मै० त० । कवचानि च देवताभेदे
भिन्नानि तन्वोक्तानि तानि च सन्त्रसारे स्तोत्रकवचप्रक-
रणे अन्यत्र च दृश्यानि । तानि च "भूर्जे" विलिखितं चैतत्
स्वर्णस्य धारयेदादि । कण्ठे वा दक्षिणे वाहौ" इत्यादिना
तन्त्रे लिखित्वा कण्ठादौ धार्यतया विहितानि ।
कवचपत्र पु० कवचं तल्लेखनसाधनं पत्रमिव वल्कलं यस्य ।
भूर्जपत्ररूपे शब्दच० । "भूर्जे" विलिखितं चैतत् तन्वो-
क्तेस्तद्वल्कलस्य कवचलेखनाधारत्वाच्चत्वात् ।
कवचहर पु० कवचं हरति येन वयसा हृ-लद्यमे
वच उप० स० । कवचहरणोद्यमयोग्यवयस्के कुमारौ

“कवचहरः कुमारः” सि० कौ० । वर्महरादयोऽप्यत्र
“वर्महरः कुमारः” रघुः ।

कवटी स्त्री कौति शब्दायते क-च्छटन् गौरा० छीप् । कपाटे
 हिरूपकोषः । तस्याः रोधनकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्
 कवती स्त्री कश्चः अकृष्यस्या मलृप् स्त्रियां छीप् ।
 “कया नश्चित्” इत्यादिकास्तु कृत् । “कवतीषु रथनरम्
 गायतीति” ताश्चङ् । कृतिः । “कया नश्चित्” इत्याद्यास्तिस्र
 ऋचः कवत्यः” सा० स० भा० माधवः । “अतिदेश्यं विनिश्चेत्तं
 कवतीषु रथनरम्” अधिकारः । सा० । “ताश्च ऋचः” ऋ०
 ४, २१ छत्रे व्याद्यास्तिस्रः । तत्पान्यायाः कवत्त्वाभावेऽपि
 व्याययोर्द्वयोः कवत्त्वेन बाहुल्यात्तथात्वम् ।

कवयि(यी) स्त्री काञ्चनात् वयते गच्छति स्थानान्तरं वय-
गती इन् कटिकारान्त्यात् वा ङाप् । (कइ) मत्स्थभेदे ।
त्विका० । तस्या बलातिक्रमेण गमनान्तथात्वात् । “कवयी
मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी । किञ्चित् पित्तकरी
वातशमनी बलवर्द्धिनी” भावप्र० उक्तगुणा ।

कवर पु० कौति कु-शब्दे-अरन् । पाठके उज्ज्वलपाठकात्
तस्य शब्दायमानत्वात् तथात्वम् । कं जलं दृष्योति
दृ-ष्यच् । शब्दवणे शब्दन्ते च पुंन० भेदि० । लवणस्य
जलसंपर्कमात्रेण द्रवीभावेन जलरूपेण परिणामात्
अन्तस्थ च दर्शनमात्रेण सुखात् जलसावयणात् तथा-
त्वम् । के मूर्धनि वरम् वरणीयम् । ४ के शुभायां
त्रि० । केशविन्यास एव क्रियां ङीष् । अन्यत्र तु
टाप् । सा च । ५ खरप्रपायां (वातुद्) शब्दच० । कवरी-
मृतोमलयजार्द्रमिव व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः”
माघः । “व्याकीर्णमाल्येन कवुरवर्णम्” मक्षि० ईकवुरवर्णं
पु० ७ तद्वति त्रि० हला० । कव-स्तुतौ अरन् ।
दक्षिणते दृश्यते त्रि० हलायुधः । गौरा० ङीष् ।
१० सर्वरायाम् (वातुद्) भेदि० । तस्याः कवरीतुल्यत्वान्त्वम् ।
कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कृ-बा० । ७ गौरा०
ङीष् । बन्ध्याम् तस्याः बन्धनागारे कवरबन्धना-
भावेन तथात्वम् ।

कवर्ग पु० कघटितोवर्गः एकस्थानोत्पत्तिकसमूहः । कखग-
घङ्गमेघ वर्णेषु तेषां कगटस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम् ।
ततः वर्गान्तात् भवार्थं शब्दत्वात् छ । कवर्णेषु तद्भवे ति० ।
कवल पु० केन जलेन बलते बल-चलने षच् । १ पासे “सुप्ता-
प्ररोहकवलावयवातुकीर्थम्” “व्यासादवद्विः कवलैरुणा-
नाम्” रघु० रोगनाशार्थं भावप्र० उक्तं ब्रह्मभेदस्य २ क्रियाभेदे

च । तत्करणविधिगुणौ भावप्रउक्तौ यथा । “वातपित्त-
कफप्लस इवस्य कवलं सुखे । अर्द्धं निक्षिप्य संचयी
निडात्रेत् कवले विधिः । कालः कुरुते काङ्क्षा भव्योप-
हरते कफम् । त्वणां शौचं च वैरस्यं टलचालञ्च नाग-
येत्” । के जले वलन्ते अच (बेल्यामाच) २ मत्स्यभेदे शब्दश्च ०
पुंस्त्वो स्त्रियां जातित्वात् डोष् । लस्य डोवा । कवडोऽप्यत् ।

कवलप्रस्थ पु० कवलस्य प्रस्थः । कवलयोग्यपरिमाण भेदे
तस्य प्रस्थपरत्वेऽपि कर्त्तव्यं दि०न आद्युदासता ।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्थे कन् । (पुलट्टिग) इति
ख्याते प्रणचिकित्साङ्गे औषधभेदे “ततः कल्कोनाच्छाद्य
नातिसिग्धां नातिरुन्नां कवलिकां दत्त्वा वस्त्र-
पट्टेन बध्नायात्” “घनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चेवापि
पट्टकम्” “ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः” सुयु०

कवलित वि० कवचं करोति कवल+विष्+कर्मणि-क्त । कृत-
यासि २ भक्ते ३ व्याप्ते च जटा० ।

कवष वि० कौति क-शब्दे बा० अषच् । १ सञ्चिद्रे कवाटादौ
तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां
गौरा० डोष् । “इन्द्रः डुरः कवषोधावमानाः”
यजु० २०, ४, “कवष्यः सगुषिरा, सञ्चिद्रे एव शब्दप्रसारात्
कौतेरौणाटिकोऽप्यच् प्रत्ययः” वेदटी० । “कवष्यान्
व्यचस्वतीः” यजु० २०, ६०, “होता यज्ञदुरोदिशः
कवष्यः” २१, ३४,

कवष्प वि० क-शब्दे असुन् वेदे षत्वम् । सञ्चिद्रे कवाटादौ स-
ञ्चिद्रेण शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । “कवष्याः सतीः कवषः
इन्द्रः शुभमानाः” यजु० २८, ५, “कवषः क-शब्दे क-
वन्ति शब्दं कर्षन्ति कवषः कुवतेरसुन्प्रत्ययः षत्वमार्थम्
कपाशः पिधानसमये शब्दं कवष्याः सगुषिरा वा” वेदटी०
कवस पु० क-कृतनीत्यादिना अष । १ कवचे सञ्चाङ्गे २ कवाट-
कजातिभेदे च उज्ज्व० ।

कवाट न० क-भावं अप् कवं शब्दमटति, कं वातं वटति वट
वेष्टने वा अष्प उ० स० । हाररोधके (कपाट) ख्याते
काष्ठादिमये पटार्थे अमरः तस्य हारपिधानकाले शब्दाय-
मानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् “उरःस्थिया तव च
गोपुरस्कत्तु कवाटदुर्दृष्टिर्धतिरःप्रसारिता” नैष० ।
“भोजहारकवाटपाटनकरी काशीपुराधोखरी” अक्षदास्त० ।
कवाटपरिमाणादिकं ह० स० उक्तं यथा । “विस्ताराधि-
भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं
द्विगुणमुच्छ्रितम् । उच्छ्रावात् पादविस्तीर्णं शाखा तद्वदु-

दम्बरः । विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्पृष्टम् ।
विपञ्चषप्रनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते” तत्काष्ठनिय-
मश्च व्यो० त० भारतीकृतः “चौरवृष्टौ द्वयं दारं गृह्ये
न निवेशयेत् । कृताधिवासं विहगैरनिनानलपीडितम् ।
गजैर्भिन्नञ्च तथा विद्युच्चिर्घातपीडितम् । चैष्टदेवाल-
योत्पन्नं वज्रभग्नं प्रसंगानजम् । देवाद्याधिशितं दारं
नीपनिम्बविभोतकान् । कण्टकिनोऽसारतद्धन् वर्जयेत् गृह-
कर्मणि । वटाश्रयौ च निगुं गङ्गीं कोविदारविभीतकौ ।
पलान् शाल्मलोश्चैव पलागञ्च विवर्जयेत् । विस्तारात्
द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कर्त्तव्यं तथा गृहम्” । अधिकं गृह-
शब्दे वक्ष्यते । अत्यार्थे डोष् । कवाटी स्वल्पकवाटे स्त्री ।

कवाटघ्न वि० कवा(पा)टं हन्ति शतवा “गङ्गां हस्तिक्वा-
(पा)टयोः” पा० हन-टक् । कवाटहननशक्ते चौरभेदे ।
कवाटवक्र न० कवाटं वक्रं यस्मात् । (कवाटवेष्टु) वृक्षभेदे ।
कवार न० कं जलं वृणोति आश्रयत्वेन अष्प उ० स० ।
पद्म त्रिका० ।

कवारि च० कृतसिनोऽरिः कुगति० स० बा० कोः कवादेणः ।
कृतसिते शत्रौ देवी पृतिर्दन्तिणादेवयाज्या न कवारिभ्यो
न ते वृणन्ति” ऋ० १०, १०७, ३ ।

कवासख वि० कृतसितस्य सखा टच् घृष्टो० नि० । कृतसितस
हाये । “अपाप शकस्तनुदुष्टिर्मृहति तनुगुह्यं सघवा यः
कवासखः” ऋ० ५, ३४, ३ । “कृतसितपुरुषसहायः” भा०
निरुक्ते तु कवासखः यस्य कप्याः सखायः इत्युक्ते तव
वज्रघ्नीहो टजपि निपात्यः इति भेदः ।

कवि पु० कव-वर्षने गतौ क-शब्दे वा इन् ।
क्रान्दशिनि-सर्वज्ञे—१ ब्रह्मणि हेमच० । तस्य सर्वगत-
त्वात् सर्वज्ञत्वात् क्रान्दशिवाच्च तथात्वम् । “कविम-
नीषी परिभूः स्वयम्भूः” ईगो० “कविः क्रान्दशीं सर्ववृहक्
“नान्यतोऽस्ति दृष्टा” इति श्रुतेः” शाङ्ग० भा० । “कविं पुरा-
णमनुशासितारम्” गीता । २ स्तुत्ये “होता वा देव्या कवी”
यजु० २८, २ । “पृथग्वरजं भेषजं कविम्” यजु० २८, ३४ ।
श्वाल्मिके सुनौ तस्य प्रथमं काव्यकर्त्तृत्वात् तथा-
त्वम् । ४ कविताकारके “मन्दः कविश्रयः प्रेम्णः” रघुः
“नैकमोजः प्रसादो वा रसभाषाविदः कवेः” भाषः ।
“इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो नभोवाकं प्रशाक्यते” उत्तर० च०
(काव्यम्) “कविः कव्येन काचिन् प्रीतिञ्च विन्दति”
चन्द्रा० । “एकोऽभूच्चलिमात् परश्च पुलिनात् वलमीकत-
थापरस्ते सर्वे कवयश्चल्लोकगुरवश्चोभ्यो नमस्कर्महे”

उद्भूतः । “रवेः कवेः किं समरस्य सारम्” विदग्धसु० ।
 पृथगुसुते ऋषिभेदे ईततुपुले शुकाचार्ये तस्य कविपुल-
 त्वेऽपि जन्यजनकयोरेभेदोपचारात्तत्त्वम् “भृगोः पुलः
 कविर्विद्वान् शुक्रः कविस्ततो पृथः” भा० आ० ईईअ० ।
 ७४४ मेदि० । ८ कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि “कल्केज्येष्ठास्तयः
 शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः” इति कल्किगण्डे उदाहृतम् ।
 ८ चौरयोधे “विधस्याने रणे भङ्गो दुर्गे खड्गः प्रजायते ।
 कविप्रवेगनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै” ज्यो० त० ।
 “कविश्चौरयोद्धा” रघु० । १० खलीने स्त्री मेदि० ।
 वा ङीप् । ११ क्रान्तदर्शिनं लि० । “क स्याच्छलेण कवयो
 वयन्ति” यजु० १६, ८ । “कवयः क्रान्तदर्शिनः” वेददी०
 १० मेधाविनि लि० “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः
 कविः” मनुः । “क ज ते शासिता कविः” यजु० ३३, ३८ ।
 “कविर्मेधावी” वेददी० । १२ चानुपमनोः वैराजप्रजापतेः
 कन्याजातस्तुतभेदे पु० । “कन्यायां भरतयेव ! वैराजस्य
 प्रजापतेः । ऊरुः पूरुः भूतद्युस्तपस्वी सत्यवाक् कविः”
 हरिव० ७० अ० । १४ स्तोत्रि लि० “इन्द्रमीनि कविच्छदा”
 ऋ० ३, १०, ३ । “कविच्छदा कवीनां स्तोत्राणामुचित-
 फलप्रदानेनापचन्दकौ” भा० ।
 कविक पु० कवि+स्वार्थे कन् कचित् स्वार्थकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्ग-
 व्यतिक्रम इति । खलीने (लागाम) हलायुधः ।
 कविकल्पद्रुम पु० वीपदेवकते धातुपाठपन्यभेदे “कविकल्प-
 द्रुमो नाम पद्योर्निष्पाद्यतेऽल च” इति तदुपोद्घाते ।
 कविकल्पलता स्त्री काव्यरचनाशिक्षोपयोगपन्यभेदे ।
 कविका स्त्री कवि+स्वार्थे कन् । (लागाम) खलीने अमरः
 २ कविकापुष्पे राजनि० । ३ कवयोमन्त्रे (कइ) भावप्र० ।
 कवयोश्च तद्व्याख्यातुम् तत्र कवयोत्यत्र कविकेति
 पाठान्तरम् ।
 कविजिष्ठ पु० कविपु ज्येष्ठः । १ याल्भीकिमुनौ । लि० ।
 कविता स्त्री कवेः वर्स्यितुर्भावः तत् । कविकर्मणि काव्ये
 काव्यशब्दे विवृतिः । “क्षेपं नैषा भवति कविताकामिनी
 कौल्लकाय” प्रस० रा० । त्व । कवित्वमप्यत्र न० । “कवि-
 त्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा” सा० ट० अग्नि-
 पुरा० । “स भवति कवित्वाभूतनदीनदीनः पर्यन्ते परम-
 पदलीनः प्रभवति” कर्पूरखवः । “ता ज कवित्वना कवी”
 ऋ० ८, ४३, “कवित्वना कवित्वेन” भा० पृषो० साधु ।
 कविपुत्र पु० कवेः भृगुसुतस्य पुत्रः ईत० । १ भार्गवे ३ शुका-
 चार्ये “भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविस्ततो पृथः”

भारते आदिपञ्चमि ईईअध्याये । कविस्ततादयोऽष्टौ ।
 कविय न० कं सुखमजति अज—क वीभावः । खलीने त्रिका० ।
 “कवियं कविकोच्यते” त्रिकाण्डे क्लीवतया पाठात् शब्द-
 कल्पद्रुमे कं क्लीवतोक्तिः चिन्त्यमूला ।
 कविरहस्य न० हलायुधकते स्तोकात्मके अर्थभेदेन एका-
 कारधातुभेदप्रदर्शके पन्यभेदे ।
 कविराज पु० कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् समा० ।
 कविश्रेष्ठे । “श्रीहर्षे कविराजराजसुकुटालङ्कार हीरः
 सुतम्” नैपथम् । “श्रीपिशुनायकविराजकृतप्रणीतं
 साहित्यदर्पणमसुं स्थितप्रमेयम्” सा० ट० टी० रामचरण-
 श्लोके कविराजगण्डस्य तदर्थतैव चिकित्सके प्रसिद्धेस्तु
 भूलं न दृश्यतेऽतो न तदर्थकता ।
 कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः व्ययनं यस्य
 णत्वम् । वाल्मीकिमुनौ । शब्दरत्ना० ।
 कविलि लि० क-कव वर्धने वा वा० इलच् । १ स्तोत्रि शब्द-
 कारके च । ततः प्रगट्ठा० चतुरर्थ्यम् अत्र । कावित्व-
 तत्सञ्ज्ञिकप्रदेशादौ लि० ।
 कविवेदिन् लि० कविं कवित्वं वेत्ति विद्-णिनि । काव्य-
 वेत्तिरि कवी जटा० स्त्रियां ङीप् ।
 कवीय न० कवि+स्वार्थे क कचित् स्वार्थकस्यापि प्रकृतिलिङ्गा-
 त्तिङ्गमः । खलीने (लागाम) जटाधरः ।
 कवीयत् लि० कविरिवाचरति कविं स्तोत्रारम् इच्छति वा
 कवीय—नाम० यत् । कविसदृशे २ व्याख्यानः स्तोत्ररिच्छौ
 च । “अपो हृष्यान् पवते कवीयन् प्रजम्” ऋ० ६,
 ५१४, १ । ३ कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोत्रारः
 तानिच्छन् वा भा० । एतेन अस्याः श्रुतेः कवीयः शब्दो-
 दाहरणतयोपन्यासः प्रामादिकः । स्त्रियां ङीप् ।
 कवीयस् लि० व्यतिशयेन कविः ईयसु । कवितरे स्त्रियां
 ङीप् कवीयसी । तरप् । कवितर तत्पार्थे । तसप् । कवि-
 तम बहूनां मध्ये व्यतिशयस्तोत्रि काव्यकारकेन च लि०
 कवूल न० नीलकण्ठताजकोक्ते कंवलयोगे कंवलशब्दे लज्ज-
 णादि । “इत्यशास्त्रि कवूलं तदुत्तरोत्तमसुच्यते” नील० ता०
 कविलि न० कं जलं विवर्ति कृष्णाति विवर्त—कृतौ अण्
 उप० स० । कुवलये शब्दच० ।
 कवीणा न० कुवसितच्छणं कुगतिस्मासः कोः कवादेशः ।
 १ ईषदुष्णे स्थर्शे २ तद्वति लि० अमरः । “पयः पूर्वेः स-
 निश्चासैः कवीणासुपमञ्जते” रघुः ।
 कव्य न० कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तस्मै यत्कुर्यते पितृभ्यः

कु शब्दे कर्मणि यत्पा । पित्राद्देशेन दीयमानेऽद्यादौ
 व्यसः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह स मनुः
 “अथोत्रियायै देयानि हव्यकव्यानि दाढभिः । अह-
 तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि
 पित्रासं दैवं पित्रो च भोजयेत् । उपकलं फलमाप्नोति
 नामन्त्रज्ञानं बह्वनपि । दूरादेशे परीक्षितं ब्राह्मणं वेद-
 पारगम् । तथैव तद्व्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः
 स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामन्त्रं यत् भुञ्जते ।
 एकस्मान् मन्त्रं प्रीतः सर्वान्नेति धर्मतः । ज्ञानो-
 त्कथाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्त-
 वस्तुद्विगुणं कश्चिरेणैव शुध्यतः । यावतो यसते पासान्
 हव्यकव्यं ज्वमन्त्रवित् । तावतो यसते प्रेत्य दीपश्चूलध्व-
 योऽगुहान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽ-
 परे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञान-
 निष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु
 यथाभ्यासं सर्वेष्वेव चतुर्विधं । अथोत्रियः पिता यस्य
 पुत्रः स्यादेदपारगः । अथोत्रियो वा पुत्रः
 क्षात् पिता स्यादेदपारगः । ज्ञायांसमनयोवि-
 द्यात् यस्य स्याच्छोत्रियः पिता । मन्त्रमस्मृजनार्थन्तु
 सत्कारमितरोऽहति । न आदे भोजयेन्मित्रं धनेः
 कार्योऽस्य संपद्यः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं आदे
 भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि आदानि च
 हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आदेषु च हविःपु-
 च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्रद्धेन मानवः । स
 स्वर्गाञ्जयते लोकाच्छादमितो द्विजाधमः । सम्भो-
 जनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । दक्षैवास्ते
 तु सा लोके गौरवैकवेष्टमनि । यथेरिणे धीजसुप्ता
 न वप्रा लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्हृत्वा न दाता लभते
 फलम् । दाहृन् प्रतिपहीहृत् कुरुते फलभागिनः ।
 प्रिदुपे दक्षिणा दत्ता विधियत् प्रेत्य चेह च । कामं
 आदेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता
 हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोज-
 येच्छ्रद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शास्त्रान्तगमयाध्वर्युं
 कन्दोगन्तु समाप्रिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत
 आदमर्चितः । पितृणां तस्य दृष्टिः स्याच्छाश्वती
 साप्रपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अतुक्तस्त्वयं ज्ञेयः सदा सङ्गिरनुष्ठितः । सातामहं
 मातुलञ्च स्वस्तीयं शशुरं गुरुम् । दौहित्यं विटपतिं

बन्धुस्त्वित्गयाज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षितं
 दैवे कर्मणि धमवित् । पित्रो कर्मणि तु प्राप्ते पराजितं
 प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्रीया ये च नास्तिप्रवृत्तयः । तान्
 हव्यकव्ययोर्विमाननर्हान्तरव्रवीत् । जटिलं ज्ञानधीयानं
 दुर्बलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये सुगांस्तान् आदे
 न भोजयेत् । विकल्बकान् देवलकान् मांसविक्रयि-
 णस्तथा । विपणने च जीवन्तो वज्याः स्वहव्यकव्ययोः ।
 प्रेष्यो यामस्य राक्षस्य कनखी श्यावदनकः । प्रतिरोद्धा
 गुरोश्चैव त्यक्ताग्निश्चादपिस्तथा । यज्ज्यो च पशुपा-
 लश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्महिट् परिवर्त्तितश्च
 गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽपकीर्णो च वृषलीपति-
 रेव च । पौनमेवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 भृतकाध्यापको यस्य भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रगण्यः
 गुरुश्चैव वाग्दष्टः कण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता
 मातापितृगुरोस्तथा । ब्राह्मणैर्येनेव सम्बन्धः संवी-
 गं पतितैर्गतः । अगारदाहो गरदः कण्डाशी सोम-
 विकयी । सक्तयायी वन्द्यो च तैलिकः कूटकारकः ।
 पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोम्यभि-
 शस्तश्च दाम्भिको रसविकयी । धनुःशराणां कर्ता च
 यथायेदिधिषूपतिः । मित्रधृक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्रा-
 चाख्यस्तथैव च । आमरी गण्डमालो च श्वित्राथो
 पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः स्वर्वादिनिन्दक एव
 च । हस्तिगोऽश्वोऽद्रकः नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पतिष्ठां पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च । स्तोत्रां भेदको
 यस्य तेषाञ्चावरणेरतः । गृहसंवेगको दूतो एतारो
 पक एव च । श्वक्राडो ज्येनजीवो च कन्यादूषक
 एव च । हिंस्रो वृषलट्टितश्च गणानाञ्चैव याजकः ।
 आचारहीनः क्षीयश्च नित्यं याचनकस्तथा । क्षीपदी च
 सङ्घिर्निन्दित एव च । औरभिर्को माहि-
 पिकः परपूर्वापितस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः
 प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्केयान् द्विजाध-
 मान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्नं विवर्जयेत् । ब्राह्मण-
 स्त्वनधीयानसृणाग्निरिव शास्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं
 न हि भक्षान् हव्यते । अपाङ्गदाने यो दातुर्भवत्यु-
 फलोदयः । दैवे हविषि पित्रो वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
 अत्रतैरेदृजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिरस्तथा । अपाङ्गेयैदे-
 न्यश्च तद्दे रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोतसंयोगं
 कुरुते योऽपजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि-

निम्नं सर्वं ज्ञेयं । परिचितं, परिवेत्ता यथा च परि-
विशते । सर्वं ते नरकं यानि दातव्याजकपञ्चमाः ।
भ्यातुर्भूतस्य भाषायां यो नुरज्येत कामतः । धर्मे-
णापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिपूषति । परदारोप-
जायेत हो सुतौ कण्डूगोलकौ । पत्नौ जीवति कण्डः
स्यान्मृतं भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परजन्त्रे
प्राणिनो प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाग-
जने प्रदायिनाम् । अपाङ्गो यावतः पाङ्गान्
भुञ्जानामनुपश्यति । तावतां न फलं तत्र दाता
प्राप्नोति बालिगः । वीक्ष्यान्मो नवतः, कणः पथेः
शिवी शतस्य तु । पापरीणी सचस्त्रस्य, दातुर्नाशयते
फलम् । यावतः सस्मृगदङ्गैर्वाङ्मनान् मृदयाजकः ।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्णिकम् । वेदवि-
ज्ञापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतियहम् । विनाशं
व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाश्वसि । सोमविक्रियणे विष्टा,
भिषजे प्रयशोणितम् । नष्टं देवलोकं दत्तम्, अप्रतिष्ठन्त
वार्जुपौ । यत्तु बाणिजके दत्तं, नेह नाशकं तद्ववेत् ।
अस्मिन्निव कृतं हव्यं तथा पौनर्भवे दिजे । इतरूपं
त्वपाङ्गोप यथाहिष्टेषु साधुषु । भेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि
यदन्यन्नं मनीषिणः । अपाङ्गोपकृता पङ्क्तिः पाव्यते
यैर्द्विजात्तमैः । तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजायान् पङ्क्तिं
पावनान् । अपाङ्गाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचि-
कतः पञ्चाग्निस्त्रिगुणः पङ्क्तिवित् । ब्राह्मणादेयात्मसन्तानो
ज्येष्ठभाग एव च । वेदार्थात् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी
सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः
भाग ० ४, १८, १८ । “वत्सेन पितरोऽयमुष्णा कव्यं जीर-
मधुक्षतेति” पृथिव्याः पितृभिः कव्यरूपलोभ-
दीहनात् तस्य तदन्नत्वम् । क-शब्दे कर्मणि यत् । स्तुत्ये
“कव्योऽसि कव्यवाहनः” ताण्ड्य ० ब्रा ० । “कव्यः स्तुत्यः”
भा ० । कवलं कवः कृ-भावे अप् कवे साधु यत् । रस्त्व
साधकेऽतोतरि । “वीता जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि” ऋ ० ६,
६१, ० । “कव्यैः कवनसाधुभिः स्तोत्रभिः” भा ० ।

कव्यवाह ५० कव्यं वहते ददाति अत्र बल-दाने
आधारे धञ् । वज्रौ तत्र दाने हि पितृणां दाननि-
यत्ने क्षयात्त्वम् । कव्यं बल्यते दीयते बल-दाने
स्मृदाने धञ् । २। पितृदेवभेदे त्रिका ० “कव्यवालोऽनलः
सोमः समश्चैवैर्यमा तथा । अग्निप्राप्ता बर्हिपदः

सोमपाः पितृदेवताः” वायु ० पु ० लस्य वा इः
कव्यवाहोऽप्यत्र ।

कव्यवाह ५० कव्यं वहति प्रापयति पितृन् वह-अण्
उप ० स ० । अग्नौ । कव्यवाहनशब्दे विवृतिः ।

कव्यवाह ५० कव्यं वहति वह-णिव । पितृभ्यः कव्य
प्रापके वज्रौ ।

कव्यवाहन ५० कव्यं वह-वहति “कव्यपुरीषपुरीषेण जुष्ट” प १०
वह-जुष्ट । पितृभ्यः कव्यप्रापके वज्रौ “त्वयो वा अग्न-
यो, हव्यवाहो देवानां, कव्यवाहनः पितृणां, सच-
रजा असुराणाम्” तैत्ति ० २, ५, ८, ६ । “अग्नये कव्य
वाहनाय स्वाहा” यजु ० २, २६ । “अग्नये कव्यवाह
नायानुमृहीति तत्स्विष्टकृते हव्यवाहो देवानां, कव्य
वाहनः पितृणामिति” शत ० ब्रा ० २, ६, १, २० ।

कश शब्दे अक-योप ० गतौ शासने च सक- पा० भ्वा ० पर ०
सेट् । कशति अकगत्-अकशीत् चकाश । प्रनि-
कशति । “अन्योऽनश्नन्नभिचाकशति” सुतिः । यङ्-
लुकि लटोरुपम् । उभयपदीत्येके ।

कश ५० कशति शब्दायते शास्ति ताडयति वा
करणस्य कृतं विवक्षया कर्त्तरि कश-अच् । अश्वादेस्ताड-
नसाधने चर्मवस्त्रादिनिर्मिते पदार्थभेदे (चायुके) “म
राजा तं कशनाताडयत्” भा ० ध ० १६, ६ अ ० । अमरे
अस्य स्त्रीत्वमाह । “जघान कशया मोक्षतटा राक्षस-
वन्तुनिम्” भा ० आ ० १७७ अ ० । “सत्यक्कशात्तव
विचारवता नियुक्तः” माघः ५, १० श्लो ० व्या ० मल्लि ० ।

“अत्र कशाः कशाघातास्तासां त्वयस्तुतममध्यमाधमैः
यथासङ्गं मृदुममिष्ट, रहित्वरूपं त्वितयन्तस्य विचारः
‘एतेषु निमित्तेषु अङ्गेषु वृत्ताः’ इति विमर्षः तद्वता
तज्ज्ञेन । यथाह भोजः ‘भृदुनैकेन घातेन दण्ड-
कालेऽ ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं पुनर्हीभ्याञ्जघन्यन्नि-
रुहंस्तिभिः । उपवेशेऽथ निद्रायां स्वलिते दुष्ट-
क्षेपे । बडवालीकनौऽप्ये बह्वर्गव्यं तद्घेषिते । सन्नासं
च दुरुत्याने विमार्गगमने भये । शिलात्यागस्य समये
मज्जाते चित्तविभ्रमे । दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु
हादयस्वपि । शोवायाश्चीतमाह्वनात् तज्ज्ञश्चैव च
वाजिनम् । विभ्रान्चित्तमधरे त्यक्तशिलञ्च ताडयेत् ।
प्रहृषितं स्वस्ववाहोर्बाहुबालोकिनं तथा । उपवेशे च
निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दुष्टेऽपि सुखे हन्या-
दुन्मार्गप्रस्थितं तथा । जघने स्वलितं हन्यान्नेत्रमार्गे

दुर्लभितम् । यः कुराहप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत्”
इति । अधिकमशब्दे उक्तम् । मांसरोहिण्यां स्त्री भावप्र०
कशक्तुश्च पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० चण् । काशक्तुश्च-
व्याकरणशास्त्रकारके ऋषिभेदे “इन्द्रचन्द्रः काशक्तुश्चा-
पिशिली शाकटायनः । पाणिन्यमरजनेन्द्राः जय-
न्यष्टादिशाब्दिकाः” वोपदेवः । ततः उपका० गोत्रप्रत्य-
यस्य बहुष, लुक् । कशक्तुश्चैव निर्वृत्तम् चतुर्थ्याम्
अरोहणादि० वुञ् । काशक्तुश्चक तच्चिर्दत्तादौ लि० ।
कशस् न० कशति नाचं कथं- गतौ अयुन् । जले निरु० ।
कशार्हं लि० कशामर्हति अर्ह-अण् उप० स० । कशाताडन-
योग्ये दुष्टे अश्वादी अमरः ।

कशिक पु० कशति हिनस्ति सर्पम् कथं-शासने बा०
इक । नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वक-
त्वेऽपि हृस्वा० पाठात् नान्यलोपः । कशिकपादः ।

कशिपु पु० कशति दुःखम् कश्यते वा कथं-गतिशासनयोः
ऋग्या० नि० । १ अक्षे आच्छादने च २ अमरः । एक-
शक्या ३ भक्ताच्छादनयोश्च विश्वः । पुष्पवनाविलम्बेव
अयं द्विवचनान्तः इति मेदि० । ४ शय्यायाम् ।
“कृष्णैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्क्यजनागनेः” भाग० २,
३, १६ । “चेदस्ति भूः किं कशिपोः प्रयासैः” भा० ०, २,
५ । “कशिपोः शय्यायाः” आधरः । ५ आसनभेदे च
“कविच्छ्रे वरोपस्ये तणपस्याप्रसवप्रसस । कश्चित्
प्रासादपर्यङ्के कशिपो वा यथेच्छया” भाग० ७, १२, ३७ ।
भेदे अस्य क्त्वन्त्वमपि “प्रसुच्याश्च दक्षिणेन वेदिम् हिर-
ण्मयं कशिपुस्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति” “हिर-
ण्मययोः कशिपुनोः पुरस्तात् प्रत्यङ्ङध्वर्थुः”
शत० ब्रा० १२, ४, ३, १ । “कशिपु आसनभेदः ।
“होतृध्वर्थुः हिरण्मययोः कशिपुनोरुपविष्टौ”
कात्या० १५, ६, १ । कशिपुशब्देन मन्त्ररक्त उच्यते ।
“फलकमिति पितृभूतिः” सं० व्या० । “अध्वर्थुयजमानौ
कूर्चयोः” “फलकयोर्वा, होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु”
कात्या० २०, २, २, १८, २०, २१ । “सपादमासनं कूर्चः
(कुराखीचौकी) “पादरहितं फलकं कशिपुशब्देन
ऋद्धासनं मसूरक उच्यते” सं० व्या० । तेन ऋद्धासनं
पादरहितं फलकं च कशिपुशब्दाद्यैः ।

कशीका स्त्री कथं-वा० ईकन् । स्रतवत्सायां
नकुल्याम् । “व्यागधिता परिगधिता या कशीलेव जङ्गाहे”
अ० १, १२६, ६ । “कशीका स्रतवत्सा नकुली सा यथा

पथा स्रक् चिरं क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति” भा०
कशु पु० चेदिपुले राजभेदे । “यथा चिञ्चैद्याः कशुः शत-
स्रष्टाणाम्” अ० ८, ५, १७ ।

कशेरक पु० यक्षभेदे । “मणिभद्रोऽयं धनदः श्वेतभद्रश्च
गुह्यकः । कशेरको गण्डकण्डः” इत्युपक्रम्य “एते चान्ये च
वह्नौ यक्षाः शतसहस्रशः” इति भा० म० १० अ० कशेर-
समावर्षने उक्तम् ।

कशेरु(रु) स्त्री कं जलं वातं वा शृणाति शृट्—“के अ एरक्-
चास्य” उणा० उ वा । तण्कन्भेदे (केशुर) उज्ज्व० ।
दीर्घान्तः त्वष्टुस्रुतदृष्ट्यां कन्यायां सा च नरकासुरेण गजक-
पेण कृता तत्कथा कवि० १२१ अ० यथा “त्वष्टुर्दृष्टितरं भौमः
(नरकासुरः), कशेरुमगमसदा । गजरूपेण जपाह रुचि-
राङ्गी चतुर्दशीम् । प्रेक्ष्य तां वरारोहं नरको वाक्यमब्रवीत्”
उपमन्यायनः पुंश्चि च । “किं क्वेता वराहेण खाद्यन्ते
हि कशेरवः” । उज्ज्व० चन्द्रः । कृत्स्नान् क्लोवमाह
अमरः । “शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता”
सुश्रु० । स्वाधेकन् । तत्पार्थे न० । तङ्गे दगुणा भावप्र० उक्ता
यथा । “कशेरु द्विविधं तत्तु महाराज कशेरुकम् ।
स्रस्ताकृति लघु स्याद्यत्तच्चिचोटमिति स्मृतम् । कशेरुक-
द्वयम् शीतं मधुरं त्वरं गुरु । पित्तशोणितदाहघ्नं नयना-
मयनाशनम् । प्याहि शुक्रानिलस्त्रे शुद्धचित्तन्यकरमरम ।
भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते श्वराहभेदे पु० “इन्द्रं कशेरु-
शकुलं किल तास्यपर्यमन्यद्गमस्तिमदतश्च कमारिकाख्यम् ।
नागं च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति
भारतवर्षमध्ये” सि० शि० । पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणे च “भार-
तस्यास्य वर्षस्य नव भेदाज्जिगमय । इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च
तास्यवर्षो गमस्तिमान् । नागहंपक्षयश्च सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ
वारुणः । अयन्तु (कुमारिकाख्यः) नवमक्षेपां द्वीपः सागर-
संघतः । योजनानां सहस्रान्त द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्वे किराता यक्षान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इन्द्रायुधवणिज्यादौ
वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदस्मृतिस्त्रिशाख्याः पारिपात्रो-
द्भवा मुने ! । नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः ।
तापोपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरी-
भीमरथीक्षणावेन्वादि काक्षया । सहापादोद्भवानद्याः स्मृताः
पापभयापहाः । कृतामलातास्यपथीप्रमुखा मलयो-
द्भवाः । त्रिसामा अषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभावाः पृथ्वाः ।
अषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रु-

चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च
मन्यन्याश्च सहस्रयः । पश्चिमे करुपञ्चालमध्यदेशादयो-
जनाः । पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः
कलिङ्गमगधा टाक्षिणात्याश्च सर्व्ययः । तथाऽपरान्ताः सौ-
राष्ट्राः शुद्धाभोराक्षथावुद्राः । मारुकामालवाश्चैव पारिपात-
निवासिनः । सौराः सन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवा-
सिनः । मद्राभार्गस्तथास्वहाः पारसीकादयस्तथा ।
आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सङ्किताः सदा । चत्वारि भार-
ते वर्षे युगान्यत्र महामुनेः । जतं त्रेता हापरञ्च कलिशा-
न्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति भूतयोजकृते चात्र यज्विनः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञ-
पुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं अहं
जम्बूद्वीपे महामुनेः । यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या-
भोगभूषयः । अत्र जम्बूद्वीपे महामुनेः सप्तैरपि स-
त्तमः । कदाचिद्भगते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ।
गायन्ति देवाः किं गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे
स्वर्गापवर्गास्सदेहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ।
कर्मयोग्यं कल्पिततत्फलानि सद्यस्य विष्णो परमात्म-
रूपे । अथाप्य तां कर्ममहोमनन्ते तस्मिन् यं ये
त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क वयं विलीने स्वर्ग-
प्रदे कस्मैषि देहवन्धम् । प्राप्याथ धन्याः खलु ते
मनुष्या ये भारते चेन्द्रियसङ्गहीनाः । नववर्षान्तु मैत्रेय !
जम्बूद्वीपमिदं मया । ललयोजनविस्तारं सञ्ज्ञेपात् क-
थितं मया । ४८४ दण्डस्थि पुं० १८० ॥ स्वार्थे कन् ।
४८५ स्थिभेदे स्त्री अमरः । तण्डुकन्देऽपि स्त्री रत्नमाला
“कथेरुक्तञ्चातिशुक्तं श्लेषकोपकं यथाह सुश्रुतः । दिवा-
स्त्रप्रे त्याद्युपक्रमे “कथेरुक्तश्चट्टाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्य-
शनप्रभृतिभिः श्लेष्मा कोपमापद्यते” । एतद्रसश्च कूलचर-
मांसभोजनेऽनुपानम् यथाह अनुपानवर्गे सुश्रुतः “कूल-
चराणां श्लेष्माटककृशेरुकासयः” । इदञ्च सुश्रुते मधुरवर्गे
उक्तम् । तद्वाक्यं मधुरवर्गे दृश्यम् । एतस्य श्लेष्मपित्त-
प्रकोपकत्वेन क्षमिकारित्वमुक्तम् सुश्रु० “माषपिष्टाद्विदल-
विशालाकृतेरुक्तैरित्त्वपक्रमे “श्लेष्मा पित्तं च कुप्यति ।
कृमीन् बद्धविषाकारान् करोति विविधाश्रयान्” ।

सगिरुमत् पु० यवनराजभेदे । “इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद् यव-
नश्च कथेरुमान्” हरिवं० १६ अ० । भा० व० १२ अ० ।
कथोक्तं त्वि० कथ-ताडने बा० अ० । हिंसके राक्षसा-
दौ “मा त्वा दमन् दूरे वासः कथोकाः” अथ० ५, २, ४ ।

कश्यन अव्य० कः+विभक्त्यन्तात् चन इति सृध०+पानिच्यमरमते
पृथक् पठमिति भेदः । (केचो) इत्यर्थे “दमघोषसुतेन
कश्यन प्रतिगृह्यः प्रतिभावनयनं” भाषः । चित् । कश्चिद-
प्यत्र अव्य० एकपदं द्विपदं वेति भेदः । “कश्चित् कान्ता-
विवहृगुरुणा स्वाधिकारे प्रसक्तः” मेघ० ।

कश्यल न० कथ-कञ् सट् च । १ मूर्च्छायां, २ मोहे,
“कतस्त्वा कश्यलमिदं विषमे ससुपस्थितम्” गीता ।
“मा राजन् ! कश्यलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम्” भा०
स० ४४ अ० । वेदे पृषो० लक्ष्यः । कश्यश्च तत्रार्थे
“विहंष कश्यगं भयमभिलेषु निदध्मसि” अथ० ३ पाठे
च शब्दमा० ४ मलिने त्वि० हेम० ।

कश्योर पु० कथ ईरन् सट् च । स्वनामख्याते देशभेदे । ततो
भवादौ कच्छा० अण् । काश्योर तद्देशभवे त्वि० । कश्यो-
रोऽभिजनोऽस्य तत्त्वशिला० अञ् । काश्योर पित्रादिक्रमेण
तद्देशवासिनि त्वि० स्त्रियाभ्ययत्वं डा० । तस्य राजन्यमि
तथा । बद्धपुं तु तस्य लुक् । कश्योराः । स्त्रियां भर्गादि०
न लुक् । काश्योरी । “अत ऊर्ध्वं जनपदान् निबोध
गदतो मम” इत्युपक्रमे “कश्योराः सिन्धुसौवीराः मान्धारा
दर्शकास्तथा” भा० भी० ६ अ० । जम्बूखण्डविभागे देश-
कीर्तने । तद्देशवासिनादि शक्तिशङ्कमतन्त्रे ७ पटले उक्तं
यथा—“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः । तावत्
कश्योरदेशः स्यात् पञ्चाशद्व्योजनात्मकः” ।

कश्योरजन्मन् न० कश्योरदेशे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे । कश्यो-
रजादयोऽप्यत्र । तद्देशगुणादि भावप्र० उक्तं यथा—
“कुङ्कुमं मसृणं रक्तं काश्योरं पीतकं वरम् । सङ्कोचं पिशुन-
न्वीरं वाह्मीकं शोणिताभिधम् । कश्योरदेशजं क्षौत्रं कुङ्कुमं
यद्भवेति तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ।
वाह्मीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरस्मृतम् । केतकी-
गन्धयुक्तं मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कुमम्भारसी
के यत् मधुगन्धि तदोदितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं तद-
धमं खलु केसरम् । कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्-
व्रणजन्तुजित् । तिलकं वमिहूरं वस्त्रं व्यङ्गदोषलयापहम्”

कश्य न० कथत्यनेन कथ-शब्दे बा० करणे यत् । १ मद्ये
वैज० । मद्यपानेन यथेष्टशब्दकरणात् तथात्वम् ।
कथामर्हति दण्डा० यत् । २ कथाघातयोग्ये अश्वमध्य-
भागे त्वि० अमरः ।

कश्यप पु० कश्यं पिबति वा-क उप० स० । ब्रह्मणो
मानसपुत्रस्य मरीचेः पुत्रे ऋषिभेदे तस्य तन्नामजिह्वा-

यथा—“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विस्तृतः ।
कश्यपकश्य पुलोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” मार्कण्डे ०
पु० । तस्य वंशादिकथा “ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः
षण्महर्षयः । मरीचिरत्वाङ्गिरसो पुलस्त्यः पुलहः
क्रतुः । मरीचः कश्यपः पुलः कश्यवात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजगन्मिरे महाभागा दत्तकन्यास्त्रयोदश । अदिदिदिर्दिनुः
कान्ता दनायुः सिहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विन्धा च
विनता कपिष्ठा मुनिः । कद्रूश्च मनुजव्याध ! दणक-
न्यैव भारत ! । एतासां वीर्यसम्पन्नं पुलपोलप्रपौत्रकम्”
भा० आ० ६१ अ० एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृष्ट्याः ।
“कश्यपाय त्रयोदशः” मनुः ।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अन्यथैकोक्ता यथा—“पत्नी मरी-
चेस्तु कलासुषुवे कर्दमात्मजा । कश्यपं पौरुषं मां च
दापूरितं जगत्” भाग० ४, १, ११ स्तो० इत्युक्ता
तत्पत्नीनां दत्तप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामा-
न्तरेण तार्क्ष्यं नामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दत्त
कन्याः पत्न्य आसन्” इति ईक्ष्ण० उक्ता यथा—“ततः प्राचेत
त्सोऽसिक्तामनुनीतः स्वधम्भुवा । षष्टिं संजनया
मास इहिट्टः पितृवत्सलाः । दश धर्मस्य कायेन्दो-
र्द्विषट् त्विनय दत्तवान् । भूताङ्गिराकृशाश्वेभ्यो हे हे
तार्क्ष्याय चापराः “नामाधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे
ऋणु” इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षट्द्विगुणाः
हादश त्रयोदशत्यर्थः श्रीधरः) उत्तरत्वादित्यादीनां
त्रयोदशानां वंशकोत्तनत्तथार्थः । “तार्क्ष्याय नामान्तरं
प्राप्राय कश्यपायैव अपरा अर्वाशिष्टाष्टस्रः इति” श्रीधरः)
“तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी-
त्यपि । पतङ्गसूत पतगान् यामिनीं शलमानथ । सुपर्णाऽ
(विनता) सूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशशाहनम् ।
सूर्यसूतमनूरञ्च कद्रूनांगाननेकशः” इति । तार्क्ष्य-
नामककश्यपस्य पत्नीपुत्रानुक्ता प्रसिद्धनामककश्यपस्य
पत्नीपुत्रनामादिकमुक्तं यथा तत्रैव

“अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदि-
तिर्दिदिर्दिनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इक्षा । मुनिः
क्रोधवशा तान्ना सुरभिः सरमा तमिः । तिमेषादोग्गणा
आसन् ज्ञापदाः सरमासुताः । सुरभेर्महिषा गयो
ये चान्ये द्विषा नृप ! । तान्नायाः श्येनमृषाद्या-
सुनेरसुरसां गणाः । दन्द्यकादयः सर्पा राजन् ! ।
क्रोधवशात्मजाः । इक्ष्वाक्यभूरुहाः सर्वे जातुधानाश्च ।

शौरसाः । अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विषकेतराः ।
सुता दनोरेकवट्टिषां प्राधानिकान् ऋणु । द्विभूदां
गन्धर्वोऽरिष्टो ह्ययीवो विभावसुः । अयोसुखः शङ्खु-
गिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः । पुलोमा हृषपर्वी च
एकचक्रोऽनुतापनः । धूम्रकेशोविकृपाक्षो विप्रचित्तिश्च
उर्जयः । स्वर्भानोः सप्रभां कन्यासुवाह नमुचिः क्षिप्र ।
हृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाकुपो बली । वैश्वानरसु-
तायाश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः । उपदानवी ह्ययशिरा
पुलोमा कालका तथा । उपदानवी हरिण्याश्च क्रतु
ह्ययशिरां नृप । पुलोमा कालका च हे वैश्वानरसुते
तु कः । उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मनोदितः ।
पौलमाः कालकेयाश्च दानवा युञ्जशालिनः । तयोः
षष्टिसहस्राणि यज्ञप्रांक्षे पितुः पिता (वर्जुनः) । जघान
स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः । विप्रचित्तिः सिहिकायां
यतश्चैकमर्जाजन्तु । राक्षस्येष्टं केतुशतं यज्ञत्वं
य उपागताः । अथातः अयतां वंशयोऽदितेरनु-
पूर्वशः । यत्र नारायणो देवः स्वांगेनावतरद्भिः । विव-
स्वानय्यं मा पुषा त्वष्टास्य सविता भगः । धाता विधाता
वरुणो भिन्नः शक्र उरुक्रमः । विवस्वतः आङ्गदेवं संज्ञाऽ
स्त्रयत वै मनुम् । मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां
तथा । सैव भूत्वाथ बड्वा नासत्यौ सुषुवं भुवि । ऋष्या
शनेश्वरं लेभे सावणिञ्च मनुं ततः । कन्यां च तपतीं
या वै वज्रे संवरुणं पतिम् । अय्यमूषो मातृका पत्नी
तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषा जातिर्ब्रह्मणा
चोपकल्पिता । पूषानपत्यः पितादो भग्नदन्तोऽभवत्
पुरा । योऽसौ दत्ताय कुपितं जह्यास विवृतद्विजः ।
त्वष्टदेव्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका । सच्चिवेशस्त-
योजी चैव विश्वरूपश्च वीर्यवान् । तं वज्रिरे सुरगणाः
स्वस्तीयं द्विषतामपि । विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन
यत्” भाग० ६, ६ अ० । कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि
नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः ।

तस्य प्रथिव्याः प्रतिष्पृष्टरूपेण प्राप्तिरुक्तादि भा० हरिवं०
५३ । यथा “मार्गवेण पितुः आङ्गे कश्यपाय निवेदिता ।
मांसमेदोऽस्त्रिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रिययोगितैः । रजस्सूत्रे
शुवतिः कश्यपं सप्तपस्थिता । स मां ब्रह्मधिरप्याह कि-
सुर्वि ! त्वमवाङ्मुखी । वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषो-
दधि । साहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम् । पतयो
मे हता ब्रह्मन् ! मार्गवेण महात्मना । साहं विहीना

विकानैः जलियैः शस्त्रवृत्तिभिः। विधवा श्रुत्यनगरा न
धारयितुं सत्सङ्गे। तन्मह्यं दीयतां भर्ता भगव
स्तत्समो ऋषः। रक्षेत् सप्तामनगरां यो सां शागरमा-
लिनीम्। स श्रुत्वा भगवान् याक्यं वाढमिन्द्रावरीत् प्रभुः।
ततो सां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान्। सा मनुप्रभवं
पुत्रं प्राप्येक्षाकृतं महत्। विष्टले नास्ति कालेन
पार्थिवात् पार्थिवं गता। एवं दत्तास्ति मनवे मानवे-
न्द्राय धीमते। भुक्ता राजसहस्रेषु महर्षिकुलसम्भवे।
बह्वः जलियाः शूरा सां जित्वा दिवमाश्रिताः।
अयं च गात्रप्रवर्तकः। आर्षशब्दे गोत्रशब्दे च विवृतिः।
'त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषम्' यजु० २, ६०।
'कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः' वेदटी०। तस्या-
पत्यानि विदा० अज् बह्व, ल्क्। कश्यपास्तद्गोदा-
पत्ये 'कश्यपाणां काश्यपावत्सारासितंति'। 'कश्य-
पासितदेवतेति वा' ८। 'गात्रिणानां कश्यपगात्रि-
जयोः' व्या० श्रौ० १२, १४, ७। 'एते कश्यपाः।
एतेषां परस्परमविवाहः' नारा०।

काश्यपिण्डरुद्रापजः इत्यत्र तु भवार्थे इज्।

१ ऋगभेदे २ मत्स्यभेदे ४ भेदि० स्त्रियां जातित्वात्
ह्रस्वः। ४ कच्छपे 'अपासङ्गो मासां कश्यपः' यजु०
२, ४, ७। 'कश्यपः कच्छपः' वेदटी०। ४ श्यावदन्ते
ति०। 'प्रसृष्टेभ्यश्चान्यत् कश्यपकश्यपयाचमानवर्जम्'
कात्या० १०, २, ३५। 'कश्यपशब्दं बधिरं मन्थने
कश्यपश्च श्यावदन्तमिति केचित्' कर्कः।

कश्यपनन्दन उ० ३१०। गरुडे हलायु०। कश्यपसुतादयोऽप्यत्र
कष बधे भ्वा० पर० सक० सेट् बधोऽत्र निष्पीडनं
घर्षणञ्च। कषति अकषीत्-आकषीत्। ककाष प्रनिक-
षति। 'ऊट्टेभ्य कषञ्चिवाकसत् कषपाषाणनिभे नभस्तले'
नेष०। अस्य परस्मैपदिषु पा० ग० पाठात् शब्दकल्पद्रुमे
च तथा पाठात् व्या० उक्तिभ्यां निमूला। 'पामान
कषमायम्' इत्यादिप्रयोगस्तु तात्कालिकचानशेषोपपत्तेः।
'निमूलसमूलयोः कषः' 'कषादिषु यथाविध्यनुप्र-
योगः' पा० णसुल् अनुप्रयोगश्च। निमूलकाषं
कषति समूलकाषं कषति समूलं निमूलं वा कषतीत्यर्थः
सि० कौ० 'समूलकाषं चकषूदन्तः' भट्टिः।
'सर्वकुलाभ्यकरीषेण कषः' पा० कर्मरूपेणैव रूपपदेषु
अच्। सर्वकृषः कूलकृषः अश्वकृषः करीषकृषः

कष उ० कष-अच्। सर्ववर्षरूपद्रानार्थे (कषटी) पाषाणभेदे

इतरप्रस्तरस्य स्वर्गेन घर्षणात्तस्यैव तथात्वम्। अस्तादेस्तीक्ष्णी-
करणसाधने शाणाख्ये पटार्थे अमरः। 'कषपापाषाणिभे
नभस्तले' नेष० 'सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता' शृङ्ग०।

कषण् ति० कष्यते कष-कर्मणि ल्युट्। अफके शलाटी
शब्दव०। भावे ल्युट्। १० घर्षणेश्चालने न०। 'कषणकम्प-
निरस्तमङ्गाहिभिः' माघः। 'कषणेन कम्पनेन' मङ्गल०

कषा स्त्री कष्यते ताद्यतेऽनया कष-वा० करणे-
अच्। अस्तादेस्ताङ्गसाधने चर्मादिनिर्मिते पटार्थे
(चावुक) रमानायः। 'ऊच्छ्रेण पृष्ठे कषया च
ताडितः' भाग० २, २०, २२।

कषाकु यु० कष-आक्। अग्नौ कृष्ये च उणादिको०।

कषाय पुंन० कषति कण्ठम्, कष-आय-अर्धर्षादि।

(कषा) १ रसभेदे २ तद्वति ति०। तस्य कारणगुणादि
सुश्रुते उक्तं यथा—'तत्र शैत्यरौक्षलाघववैशद्यवैष्टम्भ-
गुणलक्षणयोगयुक्तस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य
शैत्यात् शैत्यं वर्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, लाघवात्
लाघवं, वैशद्यात् वैशद्यं, वैष्टम्भ्यात् वैष्टम्भ्यमिति'
'योगेन परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं' बध्नाति
हृदयं कषति पीडयति च स कषायः'। 'कषायः
संघाहकोरोपणः स्तम्भनः शोथनालेखनः शोषणः
पीडनः क्लेदापशोषणश्चति। स एवं गुणोऽत्येकवत्कार्य-
सुप्रसिध्यमानः पीडास्य शोथोदराध्मानवाक्यग्रहमन्या-
स्तम्भगात्रस्फुरणसुसुप्तमायनाकुञ्चनक्षपणप्रभृतोन् जन-
यति' इति च। कषायवर्गश्च। 'न्ययोधादिरस्व-
ष्टादिः प्रियङ्गादीरोष्ठादिस्त्रिफलाश्लकीजम्बुअबलान्तिन्दु-
कफलिनीकतकषाकषापाणभेदकवनस्मृतिफलानि सालसा-
रादिषु प्रायशः कुरवककोविदारकर्जावन्नीचिल्लीपालङ्कुरसु
निषस्युकप्रभृतोनि नावारकादयोऽसृष्टादयश्च समासेन कषा-
योवर्गः सुष्ठु०। अस्योत्पत्तिकारणमपि तत्रोक्तं यथा-
'तस्मादाश्वोरसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुपघात् पर-
स्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सार्धमस्यत्युत्कषाकषात्तु
ग्रहणम्। स खलुप्योरसः शेषभूतसंसर्गादिद्वधाः षोढा
विभज्यते' इत्युपक्रम्य। पृथिव्यानिलगुणवाङ्मत्यात् कषायः
इति। तत्र तस्य च पित्तकफत्वमपि तत्रैवोक्तम्
'मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः'
इति। 'केचिदाङ्गरनीषोमीयत्वाज्जगतो रसाः द्विविधाः
सौम्या आग्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः,
कटुश्चलवणा आग्नेयाः मधुराश्चलवणाः क्षिप्वाः यु

पञ्च कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघुवक्ष । सौम्याः शीता
 आग्नेयाः शोष्णाः” इति सुश्रुते च्यवनमतेनोक्ता तच्च दूष-
 यित्वा पूर्वदर्शितमतमाहतम् भावप्र० तदेतद्विदितम् यथा-
 “कषायो रोपणो याही स्तम्भनः शोधनस्तथा । लेखनः
 पीडनः सौम्यः शोषणो वातकोपनः । कफशोणि-
 तपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः । त्वक्प्रसादनमालस्य
 स्तम्भनो विषदो मतः । जिह्वाया जाह्नकत्
 कण्ठस्रोतसाञ्च विवस्वकत्” । रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो
 गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्-
 सन्नसंश्लेष, शोषणो व्रणसञ्जादीनाम् । पीडनो
 हृदयस्य वातकारित्वात्, सौम्यः सोमादुत्पन्नः” । अथा-
 तियुक्तस्य कषायस्य गुणान्तोक्ताः “सोऽतिचयुक्तो गुदा-
 भ्रान्नुत्पीडालेपणादिकत्” । अभायायामत्र विशेषः ।
 “प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तं कषायसमभवां विना” । श्राग-
 हेपादिदोषे । “आहारगुडौ सत्वगुडिः सत्वगुडौ ध्रुवा
 स्रुतिः, स्रुतिलम्भे सर्वपन्थानां विप्रभोक्तस्यै
 मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति” छा० उ० ।
 “तस्यै मृदितकषायाय वार्जारादिरिव कषायो राग-
 हेपादिदोषः, सत्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्या-
 भ्यासरूपचारेण जालितोऽमृदितो विनाशितो यस्य नार-
 दस्य तस्यै” भा० । “कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं
 प्रजायते” वेदा० प० कर्मणां रागहेपादिदोषरूपकषा-
 यनाशकत्वमुक्तम् । “लयविलेपामात्रेऽपि चित्तवृत्तेः रागा-
 दिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः”
 इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे ४निर्विकल्पकसमाधिविषये
 “सकषायं विज्ञानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत्” ।
 “सकषायं क्लृप्तं मे चित्तमिति, विज्ञाय शमेऽद्विती
 यात्मनि निवेशयेत्” विद्वन्म० । ५रक्ते अनुरागान्विते
 ईश्वरभौ ७अपटौ च केशवः । “चूताङ्कुरास्त्रादृक्कषाय
 कण्ठः” कुमा० । “कषायः रक्तः” मल्लि० । “निद्रा-
 कषायितविपाटलबोचनेषु” माधः “कषायितान्यपटू-
 क्तानि” मल्लि० । ८रागे ६कायभेदे १० निर्यासे च
 “रागे काये कषायोऽस्ती निर्यासे सौरभे रसे” वैज० ।
 कषायः जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति णिच्-
 कर्मणि क्त्वा । कषायित जातकषाये कषायीकृते च लि०
 “असुनैव कषायितस्तनी” कुमा० “कषायितः रञ्जितः
 मल्लि० । ११विलेपने ११खड्गरागे च विश्वः । “कषायिपितो-
 बोधकषायकृते” कुमा० “कषायेण विलेपनेन” मल्लि० ।

कषायश्च सरसादिकः पञ्चविधः भावप्र० दर्शितो यथा ।
 “सरसश्च तथा कलकः कायश्च ह्रिमफाण्टकौ । त्रयोः
 कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्गुणोत्तरम्” तेषां पञ्चानां लज्-
 णानि तु तत्तच्छब्दे दृष्टानि । ११श्लोनाकृत्ते पु०
 जटाधरः । १४कलियुगे अमरटीका रागदोषहेतुत्वात्तस्य
 तथात्वम् १५लोहितवर्ष्ययुक्ते लि० भेदि० १६रक्तपीत-
 मिश्रितवर्णे अमरटीका । १७धवद्वये पु० राजनि० १८सुद्र-
 दुरालभायां स्त्री राजनि० । देशे गम्ये अस्मात्
 पानशब्दस्य णत्वम् । कषायपाणोद्देशभेदः ।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां कायभेदे । तत्-
 प्रकारो यथा “केविदाङ्गुलकृपलमूलादीनां भागान्तञ्च-
 तुर्गुणजलमावाप्य, चतुर्भागावशिष्टं निःकाष्यापहरेदित्येषः
 कषायपाककल्पः” इति परमतमुक्त्वा “एतत्तु न सम्यक्” इति
 तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च “तत्त्वान्य-
 तमपरिमाणसम्मितानां यथायोगं तत्कपलमूलादीनामात-
 पपरिशोषितानां क्ष्ट्यानि खण्डगण्येदयित्वा, भेद्यानि
 अणुशोभेदयित्वाऽवकुक्ष्याद्युणेन घोडगुणेन वा जलेनाभि-
 विच्य स्यात्स्यां चतुर्भागावशिष्टं काययित्वाऽपहरेदित्येष
 कषायपाककल्पः” इति स्वमतेनोक्त्वा पलान्तरमप्युक्तम्
 “अथ वा तलोदकद्रोणे त्वक्पलमूलादीनां तुलाभावाप्य-
 चतुर्भागावशिष्टं निःकाष्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः”
 इति । अथञ्च कल्पो विशेषानुक्तविषये विशेषनिर्देशे तु
 तथैव याह्यः” यथाह तत्रैव “क्षेहभेषजतोयानां प्रमाणं
 यत् नेरितम् । तत्रायं विधिराख्येयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु ।
 अतुक्तद्रव्यकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् । कलककाषाव-
 निर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्देशेत्” । भेदे राजनि० ।

कषाययावनाल पु० नित्यकर्म० । तद्वरायवनाले धान्य-
 कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । “सूचीमुखः
 लण्णगोधा यश्च कषायवासिकः” इत्युपक्रमे “तयोदगैते
 सौम्याः स्युः कीटाः क्षेष्णप्रकोपणाः इति विभज्य-तेषां
 सौम्यत्वं क्षेष्णप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् “तस्य यत्नमूलविषत्वञ्च-
 तत्त्वोक्तं यथा “विषटपिञ्चटककषायवासिकसर्षप-
 वासिकतोटकवर्जः कीटकौगुल्यकाः यत्नमूलविषाः” ।

कषायित लि० कषायो रक्तपीतवर्णोऽर्जितोऽस्य तार० इतच् ।
 जातकषाये तत्करोतीति णिच्-कर्मणि क्त्वा । कषायी-
 कृते च “असुनैव कषायितस्तनी” इति कुमा० ।

कषायिन् पु० कषायोनिर्यासोऽस्य इति । १शालद्वये जटा०
 २खजू रद्वये ३चकुचद्वये च राजनि० । ४कषाययुक्तो लि०

कषि वि० कष-हिंसायां इन् । हिंसाकारके उणादिकोषः ।

कषोका स्त्री कष-हिंसने 'कषिदुपस्थामाकन्' उणा०
कर्मणि ईकन् । १पनिजातो उष्णल० । शब्दकय-
द्वये ह्रस्वसध्यपाठः प्रामादिकः उणादिसूत्रे ईकनो
दीर्घतया निर्देशात् । इत उत्तरत्र फर्परीकादयश्चेत्यादौ
सर्वत्र दीर्घादेरेवानुष्ठितः दीर्घादेरेवोचितत्वात् । कषत्य-
नया करणे ईकन् । २खनित्रे स्त्री शब्दवि० ।

कषेरुका स्त्री कषेरुकावत् । (केरुर) लृणकन्दे रायमकटः ।

कषप पु० कषित्यव्यक्तं शब्दमचार्य कपति कष-हिंसने
अच् । कर्मभेदे । "येवाषासः कषकषास एजत्काः
शिपवित्नुकाः । दृष्टश्च हन्यतां कर्मरुतादृष्टश्च हन्य-
ताम्" अथ० ५, २, ७ ।

कष्ट न० कष-क्त "लृक्कृगृह्णयोः कषः" पा० नेट् ।
१पीडायाम् व्यथायाम्, 'कष्टं युद्धे दग्धं शेषाः श्रुता
मे' भा० व्या० १२५० । "एकस्य कष्टस्य न यावदन्तम्" पञ्चत०
२पीडायुक्ते शगृह्णे ४पीडाकारके च वि० "बन्धनानि
च कष्टानि परमेष्ठ्यत्वमेव च मनुः । "भोहादभूत् कष्टतमः
प्रबोधः" रघु० । "शतातपादिकष्टानि सृष्टेऽन्यानि सेवकः"
पञ्चत० "ततः कष्टतरं तु किम्" गीता । "एतत्कष्टतमं
विद्याक्षतपक्वं कामजे गते" । "क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्
कष्टमन्त्रिकं बुधाः" मनुः । ५कष्टसाध्ये बहूपयेन
शाय्ये रिपुरोगादौ । "व हि कष्टतमो रिपुः" "ततश्च
ष्टतिमन्त्रं च कष्टमाहुररिं बुधाः" मनुः । रोगाणां कष्टता
च बह्वायाससाध्यता यथोक्तं सुश्रुते "केवलः समदेहाग्नेः
सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् लृक्को-
व्यामिश्रलक्षणः । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्त्रं
प्रयोजयेत् । पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो
हितः । गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।
कर्तव्यैव तदा व्याधिः लृक्साध्यतमो यदि" । तथा च
रोगः त्रिविधः साध्यः असाध्यः यायश्च । तत्र
साध्योऽपि द्विविधः अत्यायाससाध्यो बह्वायाससाध्यश्च
बह्वायाससाध्यस्यैव कष्टता । कष्टसाध्याश्च रोगाः सुश्रुते
तत्तत्स्थाने उक्तास्त एवायमेयाः । कष्टसाधने ईपापे च ।
"कष्टाय क्रमणे" पा० क्यङ् "कष्टायते कष्टं पापं
कर्तुमुत्सृजते इत्यर्थः" सि० कौ० । अलङ्कारोक्ते
७दोषभेदे यः । सभ्यादिना अर्थस्य दुर्बोधत्वं
तत्र कष्टत्वम् "कष्टं तदर्थविगमोदरायत्तोभवेद् यदि"
इत्यलङ्कारात् तच्च सम्बन्धितम् अतएव सा० दर्पणे

"सम्बो विज्ञेयोल्लेखकृताः" इत्युक्तोदाहृतम् "उर्व्यावाव
चावङ्कः । मर्षन्ते चाववस्थितिः" इदन्तु वाक्यगतम् ।
ल्लिप्तत्वमप्यस्यैव नामान्तरं "अवाचकत्वं ल्लिप्तमिति"
सा० द० पदगतदोषे उक्ता "लीरोदजावसति
जन्मभूवः प्रसन्नाः" इति अत्र अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्व-
मिति तत् लक्षयित्वा लीरोदजान्जन्मस्य वसतिः
पदं तस्य जन्मभूवो जन्मानि" अर्थावबोधे व्यवधानं
दर्शितम् । [वि० का० । २पीडाकारके वि० ।

कष्टकार पु० कष्टं करोति कृ-अण् उप० स० । १संसारं
कष्टरिपु पु० कर्म० । कष्टसाध्ये रिपौ स च मनुनोक्तलक्षणो
यथा "प्राज्ञं कलौ न शूरञ्च दत्तं दातारमेव च ।
ततश्च श्रुतिमन्त्रं कष्टमाहुररिं बुधाः" इति ।

कष्टस्थान न० कष्टस्य स्थानम् । दुःखदस्थाने हारा० ।
कस गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । कसति अकसीत्-अका-
सात् । चकास-अचकादित्वात् कर्त्तरि वा ण । कासः । यङ्
चनीकस्यते यङ् लुक् चनीकसाति-कसि । प्रनिकसति
उङ्+अङ् गतौ "उत्कसन्तु हृदयान् ह" प्राण उदीपयते"
अथ० ११, ६, २१ ।

निष्+निर्+अणगतौ निष्कसति । णिवि निष्कासयति
"निरकाः सयद्रविमपेतवस्तुम्" माघः ।

वि+प्रकाशे । विकसति पङ्कजकल्पा "फुल्लयते विकसिते"
अमरः "स प्रीतियोगात् विकसन्मुख्यः" कुमा० ।
"लृणट्टिपातविकसद्दनाम्" माघः । "विकसद्भिरास्त्र-
कमलैः कमलैः प्रसदाः" माघः "सुखं विकसितस्मितं
वर्णितवक्रिमप्रेक्षितम्" सात्वतीमा० । णिवि विकासयति
व्यचीकसत् । "वचनेन शोपकुसुमं व्यचीकसत्" माघः ।
"वौ कल्ल सेत्ता" पा० इति विकाशी । वरच् ।
विकस्वरः "सुदा रमन्ते कलभा विकस्वरेः" माघः ।

अनु+वि+अनु रूपविकाशे "अनर्जलेऽनुविकसन्माधुमाधुनीनाम्"
भाग० ३, १५, १७ ।

प्रवि+प्रकर्षविकाशे प्रविकसति विरायद्योतितार्थेपलोके" माघः
सम्+सम्यगतौ सङ्कुचकः ।

कस शतने गतौ च अदा० इदित् आत्म० सक० सेट्
शतनमिह नाशनम् । कस्ते अकसिष्ट । चकसे । प्रन-
कस्ते । कर्मणि कस्यते । अकसि ।

कस शतने गतौ च सक० अदा० आत्म० सेट् । शतन-
सत् नाशनम् । कस्ते अकसिष्ट । चकसे प्रनिकस्ते ।

कस पु० कष-अच् । (कषटीपातर) कषपापाथे भरतः ।

कसन पु० कसति हिनन्ति कस-ल्यु । १। कासरोगे लूता-
भेदे स्त्री । “आलम्बविषा कृष्णा कसना चाटमी स्मृता”
सुश्रु० लताभेदकथने । “पिच्छला कसनादंशात् रुधिरं
यातलं चवेत्” सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन पु० कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्-
पाटि-ल्यु । वासकहृत्ते, शब्दच० । “येन तेन प्रकारेण
वासकः कासनाशकः” इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
कसणीरि पु० सर्पभेदे । “एतं कसणीरः काश्येयो मन्त्र-
मपश्यत्” तैत्ति० स० १,५,४,१ । रस्य लत्वमपि
“पेहो हनि कसणीलम् पेहः श्वित्सुतासितम्” अथ०
१७,३,५ । विषनाशकत्वे ।

कसाख्यु न० पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । “उपा-
सन्ते वितरः स्वधामिः” इत्युपक्रमे “इदं कसाख्यु चयनेन
वितं तत्सजाता अपश्यतेवत” अथ० १८,४,२७ ।

कसिपु पु० कशिपुवत् । व्यन्त्रे जटाधरः ।

कसेरु पु० कस-उ एङगागमः । १। केशरी, (केशुर) शूकरस्य
प्रिये २। जलकन्दभेदे च । ३। केशरुशब्दार्थे च राजनि० ।

कसेरुका स्त्री केशरुकावत् । १। शृष्टास्थि राजनि० ।

कस्तादि पु० पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्त्वनिमित्ते शब्दगणे
स च गणः “कस्तः कौतस्तुतः भ्रातृष्वित्ः शुन-
स्तर्यः सदास्तानः सदास्तः कास्तान् सर्पिस्तु शिङका
धनुषकपालं बहिष्पलं यजुषपात्रं व्ययस्तानः तमस्तारुणः
अयस्तारुणः मेदिस्तारुणः भास्तरः अहस्तरः काकतिगणः”

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽयमभागं स्तम्भाति स्तम्भ-व्यण्
गौरा० ह्रस्वः सुप्र० षण् ईप् । शकटस्याधःपतनवार-
णार्थं भीषादण्डापोत्तस्तनार्थायां मेथौ “अथ यज्जघने
कस्तम्भीम्” शत० ब्रा० १,१, २, ६ । “शकटस्याधःपतनं
वारयितुभीषादण्डापोत्तस्तनार्था मेथिः कस्तम्भी” भा० ।

क(का)स्तीर न० ईषत्तीरपत्रं कुगति० समा० कोः कादेशः
“कास्तीराजस्तुन्दे नगरे” पा० स्मृ० । १। नगरविशेषेऽतज्जाते
रश्मि हेम० । हेमचन्द्रे कस्तीरमिति सुखपाठः प्रामा-
दिकः पा० स्मृते कास्तीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरतः कस-जर-बा०
तुट् च । श्वगमदे श्वगमभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्त्रार्थे कन् ।
कस्तूरिका तत्त्वं “तद्गुणपर्यायादि भावप्र० उक्तं यथा—
“श्वगनाभिर्गमदः कथितस्तु सहस्रभिः । कस्तूरिका च
कस्तूरी वेधसुखरा त्र सा स्मृता । काशीरी कपिलच्छाया
कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली

मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णा-
युक् । काशीरदेशशस्मृता कस्तूरी त्वधमा भता । कस्तू-
रिका कटुतिक्ता चारोष्णा शुक्ला गुरुः । कफवातविष-
कटिघातदौर्गन्ध्यशोषहृत्” । “प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभि-
गन्धि” कुमा० श्लोक्या० मल्लिनाथेन “मृगनाभिः कस्तूरी
तद्गन्धि कस्तूरीश्वगाधिमनादित्युक्तं” तेन हिमाद्रावपि
तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । “कस्तूरीतिलकं
ललाटपटले” विष्णुभूषिर्निरुधने । “कस्तूरिकाजननशक्तिभूता
मृगेण किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः” रसग० ।
“कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरिति” माघः । कस्तूरिकाहेतु-
र्मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका ।
(सुसकृद्वा) लताभेदे राजनि० यमध्यपाठः भावप्र० संस्मृतः ।
तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा । “लता कस्तूरिका तिक्ता
स्वादो दृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या मेदिनी श्लेष्मलव्या
वस्त्यास्यरोगहृत्” अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका
वल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्तूल न० कस्तूलवत् । पापादर्थे रायसुकुटः ।

कस्वर लि० कस-गतौ शतने च वरच् । १। गन्तरि २। हिंसके च
काह्य पु० कस्य सूर्यस्य हयः । सूर्याश्चे तस्यापत्यम्
शिव० व्यण् । काह्य तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे
कह्वेति पाठः साधुः ।

काह्य पु० क्वे-कप् हूयः कः सूर्यो हूयो यस्य । सूर्यह्वायके
कृषिभेदे । तस्यापत्यं शिव० व्यण् । काह्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

काहोड पु० कृषिभेदे स च उद्दालकर्षिषिष्यः अष्टावक्रस्य
पिता । “उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना काहोड
इति विश्रुतोऽभूत्” भा० व० १,३० व्य० । अधिकमष्टा-
वक्रशब्दे दृश्यम् । वा डस्य लः काहोडोऽप्यत्र । ततः
अनुकम्पायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सन्ध्यजरस्य च
लृक् । कश्चिद्विद्वाननुकम्पितकहोडे । वा डल । काहिल ।
च । काह्य इत्यादिरपि तत्त्वार्थे ।

काह्वार न० के जले ह्लादन्ते ह्लाट्-अच् षष्ठो० दस्य रः ।
श्वेतोत्पले । “आह्लादिकह्वारसमीरणाहिते” माघः ।
“नलवज्जुलकह्वारचन्दनोत्पलपद्मैः” सुश्रु० । तस्य
गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

काह्व पु० कं जलं ह्वयति स्पृष्टेति युक्तरूपत्वात् ह्वे-क । वक्त्रे
अभरः । अस्मैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये व्यण् ।
काह्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

कांसि पु० कंस भगार्थे बा० इज् वदे एषो० सस्य शः। कंस-
निमित्ते पात्रे "लोस्त्रीन कंशास्त्रात्", द्वौ द्वौ त्रिरात्
चकैः पद्मात्" कौषी० स्त०।

कांस त्रि० कंशोदेशभेदाऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अज् ।
कंसाधिपतिभोजदेशाभिजने नरादौ ।

कांस्य न० कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं तस्य विकारः यज्
कलोपः । ताम्रज्जधातुभेदे कंसशब्दे विवृतिः। "न पादौ
धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने" मनुः । अस्य शोध-
नविधिर्भावप्र० उक्तो यथा—“पसनीकृत्य पत्राणि
कांस्यस्याग्नीं प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्तप्रानि तैले तत्र
च काञ्चिके । गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा
विधा । एवं कांस्यस्य रीतेषु विशुद्धिः सम्प्राप्यते” ।
सारणविधिस्तत्रैव “व्यर्ज्यारेण सम्यहो गन्धकस्तेन
लेपयेत् । समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यस्त्रैर्मुहुः । ततो-
मूषापुटे धृत्वा पचेद् गजपुटेन च । एवं पुटद्वयात् कांस्यं
रीतिषु म्रियते ध्रुवम्” तस्य गुणाः यथा—“कांस्यं कषायं
नीज्जोष्णं लेखनं विषदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रुचं
कफपित्तहरं परम्” भावप्र० । “कांस्यमुपहितसरोज-
सापतत्” भाषः ।

कांस्यकार पु० स्त्री कांस्यं तत्पात्रं करोति क-अण् उप०स०।
(कांसारि) । जातिभेदे जातित्वाद् स्त्रियां ङीप् । कंस-
कारशब्दे विवृतिः । [भेदे हेमच० ।

कांस्यनील पु०। कांस्येन कृतः नीलः। (कोमकाजल) अञ्जन-
काक पुंस्त्री कै-शब्दे कन् । खनामख्याते विहगभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् अण्डगावकयोः परतः दैत० पुंषत्
काकाण्डः काकगावकः। “काकाल्लोलं यमात् क्रौर्धम्”
स्मृतिः “काकमांसं शुनोच्छिष्टं खल्यं तदपि
दुर्लभम्” उद्धटः “काकः काकः पिकः पिकः” नीतिमा०।
“काकालो काममधुरा काशोतलवाहिनी गङ्गा । कंसं
जघान कृष्णः कम्बलबन्तं न बाधते शीतम्” विदग्धस०।
तन्मांसगुणा मदनपालेनोक्ता यथा—“काकमांसमव-
मांसं चक्षुष्यं दीपनं लघु । आयुष्यं हृदयं बला-
क्षतदोषघ्नयापहम्” काकजङ्घायां काकतिक्तत्वोक्तेः तन्मां-
सस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम् । राजनि० काकाह्नेति काक-
जङ्घापर्यायोक्तेः २ काकजङ्घायां पु० “काकजङ्घातुल्य-
कारत्वात्तथात्वम् । कुत्सितमकति अक-अच् कोः कादेशः।
२ पीठमर्पिणि (खोडे) ४ काकप्रधाने द्वीपभेदे । कस्य शिरसः
काकं सधनम् अक-अच् हत० । ५ शिरोऽवच्छालने

ईकाकपटतुल्यकारे ७ तिलकभेदे काकवज्जलसत्वात्
अचतिष्ठति च शब्दरत्ना० । काकानाम् संचः अण् ।
६ काकसमृद्धे काकपदरूपे १० सुरतबन्धभेदे च न० मदि० ।
काकपदशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् । ईपत् कां कोः। कादेशः।
११ ईपज्जले । वट्ट० १२ ईपज्जलयुक्ते त्रि० । काकमुक्ता ।

काककङ्ग पु० काकप्रियः कङ्गः ईपज्जलयुक्तो वा कङ्गः।
(चीना) धान्यभेदे हेमच० । [काकजङ्घादृष्टे जटाध० ।

काककला स्त्री काकस्य कला अवयवो जङ्घेवावयवो यस्याः ।
काकघ्नो स्त्री काकं हन्ति ट टित्वात् ङीप् । १ महाकरङ्गे
राजनि०। तत्फलसंयने हि काकस्य नाशः ।

काकचिञ्चा स्त्री कामवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः।
एषो०। गुञ्जायाम् अमरः । एषो० काकचिञ्चिः, काक-
चिञ्ची, काकचञ्चाप्यत्र शब्दरत्ना० ।

काकच्छद पुंस्त्री काकस्य च्छदः पल इव छदः क्षणत्वात्
यस्य । खञ्जनविशेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ब्रा०
इच् सभा० । काकच्छदिरप्यत्र त्रिका० ।

काकजङ्घा स्त्री काकस्य जङ्घेवावयवो यस्याः। (कौश्याटेङ्गा
ख्याते हचभेदे । “काकजङ्घा नदीकानां काकतिक्ता
सुलोमशा । पारावतपदी टासी काकाह्वापि प्रकीर्तिता ।
काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् । निहन्ति
जुरपित्तास्रज्वरकरण्डं विषकमीन्” भावप्र० तत्पर्यायगुणा-
द्युक्तम् । [(वडजाम) स्वार्थे कन् तत्पार्थे ।

काकजम्बु स्त्री काकवर्णा जम्बुः । भूमिजम्बुम् शब्दमा०।

काकजम्बू स्त्री कं जलमकति उत्पत्तिस्थानत्वेन अक-
अण् उप०स० काका काकवर्णा वा जम्बूः कर्म० ऊङ् ।
जलजातजम्बूभेदे राजनि० । तस्याः काकनीलेति
जलजम्बुकेति पर्यायतोक्तेः तस्याः क्षणवर्त्मफलक-
त्वाज्जलजातत्वाच्च तथात्वम् “कुड्जम्बूः सूक्ष्मपत्रा
मादेयी जलजम्बुका । जम्बूः संध्याहिणी रुक्षा
कफपित्तास्रदाहजित्” । भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तम् ।

काकण न० संयुतोक्ते महाकुष्ठभेदे । “महाकुष्ठान्यौष्ठस्वैर्य-
जिह्वकपालकाकणकण्डूरीकटद्रु कृष्टानोति” विभक्त्ये ।
“काकणिकाफलसदृशान्यतोव रक्तकणानि कनककम्”
इति लक्षितम् । अत्र स्वार्थे कन् । “सर्वैरेवोत्पद्येदौषैः प्राङः
काकणकं बुधाः” भावप्र० तद्विद्वानमुक्ता “यत् काक-
णनिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं
काकणं नैव सिध्यति” काकणनिका गुञ्जा गुञ्जावर्णत्वेन
मध्ये क्षणम्, अन्ते रक्तम् अथवा मध्ये रक्तम् अन्ते

केशम् । अपाकं सभावात्, विदोषलिङ्गम् सर्वेषां
कुशानां विदोषजत्वेऽपि उलूषदोषकालिङ्गम् भावप्र०
लजितम् । अतएव पूर्ववाक्ये उलूषदौषैरित्युक्तम् ।

काकण्ठो स्त्री ईषत् कण्ठी निसोलन्तो कण-निमीलने
शब्द ङीप् कुगतिः० कोः कादेशः । गुञ्जायाम्
सुशु० । तस्याः फलकोषस्येतिमीलनान्तात्त्वम् । “कोष्ठं
गत्वा जोभयन् यस्य रक्तं, तद्वाधस्तात् काकण्ठीप्रका-
शम्” सुशु० स्वार्थे कन् । काकण्ठिकाप्यत्र रत्नमा० ।
काकण्ठशब्दे उदा० । “रक्तजानि न्यधोधमरोहविदुमका-
कण्ठिकाफलसदृशानि” सुशु० ।

काकतालीय न० अतिवर्तितसम्भवत्ये यादृक्कन्याये
तद्वात्पत्त्यादियथा “समासाच्च तद्विषयादिति” पा० ४ ।
अस्मादेव ज्ञापकादिशब्दैः, सह सुपेति वा समासः, हावि-
वाधौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काक-
तालमिव काकतालीयम् वृत्तिविषये काकतालशब्दौ
काकतालसम्भवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवद-
त्तागमनस्योपमानम् तालपतनं दस्युपनिपातस्य,
तालेन तु यः काकस्य बधः स देवदत्तस्य दस्युना बधस्यो-
पमानम् इति बधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्भ-
व्यते । काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासाद्यः
तत्प्रयुक्तकाकभरणसदृशस्तु देवदत्तबधादिः उपलब्धार्थः ।
‘यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यस्य तद्वते । तदेतत्
काकतालीयमतिवर्तितसम्भवम्” चन्द्रालोकः । “फलानि
काकतालीयं तेभ्यः प्राप्ता न विभ्यति” वेणी० ।

काकतिका स्त्री काकमांसवत् तिका । काकजङ्घायां भावप्र०
काकजङ्घाशब्दे विवृतिः । (कुच) ३ गुञ्जायां रत्नमा० ।
तयोः काकमांसतुल्यतत्त्वत्वात्तत्त्वम् ।

काकतिन्दुक पु० काकईषज्जलकस्तिन्दुकस्तिन्दुकः, काकवर्णो
वा तिन्दुकः काकप्रियो वा तिन्दुकः । (कुच) चलिता
(माकडातेडु) इति च प्रसिद्धे कुपिलौ भावप्र० ।
तत्पूर्यायगुणादि तत्त्वोक्तं यथा “तिन्दुको यस्तु कथितो
जलजो दीर्घपलकः । कुपिलः कुलयः काकतिन्दुकः
काकपिलकः । कुपिलु शीतलं तिक्तं वातलं मदलज्जु ।
पादव्यथाहरं याहि कफपित्ताक्षनाशनम्” अत्र फल-
परत्वात् न० । [हेमच० ।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्यस्य अच् । कालागुण्डि
काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः । काकना-
शायाम् भावप्र० । काकनाशाशब्दे विवृतिः ।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्णः अर्द्धफलेऽस्याः टन् ।
गुञ्जायाम् हला० ।

काकतुण्डी स्त्री काकम् ईषदकं ईषदुःखं तुण्डते तडिङ-वधे
अण् उप० स० पा० गौरा० ङीप्, सुग्ध० पण् ईप् इति
भेदः । शरानरीतो न्यपयोग्ये पित्तले (गिल्टीकरापितल)
तस्य स्वरूपतया दर्शनात्, दुःखनाशकत्वात् तथात्वम् ।
काकतुण्ड इवाकारोऽस्याः अच् गौरा० ङीप् । (केचो-
याटोटा) २ काकनाशादृशे च ।

काकदन्तगवेषण पु० काकस्य दन्ताः सन्ति न वेति संशये
तत्र वर्णभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेषणमिव अन्वेषकः
प्रयत्नो यत्र । निष्प्रयोजनान्येषणयुक्ते न्यायभेदे ।

काकध्वज पु० काकमेषज्जलं बाष्पं ध्वज इवाव्य । बाहुवाग्नौ
विका० । तस्य समुद्रादुद्भूतकन्या ज्वालया जातवाप्यस्य
तत्केतनतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकनामन् पु० काकेनापि नास्यतेऽसौ नम-गणच-
कर्म्मणि ङनिप् । वक्रक्रेते रत्नमाला तस्य नृदुशाखत्वेन
काकारोहणेनापि नामित्वात् तथात्वम् ।

काकनास पु० काकस्य नासा तदर्थः फलेऽस्य । विकङ्कत-
वृक्षे (वैडचि) राजनि० । तस्य फलस्य काकनासादस्य-
क्षणत्वात्तत्त्वम् ।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्याः । काकजङ्घायां
(केचोटेङ्गा) । भावप्र० तदुपस्थापयगुणाद्युक्तं यथा-
“काकनासा कपायोणा कटुका रसपाकयोः । कफघ्नी
वमनी तिक्ता शोथार्थः श्वेतकण्डुः नृत्” स्वार्थे कन् । काक-
नासिका तत्त्वार्थे अमरः । सा च विवृति राजनि० ।

काकनीला स्त्री काक इव नीला । जम्बुभेदे । राजनि० ।

काकन्दिन्दी स्त्री देशभेदे । वा ङीप् । तत्र भवा-
० दार्थे-दीर्घान्तात् वुञ् । कादन्दक तत्र भवेति वि० । १ महेश-
वासिप्रपचारात् तेचायुधजाविनः । संघपरत्वे ततः दाम-
न्यादि० स्वार्थे क । काकन्दीय तद्देशवासिनि व्यायुध-
जीविसंघे ।

काकपक्ष पु० काकस्य पक्षः तदाकारोऽस्यस्य अच् । (काणपाटा)
काणजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽधःकर्म्मपार्श्वस्थे केशभेदे । “स
हसचूलयलकाकपक्षकैः” “काकपक्षधरमेत्य याचितः” “तौ
प्रणामचलकाकपक्षकौ” “काकपक्षधरेऽपि राघवे” इति
च रघुः “काकपक्षधरो युवा” पद्मपु० रामकवचम् ।

काकपद पु० “पादौ द्वौ स्वान्ययुग्मस्यौ लिप्ता लिङ्गं भगे
लघु । कामयेत् कामुकां कामी नम्रः काकपदो मतः”

रतिमप्रयुक्ते रतिवस्तुभेदे । काकस्य पदं पदमानम् ।
० काकपदसुलभपरिमाणे न० । तत्परिमाणेन शिरसि
शिखास्थापनं स्मृतौ विहितम् । काकस्य पदाकारो
ऽस्त्यस्य व्यच् । ० काकपद लघाकारे पञ्चलेखनकाले
ऊर्ध्वमधोवाभिर्द्वयपङ्क्तिलेखने प्रकृतपञ्चतुष्टिचक्रेशरेखा-
विधिरे । लेखकसंप्रदायप्रसिद्धिः ।

काकपर्णी स्त्री काक इव लघुः पर्यभस्याः काकभीषज्जन-
पर्यभ्या वा गौरा० डीष् । सुदृढपश्यां भावप्र० तस्याः
काकलघुपर्यत्वात् ईषज्जलपुङ्गवत्वाच्च तथात्वम् ।

काकपील पु० काकप्रियः पीलः । (कुविला) कुपीलौ ।
राजनि० संज्ञायां कन् । तत्पार्थे भावप्रकाशोक्ततदगुणादि
काकतिन्दुकशब्दे उक्तम् ।

काकपुच्छ पु० काकस्यैव पुच्छो यस्य । कोकिले शब्द-
रत्ना० । स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपपत्त्याच्च डीष् ।
किन्तु 'पुच्छाच्चेति' वार्त्ति० वा डीष् ।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः । कोकिले त्रिका० । कोकिल्या
हि स्त्राण्डस्फोटनायकृतया काकाण्डं तन्नीडात् निष्कास्य
स्त्राण्डं तत् स्थापयित्वा काकद्वारा स्त्राण्डजपोषणात्
कोकिलस्य तथात्वम् ।

काकपुष्प न० काकवर्णं पुष्पमस्य । गन्धपर्णे राजनि० ।

काकपेय त्रि० कानैरनतकवरेः प्रीयते पा-यत् "कृत्यैर-
धिकार्थवचने" पा० ३२० । पूर्णोदकत्वेन प्रशस्ये काकैः
पेये नदादौ । "काकपेया नदी" सि० कौ० ।

काकफल पु० काकप्रियः फलमस्य । निम्बहृत्ते राजनि० ।
तस्य तिक्तत्वे ऽपि क- तत्फलप्रियत्वात्तथात्वम् ।

काकबन्ध्या स्त्री काकी- बन्ध्या पुं वत् । काकीवत् एकमात्रफल-
जननेन बन्ध्यात्वम् प्राया स्त्रियाम् काकस्य सकृत्प्रजत्वञ्च
काकरुतशब्दोक्तप्रमाणाद्भवयम् । "काकबन्ध्या च य-
नारी स्मृतापत्या च या भवेत् । बह्वपत्या जीवत्सा सा
भवेन्नाल संशयः" पद्मपु० रामकवचम् ।

ताकबलि पु० ४२० । काकेभ्योद्वयबलौ काकरुतशब्दे विवृतिः
ताकभाण्डौ स्त्री काकस्य ईषज्जलस्य सुखनिष्ठावहेतुकस्य
भाण्डौ लुब्धभाण्डौ भव । महाकरञ्जे राजनि० । तत्फल-
सेवनात् सुखात् ईषज्जलस्वावाप्तस्थास्थात्वम् ।

काकभीरु पु० पूत० । मेचके त्रिका० ।

काकमदगु पु० काक इव लघुमदगुः दाह्यूहे खगे त्रिका०
"एतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमदगुः प्रजायते" भा० अरु०
५५२० स्तो० ।

काकमर्द पु० काकं मृदाति मृद-कण उप० सं० । (माहान-
शगा) इति ख्याते महाकालहृत्ते राजनि० । एषल् ।
काकमर्दकोऽप्यत्र रत्नमाहा ।

काकमाची स्त्री काकान् मनुते मचि-कण् एषो० नलोपः
पा० गौरा० डीष्, सुध० षण् दीप् । कटफललतायाम् ।
(कटेया गुडकासाह) इति ख्याते हृत्ते भावप्र० ।
तत्पर्यायगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा— "काकमाची ध्याङ्ग-
माची काकाह्वा चैव वायसी । माकमाची त्रिदोषघ्नी
स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा । तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शो
ज्वररोगजित् । कटुर्नैर्लक्षिता हिक्काच्छर्दिहृद्गोगमाशनी
'काकमाचिजनितं मृदुशकं वेशशरभिलितं शुभवासम् ।
तद्गतैलतलनेन सुपाकं कैरयाय न कृतं सुखवासम्"
इत्यत्र वेद्यके चसंज्ञायामपि "हृत्पापोरिति" पा० ह्रस्वः
इति बोध्यम् । स्वार्थे कन् काकमाचिकाऽप्यत्र ।

काकमातृ स्त्री काकस्य मातैव पोषिका तस्य तत्फलप्रिय-
त्वात् । काकमाच्याम् । राजनि० ।

काकमुदगा स्त्री काकेन ईषज्जलेन मुदं गच्छति गम-ड ।
मुदपश्याम् अमरः ।

काकयव पु० काकभीषज्जलमत्र ताडयो यव इव नीरस-
त्वात् । (व्यागडा) इति ख्याते पदार्थे "यथाऽफलाः
पण्डितिलाः यथा चर्ममया मृगाः । तथैव पाण्डुवाः सर्वे
यथा काकयवा इव" भा० १७५ व्य० । काकयवा
निष्फलतण्डान्यानि" नीलकण्ठः ।

काकरुत न० काकस्य रुतम् । काकशब्दे । काकादिरवादेः भावि-
शुभाशुभसूचकतया शकुनत्वं यथाह हृत्० सं० ६५ व्य० ।
"प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काकः करालको वामे ।
विपरीतमन्यदेशेषु वधिलोकप्रसिद्धैव । वैशाखे निरूप्यते
हृत्ते नीडः सुभिन्नशिवदाता । निन्दितकण्टकिशुष्के-
ष्वसुभिन्नभयानि तद्देशे । नीडः प्राक्काखायां शरटि
भवेत्प्रथमशरटिपरस्याम् । यास्योत्तरयोर्मध्या प्रधान-
शरटिरोरुपरि । शिखिदिशि मण्डलैर्दृष्टिर्नैर्दृष्ट्यां शार-
टस्य निष्पत्तिः । परिशेषयोः सुभिन्नं सूक्ष्मसम्यक्त-
वायव्ये । शरदभिशुलम्बवह्नीधान्यप्रासादगेहनिक्षेपे ।
शून्यो भवति स देशश्चौराणां शरटिरोगार्त्तः । द्विषितः-
शावत् सुभिन्नं पञ्चभिन्नं पान्यत्वम् । अण्डावकिरण-
मेकाण्डताप्रकृतित्वं न शिवाय । चौरकवर्णैश्चौराश्चिह्न-
मृत्युः सितैश्च वज्रभयम् । विकलैर्दुर्भिन्नभयं काकानां
निर्दिशेच्छुभिः । अनिम्बितसंज्ञतेर्यामसमध्यगः क-

ज्ञयः प्रवाशङ्गिः । रोधयकाकारैरभिघातो वर्गवर्गस्थैः ।
 स्वभयाद्यं तुष्टपन्नैरवरणविघातैर्जनानभिभवन्तः । कुर्वन्ति
 यत्तुष्टिं निशि विचरन्तो जनविनाशम् । स्वयेन खे
 भ्रमङ्गिः स्वभयं, विपरांतमश्नुलैश्च परात् । अत्याकलं
 भ्रमङ्गिर्वातोद्ग्राभो भवति काकैः । ऊर्ध्वसिंघासलपत्ताः
 पथि भयदाः सुद्वयाय धान्यसुपः । सेनाङ्गस्था युद्ध
 परिभोषं चान्यश्चतपत्ताः । भस्मास्त्रिकेशपत्ताणि विन्य
 सन् पतिबधाय शय्यायाम् । सण्िकुसुमाद्यवहनेन सुतस्य
 जन्माङ्गनायाद्यः । पुष्पानिनेऽर्जुलामः सिकताधान्याङ्ग-
 म्भृतकुसुमपत्नीः । भवदो जनसंवासाद् यदि भाग्यहान्य-
 पनयेत्काकः । वाहनशस्त्रोपानश्चत्वक्कायाङ्गकट्टने भर-
 णम् । तन्मृजायां पूजा विष्ठाकरणेऽन्नसम्प्राप्तिः ।
 यद्भुव्यसुपनयेतस्य लक्ष्मिरपहरति चेतृणाशः स्यात् ।
 पीतद्रव्ये कनकं, वस्त्रं कार्पासिकं, सितं रूप्यम् । सजीरा-
 र्कानवज्जुलकूलद्वयपुलिभगा स्वन्तश्च । प्राटपि टष्टिं
 ट्टिं नमन्वतौ स्नाताथ पांशुजालैः । दाहणनादस्तस्कोट-
 रोपगो वायसो महाभयदः । सलिलमवलोक्य विरुवन्
 ट्टिकरो ऽद्वाहुरावी वा । दाम्रोद्विग्नो विटपे विकट्ट-
 यन् वङ्गिकद्विधुतपत्तः । रक्तद्रव्यं दग्धं तृणकाष्ठं वा गृहे
 विदधत् । ऐन्द्रादिदिगवलोक्य सूर्याभिमुखो ब्रुवन् गृहे
 गृह्णः । राजभयचोरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति ।
 शान्तासैन्द्रीमवलोकयन् क्याङ्गाजपुरुषमित्वाप्तिः । भवति
 च सुवर्णलब्धिः शाल्यन्नगुहाशनाप्रियः । आग्नेय मन-
 लाजीविकयुवतिप्रवरधातुलामश्च । यास्ये सप्तपुत्रस्था
 भोज्यं गान्धर्वैर्कैर्योगः । नैर्कृत्यां दूताश्चोपकरण-
 दवितैलपल्लभोज्याप्तिः । वारुण्यां सांससुरासवधान्य-
 सस्रदत्ताप्तिः । मारुत्यां शस्त्रायुधसरोजवल्लीफलशना-
 प्रियः । सौम्यायां परमाद्याशनत्तरङ्गास्वरप्राप्तिः ।
 ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्द्विपूर्णाणां भवेदनहुह्यः । एवंफलं
 गृहपतेर्दृष्टं हृष्टसमाश्रिते भवति । गमने कर्णसमथेत्
 जेमाय न कार्यसिद्धये भवति । अभिसुखसुपति यातु-
 र्विरुवन्निनिवर्त्येद्यात्वाम् । वामे वाशित्वादौ दक्षिण-
 पार्श्वेऽनुवाशते यातुः । अर्थापहारकारी तद्विपरातो
 ऽर्धेसिद्धिकरः । यदि वाम एव विरुवान् सङ्गृह्योयिनो
 अनुलोमगतिः । अर्थस्य भवति सिद्धौ प्राच्यानां दक्षिण-
 चैवम् । वामः प्रतिकोमगतिर्वायन् गमनस्य विघ्नजङ्गवति ।
 तत्त्वस्थस्यैव फलं कथयति यदाञ्चित् गमने । दक्षिण-
 विरुतं कृत्वा वामे विरुवाद्युपेक्षितावाप्तिः । प्रतिवाश-

पुरो यायाद् द्रुतमथे ऽर्थागमोऽतिमहान् । प्रतिवाश्व
 पृष्ठतो दक्षिणेन यायाद् द्रुतं क्षतजकर्ता । एकवरणो
 ऽर्कभीक्ष्णं विरुवंश पुरो रुधिरहेतुः । हृद्गर्कमेकपाद-
 स्तुण्डेन लिखेद्यदा स्वपिच्छानि । परतो जनस्य महतो
 वधमभिधत्ते तदा बलिभृक् । सस्योपेते फेले विरुवति
 शान्ते सस्यभूलब्धिः । व्याकुलचेष्टो विरुवन् सीमान्ते
 क्लेशकदातुः । सुस्निग्धपलपल्लवकुसुमफलानमनुरभि-
 मधुरेषु । सत्तीरात्रणसुस्थितमनोऽष्टश्रेषु चार्थकरः ।
 निष्पन्नसस्यगाहलभवनप्रासादहर्ष्यहरितेषु । धान्योष्क्य-
 मङ्गल्येषु चैव विरुवन् धनागमदः । गोपुष्कस्थे बलभीक्ष्णे
 ऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य । सद्यो ज्वरो महिषगे विरुवति
 गुल्मे फले सत्यम् । कार्यस्य व्याघातस्तृणकूटे वामगे
 ऽस्थिसंस्थे वा । अर्धग्निरुष्टे ऽग्निहते च काळे बधो
 भवति । कण्टकमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कल-
 हश्च । कण्टकिनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते बन्धः ।
 रिद्धाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे । पुर-
 तश्च पृष्ठतो वा गोभयसंस्थे धनप्राप्तिः । ऋतुपुरुषाङ्गाव-
 स्थितो ऽभिवाशन् करोति ऋतुभयम् । भङ्गजस्थि च
 चञ्चुः यदि वाशत्यस्थिभङ्गाय । रज्ज्वस्थिकाठकण्टकि-
 निःसारशिरोरुहानने रुवति । भुजगगददं द्रितस्कार-
 शस्त्रान्निभयान्यनुक्रमयः । शितकुसुमाशुचिर्मानने ऽर्थ-
 सिद्धिर्दृष्टेऽनुता यातुः । वन्यन् पक्षावृध्वानने च
 विष्णुं मुहुः कण्ठति । यदि गृह्णन्तां वरतां वल्लीं
 वादाय वाशते बन्धः । पाषाणस्थे च भयं क्लिष्टा-
 पूर्वोपधिकयुतिश्च । अन्योऽन्यभजसङ्गाभितानने तुष्टिरु-
 त्तमा भवति । विज्ञेयः स्तोत्राभो दम्पत्योवांशतो-
 र्युगपत् । प्रमदाग्निरुपगतपूर्वकम्भसंस्थेऽङ्गनार्थ-
 सम्प्राप्तिः । घटकुटने सुतपिपदु घटोपदहनेऽजसम्प्राप्तिः ।
 स्त्रियावारादीनां निवेशसमये रुवंशलत्पक्षः । सूत्रचयते
 ऽन्यस्यानं निखलपक्षस्तु भयमात्मम् । प्रविशद्भिः सैन्या-
 दीन् समुद्रप्रकङ्कैर्विनामिषं ध्वाङ्क्षैः । अविरुद्धैस्तैः प्राति-
 र्दिष्टां युद्धं विरुद्धेयबन्धः । शूकरसंस्थे पक्षाज्जे शूकरे द्विके
 ऽर्थाग्निः । क्षेमं खरोद्रुसंस्थे केचिन्नाड्यर्धं तु खरे ।
 पाह्ननलाभो ऽश्वगतेऽविरुध्यनुयायिनि क्षतजपातः । अन्ये
 ऽथनुव्रजन्तो यातारं काकवद्वहगाः । हातिं शतविभक्ते
 दिक्पक्षे यदावा ससृष्टिष्टम् । तत्तत्तथाऽभिधेयं शुष्ण-
 दोषफलं यियास्त्रनाम् । का इति काकस्य रुतं स्वनि-
 लयसंस्थस्य निष्फलं प्रोक्तम् । कव इति चात्तप्रीत्य

क इति कृते स्निग्धमित्यामि । क इति कलहं कुरुक, हर्षमथ कटकटेति दधिभक्तम् । केके विरुतं ककु वा धनन्नाभं यायिनः प्राह । खरे खरे पथिका-गममाह कखावेति यायिनो वृत्त्यम् । गमनप्रतिषेधक-माखलखल सद्योऽभिवर्षाय । काकेति विघातं काक-टीति चाहारदूतणं प्राह । प्रीत्यास्पदं कवकवेति बन्धमेवं कगाकृति । करकौ विरुते वर्षं शुद्धयन्नामाय, वहिति वस्त्राभिः । कलयेति च स योगः शूद्रस्य ब्राह्मणैः साकम् । फडिति फलाभिः फलवाहदशनं टडिति प्रहाराः स्युः । स्वात्ताभः स्वीति कृते गडि-ति गवां, पुडिति पुष्पाणाम् । युद्धाय टाकटाकिति युद्ध वज्रभयं कटेकटे कलहः । टाकलि चिष्टचि केकेकेति पुरश्चेति दोषाय । काकइयस्यापि सभा-नमेतत् फलं यदुक्तं कतचटितादम् । पतन्निगोऽन्येऽपि यथैव काको यन्याः श्वञ्चोपरिट्टिणो ये । स्थल-सहिलचराणां व्यत्ययो मेघकाले प्रचुरसलिलवृष्टौ शेषकाले भयाय । सधु भवननिर्लानं तत्करोत्याशु मृत्यु-मरणमपि निर्लीनाम लिका मूर्ध्नि नीला । विनिजिपन्त्यः सलिले ऽण्डकानि पिपीलिका दृष्टिनिरोधमाहुः । तरुस्थलं वापि नयन्ति निम्नाद् यदा तदा ताः कय-यन्ति दृष्टिम् । कार्यं तु मूलशकुने ऽन्तरजे तदङ्गि विन्द्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः । प्रारम्भयान-समयेपु तथा प्रवेशे स्यात्तं क्षुतं न शुभदं कचिदप्यु-शन्ति । शुभं दगापाकमविम्वसिद्धिं मूलाभिरत्तामथ वा सहायान् । इष्टस्य संनिद्धिमनामयत्वं वदन्ति ते मानयितुमर्हस्य । कोणादूर्ध्वं शकुनिविरुतं निष्फलं प्राङ्गरेके तत्त्वानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च पट् च । प्राणायामान्नृपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमतो यद्यनिष्टस्तृतीयः ।

काकस्य वर्णादिभेदेन विप्रादिभेदकलनपूर्वकं कालभेदेन तद् तादिफलसक्तं वसन्तराजशकुने यथा

‘अथोच्यते काकरुतं रुतानां मूर्ध्नि स्थितं शाकुन-भाषितानाम् । अविन्नितावेदितकार्यं सिद्धिः पूर्वा-दिकाष्टाप्रहरक्रमेण । ये ब्राह्मणस्त्रियवैश्यशूद्राः काका भवन्त्यन्यजपञ्चमासे । वर्णाकृतिभ्यां ऋषिभा-षिताभ्यां सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः । दृष्टुप्रमाणो गुरुदोषेत्तुण्डो दृढस्वरः लघ्ववपुः स विप्रः । पिङ्गाक्ष-नीलाक्षविमिश्रवर्णः स्यात् क्षत्रियक्षीक्ष्णरवोऽतिशूरः ।

यः पाण्डुनीलः सितनीलचञ्चुर्नात्यर्कदो रटितरु-वैश्यः । भस्मच्छविर्भुरिककारणशूद्रः कृशाङ्गसुपलो-निरुलः । विरुलस्तृत्तमास्यतुर्विशङ्को यः कन्ध-राटोप्रवर्यं विभर्त्सि । स्थिरारवः स्थैर्यमेतदुद्भिः काकोऽन्यजातिः खलु पञ्चमोऽत्र । द्रोणाभिधः क्षण-वपुर्दिजो यो स्यात्तः स काकः खलु सख्यवृत्त्या । तस्मा-द्वते श्यामगलो निरोन्तः श्वेतश्च निन्द्योऽङ्गुतदशनेऽभौ । विप्रः स्फुटं जल्पति पृच्छमानो न्यूनं ततः क्षत्रि-यजातिराह । आख्याति वैश्यश्चधिवः सनेन ज्वीति शूद्रो बलिदानलोभात् । प्रश्रं कृतं जल्पति क्षणवर्णः सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः । सदास्तिप्रप्राहदशाह-पन्नैः पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण । शान्ते प्रदीपे च रटन् विहङ्गः शुभप्रदो दीप्रपराङ्मुखः सन् । न कापि रौद्रो रटितः प्रयस्तः सर्वत्र शक्तो मधुरश्च रक्तः । दीप्रभ्यतो यः परुषस्वरेण विरौति दीप्राभिमखः स का-य्यम् । निष्पादा निनाशयते च सस्यश्रीप्रोन्मसः शान्त-रवो हि सिद्धे । शान्तप्रदीप्राभिमखो विधाय शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीपाम् । यो रौति काको मधुरस्वरेण हृत्वा विरुडं स ददाति सिद्धिम् । विधाय दीप्राभिमखो विरायं ततः प्रशान्ताभिमखो विरौति । यो वायसोऽभौ विनिहन्त्यस्यैककार्योपि सर्वाणि पुनः करोति । विप्रादिश-

सूर्योदये पूर्वदिशि प्रगस्तस्थाने स्थितो योऽभिमखः विरौति । नाशं रिपोऽश्लितकार्यं सिद्धिं स्वीरत्तलाभं स करोति काकः । ध्वाङ्गः प्रभाते यदि वज्रभागे विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे । शत्रून् प्रणश्यत्यचिरादिशङ्कः प्रयाति यो-षित् समवाप्यते तत् । रूयन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् । रोगार्तिवृत्त्यं परुष-स्वरेण रम्येण चेष्टागमयोपिदाप्रिम् । नैर्ह्यभागे यदि च प्रभाते करोति काकः सहसा विरायम् । कूरं ततः कर्म्म समभ्यपेति दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः । प्रातः पत्नीत्यां यदि रौति काको ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः । स्त्रीवस्त्रभूषत्पुरुषागमश्च कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् । ध्वाङ्गस्य शब्दे पवनालयस्ये वस्त्राक्षयानाभि-मतागमाः स्युः । पान्यागमः प्राक्तनवृत्तिनाशः स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् । दिश्युत्तरस्यां सुरवः प्रभाते निरीज-माणो बलिभुग् नराणाम् । ददाति दुःखं भजगाञ्च भीतिं दरिद्रतां नष्टधनेष्टनाभम् । दिशीशवत्यां यदि रौति काक आगच्छतस्तद्वितान्त्यजाती । व्याधेर्भिसिन्

प्रियवस्त्रलाभो भवेत्तटा रोगवलेऽवसानम् । ब्रह्मप्रदेशे
स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण । अभीष्टताया-
गमनं भुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः” ।
इति सूत्रोदये काकगणनम् । “पूर्वत्र यामे प्रथमे
सशब्दः काको भवेच्चलितकार्यसिद्धौ । अभीष्टलोकागमनं
तथा स्यान्नृपार्थलाभो नियतं नराणाम् । आग्नेयभागे
यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभविद्वेषिष्यौ भवेताम् । कृतान्त-
भागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारो । नैर्ऋत्य-
कोणे प्रियवापिदाप्रमिष्टागमनं सिद्धाति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामर्थनीयागमनाम्बुष्टौ ।
वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च ।
सौख्ये च भीष्मस्करयोः कवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभ-
वार्त्ता । ईगान्तदेशे ऽभिमतं सङ्गत्वासो कृतागादृङ्-
लोकसङ्गः । ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभागः सम्मानसम्पदद्रविणे-
ष्टसिद्धिः” । इति प्रथमप्रहरे शकु० । “प्राच्यां द्वितीये प्रहरे
विरावः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति । चौराङ्ग्यं व्याकु-
लता च बह्वी जायेत काचिक्रहती च शङ्का । कृताश्रये
नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोपिदाप्रिः । यास्ये
तु दृष्टिर्भवेति च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ।
रज्जोदिशि प्राणभयं तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्-
प्रणायाः । भवेत् प्रतीच्यां प्रबला बलाप्रियापागमो दृष्टि
सुवर्षणं च । समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो दूतागमस्त्री
पथिताक्षलाभः । सौख्ये गणेषागमनं जयं च रम्यं
रवे चौरभयं त्वरग्ये । महेन्द्रराशाविरुतश्च काकचौरा-
ग्निसंज्ञासर्विद्धवार्त्ताः । ब्रवीति कृत्वरटनैरकलैः
सदार्थगुर्वगमनं जयं च । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुगच्छो नृपतिप्रसादम् । मिष्टान्नभोज्यं च ददाति
पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुण्डः” । इति द्वितीयप्रहर-
श० । “ऐन्द्रां विरुजः प्रहरे तृतीये दृष्टिं तथा चौरभयं
ब्रवीति । कृष्णस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां
शुभकार्यसिद्धिम् । अग्नेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च
विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा । भवेद्विरुद्धबलिभुग्वि-
रावेर्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धिः । ककुब्धवाच्यां क-
रुतेऽतिदूषणं रोगं तथाप्रागमनं विहङ्गः । लुङ्गाणि
कार्याणि च यानि सिद्धिं सर्वाणि तन्मृष्यतया नरा-
णाम् । क्रव्याददेशे जलदागमः स्यान्मिष्टान्नलाभो रि-
पवो न सन्ति । शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता भवन्ति
यात्रासु च कार्यनाशः । स्यात् पश्चिमे गटधनस्य लाभो

दूराध्वयानं सुहृदागमश्च । योगागमोऽभीष्टजयादि-
वार्त्ता यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः । वातालये दु-
र्दिनमेव वार्त्ता चौराभिनर्थासमागमश्च । सन्तोष-
वार्त्ता वरयोपिदाप्रियात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशक्ता । या-
मे तृतीये विरुजन्त्युदीच्यां कार्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
भोज्यप्रहङ्गा शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्यसमा-
गमश्च । दिश्यन्त्यकारेः कुरुते सुगच्छो भोज्यं जयं हानि-
कली कुण्डः । ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च
ताम्बूलयुतं ददाति” । इति तृतीयप्रहरशकु० । “ऐन्द्रां
तृतीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयद्विरोगाः । वक्त्रे-
र्विभागे भयरोगस्तुः शिष्टागमो वायसवाशितेन ।
यास्ये रवे तस्करवेरिभीती स्यातां विशिष्टागमरोगस्तुः ।
स्यात् यातृधान्यां सहती प्रहङ्गरभीष्टसिद्धिः पथि चौर-
शुद्धम् । दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरभ्येति ततो
ऽर्थलाभः । आयाति योषिद्विजयाम्बुष्टिः सिद्धिः
प्रयाणे नृपतेर्वरश्च । वायव्यभागे करटस्य शब्दं
रायाति योषित् प्रियमानिनी या । भुवं प्रवासो दिन-
सप्तकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च । कुवेरभागे
पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता ।
वैश्याङ्गनामिस्तुरगादिकृता यात्रा विरुद्धे क्रियते च
रोगी । स्यात्तौ स्थितः स्याद्बलिभुग्विरावः सुवर्णवार्त्ता
सङ्गो विनाशः । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता
भोज्याध्यसिका च सिद्धिः” । इति चतुर्थप्रहरशकु० ।
“यज्ञाषितं शाकुनिकैर्विमथ्यं शुभाशुभं दिक्प्रहर-
कमेण । तत्राशुभं यच्छति दीपप्रशब्दः श्रेयस्करः शान्त-
वथ काकः । रम्यं रवं दीपप्रदिशि प्रसर्पन् शान्तां दिशं
भूरफलं ददाति । तदेव तच्छं वितरत्यसौ वै दीप्रा
स्थितः पश्यति दीपकाष्ठम् । यथोपदिष्टं फलमव-
दुष्टं तथैव तद्दीपप्रदिशि स्थितः सन् । ध्वाङ्गोऽधिकृढो विरु-
जन् करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीपाम् । काकः
प्रशान्ताभिमुखोऽतिदृक् दीप्राश्रितो दुष्टफलं ददाति ।
श्यामाश्रितः शान्तिदिशि क्षणेन कृत्वारवोऽल्पं कथयत्यनि-
ष्टम् । शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे तिष्ठन् प्रदीपं ककुभञ्च
पश्यन् । दृष्टान्त्वभीष्टं फलमेवमन्त्रं दीपं स पश्यन्
तदेव तण्डुलम् । आकारवेष्टारवभागविज्ञाद्यत्वारि-
काष्टादिनयोः क्रमेण । सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति य-
स्याच्च ते काकरुतं मनुष्याः” । इति काकरुते दिक्चक्र-
भेदः शकु० । “वपेकालमधिकृत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभजो

यथाक्रमम् । व्यालयाण्डकविचारानुन्दरं शाकनं सकल-
शाकनोत्तमम् । वैशाखमासे निरुपद्रवेषु द्रुमेषु काकस्य
शुभाय नोडम् । निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु द्रुमेषु दु-
र्भिक्षमलाभहेतुः । प्रगल्भश्चे यदि पूर्वशाखासायित्य
काकेन कृतः कलायः । तद्वटिरिष्टा शकनप्रभोटो नीरो-
गता स्याद्विजयश्च राज्ञः । व्याग्नेयशाखारचिते च नोडे
स्याद्वटिरिष्टार्तिभयं कलिश्च । दुर्भिक्षशत्रुवृद्धदेश-
भङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् । यास्यासु शाखासु
च वायसेन नोडे कृतेऽल्पं जलपातमाहुः । व्याधि-
प्रकोपं सरणं समन्ताद्वज्रजयं शत्रुविरोधितां च । नै-
र्कत्वशाखारचिते च नोडे तस्याच्छनैर्वर्षति वर्षकाले ।
पीडा नृणां विप्लवचौरभीतिदुर्भिक्षशुद्धानि भवन्तु-
वश्यम् । नोडे कृते पश्चिमपृष्ठशाखासायित्य काकैः
कथिता च वटिः । नीरोगता चेसुभिचवटिः सम्पत्-
प्रभोदाय भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु कृते च नोडे
प्रभूतवाताल्पजलाय मेघाः । सुर्मूषिकोपद्रवशस्त्रनाश
पक्षदयोद्देगमहारोधाः । कौबेरशाखामधिल्लय
नोडे कृते भवेत्प्रावृषि वटिरिष्टा । भवन्ति च चेसुभि-
क्षसौख्यनीरोगतावटिः सप्तद्वयोऽस्मिन् । देशानशाखासु
च वटिरित्या वरं प्रजानासुपसर्गदोषः । स्याद्वाग्ध्वानां
कलहप्रवृत्तिर्मर्यादाया हीयत एष लोकः । वृक्षाप-
नोडे त्वतिवर्षकाले मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः । तच्छापि
वटिर्न भवत्यधस्तात् स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ।
व्यवटिरोगादिभयादिवटिर्द्वि विद्याञ्च भूमौ बलिभुक्
कुलाये । शुष्के च वृक्षे डमराक्षनाशौ प्राकाररन्ध्रे च
भयं प्रभूतम् । निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा वल्मीकरन्ध्रे व्रत-
तिष्वपीह । काकस्य नोडे रूगवटिदोषैर्भवन्ति न्यून्या
नियमेन देशाः । इति काकनोडशकनम् । अथ
काकाण्डशकनम् । “एकं भवेद्धारुणमग्निसंज्ञं द्वि-
तीयकं साकृतकं तृतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव
मण्डानि काक्याः परिकीर्तितानि । काक्या भवेद्धारुण-
मण्डकं चेत् पृथ्वी तदा नन्दति सर्वशस्त्रैः । मन्दप्रवर्धो
ऽमलसंज्ञके ऽण्डे नोमस्य वीजस्य भवेत् प्ररोहः । जा-
तानि शस्यानि समीरेऽण्डे स्यादन्ति कीटाः शलभाः
शुकाद्याः । चेसं सुभिच्छं सुखिता धरित्री स्यादैन्द्रो
ऽण्डेऽभिमतता च सिद्धिः । इति काकाण्डशकनम् । “याता-
निमित्तानि च कीर्त्तयामः सकृत्प्रजानां शकुनानि यानि ।
विज्ञायतानि प्रजहात्यनर्थानर्थसंघान् कुरुतेऽध्वनीनः ।

भुङ्क्ते बलिं पत्रिषु मन्त्रपतं त्वं प्राणिषु प्राणिषु वर्षलक्षम् ।
शुभेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु त्वभ्यं खगेन्द्राय सकृत्-
प्रजाय । विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै मन्त्रेण पूजं
दधिभक्तशुक्लाम् । उदीर्य कार्यं निजमध्वगेन विलोक-
नीयं शकुनं तदर्थम् । वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन् व्रजं
स्ववामेन करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्चा-
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपम् । प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गे
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ । यातुः करोतीहितकार्य-
सिद्धिं क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च । वामे कलं रौतनु-
लोमयायी यो वायसो ऽसौ सकलार्थसिद्धौ । स्यातां
क्रमाद्विजयवामशब्दौ सिद्धौ, विरुद्धौ विपरीतभूतौ । पृष्ठे
विरावं मधुरं विमुञ्चन्नुव्रजं चापि मतो ह्मिताय ।
प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः सर्वेऽपि काकैः कथिता वि-
हङ्गाः । कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति उपस्थितो यो
सुदमादधाति । कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्गुष्ठाङ्गौ
पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति । स्तम्भे गजानां नियतं
गजानि गजेऽधिरुदः पृथिवीपतित्वम् । तरुक्रमे वाहन-
भूमिलामं करोति काको विजयं ध्वजे च । प्रनष्टलामं
विजयं च कूपे, क्षिप्तं नदीरोधसि कार्यं सिद्धिम् । पूर्णे
घटेऽङ्गुष्ठं धनाप्रवृद्धिं ध्वाङ्गोऽधिरुदः कुरुते स-
शब्दः । प्रासादधान्योच्चयहस्मिन्पृष्ठनिष्पन्नशस्यावनि
शाहलादौ । ध्वाङ्गोऽधिरुदो धनसाधनाय रौति श्रियं
यच्छति युग्मरावः । पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो तथा
वटाटोषु तरुष्वपीह । स्थितो ह्वन् भोजनपानमिष्टं
विष्टं च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । वृक्षाद्याविष्टाफलमूल-
पुष्पमत्स्यादिभिः पूर्णसुखः सदैव । संहटमानो ऽभि-
मतार्थसिद्धौ मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः । नारीशिरः-
पूर्णघटस्थितस्य काकस्य शब्दैर्वनिताधनानि । शय्याधि-
रुदस्य च तस्य शब्दैः समागमः स्यात् स्वजनेन साङ्गम् ।
गोपृष्ठदूरांतरुगोमयेषु तृणखानि चर्षन्नवलोकितायः ।
व्याहारमन्यस्य तथा ददानो ददाति भोज्यं बलिभु-
ग्विवित्वम् । धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं विरौति
पश्याच्चिधिलाभकारी । करोति लामं पुरतः स वटो
यस्यास्ति वक्त्रे त्वयम्यशुष्कम् । वृक्षेषु रस्याहुरपत्न-
पुष्पच्छायाफलाद्येषु सकृत्प्रजस्य । शब्देन सिध्यन्त्य-
सकृत्प्राणां सदैव सर्वाणि समीहितानि । प्रशान्तनादः
शिखरे तरुणां स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽधिपते । धा-
न्यादिकूटेषु तथाक्षलाभो गोपृष्ठगो गोवनिताधनानिम् ।

जेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं बधञ्च ।
 काङ्क्षस्य पृष्ठे बधमर्थलाभं तस्यैव पृष्ठे घनलग्नपङ्के ।
 मद्योच्चरं सेरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
 कार्यं जतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः कलिं काष्ठमधि-
 धितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यथाभि-
 मुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोभगत्या कृता-
 रवः पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
 सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिलोभयानं
 विघ्नाय लाभो गृह एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि द-
 क्षिणेन कृतास्त्वस्तद्विधं पुरः स्यात् । वल्लीवरत्वादि-
 च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीक्ष्णः । गोपुच्छ-
 वल्मीककृतास्पदश्च ह्यनु भवेत् सर्पविलोकनाय । स्या-
 न्मृगवेऽङ्गारचित्तास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करचरणं
 च । कवन् पुरो हानिकुजौ करोति मृत्युं पुनर्नि-
 धुरपृष्ठशब्दः । प्रसार्य रिक्तं वदनं य आस्ते सर्वत्र
 निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं मृतिं
 वा सन्ताडयन् वा रसचर्म्मखण्डम् । चञ्चुऽस्थिभङ्गं
 भ्रमस्थिभङ्गबन्धौ बधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि
 रोगं कुरुते विशुष्के तित्तेऽपि पृष्ठे कलिकार्यनाशौ ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्षं सकण्टके मृत्युमुपाद-
 धाति । बधो भवेद्भूक्षभरणशाले बन्धो लताभिः परि-
 वेष्टिते स्यात् । रस्ये तरो कण्टकयुक्तपृष्ठे सदा भवेतां
 कलिकार्यसिद्धी । कृत्वाधिच्छेदो न रवेण यायात् प्रयाति
 चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अवस्तराम्भस्तृणकाष्ठकूप-
 भस्मादिदसंस्थो विनिर्हन्ति कार्यम् । वल्लीवरत्वाकव-
 शुष्ककाष्ठचर्म्मास्थिजोर्णाश्वरवल्कलानि । अङ्गाररक्तोत्-
 पलकपर्पाणि दृष्टानि चेत् काकसुखे तदानीम् ।
 पुण्यजयः पापसमागमश्च सहज्जयं रोगसहज्जयश्च । बन्धो
 बधः सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ।
 ऊर्ध्वामनश्चलपल्लयुग्मः काकः कुनादी विटधाति मृ-
 त्युम् । कायायुधच्छत्वघटास्थियानवादिक्काष्ठादिक-
 कट्टनानि । सङ्कोचितैकाङ्ग्यरूपेतच्चिनो दीप्तस्वरो भास्कर-
 माक्षते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिका-
 नर्थकरः खगोऽसौ । तण्डलेन पिच्छं मिलिखन् रवेण
 यो रौति तर्ह्यञ्च निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोप-
 विष्टो ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य । विङ्गोमयौ न्यस्य-
 ति यस्य मूर्द्धि तस्याऽनखत्वासरजौ भवेताम् । यस्यास्थि-
 खण्डं विट्जल्यधौ त प्रयाति तर्ह्ये नगरीं यमस्य । ब्रह्म-

प्रदेशे विरुन् विद्यासोः कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यमातङ्गतरङ्गमाणां शिरोधिरुदो निधनाय
 तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटच्छट्यां खरखरो व्याघ्रभयाय
 गन्तुः । नेशातुरः कापि सतो हृताय न दुष्टचेष्टो वित-
 नोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो
 रथे साश्वनमस्तकेषु । व्यायाति यस्याभिमुखो बलस्य
 युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । सगृध्रकङ्कः कटके नृ-
 पस्य काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि । संयुध्यमानै-
 ररिभिः समं स्यान्महाह्वे सन्धिरयुध्यमानैः । चिह्न-
 ध्वजच्छत्रकृताधिरोहः समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् । आजौ
 जयं जल्पति भूमिपानां कृतध्वनिः क्षीरतरो च काकः ।
 गतिस्वरो वायससं प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
 एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् ।
 दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपा-
 दितानि । प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति
 वदन्ति तज्ज्ञाः” । इति यात्राङ्गकाकश्लो० ।
 “स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशु-
 भानि । प्रबोधिताः प्राज्ञनकर्म्मभिर्ये तल्लक्षणाय
 क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संवलिता ह्यन्नो यामे
 ऽक्षनाशाय भवन्ति काकाः । रोधश्च चक्रं कृतयो
 वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च । विघातमाहुर्बहुवर्ग-
 संस्था रात्रौ ह्यन्नो जनताविनाशम् । लोकश्च चञ्चु-
 चरणप्रहारैरुद्वेजयन्तः परचक्रदृष्टिम् । यः स्नाति
 धूल्यान्तु विलोक्य रौति दृष्टिं समाशंसति वायसो
 ऽसौ । जलस्थलप्राणिविषय्येषे वर्षासु दृष्टिं भयम-
 न्यदातु । सध्वंदिने नेत्रहानि यस्य काको विरौति
 रौद्रं विधुनोति वाङ्मम् । हरन्ति चौरा इविणानि
 तस्य भुवं तथान्यो भवति प्रमादः । ह्यक्षहृष्टकृण-
 पूर्णवक्त्रो कृताशमोतिं कण्टः करोति । स्यात् प्रस्थि-
 तस्यायथ वा स्थितस्य दाखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ।
 कायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विघ्नं जले, पावणि
 कार्यनाशम् । करोति काको विरुञ्जरस्य प्रस्थापिनः
 स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो विरौति
 काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्षं शान्ते
 च दीप्ते भवने न शक्तः । भूयस्तथोर्ह्ये प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुनादं प्रलयं करोति । कुङ्कोऽधिच्छेदः कर्-
 टान्नरञ्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । द्रव्ये
 कृते वाऽपकृते खगेन विनाशकाभावपि ताडयस्य ।

रुक्मस्य पीते, रजतस्य शूके, चेलस्य कार्पाससमये भवे-
ताम् । प्रत्ये कृते रोगविनाशबुद्ध्या हन्याशु रोगं
सुरवः प्रदीप्ते । शान्ते प्रदेशे करटस्थितेण स्वल्पा-
रयो रोगमपाकरोति । प्रत्ये शुभे शान्तिदिगाश्रयस्यः
शान्तस्वरो यः शुभमाटधाति । यो वायसक्तं शुभदं
वदन्ति तद्गत्ये व्यत्ययहेतुरक्तः । विरोति कम्भे मणि-
केऽपि वा यः स गर्भवत्याः सुतजन्यहेतुः । उड्डीयते
कण्टकिनीञ्च शाखामादाय राजागमनाय काकः ।
अद्यादिविषादिशितादिभि र्यः पूर्णाननो ऽभीष्टफल-
प्रदोऽसौ । मन्त्रादिसिद्धौ बणिजाटिलाभे शक्तो
विवाहादिविधौ च काकः । इष्टार्थदोऽष्टादिकवाह-
नस्य मन्त्रादिसंस्थस्तद्व्याप्रकारी । बध्वागमं जल्पति
तोरणस्यो हृद्यार्थदो हृद्यतस्स्थितश्च । वायसः कुल-
कुलध्वनिं यदा व्याहरेद्भवसंस्थं तदा । अभ्युपैति
पृथक्कलटा ध्वनिं सर्वकार्यशुभदं वदत्यसौ ।
इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्यां महाभयं शाकुनिका
वदन्ति । यदायसो भैरुनसन्निविष्टो दृश्येत यदा धवलः
कदाचित् । उद्देगविह्वलभयप्रवासधनलव्याधि-
भयमहाराः । बुद्धिप्रयाशकुलताप्रवादा नृणां
भवन्त्यद्भुतदर्शनेन । शमाय तत् सूचितदुःखराशेः
ज्ञानं बहिस्तत्क्षणमेव कुर्यात् । आत्मीयशक्त्या च
सदक्षिणानि हिजाय दद्यात् वसनानि तानि ।
नयेदङ्गशेषमपुण्यहान्या शयीत भूमावकताक्षभक्तः ।
हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं दिनानि सप्त त्रिगुणानि
यावत् । अकाकषातव्रतमादधीत बलिं च दद्याद्बलि-
भोजनेभ्यः । ज्ञात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं दद्यात्
स्वशक्त्या हविषं गुणिभ्यः । देशे तु यत्वाङ्गुतमेत-
दुपमालोक्यते तत्र समापतन्ति । अष्टदिग्भिर्ज-
भयोपसर्गचौराग्निशतं ब्रूवधर्मनाशः । कर्माणि
तस्योपशमाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
अद्याद्यगोभूमिवस्त्रानि दद्यात् शुभं विदध्याच्च च याव-
त्तद्दम् । इति स्थानविशेषस्थितकाकचेष्टा शकु० । अथ
काकध्वनिभेदश्च । “ककांमिति क्षेमविधौ विराजः
ककांमितीष्टाशनपानहेतुः । करोति कूंकूमिति चार्थ-
लाभं, कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह । केके-
मिति स्त्रीवरयोषिदाम्रैर् भोगाय कांकांमिति शब्दतः
स्यात् । अपत्यलाभः कुत्र इत्यनेन गन्तुः फलं केकव
इत्यनेन । कौं कोमितीदं शुभलाभकारि कुंकुनिनादः

प्रियसङ्गमाय । कां कू मिति कांमिति च त्वयोऽभी
कां कांमिति द्वौ च रवौ रणाय । कां कांमिति कौ
मिति च द्विरुक्तं कूंकू मिति कौ कू
कू इतीदम् । इतं प्रदिष्टं सरणाय नृणां गन्तुः
प्रणायं कुरुते खगाख्यः । कौं कांमितीष्टार्थविना-
शनाय ज्वलज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः । कीकीति कीका-
विति यः कथञ्चिन्मुहुः मुहुः स्यात् स मतो बधाय ।
स्यात् का इतीदं विफलं सदैव मित्राप्रये स्यात् क इती-
दशब्दः । काका इतीदं तु विघातकारि करोति काको
वदति स्वतुष्ट्यै । आहारदोषाय च काकटीति स्यादा-
कलं कुंकुनिभं रणाय । केके ध्वनिः काकुटि किं
टिकीति त्वयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय । यत् का इति
त्रिस्तदनुसारेण शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय । कांमि-
त्ययं वाहननाशनञ्च ददाति हर्षं कुंकुनिर्वितीदम् ।
यत्का इतीदं विरक्तं सुदीर्घतस्त्रेणोच्चरितम् प्रमा-
दात् । उत्साहहीनः अमटेन्ययुक्तः स वायसः कार्य-
विनाशनाय । सामिषं वक्वकेति भोजयेद्वारयेत् कलि-
कलीति वाशनम् । अभ्युपैति स्वरुक्षभाषिते प्रोषितः
श्वशवारवे श्वः । स्यात् कलिः कवकध्वनौ नृणां
जायते कणकणाध्वनौ रणः । व्याज्रेत् कुलकुलध्वनौ
प्रियः सौदनं कटकध्वनौ दधि । एवंप्रकारा बहवो
ऽपरेऽपि प्रशान्तदीप्ता बलिभोजनानाम् । भवन्ति शब्दाः
खलु तेषु केविदस्याभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः ।
इति काकध्वनिभेदशकुनम् । “हितं नरेभ्यो
सुनिभिः पुरायैर्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या ।
तदुच्यते संप्रति येन काका वदन्ति नित्यं बलिलाभ-
तदाः । अदक्षिणस्यां दिशि यत्नं कार्क्युतो भवेत् क्षीर-
तरुः प्रभूतः । गत्वा निवृत्ते ऽहनि तत्र काका निम-
न्त्रणीया बलिपिण्डभोज्ये । प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
दिभ्योऽप्य लिप्येत च गोमयेन । भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
मध्ये ऽङ्कयेत् ब्रह्ममुरारिभानून् । इन्द्राग्निवैवस्वतयाह-
धानजलेशवायुद्विविणेशशम्भून् । अभ्यर्चयेदष्टसु दिक्षु
भक्त्या क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् । नमोयुतैः सप्त-
वैश्व सर्वोच्चिजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः । अर्घासनलोपन-
पुष्पधूपनैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः । आब्रह्म काकां-
स्तरुसन्निविष्टानाध्याय तत्प्राक्तनमन्त्रयुक्त्या । तत
स्तदर्थं बलिमाज्यसिक्तं मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम् ।
“उदीर्य कार्यं स्वमथावस्थत्य ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः ।

स्त्वोक्तगङ्गाय शुभाशुभाथि संलक्ष्योद्दिश्यलपार्ण-
पादः । पञ्चैष स्वदन् सुखविस्तृङ्गं करोति वङ्गे
दिशि वङ्गिभातिम् । काकोऽथभाशं दिशि दक्षिणस्यां
नैर्हृत्विदिगावरक्यटिष्टः । जलेनदेगोभिसतार्थमिद्वि-
वर्षोर्दिगातिभवात्पट्टिष्टः । सौम्ये सुखारोग्यमभा-
हितासमीमानदेश वितरत्यभाष्टम् । बलो विलम्बे करटैः
समन्तात् कार्ये विमिश्रं परिभाषनीयम् । बलिं विकीर्त्यापि
न भवत्यन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति । चीरदुसा-
रामचतुष्टयेषु सरित्समीपे विदग्गालयेषु । देयो
बलिभूतदिनाष्टमीषु वत्सः पदध्योदनतण्डुलाद्यैः । इति
काकबलिदानमङ्गलम् । “पिण्डत्वयस्याथ विधानमेतदाख्या-
यते यत् किल नारदाद्यैः । दृष्टं सुनीन्द्रैरशुभं-
शुभञ्च यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभोऽङ्ग-
महरे चतुर्थे देशेपु पूर्वप्रतिपादितेषु । नरेण पिण्ड-
त्वयभोजनार्थं काकाः प्रयते न निमन्त्रणीयाः ।
ततः प्रभाते क्षुपलिय भूमिं तस्याञ्च पूर्वोदितमन्त्र-
युक्त्या । ब्रह्माक्षुतेयापप्रतिलोकपालाः काकाश्च पुंसां
प्रसतोऽङ्गनीयाः । दध्योदनाद्विहितं निवेद्य
पिण्डत्वये मण्डनकस्य मध्ये । अभ्यर्चयेदजतपु-
ष्पमिनोहरैर्यत्परो मनुष्यः । तेषु क्षिपेत् प्राग्दग्-
नुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये । रुष्यं, तथा
लौहलयं तृतीये, ग्रैपं च कथं हि पिण्डतुल्यम् ।
विःसप्रकचो विनिवेशपिण्डे पिण्डा निवेद्या बलिभो-
जनेभ्यः । मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः कार्ये विचा-
र्योऽपसरत्ततश्च । ककेन भुक्ते सुसुवर्णपिण्डे त्रये नरेणा-
समसात्वकार्यम् । भुक्ते सद्ये खलु सध्यमं स्याद्भुक्ते स
लोहे त्वधमं प्रदिष्टम् । विवादवाणिज्यविवाहवटिजेमाश्व-
विन्ताक्षपिभोगरोगाः । संयामसेवाष्टपकार्यं देशाः
इत्यादयोऽस्मिन् परिभाषनीयाः । चेष्टाः सुराभा विद-
धाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपञ्चसुह्रैः । यंवां
तथोद्गां कुरुते सशब्दः स्थानं मनोज्ञं अयति द्रुमञ्च ।
एवंविधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं
खनोऽसौ । अभाष्टकार्यादधिकं कराति चेष्टाविपर्या-
सतयान्यथात्वम् । पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तां दिशं गच्छति काकपत्नी । पुष्पं फलं तत्
कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत् तत् । काको
गृहीत्वा यदि मुखपिण्डं प्रयाति दीप्रां ककुभं तदानीम् ।
अत्यन्तं कार्यफलं प्रदश्यं ततः समस्तं विनिहृत्य-

वश्यम् । द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डम् प्रदीयते शान्त-
दिगाश्रयेण । फलं तदानीं शुभदं नराणां यास्यं खगो-
जल्पति कार्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्रां ककुभं वदन्ति । कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डगात्रे । इति बलिदाने पिण्ड-
त्वयशकनम् । “महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारा-
दपि सारभूतम् । पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते
कार्यं विनिश्चयार्थम् । शुभोऽङ्ग वाकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकभोग्यानि
रस नवस्तन्यादाय यायाद् बहिर्गमसतः । एकान्तदेशे
तरुपाश्वभूमौ गृहोमयाभ्यासपलेपितायाम् । सत्पञ्च-
गव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारेरुपशोभितायाम् ।
विधाय पुजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टाक्षपि दिक्कु-
देयम् । भुक्तेन सर्पिर्दिधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्द-
गनुक्रमेण । पञ्चोन्मृगान्तकक्राजसेन्दान् विष्णुं
विरिञ्चिं धनदं रुहेमम् । पुर्वादिक्काष्टकमयोजितेषु
न्यस्येत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु । नभोयुतंस्तान् प्रष-
वैष्य सखीन्ततोऽङ्गयेत्तद्विजनाममन्त्रैः । अर्घासनाने-
पनपुष्पपुष्पैर्नैवेद्यादीपाक्षतदक्षिणाभिः । आध्यक्षितेभ्यो
विधिभोटितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः । मन्त्रेण
संमन्त्र्य निवेदनार्थं कार्यं विचिन्त्यापसरत्तं किञ्चित् ।
काकेन पिण्डे प्रथमे गृह्यते तदुत्तं व्रजन् वापि भवेत्
कृतायः । उद्गोगोकौ विफलं प्रवाणे, हानिः
कलिर्वा भवति द्वितीये । यास्ये रूपापहृत्यस्यवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेपु । स्याद्वैष्णवोऽभोष्टक-
साध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च पञ्चे । नास्तीह तत्रि-
यमेव कार्यं भुक्ते न यत् सिञ्चति सौम्यपिण्डे ।
सन्तापशौको विफला च यात्वा पिण्डेऽष्टमे वायसमन्त्रितं
च । पिण्डं न गृह्णात्यथ वा न भुक्ते तद्भुजसैर्विजि-
पति द्विजो यः । कार्येषु सर्वेषु स न प्रयस्तो ब्रवीति
घोरं समरं स पुंसाम्” ।

काकरुहा स्त्री काकश्च रोहति अन्तरीक्षे मूलमृग्यतया
जायते । (परगाढा) वन्दःकष्टे लिङ्गाः ।

काकरुका पु० कुत्सितं करोति क-ऊक कोः कादेशः । स्त्री-
जिते स्त्रीजितस्य स्त्रीसत्त्वसारेण कुत्सितवरणात्त-
थात्वम् । शनिद्वेने इदिगस्यरे षभरी च लि० । तेषां
कुत्सिताचरणात् तथात्वम् । करणे ऊक । ५८३३ पु० ।
दम्भेन धर्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकेन लूयते ल-स्ति कर्मणि क्तिप् लस्य रः संज्ञायां कन् । द्विचके पुंस्त्री हेमच० । तस्य काकच्छेद्यत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

काकिल न-इषत् कलो यस्मात् कोः कादेगः । पीवास्थे उत्तरप्रदेशे (टुं टाटिका०) ततो वा कप् । तत्पार्थ पु० हेमच० । "एकः काकलके नासायाञ्च" इति शरीरस्थसन्धिकथने "एकैका काकलकगलयोः" इति पीशीसंख्यानोक्तौ च सुश्रु० केति कलो यस्य । >द्रोणकाके पुंस्त्री शब्दर० स्त्रियां डीप् । इषत् कं जलं लाति ला-क संज्ञायां कत् । पटिक-धान्यभेदे तस्येपज्जननिष्पन्नत्वात्तथात्वम् । "पटिककङ्क, कसुः । न्दकपीतकप्रभोटकाकलकासनपुष्पकमङ्गाप-टिकचर्चिककुरवकैटारकपञ्चतयः पटिकोः" सुश्रु० । "गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते पटिका मताः" । भाव-प्रका० पटिकलक्षणसङ्गा तद्गुणा दर्शिता यथा— "पटिकाः सधराः श्रिताः लघो बहुवर्चसः । वातपित्तप्रगमनाः शालिभिः सःशा गुणैः" इति एवं सुश्रुतेऽपि ।

काकलि(लो) स्त्री कल-इत् इषत् कलिः कोः कादेगः । हटिकारान्त्वत्वात् वा डीप् । सृष्टसमधरास्फुटध्वनौ अमरः "सृष्टकारिकमलयमकरन्दाखदररक्तगठानां मधुकरकलकगठानां काकलीकलकलेन" दशक० । "उन्मीलनमधुगन्धलव्यमधुपव्याधतचूताङ्कुरकीडकोकिलकाकलीकलकलेरुद्राण्यकर्णज्वाः" सा० द० । काकलं गलम्योन्नतप्रदेशाकारः अस्त्रस्य अच् गोरा० डीप् । काकलाकारे-स्ते यसाधने पठार्थे "फणिमुखकाकलीसंदयकपुरुष-शीपेकयोगर्चयोगवर्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदोषभाजनश्चमरकरभक्तप्रत्यनेकोः करणयुक्तोगवा कस्यचित्, अश्चरस्य गच्छे सन्धिं छित्वा" दशक० । काकं काक-वर्गसमर्धफले लाति ला-क गोरा० डीप् । शृङ्गायाम् । "काकलीयुलं गुणामूलम्" ज्यो० त० रघु० ।

काकलीद्राजा स्त्री काकलीय सत्त्वा द्राजा । अजीजायाम् लट्द्राजायाम् (किंसिम) राजनि० । अजीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसट्गैर्गुणैः भावप्र० । गोस्तनीशब्दे तद्गुणा दृश्याः काकलीरव पुंस्त्री काकली सधराव्यक्तौ रवो यस्य ।

१ कोकिले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डीप् । कर्म० ।

२ काकलीरूपे रवे पु० । काकलीकलादयोऽप्यत्र ।

काकवल्गुभा स्त्री इत० । काकजम्बुके राजनि० । [राजनि०

काकवल्गु स्त्री काकप्रिया वज्ररी शाक० त० । स्वर्णवल्गुयाम्

काकशिखी स्त्री काकप्रिया शिखी । काकतण्डुयाम् राजनि० ।

काकशीर्ष पु० काकः शीर्षेऽग्रेऽस्याः । वकट्चे जटाधरः ।

काकस्य तटये वासयोग्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

काकस्ती च० काकस्य स्त्रीव नास्यत्वात् । वकट्चे शब्दचि० ।

काकम्फूर्ज पु० काकः स्फूर्जितत्वं स्फूर्ज-आधारे घञ् ।

काकितन्दुके राजनि० ।

काका स्त्री इषत् कं जलमत्, काकः काकाकारोऽस्यस्य अच् वा । १ काकनासादृशे २ काकोल्यां ३ काकजङ्घा-याम् ४ गुण्डायां ५ मलपाम् (काकोदुम्बिकायाम्) ६ काक-साध्याञ्च भेदि० ।

काकाकिगोलिकन्याय पु० काकस्याकिगोलकमिव न्यायः ।

काकस्य एकं चक्षर्यथा उभयगोलके पर्यायेण चक्षुः

कार्यकारकमयसकसोभयसंबन्धज्ञापके न्याये ।

काकाङ्गी स्त्री काकसाङ्गं जङ्घेवाकारोऽस्याः वा डीप् ।

काकजङ्घादृशे अमरः । पत्रे टाप् काकाङ्गा तत्पार्थ रमानाथः ।

काकाङ्गी स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्चति गच्छति अन्त-गतौ अण् गोरा० डीप्, पा०, सुध० षण् ईप् । काक-जङ्घादृशे शब्दरत्ना० ।

काकाण्ड पु० काक्या अण्ड इव फले यस्याः पुं वत् । १ मङ्गा-निम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेनोक्तं यथा "माप्यः समानं फलमात्रमुपसक्तञ्च काकाण्डफलं तथैव" । २ कोलाशम्ब्याम् स्त्री गौरा० डीप् तदन्तः ३ मङ्गज्योतिष्मत्यां राजनि० । ईत० । ४ काक्याअण्डे पुंन० ।

काकाण्डोला स्त्री क काण्डस्य तुला उपसा फले यत्र पृष्टो० तलोपः । कोलाशम्ब्याम् राजनि० ।

काकादनी स्त्री काकरदन्तेऽपौ अट-कर्मणि ल्यट् ईत० डीप् (गुण्डायाम् शब्दर०) । अथेतगुण्डायाम् राजनि० ३ कुलिकट्टे (कलिकाखाडु) वृत् रत्नमा० । "मद्यनाश-भारकगुण्डाकाकादनीः मूलकलकं पाययेत्" सुश्रु० इयञ्च सुश्रुते "कालेयकापूरतिलपर्णीत्याद्युपक्रमे" "सुमनः काका-दनीलाङ्गुलीत्यादिना" "समासेन क्षेपशसंशमनो वर्गः" इति क्षेपशमनतयोक्ता ।

काकाय पु० काकसादृशत्वात् । स्वर्णवल्गुदृशे शब्दचि० ।

काकार वि० कं जलभाकिरति आ+कृ-यण् । जलस्वार्मिणि ।

स्त्रियां टाप् सुध० षण् ईप् इति भेदः ।

काकारि पु० काकोरिरस्य । द्विचके । हेमच० ।

काकाल पुंस्त्री केति शब्दं कलते रौति कल-अण् ।

द्रोणकाके शब्दरत्नमा० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

काकि पुंस्त्री काक्यापत्यम् वा इज् । काकापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
पत्ये वाकिना० फिज् कृक च । काककायनि तदर्थे
पुंस्त्वं । स्त्रियां ङीप् ।

काकिणी स्त्री “काकिणी च चर्मांगो मापकस्य पणस्य
च” गु० त० नारदोक्तेः मापकचतुर्भागे षपणचतुर्भागे
च । “वराटकानां दणकद्वयं यत् सा काकिनो(णी) ताश्च
पणयतस्वः” इति लीला० । “तस्मात् पणं काकिणीं वा
फलं पणपस्यापि वा । प्रदद्यात् दत्तिणीं यत्ने यथा स
सफलो भवेत्” गु० त० एह० । स्वार्थे कन् । काकिणिका
तत्त्वार्थे “कुचिच्छिल्पिष्ववहारेण यत्किञ्चिद्वनमनेभ्यो वा
काकिणिकामात्मम्” भाग० १, १४, २ ।

काकिनो स्त्री षपणपादे मानपादे श्वरटके च सेदि० ।
मानपादः निवर्त्तनपाट इति केचित् (चारिकाठा) माप-
पाट इत्येवः पाठो न्यायः काकिणीशब्ददर्शितनारद-
वाक्ये कणकत्वात्

काकिन पु० ईपत् किरति छ-क कोः कादेशः रस्य लः ।
गलस्थोच्चतदंगे (टुंठि) शब्दभा० ।

काको स्त्री काक+ज+तित्वात् स्त्रियां ङीप् । काकयोषिति
काकयसेत्वात् वायसीलतायास्तु इकाकोल्याच्च शब्दवि०
काकु स्त्री कक-उण् । शोकर्मात्यादिभिर्ध्वनिर्विकारे, अल-
ङ्कारादिभिः विकृद्वाधकल्पके नजादौ शब्दे च । “कामे-
कान्ते सा रसिका काकुरतेन” सा० द० । “प्रणिजगदुरकाक
श्रावकाः स्निग्धकण्ठाः” माघः । सा० द० । “वक्रबोद्धव्य
वाक्य नामान्यमन्निधवाक्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काको
षे दार्दिकस्य च । वैगण्ड्यादन्यमर्थं या बोधयेत्
मांसवस्त्रभा” इति व्यञ्जनाहेतुर्निर्दिश्य “भिन्नकण्ठ-
ध्वनिधीरः काकुरित्यभिधीयते” काकुं लक्षयित्वा
उदा० “सुरपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिनललितनैष्यति सखि ! सुरभिः समयेऽसौ”
नैष्यति अपि तर्हि ऐष्यत्येवेति काका व्यज्यते” इत्युक्तम् ।

काकुत्स्य पुंस्त्री ककुत्स्यस्य नृपस्यापत्यं शिवा० अण् । ककुत्-
स्यवश्ये स्त्रियां ङीप् । कुकुत्स्यशब्दे विवृतिः “काकुत्-
स्यमालोकयतां नृपाणाम्” “तं विनिष्पिष्य काकस्थो पुरा
दूषयति स्थलीम्” “असञ्जनेन काकुत्स्यः प्रयुक्तमथ
दूषणम्” रघुः । “काकुत्स्य ईपत्स्वयमान आस्त” भट्टः

काकुद् न० काकुं ददाति दा-क उप० स० । तालुनि अमरः
तालुना काकुच्चारणात् तस्य तथात्वम् “उद्विष्यां काकुदस्य”
पा० बड्ड० अस्यान्यलोपः “उत्काकुत् विककुत्” सि०

कौ० ‘पुर्वादिभाषा’ पा० बड्डग्रीहौ वाऽन्यलोपः ।
पूर्वकं कृत् परमेकाकुदः ।

काकुभ वि० ककुभ इटं उत्सा० अज् । ककुपृक्त्स्वो-
प्रगाथादौ । दक्षिणस्वस्त्रिण च स्त्रियां ङीप् । ककुभो-
ऽपत्यम् शिवा० अण् । तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
काकिन्तु पु० काकभीषज्जलमत्त कोः कादेशः कर्मधा० ।
(नलखागुडा) शृणभेदे तिका० काशभेदे राजनि० ।
काकिन्द, पु० काकस्य इन्दुरियाह्लादकत्वात् काकस्य प्रिय-
स्तिन्दः शृणो० वा । (माकडुकेन्दु) कलिकटके अमरः ।
काकिट पु० ईत० । निम्बवृक्षे राजनि० ।

काकोचिक पु० ईपत् कोची सङ्घोची कुच-णिनि स्वार्थे
कन् (कूचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि
तत्र हारा० पु० । हारावल्यां “काकोचिकस्तु काको-
चांस्तत्र पुंसाश्चर्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम् । ईकारान्तत्व-
भ्रमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी ।

काकोड्(डु)स्वर पु० काकभीषज्जलमत्त कर्म० काकस्य प्रिय-
उड्(डु)स्वरो वा । (कोडाडुमर) ईउड्(डु)स्वरभेदे शब्द-
रता० । स्वार्थे कन् अत इत्थम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य
प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः । काकोड्(डु)स्वरिकापत्ये स्त्री
अमरः । “तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोड्(डु)स्वरि-
कारसम्” “काकोड्(डु)स्वरिकागोजीपत्तर्विस्त्रावयेदसृक्”
सुश्रु० । काकोड्(डु)स्वरिका फल्गुर्भलपञ्चघनेफला”
मलपुस्तकमत्त तिका शीतला तुवरा जपेत् । कतपित्त
व्रणशिवकुष्ठपाण्डुरः कामलाः” इति भावप्र० तद्गुण-
पर्यायोक्तिः ।

काकोद्दर पुंस्त्री कुक्षितं कुटिलमकृति अक-वक्रगतौ अच् कोः
कादेशः काकसुदरं यस्य । ईर्ष्ये अमरः स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् तस्य उरसा कुटिलगामित्वात्तयात्वम् “काको-
दरोयेन विनीतदर्पः” राघवपाण्डवीयम् ।

काकोल पु० काकयति लोलयति कक-लौल्ये णिच्
बा० अल काकेन उल्लाय अजनेऽल उ+ल-
घञर्थे आधारे क टपो० वा । ईनरकभेदे “महा-
नरककाकोलम् संजीवनमहायसम्” नरकभेदक्रीत्तने
मनुः, काकोलं यत्र काकैर्मल्यते” प्रा० वि० ।
कं जलमाकोलति व्या+कुल-गं स्थाने अण् उप० स० ।
कृष्णकारे तस्य घटनिर्माणेन जलसंस्थानकरणा-
त्तथात्वम् । कक-लौल्ये स्वार्थे णिच् वा० अल ।
शृणोणकाके पुंस्त्री सेदि० स्त्रियां जातित्वात्

डीप् । “वक्त्रैव वज्रकाञ्च काकोलं खड्गरेटकम्”
 अभव्यमांसोक्तौ मनुः । “कलविङ्कं सकाकोलं वरं
 रञ्जुदानकम्” अभव्यमांसोक्तौ याज्ञः । इपत् कोलति
 कल-स्रग्वाने करणे पञ् कोः कादेशः । “काकोलसु
 यतेजः स्यात् क्षणच्छवि महापिपसु वैद्यकोलक्षणे ष्विप-
 भेदे व्यस्रः पस्रं ईशूकरभेदे पुंस्त्वं शङ्करत्वा० क्तियां
 जातित्वात् डीप् । काकोलीनामोपधौ पु० धरणा ।
 काकोली स्त्रीः काकोल+गौरा० डीप् । “जावर्कपभकौ
 भेदे काकोल्यो वर्द्धितश्चिके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्व्यैः
 कथितश्चरकादिभिः” इति भावप्रकाशोक्ताष्टवर्गान्तर्गतं
 लताभेदे तद्वैटलक्षणगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा
 “जायते जीरकाकोली महामंदोद्भवस्थले । यत् स्यात्
 जीरकाकोली काकोली तत् जायते । पीवरास-
 दणः कन्दः जीरं स्याति गन्धवान् । सा प्रोक्ता
 जीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् । एषा किञ्चिद्-
 भवेत् क्षणा भेदोऽयमनयोरपि । काकोली वायसोली च
 वीरा कायस्थिका तथा । सा शुक्ला जीरकाकोली वयस्या
 जीरवृत्तिका । कथिता जीरणी धारा जीरशुक्ला पय-
 स्विनी । काकोलीयुगलं गीतं शुक्लं मधुरं गुरु स्रग्धं
 वातदाहान्नपित्तशोषज्वरापहम्” । “सोमामृतान्धगन्ध्यासु
 काकोल्यादौ गणे तथा । जीरप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयो-
 रोपणाः स्युताः” । “समङ्गा सोमसरला सोमवलका स-
 चन्दना । काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तोऽप्रशरोपणे” ।
 “ष्टमिपण्यात्सगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता । काको-
 ल्यादिश्च योज्यः स्यात् प्रशस्तोरोपणे धने” इति च सुश्रु० ।
 काकोलूक न० काकय उल्कश्च शाश्वतिकविरोधित्वात् सभा-
 हारद्वयः । काकोलूकसमाहारे ततः धैरे वज् । काको-
 लूकमा तयोर्वैरे स्त्री । काकोलूकमपिष्ठय लतोपन्यः
 “द्वन्द्वाच्छः” पा० काकोलूकीय तयोराख्याने तच्च भा०
 सौ० १ अ० स्थितं यथा--

“सुप्ते तेषु काकेषु विष्यन्ते समन्ततः । सोऽपश्यत् सह
 सायान्तभूलूकं घोरदर्शनम् । महास्वनं महाकायं हृत्थं च
 वभ्रुपिङ्गलम् । सुदर्षघोणानखरं सुपर्णमिव वेगतम् ।
 सोऽथ शब्दं शृत्वा लीयमान इवाण्डजः । न्यपो-
 धस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ! सन्निपता तु
 शाखायां न्यपोधस्य विहङ्गमः । सुप्तान् जघान सुव-
 र्चत वाहसान् वायमानकः । केषाञ्चिद्विच्छिन्त पचा-
 ष्छिरांसि च चकत् ह । चरणाञ्चैव केषाञ्चिद्विभङ्ग चर-

णाशुधः । क्षणं नाहृत्य बलवान् टेऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
 तेषां शरः सारथयैः शरीरैश्च विगास्यतः । न्यपोधस्यलं
 सर्वं सञ्चरन् सर्वतोऽभवत् । तांस्तु हत्वा ततः काकात्
 कौशिकीसुन्दतोऽभवत् । प्रतिक्रयं यथाकामं शत्रुणां
 शत्रुसुदृढम्” ।

काकोल्यादि पु० सुश्रुतोक्ते काकोलीऽश्वतौ व्योपधिमणे
 स च गणः “काकोलीजीरकाकोलीजावर्कपभकस्रग्धपय-
 सामर्णीमंदासहामेदाक्षिरुहाकर्कटगृहीतगाकीरीपद्म-
 कप्रपीगुहर्काङ्गिष्ठविष्टद्वीकाजीवन्यो मधुकञ्चेति”
 “काकोल्यादिगणं पित्तशोणितानिलनाशनः जीवन्तो
 वृक्षणा वृष्यः सान्द्रश्चोष्णकरस्तथा” ।

काकोलूक पु० काकयश्च इव कायति कै-क । सुश्रुतोक्ते
 कर्षं बन्धाकृतिभेदे “तत्र समासेन पञ्चदश कर्षं बन्धाकृतयः”
 इत्युपक्रमे । नेमिसम्मानक इत्यादिना “पष्टिकर्षकाकोलूकं”
 इत्यनेन विमज्ज्य “निमसिसंक्षिप्तान्धशोणितपालि-
 काकोलूकपालिरिति” सुश्रु० लक्षितम् ।

कात्त काङ्क्षणे इदित् भा० सक० सेट् । काङ्क्षति
 व्यकाङ्क्षति चकाङ्क्ष काङ्क्षा प्रनिकाङ्क्षति । “न शोक्षति
 न काङ्क्षति” गीता “काङ्क्षन्तु गतिमुत्तमाम्” मनुः ।
 व्यस्यात्मनेपदित्वमिच्छन्ति । “न काङ्क्षे विजयं क्षण !”
 गीता “काङ्क्षावशे हारपतस्तथाज्ञानम्” भा० प० १०६ : ३ ।
 “नाहं भूयो वरं काङ्क्षे” भा० अ० ७ : ६६ भा० स० १ : ३५ ।
 अतु+आनुलोभ्येन प्रार्थने । “अतः प्रियं सेदनुकाङ्क्षसे त्वम्”
 अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने “अत्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगदा-
 सरयूजने” रामा० ।

आ+सस्यक्प्रार्थने रामाभिषेकसाकाङ्क्षान्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः “
 रामा० । “धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्षं” रघुः । “आका-
 ङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्था” पदाङ्गदूतम् ।
 प्रति+आ प्रत्याभाषायां । “इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षत
 सर्वगम्” भा० शा० ४८७ ।

प्रति+प्रतिरूपतयाभिलाषे । “त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव
 कर्षकाः” रामा० ।

कात्त पु० कृतमितमजमत् “का पय्यजयोः” भा० कोः कादेशः ।
 कटाक्षे लिका० । “आशालाभोन्मुखोदूरात् कालेष्वा-
 नादरेक्षितः” भट्टिः ।

का(च्छी)ली स्त्री कले(च्छे) भवः अण् डीप् । १ तुवरिकायां
 (खरहर) २ सौराष्ट्रदत्तिकायाञ्च भेदि० । ३ कक्ष(च्छे)
 भगवान्ते ति० ।

काकीव पु० देवत् जीयति जीव-विच-अच् कोः कादेशः ।
 १ गोभाङ्गनृक्ष अमरः २ गौःमात् शूद्रायाः सौमिनर्यां
 जाते पुत्रभेदे । “शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संश्रि-
 तव्रतः । श्रौतोनयमिजनयत् काकीवाद्यान् सुतान् मुनिः”
 भा० स० १०० अ० मगधदेशस्थिते । खलु । काकीवकोऽपि
 गोभाङ्गनृक्षे पु० शब्दच० ।

काकीवत् पु० दीर्घतमस ऋषेः शूद्रायामुत्पन्ने पुत्रभेदे तदुत्-
 पत्तिकथा “गौतमादिभिः पुत्रैर्विद्वा उडुपेन गङ्गा-
 र्म्हसि निजितं दार्धमसमपक्रम्य” भा० आ० १०४ अ०
 उक्ता यथा “तन्तु राजा बलिर्द्वाम सर्वधर्मा विशारदः ।
 अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्यासमागतम् । जयाह चैनं
 धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः । ज्ञात्वा चैनं स ववे-
 ज्य पुत्रार्थे भरतर्षभ ! । सन्तानार्थं महाभाग ! भार्यासु
 मम मानद ! । पुत्रान् धर्माधिक्यलानुत्पादयितुमर्हसि ।
 त्वमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तावर्षभः । तस्मै स
 राजा स्त्र्यां भार्यां सुदृष्ट्वा प्राहिणोत्तदा । अन्धं दृष्ट्वा
 तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । स्वान्तु धात्रेयिकां
 तस्मै दृष्ट्वा प्राहिणोत्तदा । तस्यां काकीवदादीन् स
 सुदृष्ट्वोनादृषिर्वर्षभ ! । जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेका-
 दशं त । काकीवदादीन् पुत्रान्स्तान् दृष्ट्वा मन्त्रानधीयतः ।
 उवाच तन्मपि राजा ममेव इति भारत । नेलुवाच
 महर्षिस्तं मम इति चाब्रवीत् । शूद्रयोः नो मया ह्यमे
 जाताः काकीवदादयः । अन्धं दृष्ट्वा मां दृष्ट्वा सुदृष्ट्वा
 महर्षितव । अमन्य ददौ भूटा शूद्रां धात्रेयिकां मम” ।
 ३ चण्डकौशिकपतिरि गौतमे मुनिभेदे । “अथ काकी-
 वतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । सुश्राव तपसि आन्त-
 मुदारं चण्डकौशिकम्” भा० स० १६ अ० । “काकीवानौ
 श्रिजयैव नाविकेतोऽप्य गौतमः” ४ अ० । अत्र दृष्टान्ते-
 शः तु काकीवतोऽप्य एव गौतमः “ततो राजगृहं गच्छे-
 त्ताथ सर्वो नराधिप ! । उपसृश्य ततस्तत्र काकीवानिव-
 सोदते” भा० व० ८४ अ० । “काकीवान् गौतमोऽतिथ”
 भाग० १, ६, ५ । ४ राजभेदे च । “सुहोत्रं रन्दिदेवञ्च
 काकीवन्तं महायुतिम्” भा० आ० १ अ० चतु-
 र्विंशतिविख्याततन्त्रपकथने ।

काकीवत पुंस्त्वी ककीवतोमुनेरपत्यम् अण् तस्येदमित्यण् वा
 १ काकीवदपत्ये २ तत्सन्ध्यानि च त्रितयां ङीप् । सा च
 व्युषिताश्च मद्राख्यायां भार्यायां तदितित्तं भा०
 आ० १२१ अ० यथा—

“आसीत् काकीवती चास्य भार्या परमसम्पत्ता । भद्रा
 नाम मनुष्येन्द्र ! रूपेणासृष्टी भुवि । कामयामासहस्रौ च
 परस्परमिति युतम् । स तस्यां कामसम्पत्तो यद्व्याप-
 समपद्यत । तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमियांशुमान् ।
 तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदुःखिता । अपुत्रा
 एरुपव्याध ! विललापेति नः युतम् । भद्रा परमदुःखात्ती
 तन्निबोध जनाधिप ! । भद्रोवाच । नारी परमधर्म्मज्ञ !
 मत्वा भर्तृविनाकृता । पतिं विना जीवति या न सा
 जीवति दुःखिता । पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः
 जलियपुङ्गव ! । त्वद्वतिं गन्तुमिच्छामि प्रसादस्य नवस्य
 माम् । त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमृच्छे ।
 ममादं कुरु मे राजचित्तसूत्रं नयस्व माम् । पृष्टोऽनुग-
 मिष्यामि समेषु विप्रमेषु च । त्वामहं नरमाद्भुत !
 गच्छन्तमनिवर्त्तिनम् । छायेवानुगता राजन् ! सततं वग-
 वर्त्तिनी । भविष्यामि नरव्याध ! निव्यं प्रियहिते रता ।
 अत्यप्रभृति मां राजन् ! कष्टा हृदययोपणाः । अधि-
 योऽभिभविष्यति त्वान्मते पुष्करेक्षणे । अभाम्यया मया
 नूनं विमुक्ताः सहचारिणः । तेन मे विप्रयोगोऽय-
 मुपपन्नस्त्वया सह । विप्रमुक्ता त्वया पत्या सुहृत्तमपि
 जीवति । दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पाथिव ! ।
 संयुक्ता विप्रमुक्ताश्च पुत्रदेहे कृता मया । तदिदं
 कस्मिन्निः पापैः पुत्रदेहेषु सञ्चितम् । दुःखं मामनु-
 सम्प्राप्तं राजस्त्वदिप्रयोगजम् । अत्यप्रभृदहं राजन् !
 कुपमंस्तरयायिनी । भविष्याम्यमुखाविष्टा त्वदर्शनपरा-
 यणा । दृग्यस्य नरव्याध ! शाधि माममुखाव्यताम् ।
 रूपणां नाथ ! रूपणं विलपन्ती नरेन्दर ! । वृन्त्यवाच ।
 एवं बद्धबन्धं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः । तं शयं
 संपरिपूज्य वाक्त्रिलान्छिताऽब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे ! गच्छ
 त्वं ददानीह वरं तव । जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं
 चारुहासिनि ! । आत्मकीये वरारोहे ! शयनीये चतुर्द-
 शीम् । अष्टमीं वाय्पूतो स्नाता संविशेया मया सह ।
 एवमुक्ता त्व सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता । यद्योक्तमेव
 तदाकथं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा । सा तेन मुपवे देवी शवेन
 भरतर्षभ ! । त्वीन शालांशुहरो मद्रान् सुतान् भरत-
 सत्तम ! ”

(स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काग पुंस्त्वी केति शब्दं गायति गे-क । काके जटा० ।
 कागद न० कागः काकवर्णेनित्यादिर्दीयते त्व दा-धञर्थे क
 कागेन कागवर्णेन मस्त्रादिना दायति शुध्यति वा दै-शोभे

क वा । लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य लक्षणवर्गमस्यादिदाना-
धारत्वात् तेन शुद्धत्वाच्च तथात्वम् । “भूजे वा वसने रक्ते
जौमे वा तालपत्रके । कागदे वाऽष्टगव्येन पञ्चगव्येन
वा पुनः । त्रिगव्येनैकगव्येन विनिश्चय्य धारयेद्भारः”
मन्त्रकल्पद्रुमे हनुमत्कवचम् ।

काग्निं पु० ईषदग्निः कोः कादेशः । ईषदग्नौ सुगंधः ।
काङ्क्षा स्त्री काञ्चि-भावे अ । अभिलाषे “उद्गारगुहावपि भक्त
काङ्क्षा” सुश्रु० ।

काङ्क्षिन् वि० काञ्चि-गणि । अभिलाषिणि “देवा अप्यस्य
रूपस्य नित्यं दर्शनकङ्क्षिणो गीता स्त्रियां ङीप् । तदा-
असिद्धि भद्रं ते भवत्यं कालकाङ्क्षिणी” रामः० ।

काङ्क्षा स्त्री कृतमिकमङ्गमयाः । वराटिकायाम् गङ्गच० ।
काच दीपौ अक० बन्धने सक० इदित् स्वा० ध्यात्व० सेट् ।
काचुते अकारिण्ये चकार्से पनिकाचुते ।

काच न० कव्यतेऽनेन कच बन्धने करणे घञ् कृतम् ।
(भोम) सिकृषे तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम् । काचः चार-
मृत्तिकाऽस्यस्याकरत्वेन अच् । चारमृत्तिकोद्भवे लव-
णभेदे (कालालोने) । राजनि० । इतत्काधने मृत्ति-
काभेदे पु० । (चारोमाटी) अमरः । ४ शिको (शिका)
पूमणिभेदे (काच) सेटि० । “आकरे पञ्चरागाणां जन्म
काचमयोः कृतः” काचः काचः मणिर्मणिः” उद्भटः ।
काचश्च सुश्रुते अनुशस्वतयोक्तौ यथा-

“अनुशस्वाणि तत्त्वकसारस्फटिकाचकुरुविन्दजलौकाग्नि-
चारमखगोजीशफालिकायाकपत्रकरीरवालाङ्गुलयः” इति ।
“शिशूनां शस्तभीरुणां शस्ताभावे च योजयेत् ।
त्वक्मारादिवर्तुणिं खेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्” इति
तदुपयोगविषयस्तत्वाज्ञाः । “पानीयं पानकं भद्रं
मृगमधुषु प्रदायसेत् । काचस्फटिकपात्रेण शीतलेपु
मृगेषु च” “काचास्त्रकोथान् पटलांश्च घोरान् एवञ्च
हन्त्यघ्ननस्ययोगेः” सुश्रु० । इनेत्ररोगभेदे तल्ल-
क्षणादि सुश्रुते उक्तं यथा-

“तिमिराख्यः स यो दीपशतं पटलं गतः । कर्णादि
सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति कश्चित् । अस्मिन्नापि तमो-
भूतं नातिरुद्धे महागदे । चन्द्रादित्यौ सन्ततौ अन्त-
रिक्षे च विद्युतः निर्मलानि च तेजांसि आजिष्णुर्नाव-
पश्यति । स एव लिङ्गनाशस्तु नीलकाकाचसंज्ञितः”
अप्युक्तमेतत् भावमप्यथा यो दीपोनेत्ररोगः चतुर्थं पटलं
आहूय पटलं गतः स तिमिराख्यः तिमिरदर्शनेन तिमिर-

मस्यास्तीति तिमिरः अर्थव्यादित्वात् अच् । तस्य
लक्षणमाह कर्णाद्यादि सर्वतः सर्वत्र । लिङ्गनाश इति
कश्चित् तन्वाजरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरुक्तिश्च ।
लिङ्गादेः ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशी-
रिति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नापि तिमिरेऽपि तमोभूते
तमस्तल्ले अत्र भूतगङ्गस्तुत्याथः “भूतं प्राण्यतीति समं”
इत्यमरात् नातिरुद्धे अत्रौदे नवे, चन्द्रादित्यौ सन्ततौ अन्त-
रिक्षे पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमो-
भिमिश्रितं तेजांसि अग्न्यादेः आजिष्णुर्नाव-
सुवर्णादीनि । अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीन्यपि न
पश्यतीत्याशयः । नीलकाकाचसंज्ञितः नीलका कान्ति-
नामान्तराख्यां युक्तः । तन्निदानादि दृष्टिरोगगङ्गे
वक्ष्यते । स्वार्थं कन् काचकोऽप्युक्तार्थः ।

काचन न० कच-बन्धने स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
इपुस्तकादिबन्धने त्रिका० । स्वार्थं कन् । काचनकं तत्त्वार्थे
हारा० । काचन सुगंधः । अस्माकल्याण्वितायां
किमृगज्जार्थस्त्रियाम् अव्य० । “व्यदा काचन
कन्यका खलु मया तेनास्मि ताताधिकः” प्रबोधच०

काचनकिन् पु० काचनकमस्त्यस्य इति । लेखपत्रे जटा०
तस्य काचनकरूपबन्धनवचत्वात् तथात्वम् । पात्रे त्रिका०

काचभाजन न० काचमयं भाजनम् । (काचैरवासनं) काच-
काचमल न० काचस्य चारमृत्तिकायाः मल इव । काच-
भवे सौवर्चले लवणभेदे राजनि० ।

काचलवण न० काचः काचहेतुकं लवणम् । (कालालोने)
सौवर्चले लवणभेदे राजनि० तस्य चारमृत्तिकोद्भव-
त्वात्तथात्वम् । तद्गुणादुक्तं सुश्रु० । “लघु सौवर्चलं
पात्रे वार्यमाणं विषदं कटु । गुल्ममृगविबन्धनं हृद्यं
सुरभि रोचनम्” ।

काचसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्भू-अपादाने अप्
काचः चारमृत्तिका सम्भवोऽस्य । काचलवणे सौवर्चले
राजनि० । काचोद्भूतमप्यत्र न० ।

काचसौवर्चल न० काचस्थानिकं सौवर्चलम् शा०त० ।
(कालालोने) लवणभेदे । राजनि० ।

काचस्थाली स्त्री काचस्य चारस्य स्थालीव । (पारुलगाक)
। फलेरुहावृत्ते अमरः । ईत० । काचपात्रे च ।

काचात्त ए० स्त्री काच इवालि अस्त्य पच् समा० । वक्त्रभेदे
स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपपत्वात् न ङीष् किन्तु
प्रित्वात् ङीष् इति भेदः । अथञ्च लघुः संघवारो च

सुश्रुतेनोक्तः यथा हंससारसेत्याद्युपक्रमे काचाक्ष-
मस्त्रिकाचेत्यादौ लक्षाः "प्रवाः संधवारिणश्च" ।

काचिष पु० कच-दीप्री वा० इण् काचिं कालिं हलि
ग कति डन-गतौ वा० ड एणो हस्य घः । १ काञ्चने ।

ः केमण्डे केमडाः श्चके च मेदि० । [रोपिते अमरः ।

काचित् वि० कच-बन्धने णिच् कर्मणि क्त । शिक्षा-
काचित् अय्य० का+चित् सुध० पाणिन्यादिभते द्विपदम् ।

असाकल्यन्विते कार्पात्यर्थे । "गोपोमर्तुर्विरहविधरा

काविर्दन्दीराज्ञी" पटाङ्कतम् । चयनं चित् चि-

संप० किप् पत् चित् कोः कादेशः । दीपञ्चयने ।

"प्रियं काचित्करं हविः" इ० १०८६, १३ । "काचित्

करम् दीपञ्चयनकरम्" । भिन्नकृते त्रिका० ।

काचिम पु० कच-वन्धे णिच्-इमन् । देवकलोद्भवे

काचूक पुंस्त्री कच-दीप्री वा० ऊकज । १ लकाकौ ताम्रवृडे

धीतमस्तके खगे ः कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां

जातित्वात् ङीप् ।

काजल न० कृत्स्नं जलम् कोः कादेशः । कृत्स्नजले सुग्ध०

काञ्चन न० काचि-दीप्री भावे ल्युट् । १ दीप्री । काचि-दीप्री

ल्यु । २ स्वर्णे अमरः । "अमितादपि सदृत्तममेध्यादपि

काञ्चनम्" "वार्थज्ञगोमर्होवासस्त्रिककाञ्चनसर्पिणाम्"

"गोवीजकाञ्चनैरेष्यं पृष्टं सर्वैस्तु पातकैः" मनुः । २ पद्म

केशरे मेदि० । ३ नागकेशरपुष्पे पधने राजनि० ।

ई चम्पके ३ नागकेशरपुष्पे पडदुम्बरे ६ धुस्तरे १० स्वनाम-

ख्यातं हृत्ते च पु० मेदि० । स्वार्थे कन् । काञ्चनपुष्पे ।

काञ्चनपुष्पस्य सुश्रुते वातगमनतयोक्तः । भट्टारककृतेत्या-

द्युपक्रमे "काञ्चनकमागिध्यादिना "समासेन वातसंयमनो-

पर्ग" इति । "काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोण-

पुष्पकः । कोविदारश्च मरिचः कटालो युष्मपत्तकः ।

कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्लक्षकः स्वल्पकोरकः । काञ्चनारो

हिमप्राज्ञो ज्ञारः श्लेष्मपित्तनुत् । लम्बिकृष्टदुग्धं

गण्डमालाव्रणपट्टः । कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात्

तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् । क्वं संपाहि पित्ताक्षप्रद-

क्षयकासनुत्" भा० प्र० तत्पर्यायभेदगुणायुक्तम् ।

काञ्चनमिव कायति कै-क । हरिताले न० राजनि०

शालिभेदे सुश्रु० "लोहितकशालिकलमेत्याद्युपक्रमे" दीर्घ

न्युक्काञ्चनकैत्यादि "महादूषकप्रभृतयः शालयः" इत्य-

नम् । काञ्चनस्य विकारः अण् १३ काञ्चनविकारे त्रि० ।

"य काञ्चने यत्तु सनेरनुजया" माघः । "निर्लेपं काञ्चनं

भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

"तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयतिः" मेघ० ।

किमः द्वितीयात्वात् स्त्रियां चन सुग्ध० । १३ काञ्चिदि-

त्यर्थे अय्य० "न च काञ्चन काञ्चनसद्भातिम्" भट्टिः ।

"न काञ्चन परिहरेत्" छा० उ० । द्विपदमिति बहवः ।

काचि बन्धने भावे ल्युट् । १२ बन्धने न० ।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली । खर्णकदल्याम्

(चापाकला) राजनि० ।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति क-णिनि

इत० । शतमूल्यां गण्डच० । तस्या बद्धमूलत्वेन बन्धन-

कारित्वात् तथात्वम् । [नीमिणीलतायाम् राजनि० ।

काञ्चनक्षीरी स्त्री काञ्चनमिव क्षीरमस्याः गौरा० ङीप् ।

काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक०

त० । १ सुमेरुपर्वते हेमच० । २ दानार्थकल्पितस्वर्णाचले च ।

काञ्चनाचलस्वर्णाचलादयोऽप्यत्र ।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीतं पुष्पमस्य कप् । व्याडृत्य

एते राजनि० व्याडृत्यगण्डे ६० ५४० दृश्यम् ।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप् । गणिकारां

एते राजनि० ।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंशे नृपभेदे । ऐलपुत्रवंशोपक्रमे

"अभावसोस्तु दायदो भीमोराजाध लम्नजित् । श्रीमान्

भीमस्य दायदो राजासीत् काञ्चनप्रभः" हरिवं० ७ अ०

काञ्चनात्त पु० दानवभेदे । "काञ्चनात्तः कपिस्कन्धो व्याघ्राजः

क्षितिकल्पनः" हरिवं० २४० अ० ।

काञ्चनार पु० काञ्चनं तद्वर्णमस्मृति एष्येण, क-अण् अप०

य० । पीतपुष्पे कोविटारे काञ्चनपुष्पभेदे भावप्र० ।

काञ्चनान् पु० काञ्चनं तद्वर्णमस्मृति अल-अण् उप०

स० । पीतपुष्पे कोविटारे काञ्चनपुष्पभेदे शब्दर० ।

काञ्चनी स्त्री काञ्चने दीप्यतेऽनया काचि-दीप्री करणे ल्युट्

ङीप् । १ हरिद्रायाम् मेदि० । २ गोरौचनायाम् । काञ्चनं

तद्वर्णः क्षीरेऽस्याः ङीप् । ३ स्वर्णक्षीरिणीपुष्पे च राजनि० ।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्री हिता क । १ गोरौचनायाम्

राजनि० काञ्चनस्येदम् दृष्टत्वात् क । २ काञ्चनमस्मृतिनि

त्रि० । "काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हि-

चित्" भा० अत० १०४ अ० ।

काञ्चि(ञ्ची) स्त्री काचि-बन्धने कर्मणि इत् । रथनायाम्

(चन्द्रहार गोठ) इत्यादौ कटिबन्धनाभेदे । "स्वकराव-

लम्बनविस्तृतागलत्कलकाञ्चि काञ्चिद्वरणत्तरणः" माघः ।

काञ्चि-दीप्ती कर्त्तुं इत् । भोजनमप्रार्थनं नर्गतपुराभेदे च “अथोभ्यामथरा साया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरा द्वारवती चैव सप्तैता भोजनदायिकाः” काञ्चिरभिजनोऽस्य अणु तस्य बहुप लुक् । श्रुतिदादिक्रमेण तत् वासिपुत्रेण पुं ब० य० । “भूततशास्त्रजन्तु काञ्चिच्छरभांश्चैव पार्श्वतः” भा० व्या० १७५ अ० । छदिकारान्नत्वात् वा छीप् उक्तार्थे । “वारिजोभात्तरितपिहगम्येणिकाञ्चोगुणायाः” मेघ० । “पुनः पुनः कोशरदासकाञ्चीम्” “काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः” कुमा० । “साहिष्णुतीव्रप्रतिपत्त्यकाञ्चीम्” रघुः । मुक्तिस्थानानान्यकेनीदुपक्रमे “काञ्ची च त्वाम्भक्तं चापि सप्तगोदावरीतटम्” काशी० ६ अ० । “जगाम नगरीं काञ्चीं कालां त्रिभुवनादपि । लक्ष्मीकालः स्वयं साञ्चाञ्जल्यं साव निवासिनः । श्रीकालानेव वरुते परत्वेह च निश्चितम् । दृष्टा काञ्चीं कान्तिमतीं कान्तिमङ्गिनिषेविताम् । कान्तिमानभवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कस्यचित्” काशीस्व० । इयञ्च द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु० प्रसिद्धा । काञ्चीपुरी च दक्षिणस्यां ह० स० कुर्मविभागे उक्ता । अथ दक्षिणं लङ्घेत्युपक्रमे काञ्ची ‘मरुचीपट्टनं चैयार्थकसिंहला मृगभाः’ इति । काञ्चीगङ्गास्य प्रस्यगङ्गे परं आमुदात्तता । मेखलाभेदश्च “एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका । रथना पोडुश्च ज्ञेया कलापः पञ्चशिकः” इत्युक्तलक्षणः । अभेदोपचारादन्ययष्टिकायामपि दृष्टिरिति बोध्यम् । हेमच० ।

काञ्चिक न० काञ्चि-बन्धने इत् संज्ञायां कन् । काञ्चिके काञ्चिञ्चोपद् न० इत० । जघने । हेमच० ।

काञ्चिक न० व्यञ्ज-धात्वर्थनिर्देशेण एणुन् कृत्विता अञ्जिका व्यक्तियस्य । व्याख्याले (काञ्ज) हेमच० ।

तस्य गुणादि भाव० प्र० उक्तं यथा “काञ्चिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वज्जिदीपनम् । शूलार्जोविबन्धनं कोष्ठशुद्धिकरं परम्” अन्यत्र वेदके च “संहितं धान्यमण्डादि काञ्चिकं कथ्यते जनैः” काञ्चिकम्भे दि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु, दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानादातकफापहम् । मापादिवटकैर्यत् क्रियते तद्गुणाधिकम् । लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनस्मरम् । शूलार्जोविबन्धानां नाशनं वस्तिशोधनम् । धान्याम्भसच्छतरमासनिवारिहारि शुग्ठीरजोलवणजीरकसंस्कृतं यत् । व्यावासितं सुरभि हिङ्गुकणन यत्नात् तेनाशुशुणिकणोऽधिकतां प्रयति । एवमहोषधविभावितमाणिमन्य संसिद्ध-

मासलकमेदककाञ्चिकं यत् । मन्दं विवर्धयति जाटर-वातिहोत्रं निर्वाणदीपमिव गन्धकचूर्णयोगः । काञ्चिकं रुचिदं हृद्यं स्वच्छमग्निकरं परम् । वातहृत्फलदं श्रेष्ठं गुग्गुहारस्य पाचकम्” । अन्यत्र च “काञ्चिकं दधितैलन्तु बलीपलितनाशनम् । गात्रशैथिल्यदःनादमहनात्र च भक्षणात्” । भावप्र० तद्भेदतद्विधानाद्युक्तं यथा-“कुल्मापधान्यमण्डेन संहितं काञ्चिकं भवेत् । यन्मूत्रादि शुचौ भाण्डे सगुडं चोद-काञ्चिकम् । धान्यरागौ विरागस्य शुक्तं चुक्तं तदुच्यते । दृषास्संहितम् ज्ञेयमामैर्दिनैर्दिवैः । यद्येस्तु निस्तुपैः पक्वैः सौवीरं साधनं भवेत् । व्यारनालन्तु गोधूमरामं स्थापितुपीकृतैः । पक्वैर्वा संहितं कान्तु सौवीरसदृशं गुणैः । कल्मापधान्यमण्डादि संहितं काञ्चिकं विदुः । पिण्डिका संहिता ज्ञेया मूलकैः सर्पपादिभिः” ।

काञ्चिकवटक पु० (काञ्चिवट) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटकभेदे तद्विधानगुणादि ततोक्तं यथा “मन्यनी नूतना धान्यं कटुतैलेन सेपिता । निर्मलेनाम्बुनापय्यं तस्यं चुरस विनिःजिपेत् । राजिकाजारलवणहिङ्गुशुग्ठीनिपातयतान् । निःविपेदकांस्तत्र भाण्डेऽस्मात्सु सुददेत् । ततोदिनत्रयादुद्धृतं मत्ताः स्युर्वटका ध्रुवम् । काञ्चिकं वटकोरुच्यो वातघ्नः स्नेहकारकः । शीतोदाहं शूलमजीर्णं हरते हृगामयेष्वहितः” ।

काञ्चिका स्त्री ईषट्ठिका व्यञ्ज-खुल् व्यत इत्त्वम् कोकादेशः । जीवमालतायां श्लेष्मालतायां राजनि० । वेदकाञ्चो सर्पपक्रन्देन कृते व्यञ्जनभेदे तल्लक्षणं यथा “सर्पपीकन्दली सूक्ष्मा खण्डिता स्निग्धभाजने । स्थापिता मण्डसंहिता त्वय वा तण्डुलोदके । सप्तरात्रात् परं चुक्तं ततः सम्यक् प्रजायते । तस्मादेव समाकष्य तल्लेह्याप्रलेहयेत् । काञ्चिकेति समाख्याता सूदधम्मोपजीवकेः । सर्पपस्य गुणा ये हि ते चास्या अपि कीर्तिताः” ।

काञ्ची स्त्री कं जलमनक्ति व्यञ्ज-अण् उप० स० गौरा० छप् पा०, सुध० पण् ईप् । महाद्वीपोदके राजनि० काट पु० कं जलमनश्यते प्राप्यतेऽत्र छट-व्याधारे घञ् । कुपे निरु० । “इन्द्रं कुत्सो हत्वहणं शचीपतिं काटं निवाह्नुः” क० १, १० ६, ६, “कूटवास्य संशोध्यन्ते श्लोण्या काटमर्हति” अथ० १२, ४, ३, २ विपसमार्गे वेददी० । काटुक न० कटुकस्य भावः युवा० अण् । कटुकरसे ।

काण्व वि० कटे विषममार्गे कूपे वा भवेः सत् । विषममार्गे-
भवे ऽकूपभवे च इत्थमेवे पु० । “नमः काण्वाय च
नीषाय च” यजु० १६.१७. नमः काण्वाय च गह्वरे-
णाय च” । “काटे कूपे विषममार्गे वा भवः” वेदटी० ।
काठ पु० कथने तद्वृत्ते कठ-तद्वृत्ते कर्म्मणि षज् ।
पापाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २कठसर्वस्मिन्
वि० स्त्रियां डीप् ।

काठक न० कठानां धर्म आम्नायः समूहो वा धुज् ।
कठशाखाध्यायधर्मे शतदान्नाये शतसमूहे च “देवसु-
स्त्रयोर्धुजिषि काठके” पा० कठशब्दे व्याकृतमेतत् ।
“यदरोटीसद्द्रव्यं रुद्रत्वमिति काठकम्” निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपिले राजनि० ।
काठेरणि पु० ऋषिभेदे । तस्येदं तत्वमयो वा गृहा० ख ।
काठेरणीय तत्सर्वस्मिन् तत्वमये वा वि० ।

काण्व पुंस्त्री कण-निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि षज् । १कां
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २एकचतुर्थ्युक्ते वि० ।
काण्वस्य चतुर्गुण्यस्यैकगुणकत्ववत्त्वम् । “पौन-
मेयस्य काण्वस्य यस्योपपत्तिर्ये” “वीक्ष्यान्मो भवतेः काण्वः
पटेः स्थितो भवत्ये त” अयाङ्गो यकथने भवुः ।
“खड्गो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्”
“काणं वायथ्यस्य स्रज्जमन्य” वापि तथाविधम् । तथ्ये-
नापि प्रवृत्तं दास्यो दण्डं कार्यापणं वरन्” भवुः ।
अस्य निरुक्ते द्वय० “अदायिकाणे विकटे” इत्युचमवि-
कृत्य अन्वाऽपि निरुक्तिरुपिर्ता यथा—“अदायिनि काण
विकटे विक्रान्तदर्शने इत्योपमन्यवः । कणतिर्वा स्यादण-
भावकर्म्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतऽनुकण-
तीति सात्वाणूभावात् कणादर्शनाणूभावात् काणः” इति
“परोपहासकत् काणो गां दद्यात् स समोक्तिकासु” शाता०
परोपहासकर्म्मविपाकः काण्वसक्तम् । भवुना तु दीप-
निर्वाणकस्मिन्विपाकत्वमुक्तम् । “दापहृत्ता भवेदस्यः काणो
निर्वाणको भवेत्” ।

काणभूति पु० वररुचिनामकात्यायनेन दृष्टकथाश्रावणोद्देश्ये
पिगाचत्वप्राप्ते यजुभेदे । “विन्व्याटव्यां कुबेरस्य शापात्
प्राप्नः पिगाचताम् । सुप्रताकाभिधोयजुः काणभूत्याख्यया
व्यतः” “इत्याख्याय कथामध्ये विन्व्यान्तः काणभूतये ।
पुनर्वररुचिस्तस्मै प्रकृतायिभवर्ग्ययत्” इति च दृष्टक०
तदतिवृत्तं तत्रैव दृश्यम् ।

काण्वक वि० कण-टप्पो बा० उक्ज् । १कान्ते २क्रान्ते

इत्युक्तं च । “इन्द्रः सामस्य काण्वका क०
८.७७.४ । “काण्वका कान्तानि क्रान्तानि सोमन्,
कृतानि वा सोमपूर्यानि” भा० । निरुक्ते तु इमा-
स्तृचमविकृत्य ५.१.१. उक्तं यथा—“काण्वका कान्त-
कान्ताति वा क्रान्तकामोति वा कृतकामोति वा इन्द्रः
सोमस्य कान्त इति वा कणेषात इति वा कणेशतः
कान्तिकृत इति” । तत्र टप्पो० सर्वत्र साधु ।

काण्वक पुंस्त्री कणति कण-ऊकण् । वायसे उक्ज् ।
स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

काण्व पुंस्त्री काण्वायाः अपत्यम् “स्त्रीस्यो टक्” पा० टक् ।
काण्वाया अपत्ये पत्ने “जुदाभ्यो वा” पा० टक् । काण्व-
त्वार्थे पुंस्त्री “जुदाय अङ्गहीनाः शालहीनाश्च”
मि० कौ० । काण्वयानां विषयो देशः भेरिका० विधन् ।
काण्वविध तद्विषये देशे ।

काण्वो स्त्री अयन्दायां कन्यायाम् ऽअसत्यां स्त्रियाञ्च ।
“काण्वोमातः ! वासतस्तस्य सार्थवाकस्य गृहम्” मृच्छ० ।
काण्वकमर्दनिक वि० कण्टकमर्दनेन निर्मुक्तम् अलङ्कृता०
टक् । कण्टकमर्दनेन निर्मुक्ते स्मासप्रादौ ।

काण्वे विद्दि पुंस्त्री कण्टे विद्दिः उत० सप्तम्याः अलङ्क-
कण्टे विद्दिर्कपिभेदस्तस्यापत्यम् इज् । कण्टे विद्दिस्यापत्यं
स्त्रियां तु गोत्वप्रत्ययान्तत्वात् वा ष्यञ् पञ्च डीप् ।
काण्वे विद्दि काण्वे विद्दि वा ।

काण्ड पुंन० कानो-दीप्पो ड तस्य नेच्चं किञ्च दीर्घः ।
१टण्डे श्वाणे श्पर्वणि कृतसिते श्वगे ५ अश्वमे-
इजले च अम० । ७नाले (डाटा) टवृज्जस्तस्य (गुं डिः
टस्तस्य (गुलमभेदे) १० निजने धरणिः ११ नाडीवृन्द-
१२ वृज्जभेदे (शरत्त) मेदि० । १३ श्वाघायां हेमच० ।
दण्डश्चाल षोडशहस्तमितः वंशः वंशाटिण्डश्च
“काण्डान्तात् जेले” पा० जेले यः काण्डान्तो
द्विमुस्तो न डीप् तद्वितलुकि मति द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्याः सा द्विकाण्डा जेलेर्भाक्ताः । “प्रमाणे द्वयमजिति”
पा० विहितस्य सात्वचः “प्रमाणे लोद्विगोर्निव्यमिति”
वार्त्ति० लुक् । जेले किं द्विकाण्डा रज्जुः” मि० कौ० ।
“टपता वरत्ताकाण्डे नाह्निनि” कात्या० ८.७.२७ ।
वरत्ताकाण्डे न वंशदण्डे न कर्कः । वाणे “सविषं
काण्डमादाय गृहयामास वै रुग्म्” भा० अनु० १६.१.१० ।
वगे “जपातमस्काण्डमर्लीममं नभः” माघः । “वृत्त-
काण्डमितो भाति” राशः । “द्व्यकाण्डमिव

श्रयसां भट्टिः । वर्गश्च एकजातयसस्रदायः “क्रिया-
काण्डेषु निष्पातोयोगेषु च कुरुद्वयः” भाग० ४, २४, ६ ।
“अग्निमन्त्रं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्त-
जन्ता” भाग० ८, ४, २४ । उपचारात् १४ तत्प्रतिपादक-
स्य च वल्लकाण्डं कर्मकाण्डम् अवसरयाव योग्य-
कालः प्रस्तावश्च तत्र योग्यकाले अकारणशब्दे ५, ३६ उदा० ।
प्रस्तावे अयोध्याकाण्डं लङ्काकाण्डमस्यादि । नालमत्र
लतादीनां पत्राधारदण्डः (ढाँटा) नालारूपश्च । तत्र नालं
“काण्डमूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरमगन्धानां सादृश्येन प्रति-
निधिं कर्त्तुं सर्वाभावे ययः प्रतिनिधिः” आ० त० पटी० ।
“काण्डं नालम्” रघु० । “पुच्छकाण्डाद्भिन्नेऽप्यग्नि” कात्या०
२, ५, ६, ५ । पुच्छं काण्डमिव नालारूपत्वात् । सत्ये
“काण्डात् काण्डात् प्ररोहलीः” यजु० १३, १४ ।
“सञ्ज्ञतः पञ्चमूलस्य काण्डमहादण्डमूलम्” सुयु० ।
स्कन्धे “इत्तुकाण्डानि वा कृपासर्पणं दंशयित्वा भञ्ज-
येत्” “दूरेन्दीवरनिस्तिग्नाद्वारिदशरकाण्डानामन्यतम-
वर्गः” सुयु० । “उद्विज्जाः स्यावराः सर्वे वीजका-
ण्डप्ररोहिणः” “वीजकाण्डरुहागयेव प्रतानावहन् एव
च” मनुः । ११, ५ न्यपरिकेदे । मधुकाण्डं आदि काण्डम्
१६ सर्वाधिकैकैकखण्डास्मिन् ० । “भग्नं समासात् द्विविधं
स्रुताशकाण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ । उत्पट्टवि-
स्फोटविचर्त्तितञ्च तिर्यग्गतं जिघ्रसधय षट् च” । रोग-
निस्ययः । “सन्धिविच्छिन्नैकखण्डस्य काण्डम्” तट्टीका-
काण्डस्यावयवो विकारो वा विस्वा० अण् । १७ काण्डा-
वयवे १८ तद्विकारे च त्रि० १८ अङ्गोठवृत्ते पु० शब्दाच० ।
काण्डकटक पु० काण्डे सन्धेऽपि कटकस्तुतः । कारवल्ले,
(करेला) राजनि० । मस्य कप् । काण्डवर्णे राजनि० ।
काण्डकाण्डक पु० काण्डस्य शरद्वृत्तस्य काण्डमिव काण्ड-
काण्डकार पु० काण्डं किरति विस्तीर्णतया कृ-एत्तुल् ।
१ गृध्राकृत्ते शब्दमा० । क-एत्तुल् । २ वाणकारके त्रि० ।
काण्डकीर्तक पु० काण्डे कीलमिव यस्य कप् समा० ।
लोध्रवृत्ते राजनि० । तस्मिन् हि काटसम्बन्धात् कीलमिव
स्कन्धे जायते । [दीर्घकाण्डे गुण्डलामटणे राजनि० ।
काण्डगुण्ड पु० काण्डेन गुण्डयति गुह्र-वेष्टने अण् ।
काण्डगोचर पु० काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरोऽस्य ।
लोचनवृत्ते नाराचाख्ये व्यस्त्रभेदे त्रिका० ।
काण्डतिक पु० काण्डे तिक्तः । भूनिखे (चिराता)
राजनि० । सार्धे कन् । काण्डतिकक तत्रैव ।

काण्डधार पु० काण्डं धारयत्यत्र धृ-णिच् व्याधारे अच् ।
१ देशभेदे । स अभिजनोऽस्य तज्जिला० अच् । २ काण्ड-
धार पत्रादिकसेण तत्रवाभिनि त्रि० । [राजनि० ।
काण्डनील च० काण्डे नीलः कीटाकलितत्वात् । लोध्रवृत्ते
काण्डपट पु० काण्ड इव पटः । (कानात) पटभेदे, हेमच० ।
तस्य हि संकोचे काण्डरूपता भवति । “ततः स्वमेवागार-
मानीय काण्डपटपरिनिम्ने विविक्तोद्देशे” दण्डक० स्वाथे
कन् । काण्डपटक तत्रैव । “उत्तलिप्रकाण्डपटकान्तरनीय-
मानः” साधः । [शरद्वृत्तवृत्ते राजनि० ।
काण्डपुष्पा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुष्पो यस्याः ५ त० ।
काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् उपपमस्याः “काण्डप्रान्तगतैकस्यः
पुष्पात्” पा० टाप् । द्रोणवृत्ते शब्दच० पुष्पे न० ।
काण्डपृष्ठ न० काण्डं वृक्षस्कन्ध इव स्यत्तं पृष्ठमस्य ।
स्यत्तपृष्ठे धनुरादी । काण्डः पृष्ठेऽस्य । २ शस्त्राजीविनि
पु० । “स्त्रीपुष्पाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभः ।
अजपा ब्राह्मणाश्चैव आदौ नार्हन्ति केतनम्” भा०
अनु० २३ अ० । “अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव
च” भा० अनु० १० अ० । अपाकृत्यैककथने । “विकृतसकः
काण्डपृष्ठः पुराध्वजः पुरोहितः” भा० अनु० १३, ५ अ० ।
अभोज्यान्नकथने । पापिनां तिर्यग्गोहितः काण्डपृष्ठा-
प्राप्तिश्च क्रमशो यथा भवति तथा भा० अनु० २८ अ० ।
निरूपितं यथा “तिर्यग्गोनिगतः सर्वोन्मात्स्यं यदि
गच्छति । स जायते पुक्कशो वा चण्डालो वाऽप्य-
संशयः । एकशः पापयोनिर्वा यः कश्चिद्विह लच्छते ।
स तस्यामेव सुचिरं मातङ्गः परिवर्त्तते । ततोदशगते
काले लभते शूद्रयोनिताम् । शूद्रयोनावपि ततो
बह्वशः परिवर्त्तते । ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते
वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ।
ततः पटिविधे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुश्चिरं
कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु द्विशते काले लभते
काण्डपृष्ठताम् । काण्डपृष्ठारं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ।
ततस्तु त्रिंशते काले लभते जडतामपि । ताञ्च प्राप्य चिरं
कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो
नाम जायते” । “स्वकलं पृष्ठतः कृत्वा योयं परकुलं
ब्रजेत् । तेन दुश्चरितेनापी काण्डपृष्ठ इति भवतः”
सत्त्वान्नरोक्तकर्मविपाकः काण्डपृष्ठता । ३ वैश्यापती
व्यक्तकल्पदुःसः तन्मूलं कृष्यम् ।
काण्डरुहा स्त्री काण्डात् रोहति मूल-कः । (कटकी)

कटु क्यान् रत्नमाला । स्तुत्यरुहमात्रे वि० । “धीज-
काण्डरुहायै वंभुः ।

काण्डविं पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण
विचारकः । वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ त्रिका० ।
सर्व कर्मकारणमीमांसको जैमिनिः तेन हि “अथातो धर्म-
जिज्ञासा” इत्यादिस्त्वजातेन कर्मकाण्डस्य विचारः
कृतः । ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदकासः तेन हि “अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादिस्त्वजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः
कृतः । एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः मार्कण्डेय इति बोध्यम्
काण्डयत् पु० काण्डोऽस्यस्य प्रहरणत्वेन सतप् सस्य वः ।
शरधारिणि (तीरन्दाज) अमरः ।

काण्डवारिणो स्त्री काण्डान् रिपुवाणान् वारयति अमरेण
उ-णिच्-णिनि । दुर्गायाम् “नृणां जघटाटोपसंयुगे
नरराजिनाम् । अरणात् वारयेत् वाणान् तेन सा
काण्डवारिणी” देवायु० ४१ अ० देवीनामभेदनिरुक्ती ।

काण्डलाव वि० काण्डं लुनाति लृ-अण् उप० स० ।
“वृक्षस्कन्धच्छेदके काण्डं लवितुम् “अण् कर्मणि च”
पा० । शिवार्थायां क्रियायां कर्मण्युपपदेण् । > काण्डं
केतुमित्यर्थे । काण्डलावो व्रजति” सि० कौ० काण्डं
केतं व्रजतीत्यर्थः ।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्थूला वीणा । स्थूलवीणायां
चारुलवीणायाम् । काण्डस्य शरस्य विना० अण्
काण्डो वीणा कर्म० । > शरसयां वीणायाम् > गोधावा-
णाः काण्डवीणाश्च पत्रोवाद्यदन्यपगायन्ति” कात्या० ३,
३, १७ । “शाकाण्डनयोर्वीणाः काण्डवीणाः” कर्कः ।

काण्डसन्धि पु० ६ त० । सन्धौ पर्याणि (पात्रोर्गाट) राजनि०
काण्डस्युष्ट पु० स्युष्टं गृहीतं काण्डं येन निबन्धत्वात्
परनि० । शस्त्रार्जायै अमरः ।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् इत० । भस्मचक्रे गङ्ग च० ।
काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्यस्याः प्राणस्त्वैव ठल् । लङ्काना-
मकधान्यभेदे > शालुकानामककीर्तीभेदे च राजनि० ।

काण्डिन् वि० काण्डः गुल्मीस्त्वस्य प्राणस्त्वेन इति ।
प्रगल्भगुल्मचक्रे स्त्रियां छप् । “अशुभनीः काण्डिनीया
विशाखा ह्ययमिति वरुधः” अय० ८, ७, ४ ।

काण्डोर पु० काण्डोऽस्यास्य इत्यर्थे “काण्डाण्डादीरन्नी-
रवो पा०” इत्यप्यन ईरन् ईरच्वा । > पाण्डुराधा-
निणि (तीरन्दाज) अमरः “काण्डारः स्वाह्निकः शाङ्गी”
भट्टिः वाणकारिणस्त्वावत्त्वात् > अपासागे काण्डवेत्त इति

ख्याते श्लताभेदे च राजनि० ४ मञ्जिष्ठायां स्त्री रत्नमाला
अथार्थे गौरादित्वात् छीप् । [टिप्पणे राजनि० ।

काण्डेत्तु पु० काण्डे इत्युत्ति (तालमाखना) इति ख्याते काण-
काण्डेरो स्त्री काण्डं बाणाकारं हस्तिदन्तमिव पुष्पम् इति
ईरङ्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् छीप् पा०,
सुख० पण् ईप् । नागदन्तीष्टे रत्नमाला ।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७ त० छल्लकम् ।
(कट्को) कटुकोष्ठे रत्नमा० । [अमरे पाठान्तरम् ।

काण्डोल पु० कण्डोल+पत्रा० स्वार्थे अण् । कण्डोलपत्रार्थे
काण्डे पु० काण्डस्य कण्डगोत्रापत्यस्य छात्रः कण्डादि० अण्
यलोपः । > कण्डगोत्रापत्यस्य छात्रे “यजुर्भिरकरोऽप्यासा
दगपञ्चयतैर्विभुः । जगद्भुर्वीजसंन्यस्ताः काण्डमाध्यन्दिना-
दयः” भाग० १२, ६, ७७ । > तदधीतशाखायां स्त्री छीप् ।
कण्डस्यापत्यं शिवा० अण् । > कण्डापत्ये पुंस्त्री “यामिः
काण्डोप बहिः” ऋ० ८, १, ८ । “इथा धीमन्तमद्रियः
काण्डं मेध्यातिथिम्” ८, २, ४० । “काण्डं कण्डस्य पुत्रम्”
भा० गोत्रापत्ये तु गगा० यञ् । काण्डो तद्गोत्रापत्ये
बहुपु तस्य लृक् । स्त्रियां गोत्रान्तत्वात् छीप् यलोपश्च ।
काण्डो तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् । “काण्डोपुत्रात् काण्डोपुत्र” इ०
उ० वेदवैश्वर्गने । ततः स्त्रियां लोहिता० फक् । काण्डा-
यनी । ततोऽप्यन्यपत्ये तु “यजिजोश्च ४।१।१०” पा० फक् ।
काण्डायन तदोऽयुवापत्ये पुंस्त्री । कण्डेन दृष्टे साम अण् ।
४ कण्डदृष्टे सामभेदे । “कौतूहं भवति काण्डं भवति”
श्रुतिः । तच्च साम गेय (वि)गाने १६ प्रपाठके दृश्यम् ।

कात् अव्य० कृतसितमतत्वेन अत-आधारे क्तिप् कोः
कादेशः । तिरस्कारे तिरस्कारस्य कृतसितप्रतिष्ठेता-
त्तयात्वम् । “यत्तयैश्चर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्तयः”
भाग० ६, ७, ६ । “कात्तयैश्चर्यमत्तेन” श्रीधरः ।

कातस्व न० ईषत्तन्त्रमस्य कोः कादेशः । कालापकस्य काणे
तच्च कात्तिकेयप्रसादेन सर्ववर्मणा कृतं यथोक्तं सत्तु
कथासारे सर्ववर्माभ्यापत्ये पक्षसे “ततोऽन्तःप्रस्था
तेन स्कन्देन सप्त दर्शनम् । दत्तं तत्र प्रविष्टा मे कस्ये
मूर्ता सरस्वती । अथासौ भगवान् साक्षात् षडभि-
मानमपहृजः । “सिद्धोर्वर्णचमाख्यायः” इति स्कन्द-
दैववत् । तच्छ्रुत्वा सर्वेष्ववलसुलभाञ्चापलात् परम् ।
उत्तरं स्तुत्यभ्युक्तं स्वयमेव मयोदितम् । अथा-
ग्रन्थो न देवो सां नावदिष्यः स्वयं यदि । अथविष्य-
दिदं शास्त्रं पाणिनीयेऽपमर्दकम् । अधुना स्वत्यतन्त्रत्वात्

कातन्त्राख्यं भविष्यति । महाजनकलापस्य नास्तीति कात्या-
यकं तथा । इत्युक्त्वा शब्दगार्वं तत्प्रकाश्याभिनव-
नधु । साजदिव स मां देवः पुनरेवमभाषत

कातरं त्वि० ईपत्तरति स्वकार्यसमाप्तिं गच्छति तू-अच् कोः
कादेणः । १ अचारे, व्यसनाकुले अमरः २ भोति, श्वियणे,
४ च ध्रुवे च । 'धेन्वा तदध्यासितकातराद्या' रघुः ।
'तयोः समापत्तिषु कातराणि' कृमा० । 'कातरोऽपि
यदि चोद्गतादिषां' रघुः । 'सह्ये हिन्त्याः प्रिय इति
सखे ! चेतसा कातरेण' सध० । 'विद्धा मृगी व्याध-
शिलोद्येन मृगोऽपि तत्कातरधीकरणेन' उद्भटः । के
जने आतरति प्रवर्तते न तु विशेषतो मज्जति । ५ उडुपे ।
(कातला) ईमत्स्यभेदे पुंस्त्वा स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
७ कृपिभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक् । कातरायण
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्वा । भावे ष्यञ् । कातर्यं व्याकुल-
तायां न० 'कातर्यं केवला नीतिः शौथं आपदत्तचित्तम्'
रघुः । तत् कातरता स्त्री, त्व कातरत्व न० तदर्थे ।

कातन् पु० कस्य जलस्य न तलमस्ति स्मृश्रुत्येनास्य अच् ।
(कातला) ईमत्स्यभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वात्
डीप् । 'कातलो मधुरखोष्णोगुरुपाकी त्रिदोषकृत्'
वैद्य० । ७ कृपिभेदे च ततः गोत्रापत्ये नडा० फक् ।
कातलायन तदपत्ये पुंस्त्वा स्त्रियां गोत्रत्वात् डीप् ।

काति स्त्री कै-गर्भे क्तिन् । स्त्रवे कृष्णकातिशब्दे उदा० ।
कातीय त्वि० कात्यायनस्य कालः तस्येदं वा 'हृद्वाक्यः'
पा० क तत् फको वा लुक् । १ कात्यायनच्छात्रे २ तत्-
सम्बन्धिनि च त्वि० । कातायं श्रौतसूत्रं गृह्यसूत्रं
मित्रादि पद्ये न लुक् । कात्यायनीयतदर्थे त्वि० । कातीय
श्रौतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च कात्यायनशब्दे दृश्याः ।

कातु पु० कं जलमस्ति सातयेन गच्छति अत उन् इत० ।
कूपे निरु० तस्य योमे निःशेतेण गोपणाभावात् तथात्म
कात्यक्य पु० कस्य-ज्ञासायाम् खलु कथकः स्वार्थे ष्यञ्
अग्निभेदे निरु० । 'यक्षिभू इति कात्यक्योऽग्निरिति'
शाकपूषिः । 'नारायणो यज्ञ इति कात्यक्यः' नरा
अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति अग्निरिति शाकपूषिः । इति च
निरु० ८, ५, ६ ।

कात्य पुंस्त्वा कदम्बर्षे गोत्रापत्यम् गर्गां यञ् । कतर्पिगोत्रा-
कात्यायन पु० कतस्य गोत्रापत्यं युवा गर्गां यञ् यजन्तत्वात्
यनि फक् । कतस्य युगोत्रापत्ये कृपिभेदे । स च त्विविधः
विश्वामित्रवंश्यः गोत्रिणपुत्रः, कतवंश्यसोदत्त

द्विजपुत्रः वसुदत्तागर्भजः वरुणाचिनाम्ना ख्यातश्च । तत्र
विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नः हरिवं २८२० उक्तोदघाः ।
"विश्वामित्रस्य च कृता देवरातादयः कृताः । विश्वाता-
स्त्रिण लोकेषु तेषां शीलानि ये शृणु । देशम्भाः
कतश्च यतः कात्यायनाः कृताः" इति ।

अथञ्च गोत्रिणपुत्रकात्यायनात् भिन्नः । गोत्रिणपुत्र-
कात्यायनेन च कर्मप्रदीपाख्यं कन्दोगपरिशिष्ट-
रूपं शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं वचनम् । "अथातो
गोत्रिणोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणिषाम् । अस्मिन्नां तथा
सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपयत्" । तत्र प्रपाठके १० खण्डाः
तत्र १ ख० यज्ञोपवीतादिपरिभाषा । २ ख० आहुतिव्यादि
परिभाषा । ३ ख० अक्रियादिर्विश्व्यादिकथनपूर्वकं आहु-
तिधिनिरूपणम् । ४ ख० प्रशुद्धानविधानम् । ५ ख०
नान्दीसख्याद्वादिर्कृत्यताविधानानि । ६ ख० अग्न्या-
धानादिकालाधिकारिधर्मविधानम् । ७ ख० अरणीनिर्माण-
प्रकारादि । ८ ख० अग्न्युद्धारप्रकारादि । ९ ख०
अग्निहोत्रकालादितद्विधानादि । १० ख० दन्तधावन
स्नानादिविधानम् उपाकर्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।
२ प्रपाठके नव खण्डाः । तत्र १ ख० सन्ध्यापासन
कालादितद्विधानानि । २ ख० तर्पणप्रकारादि । ३ ख०
पञ्चयज्ञविधानप्रकारादि । ४ ख० वैश्वदेवविधानप्रकारः ।
५ ख० दक्षिणादानादिप्रकारः । ६ ख० अभावास्यादि-
आहुतिकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ ख० कर्पूनि-
र्माणप्रकारः आहुतिविधानप्रकारश्च । ८ ख० दर्शपौर्णमास-
विधानप्रकारः । ९ ख० प्रवासगमनकाले साग्निकस्य कर्त्तव्य-
विशेषकथनम् ।

तथाचप्रपाठके १३ खण्डाः । तत्र १ ख० साग्निकस्य पत्नी-
सरस्य कर्त्तव्यविशेषविधानम् । २ ख० साग्नेर्दाहप्रकारः ।
३ ख० श्वस्यार्थिकर्त्तव्यभेदविधानम् साग्निकस्य विदेशभरस्य
दाहविधानञ्च । ४ ख० सूतके सन्यादित्यागेऽपि श्रौत-
कर्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ ख० पुंसवनादिक्रियाङ्-
होमाङ्गितिसंख्याविशेषकथनं शुक्लापतिप्रताम्रसूत्रव्युत्थाना-
द्यन्यकपुष्पिकाकपुच्छलपरादिशब्दपरिभाषा ब्रह्म-
चारिकर्त्तव्यविधानञ्च । ६ ख० समथनीयचक्रकर्त्त-
व्यताविषयोपदर्शनम् नवयज्ञकालकथनञ्च । ७ ख०
विहितकर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्धचक्ष-
रकृश्वरशब्दपरिभाषा । ८ ख० वर्षभेदेन दण्डप्रमाणकथ-
नम्, आह्यदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणायां गोः प्रवर-

तोक्तिः उपक्रमप्रकारश्च । ६७०० यवधानादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः स्तवकादिना तदकरणे आपहायणिककर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानवर्जनञ्च । त्वयस्वकमण्डकगोलकचोवरशब्द-परिभाषा । अतुसन्वणप्रकारः । १०७०० । पशुभं-स्कारस्यानविशेषकथनम् । पञ्चवदाने एकादशस्थान-कथनम् । पञ्चभावे पायसपिण्डः होमविधानम् आद्वे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतसङ्गा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आभ्यासविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । दीपार्घ्यमधु-पर्कादिशब्दपरिभाषा ।

अनेनैव धर्म्ममहिता कृता । “मन्त्रविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवत्ताः कात्यायन-वृहस्पती” इत्युपक्रमे “धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाष्टादशविधादिर्निर्णयः । कातीयश्रौत-मृच्छस्तुत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-नामकात्यायनस्य पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च वृहत्-कथायाम् । सुप्रतीकयज्ञावतारकाणभूतगे स्वजन्मादि-श्रावणरूपशपापान्तमुपवर्य स्वजन्मकथादि तत्तुक्तं यथा । “ततः स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः । पारं संप्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य सन्निवताम् । खिन्नः सभाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्” इत्युपक्रमस्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशपा-दिदृष्टान्ते उक्ते । “इयं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-वधिः । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-जगम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्रोत्थित इवावदत् । स एन पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्ताञ्च कथं शृणु । इत्युक्त्वा पन्य-लक्षणे सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिताः काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्” इत्युपक्रमस्य “तदब्रूहि निजदृष्टान्तं जन्मनः प्रभृति प्रभो !” इति काणभूतिप्रश्ने “ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्तानुरोधतः । सर्वमाजन्मदृष्टान्तं विस्तारादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना ग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभि-धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि-शपातः” इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-समीपे तस्मात्वा तस्य जन्मदृष्टान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-क्तं तत्रैव “तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्मृता ।

गगनादेवसुदभूदशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्नुति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठं प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते । यद् यद् वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्” इत्यं तज्जन्मकथान्ते व्याडोन्द्रभाभ्यां तस्मात्तुः सकाशादभ्यर्थ्य तं मृच्छीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्युक्तं तत्रैव यथा “व्याडोन्द्रदत्तो तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य मृहं प्राप्ता वयं गुरोः” इत्युपक्रमे “अध्यापयितुमस्मांश्च प्रहस्योऽभूदसौ ततः । सङ्कच्छन्तं मया तत्र द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिःश्रुतञ्चेन्द्र-दत्तेन गुरुणोक्तममृह्यत” इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं वर्णितम् । “अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महा-नभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स श्रुत्वापारिक्लिष्टः प्रेषितोऽवर्षभार्याया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याभ्यासो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततस्तत्वावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-मेऽङ्गि मया तस्मिन् जिते तत् समनन्तरम् । नमःस्थेन महाघोरो ऊङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मदङ्गाकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खी-भूता ययं पुनः” । “अत्रान्तरे तुषाराङ्गौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । चाराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-पह्लादेव मया पूर्णोक्तं च तत्” ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणात्यर्थप्रकाशकः परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाटो निरसायि स च “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकोतोऽर्थप्रयुक्ते शब्देप्रयोगे शब्देन धर्म्मनियमः” इत्या-दिकः “अष्टाध्यायात्मकः । वृहत्कथायाम् “तद्देवानीय दत्ता मे योगनन्देन सन्निता” इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । वृहत्कथाया इदा-नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्थाधनोपलब्धात् तत्र च यथावर्णितकालताऽगम्यते वृहत्कथासारस्य चाप्रासास्यं नाशङ्कनीयं तत्कथासारे “यथामूलं तथैवैतन्न मनाग-प्यतिक्रमः । अन्यविस्तारसंक्षेपमात्रभाषा च भिद्यते” इत्युक्त्या वृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं० “ततः कात्यायनाः स्मृताः” इति बहुत्वनिर्देशात् अन्य-

स्यापि तद्गोत्रभययुगापत्यस्य कात्यायनत्वमिति भूतस्य भविष्यतो वा स्यादिति स्मृतमिति" इति । ततः प्राचीनेन कात्यायनेन शुक्रयजुर्वेदविहितकर्मणामनुष्ठानज्ञापकं पङ्क्तिं श्रुत्यायात्मकं कातीयं श्रौतस्मृतं गृह्यसूत्रं स्मृतं प्रणीतम् । तत्र श्रौतस्मृतौ १ अध्याये १ कण्डिकायां २ सूत्राणि । तत्र अग्न्याध्यानादिषु अधीतसामर्थ्येदानां द्विजानां सपत्नीकानाम् रथकारस्य चाधिकारः । अङ्गहीनकीवपतिस्तुष्टाणामधिकारः । निषादस्य पतेगधिधुके चराधिकारः । अश्वकीर्णनश्च प्रायश्चित्तरूपगर्हभेज्यायाम् । तत्र गावधुकषकरवकीर्णगर्हभेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्या । गर्हभेज्यायां पुरोडाशप्रपणं भूमावेव न कपाले कार्यम् । तत्र अयदानहोम उदके एव नानौ, अन्यदाधारादि अग्नावेव । प्राग्वत् गर्हभस्य शिष्टाददेवम् । श्रौतं कर्म वेदानिकेषु विहारार्थेषु गार्हपत्याह्वनीयदक्षिणाग्निषु कर्तव्यम् । स्मार्त्तान्तु व्यासस्येऽग्नौ कर्तव्यम् । गृह्यारम्भे मांसपाकनिषेधः ।

२०० २२० । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागोयाग इति यागलक्षणम् दर्शपौर्णमासादिशब्दाचार्यस्यागविशेषः । तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठिताग्निगन्वाधानादिब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्मजातस्याङ्गत्वम् । एवं प्रयाजादयः पञ्चाधारादिहोमाश्च तदङ्गानि । तिष्ठता होमः वपट्कारप्रदानः यजतिशब्दार्थः तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च । उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होमः जुहोतिशब्दार्थः । सर्वकर्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न क्षत्रियवैश्याः तेषां हविःशेषमक्ष्णनिषेधात् । फले कामत्वे कास्यकर्मणि कर्त्तव्यानि नावश्यम् । नित्यानि तु अग्निहोतृदानवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषश्रवणात् । दक्षितेन सत्यवचनाधःशयनब्रह्मचर्यादिनिवर्तनाः अवश्य कार्याः । गृह्यहोतादिनिमित्तं धनहानिनिमित्तं च प्रायश्चित्तमवश्यं कार्यं न तस्य इच्छयानुष्ठानम् । नित्यानि यथाशक्त्यङ्गयुक्तान्यपि कार्याणि । कात्यायनः तु सर्वङ्गीरोपेतान्येव । कामनासत्त्वेऽपि यदा यथाशुताङ्गानि कर्त्तुं शक्यन्ते तदैव कास्यं कार्यं नान्यदा ।

३०० ४०० । तत्र ऋग्यजुःसामप्रैषभेदेन सन्नाशतविधाः । ऋगादिब्रह्मणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्) । यजुषां यावति पदसमूहे उद्धारिते पदसमूहो निराकाङ्क्षो भवति । तावत्परिमितमेकं वाक्यं कर्म काले प्रयोक्तव्यम् ।

यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न भवति तत्र पदान्तरं योग्यमप्याहृत्य पूर्वपठितं वानुषज्य निराकाङ्क्षं प्रयोज्यम् । प्रयोगे सन्नाशः कर्म्मारम्भे प्रयोज्यः । यजुर्वेदमन्त्राश्च उपांशु प्रयोज्याः ऋग्वेदसामवेदयोस्तु सन्नाशश्चैः प्रयोज्यः । याजुषा अपि प्रांशु उच्चैः प्रयोज्यः । कथञ्चातिमात्रं बर्हिःशब्दार्थः । अग्न्यगारादौ वमोर्धाराहोमादौ च विशेषसंख्यानुक्तौ यावता कार्यविद्विस्तावत्संख्या याह्या । इध्वा बर्हिर्नैर्भ्यर्चानि संनहन्तानि विषमसंख्यत्वेण मुष्टिबद्धानीति । संनहने भेदस्तु प्रागग्रे संनहने उदये बर्हिर्निधाय संनहनेन ददं बद्धा बर्हिर्मूलभागे अग्निसुपगृहेत्, उदगग्रे संनहने तु प्रागग्रेभिध्मभागं निधाय ध्ममूले अन्यसुपगृहेत् इति । अथादृगसंख्यारत्निमात्रकाष्ठकः तथाभूतकश्चित्काष्ठको वा पालाशस्तदभावे वैकङ्कतः इध्मः कार्यः । तदभावे श्रीपत्नी उक्तमवः वैश्यः औदुम्बरः खादिरौ वा तत्तदभावे इध्मस्तथाभूतः कार्यः । इध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानं कुर्यात् । सामिधेनीद्वौ चेध्मकाष्ठद्विः पित्यादौ सामिधेनीह्मासं अपि नेध्मसंख्याह्मासः । अग्निप्रणयनार्थं इध्म उक्तसंख्याधिककाष्ठोऽपि भवति । इष्टकापथौ अथाविंशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकाष्ठैः इध्मः कार्यः । सच त्रिभिः संनहनेर्मूलभागे बद्धः कल्प्यः । दर्शपौर्णमास एव वेदकरणम् । स्मृतौ आङ्गशब्दार्थोऽभिधिरिति प्रतिज्ञा । सर्वकर्म्मसु उक्तमपि गार्हपत्यात् आह्वनीयदक्षिणाग्नीरुद्धरणं कार्यम् । अन्यकर्म्मार्थसङ्कृतयोस्तयोरगन्तुकान्यकार्यापाते तत्करणं नोद्धरणान्तरम् । यथा दर्शादर्थसङ्कृतयोस्तयोः प्राप्रकालाग्निहोतृहोमः । यत्कर्म्मार्थसङ्कृतौ तो तत्प्रमाप्रौ लौकिकावेव भवतः । तत्र ऊर्द्धं तत्वाह्वनीयादिविहितं कर्म न कार्यं तयोः लौकिकत्वोपदेशात् । तेन यत्र पौर्णमासादौ पृथक्तन्त्रा बह्व्यः इष्टयः सन्ति तत्र प्रतीष्टि पृथगग्न्युद्धरणेन ताः कार्याः । तथा च न सकृदुद्धृतयोः सर्वलोपयोगः । खादिरस्तुवादीनां कचिदनुक्तौ प्रकृतिवत् विहतावपि कार्याता । सुवस्त्रसुगुह्यप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम् । तानि च तद्वाक्ये विवृतानि यथा (खादिरः सुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तस्फुरो नासिकावत्पर्वार्द्धोऽस्तीति भवति । स्फुरश्च खादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः सूचो बाहुमात्रो मूलदण्डास्तग्विला हंसमुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पा-

विमात्रपुष्करास्तावत्खातयुक्ताश्च कार्याः । पाला-
शी जुहूः । उपभृदाश्रयिणी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषां
हस्ताभ्यामेकस्य वा सर्वाः स्तुचः कारयेत् । अग्नि-
होतृहवयो वैकङ्कती, अग्निहोतृस्त्रयो वैकङ्कतः । यैः
पालेहोमिन क्रियन्ते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्ति
तानि चोलखलमूलकूर्चडापालीपिष्टपालीपुरोडाशपाली-
शस्याग्रावदानाभ्यामुपवेपान्द्वानकटप्राशितहरणषड्वत्
शक्लासनादीनि । ततोल्खलमूलो लोकप्रसिद्धौ । कूर्चो
बाहुमात्रः पीठाकारः । इडापाली पिष्टपाली चर-
त्विमात्र्यौ मध्यसंस्तुहीते । पुरोडाशपाली प्रादेश-
मात्रौ समचतुरस्ता पङ्क्तुलटस्तखातवती । शस्या प्रादेश
हादगाङ्गुला । प्राशितहरणं हस्तमादर्शकारं चतुरस्रं
चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपिधानपालम् । पङ्क्तु-
चोभयत् खातवत् । आसनानि चारत्विमात्रदीर्घाणि
प्रादेशमात्रविपुलानि । सर्वेषु पालेषु मूलाभिज्ञानार्थं
वृत्तानि कार्याणि । अनादशे सोमसाधनपालाणि
वैकङ्कतानि कार्याणि । पीडशिनः पालं खादिरं
चतुरस्रम् । अंशदाभ्यपालमौदुस्वरम् । वाजपेये सप्त-
दशपङ्कपालाणि वरणपुत्रभवानि । सुरायहपालाग्यपि ।
मृगसयादि वः । इष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्वेषां
ममनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्-
करयोरन्तरालेन मार्गः ।

४क० १६२० । तत्र विहितद्रव्याभावे कास्यं कर्म-
नारम्भ्यम् । नित्यन्तं सुखद्रव्याभावे प्रतिनिधनाभ्या-
रम्भ्यम् । कास्येऽङ्गमङ्गायं ज्ञात्वाऽऽरम्भोत्तरम् सुखद्रव्या-
पचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम् । न तु असमाप्तस्य
त्यागः । नित्ये तु आरब्धे ऽनारब्धे वा प्रतिनिध्यापा-
दानमिति भेदः । कास्यस्यावश्यकार्यत्वाभावात् प्रति-
निधिना नारम्भः । आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात्
समाप्तार्थं प्रतिनिधिर्भवति । दीक्षितस्य पयआदिके
व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिनिधिना करणपक्षे
सुखद्रव्यावचरुपदर्शितमन्त्रे जहो न कार्यः । यत्र
जात्यन्तरं विहितं तत्र जहः । विकल्पस्थले अन्यतर
द्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा
व्रीक्षारब्धे कर्मणि व्रीहिनाशदोषयोः व्रीहिसदृशनीवा-
रादिना समापनं न तु यवेन, एवमन्यत्र । व्रीक्षभावे
नीवारः प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कयश्चिद्

व्रीहिपाप्मौ व्रीहिभिरिव, अपाप्मौ व्रीहिसदृशरेव कर्म-
समापनम् न नीवारसदृशः नापि वैकल्पिकैर्यैः । मुख्य-
द्रव्येण सर्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म-
कार्यम् । यत्र कृष्णाः व्रीहयोर्विहितास्तत्र कृष्ण-
व्रीक्षमूलाभे शुक्रव्रीहिभिः कर्म कार्या न तु कृष्णनी-
वारैः गुणस्य द्रव्यापेक्षया दुर्बलत्वात् । एवंत्वत्तलक्षणं
गुणं हित्वा स्तावत्तमायाद्यपि गोः पयसा होमो न तु
एवंतमायाः सेव्याः पयसा । एवमादृत्यगुणालाभे शुष्क-
पलागैरपि कर्म कार्या न तु आर्द्रसमिदन्तरेण एवं
सर्वत्र । एवं प्राशित्वादिसर्वकर्मसु पात्र्याप्रव्रीक्षालाभेऽपि
आदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिममनां व्रीहय एव
आद्या न तु प्राशित्वादिसर्वकार्यपर्याप्तानं वारा इति
५क० १७२० । तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण
पदार्थानुष्ठानम् । यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयो-
र्विरोधः तत्र पाठक्रममनाहत्यार्थसिद्धिक्रमोपपन्नः । यथा
“स वै पशुं गाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनन्ति”
इत्यत्र पाठक्रममनाहत्य पश्वं छेदनं ततोऽपाकर-
णम् । यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः “संस्थिते यज्ञे
ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति” श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्म-
तर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशित्वावदानात् पूर्वम् ।
तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितेव कार्यम् न पाठक्रमेण । यत्र
च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनाहत्य
मन्त्रपाठक्रमेण कार्यम् । यथा सोऽसावाज्यमधिश्चय-
तात्यधिश्चयणं विधाय, तदनन्तरमेवाहासनं विहितम्
मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसंहननान्ते इति विरोधः तत्र-
मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योहासनम् । यत्र बहूनां प्रधानानां
सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्वेषां
प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थानुसमये कार्याः
यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्वेषां प्रथम-
सुपाकरणं ततः सर्वेषां नियोजनम् ततः सर्वेषां
प्रोक्षणमित्यादि । आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्या न
तेषु क्रमचिन्ता । यथा दर्शादौ प्रयाजादय आरा-
दुपकारकास्तन्त्रेण कार्याः । चतुर्ष्वेकनिर्वापः एका-
दशादिकपालोपधानञ्च एकैकस्य कार्यम् । सोमे चैके-
कस्य यज्ञस्यासादनान्तं यज्ञं कार्यम् । सर्वत्र-
हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कार्यम् । देवताऽभेदे हवि-
र्भावेभेदे देवतागुणे वा उपपञ्चादिकेऽभिज्ञे प्रदानान्तमव-
दानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवीष्यादाय पञ्चा-

तेभ्यः प्रदानं कार्यम् । सप्रदग्गु प्राजापत्यपशुप उपाक-
रणरूपे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम
आदर्शव्यः न क्रमान्तरम् । अयं प्रावृत्तिकः क्रमः ।
प्रधानानामग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वा-
पादिक्रमः । यथा प्रथमपठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वा-
पादि । पश्चात् पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चात् इत्ययं
क्रमो मुख्यः । अनेकाहसाध्यदर्गादौ क्रियमाणे मध्ये
नित्यस्याग्निहोत्रादेः काले प्राप्ते काव्यमध्येऽपि तत् कार्य
मेव न तु दर्गाद्यनुरोधेन नित्याग्निहोत्रादिकालातिक्रमः
कार्यः । सौत्वामग्यादिवृत्तिसम्यक्प्रवामावास्यायां दक्षि-
णाग्नीं पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । षोडश्यातिरात्रादौ च
षोडशिनोनियतकालत्वेऽपि देवादुक्त्योत्कर्षे तदनन्तर-
मेव षोडशियागः कार्यः न तु कालानुरोधात् ततः पूर्वम् ।
अग्निष्टोमादिसप्तपर्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमा
भावः । यदा यत्र यस्येच्छा तदा तदनुष्ठेयम् ।
अध्ययनार्थ एवैषां पाठक्रमः नानुष्ठानार्थः ।

ईक० २६ सूत्राणि । तत्र अवत्तहविर्नागेऽन्यद्विः कार्यं
न स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिर्निरुद्धः यागः कार्यः । नवा पुनः
शेषादवदेयम् । अग्न्यादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयाजानु-
याजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति । दृष्टार्थानां तु
क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिपिण्डं वस्तु
श्रुतद्रव्यमदृश्यमपि न प्रतिनिधेयम् । यथा मौढे चरौ
माषादि । त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्माणि च यज-
मानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति । गुणकर्मास्तु पात्रासादना-
ज्यावेक्षणान्प्राधान्यं हनवेदवन्धनादिषु यजमान-
स्यापि प्रतिनिधिरस्ति । पत्यभावेऽप्याज्यावेक्षणान्वा-
रम्भोपाङ्गनादौ गुणकर्माणि प्रतिनिधिरस्ति । सत्वेषु
यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति । यजमानकर्माणां सम्बन्धात्
यजमानधर्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिहितस्य भवन्ति
सत्वेषु यजमानानामवृत्तिकपदार्थकर्मत्वविधानात् । ब्रा-
ह्मणस्यैव सत्वेषु अधिकारो न जातवैश्यानाम् । ब्राह्मणानामप्येककल्याणं न भिक्षुकल्याणम् । वैश्य
क्षत्रिययोर्द्विहपतित्वेऽपि सत्वेषु नाधिकारः । सहस्र
संवत्सरसत्वं अनुष्ठानामपि भवति तत्र संवत्सरशब्दस्य
अहःस्र लक्षणा यतस्तत्र सहस्रसंवत्सरे सहस्रं सौत्यान्य
हानि तानि च दिनसहस्रे सम्भवन्तीति ।

७क० २८ सूत्राणि । यत्र एकफलार्थं बहूनि प्रधानानि एक
वाक्येन विधीयन्ते । तत्र तेषां सह प्रयोगः । देशकाल

फलकर्मादिमास्ये सति प्रधानानामारादुपकारीणि आघा-
रप्रयाजाज्यभागादीनि सहदेव कार्याणि । न प्रतिप्रधानं
दृष्टव्यं दृष्टव्यं कार्याणि । देशभेदे कालभेदे च तन्त्रभेद एव
भवति न सहक्रिया । यथा दर्शपौर्णमासयोः कालभेदे ।
वरुणप्रघासेषु च मास्यत्वा देशभेदे । अहर्गणे सुवस्त्रगया-
निगदे द्वादशाहे सुत्यासुपगच्छेदित्यत्र कालसंयुक्तं
कर्म तन्त्रेणैव सक्तं प्रयोज्यम् । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ
मत्यां मन्त्रवचनं सहदेव कार्यम् न प्रतिक्रियम् ।
यथा स्फेन पदं त्रिः परिलिखेदस्फे रमस्त्रेत्यत्र एकवारं
मन्त्रेण, द्विस्रणोमिति । हविर्घृह्णे बर्हिषोमवने
तस्य स्तरणे आज्यपचने च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिः न
सक्तम् । आज्यपचने तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण पच-
णम् शेषं तूर्णां हविर्घृह्णे चतुर्थं तूष्णीम् । वचना-
दुत्तमे सुटौ मन्त्रनिवृत्तिः । दक्षितस्थानेकदुःस्वप्रदर्शने
सहदेव मन्त्रपाठः । एकनदा अनेकप्रवाहतरणेऽनुमन्त्रणं
सहदेव । अववर्षणे अनेकहृष्टिधारासंयोगेऽपि अनुमन्त्रणं
सहदेव । युगपदनेकामेध्यदर्शने सूयोर्योपस्थापनं सहदेव ।
वनीवाहने (विश्वस्य विश्वस्य पुनः पुनः प्रयागे) अमेध्य-
दर्शने मन्त्रपाठः सहदेव । एकरात्रिमध्ये पुनपुनः स्वापादौ
अमेध्यदर्शनादिषु च कालभेदे भेदेनैवानुमन्त्रणं न सक्तम् ।
अप्रधानकालीनमङ्गं सहदेव, न प्रतिप्रधानमावर्त्तते । यथा-
अग्निषोमीयसवनीयान्वस्त्रपशूनां साधारण एव स्वरूपि
यूपयत् सर्वपशुसाधारण एव । आधानादिकर्मस्तु पुरु-
षाएव कर्त्तारो न स्वयं केवलं यजमानः । तत्रायं
भेदः देवतोद्देशेन द्रव्ययागात्मककर्माणि यजमानः स्वयं
कुर्यात् । पुरुषयोगिमन्त्रान् यजमानः स्वयं जपेत्
वपनाभ्यङ्गनादयो यजमानस्यैव संस्काराः । सति
विशेषवचने कृत्विजामपि ते संस्काराः यथा “हिरण्य-
भालिनोवाजमेवेन चरन्ति” । सति वचने उक्तादन्यदपि
यजमानस्य भवति । यथा यजमानोवसोर्धारां जुहोति ।
यजमानः पात्राग्यासादयतांत्यादि । शेषं कर्म
यथासमस्यस्त्वगादयः कुर्युः । यथा अध्वेयुराध्वर्थं,
होता होत्वम्, उद्गाता औद्गात्वमित्यादि । सर्वाणि
कर्माणि यज्ञोपवीतितः कुर्युः, तानि च प्राक्संस्थानि
उदक्संस्थानि वा कुर्युः । परित्तरणपर्युत्तणादौ
प्रदक्षिणं कार्यम् । पितृऽपसव्यम् । देवे यत्रावृत्तिः
पैत्रे तत्र सक्तम् । दक्षिणा च दिक् पितृये । यद्देवे
प्राक्संस्थादि पैत्रे तत्तदक्षिणसंस्थं कार्यम् । प्रधान-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसंहितस्यैव तस्यावृत्तिः
नारादुपकारकसंहितस्य ।

८क० ४७ सू० । विकल्पम्यले एकेनेव कार्यकरणम् ।
अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चयः यथा होत-
मन्त्राणामग्निमन्त्रनीयादानाम् अग्निम्यापनमन्त्राणाञ्च ।
होतमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चयः । तथा च
याज्या पुरोनुवाचा च एकेकस्मिन् यागे एकेकैव ।
एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । यत्काले मन्त्रा-
णामेकश्रुत्या प्रयोगः, न संहिताखरेण, नापि ब्राह्मण-
खरेण । सुब्रह्मण्यसामभजपन्यङ्गयाजमानानां मन्त्राणां
संहितावदेव खरेण प्रयोगो न त्वेकश्रुतिखरेण । आधाने
विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चयः । अनेक
साधनके कर्मणि ऊचध्यादानां समुच्चयः । सर्वपशूनां
तानि कार्याणि । सोमकुर्ये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य
दृष्टार्थत्वात् न समुच्चयः । सर्वत्र गार्हपत्याहवनीययोः
प्रदक्षिणोक्त्यापसव्यावृत्तिः अपसव्याकृत्य च प्रदक्षिणा
वृत्तिः कार्या । विहारोत्तरतः सर्वकर्म कार्यम् ।
विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरसने कार्यम् । तयो-
र्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाग्नौ
निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अना-
देशेऽध्वर्युः यजुर्विहितं कर्म कर्त्तव्यं आदेशे तु अन्योऽपि ।
विरोधे तु अन्योऽपि कर्ता यथा पेयणेऽध्वर्योर्व्याप्तत्वेन
विरोधात् कपालोपधानमनौ कर्त्तव्यं । हविषपात्रस्वा-
ष्ट्यतिजामेकत्वं समावेगे यदुच्यते पूर्वं तत्तदन्तरं, यद्य-
दन्तरं तद्वहिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्वं पूर्वं हवि-
रन्तरं कार्यम् उत्तरस्मिन् बहिः । प्रतापनाद्यग्निषाध्य-
संस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्याः । सर्वकर्मसु हविःअपणं
गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्यम् । संस्कारविहितं एत-
सात्वसाज्यगव्यार्थोपायः । एतं च गव्यमेव याच्यम् ।
द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्वत्र एतेन होमः कार्यः । विंशपञ्चने
तेनैव । चात्वालात् बहिष्यं पुरोषं निवपेत् । आहवनीये
यजतयः, आज्यभागोपांशुयाजादयः आज्यहविष्का
ध्वातः आज्यं गृह्णीत्वा चतुरवदाय कार्याः । इडा-
ग्राशिन्नाधारानम्यके ध्वातः कुर्वन्ति । आचारौ प्राञ्चौ
विदिधौ वा होतव्यौ । उभयपक्षेऽपि ऋजू दक्षौ सन्तौ
च तौ कार्यौ । अनादेशेऽसर्वे होमा आहवनीये एव
कार्याः । आदेशे तु यथादेश मन्त्राग्नौ । आदेशाभावे
सर्वत्र सङ्कटहोतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

८क० २१ सू० । सर्वत्र ग्रीहयोजवा वा हवीषि भवन्ति ।
ग्रीह्यापयणानन्तरं यवापयणादवाक् ग्रीहिभिरेव दर्श-
पौर्णमासौ कार्यौ यवापयणानन्तरं च प्राग्ग्रीह्यापय-
णात् यवैरेव तौ कार्यौ । आपस्तम्बमते सर्वदा ग्रीहिभि-
रेवेति भेदः । दर्शपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विकल्-
पः । हिरवदानविधाने पुरोडाशचर्वाद्भेदमध्यदेशादेक
सङ्कुष्ठपर्वसात् तिरश्चीनम् आद्यसवदानम् । द्वितीय
तु हविःपूर्वभागात् तथावदानम् । तच्चावदानयोर्मर्या-
दाभङ्गाभावेनैव कार्यम् । पञ्चार्थ्याणां जमदग्नीनां
जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषिस्तरवदानम् । तत्वाद्यं
मध्यात्, द्वितीयं पूर्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् ।
यत्वाज्यभागप्रत्नमंयाजोपांशुयाजाग्निहोतहोमा-
दौ चतुरवदानं विहितं तत् जमदग्नीनां पञ्चशोऽवदा-
नम् । दधिपयसोरपि क्षुवेणावदानग्रहणम् ।
तदप्यङ्कुष्ठपर्वसात्मेव कार्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सङ्कटवदाय
ततोऽन्यद्भिरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्यं सङ्कटवदेयम् ।
स्विष्टिकृते तत् प्रधानावदानादेकोनं हविषोऽवदानम् ।
तथा च तेषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहितं तेषां
स्विष्टिकृते सङ्कटवदानं, तेषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां
हविष उत्तराहोदेव स्विष्टिकृति अवदानद्वयम् । एवं चतुः
पञ्चशोऽवदानं त्रिः चतुर्शोऽवदानम् । उपस्तारः सङ्कट ।
उपर्यभिधारणं तु द्विवारं भवति । हविषोऽवदेयाव-
दानयोः प्रत्यभिधारणम् । स्विष्टिकृदवदानानन्तरम् हविषो
न प्रत्यभिधारणम् । एककपालः पुरोडाशः सर्वज्ञतः
कार्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्या
यथा अग्नयेऽनुम्रूहीत्येवंरूपा । आश्रावणानन्तरं
यत् सैत्वावरुणः प्रैष्यते तत्वापि चतुर्थ्यन्तं देवतापदं
प्रयोज्यम् । अग्नये प्रैष्य, सोमाय प्रैष्येत्येवम् । आ-
श्रावणानन्तरं यत् सैत्वावरुणस्य प्रेषाभावस्तत् द्वितीया-
न्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् ।
प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात् पथी भवति यथा इन्द्रा-
ग्निभ्यां ऋगस्य हविषोऽनुम्रूहीति । वषाथै धाना सोमभ्यः
इति प्रैषद्वये तु न पथी । यत्वासौ यजेति विहितं
यथा नासयाहं यजेति प्रशास्त्रादीन् प्रति । तत् देवता-
पदं न प्रयोज्यम् । प्रशास्त्रार्थं पोतयजेत्येवं प्रयोज्यम् ।
यत् यत् सन्त्ये असायिति पदं श्रूयते तत् तत् असा-
यिति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य सैत्वादेर्नामो-

ज्ञायं यथा इममसृष्ट्य पुलमिच्छादौ देवदत्तस्य पुलमिच्छा-
दि । सपट्टकारास्वाहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उटक्-
प्राङ् इतीशानाभिमुखस्त्रिषण् वषट्कारानन्तरं वषट्-
कारेण सह वा जुहुयात् । यत्तज्जमिषं हविर्विहितं,
तत् पूर्वमाज्यं हुत्वा ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुप-
यज्यं जुहुयात् । अथ वा सहैव सर्वमाज्यं हविश्च
जुहुयादिति पक्षद्वयम् ।

१०क० १४ख० । तत् आग्नेयोऽष्टाकपालो भवती-
च्छादौ लटः लिङ्प्रत्यक्षत्वनया विधिरत्यम् । कर्मसु
कर्तव्येषु तदुपकरणद्रव्यसमुदायानामादौ उपकल्पनं
तानि चानीय कर्मदेशस्थाने स्थापयेत् । चमण्यत्तरन्तो-
मानि प्रागुप्यवाणि सर्व्वत्वास्तरणीयानि । हविषां मध्ये
यत् पथात् पठितं तद्देवतः कालतश्चोत्तरं कार्यम् ।
ग्रहणादिकं पूर्वपठितस्य पूर्वम् उत्तरपठितस्योत्तरम्
कार्यम् । एवम् अधिप्रयत्नाद्यपि पूर्वपठितस्य दक्षि-
णतः पश्चात्पठितस्योत्तरत इति । एकद्रव्ये स्थालांशु-
वाटौ साज्ये दक्षहस्तेन गृह्णते सति वामेन वेदस्योप-
ग्रहणं कार्यम् । एकद्रव्यद्व्युक्तेः उपगृह्णादौ द्वितीय-
द्रव्ये सति वेदेऽप्यग्रहणाभावः । आज्यादन्यद्रव्येण
द्रव्यवति यागे उपस्थानादौ च स्केनोपग्रहणं कार्यम् ।
असत्सु वेदज्ज्वद्वितीयद्रव्येषु कथोरुपग्रहणम् । यथा स्के
अन्यकर्मव्यापृते सोमे ग्रहणोनादौ द्वितीयद्रव्याभावे
च कथोरुपग्रहणम् । स्रुचोरादानकाले आसादितं
स्रुचं जुह्व्य पाणिस्थानं परिगृह्य उपश्रुतउपरि निद-
ध्यात् । तत् च परस्परसंस्पर्शजशब्दो न कार्यः ।
विश्वजिज्ञासेन सर्व्वत्वं स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यते । एकस्मिन्
कर्मणि वैकल्पिकानामङ्गानां यथाश्रुतञ्च विहितानां
मध्ये अधिकङ्गानुष्ठानपक्षे सर्व्वत्वं फलाधिक्रमम् । यथा
पौर्णमासादौ वैकल्पिकवैष्टवाद्यधिकङ्गानुष्ठाने । एवमन्वा-
हार्यादितद्विज्ञादाने षड्दक्षिणापक्षतोद्वाटशचतुर्वि-
ंशतितद्विज्ञापक्षयोः फलतारतम्यम् । द्वाभ्यान्वरन्ध्रववरण-
व्रतप्रमाणानि यजमानसम्बन्धीनि याज्ञवल्कि । तथाच यानि
दानादीनि प्रमाणानि विहितानि च तानि याजमानान्येव
व्रतञ्च सत्यवदनाधःशयनपथोव्रतादिकं यजमानस्यैव
प्रमाणं चाग्निस्वरवेदिशालासदोऽगृहादिमानं यजमान
हस्तमानेनैव कार्यम् । शूपावटोपरवाटौ खाते, लूने
वर्हिषि, क्विन्ने यूप्ते, अवहृतेषु ग्रीहिषु पिष्टेषु तण्डुल-
धानादिषु, दग्धे पयसि, दग्धेषु सहोदरीरेडकादिषु तदव-

यवलक्षणया क्रियादिसम्भवः । रौद्रमन्त्रं रक्षोदेवतम्
अभुरद्वैतं शैव्यं मन्त्रमुच्चार्य तत्तद्देवताकं कर्म च कृत्वा
आत्मानमुपस्पृश्यापां स्पर्शनं हस्तेन कुर्यात् । इति सर्व्व-
कार्योपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि । एतेषां
सर्व्वकर्मोपयोगितात् विस्तरेणोक्तिः । अन्यान्याध्यायाद्याः
संक्षेपणोच्यन्ते ।

२ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र १क० पौर्णमासेष्टि-
कात्रः तत्वाग्नेयान्वाधानेऽध्यययजमानयोरधिकारः । तद्वि-
धानप्रकारः । दीक्षाग्रहणे दीक्षितधर्माः । दिवामैध्वन-
मांसवर्जनम् अग्निश्लेकेशादिवापनम् । अपराह्णे पत्नी
यजमानयोरद्वयं हविषा सह व्रतकालयोग्यं साध-
मांसनवणवर्ज्यं हविष्यं भोज्यम् । तत् व्रतयोग्यं भोज्यं
भाष्ये दर्शितं यथा पुलस्त्यः “सहत् पर्व्वणि सर्पि-
भ्यत् हविष्यं लघु भोजनम् । न सायं नोपवासः स्यात्
तैलामिषनिर्वाजतम्” बोधा० “सर्व्वमेवैतदहः, कौशीधान्यं
पिवर्जयेदन्यत् तिलेभ्यः” । परिशिष्टे च “शाकं मांसं
सम्पूरं च चणकं कोरदूपकम् । सापान् मधु पराद्वज्रं
वर्जयेदौपवस्तके” कर्मप्रदीपे “लवणं मधु मांसञ्च क्षारान्
शोथेन हृतं । उपवासे न भुङ्जीत नोरात्रौ न
किञ्चन” । “तिलमुद्गाहते शैव्यं गन्धं गोधूमकोद्वौ । चणकं
देवधान्यञ्च सर्व्वं शाकं तथैलपम् (गुडम्) । सर्जीक्षारं यव-
क्षारं टङ्गुणक्षारमेव च । व्रतस्यो वर्जयेन्नित्यं सासुद्रं
लवणं तथा” । सामद्रविशेषणात् सैन्धवमानसयोर्न
निषेधः । “सैन्धवं लवणं यज्ञं यज्ञं मानससम्भवम् ।
पवित्रं लवणं ह्येते प्रत्यक्षे अपि सर्व्वतः इति स्मृतं” ।
सत्यवदनञ्चात्र कर्मार्थम् उपनयनोत्तरविहितं तु पुरु-
षार्थः अतः प्रायश्चित्तभेदः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे-
ऽग्निहोत्रहोमौ । सायणशनेच्छायां होमानन्तरमार-
गदीषधानां नीयारादौनामस्तम् आरग्यवृक्षादीनां च फल-
मनतिरात्रौ भुङ्जीत । आहवनायगृहे गार्हपत्यगृहे
वाऽधः शयनं तत्वाप्यास्तरनिषेधः, ब्रह्मचर्यञ्च । एष
नियमः सपत्नीकयजमानस्यैव । पौर्णमासे अन्वाधानादि-
कर्मोपवर्गान्ते द्व्यह्ने एकाह्ने वा कार्यभेदोक्तिः तच्च प्रातरेव
कार्यम् । २क० । अग्निहोत्रानन्तरं ब्रह्मवरणं तत्-
प्रकारः । ३क० ८क० पर्यन्ते ब्रह्मसदनादेः आत्मस्पर्श-
पर्यन्तस्य कर्मकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्वादिर्कीर्तनम् ।
३ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत् होत्रसदनादिपौर्णमास-
समाप्तिपर्यन्तकर्मकार्यकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्वादि ।

४००१५ क०। तत्र १।२।३ क० दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्यं पिण्ड-
पितृयज्ञानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकथनम् । तत्र द्रव्यदेवतायुक्तः
आख्यातप्रत्ययान्तकर्मशब्दो वेदवाधितो यागशब्दार्थः इत्य-
क्तिः । सर्वसास इति अग्नीषोमीये पणौ च दर्शपौर्णमास
यागधर्मातिदेशः । वैश्वदेववरुणप्राधाससकमेधशुनामी-
रौर्यरूपचतुःपर्वान्तकृत्वातुर्मासस्यादौ तैश्चदेवे पर्वणि
दर्शपौर्णमासाः । नतोऽतिरिक्तनृपेषु औपदेशिकाः प्राचान-
प्रवणे विधावर्द्धः प्रस्तारादयोधर्मा भवन्ति । चातु-
र्मास्ये वरुणप्राधासदिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्वधर्माः किन्तु
मासस्यादिषु न भवन्ति । सौमिकः द्रव्यदेवता वाक्य-
प्राधासिकावस्थे धर्मा भवन्ति । क ? कर्त्तादिति
सन्देहे लौकिकाग्निरेव याज्ञः । दर्शपौर्णमासयो-
रग्नेयादयः षट् प्रधानयागाः । वैकृते कर्मण्येक-
दैवत्ये सर्वत्वान्नेयधर्माः । अनेकदैवत्ये तु अग्नी-
षोमीयैन्द्राग्नादेः । तत्रापि अग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमी-
क्ष्येव धर्मा नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्यम् । सारुतेषु ऐन्द्रा-
ग्नास्येति निर्द्धार्यम् । इयतामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति
यथा पुरोडाशवरुणानासक्तादौ पुरोडाशस्य सान्नाय्ये
सान्नाय्यस्य चाज्ये आज्यस्येति । देवतागुणस्योपश्रुत्यादेः
ज्ञात्ये धर्मप्रवृत्तिर्भवति । यथोपांशुयज्ञे उपांशुयागः ।
द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यतामान्यादेः धर्मा भवन्ति न
देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवता
ज्ञातमान्यात् पुरोडाशस्यैव । पयस्यायां पयस एव धर्मा-
भवन्ति न दध्नः । अतश्चातुर्मास्यादौ परिवारिष्वया शाखया
पयित्ववन्नानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनवत्पयसाद-
नञ्च भवति । पयावपि पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्नः ।
अतः सान्नाय्योखास्यानापदानां वगाम्यपण्यशूलोखाना
सामादनप्रोक्षणं भवतः । द्रव्ये स्थानापत्तेर्धर्मा भवन्ति
यथा श्यामाकानां दीहियस्यानाप्रसेक्तुर्धर्मा गृह्या
सादनप्रोक्षणकण्डनादयो गृह्यान्ते । प्राक्तनस्यानाप-
न्नस्यापि द्रव्यस्य ये स्थानिनो धर्मा विरुध्यन्ते स्थाना-
पत्ते द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिधौ पशुनिर्धोजने
यूपस्थानापन्नस्यापि परिधेः तत्तुणाष्टार्थः करणादयोधर्मा
न भवन्ति विरुद्धत्वात् । विकृतौ यत् प्राक्तनद्रव्यदेव-
तास्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादिविहितस्तत्र प्राक्तनमन्त्रस्य यथार्थं
मूहोभवति । यथा अग्नये त्वा जुष्टमित्यस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य
इन्द्राग्निभ्यां वा जुष्टमित्युक्तः । प्रकृतौ मन्त्राणामुक्तो
न भवति प्रकृतेरपूर्वत्वात् । यथा पत्नी संनद्धे-

त्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्नीकयागेऽपि नोहः । किन्तु
एकवचनान्त एव प्रयोज्यः । तथा पत्नित्वे स्थ इति
मन्त्रस्य पत्निद्वयपक्षेऽपि नोहः । अत्रापवादः ।
विकृतौ वचनविशेषे प्राक्तनधर्मा न भवन्ति । अर्थलोपात्
(प्रयोजनलोपादपि) प्राक्तनधर्मा न भवन्ति । यथा
भौद्धे चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्नोष्यापि प्रयोजना-
भावात् नानुष्ठानम् । तथा विरोधादपि प्राक्तनधर्माणां
विकृतावप्रवृत्तिः । यथा चरौ मेपणस्य दध्युपसर्ज-
नानामधिश्रयणस्य च । यत्र प्रकृतौ परार्थतया विहितं
विकृतौ परार्थभावेन तस्याप्रवृत्तिः यथा प्रकृतौ प्रति-
पत्तिकर्माणां परार्था (प्रतिपाद्यद्रव्याणां) उत्पत्तिरस्ति
अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्मणासम्भवाद्
भवति । यत्र तु परार्थोत्पत्तेर्द्रव्यं कश्चित् कर्मान्तर-
साधनत्वेन विहितं तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पत्तस्य
भावो भवति (परार्थोत्पत्तेर्द्रव्येण यकार्थं तद्रूपेणापि
येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन शुक्रं संमार्दी-
त्यत्र यूपार्थं तत्त्वसाधे यूपे यत् शकलसुत्पन्नं यूपभावेन
तत्सम्बन्धिगलाभावेऽपि यूपसंमार्गसाधनत्वेन विहित-
त्वादुयेन केनचित्शकलेन शुक्रसंमार्जनं कार्यम् ।

सर्वांसामिटीनां सद्यस्कालत्वम् । [प्रकारादि ।

४०० । प्रजापश्वद्वयशक्तामकार्थं दाक्षायणयज्ञमन्त्र-
दर्शपौर्णमासयोर्देवद्रव्यभेदकथनपूर्वकतद्विधानप्रकारः ।

५०० । उपांशुयज्ञार्थकथनम् । (व्यक्तत्वे चोदनेकत्वे तन्त्रे-
क्ये यत्र कासना । तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपां-
शुता कर्कः । तत्र द्रव्यदेवतादिकथनम् ।

६०० । ब्रीह्येणां यवानां वा पाके आययणसंज्ञं कर्म
कार्यम् तत्र शरद्वसन्तादिकालद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधान-
प्रकाराश्च । दर्शपौर्णमासेऽनन्तरमेवाययणाद्या प्रकृ-
तिवत् कार्याः न पूर्वम् । दर्शपौर्णमासोत्सर्गे कृतं
अग्निहोत्रमेव जुहुत आययणविधानप्रकारः । दीप्ति-
विशेषः । संवत्सरोपसत्कादौ यज्ञे आययणविशेषः ।
संवत्सरसुत्यादौ द्रव्यविशेषः । श्यामाकाययणविधान-
प्रकारः ।

७०० । अन्याध्येयकर्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि
अग्नाधेयगृहे ऋग्वेदविधिरुक्तो माध्यन्दिनानां विशेष-
पक्षे विस्तरभयाद्धोक्तः पद्धतौ दृश्यः । [दिकथनम् ।

८।६।१० क०। आधानस्याङ्गकर्मणां विधानम् । [मन्त्रा-
११ क० । पुनराधाने निमित्तं धितृहान्यादि । तद्विधान-

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य वाक्प्रयोगस्थानप्रकारः ।

१३।१४।१५क० । अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि । तत्र कामनाभेदेनावस्यभेदयुक्ते वज्रो होमः कार्यः यथा प्रजाभ्योबलेनाद्वादिकं जिहोषुणा समिद्धे धूमभिन्धुः सौ होमः कार्यः । प्रजाउपस्थिताभ्योऽर्चं जिहोषुणा अतिबलज्वालायुक्ते, श्रीकर्मः यशस्वार्चं ब्राह्मणादिभिः प्रदीपैः मिलभावेन प्रजाभ्योऽर्चं जिहोषुणा राज्ञा ज्वालापसरणे जाते, ब्रह्मवर्चसकामेन देदीप्यमानेऽब्रह्मारेण सत्सु वज्रो होमः । कामनाभेदे होम्यद्रव्यभेदाः । यथा स्वर्गकामः पशुकामो वा पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं यामकामो यवाग्वा, बलकामः व्रीहिश्यामाकनीवारयागोधूमशालानां तण्डुलैः, यावनालैः प्रियङ्गुभिश्च । इन्द्रियकामोदध्मा, तेजस्कामो हतेन । एतमुक्तद्रव्याणां प्रत्यक्षं संवत्सरहोमे तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वास्विष्टेषु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण प्रवेशनम् । सर्वदा यजमानः स्वयं होमः कार्यः, कार्ययथा तन्निर्गुणेन अध्ययुषा वा । किन्तु दर्शं पौर्णमास्याञ्च सदा स्वयं होमः कार्यः । प्रवासे सूतकादौ च विशेषः ।

५ अध्याये । १३कण्डिकाः तत्र । १।२क० । चातुर्मास्ययज्ञवैश्वदेवपर्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।

३, ४, ५, क० । वरुणप्राधासकूपतदीयपर्वकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।

६क० । साकमेधकूपतदीयपर्वकालविधानद्रव्यदेवता-
७क० । तत्र द्विहविष्कक्रौडिनोयेष्टिकालविधानद्रव्यदेवता-
मन्त्रादिकथनम् ।

८, ९, क० । तत्र पितृष्टिकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१०क० । तत्र त्वयस्वक्रहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि

११ क० । चातुर्मास्यपर्वभेदशुनासीरोयकालद्रव्यदेवता-
मन्त्रादिकथनम् । तत्रायं विशेषः । कृतवैश्वदेवपर्वेण

एव वरुणप्राधासकमेधादिपर्वत्वयस्य नियतकालत्वात्

वरुणप्राधासादि कर्तव्यमेव । कृते पौर्णमासे दर्शोऽवत् ।

चातुर्मास्यानां इनःप्रारम्भः सूतकादावपि कार्यएव ।

चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐष्टिकानि, पाशुकानि सोमि-

कानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१२, १३, क० । मत्विन्द्रेष्टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।

६ख० दशभिः कण्डिकाभिः निरूढपशुबन्धयागकालद्रव्य-

देवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।

७ख० ६क० । तत्र ज्योतिष्टोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि

विधानादि । तत्र सोमयागरूपस्याद्यसंस्थस्य द्रव्यदेवतादि
विधानादि । [कथनम् ।

८ख० ६क० । तत्र १, २, क० । यातिथ्यकर्मद्रव्यदेवतामन्त्रादि

३क० । औपवस्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

४, ५, ६, ७, ८, ९, क० । आसु-

८ख० १४ कण्डिकात्मके १ कण्डिकायाञ्च सौत्यकर्म-

कालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समा-

प्तिपर्यन्ते प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।

१०ख० ६क० । तत्र किञ्चिदूनाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते

सम्यग्निद्विसवनहोमसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् ।

अन्ते ज्योतिष्टोमे सोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अत्यग्निष्टोमः

उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्नोर्धाम इत्येव

रूपाणां षण्णाम् सोमसंहितानां सप्तानां यागानां ज्योति-

ष्टोमत्वमुक्तं । तत्र च ज्योतिष्टोमस्याध्वर्यवविधानप्रकारः ।

११ख० १ कण्डिका । तत्र ज्योतिष्टोमाङ्गब्रह्मत्वविधानादि ।

१२ख० ६क० । तत्र द्वादशाहयागविधानम् । तत्र

एकादशाह्यादिभाग्ये च ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः । तत्रा

ग्निष्टुतो धर्मातिदेशः इत्येकस्य मतम् । द्वादशाहो द्विविधः

सत्वरूपः अहीनरूपश्च । तत्रोभयोरुपयोर्हिङ्गप्रदर्शनम् ।

यथा यस्याद्यनयोः अतिरात्रयागस्तत्सत्, यत्र तु

अन्तेऽयं अतिरात्रोयागः सः अहीन इति तयोर्हिङ्गोक्तिः ।

सत्वे ष यजमानसंहितानां षोडशर्त्विजां कर्त्तृत्वात्

सर्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्वेषां

स्वामित्वयोगात् फलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्त-

दशानामेव यजमानधर्मोदाक्षणादि । अन्यारम्भस्तु

गृहपतेरेव । कर्तुर्निष्पत्त्यर्थं पालासादनादौ कर्मणि

एकस्थैककर्त्तृत्वं तेनैव कृते सर्वलतत्वम् । गृहपत्याह-

वनीयेय एव अङ्गारप्रासनम् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते

तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रोदाक्षकालविधानादि ।

१३ख० ४क० । तत्र १क० गशमयनसत्वरूपः तत्र द्वाद-

शाहधर्मातिदेशः । २, ३, ४क० । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१४ख० ३क० । तासु ज्योतिष्टोमसंस्थामेदवाजपेयकाल

द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१५ख० १०क० । तासु राजसूययाग उक्तः तत्र

क्षत्रियजातेरेवाधिकारः धाजपेयेनेष्टा न राजसूयः

कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१६ख० ८क० । तत्र १क० पञ्चविंशतिकस्थलविशेषस्या-

ग्निविधानप्रकारः अयनरूपाङ्गकान्तेः सोमाङ्गोक्तिः

तत्र च इच्छयाधिकारः तत्रायं भेदः सहावतसंज्ञक-
स्रोतसाध्यसोमयागे एव पञ्चवितकस्यलस्य नियमः
अन्यत्र इच्छया विकल्पः । ४क० पर्याप्ते उक्तानिर्माण-
प्रकारादि । उक्ताशब्दे तद्विधिरुक्तः [मन्त्रादिकथनम् ।
४कशुङ्गकान्ते ५क० च अग्निवचनप्रकारस्तत्त्वदेवता-
६क० अग्निविशेषपञ्चकवचनप्रकारः

७क० तत्त्वप्रायश्चित्तोसोमविधानम् [तामन्त्रादि ।

८क० अग्निवचनस्य पञ्चकस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-
१७अ० १२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तकर्मोत्तरकर्तव्यविधान-
भेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१८अ० ६क० तासु भतरुद्रियसोमः तदङ्गकर्मद्रव्य-
देवतामन्त्रादिकथनम् । ६क० शेषे अग्निचितोनियमा
उक्ता यथा अग्निचितुपति न पठेत् । पक्षिसंसा-
भोजनम् । प्रथमवचने द्विजातिभाष्यमिव गच्छेत् न
नृद्राम् । द्वितीयवचने सवर्णमिषोपगच्छेत् नान्यवर्णा
क्षत्रियां वैश्यां वा । तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत् ।
मन्त्रचार्यैव भूयात् । यावज्जीवमिषं व्रतं कुर्यात् ।
संवत्सरं वेति पत्नान्तरम् । चित्वागन्तौ सोमज्यायां स्वयं
मातृस्त्र्याविश्वज्योतिर्कृतव्यानाजन्यतमानामिष्टकानासुपधा-
नम् । पुनश्चयनमचयनं वेति पत्नान्तरोक्तिः ।

१८अ० । ७क० । तत्र सौत्वाकर्मायागोविहितः । तत्र
अद्विकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोम-
याजिना सोमयागान्ते कार्यः । सोमातिपृतस्य (यस्य स्वा-
तिरिक्तनामाकर्णगृह्यादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्वपति स
सोमातिपृतः) सोमयामिनश्च (सुखेन यः पीतसोमं वमति
स सोमयामी) तस्याऽऽत्माधिकारः । स्वराज्यात् रिपुभिः
प्रच्यवितस्य राज्ञोऽपि स्वराज्यप्राप्तिरर्थमधिकारः । पशु-
प्राप्तिर्योग्यस्यापि अत्राप्राप्तयोः पशुकामनया वैश्याऽऽ-
प्यत्माधिकारः । अयं चतुरात्रसाध्यः । तदङ्गसुरासन्धान
प्रकारादि । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रादि ।

२०अ० ८क० । तत्राश्वमेधयागोविहितः तत्र अभि-
पेक्षितः क्षत्रियजातेः राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः ।
स च त्रिरात्रसाध्यः सर्वकामाप्रिफलकः । तत्र काल-
द्रव्यदेवतामन्त्रादि । अश्वमेधशब्देऽस्य विहितः ।

२१अ० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयज्ञोविहितः सर्व-
भूतेभ्योऽतिशोक्तर्षकामस्यान्नाधिकारः । स च पञ्चरात्र-
साध्यः एकविंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तत्वाधिकारः
न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि । २क० सर्वकामस्य

सर्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः । ३ । ४क० ।
तत्र पुरुषः अश्वः गौः मेघः अजः इति पञ्चपञ्चालम्भनं
तद्विधानादि प्रोषितस्य ऋतस्य वा संवत्सराश्रुतो पितृ-
मेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्त्र-
विधानादिकथनम् ।

२२अ० ११क० । तत्र १क० यजुर्वेदोक्ताधानादिपितृमेधान्त-
कर्माण्युक्तासामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः ।
तत्र परिभाषा । संस्थानरात्रुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थएव
क्रतुर्भवति । भूर्नामैकाहः १ धेनुमात्रदक्षिणः । ज्योति-
र्नामैकाहः २ । तौ च विशेषानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ । गो-
संज्ञकः ३ आयुःसंज्ञकश्च ४ एतावेकाहौ उक्त्यसंस्थौ
अभिजिद्विश्वजितौ ६ एतौ अग्निष्टोमकल्पौ । तत्राभि-
जिति गोसहस्रं शताश्वं वा सप्तदितं वा दक्षिणा ।
विश्वजिति सहस्रं सर्वस्वं वा सप्तदितं वा दक्षिणा ।
तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यमिष्टं भूमिदासवर्जं
सर्वस्वपदार्थः । यतो भूमेः धारणचङ्क्रमणद्वारेण
उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्जं हिर-
ग्यादिकं सर्वस्वपदार्थः इत्येकमतम् । स्वमते पुरुषमेधे
गर्भदासदानदर्शनात् भूमेकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-
वात् तद्व्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति । अत्रभ्यस्ताने
वत्सच्छविं परिदधातीतिश्रुतेः, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व-
स्वम् । एवं दीक्षोपयोग्यद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । सह-
स्रादधिकं सर्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम् ।
विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः । अभिजिति कृतं
विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विश्वजितोर्युगपदनुष्ठानं वा ।
तयोर्युगपत्करणे देवयजनस्थानविशेषोक्तिः तत्र द्रतपोड-
शर्विजां बाहुल्यात् अन्यतमेनान्यत्र कर्म सम्पाद्यम् ।
तत्र बह्विर्वेदिकानि कर्माणि समानानि । अन्तर्वेदिकान्येव
विशिष्टानि । युगपत्करणयज्ञोऽपि अभिजित एव पूर्वपर्व-
मङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तरसुत्तरं कार्यम् । सर्वजिज्ञासा
७ एकाहः स च सहाव्रतसंज्ञकसामस्तवसाध्यः तद्विधा-
नादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहमभिवधः । तत्र तिस्रः
षट् वा उपसदः । तथा च संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तद्वर्जं
सप्ताहे अभिवधं कृत्वा सप्ताहे अतीते कृत्वा भवति तत्र
च तिस्रः षट् वा उपसदः कार्य्याः । तत्र संवत्सरं दीक्षा-
अग्निवचनद्रव्य दीक्षा कार्य्या । स च अग्निष्टोमसंस्थ
एव । २क० सर्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि । अथञ्च
उक्त्यकल्पः । उक्तानामभिजिदादीनां संज्ञान्तरम् ।

तत्र अभिजितो ज्योतिःसंज्ञा विश्वजितः विश्वज्योतिः-
संज्ञा । सर्वजितः सर्वज्योतिःसंज्ञा । तद्दक्षिणाभेद-
विधानादि । उक्त्यसंस्थस्य तृथस्तिरात्रसंज्ञितसंज्ञः ।
साद्यसंक्रमः ८, ६, १०, १६, १२, १३ षट् क्रतवोविहि-
ताः । ते च क्रमोत्तरतः दर्शिताः । तत्राद्ये ८ स्वर्ग-
कामपशुकामभ्रातृव्यवतामेवाधिकारः । द्वितीये साद्यस्त्रेह
दीर्घव्याधिशमप्रतिष्ठाद्याकामानामधिकारः । अन्त-
र्क्रानाम साद्यस्कः तृतीयः १० तत्र कर्मादिना ह्येनस्य
तद्विहितिकामस्याधिकारः । विश्वजिच्छित्पात्र्यः ११
चतुर्थः । तस्मिन् दक्षिणाभेदः तत्र सर्वस्वप्रतिनिधि-
वति दक्षिणोक्ता सर्वस्वप्रतिनिधिद्रव्याग्नेयसुक्तानि यथा
धेनुवृद्धासीरधान्यपलाटिमार्गस्वर्गवृष्ट्याटिडामदासी-
मित्यनुसोपकरणमहानसहयाद्यारोहणगृहशय्या । तेन
सर्वं स्वपदैषामेव ग्रहणम् । वैरनिर्यातनकामस्य श्येनो-
नाम १२ पञ्चमः साद्यस्कः । तत्र दक्षिणाऽऽश्वान-
मन्त्रदेवतादि । एकत्रिकनामा षष्ठः १३ साद्यस्कः । सर्व-
पात्रेषां दीक्षायाः सद्यःक्रियमाणत्वात् साद्यस्कसंज्ञा ।
ब्राह्मणसोमस्यत्वार एकाहः १४, १५, १६, १७ विहिताः ।
इह त्रिपुरं पतितमावितीका ब्राह्मणस्योपशान्त्यै एते
कार्यास्तत्र लौकिकेऽग्नौ होमः । तेषां प्रथमे १४
ब्राह्मणसोमे गाननन्तनकारिणां ब्राह्मणानामधिकारः ।
दशसत्वेन निन्दितस्य द्वितीये उक्त्यसंस्थे १५ अधि-
कारः । कनिष्ठस्य तृतीये १६ । तथा च कनिष्ठं गृह-
पतिं कृत्वा स कार्यः । ज्येष्ठस्य अत्यप्रजनस्य स्वविरस्य
चतुर्थे १७ अधिकारः तादृशं गृहपतिं कृत्वा गार्हपत्ये
स कार्यः । बृहद्विधाविधानादि । ऊर्ध्वब्राह्मणसोमस्य व्य-
हृत्यता भवति । अन्ते बह्वर्षसर्वीर्याद्याप्रतिष्ठाकामस्य
आत्मनोऽपृतवनिर्वाकामस्य च कर्त्तव्यः अग्निष्टोम-
संस्थः अग्निष्टुदासैकाहः १८ ।

५क० । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानाद्युक्तम् । त्रिष्टु-
क्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाः चत्वारः क्रतवोविहिताः । तत्र
अग्निर्गृहप्रातःसवनः प्रथमः १९ । तस्य द्विस्तु यज्ञ इति
संज्ञा । हिरण्यदिकामस्य यामकामस्य वात्ताधिकारः ।
तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । गृहस्यतिषवः द्वितीयः
२० । राज्ञा सहिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्मं स्थापक-
त्वेनाङ्गीकरोरन् तस्यात्ताधिकारः । इषसंज्ञः २१ तृतीयः ।
स च श्येनवत्कार्यः किन्तु न सद्य इति भेदः । स च
मरणकामकर्त्तव्यः । ईक० सर्वं स्वारस्यतृथः २२ एकाहः

क्रतुः जीवितकामस्य मर्त्यकामस्य वात्ताधिकारः । तत्र
सिद्धाचदक्षिणा । तस्य द्रव्यदेवताविधानादि । ऋत्विग-
पोहनीयास्तयः २३, २४ क्रतवोविहिताः । तेषु
आद्यः सर्वसोमः २३ । द्वादशाहिकच्छन्दोमन्त्रयस्य
उक्त्यसंस्थे उत्तमे अह्नौ पृथक् कृत्वा द्वितीय-
तृतीयौ २४, २५ ऋत्विगपोहनीयौ कार्यौ । वाचस्तो-
मास्यत्वारः २६, २७, २८, २९ । छान्दोग्ये चैषां विशेषः ।
अन्ते त्रिष्टुपद्दशसंप्रदर्थैकविंशतिनवत्यस्तिशाख्याः
षट् ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, पृथ्व्यस्तोमाः एकाह-
विशेषाविहिताः ।

७क० । तेषां विधानप्रकारमन्त्रदेवतादिकथनम् ।
अग्न्याधेयपुनराधेयानिहोतदर्शपौर्णमासदात्रायणायस्य
संज्ञाः ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, षट् प्रतिकर्षसोमाः
क्रतवोविहिताः । तद्विधानादि ।

८क० । सप्तदशस्तोमकाः ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, पञ्च
क्रतवोविहिताः तत्र यामकामस्य उपह्वयनामा ४२ अग्नि-
रुक्तः । मिथ्याभिशक्तस्यापि तत्राधिकारः । तद्दक्षिणा-
विधानादि । स्वर्गकामस्य क्रतवेयः ४३ । तद्विधानप्रकार-
देवतामन्त्रकथनम् ।

९क० । पशुवैश्यकामयोर्वैश्यस्तोमः ४४ । तद्विधानादि ।
तीव्रमुन्नामकः ४५ उक्त्यसंस्थः क्रतुः । तीव्रमुक्ति
सोमातिदेशेऽपि विशेषविधानम् । तत्र सोमातिपूतस्य
स्वराज्यात् प्रच्यवितस्य राज्ञः, दीर्घव्याधिशान्तिपाम-
प्रजापशुकामानाद्याधिकारः । तद्विधानादि ।

१०क० । राज्यकामस्य राजन्यस्य राट्संज्ञकः क्रतुः ४६
तद्विधानादि । सचाग्निष्टोमसंस्थः । सरेन्द्रपरियज्ञः
अपभवत्कार्यः । विराडाश्वः ४७ क्रतुः अद्या-
कामस्य कर्त्तव्यः सरेन्द्रपरियज्ञवत् आद्यन्तयोः आग्नेय-
पशुकः कार्यः । औपशदनामा ४८ एकाहः प्रजाति-
कामस्य विहितः । तद्विधानादि । पुनस्तोमनामा ४९
एकाह उक्त्यसंस्थः । तत्र प्रतिपद्दोपशान्तिकामस्या-
धिकारः तद्दक्षिणादि । पशुकामस्य चतुष्टोमनामकौ ५०,
५१ उद्भिद्वलभदौ च एकाहौ ५२, ५३ दर्शपौर्ण-
मासवत् संज्ञतावेव तो फलसाधकौ । इषुरिति ५४
तद्विधानादि । उद्भिदा इहा ततएव दिनादारभ्यार्द्धमासं
मासं संवत्सरं वा प्रव्यहं इषुरितिर्विधेया । तद्विधा-
नादि । पूजाकामस्य अपचितिनामकौ ५५, ५६, द्वौ
यज्ञौ विहितौ । तत्र राजस्त्वैर्षिकस्य वाधिकारः । तद्वि-

धानादि । तत्र पर्वस्य पर्जातिसंज्ञा ५५ उत्तरस्य ज्योतिः
संज्ञा ५६ । तौ च साग्नित्वौ सर्वजिह्वादीनामुक्तौ च
११ क० तयोर्दक्षिणा । अष्टमगोपयौ ५७, ५८, द्वौ
क्रतु विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राज्ञोऽधिकारः
तद्वदक्षिणाभेदश्च । गोपा उक्त्यासंस्थः गगानुतदक्षिणः
तत्र वैश्यस्यान्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम् । तद्विधा-
नादि । मरुत्स्तोमनामा ५८ यज्ञः तत्र भाट्टाणां सुखीनां
वा गणभूतानामधिकारः । वैश्यस्तोमोक्तदक्षिणा । ऐन्द्राग्न-
कुलाद्यानाम ६० क्रतुः प्रजाकामपराकामयोस्तत्राधि-
कारः । गोकुलदक्षिणा । तत्र च द्योभ्रातृयोः सख्यो-
र्वाधिकारः न गणानाम् । राजकर्तव्यः उक्त्यासंस्थ
इन्द्रस्तोमो ६१ विहितः । परोधाकामस्य इन्द्राग्नो-
स्तोमः ६० क्रतुः विहितः । साहुज्यकामयोः राजपुरोहित
योरप्यत्राधिकारः । तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति
विकल्पः । पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विधनौ ६३, ६४
नाम यज्ञौ विहितौ । अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयो-
रधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्पन्ना हृहती, अभिचारकामस्य
त्रिंशद्वाधोदक्षिणेति भेदः । अभिचारकामस्य सन्देश-
वज्रौ ६५, ६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रोभौ कर्त्त-
व्यौ, तत्र वज्रः षोडशसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः ।
सन्देशेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम् । वज्रेण
जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम् । वैपरीत्येन वेति जना-
न्तरम् । अभिचारेण राजायुपशमं कृत्वा मारयित्वा
वा आत्मशुद्ध्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । इति सामवेद
विहिता एकाहः दक्षिताः ।

०३५० ५ क० । तत्र १ क० । अहीनसंज्ञकयागानां
द्वादश उपसदः, माससमाप्यत्वञ्च । सुत्योपसद्विधेयोपदेशः
दीक्षाभेदश्च च विहितः । तथा च सौत्यानि उपसदाश्च
दिनानि परिगणय दीक्षा । द्विरात्रावधिद्वादशाह-
पर्यन्तसाध्या यागाः अहीना इत्युच्यन्ते । तत्र पाठात्
अतिरात्रस्याहीनसंज्ञत्वम् इत्येकीदमतम् । द्वादशादिषु
दशरात्रादिकादिप्रवृत्तिर्गण्य इत्युक्तिः । द्वादशाह-
कर्त्तव्यदशरात्रस्य एहादिषु कर्त्तव्योक्तिः । द्विरात्रा-
दिषु सहस्रदक्षिणा चत्वारोऽधिका दक्षिणा । तत्र
दक्षिणादाने प्रत्यहं समभागेन देयतोक्तिः । अन्येऽ-
वशिष्टदानम् । १३ त्रयोदश अतिरात्राः विहिताः । यथा
तत्र षोडशियहरहितास्तत्वारः प्रथमा अतिरात्राः । तत्र
प्रजातिकामस्य नवसप्तदशसंज्ञः १ ज्येष्ठभ्रातृमत्याः स्त्रियाः

ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यः विषुवन्नामातिरात्रः २ । भ्रातृव्यातः
गौर्नामातिरात्रः ३ । स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयु-
र्नामातिरात्रः ४ । इति प्रथमाः चत्वारः । ऋद्धिकामस्य
ज्योतिष्टोमनामा ५ । पशुकामस्य विश्वजिज्ञासा ६ । ब्रह्म-
वर्चसकामस्य त्रिदशमा ७ । वीर्यकामस्य पञ्चदश-
नामा ८ । अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९ । प्रतिशक्ता-
मस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः ।
प्राप्तस्यप्राप्तस्यपशोर्भ्रंशे तन्नाभकामस्य आप्नोर्वाभोऽतिरा-
त्रः ११ । भ्रातृव्यवर्गोऽभिजिज्ञासातिरात्रः १२ । भूतिमिच्छोः
सर्वस्तोऽभोतिरात्रः १३ । इति त्रयोदश अतिरात्राः ।
२ क० । द्विसुत्यास्त्रयः अहीनाः । तत्र द्वितीयतृतीययोः
षोडशियहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ । आङ्गिरसचैत-
रथकापिवना इति तेषां संज्ञाः । द्वितीयं द्विरात्रमुक्त्य
पूर्वकमेके इच्छन्ति । पार्थिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने
उक्त्यं कुर्वन्ति । संस्थान्यत्वमात्रं धर्मास्तु तदीयाएव ।
सुग्राहोऽपि यः सुग्राहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरा-
त्रेऽधिकारः । १ । प्रजाकामस्य चैतरे २ । स्वर्गकामस्य
पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः ३ । त्रिसुत्या अहीनाः
गर्गदच्छन्दोमानवसुपराकाख्याः पञ्च क्रतवः । तत्र
वैदे त्विरात्रे १ त्रिदशस्तोमयुक्ताः सर्वे अतिरात्राः
तत्संस्थान्यत्वमात्रम् । तत्र राज्यकामस्याधिकारः । पशु-
कामस्य अन्तर्वधौ २ । स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः ।
अत्रिचतुर्गिरजामदग्न्यवशिष्टसंर्षविश्वामित्राख्यास्तत्वारः
चतुरहसाध्याः क्रतवो विहिताः । तत्र जामदग्न्ये, चतुरहे
पुष्टकाभोऽधिकारी । तत्र विंशतिर्दीक्षाः । सर्वेषु उप-
सदः पुरोडाशवत्यः स्युः । १ क० तेषां विधानादि ।

४ क० । पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः । तत्र प्रथमः देव-
पञ्चाहसंज्ञकः पञ्चाशद्विधः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत्
संज्ञकस्तृतीयः पञ्चाहः । तत्र ज्योतिर्गौर्भिह्रातृ गौरायुः
इति द्वादशमा पञ्च एकाहः । सर्वजितइवात्र दीक्षा भवति ।
तद्विधानादि । ५ क० । षडह अहीनास्त्रयः । ऋतु-
षडहः १ पृथ्वावलम्बास्त्रयः २ त्रिकर्तृकः ३ इति तेषां
नाम । तेषु स्तोमविधानादि । सप्त सप्ताह अहीना वि-
हिताः । तत्र चतुर्णां महाव्रतसूक्तं भवति । चतुर्णां
मध्ये तृतीयः पशुकामस्य भवति । इन्द्रसप्ताहसंज्ञः पञ्चमः ।
तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहः
सुत्याहानि भवन्ति । तत्र ज्योतिर्गौः आयुः अभिजि-
ह्विजित् सर्वजित् इत्येते षट् प्रत्येकं समह्राजताः

कार्याः । एवञ्च सहास्रतं सर्वाङ्गेषु भवति । सर्वस्तोमऽन्तमः
 शेपाङ्गे ज्योतिर्गौरायुर्भिजित् विश्वजित् सर्वजित्
 सहास्रतं सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । जनकसम्प्रातः षष्ठः
 सम्प्राहः । तद्विधानादि । उत्तमे सम्प्रेमे सम्प्राह
 वृहद्रथन्तरसामयुक्तपृष्ठः ते च पृष्ठस्तोमाख्याः इत्येवं
 सम्प्रे सम्प्राह्य अहोना उक्ताः । तत्र विधानादि । अष्टसुत्ये
 अहोने पार्थिकात् षड्हादवसितात् सहास्रतम् भवति ।
 नवरात्रे त्रिकट्का ज्योतिः गौः आयुः इत्येतद्वा
 सक्ताः । नवरात्रे षड्हादूर्ध्वं ज्योतिः गौः आयुरित्येते
 एकाहा भवन्ति । तस्यैव प्रकारान्तरम् । तद्विधानादि ।
 दशरात्राश्चत्वारः । त्रिकट्कं प्रथमः प्रतिष्ठाकामस्य ।
 तद्विधानादि । कोमुखिन्दो नाम द्वितीयः अभिचर्य-
 माणस्य । पृथ्गारात्रनामा तृतीयो दशरात्रः । तद्वि-
 धानादि । पशुकामस्य छन्दोमनामा चतुर्थो दश-
 रात्रः । षोडशीकनामा एकादशरात्रः तद्विधानादि ।
 २४ अ० ७ कण्डिकाः । तत्र १ क० । द्वादशरात्रादीनि
 एकैकाहर्हृदा चत्वारिंशद्वात्रात्रानि सत्राणि उक्तानि ।
 तत्र च येन क्रमेण यान्यहानि उपदिष्टानि तानि तथैवा-
 वगम्यानि । तत्र आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानान्तु
 उपदेशक्रमेण स्याच्छ्रः । तत्रोपदिष्टाहर्हृतिरिक्तानामज्ञा
 भावाप्रक्रमोक्तिः । यथा अप्रथ्यमाणे सत्रे दशरात्रावापो-
 भवति स च भवतु पर एव भवति न पूर्वः । षट्
 पार्थिकानि अहानि, चत्वारि छन्दोमानि अहानीति
 दशरात्रः । पृष्ठः षडहः त्रयस्त्रिंशदोमा अविवाक्योदशम
 इत्येवं वा दशरात्रो भवति । अथञ्च सर्वेषामज्ञानम्
 परीभवति । प्रकृतिविहितेषु सहास्रतं दशरात्रादुत्तरमे-
 काहार्थं भवति । एकाहं विना सत्रसंख्यापूरणे दशरात्रात्
 परं सहास्रतं भवतीत्यर्थः । सहास्रतादन्यत्र आवापानन्तर
 दशरात्रात् पूर्वं भवति । यत्र षड्भिरहोभिर्विना न
 पूर्यते सत्रसंख्या तत्राभिप्लवः षडहार्थं पूरणोभवति ।
 अभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि । पञ्चाहार्थं (पञ्चाहेन विना
 संख्याऽपूरणे) । त्रिहार्थं (त्रिहेन विना सत्रसंख्याऽ-
 पूरणे) ज्योतिर्गौरायुः । ज्योतिरादीनां त्रिकट्का इति
 संज्ञा । चतुरहार्थं (चतुरहेन विना सत्रसंख्याऽपूरणे) ।
 ज्योतिरादित्रिकम् सहास्रतञ्च । एतच्चतुष्कं पूरणं भवति ।
 द्वाहार्थं (द्वाहेन विना सत्रसंख्याऽपूरणे) गौरायुश्च
 पूरणं भवति । सत्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रः कार्यः प्राय-
 ण्योदयनीययोरन्तरात्रे आवापस्यानम् । यथा-

शपः क्रियते तस्य तयोरतिरात्रयोर्मध्ये करणं विहि-
 तम् । आवापानां समवायेन यत्र सत्रं पूर्यते तत्र यदु-
 यदत्यं तत्तत्पूर्वं भवति । यथा एकोऽभिप्लवः षडहः
 अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चतुरहस्यहोदहो वा तत्र पञ्चा-
 हादेः पूर्वमावापः । इति सत्रावापोपयोगिनी परिभाषा ।
 द्वे त्रयोदशरात्रसत्वे । तत्र पृष्ठ्यादवसितात् सर्वस्तोम-
 संज्ञोऽतिरात्रो भवति । अयं भावः-सर्वेषु सत्रेषु द्वादशाह-
 धर्माविहिता अतस्तत्रयोदशरात्रे सत्रे सकलोऽपि द्वाद-
 शाहो भवति, एकमहर्हर्हस्यते । तत्र पृष्ठ्यात् परः सर्व-
 स्तोमोऽतिरात्रः कार्यः । तथाच १ प्रथमदिने प्राय-
 णीयातिरात्रः, ततो द्वितीयादिषु षट्सु दिनेषु सम्प्रे-
 माहानेषु पृष्ठः षडहः, अष्टमे सर्वस्तोमोऽतिरात्रः, नव-
 मादिषु चतुर्षु छन्दोमाश्चत्वारः, त्रयोदशे उदयनीयाति-
 रात्र इत्येवं क्रमः, एवमन्यत्रापि । द्वितीये त्रयोदशरात्रे तु
 दशरात्रादुत्तरं सहास्रतमिति भेदः । सम्भार्यतृतीयत्रयो-
 दशरात्रस्य गवामयनवत् सम्भरणप्रकारः । चतुर्दशरात्राणि
 त्रीणि सत्राणि । तेषां विधानादि । तत्रान्तमे विवाहोदक-
 तत्त्वसंशयितानामधिकारः । षड्दशरात्राणि चत्वारि ।
 तद्विधानादि सम्प्रेदशरात्रे अष्टादशरात्रे एकोनविंशरात्रे
 विंशतिरात्रे च एवमेवावपनपूर्तिः । २ क० षोडशरात्रा-
 दिषु चतुर्षु आवापप्रकारः । तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात्
 त्रिकट्काः दशरात्रोत्तरं व्रतञ्च । सम्प्रेदशरात्रे प्रायणीयात्
 पञ्चाहः । अष्टादशरात्रे प्रायणीयात् षडहः, एकोन-
 विंशरात्रे प्रायणीयात् षडहोदशरात्रोत्तरं व्रतञ्च ।
 इत्येवमावापोक्त्या विधानप्रकारः । एकविंशतिरात्रौ अपो-
 ष्यिको द्वौ अतिरात्रौ । तत्रावापप्रकारः । तद्विधानादि ।
 अष्टादशकामस्य द्वाविंशतिरात्रौ विहितः । तद्विधानादि ।
 प्रतिष्ठाकामस्य त्रयोविंशतिरात्रौ विहितः । प्रजाकामस्य
 पशुकामस्य च चतुर्विंशतिरात्रौ विहितः । तच्च द्विविधं
 तत्र प्रथमस्य विधानादि । द्वितीयस्य संसदसंज्ञा । तत्र
 विधानादि । अष्टादशकामस्य पञ्चविंशतिरात्रं, प्रतिष्ठा-
 कामस्य षड्विंशतिरात्रम्, ऋद्धिकामस्य सम्प्रेविंशति
 रात्रम्, प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टाविंशतिरात्रम्,
 द्वाविंशद्वात्रञ्च विहितम् । तेषां क्रमशो विधानानि ।
 एकोनविंशद्वात्रस्य द्विंशद्वात्रस्य एकविंशद्वात्रस्य द्वाविंश-
 द्वात्रस्य च विधानादि । त्रयस्त्रिंशद्वात्रस्य त्रयो भेदास्तेषां
 विधानादि । चतुस्त्रिंशद्वात्रमारभ्य आ चत्वारिंशद्वात्रात्
 सम्प्रे सत्राणि आवापक्रमेण पूर्याणि । तत्र च विशेषः

अज्ञातकामस्य चतुस्त्रिंशद्वातुम् प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्वातुम् सन्द्विकामस्य सप्तत्रिंशद्वातुं प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टात्रिंशद्वातुं चत्वारिंशद्वातुञ्च सत्त्वं विहितम् । एकाक्षपञ्चाशद्वातुणां सप्त सत्त्वाणि विहितानि । तत् प्रथमस्य विष्टितसंज्ञा । तद्विधानादि । द्वितीयस्य यमा तिरात्संज्ञा तद्विधानादि । अञ्जनाभ्यञ्जनीयम् हर्तयं, विदुः मध्ये आत्मानं विख्यापयितुकामस्यात्वाधिकारः । तद्विधानादि । संवत्सरमितं नाम चतुर्थं तद्विधानादि । ३क० । प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषष्टिरातुस्य एतत् समानतया विधानादिप्रसङ्गादक्तम् । सवितुः ककुभः पञ्चमः तद्विधानादि । तत् प्रजातिकामस्याधिकारः । षष्ठसप्तमयोः सामान्यतोविधानादि । शतरातुस्य विधानादि । तत् विधाने पितृत्वः ।

४क० । तत् सवनसलन्यादिहोमविधानादि । संवत्सरप्रभृतिसत्रे गवामयनधर्मातिदेशः । आदित्यानामयनसंज्ञकसत्त्वस्य विधानादि । आदित्यानामयनवत् अङ्गिरसामयनं कार्यं तत् विशेषः । इतिशतवतोरयनसंज्ञकसत्त्वस्य विधानादि । कुण्डपायिनामयनसंज्ञकसत्त्वस्य कालविधानादि । तत् सुत्यास्यानेषु सोमोपनहनादिविशेषः । सप्तसत्त्वसंज्ञकसत्त्वस्य भेदविधानादि तत् गवामयनधर्मातिदेशः ।

५क० । तापश्चितनामसत्त्वस्य विधानादि । महतापश्चितनामसत्त्वस्य विधानादि । अल्लकतापश्चितनामसत्त्वस्य, सहस्रसाव्याग्निसत्त्वस्य च विधानादि । त्विसंवत्सरसत्त्वस्य विधानादि । महासत्त्वसंज्ञकसत्त्वस्य विधानादि । प्रजापतिसत्त्वसंज्ञकसत्त्वस्य हादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि । षट्त्रिंशद्वत्सरसाध्यस्य शक्यानामयनासंज्ञकसत्त्वस्य विधानादि । शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञकसत्त्वस्य विधानादि । सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वज्ञामयननामसत्त्वस्य विधानादि । तस्य च गौगवा हन्या सहस्रदिनसाध्यता तेन सहस्रसुत्यमेतत् सत्त्वमित्युच्येत । सारस्वतसत्त्वाणां विधानादि । यातुसत्त्वनाम सत्त्वम् । ऋषभेनाधिकं गभिणीनां वत्सतरीणां प्रथमगभिणीनां शतं सहस्रपूरणायास्ये उत्सृज्य तासां सहस्रपूरणे इदं सत्त्वं समाप्यते स्त्रीवत्सानां दोहनाभावे क्षिप्रं वर्द्धमानानां तासां सहस्रपूरणं सम्पद्यते इत्युक्तिः । सारस्वतस्य दीक्षाकालदेशादि यथा चतुःशुक्लप्रस्थासु सरस्वतीविनयने स्थाने दीक्षा । सरस्वती नाम प्रत्यक्षोता नदी प्रवहति । तस्याः प्राक्पश्चाद्भागी सर्वलोका प्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागः भूत्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नाशौ

केनचिदृश्यते तत्स्थानं विनयनमुच्यते तच्च प्रभासस्थानमिति साधवाचार्यः । तत् दीक्षाविधानादिकारः । ६क० । तदीयाङ्गविधानादि । सरस्वतीहृषद्वयोः सङ्गमे तद्विधानादि । सत्त्वस्वरूपे (सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने) अग्नये कामायेष्टविहिता तत् कारपचदेशभेदे यजमानावभ्यञ्जानम् । उदयमनीया इष्टस्थाने कार्या । पृथगमनीयरहितानि सारस्वतानि त्रीणि सत्त्वाण्युक्तिः । पूर्वोक्तसहस्रपूरणे गृहपतिमरणे सर्वासां गवां हानौ वा एतत् सत्त्वं समाप्यते इत्युक्तिः । तत् पक्ष्यमाणैरतिरात्रैरिद्धा सत्त्वं समाप्यमित्युक्तिः । तत् सहस्रपूरणे तदेव दत्त्वा सत्त्वसमाप्तिः । गृहपतिमरणे आयुःसंज्ञातिरात्रं कृत्वा, सर्वहानौ तु विश्वजित्सत्त्वं कृत्वा समापयेत् इति भेदः । उभयथाऽपि ज्योतिष्टोमं कृत्वा वेति पक्षान्तरम् । इति प्रथमसारस्वतम् । द्वितीयं इतिशतवतोरयनवत् कार्यं तद्विधानादि । तत् तिथिज्ञयष्टद्वोरय्यविशेषविधानम् । शुक्लक्षणयोर्विशेषविधानादि । तृतीये सारस्वते विश्वजित्भजितोर्विधानादि । अत्तिजाऽऽचार्येण वा तत् दार्पितं नाम सत्त्वं कार्यम् । तत् अरण्ये उत्सृष्टागावः संवत्सरं, द्वितीयसंवत्सरं विगतोदके स्थाने रज्जुशीयाः । सरस्वतीतोरे नेतव्यवानाम पुराणा यामाः सन्ति, तत्त्वान्याधानमारम्भणीयं, कुरुक्षेत्रे परीणतस्य ले अन्वारम्भणीयम् । तत्स्मृतीयवत्सरे परीणज्ञामस्थले दर्शपौर्णमसान् कुर्यात् । अर्वाष्टविधानादि । हृषद्वतीतेरेणागत्य यमुनायामवभ्यञ्जानम् तत् स्थाने मन्त्रपाठे विशेषः । ७क० । चैत्रस्य वैशाखस्य वा शुक्लपञ्चम्यां तुरायणनाम सारस्वतं सत्त्वं कार्यम् । तस्य दीक्षाविधानादि । तच्चैकवर्षमाध्यं तत् वर्षपर्यन्तकर्त्तव्योपदेशः । दार्पितवदनियतोऽवेष्टव्यश्चानम् । भरतद्वादशाह्यादिः द्वादशाहभेदः तद्विधानादि । उत्सर्पिषु गवामयनविकल्पाभिधानम् । २५ अ० १४क० । तत् अङ्गवैशुग्लोपोपगमार्थं प्रायश्चित्तविधानम् । तत् प्रायश्चित्तपदार्थस्तु पूर्वकायतेर्भावे घञ् प्रायोविनाशः स च विधित्तिरुपदेशः तस्य चित्तं मन्थनं चित्तातोर्भावे क्तः चित्तं धातुनामनेकार्थत्वात् मन्थनमित्युच्यते । प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्तं मन्थनम् “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” इति “पारस्करप्रभृतीनीति” पा० वा० सुट् । तच्च विनाशकाल एव कार्यमिति पूर्वपक्षे “आगन्तुकानामन्ते निवेशः” इति न्यायेन सर्वकार्यान्ते कार्यमिति सिद्धान्तो

गौणः । निमित्तकाश्च एव कर्त्तव्यं तिसृष्वविज्ञानः । तत्-
कालाकारणेऽन्ते करणमिति तस्य गौणकालताव्यपस्थापनम् ।
अनादेशे सर्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याकृतिहोमः । आदेश
विशेषे तु यथादिष्टं करणीयम् । यथा “प्रणीताः
स्तूना अभिमृष्टेदिति” यज० ५, २८, प्रणीताभिमर्शनमेव
प्रायश्चित्तम् । महाव्याकृतिहोमस्य विशेषः । हौत्विके
(ऋग्वेदेदिते) कर्मणि उपघाते गार्हपत्येऽग्नौ भूः स्वाहेति
प्रा० होमः अयमग्निदेवतः । स च अनादिष्टकर्त्तृकत्वात्
ब्रह्मणा कार्यः । ब्रह्मवरणात् प्राक्निमित्ते जाते ब्रह्मवर-
णात् प्राक् व्याकृतिहोमाय ब्रह्मानन्तरं हत्वा तेन कारयि-
तव्यम् । अब्रह्मवरणकेऽग्निहोतादौ तु स्वयं कार्यः ।
सोमे तु कालाकृतभिरस्य समञ्जसः । यज० वेदोक्तकर्म्मोप-
घाते दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति प्रा० होमः कार्यः स च
प्राग्वत् ब्रह्मणैव कार्यः । सोमे तु तत्रापि आग्नीभाये
भुवः स्वाहेति होम इति भेदः । तस्य वायुर्देवता । साम-
वेदार्पितकर्म्मोपघाते आहवनीयेऽग्नौ स्वाहाहेति
प्रा० होमः स च सूर्यदेवतः । चतुर्दशीतानि सर्वत्र ।
सर्ववेदोक्तकर्म्मोपघाते व्यस्तैस्त्रिभिः समस्तो न भूर्भुवः
स्वाहाहेत्येकेनेति चतुर्गर्होमः कार्यः । अयाश्चान्ते
इत्याद्याभिः पञ्चभिः प्रत्यक्षमाहवनीये पञ्चाकृतिरूपः
सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकोहोमः । अविज्ञाते आत्तादौ
कर्मणि व्यस्तसमस्तमहाव्याकृतिहोमाश्चत्वारः कार्याः ।
तथा हि यत् ऋग्वेदोक्तत्वादिना विशेषपहोमास्ति अथ च
सृष्टिरूपकमभ्यते । यथा यज्ञोपवीताना वद्विश्वेन दक्षिण-
पाणिना पश्चिमपाणिना कर्म कर्त्तव्यमित्यादि सृष्टि-
विहितं यज्ञोपवीतधारणादि । तस्य कर्त्तव्यस्य उपघाते
व्यस्तसमस्तमहाव्याकृतिहोमचतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
तदन्ते च याजुषेः प्रागुक्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चर्चा-
कृतिरूपं सर्वत्र ज्ञातेऽविज्ञाते निमित्ते वा करणीयम् ।
अत्रायं सम्प्रदायभेदः । भूरिति गार्हपत्ये, भुव इति
दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्वप्रा-
यश्चित्तसंज्ञकपञ्चार्चाकृतिहोमश्च आहवनीये इति याज्ञिक
वास्तुदेव भट्टाः । भूरित्याद्याकृतिनवकमाहवनीये एवेति सम्प्र-
दायकारिकाकारौ । महापटयज्ञे, दक्षिणाग्नौ अब्र-
ह्मण्येऽप्यस्त्रेव, शतक्रिये परिश्रितसु । तत्र प्रत्येकासु च चतु-
ष्टयाग्नौ” इति कर्कः । अथ कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदाः
७३० दृष्टव्यं । पृथक्नेपु उक्ताः । ७३० दृष्टत्वादौ
कर्मसमाप्ततः पूर्व यजमाने ऋते तदैव कर्मसमाप्तिर्भवति ।

न्येकः पक्षः अविगादिभिः शेषं समाप्तमित्यपरः पक्षः । तत्र कर्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषोविहितः ।
 ८८० उपकृतपशुपलायनादौ प्रायश्चित्तभेदः । ततो-
 ऽन्येऽपिद्वयः । ८८० । अस्थिचयनप्रकारादि ।
 १०८० । सर्वविशेषकरणाथं कृते एतन्मे दैवात्तदकरणे
 विश्वजिज्ञासकेनारितान्ते यजेत् । सत्वाद्यर्थं कृतदीक्षायां
 यदि देवान्मानुषाद्या निमित्तात् वा भिन्नकृते दीक्षामान्
 कृते वा सन्तु स्वामिनः सर्वं न समापयामांति बुद्धिर्जायते
 तदा सोमेनोपलक्षितं साधारणं धान्यहृतादिकं पुनर्दाद्विष्यः
 पृथगात्मीयं कृत्वा सर्वस्वदक्षिणेन विश्वजिताऽनारितान्ते
 यजेत् । स च सोमे कृतएव भवति नाहते इति
 ताण्ड्ये स्थितम् । कृतेऽकृते वा सोमे विश्वजिज्ञासतीति
 स्वमतम् । अर्धयुग्मभृतोनां दैवात् स्वस्वाकार्याकरणे
 अर्धक्षिणं कर्म समाप्य पुनरन्यवरणपक्षिकं यागारम्भः ।
 तत्र दिनभेदे विशेषः । दीक्षितस्य पत्नी चेत् रजस्वला तदा
 दीक्षारूपणि शङ्कादीनि निधाय सिकताद्यु आरक्त-
 स्ववणात् आसीत् । सुत्याद्यु वर्त्तमानाद्यु सिकतास्त्रप-
 विधेत् । प्रातःसायञ्च वेदिसमीपे सिकतास्त्रेव तिष्ठेत् ।
 चतुर्थेऽङ्गुलि गोमूत्रसिन्धोदकेन स्नानं स्नानं विधाय
 वासो धृत्वा सार्द्धपातिकं कुर्यात् नारादुपकारकम् ।
 आरादुपकारकं च दीक्षणीयभृत्युक्तेस्नानादि । प्रक्षृता-
 यास्तु दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि । गर्भिणी न दीक्षयेदिति
 तद्दीक्षानिषेधः इति मतान्नरम् । “अयजित्याः गर्भा”
 इति श्रुतेः अतुल्यप्राप्तकरणेयत्वात् निषेधस्य तद्विषय-
 त्वेन गर्भवत्या अपि दीक्षाधिकारः इति स्वमत-
 उक्तम् । दीक्षितस्य दुःस्वप्नादिदर्शनादिप्रायश्चित्तविशेषः ।
 चमसस्य पीतापीतत्वविषये प्रायश्चित्तम् । सोमस्योपरि मेघ-
 वर्षणे भक्षाभक्षनिर्णयपूर्वकं तत्र प्रायश्चित्तम् । चमस-
 दोषे द्रोणकलशघोषे च प्रायश्चित्तम् । अभिभेदने होम-
 भेदः प्रायश्चित्तम् ।
 सोमापहरणे, अव्यक्तरागपुण्याणि तृणानि सोमकार्ये निधाय
 अभिषवं कुर्यात् । बद्धकालीनखादिरवृक्षस्य वल्लीरूपा
 अक्षुरा जायमाना श्येनहृतमिच्छत्येते तत्, श्यामकान्,
 सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकान्, अरुणदूर्वा अव्यक्त-
 रागा दूर्वा हरितकुशान् अशुष्कान् दर्भान् वा पूर्वपूर्वा-
 भावे उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधायामिषुगुयात् । तत्र गोदानं
 प्रायश्चित्तं कृत्वा उक्तद्रव्येण यागसमापनम् । तत्र च अव-
 श्यान्ते पुनः यज्ञः करणीयः, सोमकलशभेदे ब्रह्मसाम

पाठः प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः । अभिषेकवर्षेण प्रसू-
त्यादिमातृसोमरसनाभे जलादिना तस्य वर्द्धनेन कलसमा-
पूर्य्य द्रोणकलसपूरणं सम्पाद्यम् । सोमेऽनुलभ्यमाने यत्किञ्चि-
द्विगतमानो यः पुनः यज्ञः । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तम् ।
१२क० । सोमातिरेके आद्यादिसवनभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
दीक्षितस्य रोगे द्रोणकलसे उपानां शुण्ठीपिप्पल्यादीनां
मध्ये येने च्छेत् तेन भिषक् विचिकित्सेत् नान्येन । तस्य
विधानादि । उचरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्बहिर्हितदेश
एव वासोनाम्यत्र । प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषेणाभि-
षेकप्रकारः । एवं दीक्षितं सर्वं कृत्वित्जः सवनान्तेषु स्पृशे-
युः । तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्पर्गः । तत्र मरणे तस्य
दाहविशेषं कृत्वा दीक्षितस्यास्थीनि कृष्णाजिने बद्धा
मृतस्यैव पत्यपि स्वकर्म पतिकर्म च कुर्यात् । पत्नी-
मरणेऽप्येवम् इति पचान्नरम् । तस्य भ्रातृदिकं नेदि-
ष्टिनं दीक्षयित्वा सत्वस्य समापनम् इति मतान्नरम् ।
स्वमते मरणे एव कर्मसमाप्तिः । उभयपक्षेऽपि । तत्र
प्रायश्चित्तविधानादि ।

१४क० । उखाभरणदिने यजमानमरणे विशेषविधान-
प्रायश्चित्तानि । सत्वदीक्षामध्ये मरणेऽपि उक्तसोमादि-
कर्मान्तरकरणाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षि-
तस्य भ्रात्रादेरेव प्रकृतक्रतुफलप्राप्तिरिति मतान्नरम् ।
साग्निना नेदिष्टिना पुत्रादिना स्वकीयेष्वग्निषु स्वकीयेन
द्रव्येणातृष्टितस्य साग्निवित्यादिक्रतुतोः नेदिष्टिनस्य फलं
प्रकृतक्रतुफलं तु मृतयजमानस्येति स्वमतम् । तत्र
उपदीक्षी स्वेष्टग्निषु नस्त्रिजलननावधि हादयान्नं साग्नि-
पातिकं कुर्यात् । यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्टी तदा सतिष्ठा-
मेवाग्निषु करणं तत्र च यैश्चानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।
एकराजकयोरपर्व्वतान्तरेऽनद्यन्तरे समानदेशे यजमानयोः
यज्ञकरणे सोमसंसृजो भवति । तथाच द्वौ यजमानौ
चेत् मिथो वैरिणौ समकाले एकस्मिन् देशे, गिरि-
नद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेककालं सुनुतः
तदा समेत्य सवनात् संस्रव इत्युच्यते । तत्र सर्व्वं
कर्म सत्वरं कार्यम् । परयज्ञापेक्षया स्वयज्ञे संस्थाधिक्य-
मिच्छन् सत्वरं सर्व्वं कार्य्यं कुर्यात् । तद्विधानादि । मित्र-
देशकाढादौ पर्व्वताद्यन्तरे प्रीतौ च न संस्रव इति
भेदः । संस्रवमिषयएव होत्रादिभिस्सप्तशमरणकामैः
कर्त्तव्यकर्मविशेषविधानम् । यथा होत्रा होतुः अध्व-
र्युणाऽध्वर्योः यजमानेन यजमानस्येत्वादिरूपेण मरण-

मिच्छता तत्कर्म कार्यम् । अथञ्च यज्ञः एकदिनरथ-
गम्यदेशे परस्परद्वेषे भवति अन्यतरस्य द्वेषाभावे उक्तदेशतो-
दूरत्वे च न सम्भवति । उक्ताभामेकतरस्य तथातृष्टिते एक-
तरस्य मरणे । स्वस्वयज्ञान्तर्गता अध्वर्युदयः तदीयकर्म-
शेषं स्मरणपूर्व्वकं कुर्युः न वरणान्तरमपेक्ष्यते । सोमादि-
दाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः । पञ्चगोदानं दत्त्वा
यज्ञसमापनम् । हादय्या रात्रेः प्राक् तथाभूते दोषे
पुनर्यज्ञारम्भः उत्तरन्तु पञ्चगोदानमातृदक्षिणा प्राय-
श्चित्तमिति मतान्नरम् । ब्रह्मण्येव विहितकर्माधिकारात्
अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तसोमे तस्येवाधिकारः । अवज्ज्ञाने
तु अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक् ।

२६ अ० ६क० कण्डिकाः प्रवर्ग्यापयोगिमहावीरसम्भार-
णकर्मप्रतिपादिकाः । यथा मृत्पिण्डसञ्चयं वल्मीकलोष्टं
मूकरोतृखातां मृत्तिकां पूतिकास्तविशेषं गवेधकाः
(जलसंक्षिप्तमहादण्डजानि शुक्रानि फलानि) इत्येतान्
सम्भारान् प्राक्स्थान् उदक्स्थान् वा कृत्वा कृष्णा-
जिनम् वक्ष्यमाणलक्षणम्, अभिम् (कुद्दालम्) उत्तरतोनिद-
ध्यात् । तेषामादानविधानादिमन्त्राः । मृच्चाल अति-
विक्षणा भाण्डादिनिर्माणयोग्या कुम्भकारसंस्कृतैव गृह्यते ।
तथाभूतमृदः कृष्णाजिने उत्तरतोनिधानम् । दक्षिण-
तश्च कृष्णाजिने वल्मीकलोष्टस्य । कृष्णाजिनं परिगृह्य
पञ्चारत्निप्रमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्हारं कृत्वा सप्त
भूस्कारान् कृत्वा सिकतोपकिरणे परिहृते उक्त-
स्थाने कृष्णाजिनस्यान् सम्भारान् निदध्यात् । उज्जे-
खने जलैरभ्युक्षणे सम्भारैः संसर्गे च मन्त्राः । ततो-
ऽध्वर्युः गवेधका अजापयश्च पृथक् निधाय वल्मीक-
लोष्टादिभिः सह मृत्पिण्डं मिश्रयेत् । ततो महा-
वीरं कार्य्यम् । तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रमूर्त्तिसासेचनयनं
(गर्त्तवन्तम्) मध्यदेशे सङ्क्षिप्तमेखलम् (उलूखलवत्
सृष्टिपङ्कणयोग्यम्) । मेखलाया ऊर्ध्वं त्र्यङ्गुलम्
(प्रादेशमात्रस्योपरिभागे त्र्यङ्गुलम्) परिधेय्य ततो-
ऽधकाः मेखला कार्या । “मखस्य शिर” इति मन्त्रेण
निषपञ्चमहावीरस्पर्शनम् । अनेनैव मन्त्रेण तदादान-
मपीत्येके । एवमितरौ महावीरौ कुर्यात् । अभिमर्ग-
नानन्तरं सर्वेषां भूमौ निधानम् । सुङ्खुखाहतौ पितृने
(देहेनपाले) रौहिणकपाले वक्ष्यमाणपुराडाशकपाले
वर्त्तुले सर्व्वसमीपे भूमौ निधाय । उपशयायाम् (तद्विशिष्टां
मृदम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात् । “मखाय त्वेति मन्त्रेण”

गवेधुकाभिः स्रज्जणीकृत्यात् । दक्षिणाग्निनादीन्नेन अथ परीपेण “अथस्य त्वेति” तस्याः स्तुदोधपनम् । उखावत्-प्रदाहनादि । चतुरस्रमार्गं खात्वा तत्र अपणम् (पाक-माधनमिच्छनादि) आस्तीये तत्र त्रीन् महा-वीरान् न्यवजीकृतान् निधाय पित्वने (दोहनपात्रे) रौहिण्यकपाले च न्युज्जे निधाय पुनः अपेणावच्छाद्य दक्षिणाग्निना दीपयेत् । “अजवे त्वेति” मन्त्रेण पक्षां स्तुदसुरेत् दिव्यं प्रदाहनोद्धारौ कार्यौ । ततस्तानि अजापयसावसिञ्चेत् । तूष्णीं पित्वनादीनां करणाभि-मर्शनस्रज्जणधूपनप्रदहनोद्धारणायसेचनादि कुर्यात् ।

७क० महावीरस्रज्जा प्रवर्ग्यचरणप्रकारः । यथा प्रत्यहं मायंप्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्यचरणं कार्यम् । अपिहित-हारे प्रवर्ग्यचरणम् । पत्नीसन्निधायपि तथा तस्य दर्शनं न कार्यम् । वैदिकगद्गानुक्तिस्तत्र कार्या । प्रकृत्यन्तरा-भावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र धर्मसम्बन्धिपात्रसौदम्बरम् मानसूत्रं भौजं लिखत् । तत्र विशेषः यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदम्बर्या आसन्द्या वाल्वजं बल्वजलयं बल्वनरञ्जुर्भवति ।

गार्हपत्यं पृथ्वीं प्रागपकृशानास्तीर्य तेषु पात्रासादनं हन्धयः कायेम् । पात्राणि तु उपसंयमनीं महावीरं, परीशासौ, पित्वने, रौहिण्यकपाले, रौहिण्यहव्यो । अनुक्तीर्णे स्रजौ, स्थणामयूखम्, छट्टी, शतमाने, विंशतिं सुव्रजपलवान्, प्रादेशमात्रान् विकङ्कतशकलान्, सुव्रं सुव्रवेदम्, धवित्वाणि, परिधोन्, रञ्जुसन्दानमा-सन्दाम्, कृष्णाजिनमभ्रम्, खरार्थाः सिकता अथ-वञ्च, पाठक्रमेणैवासादयेत् । तत्र बाहुप्रमाणा औद-म्बरी उपसंयमनी । महासखा प्रचरणीया रुक् । परीशासौ संदशाकारौ, स्थणा गोर्वन्धानार्थः स्तम्भभेदः । मयूखः अजाबन्धनार्थः गद्गुरूपः कीलकः । छट्टी उप-वेधौ औदम्बरौ । एकं रजतरत्तिकाशतमानं, द्वितीयं स्वर्णरत्तिकाशतमानम् इति द्वे शतमाने । औदम्बरणा-रत्तिमात्रः सुवः । वेदोसुव्रजमयः । धुनोत्येभिरिति धवि-त्वाणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मितानि दण्डवन्ति त्रीणि व्यजनानि । सन्दानं दोहनकाले गोपादबन्धनार्थां अज-बन्धनार्थां च रञ्जुः । अथैवत् प्रयोजनोपयोगि अन्यदपि हन्धय आसादयेत् । प्रयोजनवद्द्रव्यञ्च स्फुरः पवित्, अग्निहोत्रहवनी आञ्जस्थाढी प्रभूतमाज्यं, न्यूपं, पात्नी-पिष्टम्, उपसर्जनीपात्रम्, उपशवा, इतरौ महावीरौ,

च । होत्रपदनं भौजं कार्यम् अं दम्बरी समिदि-त्यादि हन्धय आसादयेत् । प्रोक्षणोः संकृत्य उत्थाय वृक्षणोऽनुज्ञाकरणम् । होत्रादिोपणञ्च “यमाय त्वेति, मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उन्नतव्याणां प्रत्येकं प्रोक्षणं रागीकृत्य च तूष्णीं प्रोक्षणञ्च कार्यम् । शालायाः पूर्व्वद्वारेण स्थणां मयूखं च निष्कास्य, शालाया दक्षिणस्यां होत्रः सन्दर्शने निश्चननम्, (गार्हपत्यसभापे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्थणां मयूखं च पश्यति तादृशं स्थानं होत्रसन्दर्शनम्) । गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरतः खर-निवापः । दक्षिणतश्च भित्तिलग्नसुच्छिष्टखरनिवापः कार्यः । आहवनीयं पृथ्वीं सखाडासन्दीं पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयेत् । राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णा-जिनमथास्तृणाति तस्मिन्प्रागशये निदध्यात् महा-वीरौ चाच्छादयेद्वेति । स्थणादिनिर्हरणानि अध्वर्यु-रन्यो वा कुर्यात् । “देवस्य त्वेति” मन्त्रेण एतेषामञ्जनं होता कुर्यात् । महावीरमाज्यं च संकृत्य “ष्टुष्टिव्याः संस्पृग” इति मन्त्रेण रजतगतरत्तिकामानं सिकतामध्ये प्रवेगयेत् । ३क० शुक्रं गायेति प्रस्तोतुः प्रेषणम् । पत्नी-शिर आच्छादनम् । संसीदस्वेति यदाऽऽज्यं संकृत्य होता वक्ति तदा सुव्रजपलवान् शरेणकापरितोभवानि शरत्-णानि मध्यमोटनेन द्विगुणकृतानादाप्य प्रतिदिशं सिक-तासु निदध्यात् । तेषु सुव्रजपलवेषु संकृतं प्रचरणीयं महावीरं छतपस्यम् “अचिरसीति” मन्त्रेण निदध्यात् । महावीरस्योपरि प्रादेशधारकं यजमानम् “अनाष्टरेति” मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा तथा वाचनमिति विकल्पः । दक्षिणत उत्तानं प्राणिं यजमानोनिदध्यात् “मनोरश्चेति” मन्त्रेण महावीरस्योत्तरतः प्रादेशनिधानम् । महावीरं परितः भस्मतेपं कृत्वा गार्हपत्याङ्गारैः उपवेषाभ्यां महावीरं “मरुद्भिरिति” परिकीर्य (महावीरस्य सख्यतो निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अङ्गारैः विकङ्कतशकलैश्च प्रागुदगभिः त्रयोदशभिः “खाहामरुद्भिरिति” मन्त्रेण पटियपयेत् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन् त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्तकमेकं तूष्णीं तयोरुपरि इत्येवं प्रागादिषु चतुर्षु दिक्षु स्थापितानां षाडशानाम-धिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव अपणञ्च । सर्वस्य शतरत्तिकाशतमानेन “दिवः संस्पृग” इति मन्त्रेण महावीरं पिदध्यात् ।

४क० तत्रपिधानकाले “चन्द्रं गायेति” प्रस्तोतुः प्रेध-

णम् । कृष्णाजिनस्त्रयद्विनिर्मितेर्व्यजनैर्दण्डवद्विस्त्रिभिः
महावीरं परितः प्रकीर्णानङ्गारान् दीपनाय उप-
वीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपर
सर्नाधा, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयद्भिः सव्यापसव्यं
क्षिः प्रदक्षिणं कार्यम् । तत्र सव्यादक्षौ व्यजन
धूननम् दक्षिणादक्षौ व्यजनान्यन्तः कृतेति भेदः ।
धूननेन प्रदं प्रत्वात् जाते अर्चिषि सुवर्णशतमानं निधा-
याज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशतमानं
महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा कार्यम् । अध्वर्यो
महावीरमेके व्याघृततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपिष्टानां
ब्रीहिणां यवानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिण
पुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्मात् तेन कपालयोः संस्का-
रादि कार्यम् । “इडे द्यावापृथिवी” इति मन्त्रेण
परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्नीस्थानीय-
योरुपस्तोम्योः रौहिणहवन्योः स्रुचोरुदास्य
तत्स्यावेव आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽ-
परमुत्तरतश्च स्थापयेत् । “धर्म्मस्य तन्नो गायेति”
प्रस्तोतप्रेषणम् । यजमानसंहितानामृत्विजां परिक्रम-
णम् । प्रस्तोतव्यतिरिक्ताः पञ्चत्विजः उपतिष्ठेयुः ।
छन्दोगानां मते तत्संहिताः षट् परिक्रमेयुः । “गर्भो
देवानामिति” सकृत्, द्विस्तूर्णीं परिक्रमेयुः । पत्नी-
शिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमोज्जमाणां पत्नी
“त्वष्टमन्” इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः “अहः केतु-
नेति” मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं “रात्रिरिति” मन्त्रेण
उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । ५. क० । धर्म्मधुग्बन्धनार्था
पाशवती रज्जुः तस्याएव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्धानं
तद्द्वयमादाय “इडेहोति” मन्त्रेण उपांशु, नास्त्रा च
त्रिरुच्चैः गार्हपत्यं गच्छन् तामाह्वयेत् । “धेनुं गायेति”
प्रस्तोतप्रेषणम् । “अदित्यै रास्त्रासीति” मन्त्रेण सभागतं
गां पाशेन प्रतिमुच्य (तस्याः रज्जुपाशं शृङ्गयोः प्रोतं
कृत्वा स्थूणायां बद्धा) “पूषासीति” मन्त्रेण धेनुं पश्चात्-
पादयोः सन्धानेन (नियमनेन) बद्धा “धर्म्माय दीव्रेति”
वत्सं ततोऽपाकुर्व्यात् । (स्नानपानात् निवर्त्तयेत्)
“अश्विभ्यां पितृस्वेति” मन्त्रेण पितृने (पात्रभेदे) इहेत् ।
“स्वाहेन्द्रवदिति” मन्त्रेण पितृने पतिताविप्रुषोऽभि-
मन्त्रयेत् । “यस्ते स्तन” इति स्तनाबन्धनम् । प्रतिप्रस्थाता
अजाभेवं मयस्ते तूर्णीं बद्धा इहेत् । “पयोगायेति प्रति-
प्रस्थातप्रेषणम् । “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते” इति मन्त्रे

होत्वोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । “उप-
ह्वय पयसेति” मन्त्रे होत्वोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति
अध्वर्युगतिः । “गायत्रं छन्दोऽसीति” प्रतिमन्त्रं परी-
शासावादद्यात् । “वसिष्ठशफौ गायेति” प्रस्तोतप्रेष-
णम् । “द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति” मन्त्रेण
परीशासाभ्यां महावीरपद्मणम् परीशासाभ्यां महावीर-
सुत्विष्य सुव्रवेदोपगृह्य उपयमन्या अन्तरिक्षो-
पयच्छामीति गृह्णीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपधर्म्मस्य
अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपय-
सासेकेन शान्ते महावीरे “प्रैत ब्रह्मणस्पते इति” वाक्ये
होत्वोच्यमाने “इन्द्राश्विनेति” गोः पयोऽपनयेत् ।

ईक० आहवनीयं गच्छन् “ससृष्टाय त्वेति” मन्त्रेण
वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोऽतं वा धर्म्मं
(दुग्धे) “स्वाहा धर्म्मायेति” आशिञ्जेत् । “स्वाहा
धर्म्मः पितृ” इति जपित्वाऽतिक्रम्यान्नाव्य प्रस्तोतारं
धर्म्मस्य यजेतिप्रेषयेत् । षष्टकारेण “विश्वामाशा इति”
मन्त्रेण होमः । “दिवि धा इति” मन्त्रेण महावीरं त्रिरुत्-
कमयेत् । “स्वाहाऽग्नये इति” मन्त्रेण षष्टकारयोजितेन
होमः । ऊतावशिष्टव्यस्य “अश्विनो धर्म्ममिति” ब्रह्मातु-
मन्त्रणम् । “अपातामिति” मन्त्रेण धर्म्मस्य यजमानातुमन्त्र-
णम् । अतितप्रत्वात् पात्रमध्ये सर्वतः इतस्तत उच्छ-
लन्तो ये धर्म्मलेपास्तेषाम् “इषे पितृस्वेति” मन्त्रेणातु-
मन्त्रणम् । “धर्म्मादिति” मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्युं रुह-
च्छन् “अमेन्यक्ये” इति मन्त्रेण महावीरं शिकतासु
निदध्यात् । तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचै-
र्धर्म्ममध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थेनाज्येन विकङ्कत-
शकलम् अङ्गा अङ्गा “स्वाहा पूष्णे यवस” इति
मन्त्रेण तदेव जुहुयात् कृत्वा कृत्वा च प्रथमपरिधौ
विकङ्कतशकलान् निदध्यात् । एवं त्रिधा कृत्वा चतुर्थ-
मङ्कतं तच्छकलमोज्जमाणां दक्षिणतो बर्हिषि उपगूहेत्
(प्रवेशयेत्) । अङ्कतं सप्रभं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणेज्ज-
माणः सर्वलेपाक्तं (महावीरस्थष्टलेपेपाक्तम्) मूलाय-
पर्यन्तं प्रतिप्रस्थातृ दद्यात् । प्रतिस्थाता तं शकलसदृशं
नियच्छेत् । धर्म्मसम्बन्धि नवनीतादि “स्वाहा सं ज्यो-
तिषा” इति मन्त्रेण परीशासाभ्यासुत्पाद्य उपयमन्यां
सुव्याशिञ्जति (स्रग्नुसस्योपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः)
ततोऽदितोयोरौहिणहोमः । मध्यमपरिधौ निहितानि
पञ्च वैकङ्कतशकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्यां

स्थितं वर्माजग्मग्निहोत्रविधानेन कृत्वा “मन् उतमिति” मन्त्रेण सर्वं कृत्विगादेशा वाजिनवत् भक्षयेयुः । उच्छिष्ट-खरे प्रक्षाल्य उपयमनीं निदध्यात् । अत्र काले उप-श्रितानां पञ्चशकलानामाहवनीये प्रहरणम् । अध्वर्युर्होत्रा संसाद्यामानाय महावीरायानुग्रहीति अनुवाचयेत् । ततो घेनवे तृणोटके दद्यात् । सर्वं पात्रजातमना-शाय आसन्त्यां कुर्यात् । “अभिममिति” मन्त्रेण महा-वीरमासन्त्यां स्थापयेत् । इतराणि तु पात्राणि तृणी-मिति भेदः । ततः शान्तिपाठः द्वारोद्घाटनञ्च । खग-स्यूणामयूखलृणाजिनाभ्युपगयासन्त्यानां सकृदासादन प्रोक्षणे । आरादुपकारकत्वात् प्रथमं प्रशस्यचरणं एव आसादनप्रोक्षणे इत्येकपक्षः । असकृत्, “प्रतिप्रधानं गुणाः दत्तिरिति” न्यायात् इति पञ्चान्तरम् । ७क० । उपसदन्ने प्रवर्ज्योत्सादनप्रकारः । यथा शालामध्यात् दक्षिणेन द्वारेण वर्मसम्बन्धि इव्यं निष्कास्य अन्नःपात्यसमापे सादितपालेभ्यो दक्षिणतएव निदध्यात् । आहवनीये त्रीन् शालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य अग्नीध्रो धारयेत् यजमान सक्तेषु सुखमात्रनाभिमात्रजातुमाल प्रमाणेषु तान् प्रदी-प्रान् शालाकान् निदध्यात् । अध्वर्युराज्यं संखल्य चतु-र्गृहीतं गृहीत्वा तेषां प्रदीप्रानां शालाकानामुपरि “याते वर्म ! दिव्या शुभिति” प्रतिमन्त्रं जुहुयात् । एकमेव चतु-र्गृहीतं गृहीत्वा त्रिपुष्प शालाकेषु जुहुयात् । तथा च शालाकानां समूहः शालाकः तेन तिसृभिः शालाकाभिः एकः शालाकः । तादृशान् त्रीन् शालाकान् हृष्टो गृहीत्वा तेषामेकं शालाकं शालाहाय्ये प्रदीप्याग्नीध्रयजमानसुख-माले आहवनीयस्योपरि धारयेत् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीतं तृतीयं तस्मिन्शालाके प्रदीपे जुहुयात् । ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्यएव क्षिपेत् । ततोहितायं शालाकं प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदग्ने आहवनीयस्योपरि धारयेत् अध्वर्युस्तथैव जुहुयात् । तृतीयस्तु अग्नीध्रा प्रदीप्य यजमानजातुमाले दृढमध्वर्युराहवनीये निक्षिप्य तत् उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं त्रैपं जुहुयात् । अत्र उपविश्ये त्युक्तेः पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्यौ । ततोऽध्वर्युः पुरस्तात् पत्नीमये कृत्वा “जलस्य त्वेति” मन्त्रेण शालाया निष्क-मेत् । अवष्टयवत् अध्वर्युणा प्रस्तोतुः सामगानार्थं प्रे-षणम् । अवष्टयवत् देशगतिः निधनञ्च । सामगानात् परं सर्वे उत्सादनदेशं गच्छेयुः । (उत्सादनदेशश्च महावीरादि पात्रादीनां परिव्रागदेशः “परिष्यन्दोवा अन्योवा देशः”

इति शत० ब्रा० १४, १, १४, विहितदेशः) । तत्र अग्निचित्पाराहिते यज्ञे उत्तरवेदिं प्रति सर्वे गच्छेयुः । अग्निचित्पारायुक्ते यज्ञे तु परिष्यन्दं (जलपरिष्ठतं द्वीपम्) (निर्जनस्यलं वा) प्रत्येव गमनम् । तत्सत्सादनदेशम् उत्तरवेदिं वा “अविक्रददति” त्रिः परिषिष्य उत्तरकाथं कार्यम् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीतं उत्सादनपक्षे प्रथमं महा-वीरं नाभिस्पृष्टं “चतुःसक्तिरिति” निदध्यात् । इतरौ महावीरौ प्राक्संस्थौ प्राच्यां मन्त्राहृत्या निदध्यात् । उपगयास् (महावीरघटनावसरे परिशोषतां कृदम्) तथैव तृणां निदध्यात् । महावीरादिकमभितः परोयासौ निदध्यात् । अवकटे (न.चे वाह्रे) रौहिणहवन्यौ सुचौ निदध्यात् । रौहिणहवन्योरुत्तरतः अश्विनधानम् । तयोरेव दक्षिणतः आसन्दीम्, अश्वेत्तरतः सर्वधवित्वाण्य च निदध्यात् । तथा च दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्चकैकं धवित्वं निदध्यात् । परिधीनपि निहितद्रव्याख्यभितो निदध्यात् । निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं सुचं प्रागप्रां निधाय रज्जुसदानं वेदञ्च तन्मध्ये निद-ध्यात् । पिबन्ने (दोहनपाले) उपयमनीसुखस्य पश्चात् अश्वेत्तरतः निदध्यात् । पिबन्नेयोः पश्चात् दक्षिणतः स्यूणाम्, उत्तरतो मयूखं, निदध्यात् स्यूणामयूखयोः पश्चात् रौहिणकपाले निदध्यात् । तयोरेव पश्चात् छटी (उपवेधौ) निदध्यात् । वर्मोपयुक्तं सुवसौङ्ग-कूर्चादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात् । सर्व-पात्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरौ निदध्यात् । मार्जा-लीयमानस्य दक्षिणतो वेदवर्हिभागे उच्छिष्टखरं निद-ध्यात् । सगर्तानि सप्त पात्राणि (महावीरत्वयं द्वे पिबन्ने उपयमनीं सुचं वञ्च) एतानि “धर्मैतत्” इति प्रतिमन्त्रं पयसा पूरयेत् । व्रतस्य पयःशेषं पूर्वसदत्तं चेतुः साम्निके सोमे प्रागेव सकलं देयमिति विधानात् । वर्माहारेष्टाहोत्रीय सामगानार्थं प्रस्तोतुरध्वर्युणा प्रेषणम् । सपत्नीकाः सर्वे “सुभित्वया न इति” मन्त्रेण चात्वालं मार्जयेयुः । ऐगानो इति “उद्वयमिति” मन्त्रेण यजमान उद्विक्ते । प्रदिशनात्मिकां समिधं हस्तेन “अन्येक्षमेत्येषोऽसीति” मन्त्रेणादाय “समिदसीति” मन्त्रेण आहवनीये दद्यात् । मार्जपत्ने तु तादृशो समिधं तृणीं दद्यात् । यजमानः रजत-सुवर्णशतमाने ब्रह्मणे दद्यात् । यजमानव्रतदुषां रूपं वर्मदुषां यजमानः अध्वर्यवे दद्यात् । पत्नीव्रतदुषां गमुज्जाले दद्यात् । अजासग्नीधे दद्यात् । वर्मस्य महा

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्रायश्चित्त प्रकारादि । अभग्नने द्वितीयहतीययोर्मध्ये द्वयेनान्यतरेण वा प्रवर्त्य चरेत् । तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः । संभ्य-
माणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजा-
पतिर्देवता । निजिताभिमर्शनादारभ्य अजापयोऽवसेच-
नान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेदः । तत्र प्रथमभेदने
भेदने प्रा० सविता देवता । द्वितीयेऽहनि भेदे अग्नि-
देवता हतीयदिने भेदने वायुर्देवता ।

अथ प्रवर्त्यधिकारिणः । अग्निहोमस्याद्यसंस्थाति-
रात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्त्यचरणम् इत्येकः पक्षः ।
विकल्पेन तत्रापि प्रवर्त्यचरणमिति शाखान्तरम् । सप्रवर्त्ये
यत्ते दधिधर्मसम्बन्धिनीतिकर्तव्यता । सपवित्राया-
मग्निहोत्रहयन्यां दधिधर्मपक्षं कुर्यात् । तच्च यथा-
कथञ्चित् स्थालीमुखेनैव स्तुतिं निनयेत् । प्रस्तरणाभि-
धारणे व्ययत्नः न । हुतयपस्य “मयि त्वदिति” मन्त्रेण
भक्षणम् । तच्च महाव्रतीयेऽङ्ग कर्तव्यम् । दधिभक्षण-
न्तरं चात्राले मार्जनम् । प्रवर्त्यचरणस्यादौ अग्ने च
शान्तिकाध्यायपाठः । (शान्तिकाध्यायश्च ऋचं वाच-
मित्राद्यध्यायः) । शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारपिधानोत्तर-
काले आदिमम् । पात्राणामासन्त्यां निधानानन्तर-
मन्तिमम् इति भेदः ।

कातीयग्रन्थस्य प्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयाच्चात्रोक्तोक्तत
एवासेयाः । कात्यायनसंख्यानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च
संख्यानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनो स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यज् लोहित
कतन्ता० षफः पितृत्वा ङीष् । १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम् ।
पत्न्यां ङीष् । २ कात्यायनर्षेः पत्न्याम् ३ तत्तुल्य कथा-
यादिष्वध्वधारिण्यामर्द्धव्यायां विधवायां स्त्रियां ४ कल्पभेदे
कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गायां ५ याज्ञवल्क्यर्षिपत्यभेदे च ।
“याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये” बभूवुः सैवेयो कात्यायनी च
तयोर्द्वे सैवेयो ब्रह्मवादिना बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि
कात्यायनी ” इ० उ० । [यके शिवप्रणीते तन्त्रभेदे ।

कात्यायनोत्पत्त्य न० इत० । कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधा-
कात्यायनीपुत्र पु० इत० । कार्तिकेये ।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यज् । कथकधे-
र्गोत्रापत्ये यनि तु यजनत्वात् फक् । काथक्यायन तदोय
युवगोत्रापत्ये । स्त्रियां लोहितकतान्तादि० षफः पितृत्वा
ङीष् । काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् ।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनधादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात्
ठस्य कः । कथञ्चिदित्यर्थः ।

काथिक वि० कथायां साधु कथादि० ठक् । कथारचनासमर्थे
कादम्ब पु० स्त्री मौ० कदि० णिच्-अम्बच् । (बालिहंस) १ हंस-
भेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वाच्च ङीष् किन्तु टाप् ।
तस्य च नीलवर्णत्वम् “कञ्चित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः” सितसितगङ्गायस्वनासंगम-
वर्णने रघुः । तद्व्या० “कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंस्पृष्टा”
मल्लि० । सुद्यते हंससारसैत्यपक्षमे कादम्बस्य प्रवर्त्य संघ-
चारित्वञ्च क्ता “रक्तपित्तहराः शोभाः स्निग्धा हृष्या मरु-
ज्जितः । स्पृष्टभूतपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः” इति तेषां
संसर्गणा उक्ताः । २ इत्यौ पु० विश्वः । श्वाणे मेदि० ।
“कादम्बानामेकपातेरसीव्यत्” माघः । कदम्बे समूहे भवः
अण् । ५ समूहभवे वि० । कदम्बस्त्रेदम् अण् ।
ईकदम्बसम्बन्धिनि वि० “कादम्बवर्द्धोद्भूतकेशरश्च” रघुः ।
“कादम्बं नोपसृजुम”मिति मल्लि० । वस्तुतः कदम्बशब्दस्य
पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव कृत्स्नपाठः स्यात् दीर्घपाठे तु
कदम्बानां कृत्स्नमानां समूह इत्यर्थेऽण् । इति तस्य
कदम्बसमूहपरतति बोध्यम् । कदम्ब एव स्वार्थेऽण् । ७
कदम्बहृत्ते पु० “वेत्तकादम्बवल्जकरम्भमहाकरम्भाः
पञ्च पुष्पविषाणि” स्यावरविषकीर्त्तने सुशु० । स्वार्थे
कन् वाणे हारा० ।

कादम्बर न० कादम्बं लाति प्रकृतित्वेन ला-क ल्यप् । १ ऐक्ये
गुडादौ, तस्य २ विकारे मद्ये च । “निषेव्य मधु माधवाः
सरसमत कादम्बरम्” माघः । तद्व्याख्यायां मल्लिनाथे-
नोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता । कादम्बं कदम्बोद्भवं रसं राति
रा-क । तत्तुल्यरसयुक्ते ३ दधिसरे पु० मेदि० ।

कादम्बरो स्त्री कुत्तितं मलिनमम्बरं यस्य कोः कदादेशः
कदम्बरो लीलाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण् । हलि-
प्रियायाम्, मदिरायाम् । अस्यानिरुक्तिर्बलभद्रप्रि-
यता च हरि० ६८ अ० दर्शिता यथा “अथ सङ्ग-
र्षणः स्त्रीमान् विना हणनेन वीर्यवान् । चत्वार तस्य
शिखरे नगस्य नगसन्निभः । प्रफुल्लस्य कदम्बस्य
प्रच्छाये निषपाद ह । वायुना मदगन्धेन वीक्ष्यमानः
सुखेन वै । तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै । मद
संस्पर्शजो गन्धः संस्पृश्यन् घ्राणमागतः । तृष्णा चेनं
धिवेशासु वाक्पणोप्रभवा तदा । शुषोष च सुखं तस्य
मत्तस्वेवापरेऽहनि । स्मारितः स पुराष्टत्तस्य तप्राशनं

विभः । हृदिमदिदन्वेषो ततस्तं तद्वैद्यत । तस्य प्रादृषि पुञ्जस्य यदम्बो जनदोजिभक्तम् । तत्कोटरस्य मदिरा व्यजायत मनोहरा । तान्तु हृणाभिभूतात्मा पिबन्नात्तद्वैद्यकम् । मदाञ्च चलिताकारः समजायत स प्रभुः । तस्य सत्तस्य वदनं किञ्चिच्चलितलोचनम् । घूर्णितकारमभवच्छरत्काजेन्दु सप्रभम् । कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा । वारुणी रूपिणी तत् देवानामन्वृतातरणा । कादम्बरीमदकलं विदित्वा कृष्णपुष्पजम् । तिस्रस्त्रिदशनाथ्यस्तसुपतस्युः प्रियंवदाः । मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिस्य शशिनः प्रिया । श्रीस्य देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवास्व जुध्वजा । “कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभटः पतनं पृथिव्याम्” उज्ज्वलम् । तेन कादम्बं कदम्बकोटरसुत्पत्तिस्थानत्वेन ज्ञाति लाङ्गलस्य रः सत्वथै र नेति बोध्यम् । कादम्बं रसं राति रा-क गौराङ्गी । २ कोकिलायाम्, ३ सरस्वत्याम्, ४ शारिकायाञ्च मेदि० वाणभट्टरचिते ५ कथाभेदे । सा च वाणभट्टेन सामिज्जता तत्पुल्लेण समाम्नि नीता । कादम्बरीवीज न० इत० । मद्यसाधने कित्वादिद्रव्यभेदे रत्नमा० । [तस्य कादम्बरीमदाहेतुत्वात् तथात्वम् । कादम्बर्य्यं पु० कादम्बर्यां हितं यत् । कदम्बवृक्षे जटाधरः कादम्बा स्त्री कादम्बदशाचरति कदम्ब+आचारे किप् अच् । कदम्बपुष्पां (सुण्डरी) लतायां शब्दच० । कादम्बिनी स्त्री कादम्बाः कलहंसा अमुधावकत्वेन सन्त्यस्याः इति । मेघमालायाम् अमरः “मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी” रसग० । [उज्ज्वलम् । कदलेन निर्दिष्टादौ । कादलेयि लि० कदलेन निर्दिष्टादि कदल+सख्या० चतुरर्थ्यां कादाचित्क लि० कदाविद्भवः कालवाचित्वात् उज्ज्वलम् । कदाचित्कालभवे । “तथापि तस्य कदाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते” सा० द० । “अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोपः” । “अनादिष्वेतु कार्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथासुपपत्त्या कल्प्य” इति च कुसुमहरिदासः । “कणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावकृष्णानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम्” बौ० शि० । कादाचित्कत्वञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वञ्च सप्रतियोगित्वान्यतरत्वम् । अन्यतरत्वनिवशेन च ध्वंसे प्रागभावप्रतियोगित्वस्य, प्रागभावे च ध्वं सप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाज्ञाव्याप्तिः नित्ये च तदुभयावत्त्वाच्च प्रसङ्गः ।

काद्वेय पुंस्त्री कद्राः अपत्यम् शुभा० टक् । फणा- लाङ्गलवति सरस्वभेदे नागे, सर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “काद्वेयाश्च बलिनः सहस्रमर्मितौजसः । सुपर्शवशगाः नागा जहिरेऽ नेकमस्तकाः” हरिवं० ३५० काश्यपपत्नीभेदक द्रुपुत्ववर्त्तने

कानक लि० कनकस्येदमण् । १ कनकसम्बन्धिनि । कनकं फलमिव उप० फलम स्यस्य अण् । जयपालयोजे राजनि० । कानन न० कन-दोम्रो णिच् ल्यट् ल्य वा । १ वने, २ गृहे, कस्य ब्रह्मण आननम् । ३ ब्रह्मणो मुखे च मेदि० । “ऊनो-पान्तः परिणतफलच्योतिभिः काननाम्नैः “शीतोवायुः परिणमयिता काननौदम्बराणाम्” मेघ० । “सकानना निष्पततोव भूमिः” “पुण्यगन्धेन काननम्” रघुः ।

काननाग्नि पु० ईत० । बाडवानले

काननारि पु० काननस्यारि रिव । शनीष्टो शब्दच० । शमी-गर्भस्थ्याग्निना निखिलवनदाहान्तस्य तदरित्वम्

कानलक लि० कनलेन निर्दिष्टादि० कनल+अरीकृणा० चतुर्थ्यां पुञ् । कनलनामजननिर्दिष्टादौ ।

कानिष्ठिक न० कनिष्ठिकेव कनिष्ठिका+शर्करा० स्वाधै अण् । स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्य किञ्चिद्विज्ञातिक्रमोक्तेः लीवता । कनिष्ठायाम् ।

कानिष्ठिनेय पुंस्त्री कनिष्ठाया अपत्यं कल्याणयादि० टक् इन्द्रच् । कनिष्ठाया अपत्ये । “कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयोविवासितः” भाट्ट० स्त्रियां ङीप् ।

कानीत पु० कनीतस्यापत्यम् शिवा० अण् । कनीतनामनृपस्यापत्ये पृथुश्रवसि रात्ति । “पृथुश्रवसि कानीते स्या व्युष्यादरे” ऋ० ८, ४६, २१ ।

कानीन पु० कन्याया अनूदाया अपत्यम् अण् कनीनादेशश्च । “कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः” इति याज्ञ० उक्ते पुत्रभेदे । यथा व्यासः कर्णश्च । याज्ञ० मातामहसुतत्वमुक्तम् । मनुना तु “पितृवैश्वसि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः । तं कानीनं वदेद्ब्रह्मा वोदुः कन्यासहस्रवम्” इत्यनेन वोदुः सुतत्वमुक्तम् । अनयोर्विरोधः अथ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामन्यतरयोः सपुत्रापुत्रत्वाभ्यां वा समाधेयः । “कानीनश्च सहोदरश्च क्रीतः पौनर्भवकृष्ण । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः” इति मनुना तस्यादायाद् धनहारित्वमुक्तम् ।

कर्णस्य यथा कानीनत्वं तथारुणात्मजशब्दे ३५६४ उक्तम् ।

“कानीनञ्चापि जानामि सविहः प्रथमं सुतम् । पितृष्वसिदि

कथं वै प्रकृतं स्तुततां गतम्” हरि० ६०६०॥ ‘भोग्यः खलु
पितुः प्रियार्थकीधिया सत्यवतीं मातृपुत्रद्वयहृत् यामाहु-
र्गन्धकार्त्तमिति । तस्यां पूर्व्यं कानीनो गर्भो पराशराद्
द्वैपायनोऽभवदिति” भा० आ० ६५ अ० । व्यासस्य
कानीनत्वमुक्तम् ।

कान्त उ० कन-टाप्नौ कम-वा क्त । १, पत्न्यौ “कान्तवत्-
स्थलीस्थिता” उद्घटः । “शिवरात्रौ दद्याच्चैवमाकान्त !
गृहाण मे” शिवार्थदानमन्त्रः । सूत्र्य पूर्वकः सूत्र्य कान्त-
शिलायाम्, चन्द्रपूर्वकः चन्द्रकान्तमणौ, अयःपूर्वः
अयस्कान्तमणौ (चुम्बकपाथर) २ चन्द्रे श्वसन्ते ४ हिज्जल-
हृत्ते च । ५ कुङ्कुमे, न० ६ शोभने, “कान्तालकान्ताललनाः
सुराणाम्” माघः “नात् कान्तमुपगीतया तया” माघः ।
७ अभीष्टे च त्रि० । “भीमकान्तैर्दृष्टपशुभिः” रघुः ।
८ नाय्यां, ९ प्रियङ्गुहृत्ते च स्त्री । मेदि० १० वृहदे-
लायां ११ रेणुको पथौ १२ नागरसुस्तायां स्त्री राज-
नि० । १३ सुखस्थाने १४ लोहभेदे न० भावप्र० तस्य
लक्षणगुणादि तत्त्वोक्तं यथा

“यत्प्राप्ते न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते, हिङ्गुगन्धं
स्यजति च निजं तित्कतां निम्बवत्कः । तप्तं दुग्धं भवति
शिशुराकारकं, मैत भूमिं, लणं न स्यात् सजलकणतः
कान्तलोहं तदुक्तम्” । भारितस्य चूर्णकृतस्य तस्य सेवने
गुणा उक्तास्तत्रैव “गुल्मोदरार्शः शूलाममासवातं भगन्द-
रम् । कामलाशोथकुष्ठानि ज्वरं कान्तमयो हरेत् । शीतान-
मस्त्वपिचञ्च यक्ष्मापि शिरोरुजम् । सर्वान्नेगान् विजयते
कान्तलोहं न संशयः । बलं वीर्यं वपुः पुष्टिं कुकरोऽग्निं
विवर्धयेत्” । तत्रैव सामान्यलौहभारणविधिगुणादि ।

“शुद्धं लोहभवं चूर्णं पातालगरुडोरसैः । मर्दयित्वा
पुटेद्वज्रौ दद्यादेवं पुटलयम् । पुटलयं कुमार्याश्च कुठार-
श्चित्रिकारसैः । पुटपटकं ततोदद्यादेवं तोष्णमृतिर्भवेत्” ।
अन्यच्च । “क्षिपेद्द्विदशमांशेन दरदं तोष्णचूर्णतः ।
मर्दयेत्कन्याकाशैर्वैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् । एवं सप्रपटै
मृत्सुं लोहचूर्णमवाभुयात् । सत्यानुभूतो योगेन्द्रः
क्रमोऽन्योलोहभारणे । कथ्यते रसरत्नेन कौतूहलवि-
याऽपुना । स्तुतकात् द्विगुणं गम्यं दत्त्वा कुर्त्याञ्च कज्जलीम् ।
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्याकाशैः । यामलयं ततः
प्रिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके । घर्मेष्ट्वा रुचूकस्य
पत्रैराच्छादयेद्बुधः । यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसे-
त्ततः । दन्वोपरि शरावं त्वदिद्विदशाने सप्तद्वरेत् । पिष्टा

च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् । दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा
तच्चतुर्गुणधारिणा । तद्वसेनायसचूर्णं सद्योय ज्ञावयेदिति ।
आतमे शोपयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः । एकविंशतिवारै-
स्तन्म्रियते नात्र संशयः । एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णा-
दीन्यपि सारयेत्” । एवं भारितस्य लौहस्य गुणाः । “लोहं
तित्कं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु । कृत्वं वयसं चक्षुष्यं
लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तज्वरं शूलं शोफार्शः क्षी-
हपाण्डुताः । मेदमेहकिमीनु कुष्ठं तत्किदृ तदुदेव हि ।
शुक्लामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरत्तिकाः । तावत्तौहं
समन्त्रायाद्यथादोषानलं नरः । कुप्याखण्डं तिलतैलं च
भाषाञ्चं राजिकां तथा । मद्यमस्तरसञ्चैव वज्रयक्ष्मोह
सेवकः । शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः ।
स्त्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवर्चं यथा” ।

“कामे कान्ते रसिका काकरोतेन” माघः । “कान्ताजनेन
रहसि गृहीता ।” “अपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्य-
कान्तास्तुरसीतरा तु” । माघः कं ब्रह्माणमन्तर्यामि द्विप-
राङ्गकाले । १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० “कामदेवः काम-
पालः कामी कान्तः कृतागमः” विष्णुस० । १६ पत्न्यां स्त्री
“मा कान्ते पलस्थाने पर्याकाशे देशे स्वाप्नोः” ज्यो० त०
“कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि न शोढया” विदग्धसु० ।
१७ कार्तिकेये पु० । “आग्नेयश्चैव स्तन्दश्च” इत्युपक्रमे
“कामजित् कामदः कान्तः” इत्युक्ता । “नामान्येतानि
दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत्” भा० वन० २१३ अ० ।
“भवेत् कान्ता युगरसहृदयैर्भौ नरसा लगां” इत्युक्तलक्षणे
१८ छन्दोभेदे स्त्री । १९ कामदेवभेदे पु० कामशब्दे विधत्तिः ।

कान्तपत्तिन् पु० स्त्री कान्तोमनोहरः पत्न्योऽस्यस्य प्राशस्येन
इति । मयूरे शब्दच० स्त्रियां ङांप् ।

कान्तपुष्प पु० कान्तं पुष्पमस्य । कोविदारवृत्ते । राजनि० ।
कान्तलक पु० कान्तं लक्ष्यते लक-आस्तादने कर्मणि घञर्थे
क । (तदं) तद्वृत्ते अमरः ।

कान्तलोह पु० कान्तं प्रियं लोहं यस्य । अयस्कान्ते । कर्म० ।
(कान्तिलौह) लौहसारे । कान्तशब्दे तद्गुणाद्युक्तम् ।
कान्ताङ्गिदोहद पु० कान्ताङ्गिस्तत्ताडनं दोहदमस्य उपो-
द्गमे । अथोक्तशब्दे त्रिका० । यथा च तस्य तथात्वं तथा-
ऽगोक्तशब्दे ४८५५ उक्तम् कान्तापाददोहदादयोऽप्यत्र ।
कान्तायस न० नित्यकर्म० जातित्वात् अच् सप्ता० । कान्त-
लोहे राजनि० ।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा वराहव ग्रन्थयोऽस्य, कस्य जल-

स्थानं कान्तं मनोऽं वा रसम् ऋच्छति ऋ-अण् उप० म० ।
(काजलिया) : इक्षुभेदे भावप्र० । तत्र तद्गुणायुक्तम् “कान्त-
रेक्षुर्गुणैर्दृश्यः स्नेहलोचनः सरः । > कोविदारण्ये २००
च राजनि० । कस्य सुखस्थानस्य ऋच्छत्यत्र ऋ-आधारे घञ् ।
ईत० । दुर्गमे पथि ४ महारण्ये च पु० न० अम०
ईक्षिहे भेदि० । स्वार्थे कन् इक्षुभेदे अमरः ।

कान्तारपथिक वि० कान्तारपथेनाहृतम् ठञ् । कान्ता-
रपथेनाहृतं ।

कान्तारो स्त्री कान्तार+गौ० ङीप् । कान्तारेकौ राजव० ।

कान्ति स्त्री कर्म-कामे कन-दीप्तौ वा भावे क्तिन् । १ दीप्तौ
२ शोभायाम् ३ इच्छायाम् ४ स्त्रीणां प्रद्वारके सौन्दर्य-
गुणभेदे च । कान्तौ कारणं च सुच्यते दर्शितं यथा “तजो-
ऽप्यान्वेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्य
स्नेहजातं रसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन सा-
हृदयसौकर्यस्यैत्यरोभतेत्साहृदयस्थितिपङ्क्तिः कान्ति-
दीप्तौ भवति” । इतस्य तेजसत्वेन कान्तिदत्वम् यथोक्तं
तत्रैव “इतन्तु” इत्युपक्रमम् “स्मृतिसतिमेधाकान्ति-
स्वरलावगयसौकर्यमायौजस्तेजोबलकरम्” । शोभाकान्ति-
दीप्तिद्युतीनां भेदस्तु सा० द० उक्तः “रूपयौवनलालित्य-
भोगादौरङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता, सैव कान्तिर्मन्मथाप्या-
यिता द्युतिः । कान्तिरेवातिवस्त्रीणां दीप्तिरित्यभिधी-
यते” । इति भेदेन लक्षयित्वा मन्मथोन्मेषेणातिवस्त्रीणां
शोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम् । तेषां च
नायिकागततेव नायकगतताऽपि । चन्द्रादौ तु शोभा-
दीप्तिप्रकाशित्युतीनामभेद एव । “कला च सा कान्ति-
मती कलाश्रुतः” कुमा० । “बद्धा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः”
माघः । चन्द्रकलासु मध्ये ऽकलाभेदे । “शशिनौ चन्द्रका-
कान्तिर्ज्योत्स्ना” शा० ति० । कलाशब्दे विवृतिः । एतच्छ्रुत्या
अनुचरदेवीभेदे “एवमुक्त्वा तु सा देवी लक्ष्मीर्देव्यदृष्टं
बलिम् । प्रविष्टा” इत्युपक्रमे “प्रिष्टा च देव्यः प्रवरा ह्यः
कीर्त्तिद्युतिरेव च” इत्याद्युक्ता “द्युतिः प्रीतिरिष्टा कान्तिः”
इत्यादिकर्मभिधाय “उपतस्युर्महासत्यं बलिमिन्द्रं महा-
रथम्” इत्युक्तम् हरि० २५ ई अ० । ६ शशिनः प्रियाभेदे
च “तिस्रस्तदशनाथस्तम्” इत्युपक्रमे “मदिरा रूपिणी
भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया” हरि० ६८ अ० ।
१० दुर्गायां “स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च
या । लक्ष्मीर्वा लज्जना वापि कामात् सा कान्तिरुच्यते”
देवीपु० ४५ अ० । ११ कामशक्तिभेदे । “तथा कान्तिः

“कलकगोठी हकोदरा” शा० ति० राघवभट्टः । काम-
शक्तिशब्दे विवृतिः ।

कान्तिद न० कान्तिं ददाति दा-क । १ पितृ धातौ शब्द च०
तस्य तेजसत्वात् तथात्वम् । तेजसश्च यथा कान्तिकरत्वं
तथा कान्तिशब्दे उदाहृतसुश्रुतवाक्ये दर्शितम् । २ एते
च । ३ शोभादायकमात्रे वि० कान्तिकरादयोऽप्यत्र ।
४ सोमराज्यां स्त्री राजनि० ।

कान्तिदायक न० कान्तिं ददाति दा-खल् । कालीयके
गन्धद्रव्यभेदे जटाधरः । तस्य सेवनेन कान्तिपोषणात् तस्य
तथात्वम् । २ कान्तिदातरि वि० ।

कान्तिनगरी स्त्री काञ्चिनगर्यां काशी० मोक्षपुरीभेदकाञ्ची-
नगरीवर्णने कान्तिपुरीति पाठान्तरम् काञ्चीशब्दे च
तद्वाक्यसुतम् ।

कान्तिभूत् वि० कान्तिं विभक्तिं ऋ-किप् । १ कान्तिधारके
२ चन्द्रे पु० तस्य कान्तिनामकलाधारित्वात् विशिष्टकान्ति-
धारित्वात् कान्तिनामदेशभेदपतित्वाच्च तथात्वम् । कान्ति-
शब्दे च कान्तिशब्दस्य कलाचन्द्रप्रतीवाचकत्वं दर्शितम् ।

कान्तिमत् कान्तिरस्यस्य महप् । १ कान्तियुक्ते । “उपमान-
मभूत् विभावसिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया” कुमा० ।
“शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्” मेघदू०
स्त्रियां ङीप् “कला च सा कान्तिमती कलाश्रुतः” कुमा० ।
२ अश्वरोभेदे स्त्री “वपुश्चती कान्तिमती लोलावत्युत्पला-
वती” काशी० अश्वरोनामकथने । ३ चन्द्रे पु० कान्तिनाम-
कलावत्त्वात् तस्य तथात्वम् । ४ कामदेवभेदे राघवभ० ।
कान्त्यक वि० “वर्तुसमीपस्था कन्या ततो जातादौ वर्षीं वृक्”
पा० वृक् । वणुनदसमीपस्य कन्या जातादौ । “यथाहि
जातं हिमवत्सु कान्त्यकम्” सि० कौ०

कान्त्यक्य पु० स्त्री कान्त्यकर्मभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् ।
कान्त्यकर्मिगोत्रापत्ये । यून्पत्ये यङन्तत्वात् फक् । कान्त्य-
क्यायनः बह्वपु तस्य लुक् । कान्त्यकाः । स्त्रियान्तु
लोहित० पफः पिप्वात् ङीष् । कान्त्यक्यायनो ।

कान्त्यिक वि० कान्त्यायां जातादि ठक् । कान्त्याभवे ।

कान्द वि० कान्दस्येदं तत्र भवो वा अण् । १ तत्त्वस्वनि
२ कान्दभवे विषादौ च । ततः अश्लादि० चतुरर्थ्यां र ।
कान्दर तन्निर्घृतादौ वि० ।

कान्दर्प पुं स्त्री कान्दर्पस्यापत्यं विदादौ किन्दर्भेति कान्द-
र्पेति पाठान्तरे अञ् । कान्दर्पापत्ये तस्येदमण् । २ कान्दर्प-
स्वनि वि० ।

कान्दपिक न० कन्दपक्षद्विद्विः प्रयोजनमस्य ठक् । कन्दर्प-
द्विधाधने व० स० उक्ते विधानभेदे । तद्विधानं च तत्र
कान्दपिकनामकपट्टप्रतितमेऽध्याये उक्तं यथा ।
“रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्र-
सास्ये । यच्च दतः शुक्रविद्विदाणि निषेवितव्यानि रसा-
यनानि । हस्येष्टसुडनाथरश्मयः सोत्पलं मधु, मदा-
लसा प्रिया । वल्लका स्मरकथा रहः, स्रजो वर्ग एष
मदनस्य वायुरा । साजीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्या-
शिलाजतुविडङ्गहतानि योऽद्यात् । सेकानि विंशति-
रहानि जरान्वितोऽपि सोऽयोतिकोऽपि रमयत्यबलां
युवेव । जीरे श्रुतं यः कपिकच्छुमूलैः पिबेत् क्षयं स्त्रीषु
न सोऽभ्युपैति । माषान् पयःसर्पिषि वा विपकान्
षड्पासमादांश्च पयोऽनुपानान् । विदारिकायां स्मर-
सेन चूर्णं सुडसुडमपितशोषितं च । श्रुतेन दुग्धेन
सशर्करेण पिबेत्स्य यस्य प्रमदाः प्रभूताः । धात्रीफलानां
स्मरसेन चूर्णं सुभावितं चौद्रसिताज्ययुक्तम् । लीढातु-
पायाथ पयोऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषे-
वेत् । जीरेण वस्ताण्डयुजा श्रुतेन सम्प्राप्य कामो
बहुशस्तिलान् यः । सुशोणितानसि पिबेत्पयश्च तस्या-
प्यतः किं चटकः करोति । माषस्त्रपसहितेन सर्पिषा
षट्कौदनमदन्ति ये नराः । जीरमय्यनुपिबन्ति तासु ते
शर्धरीषु मदनेन शेरते । तिलाश्वगन्धकपिकच्छुमूलैर्विदा-
रिकाषट्कपिष्टयोगः । व्याजेन पिष्ट्वा पयसा धतेन
पक्त्वा भवेच्छस्त्रलिकाऽतिदृष्ट्या । जीरेण वा गोजुरकोप-
योगं विदारिकाकन्दकमजणं वा । कर्तृन् सोदेद्यादि जीर्यते
स्य मन्दाग्निता चेद्दिमत्तु चूर्णम् । साजमोदलवणा
हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली । मद्यतक्ततरलो-
ष्णवारिभिश्चूर्णपानसुदराग्निदीपनम् । अत्यन्तितक्तलव-
णानि कटूनि वात्सि सजारशकबहुलानि च भोजनानि ।
टक्कुक्कीर्यरहितः स करोत्यनेकान् व्याजान् जरन्निव
युवायबलामवाय” । भावप्र० तदुपायविधानाद्युक्तं यथा ।
“अथ वाजीकरणसाधिकारः । तत्र वाजीकरणस्य लक्षण-
माह । यदुद्व्यं पुरुषं कुर्वद्वाजीव सुरतल्लभम् । तदु-
वाजीकरमाख्यातं सुनिभिर्भजं वरैः । अत्र प्रसङ्गात्
कैव्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह । लीवः स्यात्
सुरताशक्तसङ्गावः कैव्यस्युच्यते । तच्च सप्रविधं प्रोक्तं
निदानं तस्य कथ्यते । तैस्सैर्भावेरहृद्यैस्तु रिरंसोर्भनसि
चते । ध्वजः पतत्यतो नृणां कैव्यं सप्तपजायते । देव्य-

स्त्रीषु प्रयोगाच्च कैव्यं तन्मानसं स्मृतम् । तैस्सैर्भावेः-
भयशोकक्रोधादिभिः, -अहृद्यैः-हृदयाहितैः-दुःस्थित्यात्
चते पीडिते अस्वस्थीकृते इति यावत् । ध्वजः-शिश्रः ।
पतति नतुद्रमति संप्रयोगेभेद्युनम् । “कटुकास्त्रीष्ण-
लवणैरतिमात्रोपसेवितैः । पिप्ताच्छुक्रचयो दृष्टः कैव्यं
तस्मात्प्रजायते । कटुकादिनातिमात्रेण प्रद्वजेन पिप्तेन
शुक्रस्य दग्धत्वात् कैव्यं भवति पिप्तेनमिति द्विती-
यम् । अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । शुक्रक्षयेण तृती-
यम् । ‘महता मेढूरोगेण चतुर्थी लीवता भवेत् । वीर्य-
वाहिशिराच्छेदान्ने हृद्वाडुन्नतिर्भवेत् । बलिनः क्षुब्धमनसो
निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः । षष्ठं कैव्यं स्मृतं तस्य शुक्र-
क्षयनिमित्तकम् । बलिनः पुष्टस्य क्षुब्धमनसः कामात्
चलतः मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैथुनं तस्माद्विरोधात् शुक्रस्य,
कैव्यं भवति । जन्मप्रवर्धति यत्कैव्यं सृजं तद्वि सप्त-
मम् । असाध्यं कैव्यमाह । असाध्यं सृजं कैव्यं
मर्मच्छेदाच्च यद्ववेत् । मन्मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदात्
अथ कैव्यं चिकित्सा । कैव्यानामिह साध्यानां
कार्यो हेतुविपर्ययः । मुख्यं चिकित्सितं यस्माच्चिदान-
परिवर्जनम् । अथ कैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरण
विधिमाह । नरो वाजीकरान् योगान् सत्यक् शुद्धो
निरामयः । सप्रत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वन्तं षोडशात् ।
नच वै षोडशादूर्ध्वं सप्तत्याः परतो न च । व्यायुष्-
कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति । क्षयदुष्प-
दंशाद्या रोगाद्यातोव दुर्ज्यायाः । अकालमरणञ्च स्या-
द्भजते स्त्रियमन्यथा । विलासिनामर्धवतं रूपयौवन-
शालिनाम् । नराणां बहुभार्याणां विधिवीजी-
करो हितः । स्थविराणां रिरंस्त्रनं स्त्रीणां बाल्म्य
मिच्छताम् । योषित्सङ्गात् क्षीणानां लीवानामत्येत-
साम् । हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा ।
एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया । वाजीकर-
णान्याह । भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि
च । गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा ।
यामिनी सान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना । गीतं श्रोत्र-
मनोज्ञञ्च ताम्बूलं मदिराः स्रजः । गन्धा मनोज्ञा
रूपाणि चित्राण्युपवनानि च । मनससाप्रतीचातं वाजी
कुर्वन्ति मानवम् । साजीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम्
पथ्याशिलाजतुविडङ्गहतानि लिङ्गात् । एकाग्रविंश-

तिदिनानि गदादितोऽपि साशतिकोऽपि रमयेत्यमदां युवं” । तत्रौषधभेदास्तु तत एवावसेयाः ।

कान्द्व न० कन्दो संस्कृतं भक्ष्यम् अण् । कन्दुसंस्कृते भक्ष्ये कान्द्विक ति० कान्द्वं पण्यमस्य ठक् । कन्दुसंस्कृतभक्ष्यद्रव्यविक्रेतरि सिष्टाक्षपण्यके ।

कान्दिग्भूत ति० कां दिग्ं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्नः भू-प्राप्ती कर्त्तरि क्त २त० घृषो० । कां दिग्ं यामीत्याकुलतां प्राप्ते । “स कथञ्चिद्भ्यात्तस्मादिष्टको ब्राह्मणस्तदा । कां-दिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुष्टावोत्तरां दिग्ं” भा०शा०प० १६६अ० । “कां दिग्ं यामीत्याकुलः कान्दिग्भूतः” नीलक० । “कान्दिग्भूतं खिन्नगात्रं विसन्नं दुर्व्योधनो-द्रव्यति सर्वं सैन्यम्” भा० उद्यो० ४७अ० ।

कान्दिगीक लि० कां दिग्ं यामीत्याह “तदाहेति माशब्दा-दिभ्यः” उपसंख्यानत् ठक् घृषो० मयू० व्याकृतिगणत्वात् समासः । कदि-वैक्ये भाव इन् कन्दिः पैक्यम् । शोक-सेवने क्षरणार्थत्वादनुपातार्थकता भावे घञ् कन्दिश्-शीकः अशुपातश्च दियोति अस्य बा० अण् रायसकृटः । भयद्रुते पलायिते अमरः । “भूनां प्रलयाजतः कान्दिगीकमभूजगत्” काशो० ।

कान्यकुल पु० देशभेदे कन्यकुलशब्दे विवरणम् । “कान्य-कुले महानासीत् पार्थिवोभरतर्षभ ! । गाधीति विद्युतो लोके कशिकस्यात्मसम्भवः” भा०व० १७४अ० ।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मिन् जायते जन-ड । नलो नामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण् । कापटुगोत्रापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वेऽपि न ङीप् । किन्तु शाङ्करादि० ङीन् खरे भेदः । कापटवी । गोत्रान्त-त्वात् तत आगतेऽर्थे वुज् । कापटवक तत आगते । कृत-शितः पटुः कापटुस्तस्य भावः कर्म वा अण् । कापटव २ निन्दितपटुतायां न० ।

कापटिक लि० कपटेन चरति ठक् । १ कपटव्यवहारिणि “कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः” इति ७१५४ श्लोकव्या० कापटिकोदात्तित्वरूपतिसंवेदिकतापसव्यञ्ज-नात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्त्येत् तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्चात्रः कपटव्यवहारित्वात् काप-टिकस्तं दृष्ट्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगच्छ राजा ब्रूयात् यस्य उर्ध्वं च पश्यति तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति” कुल्लू० उक्तो राज्ञः पञ्चवर्गान्निगते २ आत्मरूपे चारभेदे पु० ।

कापथ पु० कुल्लितः पन्थाः अच् समा० कादेर्णः । १ निन्द्ये-वर्त्मनि अमरः । “आस्थातं कापथं दुष्टं विषमं बद्ध-कण्टकम्” रामा० । दुष्टपथवर्त्तिनि २ दानवभेदे च पु० । “शरभः शलभश्चैव कुपथः कापथः क्रथः” इति हरि० ०६३अ० दानवनामकथने । ३ उशीरे न० मेदि० । कापथजातत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कापा स्त्री कम् सुखमाप्यतेऽनया व्याप-करणे घञ् ईत० । प्रातःप्रबोधकान्दिवाण्याम् । “प्रातर्जरेष्टे जरण्ये कापया” ऋ० १०।४०।१ । प्रातःप्रबोधकस्य वन्दिनो वाणी कापा तथा” भा० ।

कापाटिक न० कपाटिकैव शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिक-स्यापि कविलिङ्गातिक्रमोक्तेः स्त्रीवता । लुङ्कपाटे ।

कापाल न० कपालमेव तस्येदं वा अण् । १ कपालरूपाकारे कुष्ठभेदे कपालशब्दे उदा० । २ कपालसम्बन्धिनि तन्निर्मिते भूषणादौ च । “विश्रुलमस्तं घोरञ्च कापालमय कङ्क-णम्” विक्रमो० । (कालियाखण्डा) ३ कर्कटादौ पु० रत्नमा० । गौरा० ङीप् । ४ विडङ्गायां स्त्री राजनि० ।

कापालिक लि० कपालेन ष्टकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोति ठक् । १ शैवाचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामा-चारश्च । “नरास्थिमालाकृतभूरिभूषणः प्रमथानवासी ष्टकपालभोजनः” । “पश्यामि योगाङ्गनशुद्धदर्शनो जगन्निधोभिन्नमभिन्नमोक्षरात्” । तस्य धर्मभेदः प्रबो-धच० वर्णितो यथा । “मस्तिष्काक्तवसाभिषारितमहा-मांसाद्धतीर्जुह्वतां वक्त्रौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा । सद्यःक्षत्कठोरकण्ठविगलत्कीलालधारो-क्षणेर्च्यो नः पुरषोयहारबलिभिर्देवो महाभैरवः” इति । “अथ तीर्थकराग्रणीः प्रतस्थे बद्धकापालिकजालकं विजे-तम्” शङ्करदिग्विजयः । २ अन्यजजातिभेदे (कपालि) पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप् । अन्यजशब्दे कपालिन्शब्दे च विवृतिः । कपालिकैव शर्करा० अण् । ३ लुङ्कपाले न० ।

कापालिन् पु० कापालं कपालं ब्रह्मकपालं व्रते धार्यत्वेनाख्यस्य इति । ब्रह्मशिरोहरणजपापापनुत्त्ये व्रतार्थं ब्रह्मकपाल-धारिणि ऽशिवे । “अजैकपाञ्च कापालो विषङ्गरजतः शिवः” भा० अतु० १७अ० शिवसहस्रनामकथने । वासुदेवस्य २ पुत्रभेदे । “कौशिकां सुतसोमायां यौधिष्ठियां युधि-ष्ठिर ! । कापाली गर्दभश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ” हरि० १६२अ० । (कपालि) ३ जातिसङ्करे अन्यजभेदे पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् । “नटी कापालिनी नेष्टा कुलटा नापि-

ताङ्गना" तन्त्रसारे सप्रकलनायिकाकीर्तने ।

कापिक पु० कपिरेव अङ्गुल्यादि० ठक् । कपिशब्दार्थे
कापिञ्जल पुंस्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कपि-
ञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्त्रांशान्यन्ति अद-अण्
उप० स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् "अत इज्" पा० इज् ।
कपिञ्जलपत्तिमांसभलकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम्
कुर्वादि० ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्य न० कपित्यस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् "अनु-
दात्तादेश" पा० अज् । कपित्यविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदङ्गशास्त्रं वेत्त्यधीते वाङ् । १ कपिल-
शास्त्रज्ञे २ तदध्येतरे च हेम० । कपिलेन प्रोक्तम् अण्
तस्येदं वा अण् । ३ कपिलप्रोक्ते ४ तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे
न० कपिलशब्दे तत्प्रोक्ताविषया दर्शिताः । "मार्गज्ञाः
कापिलाः सांख्याः" भा० शा० २०२ । "बुद्धिश्च
परमा यत् कापिलानां महात्मनाम्" "पितृ नियो-
गाज्जपाह शुको धर्मभट्टतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं
कापिलञ्चैव भारतः" भा० शा० २२७ अ० ।
स्वार्थेण । ५ पिङ्गवर्णे पु० ईतद्वति त्रि० भरतः
कपिलमधिकृत्य कृतोपन्यः अण् । ६ कपिलाधिकारेण कृते
उपपुराणभेदे "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि
तु" इत्युपक्रम्य "कापिलं मानवञ्चैव तत्प्रवेशनसेरितम्" ।
हेमा० दा० ख० क्रूष्पु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कपिलकायाः कपिलवर्णायाः अपत्यम्
शिवा० अण् । कपिलकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु० कपिलायाः तन्त्राक्षरा ब्राह्मण्या अपत्यम् ठक् ।
कपिलानाक्षराः स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मण्याः कपिल-
शिष्ये मुनिभेदे । तस्य सम्बन्धादिकं भा० शा० २१८ अ०
वर्णितं यथा "तत् पञ्चशिखी नाम कापिलेयो महा-
मुनिः । परिधावन् सहीं कृत्स्नां जगाम मिथिलास्य ।
सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थं
निर्द्वन्द्वोऽसंगतः । षष्ठीषामाहारेण तु यं कामानाहतं
नृप । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन् सुकुलमम् । यमाहुः
कपिलं सांख्याः परमार्थं प्रजापतिम् । समन्ये तेन रूपेण
विष्णुप्रयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुः-
शिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्त्वमास्ते वर्षसहस्र-
कम् । यत्वासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्च-
स्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चज्ञः

पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं
न्यवेदयत् । इष्टसत्त्वेण संश्लेषे भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । चेत
चेतस्योर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म
नानाकूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्भण्डले तस्मिन् प्रतिपदे
तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्यापयसा स्मृतः ।
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः
पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पतिव्रति स्तनौ । ततः स कापि-
लेयत्वं लेभे बहिं च नैष्ठिकम् । एतन्ने भगवानाह
कापिलेयस्य संभवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्वविषय-
मनुत्तमम्" ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा "कापिलेयः कपिलायाः
पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्यवसितार्थः
सम्यग्विनिश्चितप्रयोजनः । कामैरनाहतं कामादवसित
मिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृप सुखम् अन्विच्छन् स्थाप-
यितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन
तत्प्रशिष्यत्वात्तनुव्यत्यम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारं
प्रणाडिकाः यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्त्वमित्यर्थः ।
यत् यत्समीपे, कापिलं कपिलमतानुसारि मण्डलं मुनि
समूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः ।
पञ्चस्रोतसि मनसि निष्ठातः ऊहापोहकौशलवान् ।
पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्परापकः क्रतुः "पुरुषो ह वै नारा-
यणो ऽकामयतात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं
स्थाभिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यत्तत्क्रतुमपश्य
दिति" शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मे-
त्यर्थः । पञ्च अक्षमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दम-
यान् कोषान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्च-
ज्ञः अतएव पञ्चज्ञत् पञ्च तद्विषयान्युपासनानि "भृगुर्वै
वारुणिरित्यस्यामुपनिषदि "सतपत्तप्राज्ञं ब्रह्मेति व्यजा-
नदित्यादि" विहितानि करोति पञ्चज्ञत्, पञ्च "शान्तो-
दान उपरतचित्तित्तुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्यतीति श्रुताः शान्तादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः
ततश्च "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्य-
मानत्वात् शिखेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात्
मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चज्ञत् कथं षष्ठः स्यादिति
चेत् ? षष्ठ्यु-यथाक्षमयं विकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिसमं
विराडाख्यमेति एवं मायया विज्ञतमानन्दं तत्पतिमेतीति
न षष्ठोपास्तिः पृथग्वक्तव्या । षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चमो-
पास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अक्षमयादयः

पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्तीत्यस्मिन्निति पुरुषा-
कर्मण्यम् अथवा शिरआद्यवयवरहितत्वादव्ययम् अबा-
ध्यत्वाच्च परमार्थम् अबोधयत् । तस्यापि गुरुमाह इष्टेत्या-
दिना । इष्टसत्वेण आत्मयजनं हेतौ तृतीया, अध्ययनेन
वसन्तीति यत्, सत्यं पुष्टं प्रथो यस्य स संपुष्टः, आत्मज्ञा-
नार्थं कृतमप्य इत्यर्थः । व्यक्तं बाध्यत्वाभाध्यत्वेन स्पष्टताम्
देवदर्शनः दिव्यः इतित्यर्थः । सांख्यसम्मतं गुणपुरुषान्तर-
ज्ञानात् कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति
यस्तदिति, अजरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु
ज्ञानं प्रधानम् अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिपेदे ज्ञातवान्, न तु गुण
पुरुषान्तरम् । भगवान् सार्धशब्देः सनत्कमारो वा ।

कापिल्व लि० कपिलेन निर्हृतादि कपिल+चतुरर्थ्यां सङ्काशा-
ण्यः । कपिलेन निर्हृतादौ ।

कापिवन न० द्वाहमाध्वे अहाने यागभेदे “द्वाहास्त्रय” इत्यु-
पक्रमे “आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः” कात्या० २३।२।३ ।
“चैत्ररथसन्नादाकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति द्वाहाः”
आश्व० श्रौ० १०।२।३ ।

कापिश न० कपिश साधवी तत्पुत्रम् साधनत्वेनास्त्यस्य
अण् । साधवीलताकुसुमजाते सद्यभेदे हेमच० ।

कापिशायन लि० कपिशेव स्वाधेऽण् तत्र जातं “कापिश्याः पफक्”
पा० पफक् । साधवीपुष्पलताजाते सद्ये जटा० । “कापिशायन
सुगन्धि विघूर्णन्” भाषः । देवतायां पु० धर० । द्वाकायां
स्त्री सि० कौ० पिप्तात् ङीप् । [पिशचे त्रिका० ।

कापिशिय पु० स्त्री कपिशया अपत्यम् ढक् । कपिशापत्ये
कापिष्ठल पु० कपिष्ठल्येदम् अण् । मध्यदेशभेदे ढक् स० ।
कूर्मविभागे “अदुम्बरकापिष्ठलगजाङ्गयाद्येति मध्यमि-
दम्” इत्युक्तेस्तस्य मध्यदेशत्वम् ।

कापिष्ठलि पु० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् ङज् । कपिष्ठल-
गोत्रापत्ये स्त्रियान्तु कौशा० ष्यञ् । कापिष्ठल्या इति
भेदः । यून्यपत्ये तु “यजिजोच” पा० फक् । कापिष्ठ-
लायन तद्गोत्रयुवापत्ये पु० ।

कापुरूप पु० कृतसितः पुरुषः कोः का । १ कृतसिते पुरुषे
“यत्नोर्विख्यातवीर्यस्य व्यञ्जनीयस्य विक्रमैः । पश्यतोऽङ्ग-
लुब्धोऽहं कृतः कापुरूपस्त्वया” रामा० कापुरूपस्येदमण् ।
२ कृतसितपुरुषसम्बन्धिनं लि० । “स्त्रीषु शौर्यमनयासु
परदारप्रधर्षक ।। कृत्वा कापुरूपं कर्म शूरोऽहमिति
सन्त्यसे” रामा० । स्त्रियां ङीप् । ब्राह्मणादि० भावे
कर्मणि च ष्यञ् । कापुरूप्य तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कापेय न० कपेर्भावे कर्म वा “कपिज्ञात्योर्ढक्” पा० ढक् ।
१ कपेर्भावे कर्मणि च । अपत्ये इदन्तत्वात् ढक् । २ कपि-
गोत्रापत्ये अनाङ्गिरसे पुं स्त्री ३ शौनकेर्षी पु० शब्दत्वि० ।
स्त्रियां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीप् । तस्येदं ढक् ।
कपिसम्बन्धिनं लि० स्त्रियान्तु ङीप् । “कश्चिच्च सलु
कापेयी सैव तं चर्त्तचित्ता” रामा० ।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण् । १ कपोतसमूहे कपोत-
स्येदम् । “अनुदात्तादेः” पा० अञ् । २ कपोतसम्बन्धिनं
लि० स्त्रियां ङीप् । “अतिथिब्रवी क्रियावांश्च कापोती
वृत्तिमास्थितः” भा० व० २५।६।४० । “कापोती वृत्ति-
सत्यसंयहकृपा” नीलकण्ठः । “स्तुवन् वृत्तिं स कापोती
वृत्तिता स ययौ पुरात्” भाग० ६।१८, १५, “कापोती
सुच्छवृत्तिम्” श्रीधरः । कपोतस्य यथा उच्छवृत्तित्वमत्य-
संयहत्वञ्च तथा कपोतलुब्धकीयशब्दे १६७० पु० दर्शितम् ।
कापोतवर्णोऽस्त्यस्य अर्थ० अच् । ३ शौवीराञ्जने ४ रुचके
(सर्जिकाजारे) न० सेदि० । ५ कपोताभयस्य पु०
ईतद्वति लि० हेम० । ७ ओषधिभेदे स्त्री गौ० ङीप् ।
तद्व्यस्यानसुक्तं सुश्रुते “कौयिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्ज-
यन्त्यास्तु पूर्वतः । जितिप्रदेशोवल्मीकैराचितोयोजन-
त्वयम् । विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्धसु”
सुश्रु० । ओषधिलक्षणादिकथने ।

कापोतक लि० कपोताः सन्त्यस्याम् नडा० ङः कृक् च कपो-
तकीयः तत्रभवः अण् विल्लका० ङस्य लुक् । कपोत-
कीयभवे । [कपोतडिम्बसमुदाये ।

कापोतपाक्य पु० कपोतानां पाकः डिम्बः तेषां पूगः गयः ।
कापोताञ्जन न० कापोतं च तदञ्जनं चेति कर्म० । शौवीरा-
ञ्जने अमरः ।

काप्य पुं स्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आङ्गिरसः “कपिबोधादाङ्गिरसे”
पा० यञ् । १ कपिगोत्रापत्ये आङ्गिरसे । स्त्रियान्तु शा-
ङ्गिरवादौ काव्येत्वत् काप्य इति पाठान्तरे ङीन् यलोपः
कापी । यङन्तान्तं यन्यपत्ये फक् । काप्यायनः कपिगोत्र-
युवापत्ये, स्त्रियान्तु लौकित्वा० षफः पिप्तात् ङीप् । काप्या-
यनी । अनाङ्गिरसे तु “इतशानिजः” पा० ढक् । कापेय
इति भेदः । कृतसितसायम् कोः का । २ पापादौ लि०
काप्यकार लि० कृतसितसायं काप्यं पापं करोति धातूनाम-
नेकार्थत्वात् कथयति कृ-ताच्छीत्यादौ-ट । पापं कृत्वा
परस्य कथको स्वपापवृत्तरि शब्दर० । कर्मणि अण् ।
काप्यकारोऽप्यत्र लि० त्रिका० ।

काफल पु० कृत्स्नं फलमस्य । (कटफल) उक्तभेदे । यद्भरता०
कावर पु० कृत्स्नो बन्धः कोः का वेदे पृषो० कृत्स्नबन्धे ।

“अवस्यं शुभं कावरं बधिं कण्वन्तु बन्धुरः” । “शुनां
कपिरिव दूषणो बन्धुरा कावरस्य च” दुष्टौ हित्वा भर्तृ-
स्यामि दूषयिष्यामि कावरम्” अथ० ३।६।३।४।५।

काम अव्य०कम०घञ् । १।अनुज्ञायां विश्वः । २।निकामे ३।अत्यर्थे
४।काये न०भेद०।कामाय हितम् अण् । ५।रेतसि न०भेद०
देवादमित्यर्थे, ७।अनुमतौ “काममामरणाय तिष्ठेत् गृहे
कन्यन्तुमत्यपि” यममनूः । “मनागनभ्यादृत्या वा कामं
लभ्यत यः क्षमी” माघः । “इच्छायाम्” कामः सङ्कल्योवि-
चिन्त्या श्रद्धाऽश्रद्धा दृष्टिरधृतिर्हृत्वीर्यमिरेत्येतत् सर्वं मनस्य
श्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः सांख्याश्च मन्यन्ते
मनोहेतुकत्वोक्तावेव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्व-
मिति नैयायिका आहुः । अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे
चास्य विवृतिः । “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्क-
ल्पमन्मथाः” इत्यपक्रस्य “अकामस्य क्रिया काचित्
दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यपि कुरुते किञ्चित्
तत्तत् कामस्य चेष्टितम्” इति मनुना सर्वं क्रियां प्रति
कामस्य हेतुचसक्तम् । “सङ्कल्पः अनेन कर्मणा इदमिष्टं
फलं साध्यताम्” इति बुद्धिः । तथाच इष्टसाधनता-
ज्ञानरूपत्वं सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रिया-
निष्पत्तिः । सचाप्राप्तिविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः
कामस्तु रजोगुणहेतुकः । यथोक्तं गीतायाम् “कामएव
क्रोधएव रजोगुणसङ्गवः” कामश्च इष्टविषयाभिलाषः ।
“युं सो या विषयाप्रेक्षा स काम इति भगवते” । एवानादौ
काममय एव भूतार्थकर्मकत्वं । यतोऽयं कर्मणोहेतुः कामो-
ऽतोऽस्य प्रधातता” “सङ्क्रान्तं सङ्क्रायते कामः कामात् क्रोधो
ऽभिजायते” गीता । कर्मणि घञ् । ६।कामनाविषये, कामना-
विषयश्च त्रिविधः बाह्याभ्यन्तरबुद्ध्यन्तमयभेदात् तत्र गृह-
कृत्वादिकं यज्ज्ञादिविषयाश्च बाह्याविषयाः शारीरमानसिक-
कर्मजातस्तु आभ्यन्तरः संघः स्वप्नेहेतुकः वासनाययः “न
जातु कामः कामानामुपभोगेन शस्यति । इषिषा कृष्ण-
वर्त्मैव भूय एवाभिवर्जिते” मनुः । धर्माधिकाममोक्षमध्ये
कामशब्देन कास्यस्यैव पक्षेण तस्यैव पुरुषार्थत्वात् पुरुषेण
इच्छमाणत्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात् । “अप्यर्थ-
कामौ तस्यास्तां धर्मयः मनीषिणः” रघुः । “सन्तान
कामस्य तथेति कामम्” रघुः । कास्यमानत्वात् कामं
वरमित्यर्थः । “तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः” रघुः ।

“इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्”
रघुः । कामनाविषयश्च सुखस्वरूपमात्मैवेति वेदान्तिनः
तदेव सुखं प्रयोजनम् “नवा अरे पत्युः कामाय
पतिः प्रियोभवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति”
ह० उप० सुखस्वरूपत्वात् एव परप्रेमासदत्वो-
क्तेः । तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम् । सुखमिव
दुःखाभाषोऽपि सुखं कास्यमिति नैयायिकादयः,
“मोक्षकाङ्क्षिभिः कास्यमाने १०परमेश्वरे च । “कामज्ञा
कामकृतं कालः कामः कामप्रदः प्रभुः” विष्णुस० ।
स्त्रीपुरुषयोः उपस्यसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्पर-
रालिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अनुरागभेदे तत्रैव लोके
कामशब्दस्य रुढिर्दृश्यते । स च तिथिविशेषे स्त्री-
पुरुषयोः स्थानविशेषएव चुस्वनादिना व्यज्यते, यथोक्तं
अरटीपिकायाम् “पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ
कचे हृदि । कचे कण्ठे तथौष्ठे च गण्डे नेत्रे
श्रुतापि । ललाटे शीर्षकेशे च कामस्यानं तिथिक्रमात् ।
दृष्टे पुंसां स्त्रिया वामे, गुल्फे कृष्णे विपर्ययः । पादाङ्गुष्ठे
प्रतिपदि द्वितीयायाश्च गुल्फके । ऊरुदेशे तृतीयायां
चतुर्थ्यां भगदेशतः । नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु
कुचमण्डले । सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कण्ठदेशतः ।
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः । एकादश्यां गण्ड-
देशे द्वादश्यां नयने तथा । अथेव च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां
ललाटके । पौर्णमास्यां शिखायाश्च क्षातव्यञ्च इति
क्रमात् । यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुस्वनम् ।
“हृदि कामः श्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदृक्छदात्”
भाग० । तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदय-
जातत्वेन व्यतीनामप्यश्वादादोनामपि मनविजयत्वम् ।
प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने
एवास्य यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १६ ।
१२ अ० वर्णितं यथा
“ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमश्रात्मनः । कामा-
द्याशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा बुद्धिं सुतेति वै । तस्याश्च चलितं
चित्तं कामवाणविलोडितम् । ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां
मानसानां महात्मनाम् । भगस्य वचनं श्रुत्वा सोपह्रासं
विधिं प्रति । आत्मनश्चलचित्तत्वमस्यार्थादभ्यपीन् प्रति ।
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा । दृष्ट्वा सन्ध्या
स्वयं तत्र त्वपामापातितुःखिता । ततस्तु ब्रह्मणा ग्रमे
मदने तदनन्तरम् । अन्तर्भूते विधौ ब्रह्मौ गते चापि

निजास्यदे । अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत् ।

ततस्तस्याक्षपसा तोषितेन विष्णुना तत्प्रार्थनया कामप्र-
वृत्तिकालनियमनरूपोदत्तो यथा “सन्ध्यावाच । यदि
देव ! प्रसन्नोऽसितपसा मम संप्रति । वृत्तदायं प्रथमं वरो
मम विधीयताम् । उत्पन्नमात्रा देवेश ! प्राणिनोऽस्मिन्
भुवस्तले । न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै । श्री-
भगवानुवाच । प्रथमं शैशवो भावः कौमारारण्यो द्विती-
यकः । तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धिकं तथा । तृतीये
त्यथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः । सकामाः स्युर्द्विती-
यान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् । तपसा तव मर्यादा
जगति स्थापिता मया । उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः
स्युः शरीरिणः” । तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुकटद्विः
बाल्ये च शुकटद्वेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः । बाला-
नामपि अक्षरसपाकेन चरमधातोः शुकस्योद्भवसम्भवेऽपि
तस्य स्वरूपात् न प्रसरणम् यथाह भावप्र० । “बालानां
शुकसस्येव किन्तु सौख्यप्राप्तं दृश्यते । पुष्पाणां सुकुले
गन्धो यथा सक्षपि नाप्यते । तेषां तदेव तावद्ये
पुष्ट्याद्गतिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादु-
र्भवेद्यथा” । तत्र कारणञ्च अतुपदोक्तविष्णुवर एव
इति न बाल्ये तस्य प्रादुर्भावः । १२तादृशातुरागाधिष्ठित
देवभेदे स च पञ्चाशद्विधः । यथोक्तं शा० ति० टी०
राधवभट्टेन यथा “काम १ कामद २ कान्ता ३ स
कान्तिमान् ४ कामग ५ कृपा । कामचारश्च ६ कामी
७ च कामुकः ८ कामवर्द्धनः ९ । रामो १० रमश्च ११
रमणो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४ । रालि
नाथो १५ रमाकान्तो १६ रममाणो १७ निशाचरः
१८ । नन्दको १९ नन्दनश्चैव २० नन्दी २१ नन्दयिता
२२ पुनः । पञ्चाशणो २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५
महाधनुः २६ । भ्रमणो २७ भ्रमणश्चैव भ्रममाणो
२८ भ्रमोत्तरः २९ । भ्रान्तश्च ३० भ्रमको ३१ भ्रजो
३२ भ्रान्तचारो ३३ भ्रमावहः ३४ । मोहको ३५ मोहको
३६ मोहो ३७ मोहवर्द्धनश्चैव ३८ एव च । मदको ३९ मन्त्रय
४० शैव मातङ्को ४१ भ्रजनायकः ४२ । गायको ४३
गोतिज ४४ शैव नर्तनः ४५ खेलक ४६ स्तथा । उन्म-
त्तान्तक ४७ शैव विलासी ४८ लोभवर्द्धनः ४९” ।

तेन च कार्तिकेयोत्पत्तये शिवध्यान भङ्गार्थमिन्द्रनिशुक्तो न
शिवध्यानभङ्गार्थस्युक्तो न ध्यानभङ्गजनितहरकोपात् भस्मी-
भावमासाद्याङ्गहौनत्वमाप्तम् यथाह शिवपु० १४ अ० ।

“कामोधनुषि संयोज्य पुष्पवाणं तदा कुरु ! । पार्वती
सन्मुखे स्थाप्य मोक्तुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धैर्य-
मान्स्वयं किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृथतः कामं
पुष्पवाणधनुर्धरम् । विष्टमन्दोस्तस्याथ तृतीयनय-
नानुष्ठने । स्फुरद्गुदार्चिर्ग्नस्तु पपात मदगोपरि ।
क्रोधं संहार हे देव ! इति यावत् वदन्ति स्ते । इन्द्रा-
दिसकलादेवास्तायङ्गस्त्रीचकार तम्” स च पश्चात् वासु-
देवात् रुक्मिण्यां प्रादुर्भूय सायावतीरूपं रतिं शम्बर-
भार्यात्वेन प्रथितस्तुपयेम । तदेतत् हरि० वर्णितम् ।
“रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लज्जयां कामोदृतप्रतः । शम्बरान्त-
करोज्जो प्रद्युम्नः कामदर्शनः । तं सप्तरात्रे सम्मुखे
निगोष्ठे स्तुतिकामदहात् । जह्वार कृष्णस्य कुतं शिशुं
वै शम्बरो नृप ! । स स्तुत्या परीतायुष्मायया प्रज-
हार तम् । दोर्भास्तुच्छिन्नं नगरं स्तुतिनाय महा-
सुरः । धनपत्या तु तस्यासीद्भाय्या रूपगुणान्विता । नाम्ना
सायावती नाम सायेव शुभदर्शना । ददौ तं वासु-
देवस्य पुत्रं पुत्रमियात्मजम् । तस्या महिष्या नाथिन्या
दानवः कालबोदितः । सायावती तु तं ददा सम्पृहृतन-
रुहा । हर्षेण मज्जता युक्ता पुनः पुनरुदयत । अथ तस्या
निरीक्षन्त्या स्तुतिः प्रादुर्भवत् ह । अयं स मम कान्तोऽ-
भूत् स्तुत्येवं चान्वचिन्तयत् । अयं स नाथोभर्ता मे वस्यार्थे
हि दिवानिशम् । चिन्ताशोकहृदे मग्ना न विन्दामि
रतिं क्वचित् । अयं भगवता पूर्वं देवदेवेन श्रुतिना ।
खेदितेन कृतोऽनङ्गो दृष्टोजात्यन्तरे मया । कथमस्य
स्नानं दास्ये माहभावेन जानतो । भर्तुर्भाय्यां त्वहं भूत्वा
वक्ष्ये या पुत्र इत्युत । एवं सञ्चिन्त्य मनसा धातृप्राप्तं
सा समर्पयत् । रसायनप्रयोगेण शीघ्रमेवान्वर्धयत् ।
धातृप्राः सकाशात् स च तां शृण्वन् रुक्मिणिनन्दनः ।
सायावतीसविज्ञानान्धो ने स्वाभेव सातरम् । सा च तं वर्ज-
यामास कार्पण्यं कमललोचनम् । साया स्नात्वा ददौ सर्वां
दानवीः कामसोहिता । स यदा यौवनस्थस्य प्रद्युम्नः काम-
दर्शनः । चिकीर्षितज्ञो नारोणं सर्वोत्तमविधिपारगः ।
तं सा सायावती कान्तं कामयामास कामिनी” हरि०
१६३ अ० । “कुमार ! पश्य मां प्राप्तं देवगर्वनारदम् ।
प्रेषितं देवराजेन तव सम्बोधनाय वै । स्मर त्वं पूर्वकं
भावं कामदेवोऽसि मानद ! । हरकोपानवाद्गुणस्तेना-
नङ्गस्त्वहोच्यसे । त्वं वृष्णिवंशे जातोऽसि रुक्मिण्या
गर्भसम्भवः । जातोऽसि केशवेन त्वं प्रद्युम्न इति

कीर्त्यसे । आहूय शम्बरं त्वमिहानातोऽसि मामदः । ।
 सप्रतापे त्वसम्पत्तेः स्तुतिकागारमध्यतः । । बधार्थं शम्बरस्य त्वं क्षियमाणो ह्युपेक्षितः । । केवलेन महाबाहो !
 देवकार्यार्थसिद्धये । येषां मायावती नाम भार्या वै शम्बरस्य त्वरति तां पिबि कल्याणी तव भार्यां पुरातनोम् । तव सा रक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽवसत् । मायां शरीरजां न्यस्य मोहानाथे दुरात्मनः । रतेरुत्पादनार्थाय प्रेषयत्यनिशं तदा । एवं प्रवृत्तः ब्रह्मा वै तव भार्यां प्रतिविताम् ।
 हत्वा तं शम्बरं वीरः वैष्णवास्तेषु संयुगे । गृह्य मायावती भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ० "कामं प्रतिनारदवाक्यम् । "सोऽमवीत् सहसा देवीं कक्षिणीं देवतामिव । अयं स देवि ! संप्राप्तः पुत्रश्चापधरश्च यः । अनेन शम्बरं हत्वा मायायाश्च विशारदम् । हृता मायाश्च ताः स्वर्गां यामिदेवानवाधत । सती चेयं शुभा साध्वी भार्याऽपि तनयस्य ते । मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोपिता । सा च ते शम्बरयेव पत्नीति भवतु व्यथा । मन्त्राद्येऽपि गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा । कामपत्नी, न कान्तैषा शम्बरस्य रतिः प्रिया । मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्यसक्तकुम्भा । न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना । आत्ममायामयं हत्वा रूपं शम्बरमाविशत् । पत्येषा मम पुत्रस्य स्तुषा तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ० । कक्षिणीं प्रति कण्ठवाक्यम् । तेन १२ रौक्मिणेये पु० १४ बलदेवे शब्दः । तस्य कामपालत्वात्तथात्वम् । १५ महाराज चूतं राजनिः । कर्मपर्वकात् कामयते कर्त्तरि ण्यङ् । तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत पशुकामः प्रजाकाम इत्यादि । घञलकामशब्दे परे तुसुवन्नस्थानलोपः । यथा गन्तुकामः रन्तुकामः इत्यादि दृष्टादि० तस्याद्युदात्तता । कामनायुक्तवाचककामादिशब्दसमभिव्याहारे यागे तच्चियोज्यकत्वं तत्तत्प्रतिमाध्यत्यस्य मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम नियोज्यकस्तत्त्वतिसाध्वीवा याग इति बोधः । लिङादिना यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम् । यागजन्यफलं च कामनावतीव तत्तत्फलकामनोद्देशेऽपि भवति अतः पितृस्वर्गकामनया कृतपूजादिः फलं पितरौति मणित्वम् । अर्थशब्देन इन्द्रेऽस्य वा पूर्वं निपातः । अर्थकामौ कामार्थौ । तन्त्रोक्ते १६ वीजभेदे । तदुद्धारो यथा तन्त्रवा० कुलाख्ये "देवीं दक्षिणवाङ्मशकनयनं कामं कलालाञ्छितम्" दक्षिणवाङ्मः ककारस्तस्य वर्णस्य साटकान्यासे दक्षवाङ्मः

भूले न्यस्यत्वात् तथात्वम् शक्रोलकारः भयनं वाभनेत्वं तेन ईकारः कलालाञ्छितं विन्दुभूषितम् तत्र क्लीम् इत्येवं रूपं कामम् इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तदुद्धारः तन्त्रवा० आक्रमे । "तां विद्यां गृह्य देवेश ! काममिन्द्रसमन्वितम् । नादविन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम् । महाश्रीसुन्दरो विद्या महातिपुरसुन्दरी । ककारे सर्वसुत्पन्नं कामकैवल्यदायकम् । लकारे सकलैश्वर्यमीकारे सर्वसौख्यदम्" कुञ्जिकात० । "परा च कमला कामो वाग्भवं शक्तिरेव च" । १७ ककाराक्षरे च । शिवबीजं (ह) । तथा कामं (क) इन्द्रं (ल) देवीं (स) नियोजयेत् । षोडशीविद्यायां शक्तिकुटोद्धारः ।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया । तत्कलाहेतुत्वात् कामपत्न्याम् १ रतौ शब्दरत्ना० । २ त० २ कामहेतुकलायाश्च ।

कामकाति त्रि० कै-यद्दे क्तिन् कामपरा कातिर्यस्य । कामशब्दयुक्ते । "त्वे सुपुत्र ! श्वसोऽष्टसन् कामकातयः" । ऋ० ८।८।१।१४।

कामकाम त्रि० कामं काश्यं कामयते कस-णिङ्-अण् उप० स० । अमीष्टकामे "एवं त्वयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता । शनिः कामकामोत्पद्यत् । "अपूय्यमाणमचलप्रतिष्ठं सङ्गृह्णामः प्रविशन्ति यद्दत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे", स शान्तिमाप्नोति न कामकामो" गीता । स्त्रियं ङाप् ।

कामकार त्रि० कामं काश्यं करोति क-अण् उप० स० । १ काश्यनिष्पादके । कारः करणं २ त० । २ कामेन इच्छया फलानिभिमन्यना करणे पु० । "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते" गीता । "अग्निहोत्रप्रविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः" । "कामकारजतेऽस्याहरेके न्यतिनिर्दशनात्" मनुः । "यः शास्त्रविधिसुखं सुखं वृत्तेते कामकारतः, गीता । कामचारत इति पाठान्तरम् ।

कामकूट पु० कामएव कूटं गृह्यं प्रधानमस्य । १ ऐश्याप्रिये (पिङ्गे) (नाड) । ईत० । २ ऐश्यायाविश्वमे व सदि० तन्त्रोक्ते शकामराजाख्ये श्रीविद्यायाः मन्त्रभेदे । "विद्यञ्चन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिर्वङ्ग च । मायाखरेण संयुक्तं नादविन्दुकलान्वितम् । प्रथमं कामराजस्य कूटं परमदुर्लभम्" (हृसकलहोम्) "विद्यद्विष्णुयुतं कामोक्तं शक्रस्ततः परम् । महाभाया ततः पश्चात् स्वप्रवर्तते कथ्यते" हृसकलहोम्) द्वितीयम् कामकूटम् । "मदनं शिवबीजं च

वायुवीजं ततः परम् । इन्द्रवीजं ततः पश्चात् महाभायां
समुद्भवेत् । (कहसल्लङ्गा) तृतीयं कामकृतम् इयं सधुसता ।
कामकृतं त्वि० कामेन करोति क-किप् १त० । १यथेच्छं
कारिणि । कामं कायं करोति । २अभीष्टदायके
त्वि० । १परमेश्वरे पु० “कामहा कामकृतान्नः कामः
कामप्रदः प्रमः” विष्णुसह० । [कर्म०] २चरते हेमच० ।
कामकेलि पु० कामे तज्जेतकर्मणौ केलिर्यस्य । १जारे त्विका० ।
कामक्रीडा स्त्री कामेन क्रीडा । १कामहेतुकक्रीडायां ।
“माः पञ्च स्थूयस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा स्या” इत्युक्त-
जलणे पद्मदगजरपादके ० छन्दोभेदे च ।

कामखड्गदला स्त्री कामोद्भापकं खड्गद्वयं दक्षमस्याः ।
स्वर्णकेतक्याम् राजनि० ।

कामग त्वि० कामेन वात्सल्यं इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति गम-ड ।
वात्सल्यं इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यः नादौ । “एवमादि
महाराज ! विजय दिवसास्थितः । कामगेन स सौभेन”
भा० व० १४ अ० । कामगेन स सौभेन शास्त्रः पुनरुपा-
गमत् । व० ६ अ० । कामगत्यादयोऽप्यत्र । कामेन अतु-
रागभेदेन गच्छति । यथेच्छं पुरुषगामिण्यां कुलटायाम्
स्त्री “पाषण्डग्रनाश्रितास्ते नाः भर्तृभ्यः कामगादिकाः ।
सुरापा आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः” याज्ञ० ।
“कामगा कुलटा” मिता० । २यथेष्टं स्त्रीगामिनि
पुंसि पु० । ४कन्दर्पभेदे पु० कामशब्दे उदा० ।

कामगामिन् त्वि० कामं यथेष्टं योनिविचारमकृत्वा गच्छति
गम-णिनि । अनुकामिने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्ट
पुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । काममित्यव्ययगर्भकः
कामकामोत्यप्यत्र अमरः ।

कामगिरि पु० कामप्रधानगिरिः । भारतवर्षस्य कामरूपस्य
पर्वतभेदे । “मलयो मङ्गलप्रस्य इत्युपक्रमे” “इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः” इति भाग०
५, १६, १७ । कामरूपशब्दे तत्स्थानं वक्ष्यते ।

कामगुणः पु० ईत० कामकृतो वा गुणः । १ अनुरागे २
विषये शब्दाभोगे च भेदि० ।

कामचर त्वि० कामेन चरति चर-ट १त० । यथाकामं
चारिणि “तां नारदः कामचरः कदाचित्” कुमा० ।
“इहाहमिच्छामि तयानघान्तिके वस्तु” यथाकामचरस्तथा
विभो !” भा० वि० २२२ श्लो० ।

कामचार त्वि० पु० कामेन स्नेह्यया चारः चर+चञ् ।
यथेच्छाचरणे “न कामचारोभयि शङ्कनीयः” रघुः ।

“तच्चैदभ्युदयात् कथ्यः गयाम कामचारतः” मनुः ।
चर णिच्-च्च ३त० । कामेन गवादेश्वारणे “पथि
यामविशतान्ने स्नेहे दोषो न विद्यते । अकामतः, काम-
चारे चौरवद्गृहमुच्यते” याज्ञ० ।

कामचारिन् त्वि० कामेन चरति चर-णिनि । १कामके २यथे-
ष्टाचारवति च “न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे काम-
चारिन् !” मेघ० । स्त्रियां ङीप् । ३चटकं भेदि० । तस्याति-
कामत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् ४गरुडे पु० ५चन्द्रत्वा० ।

कामज त्वि० कामाज्जायते जन-ड ५त० । कामजाते १व्यस-
नादौ कामजव्यसनानि च दशविधानि मनुनोक्तानि यथा
“मृगयाक्षोदिव्यासप्रः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्विकं
दृष्टाश्वाच कामजोदशकोणः” । तन्मध्ये चतुर्णाम् अत्यन्त-
कष्टतोक्ता तेनैव यथा “पानमन्त्रास्त्रियश्चैव मृगया च यथा-
क्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजं गच्छे” ।
“कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु मर्होपतिः । विद्युज्यतेऽर्थ
धर्माभ्यां ततोवज्याः सदेव ते” इति तद्दोषस्तोत्रैः ।
२कामजातमात्रे पुत्रादौ । ज्येष्ठपुत्रस्यैव पितृवर्णापाकरण
शाधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वमुक्तं मनुना यथा “ज्येष्ठेन
जातमात्रेण पुत्री मयति मानवः । पितृणामन्येष्वेव स
तस्मात् सर्वमर्हति” । यस्मिन्नृषे सञ्जयति येनानन्यं सम-
ज्यते । स एव धर्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः” ।
“अयुक्तयान्यतश्चैव पुत्रिगदाप्रस देवरात् । उभौ तौ नाह-
तो भागं जारजातककामजौ” मनुः “याऽनियुक्तान्यतः
पुत्रं देवराहायवाप्नुयात् । वं कामजमरिकथीयं दृष्टोत्-
पन्नं प्रचक्षते” मनुः ।

कामजान पुंस्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति
ध्वनिना आ+नी-ड । कोकिले शब्दर० । “चन्द्रचन्दन-
रोलम्बस्तादुद्दीपनं मतम्” बा० ८० । कोकिलगन्दादीनां
कामोद्दीपकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कामजानिरिति वा प्रः टः । तत्र कामस्य उद्भापकध्वनि-
हेतुत्वात् उत्पत्तिरस्मात् इति वाक्यम् ।

कामजित पु० कामं जयति धर्मेणेन जि-किप् । १महादेवे
तस्य कामधर्मेणात् तथात्वम् । कामं कामदेवं रूपेण जयति
किप् । २ कान्तिकेये । “कामजित् कामदः कान्तः”
भा० व० २३१ अ० । कान्तिकेयनामकथने । कामं
कामव्यापारं जयति । ३जिनदेवे अर्हति तस्य स्त्रीसङ्ग-
वर्जनात् तथात्वम् ।

कामठक पु० इतराद्रनागकुलजाते सर्पसत्वे नष्टे बर्षभेदे

“कामाठकः कामठकः सुषेणोमलयोऽव्ययः” इति सर्पसत्त्व-
नष्टतराङ्गकुलजनागनामकथने भा० आ० ५० अ० ।

कामताल पुंस्त्री कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां
णिच्-अण् उप० ४० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातिवात् ङीप्
कामतिथि पुं स्त्री कामपूजार्था तत्स्वामिका या तिथिः
तयोदश्यां तस्याः कामपूजाकृता काममहग्नेर्दर्शयिष्यते ।
कामद त्रि० कामान् ददाति दा-क । १ अमोददायके, २ काम-
धेनौ स्त्री मेदि० भक्तानां कामपरके ३ परमेश्वरे पु० ।
कामं कामरूपं सौन्दर्येण ददाति दो-अवखण्ड ने-क ।
४ कान्तिकेये । “कामजित् कामदः कान्तः” भा० व०
२३१ अ० । कान्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि० कामं दोग्धि दुह-क घादेशः । १ अमोदसम्पाद-
के “इन्द्रस्य कामदुघाः स्य कामान् धग्ध्वम्” आश्व०
श्रौ० ६, १०, ४ । “आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा
हि सा” “अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्” रघुः ।
२ सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह त्रि० कामं दोग्धि दुह-किप् इत० । काम्यनिष्पा-
दके । “एष (यज्ञः) वस्तिष्कामयुक्” गांता । “तस्या
य कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः” भा० आ० १०५ ।
“अद्वयार्चितसत्पात्रे न्यस्तं (सुत्यजम्) कामधुगन्तयम्”
भाग० ७, १५, ५ । “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सत्यगन्तातः
स्वर्गं लोके कामधुग्भवति” श्रुतिः । क (कामदुहो-
ऽप्यत्रार्थे) त्रि० तस्मै गुर्यैः कामदुहाय भूत्वा नरं प्रदा-
तारमुपैति सा गौः” भा० व० १८६ अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १ नागदन्तीष्टमे
रत्नमा० । २ पाटलाष्टके शब्दर० । स्वार्थे कन् । तत्त्वार्थे ।

कामदेव पु० कामएव देवः । कन्दर्पे तस्य ध्वेरूपम् हेमा०
दा० विष्णु धर्मो० उक्तं यथा । “कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्ख-
पद्मविभूषणः । चापशङ्खकरश्चैव मदाकुञ्चितकोचनः ।
रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्या चैतास्तथोष्णला । चतस्रस्तस्य
कर्त्तव्याः पद्मगौरूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्यार्थ-
भार्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्यः पञ्चशङ्खसुखो-
महानिति” । कास्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः कास्यस्तथाभूतः
बन् दोष्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । “कामदेवः कामपालः
कामी कान्तः कृतागमः” विष्णु ४० । चक्रदत्तोक्ते ३
इतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्त्वैव

“शयस्य कोविदारस्य वृषस्य कुम्भस्य च । कल्काढ्यत्वक

पुष्पफलप्रस्थे पलवतुष्टयम् । आश्वगन्ध्या पलमिता तदङ्गं
गोक्षुरस्य च । शतावरो विदारो च शालपर्णी बला तथा ।
अश्वत्थस्य च शुक्रानि पद्मवीजं पुनर्नवा । काश्लसुरा-
फलमेतत् तु माषवीजं तथैव च । पृथग्दशपलान्
भागान्चतुर्दशैः श्लेष्मसः पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषाय
भवतारयेत् । सृष्टीकां पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीं रक्तचन्दनम् ।
बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं
शारिरे द्वे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्कैशमश्चैव शर्क
रायाः पलद्वयम् । रसस्य पोण्ड्रकेक्षूणामादकं तत्र
दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा इतप्रस्थं पिपाचयेत् ।
रक्तपित्तं क्षतलीणं कामलां वातशोणितम् । हृत्कासकं
तथा शोथं वर्णभेदं स्वरत्तयम् । अरोचकं भूतकञ्चू
पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्राश्यां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तः-
शरवारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहि-
नाम् । क्षीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ।
श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं दृष्यं मेयं रसायनम् । ओजस्तेज
स्कारश्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् । संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुंस्त्वं
दुर्बलेन्द्रियम् । सर्वरोगविनिर्मुक्तस्योयसिक्तो यथा दुमः ।
कामदेव इति ख्यातः सर्वरोगेषु भस्यते” ।

कामधर पु० कामरूपस्यमत्स्यध्वजपर्वतस्थिते शरोवरभेदे
कालि० ८१ अ० । तत्स्थानस्नानमाहात्म्याद्युक्तम् ।
“मणिक्कुटाचवात् पूर्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः । निर्दग्धो
यत्र मदनो हरनेत्वाग्निना पुनः । शरीरं प्राप्य तपसा
समाराध्य दृष्टव्यजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु काम-
देवेन संस्थितम् । अध्विन्यकायां तस्यौ स वीरुमाणः सम-
न्ततः । तदा तु शाश्वती नाम तत्रास्ते दक्षिणक्षया ।
सरः कामधरो नाम तस्मात् शैले व्यवस्थितः । आश्वि-
न्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधरान्नासि । विमुक्तः
पापः शुद्धात्मा शिवलोकं महीयते” ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १ अमोदप्रतिपादि-
कायां स्वर्गधेनुम् सुरभिषन्त्यायाः रोहिण्याः २ कन्यायां
गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकसक्तं कालिकापु० ८१ अ० ।
“दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गधं माता
महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनया जन्ते
कश्यपास्तु प्रजापतेः । नास्त्रा सा रोहिणी शुभ्रा सर्वकाम
दुघानृषाम् । तस्या जज्ञे नूरसेनादसुरतितमोष्णत्वात् ।
(तस्यां जज्ञे शुनःशेषान् सुनरतितमोष्णत्वात् वा पाठः)
कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता । सा शिताम्भ-

प्रतीकाशा चतुर्धे चतुष्टयः । तन्मयतुर्भिर्धर्मैर्धर्मिकामप्रसव-
कारिणी ।

कामधेनुकुलजातायां ३ नन्दित्याम् शवलानास्त्रां वशिष्ठ-
धेनौ च तस्याश्च काश्यपदागिमस्मादकत्वात्तथात्यम् यथा च
तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामा० आदि० ५१४० वर्णितं
यथा “ एवमुक्ता वशिष्ठेन शवला गतुस्तदनः । विदधे
कामधुकामान् यस्य यस्येष्टितः यथा । इक्ष्वाकूस्तथा
जाजानु सैरेयांश्च सुरासयम् । पानानि च महाहर्षिणि
भक्ष्याशोकावचानपि । उष्णाढ्यास्तौदनस्यात्तु राशयः
पर्यतोपमाः । कृष्टान्यक्षानि कृपाश्च दधिकृत्यास्तथैव च ।
नानाखादुरसानाञ्च सुखाखुवानां तथैव च । भोजनानि
सुपूर्णानि गोष्ठानि च सहस्रगः । सर्वमासीत् सु-
सन्तुष्टं कृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं रामः वशिष्ठेन
सुतपितम् । विश्वामित्रो हि राजपिहृष्टपुष्टदाभ-
वत् । सान्नःपुरचरो राजा सन्नाह्णपुरोहितः ।
सामान्यो मन्त्रिर्माहितः सभ्यः पजितस्तदा । युक्तः परम-
हर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ।
पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्य-
विशारदः । गवां गतसहस्रेण दीयतां शवला मम ।
एतन् हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः । तस्मान्नो शवलां
देहि ममैषा धर्म्मतो हिजः । एवमुक्तस्तु भगवान्वशिष्ठो
सुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच मही-
पतिम् । नाहं गतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ।
राजन् ! दास्यामि शवलां राशिभीरजतस्य वा । न
परित्यागमर्ह्यं मत्सकाशादरिन्दम् । शाश्वती शवला
मद्यं कीर्त्तिरात्मवतो यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च
प्राणयात्रा तथैव च । आयत्तमग्निहोत्रञ्च बलिहोमस्तथैव
च । स्वाहाकारवष्टकरो विद्याय विविधास्तथा । आय-
त्तमत्तम राजर्षे ! सर्वमेतच्च संग्रहः । सर्वस्वमेतत् सत्येन
मम दष्टिकरो तथा । कारुणैर्बहुभीराजस्र टास्ये शवलां
तव । तेनास्या अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणो
द्योगे कृते धेन्वा उत्पादितैर्नानाविधैर्सैन्यैर्विश्वामित्रः
पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५१४० यथा
‘कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजति सुनिः । तदास्य
शवलां राम ! विश्वामित्रोऽत्यकर्षत । नीयमाना तु
शवला राम ! राक्षा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास
रुदनी शोककषिता । परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं
सुमहात्मना । याहं राजभृतेर्दीना ह्रियेय भृशदुः-

खिता । किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
यस्यामनागमं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति चार्क्षिकः । इति
मञ्जुलनित्या तु निश्चयश्च पुनः पुनः । जगाम वनेन
तदा वशिष्ठं परमोजसम् । निर्धूय तांस्तदा भृत्यान्
गतगः गतुस्तदनः । जगामानिलवनेन पादगूलं महा-
त्मनः । शवला सा रुदनी च क्रोधनी चेदमब्रवीत् ।
वशिष्ठस्यापतः स्थित्वा रुदनीं मेघनिःस्वना । भगवन् !
किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ! । बलाद्राजभटा मां
हि नयन्ते त्वत्सकाशतः । एवमुक्तस्तु ब्रह्मविहितं
वचनमब्रवीत् । शोकमन्त्रप्रहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ।
न त्वां त्यजामि शवले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एष
त्वां नयते राजा बलान्नाक्तो महाबलः । न हि त्वय
बलं मद्यं राजा त्वया विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च
दृष्टिव्याः पतिरेव च । इयमजौहिणी पूर्णा गज-
वाजिरथाकुला । हस्तिष्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः ।
एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा
सा ब्रह्मपिसतुलप्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याहर्म्माक्षणा
बलवत्तराः । ब्रह्मन् ! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राच्च बलवत्त-
रम् । अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।
विश्वामित्रो महावीर्यस्त्रैजसश्च दुरासदम् । नियुङ्क्ष
मां महातेजस्तद्व्यह्मबलमस्मृताम् । तस्य दपे बलं
यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः । इत्युक्तस्तु तया राम ।
वशिष्ठस्तु महायशः । सृजस्वति तदोवाच बलं पर-
बलार्दनम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृज-
त्तदा । तस्या हम्भारवोतसृष्टाः पल्लवाः शतशो
नृपः । नाशयन्त बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ।
स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पल्लवाच्चा
गयामास शस्त्रैस्त्रिष्वचैरपि । विश्वामित्राह्नितान्
दृष्ट्वा पल्लवान् गतशस्तदा । भूय एवासृजदुष्टोरांस्कान्
यवनमिश्रितान् । तैरासीत् संहता भूमिः शक्यै-
वनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्हवावीर्यैर्हंसकिङ्कलकमज्जिभैः ।
तीक्ष्णासिपटिदृग्धरैर्हंसवर्षिभिरावृतैः । निर्दग्धं तद्वलं
सर्वं प्रदीर्घैरिव पायकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वा-
मित्रो सुभोच ह । तैस्ते यवनकाब्धोजा बर्वराश्चा-
कुलीकृताः ५४४० ।

“ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वशिष्ठो-
नोदयामास कामधुक् सृज योगतः । तस्या ऊङ्गारतो
जाताः काब्धोजा रविर्बुधः । ऊधवश्चाथ सन्भूवा

वर्षरा शस्त्रपाणयः । योनिदेशाच्च ययनाः शङ्खदेशाच्छकाः
 स्रुताः । रोमकूपेषु स्नेच्छाय हारीताः सकिरातकाः ।
 तैस्तज्जिपदितं सर्वं विश्वामित्यस्य तत्तत्तथा । सपदातिगजं
 सायं मरथं रघुनन्दनः । दृष्ट्वा निपदितं सैन्यं वशि-
 षेन सहात्मना । विश्वामित्यस्य तानान्तु शतं नानाविधा-
 युधम् । अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम् ।
 हृङ्गारेणैव तान् सञ्चिन्ति निर्दटाह सफाटविः ॥ ५५० ॥
 दानार्थकल्पिते स्वर्णादिनिर्मिते षोडशमहादानान्तर्गते
 दानोये ४धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा०मत्स्य०पु० ।
 “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्वकामप्रदं
 नृणां महापातकनाशनम् । लोकेषावाहनं तद्वद्भोमः
 कार्याधिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डप-
 वेदिकाः । स्वस्त्रेण कार्गिमन्त् कुर्यात् गुरुरेव समाहितः” ।
 कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह हि देशकाल-
 उद्दिष्टाद्दशविधा राजा ब्राह्मणवाचनाचार्यादित्यं ग्वरण-
 मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितानतोरण-
 पताकादि सर्वं मत्स्यपुराणोक्तं तुलापुरुषदानविहितं
 वेदितव्यम् ।

“काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पल-
 साहस्रैस्तद्वेन तु मध्यमा । कनीयसी तद्वेन कामधेनुः
 प्रकीर्तिता । शक्तिरस्त्रिपलादूर्ध्वं मशकोऽपीह कारयेत्” ।
 अत्र यद्यपि वत्सापरिमाणपलुक्तं तथापि कामधेनुविधान
 तत्प्रकाञ्चनचतुर्थीधेनो वत्सः कल्पनीयः, समस्तधेनुषु परि-
 मितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणकृत्प्रदर्शनादिहापि धेनुदान-
 त्वाविशेषात् तथैव निश्चयते । तथा च गुडधेनुवर्दपु
 “चतुर्धागेन वत्सः स्यादिति” तत्र तत्र ध्यते ।

“वेद्यां लक्ष्णाजिनं तस्य गुडप्रस्थसमान्वितम् । न्यसेदपरि-
 तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् । कुम्भाष्टकसमोपेतां नाना
 फलसमन्विताम्” ।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । ‘महारत्नानि, पद्मराग-
 प्रभृतीनि, तत्सन्ध्ये तु विन्यसेदिति क्वचित्पाठः, ‘नाना
 फलानि, गोगजवाजिस्त्रापुरषप्रभृतीनि, सौवर्णानि,
 कल्पतरुदानोक्तानि ।

“तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इक्षुमग्न-
 य-
 षकं तद्वज्रानाफलसमन्वितम् । भाजनं चावनं तद्वत्
 तान्द्रदोहनकं तथा” ।

“कौशेयवस्त्रद्वयसम्पुद्गां दोषातपत्वाभरणाभिरामां ।
 स्रग्धरां कुण्डलिनीं सवष्टागणविकापादुकरौषपा-

दाम् । रसेव सदैः परितोऽभिजृष्टां हरिद्रया पुष्पफल-
 रनेकैः । अजाजिजुस्तुम्बुरुषकर्कराभिः वितानकं चोपरि
 पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य
 सपुष्पहस्तः । आवाहयेत्ताङ्गुलिधेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्या-
 दथ दर्भपाणिः” ।

षष्टागणविकापादुकाभिः सह वर्त्तत इति सवष्टागण-
 विकापादुका सा चाभौरौषपादा चेति विग्रहः । गणना-
 साधनत्वाद्गणविका, अथमात्रा गलतिकेति क्वचित्पाठः ।
 तत्र गलविका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति
 पठित्वा जलपूर्णं कर्कराति व्याचक्षते । रसाः परिभाषाया-
 सक्ताः । अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरुषः धान्यकम् । एषुपकल्पित-
 सम्भारः पूर्ववदधिवासनं विधाय तदन्यदिवसे प्रातः क्षतपुण्या-
 हवाचनोऽग्निकुण्डे पु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्यन्त-
 कर्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्वोपधिजलस्नातः शुक्लमाल्याम्बरो
 गृहीतकुसुमाञ्जलियजमानस्त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गुडधेनु-
 मन्त्रैस्तामावाहयेत् । गुडधेनुमन्त्राः । “या लक्ष्मीः सर्व-
 भूतानाम्” इत्यादयः, तत्प्रकरणे दृष्टव्याः । आवाहनान-
 न्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेषामन्तयेत् । “त्वं सर्वदेवगणमन्दिर-
 मङ्गभूता विश्वेश्वरत्विपथगोदधिपर्वतानाम् । त्वद्वानशस्त्र
 शकनीकृतपातकौघः प्राप्नोऽस्मि गिर्हतिमतीव परां नमामि ।
 लोके यथेप्सितफलं विधायिनीं त्वामासाद्य कोहि भव-
 दुःखमुपैति मर्त्यः । संसारदुःखगमनाय यतस्व कामं, त्वं
 कामधेनुरिति विप्रगणा वदन्ति” । “आमन्त्र्य शीलकुल-
 रूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमं प्रदद्यात्,
 प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिहृतं
 पदमिन्दुमौलेः ।” दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमहर्नायम् ।
 विप्रायेत्येकवचनमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे
 तु प्रकृताभूतुलापुरुषदानवदाचार्यादीनां विभागव्यवस्था
 तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदित्यतदेवतापूजनविस्मृतिनां
 कुर्यात् । दक्षिणाविचारश्च पूर्ववत् । मत्स्य पु० उक्तविधिः ।
 “व्यासउवाच । राजजिह्वैकामपि कामधेनुं दद्यात्
 ससृष्टिश्च त्रु केशवं वा । विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
 कृत्वा व्रतं लब्धमनोयमेस्तु । सन्त्यक् प्रदत्तैस्तु गवां
 सहस्रैः सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हेम्ना । काले फलं यत्कृभते
 मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः । शतैः सहस्रैश्च
 तथा हयानां सम्यक्प्रदत्तैश्च महाद्विपानाम् । कन्या
 रथैर्वा करिवाजियुक्तैः शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ।
 दत्तैः फलेयत्कृभते मनुष्यैः, समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः ।

यो जाङ्गलीतीरगतो हिमाद्रौ सन्त्यतेऽतीव तपः सदा वै ।
 ब्राह्मणं पदं गन्तुमाना द्विजेन्द्रो नैतत् फलं तच्च हि
 कामधेनोः । चान्द्रायणं कृच्छ्रमहापराकैः संशुद्धीते
 पापयुतो मनुष्यः । कार्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयत-
 मानसः । एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
 एतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नक्ताशी
 गोरसैर्हव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यै-
 र्वस्त्राभरणकुण्डलैः । शङ्खासिचक्रोद्यतवाङ्मणिगोदा
 जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः । अर्घ्यं प्रयच्छामि जनार्दनस्य
 श्रिया युतस्यापि धराधरस्य । श्रियः पतिं श्राधरमेक-
 कान्तं श्रियः सखायं हि श्रियोऽनुकूलम् । नमस्त्यहं
 श्रीधरसंस्त्रासं समर्पितो मे प्रददात कामान् । एवं
 पूज्य विधानेन श्रिया युक्तंस्तु नामभिः । पृथग्जागरणं
 कुर्यात्, श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः । या देवी भार्गव भजे
 कलं सर्वत्र पूजिता । आयातु सा गृहे नन्दा, सुप्रीता
 वरदा सप्त । याऽङ्गिरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
 आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती । सुरभी
 या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा । सदा भजे गृहे सा तु
 समायातु सुरार्चिता । सुरभीला कश्यपं या तु भजे सर्वत्र
 कामदा । सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुगृहे सदा ।
 शबलाया वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुहृदे शुभा । सा मे
 गृहे सदायातु कामदा वरपूजिता । एवं पूज्य विधा-
 नेन प्रभाते विमले शुभे । शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्या-
 तुलेपनः । कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
 अमुलिम्बे मङ्गोष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्तृते । तिलप्रस्थेन
 वाकीर्णं चतुर्णामभूषते । क्षौमवस्त्रान्विते शुभे मध्वा-
 ल्यपात्रसंयुते । शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम्
 सुवर्णशृङ्गनखराक्षतष्कापां मनोरमाम् । क्षीराक्षिपयी
 सोमेतां धेनुमन्त्रंस्तु पूजयेत् । या धनुः सर्व्वदेवानामु-
 षीणां भावितात्मनाम् । क्षीराक्षिनिगता या च सा मे
 भवतु सुस्थिरा । एतक्षीराभिप्रेकं च कृत्वा विष्णोः
 प्रयत्नतः । समभ्यर्च्य यथायोगं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 गावो समाप्यतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः । गावो मे
 हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । प्राङ्मुखोऽङ्गमुखो
 वापि सितयज्ञोपवीतिनीम् । इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव !
 जगत्पते ! । सवत्सालङ्कृतं धेनुं गोविन्द ! भजतामिति ।
 एवं विप्राय तान्दद्यात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । अमुद्र-
 जेह्व गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! । अनेन विधिना

यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति । सर्व्वकामसङ्ग्रहार्थं स्वर्गलोके
 स गच्छति । यद्वत्त्वा सकलां पृथ्वीं राज्ञ्यस्तं दिवाकरे ।
 तत् फलं प्राप्यते राजन् ! कामधेन्या न संशयः । विन्ता-
 मणिः कामधेनुस्तथा भद्रघटो नृप ! । त्रीणि समफलानि
 न्याकुटानानि सुनिसत्तमाः । सप्तावरान् सप्त परान्
 आत्मानं चैव मानवः । शतजन्मकृतात्मापान्मोचयन्त्यव-
 नीपते ! । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः
 दानानामेव सर्व्वेषामुत्तमं परिकर्त्तितम् । सर्व्वकामप्रदं
 धन्यं, पापघ्नं सर्व्वदं शुभम् । सर्व्वपाप्मेव पापानां जातानां
 मङ्गलमपि । प्रायश्चित्तमिदं शस्तं कथितं ब्रह्मणा नृप ! ।
 ब्रह्मविद्वत्तत्त्व-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप ! । सर्व्वकाम-
 फलार्थाय कामधेनुरयं सताम् । मध्वाज्यतिल-होमेन
 कामधेनुं प्रयत्नतः । सकल्पं प्रतिपाद्येह सर्व्वपृथ्वीप्रदो
 भवेत् । वज्रपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः । अथ शिष्टेति-
 कर्त्तव्यता च मङ्गलतुलादानादिपद्धत्युक्तदिशा ज्ञेया ।
 अथ लिङ्गपुराणोक्तस्तद्विधिः । “सनत्कुमार उवाच ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात् । सर्व्वपाप-
 प्रशमनं देशदर्भिलनाशनम् । उपसर्गविनाशञ्च सर्व्वव्याधि-
 निवारणम् । निष्काण्ठान् सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत् ।
 तदङ्गेनापि वा सम्यक् तदङ्गिर्ज्ञेन वा पुनः । शतेन वा
 प्रकर्त्तव्यं सर्व्वकार्येषु सुव्रत ! ” । सर्व्वकार्येषुपि अत्य-
 क्लेषे अतृप्तमानेषु सौवर्णेषु देवेषु सहस्रादिशतावरमान-
 त्वमवधेयमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वातुले मानान्तर-
 शक्तम् । “विपलादिषहस्रानां हेम्ना धेनुं प्रकल्पयेदिति” ।
 “शिवश्रेष्ठे कामधेनुस्तु पलानां पञ्चभिः शतैः । यो ददाति
 महासेन ! राज्ञ्यस्तं दिवाकरे । तेन दत्तं भवेत्सर्व्व-
 साब्रह्मभवनान्तिकम्” इति कालोत्तरमतम् । “गोरूपं
 ससुरन्दिव्यं सर्व्वजलणसंयुतम् । खराग्रे विन्यसेद्वज्रं
 गृह्णे वै पद्मरागकम् । भ्रुवोर्मध्ये न्यसेद्विष्यं मौक्तिकं
 सुनिसत्तम ! । वटूर्येण स्तनान् कुर्यात्पञ्चकूलं नीलनिर्मि-
 तम् । दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम् । पशु-
 वत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्यात् सुशोभनम् । दशांशकेन
 कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्” । कामिके तु, “तुरीयांशेन
 वत्सकः” इत्युक्तम् ।
 “पूर्व्वोक्तवेदिकामध्ये सङ्कलञ्च प्रकल्पयेत् । तन्मध्ये
 सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम् । सवत्सां सुरभिं
 तत्र वक्ष्युस्मेन वेष्टयेत् । संपूजयेत्, गायत्र्या
 सवत्सां सुरभिं पुनः । अथैकाग्रविधानेन होमं

कुर्यात् यथाविधि । समिधन्वाज्यभागेन पूर्ववच्छेष-
माचरेत् । शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्थाप्य हतादि-
भिः । गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् ।
दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशत्पञ्चिका महात्मते । गायत्र्या
गोसावित्र्याख्यस्तोत्रमन्त्रेणेत्यर्थः, “गोसावित्रीतिमन्त्रेण
मन्त्रयीत विचक्षणः” इति बाहुलोक्तेः, कामिके तु
“हताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः । गामाराध्य
तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् । आचार्यं पूजयेत्
पूर्वं क्यूरकटादिभिः । वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विनाश
विधिपूर्वकम् । दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशत्पञ्चिका
महात्मतः । त्रिंशत्पञ्चिकदक्षिणादानान्तु एकाग्निपत्त-
विषयम्, अनेकाग्निपत्ते तृत्तापुरपतदक्षिणा । तदुक्तं
शैवे । “अथैकाग्निविधानं मा समिदाज्यं हविष्ययुक् ।
त्रिंशत्पञ्चिकावरा देवा गुह्यैरेकाग्निमत्स्यतः” इति । एकाग्नि-
पत्तञ्च स्वत्यक्तविषयः । पूर्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं
किञ्चित् तदखिलं विष्णुराणोक्ततृत्तापुरपविहितमाचरे-
दित्यर्थः । कालोत्तरे “एतस्यास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं
चराचरम् । त्रिःसप्तत्तसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवच्चरैः ।
शिवलोकमवाप्नोति यावन्मृदाश्चतुर्दश । तदन्ते चक्रवर्त्ती
स्यात्, ज्ञानवांस्तु शिवं प्रजेत” इति नानाशास्त्रीय-
कामधेनुदानम् । योपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ मन्त्रभेदे ।

कामधेनुतन्त्र न० शिवनिर्मिते तन्त्रभेदे । [महादेवे हला० ।
कामध्वंसिन् पु० कामं ध्वंसयति ध्वत्स-णिच्-णिनि ।
कामन त्रि० कम-णिङ्-ल्यु । १ कामके अम० भावे ल्युट् ।

२ अभिलाषे न० । युच् अभिलाषे स्त्री हला० । “समु-
ञ्जितफलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रलोकफलदा-
तृत्वम्” इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम् ।

कामन्दकि न० कामन्दकस्यापत्यम् । विद्वद्भेदे तेनैव नीति-
शास्त्रं प्रणीतम् । तस्येदम् “हृद्वाक्चः” पा० ६० । काम-
न्दकीय तत्प्रणेतृर्नातिशब्दे न० ।

कामश्वमिन् पु० स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा-णिनि बा०
धमादेशः । कांश्चकारे (कांसारि) सक्रीर्णजातिभेदे जटा०
स्त्रियां ङीप् ।

कामनीयक न० कामनीयस्य सावः “योपधाद्गुरुपोत्तमा-
ङ्ग” पा० वुज् । रमणीयतायाम् “व्यलोकयत् कानन-
कामनीयकम्” नैष० पाठान्तरम् ।

कामपत्नीति स्त्री कामः पतिर्यस्याः सपूर्वकत्वात् नाना-
देशः ङीष् च वा । कामदेवभार्यायां रत्यां शब्दरत्ना० ।

कामपाल पु० कामान् पालयति पाल-अण् उप० स०
१ बलदेवे अमरः । भक्तानां कामस्याभीष्टस्य पालके
स्वपुत्रस्य कामस्य वा पालके च २ बाहुदेवे । “कामहा
कानपालश्च कामी कान्तः कृतागमः” विष्णु स० ।

कामपूर त्रि० कामं पूरयति पूर-णिच्-अण् उप० स० ।
१ अभीष्टपूरके २ परमेश्वरे पु० । “कामपूरोगाऽहं नृणाम्”
भाग० ७।२।२५ ।

कामप्र त्रि० कामं पिपत्ति पृ-मूलविभुजा० क उप० स० ।
१ अभीष्टपूरके । “कामप्रेण मनसा चरन्ता” ऋ० १।१०
८।२ । बि० कि । कामप्रि तत्राथै “मरुतः परि-
वेष्टारोमरुतस्यावसन्त्यहे । आविर्जितस्य कामप्रेरिच्ये
देवाः सभासदः” ऐतरेयब्राह्मणम् ।

कामप्रद त्रि० कामं प्रददाति प्र+दा+क उप० स०
१ अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि । २ परमेश्वरे पु० । “कान्तःकाम-
प्रदः प्रभुः” विष्णु स० । कामं कामजरतिभेदे प्रददाति ।
“हौ पादौ स्वम्बसंलग्नी विभ्रा लिङ्गं भगे तथा ।
कामयेत् कासुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः” स्मरदो
पिकोक्ते शरतिबन्धभेदे पु० ।

कामप्रवेदन न० कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्कर-
णम् । स्वर्गप्रायप्रकाशने “किञ्चित् कामप्रवेदने”
अमरः । “कामप्रवेदनेऽकिञ्चित्” पा०

कामप्रश्न पु० कामं यथेष्टम् प्रश्नः । यथेष्टप्रश्ने “तस्मै ह
याज्ञवल्क्यो वरं ददौ सहोवाच कामप्रश्नम्” शत० ब्रा०
११।६।२।१० । “कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः” भा० “याज्ञव-
ल्क्यो वरं ददौ सह कामप्रश्नमेव” शत० ब्रा० ११८, ७, १, १,

कामप्रश्न पु० न० कामस्य कामगिरेः प्रश्नः । कामगिरिसानौ
तत्र “साक्षादोनाञ्च” पा० हृङ्पूर्वस्यापि पश्यशब्दे शब्दे
आद्यदासता गङ्गा० भवाद्यर्थे ६ । कामप्रस्थीय तद्वत् त्रि०
कामफल पु० कामं यथेष्टं फलमस्य । महाराजान्द्रवे ।
राजनि० ।

कामम् अव्य० कम-णिङ्-बा० अलु । १ अनुमतौ, २ प्रकामे,
३ पर्याप्ते, ४ अस्त्रयायाम्, ५ अकामातुमतौ, ६ स्वच्छ
न्दाद्यै, ७ अनिष्टस्यागत्या स्त्रीकारे च । अमरमेदिन्यादयः ।

काममह पु० ६त० । चैतन्यमसौ कर्तव्ये कामस्य १ महोत्-
सवे तदाधारत्वात् २ चैतन्योर्षमास्यां त्रिका० ।
काममहस्य चैतन्योर्षमास्यां कर्तव्यतोक्तिः प्रायिकी शवी-
देवताभिप्राया वा, तिथितत्त्वे भविष्यु० “चैतन्यकृत्ययथे श्यङ्
दमनं मदनात्मकम् । कृत्वा संपूजयेत् कामं वीजयेद्गजनेन

तु । तत् सञ्चिन्तितः कामः पुत्रपोषणप्रवर्धनः । कामदेव-
स्तयोदश्यां प्रजनीयो यथाविधि । इति चैतल्योदश्यां
तत्प्रजनविधानात् । नि० सि० रामार्चनच० “द्वादश्यां
चैतल्योदश्यां शुक्लायां भद्रनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः
कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्” तदोदश्यादश्यां विधानात् “तत्
स्यात् स्वीयतिथिषु वज्रग्राह्ये दमनार्पणमिति” पाद्मोक्तेः
वज्रग्राह्यभक्तानां स्वस्वतिथिष्वपि विधानात् । तत् तिथि-
देवताय “पञ्च १ विरिञ्चि २ गिरिजा ३ गणेशः ४ फणी
५ विशाखो ६ दिनक ७ महेयः । ८ दुर्गा ९ जलको १० विश्व
११ हरी १२ अरुण १३ शनैः १४ शक्रो १५ चैत तथोप
पूज्याः” इत्युक्ता वेदाः । एतदनुसारेण “शिवभक्तादिभिरु-
च्युतदश्यां कार्यमिति नि० सि० व्यवस्थापितम् । रघु-
नन्दनेन त्वयोदश्यां कार्यतोक्तेः त्वयोदश्याः स्मरतिथि-
त्यादन्वदेयतात्प्रासकाभिप्रायेणेति न विरोधः । तस्य
नित्यतोक्ता नि० सि० पाद्मे “जर्जं व्रतं भधौ दोलाम्
श्रावणे तन्तुप्रजनम् । चैतले च दमनारोपमकुर्वन्तो
व्रजत्यधः” प्रागुक्तारामार्चनच० शक्ये न प्रतिसंवत्सर-
मित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्वयोदशीकरणपक्षे
द्वादशीयुक्ता याद्या “त्वयोदशी प्रकृत्या द्वादशी संयुता
विभो ! । ति० त० ब्रह्मवैवर्तात् । द्वादशीकरण-
पक्षे विभेदः” नि० सि० रामार्चनच० उक्तो यथा ।
“पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् । तदा
त्वयोदशी याद्या पवित्रदमनार्पणे” । चतुर्दशीकरणपक्षे
पूर्वविधेयं याद्या । “भधोः श्रावणमासस्य या च शुक्ला
चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी याद्या नान्या शुक्ला
कदाचनेति” हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः । अन्यदिशकरणे तु
तन्तुदामनपर्वण्युक्तवाक्यात् पूर्वविधेयं तिथिर्याद्या ।
देवात् चैतले तदकरणे गोणः काल उक्तः” नि० सि०
रामार्चनच० । “हरी (द्वादश्यां) न दमनारोपः स्यान्नधौ
विघ्नतोयाद । वैशाखे श्रावणे यापि तत्तिथौ स्यात्तदप-
णम्” श्रावणे यापि शुक्लास्ते कर्त्तव्यमिति इति वा तत्त-
पण्डः । इदञ्च मलमासे न कार्यम्” “उपाकर्मोत्-
सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति” कालादर्थे मलमासवर्ज्येषु
परिगणनात् । उपाकर्म च हव्यञ्च कार्यं पर्वोत्-
सर्जनं तथा । उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्व तच्चिपफलं भवेत्”
कालमाः प्रजापतिश्च नाञ्च । शुक्लास्तादौ तु कार्यम् ।
रामार्चनच० पृथ्वीपचनात्” “उपाकर्मोत्सर्जनञ्च
पवित्रदमनार्पणम् । ज्ञानस्य बलिं विष्णोः शयनं परि-

वर्त्तनम् । कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मदितेऽपीति विनिश्चयः
वृद्धगणेशनाम् । इति दमनारोपरूपकामहोत्सव-
स्तिथिभेदेन दत्तितः । अनङ्गव्रतरूपस्तस्मिन् होत्सवस्तु चैत-
ल्योदश्यादश्यां चैतल्योदश्यामिव । हेमाद्रौ कालखण्डे भविष्ये “चैत-
ल्योत्सवं सकललोकात्मनो विलासे कामं त्वयोदशतिथौ
च वसन्तशुक्लम् । पत्न्या सहार्च्यं पुरुषप्रवरोऽथ
योषित् सौभाग्यरूपसुतसौख्यतुतः सदा स्यात्” सा च
पूर्वश्रुता याद्या “त्वयोदशतिथिः सिते” इति पूर्वविद्धा
पहणे दीपिकोक्तेः । एवं च काममहशब्देन लक्षणया
तदाधारपरत्वे चैतल्युक्तत्वयोदश्याय याद्वेति तु न्याय्यम् ।

कामसूत्रा स्तो तन्वसां । “हस्तौ तु संयुतौ कृत्वा प्रकृता-
ङ्गुलिकौ तथा । तर्ज्जन्यौ मध्यमाष्टके चङ्गुलौ मध्यमा-
श्रितौ । कामसूत्रे यस्मिन् सत् सर्वदेवप्रियङ्करौ” ज्ञाना-
श्रितौ सुद्रामेदे ।

कामसूत त्वि० कामेन सूतः भूक्तितः सव-क्तं वेदे नि० इह-
भावः ऊट् कामसूचिते । “कामसूता बह्वे तद्वपामि”
ऋ० १०, १०, ११. “कामसूता कामसूचिते” भा० ।

कामयमान त्वि० काम-णिङ् शानच् । कामुके ।

कामयान त्वि० काम-णिङ् शानच् आगमशास्त्रमनित्य-
मिति सुगभावः । कामुके । “कामयानसमवस्थया तुलाम्”
रघुः । “कामयानशब्दः सिद्धोऽनादित्यं वामनः ।
“आने सक्” पा० । आदौ सुकृत्यतयाऽनादित्येन सिद्धः ।

कामयित त्वि० काम-णिङ् लृच् । कामुके अमरः ।
स्त्रियां डीप् ।

कामरूप पु० “कालेश्वरं चेतगिरं तैषुरं नीलपर्वतम् ।
(यावदतिथेयः) कामरूपमभिधादेशो गणेशगिरिपुङ्गवम्”
इत्युक्तकालेश्वरादिगिरिचतुष्टयमध्यवर्त्तिनि गणेशगिरिर्मध्ये
प्राग्ज्योतिषाख्ये देशभेदे । “वाणिपीडे कामगिरौ
कामाख्या तत्त देवता” इत्युक्तम् “सर्वत्र विरला चाह
कामरूपे गृहे गृहे” तन्वचूडा० । कामेन रूपस्य ।
अथैतद्रूपधारिणि त्वि० “जानामि त्वं प्रकृतिपुरुषं
कामरूपं मघोनः” मेघ० । “स्वेच्छाधीनविपद् दुर्ग-
मश्चारलमम्” मङ्गि० । कामं काम्यं सुन्दरं रूपस्य
श्चतुर्थोभने त्वि० ।

कामरूपिन् त्वि० कामं काम्यरूपस्य स्वस्य प्राशस्त्येन इति ।
अथैतद्रूपवति । कामेन स्वेच्छया रूपं धार्यत्वनाख्यस्य
इति । स्वेच्छया अथैतद्रूपधारिणि त्वि० । “सर्वमाहु
निचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः” रामा० । २ विद्याधरे

कामरिखा स्त्री कामं ना कामव्यापाराणां लेखा पङ्क्तिर्येव
लख रः । कामं व्यापारानां गुक्त्या नैश्यायाम् शब्दमा०

कामल त्वि० कामं लब्धम् । १ कामके । आधारे कलच् ।
२ वसनकांठे पु० कल जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत् । ३
मरुदेशे च जेटिनो । ४ रोगभेदे पु० स्त्री मेदि० । तच्चिदा-
नादि । 'पाण्डुरोगो च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषे-
वते । तस्य पित्तमण्डभांमं दग्ध्वा रोगाय कल्पते'
निदानम् । 'हारिद्रतेनः सुष्ठु हारिद्रड्ड नखाननः ।
रक्तपित्तगुल्मस्यो भेदकणो हतेन्द्रियः । दाहविपाक-
दौर्बल्यमटनानुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठ-
शालाश्रया मता । कालान्तरात् खरोभूता कृष्णास्यात्
कुम्भकामला । तस्य सम्पु त्रिः । तस्मारिष्टलक्षणं यथा ।
क्षणप्रीतयक्तन्मूत्रो मृगं मूत्रय मानवः । स रक्तानिमिश्र-
च्छर्दिभिर्गुल्मी यस्य ताप्यति । दाहानुचित्तानाह-
तन्त्राणां हसमन्वितः । नश्यति श्वासकाशार्त्तो विड्भेदी
कुम्भकामला । कर्पूरोक्कहृत्तासञ्चरकोमनिपीडितः ।
नष्टान्नसंस्तः क्षिप्रं हि कामलायान् विपद्यते" माधव-
निदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तदगुणभूयित्वात् । पु० चिङ्गे
कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक् । कामलापत्ये
उपकोलाख्ये सुनी । "उपकोसलोहं वै कामलायनः
सत्यकने जायते ब्रह्मचर्यसुखम्" छा० उ० ।

कामलाक्षी स्त्री कामं यथेष्टं लाति आकर्षति ला-क ताडय
मन्ति यस्याः पञ्च समा० पित्यात् डण् । आकर्षणकारके
देवीभूतिभेदे तन्त्रसा० आकर्षणकरणे । "अनामारक्त-
मित्रेण कामलाक्षीसन् जने" तन्त्रन्तस्तु तत्रैव वृण्वः ।

कामलिका स्त्री कल जलस्य मलोऽसम्बन्धोऽस्यस्य ठङ् ।
कङ्कधाप्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० व० व० । कामलेन वैशम्पायनालेवासिभेदेन
प्रोक्तमर्थायते णिनि । वैशम्पायनालेवासिभेदकमलपि
प्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्वि० कामोऽस्यस्य सट्प सख्य वः । १ अभिलाषयुक्ते
शैथिल्यनुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्यागः कामवतीनां
हि स्त्रीणां सङ्गिर्विगर्हितः" भा० आ० २८६ स्तो० ।
ङीवलः २ दाहहरिद्रायां राजनि० ।

कामवल्लभ पु० ६त० । १ आमुष्ट्ये तन्मुकुलं हि कन्दर्पप्रियम् ।
२ ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृक्ष पु० कामं बीजाङ्कुरनिरपेक्षतया यथेच्छं

वृक्षः । वृन्दाके (परगाढा) । राजनिघण्टुः ।
कामवृक्ष त्वि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृक्षमस्य । यथेष्टा-
चारिणि । "यस्तु स्यात् क्षत्रियः कथितं कामवृक्षः पर-
न्तपः ।" "यस्तु स्यात् कामवृक्षोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः" ।
भा० आ० १७० अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ६त० । १ कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया
वृत्तिः । २ स्वेच्छाचारे । 'न कामवृत्तिर्वचनोयमोजते'
कृमा० कामतोवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्वि० ।
कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धिर्यस्यात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज)
इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि० ६त० । २ कामस्य वृद्धौ स्त्री
कामवृन्ता स्त्री कामतो वृत्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा० ।
कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदः । पदार्था-

दर्गे राघवभट्टोक्ते १ कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा
यथा "रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४
कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला
च ८ शुचिस्मिता ९ । विख्याताक्षी १० विशालाक्षी ११,
लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुञ्जा १५
धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी १९ तथा ।
सुलोचना २० सुलावण्या २१, तत्रैव च विमर्दिनी २२ ।
कलहप्रिया २३ चेकाक्षी २४, सुसुखी २५ नलिनी २६
तथा । जटिलार २७ पालिना २८ चैव, गिरवार २९ सुधा ३०
रसा ३१ भ्रमा ३२ । चारुलोना ३३ चञ्चला ३४
च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७
भट्टिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा ।
माला ४१ च हंसिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ मन्दिनी ४४
तथा । रतिनी च तथा कालिः ४६ । कलकगुह्यी ४७
एकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४९ । रूपोन्नता ५०, एवं
पञ्चाशदोरिताः । शक्तयः ५१ कुङ्कुमनिभाः सख्याभिरण-
भूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्वयास्त्रैलोक्याकर्षलज्जसाः"
इति । तन्त्रगारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्णात्मकमाह-
काया एकैकवर्णयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशतः
कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तत्र-
नाममात्रे कचिद्भेदोऽस्ति । "पञ्चाशद्वर्णगुणिता
पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् । स्मृते तद्वर्णतोभिन्नां तथा रुद्रा-
टिकान् क्रमादिति" शा० ति० पटव्या० राघवभट्टेन
आदिपदेन पञ्चाशत्कामास्तच्छक्तयश्चाह्रा इति कीर्त्ति-
नात् पञ्चाशदेव कामशक्तयः । अतः शब्दकल्पद्रुमे
कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिज्ञातं तत्-

प्रासादिकमेव । किञ्च एकपञ्चाशत्कामशक्तयो रतिगण्डे
द्रष्टव्या इत्युक्तिरपि प्रतिज्ञामात्रं रतिगण्डे तत्र तन्नामा-
नुज्ञेखनात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्तयोऽ-
नुपपन्ना एवेति बोध्यम् ।

कामशर पु० कामस्य शर इव । १ आभूवन्ने राजनि० ।
तन्मूलस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कामशास्त्र न० कामस्य कास्यस्य स्वर्गादेः प्रतिपादकं शास्त्रम् ।
१ कास्यप्रतिपादकस्यास्ते । “अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्म-
शास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेना-
मितबुद्धिना” भा० व्या० १ अ० भारतप्रशंसायान् ।
कामस्य तच्चेष्टितस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । २ रतिगाम्ये च ।

कामसख पु० ईत० टच् समा० । वसन्काले राजनि० ।
अतएव कामरे “सहचरमधुहस्तस्तचूताङ्कुरास्तः” इति
“स माधवेनाभिमतं सख्या” इति “सहायमेकं मधुमेव
लब्ध्वा” इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम् ।

कामसुत पु० ईत० । अनिरुद्धे हेम० ।

कामसू वि० काममोष्टं सूते सू-क्षिप् ईत० । अमोष्ट-
सम्पादके । “किमत्र चित्रं यदि कामसूभिः” रघुः ।
कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते । २ रुक्मिण्यां स्त्री ।
गर्भाधानस्य सूतेरर्थये । ३ वासुदेवे पु० ।

कामसूत न० कामस्य तद्वापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम् ।
वात्स्यायनादिप्रणीते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे ।

काममुक्ति स्त्री ईत० । प्रतिपहृदोषापतुत्तये प्रतिपहृतीत्वा-
पाद्ये कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्रः “कोऽदात् ?
कस्माद्यदात् ? कोमोऽदात् कामायादात् कामोदाता कामः
प्रतिपहृती कामतत्ते” यजु० ७ । ४८ । यथाचास्य
प्रतिपहृदोषाभावाज्ञापकत्वम् तथास्य मन्त्रस्य व्याख्यान-
न वेददंष्ट्रे दर्शितम् । यथा “दातुर्दानाभिमानाभावाय
स्वस्य प्रतिपहृदोषाभावाय च देहेन्द्रियसंघात् कामं पवि-
नक्ति कोऽदाति । कोनरोऽदात् ? दत्तवान् कस्मै
नरायादात् ? प्रसूयस्योत्तरमाह । कामोऽदात् कामा-
यैवादात् न त्वं दाता नाहं प्रतिपहृतीता । त्वकामा-
भिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवञ्च कामएव
दाता कामएव प्रतिपहृतीता नान्यः । हे काम ! एतद्
द्रव्यं ते तव दातृप्रतिपहृतीत्वात्” । अयं भावः तत्तत्
फलकामनयैव दाता तत्तद्द्रव्याणां दानात् स्वाभीष्टसिद्धये
च प्रतिपहृतीता तेषां पृथगात् कामाभिमानिनो देवस्यैव
दातृप्रतिपहृदोः प्रयोजकत्वात् द्रव्यस्वामित्वं कासदेवस्यैवेति

न प्रतिपहृतीतरिति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिपहृदोषः इति ।
अतएव “प्रतिपहृजदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्”
स्मृतौ तस्याटोपिहितः ।

कामहन् वि० कामं हन्तवान् हन् किप्-ईत० । परमेश्वरे ।
“कामहा कामहन् कामी” विष्णुसं० । तस्य च स्वात्म-
ज्ञानेन सर्वकामहन्तृत्वात् तथात्वम् “किञ्चित् हृदयमन्य-
निद्यन्ते सर्वसंशयाः । जीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्टे
तस्मिन् परावरे” इति श्रुत्या तस्य दर्शनेनाविद्यामन्यरूप-
कामादिभिभेदकत्वमुक्तम् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञान-
स्य नाशे तत्कार्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशात् तस्य
तथात्वम् तदेतदुक्तम् गौ० सू० तत्त्वज्ञानादित्यनुवृत्तौ
“दुःस्वजन्मप्रवृत्तिर्देयमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादन-
न्तरापायादपवर्गः” इति । २ महादेवे च ।

कामाक्षी स्त्री कामं शोभनमक्षि यस्याः पञ्च समा० पिप्वात्
ङीप् । १ देशीमूर्तिभेदे तन्मोक्ते २ धीजभेदे च ।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्या १ योनिपीठरूपे स्थाने २ तदधिष्ठात्र्यां
देव्याञ्च । तन्नामनिर्गुणप्रादुर्भावादि कालि० पु० ६ १ अ०
दर्शितं यथा
“श्रीभगवानुवाच । कामार्धमागता यस्मान्मया साङ्गं
महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रजोगता ।
कामदा कविना कामा कान्ता कामाङ्गादायनी । कामाङ्ग-
नाशिनो यस्मात् कामाख्या तेन प्रोच्यते । तत्पीठ-
कारणमुक्तं तत्रैव । “अथ काले बह्मतिथे व्यतीते प्राणिम-
र्ज्जने । अष्टह्नां दक्षतनयां, भार्यार्थेऽहं बधूवाम् । सा
मेऽभूत् प्रेयसी भार्या, प्रदाय समयं पितुः । अनिरुकारी
त्वञ्चेत् स्याः, प्राणस्यस्ये तदा त्वहं । ततो यज्ञे समस्तान्
स च वज्रे चराचरम् । सु मां नापि सतीं वज्रे तदनिष्टा-
न्मृता त्वसा । ततो मोहमपन्नस्त्वामादाय मृतामहम् ।
प्राप्नोषीष्वरं तन्तु भवमाण इतस्ततः । तस्यास्त्वङ्गावि-
पय्यायात् पतितानि यतो यतः । तत्तत् पुण्यतमं जातं
योगनिन्द्राप्रभावतः । तस्मिन् कुञ्जिकापीठे सत्यास्तद्योनि
मण्डलम् । पतितं, तत्र सा देवी महाभावा व्यलीयत ।
लीनायां योगनिद्रायां सयि पर्वतकूपिणि । स नीलवर्णः
शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले । स तु शैलो महातुङ्गः
पातालतलमाविशत् । तस्या व्याक्रमणाद्गाढं ततस्तं
ब्रुहिषोऽभ्यधात् । स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धत्तुं
चतुर्मुखः । शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण सामधात् ।
ब्रह्मा पर्वतरूपेण सयि पर्वतकूपिणि । संसक्तोऽधो-

ऽगमद्वाक्यान्लो मायया विधिः । ततो वराहः संसृजो
मयि मां स तु माधवः । शैलरूपः शैलरूपं धत्तुं ससु-
पचक्रमे । सोऽप्यधोऽगान्मया सार्द्धं तदा पर्वतरूपिणा ।
आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः । शतं
शतं योजनानां तुङ्गमाभीर्हरितयम् । तदाक्रान्तं महा-
देव्या सर्वमेव हृद्योगतम् । क्रोधमात्रे स्थितं तङ्गं शेषं
तत्क्षयस्य तु । एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ।
ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूतः । तत्र पूर्वो
ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः । मद्रूपधारी शैलस्तु
नील इत्युच्यते तथा । स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणो-
दूखलाकृतिः । विश्वाजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते । स सर्वेषां
स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु । ऐशान्यां योऽ-
भवत् कूर्मः शैलरूपो महाद्वारिः । मणिकर्णः स
नाम्ना तु ख्यातो देवोपसेवितः । योऽनलरूपः शैलस्तु
वायव्यां समवस्थितः । मणिपर्वतसंज्ञोऽसौ पर्वतो
साधवप्रियः । महासायागिरिस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ।
क्ष गन्धसादनो नाम्ना सर्वटा शङ्करप्रियः । वराहपृष्ठभवने
यत्र किन्नो महासुरो (मधुकैटभौ) । हरिणा तत्र संजातः
पाण्डुनाथ इति स्मृतः । ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व-
भागे तु मध्यतः । यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माचला-
ह्वयः । पुण्यकूटे मया साङ्गे देवी रहसि संस्थिता ।
सत्त्वास्तु पतितं तत्र विशीर्षं योनिमण्डलम् । शिला-
त्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता । संस्पृश्य तां
शिलां सर्वो हृद्यमन्त्रित्वमवाप्नुयात् । तस्याः शिलाया
साहाय्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता । अद्भुतं यस्य गुह्ये
तु लोहं भस्म भवेन्नतम् । सा चापि प्रत्यहं पुत्र ! पञ्च-
मूर्तिधरा भवेत् । मोहार्थं सर्वलोकानां ममापि प्रीतये
शिया । अहं पञ्चसुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः ।
ईशानः पूर्वभागस्यः कामेश्वर्याः प्रधानतः । ऐशान्यां
वै तत्पुष्पो हृषीकेशस्य सन्निधौ । सद्योजातोऽथ वाय-
व्यां वामदेवस्तु सङ्गतः । देव्याद्यापि सुरेश्वर ! पञ्चरूपाणि
भैरव ! । शृणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा । सार-
दाऽथ महोत्सादा कामरूपगुणैर्युता । मयि लिङ्गत्वमा-
पन्ने शिलायां योनिमण्डले । सर्वे शिलात्वमगमत् शैल-
रूपाश्च निर्जराः । यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह
मायया । शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्वास्तु देवताः ।

शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैवे व्यवस्थिता । रमन्ते च
स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः । ब्रह्मा विष्णुरहश्चात्र
दिक्पालाः सर्व एव ते । अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानु-
कूलाः सदा मयि । उपासितं तदा देवीं कामाख्यां
कामरूपिणोम् । नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदा-
शिवः । तन्मध्ये मण्डलं चारु षष्टिशक्तिसमान्वितम् ।
गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्मिता । योनिस्तस्यां
शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा । वितस्त्रिमात्रविस्तीर्णा
एकविंशद्गुलायता । क्रमस्तु च विनिर्माणमशैलानु-
गामिनी । सिन्दूरकङ्कुमारता सर्वकामप्रदायिनी । तस्यां
योनीं पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी । महासाया
जगद्धात्री मूलभूता सनातनी । तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं
मूलभूताः सनातनीः । पूर्वोक्ताः शैलपुत्राद्याः स्थिता
देव्याः समन्ततः । तासानु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव ! ।
गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विष्णुवासिनी ३ ।
कोटेश्वरी ४ धनस्था ५ तु पाददुर्गादे तथापरा । दीर्घ-
श्वरी ७ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ८ । स्वयोगिन्यः पीठ-
नाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः । सर्वतीर्थानि चैकत्र जल-
रूपाणि भैरव ! । स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या
प्राणिपुण्यदा । विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल
इत्युत । कासुकाख्यस्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ।
लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते । ललि-
ताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती । गणाध्यक्षः पूर्वभागे
तस्य शैलस्य संस्थितः । सिद्धः स नाम्ना विख्यातो द्वारि
देव्याः प्रियः सुतः । कल्पवृक्षः कल्पवृक्षो तिलिङ्गी चा-
पराजिता । भूतास्तस्मिन्नाहशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ।
वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः । जघने
शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ । तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं
ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत्
सिद्धेश्वरसंज्ञकम् । शिलारूढं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं तिष्ठि
भैरव ! । तस्यासन्ने गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा ।
“योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।
तत्रैवाकृतकुण्डान्तं सुधासंघप्रपूरितम् । मम प्रियाथ-
मिन्द्रेण स्थापितं सह निर्जरेः । वामदेवाह्वयं शीर्षं
श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् । कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने
व्यवस्थितम् । केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः ।
दीर्घं चतुर्दशव्यासं कायाच्छ्रिताह्वयं तु तत् । तस्यासन्ने
शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा । गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामेश्वर्याणि सङ्गता । कामेश्वर्यानिवासकामाख्या-
संज्ञिता सदा । पूर्वभागेण संज्ञिता योनेस्तु परभागतः ।
कामकामाख्ययोर्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता । पीठे
देवेश्वरी नाम्ना श्रीमाभागे प्रचण्डिका । कामाख्या
प्रस्तरप्रान्ते कृष्णगुह्यं नाम यागिनी । पीठे कोटीश्वरा
नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता । यच्चाबोराह्वयं भीषं
तत् कामायास्तु दक्षिणे । पीठे भैरवनामा तु गीयते
परमर्षिभिः । चासुरगुह्यभैरवी नाम्ना भैरवाभक्त-
स्थिता । नायिका कामदा भक्ते, चण्डसुखविनाशिनः ।
कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी कुरापणा । हृताय सर्व-
जगतं देव्यास्तु प्रीतये स्थिता । सद्योजाताह्वयं भीषं
पीठे त्वास्मात्केसरम् । भैरवाख्ये गङ्गारे तु स्थितं देव-
प्रियंवितम् । विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपि-
णाम् । सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्यातां देवेषु नित्यशः ।
आजार्णपत्नः सुख्यायो दृक्कलत्रं तु संस्थितः । आम्ना-
तकः कल्पदृष्टः कल्पवल्लीसमन्वितः । पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या
स्वयं गङ्गा संस्थिता । आम्नातकस्य निकटे सम प्रीति-
विदृष्टये । पुष्कराख्यस्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वास्मात्का-
ह्वयम् । ऐगान्यां तत्पुष्पाख्यं सम शीर्षं व्यावस्थितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातञ्च भैरवः । गङ्गारं भुव-
नेशस्य भवनानन्दसंज्ञकम् । तस्यासन्ने तु सुरभिः
प्रिणारूपेण संस्थिता । कामधेनुर्नरिति ख्याता पीठे
कामप्रदायिनी । योऽसौ सरभमूर्तिस्तु मध्यखण्डप्रच-
ण्डकः । चण्डभैरवनामाऽभूत् कोटिलिङ्गाह्वयस्तु सः ।
शक्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु समसास्थितः । अहं पञ्चा-
दतिप्रीत्या भैरवाख्याः स्थितोऽधरे । महागौरी तु य-
देता यागिनी सिद्धरूपिणी । सा ब्रह्मपर्वते चास्ते
शिलाकूपेण चोद्धतः । अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा
त्वपराजिता । कामधेनोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ।
आग्नेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
योगिनी चण्डवण्टाख्या पीठेऽभूत् विख्यासिनी ।
यागिनी स्कन्दाता तत्पीठेऽभून्नयासिनी । कात्या-
यनीपीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते । नैर्ऋत्यां नीलगैलस्य
प्रान्ते सा संस्थिता शिवा । योऽसौ नन्दी सम तनुः स
तु पाषाणरूपधृक् । संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान्
पीठनामतः ।

क्षेत्रपरत्वमप्युक्तं देवीगीतायाम् यथा “श्रीमत् त्रिपुरभै-

रव्याः कामाख्या योनिमण्डलम् । भूमण्डले क्षेत्ररत्नं महा-
मायाधिवासितम् । नातः परतरं स्थानं कानिदृष्टि धरा-
तले । प्रतिषाभं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्भजस्वला । तत्तथाः
देवताः उर्व्याः पर्वतात्मकतां गताः । पर्वतेषु वसन्त्येव
महत्सो देवता अपि । तत्तथा पृथिवी सर्वा देवीरूपा
स्मृता बुधैः । नातः परतरं स्थानं कामाख्यायोनि-
मण्डलात्” ।

कामाग्निसन्दीपन न० भैरव्यरत्नावलीदर्शिते मोदकभेदे
“कर्पूरभोग्यकमभ्रकञ्च द्विद्वारचित्रे लक्षणानि पञ्च ।
शठैर्यमानीय्यकीटहारितालीशपताग्यपरं” द्विर्कम् ।
जीरं चतुर्जालवङ्गजातिफलञ्च कर्षतयमवमन्यत् । स-
दृष्टद्वारं कटुकवयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं निबोध । धन्या-
कयलीमधुकं कथेरु, कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वीरेभकाणभललातगुप्तावीजं तथा गीदुरवीजधुक्तम् ।
सवीजपद्मेन्द्रजः समानं समा सिता चौदृष्टतञ्च तुल्यम् ।
कर्पैकमिन्द्रं य मोदकं तत् कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्” ।
तद्गुणश्च कामस्याग्नेय दीपकतादयस्तत्तुक्ता द्रष्टव्याः ।

कामाङ्गुश ५० कामं कामोद्दीपनम् अङ्गुशवत् । १ गले लिङ्गः
तस्याघातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम् । कामस्य च
तियभेदे स्थानविशेषे नखाघातेन यथोद्दीपनं भवति तथा
स्मरदापिकायः सुक्तं तच्च वाक्यं कामभयभेदे दर्शितम् ।
२ पुंसोलिङ्गे जटाधरः । कामस्याङ्गुशवत् । ३ काम-
प्रतिरोधके च । [दृष्टे जटाधरः ।

कामाङ्गुश ५० कामं कामोद्दीपनम् अङ्गुशं सकलमस्य । आक्र-
कामात्मज ५० इतः । अनिरुद्धे ।

कामात्मन् ५० कामप्रधानः रागप्रधान आत्मा मनोयस्य ।
रागप्रधानाचक्षते । “कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहाख्य-
कामता” मनुः । कामः तदायतः आत्मा स्वरूपं यस्य ।
० कामायतस्वरूपे कानप्रसक्ते शकानसये च । “कामा-
त्मानं तदात्मानं न शयाकं नियच्छितम्” भा० आ०
१८४ स्तो० । कामात्मानं कामभयमात्मानमन्तःकरणम्
निर्याच्छतमित्यार्षः नियन्तुमित्यर्थः ।

कामाधिष्ठान न० इतः । इन्द्रियमनोबुद्धिषु “इन्द्रियाणि
मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते” गीतायामिन्द्रयादीनां
अस्य-कामस्याधिष्ठानत्वोक्ते स्तेषां तथात्वम् ।

कामानशन न० काममनशनम् । यथेष्टभोजनरहितं तपो-
भेदे । रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि यथेष्टा-
नशनं भवत्येवेति बोध्यम् ।

कामात्स्व उंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्वयति अन्व-णिच्-
अच् । १कोकिने राजनि० । तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दी-
पनात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कामेनाम्बः
ईत० । २कारात्वे अरवेगेन कर्तव्यताज्ञानभूत्ये त्वि० ।
कामात्स्व स्त्री कामं यथेष्टमन्वयति अन्व-अच् । कस्तूर्यां
राजनि० । तस्याः कृष्णरूपत्वेन यथेष्टान्वकारतुल्यत्वात्
तथात्वम् ।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव सुकृते आकारोऽस्त्यस्य अच् ।
आम्बट्टे राजनि० । ईत० । कामस्यास्ते न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुष्यस्य । गरुडे त्रिका० ।

कामारण्य न० कामं शोभनमरण्यम् । मनोहरवने शब्दर०

कामारि पु० ईत० । १महादेवे । २मात्तिकोपधातुभेदे च हेमच०

कामात् त्वि० कामेन कृतः ३त० उद्भिः । कामेन पीडिते
“कामात्ताहि प्रकृतिचपलाश्चेतनाचेतनेषु” मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल-भूषणे खुल्
टापि अत इत्त्वम् । सुरायां हारा० ।

कामालु पु० कामं यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल-पर्याप्तौ
उण् । रक्तकाञ्चने शब्दच० । तस्य पुष्पेण सर्वावयवव्या-
पनात् तथात्वम् ।

कामावतार पु० ईत० । रौक्मिणेये वासुदेवात्मजे ।

कामवसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छया अवसाययति पदार्थान्
स्वचित्ते अव+शी-णिच्-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्क-
ल्पत्वे योगिनामैश्वर्यभेदे शब्दचि० यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते
समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां निश्चेतव्यानु-
सारेण पदार्थनिश्चयाच्च तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छयाऽवस्यति पदार्थान्
अव+षो-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगि-
नामैश्वर्यभेदे । “अणिमा लविमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च
तथेशिता । व्यापित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ।
“यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां
निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते” इति सं० कौ० ।

कामासन न० कामस्थिति लिपत्यनेन अस-करणे ल्युट्
ईत० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा “अथ
कामासनं यत्तु काममर्दनहेतुना । गरुडासननामस्य
कनिष्ठाग्रं स्मृशृङ्गवि” । गरुडासनञ्च गरुडासनशब्देऽप्यन्ते
कामि त्वि० कम-णिङ्-इण् । कःसुक्ते । कामपत्न्यां रत्यु
स्त्री मेदि० ।

कामिक उंस्त्री कामोऽस्त्यस्य उन् । १कारण्यपत्तिणि शब्दर०

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कामेन निर्वृत्तम् उञ् ।
२कामेन निर्वृत्ते काम्ये । “देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं
तस्य सिध्यति” भा० अतु० ६० २५ श्लो० । स्त्रियां ङीप् ।
“ततद्दष्टिं चकारधित्तस्य वै पुत्रकामिकीम्” भा० अतु०
१८ ई८ श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतोपन्यः अण् ।
३कास्याधिकारेण कृते अन्ये हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि
भूरीणि सन्ति कामचेतुशब्दे दिङ्मात्रं दृश्यम् ।

कामिन् त्वि० कम-णिङ्-णिनि । १कामनायुक्ते २ अति-
शयश्चरवेगयुक्ते च । “स बभूव ततः कामी तथा सार्द्ध-
मकामया” भा० अतु० ४१ ८४ श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङी-
बलः ३स्त्रीसामान्ये । काम+भूम्नि प्राशस्त्ये वा इनि ङीप् ।
४अतिश्चरवेगयुक्तायां स्त्रियां पु० च स्त्री अमरः ।
“क्षेपां नैषा भवति कविता कामिनो कौतुकाय” प्रसन्नरा० ।
“मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकस्य व्यति-
हारभीयुः” माघः । ईभीरुस्त्रियां उवन्दायां (पर-
गाढा) मेदि० । ८दाहुरिहायां सुन्दरवर्णवपवात्
तस्या तथात्वम् ९सुरायाञ्च स्त्री राजनि० । तस्याः कामा-
धिकृत्यस्मादकत्वात्तथात्वम् । प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इनि ।
१०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु० । “कामी कान्तः कृतागमः”
विष्णुस० । ११चक्रवाके १२पारावते च उंस्त्री मेदि०
१३चटके १४स्त्री शब्दर० एतेषां कामातिशयवक्ष्यात्तथा-
त्वम् । १५चन्द्रो पु० त्रिका० कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् ।
१६कृष्णभोषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम् ।
१७ईमारसपत्तिणि च उंस्त्री राजनि० । कामकत्वात्तस्य
तथात्वम् । सर्वत्र स्त्रियां ङीप् १८कामशक्तिभेदे स्त्री ।
कामिनीविरागानुरागचिह्नतत्सेवप्रकारादिः उ० स० दर्शितो
यथा “शस्त्रेण वेणाविनिगूहितेन विद्वुरथं (राजभेदम्) स्वा
महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवो विरक्ता
किल काशिराजम् । एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान्
प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ताः
पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रसदाः प्रयत्नात् ।
स्नेहं मनोभवजतं कथयन्ति भावान्नाभीभुजस्तनविभूषण-
दर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूलोपकस्मित-
कटाक्षनिरीक्षणानि । उच्छ्वेदोऽप्यनुकूलप्रवृत्तिं यथा-
मनोत्सर्पणं गात्रास्फोटनजम्भणानि सुखभङ्गव्यात्य-
सम्प्राधाना । बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिसुखे सख्याः
समालोचनं हकपातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य
कण्डूयनम् । इमां च विन्यादनुकूलचेष्टां प्रियाणि वक्ति

स्वधनं ददाति । विनोक्त्य संहृष्यति धीतरोषा प्रसादि
टोषान् गुणकोतनेन । तन्मित्रपूजा तदरिद्रियत्वं कृतकृतिः
प्रोषितदौर्भाग्यम् । स्तनौष्ठानान्युपगृह्णन् च खेदोऽथ
चुम्बाप्रथमाभियोगः । विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीसुखत्वं पराङ्मु-
खत्वं कृतविकृतिश्च । असंभ्रमोदुष्यरितोपता च तद्दुष्ट-
मैत्री परश्च च वाक्यम् । स्पृष्ट्वाथ बालोक्त्य धनोति गात्रं
करोति गर्वं न रुणद्धि यान्त्रम् । चुम्बाधिरामे वदन्
प्रसादि पद्यात्सुतिवर्जितं पूर्वसुप्ता । भिलाषिका प्र-
जिता दासी धात्री कुमारिका रजिका । बालाकारो
दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः । कुलजनविनाशहेतु-
दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन । ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या
वश्यशोभानदृष्टव्यम् । रात्रौविहारजागरोगव्यपदेश-
परमहेच्छिकाः । व्यसनोत्प्लावकं संकेतहेतवस्तु रक्ष्या-
श्च । आदौ नेच्छति नोष्कति स्वरकथां व्रीडावि-
मिश्रालसा मध्ये ह्योपरिवर्जिताभ्युपरमे लज्जाविन-
म्रानना । भावैकैकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा
बुद्ध्या पुष्पकृतिं च यातुचरति ग्लानेतरेष्वेष्टितैः । स्त्रीणां
गुणा यौवनरूपप्रेषदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः । स्त्री-
रत्नसञ्ज्ञा च गुणान्वितास्तु स्त्रीव्याधयो ऽन्यास्तुरस्य
उच्यते । न याम्यप्यैर्भलदग्धकाया निन्द्याङ्गसम्बन्धिकायां
च कुर्यात् । न चान्यकार्यस्वरथं रक्ष्यस्या मनो हि
मूलं हरदग्धमूर्तेः । आसं प्रकम्पेण पुंसं त्यजन्ती बाहू-
प्रधानस्तनदानदत्ता । सुगन्धकेशा प्रसभोपरागा सुप्ते
ऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा । दुष्टस्वभावाः परिवर्जनीया
विमर्दकाक्षेपे च न क्षमा याः । यासामसृग्वा सितनील-
पीतमाताम्वयं च न ताः प्रशस्ताः । या स्वप्रणीला बहु-
रक्तपित्ता प्रसाहिनी वातकफातिरक्ता । महाशयना खेद-
युताङ्गदुष्टा या हस्तकेशो पक्षितान्विता च । मांसानि
यस्याश्च चलन्ति नाभ्यां महोदरा खिक्खिमिनो च या
स्यात् । स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्ताभिर्न कुर्या-
त्सह कामधर्म्मम् । शययोषितसङ्काशं लाजारससञ्चि-
काशमथवा यत् । प्रज्ञालितं विरज्यति यज्ञासृक् तद्भवेकु-
क्षम् । यच्छब्देदनावर्जितं त्र्यह्यात्सुचिवर्तते रक्तम् ।
तत् पुरुषसम्प्रयोगाद्विचारं गर्भतः याति । न दिनत्रयं
निषेवेत् स्नानं मात्स्यानुषेपनं च स्त्री । स्नायाञ्चतुर्थ-
दिवसे शास्त्रोक्तोपदेशेन । पुष्पस्नानौषधयो याः
कथितास्ताभिरस्य मिश्राभिः । स्नायाच्चत्वालमन्त्रः स एव
यस्तत् निर्दिष्टः । युष्मास्तु किल मनुष्या निशास्तु नार्यौ

भवन्ति विषमास्तु । दीर्घायुषः सुरुपाः सुखिनश्च विरुष्ट
(प्रशस्त) युष्मास्तु । दक्षिणपाश्वर्यं पुरुषो, वामे नारी,
यमावुभयसंख्यौ । यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तच्चिबोद्ध-
व्यम् । केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः
समेते । पापैस्त्रिणाभारिगतैश्च यायात् पुञ्जन्मयोगेषु च
सम्प्रयोगम् । न नखदशनविक्षतानि कुर्याद् कृतसमये
सुरुपः स्त्रियाः कथञ्चित् । कृतुरपि दश षट् च
वासराणि प्रथमनिशात्रितयं न तत्र गम्यम् ।
“आयुःलघुभयाद्दिहाद्याङ्गि सेवेत कामिनीम् । अवधो
यदि सेवेत तदा पीड्यवसन्त्योः” इति सामान्यत उक्ता
बालाद्यप्रस्थापककामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवन
प्रकारश्च भावप्र० दर्शितो यथा
“बालेति गीयते नारी यावद्दुर्गाणि षोडश । ततस्तु
तद्वर्णा ज्ञेया द्वाविंशद्वत्तरावधि । तदूर्ध्वमधिकूढा
स्यात् पञ्चाशद्वत्तरावधि । दृष्ट्वा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्प-
वर्जिता । अधिक्कूढा प्रौढा । निदाघशरदोर्बाला हिता
विषयिणी (भोगार्हा) मता । तद्वर्णा शीतसमये प्रौढा वर्षा-
वसन्त्योः । निम्नस्त्राला सेव्यमाना नित्यं वर्ज्यते बलम् ।
तद्वर्णा ह्लासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भाषयते जराम् । सद्यो
मांसस्रवञ्चाक्षं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतसुणो-
दके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् । पृति मांसं स्त्रियो
दृष्ट्वा बालार्कस्तद्वर्णं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः
प्राणहराणि षट् । प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः
कन्यार्कः । दृष्टोऽपि तद्वर्णी गत्वा तद्वर्णत्वमवाप्नुयात् ।
वयोऽधिकं स्त्रियङ्गत्वा तद्वर्णः स्थविरायते । आयु-
ष्मानो मन्दजरा वपूर्वर्णबलान्विताः । स्थिरोपचित
मांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संसृताः । सेवेत कामतः कामं बला-
द्वाजीकृतो हिमे । प्रकामस्तु निषेवेत मैथुनं शिशि-
रागमे । त्र्यह्वाहसन्तशरदोः प्रकात् उटिनिदाघयोः ।
सुशुतस्तु “विभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रसदं नरः ।
सर्वेष्वृतषु घर्म्मेषु पलात्पलाद्भुजद्वेषः” । समेयात् सङ्ग-
च्छेत घर्म्मेषु पीड्येषु । “शीते रात्रौ दिवा पीड्ये वसन्ते तु
दिशानिधि । वर्षासु वारिद्व्याने शरत्सु सरसः स्वरः ।
उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्योर्नच पर्वसु । गोसर्गे
चार्द्धरात्रौ च तथा मध्यदिनेऽपि च । विहारस्मार्थ्यया
कुर्याद्देहेऽतिशयसंघटे । रम्ये अव्याङ्गनागाने सुगन्धे
सज्जमाने । देशे गुरुजनासङ्घे विद्वत्सतिवपाकरे ।
अवसाथे व्यथाहेतुवचने न रमेत ना । स्नातचन्दनञ्च

भ्रातृः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः । भक्तदृष्टः सुवसनः
सुवेशः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तो-
ऽधिकशरः । पुत्रार्थी पुरुषो नारीसमेवाच्यते
शुभे । अत्यागितोऽष्टतिः जुहान् सव्यथाङ्गः पिपा-
सितः । बालो वृद्धोऽन्येनासक्तस्त्वजोद्गीरो च मैथुनम् ।
रोगो मेथुनसंघर्षनीयरोगयुक्तः । भार्यां रूपगुणो-
पेतं तल्यगोलं क्लोद्भवात् । अभिकामोऽभिकामान्तु
हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् । सेवेत प्रमदां युक्त्वा वाजी-
करणवृद्धितः । रजस्वलाप्रकामाच्च मलिनप्रिया-
न्तथा । वर्णवृद्धं वयोवृद्धं तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेषां योनिरोगसमन्विताम् । सगो-
त्राङ्गुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । नाभिगच्छेत्
सुमाक्षरीं भूरिवैगुण्यशङ्कया । रजस्वलाङ्गतवतो नर-
स्यासंयतात्मनः । दृष्ट्यायुक्तोजसां हानिरधर्मस्य ततो
भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ।
वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवनक्षयः । लिङ्गिनीं
प्रव्रजिताम् । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्वाधितायां
बलक्षयः । हीनाङ्गीं मलिनं द्वेषां कामास्त्वन्मयसं
हते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं स्नानं मनो भवेत् ।
गर्भिणीं गर्भवासदिवसात् द्वितीये मासि, गर्भास्थिते-
रनियये यथोक्तनक्षत्रादिज्ञाभाभावे वा तृतीये मासि
संभवने कृते नाभिगच्छेत् । यतः पुंसवनानन्तरमाह
व्यासः “ततस्त्वजेक्षदीतीरं देवकातोदकं तथा । भर्तुः
शय्यां मृतापत्यां तथैवाभिभोजनम्” । अन्यञ्च “कामिप-
स्याशनं यत्नात्प्रमदा परिवर्जयेत् । देवाराजमदी-
यानं प्रयोगं पुरुषस्य वेति” । कुपितः कुम्भचित्तश्च
मध्याह्ने तृषितोऽनलः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः
कोपञ्च विन्दति । व्याधितस्य हजा झीहा मूर्च्छां मृत्युञ्च
जायते । प्रत्यूषे चाङ्गरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ।
तिर्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनी तथैव च । उपदं-
शस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखक्षयः । उच्चारिते मूत्रिते
च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुका-
श्लश्यास्तु सम्भवः । सर्वमेतत्पुण्यजन्मादृतो लोक
द्वयाऽहितम् । शुक्लनूपस्थितम्भोहाञ्च सन्ध्यं कदाचन ।
स्नानं शशकीरं वीरं भक्ष्यमैश्वर्यसंयुतम् । वातोसांसरसः
स्वप्नो सुरतान्ते हिता अमो । शूलकासज्वरश्चास
काश्यपाण्डुमयक्षयाः । अतिव्याधायकाज्याने रोगाश्चाचो-
प्रकाश्यः” ।

कामिनीः पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाञ्जनस्य ईश्वर-
साधनत्वात् । शोभाञ्जनदृष्टे शब्दश्च० । तस्य कामिनी-
प्रियाञ्जनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कामिनी पु० काममसुगच्छति स्म । १ रामपूगे त्रिका० । कामा-
सुगते त्रि० । कामील इति त्रिका० पाठान्तरं प्रथो० । रामपूगे ।
कामुक त्रि० कमः उक्तञ् । १ अथोकदृष्टे २ माधवीलतायाम्
भेदि० । ३ चटके पुंस्त्रो राजनि० । मैथुनेच्छावति त्रि०
अम० । स्त्रियां ङीप् । इच्छामात्रयुक्ते त्रि० अम० तत्र
स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः “बोधयित्वा शुभे-
र्वाक्यैः कामिनीमिव कामुकः” रामा० ।

कामुककान्ता स्त्री ईत० । माधवीलतायाम् राजनि० ।

कामुकायन पु० स्त्री कामुकस्यापत्यं नडादि० फक् । कामु-
कापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कामेश्वर पु० कामागामीश्वरः । १ परमेश्वरे २ भेरिभेदे
स्त्री “कामेश्वरी च वद्वार्णा पूर्वसिंहासने स्थिता” तन्त्रस्य०
कामाख्यापञ्चमूर्त्यनर्गते ३ मूर्त्तिभेदे च स्त्री “देव्या-
चापि नरश्चैव ! पञ्च रूपणि भैरव ! । शृणु वेताल !
सुहृन्नि देवैरपि सदैव हि । कामाख्या १ शिवपुरा २ चैव
तथा कामेश्वरी ३ शिवा ४ । सारदा ५ । ६ च महोत्साहा
कामरूपयुषैर्युता” कालिका पु० ६ । अ० ।

कामोदक न० कामेन स्नेच्छता प्रेतोद्देशेन दीयमानम् उद-
कम् । स्नेहोद्देशेन स्नेच्छया दीयमाने उदके । स्नेच्छया
तद्दानञ्च प्रेतविशेषायैव यथाह मनुः “नाद्विषस्य कर्त्तव्या
वाभ्यवैरुदकक्रिया । जातदनस्य वा कुर्यान्नि वाऽपि कृते
सति” अत्र वागद्वेन इच्छया तद्दानम् । व्यक्तमाह लौगा-
क्षिः “तन्मोदोदकं कार्यं तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां
कृतचूडः कामन्यत्वापीच्छया इयम्” चौलकसामन्तरकाखे
नियमेनाग्न्युदकं कार्यम् अन्यथापि नामकरणादूर्ध्वम-
कृतचूडेऽपि इच्छया प्रेतोद्देश्यकामनया इयमन्युदक-
दानाख्यं तूष्णीं कार्यं न निधमेनेति विकल्पः” मिता०

कामोदा स्त्री कुलितो मोदो यस्याः । रागिणीभेदे हला० ।

काम्पिल्य पु० १ देशभेदे शब्दरत्ना० । २ पुरभेदे च । “मालिनी-
मथ गङ्गायास्त्रीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यवास्तीत् दोन-
मनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्” । दक्षिणां चापि पाञ्चालान्
यावत् चर्मवर्त्तते नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूया-
ऽथ पालितः” भा० आ० १८० । “काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य
त्वन्पुरनिवासिनी” भा० शा० १२६ अ० । तत्र
जातादि “धन्योपधाङ्ग” पा० भुज् । काम्पिल्यक

तङ्गादौ । काम्यलक्ष्यदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् ।
(गुडारोचना) शनासगन्धद्रव्ये अस्वैव चूर्णम् (कमला
गुडि) कापिल्ल काम्यल्यक एतावत्यत्र पृथोऽसाधु ।

कापिल्लका स्त्री देशभेदे हारावली ।

काम्योल पु० पृथो० काम्यल्यशब्दार्थे “देवी काम्योल
वाणिनी” यजु० २३।१८ । स्वार्थे कन् तथार्थे ।

काम्यल पु० कम्बलेन परिहृतो रथः अण् । कम्बलपरि-
हृतं रथे अमरः ।

काम्यविक पु० स्त्री कम्बुः शङ्खभूषणं शिल्पमस्य टक् ।
“वेपाञ्च विरोधः शास्त्रतिकः” पा० निर्देशात् “इसुसुक-
तान्तात् कः” पा० इत्यस्यानित्यत्वेन न कादेशः किन्तु
ठस्येकः । शङ्खकारे (गांखारी) अमरः स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । [गन्धायाम् रत्नमाला ।

काम्यका स्त्री० कृत्स्नितमम्बु यस्य कोः कादेशः कप् । अञ्च-
काम्योज लि० कम्बोजोऽभिजनो यस्य सिन्ध्वा० अण् । पित्वा-
दिक्रमेण कम्बोजदेशवासिनि स्त्रियां ङीप् । कम्बोजदेशे
भवः कच्छा० अण् । कम्बोजभवेऽमनुष्ये लि० “यतं यस्तु
काम्योजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति” भा० शा० ३५ अ० । सोम-
पत्न्ये १३ उक्ताष्टके च पु० भेदि० । कम्बोजानां जनपदानां
राजा अण् । ४ कम्बोजदेशश्च “शकाययमकाम्योजास्ताः
क्षत्रियजातयः । एषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्”
भा० अनु० ३१ अ० । न केवलं तेषां गृह्यत्वं किन्तु सगरेण
नैषान्यत्वं धर्महीनत्वं च कृतं तच्च हरिवं १४ अ० वर्णितं
यथा । “नतः शकान् सयवनान् काम्योजान् पारदांस्तथा ।
पञ्चवांश्चाथ निःशेषान् कर्तुं व्यवसितः किल । ते बध्यमाना
धारेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्राणि-
मेतुर्भर्तृप्रणम् । वसिष्ठस्त्वत्र तान् दृष्ट्वा सभयेन महा-
द्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा ।
सगरस्तु प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निश्चय च । धर्मं जघान
तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । कर्जं शकानां शिरसो
सण्डायत्वा व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्यो-
जानां तथैव च । पारदां सक्तकेशाश्च पङ्कजाः श्लक्ष्णधा-
रिणः । निःस्वाध्यायवष्टकाराः क्षतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्योजाः पारदाः पङ्कवास्तथा । कौलिर्षाः
समहिषाः दाव्याश्चोलाः सकेरलाः । सर्वे ते क्षत्रिया
स्तात ! धर्मक्षेपां निराकृतः । यसिष्ठवचनाद्वाजान् सगरेण
महात्मना” । तेन तेषां प्राक्क्षत्रियत्वेऽपि पश्चात् सगरेण
अधर्मनिराकरणेन निःस्वाध्यायतादिकरणेन च ज्ञेयत्वं

कृतम् । कम्बोजेषु भया अमनुष्यतत्स्यत्वात् कच्छा०
अण् ङीप् । ५ माघपण्याम् (माघाणी) अम० । ईश्वर-
स्वदिरे (पापङ्गीखर) भेदि० । ७ गुड्यायां (कुच)
ट्वाकुच्याम् (हाकुच) च स्त्री राजनि० ।

काम्योजक न० कम्बोजे भयो मनुष्यस्तत्स्योऽश “मनुष्यत-
स्ययोर्वुञ्” पा० वुञ् । कम्बोजदेशभवेऽमनुष्ये २ तत्स्ये
हास्यादौ च ।

काम्य लि० कम-णिङ् कर्मणि० यत् । १ कामनाविषये
“काम्योहि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः” मनुः ।
“काम्यानां स्वफलाद्यंश्च दोषघातार्थमेव च । अतः-
काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” प्रा० त०
जाबालः । काम्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारि-
कर्त्तव्यत्वम् । काम्यकर्मणामपि फलाभिसम्भवाभावेनानु-
ष्ठाने भोक्तृत्वम् तदेतत् मल० त० निर्णीतम् ।
मनुः “इह चास्तु वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वञ्च निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म
संसेव्य देवानामेति सार्पिताम् । निवृत्तं सेवमानस्तु
भूतान्यत्येति पञ्च तै” । “कामनापूर्वकं कर्म शरीर-
प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम्
पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृ-
त्तमुच्यते । सार्पितां समानगतिताम् ऋगैत्यर्थत्वात् ।
पञ्च भूतान्यत्येति अतिक्रामति भोक्तृं प्राप्नोतीत्यर्थः”
विष्णुपुराणम् । “विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां
विमुक्तदाः” भगवद्गीतापि “युक्तः कामफलं त्यक्त्वा शान्ति-
माप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो नि-
बध्यते” । युक्तश्चैश्वराय कर्माणि, न फलाय इत्येवं
समाहितः, फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति शेषः
शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्व-
शुद्धिज्ञानप्राप्तिपूर्वकसत्त्वसत्त्वज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्य-
शेषः । अयुक्तस्तद्वृत्तिस्वः कामकारेण कामप्रेरिततया
कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः सम फलाय
इदं, कर्म करोमीत्येवं फले सक्तोनियतं बन्धं प्राप्नोति
तथाचार्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम् । “मयि सर्वाणि
कर्माणि सत्त्वसाध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वा
युध्यस्व विगतज्वरः” । सत्त्वस्य निःक्षिप्तं समर्थं इति
यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकर्ता ईश्व-
राय भूत्वैव करोमीत्यनया बुद्ध्या । निराशीर्युक्तकाम-
सङ्कल्पः । अतएव निर्म्ममोभयतारहितः विगत-

ज्वरः विगतस्तपः । व्यक्तमाह स एव “यत् करोषि यदन्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्वि कौन्तेय ! तत् कुरुषु मदर्पणम्” । विष्णुपुराणे । ‘कर्मा गयसङ्कल्पिततत्फलानि सञ्जायन् विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहाभनन्ते तस्मिन्त्यं ते त्वमलाः प्रायन्ति” । तां कर्ममहौ भारवर्षरूपाम् । भाग०एकादशस्कन्धे “वेदोक्तमेव कुर्वाणोनिःसङ्कोऽर्पितमश्नरे । नैपकर्माणां लभते सिद्धिं रोचनार्थां फलश्रुतिः” । वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासिस्तत् फलञ्च स्यात् नतु नैपकर्मारूपा फलसिद्धिः ? अत आह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान्, रश्मरेऽर्पितं न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति । कर्मणि कृत्यत्पादनार्था । अतएव तत्रैव “फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । अयोविवक्षया मोक्षा यथा भवज्वरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्रापेपु स्वजनेषु च । आसक्तमनसोमर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यन्तो हजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमोविशतोबुधः । एवं व्यवस्थितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि” । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु कृत्यत्पादनमात्रम् । यथा भवज्वरे शीषधे कृत्यत्पादनम् । यथा ‘पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलहडुकान् । पिबैवमुक्तः पिबति तित्तमप्यतिबाहकः” । अत्र यथा तित्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डलहडुकादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्यत आह उत्पत्त्येति ह्याभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावतएव कामेषु पञ्चादिषु प्राणिषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोदःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतो अतो नतान् प्रक्रीभूतान् बुधोवेदोयदुबोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवमभूतान् हजिनाध्वनि पापे वर्तन्ति देवादियोनौ भ्राम्यतः । पुनस्त मोभूतहजिनादियोनौ विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयज्ञात् । तथासत्त्वनाम्नः स्यादिति भावः ।

कथं तर्हि कर्मभीमांशकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमण्योयां परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति । अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा “अयमेव क्रियायोगोज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचित्तैव दृश्यते” । सोऽपि इतिरित्यहारा न साक्षात् । तथाच ‘ज्ञानश्रुतयते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिः “तमेतं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति” तमात्मानम् । अतएव यज्ञादोनां ज्ञानशेषताश्चावधाय निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते । पशितेनापि मूर्खः काव्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे “स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणेऽप्यथं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः” । राति ददाति । फलकामनानित्यत्वमुक्तं तत्रैव “अकामः सात्विकोलोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्न गत्वा न शोचते । धर्मबाणिजिकाभूदाः फलकामा नराधमाः । अर्जुन्यनि जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्वयत्, फलं तेषां तद्व्यत्यल्पमेषाम् । पञ्चांगं प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । सङ्गां प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः” । इति वासनपुरा० काव्यमपि दानं विष्णुप्रोतये सार्वकालिकम् यथा म०१० “पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् शीदतः ‘सार्वकालिकं सलभासादायपि विष्णुप्रोत्यर्थं देवत्” मल० त० रघु० । “सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ ! काव्यं कामान्वितेन च” प्रा० त० भविष्यपु० । काव्यञ्च “यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यज्ञदानजपादिकम् । क्रियते कायिकं यज्ञं तत्कान्यमिति कीर्तितम्” इत्युक्तलक्षणम् । काव्याञ्च सर्वाङ्गोपेतात् फलनिष्पत्तिः इति कात्या० श्रौ० प्रतिपादितम् तच्च काव्यायनशब्दे १८६१ पृ० प्रदर्शितम् । अभिरूपे सुन्दरे च “नासौ न काव्यो न च वेद सम्यक्” रघुः । कामाय हितं यत् । शकामोद्दोषको ति० ।

काव्यक न० १३ नभेदे । तस्य स्थानादि भा० व० ५५० दर्शितं यथा “सरस्वतीद्वयहारी यमुना च निषेव्य ते । ययुर्धनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्” इत्युपक्रमे “ततः सरस्वती कूचे समेषु मरुधन्वसु । काव्यकं नाम ददृशुर्नं सुनिजन-

प्रियम्" । २ सरोवरभेदे च । "ग्रीलभाद्रित्यमत्ताद्यायभितः
कायकं सरः" भा० प्र० पृ० ४० ।

कायकर्मन् न० कर्मधा० । स्वर्गादीष्टकामनापदधिकारि-
कर्त्तव्ये ज्योतिष्टोमादौ "तथैव कायं यत्कर्म वत्सरात्
प्रथमाहते" लघुबोध० ।

कायदानं न० कर्मधा० । स्वर्गादिफलकामनया कर्त्तव्ये दाने
"अथपत्वयिजयैश्वर्यैस्वर्गार्थं यत्प्रदायते । दानं तत्कायमा-
ख्यातमृषिभिर्धर्मचलैः" गरुडपु० । तस्य बन्धुहेतुत्वे
नामरे प्रावरणसंज्ञा कृता ।

कायफलं न० कायस्य फलम् । कायकर्मणिः अभिसम्प्रा-
यमाने फले । "पितृन्ममस्थे दिवि ये च मूर्ताः स्व-
धामजः कायफलमभिसम्प्राप्य । प्रदानशक्ताः सकलैर्भि-
तानां विमुक्तिदा येऽनभिर्भङ्गिते" प्रा० त० ब्र० चत्वारः ।
कास्यानामपि फलमभिसम्प्रापनाभावं मुक्तिफलकत्वमुक्तं
कायशब्दे । कृत्स्नदेवानां पितृणां तथात्योक्त्या स्वतः-
सिद्धानामाजानदेवानामन्द्रादीनां तथात्यसौचित्यमेव ।

कास्या स्त्री कस-णिङ् भावे बा० क्यप् स्त्रीत्वम् । काम-
नायाम् "अष्टैतान्यव्रतघ्नानि व्यापोभूतं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकास्या च गुरोर्वचनमौषधम्" प्रा० त० ब्र० बोधा० ।
"प्रोलितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च कास्यया" मनुः ।
"पुंसः कथं स्यादृह एवकास्या" इत्यादौ तु "कायञ्च"
पा० सुबन्तात् कर्मण इच्छायां कास्यच् ततोभावे च ।
स्वपुत्रेच्छा इत्यर्थः । [लि० ।

कास्तु न० कुगतिः० कोः कादेशः । ईषदन्ते १ रसे २ तद्वति
काय लि० कः प्रजापतिः, कं सुखं वा ततः देवताद्यर्थे
तस्येदं वा व्यण् "कस्येत्" पा० इदन्तादेशे षड्विः ।
प्रजापतिदेवताके हविषादौ "कथं काय एककपालः पुरो-
डाशोभवति कं वै प्रजापतिः प्रजास्यः, कायेनैकादशकपाले
न पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय एककपालः पुरोडाशो-
भवति" शत० ब्रा० २, ५, २, १२ ! स्त्रियां ङीप् कायी वशा ।
"कायं कनिष्ठकामूले तीर्थसुक्तं करस्य तु" शङ्खोक्ते
२ कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न० । "ब्राह्मेण
विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृजेत् । कायत्वं दशिकाभ्यां वा
न पित्रेऽग्रेण कदाचन । अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मणं तीर्थं प्रच-
क्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये देवं पित्रेऽग्रे तयोरेधः" मनुना
पवित्रतासाधनतया तत्तत्स्थानस्य तीर्थत्वमुक्तम् । याज्ञ०
कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यत्र करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । तेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्य प्रजा-

पतितीर्थत्वात् कायत्वं सुव्यक्तमुक्तम् । एतेन शब्दकल्प-
द्रुमे मेदिनिम्यकदेशतश्च शब्दस्य ब्राह्मणतीर्थपरताव्याख्यानं
निर्भूतं ब्राह्मणप्राजापत्यतीर्थयोः उक्तमृतिपुं भेदेन
निर्देशात् । कायमन्त्रिकार्थोपयोगित्वात् २ मनुष्यतीर्थे
न० मेदि० । ४ प्रजापतिदेवताके विवाहभेदे पु० । "इत्य-
क्ताऽऽ चरतां घर्म्ममिति वाचानुभाष्य च । कन्याप्रदान-
मभ्यर्च्य प्राजापत्योर्विधिः स्मृतः" इति प्राजापत्यं परि-
भाष्य प्राजापत्यकाययोः पर्यायत्वाशयेन मनुना तारय-
न्तावनुवृत्तौ "आर्षोडाजः सुतस्त्री स्त्रीन् षट् षट् कायो-
दजः सुतः" इत्युक्तम् । "कायोदज इत्यत्र बहु भावे त्त ऊढं
विवाहः कायादृढात् विवाहाज्जायते इत्यर्थः । चीयतेऽदः
चि-कर्मणि घञ् चैः कत्वम् । ५ मनुधने पु० । मनुधनस्य
वृद्ध्या उपचीयमानत्वात् तयात्वम् । "कायाविरोधनी
शय्यत् पणवृद्ध्या तु कायिका" मारदस्मृतिः । करणे घञ् ।
स्वभावे द्विस्तुस्वभावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तथा-
त्वम् । विधातोर्निश्चयपरत्वे कर्मणि घञ् । ७ लक्ष्ये-
मेदि० लक्षणेन लक्ष्यस्य निश्चयमानत्वात्तथात्वम् ।
भावे घञ् । ८ संघे पु० मेदि० चीयते भविताच्चादिरसैः
कर्मणि, चीयतेऽस्यादिकमत्र आधारे वा घञ् । ९ ददेहे
तस्य विशेषस्वरूपं याज्ञ० सितान्नरयोर्दीर्घतः यथा
"कायस्वरूपं विद्वत्पद्माह "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति च । षडङ्गानि तथास्थाञ्च सङ्घं षट्प्राशत-
त्वम्" याज्ञ० । तस्यात्मनोयानि जरायुजगद्वज-
शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातु-
परिपाकहेतुभूतषडङ्गमन्यनयोगित्वेन । तथाह्यन्नरथो
जाडराग्निना पच्यमानो रक्तताम्रतिपद्यते रक्तञ्च ख-
कोशस्थानिना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्त्रकोशा-
नलपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्त्रकोशवर्जिना पक्व-
मस्थिताम्, अस्थिपि स्त्रकोशश्लिपरिपक्वं मज्जात्वम्,
मज्जापि स्त्रकोशपापकपरिपच्यमानश्चरमधातुतया परि-
णमते । चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवात्मनः
प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं
शरीराणाम् । अन्नरसरूपस्य तु प्रथमधातोर्नियतत्वाच्च
तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट्
त्वचधारयन्ति रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट्-
धातव एव रक्तास्तम्भत्वगिव बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः ।
त्वगिवाच्छादकत्वाच्च षट् त्वचोधारयन्ति । तदिदमायु-
र्वेदे प्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च षडेव । करयुग्मं परण-

शुगलसुत्तमाङ्गज्ञात्वमिति । अस्यान्तु षट्सहितं शत-
त्वयसुपरितनपटुलोका वक्ष्यमाणमवगम्यम् । किञ्च
“स्यान्तैः सह चतुषष्टिर्दन्तः वै विभक्तिर्नखाः । पाणिपाद-
शलाकाश्च तासां स्यान्वचतुष्टयम्” या० । स्यान्तानि
दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थानि हाविंशत् तैः सह हाविंश-
हन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः कररुहा विंशतिर्हस्त-
पादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थानि सर्गिबन्धस्योपरि-
वर्त्तन्त्यङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शला-
कास्याञ्च स्यान्वचतुष्टयं, द्वौ चरणौ द्वौ करो चेत्येवमस्या-
ञ्चतुष्टयं शतम् । किञ्च । “पञ्चङ्गुलीनां द्वे पाण्यङ्गु-
लफले च चतुष्टयम् । चत्वार्यङ्गुलिकास्थानि जङ्घयोस्तावदेव
तृतेयाः । विंशतिरङ्गुल्यस्तासामेकैकस्य त्रीणि त्रीण्येव
सङ्गुलिसम्बद्धान्यस्थानि षट्भिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिभौ
भागौ पायणी तयोरस्थिनी द्वे एकेकस्मिन् पादे गुल्फौ
हावित्येवञ्चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थानि । बाह्योरङ्गुलि-
प्रमाणानि चत्वार्यस्थानि । जङ्घयोश्च तावदेव चत्वार्य
त्रये बद्धतः सप्ततिः । किञ्च “द्वे द्वे जानुकपोलोरुफल-
कांसमसङ्गव । अत्रतालूपके श्रोणिफलके च विनिर्दि-
शेत्” या० । जङ्घोरुसन्धिजानुः । कपोलोगुल्फः । ऊरुः
सक्थि तत्फलकम् । अंगुलीशिरः । अक्षः कर्ण-
नेत्रयोर्मध्ये गङ्गादधोभागः । तालूपकाङ्गुदम् । श्रोणी
ककुद्गती तत्फलकम् । तेषामेकैकत्वास्थिनी द्वे द्वे
विनिर्दिशेदित्येव चतुर्दशास्थानि भवन्ति । किञ्च “भगा-
स्यैकलया एष्टे चत्वारिंशच्च पञ्च च । योवा पञ्चदशा-
स्थिः स्याज्जन्तुर्कैकलया हनुः” या० । गुह्यास्यैकं, एष्टे
पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थानि भवन्ति । योवा कन्ध-
रा सा पञ्चदशास्थिः स्यात् भवेत् । वर्त्तुः सयोः सन्धि-
जत्वं प्रतिजन्त्येकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तत्राप्येक-
मस्थि इत्येवञ्चतुःषष्टिः । किञ्च “तन्मूले द्वे ललाटाजि-
गण्डे नासाधनास्थिका । पार्श्विकाः स्थालकैः सार्द्धैर्भर्तु-
दैश्च द्विसप्ततिः” या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाट-
स्थालम् । अजि चक्षुः । गण्डः कपोलान्तयोर्मध्यप्रदेशः
तेषां समाध्वांललाटाजिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थि-
युगलम् । नासाधनमज्जकाऽस्थिमती । पार्श्विकाः कक्षाथः-
प्रदेशसंबद्धान्यस्थानि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः
स्थालकैः अर्बुदैरास्थिविशेषैः सह पार्श्विका द्विसप्ततिः ।
पूर्वार्द्धे च नवभिः सार्द्धमेकाशोतिर्भवन्ति । किञ्च “द्वौ”
शङ्कौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदश-

स्थि स्यात् पुरुषस्यास्थिसंग्रहः” या० । भूकर्णयोर्मध्यप्रदे-
शावस्थिविशेषौ शङ्कौ । शिरसः सम्बन्धीनि चत्वारि क-
पालानि । उरोवक्त्रः तत्सप्तदशास्थिकं इत्येवं तयोर्विंश-
तिः । पूर्वार्द्धे सह षट्पञ्चकं शतत्वयमित्येवं पुरुषस्या-
स्थिसंग्रहः कथितः । सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्यङ्ग ।
“गन्धरूपरसस्पर्शगन्धाश्च विषयाः स्मृताः । नासिकालो-
चने जिह्वात्वक्पथोत्वक्षेन्द्रियाणि च” या० । एते गन्धादयो
विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः । विषयशब्दस्य षिञ् बन्धन
इत्यस्य धातोर्व्युत्पत्तत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन
व्यवस्थितैः । स्वस्वगोचरमभित्वाधनतयाऽनुमेयानि प्राणा-
दीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितु-
माह । “हस्तौ पायुरुपस्यञ्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।
कर्मेन्द्रियाणि जानीयानुमनश्चेयोभयात्मकम्” या० । हस्तौ
प्रसिद्धौ । पायुरुदम् । उपस्य रतिसम्पादाद्युपस्यसाधनम् ।
जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च-
कर्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारानन्दाह्वारविहारादि-
कर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं शुगपञ्चाना-
नुत्पपत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् ।
प्राणायतनानि दर्शयितुमाह “नाभिरोजो गुदं शुकं
शोणितं शङ्कौ तथा । सूर्वासकरुहदयं प्राणस्यायतनानि
तु” या० । नाभिप्रस्थानि दश प्राणस्य स्थानानि ।
समाननाम्नः पयनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थान-
विशेषवाचांयुक्तिप्राचुर्याभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रप-
ञ्चयितुमाह । “वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत जिह्वा ।
कुद्रान्तं बुकौ दन्तिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ
हृदयं स्थूलान्तं गुद एव च । उदरञ्च गुदो कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदार्कृतः” या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः ।
नाभिः प्रसिद्धा । अयहननं उपपुमः । जिह्वा आशु-
र्वेदप्रसिद्धा । तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ ।
यकृत्कालिका । क्लोम मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ ।
कुद्रान्तं हृत्स्थान्तम् । बुकौ हृदयसमीपस्थौ मांस-
पिण्डौ । वस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः ।
आमाशयोऽपकाञ्चस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्ड्रकम् ।
स्थूलान्तगुदोदरानि प्रसिद्धानि । वायान्तं गुदवलयः द-
न्तगुदवलये द्वे । तौ च गुदो कोष्ठौ स्नाद्ये नाभेरधः-
प्रदेशेभवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्व-
श्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिद्विद-
पाठः । पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह । कर्माङ्गिके

चात्तिकूटे शष्पकुली कर्णपल्लवौ । कर्णौ शङ्खौ श्वौ दन्त-
वेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे । वङ्गणौ वृषणौ वक्रौ श्लेष्मसङ्घात-
जौ स्तनौ । उपजिह्वस्फिजौ बाहू जङ्घोरूपं च पिण्ड-
का । तालदूरस्वस्तिर्ग्रीणि चिबुकौ गन्धशुण्डिकौ । अवट-
श्वैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अलिकर्णचतुष्कञ्च
यङ्गसङ्घटयानि च । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतना-
नि तु"या० । कनीनिके अक्षितारके । अत्तिकूटे अक्षिनास-
योः सन्ध्यां शष्पकुली कर्णशष्पकुली । कर्णपल्लवौ कर्णपाल्यौ ।
कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ ।
ककुन्दरे जघनकूपको । वङ्गणौ जघनोरुसन्ध्या । वृक्षौ
पूर्वोक्तौ । स्तनौ च श्लेष्मसंघातजौ । उपजिह्वा पिण्डका ।
स्फिजौ कटिप्रोष्ठौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरूपं च तथा
पिण्डका । जङ्घयोर्होत्रं पिण्डका मांसलप्रदेशः ।
गन्धशुण्डिकौ हनुमूलगलयोः सन्ध्या । ग्रीणि शिरः । अ-
वटः शरीरे यः कश्चिद्विन्दोदेशः कण्ठमूलकनादिः ।
अवटुरिति पाठे ककटिका । तथाज्जोः कनीनिकयोः
प्रत्येकं श्वतपार्श्वद्वयमिति वर्णचतुष्टयम् । यद्वालिपटचतु-
ष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे
स्थानानि । तथाज्जियुगलं कर्णयुगलं नासाविवरद्वयमासं
पायुकप्रस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नवच्छिद्राणि च प्राण-
स्यायतनान्येव । किञ्च "शिराशतानि सप्तैव नव स्नायु-
शतानि च" या० । शिरा नाभिसम्बद्धाः चत्वारिंशत्संख्याः
वातपित्तश्लेष्माहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नाना-
शाखाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाज्जप्रत्यङ्गसन्धि-
बन्धनाः स्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभिरुद्धभूताश्च-
तुर्विंशतिसंख्याः प्राणादिशायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं
भवन्ति । पेश्यः पुनर्मौसलाकारा ऊरुपिण्डकाद्याङ्गप्रत्यङ्ग-
सम्बन्धिन्यः पञ्च शतानि भवन्ति । पुनश्चासमेव शिरादीनां
शाखाप्राचुर्येण संख्यान्तरमाह । "एकोनविंशत्संख्या
तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनि
संज्ञिताः" या० । शिराधमन्योर्मिलिताः शाखोप-
शाखाभेदेन एकोनविंशत्संख्याणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च
भवन्तीत्येवं हे सोमश्रवः प्रष्टव्यो मुनयः ! जानोत ।
किञ्च "तयोल्बलास्तु विज्ञेयाः श्लेष्मकेशाः शरीरिणाम् ।
सप्नोत्तरं समंशतं द्वे च सन्निशते तथा" या० । शरीरिणं
श्लेष्मूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षाविज्ञेयाः ।
सर्माणि सरणकराणि श्लेष्मकराणि च स्थानानि तेषां
सप्नोत्तरं शतं विज्ञेयम् । अस्म्यन्तु द्वे सन्निशते स्नायु-

शिरादिमन्त्रयः पुनरनन्ताः । सकलशरीरचुपिरादिमन्त्र्या
माह । "रीसणां कौश्वस्तु पञ्चाशच्चतुस्रः कौश्व एव च ।
सप्प्रपटस्तया लज्जाः साङ्गाः स्वेदायनैः सह । वायवीयै-
रिगमयन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्यप्येकोऽनुवेदैर्भावा-
नाञ्चैव संस्थितिम्" या० । पूर्वोदितशिराकेशादिमन्त्रितानां
रीसणां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपभागाः स्वेदस्त्रवणसु-
परैः सह चतुःपञ्चाशत्कौश्वः तथा सप्नोत्तरपटिलज्जाः
साङ्गाः पञ्चाशत्सहस्रसंज्ञिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपर-
माणुभिः पृथक् कृताविगमयन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्या अभि-
हितम् चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य । इम-
मन्तगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः ! भवतां
मध्ये यदि कश्चिदनुवेदं वेत्ति सोऽपि एकोमहान् अय्यो
बुद्धिमताम् । अतो यततो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः ।
शरीररसादिपरिमाणमाह "रसस्य नव विज्ञेया जलस्या-
ञ्जलया दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याधौ प्रकीर्तिताः ।
षट्श्लेष्मा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूलमेव च । वसावयी द्वौ
तु मेदो मज्जाकोऽङ्गान्तु मस्तके । श्लेष्मोजसस्तावदेव रेतस-
स्तावदेव तु । इत्येतदस्थिरं वर्णं यस्य सोऽयं कथंसां" या० ।
सम्यक्परिणताहारस्य सारोरसस्तस्य परिमाणं नवाङ्गुलयः ।
पार्थिवपरमाणुसंज्ञेर्धनिमित्तस्य जलस्याङ्गुलयो दश
विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव । रक्तस्य जाडरा-
नलपरिपाकापाटितलौहित्यस्याध्वरसस्तावदङ्गुलयः प्रकी-
र्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य षडङ्गुलयः । पित्तस्य
तेजसः पञ्च । मूलस्रोद्धारस्य चत्वारः । वसायामांस-
स्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वाङ्गुली । मज्जा त्व-
स्थिगतसुपरिगतसार्धकोऽङ्गुलिः । मस्तके पुनर्द्वौङ्गुलिः ।
श्लेष्मोजसः श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवा-
ङ्गुलारेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषम-
धातोस्तु न नियमः । "वैलक्षण्यमाच्छरीराणामस्यायित्वात्
तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यत"
इत्याद्युपदेक्षरणात् । इतोऽश्मस्य स्नायुद्यादरश्चमेतदशुचि
निधानं धर्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरधौ कृतो परिहृतो-
मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यनिवृत्तानित्यविवेकयोर्बोक्षोपा-
यत्वात्" मिता० ।
सुश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तपूर्वकं तत्स्वरूपविभा-
गादिकं दर्शितं यथा ।
"अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतानि
प्राणाः तस्य खल्वेवमृदुतस्य शुक्लशोणितस्याभिप्रेक्ष्यमानस्य

जैरस्त्रेव सान्नानिका मप त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमाऽव
भासिनी नाम या सर्वप्राणिनवभासयति पञ्चधाञ्च क्वायं
प्रकाशयति सा ब्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा सिन्धुपद्मकराटका-
धिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिल-
कानकवल्क्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभाग-
प्रमाणा चर्धटनाजगङ्गीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्बा नामा-
ष्टभागप्रमाणा विविधकिनासकुडाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदि-
नी नाम ब्रीहपञ्चभागप्रमाणा, कुडसिर्पाधिष्ठाना, षष्ठी
रोहिणी नाम ब्रीहप्रमाणा यन्त्रपुण्यबुदलोपदगलग-
ण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम ब्रीहद्वयप्रमाणा भग-
न्दरविध्यगीर्जिधष्ठाना, यदेतत्प्रमाणम् निर्दिष्टं तन्माने-
वाकाशेषे न ललाटे स्तृक्ष्णाङ्गुल्यादिषु । यतो वक्ष्यन्तु-
दरेषु ब्रीहिसुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणसवगाढम् विध्येदिति ।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्थ्यताः ।
भवतश्चात्र । यथाहि सारः कोष्ठेषु क्रियमानेषु दृश्यते ।
तथा धातुहि मांसेषु क्रियमानेषु दृश्यते । स्नायुभिश्च प्रति-
पद्यन्तु सन्तताश्च जरायुणा । स्नेहणा वेदितंश्चापि
कदाभागान्स्तु तान् विदः । तासां प्रथमा मांसधरा नाम-
यस्यां मांसं गिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति
भवति चात्र । यथा विसृष्टणालानि विवर्जितं समन्ततः ।
भूमौ पङ्क्तदकस्यानि तथा मांसं गिरादयः । द्वितीया रक्त-
धरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं शिपेतश्च
गिरासु यत्तुल्लोकोय भवति । भवति चात्र दृजाद्यथा-
भिप्रेतत्वात् जीरणः क्षीरमावहेत् । मांसादेवं ज्ञात्वा किमं
शोणितं सम्यगिच्छते । तृतीया मेदोधरा नाम, मेदोहि
सर्वभूतानासुदरस्यमण्डस्थेषु च महत्त्वं च मज्जा भवति ।
भवति चात्र । स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः ।
अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेदोऽव्यते । शुद्धमांसस्य यः
स्निग्धः सा वसा परिकीर्तिता । चतुर्थी स्नेहधरा नाम
सर्वसन्धिषु प्राणमृतं भवति । भवति चात्र । स्नेहा-
भ्यक्ते यथा त्वन्ने चक्रं साधु प्रवर्त्तते । सन्धयः साधु
पर्वन्ते संश्लिष्टाः स्नेहणा तथा । पञ्चमी पुरोपधरा
नाम याऽन्तःकोष्ठे मलमभिभजते पक्षाशयस्था । भवति
चात्र । यत्तत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्वाणि समाश्रिता ।
उगङ्गुक्ष्यं विभजते मलं मलधरा कला । षष्ठी पित्तधरा
नाम या चतुर्विधमज्जानसुपयुक्तमाशयात् प्रच्युतं पक्षा-
शयोपरिस्थितं धारयति । भवति चात्र । अशितं खादितं
यतं लोटं कोष्ठगतं नष्टासु । तज्जायति यथाकालं शोषितं

पित्ततेजसा । सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्वप्राणिनां
सर्वशरीरव्यापिनी । भवन्ति चात्र यथा पयसि सर्पिस्तु
गुडशेजो रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्
भिषग्वरः । द्युक्ते दक्षिणे पार्श्वे वसिष्ठारस्य चाप्यधः ।
मूलस्रोतः पथात्कं पुरुषस्य प्रवर्त्तते । कल्लदेहाश्रितं
शुक्रं प्रसज्जनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत्
सम्भवति ।

सृष्टीतगर्भाणामार्त्तविवहानां स्रोतसां वर्तान्यवस्थान्ते
गर्भेण, तस्मादसृष्टीतगर्भाणामार्त्तं न दृश्यते । ततस्तदधः
प्रतिहतः सूर्तमागतमपरश्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते ।
शेषश्चोर्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भारयः
पीनोद्धतपयोधरा भवन्ति ।

गर्भस्य यत्तुल्लोकाधौ शोणितजो, शोणितफेनप्रभवः शुप्-
तसः शोणितकिट्टप्रभवउगङ्गुक्षः ।

असृजः स्नेहणाश्चापि यः प्रसादः परोमतः । तं पच्यमानं
पित्तेन वायुश्चाप्यनुधुवति । ततोऽस्यान्वाणि जायन्ते
गुदं वस्तिश्च देहिमः । उदरे पच्यमानानामाध्मानाङ्गु-
सारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ।
यथाश्वमज्जणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य
पिणितं पेशीर्विभजते तथा ।

मेदसः स्नेहमादाय गिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् । गिराणां च
सृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः स्वरः । आशय्याऽभ्यासयो-
गेन करोत्याशयसम्भवम् । रक्तमेदः प्रसादाङ्गुक्षौ मांसात्क-
कफमेदः प्रसादाङ्गुष्णौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदा-
श्रया हि धमन्यः पाणधृष्टः । तस्याधोवासतः क्षोहा
कुपुसस्य दक्षिणतो यत्तु लोम च । तद्दृश्यं विशेषेण
चेतनास्थानमस्तस्मिन्समसाऽऽपते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ।
भवति चात्र । पण्डुरीकेण सङ्गं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जायतस्तद्विकसति स्वातश्च निधीलति । निद्रान्तु वैष्णवी
पाप्मानसुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्वप्राणिनोऽभि-
सृजति । इतः परं निद्राविशेषकारणादिकमुक्तं तच्च
निद्राशब्दे वक्ष्यते ।

“शुक्रशोणितं गर्भाशयस्य सात्त्विकप्रकृतिविकारसंस्कृतं गर्भं
इत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजते तेज एनं
पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विव-
र्जयति । एवंविवर्जितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राण-
कर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते
तच्च षडङ्गं शास्त्राश्रितको सध्वं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ।”

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गयष्टे ७० पु० दृशि-
तम् । एवं समासत उक्ता विस्तारत उक्तं यथा
“विस्तारो ऽत ऊर्गम् । त्वचोऽभिहिताः कला धातयो
मला दोषा यत्नमहीहानी उपपन्न उगडुको हृदयं
बुक्ती च । आशयास्तु याताशयः पिताशयः स्नेहाशयो
रक्ताशय आमाशयः पकाशयो मूलाशयः स्त्रीणां गर्भा-
शयोऽष्टम इति । सार्द्धं त्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां, स्त्रीणां
सर्वं व्यामहीनानि । अवगणयनवटनघ्राणगुदमेढ्राणि नव
स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव, स्त्रीणामपराणि
च त्रीणि द्वेस्तनयोरधस्तादुक्तवच्च ।

षोडश कण्डराः । तासां सुतस्यः पादयोस्तावत्यौ हस्त-
पीवाष्टपे । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः
प्रगोहाः । पीवाहृदयनिवस्थिनीनामधोभागगतानां
मेढ्रोष्ठीणिष्टनिवस्थिनीनामधोभागगतानां विष्वः मूर्द्धा-
रुधोऽभिपिण्डादीनाञ्च ।

मांसशिरास्त्रायुस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि ।
तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि पर-
स्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं
शरीरम् ।

षट् कूर्चास्ति हस्तपादपीवामेद्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पाद-
योर्द्वौ पीवासेटयोरेकैकः ।

महत्त्वो मांसरज्जासुतस्यः पृष्ठवंशसुभयतः पेशीनि-
बन्धनार्थं द्वे बाह्वौ आभ्यन्तरे च द्वे ।

सप्त सेवन्त्यः । शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेषसोरे-
कैका । ताः परिचर्तव्याः शस्त्रेण
चतुर्दशास्त्रां संघाताः । तेषां त्रयोऽगुल्फजानुवङ्गेषु एते-
नेतरसक्थि ३ बाहू च ६ व्याख्यातौ त्रिकशिरसोरेकैः २ ।

चतुर्दशैव सीमन्ताः । तैर्चास्त्रिसंघातवङ्गणनाया
यतस्त्रैयुक्ता अस्थिसङ्घाताः । ये ह्युक्ताः । सङ्घातास्तु खन्व-
ष्टादर्शकैवाम् । त्रीणि सपथीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो
भाषन्ते । शल्यतन्त्रेण त्रिंशेऽप्युक्तानि । तेषां सर्वत्रि-
सस्थियतं शाखास्तु । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्व-
पृष्ठोदरोरम्भु । पीवां प्रत्युर्द्ध्वं त्रिषष्टिः । एवमस्त्रां
त्राणि शतानि पूर्यन्ते” अस्थिशब्दे ५६ पृष्ठे विवृतिः ।
“एकैकस्यान्त पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश ।
तत्तत्तुर्द्ध्वं गुल्फसंश्रितानि दश । पाष्ठाग्रिमिकम् । जङ्घायां
द्वे । जानुनेत्रकम् । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन्
सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि २० बाहू ६० च व्याख्यातौ ।

श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितस्त्रेषु चत्वारि । त्रिकमं-
श्रितमेकम् । पार्श्वे षट् त्रिंशदेवमेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवम्
३६ । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टादशसि । द्वे अक्षकमंजे । पी-
वायां नवकम् । कण्ठनाद्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता
द्वाविंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालानि । गण्ड-
कर्णगङ्गेष्वेकैकम् । षट् शिरसि ।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा कपालरुचकतरुण
बल्यनलकर्मज्ञानि । तेषां जानुनितस्त्रांसगण्डतालुगङ्ग-
शिरस्य कपालानि । दगनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्ण-
श्रोत्राक्षिकोनेषु तरुणानि । पाणिपादपाश्वपृष्ठोदरो-
रस्य बलयाणि, शेषाणि नलकर्मज्ञानि । भवन्ति चात ।
अभ्यन्तरगतैः सार्वभौमा तिष्ठन्ति मूर्च्छाः । अस्थिसारै-
स्तथा देहा धियन्ते देहिनां भुवम् । तस्माच्चिर-
विनष्टेषु तदङ्गसंसिधु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्य-
न्ति साराण्येतानि देहिनाम् । मांसान्यत्र निवद्धानि
शिराभिः स्नायुभिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न
शीथ्यन्ते पतन्ति वा ।

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च । शाखास्तु हन्वोः
कक्षाश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे
विघ्नेया हि स्थिरा बन्धैः । सङ्घातास्तु दशोत्तरे
द्वे शते तेषां शाखास्तपष्टिरेकोनषष्टिः कोटौ पीवां
प्रत्युर्द्ध्वं त्रिंशतिः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयोस्तयो हा-
वङ्गुषु ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्गणेष्वेकैकैः ३ । एवं
सप्तदशैकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि ३७ बाहू
३४ च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः
पृष्ठेवंशे तावन्त एव पार्श्वयोः । उरुस्तस्यौ तावन्त एव पीवा-
याम् । त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयकोमनिबद्धान्य-
ष्टादश । दन्तपरिमाणा ३० दन्तमूलेषु । एकः काकलके
नासायाञ्च । द्वौ वर्तमण्डलजौ जेलाश्रयौ । गण्डकर्णय-
ङ्गेष्वेकैकः । द्वौ हन्वसन्धौ । हायुपरिष्ठादुभयोः शङ्ख-
योश्च । पञ्च शिरःकपालेषु । एको मूर्द्ध्नि । त एते सन्ध-
योऽष्टविधाः । कोरोदूखलसाक्षप्रतरतुन्नसेवनीवायम-
तुल्यमण्डलशङ्खानर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फ-
जानुक्षूपरेषु कोराः सन्धयः । कलापङ्कजदशनेपू-
दूखलाः । अंसपीठगुदभगनितस्त्रेषु सःसङ्घाः । पीवा
पृष्ठशंयोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुल्यसेवनी । हन्वो
रुधिरस्तु वायसतुल्यः । कण्ठहृदयनेत्रकोमनाडीषु
मण्डलाः । श्रोत्रशङ्काटकेषु शङ्खावर्त्ताः । तेषां नाम-

भिरेमाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । अस्यान्तु सम्बन्धो
ज्ञेते केवलाः परिकीर्त्तिताः । पेगीस्त्रायुशिराणान्तु
सन्धिसङ्ख्या न विदिते ।

नव स्त्रायुगतानि तानरं शाखासु पट् गतानि । हे शते
विंशत् कोष्ठे । स्त्रीषां प्रत्यङ्गं सप्ततिः । एकैकस्यान्तु पादा-
ङ्गुल्यां पट् निवितास्तास्विंशत् । तावत् २० एव तलकू-
ञ्च गुल्फेयुः । तावत् २० एव जङ्घायाम् । दश जानुनि ।
पश्चरिंशदूरौ । दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् १५०
सक्त्वि भवन्ति । एतेनेतरसक्त्वि १५० बाहू च ३०० व्या-
ख्यातौ । पटिः कथासु । अर्थातिः पृष्ठे । पाश्वयोः पटिः ।
उरणि विंशत् । पट् विंशद्भीमायाम् । मूर्द्धि चतुस्विं-
शत् । एवं नव स्त्रायुगतानि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । स्त्रायुशुविधा विद्यान्तास्तु मर्ज्या निबोध-
सि । प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथग्यश्च शुपिरास्तथा । प्रतान-
वत्यः शाखासु सर्वे सन्धिषु चाप्यय । वृत्तास्तु कण्डराः
मर्ज्या विज्ञेयाः कथनैरिह । आसप्रकाशयान्ते पृथक् सौ च
शुपिराः खलु । पाश्वरिणि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्थयः ।
नौर्यथा फलकास्तोर्मा बधनेर्व्वृद्धिर्भियुता । भारजमा
भवेदसु न्युक्ता सुसमाहिता । एवमेव शरीरेऽस्मिन्
यावन्तः सम्बन्धः स्मृताः । स्त्रायुभिर्व्वृद्धिर्विज्ञेयस्तान् भार-
जहा नराः । नत्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा नच
सम्बन्धः । व्यापादितस्तथा हन्युर्यथा स्त्रायुः शरीरिणम् ।
यः स्त्रायुः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा । स गूढं
शल्यमाहर्त्तुं देहाऽऽकरोति देहिनाम् ।

पञ्च पेगीगतानि भवन्ति । तानरं चचारिगतानि
शाखासु । कोष्ठे पट् पटिः । स्त्रीषां प्रत्यङ्गं द्वाविंशतिः ।
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्तथाः पञ्चदश । दश
प्रपटे । पादोपरि कूञ्चसन्निवितास्तावत् एव । दश गुल्फ-
तलयोः । गुल्फजालान्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि । विंश-
तिरूरौ । दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्त्वि भवन्ति ।
एतेनेतरसक्त्वि १०० बाहू च २०० व्याख्यातौ । तिस्रः पादौ ।
एका सिद्धे । सैन्यां चापरा । हे वृषणयोः । सिफसोः पञ्च
पञ्च । हे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्याजिका । पृष्ठोऽसं
निविताः पञ्च पञ्च दोषाः । पट् पाश्वयोः । दश वजसि ।
अङ्गकांती प्रति समन्तात् सप्त । हे हृदयमाशययोः ।
पट् यक्ष्मणी शोण्डुकेषु । स्त्रीषां यक्ष्मणः । अष्टौ
हन्वोः । एकैका काकलकण्ठयोः । हे तालुनि । एका
जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वौ । घोणायां द्वौ । हे नेत्रयोः ।

गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वौ । चतस्रो ललाटे । एका
शिरसोऽन्तेतानि पञ्च पेगीगतानि ।

शिरास्त्रायुस्थिपर्वाणि सम्बन्धश्च शरीरिणाम् । पेगीभिः
संयुतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्युतः । स्त्रीणां विंशतिरधिक ।
दश तासां स्तनयोर्कैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परि-
ष्टतिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसूते अभ्यन्तरतो द्वौ
कुक्षान्त्रिते बाह्वोश्च प्रसूते द्वौ । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः ।
शुक्लाक्षवर्णेशिन्यास्तिस्र एव । पित्तप्रकाशयमध्ये गर्भा-
शयो यत्र गर्भस्त्विति । तासां बह्वलपेलवस्यूषाणुपु-
ष्टत्तुस्वदार्धस्थिरसूदुल्लक्षणकीशभावाः सम्बन्धिगिरा-
स्त्रायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ।
भवन्ति चात्र । पुंसां पेश्यः पुरस्ताद् द्याः प्रोक्ता लक्षण-
सम्पन्नाः । स्त्रीणामाहत्य तिष्ठन्ति फलसन्निर्गतं हि ताः ।
सर्मागिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ।

प्रज्ञानाभ्याकृतियौनिस्त्रायवर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्त-
तीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य
मुखं भवति रूपतः । तत्संस्थानां तथारूपं गर्भशय्यां
विदुर्वृधाः । व्याभुनोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये
स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं
प्रति । त्वकर्ण्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः । शल्य-
ज्ञानादन्ते नैष वर्यतेऽङ्गेषु केपचित् । तस्याक्षिःसंशयं
ज्ञानं हर्त्वा शल्यस्य वाञ्छता । शोधयित्वा स्मृतं सत्यभृ-
द्व्योऽङ्गविनिश्चयः । प्रत्यक्तो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्ट-
यङ्गवेत् । समासतस्तदभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ।

तस्मात्समस्तमात्रमविषोपहतमर्दं च व्याधिपीडितमवर्षशक्ति-
तिःसृष्टान्तपुरीषं पुरुषमपवहन्त्यानामगायां निदङ्गं पञ्जरस्थं
सुप्लवल्कलकृशगणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गसप्रकाशे देशे
कोथयेत् सत्यक्प्रकाशितञ्चोद्धृत्य तनो देहं संपरात्वाऽग्नि-
रवालवेणुवल्कलकूचीनामन्यतमेन जनैः शैरवशर्षयंस्त्व-
गादीन् सर्वांनेव बाह्यान्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान्
लक्षणञ्चनुषा । लोको चात्र भवतः । न शक्यश्चक्षुषा
दृष्टं देहे स्तज्ज्ञतमो विभुः । दृश्यते ज्ञानचक्षुभिर्स्पर्श-
क्षुभिरेव च । शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्थादिशारदः ।
दृष्ट्युताभ्यां सन्देहमयापोक्ष्यचरेत् प्रियाः ।

“अथातः प्रत्येकसर्मादिदेशं शरीरं व्याख्यास्यामः । सप्तो-
त्तरं सर्मागतम् । तानि सर्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा
मांससर्माणि, शिराससर्माणि, स्त्रायुसर्माणि, व्यस्थि-
सर्माणि सन्धि सर्माणि चेति । न खलु मांसगिरा-

स्नायुस्थिसन्ध्याव्यतिरेकेणान्यानि सर्माणि भवन्ति यथा-
क्षोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश संसर्माणि । एकचत्वारिंशत् शिरासर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुसर्माणि ।
अष्टावन्धिसर्माणि । विंशतिः सन्धिसर्माणि । तदेतत्
संप्रोक्तं संभगत् ।

तेषामेकादशकस्मिन् सकृत् भवन्ति । एतेनेतरसकृत् ११
बाहू २२ च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश वा
पृष्ठे । येषां प्रत्यङ्गं सप्ततिष्ठत् । तत्र सकृत्सर्माणि निप्र-
तलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रास्तिजान्वाग्युर्वीलोहितता-
जाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरं सकृत् व्याख्यातम् ।
उदरोरसोस्तु शुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितता-
पक्षापान्यपक्षभौ चेति । पृष्ठसर्माणि तु कटीकतरुणाकु-
न्दरनितम्बपार्श्वसन्धिरुच्यं सफलकान्यभौ चेति । बाहुस-
र्माणि तु निप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रास्ति-
कूर्पराग्युर्वीलोहितताजाणि कलधरञ्चेति । एतेनेतरा
बाहुव्याख्यातः ।

जलहृत्सर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका, द्वे कटाटिके,
द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, हावपादौ हातावर्तौ हावतलेपौ द्वौ
शङ्खावेका स्फपनी पञ्च संमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्तेकोऽ
धिपतिरिति ।

तत्र तलहृदयेन्द्रास्तिगुदस्तनरोहितानि संसर्माणि ।
नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्फपनीफणस्तनमूलापलापा
पक्षस्त्रहृदयनाभिपार्श्वसन्धिरुचनीलोहितताजाव्यः शिरा-
सर्माणि । व्याणिविटपक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्तिनिपां-
सविधुरोत्क्षेपाः स्नायुसर्माणि । कटीकतरुणनितम्बा-
सफलकशङ्खास्त्वस्थिसर्माणि । जानकूर्परासंमन्ताधिपति
गुल्फसर्माणिबन्धकृन्द्रावर्तकटाटिकाधेति सन्धिसर्माणि ।
तान्येतानि पञ्चपिकल्पानि सर्माणि भवन्ति तद्यथा,
सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यज्ञानि,
वैकल्यकराणि, रुजाकराणीति । तत्र सद्यः प्राणहरा-
ग्ये कोनविंशतिः । कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् ।
तीणि विशल्यज्ञानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि ।
अष्टौ रुजाकराणीति ।

भवन्ति चात्र । शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठ शिरा-
शुदम् । हृदयं वस्तिनाभी च घृन्ति सदो हतानि तु ।
वक्षोसर्माणि संमन्ततल्लिप्रेन्द्रास्तयः । कटीकतरुणे सन्धौ
पार्श्वजौ दृष्टौ च या । नितम्बाविति चेतानि कालान्तर-
हराणि तु । उत्क्षेपौ स्फपनी चैव विशल्यज्ञानि निर्दि-

भेत् । लोहितताजाणि जानकूर्पराविटपक्षरूपाः । कुक-
न्दरे कलधरे विधुरे सठकाटिके । अंसं सफलकापाङ्गनाले
सन्धौ फणौ तथा । वैकल्यकराण्यन्तरावर्तौ द्वौ तथैव च ।
गन्धौ द्वौ सगुल्फौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च । रुजा-
कराणि जानीयादष्टावर्तानि बुद्धिमान् । निप्राणि विद्ध-
मात्राणि घृन्ति कालान्तरेण च ।

सर्माणि नाम संशिशिरास्नायुस्थिसन्धिसन्धिपातास्तेषु स्व-
भावत एव विशेषेण प्राणान्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्मास्त्रिभङ्गतास्ता-
स्तान् भावानापद्यन्ते ।

तत्र सद्यःप्राणहरागमने यान्यग्निगुणेष्वाशुक्षीणेषु क्षप-
यन्ति । कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्ने यान्यग्निगुणेष्वाशु-
क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति । विश-
ल्यप्राणहराणि वायव्याग्नि शल्यसुखनिरुद्धो यावदन्तर्वाशु-
स्तिष्ठति तावच्छीयत्युद्धतमात्रे तु शल्ये सर्मस्यानाश्रितो
वायुर्निष्क्रामति तस्मात्प्रशल्यो जीवतुद्धतशल्यो न्वियते ।
वैकल्यकराणि सौम्याग्नि सोमोहि स्थिरत्वाच्छ्रित्वाञ्च प्राणा-
वलम्बनं करोति । रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयधानि
विशेषतस्तौ रुजाकरो । पाञ्चभौतिकीञ्च रुजाभाङ्गरेके ।
केचिदाहुर्भीमादानां पञ्चानामपि समस्तानां विरुद्धानाञ्च
समवायात्सद्यःप्राणहराणि । एकस्तीनानामत्यनां वा
कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि ।
त्रिहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति ।
यतश्चैवमतोऽस्थिसर्मा स्वप्नभङ्गतेषु शोणितागमनं भवति ।

चतुस्त्रिंशदा यास्तु शिराः शरीरे प्रायेण ता सर्मास्तु
सन्निविष्टाः । स्नायुस्थिसर्मांसानि तथैव सन्धौ सन्ध्या देहं
प्रतिपालयन्ति । ततः क्षते सर्माणि ताः प्रष्टवः समन्ततो
वायुर्निष्कृणीति । विशर्द्धमानस्तु स मातरिद्या रुजः
कुतीन्नाः प्रतनोति काये । रुजाभिभूतस्तु पुनः शरीरं
प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ! अतोहि शल्यं विनिहन्तु-
मिच्छन्सर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् । एतेन श्वं
व्याख्यातम् ।

तत्र सद्यः प्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण मारयति ।
कालान्तरप्राणहरमन्तेविद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्य-
प्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण क्षेययति रुजाञ्च करोति ।
रुजाकरमतीव्रवेदनं भवति ।

कालान्तरप्राणहराणि पञ्चान्मासाद्वा । तेष्वापि तु क्षिप्राणि
कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि
च कदाचिदल्पमिहतामि मारयन्ति । अतजर्जं प्रत्येकशो

सर्मास्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्कुडाङ्कुलोर्मध्ये जिह्वं नाम सर्मा तत्र विज्ञस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमा-
माङ्कुलोर्मनुपर्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम,
तत्रापि रजाभिर्भरणं । जिह्वस्योपरिष्ठादुभयतः कूर्चो नाम,
तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसम्बरधुभयतः
कूर्चशिरो नाम, तत्र रजाशोफौ । पदजङ्घयोः सन्धाने
गुल्फो नाम, तत्र रजः स्रक्पादात् खड्गता वा । पाणिं
प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रास्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् ।
जङ्घोर्वीः सन्धाने जानु नाम, तत्र खड्गता वा । जानुन
जङ्घसुभयतस्त्राङ्गुलमाणिनाम, तत्र शोफाभिर्द्विः स्रक्-
सकथिता च । ऊरुमध्ये ऊर्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात्
सकथिशोषः । ऊर्वी ऊर्ध्वमधोवङ्कणसम्बन्धे ऊरुमूले लोहि-
तार्चं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्कणवृषण-
योरन्तरे विटपं नाम, तत्र पाण्डुमल्यशुक्रता वा भवति ।
एवमेतान्येकादश सकथ्यमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेत-
रसकथ्यः बाहू २२ च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सकथ्य
गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिवन्धकूपपरिकक्षध-
राणि यथा वङ्कणवृषणयोरन्तरे विटपमेव, वल्लः कल्लयो-
र्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्निद्वे तण्वोपद्रवाः । विशेषतस्तु
मणिवन्धे कुण्डता । कूपरारख्ये कृष्णिः । कक्षाधरे पक्षा-
घातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखास्तु मर्माणि
व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं सुदोरसोर्मस्यस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र
पातचूर्चोन्निरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म, तत्र
सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कक्षां मूत्रा-
शयो वस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादते
तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतोभिन्ने मृतस्तावी व्रणी
भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वमाशययो-
र्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मर-
णम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्व-
रजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्येव मरणम्
स्तनयोरधस्तात् हृङ्गुलसुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी, तत्र
कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां चिद्यते । स्तनचूचकयो
रुर्ध्वं हृङ्गुलसुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहित-
पूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च चिद्यते । असंजुटयो
रधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापी नाम, तत्र रक्तेन
पृथग्भावं गतेन मरणम् । उभयत्वोरसोनाद्यौ वातवहे
अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च

मरणम् । एवमेतान्युदोरसोर्मादश मर्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशसु-
भयतः प्रतिश्रोणीकाखण्डस्थिनी कोटोक्ततन्त्रेण नाम मर्मणी,
तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुत्ववर्णो हीनरूपश्च चिद्यते ।
पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशसुभयतो नातिनिम्ने कृकन्दरे
नाम मर्मणी, तत्र स्त्रयांश्चानमधःकाये सेटोपघातश्च ।
श्रोणीकाखण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ
नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दीर्घव्याधौ मरणम् ।
अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्त्रियर्गुणौ च
जघनात् पार्श्वसम्बी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया
चिद्यते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य वृहती नाम,
तत्र शोणितानिप्रदृष्टिनिमित्तं रूपदुर्बल्यते । पृष्ठापरि
पृष्ठवंशसुभयतस्त्विकसम्बद्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः
स्नापः शोषो वा । बाहू मूर्ध्वपीवासमध्ये संपीठस्थान्यनव-
न्धनावंसौ नाम, तत्र स्रक्पादात् । एवमेतानि चतुर्दश
पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं जलुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठ-
नाडीसुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नाड्ये, द्वे च मध्ये, व्यात्या-
सेन तत्र सूकता स्वरवैकतमरसपाहिता च । पीवाया-
सुभयतश्चतस्रः सिरामाहकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरो-
यावयोः सन्धाने कक्षाटिके नाम, तत्र चक्षुर्मूर्धता ।
कर्णपृष्ठतोऽधः संहिते विधरे नाम, तत्र बाधिर्यम् ।
प्राणमार्गसुभयतः स्रोतोमार्गं प्रतिबद्धे अस्थ्यन्तरतः फण्ये
नाम, तत्र गन्धज्ञानम् । भ्रूपुच्छानयोरधोऽक्षोर्बाह्यतो
ऽपाङ्गौ नाम, तत्राभ्यः दृष्ट्युपघातो वा । भ्रूवोरपरि निम्न
योरावर्त्तौ नाम, तत्राभ्यः दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छा-
नयोरपरि कर्णखण्डादयोर्मध्ये शङ्कौ नाम, तत्र सद्यो-
मरणम् । शङ्कयोरपरि केगान्त्र उत्क्षेपो नाम, तत्र
सद्यस्यो जीवति पाकात् पतितस्यस्यो वा मोक्षवर्त्तन्यः ।
अङ्गोर्मध्ये स्थपनो नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः
शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशो-
भरणम् । प्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्धेयिनीं सिरायां
मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि
मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । सक्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात्
सिरासन्निधिपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्यो-
मरणम् । एवमेतानि सप्तविंशदूर्जजलुगतानि मर्माणि
व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । ऊर्वीः शिरसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

एकैकमङ्गलमिताः स्तनपूर्वमूलम् । विज्ञातुं हृदयमितं
मणिवन्धगुल्फं त्रीग्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् ।
हृदलिङ्गुर्गुदनाभि वदन्ति मूर्द्ध्नि चत्वारि पञ्च च गले
दग यानि च द्वे । तानि स्वगणितलङ्कितसंमितानि
शेषाग्नयेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलाब्जम् । एतन्मणमभि-
वोक्तुं वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण कर्म करणं परिहृत्य मर्म ।
पाश्चाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म तस्माद्धि मर्मसदनं
परिवर्जनीयम् । छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां
सङ्कोचमीयुरदृग्गल्यमतो निरेति । प्राप्यामितव्यसनसुप्र-
मतो मनुष्याः संछिन्नगात्रतत्त्वविधनं न यान्ति । क्षिप्रेषु
तत्र सतलेषु हतेषु रक्ता गच्छत्यतो पवनश्च रुजं करोति ।
एवं विनाशसुपयान्ति हि तत्र विज्ञा हन्ता इवायुधविघात-
निकृत्तमूलाः । तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं
केतव्यमाशु मणिवन्धनगुल्फद्वये । मर्माणि शल्यविषया-
र्जसुदाहरन्ति यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः ।
जीयन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकल-
त्वमसंशयं हि । सम्मिश्रजर्जरातकोष्ठशिरःकपाला
जीवन्ति शस्त्रविहतेषु शरीरदेशैः । छिन्नेषु सक्थिभुज-
पादकरैरशेषैर्येषां न मर्मपतिता विविधाः प्रहाराः ।
सोममावृततेजांसि रजःसलतमांसि च मर्मसु प्रायशः
पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते । मर्मस्त्रिभिहतास्तस्माच्च
जीवन्ति शरीरिणः । इन्द्रियाधेयसंस्थाप्रमर्शनोबुद्धि-
विपर्ययः । रुजश्च विविधास्त्रीप्रा भवन्त्याशुहरे हते ।
हते कालान्तरघ्ने तु भ्रूवो धातुत्रयो नष्टाः । ततो धातु
जयाञ्जलुर्ज्ज्वेदनाभिश्च नश्यति । हते वैकल्य जनने केवलं
वैद्यनेषुणात् । शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमशु-
यात् । विशल्यक्षेत्रेषु विस्त्रयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् । रुजा-
कराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः । कुर्वन्त्यन्ते च
कैकल्यं कुर्वन्त्यवशो यदि । छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाहा-
रणादपि । उपघातं विजानीयान्मर्मणान्त्यलज्जणम् ।
मर्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति योऽत्यातयो वापि निरत्ययो
वा । प्रायेण मर्मस्त्रिभिहतास्तास्तु वैकल्यस्यैकान्यथ वा
म्रियन्ते । मर्माण्यधिकशायं हि ये विकारा मूल्यन्ति काये
विविधा नराणाम् । प्रायेण ते ह्यक्षतमा भवन्ति नरस्य
यत्नैरपि साध्यमानाः” ।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिं नाम शरीरं व्याख्यास्यामः ।
सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम
इव जलप्रवारिणीभिः केदार इव च कुल्याभि-

रुपस्त्रिस्ततेऽनुगच्छते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशिष्टैः ।
इमपलसिवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासुं नाभि-
मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधःपर्यन्तं च । भवतश्चात्र याव-
त्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा
निबद्धान्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिनां
प्राणाः प्राणान्नाभिर्युपाश्रिता । सिराभिराहता नाभि-
चक्रनाभिरिवारकैः । तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वात-
वाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश
रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां
पञ्चसप्ततिशतं भवति तावन् १७५ एव पित्तवाहिन्यः
पित्तस्थाने । कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहि-
न्यश्च १७५ यक्तुप्रोक्तैः, एवमेतानि सप्त सिराशतानि ।
तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थि पञ्चविंशतिः ।
एतेनेतरसक्थि २५ बाहू ५० च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु
कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेद्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे
पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत् ६ एव चोदरे, दशवक्षसि
एकचत्वारिंशज्जलणं ऊर्ध्वं, तासां चतुर्दश पीवायाम् ।
कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षड् नासिकायाम् । अष्टौ
नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवाहानां
सिराणां व्याख्यातम् ! एष एव विभागः शेषाणामपि ।
विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्दश, एवं
रक्तवाहः कफवाहश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि
सविभागानि व्याख्यातानि” ।

“अथातो धमनीव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ।
चत्विंशतिधमन्यो नाभिप्रभवा अभिहताः । तत्र केचि-
दाहुः सिराधमनोक्तोत्तमविभागः सिराधिकारा एव
धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि
धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः, कस्मात् ? व्यङ्गनान्यत्स-
न्मूलसञ्चियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसञ्चि-
कर्षात् सदृशगमकर्मत्वात् सौख्यप्राप्त्यै विभक्तकर्मणामस्य
विभाग इव कर्मसु भवति ।

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्ध्वगा दश, दश
आधोगामिन्यः, चतस्रस्तथैर्धमनाः । ऊर्ध्वगाः शब्दस्वरूप-
रसगन्धप्रज्ञासौख्यसंज्ञातत्त्वसहितकथितसदितादीन् विश-
वानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्र-
क्ष्वास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशो-
णितरसान् द्वे द्वे वृक्षस्ता दश, शब्दरूपरसगन्धानां
वर्तुणीते । द्वाभ्यां भाषते च, द्वाभ्यां घोषं करोति, द्वा-

अपि, हाभ्यां प्रतिबुध्यते । हे चाशुवाहिन्यौ । हे स्तन्यं स्त्रिया वृत्तः स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवृत्तः । तास्वेतास्विंशत्विभागा व्याख्याता एताभिरुद्धं नाभेरुदरपार्श्वद्वयोरः स्तन्यस्योवावाहने धार्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । ऊर्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः । अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

अधोगमास्तु वातमूलपुरीषशुक्रार्चवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रपञ्चास्तत्त्वस्यैवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्यद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्ध्वगतानां तिर्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिप्रयन्ति मूलपुरीषस्त्रेदांश्च विवेचयन्त्यामपकाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्विंशत् । तासान्तु वातपित्तकफगोणितरसान् हे हे वृत्तस्ता दग्ध, हे अन्नवाहिन्यान्त्वान्श्रिते, तोयवहे हे, हे मूलवस्तिमभिप्रपञ्चे मूलवहे, हे शुक्रवहे, हे शुक्रप्रादुर्भावाय, हे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवृत्ततो नारीणामार्चवसंज्ञम् । हे वचोनिरसन्त्यौ स्थूलान्धप्रतिवद्धे । अष्टावत्या स्त्रियर्गगानां धमनीनां स्त्रेदमर्पयन्ति । तास्वेतास्विंशत् रविभागा व्याख्याताः एताभिरधोनाभिः पकाशयकटीमूलपुरीषगुदवस्तिमेदुसकुक्षानि धार्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः । तिर्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

तिर्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामैकैका शतधा सङ्गच्छधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबुद्धमातञ्च । तासां सुखानि रोमकूपप्रतिबुद्धानि यैः स्त्रेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिपेकावगाहानेपनवीर्यागन्तः शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शसुखसुखं वा गृह्णाति । तास्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्वाङ्गताः रविभागा व्याख्याताः ।

भवतश्चात्र । यथा स्वभावतः स्नानं नृणालेषु विशेषं च । धमनीनां तथा स्नानं रसो यैरुपचोयते । पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति । पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ।

अत ऊर्ध्वं स्रोतसां मूलविद्वलक्षणपदेष्वामः । तानि तु प्राणाक्षोदकरसरक्तमसमेदोमूलपुरीषशुक्रार्चववहानि, येष्वधिकार एकोनं बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवहे हे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र

विद्वस्य क्रोशनविनमनभोजनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति । अन्नवहे हे, तयोर्मूलमाभाशयः अन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्याध्वानं श्रुलाक्षदेवौ हर्दिः पिपासाशयं मरणं वा । उदकवहे हे, तयोर्मूलं तालु क्रोमश्च । तत्र विद्वस्य पिपासा सद्योमरणं च । रसवहे हे, तयोर्मूलं हृदयं, रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य शोषः प्राणवह-विद्वस्य मरणं तल्लिङ्गानि च । रक्तवहे हे, तयोर्मूलं यक्ष्म-लीहानी रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगर्भमरकत्वेनता चेति । मांसवहे हे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं, रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्वयधुर्भंसयोषः शिराप्यन्यो मरणम् । मेदोवहे हे तयोर्मूलं कटोवृक्षौ च तत्र विद्वस्य स्त्रेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूलवहे हे, तयोर्मूलं वस्तिमेदुश्च तत्र विद्वस्याऽऽनुवस्तिता मूलनिरोधः क्षत्तमेदुता च । पुरीषवहे हे, तयोर्मूलं पकाशयो गुदश्च तत्र विद्वस्याऽऽनाहो दुर्गन्धता पथिता-न्वताश्च । शुक्रवहे हे, तयोर्मूलं स्तनौ दृष्यौ च तत्र विद्वस्य क्षीयता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च । आर्चव-वहे हे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्चववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्यां बन्ध्यात्वं मैथुनासङ्गित्वमार्चवनाशश्च । सेवनी-च्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविद्वलक्षणं प्रायुक्तमिति । स्रोतोविद्वन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतयल्लान्तु क्षतविधानेनोपचरेत् । मूलात् श्वादनरं देहे प्रवृत्तन्त्वमिवाहियत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनवर्जितम् । शरीरकृष्णञ्च

एतच्च मनुष्यकायविषयं हस्त्यप्रकरणे शा० ति० "पञ्चभूतात्मकं सर्वं चराचरमिदं जगत् । अचरा बहुधा भिन्ना गिरिहृत्वादिभेदतः । चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्त्रेदाण्डजजरायुजाः । स्त्रेदजाः कश्मिकोटाद्याः अण्डजाः पद्मगादयः । जरायुजा मनुष्याद्यास्तपे नृणां निगद्यन्ते । उद्भवः पुंस्त्रियोर्योगे शुक्राच्छोणितसंयुतात् । विन्दुरेको विभेदगर्भमयात्मा क्रमादसौ । रजोधिको भवेन्नारी भवेद्भेदोऽधिकः उमान् । पूर्वकर्मातुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः । कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते । अथ आत्माहृतैरस-पानाद्यैः पोषितः क्रमात् । दिनात् पक्षात् ततो मासा-हृते तत्पदेहवान् । दोषदूष्यैः सुखं प्राप्नोव्यक्तिं याति निर्जेन्द्र्यैः । वातपित्तकफाः दोषाः दूष्याः शुः सप्त धातवः । त्वगुल्मसंभेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि तान् विदुः"

इत्यनेन मनुष्याणामेव विशेषोक्तः । एतद्या० पदा०
 “हविंशतो रजोभागः शुक्रमात्रायतुर्द्वयः । गर्भसंजनने
 काले पुंस्त्रियोः समवन्ति हि । नारी रजोऽधिकांशे
 स्यात्तरः शुक्राधिकेऽंशके । उभयोस्तुल्यसंख्यायां स्यात्
 पुंसकसम्भवः” इति । किन्तु पशुपक्षादीनामपि यथा
 सम्भवमस्यादिसंज्ञयोः । षट्त्वत्कारित्वत् अण्ड-
 जादीनामप्यस्ति “तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वत्त्वोधार-
 यन्ति च” या० व्या० “तस्यात्मनोऽपि जराशुजाशुजशरी-
 राणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातु-
 परिपक्वितुभूतपक्वित्वान्नयोगित्वेनेति” मिता० उक्तेः ।
 चोयते कर्मभिः कर्मणि षज् । १०० स्त्र्यादृष्टसंज्ञितभोगायत-
 नस्य । षण्मास्यच षडधिकायानां कर्मजत्वेन तयात्वम् ।
 ततश्च कायोद्विविधः चरोऽवरश्च । तत्र चरा-
 द्विविधाः स्वेदजाण्डजजराशुजभेदात् अचरा गिरि-
 दृक्भेदात् नानाविधाः प्रागुक्तं या० ति० वाक्यात् ।
 एषाश्चोत्पत्तिभेदात् षट्त्वत्त्वम् यथोक्तं “हृत्तद्विधे
 “देहवृत्तिविधोऽपि जनोऽवत्पत्तिभेदः” उल्लिख्यः
 स्वेदजोऽण्डोत्पत्त्यर्थस्तु जराशुजः” इति । उल्लिख्यशब्दे
 ११८०८० उल्लिख्योत्पत्तिप्रकारो दर्शितः । चरेषु स्वेदजाः
 “कमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः” पदा-
 दर्शना बोध्याः । तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवाक्तो यथा
 “स्वेदजं स्विद्यमानेभ्यो भूभागेभ्यः प्रजायते” इति ।
 एषां स्थिराणां चायेनित्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा
 “किन्त्वत्र स्वेदजा ये त चोयस्ते चः चोयोनजाः ।
 स्थिरा रः वायुमिच्छाश्चत्वारिंशत्सङ्गच्छा” । अण्ड-
 जास्तु “अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रमत्स्याच कच्छ-
 षण्डादि तलोक्ताः बोध्याः । तेषादुत्पत्तिप्रकारो यथा ।
 “अण्डजाः वसुन्धरीमूलात् शुक्रयोणितसंयुतात् । कालेन
 भिन्नात् पूर्यान्ना निगच्छन् प्रकमिष्यति” । जराशुजास्तु
 मनुष्याद्याः गर्भायवरूपसंज्ञितजन्मात्वात् तेषां तथा-
 त्वम् । ते च योनजाः “योनजाः प्राणिनोभिन्ना-
 चतुःषष्टिसङ्गच्छा” इति तलोक्तेः । तथाऽप्येऽपि
 अयोनिजाः देहाः सन्ति ते च अयोनिजशब्दे १४७८०
 उक्ताः । तत्र मनुष्याणां कायस्य प्राज्ञभौतिकत्वं तदुत्-
 पत्तिप्रकारश्चात्र । मिता० दर्शितोयथा “सर्गादौ च
 यथाऽऽकायं वायुं योनिर्जलमहोम् । सृजत्येकोत्तर-
 गुणस्तथाऽऽदत्तं भवति” या० । सृष्टिसमये — पर-
 मात्मा यथाऽऽकाशादीन्, शब्दकण्ठं गन्धम्, शब्द-

स्पर्शगुणं पवनम्, शब्दस्पर्शरूपपुण्यलोकः, शब्दस्पर्श-
 रूपरसगुणरसदृक्कम्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणां, जगती-
 मित्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथाऽपि जीवभावमापन्नो
 भवन्नुत्पन्नानोऽपि स्वरशरीरस्थारम्भकत्वेनापि तात्तपादत्ते
 गच्छति । कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनाम् ? इत्यत
 व्याह । “आकुत्वाऽऽप्यायते सूर्यः सूर्यादृष्टिरथौषधिः ।
 तदन्नं रसकूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति” या० । यजमानैः पक्षि-
 प्रयाऽऽकुत्वा पुरोडाशादिरसेनाप्ययते सूर्यः, सूर्याश्च
 कालवशेन परिपक्वाद्यादिहवीरसादृष्टमवति । ततो
 प्रोक्ताद्योषविकल्पमन्नम् । तद्वाचं सेवितं सत् रस-
 धिरादिक्रमेण शुक्रयोणितभावाभापद्यते । ततः किम् ?
 इत्याह “स्तोऽसंयोज संयोगे विशुद्धे शुक्रयोणिते । पञ्च
 धातुन् स्तयं षष्ठ्यादत्ते युगपत्प्रभुः” या० । ऋतुवेलायां
 स्तोऽसंयोज संयोगे शुक्रश्च योणितश्च शुक्रयोणितम्
 तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विशुद्धे “वातपित्तक्षेपदृष्टपन्नि
 पूयजीणमूलपुरीषगन्धिरेतांस्त्वयोजानीति” सृष्ट्यन्तरोक्त
 दोषरहिते स्थित्वा पञ्च धातुन् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि
 शरीरारम्भकतया स्वयं षष्ठ्यादृष्टरात्मा प्रभुः शरीरा-
 रम्भकारणादृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपददत्ते भो-
 गायतनत्वेन स्वीकरोति । तथा च शारीरके “स्तो-
 असंयोज संयोगे योनौ रजसाभिसंयुक्तं शुक्रान्तश्चक्षमेव
 सङ्गभूतात्मना गुणैश्च सत्वरजस्तमोभिः सङ्ग वायुनः
 प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठति” । किञ्च “इन्द्रियाणि मनः
 प्राणोऽज्ञानमायुः सुखमृतिः । धारणा प्रेरण दुःखमि-
 च्छाहङ्कार एव च । प्रयत्नं व्याकृत्यैर्गुणैः स्वरद्वेषो भवा-
 भवौ । तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिसिद्धतः” या० । इन्द्रि-
 याणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वज्रप्राणानि । मनयोभय-
 साधारणम् । प्राणोऽपानोऽनान उदानः समान इत्येव
 स्पष्टवृत्तिभेदभिन्नः शरीरोवायुः प्राणः, ज्ञानसवगमः,
 आयुः कालविशेषावच्छिन्नजीवनम्, सुखं निवृत्तिः,
 वृत्तिवृत्तस्य स्थैर्यम्, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं
 ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम्, दुःखसङ्गे, इच्छा-
 स्पृहा, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः, प्रयत्नः कृतिः, व्याकृति-
 राकारः, वर्णोऽग्निरादिः, स्वरः षड्जगन्धारदिः,
 हेषोर्वरम्, भवः उत्पत्त्यादिविभवः, अविच्छेदपर्ययः,
 तस्यानादेरात्मनोऽनित्यस्यादिसिद्धतः शरीरज्ञानमात्रस्य
 सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजानितं प्राग्भवायकर्मवीजजन्म-
 मित्यर्थः । संयुक्तशुक्रयोणितस्य कायरूपपरिणतौ क्र-

भाह 'प्रथमे मासि संक्षेप्तभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्य-
पेदं द्वितीये च तृताये ङ्गेन्द्रियैर्भुतः । अथैव च चेतनः षष्ठो
धातुर्धातुविमूर्च्छितः' या० । धातुपृथग्यादिषु मूर्च्छितो
लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भ-
मासे संक्षेप्तभूतो द्रवरूपतां प्राप्नोति प्रायः प्रायतिष्ठते न कठिनतया
परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीपत्कठिनं मांसपिण्ड-
रूपमस्ति । अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां
प्रतिदिनमीषदीपक्षोष्यमाणं शुक्रसम्पर्कसम्पादितद्रवीभावं
भूतजातं त्रिंशद्दिनैः कठिन्यमापद्यत इति । तथाच
शुश्रुते—“द्वितीये मासि शीतोष्णानिहारेभिपच्यमानो
भ्रूपातो घनो जायत” इति । तृतीये तु मास्यङ्गेन्द्रि-
यैर्भुतः संयुक्तो भवति । किञ्च “आकाशाच्छाद्यं सौक्ष्म्यं
शः श्रोत्रं बलादिकम् । वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं
तृणमेव च । पित्ताक्तुर्दग्धनस्य क्लिप्तौष्णं रूपं प्रका-
शयताम् । रसाक्तु रसनं गीर्षं स्नेहं क्लृप्तं समादाम् ।
सूनेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं भूतिमेव च । आत्मा गृह्णा-
त्यजः सर्वं तृतीये स्रन्दते ततः” या० । आत्मा गृह्णातीति
सर्वं स्रन्दते । गगनात् घनानं लङ्घनक्रियोपयोगि-
ताम्, सौक्ष्म्यं सूक्ष्मं चित्तम्, शब्दं विषयम्, श्रोत्रं
अवगन्ध्यन्, बलं दाढीम्, आदिपिण्डात् सुपिरत्वं
विविक्ततां च । “आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां
सर्वेच्छिद्रसूक्ष्मां चेतं” गर्भेऽपि पदार्थानां । पचनात् स्पर्श-
नेन्द्रियम्, चेष्टाङ्गनागमनादिकात्, व्यूहनत् व्यूहानां
विविधं प्रसारणम्, सौक्ष्म्यं कर्कशत्वम्, च गच्छात्
पथं च । पित्ताक्तेजसो दग्धं चतुर्दिन्द्रियम्, पक्तिं
क्रियावस्य पचनम्, आणाम् उष्णस्यैवम्, व्यूहानां
रूपं श्यामिकादि प्रकाशितां भ्राजणताम् । तथा सन्ना-
यामर्षादि च, “शौथीनर्षतैल्लं पथ्यौष्णं भ्राजि-
णतां सन्नापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानांति” गर्भेऽपि
पदार्थानां । एवं रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् शैत्यम-
तः, स्नेहं स्निग्धताम्, शब्दत्वश्चितं क्लृप्तमादितम्,
भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं भूतिं च । सर्वमेतत्
तृतीये जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति
तृतीये मासि स्रन्दते चक्षति । तथाच शरीरको-
तस्मात्तृतीये मासि चक्षणादावभिप्रायङ्करोतीति । किं च
“दोहदस्याप्रदानेन गर्भोदीषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं
तापं तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः” । गर्भस्यैकं हृदयं गर्भि-
ण्याचापरमित्येवं द्विहृदयायाः स्त्रिया ददमित्येतत् ।

हृदम् । तस्याप्रदानेन गर्भोदीषरूपतां मरणरूपं वा दोषं
प्राप्नोति तस्मात् तद्विपरिकारार्थं गर्भपुच्छार्थं च गर्भस्थिताः
स्त्रिया यत्प्रियमभिधत्तं तत्सम्पादनीयम्” ।
किं च “स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानाम्पुच्छसे शोणितोद्भवः । षष्ठे
बलस्य वर्णस्य नखरोमूणां च सम्भवः” या० । तृतीये मासि
प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थैर्यं भव-
ति । पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा षष्ठे बल-
वर्णकरश्चरोमूणां सम्भवः । किं च “मनश्चैतन्यशुक्लो
ऽसौ नाडीस्नायुसिरायुतः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वग्मांस-
स्युत्तिमानपि” या० । अथैव पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा
चेतनया च युक्तो नाडीभिरायुवाहिनीभिः, स्नायुभि-
रस्थिबन्धनैः सिराभिर्वातपित्तलेष्वाहिनीभिश्च संयुतः ।
तथाऽष्टमे मासि त्वगा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति ।
किं च “पुनर्जातो पुनर्गर्भभोजस्तस्य प्रभवति । अष्टमे
मास्येतो गर्भजातः प्राणैर्वियुज्यते” या० तथाऽष्टमासिकस्य
गर्भस्यैवः कश्चन गुणविशेषोधातो गर्भं च प्रति पुनः पुन-
रतितरां चञ्चलतया शोषं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि
जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते । अनेनैव स्थितिरेव जीव-
नहेतुरिति दर्शयति । ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम्
“हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपातकम् । ओजःशरीरे
संख्यातन्नायास्नायश्चक्षते” । किं च “नवमे दग्धमे
वापि प्रबलैः स्तुतिमास्तैः निःसार्यते वाणैश्च यन्त्रक्लिष्टेण
सञ्चरः” या० एवं प्रकारेण चतुरादिपरिपूर्णङ्गेन्द्रियो
नवमे दग्धमे वापि मासेऽपि पण्डितं प्रागपि सप्तमे वाष्टमे
वा अजायासादिदोषवशात्, प्रबलस्त्विति हेतुप्रभञ्जनमेरितः
स्नायुस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्नित्यस्य क्लिष्टेण सूक्ष्मशुविरेण
सञ्चरो दुःसहदुःखैरभिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यन्त्रेण
सुधन्वप्रेरितशार्ङ्गशक्तिवेगेन । निर्गमसमनन्तरञ्च बाह्या-
पवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति “जातः स वायुना स्मृतो
न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति” निरुक्त-
स्याष्टादशेऽभिधानात्” ।
पदार्थादर्शं योगार्थं च त्वत्विशेषोक्तो यथा “कललं चैक-
रात्रेण पञ्चरात्रेण ब्रह्मदम् । शोणितं दयरात्रेण मांसमेयी
चतुर्दशे । घनमांसं च विंशति पण्डिताभावोपलक्षितम् ।
पञ्चविंशतिपूर्णाहे कललमङ्कुरायते । एकमासे तु सम्पू-
र्य पञ्च भूतानि धारयेत् । मासद्वये तु संप्राप्ते सिरा मेदश्च
लायते । मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यचतुर्दशे ।
कर्णाग्निनासिकानां च रज्जुं मासे तु पञ्चमे । आस-

रन्ध्रोदरं पठे वायुस्य तं समेतं । सर्वज्ञं सन्धिमन्त्रं
साभैरदभिरप्यते” ।

तत्रैव अध्यात्मविवेके विशेषः । “इत्यात्मा प्रसे सासे,
कल्पनः ख्यं प्रजायते । द्वितीये तु घनः पिण्डः, प्रेक्षा
त्मा घनमुत्पद्यते । तृतीये त्वक्काः पद्म कण्डर्पशिरसां मताः ।
अक्षयप्रकाशाय त्वक्काः सूर्यमपस्तदा । विज्ञाय प्रस्यु-
दनादीन् जदानान्तरसम्भूतान् । एषा प्रकृतिरन्या तु
विकृतिः सम्प्रता सताम् । चतुर्थे व्यक्ता तेषां भावानामपि
जायते” ।

सुच्यते तु कायोत्पत्तिप्रकारश्चेत्युक्तं यथा
“आद्यैर्देवाभ्येनृष्यगताः पञ्चैवा निजाश्च तिर्यग्योनिमा-
नुषदेवेषु सर्वाणि धर्माधर्मनिमित्तं, तस्मैऽनुमानयात्मा
परमस्त्वसाधितवान्नामः शाश्वता मोक्षितरेतमोः सन्नि-
पातेष्वधिव्यक्तानि योनिमिथिलं पञ्चमहाभूतशरीरसम-
वायः पुरुष इति । स एव कस्मैपुरुषपितृत्वाधिकृतः” ।
इत्युक्तमयं सात्विकराजसतमससृणान् कर्मपुरुषकोक्ता
पञ्चभूतकार्याणि शरीरे दर्शयामि यथा “आनरात्मास्तु
शब्दः शब्देन्द्रियं शब्दचित्तमसूक्ष्मं विविक्तता च ।
वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं संचेष्टासूक्ष्मं सर्वशरीर-
स्पर्शं लघुता च । तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः
सन्नापो आजिगुता पक्तिरभरस्तेजः शौर्यञ्च । आप्यास्तु
रसो रसनेन्द्रियं उद्वेगसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च ।
पाण्यास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्तिसमूहो गुरुता
चेति । तत्र सत्वतमोवस्तुला आपः । तमोवस्तुला पृथि-
विति । स्नेहो चात्र भवतः । अन्योन्यान्प्रविष्टानि
सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् । स्ने स्ने इत्ये तं सर्वेषां व्यक्तं
लक्षणमप्यते”

ततः शुक्रयोनिचयोर्देवगुणप्रदर्शनेन शुद्धयोस्तयोर्गर्भ-
हेतुत्वमुक्तं यथा-

“अथातः शुक्रयोनिचयुज्जिनाम शरीरं व्याख्यास्यामः ।
वातपित्तश्लेष्मकृष्णपगन्धियन्मभूतपूतिपूयक्षीणमूलपुरीषग-
न्धिरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति । तेषु वातवर्णवेदनं
वातेन । पित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा ।
शोणितवर्णवेदनं कृष्णपगन्धयन्त्वं रक्तेन । यन्मभूतं
श्लेष्मवाताभ्याम् । पूतिपूयनिर्भं पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीणं
प्रागुक्तं पित्तमात्राभ्याम् । मूलपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति ।
तेषु कृष्णपगन्धि-यन्मभूत-पूतिपूय-क्षीण रेतसः कृष्ण-

साध्याः । मूलपुरीषगन्धिरेतसस्तु साध्याः साध्यसन्धेति

तत आस्येदोषगुणादिकमुक्तं तच्च आस्येनगच्छे पु-
दर्यितम् । “लब्धगर्भायाश्चैतेषु च लक्षणपटशृङ्गासु
देवाविश्वानामन्यतमं चौरिणामिष्यतीत्यतरो वा वि-
दधाद्विषे नासापुटे पुलकाभायै न च कृच्छ्रिषेत्
“धृष्टतर्कां साक्षिध्याद्गर्भः स्थादिधिपुत्रकः । कृतचेतं
स्वर्वाजानां सामय्यप्रादङ्गुरो यथा । एवं जातकृपव
महासत्वाशिरादुपः । भवन्त्येषां मोक्षारः सुपुत्राः पु-
त्रिताः । तत्र तेजोधातुः सर्वस्वार्थानां प्रभवः स
गर्भोत्पत्तावस्थाप्रायो । तत तदा गर्भं गौरं करे
पृथिवीधातुप्रायः क्षणं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः त्रि-
शोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामसः । यादव्यर्णसः
संयते गर्भिणी, तादृशकप्रसवा भवत्येवैकं भाष्यते ।
दृष्टमगमपतिपन्नं तेजो जालम्ब्य करोति । तदेव र-
रक्ताक्षं, पित्तानुगमं शक्ताक्षं, वातानुगमं विशताक्षं भवति
भयन्ति चात्र । एतपिण्डो यथैवाग्निमस्थितः प्रविनि-
विसर्पत्यासन्नं नाभ्यास्तथा पुंसं समागमे । बीजे
शुभा भिन्ने द्वौ जीवौ कृतिमागमौ । यमाविश्वमि-
धर्मेतरपुरःसरो । पित्रोरात्र्यक्षीज्यदासिक्यः पु-
त्रं भवेत् । सशुकं प्राश्य लभते ध्वजं क्लायमसंयय-
यः पतिर्योनी जायते स सौगन्धिकसंज्ञितः । स यो
शेफवीर्गन्धसाधाय लभते बलम् । स्ने गृध्रेऽज्ञचय-
स्त्रीषु पुं वत् प्रवर्तते । दम्भीकः स च विज्ञेयश्चै-
श्वर्यु चापरम् । दृढा व्यतायमेषां व्यवाये यः
र्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः परशुकं प्रहृष्टं प-
यो भाष्यादास्यतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते । ततः
चेष्टिताकारो जायते प्रहृष्टसंज्ञितः । कृतौ पुरुषप-
प्रवर्ततेऽङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवे-
चेष्टिता । आसिक्यश्च सुगन्धो च कुम्भो कश्चप्येव
सरेतसस्त्वमी त्रयो व्यशुकः परशुसंज्ञितः । रण-
व्यनया विप्रकन्या तु तेषां शुकवहाः विराज्जा-
स्फुटत्वमायानि ध्वजोक्लायस्ततो भवेत् । आसिक्य-
चेष्टामिच्छतिशोभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंौ दि-
तयोः पुत्रोऽपि तादृशः । यदा नाभ्यां पृथेयातां स-
कथञ्चन । सुद्वन्द्वौ शुक्रमन्योन्यमनस्थितौ ।
कतृक्षाता तु या नारी स्त्रे भैद्युनमावहेत् । अ-
वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । मासि मासि-
हेतु गर्भस्या गम्यलक्षणम् । कललं जायते तस्या

पैलर्कोर्गलेः । सपैट्टिक्कत्ताण्डोत्ताञ्जय प ये । गर्भो-
स्त्वेने स्त्रियायै जेयः पयज्जा मृगम् । गर्भो वात-
प्रक्षेपेण दोहः नान्न निव । भर्गु कजः कुण्णिपत्त-
मो नो निज्जप एव च । मागिप्पिस्तु नास्तिस्वा-
गुभैय उराको । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो निज्जिता-
प्रयान् । सल्लसवदयोगाञ्च वायोः पञ्चायस्य च ।
वातमूलवरीपाणि न गर्भस्यः करोति हि । जरापुण-
स्येच्छे कण्ठे च कर्कशते । वायोर्मागिनिरोधाच्च न
गर्भस्यः प्ररोदिति । निर्यापोक्तावसङ्गमस्वप्नात् गर्भोऽ-
धिगच्छति । सातुनिस्सितोक्तावसङ्गोभस्वप्रसम्भमान् ।
संज्ञेन गरीराणां तानां प्रतोद्भवो । तत्तेपुसम्भो
यश्च रोम्णासेतत् स्वभावतः । आविताः पूर्वोद्भेगं सततं
गास्त्वभ्युद्यः । भवन्ति मत्वभूयिजाः पूर्वजातिस्मृत्तनराः ।
कर्म्मणा मोदिती येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अयस्ताः
पूर्वदेहे ये तानेव भजते पुनान् ।

अप्रातो गर्भविक्कान्तिगारारं व्याख्यास्यामः । सौम्यं
शुकमार्तस्मान्नेयनितेपासपञ्च भूतानां साजिध्यमस्य-
गुना विप्रेण परस्स रोपकादात्परस्सादुयहात्परस्सरानु-
प्रवेयञ्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे त्रिजः गरीमादादुहदीरयति ।
ततस्ते जोऽनिलवद्विपातादुहं च्छां योनिगतिप्रतिपद्यते
संशुध्यते चार्त्तवेन । ततोऽनिलोसमयोगात् संशुध्य-
मानो गर्भो गर्भगयनत्प्रतिपद्यते । जैत्रजो वेदयिता
स्पृष्टा घृता द्रव्यं श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता
साक्षी धाता वक्ता योऽसापित्रेवसादिभिः पर्यायवाचकै-
नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादययोऽव्ययोऽनिलो भूता-
त्मना सहान्वत् सत्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपैर्य भावैर्वा-
युनाभिप्रेर्यमाणो गर्भगयनत्प्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक-
बाडल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाडल्यात् स्त्री, वास्यादुभयोर्न
पुंसकनिति । अतस्तु हादयरात् भवति दृष्टार्त्तवः ।

अदृष्टार्त्तवायस्त्रीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । पीनप्रसङ्गदनां प्रस्त्रिवात्सल्यद्विजाम् ।
नरकानां प्रियकथां सस्तकृष्यभिमुर्दजात् । स्फुरद्भुजकुद-
ओणिनाभ्यूरुजवनस्तिवम् । हृषीत् कृपराञ्चापि विद्या-
द्वतुमतीमिति । नियतं दिवसेतीति सङ्कचय्यञ्जं यथा ।
अतौ व्यतीते नाथीस्तु योनिः संद्रियते तथा । सासे-
नापवितं काले धमनीभ्याः कदाचित् । दीप्तं कृष्णं विग-
त्तञ्च वायुर्योनिमुत्सृजयेत् । तदुर्पादुहादयात्काले वर्त्तमान-

मसृक् पुनः । जरापक्तगरीराणां याति पञ्चागतः क्षयम् ।
युष्मे पु त पुमान् गोक्तो दिवसेपुन्यथाज्वना । पुष्यकाले
शुचिस्तस्मादपत्याधीं स्त्रियं प्रजेत् । तत्र सप्तोत्पहीतग-
र्भायां लिङ्गानि अमो ग्लानिः पिपाया वकिश्वनदनं
शुकगोणितवोरतुबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः क्षण-
सुखता रोमराज्यद्वनस्तथा । अलिपक्ष्माणि चाप्यस्याः
संमील्यन्ते विवेपतः । अक्षामतस्थद्वयति गन्वा दुद्विजते
शुभात् । प्रसेकः सटनञ्चापि गर्भगयाः लिङ्गमुच्यते ।
तदा प्रष्टव्येन व्ययामं व्यययमपतपणमतिकर्षणम् दिवा-
स्वप्नं रात्रिजगरणम् शोकं यानारोहणं भयमुत्कुटासनं
चैकान्तः स्निहादिक्रियां गोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधा-
रणं च न सेवेत । दोषाभिधानैर्गर्भगया यो यो भागः
प्रपीड्यते । स स भागः शिरोःस्तस्य गर्भस्यस्य प्रपाद्यते ।
तत्र प्रथमे सासि कललं जायते । द्वितीये शीते शानि-
नैरभिप्रपच्यमानानां सहामूतानां सङ्क्रांता घनः स द्वापते
यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत्पेयो, नपुंसकं चेद्बुदमिति ।
तृतीये हस्तपादयिरसां पञ्च पिण्डाः कर्दिस्ते नोऽन्य-
कृविभागाश्च सूक्ष्मा भवन्ति । चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः
प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्च तनाचातुरधिव्य-
क्तो भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वाच्च आङ्गभेदार्थे सास्त्रमि-
प्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयां च नारीं दौहदिनी-
माचक्षते । दौहदविमाननात् कुजं कुण्णिं खड्गं जडं
वासनं शिक्वाक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात्
सा यदादिच्छेत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहदा हि धीर्थ-
वन्तम् चिरायुषं च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र ।
इन्द्रियाणांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।
गर्भाबाधभयार्त्तान् भिषगाह्वय दापयेत् । सा प्राप्र-
दौहदा पुत्रं जनयेच्च गुणान्वितम् । अलब्धदौहदा गर्भे
कभेतात्मनि वा भयम् । नेतु येऽपिन्द्रियार्थेषु दौहदे वै
विमानना । प्रजायेत सुतस्यासिंस्तस्मिंस्तस्मिंस्तपेन्द्रिये ।
राजसन्दर्शने यस्या दौहदं जायते स्त्रियाः । अर्थ-
वन्तं सङ्गभागं कुमारं वा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौ-
शेयभूषणादिषु दौहदात् । अलङ्कारिणं पुत्रं कलितं
वा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मानं धर्माशीलं प्रसू-
यते । देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदोपसम् । दशने
व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधासांसाशने
पुत्रं सुषुप्तं धारणात्मकम् । गवां रक्षि च बलिनं
सर्वज्ञं शसहजया । साहिषे दौहदाच्छूरं रत्नात्तं लोम-

संयुतम् । पराह्मसात् खमालुं शूरं सञ्जयेत्युतम् ।
मार्गाद्विक्रान्तजङ्गलान्सदा दनचरं सुतम् । सुमराद्विग्न-
मनसं नित्यभीतं च तत्तिरात् । व्यतोऽसृक्षु या नारी
समाध्यायति दौहदम् । शरीराचारशीलः सा समानं
जनयिष्यति । कर्मणा नोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।
यथा तथा देवयोगादौहदं जनयेद्दृढम् ।

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । षष्ठे बुद्धिः । सप्तमे
सर्वाङ्गप्रत्यङ्गभिभागः प्रव्यक्ततरः । अष्टमेऽस्थिरीभवत्योज-
सत्त्व जातयेद्गं जीवेज्जैर्जतभागत्याञ्च ततो बालं मांभी-
दनमस्मै दापयेत् । नवमदशमेकादशानामन्यतमे जायते
व्यतो, अन्यथा विकारी भवति ।

सातस्तु खलु रसवहायां नाद्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा
सास्य सातुराहाररसवीर्यसिबुद्धिः । ततोपस्तेहेनास्या-
भिष्टिर्भवति । असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रभागमानिषेकात्-
प्रभृति सर्वशरीरावयवा सुसारिणानां रसवहानां तिर्य-
ग्गतानां धमनीनामुपस्तेहो जीवयति ।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह श्रौतकः
शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदवमिति, कतरीर्यो
युद्धेनसस्य स्यान् त्वात् । नाभिरिति पाराशर्यस्ततो हि
वर्द्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तान्-
लत्याञ्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौत-
मस्तद्विबद्धत्वात् सर्वगात्रसम्भवस्य । तत्तु न सम्यक्
सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य
सञ्जातान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्च तूपलवच्च । तद्यथा
चूतफले परिपक्वे केशराजं सास्थिसञ्जानः प्रुष्टदृश्यन्ते
कालप्रकर्षात्, तान्येव तद्वन्ते नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मात्वाच्चेष्टां
सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव
वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः । एतं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्टप्रत्य-
ङ्गेषु सत्त्वपि सौक्ष्मादनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षात्
प्रव्यक्तानि भवन्ति ।

तत्र गर्भस्य पितृजमातरसजात्मजसत्वजसाम्भोजानि शरीर-
लक्षणानि व्याख्यास्यामः । गर्भस्य केशप्रसृतलोमास्थिरस-
दन्तशिरास्नायुधमनीरेतः प्रष्टव्येति स्थिराणि पितृजानि ।
मांसशोणितमेदोमज्जाहृत्तामिषकृत्तृहान्त्वदप्रष्टव्येति च
दूनि मातृजानि । शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हार्-
निस रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुः-
खादिकान्यात्मजानि । सत्वजानुत्तरं वक्ष्यामः । वीर्य-
सारोऽयं बलवर्णौ मेधा च सात्व्रजानि ।

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिभ
हृत्त्वं च पूर्वं च दक्षिणं सकृद्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुत्रासंधे-
येषु द्रव्येषु दौहदमभिधायति स्वप्रेषु चोपलभते पद्मात्य
लक्ष्मिदाम्नातकादीनि पुत्रासान्तेव, प्रसन्नमुखवर्णा च भवति
तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति । तद्विपर्यये कन्याम् ।
यस्याः पार्श्वद्वयसुव्रतसुरस्ताक्षिर्गतसुदरं प्रागभिहितलक्षणं
च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्य मध्ये निम्नं
द्रोणीप्रभूतसुदरं सा युष्मं प्रसूते इति । भवन्ति चान्-
देवतामाङ्गणपराः शौचाचारहिते रताः । सहा-
गुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
निर्हृत्तिः स्वभावादेव जायते । अङ्गप्रत्यङ्गनिर्हृत्तौ ये भवन्ति
गुणागुणाः । ते ते गर्भस्य विज्ञेयाधर्माधर्मनिमित्तजाः” ।

एवं याज्ञवल्क्यमुत्सृतादिवाक्यैः कायस्य पाञ्च-
भौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पटा-
र्थादर्शे उक्ता यथा । ‘अस्थि मांसं त्वचा स्नायूरोम
चैव तु पञ्चमम् । एते पञ्चविधा प्रोक्ता पृथिवी कठिना-
त्मिका । लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्जापञ्चमम् ।
अर्थां पञ्च गुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः । कृधाटपणा-
ऽऽमयं निद्रा आलस्यं क्षान्तिरेव च । उष्णात्मका गुणायते
तेजसः परिकीर्त्तिताः । धावनं गमनं भुक्तिराकुञ्चन-
प्रसारणे । एते पञ्च गुणा वायोः क्रियादृषा व्यवस्थिताः ।
रागद्वेषो तथा लज्जा भयं मोहादृष्टौ च । व्योम्नः पञ्च
गुणा एते शून्याख्ये शुपिरात्मिनः” । तत्रायं विशेषः
भनुष्यकायस्य पार्थिवत्वं, चन्द्रालोकस्यकायस्याप्यत्वं,
सूर्यादिलोकस्यकायस्य तेजसत्वं वायुलोककायस्य वाय-
व्यत्वम्, बाहुल्येन तत्तत्कायेषु पृथिव्यादिगुणाधिक्यो
पलब्धेः । इतरभूतानान्तु उपपद्यन्ततामात्रं तदेतत्
गौतमसूत्रं भाष्येयानिर्णीतं यथा ।

“पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धे.” इत्य० २८ सू०

तत्र सारुधं शरीरं पार्थिवम् । वक्ष्यात्? गुणान्तरोपलब्धे ।
गन्धवती पृथिवी, गन्धवष्करीरम्, अवादीनामगन्धत्वात्
तत्प्रकृत्यगन्धं स्यात् न त्विदमवादिभिरसंश्लेषाया पृथि-
व्यारब्धं नेष्टेन्द्रियाश्चयभावेन कल्प्यत इत्यतः पञ्चानां
संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगोऽहं मिथः पञ्चानां
न निषिद्ध इति, व्याप्यतेजसवायव्यानि लोकान्तरे शरी-
राणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्यात्वादि-
द्रव्यनिष्पत्तायपि निःसंशयं, नावादिधयोगमन्तरेण निष्प-
त्तिरिति । पार्थिवत्वेनैजं तद्विरोपलब्धेः, निद्रावो-

असौपल्येयातुर्भौतिकम्, गन्धस्पर्शरसव्यङ्गावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्यपेक्षितवान् सूत्रकारः । कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिः, अस्ति च संयोगाप्रतिषेधात् सञ्चिह्नितानामिति यथा स्वाध्यासद्वन्द्वतेजोवायुकाशानामिति, तद्विभक्तभूतप्रकृति शरीरसमन्वयरूपमस्यैव च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्यंभूतम् तस्मात् पार्थिवं शुक्लान्नोपलब्धेः भा० ।

“श्रुतिप्रामाण्याच्च” १५०२८ सू०

“सूर्यते चतुर्गच्छतात्” इत्यत्र मन्त्रे “पृथिवीं ते शरीरमिति” अयते तद्वद् प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति “सूर्यं ते चतुः कृणोमि” इत्यत्र मन्त्रान्तरे “पृथिवीं ते शरीरमिति” अयत्वे, सैवं कारणाद्विकारस्य स्मृतिरभिधीयत इति, स्वाध्यासिषु च तुल्यजातीयानामेककार्यान्तरदर्शनाद्विज्ञ-जातीयानामेककार्यान्तरानुपपत्तिः” वात्स्या० भा०

सां० सूत्रेषु च “पाञ्चभौतिकोद्देशः” सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामोद्देश इत्येकीयमतम् । “चातुर्भौतिकमित्येके” सू० । आकाशस्थानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् । एतच्च चार्वाकादिभते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चार्वाकगण्डे विवर्तितः । “ऐक्यभौतिकमित्यपरे” सू० । “पार्थिवमेव शरीरमन्यानि भूतान्यपेक्ष्यकमात्राणि । अथवा ऐक्यभौतिकमैकभौतिकमित्यर्थः ततश्च अनुपपद्ये पार्थिवानाधिक्येन पार्थिवता । चन्द्रादिलोकेषु अवाद्यानाधिक्येन आत्यत्वादि । हिमकरकसुवर्खादीनामिव भूतान्तरसंसर्गमात्रम्” भा० । ऊष्णजादिदेहानुक्ता “सर्वेषु पृथिव्ये वोपादानम् असाधारणत्वात् तद्व्यापदेशः पूर्ववत्” सू० । सर्वेषु स्थावरस्थावरदेहेषु पृथिव्ये वोपादानम् असाधारणत्वात् आधिक्यादिभिरुत्कर्षात् अत्रापि काये पञ्चचतुष्टादिभूतजलव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपेक्ष्यमात्रेणेत्यर्थः” भा० ।

शा० सू० भाष्ययोश्च छा० उ० सांसादीनां पृथिव्यादिनाथैतत्त्वोक्ताकायस्य त्वं भौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा

‘सांसादि भौतं यथाशब्दमितरयोश्च’ सू० । “भूमेस्त्रिष्टुततायाः पुरुषेणोपयुज्यमानायाः सांसादि कार्यं यथाशब्दं निपद्यते । तथाहि (छा०) श्रुतिः “अन्नमग्निं त्वेषा विधीयते तस्य यः स्थविरो धातुस्तत्पुत्रीषं भवति, यो मध्यमस्तन्नासं, योऽस्थिरस्तन्मनः” इति । त्रिष्टुतता भूमिरेवैवा त्रीह्रियवाद्यक्षरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः । तस्याच्च स्थ-

विषं रूपं पुत्रीषभावेन बहिर्भिर्गच्छति मध्यममध्यात्मं सांसं वक्ष्यति अस्थिरस्तु मनः । एवमितरयोरपुत्रीषा-यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । सूत्रं लोहितं प्राणश्चापं कार्यम् । अस्थि मज्जा वाक् च तेजश्च इति । अत्राह यदि सर्वमेव त्रिष्टुतकृतं भूतभौतिकम् अवशिष्टमनुते-“तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतमेकैकामकरोदिति” किकृतस्तद्विषं विशेषव्यपदेशः इदं तेजः इमा अपि इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याधि-तस्य कार्यं सांसादि, इदमपि पीतानां कार्यं लोहितमिति, इदं तेजसाग्निगतस्य कार्यं मज्जादि । अन्वोच्यते-“वैशेष्यास्तु तदुवादस्तदुवादः” सू० । तु गण्डेन नोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावे वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत् । सत्यपि त्रिष्टुतकरणे कचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वपेक्ष-भ्यते । अग्नौ कोजो भूयस्त्वम्, उदकेऽस्या भूयस्त्वम्, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्धार्थं चैव त्रिष्टुतकरणम् । व्यवहारश्च त्रिष्टुतकतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यं न भेदेन भूत-त्वयोगाचरोलोकस्य प्रसिद्धेत् । तस्मात् सत्यपि त्रिष्टुत-करणे वैशेष्यादेव तेजोवन्नविशेषवादे भूतभौतिकविषय उपपद्यते” भा० ।

उत्तरपादे च बाह्यगत्यात् देहस्य त्वं भौतिकत्वमुक्तं यथा ।

“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिपुष्कः प्रअन्निरूपणाभ्याम्” सू० । तदन्तर प्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहधीर्ज-भूतस्त्वक्षैः संपरिपुष्कौ गन्धतोष्यवगन्तव्यं कुतः? प्रअन्नि-रूपणाभ्याम् । तथाहि प्रअः “नेत्य यथा सौम्यः । पञ्च-स्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” । निरूपणं च प्रति-वचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषमोषितुष पद्वस्तानिष अज्ञा-मेघदृष्ट्यन्तरेतरादुपाः पञ्चाहुतोर्दृश्यित्वा “इति तु पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” तस्या-दङ्गिः परिवर्तितो जीवोरहतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व देहं न लक्ष्मिं यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयत “तद्यथा तण्डुलजल्युक्तेति” । बला-व्यपपरिवर्तितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्त्यदेह विषयभावनया दीर्घोभावमात्रं जलूकयोपमीयते इत्यविरोधः एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्र-भवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तर-प्रतिपत्तौ कर्मवशाद्दृष्टित्वाभक्त्यन्त भवति, जीवस्यैव वात्मनो दृष्टित्वाभक्त्यन्त भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवाभ्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मनएव वा क्षेत्रं भोग-स्थानमभिप्रतिष्ठते, जीवएव वा उत्पद्यते देहाद्देहान्तरं

प्रतिपद्यते शुक्रद्वय दृष्टादृष्टान्तरभिन्नेदमाद्याः ताः सर्वा-
एशानादृक्त्वाः श्रुतिविरोधात् । नन्दः ह्युताभ्यां प्रश्न-
प्रतिवचनाभ्यां केवाभिरङ्गिः संपरिष्करोरङ्गति इति
प्राप्नोति अण्डप्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन
प्रतिज्ञायते ? सर्वदेव भूतसृष्टः संपरिष्करोरङ्गतीत्यत
उत्तरं पठति ।

“तत्रात्मकत्वात् भूयस्त्वात् तद्व्यपदेशः” इति । तद्व्यपदेशेन
नोदिताभावात्तु सृष्टिर्नास्ति तत्रात्मिकाद्यापः त्रिष्टुक्प्रवणः
तास्मात्तत्रात्मिकास्तु सृष्ट्युपगतस्त्वितरदपि भूतद्वयसमष्ट्याभ्युपग-
न्तव्यं भवति तत्रात्मकस्य देहः त्रयाणांभाषितेजोबद्धानां तस्मि-
न्कार्योपलब्धेः पुनश्च त्रयात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वि-
हितस्त्विति । न च भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवाभि-
रङ्गितारण्यं यज्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः एव-
वचस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्यङ्गो न केवल्यापेक्षः । सर्व-
देहेषु हि रसलोहितद्वयभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो
धातुर्भूविष्टो देहेषूपलभ्यते । नैव देवः, इतरापेक्षया अपां
बाहुल्यं न विद्यते, दृश्यते च शुक्रयोषितलक्षणेऽपि देह-
बीजे इव द्रव्यबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तं कारणं देहा-
न्तरा रम्भे, कर्माणि चान्नित्योत्पादोनि सौमाज्यपयःप्रभवति
इव द्रव्यव्यपञ्चयाणि, कर्मसमवायिन्यस्यापः त्रयाण्यङ्गोदिताः
सक कर्मभिर्द्युलोकान्तेऽनौ ज्वलन् इति वक्ष्यति तस्माद-
व्यपं बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्यज्ञाप्यङ्गेन सर्वेषामेव
देहबीजानां भूतसृष्ट्याणां संपादानमिति निरवद्यम् ।
तथा च त्रैभौतिकत्वं बाहुल्यभिप्रायेण ऐतरेयोपनिषदि
पाञ्चभौतिकत्वोक्तेः । यथा

“एष ब्रह्मैव इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि
च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योती-
नीत्येतानोमानि च सुद्रुमिन्नाणोव बीजानीतराणि
चेतराणि वासुजानि च जाडजानि च खेदजानि चो-
द्भिज्जानि चान्ता गावः एवमा हस्तिनो—यत् किञ्चेदं
प्राणि जङ्गमं च पतन्ति च यज्ञ स्यावरम्, सर्वं तत्
प्रज्ञानेत्वं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेतो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा
प्रज्ञानं ब्रह्म” उप० १५० ।

‘एष एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म । अपरं सर्वं शरी-
रस्यप्राणप्रज्ञात्मानःकरणोपाधिषुषुपिष्टो जलभेदगतसूर्य-
प्रतिविम्बवद्विरण्डगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्र
इन्द्रगुणवान् देशराजो वा । एषः प्रजापतिर्यः प्रथमजः
शरीरो, यतो ह्येषादिभिर्देहादेष्टव्यान्प्रादयो लोकपात्रा

जाताः । सप्रजो वा एषः प्रजापतिरेव एष येयेते
अग्निप्रादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वं शरीरो-
पादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यस्यासृष्ट्यादि
लक्षणाभ्येतानि । किञ्चेमानि च सुद्रुमिन्नाणोव
सर्पादीनि । इव गच्छोऽनर्चकः । बीजानि कारणानि चेतराणि
चेतराणि च देवाद्येन चलाचलतया निर्दिश्यमानानि ।
कानि तानि ? इत्युच्यन्ते—वासुजानि पञ्चादीनि । जाड-
जानि जराशुजानि मनुष्यादीनि । खेदजानि यूकादीनि
उद्भिज्जानि च हलादीनि । चान्ताः, गावः, मनुष्याः,
हस्तिनः । अन्यञ्च यत्किञ्चिदिदं प्राणिजातम् । किं तत् ?
जङ्गमं यज्ञवति पञ्चरां गच्छति । यज्ञ पतन्ति आकाशेन
पतनशीलम् । यज्ञ स्यावरमचलं सर्वं, तद्वेषतः प्रज्ञा-
नेत्वम्—प्रज्ञाप्रः प्रज्ञा, तच्च ब्रह्मैव, नीयते सत्ता प्रा-
प्यते अनेनेति नेत्वं, प्रज्ञा नेत्वं यज्ञ तदिदं प्रज्ञानेत्वम् ।
प्रज्ञाने ब्रह्मण्यतत्पत्तिस्थितिलयकाशेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रय-
मित्यर्थः । प्रज्ञानेतो लोकः पूर्ववत् । प्रज्ञाचतुर्वा सर्व
एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात् प्र-
ज्ञानं ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यक्षमितसर्वोपाधिविशेषं सद्भिर-
ज्जमं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमहत्, नेति सर्वे विशेषा-
पोहकवेद्यं सर्वं यद्वत्प्रत्ययागोचरं तदस्तन्निविष्टुष्टुप्रज्ञोपाधि
सम्बन्धेन सर्वज्ञमीश्वरसंज्ञं भवति । सर्वसाधारणा-
व्याकृतजगद्बीजप्रवर्त्तकं नियन्त्र्यादन्तर्यामिसंज्ञं भवति ।
तदेव जगद्बीजभूतब्रह्मात्मः भिमानलक्षणश्चिरस्यगर्भसंज्ञं
भवति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिसद्विराट्
प्रजापतिसंज्ञं भवति । तद्वद्भूतान्प्रादयोपाधिसहेयता-
दिसंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिषुषुपि ब्रह्मा-
दिसत्त्वपर्यन्तेषु तत्त्वज्ञानरूपज्ञाभो ब्रह्मण्यसदेवकं सर्वोपा-
धिभेदमित्त्वं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञाय-
ते विकल्पयते चानेकधा । एतमेकं वदन्त्यस्मिन् मनुष्ये
प्रजापतिम् । इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शःशतभि-
त्याद्या स्मृतिः” शाङ्करभाष्यम् ।

कणादसूत्रहस्त्योस्तु कायस्य पञ्चादिभौतिकत्व
निराकरणेन एकैकभूतारब्धत्वं व्यख्यापितं यथा
“पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिभिर्भूतैः—शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञ-
कम्” क० सू० । तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगा-
समवायिकारणवत्क्रियावदन्त्यावर्थावयवम् उपाधिभेदः
न तु शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावानुप-
पत्तेः” उपस्करवृत्तिः । तथा च शरीरत्वम् अन्तर्भाव-

विभावृत्तित्वे सति चेष्टावदुत्तिजातिमत्त्वं । हस्तत्व-
पृथिवीत्वद्रव्यत्वमत्तादिवारणाय सञ्चलम् । घटत्वादिवार-
णाय चेष्टावदुत्तिजातिः । घटशरीरसंयोगादिवारणाय
जातीति । मनुयत्ववैयव्यादिजातिमादाय मानुषादि-
शरीरे लक्षणवत्त्वयः । हस्तादावपि चेष्टा कस्यैव
आध्यात्मिकवासवत्त्वात् सत्यथा भग्नसतसरोहणादिकं
न स्यात् । कल्पभेदेन चर्चिहशरीरस्य नानात्वात् चर्चिह-
त्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जातिः
पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निषेष्ट-
शरीरेऽप्याग्रे ।

“इदानीं शरीरस्य त्वैभौतिकत्वात्तुभौतिकत्वप्रवादं
निराकर्तुमाह” उपस्कारवृत्तिः ।

“प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न
विद्यते,” सू०

“यदि गन्धकूपकावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्य-
नानां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टा-
न्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः ।
क्तेदपाकादवस्तु उपपन्नकजलानलगता एव, चातुर्भौति-
कमप्येवम् । नन्वस्तु त्वैभौतिकम्, तयाणां भूतानां प्रत्य-
क्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य
गुणस्याप्यविविक्तं गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवी-
जलाभ्यामारम्भः स्यात् ! तदा तदारब्धमग्न्यमरसञ्च स्यात् !
एवं पृथिव्यनलाभ्यामग्न्यमरूपमरसञ्च स्यात् ! पृथिव्यनला-
भ्यामग्न्यमरसमरूपमस्यार्थञ्च स्यादित्याद्युक्तम्” उ० वृत्तिः
“गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्वात्मकम्” सू० ।

“पृथिव्यग्रेजसं प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि
यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वे-
तद्वि एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न
त्वात्मकमपि शरीरं न रूपवज्जुतलधारकमपीत्यर्थः ।

कथं तस्यैकचित्तेऽशरीरे पाकादीनामुपपन्नम् ? इत्यत
आह” वृत्तिः । “अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः” सू० “मिथः
पञ्चानां भूतानां परस्परसुपपन्नकतया संयोगो न
निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवबोद्धव्यं प्रत्यक्षमवयि-
कारणं संयोगो नेष्यते । तथाच तदुपपन्नात् पाकादीनां
शरीरे भवत्युपपन्न इति तर्हि किंप्रकृतिकमिदं मानुषश-
रीरम् ? इत्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपनिषते “पार्थिवं तदुपि-
शेषगुणोपपन्नम्” (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो

मानुषशरीरे आनाशमनपायो दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्क-
शरीरे नोपपन्नान्ये इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वा-
भाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः” उपस्कारवृत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रति-
पेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ईदं ४८०
दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्वं सन्त्येते तन्मते
तत्रैव निराकृतं तच्च ईदं ४८० दर्शितम् ।

अत्रेदमभिधीयते । प्राधान्येन यद्येकैकभूतारब्धत्वं तथापि
कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । प्रायुक्तसु-
स्तवाक्येन या० वाक्येन प्रत्यक्षेण अशरीरहृदये ४४० पृ०
दर्शितया० सूत्रभाष्येण वक्ष्यमाणैतरेयस्युत्था च शुक्रयोष्णि-
तयोरेव योनिनिषेधेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भस्योक्त-
त्वात् शुक्रयोष्णितयोरुपादानत्वं युक्तं ताभ्यामेव देहा
रम्भणात् शुक्रयोष्णितोपादानवत्वात् देहस्याप्यत्वं शुक्रस्य
तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, श्रुतौ “वेद्य यथा सौम्य !
पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवन्तीति” प्रश्ने
“इति तु पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति”
प्रतिवचने च ला० उ० पुरुषशब्दाच्चदेहेन्द्रियसंघातस्य
अस्यत्वसक्तम् शुक्रस्य च ब्रीह्योपादानकत्वेन पार्थि-
वत्वमपि “आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरक्षं ततः प्रजाः”
इति मनुना प्राग्दर्शितेन वाच० वचनेन च अक्षोपादान-
कत्वस्योक्त्वा च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च बृहद्वचनेन त्वात्म-
कत्वमेव मानवदेहानां युक्तम् अतएव “त्वात्मकत्वाच्च भूय-
स्त्वासद्व्यपदेशः” गा० सू० त्वात्मकत्वमेवोक्तं तेन पाञ्च-
भौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपपन्नकतामात्राभिप्राया । नृत्वा
ब्रह्मवादागमेऽपि विरोधात् कायस्य एकभूतारब्धत्वाभुमानं
नरश्चरः कपालशुचित्वाभुमानवत् न प्रसरति । ईदं ४८०
दर्शितविवरणोपन्यासोक्तिद्वया पाञ्चभौतिकत्ववत् त्वैभौ-
तिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भत उत्पत्तिप्रकारः ऐतरयोपनिषदि तदुभाष्ये च
दर्शितो यथा-

“पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्वैतस्तेनतु
बभूव्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सन्भूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तद्यदा
ह्रियं सिद्ध्यति तच्छानयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यदा स्वमङ्गं तथा ।
तस्मादेनां न हि नस्ति साक्ष्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भारविज्ञी भारवियतव्या भवति तं स्त्रीगर्भं विभर्ति
सोऽप्य एव कुमारं जन्मनोऽप्येष्टिभावयति । स यत् कुमार-

जन्मनोऽप्येऽभिभावयति आत्मानमेव तद्भावयद्देषां लोकानां
सन्त्या एव सन्ता ह्रीमे लोकास्तस्य द्वितीयं जन्म ।” उप

“रेण्यहेतोरेयमेवाविद्याकासकर्मवान् यच्चादिकर्म ज्ञात्वा
अस्मि लोकाद्भूमादिकमेव चन्द्रमसमाय चान्धकर्म दृष्ट्वा
दिकमेवेष्टं लोकं प्राप्यान्नभूतः पुरुषेऽनौ कृतः ।
तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं संसारी रसादिक्रमेणादितः
प्रथमं रेतोरूपेण गर्भी भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे
रेतस्तेन रूपेणेति । तच्चैतद्देतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्यः
अङ्गैर्भ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तेजः साररूपं शरीरस्य, सम्भृतं
परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्मा । तमात्मानं
रेतोरूपेण गर्भीभूतमात्मानमात्मन्येव स्वशरीरे एव विभर्त्सि
धारयति । तद्देतो यदा यस्मिन् काले भाव्यो ऋतुमती
तस्यां योषाऽनौ स्त्रियां विसृति । उपगच्छन् यत्तदेतद्देत
आत्मानो गर्भभूतं जनयति पिता । तस्य पुरुषस्य स्थाना-
द्विगेमनं रेतःसेककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं
जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः ।

तदेतदुक्तं पुरस्तादसावात्माऽसुमात्मानमित्यादिना । तद्दे-
तो यस्यां स्त्रियां विसृते सत् तस्या आत्मभूयमात्माव्यति-
रेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वसङ्ग-
स्तनादि तथा तद्देव । तस्माद्धेतोरेनां सातरं च गर्भी न
हिनस्ति पिटकादिवत् । यस्मात् सनादि स्व कृत्वात्मभूयं
गतं तस्माच्च हिनस्ति न बाधते इत्यर्थः । साऽन्तर्यामी एव-
मस्य भर्तुरात्मानमज्ञातम उदरे प्रविष्टं गतं बुद्ध्या भावयति
तद्भवति परिपाकयति गर्भविहङ्गाशनादिपरिहारमनुकूला-
शनाद्युपयोगश्च कुर्वती । सा भावयित्वा वर्धयित्वा भर्तु-
रात्मानो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्ता
भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्याचित् केन-
चित् सम्भव्य उपपद्यते । त गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधा-
रणविधानेन विभर्त्सि धारयति प्राग्जन्मनः । सा पिता
अप्य एव पूर्वमेव कुमारं जातमात्रं जन्मनोऽप्युज्ज्वलजन्मो
जातं कुमारं जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव
भावयति पितुरात्मैव पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं
“पतिजायां प्रविशतःत्वाद” तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण
जनयित्वा भावयति ? उच्यते—एषां लोकानां सन्त्यै
अविच्छेदायेत्यर्थः । विच्छेदोरन् ह्रीमे लोकाः पुत्रोत्पाद-
नादि यदि न कुर्युः ते च पुत्रोत्पादनादिकर्माऽविच्छेदेनै-
व सन्ता हि प्रबन्धरूपेण वर्त्तन्ते यच्चादिमे लोकास्त-
स्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्त्तव्यं न भोज्यायेत्यर्थः । तदस्य

संसारिणः पुंसः समारूपेण सातृकराद्युच्चिगेमनं तदे-
तोरूपःप्रेजया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः अस्मि
पितुः” शाङ्करभाष्यम् ।

स्यावराणामपि भोगायतनदेहवचनमस्ति । तदेतदुज्ज्वलजन्मे
८०८८० उक्तप्रायमपि सां० सू० प्र० भाष्ययोर्व्यक्तिं दर्शितं
यथा । “न बाह्यबुद्धिनियमो ह्यनुगुलमलतौषधिवनस्य ति-
ल्लवणीकटादानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्” सू० ।
“न बाह्यज्ञानं यत्कस्मिन् तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु
हृत्तादीनामन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनं शरीरं
मन्तव्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्तृविधानं विना
मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्देव हृत्तादिशरीरेष्वपि
शुक्तादिकमित्यर्थः । तथा च स्मृतिः “अथ यदेकां शाखां
जीवो जह्यात्तथ सा शुष्यतीत्यादिरिति” । न बाह्य-
बुद्धिनियम इत्यस्य प्रत्यक्षत्वत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकोऽन्त्ये-
मेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम्” भा० ।
“स्मृतेश्च” सू० । “शरीरजैः कर्मदोषैर्यति स्थावरतां नरः ।
वाषिकैः पक्षिस्तृणताम् मानसैरन्यजातिताम्” इत्यादि-
स्मृतेरपि हृत्तादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः । ननु
हृत्तादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्वाह ।

“न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैगिष्टयुतेः” सू०
“न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तिसंयोग्यत्वं जीवस्य, कुतः ?
वैगिष्टयुतेः, ब्राह्मणादिदेहविशेषत्वेनैवाधिकारव्यवणा-
दित्यर्थः” भा० ।

तस्य कायस्य षाड्विध्यं सां० सू० भा० उक्तं यथा ।
“स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादुपधारयति” भा० । “ऊष्ण-
जागृज्जरायुजोऽङ्गिजासूक्ष्मलक्षणां विद्विक्कं चेति न निय-
मः” सू० । “तेषां स्तब्धेषां भूतानां त्रीण्येव जीवानि भवन्ति
अण्डजं जीवत्तुङ्गजमिति” सू० तत्राण्डजादिरूपं शरीर-
त्वं विध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः । यत ऊष्ण-
जादिष्वप्येषमेव शरीरं भवतीत्यर्थः । ततोऽसृजा दन्द-
न्यूकादयः । अण्डजाः पक्षिसर्पादयः । जरायुजा मनु-
ष्यादयः । उङ्गिजा हृत्तादयः । सूक्ष्मजाः सनकुदयः ।
संविज्ञिका मन्त्रतपस्यादिविज्ञाः । यथा रक्तबीजशरी-
रोत्पन्नशरीरादयः इति” भा० ।

कणादेन संक्षेपेण कायस्य योनिजायोनिजत्वभेदेन
हैविध्यसूक्तम् तत्र अयोनिजशब्दे १४७८० दर्शितम् ।
प्रकारान्तरेण कायस्य षाड्विध्यसूक्तं सां० सू० भा० यथा ।
“विधा त्रयाणां व्यस्या कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः”

सू० त्वया सुतमधममध्यमानां सर्वाणिनां विप्र-
कारो देहविभागः । कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः ।
तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभय
देहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन विधा
विभागः । अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः । चतुर्भिपि
शरीरमाह भा० ।

“न किञ्चिदप्यनुशयिनः” सू० । “विद्यादनुशयं द्वयं
पञ्चाक्षापाःनुतापयोः” इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विर-
क्तानां शरीरमेतत्तत्रयविलक्षणमित्यर्थः । यथा दत्ता-
त्रेयजडभरतादीनामिति भा० ।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं
तदेतत् सां० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा प्रतिभावप्रस-
ङ्गात्” सू० ।

“भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्वापारादेव भोगायतनस्य
शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्-
लोष्णितयोः प्रतिभावप्रसङ्गात् सृष्टदेहवदित्यर्थः । तथा च
रसमञ्जारादिव्यापारविशेषेः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं
धारकत्वादिति भावः । ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भ-
वति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्य-
पारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च तत्राह भा० ।

“स्थव्यद्वारा स्वायधिविहितैकान्तात्” सू० । “देहनिर्माणे
व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वानिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षाद्वा स्त,
किन्तु प्राणरूपस्थव्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः ।
तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं
प्राणसंयोगतात्वेनेति गिदम् । कुलालादीनां घटादिनि-
र्माणप्रण्येयम् । विशेषस्तत्र तत्र चेतनस्य बहुधादेशःपुप-
यगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकनृष्टत्वादिति । यद्यपि प्राणाधि-
ष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणसंयोगोऽ-
प्यवेक्ष्यते पुरुषाद्येव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन
भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् भा० ।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र-
स्थूलकायोऽपि व्यष्टिमष्टिभेदात् द्विविधः । तत्र व्यष्टि
कायोऽस्मदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः ।
समष्टिकायस्तु विराट्शब्दाच्च । तस्योत्पत्तिप्रकारः
संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तदुभाध्ये च दर्शितो यथा ।

“स ऐततेमे तु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ।
भोऽङ्गा एव पुरुषं सृजन्त्यामूर्च्छयत्” उपनि० ।

“सर्वे प्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लो-
कान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनर्यैजत-इमे त्वम्भःप्रभृतयो
मया सृष्टा लोकाः परिपालयितवर्जिता विनश्ययुः,
तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितृन्
सृजेऽहमिति । एवमीक्षित्वा सोऽङ्गा एवाप्रधानेभ्यः
पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः ।
पुरुषं पुरुषप्रकारे शिरःपागतादिमन्त्रं समुत्थ्याङ्गाः समु-
पादाय मृत्पिण्डमिव कलानः पृथिव्या अमूर्च्छयत् समूर्च्छि-
तवान् सम्यगिडितवान् स्वायययसंयोजनेनेत्यर्थः” शाङ्कोभा०

“तमभ्यतपन्नस्याऽभितप्रस्य सुखं निरभिद्यत यथाशङ्कम्,
सुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्यतां, नासिकाभ्यां
प्राणः, प्राणाद्वायुः, अग्निर्वा निरभिद्यताम्, अक्षिस्याञ्चक्षुष-
क्षुष आदियः, कर्णौ निरभिद्यतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्रा-
द्दिग्, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्यश्चोप-
धिवनस्पतयो, हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपाना-
न्मूत्राः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्गतो, रेतस आपः” उप० ।

“तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं
सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः । “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः
तस्याभितप्रस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्रस्य पिण्डस्य सुखं निर-
भिद्यत सुखाकारं सुपिरमजायत । यथा पक्षिणोऽण्डं
निर्भिद्यते एवम् । तस्मादभिधान्त्वाद्वाक्करणमिन्द्रियं
निरवर्तते ततोवाचस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः । तथा
नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणा-
द्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं वरणं देवता च त्वयं क्रमेण
निर्भिद्यमिति । अग्निर्वा कर्णौ त्वक् । हृदयमन्त्रः करणा-
धिष्ठानम् । मनोऽन्तःकरणम् । नाभिः सर्वप्राणनिबन्धन-
स्थानम् । तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पायुन्द्रिय-
मुच्यते । तस्याधिष्ठात्री देवता मूत्रयुध्यान्त्य तथा, शिश्नं
निरभिद्यत प्रजनेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविमर्गधित्वात्
ह रेतसा उच्यते रेतस आपः इति भा० ।

एवं साविदैतरेन्द्रियादिसृष्टिसृष्टा सृष्टदेवतानां यथा-
यतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

“ता अन्नधीद्यथायतनं प्रविशन्ति” उप० ।

“ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्-इष्टमासामिदमधिष्ठानमिति
मत्वा, सर्वे हि स्वयानिपु रमन्ते, कृतो यथाऽऽयतनं
यस्य यददनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशति” भा० ।

“अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशद्वायुः, प्राणोभूत्वा नासिके
प्राविशदादित्यनुभूत्वाऽक्षिणौ प्राविशद्दिग्, श्रोत्रं

भूत्वा कर्माणि प्राविशन्नेषधिवनस्पतय नोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदय प्राविशत् सृष्ट्युपपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशत्” उपनि० ।

“तथास्त्वित्यनुत्तं प्रतिनभ्य ईश्वरस्य नगर्यामिव बना-
धिकृताः । अग्निवर्गमिमांसी वागेव भूत्वा स्वां योनिं
मुखं प्राविशत्तथोक्तायमन्यत् । वायुनीसिके । आदि-
त्योऽक्षिणा । दिगः कर्माणि । औषधिवनस्पतयस्त्वचम् ।
चन्द्रमा हृदयम् । सृष्ट्युर्नाभिम् । आपः शिश्नं
प्राविशन्” भा० ।

विस्तरस्तु भाग० = स्क० १० अ० उक्तोपस्था

“पुरुषोऽण्डं विनिर्भेद्य यदासौ स विनिर्गतः । आ-
त्मनोऽयनमन्विच्छन्पुंस्त्वालोच्छ्विः शुचिः” ११ ।

“उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् “यदुताहं त्वया
पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ते” इति
प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो
वैराजः अण्डं विनिर्भेद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक्
स्थितइत्यर्थः अयनं स्थानमन्विच्छन् यतः शुचिः स्वयं
अतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्त्वान्तात्
ससर्ज” ११ श्रीधरः ।

“तास्ववाक्सीत् स्रष्टृणां सृष्टं परिवर्त्तरान् ।
तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः” १२ ।

“असु निवासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति
तेन अणुवासिन, यत् यस्मात् पुरुषो नरः तस्माद्भूतो यासां
तानारा आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्वनवः । अयनं
तस्य ताः पूषं तेन नारायणः स्रुतः इति” १२ श्रीधरः ।

“द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीवएव च । यदनु-
पहृतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया” १३ ।

“तस्य प्रभायमाह द्रव्यमुपादानं, कर्मादीनि निमि-
त्तानि, जीवो भोक्ता यस्याऽनुपहृत् सन्ति कार्यजभा
भवन्तीत्यर्थः” १३ श्रीधरः ।

“एको नानात्ममन्विच्छन् योगतत्त्वात् समुत्थितः ।
वीर्यं हिरण्यं रेतो माथया व्यसृजत् त्रिधा” १४ ।

“योगएव तत्त्वं यथा तस्मात् । वीर्यं गर्भरूपं देहं
हिरण्यमयमिव प्रकाशबहुलम्” १४ श्रीधरः ।

“अधिदेवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः । अधैकं
पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु” १५ ।

“तस्यैव प्रपञ्चः अधीत्यादिना” १५ श्रीधरः ।

“अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओजः
सृष्टोर्वनं जज्ञे ततः प्राणो महानऽसुः” १६ ।

“अन्तःशरीर यथाकाशः तस्मात्, क्रियाशक्त्या तत्र
विविधं चेष्टमानस्य सतः, ओजः इन्द्रियशक्तिः, सृष्टो-मनः
शक्तिः, बलं-देहशक्तिः, ततः शक्त्यात्मकात् सूक्ष्माद्रूपात्
प्राणः सूत्राख्यः महान् सुख्यः असुः प्राणः सर्वो-
पाम्” १६ श्रीधरः ।

“अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुः ।
अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवाऽनुगाः” १७ ।

“नष्टत्वं दर्शयति अन्विति यं प्राणन्तं चेष्टां कर्त्तुं
प्राणा इन्द्रियाणि अनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कर्त्तुं
अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति,
राजानमनु भ्रूया इव” १७ श्रीधरः ।

“प्राणेन निपता कुतूहलराजायते विभोः । पिपा-
सतोजजतय प्राङ्मुखं निरभिद्यत” १८ ।

“निपता चालयता निमित्तेन कुतूहादिकन्तु विराड्
जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते अतः जजतः
भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तम-
भूत्” १८ श्रीधरः ।

“सुखतस्तानु निर्भिन्नं जिह्वा ततोपजायते । ततो
नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते” १९ ।

“तानु अधिष्ठानं, जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः
वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं
देवता विषय इत्येतद्वृत्त्ययमनुत्तममूलम्” १९ श्रीधरः ।

“विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वज्रिर्वाग्व्याहृतं तयोः । जले
पै तस्य सुचिरनिरोधः समजायते” २० ।

“विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखतएव वज्रिर्देवता वाक् इन्द्रियं
व्याहृतं भाषणं तयोरिति इन्द्रियदेवताधोनत्वं कर्मणो
दर्शयति” २० श्री० ।

“नासिके निरभिद्येतां दोषयति नभस्वति । तत्र
वायुर्गन्धश्चो घ्राणोनसि जिह्वतः” २१ ।

“नभस्वति प्राणवायौ दोषयति दोषयमाने अत्यन्तं
प्रचलति सति । तत्र नसि नासिकायां वायुदेवता गन्धं
वहतीति तथा, अनेन गन्धो विषयो दर्शितः घ्राण इन्द्रियं
जिह्वतः गन्धं गृह्णीतुमिच्छतः” २१ श्रीधरः ।

“यदात्मनि निरालोकात्मानश्च दिदक्षतः । निर्भिन्ने
अक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गणपहः” २२ ।

“निरालोकं प्रकाशयन्त्यम् आसीदिति शेषः निर्भ-
क्षिकमतिवद्वय्यभावाः । तदा आत्मानं देहं चकारा-
दन्यच्च वस्तु दिव्यतः अणिगो स्थानं ज्योतिरादियो
देवता, चक्षुरिन्द्रियं, ततो गुणस्य रूपस्य यक्षोपहणम्
अनेन रूपं विषयो दर्शितः” २० श्रीधरः ।

“बोधमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जलतः । कर्णौ
च निरभियुतां दिशः श्रोतुं गुणग्रहः” २१ ।

“ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं यक्षीत-
मिच्छतः ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम्” २२ । श्रीधरः ।

“वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम् । जिह्वत-
स्त्वङ् निर्भिज्ञा तस्यां रोम महीरुहाः” २३ ।

“मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च आउष्णत्वञ्च
शैत्यदुष्णत्वं शीतताञ्चेत्यर्थः । यद्यप्यलुप्यस्वमपत्तगीन्द्रिय-
विषयमेव तथापि तस्य जिह्वत्वाभावात् ओष्णत्वमित्युक्तं
गुर्वुष्णोति पाठे बङ्गादेशम्यान्दसः । वस्तुन एतान् धर्मान्
जिह्वतस्त्वङ्निर्भिज्ञा त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः ।
तस्यां रोमाणि, इन्द्रियं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि
हस्तेनोत्तोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि त्वगि-
न्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः २४ । श्रीधरः ।

“तत्र चान्तर्बहिर्वर्तस्त्वचान्त्र्यगुणोदृतः” २५ ।

तत्र त्वचि अन्तर्बहिश्च वातो वायुर्युतः आउत्पत्स्यतः कर्त्तरि
निष्ठा । कथम्भूतः ? त्वचा लभ्यो गुणस्पर्शो येन । व्ययमर्थः
त्वगिन्द्रियमेव बहिःकण्डूतिसङ्घितं स्पर्शं गृह्णत् रोमशब्दे-
नोच्यते । तत्र महीरुहाणां देवतात्वम् । अन्तर्बहिश्च स्पर्शं
गृह्णत् तदेव त्वकशब्देनोच्यते तत्र वातो देवता । तथाच
तृतीये वक्ष्यति “त्ववमस्य विनिर्भिज्ञां विविशुर्धिष्णोऽमो-
घधोः । अश्वेन लोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ।
निर्भिज्ञान्यस्य समर्पाणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् । प्राणि-
नांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते” इति । तत्र समर्पा-
णोति समोपलजित्वा त्वगिशयेः प्राणेनांशेनेति प्राण-
वायुना व्याप्रेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः । बहुचक्षुतौ त्वेक एवां-
शोनिर्दिष्टः “त्वङ्निरभियुत त्वचाऽलोमानि लोमभ्य
ओषधिवनस्पतय इति” २५ । श्रीधरः ।

“हस्तौ रुक्मवस्तस्य नानाकर्मचक्रोपया । तयोस्तु
बलशानिन्द्र आदास्त्वभयाश्रयम्” २६ ।

“रुक्मवस्तः निर्भिज्ञौ बलमिन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभ-
याश्रयम् आदानं कर्म” २६ । श्रीधरः ।

“गतिं जिगीषतः पादौ रुक्महातेऽभिकामिकाम् ।

पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः” २७

“अभिकामिकाम् अमीषां विहितामित्यर्थः । पद्भ्यां सह-
यज्ञो विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः । कर्मभिरिति
गत्याख्यकर्मशक्तिरिन्द्रियसक्तं हव्यं क्रियते इति गति-
प्राप्यं यज्ञार्थं हव्यं विषय इत्युक्तं नृभिरिति व्यष्टि-
जावेष्टपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्पराधिकारित्वं यज्ञादीनां
दर्शयति” २७ श्रीधरः ।

“निरभियुत शिञ्जो वै प्रजानन्दावृताधिनः । उप-
स्य आसात् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम्” २८ ।

“प्रजा अपत्यम् आनन्दोरिति, अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः
शिञ्जोऽधिष्ठानम् उपस्य इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति
ज्ञेयम् । तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताश्रयम् । कामानां
स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि प्रियं सुखम्” २८ श्रीधरः ।

“उत्सिञ्चोर्ध्वतमलं निरभियुत वै शुद्धम् । ततः
पायुस्ततो मित् उल्गर्ग उभयाश्रयः” २९ ।

“धतुमलं भुक्ताद्यादीनाम् अस्वारांशं त्यक्तुमिच्छोः
शुद्धपायुमितौत्तर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः” २९ श्री०

“आसिसृष्टोः पुरःपुर्था नाभिहारमपानतः । तत्ता-
पानस्ततो मृलः, पृथक्त्वसुभयाश्रयम्” ३० ।

“पुर्था देहात् पुरा देहान्तराणि व्यासिसृष्टोः सर्वता
गन्तुमिच्छोः, निरभियुत इत्यनुषङ्गः । अपानतः अपग-
च्छतः पृथक्त्वं मरणं । नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यां हि
प्राणापानयोर्वन्धविज्ञेये मृत्युरिति प्रसिद्धम्” ३० । श्री०

“आदिहोराक्षपानानामासन् कुक्षान्मनाडयः । नद्यः
समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पृष्टिदाश्रये” ३१ ।

“अक्षपानमादिहोः संयच्छेच्छोः कुक्षिश्च अन्त्राणि च
नाद्याश्चासन् । तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् । अन्त्राणि अक्षसंयच्छे-
करणम् इन्द्रियस्थानीयं, नाद्यास्तु पानसंयच्छे तयोनांश्चान्द्र-
वर्गीयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तृष्टिर्दरभरणं पृष्टिस्तु
रसपरिणामतः स्थौल्यं, तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्तान्
संयच्छेच्छोः कुक्षान्मनाडय इति चतुष्टयं, पेयसंय-
च्छेच्छोः कुक्षिनाडोनदीपुष्टय इति विवेकः” ३१ श्री०

“निदिध्यासोरात्मसायां हृदयं निरभियुत । तता-
मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः कासण्य च” ३२ ।

“निदिध्यासोऽनितरां विनियतुमिच्छोः कामोऽभिलाषः
हृदयमनश्चन्द्रमङ्गल्पा अधिष्ठानादयः” ३२ श्रीधरः ।

“त्वक्चर्मसांस्वरुधिरमेदःसज्जास्सिधातवः । भृशप-
तेजोमयाः सप्त, प्राणोऽयोमास्त्ववायुभिः” ३३ ।

“तदेवम् अधिदैर्घ्यभेदं विमज्ज उक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वर्गितं द्वाभ्यां, त्वक् स्थूलं चर्म, तदपरिस्थितं सूक्ष्मं, त्वगादयोऽस्यगुणादन्वै कवङ्गावेन निर्दिष्टाः सप्र ये धातवस्ते भूयस्तेजोमयाः तेषां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वायुकाशगोराहाररूपत्वेन संबर्द्धकत्वाभावादेवसक्तम्” ३३ श्रीधरः ।

“गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः । मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्नितानरूपिणी” ३४ ।

“गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषां विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः । गुणाः शब्दादयः भूतादिरहङ्कारः ततः प्रकर्षेण भवतीति तथा, अहङ्कारकल्पतयोभनस्वभावा न वस्तुतस्तथेत्यर्थः । अत्र हेतुः यतो मनएव सर्वविकाराणाम् आत्मा स्वरूपं, बुद्धिस्तु तथा भूतार्थविज्ञानरूपिणी । न तु परमार्थप्राप्तिणीति वैराग्यार्थसक्तम् अनेनैव बद्धिमनसाः स्वरूपस्योक्तम्” ।

“एतद्गगनतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया । मझादिभि सावरीरर्पिर्बहिर्हराहतम्” ३५ ।

“उपसंहरति एतदिति प्रकृत्या सह अर्पिः” ३५ श्री० । विस्तरस्तु विराट्शब्दे दृश्यः ।

सूक्ष्मोऽपि द्विविधः आधाराधेयभेदात् । तत्वाधारभूतस्य आतिवाहिकत्वं तत्स्वरूपादिकं च ईदं ३६ प्र० दर्शितम् । “तत्त्वव्याप्ये गृह्णाति शरीरमातिवाहिकमिति” विष्णुध० । “आतिवाहिकमज्ञोऽमौ देहो भवति भार्गव ! । केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां कश्चित्” विष्णुध० । “आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मण्यन्तेक एव किम्” सां० प्र० भा० धृतवाक्यम् । आधेयकायस्तु तदाश्रितं सप्रदशावययं सूक्ष्मशरीरम् तच्च आतिवाहिकशब्दे ईदं ३७ प्र० दर्शितम् । तच्च वेदान्तमते “पञ्चप्राणमभो-बुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” इत्युक्तलक्षणम् । साङ्ख्यमते पञ्चप्राणस्यैव पञ्चभूतानीति भेदः आतिवाहिकशब्दे ईदं ३८ प्र० विवृतिः । स च प्रथमतः हिरण्यगर्भस्यैवोत्पेदे तत एव कर्मविशेषात् उच्चावचकायेत्पत्तिर्यथोक्तं सां० सू० भा० “ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विभज्या भोगाः स्युः ? तत्राह । “व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्” सू० । “यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भापाधिकरूपेणैकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पञ्चाङ्गव्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणागतो नानात्वमपि भवति यथेदा-

नामैकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वसंगतो भवति पुत्रकन्यादितिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भेगेहेतुकर्मादिरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिजीवानां साधारण्यैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्यादिभिरप्युक्तः । यथा मनो पुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्

“तेषां त्वयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे” इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्

“तच्छरीरसमुत्पन्नेः कार्यैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन् गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः” ।

तस्य च सर्वकायव्यापित्वेऽपि शास्त्रेऽङ्गुष्ठमात्रतया कल्पनं यथा साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये --

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः” । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष वलाहयसः” इति श्रुतिस्मृती न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः खलोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारास्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिद्ध्यति । यथा दीपस्य सर्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिसूक्ष्मांगस्य दशोपरि सम्मिश्रितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारता तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति” ।

तथा च भोगसाधनत्वेन भोगायतनत्वं लिङ्गशरीरस्यैव तदाश्रयत्वात् स्थूलशरीरस्य तथा व्यवहार उपचारात् तदेतत् सां० प्र० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वाद” सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौषिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वम्, अधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्वयं सिद्धम्” भा० ।

वेदान्तमते कारणशरीरमध्ये कस्यचित् तच्चाविद्यारूपं वेदान्तसारे तत्रोक्तम् । चोयते सञ्जीयते संघातरूपेण चि-कर्मणि वञ्च । आर्हतमतसिद्धौ जोषधर्माधर्माकाशपुद्गलोपाधिको विद्यमाने १२ संघातभेदे जीवास्ति-कायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः

पुङ्गवास्तिक यः इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः ।
अर्हच्छब्दे २८५४० विवृतिः ।

“कायेन मनसा बुद्ध्या केशरैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म
कुर्वन्नि” गीता । “पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयात्
भूयसा पञ्चकायम्” शङ्ख० । “पञ्चद्वयस्थिरपञ्च-
कायम्” कुमा० ।

कायचिकित्सा स्त्री ईत० अष्टविधेषु व्यावर्षेदाङ्गेषु मध्ये सद्य-
तोक्ते चिकित्साङ्गभेदे । “ततोऽत्यायुद्धमल्पमेधस्त्वचाव-
लोच्य नराणां भूयोऽपि प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं
शल्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं
रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” विभज्य सुच्यते
लङ्कितं यथा “कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्कृतानां
व्याधीनां च्चरातिसाररक्तपित्तशोथोन्मादापसारकुषा-
दीनामुपशमनार्थम्” ।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध-ल्यु । चेतनाधिष्ठिते शुक्ल
शोणितयोः संयोगभेदे । “भोक्तृरधिरवामात् भोगायतन-
निष्कांशमन्यथा प्रतिभावप्रसङ्गात्” सां० सू० । चेतनाधिष्ठाने-
नैव शुक्लशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य । २५४ कटीरे
त्रिका० । तस्य विशालत्वाभावेन काममात्रपरिच्छेदकत्वा-
त्तन्मानत्वम् । ईत० । २० देहपरिमाणे न० ।

कायरूपसंयम उ० पात० सूत्रादुक्ते ध्यानविशेषरूपे संयम
भेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा ।

“कायरूपसंयमात्तदुपपाद्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगे-
ऽन्तर्ज्ञानम्” सू० ।

“कायरूपे संयमाद्रूपस्य या प्राप्ता शक्तिस्तं प्रतिव-
र्ध्नाति प्राप्ताशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धान-
सत्ययुते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्ज्ञानसक्तं वेदि-
तव्यम्” व्यासभाष्य० ।

“पञ्चात्मकः कायः स च रूपयन्तया चाक्षुषो भवति
रूपेण हि कायस्य तद्रूपञ्च चक्षुर्गर्हणकर्मशक्तिमनुभवति
तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य
प्राप्ताशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यवृत्ताहेतुः स्तभ्यते तस्मात्
प्राप्ताशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्ज्ञानयोगिनस्ततः परकीयचक्षुर्जीन-
तेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्भयोगः चक्षुर्ज्ञानविषयत्वं योगिनः
कायस्यैवेति यावत् तस्मात् कर्तव्येऽन्तर्ज्ञानं कारणमित्यर्थः ।
एतेनेति कायशब्दस्य शरसम्बन्धसंयमात्तदुपपाद्यशक्तिस्तम्भे
ओलत्वप्रवृत्तप्राप्तप्रकाशासम्भयोगेऽन्तर्ज्ञानमिति” विव० ।

कायवलन न० कायोवल्लयते व्याच्याद्युतेऽनेन वल-कृतौ
करणे ल्युट् । कवचे वर्षाणि हारा० ।

कायव्य उ० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा०
१३५ अ० यथा ।

“निषादां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मास्तुपालकः । काय-
व्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्रवान् । अरण्ये
सायं ऋगयूथप्रकीर्षिता । विधिक्षो ऋगजातीनां
नैषादानाञ्च कोविदः । सर्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्र-
चरः सदा । धर्मज्ञः सर्वान्नामानमोघेपुर्हतायुधः ।
अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः । स दृष्ट्वाभ्य-
न्धिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् । मधुमांसंभूलफलैरक्षै-
श्चावचैरपि । सत्क्षत्र भोजयामास साम्यान् परिचचार
च । आरण्यकान् प्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् ।
अपि तेभ्यो ऋगान् हत्वा निनाय सततं वने । येऽकाञ्च
प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया । तेषामासञ्च गेहेषु
कस्य एव स गच्छति । बहूनि च सहस्राणि पामणीत्वे-
ऽभिवर्धरे । निर्भय्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशशर्त्तनाम् ।
दस्यवः कचुः । सुहृत्तद्देशकालज्ञः प्राज्ञः शूरो दृढ-
व्रतः । पामणीर्भव मो सुख्यः सर्वप्राप्तेव सङ्गतः । यथा
यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयास्यान्
यथाम्यायं यथा माता यथा पिता । कायव्य उवाच ।
मा बध्नास्व स्त्रियं भोरं मा शिशुं मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हन्तव्यो न च पाह्या बलात् स्त्रियः ।
सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु केनचित् । नित्यन्तु
ब्राह्मणे स्त्रिणि योऽव्यञ्ज तदर्पतः । सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं
सारविघ्नञ्च मा जयाः । पूज्यते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथ-
यस्तथा । सर्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति ।
काय्यी चोपचितस्तेषां सर्वस्वेनापि या भवेत् । यस्य
ह्यते सम्मरुटा मन्त्रयन्ति पराभवम् । न तस्य त्रिषु
लोकेषु ताता भवति कश्चन । यो ब्राह्मणान् परिवर्दे-
नाशङ्कापि रोचयेत् । सूत्र्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य परा-
भवः । इहैव फलमासीनः प्रत्य काङ्क्षते सर्वशः । ये ये
नो न प्रदास्यन्ति तांस्तान्तेनाभियास्यति । शिष्यार्थं
विहितो दण्डो न दृष्टार्थं विनिश्चयः । ये च शिष्टान्
प्रबाधने दण्डस्तेषां बधः स्मृतः । ये च राज्ञापरोधेन
दृष्टं कुर्वन्ति केचन । तदैव तेऽनुसीयन्ते कुण्ठये क्रमयो
यथा । ये पुनर्हर्षमास्तेषु वर्त्तेरक्षिह दस्यवः । अपि ते
दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः” ।

कायव्यूह काये वातादीनां घटनं सप्रानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम् । कायस्थवातादीनां विन्यासे 'नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्' पात० सू० "नाभिचक्रे संयमं कृत्वा काय-व्यूहं विजानीयात् । वातपित्तज्ञेष्ठाणस्तृयो दोषाः सप्र सन्ति धातवः-त्वग्लोहितमांसस्नायुस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्व्वं पूर्व्वमेवां वाहृमित्रेवंविन्यासज्ञानम्" भा०। ईत० । यो-गिभिः कर्मभोगार्थं कल्पिते कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा चिन्नामणौ मुक्तिवादे उक्तं यथा "यत्तु मासुभक्तमिति स्मृतिविरोधेन स्वीयन् इत्यादिश्रुते-रन्यथार्थवर्णनं, तन्न स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थ-कवेदान्तमुपापकत्वात् । वामदेवसौभरप्रभृतीनां कायव्यूह-श्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहसुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मजय इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादे वा काय-व्यूहसम्भवात् । भोगजननार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्तत्काय-निष्पादनमिति न तन्न तत्त्वज्ञानोपयोगः । योगपटञ्च कायानां तत्जनकधर्मस्वभावात् तपःप्रभावाद वा" ।

एकस्यैव जीवस्य चित्तान्तराणि कायेन्द्रियाणि च निष्प्राय तत्तत्कर्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् शा० भा० समर्थितं यथा । "सङ्कल्पादेव तत्तच्छ्रुतेः" शा० सू० । "हार्दविद्यायां श्रूयते- 'स यदि पितृलोक-कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती-त्यादि" । तत्र संशयः-किं सङ्कल्प एव केवलः पित्वादित्यसमुद्धान्तेः उत निमित्तान्तरसङ्कितः ? इति । तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणे लोकवृत्तिमित्तान्तरापेक्षा युक्ता यथा लोकेऽस्मादीनां सङ्कल्पाद् गत्यादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्वादिसम्पत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्कल्पादेवेति तु राक्षसस्य सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामर्थीं सुखभाषणेऽप्युच्यते । न च सङ्कल्पमात्रसमुद्धानाः पित्वादयो मनोरथवृत्तिभिरनुसृज्यतात् एवमकं भोगं समर्पयितुं पर्याप्तयुरित्वेन प्राप्ते ब्रूमः-सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्वादिसमुद्धानमिति । कृतः ? तच्छ्रुतेः "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिका" हि श्रुति निमित्तान्तरापेक्षायां प्रीक्ष्यते । निमित्तान्तरमपि यदि सङ्कल्पावविधाव्येव स्याद्भवतु न तु प्रयत्नान्तरसम्पाद्यं निमित्तान्तरमिष्यते प्राक् तत्सम्पत्तेर्बन्धसङ्कल्पत्वप्रस-ङ्गात् । न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । सङ्कल्पवशादेव कैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्ये-

पपत्तिः, प्राकृतसङ्कल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसङ्कल्पस्य" भा० । "अतएव चानन्याधिपतिः" सू० "अतएव चाबन्ध्यसङ्कल्पत्वाद् अन्याधिपतिर्विद्वान् भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्पयजन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्त्वां गतौ सङ्कल्पयति । श्रुतिश्चेतद्दर्शयति "अथ य इहात्मन मनुष्येण प्रव्रजन्त्येतांश्च सत्त्वान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति" भा० । "अभावं वादिराह हेतुवम्" सू० "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यतः श्रुते-र्मनस्तावत्सङ्कल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्ते-श्रव्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते तत्र वादिर-स्तावदाचार्यः शरीरस्थेन्द्रियाणाञ्चामावं मर्जीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ? एवं ह्याहाम्नायः "मनसैतान्-कामान् पश्यन् रमते यत्र ते ब्रह्मलोकः" इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसि विषेण न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे" भा० "भावं जैमिनि-विकल्पामननात्" सू० "जैमिनिराचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते, यतः "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिनाऽनेकधाभावकल्पमात्मनानि नान्येकविध-ता विना शरीरभेदेनाप्युक्ती स्यात् । यद्यपि निर्गुणायामं भूमविद्यायामयमनेकधाभावे विकल्पः पश्यते, तथापि विद्य-मानमेवेदं सगुणवस्थायामैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्की-र्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते" भा० "हादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः" सू० "वादरायणः पुनराचार्योऽतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु म-न्यते, यदा सशरीरतां सङ्कल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्यसङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पवै-चित्त्यप्रसङ्ग, हादशाहवत्-यथा हादशाहः सत्वमर्कनस्य भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति" भा० "तदभावे सन्ध्यवदुपपद्यते" सू० "यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यासानेष्वाप्यपलब्ध-मात्राएव पित्वादिकामाभवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः एवं तदु-पपद्यते" भा० "भावे जायहत्" सू० "भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यामानाएव पित्वादिकामाभवन्त्येवं मुक्तस्याप्यु-पपद्यते" भा० "प्रदीपवदाग्नेशक्त्याहि दर्शयति" सू० "भावं जैमिनिविकल्पामननादित्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधा भावादिवनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुण्यवत् सृज्यन्ते ? किं वा सात्मकानि ? अस्मादिश-रीरवदिति भवति वीक्षा । तत्रात्मनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन

शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते
प्रदीपवदवेष इति । यथा प्रदीपएकोऽनेकप्रदीपभावमा-
पद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्य-
योगादनेकभावमापद्य सर्वार्थिण शरीराख्याविशति । कुतः ।
तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम् “स एकधा भवति
विधा भवति पञ्चधा सप्रधेत्यादि” । नैतद्वाच्यम्प्रोपमा-
भ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेषे । न च निरात्म-
कानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यत्त्वात्मनसो-
भेदात्पुनश्चरेकशरीरयोगासम्भव इति नैव दोषः एक-
मनोऽनुवृत्तीनि समनस्त्वान्वेषापरानि शरीराणि सत्यसङ्-
ल्पत्वात् स्मर्यति । दृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि
भेदेनाधिष्ठितत्वं योज्यते । एषैव च योगशास्त्रे, योगि-
नामनेकशरीरयोगप्रकिया” भा० ।

यथा च परशरोरे चित्तस्यावेषस्तथा पात० सू० भाष्ययोः
दर्शितं यथा

“बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरी-
रावेषः” पात० सू०

“लोलोभृतस्य मनसोऽपतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्भवः
प्रतिष्ठेत्यर्थः । तस्य कर्मणोबन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधि-
बलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्म-
बन्धजयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च यागी चित्तं
स्वशरीराधिष्ठकस्य शरीरान्तरेण निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तं
क्षेत्रियाग्यनुपतति यथा मधुकरराजानं मलिका उत्प-
तन्मनुत्पतति, निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि पर-
शरीरावेषे चित्तमनुविधीयन्” इति व्याख्यभा० ।

कायसम्पदः स्त्री इत० । “रूपलावण्यबलवज्जं संहननत्वानि
कायसम्पदः” पात० सू० ततोक्ते रूपलावण्यादौ । “ततोऽ-
णिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पद्वर्मानभिघातस्य” पात० सू० ।
व्याख्यातमितदर्थं शब्दे तच्च १५५१ पृ० दृश्यम् ।

कायस्य पु० कायेषु सर्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्यामि
तथा स्यात्—क ७त० । परमात्मनि भेदि० । यथा च सर्वं
शरीरेषु अधिष्ठातव्यास्य स्थितिस्तथा अन्तर्यामिब्राह्मणे
दर्शितं तच्च वाक्यं १२० पृ० दर्शितम् । २जातिभेदे कर-
णरूपे द्राव्यक्षेत्रिये करणशब्दे तस्य विहितः ।

अथ कायस्थानां मूढत्वामूढत्वविषये बहुधा विप्रतिप-
त्तिरस्ति अतस्तत्क्षिप्रपणाय प्रमाणान्मूढत्वमोक्षंरूपे ।
“एवं हत्वाऽर्जुनं रामः सन्ध्याय निशितान् शरान् । एक-
एव ययौ हन्तुं सर्वानेवाक्षरान् नृपान् । केचित्

गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्र-
सेनस्य भाव्यां दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समा-
यातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सदाः
पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै
भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वं
मनोरथम् । याचयामास रामाञ्च कामं दाल्भ्यो महा-
मुनिः । ततस्तौ परमप्रतीतो भोजनं चक्रतुमुदा । भोजना-
नन्तरं दाल्भ्यः प्रपञ्च भार्गवं प्रति । यत्तथा प्रार्थितं
देव ! तत् त्वं शंसितुमर्हसि । राम उवाच । तवाश्रमे महा-
भाग ! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रि-
यस्य महात्मनः । तस्मै त्वं प्रार्थितं देहि हिसेयं तां
महासुते ! ततो दाल्भ्यः प्रत्यावृत्तः, ददामि तव वारिष्क-
तम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भमसुं बालं तन्मे त्वं
दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ।
क्षत्रियान्नकरसाहं तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितस्य
त्वया विप्र ! कायस्यो गर्भ उत्तमः । तस्मात् कायस्य
इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महा-
बाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात्
क्षत्रियान्नकरः प्रभुः । कायस्य एव उत्पन्नः क्षत्रियां
क्षत्रियात्ततः । रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्मात् बहि-
ष्कृतः । कायस्यधर्मोद्वेगोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः सूरतः ।
तद्भोजनाच्च कायस्या दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दाल्भ्यो-
पदेशतस्ते नै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । सदाचारपरानित्यं
रता हरिहरार्जुने । देवप्रियतृणाञ्च क्षत्रियोनाञ्च
पूजकाः” इति स्वान्दे रेणूकामाहात्म्यम् । अत्र क्षात्र-
धर्म्माद्धिष्णुतः इत्यनेन सगरेण कास्त्रोजादीनामिव
तस्य तद्वंशस्य च क्षत्रियधर्म्मशुद्धोपनयनादिराहित्य-
प्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मतत्त्वानकथनेमोपनयनादिमत्त्वं
वेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलशुद्धादिराहित्य-
मात्रं चित्रगुप्तधर्म्मतत्त्वदानेन लेखनाधिकारः सूचितः ।
चित्रगुप्तधर्म्माच्च तदुत्पत्तिसंहितः पञ्चपुराणे दृष्टिस्तु
उक्तोयथा—

“क्षत्रं ध्यानस्थितस्यास्य सर्वं कायाहर्निमतः । दिव्यरूपः
पुमान् विभक्तुं सखीपात्रञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति
ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः । प्राणिनां सदैवतुक्कर्मलेखाय
स तन्निरूपितः । ब्रह्मणाऽतीन्द्रियज्ञानी देवान्योऽर्थस्तुभक्
स वै । भोजनाञ्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजः ।
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्यो वर्ण उच्यते । नाना-

गोलाय तदुभयाः कायस्या भुवि सन्ति वै” । भविष्य
पुराणे च । तत्तालेय उवाच । त्रिकालज्ञं महाप्राज्ञं
पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम् । उपसंगम्य परमं भोक्षुः यास्त्रभूतं
वरः । चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च । सम्भवः
सङ्करादीनां श्रुतो विस्मृतो मया । कायस्थोत्पत्तयो लोके
ख्याताश्चैव महामने । भूय एव महाप्राज्ञः श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वतः । वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः ।
सुधियः सर्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः । पोष्टारो निज-
वर्णाणां ब्राह्मणानां विशेषतः । तानहं श्रोतुमिच्छामि
कथयस्व महामने एतन्मसंशयं विप्र ! वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
इति पृष्टो मुनिप्राज्ञः गाङ्गेयः प्राह तत्त्वतः । पुलस्त्य
उवाच । शृणु गाङ्गेय ! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम् ।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्वं तन्मे कथयतः शृणु । येनेदं
सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा । उत्पाद्य पाव्यते
भूयो निधनाय प्रकल्प्यते । व्यक्तः पुरुषः शन्नो ब्रह्मा
लोकपितामहः । यथाऽऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि
तव प्रभो ! । सृष्टोऽस्य द्विजा जाता बाह्व्यां क्षत्रि-
यास्तथा । ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः सप्त-
ङ्गवाः । द्विचतुष्टयपदादींश्च त्र्यङ्गमसरीरूपान् ।
एककालेऽसृजत् सर्वं चन्द्रसूर्यपङ्क्तया । एवं बह्वि-
विधानेन विश्वसृत्पाद्य भारत ! । उवाच तं श्रुतं ज्येष्ठं
कश्यपं चातितेजसम् । प्रतियत्नेन भोः पुत्र ! जगत्पालय
सुप्रत ! । इत्याज्ञाय श्रुतं ज्येष्ठं ऋषिसम्भवहेतुकम् । ततस्तु
ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तस्मिन्बोध मे” । दश वर्षसहस्राणि
दश वर्षशतानि च । समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य
शान्तमानसः । ततः समाहितमतेयङ्गतं तद्वदामि ते ।
तच्छरीरात्मा बाहुः श्यामः कमललोचनः । कम्बुपीथो
गूढशिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः । लेखनाच्छेदनीहस्तो
मसोभाजनसंयुतः । निःसृत्य दर्शने तस्यौ ब्रह्मणोऽव्यक्त
जन्मनः । उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानसिन्धितलोचनः ।
त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय ! तं ददर्श पितामहः । अध-
जह्वं निरीक्ष्य पुरुषश्चाप्यतः स्थितः । नामधेयं हि
मे तात ! वक्तुमर्हस्यतः परम् । यथोचितञ्च यत् कार्यं तत्
त्वं भासतु शासय । पुलस्त्य उवाच । इत्याकर्ण्य ततो
ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम् । प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्द-
तमतिः पुनः । स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमति-
सुन्दरं । मच्छरीरात् सप्तङ्गुलसमात् कायस्थसंज्ञकः ।
चित्तगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यति । धर्मा-

धर्मविवेकार्थं धर्मराजपुरे सदा । स्थितिर्भवतु ते वत्स !
समाज्ञां प्राप्य निचलाम् । क्षत्रवर्णोचितो धर्माः पाल-
नं यो यथाविधि । प्रजाः सृजस्व भो पुत्र ! भुवि भाव-
समन्विताः । तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्त्वैवान्तरधीयत” ।
“पुलस्त्य उवाच । चित्तगुप्तान्वये जाताः शृणु तान्
कथयामि ते । श्रीमहा नागरा गौराः श्रीवत्साश्चैव
माथुराः । अहिफणाः शौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च ।
यथा वर्णद्वयञ्चैव अम्बवाद्याश्च सत्तम ! । शृणु तेषाञ्च
कर्माणि कुरुवंशविवर्द्धन ! । पुत्रान् वै ख्याप्रयामास
चित्तगुप्तो महोत्तमः । धर्माधर्माविवेकज्ञश्चित्तगुप्तो महा-
भातः । भूस्थानं बोधयामास सर्वसाधनसत्तमम् । पूजनं
देवतानाञ्च पितृणां यज्ञसाधनम् । वर्णाणां ब्राह्मणानाञ्च
सर्वदातिथिसंज्ञनम् । प्रजाभ्यः करमादाय धर्माधर्म-
विलोकनम् । कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काव्यया ।
या माया प्रकृतिः शक्तिशङ्खो चण्डप्रमर्दिनी । तस्यास्तु
पूजनं कार्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः । स्वर्गाधिका-
रमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा । भयङ्गिः सा सदा
पुञ्ज्या ध्यातव्या सफलादिभिः । भवन्तं सिद्धिदा नित्यं
पुत्रदा सा तु चण्डिका । तन्त्रोक्तं न सुरा पेया या न
पेया द्विजातिभिः । वैष्णवं धर्मोमाश्रित्य महाकथं प्रति-
पालय । कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन लोलकद्वयहिताय वै ।
अनुशास्य सुतानेवं चित्तगुप्तो दिवं ययौ । धर्मराज-
स्याधिकारी चित्तगुप्तो बभूव ह । स्वयं भोक्षुः ससृत्-
पदाः कायस्था ये प्रकीर्त्तिताः । ये पृष्टास्ते मयाख्याताः
संवादं शृणु चापरम्” ।

पद्मपु० पातालखण्डे स्मृतं प्रति शौनकादुक्तिः ।

“श्रोतुमिच्छामहे त्वत्तः श्रेयसि प्रेमसहितः । पुराणसंहि-
तामेतं कायस्थस्थितिलक्षणम् । को हेतुस्तस्य चोत्पत्तौ,
किंविधः, कर्मा कीदृशम् । किं वर्णः, कास्ति कस्मैचित् कार्य-
वादाय को हि सः । किं कुलानः, किमाचारः किं गौतः,
कस्य च, कस्ययः । एतद्विस्मृतो ब्रूहि कायस्थकृतशासनम् ।
स्मृत उवाच । इदमङ्गुलमास्थानं कायस्थस्थितिलक्षणम् ।
कथयामि महाभागा भगवदुत्पत्तिकीर्त्तये । विचित्रो जगतं
हेतुर्भगवच्छब्दाश्रयः । तस्योद्भवोऽपि वैचित्र्यो जगतः
कृतवान् विधिः । चित्तोविचित्र इति तत् विज्ञप्तौ तावुभावापि ।
धर्मराजस्य सचिवौ दत्तात्रेयस्तु वेधसा । असतं दण्ड-
नेतारौ नृपनीतिविचक्षणौ । यथार्थवादिनौ स्यातां
यान्तिकर्माणि तावुभौ । कायस्थसंज्ञया ख्यातौ सर्व-

कायस्य पूर्वजो । लेखनज्ञानविधिना मुख्यकार्यपरायणौ ।
 अस्मिन् संसारपाथो धौ षड्विधाः कायवर्त्तिनः । तत्रस्थ
 कायविज्ञानात् कायस्थत्वमिहैतयोः । धर्मराजस्य सावित्र्यं
 कुर्वतोः शान्तिकर्मणि । हरेरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्त
 विचित्रयोः । एकविंशतिभेदेन याभ्यां कायस्य जातयः ।
 इत्युदीर्य विधिस्तत्र वचस्त्विविचित्रयोः । तूष्णीमास
 ततस्ताभ्यां पृष्टं स्वात्मविचेष्टितम् । अस्माकं केच संस्कारा
 किं तर्था ? वयं विभो ! । तत्सर्वं कथयस्वावां भवतो वा-
 परायणौ । स्मृत उवाच । इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यमनुभोद
 प्रतामहः । भक्त्योत्तरमुत्कृष्टमुवाच प्रहसन्निव । ब्रह्मो-
 वाच । भवन्तावादिकल्पस्य प्रथमे युगनायकं । परमायाश्च
 गुह्यायामभूतां द्विजवैश्वरिणः । दासतां द्रिष्टः प्राप्नो
 परिदालिग्यवर्त्तिनौ । स्वामिसेवापरायणौ मिथः स्नेहा-
 लुपतिभौ । द्विजन्मकिङ्करो तेषां गृहकर्मणि सन्ततम् ।
 चक्रतः प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । त्वैदिवं
 सुखमासाद्य यावदुद्युगचतुष्टयम् । मर्त्यतामाप्य देवत्वं
 ततएवं क्रमेण तु । तन्महाप्रलये जाते सर्वप्राणिहेते-
 रतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, वां भगवद्गुणं स्थितिः । अधु-
 ना स्मृष्टिसमये मत्तो जन्मापि वामिदम् । धर्माधिकार
 वपुषौ स्वामिबान्धवजीवनात् । यत्र वर्ष्मभ्य उत्कृष्टो
 ब्राह्मणः सर्वसम्मतः । तस्यानन्तरजो यस्मात् क्षत्रियः
 परिरक्तः । विज्ञानजीवनोपायी व्यवहारनयान्वितः ।
 वैश्यो वणस्तृतीयः स्याद् वर्षाद्वितयसेवकः । मन्त्रवर्जित-
 संस्कारो नमस्कारक्रियापरः । चतुर्थः शूद्रवर्णः स्याद्
 वर्षाद्वितयसेवकः । अनेकव्यवहारज्ञः क्षत्रियस्य
 यजश्च सः । तेषामुत्तमतां यायात् कायस्थोऽक्षरजीवकः ।
 भवन्तौ क्षत्रवर्णस्थौ द्विजन्मानौ महाशयौ । कृतोपवी-
 तिनौ स्यातां वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्वापुण्यबलतो-
 कर्षसाध्यसाधनभाविनौ । सर्वज्ञकल्पौ भूयातां भगवद्गत-
 मानसौ । एवमाख्याय भगवान् सर्वामरगणान्वितः ।
 अन्तर्दधे तयोरन्नः स्थितः प्रत्यक्षदृष्टितः” ।

‘स्मृत उवाच । अस्मिन् जगति दुःखानि दुर्दान्ताण्य
 भुङ्गते । तस्मादुर्द्वयकर्त्तारौ निरयेषु धिवांसिनः । दुर्द्वयं
 सुनयं वापि सर्वेषां नयवर्त्तिनाम् । अन्यायिनामपि
 तथा विषयतः कर्मसूत्रिणाम् । एतल्लेखनमध्यस्थं कर्म-
 स्मृतं यथातथम् । न न्यूनमधिकं वापि देहारात्मस्य
 कर्म यत् । जन्मानन्त्यभवं कर्म जीवामां भावितावुभौ । उप-
 योगं विनाप्येतौ लेख्यामासतुः स्ततः । विलोक्य प्राणि-

नामायुः संपूर्णं कर्म वा यथा । समानपतितानेव नाप-
 रानिति निर्णयः । धर्मराजानुवचनमेकवाक्यमिव
 प्रियम् । सम्मानयित्वा सुतरां क्षेत्त्रभूताविव स्थितौ ।
 षट्कायमतविज्ञानं जानीतः कर्मयोगि यत् । कायस्य
 संज्ञया चित्तविचित्रौ विष्णुवक्त्रभौ” । “स्मृत उवाच ।
 एवमाख्याय मनसा प्रमाणपदसिद्धये । वचसा ह्यन्त्यामास
 मेव तस्यौ प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कीर्त्तिसम्प्रदाय
 स्थितिं स्वकाम् । निरूपयन्ति नितरां सुनयो देवमानवाः ।
 परिवारः भूत्यै स्वसन्तानप्रसिद्धये । भवन्तावपि तस्मात्
 कुरुतां सुतमं स्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्याणमास कन्ये द्वे
 परमोत्तमे । सत्प्रभोः समाधेश्च तनये क्षत्रजन्मनः ।
 सम्पन्नकलशे ते कर्त्तव्ये गृहमेधसे । कलत्रे वंशवि-
 स्तारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टवर्माणौ प्रणम्य
 स्वामिनं प्रति । देवादेशप्रमाणं स्यात् इत्युक्त्वा स्थिति
 चक्रतः । विधिना परिनेतारौ समये भवमोक्षिते । ततएव
 समास्नायहेतवे कृतनिश्चयौ । समाधिमानसौ धर्म-
 राजस्य वचनेरितौ । कालिकामादिजननीं प्रार्थयामासतु
 स्ततः । चित्तोऽप्यथ चित्तलोपिमिथो निश्चित्य साम्प्रतम् ।
 विचित्र ! जगतः कार्यं त्वया तत्तद्विधीयताम् । कार्य-
 हयन्तु कर्त्तव्यमस्माभिः स्वामिवाक्यजम् । व्यापारोऽपि
 प्रकर्त्तव्यः कालिकापि हि सेव्यते” इत्युपक्रमे पद्मवै० पु०
 पातालखण्डे “सुभामा चित्तगुप्तस्य गृहस्वामित्वयोगिनी ।
 भामिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी सुन्दरस्थितिः । उभे
 अपि समास्नाते पातिव्रत्यशरोमणौ । देवदत्तां पुरं प्राप्य
 सुखेनैवानुतिष्ठताम् । परेरिता प्रहर्त्तृषा पुरो साऽऽयतनी
 कृता । चित्तगुप्तेन भासायां त्वयउत्पादिताः सुताः ।
 उदारशीलाचरिता धर्मराजस्य वक्त्रभाः । शरीरवेगाः
 सुदृढाः पितृयुक्कार्यहेतवः । विचित्रस्य सुताः पञ्च सम-
 भूवन् महाशयाः । कलीरः सुसमः स्मृत्सः सङ्गवान्
 कर्मकल्पभौ । सामिनी कुञ्जिजास्तावकादूलगुणशालिनः ।
 तेषान्तु कल्याणमास कश्यपो जातकर्म वै । तदाचरति
 तत्पूयं नाम गर्भादि वैदिकम् । तयोः कुलपतिस्तस्मात्
 तावत् कश्यपसम्मतः । व्यातिने सकलाभीष्टमाप्नोः शत
 रुद्रैर्यः । एतावेते च सर्वे सुगोत्रिणः कश्यपाभिधाः” ।

एवं चित्तगुप्तवंश्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रिय-
 वदुपनयनवेदाधिकारे स्थिते कालवशात् तदव्ययजाताना-
 सुपनयनादिनोपात् ब्राह्मक्षत्रियत्वम् । ब्राह्मणाञ्चाकृत-
 प्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्मत्वम्

इदानीन्तनानाम् यद्यपि ब्राह्मणव्याणां कृतियस्तस्या-
शौचभागित्वसुचितं तथापि मनुना “ग्रनकैस्तु क्रिया-
लोपादिभाः स्युः कृतियजातयः । दृष्टत्वं गता लोके
ब्राह्मणादर्शनेन च” इति श्रुत्वप्राप्तिं प्रति क्रियालोपस्य
वेदानध्ययनस्य च हेतुताया उक्तेः इदानीन्तनानामभया-
सद्भावेन दृष्टत्वधर्मत्वप्राप्ता अकृतप्रायश्चित्तकृतियाणा-
मुपनयादिराहित्येन श्रुत्वधर्मप्राप्ता सासाशौचव्यवहारो
नानुपपन्नः । रघुनन्दनेन महानन्दप्रभृतिकृतियाणा-
मपि कलौ श्रुत्वस्योक्तेः श्रुत्वस्त्यतया सासाशौचव्यव-
हारस्य युक्तत्वात् नतानुगतिकयायादेव तथा चार इत्यनु-
मीयते । ब्राह्मणप्रायश्चित्तस्य मितो व्यापस्तत्वेनोक्तं यथा
“यस्य प्रपितामहादेर्नानुसृत्यते उपयनं तस्य द्वादश
वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्” । एतेषाञ्च ब्रह्मकालावधि-
ब्राह्मण्यं यतो मनुना “अङ्गो गृह्य राजन्यात् ब्राह्म्यात्
निष्क्रियविरे च । नटश्च करणश्चैव खसो इविड एव च”
इति ब्राह्मणत्वादेव तेषामुत्पत्तेरुक्तेः ब्रह्मकालपति-
तत्वावित्तीकस्यापि प्रागुक्तापस्तम्बवचनेन प्रायश्चित्तस्य
विधानात् तथा प्रायश्चित्ताचरणे च उपनयनाद्यधिकारिता
भविष्यन्त्येव किन्तु वर्षसङ्करजातिभेदरूपकरणस्य न
तथात्वं तत्कर्णयश्च वंशपरम्पराकृत्यभावे दुषटएव
“श्रुत्वधर्मसङ्कराः” इति श्रुतेः तेषां श्रुत्वधर्मातिदेशात्,
तेषां सासाशौचाद्याचारदर्शनात् तदन्येषामपि ब्राह्म-
णकृतियरूपकरणानां तथैवाचार इति गम्यते ।

करणशब्दे उदा० । तज्जातिविशेषां संयोगोपधत्वात् टाप्
पुंयोगे तु ङीष् । कायस्तिष्ठत्यनया स्या-करणे घञर्थ
क इति० टाप् । १५४१तर्का मेदि० । १४धात्रीदले जटा०
५ काकोल्यां भरतः । ६ एकादये ७ तुलस्याञ्च राजनि

कायस्थैर्यै न० इति० । रसायनादिना देहपिण्डस्य स्थिर-
तायाम् कायस्य ब्रह्मकालस्यायितायाम् साधनञ्च सर्वं
सं० । “अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यादिनाऽपि
पिण्डस्थैर्यै सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्याय
पिण्डस्थैर्योपायं पारदादिपदवेदनार्थं रसमेव सङ्गिरन्ते”
इत्युपक्रम्य दर्शितं रसेश्वरशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

कायाकाशसम्बन्धसंयम उ० पात० सूत्राद्युक्ते संयम-
भेदे । स च पात० सूत्रादौ फलसङ्घितोदायितो यथा
“कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात् लघुत्वसमापत्तेराकाश-
गमनम्” पात० सू० ऐश्वर्यशब्दे १५४८प्र० विवृतमिदम् ।
कायिक लि० कायेन निर्वाचं ठक् । देहनिर्वाचं पुण्य-

पापादौ कर्मणि । “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽ-
विधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं कृतम्”
ति० त० दशविधपापकीर्तने वाङ्मयी० । “मनसा तु कृतं
कर्म मनसैवोपभुङ्गते । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु
कायिकम्” सा० भा० छता स्मृतिः ।

कायिका स्त्री कायेन तदुपापारेण निर्वाचता ठक् । १ बली-
वद्वादिवायपरिग्रहमाध्ये छडिभेदे । “दोहवाहकमयुता
कायिका समुद्रा कृता” व्यासः । मूलधनाविरोधेन
प्रत्यङ्गमधर्मसंज्ञयपणपादादिरूपायां २४ह्यौ व । “काया-
विरोधिनौ शश्वत् पणपादाद्या तु कायिका” नारदः ।
कृणादानशब्दे विवृतः ।

कार पु० क-कृतौ घञ् । १ क्रियायाम् यत्ने “सकारनानार
कासा” इत्यादि भाषः । “सकाराः सयताः सोत्साहाः” मल्लि०
करणे घञ् । २ बले । कस्य सुखस्यारः प्राप्तिर्यत् । ४ रतौ
विश्वः क-हिंसायां भावे घञ् । ५ बधे घातूनामनेकार्थत्वात्
ईनिचये । कर्मणि घञ् । ७ पूजोपहारे बली । कं सुख-
सुखत्वेनेन कृ-करणे घञ् इति० । ८ पत्नौ कं सुखं
निर्वातिस्मृति कर्त्तरि ण्यप् । १० यतिरूपे प्रव्रज्यान्विते
चतुर्थाश्रमे च शब्दरत्ना० कं जलं निष्यन्दज-
कृच्छति ण्यप् । ११ हिमाचले मेदि० । करकायां भवम्
ण्यप् । १२ कपोपः । १३ करकाजे जले न० सुसुतः ।
“तत्र त्वन्तरीणं चतुर्विधं तदथा धारं कारं तौषारं
हैमश्लेति” सुसुतं कारमित्यत्र कारकमित्येव पाठः
समुचितः ककारलोपः लिपिकरप्रसादात् इति बोध्यम् ।
कर्मण्युपपदे क-ण्यप् । स्वर्णकार कुम्भकार इत्यादौ
तत्तत्कर्मकारके लि० । स्त्रियां टाप्, वोपदेवभते
कर्मणि ण्यप् भिन्वात् ईप् इति भेदः ।

कारक न० करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशान् क-ण्यप् । १ कर्त्तृ-
त्वादिमञ्जाप्रयोजके कर्मणि-क्रियायाम् । “कारके”
पा० । कर्त्तृत्वादिव्यपदेशकारिण्यां क्रियायामित्यर्थः ।
करोति क्रियां निष्पादयति क-ण्यप् । २ क्रियानिष्पा-
दकेषु कर्त्तृकर्मादिषु कारकसञ्ज्ञान्वितेषु न० तेषाञ्च
क्रियायामेवान्वयः “सन्तोषनान् कृत्योर्धाः कारकं प्रथमो-
वतिः । घातुस्त्वस्मादिना विहितमसमस्तनञ् । तथा यस्य
च भावेन, घणं सेतुदितं इयम् । सम्बन्धवाचकस्यास्य
क्रियैवावधार्यताम्” इति हयुक्तेः । वैवाकरणभूषणकार-
यते कारकलक्षणादिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा
“तत्र कारकत्वं नाम क्रियाजनकशक्तिमत्त्वं करोति क्रियां

निर्वर्त्तयतीति सङ्गभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादकं कारकसङ्गं भवतीति वार्त्तिकोक्तेः । इव्यस्य स्तनस्तथात्वाभावेऽपि शक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम् । ततश्चाव्यव्यतिरेकस्य चाव्यव्यतिरेकस्य कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा “स्वाश्रये समवेतानां तद्देवान्श्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुरिति” । शक्तिशक्तिसंतीरभेदाच्च इव्यं कारकमिति व्यवहारः सत्यप्येवम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्वेषां कर्तृत्वेऽपि स्वस्वान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा । “अभिनिष्पत्तौ कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति । तद्वेदस्य मन्त्रपायां दग्धितोयथा—“कर्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलेनोद्देश्यत्वरूपव्यापारस्य कर्मणः, कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुसत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति” तत्र करणाधारकर्मकर्तृणां क्रियाजनकत्वसुव्यक्तं तैर्विना क्रियास्तत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्मणस्तथात्वं घटं अस्ति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्य घटादेरपि पूर्वकालत्वेन अस्मादिहेतुत्वान्तथात्वम् अतएव तेषु कर्तृत्वविवक्षायां काठं पचति, स्याली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः । अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्यतया पूर्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं सङ्गभाष्ये “पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणोऽपि न निर्देशनमपादानादीनां कर्तृत्वानिर्देशनावेति” ।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्मकर्तृभेदात् । एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायास्तुभयप्राप्तौ “विप्रतिपेधे परं कार्यम्” इत्युक्तेरुत्तरोत्तरप्राप्त्यर्थं तदुक्तं हरिणा —“अपानानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तृशोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते” इति । गुणप्रधानक्रिययोरेकस्मिन् इव्ये उभयशक्तिप्रसङ्गे तु “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् कार्यस्य प्रधानानुरोधित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिर्जायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा “प्रधानेतरयोरेव इव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिगुणान्श्रया तत्र प्रधानमस्ति” इति । प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणे तथा तद्वदुक्तापि प्रतीयते” इति अतः स्थित्यान्नेन गच्छतीत्येव प्रयोगः ।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने सुबर्थे तन्मात्रे हि सुबर्थेऽयं कारकत्वं सुख्यम् । तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वगौणम् । तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात् । यथा च तस्यन्वयः तथा शब्दप्रकारः तथा दर्शितं यथा ‘कारकार्थेतरार्थे च सुप द्विधा च विभज्यते । धात्वर्थे प्रकाशो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम् । इत्यादि कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्वातृपस्याप्यथादृशार्थेऽन्वये प्रकाराभूय भासते यः सुबर्थः स तद्वातृपस्याप्यथादृशक्रियायां कारकम् । उक्तात् पतति, व्याघ्राद्विभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण क्षिनन्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति, शूली भासते इत्यादौ, प्यासं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रवृत्तिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकाराभूय भासते इति तत्तद्वातृपस्यापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमते धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्रत्यपञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते । यादृशेन नामार्थेनावृत्तस्य सुबर्थस्य वातृपधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृश धात्वर्थेकारकतया व्यपदिश्यते, तेन उक्तात् पततीत्यादौ उक्तादेरपि पतनादिक्रियायां मपादानादिकारकस्य व्यवहारः । स्तोत्रं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकाराभूतोऽपि स्तोकादिन कारकं सुपातृपस्यापनात्, द्वितीया तु तत्र स्तोत्रलिङ्गत्ववदातृपासनिर्वाहः स्तोत्रपासक इत्यादिनास्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवृत्तिगोपिधरेव । षडर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकाराभूय भासते, तदुल्लस्य पचतीत्युपयोगात् इत्यतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षड्भादिः कारकविभक्तिः । अतएव “क्रियाप्रकाराभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्तृकर्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इत्यतः” इति शाब्दिकाः अस्मिन् । “कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः” “कारकं प्रथमोक्तिः” इति च भर्तृहरिः । ४ कर्तृत्वात् लि० भेदः । “दोषेरेतैः कुलज्ञानं वसुसङ्करकारकैः” गोता । जगतां कारकः क्षणः” बोधदेवः तृमर्थे खलु । ५ कर्तृमित्यर्थः । तद्योगे कर्मणि न पठो अतोघटं कारको व्रजत्येव प्रयोगः । “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेन तदर्थस्य क्रियायाभेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात् ।

करकायाददं तत्र भवं वा अण् । ईकरकासम्बन्धिनि लि० ।
 ७ तन्निष्पन्दिजे न० राजनि० अयप्सु स्त्री ङाप् ।
 तल्लक्षणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा “टिव्यवायुग्नि-
 संयोगात् संहताः स्वात् पतन्ति याः । पापाणस्त्रय-
 वज्रापक्ताः कारकाऽऽमृतोपमाः । करकाजं जलं
 रुजं विगदं गुरु च स्थिरम् । दारुणं शीतलम् सान्द्रं
 पित्तहृत् कफघातकृत्” । [१८६८ पृ० विवृतिः]

कारकटीपक न० टीपकभेदरूपाणीलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे
 कारकविभक्तिः स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः । व्याकर-
 णोक्ते कर्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विवृतिः ।
 “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गोचरीति” व्या० प० ।

कारकर लि० कारं करोति ङ-ट । क्रियाकारके दासादौ ।
 कारकुक्षीय पु० साल्लक्षणे हेम० तत्र भवः अण् बहुषु तस्य
 लुक् । तद्देशवासिजनेषु बहुव० ।

कारज लि० । कारात् क्रियातो जायते जन-ङ । १ क्रियाजन्ये
 करजे नखे भवं तस्येदं वा अण् । २ नखभवे ३ नखसम्ब-
 ध्विनि च लि० ।

कारञ्ज लि० । करञ्जस्य तत्फलस्येदम् अण् । करञ्जवृक्षफलतैलादौ
 तत्फलगुणादि सृज्यते उक्तं यथा । निम्बान्तसीत्युपक्रमे
 “करञ्जे कुटुम्बिषु सर्पपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मताफलतै-
 लानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्णवीर्याणि कट्टानि कटुविपाकानि
 सरागयनिलकफकृमिकृष्टप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति” ।

कारण न० कारयति क्रियानिवर्तनाय प्रवर्तयति ङ-णिच्-
 ल्यु । १ क्रियानिष्पादके हेतो २ उद्देश्ये ३ हेतौ ४ दन्दिप्रे ।
 ङ-बधे स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् । ५ बधे मेदि० । ईकर
 वाद्यभेदे । करणएव कारणः । ७ कायस्य पु० । करण-
 मेव स्वार्थे अण् । दसाधने ङकर्मणि । १० गीतभेदे
 रत्नकोषः । न्यायमते कारणत्यलक्षणभेदादिकं भाषा०
 सूक्तावल्लोदर्थितं यथा ।

“पारिमाण्डल्यभिधानां कारणत्वमुदाहृतम्” भाषा० ।

पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणं,
 कारणत्वं तद्विज्ञानमित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि
 कारणं तद्वि स्वाश्रयारब्धव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न
 सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातोद्योतकपरिमाणजन-
 कत्वात् सहदारव्यस्य सहस्रत्ववत् अणुजन्यस्याणुतरत्वप्र-
 क्तात् एवं परममहत्परिमाणम् व्यतीन्द्रियसामान्यं वि-
 शेषेति बोध्यम् । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कार-
 णत्वं, ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं लिङ्गं

नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण । मानसप्रत्यक्षे आत्ममह-
 त्वस्य कारणत्वात् सहस्रपरिमाणं कान्तादेर्विध्यं तस्यापि न
 कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये तच्च ज्ञानातिरिक्तं
 प्रति कारणताया एव आचार्यैरुक्तत्वात्” सूक्ता० ।

“अन्यथासिद्धिन्मन्यस्य नियता पूर्ववर्तिता । कारणत्वं
 भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् । समवायिकारणत्वं
 नैयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् । एवं न्यायनयनैस्तृतीयसूत्रे
 निमित्तहेतुत्वम्” । यत्सम्भवेत् कार्यं भवति हेत्यन्त
 समवायिजनकं तत् । तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं
 तृतीयं स्यात्” भाषा० ।

ननु कारणत्वं किम् ? अत आह अन्यथेति । तस्य-कार-
 णत्वस्य । तत्र समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयसम-
 वायिकारणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटा-
 समवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभघाता-
 द्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवा-
 यिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तु-
 संयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्य-
 समवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्यन्दाद्यसमवा-
 यिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे
 तत्तद्विभिन्नत्वं न देयम् आत्मविशेषगुणानान्त कृत्वाप्यसमवा-
 यिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव ।
 तत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैकार्थप्रत्यास-
 न्त्या, कारणैकार्थप्रत्यासन्त्या च । आद्यं यथा घटादिकं प्रति
 कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्यैण घटेन सह कारणस्य
 कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं
 यथा घटरूपं प्रति कपालरूपसमवायिकारणं तत्र घट-
 रूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन्
 कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन,
 क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्यञ्च
 कार्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासन्त्या कारणं ज्ञाना-
 दितिभेदसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्थवसन्नम्
 आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं
 तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः” सूक्ता० ।

कारणतायाहकं प्रमाणं च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा

“अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति ननु पक्षे
 साध्यसाधनवीर्यविचरो दुरवधारणो भवेत् भूत-
 भविष्यति, वर्तमाने-अतुल्यमाने च व्यभिचारशङ्कायाः
 अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकोऽपि सते

व्यभिवारशङ्का दध्यरिहरेति चेत् मैवं योचः, विनापि कारणं कार्यं सुत्पट्यात्मित्वेन विधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्येन यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् “व्याघातावधिधराशङ्केति” तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्योः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिवन्धनः । कार्यस्थोत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः? कारणोपलम्भः? सति उपलम्भः ३ उपलम्भस्य पश्चात् कारणानुपलम्भानुपलम्भः ५ इति पञ्चकारणतया धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते” ।

कारणत्वञ्च नियतपूर्वसत्त्वं तच्च कार्याव्यवहितप्राक्-क्षणवच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणत्वात्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते । तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षखण्डने निराकृतं यथा

“ननु तदसत्ताविशेषात्कार्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्यस्यादसत्ताक्षणद्वान्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म? अथ न सम तदानन्तर्गतं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि समापि कालान्तरस्यमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनोनियामकं, तथादर्शनादेव । सम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनियामकमिति चेत् न असमसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियमनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्याया एव सामग्र्यास्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्यन्ते । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदापि गिरीशान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्यावसानमेव पर्यावस्येत्, तत्काल इत्याकलय । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्यायुद्योगस्यानुदत्तेः । किञ्च “अन्तर्भावितसत्त्वहेत्कारणं तदसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः” । तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरसतः स्वाश्रयत्वभापादयति । विशिष्टस्यान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेक नियमदर्शनात् न केव सत्ता तत्कालिति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवत्त्वभ्युपगमे तावदधिकार्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वार्थैव कारणमसत्यव्यवस्यति । अपरापरसत्तानिवेशने वापर्यावसानमेव । न च सत्ताभेदानन्वयस्यैवेत्यपि

पादप्रसारिका निस्काराय, सत्ताभेदे हि बहुद्विव्याहाराणुगमननिवन्धनलङ्घनः प्रथमार्थे सत्ता न स्यादिति सत्त्ववृत्तिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूपसत्त्वोपगमाय स्वस्मिन्, भिन्नमभ्युपगतबुद्ध्याधानपदेऽभिप्रेक्ष्यता त्वया जातिमात्राय जलाज्जलिर्वितीर्येत । मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तर्हिभिर्णी कारणतां कथमनुगमयितासि? । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिनेत्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदापि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तद्यन्तु सत्तासत्तयोः कारणकोट्यप्रवेशविशेषात् । अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणतामन्ये इति मन्यसे तर्हि सत्यस्यैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतयामसीति बहुकृत्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधान् सत्तामसतोऽभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतेव? अन्यथा कासावसतोऽति त्वमपि किं सत्तान्त्यसामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्येवं, पूर्ववत् कापि सत्तात्यागो वा अवनवस्थायां पर्यावसानं स्यात् असत्ताविशेषात् । असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तल्ल्यत्वात् । सत्त्वेऽस्त्यन्यदाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्वे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं, सोऽप्यनियतो यदा कारणः भावस्तदा कार्याभाववश्यान्भावाभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्योत्पादात् अन्यस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तल्ल्यत्वात् । अन्ययोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्ययोपगमात् । अन्यस्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन “आशामोदकहृन्ना ये ये चोपावर्जितमोदकाः । रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” इत्यस्यापि बाधकत्वभाषामोदकायते । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावार्थां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजननात् तदसत्त्वं कार्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्यकार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्ववदादत्तेः तस्मात् “पूर्वसत्त्वान्नियमे हेतुत्वे तल्ल्य एव नौ । हेतुत्वमहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा इत्या” । आक्षां प्रतिबन्दिष्यहृष्टः कथं पुनरसतः कारणत्वमवश्यम्? प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपमादिति चेन्न इदमनुगतनियतं प्राक् सदिति बुद्ध्या विशेषात् । आन्यैवं-

बुद्धिगोचरेऽनिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया त्वि-
चतुरादिकज्ञानुपाधनविधानाया वस्तुष्वनिययस्ते, ताद-
श्याव विषयास्तस्य समपि कारणतानिययः, केवलं ततः
परास्वपि कलासु बाधात् पूर्वपूर्वभ्रान्तिमन्त्रवेन न
तत एव सत्त्वाधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः” ।

तत्र हेतौ “पञ्चेमानि सहावाहो ! कारणानि निबोध
मे” गीता । ‘न लिङ्गं धर्मकारणम्’ मनुः । उद्देश्ये
“तस्यागमनकारणम्” रघुः । फलस्य कारणत्वञ्च
इच्छाद्वारा, उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात्
सर्वोक्तिं लोकः पालंभच्छब्देन तदुपाये प्रवर्तमानो दृश्यते
इति तस्य सत्तात्वम् । कारणमस्त्यस्य अर्थः अच् ।
१० उत्तरभेदे उत्तरगण्डे विहितः । “मिथ्योत्तरे पूर्व-
वादे कारणे प्रतिवादिन” भिमा० गृह्यति । भावे तत्र
कारणता स्त्री । त्वकारणत्वं नकारणभावे “एकः कार-
णतां गतः” कुमा० । “कारणत्वं भवेत्तस्य” भाषा० ।

कारणकारण न० इत० । अन्यथासिद्धपदार्थभेदे यथा
कुलालः घटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकः घटः
प्रत्यन्यथासिद्धः । व्यापारद्वारा तु न कारणकारणस्यान्य-
थासिद्धिः । यथा कठारादीनां, ते हि छेदनक्रियाकारण-
च्छेद्यसंयोगजनका अपि नान्यथासिद्धाः एवं व्यापृज्ज्ञानस्य
अनुमितिजनकपरामर्शरूपस्य, चतुरादीनां प्रत्यक्षजनक-
विषयसंयोगरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि नान्यथा-
सिद्धिः । “नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः”
इत्युक्तेः २ परमेश्वरे च सहि सर्वेषां निमित्तोपादान-
कारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, प्रयोजके-
कारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमस्येवेति नैया-
यिकादयः ।

कारणगुण पु० इत० । उपादानकारणस्य गुणे “कारणगुणाः
कार्यगुणानारभन्ते” इति न्यायप्र० । यथा तन्त्रादिरूपो
पादानगुणाः शुक्रादयः, कार्यस्य पटस्य शुक्रगुणारम्भका
भवन्ति न वैपरीत्येनेति आकरे स्थितम् ।

कारणगुणोज्ज्व पु० कारणगुण उज्ज्वोऽस्य । उपादान कारण-
गुणोपपन्ने गुणभेदे । ते च गुणा भाषायां दर्शिता यथा ।
“अपाकजस्तु स्पर्शान्ताद्वत्यञ्च तथाविधम् । स्नेह-
वेगगुणैर्गृह्यकृत्वपरिमाणकम् । स्थितिस्थापक इत्येते
स्युः कारणगुणोज्ज्वलाः” । स्पर्शान्ताः । रूपरसगन्धस्पर्शाः-
घटादौ पाकजरूपोदीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्
अपाकजा इत्युक्तम् । तथाविधं अपाकजमिति । “स्पर्शो-

त्वानुणाभीतो ग्राह्यः । एकपृथक्त्वैक्यत्वं त्वप्रत्ययस्य
प्रत्येकमन्यत्वात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च ग्राह्यम् पृथक्त्वपदेन
चैकपृथक्त्वं ग्राह्यम्” सुका० । [विहितः ।

कारणमाना स्त्री अर्थानुसारभेदे अलङ्कारगण्डे ३६८८०
कारणगरीर न० कारणरूपं गरीरम् । वेदान्तिभते अज्ञान-
रूपे गरीरे । वेदान्तसारे तद्विहितः दृश्या ।

कारणा स्त्री क-हिंसायां स्वाथे णिच्-भावे युच् । तीव्र-
वेदनायाम् कसरः । क-णिच्-युच् । प्रेरणायाम्
कारणिक त्वि० कारणेशरति ठक् । कारणेन विचारक प्रपरी-
तके अमरः । करणस्येदम् काश्या० हज् जिठ् वा ।
२ करणमस्त्विति त्वि० स्त्रियां छजि पिप्पत्वात् छप्
जिठ् इदङ्कारणार्थः स्त्रियां टाप् इति भेटः ।

कारणोत्तर न० कारणेन उत्तरम् । व्यवहारेषु वादापन्यस्य
पस्तु सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलतासाधनकारणकथन-
रूपे उत्तरभेदे, यथा अयं शतं मे धारयतात्यभिवागे सत्यं
गृहीतं किन्तु शोधितम्, इयं भूमिर्मदीयानेन भज्यते
इत्यभिवागे सत्यमेतस्य भूमिः किन्तु दानेन क्रयादिना वा
इदानीं समेत्युत्तरम् । उत्तरगण्डे १०६०८० विहितः ।

कारणव पुंस्त्री रम ड तस्य नेचम् रगडः ईषत् रगडः का-
रणवः तं वाति वा-क करणवस्येदं कारणवः तदा-
कारं वाति वा-क वा । हंसभेदे “हंसकाण्डयोर्दृग्गीताः
सारसामिहतास्तया” भा० व० ३८८० । स्त्रियां जाति-
त्वात् छप् । अस्य अजिरादि० पाठात् मत्तौ संज्ञादामपि
न दीर्घः कारणववती नदीविशेषः । “हंससारसक्रौञ्च-
चक्रवाककुरारकाटस्कारणवैत्युपक्रमे” प्रभाः संघचारिणश्च”
इति सुश्रुते तस्य प्रवृत्तं संघचारित्वञ्चोक्तम् ।

कारणव्यूह पु० बौद्धभेदे त्रिका० २ बौद्धशास्त्रविशेषे च ।

कारण्यम् पु० कारणमस्यापत्वं शिवा० अण् । १ कारण्यमप्यस्या
पत्वे अविच्छिन्नान्ति नृपे तदुत्पत्त्यादि “एतस्मात् कार-
णाद्राजन् ! विस्तृतः स कारण्यमः । तस्य कारण्यमः पुत्र-
स्तेतायुगसंक्षेपभवत् । इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुड-
जयः । तस्य सर्व्वे महीपाताः वर्त्तन्ते अ वशे तदा ।
स हि सम्राड्भूतेषां हृत्तेन च बलेन च । अविच्छिन्नम
धर्मात्मा वीर्य्येणैन्द्रसमोऽभवत्” इत्युपक्रमे “तस्य पुत्रोऽति-
चक्राम पितरं गुणवत्तया । मरुत्तोनाम धर्मज्ञश्चक्रवर्त्ती
महायशः” भा० आश्व० ४७० उक्तम् । २ गोत्रापत्वे अण् ।
कारण्यमपौत्वे अविच्छिन्नपुत्रत्वे मरुत्ते नृपे च । “कथं
यत्ने मरुत्तस्य” इत्युपक्रमे “यदि सुश्रूषसे पार्थ ! त्वय्यु-

कारम्भम् नृपम्" तत्रैव ३५०. मरुत्तस्य कारम्भमिति विशेषणात् । तस्यैवमण । इति नारातीर्थभेदे न० तस्यैव-
प्रादुर्भावादि भा० आ० २१७. १८५० । यथा

'ततः ससुते तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः । अथ्यगच्छत्
सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभिः । वर्ज्ययन्ति स्म तीर्थानि
पञ्च तत्र तु तापसाः । अवकांर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्
तपस्विभिः । अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् ।
कारम्भम् प्रसन्नञ्च हयमधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य
तीर्थेणु पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि दृष्ट्यै
करुणसमः । विविक्तान्यपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि
पाण्डुवः । दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि स्निग्धैर्भवेद्विभिः ।
तपस्विनस्ततोऽष्टकृतव्यादनिः करुणन्दनः । तार्थानामानि
वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा ऊचुः । आहः
पञ्च वसन्येषु हरन्ति च तपोधनान् । तत एतानि
वर्ज्यन्ते तार्थानि करुणन्दन ! वैशम्पायन उवाच । तेषां
श्रुत्वा महाबाहुर्वायिमाणस्तपोधनैः । जगाम तानि
तार्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः । ततः सौभद्रमासाद्य महर्षे-
स्तीर्थसुत्तमम् । विगात्त सङ्गमा शूरः स्नानं चक्रे परमपः ।
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्त्रजलवरो महान् । जपाह चरणे
आहः कुलीशुलं धनञ्जयम् । स तमासाय कौन्तेयो विष्णु-
रन्तं जलेधरम् । उदतिहन्महाबाहुर्जनेन बलिनां वरः ।
उत्कृष्ट एव आहस्तु सोऽज्जुनेन यशस्विना । बभूव
नारी कल्याणी सर्वभिरणभूषिता । दीप्यमाना श्रिया रा-
जन् । दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुलीशुलो
धनञ्जयः । तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् । का
वै त्वमसि कल्याणि ! कुतो वासि जलेवरा । किमर्थञ्च महत्
मापसिदं कृतवती पुरा ? वर्गोवाच । अथुरास्मि महा-
बाहो ! देवारण्यविहारिणी । दृष्ट्वा धनपतेनित्यं वर्गं नाम
महाबल ! । मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः
शुभाः । ताभिः सङ्घि प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् ।
ततः पश्चादहं सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् । रूपवन्तमधी-
यानमेकमेकान्तचारिणम् । तस्य वै तपसा राजसूदनं
तेजसा युतम् । आदित्य इव तं देशं कृतस्त्वं सर्वं व्यका-
शयत् । तस्य दृष्ट्वा तपसाह्वयपूषाङ्गुतसुतसम् । अव-
तीर्षाः स्म तं देशं तपोविष्णुचक्रं धिया । अहञ्च सौरभेया
च समीचा बुद्ध्वा लता । यौगपद्येन तं विप्रमध्यगच्छाम
भारत ! गायन्त्योऽथ हसन्त्यथ लोभयन्त्यथ तं द्विजम् ।
इ च नाम्नासु कृतवान् मनो वीर ! कथञ्चन । नाकस्यत

रुहातेजाः स्थितस्तपसि निश्चले । सोऽगस्त्यं कृपितोऽस्मांस्तु
ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ! । आहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं
समाः । वर्गोवाच । ततो वयं प्रव्यापिताः सर्वा भारतस-
त्तम ! । अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् । रूपेण
वयमा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः । अयुक्तं कृतवत्यः स्म जन्तु
मर्क्षसि नो द्विज ! । एष एव बभौऽस्माकं सुपथ्याग्रस्तपोधन ! ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रलोभ्यं त्वामिहागताः । व्यवध्यास्तु
स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचारिणः । तस्माद्धर्मेण वर्त्तस्व
नास्मान् हिंसितुमर्क्षसि । सर्वभूतेषु धर्मज्ञ ! मेवो ब्राह्मण
उच्यते । सत्यो भवतु कल्याण एव वादी मनांषिणाम् ।
शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् । शरणं त्वां
प्रपन्नाः स्मस्तस्मान्त्वं जन्तुमर्क्षसि । वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् । प्रसादं
कृतवान् वीर ! रविसोमसमप्रभः । ब्राह्मण उवाच ।
शतं शतसहस्रान्तु सर्वमज्यवाचकम् । परिमाणं शतं
त्वत्तदेमज्यवाचकम् । यदा च यो आहभूता गृह्णीतः
पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुषसत्त-
मः । तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्याथ । अन्धतं
नोक्तपुष्पं मे हसतापि कदाचन । तानि सर्वाणि ती-
र्थानि ततः प्रभृति चैव ह । नारातीर्थानि नास्तेह ख्यातिं
यास्यन्ति सर्वशः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि
मनांषिणाम् । वर्गोवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि
प्रदक्षिणम् । अचिन्त्यामापसृज्य तस्माद्देशात् सुदः
क्षिताः । क तु नाम ? वयं सर्वाः कालेनात्मेन तं नरम् ।
समागच्छेम यो नक्तद्रुपमासादयेत् पुनः । ता वयं
चिन्तयित्वैव सृहृत्तां दिवं भारत ! । दृष्टवत्यो महाभागं देव-
र्षिसुत नारदम् । संप्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिमभितदु-
तिम् । अभिवाद्य च तं पार्थ ! स्थिताः सोऽग्रीहिताननाः ।
स नोऽष्टकृद्दुःखमूलस्तुतवत्यो वयञ्च तत् । श्रुत्वा तत्र
यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरान्ध्रं पञ्च
तीर्थानि सन्ति वै । पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत
मा चिरम् । तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डुवज्रो धनञ्जयः ।
भोजयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्माच्च संशयः । तस्य सर्वा
वयं वीर ! श्रुत्वा वाक्प्रमह्यगताः । तदिदं सत्यमेवाद्य
भोजित्वा मां त्यजाकृतम् । एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या
जले स्थिताः । कुरु कर्म शुभं वीर ! एताः शार्पादिभोजय !
वैशम्पायन उवाच । तस्मात् पाण्डुवज्रेण सर्वा एव विहा-
म्यते ! तस्माच्छापः दानात्मा भोजयामास वीर्यवान् ।

उत्थाय च जलासक्तान् प्रतिलभ्य वपुःस्वकम् । तास्तदा-
भरषो राजजहृष्यन् यथा पुरा । तीर्थानि शोधयित्वा
तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुम् । वित्राङ्गदां पुनर्दृष्टुं तदा
भणिपुरं ययौ ।

कारभ्यमिन् पु० स्त्री करण्य कारभ्यं धमति ध्या-इनि
टुषो० । कांश्चकारे स्त्रियां ङीष् । श्वातुवाटरते च भेदि०
कारपचव पु० देशभेदे । “स्ववष्टयमलभ्यवयन्ति यमुनां कारप-
चवं प्रति” कात्या० श्रौ० २४।६ । १० कारपचवो देशभेदश्च-
न्ये यमुना वर्तते तां कारपचवदेश्यां यमुनां प्राप्य
तत्वावष्टयमलभ्यवयन्ति” सं० व्या० ।

कारभ वि० करभस्तेदम् अण् । करभसम्भविनि मूलादौ
“अशीघ्रं कारभं मूलं मानुषन्तु विधापहम्” सुश्रुतः ।
कारभू स्त्री करण्यकारः तस्य भूः । राजपादकरपहणभूमौ ।
कारमहिका स्त्री कारं जलसम्बन्धं भेदति मिह-संके क
ततः स्वार्थे क अत इत्यम् । कपूरे राजनि० ।

कारम्मा स्त्री० ईषत् रम्मा कोः कादेशः । प्रियङ्गुवृत्ते अम०
कारयिषु वि० क-णिच्-इष्णच् । कारयितरि ।
कारव पु० स्त्री केति रवोऽस्य । काके त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।
कारवल्ली स्त्री कृतसितकारो गतिर्यस्याः कर्म० । कारवेले
(करेला) । कारवान् कर्मयुक्तः सन् लायते ली-किप् ।
२ कावडीरे कावडधरे राजनि० ।

कारवी स्त्री कारं वाति वा कके जलोपलजितवर्षाकाले
रवोऽस्य कारवोमयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्यस्य अच् ।
क हिंसायां स्वार्थे णिच्-किप् काः तभवति अण् वा गौरा०
ङीष् । १ शतपुष्पायाम्, (मौर) २ रुद्रजटायाम्, ३ मयूर-
शिखालतायाम् । ४ कारवेले, (करेला) ५ त्वक्पत्रायाम्
(तेजपात) ६ लणजंरके च । ७ लुङ्कारवेले अमरः
राजनि० टकाकयोषिति च ।

कारवीरिय वि० करवीरेण निर्दृष्टादि करवीर+चतुरर्थ्यां
सख्या० ङञ् । करवीरनिर्दृष्टादौ ।

कारवेले पु० कारणे वातगत्या वेलेति वेले-बाहने अच् ।
ऽलताभेदे (करेला) २ तत्फले न० । “कारवेले” हिमं
भेदि लघु तिक्तमशतलम् । ज्वरपित्तकफाक्षतं पाण्डुमेह
क्षमीन् हरेत् भावप्र० । स्वार्थे क कारवेलेकोऽपि तलैव
अत्यार्थे ङीष् । २ लुङ्कारवेले (उच्छा) । अमरः । कार-
वेलेक्षता “तद्गुणा कारवेले स्थाहिषेधाहीपनी लघुः ।
कारवेलेकोफलं तक्रो खेदितं हिङ्गुमर्हितम् । मर्जितं नव-
नीतेन संश्लेपेन समन्वितम्” भावप्र० । “विदलितसुखमीपत्

कारवेलेकीडोरं पुनः कृतमिव तलैः बाधितं रासटेन ।
रचितमरिचचूर्णं संश्लेपेनातिपश्यं सुललितरसनायं लोल-
तामातभेति” पाकशा० । कारवेलेकोफलं भेदि लघु तिक्तं
सुगीतलम् । पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेदक्षमीन् हरेत्
वैद्यकम् । स्वार्थे क कारवेलेकाप्यत्व स्त्री ।

कारस्कर कारं बधं करोति क-हेत्वाटौ ट वृद्धे नि० छट् ।
प्रषतिन्दौ किम्प्राके वृत्ते राजनि० टासाटौ न छट् ।
कारस्कराटिका स्त्री कारस्कर इवाटति अट-खुल् । कर्मा-
जलोकायाम् । त्रिका० ।

कारा स्त्री क-हिंसायां भिटा० भावे अङ् “अटशोऽङि” पा०
गुणः “काराबन्धने” पा० ग० दीर्घनिर्देशात् दीर्घः ।
बन्धने भेदि० ऽपीडायां त्रिका० पा० ग० बन्धनशब्दस्य
बन्धनाधारपरत्वे श्चन्धनागारे अमरः । कृतसितस्त्विति
क-अच् कोः का । ४ दूत्याम् ५ प्रसेवके । ईस्वर्कारि-
कायाञ्च भेदि० । ७ गङ्गे च । काराधुनी ।

कारागार न० कारायाबन्धनस्यागारं गृहम् बन्धनागारे
(जेलखाना) “रिपुः कारागारं कनयति च तं केनि-
कलया” कर्पूरस्तवः । कारागृहादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त वि० कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कण्टी)
बन्धनाकारवृद्धे हेमच० ।

कारापथ पु० देशभेदे । तत्र च लक्षणात्मजाङ्गदचन्द्रकेतु
राज्यमासीत् “अङ्गदं चन्द्रकेतश्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवम् ।
शामनात् रघुनायस्य चक्रे कारापथेश्वरौ” रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमाराति प्रचरणस्यानत्वेन आ-
रा-खुल् । बलाकायां जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा शब्दः तस्याधुनी उत्पदादयित्री ।
शब्दनिष्पादके शङ्कादौ । “अगस्त्योनरां नृप प्रशस्त
काराधुनीव” क० १, १८०, ४ । “कारा शब्दः” भा०

कारि स्त्री क- भावे प्रत्याख्यानविषये इज् । प्रत्याख्यान-
विषये श्रुतिायाम् । “कां कारिमकार्षीः ? सर्वां कारि-
भकार्षम्” इत्यादि । क-कर्त्तरि शित्तिनि इज् ।
२ शित्तिनि वि० ।

कारिका स्त्री क-भावे खुल् । श्रुतिायाम् । “कारिकाशब्द
खोपसंख्यानम्” वाचि० । क्रियायोगेऽस्य गतित्वम् तत्र का-
रिका क्रिया, कारिकाशब्द” सि० कौ० । तत्र दासीलोकवा-
चकस्य क्रियाशब्दस्य न ग्रहणं तथाव्याख्यनात् । कारः
रोगवधः साध्यतयास्यस्य ङन्, क-हिंसायां खुल् वा ।
रोगनाशिकायां २ कण्टकायां राजनि० । ३ नटयोषिति

४ विवरणश्लोके अल्पकारेण बहुल्युत्पापकश्लोकभेदे ।

५ शिल्परचनायाम् भेदः । ईदृङ्भिर्भेदे (सद) रमानाथः ।

कारित स्त्री क-णिच्-कर्म्मणि क्तः । १करणाय प्रेरिते ।

“विष्णुः शरीरपृच्छणमहमीशानएव च । कारितास्ते यतो-
ऽतस्त्वाम्” देवीमा० । १ अधमर्मेण स्वकार्यसिद्धये नियत-
द्वेष्टेरङ्गाकृताधिकृष्टौ स्त्री “दृष्टिः सा कारिता नाम यस्मि-
केन स्वयं कृता” मिता० ना० पृ३३ । “कृष्णिकेन तु
या दृष्टिरधिका संप्रोक्तिता । आपत्काले कृता नित्यं
सा तु स्यात् कारिता मता” कात्या० ।

कारो स्त्री क-ङिषायाम् इङ् स्त्रियां ङीष् । कण्टकारि-
रुक्ते राजनि० । तस्याः कण्टकाचितत्वेन कृसासाधनत्वात्
रोगहंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारोर न० कारोस्यावयवः काण्डं भक्ष्यं वा पलाशा०
अञ् । १वृंशस्य काण्डे १वृंशमस्मान् च ।

कारोरी स्त्री कंजलवृद्धति कृ-णिच् कारं सजलमेध-
मीरयति ईर-अण् उप० म० गौ० ङीष् । वर्षेतेतौ
इष्टिभेदे । “वर्षकामिष्टः कारोरी” “तस्यां प्रति त्वं चारु
मध्वरमडे अग्निं स्वयं नमोभिरिति धाय” आश्व०
श्रौ० २।१३।१।२ । “वर्षकामस्य कारोरी नाम इष्टिः
काया । तस्यां-कारोर्याम् । अत्र वृद्धदेवत्याया आम्ना-
नात् अन्यथा इयमेव कारोरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि
प्रापणार्थं तस्यां पृच्छन्मिति” नारा० । आरब्धायां
कारोर्यां कृताङ्गीयां वर्षणे सति सा समापनीया न
वति सन्देहे कात्या० श्रौ० १।२।१०० सू० निरर्थांति
यथा “दृष्टे तत्परिमाणम्” कृताङ्गीयामिष्टौ वर्षणे
दृष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म्म कर्त्तव्यं यत्परिमाण-
मदृष्टे वर्षणे क्रियते । न तु दृष्टौ दृष्टायां किमप्यन्यत्नं
कृताङ्गीपरित्याज्यमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टे फलं,
किन्तु कालस्वभावात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वयं प्रवृत्तम्
इत्याशयः “मं० व्या० । अतएव जैमिनिना ई, २, १३, कर्म्मणि
आरब्धे फलेच्छाराहित्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य
कास्य कर्म्मणः समाप्यत्वमुक्ते यथा “प्रकृमात्तु नियुज्ये-
तारम्भस्य निमित्तत्वादिति” व्याख्यातं चेदं शबरस्मिना
यथा “प्रजाकामो यजेत, यामकामो यजेत”—इत्येवमादि
कर्म समाम्नायते । तत्र सन्देहः—किं प्रक्रान्तं नियोगतः
समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं हेयं वा ?—इति कुतः ?
एवं प्राप्नोति—नियोगतः परिसमापयितव्यम्—इति ।
कुतः ? एवं हि श्रूयते,—इदं कामो यजेत—इति, एवं

तस्य आख्यातस्य अर्थम् उपदिशन्ति, ‘उपक्रमप्रवृत्ति
अपवर्गपर्यन्तम् आह—इति, उपक्रमादारभ्य यावत्
परिसमाप्तिः—इत्येतावान् व्यापारविशेषः तस्य अर्थः,
न यथा पाकः त्यागः—इति । तत्र हि पाकसत्ताभावे
निर्दिश्यते न आरभ्य परिसमापयितव्यम् । एवं च
आख्यातायै लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे
पुरुषप्रयत्नः नोद्यते—इति गम्यते । यतो नोदितं न नियो-
गत आरम्भे, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन
नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः किन्तिर्हि ?—परिस-
माप्तिः शब्दार्थः परिसमाप्ताऽर्थमाप्त्वात् आरम्भस्य ।
तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः—इति गम्यते । सा चेत्
शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया नोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्त-
व्यतावचनं’ तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु
परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्म्मणि यदि वीयात्
फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्त-
व्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अर्थिनो यो-
ऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते । नैतदेवं, वाक्यार्थो
हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते ।
तस्मात् यामकामेव याग आरब्धः परिसमापनीयः
यामादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते,
च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते, तद्विदुर्ऽपि निमित्ते
कर्त्तव्यम्, न हि तद्विदुषाम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पत्तिश्च
निमित्तं न भावः तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उप-
क्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम्
आरम्भः सोऽपि परिसमाप्तेः” इति ।
कारोरीष्टिं प्रकृत्य श्रूयते च । “यदि वर्षेतावलोव जुह्व-
यात्” “कारोरीसत्तुष्टिः” सि० कौ० ।

कारोष न० करोषाणां समूहः अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।

कारोषगन्धि लि० कारोषस्यैव गन्धोऽस्य इत्समा० । शुष्क-
गोमयसंघगन्धुक्तौ स्त्रियां ङीष् चाप् । कारोषगन्ध्या तस्याः
तत्पुरुषे पुलपत्योः परवोः संप्रसार० दीर्घश्च । कारोष-
गन्धीपुलः कारोषगन्धीपतिः । एवं परमकारोषगन्धी-
पुलः । उपसर्जने तु न, अतिकारोषगन्ध्यापतिः । बन्धु-
शब्दे परे तु वृद्धप्रीतौ तथा वा, कारोषगन्ध्याबन्धुः कारोष-
गन्धीबन्धुः । एवं कौशदगन्ध्याशब्दस्यापि संप्रसारणदीर्घौ ।

कारु लि० क-उण् । १ शिल्पिनि । “इति सा सा कारुतरेण
लेखितं गलस्य च खस्य च सख्यमीक्षते” नैष० । “कार-
यित्वा तु कर्म्मणि कारुं पद्याच्च वञ्चयेत्” कूर्म्मप०

“उपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः” ऋ० १, १४८, २, ।
 “नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पश्ये यच्च प्रसारितम्” मनुः ।
 “कारुहस्तः शुचिः पश्यं भैक्षं योषिन्, खं तथा” याज्ञ० ।
 “गोरक्षकान् बाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् ।
 प्रेष्यान् वार्षिकान्श्चैव विप्रान् शूद्रपदाधरेत्” मनुः ।
 “सूत्रकारादौ ‘धान्येऽष्टमं विधां शुल्कं’ त्रिंशं कार्षी-
 पयावरेत् । कर्मापकरणः शुद्धः कारवः शिल्पिनस्तथा”
 मनुना कारुशिल्पिनोर्भेदेन निर्देशात् “कारवः सूत्र-
 कारादयः” कृष्ण० । एतेषां च कर्मकरणरूप एव
 करो न धनरूपादिमनुना कर्मापकरणत्वेन तेषां
 निर्देशात् । तत्र करप्रतिरूपकर्मकरणप्रकारो मनुना-
 दर्शितो यथा “कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मो-
 पजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म मासिमासि मही-
 पतिः” मासि मासि कर्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः ।
 “सम्भूय कृष्यन्तामर्षं सबाधं कारुशिल्पिनाम् । अर्षस्य
 षष्ठमं एष्टिं वा जानतां दम उत्तमः” याज्ञ० । शकारके
 तत्तत्क्रियानिष्पादके त्विमेदि० । “राघवस्य ततः कार्यं
 कारवानरपुङ्गवः” भट्टिः । भावे ण् । ४ कर्माणि भेदि०
 ५ शिल्पे हेमच० ६ श्रोतविनिर्ण० । अत्रेदं बोध्यम् उणादी-
 नामव्युत्पत्तिपक्षे सप्तदशशब्दा शिल्पिप्रभृतितत्तदर्थवाच-
 कता, व्युत्पत्तिपक्षे अवयवशब्दा अवयवार्थस्याप्युपस्थापनेन
 योगेन विशिष्टार्थपरतया यौगिकत्वेन तत्कार्यं कारुशिल्पादौ
 कर्मादेरन्वयः उदन्तद्वयोगाच्च तत्र कर्माणि न षष्ठो
 असत्यप्रवृत्तौ कर्माणोऽन्वयासम्भवात् न द्वितीयादि-
 प्रसक्तिः । स्वार्थेक । कारुकोऽपि सूत्रकारादौ । “न माक्षी
 नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलौ” मनुः । “अगस्त्य-
 वंस्तु शूद्राणां शूद्रः कर्त्ते, द्विजकुलाम् । पुत्रदाराख्यं
 प्राप्नो जीवेत् कारुककर्माभिः । यैः कर्माभिः प्रचरितैः
 शूद्राध्वने द्विजातयः । तानि कारुककर्माणि शिल्पानि
 विविधानि च” मनुः । स्त्रियामूढः । कारु शिल्पिन्यां
 रजकादिस्त्रियाम् । [चोरे शब्दवि० ।

कारुचौर पु० कारुणा शिल्पेन चोरयति चर-अच् । सन्धि-
 कारुज पु० कं जलमारुजति, ईषत् रुजति वा आ+रुज-क ।
 १ करमे, २ वल्मीके, ३ नागकेशरे, ४ गैरिके, ५ स्वयंजाते
 देहस्ये तिलादिविद्धे च हेमच० । कारुतो जायते जन-उ
 ५ त० । तक्षणाचित्तसेखनादौ न० ।

कारुणिक त्वि० करुणा शीलमस्य ठक् । दयालौ दयाशीले
 अमरः । “धस्यक् कारुणिकस्तेदं यत्स ! ते विचिकित्-

सितम्” भाग० २, ५, १० । “आचार्या वै कारुणिकाश्च” भा०
 वि० ४७ अ० । [स्वार्थे क । कारुणिका तत्त्वार्थे ।
 कारुण्डो स्तो ईषत् रुण्डो मूर्खहीना । जलौकायां शब्दच० ।
 कारुण्य न० करुणः करुणायुक्तः करुणाविषयो वा तस्य भावः,
 करुणैव वा ण्यञ् । करुणायां परदुःखप्रहरणेच्छायाम्
 अमरः । २ करुणाविषयत्वे च “दयारुमुद्रे स तदा-
 शयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगागिरः” नैष० “कारुण्य-
 वारानिधेः” नीलतन्त्रम् ।

कारु(रू)प पु० करु(रू)पस्य राजा अण् । करु(रू)पदेशाधिपे
 दन्तवक्त्रे “कारु(रू)षान्मानवादान् कारु(रू)षाः क्षत्र-
 जातयः भाग० ८, २१” करु(रू)पोऽभिजन एषाम् अण् भगा०
 बहुषु न तस्य लुक् । पितादिक्रमेण तद्देशवासिषु ब० व० ।
 कारुणव त्वि० करुणोरिदमण् । करुणसम्बन्धिदुग्धादौ । “क-
 षायं बद्धविगमूत्रं तत्तन्मग्निकरं परम् । सपिः क्रान्णवं
 हन्ति कफकृष्टविषिक्रीन्” रुद्र० ।

कारुणपालि पुंस्त्री करुणपालस्यापत्यम् इञ् । करुणपाल-
 कापत्ये । युवापत्ये तु इज्जनत्वात् फक् तस्य तौत्वला० न
 लुक् । कारुणपालायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री ।

कारोत्तर पु० कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति उद्+तृ-
 अच् । १ सुरामण्डले अमरः स्वामी तु कारोत्तम इति
 षठित्वा तत्त्वार्थे इत्याह सुरागालन क्रियायां मण्डलोत्त-
 मत्वात्तथात्वम् । कारेण ईपङ्गत्या उत्तरीयतेऽसौ उद्+
 तृ-कर्मणि अप् । २ कूपे जला० तद्धेतुत्वात् चालनीरूपे
 वंशादिजे श्पातभेदे । “अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारो-
 त्तरोभिषक्” यजु० १६, १६ । कारोत्तरः सुरापावन-
 चालनी” वेदटी० । “अस्थि मज्जानं मांसैः कारो-
 त्तरेण” यजु० १६, ८२ । सुरागालनी चालनी
 च वंशमयी तथा अजित्यसुरागालनप्रकारः कात्या०
 श्रौ० १६, २, ७, सू० दर्शितो यथा । “अभ्रं खात्वा
 अरमपरेण चमैवधाय परिश्रुतमासिच्य कारोत्तरमव-
 दधाति, कारोत्तराद्वा चर्माणि मन्त्रलिङ्गात् पूतामा-
 दत्ते सिञ्चन्ति पारिषज्जनीति” । “ततो दक्षिण-
 वेदिस्वरमपरेण बहिर्वेदि श्चभ्रं गत्तं खात्वा तत्र गत्ते
 गोचर्मावधाय परिश्रुतं सुरां चर्माणि आसिच्य सुराया
 उपरि कारोत्तरं वंशमयं पात्रं (कारोत्तरचालनिका)
 सुरागालनसमर्थं निदधाति एवं कृते मन्त्रस्त्रोतिर्हति
 गलिता सुरा कारोत्तरस्थोपर्यायाति एकोऽयं गालनी
 पायः । अथवा पूर्वं चर्माणि कारोत्तरमवधाय तत्र

सुरामासिद्धिं तथा च सति कारोत्तरात् चर्मणि
सुरा पतति" सं० व्या० । "तस्य लोमान्येव पुष्पाणि,
त्वक्तोक्तानि, मांसं लाजा अस्थि कारोत्तरो मज्जा
मांसं रसः परिस्फुटनङ्गुलीकृतं, रेतः पयः, मूत्रं
सुरोवध्यम् वल्कसम्" शत० ब्रा० १२, ६, १, २ । एवं
कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्-
साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम् ।

काकश्य न० कर्कशस्य भावः व्यञ् । कठोरस्यर्थे "आक्षेप
लोत्पन्नधस्तनकार्कश्यमानिर्गणो" भाषः ।

कार्कषि पुंस्त्वे कर्कं स्यति मो क-प्रुषो० प्रत्यस् कर्कषः काठिन्य-
नाशकः तस्यापत्यम् पक्षे इज् तदप्रत्ये पक्षे वाकिन्या । वा
फिज् कृक् च । कार्कषकायान् तत्पार्थे पुंस्त्वे ।

कार्किकं लि० कर्कः शुक्रोऽश्वः स इव ईकृक् । अतश्चतुर्थे ।
कार्क्यं पुंस्त्वे कर्कस्यापत्यं शिवा० अण् । १ कर्मापत्ये वृषकैतो
कर्कस्येदम् अण् । २ अण्यसम्बन्धिमलादौ लि० ।

कार्कायिनि लि० कर्णेन निर्दिष्टादि कर्क+कर्का० चतुरर्थ्या
फिज् । कर्केन निर्दिष्टादौ । सुतङ्कमादिपाठात् पक्षे
इज् । कार्करथत्व लि० ।

कार्तं लि० कृतः कृतप्रत्ययस्य व्याख्यानोपन्यः अण् । १ कृत-
प्रत्ययव्याख्याने पत्ये । कृतस्येदम् अण् । २ कृतसम्बन्धिन
अस्य कौजपेन सहद्वन्द्वे कार्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकति-
स्वरः । कृतमेव स्वार्ये अण् । ३ कृतयुगे "किङ्कारणं
कार्तयुगप्रधानः" भा० व्या० ६० अ० ।

कार्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते हन्ते पूर्वपदे प्रकतिस्वरनि-
मित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कार्तकौजपो सार्वणि-
माण्डूकैवो अवन्त्यश्रकाः पैलश्यापण्ययाः कपिश्यापण्य-
याः शैतिकालपाञ्चालेयाः कटकाशूलेयाः शाकलशुनकाः
शाकलशणकाः शणकवाभ्रुवाः आर्द्धाभिमौडलाः कुन्ति-
सुराद्राः चिन्तिसुराद्राः तण्डुलतण्डाः अविमत्तकामविद्राः
बाभ्रवशाकङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठ-
कोशुमाः कौशुमलौकालाः स्त्रीकुमारम् भौर्दप्यलादाः
वल्गजरनः सौश्रुतपार्थिवाः जरास्यू याज्यानुवाक्ये" ।

कार्तवीर्य्यं पु० कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण् । कृतवीर्य्यशब्दपात्ये
सहस्रवाह्यौ अर्जुने । "अर्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
दत्तात्रेयाङ्गरेरंशात् प्राप्नोयोगमहायुगः । न नृगं कार्तवी-
र्य्यस्य गतिं वास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञदान तपोयोगैः श्रुत-
वीर्य्यजपादिभिः" भाग० ६, २३, ७० । तत्कथादि अर्जुनशब्दे
३६६६८ उक्तप्रायसधिकं भा० आनु० १५२ अ० उक्तं यथा ।

"सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः । अस्य
लोकस्य सर्वस्य साहस्रपुत्रां सहाबलः । स तु रत्नाकर-
वतीं सहोपां सागराभ्वराम् । शशास पृथिवीं सर्व्यां हेहयः
सत्यविक्रमः । स्ववित्तं येन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
तत्तद्धर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च । आराधयामास
च तं कृतवीर्य्यात्मजो सुनिम् । न्यमन्तयत् सन्तुष्टो हिजयनं
वरैस्त्रिभिः । स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् । सह-
स्रवाह्यभूयामं चमूमां गृह्णेऽन्यथा । मम बाहुसहस्रन्तु
पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण महीं कृतस्नां जयेयं शंसि-
तव्रतः । तास्तु धर्म्मणं सम्प्राप्य पालयेयमतन्द्रितः । चतुर्थे
च शरं याचे त्वामहं हिजसत्तम । तं ममातुपपङ्कते दातुम-
हेत्यनन्दितः । अनुशासन्तु मां सन्तो मिथोदृष्टं त्वदा-
श्रयम् । इत्युक्तः स हिजः प्राह तद्यास्तिति नराधिपम् ।
एवं समभवत्सस्य वराको दीपतजसः । ततः स रथमा-
स्थाय ज्वलनाकसमद्युतिम् । अब्रवीद्वीर्य्यसम्भोहात् कोऽ-
न्यस्ति सदृशो मम । धैर्य्यं वीर्य्यं यशःशौर्य्यं विक्रमेणौज-
साऽपि वा । तदाक्यान्तेऽन्तरांघ्रे वै वायुवाचागरीरिणी ।
न त्वं मूढः विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् । सहितो
ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शक्तिर्वै प्रजाः । अर्जुन उवाच ।
कुर्यां भूतानि तृष्टोऽहं क्रुद्धो नाशनवा नये । कर्म्मणा
मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति बरो हिजः । पुष्को ब्रह्मोत्तरो
वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः । त्वयोक्तौ हेतुशुक्रौ तौ
कथं तु ब्राह्मणो बरः । सर्वभूतप्रधानांस्तान् मैत्रवृत्तिनहं
मदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे ।
क्षयितं हानया सत्त्वं गायत्र्या कन्यया दिवि । विजेष्यास्य-
बगान् सर्वान् ब्राह्मणान्सर्वमास्रसः । न च मां आवायेद्रा-
द्राक्षिषु लोकेषु कश्चन । देवो वा मातुषो वापितस्माज्-
ज्येष्ठो हिजादहम् । अथ ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियो-
त्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित्शत्रोदुमुत्सङ्गते वलम् । अर्जुन उवा-
च । श्रुत्वा विवृत्ताऽभूः क्षिणाचरी । अथैनमन्तरात्तस्य-
क्षतो वायुर्भाषत । त्वजैनं कल्पं भावं ब्राह्मणेभ्यो नम-
स्कुरु । एतेषां कर्त्तव्यं पापं राष्ट्रलोभो भविष्यति । अथ वा
त्वं सहोपातः । शमयिष्यन्ति ये हिजाः । निरसिष्यन्ति ते
राष्ट्राद्वतोत्साहं महाबलाः । तं राजा कस्त्वमित्याह तत्सं
प्राह मारुतः । वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वं प्रब्रवी-
स्यहम् । अर्जुन उवाच । अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु
भक्तिरामः प्रदर्शितः । यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै
हिजम् । वायोर्वै सदृशं किञ्चित् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

मम् । अपां वै सृष्टो वज्रः सृष्ट्यस्य नभसोऽपि वा ।

ततः पथनाञ्जनयोः संवादे बहुकथा तत्र दृष्ट्या ।

“भवन्तं कात्तवीर्यायोऽनसम्भिसोकरत्” भट्टिः ।

“अनन्यसाधारणराजगङ्गाबभूव योगी किल कात्त-
वीर्यः” रघुः ।

कात्तवीर्यदीप ३० ईत० । कात्तवीर्याञ्जनोद्देशेन दीय-
माने दीपे । तद्दानविधानादि विधानपारिजाते उद्धा-
मचरतन्त्रे उक्तं यथा

“गोमयेनोपलिप्तायां शुद्धभूमौ समाहितः । तन्मध्ये
मण्डलं कार्यं त्रिकोणं विन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्वहिः
कार्यं मध्ये मूलं समालिखेत् । तच्छूलैः कृद्भक्तार्था
रक्तचन्दनमिश्रितः । तस्योपरि न्यसेद्दीपं दत्तपूरितवर्त्ति-
कम् । तं दीपं विधानाद्युज्य पञ्चाङ्गव्यत्येत्ततः । कात्त-
वीर्य ! महाबाहो ! भक्तानामभयप्रद ! । गृहाण दीपं
महत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा । अनेन दीपदानेन कार्त्त-
वीर्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभ-
कर्णि । अभिचारे तु त्रितयं दक्षिणोत्तरपश्चिमे ।
नटप्राप्ते च कुर्वीत पञ्चाङ्गविषमान् पुनः । वय्या-
भिकाक्षी कुर्वीत गुर्वीक्षां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफला-
येव शतदीपावलिं ततः । सारणे तु सङ्कल्पं स्याद्-
शासाङ्गसर्वं च । दीपावलिं प्रकुर्वीत गुर्वीक्षां प्राप्य
साधकः । चतुर्वर्गफलावाप्तौ कुर्वीत प्रतिवासरम् ।
अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्यः प्रसीदति । एवं दीपं
सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् । महाभये ससुप्तञ्च
चिन्तव्याकलितेक्षणे । लवणं स्वर्णमयुक्तं देयं राज्ञौ
विचक्षणैः । पुष्पमार्सादिने कुर्यात्तुम्भैका प्रदक्षिणा । यामे
सुरे गोत्रजे वा साधकः सर्वकालतः । एतत् सारतरं
देवि ! न देयं स्वस्य कस्याचित् । गुरुभक्ताय शालाय साध-
काय प्रकाशयेत् । नास्ति काय न दातव्यं परशिष्याय नो
वदेदिति” । तद्दीपपात्रादिवहतिः तत्रैव

“राजचोरादिपीडासु महारोगभयेषु च । नाना-
दुःखेषु देवेशि ! शुखप्राप्ते तथैव च । दीपं कुर्वीत विधिव-
दुत्तुर्दशितमागतः । दीपपात्रं नयं कार्यं महाकार्यं विवे-
षतः । सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं लौहं च कृत्स्नम् ।
गोधूममाषसुहृन्नाम चूर्णेन घटितेष्वथ । सौवर्णे कार्य-
सिद्धिः स्यात्तौष्ये वश्यं जगत् भवेत् । ताम्रे रिपोभयाभावः
कांस्ये विद्वेषणं भवेत् । सारणे लोहपात्रं च उद्धाटे
स्वस्थं तथा । गोधूमचूर्णघटिते विवादे विजयो भवम् ।

सापे शतशुक्लस्तम्भो सृष्टे स्याच्छान्तिरुत्तमा । सन्धिकाये
नदीकुलद्वयोर्मृतकानां तु कारयेत् । अलाभे सर्वपात्राणां
ताम्रे कुर्याद्विचक्षणः । सप्तपञ्च तथा तिस्र एका वा
वर्तिका भवेत् । अयुष्मा वस्तिका पात्रा एकोत्तरशता-
वधिः । गुरुकार्येऽधिका कार्या स्वल्पे स्वल्पतया प्रिये ! ।
स्वल्पं येन तथा पीतं माङ्गिरस्य कुसुम्भजम् । कण्डूञ्च
कर्बुरञ्चैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्वाभावे सितेनैव
कुर्याद्दत्तोः पृथक् भवेत् । दण्डपञ्चाधिकाश्चैव विशिष्टांश
स्तथैव च । चत्वारिंशत्तथा कार्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्यवशाद्
देवि ! कुर्यात्तन्मूलं समाहितः । षट्कर्णाणि तथा कुर्यात्
साधकश्च सुबुद्धिमान् । चत्वारिंशदधिकं च नित्यदीपे तु
कारयेत् । तदङ्गमपि च भोक्तं देवि ! विश्वार्तिचारिणि ! ।
गोष्ठेन प्रकृत्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये । गोमयेनोपलि-
प्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् । कपिलागोमयेनैव षट्कोणञ्च
लिखेत्ततः । सारधौ (को) कर्णिकायां षट्पात्रे वाज-
षट्कम् । दक्षिणवाजचतुष्कञ्च शेषैः सवेष्टयेद्दि तत् । तत्र
प्रत्यङ्मुखो दीपः स्यात्तः सर्वङ्गचन्द्रि । प्राणानायन्य
विधिवन्मूलेनाङ्गं समाचरेत् । मन्त्रराजं लिखित्वा तु
ताम्रपात्रेऽष्टगन्धैः । स्थापयेत्तत्पूतस्तस्य कुर्यात्तद्व्यत्येः
रात्” । “अनेन विधाना देवि ! कार्त्तवीर्यस्य गोपतेः ।
दीपो देयः प्रयत्नेन सर्वकार्यमभिप्राय । गुराराज्ञां पुरस्कृत्य
कुर्याद्देवि ! प्रयत्नतः । अन्यथा तु कृतं लोके विपरीतफलं
भवेत् । विधानं दीपदानस्य कृतमपिशुनाय च । ब्रह्म-
कमेविहीनाय न वक्तव्यं कदाचन । सुभक्ताय सुधिष्यय
साधकाय विवेकतः । वक्तव्यं देवि ! विधाना सम प्रीतिकरं
शिवम् । किं बहुक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलाधिदः ।
अथाभिधायते मानमाज्यस्य वरवर्णिनि ! । साधकानां
हिताधीय सर्वार्थस्य च सिद्धये । पत्नानां पञ्चविंशत् दीपो
देयोऽर्थसिद्धये । पञ्चाशता घोरशान्त्यै शत्रुवश्याय चेष्यते ।
पञ्चसप्ततिर्देवेशि ! शत्रुणां स्यात् पराजये । एतेन
रोगनाशः स्यात् सङ्कल्पेणाखिलाः क्रियाः । सिध्यन्ति
साधकानां हि प्रयोगा येऽतिदुष्कराः । नित्यदीपे न
मानं हि कार्यः सोऽत्र स्वशक्तिः । यथाकथञ्चिद्देवेशि !
नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् । कार्त्तवीर्याय देवेशि ! सर्वकल्याण
सिद्धये । गुरुकार्येऽधिकं मानं कर्त्तव्यं देवि ! सर्वदा ।
सप्तद्वयैः प्रकर्त्तव्यैः लघुकार्ये वरानने ! । विना मानं
न कुर्वीत कार्त्तवीर्यस्य गोपतेः” ।

अधिकं तत्र दृश्यम् । मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे ।
 कार्तवर्त्यमन्त्रादिकसङ्का विशेषेण दर्शितो यथा
 “अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्तवर्त्यप्रियङ्करम् । वैशाखे श्रावणे
 मार्गे कार्तिकाश्विनपौषतः । माघफाल्गुनयोर्मासोदी-
 पारम्भः समाचरेत् । तयो रिक्ताविहोनायां वारे शनि-
 कुजौ विना । हस्तोत्तराश्विनौ द्वे ५६ पुष्यवैशाख २०
 वायुभेः ५ । द्विदशे १६ च रोहिण्यां दीपारम्भो हितार्थि-
 नाम् । चरमे २७ च व्यतीपाते धृतो हस्तौ सुकर्माणि । प्रीतौ
 हर्षे च सौभाग्ये शोभनायुधतोऽपि । करणे विष्टरहिते
 यज्ञेऽर्होदयादिषु । योगेषु रात्रौ पूर्वाह्णे दीपारम्भः
 कृतः शुभः । कार्तिके शुक्लसप्तम्यां निशीथेऽतीव शोभनः ।
 यदि तत्र रवेर्ज्वारः श्रावणं तत्र दुर्लभम् । अत्यावश्यक-
 कार्येषु सामादीनां न शोधनम् । आद्येऽङ्गुपोष्य नियतो
 ब्रह्मचारी यथात कौ । प्रातः स्नात्वा शुद्धभूमौ लिप्तायां
 गोमयोदकेः । प्राणानायस्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्वोदितान्-
 श्रेत् । षट्कोणं रचयद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः ।
 अन्नस्वरं (क्तौ) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत् ।
 मन्तराजस्य षड्वर्सान् कामधीजिवाङ्गितान् । मृगिं
 पद्मं वर्मं चास्त्रं पूर्वाद्याशस्तु संलिखेत् । नवार्ण-
 वेष्टयेत्तस्य त्रिकोणं तद्वहिः पुनः । एवं विलिखिते यन्त्रे
 निदध्यादीपभाजनम् । स्वर्णजं रजतोत्पं वा ताम्रजं
 तदभायतः । कांस्यपात्रं मृण्मयञ्च कनिष्ठं लोहजं मृतौ ।
 शालये सुद्रव्युर्णयं सखी गोधूमचूर्णजम् । बुध्नेपूजं
 समानं तु पात्रं कुर्यात् प्रयत्नतः । अर्कदिग्बुधपट्टं
 पञ्चचतुरासाङ्गुलैर्मितम् । आज्यं पलसहस्रे तु पात्रं
 शतपलैः कृतम् । आज्येऽशुतपले पात्रं पलपञ्चशती-
 कृतम् । पञ्चसन्तिमंस्त्रे तु पात्रं षट्पलं भूतम् ।
 त्रिसहस्रीकृतपले शराकं १२५ पलभाजनम् । द्वि-
 सहस्रं शरशिं ११५ शताङ्गं त्रिशता मितम् । शते-
 ऽग्निशर ५५ संख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत् । नित्यदीपे
 वज्रपलं पात्रमाज्ये कृतं पलम् । एवं पात्रं प्रति-
 हाय वत्तीः स्त्रोत्रोत्थिताः क्षिपेत् । एका तिस्रोऽथ वा
 पञ्च सप्ताद्या विषमाश्चपि । त्रियि१५माद्या ऽऽसह-
 स्रन्तु तन्तुसंख्या विनिर्मिता । गोघृतं प्रलिपेत्तत्र
 शुद्धवस्त्रविशोधितम् । सहस्रपलसंख्यादि दशान्नं
 कार्यं गौरवात् । सुवर्णादिकतां रथ्यां शलाकां षोडशा-
 ङ्गुलाम् । तदङ्गं वा तदङ्गं वा स्रज्जापां स्थूल-
 मूलिकाम् । विष्ट्वेदक्षिणे भागे पात्रमध्ये कृतायकाम् ।

पात्रादक्षिणदिग्भागे सङ्काङ्कलचतुष्टयम् । अधोऽयां
 दक्षिणाधारां निखनेचक्षुरिकां शुभाम् । दीपं प्रज्वा-
 लयेत्तत्र गणेशस्तुतिपूर्वकम् । दीपात् पूर्वतः दि-
 ग्भागे सर्वतो भद्रमण्डले । तण्डुलाददले वापि
 विधिवत् स्थापयेद्वष्टम् । तत्रावाह्यं नृपाधीशं पूर्ववत्
 पूजयेत् सुधीः । लाजाक्षतान् समादाय दीपं सङ्कल्प-
 येत्ततः । दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽथ कथ्यते ह्रीं ५०
 भूमितः” । ततस्तन्मन्त्रादिकसङ्का शेषविधिर्दर्शितो यथा
 “एवं दीपप्रदानस्य कर्ताप्रोत्प्रेषितोऽस्मिन् । दीपप्रबोध
 काले तु वर्जयेदशुभाङ्गिरम् । विप्रस्य दर्शनं तत्र
 शुभं परिकीर्तितम् । शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं क्लृप्तस्य
 बधवन्धनम् । आखोत्रोर्दर्शनं दुष्टं गवाशस्य सुखावहम् ।
 दीपज्वाला समा सिद्धौ, वक्ता नाशविधायिनी । कृते दीपे
 यदा पात्रं भग्नं दृश्येत तदैवतः । पक्षादूर्वाक् तदा गच्छे
 द्यजमानोयमानयम् । वक्तृन्तरं यदा कुर्यात् कार्यं सिध्ये
 हिलम्बतः । नेत्रहानौ भवेत् कर्ता तस्मिन् दीपान्नरे
 कृतं । अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरभीः ।
 श्वभार्जाराखुसंस्पर्शं भवेद्भूपतितोभयम् । यात्रारम्भे
 वसुपलेः कृतोदीपोऽखिलेष्टदः । तस्मादीपः प्रयत्नेन
 रक्षणीयोऽन्तरायतः । आ समाप्तेः प्रकुर्वीत ब्रह्मचर्यं च
 भूगयः । स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषासपि वर्जयेत् ।
 जपेत् सहस्रं प्रत्यङ्गि मन्त्रराजं नवाक्षरम् । स्त्रोत्र-
 पाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः । एकपादेन
 दीपाय स्थित्वा यो मन्त्रनायकम् । सहस्रं प्रजपेद्भालौ
 सोऽभीष्टं क्षिप्रमाप्नुयात् । समाप्य शोभने वस्त्रे संभोज्य
 द्विजनायकान् । कुम्भोदकेन कर्तारमभिषेच्येन्ननु स्मरन् ।
 कर्ता तु दक्षिणां दद्यात् पुष्कलां तोषहेतवे । गुरौ तुष्टे
 दद्यात्तीष्टं कृतवार्थस्तुतोऽपः । गुर्वाजया स्वयं कुर्याद्विदि
 वा कारयेद्भूम् । कृत्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरा-
 पतेः । गुर्वाज्ञामन्त्रा कुर्याद्यो दीपं खेष्टसिद्धये ।
 प्रत्युतानुभवव्येष हानिमेव पदे पदे । दीपदानविधिं
 ब्रूयात् कृतप्रादिषु नो गुरुः । दुष्टेभ्यः कथितोमन्त्रो वक्तु-
 र्दुःखावहो भवेत् । उत्तमं गोघृतं, प्रोक्तं मध्यमं सहि-
 र्भीभवम् । तिलनैलन्त तादृक् स्यात् कनीवोऽजादिजं
 धृतम् । आसुरोगे सुगन्धेन दद्यात्तलेन दीपकम् ।
 सिद्धार्थसम्भवेनाथ द्विपतां नाशविद्धये । सहस्रेण पलै-
 र्दीपे विहिते चेन्न दृश्यते । कार्यं सिद्धिस्तदा कुर्याद्द्विबारं
 दीपजं विधिम् । तदा सुदुर्लभं कार्यं सिध्यत्येव न

कार्तिके मासभक्षणत्" पद्य पु० "येते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्तते । कार्तिके परिवर्धेत शुक्लपक्षे चरेदिने" मत्स्यपु० । तत्र नानार्थशब्दानामेकत्वं शक्तिरन्यत्वं लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे सुख्यत्वम्, सौरै गौणत्वमिति रघु० । उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये स्थितम् । मासशब्दे विवृतिः । एवं मार्गादीनां चान्द्र-सौरलक्षणमूलम् । शक्तिकालचक्रयुक्तपौर्णमासीघटिते चर्द्धमासात्मके तत्पक्षे च । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" "सास्त्रिणं पौर्णमासीति संज्ञायाम्" पा० व्या० जया-दित्येन अग्निव्रति दमरात्वादित्यादित्यर्थं मासार्द्धमास-संवत्सरानामिदं संज्ञेति व्याख्याय उदाहृतं पौषो-मासः प्रोषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति । गुरोः कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रेण पर्वान्तयोगे गुरोरस्तो-दयोपलक्षिते ४वर्षे च यथोक्तं सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "अथ प्रसङ्गात् कार्तिकादिचतुष्टयविषयग्राहकं" रङ्ग० । "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्तिका-दीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू० सि० ।

"यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्त्वज्ञो मासो भवति । तथेति सप्तस्यार्थकम् । वृहस्पतेः सूर्यसाध्यद्व-रत्वाभ्यामस्तादृश्याद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्ण-पक्षे पञ्चदशे तिथौ अमास्यामित्यर्थः । चकारः पौर्ण-मासोसम्बन्धसप्तस्यार्थकः । योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे-कार्ति-कादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षीया-मायां वृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्तिकसं-ज्ञम् । एवं चैषाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौष-माघफाल्गुनचैत्रामादिषु ऋगपुष्यमघाषाढाविशाखा-व्येष्टापूर्वाषाढश्रवणपूर्वाश्विनीदिन नक्षत्रसम्बन्धात् मार्गशीर्षा-दीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयसम्बन्धः प्रागु-क्तो बोध्यः । अमेत्याद्युपलक्षणम् । तेन यहिने वृह-स्पतेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यजुर्वाधिवितनक्षत्रं तत्त्व-ज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् । संहितापत्र्य-स्तोदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्याहारो गणकै-रगच्छति "त्रेनोदितेज्यं" इत्युक्तेरिति" रङ्ग० ।

तस्य च विवृतिः सप्तमासतत्त्वे यथा

• "यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्ति-कादित्वं तथा वर्षाणां वृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिका-दित्वम् तेन कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रात् वृहस्पतेरस्तो-

दयैकतरनामे कार्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि । यत्र वर्ष-द्वयघटनयोर्नक्षत्रयोरेकतरनक्षत्रसङ्गतो गुरुनक्षत्रदेति तत्र का गतिरेति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिकमाह्वतिः"

बार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं सू० सि० "बार्हस्पत्येन षड्वर्द्धं ज्ञेयं नान्यस्तु नित्यशः" । षड्वर्द्धं प्रभवादिवर्धाणि ।

यथा च कार्तिकगन्धस्य कार्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेद-परत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा व्यापक्यायणाश्वना-षाढ शब्दानामपि तादृशपौर्णमासीघटितपक्षवत्सरपरत्वं पूर्वमनुक्तमपि ज्ञेयम् ।

कृत्तिकाणामयं पोष्यत्वेन अण् । अग्नौ निषिक्तृद-तेजोजाते पृष्कन्दे देवे । तस्य कृत्तिकापोष्यत्वकथा च भा० आनु० ८४४० यथा ।

"मूलपाणेर्भवतो रुद्रस्य च महात्मनः । गिरौ हिमयति श्रेष्ठे तदा ऋगुक्लोदहृ ! । देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राग्न्या ऋगुनन्दन ! । समागमे भगवतो देव्या सह महा-त्मनः । ततः सर्व्वे सप्तहिम्ना देवं रुद्रमुपागमन् । ते महादेवमासीनं देवीञ्च वरदासमाम् । प्रसाद्या शिरसा सर्व्वे रुद्रमचुर्भृगृहृ ! । अयं समागमो देव ! देव्या सह तवा-नघ ! । तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः । अमो-घतेजास्त्वं देव ! देवी चेत्यममा तथा । अपत्यं युषयोर्द्वैव ! बलवद्भविता विभो ! । तच्चूनं त्विषु लोकेषु न कष्टृच्छे-षयिष्यति । तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः दृष्टुलोचन ! । वरं प्रयच्छ लोकेषु ! त्वैलोक्यहितकाम्यया । अपत्याधिं निगृह्णीषु तेजः परमकं विभो ! । त्वैलोक्यहारौ हि युवां, लोकं सन्नापयिष्यथः । तदपत्यं हि युषयोर्द्वैवानभिभवे-द्भुवम् । न हि ते दृष्टिवो देवी नच द्यौस्त्रिदिवं विभो ! । नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः । तेजःप्र-भायनिर्द्दग्धं तस्मात् सर्व्वमिदं जगत् । तस्मात् प्रसादं भगवन् ! कर्तुमर्हसि नः प्रभो ! । न देव्यां सम्भवेत्पुत्रो भवतः सुरसप्तम ! । धैर्यादेव निगृह्णीष्व तेजो वलित-सप्तमम् । इति तेषां कथयतां भगवान् गोष्ठध्वजः । एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रैः प्रत्यभाषत । इत्युक्त्वा चोद्धृ-मनयद्रेतो वृषभवाहनः । ऊर्ध्वरेताः समभवन्ततः प्रभृति चापि सः । रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते । देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः । यस्मादपत्य-काभो वै भर्ता मे विनिवर्तितः । तस्मात् सर्व्वे सुरा यूय-जनपत्या भविष्यथि । प्रजोच्छेदे मम कृतो यस्याद्य

आभिर द्य वै । तस्मात् प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्प्राप्तिश्चापकाले भृगुहृत् । देवाव्यास्तथा शापादनपत्यास्तथाभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिभं धारयामास वै तदा । प्रसूतस्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्त्वापतद्भुवि । उत्पत्ता तदा वक्षौ वदधे षाङ्गु-
नोपमम् । तेजस्तेजसि संष्टकमात्मयोनित्वमागतम् । इत्युपक्रम्य तारकासुरेण बाधितानां देवानां ब्रह्मसमीपे वर-
प्रार्थनादिकसक्तं यथा

‘देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तो वरः प्रभो ! । सुरावर्योऽसि क्लिप्तासि बधस्तस्य विधीयताम् । तस्माद्भयं ससृत्सुप्तस्माकं वै पितामह ! । परित्रायस्व नो देव ! न ह्यन्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्वभूतानामधर्म्मं नेह रोचये । हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरार्पिगणबाधिता । वेदा धर्म्माश्च नोच्छेद गच्छेयुः सुरसत्तमाः ! । विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्युत्त वो ज्वरः । देवा ऊचुः । वरदानाङ्गवतो देतयोजलग-
र्वितः । देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् । स हि नैव ह्य देवानां न सुराणां न रक्षसाम् । बध्यः स्थासति जगद् वरं त्वत्तः पितामह ! । देशश्च यस्मा रुद्राण्यथा प्रजोच्छेदे पुरा कृते । न भविष्यति वोऽपत्यमिह सर्वे जगत्पते ! । ब्रह्मोवाच । कृताशनो न तत्प्राप्तिश्चाप-
काले सुरोत्तमाः ! । स उत्पादयिताऽपत्यं बधाय त्रिद-
शद्विषाम् । तद्दे सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् । अनुष्णानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः । अस्तेषा-
मोषपातेन शत्रूनां तं घातयिष्यति । यतो वो भयसृत्सुप्तं गे चान्ये सुरशत्रवः । सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रसूतस्तमग्नौ निपतितस्तु यत् । तसैजोऽग्निर्हृद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । बधाय देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति । स तु नावाप तं शापं नष्टः स कृतभक् तदा । तस्मादो भयहृद्देवाः । ससृत्सुप्तस्य पावकः । अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् । तारकस्य बधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः ! । न हि तेजस्त्रिणां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । बलान्वयितबलं प्राप्य दुर्जलानि भवन्ति वै । हन्या-
दबध्यान् वरदानपि चैव तपस्विनः । सङ्कल्पाभिर्बधः कामः सनातनतमोऽभवत् । जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः । हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः । अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्कृताशनः ।

स वो मनोगतं कामं देवः सम्पादयिष्यति । एतद्वाक्य-
सुपशुक्लं ततो देवा महात्मनः । जन्मः संसिद्धसङ्कल्पाः पथ्यैर्षन्तो विभावसुम् । ततस्त्रैलोक्यस्थयो विचिन्त्यन्तः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वक्षेः सर्वे तद्गतमानसाः । परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः । लोकान-
न्वचरन् सिद्धाः सर्वे एव भृगूत्तमाः ! । नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजन्मुर्कृताशनम् । ततः सङ्घातसन्नासानग्नेर्द्दर्शन-
लानसान् । जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः । उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः । इत्युपक्रम्य नष्ट-
स्य ० देवैर्गन्धसमागमेततो देवैः प्रार्थितवरादिकसक्तं यथा ।

“अग्निस्त्वाच । ब्रूत यद्भवतां कार्यं कर्त्तव्यमिह तदहं सुराः ! । भवतान्तु वियोज्योऽस्मि सा वोऽस्मास्ति विचार-
रणा । देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वर-
दपितः । अस्मान् प्रबाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् । इमान् देवगणास्ततः प्रजापतिगणांस्तथा । ऋषींश्चापि महाभाग ! परित्रायस्व पावक ! । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ! । यद्भयं नोऽसुरास्तस्माद्वाशयेद्व्यवा-
हन ! । यस्मानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् । अन्यत्र भवतो वीर्यास्तस्मात्त्रायस्व नः प्रभो ! । इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान् हव्यबाहनः । जगामाथ दुराधर्म्णे गङ्गां भागीरथीं प्रति । तया चाप्यभवाञ्चो गर्भेऽस्मात् दधे तदा । वदधे स तदा गर्भः कन्धे कृष्णगतिर्यथा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना । सन्नापमगम-
त्तीव्रं सा सोढुं न शयाक ह । आहिते ज्वलनेनाद्य गर्भे तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्भूतं नाद-
मानदत् । अर्बुद्विपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा । विव-
स्तोद्भूतान्नयना गङ्गा विह्वललोचना । विसृष्टा नाशकद् गर्भे वोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्प-
यन्तीव जाङ्गवी । उवाच ज्वलनं विप्र ! तदा गर्भबलोद्धृता । न ते शक्ताऽस्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे । विमूढाऽस्मि कृताऽग्नेन न मे स्त्रास्थं यथा पुरा । विह्वला चास्मि भगवंत्येतो नष्टस्तु मेऽनघ ! । धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ! । उत्सृज्येऽहमिमं दुःखाच्च तु कामात् कथ-
ञ्चन । न तेजसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव ! विभावसो ! । आपदर्थे हि सम्बन्धः सुसृज्योऽपि महाद्युते ! । तद्व-
गुणसम्पन्नमितरहा कृताशन ! । त्वय्येव तदहं मन्ये धर्म्मा-
धर्म्मौ च केवलौ । तासवाच ततो वरिष्ठार्थ्यतां धार्य-
तामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ।

यक्ताः तस्मिन् सर्वे कृतस्मां बोद्धं धारयितुं तथा । न
हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारयन्ते । सा वज्रिना
वार्यभाषा देवेषु सगृह्णा । सप्तसप्तर्जं तं गर्भं मेरी
गिरिरे तदा । समर्था धारणे चापि कृततेजःप्रधर्षिता ।
नाशकस्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा । सा सप्तसृज्य
तं दुःखार्हप्रोत्थानरप्रभम् । दर्शयामास चार्त्तिस्तं तदा
गङ्गां भृगुद्वयम् । पप्रच्छ सतितां श्रेष्ठं कञ्चिद्गर्भः सुखो-
दयः । कोरवर्णाऽपि वा देवी कीदृशं पृच्छ दृश्यते ।
तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्भूषित मे” ।

“गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसां त्वमिवा-
नघ । सुवर्णो धिमलो दाप्रः पञ्चतन्त्रावभासयत् । पद्मो-
त्पलविभम्बराणां हृदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य सक-
दम्बानां तुल्यो वै तपतांवर । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्व-
रस्येव रश्मिभिः । यद्भूयं परिसंस्तुष्टं पृथिव्यां पञ्चतेषु
च । तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यते । पर्थ-
धावत शैलान्ध नदीः प्रसवणानि च । व्यादीपयस्तेजसा
च त्वं लोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवन् ! प्लवस्ते
हव्यवाहन ! । सूर्य्य वैश्वानरससः कन्या सोम इवापरः ।
एस्तुक्ता तु सा देवी तत्त्वान्तरधीयत । पावकश्चापि
तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देवं
तदा भार्गवमन्दनम् । एतैः कर्मगुणैर्लोकैः नामाग्नेः परि-
गयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा । पृथिवी
च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो मज्जानेजा
गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य वरधेऽद्भुत-
दर्शनः । दडशुः कृत्तिकास्तन्तु बालाकसदृशशुतिम् ।
एतच्चैताश्च तं बालं पुपुस्तन्यविस्त्रोः । ततः स कार्त्तिके-
यत्वमवाप परमशुतिः । स्कन्धत्वात् स्कन्दताश्चापि
गुहावासाङ्गुहोऽभवत् । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते ।
कार्त्तिकेयशब्दं अण् ङीप् । कार्त्तिकी ई देवीशक्तिभेदे
कौमार्याम् नवपलिकान्तगते जयन्तीस्थे देवीभेदे च
कृत्तिकान्तत्वेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । चान्द्र-
कार्त्तिकमासस्य ८ पौर्णमास्याम् स्त्वा । “कार्त्तिक्याः
व्यायङ्गायणो मासे” मङ्गमा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे
कर्त्तव्ये नियमभेदे । तन्माहात्म्यव्रतादि पाद्यस्कान्दयो
दर्शितं तत्वादी तस्य नियमवृत्तम् स्कान्दे

“दुष्प्रापं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेत् हि ।
धम्मे धम्मेभ्यस्तं श्रेष्ठ ! स साष्टपिण्डपातकः । अत्र-

तेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्यग्यो-
निमवाप्नोति सर्वधर्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स
गोम्रश्च स्वर्गस्तेषु सदाऽन्यतो । न करोति सुनिश्चयः ।
यो नरः कार्त्तिके व्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न
कार्त्तिके । करोति सुनिश्चयः । नरकं याति सा ध्रुवम् ।
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते मृच्छी । इष्टापत्ते
एषा तस्य यावदाहृतनारका । संप्राप्ते कार्त्तिके मासे
द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विदुषाः सर्वे तस्य देवाः
सवासराः । इष्टा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा आहुतानि
च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ।
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वमान्मयी । कार्त्तिके नरकं
याति अकृत्वा वेषणं व्रतम् । वेदैरधीतः किं तस्य ?
पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कर्त्तिके
वेषणं व्रतम् । जन्माज्जितस्य पुण्यं विधिवत् सप्त
पार्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्वमकृत्वा कार्त्तिके
व्रतम् । यदृच्छ परं जपं कृतञ्च सुमहत्तपः । सर्वं
विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । सप्तजन्माज्जितं
पुण्यं एषा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि
वेषणं व्रतमुत्तमम् । पापभृतास्तु ते होया लोके मरं
महासुते ! । वेषणवाक्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके
शुभम्” । किञ्च “अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः
क्षिपेत्वरः । जन्माज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नार-
द” । किञ्च “नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं
सुते ! । चातुष्मासं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ।
किञ्च “प्रसङ्गदानं पिष्टृणाञ्च पिष्टपक्षे न वै कृतम् ।
व्रतं ना कार्त्तिके मासि आश्वय्याष्टमितपणम् । चैत्रे
नान्दोलितो विष्णुर्मासि चान्नं न सज्जये । न कृतं
सज्जनं पुष्ये, आश्वये रोहिण्यादमी । सङ्गमे न कृता येन
दादयी अश्विपान्विता । कुत यास्यति ते मूढा नाहं वेद
कलिप्रिय !” । पाद्ये च “सौनकादिस्त्रिनिगणशंवादे
‘मानुषः कर्मभूमी यः कार्त्तिकं नयते सुधा । चिन्ता-
मणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाब्जनि । नियमेन विना
विप्राः ! कार्त्तिकं यः क्षिपेत्वरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य
यथादूर्जोऽस्य वल्लभः । यैर्न दत्तं कृतं जपं न
स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! द्विजास्ते
वै मराधमाः” । किञ्च “यैर्न दत्तं कृतं जपं कार्त्तिके
न व्रतं कृतम् । तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्ते प्रार्थितं
फलम्” । अन्यत्र च “संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न

जनादने । तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारदः ।
किञ्च “कार्तिके नार्त्तिनो यस्तु भक्तिभावेन केवयः ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः । जन्मकोटि-
सहस्रंस्तु मातुष्यं प्राप्य दत्तं भम् । कार्तिके नार्त्ति-
नो विष्णुर्हर्षितः ॥ जन्म वै । विष्णोः पूजा कथा विष्णो
वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्तिके यस्य हृत्ति
पुण्यं दगाज्जिह्वम् । कार्तिकमाहात्म्यं स्कान्दे “का-
र्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सासान्येन लिख्यते । ततो
पि शेषतस्तत्र कर्म देशादिभेदतः” इत्युपक्रम्य “कार्तिकस्य तु
मासस्य कोट्यंशेनापि नाहति । सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्व-
दानेषु यत् फलम् । एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सद-
विष्णोः । एकतः पश्यते वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । मेरुतल्य-
सुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः । एकतः कार्तिको वत्स ।
सर्व्वदः केवयप्रियः । यत् किञ्चित् क्रियते एतयं विष्णु
सदृश्य कार्तिके । तदक्षयं भवेत् सर्व्वस्योक्तं तव नारदः ।
कार्तिकः खलु वै मासः सर्व्वमासेषु चोत्तमः । पुण्यानां
परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनः । यथा नदीनां विप्रेन्द्र !
शैलानाञ्चैव नारद ! । उदधीनाञ्च विप्रपै ! ज्यो
नैवोपपद्यते । पुण्यं कार्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते
सुने । न तस्यास्त ज्यो ब्रह्मन् ! पापस्यायेवमेव
च । न कार्तिकस्यो मासो न कृतेन समं युगम् । न
वेदसदृशं शास्त्रं न तोर्थं गङ्गाया समम् । कार्तिकः
प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्तिकं सकलं यस्तु
भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितृनुदरते सर्वान् नरकस्थान्
महासुने । पादौ “हादशखणि मासेषु कार्तिकः
लक्ष्यज्जम् । । तस्मिन् संपूजितो विष्णुर्लक्षकैर्य-
पायनैः । ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः । तस्यायन्ता-
दृशो मासः स्वल्पमप्युत्कारकः । दुर्लभो मानुषो देहो
देहिनां लघुमङ्गुरः । तत्रापि दुर्लभः कालः कार्तिको
हरिवत्सलः । तस्मिनापि हि तत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः ।
सुगतिञ्च दद्यात्वे परदोषप्रमोधनात् ।”

“अथ तद्व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे” “व्रतानामिह
सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् । कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं
जन्मशतानुगम् । अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्तिकं कदा सस-
मोष्य च । स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तत् स्नुत्वा वैष्णवं व्रतम् ।
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । गत्वा यत्
फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्तिके । अनिष्टा च सदा

यज्ञैर्न कृत्वा पितृषु स्वधाम् । व्रतेन कार्तिके मासि
वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् । प्रव्रतानाञ्च भव्याणां कार्तिके
नियमे कृते । अथर्व्वं कण्ठपत्रं प्राप्यते मुक्तिर्न शुभम् ।
किञ्च “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा सनिमत्तमः ।
वियंनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्तिके” । किञ्च
“कार्तिके सनिशादूलः स्वगत्या वैष्णवं व्रतम् । यः
करोति योक्तुन्त मुक्तिश्चस्य करे स्थिता । सुपुत्रये कार्त्ति-
के मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पःपि
स्यान्महाफलम्” । तत्र कमविशेषमाहात्म्यं स्कान्दे
“दानं दत्तं कृतं जपं तपश्चैव तथा कृतम् । तदक्षयफलं प्रो-
क्तं कार्तिके च द्विजसत्तमः” । किञ्च “यत्किञ्चित् कार्तिके
दत्तं विष्णुसदृश्य मानवैः । तदक्षयं लभ्यते वै अक्षदानं
विशेषतः” । किञ्च “ये तु सत्वरं पूर्णमग्निहोत्रसमा-
सते । कार्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतच्च मंगयः ।
कार्तिके या करोतेव केवशालयमण्डनम् । स्वर्गस्या
शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा । यः करोति नरो
नित्यं कार्तिके पत्रभोजनम् । न स दुर्गतमाप्नोति याव-
दिन्द्राश्चतुर्दश । जन्मप्रभृति यत् पापं मानवैश्च कृतं
भवेत् । तत् सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्म(पलाश)पत्रेषु भो-
जनात् । सर्व्वकारुफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं भवेत् । न चापि
नरकं पश्येद्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् । ब्रह्म चैव स्मृतः साक्षात्
पलाशः सर्व्वकासदः । मध्यमं वर्ज्जितं पत्रं शूद्रस्य सनि
सत्तमः । भुञ्जन्नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् । भोजनं ब्रह्म
पत्रेषु कार्तिके मुक्तिदायकम् । जागरं कार्तिके मासि यः
करोत्यरुणोदये । दामोदरायै विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् ।
जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महासुने । कार्तिके
सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । साधुसेवा गतं
मासः कथा विष्णोरथाज्ञानम् । जागरः पश्चिमे यामे
दुर्लभः कार्तिके कलौ” । किञ्च “जलधेनुसहस्रञ्च
वषसंस्थे दिवाकरे । तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा
तु कार्तिके । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राष्ट्रपक्षे दिवाकरे ।
सूर्य्यवारेण यत् स्नानं तदेकाहेन कार्तिके । पितृनुदृश्य
यहत्तं कार्तिके लक्ष्यज्जम् ! अक्षोदकं मुनिश्रेष्ठ । अक्षयं
जायते शृणुष्व” किञ्च “गीतयास्त्विनोदेन कार्तिकं
यो नयेन्नरः । न तस्य पुनरावृत्तिर्भया दृष्टा कलिप्रिय !” ।
किञ्च “प्रदक्षिणञ्च यः कुर्यात् कार्तिके विष्णुसन्निधौ ।
पदेपदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः । गीतं वाद्यञ्च

नृत्यञ्च कार्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या
लभते चाक्षयं फलम् । हरेर्नाम सहस्राक्षं गजन्द्रस्य च
भोजनम् । कार्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ।
कार्तिके पश्चिमे यामे स्नानं मानं करोति यः । वसते श्वेत-
हामे तु पितृभिः सह नारदः । नैवेद्यादानेन हरेः
कार्तिके व्यवस्यन्वा । युगानि वसते स्वर्गे तावन्नि सुनि-
मत्तम् । अगुरुन्तु सकूर्पूरे यो देहत् केशवापतः ।
कार्तिके तु सुनिश्चयः । युगानि न पुनर्भवः” किञ्च
“नियमेन कथां विष्णोर्ये शृणुन्ति च भाविताः । श्लोकाहं
श्लोकपादं वा कार्तिके गोशतं फलम् । सर्वधर्मान्
परित्यज्य कार्तिके केववापतः । शस्त्रसौन्दर्यं पुण्यं
श्रोतव्यञ्च बहसुने । श्रेयसा लोभमुद्धा वा यः करोति
हरेः कथाम् । कार्तिके सुनिश्चयः । कलानां तारयेच्छ
तम् । नित्यं शास्त्रविभोदेन कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्ह-
हेत् सर्वपापानि यत्रायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दानै
र्न यज्ञैर्गौगजादिकैः । यथा शास्त्रकथालापैः कार्तिके
सधुसुदनः । कार्तिके सुनिश्चयः । यः शृणोति
हरेः कथाम् । स निस्तरति दूर्गाणि जन्मकोटिगतानि
च । यः पठेत् प्रवतो नित्यं श्लोकं भागवतं सुनेः ।
अष्टादशपुराणानां कार्तिके फलमाप्नुयात्” किञ्च
“सर्वान् धर्मान् परित्यज्य दृष्टः पूर्त्तादिकाक्षरः । कार्तिके
परया भक्त्या वैष्णवीः सह संवसेत्” । पञ्चे
“कार्तिके भूमिशायी यो वृद्धाचारी हविष्यभुक् । पला-
शपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथाश्चयेत् । स सर्वपातकं
हित्वा बंशगुह्ये हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो
भजनानन्दनिर्हतः” किञ्च “कार्तिकं सकलं मासं प्रातः-
स्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दानः सर्व-
पापैः प्रमुच्यते । कार्तिकन्तु नरोः मासं यः कुर्या-
देकभोजनम् । श्वरश्च बह्वोर्थाश्च कार्तिकमाय स जा-
यते” । किञ्च “पलाशपत्रभोजी च कार्तिके पुरुषो
नरः । निष्पापः स्नातु नैवेद्यं हरेर्भुक्ता विमुच्यते ।
मध्यस्थमैश्वरं पत्रं वर्जयेद्वाङ्मण्डितरः” । किञ्च “अप-
राधसहस्राणि पातकानि भक्षयन्त्यपि । लभतेऽस्य हरि
हृदयः पूजितः कार्तिके पमः । नैवेद्यं पायसो विष्णोः
प्रियं खण्डं हतान्वितम् । विभज्य तच्च भुञ्जानो यत्त-
माय्यं दिने दिने” । तत्रैव श्रीकृष्णसत्संवादे “स्नानं
जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्तिके ते प्रकु-
र्वन्ति ते नरा विष्णुमर्त्यः । इत्यं दिनत्रयमपि

कार्तिके ये प्रकुर्वन्ति । देवानामपि ते वन्द्याः किं यै-
राजन्म तत् कृतम्” । स्कान्देकार्तिकव्रताङ्गानि” हरि-
जागरणं प्रातःस्नानं तुलसीसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं
व्रतान्येतानि कार्तिके” । किञ्च “पञ्चभिर्द्वैतकैरभिः
सम्पूर्णं कार्तिके व्रतो । फलमाप्नोति तत्परोक्तं भुक्ति
सुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्यादालये हरि-
जागरम् । कुर्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च ।
आपन्नतो यदाप्यम्भो न लभेत् सवनाय सः । व्याधितो
वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्चास्त्राऽवसाज्जनम् । उद्यापनविधिं
कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छत्र्या
व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबो-
धयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः ।
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्द्वैषणं द्विजम् । सर्वाभावे
व्रतो कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधयत्यो
व्रतसम्पूर्णहेतवे” । तत्र दीपदानमाहात्म्यम्” स्कान्दे
“कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि ।
निमेषाङ्गेन दीपस्य विलयं यानि कार्तिके” किञ्च
“शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके केशवप्रियम् । दीप-
दानेन विमोहः । न पुनर्जायते भुवि । रविपक्षे कुरुक्षेत्रे
नर्मदायां शशियक्षे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन
कार्तिके । हतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वाल्यते सुनिश्चयः । अश्वमेधेन तस्य किम् ? मन्त्रहीनं
क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्दने । सर्वे संपूर्णतां याति
कार्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वैः कृतं तीर्थो-
वगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवापतः ।
तावद्वर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मय्यै रसातले । यावच्च ज्वलते
ज्योतिः कार्तिके केशवापतः । श्रूयते चापि पितृभि
र्गथा गीता पुरा द्विज । भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृ-
भक्तः सुतो भुवि । कार्तिके दीपदानेन यज्ञोपयति केश-
वम् । सक्तिं प्राप्नुयास्ये नूनं प्रसादाच्चकषाणिनः”
किञ्च “मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते
नाल सन्देहो दीपदानात् कार्तिके । गृहे वाऽऽयतने
वापि दीपं दद्याच्च कार्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महा-
फलविधायिनः । स जातो मानुषो लोके स धन्यः स
च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्तिके सासि दीपो वै सध-
हापतः । निमेषाङ्गोऽस्मात्प्रेष दीपदानेन कार्तिके ।
न तत् क्रतुयतैः प्राप्यं फलं तीर्थयतैरपि । सर्वानुष्ठान-
हीनोऽपि सर्वपपरतोऽपि सन् । पूयते नाल सन्देहो दीपं

दत्त्वा तु कार्त्तिके । तच्चास्ति पातकं किञ्चित् त्विष्यलोकम् ।
नारद ! यच्च शोधयते दीपः कार्त्तिके केशशायतः ।
पुरतोवास्तुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके । प्राप्नोति
शाश्वतं स्थानं सर्वबाधाविवर्जितम् । यः कुर्यात् कार्त्तिके
मासि कर्पूरेण तु दीपकम् । हादृश्याञ्च विशेषेण
तस्य पुण्यं वदामि ते । कृते तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति
नारद ! । समतीताश्च ये केवद्वेषां सङ्क्रान्ता न विद्यन्ते ।
क्राडित्वा सुचिरं कालं देवलोकं यदृच्छन्त्या । ते सर्वे रुक्मि
मायान्ति प्रसादाञ्जकपाणिनः” किञ्च “द्यूतव्याजेन
विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके केशवालयम् । द्यूतयेद्वा महाभागाः ।
पुनात्यासप्रमं कुलम् । कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्याद्यो
वैष्णवालये । धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा ।
यथा च मथनाद्वाङ्मयः सर्वकाष्ठेषु दृश्यते । तथा च दृश्यते
धर्मो दीपदाने न संशयः” किञ्च “निर्वृत्तेनापि विप्रेन्द्र !
कृत्वा चैवात्मविक्रयम् । कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिक
पूर्णिमा । वैष्णवो न स मन्त्रव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके
सुने ! । यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसङ्गमि” ।
नारदीये श्रीरुक्माङ्गदभोजिनीसंवादे “एकतः सर्वदा-
नानि दीपदानानि चैकतः । कार्त्तिके न समं प्रोक्तं
दीपदो ह्यधिकं श्रुतः” । कार्त्तिके “कार्त्तिके खण्ड-
दीपं यो ददाति हरिसन्निधौ । दिव्यकान्तिविमानाये
रमते स हरिः पुरः” । तत्र परदीपप्रबोधनमाहा-
त्म्यं स्कान्दे “पितृपक्षेऽसदानेन छन्दोपाठे च
वारिणा । कार्त्तिके तत्फलं पुंसां परदीपप्रबो-
धनात् । बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । दयमानन्तु
ये दीपं बोधयन्ति हरिर्गृहे । परेण नृपशाहूः । नि-
स्त्रीर्णा यमयातना । न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इदंरपि
महामख्यः । कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ।
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रव्याख्य मूर्धिका । सानुष्यं
दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा” । तत्र शिखरदीप-
माहात्म्यं स्कान्दे । “यदा यदा भासयते दीपकः
कलशोपरि । तदा तदा सुनिश्चेष्ट ! इवते पाप-
सञ्चयः । यो ददाति द्विजातिभ्यो महीसुदधिमेष-
जाम् । हरिः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ।
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सरां क्षीरसंयुताम् । हरिः
शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् । सर्वस्वदानं
कुरुते वैष्णवानां महासुने ! शिखरोपरि दीपस्य कलां

नार्हति षोडशीम्” किञ्च “यः करोति परं दीपं मृत्योर्नापि
महासुने । शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छ-
तम् । विमानं ज्योतिषा दीपं ये निरीकुर्वन्ति कार्त्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुर्वन्ते तेषां न नारकी । दिवि देवा
भिरासन्ते विष्णुदीपपटं नरम् । कटा भविष्यद्व्याकं सङ्क्रमः
पुण्यकर्मणा । कार्त्तिके कार्त्तिको यावत् प्रासादोपरि
दीपकम् । यो ददाति सुनिश्चेष्ट ! तस्यैन्द्रत्वं न दुर्ल-
भम्” । तत्र दीपमालामाहात्म्यं स्कान्दे “दीप-
पङ्के च रचना सवात्ताभ्यन्तरे हरेः । विष्णोर्विमाने
कुरुते स नरः शङ्खचक्रधक् । दीपपङ्के च रचनां कुरुते
केशवालये । तस्यान्तरे प्रसूतानां लक्षणां नरकं न हि ।
विष्णोर्विमानं दीपादं सवात्ताभ्यन्तरे सुने ! दीपोद्यूतितकरे
मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्” । भविष्ये च “यः कुर्यात्
कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् । प्रबोधे चैव
हादृश्यामेकादश्यां विशेषतः । स्तुत्यायतप्रकाशस्तु तेजसा
भासयन् दिशः । तेजोराशिर्विमानस्थो जगदुद्यूतय-
स्तिषा । यावत् प्रदीपसंख्या तु घटेनापूर्व बोधिता ।
तावदर्घसहस्राणि विष्णुलोकं महीयते” ।
तत्र व्याकाशादिदीपमाहात्म्यं पाद्मे “उच्चैः
प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः । सर्वं बलं
ससृज्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् । विष्णुकेशः सुदिश्ये दीपं
दद्यात् तु कार्त्तिके । व्याकाशस्यं जलस्यञ्च शृणु
तस्यापि यत् फलम् । धनं धान्यं सङ्घृह्य पुत्रवार्ताहरो
गृहे ! लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते” किञ्च
“विप्रवेशसुनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् । अग्नि-
दीपफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः । चतुष्पथेषु रथ्यास्तु
ब्राह्मणावसथेषु च । हजमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गङ्गनेषु
च । दीपदानाद्भि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात्” ।
देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः पाद्मे । “यत्र
कुत्रापि देशेयं कार्त्तिकः स्नानदानतः । अग्निहोत्र
समफलः पूजायाञ्च विशेषतः । कुर्वन्ते कोटिशुभो
गङ्गायां चापि तत्रसः । ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वार-
कायाञ्च भागव । लण्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च
कार्त्तिकः । अन्याः पुण्यस्तत्त्वमाना सुनयो मथुरां विना ।
दामोदरत्वं हि हरिस्तत्त्ववासीदुयतः किल । मथुरायां
ततश्चोर्जो वैकुण्ठप्रतीतिवर्द्धनः । कार्त्तिको मथुरायां वै
परमावधारिष्यते । यथा माघे प्रयागः स्याद्देशो जेजाङ्गवी
यथा । कार्त्तिके मथुरा स्यात्तथोत्कर्षः परो गृह । मथु-

रायां नरैरुजैः स्नात्वा दामोदरोऽर्चितः । कृष्णरूपा हि ते ज्ञेया नाव कार्या विचारणा । दुर्लभः कार्तिको विप्रः । मधुरायां नृणांमिह । यत्नार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति । भक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्थतोऽन्यत्र सेविनाम् । भक्तिञ्च न ददात्येष यतो वश्यकरो हरेः । सा त्वङ्गसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्तिके नरैः । मधुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् । सन्त्वव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् । अन्यते कार्तिके देवो मधुरायां सदृशं नमः । यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छुद्धार्थं मिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्तिके मधुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्तिके मधुरायां वै पूजनाददर्शनं ध्रुवः । शीघ्रं संप्राप्तवान् बालो दुर्लभं योगतत् परैः । सुलभा मधुरा भूमौ प्रसृज्य कार्तिकस्तथा । तथापि संभरन्तोऽहं नरा मृदा भवास्वधौ । किं यत्नः किं तपो-भित्तं तीर्थैरेन्यथ सेवितैः । कार्तिके मधुरायाञ्चेदुर्ज्ञाते राधिकाप्रियः । यानि सर्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्तिके निवसन्त्यत्र माधुरे सर्वमखण्डे । कार्तिके जन्मसद्ने केयस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् । परोपहाससुदिदृश्य कार्तिके हरिपूजया । मधुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः” इति ।

अथ कार्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पादौ “आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्तिकस्य व्रतार्माह तस्यं कुर्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्त्ये यामे रात्रेः ससुखितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्भिराजयेत् प्रभुम् । निशम्य वैष्णवान् धर्मात् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा गन्तादिकं प्रातस्तत्र नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् “प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्थं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनादेन । प्रीत्यर्थं तव देवेण । दामोदर ! मया (वज्रपात्रे) सह” इति । “प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेण । नवेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु” । अर्थमन्त्रः—“व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम । अर्थं गृहाण देवेण । त्वां नमामि सुरेश्वरः” । काशीखण्डे “व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम । दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिहदन ! । नित्ये नैमित्तिके कृच्छ्रे कार्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !” ।

इति । पादौ तिलैरालिष्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्वकम् । स्नात्वा तु विधिवन् सन्ध्यासुपास्य गृहभाजयेत् । उपलिप्याथ देवाग्रो निर्भाय स्वस्तकं प्रभुम् । तुलसीमानतो पद्मागस्त्यपुष्पादिनाचरेत् । नित्यं वैष्णवसङ्कल्पा सेवेन भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्जयेत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा । प्रणामांश्च यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्” । पादौ नित्यं “प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदराञ्जनम्” । किञ्च “मौनेन भोजनं कार्यं कार्तिके व्रतधारिणा । एतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमे । नीयतां कार्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लतलस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णिमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्यात् वैष्णवसङ्घिषौ । देवालये तुलसां वा आकाशे वा तदुत्तमम्” । किञ्च “रजतं कनकं दीपान् सर्पि-सुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं पट्यात् कार्तिके नरः” । स्कान्दे च “न गृहे कार्तिके कुर्याद्विगी-धेण तु कार्तिकोम् । तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्व-यत्नेन भाविनि !” । कार्तिके वर्ज्यानि स्कान्दे व्रता-नारदमवादे “कार्तिके तु विशेषेण राजमासांश्च भज-यन् । निष्ठावान् सुनिशार्दूल ! यावदाहृतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सम्यितानि च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी । कार्तिके मासि धर्मात्मा मत्स्यमांसं न भजयेत् । तत्रैव यत्नतस्तप्राज्यं शाशकं शौकरं तथा” । किञ्च—“पराजं परगत्याञ्च परीवादं पराङ्गनाम् । सर्वदा वर्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां पराजं कांस्यभोजनम् । कार्तिके वर्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । संप्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा पराजं यस्तु वर्जयेत् । दिने दिने तु कृष्णस्य फलं प्राप्नोति मानवः” । तत्रैव श्रीकृष्णार्जुन-सौहार्दनीमवादे “कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लमस्थितम् । न मत्स्यं भक्तयेनांसं न कौर्म्यं नान्यदेव हि । चाखण्डालः स भवेत् शुभः । कार्तिके मांसभक्षणात् ।”

कार्तिकिक ए० कार्तिकी पौर्णिमासौ अस्मिन् मासे ठकः । चन्द्रकार्तिकमासे एवं २ कार्तिकीयुक्त पक्षे ३ कार्ति-काख्ये जीववर्षे च ।

कार्त्तिकेय पु० कृत्तिकानामपत्यं पात्यत्वेन ठक् । अग्नि-
पिक्तरुद्रतेजस उत्यन्ने कृत्तिकामिः पात्यते स्कन्द देव
कार्त्तिकगङ्गे तत्कथादि उक्तम् । रामायणे तु संक्षेपेणोक्तं
यथा 'कुमारसम्भवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः । वज्र-
तेजोभवः श्यामान् गङ्गाकक्षिपरिच्युतः । तं कुमारं
ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः । तदा क्षीरप्रदानाय
कृत्तिकाः संन्ययोजयन् । ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन
ददुस्तदा । स्यादस्याकमयं पुत्रः ख्यातो नान्नेति राघव ।
अन्योन्यं पिबतस्त्रासां तनयस्य सुखानि षट् । सम्भवन्
'ह्यावाहो ! षण्मुखस्तेन विद्युतः । ततस्त्रादेवता ऊचुः
कार्त्तिकेय इति प्रभुः । पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति
न संशयः" ।

कार्त्तिकेयप्रसू स्त्री कार्त्तिकेयं प्रसूते प्र+सू-किप् । पार्वत्यां
शब्दरत्ना० । पार्वत्यां शिववीर्यनिषेककाले देवैर्विभ्र कृते
नद्रे तसौ भूमिवज्रादिनिषेकेण तस्योत्पत्तेस्तस्यास्तदीयमूल-
कारणत्वात् तत्प्रसूत्वं यथा ब्रह्मैव पु० गणेशख० "सम्भव-
रहः क्रीडा पर्वताशिवयोः पुरा । दृष्टस्य च सुरैः शम्भो
वीर्यं भूमौ पपात ह । भूमिस्तदतिपत् वज्रौ वज्रश्च
शरकानने । तच्च पुष्टः कृत्तिकामिः" । षट्सु
वर्षप्रसूतिषु वज्रे रेतसो निषेके ताभिश्च शरवणे क्षेपात्तज्जन्ते
तस्यमूलमग्निकुमारशब्दे ५४४० भारतवाक्यं दशितम् तेन
गङ्गायां निषेकाज्जन्मकथनन्त कल्पभेदादित्यविरोधः ।

तार्यणि पु० स्त्री कर्तृरपत्यम् कुर्वीत्ययः कर्तव्यः तस्यापत्यम्
"अणोद्गच्छः" पा० फिज् यलोपः । कर्तृरपत्यस्यापत्ये ।

कार्त्तिकोत्सव पु० ७त० । १ कार्त्तिककर्कश्वे उत्सवे उपचा-
रात् तदाधारे कार्त्तिकपौर्णमासीरूपे २ काले त्रिका० ।

कात्स्न्यं न० कृतस्त्रस्य भावः इत० ष्यञ् । साकल्ये "विभाषा
सातिः कात्स्न्यं" पा० "तच्चिबोधत कात्स्न्येन द्विजाप्यन्तु
पङ्क्तिपापमानु" मनुः । [वा । कर्दमेन रक्ते वस्त्रादी ।

कर्दम(मिक) त्रि० कर्दमेन रक्तं अण् टात्तिकारमते ठक्
कार्पेटे पु० कर्पटएव स्वार्थे ण्, कार्पाटः, स इवाकारोऽस्यस्य,
अच् वा । १ जीर्णवस्त्रखण्डे (लाता कानि) । तादृश-
वस्त्रयुक्ते २ कार्यार्थिनि (उमेदार) त्रि० हेमच० ।
तदाकारयुक्ते जलनि (जौ) हेमच० ।

कार्पटगुप्तिका स्त्री कार्पटेन खण्डवस्त्रेण गुप्तं स्वार्थे क ।
(अल) (वट्या) इति ख्याते पदार्थे शब्दचि० ।

कार्पटिक त्रि० कर्पटेन वरति ठक् कर्पटोऽस्यस्य वा ठक् ।
कषायखण्डवस्त्रेण चारिणि शीघ्रयात्राप्रसक्ते । "विश्व-
नाकार्पटिकप्रसूटितचरणधूम्रभूमरकिशलयत्नाञ्छितोपक -
शटः" काद० । "नित्यं कार्पटिकान् सख्यान् समं पुत्रेण
पश्यति" कारी० ख० १२० च० । २ कर्पटं त्रिका० ।

कार्पण्यं न० कर्पणस्य भावः ष्यञ् । १ कर्पणत्वे २ दीनत्वे च
"कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता । "कार्पण्यं केवला
नीतिः क्रौर्यं चापदेवदितम्" हितो० ।

कार्पास त्रि० कर्पास्या अवयवः विल्ला० अण् । कर्पासीविका
रे सूत्रादौ । तस्य फले लुक् । कर्पासा स्वार्थे ण् डोप्
कर्पासी (कापास) २ वृष्टे स्त्री । स्वार्थे क । कार्पासि-
काऽप्यत्र । स्वार्थे कस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य काचित्-
कत्वात् कार्पासकोऽप्यत्र पु० । "कार्पासको लघुः कोणो
मधुरो वातनाशकः । तत्पलाशं समीरज्जं रक्तकन्मुख
वर्जनम् । तत्फलं पिण्डकानाहूपयस्त्राश्विनाशकम् ।
तद्वज्रं सान्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं शुक्र" भावप्र० ।
अधिकं कर्पासशब्दे १७० १४० १४४ म् ।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासरचिता धेनुः । दानार्थं कल्पि-
तायां कार्पासवस्त्रादिनिर्मितायां धेनौ । तद्विधानं हेमा०
दा० ख० वराहपुराणे यथा
"अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं शुभाम् । विश्वस्य
गुह्यगुप्तार्थं ब्रह्मणा चांशुककृतम् । कार्पाससूतलज्वापि
तेनासावुत्तमा कृता । सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा
प्रकीर्तिता । मध्यमा च तद्वर्णेन कन्यसी (कनिष्ठा) च तद-
वर्णतः । पूर्ववद्वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च । वस्त्रकन्तु चतु-
र्थांशे दीनमन्त्रोऽभिधीयते" । पूर्ववदिति वराहपुराणोक्त-
लधेनुवदित्यर्थः । "हेमकुन्देन्द्रेभ्यः । क्षीराणवससङ्गवे ।
सोमप्रिये ! सुधेन्वाख्ये ! सौरभेय ! नमोऽस्तु ते ।
दत्तेयमिन्दुनाथाय शशाङ्कायाम्बुताय च । अत्रिनेत्र-
प्रजाताय सोमराजाय वै नमः" । "यस्त्वेवं परया भक्त्या
ब्राह्मणाय प्रयच्छति । स याति सोमलोकन्तु सोमेन
सह मोदते । न रोगो न ज्वरो कुष्ठो वृक्षे तस्य प्रजा-
यते । पुत्रदारसमीपे तो जीवेच्च शरदां शतम्" । वस्तु
धेन्वादयोप्यत्र

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरणार्था नासिकेयः
(टेको) तर्कौ शब्दरत्ना० । कर्पासनासिकाप्यत्र ।

कार्पासपर्वत पु० दानार्थं कल्पिते धान्यशेलादिषु दण्डसु
अवलेषु कर्पासवस्त्रनिर्मिते पर्वतभेदे तद्विधानादि
हेमा० दानख० ब्रह्माण्डपुराणे यथा

"भगवानुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि कार्पासावलसत्तनम् ।

परमं सर्वदानानां प्रियं सर्वद्वैकसाम् । देशकालौ
समासाद्य धनं अङ्गाच्च यत्नतः । देयमेतन्महादानं तार-
णाद्यं कृतम् च । पर्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः ।
पर्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्वं विधानतः । विंशद्भारस्तु
कर्तव्य उत्तमः पर्वतो बर्धः । मध्यसो दशभिः कर्पाञ्जघन्यः
पञ्चभिस्तथा । सर्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योषधिभिर्हितः ।
रसेरत्नैश्च संयुक्तो लोकपालादृतस्तथा । ब्रह्मादवस्तथा
शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्मिताः । कलाचलांश्च चतुरस्रतुर्भा-
गेन कल्पयेत् । सौवर्णशिखरान् सर्वान् सर्वरत्नोप-
शोभितान् । नानाधातुवित्त्विकाङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमायुतान् ।
कण्डे वा स्यण्डले वापि तत्र होमो विधीयते । अ-
तिवज्र तथा चाष्टौ कारयेद्देवित्तमान् । होमोव्या-
हृतिभिश्चैव अग्नौ तद्देवैरपि । गन्धेन सर्पिषा तत्र
तथा क्षणितलैरपि । अयुतं होमसंख्या च पात्राश-
समिधस्तथा । शङ्खतूर्यनिनादेश तथा सङ्कलपाठकैः ।
उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः । पर्वकाले ततो
दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । “नमः सर्वमरावासा
भूतसङ्करैरभिष्टुताः । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विधाः
सदा” । इत्युच्चार्य नरो दद्यात्तारी वा विधिपूर्वकम् ।
पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषयेत्तथा । अग्नेन
विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेच्चिदगा-
वासं विमानोपरि संस्थितः । अग्निरोग्गमनं गतो गन्ध-
र्वैरभि संस्तुतः । तत्र मन्त्रान् यावदुपित्वा विवधा-
नये । उग्यलयादिहाभ्येत्य मङ्गलमुत्तमं ससागराम् ।
रूपवान् सुभगोवाक्सा श्रीमान्तुलविक्रमः । पञ्च
जम्बानि नारी वा जायते नात्र संशयः । भूयश्च शृणु
राजेन्द्र ! दिव्यं कार्पासपर्वतम् । तच्च भारगतेनैव कर्पा-
दङ्गेन वा पुनः । शेषं पूर्वं विधानेन सर्वं कर्पाद्य-
थाक्रमम् । फलं पूर्वं दत्तञ्चैव जायते नृपसत्तमः ।
कार्पासावलकार्पासगैलादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससौत्रिक वि० कर्पासस्तुलेण निर्दत्तः टक् अन्तु-
गतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपटशङ्खः । कर्पासस्तुल-
निर्मिते वस्त्रादौ । “शते दशपत्ना दृष्टिरौर्ध्वं कार्पास
सौत्रिके” याज्ञ० ।

कार्पासिक वि० कर्पासेन निर्दत्तः टक् । कर्पासस्तुलनिर्मिते
पटादौ “शतं दासीसङ्ख्यायां कार्पासिकनिवासिनाम्”
भा०स०५०ख० । कार्पासवस्त्राच्छादनाम् ।

कार्म वि० कर्म शीलनस्य कृतां णः । “कार्मस्यच्छीक्रे”

पा०नि० टिलोपः । फलमनपेक्ष्य कर्मसु प्रवृत्ते कर्म
शले स्त्रियां टाप् ।

कार्मण न० कर्मैव कर्मन्-“तद्युक्तात् कर्मणोऽण” पा०अण् ।
१वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणे कर्मणि सि०को० । कर्मणे
हितम् अण् । २मूलकर्मणि मन्त्रोपध्यादिभि र्ब्रह्मादि
करणे अमरः (यादुकरा) । “कार्मणत्वमगमन् रमणेषु”
भाषः । ततः स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य कर्त्तृत्वं
प्रकृतिलिङ्गाति क्रम विधानात् कर्मणी तत्त्वार्थे
स्त्री० । “धौतं नद्या किमिदमथवा कार्मणी माथुरी-
णाम्” उद्भवदू० कार्मणमिति तु ज्ञायः । २मन्त्रा-
दियोगविद्यायाम् न० कर्म साध्यत्वेन अव्ययस्य अण् ।
४कर्मदत्ते वि० मेदि० । प्रपञ्चसारोक्तमन्त्रयान्तर्गते
५मलभेदे च । “सायिकं नाम योषोत्यं पौरुषं कार्मण
मलम् । आलव्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्वयम्”
“ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्देहकलत्रं यतो” तन्मन्त्रा० ।

कार्मर ५० कार्मारण्य स्वार्थेऽण् । १कर्मकारे (कार्मार)
“कार्मारो अश्रुभिर्द्युतिभिः” ऋ०८, ११, २ । “कार्मारः
अयस्कारः” भा० । कर्मरस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
२कर्मकारापत्ये ड् स्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्मारक वि० कर्मारेण कृतं कुलाला०बुज् । कर्मकारकते ।
कार्मार्यायणि पुंस्त्री कर्मरस्यापत्यं फिज् नि० । कर्मकारा-
पत्ये स्त्रियां वा ङप् ।

कार्मिक वि० कर्मणा चित्तकर्मणा निर्दत्तः टक् । निष्प-
पत्यत्तरं चित्तस्त्रैः चक्रस्त्रैः कादिकं श्रुत्युक्तया क्रियमाणे
पटादौ । “कार्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयोमतः”
याज्ञ० । “कार्मिकं कर्मणा चित्तेन निर्मितम् । यत्र
निष्पद्ये पटे चक्रस्त्रैः कादिकं चित्तस्त्रैः क्रियते
तत्कार्मिकं मित्युच्यते” मिता० । तस्य भावः पुरोहि०
यक् । कार्मिक्य तद्भावे न० ।

कार्मुक न० कर्मणे प्रभवति उक्कञ् । १धनुषि अमरः ।
“कार्मुकेणैव गुणिना वाणः सन्धानमेष्टति” भाषः ।
“विहाय लज्जापतिलज्जं कार्मुकम्” किरा० ।
२कर्मजमे वि० मेदि० । कार्मुकं साध्यत्वेनाव्ययस्य
अण् । २वशे मेदि० । ४श्वेतखटिरे ५हिज्जलवृक्षे
६मृच्छानिम्बे पु० राजनि० । मेवादिषु नवमे ऽराशौ
“कार्मुके तु परित्यज्य कषं (चकरम्)” संक्रमते रविः ।
प्रभाते चाङ्गुरालं च स्नानं कुर्यात् परेऽह्नि” काशभा०
भविष्यपु० । कसकसेदम् अण् । कसकसंनन्विज

लि० स्त्रियां ङीप् । ‘अग्नावाकृते तयोदशास्यां प्रादेशमात्राः समिध आदधाति’ “एतोक्षां कामुकीं दृक्षः” इति कात्या० श्रौ० १, ४, २२, २५, । अत्र लक्षकः धमनदृक्षः कर्कः । स च श्वेतखदिरः । अतएव स्वार्थे अणन्ततया श्वेतखदिरार्थेत्युक्तं राजनि० । तुलस्फोटने तदाकारे (आचडा) (धुनारा) इति ख्याते दयन्त्रे भेदे । अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विनां वैशाखादिस्थानपञ्च कसुक्ता धनुः गित्ताप्रकारलक्षणादिकसुक्तं यथा

‘कामुकं गृह्य वामेन बाणं दक्षिणकेन तु । वैशाखे यदि वा स्थाने संस्थितोऽप्यथ ताऽऽयते । गुणाढ्यां तु ततः कृत्वा कामुकं प्रियकामुकः । अधः कोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्विणः । धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च । भुजाभ्यां मन्दकजाभ्यां प्रकोशाभ्यां दृढव्रतः । न्यस्येत् बाणं धनुः रेखे पुङ्खदेशश्च पत्विणः । विन्यासो धनुषः श्वैव हादशाङ्गुलमन्तरम् । ज्येष्ठा दिशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो न चाधिकः । निवेश्य कामुकं नाभ्यां (धनुर्भक्ष्ये) नितान्तं सशरं करम् । उत्क्षिपेदुत्तमं हस्तमन्तरेणाक्षिकर्णयोः । पूर्व्वेण सृष्टिना याज्ञं तलापे दक्षिणे शरम् । हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्व्वं प्रसारयेत् । नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्धिका नावरा तथा । न च कुजा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता । समास्थेय्यं गुणोपेता मौर्वी दण्डइव स्थिता । क्वादयित्वा ततोलक्ष्यं पूर्व्वेणानेन सृष्टिना (वामसृष्टिना) । उरसा त्वस्थितो यत्ना त्विकोणावनतस्थितः । स्तब्धाङ्गो निथल ग्रीवो मयूराञ्चितमस्तकः । ललाटनासावक्त्रांसाः कर्पूरोऽस्य सम्भोभवेत् । अन्तरे दृष्टुलं ज्ञेयं चिबुकस्यास्य कस्य च । प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये दृष्टुलं तथा । तृतीयेऽङ्गुलसृष्टिमायतं चिबुकस्थयोः । गृहीत्वा सायकं तृणवा मयूराञ्चितमस्तकः । तर्ज्जन्याङ्गुलकेनाथ पूरयेत् सायकं पुनः । अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयाऽपि च । तावदाकर्षयेद्देगात् यावद्बाणः प्रपूरितः । एवंविधसुप्रक्रस्य भोक्तव्योविधिवत् खगः । दृष्टिसृष्टिगतं लक्ष्यं भिन्द्याद्वाणेन सुव्रतः । त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्देगेन पृष्ठतः । एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया दिज ! । कर्पूरं तदधः कुर्यादाल्प्य तु धनुश्चता । ऊर्ध्वं वै लस्तके (धनुर्भक्ष्ये) कुर्यादङ्गुलैस्तु मध्यमम् । ज्येष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुः शास्त्रविगादैः । ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयोभवेद्द्वादश सृष्टिकः । एकादशस्तथा मध्यः कनीयान् दशसृष्टिकः ।

चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्वयं साह्वन् मध्यमम् । कनीयस्तु त्वयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः । अथै रथे गजे ज्येष्ठः सदैव परिकीर्त्तितः”

“पूर्यायतं दिजः कृत्वा ततो मार्गतायुषाम् । सुनिर्धैतं ततः कृत्वा यज्ञभूमौ विधानव्रतम् । ततो बाणं समागृह्य दंशितः सुसमाहितः । तूष्णमासाद्य वर्ध्यायुः ददां कक्ष्याञ्च दक्षिणाम् । विलक्ष्यमपि लब्ध्वा यस्तत्र चैव सुसंस्थितः । ततः ससङ्कोहाणं तृणाद्दक्षिणपाणिना । तन्नैव सहितं मध्ये शरं संगृह्य धारयेत् । आलक्ष्य ताडयेत्तत्र चन्द्रकं (चन्द्राकारलक्ष्यम्) षोडशाङ्गुलम् । युक्त्वा बाणं ततः पञ्चाङ्गुलं गित्वा ततः स्मृता । निगृह्णीयात्तद्धमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः । अक्षिलक्ष्यात् क्षिपेत्तूष्णाञ्चतुरस्रं तु दक्षिणम् । चतुरस्रगतं वेध्यमभ्यस्त्रेष्वादिनः स्थितम् । तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं परादृष्टगतं च यत् । निम्नसूत्रवेध्यञ्च अभ्यस्येत् क्षिप्रं ततः । वेध्यं स्थानेज्येष्ठेण सङ्ग्रास्य पुटकं धनुः । हस्तावापशतेश्वलैस्तर्जयेद्दुर्जरैरपि । तस्मात् मध्यगते विप ! द्वे वेध्ये दृढ सङ्करे । द्वे वेध्ये द्वे तथा चित्रदुष्करे दृढदुष्करे । न तु निम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्तिते । निम्नं दुष्करसृष्टिं वेध्यं सृष्ट्वा शतञ्चरेत् । लस्तकायनमध्ये तु चित्रदुष्करसंज्ञके । एषं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनतरेण च । आरोहेत् प्रथमं धीरोजितलक्ष्यस्ततो नरः । एष एव विधिः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्विषयं प्रकीर्त्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्विपल गतं दृढम् । भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं यच्च भवेदिति । समन्तात्ताडयेद्गन्धर्वाच्छेदयेद् व्यथयेदपि । कर्म्मणां संविधानज्ञो ज्ञात्वैव विधिमाचरेत् । मनसा चक्षुषा दृष्ट्वा योगसिद्धिं ध्रुवं व्रजेत्” ।

१० वृत्तजोत्वस्य परिध्यर्थात्मके रेखाभेदे ११ तदीयांशभेदे च तयोर्धनुराकारत्वात्सायकत्वम् । तदानयनप्रकारः जीवानयनप्रकारसुक्ता लीला० दर्शितोयथा !

“अथ चापानयनाय करणस्त्वत्तं दृष्टम् । व्यासा विधातयुतमौर्विकया विभक्तो जीवाविपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः । लब्धोचित्वात्परिधिवर्गं चतुर्भागाटान्ने पदे दृष्टिदलात्पतिते धनुः स्यात्” ।

“उदाहरणम् । विहितान्त्रये गुणास्ततोवद तेषां मधुना धनुर्भितम् । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गणितिकातिनैपुणम्”

न्यासः । ४२ । ८२ । १०० । ५४ । २०८ । २२६ ।
 २२६ । २२० । एता जीवसंख्या यथा भवन्ति तथा
 जीवागच्छे वध्यन्ते] स एव पतितः परिधिः १८ ।
 ४० जावागच्छाणां २१० पञ्चभिः ५ च परिधेः १८ वर्गो
 २०४ गुणतः । १००१० । व्यस्य २४० । ४ घत
 ६६० गुत १० औ व कियानया १००० विमलोलब्धः १०
 इत्याहुल प्रगय चतुर्विंशतद्विधकसहस्रां यशुनोऽहन्तो
 ऽनेनानतात्परिधिः १८ । २०४ वर्ग च १० भागात् ८५
 (१० उन्नतात्) ६४ पदे प्राप्ते ८ घति १८ टलात् ६ ।
 पतिते १ जातं धनुः एवं जातानि धनुःपि । १ । २ ।
 ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिष्वष्टा
 दशानि गुणितानि स्युः । एवं ८० संख्याटा कल्पाम् ।
 “टलाकृतं चक्रसुशानि चापम्” इति सि० शि० उक्ते १२
 राशिचक्रस्याङ्गिरूप खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा
 मितिः यथोक्तं तत्रैव “ज्यां प्रोज्झ्या तत्त्वाश्च २५५ हता-
 वशेषं यातेष्वजीवाविधरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा
 च तज्ज्यैस्तत्त्वाश्चिह्नितं संहितं धनुःस्यात्” “यस्य धनुः
 साध्यं तस्माद्या जीवा विशुध्यति सा गोष्या शेषात्तत्त्वा
 श्चि २५५ गुणाद्गतः शानिज्यान्तरहता मज्ज्यते तत्तत्साध्यं
 ततोयतमा जीवा विशुद्धा तदुगुणितैस्तत्त्वाश्चिभिः २५५
 संहितं धनुःस्यात्” प्रसि०

सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां च तथैवोक्तं यथा ।

“ज्यां प्रोज्झ्या शेषं तत्त्वाश्चिह्नितं तद्विवरोद्धतम् । रुद्धा-
 तत्त्वाश्चिभिर्योगं संयोज्य धनुःकथ्यते” सू० सि० ।

“यस्य धनुः कर्तुमिष्टं तस्य त्रिशुद्धपूर्वं ज्यापिरुद्धं न्यूना-
 क्रय शेषं पञ्चाकृतं २२५ गुणं तद्विवरोद्धतं तयोः रुद्धा-
 शुद्धपिरुद्धयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या
 तत्त्वाश्चिनोः संवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते ।
 व्यलोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्धाति ततमा याद्याप-
 कलास्तमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्चिनः । यदि ज्यान्तरेण
 तत्त्वाश्चिकलस्तदा शेषज्या का ? इत्यनुपातागतफलवृत्ता
 इति वैपरीत्येन सुगमतरा । अधिकं जीवागच्छे वक्ष्यते ।

कार्मुकासन न० । रुद्रायामलोके आसनभेदे तल्लक्षणं
 यथा “कामेकासनमाकथ्यादुदरे पूरयेन्मुखम् । तदा
 वायुधोयाति कालेन सूक्ष्मावायुना तत्त्वा पञ्चाङ्गं न
 मन्ता वष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम-
 पादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यद्विगुणं कार्मुकासनमेव च ।
 कार्मुकद्वययोगेन शयवद्वायुमानयेत्” रुद्रायामले ।

कार्यं वि० ल० कर्मणि गयत् । १ कतिसाध्ये २ कर्म व्ये ।
 “तस्मात् शास्त्रं प्रमाणत्वे कार्याकार्यव्यवस्थितौ”
 गीता । “नास्य कार्याङ्गनसंस्कारो न च कार्यादक-
 क्रिया” मनुः । “शब्दानां कार्ये कार्यान्विते वा
 शक्तिरिति सीमांसकाः । शब्दप्राये ज्ञेये “व्यापारो-
 भायना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कजोऽकर्मतापत्तेन
 हि यत्तोऽर्थ इष्यते” हय्युक्तेः कजोऽकर्मतापत्तेन
 यत्कत्वात् तत्साध्ये “यदि रस कार्यः स्यात् विभावादि-
 कारणकः स्याद्” सा० ट० । एवमेव यागादिकृति-
 साध्ये ४ व्यपञ्च्ये । यथा चापृष्वस्यैव कार्यत्वं तथाऽपृष-
 शब्दे २४८५० दर्शितम् । ५ एवमोजने ६ उद्देश्ये तदि-
 च्छयेव कर्मसु प्रयत्नेस्तस्य तथात्वम् “उपसर्पति कार्याधी
 कतार्थी नोपसर्पति” हितो० । अष्टादशानां विवाद-
 पदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । “यस्मात्कार्यं
 समारम्भसारात्तन विनिश्चितः” व्य० त० कात्या०
 सूतिः । उपचारात् ७ हेतो च मेदि० । व्याकरणमते
 ऽव्यादिश्यमाने वर्णादौ । “कार्यमनुभवन् हि कार्यं नि-
 मित्ततया नाप्यायतं” महाभा० “भिषक् कर्ताथ करणं
 रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्यमात्रोपगमैकम्”
 सुश्रुतोक्ते ६ आरोग्ये च तत्र कर्तृत्वकरणत्वकारणत्व-
 कार्यत्वादिषु भिद्यगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । मानं
 गयत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मल-
 ग्नावधि दशमस्याने । “कार्याधीशः स्वोद्देशे बध्नुकक-
 विभिः संयुतो वाञ्छितो वा” जातकम् कार्यस्य व्यापार-
 रूपत्वान्तयात्वम् ।

कार्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्धा “तत्र असतः ० ता-
 यते इति सौगताः तैरभावादेव कार्याणासत्पत्तेः स्वी-
 कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः तेः प्रपत्-
 पत्तेः घटादानामसत्त्वस्य, सूटादिकारणस्य च तदा-
 सत्त्वस्य च स्वकारेण असत उत्पत्तेः स्वीकारात् । सतो-
 विवर्त्तेः कार्यं जगत् न वस्तु सति च अद्वैतं दिनः ।
 सतः सज्जायते इति साङ्ख्यः । विवृतञ्चैतदुपसंगच्छे
 ११०८५० ।

यथा च लिङादेः कार्यत्वेनापूर्व्याचक्षता तथा २ रुमत
 प्रदर्शने शब्दाच्च० उक्तं यथा

“अथ खगिकामोयजेतेत्यदौ इदमाधमत्वं नाप्यत्वं
 वा यहिधिः समभिख्याः कृतक्रियानुर्या तदन्यानी वा ।
 तत्र गुरवः नाहृत्य क्रिया कार्यतया लिङ्गं प्रथितु

शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहात् काम-
नाविशिष्टस्य हि समेतं कार्यमिति बोद्धव्यं नियोज्यत्वं तत्-
कामनायास्तद्बोधोपयोगे सति भवति । स च कामनानन्तरं
काव्यसाधनताबोधात् कार्यताबोधे सति स्यात् एवञ्च स्वर्ग-
साधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यता । न
च कालान्तरमात्रिस्वर्गे क्रिया साक्षात् परस्परया वा
साधनमिति शङ्काबोधयितुमर्हति आशुविनाशित्वात् पर-
स्परघटकानुपस्थितेस्तृतीयप्रकाराभावात् अन्यथा तमादाय
साधनत्वसम्भवात् कल्पमप्यपूर्वं न स्यात् इष्टसाधनता
विधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः कार्यताविधिपक्षेऽपि अन्य-
प्रकारतया साधनत्वं शास्त्रमिति फलतो न विरोधः ।
अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहं क्रियाकार्यतानिर्वा-
हकं लिङ्गादर्थः” ।

व्याकृतञ्चैतत् मथुरानाथेन—

“प्रसङ्गादप्यस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्रमाकराभिमतान्
निराकर्त्तुं विचाराङ्गमंगयप्रयोजिकां विप्रतिपत्तिभाटग-
यति अथेत्यादिना यद्विधिः यद्विधिपदोपस्थापितार्थः ।
समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातु-
पस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः तदन्वयित्वञ्च तद्वि-
शेषकत्वावच्छिन्नशास्त्रबोधप्रकारतान्नयत्वम् । अत्र विधि-
कोटिः, विधेः कार्यत्वं शक्तिवादिनां नैयायिकानां, तद्वये
स्वर्गकामकृतिसाध्यो यागइत्यन्यात्, निषेधकोटिस्तु कार्य-
त्वरूपेणापूर्वं शक्तिवादिनां प्रामाकराणां, तद्वये स्वर्गका-
मस्य यागविषयकं कार्यमिति यागविषयककार्यान् स्वर्ग-
काम इत्येव वान्वयबोधात् अत्र विषयकत्वं जन्यत्वं तच्च
यागकार्ययाः संसर्गः । कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वम् अपूर्व-
स्यापि क्वचिज्ज्ञानादिना धातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ
सिद्धसाधनं निषेधकोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधि-
समभिव्याहृतेति धातुविशेषणम् । तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्वयि-
भिन्नत्वं यथाश्रुतस्य विरोधिकोटित्वाभावात् । इष्टसाधन-
त्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षत्वे द्वयोरसंग्रहः । इष्टसाधनता-
विधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि विध्यर्थकार्येऽन्यथादतः पक्षे
यद्विधिरिति । इत्यञ्च यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनुगमामोक्तद्वयः
इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्वैशेष्य-
पक्षे प्रवेशः इष्टसाधनत्वमिति प्रामाकरैकदेशिमते । कार्यत्वं
कृतिसाध्यत्वम् । न च गुरुनये कार्यस्य धर्मिको विध्यर्थतया
कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्व-
मेव कुतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं कार्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अव-

च्छेदकविधया कार्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात् । वस्तुतस्तु तन्मते
कृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं न शक्यतावच्छेदकम् अपि तु
प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा
लाघवात् । कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगे शक्यं लिङ्गसामान्यशक्यं
वा पक्षेनत्यादिलौकिकम्यलानुरोधात् । अन्ययबोधोऽपि
यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः, कृति-
साध्ययागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारकोवेति
यथाश्रुतएव साधुः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटि-
सिद्धेर्दृश्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रकृत्यर्थान्वय-
मादाय नांगतः सिद्धसाधनं न वा कृतिसाध्यत्वेऽसाधन-
त्वयोरन्यतरत्वांगतः साध्यसिद्धिमादायार्थान्तरत्वम् । प्र-
वर्त्तकज्ञानप्रकाराभूतत्वेन विध्यर्थो विशेषणीयः, तेन वर्त्त-
सामत्वादेः कालस्य संख्यायाश्च तादृशविधिप्रतिपाद्यत्वेऽपि
न तत्र विधिकोटावंगतो बाधः । न चेष्टसाधनत्वत्वादौ
विध्यर्थतावच्छेदकेऽंगतो बाधः, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूत-
त्वस्य प्रवृत्तिविशेष्यांगे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात् ।
यद्वा संख्याकालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः ।
विधिगक्यत्वरूपस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वाद्विष्टसा-
धनत्वत्वादौ नांगतोबाधः । कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया
नैतदसंग्रहः निषेधसिद्धिस्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिक-
रण्येन उद्देश्या नातोबलदनिष्टाननुबन्धित्वेऽंगतो बाधः ।
प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पक्षतायाम् व्योदनकासः
पक्षेदित्यादिविध्यर्थे व्योदनसाधनत्वप्राप्त्याविषयककृति-
साध्यत्वादौ विधिकोटावंगतो बाध इति । स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिस्थलीय तत्सिद्धिर्यत्वेन पक्षतालाभाय स्वर्गकामो
यजेतेत्यादाविति विधिविशेषणमिति भावः । नव्यास्तु
विज्ञातविधितत्त्वाद्यस्तु तदन्वयिनं पृच्छति अथेति न तु
विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः गुरुणा समं विवादे तु कार्यत्वं
विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं नवेति विप्रतिपत्तिरूहनीया
विधिकोटिः परेषाम् । न च कार्यस्य विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि
तस्य प्रकृत्यर्थयागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवर्जि-
तार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्ग इति वाच्यं धात्वर्थप्रत्ययार्थयो-
रभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया तादृशबोधसम्भवात् । अन्य-
था विप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतास-
म्बन्धेन विध्यर्थे कृतावन्वयादपि नैयायिकानां विवर्जितार्थ-
सिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्बलत्वादिति प्राप्तरिति दिक् ।
अत्र गुरु इति अत्र विप्रतिपत्तौ प्रश्ने वा । नाह्वयेति
आह्वय-साक्षात् अपूर्वकार्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा पश्चात्

बोध्यतएवेति भावः । क्रिया-यागादिः, कार्यतया स्वर्गकामकृतिसाध्यतया । नचैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधसादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात् । औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्वव्याप्तेर्बोधविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च औपानुपपत्तिज्ञानसत्त्वः शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानोहेतुः । अतएवाऽनुपपत्तिज्ञानसत्त्वः शब्द एव प्रथमं प्रमाणमिति परमिद्वान्न इति भावः । स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयोविधिवक्तृनियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकं भूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः । वक्ष्यमाणकृत्या यागे स्वर्गकामकृति साध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठे साधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञानविरहमेवोपाटयति कामनाविशिष्टस्य ह्येति समेटं कार्यमिति यागविशेषकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः । बोद्धत्वं शाब्दबोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया नियोज्यत्वं सञ्जलप्रामाणिकमिद्वानियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः । तद्व्याधोपयोगे तद्व्याधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः । विशेषान्वयिनाऽन्वयन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वा सम्भवात् । न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपलक्षणमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्यात्वादिति भावः । स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगेत्यर्थः । कामनानन्तरं कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं यः काम्यसाधनताबोधः । कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति यावत् तस्मात् कार्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्यताबोधस्तदैव स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात् न हि कामनैव साक्षात् कार्यताबोधजनकाऽसम्भवात् इत्यर्थः । अतः काम्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकम् इति बोधः । स्वर्गकामेति स्वर्गकामोयो नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवं प्रथमं वेदादौ स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेरपूर्वशक्त्येत्यत आह नचेति क्रिया-यागादिः । साक्षादिति

अव्याहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्यविधिरणीभूतक्षणनिष्ठा-त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्त्वं साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्यं नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः । साक्षात्साधनत्वस्याबोधने हेतुमाह्वयति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया तृतीयक्षणवृत्तिर्बोधप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः । परम्परासाधनत्वस्याबोधने हेतुमाह परम्परैति अव्याहितपूर्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्त्वपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितिरित्यर्थः । नचापूर्वघटितविगिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत एव विगिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथग्पस्थित्या इति वाच्यं परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्यन्तस्याप्यव्यापारोपधायकत्वस्यान्यप्रयोजकरूपत्वेन योभ्यतात्वात् प्रथममनुज्ञानं विना तदन्वयबोधसम्भवादिति भावः । नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोधयिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा-तृतीयप्रकारसन्धे । साधनत्वसम्भवादिति अपूर्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वसम्भवादिति भावः । कल्पमिति तत्र नयेऽप्यपूर्वकल्पनान स्यादित्यर्थः आशुविनाशिने यागस्य कालान्तरभावस्वर्गसाधनत्वान्यथातुपपत्त्यैव तयाऽप्यपूर्वकल्पनादिति भावः । नन्वेवं प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वान्वयासम्भवेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यत आह इदसाधनताविधिपक्ष इति । सामान्यत इदसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः । अनुपपत्तेः साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्यन्तस्याप्येत्यत आह व्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वया सम्भवात् इति भावः । अत्रैवानुपदं ननु सजातीय इति न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वमहगतमेव दुर्वचमिति वाच्यं स्वर्गत्यावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । नचैवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वतो-व्यापारतो वा स्वर्गाव्याहितपूर्वक्षणमसतोऽपि नियतपूर्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्धानिरूपकत्वविशेषणेमेव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्तिता

पस्थितेः यथा पर्वतायत्वभानं वज्रौ, नानुमतिं विना ।
ननु यदि कार्ये क्रियासाधारणे लिङ्शक्तिः क्रिया चा-
योग्यति योग्यापरिणामः तदा नित्यनिषेधापूर्वयोर-
क्षामः न हि तत्तायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते फला-
श्रयणात् कल्पनायास्तु बीजाभावात् नचेकव निर्णेतः
शास्त्रार्थः परत्वापि तथैवेति न्यायात्तत्तात्पर्यपूर्वमेव लि-
ङ्गाद्यर्थ इति शक्तं नक्षपृथ्वीनेन शक्तिरूपः किन्तु कार्यत्व-
विशिष्टे धर्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्येण
समं क्रियाः न्यायानुपपत्त्याऽपूर्वपर्यासानभेदस्याप्यन्वयत्वा-
दिति सर्वमन हि लोके पचेत्येतादौ कार्ये धर्मिणि शक्तिः
कल्पिता किन्त्वनित्यलभ्यकृतिरूपे कार्यत्वभावे, धर्मिणः
पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यतान्वयस्यान्वि-
ताभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्मिणि शक्तिर्देककल्पनं या सा
च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्य-
त्वेन धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयं ग्यतया
क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि
क्रियातिरिक्तकार्यात् कार्यभावं लघु ततः क्रियापि
शक्येवेति वाच्यं यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन
शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्मिणि शक्ति-
कल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत् शक्तिः न तु शक्तिरूपे
क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत् कल्पनं
तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव
शक्तिकल्पना । नित्यनिषेधयोरपि तदेषोपासनाद्यन्वययोग्यं
लिङ्गाभिधायते न तु कार्यत्वभावे धर्मिणि बाधकाभावात्
लक्षणाप्रसङ्गाच्च । घटादिस्तु लिङ्गशक्तिरूपेण तिरस्क्रियते
न वा पुरास्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधान-
दशायां त्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः । विधिसंख्यस्य च तत्ता-
प्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च
तदर्थेनान्वयबोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत-
एवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वद-
न्ति । अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिप्रतिपादकत्वात् न कार्यत्वं प्रवृ-
त्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय-
त्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः
प्रदज्ज्या तदेव तत् प्रवृत्तिनिमित्तं एतन्नलकल्पत्वाच्चक्रेः
नतु प्रतिपाद्यमात्रवृत्तिः साक्षात्वाद्दौ व्यभिचारात् न च
प्रमेयत्वं तथा, तद्वोधस्याप्रवृत्तकत्वात् अतएव लोके लिङ्-
लक्षणिका, क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे, शक्तिकल्पनात् । न च
लौकिकानामपूर्वे तात्पर्यं सम्भवति सर्वं प्रमाणाभेदेना

प्रतीतेः । क्रियासाधारणशक्तापि लोके लक्षणैव पचेत्येव
हि पाककार्यतावगम्यते तत् कार्यत्वे लिङ्गतात्पर्यं साध-
वात् न धर्मिणि, क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहः, 'तात्प-
र्यादि वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्यमिति' । ततोऽयायाः कर्णत्वक-
त्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशे-
षाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा न च कार्यत्व-
विशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यं शमपहाय क्रियया कार्य-
तान्वयोऽस्तु किं लक्षणमेति वाच्यं नहीतरधर्मिगतत्वेनोप-
स्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षास्त अतः स्वतन्त्रकार्योपस्थितये
लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुपातुपवपति" इत्यत्र पुरो-
डाशार्थतया तद्विहितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापा-
काङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितये, विधाने लक्षणा । न च
व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरव-
धारिता येन विरोधी भवेत् किन्तु कार्यत्वभावे, क्रियाया
धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे शक्तापि तद्वृत्तः । तस्मात्
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानां गृहीतप्रत्ययार्थं
वाऽपूर्वमपीति न विरोधः । अस्तु वा लोके लिङ्गः
क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि तद्वृत्तं विनैव नानार्थन्यायेन
वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामानुयासम्भवात् ।

व्याकृतञ्चेदं मणुरानघेन यथा—

"व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिरुपहासश्च इत्यर्थः
समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो
यागे कृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । यहीतव्येत्यपेक्षा-
नूयः । नन्वन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरायसंस्कारादेव तदुपस्थि-
तिः कल्पनोपेत्यतश्चाह अपूर्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात्
पूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्वरूपत्वादिति भावः । ननु
सद्यपि योगार्थोऽत्र लब्धते मणुपदवदित्यस्वरसंदाह
अवाच्यत्वेति । प्रकारान्तरेणापूर्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं
विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । तत्-
प्रवृत्तौ—लिङ्गादिनाऽपूर्वोपस्थितौ । अपूर्वत्वेनोपस्थितिः
प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न रेति । उपलब्धते उप-
स्थिते । स्मरणं लिङ्गादिना स्मरणम् । गृहभित्तस्य समा-
धत्ते सैवमिति । काव्ये धर्मिणीति कथ्यताम्येव धर्मि-
णीत्यर्थः । कार्यत्वविशिष्टवृत्तिं घटादौ विधेयः यागविषयकं
कार्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः । स्वर्गकामेति स्वर्ग-
साधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः । विधेयवृत्तिपाय इति
सासान्यरूपेण विधेयवृत्तिपाय इत्यर्थः । सर्वस्वपहातु
इत्यप्यत्रात् कार्यत्वेति बोधोदे, न तद्वदेति तदना

विशेषविज्ञित्यर्थः । अभिसन्निवृत्तत्वात् शङ्कते नत्विति ।
अनुपस्थितेरिति अपर्यव्यस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः । येन
हीति शक्तिपक्षपदार्थस्मरणशब्दात्तुभवनानां समानप्रकार
त्वेनैव कार्यकारणभावः न तु समानविषयकत्वेनापि
गौरवादित्यर्थः । ननु समानविषयकत्वेनैव कार्यकारण-
भावो न तु समानप्रकारकत्वेनेत्यत आह नहीति । पदार्थ-
स्मरणञ्च-प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च तथाच समान प्रकार-
कत्वस्यावश्यकत्वात् नैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः । स्मरणं-
घटादे स्मरणम् । ननु कार्यमात्रशक्त्या कथं स्वर्गपर्यन्त-
स्यायि पार्यन्ताभः ? इत्यत आह योग्यत्वाच्चेति यागविष-
यककार्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्यन्तस्यायित्वस्य योग्यतारूप
त्वाच्चेत्यर्थः । अतएवेति यतएव प्रथमं न तज्ज्ञानमित्यर्थः
अपूर्वम् अपूर्वत्वव्यापहारः । पदेन क्रियत इति नियम इति
शेषः । शक्तिपक्षेति तथा च तादृशनियमोऽसिद्ध इति भावः ।
नत्वाकाशादिपदस्थले व्याप्तपदार्थोपस्थितहेतुत्वस्य दृष्ट-
त्वादत्वापि तथेत्यत आह नचेति । किंचित्-आकाशादिपदे ।
तथा-शब्दधीहेतुः । अपूर्वेति शक्तिपक्षविषयोभूतत्वर्थः ।
ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशे-
षणज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इति
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुदोधादप्यज्ञानमावश्यकमित्यन आह
विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रका-
रकज्ञानमेव हेतुर्नतु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश
इत्यर्थः । अन्यथा-विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे । व्याप-
कत्वेति । ज्ञानेन न भात इत्यर्थः । तदन्वयः तद्विषयत्वम् ।
तस्मात्-तदीयपक्षधर्मताज्ञानात् । तेन रूपेणेति स्वमते,
तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमिति
हेतुत्वात् । व्याप्यत्वेन वेति भ्रह्मणसीयधर्मे गृहीतेन
धूमव्यापकवज्जिसमानाधिकरणधर्मत्वरूपेण वज्जिमदन्या-
वृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः । एतच्च न्यायनये
परनये वज्जिव्याप्यधूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनु-
मित्यनुपपत्तेः वज्जिव्याप्यशान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमि-
त्याप्तत्वेति ध्येयम् । सा-सामान्यप्रत्यासत्तिः । सुतरामिति
विदुषोति कार्यत्वेन हीति । क्रियासाधारणेन-क्रियासा-
धारणधर्मप्रकारेण । अयोग्या-साक्षात्फलजननायोग्या ।
योग्येति साक्षात्फलजननयोग्येत्यर्थः । नित्यनिषेधेति
सम्यानुपासीतेत्यत्र सम्यावन्दनापूर्वस्य, न कलङ्गं भवये-
दित्यत्र कलङ्गभक्षणाभावजन्यापूर्वस्य वेत्यर्थः । तथा च
व्यापसिद्धान्त इति भावः । अयोग्यतया-साक्षात्फल-

जननायोग्यतया । फलान्प्रवणात् इति नित्यनिषेध-
स्थले च फलान्प्रवणादित्यर्थः । कल्पनायाच्चेति फल-
कल्पनायाच्चेत्यर्थः । बीजाभावात् प्रमाणाभावात् ।
कार्येण समं-क्रियारूपकरीणं समम् । अभेदस्या-
पीति यद्यपि निषेधस्थले कलङ्गभक्षणाभावस्य कार्य-
त्वाभावेन कार्यत्वरूपेण लिङा न तद्वोधसम्भवस्तथापि
अभावस्योत्पादविनाशशालित्वनये ऽभावस्यापि कार्यत्व
सम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्मस्वरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा ।
केचित्तु कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योग्येससाधारण
मित्यभावस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्याहुः । कृतिरूप इति
साध्यत्वसंसर्ग इति भावः । अन्वताभिधानेतिशब्द-
बोधेत्यर्थः । धर्मिणि-कार्ये । कार्यत्वान्वेति स्वर्गकाम
कृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः अयोग्यतया स्वर्गकामकृति साध्य-
त्वान्वयायोग्यतया । एवमप्येऽपि । तत्र शक्तिरिति तत्र
शक्तिपक्ष इत्यर्थः । यत्प्रयुक्तेति यद्विषयस्वर्गकामकृतिसाध्य-
त्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । शक्तिकल्पनादिति वैदिकलिङ्-
मात्रशक्तिकल्पनादित्यर्थः । उपासनादीति सम्योपास-
नादीत्यर्थः आदिपदार्थपेधविधिस्यले कलङ्गभक्षणा-
भावपरिपक्षः । लक्षणेति वैदिकलिङः कार्ये धर्मि-
ण्येव शक्तिकल्पनादिति भावः । एतच्च लोकास्थले लौकिक
लिङ्गत्वं कार्यत्वशक्ततावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्यथा
तत्र लिङ्गत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्गतेरिति
ध्येयम् । एतच्चापाततः तच्चयेऽपूर्वस्य शक्तिपक्षविषय-
त्वेऽपि शब्दबोधविषयत्वत् क्रियाया अपि कार्यत्वरूपेण
वैदिकलिङः शक्तिपक्षविषयत्वेऽपि शब्दबोधविषयत्व
सम्भवात् न हि न्यायनयस्य तन्मते व्याप्तपदार्थशक्ति
धीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्र कल-
ङ्गवैशिष्ट्ये शक्तिपक्षदेय शब्दबोधे योग्यव्यक्तिर्भासम् ।
किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्वलाभः तत्र कलङ्गभक्षणा-
भावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्यत्वरूपेण लिङा
तस्यैव बोधसम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्व-
यस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव
तत्त्वम् । ननु घटादिलक्षणकार्यत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे
यजेतेत्यादौ कथमपूर्वलाभः घटादिभिन्नकार्यत्वस्य शक्य-
तावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्यं शक्ति-
पक्ष इत्यत आह घटादिस्त्विति । उभयथापीति घटादिभि-
न्नकार्यत्वस्य घटादिकार्यत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वे इत्य-
र्थः । किन्तु कार्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः । ननु

शामान्यतः कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटा-
देरपि शब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आहान्वितेति अयोग्य-
तया-धात्वर्थान्वयायोग्यतया । नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि
शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह
विधीति केवलस्य-धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य-विधिप्रत्य-
यस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः । अप्रयोगः, विधि
प्रत्ययाहुतादेरप्रयोगः । प्रयोगोपार्धाति शक्तिप्रमाजन्य
शब्दबोधेभावसम्बन्धेन तद्विधेयकमित्यर्थः । तादृशबोधे-
पूर्वत्वं कारणमिति पर्यवसितोऽर्थः । प्रतिपत्तिः शक्य-
प्रतिपत्तिः । तदेव तत्वेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना शक्य-
वृत्ति तदेवेत्यर्थः । तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्-
पदजन्योपपत्तिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति
लक्षणं फलितम् । आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ
गवाक्ष्ये स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्वाति-
व्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । आकृतिस्तु अयवसंयोगविशे-
षरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षण-
परम्परासम्बन्धस्य दृश्यनियामकत्वात् । दृश्यनियामक
सम्बन्धेन तु न कोपि धर्मः कृत्वापि शक्यतावच्छेदकः
पशुपटादेरपि लोभवक्त्राङ्गुलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्य-
तावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोभवक्त्राङ्गुलादिकम् ।
तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपाल-
त्वादिप्रकारेण घटादिवोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि
द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात् । तत्पदेति न चाकृतेरपि
कालिकादिष्वन्वयेन शक्यगवादिवृत्तित्वादिव्याप्तिस्तद-
वस्थिति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामक
सम्बन्धेन तत्पदशक्तिसुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षित-
त्वात् सुख्येत्सुपादानात् भूत्तादिपदे परिमाणत्वादेः,
घटादिपदे आकृतितत्त्वान्तरजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्य-
दासः । ज्ञानविषयशक्तवत्त्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिसुख्य
विशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यसुख्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्त
सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम् । नचाकाशादेरपि आकाशादिपद
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादे-
र्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेरप्याकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः । सम्प्रदायमते चा-
काशादिपदशक्तेर्विशेष्यां निर्विकल्पकरूपतया विशेष्य-
तावच्छेदकतानियामकसम्बन्धप्रसिद्धैर्वातिव्याप्तिविरहात्,
अवयवावयववाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेद-
कत्ववारणाय विशेष्यत्वम । उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-

श्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदको नाति
प्रसङ्गः । न च समूहालम्बनमादायार्तिप्रसङ्ग इति वाच्यं
यत्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य
विवक्षितत्वादिति निगर्वः । तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छे-
दकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संस्थानस्य गुरुनये, नव्य
नैयायिकनये च सममिति न तत्तातिव्याप्तिरिति
तु ज्यायः । साक्षादौ साक्षासमवेतत्वादौ तथा-यथोक्त
लक्षणाश्रयः । तद्वोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तक-
त्वात् शक्याऽजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः । ननु लौकि-
कलिङ्गः कार्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङ्गः कार्ये धर्मिणि शक्ति-
रित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्गत्ववैदिकलिङ्गत्वयोः शक्यताव-
च्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकगौरवमित्यत आह अतएवेति शक्यता-
वच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः । लाक्षणीको-कार्यत्वे लाक्षणीको
वेदे-वेदस्थले । शक्तिरूपत्वादिति लिङ्गसामान्यस्यैव शक्ति-
कल्पनादित्यर्थः । न च लिङ्गमात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः वेदे च
कार्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्यत्वत्वा-
पेक्षया कार्यत्वत्वविशिष्टस्य कार्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगम-
काभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वत्वरूपकार्यत्वत्वापेक्षया
प्रागभावाप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्य-
त्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः । वस्तुतस्तु लाक्षणाङ्गमात्रस्य
कृतावेव शक्तिः साध्यत्वसंसर्गः । वेदे च प्रागभावावस्थादि-
रूपकार्यत्वाश्रये धर्मिणि लक्षणाऽस्त्वित्येत्याशयः । ननु
लोकस्थले कार्यत्वरूपेणापूर्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत
आह नचेति पूर्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्गप्रवादादेवा
ध्यापकानामपूर्वविगमात्तत्वात् तात्पर्यसम्भव इति भावः ।
वस्तुतोऽपूर्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम् ।
ननु लिङ्गः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्मिणोविषयत्वेऽपि
कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्येव
तथा च लोकेऽपि पाकः कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य
शक्यबोधोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधार-
णेति । लक्षणैव कार्यत्वे लक्षणैव । पाकक्रियातावगम्यते इत्या-
धाराधेयभावसम्बन्धेन पक्षविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकार-
कान्वयबोधोजायते इत्यर्थः । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा
च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः । इदञ्चाभ्युपगमवादे-
नोक्तं वस्तुतोऽध्यापकत्वार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्न
तथा क्रियासाधारणशक्तावपि शक्यानोपपत्तिरन्यथा नि-
त्यनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भावादूर्वलोपापत्तेरिति
ध्येयम् । ननु लोके पदेतत्वादौ लिङ्गाल्लक्षणायां लिङ्-

पटात् कार्यत्वरूपेण पाकोपस्थितद्वारा पाकविशेषककार्यत्वप्रकारकाव्यवबोधो जायतामिति वक्तव्यस्तत्पर्यमनपपक्षं लिङ्गोलङ्घनाया कार्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यव्याहृतत्वेति कार्यत्वे कार्यत्वोपस्थितौ । तात्पर्याद्वाति लोके लाघवात् केवलकार्यत्वोपस्थितौ लिङ्गस्तत्पर्यात् केवलकार्यत्वएव उत्तिरित्यर्थः ननु हनेरिति अन्यत्वेति शेषः इदमापाततः लौकिकतात्पर्यस्य पुमिच्छानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्या किञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु तात्पर्यस्याप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणया व्यभ्युपगम इत्येव तत्त्वम् । ननु तथापि यन्त्रते वेदस्यले कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वात्त्रे लिङ्गः शक्तिस्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्यैव कार्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणया इत्यत व्याहृततीयाया इति । न स्वतन्त्रं शक्यमिति धर्म्यशे निर्विकल्पकशक्यतापत्तेरिति भावः । कार्यत्वे लक्षण्येति कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वविशिष्टशक्तादीनामपि तादृशकार्यत्वे लक्षण्येव इत्यर्थः । गतत्वेन-विशेषणत्वेन स्वतन्त्रेति इतरा विशेषणतयेत्यर्थः । तुषानुपवपतीति पुरोडाशाय कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः पुरोडाशार्थं तयेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपेणेत्यर्थः तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशपटार्थान्वितत्वेन, शब्दानुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः, नोपपाकाङ्क्षा इति एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षेति सते एकप्रयोजनकत्वेन-वगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवाच्च कपालस्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः । स्वतन्त्रकपालोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकान्वितत्वेन कपालशान्दबुद्धये इत्यर्थः अधिष्ठानलक्षण्येति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने ऋग्मयपत्रे लक्षण्येत्यर्थः । एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानानिष्ठकपालेन तुषानुपवपतीत्यनुयबोधः पुरोडाशस्य कपालमिति पठान्तपुरुषः, पुरोडाशञ्च तत्कपालञ्चेति कर्मधारयो वेति भावः । उपपापः स्फोटनं यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणाभावे दृष्टान्तः । एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया व्याकाङ्क्षात्वाभावात् घटजनकेन दर्शने गामभ्याज्यत्वाप्येकरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽनुयबोधानुपपत्तेः किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽस्त्वैकरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खल्वेकमेतन्मतेन युगपत्तथानुय-

बोधे न कार्यानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु वेदस्यले एकप्रयोजनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरे नानुयः व्यापृष्टीर्न देन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपरीक्ष्यते तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकवाक्यतया तथा निशीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षण्येव तत्त्वम् । व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्गत्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यता-बोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्ये धर्मिणि लिङ्गशक्तौ तद्वङ्ग इत्यर्थः । लोके इति लिङ्गत्वावच्छेदेनेति शेषः । क्रियाकार्यत्वे शक्तिः क्रियाविशेषककार्यत्वानुभवजनकता । कार्यत्वमात्रे इति शक्तिरवधारितेत्यनुपपद्यते शक्तिरनुभवजनकता । न चेति वेदस्यले इति शेषः । धर्म्यन्तरे कार्ये धर्मिणि तद्वङ्ग इति क्रियानिष्ठकार्यत्वस्यैव लिङ्गा बोधनादिति भावः । ननु तथापि लोकस्यले लिङ्गः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्गत्वावच्छेदेन सिद्धं कार्ये धर्मिणि शक्तौ च तद्वङ्गः कार्ये धर्मिण्येव लिङ्गार्थकार्यत्वानुयादित्यव्याहृतत्वादिति लोकस्यले लिङ्गः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वात् इत्यर्थः । प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्गप्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः । न तु प्रकृत्यर्थान्विततया यावत् स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । प्रत्ययार्थश्च-लिङ्गप्रत्ययार्थश्च । न विरोध इति अपूर्वस्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भावः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह व्यस्तु वेति । क्रियाकार्यत्व इति क्रियाकृतस्तस्याः कार्यत्वे तत्साध्यत्वे इत्यर्थः शक्तावच्छेदकस्य लिङ्गत्वमेव वेदेऽपि अपूर्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः । गानार्थन्यायेनेति ह्यर्थादिपदन्यायेनेत्यर्थः । यथायुतं स्थापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गततापत्तेः । वेदे-वेदस्यले धर्म्यन्तरे कार्ये धर्मिणि शक्तावच्छेदकान्त व्युत्पत्तिरपि लिङ्गत्वमेवेति भावः । तथाच यथा ह्यर्थादिपदस्यले एकमेव ह्यर्थादिपदत्वादिकं शक्तावच्छेदकं विष्णुत्वं चन्द्रत्वादिदेन शक्यतावच्छेदकस्य नाना तर्पवैकमेव लिङ्गत्वं शक्तावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकञ्च कार्यत्वत्वं कार्यत्वञ्च ह्यर्थादि फलितोऽर्थः । न च लिङ्गत्वावच्छेदेन कार्ये शक्तौ, लोकेऽप्यपूर्वत्वाभापत्तिरिति वाक्यं प्रागेव रुपाहितत्वात् तलापृथस्य बाधितत्वाच्चेति भावः ।

शक्तिशक्ता तु एतन्मते पूर्वपक्षोक्तत्वं दूषितम् । तच्च तत्रैवावश्यम् । विश्वरभयाक्षोक्तम् ।

कार्यकारणभाव उ० कार्यञ्च कारणञ्च तयोर्भावः । एकस्य स्वकारणमेव कार्यत्वे तदपेक्षया चान्यस्य कारणत्वे

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटादण्डयोः कार्यकारणभावः । “कार्य-
कारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावानियमो
दर्शनान्तरदर्शनात्” सर्वदोषोद्दर्शने । तत्र कार्यभेदेन
कारणभेदे कारणशब्दे १८२८७० उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदाधि-
क्यमुच्यते । कारणं तावत् द्विविधं मुख्यमसुख्यञ्च तत्र घटा-
दिकं प्रति ऋदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि ।
तद्विज्ञेयमसुख्यं तच्च सहकारि कारणम् । मुख्यमपि त्रिविधं
न्यायमतं समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र
घटादिकं प्रति ऋदादिकं समवायिकारणं, कपालभं-
योगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकार-
णानि । तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे । असाधा-
रणकारणमपि कार्यभेदाच्चानाविधम् । निमित्तकारण-
मपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारण-
निमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेष्वाकृतयः
दिक्कालौ अहर् एव प्रागभावश्चेति भेदात् । असाधारण-
निमित्तकारणानि चानेकविधानि । प्रतिबन्धकाभावस्य
कारणत्वं नैयायिका मन्यन्त । स च निमित्तकारण-
मेव । वेदान्तिनस्य अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति
“कथममतः सञ्जायेतेति” श्रुतेः नासतोविद्यते भावः”
इति गीतोक्तेः । तदेतद्विज्ञेयं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा
“नित्यानाञ्जाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति ।
अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रि-
याया नित्याकारणं लक्षणमिति ‘अकुर्वन् विहितं कर्मेति’
हि श्रुतानुपपत्तिः । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति
सर्वप्रमाणव्याक्रोशः” भा० ।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

“यच्चोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारायां नित्या-
मीति तत्राह नित्यानाञ्चेति । आगाभि दुःखं प्रत्य-
वाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् “पापः
पापेनेति” श्रुतेः । निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद्दुःखस्ये-
त्यर्थः । “अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमुच्छतिं” श्रुतप्रत्ययाद्-
करणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अतः
पर्वोति । यदि यथावद्विषयनिमित्तकानुष्ठानमभविष्यत्तदा
सञ्चितदुरितजयोऽभविष्यत् । न चायं विहितमकार्षीद-
त्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टं लब्धते । यथा “विचि-
कित्सन् श्रोत्रिय” इति । ततः श्रुतप्रत्ययस्यान्यथाव्यु-
त्पत्त्याच्च तद्वत्तादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

“लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति (पा०) श्रुतप्रत्ययस्योभयत्र
विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते ? तत्राह अन्य-
थेति । अभावरूपस्य कार्यस्य भावरूपमेव कारणमिति
प्रत्यक्षादिभिरवगतं श्रुतप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाविधाने
सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ।

ननु त्वयायकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम् । भाट्ट-
शानुपलब्धस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकेन प्रति-
बन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्था-
पकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम् । “भा-
वो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्” इति उच्यते ।
“अस्माभिरावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं” किन्तु
तद्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम् । तेन च रूपेण न प्रत्य-
वायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रम-
त्तात् । भाट्टानामपि च केषाञ्चित्ज्ञानस्य योग्यानुपलब्ध-
स्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्व-
ऽभावप्रमायाः प्रत्यलन्वापातः । तार्किकाणामपि प्रति-
बन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वमङ्गाच्च प्रामाणिक-
त्वम् । प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यतापकत्वमेव ।
यस्मादिदं प्राङ्नामीत्तच्छादिदानीं जातमिति । न तु
जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावेति न कारणत्वे
प्राक्कालस्य स्वरूपेतितापातः । प्रागभावेतिमपि चान्यथा-
सिद्धमित्युक्तं तच्चालोके ।

कार्यविवर्तित्य कार्यशब्दे उक्ता । तत्र समवायिकारणो-
त्पादं समवेताख्यसुपादेयमित्युच्यते तद्विज्ञेयं कार्यं कार्यो-
त्पादादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः ।

कार्यकुशल लि० ७त० । कार्यज्ञे क्रियादक्षे ।

कार्यचिन्तक लि० कार्यं चिन्तयति विनि-सखल् ७प०
स० । कर्तव्यविषये कृतकतचिन्तके । “धर्माज्ञाः शुचयो
ऽलुप्ताभवेयुः कार्यचिन्तकाः” याज्ञ० ।

कार्यता स्त्री कार्यस्य भावः तत् । १ कर्तव्यतायां २ कृतिसाध्यता-
याम् । त्व कार्यत्वं तत्रार्थे न० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव
प्रवर्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा ।
“कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरुः तथाहि ज्ञानस्य जनौ
जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे
कृतिविबलहेत्यनरभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्व-
प्राकारिकः तत्साध्यक्रियावैप्रेक्षा पाकं कृत्या साधया-
मीति तदनुभावात् । सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या
इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

साध्ये पाके प्रवर्तते न त्विदमाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्य-
साध्ये चिकीर्षापत्तिः । स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अथाभाव उभयसिद्धः
कृतिसाध्यताधारसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत् न यत्
शब्दादनुमानाद्वा देवात् सा, तत् लाघवावतारात् इच्छा-
याः स्वप्राशक्तज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञान-
स्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विषयदणव ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वाच्च व्याप्तिर्धाविषयनद्वारानुमितिप्रतिबन्धकानैकान-
ज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिदसाधनत्वोपेन
णायत्यनिष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्र-
वर्तकं कल्पेत् । ननु सरोधात्तथ गौचोक्त्यावावि-
त्यालाघवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च दृष्टाविषेष्टसाध-
नताज्ञानादिति चेत् न वज्रिना साधयामातिवत् कृत्या-
साधयामातीच्छायाः कृतिवर्ज्यमनुभूयमानायाः सन्न-
वाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातमशक्यत्वात् । किञ्च
पाकं चिकीर्षिताव्यक्तं प्राधान्येन पाकयेच्छाविषयत्वमनुभूयते
न तु कृतेः, धाताश्च सन् प्रत्ययाभिधेच्छापक रवाचित्यम्
योदनं बुभुजत इत्यत्र भोजनविषयनयोदनस्येच्छाविषय-
त्वानुभवात् इदसाधनत्वेन दृष्टाविव कृतापिच्छासम्भवेऽपि
कृतीच्छा न प्रवर्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव । घटं ज्ञानाति
चिकीर्षाति करोतीति ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तानामेकविषय-
त्वानुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा
चिकीर्षितस्य पाकस्याव्यतः सिद्धौ सानापगच्छेत् ननु पाय
विशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्यते
प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिपक्षेण तल्लिप्ताया अनिवृत्तेरिति
चेत् न स्वविषयसिद्धावस्य फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छा
विरोधित्वात् अस्ति च तत् पाकोदनयोः सिद्धता । अन्यौ-
दनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव प्रवृत्त असिद्धत्वात् कृता
नवेच्छा न विच्छिद्यते यदि कृतिरप्यसिद्धत्वफलेच्छा
विच्छेदौ न विरोधिनौ प्रीत्या धनलाभेऽपि तदधिक
धनेच्छा न विच्छिद्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छाया-
श्च सत्त्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या तल्लिप्ते प्रतिपक्षेण
तल्लिप्ता नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् किञ्च विशेषस्य
सिद्धौ हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सफलस्वविषय
सिद्धिरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु क्रियाह-
कृता कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्य-
त्वम् इष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतिरिष्टः धनत्वा-
दिति तद्वोधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि

संबन्धेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यतापकारनैययम् । अतः
कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिका-
रणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात्
तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण त-
त्वेच्छा यथा स्वकीदारदृष्टित्वेनेष्टसाधनत्वात्तथैवेच्छा तथा
कृतिसाध्यत्वं न पाकस्येष्टसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्य-
त्वेन तत्वेच्छा भवतीति कृती कृतिविषये वा चिकीर्षायां
न दृष्टाविच्छाविलक्षणसामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत् भवेदेवं
यदि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्योदनसाधनता स्यात् न चैवं,
गौरवात् किन्तु पाकत्वेन, सा तु कृतिं विना नेच-
न्यदेतत् । वज्रिना साधयामीति वत् कृत्या साधया-
मातीच्छा इदसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्
वज्रिसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमा-
वश्यकं कृती चातुमर्थसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन
प्राणपञ्चकसंहारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः ।
अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि तत् प्रवर्तते
ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणं उपलक्ष्यमात्रगतान-
तिप्रसक्तवर्माभावात् कृतिभावस्य चातिप्रसङ्गात् तत्तत्-
कृतिविषया उपलक्ष्याः तथा च तदननुगमात् प्रवृत्ते
रननुगमः विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षा-
ज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च । किञ्च चिकीर्षा-
साध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधनञ्च विरोधेन कृति-
साध्यता पाकादौ न ज्ञायेतेति चेत् न, अस्ति हि कृति-
विशेषो मानसपृथक्त्वसिद्धौ जीवनयोनियत्त्वव्यावृत्तः स्वचि-
कीर्षोपलक्षणः यत् चिकीर्षाकारणत्वपक्षः स च तव जाति
रूपो मम त्वनुगतकारणोपाधिरूपः । एवञ्च चिकीर्षाधीन-
त्वेनानुगतेन कृतिविशेषाणामुपलक्षणमाणाभामनुगतत्वमपि
यथा गौत्वेन तदस्येनोपलक्षिता सहिष्यादिव्यावृत्ता धान
कर्मव्यक्तिविशेषा धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गौत्वमपि, तथा
चिकीर्षापि, एवं जीवनयोनिव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृति-
त्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु कृतिसाध्ये न
कृतिविशेषणम् असत्त्वात् रुत्वे वा कृती इत्यां ज्ञानं, ज्ञाने
च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गादिति चेत्
न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये च परि-
चायकतयोपलक्षणम् अन्यथेष्टसाधनेऽपीदं न विशेषणम्
असत्त्वाच्चोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानादौ वा का-
गतिः । नन्वेवं श्रेमेऽपि चिकीर्षा स्यात् तस्यापि चिकीर्षा-
धीनकृतिसाध्यत्वात् । अस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न

असिद्धावस्थावतः कार्यानुत्पत्तेः । तथा च पाकादेर-
सिद्धत्वसिद्धतज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वपक्षः नचैकमेकैकदा
सिद्धमसिद्धेति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता साध्यत्व-
साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं यदि हि
स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्ध-
स्यात् । भिन्नस्वरूपित्वेऽपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वेऽ-
नवगत्याज्ञानात् । तस्मात् समयभेदोपाधिकएव तदुभय-
सम्बन्धः । पाके इदानीं साध्यत्वम् अप्ये च साधनत्वं
ज्ञायत इति चेत् ? न, इदानीमप्यनुपदार्थयोनाना-
त्वादननुगमेन व्यप्राप्यत्वात्, शब्देन तथा प्रतिपादयितु-
मशक्यत्वात् गौरवाच्च । स्वकृतितः सिद्धमसिद्धसाधन-
मिति ज्ञानाच्चिकापः, न हि सिद्धं कश्चिच्चिकीर्तयति, कृतैः
पूर्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्य-
त्वं न पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं न हि
कृतिसाध्यत्वं न पाकस्योदनसाधनतत्पक्षम् । तस्मात् कति
क्रियमाणविलक्षणं कथनन्तरमविव्यक्तारूपं कृतिसाध्यत्वं
चिकीर्षाप्रयोजकं, तादृशञ्च साधनत्वविरोध्येव किञ्च-
साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मात् साधनत्वज्ञानमिच्छावि-
रोधः । न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीति चेत् । एतेन दृष्ट्या-
दाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन क्लृप्तमिति निर-
स्तम् कथं तर्हि स्वतोऽनुन्द्रे दृष्ट्यादाविच्छा ? तत्सा-
ध्येऽज्ञानादिति नृदृष्ट्या । अन्ये तु सुखदुःखाभावतत्-
साधनेष्विच्छाप्रयोजकमनुगतसदृश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदां
धर्मान्तरमस्ति अदुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्य-
त्वात् तदेव दुःखसाधनव्यावृत्तसुखतत्साधनादौ चिकी-
र्षाप्रयोजकमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथा-
ऽस्त्विति वाच्यं सङ्गानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात् ।
बध्यघातकभावस्यैकसमये सामानाधिकरण्याभावस्य च
यत्नादिसाधारणत्वादिति तन्न तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञाना-
दिच्छोत्पत्तेः न हि सुखे ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना
नेच्छा । तथात्वे स्वतः प्रयोजनत्वज्ञानोत्पत्तेः तदेव हि-
स्वतः प्रयोजन-यद्वगतं सत् स्वहस्तितयेष्यते । किञ्चानु-
गतधर्मैक्यतापि कारणैः, न च सुखादाविच्छाकारणत्वं
अनागतत्वात् किन्तु तदवगमः । तर्हि सुखादिज्ञाने तत्-
स्वरूपसद्वेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत् ? न, यथाह्युद्देश्य-
त्वं सुखज्ञानादिपूतपद्यते अन्यतरत्वात् तद्व्यापि-
न्यन्यायाद्वा तथेच्छा जायताम् । कृतिसाध्यत्वञ्च कृतौ
सत्यामपिप्रसङ्गे स्वरूपं न कति विना । ज्ञेयसाधारण्येति

कृतिसाध्यत्वं न तु कृतैः पूर्वं । ननु कृतौ नष्टायां सत्त्वं
पि धर्मी न कार्यं, तथा च कथं कार्येऽपूर्वे कामिनो-
ऽन्वयः क्षणिकत्वेन क्रियातुल्यत्वादिति चेत् ? न, यद्वृत्ति
काव्यसाधनत्वं तत् कार्यतावद्भेदः प्रयोजकत्वात् न तु
कार्यताविशिष्टस्य काव्यसाधनतति व्याप्तिः । ननु पाकादौ
कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण, कथनन्तरं पाके सति कति-
साध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कतिरित्यन्योन्यश्रयात् ।
कृतिसाधुतातीर्ण्ये चिकीर्षाप्रयोजकसम्भवाच्चेति चेत् न
पाकमत्कृतिसाधुतामत्कृतिं विनाऽसत्वे सति सादृष्ट-
साधनत्वात् दैवाद्यनधानत्वे सति सादृष्टसाधनत्वाद्वा सद्-
भोजनवत् इदनुमानात् स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानं, यस्य यदिष्ट-
साधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत्तदा तत्कृति
साधुमिति व्याप्तेः असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात् । बलवद्
निष्टाजनकत्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन सधुविषयसम्पत्ताच्च
भोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कृतिसाधुतातीर्ण्ये च
न व्यभिचारः सामान्यतन्मस्याऽपि कृतिसाधुत्वात् । अ-
तीततादशयाज्ञातीतोदने इच्छाविरहे स्वसाधनत्वा-
भावात् अतएव निदाघदूनदेहोर्पति वारिदे तोयटातोय-
लाभसम्भावनायां वा सरोवगाहने न प्रवर्तते इष्टसन्ताप-
शान्तिसाधनस्य तोयसम्बन्धस्य स्वकृतिं विनाऽपि सिद्धप्रति-
सम्भवेन लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च
मत्कृतिं विना स न सम्भवतीति प्रतिबन्धेन, तदा प्रवर्तते ।
यस्य सन्तापशान्तिसात्वमिष्टं स सरोवगाहनेत्येष्टसाधनत्व-
मेव न प्रतिबन्धेन । उपस्थितदृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति
कश्चित् । तन्न तोयसम्बन्धेन सन्तापशान्तिसाधनत्वं तस्य
सरोवगाहनेन विनाऽपि तद्विपरिणामे तत्साधनं न
स्यात् । किन्तु कार्यभेदसाधनत्वं
कृतिसाध्यत्वेन लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि प्रवृत्तेः
पूर्वं कृतिसाधुत्वज्ञाने हेत्वभावात् । नन्वेवं लिङ्गज्ञान-
मेव प्रवर्तकमस्तु प्राथमिकत्वः दावश्यकत्वाच्च । न च ला-
घवात् कृतिसाधुताज्ञानं तथा, कृतिसाधुतासुमितौ
तदा मानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्या
अनुमितिप्रतिबन्धाच्चेति चेत् न लिङ्गज्ञाने कृतिसाधु-
ताप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेत्वत्वात् । अत-
एव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्तकम् । ननु पाकादिः
कृतः क्रियमाणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाधुत्वे बाधात्
नाथनागतः भाविपाके मानाभावेनाश्रयाश्लेषः । पाकत्वं
अविद्यद्वैत सामान्यत्वात् गोत्ववदिति मानमिति चेत् ?

तत्कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्-
कारातिरिक्तो चिकीर्षाविषयसत्ति जनकत्वात् नहि भोज-
नादचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यत इति केचित् तच्च
गुरुतरभारोत्थोलने कृत्यसाध्ये भ्रमात् पृष्टतस्य निगड-
नित्यलवद्धदेहस्य वा कृतौ सत्यासुहेलनचलनक्रियानुत्पादेऽपि
अमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात् । न तु तज्जन्यक्रियायाः
सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषयः
उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या ।
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न अमे, हेययोनियत्वाद्-
पि तदुत्पत्तेरित्यपरे तच्च शत्रुबधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-
जन्यकृतिसाध्यत्वात् हेयस्य यत्नाजनकत्वात् हेयसिद्धिस्तु
शत्रुं हे शत्रोऽप्यबाधितानुभवबलात् । यत्तु, अमः कृतित्वेन
कृतिसाध्या न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि अमे
चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव
भोजनं कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्
अमवद्भ्रमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादित्य चिकी-
र्षाधीनकृतिविशेषात् स हि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीव-
योनिकृतस्तदनुत्पादात् । यद्वा अमो न भोजनकृतिसाध्यः
किन्तु तद्विरन्तरात्पक्षाज्जीवनयोनियत्वादेवेति तच्च
नहि कृतित्वेन असजनकत्वं नापि कृत्यन्नरादेव अमोत्-
पत्तिः जीवनयोनियत्वेन चापि भारोद्धहनादि कर्म
कुर्वतस्तद्व्यसमानुभवेन तस्य असाजनकत्वात् । तस्मा-
द्भोजनादित्य अमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्व
मनन्यगतिकत्वात् । सुप्रस्य खेदाद्यनुमितः अमस्तज्जन्य
इति चेत् न खेदादेः अमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा
जागरेऽपि तदनुवृत्तौ अमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति भैवं खे-
च्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात् । अत्रापि नियमतो
ऽन्वेच्छाधीनकृतिसाध्यः अमे दुःखत्वेन इच्छाविरहात् ।
अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन अमोनान्तरीयक इत्यु-
च्यते । स्वचिकीर्षाधीनत्वमु न कृतौ विशेषणं, गौरवात् ।
अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्वं तद्विशिष्टकृतिसा-
ध्यं न अमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्र-
साध्यः अतएव कष्टं कमेत्यनुभयोलोकानाम् । एवं चिकी-
र्षायां समैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसा-
ध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति चतु-
ष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति
द्वयं वृष्टिसाध्ये सुखे हीच्छा वृष्टिमपि विषयीकरोति ।
नतिष्टसाधनत्वेन तलेच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तव तु त्वयम विषमज्ञाने कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदतिष्टसाध-
नत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेष-
णमिति कश्चित् तच्चुच्छं विषमज्ञाने कृतिसाध्यत्वमेव
न स्यात् जीवनयोनिकृतस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशे-
षणम् । स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्विषमज्ञाने चैत्यवन्दने च
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्य-
त्वस्य, तथाच सङ्गातबाधोऽपि तत्र कथं ज्ञानात् प्रवर्त्तते
तथा तद्विप्रोऽपि भोजने न तु कृतिसाध्यतानुभवस्यथा,
अन्येष्टसाधनतास्वरूपे विषमज्ञानेऽपि प्रवर्त्तते । नचेष्ट
साधनताज्ञानं वेदोवानुभावकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र
कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्रवाक्येन वा तदनुभवासम्भवात्
लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदाद्यवृत्तादिन
स्तत्र तव तदनुभवाभावात् भैवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्भान
जन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि कास्ये पुरुष-
विशेषणं कामना ततः कास्यसाधनाज्ञानेन यागपाकादौ
कार्यताज्ञानं नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्-
सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादि-
मत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिमेति, कार्यताज्ञानं शौचा-
दिस्वविशेषणज्ञानजन्यम् । तदुक्तं “स कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषभावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति” । संजातबाधस्य च विष-
मज्ञाने चैत्यवन्दने च अमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञा-
नमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तते । तदस्य च
तद्विप्रो कामनाविरहेष्टसाधनताज्ञानाभावाच्च तथा बोधः ।
अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसम्भानजन्यं अमे कृतिसाध्य-
ताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्वविशेषणे
विशेषणमिति, तच्च अमे खेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभा-
वेन साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनतालिङ्गं कार्यताज्ञानं
प्रवर्त्तकमित्यपरे तच्च नित्ये तदभावात् । ननु विषमज्ञानव्या-
वृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेष-
णमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् । कि-
ञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपाये-
च्छावत् वृष्टीच्छावत् । भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमि-
ष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन
तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षायां तत्प्रयोजकं न
भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षातएव कृतिसम्भवा-
दिति चेत् तस्यमिति भैवं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्व
ज्ञातुमशक्यत्वात् अविज्ञावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्ध-
तादशायां तदभावात् सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वम्

न मानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्षः
इति चेत् न मात्वापि यदि पाकत्वं तदा बाधो लङ्कासि-
द्धिः । सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धपाकभागे बाधः, अना-
गतमगे चाप्यत्रासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासोनः पाकः
पक्षः पक्षमात्रे च कृतिसाध्यत्वं बाधितमित्यनेन
सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येति न सिद्धविषयत्वे बाधात्-
भिन्नविषयत्वे चासिद्धविषयेऽप्युपपत्त्यनुत्पादकत्वात् ।

कर्त्तव्यमप्युपाधत्तसिद्धताज्ञानादेव सिद्धविषया-
चिकीर्षा कृतयोत्पद्यते अन्यन्यगतिकत्वेन तथा कारण-
स्वभावकल्पनादिति चेत् तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं
चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने भाक्तान्यप्रकारक-
ज्ञानादेव विकीर्षा स्यात् । तथा च लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्ति-
हेतुस्तु प्राथमिकत्वात् । यत् स्मृतपाके कृतिसाध्यत्वासं-
र्गाप्यज्ञात् प्रवृत्तिः, सचासंसर्गाप्यह इष्टसाधनताज्ञाना-
दिति, तच्च स्मृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत् कार्यत्वासंसर्गा-
प्यज्ञानुपपन्ना बाधात् । स्मृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न स्मृतते
इति चेत् तर्हि स्मृतपाकस्य सिद्धत्वमप्यहं चोदनाधीनं पाके-
न प्रवर्त्तते सिद्धैतदोऽपि पाके, हृष्टोऽपि भाजने प्रवर्त्तते ।
ननु तत् पाकादौ सिद्धत्वमप्यज्ञात् तदसंसर्गाप्यह इति चेत्
तल्लभम् । अपि च स्मृतपाके कार्यत्वासंसर्गाप्यह इत्या-
मानासंसर्गाप्यह इति वादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैवं
सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाके इच्छाप्रवृत्तिः स्यातामिति ।
अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धात् सिद्धे बाधाद-
नागतं पाकमादाय सिद्धात् । पक्षतावच्छेदकधर्मसामा-
नाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धे न सिद्धात्तान्यनुमाने क्लृप्त्वा-
त् यथा प्रसिद्धवज्रबाधेऽपि वज्रमात्रं न बाधित-
मित्यप्रसिद्धेऽपि वज्रः सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्ष-
साध्ययोः सिद्धविषयतात् तस्मात् “असिद्धस्य कथितं सिद्धेः
सिद्धे सिद्धस्य च कथितं । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे सिद्धि-
स्तेनानुसा विधा” । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि
पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते ? किञ्च तवापीष्टसा-
धनताज्ञानात् कथं वृष्टादविच्छा ? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधि-
त्वादनागतस्य ज्ञानमवगम्यत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धवि-
षयनिरासेन दुष्टादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न वृष्ट्या-
दाविष्टसाधनतापि । न च वृष्ट्यादिषाधेष्टज्ञानाद्वृष्ट्यादा-
विच्छा इच्छायाः सिद्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलविषयकत्व-
विकल्पमासात् । अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या वृष्ट्यादित्वेन
सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलविषयकज्ञान-

सुपक्षं तेन सिद्धं विरोधिनं तत्त्वाऽसिद्धविषयेऽप्युत्पद्यते ।
यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इष्ट-
साधनतापक्षेन रूपेण ज्ञानेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अन्यथ
व्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्ववधार-
णात् । दुष्टेच्छायाकथ्येति चेत् तर्हि ममापि पाकत्वाव-
च्छेदेन कृतिसाधुताज्ञानादनागते चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं
सकलपाकविषयं सिद्धकृतपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बाह्य-
स्य व्याप्राप्त्येच्छायाः प्रवृत्तिर्जीवमादौ ह्योद्बोधितजन्मा-
न्तरीयसंस्कारजन्या स्तनपानं कार्यमिति स्मरणान्न तत्त्वा-
पीष्टसाधनतास्मरणान्न तच्च प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च
जन्मान्तरेऽपि पर्यनुयोगः, जन्मधाराया अनादित्वात् ।
प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च नान्यपरस्मर्या । अस्तु तत् सुष्ककण्ठ-
तया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति ततः
सुखवृत्तिं कार्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् मातुः स्तनपान-
मिष्टसाधनमिति स्मरणं सुखवृत्तित्वेन बाहिरङ्गत्वात् ।
सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्यत्व-
स्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञाना-
देव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामान्यभावात् ।
एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानं प्रयोजकं क्लृप्तमित्यप्येऽपि
तदेव प्रवर्त्तकं क्लृप्तत्वात्” ।

अत्र दिङ्मात्रं सधुरानाश्रयव्याख्या प्रदर्शयते ।

“कार्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न
च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्तृस्तदु-
पायकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धविषयेष्वप्यप्रवृत्तिर्नाह-
भिचार इति वाच्यं प्रवृत्तेर्हि विषयता त्वयो एका सा-
धुताख्याविषयता सा च यदि ह्यकृतिसाधुताज्ञानचिकी-
र्षादिना प्रवृत्तिस्तद्विषा, तच्च घटयागपाकादौ न तु जन्म-
नकीभूतकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धिनिष्ठा अतएव घटं
करोमि याग करोमीत्यादौ वातुव्यासायो । न तु कपाल-
हविरादौ सिद्धतादयायां कपालं करोमि हविः करोमीत्या-
द्यनुव्यासायः व्यवहारो वा कृतिसाधुताद्ययोगिद्विती-
यायाः साधुताख्याविषयतार्थकत्वनियमात् । न च सा-
धुताख्याया एव विषयतायाः कृतिसाधुताद्ययोगिद्वि-
तीयार्थत्वमित्यसे कपालतत्त्वादेः सिद्धतादयायां कपालं
करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यवहाराभाववत् कपालं घटं
करोति, तन्तुं पटवन्तं करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्था-
दिति वाच्यसाधुताख्याविषयबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिसाध-
धुताद्ययोगिद्वितीयाया एव तथानियमात् तत् कपालादि-

पदेनरक्षिणीयाया अर्धेयः सर्गः षट्द्विपदसु षट्-
त्वादिपरं धा शब्दानां व्यापारप्रयत्नी यथायौग्य-
सर्गः तथा च कपलं नष्टत्वाश्चानुकूलव्यपञ्जनक
यत्नानि शब्दान्तराः । कपलं षट्त्वं कर्त्तव्यत्वादिना
कपाले षट् कर्त्तव्यत्वादिप्रयोगेण व्यपञ्जयामि षट्त्वं ।

अथरा च उपादानतः प्रेरणाभ्यां सिद्धत्वाख्यविषयता
 सा च सिद्धकालान्तरास्तत्तु जाद्वपय नत्वा । कपालेन घटं
 करोमि हिमिषा य गं करोमीत्याद्यन्वयवसायात् तत्
 उपादानत्वाख्यविषयतायाः गतं हनयार्थं । अतः तस्य च
 भातार्थकतावन्वयात् । न च तत् प्रत्यक्षं विषयत्वात् हनी-
 यार्थस्तस्य च घटशब्दाद्विशेषान्वय इति वाच्यम् । सर्वत्र
 हनयार्थस्य घटार्थस्यान्यथा व्यपदेशान्न अन्यथा
 तदुक्तं लाभार्थेन तदुक्तं पक्षीत्यपि व्याहारार्थत्वेन ।

अन्या च उद्दिश्य तावत् प्रयत्ना सा च यत्साधना-
ज्ञानाधीना विकीर्णा तत्रिष्य तच्च जलाहरणस्वर्गाद-
नादिरूपं जलाहरणार्थतया घटं करोमि स्वर्ग-
र्थितया यागं करोतीत्यव्यवायात् । जलाहरणसहिष्य
घटं कारोमि स्वर्गसहितस्य यागं करोमीत्यनुव्यवायाच्च
एवञ्च तत्तन्माध्यतावच्छेदकतन्त्रसंधारुपप्रतिपत्तिरिति चेन्न
मतिः तत्तन्माधुर्यावच्छेदकविशेषतावच्छेदकतन्त्रसंधा-
विशेषककृतिसाधुताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं
विकीर्णीया अपि हेतुत्वमवश्यं तेन तस्या अपि कपाल-
हविस्तगड्डलदौ न व्यभिचारः । अन्यथा नैयायिकमतोऽपि
व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाधुताज्ञानविकीर्णि-
योहेतुत्वोपगमादिति भावः । यत् प्रवृत्तेर्विषयत्वे विधि-
मानाभावात् किन्तु कालहविस्तगड्डलाद्युक्त एव
प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविषयत्वमेव शेष इति चेत् । नचैवं
घटं करोति यागं करोतीत्यादिव्यहारात्पर्यङ्कः कृत-
वाचित्याद्यो गद्वितीयाया विशेष्यतात्त्विकत्वादभ्यासकपाल-
करोतीत्यादिव्यहारात्पर्यङ्क इति वाच्यम् तत्र घटयाग-
पाकादिपदस्य कपालहविस्तगड्डलदौ लाक्षणिकत्वात्
कृतिवाचिधातयो गद्वितीयाया विशेष्यतात्त्विकत्वान्नतरार्थ-
कत्वनियमनानुकूलत्वं विशेष्यतात्त्विकत्वान्नतरार्थ-
कत्वनियमनानुकूलत्वं विशेष्यतात्त्विकत्वान्नतरार्थ-
कत्वनियमनानुकूलत्वं विशेष्यतात्त्विकत्वान्नतरार्थ-
कत्वनियमनानुकूलत्वं विशेष्यतात्त्विकत्वान्नतरार्थ-
कत्वनियमनानुकूलत्वं विशेष्यतात्त्विकत्वान्नतरार्थ-

धर्मात्त्वविषयताया व्यनध्यगमे इहस धनताज्ञान
कृतिसाधनाविकीर्षायां कार्यकारणभावेऽपि दुर्वच
इत्युक्तप्रत्ययः वक्ष्यमाणोपरिधान् इति दिक् । अत
च तत्प्रकारकतद्विषयकत्वाधनताज्ञानत्वं तत्साधना-
वच्छेदकत्वाधूकतद्विषयकारणतावच्छेदकं न वा
ज्ञानतद्विषयत्वत्वं तत्त्वधनताज्ञानजन्यवृत्ति नवेत्यादि
विप्रतिपत्तयः तेन नैयायिकेऽपि कृतिसाधनाज्ञानस्य
प्रवक्तव्यं व्यनध्यगमेऽपि न जाति । तदर्थित्वञ्च तदुद्देशकत्वं
न तु इहसधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्त्वधनताज्ञानं
तद्विषयप्रतिक्षणं नवेत्यादिविप्रतिपत्तिः परेरपि हति-
राद्युपादाननिवृत्त्यागादिकृपचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य
यागदिगोचरप्रवृत्तिः हेतुत्वस्याव्यनध्यगमत् इहसाधनप्र
कृतिसाध्यत्वाभ्युपेयकसमूहालम्बनस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्य-
नध्यगमाच्चेति ध्येयम् । चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्तीति
कर्त्तव्यं हारं चिकीर्षा अवश्यं हारमिति ससिद्धार्थः
तथैव एकतोपयोगात् । नचैवं प्रवर्त्तकज्ञानत्वस्यापेकं चि-
कीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थः तच्चानुक्तं उपादान
प्रवृत्ते व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात् उपा-
दानेकयोस्तस्य हारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अङ्गारत्वञ्च
इति वाच्यं ज्ञानस्येत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतस्य
ज्ञानस्येत्यथा उपादानप्रत्यक्षञ्च न साक्षात् साधनं
उपादानप्रत्यक्षविरहे प्रवृत्त्यनूद्यत् उपादानेकाय स्त-
द्विहारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्यकत्वात् । न च
तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फलचिकीर्षायाः प्रवृत्ताव-
हेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फलेकाङ्गार उपा-
येकासात्वमस्मादकत्वान्नथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव
तत्सिद्धिः । यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा
उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेन चिकीर्षाव्यापारकत्व
रूपसाध्यस्यापि तत्र कुतश्च सत्त्वाच्च न हि स्वममान-
विषयकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं साधनमुपयोगा-
दिति धेयम् । ननु चिकीर्षाव्यापारकत्वमप्येवमपि कतो
न कचित् कृत्यादइत्यत आह तत्त्वच इति । हेतुत्व-
रेति हेतुत्वं दण्डकपालादुपादानलौकिकप्रत्यक्षं, प्रतिव-
व्यकाभावश्चेति भावः । ननु तत्तदुपादानतावच्छेदकतत्त-
दुपादानकप्रवृत्तिर्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदककारक
तत्तदुपादानविषयकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य
हेतुहेतुमद्भावात् दण्डकपालादुपादानप्रत्यक्षाभावे तदु-
पादानकप्रवृत्तिर्मास्तु चटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि

वाटिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथाख्या
 न्यापत्तेः । तथा च प्रवृत्तिर्वाटिचिकीर्षायामिति-
 व्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः । पाक-
 निति पाकं कथं साधयामोत्याकारिकायां तस्यां तदनु-
 भवात् कतिमाधृत्यप्रकारकत्वयानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः
 कतिमाधृत्येन पाकमिच्छामीति तदनुव्यासायसम्बन्धित-
 भावः । इच्छाया इत्यादि । इच्छायाः स्वप्रकारकसंवा-
 दंश्चायाः तत्प्रकारकसंवादाच्छायास्तत्प्रकारकधीसाध्य-
 त्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये रजतादिप्रका-
 रकसिंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यायां
 व्यभिचारवारणाय संवाटित्वोपादानं कूटलिङ्गस्थले-
 ऽन्यथायथा तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन वि-
 संवादः कस्युते । न च संवाटिचिकीर्षायां तज्जन्य
 प्रवृत्तौ च कतिमाध्यतत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि वि-
 कीर्षासामान्ये च कतिमाध्यतत्प्रकारकज्ञानस्य न हेतुत्वसिद्धि-
 रिति वाच्यं संवाटिचिकीर्षादी कतिमाधृताप्रकारक-
 ज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषणमिति (यद्विशेषणयोः कार्य-
 कारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति) न्यायात् चिकीर्षादि-
 भावं प्रत्येव कतिमाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति
 भावः एवमप्येऽपि । केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा
 तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्यन्त
 प्रवेशः मूलेऽपि स्वप्रकारकेयस्य स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च
 रजतादिविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः तत्र तत्रये इच्छा
 विशेषविशेष्यकरजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण
 रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तत्रये विसंवादी-
 च्छायासुपस्थितेऽतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रज-
 तज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति
 व्यभिचारो दुर्वारएवेति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदक-
 साधारणप्रयोज्यत्वरूपस्य साध्यत्वस्य नियमघटकत्वात् ।
 नचैवं प्रकृतेऽपि कतिमाध्यताज्ञानस्यैककालावच्छिन्नकाल-
 हस्तित्वसम्बन्धेन इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्व-
 मिवायातु कृतः कारणत्वम् ? इति वाच्यं वक्ष्यमाणक्रमेण
 तत्रये इष्टसाधनत्वज्ञानस्यैकाविरोधितया इष्टसाधनता-
 ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण जन्यत्वरूप-
 स्यैव कतिमाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धे ।
 नचेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि बलवद्विधानुबन्धित-
 त्वानिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेवायात्विति वाच्यं बलवद्विष-
 यैवेकाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वासिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विशेषविशेषणभावे विनिगमकभावादुपस्थिते-
 तावच्छेदकासंसर्गाग्रहादुपस्थिततासंसर्गेऽतावच्छेदकोप-
 स्थितेरपि विसंवादीच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव
 नियमघटकमिति न कोऽपि दप इति प्राहुः । अत-
 एवेति चिकीर्षायाः स्वकतिमाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽवेत्यर्थः ।
 स्वकतिमाध्यता-स्वकतिमाध्यतात्वेन ज्ञाते । इदञ्चापाततः
 वस्तुतो ज्ञापयामाको मत्कतिमान् भवत्वित्याकारिका सा-
 धृतासंसर्गेण कतिप्रकारिका इच्छैव व्यापारो न तु कति-
 साधृत्यप्रकारिका गौरवात्तदत्र नमपि साध्यतासंसर्गेण
 कतिप्रकारकमेव कर्तुरिति तत्त्वम् । यद्यप्यत्र नियमबलेन
 कतिमाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि दुक्त्यनर-
 दानाय पुनरनुवदति न द्विष्टेति इष्टसाधनताज्ञानसाध्या-
 कतिमाध्यताज्ञानं निमित्तं इष्टसाधनताज्ञानसाध्या यथा-
 न्यतेऽपिमहेत्वसङ्गतेः । रूक्षग्रसाध्ये रूक्षत्वसाध्यत्वेन नि-
 श्चिते रूक्षग्रसाध्यताज्ञानमिति रूक्षग्रसाध्यतानिश्चय-
 इत्यर्थः कतिमाध्यतासंसर्गेऽपि प्राप्तं रनुभवाद्यष्टानुता-
 सङ्गतेः । न च कतिमाध्यतासंसर्गेऽपि तत्त्वकारे बलव-
 दनिष्ठानुबन्धित्वज्ञानस्य विरोधित्वादेव तत्वेच्छाप्राप्त्योर-
 भावादिति धेयम् । तदभावकारणत्वे इति कतिमाधृता-
 ज्ञानत्वेन कारणत्वभेदेऽपि कथमाधृतानिश्चयाभावत्वेन-
 कारणत्वे गौरवात् इत्यर्थः । नचप्रासागव्यनिश्चयानाश्ल-
 न्दितकतिमाध्यताज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रासागव्यज्ञानानाश्ल-
 न्दितकतिमाध्यतानिश्चयाभावत्वमेव लघुति वाच्यं कति-
 साध्यताज्ञानस्याप्रासागव्यनिश्चये बलवद्विधानुबन्धित-
 त्वानोदयादेव प्रत्यक्षभावसम्भवात्तत्र तदनाश्ल-
 न्दितत्व-
 स्याप्रवेशात् रूक्षत्वसाध्यतानिश्चयवत्तदभावव्य-
 ष्यादिनि-
 निश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बलुतरकार्य-
 कारण-
 भावकल्पनागौरवाच्चिति भावः । केचित्तु ननूक्तनि-
 यमबलादस्तु कतिमाध्यताज्ञानं हेतुस्तथापि कतिमाध्यता-
 ज्ञानत्वेन तस्य न हेतुता अपि तु इष्टसाधनताज्ञानत्वेन
 सर्वत्रेष्टसाधनताकतिमाध्यताभयविषयकमूलात्मत्वना-
 देव चिकीर्षेत्यत आहु न द्विष्टसाधनताज्ञानसाध्येति
 न द्विष्टसाधनताज्ञानत्वापेक्षयाऽपि कतिमाध्यताज्ञानकारण-
 ताकेत्यर्थः । रूक्षग्रसाध्ये रूक्षत्वसाध्यत्वेन निश्चिते । चि-
 कीर्षापत्तेः—केचेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेः कार-
 णतावच्छिन्नसत्त्वादिष्टापत्तौ चोक्तनियमभङ्गादिति भावः ।
 तदभावकारणत्वे गौरवादिति । इदमुपलक्षणं कथ-

इदसाधनताच्छेदकद्वयानुव्यवस् । निष्फलवत् इदमलोप-
धानानुव्यवस्, प्रतिबन्धनं—चकषां प्रतिबन्धकम् । विद्य-
ज्ञानमेवैवेकादिण इदसाधनत्व टिज्ञानव्याच्छेदः । सोन्-
दः शङ्के नन्विनि । मन इति । यच्चियात बोधकत्वात् एतत्तु
चिकषांपदस्य औपकत्यपत्ते चिकषांपदस्याखण्डकृत्य-
पत्तेः तादृक् चकार इति । कतम धात्वप्रकारकेच्छात्वेन तय-
कतांक्षाव्यस्य प्रतिनिमित्तस्य लघुवाटिश्रयः । चिकीर्षां
चिकषांपदप्रतिपाद्या । वृष्टाश्चेति वृष्टिर्भवत्वित् चैवत्यर्थः ।
इदसाधनताज्ञानात्—इदसाधनताज्ञानमात्रात् कतिसा-
धनताज्ञानं विनापोदसाधनत ज्ञानादिति यावत् । तत्र
कतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया ह्यसाध्यत निश्चयस्यापुनर्वचक
तया च कतिसाधातःज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति
भावः । अत्र वृष्टिर्भवत्वित् क्वयेति प्रकृत्यध्याङ्गको दृष्टान्तः
शुद्धये इदिसाध्यं सुखं भवत्यतीच्छैव विशेषणतया दुःख-
त्वमिव इदमपि विषय करोति न तु इदमभवत्वित् स्वात-
न्त्र्यगुणात् कतिसाध्यात्वप्रकारकेच्छां प्रति दुःखत्वदः स्वा-
भावात्प्रकारकज्ञ नयोहेतुत्वेन कतिसाध्यात्वप्रकारकोपा-
येच्छाया अलंकावात् इदिसाधां दुःखं भवत्यतः क्वायान्तु
सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतु इति मन्यव्यम् । शङ्किना
साधयामातिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः । अनु-
भूयमानायाः—नियमोऽनुभूयमानायाः । समन्तावस्थितेन
समन्ताप्रतिपाद्यत्वेन । गौरवेण—पञ्चनिमित्तगौरवेण ।
प्रत्याख्यातुं यथाख्यात इति कारणतयाः प्रत्याख्यातसमक-
त्वादिश्रयः तत्रापि चित्तापःपटाप्रतिपाद्याप सा प्र-
तिहेतुरिति भावः । प्राध्यायेनेति विशेष्यत्वार्थः ।
अप्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र हितं यार्थत्वे पाकत्वं चिक-
षति इत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः । न तु हते इति
अतो न कतं जाचित्कीर्षाप्रतिपाद्याति भावः । ननु चिकी-
र्षतोत्यत्र पाकत्व विशेष्यतया इच्छ विषयत्वसम्भूयते इत्य-
युक्तं सापुत्रश्रमनित्याहृताधातोर्छि विशेषभावितया
धात्वर्थस्य विशेषत्वात् इत्यत्राह धातोयेति । इच्छः प्रकार-
वाचित्वमिति न तु विशेष्यत्वित्वमिति शेषः । प्रकारस्य
कतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कतिर्वा । आद्ये तु लक्षणा-
दिकं शरणमित्यन्येहेतु । भोजनविशेष्ययेति भोजनप्रका-
रकेच्छाविशेष्यत्वित्यर्थः । अद्यतनविशेष्यकभोजनप्रकारके-
च्छाश्रय इत्यन्यवबोधादिति भावः । ननु कतिसाध्यात्व-
प्रकारकेच्छाया नियमतः कतिपूर्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा
पुत्रतेहेतुत्वच्छेदकगौरवात्, किन्तु कतीच्छैव इदसाधनता

ज्ञानेन, तथा अपि पञ्चं सम्भवात् । नचैवं क्रियाया
दृष्टासाधनतादृज्ञानेऽपि कृते रक्षोप यस्या दानात् पूर्व-
न्यापत्तिरिति वाच्यम् इदं न । अन्यथा तथापि कृते-
रिष्टाजनकत्वादितानदद्यात्तमपि विषय इत्यजनकत्वाद-
ज्ञानात्प्रत्ययपक्षेस्तत्त्वत्वादन्याह इत्यम धनयेनेति इद-
साधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः । वृष्टाविधेति पूर्वार्थेऽपि शेषः ।
करोति ति तादृशान्वयसाधनेत्यर्थः । न भवितुमीषां-
पूर्वज्ञानमिति पूर्वस्या सद्यः प्रसन्निकरणज्ञाननिकर्षायाः
समानविशेष्यकत्वस्य विषयिकरणा इत्यर्थः । इदमपलक्ष्यम्
अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यकज्ञाने तदङ्गूलकन क्त्वायाय
हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकान्कूलकरी क्त्वात्वस्वकृत्सिद्धा-
पकारके क्त्वात्ययोः समशर इत्येव न ज्ञातौ न पानास्ती-
त्यवधयम् । क्त्वा स धातुत्वमिति कृतस धात्वपकारिके-
त्यर्थः । सा-चिकर्षा चिकर्षयितव्य पाकमिति चिकर्षाविध-
यतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अन्यतः सिद्धे अन्यतः
सिद्धत्वपक्षे, सा-पाकत्वपृक् रिक्ता नापगच्छेत् न न जायेत
जायेतेति यावत् । उपायविशेषसाधुत्वेनेति एकोपाय-
साधुत्वपृक्कारिकेत्यर्थः । उपयान्नाधानेति उपायान्ना-
धेनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः । प्रत्येति पृक्त्वा धनलभस्य प्रीत्या
सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः । प्रतिपक्षेणति प्रतिपक्षसाधुत्व-
पृक्कारकधनलभेच्छाया इत्यर्थः । अमिष्टतेन प्रत्यक्षनिवृत्ते-
रुपपत्तेरिति यावत् । तथा च तदुपायसाधुत्वपृक्कारके-
च्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपा-
यान्नाधानसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतसाधुत्व-पृक्कारके क्षोत्-
पत्तौ न बाधकमिति भावः । स्वविषयसिद्धत्वस्येति स्वविषय-
तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानम्येत्यर्थः । यथा
श्रुते पाकं कृत्वा साधयामीति क्त्वाया अन्यतः सिद्धपाका
विषयतया तत्सिद्धौ तत्सिद्धतेरनुपपादनात् । न च तस्या
अन्यतः सिद्धपाकं ऽपि विषयः व्यधिकरण-कारकेच्छाया
अभ्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाकत्वद्वेषेण न्यतः सिद्ध-
पाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपृक्कमाने तदापत्ते-
क्तादस्यत्वात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वापाताच्च । सिद्धत्वस्य कश्चिदुत्पत्त्यं, कश्चिद्विद्य-
मानत्वं, कश्चिच्च क्षेमसाधुताविरोधत्वरूपं, यथा दुःख-
प्रागभावादौ प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नानतुल-
नीदोषाद्यः । नचैवं सिद्धे यामादौ कथमिच्छेति वाच्यं तत्र
यामादलाभस्यासिद्धस्यैव इच्छाविषयत्वात् न तु यामा-
देरिति भावः । उपायेच्छाविरोधित्वात् उपायेच्छादुत्पा-

प्रयोजकत्वात्, फलेकाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वभावेन यथा
 सुत्रसङ्गतेः । तत्र चिकीर्षतस्य पाकस्यान्यः सिद्धत्वज्ञान
 स्थले । मङ्गल-मिद्वत्पाकः पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वतः
 यय मङ्गलज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेकाविच्छेद
 इति भावः । नन् स्वविषयतावच्छेदकवच्छिन्नविशेष्यताकतिङ्
 त्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्व स्वत्वान्तरात् अनुगमः, न
 च तदस्माद्व्यतिरेक्यकेकां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरो
 धीति वाच्यं विषयादीच्छाया अभ्युपगमात् । अथ तदस्माद्व
 च्छिन्नविशेष्यताकतिङ्गत्वज्ञानं विरोधि नचैव श्रुतिदि
 पाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके विकीर्षा न स्यादिति
 वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेण । ब्रह्मणस्य विकी
 र्षात्पादतः पाकत्वरूपेण तदनुत्पादतः इति चेन्न यामे
 स्वत्वे भवत्विति सिद्धिपामादिगोचरेकायां यामत्वादिर
 रूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जयमानायां व्यभिचारात् कपाल
 हरिदिहरेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालहरिवाद्युपादाने
 छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानद्वयायां तदनभ्युपगमे त
 दानीं प्रत्यक्षेणप्राप्तपक्षकात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ
 हेतुपादनस्य तदस्माद्विकारकावच्छिन्नसुखविशेष्यता
 केकां प्रति तदस्माद्वच्छिन्नविशेष्यताकतिङ्गत्वज्ञानं विरोधि
 नातो यामे स्वत्वे भवत्विति सिद्धिपामादिगोचरेचक्यां
 व्यभिचर इति कस्याचित् प्रलपितमपास्तं, कपालहरि
 वाद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्व
 ज्ञानद्वयायां सम कतिमाध्यपाकोभवत्विति विकीर्षाया
 अनुत्पादतः घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानद्वयायामपि नो
 बोधोदभवत्वतीच्छाया अनुत्पत्तिपक्षकाच्च इति चेत् ? मै
 तदस्माद्विश्यतावच्छेदककेकां प्रति तदस्माद्विकारकसिद्धत्व
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । उद्देश्यत्वञ्च भवत्वत्वादिपटाभि
 लष्यतानो विषयताविशेषः यामे स्वत्वे भवत्वित्यादौ
 यामादिनीः श्यः किन्तु स्वत्वे एव कपालाद्युपादान
 गोचरेच्छायामपि कपालदिर्नोद्देश्यः । उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च
 तत्पर्याप्रधिकरणत्वं तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञान
 द्वयायां नोबोधोदभवत्वतीच्छोत्पत्तिः । अतएव यस्यां
 पाकादिविशेष्यताकतिङ्गतायां, पाकत्वादिसात्वेणोद्देश्यता
 पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति, यस्यान्तु स्वकति
 माध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकतिमाध्यपाकत्वादिरूपेण
 सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति इति विभागः । तादृशविश्लेषण
 विषयतानुकीकारे तु तत्तद्वृत्तित्वेनैव प्रतिबध्नुता, प्रति
 बन्धकता तु सामान्यतस्तद्व्यावच्छिन्नविशेष्यताकतिङ्गत्व-

ज्ञानत्वेन तत्तद्वृत्तित्वेन वेद्यव्यदेनत् । केचित्त यस्मा
 वच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तदस्माद्विकारकसिद्ध
 त्वनस्यो विरोधा । इष्टसाधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्व
 रूपेण गृहीतं, तत्र पाकत्वमकारकसिद्धत्वविषयः सापगच्छति
 यत्र भवत्वसाधुपाकत्वादिना तदगमः, तत्र तदवच्छिन्न
 सिद्धत्वविषयेति विभागः । तेन प्रतिपक्षसाधुधनत्व भव
 त्येष्टसाधनत्ववच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तज्ज भेदः न
 तदपगमः । न च सिद्धत्वज्ञानद्वयायां घटत्वादिद्वयाध्यकप्र
 दत्तिजनकतागलहरिवाद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति
 वाच्यम् गृह्यते उपादाननिष्ठविकीर्षाविषयसाधनताज्ञा
 नस्य सान्नादेः प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां सान्नाभावात् ।
 तच्च ये स्फुट भविष्यति एवं न्यायनेऽपि । न च तथापि
 यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कतिमाध्यत्वप्र
 कारकज्ञानमङ्गलत्वात् पाकः कतिमाध्यो भवतु इतीच्छाया
 यामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानाद्विष्टसाधनताज्ञानात् स्वीय
 स्वत्वप्रकारकज्ञानमङ्गलत्वात् यामो मे स्वत्वान् भवतु इति
 सिद्धत्वज्ञानविशेष्यतेच्छायाद्योत्पत्तौ बध्नाभावात् तत्र व्यभि
 चारः यामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदनुत्पत्तेरिति
 वाच्यम् स्वकतिमाधुतातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलाधी
 छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलत्वेन हेतुतया
 यामत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धिरि
 त्याहुः, तदस्य गृह्यते नियविषयकेच्छाया अभ्युपगमात् ।
 घटादिम वाकप्रवृत्तौ घटादिविकीर्षावत् कपालाद्युपा
 दानमप्यन्यौ घटादिविकीर्षावत् कपालाद्युपादानमप्यन्यौ
 कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छाया
 व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च, अन्यथा विकीर्षाविषयसाधनता
 ज्ञानस्य लौकिकतायस्य चाविशेष्यत्वेऽपि यत्र चेच्छा तत्र
 बोधादनतया प्रवृत्तयेत्र नेच्छा तत्र नेति नियमातुप
 पत्तेः । न्ययमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपा
 देयत्वादिति संक्षेपः । अधिकं तदप्यत्र दृश्यम् ।
 न्यययते तु कार्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलादनिटा
 ननुबन्धितज्ञानं चेति यथायथम् प्रवृत्तकमिति भेदः
 विस्तरस्तु आकरे दृश्यः ।

कार्ये पुट ५० कार्यं कर्तव्ये कर्मणि न पुटति पुट-क्षेपे
 क ७१० । इत्यपणके ७ उक्तं १ अनर्थकरे लि० भेदः ।
 कार्ये प्रहेष ५० कार्यं प्रविषयनेन प्रविष-करणे घञ्
 ईत० । आलस्ये राजनि० आलस्येन हि कार्ये ईषा
 तस्य तथात्वम् ।

कार्यमिदिक वि० काव्येः शब्द इत्याह ठक्। काव्येः शब्द इति कथं नैवाधिकं तेन शब्दस्थानित्वस्य स्वकारात्तस्य तथात्वम् ।

कार्यमिदं स्वी कार्यस्वार्थ इत्यमिदिः । शुभमिदमिदो "चित्तं प्रज्ञाणि कथमिदितुल्लाशने लुताशे भयम्"ति० त० खडगयने । कर्त्तव्यवर्त्मनिपत्तौ नील० ता जर्कतो वसुधैव कुटुम्बकम् च तत्र हि "दुःखं गुरुर्ज्ञानयथोऽथ मितम्" इत्युक्तम् "स्यादन्त्यमसिद्धिक् त्वय कार्यमिदिः" इत्यादिना पश्चात् सच्चानि विभज्य "स्यात् कस्य सिद्धिः सततं (दिव निगो) विमोध्य मन्दं मितम् स्यात् विवाहस्य" इत्यनेन तदानयनप्रकारोदगीतः तथा च वपिलस्य कालिकम्पुटं गानं गुरुस्फुटान् लज्जा लज्जयागे तत्सहस्रम् भवति इयं सुभेदः शोध्यमन्तुः प्रयुक्तयोर्मध्ये यदि लज्जस्फुटं न भवेत्तदा रागी एकाद्वयगः काव्य इति । तत्फलं च तत्रैवोक्तं यथा "कार्यमिदिसहस्रं यत् शुभमिदमिदं गलगम् जयपदम् । सङ्करेऽथ शुभपापद्विभक्तं लोकोत्तमं उद्वेगितो दुःखे" ।

कार्या स्वी क-गन्तु । कारोष्ठे राजनि० ।

कार्याधिप ण० ईत० । लोतिपोक्ते व्यापाररूपकार्यस्थानाधिपे लज्जाविकटशमस्यानाधीश्वरे । काव्याधिपे च । कार्याधादायोऽप्यत्र ।

कार्यान्वित वि० काव्येण कर्त्तव्येनान्वितः । कार्ययुक्ते काव्येतावोधकपदप्रतिपादाधीनान्विते च । कीमांसकनये काव्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्वपक्षविधया शब्दवि० निर्गीतं यथा

"नन्वपि पदानां भिन्नास्तथा न प्रसाग्यं काव्यान्वित एव पदानां शब्दधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्वभाषाया ध्ये पठिः उपायान्तरस्य शब्दव्युत्कर्षनत्वात् । तथाहि प्रयोजकवाक्योद्धारणान्तरं प्रयोज्यस्य वृद्धस्य प्रवृत्तिपक्षमसामोबाहः प्रेक्षावाक्योद्धारणस्य प्रयोजन-जिज्ञासायां तदन्यव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वात् प्रयोज्यवृद्धमृत्तिसिधे प्रयोजनसवधारयति नच किञ्चित् कुर्वतस्तद्व्यसम्भवतीति च तच्छब्दं प्रवृत्त्यंशूने कार्यता-ज्ञानमेव कल्पयति खप्रवृत्तौ तेन कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् नान्यतः प्रवृत्तेः कार्यताज्ञानावश्यकत्वात् नचैवं शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम् । खप्रवृत्तौ बालेन शब्दाहितविशेषस्य कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनावधारणात् । ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनालोपायकत्वदर्श-

नात् शब्दोऽपि वायेताज्ञानहेतुत्ववधाये तत्रैव शक्तिं कल्पयति उपस्थितत्वात् । पदादावापोद्धारण तस्या कारकपदानां काव्यान्वितत्वेऽपि शक्तिं गच्छति प्रथमवृत्तमसाम्यशब्दतुरोधात् । अथ यदपि वृद्धव्यवहारादौ काव्यान्वितं अनुमिता तथाप्यन्वयभावशब्देव काव्यवाचकपदसमिध्याहारात् काव्यादिमहिम्ना काव्यान्वितमिदं काव्यान्वितं शक्तिः परस्परयापि शब्दस्य काव्यान्वितज्ञानात् कूलत्वात् प्रवृत्तव्यवस्थापयति । अथयद्वाकाङ्क्षादेः कारणत्वं काव्यशब्दादपि । तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकनियमात् सति च काङ्क्षादौ काव्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न कोप्यति । अन्यथा गवादिपदानां व्युत्कर्षापि शक्तिः स्यात् । संस्कारादेव व्युत्कर्षादपि शक्तिः तदेत यदि, तदा काव्यवाचकपदादेव काव्यान्वितत्वम् इति किं शक्त्या वृद्धव्यवहारे नियमतः काव्यान्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापननैधान्यबोधदमीनाच्छाब्दमधिरेष्यन्त्यतेतत्कल्पने हारभित्वादौ शब्द एवाध्याहियेत । क्वचिदमप्युक्तं वृद्धव्यवहाराद्यव्युत्पत्तेः शब्दस्यैव व्यभिचारीति चेत् तर्हि सिद्धार्थेऽप्यन्वयप्रतीतिर्गन्तात् कार्यत्वमपि व्यभिचारी । न च तत्र लज्जा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पनमियात्तन्वय लज्जाभवात् । इह तु लघ्वेयस्या उभयसाधारणपदार्थभाव-शक्त्या मुख्यसमीवितत्वात् । किञ्च कार्यवाचि लिङादीनामाकाङ्क्षादुपेत्तपदार्थान्वितस्यैव बोधकत्वमवश्यं वाच्यम् अतोऽविशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वस्तु लाघवादितीक्ष्णैः व्यवहारेऽेतयानुमिति हि काव्यान्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वसधारयति न परस्परया, साक्षात्त्वद्वौर्गमिकत्वेन तत्सम्भवे परस्परावा व्युत्कर्षत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवृत्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्व-तयोरनुपस्थापनात् । न चान्वितज्ञानशब्दापि परस्परव्यतिरेकत्वधोः कल्पनीयत्वार्थपक्ष्या सैव कल्पतां, लाघवात् न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्वयत्वव्यतिरेकं वाच्यम् अथ पतेः साक्षादुपपादकभावविषयकत्वेन नूनाधिक्याप-कत्वात् । साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्प-लिङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलभ्यत्वत्वाभावात् व्याव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । किञ्च प्रवृत्तिकरणतयैव स्थितं काव्यान्वितज्ञानमप्यायादुपस्थितान्वितज्ञानमा-

शक्तिकल्पनमुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् ।
 अथ कार्यान्वितज्ञानोपस्थितायाश्चान्वितज्ञानमप्युपस्थित-
 मिति लाघवात् कार्याश्रयपहायान्वित शक्तिर्द्विधात्विति
 चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात् नार्थः ।
 अन्यच्च कार्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-
 भेदात् । तदुक्तमभाववादे, “अन्यद्भूतलज्ञानं अन्यच्च
 घटपदभूतलज्ञानमिति” अन्वितज्ञानसुपस्थाय तत्र शक्ति-
 ग्रह इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्त्यतश्च श्रु-
 तं न, दुर्गपदस्थितौ तथात्वात् । न च तस्यादुपस्थितिः
 दुर्गपदविशेषदोषात् सर्वैरेवादाप्रवृत्तौ तथानवगमात् ।
 तथापि न कार्यान्विते शक्तिः कार्यावाचिलिङ्गादीनां
 व्यभिचारादिति चेत् न सर्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधी-
 जनकत्वात् तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित
 स्वार्थकार्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्यान्वितव्युत्पत्तौ
 स्वामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादरूपाधित्वम् ।
 तयोचोपजीव्यप्रथमभाविकार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन विध्य-
 श्रुतावपि कार्याध्याहारः । क्वचित्क्षणाय कश्चिदसंसर्गपक्ष-
 इति सिद्धार्थेऽन्यप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमाले
 शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्यान्वितज्ञानं बाध्यतामि-
 त्यप्यतएव निरस्तं पूर्वं कल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च ।
 उत्तरकालभाविषिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपसृतेरन-
 न्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजी-
 व्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति
 तथाहि उपलब्धचैतुलजन्मा बालस्यादृशेनैव वार्त्ता-
 हारेण चैतसमीपं गतः चैत ! पुत्रस्ते जात इति वार्त्ता-
 हारवाक्यं श्रुत्वा चैतस्य मुखप्रसादं पश्यन् श्रोतुर्हर्ष-
 मनुमिनोति । हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति
 उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अयोपस्थितौ गौरवाच्च
 तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न
 हर्षहेतुनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्म-
 ज्ञानस्य बालेनानुमातृमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परि-
 शेषयितुमशक्यत्वात् । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्धि-
 आक्षादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति
 चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्त्तव्यता
 परमेवेति कार्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो
 गृह्यते तदुत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः
 कथं जहाति । यत्प्रापि सहकारतरौ पिकोरौ-
 तीति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिरव्युत्पत्ति-

स्तत्पि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्विका कार्यान्वित
 एव दुक्ता विकपदशक्तिः । पूर्वं नाप्यहेति चेत् तत्पि
 विकमानयेत्यादौ कश्चित् कार्यान्वित एव व्युत्पत्तेः
 उपजीव्यजातयगया च तस्याबलवत्त्वम् । किञ्चेदपि पदं
 कार्यान्वितज्ञानशक्तम् पदत्वादिति सामान्यतोऽपगतः विशेषः
 स्वार्थः परं नाधिगतः स इदानीं सुहृदपदेशादिभिरव-
 गम्यते । अतः सिद्धप्रवृत्तिपरत्वात् शब्दानां प्रत्येकज्ञान-
 जनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्या-
 न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थोपकर्मिति । यत्र पुराण-
 भरतादिपाठे फलवृत्तिरस्ति तत्रापि वाटकाल्यतविधि-
 शधीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्या-
 न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थोपकर्मत्वं स्वरूपज्ञानपरत्वात्
 काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गापक्षेण संसर्गव्यवहारो न
 संसर्गपक्ष इति ।

तदेतन्मतं पूर्वपक्षत्वे नोक्ता मणिकता निराकृतं यथा-
 “अलोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-
 नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञानमनुमितं बालेन,
 नतु कार्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याहेतुत्वात् विषया-
 दिपदशक्तिपक्षे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट-
 मानयेति वाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमव-
 धयै घटपदद्वितीयाधातुविधिप्रत्ययानां प्रत्येकापेक्षा-
 रेण घटकर्मत्वानयनकार्यत्वज्ञानेन प्रत्येकं कारणत्वमव-
 गम्य शक्तिं कल्पयति । पश्चात्प्रवृत्तिमामान्येनानुमित
 कार्यतः न्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यानन्यत्वमन्यत्वेन कार्यश्रयप-
 हायान्वितज्ञानमाले शक्तिं कल्पयति नतु प्रथमं वाक्य-
 मात्रस्य कार्यान्वितज्ञानमालहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्ति
 मातृनुमानं न तु कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र
 वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-
 त्तरं विशेषयोः कार्यकारणभाव इति चेत् न
 प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य
 क्रमशो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिपक्षस्य तेन
 विनापि सम्भवात्, न च तदनुमानसामर्थ्यं तदा वृत्तेति
 वाच्यम् तदा व्याघ्रादिसृता मानाभावात् सामान्ययोः
 कार्यकारणभावपक्षो विशेषयोस्तथात्वपक्षे हेतुरिति चेत्
 न विशेषयोरन्यव्यतिरेकाभ्यामेव तद्व्यवहारः यथा
 धूमवह्निविशेषयोः कार्यकारणभावपक्षे तत्सामान्ययोरपि
 हेतुहेतुमज्जावो भासते अन्यथा न सकृद्दर्शनगत्या व्याघ्रः

स्यात् तथात्वापि । विगमयोः कार्यकारणभाववृत्त्यवस-
रेण एव सामान्ययोग्यताभाव इति चेत् न प्रदक्षेण
विशेषज्ञे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च
कार्यविशेषण कारणविशेषोऽनुमितौ न सामान्यमिति न
युगपदुपस्थितिः । अथ विगमयोः कार्यकारणभावात्
सामान्यशारपि तत्त्वमाधारयतीति चेत् तर्हि विशेषयोः
कार्यकारणभावायगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथमं
कार्यान्वयप्रतिपक्षिणस्तु एव स्यात् निष्प्रयोजन-
कत्वनानुत्तरानुमितौ मानभावात् । यद्विज्ञेयप्रत्यक्षकारण-
तयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानसंप्रदायां न्वितज्ञानं कल्पयिष्या-
तत् शक्तिकल्पनमयुक्तम् उभयथा गौरवादिति तत्र कार्या-
न्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्वाधकत्वाच्च तस्य ।
अतस्तत्रैव शक्तिप्रयोगो न कार्यत्वांगेऽपि । अतएव घटवद्-
भूतज्ञानज्ञाने भूतज्ञानत्वमपि तद्विज्ञेयं तज्ज्ञानसमा-
ध्याहारकारणं त्वया स्वीकृतम् । अस्वेयं किन्तु तदुपस्थिता-
यस्यन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यन्तरे कल्प-
मिति चेत् न कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वं विषयमिति
तदुपस्थितौ तत्त्वापि विषयत्वात् विगमज्ञानसामर्थ्यात्
विशेषज्ञानावश्यम्भावात् । अथ शान्त्यज्जातिज्ञानमन्यच्च
जातिविगमज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानसंप्रदायं जातिज्ञानं
कापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् ।
जातेः केवलोपस्थितौ च न व्यक्तिमानसंविदेत्यत्वम् ।
अथ जातिविगमज्ञानोपस्थिते व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौर-
वात् व्यक्तेरनन्यलभ्यत्वाच्च जातिविगमज्ञानत्वं न शक्य-
तावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं लाघादिति चेत् तर्हि
तुल्यम् । न च युगपदुपस्थितौ लाघावतारः । न चैव युग-
पदुपस्थितिरिति वाच्यम् विगमज्ञानस्य विशेषविषयकत्व-
नियमात् । किन्तु भेदे कार्यं जति ज्ञानं साक्षादुपपादकं
प्रत्यक्षा स्वकारणत्वं नानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् ।
साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः, भेदे कार्यमिति
ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । अथदे कार्यमिति
ज्ञानमगत्तैव परस्परयानुमानद्वारा भेदे कार्यमिति
ज्ञाननस्त्वशादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तर्ही-
तरान्वितज्ञानमगत्तैव कार्यशक्यपदसमव्यवहारेण कार्या-
न्वितज्ञानसंप्रदादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति
तुल्यम् । नान्वदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्त्तकं
कर्मव्यापयोजकशान्दशेषविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिषेधानं
सहकारितेन नातिप्रसङ्गः न च सहकारिविषयत्वेन

कार्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तते इति चेत् न
लाघवेन समं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः । यथा च
भविष्यद्विषया कार्यानुमितिक्रमोक्तमधस्तात् । अपि च
यादृशस्य पुरुषस्य गिगीतकविमाध्यमिदं तद्विशोऽहमिति
धीनं प्रवृत्तिहेतुः साक्षिकयानविविधकृतिमाधप्रताप्तानस्य
सिद्धविषयस्याभिद्विषयेच्छानुत्पादकत्वात् । इच्छायाः
स्वप्रकारकभासाधनेन ज्ञया साधयामांतेच्छायाः स्व
कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपकृतिमाधप्रताप्तजन्मत्वाच्च । अपि
चास्तु प्रथमं कार्यान्विज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारण-
ताबोधोपात्तत्वं शक्तिग्रहः तथापि पश्चादावापेक्षारेण
पदविशेषस्येतरान्वितस्वायत्तज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात्
न तु कार्यत्वांशेऽपि गौरवात् अन्यत्वव्यत्याच्च । नचैवं
प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधकस्य तन्मूलककार्यान्वि-
तशक्तिग्रहस्य च बाधः स्यादिति वाच्यम् इदत्वात् अन्यथा
सिद्धिभण्डरतो हि बलस्य स (बाधः) भूत इति तस्माच्च-
पत्त्यात् गौरवान्यन्यत्ववर्त्मकसहकृतप्रमाणजकृत्येनोत्तरस्य बल-
वत्त्वात् नचोपजीव्यबाधाच्च तथा प्रत्येतीति वाच्यम् उप-
जीव्यत्वे मानाभावात् दैर्घ्यं प्रथमं तद्वृत्तं न तु पद-
विशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तत्त्वम्भात् ।
न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वं, व्यभिचारात् । नापि सर्वैः
प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम् । सर्वेषां शरीराहं-
प्रत्यये, चन्द्रारकादिपरिमाणस्य सर्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभि-
चारात् । अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः
स्यादिति निरस्तम् । यत्नान्यथासिद्धतथोपजीव्यतया वा
बलवत्त्वं पूर्वकल्पनायास्तत्वं तथात्वात् । किन्तु प्रथमं
कार्यान्विज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परस्म्योदासीनं कारण-
त्वमात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वयव्यति-
रेकादेरुभयविशेषमाधारणत्वेन तत्त्वगण्यकत्वात् । उल्ल-
गोऽपि बाधकाभावनियमसहकृतोपनिषायकः । नचोऽ-
न्यत्वस्यत्यस्य बाधकस्याभावमापाततः स्वतो दर्शननात्वे स्य
बालो निश्चेत्समर्हति अतएव प्रामाण्यस्योत्पत्तिकवेऽपि
बाधकाभावनियमादेव निश्चयः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा
साक्षात्परस्म्यसाधनं वेति संशयः कापि न स्यात् ।
यद्बुद्धिहेतूनां बहुनां सम्भादिदिश्यादि तन्न स्वतो गृहीत
हर्षहेतुस्तनपानादर्भाधावतारः दन्त्यस्य हर्षहेतोरप्यज्ञात् ।
उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन
कल्पनात् । अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति
शङ्कायां कथमेवमिति चेत् एवन्तर्हि कार्यान्विज्ञानेऽपि

शक्तिं गृह्यते प्रयोज्यज्ञानहेतुनां पङ्क्त्यान् । अन-
न्यथासङ्गच्छानभिधानस्य च तत्त्वत्वात् अन्यपिवज्ञान-
स्याज्ञानञ्च ज्ञानेऽपि वा तदुपशितिनियमे सानामावात्
सन्देहाभावेपक्षे । 'लङ्काभासजन्मकाकतार्लयसम्पन्नस'-
वादानुमितियद्रेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानानमानसम्भवाच्च ।
नवाभासत्वेनानुमितिर्भवत्ये तद्धेतुशक्तिपक्षो भ्रमः ।
विषयस्य तथाभावेन तयोर्थोपार्थत्वात् । यथा कश्चित्
स्त्ववनञ्चाराविहितं दारुपत्वं घटमानयेति निरुद्धत्वे
स च तमानयति तदा चेवनव्यवहारादिवत् तदर्थी-
बालं व्युत्पद्यते-इयं क्रिया, कतिजन्या, सा ज्ञानजन्या,
ज्ञानं तदुक्त्यजन्यमित्यत्र भित्तिपरम्परायाः भ्रमत्येऽपि तद्धेतु
शक्तिपक्षः तज्जन्यशब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य
तथाभावादिति सिद्धः निष्ठापे शक्तिपक्ष इति । अतएव
“यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च यत्कामनन्तरम् । अभिला-
षोपपन्नञ्च तत्तुल्यं स्वःपदास्पदम्” इत्यर्थवादोपस्थिते
सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिपक्षः” ।

कार्थिन् वि० । कार्यमस्त्यस्य इति । कार्ययुक्ते शकार्या-
नि (उभेदार) व्याकरणोक्ते श्चादेशस्यानिनि च
“कार्यमनुभवन् हि कार्थी निमित्ततया नाश्रीयते”
परिभा० । क्व कार्थीति निर्द्देशात् “एकाक्षरात् कृतो-
जातः संप्रत्याञ्च न तौ (इतिठनौ) कृतौ” इत्युक्तिरप्य-
नित्या । ततः सतृप् सस्य वः । कार्यवत् । उत् कार्थिक-
तत्वाच्चेति० । तत्र इनौ सतृप् च स्त्रियां ङीप् ।

कार्शकेयु पुं स्त्री कश्कश्यैरपत्यं बा० दञ् । कश्कश्यैरपत्ये
 कश्पिभेदे स्त्रियं ङीप् “कार्शकेयोपुतात् कार्शकेयोपुतः”
 शत० ब्रा० १४, ६, २०, वेद वंशपर्याये ।

कार्शाश्वोय त्रि० कशाश्वेन निर्वात्तादि कशाश्वो० चतुर्थ्यां
 क्त् । कशाश्वनिर्वात्तादौ ।

काश्मीरो स्त्री खग-स्वार्थे णिच्-भावे मनिन् काश्मीरतत् राति
रा-क गौरा ङीष् । आपरिहित्वा कर्कः = गाम्भरीष्ट्वे भरतः ।

कार्श्यं न० कश्य भावः ष्यञ् । १कश्यत्वे “निर्वन्धसञ्ज्ञातृषार्थं
कार्श्यम्” राष्ट्रः । स्वर्थे ष्यञ् । २कश्ये श्यालः स्त्रे,
१कश्यत्वे (ह्यो) ह्ये ५कश्यरे च पु० राजनि० ।

कार्ष्णि वि० कृषिः शीलमस्य कृत्वा० णः। कृषिशीले लृप्तीने भरतः।

कार्षापण पुं० कर्षस्तेदम् स्वार्थे वा व्यय । तेन व्यापयते
व्या+पय-कर्मणि घ । १ अशीतिरन्तिके तन्त्रिके कर्षं
‘कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्तान्त्रिकः पणः’ मनुः ।
२ षोडशपणान्तके पुराणे (काङ्गन) इति ख्याते मानभेदे ।

“साधः षोडशभागस्तु ज्ञेयः कर्षापणस्य तु । काकिनो
(वर्द्धि) तच्चार्भागा सापस्य परिकर्त्तिता । पञ्चनद्याः
प्रदेशे त्वज्ञेयं व्यावहारिकी । कार्षापणप्रमाणस्तु तद्भू-
बद्धम् परिभाषितम् इहेव तत्” कात्या० स्मृत्योऽष्टांशवत् हेमा-
द्रो विंशताति पाठः । अतएव ‘द्वाविंशतपणिकागो वत्सः
पौराणिको भवेत्” कात्या० स्मृतौ पुराणद्वयवाच्यद्वाविं-
शतपणानां गं मूलं खेनाभिधानम् । “अशीतिर्भिर्बराटकैः
पण इत्यभिधायते । ते षोडशः पुराणं स्यात् राजतं सप्त-
भिस्तु तैः” भविष्यपु० । “कर्षापणकमूल्या हि द्रिट्टाणां
प्रकर्त्तिता” मा०त० । “कार्षापणं भवेद्दण्डो यत्तान्यः
प्राकृतेजनः । तत्र राजा भवेद्दण्डाः सहस्रभिनि धारणाः”
“सप्तसृष्टेज्जाजसागं यस्त्वमभ्यसनापदि । स द्वौ कर्षा-
पणौ दद्यात्” मनुः । ‘कार्षापणो दक्षिणस्थानं दिशि रौप्यः
प्रवर्त्तते । पणानिबद्धः पूर्वस्थां षोडशैव पणाः पलम् ।
इति नारदोक्ते इदक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्वदेशप्रसिद्धपण
परिमाणे च । कार्षापणेन क्रीतः टिठत् वा प्रतिरादेशश्च
इदुच्चारणार्थः कार्षापणिकं पक्षे प्रतिकं तत्कालं त्रि०
स्थित्यां डोप् । कार्षापणिकं प्रतिकं अथ्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्च
तस्य वा लृक् । अथ्यर्द्धकार्षापणं अथ्यर्द्धकार्षापणिकं
सार्द्धकार्षापणक्रीतं एवं द्विकार्षापणं द्विकार्षापणिकं
कार्षापणद्वयक्रीतं त्रि० । पश्चादिदपाठात् स्वार्थेण् ।
कार्षापणं कार्षापणसंज्ञजीविष त्रि० व०० ।

कार्पि वि० कर्षतीति कर्षः ततः स्वार्थे वा० इञ् । ?कर्षण-
शाले ऽच्यनर्गतसम्भापनेतरि । “कार्पिरसि समुद्रस्य
त्वा क्षिप्त्वा उच्चयामि” यजु० ६, २८ । कर्षितं त्येवशीलः
कार्पिः अच्यनर्गतसम्भापनेतःसि” वट् । “कार्पिरसात्याह
शमलमेवासायप्रज्ञावयति” तैत्ति० ।

कार्षिक लि० कर्षे नित्यमर्हति छेदा० ठज् । १। नित्यकार्षे हं
 कार्षे क्रीतेः ठज् । १। कार्षे क्रीते । तत्परिमाणस्य ठक् ।
 २। कर्षपरिमाणयुक्ते । कर्षः कर्षणं यत्नस्य ठक् । ३। ऋषके
 हेमच० । स्वार्थे ठक् । ४। कर्षपरिमाणे । “तात्त्विकः
 कार्षिकः पणः” मनुः ।

कार्थ्यं न० कष्टस्य भावः दृढा० व्यञ्ज् । कष्टत्वेपक्षे इमनिष्
कष्टिमन् तत्कार्ये पु० । शिष्टत्वात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययौ ।

काष्णी त्रिःशतस्येदम् अण् । शकण्डगसन्निधि । “काष्णीरौरव-
वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः” मनुः । शकण्डपायन-
सम्बन्धिनि च । “काष्णी वेदमिमं विद्वान् आवयित्वा र्थम-
अ ते” भा० व्या० प० १४० । शकण्डदेवतास्य अण् । शकण्डाख्य-

विष्णु देवताके चरितार्थे लि० । “कार्पण्ये पतिष्ठा शत्रुः
स भद्रदृष्टः पतन्” इति । ४ गतावस्थां स्त्री राजनि०
कार्पण्यजिनि पु० कर्णायजिनस्यैरपत्यम् इज् । कर्णायजिनप
रपत्ये “कलमद्विमितं कार्पण्यजिनः काला० औ० २, ६ २३
कार्पण्यजिन पु० कर्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नडा० ब्राह्मणे
वाचिष्ठे च प्रियेष्ठे कृत् । कर्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये
ब्राह्मणे २ व सिष्ठे च ।

कार्पण्यजिन न० कर्णस्यायस्यो विकारः अण् । कर्णायस्य
विकारे “कार्पण्यसमलङ्कारः परिद्रज्जा च नित्यशः”
भनुः । स्त्रियां ङीप् । “अथ” कार्पण्यस्यो दद्यात्” भनुः ।
कार्पण्य पु० स्त्री कर्णस्यापत्यं बाह्या० इज् । कर्णस्य व्यासस्यापत्ये
शुकदेवे । “रुगपस्तृणपः कार्पण्ये नन्दित्वरयस्तथा” भा०
आ० १२० अ० अष्टमिर्कासने । श्रौतिकाण्ये कामदेवे च ।
“मा च तं वदयामास कार्पण्यं कमललोचनम्” हरि०
१६३ अ० । अस्योत्पत्तिकथा कामशब्दे उक्ता ।

कार्पण्य न० कर्णस्य भावः दृढादि० षज् वा । १ कर्णत्वे
कर्णस्य गोत्रापत्यम् गगो० यज् । ब्राह्मणवासिष्ठे कर्णस्य
व्यासस्य गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् तस्य कालः
कर्णा० अण् । कार्पण्यं कर्णगोत्रापत्यच्छात्रे स्त्रियां ङीप् ।
कार्पण्य न० कर्णत्वं कर्ण-स्थाने णिच्-आधारे भनित् । १ युजे
तत्त्व हीतरेतरं योधाः कर्पणीति तस्य तथात्वम् । “कार्पण्यं
पार्जनी न्यक्रमीत्” क० ८।१६।१ “कार्पण्यं कार्पण्यं युजम्”
भा० । ततः भावे भनित् । २ कर्पणे च ।

कार्पण्यो स्त्री कर्ण-णिच्-भनित् कार्पण्यं कर्पणं राति ददाति
रा-क गौरा० ङीप् । श्रीपर्णी० तस्याः विकारः यत् ।
कार्पण्यं श्रीपर्णीवृक्षावयवे । “पालाशैककृतकार्पण्यं
वैलान्” कात्या० औ० २, ८, १ । कर्कभावे कार्पण्येति
पाठस्यापि दृष्टत्वात् तालव्यमध्योऽपि तत्त्वार्थे ।

कार्पण्य पु० कर्णत्वेऽसौ कर्ण-घञ् स्वार्थे षज् । शालवृक्षे अमरः ।
काल कालोपदेशे (इत्यतया कालनिर्णयार्थोपदेशे) अद०
चु० उभ० सक० सेट् । कालयति ते अवकालत्-त,
कलयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे । कालयिष्यति-ते
काल पु० ईषदलति अल-अच् कोः का । १ कर्णवस्य
तस्य वर्षेषु ईषदभूषकत्वात् तथात्वम् । अस्म्यर्थे
अर्थ आद्यच् । २ तद्वर्षयुक्ते लि० । श्लो० हे न० वाच-
स्पतिः । धातुषु तस्य कर्णत्वात् तथात्वम् । ४ ककोले न०
राजनि० । कालायके गन्धद्रव्यभेदे न० शब्द० । तयो-
र्ष्वद्रव्येषु कर्णत्वात्तथात्वम् । ईकोकिले पुंस्त्री०

राजनि० तस्य पक्षिषु कर्णत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।
७ गले दन्तचित्रके ढक समर्द्धे (कालक सेन्दा) दृष्टे च
पु० राजनि० । १० शनिमहे मेदि० कर्णत्वात्तस्य तथात्वम् ।
कलयति सर्व्वं चु० कल-अच् “कालसमयवेलास्विति” पा०
निर्द्देशान् नि० उपधादर्थः । ११ यमराजः १२ महाकाले
शिवे मेदि० । १३ परमेश्वरे “कालोऽस्मि लोकजयकृत्-
प्रहृष्टः” “कालः कलयतामहम्” इति च गीता “कृतः
सुदर्शनः कलः परमेशो परमेश्वरः विष्णुसः । “तयोम-
योऽयं भगवान् कालात्मा कालकृत्स्विभुः” सू० मि० ।
स्वनामख्याते परत्वापरत्वधीहेतौ न्यायादिमतसिद्धे
१४ द्रव्यभेदे । तद्विरूपणं कणादस्त्रिं उपस्करवृत्तौ च यथा
“अपरस्मिन्नपरं रुगपत् चिरं विप्रमिति काल-
लिङ्गानि” क० सू० ।

“इतिशब्दो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथा-
चापरमिति प्रत्ययो युगपदिति प्रत्ययः चिरमिति प्रत्ययः
विप्रमिति प्रत्ययः काललिङ्गानां न्यर्थः । अपरस्मिन्नपर-
मित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं, तेनायमर्थः-बहुतर-
तपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मनि स्थितिरे युवानमवधिं कृत्वा
ऽपरत्वसुत्पद्यते तद्वापरत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च
रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् त्वयाणां गन्धादीनां
वायौ परत्वाद्युत्पत्त्यदकत्वात् स्वर्गस्यासृष्णादिभेदेन भिन्नस्य
प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य
विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्सन्दानाच्च व्यधिकरण-
त्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं परिशि-
ष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमासिगण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात्
आकाशस्य तत्स्वभाव्यकल्पने कचिदपि भेदविधातात्
सर्व्वभेदेषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः । तथाच कालस्यैव मास-
शब्दसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगोऽपरत्वासमवायिकारणं
काल एव मासि गण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्त-
रधर्म्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसंज्ञक-
सापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणशीत्येन महाराजनाक्षिप्त्वा
पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुह्यप्रसङ्गात् । कालस्य तु
तत्स्वभावतयैव कल्पनाद्यमदोषः । कालेनापि रागसंक्रमः
कथं न इति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्त्वज्ञः एवं
स्वविरमवधिं कृत्वा यूनं प्रतोत्पत्तिरिक्कृषणीया । युग-
पदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति
इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां स्थित्यंतौ
एकस्मिन् स्थित्यंतवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव

सूर्यगतयो विशेषतानुभवन्ति । न च स्वरूपप्रत्ययावसा
एव ताः तस्यादेतादृशविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषत
प्रापकं बहु इत्थं च काष्ठः” उपस्तरट्टितः ।

“ननु निमित्तं काष्ठः, स तु निमित्तो इत्थं वेति न
प्रमाणमन काष्ठ” ।

“इत्यन्वितात्वे वायुना व्याख्याते” क० सू० ।

“यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्वायुस्य अद्भ्युत्पत्त्या
निमित्तत्वं तथा काष्ठस्यापीत्यर्थः” उप० ।

“तथापि सन्तु नश्यः काष्ठो दहति काष्ठ” ।

“तत्त्वभावेन” क० सू० ।

व्याख्यातमिति विपरिक्तेनान्वयः । चिरादिप्रययानां
काष्ठमिदं न सूर्यत्वाविशेषादनेकत्वेऽव्याख्यानमिव विशेष
विकृताभावात् सत्तावदेकत्वं काष्ठहेतुत्वम् । नन्वेवं कथञ्चन-
चतुर्त्वेवानुपपत्त्याकोट्यान्वयवत्त्वं न संवत्सरादिभेदेन
नृणां च काष्ठान्तं कथमेव इति चेन्न भेदमानस्य उपा-
धिनिरूपणत्वात् यथा एक एव स्मृतकवर्णार्जुनाता-
पिकादुपाध्यपरागेव निक्षिप्त एव भावते तथैव काष्ठः
सूर्यस्य आद्यावच्छेदभेदेन तत्तत्कार्यं वच्छेदकभेदेन च निक्षिप्त एव
भावते इत्याद्युपगमात् तथाच काष्ठोपाध्युपापकः काष्ठो-
पाधिः, स्वधेयकादाचित्तुकाभावप्रतियोग्यत्वाधारः काष्ठो
वा कथः प्रतिपक्षं कस्याचिदुत्पत्तेः कस्याचिद्विनाशादेत-
दध्यवस्येयम् । कथमिदं च सूर्याद्यागमप्रसिद्धम् । ननु
तथाप्यीतानामनवर्त्तमानभेदेन काष्ठत्वमस्तु, न्यूनवते हि
“लेकास्तुप्राप्यते” “लेकास्तु विद्धिः” इत्यादिति चेन्न
तैक व्याख्येयकारात् येन हि सन्तुना यः काष्ठोऽपि
हते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः काष्ठोऽपि
हते स तस्य भविष्यत्काष्ठः यत्प्रागभावेन यः काष्ठोऽपि
हते स तस्यातीतकाष्ठः तथाचावच्छेदकत्वत्वाधीनः काष्ठ-
त्वव्यवहारः” उपस्तरट्टितः ।

“इदानीं सूर्योत्पत्तिमतां काष्ठः कारणमिच्छाह” ।

“निमित्तं प्रभावादिनिमित्तं भावात् कारणे काष्ठान्वे-
ति” क० सू० ।

इतिशब्दो हेतौ इतिहेतोः कारणे-सूर्योत्पत्तिमतकारणे
काष्ठः इत्याख्या । हेतुमाह निमित्तं प्रभावात् अनित्येषु
भावादिति निमित्तेषु आकाशादिषु दुर्गमज्जातः चिरजातः
विप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात
इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु वटपटादिषु योग्यपद्या-
दिप्रत्ययानां भावात् अनन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणं काष्ठ

इत्यर्थः । न चेत्वं योग्यपद्यादिप्रत्ययवजात काष्ठस्य सूर्यो-
त्पत्तिमत्त्वमिदमित्यकारणत्वम् अपि तु इत्यपकादानीं हेतुनि-
मता निमित्तप्राप्येणादिशब्दावसादेन तदध्यवस्येयम् उप० ।
भाषासक्तवस्तुषु ननुपेयं तत्त्वस्य यो यथा

“जन्यानां जनकः क लो जनतामाश्रयोमतः ।”

“परापरत्वपाहेतुः कथादिः स्यादुपाधितः” भाषा ।

“काष्ठं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्श-
यितुमाह जनतामिति तथाहि इदं नो वटइत्यादिप्रतीतिः
सूर्यपरिस्फन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्यपरि-
स्फन्दादिना वटोऽहेतुः सन्त्योवाच्यः स च संयोगादिर्न
सम्भवीतीति काष्ठस्य तत्त्वव्यवहारकः कल्पते इत्यहं
तस्यान्यवत्वमपि सम्यक् । प्रमाणान्तरं दर्शयति परापर-
त्वेति परत्वापरत्ववृत्तेरसाधारणं निमित्तं काष्ठस्य पर-
त्वापरत्वयोरेकमविकारणसंयोगान्वयोवाच्यतादितिरुक्तः
कल्प्यतइति भावः । नन्वेकस्य काष्ठस्य विधौ कथदि-
नमावयवोदितमवयवभेदेन स्यादपकाष्ठ कथादिति काष्ठ-
स्वेकोऽपि उपाधिभेदात् कथादिव्यापारविषयः । उपा-
धिसु सज्जन्विभागगणभावावच्छिन्नं कथं, पूर्वसंयो-
गावच्छिन्नविभागोऽथ पूर्वसंयोगावच्छिन्न उत्तरसंयोगगण-
भावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कथं वा । नवोत्तर-
संयोगानन्तरं कथव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कस्या-
न्तरसत्त्वादिति । सत्ताप्रकये कथादिव्यवहारोऽपि, तदा-
गनावत्त्वाच्च सेनोपपादनं यः । दिनादिव्यवहारस्तु तत्त-
त्त्वमप्युदरेवेति सत्तावती ।

तार्किकयिरोर्मणिना रघुनाथयिरोर्मणिना च पदार्थ-
निरूपणप्रकरणे “तत्र दिक्काष्ठौ नेत्ररादितिरिच्येते”
इति वदता विभक्त्युक्तस्य काष्ठस्य खण्डनं कृतम् ।
रघुदेवराजभट्टाभ्यां तद्विहृतं ततः संक्षिप्तं पदार्थतत्त्वसारे
च जयनारायणतर्कपञ्चामनेन दर्शितं यथा

“दिक्काष्ठौ नेत्ररादितिरिक्तौ, प्राच्यां वट इदानीं वटः
इत्यादिव्यवहारस्य नेत्ररात्सकविभविषयकत्वे नैवोपपत्तेः,
न च तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति
प्राच्यां वटः प्रतःप्राच्यां वटः इदानीं वटः तदानीं वट
इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् काष्ठोदयोऽपि
वडत्वाङ्गोकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकया दिवा
एकेन कालेन च यथा भवतां नूनानां व्यवहाराणां सुप्रपत्ति-
कायाऽस्माकमपि एकेनेवरेषागमनानुमानाभ्यां सिद्धेन
सूर्यभावेन तादृशव्यवहाराणां उपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

सुखं क्रिडादौ स्वसंयुक्तेष्वरसंयोगिपनान्नितत्वादिसम्बन्धेन
षटादेः सत्त्वसम्बन्धेन तत्त्वसम्बन्धवटकतयाऽप्यतिरिक्तकाका-
द्यासिद्धेः । अथवा लघ्वा एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादि-
व्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मणः लघ्वा-
त्वावस्थात् भाविकर्मान्तरजन्यविभागान्तरप्रागभावावच्छि-
न्नस्य कर्मणः लघ्वण्डः आदिस्थायित्वेन तादृशस्योपा-
धित्वासम्बन्धात् नव विभागे स्वजन्यत्वं विशेषणीयम्,
स्ववाननुगमादननुगमापत्तेः, विभागजननादिदशायासुपा-
ध्यान्तरस्य वाच्यतया तावताध्यननुगमाच्च, एवञ्चोपाधीना-
मतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां लघ्वणामवस्थाभ्युपेय-
तया तेदेव तादृशाः सर्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किम-
तिरिक्तेन कावेनेति ।

सांख्यमते तस्याकाशान्तर्भावः न पृथक्त्वान्तरत्वं तदे-
तत्संख्यसूत्रभाष्ययोर्दीर्घतम्

“खण्डदिकालयोः स्वरूपाह” भा० ।

“दिकालाभाकाशादिभ्यः” सं० सू० ।

“निन्दो यो दिकालो भावाकाशप्रकृतिभूतो प्रकृतेर्गुणविशे-
षावेव । अतो दिकालयोर्विभक्त्युपपत्तिः । “आकाशस्तु
सवेगतश्च नित्य” इत्यादिश्रुत्यन्तं विभक्त्युपाकाशस्योपपन्नम् ।
यो तु खण्डदिकालो तो तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादु-
त्पद्यते इत्यर्थः आकाशज्ज्ञेनोपाधिपक्षणादिति । यद्यपि
तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिकालो तथापि विशि-
ष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमनादेन वैशेषिकमते श्रोत्रस्य काव्ये-
तावत् तत्कायेत्वमत्रोक्तम्” प्र० भा० ।

‘अनुपपदं दर्शयिष्यमाणमाधवपक्षे च वाच्यमिति तेन
कालखण्डनं तु नित्यविभक्तकालखण्डनपरं तथाहि
“उपाधिभिद्युते न तु तद्वानिति” सं० सू० उपाधिभेदेन
धर्मिभेदावस्थास्य व्यवस्थापनात् धर्मिणः कालस्य एक-
त्वेन उपाधिना भेदावस्थात् उपाधिना नाऽनागतादि-
भेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्या-
नागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कालत्वम् । अत-
एव क्रियैव काल इत्यभिप्रेत्योक्तिः ।

कालमाधवीये च माधवेन शङ्कापूर्वकं कालचेत्यं न्यरूपि
“ननु नायसुप्तः सकलः कालस्य गगनकुसुमायसान-
त्वात् तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कपिलमहासुनि-
ष्टत्वात् निर्दिष्टेऽनुकामः कालसुप्तेऽन्यान्वायेव पञ्चविं-
शतितत्त्वानि विवेच “मूलप्रकृतिरविकृतिर्न हृदाद्याः प्रक-
ृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः

पुरुषः” इति । न चैतन्नेव तत्त्वेन कालस्यान्तर्भावो सुनिना
विवर्जित इति शङ्कनीयम्, त्वदभिमतस्य कालस्य पञ्च-
विंशतितत्त्वानां आख्यायमानि लक्षणानि । सत्वरजस्त-
मोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिर्न हृदारपञ्चतन्मात्रा-
ख्यानां स्वप्नानां प्रकृतिविकृतीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर्न-
सत्त्वप अभिमानहेतुरहङ्कारः । शब्दस्यैकपरसगत्याह-
कारिण पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानामेकादशे-
न्द्रियाणाञ्च षोडशविकाराणां लक्षणानि प्रविवक्षानि । अप-
रुतरविकृतिः पुरुषश्चात्मकः । न त्वो वलक्षणकेषु तत्त्वेन
कालस्यान्तर्भावः सम्भाव्यते नापि षड्विंशं तत्त्वान्तरं सुनि-
रनुमन्यते । कथं तर्हि सुनिप्रणीतानि तत्त्वानि आर्याभिः
संस्कृतान् ईश्वरकण्ठो बहिःकरणान्तःकरणे विचिन्वन्
कालं व्याजहार ? “संप्रतकालं बाह्यं त्रिकालसाध्यन्तरं
करणमिति” । परमसिद्धा परो बोधनीय इति न्यायेनायं
व्यवहारो न तु स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेति वदामः । अत
एवैतद्वचो व्याचक्षाणा वाचस्पतिमित्रास्तत्त्वकौस्तुभानेव-
माहुः “कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नानागतातीतादि
भेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति । तस्मादयं वैकृताधिभेदेरतीताना-
गतादिभेदभाव प्रतिपद्यते सन्तु तयोपाधयो व्यवहार-
हेतवः कृतमन्तर्गुणा कावेनेति सांख्याचार्याः” । तस्माच्च
कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति । अथोच्येत-भूतकालो
वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इति एवं त्रिविधं भूतादि-
ष्वनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालत्वमन्तरेणानुप-
पन्न इति तच्च पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवन्मते
इव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेन चतुर्षु भावेष्वनु-
गतः पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थशब्दवाच्यं तत्त्वा-
न्तरमन्तरेणानुपपन्नः । तथा कालप्रयोगोऽपि कुतो
नोपपद्येत । तस्माद्विस्तृत्य कालं निरुद्धं महानयसु-
द्यमः प्रेक्षावच्छिरोमणेशोपाचार्यस्य न कश्चिद्व्युत्पन्न
इत्येवं प्राप्तेऽनुमः, आशुश्रुतचोत्तरेण निरुद्धकालतत्त्वे यः
प्रश्नः स कस्य हेतोः ? इतिवक्तव्यम् । किं कपिलमहासुनि-
ना निराकृतत्वात् ? किं सांख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेन असं-
स्कृतेतत्वात् ? उत लक्षणाभावात् ? आहोस्तिष्ठमाणा
भावात् ? अथवा प्रयोजनाभावात् ? अथवा तत्त्वगतपञ्च-
विंशतिसंख्याभ्यासपाठवेनाभ्यवितात् अज्ञानाद्यात् ? ई, न
प्रथमः कालनिराकरणसूत्रस्य सुनिना प्रणीतस्यानुप-
लब्धात् । न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् अग्रेवैदप्रोक्तानां
व्योतिरोभादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगाव्यर्वेदप्रोक्तानां भौषध-

यत्नसरादीनां चासंस्कृतीतत्वेन तेऽपि भवतः पक्षेः केन वाच्येते ? अथ तेषां विशिष्य संयच्छेऽपि सुखदुःख-भोगात्मकत्वेन गुणत्वयान्मर्गतत्वादस्यैवास्तीत्यर्थं संयच्छ इत्युच्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्डवारित इति बुद्धिं समाधत्तम् । कालस्य गुणत्वपरिणामत्वे सावयवत्वमनित्यता च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ? नित्यनिरवयवकालतत्त्वाभिनिवेशगतो वैशेषिकादेः प्रत्यक्षं वज्रप्रहारः शिरसि । वेदवादिनां तु न कापि कतिः । कालस्योत्पत्तिसावयवयोः प्रत्यक्षश्रुतावपलभ्यमानत्वात् । तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये काकोत्पत्तिरास्माद्यते “सर्वे निमेषाजसिरे विद्युतः पुरषादपि कलासृष्ट्याः काला-चाहोरात्राश्च सर्वशः । अहोरात्रा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पनामिति” तस्मादेव शास्त्रायामारुणकेतुक्कवयन ब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते “उक्तोनेषो वासांसि च काला-वयवानामितः प्रतीच्येषिति” । इतोऽहोरात्राकाश्रयो-ऽप्येव अथकालेन च श्रुतावेव कालावयवानां भूतानां ध्यातव्यो-वेव उक्तः पञ्चांगि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिरवयव-त्वाभिधारयितो वैशेषिकादिशास्त्रस्य “अमृता देवता” इति वदामेति कालित्वतायासन्नज्ञानयत्नपेतयत्नरात्रासादिवत् सं-सर्गयोर्भ्यावयवमन्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

“अथ मन्यसे सङ्कतां तपसा शिखाराध्य तत्प्रसाद-लब्धसर्वज्ञत्वपदः कणादसुनिर्देशात्पर्यं सम्यग्चेत्तीति वेद-स्यैव मन्दमतिप्रतीतादर्थादर्थान्तरं नेतव्यमिति । एवमपि यस्य प्रसादादर्थं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो सुख्यः सर्वज्ञ इति तन्मतासुसारेण कणादसुतस्यैवान्वयानयनम-स्त्यनुष्ठितम् । शिवो हि येषु व्यागमेव घटलिङ्गयत्-तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । निश्चितवैशगमसारमाख्याभिः संस्कृतानो भोजराजः शुश्रूषां प्रश्रु तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दिष्टमायाकार्यत्वोक्तिपूर्वकमेव कालं निरदिशत् “उचो जगतः कतरे मायातत्त्वपञ्चकं भवति । काको नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च” इति तानि मायासङ्गितान्येकादयं तत्त्वानि सांख्यप्रसङ्गपञ्च-विंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विद्वत्सद्भिदमाह “नाजा-न्वधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ । भावि भवदु-त्समं कलयति जगदेष कालोऽतः” इति । तद्वीकाकार-इत्यं व्याख्यौ । “नन्येष कालो नैयायिकादिभिर्निर्लो-भ्युपगतः अत आह नाविभवदुभूतमयमिति । भूतादि

क्षपेण त्रिविधत्वात् अवेतनत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति भावः । केन कार्येणास्य विहरणस्याह “कलयति जगदेष कालोऽतः” इति । चिरन्तिमादिप्रत्ययोपाधिहारेण कल-यत्वास्तिवत्त्वार्थः इति । इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिसङ्कलनशेषागमैः कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसागतद्वितीया-ध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुमृच्छते तस्य च न्यायस्य संपादको ज्ञोको “सांख्यसूत्रास्ति सङ्कोचो न वा वेदस-मन्त्ये । धर्मो वेदः सावकाशः सङ्कोचोऽनवकाशया । प्रत्य-क्षश्रुतिमूलाभिर्मेवादिश्रुतिभिः श्रुतिः । अक्षूला कापि नो बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः” इति । अयमर्थः । अमृते-ददिभिरग्निहोत्रादिधर्मैर्ब्रह्मणो जगत्कलेयं च प्रति-पाद्यते । सांख्यसूत्रादिस्तु पञ्चमस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति तत्र तथा सङ्ख्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न चेति संयच्छे कृतेर्जगत्कारणत्वमन्तरेणानवकाशत्वात् प्राबल्यं वेदस्य तु धर्मोऽपि चरितार्थत्वाद्गोचरेत्यम् । ततः सङ्ख्या-सुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः प्रलः । प्रत्यक्षश्रुतिभि-र्ब्रह्म भिरनुमृहीतासङ्कोचो मन्वादिश्रुतयो ब्रह्मकारण्यता-साचकते सांख्यसूत्रित्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या अन्यो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त इति । अथ तार्किकत्वाभिमानप्रसङ्गमृहीतः सन् परवय एवं ब्रूषे भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाणामौ-त्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्यस्य कालस्येति तर्हि अपदिकान्तेष्वप्यत्र प्रवृत्तिचिन्तामणिमलभतेत्येवंवासि-रासायण प्रोक्तस्याभाषकस्य त्वमेव विषयोऽभूः । यतः साध-र्यं वैधर्म्यज्ञानाय द्रव्य दीन्यन्विष्यन् परब्रह्मतत्त्वमवगमः । व्यवहारकृतानां भूतादिकावशिष्याणामाधारः स्वयं व्य-हारातीतो नित्यो निरवयवो सुख्योयः कालः स परमा-त्मैव । तथाच अतान्तरा व्यासमन्त्रि । “यः कालकाको गुणो सर्वविद्य” इति । आकां नित्यत्वानित्यत्वसावयवत्व-चिन्ता । सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेषु आधिकः कालसंप्र-पञ्चाख्यं पञ्चाभावास्तु ज्योतिषोभादिवत् प्रकृतिपुरुष-विभेकानुपयोगः दित्यवगतव्यम् । तृतीयवस्तुर्धर्मो तु भवतो वैशेषिकपरिचयगम्योऽपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिक-ग्रन्थेषु सर्वेषुपि कालप्रकरणेषु तल्लक्षणस्य तत्साधकात्म-मस्य च पर्याप्तत्वात् । प्रमाणांतराणि तु कालसाधकानि श्रुत्योपन्यसकानि तथा च तैत्तिरीया व्याख्येस्तुके मन्त्रमाचमन्त्रि “श्रुतिः प्रत्यक्षमिति ह्यम् अनुमानमनुष्ठेयम् । एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधाक्यते” इति । तत्र श्रुति

अनुमेयश्रुतिमूलं सत्त्वादिशास्त्रं, प्रत्यक्षं श्रोत्रपाक्षोऽतिशयो वेदाख्योऽन्तरराशिः, योगप्रवृत्तौ पवित्रदा-
मिमतं शास्त्रप्रत्यक्षं वा । ऐतिहासिकविज्ञानस्य सपुराणादिवे-
ज्योतिःशास्त्रस्याप्यवन्तर्भावो दृश्यः । अनुमीयते स-
मूहभूतं सत्त्वादिशास्त्रमनेनेत्येवमनः । यद्यप्यारस्तस्य च
सत्त्वमुत्तमापकत्वं भृशं चार्थं विस्तरमभिहितम् । “आशा-
रात्रं सति” आत्मा सत्त्वेन श्रुतिकल्पमिति, तदेवं
सत्त्वादीनां चतुष्टयं सफलम्, एतद्वर्ति । सर्वैरप्यादि-
त्यमूल्यं प्रतीयते इति मन्त्रस्यार्थः । ननु सत्त्वादीनि
मण्डलसंयोजकत्वेनालोप्यमानानि न तु काष्ठसंयोजक-
मेति चेत् सर्वं, मण्डलस्य सर्वजनानप्रत्यक्षविद्युत्त्वेन
तत्र सत्त्वाद्यनुपयोगात्, काष्ठविद्युत्त्वेनात्र काष्ठनिर्वा-
हकमण्डले तात्तुपन्यमानानि, तथा च मण्डलद्वारा
काष्ठः प्रतीयते । काष्ठविद्युत्ता श्रोत्रमन्त्रेभूतिस्फुटा
तत्त्वानन्तरो मन्त्रएवमाश्रयते, “सूर्यो मरीचिमदत्ते
सर्वकाङ्क्षवनादधि, तस्याः पाकविशेषेण सत्त्वं काष्ठविशेष-
मिति” तस्यायमर्थः । भुवनगतं सर्वभूतजातमधिकत्य-
रसवीर्यपाकादिभिस्तदह्यहसमये मरीचिं सूर्यः
सं करोति तत्कृतेन भूतपाकभेदेन निषेधादिः परार्ध-
पर्यन्तः कालविभेदोऽभाविभवगतो भवतीति । कालप्रति-
पदकान् च सत्त्वादीन्पुदाहरामः । तत्र ननु : “काष्ठं
काष्ठविभक्तिश्चेति” सृष्टिप्रकरणे काष्ठं व्यञ्जहार ।
वाचस्पत्योऽपि, “वाहकाष्ठः प्रकीर्तितः” इति । एवमन्या-
स्वपि सृष्टिपुदाहार्यम् । श्रुतिपूर्व “कृतं सन्ने विचि-
नोति काष्ठः” इति वक्तृणाः । “अहमेव काष्ठोनाहं काष्ठ-
श्चेति” तैत्तिरीयाः । “का च सन्त्या कच सन्त्यायाः काष्ठ”
इति सामगः । योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद्वारणाध्या-
नसमाधिलयरूपाद्योगिनोऽतीतादिकाष्ठं प्रत्यक्षतः पश्य-
न्तीति अभिहितम् तथा च पातङ्गसूत्रम् “परिणास-
लयसंयमादतीतानागतादिज्ञानमिति” । शास्त्रप्रत्यक्षपि,
अहमस्मिन्काष्ठे निवसामि, इत्यनुभवसावस्त्वावजनीनः । न
चाथौ वाद्येन्द्रियकतः काष्ठस्य रूपादिहीनत्वात् । नापि
मानससात्त्विकैस्तदनङ्गीकारात् । नाप्यनुमाणादिजन्यः
अपरोक्षप्रत्ययत्वात् । अतः सामान्यभावेऽप्यपरोक्षदर्शना-
त्वादिप्रत्यक्षमेतद्विज्ञापनप्रदासम्यक् । इतिहासेऽपि
महाभारते “महरो वटिकाभ्युनौ महरो वटिकाधिकौ ।
व काष्ठः कुतपोक्षेयः पितृणां दत्तमकयासति” । पुरा-
णेऽपि “अनादिरेव भगवानुकाष्ठोऽनन्तोऽजरः परः” इति

यिष्टाच पौर्णमास्याख्यकाले सत्त्वाकोचितात् देविशेवेभ्यः
शीरदध्यादिममस्यपादिकानुध्वंसविशेषानुभावादिवा-
चविशेषे च समाचरन् । तदेवमेवमन्यमिति काष्ठे
प्रमाणाभावरूपचतुर्थः पक्षः कथमायहेतुः ? नापि
प्रयजनाभावादिति पक्षः पक्षो युज्यते । तार्किकेसा-
वत् सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमुच्यते । कोष्ठे कक्षा-
द्युपयोगः काष्ठविशेषस्य सर्ववशादभ्यवर्तुयते । सत्त्व-
प्रवेशप्रदाणाद्युपयोगो ज्योतिःशास्त्रमिदम् । श्रौतशा-
स्त्रकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते । तत्र तं शास्त्रमन्त्राज्याज-
तस्य प्रवेश इत्यर्थं वनः पक्षः परिगृह्यते । तथाच पापा-
त्मनः स्वयं बुद्धिपरार्धं पुण्यात्मनि माधवाचार्ये समारो-
पयन् कथा वा यिक्तान् दण्डोऽपि । तदेवं काष्ठस्य प्रमा-
णाद्युपयोगत्वात्सर्वोद्यमः सफल इति स्थितम् । ननु
कतरकाष्ठोऽत्र निर्णीयते । किं केवलः कालः किं वा
कालकाष्ठः । ननु किमिदं प्रविश्यामया भीषयसि, न
भीषयस्यहं किञ्चाख्येव कलवितव्यभेदात्काष्ठैर्विध्यम् ।
येन प्राग्निदेहादयोऽतीतवर्त्तमानादिकूपेण काष्ठयतव्याः
व केवलः काष्ठः । व च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्वम् उदा-
हृतः “कलवति जगदेव काष्ठोऽतः” इति । तादृशोऽपि
काष्ठोत्पत्तिस्थितिनिर्णायकारिणा येन कलवितव्यः व
काष्ठकाष्ठ इति । व च वाचिष्ठरासायणे दर्शितः “काष्ठो-
ऽपि कल्पते येनेति, श्रुतिश्च भवति “व विश्वजिह्वविदात्म-
योर्गर्भः काष्ठकाष्ठो गुणो सर्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञः इति ।
“गुणो संसारमोक्षस्थितिवन्महेश्वर इति” च कूर्मपुराणेऽपि
“अनादिरेव भगवानुकाष्ठोऽनन्तोऽजरः परः । सर्वगत्वाह
स्तन्मयात् सर्वोत्पत्त्याकृष्टेश्वरः । सङ्गाथो बहवो वज्रा-
ख्ये नारायणादयः । एकोहि भगवान्भीषः काष्ठः
कविरिति सृष्टः । सङ्गनारायणेशानां तयासां प्राञ्जतो-
लयः । प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सङ्गावः । परं
सङ्गा च भूतानि वासुदेवोऽपि यद्वरः । काष्ठेनैव च
सृष्ट्यन्ते सर्व एव यत्ते पुनः । तस्मात् काष्ठालोक विश्वं व
एव परमेश्वरः” इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । “अनादिनि-
धनः काष्ठो ब्रह्मः सङ्कर्षणः सृष्टः । कलनात्सर्वभूतानां च
काष्ठः परिकीर्तितः । कर्षणात् सर्वभूतानां च सृष्ट-
र्षणः सृष्टः । सर्वभूतमित्याह स ब्रह्मः परिकीर्तितः ।
अनादिनिधनत्वेन स सङ्गात् परमेश्वर” इति ज्योतिःशा-
स्त्रेऽपि “भूतानामन्तककाष्ठः काष्ठोऽन्यः कलनात्मकः”
इति । तत्रैव सति द्वयोर्मध्ये काष्ठकाष्ठोत्पन्नं निर्णेतव्यः

तस्य धर्मावधानेपुहेतुत्वम हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च ।
 यस्मिन्तरो मासपक्षतित्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे
 सत्यहर्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रवृत्त्येति प्राप्ते
 त्रमः समसम्यक् निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य
 सर्वेषु कर्मरश्मिषु अनुसर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टाः
 पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति । “सर्वेषु कालेषु समस्त
 देशेषु प्रेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः । सर्वैः स्वरूपभेदगवानादिमा-
 न्दमास्तु साङ्गल्यविरुद्धे हरिः । यस्य स्त्रत्या च नामोक्त्या
 तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्योवन्दे तम-
 न्युतमिति” । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे
 निर्णीतत्वेऽपि अतस्मात्कर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गा-
 ङ्गिभावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यधौ हेमादिप्रवृत्तिषु अन्येषु
 निर्णीतस्तथाप्यनेकत्वं विप्रकीर्णस्यैकत्वं संप्रहार्यमत्र यतः
 क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य अन्यस्य कालरूपो विषयः
 संप्रहृष्टं प्रयोजनं चास्तीति अयं अन्य आरभ्यते” ।
 “नित्यो जन्यश्च कालो द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्-
 मनसगम्योऽपि देहो भक्तानुकम्पया” नित्यकालस्य पर-
 मेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य चावा-
 ङ्मनसगोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिभूतिपुराणानि
 तन्वदितुमभवत् प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च त-
 त्वकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कदां विदाख्यायिकाया-
 मास्त्रायते तस्यां ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवायु-
 न्द्रादयो देवा ईश्वरानुत्पहीताः सर्वत्र विजयमानाः
 स्वकीयमेव तत्त्वामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधयितुम-
 वाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां चतुर्गम्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं
 धरयित्वा प्रादुर्बभूव । तथा सह वादं कृत्वापि राजस-
 वित्तावग्निवायू तदुब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्विक-
 चित्तोबुधे इति । वासिष्ठराभायणेऽपि शुक्रोपाख्याने
 शुक्रं ऋतमवलोक्य तत्पिता ऋगुः क्रुद्धो सारयितारं कालं
 शमुमुग्रतः तदानीं कालोऽनुग्रहेतुमीदृशेन रूपेणाविर्-
 भूवेति पठते “अथाकलितरूपोऽसौ कालः कलितप्रजः ।
 व्याधिभौतिकमास्थाय वपुस्तु निमुपाययौ । बहुपाशधरः
 श्रीमान् कण्डुलो कवचान्वितः । ऋतपट्कमयोदारवक्त्र-
 पट्कसमन्वितः । मासद्वादशकोद्भासभुजद्वादशकोद्भटः ।
 स्त्राकारसमया बहुधा दतः किङ्करसेनय । स उपेत्य प्रण-
 म्यादौ कृपितं तं महासुनिम् । कल्पलुब्धाविवस्मरीं
 सान्त्वपूर्वमुवाच ह । त्वमत्यन्ततपा विप्र ! वयं नियति-
 पातकाः ! तेन संपूज्यसे पूज्य ! साधो ! नेतरवीक्षया । मा

तपः क्षपयऽबुद्धे ! कल्पकालमहानलैः । यो न दग्धोऽस्मि
 मे तस्य किं त्वं शापेन ध्वंसी ? । संसारान्वयो यस्ता-
 निगीर्णारुद्रकोटयः । भुक्तानि विष्णुहृन्तानि केन यन्ना-
 वयं सने ! । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मान् भोजनं युष्मादयः ।
 स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदोल्लितमिति” । न च भक्ता-
 नुजिघृक्षया स्वकृता मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोक्ति-
 सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तिचित्तप्रियायाः सर्वस्या अपि
 मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् “यो यो यां
 यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चिर्भुजिष्यति । तस्य तस्याचलां
 श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या-
 राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयेव विहि-
 तान् हितानि” । विष्णु रुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि
 तत्तत्फलविशेषार्थिभिराश्रित्य नोपास्याः । तदेतदग्रे
 समास्त्रायते । “एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्त्ये श्रीमांस-
 न्नेतमग्नावध्वर्यग, एतं सङ्घाततेच्छन्दोगा, एतमस्याम्
 (युथिव्याम्) एतं दिव्येन वायावेतमाकाश एतमोषधीषु तं
 वनस्पतिष्वेतं छन्दस्येतं नक्षत्रेषु तं सर्वेषु भूतेष्विति” वाज-
 सनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे “तमेतमग्निमध्वर्यव उपा-
 सत इत्यारभ्य पठन्ति “विपमिति सर्पाः, सर्प इति सर्प-
 विदः, उगिति देवाः, रयिरिति सनुष्या, मायेत्यसुराः,
 स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा,
 गन्धर्वाश्चरसस्तं यथावद्योपासते तदेव भवतीति” । तैत्ति-
 रीयाश्च पठन्ति “क्षेम इति वाचि, योगक्षेमम् इति प्राणा-
 पानयोरित्यादि” । परब्रह्मण्यारोपितं यथावज्जगद्रूपम्
 अस्ति तेन सर्वेण्युपासनया परमेश्वरो रूपवान्भवतीति-
 हिरण्यमाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम् । एवं
 च सति यो यदा यत्कस्मैरभते स तदा तत्कस्मैपयुक्तां
 कालात्मकस्वरूपस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत-
 एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्तर्पदिष्टानि । लोके-
 ऽप्याविहदागोपालाङ्गनं सर्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया
 पूजयति तदेतद्भगवानाह “यजन्ते सात्विकादेवान् यद्वरुणां-
 सि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः”
 इति तस्मादारभ्यमाणकर्मफलप्रदो निजदेवतारूपो नित्यः
 कालः कस्मैरभ्येप्य अनुसर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्यत्वे
 सति कथं प्रलोके कालव्यवहारः । प्रलयत्वस्य जन्या-
 नधिकरणत्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयोभावीति
 कालनित्यत्ववादिनस्तथापि समोदोषः । नित्यस्य कालस्य

तदपनपरित्यन्तादुपाधिभिः परिकेदे सन्तोषानु-
काल इति कालेयज्ञा वर्गीयतव्या । न च प्रलये
तदुपाधयः सन्ति । अतस्तत्र कथं प्रलयकाले इयत्तानि-
खीयः । अथ सत्कार्यावादाभ्युपगमनोपाधयोऽपि वासना-
रूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्समानं, न चैतावता नित्यता-
प्राप्तिः उपाधिषु तदनङ्गकरात् । अथ मन्यसे इयत्तार-
हितेऽपि प्रलयकाले सृष्टिकालेयत्तावासनावशादियत्ता व्य-
ह्रियते । ततोपाध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः । यथा कश्चिन्माण्डकः
विगर्हयत्यस्कादधेतुसपक्रमस्य संवत्सरमधीत्यासदुपाध्याय
एकत्वंगर्हयत्यस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यतोते वयस्युपाध्यायत्वं
व्यवहरति । तद्वदियत्ताव्यवहारः । एवं तस्मिन्नेन न्यायेन
कालरहितप्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात् ? । कालरहितं
च प्रलयादिकं यस्त्वस्तौ त मागद्व्यादिद्वययोऽभ्युप-
गच्छन्ति । तथा च श्रूयते, “यद्वाह्यत्त्विकालातीतं तद-
व्योद्धार एवेति” । प्राभाकराद्याएवस्य कालत्वयांसृष्टा-
द्वाञ्छितवस्थामाहुः । तस्य कालः सुखेन जन्यतां स च
सामान्यविशेषाभ्यान्निविधः । तस्य चाभयविधस्य शरा-
ख्यादियत्कालादुत्पत्तिं मनुराह “कालं कालविभक्तिञ्च
न चत्वाणि यद्वांस्तथा । सृष्टिं ससर्ज चैवेमां सृष्टुमिच्छ-
न्निमाः प्रजाः” इति । तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानु-
गतत्वात्तदपेक्षया नित्यो यद्गत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्ति-
निमित्तकरणमिति तार्किकज्यैतेतिपिकादयः प्रतिपेदिरे ।
तत्र ज्यैतिपिका एवमाहुः “प्रभवविरतिमध्यज्ञानब्रह्म्या
नितान् विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि । तमह-
मिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितसमिवन्दे भयहैः
कालभीशम् । गुणवर्षमासदिवसाः सः प्रष्टास्तु चैवशुक्तादेः ।
कालोऽयमनाद्यन्ताः यद्भैरवमुसीमर्षो ज्ञेयः” इति कालविशे-
षे च संवत्सरः प्राधानभूतः । अन्ये सर्वे गुणभूताः ।
तथाचाकणकेतुके समाम्नायते “नद व प्रभवा काचिद-
क्षया स्यन्दते यथा । तां नद्योभिसमःयन्ति सह, सा न
निवर्त्तते । एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सरं
श्रिताः । अणुशश्च महान्तश्च सर्वे समवयन्ति तम् । स तैः
सर्वैः समाविष्ट ऊहः सन्न निवर्त्तते” इति । अयमर्थः ।
भागोरथागोदावर्षादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्ति-
स्थानादुत्पद्यते । तच्चोत्पत्तिस्थानं संख्योक्तं प्रकृतिः
शिवगमोक्तमाया वा श्रुतिसृष्ट्युदिता नित्यकालात्मक
ईश्वरो वा भविष्यति । यथा तां गङ्गादिकां महानदीं
मन्यं स्वल्पनद्योऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्न्यूनतः

सह विस्तीर्णा प्रवृत्तगच्छा सती न कदाचित् मूष्यति ।
एवं नानाविधरूपैः ससृत्पद्माः कालभेदाः संवत्सराख्यं
प्रधानं कालमाश्रिताः । तत्र निमेषाद्या अयनपर्यन्ताः
कालभेदाः संवत्सरादण्वी, युगाद्याः परार्द्धपर्यन्ताः संव-
त्सराभ्याह्वयन्तं सर्व्वेति संवत्सरं सस्यक् प्रथयन्ति । अणू-
नामवयवत्वेन प्रवेशः । सहतास्तु संवत्सरावृत्तिनिष्पाद्या-
नामध्यन्तः संवत्सर इति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते । तथाच
वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पठ्यते “पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यन्तं
प्रजापतिम् । दिनव्ययनमासाङ्गं प्रणस्य गिरसा स्थित
इति । स च संवत्सरस्तेरणभिर्महद्भिश्च सर्व्वैः समाविष्टो-
ऽतिदीर्घः सन्नास्मात् जगति न क्लियत इति । नन्वणत्वं
निमेषे एव्यसितं सङ्गत्वं तु परार्द्धं तथा च तयोरन्य-
तरस्य प्राधान्यसंशयतम् । तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम्
इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति ब्रूमः । तथा
च वाजसनेयिनः समासनन्ति “सोऽकामयत द्वितीयोऽम
आत्माजायेतेति स मनसा वाचा मिथुनं समभवत्सृष्टेति
आसीत् स संवत्सरोऽभवदिति” । तस्मात्संवत्सरः प्रधा-
नम्, अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निरूपयामः ।
तत्र संवत्सरोऽयनसृष्टवर्गमयः पक्षाः तिथिर्नक्षत्रं योग
इत्येवं विधाः कर्माकालाः । यद्यपि सृष्ट्यापि सृष्ट्युत्पत्ति-
यादीनां युगदिकल्पनादिपरिमितं तप्य स्यादिति तथापि
शतसंवत्सरायुषो मनुष्यान्धिकृत्य वर्गमात्मप्रवृत्तेः युगा-
दिनिष्पद्योनीययुक्तः । शास्त्राणां सन्निधाधिकारत्वं
चास्माभिः पाराशरसृष्टिव्याख्याने “मनुष्याणां हितं
धर्मीम्” इत्यस्मान्वचने प्रपञ्चितम् । येन “कलाः पञ्च विव-
र्जयेत्” इत्यादयो मनुष्यधर्मीस्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं
संदेहाभावात् । न च अत्राशुभाधिकारे कथं सहस्र-
संवत्सरसकृत्तिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरशब्दोदिस-
पर इति षष्ठाध्याये सप्तमपादेन निर्णीतत्वात् । येष्वपि
चतुर्दशसंवत्सरावृत्तिसाध्या अयनन्तव्रतादयस्तेष्वपि न
संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योऽस्ति । अतः
संवत्सरमारभ्यावाञ्च एव निर्णेतव्याः कर्माङ्गकालाः ।
न च कालस्य कर्माङ्गत्वे विषादितव्यम् “सद्यं बुद्धोऽति
प्रातर्जहताति” श्रुतेः तत्तत्कर्माङ्गस्यावदपूर्वविषयत्वात्
(अपूर्वजनकत्वात्) प्राधान्यसम्युगस्य तथा च कालस्य
गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते अतएव गगः “तिथिनक्षत्र-
वारादि साधनं पुराणपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वात-
स्येण ते क्षमाः” इति । तस्मादङ्गभूतेषु निरूप्येषु

काले प्रयविभवेन संयत्सरस्याभ्यर्हितत्वादल्पाक्तव्यतया स्तवीकटाहन्त्यात्सारेण च स एव आदौ निर्णीयत इति स्थितम् ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागशेख्यं प्रदर्शितः

“लोकानामनन्तरकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मात्मकः तृतीयांशोऽपि उच्यते” सू० सि० ।

“कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदेशादयमानः शास्त्रान्तरप्रमाणमिदं । लोकानां जीवनसुखलक्षणदत्तनामानामपि । अन्तर्कालिनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्तिस्थितिकारकस्तथापि विनाशस्थानन्तत्वात् कालत्वप्रतिपादनाय चान्तर्कालिनाशकः । अन्तर्कालत्वेनेनेति पक्षिभ्यतिष्ठति यत्कालमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव “कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः इत्याद्युक्तं मन्यानन्तरं । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातृगच्छादर्थः । स द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदइयात्मकः । तदाह स्थूलसूक्ष्मात्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्त्तः—इयत्तावत्क्षेत्रपरिमाणः । अमूर्त्तस्तद्भूतः कालतत्त्वविद्धिः कथ्यते । चक्षुरा हेतुक्रमेण मूर्त्तामूर्त्तक्रमार्थकः । तेन महान् मूर्त्तकालोऽणुरमूर्त्तः काल इत्यर्थः । अथोक्तं भेदइयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तद्वान्तरभेदेषु भेदइयमाह रङ्गनाथः ।

“प्राणादि कथितो मूर्त्तस्त्वष्ट्यादोऽमूर्त्तसञ्जतः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्तद्व्याप्ताङ्गिका सृता” सू० सि० ।

“प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य आसोच्छ्वासान्तर्वर्ती कालो दगुर्विकरो ज्ञातृभाण आदिष्ये तादृशः प्राणनान्तर्गतो मूर्त्तः काल उक्तः । त्वष्टिराद्या यस्मै तादृशः काल एव प्राणान्तर्गतस्तद्विपर्ययादिकोऽमूर्त्तसञ्जतः । अथामूर्त्तस्य सृष्टिभूतस्य व्याहाराद्यस्य चैवाप्रधानतया नान्तरोद्दिष्टस्य भेदप्रतिपादनस्योच्य मूर्त्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रवानतया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलष्यावाह । षडभिरिति । षडभिः प्राणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या षट्कोक्ता कालतत्त्वज्ञेः । अथ दिनमासादिकमाह” रङ्ग० ।

“नाडीषष्ट्या तु नालवमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः साधनोऽकीर्त्यस्तथा” ।

“ऐन्द्रक्षितिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादर्षभिर्धे दिव्यं तद्वहस्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्षष्टिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तद्दहादग महत्साण चतुर्गुणसदः ह्यम् । सूर्याब्जक्षया द्वितिसागरैर्युताहृतैः ४३०००००” ।

“सन्ध्यासन्ध्यागमहितं विज्ञेयं तत्तुल्यगुणम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” ।

“युगस्य दशमो भागस्तत्स्वर्गोक्तसङ्गुणः । क्रमात् कृतदुगादीनां, षडंशाः सन्धयः स्वकाः” ।

“युगानां सप्ततिः संका मन्यन्तरमहोच्यते । कृताब्जसङ्ख्या १७००००० स्तस्थाने सन्धिः प्रोक्तोजलप्रयः” ।

“समन्वयस्ते मनवः कल्पे ते यः कृतश्च । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः सृष्टः” ।

“इयं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तः शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रमङ्गुया । आयुषोर्द्ध्वमतं तस्य शेषे कल्पोयमादिमः” सू० सि० । अहारादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० सि० तु निमेषतत्परत्वात् टिरूपाः सूक्ष्माः कालावयवाः दर्शिताः तस्य वाक्यं १७०००० दर्शितम् । स च कालस्त्रिविधः पक्षमानभूतभविष्यद्वेदात् तत्र भूतभविष्यत्कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्भेदेनैव लकारविशेषं पाणिनिरनुशशास ।

सोऽयं कालः षड्विन्द्वयवेदाः इति भीमांसका मन्यन्ते “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते” इति तेषां मुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र प्रमाणं कालमात्रं व्युत्पदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देशवृत्तरव्याप्यवृत्तिर्तानयः सकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगो सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भगवन्ते तन्नाबिर्वाहकश्च कालो देशश्च । क्विद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य कालभेदेन तत्रैवाधिकरणोऽभावस्तिष्ठति यथा ज्ञानाश्रये आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले गुणाभावः श्यामले अपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य प्राकीर्त्तरं जायमानत्वात् । कालवत्त्व च देशोऽपि तथा । यथा आत्मनि ज्ञानकाले शरावाच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यवच्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालोऽपि मूले तदभावः । कालेन कतसम्बन्धश्च कालिकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सञ्ज्ञेपु जन्यभावेपु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

नित्येषु शु कालिकसम्बन्धेन न कस्यपि सत्त्वम् नित्यानु-
योगिककालिकसम्बन्धानुपगमात् इति नैयायिकाः । तस्य
च “पौरुषं देवसम्पदा काले फलति पार्थिव ! । तय-
मेतन्मनुष्यस्य पितृशतं स्यात् फलावहम्” इत्युक्तेः कार्य-
मात्रे निमित्तकारणता । यद्यपि “क्षपेर्वृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते
फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति”
शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालानामेव यत्तत्कार्योत्पत्तौ हेतुता
ऽभिगता तथापि “यद्दृशेययोः कार्यकारणभावस्तत्सामा-
न्ययोरपीति” न्यायात् सामान्यतः कार्यमात्रं प्रति
कालसामान्यस्य हेतुत्वम् । “कालः क्रीडति गच्छत्या-
युक्तदपि न मुञ्चत्यावायुः” मोहसु० । काले भवः
ठञ् । कालिक कालभवे त्वि० “समासप्रत्यय-
विधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः” बा० उक्तेः तदन्तर्विधिपरिभा-
षायाः अग्रप्रक्षेपः कालान्त्यशब्दाश्च प्रवृत्तिः तेन तदन्त-
शब्दात् खल्वेव साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि
भूरिप्रयोगात् । सि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीन-
शब्दयोरप्रासाधिक्योक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्तिकस्य
जागरूकत्वात् इति गौडाय्याहः । प्रतीच्यास्तु कौमुदी-
कारण्यद्वावशात् ठञ्विधायकसूत्रे कालसामान्यतद्विशे-
षपर्यायाणां ग्रहणात् समानकालप्राक्कालयोरपि काल-
विवेकत्वेन ततः ठञ् एव प्रवृत्तिर्न खल्वेति भाष्यादिप्रयोगस्तु
अर्पित्वात् समाधेयः इति मन्यन्ते । कालेन निवृत्तः ठञ्
कालिक कालसाध्ये त्वि० स्त्रियां ङीप् । कर्त्तु-
स्तात्कालिकी शृङ्गिरिति” सूत्रिः तत्र तत्कालशब्दस्यैव ठञः
प्रकृतित्वात् तेन न पूर्वोक्तवार्तिकसङ्कोचः अतएव तत्र
तच्छब्दस्येवाद्यचोद्विः तेन निवृत्तमित्यधिकारात् प्रकृति-
मात्रस्यैव ग्रहणात् न कालत्वेन तत्र प्रकृतिता । काले साधुः
पृथक् पच्यमानो वा अण् । काल-काले साधौ काले विक्रय-
माने काले पच्यमाने च त्वि० । अत्र सूत्रे कालविशेष-
स्यैव ग्रहणं न खल्वप्यस्य तेन न ततोऽण् इत्यन्ये ।
कालः प्राप्नोऽस्य यत् । कालस्य प्राप्तकाले शीतादौ त्वि०
कालोदेवताऽस्य “कालेभ्योभवत्” प्रा० ठञ् । कालिक काल-
देवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । १५ तत्तत्कर्म्मोचितकाले
“वरमेकाकृतिः काले नाकाले लज्जकोटयः” ति० त० ।
“अकालेऽप्यथ वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्” प्रा० त० ।
“काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति” या०
सू० । अर्द्धयामशब्दे १७६ पृ० दर्शयति रव्यादिवारेषु
कालवेलाः ख्ये १६ दिवानिशोरर्द्धयामभेदे “यात्रायां मरणं

काले वैधव्यं पाणिपीडने । अत्रे ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं
कर्म्म तत्तज्जित्” ज्यो० त० तस्य सर्वकर्म्मसु वर्ज्यता-
माह १७ सांख्यीके मेधाख्ये विवेकसाक्षातकारान्तराये
तुष्टिभेदे “यथा आध्यात्मिकयज्ञतस्तः प्रकृत्युपादानकाल-
भाग्याख्याः । बाह्याविषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयो-
भवन्ति” सा० का०

“या तु प्रदृज्यापि न सद्योनिर्वाणदेति सैव काल-
परिपाकमपेक्ष्य सिद्धिर्न विधास्यति अलसुत्तप्ततया तवे-
त्यपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ (१) उच्यते”
कौ० । विवृतकृतदस्त्राभिः । “प्रदृज्यामात्रस्य विवेक-
ख्यातिहेतुत्वे प्रवृज्यापहणमात्रेण विवेकख्यात्प्राप्ति-
रूपम् उपदेशे असत्त्वप्रयोजकं दूषणम् सङ्गकार्य-
निरापेक्षाकल्पनात् परिहरणपदेशान्तरं दर्शयति न
सद्यो निर्वाणदेति । सद्यः, पहणमात्रात् न तु काल-
रूपसङ्गकार्यनिरापेक्षणात् न निर्वाणदा विवेकख्या-
तिजननद्वारा न सुक्तिदेत्यर्थः । तथा च “क्षपेर्वृष्टि-
समायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते
नैवाकाले कथञ्चनेति” इति शास्त्रेण कार्यमात्रं प्रति
कालस्य सङ्गकारिताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात्
कालस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यासादिनेति समुद्दि-
तार्थः । कालस्य साधनतासाधकशास्त्रेण लघ्यादेः प्रधान
फलहेतुत्वं तत्र कालस्य सङ्गकारितामात्रं प्रतिपादितं न
तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम्
असाधारणकारणत्वम् लघ्यादेरेव एवञ्च प्रकृत्यपि विवेक-
ख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुपकारकत्वात् असा-
धारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्यासदुपदेशत्व
मिति बोध्यम् इति ।

वर्षाचिकालशब्दस्य स्त्रियां जनपदा० नि० ङीष् ।
काली “काकाली कामधुरा काशीतलवाहिनी गङ्गा ।”
विदग्धसु० समानप्रश्नोत्तरम् ।

१८ हिंसके त्वि० ततः स्त्रियां न ङीष् । कालात् वर्षसेत्”
वार्तिकोक्तेः । “कालान्या” सि० कौ० । कालस्येयम् अण् ङीप्
कालस्य पत्नी ङीप् वा । काली कालशक्तौ शिवकाला-
याञ्च स्त्री । अधिकं कालोऽशब्दे वक्ष्यते । १६ सूत्र्यौ मेदि०
सर्वस्यापहणानात्तस्य तथात्वम् । “अंशुमांश्च तपस्तेपे
गङ्गानयनकास्यया । कालं सङ्गान् नाशक्रीत् ततः कालेन
संस्थितः । दिलीपस्तत्सुतस्तद्दशमः कालमेयिकान्”
भाग० ६६ २ ३ १ “कालं ऋत्विक्” श्रीधरः ।

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु०
तत् कालता स्त्री, त्व कालत्व न० । लक्षणार्थे ।

तत् “यमे उमेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम्”
रघुः । यमपरत्वे २० हित्वसंख्यायां २१ तत्संख्यान्विते च
भरणयायमदेयतत्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिनक्षत्रचक्रे द्विती-
यत्वात् लज्जितलक्षणया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२ षट्-
संख्यायां २३ तदन्विते च शिवदेवताज्ञीया अश्विन्यादिषु
षट्त्वादुक्तरीत्या तथात्वम् । ऋषिधनिचक्रयद्धे १४२८५०
दर्शितं षट्कालकालेत्यादि याक्यम् उदा० “कालस्य वेला
रवितः शराज्जिकालानलानाम्बुधयो गजेन्दू” ज्यो०त० ।

चन्द्रादिपञ्चाशां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४
अंशभेदे च । स च सि० शि० दर्शितो यथा

‘दस्तेन्दवः १२ शौलभुवश्च १७ शक्रा १४ रुद्राः ११
सचन्द्रा १० स्तिययः १५ क्रमेण । चन्द्रादितः काललवा
निरुक्ताः क्षुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीनाः” सि० शि० ।

चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ । १० । १५ ।
कालांशा ज्ञेयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना
१२ । ८ द्विवर्जिता ज्ञेयाः ।

अलोपपत्तिः । कालांशा इति कालात्मका अंशाः
षड्भिरश्रैरेका षटिका । एकस्यांशस्य दश पानीयप-
लानि । अतैतदुक्तं भवति । चन्द्रस्य किल द्वादश
१२ कालांशाः । अर्कस्तस्मिन् द्वादशाद्वा षटिकाद्वया-
धिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति । तदूने तत्प्रभा-
च्छादितत्वादृश्यः । अतस्तस्य द्वादश कालांशाः । एवं
भौमस्य सप्तदश १७ षडंशोनास्तिस्रो षटिकाः २ । ५०
इत्यर्थः । एवमन्येषां यथापठिताक्षेषां विम्बस्य स्थूल-
स्त्वक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रग-
तयोर्विम्बस्य स्थूलत्वाद्विहीनाः । अलोपलब्धिरिव
वासना’ प्रसि०

‘यत्नोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्क्षचरो
रविश्च । अस्तोदयासन्नदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात्
तरणिः सषड्भः” सि० शि० ।

“रुद्र केन्द्रभागैर्पञ्चोदयोऽस्तमयो वा यस्मिन् दिन
आयातस्तस्यासन्ने कश्चिद्विदिने तं पञ्च रवि च स्फुटं
कृत्वा यस्यां दिशि पञ्चोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्गृहः
कार्यः । यदि प्राच्यां तदौदयिकं पञ्च कृतोदयलग्नं
साध्यम् । यदि च प्रतोच्यां तदास्तमयिकं पञ्च कृत्यास्त-
लग्नं साध्यमिदं । यदा प्रतीच्यां, तदारविः सषड्-

भश्च कार्यः । इदानीमिदं कालांशानयनमाह” प्रसि० ।

“दृक्क्षेचराकान्तरजातनाद्यो रसाहताः काललवाः
स्युरिष्टाः” सि० शि० ।

“दृग्गृहार्कयोर्नरषटिकाः साध्यास्ता रस ई कृता
इष्टाः कालांशा भवन्ति । अथ तैर्दृष्ट्यास्तयोगैर्तैष्याः
नाद्याः” प्रसि० ।

“उक्तोभ्य जनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगत-
स्तदा स्यात् । अतोऽन्यथा याऽस्तमयोऽवगम्यः प्रोक्ते-
ष्टकालांशवियोगलिप्ताः । आश्वाष्टम् १८०० म्नाद्युचरो-
दयाप्राः खेटार्कभुज्यन्तरभाजिताश्च । वक्त्रे तु भुज्यक्य-
कृता अवाप्रास्तदन्तराणे दिवसा गतैष्याः । तात्कालिकाभ्यां
रविदृग्गृहाभ्यां छुट्टः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति” सि० शि० ।

“एवं य इष्टकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तोभ्यो यदि स्वत्या
भवन्ति तदा पञ्चोदयो गम्यः । यद्यधिकास्तदा गत
इति वेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्ता-
उक्तोभ्योयदीष्टाः स्वत्यास्तदा पञ्चस्यास्तमयोगतोयद्यधिक-
स्तदा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिष्टकालांशानां च या अन्तरे
कलास्ता अष्टादशशतै १८०० गुण्या दृग्गृहाक्रान्तस्य राशेः
स्वदेशोदयास्तुभिर्भाज्याः । फलकलानां पञ्चार्कभुज्यन्तरेण
वक्रगे पञ्चे भुक्तियोगेन भागे षट्कृते यज्ञस्यं ते गता एष्या
वा दिवसा भवन्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ
दृग्गृहाकौ कर्तव्यमसकलकर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति ।

अलोपपत्तिः । इष्टकालांशसाधने लग्नवासनैव ।
प्रोक्तानां कालांशानामनन्तर्वर्ती पञ्चो दृश्यो भवति । अतो
आवदिष्टा न्यूनास्तत्पददृश्यः । उदये विनोक्तमाने
उद्देष्टेति । अस्ते विनोक्तमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते ।
इष्टा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तोभ्यो विनोक्तमानेऽस्तं गते
बहिर्भूतादुपहोऽदृश्य उदये विनोक्तमान उदितः अस्तं
यास्ततीत्यर्थाज्ज्ञायते । अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां
च या अन्तरे कलास्तासां ज्ञेयलिप्तीनां करणायानुपातः ।
यावत्तः कालकलास्तावन्त एवासौ भवन्ति । अथ यदि
दृग्पञ्चोदयास्तुभिरष्टादशशतानि १८०० ज्ञेयलिप्ता लभ्यन्ते
तदा तदन्तरकलास्तुभिः किमिति । फलं ज्ञेयलिप्ताः । ता
पञ्चार्कभुज्यन्तरेण भाज्याः । भुज्यन्तरं हि ज्ञेयलिप्तान-
रात्मकमतः सजातीयकरणाय ज्ञेयलिप्तीकरणम् । भुज्यन्त-
रेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । वक्त्रे तु भुक्तियोग
एव भुज्यन्तरम् । दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसकलकर्म
स्त्वक्षार्थम् । अत विशेषमाह” । प्रसि०

“प्राग्दृग्पक्षेदधिको रवेः स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्पक्षः । प्रोक्तेकालांगयुतेः कलाभिः साध्यस्तदानीं दिवसागतेष्वपि । तथा यदीदृशकालांगः प्रोक्तेभ्योऽभ्यधिकस्तदा । व्यत्ययसगतैष्यत्वे तयोऽङ्गां सुधिया खलु” सि० गि०

“यदि प्राग्दृग्पक्षो रवेरधिको भवति । अथ वा पश्चिमदृग्पक्षो न्यूनो भवति तदा ये इदृशकालांगः आनीतास्तेषां प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः । नान्तरकलाभिः तथा प्राग्दृग्पक्षेऽर्कादधिके सति पश्चाद्दृग्पक्षे वा न्यूनं य इदृशकालांगः आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः तदा प्रोक्तेकालांगयुतेः कलाभिर्दिवसाः साधितास्तेषां दिवसानां गतैष्यत्वे विपर्ययोच्चेयः ।

अत्रोपपत्तिः । यो पक्षः प्राच्यामुदेति प्रतितिष्ठति या असौ रवेरूनः सन् पश्चिमायाम् अधिकः सन् प्राच्यां दिशि प्रोक्तकालांगैरूनः सन् दृश्यतामेति । तावद्भिरेव पश्चिमायामधिकः सन् । अतो रवेः पृष्ठतः प्राच्यां प्रोक्तकालांगः प्रतीच्यामपतः । प्राच्यामूने पक्षे य इदृशकालांगः साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठतः । अतः दृष्टगतेरेव प्रोक्तकालांगैस्तोषामन्तरं कर्तुं युज्यते । अथ प्राच्यां रवेरधिके दृग्पक्षे य इदृशकालांगः साध्यन्ते ते रवेरपतो भवन्ति । अतोऽपगतानां पृष्ठगतानाञ्च कालांगानां योगे कृतेऽत्यन्तरं कृतं भवति तथा उक्तेभ्यः कलाभ्यधिका यदीष्टा इति यद्वतगम्यलक्षणं तत् सजातीयानामेव । यदा पुनरेके पृष्ठगता एकोऽपगतास्तदा तद्वतगम्यलक्षणं व्यत्ययेन भवति । अत उक्तं व्यत्ययस गतैष्यत्वं इत्यादि । अत्र सुधियेति विशेषणाद्बुद्धिसत्तेददनुक्तमपि ज्ञायते” प्रमि० । व्यवहारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राजादेये २५ अक्षररूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो यथा “प्रत्यर्थो लभते कालं त्वाहं सप्ताहमेव च । अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणदेहं हीयते” । प्रत्यर्थिनोऽपि कालविषयेन कालो देयः कविज्ञार्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो देयः यथाह याज्ञ० “साहसस्तेयपारब्धगोऽभिधापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत् सद्यएव कालोऽन्यत्वेच्छया स्मृतः” ।

समयरूपकालस्य वैशेषिकमते संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणरूपा पञ्च गुणाः । भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपः । कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्डशब्दे उदा० । वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे । स च योगः सु० चि० उक्तः । “कौमेरोतो वैपरीलेन कालोऽर्कादो वारे

सम्मुखे तस्य पाशः । रात्रावेतौ वैपरीलेन गम्यौ यात्रा युक्ते संमुखौ वर्जनीयौ” । अयमर्थः । रवावुत्तरस्यां कालः, सोमे वायव्यां, भौमे पश्चिमायाम्, बुधे नैर्ऋत्याम्, शुरौ दक्षिणस्याम्, शुके आग्नेयां, शनौ पूर्वस्याम् । “रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतभागके । जीवे च यास्यदिग्भागे शुके आग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालवक्त्रं प्रकीर्तितम् । खरोदये “बलस्यस्तत्र कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखः । दक्षिणस्यः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः । रात्रौ च वैपरीलेन यथा रथौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश इत्यादिक्रमेणेत्यूह्यम् । २८ कलाये (मटर) शिखीभेदे, वैज० । “विकसत्कलायकुसुमम्” माघव्या० कालकुसुममिति मङ्गलं । ध्वननामकवसोः २६ पुत्रभेदे पु० । “ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः” हरिवं० १२७ ।

कालक न० काल-स्वार्थे क कलवति रक्ततां कल-नोदने खलु वा । १ कालशाके भावप्र० तस्य कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । २ यकति हेमच० । निखिलदेहरक्तप्रेरकत्वात् तस्य तथात्वम् । यद्योक्तं भावप्र० । “यदा रसो यकत् याति तत्र रज्जुकपित्ततः । रागं पाकं च संग्राह्यं स भवेद्रक्तसंज्ञकः” । “यकत् ग्रीवा च रक्तस्य सुखस्थानं तयोः स्थितम् । अन्धत्वं संस्थितवतं रक्तानां पोषकं भवेत्” इति च । देहस्थे कृष्णवर्णे (जडुज) श्चिह्नभेदे जडुके पु० अक्षरः ४ अक्षरगङ्गे जलव्याले (कालढोडा) सर्पे पु० स्त्री शब्दर० । अनित्ये वर्णे तेन रक्ते स्वार्थे “कालाञ्च” प० कन् । कालक कालवर्णेन रक्ते ५ पटादौ लि० तस्य वर्णस्थानित्यत्वात् रागेण रक्ततयाऽनित्यत्वाच्च तथात्वम् । स्त्रियां टाप् । “कालिका शाटी” सि० कौ० । वीजरत्नोक्ते ई अव्यक्त-रागिसंज्ञाभेदे पु० अव्यक्तगङ्गे ४ ई ७ पृ० विवृतिः ।

कालकच स्त्री नि० वर्ष० । कृष्णवर्णे कचभेदे शब्दचि० । कालकञ्च न० नि० कर्म० । १ नीलपद्मे । २ दानवभेदे पु० । “पौलोमैः कालकञ्चैव कृष्टपुष्टैरधिष्ठितम्” भा० व० १७३ अ० कालकटङ्कट पु० कालरूपः कटङ्कटः । शिवे । “वैष्णवी पटनी ताली खली कालकटङ्कटः” भा० आनु० ७ अ० शिवस्तवे । कालकण्टका पु० स्त्री कालः कृष्णः कण्टकोऽस्य । २ कृष्णकण्टकयुक्ते लि० दातृहे (डाक) पक्षिभेदे अक्षरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३ पीतव्हाटे हस्ते भेदि० । कालकण्ठ पु० कालः कण्ठोऽस्य विषयानात् । १ पिबे च हि

सुखरात्रौ मया दत्तां मृष्ट पूजाञ्च याचते । दारिद्र्य
कलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी । याहि शत्रोर्महं
निखं स्थिरा तत्र भविष्यसि । यदि त्वं मे महाभागे !
प्रीता भवसि सर्वदा । पुत्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिन्ना
गमिष्यसि । गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिता तत्र भविष्यसि ।” किञ्च ।
“एवं गते निशीथे तु नारीभिः स्वमृष्टाङ्गनात् । अलक्ष्मीस
वहिष्कार्या व्यमन्त्रञ्च यथाविधि” इति कृत्यतत्पर्यवधृत
ब्रह्मपुराणम् । “एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्रलोचने ।
तावत्तगरनारीभिः शूर्पडिखिम्बवादनैः । निष्कास्यते प्रहृ-
ष्टाभिरलक्ष्मीः स्वमृष्टाङ्गनात् ” इति मदनरत्नधृतञ्च ।
“महकुप्राणखेटाद्याः कालकर्णोऽथिगुपहाः” काशो ।

कालकवृत्तीय पु० कालकोट्यो यत्र देशे तत्र भवः “दृष्टाच्छः”
पा० ७ । वायसविद्याभिज्ञे ऋषिभेदे । तत्कथा च भा० या०
८२ अ० “कोयलानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम् । सुनिः
कालकवृत्तीय आजगामेति नः स्तुतम् । स काकं पञ्जरे बद्ध्वा
विषयं क्षेमदर्शिनः । सर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी
पुनः पुनः । अधीध्वं वायसीं विद्यां यंसनि मम वायसाः ।
आनागतमतीतञ्च यञ्च सम्प्रति वर्त्तते” इत्युपक्रम्य दर्शिता ।
“क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा । सुनिं कालक-
वृत्तीयमाजगामेति नः स्तुतम्” तत्रैव १०४ अ० । “सुनिः
कालकवृत्तीय आश्राव्योऽथ हिरण्यय” भा० स० ७ अ० ।

कालकस्तूरो स्त्री नि० स० । कस्तूरोभेदे शब्दचि० ।
कालका स्त्री कालेव क बा० नेपथ्यम् । दक्षकन्याभेदे जटा० ।
तस्या अपत्यं ढक् । कालकेय असुरभेदे कालकेयशब्दे
उदा० ।

कालकाल पु० कालमपि कालयति प्रेरयति स्वकर्माणि
कल-भेदेने अणौ परमेश्वरे कालशब्दे दर्शितकाल-
साधवीयपर्यन्ते उदा० ।

कालकीट पु० कालः कीटोऽयम् । देशभेदे तत्र भवः पल्लवा०
अण् । कालकीट २ तद्देशभवे त्रि० ।

कालकीर्ति पु० चन्द्रहन्तसुरांशसम्भूते भारतप्रसिद्धे नृप
भेदे । “कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
चन्द्रहन्तेति यस्त्वैष कीर्तितः प्रवरोऽसुरः” भा० आ० १७ अ० ।

कालकील पु० कालं तज्ज्ञानं कालयति कील-अण् उप०
स० । कोलाहले शब्दरत्ना० कोलाहलस्य कालरूपपर-
मेश्वरज्ञानविरोधित्वात्तथात्वम् ।

कालकुण्ड पु० कालेन कुण्डयति कुण्ड-कर्माणि घञ् । यम-

राजे शब्दभा० । “भीषास्मादातः पवते-मृत्युर्धुर्वति
पञ्चमः” इति श्रुत्युक्तेः ईश्वरभयैव यमादिभिः स्वस्वका-
र्याणां करणात्तस्य तत्कुण्डितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

कालकुष्ठ न० नि० कम् । कङ्कुठे पर्यं तीयशब्दत्तिकाभेदे राजनि०
कालकूट न० । कालं शिवमपि कूटयति कूट-उपतापे अण्
उप० स०, कालस्य कूटयोः कूटइव वा कालवत्स्य कूट-
इव वा । १ विषभेदे पु० न० । विषभेदकालकूटलक्षण-
गुणाद्युक्तं भावप्रकाशे यथा “विषं तु गरलः क्षेड-
स्तस्य भेदादुदाहरे । यत्प्रनाभः स्रष्टारिद्रः सक्तं कश्च
प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अस्मी नव” इति विभज्य
“देवासुररथे देवैर्हृतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधि-
राज्जातस्य हरश्च स्वसन्निभः । निर्यासः कालकूटोऽस्य
सुनिभिः परिकीर्तितः । स हि क्षौत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे-
मलये भवेत्” इति ललितम् ।

विषयोधनस्य विधानादिकं तत्रैवोक्तं यथा—
“गोमूले त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति । रक्त
सर्पपतैस्तान्ने तथा धार्यञ्च वाससि । ये गुणा गरले
प्रोक्तास्ते सुहृन्निविशो धनात् । तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोध-
यित्वा प्रयोजयेत्” । शोधितविषगुणाः तत्रैव ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवयि च विक्रायि च ।
आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम् । व्यवयि सक-
लकायगुणव्यापनपूर्वकपाकस्थानगमनशीलम् । विक्रायि
ओजःशोषणपूर्वकसन्निवन्धशिथिलीकरणशीलम् । आ-
ग्नेयम् अधिकान्नं गृहम् । योगवाहि सङ्किण्ठगुणवाहकम् ।
तमोवहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् । “तदेव युक्ति-
युक्तानु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि परं वातक्ले-
शजित्वात्रिपातहृत्” । २ काके पु० स्त्री राज० । अति-
कृष्णत्वात्कृत्योर्दूर्तरूपत्वाद्वा तस्य तथात्वम् स्त्रियां जा-
तित्वात् ङीष् ।

श्विषमात्रे च । “कालिमा कालकूटस्य नापैति हरसङ्क-
भात्” । “ततोदर्थो धनः पापः तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
क्षिप्रं प्रलेपयासास भीमसेनजिघांसया” भा० आ०
५००८ श्लोकः ।

कालकूटि त्रि० कालकूटे भवः इज् ! कालकूटभवे ।

कालकृत् पु० कालं कालमानं करोति स्वगत्वा क-किप् इत० ।

कृत्ये तद्वत्वा हि लणदण्डादिव्यवहारस्य कृतत्वात्तस्य
तथात्वम् २ परमेश्वरे च “कालः काला कालाहिभुः” कृ० वि०

अमृतमन्यनकाले उचितविषयानात् कालकण्ठो जातः
तत्कथा भाग० ८।७३० यथा । “ततः स कवलीकृत्य
व्यापि हालाहलं विषम् । अमृतमन्यन्हादेवः कपया भूत-
भावनः । तस्यापि दर्शयामास स्वाभावं जलकलमयः ।
यज्ञकार गले नीलं तच्च साधोर्ध्वमेषम् ।” समूरे श्दात्यूहे
४ खञ्जने च पल्लिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
तेषां कणवर्णत्वात् तथात्वम् । वा कप् । दात्यूहे पु० स्त्री
कालकन्दक उ० स्त्री कालः कन्द इव कायति कै-क । काल-
ढोङ्गा) जलसर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कालकर्मि स्त्री कालः कर्माऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे
“अलक्ष्मीः कालकर्मि च” पुरा०। स्त्राथे क ह्रस्वः । काल-
कर्णिका तत्प्राये हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽनुज्ञास्तदुत्पत्त्यादि-
रत्नाभिधीयते पादौ उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

“मां प्रणम्य पुनर्देशं मन्युः क्षीरसागरम् । तस्मिन्
प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि । ज्येष्ठा देवी सप्त-
पद्मा रक्तस्त्रवाससावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं-
कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामब्रुवन्तदा देवीं सख्यै देवगणा
स्तदा । येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते । तस्मै
स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत् शुभानने । यस्य गेहं
कपालास्थिभक्षकेयादिचिह्नितम् । परुषं भाषते नित्यं
वसन्यन्तवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति
मलचेतसः । तेषां वेष्टसन्ति संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी ।
कपालकेशमन्त्रास्थितुषाङ्गाराणि यत्नं तु । तत् तै सततं
स्थानं भविष्यति न संशयः । अलक्ष्मा पादयोः शौचं यस्ता-
चामति दुर्मतिः । तं भजस्व सदा देवि ! कलषेणावृता भू-
यम् । तृणाङ्गारकपालाङ्गुलिबालुकायसचर्मभिः । दन्तधावन
कर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि ! तेषां
वेष्टसन्ति नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिष्टगुणम् ।
ऊत्ताकं विद्वराहञ्च विल्वकोषातकीफलम् । अलावू
(वर्तुलाम्) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे
तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिषु सुराः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिबल्लभाम्” । तस्या उद्दालकहनिना
सह विवाहादिकथा च पादौ १६।३० ।

“समृद्धमथनाट्यानि रत्नाभ्यापुः सुरोत्तमाः । ज्येष्ठ
कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः । यावदङ्गीचकाराशौ
लक्ष्मीं भार्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीं
चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । अशङ्कत्य कथं ज्येष्ठां
कनिष्ठां परिणीयते । तस्मान्ममापजामेतामलक्ष्मीं मधु-

सूदन ! । विवाहोद्दह मां पश्चादेष धर्माः सनातनः ।
तस्मात् धर्मव्यतिक्रमं न कुर्यां मधुसूदन ! । इति तद्व-
चनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय सुनये सुदीर्घं
तपसे तदा । आप्रवाक्यातुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।
स्यलोधी शुष्कवदनां विरूपां विभ्रतीं तनुम् । स्रव-
दारक्तनयनां कृत्तपकशिरोरुहाम् । स मुनिविष्णु-
वाक्यान्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तमा-
नयामास धर्मावित् । होमधूपसुगन्धाद्यं वेदघोषेण ना-
दितम् । आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदितम् ।
ज्येष्ठोवाच । न हि वासोनुकूलोऽयं वेदध्वनिमुतो मम ।
नात्मागमिष्ये भो ब्रह्मन् । नयस्मान्यत्वं मां भुवम् । उद्दाल-
क उवाच । कथं नायासि किञ्चात् ? वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद् यस्मिन्निषिन्नाञ्च पूजनम् । यत्तदाना-
दिकं यत् नैव तत् वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दास्यत्यं
यत् विद्यते । पितृदेवार्चनं यत् तत् नैव वसाम्यहम् ।
दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता
यत् तत् स्थाने रतिर्भज । दृढसज्जनविप्राणां यत्
स्यादवसाननम् । निष्ठुरं भाषणं यत् तत् सत्य-
श्वसास्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषस्य
वदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ।
उद्दालक उवाच । अश्वत्यृत्तमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि ! अश्व-
तां क्षणम् । आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ।
सूत उवाच । इति तां तत् संस्थाप्य जगामोद्दालको
मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत् यदा न तं ददर्श सा ।
तदा क्रोद कर्षणं भर्तृस्यागेन दुःखिता । तस्यैः
क्रान्तिं लक्ष्मीं कुण्ठभवेनेऽष्टथोत् । तदा विज्ञापयामास
विष्णु सुदिग्गमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन् ! मङ्ग-
गिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्रासयितुं
याहि कपालो ! यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सह-
ततो विष्णुस्तत्तागात् कपयान्वितः । आश्रासयस्य
लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्य
रुत्तमासाद्य सदाऽलक्ष्मि ! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो
ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्द्वारे सदा नूनं लक्ष्मी
रत्नागमिष्यति । असृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्द्वारं विना
किल” ।

दीयान्वितामावस्थायां तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात्
यथा “अलक्ष्मीस्तं कुण्डपाणि कुत्सितस्थानवाशिनि ! ।

कालकृत् पु० काल कृतेन । १ स्वर्थे शब्दरत्ना० कालो-
ऽवधिरूपः कृता यत्नः । कृतावधिके २ व्याधिभेदे । "काले
कालकृत्तान्ध्याः फलभोग्यः न श्रुतिः" याज्ञ० श्रुत० । ३ कालेन
कृते ० सर्वं कालकृत्तं सत्ये कालो हि बलवत्तरः" पुरा० ।

कालकेश्य पु० कालकेश्याः अपत्यम् टक् । दानवभेदे तत्कथा
यथा "पुरा कृत्युगे वरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेश्या
इति ख्याता गणः परमदारुणाः" इति भा० व० १०१ अ०
इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्तस्य वधे तेषां सहस्रदुर्गाश्च यणं
रात्रौ च नानासुखाश्च महिषा दिवा पुनः सहस्रप्रवेशो
वर्णितः पश्चात् त्रिष्णोरादेर्भेनागस्त्यसुनिना तेषां सहस्ररूपस्य
दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशितास्तदवशिष्टाश्च "कालकेश्याये
केचित् हिरण्यपुरवासिनस्त आञ्जनेन निहताः इत्युक्तम्
हरि० १०१ अ० यथा "चतुर्दश शतान्यन्यान् हिरण्यपुर-
वासिनः" इत्युपक्रम्य १०१ अ० तत्रैव "मरीचिर्जनयासास
महता तपसाऽन्वितः । पोलोमान् कालकेश्यांश्च दानवास्तै
महामहलाः । अबध्यादेवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना" । कालाया
अपत्यम् टक् । कालेयोऽप्यत्र उदा० तत्रैव ।

कालकेशो स्त्री कालः केश इव पत्रादिर्यस्याः गौरा० डीप् ।
नील्याभोपधौ शब्दचि० । २ कृष्णकेशयुक्तीत्याञ्च ।

कालक्षेप पु० कालक्षेपः क्षेपणम् । १ कर्तव्यकर्मकाललङ्घने
० कालयापने च ।

कालखण्ड पु० दानवभेदे "संस्तौतो विप्रचित्तिश्च कालखण्डाश्च
दानवाः" भा० व० ८ अ० वरुणसभ्यकात्तने ।

कालखण्डन न० कालेन खण्डति खजि-ल्य । यस्मिन् हृदयस्ये
रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्डन न० कालं खण्डनं खण्डम् । दक्षिणकुलिशे मंस-
खण्डे अमरः । हेमाद्रिभूते कालप्रतिपादके पन्यभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री कालो गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि० तस्या
नदीषु कृष्णत्वात्प्रात्यम् ।

कालगन्ध पु० कालः क्षणो गन्धो गन्धवद्भव्यम् । १ काला-
गुणश्चि० । कालस्य गन्धोलेगः । २ काललेग
कालकलायां च । ३ कालचन्दने शब्दचि० ।

कालग्रन्थि पु० कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालघट पु० जनमेजयवर्षसत्वे व्याप्यव्यकारके ब्राह्मण-
विशेषे "आलेयः कुण्डजठरोद्विजः कालघटस्तथा" भा०
व्या० ५१ अ० । [भेदे रत्नमा० ।

कालकृत पु० ईषदलकृतः कीः का । (कालकाँदा) एष-

कालचक्र न० कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच० उक्ते हादशारे
१ कालचक्रभेदे । (उत्सर्पादित्) शब्दे ११ शृ० विवृतिः ।
कालचक्रं सवानिशं परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणादुक्ते
ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २ काले ।
"यथा कालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां
पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेऽपलभ्यमानत्वात्
एवं नन्वत्राशिमिरुपलभितेन कालचक्रेण भ्रवं मेरुञ्च
दक्षिणतः परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां
सूर्यादीनां पञ्चाशं गतिरन्यैव नन्वत्रान्तरे राश्यान्तरे
चोपलभ्यमानत्वात्" । भाग० ५ २२ टिप्प० । भा० व०
१ ई३ अ० कलाकानादिर्विभागमुक्ता "एमेप चरन् पार्थ !
कालचक्रमतन्वितः । वर्जयन् सुमहातजाः सविता परि-
वर्त्तते" प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्यख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं
तव सुव्रत ! । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां शृणुषु
मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवक्षतः ।
इयादण्डस्तथैवास्त्र दिगुणो हनिमत्तम ! । सार्द्धकोटि-
स्तथा सप्रनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्ष-
स्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति सञ्चारे षण्मि-
न्यक्षयात्मके । संवत्सरभये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ।
चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवक्षतः । पञ्चा-
धन्यानि सार्धानि खन्दनस्य महामते ! । अजप्रमाण-
सुभयोः प्रमाणं तदयुगाद्भयोः । हस्तोऽक्षस्तदयुगाद्भ्यश्च
भवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मान-
साचले । ह्यस्य सप्त कन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च वृहस्पिण्यगजगती लिष्टुवेव च । अतुष्टुप्
पङ्क्तिरित्येतान्कन्दांसि हरयो रवेः । मानसोत्तरशैले तु
पूर्वतो वासवो पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीक्यां
वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे
शृणु । वस्त्रे कसारा शक्रस्य, यास्या संयमनी सृता ।
पुरी सुखा जलेगस्य, सोमस्य तु विभावरौ । काष्ठाङ्गतो
दक्षिणतः क्षिप्रैर्षुरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान्
भानुज्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यख्यानकारणं
भगवान् रविः । देवयानपरः पन्थायोगिनां क्लेशसंक्षये ।
द्विषस्य रविर्भ्यो सर्वकालं व्यर्थास्ततः । सर्वं द्विषे
मैत्रेय ! निशाङ्गस्य च सन्मुखः । उदयास्तमनश्चैव सर्व-
कालञ्च सम्मुखे । दिशाश्च शेषाश्च तथा मैत्रेय ! विद्-
शाश्च च । यैर्यत् दृश्यते भास्वान् स तेषां हृदयः स्मृतः ।

तिरोभावश्च यत्नैति यत्न चस्तमनं रवेः । नैवास्तमनम-
केस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमनाभ्यां हि
दर्शनादग्नं रवेः । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्यु गच्छेत् पुर-
तल्यम् । किणो हौ किर्णस्यस्त्रीकान् दे पुरे तथा ।
उदितोऽवधुमानाभिरामध्याङ्गान्तपञ्चविः । ततः परं हृमन्ती-
भिर्गोभिस्तु नियच्छति । उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृतं पूर्वा-
परं दिगौ । यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वतः ।
अतः पराहुरैर्मरुतैरुपति ब्रह्मणः सभा । ये ये मरीच-
योर्कस्य प्रयाति ब्रह्मणः सभास्म । ते ते निरस्तास्त-
ङ्गासा प्रतापसुतयान्ति वै । तस्यां दिश्युत्तरस्यां वै दिवा-
रात्रिः सदैव हि । सर्वेषां हीपरीणां मेरुनरतो
यतः । प्रभा विश्वतो रात्रावस्तङ्गच्छति भस्करे ।
विश्वव्यग्निसतोरात्रौ वज्रैरेकः प्रकाशते । ऋषिपादस्तया
भानं दिनेष्वविगति हिज । अतोव वज्रसंयोगादतः
सूर्यः प्रकाशते । तेजसी भास्वराग्नये प्रकाशोण
स्वरूपणी । परस्परानुपवेशादापायते दिवानिगम् ।
दक्षिणोत्तरभूम्यङ्गे ससुत्तिष्ठति भास्करे । आतामहि
भवनप्रापोनक्तमङ्गः प्रवेशनात् । दिनं विशति चैवास्मो
भास्करेऽस्तसुपगते । तस्माच्छुक्तीभवन्त्यापो नक्तमङ्गः
प्रवेशनात् । एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः ।
विंशङ्गागस्तु मेदिन्यास्तदा मोहूर्त्तिकी गतिः । कुलाल
चक्रपर्यस्तां भ्रमन्नेव दिवाकरः । करोत्यतस्तदा रात्रिं
विशुद्धोदिनो हिज । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति
भास्करः । ततः वृश्चि भानञ्च राशे राश्यन्तरं हिज ।
तेषु तेषु भुक्तेषु ततो वैशुवतीं गतिम् । प्रयाति सविता
कुर्वन्नहोरात्रं ततः समम् । ततोरात्रिचयं याति वज्रते
च दिनं दिनम् । ततश्च मिथुनस्थाने परं काष्ठसुपगतः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् । कुलालचक्र-
पर्यस्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा
शीघ्रं प्रवर्त्तते । अत्रैव गतया कालं वायुमर्गागञ्जलम् ।
तस्मात् प्रकृष्टं भूमिञ्च कालेनान्येन गच्छति । सूर्योदित-
शभिः शैच्यान्मूर्त्तैर्दक्षिणायने । तयोदशार्द्धमृत्ताणामङ्गा-
चरति वै हिज । सुहृत्सैस्तावद्वर्त्ताणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ।
कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रवर्त्तते । तथोदगयने
सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः । तस्माद्दक्षिणे कालेन भूमि-
मत्यन्तु गच्छति । अष्टादशसुहृत्सै यदुत्तरायणपश्चिमम् ।
अहर्भरति तस्माभिचरते मन्दविक्रमः । तयोदशार्द्ध
मष्टा तस्मात्तावद्वर्त्ताणि रात्रौ

द्वादशभिश्चरन् । अधोमन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा,
मृत्पिण्डवच्चक्रमध्ये भ्रुवो भवति वै तथा । कुलालचक्रना-
भिस्तु यथा तत्रैव यत्नते । भ्रुवस्तथाहि सैवैय । तथैव
परिवर्त्तते । उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतोर्मण्डलानि तु ।
दिवा नक्तञ्च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः । मन्दाङ्गि
यस्मिन्नयने शंघा नक्तं तदा गतिः । शीघ्रा निशि
यदा सा च तदा मन्दा दिवा गतिः । एवं प्रमाणेनैवैष
मार्गं याति दिवाकरः । अहोरात्रेण योग्युक्ते समस्ता
राशयो हिज । पङ्केव राशीन्यो भुक्ते रात्रावन्त्यंश्च पङ्क-
दिवा । राशिप्रमाणजनिता ह्रस्वदीर्घान्विता हिज । तथा
निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता । दिनोदितोर्घृत्तस्व-
त्वं तद्भोगेनैव जायते । उत्तमे प्रक्रमे शंघा निशि
मन्दा गतिर्दिवा । दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विश्वतः ।
नरपतिजयचर्योक्ते चरणीतिष्ठक्रमध्ये इच्छक्रमेदे तत-
स्वरूपं चक्रमङ्गे वक्ष्यते । दानार्थकल्पिते हेमा० दा० उक्ते
रजतमध्ये ४ चक्रमेदे यथा

“चक्रं रौप्यमयं कृत्वा सुक्कारश्चसमयात्मकम् । कृत्वा
मूर्द्ध्निशरश्चन्द्रश्चसमध्यान्तरस्थितम् । त्वङ्मांसानि तु
रौप्याणि गात्रेषु च समन्ततः । एवं ध्यानवत्सलस्य
स चन्द्रः कृष्णतां व्रजेत् । ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा
विप्रदक्षिणम् । तं गृहीत्वा व्रजेद्दूरमष्टवत्समपि व्रजेत् ।
स्वयञ्चासूतसंघातपूर्णकायस्थितिस्थितः । कालचक्रमिदं
नाम्ना दानं सृज्यु विनाशनम् । इदमे राजते चक्रं
रश्मिजालसमावलम्बम् । अपसृज्यु विनाशाय ददामीति
समुच्चरन् । सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एवं कृते विनश्येत् व्यपसृज्युर्न संशयः । ततस्तस्मात्सदा
देयमपसृज्यु भयान्वितैः । ज्वरादिरोगग्रस्तैर्वा मृष्टापत्-
पतितैरपि । ततो गृह्योक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् ।
सूड्यात् कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरल्लैः । ततस्तु
भोजयेद्भक्ष्या विमान् द्वादशसंख्यया । स्वयमचारलवणं
सुतीत रुद्धेव हि । एवं कृते नरोन्मं चिरं जीवेन्न संशयः”
रव्यादिशारे नक्षत्रयोगभेदात् पदण्डभेदे कालदण्डण्डे
विद्यति ।

[ज्योतिर्विदि देवसे ।

कालचिन्तक ए० कालं चिन्तयति विचारयति चिन्ति-ग्वल् ।
कालचिह्नं न० कालस्य सृष्टोत्पत्तिकं चिह्नम् । सृष्ट्यापके
लक्षणभेदे । तद्वत्तत्सुक्तं काशीख० ४। अ० यथा

“वदामि कालचिह्नानि जायन्ते यानि देहिनाम् ।

अथौ निकटमः पक्षे सुने ! तानि निशामय । दन्नाश

पुटे यद्य वायुर्विति दिवानिगम् । अखण्डमेकं तस्यायुः
क्षयत्यञ्जलयेण हि । द्यौर्होरात्वं त्राहोरात्वं रवि-
र्वर्जितं सन्ततम् । साद्वैतः सन्त्येह जीवितावधिरुच्यते ।
वक्षेत्सापटपुगे दशाक्षानि निरन्तरम् । वातश्चेत् सहस्रं-
क्रान्तिस्तथा जीवेद्विनत्ययम् । नासाः त्वद्वयं हित्वा
मातरिश्वा सुखादहेत् । संगेद्दिनत्ययाद्वर्षात् प्रयाणं
तस्य चाध्व न । सूर्योऽस्रमराशस्ये जन्मर्क्षस्ये निशा-
चरे । पांशाः स कालो दृढव्यो यदा यास्ये रविर्वहेत् ।
अकक्षादेव तत्काले सूर्यः सच्चिदितो भवेत् । वञ्चना-
यः प्रयत्नेन स कालो सूर्यभीरुणा । अकक्षादीकृते यस्तु
पुरुषं क्षणपिङ्गलम् । तस्मिन्नेव क्षणे गुप्तं सजावेद-
त्यरहयम् । यस्य धीजं सलं मूलं, क्षुतं मूलं सलन्त्या ।
इहैकदा पतयस्य अञ्जलस्याधुरिष्यते । इन्द्रनीलनिभं
व्योम्न नागयन्द्ं यईजते । इतस्ततः प्रहसरं घणसासं
न स जावति । व्यन्नेऽङ्गि वारिपूर्णास्यः पृष्ठीक्षय दिवा-
करम् । फल्कृत्याप्स्वन्द्वापञ्च पश्येत् घणसासर्जवनः ।
अरुन्धतीं भ्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्न-
सूर्योर्नोपश्येत्तुं मातृमण्डलम् । अरुन्धती भवेज्जिह्वा
प्रवो नासापस्रव्यते । विष्णोः पदानि भ्रुमध्ये नेत्राग्नौ
मातृमण्डलम् । वेत्ति नीलादिवर्णस्य कटुस्त्वादिरसस्य
हि । अकक्षा दन्त्यभावं घणसासेन स मृत्युभाक् । घणसा
सूर्योर्न्येस्य कण्ठोदरसनारदा । शुष्यन्ति सततं तद्वदि-
च्छायान्तालपञ्चमाः । दन्तः करजनेत्रान्ता नीलिमानं
भजन्ति चेत् । स हि कीनाशनगरीं षष्ठे मासि व्रजेक्षरः ।
संप्रष्टे निधुवने मध्यान्ने क्षीति चेक्षरः । निश्चितं पञ्चमे-
मासि धर्म्मराजातिर्भवति । द्रुतमारुच्य सरटास्त्वर्षो
यस्य मस्तकम् प्रयाति, याति तस्यायुः घणसासे सम्परि-
णयम् । सुज्ञातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति ।
चरणौ च करौ वापि त्रिमासन्त्यस्य जावितम् । प्रतिपिम्बे
भवेद्वयस्य पदङ्गण्डपदाकृति । पांगौ वा कर्दमे वापि पञ्च-
मासान् स जीवति । छाया प्रकम्पते यस्य देहवन्धोः निशले ।
कृतान्द्रूता बभ्रन्ति चतुर्थे मासि तक्षरम् । निजस्य प्रति-
विम्बस्य नीराजसूकटादिप । उत्तमाङ्गद्वयः पश्येत् स मासे-
न विनश्यति । सतिभ्योऽन्ये तस्त्वलेङ्गाणां धनुरैन्द्रं निर्गच्छते ।
रात्रौ, चन्द्रद्वयं वापि दिवा द्वौ वा दिवाकरौ । दिवा च
तारकाचक्रं रात्रौ व्योम वितरकम् । दुग्धपञ्च चतुर्द्वि-
शकं कोदण्डमण्डलम् । भूकहे भूधराये वा गन्धर्व-
नगरोदयम् । दिवा पिशाचन्द्वयञ्च एते पञ्चत्वहेतवः ।

सर्वेषु तेषु चिह्नेषु यद्येकमपि पीकते । तदा मासावधिर्न्युः
प्रतक्षेत नचाधिकम् । करावरुद्धयवणः श्रेणीति न यदा
ध्वनिम् । स्थूलः क्षयः स्थूलस्तदा मासाद्विचरते ।
यः पश्येदात्मन्य्छायां दक्षिणाशासमाश्रिताम् । दिनानि
पञ्च ज्ञात्वा पञ्चत्वमुपयाति सः । प्रोक्षते भक्ष्यते वापि
निशाचासुरवायसैः । भूतैः प्रेतैः श्वभिर्गर्भैर्गोमातृश्वर-
न्युकरैः । सरभैः करभैः कीशैः श्येनैरश्वतरैर्दकैः । स्वप्ने स
जावितं त्वक्का वपानो यमपीकते । गन्धपुष्पांशुकैः शोणैः
खल्लानुं भूषिताक्षरः । यः पश्येत् स्वप्नसमये सौष्टौ-
मासान्नित्यहो । पंशुराशिञ्च वल्मीकं यं दण्डम-
थापि वा । योऽधिराहति यै स्वप्ने षष्ठे मासि स नश्यति ।
रासभाकृद्भात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च सङ्क्षितम् । नायमानं
यमाशां यः स्वप्ने पश्येत् स्वप्नजान् । स्वभौलौ स्वतनौ
वापि यः पश्येत् स्वप्नोत्तरः । तृणानि शुष्ककाष्ठानि
षष्ठे मासि न तिष्ठति । लोहदण्डधरं क्षणं पुरुषं क्षण
वाससम् । स्वयं योऽग्रे स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासान् लङ्घ-
येत् । काला कुमारी यं स्वप्ने वक्ष्मिणाद्वाङ्गपाशकैः । स
मासेन सर्माक्षेत नगरीं शमनोपिताम् । नरो यो वानरा-
रुद्धः प्रयान् प्राचीं दिशं स्वपन् । दिनैः स पञ्चमैरेव
पश्येत् संयमनीं पुरीम् । क्षणोऽपि वदान्यः स्यात् वदान्यः
क्षणोयद् । एकतिर्विधतिथे त्रासादा पञ्चत्वमृच्छति ।
एतानि कालचिह्नानि सन्त्यन्यानि बहून्यापि । ज्ञात्वाभ्य-
स्येक्षरोयोगमथवा काशिकां श्रयेत् । न कालवञ्चभोपायं
मुनेऽन्यमवयान्यहम् ।

कालजोषक त्रि० काले यथायोग्यकाले जुषते भोजनार्थं
जुष-शब्दः । यथायोग्यकालेऽल्पाहारादिना तृप्ते गोप-
भेदे “वाङ्गीका वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः”
भा० भी० ६७० ।

कालज्ञ त्रि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालावयवं वा
“जानाति-ज्ञा-क । उचितसमयाभिज्ञे “अत्यारुढो
हि नारायणमकालतो मनोभवः” रघुः । “तेजः क्षमा या
नैकान् कालज्ञस्य सङ्गीपतेः” माघः । २ कालकलाज्ञान-
युक्ते ज्योतिषिके च ।

कालज्ञान न० । कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा-करणे ल्युट् इत० ।
सौरागमादि ज्योतिषास्ते “विदितस्ते कथा भावस्तोषित-
स्तपसा ह्यहम् । दद्यां कालाथयं ज्ञानं यद्वाणां चरितं
तथा” इत्युपक्रम्य सू० वि० मयनामासुराय स्वांशपुरुषद्वारा
कालज्ञानमुक्तम् । भावे ल्युट् २ योग्यसमयज्ञाने च ।

कालो मृत्युर्नयितेनेन करणे ल्युट् । मृत्युप्रापके चिह्न-
भेदे कालचिह्नगट्टे तथोक्तम् । “कालज्ञानं ततः प्रोक्तं
दिग्दिशस्य वर्णनम्” कर्णखण्डमृत्कर्मणिकाध्याये ।

कालञ्जर षण्कालं जरयति जृ-णिच्-अच् बा०सम् । पूर्व-
भेदे “सप्त व्याधा दगापेपु मृगा कालङ्कुरे गिरौ भार०
पिष्टकल्पगाथा । तस्माद्वाह्या भा०व० ८५५० “तत्र
कालञ्जरो नाम पर्यवर्ग लोकाविश्रुतः । तत्र देवहृदे
स्नात्वा गोमहच्छफलं लभेत् । यः स्नातस्तपयेत्तत्र गिरौ
कालङ्कुरे नृपः । स्वर्गलोके मर्ह्येत नरोनास्त्यत्र संशयः ।
ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्तकूटे विद्यास्यते !” । तेनास्य
चित्तकूटपर्वतसन्निध्यं गम्यते । तत्र मासं जनस्नाने
दशाश्वमेधफलं यथोक्तम् भा०व्यनु० २५५० “गङ्गा-
यमुनयोस्तथै तथा कालङ्कुरे गिरौ । दशाश्वमेधाना-
प्नोति तत्र मासं क्षतोदकः” ।

अथस्तु भूमिसम्यक्स्थरेखातः प्राच्यां दिशि वर्तते यथा
भा०व० ८७०५० । “पूर्व्यं प्राचीं दिशं राजन् ! राजर्षिगण-
सेविताम्” इत्युपक्रम्य पूर्व्यदिक्स्थतीर्थकथने “प्रयागमिति
विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ! । अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र !
तत्राश्वमेधरो नृपः । तत्र तथा तपसारगदः तपस्वरूपशोभि-
तम् । हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालङ्कुरे महान्” ।
इत्युक्तेः । तीर्थपरिचये अस्य लोचित्वमपि । “कालङ्कुरं
प्रभासश्च तथा वदिरकाश्रमः” इति काशी० भौमतीर्थकथने
ई०५० तथाप्रयोगात् । २ योगिवक्तमलके । ३ भैरवभेदे नैदि० ।
४ देशभेदे धर० । स च कालङ्कुरगिरिरूपजनपदा-
वधिभूतः । ततो भवादौ रोपधत्वात् प्राग्वर्त्तित्वाच्च
बुज् । कालरङ्गक तद्भवे त्रि० । कालं मृत्युं जरयति
जृ-वा० खच् । ५ कालस्य मृत्योर्जायके त्रि० । “इन्द्र-
याणां हि सर्वेषां वश्यात्मा चलितामृतिः । आत्मनः
सम्प्रदानेन मर्त्योभृत्य सुप्राश्रुते । आहत्य सर्वसङ्कल्पान्
सत्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्वे चित्तं समावेश्य ततः
कालङ्कुरो भवेत्” भा०या० ०८५० । कालं मृत्युं जरयति ।
मृत्युञ्जये ईशिवे तस्य पत्नी ऊ० कालङ्कुरी ऽच्छण्डिकायां
स्वा धर० । स्वयं तज्जारकत्वे तु टावेवेति भेदः ।

कालतमर(र) त्रि० अतिशयेन कालः क्षणः तमप् (तरप्) वा ।
अतिशयकृत्वे । स्त्रीत्वे तु अतिशयेन कालो इतिविषये
उ० वत् कालतमा(रा) इति भेदः । [तमालवृक्षे राजनि० ।
कालताम्र षण्कालतयै अलति पर्याप्नोति अल-अच् ४८० ।
कालतिन्दुक षण्कालतयै अलति पर्याप्नोति अल-अच् ४८० ।
कालतिन्दुक षण्कालतयै अलति पर्याप्नोति अल-अच् ४८० ।

कालतीर्थी न० कोशलास्ये तीर्थभेदे । “कोशलान्तु सदासाद्य
क लवः सुस्मृगन् । उषभैकः दशफलं लभते नात्र संशयः”
भा०व० ८५५० ।

कालदण्ड षण्कालप्रापकोदण्डः । ज्योतिषोक्ते वारादियोगभेदे
स च वारविशेषनक्षत्रभेदयोगरूपः यथोक्तं नारदेन
“आनन्दः कालदण्डोऽथ धृस्यो धाता शुभावहः ।
ध्वजो ध्वजाख्यं आवात्सवज्रसुहरखलकाः । विव-
मानमपद्माख्यलुम्बकोत्पातमृत्खवः । कालः सिद्धिः शुभा-
मृतसुसलातङ्कुकुराः । राक्षसाख्यधरस्यैर्यः ऋषिमानाः
क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदास्त्वष्टाविंशतिसंख्य-
काः । रविवारे क्रमादेते दाक्षभादिन्द्रभादिधौ । सार्पा-
ङ्गाभि, बुधे हस्तामौलभादेवमन्त्रिण । वैश्वदेवाङ्गु-
सुते वारुणाङ्गास्करात्मजे” । अयमर्थः आनन्दः दयः
अष्टाविंशतिर्योगा अतः साजित्कानामाश्विन्यादीनाम-
ष्टाविंशतेरिह ग्रहणम् । तथा च रविवारे अश्विनी-
नक्षत्रात् यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-
दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं सोमवारे
मृगात्प्रायावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः ।
तथा भौमे अश्लेषातः ६ इत्यादि । बुधे हस्तात् १३, गुरौ अतु-
राधातः १७, शुके उत्तराषाढातः २१, शनौ शतभिषातः २४ ।
एष वर्ज्यदण्डादिकमुक्तं सुहृत्च० “ध्वाङ्गे वज्रे सुहरे चेपु
नाड्यो वर्ज्यावेदाः ४ पद्मलम्बे गदेऽश्वाः ७ । धूम्रे ऽकाशे
मौसले ३ भृद्वयं द्वे रथोमृत्युत्पातकालाश्च सर्वे” । तस्या-
पवादोवसिष्ठेनोक्तः “स्वर्गाच्चतुर्थे दशने च षष्ठे दिष्टिर्हमे
विंशतिगे च चन्द्रे । भवन्ति षड्भाहुगतर्कयोगाः कुयोग-
विध्वंसकराः शुभेपु” ।

कालदन्तक षण्कालोदन्नोऽस्य कपू । वासुकिजलजे सर्प-
सत्त्वनेष्टे १ नागभेदे । “हिरण्यबाहुः शरणाः तज्जकः
कालदन्तकः । एते वासुकिजा नागाः प्रतिष्ठा हव्यवाह-
नः” भा०व्या० ४५७५० । २ कृष्णदन्तयुक्ते त्रि० ।

कालधर्म षण्कालधर्मः । अत्राप्राप्तं तस्मिन्सु
यौनं पुरुषर्षभे । सराजा शान्तपुर्षिमान् कालधर्मसुमेयि-
वान्” भा०व्या० १००५० । कालस्य षट्त्रिंशोपस्य धर्मः
इत० । २ समयस्य स्वभावे षट्त्वादिकालस्य २ धर्मो च ।

कालधर्मन् षण्कालस्यैव हिंसाशान्ततया धर्मोऽस्य अविच्छि-
यमानः । नृत्तौ । “स पाण्डुः कालधर्मणा” भा०व्या०
१२४५० । एताश्चैताः प्रजाः सर्वाः दक्षकन्यासु जज्ञिरे ।
कश्यपेनाव्ययेनेह, संयुक्ताः कालधर्मणा” हरि० २१२५० ।

कालनर पु० अतुल्ये नृपभेदे । १ अनीः सभारक्षसुः परे-
लुच त्वयः कृताः” सभारत् कालनरः सुख्यस्तुतुतः
शुभः” भा० ६.२२.२ स्तो० । कालः कालचक्रं राशि-
चक्रं नरद्वय । मेघादिहादशराशिद्वयमस्तकाद्विज्ञेयुक्तो
२ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः । “इति कालनरस्याङ्गे
सदसुपपन्नयोगतः” वृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथः । महादेवे “काल-
नाथाय कल्याय लयायोपलयाय च” भा० शा० २८६ व्य०
दक्षप्रोक्तशिवसहजनामकीर्तने ।

कालनाभ पु० कालः कण्ठः नाभिरस्य संज्ञायाम् अक्षसमा० ।
हिरण्यनाभसुरपुत्रभेदे “हिरण्यनाभकृताः पञ्च विहांसः
सुमहावनाः । भर्भरः शक्रनिश्चय भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि० १२० ।
१ दानवभेदे “महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च”
हरि० १२० । अथञ्च सैहिकेयः यथोक्तं तत्रैव
“सैहिकेया इति ग्यातास्त्वयोदश महापलाः । व्यंशः शल्यस्य
बलिनौ नभस्यैव महाबलः । पातापनिमुचिश्चैव इन्वल्नः
खलूमस्तथा । आश्रिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
राज्यञ्चोष्ठसु तेषां वै सूर्यचन्द्रप्रमर्द्दनः ।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः
आज्ञा नि+युज्-घञ् । १ देवाज्ञायां २ कालकृतनियमे च
कालनिर्यास पु० नि० क० । गुग्गुलौ रत्नमा० तस्य निर्या-
सेष लण्णात्वात्तथात्वम् ।

कालनेमि पु० कालस्य मृत्योर्नेमिः स्तम्भ इव । दानवभेदे
तद्रूपक्यादिकथा हरि० ४७२ यथा—
“पूर्वदेवभयं श्रुत्वा भारताऽग्निजितं महत् । काल-
नेमिरिति स्मृतेः दानवः प्रत्यदृश्यत । भास्वराकार-
सुकृतः शिखिताङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्काशो महा-
राजतत्संवृतः । शतप्रहरणोदपः शतबाहुः शताननः ।
शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचलः । कले
महति संवृद्धो निदाव इव पाषाकः । धूमकेतो हरिश्च
शमश्रुर्द्वालौष्ठपटाननः । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नाम-
यन् वपुषा क्षितिम् । बाहुभिस्तुलयन् व्योम क्षिपन्
पङ्क्त्यां महीधरान् । रैरयन् सुखनिःश्वसैर्वटिभाजोबला-
हकान् । तिर्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदयवर्चसम् । दिध-
ज्जलमिवायानं सखां देवगणान्मृधे । तर्जयन्
सुरगणान् क्रादयन् दिशोदश । संतर्काले हृषितं
हृत् मृत्युमिमेत्यतम् । सुतलेनोच्छ्रायवता विपुलाकुलि

पर्वणा । मात्याभरणपूर्व्येन किञ्चिद्विलितपर्वणा ।
उच्छ्रितेनापहृस्तेन दक्षिणेन वपुश्चता । दानवान् देव-
निहतातुत्तिष्ठमिति श्रुयन् । समरे कालनेमिं तं
द्विपतां कालनेमिन् । वीक्षन्ते आ सुराः सर्वे भयविक्रव
लोचनाः । तं वीक्षन्ति आ भूतानि क्रमन् कालनेमिन् ।
त्रिविक्रमं विक्रमन् नारायणमिवापरम् । सोऽयन् प्रथमं
पादं भारताधूर्ण्यताम्बरः । प्राक्तामदसुरोयुद्धे त्वासयन्
सर्वदेवताः । स मयेनासुरेन्द्रेण परिहृतः क्रमन् रणे ।
कालनेमिर्वभी दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः । अथ विव्य-
थिरे देवाः सर्वे सैन्द्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमिवायानं
कालनेमिं भयावहम् ।”

ततस्तत्पराक्रमसुहृता ४६ अ० “तमप्रतिमकम्पार्थं
समानं सूर्यवर्चसा । चक्रसदृश्य समरे क्रोधदीप्तो
गदाधरः । स सृणन् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा ।
पितृदेवाङ्गं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिन् । तस्य बद्ध
शतं चोरं सान्निचूर्णादृष्ट्वास वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण
प्रममाथ बलाङ्कुरिः” इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता ।
“कालनेमिवधातुप्रीतस्तुरापाङ्घ्रिषा शार्ङ्गिणम्” रघुः का-
लनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरवातने” दुर्गाचीपद्धतिः ।

कालनेमिन् पु० कालस्येव नेमिरस्यस्य ब्रीह्यादेराकृतगण-
त्वात् इति । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् पु० कालनेमिं हृतवान् हन-भूते
क्तिङ् इत् । विष्णौ त्रिकां तेन तस्य वधकथा काल-
नेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु० विश्वामित्पथभेदे । “मधुच्छन्दश्च भगवान् देव-
रातश्च वीर्यवान् । अजीकश्च शकुन्तश्च बभूवुः कालपथ-
स्तथा” भा० आनु० ४२० विश्वामित्पथकीर्तने ।

कालपथ पु० कालं लण् पथं मस्य । तगरवृत्ते शब्दरत्ना० ।

कालपर्यय पु० कालस्य पर्ययः वैपरीत्येन गमनम् इत् ।

१ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभतदायकस्य
२ शुभदायकत्वे च । “स(कस्यः) हि तेषां महावीर्यो
द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः । भिक्षुनौका यथा राजन् ! द्वीप-
मासाद्य निर्दृताः । भयनि पुरुषव्याघ्र ! नाविकाः काल-
पर्यये । तथा कस्य समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्” भा०
वि० ७७ अ० । २ कालक्रमे च ।

कालपर्वत पु० नि० क० । त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्वतभेदे
“स(रावणः) निश्चिद्य ततः कालं आसारम् (भूषणं स्नाम्)
उपसान्वय च । अङ्गमाचक्रमे राजन् ! विधाय नगरे

(तद्धायाम्) विधिम् । त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वत
मेव च । ददर्श सकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम्”
भा०व० २७६ अ० ।

कालपालक न० कालं कृण्वर्यं समयं वा पालयति पाल-
यन् । १ कङ्कु, धृमृत्तिकायाम् राजनि० तस्याः कृण्वर्यत्वात्
तथात्वम् । २ समयप्रतीक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम् ।

कालपोलु पु० नि० कर्म० । पीलुभेदे कुपोलौ भावप्र० ।

कालपुच्छं पु० स्त्री० कालः पुच्छोऽस्य । “गुणैरेणसमयः काल-
पुच्छोऽनुभिरीरितः” कात्या० स्मृत्युक्ते मृगभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । स च कूलचरत्येन सुसुते उक्तः
कूलचरगण्डे विवृतिः ।

कालपुरुष पु० कालः कालचक्रं पुरुष इव । मेघाट्टिहादश
राशिस्वरूपे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्ये
१ वायुचक्रभेदे । तस्य च जन्मादौ शुभाशुभज्ञानाय
यथाङ्गादिविभागः, तथा दृष्टज्जातके उक्तं यथा “शीघ्रं
सुखवाङ्गं हृदयोदराणि कटिस्तियुक्तसंज्ञकानि । जाल-
जङ्घे च ऊरू चरणाविति राशयोऽजादयाः” तस्यार्थः ।
“मेघः शिरोदपोवक्त्रं मियुनं वाङ्मयुगम् । कर्कटो-
हृदयश्चैव सिंहस्तूदरमेव च । कन्या कटिस्तूला वस्ति-
र्दक्षिणो गुह्यमेव च । धनुर्ऊरू मृगो जातु कुम्भोजङ्घे
प्रकीर्तिते । मीनः पादद्वयश्चैवाङ्गानि कालनरस्य तु” ।
ततश्च यदङ्गराशिशीघ्रौ दीर्घौ तदङ्गं दीर्घं, तयोर्लघुत्वे
लघु, राशिशीघ्रयोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्पम् ।
लग्नद्रेक्काणभेदेनाङ्गविशेषः तद्द्रेक्काणे सदसदुपह-
योगेन फलविशेषश्च दृष्टज्जा० उक्तः यथा । “कं दृक्-
ओलिनसाकपोलहनयो वक्त्रश्च होरादयस्ते कण्ठांसक-
बाङ्गपार्श्वं हृदयक्रोडाणि नाभिस्ततः । वस्तिः शिग्रुगदे
ततश्च दृष्टणानूरू ततो जातुनी-जङ्घाङ्घ्री ऋभयत्
वामसुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा” वचनस्यायमर्थः त्रिभि-
र्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः । तत्र प्रथ-
मेन द्रेक्काणेन मूर्ध्नाद्याङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन
वक्ष्यादि । तत्राप्युदितैर्द्रेक्काणभागैर्वाममङ्गलसुदितैर-
दृष्टभागस्यैर्दक्षिणाङ्गमित्यर्थः । तथाच लग्नात् हाद-
शैकादशदशमनवमाष्टमसप्तमाः उदितभागस्था दृष्टयाः ।
अनुदितभागस्योऽदृष्टयाः सच लग्नात् द्वितीयतृतीयचतुर्थ-
पञ्चमषष्ठसप्तमांशभेदभागस्यः । तथाचायमर्थः प्रथमे द्रेक्-
काणे लग्नं शिरः, द्वितीये हादशे च क्रमेण दक्षवामे
दृशौ, तृतीयेकादशयोः दक्षवामत्रोत्वे, चतुर्थपञ्चमयोः,

दक्षवामे नाशे, पञ्चमनवमयोः दक्षवामकपोलौ, षष्ठा-
ष्टमयोः दक्षवामे हनू, सप्तमं सुखम् । लग्नगे द्वितीये
द्रेक्काणे लग्नं कण्ठः, द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामकपोलौ,
तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ बाङ्ग, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे
पार्श्वे पञ्चमनवमयोः दक्षवामौ जङ्घाङ्घ्री, षष्ठाष्टमयोः
दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः । लग्नस्य तृतीये
द्रेक्काणे लग्नं वस्तिः (नाभिर्लङ्गमध्यभागः) द्वितीय-
द्वादशयोः दक्षवामौ शिग्रुयुक्तभागौ, तृतीयैकादशयोः
दक्षवामौ ऊरू । पञ्चमनवमयोः दक्षवामे जातुनी ।
षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे जङ्घे, सप्तमं पादाविति । इति
महीधरकृतव्याख्यानुसारं । तत्फलमाह तत्रैव “तस्मिन्
पापयुते द्रव्यं, शुभयुते सौम्यं, हि लक्ष्मादिभ्येत् ।
स्वर्गशि स्थिर २,५,८,११, संयुते च सहजः, स्यादन्य-
थाऽऽगलकः । मन्दे खानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमः,
बुधे (पापयुते) भूभयः, सूर्ये काष्ठचतुष्पादाश्च, हिमगौ
(हीमचन्द्रे) शङ्खगजजोऽन्ये शुभाः” । कालपुरुषः
प्रतिपाद्यतयास्यस्य स्य च । श्रुत्योतिःशब्दे “किन्त्वस्य
कालपुरुषस्य महारण्येष्ट गच्छेत् कदाचिद्वर्धमानसापि
पारम्” भट्टोत्पलः । कर्म० । शङ्खवर्ण्यपुरुषे । कालः
पुरुष इव । दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे शकालरूपेश्वर-
मूर्त्तिभेदे पु० तत्प्रकारो हेमा० दा० ख० उक्तो-
र्भव्योऽपु० यथा

“कास्योदानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् ; फलाय
सुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च । ज्ञेयं निष्कशतं
पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः । मध्यमस्तु तदङ्गेन तदङ्गे-
नाधमः स्मृतः । मेघाञ्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्तु
च । एयं वृत्ते रथेऽण्डे च धेनोः, उणाजिनस्य च ।
व्यशक्तस्यापि क्लिष्टोऽयं पञ्चसौवर्ण्यकोविधिः । अतोऽप्यत्नेन
योदद्यात् महादानं नराधिप ! । प्रतिवृत्ताति या तस्य
दुःखशोकावहं भवेत् । पुण्यन्दनमथासाद्य भूमिभागे
समे शुभे । चतुर्दृशां चतुर्थ्यां वा विष्ट्यां वा पाण्डु-
नन्दन ! । उपान् कृण्वतिलैः कार्यैरौषधैः सुवर्णैर्दृक्” ।
सुवर्णादिपरीमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम् ।
खड्गोद्यतकरोदीर्घो जपाकुसुमकुण्डलः । रक्ताम्बरधरः
स्रग्वी शङ्खमालाविभूषितः । तीक्ष्णसिपुलीबन्धेन विश्व-
गदारिकटीतटः । उपानद्वयगुयुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बल-
पार्श्वगः । गृहीतनासपिण्डश्च वामे करतले तथा ।
एवंविधं नरं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः । यजमानः

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रसदीरयेत् । सम्पूज्य गन्धकुसुमेन-
वेद्यं विनिवेद्य च । सर्वं कलयसे यस्मात् कालम् तेन
चोच्यसे । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत ! ।
न जितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथासुखम् । यदु-
च्यते तव विभो ! तत्कुरुष्व नमोनमः । एवं संपूजयित्वा
तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासो-
भिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य
विसर्जयेत्” । दक्षिणां पूर्वोक्तां निष्कादिकाम् “अनेन
विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । न च मृत्युभयं तस्य
न च व्याधिरुक्तं भवेत् । भयत्यव्याहृतैश्चर्यः सर्वबाधा-
विवर्जितः । देहान्ते सूर्यभवनं भित्त्वा याति परं
पदम् । पुण्यक्षयादिहागल्य राजा भवति धार्मिकः ।
सत्त्वयाजो श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । संपूज्य
कालपुरुषं विधियद्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतु-
भूतम् । रोगादरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोह-
सुषगच्छति तत्प्रभावात्” ।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य ; १ कर्णधनुषि २ धनुर्मात्रे
हेमच० । [गौरा० डी० । श्यामालतायां रत्नमा० ।
कालपेष्ठी स्त्री पिष्टतेऽसौ पिष्ट-कर्मणि बच् कर्म०
कालप्रभात न० कालं कृष्णं प्रभातं यत् । शरदृतौ त्रिका० ।
कालप्रवृत्ति स्त्री इत० । खण्डकालस्य व्यवहारारम्भे ।
तत्प्रवृत्तिकालस्य सिर्गण० उक्तोयथा
“लङ्कानगर्याहुटयाञ्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव ।
मयोः सितार्देदिनामासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः”
“कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेक-
ज्जलया प्रवृत्तिर्बभूव । एतदुक्तं भवति ; चन्द्रार्कयो-
र्भेदादित्ययोश्चैव शुक्लपक्षादिः प्रतिपत् । अतो मघोः
सितादेदिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्व-
न्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः । अथोदयाच्च
भानोः । स चोदयः कस्मिन् देशे । लङ्कानगर्याम् ।
तथा तस्यैव वारे चादित्यवार इत्यर्थः ।

कालभाण्डिका स्त्री कालभायै कृष्णप्रभायै अखण्डित अङ्घ्रि-
उदरमेणुल । मञ्जुश्यायां राजनि० तस्या रक्तनि-
र्वाणवत्त्वेऽपि क्लृप्तानात् पूर्णं कृष्णकाण्डत्वात्तथात्वम् ।
कालभैरव पु० भीरोभीरवः अण् भैरवं भीरुत्वं कालस्य
भैरवं भयं यस्मात् । काशीस्थे शिवांगजे भैरवभेदे
स च शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मणः पञ्चमशिरस्कन्देनाय शि-
वेन प्रादुर्भावितः । तत्कथादि काशीख० ३२ख० तद्वाक्यञ्च

कपालमोचनगण्डे १६५५.५० दर्शितम् । तस्मान्निरुक्तिस्तत्रैव
दर्शिता यथा “त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्तु
कालभैरवः” । कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तस्मान्निरुक्ति
दर्शिता यथा “कालयज्ञाजने यस्मात् कालराजस्ततो
भवान् । तस्य च काश्यामाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा
“आधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये
पापकर्तारस्ते पां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत्कर्म
चित्तयुगो लिखिष्यति ॥ एतान् वरान् प्रष्टव्याथ ब्रह्म-
क्षणात् कालभैरवः । वामाङ्गुलिनखाद्येण चकर्त्त च
शिरोविधेः”

कालमगुरु पु० कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूखइव । कालस्वरूप
कर्मज्ञाभावादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे ।
कालमसी स्त्री काली मसीय पुं वत् । नदीभेदे । “मही काल-
मसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी” हरि० २२३ख० ।
कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्यस्यायं क कान
प्रतिपादकोमाधवीयः माधवकृतः ग्रन्थः । माधवाचार्य
प्रणीते कालभेदकर्माङ्गभावनरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे ।
कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्मणि घञ् सुप्० स० ।
कृष्णार्जके (कालतुलसी) रत्नमाला । इत० । २ कालपरा-
माणे न० । मल-मावे घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मालः
सम्बन्धोऽस्य । कालमालोऽपि कृष्णार्जके पु० राजनि० ।
कालमुख पुंस्त्री० कालं मुखं यस्य । १ कृष्णमुखे
वानरभेदे स्त्रियां डीप् । “यस्य शाखासृगा मित्रा-
यजृक्षाः कालमुखस्ताप्ता” भा०व० २९ख० । “ये च
कालमुखानाम नरराजस्योनयः” भा०स० ३०ख० ।
कालमुष्क पु० कालोऽुष्क इव कायति कै-क । यस्या-
पारुलिवृत्ते रत्नमा० ।
कालमूल पु० कालं मूलमस्य । रक्तचित्तकवृक्षे राजनि० ।
कालमेष्ठी स्त्री कालं वर्षं निपति स्मृते काण्डेन निप-अण्
उ० स० । १ मञ्जुश्यायाम्, २ सोमराज्याम्, त्रिवृति
(तेजोर्हि) च अमरः । स्वार्थे क । कालमेष्ठीका तत्रार्थे
भरतस्तु वासव्यमध्यं पठित्वा तदर्थं तामाह ;

कालयवन पु० कर्म० । यवनाधिपे न्यपभेदे ।

“मिथ्याभिगतो गार्ग्यस्तु मनुनाभिसमीरितः । गोप-
कन्यासुपादाय मैथुनायोपचक्रमे । गोपाली त्वप्सरा-
स्तस्य गोपस्त्रीषे शशारिणी । धारयामास गार्ग्यस्य
गर्भं दुर्जरमच्युत ! । मानुष्यां गार्ग्य भार्यायां नियो-
गाच्छूलपाणिनः । स कालयवमोनाम जज्ञे राजा-

महाबलः । वृष्टपृष्ठाईकायास्तमवहन् याजिनो रणे ।
अपुत्रस्य स राज्ञस्तु यवृष्टेऽन्तःपुरे शिशुः । ययनस्य
महाराज ! स कालयवनोऽभवत् । स द्योदुक्कामो नृपतिः
पर्यष्टिजोत्तमम् । वृष्णाश्वककुलं तस्य नारदोऽ-
कथयद्भिभुः । अक्षोहिगण्य तु सैन्यस्य मधुरामभ्यया-
त्तदा । दूतं सन्धेयमासास वृष्णाश्वकनिवेशनम् । ततो-
वृष्णाश्वकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् । समेता मन्त्रया
मासुर्यवनस्य भयात्तदा । कृत्वा च निश्चयं सर्वे पला-
यनमरोचयन् । विहाय मधुरां रस्यां मानग्रन्तः पिना-
किनम् । कुशस्थलीं हारयतीं निवेशयितुमीप्सवः” हरि०
१६५० । “यस्ति तस्य रणे जेता ययनाविपतिर्नृपः ।
स कालयवनो नाम अवधः केशवस्य च । तत्वा सु-
दारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम् । रुद्रमाराधयामास द्वाद-
शाब्दम् यथोद्यतः । पत्न्यामेव सुनिनातोष्य रुद्रं सुतो
वृतः । माधुराणामभवधोऽसौ भयेदितं च शङ्क-
रात् । एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ सुनये सुतम् । एवं
गान्ध्यास्य तनयः श्रीमान् रुद्रवरोद्भवः । माधुराणाम-
वधोऽसौ मधुरायां विशेषतः । कृष्णोऽपि बलवानेव
माधुरो जातयानयम्” हरि० ११५० । “यासुदेवस्तु
तं दृष्ट्वा निहतं योगमात्मनः । उत्सृज्य मधुरामासु
हारकामभिजग्मवान् ! वैरस्यान् विधित्सन्तु वासुदेवो
महायशः । निवेश्य हारकां राजन् ! वृष्णीनाम्नास्य
चैव च । पदार्तिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा ।
आजगाम महायोगी मधुरां मधुसूदनः । तं दृष्ट्वा
निर्ययो हृष्टः स कालयवनोरुपा । प्रेक्षा पूर्वञ्च कृष्णोऽपि
निश्चक्राम महाबलः । अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिहृषु-
र्यवनेश्वरः । न चैनमशकृद्वाजा पृहीतं योगधर्म्मिणम् ।
मान्दातस्तु सुतो राजा कृष्णकुन्दो महायशः । पुरा
देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबलः । वरेण च्छन्दतो
देवैर्निद्रामेव गृहीतयान् । आनस्य तस्य वागेवं तदा
प्रादुरभूत् किल । प्रसुप्तं बोधयेदग्रे मां तं दक्षेयमहं
सुराः ! । चक्षुषा क्रोधदीप्तेनेत्येवमाह पुनः पुनः ।
एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्विदशैः सह । स सुरैरभ्य-
नुज्ञातस्त्विहाराजसुपागमत् । स पञ्चेतगुह्यं काञ्चित्
प्रविशन् अमर्कितः । सुषाप कालमेतं वै यावत् कृष्णस्य
दर्शनम् । तत् सर्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम् ।
वरदानञ्च देवैरभ्यस्तेजस्तस्य च भूपतेः । कृष्णोऽनुगम्यमानस
मैव स्नेहेन शत्रुणा । तां गुह्यं सुचक्रन्दस्य प्रविशेश

विनीतयत् । शिरःस्थाने तु राजर्षेस्तु कुन्दस्य केशवः ।
सन्दर्शनपथं त्यक्त्वा तस्यै बुद्धिमतां वरः । अनुप्रविशन्
यवनो ददर्श पृथिवीपतिम् । स तं सुप्तं कृतान्ता-
भमाससाद् सुदुर्मातः । वासुदेवस्तु तं मत्वा
घट्टयामास पार्थिवम् । पादेन पादमाक्रस्य पादस्पर्श-
प्रबोधितः । चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन
तेन च । स संसृज्य वरं शक्रादवैक्षत तमरतः ।
स दृष्टमात्रः क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्वतः । ददाह
पायकस्तान्तु शुष्कं वृक्षमियाशनिः । क्षणेन काल
ययनं नेत तेजोविनिर्गतः” हरि० ११५० अ० तत्त्वचकया
कालियापन न० कालस्य यापनमतिवाहनम् । काकलेपणे
कालयुक्त ५० प्रभवादपि संप्रवृत्तसंसारान्गते । द्वापद्याशक्तमे
वत्सरभेदे प्रभवादिवर्षाभयनं ज्यो० त० उक्तं यथा
“शकेन्द्रकालः पृथगाकृत २२ प्रः शशाङ्कनन्दाश्वयुगैः
४२६१ समेकः । शराद्रिवस्तिन्दु १८७५ हृतः स लब्धः
पञ्चावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः । वर्षवर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः
१२ संपूर्य खोर्भिभिः ६० । हृतो व्युत्क्रमतः खाग्निश्च
हृतेऽंशे मासकादयः” अथार्थः । शकेन्द्रकालः
शकराजावृत्तकालः पृथक् आकृतः द्वाविंशत्या पूरितः
शशाङ्कनन्दाश्वयुगैरेकवत्यधिकशतद्वयाधिकचतुःसहस्रैः
समेतोऽङ्कः शराद्रिवस्तिन्दुहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादश-
शतैर्दावत्संख्यं हर्तुं शक्यते तापता हृतः कर्त्तव्यः स
लब्धः पूर्वशकावृत्तः शरेत्यादिना लब्धसंख्या युतः कार्यः
पञ्चाभाषणेषु पूर्ववत् पञ्चाहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः
एकावशेषे प्रभवः द्वाद्यावशिष्टे विभवादिः । वर्षवर्जन्तु
यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्तिन्दुहृतावशिष्टं तत् सूर्यैः
द्वादशभिः संपूर्य खोर्भिभिः पञ्चाहृते व्युत्क्रमत
इत्यनेन पट्टहृतावशिष्टः अङ्कादण्डाः पट्टहृत
लब्धांशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतावशिष्टा अंशका-
लब्धा मासाः स्फुरति । प्रभवादिवर्षाभयनपक्रमस्य
“आद्या तु विंशतिवर्षाद् द्वितीया वैष्णवी स्मृता ।
तृतीया रुद्रदैवत्या दृष्टा मध्याधमा भवेत्” इत्युक्त्वा
तत्फलमुक्तं भविष्य पु० यथा “गोमहिष्यो विनश्रन्ति ये
चान्ये नटनर्त्तकाः । बासवो वर्षते देवि ! शस्यञ्च
न हि कायते । तिलसर्पपमाणादिकापीसानां महा-
धता । गोमहिष्यः सुवर्षाणि कांस्यताम्राण्येषतः ।
तत् सर्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः । तेन
धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवा मेाप-

का दीनाः कालयुक्ते प्रपौडिताः ५२ वर्षफलकथने ।
 १ त० । २ कालेन कालधर्मेण मृशुना युक्ते च त्रि०
 कालयोग ५० ६५० । कालसम्बन्धे । “महता कालयोगेन
 प्रकृतिं यास्यतेऽर्खः” भा० व० १० अ० । कर्म०
 ज्यो० उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः ।
 कालयोगिन् ५० त्रि० कालेन योगोऽस्त्यस्य इति ११ शिवे ।
 “कालयोगी महानादः सर्वकामसत्पथः” भा० व्यासु०
 १७ अ० । शिवसहस्रनामोक्तौ । २ कालसम्बन्धे त्रि० ।
 कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य
 रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात् । १ प्रलयरात्रौ २ प्रलयकाले
 तत्र सर्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम् । “यदा स देवो
 जागर्ति तदेदं चेते जगत् । यदा स्वपति शान्तात्मा तदा
 स्रवं प्रलीयते” इति मनुना प्रलयकाले सर्वचेष्टारा-
 हित्योक्ते स्तृत्कालस्य रात्रिरूपत्वम् । २ दुर्गाभूतिभेदे सा
 च “कालरात्रि मथोवप्ये सपत्न्यगणसूदनीम्” इत्युपक्रमस्य
 मन्त्रमहोदधौ १८ तर्जने उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं
 दृश्यम् । “शक्तिभिः सहिता दुर्गा कार्थी रक्षति सर्वतः ।
 ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः” काशीख०
 “कालरात्रिर्न हारा त्रिर्नो हारा त्रिश्च दारुणा” देवीमा०
 व्याकृतश्चैतद् गुप्तवत्यां यथा “कालरात्रिः सर्वजन्तु-
 मरणोपलक्षिता कल्परात्रिः । महारात्रिः ब्रह्मलयेपल-
 क्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहवर्त्तगर्त-
 पातिनी महामायाखत्रा संवृत्तकर्त्री, यदा दैनन्दिन-
 प्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पद-
 त्रयस्यार्थः । ४ तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात्
 स च मन्त्रः बह्वृचपत्ये रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः ।
 सामभेदे च “रात्रिं प्रपद्ये” इत्यादिः ।
 ५ भीमरथ्याम् (अतिदृष्टव्यस्ते) हारा० । सर्वपाणिना-
 शिकायां ६ यमभगिन्यां भावप्र० । ७ दीपान्वितामाव-
 स्यायाम् “दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा
 मता” इत्यागमोक्तेः ।

कालरुद्र ५० कालरूपो रुद्रः । कालरूपप्रलयाग्निरूपे
 रुद्रभेदे “याः पुरः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्कुलाः ।
 विचित्रहृष्यविन्यासाः कुतस्ता मेरुपृष्ठतः । ता एव का-
 लरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिताः । या परा शिवरू-
 पेण परमा पददायिका । तस्या यद्दुःसहं तेजो ब्रह्मा-
 दीनां जगद्गुरम् । तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं
 सदाशिवम् । कालाग्निव्यसनं (व्यासः) लक्षं योजनानां

प्रमाणतः । अर्द्धोन्मोक्षयतस्तस्य पादः पादेन भासते ।
 सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहावलाः । कालाग्नि
 रुद्ररूपो यो बह्वरूपसमावृतः । अनन्तपद्मरूपश्च धातुश्च
 कारणेश्वरः । दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता जयान्तकः”
 देवीपु० । कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र
 कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदः अस्त्यस्य सिध्दा०
 लक्ष् । कालकचिह्नयुक्ते त्रिका० ।
 काललवण न० त्रि० कर्म० । पिङ्गलवणे रत्नमा० ।
 “रोचनं तीक्ष्णसृष्णञ्च विडं पातानुलोमनम्” सुश्रुते
 तद्गुणा उक्ताः । “विडं पाकञ्च कतकं तथा द्राविडं
 भासुरम् । विडं सञ्चारसृष्णञ्च कफपातानुलोमनम्” ।
 अर्द्धं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः । “दीपनं लघु
 तीक्ष्णोष्णं रुचं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानां हवि-
 र्दग्धिः कृद्गुणैर्यश्मलनुत्” भावप्र० तत्प्रय्यायगुणाः
 काललोचन ५० १ दानवभेदे । “प्रलम्बो नरको वाली रु-
 द्रमः काललोचनः” हरिवं० २४० अ० दानयोक्तौ ।
 कर्म० । २ कृष्णे लोचने न० व० ५० १ तदुक्ते त्रि०
 काललोह न० त्रि० कर्म० । कृष्णायसे रत्नमा० लोहस्रोतप-
 तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा “पुरा लोमिनदैत्यानां
 निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि
 विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं
 कालायसायमी । गुरुता दृढतोत्कृष्टः कश्चलं दाहका-
 रिता । व्यग्रसदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायस्तु वै ।
 लोहं तित्तां सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रुचं ययस्यं
 चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं
 शोथार्थः प्रीहपाण्डुताः । नदीनेहौ कभीन् कष्टं, तत्-
 किष्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयस्युदं भवेत् हृद्रो-
 गश्चलौ कुरुतेऽश्वरीञ्च । नानारुजानाञ्च तथा प्रकीपं
 करोति हृत्क्लाससमृद्धलोहम् । जीवहारि भद्रकारि
 चायसं देहशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तन्मते
 शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च दक्षति । कृष्णशङ्खं
 तिलतैलञ्च मापाञ्च राजिकां तथा । मद्यरुक्तरसञ्चापि
 त्यजेल्लोहस्य सेवकः” ।

कालवृन्त ५० कालं कृष्णं वृन्तमस्य । कुलत्यवृत्ते रत्नमा० गौरा०
 डीप् । कालवृन्ती पाटलावृत्ते स्त्री राजनि० ।

कालवेला स्त्री कालस्य शनेः वेला कालभेदः । रव्यादि-
 वारेषु दिवानिशोरार्द्धयामभेदे सच व्यर्थं यामभेदे १७६ पृ०
 उक्ताः तत्फलमाह वसिष्ठः “गिधनं प्रहरार्द्धं तु

निःस्वत्वं यमघण्टके । कुलिके सर्वनाशः स्यात्
रात्राविते न दोषदाः” । ततश्चाह्वयामरूपकालवेलायाः
रात्रावपि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावोक्तिः वार-
विशेषविषया तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे “न वारदोषाः प्रभवन्ति
रात्रौ देवेज्यैरेन्द्रदियाकराणां दिवा गणाङ्कार्जभू-
सुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः” । तस्याः सर्वदेशे
वर्जनीयतामाह गर्गः “विन्ध्योत्तरकूले तु यावदातङ्कि-
नाचलम् । यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशे तु विद्यते ।
मत्स्याङ्गमागधान्धेषु यमघण्टस्तु दोषकृत् । काश्मीरे
कुलिकं दुष्टमह्वयामस्तु सर्वतः” । विन्ध्योत्तरकूलादा-
नन्तर्गतत्वात् मत्स्यादीनां पृथगुक्तिः ।

कालशाक न० नि० कर्म० । खनामखप्राते (नरिका) हिन्दी
भाषाप्रसिद्धे आङ्गशाके भावप्र० । “नाहिकं कालशा-
कञ्च आङ्गशाकञ्च कालकमिति” तत्पय्यायसङ्गा “काल-
शाकं सरं कृजं यावत् कृत् कफशोथहृत् । बल्यं रुचिकरं
मध्यं रक्तपित्तहृत् हिमम्” तत्पुण्याद्युक्तम् । रुच्यं
रुचये दीपये हितमिदमर्थः । मध्यं आङ्गदेयत्वेन पवित्रम्
यथाह हारीतः “कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कृष्णना-
लिकाम् । वेत्ताङ्कुरं कलायञ्च (मटर) पटोलं सपपं
तथा । स्त्रियांभर्तुं तु निपश्यं शाकान्याङ्गभर्तुनीपिणः” ।

कालशान्ति पु० नि० कर्म० । कृष्णव्रीहौ धान्यभेदे राजनि०
कृष्णव्रीहि-शालासुख-जलसुख-नन्दीसुख-लायासुख-स्विर-
तक-भाङ्गुटागङ्क-पारावतकपाटप्रभृतयो व्रीहयः । कपाय-
मधुराः पाके मधुरा पीर्यं तोहिमाः । अल्पाभिष्यन्दिन-
माय्दाः पटिकैश्चैव च सः । कृष्णव्रीहिरस्तेषां कपायानु-
रमो लघुः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ।
दग्धावाभयनी जाताः शालयो लघुपाकिनः । कपादा
बद्धिनिष्पत्ता कृत्ताः स्तेमापकर्षणाः सुयुतः । तल्लक्ष्यमुक्तं
भावप्र० कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतण्डुलः” ।

कालशे(सि)य न० कलश्याम्(स्याम्) भवः टक् । तक्रत्रम०
कालशैल पु० नि० कर्म० ; पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा०
य० १२६७ “उक्तं यथा “उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेत्तु
भारत ! समतीतोऽसि कौन्तेय । कालशैलश्च पार्थिव ! ।
एष गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ! । स्थानं विर-
जसं पुण्यं यत्नाग्निर्निवसिष्यते । एतद्वै मानुषेणाद्य
न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् । समर्पिं कुरुताव्यप्यासीदानीन्वे-
तानि ब्रह्मण्य । एतद्भूयति देवानामाक्रीडश्चरणादि-
तम् । अतःक्रान्तोऽसि कौन्तेय ! कालशैलश्च पर्वतम्” ।

कालसंरोधः पु० ६ त० । १ चिरकालावस्थाने । “नचाधेः
कालसंरोधाच्चसर्गोऽस्ति न विक्रयः “मनुः । “कालसंरोधः
चिरायम्यानम्” बृह० । ३० । २ कालेन रोधे च
कालसङ्कर्षा न० कालेन सङ्गृह्यतेऽसौ सम्-कृप-कर्मणि-
वच् ; नववर्षायां कमाख्याम् । “एकवर्षं भवेत् सव्यप्रा
दिवर्षं च सरस्वती । त्रिवर्षं तु त्रिमूर्त्तिश्च चतुर्वर्षं तु
कालिका । सुभगा पञ्चवर्षं च षड्वर्षं च उमा भवेत् ।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षं च कुञ्जिका । नवभिः
कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता । एकादशे तु रुद्राणी
द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महाकल्होर्द्विसप्ता पीठ-
नायिका । जैवज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाक्षदा मता ।
एवं क्रमेण संपुञ्जा यावत् पुष्पं न जायते । पुष्पितापि
च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्मणि” अक्षदाकल्पः ।

कालसर्प पुं स्त्री नि० क० । कृष्णसर्पे त्रिका० स्त्रियं
संयोगोपभवात् टाप् । पुंयोगे तु ङीप् ।

कालसार पुं स्त्री० कालः कृष्णवर्णः सारः प्रधानमस्य ।
कृष्णसारे मृगे शब्दर० स्त्रियं जातित्वात् ङीप् । तल्ल-
क्षणं कृष्णसारशब्दे दृश्यम् २ पीतचन्दने कालानुसार्यं
न० भावप्र० । तस्य गुणादि कालानुसार्यशब्दे दृश्यम् ।
“कालसाराजकस्य खट्विरकदरकालस्कन्धेत्यादि” सुश्रु० ।

कालसाहचय न० कालेन समानः आह्वयोर्यस्य । कालसूत्रा-
ख्ये नरकभेदे “यो मनुष्यः स्वकं एतं विक्रीय धनमि-
च्छति ; कन्यां वा जोषितादयं यः शुक्लेन प्रयच्छति ।
सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाहचये । खेटं मूत्रं
पुरीषञ्च तस्मिन् मूढः सप्रभ्रुते” भा० आदु० ४५ अ० ।

कालसूत्र न० कालस्य यस्य सूत्रमिव बन्धनहेतुत्वात् ;
१ नरकभेदे भाग० ५, २६ अ० “नास्मिन्मोऽन्धतामिस्रः”
इत्यादिनरकभेदोक्तौ “रौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रम्”
इत्यादिना तद्वैदानुक्ता “यस्त्विह ब्रह्मभुक् स कालसूत्र
संज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताभ्रमये तत्रे
खले उपर्यवस्तादग्न्यर्वाभ्यामभितथ्यमानोऽभिनिर्वोषतः
क्षुत्पिपासाभ्यां दहमानानर्वाहः शरीर आस्ते चेष्टते
अवतिष्ठते परिभाषति च योवलि पशुरोमाणि तायद-
र्षश्चस्वाणि” इति लक्षितम् । “कालसाहचय-
शब्ददर्शितभारतवाक्ये ऽन्योऽपि तद्वैतरक्तो मनुना तु
“आहं भुक्ता य उच्छिष्टं दृषन्नाय प्रयच्छति । स मूढो
नरकं याति कालसूत्रमवाकशिराः” इत्यन्योऽपि
तद्वैतविशेषोक्तः सामान्यतस्तु एकविंशतिनरकहेतु-

रत्याययर्षिराजप्रतिपह एव मनुना “यो राज्ञः प्रति-
गृह्णाति लब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । स पर्याग्रेण याती-
माद्वरकानेकविंशतिम् । तामिन्मन्त्रमन्त्राभिरुम्” इत्युपक्रम्य
“नरकं कालसूत्रं स महानरकमेव च” इत्यादिना एक-
विंशतिमरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः सूत्रमिव ।
मृत्युहेतुसूत्रे “वडिशोऽयं त्वया प्रस्तः काष्ठसूत्रेण
लम्बितः” भा० य० ११४६० स्तो० ।

कालस्कन्ध पु० कालः क्षणः स्कन्धोऽस्य ; १ तमालवृक्षे
२ तिलवृक्षे (तं द) ३ जीवकवृक्षे (जिवोल) मेदि० ४ दु-
प्लवद्विरे ५ उदुम्बरे च राजनि० । इतः ६ कालाययभेदे
कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ-टच् ; १ शिवे २ काम-
रूपानर्गते तत्तद्भेदे च । “तस्मात् पूर्वम् भद्रकामः
पर्वतस्तु त्रिकोणकः । यत्र कालहरो नाम शिवलिङ्गं
व्यवस्थितम्” कालि० पु० ७८ अ० १२ समयहरे लि० स्त्रियां डीप्
कालहानि स्त्री ६ त० । विलम्बे शब्दचि०

कालहीन पु० कालेन क्षणपर्येण हीनः । लोप्ते शब्दचि० ।
कालहोरा स्त्री कालभेदे होरा । १ अहोरात्रोदित-
द्वादशलग्नार्द्ररूपहोरायां २ समयभेदे च तत्तदीशितरा-
नयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

“वारादेर्घटिका द्विधाः स्वाकृष्टेष्वर्जिताः । सैका-
स्तदा नगैः कालहोरेण दिनपारक्रमात्” ह० चि० ।

“वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वार-
प्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणाः कार्यस्ता द्विगुणे
स्याद्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यत्क्षेत्रं तत्प्राज्यं यत्क्षेत्रं
तत् द्विगुणघटीनय्ये वर्जितं कार्यम् । एवं विधावक्ष्यः सैका
एकयुक्ताः कार्यस्ततो नगैः सम्प्रतिस्तदाभक्ता अयमिष्टाः
कालहोराः स्युस्तानि पाद्वारात् क्रमाद्वर्णनीयाः । यथा
रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १० पृथग्वारप्रगेप
२ वर्जिताः १० नगैस्तदाः शेषं ३ सैकं ४ रविवार
क्रमगणनया चतुर्थी बुधस्तस्य होरा यथाह वसिष्ठः
“वारप्रवृत्तेर्गतितादिने शाकालाख्यहोरापतयः क्रमेण ।
सार्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठः षष्ठश्च षष्ठश्च पुनः पुनः स्यात्”
तथा कतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति
अत्रानुपातः यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशति-
होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणे
विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः घटिर्जातः उभयोर्द्वादशा-
पत्रते इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्यु-
रिति । तथाचोक्तं रत्नमालायाम् “वारप्रवृत्तेर्घटिका-

द्विनिष्ठाः कालाख्यहोरापतयः शराप्राः । दिनाधिपादा-
रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेजप्रभृज्जाः क्रमेण” अथ मन्त्र
कतेतौ वासना सार्धवटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिताः सार्ध-
द्विषष्टः पञ्च भवन्ति । अतएवोक्तं “वारादेर्घटिका द्विधा”
इति एकयोगे षट् जाता एव रविवारक्रमेण गणन-
या द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रयुक्ता अतउक्तं सैका
इति । भवन्मतेऽपि सूर्यात् षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा इत्यञ्च
शुक्रहोरा पञ्चवटीपर्यन्तं स्वमते इष्टघटिकाः ४ द्विगुणाः
८ अत्र पञ्चम्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने
स्थापयित्वा पञ्चभक्तावष्टितयेणोनाः पञ्च जाताः अत
उक्तं स्वाकृष्टेष्वर्जिता इति । एकयोगे षट्
एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टवटीभिः कालहोराऽऽ-
मयनं सुगमम् । वाराणां सम्प्रसङ्गात्प्राप्तदाधिक्यमनु-
चितमिति नगैस्तदा इत्युक्तम् । क्रमगणनायान्वयं
युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरनरं पञ्च सम्भवति । एकयोग-
स्तु वर्त्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया
भवद्विपक्षिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने तु
कालहोरा उदयमारभ्योक्ताः यथा “तत्काला-
कन्यूनलग्नार्द्रपण्डोभक्ताः पञ्चजौर्णभिर्भुक्तहोराः । भा-
स्वच्छक्रदेन्दुसौरेजप्रभौमा संख्यायैरन्वारतास्तो तदीशाः”
धनयोर्विषयविभागो यमिष्टसंहितायाम् “वारप्रवृत्तेर्विज्ञानं
क्षणवारार्थमेव हि । अत्रिलेखन्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्व-
वेत्” । क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः ।
अन्यकार्येषु दिक्श्रुलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्र-
युक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्याः
पी० धा० । “वारे प्रोक्तं कालहोरास्तु तस्य विष्णोर् प्रोक्तं
स्वामित्यं शकेऽस्य” सु० ।

“अथ कालहोराप्रयोजनमन्यञ्च शालिन्याह ।
वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्विनश्य
मदोपत्येऽत्यायश्यककथ्ये तस्य कालहोरायां कर्त्तव्यं
यदाह नारदः “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते ।
यस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा” । अत्र केचित् यस्य
वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांगे सूर्यचन्द्रोवा चेत्ति-
ष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च “यस्य यद्दिने कर्म
यत्किञ्चिदभिधीयते । तस्यांगसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधी-
यत” इति । कैश्चित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तानि “भानुहो-
रा मृतिं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरामनम् । कारावन्धं भौम-
होरा बुधहोरा च पुत्रदा । वरुणाद्वारदा जीवहोरा

शौक्री विवाहदा । जडत्वं शनिहोरायां सप्तहोराफल-
न्विदम्” उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्य हो-
रानयनप्रयोजनन्तु “पादः स्वर्गं चदत्तं स्वभासे दिने
स्वकीये चरणोनरूपम् । रूपं स्वहोरास्ति कालवीर्यसूक्तं
हि होरानिपुणैः पुराणैरिति” । युक्तं चैतत् वर्षेशादीनां
सुदयादितः प्रवृत्तानां साहचर्याद्वारेण चण्डयादेव
गणनीयाः” पी०धा० ।

काला स्त्री कालोवर्णोऽस्त्यस्य-वर्णोऽयम् । “कालात् वर्ष-
श्चेत्” वार्त्ति० कालशब्दस्यैव पर्यवर्त्यते ङीप् इह तु वर्ण
आद्यजनन्त्यात् न ङीप् । १ नीलिन्याम् २ कृष्णविष्टतायां
(कालतेशोङी) ३ कृष्णजीरके च व्यसरः फल परत्येऽपि
हरी० स्त्री । कल-विस्तेपेण्यच्-पचाद्ङ् । ४ भस्मि-
छायां भेदि० कुलिकवृक्षे (कुलियाखाड़ा) रत्नमा० ।
६ व्यन्त्रगन्धवृक्षे राजनि० पाटलावृक्षे भावप्र० । ८ दक्ष-
प्रजापतिश्चन्द्राख्ये कश्यपपत्नीभेदे । “प्रजप्तिरे महा-
भाग ! दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला
दनायुः सिंहाका तथा” इत्यादिना भा० आ० ६५ अ०
ताः उक्ताः “कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्याः प्रहा-
रिणः । प्रविशन्नाता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः ।
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधशत्रु
स्तथैवान्ये कालकेषा इति श्रुताः” कालाया व्यपत्यम्
ठक् । कालेय तदपत्ये [लवभेदे कालशब्दे विवृतिः
कालांश पु० कालरूपोऽंशः । पचाणां दृश्यतायोग्ये काल-
कालाक्षरिक् स्त्री काले यथायोग्यकाले व्यसरं वेत्ति
ठक् । शिञ्जिताक्षरे लिङ्गा० ।

क्रालागुरु न० कर्म० । कृष्णागुरुणि व्यसरः तद्गुणादि
भावप्र० उक्तं यथा “अगुरु प्रवरं लोहं राजाहं
योगजं तथा । अंशिकं क्षमिजं चापि क्षमिजम्भना-
यिकम् । अगुरुदणं कटु त्वच्यं तिक्तं तोषणञ्च पि-
सलम् । लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ।
कृष्णं गुणाधिकं तन्नु लौहवहारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः” । तदुत्-
पत्तिदेशश्च प्राग्ज्योतिषदेशः यथाह रघौ “चक्रमे
तीर्णलौहस्थे तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः । तद्गजाला-
नतां प्राप्तः सह कालागुरुद्वयः” ।

वालाग्नि पु० कालः सर्वहिंसकोऽग्निः । १ प्रलयाग्नौ ।
कालानलप्रभृतयोऽप्यत्र तदधिष्ठातरि रुद्रे २ तत्प्रिये
पञ्च गुण्ये रुद्राणे । “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निनाम ।

नामतः । अग्न्यागमनाञ्चैव अभ्यस्य च भक्षणात् । सु-
च्यते सर्वपापेऽभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ति०त० स्कन्दपु०
रुद्रपरत्वे कालरुद्रशब्दे उदा० दृश्यम् ।

कालाग्निरुद्र पु० कालाग्निरपि रुद्रः । सर्वहारके प्रल-
याग्नितुल्ये रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत्
प्रवृत्ता । अभेदोपचारात् तदुपासके २ ऋषिभेदे वैदिक
मन्त्राणां बहूनां तद्गुण्यात् तदार्पित्वम् कात्या० सर्वा-
क्रमिकायासूक्तम् ।

कालाङ्ग न० इत० । १ कालपुरुषस्याङ्गे । कालपुरुषशब्दे
प्रमाणादि । कर्म० । २ कृष्णवर्णदेहे न० कालभङ्गं यस्य ।
३ कृष्णवर्णाङ्गयुक्ते लि० “असिञ्च कालाङ्गमकोपमव्रणम्”
भा० वि० ७ अ० ।

कालाजिम न० कालस्य कृष्णमृगस्याजिनम् । १ कृष्णसारमृग-
चर्मणि “कालमजिनं यत् । २ कालाजिनप्रधाने देशभेदे
स च देशो वृहत्संक्रूर्मविभागे दक्षिणस्यासूक्तः यथा
“अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णतारिकटाः” ।

कालाञ्जन न० कालमञ्जनम् । कृष्णवर्णाधिक्ययुक्ते व्यञ्ज-
नभेदे (काजल) “न चक्षुषोः कान्तिविशेषकुक्ष्या कालाञ्जनं
मङ्गलमित्युपात्तम्” कुमा० ।

कालाञ्जनी स्त्री अज्यते अनया अनुज-करणे-त्युट् ङीप्
काली अञ्जनी पुंयङ्गावः । रेचन्यां लुपभेदे राजनि०
कालागुज पुं स्त्री० नि० कर्म० । कोकिले तस्यागुजेयु
(पक्षिण) अतिरुक्तात् तथैवम् । “कालागुजकण्ट-
रागरक्तरक्ताधारातिरण्यामद्राहशालिनि” दशक० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

कालातिरेक पु० इत० । उचितसमयातिक्रमे संवत्सरातिरे-
के च । “कालातिरेके द्विगुणम् प्रार्थयित्तं समाच-
रेत्” प्रा०त० देवलः । कालातिरेके संवत्सरातिक्रमे-
“संवत्सराभिगन्तस्य दृष्टस्य द्विगुणोदमः” इति मनुवचनैक
वाक्यत्वात् दण्डवत्प्रार्थयित्तानि भवन्तीति न्यायाच्च
कालातिक्रमकालात्ययादिकमप्यत्र “कालात्यये च कन्यायाः
कालदोषो न विद्यते” उदा० त० भुजबलः ।

कालातीत न० कालस्यातीतमत्ययः अति + इण-भावे क्त
इत० । १ कालातिक्रमे । “कालातीते दृष्टा सन्ध्या
बन्धस्त्रीमैथुनं यथा” म०त० काशी० । अतीतः कालोऽस्य
निष्ठान्तत्वात् परनिपातः २ अतिक्रान्तकाले लि० । गौत-
मोक्ते कालात्ययापदिष्टाखेत्रा बाधरूपे ३ हेत्वाभासभेदे
कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः ।

कालात्मन् पु० कालात्मास्य । कालस्वरूपे परमेश्वरे ।
 “कालात्मा कालकृद्भिः” ॥ सू० सि०॥ वा कप् । कालात्म-
 षोऽप्यत् । कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप् ।
 २ कालकृतत्वभावके स्थावरजङ्गमादौ त्रि० “सात्विका
 राजसाश्चैव तामसा ये च केचन । भावा कालात्मकाः
 सर्वे प्रवर्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्थावराश्चैव
 दिवि वा यदवा भुवि । सर्वे कालात्मकाः सर्प । काला-
 त्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृ-
 त्तयः । तासां विवृततायाश्च सर्वे कालात्मकं सृष्टम् ।
 भा० आनु० ३२०

कालात्ययापदिष्ट पु० कालात्ययेनापदिष्टः १ त०
 गौतमीयैः हेत्याभासभेदरूपे हेतुदोषे तत्त्वव्यापिकं
 गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा
 “कालात्ययापदिष्टः कालातीतः” सू०
 “कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानः स
 कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् ।
 नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत् प्रागूर्ध्वं व्यक्तेर-
 वस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्य-
 वस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन
 वा ॥ तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः
 कालात्ययापदेगात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य
 रूपस्य व्यक्तरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं
 भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपर-
 शुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्द-
 व्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिर्भिता भवति ।
 कस्मात् ? कारणाभावाद्भि कार्याभाव इति । एवमुदाह-
 रणसाधस्यैवाभावादसाधनमयं हेतुहेत्याभास इति ” ।
 भा० । उक्तमूलं वृत्तौ त्वेवं व्याख्यातं यथा ।
 “क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समा-
 नार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्या-
 त्वेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमा-
 णव्यर्थ इति सूचितं साध्याभावनिरूपये साधनासम्भवा-
 दयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते । तथा वज्ररज्जुः
 कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे आवश्यकस्य व्यभिचार-
 खल्लासिश्चत्यन्तरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तद-
 प्रतिस्मान्नेन बाधश्च दोषत्वावश्यकत्वात् उपाधेयसङ्करे-
 ऽप्युपाधेरसङ्करात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्,
 शिखरावच्छिन्नः पर्वतोव ज्ञानान्तरादावसङ्कराच्च साध्या-

भाववत्प्रत्यक्षतायच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
 परे तु घटः सकर्तृकः कार्यात्वादित्यादौ यत्र लावयोपनी-
 तमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णोदाहरण-
 मिति यदिति” ।

संयुक्ता तु बाधत्वेनायं व्यवहृतः तत्त्वव्यापिकं
 तत्त्वोक्तं यथा

“बाधो न साध्याभाववत्प्रत्यक्षकत्वं पक्षद्वयभावप्रतियोगि-
 साध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्यज्ञानं
 विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधभावादिति वक्ष्यते अतएव
 साध्याभाववत्प्रत्यक्षकत्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्या-
 प्रेक्ष । किन्तु साध्याभाववत्प्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसा-
 ध्याभाववत्प्रत्यक्षकत्वं, प्रत्यक्षप्रमाविषयप्रकाराभावप्रति-
 योगिसाध्यकत्वं चेति विपक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमेय
 दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्याभासत्वात्
 प्रमात्यज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमा-
 यामपि प्रमात्यज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च” ।

“कालात्ययापदिष्टश्च हेत्याभासाश्च पञ्चधा” भाषा०

कालादर्श पु० कालः कालस्वरूपकस्माद्भूत्वादि आदर्शगतेऽत्र
 आ+दर्श-णिच्-आधारे अच् । सृष्टिनिवन्धभेदे

कालाध्यक्ष पु० कालानां खण्डकालानामध्यक्षः खगत्या
 प्रवर्तनात् । १ सूत्र्ये “कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा
 तमोनुदः” भा० व० १० । सूत्र्यस्याष्टाधिकशतनामकथने ।
 सर्व कालप्रवर्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल पु० कालः सर्वसंहारकः अलः । १ प्रत्या-
 ग्मौ “दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि दृष्ट्वैव कालानलस-
 त्विभानि” गीता । २ न्यभेदे “समानरक्षाजुषश्च परमे-
 क्षुस्तथैव च । समानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो न्यभः ।
 कालानलस्य धर्मज्ञः सृष्ट्यधोनाम यिद्युतः । सृष्ट्यस्या
 भवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः” । हरिवं० ११ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् ।
 नरपतिजयचर्याङ्गेऽनिष्टादिज्ञापके चक्रभेदे तदुभेदादिकश्च
 चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् न० कलएव कालः तं, काले वर्षाकाले वा
 अनुनदति अनु+नद-णिनि । १ भ्रमरे २ चटके ३ कपि-
 झलेऽचातके पक्षिणि च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
 कालानुशारिवा स्त्री कालेन वर्णेन अनुकृता शारिवा अ-
 नुशारिवा । २ तगरमूले २ शीतलीजटायाश्च (शिउलीकोप)
 रत्नमा० तयोः कालवर्षतया शारिवात्तत्वात्साध्यात्मम् ।

कालानुसारक न० कालं कण्ठस्थं मृगमदमनुरसंति गन्धेन अनु+सृ-णुन् । २ पीतचन्द्रे कालानुसार्यके कालीयके (कलम्बक) भावप्र० २ समयानुसारिणि त्रि०
कालानुसारिन् न० कालः मृगमदद्वयानुसरति गन्धेन दूरतो गच्छति अनु+सृ-णिनि । १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे शब्दरत्ना० २ समयानुसारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कालानुसार्य न० कालोमृगमदोगन्धेनानुसार्यो यस्य । तगरभेदे भावप्र० (कलम्बक) “कालानुसार्यं तगरं कुटिलं त्रपुपं तथा । अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बार्हिणम् । तगरद्वयमुष्णं स्यात् खाडि स्निग्धं लघु कृतम् । पिपाप-चारगूलाक्षिरोगदोषत्वयापहम्” तत्रैव तद्गुणादिकस-क्तम् । बङ्ग० वा कप् । कालानुसार्यक १ कालीयके शैलजे राजनि० १ शिशपाहणे (शिशु) भेदि० ।

कालान्तर न० अन्त्यः कालः मयू० नि०स० । १ अन्यस्मिन् काले २ उत्पत्त्युत्तरकाले “कालान्तरक्षमा” शकु० १ सम-यान्तरस्यायिनि च ।

कालान्तरविष पुंस्त्री० कालान्तरे दंशनकालात् दीर्घकाले विषं विकारकारि यस्य । भूषिके हेम० तस्य दंशनादीर्घ-काले विषस्य विकारकारित्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।

कालाप पु० कालो मृत्युराप्यते यस्मात् आप-अपादाने घञ् इत० । १ सर्पभोगे २ राक्षसे पुंस्त्री० धरणिः स्त्रियां ङीप् । कलापं व्याकरणभेदं वेत्त्यधीते वा अण् । ३ कलापव्याकरणाभिज्ञे षतदध्येतरि च त्रि० । कलापिना वैशम्पायनानो वासिभेदेन प्रोक्तमधीयते “कलापिनोऽण्” पा० अण् इनोलोपः ; ५ कलापिना प्रोक्ताभ्ये तदु भूम्नि “उदगुः कठकालापा” सि०कौ० ६ तत्प्रोक्तवेदशास्त्राभेदे च

कालापक न० कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शास्त्राभेदस्य धर्म आम्नायो वा “चरणाङ्गमाम्नाययोः” पा० वुञ् । १ कलापिप्रोक्तशास्त्राभेदस्य २ धर्मे आम्नाये च

कालाभ्र पु० कर्म्म० । सजले क्षणवर्षे मेघे सजलस्यैव मेघस्य कालत्वात् तथात्वम् “कालाभ्रभैः कटाक्षैररिकुलभय-दाम्” तन्त्रशा० । कालमेघादयोऽप्यत्र । ते नर्दमाना हयकालमेघाः” भा० आ० १६१ अ० ।

कालाभ्र पु० काल आम्नायत्व । द्वीपभेदे “कच्छन् यात्युत्तरान् वीर ! कालाभ्रद्वीपमेव च” हरि० १५१ अ० ।

कालायन त्रि० कालेन निर्बृत्तादि पञ्चा० चतुरर्थ्यां फक् । कालनिर्वृत्तादौ ।

कालायस न० कर्म्म० अच् समा० । क्षणवर्षे लोहभेदे ।

कालकौहशब्दे दृश्यम् । २ लोहभावे हेम० । “वज्र-ना द्राव्यमाणं कालायसं निपिञ्चन्ति” भाग० ५, २६, २७ ।

कालाशुद्धि स्त्री कालस्य कर्म्मयोग्यसमयस्याशुद्धिः । समयशुद्धौ कालस्य कर्म्मविशेषानर्हत्वप्रयोजको धर्म्म-भेदे सा च गुरुशुक्रास्तत्वादृक्ता भवति । “वक्रातिचार वृद्धास्तबालत्वे गुरुशुक्रयोः । गुरौ मकरसंज्ञस्ये क्षय मासद्विमासयोः । त्रयोदशदिने पक्षे शुद्धादित्ये तथैव च । लुप्ताब्दे त्रिविधोत्पाते कालाशुद्धिरुदाहृता” । ज्यो०प्र० । एतदुपलक्षणम् अन्यान्यपि तद्विभक्तानि तत्तदुपन्ये उक्तानि तत्र कालस्य शास्त्रादेव तत्तत्कर्म्म-साधनत्वे ऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्युदस्तत्वाद्-शुद्धत्वम् । “द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापयि-ष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वे ऽपि न तादृशेण धर्म्मता । श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते” भट्टवार्त्ति-कोक्तेः तस्य पुण्यत्वं तच्च रिक्तादिदोषराहित्ये अष्टमचन्द्रा-दिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां पर्युदासात् कर्म्मविशेषे कालाशुद्धिः । तद्विभक्तज्ञापकश्च रत्नाकरादिदृष्टं न्यायरत्नवाक्यम् मन्तव्ये यथा “तच्च मलित्तु च-गुरुशुक्रबाल्यवृद्धास्तमय-सिंहमकरान्य-तरगुरुस्थिति-पूर्वराश्यानागततिचारिगुरुकवचसर-पूर्व-राशिगभिः समासातिचारिगुरुकपक्षत्वय-वक्रिगुरुकाष्टाव-शतिवासर-कर्म्माद्वाद्भुतोत्तरसप्ताह-सिंहादित्य-गुर्वौ-दित्य-पौषादिमासचतुष्टयान्यतमैर्काद्वितदधिकान्यतम-दिनवृत्त्याकारिकवृष्ट्युत्तरैर्कात्तिसप्ताहान्यतमदिन-नि-पिञ्चरूपसमयान्यत्वमिति” मन्त० “एष प्रमाणं वक्ष्यामः । अत्र नव्यवर्द्धमानः “एकद्वितितदधिकान्यतमदिनवृत्त्या-कारिकवृष्ट्युत्तरैर्कात्तिसप्ताहेत्यत्र “उत्तरदिनत्वस्य पूर्व-दिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् । अतोऽपि मदिनादित्वप्राप्तिरिति” जीवमित्रेणाभिहि-तम् । नचैकमेकदिनं वृष्टवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं विशेषधीमत्तदिनस्यैव क्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्रभेदात् अन्यथा अप्यार्षच्छब्दवृक्षानूलाय-च्छिन्नवृक्षस्याभेदेनान्योन्याभावस्याव्यावृत्तित्वप्रसङ्गादि-त्याह” तच्च वृष्टदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टि-दिनस्य कर्म्मार्हता स्यात् । तस्मात् विशेष्याया वृष्टिरेवो-त्तरत्वम्, न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति । तेनैकस्मिन् दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयादिनादौ तु अस्मिन् दिनमारभ्य तत्र हसप्ताहयोस्त्यागः । तथा च व्यासः

‘नो सख्यागर्जिते प्राङ्मूर्तोपनयनं बुधाः । न च वृ-
 टायकाकाले वृष्टावाऽऽसप्रवासरान्’ । आसप्रवासरा-
 नित्यत्वं उपस्थितत्वं वृष्टकालमादाय सभाङ्गणना
 आसप्रवासरानिति अधिकसंख्याव्यक्तेर्दार्यम् । एतेन वि-
 ध्यनुवादभिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्टु-
 त्तरमेव सभाङ्गत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीया-
 कालवृष्ट्यभिलाषेण । “अतोदिनेनैकं दिनं त्याज्यं
 द्वितीयेन दिनत्वं यम् । तृतीयेन च सभाङ्गं त्यजेदकाल
 वर्षणे” न्यायरत्नपरिग्रहीतवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्ति-
 वर्षणेन एव द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-
 ऽपि वृष्टुत्तरत्वमुक्तं न तु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
 दिदिनवृत्तियविशेषणं दिनात्यवच्छेदत्वज्ञापनार्थमिति ।
 श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ‘आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता
 पदं न गच्छेच्च भसात्मनीच्छन् । क्षौरं व्रतञ्चापि शुभा-
 भिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्यात्” । अत्र नो-
 सख्या गर्जित इति आकालिकीवृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि अ-
 नुष्णात् । “व्रतेऽङ्गि पूर्वसंख्यायां यारिदोर्वादि गर्जति ।
 व्रतनत्वं तु नैव स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः” इति वचने
 पूर्वपदमपि कारणताप्राप्तत्वेन परसंख्याव्यावर्तकम् ।
 अन्यथा संक्रान्तवद्भाविनिमित्तत्वेन परसंख्यायां गर्ज-
 नेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् । एतेन पूर्वदिने सायं सख्याग-
 र्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति भौथिलमतं चिन्त्यमिति ।
 सप्तस्यरातुपपत्तेः गीतायां “मयैवैते निहताः पूर्वमेव नि-
 मित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्” इतिवत् स्वरूपास्त्रानपरं
 वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः
 “चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ सन्त्यते । अकालवृष्टिं
 जानीयात् आसन्नं सुष्यते हरिः” । अत्र यावद्विष्णुम-
 ह्नोक्त्य इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी
 पूर्णिमा इति व्याख्याति च । कल्पचिन्तामणिभोजरा-
 जव्यवहारसमुच्चयश्रीवरसमुच्चयेषु “पौषादि चतुरो
 मासान् ज्ञेया वृष्टिरकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्ज-
 जन् सप्त वासरान् । मार्गाश्वासात् प्रवृत्तिं रुनयोव्यास-
 बाल्मीकिगर्गाश्चैवं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं
 वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुचनिर्वाक्ति वृष्टेरकालौ
 मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाषौ न शेषाः । मार्गादि-
 त्ववधौ पञ्चमी नाभिविधौ । व्यासबाल्मीकिगर्गा इत्यत्र
 व्यासबाल्मीकिशिष्या इति जीमूतवाहनः पठति । प्रवर्षणे-
 त्वत्वं कन्दोभङ्गं आर्पित्वात् सोढव्यः । एवं पञ्चत्वे व्यव-

स्थिते येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति
 न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पक्षद्वयसापेक्ष-
 न्नापेक्षयमेवमन्यतापि । अतएव राजभार्तृशब्दे
 “उक्ताणि प्रतिपिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्ष-
 निरपेक्षानि श्रुतिशक्यानि कोविदैः” । इति शेषचरणे
 भीमांस्यानीह कोविदैरिति कल्पचिन्तामणौ पाठः ।
 यद्वा “सप्तस्य तु विधेर्नानैरूपसंस्कार इष्यते” इति न्यायेन
 दीपातिशयार्थ एव सामान्तिनिरपेक्षे विधेर्निरपेक्षेः । तत्रापि
 विशेषउक्तौ वृष्टस्तना “वृष्टिः करोति दीपं तावन्ना-
 कालसम्भवा रात्रः । यावन्न भवति याने नरपशुचर-
 णाङ्गता यस्तुधा” । काश्यपः “ऋक्षैकमन्दिरगतौ यदि
 जीवमान् शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुय सिंहः । नारभ्यते
 व्रतविवाहमृष्टप्रतिष्ठा क्षौरादिकर्म्म गमनागमनञ्च
 धीरैः” । ऋक्षैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक्
 तथा च “एकराशिगतौ स्यातामेककर्म्मविषये यदि ।
 गुर्वदित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” ।
 चातुर्मासव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते “चातु-
 र्मासव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ ऋगौ । खण्डेऽप्यपि तिथौ
 कुर्यात् एवमेव समापनम्” ।
 मार्गत्रः “जीवादित्ये बाले शुक्रे उक्ते दशाहान्मा-
 ङ्गल्यं प्रतिष्ठां खातञ्च कुर्यात्” । भाङ्गल्यं विवाहादि ।
 खातं पुष्करिण्यादि । राजभार्तृशब्दे हरीतः
 “यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिपरिविधिं आससद्भावेन
 प्रासादोद्यानहस्त्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् ।
 मौञ्जीवन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्यात् ये
 मृत्युस्तेपाञ्च सिंहः गुरुदिनकरयोरेकराशिस्यद्योश्च” ।
 सिंहः गुरुदिनकरयोः—सिंहस्थे गुरौ रदौ च एकरा-
 शिस्यद्योर्द्युगपत्तयोरेव “तेपाञ्च सिंहः” इत्यत्र “तेषां
 हरीज्य” इति पाठान्तरम् । हरीज्ये—सिंहं वृहस्पतौ ।
 सोमशेखराखप्रनिबन्धे “वाभीकूपतडागयागगमनक्षौर-
 प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं यनं
 सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेयभवनञ्चानादिदेवेक्षणं दूरेणैव
 जिजीविषुः परिहरेदस्मिं गते मार्गवे” । दीपिकायाम्
 ‘गुर्वदित्ये गुरौ सिंहं नष्टे शुक्रे मलिच्छुचे । या-
 म्यायने हरी सुधे सर्वकर्माणि वर्जयेत्’ । सर्वकर्मा-
 णीति वचनान्तरोक्तप्रतिष्ठाकनिष्ठकर्म्मपरं लाघवात्
 अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृहद्राजभार्तृशब्दः “यात्रावि-
 वाहव्रतवन्धवेशप्रसादचूडाकरणं हितैषी । नष्टे ऋगौ

नोपदिगेसराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम् । ह्रित्वाद्यां
शुभकर्मणि कर्त्तव्यं तस्मिन् सिद्धे । विवाहं मेखलावन्धं
यात्राञ्च परिवर्जयेत् । अत्र यात्राञ्चेति चकारः
पूर्ववचनोपात्तसुन्यनरोक्तप्रातिस्वकनिपुणकर्मणि स
सुचिर्नोति । “बाले शुक्रे, वृद्धे शुक्रे, नष्टे शुक्रे, जीवे
नष्टे । बाले जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादिये जीवादिये ।
तथा मलिज्जुचे मासि सुराचार्येऽतचारगे । वापी-
कृतङ्गादिदिक्प्राः प्रागुदतास्यजेत् । एवञ्च काला-
शुद्धौ विद्यारम्भं न कर्त्तव्यं तद्विधानञ्च विष्णुधर्मो-
त्तरे । ‘संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अग्रस्तुभे जनार्द्दने । पठे
प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् । रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव
चौरभौमदिनतथा । एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भः
प्रशस्यते’ देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यम-
न्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ।
अन्तक इति शेषः । राजमासंश्ले “सिंहे गुरौ परिणीता
यतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिपु पितादपु
वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः” । पितादिपु-सिंहघटकमघा
पूर्वफालगुन्युत्तरफालगुनीप्रथमपादेपु । प्रतिप्रथमाह
जातातपः “माघ्यां यदि मवा नास्ति सिंहे गुरुरका-
रणम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृतमाखण्डव्यवचनम् “शुति-
वेधजातकाक्षप्राशनचूडादिकः सर्वः । रविभवनस्थे
जीवे कार्योऽर्थोऽपि विवाहस्तु” । माघ्यां मघायोगे तु क-
क्षमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्मनिषेधात् । अथैवं
विवाहोऽपि श्रूयते तथाच राजमासंश्ले दत्तः
“गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रसुखास-
नीन्द्राः । यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च
कन्योद्बन्धनं वदन्ति” । इत्यञ्च माघ्यां मघायोगाभावेऽपि
शुतिवेधादि, मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्भ-
वापरित्यागादेव तथाच माखण्डव्यः “मघाकृत्तं परि-
त्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तदादे कन्यका चोदा
सुभगा सुप्रिया भवेत्” । वाल्मीकायनः “यात्रोद्वाहप्रति-
ष्ठादिष्टहचूडाप्रतादिकम् । यत्नतो वर्जयेच्चैव जीवे व-
क्रातिचारगे । कीर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठायां, भयं चौरात्तथाऽ-
ध्वनि । चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्नते हानि, भयं गृहे ।
अतिचारे त्रिपक्षः स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न
कर्त्तव्यं तत्र यात्रादि गुरोर्वक्रातिचारयोः” गर्गः
“गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् । यज्ञव्रतविवा-
हादावर्षाविंशतिवासरान्” । माखण्डव्यः “यदा यक्रा-

तिचाराभ्यां राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि सप्त-
विंशानि त्यक्त्वा कर्म समाचरेत्” । अत्रापि पूर्वः पूर्वः
पक्षः श्रेयान् । राशिं-राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् ।
अतएव न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारि-
गुरुकेत्युक्तम् । वृहद्वाजमासंश्ले “यक्रातिचारो-
पगताः कुजाद्या यद्यानपराशौ, परिवर्जनीयाः । यथाक्र-
मस्थाः स्वगृहस्थिता वा न वर्जनीया यवना वदन्ति” ।
व्यवहारसमुच्चये कल्पचिन्तामणौ च हारीतः “कत्वाऽ-
तिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्री विबुधाधिपा-
नाम् । यानं विवाहं व्रतवन्धने च सर्वं तदा हन्ति मतं
सुनीनाम् । अतिचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः ।
वृषोद्वाहादिकं कर्त्तव्यं तत्र कालो न लुप्यते” । कल्पकल्प-
सतायां वाचस्पतिमिश्रैः “पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्णे
वत्सरे गुरुः । लग्नः कालः स विज्ञेयः परगेहं गतो यदा ।
मीने भेषे वृषे चैव तथा मिथुनकनयोः । अतिचाराच्च
दोषः स्याद्वियतं काललोपजः” । हैतनर्याये “कन्यावृश्चि-
कभेषेपु मन्त्रे च ऋषे वृषे । अतिचारेपु कर्त्तव्यं विवाहादि
वृषेः सदा” इति अमृतकर्मव्युक्तम् । वराहसंहितायाम्
“अतिचारं गतो जीवस्तत्रैव कुरुते स्थितम् । तदा महा-
तिचारः स्यात् लग्नसंयत्तरक्रियः । अतिचारेण योगाश्ल-
क्षितो देवमन्त्रिणा । तदाद्यो वत्सरोलुप्तोऽनर्हः
सर्वकर्मसु” । तत्र वर्षे कर्मणोऽनुप्राप्त्यात् वत्सरोलुप्त इति
तदाह योऽनर्ह इति । भुजबलभौमादिनिबन्धेषु
“शुभं भवनमासादपु यदातिक्रमते गुरुः । अत्र संव-
र्जिता कन्या सुखं भर्तुः प्रमोदते” दीपिकायाम्
“त्रिकोणजायावनलाभराशौ यक्रातिचारेण गुरुः
प्रयाति । यदा, तदा प्राह शुभे किञ्चिन्ने हिताय पाणि-
यहणं वशिष्ठः” । त्रिकोणं नवपञ्चमम् । जाया-सप्तमं,
धनं-हितीयं, लाभ-एकादशगृहम् । रत्नकोषे “पक्षो-
दगाहानि तथा त्रिपक्षी मासत्रिभागः खलु षट् च
मासाः । एषोऽतिचारः कथितोऽपह्नाणां भौमादिकानां
परतस्तु चारः” । प्रतिष्ठाकाण्डे कल्पतरौ देवीपुराणम्
“यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवाराभ-
तङ्गागादिपुरोद्वानगृहाणि च । विवाहादि महाभाग
भयदानि विनिर्द्दिशेत् । यदा द्वादशगे जीगे अष्टमे वाच
भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भहाभयकरी मता” ।
कल्पचिन्तामणौ देवीपुराणम् “सिंहसंस्थं गुरुं शुक्रं
सर्वारम्भेषु वर्जयेत् । आरब्धञ्च न सिद्धे प्रत महा-

भयकरं भवेत् । क्लारामतङ्गागेषु पुरोदग्रानग्टहेषु च ।
 सिंहस्य मतरस्यश्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारको-
 ब्रजते नाशं सनानः क्षीयतेऽचिरात् । गुणसर्वस्वे
 मकरस्यगुरौ प्रवर्तकं नरसंहपुराणम् “विवाहो नैव
 कर्त्तव्यः सिंहस्य गुरौ सदा । मकरस्ये च तत्कार्यं
 कल्याणं सञ्चतोबुधैः । तथा देवीपुराणम् “मकरस्यो
 बदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु
 विवाहः शोभनो मतः” । एतद्वाक्यं व्यङ्ग्यारापरिगृह्यते-
 मिति ज्ञयचिन्तामणिः । एतेनैतदनाकरं न भवति किन्तु
 मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽवगम्यते । अतएव रत्ना-
 वल्यादिषु नीचस्यगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीच-
 स्थत्वमपि त्रिंशद्भागमकरराशेः पञ्चमांशं यावदति-
 ज्योतिस्तस्ये ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् “नीचस्यः सिंह-
 गोया यदि भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो
 वा यदि स्यात् दशगतशृणिना क्षीणरूपोऽयं बालः ।
 आत्मागेहं विवाहोव्रतममरगृहं यच्चचूडादि सर्वं
 वापी चोदग्रानकृष्टम् न भवति शुभम् यद्यट्टिष्ठ लोके” ।
 श्रीपतिरत्नमालायां ज्ञयचिन्तामणौ च वाङ्मयः “शा-
 खाधिमे बलिनि केन्द्रगतेऽथ यास्मिन् वारेऽस्य चोपन-
 यनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽपरिगृह्येऽथ परा-
 जिते वा जीवे भृगो ब्रह्मविधौ स्मृतिकर्म्मजीनः” । अत्र
 शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम्
 “सामवेदाधिपो भीमः” इत्युक्तत्वात् । कामरूपीद्विबन्धे
 स्मृतिसागरे देवीपुराणम् “मकरस्यो यदा जीवस्तदा
 त्रिंशद्दिनं त्यजेत् । त्यक्त्वा तु पष्टिदिवसं कुर्यात् कर्म्मणि
 मानवः” । रायसुकुटज्योतिःकालकौमुदग्राम् यत्तु
 “मकरस्यं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारा-
 मतङ्गागेषु कुतोदग्रानग्टहेषु च” इत्यादि देवनवचनं
 तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्यस्य
 गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्यस्यापीति गम्यते । सिंहस्य
 गुरोर्महायुक्तमाध्यां सन्ध्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्य-
 स्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
 देवीपुराणम् “यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकर-
 स्थिते” इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव
 दूषणम् तथाहि “गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य
 दक्षिणे । सिंहस्यं मकरस्यश्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” ।
 अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे “वापीकूप-
 तङ्गागादि निषिद्धं सिंहने गुरौ । मकरस्ये तु तत्-

कार्यं न दोषः काललोपजः । कार्यं मकरगे जीवे
 विवाहादपि खलं बुधैः । न तु संहगते जीवे कुर्या-
 द्विप्रः कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसंहपुराणवचने
 मकरस्यभावे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं
 व्यङ्ग्यारमात्रं विवर्जितं श्रीपतिनाम्नबुद्धेः प्रतिज्ञाय-
 समयाशुद्धौ मकरस्यवृहस्पतिदोषमनभिधाय केवलसुप-
 नयने नीचस्यवृहस्पतिर्निषेधः । एतेन द्वैतनिर्णये
 श्रीपतिरहिततायां व्यङ्ग्यारोपमृद्ध्यमेव वचनं न च
 व्यङ्ग्यारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्यगुरौ विवाहा-
 दिविवायकं वचनं नदाचारविरहादनादरणीयम्
 इति वाच्यं तन्मश्रोक्तं ज्ञेयम् मकरस्यगुरौ प्रति-
 ष्ठाव्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिपन्थविरहात् । अथ
 तन्निषेधकमुपनिषदानि प्रामाणिकान्तरदृष्ट्यादुपादेया-
 नीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चाति-
 चारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि
 न तु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति
 यदुक्तं तदपि ज्ञेयम् प्रकृते पूर्वोक्तयुक्ते सौल्यात्
 भुजबलभीमे “जीशोऽर्केण युतः करोति मरणं बालां-
 शुकोभागुरिः नचत्वैकगतो वदन्ति यवनाः पादस्थितो
 देवलः । प्रायोगपराराशरद्विषयो नेच्छन्ति शास्त्रगते
 तस्मादक्षमिने सुरेन्द्रसचिवे नष्टे विवाहादिकम्” श्रीपति-
 रत्नमालायां “प्रागुक्तः शिशुरहस्वितयम् सितः स्यात्
 पश्चाद्ग्राह्यमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पञ्चमेव कथितो-
 ऽतिवृद्धिगर्भगर्भोऽस्तु पञ्चमपि वृद्धिशिशुर्विजृम्भः” ।
 वृद्धिशिशुत्वगतेति कचित्पाठः । सितः शुक्रः । रक्त-पक्षा-
 द्विगि । राजमार्त्तस्य भवेत् सन्ध्यागतः पश्चात् अस्तमैष्यन्
 दिनवृद्धम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण, तत्कृते कर्म
 वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यां चतुःपञ्चत्वासरान् ।
 जीवे च मार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् । बाले वृद्धे
 च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चासती बन्ध्या
 मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे
 नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेव
 गुरावपि” । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमयापद्विषयं ज्योतिः-
 पराशरेण भृगोः पादास्तेऽपि दगाहविधानात् । एवं
 गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तद्योर्भते न
 सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तदग्रहणात् ।
 टोपिकायाम् “गुर्वादिष्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे
 मलिन्ये च । आस्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्म्मणि वर्जयेत् ।

तत्रैव “नो शुक्रास्ते ऽप्येज्जे रुरुचरितरवौ जन्मसासे ऽप्येन्दौ, विष्टौ, मासे मलाख्ये, कुजशशिदिवसे, जन्मतारासु चाथ । नाङ्गोनक्षत्रहीने, गुरुविरजनीनाथतारादिशुद्धौ, प्रातः कार्या परीक्षा हिततुचरगृहार्थोदये यस्तलम्ने” । ज्योतिषे “सिंहस्ये मकरस्ये च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्ये तु रवौ नैव परीक्षा यस्तले बुधैः” । गर्गः “दाहे दिशाश्चैव धराप्रकम्पे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे वा । धूमे, तथा पाङ्गुकरप्रपाते न कारवेष्माङ्गुलिकादि कार्यम्” । उल्कापाते च निर्वाते तथैवाकालवर्षणे । क्रिष्टे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्व्यान्मङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ सप्तत्यक्षे, पक्ष्मणे चन्द्रसूर्ययोः । पक्षाणां सङ्करे चैव न कुर्व्यान्मङ्गलक्रियाम् । हिस्त्र्यं वा त्रिस्त्र्यं वा दृष्ट्वा गगनमखलम् । रात्रौ शक्रधनुस्यैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिनमेकञ्च पक्षे सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते लग्नह्राणं परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं, धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्गकर्मसु” । भोजराजः “पक्षे रवीन्दो-रवनिाकम्पे केतुद्वभोलुकापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्तयोदशाहानि वदन्ति केचित्” । पक्ष-णकाले भूकम्पोल्कापातयज्ञपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुभम् किञ्चिद्भूततत्समाहारे दशाहम् । पक्ष्मणाद्येकैकदोषे म्यहमिति याचस्पतिमिश्राः । अत्र सृष्टिसागरहृतसारसंपक्षे “राज्यादिकमहासिद्धौ यत्तदनतपःसु च । होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरा-त्रकम् । लक्षहोमे महादाते वर्जयेत् सोमके मखे । तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था अन्यत्र “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जते । वज्रकेतुद्वभोत्पाते पक्ष्मणे चन्द्रसूर्ययोः । प्रधाणन्त्यजेत् क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरात्रकम् । शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्” । पराशरः “प्रयागे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्व्यात् पाणिपक्षं पक्षे” । भृगुः “कम्पे राजनि सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यह्ननया । शूद्रस्यार्द्धदिनं मोक्षं सर्वका-र्येषु वै भृगुः” । शूद्रस्यापह्नियम् । कम्पे इत्युपलक्षणम् । पक्ष्मणादाप्येवमेवात्यलैकत्र पठितत्वात् । भोजदेवव्यव-हारसमुच्चये “सर्वे कार्ये न कुर्वीत गुरौ सिंहे ऽस्तोऽपि च । व्रतदीप्ते न कुर्वीत तमोयुक्ते वृक्षस्यतौ” । तमो-

युक्ते राक्षयुक्ते । व्रतदीप्ते इति गित्येतरकर्मोपलक्ष-णम् । तथाच सृष्टिसागरसारे ज्योतिषम् “एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राक्षसहस्यतौ । विवाहव्रतवशादि सर्वलक्ष विवर्जयेत्” । सप्तमासाद्युपक्रम्य भविष्ये “अ-स्तमेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वाऽनयोः । गुरोराहो-रपि तथा त्यजेद्दिवाह संशयः” । अत्र गुरोर्लज्जतत्वं हेतुः । तदुच्यते “यत्र तत्र स्थितौ जीवस्तमोयोगेन लज्ज-ते । उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनोविषण्णम्” इति । “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहकास्तुदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” । इति दीपिकाया-मनिष्टइत्यभिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्वकर्म-निषेधः । पूर्वलिखितभोजराज्यचनेऽपि “केतु-ल्कापतनादिदोषे, इति दीपजनक एव तद्योपराने मण्ड-लतः शुभेऽपि यात्रागन्धेष्वसिंहकास्तु इति धृष्टगुण-दानम् । अत्र विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधोत्पराशरो-क्तस्वल्पकालनिषेध आदिष्यः । तेनानिष्टाजनको भूमि-कम्पादौ न दोषः । अतएव नृहृतसंहितायां वराहेश-उत्पातप्रकरणे प्रायःपदमभिहितम् तथा च” यः ब्रह्-मतिविपर्ययः प्रायः संक्षेपतः स उत्पातः । क्षितिष्योर्मादि-व्यजातोयधोत्तरं गुरुतरो भवति” प्रायश्चित्तं कृत्वादिप्र-युक्तविपर्ययसंख्यापद्धतिं यदाह तत्रैव “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातास्तान् अस्तुस्वभावकृतान् । अधिपुष्पैः कतैः सौकौर्वद्यादेतैः समासोक्तैः” मनुनापि “निवर्तते भूमिचलने ज्योतिषाद्योपर्यपे । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्मत्तार्षिणम्” । अत्रानध्ययनार्थमृतावपीत्यु-क्तम् । उत्पाते दीपभङ्गमाह अपिपितव्यवहारनिबन्धे “अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात् । तदोत्पात-दोषं शमयेदित्याहुः राचार्याः” शार्ङ्गसूत्रं “शमयन्त्याब-माह्रात् कम्पादिगतं निमित्तमाश्वे । अतिवर्षणोपवा-सव्रतदीक्षाजपहवनानि” । विष्णुधर्मोत्तरे “येतेऽत्र चतुरोभासान् यावद्भवति कार्त्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिषेष्टो ऋष्यशैले नाभिमासे कदाचन । न सुमे च तथा कृष्णे विशेषात् प्रावृषि द्विज !” । भविष्योत्तरे “सुमे मयि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे । निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वास्तुर्वपर्य्यस्तु भारत ! । विवाहव्रतवन्धादिचूडासंस्कारदीक्षयम् । यज्ञमहप्रवेशादिदानार्चनप्रतिष्ठनम् । पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दिक्षायने” । सर्वास्तुहाक्यगण्यताः

पूरेप्रातिस्त्रिकोक्ताः एवं पुण्यामीति अन्यथा
विशेषवचनवैयर्थ्यादिति यदिति । भोजराजः
“वापी तडागगट हगंगपुरदेशसद्मासादवारिमठभूपविवाहचै-
त्वान् । कर्तुं यथागमविधानविधिबेधात्मा प्रोक्तस्तथैव
कथयामि समासतोऽहम् । कुम्भे हरी प्रकटशेषफणोप-
धाने लक्ष्मोक्तराजपरिभार्जितपादपद्मे । मीने रघौ
भक्षुषि चास्तमिते तथेच्छे वास्तुक्रयाविधिरसौ मुनिभि-
र्निषिद्धः” । इच्छोगुरुः । नारदः “वापीकूततडागा-
दिप्रतिष्ठापनकर्म च । न कुर्यान्नलभासे च महादान-
व्रतानि च” । दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति ।
तथाच स्मृतिः “अस्ते सन्ध्यागते बाले भृगौ सांख्य
मल्लिन्तुचे । देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्” ।
बभ्रुहारीतः “भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलि-
न्तुचे । त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवयलोकनम्” ।
एतद्वचनद्वयं कालविशेषकेऽपि । अत्र दानमहादानयो-
रुपादानात्” म० त० । सङ्कर्तचिन्तामणिपीयूषधारादौ
विशेष उक्तो पितरभयाद्योक्त स्ततएवावश्येयः ।

कालिक पुंस्त्री काले वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अस्मति
अस्म-वा० इकन् ७त० वा । १ क्रौञ्चे वके शब्दरत्ना०
स्त्रियां ङीप् । कालोवर्षोऽस्यस्य ठन् कालात् वर्षं
वाचित्वे जानपदा० नि० ङीष् ततः स्त्रायं क ह्रस्वः इति
वा । कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे “तस्यां विनिर्गतायां व
लक्ष्म्याऽभूत् साऽपि पार्वती” देवीमा० तस्याः कृष्णवर्ण-
तयाविभक्तिगतात्वत् विवृतिः कालिकापुराणे ६०अ०यथा
“वर्षे” सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभासो प्रतदुषुः । अनेक
संस्तुता देवी तदा स्वर्गपरोत्करैः । मातङ्गवनिनामूर्त्तिं
भूत्वा देवान्मृच्छत । युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का
च भाविनी । किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
एवं ब्रूत्वा मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोप्तः । सद्यङ्ग-
नाऽपीहैव मां स्तुवन्ति सुरा इति । शुम्भो निशुम्भो
ह्यहरी बाधते सकलान् सुरान् । तस्मात्तयोर्बधा-
काङ्क्षं स्तूयेद्गद्ग सकलैः सुरैः । विनिःस्तृतायां देव्यास्तु
मातङ्गाः कायतसदा । भिक्षाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत्
मौरी कृष्णादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलक-
ताम्रया” । १ वृक्षकपलवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूल्या ५
वृक्षयोः ६ जटामांसां ७ काकां ८ पटोलशाखायां ९
दोनावल्यां १० शिवायाम् ११ सेवावल्यां स्त्री भेदि० ।

१२शौरकीट हारा० १३ मस्यां शब्दरत्ना० १४ बाकोव्यां
१५श्यामापाक्षिण स्त्री राजनि० । १६ हिमाचलभ-
वायां त्रिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री भेदि० । १७चतुर्बर्ष
कुमारीभेदे अस्मदाकल्पः कालसङ्कर्षणशब्दे विवृतिः ।
कालस्य भावः वा० वा वृष्ण । १८ कृष्णवर्षे स्त्री । १९
स्वर्षदोषे जटाधरः बङ्गना दाहे यद्दोषात् स्वर्षस्य कृष्णता
भवति सा च तामादिधातुयोगैः । “हेष्मः संलक्ष्यते हन्तौ
विशुद्धिः श्यामकाऽपि वा” रघौ अन्तवेव कालिकापान-
स्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम् । काय जलाय अस्मति पर्याप्नोति
अल-पर्याप्तौ षष् ल् टाप् अतइत्वम् । २०कृष्णकटिकायां
भरतः २१ नवमेघे स्त्री भेदि० । काले दीयते ठक् । २२
प्रतिमासदेयवृद्धौ (४८) “प्रतिमासं स्वप्नो या वृद्धिः सा
कालिका मता” नारदः । कं जलमलति भूषयति अल-
भूषणे षष् ल् टाप् अतइत्वम् । २३ सुरायां स्त्री हेमच० ।
कालोवर्षोऽस्यस्य ठन् । २४कालीयके कृष्णचन्द्रे न०शब्द-
च० । प्रकटः दीर्घः कालोऽस्य प्रकटे ठञ् । २५ वैरे न०
तस्य दीर्घकालस्यायित्वात्तथात्वम् । “वर्षे” चानित्ये”
इत्यधिकारे “कालाञ्च” पा० कन् । कालक स्त्रियां
टाप् अत इत्वम् । २६ कालिका अनित्यकृष्णवर्षं युक्त
शाखादौ स्त्री “कालिका शाटी” सि० कौ० कालेन नि-
वृत्तः ठञ् । कालिक २७ कालनिवृत्ते कामकृते ति० ।
“विशेषः कालिकोऽवस्था” अमरः । काले भवः ठञ् । २८
कालभवे ति० । उभयत्र स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादकं
पुराणम् । उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे घृ० तस्य तथात्व-
सुक्तं तत्प्रतिपादयिष्याच

१अ० ब्रह्मणोनारदादिक्रमेण तत्पुराणपञ्चवर्णनम् ।
अपिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्तिः । प्रजासृष्टिः—ब्रह्मजनसः
सन्ध्यासृष्टिः कन्दर्पसृष्टिः । तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरणयोर्बेड-
नाय निदेशः । २अ०तस्य मन्त्रनामादिनिरुक्तिः । तस्य
वृषणरोचनद्रावणशोषभारथाख्यपञ्चवाण्योक्तिः । सन्ध्या-
वद्वा ब्रह्मणो मनोविकारः सन्ध्यादर्शनेन जातसात्विक-
वर्णात् अग्निप्राप्तादीनास्तत्पत्तिः । तां दृष्ट्वा विकारा-
न्वितदक्षधर्म तः रतिनामककन्धोत्पत्तिः ।

३अ० ब्रह्मणः कामदेयशापः । रत्याः कामेन विवाहः ।
४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोगः । शिवमोह-
नाय ब्रह्मणा विष्णुमायायाः स्तुतिः । दक्षकन्यासतीक्ष्ण
तस्याः प्रादुभावप्रार्थनः दक्षेण महाभायायाः स्तुतिः । ५अ०

विष्णु मायाया दत्ताय वरदानम् । १०० शम्भोदीपह-
राय ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम् । तेन सह साराङ्गण
स्य प्रेरणम् । ७५० कामेन कामोद्धनप्रकारोक्तिः ।
८५० दक्षकृतमहाभावास्ताः । सतीजकृतत्पालन प्रकारः
तन्नामनिरुक्तिः । नारदं सया हररूपवर-
प्राप्तिरुक्तिः । ९५० सतीकृतशिवप्रतप् । ब्रह्मणः शिवसमीपे
दारपक्षप्रार्थनम् । तदङ्गीकारे तत्परिणययोग्यतया
दणकस्यायाः कथनम् । १०५० सया चन्द्रीकृतसमाप्ती
शिवेन तस्यै स्वस्य भार्याभयनरूपवरदानम् । दक्षसमीपे
स्नेहेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मणः प्रेरणम् । ब्रह्मणो-
दधं प्रति तथाप्रार्थने तेन तदङ्गीकारः । सती-
विवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षप्रेरणतः ।
११५० विवाहकाले सतीरूपं दत्ता ब्रह्मणोमनोविकारः ।
ततः संवर्तदिगेषादीनामुत्पत्तिः । ततोदन्तशक्तेन ब्र-
ह्माणं प्रति शिवस्य कोपः । विष्णुना सान्त्वनम् । १२५०
अपिप्रश्ने ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदोक्तिः । १३५० शिवाय
विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम् । तथा रूपदर्श-
नेन तेषामेकत्वोक्ता ब्रह्माणं प्रति तस्य कोपनिवृत्तिः ।
१४५० शिवसतीविवाहवर्णनम् । १५५० दक्षप्रतपारम्भः । तत्र
शिवसतीनिगन्धर्वाभावे सयाः पितरं प्रति कोपः । तत्र
दक्षकोपेन सया देहत्यागः । १७५० तेन क्रुद्धशिवेन धीर-
भङ्गं दृष्टुं प्रति दक्षप्रतपप्रनाशप्रेरणाः । तेन तस्य तस्य-
नाशनम् । सतीविरहे शिवविलापः । १८५० शिवस्य सती-
विरहवर्णनम् । शिवरोदनाम्बुनो भूमौ पतने तद्वाणा-
शङ्कया देवानां शनिं प्रति तच्छेषप्रार्थने तेन तस्या-
ङ्गीकारः । तद्वाप्येण यैतरणीनदीप्रादभयः । सतीहृत-
देहप्रक्षणापूर्वकं शिवस्य भ्रमणम् । शनिना सतीशिवदेहा-
वयवानां क्रमशः खण्डने चक्रभेदेन तत्तत्स्थानानां पीठत्व-
प्राप्तिः । क्रमशः सर्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गत्वप्राप्तिः ।
ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम् । १९ चन्द्रभागान्तिके शिप्रसरः
शिप्रानदीसमुत्पत्तिः । चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः । चन्द्रभाग
नामनिरुक्तिः । सप्तविंशतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहि-
ण्यामिन्दोरत्यनुरागे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण विवादः । तत्र
२१ २२ २३ २४ २५ भरण्यादिभिर्नवमिषु चन्द्रस्य
भक्त्याने कृते चन्द्रस्य ताः प्रति यात्रायां यज्जनीयता-
रूपशपदानम् । सर्वासां दक्षसमीपे गतिः ताभिः चन्द्रोदो-
रात्मस्य कथने दक्षेण चन्द्रं प्रति सर्वावुत्तुल्यवर्त्तनोपदेशे-
ऽपि चन्द्रेण तथानाचरणे दक्षेण राज्यक्षमायां गदसुत-

पादय चन्द्राभिभवय तस्य नियोगः । तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य
क्षयः । चन्द्रक्षये व्योमधीनामष्टौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन
प्रजाक्षयोक्तिः । २१ तदालोक्य दक्षसमीपे देवानां
गमने तदपदेशेन राज्यक्षणा नीरुक्तानां ज्योत्-
स्नादीनाञ्च निष्कासनम् । बृहन्नोहितानदीस्नानात् चन्द्र-
यक्षमीक्षः । राज्यपक्षस्थितस्थानकथनम् । तत्पत्नी-
कथनम् । दक्षमाक्यानुसारेण चन्द्रमसो भासाई
● ह्यासवृद्धिप्रकारकथनम् । सूर्यविम्बेन चन्द्रवृद्धिकथनम् ।
शिवेन चन्द्रस्यैकलाधारणं ततएव ज्योत्स्नायाः क्षीण
चन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृद्धिकथनम् । सीतानदीप्रादभयः ।
चन्द्रभागानासप्राप्तिप्रार्थनम् निर्विस्त्री सन्ध्यां प्रति विष्णु-
पासनार्थं वसिष्ठोपदेशः । सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रसादे तया
तस्य स्तुतिः । तस्यै तेन वरस्य दानम् । विष्णोरुपदेशा-
न्नेवातिथियज्ञान्नौ तस्या देहत्यागः तच्छरीरस्य विष्णोरा-
ज्ञया सूर्यमण्डले नयनम् । सूर्येण तस्य विधाकरणेन
सन्ध्यावयकथनम् । मेवातिथियज्ञान्नेः अरुन्धतीसंज्ञयानं
तन्नामनिरुक्तिः । २३५० चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम् अरु-
न्धत्या वसिष्ठेन सह विवाहः । २४५० ब्रह्मादिभिः शिव-
वैकल्यशरणार्थं योगनिद्रायाः स्तुतिः । विष्णुना शिवस्य
सान्त्वनम् । निमेषादिपरार्थपर्यन्तकालसान्त्वोक्तिः । जन्मन-
रोक्तिः । प्रलयप्रकारः । सृष्टिप्रकारः । २५५० दृष्टेर्विवृतिः ।
ब्रह्माण्डादिसंस्थानम् । २६५० वराहकल्पे प्रतिकर्षः । २७५०
यज्ञवराहेण पृथ्वीधारणप्रकारः । २८५० जगतेभिः
सारत्वंकृत्वा तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः । २९ शिवगणानां
सुत्पत्त्यादि । ३० यज्ञवराहस्य धरावरुण्या दाराहता
सह जीडनेन तद्वरागात् तद्देहत्यागेऽनिच्छा । तद्देह-
त्यागार्थं देवैर्विष्णोः स्तवः । वराहदेहनाशार्थं शिवस्य
शरभमूर्त्तिधारणम् तेन तस्य युद्धे पृथ्व्याः नशमायताशङ्कया
रोहितमत्स्यरूपेण विष्णोरावर्त्तनः । तेन पृथिवीवेद-
सन्ध्यादीनां धारणम् । शिवेन नानाविधगणानां सृष्टिः ।
वराहमूर्त्तेः शरभेण सह युद्धे तस्यांशतोन्नरनारायणयोस्तु-
पत्तिः । शिवेन वराहस्य वधः । शिवगणानां स्वरूपशुद्धादि ।
३१५० मृतवराहदेहावयवेष्वो ज्योतिषोपादियज्ञकल्प-
नम् । वराहपुत्रत्वस्य त्वेतामिदमेतत्पत्तिः । ३२५०
स्वायम्भुवसतुं प्रति कपिलशपः । मनोर्विष्णुपासनम् ।
तत्समीपे विष्णोर्नृत्यरूपेणागत्य वासस्थानप्रार्थनं ।
सुद्रपात्नादिवृहत्सरोवरपर्यन्ते क्रमशो वर्द्धमानस्य
मत्स्यदेहस्याधारत्वाभाषोक्तिः । ३३५० मत्स्यनाशज्ज् तदनेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रप्ते तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलवाक्यानुसारेणाचरेण भाविस्वरूपप्रत्यया पद्धारणार्थं मत्स्थेन दृष्टौ कानिष्ठाणस्य तत्त्वयोजसङ्घ-यस्थापनस्योपदेशः । स्वदृष्टेः च तद्वौकायाः समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्यतोक्तिः । १४७० कूर्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायाभूयः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा स्त्रियादिस्थितिकरणम् । पूर्वसञ्चितबीजैः मनुना पुनः शस्यप्रवर्द्धनम् । १५०० शिवस्य पूर्वदृष्टीतशरभमूर्त्तित्यागकाले व्यष्टाभिः पादैः स्त्रियाद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शारभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्यजनप्रकारः । १६०० रजस्वलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकाहुरोत्पत्तिः । १७०० जनकन्धपात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादिः । २८०० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राजप्रकरणम् तद्देशक्षीमादि । ३६०० द्वापरयुगे उत्पन्नवाणाकुरसं-सर्गात् नरकस्यात्याचारः । भीमकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थं मागतवसिष्ठदर्शननिष्ठस्ये नरकेण तद्देवीद्वाराच्छादाने कृते तं प्रति 'येन जनितस्त्वं' मानुषरूपेण तेनैव तव वधो भविष्यतीति, वसिष्ठस्य शापदानम् । ४००० तस्य भगदत्तादिपुत्रोत्पत्तिः । वसिष्ठशापानुसारेण क्षण्येन द्वापरयुगे नरकस्य वधः । ४१०० मेनकायाः मेनकादिपुत्रगतस्य कालीनामक कन्यायाश्चोत्पत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहिर्हरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ४००० शिवसरस्यागेन हिमवतप्रस्थे शिवगतिः । शिवशुभ्रपार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम् । देवानां तारकाहुरपोहनकथा । तदुवधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्वतीसङ्गमाच्चुत तेजीजात् कुमारात् तस्य वधो भविष्यतीत्युक्तौ तथा सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविहारे जनिते शिवेन ललाटनीलोत्थापितेन वज्रिना तस्य दाहः तङ्गसाधारणश्च । हरनेत्रोत्थिताग्नेः वाङ्मार्गिरूपेण सिन्धुप्रवेशः । ४२०० नारदोपदेशेन काल्याः शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे वनगमनप्रार्थना । तस्याऽस्मानामप्राप्तिकारणोक्तिः । तदाराधनेन तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवशेन तदन्तिके आगतस्य तत्सखीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवर्णीयतोपदेशः । तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपपादैः कथनम् । शिवस्य

निन्दान्वयणापराधमार्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगस्य स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्याः निवारणम् परदानञ्च । ४४०० काल्या शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयस्वीकृता पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफललाभे स्वदृष्टगतिः । शिवेन सारस्वतीकसमर्पणीणां तत्त्वज्ञे नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थप्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिक्षाञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गात्वप्राप्तिकथा । ४५०० अश्विन-नारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्षनम् । ४६०० काली-शिवयोर्महाभैथुनानिष्टौ देवप्रार्थितेन हरेण कनखे तेज-सउत्सर्गः । तदुत्सर्गकाले जगद्व्यस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततोऽष्टमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्महाभैथुन-विघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्यास्तु अपत्याभावरूपशापदानम् । हरोपदेशेन कालीजेष्ठार्भागन्यां गङ्गायां यज्जिना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गायाः स्कन्दविशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोः प्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जात-मात्रस्य तस्य शरण्ये तथा त्यागः । कृतिकाभिः स्नानदानेन तस्य पोषणम् । ततः काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैथुनात् निह-त्तया गलितवस्त्रया पूर्वं द्वारिभियुक्तयोर्द्वैर्हिमहाकालयोः स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मन्त्रजन्मप्राप्तिक्रमे शप्ते दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्महाद्वयप्राप्तिशापस्य दानम् । पौषपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म । ४८०० काल्याः ककुत्स्थभार्यायां जन्म तस्यास्ताराय-तीति नाम । पौष्यतारावर्त्तोर्विवाहः । ४९०० तारा-यन्यां कासुकस्य कापोतमुनेर्विद्युनाथं चित्वाङ्गदानाम स्वभगिन्याः स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पाद-नम् चित्वाङ्गदोत्पत्तिकथा ।

५००० पश्चात् तस्याः स्ववञ्चनं ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतउ-निना कपालिना ते पुत्रौ जनयिष्येते इति तारावतीं प्रति शप्ते दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तथा सह सङ्गस्य येतान्-भैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् सुतदृष्टान्तेन चन्द्रशे-खरन्धरेण तयोः जेष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतानेति नामकरणम् । तयोः पूर्वतः उपरिचरः दमनः कनक इति त्वयः पुत्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य वभूवुः । ५१०० चन्द्रशेखरस्य ज्यैष्ठ्यपुत्रेण शिवपुत्रयोर्वेताभभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय प्रदत्तशोकादाराधनस्यानप्रभे कापोतेन

तदुपासनास्थानकथनम् । तत्रादौ वाराणस्याः मुख्यसङ्क्रान्ता
अन्यानि कामरूपदीनि तीर्थानि तत्स्थानत्वेन कथितानि
शिवोपासनाप्रकारः तदुपदेशानुसारेण ताभ्यां स्वजनकस्य
शिवस्याराधनम् । ताभ्यां तथाचरणे शिवेन तदुद्देशेन
गणपत्यपदलाभयदानम् । ५२ अ० कालीपूजनायै शिवेन
तयोर्निर्धोगः । ५२, ५४, ५५, ५६, ५७, अ० कालीपूजा
तत्पूजास्थानविशेषोक्तिः । ५८ अ० कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः ।
५९ अ० तस्याञ्जनम् । मङ्गिपमार्गं नीध्यानपूजादि ।
तस्याः पूजाविधिः । मङ्गिपासुरवृत्तान्तकथनम् । ६० अ० देव्याः
समीपे ज्ञानकाले मङ्गिपासुरपरप्रार्थना । मङ्गिपस्य पञ्च-
सूटोऽप्यचण्डामूर्त्याः, पश्चात् कालीमूर्त्तिः, एतत्कल्पे
दुर्गामूर्त्या च विनाशोक्तिः । शिववरात् रक्षासुरात्
मङ्गिप्यां मङ्गिपासुरोत्पत्तिः । पित्राराधितशिववरेण तस्यै-
श्वर्यं प्राप्तिः । ६१ अ० अष्टादशभुजोपचण्डायाः प्रादुर्भावः ।
तस्या एव उपताराख्यत्वम् । तस्याध्यानपूजापीठशक्त्यादि ।
कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि । शिवदूतीप्रादुर्भावः
तद्रूपमन्त्रपूजादि । ६२ अ० कामाख्यानामनिर्वाणः । मधु-
कैटभात्पत्तिरन्नामनिर्वाणः । विष्णुना तयोर्वधप्रकारः ।
तन्मन्त्रेण लेपनेन पृथिव्यादृताकरणात्मेदिनीति नाम
प्राप्तिः । कामाख्यातीर्थोत्पत्तिः । नीलादिपर्वतोत्पत्तिः ।
शिलाखण्डेण ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः । तत्रत्यकालकुण्डा-
दिनानातीर्थकथनम् । ६३ अ० कामाख्यामन्त्रपूजाविधिः ।
तत्र जयन्त्यादौ कादशसुर्त्तिपूजा-उपचण्डादिनयशक्तिपूजा-
विधा । त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः । ६४ अ० कामेश्वरीमू-
र्त्तिध्यानपूजाविधा । ६५ अ० शारदीयापूजाविशेषविधिः । ६६
अ० कामाख्याङ्गन्यासादिविधा । ६७ अ० वलिच्छेदनप्रकारनि-
रूपणम् । देवैर्दत्तवलेस्तदुपगणत्वप्राप्तिः । काण्व्यङ्गादीनां
बलिदाने निषेधः । ६८ अ० घोडशोषचाराः । तत्रासनादिपु-
वञ्जप्राविर्जैर्गन्धपुष्पादौ विशेषः । ७० अ० नैवेद्यद्वयप्रादि ।
७१ अ० प्रदक्षिणप्रणामप्रकारः । ७२ अ० कामाख्यापूजाकथनम् ।
७३ अ० मातृकान्यासविधा । ७४ अ० अष्टधा योनिमुद्रास्वरूपा-
णि तद्दर्शनफलञ्च । मन्त्ररहस्यम् । तद्यन्त्रधारणविधा ।
बालात्रिपुरामन्त्ररूपपूजाविधा । त्रिपुरभैरवपूजाः पूजादि ।
७५ अ० त्रिपुरभैरव्याः पुरस्चरणहोमादिविधा । ७६ अ०
मन्त्रशोधनप्रकारः । तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रवर्षचक्रादि-
कथनम् । एवं शिवोपदेशं प्राप्नोत्येतास्तत्रभैरवयोर्विशेषोप-
देशेन कामाख्यातीर्थगतस्तत्र पुरस्चरणादिसमाप्तौ
देव्याः प्रसादे तयोर्मातृपत्यग्नेन देवत्वप्राप्तिः ! शिवा

शिवयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च । ७७ अ० कामरूपस्य नन्दिकुण्डादि-
नानातीर्थमाहात्म्यम् । तत्तत्रजटोदकानदीनामनिरुक्तिः ।
नवतोयानदीनामनिरुक्तिः "अगदनदमाहात्म्यादि । जल्ली-
शनामनिरुक्तिमाहात्म्यादि । ७८ अ० तत्रत्यवक्त्रोक्तानदी-
माहात्म्यादि । कृत्तिवासर्गिरिचन्द्रिकानदीफेनिला-
स्वमदनानदीमाहात्म्यादि । भद्रानदीसुभद्रानदीमानस
वैरटागिरिभैरवीनदी वर्ष्मलानदीमाहात्म्यादि । त्रिस्तोतः
कपोतकुण्डवारुणकुण्डतत्त्वाचलमाहात्म्यादि । सुरनदी-
क्षीरोदानीलानदीचण्डिकाचन्द्रिकानदीमाहात्म्यादि ।
अलरालककुण्डादौ शकुन्तलीपीठमणिकूटगिरिलौहित्यब्र-
ह्मपुष्पादिमाहात्म्यादि । भद्रकामाचलकालहर-
लिङ्गपुनर्भवकुण्ड हयप्रोवशिलागोकर्णशिवलिङ्गकेदारलि-
ङ्गकमललिङ्गमाहात्म्यादि । हयग्रीवमन्त्रादि । ७९ अ०
तत्रत्यदर्पणरोहणदर्पणदग्निमानगिरिवरकुण्डकंसक-
रवायुकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलभस्मकू-
टाचलोर्वशीकुण्डसदामृतकुण्डमणिकूटमणिकर्णलिङ्गकुम्भ-
लानदीमत्स्यध्वजकुलाचलस्यत्रेतानदीकामधरसरः सुका-
न्ताचलरत्नकूटाचलपाण्डुनाथभैरवपाण्डुनाथाचलब्रह्म-
कुण्डनीलकूटाचलोपतारास्थानमाहात्म्यपूजादि । कर्प-
टाचलचित्राचलकञ्जलाचलशक्राचलकपिलभस्मिकानदी-
दमनानदीदृष्टाचलाकाशगङ्गास्थारसररोडुर्जयाचलज्योभ-
काचलकालानदीदिव्यकुण्डपुष्करिणीहेरुकिञ्चनस्रवाच-
लललितानदीमाहात्म्यादि ८० अ० दीपयतीनदी-
शृङ्गाटगिरिषड्विस्तोतीनदीदृष्टवेदिकामट्टारिकानदी-
नाटकाचलस्यसरः सरित्त्रयदिकारिकानदीदृष्टगङ्गास्वर्ण-
नदीत्रीनदीविश्वनाथलिङ्गविश्वदेवीमूर्त्तिमाहात्म्यादि ।
सोमाशानानदी सितगङ्गाक्षितकान्तुलिङ्गतीक्ष्णकान्ता-
ख्योपतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यादि । ललितकान्तलिङ्ग-
मङ्गलचण्डिकापूजाविधा तत्र स्थविणुमूर्त्तिभेद-
तत्पूजाप्रकारादि । ८१ अ० कामरूपस्य तीर्थसे-
वनेन सर्वेषां निर्वोणादिप्राप्तौ यत्नेन स्वकार्याभावाकलने
ब्रह्मादिसमीपगमनेन तद्विवरणोपायचिन्तनम् । ब्रह्मप्रा-
र्थितेन शिवेन कामरूपस्य तीर्थेभ्यः सर्वलोकोत्सारणार्थं
गणैः सह उपतारायानियोजनम् । उपताराया च तत्र-
स्थविष्यस्योत्सारणे कृते यस्मिन् तां प्रति स्तेच्छाद्युपास-
तावामभागौपास्यतादिरूपशायदानम् । कामरूपस्य स्तेच्छा-
दृतवशायदानम् कामाख्यातारागमयोश्च विरलत्वादि-
शायदानम् । तेन श्रापेन उपतारा बहितागतागणाय

श्वेच्छतां प्राप्ता उपताराऽपि तद्वधि याममार्गता
शिवस्य श्वेच्छरतस्तद्वधि जाता यमिषायाञ्च तत्त्वस-
ञ्चेतीर्थगुप्तिः लौहित्यमात्रस्य तत्त्वमाहात्म्यस्थितिः ।
८२अ० लौहित्योत्पत्तिस्तन्माहात्म्यप्रादि । जाम-
दग्न्योपाख्यानम् । ८३अ० तत्कृतमाहवधपारमर्शो-
चनेन लौहित्यप्रशंसा । पूर्वकल्पेऽनुजकयाणासुर-
योर्भूक्तिमहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा । ८४अ० राज-
नीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकारः ८५अ० । प्र-
जासु राजाहन्तिप्रकारः । नृपकर्तव्यदुर्गापूजाविशेष
काळाः । तत्पूजाप्रकारः नीरजनप्रकारः । ८६ अ० पुण्याभि-
षेकप्रकारः । ८७अ० शक्रध्वजोत्थानविधिः । ८८ दशहरा-
यां विष्णोरितिप्रकारः । श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधिः
वृद्धप्रथकाचारविशेषाः । द्वादशविधपुलविधिः । दत्तकादीनां
यज्ञोत्था संस्कारकरणे पुल्वप्रप्राप्तिः । पितृगोत्रेण संस्कारे
गृहीतः पुत्रत्वाभावः । यज्ञोत्थागोत्रेण चूडाटिसंस्का-
राभावे दासत्वम् । पञ्चमवर्षादूर्ध्वयज्ञे न पुत्रत्वसिद्धिः ।
पञ्चमवर्षीययज्ञे तत्र पुत्रोत्पत्तिमानम् । दासीपुत्रे
विशेषः । शूद्राणां पुराणादिशक्तेऽनधिकारः । वज्रं
पुरोहितलक्षणम् । विशिष्य नृपकर्तव्याचारभेदः । आ-
युष्कामस्य कर्तव्याचारः ८९अ० । अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति
नन्दिन उपदेशात् वेतालभैरवयोः पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते-
भैरवस्य उर्वयाः सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः । तपसा तस्य-
विद्याधराध्यक्षताप्राप्तिः । तस्य धृतराष्ट्रकन्यायां देवसेनना-
मपुत्रोत्पत्तिः । ततः देवसेनादिंशवर्षानम् । तद्वंशविजयेन
खाण्डवनस्य निर्माणम् । अर्जुनेन यज्ञिप्रीत्यर्थं तस्य
दाहनम् । ९०अ० वेतालस्य कामधेनौ रूपभङ्गपुत्रोत्-
पादनम् । तस्य भङ्गनाम्ना भङ्गित्वेन शिववाह-
नताप्राप्तिः । तस्य वंशवर्षानम् । वेतालवंशोद्धवा
एव सर्वे गायद्वयुक्ताः तत उपसंहारः । इत्येते प्रधान
भूताः पदार्थास्तत्त्वताः प्रसङ्गागतास्तान्येऽपि पदार्था अ-
भिधेयाः सन्ति विस्तरमयान्नोक्ताः
अत्रेदं चिन्त्यते ८९, ९०अ० वेतालभैरवयोर्विभिन्नवंशकथने
स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन द्वापु-
स्त्रायणपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि
निर्भूजानीयवगम्यते । पितृगोत्रेणेत्यादिवचनानां तत्र
या निर्भूजत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणाद-
शनमूलिकैव ८९अ० तद्वचनानां प्रत्यक्षत उपल-
भ्यमानत्वात् इति । कालीपुराणमथ त्व न० ।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम् । पुराणोक्ते
व्रतभेदे

“शच्युवाच । “विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया
व्रतस्य च । समोपदिश्यातामेव तद्व्रतञ्च करोष्यहम् ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाय सा तदा । शुद्धकाले
समारभ्य कण्ठपत्रे चतुर्दशीम् । संकल्प्य विधिना पूर्व
समायास्यां व्रतं चरेत् । समारभ्य शुष्मलेन द्विगुणं
परिशोषयेत् । न रात्रौ भोजनं कार्यं वामहस्ते भुजि-
क्रिया । सिद्धमद्य रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्वदा ।
वर्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्लकम् ।
द्विष्टकां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः । एवं क्रमेण
कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम् । ततः शुद्धिदने प्राप्ते
भौमाह्ने मन्दवासरे । यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्या-
द्विधानतः । तथापराह्नकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ।
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्मुखे । तस्य
मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा । पाद्यार्घ्याचम-
नीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा । धूपं दर्प्यप्रदीपैश्च नैवेद्यं
विधिस्तथा । पिष्टकं चैव सिन्धुचूर्णं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देवैर्बलिं दत्त्वा प्रणम्य च । तदद्य व्यञ्जनं
सर्वं नैवेद्यादि बलिं तथा । महारण्ये प्रदातव्यं
कृत्वेतत् व्रतवृत्तम् । वैष्णवे कटलीमूले या कुर्यात्
कालिकाव्रतम् । कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गति
वृत्तमा” ।

कालिकाव्रतम् न० इत० । भारतप्रसिद्धे विपाशानदी-
तीरस्थे तीर्थभेदे “कालिकाव्रतमभावात् विपाशायां
कृतोदयः । ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते
भवात्” भा०व्यास० २५अ० ।

कालिङ्ग न० केन जलनेनालिङ्गपूते आ+लिङ्गि--कर्म्मणि वज्
इत० । (तरुज) मध्यस्थजलके फलभेदे । “कालिन्दं
क्षण्योजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्तुनम् । कालिङ्गं
प्राहि दृक्पित्तशुक्लहृच्छीतलं गुरु । पक्वं तु सोष्णं
सञ्चारं पित्तलं कफघातजित्” भावप्र० तत्पथ्यायस्वरूप
गुणादिकमुक्तम् । “कलिङ्गे भवः क्षण् । २कलिङ्गदेशोद्भवे
त्वि० स्त्रियां ङीप् । तद्देशानां राजा क्षण् । ३कलिङ्ग-
देशश्चपे । “प्रतिजयाह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः” रघुः ।
“यगैराग्नेयाद्यैः क्रूरपृथ्वीद्विजैः क्रमेण नृपाः ।
पाकलोभागधिकः कालिङ्गश्च त्वयं यान्ति” वृहत्सं० ।
“निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा” हरिः

१११७३०। बहूप तु व्यणोलुक् । कलिङ्गा इत्येव तद्वाजेपु
तदासिपु च भूम्नि । कश्चिद् लुक् । “कारस्करान्
मार्हिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा” भा० क० ४४अ० ।
“कोशलाः काशपौगड्याश्च कालिङ्गा मगधास्तथा” ४५अ० ।
“कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाष्टयोजनं शिथे ।। दक्षिणस्यां
महेशानि ।। कालिङ्गः परिकीर्तितः” इति १२उक्तदेशभेदे
यत्तत्परतयैव प्रागुक्तभारतवाक्ये लग्भावो न कल्पनीयः ।
कं जलमाबिङ्गति आ+लिङ्गि-अण् उप०सं० ।
४हस्तिनि ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां जातिस्वात् ङीप् ।
हभूमिकर्तारौ पुंमेदि० । “कालिङ्गोलिङ्गवान्मयः स्याद-
वनः सूक्ष्माङ्गकोमतः” इति सुखबोधोक्ते, ङलौहभेदे
पुं० । ८ राजककुशां स्त्री गौराङ्गीप मेदि० । स्वार्थे क
अत इत्थम् । कालिङ्गिका त्रिवृति(तेओडी) राजनि० ।
कालिदास प० इ० संज्ञायां तुल्यः । रघुवंशदिवाक्यकारके
महाकविभेदे तद्वृत्तान्तकालादिकमुच्यते “इतः
पूर्वं संवत्सरनामकशाकान्द्रप्रत्यक्षो भारतवर्षे
मालयदेशे उज्जयिनीनामराजधान्यामसीमयुगधाम
विक्रमादित्यनामा नृपतिरासीत् । तस्य धन्वन्तरिप्रभृतयो
नव कविवराः सभासदो बभूवुः । तेषु कालिदास एव
प्रथितयशा महाकविरासीत् । तेन च रघुवंश-कुमार-
सम्भव-नेवट्तामिधं काव्यत्रयं, स्मृतिचन्द्रिकाभिध उल्क-
खदेशप्रचलितो वेदोक्तकर्मप्रतिपादकप्रबन्धो ज्योतिर्विदा-
भरणनामकं कालज्ञानशास्त्रं च क्रमेण निरमायि ।
अनन्तरञ्च मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-शाकुन्तलाभि-
धानि दृश्यकाव्येति प्रणीतानि । एतच्च तत्कृतज्योतिर्वि-
दाभरणग्रन्थे शेषाध्याये स्पष्टरूपलभ्यते यथा-
“मत्तोऽधुना कतिरियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कन्द-
पराजवरे समासीत्” इति । “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽम-
रसिंहशङ्खुर्वैतालभट्टवटखिर्कपरिकालिदासाः । ख्यातो
वराहमिहरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिरेव
विक्रमस्य” । “यद्वाजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा
महाकालमहेशयोगिनी” ।
“शङ्कादिपण्डितवराः कवयस्त्रनेके ज्योतिर्विदः समभवंश्च
वराहपूर्वाः । श्रीविक्रमस्य बुधसंसदं प्राञ्चबुद्धस्तै-
रप्यहं नयसखः किल कालिदासः” । “काव्यत्रयं सुमति-
कट् रघुवंशपूर्वं जातं यतो ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः ।
ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो
हि ततो बभूव” इति “यर्धे सिधुरदर्शनाम्बरगुणैर्दति कलेः

संसिते मासे माधवसंसितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः”
इति च अनेन १०६८ अष्टपञ्चुत्तरात्रिसहस्रसंस्कृते कलेर-
व्दष्टन्दे याते तदुपग्रन्थकरणं कुव्यक्तम् । इदानीञ्च कले-
र्गताद्वाः ४६७५ तेषु निर्दिष्ट १०६८ संख्ययोरिति १०७
वर्षाः समायाणि । तेन इतः १६०७ वर्षगणात् पूर्वं
कालिदासकवितो ज्योतिर्विदाभरणं जातं ततः पूर्वं रघु
वंशदिकमभूदिति प्रतिभाति । एतत् सन्दर्भेयमपि
दृश्यकाव्यत्रयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां
प्रागुक्तानां ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थात् पश्चात् काले कालि-
दासकृतत्वेन न तेषां तत्र समुल्लेखः, किन्तु तत्तदुपग्रन्थेष्वेव
तत्कृतत्वं कुव्यक्तमेव । ऋतुसंहारनलोदययोर्यदि तत्-
कालिदासकृतत्वं तदा ततः पराचीनतया न तल्लेखः ;
कालिदासश्च कतममन्वयं कतमञ्च जनपदमलञ्चकार तस्मा-
कलयामः । किन्तु तस्य चरितविषयेऽस्मद्देशे भूयिष्ठप्रचा-
रचेयमैतिहासिकं । तदत्र सर्वत्र पित्रापनय प्रदर्शयते ।
काचित् विद्वत्तमा कन्दा विवाहार्थं प्रत्यानीतान् बहून्
पातयितुं द्विजान् वादविचारेण पराजिग्ये । एषम्
आगत्याग्य तस्याः सकाशात् विचारे पराजयमात्मा
प्रतिनिष्ठत्वेपु वरेषु तदुत्तरं पराजयभयेनेतरे वरा ददा
नैयागन्तुमैच्छन् तदा तत्पत्न्या विचाराभावेनैव आगतमा-
त्राय पात्राय कन्या देयेति प्रतिज्ञाते पूर्वपूर्वद्वारानयने
निष्फलप्रयत्नतया बह्वधा खिन्ना जातेऽपि दूताः पुनर्वारा-
नयनार्थं तत्पत्न्या नोदिताः स्थावलास्मितास्वाच्छेदितया
कालिदासमल्पवृद्धिमवेत्य तत्कन्याया वरत्वेनावधार्यं
निन्युः । आनीताय च तस्मै अविचार्य नहोपगुणौ
तत्पिता तां कन्यां प्रायच्छत् । एवं तस्य विवाहे संघटे
दम्पत्योः परस्परालापकाले कालिदासेनापभ्रंशशब्दमात्रा-
भिज्ञेनापभ्रंशशब्दः प्रायेजि । तत् सुत्वा च तद्वार्ता
तमन्वयं तिरस्कृत्य गृह्णात् निष्कासयामास । एवं पत्न्या
निष्कासितः कालिदासोऽतीव निर्वेदमापद्यारण्यं गत्वा
सरस्वतीमाराध्य तत्प्रसादात् लब्धविद्वः गृहं प्रति
निवृत्तते । आगत्य च रात्रौ गृहद्वारं बद्धं विलोक्य
तेन स्वपत्नीं प्रति (अनादृतकपाटं द्वारं देहि)
इत्यभिहितम् तत् सुत्वा च स्वरविशेषेण तं स्वपतिमयगत्य
कालिदासपत्न्याऽनुयुक्तम् (अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः) इति
इत्येवं पत्न्या कृते वाग्विशेषास्मात्त्वमन्त्रे तद्वाक्यं पटल-
यघटितमिति कृत्वा तत्पत्न्यस्यैवैकं पदमधिकृत्य तेन एकैकं
काव्यं विरचितम् । तत्र तद्वाक्यस्य अस्तीति प्रथमं

पदमधिक्य “अस्युत्तरस्याम्” इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिक्य “कश्चित् कानाविरहगुरुणा” इत्यादिकं जेष्ठदूताख्यं खण्डकाव्यम्, “वाग्विशेषः” इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिक्य “वागर्थविषयं संवृत्तौ” इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम् । तद्वचनाच्च कालिदासः सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिरुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदताम् आससादेति ।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्देहाना एवमाहुः । कालिदासाङ्ग्यास्तयः कथय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भाषिनी-विलासकर्त्ता जगन्नाथमित्रः अभिनवकालिदासाख्यः । तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य नैषा कृतिः शाकुन्तलेय तत्र वाग्वैदर्भी विरहादित्यन्येवैषा कृतिरिति । तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतत्वाभारतदीयसन्दर्भस्य, भोजदेवपित्र्यसभासदधुनिकेन दण्डकप्रके कथलरां मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते । भोजदेवात्तस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नानाथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादित्यैव मालविकाग्निमित्रनाटकपदस्य समुद्धारश्च तद्व्यन्यस्य ततः प्राचीनकालिदासकृतत्वम् नात्यक्तितेति निश्चेतव्यमिति श्रीरुपदेवन्तपतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धायकस्यैव ततः प्राचीननाटककर्तृत्वेन तद्व्यन्योपोद्धाने तस्य नामोल्लेखात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्तृत्वं ह्यव्यक्तम् । भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्तृत्वे ततः प्राचीनाभिज्ञानशकुन्तलादिकर्तृनामकीर्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदुपेक्ष्यतिविप्रकष्टधावकादिनामोत्कीर्तनम् ? सच्चिदं परित्यज्य विप्रकष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात् । प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निमित्रस्य कर्तृपेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितग्रहणत्वेन च तन्नामोल्लेखस्यैवोचितत्वात् । भोजदेवसभ्यकालिदासश्च भोजदेवकालिकः तदेतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा “भवन्नाम्ना कान्तराजराणि सौभाग्यावलम्बितानि कस्य वा देशस्य भवद्विरहः सुजनान् बाधत इति । ततः कथिलिखितं राज्ञीहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयोः पतति ततस्तत्तासीनयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सभ्या” । “वस्याञ्चौरश्चिकुरनिकरः कालिदासोविलासः” प्रश्नरा० ।

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । नैषधे पदलालित्यं भाषे सन्नि तथोगुणाः” । “कालिदासकविता नवं वयः” इति च उद्घटः । स्वार्थे क तत्रैव ।

कालिन् पु० कालः कालरूपः खड्गोऽस्त्यस्य इति । परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे “कालिन् ! कलिमलध्वंसिन् ! ध्वंसयाशु मदापदः” इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम् । कालयति कल-नोदने णिनि । २ प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कालिनी स्त्री कालः शिवः अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्याः कालः पुरुषाकारः गगनस्थः लुब्धकः अस्त्यस्याः सच्चिदृष्टत्वेन वा, इति ङीप् । आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्याः तद्द्वैतत्वं च अश्लेषाशब्दे ४६८८० दर्शितम् इत्यल्लरूपस्य रुग-शिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्यासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति टा-क प्रयो० मुम् । (तरुज)व्यति जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र० कालिङ्गशब्दे विवृतिः । स्वार्थे क । कालिन्दक तत्रार्थे न० राजनि० । कालिन्दे भवः अण् । कालिन्दपर्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भवः अण् ङीप् । यमुनानद्याम् अमरः । “कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमान्गस्मिनी” रसरङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्वतसुतत्वोक्तस्तथात्वम् । “कालिन्दीजलजनितार्थयं श्रवणे” भावः । २ रक्तत्ववृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि० ।

कालिन्दीकर्षणं न० कालिन्दी यमुनां कर्षति कप-ल्यु ६त० । बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि० ११२ अ० यथा “ममत्तो बलिनं ओढो रराजावर्णिताननः । शैशिरीपुत्रियामासु यथा खेदालयः शशी । रामसु यमुनामाह स्नातमिच्छे महानदि । एहि मामभिगच्छ त्वं हृदिपत्नी सागराङ्गने । सङ्कर्षणस्य मत्प्रोक्तं भारती परिभूय सा । नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहता । ततश्च क्रोधहलभट्टासो मदसमीरितः । चकार स हलं हस्ते कर्षणावोदुखं बली । तस्यारुपरि मेदिन्यां पेटस्तामरसम्पजः । सुसुचुः पुष्पकोपैश्च पुष्परेण्वरुणं जलम् । स हलेनानतायेण कूले गृह्य महानदीम् । चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव । सा विह्वलजलक्षोता हृदप्रस्थितमञ्जया । व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी । लाङ्गलादिष्टमार्गं सा वेगगा वक्रगामिनी । सङ्कर्षणभयवत्ता योषेवाकुलताङ्गता । पुलिनशोणिविम्बोऽपीमृदितैस्तोयताडितैः । फेनमेखलस्त्रुत्वैश्च च्छिन्नैस्तीरान्तगामिनी । तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।

ये गगन्भीरयक्राङ्गी त्वस्तमीनविभूषणा । स्तितर्हभेक्षणा-
पाङ्गी काशक्षीमोष्मिताम्बरा । तीरजोद्धृतकेशान्ता
जलसलिलतगामिनी । लाङ्गनोक्लिखितापाङ्गी क्षुभिता
सागराङ्गना । मत्तेव कटिलापाङ्गी राजमार्गेण गच्छ-
ति । कथ्यते सा च वेगेन क्षोतस्खलितगामिनी ।
उन्मार्गानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् । वृन्दावनस्य
मध्येन सा नीता यमुना नदी । रोह्यमाणेव खरै-
रन्विता तोयवासिभिः । सा यदा समनुक्रान्ता नदी
वृन्दावनं वनम् । तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना रामम-
ब्रवीत् । प्रसीद नाथ ! भीताऽस्मि प्रतिलोभेन कर्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते । असत्यहं न-
दीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता । कर्षणेन महाबाहो !
स्वभार्गव्यभिचारिणी । प्राप्तं मां सागरे नूनं सपत्न्यो
वेगमर्जिताः । केन ह्यसैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामि-
नीम् । प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वं कृष्णपूर्वज ! ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्वं सुरोत्तम ! । कर्षणायुध-
कटाऽस्मि रोपोऽयं विनियर्त्यताम् । गच्छामि चरणौ
मूर्ध्नी तयाहं लाङ्गलायुध ! । मार्गमादिष्टमिच्छामि क
गच्छामि महाभुज ! ” । “प्रणामायनतां दृष्ट्वा यमुनां ला-
ङ्गलायुधः । प्रत्युवाचार्यवक्त्रं मदल्लानमिदं वचः ।
लाङ्गलादिष्टमार्गं त्वमिदं मे प्रियदर्शने ! । देशमस्मृप्र-
दानेन प्रावयस्वाखिलं शुभे ! । एष ते सुभ्रु ! सन्देशः कथितः
सागराङ्गने ! । शान्तिं व्रज महाभागे ! गम्यताञ्च मया-
सुखम् । लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् तिष्ठत मे
यशः । यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते व्रजवासिनः ” ।
कालिन्दीं भिनत्ति भिद-ल्यु इतः । कालिन्दीभेदनो-
ऽप्यत्र अमरः । [स्वरूपवर्णनं संश्रयाम् ।

कालिन्दीसू स्त्री कालिन्दी यमुनां सूते सू-क्तिः इतः ।
कालिन्दीसोदर इतः । यमे हेमचं तत्कथा खर-
णात्मजशब्दे ३५.६५० दृश्यते

कालिमन् पुं कालस्य भावः इमनिच् । कृष्णयस्य “स्नान-
मानमतिकालिमालया” भावः ।

कालिस्मन्या स्त्री आत्मानं कालीं मन्यते मन्-खण्-सम्
सुखः । आत्मानं कृष्णतया मन्यमानायाम् स्त्रियाम् ।

कालिय पुं के जले आलीयते आ+ली-भूलविधुजां क ।
नागभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः । “त्वस्तेन नाग्यात्

किञ्च कालिवेन मणिं विवृष्टं यमुनौकसा यः” रघुः ।

“लोलाणि कालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम्” भावः

“कालियं तत्तत्कञ्चैव पिङ्गलं मणिभट्टकम्” ति० त० ग०
पु०; गरुडभिया यमुनासुदजले मिलीनत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कालियदमन पुं कालियं दमयति दम-खण्-ल्यु ।

वाहुदेवे कृष्णे तत्कथा भाग० १०.१६३० यथा

“कालिन्द्रां कालियस्यासीद्भुदः कश्चिद्विपाग्निना ।

अथमाणपया, यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः स्वगाः । विप्रश्च

ता विप्रोदोष्मिं सारुतेनाभिर्मर्शिताः । भ्रूयन्ते तीरगा यस्य

प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः । तं चक्षुर्वेगविप्रदीर्यमवेक्ष्य-

तेन कृष्णं नदीञ्च खलसंयमनावतारः । कृष्णः कदम्ब-

मधिरुद्ध ततोऽतितुङ्गदास्कोथ गाढवसनोऽभ्यपतद्दि-

पोदे ! सर्पभुदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरग

विप्रोच्छसिताम्बराणिः । पर्यक् भूतोविप्रकर्षायत

भीषणोष्मिंस्त्रीमन् ! धनुःशतमनन्तबलस्य किन्तु । तस्मिन्

भुदे विहरतो भुजदण्डधूसंवाघोर्ममङ्ग ! वरधारणावि-

क्रमस्य । आश्रय्य तत्सदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्रुः श्रया

कमसरत्तदमृष्यमाणः । तं प्रेक्षणीयसुकुमारवनावदानं

श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरासम् । क्रीडन्तमप्रतिभयं

कमलोदराङ्गुलं संदृश्य मर्म्मसु रूपा भुजगसखाद । तं

नागभोगपरिपीतमट्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा

भृशार्त्ताः । कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्वकासा दुःखा-

नुयोकभयमूढधियोनिमेषुः । गावोवृषा वत्सतर्थाः क्रन्द-

मानाः सुदुःखिताः । कृष्णे न्यस्रोक्षणा भीताद्दन्त्य

इव तस्थिरे” इत्यं गोपादीनामाकुलतासुप्रवर्णम्

“इत्यं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमार

मतिदुःखितमात्महेतोः । आश्रय्य मर्म्मपदवीमनुयत्त-

मानः स्थित्वा सहस्रसुदतिष्ठदुरङ्गवन्वात् । तं

प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्यह्योत्समस्य कुपितः

स्वफणान् भुजङ्गः । तस्यौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीष

स्तब्धेक्षणीन्मृससुसोहरिभीक्ष्णमाणः । तं जिह्वया द्विशि-

खया परिलेखिज्ञानं द्वे खृक्कणी अतिविपालकरा-

लट्टिम् । क्रीडन्नुपरिससार यथा खगेन्द्रोवभ्राम

सोऽथयसरम्भसमीक्षमाणः । एवं परिभ्रमन्तौजससुस्रतं-

समानस्य तत्पृथुशिरःस्रधिरुद्ध कादः । तस्मैर्ब्रह्म-

निकरस्फुरणातिताम्बपादांस्तुजोऽखिलकलादिगुर्वर्चनं

तद्वर्चसुदयतमवेक्ष्य तदा तदीयमन्वर्म्मसिद्धनिचारण

देवबध्नः । प्रीत्या सहस्रपञ्चवानकपादग्रीतपुष्पोप-

हारनुतिभिः सहस्रोपसेदुः । वहुयच्छिरो न नमतेऽङ्ग-

यतैकशीर्ष्वास्तम्भमर्म्म खलदण्डधरोऽङ्गप्रिपातैः ।

शीषादुषोभमत उल्लसमास्ततोऽष्टङ्गस्तोयमन् परमक-
 षलमाप नागः । तस्याक्षिभिर्गलसुद्वमतः शिरःसु
 वदत् ससुद्वमत निश्वसतो रूपोच्चैः । नृत्यन् पदा तु नम-
 यन् दमयाब्जभूय पुष्पैः प्रपूजित इवेह उमान् पुराणः”
 कालिमथनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् इतः । कालियस्य २३ ई ने न०
 कालियकृद पु० इतः । कालियनागाधिष्ठिते हन्दावनस्य
 यमुनान्तर्गते हृदभेदे कालियदमनशब्दे विवर्तितः ।
 तस्य कालियस्य तमदाश्रयणकथाभागः १०, १७ अ० यथा
 “नागालयं रमणकं कथं तत्प्राज कालियः । कृतं वा किं
 सुपर्णस्य तेनैकैनासमञ्जसम् । यादरायणिरुवच । उप-
 हायः सर्पजनैर्मासिमासीह योवालिः । वानस्पत्यो म-
 हाबाहो । नागानां प्राङ्निर्गुपितः । स्वं स्वं भागं प्रय-
 ष्कन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि । गोपीयायात्मनः सर्वे
 सुपर्णाय महात्मने । विषवीर्यमदाविष्टः काङ्क्षेयस्तु का-
 लियः । कदपीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् । तत्
 सुत्वा कुपितोराजन् । भगवान् भगवत्प्रियः । विजिघर्षु-
 र्माहवेगः कालियं ससुपाद्रयत् । तमापतन् तरसा विषा-
 सुधः प्रत्यभ्ययादुत्थितनैकमस्तकः ! दङ्गिः सुपर्णं वप्रदगह-
 यायुधः करालजिह्वोक्त्वा सितोपलोचनः । तं तर्जयित्वा स
 निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगोमधुसूदनासनम् । पक्षेण
 सवेग्रेण हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुः सुतसुपयिक्रमः ।
 सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः । हृदं विवेश का-
 लिन्यास्तदगम्य दुरासदम् । तत्रैकदा जलचरं गरुडोभ-
 ष्यभीप्सितम् । निवारितः सौभरिणा प्रसह्य कुपितोऽ-
 हरत् । भीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दोनान् भीनपतौ-
 हृते । कृपया सौभरिः प्राह तत्रललेममाचरन् ।
 अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्थान् स म्हादति । सदाः
 प्राणैर्वियुज्येत संत्यजेतद्व्रणीम्यहम् । तत् कालियः
 परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः । अथात्सीङ्गरुडङ्गीतः
 कृष्णेन च विवासितः” ।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी ङीष् । १ शिवपत्न्याम् ।
 “जङ्घरेता भवःकालः इति” भाग० २.६.२ शिवस्य
 कालनामतोक्तोक्तस्यास्तथात्वम् । कालयस्या स्त्री “काला-
 त्वर्थं सेत्” वार्त्ति० ङीष् । १ कृष्णवर्णायां स्त्रियाम् “का काली
 कामधुरा” “विदग्धसु० शृङ्गमाचलदुहितरि उमायां तस्याश्च
 जन्मतः नीलाञ्जननिभवस्य तथा तथात्वम् । “सुतामनुज-
 गामाशु गतां कालीं हराश्रमम्” । “तां तत्र कालीं
 तनयाम् भययोकाकुलासुभाम्” कालि० पु० ४० अ० ।

“कालि ! भिक्षाञ्जनश्यामे ! उर्वश्यादप्रसुरोगधैः” ।
 “गौरत्वासादनश्चैव कालिकायास्तथा श्रुतम्” इति च
 तत्र तस्यागौरत्वप्राप्तिकथनम् । ४ दुर्गापूजिभेदे “काली
 करालवदना विनिष्कान्तासिपाशिनी । विचित्र
 खड्गाङ्गधरा नरमालाविभूषणा । द्वीपचर्मपरोधाना
 शुष्कभांसातिभैरवा” इत्यादि देवीमा० तदाविर्भावः ।
 सा च वज्रविधा सिद्धकाली महाकाली गुह्यकाली
 दक्षिणाकाली भद्रकाली शृङ्गानकाली रक्षाकाली
 तिभेदात् तथा अन्येऽपि तद्भेदा भैरवतः दर्शिता यथा
 “काली कपालिनी कुत्वा कुरुकुत्वा विरोधिनी । वि-
 प्रचिता तथोपोपमभा नीलवन्निवः । नीला वना
 बलाका च माता सुहा मिता तथा । एताः सर्वा अ-
 सिधरा सुखमालाविभूषिताः” । “कालि ! कालि
 महाकालि ! शीघ्रमांसपशुप्रिये” भा० वि० ४, अ० । ५
 मातृभेदे “काली कपालाभरणा चक्राग्रे” कुमा० ६
 भीमसेनस्य पत्नीभेदे । “सुधिरात्तु पौरव्यां देवको-
 ऽय चटोत्कचः । भीमसेनाद्भिडम्बायां काल्यां
 सर्वगतस्ततः भाग० ६, २२, २४ । भा० आ० ६५ अ० तु
 “भीमसेनोऽपि काश्यां बलभरं नामोपयेमे वीर्यं शुल्कां,
 हस्यां पुत्रं सर्वगस्तुपादयाभास” इत्युक्तं तदैकवाक्यात्
 काश्यामित्येव पाठः सुसुचितः गन्धकालीत्यस्य पूर्व-
 पदलोपः । काली० दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्यत्वाम्
 शान्तनुपत्त्याम् । “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्य-
 वर्ती सातरसदशहयत् गन्धकालीमिति याभाङ्कः” भा० आ०
 ६५ अ० । सु० कल-नोदने अच गौरा० ङीष् । प्लवर्ग्याम् । त्विवृति
 १० रात्रौ ११ कालाञ्जन्याम् राजनि० १२ तयोः कृष्णत्वात्तथा-
 त्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधरः । अग्निजिह्वशब्दे दर्शित-
 शारदातिलकवाक्ये एतस्याः तच्छिखासु नान्तर्भाव इति
 चिन्त्यम् । १२ दक्षिणालौ (विधाति) रत्नमाला । १४ काल-
 रात्रौ यमभगिन्याम् तन्नोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां
 १५ महाविद्यायाम् ताश्च “काली तारा महाविद्या
 षोडशी भुवनेश्वरी, भैरवी विद्धमस्ता च विद्या प्रभावती
 तथा । वगला सिद्धविद्या च सातङ्गी कमलात्मिका । एता
 दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” तन्त्रशा०
 “कालीपूजा श्रुता नाथ ! भावाश्च विविधाः प्रभो ! ”
 भैरवतः “तारायाश्चैव काल्याश्च लिपराया विशेषतः ।
 जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्चने” तन्त्र०

कालीक पु० स्त्री० के जलेऽसीकरव मत्स्यधाताय निवेद-

त्वात् । कौञ्चे वके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।
कालीची स्त्री काल्या यमभगिन्या चीयते ङ-ची-बा०
आधारे ङ गौरा० ङीप् । यमविचारभूमौ त्रिका० ।
कालीतनय पुंस्त्री० कालीमितः प्राप्नोतयः प्रापणं यस्य ।
महिषे हेमच० स्त्रियां ङीप् । महिषस्य काल्यै बलि-
दानार्थं नीयमानत्वात्तथात्वम् । [चन्दने शब्दच० ।

कालीय न० कालस्थाने भवम् “वृद्धाच्छः” पा० ङ । कृष्ण-
कालीयक न० कालीयमिव कायति-कै-क । कालानुसार्ये
सुगन्धिकाष्ठे (कलम्बक) अमरः ।

कालिय पुं० कालयाग्रपत्यम् ढक् । १ टैल्यभेदे, कालकैये, कलायै
१७८६ पु० दर्शितरत्नाकरिण्यै चिन्तं ढक् । २ यकति
कं सुखमालेयभादेयं यस्मात् । ३ कालचन्दने न० “आश्या-
नकालेशकताङ्गरागम्” फ़मा० । कलिना दृष्टं माम
ढक् । ४ कलिदृष्टे सामभेदे तच्च माध्यन्दिनसयने सप्रसं
मृगमधिकृत्य गेयम् । तत्प्रकारं जहगवे दृश्यः

कालियक पुंस्त्री० कलये विरोजाय साधु कलि+ढक् संज्ञादां
क । १ ककुटे तस्यान्योन्यविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रियां
ङीप् । कालेय+स्यार्णे संज्ञादां वा क । २ कालीयचन्दने
“मधुकरकलनङ्कालीकृतमालेयककलमकलमलेपु” काट० ।
३ हरिद्रायां पु० ४ दारुहरिद्रायां न० राजनि० । तत्कार्ये
पु० शब्दर० ।

कालिश पु० इत० । १ मूर्ध्ने तस्य स्वगत्या कालप्रयत्नकत्वात्
तथात्वम् । २ शिवे च । ३ मकारवर्गम् । “विष्णुरीग-
स्ततोऽहान्तः कालेशः पृथिवी ततः” श्रीविद्यामन्त्रोद्गारे
“कालेशोमकारः” तन्त्रसा० । कालेश्वरादयोऽप्यत्र ।

कालोदक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे । “कालोदकं नन्दि-
कण्डं तथा चोत्तरमानसम्” भा० आनु० १८ अ० ।

काल्य पु० कल्पे विधौ भवः अण् । (कांचाहलुद्) कर्पुरे
शब्दर० । स्वार्थे क । तत्कार्ये अमरः ।

काल्पनिक नि० कल्पनायाः आगतः ङञ् । कल्पनाभवे कल्पिते,
२ आरोपिते, च । स्त्रियां ङीप् । “इति व्युत्पत्ति-
स्तु काल्पनिकी” ति०त० ।

काल्पसूत्र नि० कल्पसूत्रं वेत्त्यधीते वा सूत्रान्तत्वात् ढकि
प्राप्ते “अकल्पादेः” इत्युक्तेः अण् । १ कल्पसूत्राभिज्ञे
२ तदध्येतरि च स्त्रियां ङीप् । [विधानादौ ।

काल्पिक नि० कल्पपन्थे उक्तः ङञ् । वेदाङ्गकल्पपन्थोक्ते
काल्य न० कल्पमेव स्वार्थे अण् । १ प्रत्यये हेमच० । कालः-
प्राप्नोऽस्य यत् । २ प्राप्नकाले शीतदा नि० । काले भवः

दिगा० यत् । ३ कालभये नि० तदन्तसमासे अकर्मधारये
उत्तरपदस्य आद्युदात्तता । ततोऽनहा० पाठान्तरे गोत्रे
फक् । काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री । [शब्दर० ।
काल्यक न० काले साधु यत् स्वार्थे क । कर्चुरे (कांचाहलुद्)
काल्या स्त्री कालः गर्भग्रहणकालः प्राप्नोऽस्याः यत् । प्राप्न-
गर्भग्रहणयोग्यकालायां ऋतुमत्याम् अमरः “उपसर्था
काल्याप्रजनं” पा० । [भावे ।

काल्याणक न० कल्याणस्य भावः मनोज्ञा० युञ् । कल्याण-
काव न० कविदेवतास्य अण् । कविदेवताके सामभेदे । तच्च
हृदीवसयने गेयाभिवपवमानान्तर्गतम् । “आभीप्रिया-
णीति” सूक्ते गेयम् । तत्प्रकारस्य जहगाने दर्शितः ।

कावचिक न० कवचिनां समूहः “ठञ् कवचिनश्च” पा० ठञ्
‘दनोलोपः । वर्म्मधारिणां समूहे ।

कावट पु० कर्वट+पुटो० । कर्वटे जला० ।

कावपेय पु० यजुर्वेदवृंशान्तर्गते तरास्ये ऋषिभेदे । “काव-
पेयात्तु कावपेयः” शत० १०, ६, ५, ६, तुरोह कावपेयः
कारोत्यां देवेभ्योऽग्निं चिकीर्षी” तत्त्व० ६, ५, २, ५, ५,

कावाद पु० कृतमित्तरेपहा वाटः कोः का । वाक्कलहे
शब्दच० । [शैवाने तस्यादिच्छत्वे त्रिका० ।

कावार न० कं जनमावृणोति व्या+वृ+अण् उप०स० ।

कावी स्त्री कवोरिधं पृञ् ततः शार्ङ्गर० स्त्रियां ङीन्
यलोपः । कविसन्धान्यस्याम् स्त्रियाम् ।

कावुक पुंस्त्री कृतमित्तः ईपहा वृक इव । १ ककुटे २ चक्र
वाके इपीतरम्भस्तकपञ्जभेदे च मेदि० तेषां वृकतुल्येषु
झयुक्तत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काविर न० कस्य सूर्यस्येव ईषत्वेरमङ्गमस्य । १ ककुभे
जटा० । तस्य शिखाभिः सूर्यतुल्यरक्तत्वम् तथात्वम् ।

कावेरी स्त्री कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येदमित्यण् ङीप् ।
१ सरिद्धेदे । कृतमित्तमपिवत् वेरं यस्याः स्नातृत्वात्
ङीप् । २ वेश्यायाम् पृञ् । ३ हरिद्रायाम् । “दृष्टवती
च कावेरी वङ्कुर्मुन्दाकिनी तथा” भा० आनु० १६, ५ अ० ।

“भारतीगुप्ततोया च कावेरी रुष्मुरा तथा”
भा० व० २२ । “चन्द्रयशा तान्त्रपणी अवटोदा कृतमाना-
वेहा मसी कावेरी वेङ्गेत्यादि भाग० ५, ३, ६, १८,

भारतवर्षमदीकथने । सा च सङ्गाद्रेः मलयान्द्रेश
मानुसन्निगतस्या तदेतत् रघौ वर्णितम् यथा
“यदहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्म्मविजयी न्यपः” श्रियं महेन्द्र

नाथस्य जहार ननु मेदिनीम् । ततो बलातटेनैव फल-

वत्प्रगमालिना । अगत्याचरितामाशाम् अनाशास्य-
जयो ययौ । स सै उपरिभोगेण गजदानमुगन्धना ।
कावेरी सरितां पयः गङ्गनीयामिवानरोत् । बलै-
रभ्युप्रितास्तस्य विजगीर्गेर्गताध्वनः । भारीचोद्भवा-
न्हारीताः मलयद्वे रूपयकाः” । “कावेरीतीर-
भूमीरुहभुजगवधूमुत्तुक्तावशिष्टः” मलयजवातवर्णने
“ततो गच्छेत् कावेरीं नतामप्सरसा गन्धैः । तत्र स्नात्वा
नरो राजन् । गोसहस्रफलं लभेत्” भा० य० ८५ ।
गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! नर्मदे !
सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थवाहनं मन्य

काव्य पु० कथेः ऋगुपलस्याप्ययम् यज् । शुक्रे अमरः “भगोः
पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविस्तुतग्रहः” भा० आ० ६० ।
“स्निगीपथा ततो देवावत्रिरेऽङ्गिरसं सुनिम् । पौरोहित्येन
यान्प्रार्थे काव्यं तूशनसं परे” भा० आ० ७५ अ० । कवे-
रिदम् यज् । २ कविस्त्वन्निनि । कव-वर्ष्य ने स्तुतौ च
कर्म्मणि गयत् । श्वर्षनीये षस्तुत्ये च त्वि० स्त्रियां
टाप् “दुर्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम” भा० स०
६० अ० । “भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशांपते ! ।
नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यप्रायिककारिकाः”
भा० स० ११ अ० । शाङ्गिरवादौ तु काव्यशब्दस्य यज
नस्यैव ग्रहणात् ततः स्त्रियां डीन् । कथेः कर्म्म छज् ।
कविकृतगदप्रपदात्मके ५ वाक्यविशेषे न । काव्यप्र० तत्
करणप्रयोजनमुक्तं यथा—

“काव्यं यगसेऽर्थकृते ययवहारविदे शिवेतरक्षतप्रे ।
सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततथोपदेशयुजे” मू०

“कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव
धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मायू-
रादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं सम-
नन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमा-
नन्दं, प्रभुसम्मितगदप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मि-
तार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोगुण-
भावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं
लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापा-
दनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितवयं न रावणादिव-
दित्युपदेशश्च, यथायोगं कथेः सहृदयस्य च करोतीति
सञ्ज्ञा तत्र यतनीयम् । अथ कारणमाह” इतिः

शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्य-
प्रशिक्षणाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवः” मू०

“शक्तिः कवित्वरीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं
न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य
स्यावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां कन्दोवप्राकर-
णाभिधानकोपकलाचतुर्वर्गगजतरंगखड्गगदिलक्षणप-
न्यानां, काव्यानाञ्च महाकाव्यसम्बन्धनाम्, आदिपङ्क-
णादितिहासादीनाञ्च धिसर्गनाट्युत्पत्तिः, काव्यं कर्तुं
विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च
पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्वयः समुदिताः न तु वृक्षा-
स्तस्य काव्यस्रोद्भवे निर्माणे समुत्थासे च हेतुर्न तु
हेतवः” इतिः

शा० द० अनूपप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं मुक्तं यथा

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव
यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते” सू० ।

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितयं
न रावणादिवदित्यादित्यालम्ब्यप्रवृत्तिरित्युपदेशद्वारेण
मुपतीतेव । उक्तञ्च “धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं क-
लासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिपेयण-
मिति” । किञ्च काव्याद्वर्ष्माप्राप्तिर्भगवद्भारायणचरणा-
रविन्दस्तवादिना “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे
लोके च कामधुग् भवति” इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव ।
अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्ष-
प्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगि-
वाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशा-
स्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते ।
परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव कुकुमारबुद्धीनामपि
पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु
वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न
यत्तवयम् कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोप-
शमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधी-
यसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्रोपादेयत्वमाग्नेयपुराणे-
ऽप्युक्तम् । “नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा मेति” “त्रिवर्गसाधनं
नास्त्विति” च । विष्णुपुराणे “काव्यालालापाश्च ये
केचिद्गीतज्ञान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते
विषाणो रंशा महात्मनः” इति वृत्तिः । तस्य लक्षणं तत्रैव
“वाक्यं रसात्मकं काव्यं दीपास्तस्यापकर्षकाः । उत्कृष्ट-
हेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः” सू० ।

अथेतु गुणालङ्काररीतयुक्तं दीपारहितं वाक्यं का-

वप्रमिति यदन्ति । आनन्दविशेषजनकवाक्यं काव्यप्रमिति
रसगङ्गाधरः ।

तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात् ।
यथाह काव्यप्र०

“इदमुत्तममतिशयिनि यद्भेदे वाच्यादुध्वनिवृद्धिः कथितः
अतद्विशिष्टं गुणीभूतवद्भेदे काव्यं तु मध्यमम् ।

शब्दचित्तं वाच्यचित्तमवप्रङ्गप्रन्वयरं स्मृतम्” ।

रसगङ्गाधरे तु अर्थचित्तापेक्षया शब्दचित्तस्यात्यन्तम-
त्कारकारित्वात्तस्यावभावमत्योक्त्या काव्यभेदचातुर्वि-
ध्यमुक्तम् । मा० द० मते यवप्रङ्गप्रस्य काव्यत्वा-

भावात् ध्वनिगुणीभूतवद्भेदेन द्वैविध्यमिति भेदः ।

तद्भेदाः सोदाहरणं दर्शिता तत्र यथा ।

“काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम्” । म०

तत्र । “वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्” म०

“वाच्यादधिकचमत्कारिणं व्यङ्ग्यार्थं ध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामात्तमं काव्यम्” इतिः

“नेटो ध्वनेरपि द्वावुदीरिता लक्षणाभिधामूलौ ।

“अविवक्षितवाच्योऽन्यविवक्षितान्यपरवाच्यश्च” । म०

“तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभूलो ध्वनिः । लक्षणा-

भूतत्वादेयात् वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षि-

तान्यपरवाच्यमभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विव-

क्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् अत्र हि वाच्योऽर्थः

स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा

प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविधयतया पञ्चा-

द्विधेः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह” इतिः

“अर्थान्तरे सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृतं ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमस्मरति” म० ।

“अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्य-

न्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमतुपयुज्यमानो

मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य

स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्

यथा । “कदली कदली करमः करमः करिराजकरः करि-

राजकरः । भुवनतितरेऽपि विभक्तिं तुलाभिदमूरयुगं न

चमूरदृशः” । अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यप्रभिया

सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जायादि

गुणविशिष्टस्वार्थपरा” जायाद्यतिशयस्य व्यङ्ग्यः ।

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यज्यर्थान्तरे परिणमति

तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा “निःश्वासान्ध इवादर्थस्थन्मानं प्रकाशते” ।

अत्रान्वयशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति

अप्रकाशातिशयस्य व्यङ्ग्यः । अन्वत्वाप्रकाशत्वयोः सा-

मान्यविशेषभावाभावाच्चाधीनरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा “भम धम्मिअ ! वीसखो सो सुण्हो अज्ज

भारिओ देन । गोलाणईकच्छकुडङ्गवासना दरीअसी-

हेन” । अत्र भम धर्म्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः

प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति

विपरीतलक्षणागङ्गा न कार्या । यत्र खलु विधिनिषे-

धावत्तुपदप्रमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदय-

सरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषे-

धयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम्

“कचिद्वाध्यतया स्वप्रातिः कचित्स्वप्रातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्वं लक्षणं च स्यादुत्तरत्वाभिधैव तु” । अत्रादौ

मुख्यार्थस्याधीनरे सङ्क्रमणं (प्रदेशः) न तु तिरोभावः

अत एवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थ-

स्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाजहत्स्वार्थः” इतिः ॥

“विवक्षितवाच्येऽपि द्विभेदः प्रथमं ततः । असंलक्ष्यक्रमो

यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा” म०

“विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सं-

लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः” इतिः ।

“तत्रादौ रसभावादिरके एवात्र गण्यते । एकोऽपि

वेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव दत्” म०

“उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्य-

ङ्ग्यप्रतीतिर्विभावादिप्रतीतिकारणत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति

किन्तु उत्पलपलतशतव्यतिरेदयस्त्वावधानं संलक्ष्यते । यद्

रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुम-

शक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यसंक्रमेदमेवो-

क्तम् । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि स-

म्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदा-

त् प्रत्येकस्य विभावादिरेषितत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यः

का मणनात् सर्वेषाम्” इतिः ॥

“शब्दार्थोभयशक्तुख्ये यद्भेदेऽनुस्वागसन्निभे । ध्वनिर्ब-

लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्विविधः कथितो बुधैः” म०

“क्रमलक्ष्यत्वादेवाहुरणनरूपो यो यद्भेदस्तस्य शब्दश-

क्तुपुङ्गवत्वेन अर्थशक्तुपुङ्गवत्वेन शब्दार्थशक्तुपुङ्गवत्वेन

च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रान्तो ध्वनेः काव्य-

स्यापि त्रैविध्यम्” इतिः । तत्र

“वस्तुलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्तौ द्वयो द्विधा” सू० ।

“अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारो” वस्तुमात्रं
नृहते । तत्र वस्तुरूपशब्दशक्तौ द्वयो व्यङ्ग्यो यथा ।
“पन्थिः । ण एत्य सत्तरमस्य मणं पथरत्यले गामे । उष्ण-
अपओहरं पेकुखिअ उष्ण जर वससि ता वससु” ।
अत्र स्वस्तरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगत्वमोऽसि तदास्वेति
वस्तु व्यज्यते । अलङ्काररूपो तथा “दुर्गालङ्का-
तविप्रहोमनसिजं संमीलयन्तो जसा प्रोदप्रज्ञाजकलो
मृद्वीतगरिमा विव्वज्वृतोभोगभिः । नल्लवोशक्ततेचण्यो
गिरि सुत्तौ गाढां रुचिं धारयन् गामाकस्य विभूति-
भूषिततनू राजत्युमायल्लभः” अत्र प्राकराणिकस्य उमा
नाममहादीवील्लभभाट्टदेववृत्तपतेर्वर्षने द्वितीयार्थस्त्वचि-
तमप्राकराणिकस्य पार्श्वतीयल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं सा
प्रसाङ्गीदितोद्भवाभुवोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते ।
तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।
यथा वा “अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षैर्हृदः प्रभो ! ।
अहितः सहितः साधुर्यशोभिरसतामसि” । अत्रामित
इत्यादावपि शब्दाभावाद्दोषाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्या-
लङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणसमयन्यायादलङ्कारत्वमुपच-
र्यते” इति ।

“वस्तु वाललुत्तिर्थापि द्विधाऽपि सम्भवी स्वतः । कवेः
प्रौढोक्तिमदो वा तच्चवदस्य चेति पट् ॥ पट्भिस्तै-
र्व्यज्यमाभवस्तु वस्तुलङ्काररूपकः । अर्थशक्तौ द्वयो
व्यङ्ग्यो याति हादगभेदताम्” सू० ॥

“स्वतः सम्भवी व्यौचित्याद्वाहिरपि सम्भाव्यशानः ।
प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ।
“इष्टि” हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहायमदृष्टे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पात्यति ।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलपन्थयः” । अनेन
स्वतः सम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया
भाविपरपुरुषोपभोगजनखल्लतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं
व्यज्यते । “दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पारुष्ट्याः प्रतापं न विपेहिरे” । अनेन
स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक
इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते । “आपतन्मसु-
दूरादूरीकृतपराक्रमः । बलोऽवलोकयाभास सातङ्गमिव
केसरी” । अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतः सम्भविना

व्यङ्ग्यकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्य-
तीति वस्तु व्यज्यते । “गाढकालदशनक्षतव्यथासङ्क-
टादरिवभूजनस्य यः । ओष्ठविद्रुमदलाभ्यभोचयस्त्रिदशनं
युधि रूपा निजाधरम्” । अत्र स्वतः सम्भविना
विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दृष्टः शत्रवो व्यापादितश्चेति
समुच्चालङ्कारो व्यङ्ग्यः । “सज्जो इ सुरहिमासो च
व्यापणे इ जुवइजणलक्खसहे । अहिणससङ्खारुहे
णअअल्लवपत्तये अणङ्गसु सरे” । अत्र वस्तुनः शरकारः
कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुण्याणि शरा इति कविप्रौ-
ढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनपिजृम्भारूपं वस्तु
व्यनक्ति ।

“रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं धीर ! ।
ध्रुवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिं सन्ततिः सततम्” ।
अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततिसन्दर्भजा
लादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः
“दशाननकिरीटैस्तत्क्षणां राजसन्धयः । मणिध्याजेन
पर्यस्ताः पृथिव्यामसुविन्दवः” । अत्र कविप्रौढोक्तिसि-
द्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भाविग्रन्थसन्धीविनाशरूपं वस्तु
व्यज्यते । “धर्मिणो नयमल्लिकासुदयो, हस्ते सिगा-
म्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो धनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितलक ! त्वकीर्त्तिराशिर्बहो
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीशमभ्युवां विदहे” । अत्र
कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिभोऽपि स्वर्ग-
स्थानासुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते
“शिखरिणि क तु नाम किवच्चिरं किमभिधानमसाय
करोत्तपः । सुसुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति विम्बपानं
शुकशायकः” । अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः
प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयज्य इति
वस्तु प्रतीयते । “सुभगे कोटिसङ्ख्यत्वरूपेण मदनाशुभैः ।
वसन्ते पद्मता त्यक्ता पद्मतासीद्वियोगिनाम्” । अत्र
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्य-
त्वप्राप्त्या निखिलवियोगिगमरूपेण वस्तुना शराणां
पद्मता शरान् विमुच्य वियोगिनः अन्तेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो
व्यज्यते “सङ्कासकुले चण्डि ! भाति गुञ्जधध्रुवतः ।
प्रयागे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव” । अत्र कविनि-
बद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायु-
ग्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं माननि ! मानं न सुञ्च-
सीतिवस्तु व्यज्यते । “महिलासहस्रभरिण तह हिअ-

सहय ! सा अमायनी । अणुदिगमणगणा अङ्गं तणुं
पि तणु एह” । (अलामायनीति) कविनिबद्धयक्तृप्रौढो-
क्तिमिदं काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव
हृदये न वर्तत इति विशेषोक्तृप्रलङ्कारो व्यज्यते । न खलु
कनेः कविनिबद्धस्यैव रागाद्याविष्टता । अतः कविनिब-
द्धयक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणी-
ति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थलेषु
रूपगोत्प्रेक्षणयतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृद-
यसंवेद्यं न तु रूपादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम्” । उक्तिः
“एकः शृङ्गार्थशक्तृप्रत्ये” मू० उभयशक्तृप्रत्ये व्यङ्ग्ये ए-
कोऽध्वनेर्भेदः । यथा “हिमरुक्तचन्द्रश्चिरः सपद्मको
मदयन् द्विजान् जनितभीनकेतनः” । अभवत् प्रसादित-
सुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥
अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन इवेत्युपमालङ्कारो
वर्णनः । एषश्च वर्णनभेदादेव वर्णनानां काव्यानां
भेदः” । उक्तिः “तदटादशधा ध्वनिः” मू० ।
अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवा-
चेति त्रिविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमवर्ण-
नत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमवर्णनवाच्यत्वेन च शब्दार्थभ-
वशक्तिभूलतया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः” उक्तिः
एषु च ।
“वाक्ये शब्दार्थशक्तृप्रत्यस्तदन्ये पदवाक्ययोः” मू० ।
“तत्र अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ।
ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युपजन-
भोक्तृनिबद्धा भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” । अत्र द्वि-
तीयनयनशब्दो भाग्यवन्तादिगुणविशिष्टनयनपरः । वाक्य-
गतो यथा । “त्वामस्मि वच्मि विदुषां सञ्जदायोऽत्र
तिष्ठति । आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्”
अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीमत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे ‘त्वा-
मिति’ पुनर्वचनमन्यवप्रावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति ।
एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे ‘अस्मीति’ पुनर्वचन-
मन्यवप्रावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा ‘विदुषां
समुदाय’ इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः
‘वच्मीति’ वचनं ‘उपदिशामि’ इति वचनविशेषरू-
पमर्थं लक्षयति । एतानि च ललितानि स्वातिशयं
व्यञ्जयन्ति । एतेन सम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यंभ-
तत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरस-
ङ्गमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा

‘निश्वासान्ध इवेत्यादि’ । वाक्यगतो यथा । “उपकृतं वञ्च
तत्र” किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितसास्व ततः शरदो
शतम्” अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् । पदगतत्वे
यथा । “लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्यदमभूदधुना तु च्चरो महान्” अत्र लाव-
ण्यदीनां तादृशनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दा-
नामेव प्राधान्यम् । अन्येषां तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल
एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिकृता “एकावयवसं-
स्येन भूषणेनेय कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना
भाति भारती” । एवं भावादिव्यपदेशम् । “भुक्तिमुक्तिह-
देकान्तसमादेशनतत्परः । कस्य नानन्दनिष्पन्नं विदधाति
सदागमः” । अत्र सदागमशब्दः सञ्चितसुपनायकं प्रति
सञ्चारार्थमभिधाय ‘सतः पुरुषस्यागमः’ इति वस्तु
व्यनक्ति । ननु ‘सदागमः सदागम इवेति’ न कथमुप-
माध्वनिः, सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्ष-
णाद्वहस्यसंगोपनार्थमेव हि द्वर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणा-
दिपर्यालोचनेन च सञ्चारार्थमभिधानस्यासम्बन्धत्वात् ।
“अनन्यसाधारणधीर्घृताखिलवसुन्धरः । राजते कोऽपि
जगति स राजा पुरुषोत्तमः” । अत्र पुरुषश्चैष्टः पुरु-
षोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संल-
क्ष्यक्रमभेदौ । “सायं स्नानसुपासितं मलयजेनाङ्गं
समालेपितं यातोऽस्ताचलभौलिमम्बरमणिर्विश्रम्भमा-
गतिः । आश्चर्यं तव कौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि
येनाधुना नेत्रद्वन्द्वमपीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनार्सितम्” ।
अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्ना-
ताऽसीति वस्तु व्यञ्ज्यते । तच्चाधुना क्लान्ताऽसि न तु
पूर्वं कटाचिदपि तवैवविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽ-
धुनापदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापे-
क्षया वैशिष्ट्यम् । “तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपा-
तका । तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा । चिन्त-
यन्तो जगत्स्मृतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुक्तासतया
सक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” । अत्राशेषचयपदप्रभावा-
दनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशिदाताध्व-
सिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्य-
तिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरूपेण च पदद्वयद्वयोऽपि । अत्र च व्यञ्ज-
कस्य प्रौढीक्तिमन्तराणां सम्भवात् स्वतःसम्भविता ।
“पश्यन्तःसंख्यपथगां त्वहानजलवाहिनीम् । देव ! त्वि-

पयगात्मानं गोपयत्युपमूर्द्धनि' । अत्र 'पश्यन्तीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तत्र सङ्गा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदद्योत्यः । एवमन्येऽप्ययर्थशक्तमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेऽपूदाहार्यम् । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तोऽष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्पत्त्यो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवत्येकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्तिशदिति पञ्चविंशद्भेदाः' इति ।

“प्रबन्धेऽपि सतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः” सू० ।

“प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्पत्त्यः । यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे “अलं स्थित्वा प्रसंगान्तेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले । कङ्कालबद्धले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करो । न चेह जीवितः कश्चित् कालधम्मसुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी” । इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य प्रसंगान्ते गृध्रं बानसुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिदम् । “आदिद्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् । बद्धवन्तो मुञ्चतुर्दिव्यं जीवेदपि कदाचन । अयं कनकयस्मिन् बालमप्राप्तयौवनम् । गृध्रवाक्यात् कथं बालाख्यजध्वमविगङ्गिताः” । इति निशि समयेऽयं गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽर्जुनलिपित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्बन्धी व्यङ्ग्यः । एवमन्येऽप्येकादशभेदेऽपूदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा “निःशेषव्युत्तचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनज्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि । दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे ! आर्षीं स्नातुमिहो गतासि न पुनस्तस्याधमशालिकम्” । वृङ्ग्यार्थस्य यथा “उयं शिङ्गेन शिपयन्दोभिसिग्नीपत्तस्मिरेयद बलात्त्रा । शिङ्गलमरगअभायणपरिट्ठया संखसुत्तिम्” । अनयोः स्वतःसम्बन्धिनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यङ्ग्यौ । एवमन्येऽप्येकादशभेदेऽपूदाहार्यम्' इति । “पदांशवस्मै रचनाप्रबन्धेऽस्फुटक्रमः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदार्थनः” सू० । “प्रकृतिप्रत्ययप्रसङ्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा “चलापाङ्गं दृष्टिं स्मृशसि वृद्धो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव खनसि स्तदु कर्णान्तिकचरः । करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वधरं वयं तत्त्वान्वेषान्धुकर ! हतास्व खलु कृती” । अत्र ‘हताः’ इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवत इति हनुप्रकृतेः । “उद्धरङ्ग-

लिसंघताधरौष्ठं प्रतिपेधाक्षरविक्रवाभिरामम् । सुखसंसविवर्त्तिपङ्कलाध्याः कथमप्युत्थमितं न चुम्बितन्तु” ; अत्र ‘तु’ इति निपातस्यानुतापयुञ्जकत्वम् । “न्यक्कारो हायमेव मे यदरयस्तत्वाप्यसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवतत्यहो रावणः । धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितयता किं कुम्भकर्षेण वा ? स्वर्गपामटिकाविलुष्टनद्योच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ‘अरयः’ इति बद्धवचनस्य, ‘तापसः’ इत्येकवचनस्य, ‘अत्रैवेति’ सर्वनाम्नः, ‘निहन्तीति’ ‘जीवतीति’ च तिङ्ः ‘अहो’ इत्यवप्रयस्य, ‘पामटिकेति कर्करूपतद्वितस्य, ‘विलुष्टनेति’ वृत्तपसर्गस्य, ‘भुजैरिति’ बद्धवचनस्य वृत्तकत्वम् । “आहारे विरतिः समस्तविषयप्राप्ते निवृत्तिः परा, नासाप्ये नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः । मौनञ्चेदमिदञ्च न्यून्यमधुना यद्विषमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि भोः ! किं वा वियोगिन्यासि” । अत्र तु ‘आहार इति’ विषयसम्प्रत्याः, ‘समस्तेति’ ‘परेति’ च विशेषणद्वयस्य, ‘मौनं’ चेदमिति’ प्रत्यल-परामर्शिनः सर्वनाम्नः, ‘आभातीति’ उपसर्गस्य, ‘सखीति’ प्रणयस्मारणस्य, ‘असि भो’ इति सोपहा-सोत्प्रासस्य, ‘किं वा’ इत्युत्तरपक्षदार्थ्यं सूचकस्य वाग-ब्दस्य, ‘असीति’ वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषवृत्तकत्वं सहृदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते । प्रबन्धे महाभारते शालः । रामायणे करुणः मालतीमाधव-रत्नावल्यादौ गृङ्गारः । एवमन्यत्र” । इति । “तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः । सङ्करेण त्विरूपेण संस्पृष्टा चैकरूपया । वेदखाग्निशराः ५३०४ शुद्धैरिषु-वाणाग्निसायकाः” ५३५५ सू० “शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः । दिङ्मात्रं तदाह्रियते । “अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी हारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय । सा पूर्णकुम्भनवनीरज-तोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयवक्रतं विधत्ते” । अत्र ‘स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति’ रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाग्रयानुप्रवेशः सङ्करः । “धन्व-न्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि । निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्य-सौहृदसगर्वसमीरणानि” । अत्र निस्तन्द्रेत्यादिनक्ष-णामूलध्वनीनां संस्पृष्टः । अथ गुणीभूतवृङ्ग्यम्” इति । “अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये” सू० ।

“अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति” इति ।

“तत्र स्यादतिराज्जं काकाक्षिप्रञ्च वाचप्रसिद्धाङ्गम् । सन्दिग्धप्राधान्यं तन्व्यप्राधान्यमस्फुटमङ्गम् । व्यङ्ग्यमनुन्दरमेव भेदास्तस्योदिता अष्टौ” सू० ।

“इतरस्य रसादेराङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा “अयं स रसनोत्कर्षा पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यं रुजघनस्यर्शा नीधीविस्मयनः करः” । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । “मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्धतकृशतापः । हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-प्रासादसन्निहिते तिष्ठति कामिलोकः” । अत्रौत्सुक्यवाससन्निवृत्त्यस्य करुणस्य राजविषयगतव्यङ्ग्यभावः । “जनस्थाने भ्रान्तं कनककण्टकाभिविश्रितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदयु प्रलपितम् । कृता लङ्कामर्षुर्ध्वं दनपरिपाटीषु घटना मयाप्रं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्त्यैव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कृतं तादृशोपनमपाकृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काकाक्षिप्रं यथा “मध्यामि कौरवगतं समो न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिवाभ्युस्तः । संचर्यामि गदयान सुयोधनोक्तं सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” । अत्र ‘मध्याम्येवेत्यादि’ व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सङ्गभावेनैव स्थितम् । “दीपयन् रोदसीरभ्युमेष उज्ज्वलितश्चर्यतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः” । अत्रान्वयस्य वंशुत्वारोपणरूपो वृङ्गः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्धाङ्गम् । “हरसु किञ्चित् परिदृष्टधैर्यं चन्द्रोदयारम्भइवास्वराशिः उमासुखे विश्वफलाधरोऽप्यपारयामास विलोचनानि” ।

अत्र विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः । “ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये । जाषदग्नयं यो मितमन्वथा दुर्मनायते” । अत्र परसुरामो रक्तः कुलक्षयं करिष्यतीति वृङ्गस्य वाच्यस्य च सभं प्राधान्यम् । “सन्धौ सर्वस्वहरणं विपक्षे प्राणनिपक्षः । अन्वापदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः” । अत्र अन्वापदीनास्त्रे नृपतौ दानसामादिमन्त्रेण नान्यः प्रणमोपायः वृङ्गं युत्पन्नानामपि भटित्यस्फुटम् । “अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपद-

र्जिता । अहं व्रतयती खैरसुक्तेन किमतः परम्”

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्त्यक्त्योपपत्ति वलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यमान इत्यङ्गम् । “बाणीरकुडुङ्गड्डीणसउणिक्कोलाहलं सुगुणीण । धरकम्भवाडहाण बहूण सीअलि अङ्गाइम्” । अत्र दत्तमङ्गलः कश्चिन्नताम्रं प्रविष्ट इति वृङ्गात् “सी-दन्त्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सङ्घटयमवेद्य इत्यनुन्दरम् । किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्य-लङ्कारो वृङ्गः स गुणीभूतवृङ्ग एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनि-कृता “अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नामौ मार्गौ ध्वनेर्मतः” । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययः यथा “दृष्ट्वा केशव ! गोधरागहृतया किञ्चिद् दृष्टं मया तेनात्र स्मरितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सदावलानां गतिर्गोथैवंगदितः सलेशमयताहोषे हरिर्विश्रमम्” । अत्र गोधरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिवृङ्गाप्रार्थनां ‘सलेशमिति’ पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य परित्यगे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपवृङ्गाणां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यवृत्त-हारः तदुक्तं तेनैव “प्रकारोऽयं गुणीभूतवृङ्गाप्रो-ऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादितात्पर्यं पर्यालोचनया पुनरिति” । यत्र च “यत्नोन्मदानां प्रमदाजनाना-मवभ्रंलिङ्गः शोणमण्णिमूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवता-मकाण्डेऽयनङ्गनेपथ्याविधिं वृधत्त” इत्यादौ रसादीनां नगरीदृष्टादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्य-विषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यवृत्तवृत्तैः । तदुक्तमस्मत्सगोलकविपण्डितसरस्वतीचण्डिसपादैः “का-व्याख्याखण्डबुद्धिवेदस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावभावसाक्षादनुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नयसौ न काव्यवृत्तवृत्तं वृत्त-हन्तुमीगस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति” । केचित् चि-त्वाच्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः “शब्दचित् वाच्यचित्तमववृङ्गं त्वरं स्फुटम्” इति तत्र यदि हि अववृङ्गत्वेन वृङ्गाभावस्तदा तस्य काव्यत्व-मपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषद्वृङ्गत्वमिति चेत् किं नाम ईषद्वृङ्गत्वम् आस्वादवृत्तत्वम् अना-

सादृश्यत्वात् या । आदेयः प्राचीनभेदयोरन्यतः ।
द्वितीये त्वकाव्यत्वम् । यदि चानासादृश्यं तदा क्षुद्रत्वमेव ।
क्षुद्रतायामनासादृश्यात् । तदुक्तं ध्वनिदत्ता “प्रधान-
गुणभावस्यां यद्वाक्यस्यैव प्रवृत्तिः । उभे काव्ये
ततोऽन्यदात्तचित्तमभिधीयते इति” इति ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं मञ्जाकाव्यप्रखण्डकाव्य-
भेदात् । तल्लक्षणादिकं सा० द० ६ परि० उक्तं यथा
“सर्गबन्धो मञ्जाकाव्यं तत्रैको नायकः कुरः । सद्गणः
तत्त्वियो योपि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवचनभवा
भूपाः कलजा बहवोऽपि वा । शृङ्गारवीरशालानामे-
कोऽङ्गी रस इत्येते । अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे ना-
टकसम्बन्धः । इतिहासोद्भवं हतमन्यदा सज्जनान्यम् ।
चत्वारस्तस्य वर्गाः सुस्तेष्वेकश्च फलं भवेत् । आदौ
नसक्कियाशीर्षा वस्तुनिर्देश एव वा । कचिच्चिन्दा
खलादीनां सताश्च गुणकीर्तनम् । एकवृत्तमयैः पदैर-
वसानेऽन्यवृत्तकैः । नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अपा-
धिका इह । नानाहस्यमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् । सन्ध्या-
स्तूर्येन्दुरजनीप्रदीपध्वानवासराः । प्रातस्संध्याङ्गमृग-
याग्नैर्लघुवनसागराः । सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्ग-
पुराध्वराः । रणप्रयाणोपयममन्त्रप्लोटयादयः । प्रश-
नीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अपि इह । कथं ह तस्य वा
नाम्ना नायकस्येतरस्य वा । नासास्य सर्गोपादेयकथया
सर्गनाम तु । अस्मिन्नार्थे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यान-
सञ्ज्ञकाः । प्राकृतेर्निमित्ते तस्मिन् सर्गे आश्वास-
सञ्ज्ञकाः । कन्दसा कन्दकेनैतत् कचिद्वनितकैरपि ।
अपभ्रंशनिध्वेषैस्तस्मिन् सर्गाः कठरकाभिधाः । तथाप-
भ्रंशयोग्यानि कन्दर्वाणि विविधान्यपि ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसंयुज्जितम् । एकार्थ-
प्रवर्तः पदैः सन्धिसामय्यपर्यवर्तितम् । खण्डकाव्यं
भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च” ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं “दृश्यव्यवहारेण पुनः
काव्यं द्विधा मतम् । दृश्यं तत्राभिनेयं तत् रूपारोपानु-
रूपकम्” इति सा० द० उक्तं :

काव्यचन्द्रिका स्वी काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रि-
केव । अलङ्कारपद्यभेदे

काव्यप्रकाश ५० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत् । काव्यस्य
रूपादिज्ञापके सम्प्रभट्टप्रणीते अलङ्कारपद्यभेदे ।

काव्यप्रदीप ५० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव । गोवि-
न्दठक्कुरनिर्मिते भट्टरा काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अल-
ङ्कारपद्यभेदे [प्रखयापके चन्द्ररेणौ चौरभेदे त्रिका०
काव्यचौर ५० काव्यस्य चौर इव । परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन
काव्यरसिक त्रिका० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक् । काव्यप्रतिपा-
दारसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थानलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८ पृ० विवर्तितः
काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात् । काव्य-
रूपे शास्त्रे “कालासम्मततथोपदेशयुजे” इति काव्यप्र-
काशे तस्य उपदेशयोगितोक्तेः हितशासकशास्त्रतुल्य-
त्वम् । “काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्”
काव्या स्वी कव्यवर्णने करणे बा० गद्यत् । बुद्धौ तथा हि
नानाविधवर्णनात् तथात्वम् । प्रतनादां च भट्टि० ।

काव्यार्थापत्ति स्वी अर्थानलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८ पृ०
विवर्तितः ।

काश दीप्तौ स्वा० आत्म० अक० संट् । काशते अकाशित, काशस्वभूय
काशाभास काशाद्भक्तौ चकाशे । गिच् अचकाशत् त ।
कटित्वात् चडि नोपधाह्रस्वः । “काली कपालाभरणा
चकाशे” “तथा दुहित्वा सुतरां सयित्री स्मरुत्प्रभा-
मगल्लया चकाशे” कुमा० “ननस्यमानाः फलदित्सय
चकाशरे तत्र लता यिलोनाः” भट्टिः । काशी काशकः
काशितः काशमानः काशः काशनं काशितम् काशित्वा
प्रकाशय । यत् लुक् चाकाशीति । भेदे ह्रस्वः चाकाशीति
अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+सर्व तः प्रकाशे अभिकाशते “अन्योऽन्यत्राभिचाक-
शीति” शत० ब्रा० १४, ७, १, २, आभिसुखेन दृग्ने
सक० । “एतस्य धारा अभिचाकशीमि” ऋ० ४, ५, ८, ५, ६,
“व्यङ्ग्यमानाभिचाकशीमि” ६, “आभिचाकशीमि अभि
पश्यामि” भा०

अव+अवकाशे स्ववासयोग्यताप्राप्तौ “उभयतो मांभैः संकुचं
नायकाशते” शत० ब्रा० ७, ४, २०, यदसुखाद्येऽविश्रयति पत्नीं
सुवकाशयिष्यन् भवति” “अथ यत्पत्नीं नायकाशयेत्”
शत० १, ३, १, २०, अवकाशः “कल्याणकाशे रुचिसंप्रकृप्तिम्”
भट्टिः अवकाश सक० । “ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेत्”
का० श्री० ६, ७, १६, “अवकाशयेत् अवकाशयेत्” कर्कः ।
आ+समन्तात्स्थितौ अकाशः । अभिकापने सक० । “संप्र-
स्युरः पुरुषमाकाशय” शत० ब्रा० ७, ४, १, ४३, “आकाशय
अभिज्ञाय” भा० ।

उद्+ऊर्ध्वगतौ ऊर्ध्वप्रकाशे च । उत्क्राशते उत्क्राशः ।

नि+तुल्यत्वे नीकाशः भजि पर्वस्वरदीर्घः । [४६७० ।

सम्+नि+निष्काशने । “न सन्निकाशयेद्दर्मस्” भा०आश्व०

निर्+निःसारणे । “सात्रा निष्काशयेदेया पुनः सन्धान-

काङ्क्षया” मा०ट० । अत्र निःकसोरूपत्वेन निष्कासयेदि-

त्येय पाठोयुक्तः

प्र+प्रकटटीक्षौ “एषु सुख्येषु भूतेषु गूढोत्पान प्रका-

शते” कठो० । “उभावपि प्रकाशते प्रहङ्गौ ह्यपभाविव”

भा०वि० ७५५ स्तो० ।

प्रति+प्रतिरूपप्रकाशे साहचर्ये च प्रतीकाशः । “यमस्य त्वा

गृहेऽरसं प्रतिचाकृगान” अथ० ६,२६,३,

वि+सक्तनीभाशपनोदनेन प्रकाशे । एष्यं विक्राशते । प्रकाशे

च । “आदिद्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्वं वृकाशयत्”

भा०आ० ७४५ स्तो० वीकाशः ।

सम्+सस्यप्रकाशे सदृश्येन प्रकाशे च सङ्काशः “प्रतिस्त्रोत-

स्तृणाप्याणां सहस्रं सञ्चकाशरे” रामा०

काश दीप्तौ दिवा०आ०अ०क०सेट् । काश्यते अतश्चिष्ट काशस-

वभूय आस चक्रे चकाशे चटित् णिच् अचकाशत् त

काश ए०केन जलेन कफात्मकेन अश्वत्वे व्याप्यतेऽत्र अश-व्याप्तौ

आधारे घञ् । काशरोगे, भरतः । कासशब्दे विवृतिः

“काशाशुलालाविलः” शान्तिश००क्षुतं (क्षांति) शब्दर० ।

तयोः जलेनाकीर्णत्वात्तथात्वम् । काश दीप्तौ अच् ।

(केशिया) इदृशभेदे “केशः काशस्तयकविकाशः” सा०ट०

“आकर्ण्य सुक्ष्मितमम्बु विज्ञाशिकाशनीकाशभाप समतां

सितचामरस्य” मावः “कैनासकाशनीकाशमूर्त्या”

दण्ड० “काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाकोहिमः सरः ।

भृशत्रक्काशमदाच्छास्त्रयपित्तजरोगहृत्” भावप्र० तद्-

गुणाद्युक्तम् तत्पुष्पे न० । ईषदश्रानि अश-अच् कोः

का । ४मूपिकभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । “भूम्या आखू-

नालभेत” इत्युपक्रमे “काशान् दिग्भूः” यजु०२४,२५,

“काशान् मूपिकभेदान्” वेददी० । ५ऋषिभेदे पु० काशस्य

गोत्रापत्यम् अश्या० फञ् । काशायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

काशक पु० काश-एषुल् । काशशब्दे शब्दरत्ना०२सुहोत्वस्य

पुत्रभेदे “सुहोत्वस्य सुतद्वयम् । काशकश्च महासत्त्वस्था-

शुभमतिर्नृपः” हरिव०१२अ० । अस्सैव काशिरित्यपि नाम

तत्त्वैव “काशेस्तु काशयोरान्जन् !” इति तदनन्तरोक्तेः

काशेन निर्वात्तादि काशा० चतुरर्थ्याम् इल । काशिल

काशनिर्वात्तादौ लि० काशे भवः उत्क्रा० क् ।

काशीय काशभवादौ लि० । ३प्रकाशान्विते लि०

काशकृत्स्न पु० आदिगाञ्ठिके ऋषिभेदे “इन्द्रसुन्द्रः काश

कृत्स्नापिशिलिभाकटायनाः पाणिन्यभरजैनेन्द्रा जय-

न्यरादिगाञ्ठिकाः” वोपदेवः । “अवस्थितैरिति काश-

कृत्स्नः” शा०सू० । काशकृत्स्नेन निर्वात्तादि अरोहणा०

चतुरर्थ्यां वुञ् । काशकृत्स्नक तच्चिर्वात्तादौ लि०

काशज लि० काशे जायते जन०ड ७त० । काशजाते “दीर्घ

काशतुपश्चाद्वटं जे” पा०तस्य आद्युदात्तता

काशपरो स्त्री काशः परोयस्याःगौरा०ङीप् । काशाहतन-

द्याम् तत्र भवः नद्या० ढक् । काशपरेय तद्गदीभवे

लि० घृपो० पस्य फः । काशफरीत्यपि तत्त्वैव नद्रादि

गणे तस्य पाठात् भवार्थे ढक् । काशफरेय तद्गवे लि०

काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः । देशभेदे “कोशलाः

काशपौण्ड्राश्च कानिङ्गा भागधास्तथा” भा०क० ४५ अ०

काशमय लि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्ये तद्विकारे

वा मयट् । काशप्रचुरे तच्चिर्भिते च “कृशकाशमयं चर्कि

रास्तीर्य भगवान्मनुः” भाग०३,२,२, स्तो० । स्त्रियां ङीप् ।

काशमर्द पु० काशं मृद्वति मृद-अण् उप०स० । (काल-

कासेन्दा) एच् रायसुकुटः [३२अ० ।

काशय पु० काशशब्दपक्षे “काशेस्तु काशयोरान्जन्” चर्कि०

काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यामिलप्रत्ययनिमित्ते

शब्दगणे स च गणः “काश पाश, अश्वस्य पलाशः, पीयू-

क्षा चरण वास नङ्, वन, कर्दम, कच्छून, कङ्कट-

गुहा, विस, तृण, कर्पूर, वर्ष्पर, मधुर, अह, कपिल-

जल, सीपान” [न्मल्लिच्छे जटाधरः

काशान्मलि स्त्री कृतसिता शान्मलिः कोः का । कूटशा-

काशि स्त्री काश-इन् । काशप्रास् वा ङीप् काशीत्यपि-

तत्र काशीशब्दे विवृतिः “आःकाशिवसिजनता

ननु यञ्जिताऽभूत्” काशीस० । काशीनगरोपलक्षिते

देशभेदे पु० भूम्नि । “अतः काशयोऽग्नीनादत्त” “यज्ञं

काशीनां भरतः सात्वतामिव” शत०ब्रा० ३,५,४,४८,

२१ । “काशिष्वपि ऋपो राजन् दिवोदासपितामहः”

हय्यथ इति विख्यातः” भा०आनु० ३०अ० “सौधा

मदभुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः” भा०स० ८अ० । ३सूर्ये

पु० उच्छल० ४सुष्टौ निरु०६ । “आपदेव काशिना संद-

भीताः” ऋ० ७,१०४,८, “काशिना सुष्टिना” भा० भावे इन्

५प्रकाशे च “अपारे यत् संदग्ना मघवन् ! काशिरिते” ऋ०

२,२०,५ “काशिरित् लोके प्रसिद्ध एव यदा काशिरिति” भा०

इप्रकाशान्विते त्वि० काशेरिदम् तस्यां भवं वा काश्या०
 षज् जिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्रभये च त्वि०
 जिउत्त उच्चारणार्थः स्त्रियां छजि डीप् जिठ् ठाप् । साच वा
 मनकतायां पाणिनिद्वयौ स्वार्थे क । काशिका काशीपुर्थ्यं स्त्री ।
 काशिन् त्वि० काशते काश+णिनि । १ प्रकाशशोले । जयकाशी
 स्त्रियां डीप् सत्तकाशिनी काश+इनि । २ काशरोगयुक्ते त्वि०
 काशिप ए० काशीन् देगान् तत्स्थपुरीं वा पाति पा-क
 १ काशिदेशाधिमे दिवोदासादौ काशीनाथे २ मच्छदेवे च
 काशिनाथादयोऽप्यत्र । “सुवर्षवर्ष्माणसुमेत्य काशिपं
 यपुष्टमार्थं वरयां प्रचक्रिरे”

काशिपुरी स्त्री काशीदेगे पुरी कर्म० वा । काश्याम् स्वना-
 मखप्रातपुरीमेदै । “समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्थ्या स्वयं-
 वरे” भा० आनु० १६८ अ० । काशिनगर्यादयोऽप्यत्र स्त्री
 काशिराज ए० काशीनां जनपदानां राजा टच्च्समा० ।
 काशिदेशाधिमे । तद्देशाविपाद्य कालभेदेन यदपि वत्स-
 हवस्तथापि काशिनामकन्येन तदन्वयेन तत्र काशी-
 पुरीकरणत्वात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्वं प्रथितं तद्वत्
 हरिवं ३० अ० वर्णितं यथा
 “काशेस्तु काश्यादेराजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । वधूश्च दी-
 र्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः । धन्वन्तरेस्तु तप्यः
 केतुमानिति विवृतः । अथ केतुवतः पुत्रो विद्वान् भीम-
 रथः सुतः । दिवोदास इति स्वप्रातः सौरव्यः प्रणयनः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं न्यपः । शूराणां निरी-
 गयामास क्षेमको नाम राजसः । शपाहि सा भतिभता
 निरुद्धेन महाद्वाना । शूरा इमं सज्जं वै भवत्विति
 मराधिप ! । तस्यान्तु शपनाद्वार्यां जितेयानः प्रजः पुनः ।
 विप्रयान्ते पुरीं रस्यां गोमद्यां संन्येयमवः । भद्रश्रेष्ठस्य
 पुत्राणां शतमुत्तनबन्धिनाम् । हृत्वा निवेशयामास
 दिवोदासः प्रजेष्टरः । दिवोदासरस्य पुत्रस्तु वीरो राजा
 प्रतङ्गेनः । प्रतङ्गेनस्य पुत्रो हौ वत्सो भार्गव एव च ।
 अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । कौश्ल्यस्य
 तु दायाद्यं हतवान् वै सहोपतिः । आजहते पितृदाया-
 द्यं दिवोदामहृतं बलात् । भद्रश्रेष्ठस्य पुत्रेण दुर्हजेन
 महात्मना । दिवोदासेन बालेति हणया स विसर्जितः ।
 अष्टारयो नाम न्यपः सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेण
 बालेषु प्रहृतं तस्य भारत । वैरस्थानं महाराज !
 क्षत्रियेण विभित्सता । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मणः
 सत्यसङ्करः । पटिं वर्षसहस्राणि पटिं वर्षयतानि च ।

तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः । युवा रूपेण
 सम्मन्न आसीत् काशिकलोद्भवः । लोपामुद्राप्रसादेन पर-
 मायुरवाप सः । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराज-
 सम् । रस्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं न्यपः” ।
 तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं संहि
 देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति
 काशीख० ४३ अ० वर्णितं यथा “गतेषु देवसंवेदु पृथिव्याः
 पृथिवीपतिः । चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रताप-
 बान् । विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्” ।
 इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् “दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां
 राज्यं प्रशासतः । यातमेकदिनप्रायं शरदामयुताष्टकमिति”
 तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् “काशिराजं
 दिवोदासम्” सुशु० । “हापरे तु दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य ! य उक्तो-
 दानवर्षभः । काशिराजः स विश्वप्रातः पृथिव्यां पृथि-
 वीपतिः” भा० आ० ६७ अ० । तस्यामुरांगभयत्वात् विष्णुं
 प्रति द्वेपो यथा हरिवं० ६१ अ० । “कौशल्यः काशिराजश्च
 दशार्थं धिपतिस्तथा” इत्युपक्रम्य “तमन्वयुजीरासम्यं विद्व-
 पन्तो जनार्दनम्” इत्युक्तम् । स च अश्विनादीनां
 पिता । “विचित्रवीर्योऽधोवाह काशिराजस्तु त्रयसात् ।
 स्वयं वरादुपानीते क्षत्रियकास्त्रालिङ्गे उभे” भाग० ६.१०,
 १८ । स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपुर्तितासीन् ।
 “अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिष्ठोऽयमस्योपसाः ।
 गुणैव सहिता राजन् वृषाणा वै स्वयंवरम्” भा०
 आ० १०० अ० । “एवमुक्त्वा सहोपालान् काशिराजश्च
 वीर्यवान्” तत्रैवोक्तेः “सृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च
 वीर्यवान्” गीता । काशिपत्त्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्वि० काश-वा० इष्णुच् । प्रकाशशीले । “काशि-
 ष्णुना कनकवर्षं विभूषणेन” भाग० ४, २०, ६,

काशी स्त्री काशते काश+इन् स्त्रियां डीप् । काश-
 णिच्-अच् गौरा० डीप् । असिवरुणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां
 स्वनामखप्रातायां शिवपुथोम् । तन्निरुक्तप्राद काशीख० ।
 “निर्व्याणकाशनादयत्र काशीति प्रथिता पुरी । अविसृक्ते
 महाक्षेत्रे न सुक्ते शम्भुना काचित् । प्रागेव हि
 सुनेऽनर्थ्यं जातं जाम्बुनदं स्वयम् । पुनः स्वर्णि-
 तोदेन हीरेण यदि सङ्गतम् । चक्रपुष्कारिणीतीर्थं
 प्रागेव त्र्येसंयदम् । ततः श्रेष्ठतरं शम्भोर्भणित्य-
 वणभूषणात् । आनन्दकानने तस्मिन्निवसुक्ते शिवा-

लवे । प्रागेव सक्तिः संसिद्धा गङ्गा-सङ्गाततोऽधिका ।
 यदाप्रभृति सा गङ्गा मणिकर्णिसमागता । तदा-
 प्रभृति तत् जेतुं दुष्प्रापं त्विदंशैरपि । कृत्वा कर्णाग्य-
 नेकानि कल्याणानीतराणि च । तानि क्षणात् समुत्-
 क्षिप्य काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । तस्य वेदान्तवेदस्य
 निदिध्यासनतो विना । विना साङ्ख्येन योगेन काश्यां
 संस्थोऽमृतो भवेत् । कर्मनिर्मूलनकृता विना ज्ञानेन
 कुम्भज ! । शशिसौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् ।
 यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्यक्त्वा कलेवरम् । तारक-
 स्त्रोपदेशेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । अनेकजन्मसं-
 सिद्धैर्बुद्धोऽपि प्राकृतैर्गुणैः । असिसंभेदयोगेन काशी-
 संस्थोऽमृतो भवेत् । देहत्यागोऽत्र वै दानं देहत्यागोऽ-
 त्र वै तपः । देहत्यागोऽत्र वै योगः काश्यां निर्व्याणसौ-
 ख्यकृत् । प्राथोत्तरवक्त्रं काश्यामपि दुष्कृतयानपि ।
 यायात् स्वं जेतुं त्वत्का तद्विषयोः परमं पदम् ।
 सहेन्द्राग्निमुखा देहा दृष्ट्वा सक्तिपथोन्मुखात् । सर्वान्
 भग्निमानोक्य रक्षाङ्गुः पुरा पुरः । अस्मिन्नासि-
 कृपाञ्च पापिसङ्गतिसिद्धिनीम् । दुष्टप्रवेशं ध्वानां
 भुनीं देवा विनिर्मुक्तः । वरणाञ्च व्यधुस्तत्र जेतुं विद्वन्
 निवारिणीम् । दुष्टं तस्य प्रष्टुं नैव निवृत्तिकरणीं सुराः ।
 दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्यासिं वरणां सुराः । जेतुं
 भोजनित्येपरक्षां निर्दृष्टिमाययुः । जेतुं पश्चाद्दिग्भा-
 गे तं देहलिविनायकम् । स्वयं वृषापायमास रक्षाधं
 शशिशेखरः । अनुज्ञातप्रवेशानां विश्वेशेन कृपाव-
 ताम् । ते प्रवेशं प्रयच्छन्ति नान्येषां हि कटाचनम् ।
 अत्रार्थे प्राचीनैतिहाससुद्धा साहाय्यादिकमुक्तं यथा-
 “एवं काश्यां प्रविशन्नापि पापी धर्मांनुपपन्नतः । न
 जेतुंफलमाप्नोति बहिर्भवति तत्क्षणात् । तस्माद्विश्व-
 राज्ञैव काशीवासोऽत्र कारणम् । अस्मिन् वरणा यत्र
 जेतुंरक्षाकृतौ कृते । वाराणसीति विश्वप्राता तदारभ्य
 महासुने ! । अस्मिन् वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ।
 वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्तिस्तुष्टयः यत्र तु तनुं
 तनुभृत् सुखेन । विश्वेशदम्भसि यत् सहसा प्रवि-
 श्य रूपेण तां वितनुतापदवीन्धधाति ! जातो मृतो
 ब्रह्मपु तीर्थपरेषु रे त्वं जन्तो ! न जात तव शान्तिरभुञ्जि-
 मञ्च । वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं प्राप्ताधुना
 भव ब्रह्मात् अरयासनः स्याः । अन्यत्र तीर्थसलिले
 प्रतितो द्विजन्मा देवादिभाषमयते न तथा तु काश्याम् ।

चित्त्वं यदत्र पतितः पुनरुत्थितं न प्राप्नोति पुनश्च जन्तोऽपि
 किमप्यजन्मा । सैषा पुरी संस्तितरूपपारावारस्य पारं
 पुरुषः पुरारिः । यद्वा परं पौरुषमर्थमिच्छन् सिद्धिं
 मयेत् पौरपरम्परासः । तीर्थान्तराणि मनुजः परि-
 तोऽपगात्र हि त्वा तनुं कल्पितां, दिवि दैवतं स्यात् ।
 वाराणसीपरिसरे तु विस्तृत्य देहं सन्देहभागभवति देहल-
 वाप्रयंऽपि । वाराणसी शभवशौकरणादनेऽपि योगादयो-
 गिनताञ्जनतापहन्ती । तत्तारकं अयणगोचरतां
 मयतीं तद्ब्रह्म दर्शयति येन पुनर्भवे न । वाराणसी-
 परिसरे तनुमिष्टदात्रीं धर्माधिसौख्यनिजयामह
 हा विस्तृत्य । इदं पदं किमपि हृष्टतरोऽभिलाष-
 लाभोऽस्तु मूलमपि नो यदयाप नृत्तम् । आः काशि-
 रासिजनता ननु वञ्चिताभूद्भालेबिलोचनवता वनि-
 ताईभाजा । आदाय यत् सुकृतभाजनमिष्टदेहं निर्दि-
 ष्णमत्रमप्यजयताऽपुनर्भु । वाराणसी स्फुरदमीमगु-
 षैकभूमिर्भवति स्थितास्तनुभृतः शशभृत्प्रभावात्
 सर्वे गलेगरलिणोऽलियुजो ललाटे, वामार्द्धेऽपमतन-
 वोऽतनवस्ततोऽन्ते । आनन्दकाननमिदं सुखदं पुनैव
 तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्षिकाऽथ । स्वःसिन्दुरुद्ध-
 तिरयोपरमास्तदञ्च विश्वे गितुः किमिह तत्र विसृज्ये यत् ।
 वाराणसीह वरणासिरुद्धिरिहासंभेदसेदमनी द्यु-
 नदीलसच्छीः । विश्वाभमृमिरचलामलमोललक्ष्म्या
 हनैनां विज्ञाय किम् सीदति भूदजन्तुः । किं विस्तृतं
 त्वहं गर्भजमासनस्य कार्त्तिकतद्रुतकृतबन्धनताडनं वा ।
 शम्भोरनुग्रहपरिग्रहलभ्यकाशीं मूढोविज्ञाय किम् याति
 करम्यसृजिम् । तीर्थान्तराणि कलुषाणि यच्छन्ति सद्यः
 श्रेयोद्वन्द्वमपि बद्ध त्विदं नयन्ति । पानावगाहन-
 विधानतनुगाहणैर्वाराणसी तु कुरुते वतं मूलनाशम् ।
 काशीपुरीपरिसरे मणिकर्षिकायां त्यक्त्वा तनुं तनुभृत
 स्तनुमाप्नुवन्ति । भालेबिलोचनवतीं गलनीललक्ष्मीं
 वामार्द्धे बन्धुबधूं विबुधैरुपधाया । ज्ञात्वा प्रभावम-
 तलं मणिकर्षिकाया यत् पुद्गलन्यजति चाशुचि प्रय-
 गन्धि । स्वात्मावबोधमहसा सहसा मिलित्वा कल्याण-
 रेष्वापि स नैव पृथक्त्वमेति । रागादिदोषपरिभूतम-
 नोहृषीकाः काशीपुरीमल्लदिव्यमहाप्रभावाम् । ये
 कल्पयन्ति परतीर्थसमां समन्तात्ते पापिनो न सह नैः
 परिभाषणीयम् । वाराणसीं अरहरप्रियराजधानीं
 त्यक्त्वा कुबो व्रजसि मूढ ! दिगन्तरेषु । प्राप्तायजाद्यसु-

सभां स्थिरभोजनक्षीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किमु
 कामयेथाः?। विद्राघनानि सदनानि गजाश्वभूत्या सक्त-
 चन्दनानि वनिताश्च नितान्तरस्थाः। स्वर्गोऽप्यगम्य इह नो-
 द्यमभाजि पुंसि वाराणसी त्वस्तुलभाऽस्तुलभा विमु-
 क्तिः। धात्वा धृतानि तुलया तुलनामवैतं धैकुण्ठ-
 सुखप्रभुषणानि च काशिका च। तान्युद्युर्लघु-
 तथा न्यगि यं गुरुत्वात् तस्यौ पुरीह पुरुषार्थचतुष्ट-
 यस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽनरोऽपि
 ह्यारोप्यमाण इह मानप्रदहैकरुद्रः। नानोपसर्गज
 निसर्गजदुःखभारै कर्मापनुत्य स विशेत् परमेशधाम्नि।
 स्थिरापायं कायं जननमरणक्रोशनिर्लयं विहायास्यां
 काश्यामहह परिष्टुक्तीत न कृतः। वपुस्तेजोरूपं
 स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तुः स्फुटितमिव
 काश्यां विनमयन्। अहो लोकः शोकं किमिह सहते
 हन्त हतधीर्विपद्भारैः सारैर्नियतनिधनैर्ध्वंसितधनैः।
 क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शियो यत् निधने
 श्रुतौ किञ्चिद्भूयः प्रविशति न येनोदरदरीम्। काशिया-
 सिनि जने वनेचरे द्वित्रिभुज्यपि समीरभोजने। स्त्रैरचा-
 रिणि जितेन्द्रियेभ्यो काशियासिपुरुषे विशिष्टता नास्तीह
 द्युतकृतां सुकृतात्मनां वा काश्चिद्विशेषगतिरनूकृता। हि
 काश्याम्। बीजानि कम्पजनितानि यदुपरादां
 नाङ्गूरयानि हरदग्वच्चलितानि तेषाम्। शशका
 ममका वकाः शुकाः कलविङ्गाश्च वृकाः सज्जन्तुकाः।
 तुरगोरगयानरा नरा गिरिजे। काशिरुताः गतास्त-
 ताः। अरुद्ररुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुण्ड्र चन्द्रार्द्धधरा
 धगाङ्गताः। निरन्तरं काशिनिवासिनो जना गिरि-
 नृजे। पारिपदा मता मम। यावन् एव निवर्तन्ति च
 जन्तवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराभजम्बुकाद्याः।
 तावन् एव मदनस्य हरददेहादेहावसानमधिगम्य मयि
 प्रविष्टाः। ये तु वर्षेयवो रुद्रा दिवि। देवि! प्रकीर्तिताः।
 वातेप्रवोऽन्तरीक्षे ये ये भुव्यन्तेषवः प्रिये। रुद्रा दग
 दग प्राच्यवाचीप्रत्यगुदक्स्थिताः। ऊर्ध्वदिक्स्थाय ये
 रुद्राः पथन्ते वेदधादिभिः। अक्षस्थिताः सहस्राणि
 ये रुद्रा अधिभूतले। तत्सर्वेभ्योऽधिकाः काश्यां
 जन्तवो रुद्ररूपिणः। रुद्राशसस्ततः प्रोक्तमविमुक्तं
 घटोद्भव। तस्मादभ्यर्च्य काशीस्थान् वर्यान् वर्येत्त-
 राश्वमान्। अइवेश्वरबुद्ध्या च रुद्राक्षपालभाक् नरः।
 शस्यद्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते। निर्वचनि

शस्यगानार्थं सुने! शब्दार्थकोविदाः। महान्यपि च
 भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र शया भूत्या शस्यशा-
 नन्तु ततो महत्। अप्सु भूरिह लये लयं ब्रजेदापञ्चौ-
 र्वदनोपकन्द्रे। मातरिश्वनि महातमूनपादप्रोक्ष्म सं-
 क्षयति वै सदागतः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि
 षोडशविकारसंयुता। लीयते महति बुद्धिसंज्ञके हा
 महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा शुण्ठयमयी च
 निर्गुणं तं पुमांसमवगुह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितमः परः
 पुमान् देहगेहपतिरेव जीवकः। प्राकृतः प्रलय एव उच्यते
 हंसयानहृदिरुद्वर्जितः। कालमूर्तिरथ तच्च पुरुषं
 हेलया कलयतीश्वरः परः। स वै महाविष्णु रितो-
 ज्यते बुधैस्तं वै महादेवमुदाहरन्ति। सोऽन्नादि
 मध्येः परिवर्जितः शिवः स श्रीपतिः कोऽपि हि पार्वतो-
 षतिः। दैनन्दिनेऽप्य प्रलये त्रिभूलकोटीं समत्त्विय
 पुरीं हरः स्वाम्। विभक्तिं संवर्त्त महास्थिभूषणस्ततो
 हि काशी कलिकालवर्जिता। स्कन्द उवाच। यारा-
 णसीति काशीति रुद्राशस इति द्विज। महाशस्यशान
 मित्येवं प्रोक्तमानन्दकाननम्। इति देशीपुरः प्रोक्तं
 देवदेवेन शम्भुना। यथा विष्णौ पुराख्यातं तथैव च
 मया श्रुतम्।

सा च सप्तमोजपुर्ण्यजगता। “अयोध्या मथुराभाया का-
 शी काञ्चिरयन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तमौ मोक्षदायि-
 का। काशी०। “अन्यानि यानि तीर्थानि कार्णीप्रामि-
 कराणि च। काशीं प्राथ्यैव मोक्षन्ते नान्यथा कल्पकोटि-
 भिः” भा० टी० नीलकण्ठ उतम् “तत्र हि जलोः प्राप्तेऽनूक्रम
 साग्रेषु रुद्रस्तारकं दृष्ट्वा वप्राचष्टे येनासावस्तीभूय-
 मोक्षीभवति” श्रुतिः। तेन काशीमृतानां जन्तूनां
 शिवसकाशात्तत्त्वज्ञानलाभेन तत्त्वज्ञानात् मुक्तिः तत्त्व-
 ज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्वकर्मनाशकत्वात् तैमैव सर्व-
 कर्मनाशः। सञ्चितकर्मणां कायव्यूहेन भोगात्
 परित्यग्यमित्यन्ये। इतरतीर्थमृतानां तु ब्रह्मादि-
 लोकप्राप्तौ तत्र अयणमननाद्यपेक्षेति भेदः।

“सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्”।
 काशी० “कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रष्टव्यामि
 शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्।
 २ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च “विश्वेशं माधवं दुर्गिणं दण्ड
 पार्थिवं भैरवम्। वन्दे कार्यं गुह्यं गङ्गां भवानीं मणि-
 कर्षिकाम्। स्वल्पार्थं डीप्। ३ स्वल्पकाश्यातृणे भरतः

काशीखण्ड न० काशीमाहात्म्यप्रतिपादकं खण्डम् । खण्ड-
पुराणान्तर्गते काशीमाहात्म्यप्रतिपादके व्यासप्रणीते
खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च तद्वानुक्रमणिकाध्याये
दर्शिता यथा

“विष्णुनाम्नयादः प्रथमं परिकीर्तितः । सत्यलोक
प्रभावश्च द्वितीयः समुदाहृतः । अगस्तोराश्वस
पदे देवानामागमस्ततः । पतिव्रताचरित्वं च प्रस्थानं
कल्याणमुच्यते । तीर्थप्रशंसा च ततः सप्रपथ्यं स्ततः
कृताः । संवसिच्याः स्वरूपश्च ब्रह्मलोकस्ततः परम् ।
इन्द्रान्योर्लोकसंप्राप्तिस्ततश्च शिवशर्मणः । अग्नेः
समुद्भवस्तस्मात् क्रव्यादरुणसम्भवः । गन्धर्वलोकपु-
र्योर्निगद्योस्तु समुद्भवः । चन्द्रलोकपरिप्राप्तिः शिवशर्म-
णो हिजन्दनः । उद्दुलोककथा तस्यास्ततः शुक्रसमुद्भवः ।
महेश्वरकौशरीणां लोकानां वर्णनं ततः । सप्तर्षीणां
ततोऽनोकाध्वस्य च ततस्ततः । ततोऽधुपपदप्राप्तिः भुवलो-
काध्वसिन्मतः । टीमं सत्यलोकस्य तस्य वै शिवशर्मणः ।
चतुर्भुजाधिकश्च निर्याणं शिवशर्मणः । स्कन्धागस्तो-
रु संवादो सविस्मयः समुद्भवः । ततस्तु गङ्गाभाजात्यं
ततोऽपरास्ततः । एतावदापि गङ्गाया गङ्गानाम-
सक्त्यक्तम् । पाराशर्याः प्रशंसा च भैरवाविभवस्ततः ।
दण्डपाणोः सङ्कृतार्चनगण्डवस्ततः । आश्वान-
तु कलावत्याः सदाचारस्ततः परम् । ब्रह्मचारिप्रक-
रणं ततः स्त्रीनक्षत्राणि च । कल्याणप्रकरणमवि-
सक्तो गवर्धनम् । ततोऽष्टकम्यधर्माश्च ततोऽयोगिनिरु-
पणम् । कालदानं ततः प्रोक्तं दिव्योदासस्य वर्णनम् ।
जाग्रदश वर्णनं तस्याऽपि गिनीवर्णनं ततः । लोलार्क-
स्य समाख्यानसत्तर्गाकथा ततः । शास्त्रादित्यस्य
महिमा दुपदादित्यस्य समम् । ततस्तु गरुडाख्यानमरु-
णादित्यस्ततः । दशावतारिकं तीर्थं मन्दराक्ष गणागमः ।
पिशाचभोजनाख्यानं गणेशप्रेषणं ततः । साया गण
पतेश्च दुष्टप्राप्तुर्भवस्ततः । विष्णुसायाप्रपञ्चोऽथ
दिव्योदासविस्मयनम् । ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दु-
माधवसम्भवः । नतोऽविष्णवतीर्षानां माहात्म्यपरि-
वर्णनम् । प्रयाणं मन्दरात्काशीं हृषभध्वजगूलिनः ।
जैगीपव्येण संवादो ज्येष्ठस्थाने महेशितुः । ततः
शेखरक्षस्य कथनं पापनाशनम् । अघातः कन्दुकेशस्य
व्याघ्रेशस्य समुद्भवः । ततः शैलेश्वरकथा रत्नेशस्य च
दर्शनम् । कृत्तिशस्य समुत्पत्तिस्ततश्चायतनागमः । देवता

नामविधानं दुर्गापुराणक्रमः । दुर्गाया विजयश्च
तत ओङ्कारवर्णनम् । पुनरोङ्कारमाहात्म्यं तिलो-
चनसमुद्भवः । तिलोचनप्रभावोऽथ केदाराख्यानमे-
व च । ततो धर्मेशमहिमा ततः पञ्चकथा शुभाः ।
ततो विश्वम् जाख्यानं दुर्दमस्य कथा ततः । ततोऽवीरेश्वरा-
ख्यानं वीरेशमहिमा पुनः । गङ्गा तीर्थश्च संयुक्ता
कामेशमहिमा ततः । विश्वकर्माशमहिमा दक्षयज्ञसमुद्भवः ।
मत्या देहविसर्गश्च ततोऽक्षेश्वरोद्भवः । ततो वै पार्व-
तीशस्य महिम्नः परिकीर्तनम् । गङ्गाशस्याथ महिमा
नर्मदेशसमुद्भवः । सतीश्वरसमुत्पत्तिरुत्तरेणादित्यस्य नम् ।
व्यासस्य हि भुजस्तम्भो व्यासशपविभोक्तव्यम् । जैवतीर्थ-
कटम्बं च मुक्तिमण्डपसङ्ख्या । विश्वेशाभिर्विश्याथ ततोऽयात्रा
परिक्रमः । एतदाख्यानगतं क्रमणं परिकीर्तितम् ।

काशीनाथ ए० ६६ द० । मरुदेवे काशीपत्न्यादोऽप्यत्र कालं
निकटतो ज्ञात्वा काशीनाथं समायच्छेत् । काशीनाथं
समाश्रित्य कतः कालमयं वृणामि । काशीख० ।

काशीयात्रा स्त्रीपुनः काशीमतीर्थेषु यात्रायास्य तत्प्रकारः
काशीख० दर्शितेयथा ।

“श्रीवेदव्यास उवाच । निगमय सकृदात्र । लोमहर्षण !
यच्चमि ते । यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिवैभुदा ।
सचेलसादौ संस्त्राय चतुर्भुजास्त्रिगुणैः । संतर्ष्य
देवान् सपितृन् ब्राह्मणांश्च तपार्चिनः । आदित्यं क्रौपदीं
विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् । नमस्कृत्य ततोऽगच्छेद्दूरम्
दुर्गदधिनायकम् । ज्ञानवाणीमुत्सृज्य भूतान्दिकेशं ततोऽर्च-
येत् । तारकेशं ततोऽर्चयेत् सच्चाकालेश्वरं ततः । ततः
एतदण्डपाणिरित्येवा प्रपुनोर्धिका । दैनन्दिनी विधातव्या
मन्त्राफलमभीप्सुभिः । ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या कर्त्त-
व्यासिद्धिदा । द्विसप्तायतनान्नाञ्च । कार्या यात्रा प्रयत्नतः ।
कृष्णं प्रतिपदं प्राप्य भूतावाधि यथाविधि । अथ वा प्रतिभूतञ्च
जैवसिद्धिमभीप्सुभिः । तत्तर्पणैस्तत्तद्भक्तैस्तत्तद्भक्तैः
र्चनः । मौनेन यात्रां कुर्यात्फलं प्राप्नोति यात्रिकः ।
ओङ्कारं प्रथमं पञ्चोन्मत्स्योदर्यां कृतोदकः । त्रिपिष्टपं
मरुदेवं ततो वै कृत्तिवाससम् । रत्नेशं चाथ चन्द्रेशं केदा-
रं च ततोऽर्चयेत् । धर्मेश्वरं च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ।
विश्वकर्माश्वरं चाथ सविस्मयेश्वरं ततः । अविभक्तेश्वरं
दृष्ट्वा ततोऽविश्वेशमर्चयेत् । एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या-
जैववासिना । यस्तु जैवपुष्पावाह नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विद्वान्महोपतिष्ठन् जैवोद्वाटनसूचकाः । अथायतनया-

साध्या कर्तव्याः पित्राणां । दशैः पार्श्वतीक्ष्ण तथा
पशुपतीश्वरः । गङ्गे शो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ।
अष्टमस्तारकेणश्च प्रत्यष्टमविशेषतः । दशग्रन्थे तानि लि-
ङ्गाणि महापापोपशान्तये । अत्रापि शुभायां योग-
क्षेमकरी सदा । सर्वविघ्नोपशान्तये च कर्तव्या ज्ञेय-
सिभिः । शैलेशं प्रथमं धीत्य परमज्ञानपूर्वकम् ।
ज्ञानं तु सङ्गते कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गदेवः । स्वर्गे न
तीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्गनिर्माणधरम् । स्नात्वा मन्दा-
किनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेवः । पश्येत् पुराणग्रन्थेशं
तत्र तीर्थे कृतोदकः । मणिकर्णपुरीं ततः स्नात्वा पश्ये-
दीगानमीश्वरम् । उपशान्तमयं पश्येत् तत्कूपविहि-
तोदकः । पञ्चचूडाक्षरे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽ-
र्चयेत् । चतुःसद्वक्त्रे तु स्नात्वा देवं समर्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु यावापि तीर्थस्पर्शे कृते । शुक्रेश्वरं ततः
पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । दण्डस्थाने ततः स्नात्वा
व्याघ्रेऽभ्यर्चयेत्ततः । शैलेश्वरकण्ठे तु स्नानं
कृत्वा ततोऽर्चयेत् । जम्बूद्वीपं महालिङ्गं कृत्वा यात्रा-
सिमां नरः । कञ्चन जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
मदारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णधनुर्द्वीपः । एतत् क्र-
मेण कर्तव्यमप्येतदावतानि वै । इमां यात्रां नरः
कृत्वा न भूदोऽभ्यजानते । यात्रा यात्रा परमार्थ-
काटणायतनोद्भवा । अक्षीरकण्ठे कृत्वा ततः पश्येत्तन्नी-
धमीश्वरम् । उत्तरीयं ततो गच्छेत्ततस्तु नान्दीश्वरम् ।
आपादीशं ततो दृष्ट्वा शारभूतेश्वरं ततः । लाङ्गली-
शमथालोक्य ततस्तु विष्णुनाभम् । ततो मनःप्रकाशेशं
प्रतीकेशमथो व्रजेत् । रुद्राक्षेश्वरं तस्मात्तत्कूपेश्वरं
ततः । तुल्यकादमलिङ्गनाभेश काश्यां व्रजततः ।
इमां यात्रां प्रकर्षाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयाद्नरः । अतः परं
प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमां । शुक्लपत्रे ततोयात्रां
सा यात्रा विष्वक्द्विदा । गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय सुखनि-
र्भालकां व्रजेत् । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां
गौरीं समर्चयेत् । सौभाग्यगौरी संप्रज्या ज्ञानवाप्यां
कृतोदकैः । ततः षडङ्गरगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ।
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितमर्चयेत्ततः । स्नात्वा
भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत् । मङ्गला च त-
तोऽभ्यर्च्य विन्दुनीर्थकृतोदकैः । ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं
स्फिरलक्ष्मीसदृशे । इमां यात्रां नरः कृत्वा ज्ञेय-
-

स्मिन् कृत्तिजन्मनि । न दुःखैरभिभूयेत दृष्ट्वास्वर्ग-
कुलचित् । कथ्यात् प्रतिचतुर्थी च यात्रा विश्वेशितः
सदा । ब्राह्मणेभ्यस्तद्देशाद्देया वै मोदका मुदे ।
भौमे भैरवयात्रा च काश्यां पातकहारिणी । रविवारे
रथयात्रा पञ्चां वा रविसंयुजि । तत्रैव रविसप्रस्थां
सर्वविघ्नोपशान्तये । नवस्थामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा
शुभावहा । अलर्गहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवत्स-
रम् । प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्वर्णमण्डपे । अलर्गह-
स्य यात्रां वै करिष्येऽघौघगन्तये । गृहीत्वा नियमं
चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् । स्नात्वा भौनेन चागत्य
मणिकर्णेशमर्चयेत् । कम्बलाश्वतरो नत्वा वासुकीशम-
थस्य च । पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशमप्यथ ।
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरामथेश्वरं ततः । ततोयै भोम-
नाथञ्च वाराहञ्च ततो व्रजेत् । ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा
नत्वागस्ताश्वरं ततः । कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशव-
रं ततः । वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा भुवनेशमथ वीक्ष्य च । गोक-
र्णेश्वरमप्यर्च्य काटकेशमथो व्रजेत् । अस्थिक्षेपतडा-
गेश्वरं दृष्ट्वा वै कीर्त्तेश्वरम् । भारभूतं ततो नत्वा चित्तशु-
भेश्वरं ततः । चित्तघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्व-
रम् । चन्द्रेशश्चाथ वीरगो विश्वेशोऽग्नीश एव च ।
दिवामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः । सेनाविना-
यकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् । वशिष्ठवासदेवौ च
भूर्त्तिरूपधरावुभौ । द्रष्टव्यौ यत्रतः काश्यां महाविघ्न-
विनाशकौ । सौभाग्यविनायकं चाथ करिष्ये ततो
व्रजेत् । त्रिसन्ध्येशो विगलालाक्षी धर्मेशो विश्वाङ्गका ।
आगविनायकश्चाथ वृद्धाटस्थस्ततः पुनः । चतुर्थी-
श्वरं लिङ्गं ब्राह्मीशश्च ततः परम् । ततो मनःप्रकाश-
ेशं व्रजानेशस्ततः परम् । चण्डीचण्डीश्वरौ दशग्रौ
भवानीशङ्करो ततः । दुर्गादिं प्रणम्य च ततो राज-
राजेशमर्चयेत् । लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु न-
कुलीश्वरः । पराक्षेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ।
प्रतिपक्षेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च । मार्कण्डेय-
ेशमप्यर्च्य तत आपसरसेश्वरम् । गङ्गे शोऽर्च्यस्ततो ज्ञान-
वाप्यां स्नानं समाचरेत् । नन्दिकेशं नारकेशं महा-
कालेश्वरं ततः । दण्डपाणिं महेशञ्च भोजेशं प्रणम्य
ततः । वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविश्वतोऽरं ततः । विना-

यकांसतः पञ्च विद्यनाथं ततोब्रजेत् । ततो मौनं
विस्तृज्याथ सन्तमेतमुदीरयेत् । अलर्द्धस्य यात्रेयं
यथावद्या कृता भया । नूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयता
मनसा विभुः । इमं मन्त्रं ससुद्धार्य क्षणं वै मुक्तिम-
श्नुये । विन्ध्यस्य यायाङ्गवनं निष्पापः पुण्यवाक्षरः ।
संप्राप्य यासं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः । कार्या
यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्पद्ये । नवम्यां पञ्चदश्यां च
कुलस्तम्भं समर्चयेत् । दुःखरुद्धपिशाचत्वे न लभेद्
यस्य पूजनात् । अङ्गार्पणमियं यात्रा कर्त्तव्या तीर्थया-
सिभिः । सर्वस्यापि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ।
न बन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दिना यात्रां कर्त्तुं कृती । यात्रा-
दयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवाससम् । आदौ स्वर्गतर-
ङ्गिण्यास्ततो विशेषितः स्तवम् । यस्य बन्ध्यं दिनं यात्रं
काश्यां नियतः सतः । निराशाः पितरस्तस्य तर्क-
श्चैव दिनेऽभवन् । सदृष्टः कालकोशे स दृष्टो सत्यना-
स्नुटम् । स सदस्तत्र दिवसे विशेषो यत्र मेजितः ।
सर्वतीर्थेषु सर्वौ स सर्वयात्रां व्यधात् स च । सर्ग-
कण्यां तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरञ्जत । सत्यं सत्यं
पुनः सत्यं सत्यं पुनः पुनः । एतन्निविशे-
श्वरो नित्यं स्नातव्या सर्गकर्णिका ।

काशीरहस्य न० काशीप्रारहस्यम् । काशीस्थैः कर्त्तव्याचा-
रभेदे अतन्माहात्म्यप्रकाशने तच्च काशीसन्दर्भितं यथा
“येषां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाभीविपाङ्गदः (शिवः)
संसारशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् कश्चित् । गर्भ-
रक्षामणिर्मन्त्रः काशीवर्षद्वयात्मकः । यस्य
कण्ठे सदा तिष्ठेत्तस्याकलभोः कुतः । सुतां प्रियति
योनित्यं काशीवर्षद्वयात्मिकम् । स नैर्जरी दशं
ह्रित्वा सुधैव परिजायते । श्रुतं कर्माश्रितं येन
काशीयक्षरयुग्मकम् । न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्भदां
कथाम् । काशीरजोऽपि यन्मूर्द्ध्नि पतेदयनिलाकृतम् ।
चन्द्रशेखरतन्मूर्द्ध्नि भवेच्चन्द्रकलाङ्गतः । प्रसङ्गतोऽपि
यच्चेत्पञ्चमानन्दकाननम् । यातं, तेऽत्र न जायन्ते ने-
श्वरन् पितृकाननम् । गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता जाय-
ताथ वा । काशीयेषु महामन्त्रो येन जपः स निर्भवः । येन
बीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितम् । अवीजानि भव-
न्त्येव कर्मावीजानि तस्य वै । काशी काशीति काशीति
जपतो यस्य संस्थितिः । अश्वत्थपि सतस्तस्य पुरो मुक्तिः
प्रकाशते । ज्येष्ठमूर्त्तिरियं काशी ज्येष्ठमूर्त्तिमयो भवः ।

ज्येष्ठमूर्त्तिस्त्वियया नान्यत् ज्येष्ठमयं कश्चित् । ब्राह्मणा-
नामिति वचः ज्येष्ठमूर्त्तिर्विद्वद्भिरुच्यते । निगम्य शिरजा-
कालस्तोत्रोपनिषदां हरः । प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या
यूयं द्विजर्षभाः । येषामिहैतशी भक्तिर्भक्त्येव ज्येष्ठमपावने ।
जाने सत्वमया जाताः ज्येष्ठस्यास्य निषेवणात् । नीर-
जस्का वितथसः संसारार्णवपारगाः । वाराणस्यास्तु ये
भक्तास्ते भक्ता मम निश्चितम् । जीवन्मुक्तं हि ते नूनं मो-
क्षलक्षणा कटाक्षिताः । यैश्च काशीस्थितो जन्तुरत्यकोऽपि
विरोधितः । तैश्च विश्वम्भरा सर्वा भया सह विरो-
धिता । वाराणस्यास्तु नामापि यो निगम्यानुमोदते ।
यपि शङ्काशङ्कमयिनं ध्रुवन्ते नानुमोदितम् । निवसन्ति
हि ये मत्वा अश्विद्वानन्दकानने । समान्दकरणे ते वै
निवसिषुरकल्मषाः । निवसन्ति मम ज्येष्ठे मम भक्तिं न-
कर्षते । मम निजधरा ये नो न तावदादमास्यहम् । काशी
निर्वाणनगरी तेषां चित्तो प्रकाशते । ते सत्पराः प्रकाशते
नेऽप्येवमया सिद्धा कृताः । मोक्षलक्ष्मीरियं काशी न येभ्यः
परिरोचते । सर्वलक्ष्मीं काङ्क्षमाणेभ्यः पतितास्ते न
संगम्यः काशीं संकाङ्क्षमाणानां पुरुषार्थचतुष्टयम् । पुरः
किङ्कणवनिष्ठेन सासुप्रचतो हिजाः । आनन्दकानने ज्ञान-
ज्वलन्दावननोऽस्मत्प्रहम् । कर्मावीजानि जलनानां ज्वाल-
ये, न प्ररोक्षे, इत्येवं सततं काश्यां यद्यप्योऽहं प्रयत्नतः ।
जैतव्यो कलिवातो च लक्षव्या मुक्तिरङ्गना । प्राप्स्यापि का-
शीं हर्षुर्जिह्वो न मां परिप्रेयते । तस्य हस्तगताभ्यां कैव-
ल्यार्थीः प्रणम्यति । धन्या मङ्गलक्ष्माणां ब्राह्मणाः
काशिवारिणः । यूयं यद्देतसो हृत्तौ न दूरेऽहं न काशिका ।
दातव्यो वो परः कोऽत्र प्रियतां स यथारुचि । प्रेषांको जै-
यतो यूयं ज्येष्ठसन्नासकारिणः । इति प्रीत्या महेशा-
नसुखलीलाञ्जलिं शुभाम् । परितृप्ता हिजाः सर्व्वे
ववुर्वरमनुत्तमम् । ब्राह्मणा ऊचुः । उभापते महेशा-
न । सर्व्वज्ञ ! पर एष नः । काशी कदापि न त्याज्या भव-
ता भवतापहृत् । वचनाद्ब्राह्मणानान्तु शायो सा प्रभय-
त्वह ; कदाचिदपि केषांचित् काश्यां मोक्षेऽनरायकः ।
तव पादाम्बुजहस्ते निर्द्वन्द्वा भक्तिरस्तु नः । व्याकृते-
वरपातञ्च काशीवाकोऽस्तु नोऽनिशम् । किमन्येन वरेष्वे-
श देय एष वरो हि नः । अथधेहान्धकध्वंसिन् ! वरमन्यं
दृष्टीमहे । तव प्रतिनिधीकृत्यास्माभिस्त्वदभक्तिभावितैः ।
प्रतिष्ठितेषु लिङ्गेषु साक्षिभ्यः भवतोऽस्त्वह । श्रुत्वेति
तेषां वाक्यानि तथास्त्विति पिनाकिना । प्रोक्षेऽन्योऽपि-

परो दत्तो ज्ञानं वक्ष्ये भविष्यति । पुनः प्रोवाच देवेशो
निशमयत भो हिजाः । । हितं वः कथयाम्यस्य तदनुधी-
यतां ध्रुवम् । सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमञ्चरं प्रय-
त्नतः । दमोदानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः ।
इदमेव रहस्यञ्च कथितं, ज्ञेयमासिना । मतिः परहिते
काव्यां याचत्रं नोद्वेगलक्षः । मनसाऽपि न कर्त्तव्य-
मेनोऽत्र विजीगीगुणा । अत्यर्थमक्षयं यस्मात् सुकृतं
सुकृतेतरत् । अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परि-
नश्यति । वाराणस्यां कृतं पापमनर्गेहे विनश्यति ।
अनर्गेहे कृतं पापं पैशाचनरकावहम् । पिशाचनरक-
प्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि । न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं
कर्म प्रभुजगते । किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्रायुततयम् ।
वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेध्वारतः सदा । योनिं
प्राप्यापि पैशाचीं यर्षणासयुततयम् । पुनरत्रैव निवसन्
ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् । तेन ज्ञानेन संप्राप्ते मोक्षमाप्-
स्यत्यनुत्तमम् । दुष्कृतानि विधायेह बहिः
पञ्चत्वमागताः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत हिज-
सत्तमाः । । याम्याख्या मे गणाः सन्ति घोरा दिवत-
मूर्त्तयः । मूपायां ते धमन्त्यादो ज्ञेयदुष्कृतकारिणः ।
नयन्यनूपप्रायाश्च ततः प्राचीं दुरासदाः । यर्षाकाले
दुराचारान् पातयन्ति महाजले । जलौकाभिः सप-
ङ्काभिर्दन्दैर्दुर्लोकलोलैः । दुर्निवारैश्च मसकैर्दृश्यन्ते ते
दिवानिगम् । ततो याम्यैर्हिमर्त्तैः ते नीयन्तेऽदौ हिमा-
लये । अशनावरणैर्हर्तिनाः क्लेशगन्ते ते दिवानिगम् ।
मरुस्थले ततो पीप्त्रे वारिष्ठविपर्यजिते । दिवाकरकरै-
र्सीम्रैः स्थायन्ते ते पिपासिताः । क्लेशितास्ते गणै-
रुपैर्यातनाभिः समन्ततः । इत्थं कालमसङ्ख्यात
मानीयन्ते ततस्त्वह । निवेदयन्ति ते याम्याः काल-
राजान्तिकं ततः । कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म्म-
संस्कार्यं दुष्कृतम् । विवस्तान् क्षुत्प्राप्तांश्च लग्नपृष्ठो-
टरत्सवः । अन्यैरुद्रपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि ।
ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा । सहन्ते
क्लममत्यर्थं जुतृलुग्नत्वसम्भवम् । आहारं रुधिर-
न्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन । एवं त्रयुतसंख्यातं कालं
तत्रापि दुःखिताः । श्लेशानस्तम्भनमितो नीयन्ते कण्ठ-
पाशिताः । पिपासिता अपि न तेऽम्बुस्पर्शमपि चाप्नुयुः ।
अथ संक्षीपणपाशे कालभैरवदर्शनात् । इहैव देहि-
नो मृत्या मुच्यन्ते ते समाश्रया । तस्माच्च कामयेदत्र

वाङ्मनःकर्मणाम्यधम् । शुचौ पथि सदा स्वेयं महा-
लाभमपीप्सुभिः । नाविसुक्ते कृतः कश्चिद्वरकं याति
किल्बिषी । समानुग्रहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम् ।
अनशनं यः कुरुते मद्भक्त इह सुव्रतः । न तस्य पुन-
रावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि । अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा
मानुष्यं बद्धकिल्बिषम् । अविसुक्तं सदा सेव्यं संसार
भयभोचकम् । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां कृत्वा वाराणसीं
पुरीम् । सर्वपापप्रणभनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे ।
जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं ससुपार्जितम् । अविसुक्तं
प्रविष्टस्य तत्क्षणे व्रजति जयम् । जन्मान्तरसहस्रेषु
युञ्जन् योऽयं यदाप्नुयात् । तदिहैव परो मोक्षो मरणादधि-
गम्यते । तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविसुक्ते कृतालयाः ।
कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम् । अविसुक्तं
न सेवन्ते ये मूढास्तमसा दृढाः । विष्णुमूर्तरेतसां मध्ये
ते वसन्ति पुनः पुनः । अविसुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं
स्थापयेत् शुधीः । कल्पकोटिशतैर्वपि नास्ति तस्य
पुनर्भयः । सत्जनचित्तवाराणां कालेन पतनं ध्रुवम् ।
अविसुक्तास्तानान्तु पतनं नैव विदति । ब्रह्महत्यां नरः
कृत्वा पश्चात् संवतमानसः । प्राणांरुद्रजितं यः काश्यां
स सुक्तो नात्र संग्रयः । स्थिरः पतिप्रता यात्य मम भक्ति
समाहितः । अविसुक्ते कृता विप्रा ! यान्ति ताः परमां
गतिम् । अत्रोत्कृष्टमणिकालेऽहं स्वयमेव हिजोत्तमाः । ।
दिश्यामि तारकं ब्रह्म, देही स्वायेन तन्नायः । मन्त्रना
मम भक्तश्च मयि सर्वार्थपतिः श्रयः । यथा क्लेशमिहा-
प्रोति न तथाऽन्यत्र क्वचित् । मरणं निश्चितं ज्ञात्वा
गतिश्चासुखदायिनीम् । चलमाण्डुकं संयं, ततः काशीं
समाश्रयेत् । काशीं समाश्रित्वा येऽस्तु मनोवाक्कायकर्म्मभिः ;
तानत्र निर्मलवियो निर्वाणस्थीः । सम श्रयेत् कार्शस्थि-
तैकमपि यः प्रीणयेन्न्यायजैर्धनैः । तेन त्रिलोक्यम-
खिलं प्रीणतं तु मदा सह । यः प्रीणयति पुण्यात्मा
निर्वाणनगरीश्वरम् । प्रणयेन स्थितो नित्यं ब्राह्मणाः !
प्रीणयामि तम् । दिवोदासोऽपि राजर्षिः कार्शं धर्मेण
पालयन् । सदेहो ममदं प्राप्ते यतो न पुनरागतिः ।
अत्र योगस्तथा ज्ञानं सत्किरके जन्मनना । अतो
विमुक्तमासाद्य नान्यदुगच्छेत्तपोयनम् । मोक्षं सुदर्शनं
ज्ञात्वा संसारश्चातिभीषणम् । अश्रुना चरणौ हत्वा
कालमत्र प्रतीक्षेत् । अविसुक्तं परित्यज्य यदा या-
स्यन्ति दुर्धियः । हसिष्यन्ति तदा भूतान्यन्यत्रोत्पन्नकरता-

इनेः । प्रायः वाराणसीं पुण्यां सिद्धिलेखननुत्तमम् ।
परिनिष्क्रान्तमनुव कथं जनोर्मतिर्भवेत् । महादानेन
चानुव यत् फलं लभ्यते नरैः । अथिउक्ते तु काकिनप्रां
दत्तायां तदप्यने । एतः समर्द्धयैल्लङ्गं तपस्तप्येत चा-
परः । तपोभवे तु राधेयो यो लिङ्गं पूजयेदहम् ।
तीर्थान्ते गतां कोटिं विधित्तुः प्रयच्छत । एकाहं यो
यस्य काश्यां काशीवामी तयोर्वरः । अनपुत्र ब्राह्म-
णानां तु कोटिं संभोज्य यत् फलम् । वाराणस्यां तदै-
केन भोजितेन तदायते । सच्चिद्विद्यां कुरुक्षेत्रे राक्ष-
स्यो दिशक्ते । तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षा
रुमा भवेत् । भवेत् परमं ज्योतिरापातालाहव-
स्थितम् । अतीथ सयनोकादीननल्लिङ्गरूपधृक् ।
पृथिव्यलःस्थितं लिङ्गमवधुक्तं स्मरन्ति ये । कल्पैस्ते
विशुध्यन्ते सहजैर्मितं निश्चितम् । अस्मिन् क्षेत्रे तु
येनाहं दृष्टः स्पृष्टः समर्द्धितः । सम्राय तारकं ज्ञानं
न स भूयोऽभजयते ; यो माभिह समर्थ्यं न्यय-
तेऽन्यत् फलं चित् । अत्रानेऽपि मां प्रायः स विमुक्तो
भविष्यति । इत्युक्त्वा क्षेत्रमाहात्म्यं द्विजानामयतो
क्त्वाः । पशुतापिव तेपान्तु तत्रैवानर्चितोऽभवत् ।
काशीसित् पु० विस्ववीसेत्वनर्गते काशीमाहात्म्यश्रवणादि-
धायके ग्रन्थभेदे ।

काशेश पु० काश्यांभवः दत् काशेर्नृपद्यापत्यं वा दत् । का-
श्यां भवे स्त्रियां डीप् । “भरतः खलु काशेयीमुपयेमे
सायसीभिः सुनन्दं नाम तस्यां जज्ञे भुमन्सुर्नाम” ।
भा० आ० ६५ ।

काशीग(सो) न० काशिं प्रकाशमीष्टे देश-क । (हीराकस)
ख्याते उपपातुभेदे “काशीगं(नो)भातुकाशीगं (सं)पांशु-
काशीग(सो)मिथपि । तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीग
(सो)मुच्यते । काशीग(स)मल्लमुष्णञ्च तित्तञ्च तुवरं
तथा । वातक्षेपूहर् केगं रेतःकण्डू विप्रप्रणुन् । मू-
लच्छाशरीश्ववनाशनं परिकीर्तितम्” भावप्र० काशीं
दोषिं स्थिति सो-क । दन्त्यालोऽयत्वा भावप्र० ।

काशू(सू) स्त्री कग(स) ज णिञ्च उज्ज्वलदत्तीये तालवृक्षमध्यपाठः
पा० स्त्रवे दन्त्यमध्यपाठः । शक्तिरूपस्त्रे शक्ति-
वाचि च मेदि० ३३६ रोगे शब्दचि० ।

काशू(सू)कार पु० काशू(सू)विकलयाचं करोति क-अण्-
उप-क० । युवाकेश बूचि० तात्पर्येने हि जिह्वा-
ज्जाद्यात् याचो वैकल्यं जायते इति तस्य तथात्वम् ।

काशू(सू)तरो स्त्री० ह्रस्वा काशूः (सूः) ह्रस्वार्थे णश्
डीप् । ह्रस्वे काशूनामास्त्रभेदे ।

काशम(श्व)री स्त्री काश-वर्निप् वनोरच नञानादेशः पृथा०
या वस्य मः । गाम्भार्याम् अमरः, फलेऽपि हरीत०
अणोलुपि स्त्री । “वित्त्वान् कपिलत्थान् जम्बूश काश-
रीर्दरीस्तथा” भा० व० १५८ अ० ।

काशमर्य्य पु० काशरी+स्वार्थे ण्यञ् । गाम्भार्याम् अमरः
“यदरेड्डु टकास्यर्थं भल्लातरुपालानि च” भा० आनु० ५३० ।
अथञ्च सभुरवर्गे पियालवीजकाशस्यैत्यादुपक्रमे “रुमा-
सेन सपुरोवर्गः” सुश्रुते उक्तः ।

काश्मीर न० काश्मीरे भयः कच्छा० अण् । १ पुष्करमूले अम०
२ टङ्गे शकुन्तुमभेदे मेदि० “काश्मीरदेशेगे क्षेत्रे कुङ्कुमं
यत् भवेद्भि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदु-
त्तमम्” भावप्र० तत्स्वरूपपाठकम् । काश्मीरद्वय-
सान्द्रदिश्ववपः” भर्त्त० । “काश्मीरायुरुक्तस्त्री-
विलहरीकाशीपुरावीहरी” अष्टदास्त० । काश्मीरदे-
शभवे ति० स्त्रियां णीप् । “तेन तेनैवमाष्टदा काश्मीरीव
तुङ्गमी” भा० वि० ६४ अ० । का च पृगाश्रीयां भावप्र० ।
काश्मीरदेशानां राजा अण् । इतरेभ्यो राजे । “काश्मीराय
कुमाराय घोराका हंसकादनाः । शिवविगत्यैयौधेयाः
राजन्या सद्रकैकयाः” भा० स० ५० । काश्मीरोऽभि-
जनोऽस्य सिन्धुः अण् । पिता दत्कतेन १ तद्देशवासिनि वि०
“काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गाम्भारादर्कास्तथा” भा०
भी० ६४ अ० । “मूढाभीराय दग्दाः काश्मीराः पत्तिभिः
सह” तत्रैव । “शारदामठमारभ्य कङ्कुमाद्रितटालकः ।
तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाश जोजनात्मकः” इत्युक्ते
देशभेदे च । “काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना लुद्रकमान-
सम्” सुश्रु० । काश्मीरमण्डलतीर्थदेकया भा० व० १३० अ०
यथा “एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी । अत्र वै
पुत्रगोकेन वर्णशो भगवद्विपः । ब्रह्मास्नानं निपतितो
विपाशः पुनरुत्थितः । काश्मीरमण्डलञ्चैतत् सर्वं पुण्य-
मरिन्दम् । सहर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं श्राद्धभिः रुच ।
यत्कोत्तराणां सर्वेषां कष्टपीणां नाञ्जपस्य च । अग्नेयै-
वाव संवादः काश्यापस्य च भारत ! । एतद्द्वारं महाराज ।
मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता
जनम् । एष वातिकखण्डो वै प्रख्यातः मत्स्यविक्रमः ।
नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः । इदमाश्चर्यमपरं
देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ! । क्षीये युगे तु कौलेय ! रज्जस्य

सह पार्षदैः । सहोभया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ।
अस्मिन् सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् । यज-
न्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अतोपसृष्ट
सरसि अद्धाने जितेन्द्रियः । क्षीणपापः शुभान्
लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः” ।

“काश्मीरमण्डले नदी याः पतन्ति महानदम् । ताः
नदीः सिन्धुमास्त्राय शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्” भा०
आनु० २५ अ० । काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्याः
अच् टाप् । एकपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि० । ६ अति-
विकायां स्त्री मेदि० ।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थो वा बुज् ।
काश्मीरदेशोद्भवे मनुष्ये इत्यस्ये च । “ततः काश्मीर-
कान् धोरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः” भा०सं० २६ अ० ।
काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन-ड ७ त० । १ कुष्ठे
(कुड्) कुड्कुम भेदे च मेदि० । ३ पुष्करमूले विश्वः ।

काश्मीरजम्बून न० काश्मीरे जम्बु अस्य । कुड्कुमभेदे अमरः ।
काश्मीर्य त्रि० काश्मीरेण निर्गृतादि सकृदा० चतुरर्थी सय ।
१ काश्मीरनिर्वृतादौ २ कुड्कुमभेदे न०

काश्य न० कं जलमायं यत् कृतं सितं वा आश्रयं अश-गम्यत्
कश्य+स्वार्थे ण्य पा । १ मध्ये हेमच० । काश्या भयःयत् ।
२ काशिराजे पु० । स्वार्थे क । तत्रैव । “शलात्मजश्चाष्टिप्रेण
स्तनयस्तस्य काश्यकः । काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा
दीर्घतपास्तथा” हरिवं० २६ अ० ।

काश्यप न० काश्यं सद्यं पिबत्यत्र पा-वजर्थे क । १ मांसे हेम-
च० । मांसस्य मद्यमानाद्यभिवारात्तथात्वम् । काश्यं
राजभेदं पार्ति नरकान् पा-क । काश्यस्य नृपस्य
२ पुत्रभेदे कश्यपञ्जे उदा० । कश्यपस्य गोत्रापत्यम् पिदा०
अञ् । ३ कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री । ४ कण्ठादे सनौ पु०
त्रिका० । ५ नृगभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । कश्यपस्येदम् अण् । ६ कश्यपसम्बन्धनि त्रि०
“एष एव दितेर्गर्भ आजः काश्यपमर्पितम्” भाग० २, १५,
११ श्लो० । स्त्रियां ङीप् । सा च ७ पृथिव्याम् स्त्री तस्याः
तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु० १५ ४ अ० उक्ता
यथा “इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दितुर्हवै दक्षिणां परा ।
अङ्गो नाम नृपो राजस्तदस्मिन्तां सही ययौ । धारि-
णीं सर्वभूतानामयं प्राप्य बरो नृपः । कथमिच्छति मां
दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् । साऽहं त्यक्त्वा गमि-
ष्यामि भूमिम्” ब्रह्मणः पदम् । अयं सराद्रो नृपतिस्मां

भूदिति ततोऽगमत् । ततस्तां कश्यपो दद्या ब्रजन्तीं
पृथिवीं तथा । प्रविशेश सही सद्यो सङ्गात्मानं समाहि-
तः । षड्भासा सर्वतो जज्ञे दृष्टौपधिसमाश्रिता । धर्म्मोत्तरा
नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृपः । एवं वर्षसहस्राणि दिव्या-
नि सततं नृपः । त्रिंशतः काश्यपो राजन् ! भूमिरासी-
दतन्द्रिता । अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च कश्य-
पम् । पृथिवी काश्यपो जज्ञे सुता तस्य महात्मनः” ।
एतद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् “काश्यपीबालाक्यमाठरी
पुत्रात् काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रः” यत० ब्रा० १४, ६, ४, २१०
६ कश्यपपत्यां स्त्री काश्यपेयः । कश्यपगोत्रोत्पन्ने
विपश्चित्कित्साभिज्ञे १० कृष्णभेदे पु० तत्कथा भा० आ०
४२ अ० यथा

“काश्यपोऽभ्यागमद्विहांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ।
सुतं हि तेन तद्भूद्वयथा तं राजसत्तमम् । तत्राकः
पद्मगन्धर्वो नेष्यते यमसादनम् । तं दष्टं पद्मगन्धर्व
करिष्येऽहमपञ्चरम् । तत्र सेऽर्षस धर्म्मश्च भवितेति
विचिन्तयत् । तं दृष्ट्वा च नागेन्द्रस्तत्राकः काश्यपं पथि ।
गच्छन्तमैकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः । तमब्रवीत्
पद्मगन्धर्वः काश्यपं पुनिपुङ्गवम् । क भवत्परितो याति
किम् कार्यं चिकीर्षति । काश्यप उवाच । नृपं कुक-
कुलोऽप्यज्ञं परीक्षितमरिन्दमम् । तत्राकः पद्मगन्धर्वसो-
जसाद्य प्रवक्ष्यति । तं दष्टं पद्मं नृपेण निगमिन्मसन्त-
जनाः । पाण्डुवानं कुलकर्णं राजागमयितो जसम् ।
ग उवाच त्वरितं सौम्य । सद्यः कर्तुमपञ्चरम् । तत्राक

निवर्त्तस्व न शक्तान्ममहा दष्टं चिकित्सितुम् । काश्य-

कतिप्यामीति से दुर्दिग्द्विधात्वसमाश्रितः ।

तत्राक उवाच । यदि दष्टं सहेतुत्वं गताः किञ्चिद्विकृत-
सितुम् । ततो वृषं मया दष्टमिदं जीयैव काश्यप । परं
मन्त्रवचं यत्रो तर्प्य यतस्तत्र च । काश्यपेन धर्म्मम
पश्यतस्ते द्विजोत्तम । काश्यप उवाच । दष्टं नागेन्द्र !
दृष्टं त्वं यद्येतदस्मिन्मये । अत्रनिभं मया दष्टं जीव-
यिष्ये मुजङ्गम । सौतिस्वाच । सत्यतः स नागेन्द्रः
काश्यमेव महात्मनः । अदृष्टकथमप्येव व्ययोषं पद्म-
गोत्तमः । स दृष्टस्तेन दष्टस्य पद्मगेन महात्मना ।
आशीविषविषोमेतः प्रजज्वाल समन्ततः । तं दग्ध्वा स
नगं नामः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्वं द्विजश्रेष्ठ !

जीवयेनं वनस्पतिम् । सौतिरुवाच । भस्मीभूतं ततो
 दृष्टं पद्मगेन्द्रस्य तेजसा । सर्वं भस्म समाहृत्य काश्यप्रो
 वाक्यमब्रवीत् । विद्याबलं पद्मगेन्द्र ! पश्य मेऽद्य वन-
 स्पतौ । अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम् ! । ततः
 स भगवन् विद्वान् काश्यप्रो द्विजसत्तमः । भस्मराशी-
 कृतं दृष्टं विद्याया समजीवयत् । अङ्कुरं हतवांस्तत्र ततः
 पर्णद्वयान्वितम् । पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं
 पुनः । तं दृष्ट्वा जीवितं दृष्ट्वा काश्यपेन महात्मना ।
 उवाच तत्त्वतो ब्रह्मदैतदत्यद्भुतं त्वयि । द्विजेन्द्र ! यद्विषं
 हन्या मम वा महिषस्य वा । कं त्वमर्थमभिप्रेपुस्तथा स
 तत्र तपोधन ! । यत्नेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्माद्वृत्त-
 मात् । अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् । विप्र-
 शापाभिभूते च क्षीणायुषि मराधिपे । घटमानस्य ते
 विप्र ! सिद्धिः संग्रयिता भवेत् । ततो यशः प्रदीपन्ते त्विषु
 लोकेषु विद्युतम् । निरंशुरिय वर्ष्मांशुरनङ्गानमितो
 प्रजेत् । काश्यप्र उवाच । धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे
 देहि भुजङ्गम् ! । ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रष्टुमैव ।
 तत्तु उवाच । यावद्भनं प्रार्थयसे तस्माद्राजस्ततोऽधिकम् ।
 अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम ! । सौतिरुवाच ।
 तत्त्वकस्य यच्चः श्रुत्वा काश्यप्रो द्विजसत्तमः । प्रदध्यौ सुम-
 हातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् । दिव्यज्ञानात् स तेजस्वी
 ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा । क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्त्तत
 काश्यप्रः” ।

काश्यपनन्दन पु० कश्यपस्यायम् अण् कर्म० । १ गुरुडे २ अरुणे
 ३ देवमात्रे च । “ददानि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं
 सुरर्षभाः ! । यस्मिन् देशे करिष्यध्वं यज्ञान् काश्यपनन्द-
 नाः” भा० आनु० ६६ अ० । “मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्य-
 पात् इमाः प्रजाः । प्रजन्तिरे महाभागा दक्षकन्या-
 स्तथोदश” इत्युपक्रम्य “अदित्या दादशादित्याः स-
 म्भूता भुवनेश्वराः” इत्युक्त्वा सर्वेषां सुरासुरादीनां
 तत उत्पत्त्युक्तेः ४ असुरादिषु च । कश्यपगण्डे १८२६ पृ०
 विवृतिः [कश्यपगोत्रापत्ये

काश्यपायन पुंस्त्री० कश्यपस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् ।
 काश्यपि पु० कश्यपे भवः इच् । १ अरुणे २ गुरुडे च । तयोः

कश्यपेन विनतासुतपत्तिकथा च भा० आ० २१ अ० यथा
 “एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा । विनता
 नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी । तपस्तप्रा व्रतपरा
 ज्ञाता पुंश्वने युचिः । उपवक्राम भर्तारं, तासुवाचाय

कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेऽपकृतः ।
 जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ तिस्रुवनेश्वरौ । तपसा वा-
 लिखित्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा । भविष्यतो महाभा-
 गौ पुत्रौ तौ लोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान् क-
 श्यप्रः पुनरेव च । धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहो-
 दयः ! एतौ सर्वपतञ्जिणाभन्द्रत्वं कारयिष्यतः । लो-
 कसम्भावितौ वीरौ कामरूपविहङ्गमौ । शतक्रतुम-
 थोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सहायौ महावीर्यौ
 भ्रातरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः सका-
 शान्ते पुरन्दरः । वेत्तु ते शक्र ! सन्तापस्तमेवेन्द्रो भवि-
 ष्यसि । न चायं त्वया भूयः क्षेमव्या ब्रह्मवादिनः ।
 न चायमान्या दर्शने वाग्वजा भ्रशकोपनाः । एवमुक्तो
 जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिपिटपम् । यिनता चापि
 सिद्धार्थं बभूव सुदिता तथा । जनयामास पुत्रौ दावर-
 णं गरुडं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरः-
 रः । पतञ्जिणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत” ।

काश्यपिन् पु० भूम्नि । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते षिनि ।
 काश्यप्रप्रोक्तशास्त्राध्येतुषु ।

काश्यपेय पु० कश्यपस्येयम् अण् काश्यपी कश्यपभाष्यो
 तत्र भवः ढक् । १ कश्यपपत्नीजाते सुरासुरादौ । “इत्येते
 दादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः” भा० आनु०
 १५० अ० गुरुडे च “नागस्यकरचैव काश्यपेयो महा-
 बलः” भा० आ० २१ अ० । “काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता” धृज-
 पूजामन्तः ।

काश्यादि पु० उज्जितोः प्रत्यययोः प्रकृतिभूते पाणिन्नुक्ते
 शब्दगणे स च गणः काशि वेदि (चेदि इति वा)
 सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुनाद हृत्किर्कू
 कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम
 अरित देवदत्त दशपात शौवावतान युवराज उपराज
 देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र युधामित्र सोममित्र
 जगमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्काबान्नात्) आपद
 ऊर्ध्वं तत्” । तात्कालिकः ।

काश्यायन पुंस्त्री काश्यस्य काशिराजस्य गोत्रापत्यम् नडा०
 फक् । काशिराजगोत्रापत्ये

काश पु० कश्यतेऽनेन कष-करणे घञ् । १ कषयपाशये (क-
 षीपातर) ष्याते प्रस्तरभेदे शब्दचि० । २ ऋषिभेदे च
 काषाय त्रि० कषायेष रक्तः अण् । कषायेष रक्ते १ ष्कादौ
 “यदि वाचांसि वशीरन् रक्तानि वशीरन् काषायं ज्ञाञ्च-

श्री, माञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिद्रं वैश्यः” आश्व०श्रौ०
१:१६,६ । “कात्यायन्यईदृङ्गा या काषायवसनाऽधवा”
अमरः । स्त्रियां ङीप् । तदनस्य रक्ताशयनत्वात् एका-
र्धविशेषस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुं वत् । काषा यी कन्या
यस्य काषायकन्यः

काषायण पु० अश्व० गणे काशेत्यत्र कापेति पाठे गोत्रापत्ये
फञ् । १ कापगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे ।

“काषायणात् काषायणः” शत भा० १२, ७, २, २७ ।

काषायवासिक पुंस्त्री काषाये यस्ते वासोऽस्यस्य ठन् ।
कीटभेदे स्त्रियां ङीप् । “सूचीमुखः कृष्णगोधा यस्य
काषायवासिकः” सुश्रु० । कीटशब्दे विवृतिः ।

काषायिन् पु० भूम्नि । कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि ।
कषायप्रोक्तशाखाध्यायिषु ।

काष्ठ न० काशत्यनेन काश-कथन् नेट् शस्य ष । अन्लादेरि-
श्वनार्थे दारुणि “ससारमतशुष्कं यत् सुष्टिमध्ये समे-
ष्यति । तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्
इत्युक्तञ्चणयुक्ते दारुभेदे च । “काष्ठेन या नक्षेन या
कण्डुयेत” शत०, भा०, २, २, १, “यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च
समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तदद्भू-
तसमागमः” भा०, शा०, ८६४ श्लो० “तथाऽस्मानस्तृणकाष्ठञ्च
सर्वं द्रिष्टव्ये स्वां प्रकृतिं भजन्ति” भा०, आ०, ८६ अ० ।

काष्ठक लि० काष्ठं विद्यते ऽस्य नडादि० ङ कुक् च विल्ल-
कादि० कृमात्स्य लुक् । काष्ठयुक्ते । २ अयुरुचन्दने न
यन्द्भा० तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम् ।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली । (काठकला
कदलीभेदे राजनि० । [ङीप् ।

काष्ठकीट पुं स्त्री काष्ठे कीटः । घृणाख्ये कीटे हेम० स्त्रियां
काष्ठकुट्ट पुं स्त्री० काष्ठं कुट्टति कुट्ट-अण् उप० सं० ।

(काठकोकरा) पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयो-
गोपवत्त्वात् टाप् । [काष्ठमये कुहाले अवधौ अमरः ।

काष्ठकुहाल पु० काष्ठमयः कुहालः । नौकास्थमलघर्षणार्थे
काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बूः । भूमिजम्बू हृत्ते राजनि०

काष्ठतक्ष्ण पु० काष्ठं तक्षति तक्ष-कृप् । (कुतार) इति प्रसिद्धे
जातिभेदे । खुब् । काष्ठतक्षणेऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात्

ङीप् । काष्ठतक्षणकर्तृ माले लि० । स्त्रियां टाप् इति
भेदः । [क्षमिभेदे हारा० ।

काष्ठतन्तु पु० काष्ठे तन्तुरिव दोर्बत्वेनावस्थितत्वात् । काष्ठस्थे
काष्ठदारु पु० काष्ठप्रधानो दारुः । देवदारुहृत्ते राजनि० ।

तस्य शाखावाङ्मूलयोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।

काष्ठद्रु पु० काष्ठप्रधानोद्भूतृक्षः । पलाशहृत्ते राजनि० तस्य
काष्ठतोऽपि पुष्पोद्भवात्तत्प्राधान्यात्तथात्वम् ।

काष्ठधात्रीफल न० काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम् । काम-
लके राजनि० तत्फलार्थान्तरे अष्टः काष्ठस्थेय शुष्कत्वात्तस्य
तथात्वम् । [लायाम् राजनि० ।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला । शितपाट-
काष्ठमठी स्त्री शुद्धोमठः मठी काष्ठेन निर्मिता मठीव ।
चितायाम् त्रिका० । तस्याः काष्ठनिर्मितं तक्षुद्भवाकार-
त्वात् तथात्वम् ।

काष्ठमय त्रि० काष्ठात्मकं मयट् । १ काष्ठात्मके २ काष्ठतुल्यकठिन
हृदये निर्दये च । “उर्द्वंशाः केचिदाभानि नराः काष्ठ-
मया इव” भा०, रा०, २४४, । [हारा०

काष्ठमल्ल पुं काष्ठं मल्ल इव यत् । शर्वणिहारणे यानभेदे
काष्ठमौम न० काष्ठमिव मौनम् । इङ्गितेनापि स्वाभिप्राया-
प्रकाशनरूपे मौने गङ्गाच०

काष्ठलेखक पु० काष्ठं लिखति खल् । घृणाख्ये कीटे ।
काष्ठलीहिन् पु० काष्ठञ्च लौहञ्च सोऽस्य । खौहयुक्ते
काष्ठमये सुहरे त्रिका०

काष्ठवस्त्रिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वस्त्रिका । कटुकावां
(कटुकी) ख्याते वस्त्रिभेदे वैद्यकम् [शरिवाभेदे राजनि०

काष्ठशरिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शरिवा । (अमन्तमूल)
काष्ठा स्त्री काष्ठं कथन् नेट् शस्य षः । १ दिशि । “व

राजपत्नोवदध आशु शुक्ल इयोहुयः । आर्ष्यमाश्वः

पिष्टमिः काष्ठाभिरिव सोऽन्यहम्” । २ अष्टादशनिमेषा-
त्मके २ काले “त्वं सुहृत्संस्थितस्त्वं च लवश्च त्वं पुनः

क्षयः “शुक्लस्त्वं वस्त्रमस्त्वं च कला काष्ठा लूटिस्तथा” भा०
आ० २५ अ० “कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि !”

देवीमा० । ३ सीमायाम् “परा हि काष्ठा तपसस्तया
पुनः” कुमा० । ४ स्थितौ “काष्ठां भगवतोऽध्यायेत्

स्वनामायावलोकनः” भाग० १, १, २३, श्लो० । ५ उत्-
कर्षे च अमरः “काष्ठागतस्त्रे हरसासुविह्वलम्” कुमारः ।

काष्ठं प्राधान्येनास्यस्याम् अच् । हृदारुहरिद्रायां
भेदि० । ७ कथ्यपपत्नीभेदे । “अथ कथ्यपपत्नीनां

यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदिर्तिर्दिर्तिर्दुः काष्ठा आरटा
सुरसा इला । सुनिः क्रोधवशा ताप्ता सुरभिः सरभा

तिभिः” इत्युपक्रम्य “अरिटायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया
द्विचक्रेतराः” भाग० ६, ६, २२० उक्तम्

काषागार न० कार्धनिर्भित्तमागारम् । (काटेरघर) काष्ठ-
निर्भित्ते गृहे त्रिका० ।

काषाम्ब वाहिनी स्त्री कार्धनिर्भिताम्बुवाहिनी ।
(सेथीत) स्थिते द्रोणीरूपे नौकाजलसेचनपालकेदे अमरः

काषालक न० काष्ठमिव कठिनमालुकम् । कन्दभेदे ।
“कन्दान्न कर्षं वक्ष्यामः विदारिकन्द-शता-वरी-धिस-स्त-
शाल-शट्काटक-कशेरुक-पिण्डालुक-मध्वालुक-हस्तालुक-
काठालुक-गङ्गालुक-रक्तालुक-केन्द्रीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि ।
रक्तपित्तहरागव्याङ्गः शीतानि सधुराणि च । गुह्यणि
वङ्गगुक्राणि स्तन्यद्विहराणि च” सुश्रुतः ।

काष्ठिक त्रि० काष्ठमस्यस्य ठन् । वङ्गकाष्ठयुक्ते अनेके देशादौ
‘वृष्टं काष्ठं’ डीप् काष्ठी स्वार्थे क ह्रस्वः टाप् । का-
ष्ठिका वृष्टकाष्ठखण्डे स्त्री । “विंशति काष्ठिकाः” भवदेवः
काष्ठिन् त्रि० काष्ठमस्यस्य ङन् । वङ्गकाष्ठयुक्ते स्त्रियां डीप्
काष्ठील पु० काष्ठिना इत्यन्ते इल-लोपणे कर्माणि घञ् ।
‘राजाके राजनि० ईदडीलेव । ० कटलीभेदे (काठकला)
शब्दचि०

काष्ठिन्तु पु० काष्ठमिव कठिनकाण्ड इक्षुः । इक्षुभेदे सुश्रु०
इक्षुगण्डे ६०६४० विवृतिः । भावप्र० काण्डेक्षुगति पाठः ।
काष्ठोडुम्बरिका स्त्री काष्ठप्रधाना उडुम्बरिका । काको-
डुम्बरिकायाम् शब्दचि० ।

कास कृत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भा० पाठः० अक०
सेट् । कासते व्यकामिट कासाम् बभूव-व्यास-चक्रे चका-
से “असीतोरावणः कासाद्भुते शस्त्रे निराकुलः” भट्टिः ।
“कासाञ्चक्रे कृत्सितशस्त्रमभिहितवान्” जयम० ।
“अतर्जुं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् । खसिति
क्षौति चात्यर्थमन्याधमति कासते” “स एष्ये कासते
शुष्कम्” सुश्रु० । “कासमानस्य तप्याभिरूतः” सुश्रु० ।
अस्य कश्चित् परस्मै पदित्वनिवृत्तिः । “प्रसक्तदेश्य सर्भा-
रणेन कासेन शुष्कं स्वरभेदयुक्तः” शुश्रु० कासशब्दे उदात्तः
क्लिप् काः । “यत्त्वं शीतोऽधोऽक्षरः सह कासा वेपथुः”
अथ० ५, २२, १०. भावे घञ् । कासः कृत्सितशब्दः “सुक्ष्म
शीर्षकान्ना उत कासणम्” अथ० १, १२, २ ।

कास त्रि० कस हिंसने कर्त्तरि ण । हिंसके । कासतेऽनेन
कास-करणे घञ् । २ रोगभेदे पु० “कुरुधा वलासं
कासकुटुगम्” अथ० ५, २२, ११ । तत्त्वक्षणादिदानादि
सुश्रुते उक्तं यथा

“अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । उक्ता

ये हेतवो नृणां रोगयोः आसङ्गिकयोः । कासस्यापि च
ते क्षीयास्त एयोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघाताद्भुजस्तन्यं
व्यायामरूलाच्चनिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षययोस्तथैव । प्राणोक्ता दानाद्युगतः प्रदुष्टः
संभिक्षकांस्थस्वनतुल्यधोपः । निरोति वक्तात्सहसा सदोषः
कासः स विष्टिर्द्विरुदाहृतस्तु । स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतान्तरान्यः क्षयजोऽपरस्य । पञ्चप्रकारः कथितो
भिषग्भिर्विष्टितो यच्चविकारकृतः स्यात् । भविष्यतस्तस्य
तु कण्ठकण्डूभ्यां ज्योपरोधो गलतालुलेपः । स्वशब्दैष्वप्य-
मरोचकोऽग्निसादय लिङ्गानि भयन्यमूनि । हृच्छ-
भूर्धोदरपार्श्वगूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः । प्रस-
क्तवैगथ्य समोरणेन कासेन शुष्कं स्वरभेदयुक्तः । उरो-
विदारज्वरयुक्तशोषैरभ्यार्हितस्तक्तमुखस्तु पातः । पित्ते म-
पीतानि यमेत्कूटनि कासेन पाशुः परिदहमानः ।
विलिखमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुगतैः कफपूर्णदेहः ।
व्यमक्तस्य गौरवपादः फुलः कान्तिर्भूषां सान्द्रकफः कफेन ।
वक्षोर्गतिमात्रं विरक्तं यस्य व्यायानभाराध्ययनाभिधा-
नैः । विष्टिउपजाः स कासः सक्तं वीर्यभीक्ष्णं क्षत-
जाम उक्तः । अतस्त्वय्ययमप्यधुनाऽद्यगजविषहैः ।
रक्तस्रोतःक्षान् वापुष्ट काल्वा कासकामवात् । स
कासते शुष्कं ततः धीवैरु सरोहितम् । कण्ठेन कज-
तान्तरार्थं विक्षिप्तेनैव चोरसा । स्तब्धभिरिव तीक्ष्णभि-
स्तु यन्मनेन प्रविभा । दासस्वर्गेन मूलेन भेदपीडाभि-
ततपना । पर्वतेन ज्वरपासटपणवैस्वर्धपीडितः । या-
रावतः सक्तुजस्य कासवेगात् क्षतोद्भवात् । विषमाऽसाह्य-
भोज्यान्तव्यनादाश्चेतिप्रह्लात् । धमिनां शोचतां नृणां
वापुस्तं ग्नी तपो सनाः । कृपिताः क्षयजं कासं
कथं दुर्हृत्क्षयप्रदम् । स गात्रगूलज्वरदाहभोजान्
प्राणक्षयकुपोलभेत कासी । शुष्यन् विनिधीयति दुर्ब्ध-
कस्तु प्रक्षीणसंशो रुधिरं सपयम् । तं सर्वलिङ्गं
स्युः शुश्रु० कितुर्लक्षं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति । दृढ-
त्वमासाद्य नवयुधो वै योयनमाहर्भिषजस्तु कासम्” ।
भावप्र० एतद्दृष्टं यथा

पञ्च कासाः स्युता वातपित्तज्ञेयक्षतक्षयैः । क्षयायोये-
क्षिताः सर्वे बलिनक्षोत्तरोत्तरम् । क्षयाय राजयक्षणे ।
अथ पूर्वरूपमाह । पूर्वरूपं भवेतेषां श्लेष्मपूर्णगला-
स्यता । कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ।
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा । कथ

वातिकस्य रूपमाह हृच्छ्वपाशोदरमूर्ध्नि मूली क्षामान-
नः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः
कासति शुष्कमेव। शब्दो ललाटे कदेशः, शुष्कं स्रोत्रादि-
रहितम्। पैतिकस्य रूपमाह तनोर्विदाहृच्चरयक्त-
शोषैरभ्यर्द्धितस्तक्तसुखस्तृपार्तः। पित्तेन पीतानि धमे-
त्कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः। सपाण्डुः,
पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन
सुखेन सीदेत् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः। अमक्तगुड-
नीरवकण्डयुक्तः कासेद्दृष्टं सान्द्रकफः कफेन। प्रलिप्य-
मानेन सुखेन स्नेग्नाग्नेन सुखेनोपलक्षितः। अमक्तगुडं न
भक्ते रक्तं रचिष्यस्वसः कण्डूः कण्ठ एव। क्षतकासस्य
निदानप्रश्निकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यसयभाराध्वयुद्वा-
श्वगजनिपत्यहैः। रहस्योरःक्षतं यायुर्गच्छीत्वा कासमा-
वहेत्। अश्वगजयोर्निपत्यहो दधनम्। लक्ष्मणमाह स
प्रश्नं कासते शुष्कं ततः छीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन
कूजत्यल्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव
तीक्ष्णाभिस्तुष्ट्यामानेन मूलीना। दुःखस्पर्शेन मूलेन
भेदपीडाभितापिना। पर्वभेदज्वरश्चासह्यणावैस्वर्थ-
पीडितः। पारावत एवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भ-
वात्। कण्ठेनेत्युपलक्षणे ततोया एवसरसीति।
क्षयकासस्य निदानप्रश्निकां सम्प्राप्तिमाह विप्रमाऽसात्म्य-
भोज्यातिव्यवादाद्देगनिपच्छात्। दृष्टिनां शोचतां नृणां
व्यापदोऽनौ त्वयो मत्ताः। कपिताः क्षयणं कासं कु-
र्युर्देहक्षयप्रदम्। दृष्टिनां विचिकित्सायुक्तानाम्। ल-
क्षणाह सगात्रगूलज्वरभोहृदाहप्राणक्षयश्चोपलभेत-
स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति निर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो
रुधिरं संप्रयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चित्स्थं चिकि-
त्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। असाध्यसाध्यग्रथ्यानाह
इत्येव क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो
बलवतां वा स्यादाध्यक्षेव क्षतोत्थितः। एयं क्षतो-
त्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवतां साध्यो याथो या
स्यात्। न या कदाचित् सिध्येतामपि पादयुष्माङ्कितौ
सिध्येतां क्षतजक्षयजौ सहैद्यः सङ्क्षेपजः सत्परिचार-
कशुक्तस्य सदातरस्य जातौ। स्वयिराणां जराकासः
सर्वो यायः प्रकीर्तितः। स्वयिराणां जराकासः दृष्टा-
नां यः कासो भवति स जराकाससंज्ञः स सर्वेष्वयात-
जादिरपि यायः। त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्य-
वीथान्स्तु यापयेत्। स्वस्रोऽपि कास उपेक्षणीयो न भव-

ति। किन्तु ग्रीष्मं प्रतिकरणीय इत्याह ज्वरारोचक
हृक्षासस्वरभेदस्यादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्
त्वरया जयेत्'।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्मविपाकशब्दे १७६४,
४० उक्तम् कं जलमस्यतेऽनेन अश्व-क्षेपणे करणे घञ्
६त०। शोभाञ्जनदृष्टे पु० शब्दच०। तदङ्गनसेवने
नेत्राञ्जलनिस्सारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु० कासहेतुः कन्दः। कासाली राजनि०

कासघ्न ति० कासं हन्ति हन-हेत्वादौ टक। कासहरे
सुश्रुताक्ते षविधानभेदे। “प्रायोगिकः स्नेहोवैरेचनः
कासघ्नः यामनीयश्च” इत्युपक्रमे “हृत्तृतीकण्ठकारिकाति-
कटुककासनर्द्दने कूटोत्वङ्मनःशिलाश्चिन्नरुचार्ककटशङ्खी-
प्रभृतिभिः कासहरेष्व कासघ्ने” (धूमे)। स्तिथ्यां डीप्।
सा च २ कण्ठकार्या स्त्री शब्दच०। “हरीतकी कण्ठा
शुगटी मरिचं चौरसं युतम्। कासघ्नोभोटकः प्रोक्त-
स्तृणाशोचकनाशनः” भावप्र० उक्ते श्मोटकभेदे पु०।
काशनाशककाशहरादयोऽपि। काशरोगनिवारके ति०
“येन तेन प्रकारेण वासतः कासनाशकः” वैद्यकम्
कासहरेत्येति सुश्रुतः

कासजित् स्त्री कासं जयति जि-किप्। १ भाग्याम्
(वासनहाती) राजनि०। २ काशनाशके ति०।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नग णिच्-णिनि
डीप्। कर्कटशङ्खीदृष्टे रत्नमा०।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभः।

कासमर्द्द पु० कासं मृद्नाति मृद-अण् उप० स०। काल-
कासेन्दी) दृष्टे तद्गुणाशुक्तं भावप्र० यथा “कासमर्द्दोऽ-
रिमर्द्दश्च कामारिः कर्कशरुधा। कासमर्द्ददलं रुच्यं
दृष्ट्यं कासविपासनुत्। सधुरं कफघातघ्नं पाटनं कण्ठ-
शोधनम्। विघ्नेपतः कासहरं पित्तघ्नं माहकं लघु”।
सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिगण्डे विवर्तितः।
कस्य जलस्यासिने क्षेपेण मृदुतेऽसौ मृद-कर्मणि घञ्।
वेशवारभेदे स च पिष्टजलमिश्रितवस्त्रगालितवेशवारः
इति पाकराजेश्वरः।

कासमर्द्दन पु० कासं मृद्नाति मृद ल्यु ६त०। पटोले हारा०
कासर पु० स्त्री० के जले आसरति आ+सृ-अच् ७त०। मङ्गि-

ये अमरः तस्य कले सर्वदासरणात्तथात्वं स्तिथ्यां डीप्।

कासहन् पु० कासं हन्ति हन-किप्। “कण्ठकारीकृतः कायः
सङ्गन्धः सर्वकाशहा” इत्युक्ते काशनाशके षकाशभेदे

तस्य कासनाशकत्वात् तथायम् ॥ कासनाशकत्वात् त्रि०
कासार पु० कस्य जनन्यासरोऽत्र । सरोयरे विंशत्या रमणै-
रचिते ॥ दण्डकच्छन्दोभेदे च दृष्टं टी० । शपकाभेदे
न० भावप्र०

“हते तमे विनिःक्षिप्य कटाहे पाचयेन्मनाक् ।
ततस्तत्र विनिःक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततश्चाज्य
तत् पात्रे क्षित्वा सम्यक् सुचिक्रणे । चतुरस्त्रीकृतं होतुं
भवेत् कासारसंज्ञकम् । कासारं क्वचिदंशं नातिरुक्ष्यं
नपिच्छलम् । हृन्नासकफपित्तघ्नं विरुचौ रुचिकारकम् ।
प्रक्षिप्य मायाशृङ्गाटकशेरूणां पृथक् पृथक् । शालूकस्य
च कर्त्तव्यं कासारं खण्डसर्पिषा” । [विवर्तितः ।

कासारि पु० इत० । कासमर्द्दहणे भावप्र० कासमर्द्दशब्दे
कासालु पु० कासकारी आलुः । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुक-
भेदे राजनि०

कासीम न० कासीं लुट्कासं सति सो-क । (हिराकस)
उपधातुभेदे दन्त्यद्वयपानयामित्येके काशीशब्दे विवर्तितः ।
“कासीमं विहता दन्ती हरितालं सुराप्रजा” सुश्रु० ।
कासति स्त्री० कृतश्रिता सतिः सरणम् । कृतसितगतौ
“न कासत्या आमं प्रविशेत्” गोभि०

कासीर न० ईपत्तीरमस्थानि कोःका नि० सुट् । ईपत्तीर-
युक्ते नगरभेदे सि०कौ० ।

कास्यर्थ्य पु० कासस्यार्थ+प्रथो० शस्य सः । गाम्भार्य्यम्
काहका स्त्री काहला+प्रथो० लस्य कः । काहलावादी द्वि-
रूपकोपः ।

काहल पुंस्त्री कृत्स्नितं हलति लिखति हन-अच्, कोः का ।
?विडाले २ककुटे, स्त्रियां डीप् शब्दभावे पु०४महाट-
कायाम्, स्त्री टाप्मेदि० । धुस्तूराकारे वायुशब्दभेदे
?अश्वसरोभेदे स्त्री शब्दच० ७अव्यक्तवाक्ये न० हेमच० ।
दशुष्के ऽभ्युशे, १०खले च त्रि० मेदि० ।

काहलापुष्प पु० काहलेव पुष्पमस्य । धुस्तूरे शब्दभा०
काहलि पु० कं सुखसाहलति ददाति आ+हल+इन् इत० ।
?शिवे “सख्योऽसख्यश्च देहश्च काहलिः सर्वकामदः
भा० आहुः१७अ० २तरुण्यां युवत्यां स्त्री डीप् मेदि० ।
काही स्त्री ईपदाहलि आ+हन-ड गौरा० डीप् । कुटज-
हले राजनि०

किं ज्ञाने जुहो० पर० सक० अनिट् । विक्रिति अलौपीत् ।
चिकाय । वैदिकोऽयं धातुः

किंयु त्रि० किमिच्छति भान्त्येन निमेषेऽपि भेदे कश्च ततः ।

हन्दि० उ । किमिच्छौ “किंयुर्विप्रो नद्योजोहवीति”
श्रु० २.११.४, “किंयुः किमिच्छुः” भा०

किंराजन् पु० कः कृतसितो राजा लेपार्थत्वात् न टच्समा०
कृतसिते राजनि० । किमः प्रमार्थकत्वे तु टच् । किं राज-
इत्येव न०व० । किंराजन् निन्दितवृत्तयुक्ते देशादौ त्रि०
किंवत् त्रि० किं विद्यतेऽस्य महत्प भान्त्यत्वात् मस्य वः । किं-
विशिष्टे स्त्रियां डीप् । कस्येव कसिञ्चिव वा यति ।
किंतुत्यर्थे पठ्यन्त्यर्थे सम्प्रत्यन्त्यर्थे च अव्य० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद-भिक्ष् वा डीप् । जनमुक्तौ
सत्ये असत्ये वा लोकप्रवादे अमरः । “इति व्याधानां
सखात् किंवदन्ती श्रूयते” हितो० । “अस्ति किलैषा
किंवदन्ती-अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम
राक्षसी समुत्पस्यते” प्रबोधच०

किंवा अव्य० किञ्च वाच्य इहः । ?वितर्के २सम्भावनायां
शपथान्तरद्योतने च मेदि० पठद्वयमित्यन्त्ये

किंशरु पु० कृतसितं शृण्वति किम्+शृ-जुष् । ?धान्या-
दायभागे, अम० “शूर्पगोधितकणिकांशानांस्तखडु कान-
सकटद्वयं प्रचान्त्य” दशकु० वाच० । शकटद्वयं किञ्च च मेदि०
“किञ्जरयोः श्रियः” उषा० सू० “शूर्पशायाम् शृ-
ज्ज्वलदत्तोक्तेः शालमध्योऽयं शब्दक० दन्तामधपाट
प्रामादिकणव । गतिकारकोपदत्वे न तत्प० प्रकृतिकारः ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकइव शुकटशृङ्गापुष्पत्वात् ।
?पलाशे अमरः “फलस्तनस्थानविदीर्घं रागिहृद्दृग-
च्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम्” नैष० “विंशुकाभ्योजवकु-
लचूताशोकादिपुष्पितैः” सुश्रुतः “ते (दैत्या) हेमनिष्का-
भरणाः कुण्डलाङ्गुदधारिणः । निहता बहुशोभन्त
पुष्पिता इव किंशुकाः” भा०व०१.१५.अ०” । अस्मिन् निर्ग-
म्यत्वम् “विदाहीना न शोभन्ते निर्गम्या इव किंशुकाः”
चाणक्यः । फलहीनत्वञ्च “अविज्ञाय फलं योहि कस्मै-
त्येवातुघ्नावति । स योचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसै-
चकः” रामा० २नन्ददृष्टे राजनि०

किंशुलकां पु० किंशुक+किंशुलकादीनाम् पा०नि०लुप्तमध्यत ।
पलाशहले शब्दर० । अस्य गरिशब्दे परे दीर्घः । किं-
शुलकागिरिः (पलाशप्रधानपर्वतः)

किंशुलकादि पु० गिरौ परे दीर्घनिमित्ते पा०उक्ते शब्दगणे
स च गणः किंशुलक शव नङ् अञ्जन भञ्जन लोहित
कुक्कुट ।

किंस त्रि० किं सति सो-क खयनादि० पूर्वपदस्यनिमित्तात्

न पत्वम् । कृत्स्नच्छेदके तद्वये किञ्चेति पाठान्तरम् ।
 प्रथो अनुस्वारलोपः । तदर्थे
 किंसखि पुंनः कृत्स्नः सखा किमःक्षेपार्थत्वात् न टच्समा०
 कृत्स्निते सख्यौ “स किंसखा साधु न शास्ति योऽधि-
 पम्” किरा०प्रत्यर्थे किमः टच्समा० किंसखइत्येव ।
 किंस्वित् अयं हन्ः । वितर्के गणरं स्थाणुरयं किंस्वित्
 पुरः । स्थाणुत्वरूपत्वात् वितर्केऽत्र गम्यते ।
 किकि ए० कक इन् प्रथो० इन्वम् । १नारिकेले राजनि० ।
 किकीतिशब्दकारके चापपक्षिणि (स्वर्णचातक) शब्दमा०
 किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव-क ।
 चापपक्षिणि । इन् । किकिदिविरप्यत्र शब्दमा० ।
 किकिन् पु० किकीतिशब्दोऽस्त्यस्य योहा० इनि । कापपक्षिणि
 किकीदिविरति पदद्वयम् अमरव्याख्याने क्षोरस्वामी ।
 किकिर स्त्रि० कृ-घञर्थे कर्माणि क वेदे प्रथो० आदौ
 व्यागमः । कोखे “व्याविश्य किकिरा कृणु पत्नीनाम्”
 ऋ०६’५’१’० “किकिरा कीर्त्तानि” भा०सुपां सुलुगित्यादि
 ना व्याच् । एतेन किकिराशब्दकल्पनं चिन्त्यम् ।
 किकीदि (री)वि पु० किकीतिशब्देन दीव्यति दिव-इन्
 एषा०स्त्र० किकीदिवीति निर्द्देशात् निर्दीर्घः । चापे सि०
 कौ० अत्र पूर्वोत्तरपदयोर्हृस्वदीर्घविनियमे किकीदीविर
 त्यपि तत्रैव सि० कौ० । “साकं यत्नं प्रपत चापेण
 किकीदीविना” ऋ०१०,६७,१२ ।
 किङ्किटर्गत्वं कृत्स्निते । “किङ्किटाकारेण व्याख्याः पशयो-
 भयन्ति” तैत्ति० स०
 किङ्किश पु० सुद्युतोक्ते दैहिके क्षमभेदे । “किङ्करोमनखादाय
 टन्नादाः किङ्किशस्तथा” क्षमिशब्दे विवर्तितः
 किङ्किसाद् पु० “राजिमलस्तु” इत्युपक्रमे “गोधूमकः
 किङ्किसाद् इति सुद्युतोक्ते सर्पभेदे । सर्पशब्दे विवर्तितः
 किङ्कि पु० स्त्री (स्याक श्यालि) प्रह्णालभेदे त्रिका०
 किङ्कणी स्त्री किङ्कितकृणति कण-शब्दे इन् ङीप् ।
 सुद्रवण्टिकायां हेमच०
 किङ्कर त्रि० किङ्किन् करोति अच् । १दासे सेयके स्त्रियान्त
 टाप् । किङ्करस्य पत्नी ङीप् । २किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री
 “अवेहि मां किङ्करमभर्तुः” रघुः । “विप्रस्य किङ्करो
 भूपो वेश्योभूपस्य भूमिप ! । सर्वेषां किङ्करः शूद्रो
 ब्राह्मणस्य विशेषतः” पुरा० । किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा०
 फक् । किङ्करायश्च तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
 किङ्कल पु० सात्वतवंशे नृपभेदे । “भजमानस्य निम्बोच्चिः किङ्कलोः

सुष्टरेव च” भाग०६,२४,५, नडादौ किङ्कलेति या पाठः
 ततो गोत्रापत्ये फक् । किङ्कलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०
 किङ्कणी स्त्री किङ्कणी+प्रथो०इन्वम् । १सुद्रवण्टिकायाम्
 अम० । तदाकारफले २यिकङ्कतवृक्षे राजनि० “रथेन
 काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन वथाविध । ३व्युत्पीवयुक्तेन
 किङ्कणीजालमालिनाः” भा०आ०२२०अ० “सौभाग्यं सह-
 दाप्रोति किङ्कणीं प्रददद्भरेः” दिष्णु०पु० “भग्नं भीमेन
 मरुता भयतोरथकेतनम् । पातितं किङ्कणीजालम्”
 वेणी० । ३अक्षरसायां द्राक्षायां “रुद्रवरः जलजम्बूवृक्षे
 हलायुधः “कटफलं किङ्कणी द्राक्षा लक्ष्मं मोचमेव
 च” हारी० कण्डः किण इव यस्यां स्तुतौ गौरा०ङीप् ।
 तन्वसारोक्ते ५देवीस्तुतिभेदे सा च “किं किं दुःखं
 सकलजननि । क्षीयते न मृतायाम्” इत्यादिस्तुतिः ।
 किङ्कणीका स्त्री कण-शब्दे ईकन् प्रकृतेः किङ्कणदेशः ।
 सुद्रवण्टिकायाम् । “तमुवाह वाहः सशब्दचाभीर
 किङ्कणीकः” कुमा० । अभूमिपालान् भोजान् स्वाना-
 तिष्ठत् किङ्कणीकिनः हरिव० ३८ । अय्य पुंस्तमपि
 “किङ्कणीकविभूषितान्”
 किङ्कणीकाश्रम पुंन० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । “वैमानिक
 उस्मृश्र किङ्कणीकाश्रमे तथा निवासोऽप्सरसां
 दिव्ये कामचारी महीयते” भा०अनु०२५अ० ।
 किङ्कुर पुंस्त्री किङ्किन् किरति वियोगिनं रागाय या कृ-क ।
 १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च सारस्वतः स्त्रियां जातित्वात्
 ङीप् । ३कामे पु० ४गजकुम्भे न० ५रक्तपर्श्वे पु० इति त्रि०
 किङ्कुरात् पु० किङ्कुरं रक्तवर्णमतं अतः अण् । अशोक-
 वृक्षे जटाभरनसितशिरः “शेखरैः किङ्कुरातैः” रत्ना० ।
 किङ्कुराल पु० किङ्कुराय रक्ततायै अत्रति कार्याप्रोति
 अल-अच् ३त० । यद्वरे यैष्टो तल्ल निर्यासयोगेन
 रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।
 किङ्कुरिन् पु० किङ्कुर+इनि । (वहचि) विकङ्कतवृक्षे जटा०
 किङ्किल अव्य० किम्+किल+इन्वः । “किङ्किलेति कोपा-
 अइयोः” गणरत्नोक्ते १कोपे २अश्वहायाश्च । “न सर्वथे न
 अइधे किङ्किल भवान् वृषसं याजयेत्” भवत्कर्त्तृकं
 मूद्रयाजकं कोपविषयः अश्वहाविषयश्च । तदर्थक
 किङ्किलशब्दयोगे लिङ् ।
 किञ्च अव्य० किञ्च च च इ० । १आरम्भे, २समुद्रके, ३शकल्ले,
 ४सम्भावनायाश्च भेदि० ५अवान्तरे जटा०
 किञ्चन अव्य० किम्+चन इण् पदद्वयनित्यनेत्र । १अशकल्ले,

अथल्ये च किम्+चन-अच् । इहस्तिक्कण् पडागे पु०
शब्दरत्ना० “असाकल्ये तु चिञ्चन” इत्यम-
रोक्तोः चनेति भिन्नं पदम् अतएव मयू० अकिञ्चनशब्दो-
निपातितः ।

किञ्चित् अव्य० किम्+चित् किञ्च चिञ्च समा० वा । असाकल्ये,
अथल्ये च राजनि० । अथ पदद्वयत्वमेव । अकिञ्चित्कर
इत्यादौ सह सुमेति समास इति बोध्यम् । इदमनया नि-
र्देष्टुमशक्यत्वमेव किञ्चिन्वम् । “कम्पेन किञ्चित् प्रति-
गृह्य मूढः” रघुः “किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोऽप्यतारैः” ।
“आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्” कुमा० ।

किञ्च लुक पु० किञ्चित् चुलुस्मति सौतः चुलुस्म-हु संज्ञायां
कन् । (के०चो) महीनताख्ये कीटभेदे अम० पृषो०
किञ्चिलिकोऽप्यत्र अमरटी० । [किन्दानगच्छे दृश्यम् ।
किञ्च प्य न० किञ्चिञ्चयं यत् । भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे
किञ्चल न० किञ्चित् जलमत्र । पद्मादेः केशरे शब्दर० पृषो०
ललापे” किञ्चलमयत् राजनि० ।

किञ्चल्लुक् पु० किञ्चित् जलमति जन-अपवारणे क तस्य नेत्त्वम् ।
पुष्पादेः । केशरे, २ पुष्परेणो, २ नागकेशरे च भेदि० पद्ममध्य-
स्य केशाकारे पदार्थे । “केचित् किञ्चल्लुक्कङ्काशाः केचित्
पीताः पयोधराः” भा० व० १८८ अ० । “पद्मोदरव्युत्तरजः
किञ्चल्लुकारुणतां गतैः” भा० व० १५८ अ० “किञ्चल्लुक्नी
ददौ चाश्विमालामस्तानपङ्कजाम्” देवीमः० अमरे पुंस्तु
जटाधरे क्रीवतेत्युभयलिङ्गता । तदगुणादिकं भावप्र०
उक्तं “किञ्चल्लुक्ः शीतलोत्तुः कषायो ग्राह-
कोऽपि सः । कर्पापित्तदृष्टानाहरक्ताशौविपशोधजित्”
तत्र पुष्पकेशरे “हरण्यसजोयाजयेयुः यज्जकिञ्चल्लुकाः
गतपुष्करा होतुः” आ० श्रौ० ६, ४, ५ “यज्जैः कतकिञ्चल्लुकाः
कतकेशरा” होतुः सजः कार्य्याः नारा०

किटि गतौ सक० भये अक० स्वा० पर० सेट् । केटति अकेटीत्
किकेट प्रनिकटति ।

किटकिटाद्य किटकिटोऽव्य० कृशब्दकरणे डाच्-क्यच्-नामधातुः
किटकिटायते अकिटकिटाधीत् “दन्तान् किटकिटायते
उद्गताजो जिह्वां खादति” सुश्रुतः

किटि पु० किट-गतौ इन् किञ्च । अकृरे अमरः स्त्रिया
मिदन्तात् वा डीप्

किटिभ पु० किटिरिव भाति कृष्णत्वात् भा-क । । केशकीटे
(उक्त्यर्थे) जेभ० । २ सर्पदंशनोपद्रवभेदे न० सुश्रु० । “दह्रवः
कर्णिकाश्चैव विषयीः किटिभाति च । तैर्भवन्तीह द-

हानां यथास्व द्वाप्युपद्रवाः” । “पिङ्गकोपचयसोपाः विषयीः
किटिभाति च । पर्वभेटोरजस्वीश्वरोमूर्च्छा च दा-
रुणाः । दीर्घत्वमरुचिश्चासोवमयुर्लोमहर्षणम् । “दह-
रूपं समासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु” सुश्रु० । तद्वत्त्व-
तथोक्तं यथा । “यत् स्त्रावि दृत्तं घनमुपकण्ठु तत्
स्निग्धकण्ठं किटिभं वदन्ति”

किट्ट न० किट-क्त नि० इहभावः । । धातुनां मले, २ तैलादा-
धोभागस्थे मले च “पृथक् किट्टं पृथङ्मलम्” योगार्ख्यः ।
“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः । शिराभि-
स्तत्तत्तं नीतं वस्ति मूलत्वमाश्रयात् । शेषं किञ्चित्,
च यन्मलं तत्पुरीषं निगद्यते” भावप्र० ।

किट्टवर्जित न० इत० । शुक्ले चरमधातौ यथा च तस्य
पाके किञ्चित् मलमूल्यत्वं तथोक्तं भावप्र० तच्च
अष्टककरणे ५६० पु० उक्तम् ।

किट्टान्त पु० किट्टमालाति आ+ला-क । । ताम्बूलस्य किट्ट-
रूपेण व्यलति पर्यायोति व्यल-अच् । २ सौहृदभेदे भेदि०

किण पु० कण गतौ अच् पृषो० अत इत्त्वम् । (चेटा) ।
(कड़ा) । शुष्कव्रणे, २ मांसपट्टौ, ३ वर्षणजे चिद्धे च ।
“ज्यघातरेखाकिणलाञ्छनेन” रघुः “कराभ्यां किणजा-
ताभ्यां शनकैः संवाहताः” भा० व० १४४ अ० । [शब्दर०
किणि स्त्री किणाय तच्चट्छये प्रभवति का० इन् । अपामार्गे
किणिही स्त्री किण-अत्यर्थे इति किणिनो व्रणान् हन्ति
हन-ड गौ० डीप् । अपामार्गे अमरः । “पूङ्गदी-कि-
णिही-दन्ती-सरला-देवदारुभिः” सुश्रु०

किगव न० उल्गादि० नि० । । सुरावीजे २ पापे च भेदि०
सुरावीजद्रव्यभेदश्च नानाविधः सौत्वामणीशब्दे वक्ष्यते,
भावप्र० “सुरावीजन्तु किण्वकम्” इति परिभाष्य “सुरावीजं
यवगोधूमतण्डुलादि” इति व्याख्यातं सुश्रुते तु कल्मष-
तण्डुलादितो भिन्नत्वेन निर्देशः कृतः यथा
“वैरेचनिकमूलानां काथे माषान् सुभाषितान् । सुधीतां-
स्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान् । अवस्तुद्यैकतः
पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् । शालितण्डुल-
चूर्णञ्च तत्कषायोपशोधितम् । तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन्
किण्वभागविमिश्रितान् । मण्डोदकार्ये काषञ्च दद्यात्तत्त्व-
र्थमेकतः । निदध्यात्कल्मसे तान् सुरां जातरसं पिबेत्”
“किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत्” शं० सू० । अयं शब्द पु० न०
इति भरतः । तस्यै हितम् अपपा० यत् क वा किण्व
किण्वीय तत्साधने इत्येति०

कित संशये रोगापनयने च भा०पर० सक० सेट एतदर्थे स्वा-
र्थे सन् । चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्-
सितुम् चिकित्सितः । वासे अक० न सन् इच्छायां सक०
न सन् । केतति अकेतीत् । केतनं केतुः

कित चाने जुहो०पर०सक० सेट वैदिकोऽयम् । चिकित्ति
अकेतीत् । “यं नोअचिकेत चित्तमानो” ऋ० १०.४ १-२,

कित पु० कित-क । ? ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अथादि०
फज् । केतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री०

कितव पु० कि-भावे-क्त कितेन वाति वा-क । ? दूतकारके
“धुत् रवणे अमरः श्वश्रुके, ४ खले, च त्रि० भेदि० ५ चौर-
नामकगन्धर्व्ये, पु० शब्दरत्ना० । “यन्मा पितेव कितव
शशास” ऋ० २, २६, ५ । एतकारके “कितवानक्षौ-
र्दिध्यासमप्रति” अथ० ७, ५, १, “स्तेनाः साहसिका-
धृतीः कितवा योधकाश्च ये । असाक्षिणश्च ते दृष्टा-
स्तेषु सत्यं न विद्यते” नारदः । “कितवादूतकराः”
रघु० । द्यूते विशेषः या०भिता० दर्शितोयथा
“दृष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एवहि” या० “दूतव्य-
वहाराणां दृष्टारस्त एव कितवा एव राजा नियोक्तव्याः
न पुनः सुताध्यनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च
द्यूते दूतकारा एव कार्याः न तत्र स्त्रीवालकितवेत्यादि-
निषेधोऽस्ति । कचित् द्यूतन्निषेधुन्दण्डमाह” मि० “राजा
सचिह्नं चर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः” या० “कूटैरक्षा-
टिभिरुपधिना च सतिवञ्चनहेतुना सचिमन्त्रीपक्षादिना ये
टीव्यन्ति तान् शपदादिनाऽङ्कित्वा राजा स्वराष्ट्राच्चिर्वास
येत् । नारदेन नियमने विशेष उक्तः “कूटाक्षदेविनः
पापान् राजा राष्ट्रादिवसयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य सद्यो
भां विनश्वं स्रुत” इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषे-
धपराणि “द्यूतं समाङ्कयस्वैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद् राजा मृष्टांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादी-
नि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभि-
करहितद्यूतविषयतया च योज्यानि” मि० किञ्च “द्यूत-
मेकसखं कार्यं नृक्षरज्ञानकारणात्” या० । “यत्पूर्वोक्तं
द्यूतनदेकं सखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् ।
राजाध्यक्षाधिकृतं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्कर-
ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपमर्थार्थलोचनं प्रायशः
चोर्थार्जितधना एव कितवाभवन्वतश्चौरविज्ञानार्थं
मेकसखं कार्यम्” भिता० । “ग्लहे शतिकृष्टेस्तु सभिकः
पञ्चकं शतम् । मृच्छीयाद्भूर्त्तकितवात् इतरादृशकं

शतम्” या० । “यदाऽश्वौषं वाससां तत्र राशिं समा-
क्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः” भा० आ० १३० । कितवस्य
गोत्रापत्यम् अथा० फज् । केतवायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री० ।
उत्करा० चतुर्थ्यां क । कितवीय तच्चिह्नं तादेव अन-
नरापत्येतिका० भिज् । केतवायनि तदपत्ये पुं स्त्री० ।
तैकायनि शब्देन दृष्टे फिजो लुक्, वङ्गत्वे । तैकायनय-
श्च केतवायनयश्च तिकितयाः । अथ व्याघ्रादि० उपमित-
समासः । कितवधूर्त्तः । श्रौगणा० ७ त० । अक्षकितयः । वञ्चके
“तव कितव ! किमाहितैर्दृष्टा न” भावः दूरोचन-
नामगन्धर्व्ये राजनि० । [कौरभेदे तिका०

किन्तु पु० का कृतसिता तत्तुरग्य । (माकडसा) ख्याते
किन्तमाम् अथ० कृतसितार्थे किम् + द्योर्भावे एकस्याति-
शये तमप् आसु । वङ्गप् मध्ये प्रकृष्टे कृतसिते
किन्तराम् अथ० कृतसितार्थे किम् + द्योर्भावे एकस्यातिशये
तमप् आसु । द्योर्भावे प्रकृष्टे कृतसिते ।

किन्तु अथ० किञ्च तु च इ० । १० पूर्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने,
२ प्रायश्चित्तवृत्तार्थे, ३ किंपुनरित्यर्थे च भेदि० ।

किन्तु पु० तित्यङ्गरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे “किन्दतं कूप
मत्साद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च । गच्छंतं परमां सिद्धिमृष्यै
रुक्तः कुरुदह !” भा० व० ८२० अ० ।

किन्दम पु० ऋषिभेदे सहि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या
स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगवद्धा हतः । तत्-
कथा भा० आ० ११८ अ० यथा “राजा पाण्डुर्भृङ्गारण्ये
मृगव्यालनिषेविते । चरन् मैथुनधर्मस्थं दर्श मृग-
युग्मकम् । ततस्ताञ्च मृगीं तच्च रुक्मपुङ्गवैः स पतिभिः ।
निर्विभेदं शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः । स च
राजन् ! महतेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्यया सह
तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः” इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति
तच्छूरविज्ञस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा

“मृग उवाच । नाहं भ्रान्तं मृगान् राजन् ! विगर्हे चा-
त्मकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यामृगं शतः ।
सर्वं भूतहिते काले सर्वं भूतेप्सिते तथा । को हि विद्वान्
मृगं हन्याच्चरन् मैथुनं वने । अयं मृग्याश्च राजेन्द्र !
हृषीमैथुनमाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्तुं तत्तथा विफ-
लीकृतम् । पौरवाणां महाराज ! तेषाम् क्लृप्तकर्मणाम् ।
वशे जातस्य कौरव्य ! नानुरूपमिदमव । नृशंसं कर्म सुम-
हत् सर्वं लोकविगर्हितम् । अस्मिन् प्रमथशस्त्रावधर्मिष्ठम्

भारत ! । स्त्रीभोगानां विशेषतः शास्त्रधर्मायतनवित् ।
नार्हन्त्वं सुरमङ्गाशङ्कर्तुमस्वर्गपीडनम् । त्वया नृशंस-
कर्तारः प्राप्ताचाराश्च मानवाः । निद्रास्ताः पार्थिवश्चेष्ट !
विषमपरिचर्याः किं कृतं ते नरश्चेष्ट ! मासिहाना-
गसं भ्रता । स्निग्धमूलफलाहारं नृगवेशधरं नृप ! ।
वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् । त्वया हं हिंसितो
यस्यानन्त्यात्मा मयि हं शपे । ह्योर्नृशंसकर्तारमवशं का-
ममोहितम् । जीयितान्करो भाव एवमेवागमिष्यति ।
अहं किमिन्दो नाम तपसा भावितो ह्यनिः । व्यपल-
पन्नुष्याणां नृग्यां मैथुनमाचरम् । नृगो भूत्वा नृगैः
सार्द्धं चरामि गच्छने वने । न तु ते ब्रह्महृत्वेयं भविष्य-
त्वविजानतः । नृगच्छपधरं हृत्वा मामेव काममोहि-
तम् । अस्तु तु त्वं फलं भूद ! प्रापस्वपीडनमेव हि ।
प्रियया मत्त संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्या-
मयस्यायां प्रेतलोकं गमिष्यसि । अन्तकाले हि संवासं
यया गन्तामि कान्तया । मे नराजपरं प्राप्तं सर्वं भूतदु-
रत्ययम् । भद्राया मतिमनां श्रेष्ठ ! मैव त्वानुगमिष्यति ।
वर्तमानः सुखे दुःखं दयातां प्रापितस्त्वया । तथा त्वाञ्च
नृगं प्राप्तं दुःखमभ्युपगमिष्यति । [तदपत्ये पुंस्त्री०
किन्दर्म पुं० कृष्णभेदे तन्नामत्वम् विदा० अञ् । कैन्दर्म
किन्दान न० किञ्चिदपि दानसायणकं यत् । भारतमसिद्धे
सरकतीर्थस्थीर्धर्मभेदे सरकस्यप्रकृत्य “किन्दाने च नरः
ज्ञात्वा विदुः च मन्त्रीपते ! । अग्रमेयमवाप्नोति दानं
जप्यञ्च भारत ! ” भा०, य०, ८, ३७० ।

किन्दाम पुं० कः कृतसितोदासः । निन्दते दासे ततः अनार्प-
त्वात् अपत्ये विदा० अञ् । कैन्दाम तदपत्ये पुंस्त्री० ।
किम्भिन् पुं० कृतसिता धीरन्तस्य त्रीणां इति । अयं त्रिका-
स्त्रिंशोऽङ्गः ।

किन्नर पुंस्त्री कः कृतसितो नरः तुरङ्गवदनत्वात् । देव-
योनिभेदे स च पुलस्तर्गिपुत्रभेदः । “राक्षसाश्च पुल-
स्तस्य वानराः किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजव्याध !
पुत्रास्तस्य च धीमतः” भा० आ० ६६७० । “किन्नरान्
वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्” मनुः स्त्रियां
कीप् । “किन्नोश्च च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च”
रामा० । किञ्चित्कण्टकिन्नरमध्यवास” “उद्दृगास्त-
मिच्छति किन्नराणाञ्” कुमा० । “किमिदं किन्नर-
कण्ठ ! कुप्यते” रघुः । श्वर्षभेदे च किम्बुशब्दे
विद्यतेः इत्यर्द्धप्रासकभेदे हेम० ।

किन्नरेश पुं० इत० । कुबेरे तस्य तदधिपत्वकथा काशी० ख०
१३७० यथा “वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः ।
निधीनामधिनाथस्तुं शुद्धकानामपीश्वरः । यक्षाणां
किन्नराणाञ्च राजा राजाञ्च सुव्रत ! । पतिः पुण्य-
जनानाञ्च सञ्जोषं धनदोभव” किन्नरेश्वरादयोऽप्यत्र
किन्नु अय्य० किञ्च नु च इ० । १ प्रश्ने, श्रवितर्के श्वाहश्रुते
४ स्थाने च जटाधरः पदद्वयमित्येके ।

किप्य पुं० सुश्रुतोक्ते पुरीषे क्षमिभेदे । “अथवा विषयाः
किप्याधिप्या गण्डूपास्तथा । चुरवीहिमृशस्त्रैव सप्रैवैते
पुरीषजाः” सुश्रु० ।

किम् त्रि० कु-गच्छे वा० हिम । १ कृतसिते श्रिजिज्ञासिते श्रवितर्के-
विषये । ४ कृतसाया पृथक्चैव इति त्रि० अय्य० ८ सादृश्ये-
(प्रकारे) ६ करणे च अय्य० जटा० १० विपदये ११ अति-
शये गणरत्नम् । तत्र त्रिनिहृत्वा प्रसन्नता व
कश्च इत्यादि “के वृत्तं स्थल एव मतिः वपि प्रयोगि-
पात्रयः” सा० ८० । “कश्च माय ! समर्थः कृतं व्योम-
नमालम्बये” उद्भटः । “किंवा जीवमवाप्तं किंवा जन्म-
कौतुकाय” प्रसन्नरा० । “किञ्च सुदर्शने यथाशुभोनाथ
सिंहः प्रतिपसति” पद्मनन्ध । “किञ्च सु-
विज्ञातं भवति” हरिडकमुनिः । “निज्ज्ञातये” विज्ञात-
किन्नरैः इत्यादि । “किंवाजो यो न रज्ज्वरः” “स किं-
बद्धा साधु न शास्ति योऽधिपम्” विरा० इत्यादि तत्र
इष्टार्थे न किमप्यस्यास्ति । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थ-
व्यतिशये किमप्येव प्रगल्भस्य व्यतिर्गम्यत्वं प्रगल्भस्य इत्यर्थ-
व्यवयस्य प्रश्ने “किमिदं किन्नरकण्ठ सुप्यते” रघुः
तत्र किञ्चिद्व्यतिशयोपादिप्रकारो गदाधरेण शङ्खिवादे
दर्शितो यथा ।

“किंपदस्य जिज्ञासिते शक्तिः एतदेव स्त्रीश्रिजिज्ञासाज्ञाप-
नाय किंपदवटितमन्त्रवाक्यं प्रयुज्यते । तन्नोद्देश्यता-
चककिंपदस्य समभिध्याकृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तुं जि-
ज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिमिति उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वा-
न्तमुपलक्षणतया नुगमकं शाब्दबोधे तदभानात् । एवञ्च
कः पञ्चतीत्यतः पाककतितावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्य-
श्रुतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्मस्तद्वानुपचती-
त्याकारोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नोद्देश्य-
श्रुतानिरूपितपाककतितावच्छिन्नविधेयतायाजिज्ञासित-
वत्त्वित्याकारिकाया जिज्ञासायास्तद्विधेयविधयकतया

तादृशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यान्तर्द्वित्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तरं तथेयोत्तरं प्रयुज्यते । न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं तादृशप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविधेयनूनदन्तिधर्मावच्छिन्न एव तादृशकिंपदस्य शक्त्यभ्युपगमात् । अभेदेन स्वार्थान्वितो हे शत्रुवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थभेदान्वयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मनूनदन्तित्वमपि धर्मांशे विशेषणं देवमतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरमेव पचतीत्यादिकसुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते न तु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यनूनदन्तित्वात्तदवच्छिन्नो हे शत्रुत्वमेव ज्ञानविषयेच्छायास्तत्वाप्रतीतिः एवं यत्तो हे शत्रुतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत् तदन्वयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नतदन्वयतावच्छेदकधर्मस्य नृदन्तिधर्मावच्छिन्नो हे शत्रुतावच्छेदकताप्रकृततत्त्वभोगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यतेऽतः कति घटाः सर्वाद्यादौ उतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदाद्यस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात् संख्यात्वत्पुनः सप्तपदत्वाद्यवच्छिन्नो हे शत्रुतावच्छेदकताप्रतीतिजनकं दशसंख्याका घटाः सर्वाद्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते । यस्मात् शत्रुतावच्छेदकीभूतविभक्तप्राप्त्यर्थे तेन किंपदार्थान्वयः कस्य पुनः सुन्दर इत्यादौ तत्र तादृशस्यत्येव यदवच्छिन्ने यदन्वयस्तत् तादृशस्वस्येन विशेषणव्यवच्छिन्नविशेषिततदवच्छिन्नविशेषो हे शत्रुतावच्छेदकतावच्छेदकताप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते एवं विशेषवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नो हे शत्रुतावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्मास्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं क इत्यादौ इदन्वावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मावन्त्याकारकोऽन्वयबोधः । तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते । एवं यत्र वेधेय विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेनान्वयः इदं किम् इदं किंचन भवतः कति पुलाः भवान् कस्य पुन इत्यादौ रीतिः पूर्ववदूहनीया “किमिन्दुः किं पद्मं किम् सुतारविम्बं किम् सुखं किमङ्गे किं भीनौ किम् सदनवाणौ

किम् दृशौ । कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किम् कुचौ तद्विद्धा तारा वा कनककलतिका वा किमचला” इत्यादावव्ययकिमो वाशब्दस्येव वितर्कोऽर्थः । वितर्कश्च प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतास्वस्येन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितास्वस्येन तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात् । यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमान्ततत्वाभेदस्वस्यैवावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यन्तं, यत्र किंपदास्य च तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशमन्वायेनान्वयस्तादृशस्वस्यैवावच्छिन्नप्रकारितैव तत्प्रतीतिः किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दु इत्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका धनमिदं किं चैतस्येत्यादावाशब्दत्वादस्वस्येन चैतस्वत्वादिप्रकारिका सम्भावना नियमतः प्रतीतिरिति किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकात्तादृशत्वादिप्रतीतिन्तार्थो । कत्वाधिसमपि कचित्किंपदं यथा किङ्करी इत्यादौ ।”

किमिच्छक त्रि० किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृष्टो० । किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनादर्थमात्रं नाय नियुक्ते इत्यादौ । “सुमनोभोदके रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा । गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र ! विविधैश्च किमिच्छकै” भा० शा० ३८ “किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारकेऽर्थः विविधैर्गोवस्त्रादिभिर्निमन्त्रयद्भिः” नीलक० । किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कायति गृह्णायतेऽत एव पृष्टो० । भार्यापुत्रपुत्रराणोक्ते व्रतभेदे पु० तद्वृत्ते हि “पुरोहितस्य धीराया- (तन्नाभराजमहिष्याः) वदतोऽर्थजनं प्रति । कः किमिच्छति दुःसाध्यम् कार्यं किंसाध्यतामिति । कन्धस्य सहिषो किमिच्छकमुपोषिता । राजपुत्रोऽप्यर्थाजित्तु सुखा पौरोहितं वचः । प्रत्युवाचार्थिनः सर्वान् राजद्वारमुपागतान् । मया साध्यं शरीरेण कार्यं किञ्चित् ब्रवीत मे । मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता । शृण्वन्मुमेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मयात्र वै । किमिच्छथ ददास्येवं क्रियमाणे किमिच्छके” अर्थिनोऽभिलाषानुरूपदानार्थं केच्छाप्रश्नपूर्वकं तद्दानं विहितमिति तस्य तथात्वम् । इत्यादिप्रत्ययप्रश्नपूर्वके हेच्छानुरूपदेयभावेऽपि • “प्रति श्रयान् सभाः कूपान् प्रपाः पुष्करिणीस्तथा । नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च” भा० शा० ६६८ पृ० । किमीदिन् त्रि० किमिदानीमिति चरति किम्+इदानी-

म्+इनि पृषो० । किमिदानीमित्येवं चरणगीले पिशुने-
खले “द्वेपे धत्तमनवायं किमीदिने” ऋ० ७, १०४, ७,
“किमीदिने किमिदानीमितचरते पिशुनाय” भा० “वि-
लुपन्तु यातुधाना अतिगो ये किमीदिनः” अथ० १, ७, ३,
किम्प अय्य० कै-डिडु । १ प्रश्ने, २ निषेधे, ३ वितर्के, ४ निन्दा-
यात्र भेदि० “किम्प भीकररार्थसे” भट्टिः

किमुत अय्य० किञ्च उत च इ० । १ प्रश्ने, २ वितर्के ३ विकल्पे,
४ अतिशये च । कैमुतिकन्यायः तस्य गतं हत्यं तच्च
स्यादिति बोध्यम् “आहो उताहो किमुत वितर्के किं
किम्पन च” हेम० किमु-उत इति छेदः तेन किम्प-
तस्य कशङ्ककल्पनं चिन्त्यम्

किम्पच त्रि० किं पचति पच-अच् । कपणे रायसु० । सहि
आत्मोदरपुर्ति समर्थमात्रं पचति नागन्तुकातिथिभ्योदा-
नपर्याप्तम् । इति तस्य तथात्वम् ।

किम्पचान त्रि० किम्+पच-आनच् । आत्मोदरपुर्तिमात्रप-
र्याप्तपाककर्तार कपणे अमरः । [लतायां रत्नमा०

किम्पाक पु० कृतसितः पाकोयस्य । (माखाल) महाकाल
किम्पुना स्त्री भा० प्रसिद्धे नदीभेदे “किम्पुना च विशल्या च
तथा वैतरणी नदी” भा० म० ६ यरुणसभावर्ये ने । “वित-
स्ताञ्च महाभाग ! कावेरीञ्च महानदोम् । शोणञ्च पुरुष-
व्याघ्र ! विशल्यां किम्पुनामपि” भा० व० १८८ अ०

किम्पु(म्पू)रुष पु० कृतसितः पु(पू)रुषः । देवयोनिभेदे
देवगायके अमरः । स च अश्वाकारजघनः नराकारमुखः ।
किञ्चरस्तु अश्वाकारवदनः नराकारजघन इति तयोर्भेदः ।
अतएव “राल्लसाञ्च पुलस्त्यस्य वानराः किञ्चरास्तथा”
इति पुलस्त्यस्य वंशसङ्गा “पुलहस्य सुताः राजन् !
शलभाञ्च प्रकीर्त्तिताः । भिन्हाः किम्पु रूपा व्याघ्रा यत्ना-
हंहास्तगास्तथा” भा० आ० १६ अ० पुलहवंशे किम्पु रूपस्य
कीर्त्तनम् । अतएव भाग० ८, २०, १३, “नेदुसं छुडु-
न्दभयः सहस्रशोगन्धर्व्य किम्पू रूपकिञ्चराजयुः” ।
तयोर्भेदेन निर्देशः । “स यं पुरुषमालभत स
किम्पु रूपोऽभवत्” शत० ब्रा० १, २, ३, ६, किंपुरुषावासे
२ वर्षभेदे । कृतसितपुरुषत्वसाभ्यात् परस्परभेदाभिप्रायेण
उभयोरप्युभयपरता तेन क्वचित् किञ्चरवर्षमित्युच्यते
कोष्ठाच्च किम्पु रूपवर्षम् इति । तदधिष्ठानदेशभेदश्च वर्षभेदः
स च “किञ्चरवर्षमतो हरिवर्षमिति विमज्ज” “माल्य-
वज्जलविमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतरणं (मुखेन तरगत-
त्वम्) जगुर्बुधाः” सि० शि० उक्तः भाग० ५, १६, “किम्पु रूपे

वर्षे इत्युक्तम् । “देशं किम्पुरुषावासें द्रुमएतेषां रक्षि-
तम्” भा० म० २७ अ० । “द्रुमः किंपुरुषेणश्च उपास्ते
धनदेश्वरम्” भा० स० १० अ० । “काश्मीरराजो गोनर्हः
करुणाधिपतिस्तथा । द्रुमः किम्पुरुषश्चैव पर्वतीयोद्वा-
नामयः” हरिवं० ६२ अ० ।

“प्रियासुखं किम्प रूपश्च सुखे” “यदृच्छया” किम्प रूपा-
ङ्गनामम्” कुमा० । [राजनि

किम्पुरुषेणश्च पुं इतः १ कुवेरे किम्पुरुषवर्षे २ कुमाभिने-
किम्भरा स्त्री किञ्चित् विभर्त्ति भ-अच् । नलीनामगन्धर्व्यो
शब्दच०

कियत् त्रि० किम्+परिमाणे, यतपु किम्पः क्वादेशः इत्य वः ।
किंपरिमाणे “गन्धर्व्यमस्ति कियदित्यसङ्गद्वुवाणां, सा०,
ट०, “मदर्थसन्देशसृणालमन्थरः प्रियाः कियद्दूरमिति
त्वयोदिते” “भवेदभीभिः कमलोदयः कियान्” नैष०,
स्त्रिया० डीप् “निविशते यदि श्रुतिगिष्ठा पदे खलति सा
कियतीमिव न व्यधाम्” नैष० ।

कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् कारभ्यभाषं करोति णिचि
डिङ्गच् टिलोमेणुलु । उद्योगे उत्साहे हेम० । त्रिका०
कियेतद्वेति पाठः प्रामादिकः ।

कियाखु त्रि० कियटन्मुञ्चत्वे भेदे ह्योऽन्ते लोपः । किंप्रमाणा-
म्बुयुक्ते “कियाखुत्वं रोषतु पाकटुर्वा व्यल्कशां,
ऋ० १०, १६, १३० ।

कियाह पुं रक्तवर्षे अथ हेमच० ।

कियेधाम् अय्य० कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरुद्धं ३० “हत्वाय व-
ज्रदीमानः कियेधाः, व०, १, ६१, १०, “कियेधाः कियेधा-
इति” भा० ।

किर पुंस्त्री कृ-क । १ शूकरे अमरः स्त्रियां ज्ञातित्वात् ङीष्
२ विज्ञेयकमात्रे त्रि० कीर्यतेऽर्त्त आधारे कृ-घञर्थे क ।
३ अश्वस्करविज्ञेयपदार्थे पर्यन्तभूमौ । किरातः

किरक पुं स्वल्पः किरः अल्पे कन् । शालशूकरेऽलेखके च त्रिका०
किरण पुं कीर्यते परितः कृ-कर्माणि क्यु । सूत्रार्थः
रश्मौ “स्वकिरणपरिवेष्टोन्नेषण्यः प्रदीपः” रघुः
“एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतोन्दोः किरखे-
ष्विवाङ्कः” कुमा० । ततः अरीहणा० चतुरथ्यां वुञ् ।
कैरणक तच्चर्वृत्तादौ त्रि० [हारा० ।

किरणमालिन् पुं किरणानां मालाऽस्तस्य इति । सूत्र्ये
किराटिका स्त्री० किरं पर्यन्त भूमौ अटति अट-णुञ् ।
उच्यन्त भूमिचारिण्यं शारिकाद्यां पक्षिणाम् शब्दचि०

किरात पुंस्त्वो किरमरकरादेर्नः क्षेत्रस्थानं पर्यन्तभूमिमतति
 अतः अण् उप० स० । नीचजातिभेदे स च अवस्करनिः-
 क्षेपस्थानपर्यन्तदेशस्थः यथाधादिः । जातिशब्दे विवृतिः ।
 “तप्तकुण्डं समारभ्य रामजेत्वान्तकं शिवे ! । किरात-
 देशो विद्यो विन्दुगैलेऽप्यतः” इति शक्तिसं-
 गमोक्ते प्रदेशभेदेऽपि भूम्नि । वृहत् सङ्ख्यविभागे श्रे-
 यान्युक्ते प्रदेशभेदे च “देशान्यां मेरुकनष्टरा-
 ज्येष्वपक्रमे “वनराज्य किरातचीनकौलिन्दाः इत्युक्तम्
 तद्देशानां राजा अण् । कैरात तद्देशव्यपे वज्रपु
 ष्योलुक् । किराताः । ते च क्रमशो वेदानव्ययनादिना
 वृषलत्वमाप्ता यथाह भट्टः “शनैस्तु क्रियालोपादिभाः
 स्युः क्षत्रजातः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन
 च” । पौण्ड्रकाञ्चौद्रविङ्गः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
 वारदापञ्चशखीना किराताः दग्दाः खसाः” इति । जातौ
 स्त्रिंशो ङीष् । ४ मत्स्यभेदे पुंस्त्वो “किरातस्तथा स्त्रिंशं
 चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः” केशयोक्तेः
 ५ चामरवाहिन्यां स्त्री । “नोऽंश्वरां पार्श्वगां किरा-
 तीम्” रघुः “किरातीं-चामरवाहिणीं दासीम्” म-
 ङ्गिः । तपस्यदृज्जुनप्रसादाय किरातरूपेण गतत्वात् इति
 तस्य पत्न्यां तयारूपायां ऽर्गायां स्त्री ङोप् “किराती
 क्षीरवसनां चौरसेनानामस्ततान् । आचार्यं सोमपां सौम्यं
 सर्वपर्वतगसिनीम्” हरिवं० १७ अ० दुर्गास्तत्रे । तत्र व्याधे
 “मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः” “यद्वायुरन्विष्टरुग्णैः कि-
 रातैः कुमा० । भूमिनिम्बे पुं० राजनि० एवोटकर-
 षके सारस्तः । १० अत्यतनौ द्वि० भेदि० । “पर्य-
 नाश्रयिभिर्निजस्य सङ्घं नाशः किरातैः कृतम्” रत्ना० ।
 अत्र स्वनामसङ्गतवच्च वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वे-
 नात्यतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्वी कपटबोध्यात्यननुत्क-
 रणात् पर्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनि-
 स्वयुषाद्युक्तं भावः यथा “किरातः सारको रुजः-
 भीतवस्तिकौ लघुः । सञ्जिपातज्वरश्वासकफपित्ताह-
 दाहनुत् । काशशोथट्ठाकृष्ट ज्वरव्रणक्षमिप्रणुत् । स्वार्थे
 क । किरातक भूमिनिम्बे राजनि० । किरातं शिवमधिकृत्य
 कृतोपस्थः अण् कैरात भारतवनपर्वीसर्गतेऽवान्तर
 पर्वभेदे तत्रत्यकथा भा० व० १२ अ० यथा
 “गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्त्रिषु महाभट्ट । पिनाकपाणि-
 भंगमात् सर्वपापहरो हरः । कैरातं वेशभास्याय
 काञ्चनद्रुमसङ्घिभम् । विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरु-

रिवापरः । श्रीमद्भरुपादाय शरांश्चाभीविधोपमान् ।
 निष्पपात महावेगो दहरो देहवानिव । देव्या सहो-
 मया श्रीमान् समानव्रतरेणया । नानावेधैर्हृष्टै-
 र्भूतैरनुगतस्तदा । किरातवेशसंरुद्धः स्त्रीभिश्चापि सह-
 स्रगः । अयोधत तदा राजन् । स देशोऽमीव भारत । ।
 क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा । नादः प्रक्ष्वण्णा-
 नाच्च पक्षिणाश्चाप्युपारमत । स सञ्चिर्कर्मभागस्य पार्थ-
 स्यात्किटकर्मणः । सूक्तं नाम दनोः एतत् ददग्रीदुपुत-
 दर्शनम् । वाराहं रूपभास्याय तर्जयन्मियाज्जुनम् ।
 हनू परमदृष्टात्मा तमदाचाय फाल्गुनः । गारुडीयं
 धनुरादाय शरांश्चाभीविधोपमान् । सज्यं धनुर्धरे
 कृत्या ज्यावोलेण निनादयन् । यन्मां प्रार्थयसे हनुम-
 नागसर्पहागतम् । तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताऽन्य
 यमसादनम् । वृद्धा तं प्रहस्यन् फाल्गुनः वृद्धा-
 न्विनम् । किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः ।
 सत्रैव प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीदृशसप्रभः । अनाह्वय च
 तद्वाक्यं प्रजहाराय फाल्गुनः । किरातश्च समं तस्मि-
 न्नेकलक्ष्ये महायुतः । प्रसुप्तोचाशनिप्रख्यं गरमग्नि-
 शिखोपमम् । तौ सन्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपे-
 ततुः । सूक्तस्य गात्रे विस्तीर्णं शैलसंहनने तदा ।
 यथाऽशनेर्विनिर्धोपो यजुस्तेव च पर्वते । तया तयोः
 सञ्जिपातः शरयोरभवत्तदा । स विद्धो वज्रभिर्बाणै
 र्हीमास्यैः पक्ष्मैरिव । समार राक्षसं रूपं भूयः कृत्या
 विभीषणम् । स दर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेशसंरुद्धं स्त्रीसहायममित्रहा । तमवधीत्
 प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव । को भयानटते शून्ये
 वने स्त्रीगणसंहतः । न त्वमस्मिन् वने धीरे विभेषि कन-
 कप्रभ । । किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः ।
 मयाऽभिपक्षः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः । कामात्
 परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्षसे । न ह्येष रु-
 गदाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि । तेन त्वां भ्रंशयि-
 ष्यामि जीवितात् पर्वताश्रयम् । इत्युक्तः पाण्डवेरेण
 किरातः प्रहसन्निव । उवाच सञ्जयः वाचा पाण्डव
 सत्यवाचिनम् । न मत्कृते त्वया वीर ! भीः कायार्थं यन-
 म्निकात् । इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ।
 त्वया तु दुष्करः कक्षादिह वासः प्ररोचितः ? । वयन्तु
 वज्रसत्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ! । भर्तास्तु कण्ववर्षाभिः
 सुकुमारः सुखोचितः । कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिष्यति । अर्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रयं
 कृत्वा नाराचांश्चाग्निमग्निमान् । निवसामि महारथे
 द्वितीय इव पायकः । एष चापि महाजन्तुर्भृङ्गरूपं
 समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह
 आगतः । किरात उवाच । मयैष धनुर्निर्मुक्तैस्ता-
 दितः पूर्वमेव हि । वासैरभिहतः श्रेते नीतश्च यमसा-
 दनम् । मयैष लब्धभूतो हि मम परंपरिग्रहः । मयैव
 च महारेण जीविताद्गुणरोषितः । दोषान् स्वाद्धर्-
 सेऽन्यथैव क्तुं स्ववन्दर्पितः । अर्वालोऽसि मन्दात्मन् !
 न मे जीवन् विमोक्षामि । स्थिरो भयस्य मोक्षप्राप्त-
 सायकानशनीरिव । घटस्व परया शक्त्या सञ्च त्वमपि
 सायकान् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
 रोषमाहारयामास गाड्यामास चेष्टुभिः । ततो हृष्टेन
 मनसा प्रतिजघाह सायकान् । भूयोभूय इति ग्राह
 मन्दमन्देत्युवाच ह । प्रहरस्व शरानेताक्षाराचान्-
 म्भेदिनः । इत्युक्तो वाणवर्षसं सुमोच सहसाऽ-
 र्जुनः । ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ सुहृदुभ्यः ।
 शरैराशीविषाकारैस्तन्नाते परस्परम् । ततोऽर्जुनः
 शरवर्षं किराते समवाहृजत् । तत्प्रसङ्गेन मनसा प्रति-
 जघाह शङ्करः । सुहृत् शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिना-
 कधृक् । अश्वतेन शरीरेण तस्यौ गिरिरिवाचलः ।
 स दृष्ट्वा वाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः । परमं विस्म-
 यञ्चक्रौ साधु साध्विति चाब्रवीत् । अहोऽयं सुकुमा-
 राङ्गो हिमवच्छिखुराधयः । गाण्डीवसुक्ताक्षाराचान्
 प्रतिगृह्णात्यविह्वलः । कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो
 यक्षः सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिमध्ये त्रिदशानां
 समागमः । नहि महाणजालानास्तत्सृष्टानां महारुणः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् । देवो
 वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं
 शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् । ततो हृष्टमना
 जिष्णुर्नाराचान्मभेदिनः । व्यञ्जज्ज्वलन् राजन् !
 मयूखानिव भास्करः । तान् प्रसङ्गेन मनसा भगवान्
 शोकभावनः । शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ।
 जघेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भीमैव-
 सावित्र्यतीक्ष्णं तं दृष्ट्वा शरसंजयम् । चिन्तयामास जि-
 ष्णुश्च भगवन् कुताशनम् । पुरस्तादजयौ दत्तौ तृणौ
 येनास्य खाण्डवे । किं नु मोक्षप्राप्तिं धनुषा यन्मो वाण्याः
 अयं गताः । अयञ्च पुरुषः कोऽपि वाणान् ययति

सर्वशः । कृत्वा चैनं धनुष्कोटा शूलान्मेवैव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रत । प्रगृह्णाच
 धनुष्कोटा जघापाशेनावलक्ष्य च । सृष्टिभिश्चापि हत-
 यान् यज्जकल्यैर्महादुतिः । संप्रयुज्यो धनुष्कोटा कौ-
 न्तेयः परवीरहा । तदयस्य धनुर्दिव्यं जघाह गिरि-
 गोचरः । ततोऽर्जुनो यस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् । तस्य
 मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि । सुमोच भुजयो-
 र्ध्वेण विक्रम्य कुरुनन्दनः । तस्य मूर्ध्निमासाद्य पफा-
 लासिखरो हि सः । ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास
 फाल्गुनः । तदा दृष्ट्वा महाकायः प्रत्यगृह्णादधो
 शिलाः । किरातकूपो भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
 सृष्टिर्भर्वजसङ्काशैर्मसमुत्पादयन् वृक्षे । प्रजहार दु-
 राधपै किरातसमरूपिणि । ततः शक्राशिनिसर्भैः सृष्टिभि-
 र्भृशदारुणैः । किरातकूपो भगवानर्दयामास पाण्डवम् ।
 ततश्चटचटाशब्दः सुधोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च
 सृष्टीनां किरातस्य च युध्यतः । सुहृदुर्जन्तु तद्युद्धम-
 भवत्क्षोभहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं दृष्ट्वा सयोरिव ।
 जघानाथ ततो जिष्णुः किरातसुरसा बली । पाण्डवश्च
 विचेष्टन् किरातोऽप्यहनद्वली । ततोऽर्जुनजिनिमेषात्
 सङ्कर्षेणोरसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पायकोऽङ्गा-
 रधूमवान् । तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडि-
 तम् । तेजसा व्यक्रमद्रोपाक्षे ततस्तस्य विमोहयन् ।
 ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवावभौ । फाल्गुनो
 गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ! । निरुच्छ्रासोऽभवच्चैव
 सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निक्षेष्टो गतसत्त्व
 इयामवत् । स सुहृत्तन्मथा भूत्या सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुधिरैणाभुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः । शरवर्षं
 शरणं गत्वा भगवन् पिनाकिनम् । कृष्णमयं स्थण्डिलं
 कृत्वा माल्येनापूजयद्भयम् । तच्च माल्यं तदा पार्थः
 किरातशिरसि स्थितम् । अपश्रुत् पाण्डवश्चो
 हर्षेण प्रहतिहृतः । पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽ-
 भवद्भुवः । उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगोर्हरः ।
 जातविस्मयमालोक्य तपःक्षीणाङ्गसंज्ञितम् । भव उवाच ।
 भो भो फाल्गुन ! ततोऽपि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
 शौर्येणानेन दृष्ट्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः । समं
 तेजसि वीर्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महा-
 बाहो ! पशु मां भरतर्षभ ! । ददामि ते विशाखाञ्च !

चक्षुः पूर्वं चर्चयन् । विजेयसि रणे शत्रून्पि सर्वान्
दिवौकसः । प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्वमनिवा-
रितम् । त्वं हि शत्रो मदीयं तदस्त्वं धारयितुं क्ष-
यात् । वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं
गिरिशं शूलपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या
महाद्युतिम् । स जानुश्यां सहो गत्वा शिरसा प्राणि-
पत्यं च । प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः” ।

किराततित्त पुं० किरातो भूनिस्वइव तित्तः (चिराता) ह्ये
अमरः “किराततित्तस्तु हिमस्तित्तः पित्तकफापहः” भावप्र०

किराताशुनीय न० किरातशुल्लं नृशुल्लं कृतोपन्यः
“इत्याहः” पा०७ । भारविक्रिप्रस्थीने अष्टादशसर्गात्मके
महाकाव्यभेदे

किराताशुनि पुं० किरातान्नाति अश-णिन्तु० । गरुडे
शब्दः तस्य किराताशनकथा भा० आ० २८७० यथा
“इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छाम्यस्त-
तमाहर्तुं भव्यामिच्छामि वेदितुम् । विनतोवाच । स-
मुद्रकुक्ष्यावेकाने निपाटालयसुत्तमम् । निपाटानां सहस्रा-
णि तान् भुङ्क्ताः स्तमानय । न च ते ब्राह्मणं हन्तुं
कार्या बुद्धिः कथञ्चन । अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो
ह्यनलोपमः । अस्मिन्को विप्रं शत्रुं विप्रो भवति को-
पितः । गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः ।
एवमादिभीरुपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः । स ते तात !
न हन्तव्यः संक्रुद्धनापि सर्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो
न कर्तव्यः कथञ्चन । न ह्येवमस्मिन्नादित्यो भक्ष
कृत्यात्तथानव । यथा कृत्यादभिक्रुडो ब्राह्मणः संगत-
व्रतः । तदेतैर्विविधैर्लज्जैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् ।
भूतानामयभूष्यप्रो यस्म्यश्रेष्ठः पिता गुरुः । गरुड
उवाच । किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपरा-
क्रमः । किंस्त्रिदग्निनिभो भाति किंस्त्रि सौम्यप्रदर्शनः ।
यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्ष्यैः शुभैः । तस्य का-
रणतो मातः ! पृच्छतो वक्तुमर्हसि । विनतोवाच । यस्ते
कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं वडिषं यथा । दहेद्दङ्गारवत् एव !
तं विद्याब्राह्मणपथम् । विप्रस्तुथा न हन्तव्यः संक्रुद्धे-
नापि सर्वदा । प्रोवाच चैनं विनता एव हार्हादिदं
वचः । जठरे न च जीर्णैर्द्वयस्तं जानीहि द्विजोत्तमम् ।
पुनः प्रोवाच विनता एव हार्हादिदं वचः । जानात्यथतत्त्वं
बीर्षमाशीर्षादपरायणा । प्रीता परमदुःखार्ता नागै-
र्बिप्रकृता सती” । “सौतिरुवाच । ततः स मातु-

र्वचनं निशम्य वितथ पत्नी नम उत्पपात । ततो
निपाटान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इयान-
कोऽपरः । स ताक्षिपादानुपसंहरंस्तदा रजः समुद्रय
नभः स्मृशमहत् । समुद्रकुक्षौ च विशेषयन् पयः स-
मीपजान् भूधरजान् विचालयन् । ततः स चक्रो महा-
दाननं तदा निषादमार्गे प्रतिक्रुध्य पश्चिराट् । ततो नि-
पादास्वरिताः प्रयव्रजुर्ज्यतो हृष्यं तस्य भुजङ्गभोजिनः ।
तदाननं विष्टतमतिप्रमाणवत् समभ्ययुगंगनमिवाहिताः
स्रगाः । सहस्रशः पवनरजोविभोहिता यथाऽग्निनः प्र-
चलितपादपे यने । ततः स्रगो यदनमभिलतापनः समा-
हरत् परिचपलौ महाबलः । निस्तूयन् बहुविधमत्स्य-
जीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा” ।

किराति स्त्री किरौय समनात् जलक्षेपेण अतति गच्छति अत
इत् १तः । १ गङ्गायां जटा० तस्या योजनपर्यन्तजलक्षेपेण
हिमाचलात् समुद्रपर्यन्तगमनान्तथात्वम् । वा डीप् ।
तत्रैव । २ किरातवेषधारिणयां दुर्गायाञ्च तस्याः किरात
वेषधारणं यथा तथा, किरातशब्दे दर्शितम् ।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वे नास्त्यस्या इनि
डीप् । जटामांसां शब्दः ।

किरि पुंस्त्री किरति भूमिम् क-कप्पादि० इक् । भूविदारं
शूकरे अमरटी० भरतः स्त्रियां डीप् । २ भेदे च तस्य
जलक्षेपकत्वात् तथात्वं किरिकः

किरिक पुं० किरिर्भेव इव कायति कै-क । सजलसंघ
तुल्ये रुद्रभेदे । “नमो यः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः”
यजु० १६, ४६ । [डि । हिमालये अमरः २ भेदे त्रिका०]

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विह्वल्यते टल विह्वले
किरीट पुं० क-कटन् किञ्च । १ रुक्ते शशिरोवष्टने (पागण्डि)
च शब्दचि० दशाननकिरीटभ्यः सा०द० । किरीटबद्धाञ्ज
योनिषेत्तः” रघुः [शब्दचि० ।

किरीटमालिन् पुं० मल-सम्बन्धे णिनि इत्त० । अज्जुने
किरीटिन् पुं० किरीटोऽस्त्यस्य इनि० । अज्जुने भा० वि०
४४ अ० । “पुरा शक्रेण मे बह्वं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि स्त्रियां भेदेनाकुर्मां किरीटिनम्” उत्तर-
समीपेऽज्जुनेन स्वनामभेदिनश्चक्रिकथनात्तस्य तथा-
त्वम् । शक्रेण तस्य मूर्ध्नि किरीटयोजनकथा च “ततो-
मातलिसंयुक्तं मयूरसरोरोमभिः । हयैरुपेतं प्रादास्ते
रथं दिव्यं महाप्रभम् । बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीट-
मिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ।

अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शप्रवदनम् । नागराजमिवा
सिं च गाण्डीये सप्रजयनं इति भा० व० १६१४० ।
२किरोटयुक्तमात्रे लि० । “किरोटनं गदितं चक्र-
हस्तम्” गीता स्त्रियां डीप्

किरोडाट धौत्यं आकृतगणवान् कण्डू० यन् प० सेट्
अक० । किरोडाद्यति अकिरोडाटीत् ।

किष्मी स्त्री कृ-कि नि० सुट् । १पलाले (पोयाल) २गृहे ३स्वर्ण
पतलिकायाञ्च भेदि० । वा डीप् किष्मीत्यपि तत्तार्थे
किष्मीर लि० किष्मीर+पृथो० वेदे हस्तः । चितवस्व युक्ते ।
“नक्षत्रेभ्यः किष्मीरं च द्रुमसे किलासम्” यजु० २०,
२१ । पुरुषभेदे

किष्मीर पु० कृ-गम्भीरा० ईरन् नि० । नागरह्ने
(नारेङ्गी) १जम्बीरभेदे । २राक्षसभेदे । ३चितवस्व च
भेदि० इति लि० ।

किष्मीरजित् पु० किष्मीरं राक्षसभेदजितवान् जि-भूते-
क्तिप् । भीमसेने तद्वचकथा भा० व० ११४० यथा
“प्रत्यवाचाथ तद्रक्षो धर्मा राजं युधिष्ठिरम् । अहं
वक्षस्य भ्राता वै किष्मीर इति विभुतः” इत्युपक्रम्य “ततो
भीमो महाबाहुरासद्य तरसा द्रुमम् । दं व्याममयो-
द्धिः निष्यत्प्रमकरोत्तदा । चकार सञ्चं गाण्डीयं यजुनि-
ष्पेधगौरवम् । निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ।
निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिखनम् । अभि-
द्रुत्याज्रोहाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत ! । इत्युक्तौ नमभिक्रु-
द्धः कक्षासुत्पीड्य पाण्डवः । निष्यिष्य पाणिना पाणिं सं
दशौष्ठपटो बली । तमभ्यधावद्भेगेन भीमो दृष्टायुधस्तदा ।
यमद्रुष्टप्रतीकाशं ततस्तं तस्य भूर्जनि । पातयामास
वेगेन कुलिशं मध्वानिव । असंभ्रान्तस्तु तद्रक्षः समरे
प्रयट्टयत् । चिक्षेय चोलसुक्तं दीप्प्रमशनिं ज्वलितामिव ।
तदुदस्तमलातस्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन
चिक्षेय तद्रक्षः पुनराव्रजत् । किष्मीरश्चापि सहसा
वृक्षसुत्पाद्य पाण्डवम् । दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे
प्रत्यधावत् । इत्युपक्रम्य तथोक्तुं प्रवर्णयत्
“अथैनमाजिष्य बलाद्रुह्य मध्ये हकोदरः । भूनयामास
वेगेन वायुचण्ड इव द्रुमम् । स भीमेन परासटो दुर्ध-
नो बलिना रणे । व्यस्तभूत यथाप्राणं विचर्क्य च
पाण्डवम् । तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य हकोदरः । यो-
क्त्यामास बाहुभ्यां पशुं रथनया यथा । विनदन्
महानादं भिक्षुभेरोत्थनं बली । भ्रामयामास सुचिरं

विष्कुरलमचेतनम् । तं विधीदन्माफाय राक्षसं दा-
शकुनन्दनः । प्रगट्वा तरसा दोर्भ्यां पशुमारमारयत् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् । पीडय-
मास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं हकोदरः । अथ जञ्जर-
सर्पाङ्गं व्याविडनयनाम्बरम् । भूतले भ्रामयामास वा-
क्यञ्चेदमुवाच ह । हिङ्खिस्वकथोः पाप ! न त्वमशुप्रमा-
ज्जनम् । करिष्ये गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति । इत्ये-
वसक्ता पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः । विस्त्र-
स्तवस्ताभरणं स्फुरन्सङ्क्रान्तचित्तं व्यसृज्यसर्ज्ज” ।

किष्मीरहादयोऽप्यत्र । [ज्ञेजम्बीरभेदे त्रिका०]

किष्मीरित्वच् पु० किष्मीरा चित्वा त्वग्यस्य । नागर-
किल शौक्ले क्रोडायाञ्च तदापर० अक० सेट् । किलति अके-
लोत् चिकेल प्रनिकिलति [याम् बभूवआस चकारचक्रे केलिः
किल प्रेरणे चुरा० सक सेट् । केलयति ते अचौकिलत् केल-
किल अव्य० किल-क । १वाच०याम् २अनुशयार्थे, ३निशये,
४संभाव्ये ५प्रसिद्धार्थद्योतने ६हेतौ ७अरुचौ दञ्जलीके
८तिरस्कारे च । “दमयन्ती किलकिङ्कितं किल” नैप० ।
“अभू किल त्वं त्रिदिवः पृथ्वीः, मातः । “तद्भूतं तद-
वयती” किलात्मनोऽपि “तदपि न किल बाल पक्ष्माव्येति”
माधः, “ध्रुवं किलाव्याजमनोहरं वपुः, शङ्खः ।
१किलेत्यागमारुचिन्त्यकरणसंभाव्यहेत्वकीकेपु” गणरत्ने
उक्ता तत्तद्विषये उदाहृतं यथा आगमे, “कंसं जघान किल
बाहुदेवः” कण्ठकटं कं कंसहननमागमसिद्धिमित्यर्थः ।
अरुचौ “एवं किञ्च केचिद्वदन्ति” केपाञ्चिदेवं कथनं
वक्तु ररुचिविषय इत्यर्थः न्यक्कारे “स किल येतुस्यते”
तस्य योऽनशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारोपगम्यते
संभावनायाम् “पार्थः किल विजेष्यते कुरुन्” पार्थ
कर्तृककुरुविजयः संभावनाविषय इत्यर्थः । हेतौ “स
किलैवमुक्तवान्” तत्कथनस्यान्तत्वे हेतुता द्योत्यते । अ-
लीके “प्रसह्य सिंहः किल तां चर्क्य” रघुः । सिंहकर्तृकं
नन्दिनीकर्षणं दस्तुतोऽलीकं वात्सल्यनिकत्वात् । अव्ययविशेष-
पक्षस्य शब्दान्तरसङ्कारेण प्रयोगविशेषो निर-
क्तकारेण निरर्थाय यथा “किलेतिविद्याप्रकषे” एवं
किलेत्यपि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुष्टुप् न किलै-
वम् । ननु किलैवम्” इति प्रश्नानन्तरं तस्यानभ्युपगमे
न किलैवमिति, अथ्युपगमे तु ननु किलैवमिति प्रयोज्य-
मित्यर्थः तथाच तस्य एव शब्दोत्तरता न-ननु इ-
त्येतच्छब्दपूर्वकता च ।

किलकिञ्चित न० किल अनीकेन ईप्स्व चितं रचितम् ।

“स्मितशुक्लरुदितसितवासक्रोधश्चमादीनाम् । साङ्ग्यं
किलकिञ्चितनभीष्टतमसङ्गमादिजाड्यात्” म० दर्पणोक्ते
स्त्रीणां भावभेदे यथा “पाणिरोक्षमविरोधितवाक्क”
भर्तृसनाय मयुरफितगर्भाः । कामिन्यः कुरुते कर-
भोरुर्हारि शुक्लरुदितश्च सुखेऽपि” माघः “त्वयि वीर !
विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल” नै० ।

किलकिला स्त्री किल-क प्रकारे द्विवस्मृतात् । ईर्षध्वनौ
विका० । “ततः किलकिनाशञ्जस्तस्मिन् वदति पार्थिवे”
भा० व्या० ३१ अ । “जितगजवदपेय्य पतिनापरणीकृतः ।
वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा” इत्युक्ते
वीरस्य सिंहनादे च विद्मः

किलाट् ए० “नष्टदुग्धस्य पक्षस्य पिण्डं प्रोक्तः किलाटकः”
इति भावप्र० परिभाषिते विवक्षितदुग्धस्य पक्षेन घनीभूते
पिण्डाकारे पदार्थे । तदुपुणाद्युक्तं तत्रैव यथा
“पेय्यञ्च किलाटश्च जीर्णानां तथैव च तत्रापिण्ड इरे-
रप्रा उहंणा वल्लवनाः” इत्याहुत्या वा-
तपितविनाशनाः । दोषाग्नौ च विनिद्राणां विद्वेषो चा-
तिव्रजिताम् । यमः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः
स्मृतः” ततः स्तार्थे क । किलाटत तत्कार्यं । कूचकायां
घोरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौर० उ० । [द्विहेमरा०]

किलाटिन् ए० किलति किल-क, कट-णिनि कर्ष० । वंश
किनात ए० किल-गोत्रे क किलमनति अतः यण् ।
कटिभेदे तस्य गोवापत्यम् विटा० अञ् । जैनात तस्मैवा-
पत्ये पुंस्त्वौ “किनाताकुलो इति कादुरवस्त्रावासतः”
वतः ब्रा० १.१.४.४४,

किलास न० किल वशीकृतमनस्यति कसः अण् । सिङ्गरोगे
(कुनी) यदस्ति अण् । अतदिष्टे हि० “रुद्रसमै कि-
नासम्” अञ् ३०, ३१ । “किलासं सिङ्गरोगवन्तम्”
वेददी० सिङ्ग च लुङ्गभेदः यथाह सुश्रुतः “लुङ्गकुम्भत
जङ्गं वक्ष्याम इत्युपक्रमे “कण्डून्वितं श्वेतप्रपाकि सिङ्ग
विदात्तनु प्रायश ऊर्ध्वकार्ये” इति तस्य लज्जणादिकृद्वा
“किलासमपि कृष्टविकल्पेण । तत्त्विविधं वातेन पिप्तेन
श्लेष्मणा चेति । कृष्टकिलासयोरन्तरन्यगत्तमेव किलास-
मपरिस्त्रावि च । तद्वातेन मण्डनमरुणं परुषं परिध्वंसि
चः पिप्तेन पञ्चपत्रवतीकाशं मपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि
श्वेतं स्निग्धं वज्जलं कण्डूमञ्च । तेषु सन्वद्विमण्डलमनो-
जातं रक्तरोम चासाध्यमग्निदग्धञ्च । कृष्टेषु रुक्त्वन्-

सङ्कोचस्यापम्बेदशोफभेदौ परस्वरोपवाता वातेन । पा-
कावदरणाङ्गु निपतनकस्य नासाभङ्गाद्विरोगस्योत्पत्तयः
पिप्तेन । कण्डूवर्णभेदशोफास्त्रायगौरवाणि श्लेष्मणा” ।
किलासमन् ए० किलासं हन्ति हन्-टक् । (कौकरोल)
ख्याते वने हेमच० ।

किलासनाशन वि० किलासं नाशयति नश-णिच्-ल्यु ।
सिङ्गरोगनाशके औषधादौ “आकुरी चक्रे प्रथमेदं कि-
नासभेषजमिदं किलासनाशनम्” अथ० १, २४, २ ।

किलासिन् वि० किलासमस्वर्थे इनि (कुनी) रोगयुक्ते
स्त्रियां डीप् ।

किलिञ्ज न० किल्य तेऽनेन किलि-इन् ततो जायते जन-ड
ष्टी० अम् । वीरणादिजाते कटे स्तृप्सादरुणि च जटा०
विका० ए० । तेन उभयलिङ्गता स्तार्थे क । कटे काशादि-
रञ्जौ च अमरः । “लुग्मान् यवान् निष्पूतान् रात्रौ
गोमूत्रपर्युपितान्” “महति किलिञ्जे शोषयेत् । आस्तीर्थं
किलिञ्जेऽन्यस्मिन् वा तत्प्रतिरूपके शयानं प्राट्य श्वे-
दयेत्” सुश्रुतः

किलिमि न० किल-इमन् । देवदारुणे राजनि० ।
किल्विन् ए० स्त्री किल-शौक्ले भावे क्विप् ततोऽन्यथे
वा० विनि । घोटके विका० स्त्रियां नान्त्यात् डीप् ।

किल्विप न० किल-टिप्-युक् च । १ पापे अथपराधे च
अमरः शरोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम् । “न
किल्विपादीपत्ते वस्व आकरः” क० ५, ३५, ४, “जोर् यदस्याः
पीयते तद्वै पिचपु किल्विपम्, अथ० ५, १६५ । “अपराधे
“कोमे लुब्धक ! दोषोऽत्र विद्यते यदि वानिग ! ।
अन्वतन्व च मं शृणु विवशं यदचूचुदत् । तस्यैव वचना-
द्वटो न कोपेन न कास्यया । तस्य त् किल्विपं लुब्ध !
विद्यते यदि किल्विपम्” इति लुब्धकं प्रति सर्पोक्तिः । पापे
“यद्यन्यवशमेनेदं कृतं त पद्मगाशुभम् । वारणं वै त्वमप्यत्र
तस्यात्त्वमपि किल्विपी” सर्पे प्रति लुब्धकोक्तिः भा०
आहु० १३० । तत्र पूर्ववाक्ये दोषत्वेन वीरिनात् अपवार-
परत्वम् । उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्तनात् पापपरत्वम् ।
“एवं सति न दोषो मे नास्ति बध्यो न किल्विपी ।
किल्विपं समवाये स्यात् मन्दमे यदि किल्विपम् “तत्रैव ।
वीरिभेदके कायिके ४ पापे च । “अदाधमप किल्विपम्”
दङ् ३५, ११, “किल्विपं वीरिभेदकं कायिकं पापम्”
वेददी० ततः अस्वर्थे इनि । किल्विपिनातद्युक्ते वि०
किश(स)र पुंन० किम्+ख-(शु) अच् ष्टोऽ। सुगन्धद्रव्यभेदे ।

तत् पण्यमस्य किश(स)रा० ण् । किश(स)रिक किश-
(स)रविक्रयकर्त्तरि स्त्रियां प्रचत् । डीप् । शब्देन्दुशेखरे
तालव्यमध्यतया पठितः अन्यत्र दन्त्यमध्यतयेत्युभयरूपता
किशरा स्त्री० किञ्चित् प्रयत्नात् णृ-अच् । शर्करासु । त तो-
मध्वा० चतुरर्थ्यां भतृप् मस्य वः । किशरावत् तद्वति देशे
किश(स)रादि ङं पाणिन्युक्ते णप्रत्ययप्रकृतिभूते शब्द-
गणे सच गणः “किश(स)र नरद नलद स्यासक्त तगर
गुगुलु उगीर हरिद्रा हरिद्रुपर्णी” ।

किशल पुं न० किञ्चित्शलति शल-गतौ अच् ण्यो० भलोपः ।
नवपल्लवे शब्दरत्ना० ।

किशल्य पुं न० किञ्चित्शलति शल-चकने वा कथन् ण्यो० ।
नवपल्लवे शब्दरत्ना० ।

किशोर पुं कश-शब्दे किशोरा० निपा० । अश्वशिखौ
अतैलपत्रौ पौ० इत्यर्थे च मेदि० “किञ्चिच्छूरः किशोरः
स्यात् यतो हि दण्डवत् परस्मै । शूरत्वं दृश्यते किञ्चिदनुवृत्तं
द्विभेदिते” इत्युक्त्याप्यपक्षे लि० । स्त्रियां वयो-
वाचित्वात् णिप् किशोरी । “कौमारं पञ्चमावदानं
यौगण्डं दण्डमावधि । किशोरमापहृदमात् यौवनसु-
तनः पण्ड” भाग० टीकाकश्चिधरद्वैतचक्रान् दण्डवर्षेतरं
पञ्चदशवर्षपर्यन्तमवस्थां किशोर इति बोध्यम् ।

किशो वधे चुगा० आत्म० सक० भेट् । किष्कयते अचिकिष्कत
किष्किन्त्य ङं किं किं दधाति धा-क पारस्करा० रुट् पत्वं
भलोपः । उक्त० कूर्चविभागे आग्नेय्यासुक्ते प्रदेशभेदे
“आग्नेय्यां दिशि शोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजटराङ्गाः”
इत्युपक्रमे “किष्किन्त्य कण्टकस्थलनिपादवाल्वाणि सुरिक-
टाशाखाः” इति । तत्र ये उपपन्नभेदे च । इतल्यवालि-
राजधान्यां इतल्यगङ्गायासु स्त्री शब्दरत्ना० “त्वया सक्त
महायाहो ! किष्किन्धोपयने तदा” । “गच्छ लज्जस्य !
जानीहि किष्किन्धायां कपोश्वरम्” । “किष्किन्धाहा-
रमासाद्य प्रविवेशनिवारितः” भा० व० २८१ अ० ।
“गुह्यामासादयामास किष्किन्धां लोकमिश्रताम् । तव
वानरराजाभ्यामैन्द्रे द्विपदेन च । युयुधे दिवसान् सप्त”
भा० स० १० अ० । दक्षिणदिग्विजये । किष्किन्धा अभिजनोऽय
सिन्धु० अण् । कौष्किन्ध पितृादिक्रमेण किष्किन्धागु-
हातत्परीक्षासिनि लि० स्त्रियां डीप् ।

किष्किन्धा(म्हा)काण्ड न० वाल्मीकिरामायणान्तर्गते
किष्किन्धाधिकारेण वाल्मीकीयादीनामित्तवृत्तप्रतिपादके
काण्डभेदे ।

किष्किन्धी स्त्री किष्किन्ध+गौरा० डीप् । किष्किन्धपर्वत-
गुह्यायाम् “अभ्येत्य सर्वे किष्किन्ध्याम्” भा० व० २७६ अ० ।
किष्किन्ध्य पुं किष्किन्ध+स्त्रार्थे यत् । किष्किन्धशब्दात्
अतल्यपर्यन्तगुह्यायां श्वालि राजधान्यां च स्त्री ।

किष्किन्ध्या(म्हा)धिप पुं इत० । वाल्मीकिनामके यामरराजे
जटा० शब्दरत्ना० ।

किष्कु पुं स्त्री० किष्क-उन्, किस्+कौ-भु ण्यो० भलोपः पार-
स्क० रुट् पत्वं वा । इतिस्तौ हादाङ्गुलपरिमाणे चतुर्दिश-
त्यङ्गुल परिमाणे हस्तमाने मेदि० २ प्रकीर्षे शक्योऽप्येव
मणिबन्धपर्यन्ते चतुर्कृतसिने लि० विश्वः “दर्शयिष्कु सहस्रां
तां मापयामास सर्वतः” भा० स० १३० अ० “दर्शयिष्कु सह-
स्राणि समन्तादायताऽभयत्” भा० स० १३० । “अवर्द्धत
महातेजाः किष्कून् राजस्त्वयोदय” भा० व० १२६ अ० ।

किष्कुपर्वन् न० किष्कुमिति वितस्मितं हस्तमिति वा
पर्यायः । १ धंशे (वांश) २ दन्तौ श्पोटगले (नडा) च मेदि० ।

किमल पुं न० किमीयत् सलति सल-गतौ अच् ण्यो०
भलोपः । नवपल्लवे लि० ।

किसलय पुं न० किस् ईप्त् सलति सल गतौ वा० कथन्
ण्यो० । नवपल्लवे अमरः “किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः”
रघुः । तारकाजातार्थे इतच् । किसलयित नवपल्लविते ।
किसलयश्च नवपलादियुक्तशाखाग्रस्थितः पल्लवः ।

की अञ्च० कृतसायाम् ।

कीकट पुं की+कट-अच् । “चरणान्नि समारभ्य गृध्रकूटा-
न्तर्कं शिवे ! तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्भगधोभवेत्
शक्तिसङ्क्रमोक्ते प्रदेशभेदे । तद्देशवासजनवाचित्वे ऽस्य
भूम्नि “साधयः ससृदाचारास्ते प्रयन्ते ऽपि कीकटाः”
भाग० ७, ५०, २० । उपचारात् देशेऽपि भूम्नि “ततः कलौ
संप्रवृत्ते सम्प्रोहाय सुरद्विपासु । बुद्धोनाम्ना जिनसुतः
कीकटेऽपि भविष्यति” भाग० १, ३, २५ । इतिङ्ङिने पृथपणे
च लि० मेदि० । इवोटके पुं स्त्री विश्वः स्त्रियां
जातित्वात् डीप् [शब्दचि० ।

कीकश पुं कीति कशति कश-शब्दे अच् । चण्डाले ।

कीकस पुं कीति कसति कस-गतौ अच् । इतिभजन्तुभेदे
अस्थि न० अमरः शकठिने लि० मेदि० । “यदन्त्य-
स्तकीकसम्” अमरः । शब्दरत्ना० स्त्रीत्वमपि “तस्मादिमा
उभयत्र पर्यवोवङ्गाः कीकसासु च जलपु च” शत० ब्रा०
८, ६, २, १० । कीकसेश्वरः काशीखण्डशब्दे उदा०

कीकसास्य ङं स्त्री० कीकसमास्ये ऽस्य । पक्षिणि हारा०

स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । तस्य च
सुखस्यास्यो दृष्टगेचरत्वात् तथात्वम् । कीचस-
सखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप् ।

कोकि पुंस्त्री० कीर्तिशब्दं कारयति कै वाङ्ङि । चापपक्षिण
कीचक पुंस्त्रीत्यक्तं चकति चक-टप्रप्तादौ अच् । १दैत्यभेदे

“कीचका नाम ते वंशा ये खनन्त्यनिताहताः” इत्युक्ते
२वेषभेदे (तलतार्वाण)यमरः । “यः परयन् कीचक-
रन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन” कुमा० “सङ्कीर्ण-
कीचकवनस्वलितैकबलैल्याट” साध० विराटराजश्याले
श्लोकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-
मनुरागादिकथा भा०वि० अ० यथा—

“तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापति-
र्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् । तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां
चरन्तीं देवतामिव । कीचकः कामयामास कामशान्प्र-
योद्धितः” । इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्-
प्रार्थने तथा तस्य प्रत्याख्यानसुपर्वर्णितं यथा—

“सैरिन्ध्रपुत्राव । मा स्तुतपुत्र । सुहास्य साऽद्यात्याक्षीः
स्वजीवितम् । जानीहि पञ्चभिदेवैर्द्वित्यं मामभिरक्षि-
ताम् । न चापहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम । ते
त्वां निहन्त्युः कपिताः शाध्वस्तून् मा व्यनीनशः । अश-
क्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि । यथा निश्चेतनो बा-
लः कूकम्पः कूबलुत्तरम् । तर्नुमिच्छति सन्दात्मा तथा
त्वं तर्नुमिच्छसि । अन्तर्गर्ही वा यटि योर्हृदयतेः
सतद्रूपारं यटि वा प्रधावसि । तथाऽपि तेभ्यो न वि-
नोक्तमर्हसि प्रसाधिनो देवसुता हि खेचराः । त्वं का-
नराक्षीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽयं की-
चक ! । किं मातुःकृते शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षु-
रिय मन्यसे हि माम्” १२ अ० । तथैवं निरस्तेन तेन
स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तस्यावश्यतासम्पादनप्रार्थने
तथा ततोपायविधानं वर्णितं यथा—

“प्रत्याख्यातो राजपुत्रा सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् । अ-
मर्थादेन कामेन बोदिष्यामिपरिभुतः । कीचकउवाच ।
यथा कैकेयि । सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् । येनोपायेन
सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी । तं सुदेष्णे ! परीप्स-
स्व नो चेत् प्राणान् प्रहासिषम् । वैशम्पायनउवाच ।
तस्य सा वक्रुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा । विराटम-
हिषी देवी कृपाङ्गके मनस्विनी । स्वातन्त्र्यमभिसम्वाय
तस्यार्थमनुचिन्त च । उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा

भूतमब्रवीत् । सुदेष्णावाच । पर्वणि त्वं ससुहिश्य
सुरामन्नञ्च कारय । त्वेनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं
तथानिकम् । तत् सस्त्रेपितामेनां विजने निरवग्रहे ।
सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वमाना रमेद्यादि । वैशम्पा-
यनउवाच । इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्त-
दा । सुरामाहारयामास राजाहं सुपरिष्कृताम् । स-
द्यांस विविधाकारान् बह्वंशोच्चावचांस्तदा । कारया-
मास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् । तस्मिन् कृते तदा देवी
कीचकेनोपमन्विता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं की-
चकालयम्” । तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि
“द्रौपदुवाच । संप्रेषीद्वाजपुत्री मां सुराहारीं तथानि-
कम् । पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ।
कीचकउवाच । अस्या भद्रे ! नयिष्यन्ति राजपुत्राः प्र-
तिश्रुतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ स्तुतपुत्रः पराभूतः
द्रौपदुवाच । यथैवाहं नाभिचरे कदाचिद् पतीन्मदाहै-
मनसाऽपि जातु । तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां दृष्ट्वाभि
पापं परिकल्पयामास । वैशम्पायन उवाच । स तामभि-
प्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम् ।
जयाह तासुत्तरवस्त्रदेगे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्ती-
म् । प्रगल्भाणां तु महाजवेन सङ्घर्षनिश्चयश्च रा-
जपुत्री । चिक्षेप तं गार्हमस्यभाषा प्रवेपमानाऽतिह-
या शुभाङ्गी । तथा संसर्जिषतनुः स पापः पपात
शाखीव निकृत्तमूलः । सा गृहीता विधुन्वाना भूमावा-
क्षिप्य कीचकम् । सभां शरणमागच्छन्तु राजा युधि-
ष्ठिरः । तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे पराभूतः ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत् । तस्या
योऽसौ तदाऽर्केण राजसः सन्नियोजितः । स कीचक-
मपोवाह वातवेगेन भारत ! । स पपात तदा भूमौ र-
क्षोवल्लममाहृतः । विवर्णमानो निश्चेष्टाश्चक्षुर्मूल इव
दुः” । भा० वि० १५ अ०

कीचकजित् पु० कीचकं जितयान् जि-भूते किप् । भीमसेने
कीचकभितादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा०
वि० २२ अ० । तत्रायं संक्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या
तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाशशालायां
त्वया राक्षी आ गतेन सह सममेलनं भविष्यतीति कीचकं
प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते
भीमस्य नाशशालायां राक्षी द्रौपदीस्थानीयतयाप्रेषणे
तत् कीचकगतौ तथोद्युद्वादिकसुपवर्ण्य भीमेन कीच-

कस्य वव हेडिदि करपाद-प्रवेगनम् । वरिणं तं यथा
 “भीमोऽथ प्रथमं गत्वा गत्वा च्छेद उपविशत् । मृगं
 हरिरिवाड्यः सभाकाङ्क्षत कीचकम् । कीचकस्याप्यलङ्घ्य
 यथासापमुपागमत् । तं वलं नत्तनागारं पाञ्चालीस-
 द्धवत्पता । सत्यमानः स सङ्केतवागारं प्राविशत्ततः ।
 पविश्य च स तद्देशे तमसा संवृतं मङ्गत् । पर्वगितं
 गतस्तत्र भीमप्रतिभोजकम् । एकान्तावस्थितं चैन
 मासमाद सुदुर्म्भितः । शयानं शयने तत्र सृष्टुं भूतः
 परावृणत् । पतङ्गः पारकं दीपं सिंहं क्षुद्रपशुर्था ।
 जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णावप्रेणजेन ह । उपसंगम्य
 च वेनं कीचकः कामभोजितः । हर्षाकथितचित्तात्मा
 स्मयमानोऽभ्यभाषत । प्रापितं ते सया दिवं वङ्गरूपमन-
 लकम् । त्वत्कले धनरत्नाय दामोगतपरिच्छेदम् ।
 स्तनानामप्युत्तमिर्भुवनीभिरलङ्घ्यतम् । गृहं सान्तः-
 परं सुभु । कीटारविपराजितम् । तत् सत्त्वं त्वां सस-
 द्रिष्य सहसा मनुष्यतः । आगालादं प्रभञ्जि सत्त्वं
 रक्षयताः भिद्रः । सुतसा दर्शनीयस नानोऽस्मि
 त्वाड्यः पुमान् । भीम उवाच । दिद्रा त्वं दर्शनीयो-
 ऽसि दिद्राख्यातं प्रापि स । शेषयत् त्वया स्पर्शः
 स्य दृष्ट्वेति कर्षितम् । शरीरे येन विदग्धस्य काम-
 धर्मविलक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नात्यमृतसमः पुरुष-
 स्मिह । वैशम्पायन उवाच ।
 इयुक्ता तं भवागङ्गकीर्णो भीमपराक्रमः । सहस्रोत्पथ
 कीर्तयः प्रहस्येदववाच ह । अद्य त्वां भगिनी पाप
 हयमायं लभयिष्ये । इत्यज्जिह्वीकाशं सिंहदेव
 भवादिपम् । निगमत्वा त्वयि हते सैरिष्यो विचरिष्य-
 ति । सुखेन चरिष्यति सैरिष्यः पतयस्तथा । ततो
 जग्राह केपेन सान्त्वयत्सु महाबलः । स केपेन परा-
 वृष्टो बलेन बलिनां वरः । आजित्य केशान् वेगेन
 बाह्वोर्यग्राह पाण्डवम् । बाह्वुश्रुं तयोरासीन् क्रु-
 द्धयोनैरसंहयेः । वसन्ते यासिताहेतोर्बलवद्भजयो-
 रिव । कीचकानान्तु सुखस्य नराणाञ्चतमस्य च ।
 बाजिसुधीर्यभ्यां प्रेय कपिसंहयोः” ।
 ततस्तथोद्युष्टपवर्गोत्तम् “सृष्टेस्तु स तं वेगं सहित्वा
 भूरिदुःसहम् । बलादहीयत तदा स्ततो भीमवर्णादितः ।
 तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः । वल्ल्यानीय
 वेगेन ममईनं विचेतसम् । क्रोधाविष्टो विनिश्चय
 इनश्चैनं द्रकोदरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केपे-

खेव तदा गृहम् । गृह्यत्वा कीचकं भीमो विक्राव
 महाबलः । गार्हलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महा-
 रुगम् । तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य द्रकोदरः । योक्तु-
 यामास बाह्वभृगं पशुं रजनया यथा । नदनञ्च महानादं
 भिक्षुभेरीममखनम् । भ्रातृयामास सुचिरं विष्कुरन्तम-
 चेतसम् । प्रवृत्त तरसा दीभर्षिं कण्ठं तस्य द्रकोदरः ।
 अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपीपशानये । अद्य तं मृग-
 सत्त्वं व्याविद्धनयनान्तरम् । आक्रम्य च कटीदेशे
 जानुना कीचकाधमम् । अपीडयत बाह्वभृगं पशुमार-
 ममारयत् । तं विपीदन्माज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ।
 भूतले भ्रातृयामास वाक्यद्वेदमुवाच ह । अद्याहम-
 नृणो भूत्वा भ्रातृर्थावहारिणम् । शान्तिं लब्ध्वास्मि
 परमां हत्वा सैरिविकण्ठवम् । इत्येवमुक्त्वा पुरुष
 प्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरगनेनः । आसस्तद्वत्स्वामरणं
 स्फुरन्मङ्गलानेन व्यसृतसर्ज्जं । निष्पद्य पाणिना
 पाणिं सन्दोषपुटो बली । समाक्रम्य च संक्रुद्धो
 बलेन बलिनां वरः । तस्य पाणी च पटौ च शिरो
 यीमाञ्च सत्त्वजः । काये प्रवेशयामास पञ्चोरिव पिनाक-
 धक । तं सम्प्रथितसत्त्वं मांसदिग्दोषमं कृतम् ।
 कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः” ।

कोज त्रिकिसस्य कर्षज्जात इति वा पृष्ठे ० । अङ्गुते “यः प्रको
 रुक्तो अद्यो यो वा कीजो हिरण्यमः” अ० ८ । ६६ ।
 २० । कीज इत्यङ्गुतमाह ० अ०

कीट वन्दे वर्णं च चुरा० उक्त० सक० से० । कीटयति ते अची-
 कित् त । कीटयाम् यभूव आस चकार चक्रो कीटः ।
 कीट २० कीट-अच् । क्षयिभः स्यूते जुद्धजन्मदे । स्वार्थे
 क । तत्पर्यं भागवज्जातो च धरणिः । शकृद्वे त्रि०
 मेदिनिः । कीटकेदकृष्णादिकं सुष्ठुते दर्शितं यथा-
 “अथातः कीटकस्य व्याख्यास्यामः । सर्पाणां शुक्रवि-
 ण्मूतश्वपूत्यण्डसम्भवाः । वाय्वर्ण्यम्बु प्रकृतयः कीटास्तु
 विविधाः कृताः । सर्वदोषप्रकृतिभिर्भुक्ताश्चापरिणामतः ।
 कीटत्वेऽपि कुधोरास्ते सर्व एव चतुर्विधाः । कुकोन-
 सस्तुण्डिकेरी शङ्खी शतकुलीरकः । उच्चिदिङ्गोऽग्निनासा
 च विच्छिदिङ्गो मयूरिका । आवर्तकस्तथोरभ्रसारिका-
 मुखवैदलौ । शरावदुर्दोऽभीराजी परुषद्विधभीषकः । श-
 तबाह्वश्च यथापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः । कृष्टादयेति
 वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः । तैर्भवन्तीह दहानां
 रोगा वातनिमित्तजाः । कौण्डिलकः कणभको वरटी

पत्रश्लिषः। विनासका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
वायुकी पिच्छटः कुम्भी वर्ष्मः कीटोऽरिनेदकः। पञ्चकीटो
दुन्दुभिको मकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकमत्स्यः
क्षणतुण्डोऽथ गर्हभी। क्लीतः क्षमिसराग्री च यथा-
म्युतल्लेशकः स्मृतः। एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्दिग्गः प्रकी-
र्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः।
विश्वम्भरः पञ्चगुलः पञ्चक्षणोऽथ कोकिलः। सैरेयकः
प्रचलको बलभः किटिभस्तथा। सूचीमुखः क्षणगोभा
यश्च कापायवासिकः। कीटगर्हभकश्चैव तथा त्रोटक एव
च। त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः स्नेहाप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तृङ्गुनामो
विचिलकस्तालको पाहकस्तथा। कोठागारी क्रिमिकरो
यश्च मण्डलपुच्छकः। तृङ्गुनामः सर्पपिकोऽवलगुली
गम्बुकस्तथा। अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वोदश प्राणनाश-
नाः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। ता-
स्ताश्च वेदनास्तीव्रारोगा वै साक्षिपातिकाः। चाराम्नि-
दग्धवद्गो रक्तपीतसितारुणः। ज्वराङ्गमर्दरोमाश्च-
वेदनाभिः समन्वितः। कृष्टीसारलक्षणा च दाहो मो-
होविजृम्भिका। वेप्रथुवामहिकाश्च दाहः शीतश्च दाह-
णम्। पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
टट्रवः कर्णिकाश्चैव दिसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह
दृष्टानां यथास्त्रज्वायुपट्टवाः। येऽन्ये तेषां विशेषास्तु ल-
क्षां तेषां समादिशेत्। दूषोविप्रप्रकोपाश्च तथैव विप्रलेप-
नात्। लिङ्गं तीक्ष्णविप्रेक्षेतच्छृणु मन्दविप्रेक्षतः।
प्रमेकोऽरोचकम्बुर्दृष्टिरोगौरवशीतता। पिडकाको-
टकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। योगैर्ज्ञानाविधैरेषां
चूर्णानि गुरमादिशेत्। दूषोविप्रप्रकाराणां तथैवायनुलेप-
नात्। एकजातीनैतस्तुर्ङ्गं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः।
सामान्यतो दृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्ड-
कः कुणी चापि हस्तिमकोऽपराजितः। चत्वार एते
कण्ठमा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः। तैर्दृष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो
गुरुता गात्राणां दंशःक्षणश्च भवति। प्रतिस्वर्यं पिङ्गभासी
बहुवर्णो महाशिराः। तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधे-
रकाः स्मृताः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्प-
वत्। रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः। गलगोली
श्चेतक्षणा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्चेता सर्पपिका
इत्येवं षट् ताभिर्दृष्टे सर्पपिकावर्जं दाहशोफकोदा भव-
न्ति। सर्पपिकया हृदयपीडातिशारश्च। शतपद्यस्तु

प्रकाशक्षणा चित्ता कर्णिकया पीतिका रक्ता श्वेतौ
अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दृष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये
श्चेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं
श्चेतपिडकोत्पत्तिश्च। मण्डूपाः क्षणः सारः कचको
हरितो रक्तो यववर्णीयो भृकटी कोटिकश्चेत्यष्टौ
तैर्दृष्टस्य दंशकण्डूभवंत पीतफेनागमश्च यक्ता-
त्। भृकटीकोटिकाश्च विविधदाहम्बुर्दृष्टिर्मुच्छा चाति-
तिमात्रम्। विश्वम्भराभिर्दृष्टे दंशः सर्पपाकाराभिः
पिडकाभिश्चोयते शीतज्वराश्च पुरुषो भवति। अहि-
गण्डुकाभिर्दृष्टे तोटदाहकण्डूश्चयथो मोहश्च। कण्डू-
मकाभिर्दृष्टे पीताङ्गम्बुतीसारज्वरादिभिरभिहन्त्यते।
शूकटानादिभिर्दृष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकताव-
लायते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मण-
काकुलिका कपिलिका चित्तवर्णैति षट् ताभिर्दृष्टे दंशे
श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः। मलिकाः काला-
रिका क्षणा पिङ्गलिका मण्डलिका कापायी स्थानिकेत्येवं
षट् ताभिर्दृष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका कापायी-
भ्यामेतदेव पिडकाश्च शोफद्वया भवन्ति। मणकाः सा-
मुद्रः परिसण्डूनां हस्तिमणकः क्षणः पार्थवीय इति पञ्च
तैर्दृष्टस्य तीव्रकण्डूदंशशोफश्च पार्थवीयस्तु कीटैः प्राणश-
रैस्तुल्यलक्षणः। नखादकृष्टवर्धं पिडकाः सदाह-
पाकाभवन्ति। जन्तुकमां टट्रलक्षणपुच्छं चिकित्सि-
तञ्च। भवन्ति चात्र। शोषाजःस्थालिका च ये च
खं ताग्निसंश्लेभे। भृकटीकोटिकाश्चैव न दिध्यन्ते नजातिपु।
श्वयथुरागैस्तु सविशेषसंश्लेषात्। स्युः कण्टदाहका-
टागः पिडकातोदवेदनाः। प्रकोटवत्क्षयाकायो भृशं स-
स्याचयेत्येवम्। दिग्धविद्विज्जिवास्तत्र यथावदयचारयेत्।
नावसज्जं नचोत्सज्जमतिसंश्लेषोदनञ्च। दंशागै विपरी-
तार्त्ति कीटदष्टं सुवाधकम्। कीटैर्दृष्टाद्यदिः सर्वयत्
ममुपाचरेत्। विविधानान्तु सर्पाणां द्वैविध्येन क्रिया
कृता। स्नेहमालेपनं सेकं चोष्णमत्प्राकारयेत्।
अन्यत्र मूर्च्छिताहंशात् पाककोशप्रपीडितान्। विप्रमञ्च
विधिं सर्वं कुर्यात् संगोवनानि च'। कीटाश्चैषु राक्षसु

कीटगर्हभका ३० कीटभेदे कीटगण्डे विवृतिः।

कीटघ्न ५० कीटं हन्ति हन-टक्। गन्धके राजनि०।

कीटजा स्त्री० कीटभ्यो जायते जन ड। इजतुनि लाज्जायाम्

रत्नमाला० कीटजातमात्रे लि०॥ हंसपट्टेके राजनि०।

कीटपादिका स्त्री कीटाःपादे मूलेऽस्याः रूप् अत इत्यम्।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।

कीटमाह स्त्री कीटस्य मातेय मूले बहुलकीटप्रसवात् ।

हंसपदीदृष्टे भावप्र० ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेयनेन मृ-ण्णिच्-अण्
उप० गौरा० डीप् स्रग्ध० मते घण ईप् । हंसपदीदृष्टे
राजनि० । [(उच्चचिडिङ्गा) इति ख्याते कीटभेदे शब्दचि० ।

कीटमेघ पु० कीटोमेघ इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि
कीटसंज्ञ पु० कीटः संज्ञा यस्य । “कर्कटदृष्टिकमीना मक-

रान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाः स्युः” उच्ये० उक्तोऽपि कर्कटादिषु
राशिषु कीटाख्यादयोऽप्यत्र । यद्यप्येषां सर्वेषां
कीटसंज्ञा तथापि कश्चित् कीटशब्दस्य दृष्टिकराशि-
मात्रपरता यथा “हरिः कीटघटेन च” पताकीवेष्टे
दृष्टिकस्यैव सिंहकुम्भाभ्यां वेधात्तस्यैव ग्रहणम् ।

कीटेश पु० कील-एरच् लस्य डः । तण्डुलीयशाके-भावप्र० ।

कीटज्ञ त्रि० कस्येव दर्शनमस्य किम्+दृश्-कम् कदादेशे दीर्घः ।

किम्प्रकारे । किन् । कीटश्च । कङ् । कीटश्च तत्त्वार्थे त्रि०
तत्र कङि स्त्रियां डीप्, क्से टाप् इति भेदः । “प्रिये ! स
कीटश्च भविता तव ज्ञणः” नैप० । “यद्येतानि जयन्ति
हन्त परितः शस्त्राण्यमोघानि मे तद्भोः कीटगसौ विवे-
कविभवः कीटश्च प्रबोधोदयः” प्रबोधच० ।

कीनाश पु० कुत्सितं नाशयति, कीचनाश अच् क्लिप्नाति
नि० वा । १यमे “विघेहि कीनाशिनकेतनातिथिम्”

भावः । २वानरे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

३पशुमे षजुदे ऋकषके च त्रि० मेदि० । “कीनाशो

गोवधो यानमलङ्कारश्च वेश्म च । विप्रस्योद्धारिकं

देयमेकांशश्च प्रधानतः” मनुः “कीनाशः कर्षकः” कुल्लू० ।

“शुनं न फाला विक्षपन्तु भूमिं शुनं कीनाशो व्यभि-

यन्तु वाहैः” ऋ० ४, ५, ७, ८. “कीनाशोः बलीवर्द्धरक्षकाः”

भा० । “नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम्” भाग० २,

२०, ११ । जुहे “य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते ।

क्षीयते ब्रह्मशः स्त्रीतं मानश्चावशया हतः” भाग० २२, १२

कीर पुंस्त्री कीर्ति ईरयति ईर-ण्णिच्-अच् । १युक्ते पञ्च-

भेदे अमरः । “खगवाग्यमित्यतोऽपि किं न सुदं धा-

स्यति ? कीरगोरिव” नैप० जातित्वात् स्त्रियां डीप् ।

२काश्रीरदेशे पु० भूम्नि मेदि० अत्यार्थे कन् । कीरक

शुक्रभावे संज्ञायां कन् । दृष्टभेदे क्षणिके च धरणिः

कीरवर्षक न० कीरस्येव वर्षाऽस्य कप् । (स्थौण्येयक) नाम

सुगन्धिद्रव्ये राजनि० ।

कीरि पु० कीर्यते विक्षिप्यते कृ-वा० क । १स्तोत्रे “कीरिणा

देवाक्षमसोपाशिक्षन्” ऋ० ५, ४०, ८, “कीरिणा स्तोत्रेण”

भा० २स्तुत्यादिषु विक्षिप्ते त्रि० । “यस्या हृदा कीरिणा

मन्यमानः” ऋ० ५, ४, १०, “कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन

हृदा” भा० ३स्तोतरि त्रि० निरु० “वसु स्तुवते कीरये”

ऋ० ६, २१, २, “कीरिरिति स्तोत्रनाम” भा० “सखायं

कीरिचोदनम्” ऋ० ६, ४५, १, ६, “कीरीणां स्तोत्रं यां

चोदनं प्रेरयितारम्” भा० ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्टः । १यान्मदृष्टे २व्याखोटदृष्टे (व्याख-
रोट) ३जलमधूकदृष्टे च राजनि० ।

कीर्ष्य त्रि० कृ-क्त । १आच्छादने २निहिते ३विक्षिप्ते ४हिं-

सिते च मेदि० । “अमविष्टतमुखश्च शिभिः कीर्ष्यवर्त्मा”

शङ्ख० । “कीर्ष्ये शनैरतुकपोलमनेकपानाम्” भावः ।

कीर्ष्य स्त्री० कृ-भावे क्तिन् नि० निभावः । १विक्षेपे २हिं-

सने ३आच्छादने च । [कथने ।

कीर्त्तिन न० चु० कृत-कीर्त्तदेशः सौत्व-कीर्त्ति-वा भावे ल्युट् ।

कीर्त्तिना स्त्री चु० कृत कीर्त्तदेशे भावे युच् । १कथने ।

कर्म्मणि युच् । २यशसि शब्दरत्ना० ।

कीर्त्ति स्त्री सौ० कीर्त्ति-क्तिन् । १प्रसादे मेदि० शब्दे २दोषौ

३माहर्काविशेषे च शब्दरत्ना० ५विस्तरे ६कर्द्धमे च विश्वः ।

७ख्यातिभेदे अमरः । ८ख्यातिभेदश्च धार्मिकत्वादि प्रश-

स्तधर्म्मवत्त्वेन नानादेशीय कथन ज्ञानविषयता । कीर्त्तिश्च

जीवितोत्तमस्य वेत्यत्र विशेषोनास्ति । “यस्य कीर्त्तिः श्रुता

लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्” नीतिशारे “सम्भावितस्य

चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्छते” गीतायाञ्च जीवतोऽपि कीर्त्ति-

सत्त्वस्योक्तेः । तत्र दानादिप्रभावा ख्यातिः कीर्त्तिः शौर्या-

दिप्रभवा ख्यातिर्यश इति केचिद्यशःकीर्त्त्यभिर्दमाङ्कः

“कीर्त्तिं स्वर्गफलमाहुरासंसीरं ऋणां किल” इत्यनेन

कीर्त्तिः स्वर्गफलतोक्तेः । जीवतः ख्यातिर्यशः स्मृतस्य

ख्यातिः कीर्त्तिरिति विभागस्तु न सत्यक् “इह कीर्त्ति-

मवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्” इति मनुना इहलोके

ऽपि कीर्त्तिप्राप्तेरुक्तेः । एतेन

“प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च” मनुवाक्यस्य

“जीवन् यशः स्मृतश्च कीर्त्तिमिति” कुल्लू० व्याख्या चिन्ना

प्राग्दर्शितमनुवाक्यान्तरावरोधात् किन्तु स्वर्गादिफल-

कदानादिधर्म्मेणैव कीर्त्तिः, शौर्यादिना यश इत्यु-

भयोर्भेदसम्भवेन मनुवाक्यस्य तदर्थपरत्वमेवोचि-

तम् “स्वकान्तिकीर्त्तिं ब्रजसौक्तिकसज्जम्” नैप० ।

कीर्त्ति त लि० चु० कृत-कीर्त्तिदेशेक्त । १ कथिते-२ख्याते च ।
कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज-णिक् । श्रोणाचार्ये
शब्दरत्ना० । २ कीर्त्ति युक्ते लि०

कीर्त्तिमत् लि० कीर्त्तिरस्यस्य मत्प । १ कीर्त्ति युक्ते स्विदां
छीप् । विश्वदेवान्गते आइदेवभेदे पु० २ विश्वे देवाश्च भा०
आनु० १५२ अ० दर्शिता यथा

“विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्कृताः पूज्ये मेव ते । तेषां
नामानि वक्ष्यामि भागाङ्गाणां महात्मनाम् । बलं धृ-
तिर्विधाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा । पाणिं क्षेपी समू-
हश्च दिव्यसानुस्तथैव च । त्रिविधान् वीर्यवान् स्त्रीमान्
कीर्त्तिमान् कृत एव च । जितात्मा मुनिर्वर्यश्च दीप्प्रोभा
भयङ्करः । अतुक्स्मरं प्रतीतश्च प्रदाताऽथांगुभरंस्तथा ।
शलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा । अजो यज्ञो
वरी चैव विश्वे देवाः एनातनाः । विदाहर्षाः सोमयज्ञाः
सूर्यश्चैति नामतः । सोमपः सूर्यसावितो दत्तात्मा
पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ।
चमूहः सुरेशश्च व्योमाभिः शङ्करो भयः । ईशः कर्त्ता
हतिर्हृत्तो भुवयो दिव्यकर्म्मकृत् । गणितः पञ्चवीर्यश्च
आदित्यो रश्मिमांस्तथा । सप्रकृत् सोमयज्ञाश्च विश्वकृत् क-
विरेव च । अतुगोप्ता सुगोप्ता च नम्रा चेश्वर एव च ।
कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्यागतिगोचराः” ।

३ विश्वदेवज्येष्ठपते “विश्वदेवस्तु देवक्यामदौ एतानजीज-
नत् । कीर्त्तिमन्मिथ्यादि” भाग० ६.२१.२५ ।

कीर्त्ति श्रेष्ठ लि० कीर्त्तिः श्रेष्ठोयस्य । नामशेषे कृते शब्दचि०
कील बन्धे आदि० पर० सक० सेट् । कीलति अकीलीत् ।

चिकील कीलः । कीलितः कीलनम् । प्रनिकीलति

कील पु० कील-बन्धे यथायथं भावकरणादौ घञ् । १ ऋङि-
शिखायां २ शङ्खौ (गोंज) अमरः । ३ स्तम्भे (खोंटा)
२ लेशे ४ कफोणौ मेदि० । ५ कफोणिनिन्ददेशे विश्वः । “परि-
खाज्ञापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः कृताः” भा० ३,
६५० श्लो० । इतिप्रहारभेदे स्त्री “कीला उरसि, कर्त्तरी
शिरसि, विद्धा कपोलयोः” वात्स्या० भावे अ, ७ बन्धे स्त्री
कीलक पु० कीलति बन्नात्यनेन करणे घञ् स्वार्थे क ।

१ स्तम्भभेदे (खोंटा) गवादेदोहनकाले रोधनाथे २ काष्ठ-
मयस्तम्भे सुभूतः । तन्मोक्तो देवताभेदेऽमन्त्रविशेषे न० ।
प्रभयादिपष्टिर्षममध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च “जायन्ते
वर्षस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् । सौम्यवृष्टिर्भवेद्भालन् ।
कीचके च शुभं भवेत्” ज्यो० त० सप्तमतीजपाङ्कतया

पाथे ५ स्त्रवभेदे न० स च “सर्वमेतद्दिना यस्तु मन्त्रा-
णामपि कीलकम्” इत्यादि । तस्य च कीलकत्वम्
तज्ज्ञानं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव “लक्षणायां च
चतुर्दश्यामष्ट्यां वा समाहितः ददर्शत प्रतियच्छाति
नान्यथैषा प्रसीदति” इत्यं रूपेण कीलेन महादेवेन
कीलितम् । यो निष्क्रीलां विधायैनां नित्यं जपति
सम्पुटाम्” । तत्रैव तज्ज्ञानस्या भावे निष्कलत्पोक्तेः
तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविधं गुणवत्यां विवृतिः” । तेन
लक्षणादसीचतुर्दश्याः नूतनार्जितधनस्य देवातिथ्यादियो
यथोचितांशदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणभावश्चकं
तद्दिना सप्तमतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते “अर्गलं
कीलकं चादौ पठित्वा कचम् पठेत्” तत्रैव

कीलसम्पन्नं पु० कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पृश-अण्
उप० स० । (गाय) षष्ठ्यभेदे शब्दच०

कीलाल पु० कीलाय बन्धाय अलति पर्याप्तोति अल-अच्
४त० । १ पशौ २ बन्धनयोग्ये लि० मेदि० । “कीलां वङ्कि-
शिखां कीलं मृत्सु बन्धं वाऽलति वारयति अल-अण्
उप० स० । ३ जले कीलां तद्वहर्णमलति याति ।
४ रुधिरं न० अमरः ५ अमृते ह्मधुनि च शब्दर० ।
मधुनः शीघ्रसंघाहकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम् ।
“उजं वहन्नीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्नुतम्” यजु०
२.४.७ । ७ रसे पु० । “अथोअन्नाय कीलालः उपहूतो
मृहेषु” यजु० ३.११, तत्र रुधिरं “सद्यः कृत्तकठोरकण्ठ-
विगलत्कीलालधारोच्चलैः” जले “कीलालजं न खादेयं
करिष्ये चासुरव्रतम्” भा० व० अ० “कीलालजं जलजम्” ।

कीलालधि पु० कीलालं धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि
६त० । समुद्रे शब्दच०

कीलालप पुंस्त्री कीलानं रुधिरं पिबति पा-क । रुधिरमे
राक्षसे रत्नमा० स्त्रियां छीप् “स च कीलालोपयस्तु प-
राक्षं भोक्तुमिच्छति” भा० व० १२४१ । [३ बन्धे न० ।
कीलित लि० कील-क्त । १ बद्धे २ जातकीले च भावे-क्त ।
कीयत् लि० कियत् + ग्रथो० वेदे नि० दीर्घः । कियदित्यर्थे
“आः कीयतः ललूकं चकर्थ” ऋ० ३.२०.१७,

कीश पुंस्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत-इज् किः हनुमान्
ईशो यस्य कुत्सितं शेते शी-ड वा । वानरे अमरः
स्त्रियां जातित्वात् छीप् । २ सूर्ये कपिकपोलतल्लयस्य
त्वात् तत्त्व ३ शक्तिश्चिच शब्दर० कुत्सितशयनाक्तस्य तथात्वम् ।
४ नग्ने मेदि० । कीशवदुपस्तराहित्याक्तस्य तथात्वम् ।

कोशपम् ५० कोशः तल्लोमेव पर्णमस्य । अयामार्गे शब्दः ।

जातित्वेन डीप् । कोशपर्णादियत्वा अमरः

कु शब्दे वर्णे च स्वा० आत्म० अक० अनिट् कवते अकोट

चुकुये प्रनिकयते [अकोट चुकाव

कु आर्क्षस्वरे तुदा० आत्म० अ० क० अनिट् । कटादि । कवते

कु शब्दे अदा० पर० अक० अनिट् । कौति अकौपोत् चुकाव

कु अच्य० क+ङ् । १।पामे, २।निन्दायाम्, ३।दण्डार्थे, ४।निवारणे

च । ५।भूमिभागे ६।धरायाञ्च स्त्री । कुत्सितार्थत्वे ईपद-

र्थत्वे चास्य “कुगतिप्रादयः” “पा० समर्थेन नित्यसमासः

कुरुपम् कुदेशः तत्वायं भेदः तत्पुरुषे अजादौ शब्दे-

परे कोः कत् । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः कदम्बस्कदध्वः कट-

ग्निः । “रथवदयोश्च” पा० कद्वधः कदटः “हणे च जातौ” पा०

कत्तृणम् पथिगच्छे हतसमासान्ताक्षशब्दे परे च कादेशः

काणयः काजः । ईपदर्थस्य कोः का, ईपञ्जलं काजलम्

पुरुषे परे का या ईपत् पुरुषः कुपुरुष कापुरुषः । उष्णे

उक्तवयादेशः कोष्णं कषोष्णं कडुष्णम्” गतिप्रादिसाह-

चर्यात् अय्यस्यैवेह ग्रहणात् न भूमिवाचस्य नित्य-

समासः नवा कदादेशः अय्यपुष्पं कत्वात् प्रकृतिस्मरः,

“राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं यस्तु” “ज्योन्नाक्ष्ण इय

कशासनसंज्ञितः” काट० । कुदिनम् कुजः अय्यदन्त भेदे

दीर्घः “कूभेदेवार्थानाद्यादियोजनायसू” ३७०५, ७७, १ ।

कुंसा स्त्री कुसि-भावे अ । १।भाषणे २।ज्ञापने च

कुक् आदाने स्वा० आत्म० सक० सेट् । कोकते । अकोकिट् ।

चुकुके कोकः’ प्रनिकोक्ते

कुक् ति० कुक्-क । १।समर्थे २।आदायिनि च ।

कुक्कभ न० ककस्य भा यत् । मद्ये शब्दच० । तत्पानस्य सा-

मर्थ्याघायकत्वात् तथात्वम्

कुकर ५० कुत्सितः आदानादिमाद्युक्तः करोयस्मात् । करस्य

क्रियामान्यसम्पादके कुणिरोगे अमरः । ७०७० २।तद्गो-

युक्ते ति० । कु+क-ट । ३।कुकर्म्मकारके ति० ।

कुकर्म्मन् न० कुत्सितं कर्म्म नित्यस० । १।लोकशास्त्रमिन्दिते

कर्म्मणि ७०५० । २।तद्युक्ते ति० स्त्रियां वा डाप्

कुकील ५० कोः पृथिव्या । कीलइव । पर्वते ति० तस्य

भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुकुट ५० कौ कुटति कुट-क, कोः कुटइव वा । (सुपुणि)

इतिख्याते शाकभेदे राजनि० तस्य पृथिव्याः कुटतल्य-

त्वात् तथात्वम्

कुक्कुट ५० कोः पृथिव्याः कुट ईपदः । सत्कृतानङ्गुतायाः

कन्याया दातारि प्रुषो दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यदस्य

ईपङ्गुमिदानसमत्वात्तस्य तथात्वम् । सत्कृतानङ्गुतां

कन्यां दटानः ककुटः स्मृतः” अमरे पाठान्तरम्

अत्र प्रसिद्धपदसन्निधात् कुकुटपदस्य उक्तार्थे शक्ति

यक्त इति शब्द० प्र० । प्रसिद्धपदसन्निध्यश्च प्रसिद्धार्थ

पदसामानाधिकरगदस्य सामानाधिकरगयश्च अभेदेनान्वय-

बोधकत्वम् । न्यायमते तिङर्थस्याभेदेन प्रथमान्तार्थे

अन्ययासम्भवेन “या दटाति स कुक्(कू)टः इत्यमर

पठे स्थिते दटातीतिस्थाने दटान इति पाठः कल्पितः ।

व्याकरणमते तु तिङन्तार्थस्य प्रथमान्तार्थे अभेदेनान्वय-

स्वीकारान्न यथाश्रुतपाठेऽपि क्षतिः । विवेचितं चैतद-

स्माभिः शब्दार्थत्वे तत् एव तदवसेयम् ।

कुकुन्दर ५० कुं भूमिं दारयति अलभूतगदर्थे द-अण् नि०

कुत्सितं कुन्दरमत्व, स्मृयते कामिनाऽत्र कुद नि० वा ।

स्त्रीणां अनित्यत्वस्ये आदर्शकारे पृष्ठवंशादयोवर्तिगर्भ-

द्वये अमरः । (कुकरभोज्झा) २६७७ भावप्र० ।

कुक्कुभा स्त्री रागिणीभेदे हलानुधः ।

कुकुर ५० कुं पृथिवीं करोति खजति स्वाशित्वेन कर-क

यदुपधीयन्त्यभेदे तेषां दटातिगपात् राज्यं नास्तीति

पुराणकथा यदुक्ते भज्जा । “विपुलि ता पुरिताः” कु-

रन्ति” सतवः । २६७७० टिप्पणे ५० ७०७० । कुक्-

उरत्तु किञ्च । शुकुरे जडइचन्द्रः । ४।अन्यपगर्थे-

पद्यौ त्रिका० । ककरखदधन्धकलभेदे । “शुकुरः

भजमानशुचिकल्पजर्वात्तयास्वकस्य पत्न्याः” इति

विष्णु ५० “कुरो भजमानश्च शुचिः कन्वलवर्हिपः ।

“कन्वलकान् कायशुद्धिता चतुरोत्तमतामजान् कुरुरं

भजमानं च गमं कन्वलवर्हिपम्” हरिश्च० ३६७०

तदभिधानदेशभेदेय दृष्टार्थः ।

कुक्कुटी स्त्री कोः पृथिव्याः कूटोऽस्यस्याः अच् गौरा० डीप् ।

शाल्मलीहृत्ते राजनि० तस्या दीर्घतया भूमिकूटतल्य-

त्वात्तथात्वम् ।

कुक्कूल ५० कोः भूजः कूलं, कुत्सितं वा कूलम् कु-जलच्

धातोः कुगगमश्च वा । इत्पानले २१३ कुभिः सङ्कीर्णे २१३

२१३३३ च अमरः । “शरीरादपि बृहङ्गी केयमाय-

तलोचना । अयं काच कुक्कूलानिः कर्कशो मन्दमाजलः” ।

कुक्कूल न० कुत्सितं कोलति कुल-अच् ; कोलिहृत्ते ।

शब्दच० ।

कुक्कुट ५० स्त्री-कुक्-सम्-किप् कका आदानेन कुटति कुट-

क । पक्षिभेदे चरणायुधे । ताम्रचूडे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । तस्य शुभाशुभलक्षणग्रन्थम् दृष्टुं यथा—
“कुक्कुटस्तु जुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः ।
रौति सुस्तरसुपाय्ये च यो दृष्टिदः स नृपराष्ट्रवाजि-
नाम् । यवयीयो यो वा वदरसदृशो वापि विहगो दृष्ट-
व्यर्धो वर्षे भवति वज्रभिर्घस्य रुचिरः । स शस्तः सङ्ग्रामे
सधुसधुपवर्णश्च जयकृन्न शस्तो योऽतोऽन्यः हगतसुरवः
सञ्जचरणः । कुक्कुटो च नृदुचारुभाषिणी स्निग्धमूर्तिरु-
चिराननेक्षणा । सा ददाति सुचिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजययोर्वसम्भदः” ।

तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा “कुक्कुटो दृंहणः स्निग्धो
वीर्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः । चक्षुष्यः शुक्रकफहृत् बल्यो
दृष्यः कपायकः । वातपित्तज्वरमविषमज्वरनाशनः” ।
अभक्ष्यप्रकरणे आस्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनः “क त्वार्कं
विह्वराहं च लघुनं आस्यकुक्कुटम्” ॥ २४ ॥ गोलकायां
(उको) ३ कुक्कुटमखगे च ४ यद्विक्रमे स्कुलिङ्गे हेम० ।
स्वार्थे क तत्कार्थेऽपि मेदि० । “शूद्रजातो निपात्यो तु स
वे कुक्कुटकः स्मृतः” मनुस्मृतौ निपाटीजाते शूद्रपुत्रे च

कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रशुक्लकसप्तम्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे “भाद्र-
मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या । स्नात्वा शिवं
लेखयित्वा मण्डले च सहास्त्रिकम् । पूजयेच्च तदा
तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते” ति० त० भवि० पु० । इदं
कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे सुक्तिमण्डपे स्थाने । तस्य तन्नाम
कारणकथा च काशी० ६८ अ० दृग्गता यथा—
“कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्वावरे हरे ! । लोके स्थाति-
र्भविलीयक्षेप कुक्कुटमण्डपः” इति शिवोक्तौ तद्विषये
हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथेति ह-
सो वर्णितः । तत्र चण्डालतः प्रतिपाहकविप्रस्य कृत-
यपत्नीभ्यां सहितस्य कीकटे कुक्कुटयोनिवप्राप्तिमुपवर्ण्य
तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिग-
तावपि काशीप्राप्त्या सुक्तिरित्युक्तम् यथा “न काश्यां
स्मरणं प्राप्तं तस्माद्दुष्टप्रतिपत्त्यात् । प्रान्ते कुटुम्बस्मरणा-
त्तथा काशीकृतेरपि । चौरैर्हृतोऽपि स तदा कीकटे कु-
क्कुटोऽभवत् । सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु ताम्रचूडत्वमा-
पतुः । प्रान्ते काशीस्मरणतो जाता जातिस्मृतिः पुरा ।
इत्थं वज्रतिथे काले गते कार्पाटिकोत्सवाः । तस्मिन्नेवा-
ध्वनि प्रमासत्वारो यत्र कुक्कुटाः । वाराणस्याः कथां

प्रोक्षैः कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि । कार्पाटिकां समाकर्ण्य
तदा ते चरणायुधाः । जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्केत-
न निर्गताः । तैश्च कार्पाटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः क्षपालुभिः ।
तण्डुलादिपरिक्षेपैः प्रापिताः क्षेत्तसुत्तमम् । ते तु क्षेत्तं
समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः । चरिष्यन्तोऽत्र परितो-
सुक्तिमण्डपसुत्तमम् । जिताहारान् सनियमान् काम-
क्रोधपराङ्मुखान् । शृण्वतः सत्कथालापान् लोभमो-
हविवर्जितान् । स्वर्धुनीक्षानसंक्षिप्तसुनिर्भलशिरोरु-
हान् । मन्त्रमोक्षारणपरान् सत्कथार्पितमुशुतीन् । मूढ-
तत्त्वचिन्तसदृशीन् दृष्ट्वा क्षेत्तनिवासिनः । मानयामासुरथ
तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः । प्राक्तनाद्वासनायोगात्
संप्रधार्य परस्परम् । क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणांस्त्य-
ज्यन्ति चात्र ते । पश्यतां सर्वलोकानां विष्णो !
ते मदनुग्रहात् । विमानमधिकृत्यागु यौलासं प्राप्य सत्प-
दम् । निर्विष्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान् ।
ततोऽत्र जानिनीभूत्वा सुक्तिं प्राप्यन्ति शश्वतीम् ।
ततो लोकास्तदागम्य कथयिष्यन्ति सर्वतः । सुक्तिम-
ण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः” । [(च६) । राजनि०

कुक्कुटमस्तक पु० कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य । चय्ये
कुक्कुटशिख पु० कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य । कृष्ण-
वृत्ते शब्दच० तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातुल्यानीति
तस्य कुक्कुटतल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्
कुक्कुटागिरि पु० कुक्कुटप्रधानीगिरिः किंशुलका० दीर्घः ।
कुक्कुटप्रधाने पर्वते ।

कुक्कुटाण्ड पु० कुक्कुट्या अण्डः पुं वदभावः । कुक्कुट्याण्डे
कुक्कुटाम पुंस्त्री कुक्कुट इवाभाति आ+भा+क । कुक्कुट-
चरणतुल्ये सर्पभेदे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कुक्कुटासन न० “कुक्कुटासनमायज्ये नाडीनिष्कलहेतुना ।
सत्कुलागममार्गेण कुर्यात् वायुनिरोधनम् । निजहस्त-
द्वयं भूभौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । पदभ्यां वज्रं यत्
करोति कर्परद्वयमध्यगम् । सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कु-
टासनमुच्यते” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे [हेमच० ।
कुक्कुटाहि पु० कुक्कुट इव तच्चरणद्वयार्हः । सर्पभेदे
कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचाराथे क्तिप्
ततः इन् । दम्भचर्यायाम् हेमच० । वा ङीप् । तत्रैव ।
सा च ३ कुक्कुटजातिस्त्रियाम् ३ श्वेष्याम् (टिक्टिकी)
कीटभेदे शब्दरत्ना० । ४ शाल्मलीहृत्ते जटा०

कुक्कुभ पु० कुक् इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु-भक् । वन

कुङ्कुटे । कुङ्कुशब्दं भाषते भाष-बा० ड । २कुङ्कुटे पक्षिणि । (पातकुङ्कु) इति ख्याते ३पक्षिभेदे अमरः ।

कुङ्कुर पुंस्त्री कौकते किप् कुरति शब्दायते कुर-शब्दे क कर्मा० । स्वनामख्यातिं पशौ । तच्छुभाशुभलक्षणसूक्तं वृ०स० यथा “पाटाः पञ्चनखास्तथाप्यचरणः पङ्क्तिर्नखैर्दक्षिण-स्ताम्बोष्ठाप्यनखो रङ्गेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च । लाङ्गूलं ससटं दृष्टत्तसदृशी कौशौ च लम्बौ मूढू यस्य स्यात् स कनोति धोदुरचिरात् पुष्टं श्रियं श्वा गृह्ये । पादेपादे पञ्च पञ्चापपादे वसि यस्याः पण्यनखा मल्लिकाद्याः । वक्रं पुच्छं पिङ्गनालम्बकणां या सा राष्ट्रं कुङ्कुरी पाति धोदुः” । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुङ्कुरगुणाशाग्यव्ये नोक्ताः यथा “बह्वाशी खल्यबन्तुः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च पङ्कते च शुनो-गुणाः” । २पण्यपणां हस्ते न० शब्दचि० ।

कुङ्कुरद्रु पु० कुङ्कुरस्तृगन्धव्युक्तद्रुष्टिः । (कुङ्कुरसोङ्गा) कजभेदे “कुङ्कुरद्रुः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः । तन्मूलमाद्रिं निक्षिप्रं वदने मुखेगोपहृत्” भावप्र० ।

कुङ्कुरवाच पु० कुङ्कुरस्यैव वाग्व्य । सारङ्गशृगे राजनि० कृत्त पु० कृप-कृप् । जठरे उज्ज्वलदन्तः ।

कुक्षि पु० कृप-कृप् । १उदरे “विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा” भाषः “कुक्षीनस्यास्य कुक्षिजः” रघुः । “तव कुक्षौ म-हाभागे ! । अचिरात् संजनिष्यते” रामा० २उदरस्य वामदक्षिणपार्श्वयोश्च (कौक) अमरः । ३मध्यभागे “ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः” भा०व०७८अ० । कुक्षौ भवः अण् । कौक्ष उदरभवे मध्यभवे च त्रि०स्त्रियां ङीप् । कुक्षौ बङ्गोऽसिः ढकञ् । कौक्षेयकोऽसिः । कुक्षिदेशे भयः भूमा० वृज् । कौक्षक मध्यदेशभवे त्रि० । कुक्षिभरि त्रि० कुक्षिं विभर्ति मृ-खि-सम् च । देवातिथि-वज्रनेनालोदरमात्रपरके कृपणे !

कुक्षिरन्ध्र पु० कुक्षौ मध्यभागे रन्ध्रं छिद्रं यस्य नले रावम् । कुक्षिशूल न० कुक्षौ शूलः । सुशुतोक्ते शूलरोगभेदे “प्रकु-प्यति यदा कुक्षौ वङ्गिमाक्रम्य सारतः । तदास्य भोजनं भुक्तं सोपष्टम् न पच्यते । उच्छ्वसित्यामशक्तता शूले-नाह्वन्यते सुष्ठुः । नैवासने न शयने तिष्ठन् लभते सुखम् । कुक्षिशूल इति ख्यातोयातादामसङ्गवः” सुश्रु० । तस्य शीघ्रत्वमपि “हृत्कुक्षिशूलं सुखकण्ठशोषः” सुश्रुतः कुङ्कुम न० कुक्कये आदीयते कुक-आदाने-उमक् त्रि० सम् । काश्मीरादिदेशजे खनामख्याते १गन्धर्वभेदे । देशभेद-

विशेषजातस्य तस्य लक्षणादि भावप्रकाशे दर्शितं यथा- “काश्मीरदेशजे खेले कुङ्कुमं यद्भवेद्भि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् । वाङ्गीकदे-गसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरस्मत् । केतकीगन्धयुक्त-लन्ध्रममं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कुमं पारसीके यन्मधुगन्धि तदीरितम् । रैपत्पाण्डुरवर्णं यदधमं स्थूलकेशरम् । कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् । तिक्तं यमिहरं वर्णं यद्भृदोपम्यमापहम्” । तभेदे

क कुमाद्रि पु० कुङ्कुमस्याकरोऽद्रिः । काश्मीरदेशस्ये पर्व-कुङ्कुमी स्त्री कुङ्कुमवर्णोऽस्यस्याः अचमौरा०ङोप् । महाज्योति-भूतलीलायां राजनि० । पृथोःकुङ्कुनीति पाठान्तरम् तत्पार्थ कुच रोधे, सम्पर्के लेखने च सक० कौटिल्ये अक० त०पर०सं कृटादि । कुचति अकुचीत् कुकोच कुचः । प्रनिकुचति कुच पु० कुच-कृत्तिरि क । स्तने । स्त्रीणां कुचद्विवैयने यथाह सुश्रुतः “स्त्रीणां तु त्रिंशतिरधिका दश तासां स्त-नयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः” इति विवृतञ्चैतत् भावप्र० यथा-

“पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्यन्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने । जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च । व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजीशस्युप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनार्त्तवप्रभृतयः” ।

“यावद्वीतद्विद्यते स्तनौ तावदेया” इति स्मृतौ कुचोद्धे-दकालात् पूर्वं दानं विहितम् । स च कालः द्वादशव-र्षादिः, “स तदुद्धकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रमितानो-ति यत्” नैप० “सकठिनकुचपूचकप्रणोदम्” “नत्युद्धतत्वात् कुचमण्डलेन” “कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भ-सङ्घिवासः” भाषः “तन्वि ! तव कुचावेतौ नियतं चक्र-वर्त्तिनौ” उद्भटः “पितृगृहे चेत् कुचपुष्पसम्भवः” ज्यो० २सङ्कुचिते त्रि०

कुचण्डी स्त्री कुत्सिता चण्डी विकारकारित्वात् कोपनेय । सू-वांलतायाम् शब्दचि० । स्वार्थे क । कुचण्डिका तत्रैव । कुचतट त्रि० कुचस्तटमिव विशालत्वात् । विशालेऽकुचे इत० २कुचैकदेशे च ।

कुचन्दन न० कुत्सितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम् । (यकमकाठ) १काष्ठभेदे मेदि० २रक्तचन्दने अमरः । इदं सुश्रुते पटो-लादिगणे सालसारादिगणे चोक्तम् तत्तच्छब्दे विवृतिः

३कुङ्कुमे शब्दचिन्ता । रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तथात्वम्
कुचफल पु० कुचद्वय फलमस्य । दाडिम्बद्वये राजनि० ।
कुचर त्रि० कृतसितं चरति चर-अच् । १परदोषकथनशोले ।
हेमच० कृतसिते स्थाने चरति चर-अच् । २दुर्गमदेशग-
नरि“न भीमः कचरोगरिष्टाः” ऋ १. १५४.२, “कुचरः
कृतसितहंसकर्ता दुर्गमदेशगन्ता वा” भा० कौ चरति
चर-ट । ३भूमिचरे चि० । स्त्रियां ङीप्
कुचाग्र पु० दंत० । चूचके कुचयोरग्रभागे अग्रः ।
कुचाङ्गेरी स्त्री-कृतसिता चाङ्गेरी । (चुकपालङ्ग) चुके
शाकभेदे रत्नमा० चुक्रगङ्गे गुणादि
कुचिक पुंस्त्री० कुच-वा० इकन् । (कूचिया)मत्स्यभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । वृह०सं०कृष्णविभावे ऐशान्यामुक्ते देश-
भेदे “भल्लापलीजटासुरकुण्ठखसधोपकुचिकाख्याः” ।
कुचित त्रि० कुच-कितप् । परिमिते उज्ज्वलदन्तः ।
कुचेल त्रि० कृतसितं चेतं वस्त्रमस्य । कृतसितवस्त्रधरे । कुचा
सङ्गुचा इत्या यस्याःपु० । २विद्वक्कर्ताम् शपाठायाम् स्त्री
भेदे० गी० ङीप् । (आकनादी) ४वृत्ते स्त्री रत्नमा० ।
कुच्छ न कुञ्ज ङी० । कुसुमे शब्दच० ।
कुज स्तोत्रे मा० पर० सक० सेट् । कुजति अकोजीन् चुकोज
उदिन् कुजित्वा कुक्कुत्ता । प्रभिकुजति
कुज पु० कौः पृथिव्या जायते जन-इ । मङ्गलग्रहे यथा च
तस्य तज्जातत्वं तथा आवनेयगङ्गे काशीखण्डवाक्येन
दर्शितम् नरकासुरं तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्याउ-
त्पन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे २६अ० यथा
“यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुरः । रजस्वलाया
गोत्रायागर्गे वीर्येण पोत्रिणः (वराहस्य) । यतोजा-
तस्ततोभूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः” इत्युपक्रम्य
“गर्भसंख्यं महावीर्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः । गर्भ-
एव तदा देवशक्त्या दधुश्चिरं ददम् । यथाकालेऽपि सं-
प्राप्ते नो गर्भोज्जायते स च । ततस्तत्रशरीरस्तु वरा-
हस्तनयैः सह । अतीव शोकाकलम्ना जगद्वातप्रभवत्
क्षितिः । शोकाकला सा व्यलपश्चिरकालं मुहुर्मुहुः । प्र-
कृतिस्था क्षितिर्भूता साधवेन प्रबोधिता । ततः का-
लेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा धृतः । न गर्भः प्रसन्नं याति
तदाऽभूत् पीडिता मही । कटोरगर्भा सा देवी गर्भभारं
न चागकत् । यदा वोढुं, तदा देवं साधवं शरणं गता ।
शरण्यं शरणं गत्वा साधवं जगतां पतिम् । प्रणम्य
शिरसा देवी वाक्यमेतदवाच ह” । स्वप्रसन्नसाधवो-

क्तिधराप्रत्युक्तिभ्यां त्वेतायुगाङ्गे तदुत्पत्तिकथा-
“इति स्तुता हृषीकेशोजगद्वातया तदा हरिः । प्रा-
दूर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम् । श्रीमगवानुवाच ।
कथं दीनमना देवि ! धरित्री ! परिदेवसे । तव वा किङ्क-
ता पीडा वेत्तुमिच्छामि तदहम् । सखन्ते परिगुष्क-
न्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । आकुलं नयनद्वयं भ्रूवि-
भ्रमविवर्जितम् । ईदृशान्नव रूपन्तु दृष्टपूर्वं कदा च न ।
रूपस्य तु विषयसि दुःखं वीजञ्च भाषय । एतच्छ्रुत्वा वच-
स्तस्य साधवस्य जगत्पतेः । विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह-
सगद्गदम् । पृथिव्यावाच । गर्भभारं न संबोद्धुं साधवा-
हं क्षमाऽधुना । भयं नित्यं विपीडासि तस्मात्त्वं ज्ञात-
मर्हसि । त्वया वराहरूपेण मलिनी (कृतमती)कांसि-
ता पुरा । तेन कामेन कुक्षौ मे स्थायं गर्भोऽयमास्थितः ।
काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रव्यवति साधव ! । कटोरगर्भा
तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्वासि मां देव !
गर्भदुःखाज्जगतपते ! । न चिरादेव यास्यामि मृत्योर्वि-
शमसंशयम् । कदापि नेदृशोगर्भो धृतोसाधव ! वै पुरा ।
योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जरः । एतच्छ्रुत्वा
वचस्तास्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः । आह्लादयन् प्रत्यु-
वाच हरिस्तप्रां लतामिव । श्रीमगवानुवाच । न धरे
ते महादुःखं चिरस्थायि भविष्यति । शुणु येन प्रकारेण
चानुभूतमिदं त्वया । मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भः
संवृतस्त्वया । सोऽभूदसुरसत्त्वस्तु दृष्टेः (वराहस्य) पुत्रस्तु
दारुणः । ज्ञात्वा तस्य च दृष्टान्तं गर्भस्य दुर्हिम्नादयः ।
देवीभिः शक्तिभिः सुभ्रूस्तव कुक्षौ सुतं खरम् । सर्गादौ-
यदि जायेत भवत्यास्तादृशः सुतः । भ्रंशयेत् सकलान्त्रो कां-
स्त्रीनिमान् ससुरासुरान् । अतस्तस्य बलं वीर्यं ज्ञात्वा-
ब्रह्मादयः सुराः । प्राक्स्थितिकाले ते गर्भं तदाऽभुर्जगतां-
क्षतं । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गाद्भूतयुगे । त्वेता-
युगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं
याति त्वेताङ्गं च वरानने ! । तावदहं महागर्भं दत्तः
कालोमया तव । न यावज्जायते धात्रि ! गर्भस्ते स्मृति-
दारुणः । तावद्गर्भवती दुःखं न त्वं प्राप्स्यसि भाविनि !”
“ये च प्रलम्बस्वरददुरैरिष्टतुमिमङ्गले भक्तसंयवनाः कुजपौ-
ण्ड्रकाद्याः” भागे २, ७, २६ । “तत्वाहतास्ता नरदेवक-
न्याः कुजेन ददा हरिमातृवन्मुम्” भाग० ३, २, ८० ।
“कुजशुक्रबुधे चर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् “उद्यो” मङ्ग-
लग्रहस्य चारादिकमङ्गारकशब्दे ७८५० उक्तम् । कल्पे

तदीयभगणादिकमुच्यते “युग्मयुग्मशरनागलोचनव्या-
लपस्ययमाश्विनोऽहजः” ६६.८०.८५.२२ सि०श० ।

कल्पे एतावन्तः कृजस्य भगणाः अस्थोपन्यादिकं यद्भगण-
शाशब्दे दर्शयिष्यते । तस्य चलोच्चभगणमानञ्च तत्रैवोक्तम्
“अर्कग्रहकुबुधपर्याया विघेररश्मि कोटिशुण्डिता रदाक्षयः
४३२०००००००॥ एतएव शनिजीवभूवां कीर्त्तिताश्च गणकै-
स्सलोज्ञकाः” तत्पातस्य भगणास्तत्रैवोक्ताः “कुष्टद्रसाश्विनः”
२६७, तस्य मन्दकेन्द्रभगणमानं निबध्य “खराभाश्वप्र-
हिद्वरपडङ्गोद्धिदस्ताः” २०६६८२८२० । “शीघ्रकेन्द्र-
भगणाः” गजाद्रिमनुसमेन्दुत्वशिखाश्वमिताः” २०२३५७-
१४७८, । तस्य कक्षाभानम् स्वीपतिनोक्तं यथा “अष्ट-
ङ्कषण्समुगजाः क्षितिमन्दनस्य” ८९४६६९५ योजनाभि-
मध्यमक्रजस्फुटीकरणम् सिग्निप्रभिमन्दिनं यथा
“दिनगणार्थमथो गुणसंगणं भागासनपदशानिवर्जितम् ।
लयकलादिफलद्वयसंयुतः क्षितिमुत्तमपुरुषः क्षितिजो
भवेत्” सिग्नि॥ “अत्योपपत्तिः । दिनगणार्थं भागा इति
प्रत्यक्षं विशतं कला गृहीताः । तत् पृथक् त्रिगुणं जातम्
एताः कलाः पूर्वकलामिथीकृता जाताः । एतन् कुजगत-
रधिकमतोऽतः कुजगतं विशेष्य श्रेयम् । जनेन सप्तदश-
गुणेनैका कला भवति । अत उक्तं द्युगणसप्तदशानिव-
र्जितमिति । पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना
भौमध्रुवक१३७०युक्तः कुजो भवति । यतोऽयमहर्ग-
णोऽकार्ष्णिवादीनाद्रूपैरुत्तरास्तद्वयं फलं राविमण्डलान्तिके
योऽयमित्युपपन्नम्” प्रभिम

कुजस्य ध्रुवकमानं “तत्तैव खर्वाद्भिरामान्य” ३३७०। तथाच
कलेरारम्भे राशिचक्रस्य विकलाभ्यो ध्रुवकेण हीनतायां
तत्काले ११। २६। २। ५०। राश्यादि कुजध्रुवकः
तस्य मन्दशीघ्रपरिधौ तत्तैव उत्तौ यथा

“मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलोचनशक्र १४भागा रवेर्जिन
२४कलोन् ३२रदा हिमांशोः । खात्रा ७० भुजङ्गदहन
३८अमरा ३३अवा ३१ पूर्णे प्रबो ५० निगदिताः क्षितिजा-
“दिकानाम् सिंशं” इह ग्रहफलोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनी-
चदृष्टानि पूर्वैः कल्पितानि तेषां प्रमाणाभ्युतावन्तो
भागाः । अत्रोपपत्तिः ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत्
परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमा फलज्या परमफल-
ज्याऽन्यफलज्या चोच्यते । अन्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन
यद् उत्पद्यते तद्धीचोच्चदृष्टम् । तत्परिधिरस्तराशिकेन ।
याद त्रिज्याव्यासार्धे भागाः परिधिरस्तदन्यफलव्यासार्धे

किमिति लब्धं परिधिभागाः । एवमर्कादीनां तिलबो-
शका इत्यादय उत्पद्यन्ते । अथ भौमादीनां चलपरि-
धीनाहं” प्रभि० । “एषां चलाः कृतजिनाः ४४स्ति लब्धेन
हीना दन्ते पयो ५२२वसुरसा ६८वहुवाणदसाः २५८ ।
पूर्णाश्वयो ४०५थ मृगजस्र तु मन्दकेन्द्र--दोःशिञ्जिनी
द्विगणिता त्रिगुणेन भक्ता । लब्धेन मन्दपरिधीरहितः
स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्यथ वाणनिध्नी ।
त्रिज्योद्धृताशुपरिधिः फलयुक् स्फुटः स्याद्भौमाशुके-
न्द्रपदगम्यगतात्यजीवा । त्वंशोनशैल ७गुणितार्व ७युतस्य
राशेमौर्व्योद्धृताप्रलवहीनयुतं मृदूक्षम् । भौमस्य
कर्मिकरादिगते स्वकेन्द्रे लब्धंशकैर्विरहितः परिधिस्तु
शैध्यः” ।

मौस्य भूमध्याद्विजितयोजनानि सिंशः गोकरसञ्च
परावस्त्रसंख्याः ॥ १०६९६९६ ॥ तस्य कालांशाः प्रैलभुवः
५७ । अस्य क्षेत्रं चपृथक्कौ, उच्चमकरः परमाञ्चं मक-
रस्याष्टविंशोऽंशः । नीचः कर्कटः तदीयाष्टविंशोऽंशः
सुनीचः । मूलत्विकोणं सप्तस्य दशमोऽंशः । रविचन्द्र-
जीवामितांशबोधोरणः । शक्रगनी समौ । चतुर्थे अष्टमे
चास्य पूर्णदृष्टिः । विषमराशिषु मेघमिथुनादिषु
प्रथमपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः समराशिषु
वृषकर्कटादिषु शेषपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः । अष्टो-
त्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तस्य अष्टौ वर्षा दशभाग
कालः । विंशोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तु सप्त वर्षाः । न-
क्षत्रकक्षायां अयं शनरेधस्तृतीयकक्षायां वर्तते, अयं
रवितस्तृतीयवारेणः । अयं दक्षिणाशधिपतिः अतस्त-
द्द्वारे दक्षिणहिमतिः प्रगता । अयं पापग्रहः
क्षत्रियवर्ष्यः भारद्वाजगोलः अत्यन्तदेशभयः से-
पवाहनः चतुर्भुजः रक्तवर्ष्यः । तस्य स्कन्दोऽभिदेवता पृ-
थिवी प्रल्हादिदेवता । पूकने रक्तचन्द्रेण रक्तवस्त्रम् ज-
वादिरक्तपुष्पं सर्जरमयुक्तसिंहकं धूपः, यावकं नैवेद्यं
पूर्णं फलम् प्रवालं रत्नरक्तवृषभो दक्षिणा । तस्य दौ-
स्थ्योपशमनाय विप्राय रक्तवृषभं रक्तवस्त्रं प्रवालं दद्यात्
स्वयं वा प्रवालं धारयेत् । अनन्तभूलं वा धारयेत् । होमे
धूमकेतुरग्निः खादिरो समित् । कुजवारे दिवाश्याभाहे
वारवेला द्वपष्ठे कालवेला रात्रौ श्वतीर्णि कालवेला । अयं
उपग्रहः दक्षिणदिग्बली । स्वयं रजोगुणप्रकृतिः, तिक्त-
रसाप्रधानः सामवेदाधिपः तरुणमूर्तिः पैतिकः लश्मध्यः ।
अस्य राशिभोगकालः ४५ दिनानि ऽजम्बराशितः पष्ठे हतये

एकादशे चायं शुभः, “विक्रमायंरपगः कुजःशुभः स्यात्तदा-
न्यसुतधर्मैः खगैः । चेन्न विद्म इनस्त्नुरयसौ” ज्यो०त०
उक्तस्यानेपु अन्यग्रहासत्त्वे शुभदः अन्यसुतधर्मस्थितोऽयं
क्रमेण तृतीयेकादशपष्ठे पु अन्यग्रहैः स्थितौर्धमेवेनेन शुभः
“रक्तस्रावविषास्रक्तकर्मस्तुतत्तुकार्यं” विवादं रणं क-
र्म्यद्विधं सुदृष्टमनम् सेतुप्रभेदं तथा । दृष्ट्ये-
दनभेदनानि मृगयां चौर्यं तथा साहसं सेनान्यं
कर्मिकर्म धातुकरणं भौमस्य लग्ने ऽङ्गि वा” ज्यो०त० ।
उक्तकर्म तद्वारे तत्लग्ने च शुभदम् । कर्कटराशौ रात्रौ
वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे
अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं
त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् पृष्ठस्थानमस्य हर्षपदम् मूलं
नी०ता० दृश्यम् । अन्यदृष्ट्यहशब्दे यक्यते

कुजपु पुंलि० कृतसितं जपति-जप-अच् । कृतसितजपकारके
तस्येदम् अच् । कौजप तत्सम्बन्धिनि लि० कार्त्तनं सह
द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वरः पा०

कुजम् लि० कृतसितो अम्भोदलोऽस्य । १ कृतसितदनयुक्ते
२ अमुरभेदे पु० “प्रक्तादस्य त्वयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विस्तृताः” हरिव०
२२६ अ० “विरोचनामुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्यवान्”
हरिव० २४० अ० ।

कुजम्भन पु० कोः पृथिव्या जम्भनमिवात् । सन्धिरौरे
हारा० तस्य पृथिव्यां सन्धिरखननकाले मैथुनवदाचरणात्
तथात्वम् । कुजम्भोऽस्यस्य इलच् । कुजम्भलोऽस्यत्व
शब्दरत्ना० ।

कुजा स्त्री कोः पृथिव्या जायते जन-ड । सीतादेव्यां त-
स्याः पृथिवीतो जन्मकथा कालि० १७ अ०

“तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम् । भा-
र्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने । मन्त्रयित्वा तदा
राजा महिषीप्रसूतैः स्वयम् । चतसृभिस्तु भार्या-
भिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत् । ततः पुरोधसं राजा गौ-
तमं मुनिमसत्तमम् । तत्पुत्रश्च शतानन्दं पुरोधयाक-
रोन्मसम् । द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूसौ परौ
सूतौ । एका च दुहिता साध्वी मूयन्तरगता शुभा ।
नारदस्योपदेष्टेन यज्ञभूमिं ततो नृपः । हलेन दारयामास
यज्ञवाटावधि स्वयम् । तद्भूमौ जातसीतायां शुभां
कन्यां ससृज्यताम् । लेभे राजा मुदा युक्तः सर्वलक्षण-
संयुताम् । तस्मान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्निर्हिता

स्वयम् । जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम् ।
पृथिव्युपाच । एषा सुता मया दत्ता तव राजकनो-
हरा । एनां गृहाण सुभगां लोकद्वयशुभावहाम् ।
अनया मे महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया । क्षयं यास्यति
भारार्त्तिं मोक्षयिष्यामि दारुणाम् । रावणाद्या महा
वीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे । नाशं यास्यन्ति दुर्ज्ञेयैः
कृतैः स्यात् राक्षसाः परे । त्वञ्च मोदं दुराधर्षं यह हि हृष्ट
कृतं नृप ! । अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितृणाञ्च शोधनम्” ।
कुजाः दृष्ट्वा आश्चर्यत्वेन सन्त्यस्याः अच् । २ कात्या-
यनीदेव्यां मेदि० “कटलो टाडिभी धान्यं हरिद्रा
मानकं कचुः । यिल्लोऽशोको जयन्तो च विज्ञेया नव-
पत्रिका” इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् “तव स्थानमिदं मत्ते”
इति मन्त्रलिङ्गेन आश्चर्यणीयत्वोक्ते स्तस्यास्तथात्वम् ।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलयहोऽष्टमेयत् । ज्यो० उक्ते
जन्मलग्नावध्यष्टमस्थानस्थितमङ्गलपक्षरूपयोगभेदे “सर्व-
गुणाच्चिह्नन्दाशु विलग्नदष्टमः कुजः । अस्तगे नीचगे
भौमे शत्रुक्षेत्रगते ऽपि वा । कुजाष्टमोद्भवो दोषो न
किङ्किदपि विद्यते”, ज्यो० ।

कुजिश पुंस्त्री० मतस्यभेदे “कुजिशोमधुरोद्बुद्धः कपायो-
दीपनस्तथा । “बल्यः स्निग्धोयुक्त्यर्ही वातकृत् रोचनो-
मतः” राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

कुजा स्त्री सि० शि० उक्ते दृक्ताकाराक्षजेताद्वैव्यवधनुः सा-
धनाङ्गज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे । ज्यापञ्चकं च तत्
दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह । “युक्तायनां-
शादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ ।
जिनांशमौर्व्या १२८७ गुणितार्कदोर्व्यां त्रिज्यो १४२८ इत
क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । त्रिज्याकृतेः ११८१८८४४ प्रोक्ष
पदं दुजोवा क्रान्तिभवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम् । अक्षप्र-
भासंगुणितापमज्या तद्वादशांशो भवति क्षितिजरा । सा
त्रिज्यक्रान्ती विहृता दामौर्व्यां चरजक्रास्याश्च धनुर्दरं
स्यात्” सि० शि० । “अत्र खेटादित्युपलक्षणम् । यस्मात्
खेटाङ्गमनाहाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव । तथा-
यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि
सायनांशादेव । सायनार्कस्य दोज्यां जिनभागजप्या
गुणिता त्रिजप्या भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि
स्यार्थम् । अस्तोपपत्तिः । विधुवत्क्रान्तिदृक्त्रयोर्वा-
व्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः । तयोर्हिः संपाते क्रान्त्यभावः ।
ततस्त्रिभेदोन्तरे परमा जिनतल्लभागाः । अतस्तत्-

संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या । उदयाश्च तत एव । स
तु संपातो मेपादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे । अतः साय-
नांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम् । यदि
विजप्राप्त्यया भुजजप्राया जिनांशजप्राप्त्यया क्रान्तिजप्रा-
प्तमपूते तदेष्टजप्राया किमिति । फलं क्रान्तिजप्रा-
विषुवदुत्तात् तिर्य्यगूपा भवति । क्रान्तिजप्रा भुजस्त्रि-
जप्रा कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्धम् । सैव
द्युजप्रा । अथ कुजप्रोच्यते । यदि द्वादशकोटेः पलभा
भुजस्तदा क्रान्तिजप्राकोटेः किमिति । फलं क्षितिजो-
न्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते ज्यारूपं स्यात् । सैव
कुजप्रा । सा धनुःकरणाथं विजप्रावृत्ते परिणाम्यते ।
यदि द्युजप्राव्यासार्धे एतावती तदा विजप्राव्यासार्धे कि-
मिति । फलं चरजप्रा । तद्वनुचरमित्युपपन्नम् । प्रसि-
द्यक्षचोत्तमशब्दे ४२४० दर्शिते सि० शि० वाक्ये दृश्यम्
कुजभट्टि स्त्री कु-किपभट-इन् कर्मा० । नीहारे(कोयासा)
विका० वा डीप् कुजभट्टीत्यप्यत्र । स्वार्थेक । कुज-
भट्टिकापि तत्पार्थे शब्दरत्ना० । “ज्ञेया कुजभट्टिका
रूक्षा तमःप्राया च सा तथा । कफपित्तकरी लोके
भिषग्भिः परिकीर्तिता” वैद्यके तदुगुणा उक्ताः ।
कुञ्चन न० कुन्च-करस्य ल्युट् । “वाताद्या यत्नं सङ्कोच्य ज-
नयन्ति यदा मलम् । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम
तद्विदुः” इति निदानोक्ते । नेत्ररोगभेदे ! भावे ल्युट् ।
सङ्कोचे । “कुप्यात् सिरागतं मूलसिराकुञ्चनपूरणम्”
सुश्रुतः । [फलान्तत्वात् टाप् । कुञ्चाण्डग्रामं राजनि० ।
कुञ्चफला स्त्री कुञ्चं सङ्कुचितं फलमस्याः जातित्वेऽपि
कुञ्चि ए० कुन्च-इन् । “अष्टसिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ
च पुष्कलम्” इत्युक्ते अष्टसिर्भमाने स्मृतिः
कुञ्चिका स्त्री० कुन्च ण्वल्-टाप् । १ गुञ्जायाम्(कुं च)शब्दर०
(कुन्चो) २ वंशशाखायाम् जटा० ३ कूर्चिकायां(चाविकाटि)
हेमच० । “उद्वाटिनी कुञ्चिका” प्रसन्नरा० ४ महीलतायाम्
(कै चो) “कुञ्चिकयैर्न भाययति विस्माययति वा” सुध०
कश्चित् लि० कुन्च-क्त । १ यक्रोऽतगरुप्ये न० राजनि०
कुञ्ज ए० न० अर्द्धचौ० द० कौ-जायते जन-ड प्रपो० सम् ।
पर्वतादौ लतादिभिराच्छादिते मध्यगूढे १ स्थाने निकुञ्जे
अमरः । “लताकुञ्जं गुञ्जमदवद्विपुञ्जं चपलयन्” शा० द०
“चल सखि ! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जम्” “कूजितकुञ्जकुटीरे”
जयदे० “ल्लव्हा गेहं भट्टिति यक्ष्णामङ्गकुञ्जं जगाम” पदा०
२ हस्तिदन्ते ३ हस्तिहृन्ते ४ मेदि० ५ अभिभेदे ततः गोला-

पत्ये कुञ्जा० चफज् । कौञ्जायन तद्गोलापत्यै पुंस्त्री०
कुञ्जर पुंस्त्री० कुञ्जः दन्तो हनुर्वा प्राशस्ये नास्यस्य । १ हस्तिनि
स्त्रियां जातित्वात् डीप् “कुञ्जरस्येव संप्रामे परि-
गृह्णाद्गुग्गुहम्” भा० व० २६ अ० “अद्रीन्द्रकुञ्जचर-
कुञ्जरगण्डकाप-संक्रान्तदानपयसोऽभिनपादपस्य” भाषः ।
अस्य समर्थेन व्याघ्रा० उपमितसमासः राजा कुञ्जर
इव राजकुञ्जरः । “एवमुक्त्वा परिषज्य देव्यास्तं राज
कुञ्जरम्” भा० व० २५ १ अ० । अत्र कुञ्जरशब्दस्येन
राज्ञः श्रेष्ठत्वम् गम्यते । तदभिप्रायेणैव “स्युत्तरपदे
व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि
अर्थावाचकाः” इत्यमरोक्तिः । ५ देशभेदे च मेदि० ।
माताप्रस्तारे पञ्चमात्रस्य प्रथमे ६ प्रस्तारे ५५ । छन्दोगम्यः
“क्षितेर्दक्षिणदिगस्थिते गजाकृतौ उपर्वतभेदे । “क्षत्वा
प्राचीविभागान्तु दक्षिणायामधोदिशि” इत्युपक्रमे “चकार
कुञ्जरश्चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतम् । पर्वतं काञ्चनगृहं वज्रयो-
जनविस्तृतम्” हरिवं० २२५ अ० । “कृत्तमः पर्वतस्यैव
श्रीमद्वपुर्भस्मिन्निवसितः । कुञ्जरः पर्वतस्यैव यत्नागस्तद्वत्
शुभम्” हविर्वा० २३६ अ० । दक्षिणक्षेत्रे च तस्य ह-
स्तिकराकारत्वात्प्रायत् । कुञ्जरपिप्पली शब्दस्यान्यलोपे
ऽपिप्यल्यञ्च शब्दचि० । [मूलमस्य । मूलके राजनि० ।
कुञ्जरचारमूल ए० कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव चारस्य
कुञ्जरच्छाय न० कुञ्जरस्य छायायत् । “योगोमवात्यो-
दश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः । भवेन्मवायां संस्थे च शशिन्यकै
करस्थिते” इत्युक्ते योगभेदे । विवृतमेतत् ति० त० यथा
“करे हस्तायां तत्स्थे सूर्ये” । मघासंस्थे चन्द्रे चेति
मवात्योदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितो योगो भवति । हस्ता-
वस्थानञ्च सूर्यस्य कन्यादशमांशोत्तरदिशि दक्षिणकसपा-
दत्योदश्यां १३२० यावत् । नचानेन कुञ्जरच्छाययोगः
सङ्केतितो नतु गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गज-
च्छायादिका संज्ञा जाता अस्ते तीतचन्द्रत्येन गजच्छाया-
या अपि सङ्केतितत्वात् (उत्तरः कनकाह्वयः) इतिवत् ।
व्यक्तं कल्पचिन्तामणौ । “क्षणाप्येव तयोदश्यां मघासिन्धुः
करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आङ्गे पुण्यैरवाप्यते ।”
“एवञ्च आङ्गे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गीकाराद्गौडीयमैथि-
नाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम् ।
ततश्च मघात्योदश्यां आङ्गे लप्ता परदिने कुञ्जरच्छाय-
योगे आङ्गे कर्त्तव्यमिति वाचस्पतिमित्रोक्तं हेयम् ।”
मनुष्या० कुञ्जकभट्टेन एतस्य तिथ्यन्तरेऽपि सम्भव उक्तः

यथा “अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् तयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्काये कुञ्जरस्य च” मनुष्याख्यायाम्
“प्रकृतायां तयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः
पूर्वां दिशं गतायां कायायां मधुहतसंयुक्तं पायसं द-
द्यात् । नतु तयोदशीर्हस्तिच्छाययोः समुच्चयः य-
थाह विष्णुः “अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरो-
त्तमः । प्राष्टकालेऽसिते पक्षे तयोदश्यां समाहितः ।
मधुश्लुतेन यः आह्वं पायसेन समाचरेत् । कार्तिकं
सकलं वापि प्राक्काये कुञ्जरस्य च” । इत्युक्तम् तेनास्य
पृथङ्निमित्तता । अन्ये तु “राक्षसे हस्ती भूत्वा चन्द्र-
मसं गृह्णातीति” इतिः कुञ्जररूपस्य राहोऽख्यायाम्
इति व्युत्पत्त्यापहणपरतामाहुः । गजच्छायादयोऽप्यत्र
कुञ्जरदरी स्त्री० कूर्मविभागे वृहत्सं० दक्षिणस्यासक्तौ
देशभेदे “अथ दक्षिणे ननङ्केत्युपक्रमे “कच्छोऽथ कुञ्ज-
रदरी सताम्पर्यातीति विज्ञेयाः” ।

कुञ्जरपिप्ली स्त्री कुञ्ज रोपपदा पिप्ली शो० तं । गज-
पिपल्याम् राजनि० । गजपिपल्यादयोऽप्यत्र स्त्री
कुञ्जरा स्त्री कुञ्जः हस्तिदन् इय पुष्पमस्यस्या अच् । १धात-
कीदृमे (धाइफुल) तस्या हस्तिदन्गुभ्युपपत्वात्तथा-
त्वम् २पाटलादृष्टे च भेदि० । अजादि० टाप् । ३हस्ति-
नश्राम् शब्दचि० । जातित्वात् ङीप् । कुञ्जरीत्येव त्रिका०
कुञ्जराराति पु० इत० । शरमे अष्टापदे पशुभेदे हेमच० ।
२चिंहे च

कुञ्जरालुक न० हृदयालुके आलुकभेदे शब्दच० । [अमरः
कुञ्जराशन पु० कुञ्जरैरश्यते अश-भले कर्माणि ल्युट् । अश्वत्यष्टे
कुञ्जरासन न० कुञ्जरस्य वासनमत्र । “अथ वक्ष्ये महा-
काल ! कुञ्जरासनसुत्तमम् । करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ
तिष्ठेत् शिरःकरः” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे
कुञ्जल न० कुक्षितं जलं यत्र प्रपो० । काञ्जिके । (आमानि)
अमरः [राजनि० ।

कुक्षवल्ली स्त्री कुञ्जाकारा वल्ली । निकुञ्जिकाब्दादृष्टे
कुञ्जादि पु० गोले चक्रप्रत्ययप्रकृतभूते शब्दगणे स च गणः
कुञ्ज शब्द भक्षन् गण लोभन् शठ शाक शुण्डा
गुभविपाय स्कन्द स्कन्ध” ।

कुट कौटिल्ये तदा० पर० सक्त० सेट् कुटादि कुटति अकृ-
टीत् चुकोट । कुटिता कुटितं कुटितव्यम् । कुटिलः
प्रनिकुटति उद्+उत्थितौ अक० वि+कुत्सने सक्त० ।
विकटितः कुत्सितः ।

कट प्रतापने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कोटयते अचूकृत ।
कट वैकलो भ्वा० इदित् प० अक० सेट् । कुटति अकृटीत् ।
कुट कुटने (कोटा) दिवा० अक० सेट् । कुटति अकृटीत्
“जीवनं कुशतीव” । “भक्षयन्ति खासांसानि प्रकुश-
विधिवत्तथा” भा० आ० २६४२ श्लो०

कुट पु० कट-क । १कोटे (गड) भेदि० २शिलाकुट्टे (पाथर
भाङ्गहातृही) ३दृष्टे च हेम० ४पर्वते हारा० ५कलशे
पु० न० अम० ६क्षपिभेदे पु० ततः गोत्वापत्ये अश्या० फञ् ।
कौटायन तद्गोत्वापत्ये पुंस्त्री अन्तरापत्ये तु कुत्वा०
शय । दौश्य तदपत्ये पुंस्त्री० “चविषा जारो अर्षांसि
पत्तिं पप्रिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः” अ० १, ४६, ४

कुटका पु० दक्षिणम्यदेशभेदे, “चङ्क्रममाणः कोङ्कवेङ्कुकुट-
कान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपमने”
भाग० ५, ६, ८, “यस्य (क्षपभेदेवस्य) किलानुचरितसुपा-
कस्य कौङ्कवेङ्कुकुटकानां राजार्हन्नामोर्षाक्ष्य कलाव-
धर्मा उत्कृष्टमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मापथ
सकृताभयमपहाय कुपयपापखण्डमसञ्जसं निजसमीपया
मन्दः संप्रवर्त्तयिष्यति” तत्रैव १० श्लो० । तद्देशाधिपति-
र्जिनाचार्यः । कुटकदेशस्योच्चलः कुटकाचलः तत्रय-
पर्यंत भेदः । २फाले न० शब्दचि०

कुटङ्क पु० कुर्गृहभूमिः टङ्गाते आच्छातेऽनेन टकि-आच्छा-
दने करणे घञ् इत० । गृहाच्छादने तृणादौ (चाल)
शब्दमा०

कुटङ्कक पु० कुटस्याङ्गमिव शक्त० इयर्थे क । १कुटिणि पटले
(चाल) हेमच० पत्वादिच्छादिते २गृहभेदे (कुँडे) राय०
कुटच पु० कुटइय ठीयते चि-ड । कुटजदृष्टे (कुरची) शब्दचन्द्र०
कुटज पु० कुटे पर्वते जायते जन-ड ! (कुरची) १दृष्टभेदे
अमरः । “कुटजः कुटको रूचो दीपनस्तुवरोहिमः । अशौ-
ऽतीसारपित्ताक्षकफटण्णामकुष्ठतृ” भावप्र० तत्पुण्या-
द्युक्तम् । “कुटजः कूटजः कौटो वृत्सको गिरिभङ्गिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखा च मङ्गिकापुष्प इत्यपि । इन्द्रियफलः
प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः” इति भावप्र० तदुपस्थाये
इन्द्रियफलत्वोक्तेः तत्फलस्य इन्द्रियवनामता “कुटजपुष्प-
परागकणाः स्फुटम्” भाषः “अलिरसौ नलिनोवनवा-
ल्लभः कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः । विधिवशेन विदेश-
सुपागतः कुटजपुष्परसं वञ्च मनयते” कुटे घटे जायते ।
२अगस्त्यसुनौ ३श्रीणाचार्यं च भेदि० तयोस्तदुत्पत्तिकथा
कुम्भजशब्दे वक्ष्यते ।

कुटजगति स्त्री “कुटजगतिर्नजौस्तस्मत्कौ युक्तः” वृ०२०टी०

उक्ते कन्दोभेदे

कुटजपट्टपाक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे
यथा “स्निग्धं घनं कुटजफलं मज्जन्तुजम्भमादाय तत्क्षण-
मतीय च पाचयित्वा । जम्बू पलाशपुटतण्डुलतोयसितं
बद्धं कुशेन च बर्हिर्नपङ्किलम् । रुखिन्नमेतदवपीड्य
रसं गृहीत्वा चौद्रेण युक्तमतिसारघने प्रदद्यात् ।
कृष्णातिपुच्छभतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणेऽव-
यमेव राजा” ।

कुटजरस पु० चक्र० उक्ते अर्शोनाशके रसभेदे यथा—

“कुटजत्वचो विषाध्य जतरलमात्रं महेन्द्रसलिलेन । यावत्
स्यादरसं तद्द्रव्यं खरसस्ततो ग्राह्यः । सोचरसः सम-
ङ्गा फलिनी पलाशभिस्त्रिभिस्तैश्च । वत्सकबीजं तुल्यं
चूर्णीकृतमत्र टाटय्यम् । पतोत्काशितः सान्द्रः सरसो
दर्शप्रलेपनो ग्राह्यः । मात्वाकालोपहिता रसक्रियैषा
जयत्यस्य कृत्वावम् । क्षाग्रीपयसा युक्ता घेया मण्डेनाथ-
वा यथाग्निबलम् । जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा क्षणेन-
भुञ्जतीत । रक्तं गुदजातीसारं मूलं साष्टमृजौ नि-
चक्ष्याथ । बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा हनुमन्भागम्” ।

कुटजलेह पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा
“शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयापस्यैः पचेत् । क्षाधे पादा-
वशेषे ऽस्निग्धं लेहं पूते पुनः पचेत् । सौर्वर्ण्यवत्सारवि-
ड्डसंस्वपिप्पलीम् । धातकीन्द्रियवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पल-
द्वयम् । लिङ्गाददरमात्रं तत् शीतं चौद्रेण संयुतम् ।
पकापकमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् । दुर्धरं ग्रहणी-
रोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्” ।

अर्शो रोगनाशके ततोक्ते लेहभेदे च यथा—

“कुटजत्वक्पलशतं जलद्वीरे विपाचयेत् । अष्टभागाय-
शिष्टान् कपायसवतारयेत् । वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेत्तेह-
त्वमागतम् । भक्ष्यातकविड्डानि त्रिकटुत्रिफलान्था ।
रसाञ्जनं चित्रञ्च कुटजस्य फलानि च । वचामतिविषां
वित्त्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् । त्रिंशत्फलानि गुडस्य चूर्णी-
कृत्य निधापयेत् । मधुनः कुडवं दद्यात् हतस्य कुड्वल-
णा । एष लेहः शमयति चाशैरक्तसमुद्भवम् । नातिकं
पैत्तिकञ्चैव क्षौद्रिकं साक्षिपातिकम् । ये च दुर्नामजा
रोगास्तान् सञ्चरन् नाशयत्यपि । अस्तपित्तमतीसारं
पाण्डुरोगमरोचकम् । ग्रहणीमार्दवं काशीं शयधुं
कामलापि । अनुपानं हतं दद्यात् मधु तक्रं जलं

पयः । रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते” ।

कुटजबीज न० इत० । इन्द्रिये भावण० ।

कुटजा स्त्री “मज्जसा भवेद्विह सगौ कुटजास्त्रम् वृ०२०उक्त-
लक्षणं कन्दोभेदे

कुटजाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते शूलारोगनाशके हतभेदे
यथा “कुटजफलवलकलकेशरनीनोत्पललोप्रधातकीक-
ल्कैः । सिद्धं हतं विधेयं मूलरक्तार्गसां भिषजा” ।

कुटजाष्टक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषध-
भेदे यथा “तुलामथाद्रिं गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्त्वा रस-
माददीत । तस्मिन् क्षुपते पलसम्भितानि स्लक्ष्णानि पिष्ट्वा
सह शाल्मलेन । पाठां समङ्गातिविषां संयुक्तां वित्त्वं
च पुष्पाणि च धातकीनाम् । प्रक्षिप्य भूयो विपचेत् तु
तावत् दर्शप्रलेपः खरसस्तु यावत् । पीतस्वसौ काल-
विदा जनेन मण्डेन वा ऽजापयसाऽथवाऽपि । निहन्ति
सर्वे त्वतिसारस्यम् लक्षणं सितं लोहितपीतकं वा ।
दोषं ग्रहण्या विविधं च रक्तं शूलं तथाशंसि सशो-
णितानि । असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुट-
जाष्टकोऽयम् ।

कुटन्नट पु० कुटन् सन् नटति नट-अच् । १ श्वोनाकवले
(शोना) अमरः २ कैयर्त्ती सुस्तके (केयूर) न० अमरः अल-
कुटन्नक इति पाठान्तरम्

कुटप पु० कुट-कपन् । १ सुनी २ ग्रहसमीपस्थोपवने, ३ कुड-
वरूपमानभेदे च । ४ पद्मे न० हेम० [अमरटीका

कुटर पु० कुट-करन् । मन्थानदण्डस्थरज्जुवन्धनस्तम्भे
कुटर पु० कुट-अर । वस्त्रगृहे (बानात्) उज्ज्वलं तस्य
कौटिलप्रकरणयोगप्रत्याख्यात्वम् । [(तेजोवि) रत्नमा०

कुटक्षणा स्त्री कुट्टे वृक्षेष्वक्षणा शक० । विविताशम्
कुटल न० कुट-कलच् । (चाल) अदपि पटले हारा० ।

कुटहारिका स्त्री कुट्टं घटं हरति हृ-ण्वल् अत इत्वम् ।

दास्यां हेम० । १ पटस्य हारकमात्रे वि० । कुटहारकः

कुटि स्त्री कुट-इन् । गृहे “ब्रह्महा द्वादश समाः कुटिं
कृत्वा वने वसेत्” मनुः वा डीप् । “बट्टकुट्टां प्रभात-
वृत्तान्तमनुहरति” खण्ड० कुटीचकः कुटीचरः । भावे
इन् । २ कौटिल्ये स्त्री वा डीप् “भूकुटीकुटिलात्तस्याः”
देवीमा० ३ वृक्षे पु० शब्द रत्ना० ४ देहे पु० सि० कौ० । अत्यार्थे
क कुटिका क्षुद्रगृहे (कुडे) स्त्री “शिरसोऽनुण्डनाद्वापि
न स्थानकुटिकासनात् । भा०, व०, १३५४, ५ कर्त्तरि
इन् । ५ कौटिल्यान्विते वि० ।

कुटिचर पुंस्त्री० कुटि कुटिलं जले चरति चर-अच् ।

जलगूकरे (शुशुक्) शब्दरत्ना० स्त्रियां जातिषात् डीप् ।

कुटित लि० कुट-इतच् । कुटिले उज्ज्वलदत्तः ।

कुटिर न० कुट-इरन् किञ्च । (कुंठे) स्वल्पम्भे भरतः

कुटिल लि० कुट-इलच् । १ वक्रो अमरः “भृकुटीकुटिला-
त्तस्याः” देवीमा० । २ तगरपुष्पे न० राजनि० “युगटि-
गभिः कुटिलमिति मतं सौ न्यौ नौ” ह० र० टी० उक्ते
३ कन्दोभेदे न० ४ नदीभेदे (वाँका) ५ सरस्वत्या स्त्री मेदि०
६ सृक्कानाम् गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि० ।

कुटी स्त्री कुट-इन् डोप् । १ मूढे २ कुटिलानां ३ सुरानामग-
न्धद्रव्ये च मेदि० ।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवां नि० खमा० इ० । कुटी
कुटयोः समाहारे ।

कुटीक्षत न० कुटि+चि-ल-क्त । मूढोक्तते यस्ते “दौर्ध-
श्च राज्ञरश्चैव कीटजं पटुजं तथा । कुटीक्षतं तथैवात्
कमलाभं सहस्रजः” भा० सं० १८४७ श्लो० ।

कुटीचक पुं० कुट्यां चकते तृतीये चक-लट्प्रौ ऋच् । सं-
न्यासिभेदे “चतुर्विधा भिन्नयस्ते कुटीचकवज्रदन्तौ ।
हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् सञ्जयतः” भा० आनु०
१४ अ० । कुटीचकमल्लगादिकम् आश्रयणशब्दे ८४१ पु० टिप्पि-
तम् “न्यासे कुटीचकः पृथ्वीं बह्वीदो हंसनिष्कृयौ”
भाग० ३, १२, २७

कुटीमय लि० कृत्वा विकारो ऽवयवो वा शरा० मथट् ।
१ कुटप्रवयवे तद्विकारे च स्त्रियां डीप् ।

कुटीमुख पुं० कुटीव मुखमस्य । शिक्धारिपद्भेदे । “गङ्गु-
कर्मसुखाः सर्वे शैवाः पारिषदास्तथा । काशः कुटी-
मुखो दन्ती विजया च तपोऽधिक्या” भा० सं० १० अ० ।

कुटीय कुट्यामिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट्
कुटीयति प्रासादे सि० कौ० ।

कुटीर पुं० ह्रस्वा कुटी ह्रस्वार्थे रः स्वार्षिकप्रत्ययस्य कचित्
प्रकृतिनिर्गन्तक्रमस्योक्तेः उ० स्वरम् । १ ह्रस्वादां कुट्याम्
“कूजितकूञ्जकुटीरे” जयदे० तस्यावयवः विल्वो अण् ।
कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे ष लि० । स्त्रियां डीप्
२ केवले श्रते च हेम० । [स्वार्थे क । तत्रैव ।

कुटीचर पुं० कुट्यां चरति चर-ट । कुटीचके भिक्षुभेदे
कुटुङ्गक पुं० कुटङ्ग-ष्टपो० । १ पटले ऋदिपि भरतः २ गृहभेदे
३ पिटे (डोल) वंशादिनिश्चिते धान्यादाधारे पात्रे
कुटुनो स्त्री कुट-उन गौरा० डीप् । कुटिन्याम् अमरटीका ।

कुटुस्व धृतौ चुरा० आत्म० अक० सेट् । कुटुस्वयते अचुकु-
टुस्वत । कुटुस्वः प्रनिकुटुस्वयते ।

कुटुस्व पुं० न० कुटुस्व-अच् । १ पौष्पवर्गे अमरः २ बान्धवे
३ सन्ततौ ४ नाशनि शब्दरत्ना० । “कुटुस्व” विभूयात् क्वात्
यौविद्यामधिगच्छतः । भागोयधीयसां तत्र यदि विद्या-
नुपालिनः” दा० भा० सूत्रितः “तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा
कुटुस्वांश्च महीपतिः । श्रुतशीले च विज्ञाय हसिं धर्म्मप्रां
प्रकल्पयेत्” “न निहरीरं स्त्रियः कुर्युः कुटुस्वाङ्गमध्य-
गात्” “वैश्यश्चैवार्वापि प्राप्नोति कुटुस्वेऽतिथिधर्म्मिणौ”
मनुः स्वार्थे क । तत्रैव पुं० न० “अयं निजः परोवेति
गणना ननुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटु-
स्वकम्” हितो० । [शासके ।

कुटुम्बव्यापृत लि० कुटुम्बे तद्वारणे व्यापृतः । कुटुम्बभर-
कुटुम्बिका लि० कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन् । कुटुम्बयुक्ते गृहस्याश्रमे
“गुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत् ।
कुटुम्बिको धर्म्मकायः सदाऽस्त्रश्च मानवः” भा० आनु०
८३ अ० इति । कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे । “आश्रमं कुटु-
म्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजयता” “प्रायेण गृहस्थोनेत्याः
कन्यार्थेपु कुटुम्बिनः” कुमा० । शर्पके लि० ५ अ० च० ।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यास्या इति डीप् । १ भार्यायां पति-
एवयत्यां २ स्त्रियां “शौचं तु च यावत् कुरुते भाजने तु
कुटुम्बिनी” भा० व० २०५ अ० । कुटुम्बानां समूहः
खला० इति । ३ कुटुम्बसमूहे स्त्री । ४ स्त्रीरिगां जुपभेदे
राजनि० ।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कुट्टव-
ति ते अचुकुट्टत् त । प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्टः शिलाकुट्टः
कुट्ट प्रनापने अद० चुरा० आत्म० सक० सेट् । कुट्टयते अचुकुट्टत् ।
कुट्टक लि० कुट्ट-एबुल् । छेदके “दनोलूखलिकः काल-
पक्षाग्री वाग्रसकुट्टकः । १ लीलावत्यादौ प्रसिद्धे
२ गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधश्च लीलावत्यां
सञ्ज्ञेपेयोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा
“भाज्योद्धारः ज्ञेयकक्षापर्य्यः केनाप्यादौ सम्भवे
कुट्टकार्यम् । येन खिच्चौ भाज्यहारौ न तेन ज्ञेयस्यै-
तद् दृष्टव्यमेव । परस्परं भाजितयोर्ययोर्दः शेषस्तयोः
स्यादपवर्त्तनं सः । तेनापवर्त्तनं विभाजितौ यौ तौ
भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः । भिद्योभजेचौ दृढभा-
ज्यहारौ यावद्भाज्ये भवतीह रूपम् । फलान्य
धोऽवस्तदधोनिवेश्यः ज्ञेयस्तथानो खसुपातिथेन । स्तो-

हृत् हतऽन्ये न युते तदन्यं त्यजन्नुक्तः स्यादिति रा-
शियुगम् । ऊर्ध्वविभाज्येन दृढेन तटः फलं गुणः
स्यादपरो हरेण । एवं तदेवात्र यदा समस्ताः स्युर्लब्ध-
यश्चेद्द्विपमास्तदानीम् । यदागतौ लब्धगुणौ विशेष्यौ
स्वतन्त्राच्छेषमितौ तु तौ स्तः । भवति कुट्टविधेर्युति
भाज्ययोश्च भवति तयोरेव वा गुणः । भवति यो युति-
भाजकयोः पुनः स च भवेदपवर्त्तनसङ्ख्यः । गुणलब्धो-
न्ममं पाद्मं धीमता तन्त्रे फलम् । हरतटे धनक्षेपे
गुणलब्धौ तु पूर्ववत् । योगजे तन्त्राच्छुद्धे गुणाग्री
स्तोवियोगजे । धनभाज्योद्भवे तद्भवेतामृणभाज्यजे ।
क्षेपतन्त्राभाभाट्टा लब्धः शुद्धौ तु वर्जिता । अथ
वा भागहारणे तटयोः क्षेपभाज्ययोः । गुणः प्राग्व-
त्ततोर्लब्धभाज्यादित्युतोद्भूतात् । क्षेपभाज्योऽथ वा यत्र
क्षेपः शुद्धोद्भूतोद्भूतः । ज्ञेयः सून्यं गुणस्तत्र क्षेपो-
हारहृतः फलम् । उदाहरणस्वहरेण युते ते वा भवे
तां वृद्धा गुणाग्री । उदाहरणम् । एकविंशतियुतं
शतद्वयं यद्गुणं गणक ! पञ्चपट्टयुक् । पञ्चवर्जितशतद-
योद्भूतं शुद्धिर्भवति गुणकं वटाशु तम् । न्यासः भा० २१
हा १८५ क्षेपः ६५ अत्र परस्परं भाजितयोर्भाज्यभा-
जकयोः क्षेपम् । १२ अनेन भाज्यहारक्षेपाच्चपवर्त्तना-
जाता दृढः भा० १७ हा १५ क्षेपः ५ अनयोर्दृढभाज्य-
हारयोः परस्परं भक्तयोर्लब्धमघोषस्तदधः क्षेपस्तदधः
सून्यं निवेशयामिति न्यक्ते जाता वल्ली १ । ७ । ५ । ०
उपान्तिमेन स्वोद्धे हतइत्यादिकरणेन जातं राशिद्वयम् ।
४० । ३५ एतौ दृढभाज्यहारभाज्यभाज्यौ १७ । १५ तटौ
क्षेपमितौ लब्धगुणौ अनयोः स्वतन्त्राश्चिदगुणं क्षेप-
इति । अथ वा लब्धगुणौ २२ । २० वा ४० । २५ इत्यादीनि
उदाहरणम् । शतं हतं येन युतं नवत्या विवर्जितं वा
विकृतं त्रिपञ्चा । निरप्यकं स्यादह मे गुणं तं स्पष्टं
पट्टयान्यदि कुट्टकेऽसि । न्यासः भा १०० हा ६३ क्षेपः
६० अत्र वल्ली १ । १ । १ । २ । २ । १ । ६ । ० उपा-
न्तिमेनेत्यादिना जातं राशिद्वयं २४२० । १५२० पूर्ववत्त-
न्त्रिगुणौ २० । १८ अथ वा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्त्तितौ
भा० १० हा ६३ क्षेपः ६ एभ्योऽपि पूर्ववत्तन्त्रिगुणौ ० । ६ । २
६ । ० उपात्तिमेनेत्यादिना राशिद्वयम् २७ । १७१ पूर्व-
वत्तातौ लब्धगुणौ ७ । ४५ । अत्र सन्नयोविषमा इति
स्वतन्त्राभ्यामाभ्यां १७ । ६३ शोधितौ जातौ लब्धगुणौ
२ । १८ अत्र लब्धिर्न पाद्मा गुणभाज्यजे क्षेपयुते हर

भक्ते लब्धश्च २० । अथ वा भाज्यक्षेपापवर्त्तनेन १०
पूर्व्यानीता लब्धिर्गुणिता जाता सैव लब्धिः २० । अथ वा
हारक्षेपौ नवभिरपवर्त्तितौ भा० १० हा ७ क्षे २० पूर्व-
वत्तन्त्रिगुणौ १४ । २ । १० । ० जातं राशिद्वयम् ४२० । २०
तन्त्रे जातं २० । २ हारक्षेपापवर्त्तनेन ६ गुणं सङ्ख्य
जातौ लब्धगुणौ तावेव २० । १८ । अथ वा भाज्यक्षेपौ
हारक्षेपौ चापवर्त्तन्यासः भा० १० हा ७ क्षे १ अत्र
जाता वल्ली १ । २ । १ । ० पूर्ववत्तातं राशिद्वयम्
२० २ तन्त्राच्छातं तदेव २ । २ भाज्यक्षेपहारक्षेपापव-
र्त्तनेन क्रमेण लब्धगुणौ गुणितौ जातौ तावेव २० । १८
गुणलब्धयोः स्वहारौ क्षेपाविति अथ वा लब्धगुणौ १२०
१८ वा २२०१४४ इत्यादि । योगजे गुणाग्री १८ । २०
स्वतन्त्राभ्यामाभ्यां ६३ । १०० शुद्धे जाते नयतिशुद्धौ
गुणाग्री ४५ । ७० वा १८८ । १७० वा । १७१ । २७० ।
इत्यादि । उदाहरणम् । यद्गुणा क्षयगपट्टरन्विता वर्जि-
ता च यदि वा त्रिभस्ततः । स्याच्चयोद्भूता निरप्यका
तं गुणं गणक ! मे पृथग्वद । न्यासः भा ६० हा १२
क्षे २ । प्राग्वत्तातं धनभाज्ये धनक्षेपे गुणाग्री ११५५
एते स्वतन्त्राभ्यामाभ्यां १२ । ६० शुद्धे जाते क्षण-
भाज्ये धनक्षेपे २ । ६ । अत्र भाज्यभाजकयोर्विजाती-
ययोर्भागहारोऽपि चैवं निरुक्तमित्युक्तावाङ्मतेः क्षणत्वं
क्षेयम् २८ एनरेते स्वतन्त्राभ्यामाभ्यां १२ । ६०
शुद्धे जाते क्षणभाज्ये क्षणक्षेपे गुणाग्री ११ । ५१ ।
क्षणभाज्ये क्षणक्षेपे धनभाज्यविधिर्भवेत् । तद्वत्क्षेपे
क्षणगते व्यस्तं स्यादणभाज्यके । धनभाज्योद्भवे तद-
द्भवेतामृणभाज्यजे । मन्दावबोधार्थं मयोक्तम् ।
अन्यथा योगजे तन्त्राच्छुद्धे इत्यादिनैव सङ्गं यतः क्ष-
णधनयोगो वियोगय । अतएव भाज्यभाजकक्षेपाणां
धनत्वमेव प्रकल्प्य गुणाग्री साध्ये । ये योगजे भवतः ते
स्वतन्त्राभ्यां शुद्धे वियोगजे कार्ये । भाज्ये भाजके
वा क्षणगते परस्परभजनाल्लभ्यः क्षणगताः स्याथादिति
किं तेन प्रयासेन तथाकृते सति भाज्यभाजकयोरेकस्मिन्
क्षणगते गुणाग्री द्वौ राशी क्षेपेत्तत्वेत्यादिना परोक्तस्त्व-
त्वेण लब्धौ लब्धिचरः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टादश
हताः केन दशाद्या वा दशोनिताः । शुद्धं भागं
प्रयच्छन्ति क्षयगैका दशोद्भूताः । न्यासः भा १८ हा ११ क्षे
१० अत्र भाजकस्य धनत्वं प्रकल्प्य साधितौ लब्धगुणौ
१४ । ८ एतावेव क्षणभाजके । किं तु लब्धेः पूर्व

ध्वङ्गत्वं ज्ञेयं तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १४ । ८
 ऋणक्षेपे तु योगजे तत्तन्नाशकृद्भे इत्यादिना लब्धिगुणौ
 ४ । २ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव ।
 परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धेः ऋणत्वं सर्वत्र
 ज्ञेयम् । उदाहरणम् । येन सङ्गणिताः पञ्च त्रयोविं
 शतिसंयुताः । वर्जिता वा त्विभिर्भक्तानिरप्यास्युः स को-
 गुणः । न्यासः भा ५ हा २ जे २२ अत्र यक्षी
 १ । १ । ०३ । ० । पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६ । २२
 अत्र तत्तन्नेऽधोराशौ सप्त लब्धन्ते, ऊर्ध्वराशौ तु नव
 लब्धन्ते ते नवन्यासाः 'गुणलब्धयोः समं न्यासां धीमता
 तत्तन्ने फलमित्यतः सप्तैव न्यासादिति जातौ लब्धिगुणौ ११
 ० विद्योगजे एतौ स्वस्वतत्तन्नाश्यां शोधितौ जातौ
 ऋणक्षेपे ६ । १३ उदाहरणस्वहरेण युक्तायिति द्विगुणितौ
 स्वस्वहारौ ज्ञेयौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ
 लब्धिगुणौ ४ । ७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । अथ वा हरतटे
 धनक्षेपेदिति न्यासः भा ५ हा २ जे ० पूर्ववज्जातौ ल-
 ब्धिगुणौ योगजौ ४ । २ एतौ स्वतत्तन्नाश्यां शुद्धौ १ । १
 जातौ विद्योगजौ । जेपतत्तन्नाश्याभाट्टा लब्धिरिति जेप-
 तत्तन्नाश्याभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जातौ योगजा
 लब्धिः शुद्धौ तु वर्जितेति तत्तन्नाश्याभेन ७ लब्धिरियं
 वर्जिता ६ धनलब्धयोर्यं द्विगुणे हरे निम्ने जातौ तावेव
 लब्धिगुणौ ४ । ७ । अथवा भागहारणे तटयोरिति न्यासः
 भा २ हा २ जे ० अत्रापि जातं राशिद्वयं ० । ० तत्त-
 न्याज्जातं ० । ० । अत्रापि जातः पूर्ववज्ज गुणः ० लब्धि-
 न्तु भाज्याद्वतयुतोद्धृतार्दित गुण ० गुणितोभाज्यः १०
 जेप २२ युतो २२ हरभक्तोलब्धिसैव ११ । उदाहरणम्
 येन पञ्चगुणिताः स्वसंयुताः पञ्चषष्टिसङ्गिता स तेऽथ वा ।
 स्युस्तयोदशहृतानिरप्यकास्तं गुणं गणक ! कीर्तयामि
 मे । न्यासः भा ५ हा १२ जे ० जेपाभावे गुणाग्री ० । ०
 एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ० । ५ वा १२ । १० इत्यादि । अथ स्थिर-
 कुट्टके स्वरं वृत्तम् । जेपं विगुडिं परिकल्प्य रूपं
 पृथक् तथोर्थे गुणकारलब्धौ । अभीप्सितक्षेपविगुडि-
 निम्ने स्वहारतटे भवतस्तयोस्ते । प्रथमोदाहरणे
 ट्टभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा
 १५ जे १ अत्रोक्तवहुणाग्री ७ । ८ एते अभोष्टपञ्चगुणे
 स्वहारतटे जाते ५ । ६ ते एव । अथ रूपशुद्धौ गुणा-
 ग्री ८ । १ एते पञ्चकगुणे स्वहारतटे जाते १० । ११ ते
 एव एवं सर्वत्र । अथ गणितस्य यद्गणिते भङ्गानुप

योगः । तदर्थं किञ्चिदुच्यते । कस्यप्राविगुडिर्विकला-
 यशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुट्टिनानि हारः । तज्जं
 फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्तायमन्त्राश्च कला लवायम् ।
 एवं तदूर्ध्वं च तथाऽधिमासावमायकाभ्यां दिवसा
 रवीन्दोः । यद्गुणस्य विकलावशेषाद्गुहाहर्गणयोरा-
 नयनम् । तद्यथा । षष्टिर्भाज्यः । कुट्टिनानि हारः ।
 विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाग्री । तत्र
 लब्धिविकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् । एवं कलावशेषं
 शुद्धिः । षष्टिर्भाज्यः । कुट्टिनानि हारः फलं कलाः
 गुणोऽंशशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः ।
 कुट्टिनानि हारः । फलं भागाः गुणोराशिशेषम् ।
 एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः । कुट्टिनानि हारः ।
 फलं गतराशयोः गुणोभगणशेषम् । एवं कल्पभगणा-
 भाज्यः । कुट्टिनानि हारः । भगणशेषं शुद्धिः फलं
 गतभगणाः गुणोऽहर्गणः स्यादिति । अस्मोदाहरणानि
 त्विप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासाभाज्यो, रविदिनानि
 हारो, अधिमासशेषं शुद्धिः । फलं गताधिमासाः, गुणो
 गतरविदिवसाः । एवं युगायमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसा-
 हारोऽवशेषं शुद्धिः । फलं गतावमानि । गुणोगत-
 चन्द्रदिवसादिति ।

अथ संज्ञिककुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् । एकोहरश्चेद्गुणा-
 कौ विभक्तौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् । अयं-
 क्यमयं कृतउक्तवद्वः संज्ञिकसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ ।
 उदाहरणम् । कः पञ्चनिम्नोविहृतस्त्रिपञ्चा सप्तावशेषोऽथ
 सण्य राशिः । ट्टाहृतः स्याद्विहृतस्त्रिपञ्चा चतुर्द्वा-
 योवट राशिमेनम् । अत्र गुणैक्यं भाज्यः अयमेव राशिः
 अयमेकं शुद्धिरिति न्यासः भा १५ हा ६२ जेपः २१
 पूर्ववज्जातोगुणः १ लब्धिः २१ ।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट-ल्युट् डीप् । (कुट्टनी) परपुरुषेण सह
 परस्त्रियाः समागमकारयित्वा स्त्रियाम् । “तदालिङ्ग-
 नमवलोक्य सभीपयति नी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादिय-
 मेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परि-
 ज्ञाय सा लीलावती शुभेन दृग्गता” हितो० । णिनि
 कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० “किंस्तनाधरादीनां यद्देह्येऽपि सम्भ्रमात् ।
 प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्” इति सा०द०
 उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे । उदा० यथा

“पल्लवोपमितिसास्यसपत्नं दृष्टवत्प्रवरविस्मयभेदे ।

पर्यङ्गजि सख्येव तस्यानारलोपलयेन करेण ।

कुट्टाकं लि० कुट्ट-पाकन् । छेदके स्त्रियां डीप् ।

कुट्टापरास्त पु० भूम्नि । जनपदभेदे “अत ऊर्ध्वं” जनपदाक्षिभोध गदतोमम” इत्युपक्रमे “कुट्टापराणाभाहेया कथाः सासृद्धिः कुट्टाः” भा०भी० ६३० ।

कुट्टार पु० कुट्ट-कर्मभावाद्वा वा० आरन् । १ पर्यते २ केवले श्रमणे न० भेटि० ३ कस्वले न० विश्वः ।

कुट्टितं लि० कुट्ट-कृत् । १ छेदिते खण्डीकृते । तादृशे २ पक्षमांसभेदे न० । “मांससन्नायु संयुक्तं सूक्ष्मं क्त्वा सुकृष्टितम् । मेषवारसुगन्धादुष्मं स्वेदितं पाचितं भवेत् । कृष्टितं पाचितं मांसं सुखादलघु दीपनम् । तत्पापि जाह्नलं श्रेष्ठं जाह्नलेष्वपि पक्षिणाम्” भावप्र० ।

कुट्टिम पुंन० ऊर्ध्वचोदि कुट्ट-भावे धञ् तेन निर्धृत्तः इमप् । १ रत्नमयभूमौ भरतः २ सुधालिप्रभूतले सुभूतिः ३ कुटीरे स्वल्पमृष्टे मशुरानाथः । ४ टाडिस्ववृक्षे राजनि० (जात) इति ख्याते ब्रह्मसिन्धुभागे ५ सौधप्रदेशभेदे हला० । “कान्तेन्दुकान्तेपलज्जिनेषु प्रविज्जणं हर्षतलेषु यत्” माधः । “शाङ्गलोपचितं भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम्” भा०आन० ५४३० । “मासादजातसम्बाधं मणिप्रवरकुट्टिमम्” भा०आन० ५५३० ।

कुट्टिमित न० कुट्ट-भावे धञ् तेन निर्धृत्तः इमप् ततः तार० इतच् । कुट्टमितशब्दार्थे प्रत्ययि० तन्मते सा०द० कुट्टिमितमिति पाठः “केशाधरादिप्रहणे सोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कथ्यादयत् कुट्टिमितं मतम् । तत्र स्त्रीणामेव स्वभावः यदित्थमर्थनिरतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखसुपभुज्जते इति तेन गाढपरिपीडने केशस्तनादिप्रहणे च कर्पात् सुखेऽपि दुःखाविवर्णनं दुःखेऽपि सुखाविवर्णनम्” इति

कुट्टिहारिका स्त्री० कुट्ट-इत् कुट्टिं कुट्टितद्वयं मांसादि हरति कृ-एल् ठाप् अतः इत्त्वम् । दास्यां हलायुधः ।

कुट्टीर पु० कुट्ट-ईरन् । १ कुट्टपर्यते हारा० २ छेदके लि० ।

कुट्टीरकं लि० कुट्टीरः कुट्टपर्यत इव कायति के-क । कुट्टपर्यतवत्सूपीकृते “द्वितीयेन तस्यास्थीनि तद्वत् च श्लेशाने कुट्टीरकं क्त्वा रक्षितानि” वेतालः ।

कुट्टमल पुंन० कुट्ट-कमलच् । १ सुकुले विकाशोन्मुखपुष्पकलिकायाम् । “द्योतितान्तःसमैः कुन्द-कुङ्कुलापदतः स्मितैः” माधः । अग्रालत्वात् दन्तस्य वा दन्तादेशः । २ नरकभेदे न० यत्र रज्ज्भिर्यन्त्रेणा नारकिभ्यो दीयते तत्र ।

“तामिस्रसङ्घतामिन्द्रमत्येकविंशतिनरकवधने “संघातके सकाकालं कुङ्कुलं पतिमृत्तकम्” मनुः “कुट्टमलं यत्र बहुभिः पीडनम्” भा०वि० । सङ्घितपुं कुङ्कुलमिति पाठः । कुङ्कुलमपि नरकभेदे । ३ कुङ्कुलाकारे वाणाग्रभागे फलके च “विष्णुं सोमं कुताग्रं च तस्येषु समकल्पयन् । शृङ्गनर्मिर्बभूयास्य भङ्गः सोमोविशास्यते ! । कुङ्कुलश्चाभव द्विषास्तस्मिन्निपुवरे तदा” भा० क० २६३० ।

कुट्ट छेदने सौत्वः पर० सक० सेट् । कोठति अकोटीत् । प्रनिकोठति ।

कुट्ट वैकल्ये (गतिप्रतिघाते) आलस्ये अक० मोचने सक० इटिन् स्वा० प० सेट् । कुण्ठति अकुण्ठीत् । प्रनिकुण्ठति कुण्ठनम् कुण्ठा ।

कुट्ट पु० कुट्ट-छेदने वज्रार्थे कर्मणि क । हले अमरः ।

कुठर पु० कुठ-वा० करन् । मन्थानटखड्गाकर्णशरज्जुयुक्तस्तम्भे अमरः । [उज्ज्वलदत्तः]

कुठाकु पु० कुठ-आकुन् किञ्च । (काठ ठोकरा) पक्षिभेदे कुठाटङ्ग पुंस्त्री कुठारूपः टङ्गः घृष्टो । कुठारे अस्ते जटा० कुठार पुंस्त्री कुठ-करणे आरन् । खनामख्याते काष्ठच्छेदनसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्ये गौरा० डीप् । “राजन्योच्चांसकूटक्रयनपट्टरट्टहोरधारः कुठारः” प्रबोध० । “मातुः केवलमेव दौर्जन्यनच्छेदे कुठारावधम्” भर्तृ० । “तत्वा गताहं शरणं शरण्यं सभ्यसंसारतरोः कुठारम्” भाग० २.२५.१२, तल्लक्षणं हेमा० परि० ख० लक्षण-समुच्चये यथा—

“जमदग्निं प्रति शुकः प्रोवाच यद्योपदेशं शुश्रूषो ! निबोध परमोक्तं पतिं द्रव्यक्रमयोगं प्रमाणं चोत्तममध्यमाधमानां नराणां सपाणिः पाणिभुक्त इति द्विकर्मा परशुर्भवति । तत्र पञ्चागत्पलिकः श्रेष्ठत्वारिगत्पलिको मध्यमस्ति शत्पलिकः कनिष्ठ इति । जातप्राणस्य पुरुषस्य सर्वाग्रसमयस्तिविधः परशुर्भवति सार्धपञ्चाङ्गलं श्रेष्ठस्य, सार्धचतुरङ्गलं मध्यमस्य, सार्धत्रिङ्गलं निम्नस्य, मूलं विसृतमभवति । तथा मध्ये सार्धपञ्चाङ्गलं विसृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथाङ्गमपि पञ्चदशाङ्गलसुतमस्य, सार्धत्रयोदशाङ्गलं मध्यमस्य, द्वादशाङ्गलं निम्नस्येति परशोः फलम् । तद्योक्तं द्वादशाङ्गलायाम्, मध्यमं दशाङ्गलायाममध्यमं द्वादशाङ्गलायाममिदमेवमपि त्रिविधं भवति । कुण्ठेष्विव दण्डप्रमाणसुतममध्यमकनिष्ठभेदाद्विविधं शालकप्रवधन्वनशाका-

जुगिरीय गंगरासनराजइन्द्रेन्द्रइतिन्द कसोमवलकश्ये-
तकार्जुनप्रभतीनां सुलभप्रमाणो दण्डप्रस्थिर्भवेत् । यस्तु
सपाणिः परशुः स यथाकासं प्रयोजयः ।

कुणपलक्षणं तु कुणपशब्दे दृश्यं । २४७० पुं शब्द-
रत्ना० । तस्येदम् शिवा० अण् । कौठार तत्सम्बन्धिनि
लि० स्त्रियां ङाप् । अत्यार्थे क । कौठारक सुकौठारे
पुंस्त्री० स्त्रियां कौठारिका । [कारे पुं शब्दरत्ना० ।

कौठार पुं कठ-यात् । १४७० २यानरे पुंस्त्री० भेदि० । १५५५-
कठि पुं कठि-इत् किञ्च । १५५५ ते २४७० च उणा० को० ।

कुठिका पुं कठ-इज्त् किञ्च । (कठ) कठे हारा० ।

कुठेर पुं कठि-एरन् वा० तुभभावः । १५५५ से उज्ज्व० । २५५५
शब्दमा० । श्वेततुलस्याम् (वायुदुलसी) राजनि० ।

कुठेरक पुं कुठेर इव कायति कै-क । नान्दोष्ठो राजनि० ।
स्वार्थे क । श्वेततुलस्यां (वायुदुलसी) शब्दच० ।

कुठेरज पुं कुठेर इव जायते जन-ड “सह सुपा” पा० सं० ।
श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना० ।

कुठेर पुं कठ-एरक । चामरवाते त्रिका० ।

कुड वैकल्ये न्वा० इदित् पर० अक० सेट् । कुण्डति अकुण्डति
प्रतिकुण्डति कुण्डः । [प्रतिकुण्डति । कुण्डम् ।

कुड दाहे न्वा० इदित् आत्म० सक० सेट् । कुण्डते अकुण्डते
कुड रचणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । कुण्डयति ते
अचुकुण्डत् त । प्रतिकुण्डयति ते ।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तदा० पर० सेट् कुटादि ।
कुडति अकुडती चुकोड । प्रतिकुडति कुडपः कुडवः

कुडप (य) पुं कुड-कपन् (कवत्) ग । प्रस्यचतुर्थीशरूपे प-
रिमाणभेदे अमरः अर्द्धिर्चाट । कर्षणशब्दे विवर्तितः क्षीर-
स्वामिसते पालः । “द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशोऽंशः
स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभागः । प्रस्यचतुर्थीय इहाढकस्य
प्रस्याङ्गुराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः” “लीला० तेन षोडशक-
र्षमितः कुडवः आर्द्रद्राणां तु द्वाविंशत्कर्षमित
इत्याह सुश्रुतः

“पलकुडयादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः । तत्र
द्वादशधान्यमापा मध्यमः सुवर्णमापकः । ते षोडश
सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एतोनविंशतिर्द्वि-
रणम् । तान्यर्द्धिहतीयानि कर्षः । ततश्चोडं चतु-
र्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडप्रस्याङ्कद्रोणा इत्यभिनि-
ष्यन्ते तुला पञ्चयत् तानि विंशतिभारः शुक्लाणामिदं
आनमाह द्वाणाम् द्विगुणमिति” ।

“अथ पष्ठे गते काले यथप्रस्थसुपाज्जयत् । यथप्रस्थं
तु तं सक्तूनकर्वन् तपस्विनः । कतजप्याङ्गिकास्ते तु
कुत्वा चाग्निं यथाविधि । कुडवं कुडवं सर्वं” (चत्वारः)
व्यभजन्त तपस्विनः” “इत्युक्तः प्रतिगृहाद्य सक्तूनं
कुडवं द्विजः” भा० आश्व० ६०, ।

कुडि पुं कुण्डयते ददाते कुडि-दाहे इन् नलोपश्च । देहे
सि० कौ० “कुठिकस्योर्नलोपश्चेति” उणा० उज्ज्वलदत्तेन
कुठि गतिप्रतिधाने इति व्याख्यातम् कौमुदीकता तु कुडि-
दाहे इति व्याख्यातम् । अतः मतभेदेन उणादिद्वयमे
पाठद्वयम् ।

कुडिम पुंस्त्री० कुडते कुड-अदने वा० य इट् । (कुडपी)
ख्याते मत्स्यभेदे राजनि० । “कुडिशो मधुरोबल्यः कपायां
यङ्गदीपनः । लघुः क्षिप्रो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा ।
बलकारी कौष्ठमन्वकारी च भिषज्जं मतः” राजनि० ।
कुडिहृत्स्वी स्त्री० सुद्रकाङ्गावेकदन्ते (कोट उच्छ्रया) राजनि० ।
कुडमल कुड-बाल्ये वा० क्णञ्च । १५५५ विक्रान्तोन्मुखे कु-
डमे सि० कौ० । २५५५ भेदे न० कुडमलशब्दे उदाहृत
मनुवचने कुडमलमिति वा पाठः “दलितकोमलपाटल
कुडमले” माघः तारका० इतच् । कुडमलित जातसुकु-
कुले ति० ।

कुड्य न० कुड्य कार्कश्ये गयत् क्षीरेरप्रा० यक् ङुगागमश्च
इत्युज्ज्वलदत्तः । १ भित्तौ (भित) अमरः ७ विलेपने भेदि०
३ कौटुहले शब्दरत्ना० । “वैद्यं सम्भाषमाणोऽङ्गं कुड्य-
मास्तरणानि वा । “चन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये” सुश्रु० ।
“वैद्वथ्यकुड्येण शशिदुर्गतिभ्यः” माघः । स्वार्थे क ।
भित्तौ शब्दर० ।

कुड्यच्छेदिन् पुं छिद-णिनि इत् । क्षीरभेदे येन गृह-
भित्तिं विदार्य चोथे क्रियते तत्र शब्दरत्ना० ।

कुड्यच्छेद्य पुं कुड्यं च्छेद्यं यस्य । १५५५ कौ० । कुड्यस्य
तन्निर्माणाय तदर्थे च्छेद्यम् चतुर्थ्ये इत् । भित्ति-
निर्माणाय खति २ गते त्रिका० ।

कुड्यमतस्य पुंस्त्री० कुड्ये मत्स्य इव । षट्शोडशिकायां हेम०
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् यलोपः । कुड्यमत्सी तत्तैव
शब्दर० । [कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त । प्रतिकुण्डयति
कुण् आभाषणे, मन्त्रणे च अट् चु० उभ० सक० सेट् ।
कुण् उपकरणे शब्दे च तदा० पर० सक० सेट् । कुणति अको-
णीत् । प्रतिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम् ।
कुणक पुं कुणयते उपक्रियते कुण-कर्म्मणि च अर्थे क ततः

अनुकम्पायां कन् । बालके शिशौ । “तं त्वेषकुणकं
क्षपणं स्रोतसानुवाहमानमभीक्ष्य” “तस्य हवा एष
कुणके उच्चैस्तरामेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरह
स्तत्पीपणपालनप्रीत्यनलालनानुध्यानेन” “अङ्गी यतायं
हरिणकुणकः क्षपणः” इति च भाग० ५, ८, ७, ८, ९,
“एषकुणकं हरिणबालकम्” श्रीधरः ।

कुणञ्ज पंखी० कुणं शब्दकारकं स्वरभेदं जरयति अतर्भूत-
णप्रत्ये ज् बा० ड् प्रपी० सुम् । वनवास्तूके शाकभेदे (वन-
वेधुया) “कुणङ्गी मधुरोरुच्यी दीपनः पाचनोहितः ।
तच्छाकं तु त्रिदोषघ्नं मधुरं रुचिकारकम् । रूपात्कपायं
संपाहि पित्तक्षेपहरं लघु” राजनि० । स्त्रीत्वमप्यत्र ।

कुणञ्जर पु० कुणं जरयति हृ-बा० खच् । वनवास्तूके राजनि०
कुणप पु० कण-कपन् संप्र० । मृत्तमाणे स्तनदेहे श्वे अमरः

“वाराणस्यां महाराज । दर्शनेषु धर्मैश्चरम् । तस्या द्वारं
समासाय न्यसेथाः कुणपं क्वचित् । तं दृष्ट्वा धो नियतैत
स संवत्सौ मङ्गीपते ।” । नारदोक्तौ “कुणपं स्थापयामास
नारदस्य वचः स्मरन् । यौगगद्येन विप्रश्च पुरीद्वारम-
थाविशत्” “ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्तत” भा०
आश्व० ६ अ० । “शोणितयस्य वेदनं कुणपगन्धनस्य
रक्तेन” सुश्र० अर्द्ध० ३०० । २ प्र० तगन्धे पु० इतद-
ति त्रि० मेदि० । “कुणपं मस्तुजाङ्गमं सुगन्धं कथितं वज्र”
जाधरिणः “तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजम्बुस्तं
पशुजटधुः स एव पशुपु कुणपगन्धस्तस्मात् कुणपग-
न्धाक्षपिष्टहृत्” शत० ब्रा० ४, १, २, ८, । (वङ्गा)
४ अ० स्तभेदे । “शक्तिभिः कयचैश्चितैः कुणपै रङ्गु
शरपि” भा० भी० ५ अ० । कुणपलक्षयन्तु हेमा० प०
ख० लक्षणासप्तम्ये दर्शितं यथा

“जमदग्निं प्रति उशनाः प्रोवाच बाधुष्टं कुणपा
नां विधानं यथाष्टं कथयामि षट्शु विंशत्यङ्गुलोऽष्टा-
दशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति अष्टमध्याधमत्वेन कुणपोऽ-
ङ्गुलमाने त्रिविधोभवेदेयं पलप्रमाणे विंशतिपलः षोड-
शपलोद्वादशपलश्चेति । बालयोग्यानामेतत् प्रमाणसूक्त-
मबालानां तु कुणपस्त्रिंशत्पलः अष्टः पञ्चविंशतिप-
लोमध्यमः विंशतिपलस्तु निकटः, अष्टतृविंशत्यङ्गुलो
द्वाविंशत्यङ्गुलोमध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो भवेत्”
कणमेति पाठान्तरम् । ५ शपतस्ये निश्चितम् जङ्घे देहादौ
“आश्चर्यमेतत् यद्वत्सु सर्वदा मङ्गहिन्दा
कुणपात्तवाटु” भाग० ४, ४, १४, “कुणपं जङ्घं य-

रीरं तदेवास्मेति यदनि ये तेपु” श्रीधरः । गौरा०
डीप् । द्विट् शारिकायां (गुह्याशालिके) स्त्री० मेदि०
कुण्णक त्रि० कण-गङ्गे बा० आरु संप्र० कणनशीले “सह-
दातुं पुरुङ्गमं जियन्तमहस्तमिन्द ! संपिनक्कुण्णकम्”
अ० २, ३०, ८, “कुण्णकं कणनशीलम्” भा० ।

कुणाल पु० कण-कालन् संप्र० । देशभेदे सि० कौ० ।

कुणि पु० कुण-इत् । इतन्दृष्टे मेदि० । २ आदानादक्रिया
मन्दकरात्मने त्रि० अम० । “दौहृदयिमाननात् कुजं
कुणिं खञ्जं जडं वामनं विजृताक्षमनखं वा नारी कृतं
जनयति, सुयु०” गर्भे वातप्रकोपेण दौहृदे चावमानिते ।
भवेत्कुजः कुणिः पङ्कः मूको भिन्निष्ण एव च” सुश्र०
कुणेभीः प्यञ् । कौण्य हस्तस्यादानादिविघातरूपे
दोषे “एकादशेन्द्रियवधाः” शा० का० व्याख्यायां कौण्ड्यां
“बाधिर्यं कृष्टान्यत्वम् जडताऽजघ्रता तथा । मूकता
कौण्डपङ्कत्वकौव्योदावर्त्तमन्दताः” इन्द्रियभेदेन क्रिया-
विघातभेदो दर्शितः ।

कुणिन्द पु० कण-भावे किन्दन् संप्र० । शब्दे उङ्-ञ्वनट् ।

कुणिपदी स्त्री कृष्णरिव कुण्ठतर्गजः पादोऽस्याः कुम्भ-
दा० डीप् पङ्गावश्च । क्रियामन्दपादयुक्तस्त्रियाम् ।

कुण्टक त्रि० कुटि-एवन् । मूले शब्दरत्ना० ।

कुण्ट त्रि० कुठि-वैकले अच् । क्रियासु मन्दे अकर्मण्ये अ-
मरः “पूर्वं तपोधीर्यमहसु कुण्टम्” कुमा० “विभाव-
सोस्तुल्यमकुण्टमण्डलम्” (सुदर्शनम्) भा० आ० १ अ० ।
२ मूर्खे मेदि० । कर्त्तरि क्त कुण्टत तत्त्वर्थे । “द्वलस्य
हन्तः कुलिशं कुण्टतारीय लक्ष्यते” कुमा० ।

कुण्टक त्रि० कुठि-एवन् । १ सङ्कुचिते क्रियामन्दे । २ मूर्खे
पु० शब्दभा० इतत्प्रधानदेशभेदे पु० भून्ति । “मान्यया
वल्गवाश्चैव तथैवापरवल्गवाः । कुण्डिनाः कालकाश्चैव
कुण्टकाः करटास्तथा” भा० भी० ९ जनपदकथने ।

कुण्ड न० कुण्डप्रते रक्ष्यते जलं वङ्गिवांश्च कुण्डि-रक्ष्ये आधा-
रे-अच्छिलोपः । जलाधारे वृत्ताकारे । पातभेदे (कुण्डा)
“भुवं कोण्येन कुण्डोष्ठी” रघुः “अत्सरका कुण्डप्रति
रूपाश्मसाः” कात्या० श्रौ० २४, ४, ४, “अत्सरकाः अष्ट-
लकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकाराः” कर्कः । २ देवादिखात-
जलाशये अगस्त्यकुण्डं समर्पिकुण्डं सोमकुण्डम् शकस-
ण्डलौ स्त्री गौरा० डीप् मेदि० । ह्रीमार्धमग्न्याधारे ४ स्था-
नभेदे । तल्लक्षणादिकं हेमा० दा० ख० दर्शितं तथा ।
“भविष्यत्पुराणे “वेदिपादात्सरत्नज्ञा कुण्डानि नव पञ्च

वा । वेदास्त्राग्येव तानि स्युर्बर्तुलान्यथ वा कश्चित् ।
वेदास्त्राणि, चतुरस्राणि । व्याख्यायराहस्ये “कुण्डानि
चतुरस्राणि वृत्तनालाकतीनि वा । नव पञ्चाथ वा चैकं
कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् । नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डा-
वके स्थिते । नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वैशानदग्गन्तरे ।
विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्” । ज्ञानरत्ना-
यल्याम् “दिक्षु वेदास्तत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे” । ना-
रदीयेऽपि “यत्नोपदिश्यते कुण्डचतुष्कनलत्वं कर्माणि ।
वेदास्त्रमङ्गचन्द्रश्च वृत्तं पञ्चनिभं तथा । कुर्यात् कुण्डानि
चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । कुण्डयेद्यन्तरञ्चैव
सपादकरसंज्ञितम् । पीठवद्वन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं
सुगर्तकम्” । बह्वृचपरिशिष्टे “भुक्तौ भुक्तौ तथा पुष्टौ
जीर्णौ द्वारे विशेषतः । सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं
वक्ष्यदग्गतम्” । कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं
कुण्डोक्त्यर्थं “रेव्यां-स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे
भगाकृतिः । चन्द्रार्द्धं मारणे याव्ये नैर्द्धते हि त्रिकोणकम् ।
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, पञ्चस्रुवाटनेऽनिले । उदीच्यां
पौष्टिके पद्मं रौद्रग्रामष्टाक्षस्तुतिदम्” । सर्वेषु चैतेषु
होमानुसारेण हस्तादिमानं चेत्यफलसुपकल्पनीयम् ।
तदुक्तं भविष्यपुराणे “सृष्टिमानं शताङ्गं तु शते चारत्वि-
मात्रिकम् । सहस्रे त्वथ होतये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम् ।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम् । अष्टहस्तात्मकं
कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्” । सृष्टिमानमिति, बह्वस्र-
ष्टिहस्तमात्रमित्यर्थः । इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानासु द्वा-
रक्रमोऽभिधीयते । चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्मा “कृत्वा
प्राक् स्तूपमङ्गौ दक्षिणोत्तरभतृस्ययोः । न्यस्य स्तूपं ततः
कोष्पैरङ्कितैश्चतुरस्रकम्” । पूर्वङ्गेनाप्युपायेन प्राचीं
निश्चित्य प्राक्पश्चिमायातां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे
लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्भतृस्यद्वयं कुर्यात् स्तूपोपरि
स्तूपान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः शिल्पशास्त्रेषु
मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैवं कार्या । पूर्वोक्त-
रेखापरिमितस्य स्तूपस्यादि तस्याएव रेखाया मूले
निधाय तत्स्तूपान्तरं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव-
रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव स्तूपस्यादि निधाय तत्स्तूपा-
न्तरं परिभ्राम्य द्वितीयान् कुर्यात् एवं वृत्तद्वये कृते द-
क्षिणोत्तरदिशोर्भतृस्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्वोक्त-
रेखालाञ्छने चैकं स्तूपं निष्पाद्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां
लिखेत् । एवं दिक्षु साधितासु विदिकसाधनार्थं कोष्णान्

लाञ्छयेत् । तत्प्रायं प्रकारः—पूर्वनिष्पत्तिरेखाप्रान्तच-
तुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमङ्गं
निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्यात् ततः कोणला-
ञ्छनेषु स्तूपचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिक्षु दङ्मुखस्योन्निकं
चतुरस्रं कुण्डं कुर्यात् । योन्याकारादीनामुद्धारचतु-
रस्रप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् “पञ्चमांगं पुरोन्वस्य
मध्ये वेदांगमानतः । भूमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेय-
रुच्यते” । चेतस्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य
मध्ये कोणस्तूपस्येति शेषः । वेदांगः, तृतीयांगः ।
भूमात्, स्तूपान्तरपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्ने-
यदिशि कुर्यादिति । तत्प्रायं निष्माणप्रकारः पूर्वोक्त-
न्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य चेतस्य पश्चिमरेखामध्यात्
पूर्वरेखामध्यभेदिनीं चेतस्स्तूपपञ्चमांगाधिकां गर्भरेखा-
मालिख्य नैर्द्धत्यदेशे कोणस्तूपान्तरीयांगे लाञ्छयित्वा
तस्माच्छनोपरि विन्यस्तादेः स्तूपस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामूलवि-
न्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य बहिर्वृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यको-
णोऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्रान्तात्
उत्सहयप्रान्तस्पर्शि स्तूपद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकार-
माग्नेयदिक्षु दङ्मुखस्योन्निकं योनिकुण्डं विदध्यात् ।
“चतुरस्रे यद्वैभक्तौ त्यक्त्वाद्यन्तौ तदंगौ । मध्यसंप्रांश-
माने तु कुण्डं खण्डेन्दुयुतं क्रमात्” । चतुरस्रे चेत-
यद्वैर्भवविभक्तौ व्याद्यन्तौ त्यक्त्वा अर्धविष्टसंप्रांशभा-
गेन स्तूपभ्रामणात् खण्डेन्दुसङ्गं कुण्डं कुर्यात् । यत्नैव
कृतिः—चतुरस्रं चेतं नवधा विभज्य तत् प्रथमोऽंति-
मश्चेति भागद्वयं परिसृज्य अर्धविष्टसंप्रांशभागादिमरेखाग-
र्भदेशे स्तूपादि निधाय तस्यैव भागसंप्रकस्यान्तिमरेखाग-
र्भदेशे स्तूपान्तरं निवेष्ट्य तत्स्तूपपरिभ्रामणेन प्रथमरेखातुल्यं
विश्वान्तप्रान्तवृत्तार्द्धं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वय-
मपि वृत्तार्द्धं संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितसुस्तुराशाभिसुस्तयो-
न्निकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात् । “त्रिभागवृद्धितो म-
त्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्” । स्थानत्रये तृतीयांगतयं
वृद्ध्या मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैर्द्धत्यदिकसम्बन्धि कुण्डं
कुर्यात् । इहायं सम्प्रदायः । पूर्ववत्समचतुरस्रं चेतं
निष्पाद्य तत्तिरस्त्रीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्यग्वास्थितपूर्व-
रेखामध्यभेदिनीं चेतस्स्तूपतृतीयभागाधिकां गर्भरेखाभा-
मालिख्य पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि चेतस्स्तूपतृतीयभा-
गाधिकं कुर्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरे-
खाप्रान्तद्वयमपि चेतस्स्तूपतृतीयभागाधिकं कुर्यात् ।

ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयस्यार्ध-
तद्वयं निपात्य नैर्ऋत्यदिशि पूर्वा मत्स्ययोनिकं त्रिकोणं
कुण्डमुत्पादयेत् । एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीयां-
शत्रयवृद्धिस्तत्रैव मत्स्यत्रयमपि निष्पद्यत इति । “कर्मार्-
द्धाष्टागमन्यासाद् दत्तं कुण्डमिहोदितम् । कर्मसूत्रार्द्धस्य
योऽष्टभागस्तस्य मन्त्यासात् सत्यक् न्यासात् दत्तं कुण्डं
स्यादिति । अत्रैवं रचनाप्रकारः चतुरस्रे क्षेत्रे
कोणात् कोणान्तरभागमिमः सूत्रस्यार्द्धं कोणार्द्धगण्डवाच्य-
मष्टया विभज्य यावान् अष्टो भागस्तावन् भागं चतु-
र्द्विजु बहिर्विन्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रार्द्धं
विधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्तं तस्यैव सूत्रस्य प्रान्त-
सर्वतः परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्वोक्तमत्स्ययोनिकं दत्तकुण्डं
कुर्यात् । “षड्भागवृद्धितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडक्षकम्”
क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षष्ठभागवृद्धं कृत्वा अर्वाष्टदिशो-
र्मत्स्यचटयमुत्पाद्य सूत्रपट्टकपातात् षडक्षकुण्डनिष्पत्ति-
रिति । अत्रैवं सम्प्रदायः—समचतुरस्रं क्षेत्रं षोडश
विभज्य यावान् षष्ठोभागस्तावता मानेन क्षेत्रस्य दक्षि-
णोत्तरपार्श्वे समन्ताद्वर्द्धयित्वा तदेव क्षेत्रमायतचतुरस्रं
सम्पादयेत् । अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्यार्धिनीं दक्षि-
णोत्तरायतां गर्भरेखां रचयेत् । ततः क्षेत्रमध्यादुत्तर-
पार्श्वरेखामध्याच्च पूर्वोक्तगर्भरेखां परिमितमेकैकं सूत्रं
निपात्य पूर्वोक्तान्द्वयोरन्तराले मत्स्यसत्ताद्य तैर्नैव प्रका-
रेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले मत्स्यं कुर्यात् । अथ भूयोऽ-
पि क्षेत्रमध्याद्विषणपार्श्वरेखामध्याच्च प्रायुक्तगर्भरेखा-
प्रान्तद्वयात् लाञ्छनचटयस्यार्धिसूत्रचटयं निपा-
तयेत् । एवं लाञ्छनानन्तरालस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्र-
पट्टकयोगाद्वायव्यदिशि षाड्द्वययोनिकं षट्कोणकुण्डं कु-
र्यात् । “चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्विभागशः । तद्व-
र्द्धित्वेकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत् । तृतीये दलमध्यानि
द्वितीये दलकोटयः । भ्रामणात् पद्मदलं स्याद्विभागं दर्श-
येद्वर्द्धिः” । चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभा-
गेन कर्णिका स्यात् कर्णिकाया बहिः परिधिस्थे द्वितीये
अष्टमभागे विन्यासे केसराणि स्यः । केसराद्वर्द्धिः परिधि-
स्थिते तृतीये अष्टमभागे विन्यासे दलमध्यानि कल्प-
यित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय चतुरस्राद्वर्द्धिर्होला-
याणि दर्शयेत् । अत्राप्यष्टमभागेनेति सम्बध्यते । विभा-
गशः विभागे विभागे सर्वद्विभागेनेति । भ्रामणात्-
सूत्रस्येति शेषः एतच्च पद्मदलं सर्वत्र योजनीयम् ।

अयमर्थः—चतुरस्रं क्षेत्रं प्रायुक्तपश्चिमदिशि रेखा-
भिरष्टधा विभज्य मां देशे लाञ्छयित्वा क्षेत्राद्वर्द्धि-
तर्द्धिजु समन्तादष्टमभागं विन्यसेत् सत्यैवं लाञ्छ-
नात् परितः प्रतिदिशं पद्मपद्माष्टमभागवधिरेखा भवन्ति ।
ततः पूर्वोक्तलाञ्छनोपरि विन्यस्तादेस्तद्विष्टाविन्यस्त-
प्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रामणात् पञ्च दृष्टानि सन्त्याद्य
दृष्टान्तिरिक्तरेखाः परिमाज्जयेत् । ततः प्रथमे दले कर्ण-
िका द्वितीये केसराणि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलको-
टयः पञ्चमे दलाप्यानीत कृत्वा अष्टदलं पूर्वोक्तसूत्र-
योनिकं पद्मकुण्डमुत्तरदिशि कुर्यात् । इदानीमेतदेव
कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते “दत्तकुण्डं समं चान्यद-
थवान्यप्रकारतः । दत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्द्विजुमेख-
लं भजेत् । उत्खेपञ्च तथा कृत्वा कर्णिका स्याद्विभा-
गभवेत् । अर्वाष्टदलं वेददलमष्टदलन्तु या” यथा प्रती-
च्यां दिशि दत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा तन्मध्ये
यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्यादिति । कथमेत्यादिना तृतीयः
प्रकार उच्यते एवं दत्तकुण्डमेव अयमेखलं मेखलम-
वधीकृत्य व्यनचतुर्द्विजु भजेत् । दत्तकुण्डमध्ये अन्यस्या
पि समभागस्य दत्तत्रयस्य कर्णिकातुर्थक्षेत्रविभागः
कार्य इत्यर्थः । ततः क्षेत्रमध्ये स्याद्विभागेन विस्तृता
कर्णिका विधेया । उत्खेपञ्च तथा कृत्वा, कर्णिकाया
उच्छ्रयमपि स्याद्विभागेन कृत्वेत्यर्थः । अर्वाष्टमे स्याद्विभा-
गद्वयेन केसरव्यतिरिक्तानि दलान्येव कुर्यात् । एवमुत्तर्द्धि-
लमष्टदलं वा पद्मकुण्डं कुर्यात् । “क्षेत्रात् द्वादशमं
भागं चतुर्द्विजु तदनन्तरे । विन्यस्तं तत्प्रमाणेन तृतीयां-
शमपरं नयेत् । तस्य कर्णप्रमाणेन तद्विजुस्वपि लाञ्छ-
येत् । तत्राष्टसूत्रसंयोगदष्टाक्षं कुण्डमुच्यते” । द्वादशधा
विभक्तस्य क्षेत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन् भागं
चतुर्द्विजु विन्यस्य, तदनन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अन्तरे बहिः-
प्रदेशे “अन्तरं बहिर्देशोपसंयोजनयोरिति” ज्ञापकादनन्त-
रगण्डोऽत्र बहिर्वचनः । तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्दुसहा-
दशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तुर्यान् चतुरस्रं
नयेत् प्रणयेत् कुर्यात् इति यावत् । तुर्याकर्मिति,
स्वार्थकोऽत्र पूरणप्रत्ययः । तस्य कर्णप्रमाणेनेति ।
कोणात् कोणान्तरस्यार्धिसूत्रं शिल्पशास्त्रेषु कर्ण
इति प्रसिद्धम् । इह तु क्षेत्रगर्भदारभ्य चतुष्कोण-
भागमिमः पृथगेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णा-
मपि कर्णगण्डेनोक्तम् । तेनायमर्थः । बहिःस्थितचतुर-

स्वस्य गर्भदेशावधिर्द्यान् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजासु तस्य कर्णस्य भुजासु लाच्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्रं सूत्राण्येव कर्णोभयपार्श्ववर्तीनि निजभुजाकारतया भुजाशब्देनोच्यन्ते । अयमाशयः—बाह्यचतुरस्रसम्बन्धिन्येकस्मिन् कोणे कर्णाद्विपरिमितस्य सूत्रस्यादि विधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते लाच्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादि विधाय प्रातिलोभ्यानुलोभ्येन सूत्र प्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाच्छयेत् प्रतिदिगं लाच्छनद्वय-करणाद्विचतुष्टयेन लाच्छनेषु सूत्राद्विकनिपातनादष्टास्र-कुण्डं कुर्यादिति । अयमिह निर्माणप्रकारः—पर्व-यच्चतुरस्रीकृतस्य चोत्तरं बहिस्तर्हिन्नु हादगमं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्यात् । अथ तदीयकर्णाद्विपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादि विधाय चतुरस्ररेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाच्छयेत् द्विचतुष्टयेन लाच्छनादकं कृत्वा तद्वाच्छनोपरि सूत्रा-द्विकनिपातनादष्टाशतदिगं पूर्वाभिरुखयोनिकमष्टास्रकुण्डं कुर्यात् । इदानीं दिग्विजयमन्त्रेणैव तत्तत्कुम्भोपयोगि-तया विज्ञानललितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । “सप्तमांशं बहिन्यस्य कृत्वा दत्तमिह भ्रमात् । चतुर्थभागान्नृजेन पूर्वचोलेण सम्मितः । धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चा-स्रकुण्डकम् । होमे प्रगस्यते भूतगाकिनियहनिग्रहे” । चतुरस्रस्य चोत्तरं बहिःप्रदेशे चतुर्दिक्षु चोत्तरमांशं वि-न्यसेत् । ततः चोत्तरगर्भव्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रामणात् दत्तं निष्पा-दयेत् । पूर्वचोलेणेति, बहिःस्थितउत्तापेक्षया, पूर्वचोत्तर-गङ्गेन आन्तरचतुरस्रचोत्रमेवोच्यते । ततश्चायमर्थः आन्-तरचतुरस्रस्य यद्वैर्घ्यं ततः स्वकीयचतुर्थभागान्नृजेन कृत्वा दन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं विधाय तादृशानि पञ्च सूत्राणि बाह्यदत्तस्थान्तर्विन्ध्यसूत्रं सूत्र-सन्धौ कोणं कुर्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं प्रान्तद्वयसंस्पृष्टतत्वात् धनुर्ज्याकृतीनि धनुरारूढसौ-र्वीसदृशानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिसृज्य पञ्चास्रकुण्डं रचयेत् । तच्च यहनियह्यादिहोमे प्रयो-ज्यम् । “दशमांशं बहिन्यस्य कृत्वा दत्तमिह भ्रमात् । भङ्गा चोत्रं चतुःपञ्चा तद्भागैः विंशता त्रिभिः । समा-नसूत्रं तादृशात् सप्तसूत्रं सूत्रसप्तकान् । अभिचारोपगा-न्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम्” । इहापि चतुरस्रस्य चोत्तरं दशमांशं चतुर्दिक्षु यद्विर्विन्यस्य पूर्वत् दत्तं

कुर्यात् । अथ पूर्वचोत्रं चतुःपञ्चा विभज्य तेषां चतुः-पष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परि-मितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि दत्तस्थाने वि-न्यस्य सप्तसूत्रं कुण्डं कुर्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनु-र्ज्याकारत्वं सूत्रसन्धौ कोणनिर्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तप-रिमाज्जनं चेति पूर्ववदेव वेदितव्यम् । एतच्च कुण्डमभि-चारदोषोपशमनहोमेऽपि प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्मा “यावन्मात्रः कुण्डविस्तार इतस्तथात् स्वातस्यापि मानं प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृशं मे-खलाया विदध्यात् । स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्व-सिद्धिदः” । सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्दृढाङ्गुलतयादि नपू-नमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजायः साधनीयः । विस्तारे दैर्घ्यगुणिते अष्टभिर्विभक्तो यद्वेकः परिशिष्यते तदा ध्व-जाय इति । “स्वातेऽधिके भवेद्दोषो ह्रीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु सन्नापो मरणं भिक्षुमेखले । मेखलार-हिते शोकोऽभ्यधिके विकसंचयः । भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते । अपयध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्डवर्जितम्” । स्वातह्रीने भवेद्दोषः इत्यादिना स्वातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादि-दानीं स्वातादीनामेव लक्षणमभिधीयते । तद्यथा मोह-चूडोत्तरशास्त्रे “चतुर्विंशतमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु । चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् । हस्तमात्रं खनेतिर्यगूर्ध्वं मेखलया सह” । सुदिमानं शताङ्गे त्वित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमानकृतम् । इयन्तु स्वातादिमानं कथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डकोत्रं चतु-र्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्-परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्वकुण्डानां तिर्यक्स्वातमानं विधाय मेखलासहितस्य स्वातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमङ्गुलं मानं विदध्यात् । प्रथमे उक्तम् “कु-ण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्यगूर्ध्वमेखलया सह” जिनाङ्गुलं चतुर्विंशत्याङ्गुलम् । प्रतिशारसंयच्छेऽपि “पञ्च-वि-मेखलोच्छ्रयायां ज्ञात्वा शेषमधः खनेत्” । विश्वकर्मायायु-क्तम् “व्यासात् स्वातः करः प्रोक्तो निम्नस्थित्यङ्गुलेन तु” । तिर्यङ्गुलानि पञ्चदशाङ्गुलानि स्वातस्य निम्न-त्वम् । “उच्छ्रिता मानवाङ्गुलैरिति, पञ्चमाणां तानोखलाव-यपक्षे नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोत्सेव इत्युभयोश्चतुर्वि-

शयङ्गुलत्वम् । कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे “स्वाताङ्गादे-
ऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकण्डेष्वयं विविः” । स्वातमेखलायो
रन्तराले अङ्गुलमानेन कण्ठभाषापरपर्यायं कथ्यात् ।
सारसमुच्चये “स्वाताङ्गाङ्गुलः कण्ठसदृशश्चेत् मेखला
क्रमान् । मेखलालक्षणमुक्तं कामिके” “जेत्वाकींशेन
तस्यौष्ठः स्यात्तद्देहभागतः । मेखलापृथुतोच्छ्रायः
कण्डाकारा तु मेखला । सर्वेपान्तु प्रकर्तव्या मेख-
लैकात्वा लाघवात्” । जेतस्य अर्कांशेन-हादशांशेन कण्ड-
स्यौष्ठः कण्ठगण्डवाच्यः स्यात् तद्देहभागतः कण्डचतुर्थी-
शतो मेखलायाः पृणुता विस्तारः । तथा ऋतुभागतः
पृष्ठभागेन मेखलोच्छ्रायः कार्यः । पिङ्गलामतेऽपि
“स्वातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत् । मेख-
लैकायया तिस्रो भूतसंख्यायया प्रिये” ; भूतसंख्याः-पञ्च-
संख्याः । उक्तं तु प्रथमे “कण्ठाङ्गुलाद्विः कार्या
मेखलैका पङ्क्तुला । चतुस्विहङ्गुला यदा तिस्रः
सर्वत्र शोभनाः” । यदा एता मेखला तदा सा विस्तारो-
त्संभाष्या पङ्क्तुला विधेया “एका पङ्क्तुलात्-
मेखलैस्तारा मेखला मतेति “पिङ्गलोक्तेः । यदा तु मे-
खलावयवस्तदा क्रमेण चतुस्विहङ्गुलमानाः कर्त्त-
व्याः । मोहचङ्छोत्तरे “मेखलावित्तयं कार्यं कोण-
रामयमाङ्गुलैः” । कोणाः-चत्वारः । रामाः-त्रयः ।
यमी-द्वौ । तत्र सर्गलिना, डाङ्गुला । मध्यस्था त्य-
ङ्गुलाः । कण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति । सत्येयं
प्रथममेखलायाः कण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सिद्धस्या-
त् । अक्षरसंग्रहेऽपि “प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासादुन्नता सा
नवाङ्गुलैः । मध्या तु त्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमा-
ङ्गुला । मेखलाः पञ्च वा कार्याः षट्पञ्चाध्वित्वपल-
केः “प्रथमा कण्डसन्निहिता आन्तरोत्सिधनवाङ्गुला वाच्ये
तु चतुरङ्गुलैव । अष्टाङ्गुला-चतुरङ्गुला । व्यधयः-
चत्वारः । पलौ-द्वौ । योनिलक्षणमुक्तं स्वायम्भुवे
“मेखलामध्यतो योनिः कण्डाङ्गुलं त्र्यंशविस्तृता । अङ्ग-
उमानोष्ठकण्ठा कार्या इत्यटलाकतिः । प्राग्निशाय-
कण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्गुलस्य ; पञ्चसुखाः ऋताः-
शेषा यथशोभं समन्विताः । मेखलाया गर्भदेशे कण्डा-
ङ्गुली दीर्घा कण्डातीर्थांशविस्तृता योनिःकार्या । अतौष्ठ-
गण्डेन योन्ययमुच्यते । कण्ठगण्डेन च योनिमेखला
अङ्गुलसदृशः, अङ्गुलपर्यायः । एकाङ्गुलपरिमाणेन
योनेरप्यं मेखलास्य कथ्यादित्यर्थः “विस्तारोऽष्टाङ्गुलो

योनेरप्यमङ्गुलसंमितमिति” पिङ्गलोक्तेः । नाग्दीये
कण्डत्वं प्रथमविस्तारा योनिरुच्छ्रयताङ्गुलम् । कण्डा-
ङ्गेन तु दीर्घा स्यात् कण्डोष्ठी बोधिवत्त्वयत्” । कण्डो-
ष्ठीति यथा कण्डे हादशांशेन ओष्ठो विहित एव
योनेरपि हादशांशेन ओष्ठः कार्य इत्यर्थः ; तथा
कण्डे प्रविष्टओष्ठो यस्या इति । बोधिपत्रम्, अश्वत्थप-
त्रम् । त्रैलोक्यसारे “दीर्घां सूच्याङ्गुला नाभिस्त्र्यंशो-
ना विस्तरेण तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे
तथा । कुम्भद्वयसमायुक्ता चापत्यदन्तवन्मता । अङ्गुव-
मेखलायुक्ता मध्ये त्याज्यवृत्तिस्तथा । दन्तस्या पूर्वयामे
तु यामस्या पश्चिमोत्तरे । नयमस्यापि कण्डस्य मोनिर्ह-
स्तदलस्थिता” । सूच्याङ्गुला-हादशाङ्गुला । त्र्यंशोनेत-
दैव्यं तृतीयांशं नूनविस्तारा । एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा,
एकेनाङ्गुलेन कण्डमध्ये प्रविष्टा । कुम्भद्वयसमायुक्ता नि-
पञ्चोऽङ्गुलेन यकण्डस्य तुल्यकारोऽङ्गुलैर्मुप्रदेशस्थितं हस्तद्वय-
मेव गजकुम्भाकर्तव्यात् कुम्भगण्डे नोक्तम् । तेनात्र कण्ड-
स्थलाकर्तव्यद्वयं ऋत्विगण्डद्वयं वा स्यात्संमितं तद्व्या-
लम् । अङ्गुलमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलाया परि-
चित्तव्यः । मध्ये त्विति, यथा सूचि घृतधारणया चित्तं
क्रियते तथा योनिमध्येऽपि चित्तं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः ।
दन्तमेति, पूर्व्याग्ने वयस्यकुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभि-
मुख्या योनिः कार्या नैवेद्यपादिकण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्
मुख्या विधेया । नयम इति, अष्टादन्तु कण्डाष्टकं
विधाय एवेगानदिभोरन्तराले अक्षरसं कण्डं चतुर्दन्तु
वा कण्डचतुष्टयं त्रया ईगानदिशि यत् पञ्चमं कण्डं
तयोरेव दक्षिणभागेऽपि योनिः कार्य इत्यर्थः” ।

तत्र विशेषकोत्पलनाटकं कण्डोद्घोते “उक्तं यथा
“गारदातिलके “अष्टास्वाशंसु रम्याणि कण्डान्येता
त्यमुक्रमात् । चतुरस्रं योनिरङ्गुलचन्द्रं त्र्यस्रं वर्तुलम् ।
षड्भुजं पङ्कजाकारमष्टास्रं नामतः । आचार्यकण्ड-
मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोरिति” सिद्धान्तेश्वरे “पुर-
न्दरेणयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम् । तदाचार्यं योनि-
र्दिष्टमिति” अयमुत्तमः पक्षः । अथ पञ्चकण्डे प्रकृतकण्ड-
निवेशनं यथा “आग्नेयकण्डैरिह पञ्चकण्डी चैकं
यदा पश्चिमसोमशेषैः । वेदाः सपादेन करेण यदा पादा-
न्तरेणाखिलकण्डसंस्था” आशा-दिक् तत्र कण्डानि
चतुरस्रवृत्ताङ्गुलैस्तपद्धानि देशदिशि कण्डं चतुरस्रं वृत्तं
वा तैः पञ्चकण्डीनिवेशनं स्यात् यदा चैकमेव कण्डं

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्थात् परन्तु चतुरस्रं.
वैशाः सकाशात्तानि सर्वाणि कण्डानि सपादेन करेण
त्रिंशदङ्गलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गलान्तरेण
वा वेदीपादान्तरेण वैशाश्चतुर्थीशेन वा मण्डपे नवकोशे
कतेऽष्टौ भागेऽऽद्यं भवतीति व्याख्या नारदीये “यलो-
पदियते कण्डवतु कं तत्र कर्माणि । वेदास्रमङ्गचन्द्रं
च दत्तं पद्मनिभं तथा” । चतुःकण्डरत्ने स्वातोनास्ती-
त्युक्तं नारदीये “योऽङ्गुलं यत्तु कण्डं सुप्रमाणमगर्भकम्
कथितं कण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । पद्मं
कारयेत् कण्डमोदगोदगोचरं द्वित्रेति” अयं मध्यमः पक्षः ।
केशवार्च्ये शैशोरिति लिखितमदस्य सोमगम्भो “एवं
वा शिवकाष्ठायां प्रतीव्याङ्कारयेद्बुधः “आचार्या अपि
“अथवा दिशि कण्डसुत्तरस्यां प्रविदध्याश्चतुरस्रमेकमेव” इयं
कनितः पक्षः । नवप्रहाधिकारे यस्मिन्संहितायाम् “कण्ड-
लक्ष्म्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । वितस्तिद्वयखातं तत् क-
ण्डं तु चतुरङ्गलमिति । वेदीपादान्तरन्त्यङ्गुला कण्डानि नव-
पद्म वेति” । नारदीये “कण्डेऽङ्गलरश्चैव सपादकरसंमित-
मिति” केशवयोदशाङ्गलमप्यन्तरकृतं तत्र मण्डपादुसा-
रेण व्यख्या । अथ वर्षाविशेषस्य स्त्रीमास्य कण्डविशेषमाह
“विप्राच्छुचस्रं च दत्तं च दत्ताङ्गं त्वमं स्याद्देवकोणानि
वापि । सर्वस्याङ्गुलं तत्तूपाणि चान्ये योन्याकारागङ्गुलाना-
नं मतानि “विप्रादारभ्य विप्रजन्त्रियधित्पूराणां
चतुःकोणदत्तदत्ताङ्गं विप्रकोणानि भवन्ति । अथवा विप्रादि
वर्षेषु चतुःकोणानि वर्तुलानि वा सर्वाणि कण्डानि
भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकारागयेव कण्डानि
भवन्तीति व्याख्या । शारदायाम् “विप्राणां चतुरस्रं स्या-
द्वात्रा वर्तुलमिष्यते । वैश्यानामङ्गचन्द्राभं पूराणां त्र्यस्र-
मीरितम् चतुरस्रन्तु सर्वेषां केचिद्विच्छन्ति तान्त्रिकाः” ।
पञ्चरात्रे “सर्वाणि तानि दत्तानि चतुरस्राणि
वा सदा” सनत्कुमारः “स्त्रीणां कण्डानि विप्रेन्द्र !
योन्याकाराणि कारयेदिति” । अथ प्राच्यादिकण्डेषु
फलविशेषमाह “सिद्धिः पुत्राः शुभं शत्रुनाशः
शान्तिर्हृतिच्छिदे दृष्टिमारोग्यसुक्तं हि फलं प्राच्या-
दिकण्डके” प्राच्यादिकण्डेष्वष्टस्वष्टौ फलानि स्युः ।
शारदायाम् “सर्वसिद्धिकरं कण्डं चतुरस्रमुदा-
हृतम् । पुत्रप्रदं योनिकण्डमङ्गं शुभप्रदम् । शत्रु-
क्षयकरन्त्यस्रं वर्तुलं शान्तिकर्मणिच्छेदमारणयोः पञ्च-
पङ्कमं पद्मसन्निभम् । दृष्टिदं रोगशमनं कण्डमष्टास्रमी-

रितम्” । कामिके तु फलान्तरम् “ऐन्द्रां स्तम्भे चतुः-
कोणमग्नौ भीगे भगार्कति । चन्द्राङ्गं मारणे वास्ये, द्वेपे
त्र्यस्रन्तु नैर्कति । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, पङ्कजुश्चट-
नेऽग्निने । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रभुक्तिदमिति”
अथ होमसंख्यया कण्डमानम् । “शताङ्गे रत्निः स्याच्छत-
परिमितेऽरत्निविततः सहस्रे हस्तः स्यादयुतहवने हस्त-
युगलम् । चतुर्हस्तं लवे प्रयुतहवने षट्करमभिः ८ ककुब्-
भिर्वा १० कोशैर्नृपकरमपि प्राञ्चरपरे” शताङ्गमिति पञ्चाश-
न्मते होमे रत्निमितं कण्डं, शतमिते अरत्निमितं,
सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्ष-
होमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षड्दशमितं, कोटि-
होमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् षोडश-
करमपि प्राञ्चरितिव्याख्या भविष्यपुराणे “सृष्टिमानं
शताङ्गं तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे त्वथ होतव्ये
कण्डङ्गुल्यात्करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च लक्षमाने
चतुःकरम् । दशलक्षमिति होमे षट्करं सम्यचचन्ते ।
अष्टहस्तात्मकं कण्डं कोटिहोमेऽपि नाधिकम्” शार-
दायाम् “दशहस्तमितं कण्डं कोटिहोमेऽपि शक्यते”
स्कान्दे “कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समनतः ।
योनिवत्तद्वयोपेततन्मदप्याङ्गस्तिमेखलमिति” इदं प्रायः-
स्यूलहव्यविषयम् “अथ केषांचिन्मते कण्डमानम्
“लक्षैकद्वयादशलक्षकान्दङ्करैकवृद्धादिगहस्तकञ्च । कोट्य-
ङ्गे दिग्विंशतिलक्षलक्षदले सनीष्वर्तुः क्षगानुहस्तम्” ।
लक्षस्यैकवृद्धा दशलक्षकाणामन्तं समाप्रीत्यादश-
लक्षकान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षद्वया दशलक्षपर्यन्तं
मित्यर्थः करस्य एकद्वयादशहस्तकम्परीदीक्षितेत्यादश-
हस्तकम् एककरमारभ्य एककरद्वया दशहस्तं याव-
त्कण्डं प्राञ्चरितं पूर्वैषान्वयः कोटेरङ्गे पञ्चाशन्नक्षत्रे
दशविंशतिलक्षे लक्षदले पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्त-
पञ्चषट्त्विकरं कण्डमिति व्याख्याः शारदायाम् “एक-
हस्तमितं कण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं
यावन्तावद्वस्ते न वर्धयेत्” सिद्धान्तशेखरे “लक्षाङ्गे त्रिकरं
कण्डं लक्षहोमे चतुःकरम् । कण्डं पञ्चकरमोक्तं दश-
लक्षाङ्गं क्रमात् । षड्दशं लक्षविंशत्यां, कोट्यङ्गे सप्त-
हस्तकमिति” । इदमेव कण्डमानङ्गामिकादिभितं सिद्धान्त
शेखरशारदाहेमाद्रिप्रसूतैः प्राचीनैः राववभट्टराजभाजपे
यिकण्डरत्नाकरकण्डकौसुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं
कुलचिदन्यथापि कण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तत्प्रकरण-

“इमानि कण्डानि कादिपचयिह्वानीयनादरक्षणीयानि ।
तानियचनानि तु तदाकारत्वमात्रसम्पादकानि न केवलफ-
लवर्तिकाणि तत्र गियक्ते गोसा भूदिति स्थूलमार्गेण
योग्याद्याकारमात्रं प्रतीतायते । योग्यतानभिज्ञस्तेन
चतुरस्रकण्डं तण्डुलादिना परित्यक्ता तानेव
तण्डुलान् योज्यादकण्डे धृत्वा तत्पत्तौ तोष्टव्यमिति ।
अङ्गुलवयूकानिष्ठाः कृत्वा गोमूत्रकारीत्या गणयित्वा
अष्टभिर्भागे षट्क्रीते फले उपर्युपरि च योज्यमाने
फलाद्युत्पद्यते षंगसवर्णमादि कण्डमात्रेति चेयम् ।
इत्ताईकण्डमाह “अथतांगयुतेषुभागहीन स्तव-
रितीमितकर्तव्येन मध्यात् । कतद्वत्तदेष्टतय जीर्ण
विदधातीन्दुदस्य साधु सिद्धौ” । सीयशतांगेन युतोय
इयुभागः पञ्चमांशः अथार्धं जेत्येव, तेन हीना
चासौ स्वभूमिः जेतनन्वितेन कर्कटेन सूत्रेण वा म-
ध्याङ्गात् कृतं यद्वत्ताईनस्मिन्पदांपरां रेखाङ्गीवारूपां
इत्ताईस्य सिद्धौ साधु स्यादथा, तथा करोतु विद्वानि-
ति व्याख्या । अत्र जेतफलम् जेतस्य पञ्चांगोऽङ्गुलाद्यः
४ । ६ । ३ । १ । ५ । तस्य शतांगोऽङ्गुलाद्यः ० । १ । २ ।
० । ४ । अनेनान्वितः पञ्चांगः ४ । ६ । ६ । २ । १
अनेनोना जेतभूमिः १८ । १ । १ । ५ । ७ एतद्व्यासा-
ईद्विगुणं व्यासः २८ । २ । २ । १६ । अत्रापि व्यासस्य वर्गः
१४४४ । ५ । २ । ५ । ४ । भनवाग्निन्ने ३८२७ ।
पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादि रीत्या जेतफलम् ११५२ ।
० । ० । ६ । ० । एतद्वत्तस्य फलम् अस्याईं इत्ता-
ईजेतफलम् ५०६ । १ । २ । १ अत्रापि ध्वजाय-
निहिः । अथ त्र्यस्रहस्तकण्डमाह “यङ्गुलं पुरतो-
निधाय च पुनः शोणप्रोक्षतुर्थांशकश्चिह्नेषु त्रिषु मूल-
दानतददं स्यात्त्र्यस्रि कटोन्मिक्तम् । विन्नांशैः स्वजि-
नांशकेन सहितैः जेतै जिनान्गे कृते व्यासाईं न मितेन
न मण्डलमिदं स्याद्वत्तसंशं शुभम्” अत्र पञ्चाईंति कण्डं
व्याख्यायते जेतस्य तृतीयांशस्य पूर्वतोनिधाय ततउभ-
यत्रोणप्रोक्षतुर्थांशं निधाय दक्षिणत उत्तरतय दत्त्वा त्रि-
चिह्नेषु मूलदानात् कट्टरहितं त्र्यस्रि जायते इति
तृतीयांशोऽष्टाङ्गुलानि मध्यमूले योजितानि जानोषब्धः
पश्चिमभुज उभतवत्तुर्थांशः षडङ्गुलानि योजितानि
जातानि भूः २६ अत्र सस्याभावात् भूमेरईं कतम्
१८ इदं लब्धेनामेन निद्रज्जातं अत्र जेतफलम् ५०६
समभुजे जेतफलम् सिद्धप्रतीति कटोन्मिक्तमित्युक्तम्

किञ्चिद्भुजयैष्यं न दोषाय कृत्वापि ध्वजाय एवेति ।
अथोत्तराईं न इत्तामाह जेतै चतुर्विंशतिभक्ते सति
तयोदशांशैः सह चतुर्विंशत्यंशयुतैः मितेन व्यासाईं न
मण्डलं यद्वत्तं तत् वत्तसंज्ञं कुण्डं सुन्दरं स्यात् ।
अथ जेतफलानयनम् अत्र तयोदशानाञ्चतुर्विंशतोऽङ्गु-
लाद्यः ०४ । ० । ५ । ३ । अनेन युतास्त्रयोदश १२ ।
४ । २ । ५ । ० । इदं व्यासाईं मितद्विगुणं व्यासः ०७ ।
० । ५ । २ । ४ अत्र०व्यासस्य वर्गोऽस्मिन् ७२६ । ० । १२ ।
१ । २ भनवाग्निन्ने ० पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादिना जेतफ-
लम् ५०६ । ० । ६ । ० । अत्रापि ध्वजाय एवेति । अथ षड-
स्रमाह “भक्ते जेतै जिनान्गेष्टितिमितलयकैः स्वाक्षिणीनां-
शयुक्तैर्व्यासाईं मण्डले तस्मिन्ष्टतगुणके कर्कटे सेन्दुदितः ।
षट्चिह्नेषु प्रदध्याहसमितगुणकानेकमेकन्तु हित्वा नामै
सन्ध्यंशदोषामपि च धृतिरुते नेत्रस्यं षडस्रम्” । जेतै-
चतुर्विंशतिवा विभक्ते सति अष्टादशांशैः स्वद्वामप्रतित-
मांशयुक्तैस्तावता व्यासाईं न वसे कृते सति तनेव
व्यासाईं न मिते गुणके सूत्रे सति कर्कटे वा उत्तरदिक्तौ
धृते सति परायत्तेन षट्चिह्नानि भवन्ति तेषु षट्-
सु चिह्नेषु षट् सूत्राणि एकान्तरेण परस्परलम्बानि
दद्यात् ततः सन्धौ ये अङ्गदोषाः षड्भुजास्तेषां मांशे-
धृतिरुते मण्डलस्य विनाशे षडङ्गुलं रमणीयकायत
इति व्याख्या अस्मिन् षडस्रं व्यासः २६ । ४ । ०
अतोत्तरायं त्रिकोणमेकं सहत् तद्भुजमानं त्रिद्व्याङ्गांशु
नभसन्द्वैर्दत्तव्यासे समाकृते । खखयाभाक्ते १२००००संभक्ते
सन्धौ लम्बगोभुजाः” इति त्रयाणां भूजानां मानं ३१ ।
४ । १० उत्तरायात् पूर्वापरभुजमध्यं यावन्तीयमानं सूत्रं,
लब्धसत्तुर्थांशोव्यासएव २७ । ६ । ० भुजाः, एयं भूः सस्या-
भावङ्गुलस्य १५ । ६ । १४ लब्धेन निद्रमित्यादिना जातं जेत-
फलं ४२० । ५ । ३ अथास्य सहस्रस्त्रिभुजस्य त्रिष्वपि भु-
जेषु त्रीणि त्र्यस्रानि समान्येव लम्बानि भवन्ति तत्रैकस्य
फलमानीय त्रिगुणं कृत्वा पञ्चफले योजितं सत् षड्
जेतफलं स्यात् । तत्र दक्षिणकोणायात् पूर्वापरभुज-
मध्यंनोयमानं सूत्रं लम्बः ८ । ११० अयं व्याससत्तुर्थांशः
भुजत्व्यंशोभूमिः १० । ४ । ० । ३ सर्वत्र त्र्यस्र एव भुजसम्भावात्
अत्र सस्याभावाङ्गुमेरईं ५ । ० । १ । ११ इदं लब्धेन गुणितं
जेतफलं ४८ । ० । ४ । २ । १ जातं इदं त्रिगुणं त्र्यस्रानामपि
फलं १४४ । १ । ४ । ६ । १ इदं पूर्वजेतफलोऽस्मिन् ४२० । ५ । ३
योजितं ५०६ । ० । १ । ४ । ६ । इदमिहद्विधैकस्यकां १२३

सामाधिकं अस्मान्तरत्वदोषः । अथ वा व्यासोऽयूक्त्या
न्यूनः कार्यः । ध्वजायसिद्धिश्च । अथ या किमतायता
प्रयासेन लघुत्विकोणं कण्डं चेत् । द्वादशांगः तत्क्षेत्रफलं
स्यात् द्वादशगुणितं पर्यन्ततुल्यम् । अथेदं कण्डं स्वबुद्धि
विनासमाप्तरक्षितमित नोपेक्षणीयं यतः षट्कोणता
समभुजताफलं च सम्पद्यते एव “मानाधिक्ये भवेद्भोगोमान
हानिरे दारिद्र्यता” इत्यादिशेषापत्तिरपि नास्ति । अथ यत्कथं
प्राचीनकृतकण्डविरुद्धमिति दृश्यते च प्राचीनकृतक-
ण्डेषु परस्परविरुद्धता इदमेव कण्डं रामराजदेशिभि
विषमभुजं स्वरूपाकारं कृतं रावभद्रादिभिः समभुज-
मेव कारितं लक्ष्मणाचार्यादीनामप्यन्येषां च तस्मादस्य
दुक्ते नेत्ररमण्ये समभुजे क्षेत्रफलसंशयं षट्-कोणे
विद्वद्भिर्नादरेभाव्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतावेवाय-
रुहणस्तेषां नोपायापि समभुजमाह “अथ या जिनभ-
क्तकण्डमानातिप्रभागेः स्वल्पभूभागहीनैः । मितकर्क-
टकोटभवे तु हस्ते विधुदिक्तः समषडभुजैः षडक्षम्” अथ-
वा चतुर्विंशतिभक्ते कण्डमाने सति स्वीयप्रणधि-
कशतभागेन हीनैः पञ्चदशभागे मतोयः कर्कटस्तदुभवे
हस्ते उत्तरदक्षः सहागात् समे षड्भुजैस्तैः परस्पर-
लग्नैः षडक्षं हस्तमार्जनेन भवतीति व्याख्या । अथ क्षेत्र
फलानयनं तत्प्रवृत्त्यासे द्विसंभागे षडक्षे स्युर्भुजाः स्फुटा
इति भुजमानम् १४।७।२ । २ क्षेत्रमध्ये दक्षिणोत्तरां
रेखान्दत्त्वा ऊर्ध्वे भुजसंपाततः पूर्वापरं रेखाद्वयम् अ-
धोभुजसंपातावधि दद्यात् एवं कृते चतुरस्रद्वयं परस्पर-
लग्नं भवति पूर्वापररेखयोर्दक्षिणोत्तररेखया सह-
सम्पातचतुर्थीये एव भवति सैवावाधा तन्मानं ७।१।५
भुजः १४।७।२ “स्वावाधामुजज्योरनरमूलं प्रजायते लम्बः”
इति साधितोलम्बः १२।७।१। अयमेव मध्यलम्बः “लम्बेन
निर्णयं तु २१।६।४ सलै १४।७।५।२ कथं ४४।५।६ खण्डम्”
२२।२।७ इति जातं क्षेत्रफलं २८८।१।१६ एवमपरस्या
पि खण्डस्य । उभययोगे ध्वजायसिद्धिश्चेति । अथ पद्म-
कण्डमाह “खट्वाणां युतस्य हस्तशरके तत्वा-
दिमे कर्षिकायुक्ते षोडश केशराणि चरमे खट्वा-
भागानि । भक्ते षोडश केशराणि च हस्ते स्युः कर्क-
टे ऽष्टौ कदाः सर्वास्तान् खन कर्षिकां त्वज निजाया-
मौञ्चकं स्यात् कजम्” । क्षेत्रस्याखट्वाणादष्टांशद्वया च
हस्तपञ्चके कृते सति तत् पञ्चकमध्ये प्रथमं तत्कर्षिका,
द्वितीये षोडश केशराणि, द्वितीयं केशरस्थानमित्यर्थः ।

अन्तिमे पञ्चमे हस्ते स्वस्य अङ्गुलतयात्मकस्याष्टांशं
शानितस्य षोडशसु स्थानेषु दिक्षु विदिक्षु तदनुराले च
समतया भाजिते तस्मिन् हस्ते पञ्चचिह्नान्तरे दिशि विदिशि
च कर्कटके हस्ते सति परावर्त्तनेनाष्टौ पक्षाणि जायन्ते
सर्वास्तान् केशरादीन् केशरहस्ततृतीयचतुर्थहस्तानि प-
क्षाणि च चे विद्वन् । खन कर्षिकां त्वज मा खन । कीद-
र्शनिजः स्वकीयस्यायामो विस्तारस्तनुल्लभौञ्चकं यस्यास्तं,
कजं पद्मकण्डम् बहिर्हस्तमार्जनेन स्यादिति व्याख्या ।
अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्रोपान्तिस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य
पूर्ववत् क्षेत्रं ४५।२।११ अन्तिमहस्तस्यास्य २६।१।४। क्षेत्र-
फलं ६६६।४।५।० अन्तगोरनरार्द्धम् १२१।४।६।० इदं
पूर्वक्षेत्रफले योजितं या अन्तिमहस्तक्षेत्रफलम् । प्रवर्त्तितं-
सज्जातं पूर्व फलं ५७६।०।१ सूकोनं फलमायात्य-
तोऽदोषः । अन्तिमहस्ते लिखामात्रवर्द्धनेन ध्वजायसिद्धि-
श्चेति । अत्रान्तिमहस्ते पक्षानुरार्द्धभूषणैर्हस्त्यागत्र
बुद्धिमता प्रत्यक्षतएवोपलब्धव्यः । अथाष्टांशकण्ड-
माह “क्षेत्रे जिनांशे गजचन्द्रभागेः खट्वाणि-२८
भागेन युतैस्तु हस्ते । विदिग्दशोरनरतोऽष्टसूत्रैस्तृतीय
सूत्रैरिदमष्टकोणम्” । क्षेत्रचतुर्विंशतिभागे कृते सत्य-
ष्टादशभागेः स्वीयाष्टाविंशेन युतैः कर्कटकेन हस्ते कृते
सति विदिग्दशोरमध्ये कृताष्टचिह्नेभ्यः अष्टभुजैस्तृती-
यांशमितैः चिह्नद्वयं विधाय तृतीयचिह्नेन योजितैर-
ष्टकोणं हस्तमार्जनान्मध्यस्थादष्टोः खण्डमार्जनाच्च भवती-
ति व्याख्या । अथ “क्षेत्रफलानयनं व्यासार्द्धं १८५।१।० ।
व्यासः १७।२।२। अथ “द्विहिनन्देनुसागरैर्दक्षव्यासे समा-
कृते । खसखाभ्नाकसंभक्ते लब्धन्ते क्रमशो भुजाः” इति
१४।२ एतद्बृहद्भुजमानं दक्षिणोत्तररेखा कोटिः आ-
यते क्षेत्रे भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् । भुजकोटिघातं तु
हृद्बृहज्जतुल्यं मध्ये ऽनरम् १४।२।२ याम्योत्तररेखोभय-
प्रान्तवर्त्तिरेखा खण्डमाने योजितं सत्कोटिः स्यात् यथा
दक्षिणोत्तररेखा पूर्वापररेखा खण्डयोगादूर्ध्वरेखातिर्यग्येखे
भुजकोटिरूपे तदप्राप्तीयमानो महाभुजएव कर्षः
१४।२।२।५।० अस्य वर्गाद्भूमूलं तिर्यग्रूपभुजकोटिमानं
लघुः १।०।६।२। यतोऽत्र भुजकोटिर्यगयोगः कर्षवर्गो
भवति इदं कोटिमानं द्विजं सत् पूर्वभुजे योजितं जाता
कोटिः दक्षिणोत्तररेखा रूपा २४।१।५।४। एतद्बृहद्भुज-
पातफले ४६२।१।१२। अथ कोणक्षेत्रयोः फलं लघुभु-
ज-वर्गेण तुल्यमेतत् १०।१।७।६। पूर्वफलद्वया ४६२।

गजार्कलववितृतिपिण्डाः “अथवा भक्तस्य चेतसा यः
तद्गुण तात्त्विकभागतः पञ्चभिर्भागेभ्यः खनेत् उपरि-
लिमितादशभिर्भागे स्तजोमेखला रचयेत् कीदृशीः पट्ट-
ट्टादशांशाः चतुस्त्रिंशद्गुणमितास्तुल्यविस्तारी-
यासाला इति व्याख्या । विन्दकमी “व्यासात्-
खातः करः प्रोक्तो निम्नलिख्यङ्गुलेन तु । कण्ठात् परं
मेखला तु उच्चता सा नवाङ्गुलैरिति” । क्रियासारे
“प्रधानमेखलोत्सेधउक्तस्य नवाङ्गुलम् । तद्वास्तमेखलोत्-
सेधमङ्गुलद्वितयं क्रमात् । चतुस्त्रिंशद्गुणमितास्तुल्य-
खातितयस्य तु” योगिनीहृदयेऽपि “मेखलाः षट्पञ्चमे दे-
वि ! हस्तादिषु विशेषतः । पञ्चाङ्गुलीशसंभारगैर्भिताः
स्युर्गोपिताः शुभाः” इति । अथ प्रकारान्तरेण मेखलालक्षणं
नाभिलक्षणं चाह “रसांशकादुच्चतविस्तृताश्च तिस्रोऽथैका
शुभभागतुल्या । पञ्चाथवा षट्शरवेदरासमद्वयं सैताः स्युर्न-
वभागपिण्डाः आद्यापरास्तत्परभागहीना जिनांशकण्ठा-
हृदयेय सर्वाः । कुण्डानुसारा अपि मेखलाः स्युरकाङ्गु-
भागैश्चतुर्तस्तु नाभिः । कुण्डाकारो नाभिरम्बोजसास्यो-
वाङ्गोऽयं नेनांशहानिर्दलाये । शेषेणैव वज्रवृत्तैः समे
ते स्युर्वै कर्णैः केशराः पत्रकाणि” अथवा चेतस्य-
गादुच्चताः षडंशेनैव विस्तृतास्तिस्रो मेखला भवन्ति
अथैकमेखलापक्षमाह एकैवमेखला चेतस्यार्थोऽज्ञा
ततृतीयोऽङ्गविस्तृता च स्यात् । पञ्चमेखलापक्षमाह ।
अथ पञ्च मेखलाः कार्याः षट्पञ्चचतुस्त्रिंशद्गुलैः
पारिभाषिकैर्वितृताः । अथपञ्चमेखलानादुच्चता माह
तत्वादिसा नवभागः पिण्डः सौत्रं यस्याः सा पा-
रिभाषिकनवाङ्गुलोऽज्ञा स्यात् अथवा मेखलास्तस्या आ-
दाया यः शरांशः पञ्चांशस्तेन हीना भवन्ति यथा एक-
हस्ते कुण्डे प्रथममेखला नवाङ्गुलोऽज्ञा अस्याः पञ्च-
कांशः १ । ६ । १ । १ । ५ एव एकद्वित्रिचतुर्थ्यः
प्रथममेखलामाने न्यूनः कृतः सन् तदधःस्थानां मेखला-
नाभौश्च स्यात् यथेदं द्वितीयमेखलौश्च ७ । १ । ४
६ । १ एवमपरासामपि द्रष्टव्यम् । ताः मेखलाः सर्वाः चेत-
स्यर्थांशतिभागमितात् कण्ठाहृदयेव भवन्ति कीदृशः
कुण्डानुकाराः योन्यादि कुण्डेषु योन्यादाकारा एव स्युः
अपिरेवार्थे । अथ नाभिलक्षणमाह नाभिर्दशांशोऽज्ञा
षडंशेन विस्तृतः कुण्डानुकारः दशांशस्तुतरसादाकारं
कुण्डं तादृशो नाभिः । अथवा नाभिरम्बोजसमः कमलाकारः
कार्यः अयं नाभिरब्जे पद्मकुण्डे भवति तत् नाभि-

रूपायाः कर्णिकायाः समत्वात् । अथ पञ्चाकारवर-
नाभेरुच्यते दलाये दलायनिमित्तं द्वाङ्गुलोऽज्ञे चत-
रङ्गुलविस्तारायामे नाभौ इनांशहानिर्दशांशत्यामः
कार्यः शेषमयं षट् चेतुर् तस्मिन् वृत्तवयं समभागेन
कार्यम् । तत्र मध्यचिह्नान् प्रथमं हस्तं कर्णिका द्वि-
तीयं वृत्तद्वेगस्थानं तृतीयं पत्राणि तद्वहिरवशिष्ट
द्वादशांशेन दलाग्रणि रचयेदिति व्याख्या । वागिष्ट्याम्
“प्रथमं मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलवितृतिः । चतुर्भिरङ्गु-
लैस्तस्याश्चेद्वर्तव्यं समन्ततः । ततश्चोपरिव्रमः स्याच्चतु-
रङ्गुलमुच्चतः । अष्टाभिरङ्गुलैः सस्यगविस्तीर्णश्चेद्वर्तव्य-
था” । पिङ्गलामते “एका षड्गुलोत्सेधविस्तारा मेख-
ला मतेति” लक्षणसंयत्ते तु विशेष उक्तः । “चतु-
रङ्गुलविस्तारोत्सेधा पैकैव मेखलेति” तन्त्रान्तरे “पट्टा-
शेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं विदुरितिः अयं पट्टोऽ
बहुसंमतत्वादुपेक्षित एव । सिद्धान्तेश्वरे “षट्-
वाणाश्चिह्ननेत्यमिताः स्युः पञ्च मेखलाः” इति लक्षण-
संयत्ते “पञ्च वा मेखलाः कार्याः षट्पञ्चाश्वित्तिपक्षैः ।
प्रथमा कुण्डसहितोत्तरोत्सेधनवाङ्गुलेति” पिङ्गला-
मते “खातादेकाङ्गुलन्यक्षा मेखलानां स्थितिर्भवेदिति”
शारदायाम् “कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च ता-
दृशम्” इति तत्रैव “कुण्डानां कल्पप्रेदलनाभिरम्बुज-
खड्गिभम् । तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते”
सुष्टरखिरलिहस्ता नाभेरुत्सेधता मता । नेत्रयेदाकुलोपे-
क्षेति” पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति प्रागेव लिखितम् । अम्बुजा-
कारकरणं तत्रैव “पद्मकुण्डे चेतस्य द्वादशांशं बहिः
सुधीः । तन्मध्ये विभजे द्वहस्तौ खड्गिभः समविभगतः । आद्यं
स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् । तृतीयन्त्र
पत्राणां सुक्तांशेन दलायकमिति” अथ योनिलक्षणमाह
“योनिर्यासाद्विदीर्घा विततगुणसवादायताव्यह्निभाना-
स्तृप्तायता समन्तात् परिधिरुपरिगस्तावदप्येव
रम्यम् । निम्नं कुण्डं विशन्ती वलयदलयुगेनाम्बिताधो
विशाला, मूलात् सङ्घट्टनालान्तरवद्वहिरास्य
पत्राकृतः स्यात्” योनिर्यासाद्वेन दीर्घा विस्तारतृतीयं
शेन विस्तीर्णा चतुर्विंशोऽज्ञोऽज्ञा चतुर्विंशोऽज्ञेन परिधि-
र्मेदला यस्याः सा तावतीवाप्येव चतुर्विंशोऽ-
म निम्नं यथा तथा कुण्डं प्रति विशन्ती वलयदल-
युगेन वृत्ताद्वयेन युगा अथो विशाला अर्थादपरि-
त्यक्तोऽज्ञयतीमूलात् सङ्घट्टनात् सङ्घट्टनात् सङ्घट्टनात्

यस्याः सा पद्मनालाकारत्वाद्वालोक्तिः । अन्तर्मध्ये
अवटोर्गर्तः सुचि हृतधारणार्थं यद्वत्तेन रुचिरा सुन्दरा
सा अश्वत्थपत्राकृतिः स्यादिति व्याख्या । वायवीये
“मेखलां मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा । शोभनां
मध्यतः किञ्चिच्चिन्नामनुभोलीतां शनैरिति” योनि-
मिति शेषः । त्रिलोक्यसारे “दीर्घा सूर्याङ्गुला योनिस्त्य-
शोना विस्तरेण तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टा-
ऽभ्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता साश्चत्यदलवन्मता ।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये वाङ्मध्यतस्त्येति” पञ्च-
रात्रे “अर्काङ्गुलोच्छ्रितां योनिं विदध्यात्तावदायताम्”
तावद्दीर्घां एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठ-
मेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्रायः कुतश्चिदुक्तः अङ्गुलं
परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायः अयं न प्रायोवस्तुसं-
तपक्षः अतोऽस्मदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षोवस्तुसं-
तः कार्यः । शारदायाम् “मूलादारभ्य नाभं स्याद्योन्या
मध्ये सरम्भन्त मिति” द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिनक्षत्र-
माह “अर्काङ्गुलपक्षे तु मेखलानान्दशाङ्गुलैः ।
विस्तृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्गेनिरित्येते” मेखलानां
द्वाङ्गुलैर्विस्तृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घा योनिः स्यादिति
व्याख्या । प्रयोगसारे “स्थितां प्रतीच्यामायामे
सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम् । द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट्
चतुर्दशाङ्गुलाः क्रमात् । त्रयोदशाङ्गुलोत्सर्धां योनिं
कुण्डस्य कारयेत्” । केचित् योनिस्ते तस्य दीर्घचतुरस्ररूप-
स्य यत्फलं तस्य मूलमानीय तावत्समचतुरस्रं सं-
शोध्य योनिः कुण्डयद्योनिं साधयेदित्याहुः । अधिकं
कुण्डाकारौ दृश्यम् ।

“रसं पिबेत् कुमारोऽयं तत्प्रसादात् महाबलः ; बलं नाग-
सहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति बा-
लोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्” । “एकोच्छ्वासान्न कुण्डे
पिबति स महाबलः । एवमष्टौ स कुण्डानि स्थापित्वा
पाण्डुनन्दनः” भा० आ० १०८ अ० । “बाभुभिर्गर्हितं
कर्म चण्डालस्य विधीयते । तस्मात् गोरजसा ध्वस्त-
मपां कुण्डे निषिञ्चति” भा० आनु० १०१ अ० । कुण्डाते
कुलमनेन कुडि-टाहे करणे घञ् । अस्मते भर्त्तरि
५ जारजाते स्त्रियां टाष् । “परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ
कुण्डगोलकौ । पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यात् स्मृते
भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परस्मै प्राणिनौ
प्रेत्य चे ह च ; दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदा-

यिनाम्” मनुः । “ब्राह्मणा एव संप्रज्या पुण्य-
स्वर्गसमीपसता । आङ्काले तु यत्नेन भोक्तव्याहाजुगु-
पसता । दुर्वचाः कुनखी कुष्ठो मायावी कुण्डगोलकौ ।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनाः” भा० व०
१६६ अ० । “द्विजात् द्विजातिभार्यायां सवर्णां शासुत्पाद्-
कुण्डगोलकयोः संस्कारार्हता यथाह “प्रयोगपारिजाते
ब्राह्मे “ब्राह्मण्यं ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स
इति श्रुतिः । तस्माच्च पण्डितैश्चिरकृत्वा मनुष्येषु ।
जडगद्गदरोगार्तशुक्लाङ्गविकलाङ्गप्रियु । मत्तोन्मत्तेषु
भूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु सं-
स्काराः सूर्ययोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्कारोपचित-
केचित् प्रचक्षते । कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्वं नास्ति
चैतयोः । तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे प्राकुरन्त्यथा । संस्कार-
मन्त्रहोमादीन् करोतु प्राचार्य एव तु । उपनेयाश्च विधि-
वदार्यस्य समीपतः । आनीयान्नसमीपं वा सावित्रीं
सृश्य वाचयेत् । कन्यास्वीकरणादनन्तरं सर्वे विप्रस्य
कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ”
अतस्तस्य ब्राह्मणत्वेऽपि आहुऽज्ञदाननिषेध इति
विशेषः । अत्रेदं बोध्यम् । “अशुक्लोपहृतायां तु
पिण्डदा वोदुरेव ते” स्मृत्युक्तेः शुल्कदानं विना उप-
गतपरस्त्रियां जप्तस्य वोदुरेव पुत्रत्वं शुल्कदाने तु उन्-
पादयितुरेवेति । अतएव “यन्मे माता प्रलुभ रेतः”
इत्यादि श्रुत्या लेखिष्येव पिण्डदत्तं भङ्गोक्तम् । अस्य
प्रस्थेन सह समामे आद्युदात्तता । तेन निर्दत्ताद्यर्थे
चतुरर्थ्यां अश्ला० २ । कुण्डर तच्चिह्नं तादौ लि०
कुडि-टाहे भावे च । टाहे स्त्री ।

कुण्डक पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कुण्डकश्चित्सेनस्य सुपत्नीः कन-
कध्वजः” भा० आ० १०६ अ०, कुण्ड+स्वार्थे क । २ कुण्डार्थे,
कुण्डकीट पु० कुण्डे योनिः कुण्डे कीट इव विचारण्यत्वात् ।
१ पतितब्राह्मणपुत्रे २ जारजातब्राह्मणपुत्रे श्दोसीकासुके
४ चार्म्मिकवचनाभिज्ञे पुरुषे च मेदि० ।

कुण्डगोलक न० कुण्डे गोलं गोलाकारं कं जनमत्त ।
१ काङ्गिके हेमच० । स० हन्तः । २ कुण्डगोलकयोः समं करे च ।
कुण्डङ्ग पु० कुण्डं तदाकारं गच्छति गम-वा० ष डिङ् ।
निकुञ्जिकाहणे हेम० तस्य लतादिनाऽपिधानेन कुण्डा-
कारत्वात्तथात्वम् [च गताधिका” भा० आ० ६७ अ० ।
कुण्डज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “कुण्डजश्चित्कश्यप उःशला
कुण्डजठर पु० कुण्ड इव जठरमस्य । १ कुण्डाकारोदरे = च-

पिभेदे पु० “आवेयः कुण्डजठरोद्भिजः कालघटस्तथा”
भा० आ० ५२३०,

कुण्डधारं त्रि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि-अण् उ
प० स० । नागभेदे, “मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटक-
धनञ्जयौ” भा० स० ८५०,

कुण्डपायिन् पु० भूम्नि कुण्डे न कुण्डाकारचमसेन पिबन्ति
सोमम् पा-णिनि । कुण्डेन सोमपायिषु सयजमान
घोडशार्त्तिकसाध्यसत्त्वभेदकारिषु

कुण्डपायिनामयनं न० ६० अलुक् स० । सत्त्वभेदे तदति-
कर्त्तव्यतादिकम् आश्व० श्रौ० १०।१२-सूत्रादौ उक्तं यथा
“कुण्डपायिनामयनम्” सू० । “एतन्नामकमिदं सत्त्वमधि-
कृतं वेदितव्यम्” ह० । “मासन्दीक्षिता भवन्ति” सू० । “अयं
मासशब्द एकादश्विंशतिरात्रे उपचरितः, एकादश्विंशति-
रात्रादिकं सायनवद्भवतीत्यर्थः” ह० । “ते मासि सोमं
क्रीणन्ति” सू० । “अथमयुपचार एव दीक्षाकाले ।
मास्यतोते दीक्षिताः सोमं क्रीणन्तीत्यर्थः” ह० । “तेषां
हादशोपसदो भवन्ति” सू० । “सात्विकाणान्दीक्षाणामपवादो
दीक्षाविधिः, तथा सात्विकाणामुपसदामपवादोऽयसुपस-
द्विधिः” ह० । “सोमसुपनहा प्रवर्ग्य पात्राण्युत्साद्योपनहा
वा मासमग्निं होतुं जुह्वति” सू० । “उपसस्वतीतासु प्रव-
र्ग्य पात्राण्युत्साद्योपनहा वा तानि तानि, ते एकं मासम्
अग्निं होतुं जुह्वति सायं प्रातः” ह० । “प्रातरुपक्रमः साय-
मपवर्गः” सू० । “प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्तत्वात् उपसत्काले
हादशाहोऽतीतेऽग्निं होतुस्य प्रातरारम्भाद्वा मित्तिकादग्नि-
होत्वात् कर्मात्तरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धम्” ह० ।
“मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते” सू० । “अग्निं होतु-
मासेऽतीते ततः अग्नन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां य-
जन्ते” ह० । “क्षणपक्षेऽहरहः पौर्णमास्या, शुक्लपक्षेऽह-
रहरमावास्या, मित्रावरुणयोरयने तथा दृष्टत्वात्”
सू० । “एवमत्र सम्पादनीयम्—यथा क्षणपक्षादौ
पौर्णमास्याः सन्भवति, तत्र दीक्षारम्भः कर्त्तव्य
इति” ह० । “मासं वैश्वदेवेन” सू० । “अहरहरनेन
वष्टव्यम् । वैश्वानरपार्जत्या तु न भवति आरम्भा-
र्यत्वात्स्याः, स चारम्भः सत्त्वे न प्रसक्त इति” ह० । “मासं
वरुणप्रवासैः मासं शाकभेदैः एतैरहरह्यजेरन्” सू० । “ए-
काहोनापवृज्य प्रकृतेर्ह्यसमापनीयत्वाद्वा हेन वा कृत्या-
त् । अध्वर्युप्रत्ययात्समापनमिति स्थितिः” ह० । “मासं शु-
नासीरीयेषु” सू० । “अनेनाप्यहरहरेव” ह० । “वदहर्मासः

पूर्यते तदहरिदि” समाप्याग्निप्रणयनादिधर्मोत्सादनादि
यौपयसधिकं कर्मोक्तत्वा शोभूते प्रस्तुत्युः” सू० । “यस्मिन्नहनि
मासः पूर्यते तस्मिन्नहनि शुनासीरीयेदि” समाप्य तदन-
न्तरं यदि पूर्वमेव प्रवर्ग्य पात्राण्युत्सादितानि तदाग्नि-
प्रणयनाद्यौपवसधिकं कर्म कृत्वा सुत्यारम्भः” ह० । “तद्वैक
उपसङ्ग एवानन्तरं कुर्वन्ति तथादृष्टत्वात् सौत्यान्मासा-
नग्निहोत्वादीन् वदन्तः” सू० । “तदिदमग्निप्रणयनाद्यौप-
वसधिकं कर्म कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्वादिमासेभ्यः
कर्त्तव्यमित्युक्तम् तत्रैक आहुतः तत्कर्माग्निहोत्वादि-
मासेभ्यः प्रागुपसङ्गोऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति । तत्र हेतु-
माहुतः प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति । न त्वग्निहोत्वादिमा-
सेभ्य उपरिष्ठात्, क्रियमाणे वा औपवसधिके सुत्यानन्तर-
स्य विद्यमानत्वादिति । तथादृष्टत्वात्साधारणमिति, तत्-
परिहारार्थमग्निहोत्वादिमासान् सौत्यानिति । कथम् ?
अस्य सत्त्वस्य गवामयनप्रकृतिकत्वात्तस्य सांवत्सरिकत्वात्
कुण्डपायिनामयने त्विहदादयः षण्मासा एकः पक्षः,
अग्निहोत्वादयः षण्मासा अपरः पक्ष इति मन्यमानाः ।
एवं च उपसदाश्च सुत्याश्च सुत्ये औपवसधिकस्य कृतत्वान्न
कश्चिद्भेदोप इति वदन्तोऽग्निहोत्वादिमासेभ्यः प्रागुप-
सङ्गः ऊर्ध्वं औपवसधिकं कुर्वन्ति । एतदुक्तम् भवति ।
अग्निहोत्वादिमासान् सुत्यानिति मन्यमानाः तेभ्यः
पुरस्तादुपसङ्ग ऊर्ध्वं औपवसधिकं कर्म केचित् कुर्वन्ति
प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति । यदेतदग्निहोत्वादिमासान् सौ-
त्यानिति वदन्ति तदनुपपन्नम् । कुतः ? सोमयागस्वरू-
पत्वात् सुत्यानाम् अग्निहोत्वादीनां तु हविर्व्यघ्नस्वरूप-
त्वादसुत्यत्वमिति । यत्पुनरिदमुक्तं गवामयनप्रकृतिकत्वा-
दग्निहोत्वादिमासैः पूर्वपक्षसिद्धिरिति । तदयुक्तम्
सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतिकत्वं पूर्वपक्षस्वसुत्तरपक्ष-
स्त्वस्येति । अग्निहोत्वादयोऽग्निं सत्त्वे अप्राकृता आ-
गन्तवः कर्मविशेषाः अतस्तेषां सुत्यत्वञ्च सम्भवति । सुत्यत्वासम्भ-
वे तथादृष्टत्वादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्य-
नेनाभिप्रायेणोक्तं भगवताचार्येण ‘तदनुपपन्नम् इति’ ह०
“पञ्चर्थे अग्निप्रणयननस्य च स्वसुत्यानिमित्तम्” सू० । “परो-
क्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति । औपवसथेपु
कर्मसु यः पशुभागः सः स्वसुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षं श्रू-
यते ‘अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो हवभहस्तावेनमब्रूताम्’ इ-
त्यादिना । अतो वचनात् पशोः सुत्यानन्तर्व्यमेव स-

स्मादनीयम् । तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पशोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पञ्चर्थमित्युक्तम् । अतोऽग्निप्रणयनस्य पशोः श्वःसुत्यान्तर्यमेव कर्तुं युक्तम् । “अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथा-ग्निहोत्रस्य” सू० “एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति । कुतः ? इति चेत्, प्रकृतौ नैसर्गिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्त्ययोगादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकरत्वादिगुणप्रणयनन्तावत् पुरस्तात् कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम् । “सदो हविर्धानाभ्याग्नीध्रीयाग्नि-सोमप्रणयनवसतीवरीयहृषानि पञ्चर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके” सू० “एवं तावदौपवसथिकेपु यः, सः श्वःसुत्यान्मिसितत्वादिग्नहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्यइत्युक्तम् । अग्निप्रणयनञ्च सुत्यार्थत्वात् पशोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्वदित्युक्तम् । इदानीं येषां श्वःसुत्यावचनं नास्ति श्रुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽप्येव अङ्गभावश्च सस्त्रिपत्योपकार-हारेण, तेषां सुत्याकर्मणोद्देशादिभावन इत्यकलरूपाणां सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् करणे किञ्चिददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति । तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुतः ? ” इ० । “तत्कालाच्चैव तद्गुणाः” सू० । “यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थः । तदेतन्म्राययिदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः ‘तत्कालाच्चैव तद्गुणाः, इति । एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः तस्मात् सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियेव । तत्कालाच्चैव तद्गुणा इति चण्डोऽत्र पठितः प्रधानकाले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदस्यादीनामप्यर्थ-तावचनम् अभ्युपगम्य सदस्यादीनि पञ्चर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्यवमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं ‘तत्कालाच्चैव तद्गुणाः, इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्भिन्नानि, यथा ‘अग्निमाकृतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति’ इति तेषां पञ्चर्थता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽनुयाजसदृशानि कर्मान्तराणि सोमा-

कृत्येनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते” वृ० । “सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा घृष्टाभिप्लवयोः” सू० । “प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानभावेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अन्यन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुपकारहारेण हि पदार्थानां प्राधानानामनुपकारकत्वमित्युक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृतकाला अपि पदार्थस्तद्गुणा एव भवन्ति, तत्तन्पगमादिति कर्मान्तरत्पक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत । यथा घृष्टाभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः । यथा घृष्टस्य वाभिप्लवस्य वाग्न्यस्य वा सङ्काते रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा घृष्टादिसङ्कातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदवापीति । यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायङ्गानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृतकालानोत्प्रेष्यतमयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थः” वृ० । “सगुणानां श्वेव कर्मणास्तद्वार उपजनो वा” सू० “अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरि-हादौपवसथिकक्रियायां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्मणास्तद्वारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वतोऽङ्गारादिर्दृष्टः यथा ज्ञानभोजनविहाराणामहरहः कार्याणाङ्गस्याचदु-द्वारे सगुणस्यैवोद्गारे दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृत्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनप्यनैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि वैशेषिकैरग्निहोत्रादिभि-रुत्कृत्यमायं सौत्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सङ्कोक्तृष्यते । हिशब्दः प्रसिद्धो । यस्मात् सर्वत्र उद्गारोपजनोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः” वृ० । “सुत्र-ज्ञाप्या त्वत्यन्तम्” सू० । “प्रासङ्गिकोऽयं सुत्रज्ञाप्यावि-चारः प्रकृतावुपसत्सुत्याकालत्वात् । सुत्रज्ञाप्यायाः अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपसदभावात् सुत्रज्ञाप्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदञ्च्यते । सुत्रज्ञाप्याया अयं विशेषः । अत्यन्तं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽयङ्गाल इति नोत्कृतव्या । अनप्युते हका-संशयत्वात् । प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती सुदृष्टव्या

तत्कालविशेषविशिष्टाऽऽहूयते । इह पुनरप्राकृतत्वात्कालस्य
तेनोपलक्षणं प्रकृत्या सुब्रह्मण्याया व्युत्क्रमिति मनू-
मानेनानवधृता कालसङ्ख्याविशेषणाऽऽह्वातव्या । सुत्यामा-
गच्छेति कालसंशयत्वादित्यस्यायमर्थः । प्रकृतौ द्वादशा-
हे सुयानीत्यादयःसङ्ख्याविशेषाः किमुपसदहःसङ्ख्या-
विशेषप्रयुक्ताः आहोस्वित्प्राक्सुत्यावन्यहानि । तत्र तदहः-
सङ्ख्याप्रयुक्ता इत्येवङ्कालसंशयत्वादित्यर्थः” वृ० ।
“उत्सर्गमेके सुत्योपसङ्गुणत्वात्” सू० । “सुब्रह्मण्याया
उत्सर्गमेके इच्छन्ति सुत्योपसङ्गुणत्वात् । किमिदं सुत्यो-
पसङ्गुणत्वमिति ? सुत्यानामेयायङ्गुणो नोपसदा क्रमा-
ङ्गिष्ठां बलीय इति । अतोऽयमुपसदाङ्गुण उपसत्काल-
वर्त्तितत्वात् उपसङ्गुणत्वोपचारः अग्निहोत्रादिभासा-
नामसुत्यात्वात् उपसत्कालत्वात् सुब्रह्मण्योत्सर्गमेक व्याकु-
रित्यर्थः” वृ० । “क्रिया त्वेव प्रवृत्ते ह्यनन्तरत्वात्प्रवृत्त्याने
दोषः” सू० । “अस्याः क्रियैव निश्चीयते सोमयागसाध-
नसंस्कारत्वात् मन्त्रस्य, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सु-
त्याकालस्तावदाहूयते । तद्वद्व्याह्वातव्या । तावतः-
कालस्योपसत्त्वमेतत्सम्बन्धादस्या उपसत्सम्बन्धः तदभा-
वात्स्याख्यागो युक्तः । अत्रायमपि विशेषोऽस्ति ।
अर्चित्यादपि न त्याज्या । व्यादित्यारभ्य सर्वेष्वेवाङ्ग-
स्वाह्वयानि कथमिदानीं माह्वयानि । नूनमयं सोमोऽ-
यमभूत् दास्यत इति देवतायाः शङ्का स्यात् तच्चिदन्त्य-
र्थमाह्वातव्या । प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभा-
वात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः । परवदर्थविचा-
रोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव । अतिप्रैषः श्रुत्यरु-
पोक्त इति” वृ० । “विहता मासं पञ्चदशेन मासम्
सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिण्यसेन मासम्
अष्टादशत्वारिंशंशानि द्वादशाहस्य दशाहानि । महा-
व्रतज्ञातिरात्रच” सू० । “अत्र पृथक्स्य पञ्चभिरहोभिः पञ्च
मासाः कर्त्तव्याः । षडेनाष्टादशाहानि दशरात्रो महा-
व्रतसुदयनीयः । कृत्योक्तत्वात्तत्र प्रायणीयः” वृ० । “सर्वेषु
यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति” सू० । “स्तुतिवादोऽयं बहू-
नामत्र सम्भवादित्वकसमाधौनेन सूत्रकारेण न सूत्रितः ।
स कर्त्तव्यश्चेत् परमत्ययादेव कर्त्तव्यः” नारायणहंसिः
कात्या०थी० २४.४.२, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा
“कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम्” सू० । कुण्डपा-
यिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा
भवति” कर्कः । “चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य” सू० । इति वि-

कल्पः फाल्गुनापरपक्षस्य वा चैत्रां पौर्णमास्यामिति”
कर्कः “भासं दीक्षाः” सू० । “तस्य भवन्ति” कर्कः । “सोम-
रुपनस्य सुत्यास्यानेषु मासमग्निहोत्रं जुहोति” सू० ।
सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्यानानि तेऽग्निहोत्र-
होमः । अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपर्यगम् तत्र
हायपि होमौ कालैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य
तु भेदः चतुर्गृहीतेनाग्रेयीं सायमाहुतिं कृत्वा पुनश्चतु-
र्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति तन्त्रेणोत्तरं जुहोति ।
गार्हपत्यकार्यं तत्र प्रागभिहितेनैव न शालाहार्यं ।
ज्योतिष्टोमे हि तच्छ्रुतम् न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमः
न च तदङ्गत्वमिति आह्वनीयस्त्वितिप्रणीत एव” कर्कः
“सोमग्रन्थनपूर्वकम् अत्राग्निहोत्रशब्दोन्मत्त्याग्निहोत्रधर्मा-
तिदेशार्थः ततश्च तद्वर्त्मकं कर्मान्तरं मासपूर्तिपर्यन्तं
प्रत्यहं भवति” संव्या० । “दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्” सू० ।
“नयेयुः” कर्कः । “पञ्चादौ यद्यहविस्तत्सर्वमिह” सू० ।
“पञ्चस्यादौ प्रतिपदि यद्यहविस्तदेव सर्वमिह पक्षे भवति
सकले शुक्ले दर्शेऽपि, सकले कृष्णे पौर्णमासीः” संव्या० ।
“सारस्वते च प्रथमे” सू० । “एवमेव” कर्कः “तन्त्रेण वा
समस्तचोदितत्वात्” सू० । “वाशब्दः पक्षव्यापकौ
तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ समस्तचोदितं चोदनादर्श-
पौर्णमासाभ्यां मासमिति” नह्यत्र कालभेदकः तस्मादग्नि-
होत्रयदत्तापि तन्त्रमेव” कर्कः “न दर्शपौर्णमासस्य पक्ष-
भेदेनानुष्ठानम् किं तर्हि तन्त्रेण कर्त्तव्यौ” कुतः ? समस्त
चोदितत्वात् समस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्यहं मास
पर्यन्तं विहितत्वात् सारस्वते तु पक्षभेदेनैव, तत्र तथैव
विधानात्” संव्या० । “अग्निहोत्रं च” सू० । “अस्य सत्रस्य
पूर्वमेयाभिहितो न्यायः” कर्कः तन्त्रेण न तु निष्ठाग्नि-
होत्रवत्सायम्नातः पृथक्पृथगिति अतो दिवसे एव साय-
म्नातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव होतव्यम् एककालत्वाद्-
ज्ञानि तन्त्रेण प्रधानाहुतयस्तु भिक्षाः” संव्या० । “पृथह-
मासाश्चातुर्मास्यपूर्वभिः” सू० । “नीयन्ते वैश्वदेवेन मासम्”
“वरुणप्रवासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनासीरीयेषु
मासमिति ताश्चतुर्ः श्रुतेः” कर्कः । “पृथक् पृथक्-
चत्वारो मासा नेयाः” संव्या० । “साकमेधा दर्शपूर्ण-
मासवत्” सू० । “तन्त्रेणेतुक्तो न्यायः” कर्कः । “सोमा
या सामान्यात्” सू० । “एते अग्निहोत्रादयः सोमा वा
भवन्ति कुतः सामान्यात् तत्र हि सोमयागैः प्रणीयम्”
संव्या० । “न जुहोतिशब्दात्” सू० । “नैतदेवम् सोमा इति कुतः ?

एतत् ? जुहोतिशब्दात् “मासमग्निहोत्रं जुहोतीति” जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्माच्च सोमा इति” संख्या० । “काममितरे” सू० । “इतरे तर्हि दशपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा एव दर्शपौर्णमासादीन् सोमात् प्रथाययन्ति सोमोपपदाः निरूपपदाश्चैते मासं दशपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते” संख्या० । दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा अत्र अयन्ते न चातुर्माससोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः । एवं षण्मासाः परिपूर्णाः मासश्चात्र सर्वत्र सावर्णस्त्रिशङ्खनात्मकः अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह” कर्कः । “इतिशतवतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान्” सू० । “इतिशतवतोरयनस्य पूर्वपक्षेण षण्मासान् नयेयुः । तत्र विशेषमाह” कर्कः । “उत्तमे त्रयोऽभिप्राया दशरात्रो महाव्रतम्” सू० । “उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति” संख्या० । “उपरिष्ठादतिरात्रं भवति” सू० । “अनुपहृत्यतेः यदन्यतरतोऽतिरात्रस्ते नाहीन इति” देव० । “अन्ते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः” कर्कः । “उभयतो वा” सू० । “अतिरात्रो भवति सत्त्वत्वात् अनुपहृत्यतस्तु अहीनत्वेन संस्तौति तत्कथम् ? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्” देव० । “अथोभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयश्रोदयनीयश्चात्र द्वापि भवत इत्यर्थः” संख्या० । “हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यान्” सू० । “हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्यः एके प्रायणीयसतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवति एके तस्मिच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः” कर्कः । उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयसतिरात्रपक्षे आचार्याः । “हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्यभूः परं कुर्वन्ति एवं हि सखीणां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् एके एतच्च वाञ्छन्ति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्द्विविधेभ्यः एवं एव प्रायणीयो भवति । अन्येभ्यः सत्त्वोऽत्र विशेषमाह” संख्या० । “अत्संख्याः कुण्डप्रतिरूपाश्चमासाः” सू० ।

अत्संख्याः अष्टानका कुण्डप्रतिरूपाः हत्ताकाराः कर्कः । “अत्र अत्संख्या अष्टाना मूलसापकर्षाद्दशहत्ताः कुण्डप्रतिरूपाः कुण्डाकारा हत्ताश्च भवन्ति” संख्या० । “पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः” सू० । “अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणाः पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशत् कर्माणि एकैकः करोति” संख्या० । “होताध्वर्यवपौत्रीये च” सू० । “चशब्दादौत्तं च” कर्कः । “उद्गाता नैद्राक्षावाकीये” सू० । “मैत्रावरुणो ब्रह्मत्यप्रतिहत्वे” । “प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छिन्द्यावस्तौत्रिये” सू० । “सर्वत्र प्रथमानः कर्ता” संख्या० । “प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रीक्षेत्रे” सू० । “चकारः सर्वतानुवर्त्तते” कर्कः । “सुख्यासनेभ्योऽनुसंर्षमितराणां” सू० । “आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अन्यं सूत्रा-सूत्रा परकीयाश्च कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्तृकस्य चरितार्थत्वात्” कर्कः ।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसद्वेऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृतान्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वात्प्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जैसू० दर्शितोऽयम् । “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्त्यत्वम्” जैसू० । “कुण्डपायिनामयने अयते-सायम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते” इत्येवमादि । तत्र शब्दिहृतेः किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मसो विधीयते कालः ? अथ किं नियतान्निहोत्रात् नियताभ्याश्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम् ?-इति । किं तावत् प्राप्तं ?-नियतेषु कालविधिः इति कुतः ? कालविधिश्च रूप एव शब्दोमासमिति । कथं कालविधिरूपता ? । यत् अग्निहोत्रं जुहोति-इति विदितं, मासमिच्छयिदितम् । एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्तौ भविष्यतः तस्मात् कालविधिः । ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्यतेवम् । कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम् । एवं प्राप्ते ब्रूयः, -प्रकरणान्तरे अयमाणां वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति । ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च स्पष्टविधिः । न, -इत्युच्यते । कथम् ? । उपसर्गश्रित्येति ह्युक्ता इदमभिधीयते, न च, उपसर्गोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति । तस्मात् अशक्यः तत्र मासविधिः । “अथ उच्येत, -उपसर्गोऽपि विधीयते”-इति । तथा शुच्यविधानार्थोऽस्मिन् वाक्ये अनेकशुचिदानात् वाक्यम् भिद्यत ! अस्मिन् पक्षे पुनरतन्त्रम् अग्निहोत्रशब्दो न

कर्म विशेष्यति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात् कर्मान्तरम् इति सिद्धम् भाष्यम् ।

तत्त्वयोधिन्यां विवृतमेतत् यथा

“उपसङ्गिरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शयौर्ध्वमा-
साभ्यां मासं यजेतेति” न्यूयते । उपसदस्य ज्योतिष्टोमयागे
टीक्षादियसादूर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वकर्त्तव्या हो-
मविशेषा इति माधवाचार्यप्रभृतियाज्ञिकमीमांसकाः तत्-
परिपाटी च (हावका) इत्यह्ने गमसिद्धजलपात्रसदृशाका-
रकृष्णयोर्वादिपदनेकरेखाविशिष्टाद्यभागमहावीराख्यपा-
त्रविशेषः तत्संस्थानं यथा तस्मिन् पात्रे ययागूस-
हितं दधि कृत्वा संदंशाकारकाष्ठद्वयेन तस्य योवां धृत्वा
दक्षिणावर्त्तेन परादृत्य एकवारं तत्र स्थितं प्रतप्तं यया-
गूदधि जुहोति यामावर्त्तेनापरवारमिति यारद्वयहो-
मेनेकोपसपङ्कवतीति याज्ञिकप्रसिद्धिः । उपसङ्गिरि-
त्यभेदे तृतीयाश्वमेधेनेत्यादिवत् तथाच उपसदयागा-
चरणं कृत्वैयर्थः एतेन “उपसत्कथ्यते तत्र सतिलैर्द्री-
हिभिश्चरिति सोमांसानभिज्ञस्व कल्पनं निरस्तं सो-
मांसासंज्ञिबन्धा केनापि तथाभिधानात् । अत्र “याव-
च्छीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूद्य
उपसदानन्तर्यं माससाध्यत्वञ्चेति गुणद्वयं विधीयते किं
वा विशिष्टकर्मणान्तरमिति संशये नायं कर्मान्तरविधि-
गौरवात् किन्तु क्लृप्ताग्निहोत्रे गुणद्वयविधिलीववा-
त् न च प्रकरणात्परिपठितत्वेनाग्निहोत्रपदानुक्लृप्तस्योप-
स्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव शक्तेर्नाना-
र्थत्वाभावाच्च प्रकरणान्तरेऽप्युपस्थितसम्भवात् न च कथं
तत्रैवाग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डपायिनामयनेऽपि तच्छक्ति-
सम्भवादिति वाच्यं “यावच्छीवमग्निहोत्रं जुहोतीति”
श्रुत्युक्ताग्निहोत्रस्य “यदग्नये च प्रजापतये च सायं
प्रातर्जुहोतीति” श्रुत्या देयताकाङ्क्षानिरासेनाग्निहोत्रपदस्य
यागनामपरत्वेन तत्र कृद्व्यात् इह तु देवताकाङ्क्षानि-
रासार्थम् अग्नेर्होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनानिदेवता-
कत्वरूपोपाधिहोत्रगुणयोगाद्गौणत्वस्यापि स्थापितत्वात्
नानाशक्तिकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते क-
र्मणि गुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः तथाहि किं मा-
स एव विधीयते उतउपसङ्गिरित्वेति उपसदपि, नादाः
नित्याग्निहोत्रे उपसदोऽसत्त्वेन तस्यापि विधातव्यत्वा-
दित्युभयगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानानुवादेन गुण-
द्वयविधाने प्रधानापूर्वस्य प्राप्तत्वेन गुणानां फलो-

पकारकाङ्क्षतया एकगुणविधानेनाकाङ्क्षानिरासे
विधेयान्तरं प्रति आकाङ्क्षासत्याय वाक्यान्तरकल्पनेना-
ग्निहोत्रं मासं कुर्यान् अग्निहोत्रसपसदनन्तरं कुर्या-
दिति विधिद्वये पर्यवसानात् अपूर्वद्वयं विधेयं स्यात् तत्र
प्रत्येकगुणानुष्ठाने प्रत्येकमपूर्वमित्यपूर्वद्वयं मिलितानुष्ठा-
ने च प्रत्येकजन्यापूर्वद्वयम् उभाभ्यां विलक्षणमपूर्वं
वा जन्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्मविधाने गुणानां
प्रधानस्वरूपनिष्पत्तिरुक्ततया साङ्गप्रधानजन्यमेकमेया-
पूर्वं विधेयं स्यादित्यपूर्वैक्यादेकविधः । अतएवोक्तं
“प्राप्ते कर्मणि नानेकोविधात्” शक्यते गुणः । अप्रा-
प्ते तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येकयत्नतः । विध्यन्तरप्राप्ते
प्रधाने अनेकगुणोविधात् न शक्यते वाक्यभेदापर-
रिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहुवोऽपि गुणा एक-
यत्नत एकयाक्यात् विधीयन्ते नानागुणविशिष्टैकप्रधा-
नविधिसम्भवेनापूर्वैक्यादित्यर्थः । नचैकगुणविधिदापर-
गुणोविधेयः यथाग्निहोत्रसपसदनन्तरं मासं कुर्यादिति
न वाक्यभेद इति वाच्यम् गुणानां परस्परं विशेषण-
विशिष्यभावेनान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनि-
स्मृतं “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्” । गुणा-
नां विशेषणानां अङ्गानाञ्च परस्परमसम्बन्धः विशेष्यवि-
शेषणभावेन नान्वयः परार्थत्वात् द्वयोरपि विशेष्यान्वय-
त्वात् तथासत्येव कथं नान्वयस्तत्राह समत्वात् द्वयोरे-
व परसाकाङ्क्षतया तुल्यरूपत्वात् न परस्परं गुणप्रधा-
नभावः । यत्तु परस्परवैशिष्ट्येन गुणद्वयैकविधित्वे वि-
निगमकाभावाद्भयोरपि विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च
विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तन्न विनिगमकाभावेन वाक्य-
स्य द्वैविध्येऽपि नापूर्वभेदकल्पना किन्तु कारणतावच्छे-
दकभेदेन कारणभेदभावान् अन्यथा ईदृशवाक्यभेदस्य वि-
शिष्टैकप्रधानविधिपक्षेऽपि सम्भवात् । किमुपसदानन्-
तर्यविशिष्टे माससाध्यत्ववैशिष्ट्यं माससाध्यत्वविशिष्टे या
उपसदानन्तर्यवैशिष्ट्यमिति विनिगमकाभावात् । नचैकत्र द्व-
यमिति न्यायेन विशेष्ये युगपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं वेदे
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैतत्सर्गिकत्वात् । किञ्च विशेष्यविशेषण-
भावस्य द्वैविध्येऽपि विशिष्टस्थानतिरिक्ततया कारणैक्यात्
कार्यैक्याच्च न कार्यकारणभावभेदोऽपि एकाङ्गापूर्वं प्र-
त्येव परस्परसामेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थैक्या-
द्योक्तिभेदरूपवाक्यभेदोद्बोध्य कारणतावच्छेदकगौर-
वञ्च । विशिष्टविधिपक्षेऽपि तस्यमित्यास्तां विस्तरः” ।

तथाचैतादृशलाघवहृंहितकौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ
एव कर्माभिरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् “प्रकर-
चान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वमित” अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य
बलीयस्त्वात् शक्त्या नित्याग्निहोत्रस्योपस्थित्या गुणवि-
धिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराहृत्यात् । एवञ्च
गौणवाग्निहोत्रपदप्रयोगस्तद्वर्णितदेशार्थः अतएव
“देववाङ्मादौ आह्वयदोगौणस्तद्वर्णितप्राम्प्रर्थः कौण्ड-
पायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्द इति” आह्वयविवेकः ।
कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सो-
मोऽत्र आधारे यत्-पा० युगागमश्च । कुण्डपायिनामय-
नयननामके सत्वभेदे “यस्ते ऋद्धृष्टयो नपात् प्रशपात्
कुण्डपाय्यः” ऋ० ८.१७.१२

कुण्डभेदिन् पु० हतराष्ट्रपुत्रभेदे, “अनाष्टयः कुण्डभेदी वि-
रायी दीर्घलोचनः” भा० आ० ६७अ०

कुण्डल पुं० खड्गचौ० कुण्डले कुण्डयते कुडि-टाङ्गे कुडि-
रक्षायां वा कर्त्तरि कर्मणि वा हृषा० कलच्, कुण्डं
कुण्डाकारं वाति ला-क कुण्डस्तदाकारोऽस्यस्य
सिद्धादित्वाच्च वा । १ कर्त्तृभूषणभेदे “कनककुण्डलवान्
किरिटी” विष्णुध्या० २ बलये श्वेदने भेदि० “मण्ड-
लानि पताकाश्च मरीचोः कुण्डलानि च” सुश्रु० “अथै-
ताम्युपकल्पयितुं समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुग-
मित्यादि” आश्र० ४८ कुण्डले आवभोत” तत्रैव” ते
च सौवर्णे एव यथाह मनुः “यद्योपवीतं वेदञ्च उभे
रौक्मे च कुण्डले” “ताडकाचलकपालकुण्डला” रघुः

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेदनं करोति कुण्डल+णिच्-भा-
वे युच् । वेदनकरणे (वेडा देवोया) “फणिभापितभाय-
फक्त्रिका विषमां कुण्डलनामवापिता” नैप० ।

कुण्डलिका स्त्री माताहृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा “कुण्डलिका
सा कथ्यते प्रथमं देहा यत्र । वोलाचरणाचतुष्टयं प्रभ-
वति विमलं तत्र । प्रभवति विमलं तत्र पद्ममतिमुल्लित-
जम्बकम् । अष्टपदी सा भवति विमलकविकौशलगमकम् ।
अष्टपदी सा भवति सुखितपलितमण्डलिका कुण्डलि-
नायकमणिता विवृधक्थे कुण्डलिकेति”

कुण्डलिन् पुंस्त्री कुण्डलं पाशाकारं वेदनं वा स्वस्य इति ।
१ सपे स्त्रियां ङीप् २ वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथा-
त्वम् । ३ मयूरे पुंस्त्री भेदि० ४ चित्रकृते ५ वेदनयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च (जिलेपी) इतिख्याते पक्काञ्च-
भेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा

“नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुण्डलोजनः । प्रस्वाहं परि-
भाषेन दध्नाऽन्वेन प्रसेपयेत् । द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यन्तं
प्रस्थसंमिताम् । हतमर्द्धशरावञ्च चोत्थयित्वा घटे क्षिपे-
त् । आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदन्तताम् । तत-
स्तत्क्षिपेत्यात्रे सच्छिष्टे भाजने तु तत् । परिभ्राज्य
परिभ्राज्य तत् सन्तप्ते हते क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदाहृत्या
विदध्यान्मण्डलाकृतम् । तां सुपक्वां हताक्षीत्वा सितापाके
तनुष्टये । कर्पूरादिदुग्धेन स्नानायत्वोद्धरेत्ततः । एषा
कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा । धातुदृष्टिकरी
दृष्ट्या इत्या च क्षिप्रतर्पणी” ।

तन्वसारप्रसिद्धे मूलाधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तिस्ये
देवोभेदे यथा “आयेत् कुण्डलिनीं सूर्यां मूलाधार
निवासिनीम् । तामिददेवतारूपां सार्द्धं लिखयाम्बिताम् ।
कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भू लिङ्गवेदिनीम् । तामु-
त्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः । उद्यद्गिनकरो-
द्द्योतां यावच्छ्वासं दृढासनः । अशेषाशुभशान्त्यर्थं समा-
हितमनाश्चिरम् । तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चि-
न्त्येत्” इति

कुण्डशायिन् पु० हतराष्ट्रपुत्रभेदे “अपराजितः कुण्ड
शायी विशालाक्षो दृढाधरः” भा० आ० १७अ०

कुण्डाशिन् पु० हतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कुण्डाशी विरजाश्चैव
दुःखला च शताधिका” भा० आ० ११७अ० । “अन्ध-
ते जारजः कुण्डोऽन्ते भर्त्तरि गोलकः । यस्ययो
रक्षमन्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते” देवलोक्ते २ कुण्डगोल
कयोरक्षमन्तके त्रि० स्त्रियां ङीप् “अगारदाही गरटः
कुण्डाशी सोमविक्रयी” मनुः “अग्रतो हृषलीभर्त्ता
कुण्डाशी सोमविक्रयी” भा० आनु० १४२अ०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे । “हतराष्ट्रोऽथ राजासीत्
तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः । हस्तीवितर्कः कुण्डाजः कुण्ड-
नश्चापि पञ्चमः” भा० आ० ८४” अथञ्च हतराष्ट्रः
दुर्योधनपितृभिर्भुजः कुर्वन्त्यः तत्रैव विस्तरः ।

कुण्डिका स्त्री कुडि-ण्वल् । १ कमण्डली हेमच० ।
२ पिठरे (कुडि) शब्दच० ।

कुण्डिन् त्रि० कुडि-णिनि-कुण्ड+अस्यर्थे इतिवां ।
१ कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् “रावणस्तु यतिर्भूत्वा सुखः-
कुण्डो लिदण्डष्टक” भा० व० २७७अ० “दण्डी क्ली
च कुण्डो च द्विजानां धारणस्तथा” भा० व० १४अ० इत्यु-
क्ते २ शिवे पु० “रत्नमाण्डभेदे स्त्री “सन्ति निष्कसङ्घ-

आणि कुण्डिनो भरिताः शुभाः" भा०स०५६अ०" कुण्डि-
न्यः पात्रभेदाः "भाण्डिन्य इति वा पाठः" नीलक० ।
कुण्डिन इति पाठस्तु प्रामादिकः

कुण्डिन पु० कुण्डिनो न्यभेदे । १ कुण्डिकन्यदे उदा० २ भो-
जदेशस्य पुरभेदे न० "कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष ! भोजपुत्रस्य
शासनात्" हरिवं० १०४ अ० तत्र दक्षिणदेशस्यम् ।
"राजर्षेयादयस्त्रासीहिदभौ नाम वै सुतः । विन्ध्यस्य
दक्षिणे पार्श्वे विदर्भा यो नृपवेद्यत् । क्रथकौशिकस-
खाश्च पुत्रास्तस्य महात्मनः । बभूवुर्वीर्यसम्पन्नाः
पृथग्वंशकरा नृपाः । तस्यैवावयवे भीमस्य जज्ञिरे
हृष्ययो नृप ! । क्रथस्य त्वं शुमान् वंशे कैशिकस्य तु
भीष्मकः । हिरण्यरोमेत्वाह्वयं दाक्षिणात्येनरं जनाः ।
अगस्त्यमुग्रामायां यः कुण्डिनस्योऽन्वशात्पुत्रः" ।
"विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम्" नैष० । "तस्माद
पातते कुण्डिनेनरः" रघुः ३६ अ० भेदे पु० । तस्य गोला-
पत्यम् गर्गो यञ् । कौण्डिन्य तद्गोलापत्ये पुंस्त्री
"ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् । बह्वु
तस्य मुक् । कुण्डिनास्तद्गोलापत्ये पुं भूम्नि । "कुण्डि-
नानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति" आश्व० औ० १२,
१३, २२.

कुण्डोद पुं कुण्डिदरन् । १ मनुष्ये २ खल्वति लि० धरणी ।
कुण्डुणाची स्त्री कुण्डिलगती । "पताति कुण्डुणाच्या"
अ० १।२।६० "कुण्डुणाचरा-वक्रया गत्या" भा०

कुण्डाद पु० भारतप्रसिद्धं पर्वतभेदे "कुण्डोदः पर्वतोर्व्यो
बहुमूनफलोदकः नैषधस्तृपितोयत्नं जलं शर्षं च लब्ध-
यान्" भा० व० ८७ अ० ।

कुण्डोदर पु० कुण्ड इव उदरस्य । १ नागभेदे । कर्करा-
कर्करौ नागौ कण्डोदरमण्डोदरौ" भा० व्या० ३५ अ० ।
२ अमरस्योदरयुक्ते लि० । ततः क्षेमे "उदराक्षेपु" पा०
परेषु पूर्वमनोदातम् ।

कुत आस्तरणे सौ० प० स० सेट् । कोतति अकोतीत् । चुकोत ।
कुतनु पुं कुत्सिता तनुरस्य । १ कुवेरे त्रिका० कुपेरण्यदे
विततिः २ कुत्सितदेहान्विते लि० । कुगतिस० । ३ कुत्सि-
तदेहे स्त्री ।

कुतन्त्री स्त्री कुगतिस० । कुत्सितायां योग्यायाम् । केव ।
१ सुप्रदण्डे स्त्री । "स ददर्श श्मशंसस्य कुतन्त्रीं विततां
शूनः" (विश्वामित्रः) भा० शा० १४ अ० "कुतन्त्रीं दण्डकाम्"
नीलकण्ठः ।

कुतप पु० कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति-तप-अच् कुत-
कपन् वा । १ सूत्र्ये २ वज्रो ३ क्षतिघौ ४ गवि ५ भागिनेये
६ द्विजातौ च ७ दौहित्रे ८ वाद्यभेदे ९ नेपाजकम्बवे १० कुश-
हणे च न० भेदि० । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११ भागे
अमरः अर्द्धचौदि "मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपाल-
कम्बलम् । रौष्यं दर्भस्त्रिणाः शार्कं दौहित्रशाटमः
कृतः" इति स्मृत्युक्तेषु अष्टसु पदार्थेषु । "कुत्सितं पाप-
मित्याहुस्तस्य सन्नापकारिणः । अष्टवितेयस्तस्मात् कुतपा
इति विश्रुताः" इति स्मृत्युक्ते स्तेषां तथात्वम् । अङ्गो-
मुहूर्तौ विख्याता दश पक्ष च सर्वदा । तत्राष्टभो
मुहूर्तयः स कालः कुतपःकालः" स्मृतिः । स च
एकोद्दिष्टाद्धारम्भकालः "कुतपप्रथमे भागे एको-
द्विष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव निवृत्ताव-
यान्" कालमा० व्यासोक्तेः । "आवर्त्तनं पश्चिमदिगव-
स्थितक्यायाः पूर्वं पदमागतिकालः कुतपस्योपदण्ड
इत्यर्थः" रघु० । "आरभ्य कुतमे आह्वं कुर्यादारोहिणं"
बुधः । विधितो विधिमास्याय रोहिणं तु न लङ्घ-
येत्" गौतमः । "दिवसस्याष्टमे भागे सन्दीभवति
भार्यकरः । स कालः कुतपोत्तयः पितृणां दत्तमजयम्"
मत्० पु० "लोणि आह्वे प्रशयन्ते दौहित्राः कुतपस्त्रिणाः"
मनूक्ते दौहित्रतिलानां पृथङ्महेश्वत्पुङ्गवकाल-
परता । तथाच तत्रैव सख्यत्वम् दौहित्रादौ परिभाषि-
कत्वमिति विवेकः । ज्योत्स्नादि० चतुरर्थ्याम् अण् ।
कौतप तद्धित्तादौ लि० ।

कुतस् अव्य० कस्मात् किम्+तसिन् किमः कः । १ कस्मादि
तिहेतुविषये १ प्रश्ने २ निङ्गवे च विभः । ३ आक्षेपविषये हेतौ
"मटमूढहृदिषु विवेकिता कुतः १" भाषः । "कुतस्ता कस्म-
लमिदं विषमे ससुपस्थितम्" गीता । "कुतस्तु खलु
कोऽयं स्यात् कथमसतः सञ्जायेत" श्रुतिः । ततः आक्षे-
पतिगयार्थे तरप् तमप् वा आसु० च० कुतस्तराम् कुतस्त-
भाम् आक्षेपविषयहेत्वतिशये अव्य० ततोभवात् त्वप् ।
कुतस्य कुतोभवे लि० । "कुतस्य भीरु ! वृत्तेभ्यो द्रुष्ट-
द्भ्योऽपि क्षमामहे" भट्टः ।

कुतुक न० कुत वा० उक्कट् । १ कौटुहले फलनिरपेक्षतया
कर्तुमौत्सुक्ये अमरः । "क्रमविगलितशुक्लैरभिरग-
मास्तां वनेन किं शिखिनः । कुतुकिनि ! पुनर्न जाभो वि-
षधरविषमं वनं भविता" उक्कटः । ततो युवा० स्थापे
अण् । कौतुक कौटुहले न० ।

कुतुप पुं न० कृतप्र+पु० । पञ्चदश विभक्तदशस्यष्टा-
मे शब्दरत्ना० । ह्रस्वा कृत्ः डुपच् ; (कौटुपा) चर्म्म
मये ह्रस्वे ष्ते ह्रपात्वे पु० अमरः ।

कुतुम्बु न० कुगतिसं० । कुत्सिततन्दुकीफले शब्दचि०
कुतु स्त्री कृत-बा० कृ । चर्म्म मये ष्ते ह्रपात्वे (कपो) अमरः
कुतु(कू)णक पु० “कृत्(कू)णकः क्षीरदोषाच्छिन्ननामिव
वर्त्मनि । जायते तेन तद्धेतुं कण्डूरं च स्रवेन्मृष्टः ।
शिशुः कुर्यात्क्षलान्ति कूटनासावधर्म्मिणम् । शक्नो मार्कप्रभां
दष्टुं न वर्त्मन्मोलनक्षमः” इति भावयतिदानोक्ते बा-
लानां नेत्रवर्त्म रोगभेदे (कृत्या)

कुतुहल न० कृत्ः चर्म्म मयं ष्ते ह्रपात्वे स्र ह्रदयं ह्रवति
हल-अच् । अपूर्व्यदस्तुतिदृष्टातिशयजन्ये चेष्टाभेदे
फलनिरपेक्षतया चिकीर्षिते कौतुके अमरः “प्रिया-
ययोगादिभुरोऽपि निर्भरं कृत्तुहलाक्रान्तसना सना-
गभूत्” नैष० । “कृत्तुहलाङ्गारशिलोपवेगम्” भट्टिः ।
“अव्यस्ति मे शकुमलादग्नं प्रसि कृत्तुहलम्” शकु० २ प्र-
गस्ते ३ अद्भुते च त्वि० हेमच० । “रस्यवस्तुसमालोके चोल-
ता स्यात् कृत्तुहलम्” सा० ८० उक्ते ४ नायकयोर्भाषभेदे
न० । तारका० इतच् । कृत्तुहलित जातकौतुके त्वि० ।
स्वार्थं युवा० अण् । कौतुहल कौतुके न० अमरः ।

कुट्टण न० । कुगतिसं० । (पाना) कुम्भग्राम् शब्दर० ।

कुतोनिमित्तं त्वि० कृतः किं निमित्तं यस्य किम्+प्रथमाथे
तसिन् व० व० । किञ्चिन्मित्तं किंहेतुके । “कुतोनिमित्तः
शोकस्ते” रामा० ।

कुत्र अव्य० किम्+सप्रत्याः लल् किम्ः कुः । किञ्चिद्व्यर्थे प्रश्नविषये
व्याप्तेपयिष्ये च अधिकरणे “हा सीता केन नीता मम
हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा” मञ्जानाट० “कुत्रागिषः
श्रुतिमुखा मृगदृष्टिर्मुखाः” भाग० ७।६।२५। ततो भवा-
र्थेत्यप् । कुत्रत्य किञ्चित्भवे त्वि० “कस्यापि कुत्रत्य इहापि
कस्मात्” भाग० ५।१०।२०।

कुत्रचित् अव्य० कुत्र+चित् सङ्घ० । कचिद्व्यर्थे अस्माक-
ल्येन कश्चित् देगे काले वेत्यर्थे । “असुरेभ्योभयं नास्ति
युष्माकं कुत्रचित् कश्चित्” भा० व० १४० अ० । कुत्रचित् देगे
कश्चित् काले इत्यर्थः । पा० अमरमते पदद्वयमिति भेदः ।
“विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वे व त कुत्रचित्”
मनुः । चन । कुत्रचन तवार्थे अव्य० ।

कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कुत्सयते अचुकत्सत
कुत्सयाम् बभूय आस चक्रे । कुत्सयमानः कुत्सयित्वा

सं कुत्स्य । कुत्स्यः कुत्सितः कुत्सनं कुत्सा कुत्सः ।
कुत्सना । कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-
अकुत्सयिषाताम् “वहृत्कुत्सभाञ्चनेन शतक्रतुः” ऋ०
१।६।१२। कुत्सायशुष्ममूषम्” ऋ० ४।१६।४२ “कुत्सि-
तानि कुत्सनैः” पा०। कुत्सकः । “परिवित्तिः परीवेत्ता
मल्लप्रोयश्च कुत्सकः” भा० शा० ३४० च० । “यदाऽप्यौषं कर्म्म
मासाद्य सुक्तं नावधीत्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः” भा०
आ० व्य० “मासिक्यम् वेदनिन्दाम् देयतानाम् कुस-
नम्” मनुः । “नेतच्छतच्छक्यं त्वया वेदुं लक्ष्यनित्यं त
कुत्सयन्” भा० आ० ५।२८६ श्लो० । अत्र परस्मैपदमार्पणम्
कुत्स प० कुत्सयते संसारं कुत्स-अच् । १ ऋषिभेदे तस्या-
पत्यम् ऋष्यण् । कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री “कौत्सः प्रपेदे
वरतन्तुशिष्यः” रघुः । वक्रुधु तस्य “अतिभृगु कुत्सिति”
पा० लुक् । कुत्साः तदपत्ये पु । कृ-बा० स पु० ।
२ कुर्वति त्वि० । “कुत्साणंते हर्षश्चाय” ऋ० ७।२५।५।
“कुत्साः कुर्वाणाः । करोतः कुत्सगङ्गनिष्पत्तिः”
भा० । ततः पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् । कौत्सायन तद्धि-
र्त्तादौ त्वि० ।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम्
“दन्वाहु न्वैरमैथुनयोः” पा० मैथुने वृत् । कुत्सगो-
त्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसं मैथुने ।

कुत्सन न० कुत्स-भावे ल्युट् । निन्दने “देयतानाम् कुत्-
सनम्” मनुः । कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट् । निन्दामाव-
नधर्म्मे उपचारात् शतद्युक्ते त्वि० । “कुत्सितानि कुत्स-
नैः” पा० । वैयाकरणखसूचिः । प्रश्नविस्तरणार्थं खसूचि-
त्वेन धर्म्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् तादृशधर्म्मस्य
कुत्समत्वम् तद्वत्त्वाच्च खसूचकस्य तथात्वम् ।

कुत्सला स्त्री कुत्स-कर्म्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्दां
लाति ला-क वा । नीलीदृष्टे शब्दच० । तस्य क्रय-
विक्रययोः निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीगङ्गे विवृतिः ।

कुत्सा स्त्री कुत्स-भावे अ । निन्दायाम् अमरः ।
“गुरुकुत्सामित्य या” भा० अयु० ६।५८६ श्लोकः ।

कुत्सित न० कुत्स-कर्म्मणि क्त । १ कूटनामौषधौ (कुड्)
राजनि० २ निन्दिते त्वि० “कुत्सितानि कुत्सनैः” पा० ।
भावे क्त निन्दायाम् न० । [अकुम्भीत् कुकुम्ब कुम्बप्रात्
कुथ क्रोधे (कौथपाङ्ग) इति भूदि० अक० सेट् । कुम्बति
कुथ प्रतिगन्धे टिवा० पर० अक० प० सेट् । कुप्यति अक्रोधीत् ।
प्रतिकुप्यति णिचि कोपयति (पौं थ) निखनने । तस्य

पतिभायसाधनत्वात्तथात्वम् । “अप्रकाशे देशे कोथयेत्”
सुसुतः ।

कथ पुंस्त्री० कथ पत्नीभाये क कथ निष्कर्षे—क नलोपोवा ।
“कथा कथा समाख्याता कथः स्यात्” करिकम्बलम् ।
कथः शृङ्गः कथः श्कीटः ५ पातः स्नायी द्विजः कथः, इत्युक्ते
पथभेदेऽपि लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुच्यते । “कुथेन नागेन्द्र-
मिथेन्द्रवाहनम्” । “याज्ञिकैरेतुकथसैन्यगजच्छलेन” भाषः ।
“गतशय कथांस्तव सिंहलाः ससुपाहरम्” भा० सं०
५१५० । हस्तिकम्बले पुंस्त्री अमरः । “सहत्या कथ-
यास्तीर्णां पृथिवीलक्षणद्वया” रामा० । “तत्र कथे
“गाहलेषु यदाशिश्ये यनान्ते वनगोचरा । कथास्तरण-
तस्येपु किं स्यात् सुखमरं ततः” रामा० ।

कुथुम पु०सानयेदशास्त्रभेदे । तं वेत्ति इति । कुथुमिन् व्यण-
वः । कौथुम तच्छाखाव्यायिनि । सामवेदगण्डे विवर्तितः ।
कुथुमिना प्रोक्तमधीयते व्यणं नानस्य टिलोमे सव्रह्म-
चारिणीतस्य स समापिकथुमीत्यादि” वा०टिलोपः । कौथुम
तत्प्रोक्ताध्यायिषु भूमि ति० ।

कुथोदरी स्त्री कुम्भकथ पौत्रां निकृष्टद्विहति । सा च
कल्किना कृता यथाह कल्कि० १६५०

“सुनय ऊचुः । इदं विष्णु यज्ञः पुत्र ! कुम्भकर्णात्म-
जाव्रजा । कथोदरीति विख्याता गगनाद्भवसमुत्थिता ॥
कीलकज्जस्य सहिषी निकृष्टजननी च सा । हिमाल-
ये शिरः कृत्वा पादौ च निपञ्चचले ॥ श्वेते स्तनं पाय-
यन्ती निकृष्टं प्रसूतस्तनी । तस्या निश्वासवातेन विवशा
वयमागताः ॥ देवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदा-
म्बजम् । समयो रक्षणीयास्ते रक्षसु च विपत्सु
च ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्भिरम्” ।

इत्युपक्रम्य तथा सह युद्धे ससैन्यकल्केस्तदुदरवेशमुप-
वर्ण्य “कल्किः कम्बलपत्राच्चः सुरारातिनिसूदनः । वा-
णान्निचेलचर्मभ्यां कम्बलनैयनदारुभिः । प्रज्वाल्योदर-
मध्येन करवालं समाददे ॥ तेन खड्गेन सहता
कृत्स्निं निर्भेद्य वन्धुः । बलिभिर्भ्रातृभिर्ब्रह्मैर्हृतः
शस्त्रास्त्रपाणिभिः । गङ्गैर्बभूव सर्वैः कल्किः
कल्कविनाशनः । सहस्रलो यथा हस्तकुक्षिं दम्भोलि-
नेभिना ॥ योनिरन्वदृशजरयास्तुरगाश्चाभवन् बहिः ।
नासिकाकर्णविवरात्केऽप तस्या विनिर्गताः । ते निर्गता
स्ततस्तस्याः सैनिका वधिरोजिताः । तां विवधुर्निः-

क्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥ समार सा भिन्नदेहा
भिन्नकुक्षिशिरोधरा” । [कुटत् । धातुपाठः ।

कुट् भिद्योक्तौ २० सक० उभ० सेट् । कोटयति ते । अचू-
कुटाल ए० कुंभूमिं दलति दल-भेदने अश् ७५०० ।
कुटाले (कोटाल) रमानाथः ।

कुदिन न० कोः पृथिव्याः भ्रमणेन दिनम् । सावनदिने ।
तदुक्तं स्त० सि० । “ओदयादोदयं भानोः सावनं तत्
प्रकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः”
“सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत्
कालात्मकं तत् सावनं मानर्ज्ञेयम् । एतेनोदयद्वया-
न्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि वसुहृष्टाद्रीत्या-
दिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह ।
यज्ञकालविधिरिति यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः
सावनैः । तुकारोऽन्यमाननिरासाण्येवकारपरः” रङ्गना० ।
निरूपयदसावनदिनस्य सूर्यसंवेत्यसावनदिनपरत्वं युगे
तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा

“ओदयादोदयं भानोर्भूमिसावनवासराः” ॥

“ननु भोदया भगणैरित्यादिना सर्वेषां सावनदि-
वसा उक्ता इत्यत्र कस्य व्याप्ता इत्यतः सूर्यसावनस्य-
रूपकथनच्छलेनोत्तरमाह । ओदयादिति । सूर्यस्योदय-
कालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स
एको दिवसः । इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः ।
भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनावगमात् सावनदिवसा-
श्चेत्यर्थः । तथा च निरूपयदसावनभूमिशब्दाभ्यां
सूर्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिनि
भावः” रङ्गना० । ते कियन्त इत्यतस्तत्प्राणमाह
“वसुहृष्टाद्रीरूपाङ्ग सप्ताद्विधयोयुगे” स्त० सि० ।

“अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७६१७८०८
युगे सूर्यसावनदिवसाः” रङ्गना० । सि० शि० अन्यथोक्तं यथा
“भूदिनानि शरवेदभूपगोशसप्तप्रतिधयोऽयुताहताः १५-
७७६१६४५०००० । भवमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य
तस्य कुदिनानि तानि वा” सि० शि० ।

“एणसुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन् रविवर्षे यावन्तो
भभ्रमाः स्युस्तावन् एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति ।
यतो रविः प्रागत्या एकं पर्यायं गतः । अतो भगणसं-
ख्ययोना भभ्रमाः कृता भवन्ति । एवमन्येषामपि य-
हाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्” प्रसि० ।

“इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम् । तदेव भेदिनी-

दिनं भवासरस्त् भवमः” इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।
“इन्द्रोदयद्वयानरमिति । अर्धोदययोरनरं यत् तदकसा-
वनं दिनम् । तदेव कटिनसंज्ञं ज्ञेयम् । अतोऽपि
पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना । अतार्क्यहणसुपलक्षणं तेना-
न्येषामपि यज्ञाणां तदुदयद्वयानरं तत्सावनमिति” प्रमि० ।

तद्विषयस्य कार्यविशेषे व्यादर्शयतामाह सू० सि०—
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाद्वयास्तथा । मध्यमा
यज्ञभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते” ।

“सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदग्रन्थं चिकित्सी-
तचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिना-
विषमासेश्वरवर्षेश्वराः । तथा-समुद्भवे । यज्ञाणां गति-
संध्यमा । तुकारात् स्फुटयतेनिरासः तस्याः प्रति-
क्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या
स्पष्टग्रन्थस्य चालनं निरस्तं स्थूलतादिति सूचितम् ।
सावनमनेन । एकारादित्यमाननिरासः” प्रमि० ।

“प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्येवं कर्म या-
रादिकं च । शास्त्रे त्वस्मत् खेचराणां च चारा वि-
ज्ञातव्याः सावनात् भास्कराद्यात्” श्रीपतिः ॥

कथासरभूमिदिनादयोऽयम् । १ ज्योतिषनिर्णहे दिने च
कुट्टिस्त्रो कुत्सिता दृष्टिः ज्ञानम् । वेदवाचातार्किक कल्पना-
याम् । “या वेदवाचाः स्मृतयो वाच काश्च कदृष्टयः” मनुः ।
“कुदेह पु० कुत्सितोदेहोऽस्य । १ कवेरे २ कुत्सितदेहयुक्ते
ति० । कुगतिसं २ कुत्सिते देहे पु० । कुदेहमानाहियि-
दष्टष्टेः” भाग० ५ । १२ । ३ ।

कुहार पु० कुं पृथ्वीं दारयति द-विदारे अण् पृथो० । कुहा-
ले भूमिविदारणाज्जाते २ कोविदारहृत्ते अमरटीका ।

कुहाल पु० कुं भूमिं दलति दल-अण् उप० स० पृथो० । चो-
विदारे हृत्ते अमरटी० २ भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि० ।
“समासाद्य विन्नं तद्वाथस्वनन् सागरात्मजाः । कुहालै
होपुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” भा० व० १०७ अ० ।
“कुहालं दातृपिठकं प्रकोष्ठं कांस्यभाजनम्” भा० शा०
२२ द्य० । हस्तप्रादि० बद्धघोही एतत्पूर्वस्य १. तस्य
नान्यलोपः कुहालपादः । स्वार्थे क । कुहालक तत्कार्यं ।

कुद्गल न० कुद्गल+पृथो० । विकाशोन्मुखे पुष्पसुकुले अमरटी०
काद्य न कुद-क्यप् । भित्तौ अमरटीका ।

कुट्ट मिथ्यातौ इदित् चु० उभ० सक० सेट् । कुट्टयति अच कु-
न्दत् । प्रनिकुट्टयति नोपसकरणेनैवैष्टिद्वौ इदित्करणं
स्वरार्थम् ।

कुट्टङ्ग पु० कुत्सितः रङ्गश्चिह्नस्य पृथो० । मञ्जोपरिस्थे मण्डपे
त्रिका० ।

कुट्टङ्ग पु० कुत्सितोरङ्गायत्न पृथो० । मञ्जोपरिस्थे मण्डपे चारा०
कुट्टव पु० कुं भूमिं द्रवति द्रावयति दृ-अन्तर्भूतगण्यर्थे-अच् ।

कोट्टवे धान्यभेदे (कोटो) भरतः । [पुंस्त्री० ।

कुट्टि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गृष्टप्रा० ढञ् । कौट्टेय तदपत्ये
कुधान्यं स० कुत्सितं धान्यं कुगतिसं० । कुत्सिते धान्यभेदे
स च सुश्रुते गुणसंहितेर्दादृशितेयथा

“कोरद्रूपकश्यामाकनीवारगान्तुतुवरकोद्गलकप्रियङ्गुमधू-
लिकानान्दीमुखकरुविन्दगवेषुकावसुक्तीनपशीसुकन्दक-
वेषुययप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” ॥ उष्णाः कपायमधुरा
रूक्षाः कटुविपाकिनः । श्लेष्मन्ना बद्धनिष्यन्दा वातपि-
तप्रकोषणाः । कपायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः
स्मृताः । कोट्टयश्च सनीवारः श्यामाकश्च सगान्तुः । कृष्णा
रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः । यथोत्तरं प्रधानाः
स्यूकृताः कफहराः स्मृताः । मधूनी मधुरा शीता
स्निग्धा नान्दीमुखी तथा । विशोषी तत्र भृशं वर-
कः मसुकन्दकः । रूक्षा वेषुयवा श्वेता वीर्योष्णाः
कटुपाकिनः । बद्धमूत्राः कफहराः कपाया वातकोपनाः”

कुप्ट पु० कुं पृथिवीं धारयति दृ-मूलविभुजादि० क इत० ।
महीध्रे पर्यन्ते जला० ।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽयम् । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि)
तल्लक्षणं तल्लौक्यं यथा । “अभिवातात् पटुषो योनस्त्रं
रुजोऽसितः खरः । भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति
संज्ञितम्” । कुनखे विधिरयेध” सुश्रु० । ६५० । कुत्-
सितनखयुक्ते लि० स्त्रियां स्याद्भूत्वात् वा डीप् ।

कुनखिन् लि० कुनखो रोगोऽख्यस्य इति । कुनखरोगयुक्ते
सच रोगो भुक्तायश्चिह्नसुवर्णं स्तेयरूपजन्मान्दरोष
महापातकचिह्नं यथाह विष्णुः

“अथ नरकानुभूतदुःखानां तिथिक्त्वसृत्तीर्णानां मानुष्ये
लक्षणानि भवन्ति कृष्णतिपातकी, बद्धाङ्गा यक्षी, सुरापः
श्यावदनकः, सुयस्त्रहारी कुनखी गुरुतल्यगोदुश्चर्मा” ।

“कुनखी श्यावदनश्च दादृशरात्रं चरित्वा तद्वनस्यवाङ्म-
रेयाताम्” विष्णुः । स्त्रियां डीप् । सच रोगः गर्भाव-
स्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्ते सुश्रुते “दिया-
स्वपन्त्याः स्वापशीतोऽङ्गनादन्धो रोदनात् विह्वतर्हाष्टः
स्नानानुष्ठेपनात् दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गान् कृष्टी नखा-

यकर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च आङ्गकाले वर्जनी-
यः यथाह मनुः “यन्मार्गः स्युर्हव्यकव्ययोः। प्रेष्यो यामस्य
राक्षस्य कुनखी श्यायदलकः”। “दुर्वर्षः कुनखी कुडी
मायायी कुण्डगोलकौ, वर्जनीयाः प्रयत्नेन” भा० व०
१६६। आङ्गे वर्जनीयास्तौ।

कुन्त पु० कृतसितं नटति-नट-अच्। श्योनाकभेदे राजनि०
गोरा० डीप्। कुन्टी ० मनःशिलायान् अमरः श्वन्याके
राजनि०। कृतसितेनटः कुग० सं०। ४ कृतसिते नटे पु०।
कुनलित् पु० रूपात् नलोऽस्त्यस्य इति। यकट्ये त्रिका०।
तस्य फलेपु रूपात् नलाकारत्वात्तयात्वम्।

कुनह(ट) पु० कूर्मविभागे वृह० सं०। ऐशान्यामुक्ते ऽदेगभेदे
“ऐशान्यां मेरुकनहराज्येत्युपक्रमे “भक्षोपनीलजटा-
सुरकुनह(ट)खसकुचिकाख्याः” इति तत्त्वोक्तत्वात्। कु-
नह-अच्। ० कृतसितवर्धके त्रि०।

कुनाथ पु० कृतसितोनाथः। ऽकृतसितपालके। “कुना-
थस्याजितात्मनो यथा सार्धस्य” भाग० ५। १४। ४।
“हताश्वपुत्रं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना” भाग० ६।
१४। ४। कुपालककृपत्यादयोऽप्यत्र। कोनाथः। २ मही-
नाथे राजनि पु०।

कुनाभि पु० रूपात् नाभिरिव व्यावर्त्तयन्वात्। ऽवातमण्ड-
ल्याम् (घुर्षावाताम्) त्रिका०। २ निधिभेदे हेमच०।

कुनामन् त्रि० कृतसितं प्रातरखरणीयं नामास्य। अति-
कृपणे स्त्रियां वा डीप्। तस्यापत्यं बाह्वा० इङ्।
कौनामि तदपत्ये पुंस्त्री०। तस्येदम् काश्या० हज्जिठौ।
कौनामिक तत् सन्ध्यानि त्रि०। ठजि स्त्रियां डीप्
अठि टाप्। इदुच्चारणार्थः इति भेदः।

कुनाशक पु० रूपात् नाशयति स्पर्शनात् नश-णिच्-
खुल्। डुरालभायाम् यथासे (आल्कुषी) अमरः।

कनिषञ्ज पु० दशममनोः पुत्रभेदे। “दशमे त्वथ पर्थ्याये
द्वितीयस्यानरै मनोः” इत्युपक्रमे “मनोः सुतौत्तमा-
जाश्च कुनिषञ्जश्च वीर्यवान्” हरियं० ७ अ०।

कुन्च यक्रमे अनादरे च भा० पर० सक० सेट्। कुञ्चति अकु-
ञ्चति चुकुञ्च चुकुच(ञ्च)तः। कुञ्चनम् आ+सङ्कोचने आ-
कुञ्चति संकोचयति। विप्रसारणे। विकुञ्चति प्रसा-
रयति सङ्कुचितः णिच् आकुञ्चितः “आकुञ्चितव्य-
पादम्” भट्टः।

कुन्त पु० कुं भूमिस्मिन्मन्ति-उन्द-बा० त शकन्वा०। गवेधु
कायां (गडगड) ऽधान्यभेदे। २ प्रासास्ते च मेदि०। २ कुट्ट-

कीटभेदे (उकुन्) कुन्तलः। ४ चण्डभावे विश्वः। कुन्तास्त्र-
लक्षणं हेमा० परिख० लक्षणसमञ्जसे उक्तं यथा
“उक्ता कुन्तोत्पत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते येषुर्वत्नं वि-
ल्वचन्दनो यद्गन्धं शिखं पा खटिरोदयदारुघटारोह-
येति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि तत्र सप्तहस्तप्रमाणः
श्रेष्ठः। षड्भिर्हस्तैर्भध्यमः। पञ्चहस्तस्य निरुद्धो भवति
लोहस्याकारौ द्वौ भवतः एकं पुष्कलायर्त्तकं द्वितीयं
चीनोत्थितं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्कलायर्त्तकं तत्तु तीक्ष्णं
वृद्धं। तयोस्त्वयं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णं
यत्तु शब्दं तन्मुदु, निपाति यद्विद्यते तत्तीक्ष्णं, यत्तु भवति
तत्तु पुष्कलायर्त्तकं वृद्धं। तत्र चीनोद्भवं भवत्यप्रशस्तं पुष्क-
लायर्त्तकमेव प्रशस्यते। कुन्तस्य फलं च वृद्धना
लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या तथोर-
लाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः
कारयेत्। तत्र सप्तपर्श्याकारखजूरीवेत्तकरधीरवेत्त-
नां तालफलकयोः केतव्याः च्चुहा वा पत्ताकारः
कृशाग्रस्य सन्निभश्च। तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यं तच्च
निर्वाणं मनोदृष्टिहरलीङ्गं शुभञ्च श्रेष्ठं पोडशाङ्गुला-
याम्, मध्यमं चतुर्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति।
अङ्गुलविस्तारं सार्द्धाङ्गुलविस्तारं द्वाङ्गुलविस्तारञ्च क्र-
माद्भवति। द्वियववैपुल्यं सार्द्धे कथयवैपुल्यमेकयववैपु-
ल्यञ्च। तत्र लोकाः। येष्वतिदृष्टमजातीनां कार्यो दण्डः
सच त्रिधा। सप्तपट्पञ्चहस्तस्य उत्तमो मध्यमोऽधमः।
तस्याकारौ च द्वौ स्यातां सचीनं पुष्कलं तथा। तत्रैक-
तीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं वृद्धनस्तथा। तत् फलं वृद्धलोहेन
धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्तपर्श्यादिप्रत्याणां समाकारं
फलं भवेत्। पोडशाङ्गुलमायामोद्वाङ्गुलञ्चापि विस्मृतम्।
यवद्वितयवैपुल्यं श्रेष्ठं कुन्तफलं भवेत्। मध्यमाधमयो-
र्हीनिर्द्वाङ्गुलार्द्धाङ्गुलं क्रमात्। आयामे विस्मृते पतसः।
वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुगन्धत्वं वृद्धगन्धत्वं सुपीतत्वं दम्प-
पजितत्वञ्चेति फलगुणाः। चम्पकोत्पलचन्दनागुरुपद्मो-
शीरपत्तरसानां सुगन्धदानाम् भवति फलस्य गन्धसंपत्।
तथा युक्तं फलमतिक्रम्यापि रूपं पूजितं भवति वसा-
गन्धि मत्स्यगन्धि गोमूत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं
भवति। मधुरं यदायवास्त्रं यत्कषायं भवति
तत्तु क्षीप्रवर्द्धनं, यत्तु यक्षं कटुकं तिक्तं वापि रुच्यं
चयायकं वृद्धिर्भवेत्। शब्दस्तु हिरण्यस्थालीगन्धवत्
घण्टाशब्दवच्च प्रशस्तो, अर्भरीभिन्नपातशब्दवच्च

शब्दयश्च शब्दो निन्दितो भवति । वैदूर्यनिभं चन्द्रसमान
वर्णं कसम्भितोत्फलसदृशवर्णं निर्मलाकाशसदृशमतस्मी
पुष्पनिभं वा कुन्तफलं त्रियं भवतिर्ददाति, मधुकोशस-
मानवर्णं श्यामलोद्भववर्णं मलिकासदृशं निन्दितं
भवति । कंसशुक्रमयूरताम्रचूडघटनग्यावर्तकूर्ममत्स्य
सरित्प्रभा अन्ये च भङ्गलशंसिनः पदार्थाः कुन्तव्रणे पु-
यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधकाविनिर्दिष्टाः ।

पाङ्कौलूकपादपवायसचष्टध्रजस्तूकमिगलकलासाथे-
ल्लवं निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते व्रणे पु ते दृष्टाः श्रिय-
मपहरन्ति वत्सेति व्रणलक्षणम् । कथा वक्ष्यते ध्वज-
पताकाचामरच्छत्रोरणशिविकाविशमाङ्कुशवर्हमाणभङ्गा-
रगजतरङ्गायस्मिन् कुन्तफले दृश्यन्ते धौतच्छाया-
नरगतास्तं कुन्तमपुण्यद्वेतो न लभन्ते मकुलवर्णक-
स्तूकरमहिषवायसोलूकयल्मीकादयो ये निन्दितायदि
कुन्ते स्युर्धौतव्यक्ते तदा स कुन्तः श्रियं भुज्यमाना-
मपि विनाशयेद्यस्मादगकुन्तं विभ्रयात् । स वधं बन्धं
सद्योलभते तस्य महिषो वा । चूलिकयोर्व्याघ्रनखस्य
शुक्लाणि तूष्णीनि समभागानि कारयेत् । तत् चूर्षितं
कृत्वा तेन चूर्णेन फले घर्षेयमिति कुन्तफलं निर्मलं
भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते । तच्च वर्मको-
पसमन्वितं समाहितं कारयेत्कालिकावसिष्ठं च सुदृढा
यामिन व्यतुबन्धेन सुस्निग्धैश्चादौर्ध्वनक्तकैः सुवर्णमये रजत
मये वा वर्मणि रत्नालङ्कृतैर्नलिका स्निग्धा कर्तव्या ।
स्कन्धे दृढपरिग्रहश्च तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्तव्यं नलिका-
सङ्गजं वा । नलिका चाल्प्रमाण्यतः श्रिता कार्या हरीत-
कीसदृशन्तालफलसमानं विन्यफलकारं ककुभकपित्थ-
फलसदृशं वा दत्तमष्टाक्षं वा कलशमलकाकारं वा
भवति सर्वोपस्तरान्वितं कुन्तायुधं घटिपलं श्रेष्ठं-
पञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निम्नमिति प्रचल-
रिपुविनाशकं क्रियाम्पितश्च कुन्तं कारयेन्नतः सप्रमा-
णादधिगौरवं, यो हि कायसारस्य बलमविदित्वा कुन्तमा-
युधमावहेत् सादिक्कस्तस्याजीर्णमजानतः पुरुषस्येवाति
भुक्तमशनं कुन्तायुधं विपीभवति । इत्यौशनसे कुन्तलक्षणम्”
कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिणि लक्षणेत्यालङ्कारिकाः ।
“शक्तिकुन्तध्वजयथावाजिभारण्योदहाः” सुशु० । “शक्ति
कुन्ताद्यायुधानीति” सुशुतः ।

कुन्तल पु० कुन्तं शुद्धकीटं (उकुण) लानि ला-क । इकेने
“कापि कुन्तलध्वानसंयमव्यपदेशतः । बाहुमूलं

स्नानौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्” शा० द० । तदाय
कारत्वात् शङ्खिवेरे च अमरः । कुन्तलकारं केशग्या-
कारं लानि ला-क । श्ववे ४ चपको पामपात्रे पला-
ङ्गले च विद्यः । इषुवकभेदे “यस्यैः प्रोङ्गभिः कार्यः
कुन्तलो लघुशेखरैः । शृङ्गारे च रसे प्रोक्त आनन्द-
फलदायकः” इति संगीतदामो० । “कामगिरिं समारभ्य
हारकानं महेश्वर ! । श्रीकुन्तलाभिधेदेशः कथितः
पूर्वस्वरिभिः” शक्तिसङ्गमतन्मोक्ते ७ देशभेदे पु० भूस्न-
“स्नाता तिष्ठति कुन्तलेखरसुता पारोङ्गराजस्वसुः” शा० द० ।
“व्यापरे जनपदा दक्षिणा भरतप्रेम” इत्युपक्रमे “जि-
ह्विकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः” भा० भी० ८५०
दक्षिणात्यजनपदेतौ । तेषां राजा धृग् । कौन्तल तद्दे-
शमध्ये । बह्वपु तस्य लुक् । कश्चित् एकत्वे ऽपि लुक् ।
“व्याकर्षः कुन्तलयै च मालवाद्यान्मृकास्तथा । द्राविडाः
सिंहलाश्चैव राजा काशमीरकस्तथा” भा० स० १५० । ते
अभिजनोऽस्य धृग् । कौन्तल पितादिक्रमेण तद्देश-
वासिनि । बह्वपु तस्य लुक् ।

कुन्तलवर्जन पु० कुन्तलान् वर्जयति दध-णिच्-ल्यु ।
भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि० । तद्रसमेवनेन हि
केशद्विरियि वैद्यकप्रसिद्धिः ।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलायाकारो विदालेऽस्याः ठल् अत
इत्त्वम् । दध्यादिच्छेदव्यां ऽङ्कुरिकाभेदे पालिकायाम्
हारा० । श्वानामोपधौ (बाला) स्त्री रुच्यतः । यथा
“कुन्तलिकाकुर्गष्टकाप्रवृत्तानीत्युपक्रमे “स्नातुपा-
करसाग्नीताः कफप्राशातिपित्तलाः । लयणाङ्गिर-
सारुक्षाः सजाराः वातलाः सराः । स्वादुतिक्ता कुन्-
तलिका” [राजनि० ।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इयोशीरम् । (बाला) नामोपधौ
कुन्ताप पु० । वैदिके ऋचं पाठप्रकारभेदे तत्प्रकारः व्याद०

श्री० ८।१।७।८।९ सू० दर्शितोयथा

“तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्” सू०

“तस्मादूर्ध्वपाकपेक्षूर्ध्वं कुन्तापं शंसते । तस्मादूर्ध्वमिति
यचनात् साध्यन्दिने दृष्टाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्ता-
पः स्यादसति प्रवेगे ततोयस्यनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति
गम्यते” नारा० द० । “तस्यादितस्तदूर्ध्वविचारं निनर्द्य
शंसते” सू० । “तस्य कुन्तापस्यादितस्तदूर्ध्वं ऋचा विष्ट्वा
निनर्दोऽयमपूर्वं इति तस्याः स्वरूपनिर्दर्शनमाह” द० ।
“ततोयेषु पादेषूदासमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निर्देत्” सू०

“एतीयेषु पादेष्वदिता यद्वज्रं तदनुदानीकृत्य ब्रूयात् ।
एतदुक्तं भवति तृतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदि-
ता ये द्वे अक्षरे तयोः पश्चमनुदानं, तस्मात् परं
द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निनर्देत्, नितरां
ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं निमर्दशब्देनोच्यते
इत्यर्थः” नारायणवृत्तिः ।

उदराभ्यन्तरस्थिते अन्तर्भेदे न० “उदरमेकविंशं विंश-
तिर्वा अन्तरदरे कुलापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेक-
विंशः” शत० ब्रा० १२१०॥१४॥१२॥ “अथ यत्कुलापमासीत्
यो मज्जा स सार्द्धं समभवत्” तत्रैव १३॥१४॥८॥

कुन्ति पु० भूम्नि कम-भिक् पृष्ठो० । देशभेदे “कुन्तियोऽन्य-
थैव तथैवापरकुल्यः” भा० भी० ८४० जनपदोक्तौ
तेषां राजा अथ । कुन्ति तद्देशभेदे पु० वहुषु तस्य लुक् ।
कुल्यः तद्वृत्ते भूम्नि । “सुस्यलाय सकृद्व्यास कुलिन्याः
कुलिभिः सह । सान्वायनाय राजानः” भा० सं० १३४० ।
विदर्भदेशे क्रथस्य पुत्रे इन्द्रभेदे “तस्यां विदर्भोऽजन-
यत् पुत्रौ नाम्ना कुण्डयो” इत्युपक्रमे “क्रथस्य कुलिः
पुत्रोऽभूद्भुविस्तस्याथ निर्वातिः” भाग० ६॥३१॥२॥ “कुन्तेः
सख्युः पिता शूरोत्तपुत्रस्य पृथामदात्” तत्रैव २४४०
१८४० । कर्त्तृको० सुराष्ट्रेण मरुह० प्रकृतिस्वरः

कुन्तिभोज पु० कुलिसंज्ञको भोजः भोजदेशाधिपः । पृथा-
पितरि कुलिसंज्ञको भोजराजे नृपभेदे “पृथां दुहितरं
वद्रे कुलिस्तां कुरुनन्दन ! । शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्ति-
भोजाय तां ददौ” हरिवं० ३५४० ।

कुन्तसुता स्त्री इत० । वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजाय पिता
शूरेण दत्तकत्वेन दत्तायां पृथायाम् । कुन्तीशब्दे
विधत्तिः कुन्तितनयादयोऽप्यत्र स्त्री ।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां पृथायाम्
युधिष्ठिरादिमातरि तत्कथा यथा “महिष्यां जज्ञिरे
शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश” इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्ति-
सङ्का “पञ्च चास्य वराङ्गनाः । पृथुकीर्तिः पृथा चैव
श्रुतदेवी श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीर-
मातरः । पृथां दुहितरं यद्रे कुलिस्तां कुरुनन्दन ! ।
शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्
कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा” हरिवं० ३५॥
इत्युक्त्वा “पृथां दुहितरं चक्रे कुलिस्तां प्राण्डु रावहत्”
हरिवं० ३५४० उक्तम् ।

कुन्तीतनय पु० इत० । कुन्यां धर्मादितो जातेषु श्रुधि-

ष्ठिरादिषु त्रिषु सूर्यां जाते षडर्षे च । तत्कथा यथा
“यस्यां (कुन्याम्) स धर्मा विद्राजा धर्माज्जज्ञे युधि-
ष्ठिरः । भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राक्षपि धनञ्जयः” हरिवं०
३५४० । कस्योत्पत्तिकथा भा० आ० १११४० यथा
“शूरो नाम यदुद्ये षो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या
पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा सुवि । पितृस्त्रीयाय सुता-
मनपत्याय भारत ! । अयममये प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स
सत्ययाक् । अयजामथ तां कन्यां शूरोऽनुयुक्काङ्क्षि-
णे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ।
नियुक्ता सा पितुर्गृहे ब्राह्मणातिथिपजने । उभं प-
र्यचरत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मं
यं तं दुर्व्याससं विदुः । तस्य गंसितात्मानं सर्वयत्नै-
रन्तापयत् । तस्यै स प्रददौ भन्वमापद्भर्म्मान्ववेजया । अ-
भिचारादिभिर्युक्तामब्रवीधैव तां रुग्णिः । यं यं देयं
त्वमेतेन भन्दे शयाचरिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादेन
तव पुत्रो भविष्यति । तथोक्त्वा सा तु विमेषेण कुन्ती
कौतूहलान्विता । कन्यां सती देयमर्षाजुह्वाय यश-
स्विनी । सा ददर्श तमोयान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवादाङ्गी वृष्टा तन्वाचदद्भुतम् । तां समा-
साद्य देयस्तु विवस्मानिदमब्रवीत् । अयमग्रप्रणितापाङ्गि ।
ब्रूहि किं करवाणि ते । कुन्युवाच । कश्चिन्मे ब्रा-
ह्मणः प्रादाद्वरं विद्याञ्च शत्रुहन् ! । तद्विजिज्ञाम-
याह्वानं कृतवत्यास्मि ते विभो ! । एतस्मिन्नपराधे त्वां
शिरसाहं प्रसादये । शोषिता हि सदा रक्ष्याः स्व-
पराधेऽपि नित्यशः । सूर्य उवाच । वेदाहं सर्वमे-
वैतत् यद्व्यासा वरं ददौ । सत्यञ्च भयमेव हि
क्रियतां सङ्गमा मम । अमाधं दर्शनं मत्समाकृत-
स्यास्मि ते शुभे ! । पृथाह्वानेऽपि ते शीरु ! शोषः स्नात्वा
संशय । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा बहुविधं सा-
विवस्वता । सा तु नैच्छद्वारोह्य कन्याह-
मिति भारत ! । बन्धुपक्षभयाङ्गीता लज्जया च यश-
स्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । भत्प्रसा-
दात्त ते राज्ञि ! भविता शेष इत्युत । एवमुक्त्वा स
भगवान् कुनिराजसुतां तदा । प्रकाशकृत्ता तपनः स-
स्वभूव तथा सह । तत्र वीरः समभवत् सर्वशस्त्र-
भृतांवरः ! व्यासुक्त्वचः श्रीमान् देवगर्भः श्रियान्वितः ।
सहजं कथंच भिन्नत् गुणल्लोकोत्तिताननः । अजायत
सुतः कर्णः सर्वलोकेषु दिशुतः । प्रादाञ्च तस्य कन्यात्वं

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपसां श्रेष्ठो दिव्यमा-
चक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जगत् सा वाष्णोदी दीन-
मानसा । एकाम्यं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।
गृहमानापचारं सा बन्धुपक्षमयात्तदा । उत्ससज्ज-
कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम् ।

युधिष्ठिरादुत्पत्तिस्तत्रैव १०२।१२१ अ० यथा

“एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच
वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता । पितृवेषमनुहं
बाला नियुक्ताऽतिथिपूजने । उप्यं पर्यचरन्तव ब्राह्म-
णं शंसितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मो यत्नं दुर्यो-
ससं विदुः । तमहं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोपयम् ।
स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रान्वि-
मज्ज मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमे-
तेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । व्यक्रामो वा शक्रामो वा
यशं ते ससुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते रात्रि ! पुत्रो
भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेषमनु भारत ! ।
ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता
त्वया देवमाह्वययमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा
स्यादौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि
मत्पुत्रतां वर ! । त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विहासिन्
कर्मणि स्थिताम् । पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरा-
रोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्म्ममावाहय शुभे ! स हि
देवेषु पुण्यभाक् । अधर्म्मेण न नो धर्म्मः संयुज्येत
कथञ्चन । लोकस्यायं वरारोहे ! धर्म्माऽयमिति मन्यते ।
धार्म्मिकश्च कुहूनां स भविष्यति न संशयः । धर्म्मेण
चापि दत्तस्य नाधर्म्मे रंश्यते मनः । तस्माद्धर्म्मं
पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ! । उपचाराभिचाराभ्यां
धर्म्ममावाहयस्व नै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता
तथेत्युक्ता तेन भर्त्ता वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता
ब्रदक्षिणमवर्तत । “संवत्सरं दत्ते गव्मे” गाम्भार्या
जनमेजय । आह्वयामास वै कुन्ती गव्भार्यं धर्म्म-
मञ्जुतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपज-
हाय ह । जजाप विधियज्ययं दत्तं दुर्वाससा
पुरा । आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात्ततः ।
विमाने सूर्यसङ्काशे कुन्ती यत् जपस्थिता । विहस्य
तां ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ने ददाम्यहम् । सा तं वि-
हस्यमानापि पुत्रं देहाव्रवीदिति । संयुक्ता सा हि
धर्म्मेण योगमर्त्तिधरैण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व-

माण्यतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठामे) चन्द्रसमायुक्ते स-
ज्जसेऽभिलषितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्ये” तथैव पर्णे-
ऽतिपूजिते । सञ्जयशंसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वायुवाचाशरीरिणी । एष धर्म्म-
भृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक्
चैव राजा पृथ्वां भविष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः
पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रयितो राजा त्विपु
लोकेषु विद्युतः । यशसा तेजसा चैव हतेन च समन्वितः ।
धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं दृष्टुं । ततस्तथोक्ता
भर्त्ता तु वायुमेवाजुहाय सा । ततस्तामागतो वायुर्ह-
गाहूदो महाबलः । किन्ने कुन्ति ! ददाम्यहम् ब्रूहि यत्ते
हृदि स्थितम् । सा सलज्जा विहस्य ह पुत्रं देहि सु-
रोत्तम ! । बलवन्तं महाकायं सर्वदंष्ट्रप्रभञ्जनम् । त-
स्माज्जने महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं
जातं वायुवाचाशरीरिणी । सञ्जेषां बलिनां श्रेष्ठो
जातोऽयमिति भारत । इदमत्यङ्गुतं चासीज्जातमात्रे
हकोदरे । यदङ्गुतं पतितो मातुः शिलां गत्वैरचूर्ण-
यत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्दिग्ना सहसोत्पतितता किल ।
नान्वबध्यत संसृप्तसङ्कोखे स्वे हकोदरम् । ततः स य-
जुसङ्कातः कुमारो न्यपतद्गिरौ । पतता तेन शतधा
शिला गत्वैरिचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा
पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे
भरतसत्तम ! । दुर्योवनोऽपि तत्रैव प्रजने वसुधाधिप ! ।
जाते हकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽर्न्चिन्नयत् । कथं नु
मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुरुषकारे च
लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयु-
क्तेन लभ्यते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति
नः श्रुतम् । अग्रमेयवरोत्साहो वीर्यवानभितद्युतिः ।
सन्तोषयित्वा तपसा पुत्रं लण्ड्ये महाबलम् । यं दास्यति
स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मानु-
षांश्च संयामे स हनिष्यति । कर्म्मणा मनसा वाचा
तस्मात्तपस्ते महत्तपः । ततः पाण्डुर्महाराजोमन्त्र-
यित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं
संवत्सरं शुभम् । आत्मना च महाबाहुरेकपाद-
स्थितोऽभवत् । उप्यं स तप आस्थाय परमेण समा-
धिना । आरिराधयिषुर्देवं त्विदमानां तमीश्वरम् ।
भार्यया सह धर्म्मात्मा पर्यतप्यत भारत ! । तन्तु कालेन

मङ्गता वासवः प्रत्यपद्यत । शक्र उवाच । पुत्रं तव
प्रदास्यामि त्रिभुवोकेषु विश्रुतम् । ब्राह्मणानां गवा-
श्वैव सुहृद्द्वार्धसाधकम् । दुर्हृदां शोकजननं सर्व-
बाधवमन्दनम् । सुतं तेऽयं प्रदास्यामि सर्वाभिव-
यिनाशनम् । इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महा-
त्मान् । उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवचः श्रुत्वा ।
उदर्कस्तव कल्याणि ! तपो देयगणेश्वरः । दातुमिच्छति ते
पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया । अतिमानुषकर्मणां यशस्विन-
मरिन्दमम् । नीतिमलं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्षं क्रियायन्तमतीवाङ्मुतदर्शनम् । पुत्रं जनय
सुभोगिण ! धाम क्षत्रियतेजसाम् । जन्मः प्रसादो देवे-
न्द्रात् तमाह्वय शुचिस्मृते ! । वैशम्पायन उवाच । एवं-
सक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम
देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् । कुन्या व्यपत्यं टक् ।
कौन्तेय तदपत्ये “कौन्तेय प्रतिजानीहि” गीता ।

कुन्य लोके ज्ञेये च कर्पाटं पञ्चकसेट् । कुप्राति अकु-
न्यीत् चुकुन्य प्रमिकुन्यात् । [नरम् ।

कुन्य पु० कुन्य-उन् । बौद्धभेदे हेमच० कुन्युरवेति पाठा-
कुन्द पु० कुन्द इव श्वेतत्वात्, कुं पृथिवीं कश्यपाय ददाति
दा-क वा । १विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्वच्छतया स्फ-
कयस्मिन्त्वत्वात् “श्वेतोरक्तस्तथा पीत इदानीं कण्ठतां गतः”
इत्युक्तः युगावतारे सत्ययुगे श्वेतत्वाद्वा, परशुरामाव-
तारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम् । यथाह हरिवंशे
“सर्वपापविशुद्धिं वाल्मिसेधेन चेष्टवान् । तस्मिन्-
यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः । मारीचाय ददौ
पीतः कश्यपाय वसुधराम्” । कुं भूमिस्मरन्ति उन्-
व्रण शक्र०, कौतेः अवदा० दन् सुमच० वा । २कुन्दरुनाम-
गन्धद्रव्ये ३भूमियन्त्रभेदे (कुंद) ४कुवेरस्य निधिभेदे च
पु० मेदि० ५करवीरवृक्षे पु० राजनि० खनामस्थाने
ख्याते ६पुष्पप्रधानवृक्षे पु० पुष्पे न० अमरः । “कुन्दं शीतं
लघु स्नेहिशिरोरूपात्पित्तहृत्” भावप्र० । “कुन्दकुमला
यदतः स्मितैः” भावः । “कुन्देन्दुसुन्दरवचिः” सा०
द० । “शङ्कराय न दातव्याः कुन्दशेफालिकाजवाः” पुरा० ।
७पद्मे च कुन्दिनी त्रिका० । शालमलहोपस्थे द्रव्यं
पर्वतभेदे । शालमलहोपस्थने भाग० ५, २० अ० । “तेषु
वर्षेष्वयं नदाश्च समैवाभिजाताः सुरसः शतम्बुजो
वामदेवः कुन्दः कुन्दः पुष्पवर्षः सहस्रस्रुतिरिति” । वि-
ष्णु पु० तु एषां नामान्तराणि दृश्यन्ते “कुन्दशोभतयैव

तृतीयश्च वलाहकः । द्रोणोयत्न महीपथ्यः स चतुर्थो
महीधरः । कुन्दस्तु पञ्चमः पठो महिषः सप्तमस्तथा ।
कुसुदान् पर्वतवरः” अनयोः कल्पभेदादविरोधः ।

कुन्दक पु० कुन्द+संज्ञायां कन् । १कुन्दवृक्षे राजनि०
स्वार्थे क । २कुन्दगन्धार्थे

कुन्दम पुंस्त्री० कुन्देन मीयते शुभयस्यत्वात् मा-घञर्थे
क । विङ्गले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य च
प्राणिभिन्नपृच्छन्तात् परस्य चूर्णांतत्पुरुषे आद्युदात्तता-
तत् गणे सकुन्द इति पाठान्तरम् । तेन सह अख्या-
दित्वात् तत्पुरुषः ।

कुन्दमाला स्त्री यन्त्रभेदे सा०द० ।

कुन्दर पु० कुन्दयत् शुद्धानि धर्मानुबन्धीनि फलानि राति
ददाति रा-क, कुं धरां दारयति हिरण्यक्षजिघां-
सया वराहकृपावतारे द-अच् प्रपो० सुम् । १विष्णौ ।
“कुसुदः कुन्दरः कुन्दः” विष्णुस० । कुं भूमिं दार-
यति अन्तर्भूतगर्थे द-अच् प्रपो० । कलिङ्गेषु (कु-
न्दरा) विख्याते शृङ्गभेदे पु० राजनि० । तस्य पर्यायोक्ति-
द्वारा लक्षणं राजनि० दर्शितम् । “कण्डुरो दीर्घपत्रः
खरच्छदः रसालक्षेतसंभूतः मृगवल्गवः” । “ज्ञेयं कुन्द-
रमूलन्तु स्यौल्यगैव्योपकारकम् । पित्तातिसारनाशि स्थान्
गोधनानां प्रशस्यते । वनस्पतिकरञ्चैव” राजनि० तदु-
क्ता उक्ताः । [समूहे त्रिका० ।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्मानां समूहः खला० इति । पद्म-
कुन्द पु० कुं भूमिं दृश्याति द वा०ङु । १भूमिके शब्दरत्ना० ।
२कुन्दरुनाम गन्धद्रव्ये स्त्री ।

कुन्दुर पु० कुं भूमिं दारयति द-विदारे उरन् प्रपो० ।
कुन्दरुनामगन्धद्रव्ये भरतः ।

कुन्दुरु पुंस्त्री कुं भूमिस्मरन्ति उन्-जत्वा० नि० । खनाम-
ख्याते गन्धद्रव्यभेदे अमरः । “कुन्दुरुमधुरस्तीक्ष्णस्तिक्त
स्त्वचः कटुहरेत् । ज्वरस्तेदप्रहालक्ष्मीमुखरोगकफा-
निलाग्” भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री राजनि० ।
स च सुश्रुते एलादिगणे पठितः । स च गणो यथा

“एलातगरकुडमांसीध्यामकत्वकपलनागपुष्पप्रियङ्गुहरे-
शुका व्याघ्रनखशुक्रिचण्डास्थौषेयकञ्जीवेटकचोचचोरक-
बालकशृङ्गमुलसर्जरससुरप्तकुन्द रुकागुरुस्यूको शीरभद्र-
दारुकुङ्कुमानि पुद्मागकोशरश्नेति । एलादिको वातकफौ
निहन्त्याद्विपमेव च । वरुणप्रसादनः कण्डूपिटकाको-
ठनाशनः”, ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भाटि० पर० सक०
सेट् । कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत् । कुम्प-
यास् बभूव आस चकार चक्रे । चुकुम्प । प्रणि कुम्प्यात्
कुप दुर्तौ चुरा० उभ०पक्षे सेट् । कोपयति ते अचूकपत् त ।
कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कुपितः कोपः
कोपनम् कुपित्वा प्रकथ्य । “प्रोचुः प्राञ्जलथो विप्राः
प्रहृष्टाः कुपितत्वचः” भाग० २.१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट् । कुपयति इदित् अकुपत्
अकोपीत् चुकोप । “यस्मिन् यस्मिन् षट्ती ये ये दोषाः
कुपयन्ति देहिनाम्” सुशु० । “तस्य तद्वयनं युत्वा कृच्छं कृ-
त्वाक्षरं वद्ध । चुकोप बलिनां श्रेष्ठः” भा०स० ४.१.३० ।
“कुपितकपिकपोलक्रोडतास्तसमांसि । उद्धटः “द्रुत्वा
कुपयिषि याचके” भा०आ० ७.८.३०” अस्य आर्षे पदव्य-
त्ययोऽपि दृश्यते । “नन्दते कुप्यते चापि तथा ऊद्धार-
यत्यपि” भा० आनु० १.४.३० । “न च कुप्ये महासर्प !
न चात्मानं विगर्हये” भा० ब० १.७.६.३० । उपसर्गप-
ञ्च कस्य तत्तदुपसर्गयोर्त्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोपः संकोपः
अतिकोपः इत्यादि । “क्रुधद्गृहेष्वीक्ष्यार्थानां यं प्रति
कोपः” पा०कर्मणिः सम्प्रदानता ।

क पथ पु० कृत्सितः पत्न्याः कुगतिसमा० अच् समा० । १क-
त्सिते पथि शब्दरत्ना० । “स्ववर्गं पथमकुतोभयस्य पित्राय
कपथपापशङ्कमसमञ्जसं संप्रयत्तयिव्यति” भाग० ५.६.
१०.को । स सेव्यत्वे नास्त्वस्य अर्थ० अच् । असुरभेदे “प्र-
मदो मयश्च कपथोऽह्यग्नीषथ धीर्यवान्” हरि० ३.३०
“तथा निकुम्भः कपथश्च दानवः” हरि० २.४.३० ।
सण्व सुपार्श्व नष्टरूपेण द्वापरे आर्बभूतः “कुपथस्तु महा-
धीर्यः श्रीमान् राजन् ! महासुरः । सुपार्श्व इति
विख्यातः क्षितौ जज्ञे महापतिः” भा०आ० ६.७.३० ।

कुपन पु० कप-क्यु । हिरण्यक्षमेत्यस्य असुरभेदे “शरभः
शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः” हरिवं० ४.२.३० ।
कुपय वि० गुप-क्यप् प्रथो० । गोपनीये । “आ साच्यं कु-
पयं वर्हन् पितुः” ऋ० १.१.४०, २, “कुपयं गोपनीयम्” भा०
कुपाणि वि० कक्षितः पाणिरस्य । वक्रहस्ते बाहुकुण्डे
(कोपा) । जटा०

कुपिञ्जल पुंस्त्री कृत्सितः पिञ्जन इव पुच्छोऽस्य । पिञ्जभेदे
स्त्रियां डीप् ततः शिवा० अण् । कौपिञ्जल तदपत्ये पुंस्त्री० ।
कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्यस्य व्रीणा० इति ।
मत्स्यधारके कैवत्से” लिङ्गा० ।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप-वा० इति कश्च डीप्
प्रथो० । (माक्षेरखानुङ्) मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना० ।

कुपिन्द पुंस्त्री कप-किन्दच् । तन्नुवाये उणादिको० ।

कुपीनु पु० कृत्सितः पीनुः कुगतिस० । (माकड़ान्दु)
काकेन्दुवृक्षे भावप्र० । यस्य फलं (कुचिला) इति ख्यातम् ।
तत्पयार्थगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“तिन्द को यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः । कुपीनुः
कुलकः कालस्तिन्दुकः कालपीलुकः । काकेन्दुर्विप-
तिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः । कुपीनु शीतलं
तिक्तं वातलं मटकल्लघु । पादव्यथाहरं स्याद्वि कफ-
पित्तास्रनाशनम्” ।

कुपुत् पु० कृत्सितः पुत्तः कुगतिस० । कृत्सिते पुत्ते ? “तत्तत्तं
फलमाप्नोति कुपुत्तैः सत्तरस्तम्” मनुः । ब०व्री० २.कृत्सित
पुत्तयुक्ते वि० । भावे कर्मणि च ततो मनोश्चा० वृज् ।
कौपुत्तिका तद्भावे स्त्री । कोः पृथिव्याः पुत्तः । ३मङ्ग-
लमृ० ४.नरकासुरे च । [तिनिन्दिते असुरः

कूप्य वि० कृत्सितं पयते पय-विसरणे अच् । जात्याचारा-
कूप्य न० गुप-क्यप् नि० । स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् तेजसादौ
धातौ, असुरः (दस्ता) इति ख्याते धातौ च
कूप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्माणस्य शाना । (का-
सारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्माणमृ० हेमच० ।

कुप्रिय वि० क+प्री क । जवन्त्ये क्त्वा० ।
कुप्रव पु० कुगतिस० । तृणादिनिर्माणे उडपे शब्दचि० ।
“यादृशं फलमाप्नोति कुप्रवैः सत्तरन् जलम्” मनुः

कुव स्तृती (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भा० पर०
सक० सेट् । कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत् । कुम्बा-
यास् बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब । कुम्बा

कुबल वि० कृत्सितं बलमस्य । निन्दितबलयुक्ते ।

कुबलाश्व वि० कुबलोऽश्वोऽस्य । १दुर्वलाश्वयुक्ते सूर्यवंश्ये
२नृपभेदे तस्यधुम्भारसंज्ञाप्राप्तिः भा० ब० २.०.३०
उक्ता यथा “मार्कण्डेय उवाच । इक्ष्वाकौ संस्थिते राज-
न् । शशादः पृथिवीमिमाम् । प्राप्नः परमधर्मात्मा सोऽश्वो-
ध्यायां नृपोऽभवत् । शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम
धीर्यवान् । अनेनाद्यापि काकृत्स्थः पृथुयानेन सः कृतः ।
विष्वगश्चः पृथोः पुत्रस्तस्मादद्रश्च जडिवान् । अद्रेश्च
युवनाश्चस्तु आश्वस्तस्यात्मजोऽभवत् । तस्य आश्वस्तकोजोयः
आवन्ती येन निर्मिता । आश्वस्तस्य तु दायादो
वृहदश्वो महाबलः । वृहदश्वस्य दायादः कुबलाश्व इति

मृतः । कुबलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राग्ये कथिंशतिः ।
मर्षं विद्यासु निष्णाता बलवलः सुदारुणाः । कुबलाश्वस्य
पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् । समये तं पिता राज्ये
वृहदश्वोऽभ्यपेक्षयत् । कुबलाश्वं महाराज । शूरकुत्तम-
धार्मिकम् । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वृहदश्वो महीपतिः ।
जगाम तपसे धीमांस्तपोवनमभिलहा । इत्युपक्रम्य
मधुकैटभयोः समुत्पत्तिवधकथान् २०३३०

“मार्कण्डेय उवाच । धुन्वुर्भीम महाराज ! तयोः
पुत्रोऽमहाद्युतिः । स तपोऽतप्यत महत् महावी-
र्यपराक्रमः । अतिष्ठदेकपादेन कथो धमनिसन्तः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वज्रे स च प्रभुम् ।
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्योऽहं भवेयं
वै वर एष हतो मया । एवं भयत गच्छेति तमुवाच पि-
तामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूढोऽस्यृश्व जगाम ह ।
स तु धुन्वुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुस्मरन्
पितृवधं द्रुतं विष्णुसुपागमत् । स तु देवान् स-
गन्धर्वान् जित्वा धुन्वुरमर्षणः । ब्रह्मणे सर्वानसकृदिष्णुं
देवांश्च वै भृशम् । समुद्रे बालुकापूर्णं उज्जालक इति
सृष्टे । आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ! ।
वाधते च परं शक्त्या तमुत्क्रान्त्यम विभो ! । अन्तर्भू-
मिगतस्तत्र बालुकान्निर्हृतस्तथा । मधुकैटभयोः पुत्रो
धुन्वुर्भीमपराक्रमः । शते लोकविनाशाय तपोबलसुपा-
श्रितः । उतङ्कस्याश्रमाभ्यासे निःश्वसन् पावकाञ्चिषः ।
एतस्मिन्नेव काले तु राजा बलवहाहनः । उतङ्कविप्रस-
हितः कुबलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपालः ।
प्रययौ भरतर्षभ ! । सहस्रेकैकविंशत्या पुत्राणामरिभ-
र्दनः । कुबलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् । तमा-
यि शक्तो विष्णुर्भगवंस्तजसा प्रभुः । उतङ्कस्य नियो-
गेन लोकानां हितकाय्यया । तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धरे
दिवि शङ्को महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्वु-
मारो भविष्यति । दिव्यैश्च पुण्यैस्त देवाः समन्तात् पथ्य-
वाकिरन् । देवदन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः ।
शीतश्च वायुः प्रययौ प्रयागे तस्य धीमतः । विपां-
गुलां महीं कुर्वन् वर्षं च सुरेश्वरः । अन्तरीक्षे विमान-
ानि देवतानां युधिष्ठिर ! । तत्रैव समवृष्ट्यन् धुन्वुर्यत्न
महासुरः । कुबलाश्वस्य धुन्वोश्च युक्तं कौतूहलाश्रिताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवेक्षन्महर्षयः । नारायणेन कौरव्य !
तेजसाश्रायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः

सर्वतो दिशम् । अर्णवं खानयामास कुबलाश्वो महीपतिः ।
कुबलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै बालुकाश्रये । सप्तभिर्दिवसैः
खात्या दृष्टो धुन्वुर्माहाबलः । आसीद्वोर वपुस्तस्य बा-
लुकान्निर्हृतं महत् । दीयमानो यथा स्तब्धस्तेजसा
भरतर्षभ ! । ततो धुन्वुर्माहाराज ! दिशमावृत्य
पथिमास । सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल ! कालानलसम-
द्युतिः । कुबलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मसुलैरपि । पट्टिशैः परिवै-
भासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः । स बध्यमानः स-
क्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभ्ययत्तेषां श-
क्त्वाणि विविधानि च । आस्थादमन् पावकं स संव-
त्तकसमं तदा । तान् सर्वान्मृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन
तेजसा । सुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धर्तयन्निव ।
क्षणेन राजशार्दूल ! पुरेव कपिलः प्रभुः । शगरस्यात्म-
जान् क्रुद्धस्तदद्भुतमयामवत् । तेषु क्रोधान्गदग्धेषु
तदा भरतसत्तम ! । तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्ण
मिवापरम् । आससाद महातेजाः कुबलाश्वो महीपतिः ।
तस्य वारि महाराज ! सुन्नाय बद्ध देहतः । तदापीयत
तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ! । योगी योगेन वङ्गिञ्च
शमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र ! दैत्यं
क्रूरपराक्रमम् । ददाह भरतश्चेष्ट ! सर्वलोकाभयाय वै ।
सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुबलाश्वो महासुरम् । सुर-
शत्रुममलम् त्रैलोक्येश्वरापरः । धुन्वोर्बधात्तदा
राजा कुबलाश्वो महामनाः । धुन्वुमार इति ख्यातो
नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत्” ।

कुवे(वे)र पु० कुम्भात धनम् कुवि-एरक् नि० मलोपश्च
कुत्सितं वेरमस्य इति या । धनदे यक्षराजे
अमरः “कुत्सायां कितिशब्दोऽयं शरीरं वेरस्युच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः” वायुपु० ।
“कुवेरोभव नाम्ना त्वंमम रूपेर्ध्या सुत !” काशीख०
देवीशपोक्तेस्तस्य तथात्वम् । “कुवेरस्य मनःशल्यं शं-
सतीव परामयम्” कर्मा० तस्येदमण् । तत्सन्ध्विनि लि०
स्त्रियां ङीप् “कौवेरदिशभगमपास्य मार्गम्” मावः ।
शुभ्रा० पाठात् कुवेरवनाश्रितादौ न शत्वम् वाक्प । कुवे-
रकोऽप्यत्रार्थे कर्गत्स० २ निन्दतदेहे न० ।

कुबेराक्षी स्त्री कुवेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः पञ्च समा०
ङीष् । १ पाठलाद्वे २ लताकरङ्गे च राजनि० ।

कुवे(वे)राचल पु० ६त० । कैलासपर्वते जटा० तस्य कुवे-

रावासत्वात्तथात्वम् । कुवे (वे) राष्ट्रप्रभृतयोऽप्यत्र ।
 कुज पु० रूपत् उज्जमाज्ज्वं यत्र शक० । १अपामार्गे
 राजनि० २खड्गे शब्दभा० । (कुज) ३हृदयघट्टरोगे पु०
 “हृदयं यदि वा घट्टमुत्ततं क्रमशः स्रक् । क्रुजो
 वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुजमादिशेत्” भाष्योक्तं
 तद्वचणम् । ४तद्युक्ते (कुजो) लि० । “कुजा नीचतयैव
 यानि शनकैरात्मज्ञेयानि शङ्कनः” रत्ना० । सच राज्ञामनः
 पुरसहायभेदो यथाह सा०ट० तददयरोधे इत्युपक्रमे
 “वामनपण्डितिरात्मज्ञेयानि शङ्कनः शकारकुजाद्याः”
 अवरोधाधिकारिकुजलक्षणमुक्तं दृह०सं० ६६ अ०
 “पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुजोऽपरो सरङ्गलकोऽथ
 सामी । पूर्वोक्तभूपालचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु
 लक्षणैस्तान्” । “कुजो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात्
 क्षीयः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च । हंससिंही नास्तिको
 ऽथैरुपेतो विद्वान् गूरः स्रक्चकः स्यात् कृतज्ञः । कला-
 स्वभिन्नः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च । सम्पूज्य
 लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुजोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च” ।
 कुजक पु० कौ उज्जति उज्ज-एवु ल शक० । अतिसुरभिपुष्पे
 हज्जभेदे ‘चम्पकात् पुष्पगतकादर्थकं पुष्पमुत्तमम् । अशो-
 कपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाह-
 स्रात् कुजकं पुष्पमुत्तमम्” शब्दचि० । नरसि० पुरा०
 “कुजकः सुरभिः स्वादुः कथायासुरसः सरः । विदोष-
 शमनो हृद्यः शीतहर्ता च स स्रतः” इति भावप्र० ।
 कुज कण्टक पु० कुजः कण्टकोऽस्य । श्वेतखदिरं राजनि०
 कुजा स्त्री कंसभवनस्थे सैरिन्ध्रीभेदे यां पङ्कगामाक्रम्य लण्यः
 सुरुपां चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४१अ० यथा
 “अथ ब्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं श्वेतीताङ्गविले-
 सभाजनाम् । विलोक्य कुजां युवतीं वराननां पप्रच्छ यानीं
 प्रहसन्प्रदः । का त्वं वरोर्वी ! तद्वहातुलेपनं कस्याङ्गने !
 वा कथयस्व साधु नः । देहावयोरङ्गविलेपमुत्तमं त्र्येय
 स्ततस्ते नचिराद्विष्यति । सैरिन्ध्रपुत्रावच । दास्यमग्रहं
 सुन्दर ! कंससम्पत्ता त्रियक्रनामा ह्यनुलेपककर्माणि ।
 सङ्गावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोन्यतमस्तद-
 र्हेति । रूपमेतलमाधुर्यं हंसितालापवीक्षिता । धर्षि-
 तात्मा ददौ सान्द्रसुभयोरनुलेपनम् । ततस्तावद्भरागेण
 सुवर्णैरतरोभिना । संप्राप्तपरभागैश्च शुशुभते सुरञ्जितैः ।
 प्रसन्नोभगवान् कुजां त्रियक्रां चचिराननाम् । ऋज्वीं
 कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् । पङ्कगामाक्रम्य

प्रपदे ह्यङ्गलोत्तानपाणिना । प्रष्टुं चिबुकोऽप्युत्तमद-
 नीनमदच्युतः । सा तदर्जुसमानाङ्गी दृष्टच्छोषापयो-
 धरा । सुकुन्दस्पर्शनात् सद्योबभूव प्रमदोत्तमा” ।
 कुजाम्बक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “ततः कुजाम्बके
 गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप ! । गेसहस्रमवाप्नोति
 स्वर्गलोकं च गच्छति” भा० य० ८४ अ० । तत्र तीर्थं
 ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवर्तितः ।
 कुजिका स्त्री १अष्टवर्षीमां कन्यायाम् । “अष्टवर्षी च
 कुजिका” अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षणशब्दे २००४ष्ट० विवर्तितः ।
 २देवीभूतिभेदे तस्याः पूजाद्विधायकं तन्त्रं कुजिका
 तन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।
 कुब्र न० कुबि-आच्छादने रन् ऋज्जेन्द्रेत्यादिना नि० ।
 अरण्ये उज्ज्वलदत्तः । २कुण्डे ३कुण्डले ४ तनौ
 ५ शरणे ६ शकटे च संक्षिप्तारवर्त्तितः ।
 कुब्र(त्र)ह्मा पु० कुत्सितो ब्र(त्र)ह्मा वा टच् । कुत्सिते
 ब्र(त्र)ह्माणि टजभावपक्षे कुब्र(त्र)ह्मण्यशब्दोऽप्यत्र ।
 कुभ उन्दने भा०पर०सक०सेट् । कोभति अकोभीत् चुकोभ ।
 ऋ०भा०माधवसंभतोऽयम् । [विवर्तितः ।
 कुभ न० कुभ-क । उदके ऋ०भा० माधवः । कुभन्यु शब्दे
 कुभन्यु लि० कुभ-कर्माणि यज्ये क कुभसुदकमिच्छति क्यच्
 बा० अनङ् कन्दसि उ । आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य
 सेक्तरि “कन्दस्तुभः कुभन्यवः ऋ० ५, ५२, १२, कुभ-
 न्यवः कुभिरुन्दनकर्मा” भा० ।
 कुभा स्त्री कोः प्रणिष्याः भा । प्रथिवीच्छायायाम् “राहुः
 कुभाभण्डलगः शशाङ्कम्” ज्योति० । उपरागशब्दे
 १२८५ष्ट० विवर्तितः । कुगतिसं० । २कुत्सितदीप्तौ । “मा
 वोरसावितभा कुभा” ऋ० ५, ५२, ६, “कुभा कुत्सित
 दीप्तिः” भा० । ३तद्युक्ते लि० ।
 कुभृत् पु० कुं प्रथिवीं विभर्त्ति भृ-किप् । १भूधरे शैवे
 २सप्तसंख्यायाम् । एकादिशब्दे १५०८ष्ट० विवर्तितः
 कुभट्टेश्वरं संप्रशालकचक्रम् ज्योति० ।
 कुमार केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमारयति ते
 अचुकुमारत् त । कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।
 कुमार पु० कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौ-
 मारयति दुष्टान् सृ-णिच्-अच् वा । १कार्तिकेये,
 नाक्षीकौ २युवराजे, अम० १२रुके पक्षिणि ४अश्ववारके,
 ५वरुणहणे ६पञ्चवर्षीये, बालके च भेदि० । “कौमारं
 पञ्चमाद्यान्तं पौगण्डं दशसावधि” भाग० १०श्रीधर-

हृतयचनम् । स्त्रियां ययोवाचित्वात् ङीप् । “लोणि
पर्णायुदीक्षेत कुमार्युत्तमती सती” मनुः । ७सिन्नुनदे
गच्छर० । ८अहं दुपासकभेदे हेमच० । ९शाकहीमेश्वरपुत्रभेदे
१०तदीयधर्मभेदे च विष्णुपु० । “शाकहीमेश्वरस्यापि भवस्य
समहात्मनः । सप्रैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च ।
जलदस्य कुमारस्य सुकुमारो मन्थीवकः । कुसुदोदः, समो-
दाकिः सप्रमस्य सहाद्रुमः । तत्संज्ञान्यपि तान्येव सप्र-
वर्षाणप्रनुक्रमात्” । ११शुक्तिमत्पर्वतोद्भवे ऋषिकुल्या-
भेदे “ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पाटसम्भवाः” वि-
ष्णुपु० । १२सुन्दरे ति० । १३अविवाहितवास्यायासुपचारात् ।
“कौमारा पृथ्वचने, पा० । “अनेकानि सहस्राणि
कुमारव्रजचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा
कलसलतिम्” मनुः । अतएव अक्षदाकल्ये “एकवर्षं
भयत्सन्ध्या इत्यादिना षोडशवर्षान्नाया अपि कुमारीत्व
मुक्तम् । तत्र बालके “कुमारं माता विभर्त्ति” ऋ०
५.०.१. कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति” “शत०ब्रा०
१.४.५.७. “कन्यानां संप्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्”
मनुः नाद्योक्तिं विनापि काव्ये राजदारके कुमारशब्दः
प्रयुज्यते । “आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो-
रवधे विवृष्टः” । “कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत्” रघुः
“तदनुजम्बतः स्थाणुं कुमारविव पावकी” रामा० ।
विश्वसारोक्ते १५मन्त्रभेदे पु० १६विद्यायां स्त्री ङीप् ।
मन्त्रविशेषाणां संज्ञाभेदाश्च तन्त्रसारे दर्शिता यथा

विश्वसारे निबन्धे च । “क्षिप्रोरुद्धः शक्तिहीनः
पराङ्मुख उदीरितः । बधिरोनेत्रहीनश्च कीलितः
स्तम्भितस्तथा । दग्धः स्वस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः ।
भेदितश्च सुपुत्रश्च सदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः । हृतवीर्यश्च
भीमश्च प्रध्वलोबालकः पुनः । कुमारश्च युवा प्रौढोद्वो
निरिवंशकस्तथा । निर्वीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कू-
टस्तथा पुनः । निरंशकः सत्वहीनः केकरोजीवही-
नकः । भूमितालिङ्गितौ स्यातां मोहितश्च क्षुधार्तकः ।
अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्यादतिक्षुब्धः समीरितः । अति-
क्रुश्च सुव्रीडः शालमानस एव च । स्थानभ्रष्टश्च विक-
लानिःक्षेहः परिकीर्तितः । अतिदृष्टः षोडितश्च व-
क्ष्याभ्येषान्तु लक्षणम् । मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं वीज-
रुच्यते । संयुक्तं वा वियुक्तं वा पुराकालस्त्रिधा पुनः ।
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्लेषसंज्ञकः । आदिमध्या-
न्तःत्रयेषु भूवीजद्वयलाङ्कितः । रुद्धमन्त्रः स विज्ञेयोभ-

क्तिशुक्तिविवर्जितः । मायावितयश्चोवीजराकाहीनश्च
योमनुः । शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते ।
कामवीजं सुखे माया शिरस्यङ्गु शमेव च । असौ परा-
ङ्मुखः प्रोक्तो हकारो विन्दुलाङ्कितः । आद्यन्तमध्ये
विन्दुर्व्या न भवेद्विधरः स्मृतः । पञ्चवर्णो मनोर्यः स्याद्रोफा-
कंन्दुविवर्जितः । नेत्रहीनः स विज्ञेयो दुःखशो-
कामयप्रदः । आदिमध्यायसानेषु हंसप्रासादवाग्भवौ ।
हकारो विन्दुमान् जीयो वावश्चापि चतुःकलः । माया
नमामि च पदं नास्ति यस्मात् स कीलितः । एकं म-
ध्ये द्वयं मूर्द्धं यस्मिन्नस्तपुरन्दरौ । न विद्यते स मन्त्रस्तु
स्तम्भितः सिद्धिवर्जितः । वर्द्धणीयुसमायुक्तो यस्य म-
न्त्रस्य मूर्द्धनि । सप्रधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते ।
अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिर्दशैश्चरैः ।
स्वस्तः शोभितो यस्य सुखे न प्रणव स्मृतः । शिवो-
वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्तितः । आदौ
मध्ये तथा चान्ते यस्य मास्यं चतुष्टयम् । स एव मलि-
नो मन्त्रः सर्वविघ्नसमन्वितः । यस्य मध्ये दकारोऽस्ति
कथंचं मूर्द्धनि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिर-
स्कृत उदाहृतः । द्योद्वयं हृदये शीर्षे वषट् वौषट् तु
मध्ये । स एव भेदितो मन्त्रः सर्वशास्त्रविवर्जितः । वि-
वर्णो हंसहीनोयः स सुपुत्रउदाहृतः । मन्त्रोवाप्यथ वा
विद्या सप्ताधिकदशाक्षरा । फट्कारपञ्चकादियमिदोन्म-
त्त उदाहृतः । तद्वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः
स मूर्च्छितः । विरामेऽङ्गस्य यो मन्त्रो हृतवीर्यः स
उच्यते । आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्रयुतोमनुः ।
ज्ञातव्योभीम इत्येष यः स्यादष्टादशाक्षरः । एकोनविं-
शत्यस्यैवा योमन्त्रस्तारसंयुतः । हृक्लेखाङ्गुशवीजादयः
प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते । सप्तवर्णो भवेद्बालः कुमारोऽष्टा-
क्षरः स्मृतः । षोडशस्यैवा युवा प्रौढश्चत्वारिंशत्क्षिपमनुः ।
त्रिंशदर्णश्चतुःषष्टिवर्णोमन्त्रः शताक्षरः । चतुःशताक्षर-
स्यापि दृष्टः स परिकीर्तितः । नवाक्षरो ध्रुवयुतो म-
नुर्निस्तंश ईरितः । यस्यायसाने हृदयं शिरोमन्त्रौ च
मध्यतः । शिखा वर्णा च न स्यातां वौषट् फट्कार एव
वा । शिवशक्त्यर्षहीनो वा स निर्वीजः उदाहृतः ।
एषु स्थानेषु फट्कारः षोडश यस्मात् प्रदृश्यते । स
मन्त्रः सिद्धिहीनः स्यान्मन्दः पङ्क्त्यक्षरोमनुः । कूट एका-
क्षरो मन्त्रः स एवोक्तो निरंशकः । द्विवर्णः सत्वहीनः
स्याच्चतुर्वर्णस्तु केकरः । षडक्षरोजीवहीनः सार्धसप्ता-

क्षरोमनुः। साईं हादशवर्णो या भूमितः स तु निन्दितः । साईं जीजत्वयस्तद्देकविंशतिवर्णकः । विंशद्वर्णस्त्रि-
 शद्वर्णश्चिः सादालिङ्गितः स्तुतः । हाविंशत्यक्षरो मन्त्रो
 मोहितः परिकीर्तितः । हाविंशद्वर्णो मन्त्रोयः स-
 प्रविंशतिवर्णकः । क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशति-
 वर्णकः । एकादशक्षरोवाऽपि पञ्चविंशतिसंख्यकः । त्रि-
 योर्विंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतिदीर्घदैरितः । षड्विंश-
 त्यक्षरोमन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्णकस्तथा । त्रिंशदेकोनवर्णो वा
 त्वङ्गहीनः स एव हि । अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदधा-
 पि वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु ।
 त्रिंशदक्षरकोमन्त्रस्तयस्त्रिंशदधापि वा । अतिक्रूरः
 स सिद्धेयो निन्दितः सर्वकर्मसु । चत्वारिंशत्तमा वि-
 द्या त्रिषष्टियोगता भवेत् । तायत्संख्या निगन्ता म-
 न्त्राः सौडसंज्ञकाः । पञ्चपण्डरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शा-
 ल्मन्मानसाः । एकोनगतपर्यन्तं पञ्चपण्डरादित । ते सर्वे
 कथितामन्त्राः स्यामभवा न भोभनाः । त्रयोदशक्षरा
 ये स्युर्मन्त्राः पञ्चदशक्षराः । विकलास्तेऽभिधीयन्ते शत-
 साईं शतं तथा । शतद्वयं द्विनवतिरेकहीना तथापि वा ।
 यावच्छतत्रयं संख्या निःक्षेप्तास्ते प्रकीर्तिताः । चतु-
 शतमधारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम् । अतिक्रुद्धः स मन्त्र-
 स्तु सर्वशास्त्रविषयिर्जितः । सहस्राङ्गिका मन्त्रा द-
 गणकाः पीडिताङ्गयाः । द्विसहस्राक्षरामन्त्राः खण्डग-
 मप्रधा कृताः । ज्ञातव्यास्तोत्ररूपान्ते मन्त्राण्ये यथा-
 स्थिताः । तथा विद्वांस बोद्धव्या मन्त्राभिः सर्वकर्मसु ।
 दोषानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बधः । सिद्धिर्न
 जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि । अथ मन्त्राणां दोष-
 गान्तिः तदुक्तं तत्रैव “क्षुद्रादिदुष्टाये मन्त्रास्तन्त्रे-
 तन्त्रे निरूपिताः । ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभा-
 वतः । मातृकार्णैः पुटोज्ञेय मन्त्रं विद्यां वि-
 शेषतः । शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये । तदा
 मन्त्रोमहाविद्या यथोक्तफलदा भवेत् । मातृकापुटितं
 कृत्वा मध्ये वर्णाभिधाय च । मन्त्रवर्णास्ततः कुर्याच्छो-
 धनन्तत् सम्मतम् । बद्धा तु योनिमुद्रांतां संक्षोचप्राधा-
 रपङ्कजम् । तत्पुष्पान् मन्त्रवर्णान् कुर्यात्तत्र गतागतान् ।
 ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य कुम्भयेत् । सहस्रं
 प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये” । तथा । “एषु दोषेषु
 प्राप्तेषु मायां काममथापि वा । क्षिप्त्वा चादौ श्रियं चैव
 तद्दूषणविसृज्ये” । तथा । “तारसंपुटितोवापि दुष्टम-

न्त्रोऽपि सिध्यति । यस्य यत्न भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य
 सिध्यति” तथा । “प्रणवोमातृका देशो हृत्क्षेत्रत्यस्त-
 त्वम् । अष्टतत्त्वसंयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति”
 तत्र विद्यायां “कुमारी या च विद्येयं त्वया श्रमा
 पतितये ! । केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्”
 मुण्डमा० । १७स्वरोदयेत्ते बालादिचक्रस्थे स्वरभेदे
 पु० चक्रशब्दस्यवालादिचक्रे विद्यतिः । तत्र स्कन्दे “अग्नेः
 पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः” भा० आ०
 ६६अ० । “कुमारजगन्मया वीरान्धमनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमयाप्नोति नरो नास्त्यत्र न चंशयः” भा० प०
 ८४अ० । तस्य कन्दर्पमेक्षयाधिकसौकुमार्यात्तथात्वम् ।
 १८वालोपद्रावकपद्मभेदे “स्कन्दः स्मृतो भगवता देवेन
 त्रिपुरारिणा । विभर्त्ति चापरो संज्ञां कुमारः इति स
 पद्मः” सुश्रुतः । १९गुण्डसुवर्णे न० भेदे० संज्ञायां कन् ।
 वरुणवृत्ते तिलशके । स्वार्थे क । बालके हेमच० ।
 तस्येदं तस्य भावो वा अण् । कौमार शिशुत्वे बाल्या-
 वस्थायां “देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवन
 जरा” गीता ।

कुमारकल्याण न० । चक्रदत्तोक्ते घटभेदे तल्लक्षणं यथा
 “गङ्गपुष्पी वचा ग्राह्णी कुठं तिलफलय सङ् । द्राक्षा स-
 शर्करा गुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला । शटी दुरालभा
 विल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा । सुस्तं एक्कारमूलञ्च कृ-
 ष्णौला गजपिप्पली । एषां कर्षमैर्भैर्गैर्धृतप्रस्थं विपा-
 चयेत् । कण्ठये कण्टकाद्याश्च क्षीरे तर्पितुं शुभे । ए-
 तत् कुमारकल्याणं घुतरत्नं सुखप्रदम् । बलवर्णकरं ध-
 न्यं पुश्वग्निबलवर्द्धनम् । कायासर्वपङ्हालक्ष्मीक्रिमिदन्त-
 गदापहम् । सर्वबालामयहरं दन्तोद्धेदं विशेषतः” ।

कुमारघातिन् त्रि० कुमारं हन्ति हन-णिनि । शिशुमारके ।
 कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव-णिच् अण् उप०
 स० । (जयापोता) जीवपुलवृत्ते रत्नमा० ।

कुमारदेषा पु० कुमाराणां दाता दा-वा० इणच् । कुमार
 दातारि “कुमारदेषाः जयतः पुनर्हन्ते” “स्क० १०, २४.
 ७, कुमारदेषाः कुमाराणां दातारः, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे । “पितामहसरो-
 गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं कुर्वीषोऽह-
 निष्टोममवाप्नुयात् । पितामहस्य सरसः प्रक्षुप्ता लोक
 पावनी ; कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विद्युता । यत्न
 कृत्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठ्यालो-

पराभिन मुच्यते भूणहृत्पदा" भा० प० ८२ अध्याये स्थितम्
कुमारपालन पु० कुमारेण पाल्यते कर्मणि पालि-ल्युट् ।
शालियाहने १८५ हेमच० । कुमारं पालयति पालि+ल्यु
उप० सं० । २ बालकपालके ति० ।

कुमारभृत्या स्त्री भृत् क्यप् भृत्या भरणम् इत० । कुमार-
रक्षणोपायभूते सुयुक्तोक्तौ कौमारभृत्यास्थे कौमारतन्त्रे ।
कुमारभृत्या अधिकृत्यम् प्रहसं तन्त्रम् अण् । कौमारभृत्य
कुमाररक्षणोपायतापके तच्छास्त्रांशः । "गत्यं शालक्यं
कायचिकित्सा मृतविद्या कौमारभृत्यं त्यादिना अष्टधा-
शास्त्रं विभज्य तल्लक्षणमुक्तं तत्रैव यथा

"कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीजीरदोषसंशोध-
नार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसन्तानां च व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

पितृतमुत्तरत्वं तत्रैव यथा

"नवग्रहाकृतितज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् । अपस्मार-
शक्योच्च रेवशश्च पुनः पृथक् । मृतनायास्तथाभ्याया
मण्डिका शीतपतना । नैगमेयचिकित्सा च यक्षोत्पत्तिः
स्योनिजा । कौमारतन्त्रमिदं तच्छारीरेषु च कीर्त्ति-
तम्" ।

तत्प्रकारस्तत्रैव उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा

"अथातो नवग्रहाकृतविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
बालग्रहणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम् । ज्योति-
कारणञ्चैव सुयुक्तैकमनाः शृणु । स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः
स्कन्दापस्मार एव च । शशकुनी ४ रेवती चैव पूतना चा-
भ्यपूतना ६ । पूतना ७ शीतनामा च तथैव ८ मुखमण्ड-
का । नवमो ९ नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः । धात्रीमा-
त्रोऽप्राक् प्रष्टव्यपचारान्छौचभ्रष्टाशुद्धलाचारक्षीनान् ।
तस्तान् हृष्टांस्तर्ज्जितान् क्रान्दान्वापजाहेतोर्हंस्युरते
कुमारात् । एतदर्थम्यास्ते न शक्या विगन्तो देहं दुष्टं
मानुषैर्विश्रूपाः । आप्नं वाक्यं तल्लमीय्याभिधास्ये नि-
ज्ञान्येषां यानि देहे भवन्ति । शूनालः क्षतजसगन्धिकः
स्ननहिष्टकाष्ठो हतचलितैकपद्मनेत्रः । उद्दिग्गः कुल-
नितचक्ररत्नरोदी स्कन्दाक्षौ भवति च गाढमुष्टवर्धः ।
निःसंज्ञो भवति पुनर्नवेहिसंज्ञः संरक्तः करचरणौ च नट्य-
तीव्र । विष्णुमुले सृजति विनदा जृम्भमाणः फेनश्च प्रस्फ-
ूर्जति तत्सखाभिपन्नः २ । स्नाद्वाङ्गो भयचकितो विहङ्ग-
गन्धः संस्त्रापिब्रणपरपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रत-
तनुः सदाहृषाकैर्विजयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्ता ३ ।
रक्तास्थो हरितमल्लोऽतिपाण्डू देहः श्यावो वा ज्वरसुख-

पाकवेदनात् । रेवत्या ४ व्यथिततनुश्च कर्णनाभं मृद्धानि
ध्रुवमभिपीडितः कुमारः । रक्ताङ्गः स्वर्पति कुक्षं दिवा
न रात्रौ विडम्बितं सृजति च काकतुल्यगन्धः । उद्या-
न्तो हृषिततनुरुक्तः कुमारस्तृणालुर्भवति च पतनाष्ट-
हीतः ५ । यो हृष्टः स्तनभृतिसारकासहृङ्गाच्छर्दीभि-
र्वर्ज्यरमकिताभिरर्दमानः । दुर्बलः सततमधःशयोऽस्त्वग-
न्धस्तं मृदुर्वरभिपजोऽभ्यपतनार्त्तम् ६ । उद्दिग्गो भृश-
भृत्येवते भ्रष्टाया मंकीनः स्वर्पति च यस्य चान्द्रकूजः ।
निस्त्राङ्गो भृशभृतिसार्थते च यस्तं जानीयाद्विप्रगिह
शीतपतनार्त्तम् ७ । स्नाद्वाङ्गः सुखचिरपाणिपादवक्त्रो ब-
द्धान्धो कल्पसिराहतोदरो यः । सोद्दिग्गो भवति च मू-
त्वतुल्यगन्धः स होयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः ८ । यः
फेनं यमति विनम्यते च मध्ये मोदोगं बिलपति चोर्द्ध-
मीक्षमाणः । जीर्यते प्रततमधो वसासगन्धं क्षिप्तं हो
भवति हि नैगमेयजुष्टः ९ । प्रस्तस्थो यः स्तनद्वेषी सु-
हृते चाविशगुच्छः । तं बालं न चिराद्वन्ति यक्षः स
स्मूर्णलक्षणः । विरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् ।
गृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः । सर्पपान्
प्रकिरेत्तेषां तैलेदीपञ्च कारयेत् । सदा सन्निहितञ्चापि
जुहुयाद्व्यव्याहनम् । सर्वगन्धौघधीवीजैर्गन्धमाल्यैर-
लङ्कृतम् । अग्नये क्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्म-
रन् । नमः स्कन्दाय देवाय यक्षाधिपतये नमः । शि-
रसा त्वाभवन्देऽहं प्रतिमृच्छीष मे बलिम् । नीरु-
जो निर्विकारश्च शिशुश्चैव जायतां भुवम् ।
अथातः स्कन्दग्रहर्पणपेक्षं व्याख्यास्यामः । स्कन्दग्रहो-
पमृष्टनां कुमाराणाञ्च शस्यते । वातहृद्रुमपलाणानिःकायः
परिदेवते । तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।
सर्वगन्धोदरामण्डकैर्द्वयैवापमयते । देवदारुणि रा-
क्तायां मधुरेषु द्रुमेषु च । सिद्धं सर्पैश्च सस्योरं पान-
मस्यै प्रयोजयेत् । सर्पेयाः सर्पेर्नर्भोको वचा काकादनी
हतम् । उद्वाजाविगशाञ्चैव रोमाण्डुद्रूपनं शिशोः ।
सोमद्विमीन्द्रयक्ष्णीं शर्भीं विल्वस्य कण्टकान् । रुगाद-
न्याश्च मूनानि मथितान्येव धारयेत् । रक्तानि मात्यानि
तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः । घण्टा
च देवाय बलिर्द्विवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दगृहे हिताय ।
स्नानं तिरातं निशि चत्वरुप कुर्यात्पुनः शालियवैर्द्वि-
वैस्तु । अङ्गश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्रज्वालनं चाङ्क-
तिमिध्र यक्षैः । रक्षाभतः प्रवक्ष्यामि बालानां पाप-

नाशिनीम् । अह्न्यह्नि कर्त्तव्या या भिषग्निरत-
द्रितैः । तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा ।
निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु । अह
सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्बुधः । देवसेनापतिर्बुधः पातु
त्वां भगवान् गुह्यः । देव देवस्य महतः पावकस्य च यः
सुतः । गङ्गोमाहातिकाणाञ्च स ते शर्मा प्रयच्छतु । रक्त-
मात्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः । रक्तदिव्यवस्त्रैः
पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः” १ ।

“अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वः
गिरीशो गोलोमी सुरसादिभ्यो गणः । परिपेक्षे प्रयो-
क्तव्यः स्कन्दापस्मारशालये । सर्गशब्दविपक्तु तैलम-
श्वज्जने हितम् । लोचनचक्षुष्ये च काकोल्यादौ गणे
तथा । विपक्तव्यं हते वापि पानीयं पयसान्वितम् ।
उत्सादनं यचाहङ्कृतं स्कन्दप्रहे हितम् । गृध्रोलू-
कपुरीषाणि केशाहस्तिनखा हतम् । वृषभस्य च रोभाणि
योऽज्यान्वुद्रूपनेऽपि च । अनन्तं कुकुटीं विम्बीं मर्क-
टीञ्चापि धारयेत् । पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं
पयः । हतोदनो निवेद्य स्कन्दापस्मारणोऽवटे ।
चतुःपथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना । स्कन्दाप-
स्मारसंज्ञायः स्कन्दस्य दयितः सखा । विशाखसंज्ञश्च
शिरोः शिरोऽस्तु विकृताननः” २ ।

“अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । शकुन्यभिपरीतस्य
कार्यो वेदेन जानता । वेतसाश्वकपित्यानां निःकायः
परिषेचने । कपायमधुरैस्तैलं कार्यमश्वज्जने शिशोः ।
मधुकोशोरुह्यैरशरिवोत्पलपद्मकैः । रोध्रप्रियङ्गुमञ्जि-
ष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिगुम् । व्रणोक्तानि चूर्णानि पथ्या-
नि विविधानि च । स्कन्दप्रहे भूपनानि तानीहापि
प्रयोजयेत् । शतावरीसृगैर्वीरुनागदन्तीनिदिग्धकाः ।
लङ्कणां सङ्गदेवीञ्च वृहतीञ्चापि धारयेत् । तिलतण्डु-
लकं माख्यं हरितालं मनःशिला । बलिरेप करञ्जेपु
निवेद्यो नियतात्मना । निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य
यथाविधि । स्कन्दप्रहोपशमनं हतं तञ्चेह पूजितम् ।
कुर््याञ्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः । अलरि-
जचरा देवी सर्वानङ्कारभूषिता । अवोमुखी तीक्ष्णतुण्डा
शकुनी ते प्रसीदतु । दुर्दशेना महाकाया पिङ्गाक्षी भैर-
वस्वना । लज्जोदरी गङ्गुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु” ३ ।
“अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । अश्वगन्वाजशृङ्गी
च शारिवा सपुनर्वा । सङ्गे विदारी च तथा कपायः

सेचने हिताः । तैलमश्वज्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसैःपि
वा । धवाश्वकर्णककुमवातकीतिन्दुकोपु च । काकोल्या-
दिगणे चैवं पानीयं सर्पिरिष्यते । कुलत्याः शङ्खचूर्णञ्च
प्रदेहाः सर्वगन्धकाः । गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा
यवफली हतम् । सख्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्रूपनं
शिरोः । यरुणारिष्टकमयं रुचकं मेन्दुकं तथा ।
सततं धारयेच्चापि हतं वा पौतजीयिकम् । शुक्लाः
सुमनसो लाजाः पथः शाल्योदनं तथा । बलिद्विवेदो
गोतीर्थं रेवत्यै प्रयतात्मना । सङ्गमे च भिषक्-
स्नानं कुर्याद्वातीकुमारयोः । नानापस्वधरा देवी चित्रमा-
ल्याल्लेपना । चलत्कुण्डलिनो श्यामा रेवती ते
प्रसीदतु । लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ।
रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु” ४ ।

“अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपोतवङ्कासर-
लुको वरुणः पारिमृकः । आस्कोता चैव योज्याः स्युर्वा
लानां परिषेचने । वचा वयस्या गोलोमीहरितालं मनः
शिला । कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते । हितं
हतं तुगाक्षीयां सिद्धं मधुरकोपु च । कृष्टतलीशब्ददिग्
चन्दनस्यन्दने तथा । देवदारुवचाहङ्कुकुष्ठं गिरिकद-
म्बकः । एलाहरेणवचापि योज्या उद्रूपने सदा । ग-
न्धनाकुलिकुम्भीकामज्जानो वदरस्य । कर्कटास्य ह-
तञ्चैव भूपनं सर्पयैः सङ्ग । काकादनीं चित्रफलानि वि-
म्बीं गुग्गाञ्च धारयेत् । मत्स्योदनञ्च कुर््याति क्षणं
फललं तथा । शरावसस्पृष्टे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत् ।
उच्छिष्टेनाभिपेक्षेण गिरिस स्नानमिष्यते । पूज्या च
पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः । मलिनान्तरसंधी-
ता मलिना रुक्मसूर्जजा । शून्यागाराश्रिता देवी दारकं
पातु पूतना । दुर्दशेना सुदुर्गन्धा कराला मेघका
निका । भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना” ५ ।

“अथातोऽश्वपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । तित्तकद्रु-
मपत्वाणां कार्यः काथोऽवसेचने । सुरासौवीरकं कुष्ठं
हरितालं मनःशिला । तथा सर्जरसश्चैव तैलार्थमुपदि-
श्यते । पिप्पलः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु । शालपर्णी
वृहत्या च हतार्थमुपदिश्यते । सर्वगन्धैः प्रदेह्य गा-
त्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः । पूरीषं कौकुटं केगांश्चर्मा सर्प-
त्वचनथा । जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं भूपनायोपकल्पयेत् ।
कुकुटीं मर्कटीं विम्बीमन्ताञ्चापि धारयेत् । मांसमांसं
तथा पक्वं शोषितञ्च चतुःपथे । निवेद्यमन्त्रं स्पृचे

शिशोरक्षानिभित्ततः । शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वमन्वा-
दिकैः शुभैः । कराला पिङ्गला सुगुण कषायाम्बरवा-
सिनी । देवी बालममं प्रीता सरस्वत्यन्वपतना” ६ ।
“अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सु-
वह्नां विस्मीनथा विल्वं प्रचीरलम् । मन्द्रीं भङ्गात-
कीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् । वस्तुमूत्रं गवां मूत्रं वस्तञ्च
सुरदार च । कुष्ठञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्थमवधारयेत् ।
रोहिण्योऽर्ज्जुः क्षीरपलायककुम्भवचः । निःकाय्य
तस्मिन्निःकाये सखीरं विपचेत्ततः । गृध्रोऽलूकपूरीणाणि
वस्तगन्धमहेस्त्वचः । निम्बपत्राणि मधुकं धूपनाथे
प्रयोजयेत् । धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकाटनीं तथा ।
नद्यां सुहृत्तैश्चाद्यैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् । देव्यै देवशोप-
हारो यारुणीरुधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं
चोपदिश्यते । सुहृद्दनाशना देवी सुराशोऽर्पितपायिनी ।
जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना” ७ ।

“अथातोसुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थ-
विल्वतर्कूरीमांसीगन्धर्वहस्तकाः । कुवेराखी च योज्याः
स्युर्बालानां परिषेचने । सरसैर्भङ्गदृक्षाणां तथा-
जह्मरिगन्धयोः । तैलं वचाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने
शिगोः । मधूलकायां पर्यासं तुगाक्षीर्यौङ्गणे तथा ।
मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि हतं पचेत् । वचासर्ज्जरसः
कुष्ठं सर्पसोऽलूकपूने हितम् । धारयेदपि जिह्वाश्चाप-
चीरल्लिख्यजाः । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं
तथा । मनःशिलाञ्चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा । पायसं
सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् । मन्त्रपूताभिरङ्गिञ्च तत्रैव
स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपयन्ती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका” ८ ।

“अथातो नैगमेयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वाम्ब-
मन्त्रपूतीकाः काय्याः स्युः परिषेचने । सुरासौवीरधा-
न्याम्बैः परिषेकश्च शक्यते । प्रियङ्गुसरलानन्ताशत-
पुष्पाकुटस्रटैः । पचेत्तैलं सगेमूत्रैर्द्विमस्त्वल्हका-
ञ्जिकैः । पञ्चमूलद्वयकाये खीरे मधुरक्षेपे च । पचेद्-
हतञ्च मेधावी खज्जूरौमस्तकेऽपि च । वचां वयस्यां
गोलोभौ जटिलां चापि धारयेत् । उत्सादनं हितं
चातु स्कन्दापस्कारनाथम् । सिद्धार्थकवचाहिङ्ग-
कुष्ठञ्चैवाक्षतैः सह । भङ्गातकाजमोदाश्च हितसङ्गपनं
शिगोः । मर्कटोलूकगुटप्राणां पूरीणाणि नवपद्मे । धूपः
सुमे जने काय्यौ बाहवश्च हितमिच्छता । तिस्रस्तण्डुलकं

माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि । कुमारपिण्डमे-
धाय दृक्षमूले निवेदयेत् । अथस्तादृष्टक्षस्य स्नपनं
चोपदिश्यते । बलिं न्यप्रोषदक्षेपु तिथौ षष्ठ्यां निवे-
दयेत् । अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपी महायशः ।
बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु” ९ ।

“अथातोऽपहोतृत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्क-
न्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे पक्षाः । श्रीमन्नो
दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गुह्यस्य रक्षार्थं
क्षत्तिकोमाग्निश्रुतिभिः । स्मृताः शरवणस्यस्य रक्षि-
तस्यात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा पक्षा ये तु नाना-
रूपा भवेरिताः । गङ्गोभाक्षत्तिकानाञ्च ते भागा
राजसा मताः । नैगमेयस्तु पार्वत्या स्मृतो मेघान-
नो पक्षः । कुमारधारी देवस्य गुह्यस्यात्मसमः सखा ।
स्कन्दापस्कारसंज्ञो यः सोऽग्निनागसमस्तुतिः । स
च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः-
स्मृतो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । विभर्त्ति चापरं
संज्ञां कुमार इति स पक्षः । बाललीलाधरो योऽयं देवो
रुद्राग्निसम्भवः । मिथ्याचारेण भगवान् स्वयं नैष
प्रयत्नते । कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः ।
गृह्णन्तीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति
स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्युर्ग्रहाः सर्वे दीप्ति-
शक्तिधरं गुह्यम् । उचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संवि-
धत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोद-
यत् । ततो पक्षांस्तानुवाच भगवान् भगनेन हृत ।
तिर्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् । परस्व-
रोपकारेण वर्त्तते धार्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीयन्ति
तैर्यग्योनीस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालः शीतवर्षोष्ण-
माकृतैः । इज्याञ्जलिमस्कारजपहोमव्रतादिभिः ।
नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीयन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं
विभक्तञ्च श्रेष्ठं किञ्चित् विदते । तदुष्माकं शुभा वृत्ति-
व्योषेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर
एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव सुरवोऽतिथयस्तथा ।
निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु । उच्छिन्नबलिभिक्षे
भिक्षांस्तोपभोजिषु । गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृ-
ह्णीध्वमण्डिताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव
भविष्यति । एवं पक्षाः समस्त्यज्ञा बालान् गृह्णन्ति चा-
प्यतः । पक्षोपस्मृता बालास्तु दुश्चित्तस्तथा मताः ।
वैकल्यं वरुणं चागु म्रुवं स्कन्दपक्षे मतम् । स्कन्द-

यज्ञोत्पत्तयः सर्वेऽपि यतः कृतः । अन्वोवा सर्वरूप-
स्तु न सारो यत्र उच्यते । “कुमारभ्याकुशले-
रनुष्ठिते भिषग्वारोग्य गर्भभर्षणि” रघुः ।

कुमारयु प० कुमारं कौमारं याति या-कु मिलयादि-
नि० । युवराजे उच्यते इति ।

कुमारललिता स्त्री “कुमारललिता जसंगाः” वृत्त० १०
उक्ते । सप्तम्यारपादके कन्दोभेदे । कुमारं कन्दरं
ललितं चेष्टितं, ताडनं ललितं, वा यस्य । २ सुकुमार-
चेष्टायां न० । इति उक्ते ति० ।

कुमारवाहिनं प० कुमारं स्कन्दं वहति वह-गिनि ।
मयूरे शब्दरत्ना० । कुमारवाहनत्वात्तस्य तथात्वम् ।
वह-स्वार्थे णिच् ल्युट् इत० । कुमारवाहनमप्यत्र न० ।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य
कृतोपन्यः अण् व्याख्यायिकायां तस्य लुक् । कालिदास
प्रणीते महाकाव्यभेदे ।

कुमारस्त्री स्त्री कुमारं स्कन्दं स्तुते स्तु-किप् इत० । १ गङ्गा-
याम् २ हेमवत्याञ्च हेमच० । तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात्
तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित प० यजुर्वेदसम्रायप्रवर्तके ऋषिभेदे “कुमार-
हारितात् कुमारहारितः” शत० ब्रा० १४.५.५, २२,

कुमारिका स्त्री कुमारी-स्वार्थे क संज्ञायां कन्, कुमार-
ण्वल् या । १ अमृतकन्यायाम् २ नयमस्त्रिकायां ३ स्थू-
लैलायां रत्नमा० । ४ इतकुमार्याम् ५ कुमारीशब्दार्थे ।
भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६ खण्डभेदे यथाह सि० णि० ।
“ऐन्द्रं कशेरुशकलं किञ्च तावत्पर्यमस्य भस्ममदनस्य
कुमारिकास्यम् । नागश्च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं
गान्धर्वं संज्ञमिति भारतवर्षमध्ये । यस्य व्यवस्थिति-
रहैव कुमारिकास्ये शेषेषु चान्यजजनाः निवसन्ति सर्वे”
कशेरुशब्दे १८३५.४० विवृतिः

कुमारिन् ति० कुमारो विद्यते ऽस्य इति । कुमारयुक्ते “पुलि-
या ता कुमारिणाः ऋ० ८, ३१, ८ कुमारिणौ दम्पती
इत्यर्थः सुपां सुनिव्यादिना पा० औप्याने आच् ।

कुमारिल प० सोमांसकभेदे “साधु कुमारिल स्नामिन् ।
साधु” प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् ।
१ अमृतकन्यायां वर्षभेदेन तज्जामभेदाः कालसङ्क्रान्तिगच्छे
उक्ताः तन्नुसारे तत्पुत्राफलमङ्गितानामभेदा अन्यथा
उक्ता यथा “होमादिभन्तु मरुतं कुमारीपुजनं विना ।

परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्तद्भवेद्भयम् । कुमारीप-
जया देवि ! फलं कोटिगुणं भवेत् । पुष्पं कुमार्यै यद्दत्तं
तन्मे रसद्वयं भवेत् । कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन
भोजितम्” । तत्र कुमारीनिर्णयः जामले “एकवर्षा
भवेत् सभ्या द्विवर्षा च सप्तवर्षी । त्रिवर्षा त्रिविधा कृत्ति-
यत्तुर्वर्षा च कालिका । सुभगा पञ्चवर्षा तु । षष्ठ्यवर्षा च
उमा भवेत् । सप्तमिस्त्रिवर्षी साक्षादष्टवर्षा च कुशजिका ।
नवमिः कालसङ्क्रान्ति दशमिषाक्षा उता । एकादशे च
रुद्राणी द्वादशगच्छे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मीः
द्वादशा पीठनायिकाः । चैतना पञ्चदशमिः षोडशे चा-
म्बिका स्मृता । एवं क्रमण संप्रख्या यावत्पुष्पं न
दृश्यते । प्रतिपदादिपुष्पमालां वृद्धिभेदेन पूजयेत् ।
महापुष्पं तु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके । महानयस्यां
देवेशि ! कुमारीञ्च प्रपजयेत् । “कुमारिका स्नाहं नाथ ।
सदा त्वं हि कुमारिका । अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि
प्रपजयेत् । पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निदहन्त्यवमानि-
ताः । कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेयता ।
असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि । भूतधे-
तालगन्धर्व डाकिनीश्चरानुसाराः । याज्ञानप्राः देवताः कर्वा
भूर्भुवः स्वः स्थभैरवाः । पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं
सचराचरम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ते तुष्टा सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् । विधियुक्तं
कुमारीय भोजयेच्चैव भैरवीम् । पाद्यमर्घ्यन्तथा
धूपं कुङ्कुमस्रग्धनं शुभम् । भक्तिभावेन संपूज्य कुमारी-
श्लोनिवेदेत् । प्रदक्षिणपथं कुर्यादादौ मध्ये तथा-
न्ततः । पञ्चाङ्ग दक्षिणा देया रजतं स्वर्णमौक्तिकैः । द-
क्षिणाश्च कुमारीश्लोदद्यात् प्रकमतस्ततः । विवाह्येदा-
स्तु कन्यां ब्रह्माहत्यां दिनश्च्यति । गोहत्या च स्त्रीह-
त्या च सर्वपापं प्रणश्यति । यो यज्ञ पुण्यकाले च
कन्यादानं प्रकल्पयेत् । वालकासागरं ज्ञेयं तापदह
सहस्रकम् । एकैकं कुलसंस्थितं रुद्रलोके महीयते” क-
न्यादानान्तु तत्तदेवताप्रीत्यर्थे इति भा० प्रदायः । यस्तु तस्तु
तत्तद्वर्षायाः कन्यायास्तत्तदेवतापुत्रा शिवरूपत्वं सम्पदा-
नीये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः” दृष्टानन्दः ।

“सं प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीजामधीयते इति स्मृत्युक्तायां
२ द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३ पार्वत्याम् ४ नयमस्त्रिकायां
५ नदीभेदे ६ इतकुमार्याम् तत्पुष्पादिगुणादि भावप्रकाशे
उक्तं यथा “कुमारी मृदुकन्या च कन्या इतकुमारिका

कुमारी भेदिनी शीता तित्ता नेत्रा रसायनी । मधुरा
वृहणी बल्या वृषा वातधिप्रणुत् । गुल्मस्त्रीहृयकृद्-
वृद्धिकफज्वरहरी, हरत् । पन्थग्निरग्निविस्फोट-
पलितत्वगामयान् ।

७ अमराजितायां दजम्बुदीपांशभेदे कुमारिकाखण्डे
हसहायां मेदि० । १० शीतायां हेमच० ११ बन्ध्याकर्कश्याम्
१२ स्थूलैलायां १३ मोदिनीपुष्पे । १४ तरुणीपुष्पे १५ श्यामा-
पक्षिणि राजनि० ।

कुमारीशोडनक न० कुमारीभिः क्रीडतेऽनेन क्रीड-करणे
ल्युट् ततः यावादि० स्वार्थे क । कुमारीक्रीडासाधने द्रव्ये
कुमारीपुल ५० । १ कानीने कन्याकालोत्पन्ने पुत्रे स च
मातामहपुत्रः कानीनशब्दे विवृतिः । ततः प्रकारवचने
स्थूलादि० कन् । कुमारीपुलक तत्सदृशे त्रि०

कुमारीश्वशुर ५० इत० । विवाहात् पूर्वार्धे धर्मतकन्यायाः
भर्तुः पितरि । ततः प्रकारे स्थूला० कन् । तत्-
सदृशे त्रि०

कुमाल केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमालयति ते
अचुकुमालत् त । कुमालयां बभूव आस चकार चक्रे
कुमालका ५० कुमाल-खुल् । सौवीरदेशे हेमच० ।

कुमुद न० कौ मोदते सुद-किप् ७त० । कैरवे मेदि० २ रक्तो-
त्पले त्रिका० । कुत्सिता सुदस्य । शक्यणे त्रि० मेदि० ।
४ अप्रीते च त्रि० शब्दर० । कुगतिस० । ५ कुत्सितमोदे स्त्री
कुमुद न० कौ मोदते सुद-क ७त० । (कुँटि) कैरवे अमरः ।

“कुमुदान्वेय शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव”
पञ्चत० । “कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं क्षुति शीत-
लम्” भाव० प्र० तद्गुणा उक्ताः । २ रक्तपद्मे मेदि०

३ स्थूले हेमच० । ४ कर्पूरे ५० राजनि० अयमर्द्धचादि
५ शाल्मलिह्रीयस्य वर्षपथभेदे । कुन्दशब्दे उदा० ।

६ रत्निषादग्राजे अमरः तस्य श्वेतोत्पलनिभत्वा-
त्तथात्वम् । कुं भूमिं मोदयति सुद-अन्तर्भूतमर्थे-

क । ७ विष्णो “कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः
पावकोऽर्जुनः” विष्णुस० । दपद्मे न० त्रिका० ।

“यस्य बाला बहुयासा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः । तान्माः
पीता शीताश्चैव प्रकीर्णा घोरकर्म्मणः” रामा० उक्त

लक्षणो हवानरभेदे । “सुषेणमैन्द्विविदेः कुमुदेनाङ्गदेन
च” भा० व० २८८ अ० । १० विष्णु पारिषदभेदे । “प्रहृष्टा-

सुचरा विष्णोः प्रत्यपेक्षुदायुधाः” इत्युपक्रमे कुमुदः कु-
मुदाक्षश्च विध्यक्सेनः पत्तन्निराट् भाग० ८, २१, १० ।

११ मेरोरुपसम्भगिरिभेदे ५० । “मन्दरोमेरुमन्दरः रुपाक्षः
कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नतामेरोरुस्तुर्हि शमवसम्भ-

गिरय उपलब्धाः” भा० ५, १६, १ “एवं कुमुदनिर्मुदोयः
शतपञ्चोनाम यदस्तस्य स्तब्धेभ्योनीचानाः पयोदधिमधु-

गुडान्नाद्याम्बरमद्यासनाभरणादयः सर्वे एव कामदुवा
नदाः कुमुदापात् पतन्तस्तदुत्तरेणावृतसपयोजयन्ति” तत्रैव

१२ रूपभेदे कुमुद्वतीशब्दे रघुवाक्यम् । “कुमुदः कुमुदा-
क्षश्च तित्तरः इलिकस्तथा० भा० आ१५ अ० १३ दैत्यभेदे च ।

ततः कुमुदा० चतुरर्थ्यां षक् । कौमुदिक तत्सन्नि-
कटादौ त्रि० । तत्तार्थे षच् । कुमुदिक तत्तार्थे त्रि०

कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः कमला० खण्डच् ।
१ कैरवसमूहे । इत० । २ कुमुदस्य भागे

कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदक्षेप गन्धमर्हति ध्वङ् । कुमुदगन्ध-
युक्तायां स्त्रियां ततः करीपगन्ध्याशब्दार्थितं कार्यम् ।

कुमुदघ्नी स्त्री सुसुतोक्ते क्षीरविष्वक्भेदे । यथा “कुमु-
दघ्नी स्त्री ही जालक्षीर्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि” ।

कुमुदनाथ ५० इत० । चन्द्रे तस्य प्रकाशेन कुमुदस्य
प्रकाशात्तस्य तथात्वम् । कुमुदपत्न्यादयोऽप्यत्र

कुमुदवन्धु ५० इत० । चन्द्रे तत्प्रयागकत्वात्तस्य तथात्वम्
कुमुदहृत्कुमुदवान्यवादयोऽप्यत्र । [न्याम् भरतः ।

कुमुदवती स्त्री कुमुदानि सन्दर्श्यां भूषण मस्य वः । कुमुदि-
कुमुदा स्त्री कुत्सितं मोदते सुद-क टाप् । १ कुम्भिकायां

(पाना) २ गाम्भारीपुष्पे मेदि० । ३ शालपक्षीहृत्ते ४ कट-
फले राजनि० । ५ संज्ञायां कन् । कटफले अमरः । गौरा०

डोप् । कुमुदी कटफले स्त्री शब्दरत्ना० ।

कुमुदाकर ५० इत० । कुमुदस्थाने क्षुदादौ “कुमुद्वतीनां
कुमुदाकरैरिव” भावः

कुमुदाक्ष ५१ नागभेदे २ विष्णु पारिषदभेदे च कुमुदशब्दे उदा०
कुमुदादि ५० पाणिन्युक्तं चतुरर्थ्यां षच्प्रत्ययनिमित्ते

शब्दगणभेदे स च गणः “कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट
सङ्कट कङ्कट गर्त बीज परिवाप निर्वोस शकट कच

मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ वल्ज यवास क्रूप विकङ्कट
दशपाम” । कुमुदिक कुमुदसन्निहृत्क्षुदादौ त्रि० स्त्रियां

पित्वात् ङीप् । तत्रैवोक्ते तदर्थे षच्प्रत्ययनिमित्ते
२ शब्दगणभेदे स च गणः । “कुमुद गोमय रथकार

दशपाम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष सुनिस्सल कुमुदल कट
मधुकर्ष घास कुन्द शुचिकर्ष” । कौमुदिक तत्सन्नि-
हृत्क्षुदादौ त्रि० स्त्रियां पित्वात् ङीप् ।

कुमुदाभिख्य न० कुसुदखेवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात् ।

रौप्ये रजते धानौ शब्दचि० [२कुमुदाधारस्थाने च कुमुदावासः पु० कुसुदानासावासः । १कुसुदमाये देशे हेमच० कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद-हर्षे क ७त० । कटफले अमरः]

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत देशे पुष्क० इति । १कुमुद-युक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुसुदलतायां भरतः । “कुसु-दिनीकुलकैलिकलालसः” भ्रमराटकम् । “पद्मिन्यां ये शृणाः प्रोक्ताः कुसुदिन्याञ्च ते स्मृताः । सा तु मूलादि-सर्वार्हः रक्ता समुदिता बुधैः” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । कुसुदानां समूहः खलादेराकतिगणत्वात् इति । २कुसु-दसमूहे च । “वीचनेऽन्यमितः स्मृतकुसुदिनीफुल्लो-ल्लसल्लोचनाः” पञ्चत०

कुमुदिनीनायक पु० इत० । चन्द्रे तदुदये कुमुदसंचप काशान्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० इत० । चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां डभटप् भव्य इति मस्य वः । १कुमुदयुक्तदेशादौ “हंसश्चे णीपु तारासु कुमुदत्सु च वारिप्” रघुः स्त्रियां ङीप् । साच २कुमुदलगायाम् । “ग्लपयति यथा गशाङ्कं कुमुदतीं न तथाहि दिवसः” शकु० “कुमुदती भानुमतीव भावम्” रघुः “वाय्यो बैदूर्यसोपानपद्मोत्पलकुमुदतीः” भा० ४ । ६ । ६४ कुमुदस्यास्ति मतम् । २कुमोतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “प्रभातवाताहतिकम्पिताङ्गताः कुमुदतीरेणुपिण्ड-विप्रहम् । निरास भङ्गं कृपितेव पद्मिनी न भानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम्” भट्टिः भानिनीपत्ने कुमुदोक्त स्त्रीपरत्वम् । २कुसुदनागस्य भगिन्यां “इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुदतीं नार्हसि नानुमन्तुम् । इत्युप क्रमे “संयोजयां विधिवदास समेतबन्धः कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन” । “अतिथिं नाम काकुतस्थात् पुत्रमा प कुमुदती” रघुः

कुमुदतीश पु० इत० । चन्द्रे कुमुदतीनाघतदीशादयोऽप्यत्र पु कुमुदतीवीज न० इत० । (वेरा) इतिस्थाते कुमुदिनीवीजे “भवेत् कुमुदतीवीजं खाडु रुल्लिङ्गं शुक्” भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद-णिच्-ण्डुल् इत० । १विष्णौ हेमच० सहि त्वाणेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम् । तस्येदमण्य ङीप् । कौमोदकी तद्-गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुवि-ञच् । बाडकुण्डे (कोपा) जटा० “करीर मस्य शीर्षणि कुम्बं चाविनिदध्नासि” अय० ६. १२८. २ कुम्बा स्त्री कुवि-भावे अङ् । १सुगहनायामावृतौ दृढ वेष्टने अमेध्यादिदृष्टियारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च “तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शय्यां निदधानि” त्रैत्ति० । कुम्ब-यति आच्छादयति अच् । १स्थूलशठके स्त्री त्रिका०

कुम्ब्या स्त्री कुवि-यत् । एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादा-त्मके यदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे भाववः । “तस्माद्वचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्ब्यां वाऽभिव्याहारेद् व्रतस्वाध्यायाव्यवच्छेदाय” शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु० कुं भूमिं कृत्स्नं वा उन्मति उन्म-प्रणये अच् शक० । १घटे, २सुदोगभेदे, ३हस्तशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, “तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः” प्रसन्नराघवम् । ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेष्टापतौ, भेदि० इमाण्यायामाङ्गे श्वसरोधके चेष्टाभेदे, “दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते उपरिमाणभेदे “धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽप्यधिकं बधः” मनुः । उद्योतिषप्रसङ्गे मेघावधिके एकादशराशौ च । ६युगुलौ, १०विहति च न० ।

तत्त्वचटार्थककुम्भलक्षणसुक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र० “विष्णुधर्मोत्तरे “हैमराजतत्त्वान्वा वा शृणुमया ल-ज्जणान्विताः । यातोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषे-चने । पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उत्तमेधपोद्वाशाङ्गुलाः । हाट-शाङ्गुलकं मूलं सुखमटाङ्गुलं भवेत्” । “पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताश्च, दशसंख्यावाचकत्वेन उद्योतिः-शास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः ता-वन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः । मध्यप्रदेशे तिर्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः । अथवा बाह्यप्रदेशे बलयाकतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशद-ङ्गुला इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति खान्दसः प्रयोगः” हेमा० ।

तान्त्रिकमानान्तु तन्त्रसा० गौतमीये “हैमं रौप्यं तथा ताञ्च मार्त्तिकं वा स्वशक्ततः । विसृज्याद्यं न कुर्वीत कृते निष्फलमाप्नुयात् । पट्तिशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारो द्यतिशालिनम् । ओङ्गं द्वादशं वापि ततोऽन्यूनं न कारयेत्” ।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विधा० पा० उक्तो-यथा “कुम्भकः पूरकोदेशः प्राणायामश्चलक्षणः ।

पूरकं पूरणं वायोः, कुम्भकः स्थापनं कश्चित् । बहिर्निः-
सारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः । दक्षिणे रेचयेद्वायुं
वामेन पूरितोदरः । कुम्भेन धारयेद्विषयं प्राणायामं
विदुर्मुधाः । अङ्गुष्ठेन पुटं पातुं नासाया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य संप्रहे । अङ्गुष्ठत-
र्जनीभ्यास्तु ऋग्वंटी सामगायनः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
तु पातुं सखैरर्धभिः" याज्ञ० "दक्षिणे रेचकं
कुर्यात् वामेनाप्यर्थं चोदरम् । कुम्भकेन जपं कुर्यात्
प्राणायामस्य लक्षणम्" शङ्खः । विद्वत्मेतत् पात० सू०
भाष्यविवरणेषु यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः" सू०
"सत्यासनजये बाह्यास्य वायोराचमनं श्वासः । कोष्ठस्य
वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः
प्राणायामः" भाष्यम्

"श्वासनानन्तरं तत्पूर्वकर्तव्यं प्राणायामस्य दर्शयन्
तल्लक्षणमाह रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वास-
योगतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति
तथाहि यत् बाह्यावायुराचम्यानधीर्यते पूरके । तत्रापि
श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः यत्रापि कोष्ठवायुर्विरेच्य
वहिर्धीर्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः
एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्ये णीच्यते । सत्यास-
नेति" वाचस्पतिविवरणम् ।

"बाह्याभ्यन्तरस्तम्भहृत्तिदेशकालसंज्ञाभिः परिहृ-
तोदीर्घसूक्ष्मः" सू०

"यत् प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृती-
यस्तम्भहृत्तिर्वत्नोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तत्रे
लक्ष्यमुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा द्वयोर्यु-
गपङ्कत्यभावइति त्रयोऽपेक्षिते देशेन परिहृताः, इयानस्य
विषयो देश इति कालेन परिहृताः लक्षणानामियत्ताव-
धारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । सङ्ख्याभिः परिहृताः
एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्वाते सदास्मिन्हीतस्यै-
तावद्भिः द्वितीय उद्वाते" एवं तृतीय एवं सृष्टरेवं मध्य
एवं तीव्र इति सङ्ख्यापरिहृताः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दी-
र्घसूक्ष्मः" भाष्यम्

"प्राणायामविशेषत्वयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति
यत्नेति । हृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रे-
चकमाह यत् प्रश्वासेति । पूरकमाह यत् श्वासेति ।
कुम्भकमाह तृतीय इति । तदेव स्फुटयति यत्नोभयोः

श्वासाश्वासयोः सकृदेव विचारकात् प्रयत्नादभावो भवति
न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौधप्रविधारकप्रयत्नौ नापि
रेचकप्रयत्नौवविधारणप्रयत्नौऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तत्रे
उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्वतः संकोचमापद्यते
एवमयमपि साहसो बह्वनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननि-
रुद्धक्रियः शरीरेष्व सूक्ष्मोभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति
येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक इति । इयानस्य
देशो विषयः प्रदेशः । विनस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते
प्रदेशे रीगिकाठलादिक्रियायुक्तितो बाह्य एव मान-
रोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसङ्घेनानुमितः
स्पर्शननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थी भागः लक्ष-
स्ते पाभियत्तावधारणेनावच्छिन्ना स्वजानुमण्डलं पाणिना
त्रिः परास्यश्च छोटिकावच्छिन्नः कालोमात्रा । ताभिः
षट् त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्वातो मन्दः । स
एव द्विगुणोक्तो द्वितीयोमध्यमः स एव त्रिगुणोक्तस्तृ-
तीय स्तीव्रः तमभिर्मात्रं सङ्ख्यापरिहृते प्राणायाममाह
सङ्ख्याभिरिति । स्वस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रिया-
वच्छिन्नेन कालेन यथोक्तं छोटिकाकालसमानः प्रथमोद्-
वातकर्मात्मा नीतः उद्वातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः
लक्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वास प्रश्वासयत्तासंख्येति
कथञ्चिद्भेदः । स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासा-
दिक्रमेण देशकालप्रचटव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं
समधिगमनीयः तथा च सूक्ष्मो न तु मन्दतया" वि०
"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपो चतुर्थः" सूत्रम्

"देशकालसङ्ख्याभिर्वाहविषयः परिहृते व्याप्तिप्रः । तथाभ्य-
न्तरविषयः परिहृते व्याप्तिप्रः । उभयथा दीर्घसूक्ष्म तत्-
पूर्वको भूमिजयात् । क्रमेणोभयोरगत्यभावस्तुतः
प्राणायामः । तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः
सकृदारब्ध एव देशकालसङ्ख्याभिः परिहृतो दीर्घसूक्ष्मच-
तुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिज-
यादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावस्तुतः प्राणायामः इत्ययं
विशेषइति" भाष्यम्

"एवं त्रयोविशेषा लक्षिताः चतुर्थे लक्षयति बाह्येति
व्याचष्टे देशकालसङ्ख्याभिरिति व्याप्तिप्रोऽभ्यासवशी-
कृतादूषादवरोपितः सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एव तत्पूर्वको
बाह्याभ्यन्तरविषयः प्राणायामो देशकालसंख्यादर्शन-
पूर्वकः, न चासौ चतुर्थः तृतीयइव सकृत्प्रयत्नादङ्गाव-
कायते किन्त्वस्य स्वमानस्तां तामवस्थामापन्नः तत्तदवस्था

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति ।

“ननु तयोर्गोत्राभ्यामस्मात्तु नायसीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत्र आह । तृतीय इति कर्मानलोचनार्थं सङ्गत्य तन्निर्दिष्टं वस्तु गोत्रस्य पूर्वत्वालोचनार्थं वज्रप्रत्ययत्वनिर्दिष्टमीय इति विशेषः । तयोः पुरस्करेचक्रयोर्विषयो नानोचितोऽयं तद्देशकालसङ्घातभिरनोचित इत्यर्थः” विवरणम्
“ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्” सू०

“प्राणायामसम्यस्तोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म यत्तदाचलते । महाभोहभयेन इन्द्रजालेन प्रकाशमीनं सत्यमावृत्य तदेवाकार्यं नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रविच्छन्नं च क्षीयते । तथाचाक्तम् “ततो न परं प्राणायामात्ततो विमुक्तिर्मलानां दाम्पिष्ठं ज्ञानस्येति” किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । “वच्छेदनिवारणार्थां वा प्राणस्येति” इत्यत्राह भाष्यम्

“प्राणायामस्यानन्तरायोगजनमाह तत इति । आश्रित्यनेनेन बुद्धिमत्त्वाकाण्डव्यावरणं क्लेशः पाप्मा च । व्याचष्टे प्राणायाममिति । ज्ञाश्रित्यनेनेति ज्ञानं बुद्धिमत्त्वाकाण्डः विवेकात् ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्योपपन्नचनीयादीनां कर्माणि निपातस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयवज्रज्जीयवत् अत्राणि कर्तारि कथ्यप्रत्ययः । कर्मण्येन तज्जन्मरागं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अत्रैवागमनाश्रयमिति यत्तदाचलते इति । महाभोहोरागः तदविनिर्माणवर्तित्वविद्यापि तद्व्यङ्ग्येन गृह्यते । अकार्यसंन्यासः । ननु प्राणायामश्चेत् पापानां जिघाति कृतं तर्हि तपस्येत्याह दुर्बलं भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते अतस्तत्प्रत्यय तपोपेक्ष्यते इति अत्राप्यागमिनासङ्गमितिमाह तथा चोक्तमिति । मत्तुरप्याह “प्राणायामैर्देहेहोपनिमित्तं” प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता “प्राणायामश्चमनिलं वक्ष्यमभ्यासात् कुरुते तु यः । प्राणायामः स विज्ञेयः सर्वजोऽवीजय च । परस्परैणाभिभवं प्राणायामौ यदाऽनिलौ । कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमात्तयोः” इति किञ्च व्यासः “प्राणायामोहि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति” विवरणम् प्राणायामशब्दे विवृतः

कुम्भमानसुक्तं हेमा० दा० ख० परिभाषाप्रकरणे

सविष्यपुराणे “पलहयं तु प्रसृतं हिगुणं कङ्करो मतः । चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्थः प्रस्थाशत्वार आढकः । आढकस्तं यतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोऽनुधैः । कुम्भो द्रोणहयं शृतेः खारी द्रोणास्तु योऽङ्ग” । विष्णुधर्मोत्तरे “पलस्तु कुडुवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्तमानेषु दोऽङ्ग्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः योऽङ्गभिः खारी विंगत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भेस्तु दशभिर्वाधो धान्तसंख्याः प्रकीर्तिताः” ।

वैद्यकरिभाषायां कपेगङ्गे दर्शितं “चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसोत्प्लवणोऽर्म्भणः । उन्मानश्च घटोराशिर्द्रोणपर्याय संज्ञितः । द्रोणास्थं शूर्पकुम्भौ च चतुर्पट्टशरायकः भा० प्र० वाक्यम् । कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्धप्रतभिषाणस्त्रिभाद्रपदातिपादाङ्गकः स च ३६० अंगैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य ३०० विंशतोत्तरविंशदंशमङ्कः । तस्य स्वच्छादितसंज्ञं नील० ता० “कुम्भोऽपटो ना दिनसध्यसङ्गमस्तुः स्थिरः कर्षुरवर्षावायुः । सिग्धोऽप्यण्ड स्वगतव्यधत्तः शूद्रः प्रतीची विषमोदयश्च” । तस्य स्वामी शनिः । स च स्थिरराशिः “चरस्थिरद्वयात्मकनामवेद्य जेष्ठादथोऽमी क्रमगः प्रदिष्टा” इत्युक्तेः । स च पुक्तराख्यः “पुण्यस्य पुक्तराख्ये आवाताख्यस्तथैव च । श्रुष्टादस्या भवत्येति निर्यं द्वादश राशयः” ज्यो० ता० । स च द्विपदराशिः “मिश्रुनतुला चट्वान्या द्विपदस्याद्यापमर्ष्यभागश्च” तत्रोक्तेः “द्विपदः पञ्चमाः सर्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः, सलिलनिलया वाया भक्ष्याः सर्गोत्पजातयः” तत्रैवोक्तेः तद्भागेः सिंहं विना सर्वे राशयोर्वश्या जलजरा भक्ष्याः । स च राक्षोर्भूल्लिकोणम् । “उच्चं न्युग्मं घटभं त्रिकोणम्” इत्युक्तेः । तत्र तुलादितो नवरागा ग्राह्याः “चराणां सत्रिकोणानां तच्चराद्या नवरागा” इत्युक्तेः कुम्भापेक्षया तुलाराशेनैवमत्याक्षयं चरत्याश्च तथात्यस्म तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११३०० दर्शितम् । देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृतिः ।

११ प्रह्लादपुत्रभेदे “प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । । विशेषतश्च कुम्भश्च निक्कुम्भ इति नामतः” भा० आ० ६५ अ० “प्रह्लादोऽश्वगिराः कुम्भः संज्ञादोग मनप्रियः” चरित्रं ४० अ०

कुम्भश्च ४० कुम्भ+स्वार्थे क, कुम्भ इव कार्यति प्रकाशते नियतत्वात् कै-क या । प्राणायामाङ्गे वायुरोधन व्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृतः । “कुम्भकोनिश्चल आसः” या० सू० ।

कुम्भकर्णाय पुं कुम्भ इय कर्णावस्थ । रावणानुजे राजसभेदे
स च विश्ववसः कैकस्यां जातः तदुत्पत्तिकथा रामा०
उत्त०का० सुमालिकन्यया कैकस्या अभिहोत्वकाले स-
न्यासमये पुत्रमभिलषन्त्या प्रार्थितेन विश्ववसा राजस-
भो निपुत्रप्राप्तिरूपो वरोदत्तः । यथा “दारुणायां तु वेला
दां यस्माच्च मासुपस्थिता । षट्शु तस्मान् सुतान् भद्रे !
याऽगान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणा
भिजनयिष्यात् । प्रसविष्यसि सुशोणे ! राजसान् क्रूर-
कर्णान्” इत्युपक्रमे “एवमुक्ता तु सा कन्या राम !
कानि केनचित् । जनयायास बीभत्सं रत्नोरूपं
सुदारुणम् । दशमीयं महादंष्ट्रम् नीलाञ्जनचयीपमम् ।
ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तसूक्ष्मजम्” इति राव-
णोत्पत्तिमुक्ता “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महा-
बलः । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः
शूर्पनखा नाम संजज्ञे विक्रान्तना । विभीषणस्तु धर्मात्मा
कैकस्याः पतिमः सुतः” इति । भा०व०६७४ अ० तु उपोक्त-
कटाः तत्स्थोत्पत्तिरुक्ता” यथा

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवन्मुनिः । विश्व-
या नाम सक्रोधः स वैश्वरूपमैक्षत । ब्रुवसे तन्नु सक्रोधं
पितरं राजसंश्रयः । कुम्भकर्णस्तु प्रसादार्थं यतते स्म सदा
नृप ! । स राजराजो लङ्कायां नियसन्नरयाङ्गनः । राजसीः
प्रददौ तिस्रः पितृर्वै परिचारिकाः । ताः सदा तं महा-
त्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्दूल ! नृत्यगीत-
विशारदाः । उपोत्कटा च राक्षा च मालिनी च वि-
शम्भते ! । अन्योन्यसङ्घर्षा राजन् ! अयेस्वामाः कुम्भ-
धर्माः । तासां स भगवंस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् एवानेकैकस्या यथेप्सितान् । उपोत्क-
टायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसंश्रयौ । कुम्भकर्णदशमीयौ
बलेनाप्रतिभौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं वि-
भीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ।
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव
महाभागो धर्मा गोप्ता क्रियारतिः । दशमीयस्तु सर्वेषां
अहो राजसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो महा-
सत्त्वपराक्रमः । कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको
युधि । मायावो रणशौण्ड्यं शूरीश्वर रजनीचरः” ।
तस्य ब्रह्मतोवरप्राप्तिरुक्ता रामा०उ० का०१० सर्गे यथा
“इत्युक्ता कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् । जापप्रतिं
सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । न तावत्

कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि
यथा लोकांस्त्वामयत्येष दुर्भनाः । मन्दनेऽपसरसः
सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन मालिता ब्रह्मचर्या-
मानुपास्तया । अलव्यवरपणेन यत् कृतं राजसेन तु ।
यद्येव वरलब्धः स्याद्भवेद्भुवनत्रयम् । वरव्याजेन मोहो-
ऽस्मदीयतामभितप्रभ ! । लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य
च संमतिः । एवमुक्ताः सुरैर्ब्रह्माऽचिलयत्पद्मसम्भयः ।
चिलिता चोपतम्येऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती । प्राञ्जलिः
सा तु पार्श्वस्था प्राज्ञवाक्यं सरस्वती । इयमस्वप्रागता
देव ! किं कार्यं करवाग्यद्वयम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां
प्राज्ञवाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राजसेन्द्रस्य
भयं वाग् देवतेप्सिता । तथेत्युक्ता प्रस्थिता सा प्रजा-
पतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण ! महाबाहो ! वरं वरय योमतः ।
कुम्भकर्णस्तु तदाव्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्नं वर्णाश्र-
मेकानि देवदेव ! ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तद्योक्ता
प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राजसं तं
जज्ञौ पुनः । ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च मम स्तनम् ।
विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्नां संज्ञां च ततो गतः । कुम्भ-
कर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं कि-
मिदं वाक्यं समाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो
देवैरिति मन्ये तदागतैः”

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु लच्छ-
णेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८६ अ०
“कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रवृत्तीतशिलायुधः । अभिदुद्राव
सौमित्रिष्ठयस्य महतीं शिलां । तस्यापि पततकूर्णं
जुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ । चिक्षेद निशितायाभ्यां स
बभूव चतुर्भुजः । तानयस्य भुजान् सर्वांस्तु प्रवृत्तीतशि-
नायुधान् । सुरैश्चिक्षेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ।
स नभूवातिकायश्च बह्वपादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण
सौमित्रिर्ददाराङ्गिचयोपमम् । स पपात महावीर्यो दि-
व्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिर्विनिर्दग्धः पादपोऽ-
ङ्गुरवानिव । तं दृष्ट्वा हतसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्त्रिनम् ।
गतास्तु पतितं भूमौ राजसाः प्राद्वयन् भयात्” ।

उत्पत्तौ बभे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेयः । स च
विष्णु पारिपदविजयावतारः सनत्कुमारोदितनिशापात्
व्यासुरभावभाषेदे तत्कथा भाग० अतुसन्धेया ।

कुम्भकामला स्त्री कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते
कामलारोगभेदे । “कामला बहुपित्तं वा कोष्ठशला

यथा मता" तत्र कोषाश्रयां कामलामात्रं "कालान्तरात् खरीभूता कच्छा स्यात् कुम्भकामला" अधिकं कामलाशब्दे १८६६८ उक्तम् । सुच्यते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा "सका-मलापालकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लावरकोऽलमाख्यः" इत्युपक्रम्य "वत्स्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालाक्षणादिकसंज्ञा च "भेदांस्तु तस्याः शृणु कुम्भमाह्वं शोको महान्तस्तत्र च परभेदेः" तेन कुम्भइत्येव तस्या नामान्तरम् ।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति क-अण् उप० सं० । (कुमार) १ जातिभेदे अमरः । सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतथीरात् कुम्भकारः सञ्च्यते" उसनसोक्ता ब्रह्मवैवर्ते तु "मालाकारात् चर्म्मकायां कुम्भकारोव्यजा-यत" इति "पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूवह" इति पुराणान्तरं तेन उत्तमाधमवर्गसङ्करत्वात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । १ कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० सुगंधोपधमते ततोऽपि देप् तन्मते परप्रत्ययविधानात् । "यत् कुम्भकारपयनोपरिपङ्कलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भटः ३ कुकुम्भविहगे पुंस्त्री० हेम० स्त्रियां ङीप् ।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोयस्याः कप् अत-इत्यम् । १ कुलत्यायाम् (कराय कलाद) राजनि० तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम् । कुम्भं करोति क-ल्लुन् । कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्यम् । **कुम्भकारी** स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीप् । १ कुलत्यायाम् राजनि० २ मनःशिलायां जटाध० कुम्भ-कारस्य कुलालस्य पत्नी ङीप् ३ कुलालभार्यायाञ्च ।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य । शम्भरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतुः सुदंष्ट्रश्च केशिरत्नैर्वसादवः" हरि० १६३ अ० **कुम्भचक्र** न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे । चक्रशब्दे विवृतिः । **कुम्भज** पु० कुम्भाज्जायते जन-ङ ५ त० । १ अगस्त्ये सुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः । २ वशिष्ठे सुनौ श्रोणाचार्ये च ४ घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र ।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी । खलाभूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्त्वोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता । रस्या ज्वरापहा प्रोक्ता स्वा-सकासकफाक्षयत्"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भइव नाभिरस्य अक्षसाम् । बलिदैत्यपुत्रभेदे

"बलेः पुत्रशतं त्वासीत् वाणज्येष्ठं नराधिप ! । धृत-राष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्दुतापनः । कुम्भनाभो गर्हभाक्षः कुक्षिरियेवमादयः" हरिवं० २ च०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीप्निपातन निमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः

"कुम्भपदी एकपदी जलपदी मूलपदी मुनिपदी गुण-पदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी पटपदी दासीपदी श्रुतपदी विष्णुपदी रुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुनिपदी क्षणपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शङ्खतपदी अष्टपदी स्यूष-पदी अपदी सूचीपदी" ।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्त्रीतः पादोऽस्य कुम्भपदत्रा० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्यलोपः । घटतुल्यपादयुक्ते स्त्रीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपदत्रा० अन्यलोपः ङीप् च । कुम्भपदी इतिभेदः ।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव । कुम्भमात्रगम्यदेशतया निन्द्ये । पात्रे समितादित्वात् छेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता । युक्तप्रायोऽदित्वात् आद्युदात्तोऽयम् **कुम्भमुद्रा** स्त्री "दद्याद्बुधं पराङ्मुखे चित्वा हस्तद्वयेन तु । सावकाशाभेकसृष्टिं कुर्यात्" हस्तसूत्रिका सा तन्त्र सारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य । १ अगस्त्ये सुनौ "प्रसमादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघुः । २ वशिष्ठे सुनौ । तयोः यथा च ततउत्पत्तिस्तथाह रामा० उ० का० ६३ अ० "अशरीरः शरीरस्य हते न्यस्य महासुनिः । वसि-ष्ठस्तु महातेजा जगाम पितरनिकम् । सोऽभियाय ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवत् । पितामहमथोवाच वायुभूतइदं वचः । भगवन्निमिशोपेन विदेहत्वमुपागमम् । देवदेव ! महादेव ! वायुभूतोऽहमण्डज ! । सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ! । देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि । तमुवाच ततोब्रह्मा स्वयंभूरभितप्रभः । मित्रावरुण-जन्नेज आविशत्यं महायशः ! । अयोनिजस्त्वं भविता-तत्वापि द्विजसत्तम ! । धर्मेण सहता युक्तः पुनरोप्यसि मे व-शम् । एवमुक्तस्तु देवेन अभियाय प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामहं त्वर्थं प्रययौ वरुणालयम् । तमेव कालं मित्रोऽ-पि यरुणत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोमेतः पूज्यमानः सु-देवरैः । एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः । बह-

च्छया तच्छृणुमागता सखीभिर्भिताः । तां दृष्ट्वा रूपसप-
त्तां श्रीङ्गलीं वरुणालये । तदाऽऽविशत्परो हर्षो वरुणं
चोर्वशीकृतः । स तां पद्मपलाशाक्षीं पश्यन्चन्द्रनिभाननाम् ।
वरुणोऽवश्यासास भेषुनायाप्सरोवराः । प्रत्युवाच ततः
राः तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । भिल्लेणाहं हता साक्षा-
त्पूर्वं मेव सुवेश्वरा । वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडि-
तः । इदं तेजः ससुतस्त्वय्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्भिते ।
एव सत्सृज्य सुश्रोणि ! त्वय्यहं वरवर्णिनि ! । कृतकामो-
भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् । तस्य तल्लोकनाथस्य
वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमपीता श्रुत्वा वाक्य-
सुवाच ह । काममेतद्वैवत्येवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् ।
भावशायधिकं तुभ्यन्दे हो मितस्य तु प्रभो ! । उर्वश्या
एवसक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन्
कुम्भे न्ययाहजत् । उर्वशी त्वगमत् तत्र भिल्लो वै यत्न
देवता । तान्नु मितः रुभ्रकुड्भुजोऽर्चनीमितमब्रवीत् । मया-
ऽभिमानिता पृथं कस्माच्चमवसर्जिता । पतिमन्यं हत-
पती किमर्थं दृष्टचारिणि ! । अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्-
क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कञ्चित्काल-
द्विवर्षासि' इति तस्य तस्यां शापसङ्गा
“यः स कुम्भो रघुश्रेष्ठ ! तेजःपणोमहात्मनोः । तस्मिन्-
सोजोमयी विप्रौ सम्भूतादृषितमौ । पूर्वं समभवत्तत्र
अगस्त्योभगवान्दृष्टः । नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मितं
तस्मादपाक्रमत् । तद्धि तेजस्तु मितस्य उर्वश्याः पूर्वमा-
हितम् । तस्मिन् समभवत्कुम्भे तत्तज्जोयत्न वारुणम् ।
कस्यचित्तय कालस्य मि त्वादरुणसंभयः । वसिष्ठस्ते-
जसा युक्तो जज्ञे पञ्चाकुदेयतम्” ।
अत्रैवमाख्यायिका प्रथमसर्वशीं भिल्लो दृष्ट्वा तामाबन्धितवान्
तथाच त्वस्त्रवासमागमिष्यामीत्युक्तस्तदा वरुणलोकस्य एव
मितस्तद्दर्शनाद्भटस्त्वनितं निजतेजः कुम्भे उत्सृज्य स्व-
द्विवासं जगान पद्माद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा स्त्वनितं तेजः
कुम्भे व्यसृजत् ततोमित्त्वनिवासंगता भिल्लेण शृणा चेति ।
रामा० श्लोकस्यायमर्थः नाहं सुतस्तवेति यद्यपि भिल्लो-
णापि कुम्भे रेत उत्सृष्टं तथापि तयैकस्य पूर्वो न
भवामीत्युक्त्वाऽपक्रामत् । एवमुक्तौ बीजमाह तद्धि तेज इति
अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं मितस्य तेजः पूर्वसर्वशीनिमित्त-
वारुणशीयविसर्गात्पूर्वं साहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव
कुम्भे वारुणं तेजः समभवत् संगतमभवत् यत्न कुम्भे
मितस्य तेज आसीत् अतस्तेजोन्तरसंगमादुत्प-

संनैकस्य तत्र सुत इत्युक्तमगस्त्येन मित्रं प्रति ।

“अगन्त्य यविष्ठय सत्वायकणयोर्कपी । रेतः सृष्टि-
चतः कुम्भे उर्वग्याः सन्निधौ तथा” भाग० ६।१।५।
इत्यप्सरामेदेस्वी “गोपाली सज्जन्या च कुम्भयोनिः
प्रजागरा” भा०व०४३अ० । ४श्रोणाचार्ये पु० तदपत्ति-
कथा द्रोणशब्दे वक्ष्यते ५श्रोणपद्मीवृक्षे पु०राजनि०

कुम्भारितम् ए० अग्निभेदः । “हविषा यो द्वितीयेन सोमैन
सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वा च कुम्भरताः सउच्यते”
भा० व० २१८३० अग्निपञ्चरर्णने । कुम्भास्थितं रेतः
कारणमस्य । २३१३३ इवसिधे सुनौ तयोर्विधा तयात्वं
तथा कुम्भयोनिशब्दे उक्तम्

कुम्भला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं लाति ला-क । (मुण्डरी
मुण्डरीकालतायाम् रत्नगा०

कुम्भवि(त्र)ल न० ६८० । कुम्भस्थे गर्ते खलोदानोद्यम्
कुम्भोज ५०कुम्भ द्व द्वीजस्य (राठा) करञ्ज भेदे राजनि०
कुम्भगाला स्त्री कुम्भयाकार्यं गाला । (पोयान) (वुमा-
रगाला) कलसपाकार्यं गर्ते द्वैच०

कुम्भसन्धि ए० कुम्भयोर्हस्तिशीर्षयुग्मं सपिण्डयोः सन्धिः ।
आरक्ष्ये हस्तिकुम्भसन्धस्थाने त्रिका०

कृत्स्नसम्भव पु० संभववशात् सत्सङ्ग-अपादानेऽप्युक्तः
सम्भवोऽस्य । ऽङ्गस्यैव श्वसिरे श्चोणाचर्योक्तत्वा-
नस्यवशिष्टयोस्तत्तत्पक्षिकथा कृत्स्नयोनिगच्छे सत्ता

कुम्भसर्पिस् न० सुवृत्तोक्तौ कलसे एकादशमयसोऽपि
 दत्तमेदे “पुराणं तिसिरश्वासर्पानसम्बरकासनुत् ।
 च्छात्रविप्रोन्मादयिहादस्यरानाजन्तम् । एकादशमयसैव
 यत् सरानुपिप्तं दत्तम् । रक्षोभिर्कुम्भसर्पिः स्थात् पर-
 तस्तु महादत्तम्” । ५ [अष्टमा०

कुम्भा स्त्री कृतमित वक्ष्या उभ्या एतिरस्ताः प्रक० । वंश्यायां
कुम्भाण्ड पु० कुम्भद्रवाण्डोऽस्य । वाणाक्षुरस्य मन्त्रिभेदे
“इत्यवसन्तः प्रहसन् कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्” हरिव०
१७५अ० “एतस्मिन्ननरे तत्र कुम्भाण्डाय महात्मने
कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां यथेष्ट ! प्रीतोऽस्मि तव रुद्रत ! । एत-
द्वक्ष्याऽभयं तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने । विद्याह्ननकरोतु
तत्र सोऽनिरुद्धस्य वीर्यपातु” हरिव० १८२अ० । स्वार्थे क ।
तत्रैव । सच कुम्भाण्डो न० गौरकुम्भाण्डग्राम् स्त्री राजनि०

कुन्माधिप पु० ६त० । अनिमहे तस्य तदधिपत्वात्
कुन्माधीभादयोऽप्यत्र ८०

कश्चिन्नास्ती कुम्भस्तदाकारोऽष्टस्याः ठन् । (पाना)जलो

परिजाते लणभेदे अमरः । तत्पर्यायादि भावप्र० उक्तं यथा
“वारिपर्णी कुम्भीका स्याच्छैवालं शैवलञ्च तत् । वारि-
पर्णी हिमा तिका लघु स्वादो सरा कटुः । दोग्ध-
यहरो रुक्षा गोणितं ज्वरशोषहृत्” ।

पाटलादृते श्रोणपुष्पाञ्च राजनि० । “यत्माने पिडका
ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च । कुम्भीकावीजसदृशा
कुम्भीकाः सन्निपातजाः” माधवोक्ते षनेतयत्नस्यरोगभेदे
सुश्रुते दीर्घमध्यत्वे नायं पठितः यथा “पृथग्दोषाः सम-
स्ताश्च यदा यत्नं व्यपश्रयाः । सिरा व्याध्यावतिष्ठन्ते य-
त्नं स्वधिकमूर्च्छिताः । विषर्ज्यं सांसं रक्तञ्च तदा यत्न-
व्यपश्रयान् । विकारान् जयन्त्याशु नाभतस्तान्निबोधत ।
उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो यत्नं शर्करा” इत्युप-
क्रमस्य कुम्भीकवीजप्रतिमाः पिडकाः पञ्चयत्नानोः ।
आध्यायन्ते तु भिक्षा याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः” ।
तेन माधवस्य टीक्ष्णमध्यपाठः समुचितः । कुम्भीक
पिडकेत्यत्र पञ्चवैचार्यः । कुम्भी-स्वार्थे क । पृथग्या-
याम् शब्दमालाङ्कटफले भावप्र० कटफलशब्दे तद्वाक्यादि
कुम्भिन् पुंस्त्री० कुम्भोऽस्यस्य इति । इति स्तिनि २ कुम्भीरे
हेमच० स्तियां डीप् । शुगुगुलौ जटा० । ४ कल
सरधारिणि लि० स्तियां डीप् “उदकं कुम्भीनीरिव”
अ० १। १६१। १४ । डीबन् । ५ जयपालहस्ते राजनि०
कुम्भीवीजं जयपालवीजमित्युक्तेः इष्टयव्यां “गौरिला-
कुम्भीनी जमेति” मा० २०, ५४ स्तो० व्या० मञ्जन. य-
ष्टकोपात् ।

कुम्भीपाकी स्त्री कुम्भना पाकोयस्याः गौरा० डीप् । कटफले
भावप्र० शब्दकल्पद्रुमः भावप्र० कटफलपर्याये कटफल-
शब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भीकाऽपि चेत्वेव पाठः कश्चित्
कुम्भीपाक्यपीति पाठः तन्मूलं नृग्यम् । [राजनि०

कुम्भीमद् कुम्भिनः गजस्य मदः । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे
कुम्भी ल पु० कु-उम्भ-इलच् शक० । १ चोरे २ स्त्रोकार्थचोरे
३ शालमत्स्ये ५ श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अल्पार्थे डीप् । १ जुह्वे कुम्भे तदाकृतित्यात्
२ उखायां ३ पाटलादृते ४ कुम्भीकायां वरिपश्राम्
(पानः) ५ कटफले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुष्पे
इपर्यटदृते । अस्य गुणाः “कुम्भी वातकफहरो” राजनि०
७ दन्तीदृते राजनि० । तत्र जातादि कक्ष्त्रा० टकञ् । कौ-
म्भेयक तत्र जातादौ लि० । कर्सादि० चतुरर्थ्यां फिज् ।
५ कौम्भाग्रनि तत्सन्निहटदेशादौ लि० ।

कुम्भीक पु० कुम्भीय कायति कै-क । १ पुद्गागृह्णे । रत्न-
मा० २ कुम्भीकायां (पाना) कुम्भीकवीजप्रतिमाः” सुश्रुतः
सुश्रुते अयं प्रियङ्गुदिगणे उक्तः यथा
“प्रियङ्गुसमङ्गाघातकीपुद्गागरक्तचन्दनचन्दनसोचरसरसा-
ञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवत्तपो दीर्घमूला
चेति” । तत्र पुद्गागस्य पृथक्कीर्तनात् कुम्भीकापरत्वम् ।
सुश्रुते नेत्ररत्नस्ये श्लोके भेदे कुम्भीकाशब्दे तद्वाक्य-
सुदाहृतम् तत्रोक्ते षमूकरोगोपद्रवभेदे च यथा
“अथातः मूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः । लिङ्गवृद्धिभि-
रुक्तमक्रमप्रवृत्तानां मूकदोषनिमित्ता दग् चार्थौ च
व्याधयो जायन्ते । तदथा सर्पपिका, अडीलिका,
ग्रथितम्, कुम्भीका, व्यलजी, स्फटितम्, सम्मृद्धिपि-
डका, व्यवमन्यः, पुष्करीका, स्पर्शहानिः, उतमा,
शतपोनकः, त्यक्पाकः, गोणितार्तुदम्, सांसार्तुदम्,
सांसपाकः, विट्प्रधिः, तिलकालक्येति, इति विभज्य
तन्मूलणसक्तं यथा “कुम्भीका तत्तपित्तोत्था जान्वा-
स्थितिभाऽगुभा”

“कुम्भीका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० हृस्वमध्यपाठस्तु
लिपिकरप्रमादात् । ततः सूरहे खलादि० इति । तद्वो-
गसमूहे स्त्री “कुम्भीकिनी शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनी-
मपि” “कुम्भीकिनी सत शर्करया लेख्या” सुश्रुतः
सुश्रुतोक्ते क्लीबभेदे पु० “स्वे गुदे ब्रह्मचर्याद्याः स्त्रीषु पुंषु
प्रयत्नते कुम्भीकः सच विज्ञेयः । इत्युक्ता” “आसंकेयश्च
सुगन्धी च कुम्भीकः सेव्यकतथा । अनेतसदपेक्षेया अ-
गुक्रः पण्डसंज्ञितः” तन्मूलणं तत्रोक्तम् ।

कुम्भीधान्य(क्त) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कप् । वर्षभोग्य-
सञ्चितधान्ये गृहस्थभेदे
“कुम्भलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।” मनुः
“वर्धनिर्वा होचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः” “प्राक् सौ-
मिकीः क्रियाः कुर्यात् यस्याच्च वार्षिकं भवेदिति” याज्ञ-
बल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयानुष्ठानात् । मनुस्मृत्य-
यदा वानप्रस्थस्यैव “समानिचयएव वा” इत्यनेन समसञ्चयं
वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहस्थाः समुचितः
संवत्सरसञ्चयः” कुल्लू० । सेधातिथिस्तु यायता धान्यादि-
धनेन बहुभ्यद्वारादिमतः त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवेति तावत्
सुवर्णादिधनवानपि कुम्भलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी
उड्डिका धान्यसामकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक
इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुम्भलधान्यक

इत्येतद्व्याचक्षणाः धानप्रकोष्ठसञ्चयो या स्यात्
दादगाहमात्रपर्याप्तधनः इति कुम्भीधानप्रक इत्येतद्व्या-
चक्षे । उद्भिकाप्रमाणधानप्रदिसञ्चयोऽपि प्रद्वहमात्रपर्या-
प्तधनः इति । तेन तदर्थयोरपि

कुम्भीनमप्यकुम्भीव नसा नासायस्य । क्रूरसर्पे मेदि० रावण
मात्रवस्त्रेभ्यः लवणासुरजनन्यां स्त्रीं लीप् । तदुत्पत्तेः
तस्याः सधुदैव्येन हरणस्य च कथा रामा० उत्तर० का० ५५ अ०
“विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्राता वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य
पापस्य कर्मणः फलमागतम् । मातामहस्य योऽस्माकं
ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः । माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्रा-
ज्ञो निशाचरः । पितृज्येष्ठो जनन्या नोऽस्माकं चार्य
कोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् ।
मातृष्वसुरास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्यस्माक-
मेवैषा भ्रातृणां धर्मतः स्वसा । सा हृता मधुना राज्ञश्च सुरेण
बलीयसा । यज्ञप्रवृत्ते एते तु मयि चान्तर्जलोपिते ।
कुम्भकर्णो महाराज ! निद्रामनुभवत्यथ । निहत्य राज्ञ-
सन्धेयानमाख्यानिह संमतान् । धर्पयित्वा हृता राजन् !
सुप्राप्यन्तः पुरे तव । श्रुत्वापि तन्महाराज ! ज्ञानमेव हतो-
न सः । यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्तृ हि भ्रातृभिः ।
तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मतेः । अकिञ्चेवाभिसं-
प्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवचः श्रुत्वा राज्ञमेन्द्रः
स रावणः । दीरात्मनेनात्मनोद्धूतस्तप्राप्त्वा इव सा-
गरः । ततोऽब्रवीद्दृशन्मीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । क-
ल्पप्रतापं मे रथः प्रीतिं शूराः सज्जीभवन्तु नः । भ्राता मे
कुम्भकर्णस्य ये च सख्या निशाचराः । वाह्नान्धधियो-
क्तुं भानाप्रहरणायुवाः । अद्य तं समरे हत्वा मधुं
राजगर्भमियम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी
सुहृद्भूतः । अश्वोहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्याणि रक्तमा-
म् । नानापहरणान्याशु निर्ययुर्दुष्काङ्क्षिणाम् । इन्द्र
जित्यधतः सैन्यान्धनिकान् परिगृह्य च । जगाम रावणो
मध्ये कुम्भकर्णस्य पृष्ठतः । विभीषणस्य धर्मात्मा लङ्कायां
धर्मासाचरत् । शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ।
स्वरैरुद्भैरवैर्द्वैः शिशुमारैर्महोरगैः । राज्ञसाः
प्रथयुः सर्वे कत्याऽऽकाशं निरन्तरम् । दैत्याश्च शतशस्तत्र
कनकैराश देवतैः । रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि
पृष्ठतः । स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः । न द-
दर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् । सा च प्रह्लाञ्जलिर्भू-
त्वा शिरसा चरणौ गता । तस्य राक्षसराजस्य तस्मा

कुम्भीनसी तदा । तां सप्तस्थापयामास न भेतव्यमिति
ब्रुवन् । रावणो राज्ञसन्धेयः किं चापि करवाणि ते ।
साऽब्रवीद्यदि मे राजन् ! प्रसन्नस्त्वं महाभुज ! । भर्तारं
न ममेकादा हन्तुमर्हसि मानद ! । नक्षीदृशं भयं किं
चित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सुर्वेषां वैधव्यं
व्यसनं महत् । सत्यवाग्भय राजेन्द्र ! मामवेक्ष्य या-
चतीम् । त्वयायुक्तं महाराज ! न भेतव्यमिति स्वयम् ।
रावणस्त्वब्रवीद्बुद्धः स्वसारं तत्र संस्थिताम् । क चासौ
तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेदाताम् । सह तेन गमि-
ष्यामि सुरलोकं जयाय हि । तव कारुण्यसौहार्दाद्भि-
दृष्टोऽस्मि मधोर्ब्रधात्”

तस्याः पतिपुत्रयोश्चरितवर्णनं रामा० उत्त० ६१ अ० यथा
“पूर्वं कृतयुगे राजन्द तैयः सुमहामतिः । लोलापुत्रोऽभय-
ज्येष्ठो मधुर्नाम महामुरः । ब्रह्मण्यश्च शररण्यश्च
बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च परमोदारैः प्रीतस्तस्याऽत-
लाऽभवत् । स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मं च सुसमाहितः ।
बहुमानाश्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः । शूलं शूलाहि-
निष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुभ्रान्तो
वाक्यं चैतदुवाच ह । त्वयाऽयमपुत्रो धर्मो मत्प्रसाद-
करः शुभः । प्रीत्या परमया युक्तो ददास्यायुधसुतमम् ।
यावत् सुरैश्च मित्रैश्च न विरुध्ये मेहासुर ! । तावच्छूलं
तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति । यश्च त्वामभियुञ्जीत
युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलो भयसात्कृत्वा पुनरेष्यति
ते करम् । एवं रुद्रादरं लब्ध्वा भूयध्व महासुरः ।
प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह । भगवन् ! मम
वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव । सुराणा-
मीश्वरोऽहमि । तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः
शिवः । प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति । सा भू-
त्ते विफला वाणी मत्प्रसादकता शुभा । भवतः पुत्रत्वेकं
तु शूलमेतद् गमिष्यति । यावत् करस्यः शूलोऽयं भविष्यति
सुतस्य ते । अबध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ।
एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहद्भुतम् । भवनं कोऽ
सुरसन्धेयः कारयामास सुप्रभम् । तस्य पत्नी महाभा-
गा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं साधन
लायां महाप्रभा । तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम
दारुणः । बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ।
तं पूतं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा कोपमन्वितः । मधुः शोकमा
पेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् । स विहाय इमं लोकं प्रवि-

द्येयवृणालयम् । शूलं निवेश्य लवणे यत् तस्मै न्यवेदयत् ।
स प्रभावेण शूलस्य दौरात्त्येनात्मनस्तथा । सनापयति
लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान् । सचासुरः शत्रुघ्नं न
हतः तत्कथा रामां उच्यते ॥ ६३३ ॥ स (शत्रुघ्नः) सुभो-
च महाबाणं लवणस्य सहोरसि । उरस्तस्य विदार्यांशु
प्रविशेत् रसः तलम् ॥

कुम्भीनसि पु० बलिदानवे “गन्धर्वस्य च या माया
या माया नमुचेरपि । बलेः कुम्भीनस्यैव सर्वास्ता-
योपितोविदुः” भा० आ० २२८५

कुम्भीपाक पु० नरकभेदे कारणसहितं तत्स्वरूपमुक्तं
भाग० पृ २६ ॥ ६ “महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्र
ज्ञेयादिना नरकान् विभज्य “यस्त्विह वा उयः
पशून् पक्षिणो वा प्राणो उपरन्वयति तमपकरणं
सूत्रपादैरपि गृह्णितमस्य यमानुचराः कुम्भीपाके तम-
तैलै उपरन्वयन्ति” “करम्भयालुकातापान् कुम्भी
पाकांश्च दारुणान्” मनुः । “भूतिवादसिप” मत्वा कु-
म्भीपाके महीयते” प्रा० त० ।

कुम्भीर पुंस्त्री० कुम्भजिनं हस्तिनमदीरयति ईर-अण् । ज-
लजन्तुभेदे नक्रे अमरः स्त्रियां डीप् । “संयत्सरन्तु कुम्भ
रस्ततो जयेत भागवः” भा० उ० १११ अ० । कर्म विपाक-
गच्छे विवर्तितः । [(कुम्भीरे पोका) कीटभेदे हारा० ।
कुम्भीरमलिका स्त्री कुम्भीरोपपदा मलिका शाक० त० ।
कुम्भीरामन न० “अथ वज्ये महादेय ! कुम्भीरासनमुत्त-
मम् । पादोपरि पटं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम् । तिष्ठे-
द्गङ्गाक्षतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते” रुद्रया० उक्ते
आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री० कुम्भीर+रस्य लः । कुम्भीरे अमरमाला
स्त्रियां डीप् । संज्ञायां क । चौरभेदे कुम्भीलशब्दार्थं
कुम्भीवीज न० इत० । जयपालहस्तवीजे राजनि० ।
कुम्भीदर पु० शिवपारिपदभेदे । “कुम्भीदरं नाम निकुम्भमि-
त्यम्” रघुः । कुम्भलव्यसुदरमस्य । तथोदरे त्रि० स्त्रियां डीप्
कृयव पु० कुत्सितेन यौति यु-अच् । “असुरभेदे “कुत्साय
गुणं नि बर्हीः प्रपत्वे अद्भः कृयवं सहृदया”
॥ ४१॥ ६१२ । “कृयवं कृयवन असुरम्” भा० “शृणुं पिपुं
कृयवं हन्तमिन्द्र । यदावधीः” ॥ १०१२८ । कुगतिस० ।
२ कुत्सिते धान्ये “क्षीरेण ज्ञातः कृयवस्य योषे” ॥ १०४१२ । “पूष्यतरक्ष्ये मे कृयवश्च मे” “यजु० १८१ ११
“कृयवं कुधान्यम्” नददी प०

कृयवाच् पु० असुरभेदे “नि दुर्योगे कृयवाचमधि अत्”
॥ १०४११० । “कृयवागित्येतन्नामानमसुरम्” भा०
कुर शब्दे तदापरं अक० सेट् । कुरति अकोरीत् । चकोर
कुरटः । [राजनि० ।

कुरका स्त्री कुर-क सङ्ग कायति कै-क । सङ्गकीष्टे
कुरङ्गुर पुंस्त्री० कुरं शब्दं करोति क-अच् ण० सुम् । सारस-
पक्षिणं हेमच० स्त्रियां डीप्
कुरङ्गुर पुंस्त्री० कुरभिन्वय्यक्तं शब्दं कुरति कुर-क ।
सारसस्ये हारा० स्त्रियां डीप् ।

कुरङ्ग पुंस्त्री० कौ रङ्गति-अच् । “कुरङ्गं रपत्तान्नः स्याज्ज-
रिणाक्षतिको महान्” इत्युक्तचिह्नेऽष्टगभेदे षष्ठ्यमात्रे
अमरः स्त्रियां डीप् । “कुरङ्गमात्रकूपतङ्गष्टङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न
हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च” भाग० व्या० श्रीधरः
तन्मांसगुणा भावप्र० यथा “कुरङ्गो षट् हणोबल्यः
शीतलः पित्तहृद्गुरुः । मधुरोवातहृत् ग्राही किञ्चित्
कफकरोमतः । हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितो बुधैः”
२ तारलोहे शतोर्ध्वभेदे न० “करतोयां कुरङ्गे च तिरातां
पोपितोनरः । अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः”
भा० आनु० २५ अ० । स्यार्थे क । कुरङ्गक तत्त्वार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः । सुन्दरनेत्रायां
स्त्रियां “किन्त्वे का यमुना कुरङ्गनयनानेत्रांस्तु भिर्ध्वजते”
उद्भटः । कुरङ्गाद्यादयोप्यत्र “कुरङ्गाक्षीष्टन्द” तमनु-
सरति प्रेस तरलम्” कर्पूरस्तवः ।

कुरङ्गनाभि पु० इत० । षष्ठ्यभेदे गन्धर्व्ये राजनि० तस्य तन्नाभे-
जातत्वादभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणाद्युक्तम् ।
कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मिमीते मा-ड । हरिणभेदे
कुरङ्गे षष्ठे त्रिका० स्त्रियां डीप् । [राजनि०
कुरङ्गिका स्त्री कौ-रङ्गोऽस्य ठन् । हृद्गपमर्थांस्
कुरचिल्ल पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिह्नार्थे चिह्नं ग्राथित्वे अच् ।
कर्कटे हेमच० स्त्रियां टाप् । [जातित्वात् डीप्
कुरट पुंस्त्री० कुर-अटन् किञ्च । चर्मकारे त्रिका० स्त्रियां
कुरगट(क) पु० कुर्यते शब्दप्रते कुर-कर्मणि अष्टक् ।
पीतकिण्टाम् स्वार्थे क । तत्त्वार्थे अमरः ।

कुरण्ड पु० कुर-अण्डक् । १ साकण्डहृत्ते राजनि० ।
२ अण्डहृत्तारोगे हेमच० तन्निदानादि साधयनिदा-
नोक्तं यथा-

“क्रुद्धोऽनूर्ज गतिर्वायुः शोथन्लकरचरन् । रुक्मौ

यङ्गणतः प्राप्य फलकोपाभिवाहिनीः । प्रपौत्र धमनी
वृद्धिं करोति फलकोपयोः । दोषान्नमदोमूलान्मोभिर्द्विः
सप्रधा गदः । मूलान्द्रजातावननाद्वेतुभेदय
कोयलम् । यातपर्णाङ्गुतस्यै कृत्वायातादहेतुर्कृ ।
पकोडुस्वरसङ्गागः पित्ताहोहोपाकवान् । कफा-
च्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् । कण-
स्योटादृतः पित्तवृत्तिलिङ्गश्च रक्तजः । कफवन्मेदसा
वृत्तिर्मृदस्तालफलोपमः । मूलधारणशीलस्य मूलजः स
तु गच्छतः । अस्मोभिः पूर्णवृत्तिवत् क्षोभं याति सरु-
ङ्गदुः । मूलकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोपयोः ।
यातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणे रण
भाराध्वविपमाङ्गप्रवर्त्तनैः । क्षोभणैः क्षुभितशान्त्यैः
क्षुद्रान्तावयवं यदा । पयनो विगुणीकृत्य स्निग्धेनादधो-
नयेत् । कृत्यैर्द्विष्टाक्षसन्धिस्थो यन्मृगामं श्वयथुं तथा ।
उपेक्षमाणस्य च सृक्कट्टिमाध्यानरुक् स्तम्भवर्ती
स वायुः । प्रपीडितोऽन्तःस्वनयान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति
पुनश्च सुक्तः । अन्तर्द्विष्टाक्षोऽयं यातवृद्धिसमाकृतिः”

कुरण्डकं पु० कुरण्टक+ष्टपो० । कुरण्टकहस्ते रायसुकुटः
कुरर पुंस्त्री० कुड् गङ्गे करन । (कुरल) पिङ्गे अमरः
स्त्रियां जातिवात् डीप् । “तत्र मामनयद्रक्षः क्रोश-
न्तीं कुररोमिव” भा०य० अ०६१०८ “देवीं रोक्ष्य-
माणं कुररोमिवार्त्तान्” भा० स०२३५१ डीपलः
२मेयां हेमच० ।

कुरराङ्गि पु० कुररस्याङ्गुरिव । देवसर्पदे राजनि०
कुररोरुता स्त्री० “कुररोरुता नजमजैर्लगयुक्” इत्युक्तं
लक्षणे चतुर्दशालरपादके वर्षा वृत्तभेदे । “अनतिचिरो-
ज्भितस्य जलदेन चिर स्थितबद्धबुद्धदस्य पयसोऽनु-
कृतिम्” भावः ।

कुरल पुंस्त्री० कुर+रस्य लः । स्वनामख्याति पक्षिभेदे
स्त्रियां जातिवात् डीप् । २चूस्वकृन्ले पु० धरणिः ।
कुरव पु० अल्पमकरन्दवत्पाटनीनामीपट्ट रवो यत् । १रक्त-
भिषाट्प्राप् । २ कुरवकं, शब्दर० शसितमन्दारे च । कुग-
तिस० । ४कृतसितशब्दे । बङ्ग० । ५तथाशब्दयुक्ते लि० ।
ततः स्वार्थे क । तेष्वाथेषु(कुडचि) इति ख्याते ६पुष्प-
हस्ते । “कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणीति” भावः ।

कुरस पु० कृतसितोरसोऽयम् । १मद्यभेदे बङ्ग० । २कृतसितरस-
युक्ते लि० । ३गोजिह्वालतायां स्त्री टाप् । कुगतिस० ।
४कृतसिते रसे पु० ।

कुराङ्ग पुंस्त्री० कुलाङ्ग+लस्य रः । ईप्तापाङ्गुवर्षे कणाजङ्घने
अश्वभेदे हेमच० । [भेदे राजनि० ।

कुरो स्त्री कुं भूम्नि राति रा-क गौरा० डीप् । तृणधान्य-
कुरीर न० “कृञ् उञ्च” उणा० कीरन् उञ्च । १मैत्रुने उञ्च-
दत्तः । २शीर्षीवयवभेदे च । “कुरीरमस्य शीर्षणि” अथ०
६.१.८.२, “स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं कन्द ओ
पसः षष्ठं १०.८५.८,

कुरु पुंल-क उञ्च । १चन्द्रवंशे राजसीढन्दपप्रपौत्रैः राज-
भेदे “योऽजसीढसुतस्त्वन्य ऋक्षः संवरणस्ततः । तपत्यां
सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः । परीक्षितं सव-
र्जङ्गनिपथस्य कुरोः सुताः” भाग० ८.२०.३, यथा च
तस्य तपत्यासुद्वयः तयोक्तं भा० आ० १३४अ०

“एवमासीत् महाभागा तपती नाम पौर्व्विकी । तव
दैवस्वती पार्थ । तापत्यस्त्वं यथा मतः । तस्यां सञ्जनयामास
कुरुं संवरणो नृपः । तपत्यां तपतां श्रेष्ठ । तापत्यस्त्वं
ततोऽर्जुन ।” कुरोर्निवासः जनपदे अथोलुप् लुपि
व्यक्तवद्चनता । २तदीयनिवासदेशभेदे पु० भूम्नि । “क-
रुन् स्वर्पति” सि० कौ० । स च देशः वृह०स० १४ अ०
कुरुविभागे “संकेतकुरुकालकोटिकुरास्य पारि-
पालनगः । औदम्बरकापिष्ठलगजाङ्गयाश्चेति मध्यमि-
दम्” मध्यस्थतयोक्तं तत्सीमादि च “हस्तिनापुरमा-
रस्य कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणे । पञ्चालपर्व्वभागे तु कुरुदेशः
प्रकीर्त्तितः, इति शक्तिसङ्ग्रहमतन्त्रे उक्तम् । आ मत्स्येभ्यः
कुरुपाञ्चलदेशाः” भा०क०२०.८.८.१ । तेषां राजनि अथ
बङ्गप्र तस्य लुक् । ३देशराजे पु० भूम्नि “कुरुणां वृद्ध-
यानाञ्च पुरोहित आस” शत०ब्रा० २.५, “उयाच पार्थ ।
पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति” गीता । “अथैः कुरुणा-
धिपस्य पालनोम्” किरा० तस्येदम् अण् । कौरव तटपत्ये
पुंस्त्री “कृत्वात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा ।
यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं लङ्कारं च । पृथग्वृक्ष रमणो-
यञ्च पुष्पकङ्गनिर्पेयितम् । तस्यान्वयायः कुमहान् यस्य
नाम्ना स्य कौरवाः” हरिव०३३अ०कुर्वा०अपत्ये गय । कौरव्य
तदपत्ये पुंस्त्री बङ्गप्र तस्य लुक् । कचिच्च “कौरव्याः
पशवः प्रियापरिभ्रमोपगान्तिः फलम्” वेणीस० ।
कौरव्ये साधवः अण् । कौरव्या इति तु साधवः । “स्नि-
यामवन्तिकुलिकुरुभ्यः” इति स्त्रियां लुकि नृजातत्वादृङ्
कुरुः । ४अोदने भेदि० । ५कुरुकारिकायां शब्दच० प्रियव्र-
तराजपौत्रे ६आग्नीध्रराजपुत्रभेदे “तस्यसह या आकः

मान् स राजनर आग्नीध्रोनाभिकिंपुरुग्रहरिषेलादत-
रन्यकाहरणमयकुरुभद्राक्षकेतुमालसंज्ञाक्षय पुमानजन-
यत् भागं ५स्क० २८५० १६ स्तो० तत्पत्वकुरुराज्य-
त्वन ७ उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च । तत्प्रमाणञ्च उत्तर-
कुरुगच्छे १०६४ पु० दर्शितम् । पुराणसर्वस्वे विष्णु पु० “ना-
भिश्च प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुदं स्थितम् । हरिवर्षे तथैवा-
न्यत्मेरोदक्षिणतः स्थितम् । रम्यकश्चोत्तरं वर्षं तथैवानु-
हरणमयम् । उत्तराः कुरुवक्ष्यैव यथा वै भारतं तथा ।
इलादृतञ्च तन्मध्ये सौवर्ण्यैर्मरुतम्” इति । अतस्तत्पत्व-
नवकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति । तत्सन्नि-
वेशादिकं तल्लैख्यं यथा
“भद्रा तथोत्तरगिरौत्तरांश्च तथा कुरुन् । अतीत्योत्तर-
मस्योधिं समध्येति महासुने । । वङ्क्ष्य पश्चिमगिरौन-
तीव सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति
साण्यम् । तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् ।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महासुने । आनील
निपधायामौ मान्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्व्यगतौ मेरुः
कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्चः
कुरुवस्तथा । पद्मानि लोकपद्मस्य मर्यादाश्चैव बाह्यतः ।
जठरोदेषकूस्थ मर्यादापञ्च नागभौ । तौ दक्षिणोत्तरा-
यामावानीननिपधायतौ । मेराः पश्चिमदृग्भागे यथा-
पूर्वौ तथा स्थितौ । विष्टङ्गो जाकृधियैव उत्तरे वर्ष-
पर्वतौ । पर्व पश्चायतावेतावर्णवालव्यवस्थितौ । इत्येते
सुनिवर्ण्योक्ता मर्यादापर्वताश्च । जठराद्याः स्थिता-
न्निरोधेषां हौ हौ चतुर्दिगम् । मेरोदतुर्दिगं ये त
प्राक्ताः केशरपर्वताः । शीतान्याद्या सुने ! तेषामतीह
भनोरमाः । शैलानामनरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ।
सुरस्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मि-
ष्णूग्निस्त्र्यर्थादि देवानां सुनिसत्तम ! । तान्यावतनरस्याणि
जुष्टानि वरकिञ्चरैः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतयदा-
नवाः । क्रीडन्ति तासु रस्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निगम् ।
भौमाहोते खट्वाः स्वर्गा धमिणामालया सुने ! । नैतेषु
पापकर्मिणो यानि जन्मगतैरपि । भद्राश्च भगवान् वि-
द्युरास्ते हयशिरा द्विज ! । वराहः केतुमाले तु भारते
कूर्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वान्ते सनातनः ।
विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः । सर्वसाधार-
भूतोऽसौ भैवेवास्तेऽखिलात्मकः । यानि किंपुरुषा-
द्यानि वर्षाण्यष्टौ महासुने ! । न तेषु शोतो नोभोहो

नोद्वेगः क्षुब्धयादिकम् । सुस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदः
खविवर्जिताः । दशदादशवर्षाणां सप्तकाणि स्थिरा-
युषः । न तेषु वर्षवर्षेषु भौमान्यर्थासि तेषु वै ।
कृतत्वेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्वेष्वेतेषु
वर्षेषु सप्त सप्त कलाचलाः । नदाश्च शतशतेभ्यः प्रस्रुता
या द्विजोत्तम ! ” । विजित्य यः प्राञ्चमयच्छदुत्तरान्
कुरुनृप्यं वसु यासवीपममः” किरा० द्यज्ञादिकर्त्तरि त्रि०
कुरुवर्णगच्छे उदा० । [मूलके (मूलो) शब्दमाला ।
कुरुवान्दका पुन० कुरुव इव विसीर्षः कन्दोऽस्य कप् ।
कुरुकुल्ला स्तो श्यामाशक्तिभेदे “काली कपालिनी कल्ला
कुरुकुल्ला विरोधिनी” श्यामाकवचम्
कुरुक्षेत्रे न० कुरुणा चन्द्रंश्यन्वपभेदेन कष्टं क्षेत्रम्, कुरु-
देशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपटलोपः । तीर्थभेदे
तद्विदितः भा० शब्द० ५३५०
“क्षपय ऊचुः । प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम ।
समनपञ्चकम् । समीजिरे तत् पुरा दिवौकसो वरेण
सत्वेण महावरप्रदाः । पुरा च राजर्षिवरेण धीमता
बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकटमेतत् कुरुणा महा-
त्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रधे । राम उवाच ।
किमर्थं कुरुणा कष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना । एतदित्याख्यं
श्रोतुं कथ्यमानं तपोवनाः । । क्षपय ऊचुः । पुरा किंन
कुरुं नाम कर्पितं सततोत्थितम् । अस्थेत्य शक्रस्त्रिधात
पर्थं पृच्छत कारणम् । इन्द्र उवाच । किमिदं वत्ससे
राजन् ! प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे । किमभिप्रेतं जेगेयं
कथ्यते क्षितिः । कुरुवाच । इह ये पुरुषाः क्षेत्रं भरि-
पून्नि शतक्रतो ! । ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पाप-
विवर्जितान् । अयहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिनं
पुनः । राजर्षिरथनिर्घिंसुः कर्पत्येव यक्षस्वरात् । आग-
स्यागस्य चैवेनं भूयो भूयोऽवहस्य च । शतक्रतुर्गनिर्घिंसुः
पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह । यदा तु तपसाप्रेण चकपं यक्षधां
नृपः । ततः शक्रोऽब्रवीद्देवानाजर्षयेऽक्षिणीपितम् । एत-
च्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण च्छत्ततां
शक्र ! राजर्षिर्यदि शक्यते । यदि ह्यत्र प्रभिता वै स्वर्गं
गच्छन्ति मानवाः । अस्माननिद्धा क्रतुभिर्भागो नो न
भविष्यति । आगस्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिम-
ब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वरुनं मम ।
मानवा ये निराहारा देहं त्यज्यन्त्यतन्द्रताः । युधि वा
निहताः सस्यगपि तिर्यग्भृता नृप ! । ते खर्मभाजो

राजेन्द्र ! भविष्यन्ति महाभते ! । तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह । ततस्तमभ्यनुज्ञाय प्रहृष्टेनानरात्मना । जगाम त्रिदिशं भूयः क्षिप्रं बलनिस्सदनः । एवमेतद्युद्धे ! छष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा । नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति । इह तपस्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः । देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः स्वयम् । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः । तेषां महत्प्रशंसितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैरिणः । यमस्य विषयं ते तु न द्राक्ष्यन्ति कदाचन । यज्यन्ति ये च क्रतुभिर्महर्षिर्भुजेश्वराः । तेषां त्रिविधे वासो यावद्भूनिर्धारिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः । कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां पश्यन्तु ह्यजायुव ! । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्यायुनः समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणि नयन्ति परमां गतिम् । सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवसंख्याः । इहा महाहैः क्रतुभिर्महिम् । संत्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः । तरन्तुकारन्तुकवोर्यदनरं रामहृदानन्दु मचक्रकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिदृश्यते । शिवं महापुण्यमिदं दिव्यैकशं सुसंस्तं सर्वगुणैः समन्वितम् । अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा । इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा ! तच्चानुभोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।

“कुरुक्षेत्रे परीणहि स्थलेऽव्यग्राधेयमन्वारम्भाणीयान् भवति” कात्या० २४।१।३४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेशः । “कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” मनुस्मृतेः । इदं संवरसुतकुरुक्षेत्रपराज्यान्तर्गतमतस्तस्मान्नाप्रथितम् अनएव कुरुक्षेत्रदर्शिते भागवत्वाक्ये “कुरुक्षेत्रपतिं कुरुमित्युक्तम् । भा० व्या० ८४ अ० । “नतः संवरणाद्देवी तपती सुधुवे कुरुम् । राजन्नेतं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति मेनिरे । तस्य नाम्नाऽभि विख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं चक्रं महातपाः” इति ।

कुरुक्षेत्रस्थतीर्थमहात्म्यं भा० व० ८३ अ० उक्तं यथा “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो यत् उच्यते दर्शनात् सर्वजन्तवः । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि

कुरुक्षेत्रे वक्ष्याम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे यायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणि नयन्ति परमां गतिम् । दक्षिणेन सरस्वत्या दृष्टद्वयस्रोतेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविधे । तत्र मासं यमेदीर ! सरस्वत्यौ बुधधिर ! । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः । गन्धर्व्यां सरसौ वक्षाः पक्षगाय महीपते ! । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ! । मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं बुधधिर ! । पापानि विप्रश्चक्षन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । मत्वा हि अज्ञया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्वह ! । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः । ततो महाशकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यत्र समभिवादीय गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्मज्ञो विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र ! यत् सन्निहितो हरिः । तत् स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमयाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततः परिश्रवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निहोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ! । पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ! । दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थसुत्तमम् । अग्निहोममयाप्नोति मागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्मज्ञो द्वारपालं तरन्तुकम् । ततोऽप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः । कोटितीर्थसुपसृश्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत धर्मज्ञो वाराहं तीर्थसुत्तमम् । विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! अग्निहोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमयाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः । ततो सुझवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमयाप्नुयात् । तत्रैव च महाराज ! यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिमन्य राजेन्द्र ! सर्वान् कामानयाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ! । प्रदक्षिणमुपाहृत्य तीर्थसेवी समाहितः । सन्धितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वाऽर्च्य पिबदेवताः । जामदग्न्येव रा-

मेण कृतान् सुमहात्मना । कृतकयो भवेद्वाजस्रमेवञ्च
विन्दति । ततो रामहृदात् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः ।
तत्र रामेण राजेन्द्र ! तस्या दीपतेजसा । चाक्षत्सुसाद्य
वीरेण हृदाः पञ्च निवेशिताः । प्रयित्वा नरव्याघ्र !
कपिरेष्येति विवृतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपि-
तामहाः । ततस्ते पितरः प्रीता राममूर्त्तिराधिप ! ।
पितर उचुः राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव
भार्गव ! अनया पित्रभक्त्या च क्रिमिषण च ते प्रभो ! ।
वरं वृष्णीञ्च भद्रं ते किमिच्छसि महादुते । एवमुक्तः स
राजेन्द्र ! रामः प्रहरतां वरः । अत्रयीन् प्राञ्जलिर्ध्याय्यं
पितृन् स गगने स्थितात् । भयन्तो यदि मे प्रीता यद-
नुयाहता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप व्याप्यायनं
पुनः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रघृत्सादितं मया । ततश्च
पापान्मुक्त्यै बुद्ध्या तज्जगाम्यहम् । हृदाश्च तीर्थीभूता
मे भवेयुर्भुवि विवृताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य
पितरस्तदा । प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ।
तपस्ते वर्जतां भूयः पित्रभक्त्या विशेषतः । यच्च रोषाभि-
भूतेन क्षत्रघृत्सादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तत्वं
निहतास्ते स्वकर्मभिः । हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति
न संग्रयः । हृदेष्टेतेषु यः स्नात्वा पितृन् स्तर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् । ईर्ष्यातश्च
मनःकांश्च स्वर्गलोकञ्च यावत्तम् । एवं दत्त्वा वरान्नाजन् !
रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गव प्रीत्या तत्त्वैवान-
हितास्ततः । एवं राघवहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । रामस्य च
राजेन्द्र ! लभेद्भक्त्युत्पत्तिम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थ-
सेवी कुरुहह ! । स्ववंशमङ्गरेद्वाजन् ! स्नात्वा वै वंशमूलके ।
कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ! । शरीरशुद्धिः
स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संग्रयः । शुद्धदेहश्च संयाति
शुभाङ्गो कान्तसुत्तमान् । ततो गच्छेत् धर्म्मज्ञ ! तीर्थं
लैलोक्यविश्रुतम् । लोका बलोज्झृताः पूर्वं विष्णुना
प्रभविष्णुना । लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं लैलोक्यप्-
जितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन् ! लोकावहृते स्वकान् ।
श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्चयित्वा
पितृन् देवान् विन्दते त्रियमुत्तमाम् । कपिस्तातीर्थमासाद्य
ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा अर्चयित्वा च पितृन्
स्नान् देवतामपि । कपिस्तानां बह्वक्षस्य फलं विन्दति
मानवः । सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा निव्रतमानसः ।

अर्चयित्वा पितृन् देवानुपयासपरायणः । अग्निहोत्र-
वाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति । गदां भयनमासाद्य ती-
र्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्वीषो गोसहस्रफलं
लभेत् । शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुहह ! । दे-
व्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते वीर्यमुत्तमम् । ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! द्वारपालं कर्तुमम् । तच्च तीर्थं सरस्वती
यत्नेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजस्रग्निहो-
त्रफलं लभेत् ॥ ” “धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे” द्वादशयोज-
नावधि” चाराः ० देवयजनस्थाने “कुरुक्षेत्रे ऽमी देवा
यज्ञं तप्यते” गत० ब्रा० ४।१।५।१२ । “तेषां कुरुक्षेत्रं
देवयजनं यथादाहः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं
तस्माद्यत्नं क च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यते इदं
देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्” गत० ब्रा०
१४।१।१२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं
क्षेत्रम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कुप्रत्यय इति
मन्त्रव्यम् । श्रविसुक्ते क्षेत्रे च । देवयजनपरताऽविशुक्त-
परता चास्य “धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे” इति गीताव्या-
नीलकण्ठेन समर्थिता यथा “तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं
देवयजनमासीत्” कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् “अवि-
शुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्म सदनम्” इत्यविशुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षे-
त्रमन्यत् ब्रह्मसदनम् चास्य “अत्र हि जन्तोः प्राणे-
पूतक्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावन्वृती
भूत्वा मोक्षी भवतीति” वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् एत-
द्वाष्टत्यर्थं धर्म्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुक्षेत्रान्तरगतं
हि कुरुक्षेत्रं धर्म्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनं
प्रवर्ग्यकारुण्डे तस्य धर्म्मक्षेत्रत्वमात्रवशात्”

कुरुक्षेत्रीयोग पु० एकस्मिन् सावने त्रिचिन्मलयोगानां
अयक्ष्ये ज्यो० उक्तं ॥ योगभेदे । २ कुरुक्षेत्रे मृत्युसू-
चके ग्रहयोगभेदे च । “पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे
दृहस्यतौ । सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्”
जातकामृते योगाध्यायः ।

कुरुजाङ्गल न० जङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुप जाङ्गलम् ।
१ कुरुक्षेत्रे “तस्य नाम्नाऽभिधियात् पृथिव्यां कुरुजा-
ङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स(कुरुः) तपसा पुण्यं चक्रे
महातपाः” भा० आ० ८४ अ० “यदा परीक्षित् कुरु-
जाङ्गले वसन्” भाग० १.१६.११, कुरवश्च जाङ्गलाश्च ह० ।
“कुरुक्षेत्रे जाङ्गलदेशे च पुं भूम्नि “कथनाश्रितः पौरैः

संप्राप्तः कुरुजाङ्गलान्” भा० १, ४, ७, कुरुवो जाङ्गलाश्च
देशभेदाः “श्रीधरः” । कुरुयश्च लाङ्गलश्च “विशिष्टनिष्ठा
नदीदेशोऽयमन्तः” पा० सभा० एकवद्भावे कुरुजाङ्गलम् ।

इतत्समाहारे न० [यत्कशाके राजनि० ।

कुरुट ५० कृतमितं रोटति रुट-दीप्तिप्रतिपाते क । सित-
कुरुगट ५० कृतमितं रुटति रुटि-स्तेये अच् । पीतभि-
गट्याम् पीतास्त्रान्ने मेदि० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे अमरः
कुरुगटी स्त्री क+रुटि-स्तेये अच् गौरा० डीप् । १ दारु
पुत्तलिकायां मेदि० । २ ब्राह्मण्यां जटा०

कुरुत ५० कुरु-वा० उतक् । वंशनिर्मिते वृहदाकारे पात्रभेदे
सद्य पादोऽस्य हस्त्या० नान्यलोपः । कुरुतपाटइत्येव ।
कुरुतीर्थ न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तच्च तीर्थं “यत् ब्र-
ह्मादिभेदेवैश्वर्यप्रतिभय तपोधनैः । सेनापत्येन देवाना-
मभिपिक्तो गृहसटा । तेजसस्य च पृथ्व्यं कुरुतीर्थं
कुरुद्वह ! कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” भा० व० ६, ८, ७
उक्तम् । [ज्ञायामत्यायां नदाम् ।

कुरुनदिका स्त्री यथेत्यिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते इत्यु-
कुरुपिशङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरणशब्दकरणेन मूलाय-
यवभक्तिकायां गोधायां “कुरुमेरे पिशङ्गिला कुरुं कुरु-
पिशङ्गिला” इति प्रथे “अजारे पिशङ्गिला श्वावित्
कुरुपिशङ्गिला” यजु० २३, ५५, ५६ । उत्तरम् “श्वावित्
गोधा कुरुपिशङ्गिला । कुरुगन्धोऽनुकरणे पिश-अवयवे
इति धातोर्गुणभेदे कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकर्याणां
पिशान् मूलाद्यवयवान् गन्त । पिशङ्गिला मूला-
नि शतं कुक्षौ स्थापयति शतञ्च भक्षयतीति गोधायाः
स्वभावः” वेददीपः ।

कुरुस्व न० कुरु-वा० उतक् । (कमलाब्दे) १ कुलपालके
जम्बीरभेदे शब्दच० । २ द्रोणपुष्पां स्त्री० ठाप् राजनि०
गौरा० डीप् । सैहलीष्टके राजनि० स्वार्थे क तत्त्वार्थे
कुरुराज ५० कुरुपु राजते राज-किप् । दुर्धोधने तिका०
कुरुणां राजा टच्सभा० । कुरुराजोऽप्यत्र

कुरुल ५० कुरु+उतक् । लजाटस्ये चूर्णकुलले हेमच०
कुरुवक ५० कुरु+क-कृतमितं खोभमरो यत्न कप् ।
१ रक्तभिगट्याम् अमरः २ पीतभिगट्यां हेम०
कुरुवर्ष न० कुरुसंज्ञकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्य उत्तरकुरु-
संज्ञके वर्षभेदे उत्तरकुरुशब्दे १०, ८४, ४७ विद्यते
आसविन्द ५० कुरुन् मूलकारणत्वेन विन्दति विद-य शुचा०

सम् । १ मुस्तायाम् अमरः २ माघे राजनि० ३ काचलपत्रे
४ माणिक्यरत्ने न० राजनि० । ५ कुरुविल्वरत्ने ६ कुरुपे
ब्रीहिभेदे मेदि० ७ दर्पणे दहिङ्गले च न० शब्दचि०

कुरुविल्व ५० कुरुपु विल्वइव । १ पद्मरागमणौ तिका० संज्ञायां
क । कुरुविल्वक कुलभावे (यनकरादि) रत्नभा०

कुरुविस्त ५० कुरुपु विख्यातः विस्तः । स्वर्णपले अमरः
कुरुवृद्ध ५० कुरुणां जनपदानां राजानः तद्वाजस्य तद्धितस्य
बहुषु लुक् तेषु कुरुपु वृद्धः । भीष्मे । “तस्य संजनयन्
हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः” गीता ।

कुरुश्रवण त्रि० कुरुयः यत्तकर्त्तारः तेषां श्रवणः स्तोत्रगां
श्रोता श्रु-नन्द्या ल्यु । कर्त्तृजां स्तुतिश्रोतरि “कुरुश्रवण
माहात्म्यं राजानं त्वासदस्यवम् वृ० १०, २३, २४ “कुरुश्रवण !
ददतोमवानि” वृ० १०, २३, २४ । हे कुरुश्रवण ! कुरुयः
कर्त्तृजाः तेषां स्तुतीनां श्रोताः !” भा०

कुरुटिनी स्त्री किरीटिनी+वंदे प्रथे० । किरीटयुक्तायां से-
नायाम् “वर्हिनी विश्वरूपा कुरुटिनी अथ० १०, १, १५

कुरुप्य न० ईपत् कुर्यं शुभ्रत्वेन सादृश्यात् । १ रङ्गनामके
धातो राजनि० कौः पृथिव्याः कुस्यानात् वा आगत
कुर्यप् । पृथिव्याः कुस्यानाद्वा आगते त्रि०

कुर्कुट ५० स्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कटात् कुट-क । कुर्कुटे
चारा० “श्वानः कुर्कुटचण्डालाः समस्यः तेः प्रकीर्तिताः ।
रासभोद्भौ विशेषेण तस्मात्तान्नेव संस्पृशेत्” पञ्चत०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् [भे खगे स्त्रियां लीप्

कुर्कुटाहि ५० कुर्कुटत्यव्यक्तं अह-इन् । कुर्कुटा
कुर्कुट ५० स्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कोरति कुरु-क । कुर्कु-
कुरे रायमुकुटः “कुर्कुगाविव कुजन्तौ” अथ० ७, ८५, २,
“उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वमन्त्रि कुरुर्म” पञ्चत० ।

कुर्चिका स्त्री कुर्चिका पृथे० । कुर्चिकाशब्दार्थं अमरटीका
कुर्गाज ५० कुलजनवृत्ते गन्धमूले राजनि० ।

कु(कू)र् इ प्रीडायां भा० आत्म० अक० सेट् । कु(कू)र् इति
या(कू)र् ईट् चु(कू)र् । अर्थवत्परिभाषया न-
कुरुकुरामिति निषेधाप्रवृत्तापि दीर्घमध्यान्तरपाठसाम-
र्थ्यात् रेफे परे न दीर्घः इति सूचितम् । तेन कर्ह-
मसिन्धादी न दीर्घः । [अमरः ।

कु(कू)र्दन न० कु(कू)र्-भावे ल्युट् । प्रीडायां (कोदा)
कु(कू)र्पर ५० कुरु-किप् कुः पिपत्ति अच् परः कर्म० । जा-
हनि, २ कफोष्ठी च । मेदि० दीर्घमध्यान्तरान्ते निःदीर्घः
कु(कू)र्पास ५० न० कुरुपरे अस्थिते आस्ते वा वज्ज् पृ० स्त्रीणां

कञ्चुलिकायां (कांचुली) स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । “प्रखे-
दवारिसविशेषविपक्षमङ्गे कु(ञ्चु)पांसकं क्षतनखक्षतकु-
क्षिपनी” भावः । “मनोज्ञ(ञ्चु)पांसकपीडितस्तना”
रत्ना० [१कर्त्तरि लि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्व्वत् पुंस्त्री क-शतृ । १चर्म्मकारे २भृत्ये लि० विश्वः
कुर्व्वद्रूप पु० कर्त्तृ फलोन्मुखं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे
फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते
अतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा
“अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यु-
भ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अ-
न्यथातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवदनीयो जायत इति”
सर्व्वदर्शनसं० । क्षणिकगण्डे बौद्धगण्डे च विवर्तितः ।

कुर्व्वीण लि० क-शानच् । १भृत्ये २कारके च शब्दचि० ।

कुर्व्वीदि पु० अथर्ववे स्यप्रत्ययानभिन्ने पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे

“सच गणः कुरु गर्गर मङ्गप अजमार रथकार वावद्रुक
(सम्नाजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वाम-
रथ पिरमत इन्द्रलाजी एजि वातकि टामोष्णीपि गण-
कारि कैशोरि कुट शलाका सर पुर एरका शुभ्र अश्व
दर्भ केशनी (वंशा छन्दसि) मूर्ध्नि गाय श्यावनाय
श्यावरण श्यावपुत्र सत्यद्वार वड्भीकार पथिकार मूढ
शकम्बु शङ्खु शाकम् शाकिन् शालोन कर्त्तुं हर्त्तुं इन
पिरण्डी (वामरथस्य कण्ठादित् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल वस्त्रे संहतौ च भा०पर०अक० सेट् । कोलति अको-
लीत् च्कोल । शलम् । वंशेऽप्यस्य प्रयोग इति यदन्
दुर्गादासः आकुलः सङ्खुल इत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्तः ।
आ+व्ययतायाम् चङ्खलतायाम् । आकोलति “किने-
तटियाकौलमीजितं जनैः” भावः । “उटपतद्विरमाकुल
लोचनैः” भट्टिः ।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्खुल युङ्जम् भा०द्रो०प० । “अलि-
कुलसंकुलकुलमनिराकुलेत्यादि” जयदेवः । “शङ्खकुला-
कुलेन” भावः ।

कुल न० कुल-क, कुङ् शब्दे कर्मणि वा० लक्, कुं भूमि
लाति ला-क, कौ भूमौ लीयते “अन्येऽपि” पा०ड०
यथायथम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलहयेन
यावती भूमिः क्षुपते तावत्वां भूमौ “दशी कुलन्तु
भुङ्गीत” मनुः । “अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवि-
ताधिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्”
हारीतस्मरणात् “षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध-

हलहयेन यावती भूमिः क्षुपते तावद्भूमिः कुल-
मित्युच्यते कुल० । ३गोत्रे ४वंशे । ५सजातगणे विप्र-
कुलम् पञ्चकुलम् । खलकुलाय कुलायनित्यादिताम् भावः
तत्र सत्कुलधर्म्मश्च “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा-
नीयदर्शनम् । निष्ठा दृष्टिस्तपोदानं नवधा कुललक्षणम्” ।
अभियुक्तोक्ताः तस्य नाशकधर्म्मश्च कूर्म्म पु० १५ अ० उक्ता यथा
“गोभिश्च घोटकैर्विप्र ! क्षुधा राजोपसेवया । कुलान्य-
कुलतां यान्ति यानि हीनानि दृढतः । कुविवाहैः क्रिया
लोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलवां यान्ति ब्राह्मणा
तिक्रमेण वै । अन्धतात् पारदार्याश्च तथाऽभिक्ष्य भक्ष-
णात् । अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्वरं वै कुलम् ।
अश्रोत्रियेषु वेदानां दृष्टलेषु तथैव च । विहिताचार-
हीनेषु क्षिप्रं नश्वरं वै कुलम्” ।

मनुना तु कुलनासहस्रोः कारण्यमुक्तां यथा

“गोचरानि जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न
गोचरानि तु यत्रैता वदन्ति तद्भि सर्वदा । जानन्ते यानि
नेहानि शपन्त्यप्रतिपञ्जिताः । तानि कल्याणतार्त्तानि
विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पुज्या भूषणा-
च्छादनाशनेः । भूतिकायैर्नैरनित्यं सत्कारेणूतसंवेपु च ।
मनुष्टो भार्याया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च । यस्मि-
न्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि
स्त्री न रोचेत पुमानं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः
पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां संधं
तद्गोचरे कुलम् । तस्यान्यरोचमानायां सर्व्वमिव न
रोचते । कुविवाहैः क्रियामोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिलेन
व्यवहारेण गूढापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च
क्षुधा राजोपसेवया । अयाज्ययजनैश्चैव नास्तिक्येन
च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि
मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु सष्टद्वानि कुलान्यवधनानपि ।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्धनि च मरुद् यशः” ।

कुलरक्षार्थविषयाह विषयेत्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा
“महान्नपि सष्टद्वानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्ब-
न्धे दृष्टेतानि कुलानि परिगर्ज्जयेत् । हीनक्रयं निष्प-
रूपं निष्कन्धोरोमशाशंसम् । ज्ञायामयाव्यपस्मारिश्चि-
कुष्ठिकुलानि च” । दृष्टे ७देहे च दृष्टे लि० सेटि० ।
“जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । जित्यपतञ्जो
वायवश्च कलमित्यभिधीयते” तन्मोक्षे ६ जीवादिपु १० कु-

निके गिल्पिकुलपधाने पु० भरतः । कुले भवः यत् कुल्य
य । कुलो न दृक् । कौलेय कुलोद्भवे त्वि० अश्वदि० चतुरार्या
यः । कुल्य कुलसंज्ञकदेशादौ त्वि० बलादि० देशे भवत् सस्य
यः । कुलवत् कुलयुक्ते त्वि० स्त्रियां डीप् कुलवती
तत्र सजातीयसंघे “अस्यासलहारिधिवारिवीचिच्छटो-
च्छनच्छङ्कुनाकुलेन” भावः अलिकुलसङ्कुलेत्यादि जयदेवः
पृथिव्याधारे मूलाधारे लीयते-ली+ङ । ११ कुलकण्डल्यां
स्त्री उपचारात् तदुपासके तन्त्रोक्ते १२ व्याचारविशेषयुक्ते
कुलाचाराधिकारेणैव कुलचन्द्रिका कुलक्रमटीपिका कुल-
चूडामणिकुलास्यवाद्ययस्तन्त्रयन्याः १३ भूमिलग्ने च
त्वि० । १४ तन्त्रोक्ते तिथिनक्षत्रवारभेदे त्वि० कुलतिथि-
कुलनक्षत्रकुलवारशब्दे कुलाचारशब्दे च विवृतिः ।

कुलक न० कुल-क कौ लीयते ली-ङ वा ततः संचायां कन् ।
१ पटोलनतायां २ परम्परसंव्यञ्ज्योक्तपञ्चके च सेटि०
“कुलापके चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्” सा० ८० ।
३ काकेन्द्री पु० अमरः ४ यल्भीके पु० । कुलञ्च छे त्वि० सेटि०
५ मरुवकछे पु० रत्नमा० ७ हरितसर्पे पु० स्त्री० राजनि०
८ कुपीनो पु० भावप्र० । ९ शिल्पिकुलप्रधाने त्वि० भरतः ।

कुलककीटो स्त्री नित्यकर्म । चीनकर्मकां राजनि० ।
कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिगीतत्त्वाधारे मूलाधारे लीयते
ली-ङ कर्म । तन्त्रोक्ते मूलाधारे सर्पवदवस्थिते
शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डलीत्यप्यत्र स्त्री । तत्स्वरूपा-
दिकं शारदायासुक्तम् यथा “ततश्चैतन्यरूपा सा सर्वगा
विश्वरूपिणी । शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणो-
दया । दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्ववेदार्थगा शुभा ।
परापरविभागेन परशक्तिरियं स्रुता । योगिनां हृद-
याम्भोजे न्यूननी नित्यमञ्जसा । आधारे सर्वभूतानां
स्फुरन्ती विदुदाकतिः । शङ्कावर्त्तक्रमाद्देवी सर्वमा-
हृत्य तिष्ठति । कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गाश्रयसुमेयुणी ।
गुणिता सर्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता । विश्वात्मना प्र-
बुद्धा सा स्रुते भन्तमयं जगत् । सर्वदेवमयी देवी सर्व
भन्तमयी शिवा । सर्वतत्त्वमयी साक्षात् स्रुत्वा स्रुत्वा-
तरा विभुः । त्रिवासजननी देवी सोमसूर्याग्निरूपिणी ।
त्रिभेदेतेजसां कर्त्री शङ्खचक्रस्वरूपिणी । द्विचत्वारिंश-
दस्यमा पञ्चाशद्वर्षरूपिणी” । विवृतमेतत् पदार्थादर्शे
राघवभट्टेन यथा “कुण्डलिनीतत्त्वोत्पत्तिमाह तत-
श्चैतन्येति । तदुक्तं “मूलाधारात् प्रथमसुदिनोयसु
शब्दः पराख्यः पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगोबुद्धियुग्

मध्यमाख्यः । यत्ने वैखरार्थेथ करुटिपोरस्य जन्तोः
सुपुण्यावद्वस्तुमाह्वयत पयनप्रतिवर्णसंघः” । ततः
शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी
सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वगात्रेण गुणिता अतएव
विश्वात्मना सर्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा भन्तमयं
जगत् स्रुत इति दूरेण सम्बन्धः । तत्र मूलाधारे कु-
ण्डलीभूतसर्पयज्ञाडीवर्त्तते तन्मध्ये वायुवशादस्याः स-
ङ्करणमेव गुणनम् । चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानं सा
प्रसिद्धा सर्वमाहृत्य तिष्ठतीत्यनेन कर्त्तृव्याप्तिर्दर्शिता विश्व-
रूपिणीत्यनेन विषयव्याप्तिः । शिवसन्निधिमासाद्य स्थि-
तेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमि-
त्युक्तं सन्निधिगच्छोऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्तौ प्रार-
भेदात् तदुक्तमभिनयगुपपादाचार्यैः “शक्तेश्च शक्ति-
मद्रूपाहृतिरंकं वाच्छति । तादात्म्यमनयोर्नित्यं वज्रं
“हनयोर्विय” । यद्वा सम्मुखनिधिस्वरूपं शिवस्वरूपं
प्राप्येत्यर्थः पश्यति च “प्रसङ्गमवत् कुण्डलिनी शिवा-
त्मेति” गुणानां सत्परजस्तमसासुदयोयस्याः सा नित्या-
नन्दा चासौ गुणोदया च सा नित्यानन्दगुणोदया तेन
कुण्डलिनीस्वरूपसुक्तं गुणोदयेत्यनेन साङ्ख्यमते प्रकृति
वाच्येयमित्युक्तं यदाहुः “प्रधानमिति यामाहुर्गतां शक्ति-
रिति कथ्यते” इति इदानीमध्यामाधिभूताधिदैवादि
विषयादिष्वोक्तिप्रक्रमेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति
सर्वदेहासुगेति देहव्याप्तिः परापरविभागेन काचन परा
शक्तिः काचनापरा तद्विभागेनापीयं परशक्तिरेव यदाहुः
“भूमिरापोऽनलोवायुः खं मनोबुद्धिरेव च । अहंकार
इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वनर्त्ता प्रकृतिं
विद्धि मे परास् जीवभूतां महावाहो । ध्येदं धार्यते
जगत्” (गीता) । यद्वा परः स्थूलः अपरः महास्थूलः
महदादिः तद्विभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः स्थूलात्-
स्थूलेत्युक्ते । अनेन महदादिव्याप्तिः यद्वा सर्वदेहासुगेत्य-
नेन प्राकृतशब्दोत्पत्तयः पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्द्दिशिता
शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनीयुच्यते प्रधानमिति
एवभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिशत इत्याह परापरेति
परा पुं प्रकृतिः अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन इयं
परशक्तिः स्रुता अयमर्थः यद्यपि लिङ्गत्रयवाच्या तथापि
तूर्णमेव चलभक्तिभारपरिश्चान्तमक्तजनसमसाकाङ्क्षाक-
ल्पबद्धी परशक्तिपदवाच्येति । अत एव शुभा रमणी-
या यदाह्वराचार्याः पुनपुंसकयोस्तुत्याप्यङ्गनायां वि-

शिष्यन्" इति नित्यं ब्रह्मायैऽपि "सर्वं त्वावस्थिता-
 येषां कामिनीषु विशेषतः । प्रकाशते ततस्तासामतिवृत्तिं
 न कारयेदति" अङ्गसा तत्त्वेन योगिनां हृदयाम्भोजे
 न्यनीत्यस्य तैरेव गुरुपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः । "दशग्रा
 तैरेव सा देवी सदा देशकदेशितैरित्युक्तेः सर्वभूतानाम् आधारे
 मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः विद्युदाकांति-
 रित्यनेन ध्यानमुक्तं यदाहुः "तडित्कोटिप्रख्यां स्वरुचि-
 जितकालानलरुचिमिति" अथ बानेन अनेकच्छन्दोत्-
 पत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं शङ्खमध्ये य आधर्त्तः
 स यथा शङ्खमध्यमावृत्य तिष्ठति तद्वदियमपि देवोत्पत्तिः ।
 इदमवान्तरवाक्यं भिन्नमेव शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोर्हे-
 तुहेतुमङ्गलेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां
 प्राप्ता ये सर्वा तथाभूता । केचन कुण्डलीति भिन्नं पदं
 वर्णयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदिय-
 मपीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः ।
 सर्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः
 अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा
 शिवरूपेत्यर्थः यदा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्व-
 तत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभूरिति
 विरोधः परिहारस्तु सूक्ष्मा स्वरूपतः सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञाना
 यदा सूक्ष्मात् तत्संस्कारोऽपि सूक्ष्मतरा अणुतरा अनेना
 ष्वादिध्याप्रिर्द्दिशता तदुक्तं "बालायस्य सहस्रधा वि-
 दलितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मात्वात् सङ्क्षी त्रिलोकजन-
 नीति" यमुः इत्यतया ज्ञातमशक्या । त्रिधामेति सूर्यसो-
 मार्गिरूपा । यदा त्रिधामेति स्थानत्रयं पातालभूखण्डरूपा
 अनेन स्थानव्याप्तिर्दिशता द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा भूतलि-
 पिमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी ।

तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा

"मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा संपूजयेद्भरः । ध्यानं
 तस्याः प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते । प्रसुप्तभुज-
 गाकारां स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां
 देवीं विचित्रवसनान्विताम् । शङ्करादिरसोक्तासां सर्व-
 दा कारणप्रियाम् । श्वध्यात्वा कुण्डलिनीं ततोयजेत्
 समाहितः । मनसा गन्धपुष्पादौः संपूज्य वाग्भवं जपेत् ।
 ततोवै तोषयेत्तान् सत्त्वेनानेन साधकः । "रुद्रजामले" अ-
 थ प्रातः सप्तत्यय पशुरुत्तमपण्डितः । गुरुणां चरणा-
 म्भोजं मङ्गलं शीर्षपङ्कजे । विभाव्य पुनरेवं हि श्रीपदं
 भावयेद्बुद्धि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् स्तवैः ।

त्रैलोक्यं तेजसा व्याप्रां मण्डलस्यां भवोत्सवाम् । तडि-
 त्कोटिप्रभादी प्रिचन्द्रकोटिगुणीतलाम् । सार्जित्वलय-
 कारां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् । उत्थापयेन्महादेवीं म-
 हायक्तां मनोमनीम् । आसोच्छ्वासादुदगच्छन्तीं हाट-
 शाङ्कलरूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाम्बु-
 जस्थिताम् । चतुर्वर्णस्वरूपां तां यकारादिकसान्ताकाम् ।
 कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणोज्ज्वलमोहिनीम् । महासू-
 क्ष्मपथप्रान्तरान्तरान्तरगामिनीम् । त्रैलोक्यरक्षितां वाक्य-
 देवतां शब्दरूपिणीम् । महाबुद्धिप्रदां देवीं सहस्रदल-
 गामिनीम् । महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं नृत्यस्वरूपिणीम् ।
 कालरूपां ब्रह्मरूपां सर्वतः सर्वाचक्षयीम् । ध्यात्वा पुनः पुनः
 शीर्षे सुधाब्धौ विनिवेशिताम् । सुधापानकारयित्वा
 पुनः स्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुपुष्पामध्य-
 मध्यके । अमृताभिभृतां कृत्वा पुनः स्थानेऽपि पूजयेत् ।
 ऊर्ध्वोदगमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत् । प्रतिप्रयाण-
 काले तु सुधाधाराभिराप्लुताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीं
 मन्त्रतानन्दविग्रहाम् । ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्व-
 सिद्धीश्वारोभवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य
 किरणोज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा
 शुभां सदा । मानसोच्चारबीजेन सायां वा कामबीज-
 कम् । पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्ज्वातुलोमतस्तथा । विलोमेन
 पुनर्जलेति"

कुलकं पुं कुलक-व्याप्तौ भावे घञ् । करताल्याम् हारा-
 कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयोयस्याः । श्रुक्तशिख्यां शब्द-
 चिं इतं । २ कुलनाथे पुं । "कुलक्षयकृतं दोषं
 मितद्रोहे च पातकम्" । "कुलक्षये प्रणशन्ति कुल-
 धर्माः सनातनाः" गीता ।

कुलघ्नं त्रिं कुलं हन्ति हन-टक् । वंशधातके । "सङ्करो-
 नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरोह्येषां
 लुप्रपिण्डोदकाक्रियाः । दोषैरैतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्कर-
 कारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ।
 उत्सङ्गकुलधर्माणां सनुषाणां जनाहंन ! । नरके नियतं
 वासोभवतीत्यनुशुभम्" गीता । तत्र यथोत्तरकार्यं
 उक्तं तत्रैव "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मो नष्टे कुलं क्लृप्तमधर्माभिर्भवत्युत । अधर्माभि-
 भवात् क्षण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्थिताः । स्त्रीषु दुष्टासु वा-
 णीय ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुल-
 घ्नानां कुलस्य च" एतदुत्तरं कुलघ्नशब्दे दर्शितम्

कुलत्र त्रि० कुवे सक्कुने जायते जन-ड । १सत्कुलोद्भवे ।

०कुलपालिकायां स्त्री टाप् शब्दरत्ना०

कुलञ्ज पु० कुं पृथिवीं रञ्जयति रञ्ज-णिच् अण् रस्य लः ।

कुलञ्जनश्चे राजनि० नन्द्यान्त्यु । कुलञ्जनोऽप्यत्र 'कुल-
ञ्जनः कटुस्तक्तः उष्णश्च दीपनस्तथा । भूतदोषविनाशी
च' राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कलात् कलानरं व्यभिचारार्थमटति अट-अच्
शक्त० । व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम् । या तु भिक्षार्थं कुल-
मटति सा कुलाटा इति तत्र न शक्त० । इति भेटः

कुलटी स्त्री कुत्सितं रक्षते रट-भाषणे घञर्थे क गौरा०
डोप् रस्य लः । मनःशिलायां रत्नमा०

कुलतन्तु पु० कुलस्य तन्तुरिय । कुलावलम्बने 'मया च सत्य-
यथा च कृपणेन च महात्मना । समवस्थापितं भूयो-
युष्माकं कुलतन्तुपु' भा०व्या० ११००

कुलतिथि स्त्री द्वितीयापठोदगमीभिन्नासु समतिथिषु
चतुर्थ्यष्टमीद्वादशोचतुर्दशीषु यथोक्तं तन्त्रसा० "द्वितीया
दशमी षष्ठी कलाकुलसदाहृतम् । विषमाश्चकुलाः सर्वाः
शेषाश्च तिथयः कलाः"

कुलत्य पु० कुलं भूलम् सत् तिष्ठति स्या-क प्रपो० १कलाय-
भेदे (कुलत्यकलाद) २वनकुलत्ये स्त्री टाप् रत्नमा० ।
तत्पर्यायादि भावप्र० उक्तं

"कुलत्यिका कुलत्यश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कुलत्यः
कटुकः पाके कषायः रक्तपित्तकृत् । लघुर्विदाहो धीर्यैः णः
शसकासकफानिलान् । हन्ति हिकाशसरीशुक्रदाहा-
नाहान् सपीनसान् । खेदसंघाहको भेदोच्चरहमि
हरः परः ।" भावप्र० कुलत्यिकेति निर्देशात् स्त्रीत्व-
मपि सा च उपचारात् २तदुत्थाञ्जने ३वनकुलत्यायां च
स्त्री राजनि० "कुलाली लोचनहिता चक्षुष्या कुम्भ-
कारिका लुलत्यिकेति" राजनि० वनकुलत्यापर्याये
उक्तेः । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे राजनि० कुलत्ये भावप्र०
संज्ञायां कन् । कुलत्याञ्जनाकारप्रस्तरभेदे अमरः ।

कुलत्याञ्जन न० कुलत्यया कृतमञ्जनम् । अञ्जनभेदे "प्रला-
पहारि चक्षुष्यं कषायं कटुकं हिमम् । विषविष्कोटक-
गङ्गनां नाशकं व्रणदोषहृत्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः
कुलदीप पु० कुले कुलाचारे विहितोदीपः तन्त्रसारोक्ते
कुलाचाराङ्गे १दीपभेदे "अग्नेन्दुसितवाटप्राणतल
निर्मितवर्त्तिकम् । प्रदीपं तत्र संस्थाप्य अस्मैस्त्व
प्रपूजयेत् । हते तस्मिन् कुलदीपे विज्ञैश्च परिभूयते ।

तदवशास्त्रमन्त्रेण निखनेत् कुलदीपकम्" कुलं दीप-
यति अण् उप०सं० । २कुलप्रकाशके कुलश्रेष्ठे त्रि०

कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता । १कुलकमणोपास्य
देवतायाम् गौर्यादिषु षोडशसु मातृषु मध्ये ०मातृभेदे
च । ताय गृह्यपरिशिष्टे उक्तायथा "गौरी पद्मा शची
मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा
मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेशतया
सह । आदौ विनायकः पूज्यो अन्ये च कुलदेवता"

कुलदेवी स्त्री कुलैः कुलाचारैरुपास्या देवी । १तन्त्रोक्ते
देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्त्ररा० उक्तायथा

"विपुला विपुलेशी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । श्रीमालिनी
च सिद्धात्मा महाविपुसुन्दरी । प्रकटास्या तथा गुप्ता
तथा गुप्ततरा परा । सम्प्रदायाकुला कोला रहस्याति-
रहस्यगा । परस्पररहस्या च तथा कामेश्वरी शुभा ।
भगमाली नित्यकिन्ना भैरवी वज्रसुन्दरी । महायिदोश्वरी
दूती त्वरिता कुलसुन्दरी । नित्या नीलपताका च पि-
जया सर्वमङ्गला । ज्वालांशुमालिनी चित्ता वशिनी
शुभगाकुला । पूर्णास्या च तथा यत्सा कामेशी मो-
हिनी तथा । विमला यरुणा देवी जयिनी कुलभैरवी ।
सर्वेश्वरी तथा कौली वागेशी सर्वकामिनी । सिद्धेश्वरी
तथा चोद्या दुर्गा महिषमर्दिनी । स्वप्रावती मूलिनी
च मातङ्गी सुरसुन्दरी । महाकाली महोद्याच चित्र-
रूपा महोदरी । प्राणविद्या तथैकाक्षी चैकपादा महा-
ङ्कुशा । वामा शिवा तथा ज्येष्ठा सुररूपा चारुङ्गामि-
नी । त्रिखण्डा त्रिशिरा गौरी विख्याचलनिवासिनी ।
सोभिणी मोदिनी भद्रा ललिता बहुकूपिका । सर्व-
सम्पत्करी तारा भवानी विश्वहारिणी । कुलेश्वरी म-
हाविद्या कथिता तत्र भैरव ।" कुलैः कुलजैरुपास्या
देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम पु० "श्लेष्मानकः करञ्जश्च विल्लाश्चत्यकदम्बकाः ।
निम्बो यटोडुम्बरौ च धाली चिक्षा दश सृताः" इत्यु-
क्तेषु श्लेष्मानकादिषु दशसु [वंशरत्नके पुत्रे तिका०

कुलधारक पु० कुलं धारयति स्थिरीकरोति धृ-णिच् श्वन् ।
कुलधुर्य्य त्रि० कुलेषु धुर्य्यः अप्रः । कलश्रेष्ठे

कुलनक्षत्र न० "वारुणाद्रीभिर्जन्तूलं कुलाकुलकुटाकृतम् ।
कुलानि समधिष्णुमानि शेषाणि चाकुलानि वै" तन्त्रसा०
उक्तेषु साभिजित्काष्टाविंशतिनक्षत्रमध्ये आद्रीभिन्न-
रूपसंख्यकेषु नक्षत्रेषु तत्फलसुक्तं तत्रैव "तिथिवारे च

नक्षत्रे अकुले ग्यायिनोभयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यम् ।
साय्यञ्चैव कुलाकुले”

कुलनायिका स्त्रीतन्त्रोक्ते कुलैः सेव्ये नायिकाभेदे । शक्ति-
साधनतन्त्रे १५८ले तद्देवादिकमुक्तं यथा

“नटी कापालकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी
शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्याका । सालाकारस्य कन्या-
च नव कन्याः प्रकीर्तिताः । विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्वाएव
कुलाङ्गनाः । रूपयौयनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी ।
पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद्भुवा” । अत्र विशेष-
यति निरुक्ततन्त्रे १४८ले । “नटी कापालकी वेश्या
रजकी नापिताङ्गना । योगिनी श्वपची गुण्डी भूमिन्द्र-
तनया तथा । गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्यविभेदतः ।
चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्तिता । पूजाद्रव्यं
समालोक्य वेशाचरणमिच्छति । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा
वेश्या परिकीर्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां
प्रकाशयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्तिता ।
पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत् । संत्यज्य
पशुभर्तारं कर्मचारिणालिनी स्मृता । विपरीतरता
प्रत्यौ पातं या परिपृच्छति । सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा भौण्डी
परिकीर्तिता । सर्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याश्च परिजायते ।
भूमिन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये ! । आत्मानं
गोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्के । सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी
सा प्रकीर्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या सालां परिकी-
र्त्तयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्तिता” ।
वेश्यायाविशेषस्तु तत्रैवोक्तम् । “गुप्तेश्या महावेश्या कुलवे-
श्या महोद्भवा । राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्रभा ।
कुलजा गुप्तेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनाह्वरा । पशुभ-
र्ताश्रिता लोके गुप्तेश्या प्रकीर्तिता । कुलजा कुलवे-
श्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्तिता । भगलिङ्गकला-
भिश्च चम्बवेक्ष्य पुनः पुनः । एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्म-
वेश्या प्रकीर्तिता । दिव्यशक्त्यीर्यशक्तिस्तासां सङ्गे
प्रकीर्तिता । चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्गिताः परिभाषि-
ताः । वेश्यावद्व्यसते यस्यात् तस्यादेश्या प्रकीर्तिता ।
वर्णसङ्करतो जाता सर्ववेश्या प्रकीर्तिता” । कुलकामि-
न्यादयोऽप्यत्र

कुलनाश पु० ६१० । १कुलध्वंसे तत्कारणं कुलगन्दे उक्तम्
तदभावकारणञ्च “यावच्च वेदधर्माः सुवीर्यस्य स्याच्छुद्ध-
रार्जनम् । यावत् स्याच्छुचि जल्यञ्च तावच्च कुलनाशनम् ।

कुलं भूगर्गं नाश्याति न+अश+अच् सुप् कृदेति रुक्+स ।
२उड्रे पुंस्त्री० हेमच० तस्योद्यतकम्बरतया उद्यत
प्रदेशस्य कण्ठकार्दे भूलाणाङ्गुलम्नादेरभलक्षणं तथात्वम्
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुलनाशन न० कलं नाशयत्यनेन नश-णिच्-करणे कृत्
वंशध्वंससाधने । “कुसलं कुलनाशनम् । यथा च स-
सलेन वृषिप्रभृति कुलनाशनं तथा भा०सौ० १४० उक्तं उच्यते ।
“विश्वामित्रश्च कश्यपश्च नारदश्च तपोधनम् । सारणप्रसूतः
वीरा दहशुभीरकां गतान् । ते तान् शास्त्रं पुरस्कृत्य
भूषयित्वा स्त्रियं यथा । अत्रुवक्ष्यपसङ्गस्य देवदण्डनि-
पीडिताः । इयं स्त्री पुलकामस्य बभ्रोरमिततेजसा ।
अपयः साधु जानीत किमयं जनयिष्यति । इत्युक्तास्ते
तदा राजन् विप्रलम्भप्रार्थिताः । प्रत्यब्रुवंस्तान् नयौ
यत्तच्छृणु नराधिप ! । वृष्णप्रभृतिविनाशाय कुसलं वीर-
मायसम् । वासुदेवस्य दायदः शास्त्रोऽयं जनयिष्यति ।
येन यूयं सुदुर्हता नृगंसा जातमन्यवः । उच्छेत्तारः
कुलं कृत्स्नमृते रामजनाङ्गनौ । मरुदं यास्यति श्री-
मांस्त्वह्ना देहं हलायुधः । जरा कण्ठं महात्मानं
शयानं भुवि भेत्यसति । इत्यब्रुवंस्ततो राजन् । प्रल-
ब्धास्तैर्दरात्मभिः । सुनयः क्रोधरक्ताक्षाः सभौव्याश्च प-
रस्परम् । तयोक्ता सुनयस्ते तु ततः केगवमभ्ययुः । अथा-
ब्रवीत्तदा वृष्णिन् युत्वेयं मधुसूदनः । अन्ततो मतिमा-
न्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एषकुत्ता कृपीकेशः प्रवि-
वेश पुरानदा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्तुं स जगतः
प्रभुः । श्रीभूतेऽय ततः शास्त्रो रुक्मलं तदसूत वै । येन
वृष्णप्रभृतिपुत्रैः पुरुषा भस्मभातकृताः । वृष्णप्रभृतिविना-
शाय किङ्करप्रतिभं महत् । असूत शापजं वीरं तच्च
राज्ञे न्यवेदयन् । विषयस्वरूपस्तद्राजा मूढः चूर्णमकार-
यत् । तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप !”

चूर्णीकृतस्य तस्यैवसुद्रे एरकाभावमुक्त्वा एरकाभूतेन
सुसलेन ३४० परस्परनाशोर्वर्णितः यथा

“ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्मणा । युयुधान-
मथाभ्यद्रक्षु क्खिर्भोजनैस्तदा । हन्यमाने तु जैनेत्रे
क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्कोजयिष्यन्
शिवेः सुतम् । स भोजैः सन्नं संयुक्तः सात्यकिश्चान्वर्जैः
सह । व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाह्वद्विषणशालिनी ।
बद्धत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा
तु जैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः । एरकाणान्तदा सुद-

कोपाज्याह कोशः । तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पम-
योमयम् । जघान हृण्णास्तांस्ते ये ये प्रसृज्यतोऽभयन् ।
ततोऽधिकाश्च भोज्याश्चैनेया दृण्यस्तथा । जघ्नु रन्यो-
न्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोटिताः । यस्तेपाभिरकां कथि
ज्याह कृषितो नृप ! । वज्रभूतेय सा राजघ्नदृश्यत तदा
विभो । दृणञ्च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत । अङ्गदण्ड-
कृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ! । अविध्यन् विध्यते रा-
जन् ! प्रक्षिपन्ति अ यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत
तदा ददम् । अवधीत्पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत ! ।
मत्ताः परिपतन्ति अ योधयन्तः परस्परम् । पतङ्गा इव
चाग्नौ ते निपेतुः कुकुराभ्यकाः । नासीत् पलायने वृद्धि-
र्बध्यमानस्य कस्यचित् । तत्पापश्रुत्वाहाबाहुर्ज्जानन् काल-
स्य पर्ययम् । मुसलं समवदध्य तस्यौ स मधुसूदनः ।
शास्त्रञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेणञ्च सान्वयम् । प्रदुस्त्रञ्चा-
निरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः । गदं धीव्यं शयानञ्च भृशं
कोपममन्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गं चक्रगदा-
धरः । तं निघ्नन्तं महातेजा बभूवुः परपुरञ्जयः ।
दारुकथैव दाशार्हमूचतुर्यस्त्रिविधं तत् । भगवन्निहताः
सर्वे त्वया भूयिष्ठो नराः । रामस्य पदमन्त्रिकं तत्र
गच्छाम यत्र सः । भाये ल्यट् । श्वंशनाशने च ।

कुलन्धर पु० कुलं वंशं धारयति धृ-वा० खच् रुम् च । वंश
धरे "युधिष्ठिरोलम्बराज्योद्भवा पौत्रं कुलन्धरम्" भा०
१-१३.१४.

कुलपति ५० “सुनीनां दशसाहस्रं योज्ज्वलानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रिद्विषोः कुलपतिः स्मृतः” पुराणोक्तं
लक्षणे १ सुनिभेदे । “लोमहर्षिणपत्न्य उग्रश्रवाः सौतिः
पौराणिको नैसपारग्ये । शौनकस्य कुलपतर्होदश-
वार्षिके सत्वे” भा०आ० १ अ० १ लो० । “ततोऽब्रवीत् कुल-
पतिं षादो संवत्स्रं भारत !” भा०आनु० १ अ० २३० । २ वंश-
अष्टे च कुलनायकादयोऽप्यत्र । अश्वपत्यां अपत्यादिषु
प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु अश्व । कौलपत तदपत्यादर्थेषु ।
कुलपञ्च(क) ५० कनं भूमिलग्नं पत्रमस्य । दमनकहृत्ते
राजनिः । वा कप् । तत्कार्थं । भावम० कुलपुत्रक इति
काचित्पठे पृथगे ।

कुलपर्वत “५० माहेन्द्रोमलयः सहाः शक्तिमाख्यपर्वतः ।
विश्वेश्वरपारियात्रसम्राट् कुलपर्वताः” विष्णुपु. ७३-
५. जम्बूद्वीपस्यवर्षसीमाकारकेषु माहेन्द्रादिषु सप्तसु व-
र्षास्तेषु पर्वतेषु । एतेषां यथा वर्षमर्यादाकारित्वं तथा

इलाहमतम् ८८४ पु० ग० सि० वाक्ये नोक्तम् । प्रजाप-
दीपेषु कलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र प्रजापदीनां
“मर्यादाकारकास्तेषां तथास्ते वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां
नामानि दृष्टुं ननु सक्तम् । गोमिदं चन्द्रश्च नारदो
दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव
सप्तमः” शाल्मले । ३ “वर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेष्वेतेषु चान-
घ । । तत्रापि पर्वताः सप्त विधेया रत्नयोनयः । रसाभि-
व्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदकोटतश्चैव
तृतीयश्च वलाहकः । द्रोणोत्थ महोपध्वः स चतुर्थो
महीवरः । कङ्कश्च पञ्चमः षष्ठो महीधः सप्तमस्तथा ।
कुमुदान् पर्वतवरः” । ४ कुण्डीपे “विद्रुमाह्वयशैलश्च द्युतिमान्
पुष्पवांस्तथा । कुशेययो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः ;
वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महासने” । ५ क्रौञ्चद्वीपे
“तत्रापि देवगन्धर्वसंविताः सुमनोहराः । वर्षाचला महा-
बुद्धे । तेषां नामानि मे दृष्टुं । क्रौञ्चश्च वासनश्चैव त-
ृतीयश्चाश्वकारकः । चतुर्थो हरशैलश्च स्वभाभिर्भास्य
द्भभः । देवाष्टत् पञ्चमश्चैव तथाश्चः पुण्डरीकभाज् ।
दृशाकद्वीपे । “तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारकाः ।
पुष्पस्त्वोदयगिरिर्जलाधारस्तस्तथाऽपरः । तथा रैयतकः
श्रामस्तथैवास्तगिरिर्द्विजः । । आम्बिकेयस्तथा रम्यः के-
शरी पर्वतोत्तमः” । तत्तद्द्वीपस्थेषु उक्तेष्वपि सप्तसु वर्षा-
चलेषु ७ पुष्करद्वीपे तु एकएव मानसोत्तरशैलस्तादृ-
क्यथोक्तं भा० ५०.२०.२१. तद्द्वीपमध्ये एक एवाव-
चीनवर्षयोर्मर्यादाकारकोऽयुतयोजनोच्छ्वायायामः” ।
विष्णुपु० भागवतयोस्तेषां नामभेदः कल्पभेदादिवर्द्धः ।
कर्त्तारिकलाचलवर्षाचलादयोऽप्यत्र । “माहेन्द्रशुक्तिम-
लयस्तृकपादरियात्वाः । सदाः सविन्ध्य इह सप्त कलाच-
लार्याः शि० सि० इह जम्बुद्वीपे ।

कुलपालकं त्रि० कुलं पालयति पालि-एवल् (कभला
नेव) । कुलम् पृ० गच्छ० २ वंशपालके त्रि० स्त्रियां टाप्
अतश्चम् । सा च कुलस्त्रियाञ्च [स्त्रियां वा ङीप् ।
कुलपालि स्त्री कुलं पालयति पालि-इन् । कुलवत्सां-
कुलपुत्र प० कलरत्नकः पुत्रः । वंशधरे पुत्रे ततः भावे
कर्मणि च मनोऽङा० बुञ् । कौलपुत्रक तद्भावे तत्-
कर्मणि च न०

कुलप्रसूत त्रि० कुले सत्कुले प्रसूतः । सत्कुलजाते
कुलबधू स्त्री कुले गेहे एव स्थिता बधूः । गृहमात्रस्थिता-
यां योषिति । “ब्रूते ब्रूतां ब्रजकुलबधूः कार्ष्णि साध्वी

भभावे" उद्धटः कुलयोपिदादयोऽप्यत्र" असंस्कृतप्रमी-
तानां त्यागिनां कुलयोपिताम्" मनुः

कुलभृत्या स्त्री कुलैः वंशभदैः भृत्या भरणम् भृ-भावे कप्
इतः । गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्यायाम्
जटा० । कुलस्य भृत्या । २वशभरणे च ।

कुलम्भुन न० कुलं पुनाति पू-बा० खञ् सुम् च । भारतोक्ते
तीर्थभेदे "कुलभुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि
च भा० व० ८३ अ०

कुलम्बर(ल) पु० कौ भूमौ रम्भे सन्धिकरणादिव्यपारे लीयते
आसक्तः स्त्री-बा० ड लस्य रः अन्तस्थस्य तृ वा रः ।
चौरे हारा० । [देशादौ ।

कुलर त्रि० कुल+अस्मादि० चतुर्थ्यां र । कुलसन्निहृष्ट
कुलवत् त्रि० कुलं प्रहस्तकुलमस्तस्य बला० वा मत्पु मस्य
यः । प्रहस्तकुलजे स्त्रियां ङीप् । सा च कुलस्त्रियां
गृहभावावस्थितायां स्त्रियाम् ।

कुलवर्ष्नी स्त्री० कुलैः वैद्यकुलैः वर्ष्नी गुणोत्कीर्तनं यस्याः
वर्ष्नी-भावे घञ् इतः । रक्तलिङ्गिते (लालतेखोडि) राजनि०
कुलवार पु० "रविचन्द्रो गुरुः सौरिस्त्वारायकुला इमे ।
"भीमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवारः कुलाकुलः" त-
न्वसा० उक्तयोः कुजशुक्रवारयोः ।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रममागता विद्या । १वशक्रममागतविद्या-
याम् । कुलैः स्वकुलैः शिक्षणीया विद्या । "२आन्यान्वि-
कीलयीप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थ-
विदां वरः" रघुः [क्षीरस्त्रासी कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रममागते विप्रः । वंशक्रममागते पुरोहिते
कुलव्रत न० कुले चर्यं व्रतम् । कुलक्रमेण कर्तव्यं व्रते
"गलितवयसासिन्धुकाङ्गाभिदं हि कुलव्रतम्" रघुः ।

कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठी । शिल्पकुलप्रधाने अमरः
कुलसंख्या स्त्री कुले संख्या कीर्तिः । वंशमध्ये गणना-
याम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु सन्तुष्टानि कुलान्यल्प-
धनानि च । कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च मह-
दायः" मनुः

कुलसत्त न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेयं सत्तम् । पित्रादिक्रमेणा-
नुष्ठेयं सहस्रवर्षसाधये काष्णार्जिनिभर्तासङ्गे सत्तभेदे तच्च
कात्या० श्रौ० १, ६, २, दर्शितं यथा

"कुलसत्तमिति काष्णार्जिनः" सू० । "काष्णार्जिनि मुनि-
रित्याह एवं कथयति यत् कुलसत्तमेतत् सहस्रसंवत्-
सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य

वंशस्येतत्त्वमिति न त्वेकस्य कस्याचित् असम्भवात् । मनु-
ष्याधिकारं चेत्तत् प्रारब्धं चावश्यां समापनीयं न चेकः
शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीय
मिति गम्यमाने ये यद्वस्तु शक्नुवन्ति तेन तत्कुलोनाः
क्रमेण कैश्चिदारब्धं कैश्चिन्नाप्येऽनुष्ठितं कोचित् समा-
पयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्तं काष्णार्जिनमन्यते" कर्कः यद-
शब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम् ।

कुलसम्भवः कुलं सम्भयोऽस्य । योज्ये कुलजाते अमरः ।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः । तन्तोक्ते
कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिताः यथा
"उपासकान्महादेव ! गृणु चैकमनाः स्वयम् । मनुचन्द्रः
कुबेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम् । लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः
स्कन्दः शिवस्तथा । क्रोधभट्टो रुरुश्चैव पञ्चमस्य प्रकी-
र्तितः । दुर्वासो व्याससूयौ च वशिष्ठस्य पराशरः ।
अर्जुनार्जुनार्जुनश्चैव निम्बोर्तोरुणस्तथा । वायुर्विष्णुः
स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा । अग्निरुद्धो भरद्वाजो
दक्षिणामूर्तिरेव च । गणपाः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा
सरस्वती । रात्रिदेवः प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः ।
शैलपालो हनुमाश्च दक्षो गरुड एव च । काश्यपः
कौशिकुन्तो च जमदग्निर्भृगुस्तथा । बृहस्पतिर्यद-
श्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः । अर्जुनो भीमसेनश्च द्रो-
णाचार्यो द्रुपदकपिः । दुर्योधनस्तथा कुली कीर्तिश्च
रुक्मिणी तथा । सत्यभासा द्रोपदी च उर्वशी च तिलो-
त्तमा । पुण्ड्रलो महाबुद्धो वाणः कालश्च मन्दरः ।
कैलासः क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा । नारदश्च
महावीराः कामतो वीरसाधकाः । महाविद्याप्रसादेन
स्वस्वकर्मा समन्विताः । एतेषां वत्स ! नामानि विद्या
विद्योपसेविनाम् । प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रय-
तात्मवान् । पूजायां या शुचिर्भूत्वा प्रसीदामि कुलान्वय ।
अशुचिर्वीनिरालम्बस्वभावश्चैव च कुलान्तिके । नित्य
पूजाफलं तस्य ददामि वरभीप्सोतम् ।"

कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न० कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य । मरुचकटो शब्दभा०
कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री । कुलपालिकायाम् अमरः
कुलहण्डक पु० कुलाय संधाय कुण्डते कुडि-संधे एषु ल ।

आवर्त्ते हारा० कुलङ्गण्डकोऽप्यत्र त्रि० प्रथो० ।

कुलाकुल त्रि० तन्तोक्तेषु तत्संज्ञकतिथिवारचक्षतेषु ।

कुलाचारशब्दे विवर्तितः

कुलाकुलचक्र न० कुलञ्च अकुनं कुनाकुलम् तथैविवचाराथं चक्रम् । तन्त्रोक्ते पाह्यमन्त्रस्य शुभाशुभताज्ञानार्थं चक्रभेदे तद्वर्णितः तन्त्रसारे

“कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणाभिह” । इत्यु-
क्तस्य निबन्धे “वाय्वग्निभूजलाकाशपञ्चाशक्तिपयः क्रमात् ।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा पञ्चान्ताः सन्धिसम्भवाः (यादया) ।
काटयः पञ्चशः पञ्चलसङ्गान्ताः समीरिताः” ।
अथैकचटतपयपा मारुताः । इ ई ऐ ख ऊ ट थ फ
रन्ता आग्नेयाः । उ ऊ व्यो म ज ङ ट बलवाः पा-
थियाः । ऋ ॠ औ घ भ ङ ध भ वसा वारुणाः । लृ
लृ अं ऊ ज ण ममशहा नाभसाः । “साधकस्याक्षरं
ध्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम् । यद्येकभूतदेवस्य जानो-
यात् स्वकुलं हि तत् । भौमस्य वारुणं मितमाम्ने-
यस्यापि मारुतम् । मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुरानेय-
मम्भसम्” । चकारादाग्नेयं पार्थिवानां शत्रुः । त-
थाच रुद्रयामले “पार्थिवे वारुणं मितं तेजसं शत्रु-
रीरितः । ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्गौरितं स प्रकीर्तितः ।
नाभसं सर्वमितं स्यात् विरुद्धे नैव शीलयेत् । मिते
सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन । मृत्युर्व्या-
धिरमिते च स्वकले सिद्धिरुत्तमा” ।

कुलाङ्गार न० कुलस्याङ्गारमिव उपमितम् । कुलाग्ने-
वंगदूषके “धङ्क्षति स कुलाङ्गारं चोदितो मे ततदु-
हम्” भाग० १ । १४ । २७ ।

कुलाचार ५० इत० । कुलोचिते धर्मे “जीवः प्रकृतितत्त्वञ्च
दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यपतेजीवायश्च कुलमित्यभि-
धीयते । ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेष्वाचरणञ्च यत् ।
कुलाचारः स एवेको धर्मकामार्थमोक्षद” इत्युक्तकृपे
सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिसाधके २ज्ञानभेदे तन्त्रोक्ते ३आचार
भेदे च तन्त्रसारे तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा
“कालीतन्त्रे “अथाचारं प्रवक्ष्यामि यत्कृतेऽमृत-
मश्नुते । सर्वभूतहिते युक्तः समयाचारपालकः । अ-
नित्यकर्मसंत्यागी नित्याशुष्ठानतत्परः । मन्त्राराधन
मात्रेण शिवभावेन तत्परः । परस्यान्धेवतायान्तु सर्व-
कर्मनिवेदकः । अन्यमन्त्रार्चनञ्च ब्रह्मा अन्यमन्त्रप्र-
जनम् । कुलस्त्रीवीरनिन्दाञ्च तद्द्रव्यस्यापहारणम् ।
स्त्रीषु रोषं प्रहारञ्च वर्जयेन्मतिमान् सदा । स्त्रीमयञ्च
जगत् सर्वं स्वयंभूयत् तथा भवेत् । पेयञ्चर्यं तथा
चोष्यं भक्ष्यं लेह्यं गृह्यं सुखम् । सर्वञ्च युयतीरूपं

भावयेन्मतिमात् सदा । कुलजां युयतीं धीमता-
मस्कुर्व्यात् समाहितः । यदि भाग्यवशाद्देवि ! कुलदृष्टि-
प्रजायते । तदैव मानसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्” ।
तासां भगदिदेवीनाम् । तास्तु “भगिनीं भगचिन्ताञ्च
भगास्यां भगभानिनीम् । भगदत्तां भगाङ्गाञ्च भगकर्मा-
भगत्वचाम् । भगनासां भगस्तनीं भगस्यां भगसर्पि-
णीम् । संपूज्य ताभ्योगन्वाद्यैर्मनसैर्गुरुमेव च । नम-
स्कृत्य पुमानेवं जलखेति ततः सुधीः । वालां वा यौव-
नोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा । कुत्सितां वा मत्ता-
दृष्टां नमस्कृत्य विभावयेत् । तासां प्रहारं निन्दाञ्च
कौटिल्यमप्रयन्तथा ! सर्वथा न च कुर्यात्तु चान्यथा-
सिद्धिरोधकम् । स्त्रियोद्देशः स्त्रियः प्राणास्त्रियस्यैव
विभूषणम् । स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्यमन्यथा स्वस्त्रिया
रूपि । विपरीतरता सा तु भविता हृदयोपरि । तद-
स्तारचितं पुष्पं तद्वस्तारचितं जलम् । तद्वस्तारचितं द्रव्यं
देवताभ्यो निवेदयेत् । स्त्रीद्वेषो नैव कर्तव्यो विशेषात्
पूजनं महत् । जपस्थाने महाशङ्खं निवेश्योर्ध्वं जप-
ञ्चरेत् । स्त्रियं गच्छन् स्पृशन् पश्यन् विशेषात् कुलज-
शुभम् । भक्ष्यं तास्वलमन्यञ्च भक्षद्रव्यं यदा
रुचि । भक्तप्राप्यशेषभक्ष्याणि भुक्त्वा शेषं जपञ्चरेत्” ।
कालीतन्त्रे “दिक्कालनियमोनात् स्त्रित्यादिनियमान
च । जपे न कालनियमोनार्चादिषु बलिष्वपि । स्वेच्छा-
नियम उक्तञ्च महामन्त्रस्य साधने । वस्त्रास्तरस्यान
देहागारपुष्पादिवारिणः । शुद्धिं नचाचरेत्तत्र नि-
र्विकल्पं मनश्चरेत्” । कुलास्ये “कुलाचारगृह-
ङ्गत्वा भक्त्या पापविशुद्धये । याचयेदमृतं कौलं तद-
भावे जलं पिबेत् । कुलाचारेण यद्वत् कृत्वा पात्रेण
भक्तितः । नमस्कृत्य च गृह्णीषादनप्राया नरकां व्रजेत्” ।
अन्यत्रापि “न वृथा गमयेत् कालं द्यूतक्रीडादिना सुधीः ।
ममदेहेवतापूजाजपयागस्तवादिना । वीराणां जप-
यज्ञस्तु सर्वकाले प्रशस्यते । सर्वदेशे सर्वपात्रे कर्तव्यो
नात्वं संशयः” । शिवागमे “शक्तिः शिवः शिवः शक्तिः
शक्तिर्ब्रह्मा जनार्दनः । शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्ति-
सिद्धो यज्ञा ध्रुवम् । शक्तिरूपं जगत् सर्वं योन जानाति
नारकी” । वीरतन्त्रे “ज्ञानादि मानसं शौचं मानसं
प्रवरोजपः । मानसं पूजनं दिव्यं मानसमर्पणादिकम् ।
सर्वेषु शुभः कालो नाशुभोविद्यते क्वचित् । न वि-
शेषोदिवा रात्रौ न सन्ध्यायान्तरा निश । सर्वदा पूज-

येदे योमस्नातः कृतभोजनः । महानिश्चयस्यो देगे यत्नि
मन्त्रेण दापयेत् । यत्तु “रात्रयेव महापूजा कर्त्तव्या-
वीरान्दिशेत् । न दिने सर्वथा कार्या शासनान्तर-
सूत्रे” । तत् पुनः कुलदेवताविषये । महानिशा तु तत्रैव
“अर्घ्यं रात्रात् परं यच्च सुहृत्सद्वयमेव च । सा महारात्रि-
रुदित्वा तदुत्तमजयन्तु वै” गान्धर्वम् । “पृथ्वीमुत्तमतीं
वीज्य सहस्रं यदि नित्यशः । तदा वादी स्वसिद्धान्ततः
क्षितितलं विभेत्” । “पर्वते हस्तमारोप्य निर्भयोयत-
मानसः । कपितां लभते सोऽपि अमृततत्त्वञ्च गच्छति” ।
अत्रापि सहस्रमिति सम्बन्धः । पृथ्वीं स्त्रियं, नित्यश
इति शोडशदिनं यावत् । पर्वतं स्तनम् । अन्यच्च नी-
लतन्त्रे “पद्मं दृष्ट्वा तथा विम्बं खड्गं शिखरं तथा ।
चामरं रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । तिलपुष्पं
वीज्य जप्त्वा च शतशः शुद्धभावनः । सुखं प्रसादं सुखं
सुलोचनं सुहासकम् । सुदेशं सुगतं गन्धं सुगन्धं सुखमे-
व च । लभते च यथासंख्यं श्रेष्ठं पार्वति ! सादरम्” ।
पद्मं सख्यं, विम्बमधरं, खड्गमशुक्लं, शिखरं मस्तकं, चामरं
केशं, रविबिम्बं सिन्दूरं, तिलपुष्पं नासिकां, सरोरुहं नाभिं,
तिलपुष्पं त्रिनेत्रिणम्, सादृश्यत्वात् । भावचूडामणौ “एकाकी
भिर्जने देशे स्मराने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे
निःशब्दो विहरेत् सदा । महाचीनद्रुमे देवीं ध्यात्वा
तत्र प्रपजयेत् । तद्रुमोद्भवपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावनः ।
स भवेत् कुलदेवस्य कुलद्रुमगतः शुचिः । ब्रह्मतरोर्महा-
पीठे देवीं ध्यात्वा यथाविधि । तत्सुधारसधारणं तर्प-
येन्मातृकानमः । महाचीनद्रुमलतावेष्टितः साधको-
त्तमः । रात्रौ यदि जपेन्नतुलं सर्वे कल्पद्रुमो भवेत् । ति-
थिक्रमेण संख्याभिर्लताभिर्वेष्टितो यदि । तदा मासेन
सिद्धिः स्यात् सहस्रजपमानतः । अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां
द्विगुणं यदि दृश्यते । तत्रैव सहती सिद्धिर्देवतानां
सुखिभा” । कुलचूडामणौ “श्रेष्ठं पुत्र ! रक्षस्व मे सम-
याचारसम्भवम् । येन ह्रीना न सिद्ध्यन्ति जन्मकोटि-
सहस्रतः । मानवः कुलशास्त्राणां कुलचर्यानुचारिणाम् ।
उद्वेगचित्तः सर्वत्र वैष्णवाचारतत्परः । परनिन्दासहिष्णुः
स्यादुपकाररतः सदा । पश्येन् विपिने वापि निर्जने शू-
न्यमण्डपे । चतुष्पथे कला(स्त्री)मध्ये यदि देवाद्गतिर्भ-
वेत् । क्षणं स्थित्वा मनुजत्वा न त्याग्येद्यथासुखम् ।
अत्र योऽप्य महाकालीं नमस्कृत्यादलक्षितम् । जेमङ्करीं
तथा वीज्य जन्तुकीं दमहूतिताम् । कुक्षरस्थे नभूकाकौ

कृष्णमाङ्गारमेव च” । दृष्ट्वा नमस्कृत्यादिति शेषः । मन्त्रस्तु
“कथोदर ! महाचण्डो ! सुतकोश ! बलिप्रिये ! ।
कुलाचारप्रसन्नास्ये ! नमस्ते शङ्करप्रिये ! । शम्भानन्द
शवं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्री
सुखमयापुयात् । घोरदंष्ट्रे ! करलास्ये ! किटिशब्दनि-
नादिनि ! । घोरघोरवास्फाले ! नमस्ते ! चितियासिनि ! ।
रक्तपङ्कजं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा ।
प्रणमेद् दण्डवद्भूमौ इमं मन्त्रं पठेत्तरः । बन्धू-
कपुष्पसङ्काशे त्रिपुरे ! भयनाशिनि ! । भाग्योदयसकृत्-
पक्षे ! नमस्ते वरवर्षिणि ! । कृष्णवर्षे तथा पुष्पं
राजानं राजपूरुषम् । हस्त्यश्वरथशस्त्राणि फलकान् वी-
रपूरुषान् । सहिषं कुलदेवञ्च दृष्ट्वा सहिषमर्हन्निम् ।
प्रणम्य जयदुर्गां या स च विघ्नैर्क्षालिष्यते । जय !
देवि ! जगद्धावि ! त्रिपुराद्ये ! विदेवते ! भक्तोऽभ्युवरदे !
देवि ! सहिषन्नि ! नमोऽस्तु ते । मद्यभाण्डं
समालोक्य मत्स्यं मांसं परस्त्रियम् । दृष्ट्वा च
भैरवीं देवीं प्रणम्य विष्टपेन्नतुम् । घोरविघ्नविनाशाय
कुलाचारसमुद्भवे ! । नमामि ! वरदे ! देवि ! कुण्डलाभ्यां
विभूषिते ! । रक्तधारासमाकीर्णयदने ! त्वां नमस्कृत्यम् ।
सर्वविघ्नहरे ! देवि ! नमस्ते हरवर्द्धने ! । एतेषां दर्शने
चैव यदि नैवं प्रकुर्वते । शक्तिमत्त्वं पुरस्कृत्य तस्य
सिद्धिर्जायते” तथा कुलचूडामणौ “कुलवारे कुला-
ष्टम्यां चतुर्दश्यां विधेयतः । योगिनीपजनन्तत् प्रधानं
कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णुः पूजितो वा-
श्वितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी ।
कुलवारादिनियमोजामले “वरिचन्द्रो गुरुः सौरिच-
त्वारिंशकुलाहमे । भौमशुक्रौ कुलाख्या हि श्ववारः
कुलाकुलः । द्वितीया हादशी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् ।
विषमा शाकुलाः सख्याः शेषाश्च तिथयः कुलाः”
विषमाः प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एका-
दशी त्रयोदशी पञ्चदशी च कुलाख्याः तद्विज्ञाः सख्याः
शेषाश्च तिथयः कुलाः । “वारुणादार्द्राभिजिन्नूलं कुला-
कुलमुदाहृतम् । कुलानि समक्षिणानि शेषाणि च
कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव “तिथिवारे च नक्षत्रे
चाकुले स्थायिनी भयम् । कुलाख्ये जयिनी नित्यं
सायंश्चैव कुलाकुले” । एवं कुलवारादिकं ज्ञात्वा साधकः
कर्मकुर्यात्” । विदितस्य आगमे दृष्ट्वा ।

कुलाचार्ये पुं कृत्तकमागतः आचार्यः । शुकपुरौ कृतस्य

वंगस्य व्याख्यायामाचार्यः । आधुनिककुलव्यापके विप्र-
भेदे । (घटके) [भेदे शब्दमां स्त्रियां जातित्वात् डीप्
कुलाट् पुंस्त्री कुलेन संघेनाटति अट्-अच् ३त० । सुद्रुमस्य
कुलाय पु० कुनं पक्षिमंघातोऽयतेऽल अय-अञ् । पक्षिनिल-
ये नोडे, अमरः “खगकुलाय कुलायनिलायिताम्”
माधः वेदे त्वस्य क्षीवत्वमपि कुलायिनीशब्दे ता-ब्रा०
वाक्ये उदा० दृग्प्रम् । २ स्थानमाले मेदि० कौ लायो-
गतिरश्नात् । ३ देहे न० ।

कुलायस्य पुंस्त्री कुलाये नोडे तिष्ठति स्या-क ७त० । नी-
डस्ये पक्षिमाले शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगप-
धत्वात् टाप् । कुलायवासीत्यादयोऽप्यत्र स्त्रियां डीप्
कुलायिका स्त्री कुलायः पक्ष्यासंस्थानं विद्यतेऽस्याम् ठन् ।
पक्षिणालायां (चिडियाखाना) । तिका० ।

कुलायिनी स्त्री व्युत्पत्तिः सा०भाष्योक्ता । लिट्स्तोमस्य वि-
टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ताण्ड्य० ब्रा० ३ अ० दर्शितं यथा ।
“अयं कुलायिनीं विटुतिर्दर्शयति” माधवभाष्यम्
“तिसृभ्यो ङिङ्करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो ङिङ्करोति
या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्र-
थमा योत्तमा, तिसृभ्यो ङिङ्करोति योत्तमा सा प्र-
थमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा योत्तमा,
कुलायिनी लिटतो विटुतिः” ब्रा०

“परिवर्त्तिन्याइव प्रथमः पर्यायः पराचीभिः । द्वि-
तीये पर्याये द्वचस्य या मध्यमा ऋक् सा प्रथमा
कार्या । योत्तमा सा मध्यमा कार्या । या प्रथमा
योत्तमा कार्या । तृतीयः पर्यायः निगदसिद्धः ।
कुलायिनी कुलायो नोडं पक्षिणां निवासस्थानं त-
द्याया व्यस्ततृणादिनिर्मितम् एवं व्यत्यासयुक्ता ऋचः
कुलायास्तैस्तद्वती कुलायिनी एतत्संज्ञा लिट्-
स्तोमस्य विटुतिरित्यम्”

“अस्यां विटुतौ कोऽधिकारीत्यत आह” भा०

“प्रजाकानो वा पशुकानो वा स्तुरीत प्रजा वै कुलाय-
स्यशवः कुलायङ्कुलायमेव भवति” ब्रा०

“प्रजानाम्पशूनाञ्च कुलायवदवस्थितिहेतुत्वात् कुलाय-
त्वेन स्तुतिः । कुलायिन्या स्तुवानोऽपि प्रजानां पशू-
नाञ्च कुलायमेव आश्रयभूतो भवत्येव” ।

“पुनरप्यधिकारिविशेषं दर्शयति” भा०

“एतामेवानुजावराय कुर्यादेवं तासामेवायं परिय-
तीनां प्रजानामप्यर्थेति” ब्रा०

“अनु पयाज्जायत इत्यनुजः कनीयान् र्हि निरुहः
तस्मादध्यवरो निरुहः अनुजावरस्तादृशाय यजमा-
नायेति । अयं परियतीनां लोके याः प्रजाः अयं
यथोगुणादिभिः अष्टपदं परियन्ति परितो गच्छन्
एतासामेव अष्टपदं परिगच्छन्तीनां प्रजानामध्ये स य-
जमानः अयं अष्टं पदं पर्यति परिगच्छति सर्वो-
त्कृष्टो भवतीत्यर्थः”

“सत्वेष्वहीनेषु च बहूनां यजमानानां फलसाम्यात्
कुलायिनीं विधत्ते” भा०

“एतामेव बह्विभ्यो यजमानेभ्यः कुर्यात् यस्मात् अपि या
भवन्ति सर्वा मध्या सर्वा उत्तमाः । सर्वानेवैनान् समाय-
द्भाजः करोति नान्योन्यमपन्नते सर्वे समावदिन्द्रिया
भवन्ति” ब्रा०

“एतामेव कुलायिनीन्निरुहतो विटुतिं बह्विभ्यो यज-
मानेभ्यः उद्भाता कुर्यात् यत् यस्मादेतोः तृचगताः
सर्वा ऋचः अपि या सुख्याः प्रथमा भवन्ति सर्वास्तु
मध्ये वर्त्तमाना भवन्ति सर्वाश्चोत्तमा भवन्ति तद्यथा
प्रथमे पर्याये प्रथमेव प्रथमा भवति । मध्यमे तु मध्यमा
प्रथमा भवति । उत्तरे उत्तमा प्रथमा भवति । एवं
सर्वासां प्राथम्यं जातम् । तथा प्रथमपर्याये मध्यमेव
मध्यमा द्वितीये पर्याये उत्तमेव मध्यमा तृतीये पर्याये
प्रथमेव मध्यमा । एवं सति तिस्रोऽपि मध्यमाः स-
म्पन्नाः । तथा प्रथमे पर्याये उत्तमोत्तमा भवति ।
द्वितीये पर्याये प्रथमैवोत्तमा भवति । तृतीये पर्याये
मध्यमैवोत्तमा भवति । एवं सर्वा अप्युत्तमाः सम्पन्नाः ।
यथादेताः सर्वा ऋचः समानरूपाः ततो हेतोरनया
विटुत्या सर्वाः नैवैनान् यजमानानुद्भाता, समावद्भाजः
समावच्छब्दः समपर्यायः समं फलं भजन् इति समा-
वद्भाजः साख्येन फलभाजः करोति । अतएव नान्यो-
न्यमपन्नते परस्परं हिंसन्ति । तथा सर्वे यजमानाः
समावदिन्द्रियाः समावद्दीर्घाः समानसामर्थ्या भवन्ति” ।
“फलान्तरमाह” भा०

“यष्टुकः पर्जन्यो भवतीमे हि लोकास्तु चस्तान्
ङिङ्कारेण व्यतिपन्नति” ब्रा०

“लोकस्थानीयानां तिसृषाष्टाभासादौ प्रबुद्धेनैके-
नैव ङिङ्कारेण व्यतिपन्नत्वात् संयोजनात् तदायां
लोकानां परस्परमुपकार्यौपकारकभायो न बाधित
इति पर्जन्यो वर्षाशयीभो भवतीत्यर्थः” ।

“अध्यामप विष्टुतौ बह्वदोषः सम्भवन्तीत्याह” भा०

“पापवशीयसन्तु भवति” ब्रा०

“दुग्धदः फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः । पापं प्रसिद्धं व-
शीयः पुण्यं तदुभयमेकाग्र्यं भवति । इतरत् उद्य-
तावाक्यशेषवत् व्याख्येयम् । नञः भावोऽत्र विशेषः ।
इत्थं विष्टुतयस्त्रिंशो विहिताः, तिसृष्वपि तासु फल-
विशेषश्रवणाच्चिन्दादर्शनाच्च समानफलत्वात्सर्वानित्याः,
यत्र विशेषादेशः क्रियते निमित्तं वा कामो वा श्रूयते
ततोऽन्यः नित्यः । प्रयोगे आद्याभिरेताभिरेव स्तुतिभिः
स्तोमसम्पादनं कार्यं, तदाह सूत्रकृत् । “प्रथमाभिर्वि-
ष्टुतिभिः स्तोमविधानमनादेशे ताः पक्षाः सर्वाभिप्रा-
याश्चेति” । पुनरपि यथाशेषं वा विदध्यादित्यादिना
स्वयच्छेषेण बह्वः पक्षाः सूत्रकृतोपन्यस्ताः ते तत्रैव
बोद्धव्याः । नन्वेतास्यपि प्रत्येकं चिन्दादर्शनात् कथमासां
नित्यत्वम् । नैष दोषः, उदात्तान्तावत् यो दोष उक्तः
अवर्जकः पर्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिग्रहे
परिहृत्यते । यत्र हि वर्जकः पर्जन्यो भवतीत्या-
न्नातम् । यत्तु कुलायिन्यां दीपदर्शनं पापवशीयसन्तु
भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतोप्रयोगेण विहृतं तत्र
हि पापवशीयसौ विष्टुतिरिति वा श्रूयते स्याच्चेव त्र
पापवशीयसन्तु भवति” ।

“अधरोत्तरमपावगतो रुध्यतेवगच्छत्यपरुद्धः पापीया
च्छ्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य
प्रजा आददते न यथा जेतं कल्पने” ब्रा०

“प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदास्ति तदे-
तदधरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ई-
श्वरा श्मश्रुश्चेज इति परिवर्त्तिन्यां यदपगुलक्षणं
दोषदर्शनं तदुद्यत्यां परिहृतं भवति । एषा वै प्रति-
हिता विष्टुतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशु-
सहस्रप्राणि प्रतिष्ठितो भवतीति” ।

एतत्सामयोनिः सूक्तविशेषः । तत्पाठप्रकारः साम
संहिताभाष्ये उक्तोयथा “सामगानासुत्तराग्र्ये
नृचात्मकानि सूक्तान्यास्मानानि यथा “उपासी गायता
नर” इत्याद्यं सूक्तं “दिव्यतया कृषा” इति द्वितीयं
“पवमानस्य ते कय” इति तृतीयम्” तच्च उद्यतोषब्दे
११८१५० दर्शितम् । एवमुद्यतो विष्टुतिमुक्त्वा “एवं
परिवर्त्तिनी कुलायिनोति इ विष्टुती भवतः “इति
इत्युक्त्वा परिवर्त्तिन्या विष्टुतेः प्रकारमुक्त्वा कुलायिन्याः

प्रकारकथनाय प्रायुक्तं ता० ब्रा० वाक्यमुदाहृत्य व्याख्या-
तम् । अत्र प्रथमसूक्ते “पराचीभिः अनुक्रमेणास्मा-
ताभिः । तेन पाठक्रमेण । द्वितीये पर्याये मन्त्रो-
त्तमप्रथमाः । तृतीयेऽस्मादध्यामस्यमा इत्येवं व्य-
त्यासेन” मन्त्राः (पूर्वोक्ताः) बोध्याः

२ कुलाययुक्ते त्रि० “जस्योऽन्नं प्रथमः सीद योनिम् ।
कुलायिनं हतवन्तम् सवित्” क० ६।१५।१६। “कुलायिनं
गुग्गुल्लादिर्भरणोपेतम् तथा च श्रूयते “कुलायिमिव
स्योतद्यज्ञे क्रियते यत् पेतदायवाः परिधयो गुग्गुलूस्सी-
स्तुकासुगन्धितेजनानि” ऐत० ब्रा०” भा० ।

कुलाल पुंस्त्री कुल-कालन्, कुलमवति अल-अण्, कुलमा-
लाति आ+ला+क-वा । १ कुलभकारे, (कुमार) अमरः
“कुलालजनकोऽपरः भाषा० “नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारे-
भ्यश्च” यजु० १६।२७ । २ कुकुभपण्डिणि मेदि० जाति-
त्वात् स्त्रियां ङीप् । ततः तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां
कुलाला० ङुञ् । कौलालक तत्कृते शरावादी त्रि०

कुलालादि पु० संज्ञायां तेन कृतमित्यर्थे ङुञ्प्रत्ययनिमित्ते
पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च नञः “कुलाल वरुड
चण्डाल निषाद कर्म्मारे सेना सिरिन्ध्र बैरिन्ध्र
देयराज परिपत् वधु मधु रुद्र रुद्र अन्नडुह ब्रह्मन्
कुलभकार शपाक” कौलालकं वारुडकम् इत्यादि

कुलालौ स्त्री कुलमवति अल-अण् ङीप् । १ नीलोपलभेदे,
कपित्थाञ्जनप्रस्तरभेदे, अमरः २ आरग्यकुलित्यकायाम्,
राजमि० ३ कुलभकारभार्यायाश्च । स्वार्थे क ङुञ् ।
कुलालिकायत्र हेमच०

कुलाह पुंस्त्री० कुलमाहन्ति आ+हव-ङ । ईपत्पीतवर्णे
लण्जानौ अन्ते हेमच० ततः संज्ञायां कन् । २ कल-
लासे, (राङ्गाकुलेखाडा) इति ख्याते श्याकभेदे शब्द-
माहा । “आमवातरक्तवातरोगनाशी कुलालकः”
राजवल्लभः [दृश्यभेदे रत्नमाहा

कुलाहल पु० कुलमाहलति अहते अच् । (कुकरुणोङ्गा)
कुलि पु० कुल-इन् किञ्च । १ हस्ते त्रिका० । २ कण्टकारि
कायां स्त्री शब्दरत्ना० कदिकारान्तत्वात् या ङीप् ।

कुलिक त्रि० कुलमवीनत्वेन प्रागख्येन वाच्यस्य ठन् । १ कुल-
श्रेष्ठे मेदि० २ घिल्लिकुल, प्रधाने अमरः । (कुलेखाडा) इति
प्रसिद्धे श्याकभेदे पु० मेदि० मङ्गानामात्मर्गते ४ नागभेदे
पु० “शेषः पक्षी मङ्गपाश्र्वः कुलिकः शङ्खपालकः । वास-
किसलकश्चैव वासिमोमभिभङ्गकः । शिवायतो धृतराष्ट्रः

कर्कोटकधनञ्जयौ” तिथितं पु० “ततोऽधस्तात् पाताले
नागलोकपतयो वासुकिप्रसन्नाः शङ्खकुलिकमहाशङ्ख
श्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेयदत्तादयो म-
हाभोगिनो महासर्पा निवसन्ति” भाग० ५।२४।२ ।

“कुलिकोऽङ्गचन्द्रमौलिज्जालाधूमसमप्रभः” हेमा० तद्रू-
पसूक्तम् । तन्ने तु तस्य पाटलतोक्ता । उपताराशब्दे
१०५६५० तद्वाक्यसूक्तम् :

“भुजेषु नागः कुलिकोऽङ्गदोमतः” । तस्य उपतारा-
ङ्गदभूषणसूक्तम् । रव्यादिवारेषु दिवाराव्योः ५८८८०
हर्त्तभेदे यथाह सुक्तं चि०

“शक्रार्कदिग्बहुरसाम्प्रश्रित्यः कुलिका रवेः । रात्रौ नि-
रंकास्तिथ्यंशः शनौ चान्योऽपि निन्दितः” । रविमा-
रभ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंख्यास्तिथ्यंशामुहूर्त्ताः कुलिकाः
स्युः । यथा रवौ दिने १४, सुहूर्त्तः चन्द्रे १२, मङ्गले
१०, बुधे ८, गुरौ ६, शुक्रे ४, शनौ २ कुलिकाः रात्रावेते
निरंकाः कार्य्याः । यथा रवौ १२, चन्द्रे ११, भौमे ९, बुधे
७, गुरौ ५, शुक्रे ३, शनौ १, शनौ तु अन्यः पञ्चदशदशसु-
हूर्त्तैःऽपि कुलिकाः । एते निन्दिताः । अस्यापवादमाह गुरुः
“वारेणै सवले चापि बलाद्ये लग्नगे शुभे । कुलिकोऽङ्गव-
दोपस्तु विनश्यति न संशयः । शुभे केन्द्रगते चन्द्रे शुभांशे
वा शुभेक्षिते । लग्नगे सवले वापि कलिकस्तु विलीयते”
अन्यत्र दोषमाह यशिशः “निधनं प्रहराड्” तु निःस्वत्वं
अमवगृह्यते । कुलिके सर्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः”
रात्रावेते च दोषदा इत्यस्यापवादो रत्नकोषे “तमखिनी-
गन्धसुपेय वारदोषस्तथा शक्तिमनाप्रवन्तः । अत्वं स-
मासाद्य विलासिनीनां कटाक्षवाणाश्च निष्कलाः स्युः” न
वारदोषः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम् ।
दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधः
वारदोषः” । शुभज्जानाम्भावशक्तये देशभेदेनापवा-
दमाह गर्गः । “विन्ध्यक्षेत्रकूत्रे तु यावदातङ्गिनाच-
लम् । यमवण्टकदोपोऽस्ति नान्द्रदेशेषु विद्यते । मत्स्या-
ङ्गमगधान्त्रेषु यमवण्टस्तु दोषकम् । काश्मीरे कुलिकं
दुष्टमङ्गयावस्तु सर्वत्रितः” । कुलिकस्य विशेषप्रयोजनन्तु
“अपिन्वा सितशुक्लानां कुडकं कुलिकोदये” शारदायाम्
नवदुर्गाभिचारकर्मसूक्तयोक्तम् । तद्दीक्षायां रात्रवभट्टेन
च “मन्त्रार्कदिग्बहुरसाम्प्रश्रित्यः कुलिका भव-
न्ति । त्रिवा विरेकैरपि यामिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु
शोभनेषु” इत्युक्तम् निरेकैः पूर्वोक्तमन्त्रादिषु हर्त्तैरे-

कोनैरित्यर्थः” “न्यूनाविमासकुलिकप्रहराद् पातविष्क-
म्भयज्जघटिकावयमेव यज्यम्” सुक्तं चि० तस्य सर्व-
कर्मणि वर्जनीयतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ प्रथम्या लिङ्गति चरणार्थं गच्छति अच् ।
१ चटके, शब्दचि० ० ध्रुव्याटे, (फिङ्गा) अमरः भूमिप्रत्या-
सन्नतया धान्यादिम्यलचारिणि शखगमात्वे च । ४ कुत्-
सितलिङ्गे न० । व० । ५ तद्वति ति० । ६ कर्कटशब्दप्राप्त-
स्त्री गौरा० डीप् । स्वार्थे क । कुलिङ्गक चटके हेमच० ।

कुलिङ्गाची स्त्री० कुलिङ्गं कुत्सितलिङ्गमणी वफलमस्याः
वच् समा० डीप् । (पेटारी) पटिकावृत्ते रत्नमाला

कुलिज्ज ति० कुलौ हस्ते कण्टकारिकायां वा जायते जन- ह
७ त० । १ हस्तजाते नखादौ “कुलिज्जकटे दक्षिणतोऽग्रे
सम्भारमाह्वरति” मृत्तम् २ कण्टकारीजाते च ततः
“कुलिजात् लुक्स्त्री च” पा० तदन्तात् द्विगोः सम्भवति
अवहरति पचति वेद्यर्थेपु ठञ् तस्य लुक् वा ठञ् ख
वा । द्विकुलिज्ज द्विकुलिज्ज द्विकुलिज्ज द्विकुलिजीम् । तत्र
सम्भवति, (कुलिजं स्वस्मिन् समावेशयति) तदपहारके
तत्पाचके च ति० । ठञ् स्त्रियां डीप् अन्यतः टाप् ।

कुलिन् पु० कुल+अस्यर्थे बला० पक्षे इति । १ पर्यन्ते
शब्दचि० । २ सत्कुल्यति ति० स्त्रियां डीप् ।

कुलिन्द पु० भूमि १ देशभेदे “कुलिन्दाः कामयासवै कुण्डकाः
करटास्तथा” भा०भी० ६ अ० जनपदकथने । २ तङ्गा-
जेषु च “मूरसेनाः भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटञ्चराः ।
सुष्यलाश्च सुकृष्टाश्च कुलिन्दाः कुलिभिः सह” भा०स०
१३ अ० । “पूर्व्यं कुलिन्दविषये यशेचक्रो महीपतीत् ।
धनञ्जयो महाबाहुर्नर्ततोत्रेण कर्मणा” । “आनर्त्तान्
कान्कूपांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः” भा०स० ११२५ अ०
अथञ्च देयः हहं० कूर्मविभागे १४ अ० शैशान्यासूक्तः
“वनराजकिरातचोनकौलिन्दाः” कुलिन्द+स्वार्थे अच्
कौलिन्दः । [सिपादिषु २ चतुर्थे राशौ च

कुलिर पु० कुल-वा० इरन्+किञ् । १ कर्कटे शब्दरत्ना० ।
कुलिश पु० न० कुलौ हस्ते येते शी-ड, कुलिनः सर्वान्
श्रति शी-ड वा ईप् लिशति कु+लिश-क-कौ लि-
शति लिश-क वा यथायथं व्युत्पत्तिः । १ इन्द्राबुधे वज्रे
अशनिशब्दे ५७४५० तदुत्पत्त्यादिकसूक्तं तत्संख्यापा-
दिकं हेमा० परि० ख० लक्षणसमञ्जसे धौगम
सधनुर्वदोक्तसूक्तं तस्य तत्रैव दृश्यम् विसरभवाद्योक्तम्
“अस्यः शक्तिशक्तिपाशटिकव्यापाः शराः” भा०व० २० अ० ।

“अभेदनात् कुलिशनामानम्” कुमा० २ मतस्यभेदे पु०
विका० । २ अस्थिसंहारदृष्टे रत्नमा० ।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश द्रव द्रुमः । स्नुहीदृष्टे शब्द चि०
कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ-अच् । वज्रधरे इन्द्रे
कुलिशभट्टादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० “स्त्रोपाद्वयमाकाय्य विसृजितनलिङ्गकः
योनश्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः” रति-
मञ्जर्युक्ते ऋङ्गारबन्धभेदे । कुलिशनायक इति पाठः साधुः
कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाणावस्थ । इन्द्रे देवराजे
कुलिशाङ्ग शा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवोभेदे हेमच०
कुलिशासन पु० कुलिशमिव दृढभासनमस्य । शाक्यसनौ विका०
कुली स्त्री कुल-क गौरा० डीप् । १ कष्टकारिकायाम्
अमरः २ दृष्ट्यां राजनि० । ३ पत्नीज्येष्ठभगिन्याम्
(वड्गाली) हेमच०

कुलीक पुंस्त्री० कुल-बा० ईकन् किञ्च । पत्निभावे स्त्रियां जा-
तिस्त्वेषि टाप् । “सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान्
गोणदीर्घानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजाभिभ्यः” यजु० २४
२४ कुलीक+स्वार्थे ण् कुलीकान् पत्निभ्यः” तिस्रः
कुलीकाः पत्निष्वीर्देवाजाभिभ्य देववत्सूयः” वेद टी० ।

कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः ख । १ सत्कुलजे ह्ये स्त्रियां
डीप् । तन्त्रोक्ते २ कुलाचारयुक्ते ३ उत्समकुलजाते
ति० । कौ प्रथिव्यां लीनः । ४ भूमिलग्ने ति० । संज्ञायां
कन् । कुलीनक वनपुत्रे पु० हेमच० । क । जले हेम० ।

कुलीनस न० कुलिनीन् भूलग्नं स्थिति सो-अलकर्मणि
कुलीपय ति० जलचरजन्तुभेदे “मित्राय कुलीपयान्, यरु-
णाय मक्रान्” यजु० २४, २१ । “कुलीपयान् जलजान्
मित्राय” वेदटी० । नाक्रोमकरः कुलीपयस्ते ऽक्रपारस्य”
यजु० २४, ३५ “नाक्रः मकरः कुलीपयस्ते त्वयः जलचर
विशेषाः” वेदटी० ।

कुलीर पुंस्त्री० कुल-संख्याने ईरन् किञ्च । १ कर्कटे (कैकडा)
जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां डीप् । २ कर्कटराशौ
च । कूर्कटशब्दे विवर्तितः ।

कुलीरशृङ्गी स्त्री कुलीरः कुलीरावयव इव शृङ्गमस्याः
गौरा० डीप् । (कैकडा शिङ्गा) दृष्टे रत्नमा० कुली-
रविषाणीत्यथत्व स्त्री

कुलीराद पु० कुलीरमस्ति अद्-किप् । कर्कटशिशौ तस्योत्
पत्त्येव स्त्रप्रकृतिगर्भविनाशनेन तद्भक्तकत्वात्तथात्वम्
कुलीश पुंन० कुलिश+प्रयो० । यज्ञे-सारसुन्दरी

कुलुका न० कल-बा० उलच् किञ्च । जिह्वाभते लेभच०
कुलुकगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुका गुप्ता गुञ्जिव । उलकास्त्री
हारा० ।

कुलुङ्ग पुंस्त्री करङ्ग+प्रयो० । हरिणभेदे स्त्रियां टाप् ।
“सोमाय कुलुङ्ग आरग्योऽजो नकलः शकाः” यजु० २४
३२ । “कुलुङ्गः करङ्गः हरिणः” वेदटी० “साध्येभ्यः
कुलुङ्गान्” यजु० २४, २७

कुलुञ्ज ति० कं भूमिं खेवष्टहादिरूपां लुञ्जति हरति, कुत्-
सितं लुञ्जति वा लुनुच-अण् । चौरभेदे “उष्णी-
प्रियो गिरिचराय कुलुञ्जानां पतये नमः” यजु० १६, २२ ।

कुलूत पु० भूमिं देशभेदे सच देशः वृ० सं० कूर्मविभागे
वायव्यामैश्वर्याच्च उक्तः यथा “दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्”
इत्युपक्रमे “अष्टमकुलूतलहडस्त्रीराज्यमधि-
यनस्याद्य” “ऐशास्यां मेरुकनहराज्यमित्युपक्रमे
“अभिसारदरदतङ्गकुलूतसैरिन्द्रवज्रराष्ट्राः” ; तेन कुलू-
तदेशोद्दिष्टा । तत्र भयः अण् । कौलूत तत्र भवे ति०
वङ्गपु तस्य लुक् कुलूताः । तेषां राजा अण् । कौलूत
तद्भाजे वङ्गपु तस्य लुक् । कुलूता तद्भाजाः ।

कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर-अच् अलुक् ।
उद्भिदे शाकभेदे “लवककुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफ-
हराणि स्फुटमूलपूरोपाणि” सुश्रुतः ।

कुलेखर पु० इत० । १ शिवे २ वंशपतौ च शब्दमा०

कुलेय ति० कुले भयः वा० ठ । कुलजाते “बभूव तत् कुलेया-
नां द्रव्यकार्यं सुपस्थितम्” भा० व्या० १७, ८५०

कुलोत्कट पुंस्त्री० कुलेन उत्कटः । १ कुलीनाद्ये शब्दच०
२ उत्कटकुलजाते ति०

कुलोद्वह ति० कुलं वंशभारं रक्षणादिकसङ्घटिति उद्+
वह-अच् । कुलपालके कुलकोठे “पुलोममानुरुपस्य
नूरश्चेति कुलोद्वहः” भा० वि० १५, ४०

कुल्फ पुंन० । कल-संख्याने फल् अल्ल उच् । १ रोगभेदे
२ गुल्फे च उक्त्वलद० । “अदीर्घास्त्रौ परि कुल्फौ च देहत्”
श्रु० ७, ५०, २, “अयमेव दक्षिण ऊर्ध्वश्चमावाह” इत्यु-
पक्रमे “कुल्फावेवैन्द्राग्नं हविः” शत० ब्रा० ११, ५, ०, ११ ।
“अयमेवोत्तरजहिरित्युपक्रमे “कुल्फावेवैन्द्राग्नं हविः”
तथादिमौ द्वौ कुल्फाविति च” ११, ५, १, ५ । “जाहद-
न्नोद्वितीयः कुल्फद्वयसृतीयः” शत० ब्रा० १२, १, १, १० ।

कुल्फल न० कुण-अलच् लघान्तादेशः । १ पापे उक्त्वलद० ॥
“तत्र मे गच्छताम्वं शस्य इक कुल्फमं यथ” अथ० २०

२०, २०। २। तद्वति त्वि० “अपाशच्छृङ्गात् कुलमलाजिरयोचमहं विषम्” अ० ४, ६, ५, जिह्वा ज्या भवति कुलमलम् ५, १८, ८, कुल्माष पु० कोलति कुल-किप् कुल् भाषोऽञिन् ७५० ।

“अर्द्धस्त्रिंशद्य गोधूमा अन्ये च चणकादयः । कुलमाषा इति कथ्यन्ते इत्युक्ते पु० अर्द्धस्त्रिंशद्य गोधूमादिषु वैदिकम् “कुलमाषा गुरयो रुक्षा यातला भिन्नवर्णसः” भावप्र० “सक्तून् पिलेपी कुलमाषं जलञ्चापि शुभं पिबेत्” सुश्रु० । “शलाकां वारुणीकुलमाषाभ्याम्” (नाश्रीयात्) । सुश्रु० । “कणपिन्याकफलीकरञ्जकुलमाषस्यालीपुरीषादीन्धमृतवद्व्यवहरति” भाग० ५, ६, १० । कुत्सिता माषाः प्रथो० । २। निन्दितमाषे च “स हेभ्यं कुलमाषान् खादन् विभिन्ने” छान्द० उ० “कुलमाषान् कुत्सितान् माषान्” शा० भाष्यम् । सूत्र्यस्य पारिपाश्विकभेदे ४१ शूकधान्ये यवादौ च शब्दादि० । ५। काष्ठिके दूधसीपरिणामे च न० शब्दादि० ।

“कुलमाषाः कुलेषु सीदन्तीति” निरुक्तोक्ते ७ कुत्सिताथे त्वि० “कुलमाषाश्चिद्राह्वेयवकुत्सिते” निरुक्तकारः । कुलमाषाः प्रायेणाक्षमस्याः अज् स्त्रियां ङीप् । कौलमाषी पूर्षमा । ८। माषादिभिन्नाऽभ्रष्टभक्ते (खेचडी) भरतः । ९। रोगभेदे शब्दरत्ना० १०५५ कुलत्वे रत्नमा० ।

कुल्माषाभिपुत न० २० । काष्ठिके क्षीरस्वामी ।

कुल्मास न० कुलमाष+प्रथो० । कुलमाषशब्दार्थे भरतः । कुल्य न० कुल-क्यप् । १। अस्मि अमरः । २। अष्टद्वीपपरिभाषे

न्यूपे १। आभिषे च भेदि० । कुले भवः यत् । ४। कुलजाते ५। माषे च त्वि० भेदि० । कुल+चतुर्थ्यां बला० य । ५। कुल-सञ्चलनदेशादौ त्वि० । कुलाय हितं यत् । ६। कुलहिते त्वि० “हत्तीश्च कुल्याः पशुभूतवर्गान्” भाग० ७। ६। १२ । कुल्यायां भवः यत् यलोपः । ८। कुल्याभये त्वि० “नमः कुल्याय च सरस्याय च” यजु० १६। १७। इति मेऽत्ये १०८। रिद्धेदे स्त्री अमरः ११। पयःप्रणाल्याम् १२। जीवन्त्या-भौषधौ १३। नदीभावे च स्त्री-भेदि० “सैन्धवारण्यभासाद्य कुल्यानां कुह दर्शनम्” भा० व० १०४। ८। “हत्-कुल्याश्च दन्तश्च नद्यो बहुशतास्तथा” भा० व० ८५। १०। अष्टपिकुल्या हत्कुल्या दधिकुल्या मधुकुल्या इत्यादि ।

कुल्यासन न० कुलाय कुलाचाराय हितं यत् कुल्यासनम् । “अथ कुल्यासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा कुलिको भुवि । एक-हस्तो भासकस्थोऽधःशीर्षा गभिने करे” इति श्रद्धाय-लोके आसनभेदे

कुल्लूक पु० मन्थसंज्ञाबलीनामटीकाकारकविहङ्गे “भीमह-द्विदशकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभयत्” तट्टीकोपक्रमः ।

कुल्व कुल-उल्वा० नि० १। लोमराहित्यरूपे । (टाक) रोगभेदे २। तद्युक्ते त्वि० “अथैतान्दौ विरूपानालभते अतिदीर्घं चा-तिष्ठस्व चातिस्यूलं चातिक्षयं चातियुक्तं चातिक्षणं चा-तिकूलं चातिभोगं च अश्रुहा अन्नाक्षणास्ते प्राजा-पायाः” यजु० १०। २०। “अतिकूलं रोमरहितम्” वेददी० कुव न० कुं भूमिं याति गच्छति वा-क, कुड् शब्दे कूटवज् वा । १। जलजे, पुष्पभाते, २। उत्पले च हेमच० ।

कुवकालुका स्त्री कुवमिव कायति कै-क आलुका । यो-लीशाके । राजनि० ।

कुवङ्ग न० ईपद् वङ्गं गुणेन । वीसके राजनि० ।

कुवचम् त्वि० कुत्सितं यचोऽस्य । १। कुत्सितयादकथके अमरः कुगतिः । २। परीवादकथने न० । कुवाक्सादयोऽप्यत्र न० ।

कुवज्ज न० कुत्सितं वज्जं हीरकमिव कायति कै-क । यैकान्तमणौ राजनि० ।

कुवम् पु० कौ प्रथिव्यां वसति वर्पति जलं वम-अच् । १। सूत्र्ये “कुलं कुलञ्च कुवमः कुवमः कश्यपोऽहजः” भा० आनु० ६। ३५० “कुः प्रथिवी तस्यां वसति वर्पतीति कुवमश्चादित्यः “आदित्याद् जायते वृष्टिरिति” श्रुतेः सधेऽप्यादित्योऽ-हमेव सत्तएव सर्वं पामादित्यानामुत्पत्तेः” नीलकण्ठः । कुपपो इति पाठान्तरे सूत्र्येणार्थः । कुत्सितं वसति । २। निन्दितवसनकारके त्वि० [रायसुकुटः

कुवर पु० कुत्सितं त्रियते वृ-अप् । १। त्वरे २। कणये २। तद्वति त्वि० कुवल न० कौ वलति यल-अच् । १। उत्पले २। रुक्ताफले च भेदि० ३। वदर्यां स्त्री० गौरा० ङीप् । तस्याः फलम् अण् लुक् । ४। यदरीफले न० । कौ यलनात् । ५। जले । ६। सर्पादरे च न० कुबलेशयः । प्रस्ये परे समासे कर्क्यादि० अस्मि नाटुदासता ।

तस्य पाकः पीत्वादि० कृष्णश्च । कुवलकृष्ण तत्पाके पु० । कुवल्यय न० कोर्वलयमिव शोभाप्रेतत्वात् । १। उत्पले, अमरः २। श्वेनोत्पलेनीलोत्पले राजनि० “कस्व साधो ! कुव-लयदलस्यामवित्तीर्थदष्टे ! इत्युद्धवद्रुतम् । ततः तारका-इतच् । कुवल्ययित जातकुवल्ये त्वि० । “कुवल्ययित गवाक्षालोचनैरङ्गनानाम्” रघुः । कोर्वलयम् इत० ४। भूम-ण्डले न० “अतो भूवल्यं सर्वं आन्तोऽयं विचरिष्यति । अतः कुवल्यो नास्मा ख्यातिं लोके प्रयास्यति” इत्युक्त निरुक्तियुते ५। अष्टरभेदे पु० ।

कुवलयानन्द पु० कुवल्यं भूमण्डलमानन्दयति आ-नन्द-अच्

उप०स० । चन्द्रालोकस्थालङ्कारमयूखव्याख्याने अय-
दीक्षितकते पन्थभेदे इत० । २कुसुदस्यानन्दे च ।

“अमुं कुवलयानन्दमकरोदपदीक्षितः । नियोगाद्दे कूटपते-
तिरुपाविक्रपाणिधेः । चन्द्रालोकोपिजयतां शरदागमस-
म्भवः । हृद्यः कुवलयानन्दोयत्प्रसादादभूदयम्” । तद्-
पन्थसमाप्तिं “तस्माच्च कुवलयानन्दः स्वपन्थोऽभूत् कुवलय-
यस्यकुसुदस्यानन्दइति च खेपइति” चन्द्रिका

कुवल्यापीठं त्रि० कुवलयमापीठः भूषणं यस्य । नीलोत्-
पलभूषणवति । जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २दैत्य-
भेदे पु० । “नागं कुवल्यापीठं चाणूरं सुष्टिकं तथा ।
कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः । न्यहनन्
गोपवेगेन श्रीङ्गासक्तोऽहं केयवः” हरिवं० १०६ अ० “राजा
कुवल्यापीठः समाजहारि कुञ्जरः । तिष्ठति सभाज्ञाय
प्रेक्षागाररुपाययौ” हरि० ८६ अ०

कुवल्याश्व पु० कव(व)लाश्वनामके धुन्वुसारे न्यभेदे । स्वार्थे
क तत्पार्थे “दृष्टदशसु आर्वानिस्ततः कुवल्याश्वकः । यः
प्रियार्थसुतङ्गस्य धुन्वुनामासुरं बली । सुतानामेक-
विंशत्या सहस्रैरहनद्युतः । धुन्वुमार इति ख्यात-
स्तसुतास्ते च जज्वलुः । धुन्वोर्मुखाग्निना सर्वे तय-
ण्यावशेषिताः” भाग० ८।६।१३।१८ । कुवलाश्वशब्दे
तत्परितादि । [पलिन्याम् राजनि० ।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां संवः खलादि० इति । उत्-
कुवलाश्व पु० कौ पुथिव्यां वलते वल अच् तादृशोऽश्वोऽस्य ।
कुवलाश्वे धुन्वुसारे न्यभेदे ।

कुवलेशय पु० कुवले जले शेते शी-अच् ७त० अलुक्ल० ।
विष्णौ “कुसुदः कुवलेशयः” विष्णुस० । “क्षितौ
वज्रनात् सञ्चलनात् कुवलं जलं तस्मिन् शेपोदरे शेते इति
कुवलेशयः, कुवलं वदरोफलं तन्मध्ये शेते कुवलेशयः
तद्यकः सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरिः कुव-
लेशयः । कौ भूमौ वलति संश्रियते संपाणासुदरं कुवलं
तस्मिन् शेपोदरे शेते इति कुवलेशय इति” भाष्यम् ।

कुवाड लि० कुवित् वदति अण् । अपरदोषकथनशीले ।
असरः । भावे प्रज् कुगतिः । २कुत्सितवादे ।

कुवाडुल पुंस्त्री वइति कु+वह्-वा० उलब् । उड्रे
शब्दचन्द्र० स्त्रियां ङीष् ।

कुवि(चि)क पु० भूमि देशभेदे अयञ्च देशः दृङ्०सं०
कूर्मविभागे ऐयान्यासुक्तः । “ऐयान्यामिष्युप्रकमे
कुनटसप्तधोपकुचि(यि) काख्याः” इति

कुविद् अथ० कुः भूमिरिव विद्यते ज्ञायते बाहुल्यात्
विद-भावे क्तिप् इत० । १बाहुल्ये प्रशंसायाञ्च । चादि-
गण व्याख्याने मनोरमा । उच्चैर्वत् शतद्वभि च “कुविदस्य
महि प्रजम्” ऋ० ६।४५।२४। “कुविदङ्गः स्याति
हिनस्ति” भा० “कुविदो अयं वचसः” ऋ० २।१६।७
कुविदङ्ग” भा० । “स त्वटा चुक्रोध कुविन्दे पुत्र
मवधीत्” शत० ब्रा० १।६।२। “कुविदङ्ग नमसा दवा-
सः” ऋ० ७।८।१। कुविदिति वङ्गनाम । अङ्गेति
क्षिपनात् कुविदङ्गोऽङ्गं क्षिपं कर्तैन नमसा” भा० ।
“कुविद् अङ्ग” इति पदपन्थे पदद्वयतया विभागः । एतेन
कुविदङ्गेति एकशब्दकल्पनं चिन्त्यम् । कुत्सितं वेत्ति
विद-ज्ञाने कर्त्तरि क्तिप् । ४कुज्ञानवति त्रि० ।

कुविद्या स्त्री कुगतिः । निन्दप्रविद्यायाम् । व० । २तद्वति त्रि०
कुविद्याम त्रि० कुविद्यां स्याति हिनस्ति षो-क । कुविद्या
निरासके । ततः कथाश्चादिषु विकृत्यासेत्यत्र पाठान्तरे
ऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां ऋण् । कौविद्यासीय तत्स-
ञ्चलद्वेगादौ त्रि० ।

कविन्द पुंस्त्री कुं भूं कुत्सितं वा विन्दति विद-ञ् ।
तन्नुयाये नृद्रागभे विश्वकर्म्मणो जाते जातिसङ्करभेदे
असरः [२निन्दितमण्डले च त्रिका०

कुविम्ब पु० । कोविम्बं कुत्सितं विम्बं वा । १भूमण्डले
कुविवाह पु० । कुगतिः । वस्त्रभेदेन निन्दनीयविवाहे
मनुना वस्त्रभेदेन ब्राह्मणादिविवाहेषु निन्द्या-
निन्द्यात्वसक्तं यथा

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेहृ हितहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्नोषत” मू०

“चतुर्णामिति । चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां
परलोके इह लोके च काचित् हितान् कांचिदहितान्
इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भाव्याप्राप्तिहेतुन्
विवाहान् ऋणुत” कृष्णकभट्टटीका

“ब्राह्मो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गा-
न्धर्वो राजसूयैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः” मू०

“त एते नामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्म इति । ब्राह्मराज-
सादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ न्यवधारार्थां स्तुतिनिन्द्याप्र-
दर्शनार्थां च । ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः राजस इवायं राजसः
ऋतु ब्रह्मादिदेयताकत्वं विवाहानां सम्भवति । पैशा-
चस्याधमत्वाभिधानं निन्द्यातिशयार्थम्” टी०

“यो ग्रस्य भस्मार्तो यथैस्य गुणदोषौ च यस्य ग्री ।

तद्वः सर्वं प्रवेक्ष्यामि प्रसवे च गुणगुणान्” मू०
 “य इति । धर्मादनोपेतो धर्माग्रः यो विवाहो यस्य
 वर्षस्य धर्माग्रैवस्य विवाहस्य यो गुणदोषौ इष्टानिष्ट-
 फले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणगुणास्तत् सर्वं
 युष्माकं प्रकर्षेणामिधास्यामि । यत्र्यमाणास्तुकोत्तममिदं
 शिष्याणां सुखग्रहणार्थम्” टी०

“पठानुपपत्ती विप्रस्य ज्ञानस्य चतुरोऽवरान् । विट-
 शूद्रयोस्तु तानेव विद्याज्ञानाच्च राजसूनु” मू०

“प्रतिष्ठति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् । क्षत्रि-
 यस्य, अवराणुपरितनानासुरादींचतुरः, विटशूद्रयोस्तु
 तानेव राजसर्वाजितानासुरमाश्वर्ष्यवैशाचान् धर्मादिन-
 मेतान् जानीयात्” टी०

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रगस्तान् कययो विदुः ।
 राजसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः” मू०

“चतुर इति । ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मादींचतुरः,
 क्षत्रियस्य राजसमेकमेव, वैश्यशूद्रयोरासुरमेतान् अ-
 वान् ज्ञातारो जानन्ति । अतएव ब्राह्मणादिष्वासुरा-
 दीनां पूर्वविहितानामप्यतानुपादानं जघन्यत्वज्ञाप-
 नार्थं तेन प्रगस्ताविवाहासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह
 इति दर्शितम् । एवमुत्तरत्वापि विगर्हितपरित्यागो
 बोद्धव्यः” टी०

“पञ्चानान्तु तयो धर्माग्रे हावधर्माग्रे स्मृताविह ।
 पेशाचचासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन” मू०

“पञ्चानामिति । इह पेशाचप्रतिषेधादुपरितनानां
 प्राजापत्यादीनां ग्रहणम् । तेषु मध्ये प्राजापत्यग-
 न्धर्वराक्षसास्तयो धर्मादिनमेताः । तत् प्राजापत्यः क्ष-
 त्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनू-
 द्यते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः ।
 राजसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-
 दृष्ट्यवस्थितत्वापि, आसुरपेशाचौ न कर्त्तव्यौ । कदा-
 चनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निबध्यते । अत्र यं वर्षं प्रति
 यस्य विवाहस्य विधिनियमौ तस्य तं प्रति विकल्पः सच
 विहितसम्भवे बोद्धव्यः” टी०

“पृथक् पृथक् मित्रौ वा विवाहौ पूर्वोद्दिता ।
 गान्धर्वो राजसश्चैव धर्माग्रे ज्ञानस्य तौ स्मृतौ” मू०
 “पृथगिति । पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूद्यते । मित्रा-
 विति विधीयते । पृथक्पृथक् मित्रौ वा पूर्वविहितौ
 गान्धर्वराक्षसौ ज्ञानस्य धर्माग्रे मन्वादिभिः स्मृतौ ।

यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुदागण्य कसंवादेन परिण्येता
 युष्मादिना विजित्य तादृहहेतदा गन्धर्वराक्षसौ मित्रौ
 भवतः” टी०

“कुविवाहैः क्रियालोपैर्वैदानध्ययनेन च । कुजान्य
 कुलतां यानि ब्राह्मणातिक्रमेण च” मनुः इर्विवाहा
 दयोऽप्यत्र “जायन्ते इर्विवाहेषु ब्रह्मवर्णद्विषः सुताः ।
 अग्निन्दितैः स्त्रीविवाहैरग्निन्द्या भवति प्रजा” मनुः ।

कुवृत्ति स्त्री० कुगतिस्मा० । १। निन्दिताचरणे २। वृक्षे च
 व० व० । ३। तदुक्ते त्रि०

कुवृत्तिकृत् पु० कुवृत्तिभीषदावरणरूपं चरणं करोति कृ-किप्
 (काटाकरम्भा) १। करझभेदे शब्दचि० । २। निन्दित-
 चेष्टाकारके त्रि० शब्दचि०

कुवेणि(णी) स्त्री ईपत् वेणन्ते मत्स्या अस्याम् वेण-इन्,
 वा डीप्) मत्स्यधान्याम् (खालुइ) अमरः

कुवेर म० कृत्स्नितं वेरमस्य । धनदे उत्तरदिक्पाले देवभेदे
 कुवेरशब्दे विवृतिः कुवेरोत्पत्त्यादिकं रामा० उ० का०
 ३ स० वर्त्तितं यथा

“ज्ञात्वा तस्य तु तदुक्तं भरद्वाजो महात्मनिः । ददौ
 विश्वसे भार्गवं स्वसुतां देववर्णिनीम् । प्रतिगृह्य तु
 धर्मेण भरद्वाजसुतानदा । प्रजान्भीक्ष्णिकया बुद्ध्या
 अयोक्षस्य विचिन्त्यन् । सुदा परमया युक्तो विश्वया सुनि
 पुङ्गवः । स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ।
 जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्दत्तम् । तच्छिन्नां जाते
 ह संकष्टः स बभूव पितामहः । दृष्ट्वा त्रैयस्करौ
 कुर्विं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः
 सार्द्धं देवर्षिभिस्तदा । यस्याद्वित्रवसोऽपत्यं सादृश्या
 द्वित्रया इव । तस्याहैत्रवसो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ।
 स तु वैत्रवसस्तत्र तपोपनगतस्तदा । अवर्धताकृति
 ऊतो महातेजा यथाऽनखः । तस्यान्त्रमपदस्यस्य बुद्धि-
 र्जज्ञो महात्मनः । चरित्ये परमं धर्मं धर्मो हि पर-
 मा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ।
 यन्वितो निबभैरूपैश्चकार सुमहत्तपः । पूर्णं वर्षसह-
 स्रान्ते तं तं विश्वमकल्पयत् । जलाग्नौ मासताहारो
 निराहारस्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जम्बुस्ता-
 न्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सैन्द्रैः सुरगणैः
 सह । गत्वा तस्यान्त्रमपदं ब्रह्मदेवं वाक्यमब्रवीत् ।
 परितुष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणाऽनेन सुव्रत ! । वरं वृणी-
 म्य भूम्ने वराङ्कम् महात्मने ! । अथाब्रवीद्द्वैत्रवसः पि-

तामहस्यतम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोक-
रक्षणम् । अयाग्रहीद्वैश्वणं परितुष्टेन चेतसा ।
ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं वाढमित्येष हृष्टवत् । अहं
वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रव-
शानाञ्च पदं यत्तय चेप्सितम् । तद्वच्छ वत्स ! धर्मज्ञ !
निधीगत्यमवाप्नुहि । शक्रास्त्रपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं
भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसंज्ञि-
भम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्विदं शैः समतां ब्रज ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्वे एक यथागतम् । हतकल्पा
ययं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा
स्वस्थानं त्विदं शैः सह । गतेषु ब्रह्मपूजेषु देवेष्वथ न भ-
स्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् ।
भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिदं पितामहात् । निवासनं
न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चि-
द्विवासं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेद्यत् प्राणि-
नो यस्य कस्य चित् । एवमुक्तस्तु एतेन विश्वया मुनि
पुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तम ! । त-
च्चिणसोदधेस्तीरे त्विच्छूटो नाम पर्वतः । तस्यापे तु
विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या
निर्मिता विश्वकर्मणा । राजसानां निवासार्थं यथे-
न्द्रस्यामरावती । तत् त्वं वस भद्रने लङ्कायां नात्र
संशयः । हेमप्राकारपरिखायन्त्यश्चक्रसमावृता । रम-
णीया पुरी सा हि रत्नसैवैदृयतीरणा । राजसैः सा
परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्द्रितैः । शून्या रक्षोगणैः
सर्वै रसातलतलङ्गतैः । शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभु-
स्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ एव !
यथाह्वयम् । निर्दोषस्तत् ते वाचो न बाधस्तत्र कस्य चित् ।
एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवा-
सयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि । नैर्ऋतानां सह-
स्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा । अचिरेणैव कालेन सं-
पूर्णा तस्य शासनात् । स तु तत्वावसन् प्रीतो धर्मात्मा
नैर्ऋतर्षभ । सस्रपरिखायां स लङ्कायां विश्वया-
त्मजः । काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ।
अध्यागच्छद्दिनीतात्मा पितरं सातरञ्च ह ।”

कुवेरश्च पु० कुवेर इय कायति कै-क । १ नन्दोदधे अमरः
सार्धं क । २ धनदेशनन्दीदधे मेदि० अर्द्धदुपासकमेदे हेम०
कुवेराज्ञो स्त्री० कुवेरसाक्षीव पिङ्गुव्याख्यात् पञ्च समा०
जीव । १ पाटलादधे अमरः रसताकरञ्जे राजनि०

कुवेराचल पु० इत० । कैनासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वता-
दयोऽप्यत्र पु० [ला-क । उत्पले हेमच०
कुवेल न० कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये ईं शोभां लाति
कुवेदा पु० कुगतिः । सुशुतादात्म्यक्रियोज्ज्वलेन स्वेच्छया
विपरीताचारिणि वैद्ये तल्लक्षणदोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा
“यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः । स सुहा-
त्यातुरभ्याथ प्राप्य भीकरियाह्वयम् । यस्तु कर्मसु
निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः । स उत्तु पूजां ना-
प्नोति बधं चार्हति राजतः । उभावेतावनिपुणधसमर्थौ
स्वकर्मणि । अर्द्धवेदधरायितेकपक्षाविष द्विजौ ।
ओषधोऽमृतकल्पास्ते शस्त्राग्निययोपमाः । भवन्त्यज्ञै-
रुपहृतास्तस्यादेतो विवर्जयेत् । जेद्यादिष्वनभिज्ञो यः
स्नेहादिषु च कर्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् क-
वैद्यो नृपदोषतः । यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थ-
साधने । आह्वये कर्म निर्धोदुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा”
“कुवैद्ये कितवे गटे । चाटचारणदासिपु दत्तं भयति
निष्फलम्” स्मृतः

कुश द्युतौ इदित् वा चुरा० पञ्जे भ्वादि० पर० सक० सेट् ।
कुंशयति ते कुंशति अचकुंशत्-त अकुंशीत् ।
कुंशयां बभूव आस चकार चक्रे चकुंश । प्रतिकुंशति
कुश स्त्रोपे दि० पर० सक० सेट् । कुशति । अकुशत्-अको-
शीत् । चुकोश । कुञ्जिः कोशः

कुश पु० न० कौ शेत शी-क, कुं पापं श्यति शी-ड वा ।
१ खनामख्याते तृणे अमरः । “कुमोत्सृष्टगर्भकोदयति
शरास्रुते “रघुनागाङ्गुशं कुशमिति” रघुः ।
श्योत्ते, च पु० मेदि० इतसस्रुते शरावृते षड्विपभेदे पु० ।
पूजये न० मेदि० । कुशेशः । इसर्पोदरे शङ्कराचार्यः
“कौशं बर्हिः” कात्या० १।२।१२ तस्यासंख्यतकुशा-
र्थतामाह “बर्हिःकौशं कुशा दर्भाः तस्येदं कौशं
कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनोच्यते न संस्काराः, कुतः ?
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्
यत् बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्ते
लौकिके बदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिक
प्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यव-
हारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः
प्रयुज्यते बर्हिरादाय गावो गता इति तस्माज्जाति
वाचो बर्हिःशब्दः । असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यते
इत्यर्थः । प्रयोजनं बर्हिषि प्राञ्च्यद्वि च प्राश्यती

त्वादौ संस्कारा न कर्तव्याः । सृतौ कुशाभावे तु का-
शाः स्युः काशाः कुशसमाः सृताः । काशाभावे पक्षीतया
सन्धौ दर्भा यथोचिताः । दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्बैः कर्मा-
क्रियाः सदा । कुशकाशगरा दूर्वाययगोधूमवास्त्वजाः ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं दग्ध दर्भाः प्रकीर्तिताः । स्नाने होमे
तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । सपत्न्यौ सदर्भौ वा करो-
कर्त्तव्यं नान्यथा । सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं पथितं
न वा । सपत्न्यः सदर्भौ वा कर्माङ्गाचमनं चरेत् । नो-
ष्कितं तत् सदभं च दर्भोष्कितं तु वर्जयेदिति कर्कः
कर्माङ्गकुशलक्षणादकं आ० त० आह यथा

“ब्रह्मपुराणे ‘सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः स्निग्धाः
समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सहाष्किष्ठाः समूल-
काः । पितृतीर्थेन देयाः सुदूर्वाश्च श्यामास्त एव च ।
काशाः कुशा बल्लवाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जा-
श्च शाहवाश्चैव पङ्कदर्भाः परिकीर्तिताः” । तीक्ष्णरोमशा
इति बल्लवान् विशेषणं तेन तेषामुल्लेखे “मृकटशगर-
शीर्षदुतबल्लजोलपशुष्टवर्णं सर्वहृत्पानीति” गोभिलेन
तद्वृत्तिरिक्तबल्लवानां निषेधो बोध्यः । सपिञ्जलाः सा-
याः स्निग्धा अशर्कराः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता
निर्दोषाः शाहवा इति मौञ्जस्य विशेषणम् । मृकानि फ-
लपुष्पमञ्जर्यस्तायेषां हृत्पानां सन्ति तानि मृकहृत्पानीति
भट्टनारायणचरणाः । गोकर्णमात्रा विस्तृताङ्गुष्ठानामि-
कापरिज्ञिताः । विष्णुः ‘कुशस्थाने काशं दूर्वां वा
दद्यादिति’ कृतसृष्टिहस्तपरिमिताः कुशाः प्रस्तर-
णाभाः तथाच वायुपुराणम् ‘रत्नप्रमाणाः शस्ता वै
पितृतीर्थेन संस्तुताः । उपमूले ब्रथा लूनाः प्रस्तरार्थे
कुशोत्तराः” । वर्ज्यकुशानाह हारीतः ‘चितौ दर्भाः
पथि दर्भाः ये दर्भा यत्तुभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु पङ्-
कदर्भान् परिवर्जयेत् । पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं
पितृतर्पणम् । मूलोष्कितप्रलेप्ते तु त्यागस्तेषां विधीय-
ते” । अन्तर्गोपरिगृहम् ‘धृतैः कृते च विष्णुमूले
त्यागस्तेषां विधीयते । भीषीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्म-
क्षत्रे च ये धृताः । पवित्रांस्तान् विजानीयाद्वाप्य काय-
स्तथा कुशाः । आचम्य प्रयत्नो नित्यं पवित्रेषु द्विजो-
त्तमः । नोष्कितस्तु भवेत्तत्र भुक्त्यर्थं विवर्जयेत्’ ।

अत्र विशेषः निरुपस्थितौ

पृथ्वीचन्द्रोदये तदुपहृत्कालमाह दक्षः “समितपुष्प-
कुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः । अष्टधा विभक्तदिनस्य

द्वितीयोभाग इत्यर्थः । तत्रैव यमः “समूलस्तु भवेद्दर्भः
पितृणां आङ्गकर्मणि । मूलेन लोकान् जयति
शक्रस्य सुमहात्मनः” व्यासः “तर्पणादीनि कार्याणि
पितृणां यानि कानि चित् । तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः
संप्रपत्नैर्विशेषतः” शास्त्रकृतयनः “सपिण्डीकरणं
यावदुत्तमैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
द्विगुणैर्विधियङ्गवेत्” शङ्खः “अनन्तर्गभिर्णं स्याद्द्विगुणं द्वि-
लमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुतचित्”
हारीतः “पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भैः पिञ्जलैः ।
एकैकं न्यूनसृष्टिं वर्षे वर्षे यथाक्रमम्” । सृत्वर्थसारे
“सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं पथितं नवम्” रत्नावल्याम्
“द्वयोस्तु पर्वण्योर्मध्ये पथितं धारयेद्बुधः” हेमाद्रौ स्कान्दे
“अनामिकाधृता दर्भास्तो कानानिकयापि वा । द्वाभ्या-
मनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके” पवित्राभावे तु तत्रैव
सुनन्तुः “समूलापौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये
चैव तथा त्रीन् विष्टयात् सर्वकर्मसु” । वीषायनः “हस्त-
योक्तृभयोर्द्वौ प्रायासनेऽपि तथैव च” दर्भग्रहणे सन्तमाह
शङ्खः “विरिञ्चना स होतृपक्ष । परमेष्ठिनिसर्गजः ।
तद् सर्वाणि पापानि दर्भ । स्वस्तिकरो भव” । सृत्वर्थसारे
“कुम्भट्कारेण सन्धौ सहाष्किष्ठा सङ्करेत्” भरद्वाजः
“प्रेतक्रियार्थं पितृवर्गमभिचारार्थमेव च । दक्षिणाभि-
सुखश्चिन्त्यात् प्राचीनाधीतिको द्विजः” । कुशाभावे व्यप-
राकं समन्तुः “कुशाः काशाः शरीरं गुन्द्रोदया दूर्वा-
श्च वस्त्वजाः । गोकेशमुत्सुकुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः” ।
काशादौ विशेषमाह शङ्खः “काशग्रस्तास्तु नाचासेत्कदा-
चिद्विधिशङ्कया । प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तुधैव च”
मृच्छीचन्द्रोदये यमः “मासि मास्युत्तृता दर्भा मासि मा-
स्येव चोदिताः” । पङ्क्तिं यन्मते “मासिमास्येवमावास्यां
दर्भौ प्राञ्जो नयः कृतः” गृह्यपरिशिष्टे “ये च पिण्डा
श्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । असेध्याऽशुचिभिर्मा ये
तेषां त्यागो विधीयते” लघुहारीतः “पथि दर्भैर्द्वितौ
दर्भये दर्भयत्तुभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान्
परिवर्जयेत् । ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हतामूलपुरीषाभ्यान्तेषां व्यागो विधीयते” । हेमाद्रौ
“अस्थानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च । हेमात्मक-
पवित्रस्य लोकं नार्हन्ति वै कलाम्”
भाट्टनामावास्याहृतदर्भस्थायातवाप्तमाह हेमा-
आ० ख० हारीतः “मासि नमस्त्वमावास्या तस्यं

दर्भोद्भयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः
पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३, २० अ० “बर्हिष्मती नाम पुरी
सर्वसम्पत्सम्पन्विता । न्यपतन् बल रोमाणि यज्ञस्याङ्गं
विधुन्वतः । कुशकाशास्तव चाबन् शश्वद्विरतवर्षसः ।
अधयोयैः पराभाव्य यज्ञज्ञानं यज्ञमीजिरे” ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वीं धारणमावश्यकम् यथाह
वरदातन्त्रे १५० “पूजाकाले सर्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।
तर्जन्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया । कुश-
कार्यं करं यस्मिन्नलु वन्याः कुशाः कुशाः । कुशेन
रहिता पूजा विफला कथिता मया” । सधवायास्तद्धार-
णनिषेधमाह ब्राह्मणसर्वस्वे स्मृतिः । “न स्पृशेत्
तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन” ।

तत्पर्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशोदर्भस्तथा
बर्हिः सूर्ययोयज्ञभूषणम् । ततोऽन्वोदीर्घपलः स्यात् कुर
पलस्तथैव च । दर्भद्वयं द्विदोषज्ञं मधुरं तुवरं हिमम् ।
बालकच्छांसरीतृष्णायस्तिरुक्प्रदरास्तजित्” । “एते
लूनशिखास्तस्य दशनैरचरोद्भूतैः । कुशकाशाविराजन्ते
वटवः सामगादव” । रामपुत्रकुशस्य नामनिर्दिष्टसहितोत्
पत्तिकथा रामा० उत्त० का० ६६ स० यथा

“यामेव रात्रिं शतुज्जः पश्यंशालां समाविशत् । तामेव
रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्धरात्रसमये
बालका मुनिदारकाः । बाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सी-
तायाः प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दा-
रकद्वयम् । ततो रक्षां मङ्गतेजः ! कुरु भूतविनाशिनीम् ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः ससुपागमत् । बालचन्द्र
प्रतीकाशौ देवपुत्रौ महीजसौ । जगाम तव हृष्टात्मा द-
दर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीश्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्ष-
विनाशिनीम् । कुशमुत्सृज्य पादाय लवञ्चैव तु स द्विजः ।
बाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । य-
स्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्भन्वसत्कृतैः । निर्भार्ज
नीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यच्चावरो भवेत्ताभ्यां
लवेन स समाहितः । निर्भार्जनीयो ह्यर्धाभिलिखेति च
स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावभौ यमजातकौ ।
अतृप्तताभ्यां च नाभ्यां ख्यातिपुङ्गवौ भविष्यतः । ता र-
क्षाङ्गद्वयस्तां च मुनिहस्तात् समाहिताः ! अकुर्वन् ततो-
रक्षान्वयोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणां च
इहाभिर्गोत्रिनाम च । सङ्कीर्तनञ्च रामस्य सीतायाः

प्रसवौ शुभौ” । “मवाप्तं रामत्वं कुशलवसुता नत्व-
विगता” सा० द० । कुशद्वीपमानस्यानाद्युक्तं विष्णु०
पु० यथा

“सुरोदकः परिहृतः कुशद्वीपेन सर्वतः । गाल्म-
लस्य तु पिस्ताराद्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः
कुशद्वीपे सप्त पुलाः शृणुष्व तान् । उद्भिदोरेणुर्मांश्चैव
सुरधोलम्बनो हृतिः । प्रभाकरोऽपि कपिलस्तन्नाम्ना
वर्षयिष्यति । तस्मिन् यस्मिन् मनुजाः सृष्ट दैतेयदानवैः ।
मथैव देवगन्धर्वैश्चक्षिम्पुर्वादिभिः । वर्षांस्तत्रा
ऽपि चत्वारो निजातुष्टानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः
स्नेहा मन्देहाश्च महासुने । आङ्गारः क्षितिषाः वैश्याः
शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्माकहास्यात् स्थाधिकार-
क्षयाय ते । तत्र यत्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ।
यजन्तः क्षपयक्षपृथग्भिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेम-
शैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव
सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे
महासुने ! । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्र-
मात् । धूमपापा शिवा चैव पयिता शम्भुतिस्तथा ।
पिबुक्षस्ता मही चैव सर्वपापहरास्तिसराः । अन्याः सप्त
स्वशस्तव जुह्नद्वस्तयाचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः
संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो हतोदेन
समाहतः” ।

भाग० ५, २० अ० अन्वयेवार्थं वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्विहृतिद्विगुणः समानेनाहतो हतोदेन
यथा पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्ताम्बो देवकृतस्तद्द्वीप-
ख्यापनो ज्वलन इवापरः सुशस्वरोच्चिबस्ता दिशोविरा-
जयति । तद्वीपपतिः प्रियव्रततो राजन् ! हिरण्यरेता नाम
खद्वीपं सप्तम्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप
प्रातिष्ठत् ! वसुवसुदानदृक्चिनाभिगुप्तसत्त्वव्रतविप्रनाम
देवनामभ्यः तेषां वर्तेषु सीमागिरयोऽनद्यथाभिजाताः
सप्तैव । बभ्रुचतुःशृङ्गकपिलखिलकूटोदेयानीक अर्द्ध-
रोमा वृषिण इति । रसकुल्या मधुकुल्या भिलविन्दा
श्रुतिविन्दा देवगर्भौ हतव्युता मन्दजालेति यत्प्रां
पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलक
संज्ञा भगवन् जातवेदस्वरूपिणं कर्माकौशलेन यजन्ते” ।
कल्पभेदाच्चात्मभेदः प्रमाधेयः । कुशद्वीपोऽप्यत्र पु० “कुशो-
भूत् काञ्चनः कौशे स्तयम्भूचितमर्हति” । कुत्सिते
आचरणे गेते ग्री-ड । १० मापिष्ठे दमन्ते च लि० भेदः ।

एतदभेदे पुं “अजकस्य तु दायादो वलाकाश्चो महीपतिः ।
बभूव नृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्” हरि० २७अ०
कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेव । वैदिकाग्निमंस्का-
रभेदे स च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारस्य ऋग्वेदिनाम्
कालेगीकृते, यजुर्वेदिनाम् पशुपतिकृते, सामवेदिनां भय-
देवमदृकृते ग्रन्थे उक्तः संक्षेपेण तुलादानादिपद्धतौ
तदनुसारप्रकारोऽस्माभिर्दर्शितः । प्रणे० कस्य लोपे कुश-
ण्डिकाऽप्यत्र स्त्री “सर्व्वेपि मासकृतियुक्तकर्म्मणां कुश-
ण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथमसंभिधीयते” भवदेवः
कुशकाश न० नित्यः समाहारद्व० । कुशकाशानां समाहारे
कश्चित् इतरेतरसमास आर्पप्रयोगे दृश्यते यथा “इमे
लूनशिखास्तस्य द्यमैरचिरोद्गतैः । कुशकाशा विराजन्ते
यटवः सामगादव” यिष्णु पु० इति केचित् । कुशसंहिताः
काशा इत्येव तत्र वाक्यमित्यत्र

कुशधारा स्त्री० नदीभेदे

कुशध्वज पु० जनकस्य नृपस्यानुजे भ्रातरि । “तस्य पुत्रद्वयं
जज्ञे धर्म्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजोवीरोमम
भ्राता कुशध्वजः” रामा० व्या० का० ७१स० “जन-
कोक्तिः । तस्य राज्यञ्च साङ्काश्यनगरव्यासीत् यथोक्तं
तत्रैव “साङ्काशेभ्य भ्रातरं शूरमभ्यपिञ्चं कुशध्वजम्” ।
“भ्राता यथीयान् धर्म्मज्ञ एषराजा कुशध्वजः” स च
भरतशत्रुघ्नयोः श्वशुरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृष्ट्या
“निमिर्गञ्ज जनकस्यात्मजे नृपभेदे “स्वर्णरोमा सुतस्तस्य
सुखरोमा ध्वजायत । ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं
कर्णतो महीम् । सीता सीरायतो जाता यस्मात्
सीरध्वजः स्मृतः । कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजो
नृपः” इति भाग० ६।१३।१२। अनयोर्विरोधः कल्प-
भेदात् समाधेयः “पार्थिवीसुहृद्गृह्णहृद् लक्ष्मण-
स्तदनुजामयोन्मिलात् । यो तयोरवरजौ वरीजधौ तौ
कुशध्वजसुते सुमध्यमे” रघुः

कुशनाभ पु० कुशस्य नाभिरस्य अच् समा० । वलाकाश्च
पौत्रे कुशपुत्रे नृपभेदे “अजकस्य तु दायादो वलाकाश्चो
महीपतिः । बभूव नृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ।
कुशपुत्रा बभूवर्हि चत्पारोदेयवर्चसः । कुशिकः कुशनाभश्च
कुशाश्वोऽमूर्तिमांस्तथा” हरिवं २७अ० । कन्याकुञ्जशब्दे
तद्विरतानि दर्शितानि तस्य राजधानी महोदयनामपुरं
यथा रामा० आदि० १२स० “कुशनाभस्तु धर्म्मात्मा पुरं
चन्द्रो महोदयम्” ।

कुशनेत्र पु० मारीचिपुत्रभेदे असुरे “शुश्रूषुषुण्डशक्तिश्च
कुशनेत्रः शशिध्वजः । यथामति मया प्रोक्ताः मारीचैः
कीर्तिवर्द्धनाः” हरिवं० २४०अ०

कुशप न० कुश-वा० कपन् । पानपात्रे उष्णाटिकोपः

कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य । १यन्त्रिपण्ये छले रत्नमा० ।

कुशाश्च पुष्पाणि च समा० द्व० । २कुशपुष्पाणां समाहारे

“कुशपुष्पं समिहारि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्” स्मृतिः

कुशप्लवन न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “कुशप्लवनसासाद्य
ब्रह्मचारी समाहितः । तिरावसुधितः स्नात्वा अश्व-
मेधफलं लभेत्” भा० व० ८२अ०

कुशर पु० कुक्षितः शरः । शरसदृशे अन्तश्चिद्रे तृणभेदे ऋ०
भा० माधवः “शरासः कुगरासः” अ० ६।१६।१२।

कुशल न० कुश-कलन् । १कल्याणे । २तद्वति त्रि० । कुशान्
लगति ला-क । ३कुशप्राहके त्रि० । कौ पृथिव्यां शलति
चलयति कर्ष्याणि शल-अच् । ४कार्यचतुरे त्रि० ।
अस्य च कुशप्राहकत्वे यौगिकत्वम् चतुरे लाक्षणिकत्व-
मिति काव्यप्रकाशकारव्याह तदेतन्मत् सा० ८० निराकृत्य
दक्षतायां कूटत्वमस्य व्यवस्थापितं यथा

“क्वचित् तु “कर्म्मणि कुशलः” इति कूटावुदाहरणि ।

तेषामयमभिप्रायः । “कुशं लाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः

कुशप्राहकृद्गो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽस्मिन् विवेचकत्वसा-

धर्म्मसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति” । तदन्ते

न मन्यन्ते । कुशप्राहकृदार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि

दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अनग्रङ्गि ऋद्धानां व्युत्प-

त्तिनिमित्तमनग्रञ्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य

मुख्यार्थत्वे “गौः श्वेते” इत्यादिपि लक्षणा स्यात् । “ग-

मेर्होः” इति गमनातोर्होप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य

● गयनकालेऽपि प्रयोगात्” ।

अत्रेदमभिदध्महे । “गमेर्होरिति औणादिकडोप्रत्यया-

नस्य गोशब्दस्य “उष्णादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदि-

कानि” पा० उक्तत्वात् न यौगिकतासम्भवः अवयवस-

म्भार्थाभावात् अतस्तस्य गगदौ कूटतयै ! “आतोऽनु-

पसर्गे कः” पा० उक्तेः कप्रत्ययस्य लक्षणेन व्युत्पन्नत्वात् अय-

ययार्थलभ्यार्थसत्त्वाच्च गोशब्दतुल्यता “किञ्च उष्णा-

दीनां व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि गोशब्दस्यावयवार्थयोगात् पङ्क-

जादिपदवत् स्वार्थविशेषे योगकूटत्वं गोशब्दे पश्यते ।

अतएव गोशब्दस्य कूटत्वकल्पनमव्युत्पन्नत्वपक्षमात्रि-
वति विवेच्यमिति । ननुपशब्दस्य मण्डपानकर्तृतात्-

पायकत्वे योगिकता जनान्त्रयपरत्वे रुढत्वमिव कुशल
शब्दस्य रुढयोगिकत्वमेव युक्तम् “पमच्छ कुशलं
राज्ये” रघुः । “मयाप्रं रामत्वं कुशल्यस्तुता न त्वधि-
गता” सा० ८० । “प्रसरयन्ति कुशलाञ्जलिं वाचं
पटोभिव” माघः । “तदनुपदेशमथ वा कुशलः” माघः ।
कुश+अस्त्यर्थे सिद्धान् लच् । ५ कुशयुक्ते त्रि० । ततः
अस्त्यर्थे इनि । कुशलिन् तदुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
“कुशलिनी यत्सस्य वार्त्तापि न” सा० ८० । “माञ्च
कुशलिनीं ब्रूयाः” भा० ७० १२६ अ० । शौण्डा० एतस्य
७त० कर्म कुशलः । अग्यादि० अमृततद्वायार्थे समा० ।
कुशलकृतः कुशलभूतः । अनेन सह कुमारशब्दस्य समासे
कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि अमृतादि० परनिपातः । कुमार
कुशलः । ततः ब्राह्मणादि० कर्मणि भावे च पञ्च ।
कौशल्य दक्षतायाम् न० । युवा० तदर्थे अच् । कौशल
तदर्थे “योगः कर्मसु कौशलम्” गोता ।

कुशलत्व प० हि० । पुष्पयतोऽरिव एकशतत्रा रामसुतयोः हेमच०
कुशलिन् त्रि० कुशल+अस्त्यर्थे इनि । कल्याणवति । “कुश-
लिनी यत्सस्य वार्त्तापि न” सा० ८० । [लकट्ये वैद्य० ।
कुशली स्त्री कुशरव लीयते ली-ङ गौरा० ङीप् । अश्व-
कुशविन्दु पु० भूनि देगभेदे । “वातायना दगर्थाश्च रो-
मकाः कुशविन्दवः” भा० भी० ६ अ० जनपदकथने ।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम् । १ कान्यकुब्जदेशे हेमच० ।
“कुशस्थलं हृकस्थलं माकन्दं वारणावतम् । देहमे चतु
यामान् कश्चिदेकञ्च पञ्चमम्” वेणोसं० २ पुरीभेदे स्त्री
ङीप् जटाधरः सा च प्राक् रेवतन्धेन निर्मिता पश्चात
यदुभिः संस्कृता यथा हरिवं० १२२ अ०

“इति सञ्चित्य सर्वे च प्रतीचीं दिगमाश्रिताः । कुश-
स्थलीं पुरीं रम्यां रेवतीनोपशोभिताम् “विहाय मधुरां
रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् । कुशस्थलीं हारवतीं
निवेशयितुमीप्सवः” हरिवं० १६ अ० ।

“आनर्त्तविषयचासीत् पुरी तस्य कुशस्थली” हरिवं० १० अ० ।

कुशा स्त्री कुश-क । १ रज्ज्वां मेदि० २ मधुकर्कटग्रामं शब्दच०
३ वलगायां हेमच० । कुशाशब्दे परे अयसः सत्वम्
अयस्यहिता कुशा अयस्कृता सि० कौ० । सामगानां
स्त्रीत्वविगणनार्थे औदुम्बरे ४ गङ्गा च शब्दचि० ।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्यते समन्तादप्येष मूलाच्छादनेन
वेष्टितेऽल का+कृ-आधारे अप् । यज्ञाग्नी । स हि
कुशकण्डिकायां कुशैराब्रियते । [वानरे शब्दमाला]

कुशाक्ष पुंस्त्री कुशरव सूक्ष्मायमणि अस्य पञ्च समा०
कुशाग्र न० ६त० । कुशस्याये । “कुशापेणापि कौनेय ।
न स्पृष्टव्यो महोदधिः” भा० व० ११० २३ स्त्री० । कुशस्या
यमिव सूक्ष्मात्वात् । २ कुशाग्रतल्यसूक्ष्मे शक्तिदुर्वोच-
याह्वे “कुशाग्रबुद्धे । कुशली गुरुस्ते” रघुः । कुशा-
यमिव इवार्थे क् । कुशापीय कुशाग्रतल्ये त्रि० “कुर्
बुद्धिं कुशापीयामनुकामीनतां त्वज्” भट्टिः ।

कुशादिकं भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाग्निमन्थशैरीयनलदर्भेक्षुगोक्षुराः । कपोतवङ्गवसुक-
वसिरेन्द्रीयरीगराः । धातकरलुगन्दाकाः कर्णपराश्र-
भेदकाः । एषां कल्पाकषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ।
पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना । शर्कराश्रमरिरेगेदु
भूलकच्छे च दारुणे । प्रदरे योनिमूले च शुक्रदोषे
तथैव च । वन्ध्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ।

कुशाश्व पु० निमिषेऽप्ये नृपभेदे कुशश्वपुत्रे । “कुशनाभ-
शब्दे हरिवं० याक्यम्” रामा० ७० २२ स० “ब्रह्मथोनि-
र्महानासीत् कुशोनाम महातपाः” इत्युपक्रमे “स
महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाराथान् । वैदर्भ्यां
जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान् । कुशाश्वं कुशनाभञ्च
अस्तरैरजसं यत्सुम्” नामभेदः कल्पभेदात् अयिरुद्धः ।
“प्रत्ययस्य कुशाश्वस्य यमाक्षुर्भणिवाहनम्” भा० ७० ६३ अ०
कुशाश्वेन निर्वृत्ता अण् ङीप् । तत्कृतपुरीभेदे “कुशाश्वस्तु
महातेजाः कौशाश्वीमकरोत् पुरीम्” रामा० ७० २२ स०
निर्गतः कौशाश्वप्राः निष्कोशाश्वः सि० कौ० । कुशाश्वस्या-
पत्यं शुभ्रा० ङक् । कौशाश्वेय तदपत्यं पुंस्त्री० ।

कुशारणि पु० कुशं जलं शापार्थं हृदकमरारिपरिवाह्य । दुर्वा-
ससि सुनौ त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात्
तथात्वम् । [राजनि०

कुशाल्मलि पु० कृतसितः शालमलिः । रोहितकण्ठके
कुशावती स्त्री कुश-अस्त्यर्थे मतृप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः ।
रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुण्याम् । “स निवेश्य
कुशावत्यां रिपुनागाहृष्टं कुशम्” । “कुशावतीं ओलिय-
सात् स कृत्वा” रघुः । रामा० उ० का० १८ कौशलेष्वे धैतद-
भिषेकोवर्णितः । “कौशलेषु कुशं वीरसुत्तरेण तथा ज-
यम् । अभिमिष्य महात्मनावुभौ रामः कुशीलवी” ।
अतोरषुवाक्यं पुराणान्तरानुसारीति विवेक्ष्यम् ।

कुशावर्त पु० कुशस्य जलस्यावर्त्तीयत्व । गङ्गावतारतीर्थे “गङ्गा
द्वारे कुशावर्त्ते” विल्वके नीलपर्वते ; तथा कण्ठस्थे क्षात्राः

धूतपापमा दिवं प्रजेत्” भा० आनु० १७०० श्लो० ।
 “उपगम्य कुशावर्त्त आसीनं तत्पविषमम्” भाग०
 ३।२०।५। “कुशावर्त्तं गङ्गाद्वारे” श्रीधरः । भरतनटप-
 पलभेदे । “तमसु कुशवर्त्तं दलावर्त्तं ब्रह्मावर्त्तं मलयः
 केतुभेदसेन इन्द्रसृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्र-
 धानाः” भाग० ५।४।१० । तद्वाक्यत्वात् कुशावर्त्तस्य
 तत्संज्ञत्वम् ।

कुशाश्व पुं स्वर्ग्यवशे नटभेदे “सृजञ्जयस्य सुतः श्रीमान्
 सहदेवः प्रतापवान् । कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधा-
 र्मिकः” रामा० आ०

कुशासन न० कुशैर्निर्मितमासनम् । कुशनिर्मिते आसने
 “कुशासनमनन्तरम्” आङ्गकनः । तत्संज्ञपादि आ० तं
 “अथ कुशासनम् तत्र गोभिलः पितृषु द्विगुणंस्तु
 दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पञ्चमूर्ध-
 न्यं पृच्छति सर्वान् वा सर्वत्रासनेषु दर्भान्मासीष्येति”
 पितॄन् पितृर्धदाने तत्तादौ जलगण्डूषप्रच्छेपः । ततोहि
 गुणभुञ्जतुगपलत्रयं पितृणांमासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ
 विश्वदेवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः
 “प्राणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपलस्तेत्यृचा पितृन्” ।
 प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तृणीं प्राक्ष्य-
 पाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपक-
 लिका । कुशान् ऋजून दद्यात् । व्यक्तग्राह्यान्लायनः
 “अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुञ्जानासनं प्रदाय” इति
 आसनमिदमेनेनापवेशनीयत्वप्रतीतिं हेतो तददानं प्रती-
 यते । तथाच काण्वाजिनः “दर्भान् चैवासने दद्यान् स
 पाणौ कदा चन । पितृदेयमनुप्राणामेव तन्निर्हि
 शाश्वती” । अत्र पितृदेयमनुष्येभ्योऽपि कुशासनदानं प्र-
 तीयते । अत्र दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेषः ।
 देवपितृविप्रयोर्दक्षिणधामयोः कुशासनस्यापनमाह आ-
 ङ्गकनभाष्यप्रवचनम् । “पितृणांमासनं दद्याद्दाम-
 पाश्वे कुशान् सुधीः । दक्षिणे चैव देवानां सर्वत्र ग्राह-
 कर्मसु” । कोः पृथिव्याऽशासने च । अत्राङ्गणोऽपि
 कुशासनसंज्ञितः”

कुशशिंषपा स्त्रीकुत्तसिता शिंषपा । कपिलशिंषपायां राजनि०
 कुशिक पुं कुशः कुशनामा नटः जनकत्वेनास्त्वस्य ठन् । गाधि-
 नटजनके विश्वामित्रपितामहे नटभेदे तत् कथा यथा
 “काम्यकुञ्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ ! । गाधि-
 ति विद्युतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः । तस्य धर्म्मार्त्तनः

पुत्रः सृष्टइवलयार्त्तनः । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव
 रिपुमर्दनः । भा० आ० १७४७०

“कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दनः” रामा० आ०
 “कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः” भा० आ० ४४०
 “कुशपुत्रा बभूवर्त्तं चत्वारो देववर्त्तसः । कुशिकः कुशना-
 भश्च कुशाद्यो भूत्तिर्मांस्तथा” कुशिकस्तु तपस्ते मे” इत्यु-
 पक्रमे “स गाधिरभवद्वाजा भगवान् कौशिकः स्वयम्”
 हरिवं० २७।२० कुशिकचरितं च भा० आनु० ५२ अध्या-
 यावधि ५६७० पर्यन्ते

“अत्राप्युदोहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अयनस्य च
 संवादं कुशिकस्य च भारत ! । एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा
 भार्गवश्चप्रवनस्तदा । आगाभिनं महाबुद्धिः स्ववशे स-
 निवृत्तमः । निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलाबलम् ।
 दग्धुक्कामः कुलं सर्व्वं कुशिकानां तपोधनः । अयन-
 स्रमस्तुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् । वस्तुमिच्छा ससुत्पन्ना
 त्वया सह समानवः ।

कुशिक उवाच । भगवन् सह धर्म्मोऽयं पण्डितैरिह
 स्थायते । प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ।
 यस्तु तापदतिक्रान्तं धर्म्मद्वारं तपोधनम् । तत् कार्य्यं
 प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि । भीष्म उवाच । अथा-
 सनसुपादाय अयनस्य महात्मने ! । कुशिको भार्य्याया
 शार्ङ्गमाजगाम यतो मुनिः । प्रमृष्टा राजा भृङ्गारं
 पादमन्त्रै न प्रवेदयत् । कारवासास सञ्जास
 क्रियास्तस्य महात्मनः । ततः स राजा चप्रवनं
 अधुपर्कं यथाविधि । पाहयामास चाव्यपो महात्मा
 नियतव्रतः । सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुररथाब्रवीत् ।
 भगवन् परवन्तौ स्तौ ब्रूहि किं करवावहे । यदि राज्यं
 यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ! । यज्ञदानानि च तथा
 ब्रूहि सर्व्वं ददासि ते । इदं गृह्णमिदं राज्यमिदं
 धर्म्मसिन्धु ते । राजा त्वमपि शाश्वतीं योऽहं स प-
 रयस्मिन्निवि । एवमुक्ते ततो वाक्ये चप्रवो भार्गवस्तदा ।
 कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया पुनः । न राज्यं
 कामये राजस्य धनं न च योषितः । न च गा न च वै
 देशस्य यज्ञं न्यूयतामिदम् । नियमं कश्चिदारप्स्ये
 सुययोर्वैद रोचते । परिचर्य्योऽस्मि वसताभ्यां युवाभ्या-
 नविशङ्कया । एवमुक्ते तदा तेन दम्ब्यती तौ जहर्षतः ।
 प्रत्यब्रूतास्तु तमृषिसेवमस्मिन्ति भारत । ।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् । ऋहोद्देशं

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् । इयं गय्या भगवतो यथा-
काममिच्छोयताम् । प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाह्वयं ते तपो-
धन ! । अथ स्वर्ग्योऽतिचक्राम तेषां संयदतां तथा । अ-
वर्जितोऽयमास पानमस्य तथैव च । तमष्टकस्ततो राजा
कुशिकः प्रणतस्तदा । किमस्त्वज्जातमिदं किमुपस्था-
पयाम्यहम् । ततः स परया प्रीत्या प्रस्थुवाच नराधि-
पम् । औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ! । त-
द्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यद्योपप-
न्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ! । ततः स भुङ्क्ता भ-
गवान् दम्पतीं प्राह धर्मवित् । सप्तमिच्छाम्यहं मित्रा-
नाधते कामति प्रभो ! । ततः गय्यादहं प्रार्थ्य भगवा-
न्दपि सत्तमः । संविवेश नरेशस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ।
न प्रभोध्योऽस्मि संसृप्त इत्युवाचाय भार्गवः । संवाहि-
तयौ मे पादौ ज्ञानतयश्च तेऽनिशम् । अविशङ्कस्तु
कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित् । न प्रबोधयतानौ च
तं तथा रजनीकये । यथा तथा मरुर्षेस्तु युञ्जुषापरसौ
तदा । बभूवद्वर्त्महारराज ! प्रयतायथ दम्पती । ततः स
भगवान् विप्रः समादिष्ट्य नराधिपम् । सुष्वापैकेन पा-
द्वेन दिवसानेकविंशतम् । स तु राजा निराहारः
सभार्यः कुरुनन्दन ! । पर्युपासत तं हृदयप्रवनाराधने
रतः । भार्गवस्तु ससुक्तसौ स्वयमेव तपोधनः । अ-
किञ्चिदुक्त्वा तु गृह्णास्त्रिक्राम महातपाः । तमन्वगच्छ-
तां तौ तु क्षुधितौ अमकर्षितौ । भार्यापती सुनिश्चे-
स्तावेतौ नावलोकयन् । तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवा-
णां कुलोद्भवः । अन्तर्हितोऽभूज्जेन्द्र ! ततो राजाऽपतत्
क्षितौ । स स्रूतं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः ।
पुनरन्येषणे यत्नमकरोत् परमं तदा ५२ अ०
सुविचिर उवाच । तस्मिन्नुत्कर्षिते विप्रे राजा किम-
करोत्तदा । भार्या चास्य महाभागा तस्मै ब्रूहि
पितामह ! । भीष्म उवाच । अदृष्टा स महीपालस्तद्वपिं
सह भार्याया । परित्रान्तो निवहते व्रीडितो
नटचेतनः । स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्य-
भाषत किञ्चन । तदेव चिन्तयामास चप्रवणस्य
विचेष्टितम् । अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं
नृपः । ददर्श यद्यने तस्मिन्निष्ठान् भृगुनन्दनम् । वि-
क्षितौ तादृशिं दृष्ट्वा तदार्य्यं विचिन्तय च । दर्शना-
त्तस्य तु तदा वित्रान्तौ सम्भूयतः । यद्यस्थानन्तु तौ
स्थित्वा भूयस्तं संवाहयतः । अपावरेण पाद्वेन दुःखाप

स मङ्गलानिः । तेनैव च स कालेन प्रत्युद्भूयत् स वी-
र्यवान् । न च तौ चक्रतः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कता ।
प्रतिबुद्धस्तु स सुनिश्चौ प्रोवाच विंशपते ! । तेषाभ्यङ्गो
दीयतां मे स्नात्योऽहमिति भारत ! । तौ तथेति प्रति-
श्रुत्य क्षुधितौ अमकर्षितौ । शतपाकेन तैलेन महाह-
न्धोपतस्थतः । ततः सुस्नातीनमृषिं दम्पती संवाह-
तः । न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः कुमहातपाः । यदा
तौ निर्विकारौ तु लज्जयामास भार्गवः । तत उत्थाय
सहसा स्नानशालां विवेश ह । क्लृप्तेन तु तत्वासीत् स्ना-
नीयं पार्थिवोचितम् । अस्त्युक्त्य च तत् सर्वं तत्त्वान्नर-
धीयत । स सुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । नास्त्व्या-
ङ्कतसौ च दम्पती भरतर्षभ ! । अथ स्नातः स भगवान्
किंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्यं
कुरुनन्दन ! । स हृदयदमो राजा सभार्यः कुशिको
सुनिम् । सिद्धमस्त्विति प्राप्य निर्विकारो न्यवेदयत् ।
स्नानीयतामिति सुनिस्तथोवाच नराधिपम् । स रा-
जा ससुपाज्जते तदहं सह भार्याया । मांसप्रकारा-
न् विविधांश्चाकानि विविधानि च । रसालापूपकांश्च-
त्वान्तोदकान्य चान्यहान् । रसान् नानाप्रकारांश्च अन्यह-
सुनिभोजनम् । फलानि च विविक्ताणि राजभोग्यानि
भूरिशः । वदरेहुदकाऽप्रार्य भक्ष्यातकफलानि च । गृह-
स्थानाञ्च यज्ञोत्थं यज्ञापि वनवासिनाम् । सर्वमाहा-
रयामास राजा शायमयात्ततः । अथ सर्वसुपन्यस्तम-
प्यतचप्रवणस्य तत् । ततः सर्वं समासीद्य तच्च गय्यासनं
सुनिः । वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपकरणैः सह ।
सर्वमादीपयामास अथभो भृगुनन्दनः । न च तौ चक्रत
क्रौधं दम्पती सुमहामती । तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुन-
रन्तर्हितोऽभवत् । तथैव च स राजर्षिस्तथौ तां
रजनीं तदा । सभार्यौ वाग्यतः श्रीमास्य कोपं स
समाविणत् । निव्यं संकृतमस्यन्तु विविधं राजवेश्मनि ।
शयनानि च सुस्थानि परिषेकाश्च पुष्कलाः । यस्माच्च
विविधाकारमभवत् समुपार्जितम् । न शशाक ततो
द्रष्टुमन्तरं व्यवनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच
कुशिकं नृपम् । सभार्या मां रथेनाशु वह यत्नं ब्रवी-
त्यहम् । गथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
क्रीडाश्रयोऽस्तु भगवन्तु तं सांघात्मिको रथः । इत्युक्ताः
स सुनी राजा तेन हृदयेन तद्वचः । व्यवनः प्रत्युवाचेदं
हृदः परस्परं । सक्तीकुर रथं क्षिप्रं यस्ते

सांघ्यामिको रथः । सायुधः सपताकश्च शक्तीकनकयष्टि-
मान् । किङ्किणीस्तनिर्योगो युक्तस्तोरणकल्पनैः ।
जाम्बूनदनवर्द्धय परमेष्ठुगतान्वितः । ततः स तत्त-
त्वेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् । भार्यां वामे धुरि तदा
चात्मानं दक्षिणे तथा । त्रिदण्डं यज्जुःस्थायं प्रतोदं
तत्र चादधत् । सर्वमेतत्ततो दृष्ट्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत्
भगवन् ! क रथोयात् ब्रवीत भृगुनन्दन ! । यत् वक्ष्यसि
विप्रर्षे ! तत् यास्यति ते रथः । एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्यु-
पाचाय तं नृपम् । इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं
शनैः । अमो मम यथा न स्यात्तथा मे च्छन्दचारिणौ ।
सुसुखञ्चैव षोडशो जनः सर्वस्य पश्यातु । मोत्साख्याः प-
थिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये यत्तु ह्यहम् । ब्राह्मणेभ्यश्च ये
कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि । सर्वेन्द्रास्याम्यशेषेण धनं र-
त्नानि चैव हि । क्रियतां निखिलेभैतन्मा विचारय पा-
र्यथि ! । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भ्रष्टानवाब्रवीत् । य-
ददृक्कृयान्मुनिस्तत् सर्वं देयमशङ्कितैः । ततो रत्नान्यनेका-
नि स्त्रियो युग्ममजाविकम् । कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्राश्वा-
चक्षोपमाः । अन्वगच्छन् तस्मिन् राजामात्याश्च सर्वशः ।
हाहाकृतञ्च तत् सर्वमासीन्नगरमार्तवत् । तौ तीक्ष्णा-
भेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ । पृष्ठे विडौ कटे चैव
निर्विकारौ तमूहृतः । वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्वा-
त्किर्षितौ । कथञ्चिद्वृद्धतुर्मीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम् ।
वस्तुशो भृशविडौ च वहन्तौ च चतुर्द्वयम् । दृष्ट्वाते महा-
राज ! पुष्पिताविष किंशुकौ । तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शो-
कसमाकुलः । अभिशपयमयत्नस्तो न च किञ्चिदुवाच ह ।
दृष्ट्वा गद्याब्रुवन् सर्वे पश्यन्तः तपसो बलम् । क्रुद्धा अपि
मुनिश्चेष्टं वीक्षितुं नेष्टुं शक्नुमः । अहो भगवतो वीर्यं
महर्षेर्भौविततमनः । राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत
यादृशम् । आत्मावपि हि कच्छ्रेण रथमेतं समूहृतः ।
न चैतयोधिकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ।

“भीष्म उवाच । ततः स निर्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलो-
द्भूतः । बहु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा । त-
त्वापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् । ततोऽस्य
भगवान् प्रीतो बभूव सुनिश्चितमः । अवतीर्य रथम्प्रेषात्
दम्पती तौ समोच ह । विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो
वाक्यसुवाच ह । स्निग्धगन्धोदया यज्ञा भाग्येः सुप्र-
सन्नया । ददामि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भार-
त ! । सुकुमारौ च तौ विडौ कराम्भां सुनिश्चितमः ।

पश्यन्ति कल्याणं स्नेहाङ्कुरतस्तम ! । अथाब्रवीच्चतु-
र्वाक्यं अमो नास्त्वावयोरिरह । विश्रान्तौ च प्रभावात्ते
लज्जितौ च भार्गवम् । अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृ-
ष्टश्चरन्तस्ता । न दृष्ट्वा व्याहृतं पर्वतं यन्मया तद्ग-
विप्रति । रमणीयः समूहो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।
किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ! । गम्यतां
स्वपुरं पुत्र ! विश्रान्तः पुनरेष्यसि । इहस्थं मा सभा-
र्यस्त्वं दृष्टासि नो नराधिप ! । न च मन्यस्त्वया कार्यः
अयस्ते समुपस्थितम् । यत् काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत्
सर्वं हि भविष्यति । इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेना-
नरात्मना । प्रोवाच मुनिशार्ङ्गलमिदं वचनमर्थवत् ।
न मे मन्युर्महाभाग ! एतौ स्त्रो भगवंस्त्वया । संवृत्तौ
यौवनस्थौ स्त्रो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ । प्रतोदेन
व्रणा ये मे सभार्यस्य त्वया कृताः । ताच्च पश्यामि
गालेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यया । इमां च देवीं
पश्यामि यपुषाऽप्सरसोपमाम् । श्रिया परमया युक्तां
यथा दृष्टा पुरा मया । तव प्रसादात्सं हृत्तमिदं सर्वं
महासुने ! । नैतद्विस्तृतुं भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ! ।
इत्युक्तः प्रत्युपाचैनं कुशिकं व्ययनस्तदा । आगच्छे-
थाः सभार्यस्य स्वमिहेति नराधिप ! । इत्युक्तः
समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् । प्रययौ वपुषा युक्तो
नगरीं देवराजपत् । तत एनमुपाजम्बुरमात्याः सपुरो-
हिताः । बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ।
तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् । प्रवि-
वेश पुरं हृष्टः पुज्यमानोऽथ वन्दिभिः । ततः प्रत्य-
नगरं कृत्वा पूर्वाङ्गुलीः क्रियाः । भुक्त्वा सभार्यौ रज-
नीमुवास स महाद्युतिः । ततस्तु तौ नयमभिवीक्ष्य यौ-
वनं परस्परं विगतस्त्राविगमरौ । ननन्दतुः शयनगतीं
यपुर्धरौ श्रिया युतौ दिजवरदत्तया तदा ।
अथाप्युपिर्धुगुलकीर्त्तिं दर्शयन्त पोषणो वनमभिराम-
मृद्धिमत् । मनीषया वस्तुविधरत्वभूषितं ससर्ज यज्ञो
नगरे गतक्रतोः” इति ५३०

“भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो स-
हामनाः । कृतपूर्वाङ्गुलिकः प्रायात् सभार्यस्तदनं प्रति ।
ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चगम् । मणिलम्बस-
हस्राण्यं गन्धर्वनगरोपमम् । तत्र दिव्यानिभप्रायान्
ददर्श कुशिकस्तदा । पर्वतान् रूढ्यसानुंश्च नलिनीश्च
सपङ्कजाः । तत्र शालाश्च विविधास्तोरणानि च भाग्य-

न ।। शादलोपचितं भूभं यथाकाञ्चनकुटुम्बाम् ।
सहकारान् प्रफुल्लंशं केतकोद्दालकान् धयान् । अशो-
कान् सहकुलंशं फुल्लंशैवातिमुक्तकान् । चम्पकांस्ति-
लकान् भव्यान् पनसान् वज्रुलानपि । उष्यताम् कण्ठि-
कारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । श्रामान् वारणपुष्पांश्च तथा-
ऽटपादिका लताः । तत्र तत्र परिलम्प्रा ददर्श स मही-
पतिः । उज्ज्वान् पद्मोत्पलधरान् सर्वान् कुसुमांस्तथा । वि-
मानप्रतिभांश्चापि प्रासादाञ्चलसन्निभान् । शीतलानि
च तोयानि कचिदुष्णानि भारत ।। आसनानि विचि-
त्राणि शयनप्रयराणि च । पथ्यङ्गान् रत्नसौवर्णान्
पराङ्मांसुराण्युत्तमान् । भव्यभोज्यमनन्तश्च तत्र
तत्रोपकल्पितम् । धीणानादाञ्च कुण्डलैश्च सारिकान्
भङ्गराजकान् । कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोदष्टिककु-
कुम्बान् । मयूरान् कूकुटान्शापि दाह्युज्ज्वलजीव-
जीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसा-
हस्रान् । समन्ततः प्रसूदितान् ददर्श सुमनोहरान् ।
कचिदपसरसां संचाम् गन्धर्वान्शापि पार्थिव ।। कालाभिर-
परांस्तत्र परिष्वज्जान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो दद-
र्श च पुनर्नृपः । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र गुञ्जाव पार्थिवः । तं दृष्ट्वाऽ-
त्यङ्गु तं राजा मनसा चिन्तयत्तदा । स्वोऽयं चित्तविभ्रंश
उताहो सयनेव त । अहो सह शरीरेण प्राप्नोऽस्मि
परमाङ्गतिम् । उत्तरान् वा कुङ्कुम पुष्पांश्च वाऽप्यमरा-
यनीम् । किञ्चेदं महदाश्चर्यं संवश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं
सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श सुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने शोभन्
मणिस्तम्भमालुके । महार्कं शयने दिव्ये शयानं भृगु-
मन्दर्पम् । तमस्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
अन्तर्हितस्ततो भूयश्चप्रवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यास्मिन्
वनोद्वेगे एनरेव ददर्श तम् । कौश्यां दृष्ट्वा रुमासीनं
जैपमानं महाव्रतम् । एवं योगबलाद्विप्रो मोहलामास
पार्थिवम् । अरण्ये तद्वनश्चैव ते वै चापसरसां गणाः ।
गन्धर्वाः पादपादैश्च सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवत्तापि
गङ्गा कूर्वं पुनर्नृप ! कुशवक्त्रभीकभूयिष्ठं बभूव च यथा
पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्यक्षो न कर्मणा ।
विश्वं परमं प्राप्य तद्वद्वा सहृदुत्तम् । ततः प्रोवाच
कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः । पथप्र भङ्गे ! यथा माया
शिला दृष्टाः सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुपुत्रस्य किमन्यत्र
तोवखात् । तपसा तद्भाष्यं हि यत्तु शक्यं जनोरथैः ।

लौक्यराज्यादपि हि तप एव विप्रपद्यते । तपसा हि
सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षि-
चप्रवनस्य महात्मनः । इच्छन्प्रेष तपोवीर्यादन्यान् लो-
कान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धि-
वर्धनः । उत्सहेदिह क्षत्र्यैव कोऽन्यो वै व्यधनारते ।
ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ।
ब्राह्मणस्य प्रभावाद्दिश्ये युक्तौ स धुर्यवत् । इत्येवं
चिन्तयानः स विदितश्चप्रवनस्य वै । सम्प्रेक्ष्योपस्थं नृप-
तिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्यस्तु सोऽभ्य-
नच्छन्महासुनिम् । शिरसा वन्दनीयमनमन्दत च पा-
र्थिवः । तस्याश्रयः प्रयुज्याथ स सुनिस्तं नराधिपम् ।
निधीदेत्यब्रवीद्भीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ।। ततः प्रकृति-
भापन्नो भार्गवो नृपतेर्दृष्ट । उवाच हृत्पुण्या वाचा
तर्पयन्निव भारत ।। राजन् ! सत्यं जितानीह पञ्च पञ्च-
स्वयं त्वया । मनःपठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन
वै । सत्यगाराधितः पुत्र । त्वया प्रवृत्तां वर ।। न हि
ते वृजिनं किञ्चित् सुखं पश्यन्मात्रं विद्यते । धनुजानीह
मां राजन् ! ममिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव
राजेन्द्र ! वरश्च प्रतिष्ठताम् ।
कुशिक उवाच । अस्मिन्मध्यगतनेव भगवन् सन्निधौ भया ।
वर्तितं भृगुशाहूँल ! यत्र दम्नोऽस्मि तद्वृद्ध । एष एव
वरो मुखः प्राप्नो मे भृगुगन्दन ! । वत्प्रीतोऽसि मया
ब्रह्मन् ! कुजं त्वातश्च मेऽनघ ।। एष मेऽनुयहो विप्र !
जीविते च प्रयोजनम् । एतद्वाञ्छफलञ्चैव तपसश्च फलं
मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र ! मयि वै भृगुगन्दन ! ।
अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हति । ५४ अ०
‘व्ययन उवाच । वरश्च गृह्यतां मतो यश्च ते संशयो
हृदि । तं प्रब्रूहि नरश्चोऽह । सर्वं तस्मादयामि ते ।
कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे यद भा-
गव ! । कारणं श्रोतुमिच्छामि सदृष्टुं वासुकारितम् ।
शयनञ्चैकपाद्वेन दिवसागेकविंशतम् । अकिञ्चिद्वद्वा
गमनं ब्रह्मस्य सुनिपुङ्गव ! । अन्तर्धानमकस्मात् पुनरेव च
दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र ! दिवसागेकविंशतम् ।
तैलान्प्रतप्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे पस । सन्तुपानीय
विविधं यद्वयं जातवेदसा । निर्दोषं च रथेनाशु सह-
सा यत्तु क्षतं त्वया । धनानाञ्च दिवसोऽयं वनस्यापि च
दर्शनम् । प्रासादानां वज्रनाञ्च काञ्चनानां मन्त्राणामे । अ-
पि विष्णुपादानां पथ्यङ्गानाञ्च दर्शनम् । पुनसादर्शनं तस्य

श्रोतुमिच्छामि कारणम् । अतीव ह्यत्र सद्भावि चिन्तयामो
 भृगुद्वयम् । न चैवात्माधिमिच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् ।
 एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्त्वं श्रोतुं तपोधन !
 अथन उवाच । शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।
 न हि शक्यमनाख्यातुमेवं शृष्टेः पार्थिव ! । पितामहस्य
 वदतः पुरा देवसमागमे । श्रुतवानस्मि यद्वाजस्तम्बे नि-
 मदतः ग्रहेण । ब्रह्मण्यन्तर्विरोधेन भविता कुलसङ्करः ।
 पौत्रस्तो भविता राजस्तं लोवीर्यसमन्वितः । ततस्तो
 कुलनाशार्थमहं त्वां संसृपामतः । चिकीर्षन् कुशिकोऽप्येदं
 सन्दिधत्तुः कुलनय । ततोऽहमागम्य पुरे त्वामबोधं
 मङ्गीपते ! । नियमं कश्चिदारण्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ।
 न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादर्यं शृष्टे । तेन जीवसि
 राजर्षे । न भवेद्यास्तमनःपथा । एवं दुर्ज्ञेयमास्याय दिव-
 सानेकविंशतिम् । सुप्रीडिष्य यदि मां कश्चिद्विधयेदिति
 पार्थिव ! । वदा त्वया सभार्येण संसृप्तो न प्रो धतः ।
 अहन्तदैव ते प्रीतो जनसा राजसत्तम ! । उत्थाय चास्मि
 निष्कान्तो यदि मां त्वं मङ्गीपते ! । शृण्वेः क यामप्रसी-
 त्वेवं श्रमेयं त्वामिति प्रभो ! । अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव
 च ते शृष्टे । योगमास्याव संसृप्तो दिवसानेकविंशतिम् ।
 क्षुधितो मामस्त्रयेयाः अमाद्वेति नराधिप ! । एवं दुर्ज्ञेय-
 समास्याव कर्षितौ वा क्षुधा मया । न च तेऽभूत् स-
 खल्लोऽपि मन्वृक्षमसि पार्थिव ! । सभार्येण नरत्रे-
 य ! तेन ते प्रीतिमात्रं हम् । भोजनञ्च समानायन् यत्तदा
 दीपितं मया । क्रुध्यन्ना यदि मास्त्र्येदिति तन्मार्षि-
 तञ्च मे । ततोऽहं रथमारुह्य त्वामबोधं नराधिप ! ।
 सभार्यो मां बह्वेति तच्च त्वं ज्ञतवांस्तथा । अपिशङ्को
 नरपते । प्रीतोऽहमस्मापि तेन ह । धनोत्सर्गेऽपि च कृते न
 त्वां क्रोधः प्रधर्षयेत् । ततः प्रीतेन ते राजन् ! । पुतरेतत्
 ज्ञतं तव । सभार्यस्य वनं भूयसाद्विद्धि भर्तृजाधिप !
 प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसन्दर्शनं ज्ञतम् । यत्ते वनेऽ-
 स्मिन्नुपते ! । इष्टं दिव्यं निदर्शनम् । स्वर्गोऽयस्त्वया राजन् !
 स्वर्गरीरेण पार्थिव ! । रुद्रर्षिभृतभूतोऽसौ सभार्येण
 नृपोत्तम ! । निदर्शनार्थं तपसो धर्म्मस्य च नराधिप ! ।
 तत्तपसोऽसौ ह्य राजंस्त्रयापि विदितं मया । ब-
 ह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च प्रयिवीपते ! । अवमनन् नरे-
 न्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप ! । एवमेतद्यथास्य त्वं ब्राह्मण्यं
 तात ! इक्ष्वभम् । ब्राह्मणे सति चर्षित्वं क्षणित्वं च तप-
 स्विता । भविष्यत्वेन ते कामः कौशिकात् कौशिको हि-

जः । ततोयं पुरुषं त्वमत्रं ब्राह्मण्यत्वं गमिष्यति । वंश-
 स्तो पार्थिवश्चेह ! भृगुस्त्वामेव तेजसा । पौत्रस्तो भविता
 विप्रस्तपस्वी पायकयुतिः । वः सदेवमनुष्याणां भवस-
 त्पादद्विगुति । त्वयाणांमेव लोकानां सत्त्वमेतद्भुवोमि
 ते । वरं वृक्षाण राजर्षे ! यत्ते मनसि वर्त्तते । तीर्ष-
 यातां गमिष्यन्नासि पुरा काकोऽभ्यर्त्तते ।

कुशिक उवाच । एष एव वरो मेऽद्य यस्त्वं प्रीतो मत्ता-
 सुने ! । भवत्वेतत् यथास्य त्वं भवेत् पौत्रो ममानव ! ।
 ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेप मे वरः । पुनश्चा-
 ख्यातुमिच्छामि भगवन् ! विस्तरेण वै । कथमेष्यति विप्रस्यं
 कुलं मे भृगुमन्दन । कस्यासौ भविता बन्धुर्मम कस्यापि
 सम्मतः । ५५५०

अथन उवाच । अवश्यं कथनीयं मे तदेतत्परपुङ्गव ! ।
 यदर्थं त्वाहसुच्छेत्तुं संप्राप्तो भर्तृजाधिप ! । भृगुणां
 क्षत्रिया याज्या मित्रमेतज्जनाधिप ! । ते च भेदं गमि-
 ष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना । क्षत्रियाश्च भृगून् सर्वान्
 बधिष्यन्ति नराधिप ! । आ नभोऽदनुकलन्तो दैवदयस्त्रि-
 षोडिताः । तत उत्पत्त्यन्तेऽस्माकं कुलगोत्रविवर्जनः ।
 जदौ नाम मृकतेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः । स त्वैषो-
 क्यविनाशाय कोपान्निं जनयिष्यति । मङ्गी सपर्वत-
 वनं यः हरिष्यति भक्षयात् । क्षिप्तं कालन्तं वाज्रस्य
 स एव क्षयिष्यति । रुद्धे बद्धवाक्त्रो प्रक्षिप्य सभ-
 सत्तमः । पुच्छं तस्य महाराज ! क्षत्रीकं भृगुमन्दनम् ।
 वाक्तात् कृच्छ्रो धनुर्वेदः ससपस्यास्ततेऽनव ! । क्षत्रिया-
 याणांमभावाय दैवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिस्-
 हेत्तुं पुच्छे संक्रामयिष्यति । जमदग्नी महामागे तपसा
 भावितात्मनि । स चापि भृगुशार्दूलस्य वेदं धारयिष्यति ।
 कुन्दास्तु तव धर्म्मात्मन् कर्त्ता सोऽधिगमिष्यति ।
 सुह्रावमार्षे भवतो वंशस्य भरतर्षभ ! । गाधेर्दुहितरं
 प्राप्य पौत्रौ तव मृतातपाः । ब्राह्मणं सत्वधर्म्मां
 पुत्रसत्यादयिष्यति । क्षत्रियं विप्रकर्माणं रुद्रस्थतिमिवौ-
 जसा । विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुच्छं सुधार्मिकम् ।
 तपसा महता युक्तं प्रदास्यात महद्युते ! । स्त्रियौ तु
 कारणं तत्त्वं परिवर्त्ते भविष्यतः । पितामहनियो-
 गादौ नान्यथैतद्विष्यति । ततोवे पुरुषे त्वम्यं ब्राह्मण्य-
 त्वसुपैष्यति” ।

“भीष्म उवाच ॥ कुशिकस्तु सुनेर्वाक्यं अवमनस्य मत्ता-
 जनः । श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्वाजा वाक्यञ्चेदुवाच ह ।

एवमस्मिता धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ! । पृथ्वन्तु न-
 कातेजाः पुनरेव नराधिपम् । वराधिं नोदयामास तस्य-
 वाच स पार्थिवः । वाटसेवं हरिप्रणामि त्वाम् त्वसो
 महासुने । । ब्रह्मभूतं कुक्षं मेऽहं धर्मं चास्म्य मनो
 भवेत् । एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा पृथ्वीं हनिः ।
 अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्री ययौ तदा । एतस्मै क-
 रितं सर्वमग्रेण मया नृप ! । भगूणां कृषिकानाञ्च
 अभिसम्बन्धकारणम् । यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदमव-
 सृप । ५६ अ० । कृषिकस्यापत्यम् अयम् । कौशिक तद-
 पत्ये पुं स्त्री० स्त्रियां स्त्रीप् हेमच० हनिभेदार्थकता-
 माहोक्त्य जमदग्निप्रियर्षिकतोक्तिः कल्पद्रुमे तन्मूलका-
 न्यत्वोक्तिश्च चिन्त्या । २४ अ० दण्डे हेमच० । श्वभीतकदण्डे
 पु० विश्वः ४ कोकरे लि० ५ अश्वकर्ष्य दण्डे राजनि० । इतैस्त्रये
 पु० शब्दमा० कुशी+कार्यं क । कुषिका ७ फाले स्त्री
 क गित लि० कुश-इतश्च । जहामिचित्ते स्यात् ।

कुशिनू तिमं कुपोऽस्यस्य इति । कुशबुक्ते “दिनेऽप्येव
यिमेण दीक्षितोऽहं यथाविधि । दण्डीस्यस्यी कुपो
चोरी वताक्कोमेयवीजतः” भा०व्याहु० १४८ = २वाक्प्रीति
मनौ हेमच० ।

कुशस्थि(स्त्री) स्त्री कुत्सिता शिखी प्रयो० वा लुप्तः ।
 शिखीभेदे लुप्तः । “सहादयं मूलकजाय शिखा कुशि-
 न्विवस्त्रीप्रभवाय शिखाः । श्रेया विपाके मधुरा रसे च
 वत्तप्रदाः पित्तनिवर्त्तयाश्च लुप्तः । [फाके मेदि० ।

कथो स्त्री कुश-स्योपकारेऽयं स्त्री नि० । लौक्यकारे
कथो(सी)द न० कु+सद-य प्रथो वा सख्यः । इत्यर्थं
धनप्रयोगे स्वरः “कुशो(सी)दइति गुण्यं नात्येति
सकदाहृता” सां स्मृतिः । श्रुत्यन्तरे तन्वसा० ।
“वाचा कुशो(सी)दसिन्धूरं गोभयश्च करीषकम् ।
विकोष्ठप्र सुटिकां कृत्वा जपसेष्याश्च कारयेत्”

क, शी(मी)रक पु० कुतश्चितः शी(सी)रोयत् कर्षणे वा कम् ।
 कर्षणेन कुडितकृत्करोत्येतादौ । ततः चतुर्थ्या सख्या-
 दञ्ज । कौशी(सी)रकेय तत्संज्ञलक्षणेयादौ लि० ।

कुशीलव पुं कृत्तितं शीलं कुगतिः क्खल्लवे व, कुशीलं वाति
 वा-क-वा । १ कीर्त्तिवद्धारणे नेट्, २ चारणे, ३ गायके च ।
 कुशीलवद्वत्तर्यं नाथप्रचारकत्वात् ४ यात्भीकौ मुने ।
 यद्वाचिं ५ मटमात्रे अमरः । “यद्वाच्यवस्तु नः पूर्वं”
 रङ्गविद्रोपशान्तये” कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति वा० ६० ।
 कुपय लवय पृथोः । एकपलवयोः द्वि० हेमच० । “अभि-

निष्पन्नं जडात्मानादुभौ रामः कुशीबधौ" रामा० सु०
१०७सु० । त्रिकाण्डशेषे कुशीबधः इति वाङ्मन्त्रिक्यं
पा३ः त्रिपिकरप्रभाद्वजतः ।

कु.सुखं ष० कु+सुख कच् । कुसुखपदार्थे हारा०
 कु.शूलं ष० कुय-शूलच् । ?तषाम्नी, जटाधरः रम्यप्रोक्ते,
 एटकादिनिमित्ति चास्यादिस्थापनानां स्थाने च ।
 हेमच० “कुम्भलपूरणाढकैः” स्मृतिः

कुशूलधान्यक पुं कुशूलपरिमितं धान्यं यस्य । यावता-
धान्येन वर्षत्रयं खस्य खकुटुम्बस्य खतास्य निर्वृत्ति-
भवति तावन्मालवस्यैतधान्ये ऽविमे । कुम्भीधान्यशब्दे
विहतिः ।

कुशेश्वराय नमः कुशे जले शनैः श्री-अब्ज-व्यलुक् सः । १पद्मे,
 “कुशेश्वरैरल जलाशयोपिताम्” भाषः । २सारसपत्नि-
 षि, व्यमरः । ३कर्णिकारदले मन्दचिन्ता । कुशद्वीपस्य
 ४पर्वतभेदे पु० कश्यपस्य विद्वतिः । जले

कुशोदकं न कुशसंखटसदृशम् शाकतम् । दानार्थं कुशसङ्गिते
कुक्ष निष्कर्षे कृत्रादि परं सकं सेट् । कुष्णाति ष्यकोभीत् ।
निरस्तु सेट् निरुकोभीत् निरकुक्षत् । सुकोष । निष्कर्षसेट्
इवसापरिच्छेदः, मध्यस्थितस्य, वस्तुनो बहिर्निःसार-
णस्य । “यिवाः कुष्णानि सांशानि” “ततोऽकुष्णात् दय-
पीशः क्रुद्धः प्राणान् वनोक्तवाम्” भट्टिः । ज्ञा सेट्
कित् । “कुपित्वा जगतां सारम्” भट्टिः कर्षकसंरि-
सारं धातुने श्यन् वा पम् । कुषप्रति ते वा यादः । आ-
र्षं धातुने द न परैकपदम् श्यन्सङ्घिनोर्वाशेत्त्वात्
कोपिषीष्ट यादः ।

अनु+सादृश्येन वर्निस्सारणे तूलेमानकव्याति

अभि+आभिसृष्ट्येन निःसारणे “न बाहवर्त्मानाशाश्रितो
दशनविश्वराण्यभिकृष्णीयान्” सुश्रुतः

अथ+अधोनिःसारणे त्वसैरवकुण्याति सि०कौ० ।

निर्+निष्कासने । निरकुक्षत् निरकोषोत् “निष्कोटा नि-
ष्कोषिता । “निष्कोषितव्यानिष्कोटु” प्राधान्य इत्य-
खात्मजात् । आदाय परिधं तस्यै वसाञ्जिष्कुषित-
वुमः” मट्टिः “कोटनिष्कुषितं वतुः” मट्टिः “उषान्नयो
निष्कुषितं विहङ्गैः” रघुः । आभे न नयव्यत्ययोऽपि
काचित् दृश्यते “यजपुत्रा अयस्यैरस्मिन्तपैः संदंष्टैश्च
निष्कुषन्ति” माग० ५।२४।१८।

कुषल त्रि० कुष-वा० कक्षच् । दधे पटौ भरतः [कोष
कषाकृ ६० कुष-क्वाकृ । १कपौ २वङ्गौ ३ख्ये च उच्चा०

कुपित् अयं कुविद् + एपोः । वाङ्मन्ये श्रमंसायाञ्च मनोरमा
कुपितं वि० कृप-क्त । जलमिश्रिते उष्णादि० ।

कुपोद् न० कृ+सद-ग एपोः पत्वन् । दृढार्थधनप्रयोगे भरतः
कुपोतक पु० कृपभेदे । तस्यापत्यम् काश्यपः ऽञ् । कौपी-
तकेय तदपत्ये काश्यपे । अन्यत्वार्ये अत इञ् । कौपी-
तकि तदपत्येऽकाशग्रहे । ततः उपकादि० इन्वेऽद्वन्द्वे च
गोत्रप्रत्ययस्य लुक् ।

कुपुभ क्षेपे कण्डू+प० सक० सेट् । कुपुभ्यति अकुपु(भी)भ्यीत् ।

“भिनङ्गिते कुपुभ्यं यस्ते विप्रधानः” अथ० २।१२।६।

कुपुभ्भक् पुं स्त्री कुपुभ-एबुल् लेदे एपोः भुम् यलोपय ।
नकुले “कुपुभ्भकस्तद्वधीदुगरेः प्रवर्त्तमानकः” ऋ०
१६१।१६। “कुपुभ्भकोनकुलः” भा०

कुष्ठ पुंन० कुष्णाति रोगम् कृप-कथन् । (कुड) प्रसिद्धे दृष्टभेदे
“कुष्ठसुष्णं कटु स्वादु शुक्लं तित्तकं लघु । हृन्नि वाता
क्षयीसर्पकासकृष्णमरुत्कफान्” भावप्र० । तद्धे टास्तत्त्वैवोक्ता-
यथा “उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत् । पद्म-
पत्रञ्च काशरीरं कुष्ठभेदमिमं जयुः” । अयञ्च सुयुते ए-
लादिकगणे एलातगरकुष्ठेत्यादिना, सुस्तकादिकगणे च
रुक्ताहरिद्रेल्युपक्रमे विभीतककुष्ठेत्यादिना उक्तः । ‘रोग-
भेदे तत्स्वरूपनिदानभेदादि भावप्र० दर्शितं यथा

“विरोधीन्यक्षपानानि द्रवस्निग्धगुरुणि च । भजतामा-

गताञ्छर्द्द्वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् । व्यायाममग्निता-
पञ्चाभ्यतिभुक्तानिपेविणाम् । शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं
भुक्त्वा निपेविणाम् । घर्माश्रममयास्तीनां द्रुतं शीतान्बु-
सेविनाम् । अजीर्णाध्याग्निनां चापि पञ्च कर्मापचारि-
णाम् । नवाक्षदधिमतस्यादिलवणाश्वनिपेविणाम् ।
माधूमूलकपिटाक्षतिलक्षौरगुडाशिनान् । व्यायामं चाप्य-
जीर्णेऽन्ने दिवा निद्रानिपेविणाम् । विप्रान् गुरुन् धर्ष-
यतां पापं कर्म च कर्षताम् । पातादयस्त्रयो दोषास्त-
गरक्तं मांसमम्बु च । दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्रको द्रव्य-
रञ्जकः । अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्रधैकादशैव
च” । विरोधीन्यक्षपानानि क्षीरमत्स्यादीनि व्याया-
ममित्यादि । अतिभुक्त्वा व्यायामम्, अग्निसन्तापम्
अग्निरुपलक्षणं स्त्रीर्यादिसन्तापञ्च निपेविणामिति ।
ऊदलस्य योगे पथी प्राप्ता द्वितीया तु सुनिवचनात् ।
एवमप्येऽपि “शीतोष्णं लङ्घनाहारानित्यादिष्वपि द्वि-
तीया । क्रमं-विधिं, वर्गेत्यादि । घर्माश्रित्ये
सति द्रुतमप्यिन्द्रिय पात्रे स्नाने शीतान्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्याग्निनां भुक्तेऽजीर्णे भुक्तवताम् । पञ्च-
कर्मापचारिणां पञ्चकर्माणि वसनविरेकशक्त्यनिरु-
क्तानुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिणाम् । नवाक्षदधि-
मतस्यादि आहारार्थं सेविनाम् । व्यायामित्यादि । अन्ने
अजीर्णं विदग्धादिरूपे सति । व्यायामं मैथुनं निपेविणाम् ।
दिशानिद्रानिपेविणामिति भिक्षो हेतुः । धर्षयतां अ-
भिभवताम् । दोषदुयसंघर्षार्थमाह । वातादय इत्यादि-
शब्देन लिख्यपि प्रतीतेषु त्वय इति पदं सर्वेषु कुपु
त्वयाणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम् । त्वत्, रस,
अम्बु, लसीका । अथ संख्यामाह । अतः कुष्ठानामित्या-
दि । अतः प्रवर्त्तमानोपद्रुपप्रसुदायात् । सप्रधैकादश-
धेति संख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां
क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति । तत्र महाकुष्ठान्याह “पूर्वं त्रिकं
तथा सिद्धं ततः काकणकं तथा । एण्डरीकर्जजिह्वाके
महाकुष्ठानि सप्त च” । पूर्वत्रिकं कपालोद्वन्ध्वरमण्डला-
ख्यम् । सिद्धशब्दोऽकारान्तो नपुंसकः । नन्तु कथं
सिद्धस्य महाकुष्ठेषु गुणना सुयुतेन क्षुद्रकुष्ठेषु उक्तत्वात्
धातुप्रविष्टं सिद्धं तु स्थान्महाकुष्ठमेव च । एवंविधस्य
सिद्धस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । एषां महाक-
ष्ठस्य शीघ्रसुत्तरोत्तरधात्वगाहनात् उन्वणदोषजन्यत्वात्
चिकित्साबाह्यत्वाच्च । अथ क्षुद्रकुष्ठान्याह “एककुष्ठं
अतः पूर्वगजचर्म ततः अतम् । ततश्चर्मदलं प्रोक्तं तत-
श्चापि विचर्चिका । विपाटकाभिधा सैव पाप्माकच्छूकतः
परम् । दद्रूविस्कोटकिटिभालकानि च वेष्टितम् । क्षुद्र-
कुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः” । ननु दद्रूः कुयं
क्षुद्रकुष्ठेषु गणिता ? सुयुतेन महाकुष्ठेषु कृत्वात् । उच्यते
असितावगादमूला दद्रूः सुयुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता । अस्मि-
तेतराऽनवगादमूला दद्रूः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया
दद्रुवाचरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । कुष्ठानां त्रिदो-
षजत्वेनैकत्वेऽपि दोषस्योत्पन्नतया सप्रधात्वमाह ।
“कुष्ठानि सप्रधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्ततः” । सर्वेष्वपि
त्रिदोषेषु व्यपदेशः कपालादिसंज्ञास्त्रेणामष्टाद-
शरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्रधा, दोषैः कथं-
भूतैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः सङ्गतैः संमिलितैरिति या-
यत् । व्यख्यायमर्थः । किमपि कुष्ठं वातोत्पन्नं, किमपि
पित्तोत्पन्नं, किमपि कफोत्पन्नं, किमपि वातश्चेष्टोत्पन्नं,
किमपि पित्तश्चेष्टोत्पन्नं, किमपि वातपित्तोत्पन्नं, किमपि

विदोषोत्पत्तिरिति । पूर्ववृत्तमाह “अतिशयः खरस्यः
खेदास्तेदिवर्णता । दाहः कण्डूस्त्वचिस्तापस्तोदः
कोटोन्नतिः क्रमः । व्रणानागधिकं मूलं ग्रीषोत्पत्तिर्य-
रस्थितिः । रुद्रावाततिरुक्तत्वं निमित्तोऽपि कोप-
नम् । रोमहर्षोऽष्टजः कार्श्र्ण्यं कुष्ठलक्षणमप्यजम्” ।
अतिशयः अतिशुद्धः । अथवा चर्मोदिसङ्गेऽपि खेदा-
भावः । त्वचिस्तापः स्पर्शादता । ग्रीषोत्पत्तिः व्रणा-
नाम् । “द्रुपयन्ति ज्ञथीकृत्य निशलत्वादितस्ततः । त्वचः
कुर्वन्ति वैवर्ग्यं दोषाः कुष्ठशुश्रूणि तम्” । येनोत्पत्तेन
यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । “पानेन कुष्ठं कापालं पित्ते-
नौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्च्य च चक्षुः
वातपित्ततः । चर्मैककुष्ठकिटिभं सिध्दालसविपादिकाः ।
वातश्चेष्टोद्धवाः पित्तकफादुद्भूतारूपे । मण्डरीकवि-
स्फोटपामाचर्मदलं तथा । सर्वैरेवोत्पत्तेर्दोषैराहुः काक-
णाकं बुधाः” । विचर्च्य च कफादित्यन्वयः । मण्डरीकं
मविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः ।
अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । “कृष्णा-
रुणं कपालाभं यद्रूपं पर्यं तनु । कपालं तोदव-
ह्नुतं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्” । किञ्चित्कृष्णाः किञ्चि-
दण्डाः ये कपालाः स्फुटितस्तत्पातस्त्रिगुणः “सपरा” इति
यावन् तद्वर्णं, पर्यं खरस्यम् । तनु तत्त्वत् कपा-
लम् कपालसंज्ञं, विषमं दुश्चिकित्सम् । औदुम्बराह
“उदुम्बरफलाभासं कृष्णौदुम्बरं वदेत् । रुद्राहाराग-
कण्डूभिः परीतं रोमविज्ञम्” । औदुम्बरफलाकारम् ।
मण्डलमाह “श्वेतरक्तं स्थिरं स्थानं त्रिष्वक्षरसंज्ञम-
ण्डलम् । कृष्णतन्मोन्मसंज्ञं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ।
श्वेतरक्तं किञ्चिच्छेत् किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं चिकित्सां
विना अविनाशि, स्थानम् आर्द्रं, स्निग्धं समुदम् ।
उत्सद्यमण्डलम् उद्भूतमण्डलम् । कृष्णं कष्टसाध्यम् ।
अन्योन्यसंसक्तं परस्परमभितम् । अथ सिद्धमाह
“श्वेतताम्रञ्च तनु यत् रजोवृष्टं विदुषति । प्रायेणोरसि
तत् सिध्दमन्नायूकुष्ठमोपमम्” । श्वेतताम्रं श्वेतं ताम्रम् ।
तनु तनुत्वम् । प्रायेणोरसि प्रायश्चादादन्यत्वापि बोध्यम्
काकणमाह “यत्काकणलिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
विदोषकिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकण-
लिका गुग्गा । गुग्गावर्णत्वेन मध्ये दृश्यमानेरक्तम् ।
अथवा मध्येरक्तं मध्यान्ते दृश्यम् । अपाकं स्वभावात्
विदोषकिङ्गस्य-सर्वेषां कुष्ठानां विदोषजत्वेऽपि उत्प-

त्तदोपलब्धयतिङ्गम् । मण्डरीकमाह “तत् श्वेतं रक्तपर्यन्तं
मण्डरीकदलोपमम् । सरागश्चैव सोढेधं मण्डरीकं
कपोलवणम्” मण्डरीकदलोपमं मण्डरीकं श्वेतकमलं
तत्तलोपमम् सरागश्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्यन्तं
अन्तेरक्तम् । सरागमिति खले लोहित्याधिक्य-
बोधनार्थम् । सोत्सेधम् उद्भूतम् । कृष्णजिह्वकमाह
“कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःशृङ्गां सवेदनम् । यद्वज्रजिह्वा-
संस्थानलक्षजिह्वं तदुच्यते” । रक्तपर्यन्तं अन्तेरक्तम्
खलः शृङ्गां मध्येधूमवर्णम् । कृष्णजिह्वासंस्थानम्
कृष्णो भङ्गकस्तस्य जिह्वाकृतिः । अथ सुद्रुक्कुष्ठानां मध्ये
एकगुणगजचर्मणोर्लक्षणमाह “अस्वेदनं महावा-
सं यन्मृगस्यगलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्मोऽख्यं बहुल-
जचर्मवत्” । महावासं महास्थानम् । मृगस्यग-
लोपमम् अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते ।
तेन चक्राकारमन्त्रकपलसदृशं भवति । एककुष्ठमिति
सुद्रुक्कुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्मोऽख्यं गजचर्मोऽख्यम् बहुलं
स्थूलम् गजचर्मवत् कृष्णं कृष्णं च । अथ चर्मदल-
माह “रक्तं सगूलं कण्डू मत् सस्फोटं दलयत्यपि । त-
च्चर्मदलमाख्यातं स्पर्शस्यासहनञ्च यत्” । दलयत्यपि
विदारयत्यपि चर्ममिति शेषः । विचर्च्य कामाह “सकण्डूः
पिडका शृङ्गावा बहुलावा विचर्चिका” । पिडका चुद्रपि-
डका । ननु सुद्रुक्कुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाणा-
द्वादशत्वसंज्ञायात् उच्यते । विचर्च्यैव पादयोर्भवन्ती
विपादिका तेन संख्यानतिरेकः । अतएव भोजः “दात्यते
त्वं वरा रुद्रपाण्योऽज्ञेया विचर्चिका । पादे विपादिका
ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका” । दात्यते विदार्यते ।
केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । विपादिका-
माह “वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्” । पाणि-
पादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् ।
पानामाह “सूक्ष्मा बाह्याः स्नायवन्त्यः प्रदाहः पाने-
त्युक्ताः पिडकाः कण्डू मयाः” । पिडकाः पीडयन्तीति
पिडका इति क्षिपकादित्वात् निपात्यते । कण्डूमाह
“सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरूपेता ज्ञेया पाण्योः कण्डू रूपा-
स्तिचोद्य” । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्निग्धै-प्रोद्यै ।
दहूमाह “सकण्डू रागपिडकं दहूमण्डलमुच्यते” । दहू-
मण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उद्भूतम् उच्यते । विस्फोटमाह
“स्फोटः शृङ्गावरणाभासा विस्फोटः स्फुस्तुत्वचः” ।
किटिभमाह “स्थानं किण्वरस्यपर्यं किटिभं स्मृतम् ।

किण्वरस्यार्गम् किण्वः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत्
कर्कशस्यार्गम् । परुषं कृशम् । अलसकमाह “कण्डू-
मङ्गिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्” गण्डैः मङ्गापि-
डकाभिः चितं वेष्टितम् । यतारुणाह “रक्तशत्राव” स-
दाहार्ति यतारुः स्यात् वज्रव्रणम्” । अथ सप्रधातुगतानां
कुष्ठानां लक्षणान्वाह तत्र रसगतस्य लक्षणमाह
“त्वक्स्थे वैशर्ग्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते । त्वक्स्वापो
रोमहर्षश्च खेदस्यातिप्रवर्त्तनम्” । त्वक्शब्देनात्र रस
उच्यते धातुप्रस्तावात् । त्वक्स्थत्वाच्च त्वक्स्वापः स्थ-
शैतलम् । त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिद्रक्तगतस्य लिङ्गं
मन्यन्ते । रुधिरगतमाह “कण्डूर्विप्यकश्चैव कुष्ठे शो-
थितसम्भवे” । विप्यकः विशेषेण पृथः । अथ मांस-
गतमाह “बाहुल्यं वृक्षगोमस्य कार्कशं पिडकोद्गमः ।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमास्थिते” । बाहुल्यं
कुष्ठस्य पुष्टिः । पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः स्फोटः
हृत्पिडका । स्थिरत्वम् असञ्चारित्वम् । मेदोगत-
माह “कीण्युद्धतिचयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
क्षतप्रसारो लिङ्गानि पूर्वसंज्ञानि यानि च । मेदःस्थान
गते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च” । कीण्यं हस्तनाशः ।
अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणं, पू-
र्वोक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि । अस्थिमज्जागतमाह
“नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः । स्वरूप-
चातः पीडा च भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे” । शुक्रगतमाह
“दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः । यदपत्यं
तयोर्जातं क्षयं तदपि कुष्ठितम्” । ननु शुद्धशोणित-
शुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवः दुष्टशोणितशुक्रयोः
कथम् अपत्योत्पत्तिः ? यत आह शुश्रुतः “का-
मान्निधुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते
नाय्योः स जातो बाह उच्यते” । अथान्यच्च “वातादि-
दुष्टरेतसोऽपत्योत्पादनेऽसमर्थाः” इति । उच्यते । गर्भो-
ऽत्र शुद्धो योज्यः । अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोणितशुक्र-
जोरपि भवति गतकण्ठाञ्चबधिरादीनां सम्भवात् ।
शोणितमार्तवम् । कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तार-
कादित्वादितच् । शुक्रासंवगतं कुष्ठमपत्येन व्युद्भूते
इति तात्पर्यम् । कुष्ठेषु उत्पन्नवातादिदोषलिङ्गमाह
“खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात् कुष्ठं सवेदनम् । पित्तात्
प्रकुपितं दाहरागस्तावावितं मतम् । कफात् क्लेदं घनं
स्निग्धं सक्ण्डूशैत्यगौरवम् । द्विलिङ्गं हृन्जं कुष्ठं लि-

लिङ्गं सान्निपातिकम्” । खरं कर्कशम् । श्यावारुणं
शत्राव वा अरुणं वा । प्रकुपितं पतित्कलेदवज्रव्रणम् ।
क्लेदम् आर्द्रतायुक्तम् घनं पुष्टम् । साध्यत्वाटिकमाह
“साध्यं त्वपक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् । मेदोगं
हृन्जं जायं वज्रं मज्जास्थिसंश्रितम् । क्रिमिकृदाहमन्दा-
ग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम्” । वातश्लेष्माधिकञ्च यत्
एतेन सिद्धौ कुष्ठगजचर्मविपादिकाकिटिभालसकानि
साध्यानि । मज्जागतं शुक्रगतमप्यसाध्यम् । क्षि-
बौद्धोऽपि वज्रं इत्यन्वयः । कथारिष्टमाह “प्रभिन्नं
प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हृतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं
कुष्ठं हृन्नीह कुष्ठिनम्” । प्रभिन्नं विदीर्णम् । हृतस्वरं
चर्चरस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतम् असञ्जातवमनादिपञ्च-
कर्मगुणम् । अथ त्वग्दुष्टिसाभ्यात् कुष्ठमेदत्याञ्जालैव शि-
त्वमाह “कुष्ठैकसम्भवं शित्वं किलासं चारुणं भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिस्त्रावि विधातुद्रवसंययन्” । कुष्ठैकसम्भवं
कुष्ठेन सहैकः समानः सम्भवो निदानं यस्य तत् । अथ
शित्वस्य भेदमाह किलासञ्चारुणं भवेत् । शित्वेनैव रक्तमां-
सात्रयात्किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः । ननु कुष्ठस्य शित्व-
स्य च को भेद इत्यत आह निर्दिष्टमपरिस्त्रावीति शित्वम-
परिस्त्रावि भवति कुष्ठन्तु स्त्रावि अथ च विधातुद्रवसं-
ययनिति । त्वयोवातयो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भू-
तेभ्य उद्भूयो यस्य तत् शित्वम् । अथ वा त्वयोधातयो र-
क्तमांसभेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठन्तु सा-
न्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः । दोषभेदेन लक्ष-
णभेदानाह “वातादून्धारुणं, पित्तात् ताव्यं कमल-
वत् । सदाहं रोमविध्वंसि, कफात् श्वेतं घनं गुरु ।
सक्ण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसभेदः स चादिशेत् । यथेभेदेऽशुभयं
कुष्ठं तज्ज्ञेत्तरोत्तरम्” । अरुणशीघ्रोऽहितम् । कमल-
पत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्त्रलोहितं बोधयति । घनं
पुष्टम् । क्रमाद्रक्तमांसभेदः स चादिशेत् । तथा च चरकः
“अरुणं रक्तमेवान्ते ताव्यं पित्ते पलङ्किते । श्वेतं श्लेष्माणि
भेदस्थे शित्वं कुष्ठं परापरमिति” उभयं द्विविधमपि
शित्वं वयं न ईदृगेव । अरुणं ताव्यं श्वेतञ्च दोषभेदात् ।
द्विविधं दोषजं व्रणजं च । तथा च भोजः “शित्वं तु द्वि-
विधं विद्यादोषजं व्रणजं तथेति” । शित्वं साध्यसाध्य-
ञ्चाह “अशुक्लरोमवज्रव्रणमङ्गयुक्तमथो नवम् । अग्न-
दग्धं साध्यं शित्वं वज्रं मतोऽन्यथा” । अवज्रव्रं
तनु । अन्यञ्च “गुह्यपाणितलौठेषु जातमप्यचिरल-

नम् । वर्जनीयं विशेषेण क्लिप्तं सिद्धिमिच्छताम् ।
शुद्धं मेहनम् भगवत् तलमत्त पदतलं, तत्त जातं सुशुते-
नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अर्थाचरन्त-
नम् नवमपि । कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गेनान्यानपि संसर्ग-
जान् रोगानाह “प्रसङ्गाद्वातसंस्पर्शान्निःश्वासात् सह
भोजनात्” । प्रसङ्गोभयुनम् । “एकग्रन्थाशनाच्चापि यस्त-
मात्यानुलेपनात् । कण्डू कुष्ठोपदेशश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः ।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् । स्त्रियते यदि
कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं
कष्टं प्रकीर्तितम्” । एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रती-
करणीयं न तु उपेक्षणीयम्” ।

इतिषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चि-
दतिपातकचिह्नत्वं केषाञ्चिन्नोपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ
प्रसिद्धम् । अष्टादशानां मध्ये अष्टानामेव पापरोगतया
सुखतो तद्युक्तस्यादाहत्वादिकमुक्तं तच्च शु० त० निखीं सं यथा
भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये “अणु कुष्ठगणं
विप्र । उत्तरोत्तररोगणम् । विचित्रिका तु दुश्कर्मा चर्च-
रीयस्मृत्येयकः । विकर्षुर्ब्रूयताम्बो च कण्ठक्षेते तथाह-
कम् । एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गच्छतिः सर्वकर्म्मसु । व्रण-
वत् सर्वगात्रेषु गण्डे भावे तथा नसि” । तथा “मृते च
प्रोथयेत्तीर्थे व्यथवा तरुमूलके । न पिण्डं नोदकं कुर्या-
न्न च दाहक्रियाञ्चरेत् । पण्यमासीयस्त्रिमासीयोनृतः कुष्ठो
कदा चन । यदि स्नेहाञ्चरेद्दाहं यतिचान्द्रायणं चरेत्” ।
यतिचान्द्रायणशतौ पादोनधेनुचतुष्टयं देयम् । अतिपा-
कशेषफलत्वादयोः युक्तं यथाह विष्णुः “अथ न-
रकास्तुभूतः खानां तिर्यक्त्वसुक्षीणानां मारुषेण लक्ष-
णानि भवन्ति कुष्ठतिपातकी, ब्रह्महा यच्छो, दुरापः
श्यावदन्तकः, सुवर्षहारी कुनखी, गुरुतल्लगोदुश्कर्मा,
इत्यादि । श्यावदन्तकः स्वभावज्वरदन्तकः प्रधानदन्तद्वय-
मध्यवर्त्तिः सुदन्तः । प्रधानदन्तोपरि [] इति
केचित् । कुनखी सङ्कुचितनखः, दुश्कर्मा स्वमा [] अ-
नाहतमेदः, । अत एव महारोगिणोयावच्छीवमशौच-
माह कूर्मपुराणम् “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण्य
एव च । यथेष्टाचरणस्याङ्गुलीरन्तमशौचकम्” । क्रि-
याहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः । मूर्खस्य
गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः ।
महारोगिण्यः पापरोगाद्वक्तान्प्रतमरोगयतः । ते च उ-
न्मादस्त्वगदोषो राजयक्ष्मा त्वाशोमधुमेहोभगन्दरः पद-

रोऽश्मरी इत्यदौ पापरोगानारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य
द्व्युतवेष्टाद्यासक्तस्य । एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यति-
चान्द्रायणप्रायश्चित्तमहतप्रायश्चित्तानां कुष्ठप्रादीनां दाहे
बोद्धव्यम् अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशोविफलः स्याद् । यथाह
विष्णुः “कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कच्छं चरित्वा-
जरेयातां तदन्तनखौ” इति अत्र द्वादशरात्रं पराकल्पं
तत्र पञ्च घेनवः नतु प्राजापत्यं तद्दाहकर्तुं यतिचान्द्रा-
यणेन विप्रमशितत्वात् अत्र ब्रह्मनामिकधर्माणामिति वच-
नादाकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठप्रादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव
प्रायश्चित्तविवेकोऽप्युक्तमेतं दुश्कर्मादिष्वप्युक्तमिति । महा-
पातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्वि-
षम् । कर्मविपाके शातातपः “महापातकजं चिह्नं
सप्तजन्मसु जायते । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कच्छा-
दिभिः शमः । कुष्ठश्च राजयक्ष्मा च प्रमेहोपहृणी
तथा” । अत्र कुष्ठपदमत्यन्तपरमिति पूर्वेषां विरोधः” ।

कुष्ठकेतुं पु० कुष्ठं तद्वाशनः केतुश्चिह्नं यस्य । मार्केण्डिकायां
(१० इत्यखसा) वृक्षे राजनि०

कुष्ठगण पु० इत० । शु० त० उक्तो कुष्ठशब्दे दर्शिते अदाहत्वादि
प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र० अष्टादश-
विधो यस्मिन् स च कुष्ठशब्दे दर्शितः । [राजनि०
कुष्ठगणस्य न० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इह समा० । एतदालुके
कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्माः इति ङीप् । अश्व-
गन्धायां शब्दचि०

कुष्ठन्न लि० कुष्ठं हन्ति हन-टक् । कुष्ठनाशके औषधे
“महूरिकायां कुष्ठलेपनादिक्रिया चिता” सुश्र० ।
रहितायल्यां पु० राजनि० श्काकोदुस्वरिकायां ४ वाकुल्यां
च स्त्री ङीप् राजनि०

कुष्ठनाशन पु० कुष्ठं नाशयति नश-णिच्-णिनि । श्वाराही
कन्दे २ श्वेतसर्पमे च राजनि० श्वरीरीयवृक्षे रत्नमा०
४ कुष्ठनाशके औषधादौ लि०

कुष्ठनाग्निन् लि० कुष्ठं नाशयति नश-णिच्-णिनि । कुष्ठ-
नाशके स्त्रियां ङीप् । सा च २ सोमराज्यां रत्नमा०
कुष्ठल न० कुष्ठितं स्वल्पम् अस्त्रादित्वात् पत्वम् । कुष्ठितस्यैव
कुष्ठविद् स्त्री कुष्ठस्य तत्स्वरूपादेः विद् विद्या विद-सम् ।
भावे क्तिप् । कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधुः कथादि०
ठक् । कौष्ठविदकं तत्र साधौ लि० कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्तिप् ।
२ कुष्ठस्वरूपवेत्तरि लि० । [राजनि० २ कुष्ठनाशके लि०

कुष्ठसूदन पु० कुष्ठं सूदयति सूदि-ङ् । श्वारग्वधे (श्रोन्दाह)

तृ० पु० कृष्णं हनि हन-एच् । १ हस्तिरुन्दे (हाति-
कान्दा) राजनि० २ कृष्णनाशके ति० ३ शकुच्या स्त्री० डीप
राजनि० [त्रिका० २ कृष्णनाशके ति०
कृष्णहृत् पु० कृष्णं हरति हृ-किप् तक् च । १ विटखदरे
कृष्णारि पु० ६ त० । १ विटखदरे शब्द० । २ पटोले श्यादि-
त्यपत्ते ४ खदिरभावे ५ गन्धके च राजनि० ६ कृष्णनाशके
कृष्णिका स्त्री कृष्णीव कायति कै-क । पादायवभेदे “यास्ते
जङ्घाः याः कृष्णिका षष्ठ्यरा ये च ते शफाः” अथ० १०६२१
कृष्णिन् ति० कृष्ण+अन्त्यर्थे इनि । कृष्णरोगयुक्ते । कृष्णशब्दे-
उदा० स्त्रियां डीप्
कृष्णित ति० कृष्णं जातमस्य तार० इतच् । जातकृष्णे “स्त्री-
पुंसयोः कृष्णदोषाद्दुष्शोणितशुक्रयोः । यदपत्वं त्रयो
जातं ज्ञेयं तदपि कृष्णितम्” सुश्रुतः [उष्णा०
कृष्णल न० कृष्ण-कमलन् । १ छेदने २ छेदने श्विकसिते च
कृष्णण्ड पु० ६ त० उष्णा पित्तहेतुत्वात् खण्डेपु वीजेषु यस्य
शक० (कुमड़ा) ख्याते १ छेदे, २ शिपस्य पारिपदभेदे च
तस्य कृष्णण्डाकृतित्वात्तत्त्वम् जातित्वात् स्त्रियां
डीप् कृष्णण्डोऽप्यत्यन्तं श्लताभेदे स्त्री भावप्र० षष्ठ्येदादि
प्रसिद्धेषु ४ षष्ठ्यविशेषेषु स्त्री ५ यद्देवा देवहेडनमित्यादि-
मन्त्रपञ्चात्मकेऽनुवाके पु० “इतस्य दशरात्रेण प्रायश्चि-
त्तानि दापयेत् । साधितां देवतीमिष्टिं कृष्णण्डमध-
र्षणम्” भा० आनु० १२६३० व्याख्याने गोलकण्डः ।
यद्देवा इत्याद्यनुवाकस्य यजु० २०।१४।१७॥ यथा
“यद्देवा देवहेडनं देवासुवज्रमा वयम् । अग्निर्मा तस्मा-
देनसो विद्वान्मुच्यते” यजु० २०।१४।
यदि दिवा यदि नक्तनेनांसि चक्षमा वयम् । वायु-
र्मा तस्मादेनसो विद्वान्मुच्यते” १५ । यदि जाप-
यदि स्त्रप र्नांसि चक्षमा वयम् । सूर्योमा तस्मादेन-
सो विद्वान्मुच्यते” १६ । यदुपामे यदुरग्रे यत्-
संभावा यदिन्द्रिये । यच्छूरे यदये यदेनसुक्षमा व-
यम् । यदेकस्याधिधर्मसि तस्याययजनमसि” १७ ।
यदापो अक्षुणा इति वरुणो नोमसुत्व” १७॥ “इति
शार्ङ्गचतुष्टयमन्त्रात्मकोऽनुवाकः तत्ताद्यास्त्रिषुः कृष्णण्डो-
संज्ञा यथाह वेददी० “इत उत्तरमश्वत्थः मासरकुम्भं
प्रापयति यद्देवा इति” का० १।५।११ अश्वत्थेष्टिं हत्वा
यद्देवा इत्यादिना वरुणो नो मुच्यतेत्यन्तेन शार्ङ्ग-
काष्ठिकापतम्प्रापकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तार-
यति । अग्निवायुसूर्यदेशत्यास्त्रिकोऽनुवाकः कृष्णण्डो-

संज्ञाः” इति । तेनावशिष्टाऽसंमन्त्रसहितोऽनुवाकः
कृष्णण्डसंज्ञक इति विवेच्यम् प्राचुरभारतव्याख्याने
गोलकण्डेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तथाप्योक्तः अर्द्धमन्त्रस्य
मन्त्रत्वकल्पनयेति बोध्यम् । स्वार्थे क कृष्णण्डकोऽपि
(कुमड़ा) छेदे औषधभेदे, उन्मादां, (नसिना) कर्करात्रौ
च । कृष्णण्डस्य गुणपाकप्रकारादि भावप्र० उक्तं “कृ-
ष्णण्डं दंष्ट्रणं दृष्यं गुरु पित्तापवातनुत् । यानं
पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । दृढं नातिष्ठितं
स्वादु सचारं दीपनं लघु । वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोग-
हृत् सर्वदोषजित् । अस्य पाकप्रकाराः यथा “यते त-
प्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कृष्णण्डसम्भवान् । यास्तौ कृषि-
धिना कुर्यात् प्रलेहतलनादिकम् । बेसनारान्तक्रेष्व
हते तलनपूर्वकम् । कृष्णण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुष्मा-
दु सुन्दरम्” । “हतेन गुडयुक्तेन गोलकृष्णण्डखण्डका-
न् । रन्वितान् जीरमरिचैरिमान् सुशुषिकां विदुः”
“चतुरन्नायतान् स्यूजान् खिन्नान् क्षीरेण चोदितान् ।
सुपाचान् खण्डसर्पिर्भ्यां मरिचैर्वादिशितान्” । “कृष्ण-
ण्डखण्डानि सर्वस्वयानि तनूनि सन्निहितपिण्डतानि ।
जम्बीरनीराश्रितशङ्खवेरैर्भयन्ति वज्जेरपि पोषणाय” ।
“कृष्णण्डसम्पन्नाः खण्डाः सुस्विदाश्चण्णाम्बिताः । बेस-
वारकुते तैले तत्रवेद्या प्रलेहयेत् । खण्डं कनिष्ठिकाकारं
कौष्माण्डं स्वेदपिण्डितम् । राजिकादधिसिन्धूत्थं भिष्यन्तं
कास्तूरीयकम् । एवं वक्षुविधाः कार्याः कौष्माण्डा हि
विचक्षणैः । प्रलेहतलनस्तादृशारसम्भानराजिकाः” ।
“अनृतं पक्कुकृष्णण्डं कृष्णण्डं तरुणम् विदुः” १८०
“कृष्णण्डे चार्थहानिः स्यात्” नियतः । अलावू चैव
कृष्णण्डं कार्तिके परिवर्जयेत्, कार्तिकव्रते पुरा०
६ यागक्रियाविशेषे शब्दरत्ना० तत्त्वज्ञं सन्त्यम्
कारसायन न० चक्रदत्तोक्तो कृष्णण्डस्य द्रव्यान्तर
स्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा
कृष्णण्डात् पञ्चयतं सुखिन्नं निष्कूलोजनम् । पचेत्
तप्ते हतप्रस्थे शनैस्ताम्बये दृढे । यदा मधुनिभः पाक-
स्तदा खण्डयन्तं न्यसेत् । पिप्पलीशङ्खवेराभ्यां द्वे पले
जीरकस्य च । तवेद्यापलमरिचधान्यकानां पञ्चाङ्गकम् ।
न्यसेत्सूरीकृतं तत्र प्ययं पक्वद्वयेन्मुहुः । तत् पक्वं
स्थापयेद्वाण्डे दन्वा क्षीरं हतार्थकम् । तद्यथाग्निवचं
खाद्रेऽकपिती क्षतक्षयी । काशश्चासतपम्बर्हिद्व्याम्बर-
निर्पोषितः । दृढं पुनर्नवकरं बलवत्प्रसादनम् ।

